

विष्णु-महाराज-विद्यार्थि-संस्थान

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

प्रथममण्डलात्मकः

प्रथमो भागः

PRICE RS. 18/- CLOTH BOUND

**Printed by S. R. Sardesai, B. A., LL. B., Manager, Navin Samarth Vidyālaya's
Samarth Bhārat Press, Poona 2**

All Rights Reserved

**Published by N. S. Sentakke, B. A., (T. U.), Secretary, Vaidic Samshodhan Mandal
Tilak Smerak Mandir, Poona 2**

REFERENCE
Not to be lent out

Tilak Maharashtra University
VAIDIC SAMSHODHAN MANDAL
(Vedic Research Institute)

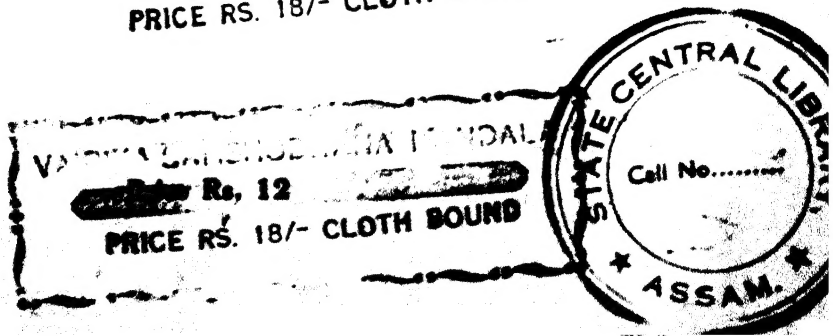
RGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

Vol. I
MANDAL I

104/R-L

PRICE RS. 18/- CLOTH BOUND

Members of the Executive Committee

President

Prin. V. K. Rajwade. M. A.

Vice-President

Mr. C V Vaidya, M A, LL B.
Vice-Chancellor, Tilak University

15/9/11
7.

Members of the Committee

Mr. N. C Kelkar, B. A., LL. B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal

Mr J S Karandikar, B. A., LL. B.

Āchārya V. P. Limaye, B. A., (T. U.)

.. S J. Bhagwat, B. A., (T. U)

Vidyā nidhi Sidheshwarshastri Chitrāv

Mr. R D. Desai, B. A.

Pandit S. D. Satwalekar

Mr. N B. Pavagi, B. A

.. Y. R. Date, B. A., LL. B.

.. V. V. Ranade, B. A., LL. B.

.. R. V. Patwardhan, B. A., LL. B.

Mr. S. K. Bhawe, B. A., (T. U.)

Registrar, Tilak University.

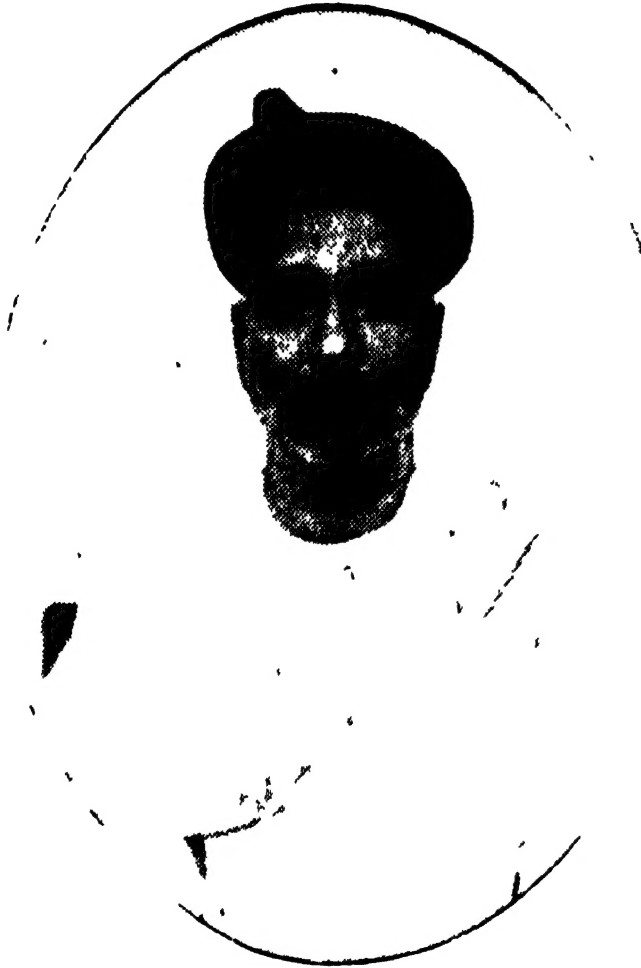
Treasurer

Mr. H. V. Tulpule, B. A., LL. B.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B. A., (T. U.)

Dedicated to the Memory of
THE LATE LOKAMANYA
BAL GANGADHAR TILAK

THE GREAT VEDIC SCHOLAR

Born 23-7-1856 A.D.

Died 1-8-1920 A.D.

FOREWORD

The work of publication undertaken by this institute is by no means new. Excellent editions have appeared in the past and will do so in the future. Vedic works excellently edited, concordances and other helps are only a means to an end and that end is interpretation and discovery of the past through interpretation. European scholars have certainly shown the way but even their work has not been what it ought to be. My experience of the last twenty years has convinced me that every word in R̥gveda must be exhaustively dealt with; inter-comparison on a limited scale is not sufficient; a word may not yield its real sense or senses by comparing its occurrences in only a few R̥ks. Any one who cares to dip into my "Words in R̥gveda" Vol. I, and particularly reads the introduction will understand and appreciate my meaning. It is dangerous to follow tradition, even the tradition established by European scholars, as these latter have based their interpretations often on the authority of Ancient Indian commentators. What is wanted is a mind free from prejudice and prepossession and a persistent desire to work independently. Pitfalls there must be; yet we must persist. We have to deal with a document which on all hands is acknowledged to be the oldest in the world. Its language, grammar, idiom, everything has no parallel in modern Sanskrit; words modern in look have often not their modern senses. Exhaustive word-hunting leads to the discovery of unexpected senses; even the particle ऋ yields more senses than the usual ones of negation and comparison. Unless the mystery lying enveloped in every word, howsoever insignificant in look, is laid bare, it is not possible to arrive at the true meaning in the minds of the composers. My work hitherto has been altogether small; yet even this small and limited acquaintance has borne in upon me a strong conviction that R̥gveda is a work of real art and not a mere conglomerate of popular ballads, homely in style and homely in thought. The composers were clever learned men; they indulged in wit and humour; they were not inaccessible to woman's charm; they were men, had the feelings and passions of men and expressed them as poets like Kālidāsa have done. Readers will be surprised, if told, that numbers of R̥ks carry a double import; what is called "double entente" occurs very frequently and shows how R̥gvedic

poets had cultivated the art of poetic expression. Such highly artistic literature could never have been the first piece of the literature of the world; such a fruit appears last in the poetic season. Simpler, less artistic, bald literature must have preceded. Would any one dare to say in the distant future that Kalidās was the first poet? Kālidās and Tennyson are the ripest fruits of two literatures; these two artists could not have done such excellent work if they had not had a long long past behind them; they worked on the past, availed themselves of the achievements of the past and then improved upon the past. This same seems to be the case with R̥gveda; an extensive literature must have preceded. Through R̥gveda we have to form an idea of what this preceding literature may have been; it would no doubt be a guess-work, but all the same even that guess-work would have an importance of its own. The R̥gveda is a mine of valuable information and it is the duty of every genuine scholar to bring it into light. The task is vast; no single mind would be sufficient. Large numbers of devout scholars must work independently and patiently and then compare notes; the process is one of centuries; yet one must not lose heart. Some one will discover the truth though none of us may live to see it. The work has to be done and I hope will be done.

Vijayā Dashami 1855. }
 28th Sept. 1933. }
 Vedic Research Institute, }
 Tilak Smarak Mandir, }
 Poona 2. }

V. K. Rajwade,
President.

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to students and devout admirers of Ancient Indian Culture, the first volume of the R̥gveda which contains the first Mandal and the commentary of Sāyaṇāchārya thereon.

The Vaidic Samshodhan Mandal (The Vedic Research Institute) under whose auspices the work is being published, was founded in memory of the late Lokamānya B. G. Tilak on the 1st of August 1928, under the auspices of the Tilak Mahārāshtra University, Poona, with the following objects:—

- (1) To provide facilities for higher studies in Vedic literature.
- (2) To collect books and *Mss.* concerning Vedic literature.
- (3) To publish original Vedic Texts with commentaries.
- (4) To publish such other literature as would help the study of Vedic literature, e. g. Indices, Lexicons, Notes, Original contributions etc.
- (5) To carry on research in general.

An authoritative edition of R̥gveda with Sāyaṇa's commentary has been a desideratum for a number of years. Prof. Max Müller's edition is out of print as also the Bombay edition. It is a truism to say that a copy of R̥gveda with Sāyaṇa's commentary is essential for the study of Vedic literature; for Vedic studies must begin with R̥gveda which is the source and foundation of all the other Samhitās, Brāhmanas etc. To remove the long-felt want of a reliable edition we had to do the preliminary work necessary for the publication of this Volume.

We have procured *Mss.* of Sāyaṇa's commentary from various parts of India and from outside India also, in Devanāgarī, Grantha and Malyālam characters. The following gives a detailed account.

The Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona.

ॐ $\frac{18b}{1870-71}$	2nd Ashtaka,	Samvat 1609.
ॐ $\frac{\text{No 5}}{1916-18}$	2, 3 & 4 Ashtakas,	Shaka 1739.
ॐ $\frac{\text{No 18 a}}{1870-71}$	1st Ashtaka,	Samvat 1609.
ॐ $\frac{\text{No 3}}{\text{of Vishram (1)}}$	1st Ashtaka.	

The Royal Asiatic Society, Bombay.

च Ashtakas 1 & 2.

छ 1st Ashtaka.

ज 2nd Ashtaka.

The Central Library, Baroda.

य Acc. No. 200. 1st Ashtaka. (Begins from the middle of the preface (उपोद्घात) and ends at the commentary of the first Mantra of the 18th Varga of the 8th Adhyāya).

र Acc. No. 12233. Ashtaka 1. (Adhyāyās 1 & 2) Samvat 1879.

छ Acc. No. 12232. Ashtaka 1. Samvat 1879.

व Acc. No. 12231. Ashtaka 2. Leaves missing at frequent intervals. Shaka 1877.

The India Office Library, London.

प 2992 to 2999 Ashtakas 1 to 8 complete.

फ 3126 to 3129 .. 1 to 8 ..

These last two appear to be recent.

The Saraswati Mahāl Library, Tanjore.

त 597. Burnell's catalogue No. 2360 A. Ashtakas 1 to 8 complete.

थ 598. Burnell's Catalogue No. 2361. 1st Ashtaka; ending with the 15th Varga of the first Adhyāya.

द J. L. Collection No. 23. Ashtaka 1. (Adhyāyas 4 to 8). The *Ms.* is extremely worn out and moth-eaten.

ध J. L. Collection. Ashtaka 1. Adhyāyas 2 to 8. The manuscript omits the grammatical portion of the commentary. A very old but well-preserved manuscript.

The Theosophical Society, Adyar.

न Ashtakas 1, 2, 3, 5 and 8.

न१ Second Ashtaka; from the 2nd Adhyāya to the end of the Ashtaka.

The Sanskrit College Library, Benares.

न Second Ashtaka. Samvat 1851.

The Palace Library, Trivandrum.

ड Second Ashtaka. Begins from the 12th Varga of the first Adhyāya to the end of third Adhyāya.

The Palace Library, Mysore.

प Ashtaka 1. Second Adhyāya only.

The Govt. Mss. Library, Madras.

इ First Ashtaka. Second Adhyāya only.

Ms. extremely worn out with some leaves missing.

The Ānandāshram, Poona 2.

ण Ashtakas 1 to 4.

The following *Mss.* were secured from private sources —

न Ashtakas 1 to 8 complete. From Veda-Shāstra-Sampanna Digambar-Shastri Nene, Gīrvāṇa Chchātra Samiti, Indore.

म Ashtakas 2, 5 & 7. Shaka 1596. *Ms.* very old and well-written. From Mr. Chidambar Dixit of Badli, Dist. Belgaum.

य Ashtakas 3 to 8 complete and some portion from 164 Sukta of the first Mandal. Procured from Mr. Krishṇāchārya Malgi of Bagalkot, Dist. Bijapur.

र 1st Ashtaka. This remarkably correct *Ms.* is from Veda-Shāstra-Sampanna Raghunātha Shāstri Vedabhāshya of Gwalior.

स Ashtaka 1. Shaka 1606.

The following *Mss.* are solely in Grantha and Malyālam.

ट Ashtakas 1 & 2. (Introduction and full commentary on the 1st Hymn, and from the 23rd Varga of the fifth Adhyāya to the first 3 Adhayas of the 2nd Ashtaka.)

ठ 1st Ashtaka. (Adhyāyas 1, 7 and 8 complete).

ड 1st Ashtaka. (Adhyāyas 2 to 6 complete).

The above *Mss.* were procured for us by Mr. T. R. Chintāmani, M. A., Senior Lecturer in the Oriental Research Institute of the Madras University.

ध Ashtaka 1 & 2 (from the 29th Varga of the fifth Adhyāya to the end of the third Adhyāya of the 2nd Ashtaka).

न्य 2nd Ashtaka. First 3 Adhyāyas complete.

We procured these *Mss.* from Brahmaṣhri Brahmadatta Nambudri-pāda of Koodaloor Manakkal-Malabar.

Mss. in Grantha and Malyālam differ only in character; the mistakes, blank places, explanatory notes, grammatical additions etc. in the one appear in the other. This leads us to think that both were copied from an older *Ms.* These *Mss.* form one group. Those in Devanāgarī fall into two groups:—(1) Old and (2) New. Space does not permit us to dilate upon the similarities and differences in the *Mss.* with examples though the disquisition would be useful to scholars. We hope to do that work later on. In incorporating better readings we have thoroughly considered both the relative

authenticity and the mutual support of all the *Mss.* Though there are good readings in the Grantha and Malyālam *Mss.*, we have adopted only such as find support in the Devanāgarī. In a few places, however, we have adopted readings from these though they have no such warrant, as the readings which they displaced were clearly wrong. Had we succeeded in obtaining Devanāgarī and non-Devanāgarī *Mss.* complete and older than those in our possession, perhaps we would have been able to present to the public a more authentic edition. The oldest *Ms.* obtained by us is 450 years old and belongs to the Devanāgarī group; but unfortunately it contains only one Ashtaka, namely the fourth.

In preparing this edition we have taken all care that is humanly possible. It is superfluous to say that we shall feel obliged to readers who draw our attention to any defect or defects that may still remain. Notwithstanding persistent close scrutiny misprints have occurred; a full list of these will be found at the end.

In conclusion, we feel it a duty to thank all those that have so kindly and so readily lent us or procured for us valuable *Mss.* from the libraries in their custody. We cannot conclude without offering our sincere thanks to those who have assisted us pecuniarily. Mr S. R. Sardesai, B. A., LL. B., proprietor of the Samarth Bhārat Press has been exceedingly helpful in making this edition as accurate as possible. We hope this edition will prove a great help to scholars in and out of India.

Vijayā Dashami, 1855.
28th Sept. 1933.
Vedic Research Institute,
Tilak Smarak Mandir,
Poona 2.

N. S. Sontakke,
Managing Editor.

प्रास्ताविकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथेदं सप्रश्रयं सामोदं च विद्वज्जनसमक्षं निवेदयामो यदधुना श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्य-समेताया ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकोऽयं प्रथमो भागः संशोध्य मुद्राप्य प्रकाश्यं नीयते इति ॥

वेदस्य लक्षणं, प्रमाणं, तत्प्रामाण्यनित्यत्वादिकं तदर्थज्ञानविचारादीनामत्यावश्यकत्वमित्या-दयो बहवो विषयाः श्रीमत्सायणाचार्यैरेव ऋग्वेदभाष्योपांद्वाते सविस्तरं प्रपञ्चिता इति अपरोपोद्घात-लेखने प्रयत्नः केवलं पिष्टपेषणकल्प एव स्यादिति न तत्र लेखनीं व्यापारयामः ॥

यया संस्थया अयं ग्रन्थः प्रकाश्यतां नीयते सेयं वैदिक-संशोधन-मण्डलनाम्नी संस्था स्वर्गत-श्रीमत्परमपूज्य-लोकमान्य-बाल-गङ्गाधर-तिलकविद्वद्वरेण्यस्य सदातनसंस्मृतये १८५० शकवत्सरे आषाढ-शुद्धपूर्णिमायां (ख्रिस्तसंवत्सरे १-८-१९२८) अधोनिर्दिष्टोद्देशसंसिद्धये तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठस्य शाखात्वेन पुण्यपत्तने स्थापिता । तत्रैते मुख्योद्देशाः—

१. वेदवाङ्मयस्य साङ्गोपाङ्गाध्ययनाध्यापनव्यवस्थासंपादनम् ।
२. संहिताब्राह्मणादिवेदग्रन्थानां तथा तद्भाष्यादीनां च संग्रहः ।
३. एतेषामेव ग्रन्थानां सम्यक्संशोधनपूर्वकं मुद्राप्य प्रकाशनम् ।
४. वेदार्थज्ञानोपयोगि-निबन्ध-कोश-सूची-टिप्पण्यादिग्रन्थनिर्मितिः ।
५. वेदार्थविषयककूलंकषचर्चापूर्वकसंशोधनमित्यादि ।

तत्रादौ तावत् श्रीमत्सायणाचार्यभाष्यस्य अत्यावश्यकतामवलोक्य प्रथमतः तस्य संशोधन-पूर्वकमुद्रापणे प्रावर्तिष्ठेयं संस्था । पाश्चात्यदेशे मैक्समुल्लर-महोदयेन मुम्बापुर्यां बोडसोपाङ्ग-महा-महोपाध्याय-राजरामशास्त्रि-गोरेइत्युपाभिध-शिवरामशास्त्रिभ्यां च यद्यप्ययं ग्रन्थः संशोध्य पूर्वं मुद्रा-पितः तथापि तत्पुस्तकस्याधुना दुर्लभत्वादेतन्मुद्रापणमावश्यकमभूदिति विद्वज्जनानामेतत् विदितमेवेति विश्वसिमः ॥

तत्र तावत्सायणभाष्यसंशोधनार्थं यानि प्राचीनलिखितपुस्तकान्युपयुक्तानि तेषां नामनिर्देशा-विकमधुना क्रियते—

पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरादानीतानि—

क. $\frac{18b}{1870-71}$ द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १६०९. समीचीनाः पाठा उपलभ्यन्ते ।

ख. $\frac{No. 5}{1916-18}$ द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शके १७३९. समीचीनाः पाठा उपलभ्यन्ते ।

ग. $\frac{No. 18a}{1870-71}$ प्रथमाष्टकभाष्यस्य प्रथमद्वितीयाध्यायौ । लेखनकालः संवत् १६०९.

घ. $\frac{No. 3}{of Vishram (i)}$ प्रथमाष्टकभाष्यम् । लेखनकालो न ज्ञायते ।

मुम्बापुरीस्थ-‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

च. प्रथमद्वितीयाष्टकभाष्यम् ।

छ. प्रथमाष्टकभाष्यम् ।

ज. द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १७३०.

बडोदानगरस्थित-‘ सेंट्रल लायबरी ’-नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि —

घ. Acc. No. 200 प्रथमाष्टकभाष्यम् (उपोद्घातप्रकरणमध्यभागादारभ्य अष्टमाध्यायस्य अष्टादशवर्गपर्यन्तम्) ।

र. Acc. No. 12233 प्रथमाष्टकभाष्यस्य प्रथमद्वितीयाध्यायौ । लेखनकालः संवत् १८७९.

ल. Acc. No. 12332 प्रथमाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १८७९.

व. Acc. No. 12331 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १८७७. क्वचित्क्वचित् पत्राणि नष्टानि ।

लण्डन-नगरस्थित-‘ इण्डिया ऑफिस लायबरी ’-नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि —

प. २९९२-२९९९ } प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकपर्यन्तः समग्रो भाष्यग्रन्थः ।
फ. ३१२६-३१२९ }

तंजावरपुरस्थ-‘ सरस्वती महाल लायबरी ’-नामकग्रन्थसंग्रहालये स्थितानि —

त. ५९७. Burnell's Catalogue No. 2360 a. प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकपर्यन्तः समग्रो भाष्यग्रन्थः ।

थ. ५९८. Burnell's catalogue No.2361. प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशवर्गपर्यन्तं भाष्यम् ।

द. J. L. Collection No. 23 प्रथमाष्टके चतुर्थाध्यायादारभ्य अष्टमाध्यायस्य समाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । इदं पुस्तकमतिजीर्णं मध्ये मध्ये कीटकभक्षितं च क्वचित् पत्राणि गतानि ।

ध. J. L. Collection. प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायादारभ्य अष्टमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । अस्मिन् पुस्तके व्याकरणप्रक्रिया न वर्तते । केवलं संक्षेपेण अर्थमात्रं दत्तम् । पुस्तकं पुरातनं तथापि न जीर्णम् ।

‘ अडयार ’-स्थित-‘ थिऑसॉफिकल सोसायटी ’-ग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि —

झ. प्रथम-द्वितीय-तृतीय-पञ्चमाष्टमाष्टकानां भाष्यम् ।

झ१. द्वितीयाष्टकस्य द्वितीयाध्यायादारभ्य-द्वितीयाष्टकसमाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । इदं ग्रन्थलिपि-लिखितं तालपत्रपुस्तकम् ।

पूर्वोक्तं पुस्तकद्वयं डॉ. कुन्हन् राजा, एम्. ए., डी. फिल्. (Reader, Madras University, Oriental Research Institute) इत्येतैः महोदयैः दापितम् ।

वाराणसीस्थ-‘ संस्कृत कॉलेज ’-ग्रन्थसंग्रहालयादानीतम् —

ञ. द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १८५१.

अनन्तशयन- (Trivandrum) राजकीय-ग्रन्थसंग्रहालयस्थम् —

ऊ. द्वितीयाष्टकप्रथमाध्यायस्य द्वादशवर्गादारभ्य तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् ।

महिषपुर- (Mysore) राजकीय-ग्रन्थसंग्रहालयस्थम् —

च. प्रथमाष्टकस्य द्वितीयाध्यायभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १८९५.

मद्रपुरीस्थ-‘ गव्हर्मेन्ट मेन्स्युस्क्रिप्ट लायबरी ’-नामकग्रन्थसंग्रहालयस्थम् —

ह. प्रथमाष्टकस्य द्वितीयाध्यायभाष्यम् । पुस्तकमतिजीर्णम् । मध्ये क्वचित्क्वचित् पत्राणि गतानि ।

पुण्यपत्तनस्थ-‘ आनन्दाश्रम ’-ग्रन्थसंग्रहालयस्थम् —

ण. प्रथमाष्टकादारभ्य चतुर्थाष्टकपर्यन्तं भाष्यम् ।

- न. प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकपर्यन्तं समग्रं भाष्यम् । इन्दूरनगरवास्तव्य-वे. शा. सं. नेने-
ह्युपनामक-दिगम्बरशास्त्रिभिर्दत्तम् ।
- म. द्वितीय-पञ्चम-सप्तमाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शके १५९६. समीचीनान्यक्षराणि ।
इदं पुस्तकं बेळगांवप्रान्तीय-बडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहोदयैर्दत्तम् ।
- भ. अस्यवामीयसूक्ते (म. १. सू. १६४) केषांचिन्मन्त्राणां तथा तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टक-
पर्यन्तभागस्य च भाष्यम् । समीचीनान्यक्षराणि । इदं पुस्तकं विजापूरप्रान्तीय-बागलकोट-
पत्तनवास्तव्य-कृष्णाचार्य-मळगीमहोदयैर्दत्तम् ।
- श. प्रथमाष्टकभाष्यम् । ' ग्वालियार 'नगरवासिभिः वे. शा. सं. वेदभाष्योपनामकरघुनाथ-
शास्त्रिभिः दत्तं सम्यक् शुद्धम् । समीचीनाः पाठा उपलभ्यन्ते ।
- स. प्रथमाष्टकभाष्यम् । पुण्यपत्तनवास्तव्य वे. शा. सं. खाडिलकरोपाह्न-दत्तात्रेयशास्त्रिभिर्दत्तम् ।
समीचीनान्यक्षराणि लेखनकालः शके १६०६. प्रायेण शुद्धम् । इदमध्यायद्वयमुद्रा-
पणानन्तरमुपलब्धम् । तस्मात् पाठभेदाः तदनन्तरमेव संगृहीताः ।
अधोनिर्दिष्टग्रन्थलिपिलिखितानि पुस्तकानि तालपत्रात्मकानि —
- ट. प्रथमाष्टके उपोद्घातः प्रथमसूक्तभाष्यं च । तथा प्रथमाष्टकस्य पञ्चमाध्यायत्रयोविंशवर्गा-
दारभ्य द्वितीयाष्टकस्य तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तभाष्यम् ।
- ठ. प्रथमाष्टके प्रथमसप्तमाष्टमाध्यायानां भाष्यम् ।
- ड. प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायादारभ्य षष्ठाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । एतत्पुस्तकत्रयम्
प्रो.टी.आर. चिंतामणी, एम्.ए., (Senior lecturer, Madras University, Oriental
Research Institute) इत्येतैर्महोदयैः संपाद्य दत्तम् । तथा इतराष्टकानां ग्रन्थलिपिलि-
खितभाष्यपुस्तकान्यपि तैः संपाद्ये दत्तानि सन्ति ।
अधोनिर्दिष्टे उभे अपि केरललिपिलिखिततालपत्रपुस्तके—
- क्ष. प्रथमाष्टकपञ्चमाध्यायस्य एकोनत्रिंशवर्गादारभ्य द्वितीयाष्टके तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्त-
भाष्यम् ।
- ज. द्वितीयाष्टकस्य प्रथमद्वितीयतृतीयाध्यायानां भाष्यम् । एतद्द्वयं केरलदेशीय-कूडलूर-
ब्रह्मदत्तनम्बुद्रिपादैर्दत्तम् ।

सामान्यतः ग्रन्थलिपिलिखितानि पुस्तकानि केरललिपिलिखित 'क्ष'-संज्ञितपुस्तकं च त्रिशतवत्स-
रभ्योऽर्वाचीनानि इति प्रतिभान्ति । पूर्वोक्तनम्बुद्रिपादप्रेषितस्यैकस्य केरललिपिलिखितपुस्तकस्यान्ते
' वेदोऽग्निहोत्रसंपत् ' (१७२८०८४) एतत्पुस्तकलेखने कलिदिनम् ' इति लिखितमस्ति । अनेन एतत्
त्रिशतवत्सरेभ्यः पूर्वं लिखितमिति विज्ञायते । ज-संज्ञं पुस्तकमपि एतस्मादपि जीर्णतरमिति ततोऽपि
प्राचीनमिति अनुमीयते ।

एवमुपरिनिर्दिष्टानि सर्वाण्यपि हस्तलिखितान्यवलोक्य पाठान्तराणि संगृहीतानि । तत्र दक्षिण-
देशोपलब्धेषु ग्रन्थकेरललिपिलिखितेषु तालपत्रपुस्तकेषु पाठाः प्रायेणैकरूपा एव दृश्यन्ते । एतेषां
सर्वेषामपि मातृकापुस्तकमेकमेवेति निःसंशयं शक्यमनुमातुम् । एकत्रोपलभ्यमानाः पाठभेदाः
अशुद्धपाठाः अधिकपाठाः अक्षराशुद्धिरित्यादि सर्वं तथैव इतरपुस्तकेष्वपि दृश्यते । किं बहुना ।
मातृकापुस्तके अक्षराव्यक्तवादिहेतुना लेखकैर्यत्र क्वचित् लिखितं न पारितं लेखनार्थमवकाशो
दत्तः पुनर्न पूरितश्च सोऽपि सर्वत्र एकरूप एव दरीदृश्यते । एतेषु हस्तलिखितेषु क्वचित्क्वचित्
अधिकविवरणम्, अधिका व्याकरणप्रक्रिया, क्वचिद्विभक्तविवरणम्, क्वचिदर्थभेदाभावेऽपि विभिन्नैः
शब्दैः प्रतिपादनमित्यादयो विशेषा उपलभ्यन्ते । एतेषु यद्यपि क्वचित्क्वचित् समीचीनाः शुद्धाश्च पाठा
उपलभ्यन्ते तथापि क्वचिदप्रसक्तविवरणं, क्वचिदशु अभिद्यमानानामेव पदानां व्याकरणप्रक्रिया, इत्यादि-

दोषाणामुपलभ्यमानत्वात् पुस्तकान्तरसंवादं विना एतत्पुस्तकमात्रोपलब्धाः पाठाः प्रायेण मूले न निवेशिताः । यत्र क्वचित् पुस्तकान्तरेषु लेखकप्रमादजमशुद्धिमिति स्फुटं विज्ञायते तत्र एतत्पुस्तकमात्रोपलब्धा अपि पाठाः क्वचित् गृहीता एव । प्रायः शुद्धबहुलिखितपुस्तकानुसारेण मूलपाठं कल्पयित्वा अत्यन्ताशुद्धान् पाठान्वर्जयित्वा एतत्पुस्तकोपलब्धा इतरपुस्तकोपलब्धाश्च अन्ये पाठाः तत्र तत्र तत्तत्पृष्ठाधः पाठान्तरत्वेन निवेशिताः । अस्मिन् पुस्तके प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकेषु कस्मिंश्चिदपि अनुपलभ्यमानाः पाठा मूले स्वमत्यनुसारेण कापि न निवेशिताः । अस्मिन् मुद्रितपुस्तके मुख्यस्थलेषु इतरमुद्रितपुस्तकापेक्षया यत्र यत्र विभिन्नपाठाः स्वीकृताः, यत्र यत्र च समीचीना अपि पाठाः केवलं दाक्षिणात्यतालपत्रपुस्तकेष्वेव उपलब्धा इति पाठान्तरत्वेन दत्ताः, भाष्यसंशोधनसमये च यत्र यत्र अशुद्धाः पाठा इति स्फुटं विज्ञाताः तथापि लिखितपुस्तकसंवादाभावात् शुद्धीकर्तुं न पारितमस्माभिः, एतादृशविषयकविचारः संक्षेपेणात्र समनन्तरं क्रियते एव ।

एवमस्य पुस्तकस्य संशोधनविषये यावच्छक्यमवधानं दत्तमस्माभिः । अक्षराशुद्ध्यादिदोषः परिहार्य इति यथाशक्ति प्रयतितम् । तथापि दृष्टिदोषात् कचित्कचिदशुद्धं संजातमिति तदर्थमन्ते शुद्धिपत्रं च निवेशितम् । एवं संशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे यदि केचित् मानुषमात्रसुलभा दोषा भवेयुस्ते विद्वद्भिः सद्यं क्षन्तव्या इति साज्जलिबन्धमभ्यर्थयामः ।

इदमिदानीं निवेदयामो यैस्तावदुदारहृदयैः सायणभाष्यसंशोधनार्थं हस्तलिखितानि संपाद्य दत्तानि यैश्च मुद्रापणार्थं द्रविणदानेन महानुपकारः कृतः तेषां सर्वेषामपीयं संस्था अत्यन्तमधमणैवेति । अपरं चास्य ग्रन्थस्य यावच्छक्यमन्तरेण कालविलम्बं मुद्रणकृत्यं निर्व्यूढवतां पुण्यपत्तनस्थ-समर्थ-भारत-मुद्रणालयाधिकृतानां श्रीयुत सदाशिव रामचन्द्र सरदेसाई, बी. ए., एल्.एल्. बी., महोदयानामपि कृतज्ञताप्रकटनमवश्यकरणीयमिति मन्यामहे ।

अन्ते चैतद्विज्ञापयामो यदेतावतायासेन संशोध्य मुद्रापितोऽयं ग्रन्थो यदि विपश्चिजनानामादरविषयः स्यात् तर्हि कृतकृत्या एव वयं भवेमेति ।

१८५५ शकवत्सरे }
आश्विनशुद्धदशम्याम् }

विद्वज्जनविशेषः वै. सं. मण्डलकार्यवाहः
सोनटके इत्युपाढो नारायणशर्मा.

॥ पाठभेदादिविषयकविचारः ॥

अस्मिन् पुस्तके मैक्समुल्लर-संशोधित-पुस्तकस्थपाठापेक्षया तथा मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्थ-पाठापेक्षया च यत्र विभिन्नाः पाठाः स्वीकृताः तेषु प्रधानानां केषांचिन्निर्देशोऽत्र क्रियते । इतरत्र प्रायेण अस्मदुपलब्धबहुलिखितपुस्तकानुसारेण विभिन्नपाठाः स्वीकृता इति बोध्यम् । केचन लिखितपुस्तकोप-लब्धाः समीचीना अपि पाठाः बहुपुस्तकविसंवादात् मूले न गृहीताः । अन्यच्च भाष्ये कचित् अशुद्धाः संदिग्धार्थाश्च पाठा उपलभ्यन्ते यत्र च पुस्तकेषु शुद्धपाठा नोपलभ्यन्ते, एतादृशविषयकविचारः संक्षेपेणात्र क्रियते ।

मै= मैक्समुल्लरसंशोधितपुस्तकम् । मु= मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः		
३	३१	स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि ।	} ट-त-मु.
४	१	स्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम् ।	

अत्र उभयत्र मै-पुस्तके 'स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि', 'स्वप्रकाशत्वमविरुद्धम्' इति क्रमेण पाठः । अत्र उभयत्र प्रथमनिर्दिष्टपाठो युक्तः प्रतिभाति ।

४.३ भूतं भवन्तं भविष्यन्तम्-ग-घ-च-छ-झ-ट-ठ-ण-त-फ-मु. । 'भूतं भविष्यन्तम्'-मै. । अत्र शाबरभाष्ये भवन्तमिति पदस्य विद्यमानत्वात् बहुषु पुस्तकेषु तथैवोपलभ्यमानत्वाच्च 'भूतं भवन्तं भविष्यन्तम्' इत्ययं पाठः मूले निवेशितः ।

४.२९ दुर्बोधत्वम्-ग-घ-च-छ-ट-ण-त-प-फ-य-मु. । 'दुर्बोधत्वम्'-मै. । अत्र ईषहुःसुखि-त्यादिसूत्रेण खलुप्रत्ययान्तात् दुर्बोधशब्दात् भावे त्वप्रत्यये दुर्बोधत्वमित्येव रूपसिद्धेः प्रथमनिर्दिष्ट-पाठ एव समीचीन इति बहुपुस्तकानुसारेण मूले निवेशितः । एवमेव पृ. १० प. १४ दुष्परिहरः इत्यत्रापि बोध्यम् । मै-पुस्तके 'दुष्परिहारः' इति पाठः ।

७.१ मन्त्राभिधानात् । नेदं जैमिनिसूत्रं किंतु 'अर्थवादो वा' इत्यस्मिन् सूत्रे शाबरभाष्यगतं वचनम् ।

७.९ संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलम्भः संस्कारत्वात् । पूर्वमीमांसादर्शने एतत्सूत्रमन्यथैवोप-लभ्यते-'संप्रैषे कर्मगर्हानुपलम्भः संस्कारत्वात्' इति । तन्त्रवार्तिके इदं सूत्रमेवं व्याख्यातं-'येयं संप्रैषे अग्नीदग्नीनित्यत्र बुद्धबोधनासंभवात् अभिधानकर्मगर्हाभिहिता साप्यनुपालम्भः स्मरणसंस्कारा-र्थत्वात्' इति ।

१०.६ तद्वदुत्तरमीमांसायाम्-त-थ-मु. । तदुत्तरमीमांसायाम्-मै. । अत्र तद्वदुत्तरमीमांसाया-मिति युक्ततरः पाठ इति मूले निवेशितः ।

१०.८ आरम्भणाधिकरणे-ट-मु. । स-संज्ञितपुस्तकेऽप्ययमेव पाठ उपलभ्यते । एतत्पुस्तकमध्या-यद्वयमुद्रापणानन्तरमुपलब्धमिति तावत्पर्यन्तं तत्रोपलभ्यमानाः विभिन्नपाठा अत्र निर्दिष्टा इति बोध्यम् । आरम्भाधिकरणे-मै. । यद्यप्येष एव पाठो बहुषु हस्तलिखितपुस्तकेषूपलभ्यते तथापि सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

१२.१२ यथोक्तरीत्या-ग-घ-च-छ-ट-ठ-ण-त-थ-फ-य. । मु-पुस्तकेऽपि 'यथोक्तरीत्या' इत्येव पाठः । 'यथोक्तरीत्या'-मै. । अत्र यथोक्तरीत्या इत्येव पाठः युक्ततरः बहुपुस्तकेषूपलभ्यमानश्च ।

१४.१ पूर्णाहुतेरङ्गत्वात्-ट-ठ. । अङ्गभावत्वात्-मै. । अङ्गस्वभावत्वात्-मु. । अङ्गभाव-त्वादिति पाठो यद्यपि बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते तथापि अशुद्ध इति प्रतिभाति । 'अङ्गभावात्' इति वा 'अङ्गत्वात्' इति वा भाष्यम् । 'अङ्गस्वभावत्वात्' इति पाठोऽपि न युक्त इति प्रतिभाति ।

१५.५ विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् । 'पौरुषेयं वाक्य-
त्वात्' इत्यस्य स्थाने 'पौरुषेयवाक्यत्वात्' इति मॅ-पुस्तके । यद्यपि पौरुषेयवाक्यत्वादिति केषुचित्
लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते तथापि स केवलं लेखकप्रमादजनित एवेति स्पष्टमेव ।

१५.१९ कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वात् । मीमांसादर्शने तु 'कृते वा विनियोगः
स्यात्कर्मणः संबन्धात्' इति पाठः । तच्च सूत्रमेवं व्याख्यातं— 'वाकारः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थकः ।
कृते=कर्मणि सत्रादिरूपे वनस्पतयः सत्रमासत इत्यादीनां प्रशंसाद्वारा विनियोगः=अन्वयः स्यात्
कर्मणः=सत्रादेः कर्मणः प्रशंसासापेक्षस्य संनिधिपठितवसंबन्धसत्त्वात्' इति ।

१५.२० स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । ट-ठ-स-पुस्तकेषु 'स्वर्ग-
साधनत्वे' इत्यस्य स्थाने 'स्वर्गसाधनत्वेन' इति पाठः । अत्र स्वर्गसाधनत्वेन इति तृतीयान्त एव पाठः
शुद्धः । सप्तम्यन्तत्वे अन्वयो न भवतीति स्फुटमेव । मॅ-मु-पुस्तकयोस्तु 'स्वर्गसाधनत्वे' इत्येव पाठः ।

१८.११ संप्रतिपन्नयजुषाम्-ट-ठ-स-मु. । संप्रतिपन्नो यजुषाम् मॅ-पुस्तके । अत्र संप्रतिपन्नयजुषा-
मित्येव युक्तः पाठः । जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽपि तथैव दृश्यते ।

१८.२२ 'वेदानधीत्य....यथाक्रमम्' (मनु. ३.२) । नायं याज्ञवल्क्यस्मृतानुपलभ्यते ।

१९.४ पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानम् । अत्र 'पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानम्' इति पाठः ट-ठ-स-
पुस्तकेषु । एष एव पाठः साधीयानिति प्रतिभाति । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधेः अर्थज्ञानं
वेदाध्ययनानन्तरं भवति । अध्ययनविधिवाक्यार्थज्ञानानन्तरं पश्चादध्ययने प्रवृत्तिः इत्येवमन्योन्याश्रयः ।
'अध्ययनविध्यर्थं ज्ञानम्' इति पाठे अध्ययनविधिविषयकं ज्ञानमिति अर्थः कल्पनीयः ।

२५.१८ शंभुमते मताः-च-त-थ-फ । 'संभवतो मताः' इति मॅ-मु-पुस्तकयोः । पाणिनीय-
शिक्षायां 'शंभुमते मताः' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

४१.२८ स्तुत्यादिने-च-छ-ठ-त-थ-फ-मु. । 'स्तुत्यादिने' मॅ-पुस्तके । अत्र स्तुत्यादिने इत्येव
शुद्धः पाठः । यस्मिन् दिने सोमाभिषवः क्रियते तस्मिन्नाहनीति तस्यार्थः ।

४८.१५ प्रत्ययत्रयस्य च-त-थ-फ-स-पुस्तकेषु तथा मु-पुस्तकेऽपि । मॅ-पुस्तके प्रत्ययत्रयस्य ।
अत्र 'प्रत्ययत्रयस्य' इति भाव्यमिति प्रतिभाति । कुनिप्-ङीप्-शस्-प्रत्ययानामित्यर्थः ।

५१.२८ त्वद्यव इति प्राप्तौ-ग-ठ-स. । मॅ-पुस्तके 'त्वद्यव इति प्राप्तौ' इति पाठः । अत्र
त्वद्यव इति शुद्धः पाठः दकारस्थाने तकारस्याप्रसक्तेः ।

५४.१० आदेशप्रत्यययोः इति षत्वम् । मॅ-पुस्तकेऽपि अयमेव पाठः । झ-ठ-ण-स-मु-पुस्तकेषु
'शासिवसिघसीनां च इति षत्वम्' इति दृश्यते । अत्र वस्तुतः यद्यपि 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रेणैव
षत्वं तथापि एतादृशेषु स्थलेषु 'शासिवसिघसीनां च इति षत्वम्' इत्युत्तरत्र सर्वत्रोपलम्भात् स एव
पाठः सायणाचार्यानुमत इत्यनुमीयते । शासिवसीति सूत्रे वसीत्यनेन वसध्रातुर्विवक्षित इति
स्फुटमेव । सायणाचार्यैस्तु ऋसुप्रत्ययान्तेषु एतादृशशब्देषु शासिवसीति षत्वमिति प्रतिपाद्यते ।

७६.१६ परिज्मन्.....इत्यशनुदात्तः । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यमिति प्रतिभाति ।

९९.१९ 'वृहेरम् नलोपश्च' । उणादिषु तु 'वृहेर्नोच्च' इति सूत्रेण ब्रह्मशब्दो व्युत्पादितः ।

१०२.१ परादिश्छन्दसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः । मॅ-पुस्तकेऽपि एवमेव पाठः ।
मु-पुस्तके 'विस्तारः' इत्यस्य स्थाने 'विस्तरः' इति पाठः । ठ-स-पुस्तकयोः 'इत्येवं नास्ति विस्तारः'
इत्यस्य स्थाने 'इत्येव निस्तारः' इति पाठः । एष एव पाठः साधीयानिति प्रतिभाति ।

१०२.४ इत्यत्र कानुवृत्तेः-च-छ-फ-श-स-मु. । मॅ-पुस्तके 'इत्यत्रानुवृत्तेः' इति पाठः । अत्र
कानुवृत्तेरित्येव पाठः शुद्ध इति स्फुटमेव ।

१३६-१४ पोत्रशब्दे यदुक्तम् । मँ-पुस्तके-‘पोत्रशब्देन यदुक्तम्’ इति पाठः । परंतु पोत्रशब्दे यदुक्तमित्येव पाठः साधुः अस्मदुपलब्धलिखितपुस्तकेषूपलभ्यमानश्च ।

१४०-२२ गुणिनिष्ठद्रव्ये संक्रान्तत्वात् । इदमनन्वितार्थमिति प्रतिभाति । अत्र ‘गुणिनिष्ठद्रव्ये संक्रान्तत्वात्’ इति भाव्यम् । झ-पुस्तके ‘गुणिनिष्ठद्रव्ये’ इत्यस्य स्थाने ‘गुणिनिष्ठद्रव्ये’ तथा स-पुस्तके ‘गुणिनिष्ठद्रव्येण’ इत्येवं पाठौ उपलभ्येते ।

१४८-१ प्राग्दीव्यतोऽण् । । अत्र प्राग्दीव्यतीयोऽण् इति भाव्यम् ।

१४८-१३ न च निरवकाशत्वेन वत्वस्य अनवकाशत्वम् । अत्र अनवकाशत्वमित्यस्य अनवकाशत्वमूलकं बाधकत्वमित्यर्थोऽवगन्तव्यः ।

१४८-१८ अरेशब्दात् मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यम् । ‘मनुबुदात्तत्वे रेग्रहणम्’ इति महाभाष्ये वार्तिकं पठ्यते । काशिकायां च ‘रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम्’ इत्येवं पाठो दृश्यते ।

१५८-३२-३३ इत्येतस्याः प्राप्तेः । अत्र ‘इत्येतस्य अप्राप्तेः’ इति भाव्यम् ।

१६८-१६ गवि गन् धृत्रो वः । उणादिषु एतस्मिन् नोपलभ्यते । ३ मण्डले ३८ सूक्ते ६ ऋचि गन्धर्वशब्दप्रक्रियायामेतदेव सूत्रमुपन्यस्तम् ।

१७७-१५ धारेर्णिलुक् च । मँ-मु-पुस्तकयोस्तु ‘अर्जेर्णिलुक् च’ इति पाठः । अत्र अर्जेर्णिलुक् च इति सूत्रेण धर्तृशब्दसिद्धिर्न भवतीति स्फुटमेव । इतरत्र धर्तृशब्दप्रक्रियायां ‘धारेर्णिलुक् च’ इति सूत्रमेव सायणभाष्ये उपन्यस्तं दृश्यते । दशपाद्युणादिसूत्रे इदमुपलभ्यते ।

१८५-५ भूयामेत्यर्थः । ढ-पुस्तके भूयास्मेति । अत्र भूयास्मेति व्याकरणशुद्धः पाठः ।

१८६-१० स्तयः संप्रसारणमूञ्च । इदं सूत्रम् उणादिषु नोपलभ्यते । ‘स्तुवो दीर्घश्च’ (उ. सू. ३. ३०५) इति सूत्रेण उणादिषु स्तूपशब्दो व्युत्पादितः ।

१८७-१६ शतं भिषजः बन्धनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि । अत्र स-पुस्तके ‘शतं सहस्रं भिषजः बन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्यौषधानि’ इति पाठः । ऋचि सहस्रमिति पदस्य विद्यमानत्वादयमेव पाठः साधीयानिति प्रतिभाति ।

१९८-५ आतो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेन आकारलोपः । अस्फुटोऽत्र वाक्यार्थः । ‘आतो लोपः’ इत्यस्य स्थाने ‘आतोऽनापः’ इति भाव्यम् । ‘आतो धातोः’ इति सूत्रे ‘आतोऽनापः’ इति वार्तिकं पठ्यते । तेन आबन्तस्य आकारलोपप्रतिषेधेऽपि गमः इत्यत्र व्यत्ययेन आकारलोपः इत्यर्थः इति प्रतिभाति ।

२१९-१४ विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् इति पाठः च-छ-झ-ण-न-फ-र-श-ष-स-मु-पुस्तकेषु । अयमेव पाठः शुद्धः । मँ-पुस्तके विकरणस्वरेणोदात्तत्वमिति पाठः ।

२२७-२० मातृपितृरूपयोः । मँ-मु-पुस्तकयोरपि एवमेव । अत्र मातापितृरूपयोरेति भाव्यम् ।

२३५-२ अदुपदेशाद्धातोर्न्तोदात्तत्वे क्यङन्ताद्धातोर्न्तोदात्तत्वम् । अस्फुटोऽत्र वाक्यार्थः ।

२४७-२ नवनीयगतयः । अत्र ‘नवनीतगतयः’ इति बहुषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च पाठ उपलभ्यते । परंतु स्तोतव्यचरित्रा इति तस्य विवरणात् नवनीयगतय इत्येव सायणचार्यनुमतपाठ इति सुस्पष्टमेव । यास्केन तु ‘नवगतयो नवनीतगतयो वा’ (निरु. ११. १९) इति व्याख्यातम् ।

२४७-७ प्रवणैः पलायितुं सुशकैर्माणैः च-फ-श-मु-। मँ-पुस्तके ‘पलायितुम्’ इत्यस्य स्थाने ‘पालयितुम्’ इति पाठः । अत्र पलायितुमित्येव युक्तः पाठः ।

२७०-३ श्वः परश्व इत्यादिकमुत्तरं कालम् । मँ-पुस्तके ‘श्वोऽपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालम्’ इति पाठः । मु-पुस्तके तु ‘अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालम्’ इति ।

२८३-२३ यजमानाय । अत्र 'यजनाय' इति पाठः शुद्ध इति प्रतिभाति ।

२८५-१७ दुःशक्या । अत्र 'दुःशका' इति युक्ततरः पाठः ।

२८६-१४ प्रस्तुतस्तनवती । मु-पुस्तकेऽपि अयमेव पाठः । मँ-पुस्तके 'प्रस्तुतस्तनवती' इति पाठः । प्रस्तुतस्तनवतीति शुद्धः पाठः बहुपुस्तकानुसारेण मूले निवेशितः ।

३०९-२९ इकारस्यापि उत्त्वम् । अत्र 'ऋकारस्यापि उत्त्वम्' इति भाव्यमिति प्रतिभाति ।

३१४-१६ उपःकालेषु सवित्रादीन् देवानावह इत्यनुवर्तते । अत्र 'उपःकालेषु' इत्य-
स्यानन्तरं 'श्रवोऽज्ञमाहुतिरूपमभिलक्ष्य' इत्यधिकः पाठः मँ-मु-पुस्तकयोर्दृश्यते । यद्यपि केषुचित्
लिखितपुस्तकेष्वपि दृश्यते एवायं पाठः तथापि ऋचि श्रवःशब्दस्याभावात् तद्व्याख्यानरूपोऽयं
भागः कदाचित्प्रमादपतितः स्यादिति मूले न निवेशितः ।

३१८-८-९ भावे क्तिच् । अत्र 'भावे क्तिन्' इत्येव पाठः शुद्ध इति द्रष्टव्यम् ।

३४४-२१ न च परत्वेनास्य असिद्धत्वात् । अत्र 'न च परत्वेनास्य विद्धत्वात्' इति पाठः
मँ-पुस्तके दृश्यते । परंतु विद्धत्वादिति पाठोऽशुद्धः बहुपुस्तकेषु न दृश्यते ।

३५६-२८ हिंसां प्रापयः-च-छ-ण-ध-न-फ-ल-स । मँ-मु-पुस्तकयोः 'हिंसां प्रापितः' इति पाठो
दृश्यते । किंतु स पाठोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

३६१-९ कर्तुं न शक्नोतीति-ढ-ण-ध-न-स । मँ-मु-पुस्तकयोः 'कुर्वन् न शक्नोतीति' इति पाठः ।
परंतु कर्तुं न शक्नोतीति इति युक्ततरः पाठः ।

३६१-१५ तरुणीं योषितम्-च-छ-ढ-ण-ध-न-फ-श-स-पुस्तकेषु । मँ-मु-पुस्तकयोः 'तरुणां योषि-
तम्' इति पाठो दृश्यते । तरुणशब्दात् स्त्रियाम् 'नञ्स्नजीककल्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्' इति
वार्तिकेन ङीप् तलुणीमित्येव भाव्यमिति स्फुटमेव ।

३६४-२८ शानच्च आर्धधातुकत्वात् अतोऽलोपयलोपौ इत्यत्र 'शानच्' आर्धधातुकत्वात्
अतोऽलोपयलोपौ' इति मँ-पुस्तके पाठो दृश्यते । किं तु सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

२८०-२२ } धम् अवस्थाने । धातुपाठे तु 'धङ् अवस्थाने' इति पठ्यते ।
३९३-२९ }

४०७-४ तन्निरोधकारिणम्-छ-त-ध-न-फ-ल-श-स । मँ-पुस्तके तु 'तं निरोधकारिणम्' इति
पाठः । अत्र तन्निरोधकारिणमिति पाठो युक्ततर इति मूले निवेशितः ।

४०७-१८ तत्र पृथिवीस्थानमाग्नेम् । अत्र मु-पुस्तके 'ततः पृथिवीस्थानमाग्निम्' इति पाठो
दृश्यते । स समीचीन इति प्रतिभाति । परंतु स पाठः अस्मदुपलब्धलिखितपुस्तकेषु न दृष्टः ।

४०७-२२ विश्वान्सर्वान्प्राणिनः प्रत्यूतो गच्छत इति विश्वानरो मध्यमोत्तमौ । अत्र
ऋधातोः भ्वादेः प्रथमपुरुषद्विवचने ऋच्छत इत्येव रूपं भवतीति ऋतः इति प्रामादिकं प्रतिभाति । एवम्
६१६-४ 'सुषु अर्तिं गच्छति' इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

४०८-९ 'इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः शतवनिशब्दः । अत्र 'इन्प्रत्ययः' इत्यस्य
स्थाने 'इन्प्रत्ययान्तः' इति भाव्यम् ।

४१०-१ ते द्यावापृथिव्यौ अस्य इन्द्रस्य महिमानं न परिष्टः न परिभवतः-ठ-स । एतत्
मँ-मु-पुस्तकयोर्न दृश्यते । 'नास्य ते महिमानं परिष्टः' इत्यस्य व्याख्यानरूपोऽयं भागः आवश्यक
इत्यस्माभिः स्वीकृतः । ४१०-७ स्तः । अस्तोलिष्टि रूपम् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वं सांहि-
तिकम्-ठ-स । एतदपि मँ-मु-पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

४१७-३२ ढत्वकषत्वानि-ढ-न-स-मु-। मॅ-पुस्तके 'ढत्वकषत्वानि' इति पाठः। 'हो ढः' इति प्रथमतो ढत्वं तदनन्तरं 'षढोः कः सि' इति कषत्वं तदनन्तरं 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् इति क्रमानुरोधात् ढत्वकषत्वानीति पाठः मूले स्वीकृतः।

४२५-१४ अद्यतेऽस्मिन् पटलादिकमिति। अत्र 'पटलादिकम्' इत्यत्र 'फलादिकम्' इति पाठः साधीयान्।

४२८-१६ प्रतिदिवसं जायमाने। अयमेव पाठः अस्मदुपलब्धेषु सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते मु-पुस्तके च। मॅ-पुस्तके 'प्रतिदिवं संजायमाने'।

४३७-२४ अतिशयितबलपराक्रमाः-च-छ-न-फ। मॅ-मु-पुस्तकयोः 'अतिशयेन बल-पराक्रमाः' इति पाठो दृश्यते। प्रथमपाठ एव शुद्ध इति व्यक्तमेव।

५१०-२७; २९ भूवादौ पठ्यते, भूवादौ पाठो नास्तीति गम्यते। अत्र उभयत्र 'भूवादौ' इत्यस्य स्थाने भ्वादौ इति भाव्यम्।

५४६-१९ यथा असन् भवेयुस्तथा आगच्छन्तु इति संबन्धः-क्ष-ट-ठ-स। अयमेव पाठः साधीयान्। मॅ-पुस्तके 'असन् भवन्तु' इति पाठः।

५६२-२५ वर्धस्व-क्ष-छ-ट-ठ-ण-त-द-ध-न-श-झ-मु। मॅ-पुस्तके 'वर्धयस्व' इति पाठः।

५७८-१८ वृत्तिर्वैष्टनार्थः। धातुपाठे अयं न दृश्यते।

६१४-९ 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः। अत्र संगृभीता कृतानीति संहितायामनेन सूत्रेण दीर्घ इति प्रतिपाद्यते। परंतु संगृभीता इत्यस्य द्व्यच्त्वाभावात् नानेन सूत्रेण दीर्घः सिध्यति। अन्यच्च संगृभीता इति दीर्घान्त एव पदपाठः। भाष्ये तु ह्रस्वान्त इति मत्वा प्रक्रिया दत्ता।

६१५-१ युद्धार्थं मरुद्भिः सह। अत्र 'युद्धार्थं गच्छद्भिः सह' इत्येव पाठः समीचीनः।

६२५-९ कीर्तितेन बलेन-क्ष-च-छ-ट-ठ-ण-न-फ-स। मॅ-पुस्तके 'कीर्तनबलेन' इति पाठः मु-पुस्तके 'कीर्तनेन बलेन' इति च। अत्र कीर्तितेन बलेनेति युक्तः पाठः मूले निवेशितः।

६४०-६ विनियोगः। अत्र 'विनियोगो लैङ्गिकः' इति युक्तः पाठः।

६४७-९ व्रश्चादिषत्वे कुत्वषत्वे। अयं पाठः-क्ष-ट-त-फ-श-स-मु-पुस्तकेषु। मॅ-पुस्तके 'व्रश्चादिषत्वे कुत्वम्' इति पाठः। अत्र कुत्वषत्वे इत्यावश्यकमिति अयं पाठो मूले निवेशितः।

६५२-७-८ अतो गुणे इति पररूपत्वे-त-श-स। मॅ-पुस्तके 'पररूपत्वे' इत्यस्य स्थाने 'परपूर्वत्वे' मु-पुस्तके 'परपूर्वरूपत्वे' इति च। अत्र पररूपत्वे इति शुद्धः पाठ इति सुव्यक्तमेव।

६६३-८ तस्मिन्नभिषवात् तस्याभिषवकर्तृत्वम्। अत्र 'स्वस्मिन्नभिषवात्...कर्तृत्वम्' इति मॅ-मु-पुस्तकयोः पाठः। प्रथमपाठ एव साधीयानिति क्ष-ट-ठ-स-पुस्तकानुसारेण अस्माभिः स्वीकृतः।

७१३-२-३ तदेतत् पदकृतः शाकल्यस्याभिमतम्। अत्र 'अभिमतम्' इत्यत्र 'अनभिमतम्' इत्येव भवितव्यमिति प्रतिभाति। अत्र अर्भगाय इति पदे अवग्रहो न दृश्यते। अर्भमर्त्यं गायतीत्यर्भगः इतीयं व्याख्या यदि पदकृतः अभिमता स्यात् तदा अवग्रहो दृश्येत।

७२९-१४ दुरैवैः। दुरुपसृष्टात् पतेः 'ईषदूदुःसुषु' इति खट्। अत्र खलन्तत्वे दुरैवैः इति रूपेण भाव्यमिति नेयं प्रक्रिया संगच्छते।

७३३-६ विप्रायेत्यस्य भुरणेत्यनेन असामर्थ्याच्च पराक्वत्वम्-त-श-स। मॅ-मु-पुस्तकयोः 'विप्रायेत्यस्य रदन्तेत्यनेन असामर्थ्याच्च पराक्वत्वम्' इति पाठो दृश्यते। अत्र 'विप्राय भुरणा रदन्ता' इति संहितायां विप्राय इति शब्दात्परत्वेन भुरणा इत्यामन्त्रितस्य विद्यमानत्वात् विप्रायेत्यस्य पराक्वत्वात् 'आमन्त्रितस्य च' इत्याह्निके निघाते प्राप्ते भुरणेत्यनेन विप्रायेत्यस्य असामर्थ्यात् पराक्वत्वाभावात् निघातो न भवति। तथा च 'भुरणेत्यनेन असामर्थ्यात्' इत्ययमेव पाठो युक्त इति मूले निवेशितः॥

७५२-१० एतदन्तात्परस्या विभक्तेर्व्यत्ययेन 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्डादेशः। अत्र 'विभक्तेर्डादेशः' इत्यस्य स्थाने 'डादेशः' इति मु-पुस्तके। यद्यपि विभक्तेरिति उभयत्र अनावश्यकं तथापि हस्तलिखितपुस्तकेषु दृश्यते।

७७७-१२-१३ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु। अत्र 'वदव्रजेति वृद्धिः' इति पाठः शुद्धः। सिचि वृद्धिरित्यादिसूत्रेण इगन्ताङ्गस्य परस्मैपदे परे मिचि वृद्धिर्विधीयते। अत्र द्युतधातोः इगन्ताङ्गत्वाभावात् अनेन सूत्रेण वृद्धिर्न भवतीति स्फुटमेव। तस्मात् 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति सूत्रेणैव वृद्धिः।

७८३-२४ अत्र विशेषस्याभावात्। अत्र 'अर्थविशेषस्याभावात्' इति पाठः समीचीनः।

७८४-१३ रश्मिदेवताः अपि प्रकाशिकाः इत्यर्थः। अत्र 'रश्मिवदेव ता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः' इति पाठः युक्ततरः।

८१७-९ संग्राममयस्य। अत्र 'संग्रामजयस्य' इति पाठः साधीयान्।

८१७-१३ संराधन्ति। राधधातोर्भावादावपठितस्वान् संराधन्तीति रूपं न शुद्धमिति प्रतिभाति। मु-पुस्तके संराधयन्तीति पाठः।

८२५-३-४ कोशेनेति लक्षणेन सिक्तं स्वाचितजलेन पूरितम्। अत्र 'कोशेन दतिलक्षणेन सिक्तं प्लावितं जलेन पूरितम्' इति झ-पुस्तकस्थपाठः समीचीन इति प्रतिभाति। मु-पुस्तके तु कोशेन इति मेघलक्षणोदकेन सिक्तं स्वाचितजलेन पूरितम्' इति पाठो दृश्यते।

८३३-२५ किं हि वचनेन कुर्यात्। अयमेव पाठः मँ-मु-पुस्तकयोर्दृश्यते। परंतु 'किं हि वचनं न कुर्यात्' इति पाठः शुद्धः।

८५०-९ कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यगभावः। मँ-मु-पुस्तकयोः 'कर्मकर्तरि' इत्यस्य स्थाने 'कर्तरि' इत्येवं दृश्यते। परंतु कर्मकर्तरि इत्येव युक्तः पाठः क्ष-ङ-ज-ट-पुस्तकानुसारेण मूले निवेशितः।

८५१-१०-११ ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः-क-ख-क्ष-ङ-च-ज-ज्ञ-झ-ञ-ट-ण-फ-व। मँ-मु-पुस्तकयोः 'सिलोपः' इति पाठः।

८५८-२६ धारयत्क्षितिम्। अत्र सायणः पदद्वयं मन्यते शाकल्यस्तु एकमेव।

८६२-२७ उदकैर्मिश्रिताः-ख-ज-फ-व-मु। मँ-पुस्तके 'उदकैः' इत्यस्य स्थाने 'उदकेभिः' इति दृश्यते। किंतु तदशुद्धमिति स्फुटमेव।

८६३-१४ न केवलमुषस एव बोधे अपि तु। मँ-मु-पुस्तकयोः 'बोधे' इत्यस्य स्थाने 'बोधः' इति पाठः। परंतु सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव।

८६८-११ आत्मीयैरनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः। अत्र क्ष-झ-ज-ट-पुस्तकेषु 'आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः' इति पाठः। स एव साधीयान्।

९०४-३ वाचा वाच्यं विचार्य। अत्र 'वाच्याऽवाच्यं विचार्य' इति पाठः साधुः।

९०८-६ नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः। क-मु-पुस्तकयोः 'वचनव्यत्ययः' इत्यत्र 'विभक्तिव्यत्ययः' इति पाठः स एव शुद्धः।

९१५-६ यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते। अत्र 'पूरयेदेव' इत्यस्य स्थाने 'पूयेदेव' इति दाक्षिणात्यपुस्तकेषु पाठो दृश्यते। परंतु स लेखकप्रमादज इति प्रतिभाति। 'पूयेतैव' इति भाष्यम्। यद्यग्निः योनौ निषिक्तं रेतः न पचेत् तर्हि तत्पूयेतैव विशीर्णं दुर्गन्धि वा सत् विनश्येदेव नृपभादिदेहाकारेण नोत्पद्यते इत्यर्थः। पूरयेदेवेति पाठे अर्थोऽस्पष्टः।

९३१-२४ सर्वलोके इत्यर्थः। अत्र 'सत्यलोके इत्यर्थः' इति पाठः साधुः। पर्वतशब्दो मेघनामसूक्तत्वात्। अर्जुनमिदं वाक्यम्। 'पर्वतशब्दो मेघनामा, पर्वतो गिरिरिति तन्नामसूक्तत्वात्' इति पाठः साधुः।

९४००६ आयुक्षाताम् आभिमुख्येन युजाताम् । 'आयुक्षातामभिना' इति संहितायाम्
सायणः 'आ अयुक्षाताम्' इति पदद्वयं मन्यते । शाकल्यस्तु अयुक्षातामिति एकमेव पदम् ।

९६८०५ सादे सद्ने अगमने । अत्र 'गमने' इति युक्तः पाठः । मु-पुस्तकेऽपि तथैव दृश्यते ।

९६८०६ अर्थतो गमनं कुर्वन् शूकारं कुर्वतः । अत्र 'कुर्वन्' इति प्रथमान्तं पदमन-
न्वितमिति प्रतिभाति ।

९७२०१७ स्थानत्रयेऽपि । अत्र 'स्थानत्रयेऽपि' इति पाठः साधुः ।

९९३०३ यदा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतिः ज्ञानादन्योपायस्य अमृतत्वप्राप्तिं निवार-
यति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इत्यादिका तु ज्ञानात् प्राप्तिमाह-क्ष-ज्ञ-ज-ट । अत्र म-मु-पुस्तकयोः
'यदा चर्मवदाकाशमित्यादि श्रुतेः ज्ञानादन्योपायस्य अमृतत्वप्राप्तिं निवारयति । ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति
इत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह' इति पाठो दृश्यते । अस्मिन् पाठे तु अत्र अर्थान्तरस्य कस्याप्यप्रतिपाद्य-
मानत्वात् पक्षान्तरद्योतकस्य 'यदा' इति शब्दस्य 'इत्यादिश्रुतेः' इति पष्ठयन्तस्य 'अनुज्ञाप्राप्तिम्'
इत्यस्य च अन्वयो न भवतीति स्फुटमेव ।

१००३०१२-१३ 'नामरूपांशम् अपरमार्थं (परमार्थ-क-ख-ग-फ-भ.) त्यक्त्वा सर्वत्र अनु-
गतोऽस्ति भाति प्रियमिति योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति' इत्यादि-क-ख-क्ष-ण-ज्ञ-ज-ट-
फ-भ-पुस्तकेषु । म-मु-पुस्तकयोः 'नामरूपांशं परमार्थं (मु-अपरमार्थं) त्यक्त्वा सर्वत्रानुगतोऽस्मि ।
योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति' इत्यादि । 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं
जगद्रूपं ततो द्वयम्' इत्युक्तीत्या सर्वेष्वपि प्रापञ्चिकपदार्थेषु अंशपञ्चकं प्रतिभासते । तत्र घटोऽस्ति
घटो भाति घटः प्रियः इति घटादिषु योऽयं सच्चिदानन्दांशो भासते सोऽधिष्ठानभूतब्रह्मरूपत्वात्
परमार्थः । घट इति नाम कम्बुग्रीवादिसत्त्वाकार इत्युभयमध्यस्तजगद्रूपम् अत एव अपरमार्थभूतम् ।
तत्र नामरूपयोः प्रतिपदार्थं भिन्नत्वेऽपि सच्चिदानन्दाकारस्य सर्वत्रानुगतत्वेन अभिन्नत्वात् नामरूपांशं
मुक्त्वा अधिष्ठानब्रह्मरूपसच्चिदानन्दाकारेण कृत्स्नपञ्चकः अहमेवास्मीति यदिदं तत्त्वं तन्न विजानामीति
अत्रार्थो विवक्षितः । तथा च परमार्थमिति पाठोऽशुद्ध एव । 'सर्वत्र अनुगतोऽस्मि योऽयम्' इत्या-
दिपाठापेक्षया मूले निवेशितः पाठः साधीयान् ।

१००३०१९ यदापरोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभविकमस्ति क्ष-ज्ञ-ज्ञ-ज-ज । म-मु-
पुस्तकयोः 'यत्परोक्षज्ञानम्' इत्यादि पाठः । अत्र आनुभविकमिति विशेषणात् आपरोक्षज्ञानम् इति
पाठो युक्त इति स्फुटमेव ।

१००४०६ अदुःसंपादा । अत्र 'दुःसंपादा' इत्येव शुद्धः पाठः ।

१००४०१५ सहवासेन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरूपचर्यते । अत्र 'उत्पत्तिमत्सहवासेन' इत्यादिपाठः
साधीयान् ।

१००४०२१ शश्वन्ता अविभागेन । अयमेव अस्मदुपलब्धेषु सर्वलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके
च पाठः । म-पुस्तके 'अविभागेन' इत्यत्र 'विभागेन' इति पाठः । सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

१००५०१५ बुद्धिशुद्ध्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषयत्वं भविष्यति-क्ष-ज्ञ-
ज-ट । ण-मु-पुस्तकयोः 'बुद्धिशुद्ध्युत्पादनद्वारा.....ब्रह्मविषया भविष्यन्ति' इति पाठः । अत्र
म-पुस्तके बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति इति पाठः । अस्मिन् पाठे
सम्यक् पदार्थान्वयो न भवतीति व्यक्तमेव ।

१००५०१८-१९ निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्य अधिष्ठानत्वेन
रक्षकत्वात् । अत्र 'निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति' इत्येतावान् भागः अशुद्धः प्रतिभाति । अत्र
'निरधिष्ठानकस्य चितः' इति भाष्यम् । मु-पुस्तके निरधिष्ठानः भ्रमः कस्यचिदस्ति साध्यस्तस्य
सर्वस्याधिष्ठानत्वेनाक्षकत्वात्' इति दृश्यते । परंतु सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

१००५-२२ कृत्स्नवेदतात्पर्यप्रतिपाद्यं यद्वस्तु-क्ष-झ-झ१-ज-ट.। म-पुस्तके 'कृत्स्नवेदैस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु' इति पाठः। मु-पुस्तके च 'कृत्स्नं वेदैस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु' इति पाठो दृश्यते। अन्तिमपाठद्वयेऽपि पदानां परस्परान्वयो न भवतीति स्फुटमेव।

१००७-२५ प्रसिद्धार्थे धातुः। इदमनन्वितार्थं प्रतिभाति। ण-पुस्तके 'सलिः प्रथितार्थे धातुः' इति पाठो दृश्यते। अत्र 'सलिः प्रतिष्ठार्थे धातुः' इति स्यादित्यनुमीयते। 'सलिलानि' इत्यस्य इदं विवरणं प्रतिभाति। मु-पुस्तके 'मिमतिः प्रतिष्ठार्थे धातुः' इति पाठः।

१००९-१० संवत्सरं वपते। अत्र 'यद्वा प्रतिसंवत्सरम्' इति पाठः। क्ष-झ१-ज-ट-पुस्तकेषु दृश्यते। अयमेव पाठः युक्ततरः। मु-पुस्तके 'संवत्सरं' नास्ति।

१०१२-८ क उ कोऽपि-क्ष-झ-झ१-ज-ट-मु.। म-पुस्तके 'क उक्तोऽपि' इति पाठः।

१०१७-२१ शत्रुरेवायम्। कर्मणि षष्ठी। अत्र 'शत्रुरेवायम्' इति अनन्वितं दृश्यते। 'विश्वस्य शत्रोरिति कर्मणि षष्ठी' इति पाठः युक्तः प्रतिभाति। ण-पुस्तके 'शत्रोरेव। अयं कर्मणि षष्ठी' इति दृश्यते।

१०३५-८ उदके निमित्तभूते सति-ज-क-झ-झ१.। म-मु-पुस्तकयोः 'उदकनिमित्तभूते सति' इति पाठः।

१०४०-५ शब्दाभिमानानाम्। अत्र 'शब्दायमानानाम्' इति पाठः युक्तः प्रतिभाति। मु-पुस्तकेऽपि तथैव दृश्यते।

१०४२-११ अमरणलक्षणस्य वेदत्वस्य। अत्र 'वेदत्वस्य' इत्यस्य स्थाने 'देवत्वस्य' इति पाठः मु-पुस्तकेऽपि दृश्यते।

१०६९-२१ तप्तधर्मसकाशात् भक्षितवान् इत्यर्थः। 'अत्र तप्तधर्मसकाशात् रक्षितवन्तौ' इति पाठः साधुः।

१०७३-१ कदु कदा भविष्यति। अत्र 'भविष्यति' इति पदमनन्वितं प्रतिभाति। मु-पुस्तके इदं न दृश्यते।

१०८९-११-१२ अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोः अश्विन्यादिवहुमननासंभवात् उचितमेव। अत्र वाक्यार्थो न स्फुटः।

१०९४-१५ मरुत्सेना वृष्ट्या। अत्र अवृष्ट्या इति पाठः युक्ततरः। ण-मु-पुस्तकयोरपि तथैव दृश्यते।

संकेतविवरणम्

अनु. ....ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीपरिभाषा
(मॅकडोनेल्)
अम. ....अमरकोशः
अ. सं. ...अथर्ववेदसंहिता (बॉ. सं. सीरीज्)
आप. गृ. ....आपस्तम्बगृह्यसूत्राणि
आप. परि. ....आपस्तम्बपरिभाषासूत्राणि
आप. श्रौ. ...आपस्तम्बश्रौतसूत्राणि
आप. गृ. ...आश्वलायनगृह्यसूत्राणि
(गणपत कृष्णाजी)
आश्व. श्रौ. ...आश्वलायनश्रौतसूत्राणि
(आनन्दाश्रम)
आर्षे. ब्रा. ...आर्षेयब्राह्मणम् (कलकत्ता)
उ. सू. ...उणादिसूत्राणि (बालमनोरमा)
ऋग्वि. ....ऋग्विधानम् (निर्णयसागर)
ऋ. प्रा. ...ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (मॅ. मुल्लर)
ऐ. आ. ...ऐतरेयारण्यकम् (आनन्दाश्रम)
ऐ. उ. ....ऐतरेयोपनिषत् (आनन्दाश्रम)
ऐ. ब्रा. ...ऐतरेयब्राह्मणम् (आनन्दाश्रम)
का. ....काशिका (चौखाम्बासीरीज्)
कौ. उ. ...कौषीतक्युपनिषत् (आनन्दाश्रम)
छा. उ. ...छान्दोग्योपनिषत् (आनन्दाश्रम)
जै. न्या. ...जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः
(आनन्दाश्रम)
ता. ब्रा. ...ताण्ड्यब्राह्मणम् (कलकत्ता)
तै. आ. ...तैत्तिरीयारण्यकम् (आनन्दाश्रम)
तै. प्रा. ...तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् (कलकत्ता)
तै. ब्रा. ...तैत्तिरीयब्राह्मणम् (आनन्दाश्रम)

तै. सं. ...तैत्तिरीयसंहिता (आनन्दाश्रम)
दश. पा. ....दशपाद्युणादिसूत्राणि
नि. ....निघण्टुः (निर्णयसागर)
निरु. ....निरुक्तम् (आनन्दाश्रम)
नृ. ता. ...नृसंहितापनीयोपनिषत्
(आनन्दाश्रम)
परिभा. ...परिभाषेन्दुशेखरः (कीलहॉर्न)
पा. शि. ...पाणिनीयशिक्षा (निर्णयसागर)
पा. सू. ...पाणिनीयसूत्राणि (निर्णयसागर)
पा. म. ...पातञ्जलमहाभाष्यम् (कीलहॉर्न)
पि. सू. ...पिङ्गलसूत्राणि (कलकत्ता)
जै. सू. ...जैमिनीयसूत्राणि (आनन्दाश्रम)
फि. सू. ...फिट्सूत्राणि (निर्णयसागर)
बृ. उ. ...बृहदारण्यकोपनिषत् (आनन्दाश्रम)
बृ. सं. वा. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यसंबन्ध-
वार्तिकम् (आनन्दाश्रम)
बृहदे. ....बृहद्देवता (मॅकडोनेल्)
मनु. ....मनुस्मृतिः (निर्णयसागर)
म. भा. ...महाभारतम्
मुं. उ. ...मुण्डकोपनिषत् (आनन्दाश्रम)
मै. उ. ...मैत्रायणीयोपनिषत् (निर्णयसागर)
मै. सं. ...मैत्रायणीयसंहिता (श्रेडर)
वा. सं. ...वाजसनेयिसंहिता (सातवळेकर)
वे. सू. ...वेदान्तसूत्राणि (निर्णयसागर)
श. ब्रा. ...शतपथब्राह्मणम् (वेबर)
श्वे. उ. ....श्वेताश्वतरोपनिषत् (आनन्दाश्रम)
शा. भा. ....शाबरभाष्यम् (आनन्दाश्रम)

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

उपोद्धातप्रकरणम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिर्महेश्वरम् ॥ २ ॥

यत्कटोक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।

आदिशन्मार्धवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने* ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।

कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा ।

यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥

एतास्मिन् प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।

व्युत्पन्नस्तावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राज्ञातत्वात् 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति न्यायेनाभ्यर्हि-
तत्वात् तद्व्याख्यानमादौ युक्तम् । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं— 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि
जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत' (ऋ. सं. १०. ९०. ९) इति । तस्मात् 'सहस्रसीर्षा
पुरुषः' (ऋ. सं. १०. ९०. १) इत्युक्तात् परमेश्वरात् यज्ञार्थं यजनीयात् पूजनीयात् सर्वहुतः सर्वैर्हूयमानात् ।
यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैव इन्द्रादिरूपेणावस्थानादविरोधः । तथा च मन्त्रवर्णः—
'इन्द्रं भिन्नं वरुणमभिमाहुरथो विष्वः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरि-
श्वानमाहुः' (ऋ. सं. १. १६४. ४६) इति । वाजसनेयिनश्चात्मनन्ति— 'तद्यद्विद्वन्माहुस्तुं यज्ञास्तुं यजे-
त्येकैकं देवसेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ होव सर्वे देवाः' (बृ. उ. १. ४. ६) इति । तस्मात्
सर्वैरपि पश्चैव एव हूयते ॥ न केवलमृचां पाठेप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किन्तु यज्ञाज्जवाहर्हेतुत्वादपि ।

१. ट-ठ-तत्कटोक्षेण । २. ट-ठ-सायणाचार्यम् । ३. ट-ठ-सायणाचार्यो । ४. च-फ-प्रथमाध्यायः ।

* च-त-थ-फ- 'स प्राह उपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः । सर्वं वेत्स्येव वेदानां व्याख्यासुत्वेन
बुज्यताम् ॥ इत्युक्ते माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः । अन्वगात् (त-अन्वशात्) सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
इमौ श्लोके तृतीयश्लोकान्तरमधिकौ दृश्येते । ५. ट-ठ- 'अत्र' नास्ति । ६. त-थ- 'तस्मात्' नास्ति ।
७. च-ठ-स- 'यज्ञात्' नास्ति । ८. ठ- 'पूजनीयात्' नास्ति । ९. ठ-परमेश्वरस्य । १०. ट-ठ-प्राथम्यमाश्रयेण ।

तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—‘यद्वै यज्ञस्य साक्षा यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यद्वा तदृढम्’ (तै. सं. ६. ५. १०. ३) इति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाकार्यं ‘तदेतद्वचाम्युक्तम्’ इति ऋचमेवोदाहरन्ति ॥ मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आज्ञाताः । साम्नां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदैरादृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धम् । छन्दोगांश्च प्राथम्येन सनकुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनन्ति—‘ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्’ (छां. उ. ७. १. २) इति । मुण्डकोपनिषद्व्याख्यायते—‘ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः’ (मुं. उ. १. १. ५) इति । तापनीयोपनिषदपि मन्त्राजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमामनन्ति—‘ऋग्यजुः सामाथर्वणश्चत्वारो वेदाः साक्षाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति’ (नृ. ता. उ. १. २) इति । एवं सर्वत्रोदाहरणीयम् । तस्मात् ऋग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान् प्रत्येतदुच्यते—

अस्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यम् । अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्रे ‘तुं यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात् तद्व्याख्यानमेवादौ युक्तम् । तद्व्याख्यानं च काचिद्गोवाह—‘ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शकरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः’ (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो यारकः संक्षिप्य दर्शयति—‘इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे’ इति । पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति—‘ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी’ (निरु. १. ८) इति । अस्यायमर्थः । त्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणम् । होतृनामक एक ऋत्विक् यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वज्ञातानामृचां संघमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शक्यमिति क्लृप्तिं करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वा इति ऋक्शब्दव्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयं पादं विवृणोति—‘गायत्रमेको गायति शकरीपूद्गाता । गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्यं ऋचः शक्नोते-स्तद्यदाभिर्बृत्रमशक्यदन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते’ इति । अस्यायमर्थः । उद्गातृनामकः एकः ऋत्विक् गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शकरीशब्दाभिधेयासु ऋक्षु गायति । धातृनामनेकार्थत्वेन स्तुति-क्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पत्त्योऽयं गायत्रशब्दः । शकरीशब्दस्तु शक्नोतिधातोरुत्पन्नः । वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिः ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चित् ब्राह्मणे विज्ञायते इति । अथ तृतीयं पादं विवृणोति—‘ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति’ इति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामकः एकः ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्याम् अनुज्ञां वदति, ‘ब्रह्मज्ञपः प्रणेष्यामि’ इत्येवं संबोधितः सन् ‘ॐ प्रणय’ इत्यनुजानाति । स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः । तस्मात् योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे समाधौतुं च समर्थः इति । तच्च सामर्थ्यं छन्दोगा आमनन्ति—‘एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् ब्र वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होता-ध्वर्गुल्लातान्यतराम्’ (छां. उ. ४. १६. १-२) इति । कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधेयो वाचा च वेदत्रयोक्तमन्त्राः पठनीयाः । तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वाग्म्यं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति । ब्रह्मा तु एक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति । तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थं पादं

१. च-छ-ट-ण-य-नाभिधीयन्ते । २. ट-ठ-‘वेदैरादृतत्वात्’ नास्ति । ३. च-छ-झ-फ-श-‘प्रसिद्धम्’ नास्ति । ४. ट-ठ-वर्जमितरेषु-छन्दोगास्तु । ५. ट-वर्जमितरेषु-प्राथम्येन । ६. ट-ठ-र्हितत्वात् तस्य आदौ । ७. ट-त्येवमुच्यते; ठ-प्रत्युच्यते । ८. ट-ठ-अस्त्येव । ९. ट-ब्रह्मवादादौ; ठ-ब्रह्मजपादौ । १०. ठ-‘तु’ नास्ति । ११. ठ-तस्य । १२. ट-ठ-च । १३. ट-प्राधान्यम् । १४. घ-च-छ-ण-त-थ-प-फ-श-संघातः । १५. ग-घ-व-ट-फ-श-व्युत्पत्तोरिति । १६. ठ-साम । १७. च-त-य-‘अयम्’ नास्ति । १८. ट-ठ-‘शत्रुम्’ नास्ति । १९. ट-ठ-‘जाते जाते’ नास्ति । २०. ट-ठ-‘यज्ञे’ नास्ति । २१. ट-तदनुष्ठानः... संज्ञातुम् । २२. च-छ-ण-त-थ-न-य-वाच्यम् ।

विष्णोति—‘यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्थध्वरस्य वेता’ इति। अस्यायमर्थः। अध्वर्युनामकः एकः ऋत्विक् यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पादयति। मीयते निर्मीयते इति मात्रा स्वरूपम्। तन्निष्पादकत्वं च अध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते। ‘अध्वर्युः’ इत्यत्र छान्दस्या प्रक्रियया लुप्तम् अकारं पुनः प्रक्षिप्य ‘अध्वर्युः’ इति नाम संपादनीयम्। अध्वरं युनक्तीत्यवयवार्थः। अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थः इति। एतदेवाभिप्रेत्य अध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को दर्शयति—‘मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनात् स्तोमः स्तवनाद्यजुर्वेदजतेः’ (निरु. ७. १२) इति। एवं सति अध्वर्युसंबन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवौ इतरेण वेदद्वयेन पूर्येते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तम्। तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्यानं युक्तमिति ऋग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति कुतस्तदवान्तरविशेष ऋग्वेदः। तथा हि। कोऽयं वेदो नाम। न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति। न च तदुभयव्यतिरेकेण किञ्चिद्वस्तु प्रसिध्यति। ‘लक्षणप्रमाणान्वां हि वस्तुसिद्धिः’ इति न्यायविदां मतम् ॥

प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेषु अन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत्। न। मन्वादिसृष्टित्वव्याप्तेः। समयबलेन ‘सम्यक्परोक्षानुभवसाधनम्’ इत्येतस्यागमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात्। ‘अपौरुषेयत्वे सति’ इति विशेषणात् अदोषः इति चेत्। न। वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात्। शरीरधारिपुरुषनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत्। न। ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’ (ऋ. सं. १०. ९०. १) इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्। कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेण अपौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत्। न। जीवविशेषैरभिवाद्यादित्यैवेदानामुत्पादितत्वात्। ‘ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्’ (ऐ. ब्रा. ५. ३२) इति। श्रुतेः ईश्वरस्य अग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्। मन्त्रब्राह्मणात्मकः शङ्कराशिर्वेद इति चेत्। न। ईदृशो मन्त्रः ईदृशं ब्राह्मणम् इत्यनयोरेवाप्यनिर्णीतत्वात्। तस्मान्नास्ति किञ्चित् वेदस्य लक्षणम् ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः। ‘ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्’ (छां. उ. ७. १. २) इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्। न। तस्यापि वाक्यस्य वेदान्तःपातित्वेन आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात्। न खलु निपुणोऽपि स्वस्कन्धमारोढुं प्रभवति ॥ ‘वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः’ (याज्ञ. १. ४०) इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्। न। तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात्। प्रत्यक्षादिकं तु शङ्कितुमप्ययोग्यम्। वेदविषया तु लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि ‘नीलं नभः’ इत्यादिवत् भ्रान्ता। तस्मात् लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नोङ्गीकर्तुं शक्यते^१ इति पूर्वः पक्षः ॥

असौच्यते—मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणम्। अत एव आपस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामेवमाह—‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ (आप. परि. १. ३३) इति। तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठाभिर्गेष्यते। अपौरुषेयवाक्यैत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति। प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि। यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि सूर्यचन्द्रादीनां

१. ट-‘एकः’ नास्ति। २. ट-‘स्वरूपम्’ नास्ति। ३. य-‘दकद्योतनम्; त-‘दकद्योतकम्। ४. ठ-सिध्यति। ५. ट-‘प्रमाणविशेषेषु’ नास्ति। ६. च-फ-‘धारिजीवपुरुषानिर्मितत्वाभावा; क-ख-ग-ण-न-प-‘शरीरधारिजीवनिर्मित’। ७. ट-‘शरीरधारित्वश्रवणात्। ८. च-प-फ-‘कर्मफलशरीररूपधारि; ट-ठ-‘कर्मफलरूप.....विवक्षितमिति चेत् न’ इत्यस्य स्थाने ‘शरीरधारित्वं न विवक्षितमिति चेत् न’ इति पाठः। ९. ट-ठ-‘तस्यापि वाक्यस्य.....प्रसङ्गात्’ इत्यस्य स्थाने ‘स्वाक्ये स्वस्य प्रामाण्यादर्शनात्’। १०. ट-निपुणोऽपि बटुः; ठ-निपुणोऽपि नटबटुः। ११. च-छ-त-प-फ-‘तु’ नास्ति। १२. ट-ठ-‘नाङ्गीक्रियते। १३. च-छ-प-फ-‘त्वमिदमपि। १४. ट-त-वर्जमितरेषु-स्वप्रकाशत्वाभावे।

स्वस्वमेवैककत्वमविरुद्धं, तथा मनुष्यादीनां स्वस्वन्धारोहासंभवेऽपि अकुण्ठितशक्तेर्वेदस्य इतरवस्तुप्रतिष्ठाद-
कावबत् स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदायविदः अकुण्ठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति—‘ चोदना
हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्तोत्पन्नगमवितुम् ’ (शाब.
भा. १. १. २) इति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेऽथ प्रामाण्यं दुर्धारम् ।
तस्मात् लक्षणप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिना अपोढुं शक्यते इति स्थितम् ॥

मन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित् पदार्थः । तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् ।
न हि वेदः प्रमाणम् । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् । तथा हि ‘ सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम् ’ इति
केचिल्लक्षणमाहुः । अपरे तु ‘ अनधिगतार्थगन्तुं प्रमाणम् ’ इत्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति ।
मन्त्रप्राप्त्यात्मको हि वेदः । तत्र मन्त्राः केचिदबोधकाः । ‘ अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिः ’ (ऋ. सं. १.
१६९. ३) इत्येको मन्त्रः । ‘ यादृशिमन्धायि तमपस्वया विदत् ’ (ऋ. सं. ५. ४४. ८) इत्यन्यः ।
‘ सृण्वेव जर्मरी तुर्फीरित् ’ (ऋ. सं. १०. १०६. ६) इत्यपरः । एवम् ‘ आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा ’
(ऋ. सं. १०. ८९. ५) इत्यादय उदाहार्याः । न ह्येतैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवब्रूयते । एतेष्वनुभव एव
यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च दूरापेतम् । ‘ अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ’
(ऋ. सं. १०. १२९. ५) इति मन्त्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वा इत्यादिवाक्यवत् संबि-
म्भायैवबोधकत्वाच्चास्ति प्रामाण्यम् । ‘ ओषधे त्रायस्वैनम् ’ (तै. सं. १. २. १. १) इति मन्त्रो दर्भ-
विषयः (आश्व. गृ. १. १७. ८) । ‘ स्वधिते मेनं हिंसीः ’ (तै. सं. १. २. १. १) इति क्षुरविषयः
(आश्व. गृ. १. १७. ९) । ‘ शृणोत प्रावाणः ’ (तै. सं. १. ३. १३. १) इति पाषाणविषयः ।
एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत् संबोधनं श्रूयते । ततो ‘ द्वौ चन्द्रमसौ ’ इति वाक्यवद्विपरीतार्थ-
बोधकत्वाद्प्रामाण्यम् । ‘ एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे ’ (तै. सं. १. ८. ६. १), ‘ सहस्राणि
सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् ’ (तै. सं. ४. ५. ११. १) इत्यनयोस्तु मन्त्रयोः ‘ यावज्जीवमहं
मौनी ’ इति वाक्यवत् व्याघातबोधकत्वाद्प्रामाण्यम् । ‘ आप उन्दन्तु ’ (तै. सं. १. २. १. १) इति
मन्त्रो वज्रमानस्य क्षौरकाले जैलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते । ‘ शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती मुखं मम ’
इति मन्त्रो विवाहकाले मङ्गलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते । तयोश्च
मन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादितात् अनधिगतार्थगन्तृत्वं नास्ति । तस्मात् मन्त्रभागो न प्रमाणम् ॥

अत्रोच्यते—अथगादिमन्त्राणामर्थो यास्केन निरुक्तग्रन्थेऽवबोधितः । तत्परिचयरहितानामनवबोधो
न मन्त्राणां दोषमावहति । अत एवात्र लोकन्यायमुदाहरन्ति—‘ नैव स्थाणोरपरराधो यदेनमन्धो न पश्यति
पुरुषापरराधः स भवति ’ (निरु. १. १६) इति । ‘ अधः स्विदासीत् ’ इति मन्त्रश्च न सन्देहप्रबोधनार्थं
प्रवृत्तः । किं तर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगम्भीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुरुशास्त्र-
संग्रहाद्विरहितैर्दुर्बोधैर्भूतं ‘ अधः स्वित् ’ इत्यनया वचोभङ्ग्योपन्यस्यति । स एवाभिप्राय उपरितनैषु
‘ को अद्वा वेद ’ (ऋ. सं. १०. १२९. ६) इत्यादिमन्त्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमन्त्रेष्वपि केतना एव
तत्तद्विमानिदेवताः तेन तेन नाम्ना संबोध्यन्ते । ताश्चदेवता भगवता बादरायणेन ‘ अभिमानिष्यवदेनास्तु ’
(ब्र. सू. २. १. ५) इति सूत्रे सूचिताः । एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्वीकाराच्चास्ति
परस्परव्याघातः । जलादिद्वयेण शिरःक्लेदनावर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि ‘ तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्
तद्विचित्रत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वम् । ततो लक्षणसम्भावादस्ति मन्त्रभागस्य प्रामाण्यम् ॥

१. ट-त-वर्जमितरेषु-स्वप्रकाशत्वम् । २. ट-ठ-लक्षणसिद्धौ । ३. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-य-य-
क्षयः । ४. त-थ-इत्येतयोस्तु; ठ-इति वाक्ययोः । ५. ट-‘ शिरसः ’ नास्ति । ठ-‘ जलेन शिरसः ’
नास्ति । ६. च-ट-ठ-फ-‘ नामबोधो । ७. ट-त-थ-संदेहबोधनाय । ८. क-क्ष-श-‘ दुर्बोधत्वम् ।
९. ट-जलद्वयेण । १०. त-‘ लोकसिद्धत्वेपि; ट-‘ अपि ’ नास्ति ।

एतदेवाभिप्रेतं अथवाङ्मूः अमिभिः मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वमसूत्रं च (जै. सू. १. २. ३१-४५) । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—

‘तदर्थशास्त्रात्’ इति । यत्तदर्थस्याभिधाने समर्थो मन्त्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मण-
वाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रम् । तस्मात् शास्त्रादविवक्षितार्थो मन्त्रः इत्यवगम्यते । तथा हि ‘उरु
प्रथस्व’ (तै. सं. १. १. ८; वा. सं. १-२२) इति मन्त्रेण पुरोडासप्रथममभिधीयते । ‘पुरोडासं
प्रथयति’ (तै. ब्रा. ३. २. ८. ४; श. ब्रा. १. २. २. ८) इति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तर्था-
सैति मन्त्रेणैव प्रतीतत्वात् तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् । मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनि-
योगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तम् । तस्मात् मन्त्रा उच्चारणेनैवानुष्ठाने उपकुर्वन्ति ॥ ननु उच्चारणार्थत्वे कति
अदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत । अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्यते । तस्मात् ब्राह्मणस्यानुवार्दकत्वमभ्युपेत्यापि
मन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेव इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘‘वाक्यनियमात्’’ इति । ‘अग्निमूर्धां दिवः ककुर्’ (ऋ. सं. ८. ४४. १६) इत्येवमेव
वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियम उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्धाग्निरियेवं प्युक्तमपाठेऽपि भवत्येव ।
तस्मात् नियतपाठक्रमसाफल्याय उच्चारणमेव मन्त्रप्रयोजनम् ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्य अदृष्टार्थत्वेऽपि
मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थ एव इत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूत्रयति—

‘‘बुद्धशास्त्रात्’’ इति । ‘अग्नीदग्नीन्विहर’ (तै. सं. ६. ३. १. २) इति प्रैक्षमन्त्रः प्रयोगकाले
पठ्यते । तच्च अग्निविहरणादिकम् आग्नीध्रेण अध्ययनकाले एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धम् । तस्य च बुद्धस्यार्-
थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकम् । न हि सोपानके पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुञ्चति ॥ ननु बुद्धस्या-
प्यर्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मरणमस्तु इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘‘अविद्यमानवचनात्’’ इति । ‘चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ अस्व’
(ऋ. सं. ४. ५८. ३) इति मन्त्र आम्नायते । न खलु चतुःशृङ्गत्वाद्युपेतं किञ्चित् यज्ञसाधनं विद्यते
यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्येत ॥ ननु ईदृशी काचिदेवता स्यात् इत्याशङ्क्य अन्यं दोषं सूत्रयति—

‘‘अचेतनेऽर्थबन्धनात्’’ इति । ‘ओषधे त्रायस्वैनम्’, ‘शृणोत ग्रावाणः’ इत्यादी अचेतने द्रव्ये
चेतनोचितैरक्षगश्रवणाद्यर्थं बध्नाति । स चायुक्तः ॥ ननु ‘अभिमानिव्यपदेश’ इति वैयसिकशास्त्रे
सूचितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनदेवतात्र विवक्ष्यतेऽमित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘‘अर्थविप्रतिषेधात्’’ इति । ‘अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षम्’ (ऋ. सं. १. ८९. १०) इति मन्त्रः
आम्नायते । यदेव द्यौस्तदेवान्तरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवं च ‘एक एव रुद्रः’ (तै. सं. १. ८.
६. १), ‘सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्राः’ (तै. सं. ४. ५. ११. १) इत्यादिकमप्युदाहृतव्यम् ॥ ननु
‘त्वमेव माता च पिता त्वमेव’ इत्यादिबलान्तरिक्षादिरूपत्वेन अदितिः स्तूप्यते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य
योगसामर्थ्यात् बहुमूर्तिस्वीकारोऽस्तु । ततो नार्थविप्रतिषेधः इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘‘स्वाध्यायवदवचनात्’’ इति । पूर्णिका नाम काचित् योषित् अवघातं करोति । तस्मिन्नेव माणवकः
स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचित् अवघातमन्त्रमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षाऽस्ति, प्रतिमुसलग्रहणं तस्य
मन्त्रस्यापठ्यमानत्वात् । अक्षरग्रहणायैव तं मन्त्रम् अन्यांश्च मन्त्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितो-
प्यवघातमन्त्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्षति ॥ ननु तत्र माणव-

१. ट-ठ-मसूत्रयत् । २. ट-ठ-‘शास्त्रस्य’ नास्ति । ३. ट-ठ-तथापि । ४. च-ट-ब्राह्मणवाक्यमनर्थकम् ।
५. ट-ठ-दृष्टं प्रयोजनं लभ्यते । ६. त-‘वादत्व’ । ७. च-छ-प-फ-‘पाठार्थ’ । ८. छ-म-म-म-‘बुद्धार्थस्य’ ।
९. ट-ठ-बुद्धन्ति, ग-घ-फ-प्रतिमुञ्चन्ति । १०. च-छ-ट-प-फ-‘स्यार्थस्य’ । ११. त-अभ्यर्थं दोषम् । १२.
ग-घ-च-छ-त-ण-प-फ-य-‘नुस्मर्यते’ । १३. त-‘चित् रक्षणम्’ । १४. च-‘तत्त्वानुक्तम्’ । १५. छ-प्रतिपादताम् ।
१६. च-छ-त-व-प-फ-‘एवम्’ नास्ति । १७. ट-ठ-नास्ति विरोधः । *

कस्व भर्गे विषयो नास्ति । पूर्णिकाप्यवबोधुमक्षमा । कर्मणि तु अव्ययैर्विषयविषयविषय विद्यते, बोधश्च संभवति इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘अविज्ञेयात्’ इति । केषांचिन्मन्त्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा—‘अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टि-रस्मे’ इत्येको मन्त्रः । ‘सृण्वेव जभरी तुर्गरीत्’ इत्यपरो मन्त्रः ॥ ननु ईदृशमन्त्रार्थबोधायैव निगमै-र्विरुक्त-भ्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम्’ इति । ‘किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु’ (ऋ. सं. ३. ५३. १४) इति मन्त्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगन्दो नाम राजा इत्येतेऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा च सति प्राक् प्रमगन्दात् नायं मन्त्रो भूतपूर्व इति गम्यते । तदेवमेतैः तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति । किंतु उच्चारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धान्तं सूत्रयति—‘अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः’ इति । तु शब्देन मन्त्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्या-यनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिक्रियागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यम् । मन्त्रेण प्रकाशितस्वार्थोऽनुष्ठातुं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मात् मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनम् ॥ ननु ‘अभिदसि नारिरसि’ इत्यारभ्य ‘त्रैबुभेन त्वा छन्दसा ददे’ (तै. सं. ४. १. १. ३-४) इति मन्त्र आम्नातः । तेनैव मन्त्रेण प्रतीतेऽपि अभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे ‘तां चतुर्भिर्भ्रमादत्ते’ (तै. सं. ५. १. १. ४) इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—

‘गुणार्थेन पुनःश्रुतिः’ इति । मन्त्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षण-गुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मन्त्राणां मध्ये येन केनाप्येकेन अभिरा-दीयेत ॥ ननु ‘इमामगृभ्णप्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते’ (तै. सं. ५. १. २. १) इत्यत्र मन्त्रसामर्थ्या-देव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाम्नायते । तदेतत् त्वन्मते व्यर्थमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—

‘परिसंख्या’ इति । ‘गर्दभाभिधानीं नादत्ते’ इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मण-वाक्यम् ॥ ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । ‘आदत्ते’ इति शब्दो रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत । रशनात्त्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं बाध्येत इति त्रयो दोषाः । मैवम् । गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथाहि । त्वत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मन्त्रेणानेन आदानं कुर्यात् इति वाक्यं परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मन्त्रादानयोः संबन्धे सिद्धे’ सति पश्चात् किं विषयकमादानमिति वीक्षायां लिङ्गात् रशनामात्रस्यादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिवर्त्तक्या । सा च विलम्ब्यते । ‘इत्यम्वाभिधानीम्’ इति प्रत्यक्षेण वाक्येन मन्त्रादानयोः संबन्धे सति लिङ्गात् रशनामात्रे प्राप्तमादानम् ‘अम्वाभिधानीम्’ इति श्रुत्या विशेषे व्यवेस्थाय्यते । ततो मन्त्रस्य निरा-काङ्क्षत्वात् गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वाच्चास्ति प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च न त्यज्यते । तत्र कुतो दोषत्रयम् । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य ‘परिसंख्या’ इति सूत्रितम् ॥ ननु ‘उरु प्रथस्तेति प्रथयति’ इति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘अर्थवादो वा’ इति । वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यत्रार्थवादः ‘यज्ञपतिमेव तत्प्रथयति’ इति । तेनार्थवादेन संबन्धाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूष ‘यज्ञ-पतिमेव’ इत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यम् । तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

१. त-अर्थविषयः । २. च-प-फ-निषण्डानि । ३. ट-‘च’ नास्ति । ४. ट-ठ-मात्रत्वम् । ५. ठ-वाक्यं प्रयुज्यते । ६. त-वैदिके यागः । ७. च-त-य-फ-ब्राह्मणेन । ८. क-स-ण-न-श-‘शब्दो’ नास्ति । ९. ट-ठ-आदानः । १०. ट-ठ-त-च-त-सिद्धिः । ११. क-स-ण-न-श-‘सिद्धे’ नास्ति । १२. ट-विषयमात्रं । १३. ट-ठ-सिद्धे सति । १४. ट-अवस्थाप्यते । १५. ठ-‘त्यनेन’ ।

‘मन्त्राभिधानात्’ इति । अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मन्त्रे ‘प्रथस्व’ इत्येवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युर्कर्तृकं प्रथनं प्राप्तम् । यथा लोके यः कुरु इति ब्रूते स कारयत्येव, तथात्रापि यः प्रथस्व इति ब्रूते स प्रथयत्येव ॥ यदुक्तम् ‘अग्निर्मूर्धादिवः’ (ऋ. सं. ८. ४४. १६) इति पाठक्रमनियमात् अदृष्टार्थो मन्त्र इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘अविरुद्धं परम्’ इति । परं द्वितीयसूत्रोक्तम् अस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धम् । न हि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवारयामः । किं तर्हि । मन्त्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनात्वाच्चोपेक्षितव्यम् इत्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु ‘प्रोक्षणीरासादय’ (वा. सं. १. २८) इति मन्त्रो बुद्धमेवार्थं शास्ति तदुक्तम् । सोपानत्वेकस्य उपानदन्तरासंभवात् इत्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूत्रयति—

‘संप्रैषकर्मणो गार्हानुपलम्भः संस्कारत्वात्’ इति । संप्रैषकर्मणो गार्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य मन्त्रेणैवानुस्मरणे सति नियमाददृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सन्नावात् ॥ यच्चोक्तं ‘चत्वारि शृङ्गाः’ (ऋ. सं. ४. ५८. ३) इति मन्त्रोऽसन्तमेवार्थमभिधत्ते इति तस्योत्तरं सूत्रयति—

‘अभिधानेऽर्थवादः’ इति । असतोऽर्थस्याभिधायके वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो होत्रध्वर्युर्ज्ञातृब्रह्माणोऽस्य कर्मणः शृङ्गाणि । प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पानीयजमानी द्वे शीर्षे । गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बन्धनम् । कामान् वर्षतीति वृषभः । रोरवीति स्तोत्रशङ्खादिशब्दान् पुनः पुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेश इति मनुष्या एवात्राधिकारिणः । लोकेऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । ‘चक्रवाकस्तानी हंसदन्तावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनी’ इत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवं ‘ओषधे त्रायस्व’, ‘शृणोत प्रावाणः’ इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि । यस्मिन् वपने ओषधिरपि त्रायते तत्र वपनकर्ता त्रायते इति किमु वक्तव्यम् । तथा प्रावाणोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्योमन्त्राणिभिप्रायः ॥ योऽपि ‘अदितिर्घौरदितिरन्तरिक्षम्’ (ऋ. सं. १. ८९. १०) इति विप्रतिषेध उक्तः तस्योत्तरं सूत्रयति—

‘गुणादविप्रतिषेधः स्यात्’ इति । यथा ‘त्वमेव पिता त्वमेव माता’ इत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधः तद्वत् । एवम् एकरुद्रदेवस्य कर्मण्येको रुद्रः शतरुद्रदेवस्य शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘विद्यावचनमसंयोगात्’ इति । वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारात् न तत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तम् ‘अम्यक्सा त इन्द्र,’ ‘सृण्येव जर्मेरी तुर्फरीत्’ इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् नास्त्येवाऽर्थः इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘सतः परमविज्ञानम्’ इति । विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न विज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा ‘जर्मेरी तुर्फरीत्’ इत्येवमादीनि अश्विनोर्भिधानानि । तेषु हि द्विवचनान्तत्वं लक्ष्यते । आश्विनं चेदं सूक्तम् ‘अश्विनोः काममप्राः’ (ऋ. सं. १०. १०६. ११) इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे—‘जर्मेरी भर्ताश्वित्यर्थस्तुर्फरीत् हन्तारावित्यर्थः’ (निरु. १३. ५) इति । एवम् ‘अम्यक्सा ते’ इत्यादावप्युच्येयम् । यदप्युक्तं प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगात् मन्त्रस्य अनादित्वं न स्यात् इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘उक्तत्रानित्यसंयोगः’ इति । प्रथमपादस्याभितमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुकृत्य

१. थ-स्य पादस्य । २. च-य-संभवात् । ३. च-य-वर्जमितरेषु-भिधाने । ४. ठ-शब्दादीन् । ५. ग-घ-च-त-थ-य-इत्यादिमन्त्राणामभि । ६. ठ-तत्रोत्तरम् । ७. ठ-अप्यर्थः । ८. त-थ-ज्ञाने । ९. य-एवमेव । १०. ठ-मन्त्राणाम् । ११. ठ-तत्र नास्ति ।

‘अग्निवर्षानां’ (जै. सू. १. १. २८) इति हेत्वन्तरं सूत्रितम् । तस्यायमर्थः । ‘बबरः प्राबाहणिर-
कलसक्तः’ (तै. सं. ७. १. १०. २) इत्यभित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात् ततः पूर्वमसत्त्वात् पौ-
ष्णेनो वेद इति तस्योक्तत्वेन सति—‘परं तु भुतिसामान्यमात्रम्’ (जै. सू. १. १. ३१) इति ।
तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसामान्यानां तत्प्रवचननिमित्तम् । यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्य-
मात्रम् । न तु तत्र अनित्यो बबराख्यः कश्चिदप्युक्तो विवक्षितः । किंतु बबरः इति शब्दानुकृतिः ।
तस्मात् सति बबरेति शब्दं कुर्वन् वायुरभिधीयते । स च प्राबाहणिः प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्राप्युह-
वीचम् । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवात् विवक्षितार्था मन्त्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयोक्तव्याः ॥ ननु
अर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यते इति युक्तिसामान्यमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं किञ्चित् श्रौतं
लिङ्गं पश्यामः इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत्’ इति । ‘आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेत्’ इति श्रूयते । तस्यायमर्थः ।
अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेवी । तथा आग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेत् इति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणम्
‘आग्ने नय’ (क्र. सं. १. १८९. १) इत्यनया ‘उपतिष्ठेत्’ इति मन्त्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति;
किंतु आग्नेवीत्यलङ्घ्येन उपदिशति । यदा तस्यामृचि अग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचः
अग्निर्देवता भवति । तथा सति आग्नेय्या इति देवतावाचितद्वितान्तनिर्देश उपपद्यते । तस्मात् अयमुप-
देशः तन्मन्त्रवाक्यमर्थवत् इति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मन्त्रोच्चार-
णम् । तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गान्तरं सूत्रयति—

‘उहः’ इति । प्रकृतावाप्तान्तस्य मन्त्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदान्तस्य प्रक्षेपेण
पठः कः । तस्या ‘अन्वेनं माता मन्यताम् अनु पिता अनु आता’ (तै. ब्रा. ३. ६. ६. १) इति
प्राकृतः पशुविषयो मन्त्रसंज्ञः । तस्य च मन्त्रस्य विकृतौ पशुद्वये सति ‘अन्वेनौ माता मन्यताम्’ इत्युहः ।
पशुद्वयत्वे सति ‘अन्वेनान् माता मन्यताम्’ इत्युहः कर्तव्यः । एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपं
ब्राह्मणमेवमाप्नोत्यते—‘न माता वर्धते न पिता’ इति । तत्रेदं चिन्तनीयम् । किमत्र
शरीरवृद्धिर्निषिष्यते आहोस्वित् शब्दवृद्धिरिति । एकवचनान्तस्य मातृशब्दस्य मातरौ इति द्विवचनान्तत्वेन
वा मातरः इति बहुवचनान्तत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावत् शरीरवृद्धिर्निषेधं शक्यते,
वात्यकौमारयौवनोदयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्दवृद्धिर्निषेध एव परिनिष्यते ।
मातृशब्दपितृशब्दयोर्विज्ञेयाकारेण वृद्धिनिषेधात् इतरस्य एनम् इति शब्दस्य अर्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता
भवति । तत्र वचनार्थो न विवक्ष्येत तदा पशुद्वयत्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूच्येत । तस्मात्
विवक्षितार्था मन्त्राः । तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गान्तरं सूत्रयति—

‘विधिशब्दाच्च’ इति । मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्दः इत्युच्यते । स चैवमाप्नो-
त्यते—‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीम्यास्मेत्येवैतदाह’ (श. ब्रा. २. ३. ४. २१) इति । तत्र ‘शतं
हिमाः’ इत्येतत् व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकम् । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम् । मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे
तु किं नाम तात्पर्यं मन्त्रे व्याख्यायेत् । तस्मात् विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायवोच्चार-
विधानाः । तत्र संप्रहृष्टोक्ती—

मन्त्रा उरु प्रथस्येति किमष्टैकहेतवः ।

यामेवूत पुरोडाशप्रथनादेव भासकाः ॥

१. त-बबर इति । २. च-छ-प-फ-‘न्वेतदु’ । ३. ठ-‘तिष्ठते’ । ४. च-प-फ-प्रकृतिपः; त-व-
प्रकृतम्; ठ-‘प्राकृत.....पशुद्वये सति’ इत्यस्य स्थाने ‘प्राकृतपशुविषयमन्त्रस्य विकृतौ पशुद्वये सति’
इति । ५. ठ-मन्त्रः । ६. ट-अत्रेदम् । ७. म-व-व-छ-म-व-प-फ-व-‘वा’ नास्ति । ८. म-छ-
म-व-व-प-व-व्यवहारावते ।

ब्राह्मणेनापि तन्नामान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तन्नामस्य दृष्ट्वाहुष्टं वरमदृष्टतः ॥ (जै. न्या. १. २. ४) इति ॥

नन्वस्तु मन्त्रभागस्य प्रामाण्यम् । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं विधिरर्थवादश्चेति । तथा च आपस्तम्बः—‘ कर्मचोदना ब्राह्मणानि । ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः ’ (आप. परि. ३४-३५) इति । विधिरपि द्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनम् अज्ञातार्थज्ञापनं चेति । ‘ आप्रावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयम् ’ (ऐ. ब्रा. १. १) इत्याद्याः कर्मकाण्डगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ (ऐ. आ. २. ४. १) इत्यादयो ब्रह्मकाण्डगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्म-काण्डगतानां ‘ जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा ’ (तै. सं. ५. ४. ३. २) इत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यम्, प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समान्नातम्—‘ अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च ’ (तै. सं. ५. ४. ३. २) इति । तत्र हि आरण्य-तिलानाम् आरण्यगोधूमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धम् । तस्मात् बाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाणम् । एवम् ऐतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु ‘ तत्सत्तादस्यम् ’ (ऐ. ब्रा. २. २३), ‘ तत्तथा न कार्यम् ’ (तै. ब्रा. १. १. ८. ६) इति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि च ऐतरेयब्राह्मणे अनुदितहोमं बहुधा निम्बित्वा ‘ तस्मादुदिते होतव्यम् ’ (ऐ. ब्रा. ५. ३१) इत्यसकृन्निगमितम् । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति—‘ यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । उभयमेवाऽऽग्नेयं स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति ’ (तै. ब्रा. २. १. २. ७) इति । पुनरपि त एव उदितहोमे दोषमामनन्ति—‘ यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । यथाऽतिथये प्रवृत्ताय शून्यायाऽऽवसथायाऽऽहार्यं हरन्ति । तादृगेव तत् ’ (तै. ब्रा. २. १. २. १२) इति । तथैव ‘ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ’ इति विधिः ‘ नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ’ इति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टो-मादिष्वपि अनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तृप्तेरनुपलम्भोऽस्ति । तस्मात् कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादम् ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधास्मास्ति प्रामाण्यम् । ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ इति ऐतरेयिण आमनन्ति । ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् ’ (तै. आ. ८. ७) इति तैत्तिरीयाः । सोऽयं विरोधः । तस्मात् वेदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः—

अस्तेवेव जर्तिलादिविधेरप्रामाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयत्वर्थः उपरितने ‘ अजाद्वीरेण जुहोति ’ (तै. सं. ५. ४. ३. २) इति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमन्त्रे जर्तिलादिकमनूय निन्द्यते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थम् ‘ अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः ’ (तै. सं. ५. २. ९. ४) इति वाक्येनार्थवादरूपेण अजादीनां पशुत्वं निन्द्यते तद्वत् । एवं तर्हि अजादेर्वथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्तिलादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि क्वचित् शास्त्रान्तरे भवेदिति चेत्, भवतु नाम । प्रामाण्यमपि तच्छास्त्राध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि पराश्रमभोजनमाश्रमान्तरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ । यथा मन्त्रेषु पाठभेदः शास्त्राभेदेन व्यवस्थितः तद्वत् । तैत्तिरीयाः ‘ वायवः स्थोपायवः स्थ ’ (तै. सं. १. १. १) इति मन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तु ‘ उपायवः स्थ ’ इत्येतं भागं नोमनन्ति (वा. सं. १. १. १) । प्रस्तुत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूय निराकृतः (श. ब्रा. १. ७. १. ३) । तथा सूक्तवाक्यमन्त्रे

१. च-छ-त-थ-फ-‘ तु ’ नास्ति । २. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-प-फ-य-‘ काण्डगता विधेः ’; ट-‘ काण्डविधेः ’ ।
३. च-थ-प-फ-‘ गता विधयः । ४. ट-ठ-इत्यादीनाम् । ५. ट-ठ-चाहुतिप्रत्ययत्वम् । ६. च-प-फ-‘ निगदितम् । ७. त-थ-एवमेव । ८. च-त-थ-फ-‘ दुःसंपादनीयम् । ९. न-क्ष-र-ल-‘ तैत्तिरीयकाः ।
१०. ट-अस्तेवेवम् । ११. न-‘ र्थमात्रम् ; ण-‘ मात्रजर्तिम् । १२. छ-त-थ-फ-‘ तद्वत् ’ नास्ति ।
१३. ग-य-इत्येवम् ; ण-न-इत्येवम् ; च-इत्यन्तम् । १४. च-प-फ-न समामनन्ति ।

शास्त्रान्तरपाठं निराकृत्य पाठान्तरं तैत्तिरीयाः आमनन्ति—‘ यद्वात्सूपावसाना च स्वध्ववसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यात् ’ (तै. सं. २. ६. ९. ६) इति निराकरणम् । ‘ सूपचरणा च स्वधिचरणा चेवेव ब्रूयात् ’ इति पाठान्तरोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वत् विधिषु द्रष्टव्यम् । षोड-
शिग्रहणादिदूषणं तु अश्रुतमीमांसावृत्तान्तस्य तत्रैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणाग्रहणविकल्पो निर्णीतः (जै. सू. १०. ८. ६) । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालान्तरमाविफलसिध्यर्थमपूर्वं निर्णीतम् (जै. सू. २. १. ५) । तद्वदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे ‘ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ’ (ब्र. सू. १. ४. १४) इत्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतिर्विप्रतिपत्तिरनिराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे आरम्भणाधिकरणे तु ‘ असम्पदशतमेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ’ (ब्र. सू. २. १. १७) इति सूत्रे तैत्तिरीय-
वाक्यगतस्य असच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंतु अव्यक्तावस्थापरत्वम् इति निर्णीतम् । तथा जैमिनिः षोडनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञाय औत्पत्तिकसूत्रे तद्व्यापार्यं समर्थयामास (जै. सू. १. १. २; ५) । व्यासोऽपि ‘ शास्त्रयोनित्वात् ’ (ब्र. सू. १. १. ३) इति सूत्रे वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय ‘ तच्च समन्वयात् ’ (ब्र. सू. १. १. ४) इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मात् अमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याप्यन्वयान्यायो दुष्परिहरेः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितम् ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते (जै. सू. १. २. १-१८) । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—

‘ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ’ इति । आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवैदानां नास्ति कश्चित् विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थ-
वादा एवमात्मनायन्ते—‘ सोऽरोदीद्यदोदीत्तद्बुद्धस्य रूढत्वम् ’ (तै. सं. १. ५. १. १), ‘ स आत्मनो वपा-
मुदखिदत् ’ (तै. सं. २. १. १. ४), ‘ देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् ’ (तै. सं. ६. १. ५. १) इति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्य-
मुच्यते । यद्यप्यनादित्वात् स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावात् अनित्यैः काव्यालपैः समानत्वात् अप्रमाणमित्यर्थः ॥ ननु उदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्या-
भावेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमस्तु । तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्य अपवदितुमशक्यत्वात् इत्याशङ्क्य
अन्वेषु केचुचिदर्थवादेषु मानान्तरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्वृत्तान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्य-
मित्येभिमेत्य सूत्रयति—

‘ शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ’ इति । शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोधः इति त्रिविधो विरोधोऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथा हि ‘ स्तेनं मनोऽश्रुतवादिनी वाक् ’ इत्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमश्रुतवैदं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धम् । ‘ तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा दहते नास्ति तस्मादग्निरे-
वाग्नेर्नक्तं दहते न धूमः ’ इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा ‘ न चैतद्विद्यो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा ’ इत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । ‘ को हि तद्वेद यच्चमुष्मिहोकेऽस्ति वा न वा ’ (तै. सं. ६. १. १. १)

१. ठ-निरस्य । २. ठ-पाठोपदेशः । ३. च-फ-तद्विधिषु; प-तत् विधिवत् । ४. ठ-ठ-तत्रैव परम् । ५. ठ-ठ-‘ तद्वत् ’ नास्ति; त-थ-वर्जमितरेषु-तदुत्तर । ६. ग-च-छ-ण-फ-य-भ्रुतेर्वि । ७. ट-द्वितीयाध्या-
यस्य । ८. ट-वर्जमितरेषु-‘ आरम्भाभिः ’ । ९. क-क-ठ-ठ-न-‘ योनित्वसूत्रे । १०. ट-ठ-‘ त्वयादिभिः
सूत्रैः । ११. क-ख-च-छ-ज-ज-दुष्परिहारः । १२. ट-ठ-विद्वत् । १३. ट-ठ-प्रयासेन । १४. ट-ठ-
व्याख्यास्यन्ते । १५. च-क-प्रवृत्तिः । १६. ठ-‘ अर्थवादानाम् ’ नास्ति । १७. ट-‘ त्वर्थः; ठ-अर्थः ।
१८. ठ-ठ-विषयितोऽर्थः । १९. ठ-‘ अपि ’ नास्ति । २०. ठ-विरोधादप्रामाण्यदर्शने । २१. च-छ-प-फ-
‘ इति ’ नास्ति । २२. ठ-ठ-‘ नृतवचनम् ।

इत्यत्र शास्त्रविरोधः । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिशास्त्रे आमुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्मात् विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यम् ॥ ननु 'सोऽरोदीत्' इत्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् 'स्तेन मनः' इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यात् अस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

'तथा फलाभावात्' इति । यथा मानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते—'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद' (ताण्ड्य. ब्रा. २०. १६. ६) इति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते—'आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद' (तै. सं. १. ७. ४. ६) इति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ ननु ऐहिकफलवाक्यानां विसंवादात् अप्रामाण्येऽपि आमुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

'अन्यानर्थक्यात्' इति । एवं हि श्रूयते—'पूर्णाहुत्या सर्वाङ्कमानवाप्नोति', 'पशुबन्धुवाजी सर्वाङ्गोक्तानभिजयति', 'तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत य उ चैनमेवं वेद' इति । तत्र अग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरग्न्यानि अग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्मन्त्रार्थकानि स्युः । तथा निरुद्धपशुबन्धानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयात् ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यम् । अध्ययनकालीनेनैव अश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणत्वात् तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मात् आमुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यम् ॥ ननु मा भूत् फलवाक्यानां प्रामाण्यम् । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

'अभागिप्रतिषेधात्' इति । 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि' (तै. सं. ५. २. ७. १) इत्यत्र अन्तरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् ॥ मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यम् । 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' (तै. सं. ७. १. १०. २) इत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधानां विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

'अनित्यसंयोगात्' इति । बैबरादिरूपेण अनित्येनार्थेन संयोगे सति अस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात् कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तं सूत्रयति—'विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति । तुल्यार्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्येवमादीनामर्थवादानां 'वाक्चक्षुश्चेतमा लभेत' (तै. सं. २. १. १. १) इत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यम् । न च विधिवाक्यस्य अर्थवादनैरपेक्षेण पदान्वयसंपूर्णैस्तत्प्रार्थवादानां नास्त्युपयोगः इति शङ्कनीयम् । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषः तत्र प्रवर्तते ॥ ननु अर्थवादानां प्रमादपठितत्वेन उपेक्षणीयत्वात् किमनेन एकवाक्यताप्रयासेन इत्याशङ्क्याह—

'तुल्यं च सांप्रदायिकम्' इति । अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत् सांप्रदायिकम् । तच्च विधीनामर्थवादानां समानम् । तस्मात् विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ॥ ननु 'शास्त्रविरोधाच्च' इत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्त्याशङ्क्याह—

'अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादनुपपद्येत' इति । 'स्तेन मनः' इत्यादौ शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेयशब्दार्थः एवोच्यते ।

१. ग-च-च-छ-ण-त-थ-व-शास्त्रदृष्टेन विरोधः । २. ठ-पूर्ववृत्ता । ३. त-व-बबरादिस्वरूपेण ।

४. छ-फ-इति इत्यस्यानन्तरं 'तन्मन्त्रवार्तिके तु एतत्सूत्रमप्याह तत्र त्रिधा व्याख्यातम् । अप्राप्ता चानुपपत्तिम् अप्राप्ता चानुपपत्तिः अप्राप्ता चानुपपत्तिम् इति' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ५. ज-न-स्तौष्यादी ।

न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्मात् शब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवादः उपपन्नः एव ॥ ३८
‘स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तुः’ इति यदुक्तं तत् असत् वैयधिकरण्यात् । ‘वेतसशाखया चावकाभिश्च वि-
कर्षयापो वै शान्ताः’ (तै. सं. ५. ४. ४. ३) इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयन्ते इति वैय-
धिकरण्यमित्याशङ्क्याह—

‘गुणवादस्तु’ इति । तु शब्दो वैयधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः ।
यथा लोके कश्मीराभिर्जनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते एवमत्रापि
अभ्यो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः । शान्ताभ्योऽग्नयो जातावात् वेतसावके
स्वयमपि शान्ते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयतः इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः ।
‘सोऽरोदीत्’ इत्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वात् रजतदाने गुहेऽपि रोदनप्रसंगात् ‘बर्हिषि
रजतं न देयम्’ इति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वम् । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावस्यो गुणोऽत्र
विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्य अश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत्
तथापि यथोक्तरीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते । ‘यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपर-
मा लभेत’ (तै. सं. २. १. १. ४-५) इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोखेदेन स्तूयते । यस्मात् प्रजापतिः
स्ववपौमपि उस्विष्य अग्नौ प्रहस्य ततो जातं तूपरम् अजम् आत्मार्यमात्मन्य प्रजाः पशूश्च लब्धवान्,
तस्मात् प्रजादिसंपादकोऽयं तूपरः इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । ‘आदित्यः प्रायणीयश्चरुः’
इत्येव विधिः ‘दिशो न प्राजानन्’ इत्यनेन दिङ्मोहेन स्तूयते । यदियमदितिदेवता दिङ्मो-
हमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तदा बहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति
किमु वक्तव्यमित्येवम् अदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोखेदो
देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युपगच्छ-
तामस्माकं न किञ्चिदीयते । ‘शिखा ते वर्धते वत्स गुहूचीं श्रद्धया पिब’ इत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेन
लोके स्तुतिदर्शनात् ॥ अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं ‘स्तेनं मनोऽनृतवादिनी
वाक्’ इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘रूपाप्यायात्’ इति । ‘हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णाति’ इत्येतं विधिं स्तोतुमयमर्थवाद
उच्यते । यथा लोके किमुविना देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेव
जौदासीन्यमृषाबुपम्यस्यते, न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुम्; एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः
स्तेनरूपत्वं वादोऽनृतवादिनं चोपम्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्न-
रूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्रगुणः । प्रायेण वागनृतं वकीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न
प्रच्छन्नो नाप्यनृतबहुलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय ‘धूम
धवाग्निर्दिवा वरुणे’ इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘दूरभूयस्त्वात्’ इति । ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति’, ‘सूर्यो
ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः’ इत्येतां विधीं स्तोतुं सोऽर्थवादः । यस्मात् अग्निर्दिवा न
दृश्यते तस्मात् सूर्यमत्र एव प्रातः प्रबोक्तव्यः । यस्मात् रात्रावग्निरेव दृश्यते तस्मात् अग्निमत्रो रात्रौ
प्रबोक्तव्यं इत्येवं तयोर्मन्त्रयोः स्तुतिः । धूमार्धिबोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि
हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते, किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव ।

१. व-छ-त-थ-प-फ-स्तेयशब्दार्थः; ग-घ-ण-य-स्तेनशब्दार्थः । २. ग-घ-व-छ-ण-त-थ-प-फ-काश्मी-
राभिः । ३. त-‘एव’ नास्ति; व-‘स्तुते एव’ इत्यस्य स्थाने ‘ते एव स्तुते’ । ४. झ-न-श-‘नीत्या ।
५. व-व-प-फ-‘अपि’ नास्ति । ६. ग-घ-य-वेयं; ट-ठ-वदेयं । ७. व-त-थ-प-फ-तथा । ८. ट-ठ-झ-श-
गुह्याति । ९. व-व-छ-ण-न-प-फ-लोकेऽपि । १०. व-छ-त-प-फ-प्रबोक्तव्यः सूर्यमन्त्रव दिवा इत्येवम् ।

तद्वदपि ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं 'न चैतद्विधो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'स्यपराधाकर्तुश्च पुत्रदर्शनात्' इति । 'प्रवरे प्रव्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितरः' इत्यस्य विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः । यदि यजमानो 'देवाः पितरः' (तै. ब्रा. ३. ७. ५. ४) इत्यादिमन्त्रेण प्रवरमनुमन्त्रयेत् तदानीम् अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेत् इत्यनुमन्त्रणस्य स्तुतिः । 'न चैतद्विधः' इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो भवति तत्र कर्तुं हत्वा दयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्त्योरुभयोः पुत्रदर्शनात् स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानम् । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् नास्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमानं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं 'न चैतद्विधः' इत्युपन्यस्तम् ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वा' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'आकालिकेप्सा' इति । 'दिश्वतीकाशान्करोति' इति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं 'को हि तद्वेद' इति । धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकम् । अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं न विदानीतनमित्यर्थः । तस्येप्सा प्रो-
सुमिच्छा । सा च 'को हि तद्वेद' इत्यनिश्चयोपन्यासे कारणम् । यथा भाविकालीनः पौत्रपौत्रादिवृत्तान्तो निश्चेतुं न शक्यते, तद्वत् स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वात् निश्चितं इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं 'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'विद्याप्रशंसा' इति । सोऽयं गर्गत्रिरात्रविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवति एवं वेदितुस्सोभानैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्दीक्ष्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभते इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतम् 'आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद' इति सोऽपि वेदानुमन्त्रणविधेः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृविक्षया स्वयमपि विद्वान् भवति । ततः प्रतिग्रहेणाशं प्राप्नोति । तस्मात् ईदृशं गुणमभिप्रेत्य 'वाजी जायते' इत्युक्तम् ॥ यदप्यन्यानर्थक्यायोदाहृतं 'पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'सर्वस्वमाधिकारिकम्' इति । 'पूर्णाहुतिं जुहुयात्' इत्यस्य विधेः शेषोऽयम् । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्त्येमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयम्, एवं पूर्णाहुत्या कर्मसङ्गत्वे यत्फलं तस्मिन् अधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यम् । पूर्णाहुतेरभावे सति आधानरूपं कर्म अङ्गविकलं भवति । तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयते इत्येकः कामः । तस्मिन् समाहिते सति आहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवन्तीत्ययमन्यः कामः । तैश्च कर्मभिः तत्फलं प्राप्यते इति कामान्तरम् । ईदृशी सर्वकामावाप्तिः आहुतंरन्तरेष्वपि विद्यते इति चेत्, विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नम् । न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः

१ च-ग-न-प-फ- 'अपि' नास्ति । २. च-छ-त-थ-य-फ-तस्य प्राप्तुं । ३. ठ-पुत्रपौत्रवृत्तान्तो, च-छ-प-फ-पुत्रपौत्रादिवृत्तान्तो; थ-पौत्रादिवृत्तान्तो । ४. ट-ठ-निधीयते । ५. ट-ठ-तस्य मुखं । ६. ग-उ-ठ-थ-य- 'एव' नास्ति । ७. ग-घ-च-छ-ग-त-थ-फ-य-कर्मसङ्गत्वे यत्फलम्; ठ-कर्मसाङ्ग-गत्वादिकं यत्कृतम् । ८. ग-घ-य-फ-य-अङ्गविफलम्; छ-ग-अङ्गं विफलम् । ९. च-छ-प-फ- सर्व-कामप्राप्तिः । १०. ट-ठ-आहुत्यन्तरे ।

काचित् हानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरङ्गत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु, 'द्रव्यसंस्कार-
कर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः' (जै. सू. ४. ३. १) इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबन्धवाक्यस्य
तु कर्मविधायकत्वात् सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्वयार्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘ फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् ’ इति ।
पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबन्धकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्या-
दीनां फलानां कर्मान्तरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति वास्त्यान्वय-
क्यम् । लोकवत् इति उक्तार्थे दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान् ब्रीहीन् विक्रीयं निष्का-
न्तरेण पुनः ऋये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण बल्लमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु
सारभूतं दुकूलम् । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यम् । ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः
स्वरूपाया वेदनमात्रेण तरणं, कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यन्यार्थक्यम् ॥ योऽपि ‘ नान्तरिक्षे
न दिवि ’ इत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः तथा ‘ बबरः प्रावाहणिः ’ इत्यनित्यसंयोग उदाहृतस्ततो-
भयत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘ अन्ययोर्यथोक्तम् ’ इति । अन्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम् । अन्तरिक्षादौ
चयननिन्दारूपोऽर्थवादो ‘ हिरण्यं निधाय चेतव्यम् ’ इत्यस्य विधेः शेषः । अतोऽत्र ‘ स्तुत्यर्थेन
विधीनां स्युः ’ इत्युक्तमेवोत्तरम् । अन्तरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात् तन्निन्दा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि
विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् । ‘ बबरः प्रावाह-
णिरकामयत ’ इत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः, किंतु बबरध्वनियुक्तः
प्रकर्षण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षितः इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे
प्रोक्तम् । तस्मात् संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यम् ।

तत्र संग्रहलोकाः—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वाऽसी तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिक्षयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥

विध्यर्थवादी साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ (जै. न्या. १. २. १) इति ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावात् बोधकानां तेषां
प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकारात् कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् ॥

ननु एवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे
पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास—(जै. सू. १. १. २७-३२)

‘ वेदाङ्गैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः ’ इति । एके वादिनो वेदान् प्रति संनिकर्षं मन्यन्ते ।
कालिदासादिभिर्मिर्मितानां रघुवंशादिप्रस्थानां समुच्चयार्थश्रकारः । ते ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चीयन्ते ।
यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन
पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय
आख्यायन्ते, तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशास्त्राकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वात् वेदाः

१. ट-ठ-वर्षमितरेषु-रङ्गभावत्वात् । २. ट-ठ-सूत्रे । ३. च-छ-ट-ठ-त-थ-फ-निष्पद्यते ।
४. त-थ-विक्रीणाति । ५. ट-ठ-‘ दुकूलम् ’ नास्ति । ६. ग-ब-च-छ-ज-त-थ-न-प-फ-य-नास्त्यानर्थक्यम् ।
७. च-छ-ज-प-फ-अनयोदाहरणयोः ।

पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत् संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादि-
त्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति—

‘ अनित्यदर्शनाच्च ’ इति । अनित्या जननमरणवन्तो बबरादयो वेदे श्रूयन्ते—‘ बबरः प्रावाह-
गिरकामयत ’, ‘ कुसुरुषिन्द औहालकिरकामयत ’ (तै. सं. ७. २. २. १) इति । तथा सति
बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं, वाक्यत्वात्, कालिदासादि-
वाक्यवत् इत्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

सिद्धान्तं सूत्रयति—‘ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ’ इति । तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य
वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैरव सूत्रैरुक्तम् । ‘ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः ’
(जै. सू. १. १. ५) इत्यस्मिन् सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभय-
संबन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात् । का तर्हि
काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात् सेयमुपपद्यते इत्युत्तरं सूत्रयति—

‘ आख्या प्रवचनात् ’ इति । अस्त्वयमाख्याया गतिः । ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं
तस्य किमुत्तरमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘ परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ’ इति । यत् परं बबरादिकं तत् शब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो
बबरनामकोऽत्र विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे
क्वचिदेवं श्रूयते—‘ वनस्पतयः सत्रमासत ’, ‘ सर्पाः सत्रमासत ’ इति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्
सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वात् न तदनुष्ठानं संभवति । अतो ‘ जरद्रवो गायति मद्रकाणि ’
इत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात् केनचित् कृतो वेद इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘ कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वात् ’ इति । यदि ज्योतिष्टोमादि वाक्यं केनचित् पुरुषेण
क्रियेत तदानीं कृते तस्मिन् वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात्, साध्यसा-
धनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’
इति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसदृशं लौकिकविधिवाक्यवत् भाव्यकरणेति कर्तव्यतारूपैस्त्रिभिर्नशैरुपेताया
भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकाङ्क्षायां तृप्तिमुद्दि-
श्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते तथा ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य
सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेत् । वनस्पत्यादि-
सत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं, तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । ‘ यत्परो हि शब्दः स
शब्दार्थः ’ इति न्यायविद आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यम् । वनस्पत्यादि-
सत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात् प्रशंसायां तात्पर्यम् । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि
सत्रमनुष्ठितवन्तः, किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्व-
हेतोः कर्त्रनुपलम्भेन पराहतिं समुच्चिनोति । तस्मात् नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् ॥

अत्रैतौ संग्रहश्लोकौ—

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वात्त्वान्धवाक्यवत् ॥

१ ट-ठ-वर्जमितरेषु—‘ पौरुषेयं वाक्यत्वात् ’ इत्यस्य स्थाने ‘ पौरुषेयवाक्यत्वात् ’ । २. ट-ठ-
‘ वेदानाम् ’ नास्ति । ३. ट-बबरादिनामको । ४. ट-ठ-सत्रानुष्ठानम् । ५. त-थ—‘ जरद्रवः
कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य
कोऽर्थः ’ इत्याद्य । ६. ट-ठ-स्वर्गसाधनत्वेन । ७. ट-ठ-ज्योतिष्टोमेन ।

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ (जै. न्या. १. १. ८) इति ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं—‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । बादम् । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवत् नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम्—‘अत एव च नित्यत्वम्’ (ब्र. सू. १. ३. २९) इति । श्रुतिस्मृती चान्न भवतः । ‘वाचा विरूप नित्यया’ (क्र. सं. ८. ७५. ६) इति श्रुतिः । ‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा’ (म. शां. २३२. २४) इति स्मृतिः । तस्मात् कर्तृदोषशङ्काया अनुदयात् मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धम् ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं, तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति—

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्यस्ति वाऽस्य नास्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्जते ॥ (जै. न्या. २. १. ७) ॥

आधाने इदमाम्नायते—‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय’ (तै. ब्रा. १. २. १. २६) इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्तयोर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्रः इत्युक्ते ‘वसन्ताय कपिअलानालभते’ (वा. सं. २४. २०) इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्रः इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवम् असिपदान्तो मन्त्रः, उत्तमपुरुषान्तो मन्त्रः, इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत्, मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । ‘उरु प्रथस्व’ (तै. सं. १. १. ८. १) इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ (क्र. सं. १. १. १) इत्यादयः स्तुतिरूपाः । ‘इषे त्वा’ (तै. सं. १. १. १. १) इत्यादयस्त्वान्ताः । ‘अग्न आ याहि वीतये’ (तै. ब्रा. ३. ५. २. १) इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । ‘अग्नीदग्नीन्वि हर’ (तै. सं. ६. ३. १. २) इत्यादयः प्रेषरूपाः । ‘अधः स्विदासीऽदुपरि स्विदासीऽत्’ (क्र. सं. १०. १२९. ५) इत्यादयो विचाररूपाः । ‘अम्बे अम्बात्यम्बिके न मा नयसि कन्नन’ (तै. सं. ७. ४. १९. १) इत्यादयः परिदेवनरूपाः । ‘पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः’ (तै. सं. ७. ४. १८. २) इत्यादयः प्रश्नरूपाः । ‘वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः’ (तै. सं. ७. ४. १८. २) इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्त्रेण नाम्न्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

ऋषयोऽपि पदार्थानां नाम्नं याम्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं याम्ति विपश्चितः ॥

इति । तस्मात् अभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

नास्येतद्ब्राह्मणेत्थं लक्षणं विद्यतेऽथ वा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभाषतः ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्वद्ब्राह्मणमित्येतन्न वेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

(जै. न्या. २. १. ८) ॥

चातुर्मास्येष्विदमाज्ञायते—‘ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ’ (तै. ब्रा. १. ७. १. १) इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याभ्यास्यतिभ्यास्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहर्तुं संगृहीतानि —

हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

इति । ‘ तेन ह्यञं क्रियते ’ इति हेतुः । ‘ तद्वृणो दधित्वम् ’ (तै. सं. २. ५. ३. ४) इति निर्वचनम् । ‘ अमेध्या वै माषाः ’ (तै. सं. ५. १. ८. १) इति निन्दा । ‘ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ’ (तै. सं. २. १. १. १) इति प्रशंसा । ‘ तं व्यचिकित्सज्जुहवानी ३ मा हौषा ३ म् ’ (तै. सं. ६. ५. ९. १) इति संशयः । ‘ यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति ’ (तै. सं. ६. २. १०. ३) इति विधिः । ‘ माषानेव मङ्गं पंचन्ति ’ इति परकृतिः । ‘ पुरा ब्राह्मणा अमैषुः ’ (तै. सं. १. ५. ७. ५) इति पुराकल्पः । ‘ यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो बालुणाञ्जुष्कपालाभिर्वपेत् ’ (तै. सं. २. ३. १२. १) इति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं, मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसंज्ञावात् । ‘ इन्दवो वासुशान्ति हि ’ (ऋ. सं. १. २. ४) इति हेतुः । ‘ उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ’ (तै. सं. ५. ६. १. ३; अथर्व. ३. १३. ४) इति निर्वचनम् । ‘ मोघमङ्गं विन्दते अप्रचेताः ’ (ऋ. सं. १०. ११७. ६) इति निन्दा । ‘ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ’ (ऋ. सं. ८. ४४. १६) इति प्रशंसा । ‘ अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ’ इति संशयः । ‘ वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ’ इति विधिः । ‘ सहस्रमयुता ददत् ’ (ऋ. सं. ८. २१. १८) इति परकृतिः । ‘ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ’ (ऋ. सं. १. १६४. ५०) इति पुराकल्पः । इति करणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत्, न । ‘ इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् ’ (तै. ब्रा. ३. ९. १४. ३) इत्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः । ‘ इत्याह ’ इत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्, न । ‘ राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ’ (ऋ. सं. ७. ४१. २), ‘ यो मायातुं यातुषानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ’ (ऋ. सं. ७. १०४. १६) इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत्, न । यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मात् नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते’ भूमः । मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास—‘ तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ’, ‘ शेषे ब्राह्मणशब्दः ’ (जै. सू. २. १. ३२-३३) इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मन्त्र इति समाख्या संप्रदायविभिन्नवद्विद्यते—‘ मन्त्रानधीमहे ’ इति । मन्त्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः ॥

ननु ब्राह्मणप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आत्म्यायन्ते—‘ यद्ब्राह्मणानीतिहासापुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः ’ (तै. आ. २. ९) इति । मैवम् । विप्रपरिब्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवन्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । ‘ देवासुराः संयत्ता आसन् ’ (तै. सं. ५. ३. ११. १) इत्यादय इतिहासाः । ‘ इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत् ’ (तै. ब्रा. २. २. ९. १) इत्यादिकं अगतः प्रागवस्थासुप्रक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम् । कल्पस्तु आख्यकेषु कथयनप्रकरणे समाग्रायते—‘ इति मन्त्राः । कल्पोऽत ऊर्ध्वम् । यदि बर्हि हरेत् ’ (तै. आ. १. ३१. २) इति । अग्निचयने ‘ यमगाथाभिः परि गावति ’ (तै. सं. ५. १. ८. २) इति विहिता मन्त्रविशेषा

१. ट-पचति । २. ट-एवं प्राप्ते । ३. ग-च-च-ट-ट-ण-च-प-फ-च-तस्मिन् वेदे केच-विभिधायकेषु ।

मन्त्राः । मनुष्यदृष्टान्तप्रतिवेदिका ऋषी नारायणः । तस्मात् मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात् मन्त्रब्राह्मणत्वस्यैव लक्षितत्वात् तदुभयात्मकत्वं वेदेषु सुस्थितम् ॥

मन्त्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पादे इत्थं विचारितः—

नर्वसामयजुषां लक्ष्म सांकर्योदिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रकृष्टपाठ इत्यस्त्वसंकरः (जै. न्या. २. १. १०) ॥

इदमाम्नायते—‘ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय बभूवयसैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुषि ’ (तै. ब्रा. १.२. १. २६) इति । त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽध्वेतारश्चैविदाः । ते च यं मन्त्रभागम् अंगाविरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपाय इति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । ‘ देवो वः सवितोऽपुनात्वच्छिन्नेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ’ (तै. सं. १. १. ५. १) इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य बभूवयमस्ति तद्वाङ्मयं ‘ सावित्र्ययौ ’ (तै. ब्रा. ३. २. ५. ३) इति ऋक्त्वेन व्यवहृतत्वात् । ‘ एतस्सामि गायत्रास्ते ’ (तै. आ. १. १०. ५) इति प्रतिज्ञाव किंचित् साम यजुर्वेदे गीतम् । ‘ अक्षित-मस्थच्युतमसि प्राणसंक्षितमसि ’ (छां. उ. ३. १७. ६) इति त्रीणि यजुषि सामवेदे समागमाताम् । तथा गीयमानस्य साम्य आश्रयभूता ऋचः सामवेदे सामार्ज्यायन्ते । तस्मात् नास्ति लक्षणमिति चेत्, न, पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः, गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रकृष्टपठिता मन्त्रा यजुषि इत्युक्ते न कापि संकरः । तदेतत् त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षितं—‘ तेषामृग्वत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ’, ‘ गीतिषु सामास्था ’, ‘ ऋषे वजुःशब्दः ’ (जै. सू. २. १. ३५-३७) इति । एतमेव मन्त्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानाम् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नम् ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यम् । तथा च याज्ञ-वल्क्यः स्मरति—‘ वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रमम् ’ इति । एकवेदपक्षे वितृपितामहाविपर-फराभास एव वेदोऽध्वेतव्य इत्यभिप्रेत्य ‘ स्वाध्यायोऽध्वेतव्यः ’ (तै. आ. २. १५) इति स्वशब्द आम्नातः । तथाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यम् । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्—

‘ वेदस्वाध्यायनं नित्यमनध्ययने पातात् ’ इति । पातित्वं चैवमाम्नायते—‘ अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देववर्धनं वा एतत्सं वोऽनूत्सुजत्वभागी वाचि भवत्वभागी नाके तदेवाभुक्ता अस्तिस्वाज सखिर्विदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागी अस्ति । वदीं शृणोत्यलंके शृणोति नहिं प्रवेदं सुकृतस्य फलमिति । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्वेतव्यः ’ (तै. आ. २. १५) इति । अध्वेतारं पुरुषं तदीयप्रज्ञासा-भिज्ञानेन सखिवत् पालयतीति सखिविद्वेदः । बहुद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्वाध्ययनमात्रेण संपादनं तदीयकम् । तद्व्याम्नायते—‘ यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्वेष्टं भवत्वज्ञेयोरहित्यस्य साधुऽयं गच्छति ’ (तै. आ. २. १५) इति । यद्यध्वेतत् ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञा-संभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदस्य सखायं वः पुमानध्ययनमकृत्वा पश्चिजति-तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमुवक्तव्यम् । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुर्वाचं परनिष्ठावृत्तकलहहेतुं लौकिकीं बार्ता सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि अग्न्या-र्थायः । अत एवाम्नायते—‘ नाजुष्वावाहून्कृत्वास्वाध्यायो विष्कापनं हि तत् ’ (वृ. उ. ४. ४. २१)

१-२-४-पादकाः । २. ४-ऋभुव्य इत्यादयो नारा । ३. ४-पठिता मन्त्राः । ४. ४-ऋग्वेदविदोऽपि संप्रतिपन्नो यजुषाश्च । ५. व-व-उ-ण-य-फ-गीयते । ६. व-उ-त-थ-य-फ-समागमाताः । ७. व-उ-व-य-फ-नार्धवेन, ४-४-नार्धेन । ८. ठ-मपनुष । ९. ४-४ सर्वदोषम् ।

इति । ब्रह्मचर्योऽपि काव्यनाटकादिकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणम् । तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि 'योऽनवीत्य द्विजो वेदान्तं यत्र कुर्वते श्रमम् । स जीवन्नेव ब्रह्मचर्यं गच्छति ज्ञानवतः' (मनु. २. ११८) इति । एतन्मन्त्रादिषु बहूनि वचनाम्बुजोदाहर्तव्यानि ॥

ननु भवति चेदेव पश्चादध्ययनविधिर्न ज्ञानं, ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिः, इत्यन्वयेनाभाव इति चेत्, बाधम् । अत एव गुरुमतानुसारिणः आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तिं साधककाध्ययनस्य सङ्गतं प्रमासेव संपादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तु प्रकाशनात्मकोऽध्ययनात् ज्ञानेव संध्यावन्मन्त्रविधिविज्ञानवत् पित्रादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्जयन्ति । ब्रह्मध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपजीव्य-रध्येतव्य एव वेदः । तस्यै च अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरप्रहणान्तत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम् । ताभि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षमिति—

'अदृष्टार्था स्वधीतिर्विहितत्वात्' इति । दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनात् विहितवध्यव्यव-प्रदृष्टार्थमवगमन्त्वन्वम् ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्, तत्राह—

'घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वा' इति । ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिक्म तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयम् । ये स्वर्थवादातिदेशं वेच्छन्ति तैर्विधिविज्ञानायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टकल्पोः संस्कारप्राप्तयोः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह—

'अयुक्ते संस्कारप्राप्ता' इति ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य कचित् क्रतौ विनियोगादर्शनात् प्राप्तेः स्वयम-पुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः । स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रसिद्धिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विधनिर्हरणादिकार्यविनि-युक्तमन्त्रवदध्ययनाङ्गतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थं प्रमाण्यमित्याह —

'अभ्याङ्गं नार्थप्रमाणकम्' इति । अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताभ्यवयवस्यैवाङ्गमिति कृत्वा स्वार्थं प्रमाणमित्याह—

'अध्ययनवाक्यमनन्वाङ्गम्' इति ॥ ननु एवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायमलफलवभावादध्ये-तव्य इति कर्मवाची तस्यव्रत्ययो विरुध्येत इत्यत आह—

'सक्तुवत्करणपरिणामः' इति । 'सक्तुर्भुजोति' इत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान् सक्तुर्भुजिक्म होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तुनामस्यत्र विनियोगात्वात्वात् कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुर्भुजोतीति कर्णपरिणामः कृतः । एवमन्त्राणि कर्मगतप्रोः संस्कारप्राप्तयो-रसंभवात् स्वाध्यायेनावीयीत इति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सति अदृष्टफलं च कल्पयमिति सिद्धान्तमिति—

'दृष्टे तु नादृष्टम्' इति ॥ किं तत् दृष्टकल्पमिति तर्हि—

'दृष्टौ प्राप्तिः संस्कारौ' इति ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थः ॥

'प्राप्त्यर्थबोधः' इति । जायते इति शेषः ॥ यच्च भोजनादिवद्व्यवहारीकवृत्तिरेकसिद्धिभावात् विधि-वैयर्थ्यमिति सङ्गनीयम् । अवघाताद्विधिविज्ञानमात्राद्य विधुपपत्तेरित्याह—

'विधिरित्यर्थः' इति ॥ यत्पूर्वं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्यै विनियोगादर्शनात् न संस्कार इति कथम्—

'संस्कारसिद्धिः क्रवध्ययनविधिज्ञानोपदानात्' इति । श्रुतिप्रो हि विद्यमानबोधनमेव-माणस्तद्वबोधे स्वाध्यायं विनियुज्यते । अध्ययनविधिज्ञाने सिद्धितप्राप्ताद्विज्ञानादेव स्वाध्यायसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमपत्तिः । अतः कर्मव्यवहारीकत्वं तस्मिन्निधिः ॥ ननु संस्कारो नाम अदृष्टव्यवहारीकः । स च न

१. ट-ठ-° विध्यर्थज्ञानम् । २. इ-उ-° यनविधिप्रयुक्तिः । ३. च-व-फ-° तद्विधुक्तिः । त-थ-प-युक्तिः । ४. ठ-तत्र । ५. ट-उ-° अदृष्टार्थत्वम् । ६. ते-° अर्थः । ७. ट-उ-° दृष्टं कल्पं । ८. ट-उ-° तत्राह । ९. इ-उ-° इति नास्ति । १०. च-उ-प-फ-° प्रमाण्यम् । ११. च-व-उ-प-फ-° विनियोगः । १२. च-उ-° स्वाध्यायस्य नास्ति । १३. च-उ-° त-थ-प-फ-° हि नास्ति । १४. च-व-उ-° स्वाध्यायस्य नास्ति ।

स्वाध्यायगतः । तस्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरकापूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य संकृत्वमिति तत्राह—

‘तस्यः कर्मगादृष्टवाची’ इति । अत्र तस्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य तस्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थोद्ध्ययनादपि प्रत्यासक्तत्वात् स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तस्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्व-नियमोऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः । यद्योक्तम् ‘अन्याङ्गं नार्थप्रमापकम्’ इति तदसत् ; यतो मन्त्राणां स्वतन्त्रादृष्टोपाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टम् । तस्य च स्वाध्यायगताक्षर-सामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलान्तरकल्पनायोगात् प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टम्, न तु प्रतिबन्धक-मित्याह—

‘स्वतन्त्रादृष्टोपवाज स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यते’ इति । सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतन्त्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह—

‘यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्यायः’ इति । सक्तुषु गत्यभावात् श्रुतं परित्यज्य अश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेह तत् युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ।

द्वयमध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं प्रसाध्य अर्थावबोधपर्यन्ततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति—

‘वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरु विधेः पुमर्थावसानात्’ इति । सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसाधित्व-नियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्येते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्ति-सहितात् वा अर्थनिश्चयो नोपलभ्यते इत्याशङ्क्य, तथा सति तस्मिन्नेव सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह—

‘स विचारमाक्षिपेत्’ इति ॥ ननु स्वविधेयतनुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा सति अतोदशं कथमत्रान्ययनविधिराक्षेप्यतीत्यत आह—

‘अविधेयानुपकार्याक्षेरोऽवघातावृत्तिवत्’ इति । ‘व्रीहीनवहन्ति’ इत्यत्र अवघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या अवघात्यत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी । अन्तरेणावृत्तिं सकृन्मुसल-घातमात्रावघातसिद्धेः । तथापि तण्डुलनिष्पत्तिकृत्सिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाविक्षेप तद्वत् प्रकृतेऽप्य-वगन्तव्यम् ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यङ्गसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसम्भावात् तं प्रति व्यवयं विचारं विधिर्न कश्यदेदित्याशङ्क्य अर्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह—

‘साङ्गाध्ययनात्तत्रावे विचारो विरोधापनुत्’ इति ॥ सिद्धान्तयति—

‘प्राप्तेस्तु गवादिष्वत् पुमर्थत्वाद्विधित्तदन्तः’ इति ॥ यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते, तथा फलवदार्थावबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वात् अध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽव-गन्तव्यः ॥ ननु अक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदार्थावबोधप्रयुक्तं चेत्, तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वात् बोधान्त एव विधिः किं न स्यात् इत्यत आह—

‘फलवद्वोदागन्तवेऽध्ययनाकारत्वं’ इति । बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानम् । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्वस्मिन् बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् । न तु राजसूयादिवाक्या-ध्ययनम् । तत्र प्रवृत्त्यादिकलाभावात् । स्वपक्षे तु नार्थ दोष इत्याह—

‘कृत्स्नप्राप्तिर्जपाची’ इति । न च अर्थावबोधेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शङ्कनीयम् । प्रमाणस्य अर्थवबोधकत्वस्याभावात् । लौकिकास्तवाक्यानामन्तरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह—

१. ट-कर्मवाचितया । २. ट-उ-स्वाध्यायस्य तस्यप्रत्ययम् । ३. ट-प्रकृत्यर्थत्वाद् । ४. ग-घ-च-उ-ज-प-फ-अदृष्टान्तरं तदसत् । ५. ग-घ-च-उ-ज-प-फ-य-एतादृशम् । ६. ग-घ-च-उ-ज-त-प-फ-य-अर्थावबोधप्रकृतम् । ७. च-उ-प-फ-तद्वोधकस्य । ८. च-च-उ-ज-घ-प-फ-राजसूयादिप्रकरणाक्या । ९. ट-उ-विधेर्बोधान्तत्वाभावेऽर्थावबोधः ।

‘लोकवर्जो बोधः’ इति ॥ ननु बोधस्य विविक्तत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात् सुखभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिरक्षेऽपि प्राप्तिरकाम उपनीतादवर्धवाङ्गणोऽत्राधिकारी सुखम एव इति परिहारं स्पष्टत्वापेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति—

‘सोऽकाग्र्यः प्राग्बोध्यमानाभानयोः’ इति । बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्य अध्ययनात् प्राक् संध्योपासनादिवत् पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभावे कामयितु-मशक्यः । ज्ञाते एव विषये कामनानियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुक्षा संभवति । यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सति भीरुदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तैव इत्याशङ्क्य एवमप्यर्थबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह—

‘उद्देशयोगात्’ इति । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः संभवति, अनन्तत्वात् । सामान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विविक्तं स्यात्, न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ ननु अर्थबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यात्, इत्याशङ्क्य उपक्रमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह—

‘तात्पर्यं शब्दात्’ इति ॥ तदर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेत्, न । पुरुष-संबन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह—

‘उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं लोके’ इति ॥ ननु अध्ययनविधेर्बोधान्तस्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तत प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह—

‘विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यते’ इति । क्रतुबोधविधयः साङ्गवेदाध्ययनादापातप्रतिपक्षा विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेण अनुष्ठापयितुमशक्यबन्तस्तन्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च विधेयोरकारिप्रयोजकत्वमिष्ट्युपपद्यतेतराम् । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धि-पर्यन्तत्वात् क्रतुबुद्ध्या न स्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्यते ॥ ननु अध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात् तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तद्विधेयं नान्ययेति चेत्, क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तत्राद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह—

‘अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्य’ इति । यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात् क्रतवः त्रैवर्णि-कानां नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह—

‘ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैव’ इति । नित्य इत्यनुषङ्ग इति ॥

ननु उक्तनीत्या अध्ययनस्याक्षरग्रहणान्तत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवम् । वाक्यान्तरेण तद्वि-धानात् । ‘ब्राह्मणेन निष्कारणी धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति तद्विधिः । तत्र निष्कारणशब्देना-ध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं बचनद्वयं शास्त्रान्तरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाजहार—‘अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च—

स्थाणुरयं भारहृरः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थश्च इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविभूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते ।

अनमाविब बुभुक्षे न तज्ज्वलति किञ्चित्’ (निरु. १. १८) इति ॥

अस्मिन् मन्त्रद्वये ‘योऽर्थश्चः’ इत्यनेनैवार्थेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्थत्रयेण ज्ञानैराहित्यं विन्यते । यो वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं भेयः प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापद्वये सति मृतः

१. व-फ- तद्विधेरर्थज्ञानस्य । २. ट-यदधीतं । ३. ट-उ- इत्यनेनार्थेन । ४. ट-अर्थज्ञानरा-हित्यम् । ५. फ-अनेन ।

स्वर्गं प्राप्नोति । तत्रेतन् वेदिकामुष्मिकं च ज्ञानकर्म तैत्तिरीया मन्त्रोद्धारणेन तदीयतत्त्वार्थाभिप्रायिमाहा-
 येन च स्वर्गचक्रः—‘तदेवाभ्युक्ता ये अर्वाहुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादिष्वमेव ते परि-
 वदन्ति । सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । रावतीर्षं देवतास्ताः सर्वां वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति ।
 तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविज्ञो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नालीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति ’ (तै. आ. २. १५) इति । वेदं विद्वान् अर्थाभिज्ञः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नः चतुर्दशविद्या-
 स्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतनुभयविधं विद्वांसं विद्या-
 मदधममदकुलमदोपेताः पण्डितमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयन्ति ते सर्वेऽपि आदित्यमेव
 प्रथमं सर्वतो दूषयन्ति । आदित्यपेक्षया द्वितीयमग्निं दूषयन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति ।
 हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः । अन्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातम्—‘अग्नेर्वाचोरादित्यस्य सायुज्यं
 गच्छति ’ (तै. आ. २. १५) इति । न केवलमेतदेवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति ।
 तस्मात् ब्राह्मणान् वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यात्, न तु तस्मिन् विद्यमानमपि दोषं
 कीर्तयेत् । एवं सति तत्सम्नन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदयेऽवस्थिता
 अर्चं नमस्कृतां तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शङ्कनीयं ‘विद्वांसम्’ (तै. आ. २. १५)
 इत्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायेत । तस्मात् सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य
 वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यापि अर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्
 भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । स च
 यथेष्टव्यार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं, तथा केवलपाठकस्य व्यासत्वं न भवतीत्येतावदेव न ह्यनुष्ठानं
 स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति । किल इत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा
 ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किंच यद्वेदवाक्यमाचार्यात् गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनःपुन-
 र्वाचते, तत् कदाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथाभिरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न
 ज्ज्वलति बह्वह् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्येनेति
 वेदशास्त्रनिर्बचनम् । तथा चोक्तम्—‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्मा-
 द्देवस्य वेदता ’ इति । अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः । किंचात्र यास्केन (निरु. १. १९)
 कश्चिदप्याप्यगुदाद्वता—

‘उत त्वः पश्यन्न दर्शं वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसले जायेव पश्य उतासी सुवासाः (ऋ. सं. १०. ७१. ४) इति ॥

तत्र पूर्वार्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति—‘अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न
 शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धम्’ इति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मन्त्रो
 ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनादि-
 विवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । ‘वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति’
 (तै. सं. २. १. १. १), ‘आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति’ इत्यादौ
 अभ्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानात् व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां
 वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । ‘यावतोऽध्यामप्रतिगृहीयाचावतो वाङ्मनास्तुष्कपालास्त्रिर्बयेत्’
 (तै. सं. २. १. १२. १) इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिग्रहीतुरिष्टिः प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायेन
 शुद्धुरिष्टि निर्णीतम् (जै. सू. १. ४. १०) । तस्मात् उभयविधमप्यविद्वांसं प्रति एवमाहेति । तृतीयपाद-
 तात्पर्यं दर्शयति—‘अप्येकस्मै तन्वं विसले इति स्वमात्मानं विदुमुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्वाह्मका
 वाचा’ इति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायात्र प्रयुक्तो निपाताना-

मनेकार्थत्वात् । यः पुमान् व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थं स्वीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तः, तस्मै एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसृजे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानम् । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानम् । वेदार्थ-प्रकाशनक्षमं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति-
' उपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थप्रशंसा ' इति । अस्वायमर्थः । उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमा उच्यते । उदासीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यपि अङ्गि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनाद्वयुक्तः पश्यति, किंच तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति, तथायं चतुर्दश-विद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति, वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । लेखमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति ॥ पुनरप्युगन्तरं यास्कः (निरु० १. २०) उदाजहार-
' तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुण्याम् (ऋ. सं. १०.७१. ५) इति ॥

अयमर्थः । पूर्वोदाहृतायाः ' उत त्वः पश्यन् ' इत्यादिकाया ऋषोऽनन्तरमेवास्मात्ता काचित् ऋक् तस्य पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत्, तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः, अभिज्ञाः कथयन्ति । ' सखिबिदं सखायम् ' (तै. भा. २. १५) इति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतम् । यद्वा स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचाम् इना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति । न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्तु अन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवान् भवति । पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तरकाण्डोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलम् । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनाविधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ' (बृ. उ. ४. ४. २२) इति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः ' यत्पूर्णांनन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति ' इति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमान् अधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका क्षीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वात् धिनीतीति म्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः । अत एवास्मै माया कपटरूपा ऐन्द्रजालिकनिर्मितमोसदृशरूपत्वात् । तथा मायया सह चरन्त्यं परमपुरुषार्थं न लभते इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्वज्ञाननिन्दोदाहरणस्य प्रपञ्चितत्वात् यच्च स्तूयते तद्विधीयते इति न्यायेन अध्ययनवदर्थस्यापि विधिरभ्युपगम्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकाण्डे प्रसीष्टि फलवाक्यं यागतद्वेदमयोः समानमेवास्मायते- ' यथा ह वा अभिर्वेवा-
नामन्नाद एवं ह वा एष अनुव्याणां भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेद ' (तै. भा. ३. १. १. १) इति । अतो यागवत् कलायं स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदन-विषयो द्रष्टव्यः ॥ ननु ' विद्याप्रशंसा ' (जै. सू. १. २. १५) इति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत्, अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमास-यागस्य च अतिपाते सति प्राबलितरूपां वैश्वानरोऽष्टि विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलमेन स्तुतिः ' किंवते

‘ सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते ’ (तै. सं. २. २. ५. ४) इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञान-फलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतम्—

इच्छाम्येवार्थवादत्वं वक्षसोऽन्यपरत्वं ।

यथावस्वभिधायिवाज्ञ त्वभूतार्थवादता ॥

इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शां यथा तथा ।

न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथा (बृ. उ. वा. १२७-१२८) ॥

इति । न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्; फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं—‘ फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् ’ (जै. सू. १. २. १७) इति । एतच्चास्माभिः ‘ तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ’ (तै. सं. ५. ३. १२. २) इत्युदाहरणेन व्याख्यातम् । छन्दोगाश्च केवलादनुष्ठानात् विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति—‘ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्या करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ’ (छां. उ. १. १. १०) इति । यद्यप्यङ्गावबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ॥

कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवैतावान् प्रद्वेषः । प्रशंसा त्वस्माभिर्भूयसी दर्शिता । निन्दां तु न काप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—‘ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ’ (बृ. उ. ४. ४. २) इति । तस्मात् अध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावात् विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनम् । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबन्धः । ज्ञानार्थी चाधिकारी । यद्यप्येतावत् प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य तच्चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः, तयोरनन्यलभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं—‘ धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये ’ इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे ‘ चोदनैव धर्मे प्रमाणम् ’, ‘ चोदना प्रमाणमेव ’ इति नियमद्वयं संप्रदायविद्विजिभिहितम् । चोदनैवेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतम्—‘ प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलभ्यमानत्वात् ’ (जै. सू. १. १. ४) इति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति । उत्तरकाण्डेऽपि रूपादिराहित्यात् नेन्द्रियैरवगम्यते । अत एव अदृष्टमिति सर्वैरभिधीयते । लिङ्गिराहित्यात् नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिङ्गमिति चेत्, बाढम् । अयमपि लिङ्गलिङ्गिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मे प्रमाणम् ॥ वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्बोद्धव्यं—‘ शास्त्रादेव प्रमाणाजगतो जन्मादिकारणब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः ’ (ब्र. सू. शां. भा. १. १. ३) इति । श्रुतिश्च भवति—‘ नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन् ’ (तै. ब्रा. ३. १२. ९. ७) इति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता—‘ रूपलिङ्गादिराहित्यात् मान्तरयोम्यता ’ (वै. व्या. १. १. ३. १८) इति । तस्मात् अनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्बेदविषयत्वम् । तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात् प्रयोजनम् । न च तस्य ज्ञानस्य ‘ सप्तद्वीपा वसुमती ’, ‘ राजासी गच्छति ’ इत्यादिज्ञानवत् अपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयम् । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्वरूपान्वितात् ‘ धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रविष्टितं तस्माद्धर्मं परमं ब्रह्मन् ’ (तै. आ. १०. ३३) इति । उद्दिष्टस्य राज्ञो निवासकत्वात्

विवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवत् जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाज-
सनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनन्ति—‘ तच्छ्रेयोरूपमस्यसृजत धर्मं तदेतक्षत्रस्य क्षत्रं यद्वर्मास्तस्माद्वर्मात्परं
नास्त्यथो अबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राजैवम् ’ (बृ. उ. १. ४. १४) इति ।
‘ ब्रह्मविदानोति परम् ’ (तै. आ. ८. २), ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ (मुं. उ. ३. २. ९), ‘ तरति
शोकमात्मवित् ’ (छां. उ. ७. १. ३) इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभय-
ज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी । स च त्रैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेन
अध्ययनराहित्यात् वेदेऽधिकारः प्रतिबद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पद्यते । तस्मात् त्रैवर्णिक-
पुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबन्धस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः ।
तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । त्रैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबन्ध-
चतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तन्ताम् ॥

अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं
मुण्डकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति—‘ द्वे विधे वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।
तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा
यथा तदक्षरमधिगम्यते ’ (मुं. उ. १. १. ४-५) इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां
कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उपनिषदां परविद्यात्वम् ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति—
‘ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । साम संतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ’ (तै. उ. १. १)
इति ॥ वर्णोऽकारादिः । स चाङ्गभूतशिक्षाग्रन्थे स्पष्टमुदीरितः—‘ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ’ (पा. शि. ३) इत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः । सोऽपि
तत्रोक्तः—‘ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ’ (पा. शि. ११) इति ॥ मात्रा ह्रस्वादिः । सापि
तत्रोक्ता—‘ ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ’ (पा. शि. ११) इति ॥ बलं स्थानप्रयत्नौ ।
तत्र ‘ अष्टौ स्थानानि वर्णानाम् ’ (पा. शि. १३) इत्यादिना स्थानमुक्तम् । ‘ अचोऽसृष्टा यणस्वीषत् ’
(पा. शि. ३८) इत्यादिना प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिवृत्तातिविलम्बितगीत्यादि-
दोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । ‘ गीती शीघ्री शिरःकम्पी ’ (पा. शि. ३२)
इत्यादिना ‘ उपांशुदष्टं स्वरितम् ’ (पा. शि. ३५) इत्यादिना च दोषा उक्ताः । ‘ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः ’
(पा. शि. ३३) इत्यादिना गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता । ‘ वायवा याहि ’ (ऋ. सं. १. २. १)
इत्यत्र अवादेशः* ‘ इन्द्राग्नी आ गतम् ’ (ऋ. सं. ३. १२. १) इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽ-
भिहितत्वात् शिक्षायामुपेक्षितम् । शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः—‘ मन्त्रो हीनः स्वरतो
वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ’
(पा. शि. ५२) इति । ‘ इन्द्रं शत्रुर्वधस्व ’ (तै. सं. २. ४. १२. १) इत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रस्य
शत्रुर्धातकः इत्यस्मिन् विवक्षितेऽर्थे तपुरुषसमासे ‘ समासस्य ’ (पा. सू. ६. १. २२३) इति सूत्रेण
तपुरुषत्वात् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्री-
हित्वात् इन्द्रो घातको यस्य इत्यर्थः संपन्नः । तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोऽपेक्षितः ॥

कल्पस्तु आश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम् । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगौऽत्रेति व्युत्पत्तेः ॥ ननु
आश्वलायनः किं मन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य । नाद्यः । ‘ दशपूर्णमासौ तु पूर्व
व्याख्यास्यामः ’ (आश्व. श्रौ. १. १.) इत्येवं तेनोपक्रान्तात्वात् । न हि ‘ अग्निमीळे ’ (ऋ. सं.

१. ग-घ-ब-छ-ज-त-न-फ-य-प्रतिषिद्धः । २. ट-“ विद्यात्वम् । ३. ट-ठ-तत्रैवोक्तः । ४. ट-युक्तत्वेन
चोच्चारणम् । ५. ट-ठ-स्वादेन्द्रशत्रुः । ६. छ-ठ-ठ-‘ तु ’ नास्ति ।

१. १. १) इत्यादयो मन्त्रा दर्शपूर्णमासयोः कचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः 'आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालम्' (ऐ. ब्रा. १. १) इत्येवं दीक्षणीयेष्टेः ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् । अत्रोच्यते-मन्त्रकाण्डो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । 'यस्त्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः' (तै. आ. २. १०) इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपः 'अग्निमीळे' इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा 'सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिव्रवं शंसति' इति विधीयते । तथाश्विने शस्यमाने 'सूर्यो नोदिया-दपि सर्वा दाशतयीरनुभूयात्' इति विधीयते । तथा 'रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानभन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत' (तै. आ. २. १६) इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् । इत्यादिषु ऋत्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदाय-पारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगास्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणा-न्युपजीव्य आश्वलायनो दर्शयति । अतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । 'इषे स्वा' इत्यादि-मन्त्रास्तु ऋत्वनुष्ठानक्रमेणैवाग्नात्वा इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आग्नात्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिः उपक्रान्ता, तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतिवेन तदपेक्षात्वात् आश्वलायनस्य आदौ तद्व्याख्यानं युक्तम् । अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन ऋत्वनुष्ठानमुपदिश्य उपकरोति । तर्हि 'प्र वो वाजा' (ऋ. सं. ३. २७. १) इत्यादीनां स्वामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु । 'नमः प्रवक्त्रे' (आश्व. श्रौ. १. २) इत्या-दयस्त्वनाग्नात्वाः कुतो विनियुज्यन्ते इति चेत्, नायं दोषः । शाखान्तरसमाग्नात्वानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारमन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् । 'सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म' इति न्यायविदः । तस्मात् शिक्षेव कल्पोऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयाद्योपयुज्यते । तथा च ऐन्द्रवायवग्रह-ब्राह्मणे समाग्नयते-'वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्वन्ति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुचते' (तै. सं. ६. ४. ७. ३) इति । 'अग्निमीळे पुरोहितम्' (ऋ. सं. १. १. १) इत्यादिवाक् पूर्वस्मिन् काले पराची समुद्रादिध्वनि-वदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रन्थरहिता आसीत् । तदानीं देवैः प्रार्थितः इन्द्रः एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण वरेण तुष्टः तामखण्डं वाचं मध्ये बिच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मात् इयं वाक् इदानीमपि पाणिन्यादि-महर्षिभिर्न्याकृता सर्वैः पठ्यते इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दर्शितः-'रक्षोहागमलण्वसंवेहाः प्रयोजनम्' इति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि^१ । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सन्त्यक् वेदान् परिपालयिष्यति वेदार्थं चाप्यवस्यति । ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभि-र्बेदि मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेनैव यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान् नावैय्यकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति । प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । लब्धर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्द-पारावर्णं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्रश्च अध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमप्यवनकालः । अन्तं च न जगाम । अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपद-

पाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेग । असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति—‘स्थूल-
पृषतीमाग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत’ इति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूल-
पृषती किंवा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतोऽप्यवस्यति । यदि समा-
सान्तोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, ततो बहुव्रीहिरिति । इमानि च भूयः
शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुक्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं
कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि
वरुण इति । तेऽसुराः । तेऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्मात् ब्राह्मणेन न स्लेषितवै
नापभाषितवै । स्लेष्यो ह वा एष यदपशब्दः । स्लेष्या मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ दुष्टः शब्दः । ‘दुष्टः
शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । सवागवप्नो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वर-
तोऽपराधात्’ इति । दुष्टाच्छब्दान् मा प्रयुङ्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यदधीतम् । यदधीतमविज्ञातं निगदे-
नैव शब्धते । अनप्राविष्टं शुक्लैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं
व्याकरणम् ॥ यस्तु प्रयुक्ते । ‘यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमा-
प्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्व्यति चापशब्दैः’ ॥ कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दान् जानाति अप-
शब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः
प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अलीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्ये-
तस्य शब्दस्य गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणम् । विषम
उपन्यासः । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि
मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित् ज्ञानं तस्य शरणम् ॥ अवि-
द्वांसः । ‘अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्’
इति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति—‘प्रयाजाः सविभक्तिकाः
कर्तव्याः’ इति । न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । तस्मात् अध्येयं
व्याकरणम् ॥ यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्वि-
जीनो भवति । आर्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ चत्वारि । ‘चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश’ (क्र. सं.
४. ५८. ३) इति । चत्वारि शृङ्गा चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य
पादाः । त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे सुपस्तिष्ठश्च । सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः ।
त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसि च । वृषभो वर्णनात् कामानाम् । रोरवीति । रौतिः
शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आ विवेश । महता देवेन नस्तादारम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ॥
अथवा चत्वारि । ‘चत्वारि वाक्यरिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता
नेऽन्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति’ (क्र. सं. १. १६४. ४५) । ये मनीषिणः मनस
ईषिणो मनीषिणः । गुहायां त्रीणि निहितानि नेऽन्यन्ति । न श्रेष्ठन्ते न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या
वदन्ति । ‘तुरीयं ह वा एतद्वाचो यम्मनुष्येषु वर्तते’ ॥ उत त्वः । ‘उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः
शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं वि सक्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः’ (क्र. सं. १०. ७१.४) ॥
अपि खल्वेकं पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहारधम् । त्वस्मै
अन्यस्मै तन्वं विसक्ते तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामयमाना
सुवासाः स्वनाम्नानं विवृणुते एवं वाक् वाग्निदे स्वनाम्नानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुतात् इत्यध्येयं
व्याकरणम् ॥ सक्तुमिव । ‘सक्तुमिव तितडना पुनस्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत । अत्रा सखायः

सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि' (ऋ. सं. १०. ७१. २) ॥ सक्तुः सचतेर्बुधावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुल्यवद्वा । धीरा व्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सश्यानि संज्ञानते सायुज्यानि जानते । क एष दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाज्ञास- नान् परिबृडा भवति ॥ सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति—'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्' इति । प्रायश्चित्तीया मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य । 'दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्रोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं ब्रह्मरं चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्याच्च तद्धितम्' इति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ॥ सुदेवो असि । 'सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव' (ऋ. सं. ८. ६९. १२) ॥ सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः । काकुजिह्वा । सास्मिन् विद्यते इति काकुदं तालु । सुर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति ॥ एवं 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्यादिवार्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयो- जनाभ्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । 'गौः ग्मा उमा क्षमा क्षा क्षमा' इत्यारभ्य 'वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्यः' इत्यन्तो यः पदानां समागनायः समागनातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामानि एतावन्ति हिरण्यनामानि इत्येवं तत्र तत्र विरहटमभिहितत्वान् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् । तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।
तृतीयं दैवतं चेति समागनायस्त्रिधा स्थितेः ॥
गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
जहाद्युल्लवमृषीसान्तं नैगमं संप्रचक्षते ॥
अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।
अग्न्यादिदेवीऊर्जाहुत्यन्तः क्षितिगतो गणः ॥
वाय्वाद्यो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता युस्थाना देवता इति ॥
गवादिदेवपत्न्यन्तं समागनायमधीयते ॥ इति ॥

एकार्थवाचिर्नां पर्यायशब्दानां संबो यत्र प्रायेगोपदिश्यते तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेषु अमरसिंहवैजयन्तीहलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंबोपदेशा- द्वाद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकादिक्काद्यादि- द्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतद्भव्यवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुव- हस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाची । यास्केन तत्र तत्र 'अपि निगमो भवति' इत्येवं वेद- वाशब्दानामवतारित्वान्, तस्मिन्निगमे एव प्रायेग वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन् काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् ॥ पञ्चाभाष्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवतात्वं विस्पष्टम् । पञ्चा- ष्यायरूपकाण्डप्रथमके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वान् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् । तच्चाग्वानं च 'समागनायः समागनातः' इत्यारभ्य 'तस्यास्तस्यास्ताग्वामनुभवत्यनुभवति' इत्यन्तैः

द्वादशभिरव्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्ते इति व्युत्पत्तेः तत्र हि 'चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च' इति प्रतिज्ञाय 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति' इति निपातस्वरूपं निरुच्य एवमुदाहृतं—'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः' इति; 'दुर्मदालो न सुरायामित्युपमार्थीयः' (निरु. १. १; ४) इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणोभयार्थोदाहरणमस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते । एवं ग्रन्थकारेणोक्ताः तत्तत्पदनिर्वचनविशेषाः तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे एवास्माभिर्दाहरित्यन्ते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयम् । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । 'तदाहुतीनामाहुतिस्त्वम्' इति । 'तमिदं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते' (ऐ. आ. २. ४. ३) इति । 'यदप्रथयत्तपृथिव्यै पृथिविस्त्वम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. ६-७) इति च । ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरित्यति । केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रन्थकार आह—'तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कास्त्वं स्वार्थसाधकं च' (निरु. १. १५) इति । तस्मात् वेदार्थवबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् ॥

तथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते । छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात् सप्त चतुरुत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते' इति ब्रह्मात्मन् । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुजगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि । चतुर्वैश्वर्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टावैश्वर्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुपाद्योऽवगन्तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते—'गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुभी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य' (तै. ब्रा. १. १. ९. ६-७) इति । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकद्वन्द्वोग्रन्थमन्त्रेण न सुविज्ञेयः । किंच 'यो ह वा अविदितार्वेयश्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वड्ठति गर्तं वा पथति प्र वा मीयते पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' (आर्ष. ब्रा. १. १) इति श्रूयते । तस्मात् तद्वेदनाय छन्दोग्रन्थ उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽभिहितं—'यज्ञकालार्थसिद्धये' (वेदाङ्गज्यो. ३) इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । 'संवत्सरमेतद्वत् चरेत्' (तै. आ. १. ३२. १), 'संवत्सरमुख्यं भृत्वा' (तै. सं. ५. ६. ५. १) इत्येवमादयः संवत्सरविधयः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शरदि वैश्य आदधीत' (तै. ब्रा. १. १. २. ६-७) इत्याद्या ऋतुविधयः । 'मासि मासि पृष्ठान्युच्यन्ति । मासि मास्यतिप्राद्या गृह्यन्ते' इत्याद्या मासविधयः । 'यं कामयेत वसीयानस्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्' इत्याद्याः पक्षविधयः । 'एकाष्टकायां दीक्षेरन्', 'फलगुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्' (तै. सं. ७. ४. ८. १) इत्याद्यास्तिथिविधयः । 'प्रातर्जुहोति सायं जुहोति' इत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । 'कृत्तिकास्त्रग्निमादधीत' (तै. ब्रा. १. १. २. १) इत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां च वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेवमुदीरितम्—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते (पा. शि. ४१-४२) इति ॥

षडङ्गवत् पुरागादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश' (याज्ञ. १. ३) इति ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपगृह्येत् ।

विभेत्स्वभ्रुताद्देवो मामयं प्रहरेदिति ॥

इत्यन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चन्द्रनाथिकेताद्युपाख्यानानि धर्म-
ब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रन्थेषु स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो
ब्राह्मपाद्यवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः ।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं त्रेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

इति सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदार्थानां
निरूपणात् तदनुसारेणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति, नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तर-
मीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वन्निविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावन्दना-
दिविधयः प्रपञ्चिताः । 'तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्रियाभिमन्त्रिता आप
ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति (तै. आ. २. २) इत्यादिकः संध्यावन्दनविधिः । 'पञ्च वा एते महायज्ञाः
सतति प्रतायन्ते' (तै. आ. २. १०) इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि ।
उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगात् विद्यास्थानत्वं युक्तम् । एतैः पुराणादिभिः चतुर्दशभि-
र्विद्यास्थानैरुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च
मन्त्रान् यास्क उदाजहार (निरु. २. ४) ॥ तत्रार्थं प्रथमो मन्त्रः—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ इति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण
मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिषत् पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि
च योऽसूयां करोति । यश्चाजंवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति ।
तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्धृदये स्थात्वा फलप्रदा भवेयम् ॥ अथ
द्वितीयो मन्त्रः—

य आतृणस्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रचच्छन् ।

तं मन्वेत पितरं मातरं च तस्मै न ब्रूहेत्कतमक्षनाह ॥ इति ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधाय अस्मिन् मन्त्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते ।
वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यम् । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथम् । तादृशेन वाक्येन य
आचार्यः शिष्यस्य कर्णौ आतृणति सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणतिधातोरर्थान्तरे
वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः श्रावयति इत्यर्थः । किं कुर्वन् । अदुःखं कुर्वन् । मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्य आदौ
अर्धर्धसूचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति, तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किञ्च अमृतं
संप्रचच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं
तादृशमाचार्यं सन्निध्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्वेत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरौ अजमत्सु मनुष्यस्य शरीरस्य
प्रदानास्तुल्यौ । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यावैकमपि द्रोहं न कुर्यात् ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः—

१. ग-उ-ज-य-त्वावगमनात् । २. ट-वेदवाक्यं । ३. ट-गो विस्पष्ट एव । ४. च-उ-य-फ-
एवम् । ५. ट-आदावेव । ६. उ-अमृतस्य । ७. ट-उ-त-य-मनुष्यशरीरं ।

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा बाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान् भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ इति ॥

ये तु अधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः सन्तो विनयोक्त्या तदीयहितचिन्तनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते । आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः, अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तान् अधमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं गुरुरपि वेद-वाक्यं न पालयति, फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो मन्त्रः—

यमेव विद्याः शुचिमग्रमसं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न ब्रुहोक्तमब्रुहो तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न ब्रुहोत् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेव-तया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या ॥

तदर्थमृगवेदोऽस्माभिः षडङ्गानुसारेण व्याख्यायते । मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मन्त्र-व्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकाण्डसहितं व्याख्यातम् । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रा-त्मकः संहिताग्रन्थो व्याख्यातव्यः ॥

स च 'अग्निमीळे' इत्यारभ्य 'यथा वः सुसहासति' इत्यन्तोऽष्टकाण्डैर्दशमण्डलैश्चतुः-षष्ठ्यध्यायैः पञ्चाशीत्यनुवाकैः ईषदधिकसहस्रसूक्तैः ईषदधिकद्विसहस्रवर्गैः ईषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्या-भिर्ऋग्विभश्चोपेतः । तस्य च ग्रन्थस्य कृत्स्नस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः सूक्तविनियोगस्तु-चादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति ॥

तत्र 'अग्निमीळे' इति सूक्तं प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ विनियुक्तम् । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खण्डे सूत्रितः—'अवा नो अग्न इति षळग्निमीळेऽग्निं दूतम्' इति । तत्र हीनपादग्रहणात् सूक्तनिश्चयः । 'सूक्तं सूकादौ हीने पादे' (आश्व. श्रौ. १. १) इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः । स च द्वितीया-ध्यायस्य प्रथमखण्डे सूत्रितः—'साङ्गाम्बिश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये' इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणात् ऋगित्यवगम्यते । 'ऋचं पादग्रहणे' (आश्व. श्रौ. १. १) इति परिभाषितत्वात् । तथा 'संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्' (आश्व. श्रौ. २. १) इति परिभाषितत्वात् स्विष्टकृत्संबन्धनिश्चयः । तत्रापि द्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वात् याज्यात्वम् । यद्यपि साङ्गानित्यनया पुरोनुवाक्ययैव देवताया अमुत्स्मरणरूपसंस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशोऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः—

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

विकल्प्याम्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् । युग्मयोर्यथा विकल्प-स्तथैवैकयुग्मगतयोरिति चेत्, नैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच 'पुरोनुवाक्यामनूष्य याज्यया जुहोति' इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविष्यदानकार्ये भेदोक्ति-पुरःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात् समुच्चय इति ॥

एतन्नामिमित्यादिसूक्तं नवर्चम् 'अग्निं नव मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः' इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दोनामकस्तस्य सूक्तस्य दृष्टत्वात् तदीय ऋषिः । 'ऋष गतौ' इति धातुः । 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ. सू. ४. ५५७) 'इगुपधात्किट्' (उ. सू. ४. ५५९) । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनु-तिष्ठतः पुरुषान् स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च श्रूयते—'अजान्ह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्व-भ्यानर्वत्तद्वषयोऽभवन्' (तै. आ. २. ९) इति । तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनात् ऋषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातः स्वयंभुवा ॥

इति ॥ ऋग्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

अविदिस्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।

अविदिस्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्ठक उच्यते ॥

इति ॥ वेदनविधिश्च स्मर्यते—

स्वैरो षणोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च ।

मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

इति ॥ अग्निमित्यादिसूक्तस्य छन्दोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तम् । 'आदौ गायत्रं प्राग्विरण्यस्तृपात्' (अनु. १२. १४) इति । हिरण्यस्तूर्प ऋषियेषां मन्त्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं छन्द इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तच्चारण्यकाण्डे समाम्नायते—'छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणः' (ऐ. आ. २.५) इति । अथवा चीयमानाग्निस्तपास्याच्छादकत्वाच्छन्दः । तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति—'प्रजापतिरग्निमचिनुत स क्षुरपविभूत्वाऽतिष्ठत्तं देवा बिभ्यतो नोपायन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन्तच्छन्दसां छन्दस्वम्' (तै. सं. ५. १. १. १) इति । यद्वा अपमृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छन्दः । तदपि छान्दोग्योपनिषदा-म्नातं—'देवा वै सृष्ट्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्ते छन्दोभिरात्मानमच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयन्तच्छन्दसां छन्दस्वम्' (छा. उ. १. ४. २) इति । तथा द्योतनार्थदीव्यतिबानुनिमित्तो देवशब्द ईत्येतदाम्नायते—'दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वम्' इति । अतो दीव्यतीति देवः । मन्त्रेण द्योतते इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निदेवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं—'मण्डलादिष्वाप्तेयमैन्द्रात्' (अनु. १२. १२) इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमासृचं भगवान् वेदपुरुष आह—

१. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-फ-य- 'सर्वधातुभ्य इन्', 'इगुपधात्किट्' इत्येतच्चास्ति । २. च-छ-ण-थ-फ-य- 'मनुज्ञातान्' । ३. ग-घ-च-छ-ण-फ-य-स्वरवर्णाक्षरम् ४. ग-च-छ-ण-फ-वा । ५. च-छ-ण-थ-फ-प्राग्वैरण्यस्तृपात् । ६. ग-घ-फ-हिरण्यस्तृपात्यः; घ-हिरण्यस्तृपानाम् । ७. च-छ-थ-फ- 'इति' चास्ति । ८. त-अग्निं नव मधुच्छन्दा वैश्वामित्र इत्यस्मिन् ।

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

ॐ अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवम् ^१ईळे स्तौमि । 'ईड स्तुतौ' इति धातुः । डकारस्य ळकारो बहुचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते—'अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बहुचा जगुः । अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं वै यथाक्रमम्' इति ॥ मन्त्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वाद्दहं होता स्तौमीति लभ्यते । कीदृशमग्निम् । यज्ञस्य ^२पुरोहितम् । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति, तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति । यद्वा । यज्ञस्य संबन्धिनि पूर्वभागे आवहनीयरूपेणावस्थितम्^३ । पुनः कीदृशम् । ^४देवं दानादिगुणयुक्तम् । पुनः कीदृशम् । ^५होतारम् ऋत्विजम् । देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव । तथा च श्रूयते—'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. ३. १४) इति । पुनरपि कीदृशम् । ^६रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा । अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति—'अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्गन्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवत्यग्निमीळे' (निरु. ७. १४) इति । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितम् अतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्य 'अग्रणीः' इत्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च ब्राह्मणान्तरम्—'अग्निर्देवानां सेनानीः' इति । एतदेवाभिप्रेत्य बहुधा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति—'अग्निमुखं प्रथमो देवतानाम्' (ऐ. ब्रा. १. ४) इति मन्त्रः । 'अग्निर्वै देवानामवमः' (ऐ. ब्रा. १. १) इति ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाश्चा मनन्ति—'अग्निमग्रे प्रथमो देवतानाम्' (तै. ब्रा. २. ४. ३. ३) इति । 'अग्निरवमो देवतानाम्' इति च । वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति—'स वा एषोऽग्ने देवतानामजायत तस्मादग्निर्नाम' इति । यज्ञेषु अग्निहोत्रेष्टिपञ्चसोमरूपेषु अग्रं पूर्वदिग्बत्त्वाहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयते इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । संनममानः सम्यक् स्वयमेव प्रक्षीभवन् अङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठवाहे हविष्णाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थौलाष्टीवनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चित् 'अक्रोपनः' इति अग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्रोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति, किंतु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः 'इण् गतौ' इति धातुः । अक्तः 'अञ्जुव्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगातिषु' इति धातुः । दग्धः 'बह भस्मीकरणे' इति धातुः । नीतः 'णीञ् प्रापणे' इति धातुः । अग्निशब्दो हि अकारगकारनिशब्दानपेक्षमाणः एतिधातोर्ल्यप्तात् अयनशब्दात् अकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा । दहति-धातुज्यात् दग्धशब्दात् गकारमादत्ते । नीः इति नयति धातुः । स च इत्सो भूत्वा परो भवति । ततो

* ठ—'अथवा यज्ञस्य देवमिति संबन्धः । यज्ञस्य प्रकाशकमित्यर्थः । पुरोहितमिति पृथग्भिविशेषणम्' इत्यधिकं 'अवस्थितम्' इत्यस्यानन्तरम् । + ठ—'अग्निर्वै देवानां ..... धारयितारं पोषयितारं वा' इत्यस्य स्थाने—'अग्निर्वै देवानां होतासीत् इति । अथवा ऋत्विजं ऋत्विग्भ्यो यज्ञनिर्वाहकम् । होतारं देवानामाह्वितारम् । तथा रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानां रमणीयानां धनानां वा अतिशयेन दातारं धारयितारं वा' इत्यधिकम् । १. म-ब-ट-ठ-य-ततोऽनुक्रमेण । २. ट-ठ-पृथ्वीलोकावस्थितोऽग्निः ।

धातुत्रयं मिलित्वा अग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्य अग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनायैषा 'अग्निमीळे' इति ऋक् भवतीति । तामेतां ऋचं यास्क एवं व्याख्यातवान्—'अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतैर्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम्' (निरु. ७. १५) इति । अस्यायमर्थः—ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम् । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याज्ञाध्येषणापूजाः अप्यत्रोचितत्वात् तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये 'यदेवापिः शंतनवे पुरोहितः' इत्येतां ऋचमुदाहृत्य 'पुर एनं दधति' (निरु. २. १२) इति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्धमानस्य पथनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन 'पुर एनं दधते' (तै. सं. २. १. २. ९) इत्यामनन्ति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति हविर्वहनात् द्युस्थानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्यतिधातोर्लृप्त्वात्वेन देवानामाह्वारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिः जुहोतिधातोर्लृप्त्वात् होतृशब्द इति मन्यते । अग्रे होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम् । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये 'मधम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु (निरु. १०. ७.) पठितः । रमणीयत्वात् रत्नत्वम् । दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानम् ॥ अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्यर्थात् 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ. सू. ४. ४९०) इति औणादिकसूत्रेण निप्रत्ययः । इतिस्वान्नुमागेन प्राप्तस्य नकारस्य (पा. सू. ७. १. ५८) लोपश्च भवति । अङ्गति स्वर्गे गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः । तत्र 'धातोः' (पा. सू. ६. १. १६२) इति अकार उदात्तः । 'आद्युदात्तश्च' (पा. सू. ३. १. ३) इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (वा. सू. ६. १. १५८) इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तम् । तत्र धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । 'सति शिष्टस्वरो बलीयान्' (पा. सू. ६. १. १५८. ९) इति हि न्यायः । ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम् । 'अनुदात्तौ सुप्तिौ' (पा. सू. ३. १. ४) इति अम् इत्येतत् द्वितीयैकवचनमनुदात्तम् । तस्य 'अग्नि पूर्वः' (पा. सू. ६. १. १०७) इति यत् पूर्वरूपं तदुदात्तम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा. सू. ८. २. ५) इति सूत्रितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं—'नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके' (निरु. १. १२) इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखण्डप्रातिपदिकत्वात् 'फिषोऽन्त उदात्तः' (फि. सू. १) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह—'अथ निर्वचनं तेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनाम्बितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानम्बितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविधमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्याङ्गिर्ब्रूयाद्वत्त्वेन न निर्ब्रूयात्' (निरु. २. १) इति । अस्वायमर्थः—तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वम्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्याताम् । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनाम्बितौ स्याताम् । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽग्निधातुः प्रवेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनाम्बितौ । तान्व्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्त-

१. ग-य-हविर्वहन् । २. त-उणादिसूत्रेण । ३. ठ-तयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्टेतरदनुदात्तम् । ४. ठ-धातुजन्म इति । ५. ग-घ-छ-ण-य-°ष्वग्रणीत्यादिनि । ६. च-छ-ठ-त-थ-फ-तत्र ।

वैलक्षण्येन कश्चित् स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितः तस्मिन् शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानम्
 'अप्रादेशिके विकारे' इति । अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशोनाभिः शब्दैकदेशेनात्र
 नाभिधीयते इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बन्धवान् । ब्राह्मणा-
 नुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बन्धः । तदानीं स पुमान् केनचित् वृत्तिसामान्येन
 स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत, तस्मिन् शब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यम् । अस्माभिश्च
 अग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्य अग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्बन्धनम् ।
 स्थौलाष्टीविः अक्षरसाम्याभिर्वक्ति । अन्नोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थम् अकाररूपमक्षरं विद्यते । अभिशब्दस्या-
 प्यादौ अकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यम् । शाकपूणिस्तु वर्णसाम्याभिर्ब्रूते—दग्धशब्दाभिः शब्दयोगकारवर्णेन
 साम्यम् । सर्वथापि निर्बन्धनं न त्याज्यमिति । ईळे इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तम् । 'तिङ्कृतिङ्कः'
 (पा. सू. ८. १. २८) इति अतिङन्तादभिः शब्दात् परस्य ईळे इत्यस्य तिङन्तस्य निघातविधानात् ।
 पदद्वयसंहिताकाले तु ईकारस्य धातुगतस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (पा. सू. ८. ४. ६६) इति
 स्वरितत्वम् । तस्मात् ऊर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' (पा. सू. १.
 २. ३९) इति ऐकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः । 'अयं पुरो भुवः' (तै. सं. ४. ३. २. १)
 इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' (पा. सू. ५. ३. ३९) इति पूर्वशब्दात्
 अप्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः (पा. सू. ३. १. ३) । धाजो निघायां 'दधातेर्हिः' (पा.
 सू. ७. ४. ४२) इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हितशब्दः । तत्र समासान्तोदात्तत्वे (पा. सू.
 ६. १. २२३) प्राप्ते तदपवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' (पा. सू. ६. २. २) इत्यादिना अव्ययपूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । 'पुरोऽव्ययम्' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः'
 (पा. सू. ६. २. ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरित-
 प्रचयाः पूर्ववत् द्रष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्ती (पा. सू. १. २. ३९) 'उदात्तस्वरित-
 परस्य सन्नतरः' (पा. सू. १. २. ४०) इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । 'यजयाच' (पा. सू. ३. ३. ९०)
 इत्यादिना यजतेः नङ्प्रत्यये सति अन्तोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति (पा. सू.
 ३. १. ४) पश्चात् स्वरितत्वम् । देवशब्दः पचाद्यजन्तः (पा. सू. ३. १. १३४) । स च फिद्स्वरेण
 (फि. सू. १) प्रत्ययस्वरेण (पा. सू. ३. १. ३) चित्स्वरेण (पा. सू. ६. १. १६३) वा अन्तो-
 दात्तः । ऋत्विक्शब्दः 'ऋतौ यजति' इति विग्रहे सति 'ऋत्विग्दधृक्' (पा. सू. ३. २. ५९)
 इति निपातितः । 'गतिकारकोपपदाकृत्' (पा. सू. ६. २. १३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-
 णान्तोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तः (पा. सू. ३. २. १३५) । निस्वरेणाद्यु-
 दात्तः (पा. सू. ६. १. १९७) । स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो 'नव्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि.
 सू. २६) इत्याद्युदात्तः । तथा चास्मायते—'रत्नं धाता' इति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वा-
 दन्तोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययस्य (पा. सू. ५. ३. ५५)
 पिस्वरेणानुदात्ते सति (पा. सू. ३. १. ४) स्वरितप्रचयौ । संहितयामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीया-
 क्षरस्य सन्नतरत्वम् । 'वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपञ्चितः । विज्ञातं वेदगाम्भीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते' ॥

अग्निः पूर्वैभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वैभिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

१. ठ-निर्णयः । २. ग-य-य-वृत्तिसाम्येन । ३. च-ठ-थ-फ-क्रियात्वसाम्यमुपजीव्य । ४.
 ठ-अन्नोपन इति तस्यादौ । ५. ठ-'अपि' नास्ति । ६. ठ-सति प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः ।
 ७. त-थ-°णानुदात्तत्वे । ८. क-ख-स-ण-न-श-स्वरितप्रचिती ।

अयम्^१अग्निः^२पूर्वेभिः^३पुरात्नैर्भृग्वक्त्रिः^४प्रभृतिभिः^५ऋषिभिः^६ईड्यः^७स्तुत्यः^८, नूतनैः^९उत इवा-
नीतैरस्माभिरपि^{१०}स्तुत्यः।^{११}सः अग्निः^{१२}स्तुतः सन्^{१३}इह यज्ञे^{१४}देवान् हविर्भुजः^{१५}आ^{१६}वक्षति। 'वह प्रापणे'
इति धातुः। आवहतु इत्यर्थः॥ पूर्वैभिरित्यत्र 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस
देसादेशाभावः। 'पूर्वं पर्वं अर्वं पूरणे' इति धातुः। पूर्वतिधातोः अनूप्रत्यय औणादिकः। इन्प्रत्ययान्त
ऋषिशब्दः 'ऋष्यन्धकः' (पा. सू. ४. १. ११४) इति निपातनात् लघूपधगुणाभावः (पा. सू. ७.
३. ८९)। किन्प्रत्ययो वात्र श्रेयः (उ. सू. ४. ५५९)। तौ शब्दौ निस्स्वरेणाद्युदात्तौ। ईड्यशब्दस्य
व्यत्ययान्तत्वात् (पा. सू. ३. १. १२४) 'तिस्स्वरितम्' (पा. सू. ६. १. १८५) इति स्वरिते
शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन 'ईडवन्द' (पा. सू. ६. १. २१४) इत्यादिनाद्युदात्तत्वम्।
'नवस्य नू लननस्वाश्च' (पा. सू. ५. ४. ३०. ६) इति वार्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशः
तनन्प्रत्ययश्च महावार्तिके विहितः। ततो निस्स्वरेणाद्युदात्तः। अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु
पूर्ववदुशेयाः। उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौषधेयनात्र
समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति' इति निपातत्वम्। तर्हि 'निपाता आद्युदात्ताः'
(फि. सू. ८०) इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत्, न। प्रातःशब्दवदन्तोदात्तत्वात्। यथा
प्रातःशब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु (पा. सू. १. १. ३७) पठितः, एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः,
स्वरादेराकृतिगणत्वात्। यद्वा 'एवादीनामन्तः' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोदात्तः। स इत्यत्र
फिट्स्वरः। देवशब्दः पूर्ववत्। देवान् इत्यस्य नकारस्य संहितायां 'दीर्घादटि' (पा. सू. ८.
३. ९) इति स्त्वम्। 'अत्रानुनासिकः' (पा. सू. ८. ३. २) इत्यनुवृत्तौ 'आतोऽटि नित्यम्'
(पा. सू. ८. ३. ३) इत्याकारः सानुनासिकः। 'भोभगो' (पा. सू. ८. ३. १७) इति
रौर्यकारः। स च 'लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लुप्यते। तस्यासिद्धत्वात् (पा.
सू. ८. २. १) न पुनः संभिकार्यम्। आङो निपातत्वादाद्युदात्तत्वम्। इदमो हप्रत्यये^{१७} सति निष्पन्नत्वात्
(पा. सू. ५. ३. ११) इहशब्दे प्रत्ययस्वरः। वहति धातोर्लोडर्थे छान्दसो लृट्। तस्य^{१८} स्यप्र-
त्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि छान्दसः। यद्वा। लेटि 'सिन्बहुलम्' (पा. सू. ३. १. ३४)
इति सिप्प्रत्ययः। 'लेटोऽडाटौ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इत्यङागमश्च। ततो वक्षतीति संपद्यते।
तस्य^{१९} तिङ्मेतत्वाभिधातः। संहितास्वराः पूर्ववत्॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या (आश्व. श्रौ. २. १)। सूक्तगता तृतीया॥

अग्निना रयिमभ्रवत्पोषमेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमम्॥ ३॥

अग्निना। रयिम्। अश्रवत्। पोषम्। एव। दिवेऽदिवे। यशसम्। वीरवत्तमम्॥ ३॥

योऽयं होत्रा^१स्तुत्योऽग्निस्तेन^२अग्निना निमित्तभूतेन यजमानः^३रयिं धनम्^४अश्रवत्^५प्राप्नोति।
कीदृशं रयिम्।^६दिवेदिवे^७पोषम्^८एव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव, न तु कदाचिदपि क्षीयमाणम्।
यशसं राजादिना यज्ञोद्युक्तं^९वीरवत्तमम् अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम्। सति हि धने पुरुषाः
संपर्चन्ते। रयिशब्दो 'मघम्' इत्यादिधननामसु (नि. २. १०. ८) पठितः। तत्र फिट्स्वरः। अश्रोतेर्धातो-
र्लेटि ध्यत्ययेन तिप्। 'इतश्च लोपः' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः। 'लेटोऽडाटौ'
(पा. सू. ३. ४. ९४) इत्यङागमः। ततः 'अश्रवत्' इति भवति। तस्य निधातः। घञन्त-

१. ग-घ-ङ-ज-य- 'यद्वा..... इत्यन्तोदात्तः' नास्ति, त-थ- 'अन्तोदात्तः' इत्यस्य स्थाने
'अन्तोदात्तम्'। २. ठ-संभिः। ३. त-थ- ह इति हप्रत्यये। ४. ठ-त-थ- 'तस्य' नास्ति।
५. त-थ-तस्य तिङ्गतिः इति तिङन्तत्वाभिधातः। ६. ग-य-संपाद्यते।

त्वात् (पा. सू. ६. १. १९७) पोषशब्द आद्युदात्तः । एवशब्दस्य निगतत्वेऽपि ' एवादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । वकारान्तात् दिव्शब्दात् परस्याः सप्तम्याः ' सुपां सुलुक् ' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना शोभावे सति ' सावेकाचः ' (पा. सू. ६. १. १६८) इत्यादिना ' ऊडिदंपदात् ' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना वा तस्योदात्तत्वम् । ' नित्यवीप्सयोः ' (पा. सू. ८. १. ४) इति द्विर्भावे सति उत्तरभागस्य ' अनुदात्तं च ' (पा. सू. ८. १. ३) इत्यनुदात्तत्वम् । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सति ' अर्शआदिभ्योऽच् ' (पा. सू. ५. २. १२७) इति अच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वम् । फिट्स्वरेणान्तोदात्तान् वीरशब्दात् उत्तरयोर्मतुप्तमपोः पिस्वादनुदात्तत्वम् । ' ह्रस्वनुङ्भ्याम् ' (पा. सू. ६. १. १७६) इति तु न साववर्णान्तत्वान् । ' न गोश्चन् ' (पा. सू. ६. १. १८२) इति प्रतिषेधः ॥

अभिज्ञवचस्य मध्यवर्तिषूक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ' अग्ने यं यज्ञम् ' इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्त्वृचः । एतच्च सप्तमाध्याये ' एङूपु ' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्—' अभि वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इद्वेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् । विश्वतः । परिभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवान् असि सः इत् स एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं प्रणेतुं स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगन्तेषु आहवनीयमाजलीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेषु अभिरस्ति । परिशब्देन होत्रीयादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञम् । अध्वरं हिंसारहितम् । न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति ॥ अग्निशब्दस्य षाष्टिकम् (पा. सू. ६. १. १९८) आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वतः इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य ' लिति ' (पा. सू. ६. १. १९३) इत्युदात्तत्वम् । परिभूरित्यत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते (पा. सू. ६. २. २) तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. सू. ६. २. १३९) । असि इति तिङन्तस्य ' यदृत्ताक्षित्यम् ' (पा. सू. ८. १. ६६) इति निघाताभावः ॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । कविक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःस्तमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयम् अग्निः देवः अन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सह आ गमत् अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः कविक्रतुः । कविशब्दोऽत्र क्रान्तवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा । सत्यः अनृतरहितः फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । श्रूयते इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ कविक्रतुः चित्रश्रवस्तमः इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहिसत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. सू. ६. २. १) । सत्सु साधुः सत्यः ' सत्यादशपथे ' (पा. सू. ५. ४. ६६) इत्यत्रान्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः ।

१. ग-घ-च-छ-ठ-ण-त-थ-फ-य- ' ह्रस्वनुङ्भ्यां.....प्रतिषेधः ' नास्ति । २. ठ- ' तास्मिन् तुवे या प्रथमा सा सूक्ते चतुर्थी ' इत्यधिकं इतीत्यस्यानन्तरम् । ३. च-छ-ठ-ण-त-थ-फ-जनयितुम् । ४. ठ-प्रागादिचतुर्षु देशेषु । ५. ठ-प्रत्ययस्वरम् । ६. च-छ-त-थ-फ-चित्रकीर्तिः । ७. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-फ-य- ' सत्सु साधुः..... निपातितः ' नास्ति ।

लोढन्तस्य गच्छतु इति शब्दस्य छत्वाभावः । उकारलोपश्छान्दसः । ततो रूपं गमत् इति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

‘यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

अङ्ग इत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । ^१अङ्ग ^२अग्ने हे अग्ने त्वं ^३दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तष्ठी-
त्यर्थं ^४यत् भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपां कल्याणं ^५करिष्यसि ^६तत् भद्रं ^७तव ^८इत् तवैव । सुखहेतुरिति शेषः ।
हे ^९अङ्गिरः अग्ने एतच्च ^{१०}सत्यं न त्वत्र विस्वादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रवनुष्ठा-
नेनाग्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शाठ्यायनिनः समामनन्ति—‘ यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा-
भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रम् ’ इति ॥ अङ्गशब्दस्य निपातत्वेऽपि अभ्यादित्वात् (फि. सू. ८१) अन्तोदात्तत्वम् ।
‘ दाश्वान्साह्वान् ’ (पा. सू. ६. १. १२) इति सूत्रेण ‘ दाशु दाने ’ इति धातोः क्सुप्रत्ययो
निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः (पा. सू. ३. १. ३) । आमन्त्रितस्य अग्निशब्दस्य पदात्परत्वेन आष्टमिका-
नुदात्तत्वं (पा. सू. ८. १. १९) न शङ्कनीयम्, ‘ अपादादौ ’ (पा. सू. ८. १. १८) इति
पर्युदस्तत्वात् । ततः षाष्टिकम् (पा. सू. ६. १. १९८) आद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञ्विषयत्वेन
(फि. सू. २६) आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि ‘ भदि कल्याणे ’ इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनादन्तो-
दात्तत्वम् । अस्मिन् वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त ’ (पा. सू. ८. १. ३०) इति
निघाते प्रतिषिद्धे स्यप्रत्ययस्वरेण सति शिष्टेन करिष्यसिशब्द उपान्योदात्तः । तवेत्यत्र ‘ युष्मदस्म-
दोर्हसि ’ (पा. सू. ६. १. २११) इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘ अङ्गिरा अङ्गाराः ’ (निरु० ३. १७)
इति यास्कः । ऐतरेयिगोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनन्ति—‘ येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गि-
रसोऽभवन् ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति । तस्मात् अङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वात् अङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गि-
रस्त्वम् । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘ उप त्वाम्ने ’ इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः । एतच्च ब्राह्मणे समागताम्—‘ उप
त्वाम्ने दिवेदिव उप प्रियं पनिपन्तमिति तिस्रश्चैकां चान्वाह ’ (ऐ. ब्रा. १. ३०) इति ॥

उप त्वाम्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥ ७ ॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् । नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने वयम् अनुष्ठातारः ^२दिवेदिवे प्रतिदिनं ^३दोषावस्तः रात्रावहनि च ^४धिया बुद्ध्या ^५नमः
^६भरन्तः नमस्कृतं संपादयन्तः ^७उप समीपे ^८त्वा ^९एमसि त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः
(फि. सू. ८०) । ‘ त्वामौ द्वितीयायाः ’ (पा. सू. ८. १. २३) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः ।
दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्तर इति अहर्वाची । इन्द्रसमासे कार्तिकौजपादित्वात् (पा. सू. ६. २.
३७) आद्युदात्तः । ‘ सावेकाचः ’ (पा. सू. ६. १. १६८) इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम
इति निपातः । भरन्त इत्यत्र शपः (पा. सू. ३. १. ६८) पितृवात् शतुर्लसार्वधातुकत्वाच्च अनुदात्तत्वे
सति (पा. सू. ६. १. १८६) धातुस्वरः शिष्यते । इमसि इत्यत्र ‘ इदन्तो मसिः ’ (पा. सू. ७.
१. ४६) इत्यादेशो निघातश्च ।

१. ठ-विवादोऽस्ति । २. ठ-दाशुष इति शब्दो दाश्वान्साह्वान्; फ-दाशुषे । दाश्वान्साह्वान् ।
३. ठ-ततः ।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे त्वामुपैम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तम् । कीदृशं त्वाम् । १ राजन्तं दीप्यमानम् १ अध्वराणां राक्षस-
कृतहिंसारहितानां यज्ञानां १ गोपां रक्षकम् १ ऋतस्य सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्मफलस्य १ दीदिविं पौनः-
पुन्येन भृशं वा द्योतकम् । आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । १ स्वे १ दमे स्वकीयगृहे
यज्ञशालायां हविर्भिः १ वर्धमानम् ॥ राजन्तं वर्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववत् धातुस्वरः शिष्यते । दीदिवि-
शब्दस्य ' अभ्यस्तानामादिः ' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । दमशब्दो वृषादित्वात्
(पा. सू. ६. १. २०३) आद्युदात्तः ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

हे १ अग्ने सः १ त्वं १ नः अस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तः १ भव । तथा नः अस्माकं १ स्वस्तये
विनाशराहित्यार्थं १ सचस्व समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा १ सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण
समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्य ' अनुदात्तं सर्वम् ' (पा. सू. ८. १. १८)
इत्यनुदात्तत्वम् । ' चादयोऽनुदात्ताः ' (फि. सू. ८४) इति इवशब्देऽनुदात्तः । ' इवेन नित्य-
ममासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ' (पा. सू. २. १. ४. २) इति समस्तः पितेवेति शब्दो
मध्योदात्तः । शोभनमुपाधनं यस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ २ ॥

' अग्निमीळे ' इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा ' वायवा याहि ' इत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिन्त्यते, शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म किं वा अदृष्टफलं प्रधानकर्मेति । तत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः (जै. सू. २. १. १३-२९) सूत्रयामास—

' स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावहेवताभिधानत्वात् ' इति ॥ ' आज्यैः स्तुवते पृष्टैः स्तुवते प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति ' इति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शंसनं च गुणिनिष्ठ-
गुणाभिधानम् ' इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ' (ऋ. सं. १. ३२. १) इत्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयम् । याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै. सू. १०. ४. ३९-४१) दृष्टार्थलाभेन निर्णीतम् । तद्वदत्रापि । तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति—

' अर्थेन स्वपकृष्येत देवतानाम्नश्चोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ' इति । तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मन्त्रः स्वस्थानादपकृष्येत । कुतः । मन्त्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादिनामास्ति तच्चोदनया मन्त्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतम् । तस्मात् यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मन्त्रो नेतव्यः । तद्यथा माहेन्द्रग्रहसंनिधौ ' अभि त्वा शूर ' (ऋ. सं. ७. ३२. २२) इत्ययं प्रगाथ आग्नातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न तु महेन्द्रम् । ततो यत्रैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाधयेयाताम् ॥ तदेतत् सिद्धान्तिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते—

' वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ' इति । वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मन्त्रे यदेतदिन्द्र-
शब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा ' सा वा एषा सर्वदेवत्या बह्जा वशा .

वायव्यामा लभेत ' (तै. सं. ३. ४. ३. २) इत्यत्र अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयन्ति तद्वत् । तस्मात् महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्मुणेनेन्द्रशब्देधाननाभिमविरुद्धम् । लोकेऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः । तदेतत् समाधानं सिद्धान्ती दूषयति—

‘ न श्रुतिसमवायित्वात् ’ इति । यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यते इति तन्न । देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे ‘ महेन्द्राद्वाणौ च ’ (पा. सू. ४. २. २९) इति महेन्द्रशब्दात् अण्प्रत्ययो विहितः । तस्मात् महेन्द्र एव देवता न खिन्द्रः ॥ विपक्षे बाधमाह—

‘ गुणश्चानर्थकः ’ इति । यदीन्द्रो देवता स्यात् तदानीम् ऐन्द्रग्रह इत्येतावतैव अर्थावगतौ माहेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः ॥ हेत्वन्तरमाह—

‘ तथा याज्यापुरोरुचोः ’ इति । इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्या-पुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । ‘ एन्द्र सानसिम् ’ (ऋ. सं. १. ८. १) इत्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये । ‘ महौ इन्द्रो य ओजसा ’ (ऋ. सं. ८. ६. १) इत्यादिके महेन्द्रस्य ॥ पूर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टान्ते वैषम्यमाह—

‘ वशायामर्थसमवायात् ’ इति । या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः । छागविलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तन्न प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इन्द्र-महेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः । तस्मात् विषमो दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्ष-प्रसङ्गात् तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धान्तितो मतम् ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे—

‘ यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यात् ’ इति । वाशब्दः सिद्धान्तितमतन्यावृत्त्यर्थम् । यल्लैन्द्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः, अर्थवत्त्वात् । ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान् स्यात् । महेन्द्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्मात् देवताप्रकाशनरूपसंस्कार-कर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोरुक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ सिद्धान्तमाह—

‘ अपि वा श्रुतिसंबोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यानाम् ’ इति । ‘ अपि वा ’ इत्यनेन संस्कारकर्मत्वं न्यावर्त्यते । स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरणे एव कस्याश्चित् प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्याताम् । कुतः, श्रुतिसंबोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संबोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति । तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते । ‘ यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारय ’ इत्युक्ते स्तुतिं न मन्यन्ते किंत्वाह्वानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मन्त्रेणैव या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेत्येति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते । त्वपक्षे तु येयमीदृगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावात् ऐन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृढं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह—

१. त-थ-पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः । २. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-फ-य-°व्यावृत्त्यर्थः । ३. ग-घ-च-छ-ण-य-प्रतीयेत । ४. ठ-मन्त्रेऽपि । ५. ग घ-छ-ण-य-विधीयेत । ६. ठ-महेन्द्रकर्मण्येषा । ७. ग-घ-च-छ-ठ-ण-फ-य-देवतानुस्मरण° ।

‘शब्दपृथक्त्वाच्च’ इति । ‘द्वादशामिष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि’ इत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादश-संख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां तु आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वात् द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यम् ॥ विपक्षे बाधमाह—

‘अनर्थकं च तद्वचनम्’ इति । अग्निष्टुति श्रूयते—‘आग्नेया ग्रहा भवन्ति’ इति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते—‘आग्नेयीषु स्तुवते । आग्नेयीः शंसन्ति’ इति । त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेष्वग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्य ऊहे सति आग्नेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेन ऊहाभावात् आग्नेयमन्त्रान्तरविधिवचनमर्थवद्भवति ॥ पुनरपि हेत्वन्तरमाह—

‘अन्यश्चार्थः प्रतीयते’ इति । ‘संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे’ इति ह्याम्नातम् । संबन्धश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य । तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूप-स्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि ‘ष्टुम् स्तुतौ’, ‘शंसु स्तुतौ’ इत्येकार्थौ, तथापि ‘प्रतीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रम्’, ‘अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रम्’ इति तयोर्विवेकः ॥ हेत्वन्तरमाह—

‘अभिधानं च कर्मवत्’ इति । यथा प्रधानकर्म ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इति द्वितीयासंयोगे-नाभिहितं, तथा ‘प्रउगं शंसति’ इत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात् प्रधानकर्मत्वम् ॥ हेत्वन्तरमाह—

‘फलनिर्वृत्तिश्च’ इति । ‘स्तुतस्य स्तुतमसि’ (तै. सं. ३. २. ७. १) इति स्तोत्रानुमन्त्रण-माम्नाय वाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवाम्नातम्—‘इन्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषम्’ (तै. सं. ३. २. ७. २) इति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमाम्नातम् । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितम् । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषु ऊहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतान्तरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तम् । एतच्च दशमाध्याये सूत्रितं—‘ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्’ (जै. सू. १०. ४. ४९) इति । अत्र संग्रहश्चोक्तौ—

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्तुत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् (जै. न्या. २. १. ५) इति ॥

अग्निष्टोमे सुत्यादिने^१ सूर्योदयात् पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं—‘देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः’ (ऐ. ब्रा. २. १५) इत्यादि ब्राह्मणम् । तस्मिन् प्रातरनुवाके ‘अग्निमीळे’ इत्यादिसूक्तमन्तर्भूतम् । तर्ह्यव्याख्यातम् । प्रातःसवने वैश्वदेव-ग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयम् । तच्च शस्त्रं ‘वायवा याहि’ इत्यादिसप्ततृचात्मकम् । एतच्च ब्राह्मणे ‘ग्रहोक्थम्’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इत्यादिखण्डे प्रपञ्चितम् । तथा पञ्चमाध्याये ‘स्तोत्रमग्ने शस्त्रात्’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इत्यादिखण्डे सूत्रितं च । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘वायो वायव्यै-न्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अभिना द्वादशाश्विनैन्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः सप्तैताः प्रउगदेवताः’

१. ठ-द्वादशसंख्यो^० । २. च-छ-फ-अग्निस्तुतिः । ३. ठ-शंसति । ४. ठ-नपरत्वाभावेन ।
५. ठ-स्तोत्रशस्त्रशब्दयो^० । ६. घ-छ-स्तोत्रात् फलमेवाम्नातम्; ग-ठ-भ-स्तोत्रात् फलमेवाम्नातम् ।
७. क-ग-घ-ज-त-न-य-स्तुत्यादिने । ८. ञ-फ-एतच्च ।

इति । अस्यायमर्थः । ‘ वायवा याहि ’ इत्यादिकं नवचं सूक्तम् । ‘ अग्निं नव ’ इत्यतो नवसप्तदस्यानुवृत्तेः । तत्राद्यस्तृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । ‘ अश्विना ’ इत्यादिकं द्वादशचं सूक्तम् । तत्राद्यस्तृच आश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छन्दसोऽनुवर्तनात् स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छन्दः । वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्य ऐन्द्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे समागनातं—‘ वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरा ’ (ऐ. ब्रा. २. २६) इति । तथा सूत्रितं च—‘ वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंकृताः । तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥ १ ॥

वदर्शत हे दर्शनीय ववायो कर्मण्येतस्मिन् वआ वयाहि आगच्छ । स्वदर्थम् वइमे वसोमा वअरंकृताः अलंकृताः । अभिषवादिसंस्कारोऽलंकारः । वतेषां तान् सोमान् । यद्वा । तेषामेकदेशमित्यध्याहारः । वपाहि स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वश्रुधि शृणु । अत्र यास्कः—‘ वायवा याहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानम् ’ (निरु. १०. २) इति ॥ दर्शतेत्यत्र ‘ भृमृदशि ’ (उ. सू. ३. ३९०) इत्यादिसूत्रेण अतच्चप्रत्यय औणादिकः । चित्त्वादन्तोदात्तस्य भामिनिन्नतानुदात्तत्वम् । ‘ अर्तिस्तुसु ’ (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः । अलमित्यत्र छान्दसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. २२३) बाधित्वा अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ (पा. सू. ६. २. २) ‘ भूषणेऽलम् ’ (पा. सू. १. ४. ६४) इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां ‘ गतिकारक ’ (पा. सू. ६. २. १३९) इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादस्थेन ‘ गतिरन्तरः ’ (पा. सू. ६. २. ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिबादेशाभावश्छान्दसः । श्रुधीत्यत्र ‘ श्रुशृणु ’ (पा. सू. ६. ४. १०२) इत्यादिना हेर्धिभावः । तिङन्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । ‘ सेर्हपिब ’ (पा. सू. ३. ४. ८७) इति पित्वनिषेधादनुदात्ते निघारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्वयतिधातोः ‘ बहुलं छन्दसि ’ (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणे सति उकारान्तात्वात् ‘ ऋदोरप् ’ (पा. सू. ३. ३. ५७) इति अप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः सिध्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्य ‘ अन्येषामपि इदयते ’ (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घः ।

वायं उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छ । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहःऽविदः ॥ २ ॥

हे ववायो वजरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानाः वत्वामच्छ त्वामभिलक्ष्य वउक्थेभिः आज्यप्रउगा-
दिशक्नीः वजरन्ते स्तुवन्ति । कीदृशाः । वसुतसोमाः अभिषुतेन सोमेनोपेताः । वहर्विदः । अहःशब्द एकैनाह्ना

१. ठ-इत्यत्र । २. ग-घ-च-छ-ण-फ-भ-एन्द्रवायुदेवताकः । ३. ग-घ-च-छ-ण-फ-भ-मैत्रावरुण°
४. ग-घ-च-छ-ण-फ-भ-‘ अलंकृताः ’ नास्ति । ५. च-फ-सोमानाम् ।

निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । ऋचभिज्ञा इत्यर्थः । ‘अर्चति गात्रति’ इत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशास्त्वर्चतिकर्मसु धातुषु ‘जरते ह्वयति’ (नि. ३. १४. ८) इति पठितम् । स्तुतेरपि अर्चनाविशेषत्वात् औचित्येनात्र स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । अच्छञ्छदस्य संहितात्मा ‘निपातस्य च’ (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहुव्रीहिस्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः (पा. सू. ६. २. १) । अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं (पा. सू. ६. १. २२३) बाधित्वा ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थः’ (पा. सू. ६. २. २) इत्यादिना द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘गतिकारकोपपदाकृत्’ (पा. सू. ६. २. १३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रपृञ्चती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरूची । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्रांसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूते इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरूची उरून् बहून् यजमानान् गच्छन्ती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान् वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृञ्चतीत्यत्र ‘शतुरनुमः’ (पा. सू. ६. १. १७३) इति ङीप् उदात्तः । ‘श्लोकः धारा’ इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु बाङ्नामसु ‘गणः धेना माः’ (नि. १. ११. ३९) इति पठितम् । ‘वर्तते अयते’ इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु ‘गाति जिगाति’ (नि. २. १४. ११३) इति पठितम् । दाशुषे इत्यत्र ‘गार्थ्यकर्मणि’ (पा. सू. २. ३. १२) इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्वेन (पा. सू. ४. १. ४१) ङीप् कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतये इत्यत्र बहुव्रीहिस्वाभावेऽपि व्यस्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ । गतम् । इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐन्द्रवायवग्रहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । हे इन्द्रवायू भवदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिपुताः । तस्मात् युवां प्रयोभिः अन्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सह उप आ गतम्, अस्मत्समीपं प्रति आगच्छतम् । हि यस्मात् इन्द्रवः सोमाः वां युवाम् उशन्ति कामयन्ते तस्मात् आगमनमुचितम् ॥ इन्द्रवायूशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रीणयन्ति भोक्तृमिति प्रयास्यज्ञानि । प्रीणधातोरन्तर्भावितण्यर्थात् (पा. सू. ३. १. २६) असुप्रत्यये सति निस्वरः । गमिधातोर्लोप्यभ्यपुरुषद्विबचने ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुकि सति ‘अनुदात्तोपदेशः’ (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । ‘उन्दी क्लेदने’ इति धातोः ‘उन्देरिच्चादेः’ (उ. सू. १. १२) इति उन्प्राययः । आद्यक्षरस्य इकारादेशः । तत इन्दुशब्दस्य निस्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात् क्लेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्य ‘अनुदात्तं सर्वमपादादी’ (पा. सू. ८. १. १८) इत्यनुदात्तः । उशन्तीत्यस्य निचाते ‘हि च’ (पा. सू. ८. १. ३४) इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानौ वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानाम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वम् इन्द्रश्च युवासुभौ सुतानाम् अभिषुतान् सोमान् चेतथः जानीथः । यद्वा । अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवाम् । वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवाच्च गृह्यते । वाजोऽन्नम् । तद्यस्यां हविः संततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आमन्त्रितत्वादनुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवत् क्षिप्रम् उप समीपे आ यातम् आगच्छतम् । षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु ' नु क्षिप्रं मक्षु द्रवत् ' (नि. २. १५. ३) इति पठितम् । तत्र फिदृस्वरः ॥ ॥ ३ ॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् । मक्षिवत्था धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःकृतम् ।

मक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वम् इन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कृतांरं वा सोमम् उप आ यातम् आगच्छतम् । नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरगतयोश्च सतोः धिया अमुना कर्मणा मक्षु त्वरया संस्कारः संप्रत्ययते । इत्था सत्यम् ॥ वायो इत्यस्य ' आमन्त्रितस्य ' (पा. सू. ६. १. १९८) इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । इन्द्रशब्दः ' ऋज्रेन्द्रा ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तात्वेन निपातितो ' जिन्यादिर्निस्थम् ' (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तः । चशब्दः ' चादयोऽनुदात्ताः ' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र ' शतुरनुमो नद्यजादी ' (पा. सू. ६. १. १७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ' निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ' (निरु. १२. ७) इति यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः (पा. सू. ३. ४. ७१) । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । ' कुगतिप्रादयः ' (पा. सू. २. २. १८) इति समासेऽध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' थाथघञ्काजवित्रकाणाम् ' (पा. सू. ६. २. १४४) इत्यन्तोदात्तः । ' गतिरनन्तरः ' (पा. सू. ६. २. ४९) । इति तु निसः उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितम् (पा. सू. ६. २. ४८) । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिबन्तव्याख्याने तु ' गतिकारकोपपदाकृत् ' (पा. सू. ६. २. १३९) इति ऋकार उदात्तः स्यात् । धिया । ' सावेकाचस्तृतीयादिः ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । ' सुपां सुलुक् ' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना संबोधनद्विवचनस्य आदेशः । पदात्परत्वात् ' आमन्त्रितस्य ' (पा. सू. ८. १. १९) इत्याद्यधिको निपातः ॥

१. ठ-त्वं च इन्द्रश्च । २. च-छ-ण-फ-भ-' तौ ' नास्ति । ३. ग-च-फ-भ-निष्कृतं संस्कृतांरम् ; छ-ण-निष्कृतं संस्कृतम् । ४. ठ-मक्षु मक्षु त्वरया । ५. च-छ-फ-' स्यात् ' इत्यस्यानन्तरं ' धीरिति अप इत्यादि षड्विंशती कर्मसु पठितः ' इत्यधिकम् ।

‘मित्रं हुवे’ इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयने आरम्भणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैव अभिप्लवषड्हेऽपि विनियुक्तः । तथा चाश्वलायनेन ‘चतुर्विंशे होताऽजनिष्ट’ इत्यादिखण्डे ‘मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षम्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इत्यादि सूत्रितम् । तथाह ‘अभिप्लवषट्पद्याहानि’ इति खण्डे परिशिष्टानावापानुद्धृत्य ‘मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति च ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं घृताचीं साधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् । हुवे । पूतऽदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् । धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन् कर्मणि हविष्प्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मित्रं हुवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानाम् अदसम् अत्तारं वरुणं च हुवे आह्वयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ । घृतमुदकमञ्चति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधन्ता साधयन्तौ कुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दः पुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । हुवे इति हूयतेः ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुकि सति ‘ङ्गः संप्रसारणम्’ (पा. सू. ६. १. ३२) इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणे उवडादेशः । ‘तिङ्गुतिङः’ (पा. सू. ८. १. २८) इति निघातः । पूतशब्दः प्राययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वरुणशब्दः ‘कृवृट्कारिभ्य उनन्’ (उ. सू. ३. ३३३) इति उनन्प्रत्ययान्तो निष्ठादाद्युदात्तः । रिशन्ति हिंस्न्तीति रिशाः शत्रवः । ‘इगुपधज्ञाप्तीकरिः कः’ (पा. सू. ३. १. १३५) इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तानन्तीति रिशादाः, तम् । ‘सर्वधातुभ्योऽसुन्’ (उ. सू. ४. ६२८) इत्यसुन्प्रत्यये निस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते । शेषनिघाते सति ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ (पा. सू. ८. २. ५) इति सवर्णदीर्घोऽप्युदात्त एव । ‘धीः’ इति ‘अपः’ इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु (नि. २. १. २१) पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमञ्चतीति घृताची । ‘ऋस्विग्दधृक्’ (पा. सू. ३. २. ५९) इत्यादिना क्तिनि ‘अनिदिताम्’ (पा. सू. ६. ४. २४) इति नकारलोपः । ‘अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्’ (पा. सू. ४. १. ६. २) इति ङीप् । ‘अचः’ (पा. सू. ६. ४. १३८) इत्यकारलोपे ‘चौ’ (पा. सू. ६. ३. १३८) इति दीर्घत्वम् । घृतशब्दः ‘नञ्विषयस्यानिसन्तस्य’ (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तं बाधित्वा ‘घृतादीनां च’ (फि. सू. २१) इत्यन्तोदात्तः । ‘समासस्य’ (पा. सू. ६. १. २२३) इत्यन्तोदात्तस्यापवादकं ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ’ (पा. सू. ६. २. २) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ‘गतिकारकोपपदात्’ (पा. सू. ६. २. १३९) इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सति ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः’ (पा. सू. ६. १. १६१) इति ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते ‘चौ’ (पा. सू. ६. १. २२२) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता । ‘राध साध संसिद्धौ’ इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् लट्ः शत्रादेशे (पा. सू. ३. २. १२४) झुं बाधित्वा व्यस्ययेन शप् । अनुपदेशावापुपरिशतृप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. १८६) । द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्च ‘अनुदात्तौ सुप्तिपौ’ (पा. सू. ३. १. ४) इत्यनुदात्तत्वे ‘धातोः’ (पा. सू. ६. १. १६२) इति धातुस्वर एव शिष्यते । ‘सुपां सुलुक्’ (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । ऋतुं बृहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतवृधौ । ऋतस्पृशा । ऋतुम् । बृहन्तम् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे 'मित्रावरुणौ युवां' ऋतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागम् 'आशाथे आनशाथे व्यासवन्तौ । केन निमित्तेन । 'ऋतेन अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवाम् । 'ऋतावृधौ । 'ऋतमिद्युदकनाम' (निरु. २. २५), 'सत्यं वा यज्ञं वा' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्धयितारौ । अत एव 'ऋतस्पृशा उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं ऋतुम् । 'बृहन्तम् अङ्गैरुपाङ्गैश्च अतिप्रौढम् ॥ ऋतशब्दो वृतादिस्वादन्तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । 'देवताङ्गद्वे च' (पा. सू. ६. ३. २६) इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । ऋतस्य वर्धयितारौ इत्यर्थेऽन्तर्भावितव्यार्थात् वृधेः कृप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । 'सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इति ङादेशः । मित्रावरुणावित्याद्यामन्त्रितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात् परस्वात् 'आमन्त्रितस्य' (पा. सू. ८. १. १९) इति आष्टमिको निघातः । ननु ऋतेन इत्येतस्य 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे' (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवद्भावेन आमन्त्रितानुप्रवेशात् पादादित्वेन पदादपरत्वेन वा आष्टमिकनिघाताभावात् 'आमन्त्रितस्य च' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत्, न । पराङ्गवद्भावस्य सुबामन्त्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात् 'समर्थः पदविधिः' (पा. सू. २. १. १) इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणौ इत्यनयोः आशाथे इति आख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र पराङ्गवद्भावात् पादादेः 'आद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा 'मरुतां पितस्तदहं गृणामि' इति । 'मृमोरुतिः' (उ. सू. १. ९४) इति उक्तिप्रत्ययान्तत्वेन 'पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इत्यादौ अन्तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो 'मरुतां पितः' इत्यत्र सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादेव आद्युदात्तो जातः । प्रकृते तु ऋतेन इत्यस्यासामर्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति । ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामन्त्रितस्य निघाते कर्तव्ये 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा. सू. ८. १. ७२) इति प्रथमामन्त्रितेन अविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत्, भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वात् ऋतेन इति प्रथमपदात् परत्वेनैव द्वितीयामन्त्रितं निहनिष्यते । यथा 'हमं मे गङ्गे यमुने' (ऋ. सं. १०. ७५. ५) इत्यादौ गङ्गे-शब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव मे इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किं च प्रकृते मित्रावरुणौ इत्यामन्त्रितं सामान्यवचनम् । तस्य विशेषणतया विशेषवचनम् ऋतावृधाविति । अतः 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (पा. सू. ८. १. ७३) इति पूर्वस्वाविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तरादौ द्वितीयस्य निघातः ॥ ननु एवमपि 'अपादादौ' (पा. सू. ८. १. १८) इत्यनुकृतेऽऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वाच्च भवितव्यं निघातेन । अत एव हि 'हमं मे गङ्गे' इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात् परस्य आमन्त्रितस्यापि पादादित्वादेव अनिघातादाद्युदात्तत्वं जातम् । तद्वन्नापि भवितव्यं वक्तव्यो वां विशेष इति ॥ उच्यते—मित्रावरुणपदस्य 'सुबामन्त्रिते' (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वम् । शुतुद्रिपदमपि तद्धोत्रमेव पूर्वस्व-सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिरिति निहम्येत इति चेत्, न ।

१. ठ-उपेतम् । २. छ-ण-भ-°नुवेशात् । ३. च-छ-फ-च । ४. च-छ-ण-फ-भ-पदादेः ।

५. न-च-च-छ-ण-त-फ-भ-ऋतावृधेति । ६. च-ण-भ- 'आमन्त्रितस्य' नास्ति । ७. छ-ण- 'वा' नास्ति ।

पराङ्गवद्भावस्तावत् सुबन्तमामन्त्रितं चाभ्रिष्य प्रवृत्तेः पदविधिः । अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यं 'समर्थः पदविधिः' (पा. सू. २. १. १) इति नियमात् । श्रुतुमिसर-स्वतिपदयोश्च न परस्परेणान्वयः किंतु सचत इत्यनेन इत्यसामर्थ्यात् न पराङ्गवद्भावः । प्रकृते तु मित्रा-वरुणौ ऋतावृधौ इति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्त्रिसामर्थ्यमिति भवितव्यं पराङ्ग-वद्भावेन । यथा 'मरुतां पितः' इत्येवेति विशेषः ॥ ननु अत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावेन पादादित्वात् 'अपादादौ' इति पर्युदासादामन्त्रितनिघातो न स्यादिति चेत्, न । पूर्वं सुबन्तं परं चामन्त्रितमाभ्रिष्य चः स्वरः प्रवर्तते तत्र 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावः । भवति चैवंविध ऋता-वृधपदनिघात इति । तत्र पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोपादादित्वात् स प्रवर्तते । मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामन्त्रितमिति न पराङ्गवद्भावः ॥ ननु पराङ्गवद्भाववचिघातोऽपि पदविधि-रिति ऋतेन इत्यनेनासामर्थ्यात् ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यात् इति चेत्, न । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. २. १. १. ११) इति निघाते पदविभावपि समानवाक्य-त्वमेव पर्याप्तं, न पराङ्गवद्भाववत् परस्परान्वयोऽपीत्यलम् । क्रतुम् । 'कृजः कतुः' (उ. सू. १. ७७) । प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे आनशाथे । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा. सू. ३. ४. ६) इति वर्तमाने लिट् । नुडभावश्छान्दसः ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अपसम् ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविजातौ । उरुक्षया । दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नः अस्माकं दक्षं बलम् अपसं कर्म च दधाते पोषयतः । कवीः । कवी मेधाविनौ । तुविजातौ बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ । उरुक्षया बहुनिवासौ । 'विम्रः धीरः' इत्या-दिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु 'कविः मनीषी' (नि. ३. १५. १०) इति पठितम् । 'उरु तुवि' (नि. ३. १. १, २) इत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठितौ । 'भोजः पाजः' इत्या-दिषु अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु 'दक्षः वीरु' (नि. २. ९. १३) इति पठितम् । अपः-शब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः (नि. २. १. १) ॥ मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । वरुणशब्दो निस्वरेणान्तोदात्तः । द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' (पा. सू. ६. २. १४१) इत्युभौ अवशिष्येते । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया तत्संबन्धित्वेन जाताविति षष्ठी-समासे समासान्तोदात्तत्वम् । चतुर्वी समासे हि 'क्ते च' (पा. सू. ६. २. ४५) इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरः स्वात् । उरुणां बहूनां क्षवौ उरुक्षयौ । 'क्षि निवासण्योः' इति धातोः क्षियन्त्यस्मिन्निति क्षयः । अधिकरणे 'एरच्' (पा. सू. ३. ३. ५६) इत्यच्प्रत्ययान्तस्य 'क्षितः' (पा. सू. ६. १. १६३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'क्षवो निवासे' (पा. सू. ६. १. २०१) इत्याद्युदात्तत्वं विहितम् । समासे तु 'समासस्य' (पा. सू. ६. १. १२३) इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्त-मुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि धाधादिस्वरेणान्तोदात्तेन बाध्यते, तथापि 'परादिभ्यश्चसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । दक्षो दक्षतेरुत्साहकर्मणो जम् । मित्रादा-द्युदात्तः । आप्यते फलमनेन इति अपः कर्म । 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुटश्च वा' (उ. सू. ४. ६४७) इत्यनुन्तस्य 'अपसस्यारे' (ऋ. सं. ६. ६९. १) इत्यादौ मित्रादाद्युदात्तत्वापि अपःशब्दस्य अत्र व्यस्येन प्राप्त्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ४ ॥

‘अश्विना’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । तत्र आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्-‘अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतम् ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुभुजा । चनस्यतम् ॥ १ ॥

हे अश्विना युवाम् इषः हविलक्षणान्यक्षानि चनस्यतम् इच्छतं भुजाधामित्यर्थः । यद्यपि चनः शब्दोऽश्ववाची तथापि इषः इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः, इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । ‘वक्तव्यमुवाच’, ‘समूलकां कषति’ इत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः । ‘यज्वरीः यागनिष्पादिकाः । कीदृशावश्विनौ । द्रवत्पाणी हविर्ग्रहणाय द्रवज्यां धावज्यां पाणिभ्यामुपेतौ । शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा ॥ अश्विना । ‘आमन्त्रितस्य’ (पा. सू. ६. १. १९८) इति षाष्टिकमाद्युदात्तात्वम् । यज्वरीः । यागकरणानामप्यन्नानाम् ‘असिञ्छनति’ इतिवत् स्वभ्यापारे कर्तृत्वविवक्षया ‘सुयजोर्द्विनिप्’ (पा. सू. ३. २. १०३) इति कृनिष्प्रत्ययः । ‘वनो र च’ (पा. सू. ४. १. ७) इति ङीप् । तत्संनियोगेन रेफादेशः । प्रत्ययद्वयस्य ‘अनुदात्तौ सुपितौ’ (पा. सू. ३. १. ४) इत्यनुदात्तत्वात् धातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवन्तौ धावन्तौ पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातः ‘अपादादौ’ इति प्रतिषेधात् । इषः इति पूर्वपदस्य ‘सुवामन्त्रिते’ (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवज्जावेन ‘मित्रावरुणावृतावृधौ’ इतिवत् अपादादिष्वमिति चेत्, न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह तु इषः द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपदवत् असामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभः इति ‘शुभ शुम्भ दीप्तौ’ इत्यस्य संपदादिष्वात् भावे क्तिबन्तस्य षष्ठ्येकवचनम् । ‘षष्ठ्याः पतिपुत्र’ (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । तस्य पती इत्यामन्त्रिते परतः पराङ्गवज्जावात् आमन्त्रिताद्युदात्तात्वम् । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन् कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ (पा. सू. ८. १. ७२) इत्यविद्यमानवज्जावेन पादादिष्वात् ‘अपादादौ’ इति प्रतिषेधात् ॥ ननु ‘मित्रावरुणावृतावृधौ’ इतिवत् ‘नामन्त्रिते सामानाधिकरणे’ (पा. सू. ८. १. ७३) इत्यविद्यमानवज्जाव-प्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत्, न । मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तः तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणी पदं तु न तथेति वैपर्ययात् । पुरुभुजा पुरु विस्तीर्णौ भुजौ ययोस्तौ । आमन्त्रिताद्युदात्तात्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ (पा. सू. ७. १. ३९) इति डादेशः । पुरु बहु भुज्जाते इति वा । चनस्यतम् इत्यत्र ‘चायतेरस्त्रे हस्वश्च’ (उ. सू. ४. ६३९) इति ‘चायृ पूजानिशांमनयोः’ इत्यस्व असुन्प्रत्यये आकारस्य हस्वे चानुष्ठे नुडागमे च (उ. सू. ४. ६३६) ‘लोपो व्योर्वलि’ (पा. सू. ६. १. ६६) इति यकारलोपे चनःशब्दोऽन्ननामसु पठितः (निरु. ६. १६) । तत् आत्मनः इच्छतीति ‘सुप आत्मनः क्यप्’ (पा. सू. ३. १. ८) । ‘सनाद्यन्ताः’ (पा. सू. ३. १. ३२)

इति धातुत्वात् लोप्सम्बन्धमद्विवचनम् । क्यञ्चः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । शपा एकादेशे कृते ' कृष्ण-
देश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
स्वरितत्वम् । न च ' तिङ्कृतिकः ' (पा. सू. ८. १. २८) इति निघातः । पूर्वस्यामन्त्रितस्या-
विद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात् पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिषण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिषण्या । वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः धिया आदरयुक्तया बुद्ध्या वनतं संभज्यते
स्वीकृतम् । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा बहुकर्माणौ । पद्विंशतिसंख्याकेषु कर्मणामसु ' दंसः '
(नि. २. १. ३) इति पठितम् । नरा नेताः । धिषण्या धाट्ययुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । कीदृश्या
धिया । शवीरया गतियुक्तया अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥ अश्विना इत्यमन्त्रितस्तुष्टस्य पद्विंशति-
मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् न आष्टमिको निघातः । पुरुदंससा इत्यपि हि परदर्शदेरेव ' अम-
न्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' (पा. सू. ८. १. ७२) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् । ' नामन्त्रिते
समानाधिकरणे ' (पा. सू. ८. १. ७३) इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेन अस्य विशेषवचनत्वेन
नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत्, न । अश्विशब्दवत् पुरुदंसःशब्दस्यापि अश्विनोरेव रूढ्या प्रकुञ्चनान्तत्वा
सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात् परस्व विशेषवचनत्वावगमात् । उभयोः
सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात् सहाप्रयोग इति चेत्, न । गुणविशेषसंकीर्तनवत् प्रसिद्धा-
कनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वात्; निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात् ।
अश्विपुरुदंसःशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन असामानाधिकरण्यादपि
नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यात् । अश्वि-
शब्दस्याश्वसंबन्धो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत्, न ।
तद्वि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभि-
धाने वृक्षमहीरुशब्दयोरपि तथात्वप्रसङ्गः । अत एव हि ' इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि
किमुत्वेतानि ते अश्विने नामानि ' (तै. सं. ७. १. ६. ८) इत्यत्र सहस्रतन्मित्रांसौत्यौगि-
त्वेन इडादिशब्दानाम् ' एतानि ते अश्विने नामानि ' इति वचनेन पर्यायाणामपि अनेकविशिष्टनाम-
संबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविषयत्वमात्रं पर्यायत्वे-
नासामानाधिकरण्यादेव ' नामन्त्रिते ' इति निषेधाभावात् ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् '
इति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् सर्वेषां षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । तद्वत् प्रकृतेऽपि । ' कृष्णपूकटिप-
टिशौटिभ्य ईरन् ' (उ. सू. ४. ४७०) इत्यतः ' ईरन् ' इत्यनुवृत्तौ ' बहुलवचनादन्यत्रापि '
इत्यनेन ' शु गतौ ' इति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति निस्त्वात् शवीरयाशब्द आद्युदात्तः । धिये-
त्यत्र ' सावेकाचः ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपः पित्वात्
लोप्सम्बन्धमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च ' वन षण संभक्तौ ' इति धातुदात्तत्वमेव सिध्यते । न च
' तिङ्कृतिकः ' (पा. सू. ८. १. २८) इति निघातः, पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् ।
गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः सिध्यते ॥

‘अश्विना’ इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तम् । तत्र आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्—‘अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतम् ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुभुजा । चनस्यतम् ॥ १ ॥

हे अश्विना युवाम् इषः हविलक्षणान्यक्षानि चनस्यतम् इच्छतं भुञ्जाथामित्यर्थः । यद्यपि चनः शब्दोऽज्ञवाची तथापि इषः इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः, इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । ‘वक्तव्यमुवाच’, ‘समूलकां कषति’ इत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः । यज्वरीः यागनिष्पादिकाः । कीदृशावश्विनौ । द्रवत्पाणी हविर्ग्रहणाय द्रवज्ज्ञायां धावज्ज्ञायां पाणिभ्यामुपेतौ । शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा ॥ अश्विना । ‘आमन्त्रितस्य’ (पा. सू. ६. १. १९८) इति षाष्टिकमाद्युदात्तावम् । यज्वरीः । यागकरणानामप्यज्ञानाम् ‘असिञ्छनति’ इतिवत् स्वध्यापारे कर्तृत्वविवक्षया ‘सुयजोर्ङ्निप्’ (पा. सू. ३. २. १०३) इति ङनिष्प्रत्ययः । ‘वनो र च’ (पा. सू. ४. १. ७) इति ङीप् । तस्मिन्नियोगेन रेफादेशः । प्रत्ययद्वयस्य ‘अनुदात्तौ सुप्तिता’ (पा. सू. ३. १. ४) इत्यनुदात्तत्वात् धातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शतोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवन्तौ धावन्तौ पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातः ‘अपादादौ’ इति प्रतिषेधात् । इषः इति पूर्वपदस्य ‘सुबामन्त्रिते’ (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवज्ज्ञावेन ‘मित्रावरुणावृतावृधौ’ इतिवत् अपादादित्वमिति चेत्, न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह तु इषः द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपदवत् असामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभः इति ‘शुभ शुम्भ दीप्तौ’ इत्यस्य संप्रदादिष्वात् भावे क्तिबन्तस्य षष्ठ्येकवचनम् । ‘षष्ठ्याः पतिपुत्र’ (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सावम् । तस्य पती इत्यामन्त्रिते परतः पराङ्गवज्ज्ञावात् आमन्त्रिताद्युदात्तावम् । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन् कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ (पा. सू. ८. १. ७२) इत्यविद्यमानवज्ज्ञावेन पादादिष्वात् ‘अपादादौ’ इति प्रतिषेधात् ॥ ननु ‘मित्रावरुणावृतावृधौ’ इतिवत् ‘नामन्त्रिते सामानाधिकरणे’ (पा. सू. ८. १. ७३) इत्यविद्यमानवज्ज्ञाव-प्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत्, न । मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तः तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणी पदं तु न तथेति वैयर्थ्यात् । पुरुभुजा पुरु विस्तीर्णौ भुजौ ययोस्तौ । आमन्त्रिताद्युदात्तावम् । ‘सुपां सुलुक्’ (पा. सू. ७. १. ३९) इति डादेशः । पुरु बहु भुञ्जाते इति वा । चनस्यतम् इत्यत्र ‘चायतेरन्ने हस्वश्च’ (उ. सू. ४. ६३९) इति ‘चायृ पूजानिशासनयोः’ इत्यस्य असुन्प्रत्यये आकारस्य हस्वे चानुकृष्टे नुडागमे च (उ. सू. ४. ६३६) ‘लोपो व्योर्वलि’ (पा. सू. ६. १. ६६) इति यकारलोपे चनःशब्दोऽज्ञानामसु पठितः (निरु० ६. १६) । तत् आत्मनः इच्छतीति ‘सुप आत्मनः क्यप्’ (पा. सू. ३. १. ८) । ‘सनाद्यन्ताः’ (पा. सू. ३. १. ३२)

इति धातुत्वात् लोप्सम्यमद्विवचनम् । क्यचः प्रत्ययस्करेणोदात्तत्वम् । शपा एकादिके कृते ' क्का-
देश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
स्वरितत्वम् । न च ' तिङ्कृतिकः ' (पा. सू. ८. १. २८) इति निघातः । पूर्वस्यामन्त्रितस्या-
विद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात् पादादिवाद्वा तदप्राप्तेः ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिण्या । वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां । गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः । धिवा आदस्युक्तवा बुद्ध्या वनतं संभजतं
स्वीकृतम् । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा बहुकर्माणौ । पङ्क्तिशतिसंख्याकेषु कर्मणामसु ' वंसः '
(नि. २. १. ३) इति पठितम् । नरा नेतारौ । धिण्या धाट्ठयुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । कीदृशा
धिवा । शवीरया गतिशुक्तमा अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥ अश्विना इत्यमन्त्रितकृतत्वेन पाठिकमा-
मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् न आष्टमिको निघातः । पुरुदंससा इत्यपि हि पदादिरेव ' आम-
न्त्रिते पूर्वमविद्यमानवत् ' (पा. सू. ८. १. ७२) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् । ' नामन्त्रिते
समानाधिकरणे ' (पा. सू. ८. १. ७३) इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेन अस्य विशेषवचनत्वेन
नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत्, न । अश्विशब्दवत् पुरुदंसःशब्दस्यापि अश्विनोरेव रुद्धा प्रकृज्यमानत्वा
सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात् परस्व विशेषवचनत्वावगमत् । उभयोः
सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात् सहाप्रयोग इति चेत्, न । गुणविशेषसंकीर्तनवत् प्रसिद्धाग्ने-
कनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वात्; निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वम् ।
अश्विपुरुदंसःशब्दयोरेकार्थवृत्तिरित्येऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन असामानाधिकरण्यादपि
नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यात् । अश्वि-
शब्दस्याश्वसंबन्धो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत्, न ।
तद्वि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्यादभि-
धाने वृक्षमहीरुशब्दयोरपि तथात्वप्रसङ्गः । अत एव हि ' इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि
किंश्रुषेतानि ते अग्निवे नामानि ' (तै. सं. ७. १. ६. ८) इत्यत्र सहस्रतमीश्वरसौम्यौगी-
त्वेन इडादिशब्दानाम् ' एतानि ते अग्नये नामानि ' इति वचनेन पर्यायाणामपि अनेकविशिष्टनाम-
संबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविचक्षणमात्रं पर्यायत्वे-
नासामानाधिकरण्यादेव ' नामन्त्रिते ' इति निषेधाभावात् ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् '
इति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् सर्वेषां पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । तद्वत् प्रकृतेऽपि । ' कृशपूकटिप-
टिशौटिभ्य ईरन् ' (उ. सू. ४. ४७०) इत्यतः ' ईरन् ' इत्यनुवृत्तौ ' बहुलवचनादप्यत्रापि '
इत्यनेन ' शु गतौ ' इति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति निस्वात् शवीरयाशब्द आद्युदात्तः । धिये-
त्यत्र ' सावेकाचः ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपः पिस्वात्
लोप्सम्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुत्वाच्च ' वन षण संभक्तौ ' इति धातुदात्तत्वमेव शिष्यते । न च
' तिङ्कृतिकः ' (पा. सू. ८. १. २८) इति निघातः, पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादिवात् ।
गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

दत्ता युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दत्ता । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तबर्हिषः । आ । यातम् । रुद्रवर्तनी
इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्र अश्विना इत्यनुवर्तते । हे अश्विनौ ^१आ ^२यातम् अस्मिन् कर्मण्यागच्छतम् । किमर्थमिति तदुच्यते ।
^१सुताः युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनौ । ^२दत्ता दत्तौ शत्रूणामुपक्षप-
यितारौ । यद्वा । देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षपयितारौ । ‘ अश्विनौ वै देवानां भिषजौ ’ (ऐ. ब्रा. १. १८)
इति श्रुतेः । ^३नासत्या असत्यमनृतभाषणं तद्रहितौ । अत्र यास्कः—‘ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्वाभः ।
सत्यस्य प्रणेताराविश्याग्रायणः ’ (निरु. ६. १३) इति । ^४रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्ति-
निमित्तं ‘ यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ’ (तै. सं. १. ५. १. १) इति तैत्तिरीयाः । ‘ तद्यद्रोदयन्ति
तस्माद्गुद्राः ’ इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्माणं धाटीरूपो ययोस्तौ
रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । ^५युवाकवः इत्यभिषुतसोमानां
विशेषणम् । वसतीवरीभिरकधनाभिश्चाङ्गिर्मिश्रिता इत्यर्थः । ^६वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि
बर्हिष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा । ‘ भरताः ’ इत्यादिष्वष्टसु ऋत्विङ्नामसु
‘ वृक्तबर्हिषः ’ (नि. ३. १८. ४) इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥
दत्ता । ‘ आमन्त्रितस्य ’ (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तः । युवाकवः । ‘ यु मिश्रणे ’ । युवन्ति
मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकुल्यादिषु (उ. सू. ३. ३५७)
अगणितस्यापि यौतेः बहुलग्रहणात् काकुप्रत्ययः । तस्य क्त्वेन गुणाभावादुवडादेशः । प्रत्ययस्वरेण
आकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । ‘ नभ्राणपाक्नवेदानासत्या ’ (पा. सू.
६. ३. ७५) इत्यादिना प्रकृतिवद्भावात् नञो नलोपाभावः । पादादिष्वेनानिघातादामन्त्रिताद्यु-
दात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूलैर्वर्जितं बर्हिरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण कप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यत्र ‘ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ’ (फि. सू. ८१)
इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । ‘ आमन्त्रितस्य च ’ (पा. सू. ८. १. १९) इत्यामन्त्रितनिघातः ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः ।

अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

^१चित्रभानो चित्रदीप्ते हे ^२इन्द्र अस्मिन् कर्मणि ^३आ ^४याहि आगच्छ । ^५सुताः अभिषुताः ^६इमे
सोमाः ^७त्वायवः त्वां कामयमाना वर्तन्ते । ^८अण्वीभिः । ‘ अणुवः ’ इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्व-
ङ्गुलिनामसु ‘ अण्व्यः ’ (नि. २. ५. २) इति पठितम् । ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किंच
एते सोमाः ^९तना नित्यं ^{१०}पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण बहुधा शोधितावात् । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा
निर्वक्ति—‘ इन्द्र इरां दणातीति बेरां ददातीति बेरां दधातीति बेरां दारयतीति बेरां धारयतीति वेन्दवे

१. च-छ-त-थ-‘मुपक्षयितारौ । २. च-छ-त-फ-‘मुपक्षयितारौ । ३. च-छ-त-फ-‘ बहुव्रीहौ’
नास्ति । ४. ठ-विचित्रदीप्ते । ५. ठ-प-‘ बहुधा ’ नास्ति ।

द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा तद्यत्नेन प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत इदं-
 करणादित्याग्रायण इदं दर्शनादित्यौपमन्यव इन्दते वैश्वर्यकर्मण इच्छन्नां दारयिता वा द्रावयिता वा दारयिता
 च यज्वनाम् (निरु. १०. ८) इति । अस्यायमर्थः । ' दृ विदारणे ' इति धातुः । इरामञ्जमुद्दिश्य
 तन्निष्पादकजलसिद्धयर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतीन्द्रः । ' हुदाञ् दाने ' इति धातुः । इरामञ्जं वृष्टि-
 निष्पादनेन ददातीतीन्द्रः । ' धाञ् पोषणार्थः ' । इरामञ्जं ' तृप्तिकारणं ' सस्यं दधाति जलप्रदानेन
 पुष्पातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतीन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति
 विनाशराहित्येन स्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतीन्द्रः ।
 इन्दौ यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतीन्द्रः । ' जिइन्धी दीप्ती ' इति धातुः । भूतानि प्राणिदेहान्
 इन्धे जीवचैतन्यरूपेणान्तः प्रविश्य दीपयतीतीन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति—
 ' इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते । परोक्षेण
 परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ' (बृ. उ. ४. २. २) इति । ' तद्यत् ' इत्यादिकं ब्राह्मणान्तर-
 वाक्यम् । तत्तत्र इन्द्रविषये निर्वचनमुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात् कारणादेनं परमात्मरूपमिन्द्रं
 देवं प्राणैः वाक्चक्षुरादीन्द्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैन्धन् उपासका ध्यानेन सम्यक्
 प्रकाशितवन्तः, तत् तस्मात् कारणात् इन्द्रनाम संपन्नम् । अस्मिन् पक्षे इध्यते दीप्यते इति कर्मणि
 व्युत्पत्तिः । आग्रायणनामको मुनिः ' इदं करणादिन्द्रः ' इति निर्वचनं मन्यते । इन्द्रो हि परमात्मरूपेणोदं
 जगात्करोति । औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शनादिन्द्र इति निर्वचनमाह । इदम् इत्यापरोक्ष्यमुच्यते
 विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्ष्येण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्य आरण्यकाण्डे समाग्न्यायते—' स
 एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति १ । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं
 सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः ' (ऐ. आ. २. ४. ३) इति । ' इदि
 परमैश्वर्ये ' इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । तद्योगादिन्द्रः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते—' इन्द्रो
 मायाभिः पुरुरूप ईयते ' (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । इन्द्रशब्दस्येश्वरवाचकस्य अकारलोप सति
 नकारान्तम् इन् इति पदं भवति । ' दृ भये ' इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयि-
 तेतीन्द्रः । ' द्रु गतौ ' इति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतीन्द्रः । यज्वनां यागानुष्ठाधि-
 नामादारयिता भयस्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्र इत्यत्र आमन्त्रिता-
 द्युदात्तत्वम् । आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चित्रभानो । पदात् परत्वादामन्त्रितनिघातः । त्वामि-
 च्छन्तीत्यर्थे युष्मच्छब्दात् ' सुप आत्मनः क्यच् ' (पा. सू. ३.१. ८) । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' (पा. सू.
 ७. २. ९८) इति मपर्यन्तस्यत्वादेशः । ' क्यच्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७०) इति क्यज-
 न्तात् उपस्रयः । त्वद्यत्वे इति प्राप्ता ' युष्मदस्मदोरनादेशे ' (पा. सू. ७. २. ८६) इत्यविभक्ता-
 वपि हलादौ व्यस्येन आत्वम् । उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दः सौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात्
 प्रकृतेऽङ्गुलीषु वर्तते । ' वोतो गुणवचनात् ' (पा. सू. ४. १. ४४) इति ङीवि प्राप्ते व्यस्येन
 ङीन् । निष्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः । ' आज-
 सेरसुक् ' (पा. सू. ७. १. ५०) इत्यसुक् ॥

इन्द्रा याहि विवेक्षितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रजूतः । सुतऽवतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वम् आ याहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । किमर्थम् । वाघतः ऋत्विजः ब्रह्माणि वेद-
रूपेण स्तोत्राण्युपेतुम् । कीदृशस्त्वम् । धिया अस्मदीयया प्रज्ञया इषितः प्राप्तः अस्मद्गत्या प्रेरित
इत्यर्थः । विप्रजूतः । यथा यजमानमस्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मन्त्राविभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीद-
ृशस्य वाघतः । सुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ 'केतः' इत्यादिष्वेकादशासु प्रज्ञानामसु 'धीः'
(नि. ३. ९. ७) इति पठितम् । चतुर्विंशतिमन्त्राकेषु मन्त्राविनामसु 'विप्रः धीरः' (नि. ३. १५.
१) इति पठितम् । 'भरताः' इत्यादिष्वष्टसु ऋत्विङ्नामसु 'वाघतः' (नि. ३. १८. ३)
इति पठितम् । इषित इत्यत्र 'इष गतौ' इत्यस्यान्निष्ठार्यामिडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः'
(पा. ङ. ३. १.३. ७) इति इटः अनुदात्तत्वात् कस्वरः शिष्यते । विप्रजूतः । 'डुवप् बीजसंताने'
इति धातोः 'ऋन्नेन्द्राप्रवव्रविप्र' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन्प्रथयान्तो विप्रश्चण्डो
निष्पतितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च । निष्वादाद्युदात्तः । तैर्जूतः प्राप्तः ।
'जू(?)' इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः (पा. सू. ३. २. १५०) । 'श्रुयुक्तः किति' (पा. सू. ७. २. ११)
इति इट्प्रतिषेधः । 'तृतीया कर्मणि' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतावतः ।
छान्दस्य दीर्घत्वम् । मनुरोऽनुदात्तत्वात् कर्त्तर्यश्चस्वर एव शिष्यते । ब्रह्माणि । 'नञ्विषयस्यानिसन्तस्य'
(फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । वाघच्छऽऽ ऋत्विङ्नामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥

हरिश्चण्डः इन्द्रसम्बन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं 'हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेः' (नि. १. १५. १) इति
तदीयवचनान्तत्वेन पठितत्वात् । हे इन्द्र त्वम् आ याहि कीदृश-
स्त्वम् । तूतुजानः श्वस्त्राणः । आगव च अस्मिन् सुते सोमाभिष्वयुक्ते कर्मणि नः अस्मदीयं चण्ड-
शब्दं हविर्लक्ष्यं दधिष्व आरण स्वीकुरित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेर्लिटि 'लिटः कानज्वा' (पा. सू. ३.
२. १०६) इति कानज्वादेशः । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा. सू. ६. १. ७) इत्यभ्यासस्य
दीर्घत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य
सन्तीति मनुषि 'छन्दसीरः' (पा. सू. ८. २. १५) इति मकारस्य वाच्यम् । संबुद्धौ 'उगि-
ह्वाम्' (पा. सू. ७. १. ७०) इति नुम् । संयोगान्तलोपे (पा. सू. ८. २. २३) नकारस्य
'मनुष्यतो ह संबुद्धौ छन्दसि' (पा. सू. ८. ३. १) इति स्त्वम् । आष्टमिको निपातः । ब्रह्मा-
णीयस्य हविष इत्येवास्मद्वचनं 'समर्थः पदविधिः' (पा. सू. २. १. १) इति नियमात् सुव-
चनान्तपराङ्मन्त्रास्वाभावेन आत्मन्त्रित्वात्तत्वात् आद्युदात्तत्वे सति उप इति अकारस्य सञ्ज्ञातः ।

१. ठ- 'वेदेषाणि' नास्ति । २. च- 'स्तथा तैरपि' । ३. ठ- 'निष्ठाया इडा' । ४. ग-
व- 'न- 'मन्त्रिते पराङ्मन्त्राः'; य- 'मन्त्रित इति पराङ्मन्त्रा' ।

दक्षिण इत्यत्र दधातेर्लेटि धात् । ' धासः से ' (पा. सू. ३. ४. ८०) । ' स्वाम्नां वानौ ' (पा. सू. ३. ४. ९१) इत्येकारस्य वादेशः । ' छन्दस्युभयथा ' (पा. सू. ३. ४. ११७) इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकरत्वेन शपि (पा. सू. ३. १. ६८) तस्य श्लौ च द्विर्भावः (पा. सू. ६. १. १०), आर्धधातुकरत्वेन इडागमश्च (पा. सू. ७. २. ३५) । ' आतो लोप इटि च ' (पा. सू. ६. ४. ६४) इत्याकारलोपः । चनः । ' चायतेरञ्जे ह्रस्वश्च ' (उ. सू. ४. ६३९) इत्यनुवन्तः । चकारात् नुडागमे बलोपः ॥ ५ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥ ७ ॥

ओमासः । चर्षणिधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः एतन्नामका देवविशेषाः दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति आ गत आगच्छत । ते च देवाः ओमासः रक्षकाः चर्षणीधृतः मनुष्याणां धारकाः दाश्वांसः फलस्य दातारः । ' मनुष्याः ' इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः (नि. २. ३. ८) पठितः । ' अश्विनौ ' इत्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु ' विश्वेदेवाः सांध्याः ' (नि. ५. ६. २७) इति पठितम् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्—' अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः स्वर्गं च देवा इहागच्छन्त दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव ' वैश्वदेवं गावत्रं तृचं दक्षरापीषु विद्यते यत्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकरीणिः ' (निरु. १२. ४०) इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतम् । देवविशेषस्यैवास्माधारणं लिङ्गमिति शाकरीणैर्मतम् । अवन्ति इति ओमासः देवाः । ' मन् ' इत्यमुकृत् ' अकिसि वि सिञ्जुषिभ्यः क्त् ' (उ. सू. १. १४१) इति मन्प्रत्ययः । ' ज्वरस्वरस्त्रिष्वविमवामुपधायाश्च ' (पा. सू. ६. ४. २०) इति ऊट् । मनः किरवेऽपि बाहुलकरवाहुणः । ' आञ्जसेरसुक् ' (पा. सू. ७. १. ५०) इति जसेः असुमन्नामः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे । चर्षणयो मनुष्याः । तान् कृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणीधृतः देवाः । पूर्वस्वामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७४) इति अविद्यमानवचनप्रतिषेधात् अपादादित्वेन निघातः । ननु अत एव विद्यमानवचत्वात् ' सुवामन्त्रिते ' (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवचनैकपदीभावात् पदादपरत्वेन कवं निघात इति चेत्, न । ' वचनं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् ' (पा. म. ८. १. ७२) इति वचनात् पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः । ऐकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वे ' अनुदासं पदमेकवर्जम् ' (पा. सू. ६. १. १५८) इति सुतरस्मैव निघातो भविष्यति । इत्थमेव तर्हि ' व्रक्ष्याणी शुभस्यती ' इत्यत्रापि पराङ्गवचनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसङ्ग इति चेत्, न । तत्र पराङ्गवचनावस्य परेण ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवच ' (पा. सू. ८. १. ७२) इत्यविद्यमानवचनात्वात् वाधितत्वात् । इह पुनः ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' इत्यविद्यमानवचनस्य निषेधात् । पूर्वस्वामन्त्रितस्य विद्यमानवचत्वात् पराङ्गवचनं स्वीकृतमिति वैच्यम् । किञ्चे । पादादिस्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दे न सर्व शब्दपर्याय इति विशेषवचनत्वात् सामान्यवचनत्वात् ओमासः इत्यनेन न सामानाधिकरण्यात् । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य पराङ्गवचनात्वे सति ' मित्रावरुणाभृताष्ट्वी ' इत्यादिक्विच अत्रान्वयमन्त्रिताद्युदात्तत्वात् न स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवासः इति । दीव्यन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः । ननु ' अवचनप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ' (परिभा. १८.) इति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः ।

यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विक्षिप्ता स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत्, न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावात् 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इत्यनेनानिषिद्धत्वात् विश्वे इत्यस्याविद्यमानत्वेन शुभस्पती इति पदवत् देवासः इत्यस्यापि आद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रुढिस्थानेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आ गत आगच्छत । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुकि सति 'अनुदात्तोपदेशः' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः । आङः पदात्परत्वात् निघातः । दाभ्वांसः । 'दाङ् दाने' इत्यस्य कसौ 'दाभ्वान् साह्वान् मीढांश्च' (पा. सू. ६. १. १२) इति निपातनात् क्रादिनियमप्राप्तः इडागमो (पा. सू. ७. २. १३) द्विवचनं च न भवति । प्रत्ययस्वरेण क्सोरुदात्तत्वम् । दाङ्गुष इत्यत्र 'वसोः संप्रसारणम्' (पा. सू. ६. ४. १३१) इति संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' (पा. सू. ६. १. १०८) इति पूर्वरूपत्वम् । 'आदेशप्रत्यययोः' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति षत्वम् ॥

विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः । उस्त्रा इव स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्तुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः । उस्त्राऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवासः एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः । सुतं सोमम् । औ गन्त आगच्छन्तु । कीदृशाः । अप्तुरः तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः स्वरायुक्ताः यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रति आगमने उस्त्रा इत्यादिर्दृष्टान्तः । उस्त्राः सूर्यरश्मयः । स्वसराणि अहानि प्रति आलस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् । 'खेदयः' इत्यादिषु पञ्चदशसु रश्मिनामसु 'उस्त्रा वसवः' (नि. १. ५. ९) इति पठितम् । 'वस्तोः' इत्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु 'स्वसराणि प्रंसः घर्मः' (नि. १. ९. ५) इति पठितम् । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं—'स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवन्ति स एनानि सारयति । उस्त्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति' (निरु. ५. ४) इति ॥ देवासः । पचाद्यजन्तः (पा. सू. ३. १. १३४) चित्वादन्तोदात्तः । अप्तुरः 'तुर स्वरणे' श्लुषिकरणी । तुतुरति स्वरयन्तीत्यर्थे 'क्विप् च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्विप् । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (पा. सू. ६. २. १३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आ गन्त । आगच्छन्तु इत्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । तस्य 'तत्तनतनयनाच्च' (पा. सू. ७. १. ४५) इति तबादेशो 'अपित्' (पा. सू. १. २. ४) इति प्रतिषेधात् अङिवात् अनुनासिकलोपाभावः । 'तिङ्कृत्तिङ्' इति निघातः । 'जित्वरा संभ्रमे' इति धातोः स्वरस्ते इति तूर्णयः । 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वह्निश्चिभ्रयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित्' (उ.सू. ४. ४९१) इति निप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । उस्त्रा इव इत्यत्र 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' (पा. सू. २. १. ४. २) इति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यम् । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् । स्वः सरो येषां तानि स्वसराणि अहानि । 'बहुव्रीहौ ऋकृत्या पूर्वपदम्' (पा. सू. ६. २. १) इति स्वसब्द आद्युदात्तः ॥

१. ठ-नुसंधानेन । २. त-स-एतन्नामग° । ३. छ-फ-आगच्छन्त आगच्छन्तु । ४. ठ-अप्तुरः अपां स्वरयितारः । ५. च-छ-त-फ-इवेन नित्यसमासः ।

विश्वे देवासो अस्मिध एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिधः । एहिमायासः । अद्रुहः । मेधम् । जुषन्त । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवासः एतन्नामका देवविशेषाः । मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं । जुषन्त सेवन्ताम् । कीदृशाः । अस्मिधः क्षयरहिताः शोषरहिता वा । एहिमायासः सर्वतो व्यासप्रज्ञाः । यद्वा । सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टम् 'एहि मा यासीः' इति यद्वोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहः द्रोहरहिताः वह्नयः वोढारो धनानां प्रापयितारः ॥ अस्मिधः । स्मिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्किपि (पा. सू. ३. ३. १०८. ९) नञा बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'नञ्-सुभ्याम्' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एहिमायासः । 'ईह चेष्टायाम्' । आ समन्तात् ईहते इति एहिः । 'इन्' (उ. सू. ४. ५५७) इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो निस्वादाद्युदात्तः । एहिः माया प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथवा । आङ उदात्तादुत्तरस्य इहीति लोप्सम्यमैकवचनस्य 'तिङ्कुतिङः' इति निघातः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा. सू. ८. २. ५) इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत् पदयुक्तं 'मा यासीः' इत्यत्र 'माया' इत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः । 'द्रुह जिघांसायाम्' । संपदादिस्वाङ्गावे क्किपि बहुव्रीहौ 'नञ्-सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मेधम् । 'मेध संगमे च' । ओध्यते देवैः संगम्यते इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । निस्वादाद्युदात्तः । जुषन्त । सेवन्तामित्यर्थे 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा. सू. ३. ४. ६) इति धातुसंबन्धे लङ् । यत् उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषन्त इति द्रुहादिधात्वर्थैः संबन्धात् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योगेऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यङागमाभावः । वह्नयः । 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वह्निश्चि' इत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सा अन्वारम्भणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या । तथा 'दर्शपूर्णमासावार-प्स्यमानः' इत्यस्मिन् खण्डे 'पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति सूत्रितम् ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवती । यज्ञम् । वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिः हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैः । नः अस्मदीयं यज्ञं वष्टु कामयताम् । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यककाण्डे श्रुत्यैव व्याख्यातं—'यज्ञं वष्टुति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाह' (ऐ. आ. १. १. ४) इति । कीदृशी सरस्वती । पावका शोधयित्री वाजिनीवती अन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककाण्डे श्रुत्या व्याख्यातं—'यज्ञं वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धियावसुः' (ऐ. आ. १. १. ४) इति । 'श्येनः सोमः' इत्यादिषु पञ्चत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु 'सरमा सरस्वती' (नि. ५. ५. १८) इति पठितम् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—'पावका नः सरस्वत्यैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः' (निरु. ११. २६) इति ॥ पवनं पावः शुद्धिः । पावं कायतीति पावका । 'कै गै रै शब्दे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा. सू. ३. २. ३) इति कप्रत्ययः ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । पुनातीत्यर्थे ण्वुलि 'प्रत्ययस्थात्कार्पूर्वस्यात् इदाप्युक्तम्' (पा. सू. ७. ३. ४४) इति इत्थस्याभावोऽन्तोदात्तत्वं च छान्दसं द्रष्टव्यम् । सः शब्दः सतैः असुनन्तत्वादाद्युदात्तः । मनुष्योः पित्वादनुदात्तत्वम् । वाजेभिः । वाजशब्दो वृषादिवात् (पा. सू. ६. १. २०३) आद्युदात्तः । स हि अङ्गुष्ठतस्वम् आकृतिमणः । वाजोऽङ्गमास्त्विति वाजिन्वः क्रियाः । 'अत इनिठनौ' (पा. सू. ५. २. ११५) इति इनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा सरस्वती वाजिनीवती । 'छन्दसीरः' (पा. सू. ८. २. १५) इति मनुषो वत्वम् । मनुष्योः पित्वेनानुदात्तत्वात् इनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञम् । 'यजयाच' (पा. सू. ३. ३. ९०) इत्यादिना नङ्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहु । 'वश कान्तौ' । कान्तिरभिलाषः । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लृक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । 'सावेकाचः' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिरुदात्ता । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा. सू. ६. २. १) इति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छान्दस-सृतीयाया अलृक् ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे धारितवती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतन्ती तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती ॥ चोदयित्री । 'चुद प्रेरणे' । ण्यन्तात् तृच् । चित्वादन्तोदात्तः । 'ऋग्वेभ्यो ङीप्' (पा. सू. ४. १. ५) इति ङीप् । तस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा. सू. ६. १. १७४) इत्युदात्तत्वम् । सूनृतानाम् । 'ऊन परिहाणे' इत्यतः 'किप् च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति किपि सुतराम् ऊनयति अप्रियम् इति सूनृ इति प्रियमुच्यते । तच्च तदन्तं सत्यं चेति सूनृतम् । 'परादिछन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती । 'चिती संज्ञाने' । अत्र शपो ङीपश्च पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुञ्च अवुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । धारयन्तस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मनुषि ह्रस्वत्वात् 'नामन्यत्त्वस्याम्' (पा. सू. ६. १. १७७) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवदेवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनन्ता तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तद्वती सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्र चेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयति । किं च स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वाः धियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि वि राजति विक्षेपेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धिः सर्वलोपादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति—'तत्र सरस्वतीरेतस्य नदीवदेवतावच्च निगमा भवन्ति' (निरु. २. २३) इति । एकशत-संख्याकेष्वृक्कणामसु 'अर्णः शोदः' (नि. १. १२. १) इति पठितम् । एतादृशं यास्को व्याचष्ट—'महर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया केमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिवि-

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्याम् । गमद्राजैभिरा स नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंम्ऽध्याम् ।

गमत् । वाजैभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते । 'स एव स एवेन्द्रः पूर्वमन्त्रोक्त-
गुणविशिष्टः' 'नः अस्माकं' 'योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबन्धे' 'आ' 'भुवत्' आभवत् । पुरुषार्थ
साधयत्कियर्थः । 'सः एव' 'राये धनार्थम्' आ भुवत् आभवत् । 'सः एव' 'पुरंध्यां योषिति आ
भुवत् । यद्वा । बहुविधायां बुद्धौ आ भुवत् । 'पुरंधिर्बुद्धीः' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । 'सः
एव' 'वाजैभिः देयैरनैः सह' 'नः अस्मान्' 'आ' 'गमत्' आगच्छतु ॥ घ । 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि.
सू. ८४) इत्यनुदात्तः । संहितायाम् 'ऋचि तुनुधमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्' (पा. सू. ६. ३. १३३)
इति दीर्घः । योगे । घञो जित्वादाद्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् । भवतेः आशीर्लिङि परतः 'लिङ्या-
शिष्यङ्' (पा. सू. ३. १. ८६) इति अङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादुबङादेशः । 'किदा-
शिपि' (पा. सू. ३. ४. १०४) इति यासुद् न भवति 'अनित्यमागमशासनम्' (परिभा. ९३. २)
इति वचनात् । 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः । 'ऊङिदंपदाद्यप्पुत्रैद्युभ्यः' (पा. सू. ६.
१. १७१) इति राये इत्येतस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्याम् । पुरंधिः पुरुधीः । पृथोवरादित्वात्
(पा. सू. ६. ३. १०९) उकारस्य अमादेशः ईकारस्य ह्रस्वश्च । 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां
छन्दस्युपसंख्यानम्' (पा. सू. ६. २. ९१. १) इत्याद्युदात्तत्वम् । अथवा 'पुरं शरीरं धीयतेऽस्या-
मिति' 'कर्मण्यधिकरणे च' (पा. सू. ३. ३. ९३) इति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । 'नब्विषयस्या-
निसन्तस्य' (फि. सू. २६) इति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् (पा. सू. ६. २. ४२)
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गमत् । गमेर्लटः तिप् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा. सू. ३. ४. ९७)
इति इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । 'लेटोऽडाटौ' (पा.
सू. ३. ४. ९४) इत्यङागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' (पा. म. ३. १. ३. ७) इति तस्यानु-
दात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजैभिः । वृषादिवादाद्युदात्तः ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । सम्ऽस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

'समत्सु युद्धेषु' 'यस्य इन्द्रस्य' 'संस्थे रथे युक्तौ' 'हरी द्वावधौ' 'शत्रवः' 'न' 'वृण्वते' न संभजन्ते
रथमधौ च दृष्ट्वा पलायन्ते इत्यर्थः । 'तस्मा' 'इन्द्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजः' 'गायत स्तुतिं कुर्वत ।
'रणः' इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु 'समत्सु समरणे' (नि. २. १७. २२) इति
पठितम् ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । 'आतश्चोपसर्गे' (पा. सू. ३. १. १३६) इति
कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते । प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्तः । सति ऋत्विक्स्वरवलीय-
स्वमन्यत्र विकरणेभ्यः (पा. सू. ६. १. १५८. ९-११) । 'तिङ्ङितिङः' इति निघञ्तो न
भवति, 'यदृत्ताश्चिथम्' (पा. सू. ८. १. ६६) इति प्रतिषेधात् । पञ्चमीनिर्देशोऽपि
(पा. सू. १. १. ६७) अत्र व्यवहितोऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अर्धौ । 'इन्' इत्यनु-
वृत्तौ (उ. सू. ४. ५५७) 'इपिबिहृतिविधिभिर्दिक्तीतिभ्यश्च' (उ. सू. ४. ५५८) इति इन्-

प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । समत्सु । संपूर्वात् अत्तेः क्तिप् । शत्रवः । शतिः सौत्रो धातुहिसार्थः । ' रूशतिभ्यां कुन् ' (उ. सू. ४. ५४३) । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । ' सावेकाचः ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्त्युदात्तस्य ' न गोश्वन्साववर्णः ' (पा. सू. ६. १. १८२) इति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकस्वर एव ॥

सुतपान्ने सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥ ५ ॥

सुतऽपान्ने । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासः अस्मिन् कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपान्ने अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुः वीतये भक्षणार्थं यन्ति तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुताः अभिषुताः । शुचयः दशापवित्रेण शोधितत्वात् शुद्धाः । दध्याशिरः अवनीयमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपान्ने । सुतं पिबतीति सुतपावा । वनिपः पिषवात् धातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शुचयः । ' शुच दीप्तौ ' । ' इन् ' इत्यनुवृत्तौ ' इगुपधाक्ति ' (उ. सू. ४. ५५९) इति इन् । क्तिवाल्गुपधगुणाभावः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये । ' वि गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु ' इत्यरमात् ' मन्त्रे वृषेऽपचरन्विदभूवीरा उदात्तः ' (पा. सू. ३. ३. ९६) इति क्तिन् उदात्तः । सोमासः । ' शुष् अभिषवे ' । ' अर्तिस्सुसुदुष्टृक्षि ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । निष्वादाद्युदात्तः । ' आज्ञसेरसुक् ' (पा. सू. ७. १. ५०) इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्णातीति दधि । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' । ' आहवमहनजनः किकिनौ लिट् च ' (पा. सू. ३. २. १७१) इति क्तिन् । लिट्द्वावात् द्विर्भावः । क्तिवादाकारलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ' शृ हिंसायाम् ' । शृणाति हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत् सोमस्य स्वाभाविकं रसम् ऋजीस्त्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वा इत्याशीः । द्विपि ' ऋत इदातोः ' (पा. सू. ७. १. १००) इति इत्वं स्वरत्वं च । दध्येव आशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च सद्यः तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धो अजायथाः अभिवृद्धयोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । ' पा पाने ' इत्यस्मात् ' स्थागापापयो भावे ' (पा. सू. ३. ३. ९५) इति क्तिन् । ' पुमास्था ' (पा. सू. ६. ४. ६६) इत्यादिना ईत्वम् । तस्य निषेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वम् । उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयम् । सद्यः । ' सद्यः परस्परारि ' (पा. सू. ५. ३. २२) इति सूत्रेण समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभायो यच्च प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः ।

१. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-य- ' समत्सु । संपूर्वात् अत्तेः क्तिप् ' नास्ति । २. ठ- ' शुदात्तः । ३. ठ-अभिवृद्ध उत्ताहयुक्तोऽभूः ।

‘ वृधु वृद्धौ ’ । ‘ उदितो वा ’ (पा. सू. ७. २. ५६) इति क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पितत्वात् ‘ यस्य विभाषा ’ (पा. सू. ७. २. १५) इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यम् । ‘ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ’ (पा. सू. ५. १. १२४) इति ण्यञ् । जित्वादाद्युदात्तः ॥

आ त्वा विशन्त्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः । शं ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः । शम् । ते । सन्तु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र त्वां ^२सोमासः सोमाः ^३आ ^४विशन्तु आभिमुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमाः । ^५आशवः सवनत्रये प्रकृतिविकृतयोर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र । ^६गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । ‘ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति ’, (निरु. ६. १४) इति यास्कः । तथाविध हे इन्द्र ^७ते तव ^८प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय ^९शं/सुखरूपाः सोमाः ^{१०}सन्तु ॥ गिर्वणः । गृणन्तीति गिरः स्तुतयः । ‘ गृ शब्दे ’ । किपि ‘ ऋत इद्धातोः ’ (पा. सू. ७. १. १००) इति इत्वं स्पर्शं च । गीर्भिर्वन्यते सेव्यते इति गिर्वणाः । ‘ वन षण संभक्तौ ’ । संभक्तिः सेवा । ‘ सर्वधातुभ्योऽसुन् ’ (उ. सू. ४. ६२८) इत्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे ^१शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा इन्द्र ^२त्वां ^३स्तोमाः सामगानां स्तोत्राणि ^४अवीवृधन् वर्धित-
वन्ति । तथा बहुचानाम् ^५उक्था शस्त्राणि ^६त्वाम् अवीवृधन् । यस्मात् पूर्वमेवमासीत् तस्मादिदानी-
मपि ^७नः अस्माकं ^८गिरः स्तुतयः ^९त्वां ^{१०}वर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः । मँनो भित्वा-
दाद्युदात्तः । अवीवृधन् । ‘ वृधु वृद्धौ ’ । ण्यन्तात् लुङि चङि (पा. सू. ३. १. ४८) ‘ उर्कत् ’
(पा. सू. ७. ४. ७) इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादन्तरङ्गोऽपि गुणो बाध्यते । द्विर्भाव-
(पा. सू. ६. १. ११) हलादिशेष- (पा. सू. ७. ४. ६०) सन्वद्भाव- (पा. सू. ७. ४. ९३) इत्त्व-
(पा. सू. ७. ४. ७९) दीर्घत्व- (पा. सू. ७. ४. ९४) अडागमाः (पा. सू. ६. ४. ७१) । उक्था
उक्थानि । ‘ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ’ (उ. सू. २. १६४) इति वच्चेः थक्प्रत्ययः । तस्य क्त्वात्
संप्रसारणम् । ‘ शोभन्द्सि बहुलम् ’ (पा. सू. ६. १. ७०) इति शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तः । असामर्थ्यादामभ्रितपरस्यापि न पराङ्गवद्भाव इति नानुदोत्तरत्वम् । वर्धन्तु । अन्तर्भावितण्यर्थात्
वृधेः व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽउतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

१इन्द्रः १इमं १वाजं सोमरूपमक्षं १सनेत् संभजेत् । कीदृश इन्द्रः । १अक्षितोतिः १अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुञ्चतीत्यर्थः । कीदृशं वाजम् । १सहस्रिणं प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तम् । १यस्मिन् वाजे १विश्वानि सर्वाणि १पौंस्याः पौंस्यानि पुंस्त्वानि बलानि वर्तन्ते सादृशं वाजमिति पूर्वग्रान्वयः ॥ अक्षितोतिः । ननु 'क्षि क्षये' इत्यबन्धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावात् अधिकरणे भावे कर्तरि वा, क्तप्रत्ययेन भवितव्यम् । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात् तदा तयोर्वचोः व्युत्पत्त्ययस्याभिधानात् 'क्षियः' इत्यनुवृत्तौ (पा. सू. ६. ४. ५९) 'निष्ठायामप्यदर्थे' (पा. सू. ६. ४. ६०) इति दीर्घेण भवितव्यम् । तथा च 'क्षियो दीर्घात्' (पा. सू. ८. २. ४६) इति निष्ठान्तत्वे अक्षीण इति स्यात् न तु अक्षित इति । अथ 'नपुंसके भावे क्तः' (पा. सू. ३. ३. ११४) इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य व्युत्पत्त्यन्तेन 'अप्यदर्थे' इति निषेधात् दीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्पूर्वपुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विचक्षते क्षितमनेति बहुव्रीहिर्नैव भवितव्यम् । तथा च 'नञ्सुभ्याम्' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनः उतिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदिति अभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यम् । अत एवात्र क्षिधातुरन्तर्भावितव्यर्थो गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात् कर्मण्येषा निष्ठा । ततश्च 'अप्यदर्थे' इति निषेधात् दीर्घो निष्ठान्तत्वं च न भविष्यति । तथा च नञ्पूर्वपुरुषे न क्षिता अक्षिता अक्षयिता इत्यर्थः । तत्र चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वम् । पुनः उतिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्थास्यतीति न कोऽपि दोषः । 'रि क्षि चिरि जिरि दाश द जिघांसायाम्' इति क्षिणोतेर्हि सार्धस्य वा कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थे उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । 'वन ण्य संभक्तौ' । भौवादिकः । वाजम् । वृषाक्षिवादाद्युदात्तः । इन्द्रः । रनो निष्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणम् । सहस्रमस्यास्ति । 'अत इमिष्ठौ' (पा. सू. ५. २. ११५) । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विश्वोः कनि (उ. सू. १. १४९) निष्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि पौंस्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (पा. सू. ५. १. १२४) इति व्यञ्ज् । निष्वादाद्युदात्तः । प्रथमाबहुवचनस्य 'सुपां सुलुङ्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना डादेशः । ननु 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सन्तौ भवनात्' (पा. सू. ४. १. ८७) इत्यनेन 'घान्धानां भवने क्षेत्रे ख्य' (पा. सू. ५. २. १) इत्येतत्पर्यन्ते व्युत्पत्त्याद्यर्थेषु नञ्सन्तौर्बिधानात्, यथा पुंसीऽपत्यं पौंसः पुंस आगतः पौंसः इत्यादि, तद्वत् पुंसो भावः कर्म क्षेत्रस्मिन्नप्यर्थे व्यञ्जं बाधित्वा पौंसानि इत्येव भवितव्यम् । कथमुच्यते पौंस्यापीति । उच्यते—'आ च त्वात्' (पा. सू. ५. १. १२०) इति सूत्रे त्वात् इत्यवधिभिर्देशात् 'ब्रह्मणस्त्यः' (पा. सू. ५. १. १३६) इत्येतत्पर्यन्तैः इममिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्यतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चक्षत्वात् नञ्सन्तोरपि व्यञ्जादिभिः समावेश एव, न बाध्यबाधकभावः ॥

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिन्द्र गर्विणः । ईशानो यवया वधम् ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गर्विणः । ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥

हे ऽगर्विणः ऽइन्द्र ऽमर्ताः विरोधिनो मनुष्याः ऽनः अस्मदीयानां ऽतनूनां शरीराणां ऽमा ऽअभि
 ऽद्रुहन् अभितो द्रोहं मा कुर्युः । ऽईशानः समर्थस्त्वं ऽवधं वैरिभिः संपाद्यमानं ऽयवय अस्मत्तः पृथ-
 कुरु । 'मनुष्याः' इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु 'मर्ताः प्राताः' (नि. २. ३. १३)
 इति पठितम् ॥ मर्ताः । 'असिहसिमृगिण्वामिदमिलपूध्विभ्यस्तन्' (उ. सू. ३. ३६६) इति तन् ।
 निष्वादाद्युदात्तः । अभि । 'एवमादीनामन्तः' (फि. सू. ८२) । द्रुहन् । 'द्रुह जिघांसावाच्' ।
 'लिङ्ग्ये' (पा. सू. ३. ४. ७) इति प्रार्थनायां ङे । तस्य झि । 'झोऽन्तः' (पा. सू. ७.
 १. ३) । 'इत्तश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । शपो लुक् । 'सार्व-
 धातुकमपित्' (पा. सू. १. २. ४) इति तिङो ङित्वाङ्गवृषधगुणाभावः (पा. सू. १. १. ५) ।
 तनूनाम् । असामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावः । इन्द्र गर्विणः । गतम् । ईशानः । धातोरनुदात्तत्वात् शपो लुकि
 लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवय । यौतीर्णिचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (परिभा.
 ९३. १) इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति यवः । पञ्चाचच् (पा. सू. ३. १. १३४) । यवं करो-
 तोत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' (पा. सू. ३. १. २६. ५-६) इति णिच् । इष्टवद्भावात् टिलोपः (पा.
 सू. ६. ४. १५५. १) । तस्य स्थानिवद्भावात् (पा. सू. १. १. ५६) वृद्धयभावः । वधम् । 'हन्श्च
 वधः' (पा. सू. ३. ३. ७६) इति भावे अप् । तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तो वधादेकः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अपः उदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

'सुरूप' इत्यादिषु षड्सूक्तेषु तृतीयस्व 'युञ्जन्ति' इति सूक्तस्य मन्त्रसंस्था ऋषिच्छन्दोदैवतानि
 विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगन्तव्याः । दशर्चे तस्मिन् सूक्ते आद्यास्तिस्रोऽन्तिमा चेत्येताश्चतस्र ऐन्द्राः ।
 'आदह' इत्येतां चतुर्थीमात्रम्य षडृचो मारुतः । तस्मिन् मध्ये 'वीळु चित्', 'इन्द्रेण' इत्येते द्वे ऋचौ
 मारुतौ सत्यावैन्द्र्यावपि भवतः । तदेतत् सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं—'सुरूपकृतं दशैन्द्रमा तु युञ्ज-
 न्यादहेत्येताः षममारुतो वीळु चिदिन्द्रेणैन्द्र्या च' इति । एतस्मिन् सूक्ते 'युञ्जन्ति' इत्यसौ तृच-
 स्तृतीये रात्रिपर्वाये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः । तथा च 'अतिरात्रे पर्यायाणाम्' इति खण्डे 'योगे योगे
 तवत्सं युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं च अग्निवाय्वरिष्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ऽब्रध्नम्
 आदिष्वस्वोपप्रवृत्तम् ऽअरुषं हिंसकहितैर्गणिकेणैवावस्थितं ऽचरन्तं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रं
 ऽपरि ऽतस्थुषः परितोऽवस्थित लोकेत्रचवर्तिनः प्रभिन्नः, 'युञ्जन्ति' स्वर्ग्ये कर्मणि देवतात्वेन संवत्
 कुर्वन्ति । इत्येवैन्द्रस्व मूर्तिविशेषभूतानि ऽरोचना रोचनानि नक्षत्राणि ऽदिवि सुलोके ऽरोचन्ते प्रकाशन्ते ।
 अस्व मन्त्रस्वोक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातं—'युञ्जन्ति ब्रध्नमित्यहम् । असौ वा अग्निर्देवो

१. ठ-तत्संनियोगेनान्तोदात्तः; च-तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेन संनियोगेनान्तोदात्तः; त-तत्सं-
 नियोगशिष्टः ऋषिर्नियोगोदात्तः । २. ठ-'नक्षत्र' नक्षि । ३. ठ-अहिंसकानि ।

ब्रध्नः । आदित्यमेवासौ युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवासौ युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवासौ युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमानेवासौ लोकान्युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवासौ रोचयति ' (तै. ब्रा. ३. ९. ४. १-२) इति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु ' महः ब्रध्नः ' (नि. ३. ३. २) इति पठितम् । आदित्यस्यापि महत्वादेव ब्रध्नत्वम् ॥ युञ्जन्ति । अन्तेः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ब्रध्नम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अरुषम् । ' उप रुष रिष हिंसार्थाः ' । रोषन्तीति रुषा हिंसकाः । ' इगुपधशाप्रीकिरः कः ' (पा. सू. ३. १. १३५) इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न सन्ति रुषा यस्य असौ अरुषः । ' नन्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ' अमि पूर्वः ' (पा. सू. ६. १. १०७) इति पूर्वरूपे ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तत्वम् । चरन्तम् । शपः पिवादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्सुरादेशः (पा. सू. ३. २. १०७) । ' वस्वेकाजाद्रसाम् ' (पा. सू. ७. २. ६७) इति इटमन्तरङ्गमपि बाधित्वा ' संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः ' (पा. म. ६. १. १७. २) इति शसि परतो भवात् (पा. सू. १. ४. १८) ' वसोः संप्रसारणम् ' (पा. सू. ६. ४. १३१) । परपूर्वत्वम् । ' आदेश-प्रत्यययोः ' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति ण्वम् । वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते । तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । शपः पिवादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । रोचना । ' अनुदात्तेश्च ईलादेः ' (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् । ' युञोरनाकौ ' (पा. सू. ७. १. १) इत्यनादेशः । ' चितः ' (पा. सू. ६. १. १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि । ' ऊडिदम् ' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्णू इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्य आदित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावधौ सारथयः युञ्जन्ति । इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं ' हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेः ' (नि. १. १५. १) इति पठितत्वात् । कीदृशौ हरी । काम्या कामयितव्यौ । विपक्षसा विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ धृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसा नृणां पुरुषाणाम् इन्द्रतत्सारथिप्रमुखाणः वोढारौ ॥ अस्य । ब्रध्नम् इत्युक्तस्य परामर्शात् ' इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्मृतीयादौ ' (पा. सू. २. ४. ३२) इति अश् । शिष्यात् (पा. सू. १. १. ५५) सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैव इति सर्वानुदात्तत्वम् । काम्या । ' कमु कात्सी ' । ' कमेर्णिङ् ' (पा. सू. ३. १. ३०) । कामयतेः ' अचो यत् ' (पा. सू. ३. १. ९७) । तिप्स्वरितापवादत्वेन ' यतोऽनावः ' (पा. सू. ६. १. २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' (पा. सू. ७. १. ३९) इति द्विवचनस्य ङादेशः । हरतो रथमिति हरी । ' हृपिषि ' (उ. सू. ४. ५५८) इत्यादिना इन् । निषादाद्युदात्तः । विपक्षसा । ' पचिवचिभ्यां सुट् च ' (उ. सू. ४. ६५९) इति पचेः असुन् सुडागमश्च । विभिन्ने पक्षसी पार्श्वौ ययोस्तौ । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपद-प्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य ङादेशः । रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । ' रमु क्रीडायाम् ' । ' हसि कुम्भीरमिकाशिभ्यः षथन् ' (उ. सू. २. १५९) इति षथन् । कित्वात् ' अनुदात्तोपदेशः ' ॥

(पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः । निस्त्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । ‘ शोणं वर्णगत्योः ’ गमनकरणत्वात् करणे घञ् । जिस्वादाद्युदात्तः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति ङादेशः । धृष्णू । ‘ जिधृषा प्रागल्भ्ये ’ । ‘ त्रिसिगृधिधृषिक्षिपेः क्तुः ’ (पा. सू. ३. २. १४०) । किस्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा । नृन् बहतः इति बहेः ‘ वहिहाधान्भ्यश्छन्दसि ’ (उ. सू. ४. ६६०) इत्यसुन् । ‘ गित् ’ (उ. सू. ४. ६५७) इत्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । निस्वादाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्याः मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्रः । उषद्भिः दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूय अजायथाः उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्यं प्रतिदिनं त्वम् अजायथाः इति योज्यम् । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे रात्रौ अन्धकारावृतत्वेन अनभिव्यक्तत्वात् रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकारनिवारणेन पेशः रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । ‘ पेश इति रूपनाम पिशतेः ’ (निरु. ८. ११) इति यास्कः । ‘ अकेतवे ’, ‘ अपेशसे ’ इति चतुर्थ्यां षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ ॥ केतुम् । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च ’ । लटः शत्रादेशः । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुमागमः । कर्तरि शपि प्राप्ते ‘ धिन्विक्कृण्वीर च ’ (पा. सू. ३. १. ८०) इति उप्रत्ययः ; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । ‘ अतो लोपः ’ (पा. सू. ६. ४. ४८) इति अकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणो (पा. सू. ७. ३. ८६) न भवति । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः । ‘ नन्विषयस्यानिसन्तस्य ’ (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । मर्याः । ‘ छन्दसि निष्ठक्यं ’ (पा. सू. ३. १. १२३) इत्यादौ त्रियतेर्निपातः । आमन्त्रितनिघातः (पा. सू. ८. १. १९) । असामर्थ्यात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः । अपेशसे । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सम् । निपात आद्युदात्तः । उषद्भिः । ‘ उष प्लुष दाहे ’ । ज्वलद्भिः रश्मिभिः । लटः शत्रादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । ‘ सार्वधातुकमपित् ’ (पा. सू. १. २. ४) इति तस्य ङित्वात् लघूपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । उपरि शतुरदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ’ (पा. सू. ८. २. ५) । अजायथाः । अजायत इत्यर्थे पुरुषव्यत्यये निघातः ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमैरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भेऽत्वम् । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । अतुर्विशेषोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिहास्ते ‘ आदह स्वधामनु ’ इति द्वे ऋचौ । ‘ इन्द्रेण, सं हि दक्षसे ’ इत्येका । अयं तृचः षळहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रितं

‘ ऋग्विंशो होताजनिष्ट ’ इति खण्डे—‘ इन्द्रेण सं हि दक्षस आदह स्वधामन्विषेका द्वे च ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । यद्यप्येतद्वैदं सूक्तं तथापि ‘ आदह ’ इत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यन्ते । ‘ प्रायेणैन्द्रे मरुतः ’ इति अनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् (अनु. २. २२) । आत् इत्ययम् आनन्तर्यार्थो निपातः । अह इत्यवधारणार्थः । √आदह वर्षर्तोरनन्तरमेव । √स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वा अनुलक्ष्य मरुतो देवाः √गर्भत्वम् √परिरे मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवन्तः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वन्तीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः । √यज्ञियं यज्ञार्हं √नाम √दधानाः धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुताम् ‘ ईदृङ्चान्यादृङ्च ’ इत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामानि अन्यत्राम्नातानि । ‘ अन्धः ’ इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेष्वन्ननामसु ‘ ऊर् रसः स्वधा ’ (नि. २. ७. १७) इति पठितम् । ‘ अर्णः ’ इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेष्वदकनामसु ‘ तेजः स्वधा अक्षरम् ’ (नि. १. १२. ९७) इति पठितम् ॥ आदह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधाम् । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ (पा. सू. ३. २. ३) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दौ निपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्य भावो गर्भत्वम् । प्रत्ययस्वरः । परिरे । अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ ईर गतौ ’ इत्यस्मात् अनुदात्तेतः परस्य क्तिटो णस्य द्वेरेच् (पा. सू. ३. ४. ८१) । चित्वादन्तोदात्तः । ‘ सह सुपा ’ (पा. सू. २. १. ४) इत्यत्र सुपेति योगविभागात् आह सह तिङ्गः समासेऽपि ‘ समासस्य ’ (पा. सू. ६. १. २२३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ’ (पा. सू. ३. १. ३६) इति आम् न भवति मन्त्रत्वात् । अहशब्दयोगात् निघाताभावः, ‘ तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ’ (पा. सू. ८. १. ३९) इति निषेधात् । दधानाः । शानचश्चित्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमर्हति यज्ञियम् । ‘ यज्ञस्विभ्यां घञौ ’ (पा. सू. ५. १. ७१) इति घञश्चयः । ‘ आयनेयीनीयियः फढस्छघां प्रत्यवादीनाम् ’ (पा. सू. ७. १. २) इति इवादेशः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः ॥

वी॒लु॒ वि॒दारु॒ज॒त्नु॒भिर्गु॒हा॑ चिदिन्द्र॒ व॒ह्निभिः॑ । अवि॒न्द॒ उ॒स्त्रिया॒ अनु॑ ॥ ५ ॥

वी॒लु॒ । चि॒त् । आ॒रु॒ज॒त्नु॒भिः॑ । गु॒हा॑ । चि॒त् । इन्द्र॒ । व॒ह्निभिः॑ । अवि॒न्दः॑ ।

उ॒स्त्रियाः॑ । अनु॑ ॥ ५ ॥

अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम् । पणिभिर्देवलोकात् गावोऽपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ताः । ताश्चेन्द्रो मरुद्भिः सहाजयदिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं—‘ पणिभिरसुरैर्निगूह्या गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्मिभः पणयो मिश्रीयन्तः प्रोचुः ’ (अनु. क्र. सं. १०. १०८) इति । मन्त्रान्तरे च दृष्टान्ततया सूचितं—‘ निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ’ (क्र. सं. १. ३२. ११) इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते । हे √इन्द्र √वीलु √चित् ददमपि दुर्गमस्थानम् √आरुजत्नुभिः भञ्जिभिः √वह्निभिः वोढृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं √गुहा √चित् गुहायामपि स्थापिता √उस्त्रियाः गाः √अनु √अविन्दः अन्विष्य लब्धवानसि । ‘ ओजः पाजः ’ इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषु बलनामसु ‘ दक्षः वीलु रयौत्नम् ’ (नि. २. ९. १४) इति पठितम् । नवसंख्याकेषु गोनामसु ‘ अघ्न्या उक्ता उस्त्रिया ’ (नि. २. ११. ३) इति पठितम् ॥ वीलु । प्रक्षिपदिकस्वरः । चित् । चन्द्रिरनुदात्तः । आरुजत्नुभिः । ‘ रज्जे मग्ने ’ इति औपनिषदिकः कर्तुपुस्तकः । किञ्चिदुपाख्यानम् । चित्वादन्तोदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

गुहा । सप्तम्या डादेशः । 'ग्रामादीनां च' (फि. सू. ३८) इत्याद्युदात्तः । वह्निभिः । 'वहिश्रिभ्रयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित्' (उ. सू. ४. ४९१) इति वहेः निप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । अविन्दः । 'शे मुचादीनाम्' (पा. सू. ७. १. ५९) इति नुमागमः । 'लुङ्लङ्लृङ्स्वङुदात्तः' (पा. सू. ६. ४. ७१) । वसन्तीति उस्त्रियाः । वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः पत्वाभावश्च बाहुलकादुहनीयः । उक्तं हि—'यज्ञ पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्वह्यम्' (पा. सू. ३. ३. १. २) इति । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः । महामनूषत श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्स्वसुम् । गिरः । महाम् । अनूषत । श्रुतम् ॥ ६ ॥

१देवयन्तः मरुसंज्ञकान् देवानिच्छन्तः १गिरः स्तोतारः ऋत्विजः १महां प्रौढं मरुद्गणम् १अच्छ प्राप्नुम् १अनूषत स्तुतवन्तः । कीदृशं मरुद्गणम् । १विदद्वसुं वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं १श्रुतं विख्यातम् । मरुद्गणस्य दृष्टान्तः । १यथा १मतिम् । मन्तारमिन्द्रं यथा स्तुवन्ति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा. सू. ३. १. ८) । 'क्यचि च' (पा. सू. ७. ४. ३३) इति ईत्वम्, 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (पा. सू. ७. ४. २५) इति दीर्घत्वं च न भवति ; 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' (पा. सू. ७. ४. ३५) इत्यनेन क्यचि यत् प्राप्तम् ईत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपि ईत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते ; 'अश्रायन्तः' इत्यादौ 'अश्राघस्यात्' (पा. सू. ७. ४. ३७) इति आत्वविधानात् इति श्रुतम् । क्यजन्तात् शतृप्रत्ययः । क्यचश्चिष्वात् 'चितः' (पा. सू. ६. १. १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । शपः पिप्वेन शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः । यथा । 'प्रकारवचने थाल्' (पा. सू. ५. ३. २३) । 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिम् । 'मन्त्रे वृषेषपचमन' (पा. सू. ३. ३. ९६) इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचारात् ज्ञातरि इन्द्रे वर्तते । अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादानात् इन्द्रस्यैषां संज्ञा । ततश्च 'क्त्विक्तौ च संज्ञायाम्' (पा. सू. ३. ३. १७४) इति मन्यतेः कर्तरि क्त्विच् । तस्य उपदेशोऽनुदात्तत्वात् इदृप्रतिषेधः (पा. सू. ७. २. १०) । चिष्वादन्तोदात्तत्वम् । अच्छ । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगात् 'अच्छ गत्यर्थवद्भे' (पा. सू. १. ४. ६९) इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् (पा. सू. १. ४. ६०) 'निपाता आद्युदात्ताः' (फि. सू. ८०) इत्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वसुम् । 'विद ज्ञाने' इत्यस्मादन्तर्भाषितण्यर्थात् शतृप्रत्यये विदन्ति औदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स विदद्वसुः । विदेः शतृप्रत्यये 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः । गृणातेः क्तिपि 'ऋत इद्धातोः' (पा. सू. ७. १. १००) इति इत्वं रपरत्वम् । धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महं महान्तम् । नकारतकारयोर्लोपः छान्दसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूषत । 'णु स्तुतौ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लुङि ऋस्य अदादेशः (पा. सू. ७. १. ५) । सिचि कुटाक्षित्वेन चिष्वात् (पा. सू. १. २. १) गुणाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च छान्दसम् । निषातः । श्रुतम् । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ठ—देवानात्मन इच्छन्तः । २. ग-फ-य—°मुदात्तम् । ३. च-छ-त-फ-श-इन्द्रस्यैषा ।

इन्द्रेण सं हि दक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दक्षसे । सम्जग्मानः । अबिभ्युषा । मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण एवम्^१ इन्द्रेण^२ संजग्मानः^३ संगच्छमानः^४ सं^५ दक्षसे^६ हि सम्यग्दृश्येथाः^७ खलु । अवश्य-
मस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण ।^८ अबिभ्युषा भीतिरहितेन । कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ ।^९ मन्दू
नित्यप्रमुदितौ ।^{१०} समानवर्चसा तुल्यदीप्ति । पुरा कदाचित् वृत्रवधदशायामिन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा
वृत्रशसेन अपसारिताः । तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो
' वृत्रस्य त्वा श्वसधात् ' (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इति मन्त्रे संगृहीतः, ' इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् '
(ऐ. वा. ३. २०) इति ब्राह्मणे प्रपञ्चितश्च । इन्द्रशब्दः परमैश्वर्यवन्तं मरुद्गणं वाऽभिधत्ते । तदा-
नीमिन्द्रस्य संबोधनं बहिरेवाध्याहर्तव्यम् । तथा चैयमृक् यास्केन व्याख्याता—'इन्द्रेण हि संदृश्यसे
संगच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मद्विष्णु युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन
व्याख्यातम् ' (निरु. ४. १२) इति ॥ सं दक्षसे संपश्येथाः । ' दृशेति वक्तव्यम् ' (का.
१. ३. २९.) इत्यात्मनेपदम् । दृशेः ' लिङ्घ्ये लेट् ' (पा. सू. ३. ४. ७) इति प्रार्थनायां
लेट् । ' थासः से ' (पा. सू. ३. ४. ८०) । ' लेटोऽडाटौ ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इत्यडागमः ।
' सिब्वहुलं लेटि ' (पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप् । ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' (परिभा० ९३.१)
इति गुणाभावः । ऋश्वादिना (पा. सू. ८. २. ३६) पत्वम् । ' षडोः कः सि ' (पा. सू. ८. २. ४१)
इति क्त्वम् । ' आदेशप्रत्यययोः ' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति सिपः पत्वम् । बहुलग्रहणात् सिपः
परस्तात् शबपि भवति (पा. सू. २. ४. ७३) । सिपा व्यवधानात् पश्यादेशो न भवति (पा. सू.
७. ३. ७८) । शपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव
शिष्यते । हिङ्गदयोगात् ' तिङ्ङित्तिङ् ' इति निघातो न भवति ' हि च ' (पा. सू. ८. १.
३४) इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वात् ' छन्दसि लुङ्लट्लिटः ' (पा. सू. ३.
४. ६) इति वर्तमाने लिट् । ' समोगम्यृच्छिभ्याम् ' (पा. सू. १. ३. २९) इत्यात्मनेपदविधानात्
लिटः कानजदेशः (पा. सू. ३. २. १०६) । द्विर्भावः (पा. सू. ६. १. ८) ।
हलादिशेषः (पा. सू. ७. ४. ६०) । अभ्यासस्य चुत्वम् (पा. सू. ७. ४. ६२) । ' गमहनं '
(पा. सू. ६. ४. ९८) इत्युपधालोपः । कानचश्चिन्वादन्तोदात्तत्वम् । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । अबिभ्युषा । ' जिभी भये ' । पूर्ववलिट् । ' शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ' (पा. सू. १. ३. ७८)
इति परस्मैपदम् । ' क्सुश्च ' (पा. सू. ३. २. १०७) इति लिटः क्सुरादेशः । तस्य क्त्वाद्गुणा-
भावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजम्भवे (पा. सू. ७. ४. ५९, ८. ४. ५४) । ऋादिनियमात्
(पा. सू. ७. २. १३) प्राप्त इट् ' वस्वेकाजाद्वसाम् ' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमाच्चिर्वर्तते ।
नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वात् ' वसोः संप्रसारणम् ' (पा. सू. ६. ४. १३१) इति वकारस्य
उकारः । ' संप्रसारणाच्च ' (पा. सू. ६. १. १०८) इति पूर्वरूपत्वम् । ' शासिवसिघसीनां च '
(पा. सू. ८. ३. ६०) इति पत्वम् ।^{११} इयडादेशं बाधित्वा ' एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ' (पा. सू.
६. ४. ८२) इति यणादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्य ' एङः
पदान्तादिति ' (पा. सू. ६. १. १०९) इति परंपूर्वत्वे प्राप्ते ' प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ' (पा. सू.
६. १. ११५) इति प्रकृतिभावः । मन्दू । ' मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ' । ' इदितो नुम्
धातोः ' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुमागमः । ' कुः ' इत्यनुवृत्तौ ' सरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिङ्गु '

(उ. सू. १. ३६) इत्यत्र अविभक्तिकनिर्देशान् हन्तेः हिगुरितिवत् धात्वन्तरादपि कुः इत्युक्तम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्विवचनम् औ (पा. सू. ४. १. २) । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (पा. सू. ६. १. १०२) । तृतीयैकवचने चेत् 'सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । समानवर्चसा । समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना आकारादेशः । समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञः अनवद्यैः दोषरहितैः अभिद्युभिः शुलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैः गणैः मरुत्समूहैः सहितम् इन्द्रस्य इन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथा भवति तथा अर्चति पूजयति । अयं यज्ञो मरुत् इन्द्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः । 'यज्ञः' इत्यादिषु पञ्चदशसु यज्ञनामसु 'मखः विष्णुः' (नि. ३. १७. ११) इति पठितम् । चतुश्चत्वारिंशसु अर्चतिकर्मसु 'अर्चति गायति' (नि. ३. १४. १) इति पठितम् ॥ न विद्यतेऽवद्यं येषां तेऽनवद्याः । 'नञ्सुभ्याम्' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगता द्यौर्द्यैस्तेऽभिद्यवः । तैरभिद्युभिः । अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नचनकर्मण्यस्तीति सहस्वत् । 'तसौ मत्वर्थे' (पा. सू. १. ४. १९) इति भसंज्ञाया पदसंज्ञाया बाधितत्वात् सकारस्य स्त्वाभावः । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (पा. सू. ८. २. ९) इति मतुपो मस्य वत्वम् । सहस्रशब्दो 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्वात् स एव शिष्यते । काम्यैः । 'कमेर्णिङ्' (पा. सू. ३. १. ३०) । 'अत उपधायाः' (पा. सू. ७. २. ११६) इति वृद्धिः । 'जनीजूषन्सु-रञ्जोऽमन्ताश्च' (भ्वा. ग. सू.) इति अमन्तत्वेन प्राप्तस्य मित्रस्य 'न कर्म्यमिचमाम्' (भ्वा. ग. सू.) इति प्रतिषेधात् 'मितां ह्रस्वः' (पा. सू. ६. ४. ९२) इति उपधाह्रस्वत्वं न भवति । ण्यन्तात् 'अचो यत्' (पा. सू. ३. १. ९७) । णिलोपः (पा. सू. ६. ४. ५१) । 'तिस्वरितम्' (पा. सू. ६. १. १८५) इति प्राप्ते 'यतोऽनावः' (पा. सू. ६. १. २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृज्जते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सम् । अस्मिन् ।

ऋज्जते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन् मरुत्तूण अतः अस्मात् मरुत्तूणस्थानादन्तरिक्षात् आ गहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । दिवो वा शुलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि दीप्यमानादादित्य-मण्डलाद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छ इत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन् कर्मणि वर्तमान ऋषिक् गिरः स्तुतीः सम् ऋज्जते सम्यक् प्रसाधयति । 'ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा' (निरु० ६. २१) इति यास्कः । एताः स्तुतीः भोक्तृमागच्छ इत्यर्थः ।

यद्यपि ऋत्विजा मन्त्रस्य प्रयुज्यमानत्वात् ऋज्जतिधातोः उत्तमपुरुषेण भवितव्यं तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह—‘तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ’ (निरु. ७. १) इति । अतः । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ (पा. सू. ५. ३. ७) । ‘*एतदोऽश्’ (पा. सू. ५. ३. ५) । शिवात् सर्वादेशः (पा. सू. १. १. ५५) । ‘लिति’ (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (पा. सू. ३. २. ७५) इति मनिन् । अकारलोपः छान्दसः । आमन्त्रितनिघातः । गहि । गमेः ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । हेङिवात् (पा. सू. ३. ४. ८७) ‘अनुदात्तोपदेशः’ (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मलोपः । ‘अतो हेः’ (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हिलोपो न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये ‘अमिद्वदत्रा भात्’ (पा. सू. ६. ४. २२) इति मलोपस्य असिद्धत्वेन अनकारान्तत्वात् । दिवः । ‘ऊडिदम्’ (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । वा । ‘चादयोऽनुदात्ताः’ (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । रोचनात् । ‘रुच दीप्ति’ । ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् । ‘युवोरनाकौ’ (पा. सू. ७. १. १) इति अनादेशः । चिदित्यन्तोदात्तः । अधि । ‘अधिपरी अनर्थकौ’ (पा. सू. १. ४. ९३) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशात् ‘निपाता आद्युदात्ताः’ (फि. सू. ८०) इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिज्मन् इति आदिष्टस्यैव अन्वादेशात् ‘इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ’ (पा. सू. २. ४. ३२) इति अश् अनुदात्तः । शिवात् सर्वादेशः । विभक्तिः ‘अनुदात्तौ सुप्तिता’ (पा. सू. ३. १. ४) इत्यनुदात्ता इति सर्वानुदात्तत्वम् । ऋज्जते । ‘ऋजि भृजी भर्जने’ । सम् इत्युपसर्गयोगात् प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

इतो वा सातिस्मीमहे दिवो वा पार्थिवादिधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥ १० ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥

‘इन्द्रं देवं प्रति’ सातिं धनदानम् । अधि । ‘ईमहे’ आधिक्येन याचामहे । कस्माल्लोकादिति तदुच्यते । इतः अस्मादभिदृश्यमानात् पार्थिवात् पृथिवीलोकाद्वा दिवो वा सुलोकाद्वा महः महतः प्रौढात् रजसः वा पक्ष्यादीनां रज्जकादन्तरिक्षलोकाद्वा । अयमिन्द्रो यतः कुतश्चिदानीय अस्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याच्नाकर्मसु ‘ईमहे यामि’ (नि. ३. १९. १) इति पठितम् ॥ इतः । इदंशब्दात् पञ्चम्याः तसिल् । ‘इदम इश्’ (पा. सू. ५. ३. ३) इति इश् । शिवात् सर्वादेशः । अत्र ‘ऊडिदम्’ (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यस्यावकाशः आभ्याम् एभिः । ‘लिति’ (पा. सू. ६. १. १९३) इत्यस्यावकाशः पचनं पाचकः । उभावपि नित्यौ । तत्र परत्वात् ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ (पा. सू. १. ४. २) इति ‘लिति’ इति इकारस्य उदात्तत्वम् । पश्चात् तसेः ‘प्राग्दिशो विभक्तिः’ (पा. सू. ५. ३. १) इति विभक्तिसंज्ञकत्वात् ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानम् उदात्तत्वं भवति । ‘सकृत्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव’ (परिभा. ४०) इति ‘ऊडिदम्’ इत्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेव इति चेत्, न । लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसङ्गविज्ञानं चेति स्वीकारात् (परिभा. ३९) । ननु एवं यतस्तत् इत्यादावपि परेण लिङ्गस्वरेण बाधितमपि ‘सावेकाचः’ (पा. सू. ६. १. १६८) इति तसिलः उदात्तत्वं स्यादिति चेत्, न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णान्तत्वे

‘ न गोधन्साववर्णः ’ (पा. सू. ६. १. १८२) इति निषेधात् । न च पुनः प्रसङ्गविज्ञानं केयेतत् सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन कचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिम् । ‘ पणु दाने ’ । ‘ धात्वादेः षः सः ’ (पा. सू. ६. १. ६४) । भावे क्तिन् । ‘ जनसनखनां सञ्जलोः ’ (पा. सू. ६. ४. ४२) इति नकारस्य आत्वम् । ‘ तितुत्रतथसिसुरकसेषु च ’ (पा. सू. ७. २. ९) इति निषेधात् इण् न भवति । निस्वरे प्राप्ते ‘ उदात्तः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ’ (पा. सू. ३. ३. ९७) इति निपातनादन्तोदात्तत्वम् । ईमहे । ‘ ईङ् गतौ ’ । श्यनोऽपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुक् । अस्य धातोर्ङित्वात् ‘ तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशात् ’ (पा. सू. ६. १. १८६) इति लसार्वधातुकस्य अनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न च ‘ तिङ्ङितङः ’ इति निघातः, ‘ चवायोगे प्रथमा ’ (पा. सू. ८. १. ५९) इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगात् अन्यथा वाक्यापरिपूर्तेः तिङ्ङिविभक्तेः अवश्यमध्याहारात् तदपेक्षया एषा प्रथमा तिङ्ङिविभक्तिरिति । दिवः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवात् । ‘ प्रथ प्रथ्याने ’ । प्रथते इति पृथिवी । ‘ प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च ’ (उ. सू. १. १४८) इति पिवन्प्रत्ययः । ‘ षिद्रौरादिभ्यश्च ’ (पा. सू. ४. १. ४१) इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेन अनुदात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थे ‘ ओरञ् ’ (पा. सू. ४. ३. १३९) इत्यनुवृत्तौ ‘ अनुदात्तादेश्च ’ (पा. सू. ४. ३. १४०) इति अञ् । ‘ यस्येति च ’ (पा. सू. ६. ४. १४८) इति ईकारलोपः । ‘ तद्धितेष्वचामादेः ’ (पा. सू. ७. २. ११७) इति आदिवृद्धिः । रपरत्वम् (पा. सू. १. १. ५१) । ‘ ङित्यादिर्ङित्यम् ’ (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तः । अधि । निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रम् । रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । महः । महतः इत्यस्य अकारतकारयोलोपश्छान्दसः । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजसः । ‘ नङ्विषयस्यानिसन्तस्य ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

‘ इन्द्रम् ’ इत्यादिकं दशर्चं यत् सूक्तं तत् ‘ सुरूपकृत्तुम् ’ इत्यादिषु चतुर्थम् । ऋषिच्छन्दोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तुच्यते । महाव्रते निष्केवल्यशब्दे ‘ इन्द्रमिन्द्राथिनः ’ इति सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ शिरो गायत्रमिन्द्रमिन्द्राथिनः ’ (ऐ. आ. ५. २. १) इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शब्दे ‘ इन्द्रमिन्द्राथिनः ’ इति षळहस्तोत्रियस्तृचः । ‘ चतुर्विंशे होताजनिष्ट ’ इत्युपक्रम्य ‘ आ याहि सुषुमा हि त इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशब्देऽयमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ इन्द्राय मद्रने सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥ १ ॥

गाथिनः गीयमानसामयुक्ता उद्गातारः । इन्द्रमित् इन्द्रमेव । बृहत् ‘ त्वामिद्धि हवामहे ’ (ऋ. सं. ६. ४६. १) इत्यस्यामृचि उत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्ना । अनूषत स्तुतवन्तः । अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः । अर्केभिः ऋग्यजुर्मन्त्रैः । इन्द्रम् एव अनूषत । ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते । वाणीः वाग्भिर्यजूरूपाभिः । इन्द्रम् एव अनूषत । अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम्—‘ अर्को मन्त्रो भवति

१. ग-य-विशेषस्तुच्यते । २. च-छ-फ-य-तृचोऽनुरूपितः; ण-तृचो निरूपितः । ३. ग-घ-च-छ-ण-य-श-इन्द्रम् ।

यदेवेनार्चन्ति' (निरु. ५. ४) इति । ' श्लोकः ' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु ' वाशी वाणी ' (नि. १. ११. १२) इति पठितम् ॥ गाथिनः । ' उपिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ' (उ. सू. २. १६१) इति गायतेः थन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । गाथा एषां सन्तीति गाथिनः । ' व्रीह्यादिभ्यश्च ' (पा. सू. ५. २. ११६) इति इनिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । स च सति शिष्टः । बृहत् बृहता । तृतीयैकवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति लुक् । ' ण्वपठृहन्महज्जगच्छतृवच्च ' (उ. सू. २. २४१) इत्यन्तोदात्तो निपातितः । अर्केभिः । ' अर्च पूजायाम् ' । अर्च्यन्ते एभिः इति अर्का मन्त्राः । ' पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' (पा. सू. ३. ३. ११८) इति घः । ' चजोः कु घिण्यतोः ' (पा. सू. ७. ३. ५२) इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐशादेशो न भवति । अर्काः स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां सन्तीति अर्किणः । वाणीः । ' वृषादीनां च ' (पा. सू. ६. १. २०३) इत्याद्युदात्तः । ' दीर्घाज्जसि च ' (पा. सू. ६. १. १०५) इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य ' वा छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. १०६) इति विकल्पितत्वात् दीर्घत्वम् । तृतीयार्थे प्रथमा । अनूपत । ' णु स्तुतौ ' । ' णो नः ' (पा. सू. ६. १. ६५) इति नत्वम् । लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । झस्य अदादेशः (पा. सू. ७. १. ५) । सिचः इडभावः उकारस्य दीर्घत्वं च छान्दसम् । धातोः कुटादित्वात् सिचो डित्वेन (पा. सू. १. २. १) गुणाभावः (पा. सू. १. १. ५) ॥

इन्द्र इद्वर्योः सचा संमिश्र आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्मिश्रः । आ । वचः । युजा । इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्र इत् इन्द्र एव इद्वर्योः हरिनामकयोरभ्वयोः सचा सह युगपत् आ संमिश्रः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता । कीदृशोहर्योः । वचोयुजा । इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयम् इन्द्रः वज्री वज्रयुक्तः हिरण्ययः हिरण्यैः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हर्योः । हरतः इति हरी । इन् । निस्वादाद्युदात्तः । ' सचा सह ' (निरु. ५. ५) इत्युक्तम् । संमिश्रः । मिश्रणं मिश्रः । मिश्रयतेर्घञ् (पा. सू. ३. ३. १८) । सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिश्रः । लृत्वं छान्दसम् । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वचोयुजा । वचसा युज्येते इति वचोयुजौ । तयोः षष्ठीद्विवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति आकारादेशः । युज्शब्दो धातुस्वरेणान्तोदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । ' अत इनिठनैः ' (पा. सू. ५. २. ११५) प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ' ऋऽयवास्ऽयवास्त्रमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. १७५) इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेण उदात्तः । पूर्वेण अनुदात्तेन सह ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्य रोहयदिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२दीर्घाय प्रौढाय निरन्तराय ^३चक्षसे दर्शनाय ^४दिवि शुलोके ^५सूर्यम् ^६आ
^७रोहयत् । पुरा वृत्रासुरेण जगति यत् आपातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्धयर्थमादित्यं शुलोके
स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यः ^८गोभिः स्वकीयरश्मिभिः ^९अद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगत् ^{१०}वि ^{११}प्रेरयत्
विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा इन्द्रः एव गोभिः जलैर्निमित्तभूतैः अद्रिं मेघं
व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् । पञ्चदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु 'खेदयः किरणाः गावः' (नि. १.
५. ३) इति पठितम् । त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामसु 'अद्रिः प्रावा' (नि. १. १०. १) इति पठितम् ॥
दीर्घाय । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ. सू. ४. ६९८) इति
असुन् । बहुलप्रहणात् ख्याजादेशाभावः । निस्वादाद्युदात्तः । सूर्यम् । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । 'षू
प्रेरणे' । 'धात्वादेः षः सः' । 'राजसूयसूर्यं' (पा. सू. ३. १. ११४) इत्यादिना क्यप्प्रत्ययः, तस्य
रुडागमश्च निपात्यते । स्यापः किस्वाद्गुणाभावः । पिस्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । रोह-
यत् । रुहेः ण्यन्तात् लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्ययोगेऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यङ्भावो निघा-
तश्च । दिवि । 'ऊङिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अद्रिम् । 'अदिशदिभृशुभिभ्यः क्रिन्' (उ. सू. ४. ५०५) इति क्रिन्प्रत्ययः । अदन्ति पशवस्तृणादिकमत्र इति अद्रिः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ।
प्रेरयत् । 'ईर गतौ' । ण्यन्तात् लङ् । निघातः ॥

इन्द्रं वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उग्रं उग्राभिरूतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्रं । वाजेषु । नः । अव । सहस्रप्रधनेषु । च । उग्रः । उग्राभिः । उतिभिः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्वम् ^३उग्राभिः अप्रधृष्याभिः ^४उतिभिः अस्मद्विषयरक्षाभिः ^५वाजेषु
युद्धेषु ^६नः अस्मान् ^७अव रक्ष । तथा ^८सहस्रप्रधनेषु ^९च । सहस्रसंख्याकगजाभ्यादिलाभयुक्तेषु महा-
युद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजेषु । 'वृषादीनां च' (पा. सू. ६. १. २०३) इत्याद्युदात्तत्वम् । नोऽव । नसः
सकारस्य रुत्वोत्पत्तये 'प्रकृत्यान्तःपादम्' (पा. सू. ६. १. ११५) इति प्रकृतिभावो न भवति
'अव्यपरे' इति निषेधात् । अव । 'अव रक्षणे' । 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेषु
च अव इति अध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अव इति क्रियायाः 'चवायोगे प्रथमा'
(पा. सू. ८. १. ५९) इति निघातनिषेधः प्राप्तः, तथापि वाजेषु इत्यत्र सकारस्य लुप्तत्वात् 'चादिलोपे
विभाषा' (पा. सू. ८. १. ६३) इति निषेधस्य विकल्पितत्वाद्वा निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः
'कर्दमादीनां च' (फि. सू. ५९) इति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । उग्रः । 'उच्च समवाये' । चस्य गः । 'ऋज्रेन्द्रा' (उ. सू. २. १८६) इति रन् ।
व्यस्ययेनान्तोदात्तः । उतिभिः । 'उतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तः ॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे । युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ५ ॥

^१वयम् अनुष्ठातारः ^२महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ^३इन्द्रं ^४हवामहे आह्वयामः । ^५अर्भे अर्भके
स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सति ^६इन्द्रं ^७हवामहे । कीदृशमिन्द्रम् । ^८युजं सहकारिणं समाहितं वा
^९वृत्रेषु शत्रुषु ध्वजकर्मविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय ^{१०}वज्रिणं वज्रोपेतम् ॥ महाधनकस्यो वज्रि

संप्रामनामसु पठितस्तथापि महत् धनम् अत्र संप्रामे इति बहुव्रीहित्वे सति अन्तोदात्तवासिद्धेः नात्र तत् गृहीतम् । महाधने । महच्च तद्धनं चेति 'समासस्य' (पा. सू. ६. १. २२३) इत्यन्तोदात्तः । अर्मे । 'अर्तिगृभ्यां भन्' (उ. सू. ३. ४३२) । निश्वादाद्युदात्तः । हवामहे । 'ह्वेष् स्पर्धायां शब्दे च' । निश्वात् कर्त्रभिप्राये (पा. सू. १. ३. ७२) आत्मनेपदम् । लटः स्थाने महिङ् (पा. सू. ३. ४. ७८) । 'टित आत्मनेपदानाम्' (पा. सू. ३. ४. ७९) इति टेः एत्वम् । कर्तरि शप् (पा. सू. ३. १. ६८) । 'ह्वः संप्रसारणम्' (पा. सू. ६. १. ३२) इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । परपूर्वत्वम् । गुणावादेशौ । 'अतो दीर्घो यजि' (पा. सू. ७. ३. १०१) इति दीर्घत्वम् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । युजम् । 'युज समाधौ' इत्यस्य क्तिप् । 'युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति नुम् न भवति । स हि युजेः इति निर्देशात् इकाररहितस्य न भवति । 'अनित्यमागमशासनम्' (परिभा. ९३. २) इति वा 'युजिर् योगे' इत्यस्यापि नुम् न भवति । वृत्रेषु । 'वृत्तु वर्तने' । प्रतिकूलतया वर्तन्ते इति वृत्राणि शत्रुकुलानि । 'स्फायितञ्चि' (उ. सू. २. १७०) इत्यादिना रक्प्रत्ययः । किष्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणम् । 'अत इनिठनौ' (पा. सू. ५. २. ११५) इति इनिः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ १३ ॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्रादावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

हे सत्रादावन् अस्मद्भीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अतो व्रीह्यादिनिष्पत्यर्थं हे वृषन् वृष्टि-
प्रदेन्द्र नः अस्मदर्थम् अमुं दृश्यमानं चरुं मेघम् अपा वृधि उद्घाटय । तथैव अस्मभ्यम् अस्मदर्थम्
अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यत् अस्माभिर्ग्राह्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽ-
स्मद्विषये कदाचिदपि अप्रतिस्खलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह—'अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रति-
स्खलितो वा' (निरु. ६. १६) इति ॥ वृषन् । आमन्त्रितनिघातः । अमुम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-
दात्तः । चरुम् । चरतीति चरुः । 'भृशृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः' (उ. सू. १. ७) इति
उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् । सत्राशब्दः सहार्थे । अभिमतफलजातं सकलं सह
ददातीति सत्रादावा । 'आतो मनिन्कनिञ्चनिपश्च' (पा. सू. ३. २. ७४) इति वनिप् । 'आमन्त्रि-
तस्य च' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तत्वम् । पादादित्वाच्च निघातः । अप । 'निपातस्य
च' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । 'वृष् वरणे' । लोटः सिप् ।
तस्य 'सेर्हपिच्च' (पा. सू. ३. ४. ८७) इति हिः । 'स्वादिभ्यः श्नुः' (पा. सू. ३. १. ७३) ।
तस्य 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुक् । 'श्रृशृणुपृकृभ्यश्छन्दसि' (पा. सू. ६.
४. १०२) इति हेर्धिरादेशः । तस्य ङिष्वात् पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यम् । अस्मच्छ-
ब्दात् 'भ्यसो भ्यम्' (पा. सू. ७. १. ३०) इति भ्यमादेशः । 'शेषे लोपः' (पा. सू. ७. २. ९०)
इति दकारलोपः । 'बहुवचने मल्येत्' (पा. सू. ७. ३. १०३) इति एत्वं न भवति । 'अङ्गवृत्ते
पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' (पा. म. ७. १. ३०) इत्युक्तम् । प्रातिपदिकस्वरेण स्म इत्यकार उदात्तः ।
'भ्यसोऽभ्यम्' इति अभ्यमादेशपक्षे 'शेषे लोपः' इति मपर्यन्तशेषस्य अद्शब्दस्य लोपः । तदा
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमः आदेः अकारस्योदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. १६१) । अप्रतिष्कृतः
केनचिदप्रतिशब्दितः । 'कुङ् शब्दे' । 'निष्ठा' (पा. सू. ३. २. १०५) इति कर्मणि कप्रत्ययः ।
प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात् सुडागमः (पा. सू. ६. १. १५७) । सुषामादेराकृति-
गणत्वात् क्वम् (पा. सू. ८. ३. ९८) । नञ्समासेऽभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥७॥

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न । विन्धे । अस्य । सुऽस्तुतिम् ॥७॥

तुञ्जेतुञ्जे तस्मिन्स्तस्मिन् फलदातरि देवान्तरे वधे वस्तोमाः स्तोत्रविशेषाः उत्तरे उत्कृष्टाः सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणः वज्रयुक्तस्य अस्य इन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विन्धे न विन्दामि । इन्द्रस्यात्यन्तगुणबाहुल्येन देवान्तरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्यासा-नीत्यर्थः । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—‘तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः’ (निरु. ६. १७-१८) इति ॥ तुञ्जेतुञ्जे । तुञ्जतिर्दान-कर्मा इत्युक्तम् । ततः कर्तरि पचाद्यच् (पा. सू. ३. १. १३४) । ‘चितः’ (पा. सू. ६. १. १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘नित्यवीप्सयोः’ (पा. सू. ८. १. ४) इति द्विर्भावः । ‘तस्य परमाच्चेडितम्’ (पा. सू. ८. १. २) इति द्वितीयस्याच्चेडितसंज्ञा । ‘अनुदात्तं च’ (पा. सू. ८. १. ३) इत्यनुदात्तत्वम् । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु ‘दाने दाने’ इत्यर्थतो व्याख्यानम् । उत्तरे । ‘तृ-प्लवनतरणयोः’ । भावे ‘ऋदोरप्’ (पा. सू. ३. ३. ५७) । उच्छब्द उत्कृष्टवचनः । उत्कृष्टः तरो यस्येति बहुव्रीहिः । उच्छब्दो ‘निपाता आद्युदात्ताः’ (फि. सू. ८०) इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः । ‘अर्तिस्तुसु’ (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना स्तोमशब्दो मनन्तो निस्वा-दाद्युदात्तः । विन्धे । ‘विद्धु लभे’ । लट् । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । उत्तमैकवचनमिद् (पा. सू. ३. ४. ७८) । ‘तुदादिभ्यः शः’ (पा. सू. ३. १. ७७) । ‘शे मुचादीनाम्’ (पा. सू. ७. १. ५९) इति नुम् । दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेशो इदमोऽश् (पा. सू. २. ४. ३२) । शिवात् सर्वादेशोऽनुदात्तः । सुष्टुतिम् । ‘ष्टु स्तुतौ’ । ‘धात्वादेः षः सः’ इति सत्वम् । ‘स्त्रियां क्तिन्’ (पा. सू. ३. ३. ९४) इति भावे क्तिन् । सु इति उदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः (पा. सू. २. २. १८) । ‘उपसर्गास्तुनोति’ (पा. सू. ८. ३. ६५) इत्यादिना षत्वम् । अत्र अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तात्वं बाधित्वा ‘गतिकारकोपपदाकृत्’ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘तादौ च निति कृष्यतौ’ (पा. सू. ६. २. ५०) इत्यनन्तरस्य गतिसंज्ञकस्य सोः एव उदात्तत्वेन भवितव्यम् । तच्च ‘मन्क्तिन्-व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः’ (पा. सू. ६. २. १५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । तथा च ‘सुह्रवां सुष्टुती हुवे’ (ऋ. सं. २. ३२. ४), ‘वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम्’ (ऋ. सं. ८. ७५. ६), ‘यास्ते राके सुमतयः’ (ऋ. सं. २. ३२. ५) इत्यादौ अन्तोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु ‘मन्क्तिन्’ इत्यादौ वृत्तौ उक्तं तथैव तच्च घटते इति लक्ष्यते । तत्र हि ‘कारका-हत्तश्रुतयोरेवाशिषि’ (पा. सू. ६. २. १४८) इत्यतः ‘कारकात्’ इत्यनुवृत्तेः ‘पाणिमिकृतिः’ इत्यादावेव ‘मन्क्तिन्’ इत्यादिसूत्रमित्युक्तम् । ‘कारकादित्येव । प्रकृतिः प्रहृतिः’ (का. ६. २. १५१) इति च प्रत्युदाहृतम् । स्यादेतत् । स्तुयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना करणभूता ऋक् अभिधीयते । सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावात् ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ (पा. सू. १. ४. ५९) इत्युक्ता उपसर्गसंज्ञा

१. च-छ-थ-फ-श-भ्याख्यातम् । २. त-°प्रकृतिस्वरत्वेन । ३. ग-घ-च-छ-ण-य-श-तदपवादेन । ४. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-य-°दात्तेन । ५. छ-ण-य-‘तथा च’ नास्ति । ६. त-धात्वर्थविशेषणम् ।

न. स्थात् । तथा च ' उपसर्गात्सुनोति सुवति° ' इत्यादिना षत्वं न स्यात् । ननु किना करणमभिधीयते । क्रियासाधनं च करणम् । तथा च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणान्तर्गत-
क्रियाप्राप्त्यागदुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्ताः तं प्रति उपसर्गसंज्ञकाः (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति करोत्यर्थमेव प्रति सोरूपसर्गता, न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीयस्य षत्वं न स्वादेव । ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करण-
नपि शोभनमेवेति । एवं च स्तुधात्वर्थसंबन्धात् तं प्रति उपसर्गत्वेन षत्वमपि भविष्यति । तद्वारा करण-
विशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि सुशब्दो भविष्यतीति वृथविरोधेनैव मन्किनादिसूत्रस्य सुष्टुतिशब्दो
विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे किन् प्रत्युदाहतेति । न । तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वम् । करणे
किन्नुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापि इति तत्प्रत्युदाहर-
णोपपत्तिरिति । सुष्टुतिरित्यत्र पुनः किनाभिधेयकरणपर्यन्तं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्यु-
दाहरणतेति । न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः, उत श्रुत्या एकं विक्षिन्नद्वि-
अर्थोदितरद्विती । यदाप्युभयपरत्वं तदापि किं यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रतिविशेष्यं विशेषण-
पदावृत्तिरिति प्रसङ्गः । द्वितीये विरम्यव्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापारः कस्यचित्
दृष्टः इष्टो वा । अतो न श्रुत्या उभयपरत्वम् । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यम्, अपरत्र तु अर्थादिति । तत्र
धात्वर्थसंबन्धस्य आधिक्ये षत्वासिद्धिः । प्रत्ययार्थसंबन्धस्य आधिक्ये 'मन्किन्' इत्यादिस्वरासिद्धिः ।
आधिक्येनापि कारकसंबन्धोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या
धात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापि प्रशब्दस्वार्थात् तत्करणसंबन्धः केन वारयितुं शक्यते इत्येषा दिक् । अत इह
प्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरस्वाप्तीकरणेन स्वरः सिध्यतु षत्वं तु छान्दसमस्तु । शोभना स्तुतिर्वस्यामिति बहुव्री-
हिर्वा भवतु । एवं च ' नमसुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तं भविष्यति । अथवा सुष्टु स्तुवन्तीति सुष्टुतय
इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यन्ते । ' किञ्चकौ च संज्ञायाम् ' (पा. सू. ३. ३. १७४) इति
किञ्चप्रत्यये सति किञ्चादन्तेवाप्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन किञ्चा कथमभि-
धानमिति वाच्यम् । काष्ठानि पचन्तीतिवत् तासामपि स्वव्यापारप्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

वृषा यूथेव वंसमः कृष्टीरियत्योर्जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्रः । ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीः मनुष्यान् इयति प्राप्नोति ।
कीदृश इन्द्रः । ईशानः समर्थः । अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । थाप्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य
इष्टान्तः । वंसगः वज्रनीचगतिर्दृषभः । यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । ' कनिन्युवृषि-
सक्षिभिराजिषुप्रतिदिबः ' (उ. सू. १. १५४) इति वर्षितेः कनिन्प्रत्ययः । किञ्चाद्गुणाभावः ।
मित्रवत्प्राप्तुवातः । यूथा इव । युवन्ति मिथीभवन्तीति यूथानि । ' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' ।
' सिधपुष्टमूथयूथप्रोधाः ' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । निपातनादीर्घत्वम् ।
प्रत्ययस्वरस्येन आकार उवाचः । ' शोभन्वसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. ७०) इति लुक् । ' इवेन
किञ्चादन्तेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ' (पा. सू. २. १. ४. २) इति समासेऽपि स एव

१. श-तथा च सति । २. छ-ण-य-धात्वर्थसंबन्धात् । ३. च-फ-अपरमर्थादिति । ४. च-
छ-ण-य-धात्वर्थसंबन्धात् । ५. च-छ-ण-य-फ-श-कर्मचित् । ६. च-छ-ण-फ-करणसंबन्धः । ७.
च-फ-वाचनावन्

स्वरः । वंसगः । पृषोदरादिवात् अभिमतस्वरस्वरसिद्धिः (पा. सू. ६. ३. १०९) । कर्षन्तीति कृष्टयः । 'क्लिप्तौ च संज्ञायाम्' इति क्लिप् । चित्वादन्तोदात्तः । इयति । 'क्त् सृ गतौ' । तिप् । शपः श्लुः । 'श्लौ' (पा. सू. ६. १. १०) इति द्विर्भावः । अभ्यासस्य उरक्त्वहस्तादिशेषौ (पा. सू. ७. ४. ६६; ६०) । 'अर्तिपिपत्योश्च' (पा. सू. ७. ४. ७७) इति अकारस्य इकारः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' (पा. सू. ६. ४. ७८) इति इयङ्गवेत्तः । अङ्गस्य गुणो रपरत्वम् । ओजसा । 'उज्जैर्बलोपश्च' (उ. सू. ४. ६३१) इत्यसुन् तत्संनियोगेन बकारलोपः । लृक्पञ्चगुणः (पा. सू. ७. ३. ८६) । निष्वादाद्युदात्तः । ईशानः । 'ईश ऐश्वर्ये' । लटः शानच् । 'अदिगृ-
तिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुक् । 'चितः' इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा अनु-
दात्तेवात् लसार्धधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः । 'कु शब्दे' ।
कर्मणि क्तः । पारस्करादिवात् सुडागमः (पा. सू. ६. १. १५७) । लुचामादिवात् क्वम् (पा. सू. ८. ३. ९८) । नञ्संमासः । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति । इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः इन्द्रः स्वयम् । एकः एव । चर्षणीनां मनुष्याणाम् । इरज्यति इष्टे; तथा वसूनां घमात्वा इर-
ज्यति स इन्द्रः । पञ्च निषादपञ्चमानां । क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः ।
'इप् गतौ' । 'इण्भीकापाशलयतिमर्चिभ्यः कन्' (उ. सू. ३. ३२३) इति कन् । बाहुलकात्
कलोपाभावः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । चर्षणीनाम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'अन्तोदात्तात्'
इत्यनुवृत्तौ 'नामन्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. १. १७७) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसूनाम् ।
'निच्' इत्यनुवृत्तौ 'शृस्त्वृस्निहित्रप्यसिबसिहनिहितिदिबन्धिभमनिभ्यश्च' (उ. सू. १. १०) इति
उपत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । इरज्यति । कण्ठादिषु 'इरज् ईर्ष्यायाम्' । अत्र ऐश्वर्यार्थः ।
'कण्ठादिभ्यो यक्' (पा. सू. ३. १. २७) । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । पञ्च । 'पचि व्यक्तीकरणे' ।
'पंचेश्च' इति कनिच् । निष्वादाद्युदात्तः । क्षितीनाम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'नामन्यतरस्याम्'
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आश्विनं शंसिष्यन् । इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इति जुहुयात् । 'संस्थितेष्वश्विनाथ स्तुवते' इति
खण्डे 'वण्महौ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति सूत्रितम् ।
चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इत्यारम्भणीया । 'चतुर्विंशे' इत्यु-
पक्रम्य 'ऋजुवीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम् ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । विश्वतः सर्वेभ्यो । जनेभ्यः । परि उपरि अवस्थितम् । इन्द्रं । वः । युष्मद्वयं
हवामहे अङ्गवामः । अतः स इन्द्रः । अस्माकं । केवलः । असाधारणः । अस्तु । इत्येभ्योऽप्यधिकमनु-

प्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इन्द्रम् । रन्प्रत्ययान्तो निष्वादाद्युदात्तः । वः । ‘अनुदात्तं सर्वम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुवचनस्य वस्नसौ’ (पा. सू. ८. १. २१) इति वस् । विश्वतः । ‘लिति’ (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां ‘पञ्चम्याः परावध्यर्थे’ (पा. सू. ८. ३. ५१) इति विसर्जनीयस्य सत्यम् । हवामहे । ह्वेजः शपि ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यन्ते इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । ‘जनिवध्योश्च’ (पा. सू. ७. ३. ३५) इति उपधाया वृद्धभावः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्माकम् । अस्मच्छब्दोऽन्तोदात्तः । ‘शेषे लोपः’ (पा. सू. ७. २. ९०) इत्यन्तलोपपक्षे. ‘साम आकम्’ (पा. सू. ७. १. ३३) इति आकारेण एकादश उदात्तः । टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र ‘एन्द्र सानसिम्’ इत्यादिकं प्रथमं दशचं सूक्तं ‘सुरूपकृत्नुम्’ इत्यादिषु षट्सु पञ्चमम् । ऋग्वेदायस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु — महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहृत्वाशीतौ ‘एन्द्र सानसिं रयिम्’ इत्यादिके द्वे सूक्ते । पञ्चमारण्यके ‘औष्णिही तृचाशीतिः’ इति खण्डे शौनकेन सूत्रितं—‘सुरूपकृत्नुमृतय इति त्रीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । अतिरात्रे प्रथमपर्यायेऽच्छावाकशब्दे ‘एन्द्र सानसिम्’ इति सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदेन्द्र सानसिम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । दर्शयागे इन्द्रयाजिनः सांनय्यस्य अनुवाक्या ‘एन्द्र सानसिं रयिम्’ इति । ‘उक्ता देवताः’ इत्यस्मिन् खण्डे ‘एन्द्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति सूत्रितम् ॥

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सजित्वानम् । सदासहम् । वर्षिष्ठम् । उतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र उतये अस्मद्रक्षार्थं रयिं धनम् आ भर आहर । कीदृशं रयिम् । सानसिं संभजनीयम् । सजित्वानं समानशत्रुजयशीलम् । धनेन हि शूरान् भृत्यान् संपाद्य शत्रवो जीयन्ते । सदासहं सर्वदा शत्रूगामभिभवहेतुम् । वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिम् । ‘वन षण संभक्तौ’ इत्यस्मात् असिप्रत्ययो वृद्धिः अन्तोदात्तत्वं च ‘सानसिधर्णसि’ (उ. सू. ४. ५४७) इत्यादिना निपात्यते । रयिम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । सजित्वानम् । समानान् अरीन् जेतुं शीलमस्य । ‘अन्वेभ्योऽपि ङ्यन्ते’ (पा. सू. ३. २. ७५) इति कनिप् । उपपदसमासः । ‘समानस्य च्छन्दस्य-मूर्धप्रभृत्युदकेषु’ (पा. सू. ६. ३. ८४) इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । वर्षिष्ठम् । वृद्धशब्दात् ‘अतिशायने तमबिष्टनी’ (पा. सू. ५. ३. ५५) इति इष्टन् । ‘प्रियस्थिर’ (पा. सू. ६. ४. १५७) इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । इष्टनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । उतये । ‘उदात्तः’ इत्यनुवृत्तौ ‘उतियूतिजूतिसाति’ इत्यादिना क्तिन् उदात्तो निपातितः । भर । ‘इन्द्रोर्भञ्जदसि’ (पा. सू. ८. २. ३२. १) इति हकारस्य भकारः । ‘ते प्राग्धातोः’ (पा. सू. १. ४. ८०) इति धातोः प्राक् प्रयोक्तव्यस्य आहुः ‘व्यवहिताश्च’ (पा. सू. १. ४. ८२) इति छन्दसि व्यवहितप्रयोगः ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहृत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्रा शत्रून् नि रुण-
धामहै निरुद्धान् करवाम तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । त्वोतासः त्वया रक्षिता वयम् अर्वता अस्मदीयेना-
श्वेन नि रुणधामहै इत्यनुपङ्गः । पदातिर्युद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून् विनाशयाम इत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया ।
'हनस्त च' (पा. सू. ३. १. १०८) इति सुबन्ते उपपदे क्यप्; तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इति बहुलग्रहणेन
त्रिचक्रादीनां छन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानात् (पा. सू. ६. २. १९९.१) अन्तोदात्तत्वम् । नि । आख्यात-
संबन्धस्यापि नेरुपसर्गस्य 'व्यवहिताश्च' (पा. सू. १. ४. ८२) इति व्यवहितप्रयोगः । वृत्रा ।
'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. १. ७०) इति शैलोपः । नलोपः । रुणधामहै । आदसंयोगेन
पिस्वात् (पा. सू. ३. ४. ९२) 'भसोरल्लोपः' (पा. सू. ६. ४. १११) इति अकारलोपो न
भवति । पिस्वादेव च आख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य भ्रम एव उदात्तत्वं शिष्यते । नमु
'तिङ्ङितिङः' इति निघातेन भवितव्यम् । न । द्वे ह्यत्र तिङ्विभक्ती । निबिडया मुष्टया निरुण-
धामहै इत्यत्र श्रुतैको । अर्वता निरुणधामहै इत्यत्रानुपङ्गा द्वितीया । तयोः समुच्चयार्थश्चकारो
लुप्यते । तेन 'चादिलोपे विभाषा' (पा. सू. ८. १. ६३) इति प्रथमेयं तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ।
यथा 'नात्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति' (तै. सं. २. ५. ४. ३) इत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य
लोपात् तृप्यतीति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते, ददातीति द्वितीया तु निहन्यते एव । ननु तत्र द्वे
तिङ्विभक्ती श्रूयते । इह पुनरेकैव श्रुता । सैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्या श्रूयते इति द्वितीयाभावात्
कथमियं प्रथमा । न । अनुपङ्गलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् । 'पुरो-
डाशं चाधिश्चयत्याज्यं च' (तै. सं. १. ६. ९. ३-४), 'प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यं च' (तै. सं. १.
६. ९. ४) इत्यत्र हि अधिश्चयति आसादयति इति आख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोः उत्तरवाक्य-
द्वयेऽनुपङ्गमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण 'चवायोगे प्रथमा' (पा. सू. ८. १. ५९) इति निघातनिषेधो
दृष्ट इति । त्वया ऊता रक्षिताः त्वोतासः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा. सू. ७. २. ९८) इति मप-
र्यन्तस्य त्वादेशो दकारलोपश्छान्दसः, अवतेः निष्ठायामिडभावश्च । 'ज्वरस्वरस्त्रिव्यविमवासुपधायाश्च'
(पा. सू. ६. ४. २०) इति ऊद् । 'एयेधयूद्सु' (पा. सू. ६. १. ८९) इति वृद्ध्यभावश्छान्-
न्दसः । 'तृतीया कर्मणि' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः ।
'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्त ओकारः । अर्वता । अर्वति गच्छति इति अर्वा । 'अर्व
गतौ' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति वनिप्प्रत्ययः । 'नेङ्गशि कृति'
(पा. सू. ७. २. ८) इति इद्प्रतिषेधः । 'लोपो व्योर्वलि' (पा. सू. ६. १. ६६) इति
वकारलोपः । अर्वणस्त्रसावनजः' (पा. सू. ६. ४. १२७) इति तकारः । वनिपः पिस्वात्
धातुस्वर एव ॥

इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि । जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वोतासः त्वया पालिताः ^३वयं ^४घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यन्तदृढं ^५वज्रम् आयुधम्
^६आ ^७वदीमहि स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण ^८युधि युद्धे ^९स्पृधः स्पर्धमानान् शत्रून् ^{१०}सं ^{११}जयेम सम्यक्
 जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तम् । वज्रम् । ' वज्रं व्रज गतौ ' । ' ऋज्रेन्द्राग्र ' (उ. सू. २. १८६)
 इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः । घना । घनः काठिन्यम् । तदस्यातीति अर्शआदित्वात्
 अच् (पा. सू. ५. २. १२७) । चित्वादन्तोदात्तः । ' सुपां सुलुक् ' इति ङादेशः । वदीमहि ।
 ' वृदाञ् दाने ' । प्रार्थनायां लिङ् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् ' स्वरितञितः ' (पा. सू. १.
 ३. ७२) इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं महिङ् । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः (पा. सू. २. ४.
 ७५) । ' श्लौ ' (पा. सू. ६. १. १०) इति द्विर्भावः । ' लिङः सलोपोऽनन्यस्य ' (पा. सू. ७.
 २. ७९) इति सलोपः । ' आभ्यस्तयोरातः ' (पा. सू. ६. ४. ११२) इति आकारलोपः ।
 जयेम । शपः पित्वाद्बुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरात् धातुस्वर एव शिष्यते । ' छन्दसि
 परेऽपि ' (पा. सू. १. ४. ८१) इति समः परः प्रयोगः । युधि । ' युध संग्रहारे ' । संपदादि-
 त्वाद्भावे क्तिप् (पा. सू. ३. ३. १०८. ९) । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्पर्धन्ते
 इति स्पृधः । ' स्पर्ध संघर्षे ' । ' क्तिच् ' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्तिप् । ' बहुलं छन्दसि '
 इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः । अकारलोपश्च ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिः त्वया युजा वयम् । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

^१वयं कर्मानुष्ठातारः ^२शूरेभिः शौर्ययुक्तैः ^३अस्तृभिः आयुधानां प्रक्षेप्तृभिर्भटैः संयुज्येमहीति
 शेषः । हे ^४इन्द्र तादृशां भटसहितां वयं ^५युजा सहायभूतेन ^६त्वया ^७पृतन्यतः सेनामिच्छतः ^८शत्रून्
^९सासह्याम अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । ' शु श्रु गतौ ' । ' ऋन् ' (उ. सू. २. १८२) इत्यनु-
 वृत्तौ ' श्लेसिचिमीवां दीर्घश्च ' (उ. सू. २. १८३) इति ऋन् । क्तिवाद्गुणाभावः । निस्त्वा-
 दाद्युदात्तत्वम् । ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति ऐसो निषिद्धत्वात् ' बहुवचने श्लेथेत् '
 (पा. सू. ७. ३. १०३) इति एत्वम् । सहयोगे तृतीयाबलात् (पा. सू. २. ३. १९)
 वयमित्यस्मत्पदसमभिभ्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यम् । विनापि सहशब्देन ' वृद्धो यूना ' (पा. सू.
 १. २. ६५) इति निपातनादिति ह्युक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः तद्धर्मभिः तत्साधुकारिभिर्वा ।
 ' असु क्षेपणे ' । ' तृन् ' (पा. सू. ३. २. १३५) इति ताच्छील्यादिषु तृन् । निस्त्वादाद्युदात्तः ।
 ' रधादिभ्यश्च ' (पा. सू. ७. २. ४५) इति विकल्पविधानात् अयं पक्षे इडर्भावः । त्वया । ' युष्य-
 सिभ्यां मदिक् ' (उ. सू. १. १३६) । क्तिवाद्गुणाभावः । युष्मदः प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्तः ।
 तृतीयैकवचनं टा (पा. सू. ४. १. २) । ' त्वमावेकवचने ' (पा. सू. ७. २. ९७) इति मपर्यन्तस्त्व
 त्वादेशः । ' अतो गुणे ' (पा. सू. ६. १. ९७) इति पररूपत्वम् । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः ।
 युजा । ' अम्बुयुजिक्कुन्वां च ' (पा. सू. ३. २. ५९) इति क्तिन् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 सासह्याम भुक्तं पुनः पुनः सहेमहि । ' बह मर्षणे ' । ' धात्वादेः षः सः ' । ' धातोरेकाचो हलादेः

१. इ-निपातितः । २. त-' मदिक् ' नास्ति । ३. त-जयेम । जि जये । ४. ठ-तादृश-
 भटसहिताः । ५. च-छ-ठ-ण-थ-फ-श शुषिचिमीनाम् । ६. ठ-° त्यस्मदा समभिः । ७. च-त-फ-
 ' इडभावः ' इत्यस्यानन्तरं ' वस्तुतस्तु ख(र)धादावभावात् तृन्तृचौ शंसिश्वादिभ्य इत्स्वनेन अनिट् तृन् ।'

क्रियासमभिहारे यङ् ' (पा. सू. ३. १. २२) । ' यङोऽचि च ' (पा. सू. २. ४. ७४) इति लृक् । ' सन्यङोः ' (पा. सू. ६. १. ९) इति द्विर्भावः । हलादिशेषः (पा. सू. ७. ४. ६०) । ' दीर्घोऽ-
कितः ' (पा. सू. ७. ४. ८३) इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदम् अदादिबद्धद्रष्टव्य-
मिति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवद्भावात् लृक् । ' नित्यं क्तितः ' (पा. सू. ३. ४. ९९) इति अन्त्यसकारलोपः । ' यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिङ् ' (पा. सू. ३. ४. १०३) इति
यासुद् । ' लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वात् यासुद् एव
उदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वात् न निघातः । पृतन्यतः । योद्धुं पृतनामात्मन इच्छतः । ' सुप आत्मनः
क्यच् ' इति क्यच् । ' सनाद्यन्ता धातवः ' (पा. सू. ३. १. ३२) इति धातुसंज्ञायां ' सुपो धातुप्रातिपदि-
कयोः ' (पा. सू. २. ४. ७१) इति सुपो लृक् । ' क्यचि च ' (पा. सू. ७. ४. ३३) इत्यनुवृत्तौ ' क्य-
ध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ' (पा. सू. ७. ४. ३९) इति आकारलोपः । पृतन्यधातुः चित्त्वादान्तोदात्तः ।
उपरि लटः शस्त्रादेशः । कर्तरि शप् । पिश्वदनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसावंधातुकस्वरेण उदात्तेन सह
' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इति पृतन्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्य ' अन्तोदात्तात् ' (पा. सू. ६. १. १६९) इत्यनुवृत्तौ ' शतुरनुमो नद्यजादी ' (पा. सू. ६. १. १७३) इत्युदात्तत्वम् ॥

म॒ह्यं इन्द्रः पर॒श्च नु म॒हित्वमस्तु व॒ज्रिणे । द्यौर्न प्रथि॒ना शवः ॥ ५ ॥

म॒हान् । इन्द्रः । परः । च । नु । म॒हि॒ऽत्वम् । अस्तु । व॒ज्रिणे । द्यौः । न । प्रथि॒ना । शवः ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२महान् शरीरेण प्रौढः ^३परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि । ^४नु किञ्च ^५वज्रिणे वज्रयुक्ताये-
न्द्राय ^६महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदा ^७अस्तु । स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् ।
किञ्च । ^८द्यौर्न द्युलोक इव ^९शवः बलमिन्द्रस्य सेनारूपं ^{१०}प्रथिना प्रथिम्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति
शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता । नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु ' नु मधु ' (नि. २.
१५. १) इति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावात् निपातत्वेन अनेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र
गृहीतः । नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमार्थश्चेति द्विविधः । येन पदेनान्वी-
यते तस्मात् पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थ उपरिष्ठात् प्रयुज्यमान उपमार्थः । तथा च यास्क उदाहरति—
' उभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न
सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते ' (निरु. १. ४) इति । अत्रोपमैववाचिनो
द्युशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वात् उपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु ' ओजः पाजः शवः '
(नि. २. ९. ३) इति पठितम् ॥ महान् इति नकारस्य संहितायां ' दीर्घादिति समानपादे ' (पा.
सू. ८. ३. ९) इति रूढम् । ' आतोऽटि नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ३) इति पूर्वस्य आकारस्य
अनुनासिकः । ' भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ' (पा. सू. ८. ३. १७) इति यकारः । तस्य लोपः (पा.
सू. ८. ३. १९) । तस्यासिद्धत्वात् (पा. सू. ८. २. १) स्वरसंधिर्न भवति । महेः ' इन् ' (उ. सू. ४. ५५७) इति औणादिक इन् । महेर्भावो महित्वम् । त्व इति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स
एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्यौः । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ' गीतो
णित् ' (पा. सू. ७. १. ९०) इति विभक्त्येणित्वात् ' अघो णिति ' (पा. सू. ७. २. ११५)

१. च-फ-संयुज्यतामिति; छ-सुयुज्यतामिति । २. च-त-फ-श-उपमानार्थः । ३. ट-अतः अत्रोप° ।

४. च-फ-उपमानार्थः ।

इति वृद्धिः आन्तरतम्यात् उदात्तैव भवति । प्रथिना प्रथिम्ना । पृथोर्भाव इत्यर्थे 'पृथ्वादिभ्य इम-
निज्वा' (पा. सू. ५. १. १२२) इति इमनिच् । ' र ऋतो ह्लादेर्लघोः ' (पा. सू. ६. ४. १६१)
इति ऋकारस्य रभावः । ' तुरिष्ठेमेयःसु ' (पा. सू. ६. ४. १५४) इत्यनुवृत्ता ' टेः ' (पा. सू.
६. ४. १५५) इति टिलोपः । प्रथिमन्शब्दः चित्त्वादन्तोदात्तः । तृतीयैकवचने भत्वात् ' अलोपोऽनः '
(पा. सू. ६. ४. १३४) इति अकारलोपः । छान्दसो मकारलोपः । ' अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः '
(पा. सू. ६. १. १६१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः । ' नद्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू. २६)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

सम्ऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनितौ । विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

१ये १नरः पुरुषाः १समोहे संग्रामे १तोकस्य अपत्यस्य १सनितौ १वा लाभे वा १आशत व्यासवन्तः ।
इन्द्रं स्तुत्येति शेषः । १वा अथवा १विप्रासः मेधाविनः १धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तः आशत ते सर्वे
लभन्ते इत्यध्याहारः । ' रणः ' इत्यादिषु पठ्यत्त्वारिंशत्संग्रामनामसु 'समोहे समिथे' (नि. २. १७.
२५) इति पठितम् । पञ्चदशस्वपत्यनामसु 'तुक् तोकम्' (नि. २. २. २) इति पठितम् ॥ समोहे ।
प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा । 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । आशत । 'अशू
व्याप्तौ' । छान्दसः च्लेलोपः । आडागम उदात्तः (पा. सू. ६. ४. ७२) । सति झिष्टत्वेन स एव शि-
ष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ । स्त्रियां क्तिन् । 'तितुन्नेष्वग्रहादीनाम्' (पा. सू. ७. २. ९. १) ।
निगृहीतिः निपठितिः इतिवत् इडागमः । विप्रासः । 'ऋग्नेन्द्र' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना विप्र-
शब्दो रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । धियायवः । ' धि धारणे ' । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमर्थजातम्
अनया इति धिया प्रज्ञा । तामात्मन इच्छन्तीति क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' (पा. सू. ३. २. १७०)
इति उपत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्रइव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव । पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

१यः १कुक्षिः अस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः १सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता स कुक्षिः १समुद्र-
इव १पिन्वते वर्धते । सेचनार्थो धातुः औक्षित्येन वृद्धिं लक्षयति । १काकुदः मुखसंबन्धिन्यः १उर्वीः
बह्वयः १आपो १न जलानीष । जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः
सोमपूरितो न शुष्यतीत्यर्थः । यद्यपि 'श्लोकः' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु 'काकुत् जिह्वा'
(नि. १. ११. २८) इति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्धयर्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते ।
संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्र छान्दसो लोपो द्रष्टव्यः ॥ सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो
धातुस्वरेणोदात्तः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पिच्छादनुदात्तत्वम् ।
समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादन्तोदात्तः । ' इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च '

इति प्रकृतिस्वरः । पिन्वते । 'पिवि सेचने' । 'इदितो नुम् धातोः' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुमागमः । शपः पित्वेनानुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः । उरुशब्दोऽन्तोदात्तः । 'वोतो गुणवचनात्' (पा. सू. ४. १. ४४) इति ङीप् । यणादेशः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा. सू. ६. १. १७४) इति ईकार उदात्तः । जसा सह 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति एकादेश उदात्तः । आपः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥
 'अभिष्टवषडहगतेषु उक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' एवा ह्यस्य सूनृता ' इति अनुरूप-
 स्तृचः । ' एङ्गु षु ब्रवाणि ते ' इति खण्डे ' अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः ' इत्युपक्रम्य ' एवा ह्यसि वीरयुरेवा
 ह्यस्य सूनृता ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति सूत्रितम् ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विरप्शी । गोमती । मही । पक्का । शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्य इन्द्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाक् दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थम् एवा हि एवं खलु अनन्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्शी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेश्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टान्तः । पक्का शाखा न । यथा बहुभिः पक्कैः फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतु-
 स्तद्वत् । यद्यपि महत्त्वामसु 'बाधन् विरप्शी' (नि. ३. ३. २२) इति पठितं, तथाप्यत्र मही इत्यनेन पुनस्तुतिप्रसङ्गात् अवयवार्थो गृहीतः ॥ एव । ' एवमादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोदात्तः । संहितायां ' निपातस्य च ' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शात् ' इदमोऽन्वादेशो ' (पा. सू. २. ४. ३२) इत्यादिना अन्वादेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ' ऊन परिहाणे ' । सुतराम् ऊनयति अप्रियमिति सूनृ । सा चासौ ऋता सत्या चेति सूनृता प्रियसत्या वाक् । ' परादिभ्यश्च बहुलम् ' (पा. सू. ६. २. १९९) इति ऋकार उदात्तः । विरप्शी । विक्त्रिं रपणं विरप् । ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । संपदादित्वात् भावे क्तिप् । तदेवा-
 मस्तीति विरप्शानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि सन्ति सा वाक् विरप्शिनी । ' अत इनिठनौ ' (पा. सू. ५. २. ११५) इति इनिः । ' यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति अकारलोपः । ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' (पा. सू. ४. १. ५) इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोपश्चान्दसः । सवर्ण-
 दीर्घः ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः । गावोऽस्यां सन्तीति गोमती । मतुङ्ङीपौ पित्वादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही महती । ' उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते ' शतुरनुमो नद्यजादी ' इत्यत्र ' बृहन्महत्तरूपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. १. १७३. १) इत्युदात्तत्वम् । अच्छन्दलोपश्चान्दसः । पक्का । ' दुपचष् पाके ' । ' निष्ठा ' (पा. सू. ३. २. १०२) इति कप्रत्ययः । ' पचो वः ' (पा. सू. ८. २. ५२) इति वचम् । ' चोः कुः ' (पा. सू. ८. २. ३०) इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घः ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः । शाखा । ' शाखृ श्लाखृ व्यासौ ' । पचाद्यच् । पित्वादन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेः आकृतिगणत्वात् वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे । ' दाशृ दाने ' । ' दाधान्साह्यान्मीर्वांश्च ' (पा. सू. ६. १. १२) इति निपातनात् कसौ इडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने ' यच्च

भम् ' (पा. सू. १. ४. १८) इति भसंज्ञायां ' वसोः संप्रसारणम् ' (पा. सू. ६. ४. १३१) इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । परपूर्वत्वम् । ' शासिवसिचसीनां च ' (पा. सू. ८. ३. ६०) इति प्रत्ययम् । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित्सन्ति दाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते । सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्र' वते तव 'विभूतयः' ऐश्वर्यविशेषाः 'एवा' 'हि' एवंविधाः 'खलु' । किंविधा इति तदुच्यते । 'मत्सवते मत्सदृशाय' 'दाशुषे' हविर्दत्तवते यजमानाय 'ऊतयः' त्वदीयरक्षारूपाः 'सद्यश्चित्' सन्ति । यदा कर्म अनुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय । 'वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ५. २. ३९. १) इति अस्मच्छब्दात् वतुप् । मपर्यन्तस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा. सू. ७. २. ९८) इति मादेशः । अद्भ्यश्च सहा 'अतो गुणे' (पा. सू. ६. १. ९७) इति परस्मैत्वम् । 'इन्द्रशवतुषु' (पा. सू. ६. ३. ८९) इत्यनुवृत्तौ 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति वृत्तकारस्य आकारः । सवर्णदीर्घत्वम् । वतुपः पिश्वात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । स्मरान्ते ष्वि इत्यर्थे 'सद्यः परस्परार्यैषमः' (पा. सू. ५. ३. २२) इत्यादिना निपातितम् । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चित् । 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । सन्ति । 'अस भुवि' । लट् स्थाने णि । 'होऽन्तः' (पा. सू. ७. १. ३) । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुक् । तिष्ठः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (पा. सू. १. १. ६२) इति शबकारमाभिर्य लसर्वधातुकानुदात्तत्वं न भवति । 'वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति' (परिभा. २१) इति निषेधात् । दाशुषे । गतमन्त्रे गतम् ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥ १० ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या । इन्द्राय । सोमपीतये ॥ १० ॥

'अस्य' इन्द्रस्य 'स्तोमः' सामसाध्यं स्तोत्रम् 'उक्थं' च ऋक्साध्यं शस्त्रमपि 'एवा' 'हि' एते उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । 'काम्या' कामयितव्ये 'शंस्या' ऋत्विभिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । 'इन्द्राय' 'सोमपीतये' इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमन्त्रे गतम् । काम्या । कमेर्णिङ्गत्वात् 'अचो यत्' (पा. सू. ३. १. ९७) । 'गेरनिटि' (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपः । 'तिस्वरितम्' (पा. सू. ६. १. १८५) इति स्वरिते प्राप्ते 'यतोऽनावः' (पा. सू. ६. १. २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । सुपो आदेशः । स्तोमः । 'अर्तिस्तु' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन्त्रप्रत्ययः । उक्थम् । 'यच्च परिभाषणे' । 'पातृषुदिवचिरिषिसिचिभ्यस्थक्' (उ. सू. २. ३६४) इति ऋक् । किष्वात् संप्रसारणम् । परपूर्वत्वगुणाभावात् । शंस्या । 'शंसु' स्तुतौ । 'अचो यत्' । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुपो आदेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । कृत्स्न-पञ्चमस्तित्वरे प्राप्ते व्यवहयेनाद्युदात्तत्वम् । अथवा सोमस्य पीतिर्वस्येन्द्रस्य इति सोमपीतिरिन्द्रः । 'यत्तु' प्रथमा प्रथमस्य (पा. सू. ६. २. १) इति पूर्वपदप्रत्ययस्य ॥ ॥ १६ ॥

‘इन्द्रेहि’ इत्यादिकं दशचं सूक्तं ‘सुरूपकृत्नुम्’ इत्यादिषु षष्ठम् । ऋष्यादयस्तस्य पूर्ववत् । विशेषस्तु अतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्छावाकशब्दे ‘इन्द्रेहि’ इत्यनुरूपस्तृचः । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे ‘इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महाँ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिः ।

महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

हे इन्द्र एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः अन्धसः अन्धोभिः अन्धैः मत्सि माद्य हृष्टो भव । तत ऊर्ध्वम् ओजसा बलेन महान् भूत्वा अभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भव इति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु ‘ओजः पाजः’ (नि. २. ९. १) इति पठितम् ॥ आ इहि । ‘आहुणः’ (पा. सू. ६. १. ८७) । इन्द्र एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति आङ्माङोः एकादेशस्य आङ्व्यपदेशात् ‘ओमाङोश्च’ (पा. सू. ६. १. ९५) इति पररूपम् । मत्सि माद्य । ‘मदी हर्षग्लेपनयोः’ । लोटः सिप् । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ (परिभा. ३५) इति सेहिरादेशः (पा. सू. ३. ४. ८७) न भवति । ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (पा. सू. ३. १. ६९) इति श्यन् । ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. २. ४. ७३) इति श्यनो लुक् । ‘न लुमताङ्गस्य’ (पा. सू. १. १. ६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ‘शमामष्टानां दीर्घः श्यनि’ (पा. सू. ७. ३. ७४) इति उपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्वात् धातुस्वर एष । अन्धसः । ‘अदेर्नुम् धश्च’ (उ. सू. ४. ६४५) इति असुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबहुवचनं कर्तव्यम् । निष्वादाद्युदात्तः । विश्वेभिः । ‘अशिषुषि’ (उ. सू. १. १४९) इत्यादिना क्त्वा । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ऐसादेशः ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ७. १. १०) इति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणन्ति पूरयन्तीति सोमपर्वाणः सोमरसाः । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (पा. सू. ३. २. ७५) इति वनिप् । गुगो रपरत्वम् । वनिपः पित्वात् धातुस्वर एष । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिः अभिगन्ता । ‘इष गतौ’ । ‘मन्त्रे वृष’ (पा. सू. ३. ३. ९६) इत्यादिना क्त्वा उदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । क्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ‘तितुन्नतथसिसुसरकसेषु च’ (पा. सू. ७. २. ९) इति इडागमो न भवति । अभिशब्दस्य इकारे ‘एमनादिषु पररूपं वक्तव्यम्’ (पा. सू. ६. १. ९४. ६) इति पररूपत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओजसा । ‘उब्जेर्बलोपश्च’ (उ. सू. ४. ६३१) इति असुन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रि विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने । चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईम् इत्यनर्थकः पादपूर्णाव प्रयुक्तः । हे अन्धवचनः सुते अभिषुते चमसत्ये सोमे एनं सोमम् । इन्द्राय इन्द्रायम् आ सृजत पुनरभ्युचयत । शुक्रामभ्यचमसगणे पुनरभ्युचयनम् आपस्तम्बैर्नोक्तं—

‘ होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृदुत्वा शुक्रस्थाभ्युत्थीयोपावर्तध्वमिति ’ (आप. श्रौ. १२. २३.४) इति । कीदृशम् एनम् । मन्दिं हर्षहेतुं चक्रिं साधुकरणशीलम् । कीदृशाय इन्द्राय । मन्दिने हर्षयुक्ताय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते । सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः । इम् इत्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह—‘ अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ’ (निरु. १. ९) इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे समाप्ते स्मृति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु छन्दोराहित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु छन्दोयुक्तेषु ग्रन्थेषु पादपूरणार्थाः । ते च कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थक्याय एतामृचमुदाजहार—‘ एमेन सृजता सुते । आसृजतैनं सुते ’ (निरु. १. १०) इति ॥ एनम् । इदमो द्वितीयायां ‘ द्वितीयादौःस्वेनः ’ (पा. सू. २. ४. ३४) इति एनादेशः ‘ अनुदात्तः ’ (पा. सू. २. ४. ३२) इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत । संहितायाम् ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घः । मन्दिं प्रमोदहेतुम् । ‘ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ’ । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुम् । मन्दमानं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थे ‘ हेतुमति च ’ (पा. सू. ३. १. २६) इति णिच् । ण्यन्तस्य अजन्तत्वात् ‘ अच इः ’ (उ. सू. ४. ५७८) इति इकारप्रत्ययः । ‘ णेरनिटि ’ (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने । मन्देः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंसकस्यापि व्यत्ययेन नुमागमः (पा. सू. ७. १. ७३) । चक्रिम् । ‘ डुकृञ् करणे ’ । ‘ आद्यगमहनजनः किकिनौ लिट् च ’ (पा. सू. ३. २. १७१) इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य क्त्वात् गुणाभावः । यणादेशः । लिङ्भावात् द्विवचनम् । ‘ द्विवचनेऽचि ’ (पा. सू. १. १. ५९) इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् कृशब्दो द्विरुच्यते । अभ्यासस्य उरस्व-रपरस्व-चुत्व-हलादिशेषाः । किनो निस्त्वादाद्युदात्तः । विश्वानि । विशेषः क्रन् । निस्त्वादाद्युदात्तः । अस्य चक्रये इति कृदन्तेन योगेऽपि ‘ कर्तृकर्मणोः कृति ’ (पा. सू. २. ३. ६५) इति षष्ठी न भवति । ‘ किकिनौ लिट् च ’ इति किनो लिङ्भावेन ‘ न लोकाभ्ययनिष्ठास्त्वर्थतृणाम् ’ (पा. सू. २. ३. ६९) इति निषेधात् ॥

मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सर्वनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुशिप्र । मन्दिभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सर्वनेषु । आ ॥ ३ ॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । ‘ शिप्रे हनू नासिके वा ’ (निरु. ६. १७) इति यास्केनोक्तत्वात् । तादृश हे इन्द्र मन्दिभिः हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैः मत्स्व हृष्टो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुप्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः पूज्य इत्यर्थः । तादृशेन्द्र त्वम् एषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सह आ गच्छेति शेषः ॥ ‘ मदि स्तुतिः ’ इत्यस्य लोटि ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ (परिभा. ९३. २) इति कृत्वा ‘ इदितो नुम् धातोः ’ (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुम् न भवति । अनुदात्तेत्वात् ‘ तास्यनुदात्तेऽन्विष्वपदेशात् ’ (पा. सू. ६. १. १८६) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । संहितायां ‘ ञ्यचोऽतस्तिकः ’ (पा. सू. ६. ३. १३५) इति दीर्घत्वम् । सुशिमेत्यामभिन्नतनिघातः । मन्दिभिः । गतमन्त्रे व्याख्यातम् । स्तोमेभिः । मन्त्रप्रत्ययस्य निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तम् । एषु । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिम् ॥ ४ ॥

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत । अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते ^३गिरः त्वदीयाः स्तुतीः ^४असृग्रं सृष्टवानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं ^५त्वां ^६प्रति ^७उदहासत उद्गत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरः त्वम् ^८अजोषाः सेवितवानसि । कीदृशं त्वाम् । ^९वृषभं कामानां वर्षितारं ^{१०}पतिं सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं वा । ‘पाता वा पालयि ता वा’ (निरु. ४. २६) इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृग्रम् असृजम् । ‘सृज विसर्गे’ । लङो मिप् । ‘तुदादिभ्यः शः’ (पा. सू. ३. १. ७७) । ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ७. १. ८) इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः । ‘लुङ्लङ्लङ्ङ्वडुदात्तः’ (पा. सू. ६. ४. ७१) इति अडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात् स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । ‘ओहाङ् गतौ’ । लुङ् । शस्य अदादेशः (पा. सू. ७. १. ५) । ‘च्लेः सिच्’ (पा. सू. ३. १. ४४) । अडागमो निघातश्च । अजोषाः । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । लङ्स्थास् । तुदादिभ्यः शः । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ (पा. सू. ३. ४. ११७) इत्यार्धधातुकरत्वेन ङित्वाभावात् लघूपधगुणः । थासः थकारलोपश्छान्दसः । सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वात् उदात्तः शिष्यते । वृषभम् । ‘पृषु वृषु मृषु सेचने’ । ‘अभच्’ (उ. सू. ३. ४०२) इत्यनुवृत्तौ ‘ऋषिवृषिभ्यां कित्’ (उ. सू. ३. ४०३) इति अभच्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । चित्वादन्तोदात्तः । पतिम् । ‘पा रक्षणे’ । ‘पातेर्ङितिः’ (उ. सू. ४. ४९७) । ङित्वात् टिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इन्द्र वरेण्यम् । असदित्तै विभु प्रभु ॥ ५ ॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वरेण्यं श्रेष्ठं ^३राधः धनं ^४चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधम् ^५अर्वाक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा ^६सं ^७चोदय सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत् पर्याप्तं तावत् विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ^८ते तवैव ^९असदित् अस्त्येव । तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्पर्यः । ‘मघम्’ इत्यादिषु अष्टाविंशतिधननामसु ‘रायः राधः’ (नि. २. १०. १७) इति पठितम् ॥ चोदय । ‘चुद प्रेरणे’ । ण्यन्तात् लोट् । ‘तिङ्ङितिङ्ङः’ इति निघातः । राधः । राध्नुवन्ति अनेनेति राधो धनम् । ‘सर्वधातुभ्योऽसुन्’ (उ. सू. ४. ६२८) । नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यम् । वृज ण्यः । वृषादिवादाद्युदात्तः । असत् । ‘अस भुवि’ । लोट् । तिप् । ‘इतश्च लोपः’ (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । ‘लोटोऽडाटौ’ (पा. सू. ३. ४. ९४) इति अडागमः । ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुङ् । ‘आगमा अनुदात्ताः’ (पा. म. ३. १. ३. ७.) इति अटोऽनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु । ‘भुवः’ (पा. सू. ३. २. १७९) इत्यनुवृत्तौ ‘विप्रसंभ्यो वृत्संज्ञायाम्’ (पा. सू. ३. २. १८०) इति वृत्प्रत्ययः । ङित्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः । रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥ ॥ १७ ॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे १ तुविद्युम्न प्रभूतधन १ इन्द्र १ राये धनसिद्धयर्थम् १ अस्मान् अनुष्ठातृन् १ तत्र कर्मणि १ सु १ चोदय सुहु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । १ रभस्वतः उद्योगवतः १ यशस्वतः कीर्तिमंतः ॥ तत्र । तच्छब्दात् 'सतम्यास्त्रल्' (पा. सू. ५. ३. १०) । 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्व-
स्योदात्तत्वम् । इन्द्र । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वाच्च निघातः । राये । 'ऊङिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । रभस्वतः । 'रभ रभस्ये' । रभस्यं कार्योपक्रमः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ. सू. ४. ६२८) । निषादाद्युदात्तः । मनुषः पिप्वादानुदात्तत्वम् । 'स्वादित्वसर्वनामस्थाने' (पा. सू. १. ४. १७) इति न पदत्वं 'तसौ मस्वर्थे' (पा. सू. १. ४. १९) इति भसञ्ज्ञया बाधितत्वात् ; 'आ कङारादेका संज्ञा' (पा. सू. १. ४. १) इति नियमात् । तुविद्युम्न । तुवि बहु द्युम्न धनं यस्य । षाष्टिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मनुषः । 'अस्मायामेधात्तजो विनिः' (पा. सू. ५. २. १२१) इति विनिना न बाध्यते, मनुषः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्शब्दो 'नन्विषय-
स्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । मनुषः पिप्वात् स एव शिष्यते ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेहिाक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽस्मत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।

विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्र १ श्रवः धनम् १ अस्मे १ सं १ धेहि अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । १ गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं १ वाजवत् प्रभूतेनाग्नेनोपेतं १ पृथु परिमाणेनाधिकं १ बृहत् गुणैरधिकं १ विश्वायुः कृत्स्नायु-
व्यकारणम् १ अक्षितं विनाशरहितम् ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मनुषोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिः आयुदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दात् चतुर्थीबहुवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना स्ते आदेशः । शिप्वात् सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । 'हेत्वे लोपः' (पा. सू. ७. २. ९०) टिलोप इति पक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्यलोपपक्षे 'अतो गुणे' इति परक्ये 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम् । पृथु । 'प्रथ प्रल्याने' । 'प्रथिन्नदिभस्त्वां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ. सू. १. २८) इति कुप्रत्ययः । रेकस्य संप्रसारणम् ऋकारः । परपूर्वत्वम् । कोः कित्वात् न लघूपधगुणः । श्रूयते इति श्रवो धनम् । असुन्प्रत्ययः । निषादाद्युदात्तः । बृहत् । प्रसिद्धिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्वस्मिन् धने । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'परादिच्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इति पूर्वब्रह्मन्तोदात्त-
त्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । अक्षितम् । 'क्षि क्ष्ये' इत्यस्मात् अन्तर्भूतित्यर्थान्तं कर्मणि चिह्ना । तेन व्यदर्धत्वात् 'निष्ठायामप्यदर्धे' (पा. सू. ६. ४. ६०) इति न दीर्घत्वम् । अत एव 'क्षिबो दीर्घात्' (पा. सू. ८. २. ४६) इति न निष्ठानत्वम् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अस्मे धेहि श्रमो बृहद्द्युम्नं सहस्रसातमम् । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । सहस्रसातमम् । इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहत् श्रवः महतीं कीर्तिम् अस्मे धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं द्युम्नं धनम् अस्मे धेहि । तथा ताः व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीः बहुरथोपेताः इषः अन्नानि अस्मे धेहि ॥ अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना शे आदेशः । धेहि । 'ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च' (पा. सू. ६. ४. ११९) इति एवाभ्यासलोपौ । श्रूयते इति श्रवः । असुनो निश्वादाद्युदात्तत्वम् । सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः । 'षणु दाने' । 'जनसनखन-क्रमगमो विद्' (पा. सू. ३. २. ६७) । 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा. सू. ६. ४. ४१) इति आकारादेशः । धातुस्वरेणान्तोदात्तः । पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां सन्तीति रथिन्य इति प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् । 'ऋक्षेभ्यो ङीप्' (पा. सू. ४. १. ५) । स च पिप्वा-दनुदात्तः । इषः । यौगिकत्वे धातुस्वरः; रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्तं ऋग्मियम् । होमं गन्तारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुपतिम् । गीःभिः । गृणन्तः । ऋग्मियम् । होमं । गन्तारम् । उतये ॥ ९ ॥

वसोः वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्य उतये रक्षार्थम् इन्द्रं होमं वयमाह्वयामः । किं कुर्वन्तः । गीर्भिः स्तुतिभिः गृणन्तः स्तुवन्तः । कीदृशमिन्द्रम् । वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां भार्तांरं गन्तारं यागदेशे गमनशीलम् ॥ वसोः । 'वस निवासे' । 'श्रृष्ट्वस्तिहि' (उ. सू. १. १०) इत्यादिना उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेः निश्वादाद्युदात्तः । वसुपतिम् । समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'पर्यावैश्वर्ये' (पा. सू. ६. २. १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः । 'सावेकाचः' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गृणन्तः । 'गृ शब्दे' । लटः शतृ । 'त्रयादिभ्यः भा' (पा. सू. ३. १. ८१) । शतृः 'सार्धधातुक्रमपित्' (पा. सू. १. २. ४) इति क्त्वात् 'भाभ्यस्तयोरान्तः' (पा. सू. ६. ४. ११२) इति आकारलोपः । शतृः अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋग्मियम् । ऋचो मिमंति इति ऋग्मीः, तस्युग्मियम् । 'आङ् माने शब्दे च' । 'क्लिप् च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्लिप् । 'घुमास्था' (पा. सू. ६. ४. ६६) इत्यादिना ईत्वम् । चकारस्य 'चोः कुः' । 'झलां जज्ञोऽन्ते' (पा. सू. ८. २. ३९) इति जभ्बं गकारः । द्वितीयैकवचने 'अविशुधातु' (पा. सू. ६. ४. ७७) इत्यादिना इयङादेशः । 'एरनेकाचः' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यणादेशः 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परिभा. ३५) इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण इकार उदात्तः । होम आह्वयामः । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' । लट् । तस्य अस्मदो बहुवचोऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेन अकारः । शपः 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ३४) इति ह्रः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । 'धातोः' (पा. सू. ६. १. १६२) इति ओकार उदात्तः । मिपः पिस्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारम् । 'गन्तु सृष्ट गती' । ताच्छील्ये नृन् । निश्वादाद्युदात्तः । उतये । 'उतिधूति' (पा. सू. ३. ३. ९७) इत्यादिना किन् उदात्तो निपातितः ॥

‘सवृषिभ्यां कित्’ (उ. सू. ४. ४८९) इति निप्रत्ययान्तः । किंवाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति । ‘एजृ कम्पने’ । ‘तिङ्ङित्ठः’ इति निघातः ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युक्ष्वा । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यप्रा ।

अथ । नः । इन्द्र । सोमप्राः । गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्त इन्द्र हरी त्वदीयावधौ युक्ष्वा हि सर्वथा संयोजय । अथ अबन्तरं नः अस्मदीयानां गिरां स्तुतीनाम् उपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी । केशिना स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ वृषणा सेचनसमर्थौ युवानौ । कक्ष्यप्रा । अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गादित्यर्थः ॥ युक्ष्वा । भ्रमो लोपश्छान्दसः । सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते । ‘द्व्यचोऽतस्तिङः’ (पा. सू. ६. ३. १३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् । केशिना । प्रज्ञास्तः केशा अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । ‘सुपां सुलुक्’ (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना द्विवचनस्य आकारादेशः । वृषणा । ‘पृषु वृषु मृषु सेचने’ । ‘कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विषुप्रतिदिवः’ (उ. सू. १. १५४) इति कनिन् । ‘ग्नित्यादिर्निर्णयम्’ इत्याद्युदात्तः । ‘वा षपूर्वस्य निगमे’ (पा. सू. ६. ४. ९) इति उपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा । कक्षयोर्मैवं कक्ष्यं सूत्रम् । तत् प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रा । ‘प्रा पूरणे’ । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (पा. सू. ३. २. ३) इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आकारः पूर्ववत् । अथ । ‘निपातस्य’ (पा. सू. ६. ३. १३६) इति संहितायां दीर्घः । नः । ‘अनुदात्तसर्वम्पादादौ’ (पा. सू. ८. १. १८) इत्यनुवृत्तौ ‘बहुवचनस्य वरनसौ’ (पा. सू. ८. १. २१) इति नसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्र सोमपाः । उभौ ‘आमन्त्रितस्य च’ (पा. सू. ८. १. १९) इति सर्वानुदात्तौ । गिराम् । ‘सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः’ (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिस्वाङ्गाः । अत्राशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘तादौ च विभक्तिं कृत्यतौ’ (पा. सू. ६. २. ५०) इति तुर्वाङ्गिततादिपरत्वात् गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतो न सूत्रितः । स्मार्तं तत्र विजानीयाद्विधानादिसूत्रतः ॥ ‘एहि स्तोमान्’ इति ऋगेणा सूत्रे विशेषकारेण न विनियुक्ता । साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ॥

एहि स्तोमां अभि स्वराभि गृणीह्यारुव । ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ।

ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

हे वसो निवासकारणभूत इन्द्र इहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । आगत्य च स्तोमान् उद्गातृ-
प्रयुक्तानि स्तोत्राणि अभि स्वर अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथा आध्वर्यवमभिलक्ष्य
गृणीहि शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य रुच शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानृत्विजः
प्रशंसैत्यर्थः । तत ऊर्ध्वं नः अस्माकं ब्रह्म च अन्नं च यज्ञं च अनुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह
वर्धय । साङ्गस्वसंपादनेन यज्ञं वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृद्धं कुरु । 'अन्धः' इत्यादिष्वष्टाविंशत्य-
न्ननामसु 'ब्रह्म वर्धः' (नि. २. ७. २५) इति पठितम् ॥ इहि । ' इण् गतौ ' । सेहिः । हेरपित्वेन
छिन्वात् गुणाभावः । निघातः । आडा सह गुणः ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः ।
स्तोमान् । ' अर्तिस्तुसु ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । निस्वादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन
मेहितायां नकारस्य ' दीर्घादृति समानपादे ' (पा. सू. ८. ३. ९) इति रुत्वम् । ' अतोऽटि
नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ३) इति आकारस्यानुनासिकः । ' भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ' (पा. सू. ८. ३. १७) इति यत्वम् । तस्य ' लोपः शाकल्यस्य ' (पा. सू. ८. ३. १९) इति
लोपः । तस्यासिद्धत्वात् स्वरसंधिर्न भवति । अभि । ' एवमादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्य-
न्तोदात्तः । स्वर । ' सृ शब्दोपतापयोः ' । निघातः । अभि । गतम् । गृणीहि । ' गृ शब्दे ' ।
' सेहपिच ' (पा. सू. ३. ४. ८७) इति हिः । ' क्र्यादिभ्यः आ ' । ' ई हल्यघोः ' (पा. सू. ६.
४. ११३) इति ईत्वम् । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' (पा. सू. ७. ३. ८०) इति ऋकारस्य ऋकारः ।
' ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ' (का. ८. ४. १. १) इति णत्वम् । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः ।
रुव । ' रु शब्दे ' । सेहपिच । शपि प्राप्ते व्यस्ययेन शः । तस्य छिन्वेन गुणाभावात् उवडादेशः ।
' अतो हेः ' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हेर्लुक् । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः । ब्रह्म । ' वृहि
वृद्धौ ' । ' मनिन् ' इत्यनुवृत्तौ ' वृहेरम् नलोपश्च ' ? (उ. सू. ४. ५८५) इति मनिन् ।
तत्संनियोगेन नलोपः अमागमश्च । ' मिदचोऽन्त्यात्परः ' (पा. सू. १. १. ४७) इति ऋकारस्य
त्परः । यणादेशः । मनिनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो । आमन्त्रितनिघातः । यज्ञम् । ' यज्जबिष्य
(पा. सू. ३. ३. ९०) इत्यादिना ङङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अत्र चकारद्वयश्रवणात्
इयमेव तिङ्ङिविभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुषज्यते । अतोऽनुपसर्गैव प्रथमा न श्रुता इति अश्रुतायाः ' चवायीगे
प्रथमा ' (पा. सू. ८. १. ५९) इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्लवषडहगतोक्त्येषु अच्छावाकस्य तृतीयसवने ' उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ' इत्यनुरूपसृचः ।
' एष पु ' इति खण्डे ' इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नुक्थमिन्द्राय शंस्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति सूत्रितम् ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्विधे । शक्रो यथा सुतेषु णौ ररणत्सख्येषु च ॥ ५ ॥

उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिऽसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः ।

रणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनम् उक्थं शस्त्रं शंस्यम् अस्माभिः शंसनीयम् । कीदृशायेन्द्राय ।
पुरुनिष्विधे बहूनां शस्त्राणां निषेधकारिणे । शक्रः इन्द्रः नः अस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च
सखित्वेनैव यथा येन प्रकारेण ररणत् अतिशयेन शब्दं कुर्यात् तथा शंस्यमिति पूर्वत्रान्वयः ।
अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रान् अस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसस्वित्यर्थः ॥ उक्थम् । वषेत्स्य-
कस्यय उक्तः (उ. सू. २. १६४) । प्रत्ययस्वरः । शंस्यम् । ' संसु स्तुतौ ' । ण्यन्तात् ' अघो यत् ' ।
' जेरनिष्ठी ' (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपः । तिस्वरिते प्राप्ते ' यतोऽनावः ' इत्याद्यु-

दात्तत्वम् । वर्धनम् । ' करणाधिकरणयोश्च ' (पा. सू. ३. ३. ११७) इति करणे ल्युट् । ' लिति ' इति प्रत्ययपूर्वस्य उदात्तत्वम् । पुरुनिष्पिधे बहूनां शत्रूणां निषेधकाय । ' विध गत्याम् ' । ' धात्वादेः षः सः ' । अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्रयोगः । ' क्रिप् च ' इति क्रिप् । क्रिपः सर्वापहारी लोपः । ' कुगतिप्रादयः ' (पा. सू. २. २. १८) इति समासः । निसः सकारेण इणो व्यवधानं छान्दसत्वाद्नादस्य ' उपसर्गासुनोति ' (पा. सू. ८. ३. ६५) इत्यादिना धातु-सकारस्य षत्वम् । निसः सकारस्य ' णुना णुः ' (पा. सू. ८. ४. ४१) इति षत्वम् । पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यन्तेन समासः । विधो धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । निष्पिधे इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शक्ः । ' स्फाथितञ्चिवञ्चिशकि ' (उ. सू. २. १७०) इत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । यथा । ' प्रकारवचने थाल् ' (पा. सू. ५. ३. २३) । लिस्वरेण प्रत्ययात् पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नसो नकारस्य ' नश्च धातुस्थोरुभ्यः ' (पा. सू. ८. ४. २७) इति संहितायां णत्वम् । रारणत् । ' रण शब्दार्थः ' । ' धातोरेकाचः ' (पा. सू. ३. १. २२) इति यङ् । ' यङोऽचि च ' (पा. सू. २. ४. ७४) इति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भावः (पा. सू. ६. १. ९) । हलादिशेषः । ' दीर्घोऽकितः ' (पा. सू. ७. ४. ८३) इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन ' सनाद्यन्ता धातवः ' (पा. सू. ३. १. ३२) इति धातुसंज्ञायां ' लिङर्थे लेट् ' (पा. सू. ३. ४. ७) इति हेतुहेतु-मन्त्रावलक्षणे लिङर्थे (पा. सू. ३. ३. १५६) लेट् । अत्र हि इन्द्रकर्तृकं रारणनम् उक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेट्स्तिप् । ' इतश्चलोपः परस्मैपदेषु ' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । ' लेटोऽडाटौ ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इति अडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदम् अदादिवच ऋष्ट्यम् इति अदादिवद्भावात् ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति प्राप्ते लुक् ' बहुलं छन्दसि ' इति निषेधात् । शपोऽनुदात्तत्वात् धातोः अन्तोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात् तत्र परतो विधीयमानम् ' अभ्यस्तानामादिः ' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । न च ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः । अत्र यथाशब्दयोगेन ' यावद्यथाभ्याम् ' (पा. सू. ८. १. ३६) इति निषेधात् । ' चवायोगे प्रथमा ' इति वात्र निघातो न भविष्यति । अत्र ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु च इति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षया इयं प्रथमा तिङ्ङविभक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । ' कर्मणि च ' (पा. सू. ५. १. १२४) इत्यनुवृत्तौ ' सख्युर्यः ' (पा. सू. ५. १. १२६) इति सखिशब्दात् यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां ' यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति इकार-लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये । स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । सखित्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्ये ।

सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥

१ सखित्वे निमित्तभूते सति २ तमित् तमेवेन्द्रम् ३ ईमहे प्राप्नुमः । तथा ४ राये धनार्थं ५ तम् ईमहे । तथा ६ सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं ७ तम् ईमहे । ८ उत अपि च ९ शक्रः शक्तिमान् १० सः ११ इन्द्रः १२ नः अस्मभ्यं १३ वसु धनं १४ दयमानः प्रयच्छन् १५ शक्रत् अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदश-

याच्चाकर्मसु 'ईमहे यामि' (नि. ३. १९. १) इति पठितम् । तदनुसारेण इन्द्रं याचामहे इति व्याख्येयम् ॥
 सख्युर्भावः सखिस्त्वम् । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (पा. सू. ५. १. ११९) इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ।
 ईमहे । 'ईङ् गतौ' । ङित्वात् आत्मनेपदम् (पा. सू. १. ३. १२) । 'दिवादिभ्यः श्यन्' ।
 'बहुलं छन्दसि' इति श्यनो लुक् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । राये । 'ऊङिदम्' ।
 इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितुवाचिनानेन भावो
 लक्ष्यते । सुवीर्यत्वे इत्यर्थः । 'बहुवीर्यौ' (पा. सू. ६. २. १०६) इत्यनुवृत्तौ 'वीरवीर्यौ च' (पा. सू.
 ६. २. १२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्नोतीति शक्ः । 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि' (उ. सू.
 २. १७०) इत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शक्त् । 'शक्नु शक्तौ' । धातुसंबन्धाधिकारे 'छन्दसि लुङ्-
 लङ्लिटः' (पा. सू. ३. ४. ६) इति लुङ् । यतः शक्नोति अतस्तमीमहे इति धातुसंबन्धः । लुङ्-
 स्तिप् । 'पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु' (पा. सू. ३. १. ५५) इति च्लेरङादेशः । 'बहुलं
 छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यङागमाभावः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । वसु । 'नित्'
 इत्यनुवृत्तौ (उ. सू. १. ९) वसेः उप्रत्ययः (उ. सू. १. १०) । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । दयमानः ।
 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । अनुदात्तेस्वात् आत्मनेपदम् । लटः शानजादेशः (पा. सू. ३. २. १२४) ।
 शपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । शानचः 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा अदुपदेशात् शप उत्तरस्वेन
 परत्वात् लसार्वधातुकत्वानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ११ ॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः । गवामप ब्रजं वृधि कृणुष्व राधौ अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुऽविवृतम् । सुनिऽअजम् । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ।

गवाम् । अप । ब्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यशः अन्नं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुहु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं
 शक्यं त्वादातमित् स्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवां ब्रजं
 निवासस्थानम् अप वृधि अपवृतमुद्रादितद्वारं कुरु । हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधः
 धनं कृणुष्व संपादय ॥ सुविवृतम् । 'वृष् वरणे' । कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः ।
 विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि कान्ते परतः 'गतिरनन्तरः' (पा. सू. ६.
 २. ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इति
 ऋकार उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव ऋकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव
 कृदन्तं न तु विवृतमिति, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' (परिभा. २३)
 इति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत् कथं
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
 ग्रहणम्' (परिभा. २८) इत्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य
 यथा कृदन्तव्यपदेशः एवं कान्तव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तथा च कर्मणि कान्ते
 उत्तरपदे परतः 'गतिरनन्तरः' इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि

१. छ-त-इति वा । २. ठ-अपावृतमु० । ३. त-प्रादिसमासः' इत्यस्यानन्तरम् 'विवृतशब्दस्य
 पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः' इत्याधिकम् । ४. श-गतिस्वरे । ५. ठ-इत्युत्तरपदादिरुदात्तः । ६. ठ-चात्र ।

‘परादिभ्यश्चदसि बहुलम्’ इत्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपद-
मिति तदतिदिः इकार एव उदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यपि ऋकारः पदादि-
भवेति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात् तत्रत्ये एव उत्तरपदादौ
इकार एव उदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते ‘गतिरनन्तरः’ इत्यत्र कानुवृत्तेः कप्रहणे कृद्ग्रहण-
परिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सति अनन्तरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव
चाभिप्रायेण अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनम् ‘अभ्युद्धृतम्’ इत्यत्र व्यवहितस्य अभिशब्दस्य मा भूदिति
प्रत्युदाहृतम् । तस्मात् सुविवृतमिति ऋकार एव उदात्त इति स्थितम् । सुनिरजम् । अनायासेन निरव-
शेवं प्राप्यम् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । सुनिसोरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ‘ईपहुःसुपु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल्’
(पा. सू. ३. ३. १२६) । न चात्र सुशब्दस्य निसा व्यवधानं शङ्कनीयम् । सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं
खलो निमित्तं नानन्तर्यम् । अत एव सुपरिहरं दुष्परिहमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववत् गतिसमासे
‘लिति’ इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स
एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्’ (परिभा. २८) इति
परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादातम् । त्वया शोधनेन विशदीकृतम् । ‘दैप्
शोधने’ । ‘आदेच उपदेशोऽशिति’ (पा. सू. ६. १. ४५) इति आत्वम् । सत्यपि हि पकारे
‘नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्’ (परिभा. ७) इति एजन्त एवायम् । ‘निष्ठा’ (पा. सू. ३.२.१०२)
इति कर्मणि क्तः । ‘दाधा ध्वदाप्’ (पा. सू. १. १. २०) इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया
अभावात् ‘दो दद्वोः’ (पा. सू. ७. ४. ४६) इति ददादेशो न भवति । ननु ‘दाप् लवने’
इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापः तत्र ‘अदाप्’ इति निषेधः, न पुनर्लाक्षणिकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य (परिभा. १०५) इति नियमात् इति चेत्, न ।
‘गामादाग्रहणेऽविशेषः’ (परिभा. १०६) इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छब्दात् तृतीयैकवचनस्य
‘सुपां सुलुक्’ (पा. सू. ७. १. ३९) इति डादेशः । ‘त्वमाद्यैकवचने’ (पा. सू. ७. २. ९७)
इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘अतो गुणे’ (पा. सू. ६. १. ९७) इति पररूपत्वम् । भसंज्ञायां ‘टेः’
(पा. सू. ६. ४. १४३) इति अद्देशस्य लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । ‘कर्तृकरणे
कृता बहुलम्’ (पा. सू. २. १. ३२) इति तृतीयासमासः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ (पा. सू.
६. ३. १४) इति तृतीयाया अपि अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘तृतीया कर्मणि’ (पा. सू.
६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः । ‘अशू व्याप्तौ’ । ‘अशेर्युद् च’ (उ. सू. ४. ६.
३०) इति असुन् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । गवाम् । प्रातिपदिकस्वरः ।
‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं ‘न गोश्चन्साववर्ण’ (पा. सू. ६. १. १८२)
इति निषिध्यते । वृधि । ‘वृन् वरणे’ । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्चदसि’ (पा. सू. ६. ४. १०२)
इति हेर्धिरादेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भोरपि लुक् । निघातः । कृणुष्व । ‘कृवि हिंसाकरणयोश्च’ ।
इदितो नुम् । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । लोटस्थास् (पा. सू. ३. ४. ७८) । ‘थासः से’ (पा. सू. ३.
४. ८०) । ‘सवाभ्यां वामौ’ (पा. सू. ३. ४. ९१) । कर्तरि शप् (पा. सू. ३. १. ६८) प्राप्ते
‘धिभिवकृण्वोर च’ (पा. सू. ३. १. ८०) इति उपत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः ।
तस्य ‘अतो लोपः’ (पा. सू. ६. ४. ४८) इति लोपः । ‘अचः परस्मिन्पूर्वविधौ’ (पा. सू. १.
१. ५७) इति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणो न भवति । अत्र ‘सति शिष्टस्वरबली-
यस्त्वमन्वत्र विकरणेभ्यः’ इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ।

१. ठ-इत्येव विस्तारः । २. ग-घ-ण-त-न-य-इत्यत्रानुवृत्तेः । ३. ठ-त-श-एव हि । ४.
क-वरकणम् । ५. क-इदितो नुम् धातोरिति नुम् ।

राधः । असुनन्तो निश्वादाद्युदात्तः । अद्विवः । अद्विर्वज्रम् । तदस्यास्तीति मनुप् । ‘ छन्दसीरः ’
(पा. सू. ८. २. १५) इति वस्वम् । संबुद्धौ ‘ उगिदचां० ’ (पा. सू. ७. १. ७०) इति
नुम् । हलङ्-यादिसंयोगान्तलोपो (पा. सू. ६. १. ६८; ८. २. २३) । ‘ मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ’
(पा. सू. ८. ३. १) इति रूवम् । विसर्जनीयः । आमन्त्रितस्य च निघातः ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः । जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणम् । इन्वतः ।

जेषः । स्वःऽवतीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऋघायमाणं शत्रुबधं कुर्वाणं त्वां ऋदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं
नहि इन्वतः व्याप्तुं न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्वं ऋवर्वतीः स्वर्लोकयुक्ता अपः वृष्टिरूपाः जेषः
जयेः प्रेरय इत्यर्थः । अपां स्वर्गसंबन्धश्चान्यत्र ‘ दिवो वृष्टिं च्यावयति ’ (तै. सं. ३. ३. ४. १)
इति श्रुतम् । किं च वृष्टिप्रदानात् अन्नसंपत्तेरुध्वम् अस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदाः गाः सं धूनुहि
सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नञो हिशब्देन ‘ संह सुपा ’ (पा. सू. २. १. ४) इति समासः । समा-
सत्वादन्तोदात्तत्वम् । त्वा । ‘ अनुदात्तं सर्वमे० ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ त्वामौ द्वितीयायाः ’ (पा. सू. ८.
१. २३) इति त्वादेशः । रोदसी । रुदेः असुन् । निश्वादाद्युदात्तः । ‘ उगितश्च ’ (पा. सू. ४. १. ६)
इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । श्या सहैकादेश उदात्तः । ऋघायमाणम् । नृन्
हन्तीति ऋघा । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । दृशिग्रहणस्य विध्य-
न्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् नकारलोपो हकारस्य च घकारः । अनुघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे ‘ लोहितादि-
डाभ्यः क्यप् ’ (पा. सू. ३. १. १३) इति क्यप्प्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । ‘ लोपश्च
हलः ’ (पा. सू. ३. १. १२) इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । ‘ वा क्यपः ’ (पा. सू. १. ३. ९०) इत्यात्मने-
पदम् । लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात् परात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । शपः पिश्वादनुदात्तत्वम् ।
क्यपः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः । ‘ इवि व्यासौ ’ । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ इति नुम् ।
शपः पिश्वादनुदात्तत्वम् । लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । ‘ हि च ’
(पा. सू. ८. १. ३४) इति निषेधात् ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातो न भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां
लिङ्गर्थे लेट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् । ‘ इतश्चलोपः परस्मैपदेषु ’ (पा. सू. ३. ४. ९७)
इति इकारलोपः । कर्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः ‘ सिट्बहुलं लेटि ’ (पा. सू. ३. १. ३४) इति
सिप् । अङोगमस्य अनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति स्वर्वत्यः । ‘ न्यङ्-
स्वरो स्वरितौ ’ (फि. सू. ७४) इति स्वरशब्दः स्वरितः । मनुव्ङीपौ पिश्वादनुदात्तौ । संहि-
तायां ‘ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ’ (पा. सू. १. २. ३९) इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते ।
अपः । ‘ ऊङिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि । ‘ धून् कम्पने ’ । लोट् । ‘ सेर्वापिच्च ’ ।
‘ स्वादिभ्यः ऋनुः ’ । ‘ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ’ (पा. सू. ६. ४. १०६) इति प्राङ्प्रत्यय लुक्
छान्दसत्वादभावः ॥

१. त-ञ-‘ उभे ’ नास्ति । २. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-श-य-सह सुप्सुपेति समासः । ३. ठ-
सर्वमपादादौ इत्यनुवृत्तिः । ४. ठ-जेषः । जि जये । ५. ठ-केयोऽङादौ इत्यङमसस्य ।

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य षट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन् युगले 'आश्रुत्कर्ण' इति तृचोऽनुरूपः । 'एष्टू पु' इति खण्डे 'श्रुधी हवं तिरभ्या आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति सूत्रितम् ॥

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिदधिष्व मे गिरः । इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरम् ॥ ९

आश्रुत्कर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

हे ^१आश्रुत्कर्ण सर्वतः श्रोतारौ कणौ यस्य तादृक् ^२इन्द्र ^३हवम् अस्मदीयमाह्वानं ^४नु क्षिप्रं ^५श्रुधि शृणु । ^६मे मम होतुः ^७गिरः ^८चित् स्तुतीरपि ^९दधिष्व चित्ते धारय । किंच ^{१०}मम मदीयं ^{११}इमं ^{१२}स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं ^{१३}युजश्चित् स्वकीयेसख्युरपि ^{१४}अन्तरं ^{१५}कृष्व आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यंसे तद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुरु इत्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण । आ समन्तात् शृणुत इति आश्रुत् । कृप् । ह्रस्वस्य तुक् (पा. सू. ६. १. ७१) । तादृशौ कणौ यस्य । 'आमन्त्रितस्य च' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तत्वम् । श्रुधी । 'श्रु श्रवणे' । लोटो हिः । 'श्रुवः शृ च' (पा. सू. ३. १. ७४) इति विहितभोः 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुक् । तत्संनियोगशिष्टत्वात् शृभावोऽपि निवर्तते । 'श्रुशृणुपृकृष्टभ्यश्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. १०२) इति हेधिरादेशः । सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरः । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा. सू. ८. १. ७२) इत्यविद्यमानवत्वेन पदादपरत्वात् 'तिङ्कृतिङः' इति निघातो न भवति । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घः । हवम् । 'ह्वेष् स्पर्धायां शब्दे च' । 'बहुलं छन्दसि' । (पा. सू. ६. १. ३४) इति अनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चात् उकारान्तात्वेन 'ऋदोरप्' (पा. सू. ३. ३. ५७) इति अप्रत्ययः । अपः पिप्वात् धातुस्वरः । नु । संहितायाम् 'ऋचि तुनुचमक्षुतकृत्तुक्रोरुण्याणाम्' (पा. सू. ६. ३. १३३) इति दीर्घः । चित् । चादिः अनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोद् । 'थासः से' । 'सवाभ्यां वामौ' (पा. सू. ३. ४. ९१) । शपः श्लुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । 'छन्दस्युभयथा' (पा. सू. ३. ४. ११७) इति आर्षेधातुकस्यापि स्वीकारात् इडागमः । आकारलोपः । निघातः । मम । 'तवममौ ङसि' (पा. सू. ७. २. ९६) इत्यनेन मपर्यन्तस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'युष्मदस्मदोर्ङसि' (पा. सू. ६. १. २११) इत्याद्युदात्तत्वम् । कृष्व । 'बुङ्क्म करणे' । लोट् । 'थासः से' । 'सवाभ्यां वामौ' । शपो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरः । पादादिस्वात् न निघातः । युजः । 'सावेकाचः' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्तरम् । कृषादिस्वादाद्युदात्तः ॥

विषा हि त्वा वृषन्तमं वाजेषु हवनश्रुतम् । वृषन्तमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसार्तमाम् ॥ १० ॥

विष । हि । त्वा । वृषन्तमम् । वाजेषु । हवनश्रुतम् ।

वृषन्तमस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रसार्तमाम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वां विद्म ज्ञानीम् । कीदृशं त्वाम् । वृषन्तमं कामानामतिशयेन वर्धितारं वाजेषु संग्रामेषु हवनश्रुतम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् । वृषन्तमस्य अतिशयेन कामादीनां वर्धितुस्तव उक्तिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे त्वामाह्वयामः । कीदृशीमूतिम् । सहस्रसातमाम् अतिशयेन धन-सहस्राणां दात्रीम् ॥ विद्म । ‘विदो लटो वा’ (पा. सू. ३. ४. ८३) इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणा-न्तोदात्तः । ‘अचोऽतस्तिष्ठः’ (पा. सू. ६. ३. १३५) इति संहितायां दीर्घः । वृषन्तमम् । ‘पृषु वृषु सृषु सेचने’ । ‘कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः’ (उ. सू. १. १५४) इति कनिन् । निष्वादा-द्युदात्तः । तमपः पिप्वात् स एव शिष्यते । ‘अयस्मयादीनि छन्दसि’ (पा. सू. १. ४. २०) इति भत्वेन पदत्वाभावात् नलोपाभावः (पा. सू. ८. २. ७) । वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिः आद्युदात्तः । हवनश्रुतम् । ‘ह्वः’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ६. १. ३४) इति ल्युटि संप्रसारणम् । हवनं शृणोतीति क्तिप् । तुगागमः । वृषन्तमस्य । उक्तम् । हूमहे । ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । ‘शपः’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । उतिम् । ‘उतियूति°’ (पा. सू. ३. ३. ९७) इत्यादिना अन्तोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमाम् । सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । ‘षणु दाने’ । ‘जनसप्तस्वनक्रमगमो विद्’ (पा. सू. ३. २. ६७) । ‘विङ्गनोरनुनासिकस्यात्’ (पा. सू. ६. ४. ४१) इति आकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पिप्वादेव शिष्यते ॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिम् ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब ।

नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसाम् । ऋषिम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं नः अस्मान् प्रति आ गच्छेतिशेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्र इन्द्र मन्दसानः हृष्टो भूत्वा सुतम् अभिषुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणैन्द्रस्यैवोत्पन्नात्वात् कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धम् । अयं वृत्तान्तोऽनुक्रमणिकायामुक्तः—‘कुशिकस्यैवीरथिरिन्द्र-तुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र एव गांधी पुत्रो जज्ञे’ (अनु. क्र. सं. ३. १) इति । हे इन्द्र नव्यं सर्वैर्देवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरम् आयुः जीवितं प्र सू तिर प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो मां सहस्रस्रं सहस्रसंख्याकलाभोपेतम् ऋषिम् अतीन्द्रियद्वष्टारं कृधि कुरु ॥ तु । संहितायाम् ‘ऋधि तुनुषमक्षुतङ्कुत्रोरुल्याणाम्’ (पा. सू. ६. ३. १३३) इति दीर्घः । नः । संहितायाम् ‘उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः’ । इन्द्र । आमन्त्रितनिघातः । कौशिक । निघातः । मन्दसानः इष्यन् । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ । ‘असानच्’ (उ. सू. २. २४३) इत्यनुवृत्तौ ‘ऋञिभिमन्वि-सहिभ्यः कित्’ (उ. सू. २. २४४) इति असानच् प्रत्ययः । चिष्वादन्तोदात्तः । सुतम् । प्रत्यय-स्वरः । नव्यम् । ‘णु स्तुतौ’ । ‘अचो यत्’ (पा. सू. ३. १. ९७) । गुणः । ‘बान्तो धि प्रत्यये’ (पा. सू. ६. १. ७९) इति अवादेशः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः । ‘उसि, नित्’ इत्यनुवृत्तौ ‘एतेर्णिच्’ (उ. सू. २. २७५) इति उसिप्रत्ययः । णिष्वात् वृद्धयावादेशौ । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । सु । ‘निपातस्य च’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । तिर । तरतेर्व्यत्ययेन शः । ‘ऋत इडातोः’ (पा. सू.

१. ठ-विज्ञानीम् २. त-पिप्वात् तदेव शिष्यते, ठ-पिप्वात् स एव शिष्यते ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥१॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः ।

रथिऽतमम् । रथिनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वाः । गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः । इन्द्रम् । अवीवृधन् वर्धितवत्यः । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रव्यचसं समुद्रवत् व्यासवन्तं । रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये । रथीतमम् अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानाम् अस्त्रानां । पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकम् ॥ विश्वाः । विश्वोः कृन् । निस्स्वरः । अवीवृधन् । वृधेर्णिचि चङि 'उर्कत्' (पा. सू. ७. ४. ७) इत्यनुवृत्तौ 'नित्यं छन्दसि' (पा. सू. ७. ४. ८) इति ऋकारस्य ऋकारविधानात् लघूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसम् । व्यचेः असुन् । 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित्' (पा. सू. १. २. १) इति ङित्वस्य प्राप्तस्य 'व्यचेः कुटादिवमनसि' (का. १. २. १. १) इति असिनिषेधात् 'ग्रहिज्या' (पा. सू. १. १. १६) इत्यादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रथीतमं रथिनाम् । रथशब्दादुत्पन्नस्य इनः छान्दसं दीर्घत्वम् । ऋक्चस्वरेणोदात्तत्वं च । वाजानाम् । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । सत्पतिम् । 'पत्यावश्चर्ये' (पा. सू. ६. २. १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते । त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितम् ॥२॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ।

त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

हे । शवसस्पते बलस्य पालक । इन्द्र । ते तव । सख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वचं । वाजिनः अस्त्रवन्तो भूत्वा । मा । भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतः । त्वाम् अभयहेतुम् । अभि । प्र । णोनुमः सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशं त्वाम् । जेतारं युद्धेषु जयशीलम् । अपराजितं कापि पराजय-रहितम् ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यम् । 'सख्युर्यः' (पा. सू. ५. १. १२६) । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽस्त्रमेषामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । 'भिभी भये' । लुङ्प्रत्ययबहुवचनं मस् । 'नित्यं ङितः' (पा. सू. ३. ४. ९९) इति सलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति छेलेङ् । 'छन्दस्युभयथा' (पा. सू. ३. ४. ११७) इति तिङ् । आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । 'न माङ्गयोगे' (पा. सू. ६. ४. ७४) इति अडागमप्रतिषेधः । शवसस्पते । शवसः 'वष्टयाः पतिपुत्र-पृष्ठपारपदपयस्पोषेषु' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य संहितायां सख्यम् । सुवामभित्रते-पराजितत्वात्वेन (पा. सू. २. १. २) पदद्वयनिघातः । नोनुमः । 'णु स्तुतौ' । 'णो नः' (पा. सू. ६. १. ६५) इति नत्वम् । यस्मै लुङ् । प्रत्ययलक्षणेन 'सन्त्यज्ये' (पा. सू. ६. १. ९) इति द्विर्भावः । 'गुणो यङ्लुकोः' (पा. सू. ७. ४. ८२) इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां

१. छ-क-फ-य-अनसिनिषेधात् ; न-च-निषेधात् । २. ङ-बलवन्तः । ३. व-स-सुवामभित्रते इति पराजितत्वात्वेन ; व-छ-ण-ङ-सुवामभित्रते पराजितत्वात्वेन ।

छटो मस् । अदादिवद्भावात् शपो लुक् । ' उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य ' (पा. सू. ८. ४. १४) इति संहितायां णत्वम् । जेतास्म । ' जि जये ' । ताच्छील्यादिषु तृन् । ' जित्यादिर्नित्यम् ' (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वम् ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्युतयः ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । उतयः ।

यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृऽभ्यः । मंहते । मघम् ॥ ३ ॥

१ इन्द्रस्य संबन्धिन्धन्यः १ रातयः धनदानानि १ पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा । अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सति इदानींतनोऽपि यजमानः १ स्तोतृभ्यः ऋत्विग्भ्यः १ गोमतः गोसहितस्य १ वाजस्य अन्नस्य पर्याप्तं १ मघं धनं १ यदि १ मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीम् १ उतयः बहुधनदानपूर्वकाणि इन्द्रस्य अस्मद्विषयाणि रक्षणानि १ न १ वि १ दस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते । ' मघं रेकणः ' इत्यादिवष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः (नि. २. १०. १) पठितः । ' दाति दाशति ' इत्यादिषु दशसु दानकर्मसु ' मंहते ' (नि. ३. २०. १०) इति पठितम् ॥ पूर्वीः । पुरुशब्दस्य ' वोतो गुणवचनात् ' (पा. सू. ४. १. ४४) इति ङीप् । आद्यस्य उकारस्य दीर्घश्छान्दसः । जसि ' दीर्घाजसि च ' (पा. सू. ६. १. १०५) इति निषेधं बाधित्वा ' वा छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ङीपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रातयः । ' मन्त्रे वृषेषपचमनविद्भूवीरा उदात्तः ' इति क्तिन् उदात्तत्वम् । दस्यन्ति । ' दसु उपक्षये ' । ' दिवादिभ्यः झ्यन् ' । निघातः । उतयः । ' उतियूति ' (पा. सू. ३. ३. ९७) इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । यदि । निपातस्वादाद्युदात्तः । संहितायां ' निपातस्य च ' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः । ' षुञ् स्तुतौ ' । ' धात्वादेः यः सः ' (पा. सू. ६. १. ६४) । तृचश्चिन्वादान्तोदात्तत्वम् । मंहते । शपः पिचादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वाधातुकस्वरेण ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातो न भवति, ' निपातैर्यच्चविहन्त ' (पा. सू. ८. १. ३०) इति निषेधात् ॥

अभिप्लवषडहस्य उक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ' पुरां भिन्दुर्युवा कविः ' इति स्तोत्रियस्तृचः । तथा च सूत्रितम्— ' एषू षु ' इत्युपक्रम्य ' पुरां भिन्दुर्युवा कविर्वृषा ह्यसि राधसे ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

पुरां भिन्दुर्युवा कविरर्मितौजा अजायत । इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अर्मितऽओजाः । अजायत ।

इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयम् १ इन्द्रः उच्यमानगुणयुक्तः १ अजायत संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते । १ पुराम् असुरपुराणां १ भिन्दुः भेत्ता १ युवा कदाचिदपि बलीपलितादिबार्धकरहितः १ कविः मेधावी १ अर्मितौजाः प्रभूतबलः १ विश्वस्य १ कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः १ धर्ता पोषकः १ वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा

वज्रयुक्तः 'पुरुहुतः बहुविधे तत्तत्कर्मणि' स्तुतः ॥ भिन्दुः । 'भिदिर् विदारणे' । 'कुः' इत्यनुवृत्तौ 'पृभिदिव्यधिगृधिधिविद्विभ्यः' (उ. सू. १. २३) इति कुप्रत्ययः । तस्य 'छन्दस्युभयथा' (पा. सू. ३. ४. ११७) इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'रूपादिभ्यः झम्' (पा. सू. ३. १. ७८) । मिवात् अन्त्यात् अचः परो भवति (पा. सू. १. १. ४७) । 'असोरलोपः' । अनुस्वारपरसवर्णौ (पा. सू. ८. ३. २४; ८. ४. ५८) । 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' (पा. सू. १. १. ५७) इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य 'न पदान्तः' (पा. सू. १. १. ५८) इत्यादिना निषेधः । युवा । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिबन्धियुप्रतिदिवः' (उ. सू. १. १५४) इति कनिन् । निस्वादाद्युदात्तः । कविः । 'कु शब्दे' । 'अच इः' (उ. सू. ४. ५७८) इति इः । प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः । अमितशब्दस्य अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । 'अशिमुषि' (उ. सू. १. १४९) इत्यादिना कन् । निस्वादाद्युदात्तः । कर्मणः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति मनिन् । निस्वरः । धर्ता । तृच् । चित्वादन्तोदात्तः । वज्री । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । पुरुहुतः । 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' (पा. सू. ८. ३. १०५) इति षत्वम् । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । 'थाथ-घञ्काजबित्रकाणाम्' (पा. सू. ६. २. १४४) इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयासमासे हि थाथा-दिस्वरापवादः 'तृतीया कर्मणि' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो बिलम् । त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥५॥

त्वम् । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलम् ।

त्वाम् । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रः तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलात् गा निःसारयामास । तदिदमुपाख्यानम् 'इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत्' (तै. सं. २. १. ५. १) इत्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम् । तदेतत् हृदि निधाय अयं मन्त्रः प्रवर्तते । हे 'अद्रिवः वज्रयुकेन्द्र' 'त्वं' 'गोमतः' 'वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनाम-कस्यासुरस्य संबन्धि' 'बिलम्' 'अपावः स्वसैन्यमुखेन अपावृतवानसि । तदानीं' 'तुज्यमानासः वलेन हिंस्यमानाः' 'देवाः' 'अबिभ्युषः' 'त्वदीयरक्षयां वलौदभीताः सन्तः' 'त्वाम्' 'आविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप । निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । 'वृश् वरणे' । लङ् । सिप् । 'इतश्च लोपः' (पा. सू. ३. ४. ९७) । 'स्वादिभ्यः झुः' (पा. सू. ३. १. ७३) । तस्य 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्ययादिलोपः । विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप् । 'छन्दसीरः' (पा. सू. ८. २. १५) इति ऋत्वम् । संबोधने 'उगिदचां' (पा. सू. ७. १. ७०) इति नुम् । हल्ङ्ययादिसंयोगान्तलोपी । 'मतुवसो रु संजुद्धौ छन्दसि' (पा. सू. ८. ३. १) इति ऋत्वम् । बिलम् । 'नडिवषयस्यानिसन्तस्य' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तत्वम् । अबिभ्युषः । 'जिभी अये' । लिट् । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजन्त्वे । 'कसुश्च' (पा. सू. ३. २. १०७) इति लिट्ः कसुरादेशः । क्रादिनियमात् प्राप्त इद् 'वत्सेकाजादिसाम्' (पा. सू. ७. २. ६७) इति

मिथ्यात् निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वात् वसोः संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् ।
 ' क्तसिचसिघलीनां च ' (पा. सू. ८. ३. ६०) इति ऋक् । ' अचि श्नुधातुः ' (पा. सू. ६.
 ४. ७७) इत्यादिना प्राप्तम् इयङादेशं बाधित्वा ' एरनेकाचः ' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति
 ऋग्वेदः । बन्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुज्यमानासः । तुजेर्हिंसार्थात् परस्य कर्मणि
 लटः स्थाने शानच् । ' सार्वधातुके यक् ' (पा. सू. ३. १. ६७) इति यक् । तस्मात् अनुपदेशादुत्तरस्य
 क्तसार्वधातुकस्थानुदात्तत्वम् । यक् एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः । अब रक्षणादिषु । अस्मा-
 द्ब्रह्मर्थात् लुङो मिः । तस्य ' सिजम्बस्तविदिभ्यश्च ' (पा. सू. ३. ४. १०९) इति जुस् । सिच
 इङागमः । ' आङजादीनाम् ' (पा. सू. ६. ४. ७२) इति आङागमः । ' आदेशप्रत्यययोः '
 (पा. सू. ८. ३. ५९) इति ऋक् ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तव । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । अऽवदन् ।

उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥६॥

हे शूर संग्रामे शौर्ययुकेन्द्र तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्मित्तभूतैः अहं होता
 प्रत्यायं त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्यु-
 च्यते । किं कुर्वन् । सिन्धुं स्पन्दमानं सोमम् आवदन् सर्वतः कथयन् । अस्मिन् सोमयागे त्वदीयां
 धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवः कर्तार ऋत्विग्यजमानाः उपा-
 तिष्ठन्त पुरा धनकाञ्चार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य ते तव
 धनदानं विदुः जानन्ति । गिर्वणस्शब्दं यास्क इत्थं निर्धत्ते—' गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति '
 (वि. ६. १४) इति । ' रेभो जरिता ' इत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु कारुण्यशब्दः (नि. ३.
 १६. ३) पठितः । तव । ' युष्मदस्मदोर्क्षसि ' (पा. सू. ६. १. २११) इत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः ।
 ' मन्त्रे वृचः ' इत्यादिना सिन् उदात्तः । आयम् । इणो लङ् । ' तन्म्यस्थमिपां तातंतामः '
 (पा. सू. ३. ४. १०१) इति अमादेशः । ' अदिप्रभृतिभ्यः णपः ' (पा. सू. २. ४. ७२)
 इति णपो लुङ् । आङागमः । वृद्धयायावेक्षौ । ' तिङ्कृत्तिङ् ' इति मिघातः । सिन्धुम् ।
 ' स्वन्दू प्रजवणे ' । ' निक् ' (उ. सू. १. ९) इत्यनुवृत्तौ ' स्यन्देः संप्रसारणं धञ् '
 (उ. सू. १. ११) इति उपस्थयो धकारश्च अन्तादेशः । मित्वादाद्युदात्तः । आवदन् । ' वद
 व्यक्त्यां बाधि ' । लटः णट् । णपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । दातुश्च क्तसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव
 शिष्यते । आङा सह ' कुगतिप्राक्चः ' (पा. सू. २. २. १८) इति समासः । कृत्तुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । अतिष्ठन्त । ' उपान्मन्त्रकरणे ' (पा. सू. १. ३. २५) इत्यारम्भेपदम् । गिर्वणः । ' वन
 च्च संभृती ' । अनुत् । ' आमन्त्रितस्य च ' इति मिघातः । विदुः । ' विद ज्ञाने ' । लट् ।
 ' अदिप्रभृतिभ्यः णपः ' इति णपो लुङ् । ' विदो लटो वा ' (पा. सू. ३. ४. ८३) इति
 क्ते ङस् । पादादित्वात् न निघातः । संवितायां ' युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम् ' (पा. सू.
 ८. ३. १०३) इति ऋक् । ' हुना हुः ' (पा. सू. ८. ४. ४१) इत्युत्तरस्य तकारस्य हुक्त्वम् ।
 तस्य । ' सार्वेकाचः ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेश्चात्तत्वं प्राप्तं ' न गोब्रह्मावचर्जं '

(पा. सू. ६. १. १८२) इति निविध्यते । कारवः । ' कृवापाजि° ' (उ. सू. १. १) इत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

मायाभिःरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥७॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अव । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उक् । तिर ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुम् एतन्नामकमसुरं मायाभिः तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा । तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि । एतच्च यास्कैर्नोक्तम्— ' इन्द्रः शुष्णं जघान ' (निरु. ३. ११) इति । ' शुष्णं पिप्पुम् ' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यादिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिराः मेधावन्तोऽनुष्ठातारः तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुः जानन्ति । तेषां जानतामनुष्ठातृणां श्रवांसि अज्ञानि उत्तिर वर्धय । ' केतः केतुः ' इत्यादि-ज्वेकादशसु प्रज्ञानामसु ' माया वयुनम् ' (नि. ३. ९. ९) इति पठितम् । श्रवःशब्दं यास्को निर्वक्ति— ' श्रव इत्यङ्गनाम श्रूयत इति सतः ' (निरु. १०. ३) इति ॥ मायाभिः । ' माह् माने ' । ' माच्छात्ससिस्मृभ्यो यः ' (उ. सू. ४. ५४९) इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । मायिनम् । मायास्या-स्तीति मायी । व्रीह्यादित्वात् इनिप्रत्ययः (पा. सू. ५. २. ११६) । प्रत्ययस्वरः । शुष्णम् । ' शुष शोषणे ' । अस्मादन्तर्भावितव्यर्थात् ' नित् ' इत्यनुवृत्तौ ' तृषिशुषिरसिभ्यः क्तिञ्च ' (उ. सू. ३. २९२) इति नप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । अतिरः । तस्तेर्लङि व्यत्ययेन शः । तस्य डिप्वेन गुणाभावात् ' क्त इह्दातोः ' इति इत्बम् । रपरबम् । विदुष्टे तस्य । गतमन्त्रे गतम् । मेधिराः । ' मिध मेध मेधाहिंसनयोः ' । औणादिक इरन् । निस्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि । नट्विषय-त्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रमीशानमोजसाभिस्तोमा अनूषत । सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूर्यसीः ॥८॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनुषत ।

सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूर्यसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विजः ओजसा बलेन ईशानं जगतो नियामकं इन्द्रं अभि अनूषत सर्वत्र स्तुतवन्तः । यस्य इन्द्रस्य रातयः भणद्वानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि सन्ति । उत वा अथवा भूर्यसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः सन्ति । तस्मिन्मिति पूर्वग्राम्बयः ॥ इन्द्रम् । ' ऋग्रेन्द्र° ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन् । निस्वादाद्युदात्तः । ईशानम् । लटः शानच् । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो लुङ् । चातोऽनुदात्तेत्वात् ' तास्यनुदात्त° ' (पा. सू. ६. १. १८६) इत्यादिना शानचोऽनुदात्तत्वम् । ओजसा । नट्विषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः । ' अर्तिस्तु' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । अनूषत । ' णु स्तुतौ ' । ' णो नः ' । लुङ् ।

व्यत्ययेन झः । तस्य अदादेशः (पा. सू. ७. १. ५) । च्लेः सिच् । अस्य धातोः कुटादिवेन सिचो क्तिवाबुणाभावः । इडभावश्छान्दसः दीर्घत्वं च । अडागमः । सहस्रम् । ' कर्दमादीनां च ' (फि. सू. ५९) इति द्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः । ' मन्त्रे वृष० ' इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । सन्ति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातो न भूवति ' यद्वृत्ताभित्यम् ' (पा. सू. ८. १. ६६) इति प्रतिषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बह्व्यो भूयस्यः । अत्र विभक्तव्यस्य सहस्रस्य संनिधिवलादुपपदत्व-प्रतीतेः ' द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ' (पा. सू. ५. ३. ५७) इति बहुवचनत्वात् ईयसुन् । ' बहोर्लोपो भू च बहोः ' (पा. सू. ६. ४. १५८) इति ईकारलोपः प्रकृतेः भू इति आदेशश्च । ईय-सुनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ' उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् ॥ २१ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थानुवाके षट्सूक्तानि । तत्र ' अग्निं दूतम् ' इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अपवादाभावादनुवर्तमानं ' प्राग्घरण्यस्तृपात् ' (अनु. १२. १४) इत्युक्तं गायत्रमेव छन्दः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टम् । अत एवानुक्रम्यते—' अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादो अग्निदैवतो निर्मथ्य आहवनीयश्च ' इति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ गायत्रे छन्दसि ' अग्निं दूतम् ' इति सूक्तम् । ' अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले ' इति खण्डे ' अग्नि-मीळेऽग्निं दूतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति सूत्रितम् । तथा पृष्ठयपढस्य द्वितीयेऽहनि इदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । ' पृष्ठयस्याभिष्टवेनोक्ते अहनी ' इति खण्डे सूत्रितम्—' अग्निं दूतमिति द्वितीये ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु ' अग्निं दूतम् ' इत्येका । ' नमः प्रवक्त्रे ' इति खण्डे सूत्रितम्—' ईळेभ्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे ' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वम् एतन्मन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाभ्यास्यते—' अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽसुराणाम् ' (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति । तादृशं देवदूतम् ' अग्निम् अस्मिन् कर्मणि ' वृणीमहे संभजामः । कीदृशम् । ' होतारं देवानामाह्वतारं ' विश्ववेदसं सर्वधनोपेतम् ' अस्य प्रवर्तमानस्य ' यज्ञस्य निष्पादकत्वेन ' सुक्रतुं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा । ' मघम् ' इत्यादिष्वष्टा-विंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदसूत्रादः (नि. २. १०. ४) पठितः । होतारम् । ' ह्येन् स्पर्धायां शब्दे च ' । ताच्छील्यादिषु तृन् । ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । निष्वादाद्युदात्तः । विश्ववेदसम् । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' (पा. सू. ६. २. १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य । ' ऊडिदम् ' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना विभक्ते-रुदात्तत्वम् । सुक्रतुम् । ' ऋवादयश्च ' (पा. सू. ६. २. ११८) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम्ऽअग्निम् । हवीमऽभिः । सदा । हवन्त । विश्पतिम् । हव्यऽवाहम् । पुरुऽप्रियम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदात् आहवनीयादिस्थानभेदात् पावकादिविशेषण-
भेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्य 'अग्निमग्निम्' इति वीप्सा । तं 'हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः' 'सदा
'हवन्त' निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशम् । 'विश्वपतिं विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं' 'हव्य-
वाहं यजमानसमर्पितस्य हवियो देवान् प्रति वोढारम् । अत एव 'पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यास्पदम् ॥ अग्नि-
मग्निम् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा. सू. ८. १. ४) इति वीप्सायां द्विर्भावः । 'तस्य परमान्नेडितम्' *
(पा. सू. ८. १. २) इत्युत्तरस्य आन्नेडितसंज्ञायाम् 'अनुदात्तं च' (पा. सू. ८. १. ३) इत्य-
नुदात्तत्वम् । हवीमभिः । 'ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च' । आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्
कर्तृत्वविवक्षया 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति कर्तरि मनिम् । तस्य छान्दस
ईडागमः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ३४) इति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ ।
निष्वादाद्युदात्तत्वम् । सदा । 'सर्वैकान्यं' (पा. सू. ५. ३. १५) इत्यादिना सर्वशब्दात् दाप्रत्ययः ।
'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (पा. सू. ५. ३. ६) इति सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त ।
ह्वेजो लट् । अस्य अन्तादेशः । ऐः एत्वाभावश्छान्दसः । शपि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ।
'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । विश्वपतिम् । 'पत्यावैश्वर्ये' (पा. सू. ६. २. १८) इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहम् । 'वह प्रापणे' ।
'वहश्च' (पा. सू. ३. २. ६४) इति णिवप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुप्रियम् । पुरुणां
प्रियम् । समासान्तोदात्तत्वम् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता न ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तबर्हिषे । असि । होता । नः । ईड्यः ॥ ३ ॥

हे 'अग्ने' 'जज्ञानः' अरण्योत्पन्नस्त्वं 'वृक्तबर्हिषे' आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषा युक्ताय तं यजमान-
मनुग्रहीतुम् 'इह' कर्मणि हविर्भुजः 'देवान्' 'आ' 'वह' । 'नः' अस्मदर्थं 'होता' देवानामाह्वाता एवम्
'ईड्यः' स्तुत्यः 'असि' ॥ देवान् इत्यत्र संहितायां 'दीर्घादटि समानपादे' (पा. सू. ८. ३. ९)
इति रूपम् । 'आतोऽटि निस्थम्' (पा. सू. ८. ३. ३) इत्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । 'जनी
प्रादुर्भावे' । लिटः कानच् । 'गमहनं' (पा. सू. ६. ४. ९८) इत्युपधालोपः । 'द्विर्वचनेऽञि'
(पा. सू. १. १. ५९) इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । चित्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ।
'ओश्चश्चू छेदने' । 'निष्ठा' (पा. सू. ३. २. १०२) इति क्तप्रत्ययः । 'यस्य विभाषा' (पा.
सू. ७. २. १५) इति इट्प्रतिषेधः । वृक्तं बर्हियस्मै यजमानाय येन वा ऋत्विजा । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । 'तासस्स्योलोपः'
(पा. सू. ७. ४. ५०) इति सकारस्य लोपः । पादादित्वात् न निघातः । होता । ह्यतेस्ताच्छी-
ल्यादिषु टृन् । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणम् । निष्वादाद्युदात्तः ।
ईड्यः । 'ईड स्तुतौ' । 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा. सू. ३. १. १२४) । तिस्वरिते प्राप्ते 'ईडवन्द-
वृशंसदुहां प्यतः' (पा. सू. ६. १. २१४) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यम् । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यत् यस्मात् कारणात् दूत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात् कारणात् उशतः हविः कामयमानान् तान् देवान् हविःस्वीकारार्थं वि बोधय। विबोध्य च बर्हिषि अस्मिन् कर्मणि तैः देवैः सह आ सस्ति आसीद् आगत्योपविश ॥ तान् । ' दीर्घादटि समानपादे ' इति संहितायां स्वम् । ' आतोऽटि नित्यम् ' इत्यनुनासिकभावः । उशतः । ' वश कान्तौ ' । लटः शत् । ' अदि-
भ्रृतिभ्यः शपः ' इति शपो लुक् । ' ग्रहिज्या० ' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । ' शतुरनुमो नद्यजादी ' (पा. सू. ६. १. १७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि । ' यद्वृत्ता-
कृत्यम् ' (पा. सू. ८. १. ६६) इति निघातप्रतिषेधः । दूतस्त्र भागः कर्म वा दूत्यम् । ' दूतस्य भागकर्मणि ' (पा. सू. ४. ४. १२०) इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन ' यतोऽनावः ' इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति निवर्तते । अतः ' तित्स्वरितम् ' (पा. सू. ६. १. १८५) इत्येव भवति । शेषनिघातः । सस्ति सीदसि । ' षट् विशरणगायव-
सादनेषु ' । लटः सिपि शपो ' बहुलं छन्दसि ' इति लुक् । ' न लुमताङ्गस्य ' (पा. सू. १. १. ६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ' पाघ्रा० ' (पा. सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना सीदादेशो न भवति । बर्हिषि । ' बृह बृहि वृद्धौ ' । ' बृहेर्लोपश्च ' (उ. सू. २. २६६) इति इसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः ॥

घृताह्वन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतऽआह्वन । दीदिऽवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह । अग्ने । त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हे घृताह्वन घृतेनाहूयमान दीदिवः दीप्यमान अग्ने त्वं रक्षस्विनः रक्षोयुक्तान् रिषतः हिंसकान् शत्रून् प्रति अस्माकं प्रतिकूलान् दह स्म सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति ' करणाधिकरणयोश्च ' (पा. सू. ३. ३. ११७) इत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेः अविवक्षित-
कर्मत्वेन अकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वम् । अतो नैषा ' तृतीया च होश्छन्दसि ' (पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि तृतीया । किंतु ' कर्तृकरणयोस्तृतीया ' (पा. सू. २. ३. १८) इति करणवाचिन्येव । अतः ' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' (पा. सू. २. १. ३२) इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चात् विभक्तावुपसृज्या-
याम् ' आमन्त्रितस्य च ' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तत्वम् । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्त्वा । तस्य ' वस्वेकाजादसाम् ' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमात् इडभावः । द्विवचनम् । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य ' लोपो व्योर्वलि ' (पा. सू. ६. १. ६६) इति लोपः । क्त्वा । क्त्वात् गुणाभावः । ' तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ' (पा. सू. ६. १. ७) इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संबुद्धौ ' उगिद्वाम् ' (पा. सू. ७. १. ७०) इति नुम् । ' संयोगान्तस्य लोपः ' (पा. सू. ८. २. २३) इति सकारलोपे नकारस्य ' मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ' (पा. सू. ८. ३. १) इति स्वम् । विसर्गः । पश्चात् परत्वात् आमन्त्रितनिघातः । ननु पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात् पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७३) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः; उभयोरभिपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेन अस्माकं च ' समर्थः पदविधिः ' (पा. सू. २. १. १) इति च नियमान् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावो वेन ऐक्यत्वेन निघातः स्यात् । अत एव हि ' इडे रन्तेऽदिते सरस्वति ' (तै. सं. ७. १. ६. ८) इत्यादौ पृथक् पृथक् आयुदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्र ' दीदिवः ' इति नामिपदस्य विशेषणं किंतु

घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थम्; घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादभि-
विशेषणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वात् ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ’
(पा. सू. ८. १. ७३) इत्यविद्यमानवत्वप्रतिषेधात् निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्य-
भावेन सामर्थ्यात् ‘ सुवामन्त्रिते ’ (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोप-
पत्तिरिति । ‘ ङ्ङे रन्ते ’ इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यम् । रिषतः । ‘ रुष रिष हिंसार्थाः ’
इति । भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि छान्दसो गुणाभावः । तौदादिकस्य वा ‘ रुश रिश हिंसायाम् ’
इत्यस्य छान्दसं पत्वम् । विकरणस्य शस्य ङित्वाद्गुणाभावः । रक्षसूशब्दात् ‘ अस्मायामेधास्त्रजो
विनिः ’ (पा. सू. ५. २. १२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

अग्निमन्थने 'अग्निनाग्निः समिध्यते' इत्येषानुवचनीया । 'प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषितः' इति खण्डे सूत्रितम्—'अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एषैव अग्निमत इत्यस्य अनुवाक्या । 'अथाम्रेय्यः' इति खण्डे 'अग्नावग्निप्रणयने' इत्युपक्रम्य सूत्रितं—'यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा । हव्यऽवाद् । जुहुऽआस्यः ॥६॥

॥ अग्निः आहवनीयाख्यः तस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेन ॥ अग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह ॥ समिध्यते
सम्यक् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । ॥ कविः मेधावी ॥ गृहपतिः यजमानगृहस्य पालकः ॥ युवा नित्यतरुणः
॥ हव्यवाद् हविषो वोढा ॥ जुह्वास्यः जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । ॥ 'पस्यावैश्वर्यं' (पा. सू. ६.
२. १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युवा । 'यु मिश्रणे' । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रति-
दिवः' (उ. सू. १. १५४) इति कनिन् । निस्वादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाद् । 'वहश्च'
(पा. सू. ३. २. ६४) इति ण्विप्रस्ययः । णिवादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात् कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । जुह्वास्यः । हूयतेऽनयेति जुहूः । 'हुवः श्लुवच्च' (उ. सू. २. २१८) इति क्प् । तत्सं-
नियोगात् दीर्घः । श्लुवद्भावात् द्विभांवः । चुत्वजश्चे । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहूः आस्यं
यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पा. सू. ८. २. ४) इति आकारः स्वरितः ॥ ॥ २२ ॥

कृविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्मार्णम् । अध्वरे । देवम् । अमीवऽच्चारतनम् ॥७॥

हे स्तोतृसंघ ^१अध्वरे ^२कृतौ ^३अग्निम् ^४उप ^५स्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु। कीदृशम्। ^६कविं मेधाविनं ^७सत्यधर्माणं सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं ^८देवं द्योतमानम् ^९अमीवचातनम् अमीवानां हिंसकाणां शत्रूणां रोगाणां वा घातकम् ॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा। ‘धर्मादनिष् केवलात्’ (पा. सू. ५. ४. १२४) इति अनिष् समासान्तः। अन्तःपदेन तस्य समासत्वाभिधानात् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वम्। अमीवशब्दः ‘अम रोगे’ इत्यस्मात् ‘शेषवद्भजिज्ञाग्रीवामामीवाः’ (उ. सू. १. १५२) इति वनप्रत्यये ईडागमे च निपातितः। निष्वादाद्यदात्तः। ‘चते चदे याचने च’

इत्थस्मात् हिंसार्थात् णिजन्तात् नन्धादिच्वात् ल्युः (पा. सू. ३. १. १३४) । योरनादेशः (पा. सू. ७. १. १) । ' णेरनिटि ' (पा. ६. ४. ५१) इति णेलोपः । ' लिति ' (पा. सू. ६. १. १९३) इति धातोः अकारस्योदात्तत्वम् । न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः ; ' न पदान्तद्विवचन ' (पा. सू. १. १. ५८) इत्यादिना प्रतिषेधात् । अमीवानां चातनः इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरेण स एव शिष्यते ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दृतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःपतिः । दृतम् । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे ' अग्ने ' देव ' यः ' यजमानः ' देवदृतं ' त्वां ' सपर्यति परिचरति ' तस्य यजमानस्य ' प्राविता ' भव ' स्म ' अवश्यं रक्षको भव ॥ हृत्यते इति हविः । ' अर्चिशुचि ' (उ. सू. २. २६५) इत्यादिना हस्मिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । हविपः पतिर्हविष्पतिः । ' नित्यं ममासेऽनुत्तरपद-स्थस्य ' (पा. सू. ८. ३. ४५) इति पत्वम् । ' पत्यावैश्वर्ये ' (पा. सू. ६. २. १८) इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सपरशब्दात् ' कण्ठादिभ्यो यक् ' (पा. सू. ३. १. २७) इति यक् । धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्थान् यकः क्रिषाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात् ततो विहितस्य यकः आर्धधातुकत्वं सति ' अतो लोपः ' (पा. सू. ६. ४. ४८) इति लोपः । ' सनाद्यन्ता धातवः ' (पा. सू. ३. १. ३२) इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन् पूर्वस्य ' अतो गुणे ' (पा. सू. ६. १. ९७) इति परपूर्वत्वम् । यकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । इपा सह एकादेशस्य ' एकादेश उदात्तनो-दात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तत्वम् । ' तिङ्ङितिङः ' इति निधातो न भवति ' यद्वृत्ता-न्नित्यम् ' (पा. सू. ८. १. ६६) इति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गं विहितस्य हविषो याज्या ' यो अग्निं देववीतये ' इत्येषा । ' अथाग्नेय इष्टयः ' इति खण्डे सूत्रितं—' यो अग्निं देववीतये कुविस्सु नौ गविष्टये ' (आध. श्रौ. ३. १३) इति ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति । तस्मै पावक मृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽअविवासति । तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

' हविष्मान् ' हविर्युक्तः ' यः ' यजमानः ' देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थम् ' अग्निम् ' आविवासति अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति । हे ' पावक ' अग्ने ' तस्मै ' मृळय तं यज-मानं सुख्य ॥ देववीतये । ' वी ' गतिप्रजनकान्तराशनखादनेषु ' इत्थस्मात् अशनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यस्मिन् यागे स देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मान् । ' नद्विषयस्यानि-सन्तस्य ' (फि. सू. २६) इति पर्युदासात् हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । मतुपः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । आविवासति । ' या गतिगन्धनयोः ' । अस्मात् अन्तर्भावितपर्यायात् आगमयितुमिच्छ-तीत्यर्थे सन् । आह्वानेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघण्टौ (नि. ३. ५. १०)

पठितः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वः । 'सन्त्यतः' (पा. सू. ७. ४. ७९) इति इत्वम् । 'ञित्यादिर्नित्यम्' (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'तिङ्उतिङः' इति निघातो न भवति 'यद्बृत्ता-
न्नित्यम्' (पा. सू. ८. १. ६६) इति प्रतिषेधान् । 'तिङि चोदात्तवति' (पा. सू. ८. १. ७१) इति आङो निघातः । 'सह सुपा' (पा. सू. २. १. ४) इत्यत्र सहेति योगविभागात् आङमिङा-
सह समासे समानान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पा. म. १. ४. ३२. १) इति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टौ अग्नेः पावकस्यानुवाक्या 'स नः पावक दीदिवः' इति । 'पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टाः' इति खण्डे सूत्रितं—'स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा' (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ १० ॥

हे दीदिवः दीप्यमान पावक शोधक अग्ने नमः त्वं नः अस्मदर्थम् इहा देवयजनदेशे देवान्
यज्ञा वह । ततः नः अस्मदीयं यज्ञं तत्रत्यं हविश्च उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः ।
'दिवु क्रीडादौ' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा. सू. ३. ४. ६) इति वर्तमाने लिट् । कसुः ।
द्विर्भागे हलादिशेषः । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा. सू. ६. १. ७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ।
'वस्वेकाजाद्वयम्' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमान् वसोः इट्प्रतिषेधः । 'लोपो व्योर्वलि' (पा. सू. ६. १. ६६) इति वकारलोपः । संबुद्धौ 'उगिदचां' (पा. सू. ७. १. ७०) इत्यादिना नुम् । हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपः । 'मनुवसोः' इति रुत्वम् । विसर्गः ।
अग्ने । पादादित्वान् न निघातः । देवाँ इहेत्यत्र 'दीर्वादिति समानपादे' (पा. सू. ८. ३. ९) इति रुत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति आकारस्यानुनासिकः । 'भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽशि' (पा. सू. ८. ३. १७) इति रोर्नकारः । 'लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वान् आहुणो न भवति । इहा । 'इदमो हः' (पा. सू. ५. ३. ११) इति मसम्यन्तान् ह्रस्वययः । 'इदम इश्' (पा. सू. ५. ३. ३) । तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे 'सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोः' (पा. सू. २. ४. ७१) इति सप्तम्या लुक् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' (पा. सू. २. ४. ८२) इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिम् । वीरवतीम् । इषम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वकैरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छन्दस्केनानेन सूक्तेन स्तवानः
स्तूयमानः नमः त्वं नः अस्मदर्थं रयिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्ताम् इषम् अन्नं च आ
भर संपादय ॥ स्तवानः । 'प्लुञ् स्तुतौ' । 'धात्वादेः षः सः' । 'स्वरितजितः' (पा. सू. १. ३.

७२) इत्यात्मनेपदम् । लटः शानच् । कर्तरि शप् । ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुगभावः । गुणावादेशी । ' आने मुक् ' (पा. सू. ७. २. ८२) इति मुक् न भवति, ' अनित्य-
मागमशासनम् ' (परिभा. ९६) इत्यागमानुशासनस्य अनित्यत्वात् । शपः पिप्वादानुदात्तत्वम् ।
शानचश्चिप्वादान्तोदात्तस्य अदुपदेशात् शपः परत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव
शिष्यन्ते । भर । ' ह्रप्रहोर्भञ्छन्दसि ' (पा. सू. ८. २. ३२. १) इति भत्वम् । गायत्रेण । गायत्र्याः
संबन्धि गायत्रम् । ' तस्येदम् ' (पा. सू. ४. ३. १२०) इति अण्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
नवीयसा । नवशब्दात् आतिशायनिकः ईयसुप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । वीरवतीम् । मनुव्डीपोः
पिप्वादानुदात्तत्वम् । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥

हे ^१अग्ने ^२शुक्रेण ^३शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्या ^४विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवता-
ह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं ^५नः अस्मदीयम् ^६इमं ^७स्तोमं स्तोत्रविशेषं ^८जुषस्य सेवस्व ॥ विश्वशब्दो
विशेः कनन्तो निष्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । चिप्वादान्तोदात्तः । देवानां
हूतय आह्वानान्यासु स्तुतिष्विति देवहूतयः स्तुतयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तूयतेऽनेनेति
स्तोमः । ' अतिस्तुसु ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २३ ॥

' सुसमिद्धः ' इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाग्नीसूक्तम् । तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रं
छन्दः । प्रत्यृचं प्रतीयमानाः समिद्धंतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा च अनुक्रमणिकायाम्
ऋक्संख्यामृषिं छन्दश्च अनुवृत्तिबलात् सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः—' सुसमिद्ध इतीधमः समिद्धो
वाग्निस्तनूनपात्रराशंस इव्यो बर्हिर्देवीर्द्वार उपासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळ-
भारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता एतदाग्नीसूक्तम् ' इति । विनिर्गोस्तु-पशौ
' सुसमिद्धो न आ वह ' इति काण्वमाग्नीसूक्तम् । ' एकादश प्रयाजाः ' इति खण्डे सूत्रिनं—' समिद्धो
अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा ' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं ^२नः अस्मदीयाय ^३हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं ^४देवान् ^५आ
^६वह । हे ^७पावक शोधक ^८होतः होमनिष्पादकाम्ने ^९यक्षि ^{१०}च यज च ॥ सुसमिद्धः । समः क्रिया-
विशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात् प्रादिसमासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु ' विशेषणं विशेष्येण
बहुलम् ' (पा. सू. २. १. ५७) इति समिद्धपदेन कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणो-
दात्तः । ' कर्मधारयेऽनिष्ठा ' (पा. सू. ६. २. ४६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रियाविशेषणत्वे
हि सुशब्दस्य गतिवत् प्रादिसमासे ' गतिरनन्तरः ' (पा. सू. ६. २. ४९) इति समो यदु-

दात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववत् रूवानु-
नांसिके । हविष्मते । हविरस्यास्तीति मनुप् । ' तसौ मत्वर्थे ' (पा. सू. १. ४. १९) इति भत्वेन
पदत्वस्य बाधितत्वात् न रूवम् । होतःपावकशब्दयोः आमन्त्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परम-
सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावाभावात् न तन्निबन्धनम् ऐकस्वर्यम् । न च द्वितीयस्य आमन्त्रितस्य आष्टमिक-
निघातेन ऐकस्वर्यम् ; ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' (पा. सू. ८. १. ७२) इति पूर्वस्य अविद्य-
मानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावात् पादादित्वाच्च । परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे
समानमेव अविद्यमानवत्त्वम् । अत एव अविद्यमानवत्त्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः इति नैकस्वर्य-
सिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यम् । अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशे-
षणत्वात् होतरिति विशेष्यम् । तच्च सामान्यवचनमिति ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' (पा. सू.
८. १. ७३) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वात् अपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्य आष्ट-
मिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि । यजेल्लोटः सिपि
' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ब्रश्चादिना पत्वम् । ' षढोः कः सि ' (पा. सू. ८. २. ४१)
इति कत्वम् । सेर्हिंरादेशः छान्दसत्वात् न भवति । सिपः पित्वेन अनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते ।
न च ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः, पूर्वस्य पावक इति आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् ।
अत एव तस्य अव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यात् इति चेत्, न । यक्षिपदापेक्षया
होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेन अविद्यमानवत्त्वात् । ननु ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति तस्य निषिद्धम्
अविद्यमानवत्त्वम् । न च पावकपदस्य अविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव
हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वात् अविद्यमानवत् स्यात् । होतःपदकार्यम् अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु
परत्वात् विद्यमानवदेव इति भवत्येव होतरित्यस्य अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्
तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यम् । अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वात् ' चादिषु च ' (पा.
सू. ८. १. ५८) इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमन्तम् । तनुऽनपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे १कवे मेधाविन् अग्ने १तनूनपात् एतन्नामकस्त्वम् १अद्य अस्मिन् दिने १नः अस्मदीयं १मधु-
मन्तं रसवन्तं १यज्ञं हविः १वीतये भक्षणार्थं १देवेषु १कृणुहि कुरु प्रापय इत्यर्थः ॥ मधुमन्तम् । ' फलि-
पाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ' (उ. सू. १. १८) इति मन्यतेः उप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः ।
' नित् ' इत्यनुवृत्तेः प्रात्ययस्य निष्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमन्त्रितनिघातः । अद्य ।
' सद्यः परत् ' (पा. सू. ५. ३. २२) इत्यादिना अस्मिन् काले इत्यर्थे द्यप्रत्ययान्तो निपातितः ।
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ' तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ' (पा. सू. १. १. ३८) इति अव्ययात्
' अव्ययादाप्सुपः ' (पा. सू. २. ४. ८२) इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायाम् ' अन्येषामपि
दृश्यते ' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घत्वम् । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । ' इदितो
नुम् धातोः ' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुम् । लोटः सेर्हिंरादेशः । ' धिन्विक्कृष्योर च ' (पा.

सू. ३. १. ८०) इति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य अकारः । तस्य ' अतो लोपः ' (पा. सू. ६. ४. ४८) इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणो न भवति । ' उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ' (पा. सू. ६. ४. १०६) इति हेर्लुक् न भवति, ' उतश्च प्रत्ययां-च्छन्दो वाचचनम् ' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति वचनात् । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः । वीतये । ' मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः ' (पा. सू. ३. ३. ९६) इति क्तिन् उदात्तः ॥

नराशंसमिह प्रियमास्मिन् यज्ञ उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । मधुजिह्वम् । हविःऽकृतम् ॥ ३ ॥

वह देवयजनदेशे वस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसम् एतन्नामकमग्निम् उप ह्वये आह्वयामि । कीदृशम् । प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा । वहविष्कृतं हविषो निष्पादकम् ॥ नरशब्दो ' नृ नये ' इत्यस्मात् अबन्तः । प्रत्ययस्य पिप्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । शंसन्त्यस्मिन्निति शंसः । ' हलश्च ' (पा. सू. ३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंसः इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' (पा. सू. ६. २. १४०) इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठात् नरशब्दस्य दीर्घत्वम् । इह । ' इदमो हः ' (पा. सू. ५. ३. ११) इति हप्रत्ययः । ' इदम् इश् ' (पा. सू. ५. ३. ३) इति इशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । प्रीणातीति प्रियः । ' इगुपञ्जाप्रीकिरः कः ' (पा. सू. ३. १. १३५) इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ह्वये । निघातः । मधुजिह्वम् । मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतम् । हविष्करोतीति हविष्कृत् । क्तिपि ह्रस्वस्य तुक् । ' नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ' (पा. सू. ८. ३. ४५) इति पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि । होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेय हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमे अतिशयेन सुखहेतौ कस्मिन्नित् रथे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमौ आ वह । इदृशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुम् ईळित इति विशेषणम् । मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वाता असि ॥ सुखतमे । सुखमस्मिन्नस्तीति मनुप् । तस्य ' गुणवचनेभ्यो मनुपो लुग्वक्तव्यः ' (पा. सू. ५. २. ९४. ३) इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे । ' इमु क्रीडायाम् ' । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । ' हनिकुपिनीरमिकाशिष्यः कथन् ' (उ. सू. २. १५९) इति कथन् । ' एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् ' (पा. सू. ७. २. १०) इति इट्प्रतिषेधः । ' अनुदात्तोपदेशः ' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ईळितः । ' ईड स्तुतौ ' । ' निडा ' (पा. सू. ३. २. १०२) इति क्तः । इडागमः । तस्य ' आगमा अनुदात्ताः '

(पा. म. ३. १. ३. ७) इत्यनुदात्तः । प्रथयस्वरः । देवान् इति नकारस्य संहितायां 'दीर्घादिति समान-
पादे' (पा. सू. ८. ३. ९) इति स्त्वम् । 'आनोऽटि नित्यम्' (पा. सू. ८. ३. ३) इति आका-
रस्य अनुनासिकभावः । 'भोभगो' (पा. सू. ८. ३. १७) इत्यादिना रोर्त्यत्वम् । तस्य
'लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लोपः । 'स्तस्यासिद्धत्वान् 'आद्रुणः' न भवति ।
आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । असि । 'अस भुवि' । लटः सिप् । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा.
सू. २. ४. ७२) इति शपो लुक् । 'तामस्योलोपः' (पा. सू. ७. ४. ५०) इति सकारस्य लोपः ।
होता । ताच्छील्ये तृन् । सौ 'ऋदुशन' (पा. सू. ७. १. ९४) इत्यादिना अनङ् ।
ङित्वादान्तादेशः । 'अप्तृन्' (पा. सू. ६. ४. ११) इत्यादिना उपधादीर्घः । हल्ङ्गादिलोपनलोपौ ।
निस्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्यते इति मनुः । 'मन ज्ञाने' । गृस्त्वृस्निहित्रप्यसिबमिहनिहितिदि-
बन्धिमनिभ्यश्च' (उ. सू. १. १०) इति उपत्ययः । तत्र 'निन्' इत्यनुवृत्तेः निस्वादाद्युदात्तः ।
हितः । दधातेः 'निष्ठा' इति कर्मणि क्तः । 'दधातेर्हिः' (पा. सू. ७. ४. ४२) इति हिरादेशः ।
मनुना हितः इति समासे तृतीयायाः स्थाने 'सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना
सु इति आदेशः । तस्य स्त्वम् । लुगभावश्छान्दसः । 'तृतीया कर्मणि' (पा. सू. ६. २. ४८) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स्तृणीत बर्हिः। अनुषङ्घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतपृष्ठम् । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हे मनीषिणः बुद्धिमन्त ऋत्विजः बर्हिः दर्भं स्तृणीत वेदेरुपरि आच्छादयत । अत्रापि बर्हि-
र्नामकोऽग्निः सूच्यते । कीदृशं बर्हिरास्तरणीयम् । आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परं संबद्धं घृतपृष्ठं
घृतपूर्णानां सुचां बर्हिषि आसादितत्वात् घृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठम् । यत्र यस्मिन्
बर्हिषि अमृतस्य अमृतसमानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य
बर्हिर्नामकस्य अग्नेर्दर्शनं भवति तद्बर्हिः स्तृणीत इति पूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत । 'स्तृञ् आच्छादने' ।
लोप्मध्यमपुरुषस्य बहुवचनम् । 'लोटो लङ्ङत्' (पा. सू. ३. ४. ८५) । 'तत्स्थमिपाम्' ।
(पा. सू. ३. ४. १०१) इति थस्य तादेशः । 'त्र्यादिभ्यः श्रा' । 'ई हल्यघोः' (पा. सू. ६. ४.
११३) इति ईत्यम् । 'ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ८. ४. १. १) इति णत्वम् । 'प्वादीनां ह्रस्वः'
(पा. सू. ७. ३. ८०) इति धातोर्ह्रस्वत्वम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ।
अतः तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः । 'वृहेर्नलोपश्च' (उ. सू. २. २६६) इति इस्प्रत्यय-
नलोपौ । प्रथयस्वरः । आनुषक् । आ समन्तात् अनुषजति इति आनुषक् । 'पञ्ज सङ्गे' । 'धात्वादेः
पः सः' । 'क्विप् च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्विप् । 'अनिदिताम्' (पा. सू. ६.
४. २४) इति लोपः । आङ्त्वोत्पसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । 'उपसर्गास्तुनोति'
इत्यादिना पत्वम् । घृतपृष्ठम् । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । 'निष्ठा' (पा. सू. ३. २. १०२) इति क्तः ।
प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठम् अस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषिणः । आम-
न्त्रितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणम् अस्मिन्निति अमृतम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं बाधित्वा 'नन्सुभ्याम्' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नञो जरमर-
मित्रमृताः' (पा. सू. ६. २. ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणम् । 'चक्षिङ् व्यक्तायां

वाधि ' । वागभिव्यक्तिवाची धातुः इह अभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ' ल्युट् च ' (पा. सू. ३. ३. ११५) इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्य आर्धधातुकत्वात् ' चक्षिङः ल्याञ् ' (पा. सू. २. ४. ५४) इति ल्याजादेशे प्राप्ते ' असनयोश्च ' (पा. सू. २. ४. ५४. १०) इति प्रतिषेधः ॥

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

वृद्धारः यज्ञशालाद्वाराणि वि श्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विव्रियन्ताम् । कीदृश्यः । वृक्तावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्षयिष्यः देवीः द्योतमानाः असश्चतः असश्चन्यः उद्घाटनेन प्रवेष्टुपुरुषसङ्गरहिताः । यद्वा । असश्चतः प्रवेष्टुपुरुषरहितान् यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमामिन्य एतत्संज्ञिका अग्निविशेषमूर्तयः वि श्रयन्तां विशेषेण सेवन्ताम् । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्य अस्मिन् दिने नूनम् अवश्यं यष्टवे यष्टुम् । चकारात् दिनान्तरेष्वपि इति द्रष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्षयन्तीत्यर्थे वृधेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । उपपदसमासः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वृधिः धातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । ' वा छन्दसि ' (पा. सू. ३. ४. ८८) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । देवशब्दात् पचाद्यजन्तात् ' पुंयोगादाख्यायाम् ' (पा. सू. ४. १. ४८) इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सह ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः । असश्चतः । ' ग्लुञ्चु पस्ज गतौ ' । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । द्वाराभावे न विद्यन्ते सश्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तान् असश्चतः । अद्य । ' सद्यः परस् ' (पा. सू. ५. ३. २२) इत्यादिना छप्रत्ययान्तो निपातितः । ' तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ' (पा. सू. १. १. ३८) इति अव्ययसंज्ञकत्वात् परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । संहितायाम् ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् । नूनम् । ' एवमादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोद्घातत्वम् । यष्टवे । यजेः ' तुमर्थे सेसेन् ' (पा. सू. ३. ४. ९) इत्यादिना तवेनप्रत्ययः । वश्चादिना षत्वम् । निष्वादाद्युदात्तः ॥ २४ ॥

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन् यज्ञ उप ह्वये । इदं नो बहिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । इदम् । नः । बहिः । आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उपःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमामनिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषासा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ती अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञकर्मणि उप ह्वये आह्वयामि । किमर्थम् । नः अस्मदीयम् इदं वेद्यामास्तीर्णं बहिः दर्भम् आसदे आसत्तुं प्राप्तुम् । कीदृशौ । सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं च उषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयादिवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' (पा. सू. ७. १. ३९) इति आकारः । मलोप उपधादीर्घश्चान्दसौ । ' देवताद्वन्द्वे च ' (पा. सू. ६. २. १४१) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववत् आकारः । पेशः-सब्दो नमिषवत्त्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदा-

न्तोदात्तत्वस्य अपवादत्वेन 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' (पा. सू. ६. २. ११९) इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । अस्मिन् । ' ऊडिदम् ' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे ।
' पट्टु विशरणगत्यवसादनेषु ' । ' धात्वादेः षः सः ' । आङ्पूर्वात् अस्मात् संपदादिभ्यो भावे क्तिप्
(पा. सू. ३. ३. १०८. ९) । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात् प्रसिद्धार्थवाची । ^१ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी ^२उप ^३ह्वये
आह्वयामि । ^४नः अस्मदीयम् ^५इमं ^६यज्ञं ^७यक्षतां तौ उभौ यजताम् अनुतिष्ठताम् । कीदृशौ ।
^८सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वा इत्यर्थः । ^९होतारा होमनिष्पादकौ ^{१०}दैव्या
दैव्यो देयमंबन्धिनौ । अत एव इमौ अग्नी दैव्यहोतृनामकौ ^{११}कवी मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीया-
द्विवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभना
जिह्वा ययोस्तौ । ' न्वसुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् एकादेशस्वरः । संहितायाम् आवा-
देशः । वस्य ' लोपः शाकल्यस्य ' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लोपः । होतारा । जुहोतेस्तुन् । द्वि-
वचने ' ऋतो ङि ' (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । असून् इति उपधादीर्घः । पूर्ववत्
आकारः । निष्वादाद्युदात्तः । दैव्या । देवानामिमौ । ' देवाद्यन्जौ ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति
यञ् । ' यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति अकारलोपः । ' भित्त्यादिर्नित्यम् ' (पा. सू.
६. १. १९७) इत्याद्युदात्तः । पूर्ववत् आकारः । यक्षतां यजताम् । लोटि शपि परतः ' सिब्वहुलं
लेटि ' (पा. सू. ३. १. ३४) इति बहुलग्रहणात् सिप् । कुत्वचत्वंषत्वानि ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे; अन्येषु आग्नीसूक्तेषु सद्येषु इळा सरस्वती भारती
इति आम्नातत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयः ^१तिस्रः ^२देवीः दीप्यमानाः ^३बर्हिः वेद्यामास्तीर्णं
^४सीदन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यः । ^५मयोभुवः सुखोत्पादिकाः ^६अस्त्रिधः शोषेण क्षयेण वा रहिताः ॥
इळा । ' ईड स्तुतौ ' । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । क्तिप् । धातुस्वरः । ' टाप् चापि हलन्तानां यथा वाचा
दिशा निशा ' (कौ. २. ४. ८२) इति टाप् । सरस्वती । सरः असुनन्तो निष्वादाद्युदात्तः ।
तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधत्वात् वत्वम् । ' तसौ मत्वर्थे ' (पा. सू. १. ४. १९) इति भवेन
पदत्वस्य बाधितत्वात् रुत्वाद्यभावः । ' उगितश्च ' (पा. सू. ६. ३. ४५) इति ङीप् । मतुब्ङीपौ
पिप्वादनुदात्तौ । मही । महतीशब्दे तकारलोपः छान्दसः । ' यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८)
इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । तिस्रः । त्रिशब्दात् जसि ' त्रिचतुरोः क्षिबां
तिसृचतसृ ' (पा. सू. ७. २. ९९) इति तिस्रादेशः । ' अचि र ऋतः ' (पा. सू. ७. २. १००)
इति रेफादेशः । ' तिसृभ्यो जसः ' (पा. सू. ६. १. १६६) इति जस उदात्तत्वम् । देवीः । देवानां
पत्न्यो देव्यः । ' पुंयोगादाख्यायाम् ' (पा. सू. ४. १. ४८) इति ङीप् । ' यस्येति च ' इति
अकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । जसि ' दीर्घाजसि च ' (पा. सू. ६. १. १०५) इति

निषिद्धं दीर्घत्वं ' वा छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. १०६) इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । ' मीञ् हिंसायाम् ' । हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः । तद्भावयन्तीति मयोभुवः । अन्तर्भावितण्यर्थात् भुवः क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हिः । ' वृहेर्नलोपश्च ' (उ. सू. २. २६६) इति द्विसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सीदन्तु । ' पद विशरणादौ ' । ' पाघ्रा ' (पा. सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना सीदादेशः । अस्त्रिधः । त्रिधेः हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिपि नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्या ' इह त्वष्टारमग्रियम् ' इति । ' शं युवाकाय संप्रेषितः ' इति खण्डे सूत्रितं—' सं ते पर्यांसि समु यन्तु वाजा इह त्वष्टारमग्रियम् ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वऽरूपम् । उप । ह्वये । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्रिम् इह कर्मणि उप ह्वये । कीदृशम् । अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतम् । सः अस्माकं केवलः असाधारणः अस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोतिस्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारम् । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । तृन् । ' स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा ' (पा. सू. ७. २. ४४) इति इडभावपक्षे ' स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ' (पा. सू. ८. ३. २९) इति ककारलोपः । ण्वम् । द्वितीयैकवचने ' ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ' (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणे ' असृन् ' (पा. सू. ६. ४. ११) इत्यादिना उपधाया दीर्घः । तृनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्रियम् । ' अग्रात् ' (पा. सू. ४. ४. ११६) इत्यनुवृत्तौ ' घच्छौ च ' (पा. सू. ४. ४. ११७) इति घच् । ' आयनेयी ' (पा. सू. ७. १. २) इत्यादिना घकारस्य इयादेशः । ' यस्ये ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति लोपः । ' आयनादिपूषदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थम् ' (पा. सू. ७. १. २. १) इति उपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् घचश्चिस्वादान्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपम् । विश्वानि रूपाणि त्वष्टुत्पन्नत्वेन यस्य । ' त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् ' (तै. सं. ६. १. ८. ५) इति श्रुतेः । विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' (पा. सू. ६. २. १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकम् । ' असु क्षेपणे ' । ' युष्यसिभ्यां मदक् ' (उ. सू. १. १३६) । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । षष्ठीबहुवचनम् आम् । अत्र परमपि ' योऽचि ' (पा. सू. ७. २. ८९) इति यत्वं बाधित्वा नित्यत्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च आम् आकमादेशे (पा. सू. ७. १. ३३) कृते ' अनादेशे ' (पा. सू. ७. २. ८६) इति निषेधेन यत्वाभावात् ' शेषे लोपः ' (पा. सू. ७. २. ९०) इति दकारलोपे अकारान्तत्वेन पश्चात् प्राप्तस्यापि सुटः (पा. सू. ७. १. ५२) साम इति निर्देशे स्थानिन्यन्तर्भावेन निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति ससुट् निर्देशः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः । प्र दातुरस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

हे वनस्पते एतन्नामकाम्ने देव हविर्भुग्भ्यः देवेभ्यः अस्मदीयं हविः अव सृज समर्पय इत्यर्थः । प्र दातुः यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादात् अस्तु ॥ वनस्पते । आमन्त्रितनिघातः । देव । पादादित्वात् न निघातः । पाष्टिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः । इसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेः कृच् । 'चितः' इत्यन्तोदात्तः । इसि 'ऋत उच्' (पा. सू. ६. १. १११) इति उत्त्वम् एकादेशो रपरत्वं च । 'रात्सस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति सलोपः । एकादेशस्वरेण उकार उदात्तः । चेतनम् । 'चिती संज्ञाने' । करणे ल्युट् । योरनादेशः लघूपधगुणः । 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति । तदग्निसंपादितं यज्ञम् इन्द्राय इन्द्रतृप्यर्थं यज्वनः यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत । तत्र यज्ञे देवान् उप ह्वये ॥ कृणोतन । 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । इदित्वात् नुम् । लोभमध्यमबहुवचनस्य 'तस्थस्थमिपाम्' (पा. सू. ३. ४. १०१) इति तादेशः । 'तसनसनथनाश्च' (पा. सू. ७. १. ४५) इति तनबादेशः । अपि प्राप्ते 'धन्विक्कृष्योर च' (पा. सू. ३. १. ८०) इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । तस्य 'अतो लोपः' (पा. सू. ६. ४. ४८) इति लोपः । तस्य 'अचः परस्मिन्' (पा. सू. १. १. ५७) इति स्थानिवद्भावात् ऋकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पितृत्वेन अङित्वात् उकारस्य गुणः । इन्द्राय । 'ऋज्रेन्द्र' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन् । निष्वादाद्युदात्तः । यज्वनः । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । 'सुयजोर्ङ्निप्' (पा. सू. ३. २. १०३) । इसि भसंज्ञायाम् अलोपे प्राप्ते 'न संयोगाद्वमन्तात्' (पा. सू. ६. ४. १३७) इति निषेधः । वनिपः पितृत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । 'ग्रह उपादाने' । 'गेहे कः' (पा. सू. ३. १. १४४) इति कप्रत्ययः । 'ग्रहिज्या' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । तत्र । त्रल् । 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । 'देवाँ उप' इत्यत्र संहितायां 'दीर्घादटि' (पा. सू. ८. ३. ९) इति नकारस्य रत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' (पा. सू. ८. ३. ३) इति आकारस्य अनुनासिकादेशः । 'भोगो' (पा. सू. ८. ३. १७) इति यत्वम् । तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लोपः ॥ ॥ २५ ॥

'ऐभिरग्ने' इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । तच्च सूक्तं बहुदेवताकम् । अत एवानुक्रम्यते—'ऐभिर्वैश्वदेवम्' इति । विनियोगस्तु—न्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे छन्दोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे 'ऐभिरग्ने दुवो गिरः' इति सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'अथ छन्दोमाः समुद्रादूर्मिः' इत्युपक्रम्य 'ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमपीतये । देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने एभिः अस्मिन् यज्ञे संभाविताः विश्वेभिः देवेभिः सर्वदेवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवः अस्मदीयां परिचर्या गिरः अस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रति आ याहि आगच्छ । यक्षि

च आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवानाम् इदमा परामर्शात् 'इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' इति अश् अनुदात्तः । शिप्वात् सर्वादेशः । 'नेदमदसोरकोः' (पा. सू. ७. १. ११) इति भिस ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न च 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्र 'अन्तोदात्तात्' (पा. सू. ६. १. १६९) इत्यधिकारात् । दुवः । 'नव्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तत्वम् । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विशेः क्नन्तः निष्वादाद्युदात्तः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐस् न भवति । 'बहुवचने झल्येत्' (पा. सू. ७. ३. १०३) इति एत्वम् । सोमपीतये । सोमशब्दः 'अर्तिस्तुसु' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मनन्तो निष्वादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन् यागे स सोमपीतिः । तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । 'बहुवचने झल्येत्' इति एत्वम् । यक्षि । यजेर्लोऽटः सिप् । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । ब्रश्वादिना षत्वम् । 'षढोः कः सि' (पा. सू. ८. २. ४१) इति कत्वम् । सेर्हिंरादेशश्छान्दसत्वात् न भवति । सिपः पित्वेनानुदात्तत्वात् धातुस्वर एव ॥

आ त्वा कण्वा अहूषत गुणन्ति विप्र ते धियः । देवेभिरग्र आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत । गुणन्ति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्रे कण्वाः मेधाविन ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वाम् आ अहूषत आहूयन्ति । तथा ते धियः त्वदीयानि कर्माणि गुणन्ति कथयन्ति । ततो हे अग्रे देवेभिः देवैः सह आ गहि आगच्छ । 'विप्रः' इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु 'कण्वः ऋभुः' (नि. ३. १५. ७) इति पठितम् ॥ त्वा । 'त्वामौ द्वितीयायाः' (पा. सू. ८. १. २३) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वाः । कण शब्दार्थः । 'अशिपुषिलटिकणिखटि' (उ. सू. १. १४९) इत्यादिना क्न् । निष्वादाद्युदात्तः । अहूषत । 'ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङ् । निष्वादात्मनेपदं झेः । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पा. सू. ७. १. ५) इति अदादेशः । च्लेः सिष् । 'एकाचः' (पा. सू. ७. २. १०) इति इट्प्रतिषेधः । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । 'हलः' (पा. सू. ६. ४. २) इति दीर्घत्वम् । 'आदेशप्रत्यययोः' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति षत्वम् । छान्दसत्वात् उकारस्य न गुणः । अडागमः । गुणन्ति । 'गृ शब्दे' । लट् । झि । 'झोऽन्तः' । 'क्रयादिभ्यः झ्' । 'प्यादीनां ह्रस्वः' (पा. सू. ७. ३. ८०) इति धातोर्ह्रस्वत्वम् । 'आभ्यस्तयोरातः' (पा. सू. ६. ४. ११२) इति आकारलोपः । 'ऋवर्णाच्चेति व्रक्तव्यम्' (का. ८. ४. १. १) इति णत्वम् । तिङः स्वर एव शिष्यते । विप्र । आमन्त्रितनिधातः । ते । 'अनुदात्तम्' इत्यनुवृत्तौ 'तेमयावेकवचनस्य' (पा. सू. ८. १. २२) इति षष्ठ्याः ते इति आदेशः । देवेभिः । छान्दस ऐसभावः । गहि । 'गम्ल् सप्पु गतौ' । लोटः सिप् । 'सेर्हपिष्' । 'कर्तेरि शप्' । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः । तस्य 'असिद्धवद्वा भाट्' (पा. सू. ६. ४. २२) इति असिद्धत्वात् 'अतो हेः' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हेर्लुक् न भवति ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान्मारुतं गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान् मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गणं च हे अग्ने यक्षि इति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा. सू. ६. ३. २६) इति प्राप्तस्य आनङः 'उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (पा. सू. ६. ३. २६. १) इति प्रतिषेधः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा. सू. ६. २. १४१) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादीं' (पा. सू. ६. २. १४२) इति निषेधः । समासान्तोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिम् । 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुद् तलोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. १. १५७) इति तलोपः सुडागमश्च । बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचित् वर्णयन्तीति वामनः । 'पा रक्षणे' । पातीति पतिः । 'पातेर्ङितिः' (उ. सू. ४. ४९७) । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । समासे 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' (पा. सू. ६. २. १४०) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा । द्वितीयायाः 'सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना विभक्तेः आजादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्यानि आदित्याः । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' (पा. सू. ४. १. ८५) । प्रत्ययस्वरः । मारुतम् । मरुतां विकारः । 'अनुदात्तादेश' (पा. सू. ४. ३. १४०) इति अञ् । अित्वादाद्युदात्तः ॥

प्र वो अत्रियन्त इन्द्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्ता मध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । अत्रियन्ते । इन्द्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्ताः । मध्वः । चमूषदः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रादिदेवाः वः युष्मदर्थम् इन्द्रवः सोमाः प्र अत्रियन्ते प्रकर्षेण संपाद्यन्ते । कीदृशाः । मत्सराः तृप्तिकराः । 'मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः' (निरु. २. ५) इति यास्कः । मादयिष्णवः हर्षहेतवः द्रप्ताः बिन्दुरुपाः मध्वः मधुराः चमूषदः चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । 'व्यवहिताश्च' (पा. सू. १. ४. ८२) इति व्यवहितप्रयोगः । अत्रियन्ते । शृजो यकि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (पा. सू. ७. ४. २८) इति रिङादेशः । हजो वा । 'हप्रहोर्भञ्जन्दसि' (पा. सू. ८. २. ३२. १) इति हकारस्य भञ्जरः । इन्द्रवः । 'उन्दी क्लेदने' । उन्दन्ति पात्राणीति । 'निट्' इत्यनुवृत्तौ 'उन्देरिच्चादेः' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः आदेः इकारश्च । नित्वादाद्युदात्तः । मत्सराः । 'मद तृप्तियोगे' । 'चित्' इत्यनुवृत्तौ 'कृधूमदिभ्यः कित्' (उ. सू. ३. ३५३) इति सरप्रत्ययः । 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' (पा. सू. ७. २. ९) इति इट्प्रतिषेधः । चित्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः । 'मदी हर्षल्लेपनयोः' । मदेर्ण्यन्तात् 'णेञ्छन्दसि' (पा. सू. ३. २. १३७) इति इष्णुच् । 'गेरनिटि' (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपे प्राप्ते 'अयामन्तात्वाय्येत्स्विष्णुषु' (पा. सू. ६. ४. ५५) इति अयादेशः । चित्वादन्तोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिङ्गत्वम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति 'जसि च' (पा. सू. ७. ३. १०९) इति गुणो न भवति । चमूषदः । 'चमु छमु जमु झमु अदने' । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्वः । 'कृषिचमि' (उ. सू. १. ८१) इत्यादिना ऊः । तत्र सीदन्तीति चमूषदः । 'सत्सृद्विष' (पा. सू. ३. २. ६१) इत्यादिना क्तिप् । सुषामादेः आकृतिगणत्वात् षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्कृतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^१त्वाम् ^२ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । कीदृशाः । ^३अवस्यवः । अवनं रक्षणं तद्धेतून् देवानिच्छन्ति । ^४कण्वासः मेधाविनः ^५वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः ^६हविष्मन्तः हविर्युक्ताः ^७अरंकृतः अलंकर्तारः ॥ ईळते । ‘ ईड स्तुतौ ’ ● अनुदात्तेत्वात् लटो झः । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ’ इति शपो लुक् । झस्य अदादेशः । ‘ टेः एत्वम् ! ’ तास्यनुदात्तेत्वात् (पा. सू. ६. १. १८६) इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । अवस्यवः । अवन्तीत्यवा देवाः । तानतिशयेनेच्छन्ति । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ क्यचि च ’ (पा. सू. ७. ४. ३३) इति ईत्वं न भवति । ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ (पा. सू. ७. ४. ३५) इति निषेधात् । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः ’ (पा. म. ७. १. ५१. २) इति सुक् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ (पा. सू. ३. २. १७०) इति उप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः । ‘ कण शब्दार्थः । कणन्ति ध्वनन्ति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा ऋत्विजः । ‘ अशिप्रुपि ’ (उ. सू. १. १४९) इत्यादिना क्न् । निच्वादाद्युदात्तः । ‘ आज्ञेस्वरमुक् ’ (पा. सू. ७. १. ५०) इति असुक् । वृक्तबर्हिषः । वृक्तम् उक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः । हविरेपामस्तीति हविष्मन्तः । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ (पा. सू. १. ४. १९) इति भत्वेन अपदत्वात् न रत्वम् । अरंकृतः । अलंकुर्वन्तीत्यरंकृतः । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । ह्रस्वस्य तुक् । ‘ कपिलकार्दानां संज्ञाच्छन्दसोर्वा लो रत्वमापद्यते ’ (पा. म. ८. २. १८) इति लकारस्य रेफादेशः ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतपृष्ठाः । मनःस्युजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने ^१त्वा त्वां ^२ये अश्वाः रथेन ^३वहन्ति । कीदृशाः । ^४घृतपृष्ठाः पुष्टाङ्गत्वेन दीप्तपृष्ठाः ^५मनोयुजः मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः ^६वह्नयः वोढारः तैरश्वैः ^७सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थं ^८देवान् ^९आ वहँ इति शेषः ॥ घृतपृष्ठाः । ‘ घृ क्षरणदीप्योः ’ । घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसा युज्यते इति मनोयुजः । ‘ ऋत्विग्दृक् ’ (पा. सू. ३. २. ५९) इत्यादिना क्न् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वा । ‘ त्वामौ द्वितीयायाः ’ इत्यनुदात्तः त्वादेशः । वहन्ति । शसिङोरनुदात्तत्वात् धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगात् निघाताभाविः । वह्नयः । ‘ निः ’ (उ. सू. ४. ४८८) इत्यनुवृत्तौ ‘ वहिश्चिश्चुयुहुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ’ (उ. सू. ४. ४९१) इति निप्रत्ययः । तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये । उक्तम् । सकारे परतो नकारस्य संहितायां ‘ नश्च ’ (पा. सू. ८. ३. ३०) इति धुडागमः । ‘ खरि च ’ (पा. सू. ८. ४. ५५) इति खर्त्स्वम् । ‘ चयो द्वितीयाः शरि पौंकरसादेः ’ (पा. सू. ८. ४. ४८. ३) इति द्वितीयस्थकारः ॥ ॥ २६ ॥

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्वा पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतवृधः । अग्ने । पत्नीवतः । कृधि । मध्वः । सुजिह्वा । पायय ॥ ७ ॥

हे ऽग्ने ऽतान् इन्द्रादीन् देवान् ऽयजत्रान् यजनीयान् ऽऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान्
‘पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् ऽकृधि कुरु । हे ऽसुजिह्वा शोभनजिह्वोपेत ऽमध्वः मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्
‘पायय ॥ यजत्रान् । ‘अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽत्रन्’ (उ. सू. ३. ३८५) इति यजेः अत्रन्
प्रत्ययः । ऋतावृधः । ‘वृधु वृद्धौ’ । अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘क्विप् च’ (पा. सू. ३. २. ७६) इति
क्विप् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (पा. सू. ६. ३. १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वृधेर्धातुस्वरः ।
समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने । पादादित्वात् नामन्त्रितनिघातः । षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ।
पत्नीवतः । ‘पत्युर्नो यज्ञसंयोगे’ (पा. सू. ४. १. ३३) इति ङीप् ; इकारस्य च नकारः । ता
एषां सन्तीति मतुप् । ‘छन्दसीरः’ (पा. सू. ८. २. १५) इति वत्वम् । पतिशब्दो ङितिप्रत्यया-
न्तत्वादाद्युदात्तः । ङीम्ममत्तुपोरनुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । कृधि । कृजो लोटः सिः । ‘सेह्यपिच्च’
(पा. सू. ३. ४. ८७) इति हिः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणलुक् । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि’
(पा. सू. ६. ४. १०२) इति हेर्धिरादेशः । ङित्वाद्गुणाभावः । मध्वः । उक्तम् । सुजिह्वा । आम-
न्त्रितनिघातः । पायय । ‘पा पाने’ । पिबन्तं प्रयुङ्क्ते इति ‘हेतुमति च’ (पा. सू. ३. १. २६)
इति णिच् । ‘शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्’ (पा. सू. ७. ३. ३७) इति युक् । पूर्वस्यामन्त्रितस्य
अविद्यमानवत्वम् । अत एव अव्यवधायकत्वात् मध्व इत्यपेक्ष्य ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः ॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबन्तु जिह्वा । मधोरेग्ने वर्षट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वा । मधोः । अग्ने । वर्षट्कृति ॥ ८ ॥

‘ये देवाः ऽयजत्राः यष्टव्याः तथा ऽये देवाः ऽईड्याः स्तुत्याः ऽते सर्वेऽपि ऽवषट्कृति वषट्कार-
काले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे ऽग्ने ऽते त्वदीयया ऽजिह्वा ऽमधोः मधुरस्य सोमस्य भागं ऽपिबन्तु ॥
यजत्राः । गतम् । ईड्याः । ‘ईड स्तुतौ’ । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ । तिस्वरिते प्राप्ते ‘ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः’
(पा. सू. ६. १. २१४) इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वम् ।
मधोः । उप्रत्ययस्य निष्ठादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने । आमन्त्रितनिघातः । वषट्कृति । करोतेः संपदा-
दिभ्यो भावे क्विप् । वषट् इत्यस्य करणं यस्मिन् यागे इति बहुव्रीहिः । वषट् इत्यस्य निपातत्वादाद्युदात्त-
त्वम् । बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥ ९ ॥

आकीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः । विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

‘विप्रः मेधावी ऽहोता होमनिष्पादकोऽग्निः ऽउषर्बुधः उषःकाले यागगमनाय प्रबुध्यमानान्
‘विश्वान् देवान् ऽसूर्यस्य संबन्धिनः ऽरोचनात् स्वर्गलोकात् ऽइह कर्मणि ऽआकीं ऽवक्षति आवहन्तु ॥
आकीम् । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो ‘राजसूर्यस्य’ (पा. सू. ३. १. ११४) इत्या-
दिना क्यप्प्रत्ययान्तो निपातितः । क्यपः पित्वात् धातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् । ‘कृ

दीप्तौ । ' अनुदात्तेतश्च हलादेः ' (पा. सू. ३. २. १४९) इति कर्तरि युच् । ' चितः ' इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । विश्वान् । विश्वेः क्लन्तो निष्वादाद्युदात्तः । उपबुधः । उपेबुध्यन्ते इत्युपबुधः । ' क्तिप् च ' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्तिप् । धातुस्वरेण उकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
विप्रः । ' ऋज्रेन्द्र ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन् । निष्वादाद्युदात्तः । होता । ह्यतेस्त-
च्छील्ये लृन् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । निष्वादाद्युदात्तः । इह ।
' इदमो हः ' (पा. सू. ५. ३. ११) इति हप्रत्ययः । ' इदम इश् ' (पा. सू. ५. ३. ३) इति
इश् । शिश्वात् सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहः प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लेट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् ।
शपि परतः ' सिन्बहुलं लेटि ' (पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप् । ढक्कत्वपत्वानि । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या ' विश्वेभिः सोम्यं मधु ' इति । ' स्तोत्रमग्ने शस्त्रात् ' इति खण्डे
सूत्रितं- ' विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्र इन्द्रेण वायुना । पिब मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽविश्वेभिः सवैः पूषमगादिभिर्देवैः ऽइन्द्रेण ऽवायुना ऽमित्रस्य संबन्धिभिः ऽधामभिः
तैजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह ऽसोम्यं सोमसंबन्धि मधु मधुरं भागं ऽपिब ॥ विश्वेभिः । ' बहुलं
छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस् ऐसादेशाभावः । सोम्यम् । ' सोममर्हति यः ' (पा.
सू. ४. ४. १३७) इत्यनुवृत्तौ ' मये च ' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार
इत्यर्थः । ' यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । ' फलि-
पाटिनमिमनि ' (उ. सू. १. १८) इत्यादिना उप्रत्ययः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेः निष्वादाद्युदात्तः ।
वायुना । ' कृवापाजि ' (उ. सू. १. १) इत्यादिना उण् । ' आतो युक् चिष्कृतोः ' (पा. सू. ७.
३. ३३) इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिब । ' पा पाने ' । लोटः सेहिरादेशः । शपि ' पाप्ना ' (पा.
सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना पिबादेशः । ' अतो हेः ' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हेर्लुक् । शपः
पिष्वात् धातुस्वरः । पादादिष्वात् न निघातः । ' अचोऽस्तित्ठः ' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति संहि-
तायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । ' आतो मनिन् ' (पा. सू. ३. २. ७४) इति मनिन् । निस्वरः ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽमनुर्हितः मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितः ऽहोता होमनिष्पादको यः
ऽत्वं ऽयज्ञेषु ऽसीदसि तिष्ठसि ऽसः त्वं ऽनः अस्मदीयम् ऽइमम् ऽअध्वरं यज्ञं ऽयज निष्पादय ॥ मनु-
र्हितः । मन्थते इति मनुः । ' निष् ' (उ. सू. २. २७४) इत्यनुवृत्तौ ' बहुलमन्यत्रापि ' (उ. सू.
२. २७८) उस् । निष्वादाद्युदात्तः । हितः । धाञो धातोः ' निष्ठा ' इति कप्रत्ययः । ' दधातेर्हिः ' इति निघातः ॥

(पा. सू. ७. ४. ४२) इति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । ' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' (पा. सू. २. १. ३२) इति समासः । कृत्स्वरापवादेन ' तृतीया कर्मणि ' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । सीदसि । ' पद्वि शरणगत्यवसादनेषु ' । लटः सिप् । शपि ' पात्राध्मा० ' (पा. सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां ' सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ' (पा. सू. ६. १. १३४) इति सोर्लोपे गुणः । अध्वरम् । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् सोऽध्वरः । ' नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ' नो अध्वरम् ' इत्यत्र संहितायाम् ' एङः पदान्तादति ' (पा. सू. ६. १. १०९) इति पूर्वरूपे प्राप्तं ' प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ' (पा. सू. ६. १. ११५) इति प्रकृतिभावात् निवर्तते ।

युक्ष्वा अरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इहा । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देव अग्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवाः रथे युक्ष्व योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुं रथारूढान् पुरुषान् नेतुं समर्थाः । ताभिः वडवाभिः इहा अस्मिन् कर्मणि देवान् आ वह ॥ युक्ष्व । ' युजिर् योगे ' । लोट् । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । ' थासः से ' । ' सवाभ्यां वामौ ' । ' रुधादिभ्यः भ्रम् ' । तस्य बाहुलकात् लुक् । कुर्वषत्वे । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । संहितायां ' व्यचोऽतस्मिङ् ' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति दीर्घः । अरुषीः । ' ऋ गतौ ' । रन्ति (?) गच्छन्तीत्यरूप्यो वडवाः । ' ऋहनिभ्यामुषन् ' (उ. सू. ४. ५१३) । धातोर्गुणो रपरत्वम् । निष्वादाद्युदात्तोऽरूपशब्दः । तस्मात् स्त्रियां छान्दसो छीप् । शसि ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' (पा. सू. ६. १. १०२) इति दीर्घः । रथे । रमेः औणादिकः कथन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । हरितः । ' हसृहियुषिभ्य इति ' (उ. सू. १. ९७) इति हरतेः इतिप्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव सूत्रेण इतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः । ' सावेकाचः० ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं ' साववर्ण० ' (पा. सू. ६. १. १८२) इति निषिध्यते । देवान् इत्यत्र पूर्ववत् रुवानुनासिकौ ॥ ॥ २७ ॥

' इन्द्र सोमम् ' इत्यादिकस्य द्वादशचंस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नम् ऋतुदेवताकं तथापि प्रत्यृचम् इन्द्रादिदेवतान्तराणि मिलितानि । तथा च अनुक्रम्यते—' इन्द्र सोममृतव्यं तत्रैन्द्री मारुती त्वाष्ट्याग्नेय्यैन्द्री मैत्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याग्नेर्यतुदेवताः सर्वत्र ' इति । विनियोगस्तु स्मार्तो द्रष्टव्यः ॥

इन्द्र सोमं पिब क्रतुना त्वा विशन्तिवन्दवः । मत्सरासस्तदोक्सः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिब । क्रतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्द्रवः । मत्सरासः । तत्तदोक्सः ॥ १ ॥

हे इन्द्र क्रतुना सह सोमं पिब । इन्द्रवः पीयमानाः सोमाः त्वा त्वाम् आ विशन्तु । कीदृशाः । मत्सरासः तृप्तिकराः तदोक्सः तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः ॥ इन्द्र । पाठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमम् । ' अर्तिस्तु' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । निष्वादाद्युदात्तः । पिब ' पिबा मित्रस्य ' (ऋ. सं. १. १४. १०) इत्यत्रोक्तम् । अस्य आ त्वा विशन्तु

इत्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतः 'चादिलोपे विभाषा' (पा. सू. ८. १. ६३) इतीयं प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्त्यते । विशन्त्विति चलोपसाम्येऽपि द्वितीयस्वात् निहन्त्यते एव । संहितायाम् 'आहुणः' इति प्राप्तस्य गुणस्य 'ऋस्यकः' (पा. सू. ६. १. १२८) इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इन्दवः । 'प्र वो भ्रियन्ते' (ऋ. सं. १. १४. ४) इत्यत्रोक्तम् । मत्सरासः । तत्रैवोक्तम् । 'आज्जसेरसुक्' (पा. सू. ७. १. ५०) इति असुक् । तदोकसः । तदेव ओकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह ऋतुनामकस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं पिबत । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन शोधयत । हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः हि यस्मात् यूयं स्थ युष्माकं शोधयितुं प्रसिद्धं तस्मात् शोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत । अत्र तिङोऽदुपदेशात् शपः परत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् निघाताभावः । पूर्ववत् प्रकृतिभावः । पोत्रात् । पोतुः संबन्धि पात्रं पोत्रम् । 'तस्येदम्' (पा. सू. ४. ३. १२०) इति अण् । 'तद्धितेष्वचामादेः' (पा. सू. ७. २. ११७) इति प्राप्ता वृद्धिः 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परिभा. ३५) इति न भवति । ननु एवमन्यस्य ऋकारस्य 'अचो ऽङिति' (पा. सू. ७. २. ११५) इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (पा. सू. १. ४. २) इति परया आदिवृद्धयान्योपधालक्षणा वृद्धिर्बाध्यते इत्युक्तम् । इह तु परस्या आदिवृद्धेऽछान्दसत्त्वेन निवृत्तत्वात् अन्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्हि अत्रापि आदिवृद्धिः औकारः क्रियताम् । तस्य तु छान्दसः ओकारो भविष्यति । पुनीतन । 'पूज् पवने' । लोट् । 'लोटो लङ्' (पा. सू. ३. ४. ८५) इति लङ्ङावात् तस्य 'तस्यस्थमिपाम्' (पा. सू. ३. ४. १०१) इति तादेशः । 'क्र्यादिभ्यः भा' । 'ई हल्यघोः' (पा. सू. ६. ४. ११३) इति ईकारः । 'तत्सननथनाश्च' (पा. सू. ७. १. ४५) इति तनादेशः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा. सू. ७. ३. ८०) इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि 'सार्वधातुकमपित्' (पा. सू. १. २. ४) इति ङित्वात् स्वस्वपूर्वयोः इकोर्गुणाभावः । यूयम् । युष्मदः परस्य जसः 'हेप्रथमयोरम्' (पा. सू. ७. १. २८) इति अमादेशः । 'न विभक्तौ तुस्माः' (पा. सू. १. ३. ४) इति मकारस्य ह्रस्वप्रतिषेधः । 'यूयवयौ जसि' (पा. सू. ७. २. ९३) इति मपर्यन्तस्य यूयादेशः । 'शेषे लोपः' । अत्र यूयादेशात् प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम् । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः 'स्थानेऽन्तरतमः' (पा. सू. १. १. ५०) इति सर्वानुदात्तः । तत्र 'शेषे लोपः' (पा. सू. ७. २. ९०) अन्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयम् 'अमि पूर्वः' (पा. सू. ६. १. १०७) इति प्रातिपदिकान्तेनोदात्तेन सह अनुदात्तस्य सुप एकादेशः सः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे तु उदात्तमिभूतिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्थ । 'अस भुवि' । लटो मध्यमबहुवचनं य । 'अदि-प्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । 'भसोरङ्लोपः' इति अकारलोपः । व्यत्ययेन षत्वम् । 'हि च' इति विधेयात् 'तिङ्ङितिकः' इति निघातो न भवति । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थ इति विवक्षितम् । सुदानवः । 'दाभाभ्यां नुः' (उ. सू. ३. ३१२) । स्तोः प्रादिसमासः । आमन्त्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थ इति न विधीयते येन अनामन्त्रितत्वाद् निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धत्वात्त्वेन संबोध्य तेषु तेषु मास्तसूक्तेषु

मरुतां प्रसिद्धात् प्रभावातिशयात् यूयं स्थ इति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतन इति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्रावः । नेष्टरिति । पिब । ऋतुना । त्वम् । हि । रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

प्राशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह—‘मेना प्रा इति स्त्रीणां मेना मानयन्त्येना प्रा गच्छन्त्येनाः’ (निरु. ३. २१) इति । प्रा अस्य सन्तीति ग्रावान् । नेष्टशब्दोऽत्र स्वष्टारं देवमाह; कस्मिंश्चिन् देवसन्ने नेष्टत्वेन स्वष्टुर्वृत्तत्वात् । हे ऽग्रावः पत्नीयुक्त ऽनेष्टः स्वष्टः ऽनः अस्मदीयं ऽयज्ञम् ऽअभि ऽगृणीहि अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऽऋतुना सह त्वं सोमं ऽपिब । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽरत्नधाः ऽअसि रत्नानां दातासि दाता भवसि तस्मात् सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ अभि । ‘उपसर्गा-श्चाभिवर्जम्’ (फि. सू. ८१) इति पर्युदासात् अभेः अन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि । ‘गृ शब्दे’ । लोटि सिपो हिः । ‘क्र्यादिभ्यः आ’ । हेङित्वात् ‘ई हल्यघोः’ इति ईत्वम् । आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ । ‘तिङ्ङित्तिङः’ इति निघातः । प्रा अस्य सन्तीति मतुप् । व्यत्ययेन वत्वम् । संबुद्धौ ‘मनुवसो रुः’ इति रुत्वम् । विसर्गः । पादादित्वेन आमन्त्रितनिघाताभावात् षाष्टिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । ग्राव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वात् ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ इति निषेधाभावात् अविद्यमानवत्वेन उत्तरस्य नेष्टशब्दस्य षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब । शपः पिषात् धातुस्वरः । पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । ‘किप् च’ इति किप् । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पिषात् धातुस्वरः । ‘तिङ्ङित्तिङः’ इति निघातो न भवति ‘हि च’ इति प्रतिषेधात् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परिं भूष पिब ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परिं । भूष । पिब । ऋतुना ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवान् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽआ ऽवह । ततः ऽयोनिषु स्थानेषु ऽत्रिषु सबनेषु ऽसादय देवानुपवेशय । ततस्तान् ऽपरि ऽभूष अलंकुरु । ऽऋतुना सह त्वं सोमं ऽपिब ॥ ‘अग्ने देवान्’ इत्ययं पादो गतः । योनिषु । ‘यु मिश्रणे’ । ‘वहिश्चि’ (उ. सू. ४. ४९१) इत्यादिना निप्रत्ययः । निषादाद्युदात्तः । त्रिषु । ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ (पा. सू. ६. १. १७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘भूष अलंकारे’ । ‘तिङ्ङित्तिङः’ इति निघातः । पिब ऋतुना । गतौ ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममुत्तूरनु । तवेद्धि सख्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतुन् । अनु ।

तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छसिसंबद्धात् ऽराधसः धनभूतात् पात्रात् ऽसोमं ऽपिब । किं कृत्वा । ऽऋतुननु ऋतुदेवाननुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबन्वित्यर्थः । ऽहि यस्मात् ऽतवेत् तव

१ सख्यम् १ अस्तृतम् ऋतूनामविच्छिन्नं तस्मात् ऋतुभिः सह पानं युक्तम् ॥ ब्राह्मणात् । ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छेदी कथ्यते । स च पुंलिङ्गे शेषनिवातेन अनुदात्तादिः । तस्य संबन्ध्युत्पद्यमानसः । स च तस्यैव अवयववत् नियत इत्यवयवविवक्षायाम् ‘ अनुदात्तादेरञ् ’ (पा. सू. ४. २. ४४) । तेन मित्रादाद्युदात्तः चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । ‘ सर्वधातुभ्योऽसुन् ’ । मित्रादाद्युदात्तः । पिब । पादादिस्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ व्यचोऽतस्तिङः ’ इति दीर्घत्वम् । ऋतूरेणु इत्यत्र ‘ दीर्घादटि समानपादे ’ इति नकारस्य रुत्वम् । ‘ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ’ (पा. सू. ८. ३. २) इति उकारस्य अनुनासिकत्वम् । तव । ‘ युष्मदस्मद्भ्यां ङ्सोऽञ् ’ (पा. सू. ७. १. २७) । शिवात् सर्वादेशः । ‘ तवममौ ङसि ’ इति तवादेशः । ‘ युष्मदस्मदोर्ङसि ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सख्यम् । सख्युः कर्म सख्यम् । ‘ सख्युर्यः ’ । ‘ यस्य ’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतम् । स्तृणातेः हिंसार्थस्य क्तः । नप्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम् । ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥

युवम् । दक्षम् । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःदभम् ।

ऋतुना । यज्ञम् । आशाथे इति ॥ ६ ॥

हे १ धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ १ मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ १ युवम् उभौ युवाम् १ ऋतुना सहास्मदीयं १ यज्ञम् १ आशाथे व्याप्नुथः । कीदृशं यज्ञम् । १ दक्षं प्रवृद्धं १ दूळभं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवम् । प्रथमाद्विवचनस्य ‘ डेप्रथमयोरम् ’ (पा. सू. ७. १. २८) इति अमादेशः । ‘ युवावौ द्विवचने ’ (पा. सू. ७. २. ९२) इति मपर्यन्तस्य युवादेशः । ‘ शेषे लोपः ’ इति टिलोपः अन्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वम् । भाषायामेव हि आत्वम् । टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अम उदात्तत्वम् । अन्यलोपपक्षे एकादेश उदात्तः । दक्षम् । ‘ दक्ष वृद्धौ ’ । दक्षन्यनेनेति करणे घञ् । एवं हि पुंलिङ्गस्वनियमः अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वम् । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र ‘ सुपां सुलुक् ’ इत्यादिना विभक्तेः आकारः । मित्रशब्दस्य ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति आनङादेशः । प्रथमस्य आमन्त्रितनिघातः । द्वितीयस्य पादादिस्वादाद्युदात्तत्वम् । संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम् । दूळभम् । ‘ दह भस्मीकरणे ’ । दुःखेन दहते इति दुर्दहम् । ‘ ईषहुः-सुषु ’ (पा. सू. ३. ३. १२६) इत्यादिना दुर्गुणपदे दग्धेः खल् । ‘ व्यत्ययो बहुलम् ’ इति उकारस्य उकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य च भकारः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । ऋतुना यज्ञत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे । ‘ अशू व्यासौ ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनम् आथाम् । टेः एत्वम् । ‘ अत आदेः ’ (पा. सू. ७. ४. ७०) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ‘ अभ्रोतेश्च ’ (पा. सू. ७. ४. ७२) इति प्राप्ति नुडागमः ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इति निवर्तते ॥ ॥ २८ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो प्रावहस्तासो अघ्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणः उदाः । द्रविणसः । प्रावहस्तासः । अघ्वरे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरे अग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषु उक्त्यादिषु च देवम् अग्निम् ईक्षते ऋत्विजः स्तुवन्ति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः धनार्थिनः प्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवम् । द्रविणोदाः धनप्रदम् । यद्वा । धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति—‘द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणसः ’ (निरु. ८. १२) इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः । ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन् ’ (उ. सू. २. २०८) । निस्त्वादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः । तददातीति द्रविणोदाः । ‘क्विप् च ’ इति क्विप् । पूर्वपदस्य सकारोपजन-
श्छान्दसः । रुत्वोत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वेन एकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । ‘सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः ’ (पा. म. ७. १. ५१. २) इति क्यचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतेः संपदादिस्त्वात् भावे क्विप् । ‘अतो लोपः ’ । ‘कौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति ’ (पा. म. १. १. ५८. २) इति तस्य स्थानि-
वत्प्रतिषेधात् थलोपः । एवं द्रविणशब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेन उपक्षप-
यतीत्यर्थे ‘दसु उपक्षये ’ इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘क्विप् च ’ इति क्विप् । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारान्तो भवति । तथा ‘द्रविणोदमाः प्रवादा भवन्ति ’ (निरु. ८. २) इति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । अतो द्रविणोदशब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा ; एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्य इत्यर्थे सकारोपजनश्छान्दसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् । ऋत्विग्विशेषणत्वेन एकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् क्विप् । अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पञ्चे क्यचः चित्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । प्रावयुक्ता हस्ता येषां ते प्रावहस्तासः । ‘आजसेरमुक् ’ । प्रावशब्दो वृषादिस्त्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । ‘नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईक्षते । अनुदात्तेस्त्वात् आत्मनेपदम् । ‘अदिप्रभृतिभ्यः ’ इति शपो लुक् । अस्य अदादेशः ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः देवः नः अस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्विरे हविरूपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते । ता तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे संभजामः । धनैर्देवान् यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतम् । वसूनि । ‘शृस्वृस्निहि ’ (उ. सू. १. १०) इत्यादिना उपप्रत्ययः । ‘नित् ’ इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तः । शृण्विरे । ‘श्रु श्रवणे ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः ’ इति वर्तमाने लिट् । झ हरेच् (पा. सू. ३. ४. ८१) । ‘छन्दस्युभयथा ’ इति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन भुः ; तत्संनियोगेन श्रुभावश्च । उवङि प्राप्ते ‘हुभ्रवोः सार्वधातुके ’ (पा. सू. ६. ४. ८७) इति यणादेशः । ‘चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘यद्वृत्ताक्षित्यम् ’ इति निघातप्रतिषेधः । ता । ‘शोश्छन्दसि बहुलम् ’ इति शैलोपः । ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ’ (पा. सू. ८. २. ७) इति नलोपः । वनामहे । ‘वन षण संभक्तौ ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्टादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्टात् । ऋतुभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

‘द्रविणोदाः देवः’ ऋतुभिः सह ‘नेष्टात् नेष्टृसंबन्धिपात्रात्’ ‘पिपीषति सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋत्विजः’ इष्यत होमस्थाने गच्छत । गत्वा च ‘जुहोत होमं कुरुत । हुत्वा’ प्र ‘तिष्ठत’ च होमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतम् । पिपीषति । ‘पा पाने’ । पातुमिच्छतीति सन् । छान्दस ईकारः । ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः । जुहोत । लोप्मध्यमबहुवचनम् । तस्य लङ्ङन्नावात् तादेशः । तस्य ‘तसनसनथनाश्च’ इति तबादेशः । तस्य पित्वाद्गुणः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्यनुवृत्तौ ‘अनुदात्ते च’ (पा. सू. ६. १. १९०) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘भीहीभृहुमदजनधन-दरिद्राजागरं प्रत्ययापूर्वं पिति’ (पा. सू. ६. १. १९२) इति ओकार उदात्तः । तिष्ठत । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ । लोप्मध्यमबहुवचनस्य थस्य लङ्ङन्नावात् तादेशः । शपि ‘पाघ्राध्मा’ इत्यादिना तिष्ठादेशः । ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ (पा. सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदं न भवति; तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्य आनन्तर्यार्थस्वात् ‘अत्र चशब्देन व्यवधानात् । ‘ते प्राग्धातोः’ (पा. सू. १. ४. ८०) इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयुक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य ‘व्यवहिताश्च’ (पा. सू. १. ४. ८२.) इति छन्दसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोत इति पूर्वेण सह समुच्चयार्थः, न पुनः इष्यत इत्युत्तरेण । तेन अप्रथमत्वात् ‘चवायोगे प्रथमा’ (पा. सू. ८. १. ५९) इति निषेधाभावात् ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः । नेष्टात् । ‘पोत्राद्यञं पुनीतन’ (ऋ. सं. १. १५. २) इत्यत्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । इष्यत । ‘इष गतौ’ । लोप्मध्यमबहुवचनम् ॥

यच्चा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो दृदिर्भव ॥ १० ॥

यत् त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे । अर्ध । स्म । नः । ददिः । भव ॥१०॥

हे ऽद्रविणोदः देव ऽयत् यस्मात् कारणात् ऽऋतुभिः सह ऽत्वां ऽयजामहे । अध इत्ययं निपा-
तस्तच्छब्दार्थः । तस्मात् कारणात् ऽनः अस्मभ्यं ऽददिः धनस्य दाता ऽभव ऽस्म अवश्यं भव । ऽतुरीयं
चतुर्णां पूरणम् ॥ तुरीयम् । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' (पा. सू. ५. २. ५१. १) इति छप्रत्ययः ।
तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात् प्रागेव 'आयनेयी०' (पा. सू. ७. १. २) इत्यादिना ईयादेशः ।
'आयनादिकूपदेशिवद्भचनं स्वरसिद्धयर्थम्' (पा. सू. ७. १. २. १) इति वचनात् कृते आदेशो
प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तम् । पादादिस्वान् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे । अत्र
शपः पिश्वेन तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । पूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात्
यद्बृहत्तयोगाद्वा न निघातः । व्यवहितयोगेऽपि स निषेध इत्युक्तम् । अध । छान्दसो धकारः । स्म ।
चाधिरनुदात्तः । संहितायां 'निपातस्य च' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घः । ददिः ।
'हुदाश् दाने' । 'आद्यगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (पा. सू. ३. २. १७१) इति किप्रत्ययः ।
लिट्प्राभावात् द्विवचनादि । 'आतो लोप इटि च' (पा. सू. ६. ४. ६४) इति आकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

अश्विना पिबंतं मधु दीयमी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥११॥

अग्निना । पिबतम् । मधु । दीर्घम् इति दीर्दिऽअग्नी । शुचिऽव्रता ।

ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ ^१मधु माधुर्येपितं सोमं ^२पिबतम् । कीदृशौ । ^३दीघमी द्योतमानाहवनीयाद्यभियुक्तौ
^४शुचिब्रता शुद्धकर्माणौ ^५ऋतुना ऋतुदेवतया सह ^६यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । मन्बोधन-
द्विवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतम् । शपः पिप्वादनुदात्तत्वम् ।
तिष्ठश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । मधु । ' कलिपाटि ' (उ. सू. १. १८) इत्या-
दिना उप्रत्ययः । ' निट् ' इत्यनुवृत्तेः निप्वादाद्युदात्तः । दीघमी । ' दिवु क्रीडादौ ' । ' अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते ' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । वेष्टृकलोपात् वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य
लोपः (पा. सू. ६. १. ६६-६७) । प्रथमं प्रत्ययलोपे हि ' वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति '
(परिभा. २१) इति निषेधात् वलि लोपो न स्यात् । छान्दसं द्विवचनम् । तुजादिवात् अभ्यासस्य
दीर्घत्वम् । यङ्लुगन्ताद्वा ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' (परिभा. ९३. १.) इत्यभ्यासस्य गुणाभावः ।
दीदिरभिर्ययोस्तौ दीघमी । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् न निघातः । शुचिब्रता । शुचि ब्रतं
ययोस्तौ । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । दीघमिशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन ' नामन्त्रिते ' इति
अविद्यमानवत्प्रतिषेधात् आष्टमिकनिघातत्वम् । पूर्वस्य पराङ्गवद्भावाद्वा ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाहसा ।
' वह प्रापणे ' । यज्ञं वहतः इति यज्ञवाहसौ । ' वहिहाधाम्यञ्छन्दसि ' (उ. सू. ४. ६६०) इति
असुन् । तत्र हि ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' (उ. सू. ४. ६६६) इति वचनात्
सोपपदानामपि भवति इत्युक्तम् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना
विभक्तेः आकारः । आमन्त्रितनिघातः । असामर्थ्यात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः ॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञनीः । असि । देवान् । देवयते । यज ॥ १२ ॥

हे ^१सन्त्य फलप्रदाग्निदेव ^२गार्हपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः सन् ^३ऋतुना ऋतुदेवेन
सह ^४यज्ञनीः यज्ञस्य निर्वाहकः ^५असि । तस्मात् त्वं ^६देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय ^७देवान्
^८यज ॥ गार्हपत्येन । ' गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ' (पा. सू. ४. ४. ९०) । ' यस्य ' इति लोपः । जित्वात्
आदिवृद्धिः आद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे ' पर्यन्तपुरोहितादिभ्यः ' (पा. सू. ५. १. १२८)
इति यकि तु अन्तोदात्तत्वं स्यात् । सन्त्य सनने भव । ' पणु दाने ' । ' क्तिच्क्त्तौ च ' इति क्तिच् ।
' न क्तिचि दीर्घश्च ' (पा. सू. ६. ४. ३९) इति दीर्घनलोपाभावः । ' भवे छन्दसि ' (पा. सू. ४
४. ११०) इति यत् ; ' तत्र साधुः ' (पा. सू. ४. ४. ९८) इति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति
यज्ञनीः । ' सप्तद्विष ' इत्यादिना क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति
देवयन् । तस्मै । ' क्यचि च ' इति ईत्वं न भवति ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इति निषेधात् । ' अश्वाघस्य '
(पा. सू. ७. ४. ३७) इति आत्वविधानात् ईत्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तम् ।
' शतुरनुमो नद्यजादी ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अत्र क्यचश्चिप्वादान्तोदात्तत्वम् । शपः पिप्वादनु-
दात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण उभयोः क्यचा सह एकादेशे ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्यु-
दात्तः । तस्मादन्तोदात्तत्वात् परस्या विभक्तेः ' शतुरनुमो नद्यजादी ' इत्युदात्तत्वम् ॥ २९ ॥

' आ त्वा वहन्तु ' इति पञ्चमं नवर्चं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववदनुवर्तते । विशेषादेशाभावात्
इन्द्रो देवता । विनियोगस्तु—प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योष्नीषमाने सूक्तम् ' आ त्वा वहन्तु हरयः ' इति ।

तथा च ' द्विर्देव्यैश्चरन्ति ' इति खण्डे सूत्रितम्—' उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहन्तु ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तथा षोडशिक्षे ' आ त्वा वहन्तु हरयः ' इति तिस्रः । तथा सूत्रितम् ' अथ षोडशी ' इति खण्डे—' आ त्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमऽपीतये । इन्द्र । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां ^३सोमपीतये सोमपानार्थं ^४हरयः त्वदीया अश्वाः ^५आ वहन्तु अस्मिन् कर्मण्यानयन्तु । तथा ^६सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्तिवति शेषः ॥ हरन्तीति हरयः । ' इन् सर्वधातुभ्यः ' (उ. सू. ४. ५५७) इति इन् । निस्वादाद्युदात्तः । वृषणम् । ' कनिन्युवृषितक्षि० ' (उ. सू. १. १५४) इत्यादिना कनिन् । किस्वात् लघूपधगुणाभावः । ' वा षपूर्वस्य निगमे ' (पा. सू. ६. ४. ९) इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वम् । सोमपीतये । ' ऐभिरग्ने ' (ऋ. सं. १. १४. १) इत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः । ' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ' । ' सर्वधातुभ्योऽसुन् ' । ' चक्षिङ् ल्याञ् ' (पा. सू. २. ४. ५४) इति न भवति ' अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ' (पा. सू. २. ४. ५४. १०) इति निषेधात् । ' पू प्रेरणे ' । सुवतीति सूरः । ' सुसूधागृधिभ्यः ऋन् ' (उ. सू. २. १८२) इति ऋन् । किस्वाद्गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तः । सूरवत् ल्यान् प्रकाशो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इमा धाना घृतस्नुवो हरीं इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽस्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्र इन्द्ररथस्य वोढारौ अश्वौ आचष्टे । तथा च श्रुत्यन्तरं—' हयोः स्थाता ' इति, ' हरिभ्यां खेन्द्रो देवतां गमयतु ' (तै. सं. १. ४. २८. १; १. ६. ४. ३.) इति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह—' हरी इन्द्रस्य ' (नि. १. १५. १) इति । तादृशौ ^१हरी ^२इमाः यागार्थं वेद्याम् आसादितत्वेन पुरोवर्तिनीः ^३धानाः भ्रष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य ^४सुखतमे ^५रथे ^६इन्द्रम् अवस्थाप्य ^७इह अस्मिन् कर्मणि ^८उप ^९वक्षतः वेदिसमीपे बहताम् । कीदृशीर्धानाः ^{१०}घृतस्नुवः अलंकरणोपस्तरणाभिधारणेन घृतस्त्राविणीः ॥ धीयन्ते इति धानाः । ' धापृवस्यजतिभ्यो नः ' (उ. सू. ३. २८६) इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्नुवः । घृतं स्नुवन्तीति घृतस्नुवः । किपि तुगभावश्छान्दसः । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्नोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावात् उवङ्गादेशः । हरी । ' हृज् हरणे ' । ' सर्वधातुभ्य इन् ' । निस्वादाद्युदात्तः । प्रगुह्यत्वात् संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनाल्ये लिङ्गर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । ' लेटोऽडाटी ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इति अडागमः । शपि प्राप्ते ' सिन्वहुलं लेटि ' (पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप् । ठक्कत्वषत्वानि । ' तिङ्ङितिङ्ङः ' इति निघातः । सुखतमे । गतम् ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

१प्रातः कर्मारम्भे प्रातःसवने १इन्द्रं १हवामहे आह्वयामः । तथैव १अध्वरे सौमयागे १प्रयति प्रगच्छति प्रारम्भे वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तम् १इन्द्रं हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीय-सवने १सोमस्य १पीतये सोमपानार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिषु अन्तोदात्तो निपातितः । हवामहे । ह्वेओ लटि शपि परतो 'ह्वः संप्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणं परस्मैत्वं गुणावादेशौ । प्रयति । 'इण् गतौ' । लटः शतृ । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वा-दुणाभावः । प्रादिसमासः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (परिभा. २८) इति वचनात् 'प्रत्ययग्रहणे' इति नियमाभावात् 'शतुरनुमो नद्यजादी' (पा. सू. ६. १. १७३) इति विभक्ते-रुदात्तत्वम् । अध्वरे । उक्तम् । संहितायाम् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पा. सू. ८. २. ४) इति अकारस्य स्वरितत्वम् । पीतये । 'पा पाने' । क्तिनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । हरिऽभिः । इन्द्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १केशिभिः केसरयुक्तैः १हरिभिः अश्वैस्त्वं १नः अस्मदीयं १सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति १उप समीपे १आ १गहि आगच्छ । १सुते अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात् कारणात् १त्वा १हवामहे त्वामाह्वयामः तस्मादागच्छेति पूर्वत्रान्वयः ॥ गहि । गमेल्लोटः सेहिः । 'शपः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'इषुगमियमां छः' (पा. सू. ७. ३. ७७) इति छत्वं न भवति; 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधात् । 'अनुदात्तोपदेशः' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना अनुनासिक-लोपः । तस्य 'असिद्धवदत्रा भात्' (पा. सू. ६. ४. २२) इत्यसिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति हेर्लुक् न भवति । केशिभिः । 'क्लिशोरन् लो लोपश्च' (उ. सू. ५. ७११) इति अन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । 'ह्वः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । शपः पित्त्वादनु-दात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । 'तिङ्ङितिङः' इति न निघातः; 'हि च' इति प्रतिषेधात् ॥

सेमं नः स्तोममा गृह्येदं सर्वनं सुतम् । गौरो न तृषितः पिब ॥ ५ ॥

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । आ । गहि । उप । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।

गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र १स त्वं १नः अस्मदीयम् १इमं १स्तोमं स्तुतिं प्रति १आ १गहि आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । १उप देवयजनसमीपे १सुतम् अभिषुतसोमयुक्तम् १इदम् इदानीमनुष्ठीयमानं १सर्वनं प्रातः-सवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्मात् १गौरो १न गौरमृग इव १तृषितः सन् इमं सोमं १पिब ॥ सः इमम् इत्यत्र संहितायां 'सोऽचि लोपे क्त्वादपूरणम्' (पा. सू. ६. १. १३४) इति सुलोपः । गहि । गतम् । सवनम् । सूयतेऽस्मिन् सोमं इत्यधिकरणे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ल्युङन्तात् सप्तम्याः 'सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्' (पा. म. ७. १. ३९) इति वचनात्

द्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दात् अर्शभादित्वादेष
(पा. सू. ५. २. १२७) । वृषितः । ' जितृष पिपासायाम् ' । ' निष्ठा ' इति क्तः । प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तः । पञ्चात् इटः ' आगमा अनुदात्ताः ' इत्यनुदात्तत्वम् ॥ ३० ॥

इमे सोमांस इन्दवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इन्द्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इन्दवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इन्दुशब्दः ' उन्दी क्लेदने ' इति धातोरुत्पन्नः । ' इन्दवः क्लेदनयुक्ताः ' इमे वेद्यामवस्थिताः
' सोमांसः तत्तत्पात्रगताः सोमाः ' बर्हिषि यज्ञे ' अधि आधिक्येन ' सुतासः अभिषुताः । हे ' इन्द्र
' सहसे बलार्थं ' तान् सोमान् ' पिब ॥ सोमांसः । ' आजसेरसुक् ' (पा. सू. ७. १. ५०) इति
जसोऽसुगागमः । इन्दवः । उक्तम् । सुतासः । पूर्ववत् असुक् । संहितायां ' प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे '
इति प्रकृतिभावात् परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । ' बृहेर्नलोपश्च ' (उ. सू. २. २६६) इति इस् ।
प्रत्ययस्वरः । ' ताँ इन्द्र ' इत्यत्र ' दीर्घादिति समानपादे ' इति रुत्वम् । यत्वयलोपौ । अनुनासिकः ।
सहसे । ' वह मर्षणे ' । असुनन्तो निस्वादाद्युदात्तः ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिस्पृक् । अस्तु । शमऽतमः ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ' अयम् अस्माभिः क्रियमाणः ' स्तोमः स्तोत्रविशेषः ' अग्रियः श्रेष्ठः सन् ' ते तव ' हृदि-
स्पृक् मनस्यङ्गीकृतः ' शंतमः सुखतमः ' अस्तु । ' अथ स्तुतेरनन्तरं ' सुतम् अभिषुतं ' सोमं ' पिब ॥
' अग्रियः । ' अग्रान् ' इत्यनुवृत्तौ ' घञ्छौ च ' (पा. सू. ४. ४. ११७) इति घञ् । क्षित्वादन्तोदात्तः ।
हृदि स्पृषातीति हृदिस्पृक् । ' स्पृशोऽनुदके किन् ' (पा. सू. ३. २. ५८) । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् '
(पा. सू. ६. ३. १४) इति अलुक् । ' किन्प्रत्ययस्य कुः ' (पा. सू. ८. २. ६२) इति शकारस्य
कुञ्चम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शंतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शंशब्दः । ततस्तमम् । अत्र सुखप्रक-
र्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रान्तत्वात् ' अद्रव्यप्रकर्षे ' इति निषेधात् ' किमेत्तिष्ठव्यम् ' (पा. सू.
५. ४. ११) इत्यादिना आम् न भवति, द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः ।
अथा सोमम् । संहितायां ' निपातस्य ' इति दीर्घः ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ ८ ॥

' वृत्रहा शत्रुघातकः ' इन्द्रः ' सोमपीतये सोमपानाय ' मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च ' विश्वमित् सर्व-
मपि ' सुतम् अभिषुतसोमयुक्तं ' सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म ' गच्छति ॥ विश्वम् । ' अक्षिप्रुषि '
इत्यादिना कम् । निस्वादाद्युदात्तः । सर्वनं सुतम् । पूर्ववत् । मदाय । ' मदोऽनुपस्मो ' (पा. सू. ३. ३.
१७) इति अप्यत्वः । पिप्वात् धात्वस्वरः । गच्छति । ' इषुगमिषमां छः ' (पा. सू. ७. ३. ७७) ।

वृत्रहा । वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप्' (पा. सू. ३. २. ८७) । 'इन्हन्' इत्यादिना निवृत्तं दीर्घत्वं 'सौ च' (पा. सू. ६. ४. १२-१३) इति प्रतिप्रसवात् भवति । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये । व्यधिकरणबहुव्रीहिः इत्युक्तम् । तत्पुरुषे वो दासीभारादिवात् (पा. सू. ६. २. ४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो सः त्वं नः अस्मदीयम् इमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैः च सह आ पृण सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तः त्वा त्वां स्त्वाम ॥ सेमम् । संहितायां 'सोऽचि लोपे क्तेपादपूरणम्' इति सुलोपः । कामम् । कमेर्धञि 'कर्षात्त्वतो वञोऽन्त उदात्तः' (पा. सू. ६. १. १५९) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । पृण । 'पृण प्रीणने' । लोटः सेहिः । 'तुदादिभ्यः शः' । तस्य क्तिवाङ्गुणाभावः । 'अतो हेः' इति हेर्लुङ् । गोभिः । 'सावेकाचः' इति प्राप्ते विभक्तेरुदात्तत्वं 'न गोश्चन्सावर्णं' इति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । क्नन्त इत्युक्तम् । असामर्थ्यात् न पराङ्गवद्भावः । स्त्वाम । 'ष्टुप् स्तुतौ' । 'धात्वादेः षः सः' । लोटुत्तमबहुवचनस्य 'लोटो लङ्' इति लङ्ङावात् 'नित्यं क्तितः' (पा. सू. ३. ४. ९९) इति सकारस्य लोपः । 'आङुत्तमस्य पिच्च' (पा. सू. ३. ४. ९२) इति आङागमः । प्रत्ययस्य पिवादानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । 'ध्वै चिन्तायाम्' । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा. सू. ३. २. १७८) इति क्तिप् । दक्षिप्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् अत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वम् । 'हलः' (पा. सू. ६. ४. २) इति दीर्घः । जसि 'एरनेकाचः' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यणादेशः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा. सू. ६. १. १७४) इति जस उदात्तत्वं न भवति, तत्र 'असर्वनामस्थानम्' इत्यनुवृत्तेः । अतः 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पा. सू. ८. २. ४) इति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ३१ ॥

'इन्द्रावरुणयोः' इत्यादिकं नवचं षष्ठं सूक्तम् । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—'इन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुणं युवाकु पादनिचृत्तौ' इति । अत्र देवता विस्पष्टा । ऋषिच्छन्दसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । 'युवाकु हि' इत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृत्तामकच्छन्दोयुक्ते । विनियोगस्तु स्मार्तो लैङ्गिको वा कश्चिदवगन्तव्यः ॥

इन्द्रावरुणयोरुहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्राजोः । अवः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहम् अनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोः देवयोः संबन्धि अवः रक्षणम् आ वृणे सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवौ ईदृशे एवंविधे अस्मदीयधरणे निमित्त-

भूते सति ष्मृळातः अस्मान् सुखयतः ॥ इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तः । वरुणशब्द उन्नप्रत्ययान्तः । उभौ निष्वादाद्युदात्तौ । समासे ' देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनङ्गादेशः । ' उंभे युगपत् ' इत्यनुवृत्तौ ' देवताद्वन्द्वे च ' इति युगपत् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सम्राजोः । ' राजृ दीप्तौ ' । ' सत्सुद्विष ' (पा. सू. ३. २. ६१) इत्यादिना क्तिप् । समो ' मोऽनुस्वारः ' (पा. सू. ८. ३. २३) इत्यनुस्वारे प्राप्ते ' मो राजि समः कौ ' (पा. सू. ८. ३. २५) इति मकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा. सू. २. ३. ६५) इति कर्तरि षष्ठी । अवः । अव इक्षणादिषु । भावेऽसुन् । निष्वादाद्युदात्तः । ता । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृळातः । ' मृड सुखने ' । प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लेट् । द्विवचनं तस् । ' लेटोऽडाटौ ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इति आडागमः । ' तुदादिभ्यः शः ' । ङित्वात् लघूपधगुणाभावः । ईदृशे । ' त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ' (पा. सू. ३. २. ६०) इति इदंशब्दे उपपदे दृशोः कञ् । उपपदसमासे ' इदंकिमोरीक्षी ' (पा. सू. ६. ३. ९०) इति इदम ईश् । शित्वात् संवादेशः । कनः कित्वाङ्गुणाभावः । निष्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

गन्तारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ षवसे अचितुमनुष्टातारं रक्षितुं षमावतः मद्विधस्य षविप्रस्य ब्राह्मणत्विजः षहवम् आह्वानं गन्तारौ षस्थः षहि प्राप्तिशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ । षचर्षणीनां मनुष्याणां षधर्तारौ योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥ गन्तारा । गमेस्ताच्छील्ये तृन् । द्विवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना आकारादेशः । ' ऋदृशोऽङि गुणः ' (पा. सू. ७. ४. १६) । ' असृन् ' (पा. सू. ६. ४. ११) इत्यादिना उपधादीर्घत्वम् । तृनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । स्थः । ' अस भुवि ' । लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं थस् । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो लुक् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । अवसे । ' अव रक्षणे ' । ' तुमर्थे सेसेन् ' (पा. सू. ३. ४. ९) इति असेन् । निष्वादाद्युदात्तः । हवम् । क्णो ' बहुलं छन्दसि ' इत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ' ऋदोरप् ' इति अप् । गुणावादेशौ । अपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । विप्रस्य । ' डुवप् बीजसंताने ' । अस्य ' ऋज्रेन्द्र ' इत्यादिना रन् निपातितः । निष्वादाद्युदात्तः । मावतः । ' वतुष्पकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ५. २. ३९. १) वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोः अस्मदो मपर्यन्तस्य मादेशः (पा. सू. ७. २. ९८) । ' आ सर्वनाम्नः ' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दकारस्य आकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । ' धञ् धारणे ' । ' ण्वलृचौ ' (पा. सू. ३. १. १३३) इति तृच् । ' एकाच उपदेशे ' इति ईदृप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वम् । ' असृन् ' इत्यादिना उपधादीर्घः । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । तृचक्षित्वादान्तोदात्तत्वम् । चर्षणीनाम् । ' कृषेरादेश्च चः ' (उ. सू. २. २६१) इति अनिप्रत्ययः; तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । अत एव ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तत्र हि मतुपि यो हंस्वान्तः सत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्यञ्ज्यताम् ॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥ ३ ॥

⁂इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ⁂अनुकामम् अस्मदीयाभिलाषमनु ⁂रायः धनस्य प्रदानेन ⁂आ तर्पयेथां सर्वतोऽस्मात्स्तुतान् कुरुतम् । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ⁂ता ⁂वां तादृशौ युवां ⁂नेदिष्ठम् अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ⁂ईमहे याचामहे । कालविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशसु याच्नाकर्मसु ' ईमहे ' (नि. ३. १९. १) इति पठितम् ॥ अनुकामम् । कामस्य पश्चादनुकामम् । अथवा कामे कामेऽनुकामम् । अनुः इह पश्चादर्थे अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । ' अव्ययं विभक्तिः ' (पा. सू. २. १. ६) इत्यादिना अव्ययीभावसमासः । ' अव्ययीभावश्च ' (पा. सू. १. १. ४१) इति अव्ययसंज्ञायाम् ' अव्ययादाप्सुपः ' (पा. सू. २. ४. ८२) इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो ' नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ' (पा. सू. २. ४. ८३) इति विभक्तेः अमादेशः । ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथाम् । तृपेर्ष्यन्तात् लोटो ' णिचश्च ' (पा. सू. १. ३. ७४) इत्यात्मनेपदम् । मध्यमद्विवचनम् आथाम् । टेः एत्वे ' आमेतः ' (पा. सू. ३. ४. ९०) इति आमादेशः । शपि सति ' अतो येयः ' (पा. सू. ७. २. ८०) इति आकारस्य इयादेशः* । आहुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा । ' सुपां सुलुक् ' इति द्विवचनस्य आकारः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । संहितायाम् आकारस्य ह्रस्वत्वम् । रायः । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ता । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । पदात्परत्वात् युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठम् । अतिशयेन अन्तिकम् । अतिशायने इष्टम् । ' अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ' (पा. सू. ५. ३. ६३) इति नेदादेशः । ' यस्य ' इति लोपः । इष्टनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमहे । ' ईङ् गतौ ' । ङित्वादात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति श्यनो लुक् । निघातः ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनाम् । भूयाम वाजदाम्नाम् ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुमतीनाम् । भूयाम् । वाजदाम्नाम् ॥ ४ ॥

⁂हि यस्मात् कारणात् ⁂शचीनाम् अस्मदीयकर्मणां संबन्धि सोमरूपं हविः ⁂युवाकु वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितम् । तथा ⁂सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि ⁂युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितम् । तस्मात् कारणात् हे इन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्धुवयोः प्रसादाद्वयं ⁂वाजदाम्नाम् अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या ⁂भूयाम भवेम । ' अपः अप्नः ' इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु ' शची शमी ' (नि. २. १. २२) इति पठितम् ॥ युवाकु । ' यु मिश्रणे ' । ' कटिकुषिभ्यां काकुः ' (उ. सू. ३. ३५७) इत्यत्र बाहुलकात् यौतेरपि काकुः प्रत्ययः । किञ्चन गुणाभावात् उकारस्य उवळादेशः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः । ङीनन्तो (पा. सू. ४. १. ७३) निस्वादाद्युदात्तः इति ' उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' इत्यत्र वृत्तिकृतोक्तम् (का. ६. २. १४०) । सुमतीनाम् । ' त्रिषाम सुमतीनाम् ' (ऋ. सं. १. ४. ३) इत्यत्रोक्तम् । भूयाम् । प्रार्थनायां लिङ् । उत्तमबहुवचने ' नित्यं

* वस्तुतस्तु ' आतो ङितः ' (पा. सू. ७. २. ८१) इत्यनेनैव इयादेशो भवति ।

क्षितः ' इति सकारलोपः । ' यासुद् परस्मैपदेवृदात्तो छिच्च ' (पा. सू. ३. ४. १०३) इति उदात्तो यासुडागमः । ' लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सति शिष्टत्वात् यासुडुदात्त एव शिष्यते । वाजदानाम् । वाजं ददतीति वाजदावानः । ' आतो मनिन् ' (पा. सू. ३. २. ७४) इत्यादिना वनिप् । तस्य पित्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आमि ' अलोपोऽनः ' (पा. सू. ६. ४. १३४) इति अकारलोपः । तस्य ' अचः परस्मिन् ' (पा. सू. १. १. ५७) इति स्थानिवद्भावात् ' लोपो व्योर्वलि ' (पा. सू. ६. १. ६६) इति वकारलोपो न भवति ॥

इन्द्रः सहस्रदानां वरुणः शंस्यानाम् । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । सहस्रऽदानाम् । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२सहस्रदानां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये ^३क्रतुः धनदानस्य कर्ता भवति प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा ^४वरुणः ^५शंस्यानां स्तुत्यानां मध्ये ^६उक्थ्यः स्तुत्यो ^७भवति अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उन्नप्रत्ययो निष्वादाद्युदात्तः । शंस्यानाम् । ' शंसु स्तुतौ ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' । ' तिस्वरितम् ' इति प्राप्ते ' ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ' (पा. सू. ६. १. २१४) इत्याद्युदात्तः । क्रतुः । ' कृजः कतुः ' (उ. सू. १. ७७) इति कतुः । किस्वाद्गुणाभावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । ' भवे छन्दसि ' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । ' यस्य ' इति लोपः । अत्र ' तिस्वरितम् ' इत्येतद्वाधित्वा ' तीर्थ्याय कूप्याय ' इत्यादिवत् व्यच्वात् ' यतोऽनावः ' इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' (परिभा. ३५) इति न क्रियते । ननु ' यस्य ' इति लोपात् प्रागेव तिस्वरितत्वमस्तु । न हि तदा ' यतोऽनावः ' इत्येतदस्ति, व्यच्वाभावात् । अत एव हि ' ऊर्म्याय च सूर्म्याय च ' इत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वाभित्यत्वाच्च ' यस्य ' इति लोपेन प्रथमतो भाष्यमिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयात् बहिरङ्गात् ' यस्य ' इति लोपात् प्रत्ययमात्राश्रयतया अन्तरङ्गत्वेन ' तिस्वरितम् ' इत्येतस्य प्राबल्यात् । अतः ' ऊर्म्याय ' इत्यादिवत् ' उक्थ्यः ' इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति किं छान्दस्येन । यत्र हि लोपमन्तरेणैव व्यच्त्वं तत्र ' यतोऽनावः ' इत्येतद्वति । यथा केयं येयमिति । लोपनिबन्धनव्यच्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि ' तीर्थ्याय कूप्याय ' इत्यादौ यत् आद्युदात्तत्वं तदेव छान्दसमस्तु । अथात्र तु ' वार्णादाङ्गं बलीयः ' (परिभा. ५५) इत्यन्तरङ्गत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति । तर्हि ' उक्थ्यः, ऊर्म्याय सूर्म्याय ' इत्यादौ च छान्दस्यमस्तु । सर्वथैकत्र छान्दस्याज्ञ मुच्यते ॥ ॥ ३२ ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

^१तयोरित् पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेव ^२अवसा रक्षणेन ^३वयम् अनुष्ठातारः ^४सनेम संभजेम धनमिति शेषः । ^५नि ^६धीमहि ^७च । प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावदुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं

कचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । ^१उत अपि च ^२प्ररेचनं भुक्ताश्चिहिताश्च प्रकर्षेणाधिकं धनं ^३स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा । असुन् । निष्वादाद्युदात्तः । वयम् । 'यूयं हि ष्टा' (ऋ. सं. १. १५. २) इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मस् । 'निधं द्वितः' इति सकारलोपः । 'किदाशिषि' (पा. सू. ३. ४. १०४) इति यासुद् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वमप्यस्तीति 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सकारलोपः । 'अतो येयः' (पा. सू. ७. २. ८०) इति इयादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' (पा. सू. ६. १. ६६) इति यलोपः । 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा. सू. ३. १. ८६) इति अङ् । 'आद्रुणः' । पादादित्वात् न निघातः । धीमहि । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । आशिषि लिङो महिङ् । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सकारलोपः । 'सार्वधातुकमपित्' इति द्वित्वं शप् च । 'बहुलं छन्दसि' इति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' (पा. सू. ६. ४. ६४) इति आकारलोपः । निघातः । सनेम इत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र 'चवायोगे प्रथमा' इति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । 'इतश्च' (पा. सू. ३. ४. १००) इति इकारलोपः । 'यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्' (पा. सू. ३. ४. १०३) इति यासुद्ङित्वे । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । 'भसोरलोपः' इति अकारलोपः । पादादित्वात् अनिघातः । उत । 'एवमादीनामन्तः' इत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' । भावे ल्युट् । योरनादेशः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्सु जिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

^१इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ^२वां युवामुभौ ^३अहं ^४हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । ^५चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय ^६राधसे धनाय । तत आहूतौ युवाम् ^७अस्मान् अनुष्ठातृन् ^८सु ^९जिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् ^{१०}कृतं कुरुतम् ॥ इन्द्रावरुणा । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना संबोधनस्य आकारः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्य आनङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम् । हुवे । ह्वयतेः लङुत्तमैकवचनम् इट् । 'शपः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'ङः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । 'अचि भ्नुधातु' (पा. सू. ६. ४. ७७) इत्यादिना उवङ् । न च 'हुभ्नुवोः' (पा. सू. ६. ४. ८७) इत्यादिना यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्, न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निघातः । राधसे । असुन् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्मान् । शसि 'द्वितीयायां च' (पा. सू. ७. २. ८७) इति आत्वम् । 'शसो न' (पा. सू. ७. १. २९) इति नत्वम् । जिग्युषः । 'जि जये' । लिटः 'कसुश्च' (पा. सू. ३. २. १०७) इति कसुः । द्विर्भावः । 'सन्लिटिजैः' (पा. सू. ७. ३. ५७) इति द्वितीयस्य कृत्वम् । कसोः क्तिच्चाद्रुणाभावः । क्तादिनिबन्धात् प्राप्तस्य इटः 'वस्वेका-जादिसाम्' इति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबहुवचनं शस् । भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । 'एरनेकाचः' इति यणादेशः । 'शासिबसिषसीनां च' इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः । कृतम् । 'डुकृञ् करणे' । लोप्स्यमद्विवचनस्य लङ्भावात् तमादेशः । शपः 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'तिङ्कृतिङः' इति निघातः ॥

इन्द्रावरुणं नू नु वां सिषासन्तीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिषासन्तीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ धीषु अस्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीम् आ समन्तात् अस्मभ्यं शर्म सुखं नू नु अतिशयेन क्षिप्रं यच्छतं दत्तम् । षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु ' नु मधु ' (नि. २. १५. १) इति पठितम् । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते ॥ इन्द्रावरुणा । उक्तम् । नू नु । ' ऋचि तुनुषमधुतङ्कुत्रोरुण्याणाम् ' इति पूर्वस्य दीर्घत्वम् । सिषासन्तीषु । ' वन पण संभक्तौ ' । ' धात्वादेः षः सः ' । इच्छायां सन् । द्विर्भावी हलादिशेषः । ' सन्यतः ' इति इत्वम् । ' आदेशप्रत्यययोः ' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति पत्वम् । ' सनीवन्त ' (पा. सू. ७. २. ४९) इत्यादिना विकल्पात् इडभावः । ' जनसनखनां सङ्गलोः ' (पा. सू. ६. ४. ४२) इति नकारस्य आकारः । उपरि लटः शतृ । कर्तरि शप् । ' उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । ' शण्डयनोर्नित्यम् ' (पा. सू. ७. १. ८१) इति नुम् । ङीपः शपश्च पिप्वात् शतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वम् । सनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तदेव शिष्यते । धीषु । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मभ्यम् । ' अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ' (ऋ. सं. १. ७. ६) इत्यत्रोक्तम् । यच्छतम् । ' दाण् दाने ' । शपि ' पाघ्रा ' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुणं यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥

प्र । वाम् । अश्रोतु । सुस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।

याम् । ऋधाथे इति । सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ याम् अस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे युवामुभौ आह्वयामि । किञ्च सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणयाः स्तवक्रियायाः यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधाथे युवां वार्धये तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहः वामभातु युवां व्याप्नोतु ॥ अश्रोतु । ' अश्रु व्याप्तौ ' । लोटो व्यत्ययेन तिप् । ' स्वादिभ्यः श्रुः ' । सुष्टुतिः । ' न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ' (ऋ. सं. १. ७. ७) इत्यत्रोक्तम् । इन्द्रावरुणा हुवे । उक्ते । अत्र तु यद्वृत्तयोगात् निघातः । ऋधाथे । ' ऋधु वृद्धौ ' । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । मध्यमद्विवचने श्रोः ' बहुलं छन्दसि ' इति लुक् । प्रत्ययस्वरेण आकार उदात्तः । यच्छब्दयोगात् न निघातः । सधस्तुतिम् । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वे अयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः । तस्मिन् भावसाधनत्वेन क्रियापरे अयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्दः एवमादित्वादन्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ' सोमानम् ' इत्यादिकं नवचं प्रथमं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते- ' सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्ध्यामिन्द्रश्च सोमश्च पञ्चम्यां

दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वान्या ' इति । सूक्तगता आद्याः पञ्चर्चो ब्रह्मणस्पतिदेव-
ताकाः । तासां मध्ये ' स घा वीरः ' इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो
देवताः । ' त्वं तम् ' इत्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिसृणां
सदसस्पतिर्देवता । ' नाराशंसम् ' इत्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नाराशंसो वा विकल्प्यते । विनि-
योगस्तु पूर्ववत् ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिशः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् । यः । औशिशः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानम् अभिषक्स्य कर्तारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं कृणुहि
कुरु । अत्र दृष्टान्तः । कक्षीवन्तम् एतन्नामकमृषिम् । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान् यथा देवेषु
प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । यः कक्षीवानृषिः औशिशः उशिशः पुत्रः । तमिवेति पूर्वत्र योजना । कक्षीवतोऽ-
नुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते—' एतं वै पर आट्टणारः कक्षीवाँ औशिशो वीतहव्यः
श्रायसस्त्रसदस्युः पौस्तुरस्यः प्रजाकामा अचिन्वत ' (तै. सं. ५. ६. ५. ३) इति । ऋगन्तरेऽपि
ऋषित्वकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते—' अहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ' (ऋ. सं. ४. २६. १)
इति । तस्मात् अस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तम् । सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः—' सोमानं
सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिशः । कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिश उशिशः
पुत्र उशिश्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवन्तं
कुरु ब्रह्मणस्पते ' (निरु. ६. १०) इति । अस्मिन् मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण
इति पादेन सूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति—' सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव
रुन्धे । कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्धे ' (तै. सं. १. ५. ८. ४)
इति ॥ सोमानम् । सुनोतीति । ' पुञ् अभिषवे ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति
मनिन् । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् निषेऽपि नाद्युदात्तत्वं किन्तु प्रत्ययस्वर एव ।
उच्छादिषु (पा. सू. ६. १. १६०) वा सोमन्दाब्दो द्रष्टव्यः बहुलग्रहणात् औणादिको वा मनिर्द्र-
ष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातम् । ' स्त्वं शब्दोपतापयोः ' । ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' (पा. सू. ३. ३. ११३)
इति कर्मणि ल्युट् । ' लिति ' इति अकार उदात्तः । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । ' इदितो
नुम् धातोः ' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते ' धिन्विक्कृण्वोर च '
इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । तस्य ' अतो लोपः ' इति लोपः । तस्य स्थानि-
वद्भावात् न पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्वात् उकारस्य न गुणः । ' उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् '
(पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्ङिक् न । ' सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः '
इति वचनात् हेरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निघातः । ब्रह्मणः । ' षष्ठ्याः पतिपुत्र ' (पा. सू. ८. ३. ५३) इत्यादिना संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । सुबामन्त्रितपराङ्गवद्भावात्
पदद्वयस्य आमन्त्रितनिघातः । कक्षीवन्तम् । कक्षे भवा कक्ष्या अश्वोदरसंबन्धिनी रज्जुः । ' भवे
छन्दसि ' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यप्रत्ययः । सा अस्यास्तीत्यर्थे ' आसन्दीवदष्टीवक्षकीव-
क्क्षीवत् ' (पा. सू. ८. २. १२) इति ऋषिविशेषनाम कक्षीवच्छन्दो निपातितः । ' छन्दसीरः '
इति वरवम् । यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मतुप्सुपौ पिप्वावनुदात्तौ । औशिशः ।
' वश कान्तौ ' । ' इजि ' (उ. सू. २. २२८) इत्यनुवृत्तौ ' वशोः किञ्च ' (उ. सू. २. २२९)
इति इजिप्रत्ययः । तस्य कित्वात् ' ग्रहिज्या ' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणं,

परपूर्वत्वे गुणाभावः । ' तस्यापत्यम् ' (पा. सू. ४. १. ९२) इति ' प्राग्दीव्यतोऽण् ' (पा. सू. ४. १. ८३) । आदिबुद्धिः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सः । नः । सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यः ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् यः च अमीवहा रोगाणां हन्ता वसुवित् धनलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यः च तुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः सः ब्रह्मणस्पतिः नः अस्मान् सिषक्तु सेवताम् । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह—' सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य ' (निरु. ३. २१) इति । प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः ॥ रेवान् । रथिरस्यास्तीति मतुप् । ' रयेर्मतौ बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. ३७. ६) इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । ' छन्दसीरः ' इति वत्वम् । ' आहुणः ' । ननु वत्वस्य असिद्धत्वात् बहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावाच्च वत्वम् । न च ' अन्तादिवच्च ' (पा. सू. ६. १. ८५) इति आदिवद्भावेन इवर्णसंपादनं, वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खट्वाभिः इत्यत्र सवर्णदीर्घस्य अन्तवद्भावेन अकारत्वात् ' अतो भिस ऐस् ' (पा. सू. ७. १. ९) इति ऐसादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्य अनवकाशत्वम् । ' अग्निवान्वै दर्भस्तम्बः ' (तै. ब्रा. २. २. १. ५), ' उप ब्रह्माणि हरिवः ' (ऋ. सं. १०. १०४. ६) इत्यादौ अवकाशलाभात् । सत्यम् । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्राक् इकारात्परो मतुप् । कदाचित् इवर्णात्परस्य मतुपः पश्चात् एकारादेशेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति ' छन्दसीरः ' इति सूत्रकृता विवक्षितम् । अमुनैवाभिप्रायेण ' हरिवः ' इत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्ते वृत्तिकृता ' आरेवान् ' (का. ८. २. १५) इत्यप्युदाहृतम् । ' हस्वनुङ्भ्याम् ' इत्यत्र आरेशब्दात् मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यम् ? (पा. सू. ६. १. १७६. १) इत्यत्र आरेशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणम् । अत एव हि ' रेवाँ इन्द्र ' इत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टम् । अथवा ' हस्वनुङ्भ्याम् ' इत्यत्रापि कदाचित् हस्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयम् । एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात् प्राक् हस्वात्परो मतुप् इति रेवान् आरेवान् इत्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा । ' अम रोगे ' इत्येतस्मात् वन्प्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितः । तं हन्तीति ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. ८८) इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वसुवित् । वसु विन्दतीति वसुवित् । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिवर्धनः । वर्धयतेः नन्धादित्वात् (पा. सू. ३. १. १३४) ल्युः । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सिषक्तु । ' पच समवाये ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७६) इति शपः श्लुः । ' श्लौ ' इति द्वित्वे हलादिशेषे ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. ४. ७८) इत्यभ्यासस्य अकारस्य इकारः । तुरः । ' तुर त्वरणे ' । ' इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ' । प्रत्ययस्वरः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणङ् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररुषः मर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंसनम् । अधिक्षेप इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषः नः अस्मान् मा प्रणक् मा संपृणक्तु । शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नः अस्मान् रक्ष पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । अररुषः । ' अर्तेररुः ' (उ. सू. ४. ५१९) इति अन्तर्भावितण्यर्थात् ' ऋ गतौ ' इत्यस्मात् अरुस् । गुणो रपरत्वम् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादिस्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः । धूर्वी हिंसार्थः । ' क्तिचूक्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' तितुन्नतथ-सिसुसरकसेषु च ' (पा. सू. ७. २. ९) इति इद्प्रतिषेधः । ' उपधायाश्च ' (पा. सू. ७. १. १०१) इति उपधादीर्घत्वम् । वलि लोपं बाधित्वा ऊठि प्राप्ते (पा. सू. ६. ४. १९) ' राह्लोपः ' (पा. सू. ६. ४. २१) इति वकारलोपः । प्रणक् । ' पृची संपर्के ' । लङ्स्तिप् । ' इतश्च ' इति इकारलोपः । हल्ङ्यादिलोपः । कुत्वम् । ' रुधादिभ्यः श्रम् ' । तस्य ' व्यत्ययो बहुलम् ' (पा. सू. ३. १. ८५) इति अडागमः । यणादेशः । अकारस्य आगमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वम् । ' चादिलोपे विभाषा ' (पा. सू. ८. १. ६३) इति निघाताभावः । मर्त्यस्य । ' मृङ् प्राणत्यागे ' । ' असिहसिमृ ' (उ. सू. ३. ३६६) इत्यादिना औणादिकः तन्प्रत्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष । ' रक्ष पालने ' । शयः पित्रादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । पादादिवात् न निघातः । रक्षा णः । ' व्यचोऽतस्तिङः ' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति दीर्घः । ' उपसर्गाद्बहुलम् ' (पा. सू. ८. ४. २८) इति बहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपि नसो णत्वम् । ब्रह्मणस्पते । ' पष्ठ्याः पतिपुत्र ' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः । सुबामन्त्रिते पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्य आमन्त्रितनिघातः ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥४॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥४॥

इन्द्रः देवः मर्त्यं यक्ष्यमाणं हिनोति प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मणस्पतिः देवो हिनोति । तथा सोमः हिनोति । सः घ स एव यजमानः वीरः वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति ॥ घ । चादिरनुदात्तः । संहितायाम् ' ऋचि तुनुधमक्षुतङ्कुत्रोरुण्याणाम् ' इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तम् । हिनोति । ' हि गतौ वृद्धौ च ' । ' स्वादिभ्यः श्रुः ' । तिपः पित्वात् श्रुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणा पात्वंहसः ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥५॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यम् अनुष्ठातारं मनुष्यम् अंहसः पापात् पाहीति शेषः । तथा सोमः पातु इन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । ' दक्ष वृद्धौ ' । ' दक्षिभ्यामिनन् ' (उ. सू. २. २०८) । निष्वादाद्युदात्तः । अंहसः । ' नन्विषयस्य ' इत्यादिनाद्युदात्तः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमि 'सदसस्पतिम्' इत्येपा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये 'मेखलामाबध्य' इति खण्डे पठ्यते—'आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् सदसस्पतिमद्भुतम्' (आश्व. गृ. १. २२. ११) इति ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनि मेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥

°मेधां लब्धुं °सदसस्पतिम् एतन्नामकं देवम् °अयासिषं प्राप्तवानस्मि । कीदृशम् । °अद्भुतम् आश्चर्यकरं °इन्द्रस्य °प्रियं सोमपाने सहचारित्वात् °काम्यं कमनीयं °सनिं धनस्य दातारम् ॥ सदसः । षट् विशारणादौ । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' । निष्वादाद्युदात्तः । पतिम् । पातेर्ङितिः (उ. सू. ४. ४९७) । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । 'इगुपध्वाप्रीकिरः कः' । इयडादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यम् । कामयतेः 'अचो यत्' । 'गेरनिटि' इति णिलोपः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सनिम् । 'षण् दाने' । 'धात्वादेः षः सः' । 'अच इः' (उ. सू. ४. ५७८) इत्यनुवृत्तौ 'खनिकण्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च' (उ. सू. ४. ५७९) इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषम् । 'या प्रापणे' । लुङ् । मिपोऽमादेशः । 'यमरमनमातां सकृ च' (पा. सू. ७. २. ७३) इति सिच इडागमः; धातोः सगागमः । निघातः ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःचितः । चन । सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

°यज्ञः अयमनुष्ठातव्यः °विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य °यस्मात् सदसस्पतिदेवात् °ऋते °न °सिध्यति °सः अयं सदसस्पतिर्देवः °धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा °योगं संबन्धम् °इन्वति व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । 'अन्यारात्' (पा. सू. २. ३. २९) इत्यादिना ऋतेयोगात् पञ्चमी । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते 'न गोश्चन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । सिध्यति । 'पिथु संराद्धौ' । इयनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । 'यदृताभित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । धीनाम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । योगम् । 'युजिर् योगे' । घञो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । इन्वति । 'इवि व्याप्तौ' । षप् । 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् । निघातः ॥

आदध्नोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋध्नोति । हविः । ऽकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् । होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

°आत् अनन्तरमेव °हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानम् °ऋध्नोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति । हविर्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धये °अध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं

यज्ञं 'प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तमविधेन परिसमाप्तिर्युक्तं 'कृगोति करोति । 'होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं 'देवेषु 'गच्छति । यद्वा । होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति । 'श्लोकः धारा ' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मनासु ' होत्रा गीः ' (नि. १. ११. ३५) इति पठितम् ॥ हविष्कृतिम् । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राञ्चम् । ' अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ' (पा. सू. ६. २. ५२) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पश्चात् एकादेशस्वरः । अध्वरम् । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हूयतेऽस्यामिति होत्रा देवता । ' हुयामाश्रुभसिभ्यञ्चन् ' (उ. सू. ४. ६०७) इति त्रन् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

नराशंसं सुष्टममपश्यं सप्रथस्तमम् । दिवो न सन्नमखसम् ॥ ९ ॥

नराशंसम् । सुऽष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथऽस्तमम् । दिवः । न । सन्नमखसम् ॥ ९ ॥

'नराशंसम् एतन्नामकं देवविशेषम् । यद्वा । अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति—' नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपृणिर्नरैः प्रशस्यो भवति ' (निरु. ८. ६) इति । अत्र अग्नित् सदसस्पतेरपि नरैः शस्यमानत्वात् नराशंसत्वम् । एतेमेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्राह्मणमेवमाप्नायते—' प्रजा वै नरो वाक् शंसः ' (ऐ. ब्रा. ६. २७) इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतियो वा नराशंसनामको देवः तम् 'अपश्यम्' शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । 'सुष्टमम्' अत्याधिक्येन धाष्टर्ययुक्तं 'सप्रथस्तमम्' अतिशयेन प्रख्यातं 'सन्नमखसं' प्राप्ततेजस्कम् । तत्र दृष्टान्तः । 'दिवो 'न' शुलोकानिव । आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता शुलोकविशेषा यथा तेजस्विनः तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ सुष्टमम् । शोभनं धृणोतीति सुष्टम् । 'किप् च' इति किप् । आतिशायनिकस्तमम् । षकारस्य जश्वाभावश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यम् । 'पाप्मा' इत्यादिना पश्यादेशः । 'लुङ्लङ्लङ्ङ्वङुदात्तः' इति अट उदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निवातः । सप्रथस्तमम् । 'प्रथ प्रख्याने' । प्रथनं प्रथः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सह प्रथसा वर्तते इति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (पा. सू. २. २. २८) इति बहुव्रीहिसमासः । 'वोपसर्जनस्य' (पा. सू. ६. ३. ८२) इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दिवः । 'अडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सन्नमखसम् । सीदतीति सन्नम् । षट् विशारणादौ । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति मनिन् । नित्वादाद्युदात्तः । सन्नम् महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ॥ ३५ ॥

'प्रति त्यम्' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवता एवमुक्त्यते—'प्रति त्यमाग्निमारुतम्' इति । कारीरीष्टौ 'प्रति त्यम्' इत्येषा धाव्या । तथा च सूत्रितं—'वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाव्ये' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्ना आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽग्निः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः। हे ^१अग्ने यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः ^२त्यं तथाविधं ^३चारुमध्वरं प्रतिलभ्य ^४गोपीथाय सोमपानाय ^५प्र ^६हूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मात् अस्मिन्नध्वरे त्वं ^७मरुद्भिः देवविशेषैः सह ^८आ ^९गहि आगच्छ । सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता—‘ तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ ’ (निरु. १०. ३६) इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्यम् । ‘ त्यादादीनामः ’ (पा. सू. ७. २. १०२) । प्रातिपदिकस्वरः । चारुम् । ‘ दृसनिजनिचरि० ’ (उ. सू. १. ३) इत्यादिना जुष् । ‘ अत उपधायाः ’ (पा. सू. ७. २. ११६) इति वृद्धिः । अित्वादाद्युदात्तः । गोपीथाय । ‘ निशीथगोपीथावगथाः ’ (उ. सू. २. १६६) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२महः महतः ^३तव संबन्धिनं ^४क्रतुं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य ^५परः ^६नहि उत्कृष्टः ^७देवः न भवति खलु । तथा ^८मर्त्यः मनुष्यश्च परः ^९न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रतौ इज्यन्ते ते एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । ‘ एवमादीनामन्तः ’ इत्यन्तोदात्तः । देवः । पचाद्यजन्तः चित्वादन्तोदात्तः । महः । महतस्तलोपश्छान्दसः । ‘ बृहन्महतोरूपसंख्यानम् ’ (पा. सू. ६. १. १७३. १) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तव । ‘ युष्मदस्मदोर्हसि ’ (पा. सू. ६. १. २११) इत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुम् । ‘ कृजः क्रतुः ’ (उ. सू. १. ७७) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गहि । ‘ गम्ल् सृप्ल गतौ ’ । लोटः सेहिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य ‘ असिद्धवदत्रा भात् ’ (पा. सू. ६. ४. २२) इति असिद्धत्वात् ‘ अतो हेः ’ इति लुक् न भवति । निघातः ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ^१ये मरुतः ^२महो ^३रजसः महंत उदकस्य वर्षणप्रकारं ^४विदुः तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ^५विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः । ‘ सप्तगणा वै मरुतः ’ (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । ^६देवासः द्योतमानाः ^७अद्रुहः द्रोहरहिता वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा च उपरिष्ठा-
दान्मायते—‘ उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ’ (ऋ. सं. ५. ५५. ५) इति । शास्त्रान्तरेऽपि मन्त्रान्तरस्य ब्राह्मणमेवाम्नायते—‘ मरुतां पृषतयः स्थेत्याह मरुतो वै वृष्टया ईशते ’ (तै. ब्रा. १. ३. ९. ४) इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः—‘ रजो रजतेज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगाहनी रजसी उच्येते ’ (निरु. ४. १९) इति ॥ रजसः । ‘ नन्विषयस्या-
निसम्तस्य ’ इत्याद्युदात्तः । विदुः । ‘ विदो ज्ञाने ’ । ‘ विदो लटो वा ’ (पा. सू. ३. ४. ८३) इति द्वेः उसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः । विश्वे । विश्वोः कनन्तस्य निष्ठादा-

द्युदात्तत्वम् । देवासः । ' आजसेरसुक् ' । देवशब्दः पञ्चाद्यजन्तः । शित्वादान्तोदात्तः । अद्रुहः । संपदा-
दित्वात् भावे क्तिप् बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । कर्तरि वा क्तिप् । तत्पुरुषे हि अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. सू. ६. २. १३९), यतो नञ् न
गतिर्न च कारक इति ॥

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ ४ ॥

य्ये मरुतः । उग्राः तीव्राः सन्तः । अर्कम् उदकम् । आनृचुः अर्चितवन्तः वर्षणेन संपादितवन्त
इत्यर्थः । तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । उग्राः बलेन । अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः
सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति—' आपो वा अर्कः '
(श. ब्रा. १०. ६. ५. २) इति । तन्निर्वचनं च त एवामनन्ति—' सोऽर्चंन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते
वै मे कमभूदिति तदेवाकस्यार्कत्वम् ' (श. ब्रा. १०. ६. ५. १) इति । स जगत् सृष्ट्वा हिरण्यगर्भं
उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् सत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो
हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम् । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्य अर्कनाम
निष्पन्नमित्यर्थः ॥ आनृचुः । अर्चतेः ' अपस्पृधेथाम् ' (पा. सू. ६. १. ३६) इत्यादिना
निपातितः । प्रत्ययस्वरः । यद्वत्तयोगात् न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
ओजसा । ' उज्ज्वेलोपश्र ' (उ. सू. ४. ६३१) इति असुन् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ५ ॥

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्षसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ ५ ॥

य्ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । शुभ्राः शोभनाः । घोरवर्षसः
उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः । रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः । ' मघम् ' इत्यादिष्वष्टाविंशति-
संख्याकेषु धननामसु ' क्षत्रं भगः ' (नि. २. १०. ९) इति पठितम् । शुभ्राः । ' स्फायितञ्चि '
इत्यादिना शुभेः औणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षो येषाम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ' आद्युदात्तं
अच्छन्दसि ' (पा. सू. ६. २. ११९) इत्येव तु न भवति, क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशान्ति
हिंसन्तीति रिशाः । तान् अदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः । निस्वरेण उत्तरपदमा-
द्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ ६ ॥

१ये मरुतः १नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि १दिवि शुलोके १रोचने दीप्यमाने १ये १देवासः स्वयमपि दीप्यमानाः १आसतेतैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ नाकस्य । कं सुखम् । तत् यस्मिन्नास्ति असौ अकः इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात् नञ् । न अको नाक इति नञ्त्तत्पुरुषः । ‘ नलोपो नञः ’ (पा. सू. ६. ३. ७३) इति लोपो न भवति, ‘ नभ्राण्णपात् ’ (पा. सू. ६. ३. ७५) इत्यादिना प्रकृतिभावात् । ‘ तत्पुरुषे तुल्यार्थः ’ (पा. सू. ६. २. २) इत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम् । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चात् बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने । ‘ रूच दीप्तौ ’ । ‘ अनुदात्तेश्च हलादेः ’ (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः । ‘ आज्ञसेरसुक् ’ इति असुक् । आसते । ‘ आस उपवेशने ’ । अनुदात्तेष्वात् आत्मनेपदम् । सस्य अदादेशः । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ’ इति शपो लुक् । अनुदात्तेष्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् न निघातः ॥

य ईङ्खयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥७॥

१ये मरुतः १पर्वतान् मेघान् १ईङ्खयन्ति चालयन्ति तथा १अर्णवं उदकयुक्तं १समुद्रं १तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ ईङ्खयन्ति । ‘ उख उखि ’ इत्यादौ ईङ्खिर्गोत्यर्थः । ‘ हेतुमति च ’ (पा. सू. ३. १. २६) इति णिच् । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ इति नुम् । णिजन्तधातोः ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । ‘ पूर्व पर्व मर्व पूरणे ’ । औणादिकोऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥८॥

१ये मरुतः १रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह १आ १तन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमिति शेषः । किंच १ओजसा स्वकीयबलेन १समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ तन्वन्ति । ‘ तनु विस्तारे ’ । लटो ‘ श्लोऽन्तः ’ । ‘ तनादिकृन्व्य उः ’ (पा. सू. ३. १. ७९) । ‘ सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ’ इति तिङ् एव आद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् । ‘ उन्दी ह्येदने ’ । ‘ स्फाथितञ्जि ’ इति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥९॥

१. णा-‘आद्युदात्तत्वम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘ रश्मिभिः । नियो मिः इत्यनुवृत्तौ अश्नोतेरश च इति मिः । प्रत्ययस्वरः ’ इत्यधिकम् ।

हे ऽअग्ने ऽपूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति ऽसोम्यं ऽमधु सोमसंबन्धिनं मधुररसम्
 ऽअभि ऽसृजामि सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं ऽमरुद्भिः सह अत्र आगच्छ ॥ अभि । 'एवमादीनामन्तः'
 इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'त्वामौ द्वितीयायाः' (पा. सू. ८. १. २३) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः ।
 पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । 'पुंवत्कर्मधारयः' (पा. सू. ६. ३. ४२) इत्यादिना पुंवद्भावः ।
 सृजामि । 'सृज विसर्गे' । मिपः पिश्वादनुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । 'सोममर्हति यः' ।
 प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु । 'फलिपाठिनमि' (उ. सू. १. १८) इत्यादिना उप्रत्ययः ।
 'निच्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके

प्रथमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

१. च-क्ष- 'अन्यद्गतम्' इत्यस्यानन्तरं 'अत्र यास्कः-अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु
 सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति' इत्यधिकम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'अयं देवाय' इत्येष्ट्वं सूक्तम् । तस्य ऋषि-
च्छन्दसी पूर्ववत् । ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते—'अयमष्टावार्भवम्' इति । विनियोगस्तु सूक्तस्य
स्मार्तो वा द्रष्टव्यः । व्यूढस्य प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशब्दे 'अयं देवाय जन्मने' इति आर्भवस्तृचः ।
'अथ छन्दोमाः' इति खण्डे सूत्रितम्—'अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन
इति तृचाः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः । तत्संघो जायमानवा-
चिना जन्मशब्देन एकवचनान्तेन अत्र निर्दिश्यते । 'जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय' 'देवाय तत्प्री-
त्यर्थम्' 'अयं' 'स्तोमः' 'स्तोत्रविशेषः' 'विप्रेभिः' 'मेधाविभिः' 'ऋत्विग्भिः' 'आसया' 'स्वकीयेनास्येन'
'अकारि' निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः । 'रत्नधातमः' अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः ।
स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया । आस्यशब्दात् तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' ।
इत्यादिना याजादेशः । व्यस्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः ।
रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

'ये' ऋभवः । 'इन्द्राय' इन्द्रप्रीत्यर्थं । 'वचोयुजा' ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ
सुशिक्षितौ । 'हरी' एतन्नामकावधौ । 'मनसा' 'ततक्षुः' संपादितवन्तः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात् तत्संकल्प-
मात्रेण इन्द्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः । 'शमीभिः' ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिः । 'यज्ञम्'
अस्मदीयम् । 'आशत' व्यासवन्तः । 'अपः अग्नः' इत्यादिषु पङ्क्तिशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु 'शमी शिमी'
(नि. २. १. २३) इति पठितम् ॥ वचोयुजा । वचसा युजाते । 'सत्सूद्विष' । इत्यादिना क्तिप् ।
'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेः आकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः । 'तक्षू' 'त्वक्षू' 'तनूकरणे' ।
क्लिटि श्नेः उसादेशः । पादादिवादिनिघातः । शमीभिः । शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि ।
औणादिकः इन् । 'कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष् । वृषादिवादाद्यु-
दात्तः । आशत । 'अशू' व्याप्तौ । लङि अस्य अदादेशः । 'स्वादिभ्यः श्नुः' । तस्य 'बहुलं छन्दसि'
इति लुङ् । आडागमः । 'तिङ्कृतिङः' इति निघातः ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् । तक्षन्धेनुं सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् । तक्षन् । धेनुम् । सबः ऽदुघाम् ॥ ३ ॥

नासत्याभ्याम् अश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् तक्षणेन संपादित-
वन्तः । कीदृशम् । परिज्मानं परितो गन्तारं सुखं उपर्युपवेशने सुखकरम् । किंच धेनुं कांचिद्वां
तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात् तक्षतिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुम् । सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य
दोग्धीम् ॥ तक्षन् । ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. ७५) इति अडभावः । नासत्याभ्याम् । न
विद्यते सत्यं यद्यस्तौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ' नभ्राण्णपात् ' (पा. सू. ६. ३. ७५) इत्या-
दिना नलोपाभावः । परिज्मानम् । अजेः परिपूर्वस्य ' श्वक्षन् ' (उ. सू. १. १५७) इत्यादिना
मन्प्रत्यये अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघाम् । सबः पयः दोग्धीति सबर्दुघा । ' दुहः
कब्धश्च ' (पा. सू. ३. २. ७०) इति कप् । सबर् इति रेफान्तं प्रातिपदिकं क्षीरवाची इति संप्र-
दायविदः । कपः पित्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशखे ' युवाना पितरा पुनः ' इति आर्भवेस्तृचः । द्वितीयस्य ' अग्निं वो
देवम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ८.
१०) इति ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजुयवः । ऋभवो विष्टीयक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्राः । ऋजुयवः । ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनः युवाना तर्णौ
अक्रत कृतवन्तः । कीदृशाः । सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्ध-
मन्त्रत्वात् यद्यत्फलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्मात् जीर्णयोः पित्रोर्युवावं
संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । ऋजुयवः ऋजुतामात्मन इच्छन्तः छलरहिता इत्यर्थः । अत एव एतेषामनु-
ष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । विष्टी विष्टयो व्याप्तिरुक्ताः । सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्यस्या-
प्रतिष्ठातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति—' ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति
वर्तेन भवन्तीति वा ' (निरु. ११. १५) इति ॥ युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनन्तो निस्वादाद्यु-
दात्तः । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना विभक्तेः आकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । क्यच् । ' अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ' (पा. सू. ७. ४. २५) इति दीर्घः । ' क्याच्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७०) इति उप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । विष्टी । ' विष्णु व्याप्तौ ' । ' क्तिच्कौ च संज्ञायाम् ' (पा. सू. ३. ३. १७४) इति
क्तिच् । ' तितुत्र ' इत्यादिना ह्रस्वप्रतिबन्धः । तस्मात् जसः ' इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ७. १. ३९. १) इति तस्य ईकारादेशः । स च ' अलोऽन्त्यस्य ' (पा. सू. १.
१. ५२) इति सकारस्य भवति । ततः ' आद्रुणः ' इति गुणे कृते ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' (पा.
सू. ६. १. १०२) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं बाधित्वा परत्वात् ' जसि च ' (पा. सू. ७. ३. १०९)
इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत्, न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कृणो लुक् ।
आत्मनेपदम् । अस्य अदादेशः । ' मन्त्रे घस ' (पा. सू. २. ४. ८०) इत्यादिना ष्लेर्लुक् । यणादेशः ।
अडागमः । निघातः ॥

सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सम् । वः । मदासः । अग्मत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥ ५ ॥

हे ऋभवः वः युष्माकं संबन्धिनः मदासः मदहेतवः सोमाः इन्द्रेण च आदित्येभिः आदित्यैः च सग्मत् संगताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एव आवाहननिगदः आश्वलायनेनैवं पठितः—‘ इन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिवन्तं विश्वदेव्यावन्तमावह ’ (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । कीदृशेनेन्द्रेण मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाज्ञायते—‘ मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु ’ (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिः दीप्यमानैः ॥ मदासः । मोक्षति एभिरिति मदाः सोमाः । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ (पा. सू. ३. ३. ६७) इत्यप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । ‘ आज्ञासेरसुक् ’ इति जसः असुगागमः । अग्मत । गमेः संपूर्वात् लुङ् । ‘ समो गम्यच्छि ’ (पा. सू. १. ३. २९) इत्यादिना आत्मनेपदम् । अस्य अदादेशः । ‘ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना छेर्लुक् । ‘ गमहन ’ (पा. सू. ६. ४. ९८) इत्यादिना उपधालोपः । ‘ व्यवहिताश्च ’ इति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ (पा. सू. १. ४. १९) इति भसंज्ञाया पदसंज्ञाया बाधितत्वात् जश्वाभावः । ‘ झयः ’ (पा. सू. ८. २. १०) इति मतुपो वत्वम् । आदित्येभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐसादेशाभावे ‘ बहुवचने झल्येत् ’ इति एत्वम् । राजभिः । राजन्दाब्दस्य कनिनन्तत्वेन निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् । अकर्त चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निऽकृतम् । अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उत अपि च त्वष्टुः एतन्नामकस्य देवस्य संबन्धी तक्षणाव्यापारः नवं नूतनं त्यं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तक्षणाव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्याः ऋभवः तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरः अकर्त चतुर्धा विभक्तांश्चमसान् कृतवन्तः । एकस्य चतुर्विधस्वरूपरूपोऽयमर्थो मन्त्रान्तरेऽपि विस्पष्टः—‘ एकं चमसं चतुरः कृणोतन ’ (ऋ. सं. १. १६१. २) इति ॥ नवम् । ‘ णु स्तुतौ ’ । नूयत इति नवम् । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वात् घञर्थे सर्वत्र भवति । घञप्रत्ययश्च ‘ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ’ (पा. सू. ३. ३. १९) इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायां इत्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वात् असंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यते इति संबन्धः । कर्मणि घञ् इत्युक्तम् । त्वष्टुः । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ’ । औणादिकसूत्रम् । ऊदित्वात्पक्षे इडभावः (पा. सू. ७. २. ४४) । ‘ स्कोः संबोगाधोरस्ते च ’ (पा. सू. ८. २. २९) इति ककारलोपः । निष्कृतम् । कृञो निरूपसृष्टात् कर्मणि कः । प्रादिसमासे ‘ नित्यं समासेऽनुचरपदस्य ’ (पा. सू. ८. ३. ४५) इति षत्वम् । अत्र ‘ कर्तृकर्मणोः कृति ’ (पा. सू. २. ३. ६५) इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि ‘ न लोकाव्यय ’ (पा. सू. २. ३. ६९) इति निषिद्धा तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् ‘ कर्तृकरणयोः सृतीया ’ (पा. सू. २. ३. १८) इत्येतस्याः प्राप्तेः सौषिकी षष्ठी (पा. सू. २. ३. ५०) । यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते माषाणामभीयात्

इति । ' गतिरनन्तरः ' इति निस उदात्तत्वम् । अकर्त अकृपत । कृजो लुङि अस्य व्यत्ययेन तादेशः । ' मन्त्रे घसं ' इत्यादिना च्लेलुक् । ' छन्दस्युभयथा ' इति तिङ् आर्धधातुकत्वात् ङित्वाभावेन गुणः । चतुरः । ' चतुरः शसि ' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ' ते नो रत्नानि धत्तन ' इति द्वे ऋचावार्भव्यौ । ' तृतीयस्यागन्म मह ' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते । एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्वृक्षु ये प्रतिपादिता ऋभवः ऽते यूयं ऽसुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तः ऽनः अस्माकं सबन्धिने ऽसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय ऽरत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनानि ऽएकमेकं क्रमेण प्रत्येकं ऽधत्तन प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्वयं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तम् । कीदृशानि रत्नानि । ऽत्रिरा त्रिवारम् आवृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि च इत्येवं रत्नानां त्रिरावृत्तिः । किंच ऽसाप्तानि सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । त्रिरा त्रिवारम् आवृत्तानि । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽस्यग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । ' रमु क्रीडायाम् ' । ' नित् ' इत्यनुवृत्तौ ' रमेस्त च ' (उ. सू. ३. २९४) इति नप्रत्ययः; तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । निष्वादाद्युदात्तः । धत्तन धत्त । ' तसनसनथनाश्च ' इति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तम् । ' सप्तनोऽञ् छन्दसि ' (पा. सू. ५. १. ६१) इति वर्गे अञ्प्रत्ययः । ' नस्तद्धिते ' (पा. सू. ६. ४. १४४) इति टिलोपः । निष्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गवचनेनानेन वर्गिणो लक्ष्यन्ते तेन बहुवचनम् । अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकम् । ' नित्यवीप्सयोः ' इति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कनन्तो निष्वादाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य ' तस्य परमाप्नेडितम् ' इति आप्नेडितसंज्ञायाम् ' अनुदात्तं च ' (पा. सू. ८. १. ३) इत्यनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः । शस्यते आभिरिति शस्तयः ऋचः । ' शंसु स्तुतौ ' । करणे क्तिन् । तस्य क्तिच्चात् लोपः । शोभनाः शस्तयः इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो निष्वादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं, तत्तु परेण ' मन्क्तिन्व्याख्यानं ' (पा. सू. ६. २. १५१) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ॥

अधारयन्त वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥

अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुऽकृत्यया । भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥

वह्नयः चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढारः ऋभवः ऽअधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपि अमृतत्वबलात्तेन प्राणान् धारितवन्तः । तथा च मन्त्रान्तरमाप्नायते—' मर्तासः सन्तो

अमृतत्वमानशुः ' (ऋ. सं. १. ११०. ४) इति । किंचैते ^१सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादन-
रूपेण शोभनव्यापारेण ^२देवेषु मध्ये स्थिताः ^३यज्ञियं यज्ञार्हं ^४भागं हविलक्षणम् ^५अभजन्त सेवितवन्तः ।
अयमर्थः ' सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ' (ऋ. सं. ३. ६०. १) इत्यादिमन्त्रान्तरे विस्पष्टः ।
ब्राह्मणेऽपि ' ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्याद्युपाख्यानं
विस्पष्टम् ॥ वह्नयः । नित् ' इत्यनुवृत्तौ ' वहिश्चि० ' इत्यादिना निप्रत्ययः । अभ-
जन्त । पादादिस्वादिनिघातः । सुकृत्यया । ' विभाषा कृवृषोः ' (पा. सू. ३. १. १२०) इति
कृजः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
बाधित्वा ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु कृत्यशब्दे क्यपः पित्रेनानुदात्तत्वात् धातुस्वरे-
णादिरुदात्तः । ततश्च ' आद्युदात्तं द्यच्छन्दसि ' (पा. सू. ६. २. ११९) इत्यनेनाद्युदात्तत्वेन
भवितव्यम् । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यते इत्युक्तम् ।
एवं तर्हि ' कृजः श च ' (पा. सू. ३. ३. १००) इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययान्तः कृत्याशब्दः ।
क्यपः पित्रेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागम् ।
' कर्षात्त्वतः० ' (पा. सू. ६. १. १५९) इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियम् । यज्ञमर्हतीत्यर्थे ' यज्ञत्विभ्यां
घञञौ ' (पा. सू. ५. १. ७१) इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २ ॥

' इहेन्द्राग्नी ' इत्यादिकं षडृचं चतुर्थं सूक्तम् । तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते—' इह
षळैन्द्राग्निम् ' इति । विनियोगस्तु—अग्निष्टोमे अच्छावाकशब्दे ' इहेन्द्राग्नी उप ह्वये ' इति सूक्तम् ।
' स्तोत्रमग्ने शस्त्रात् ' इति खण्डे ' इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव ' (आश्व. श्रौ. ५. १०)
इति सूत्रितत्वात् । तथा अभिप्लवपडहे प्रातःसवने अच्छावाकशब्दे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तम् ।
तथा च सूत्रितम् ' अभिप्लवपृष्ठयाहानि ' इत्युपक्रम्य—' इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आ गतम् ' (आश्व. श्रौ. ७.
५) इति ॥

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरिस्तोममुश्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उश्मसि । ता । सोमम् । सोमपातमा ॥ १ ॥

^१इह अस्मिन्कर्मणि ^२इन्द्राग्नी देवौ ^३उप ^४ह्वये आह्वयामि ^५तयोरित् इन्द्राग्न्योरेव ^६स्तोमं स्तोत्रं
^७उश्मसि कामयामहे । ^८सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ ^९सोमं पिबताम् इति
शेषः ॥ इन्द्राग्नी । अत्र देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्य आनङ् न भवति । तत्र हि द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्व-
ग्रहणात् लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वन्द्वे आनङ् इत्युक्तम् (का. ६. ३. २६) । तस्मात् अत्र अवग्रहे
ह्रस्व इन्द्रशब्दः । ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ' देवताद्वन्द्वे च ' (पा. सू. ६. २. १४१)
इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्यानुदात्तादिभ्येन ' नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' (पा.
सू. ६. २. १४२) इति प्रतिषेधात् । उश्मसि । ' वश कान्तौ ' । लटो मस् । ' इदन्तो मसि ' (पा.
सू. ७. १. ४६) इति इकारोपजनः । अदादिवात् शपो लुक् । मसेर्ङिवात् ' ग्रहिज्या० ' इत्यादिना
संप्रसारणम् । ता सोमपातमा । उभयत्र ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुम्भत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे ^१नरः मनुष्याः ऋत्विजः ^२ता पूर्वोक्तौ तौ ^३इन्द्राग्नी ^४यज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु ^५अ ^६शंसत शब्दैः ।
तथा ^७शुम्भत नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ^८ता पूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नी ^९गायत्रेषु गायत्री-
च्छन्दस्केषु मन्त्रेषु सामरूपेण ^{१०}गायत ॥ ता । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति आकारः । शुम्भत । अस्य
संहितायाम् ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घः ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

^१मित्रस्य स्नेहविषयस्य मम अनुष्ठातुः ^२प्रशस्तये ^३ता पूर्वोक्तौ देवौ संपद्येताम् इति शेषः ।
यद्वा । मित्रस्य मम संबन्धिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छामः इति शेषः । ^४सोमपा सोमपान-
क्षमौ ^५ता पूर्वोक्तौ ^६इन्द्राग्नी ^७सोमपीतये सोमपानार्थं ^८हवामहे आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । ‘ तुमर्थाञ्च
भाववचनात् ’ (पा. सू. २. ३. १५) इति चतुर्थी । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा ‘ तादौ च भिति
कृत्यतौ ’ (पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि
तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिः इति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उग्रा सन्ता हवामह उपेदं सर्वनं सुतम् । इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । सन्ता । हवामहे । उपे । इदम् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

^१सुतम् अभिषोपेतम् ^२इदम् अनुष्ठीयमानं ^३सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म ^४उप सामीप्येन
प्राप्तुम् ^५उग्रा ^६सन्ता वैरिवधादिषु क्रूरौ सन्तौ देवौ ^७हवामहे आह्वयामः । ^८इन्द्राग्नी देवौ ^९इह कर्मणि
^{१०}आ ^{११}गच्छताम् ॥ सन्ता । अस्तेः शतरि ‘ अस्तेरल्लोपः ’ । सर्वनं सुतम् इति द्वयं ‘ सेमं नः स्तोममा
गहि ’ (ऋ. सं. १. १६. ५) इत्यत्रोक्तम् ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् । अप्रजाः सन्तुत्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उब्जतम् । अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्तौ ^१इन्द्राग्नी ^२रक्षः राक्षसजातिम् ^३उब्जतम् ऋजु कुरुतं क्रौर्यं परिश्राजयतमित्यर्थः ।
कीदृशौ । महान्ता महान्तौ गुणैरधिकौ ^४सदस्पती सभापालकौ । तयोः प्रसादात् ^५अत्रिणः भक्षकाः
राक्षसाः ^६अप्रजाः अनुत्पन्नाः ^७सन्तु ॥ महान्ता । ‘ सान्तमहतः संयोगस्य ’ (पा. सू. ६. ४. १०)
इति दीर्घः । सदस्पती । सदसः पती इति समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुढाभावञ्छ-
न्दसः । ‘ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ’ (पा. सू. ६. २. १४०) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
इन्द्राग्नी । आमन्त्रिताद्युदात्तरत्वं । अप्रजाः । प्रजायन्ते इति प्रजाः । ‘ अन्येष्वपि दृश्यते ’ (पा. सू.
३. २. १०१) इति जनेः ङप्रत्ययः । न प्रजाः अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ हि ‘ नित्यमसिप
प्रजामेधयोः ’ (पा. सू. ५. ४. १२२) इति असिजादेशः स्यात् । अय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
अत्रिणः । तुजन्तस्य अचृशब्दस्य जसञ्छान्दसः इनुडागमः । ‘ चितः ’ इति ऋकार उदात्तः । तस्य
यणादेशे ‘ उदात्तयणो ह्रस्वर्णात् ’ (पा. सू. ६. १. १७४) इति इकार उदात्तः ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतम् । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन ^३तेन अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा ^४प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके ^५पदे स्वर्गलोकादिस्थाने ^६अधि ^७जागृतं आधिक्येन सावधानौ भवतम् । ततः अस्मभ्यं ^८शर्म ^९यच्छतं सुखं गृहं वा दत्तम् । 'गयः कृदरः' इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु 'शर्मं वर्म' (नि. ३. ४. २१) इत्युक्तम् ॥ जागृतम् । 'जागृ निद्राक्षये' । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । प्रचेतुने । 'चित्ती संज्ञाने' इत्यस्मात् ण्यन्तात् बाहुलकादौणादिक उन्नप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । इन्द्राग्नी । 'इहेन्द्राग्नी' इत्यत्रोक्तम् । आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । 'शृ हिंसायाम्' । 'अभ्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । यच्छतम् । 'इषुगमियमां छः' (पा. सू. ७. ३. ७७) इति छः ॥ ॥ ३ ॥

'प्रातर्युजा' इत्यादिकमेकविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्वनुक्रम्यते—'प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेर्यौ द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यभ्यायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षड्विंशत्योऽतो देवा देवी वा' इति । 'सूक्तसंख्यानुवर्तते' इत्यस्मिन् खण्डे 'अनिरुक्ता संख्या विंशतिः' (अनु. १२. ४) इति परिभाषितत्वात् 'प्रातर्युजा' इति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिः एकयाधिकया सह वर्तते इति सैका । तत्रादौ चतस्र ऋचः अश्विदेवताकाः । पञ्चमीमारभ्य अष्टम्यन्ताः चतस्रः सवितृदेवताकाः । नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इन्द्रवरुणाभिपत्न्य इन्द्राणीवरुणान्यभ्याय्यो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके । पञ्चदशी पार्थिवी । षोडश्यायाः षट् विष्णुदेवतायाः । षोडशी कृत्स्नदेवता वा । अत्र सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ 'प्रातर्युजा वि बोधय' इति चतस्र ऋचः । सूत्रितं च—'अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विनग्रहस्य 'प्रातर्युजा' इत्येका पुरोनुवाक्या । 'द्विदेवत्यैश्वरमिति' इति खण्डे सूत्रितम्—'आश्विनस्य प्रातर्युजा वि बोधय' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

अत्र होता अर्च्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अर्च्यो ^१प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ ^२वि ^३बोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । 'अश्विनौ' प्रबुद्धौ चाश्विनौ^४ देवौ ^५अस्य अभिषवसंस्कारयुक्तस्य ^६सोमस्य ^७पीतये पानाय ^८इह कर्मणि ^९आ ^{१०}गच्छताम् ॥ प्रातर्युजाते गृह्यमाणेन ग्रहेण सहैति प्रातर्युजा । 'सत्सृष्टिषु' इत्यादिना किप् । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । अस्व । 'ऊडिक्' इत्यादिना बिभक्तेरुदात्तत्वम् । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वम् ॥

१. ङ-देवताविशेषास्वनुक्रम्यन्ते । २. त-ष-कृत्स्नदेवदेवत्या । ३. ङ-प्रातःसवने ग्रहेण । ४. ङ-त-स-व-ह-प्रबुद्धौ तौ अश्विनौ ।

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सु॒रथा । र॒थि॒त॒मा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒स्पृ॒शा । अ॒श्वि॒ना । ता । ह॒वा॒म॒हे ॥ २ ॥

य॒या उ॒भा अ॒श्वि॒ना दे॒वा यावु॒भाव॒श्वि॒नौ दे॒वौ य॒सुर॒था शो॒भन॒रथ॒यु॒क्तौ र॒थी॒त॒मा र॒थि॒नां मध्ये
अति॒शये॒न र॒थि॒नौ य॒दि॒वि॒स्पृ॒शा द्यु॒लोक॒नि॒वासि॒नौ य॒ता ह॒वाम॒हे ता॒दृशा॒व॒श्वि॒नावा॒ह्याम॒हे ॥ या
इ॒त्यादि॒ष्वष्ट॒सु प॒देषु 'सु॒पां सु॒लुक्' इति द्वि॒वच॒नस्य आ॒कारः । सुर॒था । शो॒भनो र॒थो य॒योस्तौ सुर॒थौ ।
समा॒सान्तो॒दात्त॒त्वाप॒वाद् बहु॒व्रीहौ पू॒र्वप॒दप्र॒कृति॒स्वरं बा॒धित्वा 'न॒ञ्सु॒भ्याम्' इत्यु॒त्तर॒पदा॒न्तो॒दात्त॒त्वे
प्राप्ते 'आद्यु॒दात्तं ब्र॒ह्म॒च्छन्द॒सि' इत्यु॒त्तर॒पदा॒द्यु॒दात्त॒त्वम् । र॒थी॒त॒मा । 'अ॒न्येषा॒मपि दृश्य॒ते' (पा. सू.
६. ३. १३७) इति संहिता॒याम् इ॒कार॒स्य दी॒र्घत्वम् । दि॒वि॒स्पृ॒शा । दि॒वि स्पृ॒शतः इति दि॒वि॒स्पृ॒शौ ।
'किप् च' इति किप् । 'त॒त्पुरु॒षे कृ॒ति बहु॒लम्' (पा. सू. ६. ३. १४) इति अ॒लुक् । 'ग॒ति॒का॒र-
को॒पप॒दा॒कृत्' इति कृ॒दुत्तर॒पद॒प्रकृ॒ति॒स्वर॒त्वम् ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वा॒म् । क॒शा । म॒धु॒म॒ती । अ॒श्वि॒ना । सू॒नृ॒ता॒व॒ती । त॒या । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒त॒म् ॥ ३ ॥

अ॒श्वि॒ना हे अ॒श्वि॒नौ दे॒वौ वां यु॒वयोः सं॒बन्धि॒नी य॒या क॒शा अ॒श्वता॒डनी वि॒द्यते य॒तया स॒हाग॒स्य
य॒ज्ञम् अ॒स्मदी॒यं य॒मि॒मि॒क्ष॒तं सो॒मर॒सेन से॒क्तुमि॒च्छ॒तम् । क॒शाया॒श्चान् दृढं ता॒डयि॒त्वा स॒हसा स॒माग॒स्य
भ॒वद्वि॒षयां सो॒मर॒साहु॒तिं नि॒ष्पा॒दयि॒तुमु॒द्युक्तौ भ॒वत॒मित्य॒र्थः । की॒दृशी क॒शा । य॒मधु॒मती । 'अ॒र्णः क्षो॒दः'
इ॒त्यादि॒षु ए॒कश॒तसं॒ख्याके॒षु उ॒दक॒नाम॒सु 'मधु॒ पुरी॒षम्' (नि. १. १२. ११) इति पठि॒तम् । तस्मा॒त्
उ॒दक॒वती॒त्युक्तं भ॒वति । अ॒श्वस्य शीघ्र॒गास्या यत् स्वे॒दोद॒कं स्र॒वति ते॒नेयं क॒शा क्लि॒प्तेत्य॒र्थः । य॒सूनृ॒ताव॒ती
प्रि॒यस॒त्यवा॒ग्यु॒क्ता । ती॒व्रेण क॒शाता॒डने॒न यो ध्व॒निर्नि॒ष्पद्य॒ते ता॒डन॒वेला॒याम् अ॒ध्वा॒रु॒ढेन च य आ॒क्रोशः
क्रि॒यते तदु॒भयं शीघ्र॒गम॒नहे॒तुस्त्वेन य॒जमा॒नस्य प्रि॒यम् । यद्वा । 'श्लो॒कः धा॒रा' इ॒त्यादि॒षु स॒प्तप॒ञ्चा॒ष्टा-
इ॒नाम॒सु 'क॒शा धि॒षणा' (नि. १. ११. ४३) इति पठि॒तम् । अ॒श्विनो॒र्या वाक् मधु॒मती मा॒धुर्यो॒पेता
पा॒रु॒ष्यर॒हिता सू॒नृता॒वती प्रि॒यत्व॒सत्य॒त्वो॒पेता फ॒लप्र॒दानवि॒षयेत्य॒र्थः । त॒या वा॒चा यु॒क्तौ य॒ज्ञं मि॒मि॒क्ष॒त-
मि॒ति यो॒जनी॒यम् ॥ क॒शा । 'क॒श ग॒ति॒शा॒तन॒योः' । प॒चा॒द्यच् । वृ॒षादि॒त्वादा॒द्यु॒दात्तः । सू॒नृता॒वती ।
'ऊ॒न परि॒हाणे' । सु॒ष्टु ऊ॒नय॒ति अ॒प्रि॒यम् इति सू॒न् । त॒थावि॒धम् ऋ॒तं स॒त्यं य॒स्यां वा॒चि सा सू॒नृता ।
'न॒ञ्सु॒भ्याम्' इत्यु॒त्तर॒पदा॒न्तो॒दात्त॒त्वं बा॒धित्वा 'प॒रादि॒ब्र॒ह्म॒च्छन्द॒सि बहु॒लम्' इति ऋ॒कार उ॒दात्तः ।
सा य॒स्या अ॒स्ति सा क॒शा सू॒नृता॒वतीति क॒शायाः सं॒ज्ञा । ए॒वंना॒मा या क॒शेत्य॒र्थः । 'सं॒ज्ञायाम्'
(पा. सू. ८. २. ११) इति म॒तुपो व॒त्त्वम् । मि॒मि॒क्ष॒तम् । मि॒हेः स॒न् । 'ह॒लन्ता॒च्च' (पा. सू. १.
२. १०) इति कि॒त्वाङ्गु॒णाभा॒वः । ढ॒क्क॒वष॒त्वानि ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

न॒हि । वा॒म् । अ॒स्ति । दू॒रके । य॒त्र । र॒थेन । ग॒च्छ॒थः । अ॒श्वि॒ना । सो॒मि॒नः । गृ॒हम् ॥ ४ ॥

१अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां १सोमिनः सोमवतो यजमानस्य १गृहं प्रति १रथेन १गच्छथः स मागो १वां युवयोः १दूरे दूरदेशे १नहि १अस्ति न वर्तते खलु । यद्वा । १यत्र गृहे गच्छथः तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । ‘ एवमादीनामन्तः ’ इत्यन्तोदात्तः । अस्ति । ‘ चादिलोपे विभाषा ’ इति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथः इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते, चशब्दो न प्रयुज्यते इति चलोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिरस्तीति । यत्र । ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्र इति यदृत्तयोगात् न निघातः ॥

व्यूढस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘ हिरण्यपाणिमूतये ’ इति सावित्र्यश्चतस्रः । ‘ द्वितीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः ’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥

१ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं १सवितारं देवम् १उप १ह्वये आह्वयामि । १सः च सविता देवः एतन्मन्त्र-प्रतिपाद्यदेवता भूत्वा १पदं यजमानेन प्राप्तं स्थानं १चेत्ता ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारम् । १हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणम् । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेन अवस्थितः । तदानीं कस्यांचिदिष्टौ अध्वर्यवः तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिन्ननामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राशिन्नं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत् तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशिन्नस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः कौषीतकिब्राह्मणे समाम्नातः—‘ सवित्रे प्राशिन्नं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुतः ’ इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वैक्ति—‘ हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाजनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा ह्र्यतेर्वा स्यात्प्रेप्सा-कर्मणः ’ (निह. २. १०) इति । तथा ‘ पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः ’ (नि. २. २६) इति ॥ हिरण्यशब्दो नञ्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये । ‘ उदात्तः ’ इत्यनुबुक्ती ‘ ऊतियूतिजुतिसातिः ’ इत्यादिना किनन्तः अन्तोदात्तो निपातितः । सवितारम् । तृचश्चि-त्वाद्यन्तोदात्तत्वम् । चेत्ता । ‘ चित्ती संज्ञाने ’ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छील्ये तृन् । ‘ अनित्य-मागमशासनम् ’ इति इडभावः । निष्वादाद्युदात्तः । देवता । ‘ देवात्तल् ’ (पा. सू. ५. ४. २७) इति स्वार्थे तल् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । पदशब्दः पञ्चाद्यजन्तः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तः ॥ ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजम् अन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । १अवसे अस्मान् रक्षितुं १सवितारम् १उप १स्तुहि । १तस्य सविनुः संबन्धीनि १व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि १उश्मसि कामयामहे ।

कीदृशं सवितारम् । 'अपां' नपातं जलस्य न पालकम् । संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपाम् । 'उद्दिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातम् । 'पा रक्षणे' । अस्य शत्रन्तः पाच्छब्दः । तस्य नञा समासे 'नभ्राण्णपात्' इत्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथम् अपाम् इति षष्ठी 'न लोकाव्ययनिष्ठाखल्ये' (पा. सू. २. ३. ६९) इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधात् इति चेत्, तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु । अग्न्यादित्यौ अपां कारणतया संबन्धिनौ 'अग्नेरापः' (तै. आ. ८. २) इति श्रुतेः । 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' (मनु. ३. ७६) इति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्षे 'उगिदचाम्' इति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मन्तव्यम् । पातेः क्तिबन्तस्य तुग्वा निपातनात् द्रष्टव्यः । अथवा न पातयति इति नपात् । 'पलू गतौ' इति धातोर्ण्यन्तात्किप् । अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रायुत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे । 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यादिना असेन् । निस्वादाद्युदात्तः । उस्मसि । 'वश कान्तौ' । 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति शपो लुक् । 'इदन्तो मसि' इति इकारोपजनः ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

विऽभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारम् । नृऽचक्षसम् ॥ ७ ॥

'वसोः निवासहेतोः' 'चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य' 'राधसः धनस्य' 'विभक्तारम् अस्य यजमानस्य एतावद्धनदानम् उचितमिति विभागकारिणं' 'नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं' 'सवितारं' 'हवामहे । कौशीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वम् एवं समा-मनन्ति— 'यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्तोभ्यः प्रजाभ्यो विभजति' इति ॥ विभक्तारम् । नृचक्षित्वादन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । वसोः । 'वस निवासे' । 'शृङ्गस्तिहि' (उ. सू. १. १०) इत्यादिना उः । 'नि' इत्यनुवृत्तेः निस्वादाद्युदात्तः । राधसः । असुनन्तः निस्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसम् । नृन् चष्टे इति नृचक्षाः तं नृचक्षसम् । 'चक्षेर्बहुलं शिब' (उ. सू. ४. ६७२) इति असुन् । शिवात् अनैर्ध-धातुकत्वेन ल्याज्जादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुम्भति ॥ ८ ॥

'सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि । शुम्भति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः 'आ' 'नि' 'वीदत सर्वत्रोपविशत । 'नः अस्माकम् अयं' 'सविता' 'नु क्षिप्रं' 'स्तोम्यः स्तुतियोग्यः' 'राधांसि धनानि' 'दाता प्रदातुमुद्युक्तः एष सविता' 'शुम्भति शोभते ॥ समानाः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशन्ते इति सखायः । 'ख्या प्रकथने' । 'समाने ख्यश्चोदात्तः' (उ. सू. ४. ५७६) इति इष्प्रत्ययः; तत्संनियोगेन द्वित्वं यलोपश्च । द्वित्वात् आकारलोपः । 'समानस्य छन्दसि' (पा. सू. ६. ३. ८४) इत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः । इष्प्रनियोगेनोदात्तत्वम् । जसि 'सह्युरसंजुद्धौ' (पा. सू. ७. १. ९२) इति णित्वात् वृद्धिः आयादेशश्च । नि षीदत । 'सदिरप्रतेः' (पा. सू. ८. ३. ६६) इति क्वम् । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । 'भवे छन्दसि' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । 'यतोऽनावः' (पा. सू. ६. १. २१३) इत्याद्यु-

दासस्वम् दाता दानशीलः । ताच्छील्ये तृन् । निस्वादाद्युदात्तः । राधांसि । गतम् । ' कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा. सू. २. ३. ६५) इति प्राप्तायाः षष्ठ्याः ' न लोकाच्यम् ' (पा. सू. २. ३. ६९) इति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने ' अग्ने पत्नीरिहा वह ' इति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । ' प्रशास्ता ब्राह्मणा-च्छंसी ' इति खण्डे सूत्रितम्- ' अग्ने पत्नीरिहा वहोक्षान्नाय वशान्नाय ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरूप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप । त्वष्टारम् । सोमपीतये ॥ ९ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमानाः देवानां पत्नीः इन्द्राण्याद्याः इह देवयजनदेशे आ वह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थम् उप समीपे आ वह ॥ पत्नीः । इत्यन्तः पतिशब्द आद्यु-दात्तः । ' पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ' (पा. सू. ४. १. ३३) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन नकारश्च । ङीप्ः पिस्वात् इतिस्वर एव । उशतीः । ' वश कान्तौ ' । लटः शतृ । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । ' उगितश्च ' इति ङीप् । ' शतुरनुमः ' इति ङीप् उदात्तः ॥

आ मा अग्र इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् । वरूत्रीं धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । माः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ । भारतीम् । वरूत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥

हे अग्ने अवसे अस्मानवितुं माः देवपत्नीः इह आ वह । तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने होत्रां होमनिष्ठादकाग्निर्गतीं भारतीं भरतनामकस्य आदित्यस्य पत्नीं वरूत्रीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं च आ वह । ' वाग्वै धिषणा ' इति वाजसनेयकम् । ' भरत आदित्यः ' (निरु. ८. १३) इति यास्केन उक्तत्वात् तस्य पत्नी भारती इत्युच्यते ॥ गम्यन्त इति माः । ' गम् सुप् गती ' । औणादिको डप्रत्ययः । ङित्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । होत्राम् । ' हुयामाश्रुभसि-भ्यश्चान् ' (उ. सू. ४. ६०७) इति अनन्तो निस्वादाद्युदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । ' अतिशायने तमविष्ठनौ ' (पा. सू. ५. ३. ५५) । ' स्थूलदूर ' (पा. सू. ६. ४. १५६) इत्यादिना घणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारतीम् । शाङ्करवादेः अवृत्तत्वात् ङीनन्तो निस्वादा-द्युदात्तः । वरूत्रीम् । ' प्रसितस्कभित ' (पा. सू. ७. २. ३४) इत्यादौ यद्यपि वरूतृशब्दः तृजन्त इत्युक्तं तथापि अन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् वरूतृशब्दः तृजन्तोऽपि द्रष्टव्यः । तेन निस्वादाद्यु-दात्तत्वम् । शेषनिघातेन ऋकारस्य अनुदात्तत्वात् ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इत्यपि न ङीप् उदात्तत्वम् । धिषणाम् । क्युप्रत्ययानुबृत्तौ ' ध्येधिष च संज्ञायाम् ' (उ. सू. २. २४०) इति क्युः ॥ ॥ ५ ॥

अग्नि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अग्नि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

१देवीः देव्यः देवपत्न्यः १अवसा रक्षणेन १महः महता १शर्मणा च सुखेन च सह १नः अस्मान्
 १अभि १सचन्ताम् आभिमुख्येन सेवन्ताम् । कीदृश्यो देव्यः । १नृपत्नीः मनुष्याणां पालयिष्यः
 १अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नपक्षाः । न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचित् छिद्यन्ते ॥ देवीः ।
 'पुंयोगादाख्यायाम्' (पा. सू. ४. १. ४८) इति ङीष्णतः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
 'दीर्घाज्जसि च' (पा. सू. ६. १. १०५) इति प्रतिषेधस्य 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६) इति पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवसा । 'अव रक्षणे' । असुन् । निस्वादाशुदात्तः ।
 महः । 'मह पूजायाम्' । क्रिप् । 'सुपां सुपो भवन्ति' (पा. म. ७. १. ३९) इति तृतीयैक-
 वचनस्य ङसादेशः । 'सात्रेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः । समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते
 'परादिच्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाशुदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः । न छिन्नानि अच्छिन्नानि ।
 अध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये । अग्रायीम् । सोमपीतये ॥ १२ ॥

१इह अस्मिन्कर्मणि १स्वस्तये अस्माकमविनाशाय १सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवरुणाग्नीनां
 पत्नीः आह्वयामि ॥ इन्द्राणीम् । वरुणानीम् । 'इन्द्रवरुण' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना
 पुंयोगे ङीष्प्रत्ययः आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्रायीम् । 'वृषाकप्यमिकुसितकुसिदानामुदात्तः'
 (पा. सू. ४. १. ३७) इति ङीप्; तत्संनियोगेन इकारस्य ऐकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्
 पूर्वोक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'मही द्यौः पृथिवी च नः' इति द्यावापृथिव्यनिर्विद्वानीयस्तृचः ।
 'द्वितीयस्याग्निं वः' इति खण्डे सूत्रितं—'मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः' (आश्व.
 श्रौ. ८. १०) इति । आग्रयणेष्टौ 'मही द्यौः' इत्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्य अनुवाक्या । 'आग्रयणं
 व्रीहिश्यामाक' इति खण्डे सूत्रितं—'ये के च उमा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः'
 (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । अग्निमन्थनेऽप्येषा विनियुक्ता । 'प्रातर्वैश्वदेव्याम्' इति खण्डे सूत्रितम्—
 'अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । विध्यन्दमानं सानाव्य-
 मनयैव आहवनीयदेशे निनयेत् । 'विध्यपराधे' इति खण्डे तथैव सूत्रितं—'विध्यन्दमानं मही द्यौः
 पृथिवी च न इत्यन्तःपरिधिदेशे निनयेयुः' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येषा 'संस्थि
 तेष्वश्विनाय' इति खण्डे सूत्रितं—'मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा'
 (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

१मही महती १द्यौः शुलोकदेवता १पृथिवी भूमिदेवता १च १नः अस्मदीयम् १इमं १यज्ञं १मिमि-
 क्षतां स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां सेकुमिच्छताम् । तथा १भरीमभिः भरणैः पोषणैः १नः अस्मान्

‘पिपृताम् उमे देव्यौ पूरयताम् ॥ मही । महच्छब्दात् ‘उगितश्च’ (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । अच्छब्दलोपश्चान्दसः । ‘बृहन्महतोरूपसंख्यानम्’ (पा. सू. ६. १. १७३. १) इति ङीप् उदात्तत्वम् । यौः । दिव्शब्दः प्रातिपदिकस्त्रेणान्तोदात्तः । ‘गोतो णित्’ (पा. सू. ७. १. ९०) इति ततः परस्य सोः णिङ्गावात् भवन्ती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी । ‘प्रथ प्रख्याने’ । ‘प्रथेः शिवन्संप्रसारणं च’ (उ. सू. १. १४८) इति शिवन्प्रत्ययः । ‘षिङ्गौरादिभ्यश्च’ (पा. सू. ४. १. ४१) इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षताम् । ‘मिह सेचने’ । सनि द्विर्भावहलादिशेषौ । ङत्वकत्वषत्वानि । पिपृताम् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । ह्रस्व इत्येके । शपः ऋः । ‘अर्तिपिपत्योश्च’ (पा. सू. ७. ४. ७७) इति अभ्यासस्य अकारस्य इकारः । तिङः प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । ‘डुभृञ् धारणपोषणयोः’ । ‘हुस्तृभृष्टृसृभ्य ईमन्’ (दश. पा. ६) इति ईमन् । निच्वादाद्युदात्तः ॥

तयोरिद्धुतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः । गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्य ध्रुवं पदम् अन्तरिक्षम् । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते—‘यक्षगन्धर्वाप्सरो-गणसेवितमन्तरिक्षम्’ (नृ. ता. १. २) इति । तेनान्तरिक्षेण उपलक्षिते आकाशे वर्तमानयोः ‘तयो-रित्’ यावापृथिव्योरेव संबन्धि ‘पयः जलं’ घृतवत् घृतसदृशं ‘विप्राः मेधाविनः प्राणिनः’ ‘धीतिभिः कर्मभिः’ ‘रिहन्ति लिहन्ति । यद्वा । घृतवत् घृतं सारं तेनोपेतं रिहन्ति ॥ लिहैर्व्यत्ययेन रेफः । गन्धर्वस्य । ‘धृञ् धारणे’ । ‘गैवि गन् धृजो वैः’ इति वप्रत्ययः; तत्संनियोगेन गोशब्दस्य च गङ्गादेशः ॥

‘स्योनापृथिवि’ इत्येषा महानास्तीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । ‘एतद्विदं ब्रह्मचारिणम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘स्योना पृथिवि भवेति समाप्य’ (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । स्मार्ते हेमन्त-प्रत्यक्षरोहणेऽपि एषा जप्या । ‘मार्गशीर्ष्यां प्रत्यक्षरोहणम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा’ (आश्व. गृ. २. ३. ६) इति ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे ‘पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता’ ‘भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातम्—‘इन्द्रस्योरुमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णो विस्तीर्णमित्येव तदाह’ इति । यद्वा । स्योनशब्दः सुखवाची (नि. ३. ६. १५) । तथा च यास्क-वाक्यमुदाहरिष्यते । ‘अनृक्षरा कण्टकरहिता’ ‘निवेशनी निवेशस्थानभूता’ ‘सप्रथः विस्तारयुक्तं’ ‘शर्म शान्तिः’ ‘नः अस्मभ्यं’ ‘यच्छ हे पृथिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे—‘सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशामृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्यान्नृति-कर्मण उद्भूतस्तमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु’ (निरु. ९. ३२) इति ॥ स्योना । ‘षिवु

१. छ-त-श-व-इत्येके । लोटस्तसस्ताम् । २. ङ-सारः । ३. त-ष-गवि धृजो गम् च । ४. ष-छ-त-फ-स-व-ऋङ् जप्या । ५. ङ-स्योना स्योनत्वादिगुणयुक्ता । ६. छ-ङ-र-ह-निवासस्थानभूता ।

तन्नुसन्ताने । 'सिवेष्टेयो च' (उ. सू. ३. २८९) इति नप्रत्ययः । ऐश्च यो इत्यादेशः । प्रत्यय-
स्वरः । स्थोना पृथिवि इत्यनयोः भव इत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परम् । अतः अस्माद्ध्येनैव पराङ्ग-
वज्रावाभावात् ओकारस्य न आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा । 'ऋषी गतौ' । गच्छति अन्तः
इति ऋक्षरः कण्टकः । 'तन्यृषिभ्यां कसरन्' (उ. सू. ३. ३५५) । 'षडोः कः सि' (पा. सू.
८. २. ४१) इति कत्वम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । नत्रा बहुव्रीहिः । 'तस्माच्चुडचि'
(पा. सू. ६. ३. ७४) इति जुडागमः । 'नन्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशन्ति
अस्याम् इति निवेशनी । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा. सू. ३. ३. ११७) इति ल्युट् । 'लिति'
इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ । 'दाण् दाने' । 'पात्रा' (पा. सू. ७. ३. ७८) इत्या-
दिना यच्छादेशः । 'ग्र्यचोऽतस्तिष्ठः' इति दीर्घः । सप्रथः । 'प्रथ प्रख्याने' । असुन् । प्रथसा सह
वर्तते इति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (पा. सू. २. २. २८) इति समासः । 'वोपसर्जनस्य' (पा. सू.
६. ३. ८२) इति सभावः । कृत्स्वरः ॥ ॥ ६ ॥

प्रातःसवने सोमातिरेके एकं शब्दं शंसनीयम् । अत्र 'अतो देवाः' इत्याद्याः षडृचः । 'सोमा-
तिरेके' इति खण्डे सूत्रितं—'महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च'
(आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । असौर्यामे अच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽपि एताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः ।
तथा च 'यस्य पशवः' इति खण्डे सूत्रितम्—'अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व.
श्रौ. ९. ११) इति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तशोमेऽपि आद्ये विनियुक्ते । तथैव 'वेदं पत्न्यै' इति
खण्डे सूत्रितम्—'अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति ।
याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणे 'अतो देवाः' इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—'आपद्यातो देवा
अवन्तु न इति जपेत्' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति ॥

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥१६॥

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त । धामऽभिः ॥१६॥

विष्णुः परमेश्वरः । सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैः यतः पृथिव्याः
यस्मान्प्रदेशात् विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतः अस्मात् पृथिवीप्रदेशात् नः अस्मान्
देवाः अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु च्छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरिया आमनन्ति—'विष्णुमुखा
वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्' (तै. सं. ५. २. १. १) इति । विष्णोस्त्रिविक्रमाव-
तारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानम् । पृथिवीप्रदेशाद्भक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणम् ॥
अतः । एतच्छब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (पा. सू. ५. ३. ७) इति तसिल् । 'एतदोऽश्' (पा.
सू. ५. ३. ५) इति अशादेशः । लिट्स्वरेण अकार उदात्तः । यतः । तसिल् : 'प्राग्दिशो विभक्तिः'
(पा. सू. ५. ३. १) इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वम् । लिट्स्वरः । विष्णुः । 'विषेः किञ्च'
(उ. सू. ३. ३१९) इति नुप्रत्ययः । क्तिवात् न गुणः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेः आयुदात्तत्वम् । विचक्रमे ।
'सुप्' इति योगविभागात् विशब्दस्य समासः । समासान्तोदात्तत्वम् । यद्धृतयोगात् न निष्ठातः ।
सप्त । 'सुपां सुलुक्' इति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेः 'आतो मनिन्' (पा. सू. ३. २.
७४) इति मनिन् । लिट्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य 'इदं विष्णुः' इत्येषा अनुवाक्या । 'उक्ता देवताः' इति खण्डे सूत्रितम्—
'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेव एताम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये
ऋ. २२

आतिक्रमणे अनयैव श्रपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । 'विध्यपराधे' इति खण्डे सूत्रितं—'भस्मना क्षुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रमे' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आतिथ्यायां प्रधानस्य हविषः एवैवानुवाक्या । 'अथातिथ्येळान्ता' इति खण्डे सूत्रितम्—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्याम्' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति । उपसत्सु वैष्णवस्य एवैवानुवाक्या । 'अथोपसत्' इति खण्डे सूत्रितं—'गयस्कानो अमीवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूळहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् । समूळहम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

१. १. विष्णुः त्रिविक्रमावतारधारी १. २. इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य १. ३. वि चक्रमे विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा १. ४. त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः १. ५. पदं १. ६. नि दधे स्वकीयं पदं प्रक्षिप्तवान् । १. ७. अस्य विष्णोः १. ८. पांसुरे धूल्युक्ते पादस्थाने १. ९. समूळहम् इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतम् । सेयमृक् यास्केनैव व्याख्याता—'विष्णुर्विशतेर्वा व्यभोतेर्वा यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळहमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात् पांसुर इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयन्त इति वा. पञ्चाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा' (निरु. १२. १८-१९) इति ॥ त्रेधा । 'एधाच्च' (पा. सू. ५. ३. ४६) इति एधाच्प्रत्ययः । चितोऽन्तोदात्तः । समूळहम् । 'वह प्रापणे' । 'निष्ठा' इति क्तः । 'वचिस्वपि' (पा. सू. ६. १. १५) इत्यादिना संप्रसारणम् । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपदीर्घत्वानि । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । अस्य । 'इदमोऽन्वादेशे' इति अश् अनुदात्तः, प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (का. ५. २. १०७. २) इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ।

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या 'त्रीणि पदा' इत्येषा । सूत्रितं च—'त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

१. १. अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः १. २. गोपाः सर्वस्य जगतः रक्षकः १. ३. विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु १. ४. अतः एतेषु १. ५. त्रीणि पदानि १. ६. वि चक्रमे । किं कुर्वन् । १. ७. धर्माणि अग्निहोत्रादीनि १. ८. धारयन् पोषयन् ॥ पदा । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना बिभक्तेः उद्देशः । तस्य स्थानिवद्भावेन अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्त-निबृत्तिस्वरेणोदात्तस्वम् । गोपाः । 'गोपाष्टतस्य' (ऋ. सं. १. १. ८) इत्यत्रोक्तम् । अदाभ्यः । दमेः 'ऋहलोर्षत्' (पा. सू. ३. १. १२४) इति ष्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । धारयन् । आपः पिबानुदात्तस्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच् एव स्वरः शिष्यते ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयः ॥ विष्णोः ॥ कर्माणि पालनादीनि ॥ पश्यत ॥ यतः यैः कर्मभिः ॥ ब्रतानि अग्नि-
होत्रादीनि ॥ पस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहात् अनुतिष्ठति इत्यर्थः । तादृशो विष्णुः
॥ इन्द्रस्य ॥ युज्यः योज्यः अनुकूलः ॥ सखा भवति । विष्णोः इन्द्रानुकूल्यं 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनु-
वाके 'अथ वै तर्हि विष्णुः' (तै. सं. २. ४. १२. २) इत्यादिना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति ॥
पस्पशे । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' । लिट् । द्विर्भावे 'शर्पूर्वाः खयः' (पा. सू. ७. ४. ६१) इति
पकारः शिष्यते सकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युजेः बाहुलकात् क्यप् । कित्वा-
द्गुणाभावः । क्यपः पित्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आततम् ॥ २० ॥

॥ सूरयः विद्वांस ऋत्विगादयः ॥ विष्णोः संबन्धि ॥ परमम् उत्कृष्टं ॥ तत् शास्त्रप्रसिद्धं ॥ पदं स्वर्ग-
स्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा ॥ पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ॥ दिवीव । आकाशे यथा ॥ आततं सर्वतः प्रसृतं
॥ चक्षुः निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । 'सर्वैकान्य' (पा. सू. ५. ३. १५) इति
दाप्रत्ययः । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (पा. सू. ५. ३. ६) इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वम् । दिवि । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति तदेव शिष्यते । चक्षुः । 'नञ्विषयस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
आततम् । ततोतेः कर्मणि क्तः । 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना
नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' इति गतेरुदात्तत्वम् ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं ॥ विष्णोः ॥ यत् परमं पदम् अस्ति ॥ तत् पदं विप्रासः मेधाविनः ॥ समिन्धते सम्यक्
दीपयन्ति । कीदृशाः । ॥ विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः ॥ जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥
विप्रासः । 'आज्जसेरसुक्' । विपन्यवः । स्तुत्यर्थस्य पनेः बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः । तत्र
प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । 'जागृ निद्राक्षये' । लिटः कसुः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्य इटः 'वस्वेकाजा-
दसाम्' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमात् निवृत्तिः ॥ ॥ ७ ॥

'तीव्राः' इति चतुर्विंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्र-
वायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषो आप्योऽन्याध्यर्धामेय्यप्स्वन्तः पुरउष्णिक् परानुष्टु-

सिक्खिन्नाभ्या एकविंशी प्रतिष्ठा ' इति । ' ऋषिभ्यान्वस्मात् ' (अनु. १२. २) इति परिभाषया अनुवर्तनात् मेधातिथिः काण्व ऋषिः । ' अप्स्वन्तः ' इत्येषा पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेण ' आषष्तेपुरउष्णिक् ' (अनु. ५. २) इति लक्षणसम्भावात् । ' अप्सु मे सोमः ' इत्येषा अनुष्टुप् । ' इदमापः ' इत्याद्यास्तिस्रः अनुष्टुभः । शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । ' आदौ गायत्रम् ' (अनु. १२. १४) इति परिभाषितत्वात् आद्या वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचौ इन्द्र-वायुदेवताके । तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवत्यः । तत उत्तरतृचस्य मरुद्गणविशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकस्तृचो वैश्वदेवः । तदनन्तरभावी पौष्णः । शिष्टा ऋचोऽन्वेदेवताकाः । ' पयस्वानग्ने ' इत्यर्धर्चयुक्ता ' सं माग्ने ' इत्येषा तु अग्निदेवताका । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अभिप्लवषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशब्दे वायव्यतृचस्य ' तीव्राः सोमासः ' इत्येषा तृतीया । ' द्वितीयस्य चतुर्विंशेन ' इति खण्डे सूत्रितम्—' तीव्राः सोमास आ गहीत्येका ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । पृष्ठयषडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउगे एषा ॥

तीव्राः सोमासः आ गहीतीर्वन्तः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽर्वन्तः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो इमे सोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुताः अभिषुताः । ते च तीव्राः प्रभूतत्वात् तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वन्तः आशीर्युक्ताः अतस्त्वम् आ गहि अस्मिन् कर्मणि आगच्छ । प्रस्थितान् उत्तरवेदिं प्रति आनीतान् तान् सोमान् पिब ॥ सोमासः । ' अर्तिस्तु ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । निष्वादाद्युदात्तः । ' आज्ञसेरसुक् ' । गहि । ' मरुद्गिरम् आ गहि ' (ऋ. सं. १. १९. २) इत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः । ' श्रीष् पाके ' । ' अपस्पृधेयाम् ' (पा. सू. ६. १. ३६) इत्यादिमूत्रे आङ्पूर्वस्य क्विपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि श्रयण-द्रव्यस्य स्वभ्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्विप् न विरुध्यते । आशीः एषाम् अस्तीति आशीर्वन्तः । ' छन्दसीरः ' इति क्त्वम् । वायो । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेन अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पूर्वोक्ते एव शब्दे ' उभा देवा दिविस्पृशा ' इति द्वे ऐन्द्रवायवतृचस्य प्रथमाद्वितीये । तथा च ' द्वितीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्—' उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

वदिविस्पृशा सुलोकवर्तिनौ उभा देवा द्वौ देवौ इन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । अस्य सोमस्य पीतये । असकृत् व्याख्यातम् ॥ उभा देवा । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । दिवि-स्पृशा । ' हृद्युभ्यां ङेल्पसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. ३. ९. १) इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपद-

१. १—' गायत्र्यः ' इत्यस्यानन्तरं ' आदित आरभ्य अष्टादश ऋचः गायत्र्यः एकविंशी आपः पृणीत इति ऋक् गायत्र्यवान्तरमेदप्रतिष्ठाछन्दस्का । एवं समुदितैकोनविंशतिसंख्याका ऋचः गायत्र्य इति गूढाभिर्धुः । त्वधिकम् । २. च-छ-व-आशीर्भिर्धुः ।

प्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू । इन्द्रश्च वायुश्च इति द्वन्द्वः । ‘ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ’ (पा. सू. ६. ३. २६. १) इति आनङ्गो निषेधः । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति प्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ’ (पा. सू. ६. २. १४२) इति निषेधात् समासान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । ‘ द्वेभ्यो स्पर्धायां शब्दे च ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । ‘ संप्रसारणाच्च ’ इति परपूर्वत्वम् । शप् । गुणावादेशौ । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण पदस्य आद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ तिङ्छतिङः ’ इति आष्टमिको निघातः । अस्य । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । पीतये । ‘ पा पाने ’ । ‘ स्थागापापचः ’ (पा. सू. ३. ३. ९५) इति भावे क्तिन् । ‘ घुमास्था ’ इति ईत्वम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

विप्राः मेधाविनः ऋत्विग्यजमानाः । ऊतये रक्षणार्थम् । इन्द्रवायू हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशौ मनोजुवौ मन इव वेगवन्तरौ । सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपि इन्द्र एव सहस्राक्षः तथापि छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती कर्मणः बुद्धेर्वा पालकौ ॥ मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवत् जैवतः इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति आकारः । विप्राः । औणादिको रन् । रन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । ऊतये । ‘ ऊतियूति ’ इत्यादिना क्तिन्ः उदात्तत्वम् । सहस्राक्षा । सहस्रम् अक्षीणि ययोस्तौ । ‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः ’ (पा. सू. ५. ४. ११३) इति षच् समासान्तः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासान्तप्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धियः । ‘ सावेकाचः ’ इति ङस उदात्तत्वम् । ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र ’ इति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । इत्यन्तः आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ मित्रं वयं हवामहे ’ इति तृचः षडहस्तोत्रियः । ‘ चतुर्विंशे ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । अभिप्लवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृचः आवापार्थः । ‘ अभिप्लवषट्पद्याहानि ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । मैत्रावरुणस्य ‘ मित्रं वयं हवामहे ’ इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । ‘ प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी ’ इत्युपक्रम्य ‘ इदं ते सोम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति सूत्रितम् ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयम् अनुष्ठातारः । सोमपीतये सोमपानार्थम् । मित्रं वरुणं च उभौ आह्वयामः । कीदृशाभुभौ । जज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पूतदक्षसा शुद्धबलौ ॥ वरुणम् । ‘ वृञ् वरणे ’ । ‘ कृवृत्तृदारिम्य उनन् ’ (उ. सू. ३. ३३३) । निष्वादाद्युदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

१. ङ-वेगयुक्तौ । २. ङ-जवतिर्गतिकर्मा । ३. ङ-जुवतः । ४. ङ-‘ मन इव वेगयुक्तौ ’ इति नास्ति । ५. ङ-औणादिको रन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः; न-औणादिकरन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ।

जज्ञाना । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' छन्दसि लिट् ' (पा. सू. ३. २. १०५) । तस्य ' लिटः कानज्वा ' (पा. सू. ३. २. १०६) इति कानजादेशः । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । तस्य ' अचः परस्मिन् ' इति स्थानिवद्भावात् जनशब्दस्य द्विवचनम् । ' स्तोः श्रुना श्रुः ' (पा. सू. ८. ४. ४०) इति नकारस्य अकारः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् आकारः । पूतदक्षसा । ' पूञ् पवने ' । ' निष्ठा ' इति क्तः । ' श्र्युकः किति ' (पा. सू. ७. २. ११) इति इट्प्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तौ । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥

यौ मित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणो ऋतावृधौ ऋतम् अवश्यंभाबितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकौ । श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोः अदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात् द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिषपालकत्वं युक्तम् । श्रुत्यन्तरे च ' अष्टौ पुत्रासो अदितेः ' इत्युपक्रम्य ' मित्रश्च वरुणश्च ' (तै. आ. १. १३. २-३) इत्यादिक-माज्ञातम् । यता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे आह्वयामि ॥ ऋतावृधौ । ' वृधु वृद्धौ ' । ' किप् च ' इति किप् । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः । ' युत दीप्तौ ' । ' युतेरिसिन्नादेशे जः ' (उ. सू. २. २६७) इति इसिन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । ' षष्ठ्याः पतिपुत्र ' इति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वम् । मित्रावरुणा । ' देवताद्वन्द्वे च ' (पा. सू. ६. ३. २६) इति आनङ् । ' देवताद्वन्द्वे च ' (पा. सू. ६. २. १४१) इति उभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । हुवे । द्वेज् । आत्मनेपदोत्तमपुरुषैक-वचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । टेः एत्वम् । गुणे प्राप्ते ' विडिति च ' (पा. सू. १. १. ५) इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः ॥ ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । उतिऽभिः । करताम् । नः । सुरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणः अस्माकं प्राविता भुवत् प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्रः च विश्वाभिरुतिभिः सर्वाभिः रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नः अस्मान् सुरार्धसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां कुरुताम् ॥ अविता । तृचश्चिन्वादान्तोदात्तत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । ' भू सत्तायाम् ' । लोटस्तिप् । ' लोटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । गुणे प्राप्ते ' भूसुवोस्तिङि ' (पा. सू. ७. ३. ८८) इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः । विश्वाभिः । ' अशिप्रुषि ' इत्यादिना कान्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः । टाप्सुपोः अनुदाच्चत्वात् तदेव शिष्यते । उतिभिः । ' उत्तियूति ' इत्यादिना किन् उदात्तः । करताम् । ' कृञ् करणे ' । भौवादिकः । लोटस्तस् । तसस्ताम् । कर्तरि

शप् । गुणो रपरत्वम् । शपः पिश्वानुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । सुराधसः । ' राध साध संसिद्धौ ' । राध्नोति अनेन इति राधः धनम् । शोभनं राधः येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं ' सोमनसी अलो-मोषसी ' (पा. सू. ६. २. ११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥

मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृम्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमऽपीतये । सजूर् । गणेन । तृम्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुत्रिर्युक्तम् । इन्द्रं । सोमपीतये सोमपानाय । आ । हवामहे आह्वयामः । स च इन्द्रः । गणेन मरुत्समूहेन । सजूर् सह । तृम्पतु तृप्तो भवतु ॥ मरुत्वन्तम् । मरुतः अस्य सन्तीति मरुत्वान् । ' झयः ' (पा. सू. ८. २. १०) इति मतुपो वत्वम् । ' तसौ मत्वर्थे ' (पा. सू. १. ४. १९) इति भेसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वात् जश्वाभावः । मतुप्सुपौ पिश्वानुदात्तौ । ननु ' हस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' (पा. सू. ६. १. १७६) इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं, ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' (परिभा० ७९) इति तकारस्य अविद्यमानवत्त्वेन हस्वात् परत्वात् । न । ' हस्वनुङ्भ्याम् ' इत्यत्र नुङ्ग्रहणसामर्थ्यात् अविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयते इति वृत्तायुक्तम् (का. ६. १. १७६) । अतो मरुच्छन्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजूर् । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । संपदादि-लक्षणः क्तिप् । समाना प्रीतिः यस्य इति बहुव्रीहिः । ' समानस्य छन्दसि ' इति सभावः । ' ससजुषो रुः ' (पा. सू. ८. २. ६६) इति स्त्वम् । ' वौत्सधायाः ' (पा. सू. ८. २. ७६) इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते ' त्रिचक्रादीनां छन्दसि ' (पा. सू. ६. २. १९९. १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तृम्पतु । ' तृपं तृम्प तृप्तौ ' । ' तुदादिभ्यः शः ' । ' शे तृम्पादीनाम् ' (पा. सू. ७. १. ५९. १) इति नुमागमः ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

हे । देवासः इन्द्रमरुद्रूपाः । विश्वे सर्वे यूयं । मम । हवम् आह्वानं । श्रुत शृणुत । कीदृशाः । इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधाः । मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिः दातो येषाम् इन्द्रमरुतां ते पूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वाद-निघातः । मरुद्गणाः । ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७४) इति पूर्वस्या-विद्यमानवत्त्वादिनिघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । ' श्रु श्रवणे ' । लोप्पध्यमबहु-वचनं थ । ' तस्थस्थमिषाम् ' (पा. सू. ३. ४. १०१) इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' इति गुणे प्राप्ते ' क्तिञ्चिच्च ' इति प्रतिषेधः । ' यचोऽतस्तिङ् ' इति दीर्घः । हवम् । ' ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च ' । ' भावेऽनुपसर्गस्य ' (पा. सू. ३. ३. ७५) इति अप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पिश्वानुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते ॥

ह॒त वृ॒त्रं सु॒दान॒व इ॒न्द्रेण॑ स॒हसा॑ यु॒जा । मा नो॑ दुःशंस॑ ई॒शत ॥ ९ ॥

ह॒त । वृ॒त्रम् । सु॒दान॒वः । इ॒न्द्रेण॑ । स॒हसा॑ । यु॒जा । मा । नः॑ । दुःशंसः॑ । ई॒शत ॥ ९ ॥

हे १सुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्गणाः १सहसा बलवता १युजा योग्येन १इन्द्रेण सह १वृत्रं शत्रुं १हत नाशयत । १दुःशंसः दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृत्रो १नः अस्मान् प्रति १मा १ईशत समर्थो मा भूत् ॥ हत । ' हन हिंसागत्योः ' । लोटः थ । तस्य त । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेशः ' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः ' हुदाञ् दाने ' । ' दाभाभ्यां नुः ' (उ. सू. ३. ३१२) इति औणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमासे आमन्त्रितनिघातः । युजा । ' युजिर् योगे ' । ' ऋत्विक् ' इत्यादिना क्तिन् । ' सावेकाचः ' इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः । ' ईषदुःसुषु ' (पा. सू. ३. ३. १२६) इति खल् । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत । ' ईश ऐश्वर्ये ' । माङि लुङि प्राप्ते ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति व्यस्येन लङ् । तस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । ' न माङ्योगे ' इति आडागमाभावः । ' तिङ्कृतिङः ' इति निघातः ॥

वि॒श्वान्दे॒वान्ह॒वाम॑हे म॒रुतः॑ सोम॑पीतये । उ॒ग्रा हि॑ पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥

वि॒श्वान् । दे॒वान् । ह॒वाम॑हे । म॒रुतः॑ । सोम॑पीतये । उ॒ग्राः । हि॑ । पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥

१मरुतः मरुसंज्ञकान् १विश्वान् सर्वान् १देवान् १सोमपीतये १हवामहे सोमपानार्थम् आह्वयामः । ते च मरुतः १उग्राः शत्रुभिरसह्यबलाः १पृश्निमातरः पृश्ने नानावर्णयुक्ताया भूमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः । सा च प्रसिद्धिः ' पृश्नेः पुत्राः ' (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इति मन्त्रान्तरादवगन्तव्या ॥ पृश्निमातरः । पृश्निः माता येषां ते । पृश्निशब्दः ' घृणिपृश्नि ' (उ. सू. ४. ४९२) इति उणादावाद्युदात्तो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

ज॒य॒तामि॒व त॒न्यतु॑र्म॒रुता॑मेति धृ॒ष्णुया॑ । य॒च्छुभं॑ या॒थना॑ नरः ॥ ११ ॥

ज॒य॒ताम् । इ॒व । त॒न्यतुः॑ । म॒रुता॑म् । ए॒ति । धृ॒ष्णुया॑ । यत् । शु॒भम् । या॒थन॑ । न॒रः ॥ ११ ॥

१मरुतां देवानां १तन्यतुः शब्दः १धृष्णुया धाट्ययुक्तः सन् १एति गच्छति । केषामिव । १जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानाम् १इव । हे १नरः नेतारः मरुतः यूयं १यत् यदा १शुभं शोभनं देवयजनं १याथन प्राप्नुथ । तदा स्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ तन्यतुः । ' तनु विस्तारे ' । ' ऋत-न्यञि ' (उ. सू. ४. ४४२) इत्यादिना यतुप्रत्ययः । धृष्णुया । ' जिघृषा प्रागल्भ्ये ' । ' त्रसि-गृधिधृषिधियेः क्तुः ' (पा. सू. ३. २. १४०) । ' सुपां सुलुक् ' इति सोः याजादेशः । चित्वा-वन्तोदात्तः । याथन । ' तसनसनथनाश्च ' इति थनादेशः । यच्छब्दयोगात् निघाताभावः ॥

१. त-श-व-उग्राः युद्धार्दा घोराः । २. श-गोः । ३. ङ-देवयजनदेशम् । ४. च-छ-त-थ-व-कुः इति कुः ।

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जा॒ता अव॑न्तु नः । म॒रुतो॑ मृ॒ळय॑न्तु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । वि॒द्युतः । परि॑ । अतः॑ । जा॒ताः । अ॒वन्तु । नः । म॒रुतः । मृ॒ळय॑न्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् दीप्तिकरात् विद्युतः विशेषेण दीप्यमानात् अतः अन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । तथाविधाः मरुतः नः अस्मान् मृळयन्तु सुखयन्तु ॥ हस्कारात् । 'हसे हसने' । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात् संपदादिलक्षणः क्तिप् । अस्मिन् उपपदे 'डुकृष् करणे' इत्यास्मात् 'कर्मण्यण्' (पा. सू. ३. २. १) इति अणप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'गतिकारकः' इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'अतः कृकमि' (पा. सू. ८. ३. ४६) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

आ पू॒षश्चि॒त्रब॑र्हिष॒माघृ॑णे ध॒रुणं॑ दि॒वः । आ॒जा न॒ष्टं यथा॑ प॒शुम् ॥ १३ ॥

आ । पू॒षन् । चि॒त्रऽब॑र्हिषम् । आघृ॑णे । ध॒रुणम् । दि॒वः । आ । अ॒ज । न॒ष्टम् । यथा॑ । प॒शुम् ॥ १३ ॥

हे पूषन् चित्रबर्हिषं विचित्रैर्दमैर्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिवः आ धुलोकात् आहर इति शेषः । पूषा विशेष्यते । आघृणे आगतदीप्तिमुक्त । तत्र दृष्टान्तः । हे अज गमनशील यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादौ अन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे । 'घृक्षरणदीप्तयोः' इत्यास्मात् 'घृणि-पृश्नि' इति निप्रत्ययो निपातितः । 'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' इति णत्वम् । प्रादिसमासः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणम् । 'धृष् धारणे' । अस्मात् ण्यन्ताद्धातोः 'धारेणिङ्लुक्च' (दश. पा. ५) इति उननप्रत्ययः । व्यत्ययेन निस्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दिवः । 'जडिदम्' इत्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । अज । 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥

पू॒षा रा॒जान॑माघृ॒णिरप॑गूळ॒हं गुहा॑ हितम् । अ॒विन्द॑श्चि॒त्रब॑र्हिषम् ॥ १४ ॥

पू॒षा । रा॒जान॑म् । आघृ॒णिः । अप॑गूळ॒हम् । गुहा॑ । हि॒तम् । अ॒विन्द॑त् । चि॒त्रऽब॑र्हिषम् ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं सोमम् अविन्दत् अलभत । कीदृशम् । अपगूळहम् अत्यन्तगूढम् । तत्र हेतुः । गुहा हितं गुहासदृशे दुर्गमे धुलोके स्थितं तथा चित्रबर्हिषम् ॥ अपगूळहम् । 'गूढ संवरणे' । 'निष्ठा' इति कर्मणि क्तः । 'हो ङः' (पा. सू. ८. २. ३१) इति ङत्वम् । 'अषस्त-थोर्धोऽधः' (पा. सू. ८. २. ४०) इति धकारः । छुत्वढलोपदीर्घाः । समासे 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गुहा । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । हितम् । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

उ॒तो स म॒ह्यमि॑न्दु॒भिः ष॒ड्युक्ताँ॑ अ॒नुसे॑षिधत् । गो॒भि॒र्यव॑ं न च॒र्कष॑त् ॥ १५ ॥

उ॒तो इति॑ । सः । म॒ह्यम् । इ॒न्दुऽभिः । ष॒ट् । यु॒क्तान् । अ॒नुऽसे॑षिधत् ।

गो॒भिः । य॒वम् । न । च॒र्कष॑त् ॥ १५ ॥

उतो अपि च वसः पूषा मह्यं यजमानाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैः युक्तान् षट् वसन्ता-
दीन् ऋतून् अनुसेषिधत् अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन् वर्तते इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गोभिः बलीवदैः
यवं न चर्कृषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनः कृषति तद्वत् ॥
मह्यम् । ' ह्यि च ' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्याद्युदात्तत्वम् । इन्दुभिः । ' उन्दी क्लेदने ' ।
' उन्देरिच्चादेः ' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः, उकारस्य इकारादेशश्च । ' नित् ' इति अनुवृत्ते-
राद्युदात्तत्वम् । युक्तान् । ' दीर्घादटि समानपादे ' इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । ' आतोऽटि
नित्यम् ' इति सानुनासिक आकारः । अनुसेषिधत् । ' षिधु गत्याम् ' । ' धातोरेकाचः ' (पा. सू.
३. १. २२) इति यङ् । ' यङोऽचि च ' (पा. सू. २. ४. ७४) इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन
' सन्यङोः ' (पा. सू. ६. १. ९) इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । ' गुणो यङ्लुकोः ' (पा. सू.
७. ४. ८२) इति अभ्यासस्य गुणः । ' इष्कोः ' (पा. सू. ८. ३. ५७) इति षत्वम् । सनादि-
त्वात् धातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि शप् । ' अदादिवच्च ' इति वचनात् तस्य लुक् । ' नाभ्यस्ताच्छतुः '
(पा. सू. ७. १. ७८) इति नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते ' अभ्यस्तानामादिः ' (पा. सू. ६.
१. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः । ' सावेकाचः ' इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोश्चनृ ' इति
प्रतिषेधः । चर्कृषत् । ' कृष विलेखने ' । यङ्लुकि द्विर्भावहलादिशेषचत्वा नि । ' रुप्रिकौ च लुकि '
(पा. सू. ७. ४. ९१) इति अभ्यासस्य स्नागमः । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लेटस्तिप् । ' इतश्च लोपः ' ।
' लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते ' नाभ्यस्त-
स्याचि पिति ' (पा. सू. ७. ३. ८७) इति निषेधः । ' तिङ्ङितङः ' इति निघातः ॥ १० ॥

अपोनप्त्रीये एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन् ' अम्बयः ' इति द्वे अनुब्रूयात् । तृतीयया
' अपो देवीः ' इत्यनया एकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव सूत्रितम्—'अम्बयो
यन्त्यध्वभिरिति तिस्र उत्तमयानुप्रपद्येत ' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृश्चतीर्मधुना पर्यः ॥ १६ ॥

अम्बयः । यन्ति । अध्वरिभिः । जामयः । अध्वरिष्यताम् । पृश्चतीः । मधुना । पर्यः ॥ १६ ॥

अध्वरीयताम् अध्वरमात्मन इच्छताम् अस्माकम् अम्बयः मातृस्थानीया आपः । तथा च
कौषीतकिब्राह्मणे समान्नायते—' अम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यापो वा अम्बयः ' इति । ता आपः
अध्वभिः देवयजनमार्गैः यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्य आपः । जामयः हितकारिण्यो बन्धवः । तथा
मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृश्चतीः गवादिषु योजयन्त्यः ॥ अम्बयः । ' रवि लवि अवि
हव्ये ' । एतस्मात् ' अच इः ' (उ. सू. ४. ५७८) इति प्रकरणे बाहुलकात् इः । प्रत्ययस्वरः ।
अध्वभिः । ' अदेर्ध च ' (उ. सू. ४. ५५५) इति कनिप् । पिवात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
जामयः । ' जसु अदने ' । बाहुलकात् इः । अध्वरीयताम् । अध्वरशब्दात् ' सुप आत्मनः क्यच् '
इति क्यच् । ' क्यचि च ' इति ईत्वम् । ' अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ' (पा. म. ७. ४. ३५)
इति वचनात् ' न षष्ठ्यस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वनिषेधाभावः । ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते '
इति ' कव्यध्वरपूतनस्य ' (पा. सू. ७. ४. ३९) इति अकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्यया-
न्तधातोः लटः शतृ । शपः पिवादानुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुत्वत्वेण तयोः क्यचा सहैकादेशः ।
' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्यन्तोदात्तत्वे सति ' शतुरनुमो नघजादी ' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ।

पृच्छतीः । ' पृची संपर्के ' । लटः शतृ । ' रुधादिभ्यः भम् ' । ' असौरलोपः ' । अनुस्वारपरसवर्णौ ।
' उगितश्च ' इति ङीप् । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ' शतुरनुमः ' इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

यथाः यमूः आपः यसूर्ये उप समीपेन अवस्थिताः । ' आपः सूर्ये समाहिताः ' (तै. आ. १. ८. १) इति श्रुत्यन्तरात् । यवा अथवा यसूर्यः ययाभिः अग्निः सह वर्तते । पूर्वत्रापां प्राधान्यम् उत्तरत्र सूर्यस्येति विशेषः । यताः तादृश्य आपो यनः अस्मदीयम् यध्वरं यागं यहिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ याभिः । ' सावेकाचः ' इति विभक्त्युदात्तस्य ' न गोश्चन्साववर्णः ' इति प्रतिषेधः । शेषा तु प्रक्रिया स्पष्टा ॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिन्धुभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

यनः अस्मदीयाः यगावः ययत्र यास्वप्सु यपिबन्ति पानं कुर्वन्ति ताः यअपो यदेवीः यउप यह्वये आह्वयामि । यसिन्धुभ्यः स्यन्दनशीलाभ्योऽङ्गयो देवताभ्यो यहविः यकर्त्वं अस्माभिः कर्तव्यम् ॥ अपः । ' उडिदम् ' इत्यादिना शस उदात्तत्वम् । पिबन्ति । ' पाघ्रा ' इत्यादिना पिबादेशः । शपः पित्वा-दनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ' निपातैर्यद्यदि ' इत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं । ' डुकृष् करणे ' । ' कृत्यार्थे तवैकेनूकेन्यत्वनः ' (पा. सू. ३. ४. १४) इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः । निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवत वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तये ।

देवाः । भवत । वाजिनः ॥ १९ ॥

यअप्सु जलेषु यअन्तः मध्ये यअमृतं पीयूषं वर्तते । तस्य अङ्गिकारत्वात् । ' अमृतं वा आपः ' (तै. सं. ५. ६. २. १-२) इति श्रुत्यन्तरात् । तथैव यअप्सु यभेषजम् औषधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्य अन्नस्य अप्कार्यत्वात् । यउत अपि च तादृशीनाम् यअपां देवतानां यप्रशस्तये प्रशंसार्थं हे यदेवाः ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः । ' एते वै देवाः प्रत्यक्षं यब्राह्मणाः ' (तै. सं. १. ७. ३. १) इति श्रुत्यन्तरात् । यवाजिनः वेगवन्तः यभवत । शीघ्रं स्तुतिं कुर्वन्त्यर्थः ॥ अप्सु । ' उडिदम् ' इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् । संहितायाम् ' उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः ' इति स्वरितत्वम् । अमृतम् । ' नञो जरमरमित्रमृताः ' (पा. सू. ६. २. ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रशस्तये । ' तादौ च निति ' ।

(पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भवत । ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इति पूर्वस्थामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् न निघातः ॥

कारीर्याम् उत्तरस्य आज्यभागस्य ‘ अप्सु मे ’ इत्येषा अनुवाक्या । ‘ वर्षकामेष्टिः ’ इति खण्डे ‘ अप्सवमे सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति सूत्रितम् ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निम् । च । विश्वशंभुवम् । आपः । च । विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

‘ अप्सु जलेषु ’ अन्तः मध्ये ‘ विश्वानि ’ भेषजा सर्वाणि औषधानि सन्तीति ‘ मे मह्यं मन्त्रदर्शिने मुनये ’ सोमः देवः ‘ अब्रवीत् । तथा ‘ विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरम् एतन्नामकं च ’ ‘ अग्निं ’ ‘ च अप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीयाः ‘ अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः ’ इत्यनुवाके ‘ सोऽपः प्राविशत् ’ (तै. सं. २. ६. ६. १) इति अग्नेः अप्सु प्रवेशमामनन्ति । लतागुल्मवृक्षमूलादीनाम् औषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धम् । ‘ विश्वभेषजीः विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधाः अपः अपि अब्रवीत् ॥ भेषजा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति आकारः । विश्वशंभुवम् । भवतेरन्तर्भावितव्यथात् किप् । व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ (पा. सू. ६. २. १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । ‘ असृन् ’ (पा. सू. ६. ४. ११) इत्यादिना उपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभुवमितिवर्त् ॥ ११ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

हे ‘ आपः ’ ‘ मम ’ ‘ तन्वे शरीरार्थं ’ ‘ वरूथं रोगनिवारकं ’ ‘ भेषजम् औषधं ’ ‘ पृणीत पूरयत । किंच ‘ ज्योक् चिरं ’ ‘ सूर्यं ’ ‘ दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवाम इति शेषः ॥ पृणीत । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ । लोप्सभ्यमबहुवचनं य । तस्य ‘ तस्थस्थमिपाम् ’ इति तादेशः । ‘ क्रयादिभ्यः भा ’ । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वः । ‘ ई ह्रस्वघोः ’ इति ईत्वम् । ‘ ऋवर्गोऽच ’ इति णत्वम् । ‘ सतिशिष्टस्वरबली-वस्त्वमभ्यत्र विकरणेभ्यः ’ इति तिङः स्वरः शिष्यते । आपः इत्यस्य ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इति अविद्यमानवत्त्वे पादादित्वात् निघाताभावः । वरूथम् । ‘ वृष् वरणे ’ । ‘ जृष्टभ्यामूथन् ’ (ङ. सू. २. १६३) । निष्वादाद्युदात्तः । तन्वे । ‘ किति ह्रस्वश्च ’ (पा. सू. १. ४. ६) इति नदीसंज्ञा पाक्षिकी इति आढागमाभावः । ‘ उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् ’ इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते

१. ङ-न-वाग्निम् । २. च-फ-श-ष-ओषधीनाम्; ङ-ओषधीनाम् । ३. च-छ-ण-त-फ-क्ष-ष-विश्वशंभुरितिषत् ।

व्यत्ययेन ' उदात्तस्वरितयोः० ' इति स्वरितत्वम् । दृशे । ' दृशे विल्ये च ' (पा. सू. ३. ४. ११) इति तुमर्थे निपात्यते ॥

पशौ मार्जने ' इदमापः प्र वहत ' इत्येषा विनियुक्ता । ' हुतायां वपायाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इदमापः प्र वहत ' (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति । एषैव अवभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता । ' पत्नीसंयाजैश्चरित्वा ' इति खण्डे ' इदमापः प्र वहत सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तु ' (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति सूत्रितम् ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःइतम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत् किं च दुरितम् अज्ञानात् निष्पन्नं वा अथवा अहं यजमानः अभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि वा अथवा शेषे साधुजनं शप्तवानस्मीति यत् अस्ति उत अपि च अनृतम् उक्तवान् इति यत् अस्ति तत् इदं सर्वमपराधजातं प्र वहत मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यन्तस्य ' त्वमावेकवचने ' इति मादेशे कृते ' अतो गुणे ' इति पररूपे च सति ' योऽचि ' इति दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात् परस्य अकारस्योदात्तत्वम् । दुद्रोह । ' द्रुह जिघांसायाम् ' । णलि गुणे द्विर्वचनह्रस्वह्लादिशेषाः । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वत्तयोगात् निघाताभावः । शेषे । ' शप आक्रोशे ' । लिटि व्यत्ययेन तद् । उत्तमैकवचनम् इद् । टेः एत्वम् । ' अत एकह्रस्वध्वे० ' (पा. सू. ६. ४. १२०) इति एत्वाभ्यासलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् निघाताभावः ॥

पशौ आहवनीयोपस्थाने ' आपो अद्यान्वचारिषम् ' इत्येषा । ' मनोतायै संप्रेषित ' इति खण्डे सूत्रितम्—' एत्योपतिष्ठन्त आपो अद्यान्वचारिषम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानग्ना आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अच्चारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्य अस्मिन् दिने अवभृथार्थम् आपः अद्यान्वचारिषं जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन जलसारेण समगस्महि संगताः स्मः । हे अग्ने पर्यस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तः त्वम् आ

गहि । अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । वतं वमा तादृशं स्नातं मां वर्चसा तेजसा सं संयोजय ॥
 आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अचारिषम् । चर गत्यर्थः । लुङि च्लेः सिच् । ' आर्धधातु-
 कस्येङ्गलादेः ' (पा. सू. ७. २. ३५) इति इट् । ' नेटि ' (पा. सू. ७. २. ४) इति वृद्धिप्रतिषेधे
 प्राप्ते तदपवादतया ' अतो लान्तस्य ' (पा. सू. ७. २. २) इति उपधाया वृद्धिः । अगस्महि । ' समो
 गम्यृच्छि ' (पा. सू. १. ३. २९) इति आत्मनेपदम् । च्लेः सिच् । ' मन्त्रे घस ' इत्यादिना च्लेर्लुगभाव-
 ष्छान्दसः । ' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' (पा. सू. ७. २. १०) इति इट्प्रतिषेधः । ' वा गमः ' (पा. सू. १. २. १३) इति सिचः कित्वात् ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । गहि ।
 लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन डित्वात् ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।
 ' अतो हेः ' इति लुक् न भवति ; ' असिद्धवदत्रा भात् ' इति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुभिः मां संयोजय । देवाः सोमपातारः अस्य मे यजमानस्य विद्युः
 अनुष्ठानं जानीयुः । किंच इन्द्रः च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् जानीयात् ॥ विद्युः ।
 ' विद ज्ञाने ' । लिङि ' क्षेजुस् ' (पा. सू. ३. ४. १०८) । यासुट् । ' लिङः सलोपः ' इति
 सकारलोपः । ' उत्स्यपदान्ताच् ' (पा. सू. ६. १. ९६) इति पररूपत्वम् । यासुट् उदात्तत्वेन एका-
 देश उकारोऽपि उदात्तः । अस्य । ' इदमोऽन्वादेशे ' इति अशनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेन अनु-
 दात्ता । सह ऋषिभिः इत्यत्र ' ऋत्यकः ' (पा. सू. ६. १. १२८) इति प्रकृतिभावः ॥ १२॥ ॥५॥

प्रथममण्डलस्य षष्ठे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ' कस्य नूनम् ' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् ।
 अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्य आर्षं त्रैष्टुभम् । ' अभि त्वा देव ' इति तृचो गायत्रः । आद्याया अनि-
 रुक्तत्वात् प्रजापतिर्देवता । ' अग्नेर्वयम् ' इत्यस्य अग्निः । ' अभि त्वा देव ' इत्यस्य तृचस्य सविता ।
 ' भगभक्तस्य ' इत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा च अनुक्रान्तं—' कस्य पञ्चोनाजी-
 गर्तिः शुनःशेषः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादौ काव्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गाय-
 त्रोऽस्यान्या भागी वा ' इति । राजसूये अभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति एतदादिकं
 सूक्तसप्तकम् अभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्तात् होत्राख्यातव्यम् । तथा च सूत्रेऽभि-
 हितम्—' संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरि-
 वृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत ' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति । ब्राह्मणं च भवति—' तदेतत्परक्रवश-
 तगाथं शौनःशेषमाख्यानं तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावा-
 सीनः प्रतिगृणाति ' (ऐ. ब्रा. ७. १८) इति ॥

१. व-वर्चसा मावसृज संयोजय प्रजया आयुषा मां संसृज; श-ष- ' संयोजय ' इत्यस्य स्थाने
 संसृज संयोजय ।

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मद्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

कः । नः । मद्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

‘ कस्य ’ इत्यनयर्चा शुनःशेषो यूप् बद्धः कांदिशीकः कं देवम् उपधावानि इति विचिकित्सति । तथा च आम्नायते—‘ हन्ताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार ’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । वयं शुनःशेषनामकाः ^१अमृतानां देवतानां मध्ये ^२कतमस्य किंजातीयस्य ^३कस्य ^४देवस्य ^५चारु शोभनं ^६नाम ^७मनामहे उच्चारयामः । ^८कः देवो मां मुमूर्षुं ^९पुनः अपि ^{१०}मद्यै महत्यै ^{११}अदितये पृथिव्यै ^{१२}दात् दद्यात् । तेन दानेन अहममृतः सन् ^{१३}पितरं ^{१४}मातरं ^{१५}च ^{१६}दृशेयं पश्येयम् । ‘ को ’ वै नाम प्रजापतिः’ (ऐ. ब्रा. ३. २१) इति श्रुतेः कस्य इति शब्दसामान्यात् अनया प्रजापतिरेव उपसृतः इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दात् ‘ वा बहूनां जातिपरिग्रहे इतमच् ’ (पा. सू. ५. ३. ९३) । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानाम् । ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ नञो जरमरमित्रमृताः ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे । ‘ मन ज्ञाने ’ । व्यत्ययेन शप् । पादादित्वादिनिघातः । मद्यै । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् । ‘ गातिस्था ’ (पा. सू. २. ४. ७७) इति सिचो लुक् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाहयोगेऽपि ’ इति अडागमाभावः । दृशेयम् । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ । आशीर्लिङि मिपः अम् । ‘ दृशेरग्वक्तव्यः ’ (पा. म. ३. १. ८६. २) इति अक्प्रत्ययः शपोऽपवादः । कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ‘ लिङ्-याशिष्यङ् ’ (पा. सू. ३. १. ८६) इति अङि हि सति ‘ ऋदृशोऽङि गुणः ’ (पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः स्यात् । यासुट् । सलोपः । ‘ अतो येयः ’ । ‘ आहुणः ’ । यासुटः स्वरेण एकार उदात्तः । मातरं च इत्यत्र चशब्दात् दृशेयम् इति अनुषज्यते । अतः तदपेक्षयैषा तिङ्भिभक्तिः प्रथमा इति ‘ चवा-योगे प्रथमा ’ इति न निहन्यते ।

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

स नो मद्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मद्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमया ऋचा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् तं देवम् अग्निं निश्चित्य अनया तुष्टाव । तथा च श्रूयते—‘ तं प्रजापतिरुवाचाभिर्वै देवानां नेदिष्ठस्तेवोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा ’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । पूर्ववत् योजना । ^१दात् दद्यात् ^२दृशेयं पश्येयम् आशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यम् ॥

प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशब्दे 'अभि त्वा देव सवितः' इति सावित्रस्तृचः सूक्तस्थानीयः । 'अथ छन्दोमाः' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति सूत्रितम् । 'अभि त्वा' इत्येषा अग्निमन्थनेऽपि विनियुक्ता । 'प्रातर्वैश्वदेव्याम्' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति सूत्रितम् । श्रूयते च—'अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति । तथा प्रवर्ग्येऽपि एषैव विनियुक्ता । 'अथोत्तरम्' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति सूत्रितम् । तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि । 'एतस्मिन् काले ग्रावस्तुत्' इति खण्डे 'मध्यमस्वरेणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितम् ॥

अभि त्वा देव सवितुरीशानं वार्याणाम् । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवि॒तः । ई॒शान॑म् । वा॒र्या॑णाम् । सदा॑ । अ॒वन् । भा॒गम् । ई॒महे॑ ॥३॥

अथ अग्निना प्रेरितः सन् सवितारम् 'अभि त्वा' इत्यनेन तृचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते—तमग्नि-
रुवाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन
तृचेन' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । हे 'सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे 'सवितः 'देव 'वार्याणां वरणी-
यानां धनानाम् 'ईशानं स्वामिनं त्वां प्रति 'भागं भजनीयं धनम् 'अभि सर्वतः 'ईमहे याचामहे ॥
ईशानम् । 'ईश ऐश्वर्ये' । लटः शानच् । 'तास्यनुदात्ते' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
वार्याणाम् । 'वृङ् संभक्तौ' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । 'ईडवन्द' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । अवन् । आमन्त्रित-
निघातः । भागम् । 'कर्षात्त्वतः' इति घञोऽन्तः उदात्तः ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चि॒त् । हि । ते । इ॒त्था । भ॒गः । श॒श॒मा॒नः । पु॒रा । नि॒दः । अ॒द्वेषः । ह॒स्तयोः । द॒धे ॥४॥

हे सवितः 'यः 'भगः भजनीयो धनविशेषः 'ते तव 'हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत् तं धनविशेषम्
ईमहे इति पूर्वश्रान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । तामेव
पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । 'इत्था 'शशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः । धनस्तुति-
प्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिः अपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति
द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिः न नियता इत्याशङ्क्याह । 'निदः 'पुरा 'अद्वेषः निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन
व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्था ।
प्रकारवचने 'इदमस्थमुः' (पा. सू. ५. ३. २४) । 'सुपां सुलुक्' इति व्यत्ययेन विभक्तेः
ङादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । शशमानः । 'शश प्लुतगतौ' । इह तु
स्तुत्यर्थः । 'ताच्छील्यवयोवचन' (पा. सू. ३. २. १२९) इति ताच्छीलिक्श्रानश्च । कर्तरि शप् ।
'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः । 'णिदि कुरसायाम्' । संपदादिलक्षणः क्तिप् । 'सावेकाचः' इति
पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्य इति बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । दधे । कर्मणि लिट् । तस्य आर्धधातुकत्वेन 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तो न
अवसति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । यदुत्तयोगात् निघाताभावः ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः १ते त्वदीयाः १वयं शुनःशेषनामानः १भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य १तवावसा रक्षणेन १उदशेम उत्कर्षेण व्याप्नुमः । किं कर्तुम् । १रायः धनस्य १मूर्धानम् उत्कर्षम् १आरभे प्रारब्धम् । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्यासा भूयामेत्यर्थः ? ॥ भगशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अशेम । 'अशू व्यासौ' । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शप् । रायः । 'उङि-दम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आरभे । 'कृत्यार्थे तवैकेन' इति तुमर्थे केन्प्रत्ययः । निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चरन्ती ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी इति । पतयन्तः । आपुः । न । इमाः । आपः । अनिमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेषः एतदादिसूक्तशेषेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथा च श्रूयते— 'तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकत्रिंशता' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । हे वरुण १पतयन्तः प्रौढे विद्यत्युत्पतन्तः १अमी दृश्यमानाः १वयश्चन इयेनादयः पक्षिणोऽपि १ते १क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं १नहि १आपुः नैव प्राप्ताः । त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः । तथा १सहः त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि १न आपुः । तथा १मन्युं त्वदीयं कोपमपि १न आपुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्तौ इत्यर्थः । १अनिमिषं सर्वदा १चरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्यः १आपः त्वदीयं बलं १न आपुः । १वातस्य वायोः १ये गतिविशेषाः त्वदीयम् १अभ्वं वेगं १न १प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वग्रान्वयः ॥ पतयन्तः । 'पत गतौ' । चुरादिरदन्तः । लट् । शतृ । शप् । गुणायादेशौ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः । 'आप्लृ व्यासौ' । लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ । 'अत आदेः' (पा. सू. ७. ४. ७०) इति आत्वम् । अत्र न सहो न मन्युम् इत्यादिभिः आपुः इत्यस्य संबन्धात् तदपेक्षया प्राथम्यात् 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्यते । चरन्तीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति । 'मीञ् हिंसायाम्' । 'क्रयादिभ्यः आ' । 'आभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । 'मीनातेर्निगमे' (पा. सू. ७. ३. ८१) इति ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' (पा. सू. ८. १. ७१) इति गतिरनुदात्तः । यद्भूत-योगादनिघातः ॥

१. ढ-भूयास्मेति । २. ढ-योद्धुमशक्ताः ।

अबुध्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्थुरपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुध्रे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतदक्षः । नीचीनाः ।

स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलः वरुणः राजा अबुध्रे मूलरहिते अन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघम् ऊर्ध्वम् उपरिदेशे ददते धारयति । नीचीनाः स्थुः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यम् । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति । एषां रश्मीनां बुध्नः मूलम् उपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणाः अस्मे अस्मासु अन्तर्निहिताः स्थापिताः स्युः मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुध्रे । न विद्यते बुध्नः मूलम् अस्य इति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपम् । 'स्थै' शब्दसंघातयोः । 'स्थः' संप्रसारणमूच्च' इति पप्रत्ययः ; तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वे ऊकारादेशश्च । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वात् अञ्जतेः 'क्त्विक्' इत्यादिना क्तिन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । न्यच्शब्दात्स्वार्थे 'विभाषाञ्चरदिक्लियाम्' (पा. सू. ५. ४. ८) इति खः । 'आयन्' इत्यादिना तस्य ईनादेशः । 'आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थम्' (पा. सू. ७. १. २. १) इति वचनात् ईकार उदात्तः । 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । स्थुः । 'गातिस्था' (पा. सू. २. ४. ७७) इत्यादिना सिचो लुक् । 'आतः' (पा. सू. ३. ४. ११०) इति झेः जुसादेशः । 'उत्पदान्तात्' (पा. सू. ६. १. ९६) इति पररूपत्वम् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अङ्गागमाभावः । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शेषादेशः । निहिताः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः । अस्तेलिङि 'असोरलोपः' ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊम् इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणः राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्थां मार्गम् उरुं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धी । उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवान् इति तदुच्यते । अन्वेतवा उ अनुक्रमेण उदयास्तमयी गन्तुमेव । तथा अपदे पादरहिते अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ प्रक्षेप्तुम् अकः मार्गं कृतवान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गन्तुमशक्ये अपदेशे पादौ प्रक्षेप्तुम् उपायं बन्धविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उत अपि च हृदयविधश्चित् अस्मदीयवेषकस्यं शत्रोरपि अपवक्ता अपवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिस्त्वरेण आकार

उदात्तः । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । पन्थाम् । ' पथिमध्यभुक्षामात् ' (पा. सू. ७. १. ८५) इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेन आत्वम् । पथिन्शब्दस्य ' पतेस्थ च ' (उ. सू. ४. ४५२) इति प्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' (पा. सू. ६. १. १९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवै । अनुपूर्वात् एतेः ' तुमर्थे सेसेन् ' इति तवैप्रत्ययः । ' तवै चान्तश्च युगपत् ' (पा. सू. ६. २. ५१) इति आद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । प्रतिधातवे । दधातेः ' तुमर्थ ' इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः । ' तादौ च निति ' (पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अकः । करोतेः ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति लोट्थे लुङ् । तस्य तिप् । ' मन्त्रे घस ' (पा. सू. २. ४. ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणो रपरत्वम् । ' हल्ङ्याभ्यः ' (पा. सू. ६. १. ६८) इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । ' हृन् हरणे ' । ' वृहोः पुगुको च ' (उ. सू. ४. ५४०) इति कयन् । ' व्यध ताडने ' । क्रिप् । ' नहिवृति ' (पा. सू. ६. ३. ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्ठे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हे राजन् वरुण षते तव शतं भिषजः बन्धनिवारकाणि शतसंख्याकानि औषधानि वैद्या वा सन्ति । षते तव सुमतिः अस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वी विस्तीर्णा गभीरा गाम्भीर्योपेता स्थिरा अस्तु । निर्ऋतिम् अस्मदनिष्टकारिणी निर्ऋतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरे अस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनः पापम् अस्मत् प्र मुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । ' तादौ च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' मन्त्रिन् ' इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य ' युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम् ' (पा. सू. ८. ३. १०३) इति षत्वम् । बाधस्व । ' बाध् विलोडने ' । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरणेन धातुस्वर एव शिष्यते । निर्ऋतिम् । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मुमुग्धि । ' मुञ्च मोक्षणे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । ' हुङ्गभ्यो हेर्धिः ' (पा. सू. ६. ४. १०१) । तस्य अपिचत्वेन डित्त्वाङ्गुणाभावः । ' चोः कुः ' (पा. सू. ८. २. ३०) इति कुत्वम् ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुहं चिद्वैयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचारकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विचारकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

१. श-शतं भिषजः सहस्रं गदनिवारकाणि शतसहस्रसंख्यानि; ष-शतं भिषजः सहस्रं बन्धनि-वारकाणि शतसहस्रसंख्याकानि । २. ङ-कारिणी (णी) ।

‘अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमानाः’ ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—
 ‘ ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीणाचक्षते ’ इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ‘ ऋक्षाः
 स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ’ (निरु. ३. २०) इति यास्केन उक्तत्वात् । ‘उच्चा उच्चैः उपरि शुप्रदेशे
 निहितासः स्थापिताः’ ये सन्ति ते ऋक्षाः ‘नक्तं रात्रौ दृष्ट्रे सर्वैरपि दृश्यन्ते ।’ दिवा अहनि कुह
 चित् द्र्युः कापि गच्छेयुः । न दृश्यन्ते इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञः व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादि-
 रूपाणि अदब्धानि केनापि अर्हिसितानि । किंच वरुणस्य आज्ञयैव चन्द्रमाः ‘नक्तं रात्रौ विचाक-
 शत् विशेषेण दीप्यमानः’ एति गच्छति ॥ निहितासः । ‘ आज्ञसेरसुकु ’ । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वे प्राप्ते (पा. सू. ६. २. १४४) ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दृष्ट्रे ।
 दृशेर्लिटि ‘ इर्यो रे ’ (पा. सू. ६. ४. ७६) इति रेआदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्त-
 योगादनिघातः । कुह । ‘ वा ह च च्छन्दसि ’ (पा. सू. ५. ३. १३) इति किंशब्दादुत्तरस्य
 त्रलो हादेशः । ‘ कु तिहोः ’ (पा. सू. ७. २. १०४) इति किंशब्दस्य कुआदेशः । स्थानिवद्भावात्
 लिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विचाकशत् । कशेर्दीप्त्यर्थात् यङ्लुगन्तात् शतृप्रत्ययः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’
 इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्ययेन उपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः । ‘ चन्द्रे
 माङ्गो डित् ’ (उ. सू. ४. ६६७) इति असिप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारा-
 दित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः ‘ तत्त्वा यामि ’ इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—
 ‘ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे अस्तन्नाद्याम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । वरुणप्रघासेषु
 वारुणस्य हविषो याज्या ‘ तत्त्वा यामि ’ इत्येषा ‘ पञ्चम्यां पौर्णमास्याम् ’ इत्यत्र सूत्रितम्—‘ इमं मे
 वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः ’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविःभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्धुरहं त्वां प्रति तत् आयुः यामि याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण
 वन्दमानः स्तुवन् । सर्वत्र यजमानः अपि हविर्भिः तत् आयुः आ शास्ते प्रार्थयते । त्वं च इह
 कर्मणि अहेळमानः अनादरमकुर्वन् बोधि अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस बहुभिः स्तुत्य नः
 अस्मदीयम् आयुः मा प्र मोषीः प्रमुषितं मा कुरु । सप्तदशसंख्याकेषु याज्याकर्मसु ‘ इमहे
 यामि ’ (नि. ३. १९. १) इति पठितम् । चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमानः । ‘ हेहृ अनादरे ’ ।
 अनुपदेशात् लसार्वधातुकाद्युदात्तत्वे शपश्च पिच्चादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासे
 अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधि । ‘ बुध अवगमने ’ । लोटः सेर्हिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति
 विकरणस्य लुक् । ‘ वा छन्दसि ’ (पा. सू. ३. ४. ८८) इति अपित्त्वाभावेन छित्त्वाभावात् लघू-
 पधगुणः । ‘ इमस्म्यो हेर्धिः ’ इति हेर्धिरादेशः । धातोरन्यलोपश्छान्दसः । मोषीः । ‘ मुष स्तेये ’ ।
 लोटः छान्दसो लुक् । ‘ वद्वज्ज ’ (पा. सू. ७. २. ३) इति प्रासाद्या वृद्धेः ‘ नेटि ’ (पा. सू. ७.
 २. ४) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ’ इति अडभाषः ॥

तदिभक्तं तदिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेपो यमहृद्गृभीतः सो अस्मान्राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ ।

वि । चष्टे । शुनःशेपः । यम् । अहृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित् तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेपाय आहुः कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवा अपि तत् एव आहुः । हृदः मदीयमनसो निष्पन्नः अयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तत् एव कर्तव्यत्वेन आ वि चष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतः गृहीतः यूपे बद्धः शुनः-शेपः एतन्नामको जनः यं वरुणम् अहृत् आहूतवान् सः वरुणः राजा अस्मान् शुनःशेपान् मुमोक्तु बन्धात् मुक्तं करोतु ॥ मह्यम् । ‘ ऊयि च ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः । ‘ ब्रुवः पञ्चानाम् ’ (पा. सू. ३. ४. ८४) इति ब्रूजो लटि झेः उसादेशः, धातोः आहादेशश्च । हृदः । ‘ पदन् ’ (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ‘ ऊडिदंपदादि ’ इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । शुनःशेपः । शुन इव शेपो यस्य इति समासे ‘ शुनः शेपपुच्छलाङ्गूलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ’ (पा. सू. ६. ३. २१. ४) इति अलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ उभे वनस्पत्यादिषु ’ (पा. सू. ६. २. १४०) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अहृत् । ह्वेजो लुङि ‘ लिपिसिचिह्नश्च ’ (पा. सू. ३. १. ५३) इति ल्लेः अडादेशः । ‘ आतो लोप इटि च ’ (पा. सू. ६. ४. ६४) इति आकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । ‘ ह्रमहोर्भः ’ इति भत्वम् । सो अस्मान् । ‘ प्रकृत्यान्तःपादम् ’ इति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः ॥

शुनःशेपो ह्यहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेपः । हि । अहृत् । गृभीतः । त्रिषु । अदित्यम् । द्रुपदेषु । बद्धः ।

अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतः बन्धनाय गृहीतः त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेपः आदित्यम् अदितेः पुत्रं यं वरुणम् अहृत् आहूतवान् हि यस्मादेवं तस्मात् सः वरुणः राजा एनं शुनःशेपम् अव ससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनात् विमुक्तं करोतु । विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितः वरुणः पाशान् बन्धनरज्जु-विशेषान् वि मुमोक्तु विच्छिद्यैनं मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु । ‘ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ’ (पा. सू. ६. १. १७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वं । संहितायाम् ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति परः आकारः स्वर्यते । ससृज्यात् । ‘ सृज विसर्गे ’ । प्रार्थनायां लिङ् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । विद्वान् ।

‘ विद ज्ञाने ’ । ‘ विदेः शतुर्वसुः ’ (पा. सू. ७. १. ३६) । ‘ उगिदचाम् ’ इति नुम् । हल्ङ्यादि-
संयोगान्तलोपौ । संहितायां ‘ दीर्घादटि समानपादे ’ इति नकारस्य ह्रस्वम् । ‘ आतोऽटि नित्यम् ’
इति सानुनासिक आकारः । अदब्धः । ‘ दम्भु दम्भे ’ । निष्ठायाम् ‘ अनदिताम् ’ इति नलोपे
‘ क्षप्तथोर्धोऽधः ’ (पा. सू. ८. २. ४०) इति धत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अवभृथे ‘ अव ते हेळः ’ इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । ‘ पत्नीसंयाजैश्चरित्वा ’
इति खण्डे सूत्रितम्—‘ अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविभिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः । क्षयन् ।

अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिः नमस्कारैः अव ईमहे अवनयामः । तथा यज्ञैः
साङ्गानुष्ठानेन पूज्यैः हविभिः अव ईमहे वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुर अनिष्टक्षेपण-
शील प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्ते राजन् दीप्यमान वरुण अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि
निवसन् कृतानि अस्माभिरनुष्ठितानि एनांसि पापानि शिश्रथः श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः ।
असुनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति ऐसभावः । ईमहे । ‘ ईङ् गतौ ’ ।
विकरणस्य लृक् । क्षयन् । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।
असुर । ‘ असेरुरन् ’ (उ. सू. १. ४२) । आमन्त्रितनिघातः । शिश्रथः । ‘ श्रथ दौर्बल्ये ’ । चुरादिः
अदन्तः । छान्दसे लुङि ‘ णिश्रिद्रुसुभ्यः ’ (पा. सू. ३. १. ४८) इति प्लेः चङ् । द्विर्भावहलादि-
क्षेपौ । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभावेऽपि (पा. सू. ७. ४. ९३) ‘ बहुलं छन्दसि ’ (पा. सू. ७.
४. ७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । पूर्ववत् अडभावः ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उदुत्तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथय ।

अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तमम् उत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः उत् श्रथाय उत्कृष्य
क्षिपिलं कुरु । अधमं निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशम् अव श्रथाय अधस्तादवकृष्य क्षिपिलीकुरु ।
मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं वि श्रथाय विद्युज्य क्षिपिलीकुरु । अथ अनन्तरं हे आदित्य अदितेः

पुत्र वरुण वयं शुनःशेषाः वतव व्रते त्वदीये कर्मणि वदितये खण्डनराहित्याय वनागसः अप-
राधरहिताः वस्याम भवेम ॥ उत्तमम् । तमपः पित्र्वादनुदात्तत्वेन आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'उत्तमशश्व-
त्तमौ सर्वत्र' (पा. सू. ६. १. १६० ग.) इति उज्झादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमम् । 'अवद्याव-
माधमार्धरेफाः कुत्सिते' (उ. सू. ५. ७३२) इति अवतेः अमच् ; वस्य धः । अथाय । 'अथ
दौर्बल्ये' । संहितायां छान्दसो दीर्घः । तव । 'युष्मदस्मदोर्ईसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नञ्सुभ्याम्' इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगस्यशब्दात् 'अस्मा-
यामेधा' (पा. सू. ५. २. १२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य 'विन्मतोर्लुक्' (पा. सू.
५. ३. ६५) इति लुक् । नञ्समासे अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

'यच्चित्' इति एकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तम्—'यच्चित्सैका' इति । 'ऋपि-
श्चान्यस्मात्' इति परिभाषया शुनःशेष एव ऋपिः । 'आदौ गायत्रम्' इति परिभाषितत्वात्
गायत्री छन्दः । 'वारुणं तु' इति पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया (अनु. १२. ३) वरुणो देवता ।
विनियोग उक्तः शौनःशेषाख्याने । विशेषविनियोगस्तु—अभिप्लवषडहे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे
स्तोमनिमित्तमावापार्थम् । 'अभिप्लवपृच्छ्याहानि' इति खण्डे तथैव सूत्रितं—'यच्चिद्धि ते विश इति
वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतम् । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि व्रते तव संबन्धि
यच्चिद्धि यदेव किञ्चित् व्रतं कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि
व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुरु इति शेषः ॥ यथा । लिट्स्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'यथेति पादान्ते'
(फि. सू. ८५) इति सर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि । 'मीन् हिंसायाम्' । 'इदन्तो मसि' ।
'अयादिभ्यः आ' । 'मीनातेर्निगमे' (पा. सू. ७. ३. ८१) इति ह्रस्वत्वम् । 'ई हल्यघोः'
(पा. सू. ६. ४. ११३) इति ईकारः । 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति
वचनात् तिङ् एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः ॥

मा नो वधाय हन्तवे जिहीळानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्तवे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः हन्तुः पापिहननशीलस्य तव संबन्धिने त्वत्-
कर्तृकाय वधाय नः अस्मान् मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । हृणानस्य हृणीय-
मानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । 'हनश्च वधः' (पा. सू. ३.
३. ७६) इति अबन्तो वधशब्दः । उज्झादिषु पाठादन्तोदात्तः । हन्तवे । 'हन हिंसागस्योः' ।
'कृहनिभ्यां क्नुः' (उ. सू. ३. ३१०) इति क्नुप्रत्ययः ; धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य । 'हेतु

अनादरे' । अस्मात् लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजभ्रवानि । एकारस्य ईकारादेशभ्रान्दसः ।
 ' धितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः । ' राध साध संसिद्धौ ' । चङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वम् ।
 द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेऽवाभ्यासदीर्घाः । ' न माङ्गयोगे ' इति अडभावः । हणानस्य ।
 ' हणीक् लज्जायाम् ' । अस्मात् शानचि पृषोदरादित्वात् अभिमतत्वरूपसिद्धिः ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरथं न संदितम् । गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अथम् । न । सम्दितम् । गीऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण वमृळीकाय अस्मत्सुखाय ते तव मनः गीर्भिः स्तुतिभिः वि सीमहि विशेषेण
 बन्नीमः प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तम्
 अश्वं न अश्वमिव । यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय
 ईकारः । संदितम् । ' दो अवखण्डने ' । ' निष्ठा ' इति क्तः । ' द्यतिस्यतिमास्थाम् ' (पा. सू. ७.
 ४. ४०) इति इकारान्तादेशः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः । ' सावेकाचः '
 इति भिस् उदात्तत्वम् । सीमहि । ' पितु तन्तुसताने ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि '
 इति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः (पा. सू. ६. १. ६६) । यद्वा । ' पिञ् बन्धने ' इत्यस्मात् विक-
 रणस्य लुक् । दीर्घभ्रान्दसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये । वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यऽइष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसः अतिशयेन
 वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दः
 अस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीः निवास-
 स्थानानि उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वाद् निष्ठाभावात् । वस्यइष्टये ।
 वसुमच्छब्दात् ' विन्मतोर्लुक् ' इति मतुपो लुकि टिलोपे ईयसुनो यकारलोपभ्रान्दसः । वसतीः ।
 ' शतुरनुमः ' इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे । मृळीकाय । उरुचक्षसम् ॥ ५ ॥

वमृळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणं कदा कस्मिन् काले आ करामहे अस्मिन् कर्मणि आगतं
 कराम । कीदृशम् । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारम् । क्षत्रश्रियम् । क्षत्राणि
 अयसीति क्षत्रधीः । ' किञ्चि ' (पा. ३. २. १७८. २) इत्यादिना किप् दीर्घश्च । कृतुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । नरम् । ' ऋदोरप् ' इति अबन्तः आशुदात्तः । करामहे । करोतेः व्यत्ययेन शप् ।
 उरुचक्षसम् । ' चक्षेर्बहुलं शिञ्च ' (उ. सू. ४. ६७२) इत्यसुन् । शिङ्गभावात् ल्याआदेशाभावः ॥ ॥ १६ ॥

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

वृत्तव्रताय अनुष्ठितकर्मणे वृदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तादुभौ वसमानं साधारणं तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाते अभुवाते । न प्र युच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुस्तः ॥ आशाते । अभोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । 'अत आदेः' (पा. सू. ७. ४. ७०) इति आत्वम् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् 'अभोतेश्च' (पा. सू. ७. ४. ७२) इति नुबभावः । वेनन्ता । वेनतिः कान्तिकर्मा । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः । प्र युच्छतः । 'युच्छ प्रमादे' । दाशुषे । 'दाश्र दाने' इत्यस्मात् 'दाश्वान् साह्वान्' इति कसुप्रत्ययो निपातितः । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिबसिघसीनां च' इति षत्वम् ॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् । वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेण पतताम् आकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यः वरुणः वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितः वरुणः नावः जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान् बन्धनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । 'विद जाने' । 'विदो लटो वा' (पा. सू. ३. ४. ८३) इति तिपो णल् । लिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । 'अष्टोतस्तिकः' इति संहितायां दीर्घः । वीनाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । पतताम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । नावः । 'सावेकाचः' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । समुद्रियः । भवार्थे 'समुद्राभाद्रः' (पा. सू. ४. ४. ११८) इति घप्रत्ययः ॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः । वेद । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतः तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादश मासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान् वेद जानाति । यः त्रयोदशोऽधिकमासः उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । 'पहन्' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना मासशब्दस्य मास् इति आदेशः । 'ऊङिदम्' इत्यादिना शस उदात्तत्वम् । द्वादश । द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः । 'अष्टनः संख्यायाम्' (पा. सू. ६. ३. ४७) इति आत्वम् । 'संख्या' (पा. सू. ६. २. ३५) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः । 'जमी प्रादुर्भावे' । प्रपूर्वाच्च जनसनस्तनक्रमगमो विद्वत्प्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ६७) । 'विङुनोः' (पा. सू. ६. ४. ४१) इति आत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजा एषां सन्तीति 'तद्वत्त्वात्त्वमिति मत्तुप्' (पा. सू. ५. २. ९४) । 'मादुपधायाः' (पा. सू. ८. २. ९) इति मत्तुपो बत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावात् आत्मनेपदं यङ् (पा. सू. ३. १. ८७) । 'जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यम्' ॥

(पा. सू. ६. १. १९५. ३) इति वचनात् 'अथः कर्तृवकि' (पा. सू. ६. १. १९५) इत्याद्युदात्तत्वम् । ' तिष्ठि चोदात्तवति ' (पा. सू. ८. १. ७१) इति उपसर्गस्य निघातः । न च ' तिष्ठः-सिष्ठः ' इति निघातः, ' यद्वृत्ताभित्यम् ' इति प्रतिषेधात् ॥

वेद वार्तस्य वर्तनिमुरोऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वार्तस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः । वेद । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोः विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतः गुणैरधिकस्य वातस्य वायोः वर्तनिं मार्गं वेद वरुणे जानाति । ये देवाः अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ॥ वातस्य । 'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो निस्वादाद्युदात्तः । वर्तनिम् । वर्ततेऽनेनेति । 'वर्तनिः स्तोत्रे' (पा. सू. ६. १. १६०. ग.) इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्य अन्तोदात्तत्वसिद्धयर्थम् उच्छादिषु पाठात् अस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बृहतः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति इत्स उदात्तत्वम् । अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सामऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तः वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजासु आ नि षसाद आगत्य निषण्णवान् । किमर्थम् । प्रजानां साम्राज्यसिद्धयर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि षसाद । 'सदिरप्रतेः' (पा. सू. ८. ३. ६६) इति षवम् । साम्राज्याय । साम्राजो भावः साम्राज्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' (पा. सू. ५. १. १२४) इति व्यञ् । 'ञ्जित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । 'कृत्वा-दयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः अस्मान् वरुणात् विश्वानि अद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावान् अभि पश्यति सर्वतोऽवलोकयति या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारात् अभ्यामि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ अनुता । 'क्षेम्बन्धसि बहुलम्' (पा. सू. ६. १. ७०) इति शैलोपः । प्रत्ययलक्षणेन 'नपुंसकस्य श्लघः' (पा. सू. ७. १. ७२) इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । 'कित ज्ञाने' । लिट् । कसुः । अभ्यास-इकादिशेषपुत्राणि । 'वस्वेकाजाद्रसाम्' इति नियमात् इडभावः । स्वानुनासिकाबुद्धौ संहितायाम् । पश्यति । 'पात्रा' इत्यादिना ह्रस्वः पश्चादेक्षः । कर्त्वा । 'कृत्यार्थे तवैकेन्द्रेण्यत्वनः' (पा. सू. ३. ४. १४) इति करोतेः त्वन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । पूर्ववत् शैलोपः ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूषि तारिषत् ॥१२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥१२॥

वसुक्रतुः शोभनप्रज्ञः वसः आदित्यः वरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नः अस्मान् सुपथा शोभन-
मार्गेण सहितान् करत् करोतु । किं च नः अस्माकम् आयूषि प्र तारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा ।
'स्वती पूजायाम्' (पा. म. २. २. १८. ४) इति समासे 'न पूजनात्' (पा. सू. ५. ४. ६९) इति
समासान्तप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिभ्यश्चन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
'ऋत्वादयश्च' (पा. सू. ६. २. ११८) इत्येतन्न भवति अबहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । 'आद्युदात्तं
भ्यश्चन्दसि' (पा. सू. ६. २. ११९) इत्येतदपि न भवति, पथिनृशब्दस्य अन्तोदात्तत्वात् । करत् ।
करोतेलेटि व्यस्ययेन शप् । शपो लुकि 'लेटोऽडाटौ' इति अडागमः । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः ।
यद्वा । छान्दसे लुकि 'कृमृदृरुहिभ्यः' (पा. सू. ३. १. ५९) इति छेः अङ् । 'ऋशोऽङि गुणः'
(पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अडभावः । प्र णः । 'उप-
सर्गाद्बहुलम्' (पा. सू. ८. ४. २८) इति नसो णत्वम् । तारिषत् । तारयतेः लेटि अडागमः ।
'सिबबहुलं लेटि' इति सिप् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥

विभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम् । परि स्पशो नि वेदिरे ॥१३॥

विभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्त । निऽनिजम् । परि । स्पशः । नि । वेदिरे ॥१३॥

वहिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रत् धारयन् वरुणः निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त
आच्छादयति । वस्पशः हिरण्यस्यर्शिनो रश्मयः परि नि वेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ विभ्रत् । विभ्रतः
शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतः' (पा. सू. ७. १. ७८) इति नुमभावः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । द्रापिम् । 'द्रा कुस्तायां गतौ' । द्रापयति इषून् कुस्तितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम् ।
'अर्तिही' (पा. सू. ७. ३. ३६) इत्यादिना पुगागमः । औणादिके इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययम् ।
'ऋत्वायवास्वयवास्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. १७५) इति हिरण्यशब्दात्
विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । 'वस आच्छादने' । लुकि अदादिवात्
शपो लुक् । पूर्ववत् अडभावः । निर्णिजम् । 'गिजिर् शौचपोषणयोः' । स्पशः । 'स्पश बाधन-
स्पर्शनयोः' । 'क्विप् च' इति क्विप् । नि वेदिरे । 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' । अस्मात् गत्यर्थात्
कर्मणि लिटि एवाभ्यासलोपी । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुहाणो जनानाम् । न देवमभिमातयः ॥१४॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः । जनानाम् । न । देवम् । अभिऽमातयः ॥१४॥

१. च-फ- 'उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा । तृतीयाया आलादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं क्तिस्वरेण बाध्यते' इत्यधिकम् ; स- 'यद्वा...प्रकृतिस्वरत्वं निषिध्यते' इत्यधिकम् । २. च-छ-
त-न-क-श-व-ह-शपो वा । ३. ड-कुस्तितायाम् ।

वतः यस्मात् कारणात् वमे मज्जीवनार्थं मधुरं हविः वआभृतं अजःसवाख्ये^१ कर्मणि संपादितं
अतः कारणात् वहोतेव होमकर्तेव त्वमपि वप्रियं हविः वक्षदसे अभासि । वपुनः हविःस्वीकारादूर्ध्वं^२
तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च वनु अवश्यं वसं वबोचावहै संभूय प्रियवातां करवावहै ॥ बोचावहै । लोहर्ध्वं
छान्दसे लुङि ब्रुवो वधिः । 'अस्यतिवक्तिः' इति च्लेः अङादेशः । 'वच उम्' इति उमागमे गुणः ।
व्यत्ययेन टैः ऐत्वम् । यद्वा । ल्येष्ट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावात् ऐत्वम् । आभृतम् । 'हप्रहोर्भः' ।
'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

वविश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयम् अस्मदनुग्रहार्थमन्नाविर्भूतं वरुणं वदर्शं वनु अहं दृष्टवान् खलु । वक्षमि
क्षमायां भूमौ वरथं वरुणसंबन्धिनम् वअधि वदर्शम् आधिक्येन दृष्टवानस्मि । वएताः उच्यमानाः वमे
वगिरः मदीयाः स्तुतीः वजुषत वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शम् । दृशेः 'इरितो वा' (पा. सू. ३. १.
५७) इति च्लेः अङादेशः । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः । विश्वदर्शतम् ।
दृशेः 'भृमृदृशि' (उ. सू. ३. ३९०) इत्यादिना अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः । मरुद्वृधादित्वात्
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६. २. १०६. २) । यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहिः । 'बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि । 'आतो धातोः' (पा. सू. ६. ४. १४०)
इत्यत्र आतः इति योगविभागात् आकारलोपः ॥

वरुणप्रघासेषु 'इमं मे वरुण' इति वारुणस्य हविषः अनुवाक्या । 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्'
इति खण्डे सूत्रितम्—'इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः' (आश्व. श्रौ. २. १७)
इति ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय । त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण वमे मदीयम् वइमं वहवम् आह्वानं वश्रुधि शृणु । किं च वअद्य अस्मिन् दिने वमृळय
अस्मान् सुख्य । वअवस्युः रक्षणेच्छुः अहं वत्वां वरुणम् आभिमुख्येन वचके शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः ॥
श्रुधि । 'श्रु श्रवणे' । लोटो हिः । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेधिर्देशः । 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्-
शब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । आ चके । 'कै गै शब्दे' । अस्मात्
छिटि 'आदेचः' (पा. सू. ६. १. ४५) इति आत्वम् । द्विर्भावाच्चुरत्वे । 'आतो लोप इटि च'
(पा. सू. ६. ४. ६४) इति आकारलोपः । 'तिङ्कृतिङः' इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हे 'मेधिर मेधाविन् वरुण' 'त्वं' 'दिवश्च' 'भूलोकस्यापि' 'वृषभ' 'भूलोकस्यापि' 'एवमात्मकस्य' 'विष्वस्य' 'सर्वस्य' 'जगतो' 'मध्ये' 'राजसि' 'दीप्यसे' । 'सः' 'तादृशः' 'त्वं' 'यामनि' 'क्षेमप्रापणे' 'अस्मदीये' 'प्रति' 'श्रुधि' 'प्रतिश्रवणम्' 'आज्ञापनं' 'कुरु' । 'रक्षिष्यामीति' 'प्रत्युत्तरं' 'वेहीत्यर्थः' ॥ 'दिवः' । 'उडिदम्' 'इत्यादिना' 'वृद्ध्या' 'उदात्तत्वम्' । 'मः' । 'ग्मा' (नि. १. १. २) 'इत्येतत्' 'भूनामसु' 'पठितम्' । 'आतो' 'घातोः' 'इत्यत्र' 'आतः' 'इति' 'योगविभागात्' 'आतो' 'लोपः' 'इति' 'प्रतिषेधेऽपि' (?) 'व्यत्ययेन' 'आकार-लोपः' । 'उदात्तनिवृत्तिस्वरेण' 'विभक्तेरुदात्तत्वम्' । 'यामनि' । 'या' 'प्रापणे' । 'आतो' 'मनिष्कनिष्कविपक्ष' 'इति' 'मनिन्' । 'निस्वादाद्युदात्तत्वम्' । 'श्रुधि' । 'उक्तम्' ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

'नः' 'अस्माकम्' 'उत्तमं' 'शिरोगतं' 'पाशम्' 'उत्' 'मुमुग्धि' 'उत्कृष्य' 'मोचय' । 'मध्यमम्' 'उदरगतं' 'पाशं' 'वि' 'चृत' 'वियुज्य' 'नाशय' । 'जीवसे' 'जीवितुम्' 'अधमानि' 'मदीयान्' 'पादगतान्' 'पाशान्' 'अव' 'चृत' 'अवकृष्य' 'नाशय' ॥ 'उत्तमम्' । 'उम्छादिषु' 'पाठादन्तोदात्तत्वम्' । 'मुमुग्धि' । 'मुचू' 'मोक्षणे' । 'बहुलं' 'छन्दसि' 'इति' 'विकरणस्य' 'भ्रुः' । 'द्विर्भावः' । 'हलादिशेषः' । 'हुमल्यो' 'हेधिः' (पा. सू. ६. ४. १०१) 'इति' 'हेधिरादेशः' । 'तिङ्कृतिङ्कः' 'इति' 'निघातः' । 'चृत' । 'चृती' 'हिंसाग्रन्थ-नयोः' । 'लोढो' 'हिः' । 'तुदादिभ्यः' 'शः' । 'अतो' 'हेः' 'इति' 'हेलुक्' । 'जीवसे' । 'जीव' 'प्राणधारणे' । 'तुमर्थे' 'सेसेन्' 'इति' 'असेप्रत्ययः' । 'प्रत्ययस्वरः' ॥ १९ ॥

'वसिष्व' 'इति' 'दशमं' 'तृतीयं' 'सूक्तम्' । 'अत्रानुक्रम्यते'—'वसिष्व' 'दशमं' 'तु' 'इति' । 'शुनः-शेषः' 'ऋषिः' । 'गायत्री' 'छन्दः' । 'इदमुत्तरं' 'च' 'सूक्तम्' 'आग्नेयम्' । 'प्रातरनुवाके' 'आग्नेये' 'ऋतौ' 'गायत्रे' 'छन्दसि' 'एतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यम्' । 'तथा' 'च' 'सूत्रितं'—'वसिष्व' 'हीति' 'सूक्तयोस्तस्मादुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) 'इति' ॥

वसिष्व हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

'वरुणेन' 'अग्निस्तुती' 'प्रेरितः' 'शुनः' 'शेषः' 'एतदादिसूक्तद्वयेन' 'अग्निमस्तीत्' । 'तथा' 'च' 'आज्ञायते'—'तं' 'वरुण' 'उवाचाग्निर्वै' 'देवानां' 'मुखं' 'सुहृदयतमस्तं' 'नु' 'स्तुष्य' 'त्वोत्स्रक्ष्याम' 'इति' 'सोऽग्निं' 'तुष्टावात' 'उत्तराभिर्द्वा-विंशत्या' (ऐ. ब्रा. ७. १६) 'इति' । 'हे' 'मियेध्य' 'मेधस्य' 'यज्ञस्य' 'योग्य' 'ऊर्जां' 'पते' 'अज्ञानां' 'पालकाग्ने' 'वस्त्राणि' 'आच्छादकानि' 'तेजांसि' 'वसिष्व' 'आच्छादय' । 'प्रज्वलितस्तेजसा' 'भक्षेयर्थः' । 'हि' 'यस्मात्' 'प्रज्वलितः' 'तस्मात्' 'सः' 'तादृशत्वं' 'नः' 'अस्मदीयम्' 'इमम्' 'अध्वरं' 'यज' 'निष्पादय' ॥ 'वसिष्व' । 'वस' 'आच्छादने' । 'लोढि' 'धासः' 'से' । 'सवाभ्यां' 'वामी' । 'छन्दस्युभयथा' 'इति' 'आर्धधातुकत्वात्' 'आर्ध-धातुकत्वेदुकादेः' (पा. सू. ७. २. १५) 'इति' 'इडागमः' । 'लसार्वधातुकानुदात्तत्वे' 'धातुस्वरः' । 'अन्वेषामपि' 'वस्यते' 'इति' 'संहितायां' 'दीर्घः' । 'मियेध्य' । 'मकारैकारयोर्मध्ये' 'इयागमभ्यन्दसः' । 'ऊर्जां' 'पते' । 'सुवामिभ्रते' 'इति' 'पराङ्मन्त्रावात्' 'वृद्धयामभिन्नतस्य' 'समुदायस्य' 'आष्टमिको' 'निघातः' । 'सेमम्' । 'लोढि' 'लोढे' 'केपादपूर्वम्' 'इति' 'सोर्ध्वः' ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

वसदा वयविष्ठ सर्वदा युवतम हे वग्ने वरेण्यः वरणीयस्त्वं वनः अस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचः वचसा स्तूयमानः सन् वनि वीद इति शेषः । कीदृशस्त्वम् । मन्मभिः ज्ञापकैः तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दात् इष्टनि 'स्थूलदूरः' (पा. सू. ६. ४. १५६) इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः; पूर्वस्य उकारस्य गुणश्च । अवादेशः । आमन्त्रितनिघातः । मन्मभिः । 'मन ज्ञाने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्प्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता । 'दिवु क्रीडादौ' । 'इक्षितपौ घातुनिर्देशे' (पा. सू. ३. ३. १०८. २.) इति इक्षप्रत्ययः । तेन च धानुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दात् मतुपि तकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । दाहुलकात् दिवेभिर्वि इतक् । मतुपि 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् जश्वाभावः । वचः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

आ हि स्मां सुनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सुनवे । पिता । अपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यः वरणीयः पिता पितृस्थानीयः एवं सुनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यम् अभीष्टं देहीति शेषः । हि स्म इति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथा आपिः बन्धुः आपये बन्धवे आ यजति हि स्म । सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियाय अभीष्टं सर्वथा ददाति तथा स्वमपि देहि ॥ स्मा सुनवे । 'निपातस्य च' इति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्ये इत्यत्राप्यनुपङ्गात् तदपेक्षयेयं प्रथमा इति 'चादिलोपे विभाषा' इति न निहन्यते । यद्वा । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । सख्ये । 'समाने ख्यश्चोदात्तः' इति सखिशब्दः इष्टप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । सुपः पिच्चादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

आ नो बर्हि रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदन्तु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवाः त्वद्वन्धवः त्वया प्रेरिताः रिशादसः हिंसकानदन्तः वनः अस्मदीयं बर्हिः यज्ञम् आ सीदन्तु । तत्र दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्ति तद्वत् ॥ बर्हि रिशादसः । विसर्जनीयस्य रुखे कृते 'रो रि' (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः । 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽङः' (पा. सू. ६. ३. १११) इति इकारस्य दीर्घत्वम् । रिशादसः । 'रिशा हिंसायाम्' । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । 'इगुपचज्ञाप्तीकिरः कः' । तानदन्तीति रिशादसः । 'सर्वघातुभ्योऽसुन्' । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु । 'षट् विशारणगत्यवसादनेषु' । 'पात्रा' इत्यादिना सीदादेशः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वम् । मनुष्य कसार्धघातुकस्वरेण घातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । 'मन ज्ञाने' । मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । 'जनेरसिः, मिष' इत्यङ्गुष्ठी 'वङ्ग-

अन्वप्राप्ति' (उ. सू. २. २७८) इति औणादिकः उसिप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा ।
' यवेति पादान्ते ' (फि. सू. ८५) इति सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे 'पूर्व्यं' अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न 'होतः' होमनिष्पादकाम्ने 'नः' अस्मदीयस्य 'अस्य' प्रवर्तमानस्य
यज्ञस्य 'सख्यस्य' 'च' अस्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं 'मन्दस्व' त्वं हृष्टो भव । 'इमाः' अस्माभिः प्रयुज्य-
मानाः 'गिरः' 'उ' 'पु' स्तुतिरूपा कचोऽपि 'श्रुधि' शृणु ॥ पूर्व्यं । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । होतः
इत्यस्य 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् आष्टमिको निघातः । अस्य ।
'अडिदम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । मन्दस्व । 'मदि' स्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु । शपः
पिस्वाद्युदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । 'अपादादौ' इति पर्युदासात् आष्ट-
मिकनिघाताभावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यम् । 'सख्युर्यः' (पा. सू. ५. १. १२६) इति
यप्रत्ययः । 'यस्य' इति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ पु । 'सुजः' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति
यत्वम् । श्रुधि । 'श्रु श्रवणे' । श्रुशृणुपृकृष्टृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिरादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुक् ॥ २० ॥

यषिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे । त्वे इद्ध्यते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम्-देवम् । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने 'यषिद्धि' यद्यपि 'शश्वता' शश्वतेन नित्येन 'तना' विस्तृतेन हविषा 'देवदेवम्' अन्य-
मन्यं बह्वेन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं 'यजामहे' तथापि तत् 'हविः' सर्वं 'त्वे' इत् 'त्वय्येव'
'हूयते' । अतो देवतान्तरविषयः 'यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः' ॥ तना । 'तनु विस्तारे' । 'क्विप्' च
इति क्विप् । यज्ञा । पचाद्यच् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । देवदेवम् । 'नित्य-
वीप्सवोः' इति द्विर्भावः । 'तस्य परमाञ्जेडितम्' इत्युत्तरस्य आञ्जेडितसंज्ञायाम् 'अनुदात्तं'
च' इति सर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छ-
ब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति शेषादेशः । 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वा-
देशः । शेषलोपे 'अतो गुणे' इति परपूर्वत्वम् । 'शे' (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगृह्यसंज्ञायां
'प्लुतप्रगृह्या अचि' (पा. सू. ६. १. १२५) इति प्रकृतिभावः । हूयते । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा. सू. ७. ४. २५) इति दीर्घः ॥

प्रियो नो अस्तु विस्पतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वमयो वयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विस्पतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सु-अग्रयः । वयम् ॥ ७ ॥

वविश्रपतिः विशां प्रजानां पालकः वहोता होमनिष्पादकः वमन्द्रः हृष्टः वरेण्यः वरणीयोऽग्निः वनः अस्माकं वप्रियः वअस्तु । वयम् अपि वस्वमयः शोभनाम्रियुक्ताः सन्तः त्वं वप्रियाः भूयांसमेति शेषः ॥ विश्रपतिः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिभ्यश्चङ्सि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः । 'वृज एण्यः' (उ. सू. ३. ३७८) । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वमयः । बहुव्रीही 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

स्वमयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वमयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्रयः । मनामहे ॥ ८ ॥

वस्वमयः शोभनाम्रियुक्ताः वदेवासः दीप्यमाना ऋत्विजः वनः अस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविः वहि यस्मात् वदधिरे धृतवन्तः तस्माद्वयं वस्वमयः शोभनाम्रियुक्ताः सन्तः वमनामहे त्वां याचामहे ॥ वार्यम् । 'वृज वरणे' । 'वृज संभर्त्ता' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । 'ईडवन्द' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । दधिरे । इरेचः चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । 'मन जाने' । व्यस्येन शप् ॥

अथो न उभयेषाममृतं मर्त्यानाम् । मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृतं । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु । प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने वमृतं मरणरहिताग्ने वअथ कर्मानुष्ठानानन्तरं वमर्त्यानां मनुष्याणां वनः अस्माकम् अस्मत्स्वामिनस्त्व च वउभयेषां वमिथः परस्परं वप्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः वसन्तु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः । अमृत । 'अपादादौ' इति पर्युदासात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानाम् । 'मृक् प्राणस्यागे' । 'असिहसि' (उ. सू. ३. ३६६) इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो मर्तशब्दः । तस्मात् 'अवे छन्दसि' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु । 'असोरल्लोपः' । प्रशस्तयः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

वसहसः बलस्य वयहो पुत्र हे देवतारूप वअग्ने विश्वेभिः वअग्निभिः सर्वैराहवकीयादिभिर्युक्तस्त्वम् वइमम् अस्मदीयं वयज्ञम् वइदम् अस्मदीयं ववचः स्तोत्रं च सेवमानः वचनः अक्षं वधाः अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । चनः । 'चायु पूजानिष्ठाभनयोः' । 'चायेरन्वे ह्रस्वश्च' (उ. सू. ४. ३३९) इति असुन्; तत्संनिधौ नो नुडागमश्च । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः । लुङि-*गातिस्था* इति सिचो लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गीर्णेऽपि' इति अङभावः । सहसो यहो इति 'सुवामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् 'आमन्त्रितस्य च' इति चङयामन्त्रितसमुदायो निहन्त्यते ॥ २१ ॥

‘अश्वं न त्वा’ इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववत् ऋग्व्यादयः । त्रयोदश्याः ‘नमो महद्भ्यः’ इत्यस्याः त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘अश्वं सतोना गायत्रेऽन्था देवी त्रिष्टुप्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशक्ययोः उत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥१॥

अश्वम् । न । त्वा । वारवन्तम् । वन्दध्या । अग्निम् । नमःऽभिः । सम्राजन्तम् । अध्वराणाम् ॥१॥

वध्वराणां यज्ञानां वसन्नाजन्तं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनम् वअग्निं त्वां वनमोभिः स्तुतिभिः ववन्दध्या वन्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः । ववारवन्तं वालयुक्तम् वअश्वं वन अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान् मशकमक्षिकादीन् परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तम् । मनुष्यः पिप्त्वादनुदात्तत्वम् । घञो भिप्त्वात् आद्युदात्तो वारशब्दः । ‘कर्षा-त्वतः’ इति अन्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वन्दध्या । ‘वदि अभिवादनस्तुत्योः’ । ‘इदितो नुम् धातोः’ इति नुम् । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति अर्धप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजन्तम् । शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव । अध्वराणाम् । ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

स घा नः सुनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वान् अस्माकं बभूयात् ॥२॥

सः । घ । नः । सुनुः । शवसा । पृथुप्रगामा । सुशेवः । मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥२॥

वस वघ स एवाग्निः वनः अस्माकं वसुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । वशवसा बलस्य वसुः पुत्रः वपृथुप्रगामा पृथुप्रगामनः किंच वअस्माकं वमीढ्वान् कामानां वर्धिता वबभूयात् भवतु ॥ घा नः । ‘ऋषि तुनुषमभ्रुतङ्कुत्रोरुल्याणाम्’ (पा. सू. ६. ३. १३३) इति दीर्घः । शवसा । ‘सुपां सुपो भवन्ति’ इति ङसः टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं प्रगामः । ‘हलश्च’ इति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । ‘सुपां सुलङ्’ इति पूर्वसवर्ण आकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः । ‘इण्शीङ्भ्यां वन्’ (उ. सू. १. १५०) इति शेवशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ततो बहुव्रीहौ ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मीढ्वान् । ‘मिह सेचने’ इत्यस्मात् कसुप्रत्ययान्तः ‘दाश्चान् साह्वान् मीढ्वान्’ इति निपातितः । बभूयात् । भवतेभ्यश्चान्दसस्य लिट्ः ‘तिङां तिङो भवन्ति’ (पा. म. ७. १. ३९) इति लिङ्गदेशः । वासुदस्यानिषङ्गावात् आर्धधातुकत्वात् शबभावः । द्विर्वचने ‘भवतेरः’ (पा. सू. ७. ४. ७३) इति अत्वम् । तिङ्कृतिङः इति निघातः ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादधायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघाऽयोः ।

पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

१. व-फ-स-वारवन्तम् । वारयति दंशक्यनिति वारः । पचायच् । कापिलकाविस्वात् (स-कपिलका-विस्वात्) लत्वनिष्पन्नः ।

हे अग्ने ^१विश्वायुः व्यासगमनः ^२सः त्वं ^३दूराच्च दूरेऽपि ^४आसाच्च आसन्नदेशेऽपि ^५अघायोः
अघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतः ^६मर्त्यात् मनुष्यात् वैरिणः ^७नः अस्मान् ^८सदमित् सर्वदैव ^९नि ^{१०}पाहि
नितरां पालय ॥ अघायोः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ अघाघस्यात् ’ (पा. सू. ७. ४. ३७)
इति आत्वम् । पाहि । पादाक्षिवादिनिघातः । विश्वायुः । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्मान्नावे ‘ एतेर्णिष् ’
(उ. सू. २. २७५) इति उत्तिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इमम् ^१षु त्वमस्माकं ^२सुनि गायत्रं नव्यांसम् । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सुनिम् । गायत्रम् । नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३अस्माकम् अस्मत्संबन्धिनम् ^४इमम् ^५षु पुरोदेशे अनुष्ठीयमानमपि ^६सुनि
हविर्दानं ^७नव्यांसं नवतरं ^८गायत्रं स्तुतिरूपं वचोऽपि ^९देवेषु देवानामग्ने ^{१०}प्र ^{११}वोचः प्रब्रूहि ॥ ऊ षु ।
‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । ‘ मुजः ’ इति षत्वम् । नव्यांसम् । नवशब्दात् ईयसुनि
ईकारलोपश्छान्दसः । ईयसुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचः । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति लोट्ये
प्रार्थनायां लुङि ‘ अस्यतिवक्तिः ’ (पा. सू. ३. १. ५२) इति च्लेः अडादेशः । ‘ वच उम् ’
(पा. सू. ७. ४. २०) ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष । वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^१परमेषु उत्कृष्टेषु शुलोकवर्तिषु ^२वाजेषु अग्नेषु ^३नः अस्मान् ^४आ ^५भज सर्वतः प्रापय ।
^६मध्यमेषु अन्तरिक्षलोकवर्तिषु ^७वाजेषु ^८आ भज । ^९अन्तमस्य अन्तिकतमस्य भूलोकस्य संबन्धीनि
^{१०}वस्वः वसूनि ^{११}शिक्ष देहि ॥ शिक्ष । ‘ शिक्ष विद्योपादाने ’ । शपः पिच्वात् धातुस्वरः । ‘ व्यचोऽत-
स्तिकः ’ इति संहितायां दीर्घः । अन्तमस्य अन्तिकतमस्य । ‘ तमे तादेश्च ’ (पा. सू. ६. ४. १४९.
९) इति तिकशब्दलोपः ॥ ॥ २२ ॥

विभक्तार्सि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सिन्धोः । ऊर्मौ । उपाके । आ ।

सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे ^१चित्रभानो विश्वित्ररश्मियुक्ताग्ने ^२विभक्ता विशिष्टस्य जनस्य प्रापयिता ^३असि । तत्र दृष्टान्त
उच्यते । आकार उपमार्थः । यथा ^४सिन्धोः बद्धाः ^५उपाके समीपे ^६ऊर्मौ ऊर्मि तरङ्गोपलक्षितं कुल्यादि-
प्रवाहं ^७विभजन्ति तद्वत् । ^८दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ^९सद्यः तदानीमेव ^{१०}क्षरसि कर्मफलभूतां

वृष्टिं करोषि ॥ सिंघोः । ' स्यन्दू प्रत्तवणे ' । ' स्यन्देः संप्रसारणं धञ् ' (उ. सू. १. ११) इति उपस्ययः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तत्वम् । उर्मिः । ' अर्तेरुच्च ' (उ. सू. ४. ४८४) इति मिः । प्रत्ययस्वरः । दाक्षुषे । ' धृतव्रताय दाक्षुषे ' (ऋ. सं. १. २५. ६) इत्यत्रोक्तम् ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्ने । पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः । सः । यन्ता । शश्वतीः । र्षः ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽपृत्सु संग्रामेषु ऽयं ऽमर्त्यं यजमानम् ऽअवाः अवसि रक्षसि । ऽयं पुरुषं ऽवाजेषु संग्रामेषु ऽजुनाः प्रेरयसि । ऽसः नरो यजमानः ऽशश्वतीरिषः नित्याम्यन्तानि ऽयन्ता नियन्तुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । ' पदादिषु मांस्पृस्नूनामुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति पृतना-शब्दस्य पृदादेशः । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः आवः । अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा । लेटि आडागमः । ' इतश्च ' इति सिप इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । लङ् । सिप् । ' क्रयादिभ्यः भा ' । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडागमाभावः । यद्वृत्तयोगा-दनिघातः । यन्ता । तृनो निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शश्वतीः । ' उगितश्च ' इति ङीप् ॥

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हे ऽसहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाम्ने ऽअस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य ऽकयस्य ऽचित् कस्यापि ऽपर्येता ऽनकिः आक्रमिता नास्ति । किञ्च अस्य यजमानस्य ऽश्रवाय्यः श्रवणीयः ऽवाजः ऽअस्ति बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनञ्छान्दसः । श्रवाय्यः । ' श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आर्यः ' (उ. सू. ३. ३७६) इति आर्यप्रत्ययः ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वर्द्धिरस्तु तरुता । विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता । विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

ऽविश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः ऽसः अग्निः ऽअर्वद्धिः अश्वैः ऽवाजं संग्रामं ऽतरुता तारयिता ऽअस्तु । ऽविप्रैभिः मेषादिभिः ऋत्विग्भिः सहितः तुष्टोऽभिः ऽसनिता फलस्य दाता ऽअस्तु ॥ विश्व-चर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । ' बहुव्रीहौ विश्वं संशायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अर्वद्धिः । ' ऋ गतौ ' । ' अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति वनिप् । भिसि ' अर्वणस्त्रसावनजः ' (पा. सू. ६. ४. १२७) इति नकारस्य नृ इत्ययमादेशः । तरुता । ' तृ ह्रस्वन्तरणयोः ' । अस्मात् ' प्रसितस्कभित ' (पा. सू. ७. २. ३४) इत्यादौ तृन्तो निपातितः । निपातनादेव इकारस्य उत्पत्तिः ॥

अतोर्वाग्निं हेतुरतिरिक्तोन्वे 'अरावोच तद्विबिद्धि' इति स्तोत्रिचस्तृचः । ' यस्य पक्षयो गोपधरेरन् ' इति कण्ठे सूत्रितम्—' अतिरिक्तोन्वामि अरावोच तद्विबिद्धि ' (भा. अ. १. ११) इति ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेर्विशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥

जराऽबोध । तत् । विविद्धि । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाम्ने^१ विशेर्विशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्धयर्थं तत् देवयजनं विविद्धि^२ प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाम्रये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान्—‘जरा-स्तुतिर्जरेतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तथा बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम्’ (निरु. १०. ८) इति ॥ जराबोध । ‘जृप् वयोहानौ’ । अत्र नु स्तुत्यर्थः । ‘विजिदादिभ्योऽङ्’ (पा. सू. ३. ३. १०४) इति अङ्प्रत्ययः । ततः टाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा । जरया बोध्यते इति जराबोधः । कर्मणि घञ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विविद्धि । ‘विश प्रवेशने’ । लोटो हि । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः भ्लुः । अभ्यासहलादिशेषौ । ‘हुस्त्वो हेर्धिः’ इति हेर्धिरादेशः । षत्वष्ट्वे । यद्वा । ‘विष्णु व्याप्तौ’ इत्यस्मात् लोप्प्रत्ययैकवचने अभ्यासस्य गुणाभावः । विशेर्विशे । ‘सावेकाचः’ इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ‘अनुदात्तं च’ इति आग्नेडितानुदात्तत्वम् । यज्ञियाय । ‘यज्ञिर्विभ्यां घञञौ’ (पा. सू. ५. १. ७१) इति घः । दृशीकम् । ‘अनिदृशिभ्यां च’ (दश. पा. ३) इति कीकन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २३ ॥

स नो महान् अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचन्द्रः । धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः अग्निः नः अस्मान् धिये कर्मणे वाजाय अज्ञाय च हिन्वतु प्रीणयतु । कीदृशः । महान् गुणाधिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुः धूमेन ज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः बहुदीप्तिः ॥ महान् अनि इत्यत्र संहितायां नकारस्य हत्वानुनासिकाबुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः । ‘चदि आह्लादने दीप्तौ च’ । अस्मात् ‘स्फायितञि’ इत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुश्चासौ चन्द्रश्चेति समासान्तोदात्तत्वम् । ‘ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे’ (पा. सू. ६. १. १५१) इति सुट् । तस्य भ्रुवेन शकारः । धिये । ‘सावेकाचः’ इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । हिन्वतु । हिवि प्रीणनार्थः । ‘इदितो नुम् धातोः’ इति नुम् ॥

स रेवाँइव विस्पतिदैव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्ऽइव । विस्पतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः । बृहत्ऽभानुः ॥ १२ ॥

सः अग्निः उक्थैः स्तोत्रैर्बुक्तान् नः अस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टान्तः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विस्पतिः प्रजापालकः दैव्यः देवानां संबन्धी । ‘अग्निर्वै देवानां होता’ (ऐ. ब्रा. ३. १४) इति श्रुत्यन्तरात् । केतुः दूतवत् ज्ञापकः ।

‘ अग्निर्वै देवानां ब्रूत आसीत् ’ (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति श्रुतेः । ‘ बृहज्जानुः प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । ‘ एतत्तदोः ’ (पा. सू. ६. १. १३२) इति सोर्लोपः । ‘ रयेर्मती’ बहुलम् ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । ‘ आद्रुणः ’ । ‘ छन्दसीरः ’ इति मतुपो बत्वम् । ‘ आरेषाब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ’ (पा. सू. ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । विष्पतिः । ‘ परादिभ्यश्चन्द्रसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहज्जानुः । बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरावम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्तुगादापनात् पूर्वभाविनि जपे ‘ नमो महद्भ्यः ’ इत्येषा । ब्रह्मौदने प्राशिष्यमाणे ’ इति खण्डे ‘ सूर्यो नो दिवस्यातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः ’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति सूत्रितम् ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवम्भ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवम्भ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेषो विश्वान् देवान् अनया तुष्टाव । तथा च आम्नायते—‘ तमग्निस्त्वाच्च विश्वास्तु देवान् स्तुष्टाय त्वोत्तक्ष्याम इति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा ’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्न्यूनाः । युवानः तरुणाः । आशिनाः वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । ‘ यदि ’ शक्रवाम कथंचित् धनादिसंपत्त्या शक्राश्चेत् तदानीं ‘ देवान् ’ यजाम । हे ‘ देवाः ’ ज्यायसः ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य ‘ आ सर्वतः प्रसृतं ’ शंसं स्तोत्रं ‘ मा ’ वृक्षि अहं विच्छिन्नं मा कार्षम् ॥ आशिनेभ्यः । ‘ अशू व्यासी ’ । ‘ बहुलमन्यत्रापि ’ (उ. सू. २. २०७) इति औणादिकः इनच्प्रत्ययः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । यजाम । शपः पिस्वाद्नुदात्तत्वम् । तिष्ठश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम । ‘ शक्रु शक्ती ’ । ‘ आद्रुत्तमस्य पिब ’ इति तिङ्ः पिब्रज्जावात् अनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । ‘ निपातैर्व्यदिहन्तः ’ इति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दात् ईयसुनि ‘ ज्य च ’ (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ‘ ज्यादादीपसः ’ (पा. सू. ६. ४. १६०) इति ईयसुन ईकारस्य आत्वम् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । शंसम् । ‘ हलश्च ’ इति घञ् । वृक्षि । ‘ ओम्ब्रू छेदने ’ । व्यत्ययेन आत्मनेपदीत्तमपुरुषैकवचनम् इद् । च्लेः सिच् । ‘ स्वरतिसूतिः ’ इत्यादिना इडभावः । ‘ स्कोः संयोगाद्योः ’ इति उपधासकारलोपः । ब्रह्मादिना षत्वम् । ‘ षदोः कः सि ’ इति कश्चम् । ‘ आदेशप्रत्यययोः ’ इति षत्वम् । ‘ न माङ्योने ’ इति अडभावः ॥ ॥ २४ ॥

‘ यत्र ग्रावा ’ इति पञ्चमं सूक्तं नवचर्मम् । आदितः षडनुष्टुभः । ‘ आयजी ’ इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतसृणाम् इन्द्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदेवत्ये । तदनन्तरभाविन्यौ उलूखलमुसलोभयदेवताके । अन्त्यावाः ‘ उच्छिष्टम् ’ इत्यस्याः हरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहदेवतावायुक्तं—‘ चर्माधिषवणीयं वा सोमं बान्त्वा प्रशंसति ’ (बृहदे. ३. १०१) इति । तदुक्तमयुक्तमन्वा—‘ यत्र ग्रावा नव षडनुष्टुभादि यच्छिद्ययौलूखलौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्या

चर्मप्रवांसा वा ' इति । आपाश्वतसः ' अजःसवे होमे विनिवृत्ताः । पञ्चान्वाद्याश्वतसः अभिषवे । अन्यथा द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणम्—' अथ हैतं शुनःशोपोऽजःसवं ददर्श तमेताभि-
श्वतसृभिरभिसुषाव यबिद्धि स्वं गृहेगृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं कश्चोर्भरेत्वेतयथाथ
हास्मिन्नन्वारग्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्गृहवाचकार ' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति ॥

यत्र ग्रावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥१॥

यत्र । ग्रावा । पृथुबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे ।

उलूखलसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे 'इन्द्र 'यत्र यस्मिन् अजःसवे कर्मणि 'सोतवे अभिषवार्थं 'ग्रावा पाषाणः 'पृथुबुधः
स्थूलमूलः 'ऊर्ध्वः उन्नतः 'भवति तस्मिन् कर्मणि 'उलूखलसुतानाम् उलूखलेनाभिषुतानां रसम्'
'अवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव 'जल्गुलः भक्षय ॥ पृथुबुधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भवति ।
' निपातैर्यद्यदिहन्त ' इति निघातप्रतिषेधः । सोतवे । ' शुन् अभिषवे ' । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति
तवेन्द्रस्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूखलसुतानाम् उलूखलेन सुतानाम् । ' तृतीया कर्मणि '
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्गुलः । ' गल अदने ' । अस्मात् यङो लुकि लोप्मध्यमैकवचने 'लेटोऽ-
डाटौ ' इति अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषभाषश्च
पृषोदरादित्वात्^१ ॥

यत्र द्वाविंश जघनाधिषवण्या कृता । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥२॥

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता ।

उलूखलसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

'यत्र यस्मिन् कर्मणि 'अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके 'द्वाविंश 'जघना द्वौ जघनप्रदेशाविंश ।
' जघनं जङ्घन्यतेः ' (निरु. ९. २०) इति यास्कः । 'कृता विस्तीर्णे कृते संपादिते । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ जघना । ' हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ' (उ. सू. ५. ७१०) इति हन्धातोः अच् । द्वित्वम् ।
कर्दमादित्वात् मध्योदात्तः (फि. सू. ५९) । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । अधिषवण्या ।
' शुन् अभिषवे ' । ल्युट् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' उपसर्गासुनोति ' इति क्त्वम् । ' तिस्त्व-
रितम् ' इति स्वरितः । न च ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम्; तत्र हि ' निष्ठा च अजानात् '
(पा. सू. ६. १. २०५) इत्यस्य अनुवृत्तेः अच्कस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववत् आकारः ॥

१. ग-ऊ-ण-फ-यत्र ग्रावा पृथुबुध इत्याद्याश्वतसः । २. च-ध-फ-ह-सोमानां रसम् । ३. ङ-पृषो-
दरादित्वात् भवति ।

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शिक्षते ।

उलूखलसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी पत्नी अपच्यवं शालायाः निर्गमनम् उपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते अभ्यासं करोति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अपच्यवम् । 'च्युङ् गतौ' । 'ऋदोरप्' इति अप् । गुणावादेशौ । थाथादिना (पा. सू. ६. २. १४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवम् उपच्यवम् । शिक्षते । 'शिक्ष विद्योपादाने' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥

यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमितवाइव ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मन्थाम् । विऽबध्नते । रश्मीन् । यमितवैऽइव ।

उलूखलसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन् कर्मणि मन्थाम् आशिरमथनहेतुं मन्थानं विबध्नन्ति^१ । तत्र दृष्टान्तः । रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् प्रग्रहान् यमितवाइव नियन्तुमिव । अन्यत् पूर्ववत् ॥ मन्थाम् । 'पथिमध्यृभुक्षामात्' (पा. सू. ७. १. ८५) इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेन आत्वम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' (पा. सू. ६. १. १९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा । मथ्यतेऽनयेति मन्था । 'मथि विलोडने' इत्यस्मात् 'हलश्च' इति करणे घञ् । ततः टाप् । जिस्वादाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते । 'बन्ध बन्धने' । 'क्रयादिभ्यः भ्रा' । 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'भ्राभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । यमितवै । 'यम उपरमे' । 'तुमर्थे सेंसेन्' इति तवैप्रत्ययः । इडागमञ्छान्दसः । यद्वा । ण्यन्तात् तवैप्रत्ययस्य इडागमे सति णिलोपञ्छान्दसः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' (पा. सू. ६. १. २००) इति आद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । द्युमत्तमम् । वद । जयताम्ऽइव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

हे ^१उलूखलक ^२यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं ^३गृहेगृहे ^४युज्यसे तथापि ^५इह वैक्कि कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण ^६धुमत्तमम् अतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं ^७वद । तत्र दृष्टान्तः । ^८जयतामिष ^९दुन्दुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिः महान्तं ध्वनिं करोति तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान्—‘ उलूखलमुखकरं वोर्ध्वखं वोर्करं वोरु मे कुर्वित्यग्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् ’ (निरु. ९. २०) इति ॥ उलूखलक । ‘ अपादादौ ’ इति पर्थुदासात् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च ‘ तिङ्ङतिङ्ङः ’ इति निघातः । ‘ निपातैर्यद्यदिहन्तः ’ इति प्रतिषेधात् । धुमत्तमम् । दीन्यतेर्दीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘ दिव उत ’ (पा. सू. ६. १. १३१) इति उत्त्वम् । यणादेशे ‘ हस्वनुद्भ्यां मनुप् ’ इति मनुप उदात्तत्वम् । ननु ‘ दिव उत ’ इत्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्यः इत्यादाविव अत्रापि उठा भवितव्यम् (पा. सू. ६. ४. १९) । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिव्प्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यते इत्युत्वं भविष्यति ॥ ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् ।

अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

^१उत अपि च हे ^२वनस्पते उलूखलरूपं वृक्ष ^३ते ^४अग्रमित् तव पुरत एव ^५वातो ^६वि ^७वाति ^८स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । ^९अथो अनन्तरं हे ^{१०}उलूखल ^{११}इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थं ^{१२}पातवे पातुं ^{१३}सोमं ^{१४}सुनु सोमाभिषवं कुरु ॥ वनस्पते । पारस्करादिवात् सुद् । कार्ये कारणशब्दः । पातवे । ‘ पा पाने ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति तवेन्द्रप्रत्ययः । ‘ झित्यादिर्नित्यम् ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुनु । ‘ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ’ इति हेर्लुक् । विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादिवादनघातः । उलूखल । उर्ध्वं खम् अस्य इति उलूखलः । पृषोदरादिः ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः । हरीइवान्धांसि बप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजर्भृतः ।

हरी इवेति हरीऽइव । अन्धांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

ये उलूखलमुसले ^१आयजी सर्वतो यज्ञसाधने ^२वाजसातमा अतिशयेन अन्नप्रदे ^३ता ^४हि ते खलु ^५उच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा ^६विजर्भृतः विशेषेण पुनःपुनर्विहारं कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः । ^७अन्धांसि अन्नानि चणकादीनि खाद्यानि ^८बप्सता भक्षयन्तौ ^९हरीइव इन्द्रस्याश्वाविव । अत्र यास्क एवं व्याख्यौ—‘ आयजी आयट्ये अन्नानां संभकृतमे^१ ते ह्युच्चैर्विहिते हरी इवान्धांसि भुजाने ’ (निरु. ९. ३६) इति ॥ आयजी । यजेः औणादिकः करणे इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । ‘ षणु दाने ’ । ‘ जनसन ’ इत्यादिना विट्प्रत्ययः । ‘ विट्पुनोनुनासिक-

स्यात् ' इति आत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आतिशायनिकस्तमप् । ' सुपां सुलुक् ' इति पूर्व-
सवर्णदीर्घः । विजर्भृतः । ' हज् हरणे ' । अस्मात् यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषोत्तजश्वेषु कृतेषु ' रुप्रिकौ
च लुकि ' (पा. सू. ७. ४. ९१) इति स्नागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं
तस् । ' अदादिवच्च ' इति वचनात् शपो लुक् । गुणे प्राप्ते ' क्किति च ' इति प्रतिषेधः । ' हप्रहोर्भ-
ञ्छन्दसि ' इति भत्वम् । प्रत्ययस्वरः । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । बप्सता । ' भस भक्षण-
दीप्त्योः ' । लटः शतृ । ' जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ' । ' वसिमसोर्हलि च ' (पा. सू. ६. ४. १००) इति
उपधालोपः । ' नाभ्यस्ताच्छतुः ' (पा. सू. ७. १. ७८) इति नुप्रतिषेधः । ' अभ्यस्तानामादिः '
इत्याद्युदात्तत्वम् ।

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

अद्य अस्मिन् कर्मणि हे वनस्पती उल्लखलमुसलरूपौ तौ युवाम् ऋष्वेभिः दर्शनीयैः सोतृभिः
अभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ दर्शनीयौ भूत्वा इन्द्राय इन्द्रार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नः
अस्मदीयं सुतं अभिषुणुतम् ॥ ता । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । नो अद्य । ' प्रकृत्यान्तःपादम् ' इति
प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ' आमन्त्रितस्य ' इति सर्वानुदात्तत्वम् ।
' पुतप्रगृष्टा अचि ' (पा. सू. ६. १. १२५) इति प्रकृतिभावः । सुतम् । ' पुष् अभिषवे ' ।
' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्बोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हे हरिश्चन्द्र इति वा चम्बोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोः अधि-
षवणफलकयोः शिष्टम् अभिषवराहित्येन अवशिष्टं सोमम् उत् भर शकटस्योपरि हर । सोमम्
अभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्रे आ सृज आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सति अवशिष्टं सोमं गोः त्वचि
आनकुहे चर्मणि अधि नि धेहि अध्यारोप्य स्थापय ॥ चम्बोः । ' चमु अदने ' । चम्यते
भक्ष्यतेऽत्रेति चमूः । ' कृषिचमि ' (उ. सू. १. ८१) इत्यादिना औणादिक उप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्य ' उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः ' इति स्वरितत्वम् । ' उदात्तयणो
हृष्पूर्वात् ' इति व्यत्ययेन न भवति । भर । ' हप्रहोर्भः ' । धेहि । ' ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ' (पा.
सू. ६. ४. ११९) इति एत्वाभ्यासलोपौ । निघातः । त्वचि । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदा-
त्तत्वम् ॥ ॥ २६ ॥

' यच्चिद्धि सत्य सोमपाः ' इति षष्ठं सूक्तं सप्तमं शुनःशेषस्यार्थं पाङ्क्तमैन्द्रम् । अनुक्रमणिका च-
' यच्चिद्धि सत्य पाङ्क्तम् ' इति ॥ पृष्ठयषडहस्य पञ्चमेऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रकाः ' यच्चिद्धि '
इति सप्तमं सूक्तं त्रींस्तृचाम्कृत्वा स्वस्वशक्ते एकैकं तृचमावपेरन् । ' चतुर्थेऽहनि ' इति खण्डे ' यच्चिद्धि
सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव ' (आथ. श्रौ. ७. ११) इति सूत्रितम् ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ताइव स्मसि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेषः एतदादिकाभिः द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिः इन्द्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं—‘ तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोस्त्वक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चदशभिः’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । हे ^१सोमपाः सोमस्य पातः ^२सत्य सत्यवादिन् इन्द्र ^३यच्चिद्धि यद्यपि वयम् ^४अनाशस्ता-इव ^५स्मसि अप्रशस्ता इव भवामः, तथापि हे ^६तुवीमघ बहुधन ^७इन्द्र त्वं ^८गोषु ^९अश्वेषु ^{१०}शुभिषु शोभनेषु ^{११}सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु ^{१२}नः अस्मान् ^{१३}आ ^{१४}शंसय सर्वतः प्रशस्तान् कुरु । अस्मद्वेषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजन्तः । आमन्त्रितनिघातः । अनाशस्ताइव । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । ‘ निष्ठा ’ इति भावे क्तः । ‘ यस्य विभाषा ’ इति इदप्रतिषेधः । नञा बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि । ‘ इदन्तो मसि ’ । तू नः । ‘ ऋचि तुनुष ’ इत्यादिना दीर्घः । गोषु । ‘ सावेकाचः ’ इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तावस्य ‘ न गोश्चन्साववर्ण ’ इति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्रुतेऽध्वानमित्यश्वः । ‘ अशिप्रुषि ’ इत्यादिना कन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शुभिषु । ‘ शुभ दीप्तौ ’ । ‘ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् ’ (उ. सू. ४. ५०५) इति क्तिन्प्रत्ययः । न्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे ^१शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त ^२वाजानां ^३पते अज्ञानां पालक ^४तव दंसना कर्म-विशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् । ‘ शिप्रे हनू नासिके वा ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । ‘ अत इनिठनौ ’ इति मत्वर्थीय इनिः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वाजानां पते । ‘ सुबामन्त्रिते ’ इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायनिघातः । न च ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इति शिप्रिन् इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् पादादित्वाच्च न निघातः; ‘ नामन्त्रिते समानाचिकरणे सामान्यवचनम् ’ इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । ‘ छन्दसीरः ’ इति मतुपो वत्वम् । ‘ मतुवसो रुः ’ इति रुधे ‘ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ’ (पा. सू. ८. ३. १५) । पादादित्वात् आमन्त्रितनिघाताभावः ॥

नि ष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदृत्यौ नि ष्वापय नितरां सुप्ते कुरु । ते च अस्मान् मारयितुम् अबुध्यमाने सत्यौ सस्तां निद्रां प्राप्नुताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ नि ष्वापय । सुषामादित्वात् षत्वम् (पा. सू. ८. ३. ९८) । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यतः इति मिथूदृशा । ' क्तिप् च ' इति दृशेः कर्तरि क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्ववत् पूर्वपदस्य दीर्घः । ' सुषां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । सस्ताम् । ' पस स्वप्ने ' । लोटि तसस्ताम् । ' अदिप्रभृतिभ्यः ' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः ।

• आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्याः अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ताः अरातयः अदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्रां कुर्वन्तु । हे शूर शौर्ययुकेन्द्र रातयः दानशीलाः बन्धवः बोधन्तु अस्मान् बुध्यन्ताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ससन्तु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । ' रा दाने ' । ' मन्त्रे वृष् ' इत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिः एण्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' नञ्सुभ्याम् ' इति तु ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति न भवति । यद्वा । ' क्तिच्क्त्वा च संज्ञायाम् ' इति कर्तरि क्तिच् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु । पादादित्वात् ' तिङ्ङितिङः ' इति निघाताभावः ॥

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमुया अनया अस्माभिः श्रूयमाणया पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तं स्तुवन्तम् अपकीर्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः । तारुणं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं सं मृण सम्यक् मारय । यथा गर्दभः

श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ गर्दभम् । ‘ नर्दं गर्दं शब्दे ’ । ‘ कृगृ-
शृशल्गिर्दिभ्योऽभच् ’ (उ. सू. ३. ४०२) । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण । ‘ मृण
दिपायाः ’ । तौदादिकः । शस्य ङित्त्वान् गुणाभावः । नुवन्तम् । ‘ णु स्तुतौ ’ । शतरि अदिप्रभृति-
त्वात् शपो लुक् । शतुङित्त्वान् गुणाभावे उवङादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

पताति कुण्डूणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डुणाच्या । दूरम् । वार्तः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । त्विमघ ॥ ६ ॥

१ वातः अस्मत्प्रतिकूलो वायुः १ कुण्डृणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य १ वनादधि अरण्या-
दप्यधिकं १ दूरं देशं १ पताति पततु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ पताति । लेटि आडागमः । कुण्डृणाच्या । ‘कुडि
दाहे’ । अस्मात् ल्युङन्ते कुण्डनशब्दे डकारात् परस्य अकारस्य ऋकारश्छान्दसः । ‘ऋवर्णाच्चेति
वक्तव्यम्’ इति णत्वम् । तत् अञ्जतीति कुण्डृणाची । ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’
इति नलोपे ‘अञ्जतेश्चेति वक्तव्यम्’ (पा. सू. ४. १. ६. २) इति ङीप् । ‘अचः’ (पा. सू.
६. ४. १३८) इति अकारलोपः । ‘चौ’ (पा. सू. ६. ३. १३८) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।
‘चौ’ (पा. सू. ६. १. २२२) इति आकारस्योदात्तत्वम् ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जग्भय । कृकदाश्वम् ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविस्मघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशम् अस्मद्विषये सर्वतः आक्रोशकर्तारं । सर्वं पुरुषं । कृकदाश्वम् अस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं । जम्भय मारय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ परिक्रोशम् । ' कुश आह्वाने ' । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । जहि । ' हन हिंसागत्योः ' । ' हन्तेर्जः ' (पा. सू. ६. ४. ३६) इति जादेशः । तस्य ' असिद्धवदत्रा भात् ' इति असिद्धत्वात् ' अतो हेः ' इति हेर्लुक् न भवति । जम्भय । ' जभि नाशने ' । चुरादिस्वात् स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते । कृकदाश्वम् । ' कृञ् हिंसायाम् ' । ' कृदाधाराचिकलिभ्यः कन् ' (उ. सू. ३. ३२०) इति भावे कन्प्रत्ययः । ' कित् ' इत्यनुवृत्तेः गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा तां दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः । बहुलग्रहणात् दाशतेरपि कृके उपपदे ' कृके वचः कश्च ' (उ. सू. १. ६) इति उण् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाम् अभिपूर्वत्वे प्राप्ते ' वा छन्दसि ' इति तस्य बाधितत्वात् यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति बिभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

‘ आ व इन्द्रम् ’ इति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेषस्याधं गायत्रम् । ‘ अस्माकम् ’ इत्येषा पादनिचृदायत्री । ‘ त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् ’ (अनु. ४. ४) इति उक्तत्वात् । ‘ शश्वदिन्द्रः ’ इत्येषा त्रिष्टुप् । आदितः षोडशर्च ऐन्द्रः । ‘ आश्विनावधावत्या ’ इत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः । ‘ कस्त उषः ’ इत्याद्यास्तिस्र उषोदेवताकाः । तथा च अनुक्रमणिका—‘ आ वो आधिकास्माकं पाद-निचृच्छधत्त्रिष्टुप्परौ तृचावाश्विनोषस्यौ ’ इति ॥

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाजयन्तः । शतक्रतुम् ।

मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुभिः ॥ १ ॥

‘ वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेषाः हे ऋत्विग्यजमानाः ’ वः युष्माकं संबन्धिनमिमम् । ‘ इन्द्रम् ’ इन्दुभिः सोमैः । ‘ आ ’ ‘ सिञ्चे सर्वतः सिञ्चामहे तर्पयामः । कीदृशम् । ‘ शतक्रतुं शत-संख्याककर्मपितं ’ मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धम् । सेचने दृष्टान्तः । ‘ यथा येन प्रकारेण ’ क्रिविम् अवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्रिविशब्दः ‘ वेभिः काटुः ’ इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु ‘ क्रिविः कूपः सूदः ’ (नि. ३. २३. ८) इति पठितम् ॥ क्रिविम् । ‘ कृती छेदने ’ । कृत्यते इति क्रिविः । ‘ क्रिविष्टृष्विच्छविस्थविः ’ (उ. सू. ४. ४९६) इत्यादौ किन्प्रत्ययान्तो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ इति सर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः । वाजमात्मन इच्छन्तः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति ईस्वदीर्घस्वयोर्निषेधः, ‘ अश्वाघस्यात् ’ इति पुनर्दीर्घविधानात् ज्ञापकात् । मंहिष्ठम् । ‘ महि वृद्धौ ’ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । ‘ तुञ्छन्दसि ’ (पा. सू. ५. ३. ५९) इति तृजन्तात् इष्टप्रत्ययः । ‘ तुरिष्ठेमेयःसु ’ (पा. सू. ६. ४. १५४) इति तृलोपः । इष्टनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे । ‘ षिचिर् क्षरणे ’ । व्यत्ययेन एकवचनम् । ‘ शे मुचादीनाम् ’ इति नुमागमः ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम् । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समऽआशिराम् ।

आ । इत् । ऊँ इति । निम्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

‘ यः इन्द्रः ’ शुचीनां शुद्धानां सोमानां ‘ शतं ’ वा शतसंख्याकं समूहं वा ‘ समाशिरां समीचीनेन आशिरात्वेन श्रपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां ’ सहस्रं ‘ वा ’ सहस्रसंख्याकं समूहं वा ‘ एदु ’ रीयते आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ दृष्टान्तः । ‘ निम्नं ’ न । यथा निम्नप्रदेशम् आपः आमुषन्ति तद्वत् ॥ समाशिराम् । ‘ श्रीञ् पाके ’ इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्विपि ‘ अपस्पृशेयाम् ’ इत्यादौ आशीरादेशो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते । ‘ रीङ् श्रवणे ’ । ‘ दिवा-दिभ्यः ष्यन् ’ ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत् पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत् इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना हि अनेनैव शतेन सहस्रेण च अस्य इन्द्रस्य उदरे व्यचः व्याप्तिः दधे धृता भवति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रो न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः ङादेशः । व्यचः । 'व्यचेः कुटादिस्वमनसि' (का. १. २. १. १) इति ऋद्धिज्ञाबस्य प्रतिषिद्धत्वात् 'ग्रहिज्या' इत्यादिना संप्रसारणं न भवति । असुनो निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दधे । दधातेः कर्मणि अभ्यासह्रस्वजभ्रवेषु कृतेषु 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । 'हि च' इति प्रतिषेधात् निघाताभावः ॥

अयमु ते समतसि कपोतइव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊँ इति । ते । सम् । अतसि । कपोतः इव । गर्भऽधिम् ।

वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमः ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः । कपोतइव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित् तस्मादेव कारणात् नः अस्मदीयं वचः ओहसे प्राप्नोषि ॥ अतसि । 'अत सातत्यगमने' । कपोतइव । 'कबेरोतच् पश्च' (उ. सू. १. ६२) इति ओतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिम् । गर्भोऽस्यां धीयते इति गर्भधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (पा. सू. ३. ३. ३९) इति किप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे । 'तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वाहः गीर्भिख्यामान वीर शौर्योपेत यस्य ते तव स्तोत्रम् ईदृशं भवति तस्य तव विभूतिः लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपा अस्तु ॥ स्तोत्रम् । 'दाङ्गी-शस' (पा. सू. ३. २. १८२) इति ङ्ङ् । पश्चात् अर्शाआद्यच् । अथवा स्तोत्रुरिदमित्यर्थे अण् । 'संज्ञापूर्वको विधिरन्त्यः' इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राधुवन्ति एभिरिति राधानि धनानि । 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्मन्त्रावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः । 'बह प्रापणे' । 'बहिहाधाम्यभ्रन्दसि' इति कारकपूर्वस्यापि बहतेः असुप्रत्ययः, 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं' च इति उक्तत्वात् । 'णिच्' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । पूर्वपदस्य 'वोरूपधायाः' (पा. सू. ८.

१. झ-ड-तम् । २. श-ष- 'सातत्यगमने' इत्यस्यानन्तरं 'लटि सिप् । शप् । तिङ्कृतिः' इति निघातः 'इत्यधिकम् ।

२. ७६) इति दीर्घस्याभावश्छान्दसः । षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः । ‘ तादौ च निति° ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हे °शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत °अस्मिन् प्रसक्ते °वाजे संग्रामे °नः अस्माकम् °ऊतये रक्ष-
णाय °ऊर्ध्वः उन्नतः उत्सुकः °तिष्ठ भव । त्वं च अहं च मिलित्वा °अन्येषु कार्यान्तरेषु °सं °ब्रवावहै
सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठ । ‘ ब्रचोऽतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ‘ ऊतयूति° ’
इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । अस्मिन् । ‘ ऊडिदम्° ’ इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवऽस्तरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

°योगेयोगे प्रवेशेप्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे °वाजेवाजे कर्मविधातिनि तस्मिन्स्तस्मिन् संग्रामे °तवस्तरम्
अतिशयेन बलिनम् °इन्द्रमूतये रक्षार्थं °सखायः सखिवत् प्रिया वयं °हवामहे आह्वयामः ॥ योगे-
योगे । ‘ युजिर् योगे ’ । ‘ हलश्च ’ इति घञ् । ‘ चजोः कु घिण्यतोः ’ (पा. सू. ७. ३. ५२) इति
कुस्त्वम् । घञ्जे जित्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ इति वीप्सायां द्विर्भावे सति आत्रेडितानु-
दात्तत्वम् । तवस्तरम् । तवसः शब्दात् ‘ अस्मायामेधा° ’ (पा. सू. ५. २. १२१) इति मत्वर्थीयो
भिनिः । तस्य छान्दसो लोपः ॥

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिर्भूतिभिः । वाजेभिरुप नो हवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गम् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

°यदि °श्रवत् यद्ययम् इन्द्रः °नः अस्मदीयं °हवम् आह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव °सह-
स्रिणीभिर्भूतिभिः बहुभिः पालनैः °वाजेभिः अन्नैश्च सह °उप समीपे °आ °घं अवश्यम् °आगमत्
आगच्छेत् ॥ घ । ‘ ऋचि तुनुष° ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । ‘ लिङ्गर्थे लेट् ’ । ‘ लेटोऽडाटौ ’
इति अडागमः । ‘ इतश्च लोपः° ’ इति इकारलोपः । यद्वा । छान्दसे लुङि ‘ पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु ’
(पा. सू. ३. १. ५५) इति च्लेः अङ्गादेशः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अङ्गभावः । श्रवत् ।
‘ क्षु श्रवणे ’ । पूर्ववत् लेटि अडागमः । वाजेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति भिस् ऐसादेशाभावः ।
हवम् । ‘ भावेऽनुपसर्गस्य ’ इति ह्यतेः अप् संप्रसारणं च । अपः पित्त्वावनुदात्तत्वे धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रति नरम् । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात् तुविप्रतिं बहून् यजमानान् प्रतिगन्तारं नरं पुरुषम् इन्द्रम् अनु हुवे अनुक्रमेण कर्मसु आह्वयामि । यं ते त्वाम् इन्द्रं पिता अस्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूतवान् । तम् आह्वयामीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ओकसः । 'नन्विषयस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे । 'ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च' । इटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । गुणे प्राप्ते 'किङिति च' इति प्रतिषेधः । उवङादेशः । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादिस्वादनिघातः । तुविप्रतिम् । तुवीनां बहूनां प्रतिगन्तारम् । अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (पा. सू. १. ४. ९२) इतिवत् सत्ववचनत्वेन अनिपातत्वात् अनव्ययत्वे 'पूरणगुणः' (पा. सू. २. २. ११) इत्यादिना न षष्ठीसमासनिषेधः । हुवे । ह्वेन् लिटि 'बहुलं छन्दसि' इति पूर्ववत् संप्रसारणपरपूर्वत्वे । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. १. ८. २) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वत्तयोगादनिघातः ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥

तम् । त्वा । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवत् प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्रं तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थम् आ शास्महे प्रार्थयामहे ॥ आ शास्महे । 'आङः शासु इच्छायाम्' । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । वसो । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वनिषेधात् पराङ्मवद्भावे सति शेषनिघातेन वा 'आमन्त्रितस्य च' इति वा सर्वानुदात्तत्वम् । जरितृभ्यः । जरतिः स्तुतिकर्मा । तृचश्चित्वा-दन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपान्नाम् । सखे वज्रिन्तसखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमऽपाः । सोमऽपान्नाम् । सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत् प्रिय वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र सखीनां सखिवत् प्रियाणां सोमपान्नां सोमस्य पातृणाम् अस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहः स्वप्नसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनाम् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमन्त्रितस्य सतिशिष्टत्वात् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमपान्नाम् । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । 'अल्लोपोऽनः' (पा. सू. ६. ४. १३४) इति अनः अकारस्य लोपः ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टये अभिलषितार्थं ते तव अनुग्रहं यथा येन प्रकारेण उश्मसि वयं कामयामहे त्वं तथा कुरु । त्वत्प्रसादात् तत् अभीष्टं तथा अस्तु ॥ कृणु । ' कृवि हिंसाकरण-योश्च ' । इदित्वात् नुम् । ' धिन्विकृण्वोर च ' इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । ' अतो लोपः ' इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । ' उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ' इति हेर्लुक् । उश्मसि । ' वश कान्तौ ' । ' इदन्तो मसि ' । अदादित्वात् शपो लुक् । ग्रहिज्या-दिना संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । यद्वत्तयोगादनिघातः । इष्टये । ' इषु इच्छायाम् ' । क्तिनि ' तितुन्न ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । यद्वा । यजतेः क्तिनि ' वचिस्वपि ' (पा. सू. ६. १. १५) इत्यादिना संप्रसारणम् । ब्रश्वादिना षत्वे घुस्वम् । पूर्वस्मिन् पक्षे ' मन्त्रे वृष ' इति क्तिन उदात्तत्वम् । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजाः । क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तः अश्ववन्तो वयं याभिः गोभिः सह मदेम हृष्येम इन्द्र सधमादे अस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति नः अस्माकं ता गावः रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च सन्तु ॥ रेवतीः । रविशब्दात् मतुपि ' रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ' आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ' इति रेशब्दात् उत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । सधमादे । ' मद तृसियोगे ' । चौरादिकः । सह मादय-तीति सधमादः । पचाद्यच् । ' सध मादस्थयोश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ३. ९६) इति सहशब्दस्य सधादेशः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुविवाजाः । ' तु ' इति सौत्रो धातुर्वृद्धयर्थः । ' अच इः ' इति इः । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणो न भवति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः । ' दुक्षु शब्दे ' । अस्मात् क्विपि तुगभावश्छान्दसः । ' ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । मदेम । ' मदी हर्षे ' । व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशात् लसार्वधातुक्कानुदात्तत्वे शपः पिस्वादनुदात्तत्वम् । ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥

आ घ त्वावान्त्मनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वावान् । त्मना । आप्तः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । इयानः ।

ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे ऽधृणो धाट्ययुक्त इन्द्र ऽस्वावान् स्वस्सदृशो देवताविशेषः ऽत्मनासः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेव आसः सन् ऽइयानः अस्माभिर्याच्यमानः ऽस्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं ऽघ अवश्यम् ऽआ ऽऋणोः आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽचक्रयोः रथस्य चक्रयोः ऽअक्षं ऽन । यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ स्वावान् । ' वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ५. २. ३९. १) इति वतुप् । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' आ सर्वनाम्नः ' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दकारस्य आत्वम् । वतुपः पिप्स्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । ' मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनः ' (पा. सू. ६. ४. १४१) इति आकारलोपः । धृणो । ' मिष्टषा प्रागल्भ्ये ' । ' त्रसिगृधिष्टपिक्षिपेः वतुः ' (पा. सू. ३. २. १४०) । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः । ' ईङ् गतौ ' । ' छन्दसि लिट् ' (पा. सू. ३. २. १०५) । तस्य ' लिटः कानज्वा ' (पा. सू. ३. २. १०६) इति कानजादेशः । ' अचि क्षुधातु ' (पा. सू. ६. ४. ७७) इत्यादिना इयङादेशः । ' द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' इति वचनात् अभ्यासो न क्रियते । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः । ' ऋण गतौ ' । लङि व्यस्येन तिपः सिपि ' इतश्च ' (पा. सू. ३. ४. १००) इति इकारलोपः । ' तनादिकृष्य उः ' (पा. सू. ३. १. ७९) । सार्वधातुकगुणः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडागमाभावः । विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षम् । ' अक्षस्यादेवनस्य ' (फि. सू. ३५) इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रयोः । अकारस्य इकारञ्छान्दसः ॥

आ यहुवः शतक्रतुवा कामं जरितृणाम् । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामम् । जरितृणाम् ।

ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे ऽशतक्रतो इन्द्र ऽयहुवः धनं कामितार्थरूपम् ऽआ स्तोतृभिराप्तव्यमस्ति तं ऽकामं ऽजरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय ऽआ ऽऋणोः आनीय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽशचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैः ऽअक्षं ऽन यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गवादि-
कीनन्तः (पा. सू. ४. १. ७३) आद्युदात्तः ॥ ॥ ३० ॥

शश्वदिन्द्रः पोप्रुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शश्वसद्भिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्तस नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोप्रुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः । शश्वसत्ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथम् । दंसनावान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेन इन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथम् अनया प्रतिजग्राह । तथा च ब्राह्मणं—' तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । ऽइन्द्रः ऽशश्वत् सर्वदा ऽधनानि धैरिस्वन्धीनि ऽजिगाय जितवान् अश्वरिति शेषः । कीदृशैः । ऽपोप्रुथद्भिः

वासभक्षणानन्तरभाविनम् ओष्ठशब्दं कुर्वन्निः । नानदन्निः नादम् आस्यगतं हेवाशब्दं कुर्वन्निः । शाश्व-
सन्निः पुनःपुनर्भृशं वा श्वसन्निः । दंसनावान् कर्मवान् सनिता दाता सः इन्द्रः नः अस्माकं
सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथम् अदात् दत्तवान् । ' स नः स नः ' इति
द्विसक्तिरादरार्थम् ॥ पोपुथन्निः । ' प्रोथृ पर्यासौ ' । अस्मात् यङ्लुकि अभ्यासह्लादिशेषौ । ' ह्रस्वः '
(पा. सू. ७. ४. ५९) इति ह्रस्वत्वे कृते ' गुगो यङ्लुकोः ' (पा. सू. ७. ४. ८२) इति गुणः ।
धातोस्त्वधाया उत्वं छान्दसम् । अस्मात् यङ्लुगन्तात् शतरि ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्त-
त्वम् । जिगाय । ' जि जये ' । लिटो णलि वृद्धिः । ' द्विवचनेऽचि ' इति स्थानिवद्भावात् जि इत्यस्य
द्विवचनम् । ' सन्लिटोर्जे ' (पा. सू. ७. ३. ५७) इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । नानदन्निः ।
' णद अव्यक्ते शब्दे ' । पूर्ववत् यङ्लुकि ' दीर्घोऽकितः ' इति अभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्यु-
दात्तत्वम् । शाश्वसन्निः । ' श्वस प्राणने ' । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथम् । ' समासस्य ' इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । अदात् । ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । दंसनावान् । दंसशब्दः ' अग्रः दंसः वेषः '
(नि. २. १. ३) इति कर्मनामसु पठितः । दंस एव दंसना । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । दस्यते
अनेनेति दंसना ॥

प्रातरनुवाके आश्विने ऋतौ गायत्रे छन्दसि ' आश्विनावश्वावत्या ' इति तृचः । ' अथाश्विनः '
इति खण्डे ' अश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्वावत्या ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया । गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया । गोऽमत् । दस्त्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेण प्रेरितः शुनःशेषः अश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं—' तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ
स्वोत्तक्ष्याम इति सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति ॥ हे अश्विनौ
अश्वावत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेर्यमाणया इषा अग्नेन सह आ यातम् अस्मिन् कर्मणि
आगच्छतम् । हे दत्ता अश्विनौ युवयोः प्रसादात् गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुना हिरण्येन
युक्तम् अस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वावत्या । ' मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वेदेव्यस्य मती ' (पा. सू.
६. ३. १३१) इति दीर्घत्वम् । इषा । ' सावेकाचः ' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । यातम् । ' या
प्रापणे ' । लोटि तसः तम् । अदाद्विवात् शपो लुक् । शवीरया । ' शु गतौ ' । कृशपृकटिपटिशौटिभ्य
ईरन् ' (उ. सू. ४. ४७०) इति ईरन्प्रत्ययो बहुलवचनात् अस्मादपि भवति । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावर्मर्त्यः । समुद्रे अश्विनेर्यते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्त्रौ । अर्मर्त्यः । समुद्रे । अश्विना । ईर्यते ॥ १८ ॥

हे वक्षौ अश्विनौ वाँ युवयोः संबन्धी रथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकरथा-
रुक्त्वात् उभयार्थं सङ्गदेव युज्यते । युक्तः स रथः अर्मर्त्यः विनाशरहितः अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ।
अत एव हे अश्विनौ हि यस्मात् समुद्रे अन्तरिक्षे ईर्यते गच्छति । अन्तरिक्षनामसु पठितं समुद्रशब्दं
वास्तु पूर्व व्याचक्ष्यौ—' समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि

समुदको भवति समुनत्तीति वा ' (निरु. २. १०) इति । समानयोजनः । बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । अमर्त्यः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयते । ' ईङ् गतौ ' । अदुपदेशात् लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे श्यनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः ॥

न्य^१अन्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

निं । अन्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि । द्याम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवाम् ^१अन्यस्य हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य ^२मूर्धनि उपरि ^३चक्रं
भबदीयरथसंबन्धेकं चक्रं ^४नि ^५येमथुः नियमितवन्तौ । ^६अन्यत् चक्रं ^७परि ^८द्यां शुलोकस्य परितः
^९ईयते गच्छति ॥ अन्यस्य । अहननम् अघ्नः । ' घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ' (पा.
सू. ३. ३. ५८. ४) इति हन्तेः कप्रत्ययः । अघ्नमर्हति अन्यः । ' छन्दसि च ' (पा. सू. ५. १.
६७) इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः । ' यम उपरमे ' । किति लिटि ' अत
एकहल्मध्ये ' (पा. सू. ६. ४. १२०) इति एत्वाभ्यासलोपौ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे उपस्ये क्रतौ गायत्रे छन्दसि ' कस्त उषः ' इति तृचः । ' अथोषस्यः '
इति खण्डे ' कस्त उष इति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति सूत्रितम् ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् । नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेषः उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं—' तमश्विना ऊचतुरुषसं नु
स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्मर्च्यृच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे
कनीय ऐक्ष्वाक्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आस ' (ऐ. ब्रा. ७.
१६) इति । हे ^१कधप्रिये स्तुतिप्रिये ^२अमर्त्ये मरणरहिते ^३उषः एतच्छब्दाभिधेये उषःकालाभिमानिनि
देवते ^४भुजे तव भोगाय ^५मर्तः मनुष्यः ^६कः विद्यते । हे ^७विभावरि विशेषप्रभावयुक्ते उषो देवि ^८कं
पुरुषं ^९नक्षसे प्राप्तोषि तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं
भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ ते । ' तेमयावेकवचनस्य ' (पा. सू. ८. १. २२)
इति युष्मच्छब्दस्य तेऽदेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये । ' कथ वाक्यप्रबन्धे ' । चुरादिरदन्तः । गौ अतो
लोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधाबुद्धयभावः । ' चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ' (पा. सू. ३. ३. १०५)
इति अङ्प्रत्ययः । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । ततः टाप् । षष्ठीसमासे ' कथापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहु-
लम् ' (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । थकारस्य धकारश्चान्दस्वः । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ।
भुजे । ' भुज पालनाभ्यवहारयोः ' । संपदादिलक्षणः क्तिप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । मर्तः । ' असिहसि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । नक्षसे । ' तृक्ष षृक्ष णक्ष गतौ ' ।
विभावरि । ' भा दीप्तौ ' । विपूर्वात् अस्मात् ' आतो मनिक्कनिव्वनिपश्च ' इति वनिप् । ' वनो र
च ' (पा. सू. ४. १. ७) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । ' अन्वार्थमद्योर्ह्रस्वः '
(पा. सू. ७. ३. १०७) इति ह्रस्वत्वम् ॥

व॒यं हि ते अ॒मन्म॒ह्यान्ता॒दा प॒रा॒कात् । अ॒श्वे न चि॒त्रे अ॒रुषि ॥ २१ ॥

व॒यम् । हि । ते । अ॒मन्म॒हि । आ । अ॒न्तात् । आ । प॒रा॒कात् । अ॒श्वे । न । चि॒त्रे । अ॒रुषि ॥ २१ ॥

व॒अश्वे व्यापनशीले व॒चित्रे चायनीये व॒अरुषि आरोचमाने उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपम्
व॒आन्तात् समीपपर्यन्तम् व॒आ प॒रा॒कात् दूरपर्यन्तं व॒वयं मनुष्याः व॒न व॒अमन्महि न बोद्धुं समर्थाः ।
हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवतामहिम्नः पारावारयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । 'मन शाने' ।
'बहुलं छन्दसि' इति बहुलवचनात् श्यनो लुक् । 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वद्बुदात्तः' । 'हि च' इति
निघातप्रतिषेधः । अश्वे । 'अशू व्यासौ' । 'अशिप्रुषि' इत्यादिना कन्प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं त्येभि॒रा ग॒हि वाजै॑भिर्दु॒हिता॒र्दिवः । अ॒स्मे र॒यिं नि धा॑रय ॥ २२ ॥

त्वं । त्येभिः । आ । ग॒हि । वाजै॑भिः । दु॒हितः । दि॒वः । अ॒स्मे इति । र॒यिम् । नि । धा॑रय ॥ २२ ॥

हे व॒दिवः व॒दुहितः द्युदेवतायाः पुत्रि उषो देवि व॒त्येभिः व॒वाजेभिः तैरश्वैः सह व॒त्वम् व॒आ
व॒गहि अत्रागच्छ । व॒अस्मे अस्मासु व॒रयि धनं व॒नि धा॑रय नितरां स्थापय ॥ त्येभिः । 'बहुलं छन्दसि'
इति त्यद्शब्दात् भिस ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तम् । दुहितर्दिवः । परस्यापि दिव इत्यस्य
दिवः दुहितः इत्यन्वये सति पूर्वत्वात् 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावेन षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य
सर्वानुदात्तत्वम् । यद्वा । 'कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम्' (परिभा. ३) इति न्यायेन 'सुबा-
मन्त्रिते' इत्यस्य 'आमन्त्रितस्य च' इति आष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् पराङ्गवद्भावे
सति सर्वानुदात्तत्वम् । कृतस्वरयोः षष्ठ्यामन्त्रितयोः पश्चात् 'व्यत्ययो बहुलम्' इति व्यत्यस्तप्रयोगः ।
अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शेषादेशः ॥ ३१ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने प्रथमः' इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चम् । अङ्गिरसो
हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोडश्यष्टादश्यः त्रिष्टुभः । शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्त्यः । अग्नि-
र्देवता । तथा च अनुक्रमणिका—'त्वमग्ने मूना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबन्त्याष्टमीषोडश्यौ च' इति ।
प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आश्विनशस्त्रे च 'त्वमग्ने प्रथमः' इति सूक्तम् । 'अथैतस्या रात्रेः' इति
खण्डे 'त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्नृ चिस्सहोजा अमृतो नि तुन्दते' (आश्व. औ. ४. १३) इति
सूत्रितम् । अभिप्लवषडहस्य तृतीयेऽहनि आग्निमास्ते शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्वानीयम् । तथा च
'तृतीयस्य अथर्वमा' इति खण्डे सूत्रितं—'त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमास्तम्' (आश्व. औ.
७. ७) इति । वाजपेये आग्निमास्ते एतत्सूक्तं जातवेदस्यं निविद्वानीयं, 'तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं
तृतीयसवनम्' (आश्व. औ. ९. ९) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्वम॒ग्ने प्रथ॑मो अ॒ङ्गि॒रा ऋ॒षिर्दे॒वो दे॒वाना॑म॒भवः शि॒वः स॒खा ।

तव॑ व्र॒ते क॒वयो॑ वि॒ष्मना॑प॒सोऽजा॑यन्त म॒रुतो॑ आ॒जदृ॑ष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । प्रथ॑मः । अ॒ङ्गि॒राः । ऋ॒षिः । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । अ॒भवः । शि॒वः । स॒खा ।

तव॑ । व्र॒ते । क॒वयः । वि॒ष्मना॑ऽअ॒पसः । अ॒जा॑यन्त । म॒रुतः । आ॒जदृ॑ष्टयः ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३प्रथमः आद्यः आङ्गिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशः अङ्गिरोनामक
^४ऋषिः ^५अभवः । तथा च ब्राह्मणं — ‘ येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ।
 तथा स्वयं ^६देवः भूत्वा ^७देवानाम् अन्येषां ^८शिवः शोभनः ^९सखा अभवः । ^{१०}तव ^{११}व्रते त्वदीये कर्मणि
^{१२}कवयः मेधाविनः ^{१३}विघ्ननापसः ज्ञानेन व्याप्नुवानाः ज्ञातकर्माणो वा ^{१४}आजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः
^{१५}मरुतः मरुत्संज्ञकाः देवाः ^{१६}अजायन्त ॥ विघ्ननापसः । ‘ विद ज्ञाने ’ । विघ्नो वेदनम् । बहुलग्रहणात्
 औणादिको मक्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः (पा. सू. ५. २. १००) । प्रत्ययस्वरे-
 णान्तोदात्तत्वम् । विघ्नानि अपांसि येषां ते विघ्ननापसः । पूर्वपदस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति
 इतिग्रहणात् अवग्रहसमयेऽपि दीर्घत्वम् । अजायन्त । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । तस्य इयनि ‘ शाजनोर्जा ’
 (पा. सू. ७. ३. ७९) इति जादेशः । आजदृष्टयः । ‘ आजृ दीप्तौ ’ । व्यत्ययेन शतृ । तस्य
 लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ ऋषी गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ क्तिच्कौ च संज्ञायाम् ’ इति क्तिजन्त
 ऋद्धिशब्दः । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतम् ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःस्तमः । कविः । देवानाम् । परि । भूषसि । व्रतम् ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३प्रथमः आद्यः ^४अङ्गिरस्तमः अतिज्ञानेन अङ्गिराः भूत्वा ^५कविः मेधावी सच्च
^६देवानाम् अन्येषां ^७व्रतं कर्म ^८परि ^९भूषसि परितः अलंकरोषि । कीदृशस्त्वम् । ^{१०}विश्वस्मै ^{११}भुवनाय
 समस्तलोकानुग्रहार्थं ^{१२}विभुः बहुविधः । आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः । ^{१३}मेधिरः मेधावान् ^{१४}द्विमाता
 द्वयोः अरण्योः उत्पन्नः । यद्वा । द्वयोर्लोकयोः निर्माता । ^{१५}आयवे मनुष्यार्थं ^{१६}कतिधा ^{१७}चित् कतिभिः
 प्रकारैः सर्वत्र ^{१८}शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयन्त इति न केनापि शायते
 इत्यर्थः ॥ भूषसि । ‘ भूष अलंकारे ’ । भौवादिकः । विभुः । ‘ विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायाम् ’ (पा. सू.
 ३. २. १८०) इति विपूर्वात् भवतेः डुप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भुवनाय । ‘ भूवसूभ-
 स्त्रिभ्यश्छन्दसि ’ (उ. सू. २. २३८) इति क्युन् । योः अनादेशो निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ।
 मेधिरः । ‘ मेधु संगमे च ’ । अस्माद्वाहुलक इत्यप्रत्ययः । निस्वरः । द्विमाता । द्वे मातरौ यस्यासौ
 द्विमाता । ‘ नद्युतश्च ’ (पा. सू. ५. ४. १५३) इति कप्प्रत्ययो न भवति, मातृमातृकयोः भेदेनोपा-
 दानात् ‘ नद्युतश्च ’ इति कवपि विभाष्यते इति तस्य मातृशब्दविषये पाक्षिकत्वोक्तिः । त्रिचक्राद्विवात्
 उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । द्वयोर्माता द्विमाता । ‘ समासस्य ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । शयुः ।
 ‘ शीङ् स्वप्ने ’ । ‘ भृमृशी ’ (उ. सू. १. ७) इत्यादिना उप्रत्ययः । कतिधा । इत्यन्तस्य
 किंशब्दस्य ‘ बहुगणवतुडति संख्या ’ (पा. सू. १. १. २३) इति संख्यासंज्ञायां ^{१९}संख्याया
 विधार्थे धा (पा. सू. ५. ३. ४२) इति धाप्रत्ययः । आयवे । ‘ छन्दसीणः ’ (उ. सू. १. २)
 इति एतेः उण्यप्रत्ययः ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसन्नोभारमयजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्चने । आविः । भव । सुक्रतूया । विवस्वते ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृवूर्ये । असन्नोः । भारम् । अयजः । महः । वसो इति ॥३॥

हे अग्ने एत्वं मातरिश्चवे प्रथमः मुख्यो भूत्वा वर्तसे । 'अग्निर्वायुरादित्यः' (निरु. ७.७) इति वाच्य-
पेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात् । तादृशस्त्वं सुक्रतूया शोभनकर्मच्छया विवस्वते परिचरते यजमानाय
आविर्भव प्रकटो भव । तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अरेजेताम् अकम्पेताम् । 'भ्यसते
रेजत इति भयवेपनयोः' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं
भरणम् असन्नोः ऊढवानसि । हे वसो निवासहेतो वहे महः पूज्यान् देवान् अयजः दृष्टवानसि ॥
मातरिश्चने । निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः । 'श्वशुक्षन्'
(उ. सू. १. १५७) इत्यादौ मातरिश्चन्नाब्दः कन्प्रत्ययान्तो निपातितः । सुक्रतूया । सुक्रतुमात्मन
इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्स्नार्वाधातुकयोः' (पा. सू. ७. ४. २५) इति दीर्घः ।
क्यजन्तस्य धातुसंज्ञायाम् 'अ प्रत्ययात्' (पा. सू. ३. ३. १०२) इति भावे अकारप्रत्ययः । ततः
टाप् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनस्य डादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्य उदात्तत्वम् ।
संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते । विवासतिः परिचरणकर्मा ।
अस्मात् संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यस्येन उपधाह्रस्वत्वम् । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'माहुपधायाः'
इति मतोः वत्वम् । 'तसौ मत्वर्थे' इति भस्वेन पदत्वाभावात् रुत्वाभावः । मतुपः पिप्वादनुदात्तत्वम् ।
धातुस्वरः शिष्यते । रोदसी । 'वा ऊन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । होतृवूर्ये । होत्रा त्रियते इति
होतृवूर्यो यज्ञः । 'वञ् वरणे' । बहुलग्रहणात् औणादिकः क्यप् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वम् । 'हलि
च' इति दीर्घः । यद्वा । 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् एतिस्तुशास्वित्यादिना (पा. सू. ३. १. १०९)
क्यप् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः । 'अकृत्स्नार्वाधातुकयोः' इति दीर्घत्वे पूर्ववत्
उत्त्वदीर्घो । प्रत्ययस्य पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।
असन्नोः । 'षघ हिंसायाम्' । अत्र तु वहनार्थः । 'स्वादिभ्यः झुः' । पादादिवादनघातः ।
अयजः । भारम् इत्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षया अस्य निघातो न भवति, 'समा-
नवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् । महः । 'मह
पूजायाम्' । 'क्तिप् च' इति क्तिप् । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति शसो ऊसादेशः । 'सावेकाचः'
इति तस्य उदात्तत्वम् । यद्वा । शसि महच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतोर्य-
संख्यानम्' इति शस उदात्तत्वम् ॥

त्वमग्ने मनवे धामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । धाम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते । सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥४॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३मनवे मनोरनुग्रहार्थं ^४धां शुलोकम् ^५अवाशयः शब्दितवानसि । पुण्यकर्मभिः साध्यो शुलोक इति प्रकटितवानसि । ^६सुकृते तव परिचरणं कुर्वते ^७पुरुरवसे एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं ^८सुकृतरः अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः । ^९यत् यदा ^{१०}पित्रोः अरण्योः ^{११}श्वात्रेण क्षिप्रमथनेन ^{१२}परि ^{१३}मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि उत्पद्यसे इत्यर्थः । तदानीं ^{१४}त्वा अरण्योः रूपं त्वां ^{१५}पूर्वं वेदेः पूर्वदेशम् ^{१६}आ ^{१७}अनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । ^{१८}पुनः पश्चात् ^{१९}अपरं पश्चिमदेशम् ^{२०}आ अनयन् गार्हपत्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त इत्यर्थः ॥ अवाशयः । 'वाश्च शब्दे' । पुरुरवसे । पुरु रौतीति पुरुरवाः । 'रु शब्दे' । अस्मात् औणादिके असुनि 'पुरसि च पुरुरवाः' (उ. सू. ४. ६७१) इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते । सुकृते । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृशः' (पा. सू. ३. २. ८९) इति क्प् । ततः तुक् । पित्रोः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मुच्यसे । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यद्यपि 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वचनात् विकरणस्वरः सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न भवति तथापि धातुस्वरं बाधते एव, 'धातुस्वरं श्वास्वरः' इत्युक्तत्वात् । अतो यक् एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवाससि ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिवर्धनः । उद्यतस्रुचे । भवसि । श्रवाय्यः ।

यः । आहुतिम् । परि । वेद । वषट्कृतिम् । एकऽआयुः । अग्ने । विशः । आविवाससि ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३वृषभः कामानां वर्धिता ^४पुष्टिवर्धनः यजमानस्य धनाविपोषाभिवृद्धिहेतुः ^५उद्यतस्रुचे उद्धृतया स्रुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं ^६श्रवाय्यः मन्त्रैः श्रवणीयः ^७भवसि । ^८यः यजमानः ^९वषट्कृतिं वषट्कारयुक्ताम् ^{१०}आहुतिं ^{११}परि ^{१२}वेद परितो जानाति समर्पयतीत्यर्थः । ^{१३}एकायुः मुख्यान्नेः त्वम् ^{१४}अग्ने प्रथमं तं यजमानं ^{१५}विशः तदनुकूलः प्रजाः ^{१६}आविवाससि सर्वतः प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः । 'वृधु वृद्धौ' । अस्मात् गिजन्तात् नन्धादित्वात् ल्युः । लिस्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । उद्यतस्रुचे । 'यम उपरमे' । अस्मात् उत्पूर्वात् 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उद्यता स्रुक् येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेद । 'अचोऽस्तस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ ॥ ३२ ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनि नरं सकर्मन्पिपिषि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितकम्ये धने दग्नेभिश्चित्समृता हंसि भूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सकर्मन् । पिपिषि । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतकम्ये । धने । दग्नेभिः । चित् । समऽमृता । हंसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

हे वविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्त वअग्ने वत्वं ववृजिनवर्तनि विप्लुतमार्गं सदाचाररहितं वनरं पुरुषं
 वसकमन् सचनीये समवेतुं योग्ये विदधे कर्मणि विपिर्षि पालयसि पूरयसि वा । सक्कर्मानुष्ठानयुक्तं करोषी-
 त्यर्थः । वयः त्वं वपरितकम्ये परितो गन्तव्ये वधने धनवत् शूराणां प्रियतमे वशूरसाता शूरैः संभजनीये
 युद्धे वदग्नेभिश्चित् अल्पैरपि शौर्यरहितैः पुरुषैः । 'दग्नेमर्भकमित्यल्पस्य' (निरु. ३. २०) इति यास्कः ।
 वसमृता सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं वभूयसः प्रौढान् प्रतिपक्षिणः शत्रून् वहंसि मारयसि ।
 ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिम् । वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सकमन् ।
 'वच समवाये' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । 'नेद्वशि कृति' इति इट्प्रतिषेधः । न्यङ्कादिवात्
 (पा. सू. ७. ३. ५३) कृत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । पिपिर्षि । 'पृ पालनपूरणयोः' ।
 सिपि श्लौ द्विर्भावह्रस्वोरदत्वहलादिशेषाः । 'अतिपिपित्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । शूरसाता ।
 'शु गतौ' । 'शुपिचिमीनां दीर्घश्च' (उ. सू. २. १८३) इति शूरशब्दो रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । 'वन
 षण संभक्तौ' इत्यस्मात् क्तिन्नन्तः सातिशब्दः । 'जनसनखनां सञ्चल्लोः' इति आत्वम् । शूराणां
 सातिः संभजनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः ।
 परितकम्ये । 'तक हसने' । अस्मात् औणादिको भावे मक् । तदहंतीति 'छन्दसि च' (पा. सू.
 ५. १. ६७) इति यः । 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति समासे
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दग्नेभिः । 'दग्भु दग्ने' । 'स्फायितश्चि' इत्यादिना रक् । 'बहुलं
 छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । समृता । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्ववत्
 आकारः । हंसि । हन्तेः सिपि 'नश्चापदान्तस्य झलि' (पा. सू. ८. ३. २४) इति अनुरवारः ।
 यद्वृत्तयोगादनिघातः । भूयसः । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (पा. सू. ६. ४. १५८) इति बहुशब्दात्
 उत्तरस्य ईयसुनः ईकारलोपो बहोः भूभावश्च । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि । श्रवसे । दिवेऽदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वत्वं वतं वमर्तं तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं वदिवेदिवे प्रतिदिनं वश्रवसे अन्नार्थम् वउत्तमे
 वअमृतत्वे उत्कृष्टमरणरहिते पदे वदधासि धारयसि । वयः यजमानः वउभयाय वजन्मने द्विविधजन्मार्थं
 द्विपदां चतुष्पदां च लाभायेत्यर्थः । वतृषाणः अतिशयेन तृषायुक्तो भवति तस्मै वसूरये अभिज्ञाय यज-
 मानाय वमयः सुखं, 'यद्वै सुखं तन्मयः' इति श्रुत्यन्तरात् । वप्रयः वच अन्नमपि
 वआ वकृणोषि सर्वतः करोषि ॥ ततृषाणः । 'जितृषा पिपासायाम्' । लिटः कानच् । चित्त्वादन्तोदात्त-
 त्वम् । संहितायां दीर्घञ्छन्दसः । कृणोषि । 'कृषि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्विक्कृण्योर च' इति
 उपप्रत्ययः । 'चादिलोपे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् । कृणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२स्तवानः स्तूयमानः ^३त्वं ^४नः अस्माकं ^५धनानां ^६सनये दानार्थं ^७यशसं यशोयुक्तं ^८कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं ^९कृणुहि कुरु । ^{१०}नवेन नूतनेन ^{११}अपसा प्राप्तेन त्वद्वत्तेन पुत्रेण ^{१२}कर्म यागदानादिरूपम् ^{१३}ऋध्याम वर्धयाम । हे ^{१४}द्यावापृथिवी उभे देवते ^{१५}देवैः अन्यैः सह ^{१६}मः अस्मान् ^{१७}प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ यशसम् । अर्शादित्वात् अच्प्रत्ययः । व्याख्येय प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वा । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्प्रत्ययः’ (पा. म. ३. १. ११. ३) इति यशसशब्दात् क्तिप् । तस्य प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तत्वात् धातुसंज्ञायां ‘क्तिप् च’ इति क्तिप्रत्ययान्तधातोः सतिशिष्टत्वात् ‘धातोः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृणुहि । ‘उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवाचनम्’ (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुगभावः । स्तवानः । ‘सम्यानच् स्तुवः’ (उ. सू. २. २४६) इति बहुलवचनात् केवलस्यापि स्तौतेः आनच्प्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम् । ‘ऋधु वृद्धौ’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । यासुट उदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । ‘दिवो द्यावा’ (पा. सू. ६. ३. २९) इति द्यावादेशः । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्वोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत् । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । उपिषे ॥ ९ ॥

हे ^१अनवद्य दोषरहित ^२अग्ने ^३देवेषु सर्वेषु मध्ये ^४जागृविः जागरूकः ^५त्वं ^६पित्रोः मातृपितृरूपयोः(?) द्यावापृथिव्योः ^७उपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् ^८नः अस्माकं ^९तनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा ^{१०}बोधि बुध्यस्व । अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा ^{११}कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय ^{१२}प्रमतिश्च अनुग्रहरूप-प्रकृष्टमतिरूपश्च भवेति शेषः । हे ^{१३}कल्याण मङ्गलरूप अग्ने ^{१४}त्वं ^{१५}विश्वं ^{१६}वसु सर्वमपि धनम् ^{१७}ओषिषे यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे । ‘सुपि स्थः’ (पा. सू. ३. २. ४) इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । ‘मरुद्वादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्’ (पा. सू. ६. २. १०६. २) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः । ‘जागृ निद्राक्षये’ । ‘जृष्टस्तजागृभ्यः क्तिन्’ (उ. सू. ४. ४९४) इति क्तिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि । ‘बुध अवगमने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘वा छन्दसि’ इति हेः अपिस्वस्य विकल्पितत्वेन पिस्वात् अङिप्त्वे सति ‘अङित्’ (पा. सू. ६. ४. १०३) इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोर्मन्त्रलोप-

भ्रष्टान्वसः । प्रमतिः । ‘ मन ज्ञाने ’ । क्तिनि ‘ अनुदात्तोपदेश ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिः यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपिषे । ‘ डुवप् बीजसन्ताने ’ । छान्दसे लिटि ‘ थासः से ’ । ‘ वचिस्वपि ’ इत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । क्रादिनियमात् इदं ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् ।

सं त्वा रायः शतिनः सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् । वयः । ऽकृत् । तव । जामयः । वयम् ।

सम् । त्वा । रायः । शतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुवीरम् । यन्ति । व्रतपाम् । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिरुक्तोऽसि । तथा त्वं नः अस्माकं पिता पालकः असि । तथा त्वं वयस्कृत् आयुष्यप्रदोऽसि । वयम् अनुष्ठातारः तव जामयः बन्धवः । हे अदाभ्य केनापि अहिंसनीय अग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ताः रायः धनानि वसं यन्ति सम्यक् प्राप्नुवन्ति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः रायः वसं यन्ति ॥ सुवीरम् । बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ वीरवीर्यौ च ’ (पा. सू. ६. २. १२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः । ‘ दभेभ्येति वक्तव्यम् ’ (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् ॥ ॥ ३३ ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन् नहुषस्य विश्वपतिम् ।

इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो मर्मकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नहुषस्य । विश्वपतिम् ।

इळाम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीम् । पितुः । यत् । पुत्रः । मर्मकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवाः आयवे आयोः मनुष्यरूपस्य नहुषस्य एतन्नामकराज-विशेषस्य आयुं मनुष्यरूपं विश्वपतिं सेनापतिम् अकृण्वन् कृतवन्तः । तथा मनुषस्य मनोः इळाम् एतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीम् अकृण्वन् कृतवन्तः । तथा च तैत्तिरीयैराग्न्यायते—‘ इळा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् ’ (तै. ब्रा. १. १. ४. ४) इति । वाजसनेयिनोऽप्येवमामनन्ति—‘ प्रजाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शात् ’ इति । यत् यदा मर्मकस्य मदीयस्य हिरण्यस्तूपसंबन्धिनः यः पिता अङ्गिराः तस्य पितुः पुत्रः जायते । तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । ‘ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ’ (पा. सू. २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी । नहुषस्य । ‘ णह बन्धने ’ । ‘ नहिकलिहन्त्यर्तिलसिभ्य उषष् ’ (उ. सू. ४. ५१५) । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । विश्वपतिम् । ‘ परादिभ्यश्चान्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुषस्य । ‘ मनेर्निच् ’ इति उषष् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । शासनीम् ।

१. ङ-स—‘ यत् शात् इति ’ नास्ति । २. ङ-बन्धने । तस्मात् । ३. च-छ-ङ-न-फ-श-ष-स-ह-बाहुल्यबाहुषभावः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ।

शित्यतेऽनयेति शासनी । ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इति ल्युट् । ‘ टिड्ढाणञ् ’ (पा. सू. ४. १. १५) इत्यादिना ङीप् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे ‘ तत्स्येदम् ’ (पा. सू. ४. ३. १२०) इति अणि ‘ तवकममकावेकवचने ’ (पा. सू. ४. ३. ३) इति अस्मच्छब्दस्य ममकादेशः । ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ इति वृद्धयभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य ।

त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अनिऽमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हे वन्द्य वन्दनीय अग्ने देव त्वं तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः मघोनः धनयुक्तान् नः अस्मान् रक्ष । तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्य अस्मदीयस्य पुत्रस्य यः तनयोऽस्मत्पौत्रादिः तव व्रते त्वदीये कर्मणि अनिमेषं निरन्तरं रक्षमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन् या गावः सन्ति तासां गवां त्राता रक्षकः असि । ईदृशस्य तव अस्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि ‘ श्रयुवमघोनामतद्धिते ’ (पा. सू. ६. ४. १३३) इति संप्रसारणम् । तन्वः । ‘ सुपां सुपो भवन्ति ’ इति शसो जसादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य ‘ दीर्घाज्जसि च ’ इति प्रतिषेधः । ‘ उदात्तस्वरित योर्यणः ’ इति स्वरितत्वम् । शसि हि ‘ उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् ’ इति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुऽक्षः । इध्यसे ।

यः । रातहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योः यजमानस्य पायुः पालकः अन्तरः समीपवर्ती सन् अनिषङ्गाय रक्षोभिरसंबन्धाय यज्ञाय चतुरक्षः दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसे दीप्यसे । अवृकाय अहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यः दत्तहविष्कः यः यजमानोऽस्ति कीरे-श्चित् स्तोतुरेव सतः तस्य संबन्धिनं मन्त्रं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि याचसि ॥ यज्यवे । ‘ यजिमनिष्ठुन्धि ’ (उ. सू. ३. ३००) इत्यादिना यजतेः युप्रत्ययः । पायुः । ‘ कृवापाजि ’ इत्यादिना उण् । ‘ आतो युक् चिण्कृतोः ’ (पा. सू. ७. ३. ३३) इति युगागमः । अनिषङ्गाय । ‘ वज्र संगे ’ । न विद्यते निषङ्गोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । ‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः ’ (पा. सू. ५. ४. ११३) इति समासान्तः षष्प्रत्ययः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धायसे । ‘ वहि-

हृषाम्बभ्रन्दसि ' इति असुन् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिष्कृतोः ' इति ऋगागमः ।
कीरिः । ' कृत संशब्दने ' । अस्मात् ण्यन्तात् ' अच इः ' इति इप्रत्यये णिलोपे धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः ।
मन्त्रम् । ' मन्त्रि गुप्तभाषणे ' । पचाद्यचि वृपादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । वनोषि । ' वनु याचने ' ।
' तन्नादिकृष्य उः ' । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वमग्र उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥१४॥

त्वम् । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पार्हम् । यत् । रेक्णः । परमम् । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित्रम् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्ति । प्र । दिशः । विदुऽष्टरः ॥१४॥

हे अग्ने त्वम् उरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्पार्हं स्पृहणीयं
परमम् उत्तमं यद्रेक्णः धनमस्ति तत् धनं वनोषि अनुष्ठाता लभताम् इति कामयसे । तथा
त्वम् आध्रस्य चित्रं सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः
पिता पालकः इत्यभिज्ञैः उच्यसे । तथा विदुष्टरः अतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुम् । ' पोतः
पाकोऽर्भको ढिम्भः ' (अम. २. ५. ३८) इत्यभिधानात् । यास्कोऽप्येवमाह—' पाकः पक्त्व्यो भवति '
(निरु. ३. १२) । तथाविधं यजमानं प्र शास्ति प्रकर्षेण अनुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः
प्रशास्ति । त्वदीयशासनाभावे अनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते—' देवा वै देवयजन-
मभ्यवसाय दिशो न प्राजानन् ' इति । स भ्रमो दक्षिणादिगैत अग्निना निवर्तते । तदपि तत्रैवाज्ञातं—
' पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा ' (तै. सं. ६. १. ५. १-२)
इति । ऐतरेयिणापि तथैवाज्ञातम्—' अथो एतं वरमवृणीत मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षि-
णाम् ' (ऐ. ब्रा. १. ७) इति ॥ उरुशंसाय । ' शंसु स्तुतौ ' । शस्यते इति शंसः । कर्मणि घञ् ।
भिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । स्पार्हम् । स्पृहासंबन्धि । ' तस्येदम् '
इति अण् । रेक्णः । ' रिचिर् विरेचने ' । ' रिचेर्धने घिष् ' (उ. सू. ४. ६३८) इति असुन् ।
चकारात् ऋगागमः । ' चजोः कु घिष्ण्यतोः ' (पा. सू. ७. ३. ५२) इति कुत्वम् । आध्रस्य । ' ध्रे
कुत्तौ ' । ' आदेच उपदेशोऽशिति ' (पा. सू. ६. १. ४५) इति आवम् । ' आतश्चोपसर्गे ' (पा. सू.
३. १. १३६) इति कप्रत्ययः । शास्ति । ' शासु अनुशिष्टौ ' । अदादिवात् शपो लुक् । सिपः पिप्त्वा-
द्युदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्ति दिशश्च प्रशास्ति इत्यत्र चार्थो गम्यते । अतः ' चादिलोपे
विभाषा ' इति प्रथमा सिक्विभक्तिर्न निहन्यते । विदुष्टरः । विद्वच्छब्दात् तरपि ' अयस्मयादीनि
च्छन्दसि ' (पा. सू. १. १. २०) इति भसंज्ञायां ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् ।
' शासिचसि ' इति कत्वम् । तस्यः पिप्त्वादनुदात्तत्वे वसोः स्वरेण उकार उदात्तः ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षद्या यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणम् । नरम् । वर्मेऽइव । स्यूतम् । परि । पासि । विश्वतः ।

स्वादुक्षद्या । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं ^४नरं पुरुषं यजमानं ^५विश्वतः सर्वतः ^६परि ^७पासि सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टान्तः । ^८स्यूतं निश्छिद्रत्वेन सूचीभिः सम्यक् निष्पादितं ^९वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् । ^{१०}स्वादुक्षद्या स्वाद्वन्नः ^{११}वसतौ निवासभूते स्वगृहे ^{१२}स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी ^{१३}यः यजमानः ^{१४}जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं ^{१५}यजते अनुतिष्ठति ^{१६}सः यजमानः ^{१७}दिवः स्वर्गस्य ^{१८}उपमा दृष्टान्तो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन् सुखयति तथा त्वमपि ऋत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतम् । ‘ पिबु तन्तुसंताने ’ । ‘ निष्ठा ’ इति कः । ‘ यस्य विभाषा ’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘ छोः शूडनुनासिके च ’ (पा. सू. ६. ४. १९) इति वकारस्य ऊडादेशः । स्वादून् क्षदतीति स्वादुक्षद्या । क्षदतिः अत्तिकर्मा । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ तु व्यस्ययेन । जीवयाजम् । जीवाः ऋत्विजः इज्यन्ते दक्षिणाभिः पूज्यन्ते अत्रेति अधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छान्दसः । यद्वा । जीवैः पशुभिः याजनं जीवयाजः । याजयतेर्घञ् । ‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपस्य ‘ अचः परस्मिन् ’ इति स्थानिवद्भावात् ‘ चजोः कु घिण्यतोः ’ इति कुत्वाभावः । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सोपमा । ‘ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ’ इति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ‘ ऊडिदम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ ३४ ॥

‘ इमामग्ने ’ इत्यनया अनाहिताग्निः आर्त्विज्यं कृत्वा स्वाभावाहुतिं जुहुयात् । ‘ ऋत्विजो वृणीते ’ इति खण्डे ‘ एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः ’ (आश्व. गृ. १. २३. २३) इति सूत्रितम् ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् । अध्वानम् । यम् । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानाम् । भूमिः । असि । ऋषिऽकृत् । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२नः अस्मत्संबन्धिनीम् ^३इमाम् इदानीम् संपादितान् ^४शरणिं हिंसां व्रतलोपस्यां ^५मीमृषः क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवाम् अग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य ^६दूरात् दूरदेशं ^७यम् ^८इममध्वानम् ^९अगाम वयं गतवन्तः तमपि क्षमस्वेति शेषः । ^{१०}सोम्यानां सोमार्हाणामनुष्ठातॄणां ^{११}मर्त्यानां त्वम्

आप्यादिगुणयुक्तः ^१असि । ^२आपिः प्रापणीयः ^३पिता पालकः ^४प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तः ^५भृमिः आमकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । ^६ऋपिकृत् दर्शनकारी । अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिम् । ' शू हिंसायाम् ' इत्यस्मात् औणादिकः अनिप्रत्ययः । मीमृषः । ' मृष तितिक्षायाम् ' । अस्मात् णी षङि गुणे प्राप्ते ' नित्यं छन्दसि ' (पा. सू. ७. ४. ८) इति उपधर्कारस्य ऋकारादेशः । णिलोप-
द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेवदीर्घत्वानि । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः । अगाम । ' इण् गतौ ' ।
' इणो गा लुङि ' (पा. सू. २. ४. ४५) इति गादेशः । ' गातिस्था० ' इति सिचो लुक् । अडागम
उदात्तः । भृमिः । ' भ्रमु अनवस्थाने ' । ' भ्रमेः संप्रसारणं च ' (उ. सू. ४. ५६०) इति इन्प्रत्ययः ।
संप्रसारणे परपूर्वत्वम् । ' इगुपधात्कित् ' इत्यनुवृत्तेः किञ्चादुणप्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ याह्या वह्ना दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने । पूर्ववत् । शुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हे ^१शुचे शुद्धियुक्त ^२अङ्गिरः अङ्गनशील हविरादानाय तत्र तत्र गमनशील ^३अग्ने ^४अच्छ आभि-
मुख्येन ^५सदने देवयजनदेशे ^६याहि गच्छ । तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः । ^७मनुष्वत् यथा मनुः अनुष्ठानदेशे
गच्छति, ^८अङ्गिरस्वत् यथा च अङ्गिराः गच्छति, ^९ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति, ^{१०}पूर्ववत्
अग्नये च पूर्वपुरुषाः यथा गच्छन्ति । यथा मन्वाद्यो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा
बं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च ^{११}दैव्यं देवतासमूह रूपं ^{१२}जनम् ^{१३}आ ^{१४}वह अस्मिन् कर्मणि आनय ।
आनीय च ^{१५}बर्हिषि आस्तीर्णे ' दग्धे ' ^{१६}आ ^{१७}सादय तान् देवान् उपवेशय । उपवेश्य च ^{१८}प्रियम्
अभीष्टं हविः ^{१९}यक्षि ^{२०}च देहि ॥ मनुष्वत् । ' तेन तुल्यम् ' इति प्रथमार्थे वा ' तत्र तस्येव ' इति
षष्ठ्यर्थे वा वतिः (पा. सू. ५. १. ११५-११६) । अयस्मयादित्वेन भत्वात् रुत्वाद्य-
भावः । प्रत्ययस्वरः । एवम् अङ्गिरस्वत् इत्यादिषु । वह । ' द्यचोऽस्तित्तिङः ' इति संहितायां दीर्घः ।
यक्षि । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति णपो लुक् । ' सेह्यपिच ' इति हेः अभावच्छान्दसः । षत्वकत्वे ॥

सामिचयने ऋतौ उक्तासंभरणीयायाम् इष्टौ अग्नेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाक्या ' एतेनाग्ने ' इत्येषा ।
' दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा ' इति खण्डे ' एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च ' (आश्व. ब्रौ. ४. १) इति सूत्रितम् ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्तीं वा यत्ते चकृमा विदा वा ।

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्तसं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्तीं । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । णेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुम्त्या । वाजवत्या ॥ १८ ॥

हे ऽअग्ने ऽएतेन अस्मत्प्रयुक्तेन ऽब्रह्मणा मन्त्रेण ऽवबृधस्व अभिवृद्धो भव । ऽशक्ती ऽवा ऽविदा
 ऽवा अस्मदीयशक्त्या च अस्मदीयज्ञानेन च ऽते तव ऽयत् स्तोत्रं ऽचकृम वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणा
 इति पूर्वत्रान्वयः । ऽउत अपि च ऽअस्मान् अनुष्ठातृन् ऽवस्यः वसुमत्तरत्नलक्षणेन श्रेयः । प्र ऽणेपि
 प्रकर्षेण प्रापय । ऽनः अस्मान् ऽवाजवत्या प्रभूतान्नयुक्त्या ऽसुमत्या अनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या
 ऽसं ऽसृज संयोजय ॥ वबृधस्व । ' वृधु वृद्धी ' । लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः भ्लुः ।
 द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दीर्घञ्छान्दसः । शक्ती । ' सुपां सुलुक् ' इति
 तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । क्तिनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । विदा । ' सावेकाचः ' इति तृतीयाया
 उदात्तत्वम् । नेपि । ' णीष् प्रापणे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' उपसर्गादसमासे ' इति
 णत्वम् । सुमत्या । ' मन्क्तिन् ' इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् (क्र. सं. १.
 ७. ७) । ' उदात्तयणो हलपूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ ३५ ॥

' इन्द्रस्य नु वीर्याणि ' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । त्रिष्टुप्
 छन्दः । इन्द्रो देवता । ' इन्द्रस्य पञ्चोना ' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने निष्केवल्य-
 शस्त्रे ' इन्द्रस्य नु वीर्याणि ' इति निविद्धानीयं सूक्तम् । ' निष्केवल्यस्य ' इति खण्डे ' इन्द्रस्य नु
 वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं दध्यात् ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतत्
 विनियुक्तम् । ' विषुवान्दिवा कीर्यः ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्रस्य नु वीर्याणीति एतस्मिन्नैन्द्रीं
 निविदं शस्त्वा ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तम् । ' राथन्तरो
 दक्षिणः पक्षः ' इति खण्डे ' चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ' (ऐ. आ.
 ५. २. २) इति ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्तः इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि
 कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रप्रवीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते ।
 अहिं मेघम् अहन् हतवान् । तदेतदेकं वीर्यम् । अनु पश्चात् अपः जलानि ततर्द हिंसितवान्
 भूमौ पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यम् । पर्वतानां संबन्धिनीः वक्षणाः प्रबहणशीलाः नदीः
 प्र अभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यम् । एवमुत्तरत्रापि
 द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि । ' शूर वीर विक्रान्तौ ' । ण्यन्तात् ' अचो यत् ' इति यत् । ' णेरनिटि ' इति
 णिलोपः । ' तिस्त्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आयुदात्तत्वे हि
 सुशब्देन बहुव्रीहौ ' आयुदात्तं ऋच्छन्दसि ' इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ' वीर्यवीर्यं च ' इति
 पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तते

इति । अतः परिशेषात् ' तिस्वरितम् ' इति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचम् । ' अस्यतिवक्तिख्याति-
भ्योऽङ् ' इति च्लेः अङादेशः । ' बहुलं छन्दस्यमाङयोगोऽपि ' इति अङभावः । चकार । णलि लिस्वरेण
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यदुत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङि ' इतश्च ' इति इकारलोपे
' हलङ्ग्याभ्यः ' इति तकारलोपः । अहिम् । आङ्पूर्वात् हन्तेः ' आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ' (उ. सू.
४. ५७७) इति इप्रत्ययः; आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन ' वेजो ङित्, समाने ख्यश्चोदात्तः ' इति
ङित्त्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकूल्यते । ततः ङिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द । ' उतृदिर् हिंसानादरयोः ' ।
' तिङ्ङित्ङिः ' इति निघातः । वक्षणाः । ' वक्ष रोषे ' । ' क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ' (पा. सू. ३. २. १५१)
इति युच् । चिस्वरं बाधित्वा व्यस्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अह॒न् अहिं॑ पर्व॑ते शि॒श्रिया॑णं त्वष्टा॑स्मै वज्रं॑ स्वर्यं॑ ततक्ष॑ ।

वा॒श्राइ॑व धे॒नवः॑ स्यन्द॑माना अ॒ञ्जः॑ समु॒द्रम॑व जग्मु॒रापः॑ ॥ २ ॥

अह॒न् । अहिं॑म् । पर्व॑ते । शि॒श्रिया॑णम् । त्वष्टा॑ । अ॒स्मे । वज्रं॑म् । स्वर्यं॑म् । त॒तक्ष॑ ।

वा॒श्राऽइ॑व । धे॒नवः॑ । स्यन्द॑मानाः । अ॒ञ्जः॑ । समु॒द्रम् । अव॑ । जग्मुः॑ । आपः॑ ॥ २ ॥

पर्वते ऽशिश्रियाणम् आश्रितम् अहिं मेघम् अहन् हतवान् । अस्मै इन्द्राय ऽस्वर्यं सुष्टु
प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं ऽत्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिक्षे सति
स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ताः आपः समुद्रम् अञ्जः सम्यक् अव जग्मुः प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः ।
वाश्राः वत्सान्प्रति हम्भारवोपेताः धेनवः इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥
शिश्रियाणम् । ' श्रिञ् सेवायाम् ' । लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशाः । ' चितः '
इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्यम् । ' ऋ गतौ ' । अस्मात् सुपूर्वात् ' ऋहलोर्यत् ' इति ण्यत् । ' संज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्यः ' इति वृद्धयभावः । यद्वा । ' स्त्वं शब्दोपतापयोः ' इत्यस्मात् ण्यति पूर्ववत्
वृद्धयभावः । ' तिस्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । वाश्यन्ते इति वाश्राः । ' वाश्च शब्दे ' । ' स्फायितञ्चि ' ।
इत्यादिना रक् । जग्मुः । उंसि ' गमहन ' इति उपधालोपः ॥

वृषा॑यमाणोऽवृणी॑त सोमं॑ त्रिक॑द्रुकेष्वपि॒बत्सु॑तस्य॑ ।

आ साय॑कं म॒घवा॑दत्त वज्र॑मह॒भेनं॑ प्रथम॑जामही॒नाम् ॥ ३ ॥

वृषा॑यमाणः । अवृणी॑त । सोमं॑म् । त्रि॒ऽक॑द्रुकेषु । अपि॒बत् । सु॒तस्य॑ ।

आ । साय॑कम् । म॒घवा॑ । अ॒दत्त॑ । वज्रं॑म् । अह॒न् । ए॒नम् । प्र॒थम॑जाम् । अही॒नाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृष इवाचरन् इन्द्रः सोमम् अवृणीत वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु ज्योतिः गौः आयुः
इत्येतन्नामकाः त्रयो यागाः त्रिकद्रुकाः उच्यन्ते । तेषु सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्यांशम् अपिबत्
पीतवान् । मघवा धनवान् इन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रम् आ अदत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेण
अहीना अभैषानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् ।

‘ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ’ (पा. सू. ३. १. ११) इति क्यङ् । ‘ अकृतसार्वधातुकयोः ’ इति दीर्घः । अदुपदेशात् धातोः अन्तोदात्तत्वे क्यङ्कृतात् धातोः अन्तोदात्तत्वम् (?) । सायकम् । ‘ षिञ् बन्धने ’ । सिनोतीति सायकः । ण्वुल् । लिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजाम् । प्रथमं जायते इति प्रथमजाः । ‘ जैनसनखनक्रमगमो विद् ’ । ‘ विङ्कनोः ’ इति आत्वम् ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्धामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किल विविक्ते ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् । मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उषसम् । तादीत्ना । शत्रुम् । न । किल । विविक्ते ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र यत् यदा अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन हतवानसि आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीः मायाः प्र अमिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यम् उषसम् उषःकालं धाम् आकाशं च जनयन् उत्पादयन् आवरक-मेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तते । तादीत्ना तदानीम् आवरकान्धकाराभावात् शत्रुं घातकं वैरिणं न विविक्ते किल त्वं न लब्धवान् खलु ॥ अहन् । हन्तेः लङि ‘ हल्ङ्याभ्यः ’ इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वत्तयोगादनिघातः । मायिनाम् । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् ‘ व्रीह्यादिभ्यश्च ’ (पा. सू. ५. २. ११६) इति मत्वर्थीय इनिः । अमिनाः । ‘ मीञ् हिंसायाम् ’ । क्रियादिकः । ‘ मीनातेर्निगमे ’ (पा. सू. ७. ३. ८१) इति ह्रस्वत्वम् । तादीत्ना । तदानीम् इत्यस्य पृषोदरादिवात् वर्णविपर्ययः । किल । ‘ निपातस्य ’ इति दीर्घत्वम् । विविक्ते । ‘ विद् लामे ’ । ऋदिनियमात् प्राप्तः इद् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रम् । वृत्रतरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयम् इन्द्रः वज्रेण संपादितो यो महान् वधः तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानाम् आवरकम् अन्धकाररूपम् । यद्वा । वृत्रैः आवरणैः सर्वान् शत्रून् तरति तं वृत्रम् एतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुः यथा भवति तथा अहन् हतवान् । अंसच्छेदे दृष्टान्तः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धांसीव । यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सति अहिः वृत्रः पृथिव्याः उपरि उपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयते शयनं करोति छिन्नकाष्ठवत् भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरम् । ‘ वृत्तु वर्तने ’ । ‘ स्फायितञ्चि ’ इत्यादिना भावे रक्प्रत्ययान्तो वृत्रशब्दः । वृत्रेण आवरणेन सर्वं तरतीति

वृत्रतरः । तरतेः पचाद्यच् । ' परादिभ्यश्चन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरपि तु व्यत्ययेन म्यंसम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितत्वम् । वधेन । ' हनश्च वधः ' इति भावे अप् ; तत्संनियोगेन धातोः वधादेशः । स च अन्तोदात्तः । अन्यस्य अकारस्य ' अतो लोपः ' इति लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा । ' ओव्रश्च छेप्ने ' । कर्मणि निष्ठा । ' यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ' ओदितश्च ' (पा. सू. ८. २. ४५) इति परत्वात् निष्ठानत्वम् । ततो ' व्रश्चभ्रस्ज ' इति षत्वे प्राप्ते ' निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्धिषु सिद्धो वक्तव्यः ' (पा. सू. ८. २. ६. ७) इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्यरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव (पा. सू. ८. २. १) इति ' चोः कुः ' इति कुत्वम् । ' शोभश्चन्दसि बहुलम् ' इति शैलौपः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शयते । ' बहुलं चन्दसि ' इति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३६ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम् ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमर्दः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् ।

न । अतारीत् । अस्य । समऽऋतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

वदुर्मदः दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः वअयोद्धेव योद्धुरहित इव इन्द्रम् वआ जुह्वे वहि आहूतवान् खलु । कीदृशमिन्द्रम् । वमहावीरं गुणैः महान् भूत्वा शौर्योपेतं वतुविबाधं बहूनां बाधकं वऋजीषं शत्रूणां मपार्जकम् । वअस्य ईदृशस्य इन्द्रस्य संबन्धिना ये शत्रुवधाः सन्ति वतेषां ववधानां वसमृतिं संगमं वनातारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशकरोत् । वइन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् वरुजानाः नदीः वसं वपिपिषे सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ ' नम्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् (परिभा. ८४) ' नष्टृश्च ' (पा. सू. ५. ४. १५३) इति कबभावः । जुह्वे । ' ह्वेच् स्पर्धायां शब्दे च ' । ' अभ्यस्तस्य च ' (पा. सू. ६. १. ३३) इति संप्रसारणम् । उवज्जदेशाभावश्चान्दसः । यद्वा । ' चन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकसंज्ञायां ' हुभुवोः सार्वधातुके ' (पा. सू. ६. ४. ८७) इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा (परिभा. १०५) लक्ष्यानुरोधाच्चाश्रीयते । इतरथा हि आजुह्वानः इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति ' सातये हुवे वाम् ' (ऋ. सं. ६. ६०. १३) इत्याद्यावपि तथो स्यादिति वाच्यं अनेकाच्चाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । महावीरम् । महोश्चासौ वीरश्च महावीरः । ' आन्महतः ' (पा. सू. ६. ३. ४६) इति आत्वम् । तुविबाधम् । ' बाधु विलोडने ' । तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविबाधः । पचाद्यच् । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृतिम् । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः । ' रुजो भज्जे ' । रुजन्ति कूलानीति रुजाना नद्यः । ' रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति

कूलानि' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । 'तुदादिभ्यः शः' । नुमभावश्छान्दसः ।
अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । 'पिषू संचूर्णे' । व्यत्ययेन लिट् ।
इन्द्रशत्रुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान् ।

वृष्णः । वध्निः । प्रतिमानम् । बुभूषन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् । विद्वस्तः ॥ ७ ॥

अपात् वज्रेण छिन्नत्वात् पादरहितः । अहस्तः हस्तरहितः । वृत्रः । इन्द्रम् उद्दिश्य । अपृतन्यत्
पृतनां युद्धम् ऐच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य
वृत्रस्य । सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे । अधि उपरि । वज्रम् । आ । जघान इन्द्रः आभिमुख्येन
प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः । वध्निः छिन्नमुष्कः पुरुषः । वृष्णः रेतःसेचनसमर्थस्य
पुरुषान्तरस्य । प्रतिमानं सादृश्यं । बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । सः । वृत्रः
पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु । व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् । अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपात् ।
बहुव्रीहौ पादशब्दस्य अन्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
अपृतन्यत् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'कव्यध्वरपृतनस्य' इति अन्त्यलोपः । बुभूषन् । 'सनि ग्रह-
गुहोश्च' (पा. सू. ७. २. १२) इति इद्वप्रतिषेधः । पुरुत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीया-
सप्तम्योर्बहुलम्' (पा. सू. ५. ४. ५६) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः । व्यस्तः । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । 'यस्य
विभाषा' इति इद्वप्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् 'उदात्तस्वरि-
तयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।

याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतः शीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः ।

याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिद्विषत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतः । शीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां । शयानं पतितं मृतं वृत्रम् । आपः जलानि । अति । यन्ति अतिक्रम्य
गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं । नदं । न सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो
नद्याः कूलं भित्त्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनो । रुहाणाः । नृणां शित्तमारोहन्त्यः ।

पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेवस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं नृणां मनः स्विद्यते ।
 मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः ।
 तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । 'वृत्रः जीवनदशायां' 'महिना स्वकीयेन महिम्ना' 'याश्चित् वा एव मेघ-
 गताः अपः' 'पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान्,' 'अहिः वृत्रो मेघः' 'तासाम् अपां' 'पत्सुतः शीः' 'पादस्याधः-
 शयानः' 'बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यन्निर्वृत्रस्य अभिलङ्घितत्वात् पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥
 भिन्नम् । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' (पा. सू. ८. २. ४२) इति नस्त्वम् । अमुया । 'सुपां सुलुक्' इति
 सप्तम्या याजादेशः । शयानम् । 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (पा. सू. ७. ४. २१) । धातो-
 र्किञ्च्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रूहाणाः । 'रूह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' । व्यत्ययेन शानच् ।
 कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् मुगभावः । अदुपदेशात् लसार्व-
 धातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । 'मह पूजायाम्' । 'इन्सर्व-
 धातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य
 पृथ्वादिषु पाठात् 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (पा. सू. ५. १. १२२)
 इति इमनिच्प्रत्ययः । 'टेः' इति टिलोपः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने
 अङ्गोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोपश्छान्दसः । पत्सुतः शीः । पादस्याधः
 शेते इति पत्सुतः शीः । 'क्विप् च' इति क्विप् । तसि 'पद्' इत्यादिना पादशब्दस्य
 पदादेशः । 'शस्प्रभृतिषु' इति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचनः इति शलादोषणी इत्यत्रापि
 दोषज्ञादेशो भवति इत्युक्तत्वात् (का. ६. १. ६३) । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छान्दसः । यद्वा ।
 पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृते 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ५. ३. १४) इति
 सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छान्दसः ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वर्धर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीदनुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वर्धः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

'वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा' 'नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ता हता' 'अभवत्
 पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीम् अयम् 'इन्द्रः' 'अस्याः मातुः' 'अव
 अधोभागे वृत्रस्योपरि' 'वधः हननसाधनमायुधं' 'जभार प्रहृतवान् । तदानीं' 'सूः माता' 'उत्तरा उपरि-
 स्थिता आसीत् । 'पुत्रः तु अधोभागस्थितः' 'आसीत् । सा च' 'दानुः दानवी वृत्रमाता' 'शये मृता शयनं
 कृतवती । तत्र दृष्टान्तः । 'धेनुः लोकप्रसिद्धा गौः' 'सहवत्सा' 'न यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥
 नीचावयाः । वेति स्वादतीति वयो बाहुः । औणादिकः असिप्रत्ययः । न्यञ्चौ वयसौ यस्याः सा
 नीचावयाः । न्यञ्चशब्दादुत्तरस्या विभक्तेः 'सुपां सुपो भवन्ति' इति तृतीयैकवचनादेशः । 'अचः'
 इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । 'अङ्गैश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' (पा. सू. ६. १. १७०)

१. झ-स-वृष्टिलाभेन तु । २. च-छ-स-फ-उल्लङ्घितत्वात् ; घ-अतिलङ्घितत्वात् । ३. च-छ-फ-
 व-'महिम्ना' नास्ति । ४. झ-सहसा; ङ-'हता' नास्ति । ५. ग-ण-र-ह-अधरः अधोभागस्थितः

इति तस्योदात्तत्वम् । समासे लुगभावश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । नीचौ निष्कृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हन्तेर्वधादेशः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार । ‘ ह्रप्रहोर्भः० ’ इति भत्वम् । सूः । ‘ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ’ । सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूः माता । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । दानुः । ‘ दो अवखण्डने ’ । ‘ दाभाभ्यां नुः ’ (उ. सू. ३. ३१२) । शये । लटि ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । ‘ शीडः सार्वधानुके० ’ इति गुणे अयादेशः ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् ।

वृत्तस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य वशरीरम् आपः वि चरन्ति विशेषेण उपरि आक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरम् । निष्यं निर्नामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानाम् अपां मध्ये निहितं निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् । अतिष्ठन्तीनां स्थितिः रहितानां अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वात् एतासां मनुष्यैश्च कापि स्थितिः संभवति । इन्द्रशत्रुः वृत्रः जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमः दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनाम् । अन्यपदपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानाम् । निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनं स्थानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानाम् । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्लान्त्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र यास्कः—'अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शान्नातेर्वा । वृत्रस्य निष्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य क्षमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्टोऽसुर इत्यैतिहासिकाः' (निरु. २. १६) इति ॥ ॥ ३७ ॥

दासपत्नीरहिं गोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अ॒पां बि॒ल॒म॒पि॒हि॒तं॒ यदा॑सी॒द्वृ॒त्रं॒ जघ॑न्वाँ अ॒प॒ तद्व॑वार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपाम् । बिल्म् । अपिहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥११॥

१. ढ-न-दीर्घनिद्रात्मकम् ; झ-‘ दीर्घं तमः.....पतितवान् ’ इत्यस्य स्थाने ‘दीर्घं तमः मरणं आशयत् प्रापेत्यर्थः’ इति । २. ढ-काष्ठानाम् । कान्त्वा ।

‘दासपत्नीः दासः विश्वोपक्षयणहेतुः’ वृत्रः पतिः स्वामी यासाम् अपां ताः दासपत्नीः । अत एव ‘अहिगोपाः । अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् । एतदेव स्पष्टीक्रियते । ‘आपः निरुद्धाः अतिष्ठन् इति । तत्र दृष्टान्तः । ‘पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । ‘अपां यत् बिलं प्रवहणद्वारम् अपिहितं वृत्रेण निरुद्धम् आसीत् तत् बिलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः अप ववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् । अत्र यास्कः— ‘दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हंसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् बिलं भरं भवति बिभर्ते-वृत्रं जघ्नवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ’ (निरु. २. १७) इति ॥ दासपत्नीः । ‘दसु उपक्षये ’ । दासयतीति दासो वृत्रः । पचाद्यच् । ‘चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । दासः पतिर्यासाम् । ‘विभाषा सपूर्वस्य ’ (पा. सू. ४. १. ३४) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । दासस्य पालयिन्यः । ‘पत्यावैश्वर्ये ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः । ‘गुप् रक्षणे ’ । गोपायतीति गोपाः । ‘आयादय आर्धधातुके वा ’ (पा. सू. ३. १. ३१) इति आयप्रत्ययः । ततः क्तिप् । ‘अतो लोपः । ‘वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान् ’ इति पूर्व यकारलोपः (पा. सू. ६. १. ६६-६७) । न च ‘अचः परस्मिन् ’ इति अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं ‘न पदान्तद्विर्वचनं ’ इति प्रतिषेधात् । अहिगोपा यासाम् । पूर्ववत् स्वरः । निरुद्धाः । ‘रुधिर आवरणे ’ । ‘झषस्तथोर्धोऽधः ’ (पा. सू. ८. २. ४०) इति निष्ठातकारस्य धकारः । ‘गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः कसुः । ‘अभ्यासाच्च ’ (पा. सू. ७. ३. ५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम् । क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः ‘विभाषा गमहनं ’ (पा. सू. ७. २. ६८) इत्यादिना विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य रुवानुनासिकाबुक्तौ ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तादिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अज्यो गा अजयः शूर सोमवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

‘सृके वज्रे । ‘सृकः वृकः ’ (नि. २. २०. ६) इति वज्रनामसु पठितत्वात् । ‘देवः दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः ’ एकः अद्वितीयः वृत्रः यत् यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत् तदानीं त्वम् अभ्यो वारः अश्वसंबन्धी बालः अभवः । यथाश्वस्य बालोऽनायासेन मक्षिकादी-
श्विचारयति तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किं च गाः पणिनापहताः त्वम् अजयः जितवान् । हे शूर सौर्ययुक्त इन्द्र सोमम् अजयः जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः—‘त्वष्टा हतपुत्रः’

इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनगित—‘ स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् ’ (तै. सं. २. ४. १२. १) इति । ‘सस’ ‘सिन्धून्’ ‘इमं मे गङ्गे’ (ऋ. सं. १०. ७५. ५) इत्यस्यामृष्याज्ञाता गङ्गायाः सससंख्याका नदीः ‘सतैवे सतुं प्रवाहरूपेण गन्तुम्’ ‘अवासृजः त्यक्तवान्’ । वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं गिरा-
कृतवानित्यर्थः ॥ अभ्यः । अश्वे भवः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।
वारयति दंशमशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादिवात् लृत्वविकल्पः (पा. म. ८. २. १८) ।
वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् । ‘यद्वृत्ताभित्यम्’ इति निघातप्रतिषेधः । ‘तिष्ठि चोदात्तवति’
इति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः । गाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य ‘तिष्ठिः’
इति निघातो न भवति, ‘समानवाक्ये निघातयुष्मदस्यदादेशा वक्तव्याः’ (पा. सू. ८. १. १८. ५)
इति वचनात् । सतैवे । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति तवेत्यर्थः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्घ्रादुर्नि च ।

इन्द्रश्च यद्युधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । याम् । मिहम् । अकिरत् । हादुर्निम् । च ।
इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रं निषेधुं वृत्रो यान् विद्युदादीन् मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेधुमशक्ताः । सोऽयम-
र्थोऽनेन मन्त्रेणोच्यते । ‘अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता’ ‘विद्युत्’ ‘न’ ‘सिषेध’ इन्द्रं न प्राप्नोत् । तथा ‘तन्यतुः’
गर्जनं ‘यां’ ‘मिहं सेचनं’ यां’ वृष्टिम् ‘अकिरत्’ वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिः ‘न’ सिषेध । ‘हादुर्नि’
‘च’ अशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । ‘इन्द्रश्च’ ‘अहिश्च’ इन्द्रवृत्राभ्यामुभावपि ‘यत्’ यदा
‘युयुधाते’ युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः । ‘उत’ अपि च ‘मघवा’
धनवानिन्द्रः ‘अपरीभ्यः’ अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशात् ‘वि’ ‘जिग्ये’
विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । ‘विधु गत्याम्’ । मिहम् । ‘मिह सेचने’ । मेहति सिञ्चतीति मिद्
वृष्टिः । ‘किप् च’ इति किप् । अकिरत् । ‘कृ विक्षेपे’ । ‘तुदादिभ्यः शः’ । ‘ऋत इत्यातोः’
इति इत्वम् । अडागम उदात्तः । यद्वत्तयोगादनिघातः । युयुधाते । ‘युध संप्रहारे’ । छिटि प्रत्यय-
स्वरः । जिग्ये । ‘सन्लिट्योर्जः’ (पा. सू. ७. ३. ५७) इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कृत्वम् ॥

अहेयातारं कर्मपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कर्म । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।
नव । च । यत् । नवतिम् । च । स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरो । रजांसि ॥ १४ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘जघ्नुषः’ वृत्रं हतवतः तव ‘हृदि’ चित्ते ‘यत्’ यदि ‘भीरगच्छत्’ न हतवानस्मीति
उद्यथा भयं प्राप्नुयात् तर्हि ‘अहेः’ वृत्रस्य ‘यातारं’ हन्तारं ‘कर्मपश्यः’ स्वतोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानिति ।

तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात् मा भूत् तव भयमित्यर्थः । 'यत् यस्मात् कारणात् त्वं 'नव 'व
 'नवति' 'व 'स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य 'रजांसि तन्त्रत्यान्युदकानि 'अतरः
 तीर्णवानसि । तत्र दृष्टान्तः । 'श्येनो 'न । श्येननामको बलवान् पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति
 गम्यते । तद्वयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाज्ञातम्—' इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति
 मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् ' (ऐ. ब्रा. ३. १५) इति । तैत्तिरीयाश्रामनन्ति—' इन्द्रो वृत्रं
 हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः ' (तै. सं. २. ५. ३. ६) इति ॥ हृदि । 'पहन्'
 इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । जहृषः । हन्तेर्लिटः
 कसुः । षष्ठ्येकवचने ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । ' शासिवसिघसीनां च ' इति
 षत्वम् । न च ' षत्वतुकोरसिद्धः ' (पा. सू. ६. १. ८६) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नु-
 यादिति वाच्यं, ' संप्रसारणङीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः ' (का. ६. १. ८६. १) इति असिद्धवद्भावस्य
 प्रतिषिद्धत्वात् । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । न च ' असिद्धवदत्रा भात् ' इति संप्रसारण-
 स्यासिद्धवद्भावः, भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् ।
 स्रवन्तीः । ' सु गतौ ' । ' शप्श्यनोर्नित्यम् ' (पा. सू. ७. १. ८१) इति नुमागमः । शपः पित्वा-
 वनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतरः । यद्वृत्तयोगादिनिघातः ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शर्मस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः । यातः । अवऽसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शृङ्गिणः । वज्रऽबाहुः ।

सः । इत् । ऊँ इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥ १५ ॥

'वज्रबाहुः' 'इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा 'यातः गच्छतो जङ्गमस्य 'अवसितस्य एक-
 श्रैव स्थितस्य स्थावरस्य 'शर्मस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्वभादेः 'शृङ्गिणः
 शृङ्गोपेतस्योप्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च 'राजा अभूत् । 'सेदु स एवेन्द्रः 'चर्षणीनां मनुष्याणां 'राजा भूत्वा
 'क्षयति निवसति । 'ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि 'परि 'बभूव व्यासवान् । तत्र दृष्टान्तः ।
 'अरान् 'न 'नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिः अरान् नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान्
 व्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । ' या प्रापणे ' । याति गच्छतीति यात् । लटः शतृ । ' सावेकाचः ' इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः । ' सोऽचि लोपे चेत् ' इति संहितायां सोर्लोपः । ता । ' शोभ्यन्दसि
 बहुलम् ' इति शोर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि ' भवतेरः ' (पा. सू. ७. ४. ७३)
 इति अभ्यासस्य अत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य निर्यात्वात् वुद्धेः पूर्व वुगागमः । यद्वा ।
 ' इन्धिभवतिभ्यां च ' (पा. सू. १. २. ६) इति लिटः कित्वात् वृद्धयभावः । न च ' असिद्धवदत्रा
 भात् ' इति तस्यासिद्धत्वात् उवङादेशः शङ्कनीयः, ' वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः ' (पा. सू. ६.
 ४. २२. १४) इति तस्य सिद्धत्वात् । ' तिङ्ङितिकः ' इति निघातः ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । 'स्वमग्ने प्रथमः' इति सप्तमानुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'एतायाम्' इति तृतीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अनुक्तत्वात् इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । 'एत' इत्यनुक्रमणिका । गोसववीवधयोर्निष्केवस्ये 'एतायाम्' इति सूक्तं विनियुक्तम् । तथा च सूत्रितम् 'अतिमूर्तिना यक्ष्यमाणः' इति खण्डे— 'गोसवीववधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत । अयाम् । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रमतिम् । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणापहृता अस्मदीया गाः प्राप्तुमिच्छन्तो यूयं एत आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयम् इन्द्रं गवानयनक्षमम् उप अयाम् प्राप्नुवाम । स चेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितः सन् अस्माकं देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु ववृधाति सुष्ठु वर्धयति । आत् अनन्तरं स इन्द्रः अस्य रायः धनस्य गवां गोरूपस्य संबन्धि परं केतं उत्कृष्टं ज्ञानं नः अस्माकं कुवित् आवर्जते अधिकं प्रापयति ॥ इत । 'इण् गतौ' । अदादित्वात् शपो लुक् । अयाम् । एतेर्लोडुत्तमबहुवचने 'आडुत्तमस्य पिब' इति आडागमः । पिबन्नावात् सार्वधातुकलक्षणे गुणे अयादेशः । न च 'इणो यण्' (पा. सू. ६. ४. ८१) इति यणादेशः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' (परिभा. ६०) इति वचनात् तस्य इयकादेशापवादत्वात् । अतः परत्वात् गुणेन यणादेशो बाध्यते । पिबन्नावात् प्राययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः । गा आत्मनः इच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति गोशब्दात् कर्मणः क्यच् । 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. १. ७९) इति अवादेशः । प्रत्ययान्तात् धातोर्लटः शप् । तस्य अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिम् । मन्यतेः क्तिनि 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । 'तादी च' (पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ववृधाति । 'वृधु वृद्धौ' । लोटि आडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । संहितायामभ्यासस्य दीर्घश्छान्दसः । अनामृणः । 'मृण हिंसायाम्' । मृणन्ति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपधलक्षणः कः । न सन्ति अमृणाः अस्य इति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः । 'अडिदम्' इत्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वम् । गवाम् । 'सावेकाचः' इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तस्य 'न गोभ्यसाववर्णं' इति प्रतिषेधः । केतम् । 'कित ज्ञाने' । घञन्त आद्युदात्तः । आवर्जते । 'वृजी वर्जने' । अदादित्वात् शपो लुकि प्राप्ते 'बहुलं छन्दसि' इति तदभावः । शपः पित्वादनु-

दासत्त्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुक्त्वेन धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' (पा. सू. ८. १. ७१)
इति गतेरनुदात्तत्वम् । कुविद्योगात् ' निपातैर्यञ्चदिहस्त' (पा. सू. ८. १. ३०) इत्यादिना
निघातप्रतिषेधः ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनऽदाम् । अप्रतिऽइत् । जुष्टाम् । न । श्येनः । वसतिम् । पतामि ।

इन्द्रम् । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अकैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

व्यः इन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन् तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे
हव्यः अस्ति तैराङ्गातव्यो भवति तम् इन्द्रम् अहम् अनुष्ठाता उपेत पतामि उपाप्नोम्येव ।
किं कुर्वन् । उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैः अकैः स्तोत्रैः सह नमस्यन् पूजयन् । कीदृशमिन्द्रम् ।
धनदां धनप्रदम् अप्रतीतम् अप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः । इन्द्रप्राप्तौ दृष्टान्तः । जुष्टां पूर्वं
सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनः न । यथा श्येननामको वेगवान् पक्षी स्वकीय-
स्थानं प्रति आदरेण धावति तद्वत् अहम् इन्द्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदाम् । धनं ददातीति धनदाः ।
' आतो मनिन् ' इत्यादिना विच् । अप्रतीतम् शत्रुभिर्न प्रतिगतम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
जुष्टाम् । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । ' श्रीदितो निष्ठायाम् ' (पा. सू. ७. २. १४) इति इट्प्रतिषेधः ।
' नित्यं मन्त्रे ' (पा. सू. ६. १. २१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । पतामि । लेटि आडागमः । नमस्यन् ।
नमस्तुशब्दात् पूजार्थं ' नमोवरिवः ' (पा. सू. ३. १. १९) इति क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशात्
लसार्वधातुकानुदात्तस्य एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । उपमीयन्ते एभिरित्युपमाः । ' माङ् माने ' ।
' घनर्थे कविधानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कः । ' बहुलं छन्दसि ' इति भिस ऐसादेशा-
भावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यः । द्वेजो ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । ' अचो यत् '
इति यत् । गुणः । ' धातोस्तन्निमित्तस्यैव ' (पा. सू. ६. १. ८०) इति अवादेशः । ' यतोऽ-
नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । यामन् । ' या प्रापणे ' । मनिनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ' सुपां सुल्लङ् '
इति सप्तम्या लुक् ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्तः । समः । अर्यः । गाः । अजतिः । यस्य । वष्टि ।

चोष्क्यमाणः । इन्द्रः । भूरि । वामम् । मा । पणिः । भुः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्धः ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निष्क्रान् वि विअसक्त भितरां
पृष्ठभागे संयोजितवान् । अर्यः स्वामिरूप इन्द्रः यस्य देवस्य वष्टि असुरेणापहृता गाः प्रवाहं
कामचक्षे तस्य देवस्य गृहे ताः गाः अस्मत् अजति शम्भक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धिभक्त इन्द्र

वभूरि वभामं प्रभूतं गोस्पर्धं वभोष्कृत्यमाणः अस्मभ्यं प्रयच्छन् वभस्मदधि अस्मासु वपणिः वमा
 वभूः व्यषहारी मा भूयाः । गवां मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन सह वर्तते इति सेना ।
 'वोपसर्जनस्य' (पा. सू. ६. ३. ८२) इति सभावाः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते' (का. ६. १. १९१) इति वचनात् प्रत्यय-
 लक्षणेन 'सर्वस्य सुपि' (पा. सू. ६. १. १९१) इति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु
 धीयन्ते इति इषुधयः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (पा. सू. ३. ३. ९३) इति किप्रत्ययः । संहितायां 'दीर्घा-
 वृद्धिः' इत्यादिना नकारस्य स्वरत्वम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (पा. सू. ८. ३. २) इति पूर्व-
 स्वरोऽनुनासिकः । असक्तः । 'षच समवाये' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अर्यः । 'अर्यः
 स्वामिवैश्ययोः' (पा. सू. ३. १. १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । 'अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्'
 (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति । 'अजं गतिक्षेपणयोः' । वष्टि । 'वश कान्तौ' । अदादि-
 त्वात् शपो लुक् । ब्रश्चादिष्वत्वे ण्वत्वम् । चोष्कृत्यमाणः । 'स्कुञ् आप्रवणे' । 'धातोरेकाचः' इति यङ् ।
 अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' (पा. सू. ७. ४. ६१) इति ककारः शिष्यते सकारो
 लुप्यते । 'कुहोक्षुः' (पा. सू. ७. ४. ६२) इति चुत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' (पा. सू. ७. ४. ८२)
 इति गुणः । सुषामादिवात् षत्वम् । यङन्तात् लटः शानच् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
 स्वरः । भूः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥

वधीर्हि दस्युं धनिर्न धनेनैकश्चरन्नुपशाकेभिः ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिर्नम् । धनेन । एकः । चरन् । उपशाकेभिः । इन्द्र ।

वनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रइतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिर्न बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृत्रं धनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि त्वं हतवान् खलु ।
 धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमामनन्ति— 'वृत्रस्यान्तः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि
 चासन्' इति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वा
 एकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव
 न तु वृत्रं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समाज्जातं— 'मरुतो ह्येनं नाजहुः प्रहर
 भगवो वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । धनोरधि इन्द्र-
 संबन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक् सर्वतः^१ वृत्रानुचराः व्यायन्
 विविधमागच्छन् । आगत्य च अयज्वानः यज्वविरोधिनः सन्तः सनकाः एतन्नामका वृत्रानुचराः
 प्रेतिमीयुः मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । 'इन हिंसागत्योः' । 'लुङि च' (पा. सू. २. ४. ४३) इति
 वधादेशः । स च अदन्तः । तस्य 'आतो लोपः' इति लोपे सति स्थानिवद्भावात् 'अतो हलादेः' (पा. सू. ७. २. ७) इति वृद्धयभावः । 'इट ईटि' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः ।
 आगमानुदात्तत्वे आत्वकारस्योदात्तत्वम् । वनेनैकः । 'ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं
 वक्ष्यम्' (पा. सू. ६. १. १२७. २) इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकश्चान्दसः ।

उपशाकेभिः । उपशाक्तं कुर्वन्तीति उपशाकाः । ' शक्नु शक्तौ ' । अस्मात् हेतुमण्यन्तात् पचाद्यच् ।
 थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विषुणक् । ' विषुपूर्वात् नशेः संपदादिलक्षणः क्तिप् । ' नशेर्वा '
 (पा. सू. ८. २. ६३) इति कुत्वम् । यद्वा । विषुपूर्वस्य अञ्चतेर्नुडागमः । सनका इत्यसुराणां नाम ।
 ' षणु दाने ' । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः । पचाद्यच् । सनान् कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः ।
 ' आतोऽनुपसर्गे कः ' । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 प्रेतिम् । ' तादौ च निति० ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ईयुः । एतेः उसिपरत्वात् ' इणो यण् ' इति
 यणादेशे ' द्विर्वचनेऽचि ' इति स्थानिवद्भावात् इकारस्य द्विर्वचनम् । ' दीर्घ इणः किति '
 (पा. सू. ७. ४. ६९) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

परां चिच्छीर्षां ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यदिवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रतां अधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां । चित् शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः । अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र १ते वृत्रानुचराः १शीर्षां स्वकीयानि शिरांसि १परा १चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा १ववृजुः
 गतवन्तः । कीदृशास्ते । १अयज्वानः स्वयं यागरहिताः प्रत्युत १यज्वभिः यागानुष्ठातृभिः सह
 १स्पर्धमानाः । हे १हरिवः हरिनामकाश्चयुक्त १स्थातः स्थितियुक्त युद्धे पलायनरहित १उग्र शौर्ययुकेन्द्र
 १यत् यदा १दिवः अन्तरिक्षात् १रोदस्योः धावापृथिव्योः सकाशाच्च १अव्रतान् व्रतरहितान् वृत्रानुचरान्
 १निः १प्र १अधमः निःशेषेण धमनं कृतवानसि तदानीं त्वदीयमुखवायुना नृणाः सन्तो ववृजुरिति पूर्व-
 १त्रान्वयः ॥ शीर्षां । ' शोम्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. ७०) इति शैलोपः । ववृजुः । ' वृजी
 वर्जने ' । ' असंयोगालिद् कित् ' (पा. सू. १. २. ५) इति कित्वाङ्गुणाभावः । अयज्वानः ।
 यजतेः ' सुयजोर्कुनिप् ' (पा. सू. ३. २. १०३) इति भूते कुनिप्प्रत्ययस्य पिप्वादनुदात्तत्वे
 धातुस्वरेणानुदात्तत्वम् । नन्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः । ' ऊडिदम् ' इति बिभक्ते-
 रुदात्तत्वम् । हरिवः । हरी अस्य स्त इति हरिवान् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । संबुद्धौ
 ' मतुबलोः ' इति ल्वम् । अव्रतान् । बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
 ' दीर्षादिति० ' इति संहितायां नकारस्य ल्वम् । ' आतोऽटि नित्यम् ' इति सानुनासिक आकारः ।
 अधमः । ' ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ' । लङि सिपि शपि ' पाघ्रा० ' इत्यादिना धमादेशः ॥ ॥ १ ॥

अयुत्सन्नवनद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिरिन्द्राक्षितयन्त आयन् ॥ ६ ॥

अयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इन्द्रात् । क्षितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य 'सेनां' प्रति 'अयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं 'नवग्वाः नवनीयगतयः' स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अङ्गिरसां सप्रमासीनानां मध्ये ये नवभि-
 मासैरवासफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति संज्ञा । 'नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम्' (ऋ.सं. ५. २९.
 १२) इत्यादिषु तथाभिहितत्वात् । 'क्षितयः मनुष्या अङ्गिरःप्रभृतयः । 'क्षितयः कृष्टयः' (नि. २.
 ३. ६) इति तन्नामसु पाठात् । 'अयातयन्त । युद्धार्थमिन्द्रं नानाविधैर्मन्त्रैः प्रोत्साहितवन्तः । इन्द्रे
 योद्धुं गते सति 'निरष्टाः तेनेन्द्रेण निराकृता वृत्रानुचराः 'चितयन्तः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयन्तः
 'इन्द्रात् इन्द्रस्य सकाशात् 'प्रवज्जिः प्रवणैः पलायितुं' सुशकैर्मागैः 'आयन् दूरे गतवन्तः । तत्र
 दृष्टान्तः । 'वृषायुधः वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वन्तः 'वक्रयः 'न नपुंसका
 इव । 'निसर्गपण्डो वध्रिश्च' इत्यादिस्मृतिषु^१ प्रयोगात्^२ । ते यथा प्रबलेन दूरे निराकृता
 भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । 'युध संप्रहारे' । सनि 'हलन्ताच्च' (पा. सू. १. २. १०) इति
 सनः किच्चाद्गुणाभावः । 'एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्' (पा. सू. ७. २. १०) इति इदप्रतिषेधः ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सेनाम् । इनेन सह वर्तते इति सेना । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य
 सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त । 'यती प्रयत्ने' । 'हेतुमति च' इति
 णिष् । क्षितयः । 'क्षि निवासगत्योः' । क्षियन्ति गच्छन्तीति क्षितयो मनुष्याः । 'किष्कौ
 च संशायाम्' इति किच् । नवग्वाः । नवभिर्मासैर्गच्छन्तीति नवग्वाः । गमेः औणादिको दुप्रस्थयः ।
 यद्वा । किपि 'गमः कौ' (पा. सू. ६. ४. ४०) इत्यनुनासिकलोपे 'ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्'
 (पा. सू. ६. ४. ४०. २) इति अकारस्य ऊकारः । जसि 'ओः सुपि' (पा. सू. ६. ४. ८३) इति
 यणादेशः । दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः । 'किप् च' इति किप् । 'किप् च' इत्यत्र 'सोपपदेभ्यो निरूप-
 पदेभ्यः' (का. ३. २. ७६) इत्युक्तत्वाद्वा सोपपदेभ्यः किप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य
 संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । 'अशू व्यासौ' । भावे निष्ठा । 'यस्य विभाषा' (पा. सू. ७. २. १५)
 इति इदप्रतिषेधः । वध्रादिना षत्वे ण्वम् । निसा च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । निरस्ता
 इत्यत्र सकारस्य षत्वं छान्दसम् । तदानीम् अस्ता इत्येतत् कर्मणि निष्ठेति 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवज्जिः । 'वन षण संभक्तौ' । अस्मात् प्रपूर्वात् किप् । 'गमादीनामिति वक्तव्यम्'
 (पा. सू. ६. ४. ४०. १) इत्यनुनासिकलोपः । ततः तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः ।
 'चिती संज्ञाने' । अस्मात् ण्यन्तात् लटः शतृ । शप् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात्
 लघूपक्षगुणाभावः ॥

त्वमेतान्द्रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारे ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंसम् । आवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं रुदतः रोदनं कुर्वतः । जक्षतः भक्षणं हसनं वा कुर्वतः । च एतान् द्विविधानपि
 वृत्रानुचरान् रजसः पारे अन्तरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽन्तरिक्षवाची, 'लोक रजांस्युच्यन्ते'

(निरु. ४. १९) इत्युक्तत्वात् । ^१अबोधयः युद्धमकरोः युद्धेन मारितवानित्यर्थः । ^२वस्युम् उपक्षयितारं^३ वृत्रं^४ ^५दिवः^६ ^७आ सुलोकादानीय^८ ^९उच्चा उत्कर्षेण^{१०} ^{११}अवादहः दग्धवानसि । वृत्रं सपरिवारं विनाश्य तत् ऊर्ध्वं^{१२} ^{१३}सुन्वतः सोमाभिष्वं कुर्वतः^{१४} ^{१५}स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य^{१६} ^{१७}शंसं स्तुतिं^{१८} ^{१९}प्र^{२०} ^{२१}आवः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । ‘रुदिर् अश्रुविमोचने’ । लटः शतृ । अदादिवात् शपो लुक् । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘शतुरनुमः’ इति शस उदात्तत्वम् । जक्षतः । ‘जक्ष भक्षहसनयोः’ । पूर्ववत् शपो लुक् । ‘जक्षित्यादयः षट्’ (पा. सू. ६. १. ६) इति अभ्यस्तसंज्ञा । अतः ‘अभ्य-स्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुन्वतः । सुनोतेः शतरि ‘स्वादिभ्यः भुः’ । ‘हुभुवोः’ इत्यादिना यणादेशः । ‘शतुरनुमः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः । ‘हुञ् स्तुतौ’ । अदादिवात् शपो लुक् । उवकादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभ्रमाणाः ।

न हिन्वानासस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पर्शो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभ्रमाणाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पर्शः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ये वृत्रानुचराः ^१पृथिव्याः भूमेः ^२परीणहम् आच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं ^३चक्राणासः कुर्वाणाः ^४हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन ^५मणिना कण्ठबाह्यादिगतेन मण्याद्याभरणेन ^६शुभ्रमाणाः शोभमानाः ^७हिन्वानासः वर्धमानाः सन्तो वर्तन्ते ^८ते तथाविधा वृत्रानुचराः ^९इन्द्रं युद्धायोद्यन्तं^{१०} ^{११}न ^{१२}तितिरुः जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स इन्द्रः ^{१३}स्पर्शः बाधकान् वृत्रानुचरान् ^{१४}सूर्येण आदित्येन ^{१५}परि ^{१६}अदधात् परिहितान् व्यवहितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणम्—‘आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति’ (तै. सं. २. ६. ६. ३) इति ॥ चक्राणासः । करोतेः ‘छन्दसि लिट्’ इति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽसुक् । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहम् । परिणहनं परीणत् । परिपूर्वात् नष्टतेर्भावे क्तिपि ‘नहिवृत्ति’ (पा. सू. ६. ३. ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हिन्वानासः । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ । ताच्छीलिकः चानश् । तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिर्धमो दस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः । सीम् ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मभिः । अधमः । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यदा ^३रोदसी ^४उभे सुलोकभूलोकाबुभौ ^५महिना त्वदीयेन महिम्ना ^६विश्वतः ^७सीं कर्षतः परिगृह्य ^८परि ^९अबुभोजीः परितो भुक्तवानसि तदानीं त्वम् ^{१०}अमन्यमानान् मन्त्रार्थमनु-
ष्वातुमशक्तामपि^{११} केवलपाठकान् यजमानान् ^{१२}अभि ^{१३}मन्यमानैः अस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया

इत्यभिमानं^१ कुर्वन्निः^२ । वृद्धाभिः मन्त्रैः^३ वदस्युं चोरं वृत्रादिरूपमसुरं^४ निः^५ अधमः निःसारितवानसि ।
 'धमतिर्गतिकर्मा' (निरु. ६. २) इति यास्कः ॥ अबुभोजीः । ' भुज पालनाभ्यवहारयोः ' । लङि
 सिपि ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७६) इति विकरणस्य भ्रुः । ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू.
 ७. ३. ९७) इति ईडागमः । अडुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना महिन्ना । महच्छब्दात्
 पृथ्वादिभक्षणाभावे इमनिच् । ' टेः ' इति टिलोपः । तृतीयैकवचने अलोपे सति उदात्तनिवृत्ति-
 स्वरणेोदात्तत्वम् । मलोपश्छान्दसः । अमन्यमानान् । मन्यन्ते जानन्तीति मन्यमानाः । ' मन ज्ञाने ' ।
 ' दिवादिभ्यः श्यन् ' । श्यनो निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायां
 खानुनासिकावुक्तौ ॥

न ये दिवः पृथिव्या अन्तर्मापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो नित्योतिषा तमसो गा अधुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः । धनदाम् । परिऽअभूवन् ।
 युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे । इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषाः^१ दिवः^२ द्युलोकात्^३ पृथिव्याः^४ अन्तं भूमेः स्थानं^५ न आपुः^६ न प्राप्ताः । मेघरूप-
 मापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावात्^७ धनदां धनप्रदां भूमिं^८ मायाभिः^९ सस्योपका-
 रादिभिः कर्मभिः^{१०} न पर्यभूवन्^{११} परितो न व्याप्ताः । जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारं न चक्रुरित्यर्थः ।
 तदानीमयम्^{१२} इन्द्रः^{१३} मेघभेदनाय^{१४} वज्रं^{१५} युजं^{१६} स्वहस्तयुक्तं^{१७} चक्रे । ततः^{१८} ज्योतिषा^{१९} द्योतमानेन वज्रेण
 तमसः^{२०} अन्धकाररूपान्मेघात्^{२१} गाः^{२२} गमनशीलान्युदकानि^{२३} निः^{२४} अधुक्षत्^{२५} निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं भित्त्वा
 जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ' ऊडिदम् ' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आपुः । ' आप् व्यसौ ' । लिटि
 उसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि यच्छब्दस्यानुषङ्गात् निघाताभावः । युजम् ।
 ' युजिर् योगे ' । ' ऋत्विक् ' इत्यादिना किन् । ' अनित्यमागमशासनम् ' इति वचनात् नुमभावः ।
 अधुक्षत् । ' दुह प्रपूणे ' । लुङि ' शल इगुपधादनिटः क्सः ' (पा. सू. ३. १. ४५) इति
 च्छेः क्सादेशः । ' दादेर्धातोर्धः ' (पा. सू. ८. २. ३२) इति घत्वम् । ' एकाचो बशः ' (पा. सू.
 ८. २. ३७) इत्यादिना भण्भावः । संहितायां भण्भावाभावश्छान्दसः ॥ २ ॥

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानाम् ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्मभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानाम् ।
 सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपः जलानि^१ अस्य^२ इन्द्रस्य^३ स्वधाम्^४ अन्नं व्रीक्षादिरूपमनुलक्ष्य^५ अक्षरन्^६ मेघादृष्टा अभवन् ।
 तदानीमयं वृत्रः^७ नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां^८ मध्ये^९ आ^{१०} समन्तात्^{११} अवर्धत^{१२} वृद्धिं

प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किंतु अभिवृद्ध एव । तदानीम् ^१इन्द्रः ^२सध्रीचीनेन सह-
गच्छता ^३मनसा युक्तं ^४तं वृत्रम् ^५ओजिष्ठेन अतिबलयुक्तेन ^६हन्मना हननसाधनेन वज्रेण ^७अभि ^८यून्
कतिचिद्विषानभिलक्ष्य ^९अहन् तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यत्रेन्द्र-
स्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स^१ हतवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् । ‘क्षर संचलने’ । नाभ्यानाम्
नावा तार्याणाम् । ‘नौवयोधर्मं’ (पा. सू. ४. ४. ९१) इत्यादिना यत् । ‘वान्तो यि प्रत्यये’ (पा. सू.
६. १. ७९) इति आवादेशः । ‘अनावः’ (पा. सू. ६. १. २१३) इति पर्युदासात् ‘तिस्वरितम्’
इति प्रत्ययस्वरितत्वम् । सध्रीचीनेन । सहाञ्चतीति सध्यङ् । ‘सहस्य सध्रिः’ (पा. सू. ६. ३. ९५)
इति सध्यदेशः । ‘विभाषाञ्चरदिक्रियाम्’ (पा. सू. ५. ४. ८) इति स्वार्थे खप्रत्ययः । तस्य
‘आयन्’ इत्यादिना ईनादेशः । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । खादेशस्य
उपदेशिवद्वचनात् ईकार उदात्तः । ओजिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीति ओजस्वी । ‘अस्मायामेधां’
(पा. सू. ५. २. १२१) इति विनिः । तत आतिशायनिकः इष्टन् । ‘विन्मतोर्लुक्’ (पा. सू. ५.
३. ६५) इति विनो लुक् । ‘टेः’ इति टिलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हन्मना । हन्यतेऽनेनेति
हन्म । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति दृशिप्रहणात् करणेऽपि मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने
अलोपे प्राप्ते ‘न संयोगाद्वमन्तात्’ (पा. सू. ६. ४. १३७) इति प्रतिषेधः ॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृळ्हा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् । शुष्णम् । इन्द्रः ।

यावत् । तरः । मघवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

^१इलीबिशस्य इलाया भूमेर्विले शायनस्य वृत्रस्य संबन्धीनि । ‘इलाबिलशायस्य’ (निरु. ६. १९)
इति यास्कः । ^२दृळ्हा दंहितानि असुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युदकानि ^३इन्द्रः ^४न्यविध्यत् नितरां
विद्धवान् । यद्वा । दृळ्हानि प्रबलानि सैन्यानि नितरां विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं ^५शृङ्गिणं गोमहिषादि-
शृङ्गसमानैरायुधैर्युते ^६शुष्णं जगतः शोषकं वृत्रं ^७वि अभिनत् विविधं ताडितवान् । हे ^८मघवन् धन-
युक्तेन्द्र तव ^९यावत्तरः याधान्^१ वेगोऽस्ति^२ ^३यावदोजः यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं ^४पृतन्युं
पृतनां युद्धमिच्छन्तं ^५शत्रुं वृत्रं ^६वज्रेण ^७अवधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् । ‘व्यध ताडने’ । इमनि
‘प्रहिभ्या’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘तिक्कतिक्कः’ इति निघाते ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति
संहितायाम् अडागमस्य स्वरितत्वम् । इलीबिशस्य । पृषोदरादिवात् अभिमतस्वरितसिद्धिः । दृळ्हा ।
दंहेर्मिद्धायां ‘दडः स्थूलबलयोः’ (पा. सू. ७. २. २०) इति निपात्यते । ‘शोष्छन्दसि बहुलम्’
इति शैलौपः । अभिनत् । ‘भिद्वि विदारणे’ । लङि ‘रुधादिभ्यः भम्’ । ‘इतश्च’ (पा. सू.
३. ४. १००) इति इकारलोपे ‘हल्ङ्याब्जः’ इति तिलोपः । शुष्णम् । ‘शुष शोषणे’ । शोषयतीति
शुष्णः । ‘तृषिशुषिरसिभ्यः क्विप्’ (उ. सू. ३. ३९२) इति नप्रत्ययः । ‘निच्’ इत्यनुवृत्ते-
राद्युदात्तत्वम् । अवधीः । ‘लुङि च’ (पा. सू. २. ४. ४३) इति हन्तेर्वादेशः । पृतन्युम् । पृतनाशब्दात्
क्वधि ‘कम्बध्वरपृतनस्व’ इति अन्त्यलोपः । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उप्रत्ययः ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्य इन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रून् अभि इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । 'गाति जिगाति' (नि. २. १४. ११३) इति गतिकर्मसु पाठात् । स च इन्द्रः तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन तेन वज्रेण पुरः वृत्रस्य पुराणि वि अभेत् विविधं भिन्नवान् । ततः सः इन्द्रः वज्रेण स्वकीयेन वृत्रं वृत्रम् असृजत् संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानः वृत्रं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षपितां बुद्धिं प्र अतिरत् प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥ सिध्मः । 'विधु संराद्धौ' । अस्मात् औणादिको मक् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । 'गा स्तुतौ' । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादित्वात् भ्लुः । द्विभावे 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । तिग्मेन । 'युजि-रुचितिजां कुश्र' (उ. सू. १. १४३) इति मक् । कृत्वम् । वृषभेण । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ. सू. ३. ४०३) इत्यनेन अभच् । अभेत् । 'भिदिर् विदारणे' । अभि प्राप्ते व्यत्ययेन णप् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । लघूपधगुणे 'हल्ङ्याभ्यः' इति लोपः । यद्वा । लुङि ल्ले लुक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वध-नार्थः । यद्वा । तरतेर्व्यत्ययेन शः । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वम् । शाशदानः । 'शदु शातने' । अस्मात् यङन्तात् शानच् । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । सार्वधातुकत्वात् 'अभ्यस्तानामादिः' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकनप्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत घामुच्छैत्रेयो नृषाह्वाय तस्यौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशद्युम् ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षतम् । घाम् । उत् । श्वैत्रेयः । नृसह्वाय । तस्यौ ॥ १४ ॥

इं इन्द्र कुत्सम् एतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिम् आवः रक्षितवानसि । यस्मिन् कुत्से चाकन् स्तुतिं कामयमानो वर्तसे । तं कुत्समिति पूर्वत्रान्वयः । तथा दशद्युम् एतन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमान-मृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशम् । युध्यन्तं स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं वृषभं गुणैः श्रेष्ठम् । शफच्युतः स्वदीयाभ्यस्य शफात् पतितः रेणुः भूलिः घां घुलोकं नक्षतं प्राप्नोति । श्वैत्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाजले मग्नः सन् त्वदनुग्रहात् नृसह्वाय नृभिः पुरुषैः सोढव्याय उत् तस्यौ जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । 'चक कृत्तौ' । अस्मात् ष्यन्तात् शतृ । 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् णिलोपः शबभावश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यद्वा ।

‘ कञ्जु कान्तौ ’ इत्यस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि सिपि अभ्यासस्य जुगभावश्चान्दसः । ‘ दीर्घोऽङितः ’ इति दीर्घत्वम् । सिलोपे ‘ मो नो धातोः ’ (पा. सू. ८. २. ६४) इति मकारस्य मकारः । धातुस्वरः । यङ्लुगन्तादनिघातः । युध्यन्तम् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दशद्युम् । दीर्घ्यतेः प्रकाशार्थात् संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘ च्छोः शूढ् ’ (पा. सू. ६. ४. १९) इति ऊढ् । दशसु दिक्षु द्युः यस्यासौ दशद्युः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यद्वा । शुशब्दः अहर्नामसु पठितः (नि. १. ९. २) । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः । शफेन च्युतः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत । ‘ नक्ष गतौ ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वेत्रेयः । श्वित्राया अपत्यम् । ‘ स्त्रीभ्यो ङक् ’ (पा. सू. ४. १. १२०) । नृसहाय । ‘ शकिसहोश्च ’ (पा. सू. ३. १. ९९) इति कर्मणि यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ पूर्वपदात् ’ (पा. सू. ८. ३. १०६) इति षत्वम् । संहितायां दीर्घश्चान्दसः ॥

आवः शर्म वृषभं तुग्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छ्रियं गाम् ।

ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छत्रयतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शर्मम् । वृषभम् । तुग्यासु । क्षेत्रऽजेषे । मघऽवन् । श्वित्र्यम् । गाम् ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । शत्रुऽयताम् । अधरा । वेदना । अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽश्वित्र्यं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषम् ऽआवः रक्षितवानसि । किमर्थम् । ऽक्षेत्रजेषे शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थम् । कीदृशम् । ऽशर्मं त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तं ऽवृषभं गुणैः श्रेष्ठं ऽतुग्यासु ऽगां जलेषु गतं मग्नमित्यर्थः । ‘ तुग्या बुर्गुम् ’ (नि. १. १२. २१) इति उदकनामसु पठितत्वात् । ऽअत्र अस्माभिः सह युद्धे ऽज्योक् ऽचित् चिरकालमपि ऽतस्थिवांसः अवस्थिताः सन्तः ऽअक्रन् ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । ऽशत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां तेषाम् ऽअधरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वम् ऽअकः कुरु ॥ तुमशब्दोऽन्तरिक्षवचनः । तत्र भवास्तुप्रियाः । ‘ तुम्रादन् ’ (पा. सू. ४. ४. ११५) इति घन् । तस्य इयादेशः । इकारलोपश्चान्दसः । निष्ठाद्याद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे । ‘ जेषु णेषु एषु प्रेषु गतौ ’ । अस्मात् संपदादिलक्षणः क्तिप् । क्षेत्रस्य जेद् क्षेत्रजेद् । समासान्तोदात्तत्वम् । ‘ अन्तोदात्तादुत्तरपदात् ’ (पा. सू. ६. १. १६९) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्वित्र्यम् । श्वित्रायां भवः । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः कसुः । ‘ वस्वेकाजादसाम् ’ इति इडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना ज्ञेर्लुङ् । शत्रूयताम् । शत्रूनात्मन इच्छन्तीति शत्रूयन्तः । ‘ सुप आत्मनः क्यप् ’ इति क्यप् । तदन्तात् शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । तस्य च पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यते (पा. सू. ८. २. ६. १) इत्युक्त्वात् शत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति ‘ क्तुरनुमो नघजादी ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरा वेदना इत्युभयत्र ‘ शोभन्धसि बहुकम् ’ इति शोर्लोपः । अकः । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना ज्ञेर्लुङ् । गुणः ॥ ॥ ३ ॥

‘त्रिभिन्नो अथ’ इति चतुर्थं सूक्तं द्वादशर्चम् । ‘ऋषिश्चान्यस्मादेषः’ इति परिभाषया आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अश्विनौ देवता । ‘क त्री चक्रा’ इति नवमी ‘आ नो अश्विना’ इति द्वादशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्पथः । ‘त्रिभिद्द्वादशाश्विनं नवम्यन्ये त्रिष्टुभौ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ जागते छन्दसि इदं सूक्तम् । ‘अथाश्विनः’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘त्रिभिन्नो अथेले यावापृथिवी इति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विने शब्देऽप्येतत् सूक्तं, ‘प्रातरनुवाकन्यायेन’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्रि॒श्वि॒न्नो अ॒द्या भ॑वतं नवेदसा वि॒भ्रुवां॑ याम॑ उ॒त रा॒तिर॑श्विना ।

युवोहिं यन्त्रं हिम्येव वाससोऽभ्यायुंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

प्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विऽभुः । वाम् । यामः । उत् । रातिः । अश्विना

युवोः । हि । यन्त्रम् । हिम्याऽइव । वासंसः । अभिऽआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिऽभिः ॥ १ ॥

हे ऽनवेदसा ऽअश्विना मेधाविनौ अश्विदेवौ । नवेदा इति मेधाविनाम्, 'नवेदाः कविः मनीषी' (नि. ३. १५. ९) इति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशौ युवां ऽत्रिश्चित् त्रिवारमपि ऽअद्य अस्मिन् कर्मणि ऽनः अस्मदर्थं ऽभवतम् आगतौ^२ भवतम्^२ । अत्र त्रिः इति वचनं सवनत्रयापेक्षम् आदरातिशयोक्तनार्थं वा । 'त्रिषत्या हि देवाः' (तै. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति श्रुत्यन्तरात् । ऽवां युवयोः ऽयामः गमन-साधनभूतो रथः ऽविभुः व्यासः । ऽउत अपि च ऽरातिः दानं विभुरिति शेषः । ऽयुवोः युवयोरुभयोः ऽयन्त्रं ऽहि परस्परनियमरूपः संबन्धविशेषोऽस्ति खलु । तत्र दृष्टान्तः । ऽवाससः सूर्यरश्म्याच्छादन-युक्तस्य वासरस्य ऽहिभ्येव हिमयुक्तया रात्र्येव । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबन्धः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवासुभौ ऽमनीषिभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः । मनीषीति मेधाविनाम्, 'मनीषी मन्धाता' (नि. ३. १५. ११) इति तन्नामसु पठितत्वात् । ऽअभ्यायंसेन्या अभितो नियन्तव्यौ अनुग्रहवशात् तदधीनौ ऽभवतम् ॥ अद्य । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरीतं न वित्तः इति नवेदसौ । 'विद ज्ञाने' इत्यस्मात् औणादिकोऽसुन् । नञ्समासे 'नभ्राण्णपात्' इत्यादिना नकारस्य प्रकृति-भावः । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः । आमन्त्रितनिघातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । 'अर्तिस्तुसु' इत्यादिना मन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । 'यम उपरमे' इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः । 'रा दाने' इत्यस्मात् भावे क्तिन् । 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । युवोः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वात् 'योऽचि' (पा. सू. ७. २. ८९) इति यत्वं न भवति । 'शेषे लोपः' इति टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्यलोपपक्षे तु एकादेशस्वरेण । हिम्या इव । हिमेति रात्रिनाम्, 'ऊधः पयः हिमा' (नि. १. ७. २२) इति तन्नामसु पठितत्वात् । 'हनेर्हि च' (उ. सू. १. १४४) इति मक् । हन्ति पद्मानिति हिमम् । अर्शआद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति ङ्यादेशः । ततः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । वाससः । 'वस आच्छादने' । वासयति प्रकाशेनाच्छादयति इति अहर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याङ् इत्युपसर्गद्वयोपसृष्टात् 'यम उपरमे' इत्यस्मात् औणादिकः सेन्यप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः ॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इष्टिदुः ।

त्रयः स्कम्भासः स्कमितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कम्भासः । स्कमितासः । आरभे । त्रिः । नक्तम् । याथः । त्रिः । ऊँ इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुरद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबन्धिनि रथे पवयः वज्रसमाना ददाश्चक्रविशेषाः पत्रयः त्रिसंख्याकाः सन्ति । इत् इत्थं चक्रत्रयसम्भावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चन्द्रस्य वेनां कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः जानन्ति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्य अश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानन्तीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कम्भासः स्तम्भविशेषाः पत्रयः त्रिसंख्याकाः स्कमितासः स्थापिताः । किमर्थम् । आरभे आरब्धम् अवलम्बितुम् । यदा रथस्त्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालम्बनभूताः स्तम्भा इत्यर्थः । हे अश्विना युवां तादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ त्रिः याथः त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिः याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधुवाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेर्लटि 'विदो लटो वा' इति श्लोः उसादेशः । स्कम्भासः । 'इभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे' । स्कम्भन्ते प्रतिबद्धा भवन्तीति स्कम्भाः । पचाद्यच् । स्कमितासः । स्वभ्युः सौत्रो धातुः । अस्मात् निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति इदं प्रतिषेधे प्राप्ते 'प्रसितस्कमित' इत्यादिना इडागमो निपातितः । आरभे । 'रभ राभस्ये' । अस्मात् आङ्पूर्वात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृत्तुत्तरपदप्रकृतिस्त्वरत्वम् ॥

समाने अहन्निर्वद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च पिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना । मिमिक्षतम् ।

त्रिः । वाजवतीः । इषः । अश्विना । युवम् । दोषाः । अस्मभ्यम् । उषसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवाभ्याम् । समाने अहन् एकस्मिन्नुद्यानदिने त्रिरवद्यगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणां संवरणकारिणी भवतम् । अद्य अस्मिन् दिने यज्ञं यज्ञगतं हविः मधुना मधुररसेन त्रिः मिमिक्षतं त्रिवारं सिञ्चतम् । किं च दोषाः उषसश्च रात्रीर्दिवसांश्च रात्रिषु दिवसेषु च नैरस्त्येण वाजवतीः बलकारिणीः इषः अन्नानि अस्मभ्यं पिन्वतं सिञ्चतं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । 'सुपां सुलुङ्' इति सप्तम्या लुङ् । अवद्यगोहना । 'गुह संवरणे' । अवद्यस्य गूहयितारी । नम्याक्त्वात् क्युः । 'उदुपधाया गोहः' (पा. सू. ६. ४. ८९) इति प्राप्तस्य ऊवस्य अभावश्चाव्ययः । मिमिक्षतम् । 'मिह सेचने' । सति 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इदं प्रतिषेधः ।

‘ हलन्ताच्च ’ इति सनः कित्वात् लघूपधगुणाभावः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ङस्वकस्वचत्वानि । वाज-
वतीः । ‘ उगितश्च ’ इति ङीप् । पिन्वतम् । ‘ पिवि मिवि णिवि सेचने ’ । इदित्वात् नुम् । कर्तरि
शप् ॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्रान्ये त्रेधेव शिक्षतम् ।

त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः । सुप्रऽअन्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतम् ।

त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

हे ^१अश्विना ^२युवं ^३त्रिर्वर्तिर्यातम् अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं त्रिर्यातं त्रिवारं प्राप्नुतम् । तथा
^४अनुव्रते अस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते ^५जने ^६त्रिः यातं त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतम् । ^७त्रिः ^८सुप्रान्ये
त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्भयां रक्षणीये प्रवर्तमानानस्मान् ^९त्रेधेव त्रिभिरेव प्रकारैः ^{१०}शिक्षतम् । पुनः-
पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा ^{११}नान्द्यं नन्दनीयं संतोषकरं फलं ^{१२}त्रिः ^{१३}वहतं प्रापयतम् । ^{१४}अस्मे
अस्मासु ^{१५}पृक्षः अन्नं ^{१६}त्रिः ^{१७}पिन्वतं त्रिवारं प्रयच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१८}अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि ।
‘ अक्षरा स्रोतः तृप्तिः ’ (नि. १.२. ३२) इति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥
वर्तिः । वर्ततेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । ‘ हृपिषिरुहिवृतिः ’ (उ. सू. ४. ५५८) इत्यादिना हृप्रत्ययः ।
‘ सुपां सुलुक् ’ इति द्वितीयैकवचनस्य सुआदेशः । सुप्रान्ये । उपसर्गद्वयोपसृष्टात् अवतेः कर्मणि ण्यत् ।
‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ इति वृद्धयभावः । ‘ तित्स्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । शिक्षतम् । ‘ शिक्ष
विद्योपादाने ’ । नान्द्यम् । ण्यदन्तः । पृक्षः । ‘ पृची संपर्के ’ । असुनि सुडागमः । अस्मे । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति
शेआदेशः । अक्षरा इव । अभुवते व्याप्नुवन्तीति अक्षराण्युदकानि । औणादिकः कसरप्रत्ययः । शैलोपः ॥

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्ठं वां सूरं दुहिता रुद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवऽताता । त्रिः । उत । अवतम् । धियः ।

त्रिः । सौभगऽत्वम् । त्रिः । उत । श्रवांसि । नः । त्रिऽस्थम् । वाम् । सूरं । दुहिता । आ । रुद्रत् । रयम् ॥ ५ ॥

हे ^१अश्विना ^२युवं ^३नः अस्मान् ^४रयिं धनं ^५त्रिः ^६वहतं त्रिवारं प्रापयतम् । ^७देवताता देवताती
देवैर्युक्ते कर्मणि ^८त्रिः त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । ^९उत अपि च ^{१०}धियः अस्मदुद्धीः ^{११}त्रिः त्रिवारं
रक्षतम् । ^{१२}सौभगत्वं सौभाग्यं ^{१३}त्रिः वहतमिति शेषः । ^{१४}उत अपि च ^{१५}श्रवांसि अन्नानि ^{१६}नः अस्मभ्यं ^{१७}त्रिः
वहतम् । ^{१८}वां युवयोः संबन्धिनं ^{१९}त्रिष्ठं चक्रत्रयेऽवस्थितं ^{२०}रथं ^{२१}सूरं सूर्यस्य ^{२२}दुहिता पुत्री । ‘ दुहिता
दुर्हिता दूरे हिता ’ (निरु. ३. ४) इति यास्कः । सा आरूढवती ॥ देवताता । ‘ सर्वदेवातातिल् ’
(पा. सू. ४. ४. १४२) इति स्वार्थिकः तातिल्प्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबन्धो यज्ञो लक्ष्यते ।

‘देवताता मखः’ (नि. ३. १७. १०) इति तन्नामसु पठित्वात् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्व-
स्वोदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या ङादेशः । त्रिष्टम् । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्टः । ‘सुपि
स्थः’ (पा. सू. ३. २. ४) इति कः । ‘अम्बाख्’ (पा. सू. ८. ३. ९७) इत्यादिना सकारस्य
क्त्वम् । सूरे । ‘षू प्रेरणे’ । ‘सुसूधागृधिभ्यः क्रन्’ (उ. सू. २. १८२) इति क्रन् । निस्त्वा-
दाद्युदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आ ल्हत् । ‘कृमृदृलृहिभ्यश्छन्दसि’ (पा. सू. ३. १. ५९) इति
छेः अङादेशः ॥

त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमश्वः ।

ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥ ६ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि । त्रिः । ऊँ इति । दत्तम् । अत्ऽभ्यः ।
ओमानम् । शम्ऽयोः । ममकाय । सूनवे । त्रिऽधातु । शर्म । वहतम् । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानि शुलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि त्रिः दत्तम् । तथा
पार्थिवानि पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि त्रिः दत्तम् । अश्वयः उ अन्तरिक्षसकाशादप्यौषधानि त्रिः
दत्तम् । आपः इत्यन्तरिक्षनाम, ‘आपः पृथिवी भूः’ (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् ।
शंयोः एतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ‘ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्’ (तै. सं. २. ६. १०. १) इति
ब्राह्मणान्तरात् । तस्य संबन्धिनम् ओमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तम् । हे
शुभस्पती शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं
वहतं प्रापयतम् ॥ दिव्यानि । ण्डाङ्गिवात् (पा. सू. ५. १. ६६) यप्रत्ययः । भेषजा । ‘भिषज्
षिकिस्तायाम्’ । ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति घः । शंयोः । ‘शमु उपशमे’ । क्प् । शम् । ‘यु
अमिश्रणे’ । अस्मात् विष् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्वरः । त्रिधातु । ‘सितनिगमिमसिसच्यविधाश्रुशि-
भ्यस्तुन्’ (उ. सू. १. ६९) । अश्वयः । ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानम् ।
अवतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना अकारवकारयोः ऊट् । सार्व-
धातुकार्थधातुकलक्षणो गुणः । यदि ‘ज्वरस्वर’ इत्यत्र ‘अनुनासिके च’ (पा. सू. ६. ४. १९)
इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वैणीव सूत्रेण वकारस्य ऊङादेशो भविष्यति । शुभस्पती । ‘शुभ दीप्तौ’ ।
संप्रदादिलक्षणः क्प् । ‘षष्ठ्याः पतिपुत्र’ इति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘सुबामन्त्रिते’
इति पराङ्गवजावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीर्मशायतम् ।

तिस्त्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु । पृथिवीम् । अशायतम् ।

तिस्त्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्माऽइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हे ऽअश्विना ऽदिवेदिवे प्रतिदिनम् । ‘दिवेदिवे यविषवि’ (नि. १. ९. ११) इति अह-
नर्मसु पठितत्वात् । ऽयजता यष्टव्यौ युवां ऽनः अस्मदीयां ऽपृथिवीं वेदिरूपां भूमिं ऽपरि सर्वतः प्राप्य
ऽत्रिधातु कक्ष्यात्रययुक्ते आस्तीर्णे बर्हिषि ऽत्रिः त्रिवारम् ऽअशायतं शयनं कुरुतम् । हे ऽरथ्या रथ्यौ
रथस्वामिनौ ऽतिस्रः त्रिसंख्याकाः ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा वेदीः ऽगच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः ।
ऽस्वसराणि शरीराणि ऽआत्मेव ऽवातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति
तद्वत् ॥ यजता । यजतेः ‘भृमृदशि’ (उ. सू. ३. ३९०) इत्यादिना अतच् । ‘चितः’ इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । त्रिधातु । त्रेधा धीयते निधीयते इति त्रिधातु । ‘सितनिगमि’ (उ. सू. १. ६९)
इत्यादिना धाजः तुन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ‘सुपां
सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । अशायतम् । अदादित्वात् शपो लुक् । अशयातामित्यस्य ह्रस्व-
दीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ‘सत्यादेव
नासत्यावित्यौर्णवाभः’ (ऋनि. ६. १३) इति यास्कः । ‘नभ्राणपात्’ इत्यादिना नजः
प्रकृतिभावः । रथ्या । रथाहौ स्वामिनावित्यर्थः । ‘छन्दसि च’ (पा. सू. ५. १. ६७) इति
यप्रत्ययः । स्वसराणि । सरन्ति गच्छन्तीति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरीराणाम् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।

तिस्रः पृथिवीरूपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिर्ऽक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आहावाः । त्रेधा । हविः । कृतम् ।

तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकम् । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हे ऽअश्विना ऽसप्तमातृभिः । ‘इमं मे गङ्गे’ (ऋ. सं. १०. ७५. ५) इत्यादिमन्त्रोक्ताः
सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः ऽसिन्धुभिः
स्यन्दनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिः ऽत्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः । तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समा-
म्नातम्—‘अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो द्वितीयं द्वादश कृत्वस्तृतीयम्’ (तै. सं. ६. ४.
५. १-२) इति । ऽआहावाः यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपसदृशाः ऽत्रयः त्रिसंख्याका
द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु ऽत्रेधा त्रिभिः प्रकारैः
सवनत्रयगतैः ऽहविष्कृतं सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तते इति शेषः । ऽतिस्रः ऽपृथिवीरूपरि
त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं ऽप्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां ऽदिवो ऽनाकं द्युलोकसंबन्धिनमादित्यं
ऽरक्षेथे । कीदृशं नाकम् । ऽद्युभिः अहोभिः ऽअक्तुभिः रात्रिभिश्च ऽहितं स्थापितम् । अहनि सूर्य उदेति
रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः । बहुव्रीहस्वरः ।
आहावाः । ‘निपानमाहावः’ (पा. सू. ३. ३. ७४) इति आहपूर्वात् कृत्यतेः अप्रत्ययः संप्रसारणं
वृद्धिश्च निपातनात् । आथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रवा । ‘च्युङ् प्रुङ् गतौ’ । प्रवेते गच्छतः
इति प्रवौ । पचाद्यच् । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । नाकम् । न अस्मिन् अकम् अस्तीति नाकः ।
‘नभ्राणपात्’ इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । द्युभिः । ‘ऊर्ध्वम्’ इत्यादिना प्रासस्य विभक्त्यु-
दात्तस्य ‘दिवो ऋक्’ (पा. सू. ६. १. १८३) इति प्रतिषेधः ॥

क॒॑ त्री॑ च॒क्रा त्रि॒वृतो॑ रथ॒स्य क॒॑ त्रयो॑ व॒न्धुरो॑ ये स॒नीळाः ।

क॒दा यो॒गो वा॒जिनो॑ रा॒सभ॑स्य॒ येन॑ य॒ज्ञं ना॑स॒त्योप॒याथः॑ ॥ ९ ॥

क॑ । त्री । च॒क्रा । त्रि॒वृतः । रथ॒स्य । क॑ । त्रयोः । व॒न्धुरः । ये । स॒नीळाः ।

क॒दा । यो॒गः । वा॒जिनः । रा॒सभ॑स्य । येन॑ । य॒ज्ञम् । ना॑स॒त्या । उ॒प॒याथः॑ ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ ऽत्रिवृत्रः त्रिसंख्याकैरश्विभिरपेतस्य भवदीयस्य ऽरथस्य ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते^१ । सेयम् एका अश्विः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबन्धीनि ऽत्री ऽचक्रा त्रीणि चक्राणि ऽक । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते । ऽये काष्ठविशेषाः ऽसनीळाः । नीळं गृहसदृशं रथस्योपरि उपवेशस्थानम् । तेन सह वर्तन्ते इति सनीळाः । ते काष्ठविशेषाः ऽवन्धुरः नीलबन्धनाधारभूताः ऽत्रयः अक्षेण सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः ऽक । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । ऽवाजिनः बलवतः ऽरासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य ऽयोगः रथे योजनं ऽकदा । कस्मिन् काले निष्पन्नम्^२ इत्यस्माभिर्न दृश्यते । ऽयेन चक्रत्रयनीदृकाष्टत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन ऽयज्ञम् अस्मदीयं यागस्थानम् ऽउपयाथः युवां प्राप्नुथः । तादृशस्य रथस्येति पूर्वत्रान्वयः ॥ त्री चक्रा । उभयत्रापि 'क्षोच्छन्दसि बहुलम्' इति क्षोर्लोपः । वन्धुरः । बन्धेः औणादिकः उरप्रत्ययः । वत्वं छान्दसम् । सनीळाः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः ॥

आ ना॑स॒त्या गच्छ॑तं ह॒यते॑ ह॒विर्मध्वः॑ पि॒बतं॑ मधु॒पेभि॑रा॒सभिः॑ ।

यु॒वोहि॑ पूर्वं स॒वितो॑षसो रथ॒मृताय॑ चि॒त्रं घृ॒तव॑न्त॒मिष्य॑ति ॥ १० ॥

आ । ना॑स॒त्या । गच्छ॑तम् । ह॒यते॑ । ह॒विः । मध्वः॑ । पि॒बतम् । मधु॒पेभिः॑ । आ॒सभिः॑ ।

यु॒वोः । हि॑ । पु॒र्वम् । स॒वि॒ता । उ॒षसः॑ । रथ॒म् । ऋ॒ताय॑ । चि॒त्रम् । घृ॒तव॑न्तम् । इ॒ष्यति॑ ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इह कर्मणि ऽआ गच्छतम् । अत्रासभिः ऽहविः ऽह्रयते । युवां च ऽमधुपेभिः मधुरद्रव्यपानयुक्तैः ऽआसभिः भवदीयैराश्व्यैः ऽमध्वः मधुरद्रव्याणि हवींषि ऽपिबतम् । ऽसविता सूर्यः ऽउषसः ऽपूर्वम् उपःकालात्पुरा युवयोरश्विनोः संबन्धिनं ऽरथम् ऽऋताय अस्मच्छाजार्थम् ऽइष्यति ऽहि प्रेरयति खलु । कीदृशम् । ऽचित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं ऽघृतवन्तम् अक्षाञ्ज-साधनेन घृतनोपेतम् ॥ गच्छतम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पिबद्वादानुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । अत्र गच्छतं पिबतं चेति चार्थप्रतीतिः 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमायाः तिङ्बिभक्तेः निघातप्रतिषेधः । ह्रयते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिङ्ग्यत्ययः शसि यणादेश-भ्रान्त्यसः । मधुपेभिः । मधु पिबन्तीति मधुपानि^३ । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । आसभिः । 'पद्म्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसच्चादेशः । युवोः । 'युवोर्हि यन्त्रम्' इत्यत्रोक्तम् । इष्यति । 'इष गतौ' । इष्वनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातिं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हे ऽनासत्या असत्येनानृतेन रहितौ ऽअश्विना अश्विदेवौ युवां ऽत्रिभिरेकादशैः ' ये देवासो दिव्येकादश स्थ ' (ऋ. सं. १. १३९. ११) इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्ग-त्रयगतैर्देवैः सह ऽमधुपेयं सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानम्' अभिलक्ष्य ऽइह अस्मिन् देवयजनदेशे ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽआयुः अस्मदीयमायुष्यं ऽप्र ऽतारिष्टं प्रवर्धयतम् । ऽरपांसि अस्मदीयानि पापानि ऽनिः ऽमृक्षतं निःशेषेण शोधयतम् । ऽद्वेषः द्वेषकर्तृन् ऽसेधतं प्रतिषेधतम् । ऽसचाभुवा अस्माभिः सहावस्थितौ ऽभवतम् ॥ त्रिभिः । ' षट्त्रिचतुर्भ्यः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः । ' तस्य पूरणे' (पा. सू. ५. २. ४८) इति ड् । मधुपेयम् । ' पा पाने ' । ' अचो यत् ' इति कर्मणि यत् । ' ईद्यति ' (पा. सू. ६. ४. ६५) इति आकारस्य ईकारादेशः । ' यतोऽनावः ' इत्या-द्युदात्तत्वम् । मधु च तत्प्रेयमिति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तारिष्टम् । ' तृ प्लवनतरणयोः ' । छान्दसे प्रार्थनायां लुङि च्लेः सिच् । इडागमः । ' वृतो वा ' (पा. सू. ७. २. ३८) इति प्रासस्य इटो दीर्घस्य ' सिचि च परस्मैपदेषु ' (पा. सू. ७. २. ४०) इति प्रतिषेधः । ' बहुलं छन्दस्यमा-क्योगेऽपि ' इति अडभावः । अत्र तारिष्टं मृक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतेस्तस्य च अप्रयोगात् ' चादिलोपे विभाषा ' इति निघातप्रतिषेधः । ' आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ६. १. १८७) इत्या-द्युदात्तत्वम् । मृक्षतम् । ' मृश आमर्शने ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति लोट्थे लुङ् । ' शल इगुप-धादनिटः कसः ' (पा. सू. ३. १. ४५) इति कसादेशः । ' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' इति इड्-प्रतिषेधः । षत्वकुरवे । पूर्ववत् अडभावः । सेधतम् । ' पिधु गत्याम् ' । अत्र केवलोऽपि विधिः प्रतिपूर्व-स्यार्थे वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । पादादिवात् तिङः परत्वात् वा निघाताभावः । द्वेषः । ' अन्येभ्योऽपि ङ्यन्ते ' इति कर्तरि विच् । भव-तम् । द्वेष इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य निघातो न भवति, ' समानवाक्ये च निघात-युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् । सचाभुवा । सचा इत्ययं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः—' सचा सहेत्यर्थः ' (निरु. ५. ५) इति । सचा भवतः इति सचाभुवौ । क्तिप् । ' ओः सुपि ' (पा. सू. ६. ४. ८३) इति यणादेशस्य ' न भूसुधियोः ' (पा. सू. ६. ४. ८५) इति प्रतिषेधः । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्च रयिं वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रयिम् । वहतम् । सुवीरम् ।

शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ ॥ १२ ॥

हे व॒अ॒ग्निना व॒त्रिभु॒ता व॒रथेन अ॒प्रति॒हत॒गति॒त्वात् त्रि॒षु लो॒केषु वर्त॑मानेन रथेन सह व॒नः अ॒स्मा-
कम् व॒अर्वा॒क्षम् अ॒भिमुखं व॒सुवीरं शो॒भनैर्वी॒रैः पु॒त्रभृ॒त्यादि॒भिरु॒पेतं व॒रथेन धन॑म् व॒आ व॒वहत॑म्
आनी॒य प्रा॑पयतम् । व॒शृण्व॒न्ता अ॒स्मदी॒यस्तु॒तिं शृण्व॒न्तौ व॒वा यु॒वाम् व॒अव॑से अ॒स्मद्र॒क्षणार्थं व॒जो॒हवी॒मि
आ॒ह्वयामि॑ । व॒नः अ॒स्माकं व॒वाज॑सातौ संप्रामे । ‘वाज॑सातौ महा॒धने’ (नि. २. १७. ३६) इति संप्राम-
नामसु पाठात् । वृ॒धे वर्ध॑नाय व॒च व॒भव॑तम् ॥ सु॒वीरम् । शो॒भना वी॒रा यस्ये॒ति बहु॒व्रीहौ ‘वी॒रवी॒र्यौ च’
इत्यु॒चर॑पदाद्युदात्तत्वम् । शृण्व॒न्ता । ‘श्रु श्रव॑णे’ । शतरि ‘श्रुवः श्र च’ (पा. सू. ३. १. ७४) इति
श्रुः श्रभावश्च । ‘हु॒भुवोः सार्व॑धातुके’ इति यणादेशः । ‘सु॒पां सु॒लुक्’ इति आकारः । जो॒हवी॒मि ।
‘हे॒म् स्पर्धा॑यां शब्दे च’ । यङ्लुकि ‘अ॒भ्यस्त॑स्य च’ (पा. सू. ६. १. ३३) इति कृतसंप्रसारणा-
दस्मात् लङ्लुक्तमैकवचने ‘यङो वा’ (पा. सू. ७. ३. ९४) इति ईडागमः । वृ॒धे । ‘वृ॒धु वृ॒द्धौ’
इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वाज॑सातौ । ‘पणु॑ दाने’ । कि॒नि ‘ति॒तुत्र’ इत्यादिना
इदृ॒प्रतिषेधः । ‘जन॑सन’ इत्यादिना आत्वम् । वा॒जानां सा॒तिर्यस्मि॒न्निति पूर्॒वपद॑प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

‘ह्या॒म्यग्नि॑म्’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तम् । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगती-
च्छन्दस्के । शिष्टाक्षिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्यायाः ‘ह्या॒म्यग्नि॑म्’ इत्यस्या
अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिङ्गोक्तदेवताः । तथा चानुक्रान्तं—‘ह्या॒म्येका॑दश सावित्रं नवमी
जगत्साद्या च लिङ्गोक्तदैवतपादास्त्रयः’ इति । अभिष्टवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे इदं सूक्तं
सावित्रं निविद्धानम् । ‘तृतीयस्य व्ययमा’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ह्या॒म्यग्नि॑मस्य मे द्यावापृथिवी
इति तित्वः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

ह्या॒म्यग्नि॑ प्रथ॒मं स्व॒स्तये ह्या॒मि मि॒त्रावरु॑णावि॒हावसे॑ ।

ह्या॒मि रा॒त्रीं जग॑तो नि॒वेश॑नीं ह्या॒मि दे॒वं स॒वितार॑मु॒तये॑ ॥ १ ॥

ह्या॒मि । अ॒ग्निम् । प्र॒थ॒मम् । स्व॒स्तये॑ । ह्या॒मि । मि॒त्रावरु॑णौ । इ॒ह । अ॒वसे॑ ।

ह्या॒मि । रा॒त्रीम् । जग॑तः । नि॒वेश॑नीम् । ह्या॒मि । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । उ॒तये॑ ॥ १ ॥

व॒स्वस्तये॑ अ॒स्माक॑मविनाशाय । ‘स्व॒स्तीत्य॑विनाशनाम’ (निरु. ३. २१) इति यास्कः । व॒प्रथ॑मम्
आद्यौ व॒अग्निं व॒ह्वयामि॑ । इ॒ह अ॒स्मिन् कर्म॑णि व॒अव॑से अ॒स्मद्र॒क्षणाय व॒मित्रा॑वरुणौ व॒ह्वयामि॑ ।
व॒जगतः॑ जङ्गमस्य प्राणिजातस्य व॒निवेश॑नीम् उपवेशनहेतुभूतां व॒रात्रीं रा॒त्रिदे॒वतां व॒ह्वयामि॑ । जङ्गमाः सर्वे
प्राणिनो दिवसे स्वस्वभ्यापारान् कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रौ उपविशन्तीति प्रसिद्धम् । व॒उ॒तये॑ अ॒स्मद्र॒क्षणार्थं
व॒स॒वितारं॑ व॒शेवं व॒ह्वयामि॑ ॥ मि॒त्रावरु॑णौ । ‘दे॒वता॒द्वाङ्मे च’ इति पूर्वपदस्य आनङ्गदेशः । ‘दे॒वता॒द्वाङ्मे च’
इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रा॒त्रीम् । ‘रा॒त्रेभ्या॑जसौ’ (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । नि॒वेश॑-
नीम् । नि॒वेश॑न्यस्यामिति निवेशनी । ‘कर॑णाभिकरणयोश्च’ इति ख्युद् । ‘टि॒ड्ढाण॑म्’ (पा. सू.
४. ४. १५) इत्यादिना ङीप् । उ॒तये॑ । अ॒वसे॑ः कि॒नि ‘उ॒वस्वर॑’ इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च
कङ् । ‘उ॒ति॒तुति॑’ इत्यादिना किन् उदात्तत्वम् ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

वसविता सूर्यः वृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । 'कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः' (निरु. २. २०) इति यास्कः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति च । अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात् पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनान्तरिक्षमार्गेण वा वर्तमानः पुनःपुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकाण्डे 'अमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः' (ऋ.सं. १. १६४. ३८) इत्येतस्य मन्त्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते—'मर्त्यानि हीमानि शरीराणि अमृतैषा देवता' (ऐ. आ. २. १. ८) इति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवः भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेन वा याति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतम् । मृतं मरणं नास्ति अस्थेति बहुव्रीहौ 'नजो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यम् । मर्तं भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन । 'ऋष्यवाख्य' (पा. सू. ६. ४. १७५) इत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातितः । यस्थेति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । 'भू सत्तायाम्' । 'भूसूत्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि' (उ. सू. २. २३८) इति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेशो उवकादेशः । निस्वाद्याद्युदात्तत्वम् ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्रता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बार्धमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रवता । याति । उत्पता । याति । शुभ्राभ्याम् । यजतः । हरिभ्याम् ।

आ । देवः । याति । सविता । परावतः । अप । विश्वा । दुःपता । बार्धमानः ॥ ३ ॥

देवः दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति गच्छति । तथा उद्रता उरुकृष्टेनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उद्यानन्तरं आमध्याह्नमूर्ध्वो मार्गः; तत उपरि आसायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा यजतः यष्टयः स देवः शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्याम् अश्वभ्यां याति देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवः विश्वा दुरिता सर्वाणि पापानि अप बार्धमानः विनाशयन् परावतः दूरदेशात् । 'परावतः' (नि. ३. २६. ५) इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशात् पुष्केकात् वा याति यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता । 'वन ण्य संभक्तौ' । अस्मात् प्रपूर्वात् क्तिप् । 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. ४. ४०. १) इत्यनुनासिकलोपः । ततः तुक् । कुत्तरपद-

प्रकृतिस्वरत्वम् । उद्धता । उत्पूर्वात् वनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । 'भृमृदशि' (उ. सू. ३. ३९०) इत्यादिना यजतेः कर्मणि अतच्प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र 'शोभच्छन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः ॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृतम् । कृशनैः । विश्वरूपम् । हिरण्यशम्यम् । यजतः । बृहन्तम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथम् आस्थात् आस्थितवान् आरूढवानित्यर्थः । कीदृशम् । अभीवृतम् अभितो वर्तमानम् । तथा 'कृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपम् । 'कृशनं लोहम्' (नि. १. २. ७) इति सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित् सुवर्णनिर्मितगजपङ्क्तिः क्वचिदश्वपङ्क्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वम्^२ । हिरण्यशम्यम् । अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहन्तं प्रौढम् । कीदृशः सविता । यजतः यष्टव्यः चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णा रजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतम् । अभितो वर्तते इत्यभीवृत् । 'वृत् वर्तने' । किपि 'नहिवृति' (पा. सू. ६. ३. ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपम् । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्यशम्यम् । 'हर्यं गतिकान्तयोः' । 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' (उ. सू. ५. ७२२) इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आस्थात् । तिष्ठते लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । कृष्णा । 'कृषेर्वर्णे' (उ. सू. ३. २८४) इति नक्प्रत्ययः । 'शोभच्छन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । तविषीम् । तवतिः सौम्रो धातुः । 'तवतेर्णिङ्' (उ. सू. १. ४८) इति टिप् । टिप्वात् 'टिङ्वाणम्' इत्यादिना ङीप् । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वं वृषादित्वात् द्रष्टव्यम् । दधानः । शानचि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वि जनाञ्छयावाः शितिपादौ अख्यन्नथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।

अश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुव्नानि तस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यप्रउगम् । वहन्तः ।

शशत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपस्थे । विश्वा । भुव्नानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । 'श्यावाः सवितुः' (नि. १. १५. ८) इति निघण्टावुक्तत्वात् । ते च सितिपादः भ्येतैः पादैरुपेताः हिरण्यप्रउगम् । रथस्य मुखम् ईष्योरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तन्नाम सुवर्णमयम् । तद्युक्तं रथं वहन्तः जनान् प्राणिनः वि अख्यन् विशेषेण

प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । 'वशधत् सर्वदा' 'विशः प्रजाः' 'दैव्यस्य इतरदेवसंबन्धिनः' 'सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य' 'उपस्थे समीरस्थाने' 'तस्थुः स्थितवत्यः' । न केवलं प्रजाः किं तर्हि 'विश्वा' 'भुवनानि सर्वे' च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः । शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादाः । 'सुपां सुतुह' इति जसः सुभादेशः । यद्वा । शितिः श्वेतवर्गः स्फाटिकादिः । स इव पादो येषां ते । 'पादस्य लोरोऽहस्यादिभ्यः' (पा. सू. ५. ४. १३८) इति समासान्तपादशब्दस्यान्यलोपः । उपमानात् इति हि तत्रानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्य बहुव्रीहौ समासे 'शितेर्निष्ठावङ्गज्बहु-ब्रीहावभसर्' (पा. सू. ६. २. १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथान् । ख्यातेर्लुकि 'अस्यति-वक्ति' इत्यादिना च्छेः अङादेशः । हिरण्यप्रउगम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः । शपः पितृत्रादनुदात्तत्वम् । शशुश्च लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः^१ । दैव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे 'देवाद्यमजो' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति देवशब्दात् प्राग्दीव्यतीयो यञ् । 'तद्धितेष्वचामादेः' (पा. सू. ७. २. ११७) इति आदिबुद्धिः । 'न्तित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । मरुद्वृषादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणि न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपस्थाँ । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।

आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊँ इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥

'द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकाः' 'तिस्रः त्रिसंख्याकाः सन्ति । तत्र 'द्वौ लोकौ' 'सवितुः सूर्यस्य' 'उपस्था समीरस्थाने वर्तेते; एलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । 'एका मध्यमा भूमिरन्तरिक्षलोकः' 'यमस्य' 'भुवने पितृपतेर्गृहे' 'विराषाट् विरान् गन्तृन् सहते । प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । 'अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि वा' 'अधि' 'तस्थुः सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र इष्टान्तः । 'रथ्यम्' 'आणि' 'न । रथाद्बहिः अक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेषः^२ आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनम् आणिम् अधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । 'यः तु मानवः' 'तत् सवितुरुग्रं' 'चिकेतत् जानाति स मानवः' 'इह अस्मिन् विषये' 'ब्रवीतु कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । 'तिसृभ्यो जसः' (पा. सू. ६. १. १६६) इति विभक्त्येवदात्तत्वम् । द्वौ । संहितायामावादेशो 'लोपः शाकल्यस्य' इति वकारलोपः । उपस्था । 'आङ्याज-यारां चोपसंख्यानम्' (पा. म. ७. १. ३९. १) इति सप्तम्या आङादेशः । 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२६) इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । 'वृञ् वरणे' । 'घञर्थे कविधानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कर्मणि कः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इति इत्वम् । तथा सति कूर्यन्ते इति विरा इत्युक्तं भवति । तान् सहते इति विराषाट् । 'छन्दसि सहः' (पा. सू. ३. २. ६३) इति सहेर्णिवः । 'सहेः साङः' (पा. सू. ८. ३. ५६) इति ण्वम् । 'अभ्येषामपि इत्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यम् । रथस्येदं रथ्यम् । 'रथाद्यत्' (पा. सू. ४.

१. च-छ-ण-त-फ-श- 'धातुस्वरः' इत्यस्यानन्तरं 'कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते' इत्यधिकम् । २. ङ-काष्ठविशेषः ।

३. १२१) इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । अमृता । ' शोभ्यन्मसि बहुलम् ' इति श्लोपः । चिकेतत् । ' कित ज्ञाने ' । लेटि अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । जुहोत्या-
कित्वात् ऋः । लघूपधगुणः । ' अनुदात्ते च ' (पा. सू. ६. १. १९०) इति अभ्यस्तस्याद्युदात्त-
त्वम् । यद्बृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

वि सुप॒र्णो अ॒न्तरि॑क्षाण्यख्यद्र॒भीरवे॑पा असुरः सुनीथः ।

के॒दानीं॑ सूर्यः कश्चिकेत॒ कत॑मां द्यां रश्मि॒रस्या त॑तान ॥ ७ ॥

वि । सु॒ऽप॒र्णः । अ॒न्तरि॑क्षाणि । अ॒ख्यत् । ग॒भीर॑ऽवे॒पाः । असुरः । सु॒ऽनी॒थः ।

क । इ॒दानीं॑म् । सूर्यः । कः । चि॒के॒त । क॒त॒माम् । द्याम् । र॒श्मिः । अ॒स्य । आ । त॒तान् ॥ ७ ॥

सुप॒र्णः शोभन॑पतनः सूर्यस्य रश्मिः । ' सुप॒र्णो ' इति पञ्चदश रश्मिनामानि (नि. १. ५. १५)
इति तन्नामसु पठित्वात् १ । अ॒न्तरि॑क्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि २ वि अ॒ख्यत् वि॒शे-
षेण॑ ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । ग॒भीर॑वे॒पाः गम्भीरकम्पनः । रश्मेः प्रकम्पनं ३ चलनं
केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । अ॒सुरः सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यत्र आम्नायते—' सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायोदेति ' (तै. आ. १. १४. १) इति । सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेन अभीष्ट-
देशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्यः इ॒दानीं॑ रात्रौ ५ क कुत्र वर्तते । तदेतद्रहस्यं ५ कश्चिकेत को
जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कत॑मां द्याम् आ त॑तान कं शुलोकं रात्रौ
ध्यासवान् । एतदपि को जानाति ॥ सुप॒र्णः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ग॒भीर॑वे॒पाः ।
' दुवेषृ कम्पने ' । असुन् । ग॒भीरं॑ वेपो यस्य । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः । ' असु क्षेपणे ' । अस्यति
शत्रून् ह्यसुरः । ' असेरुरन् ' (उ. सू. १. ४२) । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । असून् प्राणान्
राति ददातीत्यसुरः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कप्रत्ययः । सुनीथः । ' णीञ् प्रापणे ' । ' हनिकुषि-
नीरमिकाशिभ्यः क्यन् ' (उ. सू. २. १५९) इति क्यन् । प्रादिसमासे थाथादिना उत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । इ॒दानीं॑म् । इदंशब्दात् सप्तम्यर्थे ' दानीं च ' (पा. सू. ५. ३. १८) इति दानींप्रत्ययः ।
' इदम इष् ' इति इदंशब्दस्य इशादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः । ' पू प्रेरणे ' । सुवतीति
सूर्यः । ' राजसूयसूर्य ' इत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्प्रत्ययो निपातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । चिकेत । ' कित ज्ञाने ' । लिट् । कत॑मां किंजातीयाम् । ' वा बहूनां जातिपरिग्रहे
उतमच् ' (पा. सू. ५. ३. ९३) इति किंशब्दात् उतमच् । डिक्त्वात् टिलोपः । ' चितः ' इत्य-
न्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒ष्टौ व्य॑ख्यत्क॒कुर्भः॑ पृथि॒व्यास्त्री धन्व॑ योज॒ना स॒प्त सिन्धू॑न् ।

हिर॒ण्या॒क्षः स॒वि॒ता दे॒व आगा॑द्दध॒द्रत्ना॑ दा॒शुषे॑ वार्या॒णि ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्यत् । क॒कुर्भः॑ । पृथि॒व्याः । त्री । धन्व॑ । योज॒ना । स॒प्त । सिन्धू॑न् ।

हिर॒ण्य॑ऽअ॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ । अ॒गात् । दध॑त् । रत्ना॑ । दा॒शुषे॑ । वार्या॒णि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबन्धिनीः । अहौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशः । व्यत्यत् सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितुं धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् । त्री त्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान् । सप्त सिन्धून् गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यत्यत् । हिरण्यक्षः । हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देवः आगात् इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् प्रयच्छन् ॥ अत्यत् । ख्यातेर्लुङि 'अस्त्वतिवक्ति' इत्यादिना षेः अकारदेशः । त्री । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति शैर्लोपः । धन्व । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः' । 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् । अस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वम् । योजना । योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नन्दादि-लक्षणो ल्युः । 'गेरनिटि' इति णिलोपः । पूर्ववत् शैर्लोपः । हिरण्यक्षः । हिरण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्यक्षः । 'बहुव्रीहौ सकथ्यङ्गोः' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति समासान्तः षच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङि 'ङ्गो गा लुङि' (पा. सू. २. ४. ४५) इति गादेशः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । दधत् । शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । 'आभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे । 'दाश्वान्साह्वान्' इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । वार्याणि । 'वृह् संभक्तौ' । ऋहलोर्ण्यत् । 'ईडवन्द' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते ।

अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यत्यर्थः । 'विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' (नि. ३. ११. ६) इति तन्नामसु पाठात् । सविता देवः उभे द्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति । अमीवां रोगादिबाधाम् । अप बाधते सम्यक् निराकरोति । तथा सूर्य वेति गच्छति । यद्यपि सविनसूर्ययोरेक-देवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्याम् आकाशम् अभि ऋणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (पा. सू. ६. ३. ३०) इति चशब्दात् दिवशब्दस्य द्यावादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' (पा. सू. ६. २. १४२) इति न निषेधः, 'अपृथिवीरुद्रपूचमन्त्रिषु' इति पर्युपस्तत्वात् । ईयते । 'ईह् गतौ' । 'तिक्कतिक्कः' इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति वेति समुच्चयार्थप्रतीतिः चशब्दस्याप्रयोगात् 'चादिलोपे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः । वेति । 'वीगति-प्रजनकान्यज्ञानसादनेषु' । अदादित्वात् षापो लुक् । तिपः पितृवाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येवा

द्विस्त्रिंशत् स्यापि तिङः परत्वात् निवृत्ताभावः । ऋगोति । ' ऋगु गनौ ' । तनादिवात् उः । तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामिति आपिशलिमतेन गुणाभावः ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन्नक्षसो यातुधानानस्थदेवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्ववान् । यातु । अर्वाङ् ।

अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः असुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थः । ' सुनीथः पाकः ' (नि. ३. ८, ७) इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता स्ववान् धनवान् अर्वाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंवायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानः स्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसः बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् ' रक्षो रक्षितव्यमस्मात् ' (निरु. ४. १८) इति यास्कः । यातुधानान् असुरान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृळीकः । सुष्ठु मृळीकं सुखं यस्यासौ तथोक्तः । ' नञ्मुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् । स्वम् अस्यास्तीति स्ववान् । ' मादुपधायाः ' इति वत्वम् । संहितायां नकारस्य ' दीर्घादटि समानपादे ' इति रुत्वम् । ' आतोऽटि निश्चन् ' इति सानुनासिक आकारः । रोर्धत्वम् । यलोपश्च । अपसेधन् । ' विधु गत्याम् ' । शपः पितृवा-दनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वाधानुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षसः । ' रक्ष पालने ' इत्यस्मात् अयादाने औगादिकः असिप्रत्ययः । यद्वा । रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलम् । करणेऽसुन् । तदेषामस्तीति रक्षस्त्विनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपश्चान्दसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । ' यत निकारोपसंस्कारयोः ' । तस्मात् प्रत्ययान्तत्वात् औगादिको भावे उत्प्रत्ययः । यातवो यातना एषु धीयन्ते इति यातुधानाः । अधिकरणे ण्युद् । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थान् । ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । प्रतिदोषम् । दोषादोषाम् । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे । अव्ययीभावः । गृणानः । ' ग शब्दे ' । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन भ्रा । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्यासः । अरेणवः । सुकृताः । अन्तरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुगेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पन्थाः मार्गाः पूर्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवः धूलिरहिताः अन्तरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मागैरागत्य अद्य अस्मिन् दिने अस्मान् रक्ष च पालनमपि कुरु । तथा हे देव नः अस्मान् अनुद्यातृन् अधि ब्रूहि च

देवानामग्नेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पन्थाः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति जसः सुः । ‘ पथिमथोः सर्वनाम-
स्थाने ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्व्याः । ‘ पूर्वैः कृतमिनीयौ च ’ (पा. सू. ४. ४.
१३३) इति यः । प्रत्ययस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
सुकृताः । कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । सुष्टु गच्छन्त्येष्विति
सुगाः । ‘ सुदुरोरधिकरणे ’ (पा. सू. ३. २. ४८. ३) इति गमेर्दप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
रक्ष । ‘ ब्यचोऽतस्तिङः ’ इति संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र ‘ प्र वो यद्गम् ’ इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व
ऋषिः । अयुजो बृहत्यः तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत्यः प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वा-
दशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ‘ ऊर्ध्व ऊ षु ’ इत्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्र वो विंशतिः
कण्वो घौर आग्नेयं प्रागाथमूर्ध्व ऊ षु यौप्यौ ’ इति । ननु ‘ ऊर्ध्व ऊ षु ’ इत्यादिकयोरप्यग्नेर्देवतात्वेन
भवितव्यमाग्नेये क्रतौ अनयोरनुद्धारात् । तथा हि सूत्रे ‘ एना वो अग्निं प्र वो यद्गम् ’ (आश्व. श्रौ.
४. १३) इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां
‘ वसिष्ठा हीति सूक्तयोस्तुत्तमामुद्धरेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इतिवत् उद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते ।
अतः कथं यौप्याविति । नैष दोषः । यूपाधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वात् अनयोरपि अग्निर्देवता इत्याग्नेये
क्रतौ उद्धारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौप्यावित्येतदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाके आग्नेये
क्रतौ बाहंते छन्दसि ‘ प्र वो यद्गम् ’ इति सूक्तम् । ‘ अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले ’ इति खण्डे सूत्रितम्—
‘ एना वो अग्निं प्र वो यद्गम् ’ इति ॥

प्र वो यद्गम् पुरूणां विशां देवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्गम् । पुरूणाम् । विशाम् । देवऽयतीनाम् ।

अग्निम् । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवयतीनां देवान् कामयमानानां पुरूणां बहूनां विशां प्रजारूपाणां वः
युष्माकमनुग्रहाय यद्गम् महान्तम् । ‘ यद्गः ववक्षिथ ’ (नि. ३. ३. १३) इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं
सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे । ‘ ईमहे यामि ’ (नि. ३. १९. १)
इति याज्ञाकर्मसु पाठात् । अन्ये इत् अन्येऽपि ऋषयः यम् अग्निं सीं सर्वतः ईळते स्तुवन्ति ।
तमग्निमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ पुरूणाम् । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति नाम उदात्तत्वम् । विशाम् ।
‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । देवयतीनाम् । देवानात्मन इच्छन्त्यो देवयन्त्यः । ‘ सुप
आत्मनः क्यच् ’ । ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति ईत्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः, ‘ अन्वाचस्यात् ’ इति
पुनः आत्वविधनात् ज्ञापकात् । क्यजन्तात् लटः शतृ । कर्तरि शप् । शपः पिस्वादनुदात्तत्वम् । शतुर्वा
लसार्वधातुकस्वरेण क्यच् सह एकादेशे ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ’ इति शतुरुदात्तत्वम् । ‘ उगितश्च ’
इति ङीप् । ‘ अगित्यमगमशासनम् ’ इति वचनात् नुमभावः, एकादेशस्वरस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यते
इति वचनात् (पा. सू. ८. २. ६. १) । शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति ‘ शतुरनुमः ’ इति नञ् उदात्त-
त्वम् । सूक्तेभिः । वक्तेः ‘ किञ्चकौ च संज्ञायाम् ’ इति क्तः । याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

इच्छते । ' इह स्तुतौ ' । अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेस्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
बहुवृत्तयोगादनिघातः ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते ।

सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

वजनासः अनुष्ठातारो जनाः । सहोवृधं बलस्य वर्धयितारम् । अग्निं दधिरे धृतवन्तः । हविष्मन्तः हविर्युक्ता वयं हे अग्ने । ते त्वां विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । ' विधेम सपर्यति ' (नि. ३. ५. २) इति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेषु अश्वेषु सन्त्य दानशील हे अग्ने । स । त्वम् । अद्य अस्मिन् दिने इह कर्मणि नः अस्मान् प्रति सुमनाः शोभनमनस्कः अविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधम् । ' वृधु वृद्धौ ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यथात् क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुवाद्यभावः । विधेम । ' विध विधाने ' । तुदादित्वात् षाः । सुमनाः । शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । ' सोमनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भव । पादादित्वात् ' तिङ्ङित्ठः ' इति निघाताभावः । ' व्यचोऽतस्तिङ्ङः ' इति संहितायां दीर्घः । सन्त्य । ' णु दाने ' । क्तिचि ' तितुत्र ' इत्यादिना इदप्रतिषेधः । ' न क्तिचि दीर्घश्च ' (पा. सू. ६. ४. ३९) इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । सन्तिर्दाता । तत्र भवः सन्त्यः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने । होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तम् । ' अग्निर्वै देवानां दूत आसीत् ' इति भृत्यन्तरात् । तादृशं त्वां प्र वृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महः महतः । सतः । नित्यं वर्तमानस्य ते तव अर्चयः दीक्षयः । वि चरन्ति विविधं प्रचरन्ति । भानवः त्वदीया रश्मयः । दिवि सुलोके स्पृशन्ति तत्रत्यान् प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसम् । विश्वानि वेदीति विश्ववेदाः । असुन् । मत्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । ' वेदः ' इति ध्वननाम (नि. २. १०. ४) । विश्वं वेदो धनं यस्य । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः । ' मह पूजायाम् ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' सावेकाचः ' इति ऊस उदात्तत्वम् । यद्वा । महष्कन्धे अचक्षुःश्लोकेऽन्वयः । सतः । अस्तेः सतारि ' असोरङ्गोपः ' इति अकारलोपः । ' सतुरनुमः ' इति विकल्पोदात्तत्वम् । दिवि । ' उडिदम् ' इति बिभकेऽदात्तत्वम् ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिन्धते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्तै ददाश मर्त्यैः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् । इन्धते ।

विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाश । मर्त्यैः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयः देवासः देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वां सम् इन्धते सम्यक् दीपयन्ति यः मर्त्यैः मनुष्यो यजमानः ते तुभ्यं ददाश हविर्दत्तवान् सः यजमानः त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीते इत्यर्यमा । 'श्वसुक्षन्' (उ. सू. १. १५७) इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । इन्धते । 'मिहन्धी दीप्तौ' । अस्मात् लटि अस्य अदादेशो भ्रम् । 'भाञ्जलोपः' (पा. सू. ६. ४. २३) । 'भसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । ददाश । 'दाश् दाने' । लिटि णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्य आकारस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मन्द्रः । होता । गृहपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।

त्वे इति । विश्वा । सम्संगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मन्द्रः हर्षहेतुः होता देवानामाह्वाता विश्वां यजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिः गृहस्य पालकः दूतः देवदूतः असि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि । 'व्रतं कर्वरम्' (नि. २. १. ७) इति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः । पृथिव्यादयः देवाः ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माणि अकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्येकवचनस्य शोआदेशः । 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । 'शेषे लोपः' इति टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्; अन्त्यलोपपक्षे तु एकादेश-स्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायाम् 'एकाचः' (पा. सू. ७. २. १०) इति इदप्रतिषेधः । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व्रता ध्रुवा इत्युभयत्र शैर्लोपः । अकृण्वत । 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इदित्वात् नुम् । 'धिन्विकृण्वयोर च' इति उपस्थयः ॥ ॥ ८ ॥

त्वे इदमे सुमगे यविष्ठय विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अघ सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्यी ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुमगे । यविष्ठय । विश्वम् । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वम् । नः । अघ । सुमनाः । उत । अपरम् । यक्षि । देवान् । सुवीर्यी ॥ ६ ॥

हे वयविष्य युवतम वअग्ने वसुभगे सौभाग्ययुक्ते वत्वे वइत् त्वय्येव विश्वं सर्वं वहविः वआ वदूषते सर्वतः^१ प्रक्षिप्यते । वस वत्वं वनः अस्मान्प्रति वसुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा वअद्य अस्मिन् दिवे वउत अपि च वअपरं श्वः परश्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले नैरन्तर्येण वसुवीर्यां शोभनवीर्योपेतान् देवान् वयक्षि यज ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्येति बहुव्रीहौ आद्युदात्तत्वम् । 'अच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यविष्यत । युवशब्दात् इष्टन् । 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । छान्दसो यकारोपजनः । यक्षि । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषाम् । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीने उत्तरस्मिन् पटले 'तं घेमित्था नमस्विनः' इत्येषा विनियुक्ता । 'अथोत्तरम्' इति खण्डे सूत्रितं—'प्रागार्थी पूर्वाह्णे काण्वीमपराह्णे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं घेमित्था नमस्विन् उप स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिन्धते तितिर्वासो अति स्त्रिधः ॥ ७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वराजम् । आसते ।

होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वासः । अति । स्त्रिधः ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वनमस्विनः अन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । 'नमः आयुः सूनृता' (नि. २. ७. २२) इति अन्ननामसु पाठात् नमःशब्दस्यान्नवाचित्वम् । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं वतं वधे तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वाम् वइत्था अनेन प्रकारेण हविष्प्रदानादिरूपेण उप आसते । वमनुषः मनुष्या यजमानाः होत्राभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः । 'सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्ति' (तै. ब्रा. २. ३. ६. ४) इति श्रुत्यन्तरात् । वअग्निं त्वां वसमिन्धते सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । वस्त्रिधः शत्रून् वअति वसितिर्वासः अतिशयेन तरन्तः ॥ नमस्विनः । 'अस्मायामेधा' इति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजम् । स्वभासा राजते इति स्वराद् । 'सत्सुद्विष' इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसते । 'आस उपवेशवे' । अदाक्त्वात् शपो लुक् । तितिर्वासः । 'त प्लवनतरणयोः' । 'छन्दसि लिट्' इति वर्तमाने लिट् । तस्य 'कसुश्च' इति कसुः । 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इति नियमात् इडभावः । 'ऋत इडातोः' इति इत्वम् । 'ऋच्छत्यृताम्' (पा. सू. ७. ४. ११) इति गुणः 'हलि च' (पा. सू. ८. २. ७७) इति दीर्घत्वं च न भवति, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा । तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । स्त्रिधः । 'स्त्रिधु शोषणे' । 'क्तिप् च' इति क्तिप् ॥

मन्तो वृत्रमतरत्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कण्वे वृषा घुम्न्याहुतः क्रन्ददश्चो गर्विष्ठिषु ॥ ८ ॥

मन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवत् । कण्वे । वृषा । घुम्नी । आहुतः । क्रन्दत् । अश्वः । गोऽर्हिष्ठिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने ^१घ्नन्तः स्वस्सहायेनेतरे देवाः प्रहरन्तः ^२वृत्रम् ^३अतरन् तीर्णवन्तः । तदनन्तरं ^४शेदसी
 छावापृथिव्यौ ^५अपः अन्तरिक्षं च ^६क्षयाय प्राणिनां निवासार्थम् ^७उरु विस्तारो यथा भवति तथा
^८वृक्षिरे । अप्वादोऽन्तरिक्षवाची । ‘ आपः पृथिवी ’ (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पठितत्वात् ।
 भवांस्तु ^९कण्वे कण्वनामके महर्षौ ^{१०}वृषा कामानां वर्पिता ^{११}धुम्नी धनवान् ^{१२}आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च
^{१३}भुवत् भवतु । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संग्रामेषु ^{१५}अश्वः ^{१६}क्रन्दत् शब्दं कुर्वन् यथा-
 भीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नन्तः । हन्तेः शतरि ‘ गमहनं ’ इत्यादिना उपधालोपः । ‘ हो हन्ते-
 र्मिन्नेषु ’ (पा. सू. ७. ३. ५४) इति घत्वम् । अपः । ‘ ऊडिदम् ’ इति शस उदात्तत्वम् ।
 क्षयाय । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । ‘ पुंसि संज्ञायां
 घः प्रायेण ’ इति घः । ‘ क्षयो निवासे ’ (पा. सू. ६. १. २०१) इत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् ।
 भवतेर्लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ भूसुवो-
 स्तिष्ठि ’ (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्य अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । आहुतः ।
 आहूयते इति आहुतः । ‘ हु दानादनयोः ’ । कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 क्रन्दत् । ‘ कदि क्रदि क्दि आह्वाने ’ । शतरि नुमभावश्छान्दसः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः । गविष्टिषु । ‘ इषु इच्छायाम् ’ । एषणम् इष्टिः । गवामिष्टियेषु संग्रामेषु । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रवर्ये महावीरे खरे संसाद्यमाने ‘ सं सीदस्व महौ असि ’ इत्येषा । ‘ स्पृष्टोदकम् ’ इति खण्डे
 सूत्रितं-‘ सं सीदस्व महौ असीति संसाद्यमाने ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

सं सीदस्व महौ असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमः ।

वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शतम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने ^१सं ^२सीदस्व बर्हिष्युपविश । ^३महान् ^४असि गुणाधिको भवसि । ^५देववीतमः अति-
 शयेन देवान् कामयमानः ^६शोचस्व दीप्यस्व । हे ^७मियेध्य मेधार्हं ^८प्रशस्त उत्कृष्ट ^९अग्ने ^{१०}अरुषं गमन-
 शीलं ^{११}दर्शतं दर्शनीयं ^{१२}धूमं ^{१३}वि ^{१४}सृज विशेषेण संपादय ॥ सीदस्व । ‘ षट् विशरणगत्यवसादनेषु ’ । ग्यत्यये-
 नात्मनेपदम् । प्रार्थनायां लोटि शपि ‘ पाप्रा ’ इत्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराका-
 रयोः रूवानुनासिकौ उक्तौ । शोचस्व । ‘ शुच दीप्तौ ’ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 तिष्ठः परत्वात् निष्ठाताभावः । देववीतमः । ‘ वी गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु ’ । देवान् वेति गच्छतीति
 देववीः । ‘ क्रिप् च ’ इति क्रिप् । अतिशयेन देववीर्देववीतमः । तमपः पिस्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषम् अरोषणम् । ‘ रिष रुप हिंसायाम् ’ । ‘ घञर्थे कविधानम् ’ इति भाषे
 कप्रत्ययः । नास्ति रूपोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘ नप्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मियेध्य । ‘ छन्दसि च ’
 इति अर्हार्थे यप्रत्ययः । मकारात्परः इयागमश्छान्दसः । सृज । ‘ सृज विसर्गे ’ । तुदाक्त्वात् शः ।
 विकरणस्वरः । पादाक्त्वादननिष्ठातः । दर्शतम् । ‘ मृसृश्रि ’ इत्यादिना रसीः कर्मणि अतश्चप्रत्ययः ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यष्टुपस्तुतः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यवाहनम् ।

यम् । कण्वः । मेध्यऽतिथिः । धनस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकामे मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवाः यजिष्ठम् अतिशयेन पूज्यं यष्टुतमं वा यं त्वाम् इह देवयजनदेशे दधुः धृतवन्तः । मेध्यातिथिः मेधाहैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः एतन्नामको महर्षिः यं त्वां धनस्पृतं धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दधे इति शेषः । तथा वृषा इष्टः यं त्वां दधे । तथा उपस्तुतः अन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं सं सीदस्वेति पूर्वग्रान्वयः ॥ दधुः । लिटि उसि क्स्त्वे ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठम् । यष्टुशब्दात् ' तुभ्यन्दसि ' (पा. सू. ५. ३. ५९) इति अगुणवचनादपि आतिशायनिक इष्टम् । ' तुरिष्ठेमेयः सु ' (पा. सू. ६. ४. १५४) इति तृलोपः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । ' हव्येऽनन्तःपादम् ' (पा. सू. ३. २. ६६) इति वहतेभ्युद् । मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतम् । धनैरस्मान् स्पृणोति प्रीणयतीति धनस्पृतम् । ' स्पृ प्रीतिबलयोः ' । ' क्प् च ' इति क्प् । ततः तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः । ' क्त्वात्तौ च संज्ञायाम् ' इति कर्तरि क्तः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईधे ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यऽतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । आधि ।

तस्य । प्र । ईषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

' मेध्यातिथिः ' यागयोग्या अतिथयः ऋत्विग्ना यस्य तादृशः । कण्वः ऋषिः ऋतादधि आदि-त्वात्पञ्चादस्य यम् अग्निम् ईधे दीप्तवान् तस्य अग्नेः इषः गमनस्वभावा रश्मयः प्र दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा तम् अग्निम् इमाः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः ऋचः वर्धयन्तीति शेषः । वर्धयामसि तमग्निं वर्धयामसि स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईधे । ' निहन्धी दीप्ता ' । ' इन्धिभवतिभ्यां च ' (पा. सू. १. २. ६) इति लिटिः क्स्त्वात् ' अनदिताम् ' इति नकारलोपः । द्विर्भाषहलादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः । ' इष गतौ ' । इन्धमि गच्छन्तीति इषो रश्मयः । दीदियुः । दीदेतिष्ठान्दसो धातुर्दीप्तिकर्मा । लिटि उसि इयङ्देशः । ' एनेकाचः ' इति यनादेशाभावच्छान्दसः । वर्धयामसि । ' इवन्तो मसि ' इति मस इकारागमः ॥

१. ४-मेध्या यागयोग्या अतिथयः यस्य इति तादृशः ।

रायस्पूधिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महौ असि ॥ १२ ॥

रायः । पूधिं । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् ।

त्वम् । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे ऽस्वधावः अन्नवन् अग्ने । 'स्वधा अर्कः' (नि. २. ७. १७) इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं ऽरायः धनानि ऽपूधिं पूरय देहि वा । 'पूधिं पूरय देहीति वा' (नि. ४. ३) इति यास्कः । हे ऽग्ने ऽते तव ऽदेवेष्वाप्यं प्रापणीयं सत्यम् ऽस्ति ऽहि विद्यते खलु । ऽत्वं ऽश्रुत्यस्य श्रवणीवस्य ऽवाजस्य अन्नस्य ऽराजसि ईश्वरो भवसि । ऽसः त्वं ऽनः अस्मान् ऽमृळ सुखय । ऽमहान् गुणैरधिकः ऽअसि ॥ रायः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूधिं । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'श्रुश्रुणुपृह्-बृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । हेरपित्वेन छित्त्वाद्गुणाभावे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा. सू. ७. १. १०२) इति उत्त्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । स्वधावः । 'संबुद्धी मतुवसोः' इति स्त्वम् । आप्यम् । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन 'पोरदुपधात्' (पा. सू. ३. १. ९८) इति कर्मणि यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा । प्यति छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्यस्य । 'श्रु श्रवणे' । औणादिकः क्यप् । तुगागमः । यद्वा । श्रुतिशब्दात् 'भवे छन्दसि' इति यत् । मृळ । 'मृळ सुखने' । शस्य छित्त्वात् लघूपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयणे 'ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये' इति द्वे । 'पश्चाविष्टिः' इति खण्डे सूत्रितम्—'ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । 'अथोत्तरम्' इति खण्डे सूत्रितं—'सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिः । वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने ऽनः अस्माकम् ऽऊतये रक्षणाय ऽऊर्ध्वः उन्नतः ऽतिष्ठ । तत्र द्ष्टान्तः । ऽसविता ऽदेवो ऽन । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऽऊर्ध्वः उन्नतः सन् ऽवाजस्य अन्नस्य ऽसनिता दाता भविष्यसि । ऽयत् यस्मात् कारणात् ऽअञ्जिभिः आज्येन यूपम् अञ्जिः ऽवाघञ्जिः यज्ञं वहन्निर्ऋतिभिः सह ऽविह्वयामहे अन्नदानाय' त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊ षु णः । 'इकः सुणि' (पा. सू. ६. ३. १३४) इति संहितायां दीर्घः । 'सुणः' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम् । 'नञ् धातुस्थोरुभ्यः' (पा. सू. ८. ४. २७)

इति णत्वम् । उक्तवे । अवतेः क्तिनि ' ज्वरस्वर° ' इत्यादिना ऊट् । ' उतियूति° ' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । तिष्ठ । शपि ' पाप्रा° ' इत्यादिना तिष्ठादेशः । ' ब्यचोऽतस्तिष्ठः ' इति संहितायां दीर्घः । बाजस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' (पा. म. १. ४. ३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । ' षणु दाने ' । लुटि तासिः । वलादिलक्षण इट् (पा. सू. ७. २. ३५) । तिपो ङादेशः (पा. सू. २. ४. ८५) । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिबादेशस्य उदात्तत्वे प्राप्ते ' तास्य-नुदात्तेत्° ' इति तस्यानुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । ' न लुट् ' (पा. सू. ८. १. २९) इति निघात-प्रतिषेधः । अञ्जिभिः । ' अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणगतिषु ' । ' खनिकप्यञ्जि° ' (उ. सू. ४. ५७९) इत्यादिना इप्रत्ययः । विह्वयामहे । ' निसमुपविभ्यो ह्वः ' (पा. सू. १. ३. ३०) इति अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मने-पवम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेरनुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्ध्वो नः पाहंसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुर्वः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अहंसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् । अन्त्रिणम् । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुर्वः ॥ १४ ॥

हे यूय यद्वा तन्निष्ठाप्ते °ऊर्ध्वः उन्नतः सन् °नः अस्मान् °केतुना ज्ञानेन °अहंसः पापात् °नि °पाहि नितरां पालय । °विश्वम् °अन्त्रिणम् सर्वमन्तरं भक्षकं राक्षसं °सं °दह सम्यग्भस्मीकुरु । °नः अस्मान् °ऊर्ध्वान् उन्नतान् °कृधि कुरु । किमर्थम् । °चरथाय लोके चरणाय °जीवसे जीवनाय च °नः अस्माकं °दुर्वः धनं° हविःस्वरूपं °देवेषु °विदाः लभ्य ॥ अन्त्रिणम् । ' अद भक्षणे ' । ' अदे-क्षिनि च ' (उ. सू. ४. ५०८) इति औणादिकः त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अदत्तन्नायन्ते इति अत्राः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः । कृधि । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यञ्छन्दसि ' इति हेधि-रादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् । ' उभयथर्धु ' (पा. सू. ८. ३. ८) इति विकल्पविधानात् ' नञ्छम्यप्रज्ञान् ' (पा. सू. ८. ३. ७) इति नकारस्य स्रवाभावः । चरथाय । चरेः औणादिको भावे अथप्रत्ययः । जीवसे । ' जीव प्राणधारणे ' । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति असेप्रत्ययः । विदाः । ' विट् लाभे ' । अस्मादन्तर्भावितप्य-र्थात् केटि सिपि ' छेटोऽष्टाटौ ' इति आडागमः । तुदात्तत्वात् शः । ' शे मुचादीनाम् ' इति जुम् न भवति, ' अनित्यमागमशासनम् ' इति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । ' इतश्च लोप्ः° ' इति इकारलोपः आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः ।

पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्णः ।

पाहि । रीषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्भानो । यविष्ठय ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे^१ 'बृहद्भानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठय युवतम हे अग्ने नः अस्मान्^२ रक्षसः बाधकाद्राक्षसादेः पाहि पालय । तथा अराव्णः धनादीनामदातृरूपात् धूर्तेः हिंसकात् पाहि । तथा रीषतः हिंसकाद्याघ्रादेः सकाशात् पाहि । उत वा अथवा जिघांसतः हन्तुमिच्छतः शत्रोः सकाशात् पाहि ॥ धूर्तेः । धूर्तिं हिंसार्थः । 'क्त्विक्तौ च संज्ञायाम्' इति कर्तरि क्त्वि । 'तितुत्र' इत्यादिना इदप्रतिषेधः । 'रालोपः' (पा. सू. ६. ४. २१) इति वकारलोपः । 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । अराव्णः । 'रा दाने' । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । नस्मसासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पञ्चम्येकवचने 'अहोपोऽनः' इति अनः अकारस्य लोपः । रीषतः । 'रीष हिंसायाम्' । लटः शतृ । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जिघांसतः । हन्तेरिच्छार्थे सनि 'अज्जनगमां सनि' (पा. सू. ६. ४. १६) इति उपधादीर्घत्वम् । 'अभ्यासाच्च' (पा. सू. ४. ३. ५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । 'सन्धतः' इति इत्वम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो निच्वात् नित्स्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानो । 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठय । 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः, पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनभ्रान्दसः ॥ १० ॥

घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जम्भ यो अस्मधुक् ।

यो मर्त्यः शिशीति अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःऽजम्भ । यः । अस्मधुक् ।

यः । मर्त्यः । शिशीति । अति । अक्तुभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हे तपुर्जम्भ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अराव्णः अस्मभ्यं देयस्य धनस्य अदातृन् वैरिणः विष्वक् सर्वतः वि जहि विशेषेण मारय^३ । तत्र दृष्टान्तः । घनेव । यथा कठिनेन दण्डपाषाणादिना भाण्डादिभङ्गं करोति तद्वत् । यः अन्योऽपि रिपुः अस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यः च अन्यः मर्त्यः मनुष्यः शत्रुः अक्तुभिः आयुधैः अति शिशीति तनूकरोति अस्मान् प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुः भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुः नः अस्मान् प्रति मा ईशत ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाइव । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया ङादेशः । जहि । हन्तेर्लोपि हौ 'हन्तेर्जः' (पा. सू. ६. ४. ३६) इति जादेशः । तस्य असिद्धत्वात् हेर्लुगभावः । तपुर्जम्भ । 'तप संतापे' । औणादिकः

१. च-छ-ण-फ-हे बृहद्भानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठय युवतम नः अस्मान्, न-हे बृहद्भानो.....तादृश यविष्ठय युवतम नः अस्मान्, स-नः अस्मान् । २. ड-हिसव ।

करणे ऽसिन्प्रत्ययान्तः तपुस्त्रादौ निस्वादाद्युदात्तः । ‘ जभि नाशने ’ । जम्भ्यन्ते शत्रव एभिरिति जम्भान्यायुधानि । करणे घञ् । तपूंज्येव जम्भानि यस्यासौ तपुर्जम्भः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अस्मभ्युक् । ‘ ब्रुह जिघांसायाम् ’ । ‘ सत्सुद्विषः ’ इत्यादिना क्तिप् । ‘ वा ब्रुहमुहण्युहणिहाम् ’ (पा. सू. ८. २. ३३) इति हकारस्य घत्वम् । भत्भावः । शिशीते । ‘ शो तनूकरणे ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । ‘ आदेचः ’ इति आत्वम् । ततो द्विर्वचने ‘ बहुलं छन्दसि ’ (पा. सू. ७. ४. ७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ ईं हल्यघोः ’ इति ईत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ईशत । लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुगभावः । ‘ न माङ्योगे ’ इति अडागमाभावः ॥

अग्निर्वन्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रो मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वन्ने । सुवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् ।

अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिम् । अग्निः । सातौ । उपऽस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वन्ने याचितः । सः अग्निः कण्वाय महर्षये सौभगं शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथा अग्निः मित्रा अस्मन्मित्राणि प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अपि च मेध्यातिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथा उपस्तुतम् अन्यमपि स्तोतारं यजमानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वन्ने । ‘ वनु याचने ’ । कर्मणि लिट् । ‘ न शसदद्वादिगुणानाम् ’ (पा. सू. ६. ४. १२६) इति एस्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपश्छान्दसः । सौभगम् । ‘ सुभगान्मन्त्रे ’ इति उद्गात्रादिषु पाठात् तस्य भावः इत्येतस्मिन्नर्थे भञ् (पा. सू. ५. १. १२९) । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा । ‘ शोछन्दसि बहुलम् ’ इति शोर्लोपः । उपस्तुतम् । ‘ किष्कौ च संज्ञायाम् ’ इति स्तौतेः कर्तरि क्तः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावतः उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नवास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीति दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । परावतः । उग्रदेवम् । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवऽवास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । तुर्वीतिम् । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान् तुर्वशानामकं यदुनामकम् उग्रदेवनामकं च राजर्षीन् परावतः दूरदेशात् हवामहे आह्वयामः । स च अग्निः नववास्तुनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन् नयत् बृहन्मवतु । कीरसोऽग्निः । दस्यवे सहः अस्मदुपग्रबहेतोऽगोरस्याभिभविता ॥ नयत् । ‘ जीन् प्रावणे ’ । केतिः अवगमः । ‘ इत्तव लोपः ’ इति इकारलोपः । नववास्त्वम् । नव वास्तु वरचासौ

नववास्तुः । ' वा छन्दसि ' इत्यनुवृत्तेः अमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः । बृहद्रथम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ।

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतऽजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने अज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय मनुः प्रजापतिः नि दधे
देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने त्वम् ऋतजातः ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितः हवि-
र्भिस्तर्पितः सन् कण्वे एतन्नामके महर्षौ दीदेथ दीप्तवानसि । यम् अग्निं कृष्टयः मनुष्याः । ' कृष्टयः
चर्षणयः ' (नि. २. ३. ७) इति मनुष्यनामसु पठितत्वाद् । नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति
पूर्वत्रान्वयः ॥ दीदेथ । दीदेतिञ्छान्दसो दीप्तिकर्मा । थलि ' द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् '
(का. ६. १. ८. १) इति द्विर्वचनाभावः । ' अनित्यमागमशासनम् ' इति वचनात् इडभावः । लिट्स्वरेण
अययात्पूर्वस्योदात्तावम् । ऋतजातः । ऋते^१ जन्यते इति ऋतजातः । ' श्रीदितो निष्ठायाम् ' इति इड-
प्रतिषेधः । ' जनसनः ' इत्यादिना आत्वम् । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस्यन्ति । ' नमोवरिवः '°
(पा. सू. ३. १. १९) इति पूजार्थे क्यच् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजन्तधातुस्वरः ।
कृष्टयः । ' कृष विलेखने ' । ' क्तिच्कौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् ॥

त्वेषासो अग्रेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिधातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥ २० ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुऽमावतः । विश्वम् । सम् । अत्रिणम् । दह ॥ २० ॥

अग्नेः अर्चयः ज्वालाः त्वेषासः दीप्ताः अमवन्तः बलवन्तः भीमासः भयंकराः । अतः
प्रतीतये अस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अग्ने रक्षस्विनः बलवतः यातुमावतः
यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदैव वसं दह सम्यग्भस्मीकुरु । तथा विश्वं सर्वं अत्रिणं
भक्षकं अस्मदाधकं शत्रुं सं दह ॥ त्वेषासः । ' स्विष दीप्तौ ' । पचाद्यच् । ' चितः ' इत्यन्तो-
दात्त्वम् । अमवन्तः । ' अम रोगे ' । अमति शत्रून् रुजतीति अमो बलम् । पचाद्यच् । वृषादित्वा-
दाद्युदात्त्वम् । त्वेषामस्तीत्यमवन्तः । प्रतीतये । ' तादौ च नितिः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
रक्षस्विनः । रक्षन्त्वनेनेति रक्षो बलम् । करणेऽसुन् । ' अस्मायामेधाः ' इति मत्वर्थीयो विनिः ।
यातुमावतः । यातवो यातनाः । तान् भिमते निर्मिमते इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । ' आतोऽनुपसर्गे

कः ' इति कः । तदेषामस्तीति मतुप । ' मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ' (पा. सू. ६. ३. ११९) इति दीर्घत्वम् । ' संज्ञायाम् ' (पा. सू. ८. २. ११) इति वत्वम् । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रिणम् । ' अदेस्त्रिणि च ' इति कर्तरि त्रिणिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

' क्रीळं वः ' इति द्वितीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' क्रीळं पञ्चोना मारुतं हि गायत्रं तु ' इति । ' ऋषिश्चान्यस्मादेषेरवाविशिष्टः ' इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीच्छन्दस्के । इदमादिसूक्तत्रयं मरुदेवताकं तुहिहवेति परिभाषितत्वात् । व्यूळ्हे द्वितीये छन्दोमे आग्निमारुतशब्दे एतत्सूक्तं निविद्धानीयम् । ' द्वितीयस्याग्निं वो देवम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' क्रीळं वः शर्धोऽग्ने मृळेत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । ब्राह्मणं च—' क्रीळं वः शर्धो मारुतम् ' (ऐ. ब्रा. ५. १९) इति । ' मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालम् ' इत्यस्यामिष्टौ ' क्रीळं वः ' इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । ' तथा तनः ' इति खण्डे सूत्रितं—' क्रीळं वः शर्धो मारुत-मत्स्यासो न ये मरुतः स्वञ्चः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभम् । कण्वा अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनर्वाणम् । रथेशुभम् । कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे ऋकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । वः युष्मदर्थं ऋमारुतं मरु-त्समूहस्यैव ऋशर्धः बलम् ऋअभि ऋप्र ऋगायत अभितः प्रकर्षणं स्तुध्वम् । कीदृशं शर्धः । ऋक्रीळं विहरण-शीलम् ऋअनर्वाणं भ्रातृव्यरहितम् । अत एव श्रुत्यन्तरब्राह्मणेन मन्त्रान्तरमेवं व्याख्यातम्—'अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्यै' (तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति । ऋरथेशुभं स्वकीये रथेऽ-वस्थाय शोभमानम् ॥ क्रीळम् । ' क्रीडृ विहारे ' । पचाद्यच् । शर्धः । ' श्रुधु प्रसहने ' । शर्धयत्यनेन शत्रूनि शर्धो बलम् । असुन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं मरुतां संबन्धि । ' तस्येदम् ' इति अण् । व्यस्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । समूहार्थं ' अनुदात्तादेरञ् ' (पा. सू. ४. २. ४४) इत्यनुदा-त्ताविलक्षणः अम्प्रत्ययः । अनर्वाणम् । व्यस्ययेन पुल्लिङ्गता । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रथेशुभम् । ' शुभ दीप्तौ ' । रथे शोभते इति रथेशुप् । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गायत । ' कै गै रै शब्दे ' । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरञ्जिभिः । अजायन्त स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिभिः । अजायन्त । स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः 'साकं' स्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताः 'अजायन्त इति' संपन्नाः । पृषत्यो विन्दुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः । ' पृषत्यो मरुताम् ' (नि. १. १५. ६) इति निघण्टावुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाश्यः शब्दविशेषः परकीयसेनाभीतिहेतवः^१ । ' वाशी वाणी ' (नि. १. ११. ११) इति वाङ्मासु पठितत्वात् । अजयोऽलंकरणानि । तान् स्तुम इति शेषः ॥ अजायन्त । ' जनी प्रादुर्भावे ' । इयनि ' ज्ञाजोर्जा ' (पा. सू. ७. ३. ७९) इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया आनवो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामश्चित्रमृञ्जते ॥ ३ ॥

इहइव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चित्रम् । ऋञ्जते ॥ ३ ॥

वृषां मरुतां वृहस्तेषु स्थिताः वृकशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवः वृहद्वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिम् वृहदेव अत्रेव स्थित्वा वृण्वे शृणोमि । स ध्वनिविशेषः वयामन् संग्रामे वृषिर्न विविधं शौर्यं वनि वृञ्जते नितरामलंकरोति । ' ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ' (निरु. ६. २१) इति यास्कः ॥ शृण्वे । ' श्रु श्रवणे ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' श्रुवः श्र च ' इति श्रुः । ' हुभ्रुवोः सार्वधातुके ' इति यणादेशः । वदान् । ' वद व्यक्तायां वाचि ' । लेटि आडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपे संयोगान्तलोपः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः क्षिप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । ' न डिसंबुद्धयोः ' (पा. सू. ८. २. ८) इति नलोपप्रतिषेधः । ऋञ्जते । ' ऋजि भृजी भर्जने ' । अत्र प्रसाधनार्थः ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः वः युष्माकं संबन्धिने वृक्षधाय प्रसहनशीलाय वृष्वये शत्रुवर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे । ' युष्मं द्योततेर्यशोवाञ्चं वा ' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । वृष्मिणे बलवते । ' शुष्मं शुष्मम् ' (नि. २. ९. ११) इति बलनामसु पाठात् । एवंभूताय मरुद्गणाय वृक्ष हविलक्षणमन्त्रमुद्दिश्य प्र गायत स्तुध्वम् । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं देवैर्देवतं देवतानुग्रहाल्लभम् ॥ शर्धाय । ' श्रु प्रसहने ' । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो बलम् । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । घृष्वये । ' घृष संघर्षे ' । ' कृविघृष्वि ' (उ. सू. ४. ४९६) इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । त्वेषद्युम्नाय । ' त्विष दीप्तौ ' । पचाद्यच् । त्वेषं दीप्तं युष्मं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्देवतम् । छान्दसो वर्णलोपः । उक्तं च—' द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ' (का. ६. ३. १०९) इति । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र शंस गोष्वध्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् । जम्भे रसस्य ववृधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । अध्न्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम् । जम्भे । रसस्य । ववृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितम् । ' पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति श्रुत्यन्तरात् । अध्न्यम् अहन्तव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि वृक्षधः प्रसहनशीलं तेजो यत् अस्ति तत् प्र शंस हे ऋत्विक्समूह स्तुहि । रसस्य गोक्षीररूपस्य संबन्धि तत् तेजः जम्भे मुखे उदरे वा ववृधे वृद्धमभूत् ॥ शंस । ' शंसु स्तुतौ ' । ' अचोऽस्तस्तिठः ' इति संहितायां दीर्घः । गोषु । ' सावेकाचः ' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य ' न गोष्वन्साववर्णः ' इति प्रतिषेधः । अध्न्यम् । ' ध्नो हननम् ' । ' धजर्थे कविधानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कः । ' गमहन् ' इत्यादिना उपधालोपः । ' हो हन्तेः ' (पा. सू. ७. ३. ५४) इति वत्वम् । ववृधतीति ध्न्यम् । ' छन्दसि च ' इति षः । न ध्न्यम् अध्न्यम् । अध्न्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळवृषो

गत्सः । जम्मे । ' जभि नाशने ' । जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति जम्भमास्यम् । करणे घञ् । ववृधे । ' वृधु वृद्धौ ' । लिट् । छान्दसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वम् ॥ १२ ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धूतयः । यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः । यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

वृद्धश्च शुलोकस्यापि वृद्धश्च भूलोकस्यापि । ' गौः ग्मा ' (नि. १. १. २) इति भूनामसु पठितत्वात् । धूतयः कम्पनकारिणो हे नरः नेतारो मरुतः वः युष्माकं मध्ये आ समन्तात् वर्षिष्ठः वृद्धतमः वः । यत् यस्मात् कारणात् सीं सर्वतः अन्तं न वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ । तस्मात् कारणात् कम्पयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दात् इष्टनि ' प्रियस्थिर ' (पा. सू. ६. ४. १५७) इत्यादिना वर्षादेशः । निष्वादाद्युदात्तः । गमः । ग्माशब्दात् षष्ठ्येकवचने ' आतो धातोः ' इत्यत्र ' आत इति योगविभागः कर्तव्यः ' (का. ६. ४. १४०) इत्युक्तत्वात् आकारलोपः उदात्त-निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूतयः । ' धूज् कम्पने ' । ' क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' तितुन्न ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ' आमन्त्रितस्य च ' इति सर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ । ' स्वादिभ्यः श्वः ' । ' सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ' इति वचनात् सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्व-धातुकस्वरं न बाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्त्ययोगादनिघातः ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्रे उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषः गृहस्वामी कश्चिन्मनुजः नि दध्रे गृहदाढ्यार्थं दध्रे स्तम्भं निक्षिप्तवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दध्रे स्तम्भप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उग्राय तीव्राय मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवद्गमनाङ्गीतिः । यतो भवद्गत्या चालितः पर्वतः बहुविधपर्वयुक्तः गिरिः शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ मानुषः । ' मनोजर्जातवन्यतौ षुक् च ' (पा. सू. ४. १. १६१) इति मनुशब्दात् अपत्यार्थे अञ् जुगागमश्च । ' भित्त्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् । दध्रे । ' धृज् अवस्थाने ' इत्यस्य लिटि क्तिच्क्त्तौ भावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् न निघातः । जिहीत । ' ओहाङ् गती ' । लिङि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ' भृजामित् ' (पा. सू. ७. ४. ७६) इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' आभ्यस्तयोरातः ' इति आकारलोपः । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयः तत्प्रत्ययः ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वीह विस्पतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वीह । विस्पतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतः येषां युष्माकं यामेषु गमनेषु अज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः रेजते कम्पते । तत्र दहान्तः । जुजुर्वीह विस्पतिः । यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभवात् कम्पते तद्वत् अज्मेषु । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । बहुलग्रहणात् औणादिको मन् । ' अजेर्न्यचन्योः '

(पा. सू. २. ४. ५६) इति वीभावो न भवति, 'बलादाबार्धधातुके विकल्प इष्यते' (का. २. ४. ५६. २) इति वचनात् । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वान् । 'जृष् वयोहानौ' । लिटः कसुः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इति उत्त्वम् । अभ्यासहलादिशेषौ । 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इति नियमात् इडागमाभावः । 'ऋच्छयृताम्' (पा. सू. ७. ४. ११) इति गुणः, 'हलि च' इति दीर्घत्वं च 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनात् न भवति । विशां पतिर्विस्पतिः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिछन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामेषु । 'यम उपरमे' । भावे घञ् । 'कर्षात्वतो घञः' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते । 'रेजृ कम्पने' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि । जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःएतवे । यत् । सीम् । अनु । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

१एषां मरुतां १जानं जन्मस्थानमाकाशं १स्थिरं १द्विचलनरहितं खलु । १मातुः मरुतां जननी-स्थानीयादाकाशात् १वयः पक्षिणः १निरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः । १यत् यस्मात् कारणात् १शवः भवदीयं बलम् अनुक्रमेण १सीं सर्वतः १द्विता द्वित्वेन घाबापृथिव्योर्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं जानं स्थिरं हि इति पूर्वत्रान्वयः ॥ जानम् । जन्यतेऽस्मिन्निति जानमन्तरिक्षम् । अधिकरणे घञ् । एषाम् । 'इदमोऽन्वादेशे' इति अशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्ता । न च 'उडिदम्' इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम्, अन्तोदात्तात् इदं-शब्दात् तस्य विधानात् । निरेतवे । 'इण् गतौ' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेत्यप्ययः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उदु त्वे सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊँ इति । त्वे । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत । वाश्राः । अभिज्ञु । यातवे ॥ १० ॥

१त्ये पूर्वप्रकृताः १गिरः १सूनवः वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि तात्त्वोष्ठादिषु संवरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । १अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु १काष्ठाः अपः । 'आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति' (निरु. २. १५) इति यास्कः । १उदु उत्कर्षेणैव १अत्नत अतनिषत विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं १वाश्राः हम्भारवोपेता गाः १अभिज्ञु जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा १यातवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः । 'पू प्रेरणे' । 'सुवः कित्' (उ. सू. ३. ३१५) इति उपत्ययः । किस्वाङ्गणाभावः । अत्नत । 'तनु विस्तारे' । लङि अस्य अदादेशे 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. ९९) इति उपधालोपः । अडा-गमः । अभिज्ञु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिज्ञु । 'प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः' (पा. सू. ५. ४. १२९) इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य जुशब्दादेशः समासान्तः । यातवे । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेत्यप्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १३ ॥

त्यं चिद्धा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधम् । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृधम् ।

प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

१८४
॥ अथ चिद्ध प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं १यामभिः स्वकीयगमनैः २प्र ३च्यावयन्ति मरुतः
प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशम् । ४दीर्घम् आयाभोपेतं ५पृथुं तिर्यङ्वितृतं ६मिहो ७नपातं सेचनीयस्य
जलस्य न पातयितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । ८अमृध्रं केनाप्यहिंस्यम् ॥ घ । ‘ ऋचि तुनुघ ’ इत्यादिना
दीर्घः । मिहः । ‘ मिह सेचने ’ । मेहति सिञ्चतीति मिद् वृष्टिः । ‘ क्किप् च ’ इति क्किप् ।
‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातम् । न पातयतीति नपात् । ‘ नआप्नपात् ’
इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमृध्रम् । ‘ शृधु मृधु उन्दने ’ । मर्धति
उदकेन उनतीति मृध्रः । बहुलवचनात् औणादिको रक्तप्रत्ययः । नप्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
यद्वा । संग्रामवाचिना मृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्त्वधीयो रः । पूर्ववत् स्वरसमासौ । च्यावयन्ति ।
‘ च्युहु गतौ ’ । णिचि वृद्धयावादेशौ । पदकाले ह्रस्वच्छान्दसः ॥

मरुतो यद्ध वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरिराँचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन् । गिरीन् । अचुच्यवीतन् ॥१२॥

हे मरुतः वयं यस्मादेव कारणात् वः बुध्माकं बलम् अस्ति अस्मादेव कारणात् जनान् प्राणिनः अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा गिरीन् मेघान् अचुच्यवीतन प्रेरयत ॥ मरुतः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन । च्यवतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘तसनसनथनाश्च’ इति तस्य तनबादेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईडागमः । गुणावादेशौ । ‘तिङ्छतिङ्’ इति निघातः । गिरीन् । ‘दीर्घादिति समानपादे’ इति संहितायां नकारस्य स्त्वम् । ‘अत्रानुनासिकः’ इति ईकारस्यानुनासिकः ॥

यद्वा यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्वा । शृणोति कश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अघ्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

‘यद् यदा खलु मरुतः यान्ति गच्छन्ति तदानीम्’ अभ्वञा मार्गे सर्वतः सं भ्रुवते ह संभ्रूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । एषां मरुतां संबन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ यान्ति । ‘या प्रापणे’ । अदादिवात् शपो लृक् । ‘होऽन्तः’ इति अन्तादेशस्य उपदेशिवन्नावात् अन्तीत्येतद्वाच्यताम् । धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः । यद्भुत्तयोगादनिघातः । भ्रुवते । ‘भ्रूश्च्यक्तावां वाधि’ । अस्य अदादेशो कृते परत्वात् प्राप्तस्य गुणस्य छिप्त्वेन बाधितत्वात् उवकादेशः । अभ्वन् । ‘स्वां सुलृक्’ इति सप्तम्या लृक् । शृणोति । तिप्ः पिप्त्वाद्भुदात्त्वे विकरणस्वरः ॥

प्र यात शीर्भमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः । तत्रो षु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीर्भम् । आशुभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुवः । तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः ^१आशुभिः वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः ^२शीर्भं शीघ्रम् । ‘ शीर्भं तृषु तूयम् ’ (नि. २. १५. ९) इति क्षिप्रनामसु पाठात् । ^३प्र यात प्रकर्षणं कर्मभूमिं गच्छत । ^४कण्वेषु मेधाविष्वनुष्ठातृषु ^५वः युष्माकं ^६दुवः दुवांसि परिचरणानि ^७सन्ति । ^८तत्रो ^९पु तेष्वेव^{१०} परिचारकेषु कण्वेषु ^{११}मादयाध्वै तृप्ता भवत ॥ आशुभिः । ‘ अशू व्यासौ ’ । ‘ कृवापाजि० ’ इत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । सन्ति । ‘ श्रसोरलोपः ’ इति अकारलोपः । मादयाध्वै । ‘ मद तृप्तियोगे ’ । चुरादिः । आकुस्मीय आत्मनेपदी । लेटि आडागमः । टेः एत्वम् । ‘ वैतोऽन्यत्र ’ (पा. सू. ३. ४. ९६) इति एकारस्य ऐकारादेशः ॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषाम् । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् ।

विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतः ^१वः युष्माकं ^२मदाय तृप्तये ^३अस्ति ^४हि ^५ष्म अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । ^६एषां युष्माकं भृत्यभूताः ^७वयं ^८स्मसि ^९ष्म विद्यामहे खलु । ^{१०}जीवसे जीवितुं ^{११}विश्वं ^{१२}चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः । स्म ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदन्तो मसिः । जीवसे । ‘ तुमर्थे सेसेन्० ’ इति असेप्रत्ययः ॥ ॥ १४ ॥

‘ कद्ध नूनम् ’ इति पञ्चदशचं तृतीयं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः, ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते ‘ मारुतं हि ’ इत्युक्तत्वादिदमपि मरुद्वताकम् । ‘ गायत्रं तु ’ इत्युक्तत्वान् गायत्रीच्छन्दस्कम् । ‘ कद्ध ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः ^१कद्ध कदा खलु ^२नूनम् अवश्यं हस्तयोः ^३दधिध्वे यूयमस्मान् हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टान्तः । ^४पिता ^५पुत्रं ^६न ^७हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः^८ स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । ^९कधप्रियः स्तुतिप्रीताः ^{१०}वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिर्वर्धो^{११} येषां^{१२} मरुतां यजमानाय^{१३} ते^{१४} मरुतः तथाविधाः ॥ कत् कदा । ‘ द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ’ (का. ६. ३. १०९) इत्युक्तत्वात् आकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा प्रीणन्तीति कधप्रियः । ‘ प्रीञ् प्रीतौ ’ । क्तिप् । पूर्वपदस्य ‘ व्यापोः संशाच्छन्दसोर्बहुलम् ’ (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । धकारश्छान्दसः । आमन्त्रितनिघातः । दधिध्वे । दधातेः ‘ छन्दसि लुङ्लृङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लिट् । क्रादिनियमात् इद् । प्रत्ययस्वरः वृक्तबर्हिषः । आमन्त्रितनिघातः ॥

कं नूनं कद्वो अर्थं गन्तां दिवो न पृथिव्याः । कं वो गावो न रण्यन्ति ॥ २ ॥

कं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः । कं । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हे मरुतः ^१नूनम् इदानीं ^२क यूयं कुत्र स्थिताः । ^३कत् कदा ^४वः युष्माकम् ^५अर्थम् अरणं^६ देवयजनदेशे गमनम्^७ । विलम्बं^८ मा कुस्तेत्यर्थः । ^९दिवः ^{१०}गन्तं भूलोकाद्गच्छत । ^{११}पृथिव्याः ^{१२}न गन्तं भूलोकान्मा गच्छत । ^{१३}वः युष्मान् ^{१४}क ^{१५}रण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१६}गावो ^{१७}न । यथा गावो रणन्ति शब्दयन्ति तद्वत् ॥ क किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् ' किमोऽत् ' (पा. सू. ५. ३. १२) इति अत्प्रत्ययः । ' क्वाति ' (पा. सू. ७. २. १०५) इति किमः कादेशः । ' तित्स्वरितः ' इति स्वरितत्वम् । अर्थम् । ' ऋ गतौ ' ' उषिकृषिगार्तिभ्यस्थन् ' (उ. सू. २. १६१) इति भावे थन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्तं गमेलौटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । थादेशस्य तस्य ' तसनसनथनाश्च ' इति तबादेशः अत एव डित्त्वाभावात् ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पिच्वादननुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' व्यचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । दिवः । ' ऊडिद्म् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्याः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति । रणतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन इयन् ॥

कं वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः कं सुविता । कोऽविश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

कं । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । कं । सुविता । कोऽ इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हे ^१मरुतः ^२वः युष्माकं संबन्धीनि ^३नव्यांसि नवतराणि ^४सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि ' प्रजा वै पशवः सुम्नम् ' (तै. सं. ५. ४. ६. ६) इति श्रुत्यन्तरात् । ^५क कुत्र वर्तन्ते । तथा ^६सुविता शोभनानि प्राप्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि ^७क कुत्र वर्तन्ते । ^८विश्वानि सर्वाणि ^९सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि ^{१०}को कुत्र वा वर्तन्ते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । ' शोभच्छन्दसि बहुलम् ' इति शैलोपः । नव्यांसि । नवशब्दात् ईयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । सुविता । सुषु इतानि सुवितानि । ' तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. ४. ७७. १) इति उवकादेशः । सौभगा । ' सुभगान्मन्त्रे ' (पा. सू. ५. १. १२९ ग.) इति तस्य भावः इत्यर्थे अम् । पूर्ववत् शैलोपः ॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृश्निमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्राः^१ मरुतः ^२यूयं यद्यपि ^३मर्तासः मनुष्याः ^४स्यातन भवेत् तथापि ^५वः युष्माकं ^६स्तोता यजमानः ^७अमृतः ^८स्यात् देवो भवेत् ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । समासात्विधेरनित्यत्वात् ' नद्युतम् ' (पा. सू. ५. ४. १५३) इति कबभावः । मर्तासः । ' असि-

इसि°' इत्यादिना त्रियतेः तन्प्रत्ययः । 'आजसेरसुक्' । स्यातन । अस्तेलिङि तस्य 'तसनसनथनाश्च' इति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वम् । अमृतः । 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूजोष्यः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं जरिता स्तोता अजोष्यः असेव्यः मा भूत् । तत्र दृष्टान्तः । मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किं च स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमार्गण मा उप गात् मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । 'जृष्व वयोहानौ' । स्तुतिकर्मेति (निरु. १०.८) यास्कः । तृचि इडागमः । चिस्त्वादन्तोदात्तत्वम् । भूत् । लुङि 'गातिस्था°' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इति अडभावः । अजोष्यः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत् । नन्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा । तृतीयैकवचने 'भस्य टेलोपः' (पा. सू. ७. १. ८८) इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् । एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' (पा. सू. २. ४. ४५) इति गादेशः । 'गातिस्था°' इति सिचो लुक् । पूर्ववत् अडभावः ॥ ॥ १५ ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽऋतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट । तृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः नः अस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत् सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अतिबलेत्यर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि हन्तुं दुःशक्या । सा निर्ऋतिः तृष्ण्या सह पदीष्ट पततु । अस्मदीया तृष्णा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । 'सुजः' इति षत्वम् । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । दुर्हणा । 'ईषहुःसुषु' इत्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीत् । लुङि हन्तेः 'लुङि च' (पा. सू. २. ४. ४३) इति वधादेशः । सिचि इडागमः । वधादेशस्य अदन्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति इट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् 'अतो हलादेः' (पा. सू. ७. २. ७) इति वृद्धयभावः । 'इट ईटि' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः । पदीष्ट । 'पद गतौ' । आशीलिङि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः । आर्धधातुकत्वात् सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृष्ण्या । 'जितृषा पिपासायाम्' । 'तृषिषुषिरसिभ्यः किञ्च' (उ. सू. ३. २९२) इति नप्रत्ययः । 'निट्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वश्चिदा रुद्रियासः । मिह कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वञ्चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासः रुद्रेण पालितत्वात् तदीया मरुतः आ सर्वतः अवातां वायु-
रहितां मिहं वृष्टिं कृण्वन्ति कुर्वन्ति तदेतत् सत्यम् । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तः
बलवन्तः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धम् ॥ धन्वन् । ‘ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ’ । इदिच्वात्
नुम् । ‘ कनिन्युवृषितक्षि० ’ इत्यादिना कनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या
लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । ‘ तस्येदम् ’ इत्यर्थे चः । ‘ आज्ञसेरसुक् ’ । मिहम् । ‘ मिह सेचने ’ ।
‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । कृण्वन्ति । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च ’ । ‘ धिन्विकृण्वयोर च ’ इति उपत्ययः ;
तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥

कारीयां ‘ मारुतं सप्तकपालम् ’ इत्यस्य हविषः ‘ वाश्रेव विद्युत् ’ इत्येषानुवाक्या । ‘ वर्ष-
कार्मेष्टिः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय ’ (आश्व. श्रौ.
२. १३) इति ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदैषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽईव । विद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिषक्ति ।

यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धेनुरिव विद्युत् मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति शब्दं
करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धम् । माता धेनुः वत्सं न वत्समिव सिषक्ति इयं
विद्युत् मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । ‘ सिपक्तु सचत इति सेवमानस्य ’ (निरु. ३. २१) इति
यास्कनोक्तत्वात् । यत् यस्मात् कारणात् एषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्यु-
त्काले वृष्टा भवति, तस्मात् विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नम् ॥ वाश्रेव । ‘ वाश्र शब्दे ’ । ‘ स्फायितश्चि० ’
इत्यादिना रक् । मिमाति । ‘ माङ् माने शब्दे च ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जुहोत्यादिवात् श्लुः ।
‘ भृणामित् ’ (पा. सू. ७. ४. ७६) इति अभ्यासस्य इत्वम् । सिषक्ति । ‘ षच समवाये ’ । लटि
‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । असर्जि । ‘ सृज
विसर्गे ’ । कर्मणि लुङ् । ‘ चिण् भावकर्मणोः ’ (पा. सू. ३. १. ६६) इति चिण् । ‘ चिणो लुक् ’
(पा. सू. ६. ४. १०४) इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवीम् । विउन्दन्ति ॥ ९ ॥

ते मरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहमपि तमः
कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति । यत् यदा पृथिवीं भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टि-
काले तमः कुर्वन्तीति पूर्वश्रान्वयः ॥ उदवाहेन । उदकानि वहतीति उदवाहः । ‘ कर्मण्यण् ’ । मेघविशेष-
त्वेन संज्ञा । ‘ उदकस्फोदः संज्ञायाम् ’ (पा. सू. ६. ३. ५७) इति उदकशब्दस्य उदभावः ।

कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति । ' उन्दी ह्नेदने ' । रुधादित्वात् भ्रम् । ' भ्राञ्जलोपः ' (पा. सू. ६. ४. २३) इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अधं स्वनान्मरुतां विश्वमा सञ्च पार्थिवम् । अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अधं । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सञ्च । पार्थिवम् । अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

°मरुतां संबन्धिनः °स्वनात् °अध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं °पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि °विश्वं °सञ्च सर्वं गृहम् °आ समन्तात् अरेजत इति शेषः । तथा °मानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि °प्र °अरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्तः ॥ अध । छान्दसं धत्वम् । सञ्च । ' षट् विशरणगत्यवसादनेषु ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । पार्थिवम् । पृथिव्याः संबन्धि । ' पृथिव्या जाजौ ' (पा. सू. ४. १. ८५. २) इति प्राग्दीव्यतीयः अञ्प्रत्ययः । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त । ' रेजृ कम्पने ' ॥ ११६ ॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ईम् । अखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

हे °मरुतः यूयं °वीळुपाणिभिः दृढहस्तैः सहिताः सन्तः °रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्य °अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः °यातं गच्छतैव ॥ मरुतः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभिः । वीळु इति बलनाम, ' वीळु च्यौलम् ' (नि. २. ९. १४) इति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । वीळवश्च ते पाणयश्च । ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः । ' रुधिर आवरणे ' । रुणद्धि स्रोतः इति रोधः कूलम् । ' रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः ' (निरु. ६. १) इत्युक्तत्वात् । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । ' मादुपधायाः ° ' इति मतुपो वत्वम् । ' उगितश्च ' इति ङीप् । मतुङ्गीपोः पित्वा-दनुदात्तत्वे असुनः स्वर एव शिष्यते । यात । ' या प्रापणे ' । अदादित्वात् शपो लुक् । ईम् । ' चाद-योऽनुदात्ताः ' इत्यनुदात्तत्वम् । गुणे ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः । ' खिद्र दैन्ये ' । ' स्फायितश्चि ° ' इत्यादिना रक् । खिद्रं यान्तीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामानः अखिद्रयामानः । तैः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् । सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः °एषां °वः युष्माकं °नेमयः रथचक्रवल्याः °स्थिराः °सन्तु । तथा °रथा °अश्वासः अश्वाश्च स्थिराः सन्तु । °अभीशवः अङ्गुलयः, ' अभीशवः दीधितयः ' (नि. २. ५. २०) इति तन्नामसु पाठात् । °सुसंस्कृताः अश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहणे °स्वलंकृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात् करोतेः कर्मणि क्तः । ' संप्रयुंभ्यः ° ' (पा. सू. ६. १. १३७) इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः । अभिपूर्वात् अभोतेः ' कृवापाजि ° '

इत्यादिना उण् । वर्णव्यत्ययेन आकारस्य इकारः । उक्तं च—‘ वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च ’ (का. ६. ३. १०९) इति । ‘ अभीक्ष्वोऽभ्यक्षुवते कर्माणि ’ (निरु. ३. ९) इति निरुक्तम् ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् । अग्निं मित्रं न दर्शितम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शितम् ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह वतना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या वगिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मन्त्रस्य हविलक्षणस्याक्षस्य वा पालकं मरुद्गणम् अग्निं दशतिं दर्शनीयं मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुम् अच्छ आभिमुख्येन वद ब्रूहि ॥ अच्छ । ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । वद । ‘ व्यचोऽतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घः । तना । ‘ तनु विस्तारे ’ । तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचायच् । वृषाद्विवादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयाया ङादेशः । गिरा । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः । ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र ’ इति संहितायां सत्वम् ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्यइव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यः इव । ततनः । गायं । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि निर्मितं कुरु । तं च श्लोकं ततनः विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः । पर्जन्यइव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीच्छन्दस्कं सूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि । ‘ माङ् माने ’ । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ भृणामित् ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । आस्ये । ‘ असु क्षेपणे ’ । अत्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्निति आत्मम् । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ (पा. सू. ३. ३. ११३) इत्यधिकरणे ण्यत् । ‘ तिस्त्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । ततनः । ‘ तनु विस्तारे ’ । लेटि सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्रुतिः । ‘ छेदोऽडाटौ ’ इति अडागमः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । गायत्रम् । गायत्र्याः संबन्धि । ‘ तस्येवम् ’ इति अण् । यद्वा । गायतस्त्रायते इति गायत्रम् । ‘ आतोऽनुपसर्गो कः ’ ॥

वन्दस्व मारुतं गुणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गुणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनं गुणं समूहं वन्दस्व नमस्कुरु स्तुहि वा । कीदृशं गणम् । त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यम् अर्किणम् अर्चनोपेतम् । अस्मे अस्माकम् इह अस्मिन् कर्मणि वृद्धा असन् मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वन्दस्व । ‘ वदि अभिवादनस्तुत्योः ’ । अदुपदेशात् लसार्वाधातुकाधुदासत्वे धातुस्वरः । पनस्युम् । ‘ पन च ’ इति स्तुत्यर्थो धातुः । असुन् । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । ‘ लुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ क्वाच्छन्दसि ’ इति उपस्ययः । अर्किणम् । ‘ ऋच स्तुतौ ’ ।

‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति घः । अर्कोऽस्यास्तीति अर्की । ‘अत इनिठनौ’ । असन् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुगभावः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः । ‘तिङ्ङितिकः’ इति निघातः ॥ ॥१७॥

‘प्र यदित्था’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्थं मरुदेवताकम् । युजः सतो बृहत्स्यः । अयुजो बृहत्स्यः । ‘प्र यद्दश प्रागाथं तु’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

प्र यदित्था परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्था । परावतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् । ह । धूतयः ॥ १ ॥

हे धूतयः स्थावरादीनां कम्पनकारिणः । मरुतः यत् यदा मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतः दूरात् । ‘आरे परावतः’ (नि. ३. २६. ५) इति दूरनामसु पाठात् । इत्था अस्मादन्तरिक्षात् प्र अस्यथ भूमौ प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टान्तः । शोचिर्न तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽन्तरिक्षात् भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्वे इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ देवयजनदेशे गच्छथ । कं ह कं खलु यजमानमनुगृह्णीथेति शेषः ॥ इत्था । ‘था हेतौ च छन्दसि’ (पा. सू. ५. ३. २६) इति इदंशब्दात् प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्र इदंशब्दस्य नानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तात् इदंशब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्व्यत्ययेन ‘सुपां सुलुक्’ इति डादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्ययस्वरः । द्वितीयपक्षे तु उदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ । ‘असु क्षेपणे’ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । ‘जसादिषु छन्दसि वावचनम्’ (पा. सू. ७. ३. १०९. १) इति नाभावस्य विकल्पितवादभावः । वर्षसा । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘वृङ् शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुक्च’ (उ. सू. ४. ६४०) इति असुन् ; तत्संनियोगेन पुगागमश्च । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्र रूपाभिधायिना वर्षसशब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळु उत प्रतिष्कमे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराणुदे । वीळु । उत । प्रतिष्कमे ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः वः आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा सन्तु स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च प्रतिष्कमे शत्रूणां प्रतिबन्धाय वीळु सन्तु इदानीं सन्तु । युष्माकं तविषी वः पनीयसी अतिशयेन स्तोत्रं भवतु । मायिनः अस्मासु छान्धारिणः मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोः

‘मा बलं मा भवतु ॥ स्थिरा आयुधा । उभयत्र ‘शोभच्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । पराणुदे । ‘णुद् प्रेरणे’ । संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ (पा. सू. ८. ४. १४) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वीळु । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्लुक् । ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः (पा. सू. ६. १. १२७. २) । प्रतिष्कम्भे । स्कम्भुः सौत्रो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । पनीयसी । पनतिः स्तुत्यर्थः । अस्मात् औणादिकः कर्मणि असुन् । तत ईयसुनि ‘टेः’ इति टिलोपः । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ईयसुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् ‘व्रीह्यादिभ्यश्च’ इति मत्वर्थीय इनिः ॥

परा ह यत्स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः यत् यदा स्थिरं वस्तु परा हथ वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुथ । गुरु पाषाणादिकं गुरुवोपेतं वर्तयथ प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबन्धिनः वनिनः वनवतो वृक्षान् वि याथन वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानाम् आशाः पर्वतपार्श्वदिशः वि याथन वियुज्य गच्छथ ॥ हथ । ‘हन हिंसागत्योः’ । ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यद्बृहत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वात् आमन्त्रितनिघाताभावः । वर्तयथ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच्ः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुषङ्गात् निघाताभावः । याथन । ‘तसनसनथनाश्च’ इति थनादेशः ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिंदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्याम् । रिशादसः ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नू । चित् । आऽधृषे ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुर्हिंसका मरुतः अधि द्यवि सुलोकस्योपरि वः युष्माकं शत्रुः नहि विविदे न च बभूव । तथा भूम्याम् अपि शत्रुः न बभूव । हे रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः युष्माकम् एकोनपञ्चाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परैकमस्येन आधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तविषी कर्क नू चित् क्षिप्रमेव तना अस्तु विस्तृता भवतु ॥ विविदे । ‘विद सत्तायाम्’ । लिटि प्रत्ययस्वरः । द्यवि नहि विविदे भूम्यां च न विविदे इति चक्ष्म्यार्थप्रतीतिः ‘चादिलोपे विभाषा’ इति प्रथमायाः तिङ्बिभक्त्येर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं च अनुषक्तक्रियापेक्षया । रिशादसः । ‘रिशा हिंसायाम्’ । रिशमिति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तान् अदन्तीति रिशादसः । असुन् । आमन्त्रित-

निघातः । युजा । 'युजिर् योगे' । 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्तिन् । 'सावेकाचः' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । रुदासः । रुद्रशब्देन तत्संबन्धिनो मरुतो लक्ष्यन्ते । 'आजसेरसुक' । नू चित् । 'ऋचि
तुनुष' इत्यादिना दीर्घः । आधृषे । 'जिष्टषा प्रागल्भ्ये' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपद-
प्रकृतस्वरत्वम् ।

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदाइव देवासः सर्वया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विञ्चन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति मरुतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति । वनस्पतीन् वटाश्रथादीन्
वि विञ्चन्ति परस्परवियुक्तान् कुर्वन्ति । हे मरुतः देवासः देवाः सर्वथा विशा प्रजया सहिता
यूयं प्रो आरत प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छथ । तत्र दृष्टान्तः । दुर्मदाइव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया
सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । 'दुवेष्ट कम्पने' । वेपमानान् प्रयुज्यते । हेतुमणिञ् । विञ्चन्ति ।
'विचिर् पृथग्भावे' । रुधादित्वात् श्रम् । 'श्रसोरहोपः' इति अकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां
पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात् सुद् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्'
इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आरत । 'ऋ गतौ' । लङि मध्यमबहुवचने 'बहुलं छन्दसि'
इति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' (पा. सू. ३. १. ५६) इति अङ् ।
'आडजादीनाम्' इति आडागमः । 'आटश्च' (पा. सू. ६. १. ९०) इति वृद्धिः । देवासः ।
आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया । 'सर्वस्य सुपि' (पा. सू. ६. १. १९१) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
विशा । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १८ ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयन्त । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः रथेषु भवदीयेषु पृषतीः बिन्दुयुक्ता मृगीः उपो सामीप्येनैव अयुग्ध्वं योजितवन्तः ।
प्रष्टिः एतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषः^२ रोहितः मृगावान्तरजातिर्लोहितवर्णः वहति रथं
नयति । वः युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अन्तरिक्षमपि आ अश्रोत् आभिमुख्येन
अश्रोत् अनुजानातीत्यर्थः । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम, 'पृथिवी भूः स्वयंभु' (नि. १. ३. ९) इति तन्नामसु
पाठात् । मानुषाः भूलोकवर्तिनः पुरुषाः अबीभयन्त स्वयं भीताः सन्तोऽन्येषामपि भीतिसुखा-

दितवन्तः ॥ उपो' इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् । ' ओत् ' (पा. सू. १. १. १५) इति प्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् । लुङि ' झलो झलि ' (पा. सू. ८. २. २६) इति सकारस्य लोपः । ' ओः ऊः ' इति कृत्वम् । रोहितः । ' रुहे रश्च लो वा ' (उ. सू. ३. ३७४) इति इतन्प्रत्ययान्तः । निस्वादाद्युदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् । ' कर्षात्त्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् । ' श्रु श्रवणे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अबीभयन्त । ' भिमी भये ' । अस्मात् प्यन्तात् लुङि ' भीस्म्योर्हेतुभये ' (पा. सू. १. ३. ६८) इत्यात्मनेपदम् । ' बिभेतेर्हेतुभये ' (पा. सू. ६. १. ५६) इति आत्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे ' भियो हेतुभये पुक् ' (पा. सू. ७. ३. ४०) इति पुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते, आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । गौ चङ्युपधाह्रस्वत्वादि (पा. सू. ७. ४. १) ॥

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गन्ता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्था कण्वाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षू । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गन्त । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः वतनाय वकं अस्मदीयपुत्रार्थं वमक्षू शीघ्रं ववः युष्मदीयम् वभवः रक्षणम् वआ ववृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । मक्षू इति क्षिप्रनाम, ' नु मक्षू ' (नि. २. १५. २) इति तन्नामसु पठितत्वात् । वपुरा पूर्वस्मिन् काले कर्मान्तरेषु वनः ववसा अस्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं वयथा प्राप्तवन्तः वइत्था अनेन प्रकारेण वबिभ्युषे भीतियुक्ताय वकण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं वनूनं क्षिप्रं वगन्त प्राप्नुत ॥ मक्षू । ' ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुण्याणाम् ' इति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । तनयशब्दे अय इत्यस्य लोपश्छान्दसः । कम् इत्येतत् पादान्ते प्रयुज्यमानं पादपूरणं ' शिशिरं जीवनाय कम् ' इतिवत् । उक्तं च— ' अथापि पादपूरणाः कमीमिद्विति ' (निरु. १. ९) इति । रुद्राः । रोदयन्तीति रुद्राः । ' रोदेर्गिलुक् ' (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् निघाताभावः । गन्त । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' तसनप् ' इत्यादिना तबादेशः । अतः पिस्वात् अनुनासिकलोपाभावः । बिभ्युषे । बिभेतेर्लिटः क्सुः । ' वस्वेकाजाद्वसाम् ' इति नियमात् इडभावः । चतुर्थ्येकवचने ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । परपूर्बत्वम् । ' शासिवसिबसीनां च ' इति षत्वम् ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शर्वसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽईषितः । मरुतः । मर्त्येऽईषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तम् । युयोत । शर्वसा । वि । ओजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिभिः ॥ ८ ॥

हे ^१मरुतः ^२यः यः कश्चित् ^३अभ्वः शत्रुः ^४युष्मेषितः युष्माभिः प्रेषितः ^५मर्येषितः मारकै-
रन्यैर्वा प्रेषितः सन् ^६नः अस्मान् प्रति ^७आ ^८ईषते आभिमुख्येन प्राप्नोति, ^९तं शत्रुं ^{१०}क्षयसा अन्नेन
^{११}वि ^{१२}युयोत विभक्तं कुरुत । तथा ^{१३}ओजसा बलेन ^{१४}वि युयोत । ^{१५}युष्माकाभिरुतिभिः युष्मत्संबन्धिभिः
रक्षणैश्च ^{१६}वि युयोत ॥ युष्मेषितः । युष्माभिरिषितः । सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'युष्मदस्मदोरनादेशो' इति
आत्वम् । न च 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधः, 'इकोऽचि विभक्तौ' (पा. सू. ७. १. ७३) इत्यत्र
अङ्गग्रहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मर्येषितः । पूर्व-
वत् । अभ्वः । आभवतीत्यभ्वः शत्रुः । पृषोदरादिवादिभितरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । 'ईष गति-
हिसादर्शनेषु' । अदुपदेशात् लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' ।
लोष्मध्यमबहुवचने 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'तसनसनथनाश्च' इति तबादेशः । पिप्स्वा-
ङ्गुणः । युष्माकाभिः युष्मत्संबन्धिनीभिः । 'तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ' (पा. सू. ४. ३. २) इति
युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । ङीवृद्धी छान्दसत्वाच्च क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि 'ज्वरत्वरं'
इत्यादिना ऊद् । 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गन्त । वृष्टिम् । न । विद्युतः ॥ ९ ॥

^१असामि ^२हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा ^३प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः ^४प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान-
युक्ता हे ^५मरुतः ^६कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा ^७दद धारयत । हि यस्मात् यूयं
कण्वनामकमृषिं धारितवन्तस्तस्मात् कारणात् ^८असामिभिः ^९ऊतिभिः संपूर्णै रक्षणैः ^{१०}नः अस्मान् प्रति
^{११}आ ^{१२}गन्त आगच्छत । तत्र दृष्टान्तः । ^{१३}वृष्टिं ^{१४}न ^{१५}विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥
असामि । सामि अर्धं न सामि असामि । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्ट्याः ।
'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः' (उ. सू. ३. ३००) इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः ।
दद । 'डुदाञ् दाने' । लोष्मध्यमबहुवचनस्य 'तिङां तिङो भवन्ति' (पा. म. ७. १. ३९) इति
लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । श्लौ द्विर्भावे सति 'आभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । 'लोपस्त
आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । 'अतो गुणः' इति परपूर्वत्वम् । 'छन्दस्युभयथा'
इति आर्धधातुकरवात् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति, किन्तु प्रत्ययस्वर एव । 'हि च'
इति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषाम् । आमन्त्रितनिघातः । गन्त । गच्छेर्लोष्मध्यमबहु-
वचनस्य तस्य तबादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्य पिप्स्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
पादादिस्त्वात् निघाताभावः । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । विद्युतः । विद्योतते इति
विद्युत् । 'आजमासं' (पा. सू. ३. २. १७७) इत्यादिना क्तिप् ॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शर्वः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥ १० ॥

असामि । ओजः । बिभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शर्वः ।

ऋषिद्विषे । मरुतः । परिमन्यवे । इषुम् । न । सृजत । द्विषम् ॥ १० ॥

हे वसुदानवः शोभनदानोषेताः वमरुतः वअसामि संपूर्णम् वओजः बलं वबिभृथ धारयथ । हे धूतयः कम्पनकारिणो मरुतः वअसामि संपूर्णं वशर्वः बलं वपरिमन्यवे कोपपरिवृताय वऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं वद्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं वसृजत । तत्र दृष्टान्तः । वइषुं वन । यथा शत्रोरुपरि बाणं मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तम्—‘असामि सामि प्रतिषिद्धं सामि स्यतेः । असाम्योजो बिभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं बिभृथ कल्याणदानाः’ (निरु. ६. २३) इति ॥ बिभृथ । ‘बुभृञ् धारणपोषणयोः’ । जुहोष्यादित्वात् श्लुः । ‘भृजामित्’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विद् । ‘सस्सूद्विष’ इत्यादिना क्तिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे ‘परेरभितोभावि मण्डलम्’ (पा. सू. ६. २. १८२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इषुम् । ‘इषु गतौ’ । इष्यति गच्छतीति इषुः । ‘इषेः क्तिञ्’ (उ. सू. १. १३) इति उपस्ययः । ‘धान्ये नित्’ इत्यनुवृत्तेः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । सृजत । ‘सृज विसर्गे’ । विकरणस्य क्तिच्चात् गुणाभावः । द्विषम् । ‘क्तिप् च’ इति क्तिप् ॥ ॥ १९ ॥

‘उत्तिष्ठ’ इत्यष्टर्च पञ्चमं सूक्तं कण्वस्य आर्षं बार्हतम् । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—‘उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । चतुर्विंशोऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात् ब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात् पूर्वम् ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते’ इत्ययं प्रगाथः । ‘मरुत्वतीये’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वीं निस्थात्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्त्वावतिष्ठते’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे वब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव वउत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु । वदेवयन्तः देवान् कामयमाना वयं वत्वा त्वाम् वईमहे याचामहे । वसुदानवः शोभनदानयुक्ताः वमरुतः वउप वप्र वयन्तु समीपे प्रकर्षेण गच्छन्तु । हे वइन्द्र त्वं वसचा ब्रह्मणस्पतिना सह वप्राशूः सोमस्य प्राशको वभव । यद्वा वृत्रस्य हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वात् आत्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) । ब्रह्मणस्पते । ‘सुभामन्त्रिते’ इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इति ईत्वस्त्वेव दीर्घ-

स्यापि निषेधः, 'अश्वाघस्यात्' इति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्यादयो गताः । प्राश्नः । 'वृ हिंसायाम्' । प्रकर्षेण आ समन्तात् शृणाति हिनस्तीति प्राश्नः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इति उत्त्वम् । 'वोरूपधाया दीर्घः' । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भव । 'अषोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वभ्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ।

सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअभ्यम् । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे ऽसहसस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । 'पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा' (निरु. २.११) इति निरुक्तम् । ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽहिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते ऽधने निमित्तभूते सति ऽत्वामित् त्वामेव ऽउपब्रूते ऽहि समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्धनसंपादनाय प्रार्थयते इत्यर्थः । हे ऽमरुतः ऽयः धनार्थी मर्त्यः ऽवः युष्मान् ब्रह्मणस्पतिसहितान् ऽआचके स्तौति स मर्त्यः ऽस्वभ्यं शोभनाश्वयुक्तं ऽसुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं च धनं ऽदधीत धारयेत् ॥ सहसस्पुत्र । ब्रह्मणस्पते इतिवत् 'षष्ठ्याः पत्तिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । उपब्रूते । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । हिते । निघायां 'दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वभ्यम् । अश्वानां समूहोऽश्वीयम् । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (पा. सू. ४.२.४८) इति समूहार्थे छप्रत्ययः । छस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तत् स्वभ्यम् । ईकारलोपश्छान्दसः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सति 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् निघाताभावः । आचके । 'कै गै रै शब्दे' । 'आदेचः' इति आत्वम् । लिटि द्विवचने अभ्यासस्य ह्रस्वशुत्वे । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं 'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः' इत्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूत्रं तु 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इत्यत्रैवोदाहृतम् । महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छसु 'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः' इत्येतां पठन् होतानुगच्छेत् । सूत्रं च—'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । एषैव अग्निषोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूत्रितं च—'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्यः' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सुनृता ।

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सुनृता ।

अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

वृद्धाणस्पतिः देवः प्रैतु अस्मान् प्राप्नोतु । वसून्ता देवी प्रियसत्वरूपा वाग्देवता प्र एतु अस्मान् प्राप्नोतु । देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयो देवताः वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयन्तु । तं नर्यं मनुष्येभ्यो हितं पङ्क्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्यङ्कृत्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन नयन्तु ॥ प्रैतु । ‘ पङ्क्ति पररूपम् ’ (पा. सू. ६. १. ९४) इति पररूपे प्राप्ते ‘ एत्वेध-
त्युद्सु ’ (पा. सू. ६. १. ८९) इति वृद्धिः । देव्येतु इत्यत्र ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनु-
दात्तस्य ’ इति स्वरितत्वम् । नर्यम् । नरेभ्यो हितम् । प्राक्क्रीतीय उगावादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः
(पा. सू. ५. १. २) । पङ्क्तिराधसम् । पङ्क्तिभी राध्नोतीति^१ पङ्क्तिराधाः । ‘ गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ इत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञम् । ‘ यजयाच ’ इत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळाम् सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।

तस्मै । इळाम् । सुवीराम् । आ । यजामहे । सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

यः यजमानः वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति सः यजमानो ब्रह्मणस्पतेः
प्रसादात् अक्षिति क्षयरहितं श्रवः अन्नं धत्ते धारयति । तस्मै तादृशयजमानाय इळाम् एतन्नाम-
धेयां मनोः पुत्रीं ‘ इळा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् ’ (तै. ब्रा. १. १. ४. ४) इति श्रुत्यन्तरात् ।
आ यजामहे वयं ऋत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळाम् । सुवीरां शोभनैर्वीरैर्भटैर्युक्तां सुप्रतूर्तिं
सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीम् अनेहसं केनाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति । ‘ अनुदात्ते च ’ (पा. सू. ६. १.
१९०) इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरम् । सुखेन नीयते इति सूनरम् ।
‘ ईषहुःसुष्ठु ’ इति खल् । ‘ निपातस्य च ’ इति उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अक्षिति । क्षयो नास्त्यस्येति
अक्षिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ नन्सुभ्याम् ’ इति तु ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ’
इति वचनात् न प्रवर्तते । श्रवः । श्रूयते इति श्रवः । ‘ श्रु श्रवणे ’ । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
सुवीराम् । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा ताम् । ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्र-
तूर्तिम् । तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्मात् भावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा
ताम् । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसम् । न
हन्वते इति अनेहाः । ‘ नजि हन एह च ’ (उ. सू. ४. ६६३) इत्यसुन्प्रत्ययो धातोः एहादेशश्च ।
‘ नजोपो नजः ’ (पा. सू. ६. ३. ७३) इति नकारस्य लोपः । ‘ तस्मान्नुडचि ’ (पा. सू. ६.
३. ७४) इति नुद् ॥

अग्निहोमे मरुत्वतीवशास्त्रे इन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरं^२ ‘ प्र नूनम् ’ इति प्रगाथः । ‘ मरुत्वतीयेन ’
इति ऋग्वेदे सूत्रितं—‘ प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः ’ (आश. औ. ५. १४) इति ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्त्यम् ।

यस्मिन्भिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्त्यम् ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

वब्रह्मणस्पतिः देवः वउक्त्यं शस्त्रयोग्यं वमन्त्रं वनूनम् अवश्यं वप्र ववदति होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । वयस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादयश्च सर्वे देवाः वोकांसि स्थानानि वचक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ मन्त्रम् । ' मन्त्रि गुप्तभाषणे ' । पचाद्यच् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । उक्त्यम् उक्त्यार्हम् । ' छन्दसि च ' इत्यर्थार्थे यप्रत्ययः । युद्धा । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति वचनात् ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वाभावे ' व्यत्ययेन तित्स्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । ओकांसि । ' उच समवाये ' । समवयन्यत्रेति अधिकरणे औणादिकोऽसुन् । बहुलप्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमिति ' ओक उचः के ' इत्यत्र वृत्तौ इत्युक्तम् (का. ७. ३. ६४) । चक्रिरे । इरेचः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ २० ॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्रामा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्भुवम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् ।

इमाम् । च । वाचम् । प्रतिहर्यथ । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवाः ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः तमित् तमेव इन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मन्त्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम वयमृत्विजो ब्रवाम । कीदृशम् । शंभुवं सुखस्य भावयितारम् अनेहसम् अहिंसनीयं दोषरहितम् । हे नरः नेतारो देवाः इमाम् अस्माभिरुच्यमानां मन्त्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथ च । यूयं कामयध्वे चेत् तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वननीया वाक् वः युष्मान् अश्रवत् व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । ' वच परिभाषणे ' । आशीर्लिङि ' लिङ्याशिष्यङ् ' इति अङ् । ' वच उम् ' इत्युमागमः । ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकरवात् ' लिङ्गः सलोपोऽनन्त्यस्य ' इति यासुटः सकारस्य लोपः । ' अतो येयः ' इति इयादेशः । आद्गुणः । ' तिङ्ङतिङ् ' इति निघातः । विदथेषु । ' विद ज्ञाने ' । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायते इति विदथो यज्ञः । ' रुविदिभ्यां कित् ' (उ. सू. ३. ३९५) इति अथप्रत्ययः । शंभुवम् । भवतेः अन्तर्भावितण्यथात् ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' ओः सुपि ' (पा. सू. ६. ४. ८३) इति यणादेशस्य ' न भूसुधियोः ' (पा. सू. ६. ४. ८५) इति प्रतिषेधः । मन्त्रादयो गताः । प्रतिहर्यथ । ' हर्य गतिकान्त्योः ' । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङ्ङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । इमां च इत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः । चणिति निपातान्तरं न च समुच्चयार्थः । तेन ' निपातैर्यद्यदिहन्तकुविज्ञेयेषण् ' (पा. सू. ८. १. ३०) इति निघातप्रतिषेधः । अश्रवत् ।

‘ अशू व्यासौ ’ । लेटि अडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ इतश्च लोपः० ’ इति इकारलोपः ।
‘ ह्यकुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ’ (का. ६. ४. ७७) इति गुणः ॥

को देवयन्तमश्रवज्जनं को वृक्तबर्हिषम् ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयन्तम् । अश्रवत् । जनम् । कः । वृक्तऽबर्हिषम् ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तःऽवावत् । क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

१देवयन्तं देवान् कामयमानं १जनं १कः १अश्रवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो
व्याप्नुयात् । तथा १वृक्तबर्हिषम् अनुष्ठानाय छिन्नबर्हिषं यजमानं १कः नाम अन्यो देवोऽश्रवत् ।
१दाश्वान् हविर्दत्तवान् यजमानः १पस्त्याभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह १प्रप्र १अस्थित देवयजनदेशं
प्रति प्रस्थितवान् । १अन्तर्वावत् अन्तःस्थितबहुधनोपेतम् । यद्वा । अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविध-
वागुपेतं १क्षयं निवासस्थानं गृहं १दधे धृतवान् भवति ॥ देवयन्तम् इत्यादयो गताः । प्रप्र ।
‘ प्रसमुपोदः पादपूरणे ’ (पा. सू. ८. १. ६) इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । ‘ अनुदात्तं च ’ इत्या-
न्नेडितानुदात्तत्वम् । अस्थित । ‘ द्या गतिनिवृत्तौ ’ । लुङि ‘ समवप्रविभ्यः स्थः ’ (पा. सू. १.
३. २२) इत्यात्मनेपदम् । ‘ स्थाष्वांश्चि ’ (पा. सू. १. २. १७) इति धातुसिचोः इत् । क्त्वे
‘ हस्वादङ्गात् ’ (पा. सू. ८. २. २७) इति सलोपः । अन्तर्वावत् । ‘ वा गतिगन्धनयोः ’ । अन्तर्वांन्ति
गच्छन्तीति अन्तर्वाः पुत्रपश्वादयः । ‘ आतो मनिन्० ’ इत्यादिना विच् । ‘ तदस्यास्ति ’ इति मतुप् ।
मत्तुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । वावदीतेः क्तिप् । क्षयम् । क्षियन्ति
निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः । ‘ पुंसि संज्ञायाम् ’ इत्यधिकरणे घः । ‘ क्षयो निवासे ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उप क्षत्रं पृश्नीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नार्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उप । क्षत्रम् । पृश्नीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिम् । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः १क्षत्रं बलम् १उप १पृश्नीत स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततः १राजभिः बरुणा-
दिभिः सह १हन्ति शत्रून् मारयति । १भये १चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि १सुक्षितिं १दधे सुधु निवास-
स्थैर्यं धारयति न तु पलायते । १वज्रिणः वज्राद्यायुधवतः १अस्य ब्रह्मणस्पतेः १महाधने प्रभूतधन-
मिमिते युद्धे १वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः कोऽपि १न १अस्ति स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः । महाधने इति
संप्रामाणम्, ‘ महाधने समीके ’ (नि. २. १७. ४१) इति तन्नामसु पाठ्यत् । तथा १तस्तः तरणस्यो-
क्तब्रह्मणस्पतिं कर्ता अन्यः कोऽपि १न अस्ति । तथैव १अर्भे स्वस्य युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता १न अस्ति ॥

पृञ्जीत । ' पृञ्जी संपर्के ' । लिङि रुधादित्वात् भ्रम् । ' भ्रसोरह्लोपः ' इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं पृञ्जीत राजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनात् ' चादिलोपे विभाषा ' इति प्रथमाया-
स्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङः परस्वात् न निहन्यते । सुक्षितिम् । शोभना क्षितिः सुक्षितिः । ' मन्स्किन् ' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता । वर्ततेर्दृणोतेर्वा वृचि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । तर्ता । ' तृ प्लवनतरणयोः ' । ' प्रसितस्कन्धि ' (पा. सू. ७. २. ३४) इत्यादिना वृचि उडागमो निपातितः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने । महश्च तद्धनं च महाधनम् । ' आन्महतः ' (पा. सू. ६. ३. ४६) इति आत्वम् । तेन शब्देन तद्धेतुभूतः संग्रामो लक्ष्यते । अर्भे । ' ऋ गतौ ' । ' अर्तिगृभ्यां भन् ' (उ. सू. ३. ४३२) इति भन्प्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

' यं रक्षन्ति ' इति नवचं षष्ठं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणं—' यं रक्षन्ति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं हि ' इति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यन्तयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यतृचस्य ' सुगः पन्थाः ' इत्यस्य आदित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः वरुणादयो देवाः । यं यजमानं रक्षन्ति सः जनः यजमानः नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते दम्नोति शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । नू चित् । ' ऋचि तुनुघ ' इत्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दम्भु दम्भे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्ये रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुतोऽइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति वरुणादयो देवा धनैः पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहु-
वर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषः हिंसकात् पान्ति रक्षन्ति सः सर्वः यजमानः अरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते वर्धते ॥ बाहुतेव । बाहुता बाहुत्वम् । भाववाचिनानेन शब्देन बाहुवस्तदाश्रया लक्ष्यन्ते । यद्वा । समूहार्थे तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । ' लिटि ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति । ' पृ पालनपूरणयोः ' । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । ' अर्तिपिपत्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति । तिङः परस्वात् पादाङित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । ' रिष हिंसायाम् ' । ' किप् च ' इति किप् । ' सावे-
काचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः । ' रिष हिंसायाम् ' । ' एकाचः ' इति इदमितिषेधः । मन्मादिना ऋचम् । नन्समासे अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो धनन्ति राजान एषाम् । नयन्ति दुरिता तिरः॥३॥

वि । दुः॒ऽगा । वि । द्विषः । पुरः । धनन्ति । राजानः । एषाम् । नयन्ति । दुः॒ऽइता । तिरः॥३॥

राजानः वरुणादयः एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गन्तुं दुःशकानि शत्रु-
नगराणि वि धनन्ति विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रूनपि वि धनन्ति । तथा दुरिता यज-
मानसंबन्धीनि दुरितानि तिरः नयन्ति विनाशं प्राप्नुयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छन्त्यत्रेति दुर्गाणि ।
'सुदुरोरधिकरणे' (पा. सू. ३. २. ४८. ३) इति गमेर्ङप्रत्ययः । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति
शेर्लोपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे 'पूर्वाधरावराणाम्' (पा. सू. ५. ३. ३९)
इति असिप्रत्ययः, तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । धनन्ति । हन्तेर्लटि अदादित्वात्
शपो लुक् । 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः' (पा. सू. ७. ३. ५४) इति घत्वम् ।
अन्तादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादनघातः ॥

सुगः पन्था अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावखादो अस्ति वः॥४॥

सु॒ऽगः । पन्थाः । अ॒नृक्षरः । आ॒दि॒त्यासः । ऋ॒तम् । य॒ते । न । अत्र । अ॒व॒ऽखा॒दः । अ॒स्ति । वः॥४॥

हे आदित्यासः ऋतं यते यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पन्थाः मार्गः सुगः सुष्ठु गन्तुं शक्यः
अनृक्षरः कण्टकरहितश्च । अत्र अस्मिन् कर्मणि वः युष्माकम् अवखादः अवमन्तव्यः खादो जुगु-
प्सितहविर्विशेषः न अस्ति । तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्ङ-
प्रत्ययः । पन्थाः । 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः । 'ऋषी गतौ'
ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्ति इति ऋक्षरा कण्टकाः । 'तन्यृषिभ्यां कसरन्' (उ. सू. ३. ३५५.) इति
कसरन्प्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । कत्वणत्वे । यास्कस्वाह—'ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः' (निरु.
९. ३२) इति । न विद्यन्ते ऋक्षरा अस्मिन्निति अनृक्षरः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । 'दित्यदित्यादित्य' (पा. सू. ४. १. ८५) इत्यादिना
ण्यप्रत्ययः । 'आज्जसेरसुक्' । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते ।
'इण् गतौ' । लट् । शतृ । अदादित्वात् शपो लुक् । 'इणो यण्' (पा. सू. ६. ४. ८९) इति
यणादेशः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः । 'खाद भक्षणे' । भावे घञ् ।
अवमतः खादोऽवखादः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यम् । य॒ज्ञम् । न॒यथ । न॒रः । आ॒दि॒त्याः । ऋ॒जुना । प॒था । प्र । वः । सः । धी॒तये । न॒शत् ॥५॥

हे नरः नेतारः आदित्याः यं यज्ञम् ऋजुना पथा अविकलेन मार्गेण नयथ पारं प्रापयथ
यसः यज्ञः वः धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्र नशत् प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशात् लसार्वाचातु-
क्काद्युदात्तत्वे चातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् ।
पथा । कृतीवैकवचने 'मस्य टेलोपः' (पा. सू. ७. १. ८८) इति टिलोपः । 'अनुदात्तस्य च वज्रो-
दात्तलोपः' (पा. सू. ९. १. १६१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये । 'येद् पाने' । 'आदेशः'

इति आत्वम् । किञ्चि 'धुमास्था°' इति ईत्वम् । नशत् । नशतिर्गत्यर्थः । लेटि अडागमः । 'इत्थश्च लोपः°' इति इकारलोपः ॥ २२ ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः वसः तादृशो भवद्भिरनुगृहीतः मर्त्यः मनुष्यो यजमानः अस्तृतः केनाप्यर्हिसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनम् अच्छ आभिमुख्येन गच्छति प्राप्नोति । उत अपि च त्मना आत्मना स्वेन सदृशं तोकम् अपत्यं गच्छति ॥ त्मना । 'मन्त्रेष्ववाङ्मयादेरात्मनः' (पा. सू. ६. ४. १४१) इति आकारलोपः । अच्छ । 'निपातस्य च' इति दीर्घत्वम् । अस्तृतः । 'स्तृञ् हिंसायाम्' । न स्तृतोऽस्तृतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋषिजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरः रूपम् । अतस्तद-
नुरूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम साधयामः ॥ कथा । 'था हेतौ च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. २६) इति किंशब्दात् प्रकारवचनेषु प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । 'राध साध संसिद्धौ' । लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । स्तोमम् । 'ष्टृञ् स्तुतौ' । 'अतिस्तुसु°' इत्यादिना भावे मन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचने 'अल्लो-
पोऽनः' इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । महि । 'मह पूजयाम्' । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । प्सरः । 'प्सा भक्षणे' । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपम् । औणादिको ढरप्रत्ययः ॥

मा वो घ्नन्तं मा शर्पन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् । सुम्नैरिद्वि आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शर्पन्तम् । प्रति । वोचे । देवयन्तम् ।

सुम्नैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवाः देवयन्तं देवान् कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुं
वः युष्मभ्यं मा प्रति वोचे दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि
शपन्तं मा प्रति वोचे भवद्भिरिव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुम्नैरिद्वि धनैरेव वः युष्मान्
आ विवासे सर्वतः परिचरामि ॥ घ्नन्तम् । हन्तीति घ्नन् । 'गमहन°' इत्यादिना उपधालोपः ।
'हो हन्तेः°' इति कुर्ये प्रत्ययस्वरः । शपन्तम् । 'शप आक्रोशे' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकाजु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे । 'जूञ् व्यक्तायां वाचि' । माकि लुकि इटि 'मुषो वचिः' (पा. सू. २.

४. ५३) इति वचिः । ' अस्यतिवक्ति० ' इत्यादिना च्छेः अङादेशः । ' वच उम् ' इत्युमागमः । ' न माङ्योगे ' इति अङभावाः । देवयन्तम् । ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्त्वप्रतिषेधः । सुम्नैः । ' म्ना अभ्यासे ' । सुष्ठु ज्ञायतेऽभ्यस्यते इति सुम्नम् । ' आतश्चोपसर्गे ' (पा. सू. ३. १. १३६) इति कप्रत्ययः । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा (नि. ३. ५. १०) ॥

चतुरश्रिददमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुःऽउक्ताय । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घ्नन्तं शपन्तं च मा प्रतिवोचे इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । 'दुरुक्ताय' न 'स्पृहयेत्' दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्तात् 'विभीयात्' । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चित् इत्युपमार्थे वर्तते । अक्षधृतं कुर्वतोरुभयोर्मध्ये यः पुमान् 'चतुरः' चतुःसंख्याकान् कपर्दकान् 'ददमानात्' ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् 'आ' 'निधातोः' कपर्दकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति न' भविष्यति' इत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताङ्गेतव्यमिति धर्म-रहस्यम् । तस्मादहं घ्नन्तं शपन्तं मा प्रतिवोचे इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं—'चतुरोऽक्षान् धारयत इति तद्यथा कितवाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभीयाङ्गं दुरुक्ताय स्पृहयेत्' (निरु. ३. १६) इति ॥ चतुरः । 'चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् । 'दद दाने' । अत्र धारणार्थः । शपः पिस्वादनुदात्तत्वम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् । 'जिभी भये' । लिङि जुहोत्यादिवात् शपः श्लुः । यासुट उदात्तत्वम् । पादादिवात् निधाताभावः । निधातोः । निपूर्वात् दधातेः 'सितनिगमि' (उ. सू. १. ६९) इत्यादिना भावे तुन्प्रत्ययः । व्यस्येनाद्युदात्तत्वम् । 'तादौ च' इति गतिस्वरो न भवति 'अतौ' इति पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । 'स्पृहेरीप्सितः' (पा. सू. १. ४. ३६) इति संप्रदानसंज्ञायां 'चतुर्थी संप्रदाने' (पा. सू. २. ३. १३) इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । 'स्पृह ईप्तायाम्' । चुरादिरदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥ ॥ २३ ॥

'सं पूषन्' इति दशार्धं सप्तमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकम् । 'सं पूषन्दश पौष्णम्' इत्यनुकान्तम् । स्मार्ते 'महान्तमध्वानमेप्यन्' इदं सूक्तं जपेत्—'सं पूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेप्यन् प्रतिभयं वा' (आश्व. गृ. ३. ७. १०) इति सूत्रितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सक्ष्वा देव प्र णस्पुः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् ।

सक्ष्वा । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हे ^१पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानिदेव ^२अध्वनः मार्गात् ^३सं ^४तिर अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । ^५अंहः विघ्नहेतुं पाप्मानं ^६वि तिर विनाशय । पूषा विशेष्यते । ^७विमुचो ^८नपात् जलविमोचकहेतोर्मेघस्य पुत्र । नपात् इति पुत्रनाम, 'नपात् प्रजा' (नि. २. २. १३) इति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यन्तरे ' अद्भ्यः पृथिवी ' इति जलात् भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथा अन्यत्रापि उदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते—' तद्यदपां सार आसीत्तस्मिन्हन्यत सा पृथिव्यभवत् ' इति । मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूष्णः किमायातमिति वाच्यं, पृथिव्या एव पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यन्तरे कस्यचिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणमेवमाज्ञायते—' पूषाध्वनः पात्विद्याहेयं वै पूषा ' इति । तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमाज्ञायते—' इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च ' (श. ब्रा. १४. ४. २. २५) इति । हे देव पूषन् ^९नः ^{१०}पुरः अस्माकं पुरतः ^{११}प्र ^{१२}सक्ष्व प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्पर्यः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुञ्चतीति विमुङ् मेघः । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नन्पूर्वात् पातयतेः क्तिप् । ' नभ्राण्पात् ' इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । ' सुबामन्त्रिते ' इति पराङ्गवद्भावात् पष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व । ' षच सेवने ' । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' तास्यनुदात्तेत् ' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । ' उपसर्गाद्बहुलम् ' इति नसो णत्वम् । पुरः । उक्तम् ॥

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि ॥२॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति । अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥२॥

हे ^१पूषन् ^२यः प्रतिपक्षी ^३नः अस्मान् ^४आदिदेशति अनेन मार्गेण गन्तव्यम्^१ इत्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । ^५अघः आहन्ता ^६वृकः अस्मदीयस्य धनस्य आदाता अपहर्तेत्यर्थः । ^७दुःशेवः सेवितुं दुःशको दुष्टसुखो वा । ^८तं तादृशं प्रतिपक्षिणं ^९पथः मार्गात् ^{१०}अप ^{११}जहि ^{१२}स्म अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । ' वृक आदाने ' । वर्कते इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः । दुष्टं शेवं यस्यासौ दुःशेवः । ' परादिछन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । दुःखेन सेव्यते इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ' ईषहुःसुषु ' इति खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति । ' दिश अतिसर्जने ' । लटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ' (पा. सू. ७. ३. ८७. २) इति वचनात् ' नाभ्यस्तस्याचि ' (पा. सू. ७. ३. ८७) इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अप त्वं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् । दूरमधि स्रुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्वम् । परिपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरःश्चितम् । दूरम् । अधि । स्रुतेः । अज ॥३॥

^१त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं ^२स्रुतेः मार्गात् ^३अधि ^४दूरम् अत्यन्तदूरदेशं प्रति ^५अप ^६अज अपगमय । कीदृशम् । ^७परिपन्थिनं मार्गप्रतिबन्धकं ^८मुषीवाणं तत्स्वरूपम् । मुषीवा इति तत्स्वरस्य

नाम, 'मुषीवान् मल्लिन्नुचः' (नि. ३. २४. ११) इति तन्नामसु पाठात् । 'हुरश्चितं कौटिल्यानां सं-
चेतारम् ॥ परिपन्थिनम् । ' छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ' (पा. सू. ५. २. ८९) इति
शत्रावभिधेये इतिप्रत्ययान्तो निपातितः । मुषीवाणम् । ' मुष स्तेये ' । मोषणं मुषिः । औणादिको
भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजते इति मुषीवा । ' वन षण संभक्तौ ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते '
(पा. सू. ३. २. ७५) इति विच्प्रत्ययः । ' सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ' (पा. सू. ६. ४. ८) इति
दीर्घः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हुरश्चितम् । ' हुर्छा कौटिल्ये ' । संपदादिलक्षणो
भावे क्तिप् । ' राहोपः ' इति छकारलोपः । हुरश्चिनोतीति हुरश्चित् । चिनोतेः क्तिपि तुगागमः ।
' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतेः । ' सु गतौ ' । ' क्तिच्क्त्तौ
च संशायाम् ' इति क्तिच् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अज । ' अज गतिक्षेपणयोः ' ॥

त्वं तस्य द्रयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्रयाविनः । अघशंसस्य । कस्य । चित् । पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

हे पूषन् 'त्वं' तस्य चोरस्य 'तपुषिं परसंतापकं देहं' 'पदाभि' तिष्ठ भवदीयेन पादेनाक्रम्यं
तिष्ठ । कीदृशस्य । 'द्रयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्द्रव्यं तद्युक्तस्य 'अघशंसस्य अस्मा-
स्वघमनिष्टं शंसतः । अघशंस इति तत्करनाम, 'मल्लिन्नुचः अघशंसः वृकः' (नि. ३. २४. १३) इति
तन्नामसु पाठात् । 'कस्य' चित् अनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥ द्रयाविनः । द्वयमस्यास्तीति द्रयावी ।
' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ५. २. १२२) इति मत्वर्थीयो विनिः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घ-
त्वम् । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । तपुषिम् । तापयत्यनेन अन्यमिति तपुषिः । औणादिक उषिप्रत्ययः । बहुलवचनात् इकारस्य न
इत् संज्ञा । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आ तत्तै दत्त मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दत्त । मन्तुऽमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥

हे 'मन्तुमः' ज्ञानवन् 'दत्त दर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन्' 'पूषन्' 'ते' त्वदीयं 'तत्' 'अवः'
तादृशं रक्षणम् 'आ' 'वृणीमहे' सर्वतः प्रार्थयामहे । 'येन' रक्षणेन 'पितृन्' अङ्गिरःप्रभृतीन् पितृदेहान्
'अचोदयः' प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दत्त । ' दसि दंसनदर्शनयोः ' । ' स्फाथि-
तश्चि ' इत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । यद्वा । ' वसु उपक्षये ' इत्यस्मा-
दन्तर्भावितण्यर्थात् पूर्ववत् रक् । मन्तुमः । ' मन ज्ञाने ' । ' कमिमनिजनि ' (उ. सू. १. ७२)
इत्यादिना भावे तुप्रत्ययः । मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीति मन्तुमान् । संबुद्धौ ' मतुवसो रुः ' इति रुत्वम् ।
अचोदयः । ' सुद संचोदने ' । चौरादिकः ॥ २४ ॥

अर्धा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुषणा कृधि ॥ ६ ॥

अर्ध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे ^१विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त ^२हिरण्यवाशीमत्तम अतिशयेन सुवर्ण-
मयायुधवन् पूषन् ^३अथ पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरं ^४नः अस्माकं ^५धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि
^६सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि ^७कृधि कुरु ॥ अथ । अथशब्दे धत्वं छान्दसम् । ‘ निपातस्य च ’ इति
संहितायां दीर्घत्वम् । विश्वसौभग । ‘ सुभगान्मत्रे ’ इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भावे अञ् । हज्जग-
सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ’ इत्युत्तरपदवृद्धौ प्रासायां सत्यां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादुत्तरपद-
वृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् (का. ७. २. १९) । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः
आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमन्तः
अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः । आमन्त्रितनिघातः । सुषणा । ‘ वन षण संभक्तौ ’
सुखेन संभज्यन्ते इति सुषणानि । ‘ ईषहुःसुषु ’ इति खल्ल । ‘ शोछन्दसि ’ इति शैलोपः
‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृधि । ‘ डुकृञ् करणे ’
‘ श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ’ इति हेर्धिरादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् ॥

अति नः सश्वतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूर्षभिह क्रतुं विदः ॥७॥

अति । नः । सश्वतः । नय । सुगा । नः । सुपथा । कृणु । पूर्षन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥७॥

^१सश्वतः अस्मद्वाधनाय प्राप्नुवतः शत्रून् ^२नः ^३अति अस्मानतिक्रम्य ^४नय अन्यत्र प्रापय । ^५नः
अस्मान् ^६सुगा सुष्ठु गन्तुं शक्येन ^७सुपथा शोभनमार्गेण ^८कृणु गन्तृन् कुरु । हे ^९पूर्षन् ^{१०}इह अध्वनि
^{११}क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं ^{१२}विदः जानीहि ॥ सश्वतः । ‘ ग्लुञ्च षस्ज गतौ ’ इत्यत्र सश्विमप्येके
पठन्तीति धातुवृत्तावुक्तम् । अस्मात् लटः शतृ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण
शतुरुदात्तत्वम् । ‘ शतुरनुमः ’ इति विभक्त्युदात्ताभावश्छान्दसः । सुगा । सुष्ठु गच्छन्त्यत्रेति सुगः ।
‘ सुदुरोरधिकरणे ’ इति गमेर्द्विप्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन
पथा । ‘ न पूजनात् ’ (पा. सू. ५. ४. ६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । ‘ परादिछन्दसि बहुलम् ’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘ ऋत्वादयश्च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति अबहुव्रीहत्वात् । तत्र
हि बहुव्रीहौ इति वर्तते । कृणु । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । ‘ धिन्विकृण्वोर च ’ इति उपप्रत्ययः ।
‘ उतश्च प्रत्ययात् ’ इति हेर्लुक् । विदः । ‘ विद ज्ञाने ’ । लेटि भडागमः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति
इकारलोपः ॥

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूर्षभिह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुयवसम् । नय । न । नवज्वारः । अध्वने । पूर्षन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥८॥

हे ^१पूर्षन् ^२सूयवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वोपधियुक्तं देशम् ^३अभि ^४नय अस्मानमितः प्रापय ।
^५अध्वने मार्गाय ^६नवज्वारः नूतनः संतापः ^७न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकमिदानीं तनः
क्षेपः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसम् । शोभनं यवसं यस्मिन् देशे स सूयवसो देशः ।
‘ निपातस्य च ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ परादिछन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं
कृत्वादिवर्गा द्रष्टव्यः । नवज्वारः । ‘ ज्वर रोगे ’ । भावे घञ् । नवज्वारो नवज्वारः । थाधादिना
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

शुग्धि पूधि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरम् । पूर्षभिह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शुग्धि । पूधि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरम् । पूर्षन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ९ ॥

हे १पूषन् १शुग्धि अस्माननुग्रहीतुं शक्तो भव । १पूधि अस्मद्गृहं धनेन पूरय । किंच १प्र १यंसि अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु १ प्रयच्छ । १शिशीहि अस्मान् सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु तेजस्विनः कुरु इत्यर्थः १उदरम् अस्मदीयं १प्रासि मृष्टाग्नेन सोमरसेन वा पूरय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शुग्धि । ' शक्नु शक्तौ ' । लोटौ हिः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' हुमन्त्र्यो हेधिः ' इति धिरादेशः । हेरपित्त्वात् प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूधि । ' पृ पालनपूरणयोः ' । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेधिरादेशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इति उत्त्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । तिङ्ः परत्वात् निघाताभावः । यंसि । ' यम उपरमे ' । लोट्थे लटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । निघातः । शिशीहि । ' शो तनूकरणे ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. ४. ७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' ई ह्रस्वयोः ' इति ईत्वम् । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । ' प्रा पूरणे ' । अदादित्वात् शपो लुक् । स्पिः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पूषणम् । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥

१पूषणं देवं १न १मेथामसि वयं न तु निन्दामः । किंतु १सूक्तैः वेदगतैः १अभि १गृणीमसि सर्वत्र स्तुमः । १दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति १वसूनि धनानि १ईमहे याचामहे ॥ मेथामसि । ' मेथृ मेधा-हिसनयोः ' । लटि ' इन्दतो मसि ' इति मस इकारागमः । सूक्तैः । सुष्ठु स्तुवते १ देवताः प्रकाशयन्तीति सूक्ताभिः । ' किञ्चकौ च संज्ञायाम् ' इति कर्तरि क्तः । ' वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । थाथादि-स्वरः । यद्वा । कर्मणि निष्ठा । ' सूपमानात् क्तः ' (पा. सू. ६. २. १४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्त-त्वम् । गृणीमसि । ' गृ णब्दे ' । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । इदन्तो मसिः । दस्मम् । ' इषि-बुधीग्धिदसिस्वाधूसूभ्यो मक् ' (उ. सू. १. १४२) इति मक्प्रत्ययः ॥ ॥ २५ ॥

' कद्रुद्राय ' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चात्स्यस्तुचः सौम्योऽन्त्यानुष्टुप् ' इति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छन्दः । ' यास्ते प्रजाः ' इत्यन्त्यानुष्टुप् । रुद्रो देवता । ' यथा नो मित्रः ' इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च । ' अस्मे सोम ' इत्यादि-रन्त्यस्तुचस्तु सौम्य एव । सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु कर्मसु अनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रितं—' कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ' (आश्व. गृ. ४. ९. २१-२२) इति ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कद्रु । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळहुऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शमऽतमम् । हृदे ॥ १ ॥

वृक्त् कदा वृद्धाय एतन्नामकाय देवाय वृशंतमम् अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वृषोष्म पठेत् । कीदृशाय । प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय वृमीळुष्टमाय सेकृतमाय अमीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । वृष्यसे अतिशयेन प्रवृद्धाय वृहदे अस्मदीयहृन्निष्ठाय ॥ कत् कदा । अन्त्यलोपश्चान्दसः । वृद्धाय । रोदयस्ति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः । 'रोदेर्णिलुक्च' (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । 'चिन्ती संज्ञाने' । प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीळुष्टमाय । अतिशयेन मीढान् मीळुष्टमः । 'दाश्चान् साङ्गान् मीढांश्च' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । तमपि अयस्मयादित्वेन भस्वात् 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसिधमीनां च' इति षत्वम् । तव्यप्ते । तवतिवृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । 'तुञ्छन्दसि' इति ईयसुन्प्रत्ययः । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः । ईयसुन् ईकारलोपश्चान्दसः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचेम । 'वच परिभाषणे' । 'लिङ्याशिष्यङ्' । 'वच उम्' इति उमागमः । यासुटः स्वरेण एकार उदात्तः । हृदे । 'पठन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यथा नो अदितिः करत्पश्चे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियम् ॥२॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्चे । नृभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियम् ॥२॥

अदितिः भूमिः नः अस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति वृक्त् तथा करोतु । किंच यथा येन प्रकारेण पश्चे अस्मदीयाश्महिषादिपशवे नृभ्यः अस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच तोकाय अस्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य रुद्रसंबन्धित्वं मन्त्रान्तरे समान्नातं—'या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजी' (तै. सं. ४. ५. १०. १) इति । गवादिविषयभेषजं चान्यत्र स्पष्टमात्रातं—'भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजम्' (तै. सं. १. ८. ६. १) इति ॥ करत् । 'डुकृन् करणे' । लङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा । लेटि अडागमः । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । यद्वा । लुङि 'कृमृहृहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेः अडादेशः । 'ऋद्वोऽङि गुणः' इति गुणः । आद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पिच्चाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पश्चे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् 'वेर्ङिति' (पा. सू. ७. ३. १११) इति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । 'नृ चान्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. १. १८४) इति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । 'सावेकाचः' इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तस्य 'न गोश्मसावर्ण' इति प्रतिषेधः । रुद्रियम् । रुद्रशब्दात् तस्येदमित्यर्थे चप्रत्ययः ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सजोषसः ॥३॥

मित्रो वरुणः च नः अस्मान् यथा येन प्रकारेण चिकेतति अनुग्राह्यत्वेन जानाति । रुद्रः अपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयः विश्वे सर्वे देवाः यथा चिकेतन्ति तथा भवन्ति

शेषः । यद्वा । यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथा कदा बोधेमेति पूर्वग्रान्वयः ॥ चिकेतति । ' कित ज्ञाने ' ।
 कोटि अडागमः । ' नाभ्यस्तस्य ' (पा. सू. ७. ३. ८७) इति गुणनिषेधो न भवति, ' बहुलं छन्दसीति
 वक्तव्यम् ' इति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्च ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः ।
 ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । समानं जुषन्तीति सजोषसः । ' समानस्य छन्दसि ' इति सभावः । असुनो
 निस्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजम् । तच्छ्रयोः सुम्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषऽभेषजम् । तत् । श्रमऽयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रम् अभिलक्ष्य वयं श्रयोः बृहस्पतिपुत्रस्य संबन्धि तत् प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखम्
 ईमहे याचामहे । कीदृशं रुद्रम् । गाथपतिं स्तुतिपालकं मेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजं सुखरूपौष-
 धोपेतम् । यद्वा । उदकरूपौषधोपेतम् । उदकं हि रुद्रनामाभिमान्त्रितं सत् औषधं भवति ॥ गाथपतिम् । गाथा
 इति वाङ्मनाम्, ' गाथा गणः ' (नि. १. ११. ३७) इति तन्नामसु पठितत्वात् । वाग्रूपायाः स्तुतेः
 पतिर्गाथपतिः । ' कै गै रै शब्दे ' । ' आदेशः ' इति आत्वम् । ' उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ' इति
 थन्प्रत्ययः । निस्वादुद्युदात्तत्वम् । ' इत्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ' इति पूर्वपदस्य ह्रस्वरत्वम् ।
 ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ' मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति पूर्व-
 पदाप्तोदात्तत्वम् । मेधपतिम् । पूर्ववत् । जलाषभेषजम् । ' जनी प्रादुर्भावे ' । जायन्ते इति जाः ।
 ' अन्वेष्वपि दृश्यते ' (पा. सू. ३. २. १०१) इति दृशिग्रहणात् केवलादपि डप्रत्ययः । लाषः ।
 ' लष कान्तौ ' । कान्तिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लाषो यस्मिन् तज्जलाषं सुखम् । जलाषरूपं भेषजं
 यस्मिन् रुद्रे स जलाषभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रयोः । ' कंशंभ्याम् ' (पा. सू. ५.
 २. १३८) इति मत्वर्थीयो युसुप्रत्ययः । ' सिति च ' (पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञायाम्
 अनुस्वारपरसवर्णौ । प्रत्ययस्वरः ॥

यः शुक्रइव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यम्ऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥

यः रुद्रः सूर्यः इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं
 प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते ।
 ' लष दीप्तावभिप्रीत्यां च ' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः ।
 प्रशस्त्यज्ञत्वात् इहानि ' प्रशस्यस्य श्रः ' (पा. सू. ५. ३. ६०) इति आदेशः । निस्वादुद्युदात्त-
 त्वम् । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । ' वस निवासे ' । अन्तर्भावितव्यर्थात् ' शस्त्वृजिहि ' ।
 ह्रस्वादिना उपत्वचः । ' मित् ' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २६ ॥

आग्निमास्तौ ' शं नः करति ' इति धारया । ' अथ यथेतम् ' इति स्वप्ने सूत्रितं—' वैश्वानराव
 वृषपाजसे शं नः कस्त्यवन्ति ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नः । करति । अर्वते । सुगम् । मेषाय । मेष्ये । नृभ्यः । नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नः अस्माकं संबन्धिभ्यः अर्वदादिभ्यः । सुगं सुष्टु गम्यं । शं सुखं । करति देवः करोति । अर्वते अश्वाय । अर्वन्शब्दोऽश्वनाम, 'अर्वा वाजी' (नि. १. १४. ३) इति तन्नामसु पाठात् । मेषाय मेष-जातिपुरुषाय । मेष्ये तज्जातीयस्त्रियै । नृभ्यः पुरुषेभ्यः । नारिभ्यः स्त्रीभ्यः । गवे गोजातये ॥ करति । 'डुकृञ् करणे' । व्यत्ययेन शप् । अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्वा । 'अन्येभ्योऽपि इश्यन्ते' इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचने 'अर्वणस्त्रसावनजः' इति नकारस्य नृभादेशः । वनिप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । धातुस्वरः । मेषाय । 'मिष स्पर्धायाम्' । पचाद्यच् 'देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्याः' इति वचनात् । मेष्ये । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (पा. सू. ४. १. ६३) इति ङीष्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचने आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् आडागमाभावः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति स्वरितत्वम् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति तु न भवति, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् । नृभ्यः । 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'नृ चान्यतरस्याम्' इति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । 'नृनरयोर्द्विद्विश्च' (पा. सू. ४. १. ७३ ग.) इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीप्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । गवे । 'न गोश्वन्साववर्णः' इति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

अस्मे सोम श्रियमाधि नि धेहि शतस्य नृणाम् । महि श्रवस्तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणाम् । महि । श्रवः । तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

हे सोम देव । नृणां पुरुषाणां । शतस्य पर्याप्तां । श्रियम् । अस्मे अस्मासु । अधि । नि । धेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा । महि महत् । तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं । श्रवः अन्नम् । अधि नि धेहि ॥ अस्मे । 'सुपां सुलुङ्' इति सप्तम्याः शोभादेशः । नृणाम् । 'नृ च' (पा. सू. ६. ४. ६) इति दीर्घ-प्रतिषेधः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । महीत्यादयो गताः ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरन्त । आ न इन्दो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमपरिबाधः । मा । मारातयः । जुहुरन्त । आ । नः । इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिताः । नः अस्मान् । मा । जुहुरन्त मा हिंसन्तु । तथा । मारातयः शत्रवः । मा जुहुरन्त । हे इन्दो सोम । वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा । नः अस्मान् । आ । भज सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधन्ते ये ते तादृशाः । 'किप् च' इति किप् । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मारातयः । 'रा दाने' । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि क्तिन् । यद्वा । 'क्तिच्कौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । नन्समासे अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त । 'इ प्रसङ्गकरणे' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लङि जुहोत्यादिवात् श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इति बहुलवचनात् इकारस्वापि ? उत्त्वम् । द्विर्भाषहलादियेषी । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् 'अदभ्यस्तात्' (पा. सू. ७. १. ४) इति अदादेशाभावे सति 'सोऽन्ताः' इति अन्तादेशः । 'न माङ्योऽो' इति अङभाषः ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धाममृतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषन्तीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे ऽसोम ऽते तव संबन्धिन्यः ऽयाः ऽप्रजाः सन्ति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः ऽमूर्धा शिरः-
स्थानीयस्त्वं ऽनाभा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे ऽवेनः कामयस्व । कीदृशस्य ते । ऽअमृतस्य मरणरहितस्य
ऽपरस्मिन्धाममृतस्य उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे ऽसोम ऽआभूषन्तीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वन्तीः
प्रजाः ऽवेदः जानीहि ॥ धामन् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । नाभा । ' गृह बन्धने ' ।
' नहो भश्च ' (उ. सू. ४. ५६५) इति कर्मणि इज्यत्ययः । जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ' सुपां
सुलुक् ' इति सप्तम्या डादेशः । वेनः । ' वेनतिः कान्तिकर्मा ' (नि. २. ६. ४) । लेटि सिपि अडा-
गमः । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः । आभूषन्तीः । ' भूष अलंकारे ' । भौवादिकः । शपः पित्त्वाद्-
जुदात्तत्वम्, शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण । धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वेदः । ' विद् ज्ञाने ' । लेटि सिपि अडागमः ॥ ॥ २७ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ' अग्ने विवस्वत् ' इति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-
क्रमणिका—' अग्ने षक्नुना प्रस्कण्वः काण्व आग्नेयं तु प्रागाथमाद्यो द्वचोऽभ्युषमां च ' इति । कण्व-
पुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सप्तोद्बृहत्यः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः ।
कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च । आद्ये द्वे अश्विदेवताके उषोदेवताके च । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ बार्हते
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ' अयैतस्या रात्रेः ' इति खण्डे सूत्रितम्—' अग्ने विवस्वत्सखायस्वा '
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । वाजपेये आग्निमास्ते आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः । ' वाजपेयेन ' इति
खण्डे सूत्रितं—' चित्रवतीषु चेन् स्तुवीरंस्त्वं नश्चित्र ज्याग्ने विवस्वदुषस इयमिष्टोमसाम्नः स्तोत्रिया-
नुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति । पर्यायन्युष्टौ आश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । ' यदि
पर्यायानभिभ्युच्छेत् ' इति खण्डे ' आश्विनायकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः ' (आश्व. श्रौ. ६. ६)
इति सूत्रितम् ॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ. दाशुषे जातवेदो वह्ना त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाशुषे । जातऽवेदः । वह्ना । त्वम् । अद्या । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वम् ऽउषसः उषोदेवतायाः सकाशात् ऽराधः धनं ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय
ऽआ ऽवह्ना जानीय प्राप्तय । सोऽग्निर्विशेष्यते । ऽअमर्त्य मरणरहित ऽजातवेदः जातायां वेदितः ।

१. च-छ-ज-उ-न-फ-य-ल-श—' धातुस्वरेण ' इति नास्ति ।

तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे—‘ जातवेदः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जानविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् । तस्मात्सर्वानृत्यपशवोऽग्निमभिमर्पन्तीनि च ’ (निरु. ७. १९) इति । कीदृशं राधः । ‘विवस्वत विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नानाविधम् । किंच ‘अथ अस्मिन् दिने ‘वृष-
बुधः उषःकाले प्रबुद्धान् ‘देवान् आ वह ॥ विवस्वत् । विवासनं विवः तद्युक्तम् । ‘ वस निवासे ’ । विपूर्वात् अन्तर्भावित्यर्थोत् संपदादिलक्षणो भावे क्प् । ‘ तदस्यास्ति ’ इति मतुप् । ‘ मादुपभायाः ’ इति क्त्वम् । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ इति भत्वेन पदत्वाभावान् रूपाद्यभावः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । राधः । ‘ राध साध संसिद्धौ ’ । राधोत्यनेनेति राधो धनम् । करणेऽसुन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे । ‘ दाश्च दाने ’ । ‘ दाश्चान् साह्वान् ’ इति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिचसि ’ इति पत्वम् । जातवेदः । जातानि वेतीति जातवेदाः । ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ इति असुन् । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमन्त्रितनिवातः । वह । ‘ ब्रवोऽतस्मिङ् ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । देवान् । ‘ दीर्घादटि समानपादे ’ इति संहितार्या नकारस्य स्त्वम् । ‘ आतोऽटि नित्यम् ’ इति सानुनासिक आकारः । उपबुधः । उपसि बुध्यन्ते इत्युपबुधः । ‘ बुध अवगमने ’ । ‘ क्प् च ’ इति क्प् । रोः उत्वाभावश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ।

सज्जूः । अश्विभ्याम् । उषसा । सुवीर्यम् । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे ‘अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तः ‘असि । ‘जुष्टः सेवितः ‘दूतः देवानां वार्ताहारः ‘हव्य-
वाहनः हविषो वोढा ‘अध्वराणां क्रतूनां ‘रथीः रथस्थानीयः । तथा च मन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैव ‘व्याख्यातं—
‘ रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथः ’ (तै. सं. २. ५. ९. २) इति । ब्राह्मणान्तरं च—‘ रथी-
रध्वराणामित्याह रथो ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहति ’ इति । तादृशस्त्वम् ‘अश्विभ्यां
देवताभ्यां ‘उषसा देवतया च ‘सज्जूः सहितो भूत्वा ‘सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ‘बृहत् प्रभूतं ‘श्रवः
अक्षम् ‘अस्मे ‘धेहि अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ । ‘ नित्यं मन्त्रे ’ (पा. सू. ६.
१. २१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । असि । सिपि ‘ तासस्योलोपः ’ (पा. सू. ७. ४. ५०) इति सलोपः ।
‘ हि च ’ इति निवातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । ‘ हव्येऽनन्तःपादम् ’
(पा. सू. ३. २. ६६) इति न्युट् । योरनादेशः । निच्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अग्ने । पादादित्वादाद्युदात्तमिवाभावाभावः । रथीः । रथशब्दात् स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् ।
श्रवो नास्तेष्विति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । ‘ वीरवीर्यं च ’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे । ‘ सुपां सुलुङ् ’ इति सप्तम्याः शोभादेशः ॥

अथा दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाक्रजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अथ । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् ।

धूमऽकेतुम् । भाऽक्रजीकम् । विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् । अध्वरऽश्रियम् ॥ ३ ॥

अथ अस्मिन् दिने अग्निं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशम् । दूतं वार्ताहारं वसुं निवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाक्रजीकं प्रसिद्धभासालंकृतम् । ' भाक्रजीकः प्रसिद्धभाः ' (निरु. ६. ४) इति यास्कवचनम् । व्युष्टिषु उपःकालेषु यज्ञानां यजमानानाम् अध्वरश्रियं यागसेविनम् ॥ अथ । ' निपातस्य च ' इति दीर्घत्वम् । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुम् । ' इषियुधीन्धि ' (उ. सू. १. १४२) इत्यादिना धूमशब्दो मक्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाक्रजीकम् । ' ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ' । ' ऋजेश ' (उ. सू. ४. ४६२) इति ईकम्प्रत्ययः । किञ्चवस्यानुवर्तनात् गुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता । ' आद्युदात्तप्रकरणे द्विवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युष्टिषु । ' उच्छी विवासे ' । विवामो वर्जनम् । विशेषेणोच्छ्रयन्ते तमसा वर्ज्यन्ते इति व्युष्टयः उपःकालाः । कर्मणि क्तिन् । ' तितुत्र ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । वश्वादिना पठ्बेष्ट्वम् । ' तादौ च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् । अध्वरं श्रयते इत्यध्वरश्रीः । ' किञ्चि ' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना क्तिप्प्रत्ययः ; तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीयैकवचने ' अचि भुधातु ' इत्यादिना इयडादेशः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे ।

देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उपःकालेषु देवान् इतरान् सर्वदेवान् अच्छ आभिमुख्येन यातवे गन्तुम् अग्निं देवम् ईळे स्तौमि । कीदृशम् । श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमम् अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुषु आ समन्तात् होमाधिकरणं दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठम् । युवशब्दात् इष्टनि ' स्थूलदूर ' इत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिम् । ' अत सातत्यगमने ' । ' ऋजुः ' (उ. सू. ४. ४४२) इत्यादिना इधिम्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् । ' हु दायादनयोः ' । आहुयतेऽस्मिन्निति आहुतः । ' सुः पूजायाम् ' (पा. सू. १. ४. ९४) इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ' स्वती पूजायाम् ' (पा. म. २. २. १८. ४) इति समासः । अज्यवर्द्धयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न च ' गतिकारकोपपदाकृत् ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, अस्य सुशब्दस्य गति-संज्ञायां कश्चित्त्वात् ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् । हव्यवाहन ॥ ५ ॥

हे ^१अमृत मरणरहित ^२विश्वस्य ^३भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक ^४हव्यवाहन हविषो बोटः ^५मियेध्य यज्ञार्ह एवंविध हे ^६अग्ने विश्वस्य ^७त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकम् ^८अमृतं मरणरहितं ^९यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं ^{१०}त्वामहम् अनुष्ठाता ^{११}स्तविष्यामि स्तुतिं करिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । 'हुञ् स्तुतौ' । व्यत्ययेन इडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नन्दादिलक्षणो ल्युः । त्रातारम् । 'त्रैङ्पालने' । 'आदेचः' इति आत्वम् । तृचि 'एकाच उपदेशः' इति इदृप्रतिषेधः । अमृतम् । 'नजो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मियेध्य । इयागम-
छान्दसः । यजिष्ठम् । यष्टृशब्दात् 'तुच्छन्दसि' इति इष्टन्प्रात्ययः । 'तुरिष्टेमेयःसु' इति तृलोपः ॥ ॥२८॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठय मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे ^१यविष्ठय युवतमाग्नेत्वं ^२गृणते स्तुवते यजमानार्थं ^३सुशंसः सुष्टु शंसनीयः ^४मधुजिह्वः मादधितृ-
ज्वालः ^५स्वाहुतः सुष्टु आभिमुख्येन हुतः सन् । ^६बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच ^७प्रस्कण्वस्य
एतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः । 'प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः' (निरु. ३. १७) इति यास्क-
वचनात् । तस्य ^८जीवसे जीवनार्थम् ^९आयुः ^{१०}प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन् ^{११}दैव्यं देवसंभन्धिने ^{१२}जनं
^{१३}नमस्य पूजय ॥ सुशंसः । 'शंसु स्तुतौ' । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः । 'आयुदात्तं
यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बोधि । 'बुध अवगमने' । लोटो हिः । 'बहुलं छन्दसि'
इति विकरणस्य लुक् । 'हुमस्यो हेधिः' इति हेर्धिरादेशः । 'वा छन्दसि' इति अपिस्वस्य विक-
ल्पितत्वात् लघूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते । 'गृ शब्दे' । लटः शतृ । 'त्रयादिभ्यः भा' ।
'भाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठय । गतम् ।
प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरूपतिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । 'प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी' (पा. सू. १. १. १५३)
इति सुडागमो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य ।
नमोवरिवश्चित्रकः कयच्' (पा. सू. ३. १. १९) इति पूजार्थे कयच् । प्रत्ययस्वरः । 'अन्त्येयमपि इत्यर्थः'
इति संहितायां दीर्घत्वम् । दैव्यम् । 'देवाद्यनौ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति तत्त्वेदमित्यर्थे
प्राग्दीप्यतीत्यो यन्प्रत्ययः ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इन्धते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्ववेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते ।

सः । आ । वह । पुरुहूत । प्रचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः वसम् इन्धते हि सम्यग्दीपयन्ति खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत अग्ने वसः त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवान् इह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रम् आ वह आभिमुख्येन प्रापय । द्रवत् इति क्षिप्रनाम, 'द्रवत् ओषम्' (नि. २. १५. ३) इति तन्नामसु पाठात् ॥ विश्ववेदसम् । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मख्दृधादित्वान् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते । 'जिहन्धी दीप्तौ' । 'भसोर-लोपः' इति अकारलोपः । 'भान्नलोपः' । प्रत्ययस्वरः । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कण्वासः । त्वा । सुतसोमासः । इन्धते । हव्यवाहम् । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषु उषःकालेषु सवित्रादीन् देवान् आवह इत्यनुवर्तते । स्वध्वर इत्याहवनीयाग्नेः संबोधनम् । अग्निम् इति हविष उद्देश्यं देवतान्तरमुच्यते । सुतसोमासः अभिषुतसोमाः कण्वासः मेधाविन ऋत्विजः हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वाम् इन्धते दीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु । 'उष्ठी विवासे' । विवासो वर्जनम् । व्युच्छद्यते तमसा वर्ज्यते इति व्युष्टिः उषःकालः । कर्मणि क्तिनि 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । क्षपः । क्षपा इति रात्रिनाम । असि 'आतो धातोः' (पा. सू. ६. ४. १४०) इत्यत्र आत इति योगविभागात् आकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः सोमो यैः । 'निष्ठा' (पा. सू. २. २. ३६) इति पूर्वनिपातः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाहम् । हव्यं वहतीति हव्यवाद् । 'वहश्च' इति ण्विप्रत्ययः ॥

पतिर्ध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।

उषर्षुष आ वह सोमपीतये देवाँ अघ स्वर्दशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । ध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।

उषःऽउषः । आ । वह । सोमपीतये । देवान् । अघ । स्वऽदशः ॥ ९ ॥

हे ^१अग्ने ^२विशां प्रजानां संबन्धिनो येऽध्वरा यागास्तेषां ^३पतिः पालकस्त्वं ^४दूतः ^५असि ^६हि देवानां वाताहारो भवसि खलु । ^७उषर्बुधः उपःकाले प्रबुद्धान् ^८स्वर्दशः सूर्यदर्शिनो ^९देवान् ^{१०}अथ अस्मिन् दिने ^{११}सोमपीतये सोमपानार्थम् ^{१२}आ ^{१३}वह आभिमुख्येन प्रापय ॥ अमि । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । ‘ पा पाने ’ । ‘ स्थागापापचो भावे ’ (पा. सू. ३. ३. ९) इति भावे क्तिन् । ‘ बुमास्था० ’ इति ईत्त्वम् । सोमस्य पीतिः । दासीभारादिवत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वर्दशः । सुष्ठु अर्ति गच्छतीति स्वरहित्यः । अर्तः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति विच् । तं पश्यन्तीति स्वर्दशः । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्ने पूर्वा अनुषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।

असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे ^१विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन् ^२अग्ने ^३विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं ^४पूर्वाः ^५उषसः ^६अनु अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य ^७दीदेथ दीप्तवानमि । तादृशस्त्वं ^८ग्रामेषु जननिवासस्थानेषु ^९अविता ^{१०}अमि रक्षको भवसि । ^{११}यज्ञेषु अनुष्ठेयकर्मसु ^{१२}पुरोहितः वेदेः पूर्वस्यां दिश्यवस्थितः ^{१३}मानुषः ^{१४}असि ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥ दीदेथ । दीदेतिश्छान्दमो दीप्तिकर्मा । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वात् इडभावः । ‘ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ’ (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः विश्वैर्दर्शनीयः । ‘ भृमृदृशि० ’ इत्यादिना दृशेः अतच् । मरुद्बुधादिवत् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६. २. १०६. २) । पुरोहितः । ‘ पूर्वाधरावरणामसि पुरधवक्षेषाम् ’ (पा. सू. ५. ३. ३९) इति असिप्रत्ययान्तः पुरसृशब्दः । ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ’ (पा. सू. १. १. ३८) इति अव्ययत्वात् ‘ पुरोऽव्ययम् ’ (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे ‘ गतिरनन्तरः ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ।

मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

हे ^१अग्ने ^२देव ^३मनुष्वत् यथा मनुष्याणदेशे निदधाति तद्वद्वयं त्वां ^४नि ^५धीमहि अत्र स्थापयामः । कीदृशम् । ^६यज्ञस्य ^७साधने यज्ञनिष्पादकं ^८होतारमृत्विजं ऋतौ वसन्तादिके यष्टारं ^९प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं ^{१०}जीरं शत्रूणां वयोहानिकरं ^{११}दूतं देवानां दूतस्थानीयम् ^{१२}अमर्त्यं मरणरहितम् ॥ मनुष्वत् जीमादिकोसिप्रत्ययान्तो मनुसृशब्दः । ‘ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ’ (पा. सू. ५. १. ११५) इति वतिप्रत्ययः । अव्ययत्वादिभ्येन भत्वात् रुबाद्यभावः । धीमहि । ‘ दूधान् धारणयोक्त्वोः ’ । किङ्कि

अभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरम् । जु इति सौत्रो धातुः । ' जोरी च ' (उ. सू. २. १८१) इति
रश्मप्रत्ययः । कात्यायनस्वाह-रकि ज्यः संप्रसारणे जीरेति (पा. सू. १. १. ४. ६) ॥

यदेवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यम् ।

सिन्धोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रमहः । पुरःऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् ।

सिन्धोःऽइव । प्रस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हे ऽमित्रमहः मित्राणां पूजकाम्ने ऽयत् यदा ऽपुरोहितः त्वं वेदेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितः ऽअन्तरः
देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् ऽदेवानां ऽदूत्यं दूतकर्म ऽयासि प्राप्तोषि, तदानीम् ऽअग्नेः तव ऽअर्चयः
दीप्तयः ऽभ्राजन्ते दीप्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽसिन्धोरिव । यथा समुद्रस्य ऽप्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनि-
युक्ताः ऽऊर्मयः तरङ्गा भ्राजन्ते तद्वत् ॥ मित्रमहः । ' मह पूजायाम् ' । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यते पूज्यते
इति मित्रमहाः । औणादिकोऽसुन् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यम् । दूतस्य कर्म दूत्यम् ।
' दूतस्य भागकर्मणी ' (पा. सू. ४. ४. १२०) इति यत्प्रत्ययः । ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते '
इति वचनात् ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वाभावे ' तिस्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । प्रस्वनि-
तासः । ' स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ' । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्मयः । ' अर्तेरुच्च ' (उ. सू. ४. ४८४) इति मित्रप्रत्ययः ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरेवे सयावभिः ।

आ सीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावभिः ।

आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरम् ॥ १३ ॥

हे ऽश्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्त ऽअग्ने ऽश्रुधि अस्मदीयं वचनं शृणु । यः ऽमित्रः देवो
यश्च ऽअर्यमा ये चान्ये ऽप्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छन्तो देवास्तैः सर्वैः ऽसयावभिः आह-
वनीवाभिना त्वया समानगतिभिरन्यैः ऽवह्निभिर्देवैः सह ऽअध्वरं क्रतुमुद्दिश्य ऽवर्हिषि दमे ऽआ
ऽसीदन्तु उपविशन्तु ॥ श्रुधि । ' श्रु श्रवणे ' । ' श्रुशृणु ' इत्यादिना हेधिरादेशः । ' बहुलं छन्दसि '
इति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्णं । शृणोतीति श्रुत् । द्विपि तुगागमः । श्रुतौ कर्णौ यस्यास्तौ श्रुत्कर्णः ।
वह्निभिः । ' वह प्रापणे ' । ' वहिभियुश्रुत्लाहात्वरिभ्यो नित् ' इति निप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्त-
त्वम् । सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिन् ' इति वनिप् ।
श्रुत्कर्णपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् ' प्रातिपदिकान्तानुम्विभक्तिषु च ' (पा. सू. ८.
४. ११) इति वचनम् ॥

भृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सज्जुः ॥ १४ ॥

भृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतावृधः ।

पिबतु । सोमम् । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्याम् । उषसा । सज्जुः ॥ १४ ॥

मरुतः देवाः स्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रं भृण्वन्तु । कीदृशाः । सुदानवः सुष्ठु फलस्य दातारः । अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुतसु तादृशाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतः गृहीतकर्मा वरुणः देवः अश्विभ्यां देवाभ्याम् उषसा देवतया सज्जुः सह सोमं पिबतु ॥ सुदानवः । ‘ इदाम् दाने ’ । ‘ दाभाभ्यां नुः ’ (उ. सू. ३. ३१२) इति भावे नुप्रत्ययः । दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषाम् । ‘ आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायामवस्थिताः हविर्भाज इत्यर्थः । तास्थ्यात् ताच्छब्दम् । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधेः अन्तर्भावित-
प्यर्थात् ‘ किप् च ’ इति किप् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ ३० ॥

‘ त्वमग्ने वसून् ’ इति दशमं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ त्वमग्ने दशानुष्टुभमर्धर्चोऽन्त्यो दैवः ’ इति । प्रस्कण्व ऋषिः । आनुष्टुभं छन्दः । इदं सूक्तमग्निदेवताकं, पूर्वत्र ‘ आग्नेयं तु ’ इत्युक्तत्वात् । ‘ अयं सोमः ’ इत्यर्धर्चो देवदेवत्यः । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ आश्विनशस्त्रे चैतस्सूक्तम् । ‘ अथैतस्या रात्रेः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ त्वमग्ने वसूस्त्वं हि क्षैतवत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । तथा गर्गात्रिरात्रस्यान्त्येऽहनि एतस्सूक्तमाज्यशस्त्रम् । ‘ आङ्गिरसं स्वर्गकामः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ बार-
वन्तीयमुत्तमे त्वमग्ने वसूँरिति चाज्यम् ’ (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतमुषम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यज । सुअध्वरम् । जनम् । मनुजातम् । घृतमुषम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वम् इह कर्मणि वस्वादीन् यज । उत अपि च जनम् अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशम् । स्वध्वरं शोभनयागयुक्तं मनुजातं मनुना प्रजापतिनोत्पादितं घृतमुषम् उदकस्य सेकास्म ॥ यज । ‘ व्यचोऽतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । स्वध्वरम् । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् । जनेः अन्तर्भावितप्यर्थात् कर्मणि क्तः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घृतमुषम् । ‘ मुष हुष स्नेहनसेचन-
पूरणेभ्यः ’ । घृतोदकेन पुष्णाति, पूरयतीति घृतमुष्टु । ‘ किप् च ’ इति किप् ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

ताम्रोहिदश्च गर्विणस्त्रयस्त्रिंशत्तमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहितऽअश्च । गर्विणः । त्रयःऽत्रिंशत्तमा । आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसः विशिष्टप्रज्ञानाः देवाः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य दानम् । तद्भाजः खलु । हे रोहिदश्च रोहिणामकैरश्वैरूपेत गर्विणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वन-नीयाम्ने । ‘ गर्विणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति ’ (निरु. ६. १४) इति यास्कः । त्रयस्त्रिंशत्तमा अनया संख्यया संख्यातान् तान् देवान् आ वह इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वनन्ति संभजन्ते इति श्रुष्टीवानः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति विष् । छान्दसं दीर्घत्वम् । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गर्विणः । गीर्भिर्वन-नीयो गर्विणाः । वनतेः असुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम् । त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । ‘ त्रेख्यः ’ (पा. सू. ६. ३. ४८) इति त्रिशब्दस्य त्रयसादेशः । ‘ संख्या ’ (पा. सू. ६. २. ३५) इति पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिद्वत् प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।

अङ्गिरस्वत् । महिऽद्वत् । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हे महिद्वत् प्रभूतकर्मन् जातवेदः अग्ने प्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः हवम् आह्वानं श्रुधि शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः । प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामका एतेषामाह्वानं यथा शृणोषि तद्वत् । अत्र निरुक्तं—‘ प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम् ’ इति, ‘ विरूपो नानारूपो महिद्वतो महाद्वतः ’ (निरु. ३. १७) इति च ॥ प्रियमेधवत् प्रियमेधस्येव । ‘ तत्र तस्येव ’ (पा. सू. ५. १. ११६) इति षष्ठ्यर्थे वक्तिः । एवम् अत्रिवत् इत्यादावपि । प्रस्कण्वादयो गताः ॥

महिर्केरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत ।

राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।

राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषयः उत्तये रक्षार्थम् अग्निम् अहु-
वत आहुतवन्तः । कीदृशम् । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्लेण शोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन राजन्तं
दीप्यमानम् ॥ महिकेरवः । 'मह पूजायाम्' । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । 'हुक्' करणे । 'हुवापाजि°'
इति उण् । मह्यो महान्तः कारवो येषां ते । तथोक्ताः । आकारस्य एकारादेशश्छान्दसः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूपत । 'ह्वे' स्पर्धायां शब्दे च । लुङि
स्तिचि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । 'हलः' (पा. सू. ६. ४. २) इति दीर्घ-
त्वम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥

घृताहवन सन्त्येमा उ षु श्रुधी गिरः ।

याभिः कर्णस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कर्णस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान सन्त्य फलप्रदाने इमा उ गिरः अस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि
स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि सुष्ठु शृणु । कर्णस्य महर्षेः सूनवः पुत्राः याभिः गीर्भिः अवसे
स्वरक्षार्थं त्वा हवन्ते त्वामाह्वयन्ति ॥ घृताहवन । घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे
ल्युट् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । श्रुधि । 'श्रुशृणुपृकृवृथ' छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । 'बहुलं छन्दसि'
इति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'त्वां चित्रश्रवस्तम' इत्येषा । 'सर्वान् कामाना-
प्त्यन्' इति खण्डे सूत्रितं—'त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदग्नये' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः ।

शोचिःऽकेशम् । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे चित्रश्रवस्तम अतिशयेन विविधहवीरूपास्तयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकर अग्ने
त्वां हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुं विक्षु जन्तवः प्रजासूत्पन्ना यजमानाः हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशम् ।
'शोचिष्केशं दीप्तिरूपकेशोपेतम् । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—'शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य
रश्मयः केशाः' इति ॥ चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यस्मनाम् । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः ।
अतिशयेन चित्रश्रवाः चित्रश्रवस्तमः । आमन्त्रितानुवाक्यत्वम् । शोचिष्केशम् । 'शुच दीप्ती' ।
'अर्धिशुचिदुसृपिष्ठादिछविभ्य इतिः' (उ. सू. २. २१५) इति इतिः । प्रत्ययस्वरः । बहु-

वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्र-
दान्तवाच्यतुर्थी । वोळ्हवे । 'वह प्रापणे' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेम्प्रत्ययः । ढस्वधत्वहुत्वचलोपे ।
कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा. सू. ६. ३. ११२) इति अकारस्य ओकारः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नि त्वा होतारमुत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णम् । सप्रथस्तमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्राः मेधाविनः दिविष्टिषु यागेषु त्वां नि दधिरे स्थापितवन्तः । कीदृशम् ।
होतारम् आह्वातारम् ऋत्विजम् ऋतुषु यजनशीलं वसुवित्तमम् अतिशयेन धनस्य लम्भयितारं
श्रुत्कर्णं श्रवणयोग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातम् ॥ दधिरे । इरेचः चिस्वाद्यन्तो-
दात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । दिविष्टिषु । इष्ट्य एषणानि । दिवः स्वर्गस्य एषणानि येषु
यागेषु ते दिविष्टयः । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् 'दिव उत्' (पा. सू.
६. १. १३१) इति उत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा विभ्रतो हविरग्ने मर्तीय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । विभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्तीय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः विप्राः मेधाविनः ऋत्विजः प्रयः अभि हविर्यज्ञ-
मन्त्रमभिलक्ष्य त्वा आ अचुच्यवुः स्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वाम् । बृहत् महान्तं भाः भास-
मानम् । कीदृशा विप्राः । दाशुषे मर्तीय हविष्यदस्य यजमानस्य संबन्धि हविः विभ्रतः धार-
यन्तः ॥ अचुच्यवुः । 'च्युक् गतौ' । अस्मात् अन्तर्भावितत्वात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं
छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' (पा. सू. ३. ४. १०९) इति श्लेर्जुसादेशः
'जुसि च' (पा. सू. ७. ३. ८३) इति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति विभक्ते-
र्लुक् । विभ्रतः । 'बुभृश् धारणपोषणयोः' । शतरि 'नाभ्यस्ताच्छुः' इति जुमागमप्रतिषेधः । 'अभ्य-
स्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्तीय दाशुषे । उभयत्र 'पठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्य' (पा. सू.
२. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ॥

प्रातर्याव्णिः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं बहिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयाव्निः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य ।

इह । अद्य । दैव्यम् । जनम् । बहिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्कृत बलेन मथित सन्त्य फलदातः वसो निवासहेतुभूताग्ने इह देवयजनदेशे अद्य अस्मिन् दिने सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्याव्णिः प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनम् अन्यमपि देवताजनं बहिः आ सादय यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्याव्णिः । शसि 'अहोपोऽनः' इति अकारलोपः । सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलम् । तेन क्रियते इति सहस्कृतः । 'ओजःसहोऽम्भस्तमस-स्तृतीयायाः' (पा. सू. ६. ३. ३) इति अलुगभावञ्छान्दसः ॥

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्यम् ॥ १० ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः ।

अयम् । सोमः । सुदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्यम् ॥ १० ॥

हे अग्ने अर्वाञ्चम् अभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समानाङ्गानैर्देवान्तरैः सह यक्ष्व यज । हे सुदानवः सुधु फलदातारो देवाः अयं सोमः युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात पिबत । कीदृशम् । तिरोअह्यम् एतन्नामकम् । पूर्वस्मिन् अह्नि अभिषुतो यः सोमः उत्तरेऽहनि ह्यते तस्यैतन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् । 'देवाद्यजौ' इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । यक्ष्व । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावञ्छान्दसः । अग्ने इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्त्वात् 'तिङ्ङितिङः' इति निघाताभावः । सहूतिभिः । समाना हूतिराङ्गानं येषां ते सहूतयः । 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात । 'पा पाने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तिरोअह्यम् । अहनि भवम् अह्यम् । 'अवे छन्दसि' इति यत् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति, 'अह्णस्त्रोरिव' (पा. सू. ६. ४. १४५) इति नियमात् । भसंशायाम् 'अहोपोऽनः' इति अकारलोपः । 'ये चाभावकर्मणोः' (पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् न क्रियते । तिरोहितोऽह्यः तिरोअह्यः । 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १२ ॥

'एषो उवाः' इति पञ्चदशार्धं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्धम् । इदमुत्तरं चाग्निं गायत्रीछन्दस्कम् । अत्राशुक्रमणिका—'एषो पञ्चोनाग्निं तु गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाके आग्निने कृती गायत्रीछन्द-स्याग्निशब्दे वेदं सूक्तम् । 'अथाग्नि एषो उवाः' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

१ एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना १ प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुः १ अपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति, किंतु इदानींतनी १ उषाः उषोदेवता १ दिवः द्युलोकस्य सकाशादागत्य १ व्युच्छति तमो वर्जयति । हे अश्विनौ १ वां युवां १ बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा १ स्तुषे स्तौमि ॥ स्तुषे । ‘ष्टुस् स्तुती’ । ‘तिङां तिङो भवन्ति’ इति उत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा । लेटि उत्तमैकवचने ‘सिञ्जहुलं लेटि’ इति सिप् ॥

या दत्ता सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् । धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दत्ता । सिन्धुऽमातरा । मनोतरा । रयीणाम् । धिया । देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

१ या १ देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुषे इति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशी । १ दत्ता दत्तौ वर्तनीयौ १ सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्याचन्द्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांश्चिन्मते तद्रूपत्वात् तथात्वम् । १ रयीणां धनानां १ मनोतरा मनसा तारयितारौ १ धिया कर्मणा १ वसुविदा निवासस्थानस्य लम्भयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरतः इति मनोतरौ । तरतेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ऋदोरप्’ इति अप् । पूर्वपदान्तस्य सकारस्य रुवे सति छान्दसम् उत्त्वम् । रयीणाम् । ‘नामन्वतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् । धिया । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुविदा । वसुनि निवासस्थानानि विन्देते इति वसुविदौ । ‘क्विप् च’ इति क्विप् ॥

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद्वां रथो विभिष्यतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि । यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ १ वां युवयोः संबन्धी १ रथः १ जूर्णायाम् नानाशास्त्रैः स्तुतायाम् १ अधि १ विष्टपि स्वर्गलोके १ यत् यदा १ विभिः अश्वैः १ पतात् पतति गच्छति तदानीं १ वां युवयोः १ ककुहासः स्तुतयः १ वच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते । ब्रवीतिर्यकि ‘ब्रुवो वचिः’ (पा. सू. २. ४. ५३) इति वच्यादेशः । ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘संप्रसारणाच्च’ इत्यत्र ‘वा छन्दसि’ इत्यनुबृतेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वात् यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ‘ककुभं शृङ्गे विदुः प्रधाने च’ इत्यभिधानात् प्राधान्याभिधानाया ककुप्पाब्देन तत्प्रतिपादिकाः स्तुतयो लक्ष्यन्ते । इत्वं छान्दसम् । ‘आञ्जसेरसुक्’ इति असुक् । जूर्णायाम् । ‘जृष् वयोहानौ’ । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां ‘भ्युक् किति’ इति इदप्रतिषेधः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति उत्त्वम् । ‘हलि च’ इति दीर्घः । ‘रदाभ्याम्’ (पा. सू. ८. २. ४२) इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विभिः । बी गत्यादी । विभन्ति गच्छन्तीति वचः अन्धाः । भीणादिको विप्रत्ययः । पतात् । ‘पतु गतौ’ । लेटि आडागमः । ‘इत्वं लोकाः’ इति इकारलोपः ॥

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपाम् । पिपतिं । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ देवौ ^१अपां ^२जारः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यः ^३हविषा अस्मद्भ्यः ^४पिपतिं भवान् पूरयति । उदिते सूर्ये हविष्यदानात् सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यम् । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । ^५पपुरिः उक्तक्रमेण पूरणस्वभावः ^६पिता पालकः ^७कुटस्य चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं—‘हविषापां जरयिता पिपतिं पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कुटस्य कर्मणश्चायितादित्यः’ (निरु. ५. २४) इति ॥ जारः । जरयतीति जारः आदित्यः । ‘दारजारौ कर्तरि णिलुक् च’ (पा. सू. ३. ३. २०. ४) इति घञन्तो निपातितः । ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अपाम् । ‘उद्धिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपतिं । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । तिपि जुहोत्यादित्वात् शपः भ्रुः । ‘अर्तिपिपत्योश्च’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘अनुदात्ते च’ इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः । ‘आहगमहन’ इति किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् कित्त्वे सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यात् ‘ऋच्छयृताम्’ (पा. सू. ७. ४. ११) इति गुणाभावः । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इति उत्त्वम् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा । पातम् । सोमस्य । धृष्णुया ॥ ५ ॥

हे ^१मतवचसा अभिमतस्तोत्रौ ^२नासत्या अश्विनौ ^३वां युवयोः ^४मतीनां बुद्धीनाम् ^५आदारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति ^६सोमस्य तं सोमं ^७पातं युवां पिबतम् । कीदृशं सोमम् । ^८धृष्णुया भ्रवणशीलम् । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । ‘दृक् आदरे’ । आदारयतीति आदारः । ‘दारजारौ कर्तरि णिलुक् च’ इति घञप्रत्ययः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनाम् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो ययोस्ती । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः । पातम् । ‘पा पाने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुकि सति ‘पात्रा’ इत्यादिना पिबादेशो न भवति । सोमस्य । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अनुस्वर्धे चङी । धृष्णुया । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः याजादेशः ॥ ॥ ३३ ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।

ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

हे ^१अश्विना ^२ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता ^३या इदं अन्नं ^४नः अस्मान् ^५पीपरत् पारषेत् गृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । ^६तमः दारिद्र्यरूपमन्धकारं ^७तिरः अन्तर्हितं विनष्टं कृत्वा ^८ताम् ^९इषं तावन्मन्त्रं ^{१०}अस्मे अस्मभ्यं ^{११}रासाथां युवां दत्तम् ॥ पीपरत् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । ण्वन्तात् लुकि चङि निक्षेपः । उपधादस्त्वत्प्रतिभाषकप्रतिषेधसम्बन्धात्वेचङीर्षाः । ‘बहुलं छन्दस्याज्योतिषेऽपि’ इति

अडभावः । ' चङ्चन्वत्तरस्याम् ' (पा. सू. ६.१. २१८) इति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन अभ्यासस्योदात्तात्वम् । ' यद्वृत्ताभित्यम् ' इति निघातप्रतिषेधः । अस्मै । ' सुपां सुलुङ् ' इति चतुर्थीबहुवचनस्य श्लोभादेशः । रासाथाम् । ' रा दाने ' । छान्दसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ज्ञेः सिच् । ' एकाचः ' इति इट्प्रतिषेधः । पूर्वघट् अडभावः । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥

आ नो न॒वा म॑न्तीनां य॒तं प॒राय॑ गन्त॒वे । यु॒ञ्जार्थ॑म॒श्विना॒ रथ॑म् ॥ ७ ॥

आ । नृः । न॒वा । म॒र्तीनाम् । य॒ातम् । प॒ाराय॑ । गन्त॒वे । यु॒ञ्जाथाम् । अ॒श्विना॒ । रथम् ॥ ७ ॥

हे ऽअभिना ऽमतीनां स्तुतीनां ऽपाराय ऽगन्तवे पारं गन्तुं ऽनावा नौरूपेण गमनसाधनेन
 ऽनः अस्मान् प्रति ऽआ ऽयातं समुद्रमध्यादागच्छतम् । भूमावागन्तुं ऽरथं भवदीयं ऽयुजाथां साश्व-
 क्कृतम् ॥ नावा । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति तवेन्-
 प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । युजाथाम् । ' युजिर् योगे ' । लोटि आथामि रुधादिवात् भम् ।
 ' भसोरलोपः ' इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः । धिया युयुज्ज इन्दवः ॥ ८ ॥

अ॒रि॒त्रि॒म् । वा॒म् । दि॒वः । पृ॒थु । त॒रि॒ये । सि॒न्धू॒नाम् । रथः । धि॒या । यु॒यु॒ज्जे । इ॒न्द्र॒वः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ १वां युवयोः १दिवस्पृथु शुलोकादपि विस्तीर्णम् १अरित्रं गमनसाधनं नौरूपं १सिन्धूनां समुद्राणां १तीर्थे अवतरणप्रदेशे विद्यते इति शेषः । १रथः च भूमौ गन्तुं विद्यते । १इन्द्रवः सोमाः १धिवा भवद्विष्येण कर्मणा १युजुषे युक्ता बभूवुः ॥ अरित्रम् । ' ऋ गतौ ' । ' अतिल्लूधूसूखनसहचर इक्षः ' (पा. सू. ३. २. १८४) इति करणे इत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ' ऊडिदम् ' इति षिञ्जलेरुदात्तत्वम् । तीर्थे । ' तृ प्लवनतरणयोः ' । ' पातृतुदिवधिरिधिसिधिसिन्धुस्थक् ' (उ. सू. २. १६४) इति थक् । ' ऋत इक्षातोः ' इति इत्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । युजुषे । लिटि ' इरयो हे ' (पा. सू. ६. ४. ७६) इति इरेचो रेआदेशः ॥

द्विबर्कण्वास इन्द्रो वसु सिन्धूनां पदे । स्वं वव्रिं कुहं धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्द्रवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे । स्वम् । वत्रिम् । कुह । धित्सथः ॥९॥

हे ऽकण्वासः कण्वपुत्राः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्यं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । ऽदिवः शुलोकसकाशात् ऽहन्दवः सूर्यरदमयः प्रादुर्भूताः । ऽसिन्धूनाम् अपां बृष्टिरूषाणां स्वन्दनस्वभावाणां ऽपदे स्थानेऽन्तरिक्षे ऽवसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकल्लीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां ऽस्वं ऽवन्नि स्वकीयं रूपं ऽकुह ऽधिसयः कुत्र स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रवर्त्तनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह । ' वा ह च च्छन्दसि ' (पा. सू. ५. ३. १३) इति किं-
 च्छन्दस्य सप्तम्यर्थे इत्यस्यः । ' कु तिहोः ' (पा. सू. ७. २. १०४) इति किमः कुः । धिसयः ।
 ' कुहन् षात्स्वलोपणयोः ' । ' सनि मीमांसुस्मलभसकपतपदामच इस् ' (पा. सू. ७. ४. ५४) इति
 च्छन्दस्य इत्यस्येव । ' अत्र लोपोऽभ्यासस्य ' (पा. सू. ७. ४. ५८) इति अभ्यासलोपः । ' लः
 कर्त्तव्यानुके ' (पा. सू. ७. ४. ४९) इति लकारस्य लकारः ॥

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यजिह्वयासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊँ इति । भाः । ऊँ इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति । सूर्यः ।

वि । अख्यत् । जिह्वा । असितः ॥ १० ॥

१भा १उ सूर्यस्य दीप्तिस्तु १अंशवे उषःकालीनरश्मिसिद्धयर्थम् १अभूदु प्रादुर्भूतैव । १सूर्यः च १हिरण्यं १प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अग्निश्च १असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वर्णं कृष्णो भूत्वा १जिह्वया स्वकीयया ज्वाल्या १व्यख्यत् प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमन-काल इत्यर्थः ॥ अभूत् । ‘ भूसुवोस्तिष्ठि ’ इति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । ‘ प्रतिः प्रतिनिधिप्रति-दानयोः ’ (पा. सू. १. ४. ९२) इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ’ (पा. सू. २. ३. ८) इति द्वितीया । अख्यत् । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ । लुङि ‘ चक्षिङ् ल्वाञ् ’ इति ल्याजादेशः ॥ ॥ ३४ ॥

अभूदु पारमेतवे पन्था ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊँ इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । ऋतस्य । साधुया ।

अदर्शि । वि । सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

१ऋतस्य सूर्यस्य १पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्विं गन्तुं १पन्थाः मार्गः १साधुया समीचीनः १अभूदु निष्पन्न एव । १दिवः द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य १सुतिः प्रसृता दीप्तिः १वि १अदर्शि विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामागन्तव्यम् ॥ एतवे । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति तवेन्प्रत्ययः । साधुया । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः याजादेशः । अदर्शि । कर्मणि लुङि च्चुः चिणादेशः । ‘ चिणो लुक् ’ (पा. सू. ६. ४. १०४) इति तशब्दस्य लुक् । सुतिः । ‘ सु गतौ ’ । ‘ क्तिच् लौ च संशायाम् ’ इति क्तिच् ॥

तत्तदिदश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

१जरिता स्तोता १अश्विनोः संबन्धि १तत्तदित् पुनःपुनः कृतं सर्वमपि १अवः अस्मद्विषयं रक्षणं १प्रति १भूषति प्रत्येकमलंकरोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशबोरश्विनोः । १मदे हर्षे निमित्तभूते सति १सोमस्य १पिप्रतोः सोमं पूरयतोः ॥ भूषति । ‘ भूष अलंकारे ’ । भौवादिकः । पिप्रतोः । ‘ पृ पाक्यपूरणयोः ’ । पृ इत्येके । अस्माद्धटः शतृ । जुहोत्यादिवात् षापः श्लुः । द्विर्भाबोरद्वयह्लादिशेषाः । ‘ अर्तिपिपत्तोश्च ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । शतुर्किंत्वात् गुणाभावे षणादेशः । ‘ अन्वस्ताब्मादिः ’ इत्याहुदात्तत्वम् ॥

ववसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतम् ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।

मनुष्वत् । शंभू इति शम्ऽभू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हे १शंभू सुखस्य भावयितारावशिनौ १मनुष्वत् मनाविव १विवस्वति परिचरणवति यजमाने १ववसाना निवासशीलौ युवां १सोमस्य १पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं १गिरा स्तुतिनिमित्तं च १आ १गतम् आगच्छतम् ॥ ववसाना । ' वस निवासे ' । ' ताच्छील्यवयोवचनं ' (पा. सू. ३. २. १२९) इति ताच्छीलिकः चानश् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः भ्लुः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहिताया-
मभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पीत्या । ' पा पाने ' । ' स्थागापापचो भावे ' इति भावे क्तिन् । ' घुमास्थां ' इति ईश्वम् । व्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । तृतीयैकवचने यणादेशे ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् । ' मन ज्ञाने ' । मन्यते जानातीति मनुः । बहुलवचनात् औणादिक उसिप्रत्ययः । ' तत्र तस्येव ' इति सप्तम्यर्थे वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतम् । गमेलोऽटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' अनुदात्तो-
पदेशः ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियम् । परिज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ १परिज्मनोः परितो गन्त्रोः १युवोः युवयोरुभयोः १श्रियम् १अनु आगमनरूपां
शोभामनुसृत्य १उषाः १उपाचरत् उषःकालदेवता इहागच्छतु । युवयोरागतयोः सतोः पश्चा-
दागतेत्यर्थः । युवां च १अक्तुभिः रात्रिभिः १ऋता यज्ञगतानि हवींषि १वनथः कामयेये संभजेये ॥
युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य ' सुपां सुपो भवन्ति ' इति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषय-
त्वात् ' योऽधि ' इति यत्वाभावः । ' शेषे लोपः ' । परिज्मनोः । परितः अजतो गच्छत इति
परिज्मानी । ' श्वसुक्षन् ' इत्यादिना अजतेः मनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋता । ' शोच्छन्दसि ' इति
शोर्लोपः । वनथः । ' वन वण संभक्तौ ' । ' तिङ्कृतिकः ' इति निघातः ॥

प्रवर्ग्ये पौर्वाहिके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्या ' उभा पिबतम् ' इत्येषा । ' अथोत्तरम् ' इति
सृष्टे सूत्रितम्—' उभा पिबतमश्विनेति शोभाभ्यामनवानम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । आश्विन-
कक्षेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूत्रितं च—' प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये '
(आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् । अविद्रियाभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् । अविद्रियाभिः । ऊतिभिः ॥ १५ ॥

हे १अश्विना १उभा युवायुभौ १पिबतं सोमपानं कुरुतम् । तत ऊर्ध्वम् १उभा युवायुभौ
१अविद्रियाभिः प्रजास्ताभिः १ऊतिभिः रक्षाभिः १नः अस्मभ्यं १शर्म सुखं १यच्छतम् ॥ पिबतम् ।

‘पा पाने’ । लोटि शपि ‘पाघ्रा°’ इत्यादिना पिबादेशः । ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिभिर्मिष्टितस्य (पा. म. ७. ३. ७८. २; परिभा. ९२) इति वचनात् लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदन्तः पिबादेशः । ‘तिङ्ङितिकः’ इति निघातः । यच्छतम् । ‘दाण् दाने’ । लोटि शपि ‘पाघ्रा°’ इत्यादिना यच्छादेशः । अविद्वियाभिः । ‘द्रा कुस्सायां गतौ’ । विपूर्वादस्मान्नावे औणादिकः किः । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । विद्विर्निन्दा । तद्विरोधिनी अविद्विः स्तुतिः । तां यान्तीत्यविद्वियाः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊतिभिः । अवतेः स्तिनि ‘ज्वरत्वर°’ इत्यादिना ऊद् । ‘ऊतियूति°’ इत्यादिना स्तिन उदात्तत्वम् ॥ ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्भमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । ‘अयं वाम्’ इति नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशार्चम् । अत्रानुक्रान्तम्—‘अयं दश प्रागाथं तु’ इति । ‘ऋषिश्चान्यस्मादेषः’ इति परिभाषितत्वात् कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वत्र ‘आश्विनं तु’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तमश्वि-देवताकम् । अनयैव परिभाषया इदमुत्तरं च प्रागाथम् । अतः प्रथमानृतीयाद्या अयुजो बृहस्यः । द्वितीया-चतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहस्यः । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्येतत्सूक्तम् । ‘अथाश्विनः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इमा उ वामयं वाम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विनशक्नेऽप्येतत्सूक्तं, ‘प्रातरनुवाकन्यायेन’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं क्रतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोअह्वयं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । क्रतवृधा ।

तम् । अश्विना । पिबतम् । तिरःऽअह्वयम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा क्रतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ अश्विना अश्विनौ वां युवयोः अयं पुरोवर्ती सोमः सुतः अभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोअह्वयं तिरोभूते पूर्वस्मिन् दिने अभिषुतं तं सोमं पिबतम् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं प्रयच्छतम् ॥ वाम् । ‘युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ’ (पा. सू. ८. १. २०) इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । ‘मन ज्ञाने’ । मन्यते इति मधु । ‘फलिपाटिनमि’ इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘निट्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । धकारश्चान्ता-देशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मधुसमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव क्षिप्यते । क्रतावृधा । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् ‘क्विप् च’ इति क्विप् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । तिरोअह्वयम् । अह्वि भवः अह्वयः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘अह्वस्त्रोरेव’ (पा. सू. ६. ४. १४५) इति नियमात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिल्लेपाभावः । ‘सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति वचनात् ‘वे चाभावकर्मणोः’ (पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावाभावे ‘अलोपोऽनः’ इति अकारलोपः । तिरोहितः अह्वयः तिरोअह्वयः । ‘तिरोऽन्तर्धी’ (पा. सू. १. ४. ७१) इति गतिर्वेन निपातत्वात् अव्ययत्वे प्राक्सिमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाशुषे । ‘दाश्वान् साह्वान्’ इत्यादिना क्तुप्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने ‘वसोः संप्रसारणम्’ इति संप्रसारणम् । ‘शासिबसि-वसीनां च’ इति क्वम् ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । सुपेशसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

कण्वासः । वाम् । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् । सु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे ऽअश्विना ऽत्रिवन्धुरेण उन्नतानतरूपत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन ऽत्रिवृता अप्रतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन ऽसुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन ऽरथेन ऽआ ऽयातं इहागच्छतम् । ऽकण्वासः कण्व-पुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वा ऽवां युवयोः ऽअध्वरे यागे ऽब्रह्म स्तोत्ररूपं मन्त्रं हविल्लक्षणमक्षं वा ऽकृण्वन्ति कुर्वन्ति । ऽतेषां कण्वानां ऽहवम् आह्वानं ऽसु ऽशृणुतं सुहृदादरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण । बध्नन्तीति बन्धुराः । बन्धेः औणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बन्धुरा यस्यासौ त्रिवन्धुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् 'त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' (पा. सू. ६. २. १९९. १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तते इति त्रिवृत् । 'क्विप् च' इति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृणुतम् । 'श्रु श्रवणे' । 'श्रुवः श्र च' इति श्रुः; तत्संनियोगेन धातोः श्रभावश्च । हवम् । ह्वयतेः 'भावेऽनुपसर्गस्य' (पा. सू. ३. ३. ७५) इति अप् । संप्रसारणं च गुणावादेशौ । प्रत्ययस्य पिस्वाद्भु-दात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दत्ता वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमम् । पातम् । सोमम् । ऋतवृधा ।

अथ । अद्य । दत्ता । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वांसम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

हे ऽऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ अश्विनौ ऽमधुमत्तमं ऽसोमं ऽपातं पिबतम् । हे ऽदत्ता अश्विनौ सोमपानार्थम् ऽअथ अस्मदाह्वानानन्तरम् ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽरथे स्वकीये ऽवसु ऽबिभ्रता अस्मदुप-युक्तं धनं धारयन्तौ ऽदाश्वांसं हविष्यदं यजमानम् ऽउप गच्छतं समीपे प्राप्नुतम् ॥ बिभ्रता । 'बृभृञ् धारणपोषणयोः' । शतरि जुहोत्यादिष्वात् शपः श्लुः । 'भृजामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । शतुर्दिष्वात् गुणाभावे यणादेशः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।

कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिद्यवः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

हे ऽविधवेदसा सर्वज्ञावश्विनौ ऽत्रिषधस्थे कक्ष्यात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते
 ऽबर्हिषि दमे स्थित्वा ऽमध्वा मधुरेण रसेन ऽयज्ञं ऽमिमिक्षतं सेकुमिच्छतम् । हे ऽअश्विना ऽवां
 युष्मदर्थं ऽसुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः ऽअभिघवः अभिगतदीप्तयः ऽकण्वासः ऽयुवाम् उभौ
 ऽहवन्ते आह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे । त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थं बर्हिः । ' सुपि स्थः ' इति
 कप्रत्ययः । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । ' सध मादस्थयोश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ३.
 ९६) इति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा । आगमानुशासनस्यानित्यावात् नुमभावः । ' जसि
 च ' इत्यत्र ' जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' (पा. सू. ७. ३. १०९. १) इति वचनात् नाभावा-
 भावश्च । मिमिक्षतम् । ' मिह सेचने ' । सनि ' एकाचः ' इति इट्प्रतिषेधः । ' हलन्ताश्च ' इति
 सनः कित्वात् लघूपधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषौ । ढत्वकत्ववत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो
 यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिघवः । घुः इति अहर्नाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता
 घुम् । ' अस्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ' (पा. म. २. २. १८. ४) इति समासः । अव्ययपूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यामिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

तामिः ष्वस्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

यामिः । कण्वम् । अभिष्टिभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना ।

तामिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतवृधा ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना ऽयुवं युवामुभौ ऽयामिः ऽअभिष्टिभिः अपेक्षिताभिः रक्षाभिः ऽकण्वं महर्षि
 ऽप्रावतं रक्षितवन्तौ हे ऽशुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ ऽतामिः रक्षाभिः ऽअस्मान् अनुष्ठातृन्
 ऽसु ऽअवतं सुषु रक्षतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभिमुख्येनेष्यन्ते इति अभिष्टयः फलानि ।
 ' इषु इच्छायाम् ' । कर्मणि क्तिनि ' तितुत्र ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ' एमन्नादिषु च्छन्दसि पररूपं
 वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. १. ९४. ६) इति पररूपत्वम् । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ' उपसर्गाश्चाभिवर्ज्यम् ' (फि. सू. ८१) इति अभिः अन्तोदात्तः । शुभस्पती । ' शुभ दीप्ती ' ।
 ' किय् च ' इति किय् । ' षड्याः पतिपुत्र ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ' सुषामन्त्रिते ' इति
 षड्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षड्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

सुदासे दक्षा वंसु विभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।

रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुदासे । दक्षा । वंसु । विभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना ।

रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम् । पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

हे ऽदक्षा वर्जनीयावश्विनौ ऽसुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पित्र्यवपुत्राय ऽरथे ऽवसु ऽविभ्रता
 युवौ ऽपृक्षः अर्धं ऽवहतं प्रापितवन्तौ । ऽसमुद्रात् अन्तरिक्षात् । समुद्रम् इति अन्तरिक्षनाम । ' समुद्रः

अध्वरम्' (नि. १. ३. १५) इति तन्नामसु^१ पाठात् । 'उत वा 'दिवस्परि अथवा स्वर्गात् पर्याहृत्य 'पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं 'रथि धनम् 'अस्मे 'धत्तम् अस्मासु' स्थापयतम् ॥ सुदु ददातीति सुदाः । असुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' (पा. सू. ८. ३. ५१) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । पुरुस्पृहम् । 'स्पृह ईप्सायाम्' । चुरादिरदन्तः । पुरुभिः स्पृह्यते इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् लघूपधगुणाभावः । अिस्वरेण उत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । परावति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हे 'नासत्या असत्यरहितावश्विनौ 'यत् यदि युवां 'परावति दूरदेशे 'स्थः वर्तये । 'यद्वा अथवा 'अधि 'तुर्वशे अधिके समीपे स्थः । 'अतः अस्मादूरात्समीपाद्वा 'सूर्यस्य 'रश्मिभिः 'साकं सूर्योदयकाले 'सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन 'रथेन 'नः अस्मान् प्रति 'आ 'गतं आगच्छतम् ॥ नासत्या । मत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राणपात्' इत्यादिना नभः प्रकृतिभावः । स्थः । 'अस भुवि' । 'असोरलोपः' इति अकारलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतम् । गमेलोति 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ।

इषं पृश्नन्ता सुकृते सुदानवे आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाञ्चा । वाम् । सप्तयः । अध्वरश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ।

इषम् । पृश्नन्ता । सुकृते । सुदानवे । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ 'अध्वरश्रियः यागसेविनः 'सप्तयः अश्वाः 'सवनेदुप अस्मदनुष्ठेयानि त्रीणि सवना-
न्येवोपलक्ष्य 'अर्वाञ्चा अभिमुखौ 'वां युवां 'वहन्तु प्रापयन्तु । हे 'नरा अश्विनौ 'सुकृते सुदु कर्म-
कारिणे 'सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानाय 'इषम् अश्वं 'पृश्नन्ता संयोजयन्तौ युवां 'बर्हिः 'आ
'सीदतं दर्शं प्राप्नुतम् ॥ अर्वाञ्चा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं
श्रयन्तीति अध्वरश्रियः । 'क्लिब्वधिप्रविष्ठ' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना क्लिप् दीर्घश्च । वहन्तु ।
'वह प्रापणे' । शपः पिप्वावनुदात्तत्वम् । तिष्ठश्च लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ।
पादादित्वात् निघाताभावः । सवना । 'पुञ् अभिषवे' । अभिषूयते सोम एष्विति सवनाणि । अधि-
करणे व्युद् । योरनादेशः । गुणावादेशौ । 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वत्वोदात्तत्वम् । 'क्लोच्छन्दसि

बहुवचम् ' इति शैलौषः । पृञ्जन्ता । ' पृची संपर्के ' । शतरि रुधादिवात् भम् । ' भसोरहोपः ' इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । ' सुकर्मपाप ' (पा. सू. ३. २. ८९) इत्यादिना करोतेः भूते काले क्तिप् । ' ह्रस्वस्य पिति ' (पा. सू. ६. १. ७१) इति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ' आद्युदात्तं ऋच्छन्दसि ' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सीदतम् । ' षट् विशरणगत्यवसादनेषु ' ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्बृहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यत्वचा ।

येन । शश्वत् । बृहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे ^१नासत्या ^२सूर्यत्वचा सूर्यसंबृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा ^३तेन प्रसिद्धेन ^४रथेन ^५आ ^६गतं आगच्छतम् । ^७दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ^८वसु धनं ^९शश्वत् सर्वदा ^{१०}येन रथेन ^{११}बृहथुः प्रापित-
वन्तौ । तेन रथेनेति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । ^{१२}मध्वः मधुरस्य ^{१३}सोमस्य ^{१४}पीतये सोमपानार्थम् ॥ ^{१५}सूर्यत्वचा । ' त्वच संवरणे ' । त्वचति संबृणोतीति त्वक् रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । ' सप्तम्युपमान ' (पा. सू. २. २. २४. १२) इत्यादिना बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः ' षू प्रेरणे ' इत्यस्मात् क्यपि ' राजसूर्यसूर्य ' इत्यादिना रुडाग्रमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पिस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । बृहथुः । ' बह प्रापणे ' । लिटि ' असंबोगाह्लिट् कित् ' (पा. सू. १. २. ५) इति लिटः कित्त्वे ' वचित्त्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासह्लादिशेषौ सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगा-
दभिधातः ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अकैश्च नि ह्वयामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुराश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अकैः । च । नि । ह्वयामहे ।

शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् । सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

^१पुरुवसू प्रभूतधनावभिना ^२अवसे अस्मद्व्रक्षणार्थम् ^३उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ^४अकैश्च अर्चन-
साधनैः स्तोत्रैश्च ^५अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन ^६नि ^७ह्वयामहे नितरामाह्वयामः । हे ^८अश्विना ^९कण्वानां
कण्वद्वृत्राणां श्रेयाविनां वा ^{१०}प्रिये ^{११}सदसि यज्ञस्थाने ^{१२}शश्वत् सर्वदा ^{१३}सोमं ^{१४}पपथुः ^{१५}हि ^{१६}कं पुत्रां
वीर्यवन्तौ वसु ॥ उक्थेभिः । ' बहुलं छन्दसि ' इति भिस्सः ऐसादेशाभावः । ' बहुवचने ऋग्वेद ' इति कृत्वच् । अकैः । ' ऋच स्तुती ' । ' पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ' इति करणे चः । ' ऋषीः कु
विष्ण्वतोः ' इति कृत्वच् । नि ह्वयामहे । ' नित्यमुपविभ्यो ह्वः ' (पा. सू. १. ३. ३०) इत्यात्मनेपदम् ।

सहसि । सीकृष्यस्मिन्निति सहः । असुनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः । 'पा पाने' । लिटि 'आतो ङोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥२॥

'सह वामेन' इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । प्रस्कण्व ऋषिः । बार्हतत्वात् अयुजो बृहत्स्यो युजः सतोबृहत्स्यः । उषा देवता । 'सह षोडशोषस्यं तु' इति अनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके उषस्ये ऋतौ बार्हते छन्दसीदं सूक्तम् । 'अथोषस्यः' इति खण्डे सूत्रितं—'प्रत्यु अदशि सह वामेनेति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । तथा आश्विनशक्नेऽप्येतसूक्तं, 'प्रातरनुवाकन्यायेन' (आश्व. श्रौ. ३. ५) इत्यतिविष्टत्वात् ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे ^१दुहितर्दिवः^१ युदेवतायाः पुत्रि ^२उषः^२ उषःकालदेवते ^३नः^३ अस्मदर्थं ^४वामेन^४ धनेन ^५सह^५ व्युच्छ प्रभासं कुरु । हे ^६विभावरि^६ उषोदेवते ^७बृहता^७ प्रभूतेन ^८द्युम्नेन^८ अग्नेन ^९सह^९ व्युच्छ । हे ^{१०}देवि^{१०} त्वं ^{११}दास्वती^{११} दानयुक्ता सती ^{१२}राया^{१२} षडुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । 'उच्छी विवासे' । दुहितर्दिवः । 'सुभामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे' इत्यत्र 'परमपि च्छन्दसि' (पा. सू. २. १. २. ६) इति वचनात् दिवः इत्यस्य पूर्वाङ्गवद्भावे सति 'आमन्त्रितस्य च' इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आहमिषं सर्वानुदात्तत्वम् । बृहता । 'बृहन्महतोऽस्मत्संख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि । 'भा दीप्तौ' । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । 'वनो र च' इति ङीप् ; तत्संनिभोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वम् । दास्वती । 'हुदाब् दाने' । भावे असुन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति दास्वती । 'मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम् । 'उगितश्च' इति ङीप् ॥

अश्वत्तीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सुनृता उषश्चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वत्तीः । गोमतीः । विश्वसुविदः । भूरि । च्यवन्त । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सुनृताः । उषः । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

^१अश्वत्तीः बद्धधोपेताः ^२गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः ^३विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लम्भयिष्यः उषोदेवताः ^४वस्तवे प्रजानां निवासाय ^५भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा ^६च्यवन्त प्राप्ताः । हे

उपोदेवते^१ °मा °प्रति मामुद्दिश्य °सूनुताः प्रियहितवाचः^२ °उदीरय ब्रूहि । °मघोनां धनवतां संबन्धि
°राधः धनं °चोद^३ अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अन्धावतीः । ‘ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वेदेव्यस्य मती ’ (पा. सू.
६. ३. १३१) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त । ‘ च्युङ् गतौ ’ । लङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योरोऽपि ’ इति अङभावः ।
वस्तवे । ‘ वस निवासे ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति तवेन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय । ‘ ईर गतौ
कम्पने च ’ । हेतुमति णिच् । चोद । ‘ चुद संचोदने ’ । चौरादिकः । लोटि ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति शपः
आर्धधातुकत्वात् ‘ गेरनिटि ’ इति णिलोपः । शपः पिच्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादिच्वात् निघाता-
भावः । मघोनाम् । षष्ठीबहुवचने ‘ श्वयुवमघोनामतद्धिते ’ (पा. सू. ६. ४. १३३) इति संप्रसारणम् ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम् ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

°उषाः °देवी °उवास पुरा^४ निवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । °च °नु अद्यापि °उच्छात्
व्युच्छति प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । °रथानां °जीरा प्रेरयित्री उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । °अस्याः
उषसः °आचरणेषु आगमनेषु °ये रथाः °दधिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वत्रा-
न्वयः । रथप्रेरणे इष्टान्तः । °श्रवस्यवः धनकामाः °समुद्रे °न^५ यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य
प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । ‘ वस निवासे ’ । णलि ‘ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ’ (पा. सू. ६. १.
१७) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् । लोटि आडागमः ।
‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । तुदादिच्वात् शप्प्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषाः
इत्थस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य निघातो न भवति, ‘ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
वक्तव्याः ’ (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः स्त्रीनो धातुः ।
‘ जोरी च ’ (उ. सू. २. १८१) इति रक्प्रत्ययः । अस्याः । ‘ इदमोऽन्वादेशे ’ इति अशादेशोऽ-
नुदात्तः विभक्तिरपि सुत्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । ‘ ल्युद् च ’
(पा. सू. ३. ३. ११५) इति भावे ल्युद् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । दधिरे । ‘ षङ् अवस्थाने ’ । लिट्ः किच्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चिच्वादन्तोदात्तत्वम् ।
वच्छन्वयोगादनिघातः । श्रवस्यवः । श्रूयते इति श्रवो धनम् । असुन् । तदात्मन इच्छन्तीति
अवस्यवः । ‘ सुप् आत्मनः क्यच् ’ । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इति उप्रत्ययः ॥

१. उ-उषः उपोदेवते । २. उ-प्रियहिताः वाचः । ३. त-फ-चोदय; ल-स-चोद चोदय । ४. उ-
पुरस्तात् । ५. उ-करोतीत्यर्थः । ६. उ-न इष ।

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्वं एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वतमः । नाम । गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे उषः ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयः विद्वांसः दानाभिज्ञाः दानाय धनादि-
दानार्थं मनः स्वकीयं प्र युञ्जते प्रेरयन्ति । दानशीला उद्गाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः ।
एषां दातुमिच्छतां नृणां तत् नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमः अतिशयेन मेधावी
कण्वः महर्षिः अत्राह अत्रैव उषःकाले गृणाति उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन
दातारं प्रशंसति तावुभावप्युषःकाले एव तथा कुरुत इत्युषसः स्तुतिः ॥ गृणाति । ' गृ शब्दे ' ।
कैयादिकः । ' प्वादीनां हस्यः ' इति हस्वरवम् । नृणाम् । नामि ' नृ च ' (पा. सू. ६. ४. ६)
इति दीर्घप्रतिषेधः । ' नृ चान्यतरस्याम् ' (पा. सू. ६. १. १८४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती वृजनं पद्वदीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती । वृजनम् । पद्वत् । ईयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषाः देवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आ याति घ प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र
दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव गृहिणीव । कीदृशी उषाः । वृजनं गमनशीलं
जङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती जरां प्रापयन्ती । असकृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति ।
किञ्च उषःकाले पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातम् ईयते निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किं
च इयमुषाः पक्षिणः उत्पातयति । पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजन्ति ॥ घ । ' ऋषि
तुनुष ' इत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । ' नृ नये ' । ' अच इः ' इति इप्रत्ययः ।
गतिसमासे ' कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ' (परिभा. २८) इति वचनात् ' कृदिकारा-
दक्तिनः ' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष् । ' परादिभ्यश्च बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
' निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुञ्जती । ' भुज पालनाभ्यवहारयोः ' । लट् । शतृ ।
रुधादिवात् भम् । ' भसोरलोपः ' इति अकारलोपः । ' उगितश्च ' इति ङीष् । ' शतुरनुमः ' इति
नद्या उदात्तत्वम् । वृजनम् । ' वृजी वर्जने ' । वर्ज्यते इति वृजनं प्राणिजातम् । ' कृपृवृजिमभ्दि-
निधाम्भ्यः क्युः ' (उ. सू. २. २३९) इति क्युप्रत्ययः । कित्वात् लघूपधगुणाभावः ।
योरनादेशो प्रत्ययस्वरः । पद्वत् । पत् पादः तदस्यातीति पद्वत् । ' झयः ' इति मनुषो वत्वम् ।
व्यत्ययेन मनुष उदात्तत्वम् । न च ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' (परिभा. ७९) इति व्यञ्जनस्य

अविद्यमानवत्त्वे सति ' ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यम् । ह्रस्वादिष्वेव सिद्धे पुनर्बुद्धग्रहणसामर्थ्यादेवा परिभाषा नाश्रीयते इति वृत्तावुक्तम् (का. ६. १. १७६) । इतरथा हि मरुत्वान् इत्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥ ३ ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिंष्टे पतिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिं । ते । पतिवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

यथा देवता समनं समीचीनचेष्टावन्तं पुरुषं वि सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान् पुरुषान् उषःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किंच उषाः अर्थिनः वाचकान् वि सृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छन्ति । ओदती उषोदेवता पदं स्थानं न वेति न कामयते । उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पतिवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणः नकिः आसते न तिष्ठन्ति । किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । ' सृज विसर्गे ' तुदादित्वात् शः । तस्य कित्त्वात् लघूपध-गुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती । ' उन्दी क्लेदने ' । उनसि सर्वं नीहारेण इति ओदती उषाः । शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेन अनुनासिकलीपे लघूपधगुणः । ' उगितश्च ' इति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । शपः पित्त्वादनु-दात्तत्वम् । शतुः अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । न च ' शतुरनुमः ' इति नष्टा उदात्तत्वम्, अन्तोदात्तात् शतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिंष्टे । ' युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम् ' इति षष्ठम् । पतिवांसः । ' पतु गतौ ' । लिटः क्सुः । क्रादिनियमात् प्राप्त इद् ' वस्वेकाजादिसाम् ' इति नियमात् न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । ' तनिपर्योच्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. ९९) इति उपधालोपः । ' द्विर्वचनेऽचि ' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इनिः । ' ऋषेभ्यः ' इति ङीप् । त्वज्जती क्रिया वस्याः सा । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । ' संज्ञायाम् ' इति मतुपो वत्वम् ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

श्रुतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उत्ऽअर्यनात् । अधि ।

श्रुतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयम् । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

यथा उषोदेवी श्रुतम् अयुक्त स्वकीयानां रथानां श्रुतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्ता इयम् उषाः परावतः दूरस्था सूर्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकात् सुभगेभ्यः

मानुषान् ^१अभि मनुष्यानुद्दिश्य ^२रथेभिः शतमंख्याकैः युक्तैः^१ रथैः^२ ^३वि ^४याति विशेषेण गच्छति ॥
अयुक्त। लुङि ' झलो झलि ' (पा. सू. ८. २. २६) इति सिचो लोपः। उदयनात्। उदेत्यत्रेति उदय-
नम्। ' इण् गतौ '। अधिकरणे ल्युट्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सुभगा। शोभनो भगो यस्याः सा।
' आद्युदात्तं झच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मानुषान्। मनोः पुत्रा मानुषाः। ' मनोज्ञतावप्यतौ
पुक् च ' इति अञ् षुगागमश्च। जिस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

विश्वमस्या नानाम् चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप सिधः ॥ ८ ॥

विश्वम्। अस्याः। ननाम्। चक्षसे। जगत्। ज्योतिः। कृणोति। सूनरी।

अप। द्वेषः। मघोनी। दुहिता। दिवः। उषाः। उच्छत्। अप। सिधः ॥ ८ ॥

^१विश्वं सर्वं ^२जगत् जङ्गमं प्राणिजातम् ^३अस्याः उषसः ^४चक्षसे प्रकाशाय ^५ननाम् प्रह्नी-
भवति। रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुपसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः^२। कुतः।
यस्मादेषा ^६सूनरी सुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्री उषाः ^७ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति।
किञ्च ^८मघोनी मघवती धनवती ^९दिवः ^{१०}दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्ना ^{११}उषाः ^{१२}द्वेषः द्वेष्टन् ^{१३}अप
^{१४}उच्छत् अपवर्जयति। तथा ^{१५}सिधः शोषयितृन् ^{१६}अप उच्छत् अपवर्जयति। तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरि-
हारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः। ' इदमोऽन्वादेशे ' इति अन्वादेशः
अनुदात्तः विभक्तिश्च सुस्वादानुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम्। ननाम्। संहितायाम् ' अन्येषामपि
दृश्यते ' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम्। तुजादिवे हि तूतुजानः इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते।
ज्योतिः। ' इणः षः ' इत्यनुवृत्तौ ' इसुसोः सामर्थ्ये ' (पा. सू. ८. ३. ४४) इति विसर्जनी-
यस्य षत्वम्। द्वेषः। ' द्विष अप्रीतौ '। ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विष्। लघूपधगुणः। मघोनी।
मघं वनति संभजते इति मघोनी। ' श्वक्षन् ' इत्यादिना मघवद्भाब्दः कनिष्प्रत्ययान्तो निपातितः।
क्रियाम् ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' इति ङीप्। भसंज्ञायां ' श्रयुवमघोनामतद्धिते ' इति संप्रसारणम्। उच्छत्।
' उच्छि विवासे '। विवासो वर्जनम्। ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लङ्। बहुलं ' छन्दस्य-
माद्ययोगेऽपि ' इति अडागमाभावः। सिधः। ' सिधु शोषणे '। ' किप् च ' इति किप् ॥

उष आ माहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहन्ती भूर्यसभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः। आ। माहि। भानुना। चन्द्रेण। दुहितः। दिवः।

आवहन्ती। भूरि। अस्मभ्यम्। सौभगम्। विऽउच्छन्ती। दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे ^१दिवः ^२दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि ^३उषः उषोदेवते ^४चन्द्रेण सर्वेषामाह्वादकेन^३ ^५भानुना प्रकाशेन
' आ समस्तात् ^६माहि प्रकाशस्व। किं कुर्वती। ^७दिविष्टिषु दिवसेषु ^८भूरि प्रभूतं ^९सौभगं सौभाग्यम्

१. ४- ' युक्तैः रथैः ' नास्ति। २. ४-जमनं कुर्वन्तीत्यर्थः। ३. ४-सर्वेषामाह्वादकेन।

‘अस्मान्भवम्’^१ आवहन्ती संपादयन्ती । तथा ‘व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ उषः । षाष्टिकमामन्त्रिता-
नुदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः । ‘परमपि च्छन्दसि’ इति दिवः इत्यस्य परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्ग-
बन्नावे सति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । आवहन्ती । डीप्शपौ पिच्चादनु-
दात्तौ । सतुश्च अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । ‘अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्’
(उ. सू. ४. ५०५) इति क्रिन् । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्य भावः सौभगम् । ‘सुभगान्मन्त्रे’
इति उद्गात्रादिषु पाठात् अन्प्रत्ययः । ‘हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च’ इति उभयपदवृद्धौ प्रासायां
‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति वचनात् अत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् (का. ७.
३. १९) । व्युच्छन्ती । ‘उच्छी विवासे’ । विवासो वर्जनम् । तौदादिकः । अदुपदेशात् लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्टः आदित्यो लक्ष्यते । तस्य इष्टयः एषणानि
गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवम् ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामघे । हवम् ॥ १० ॥

हे ‘सूनरि उषोदेवि’^१ विश्वस्य प्राणिजातस्य ‘प्राणनं चेष्टनं’^२ जीवनं प्राणधारणं च ‘त्वे’^३ हि त्वय्येव
वर्तते । ‘यत् यस्मात् त्वं’^४ वि ‘उच्छसि तमो वर्जयसि । हे ‘विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते’^५ सा तादृशी
त्वं ‘नः’^६ अस्मान्प्रति ‘बृहता प्रौढेन’^७ रथेन आयाहीति शेषः । तथा हे ‘चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते’^८
उषोदेवि नः अस्मदीयं ‘हवम् आह्वानं’^९ श्रुधि शृणु ॥ प्राणनम् । ‘अन चेष्टायाम्’ । ‘स्युट् च’ इति
आवे स्युट् । योरनादेशः । समासे ‘अनितेः’ (पा. सू. ८. ४. १९) इति उपसर्गस्थात् रकारात्
निमित्तात्^{१०} उत्तरस्य नकारस्य णत्वम् । ननु ‘अनितेः’ इति इटा निर्देशात् कथम् ‘अन चेष्टायाम्’
इत्यस्य णत्वम् । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात् तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । संहितायाम् एकादेशस्वरेण एकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्याः
शेषादेशः । उच्छसि । ‘उच्छी विवासे’ । तौदादिकः । सिपः पिच्चादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ‘निपा-
तैर्व्यधिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुष्टु नयतीति सूनरी । ‘नृ नये’ इत्यस्मात् ‘अच्च
इः’ इति औणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्गणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ‘कृदिकारादकिनः’
इति ङीप् । ‘निपातस्य च’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वे प्राप्ते ‘आमन्त्रितस्य च’ इति आष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा भा यस्याः सा ।
‘छन्दसीवनिपौ’ (पा. सू. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वनिप् । ‘वनो र च’ इति ङीप् ;
सप्तमिषोर्गेण नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । ‘श्रुशृणुपृष्टवृभ्यश्छन्दसि’ इति हेधिंरादेशः । ‘बहुलं
छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । हेरपिस्त्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाता-
भावः । मघम् इति धननाम । चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । ‘अन्येषामपि पश्यते’ इति

संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवम् । ' ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च ' । ' भावेऽनुपसर्गस्य ' इति अप्रत्ययः; तत्संनिधौगेन संप्रसारणं च ॥ ४ ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे ऽउषः ऽवाजं हविल्लक्षणमन्नं ऽहि श्रुतिषु प्रसिद्धं ऽवंस्व याचस्व स्वीकृर्वित्यर्थः । ऽयः वाजः ऽचित्रः चायनीयः ऽमानुषे मनुष्ये ऽजने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः । ऽतेन कारणेन ऽसुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानान् ऽअध्वरान् हिंसारहितान् यागान् ऽउप ऽआ ऽवह प्रापय । ऽये यजमानाः ऽवह्नयः यज्ञनिर्वाहकाः ऽत्वा त्वां ऽगृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबन्धः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रतं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजम् । ' वज व्रज गतौ ' । कर्मणि घञ् । ' अजिब्रज्योश्च ' (पा. सू. ७. ३. ६०) इत्यत्र चशब्दस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभावः । ' कर्षात्त्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व । ' वनु याचने ' । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः । ' सुकर्मपाप ' इत्यादिना करोतेः भूतार्थे क्तिप् । तुगागमः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अध्वरान् इत्यस्य ईप्सिततमत्वात् ' कर्तुरीप्सिततमम् ' (पा. सू. १. ४. ४९) इति कर्मसंज्ञा, सुकृत इत्यस्य तु ' अकथितं च ' (पा. सू. १. ४. ५१) इति, ' नीवहोर्हर्तेश्च ' (पा. म. १. ४. ५१) इति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरान् इत्यत्र नकारस्य संहितायां ' दीर्घादटि ' इति सूत्रम् । ' आतोऽटि नित्यम् ' इति पूर्वस्य आकारस्य सानुनासिकता । गृणन्ति । ' गृ शब्दे ' । ' क्रयादिभ्यः आ ' । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । ' आभ्यस्तथोरातः ' इति आकारलोपः । प्रात्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यः ऽमुषो वाजं सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उषः । त्वम् ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् । उषः । वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽउषः ऽत्वं ऽसोमपीतये सोमपानाय ऽअन्तरिक्षात् अन्तरिक्षलोकात् ऽविश्वान् सर्वान् ऽदेवान् ऽआ ऽवह अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे ऽउषः ऽसा तादृशी त्वं ऽगोमत् गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्बुक्तं ऽअश्ववत् अश्वैर्येतम् ऽउक्थ्यं प्रशस्त्यं ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ऽवाजम् अन्नम् ऽअस्मासु ऽआः

निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेः ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति प्रार्थनायां लुङ् । ' गातिस्था० ' इति सिचो लुक् । ' बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि ' इति अङभावः । गोमत् । अश्वावत् । ' मन्त्रे सोमा-
शेन्द्रियं ' इति मतुपि दीर्घत्वम् । उभयत्र ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यम् । उक्थं
स्तोत्रम् । तत्र भवमुक्थ्यम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति
' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वाभावे ' तिस्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । उपः । आमन्त्रिताद्यु-
दात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्य । ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् ॥

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति भद्रा अदक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदक्षत ।

सा । नः । रयिम् । विश्ववारम् । सुपेशसम् । उषाः । ददातु । सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उपसः । अर्चयः प्रकाशाः । रुशन्तः शत्रून् हिंसन्तः । भद्राः कल्याणाः । प्रति । अदक्षत
प्रतिदृश्यन्ते, ' सा तथाभूता ' उषाः । नः अस्मभ्यं । रयिं । ददातु । कीदृशं रयिम् । विश्ववारं विश्वस्य
वारकम् । यद्वा । विश्वैर्वरणीयम् । सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं सुगम्यं सुष्ठु गन्त-
व्यम् । यद्वा । सुगम्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् ॥ रुशन्तः । ' रुश रिश हिंसायाम् ' ।
शतरि तुदादित्वात् शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सतिशिष्टत्वात् विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वम् । अदक्षत । दशेः कर्मणि लुङि शस्य अदादेशः । च्चेः सिच् । ' न दशः ' (पा. सू.
३. १. ४७) इति क्सप्रतिषेधः । ' एकाचः० ' इति इट्प्रतिषेधः । ' लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु ' (पा.
सू. १. २. ११) इति सिचः कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ' सृजिदशोऽस्त्यमकिति ' (पा. सू. ६.
१. ५८) इति अमागमाभावश्च कित्त्वादेव । षत्वकत्वपत्वानि । अङागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनि-
घातः । विश्ववारम् । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । ' वृञ् वरणे ' । कर्मणि अण् । यद्वा । विश्वैर्विजयते
इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुगम्यम् । सुष्ठु गन्तव्यः सुगमः ।
गमेः ' घञर्थे कविधानम्० ' इति कप्रत्ययः । ' गमहन० ' इत्यादिना उपधालोपः । तत्र भवं सुगम्यम् ।
' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वे ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमौ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहुरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे 'महि महिते' पूजनीये वा उपोदेवते 'त्वां' 'ये' 'चिद्धि' ये खलु प्रसिद्धाः 'पूर्वे' चिरंतनाः 'ऋषयः' मन्त्रद्रष्टारः 'उतये' रक्षणाय । अवः इति अस्मनाम् । 'अवसे' अस्माय च 'जुहूरे' जुह्विरे आहूतवन्तः सूक्तरूपैर्मन्त्रैः स्तुतवन्त इत्यर्थः । हे 'उषः' 'सा' तादृशी त्वं 'राधसा' अस्माभिर्दत्तेन हविलक्षणेन धनेन 'शुक्रेण' 'शोचिषा' दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव 'नः' अस्माकं 'स्तोमान्' 'अभि' स्तुतीरभिलक्ष्य 'गृणीहि' सग्यक् स्तुतमिति शब्दय । अस्मदीयभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ उतये । अवतेः क्तिन् 'ज्वरत्वर°' इत्यादिना चकारस्य उपधायाश्च ऊद् । 'उतियूति°' इत्यादिना क्तिन् उदात्तो निपातितः । जुहूरे । 'ह्वे' स्पर्धायां शब्दे च । लिटि 'अभ्यन्स्य च' इति द्विर्वचनात् पूर्वमेव अभ्यस्तकारणभूतस्य ह्वयतेः संप्रसारणम् । 'अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः यस्तस्य कारणम्' (का. ६. १. ३३) इति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे 'हलः' इति दीर्घत्वम् । द्विर्वचनादीनि । 'हरयो रे' इति हरेचो रेआदेशः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पञ्चमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तम् (का. ८. १. ६६) । महि । 'मह' पूजायाम् । औणादिकः इप्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । संबुद्धौ 'अम्बार्थ°' (पा. सू. ७. ३. १०७) इति ह्रस्वत्वम् । स्तोमान् । संहितायां नकारस्य रूपाद्युक्तम् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणीहि । 'गृ' शब्दे । क्रैयादिकः । शिति 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । राधसा । राधोत्यनेनेति राधः । असुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उषः । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

उपो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु च्छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः । इषः ॥ १५ ॥

हे 'उषः' त्वम् 'अद्य' अस्मिन् प्रभातसमये 'यत्' यस्मात् 'भानुना' प्रकाशेन 'दिवः' अन्तरिक्षस्य 'द्वारौ' द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावन्धकारेणाच्छादितौ 'वि' 'ऋणवः' विशिष्य प्राप्नोषि, तस्मात् त्वं 'नः' अस्मभ्यं 'छर्दिः' तेजस्वि गृहं 'प्र' 'यच्छतात्' देहि । कीदृशं छर्दिः । 'अवृकं' हिंसकरहितं 'पृथु' विस्तीर्णम् । अपि च हे 'देवि' देवनशीले 'गोमतीः' बहुभिर्गोभिर्युक्ताः^३ 'इषः' अस्त्रानि । प्र इत्युपसर्गस्य आवृत्तेः यच्छतात् इत्यनुषज्यते । 'प्र' यच्छतात् देहि । त्वदागमनस्यास्मद्गृणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः । छर्दिः इति गृहनाम, 'छर्दिः' छदिः' (नि. ३. ४. १८) इति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋणवः । 'ऋणु' गतौ । छान्दसे लङि सिपि तनादित्वात् उप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पिस्त्वादनुदात्तत्वे उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः । 'ऊडिदम्°' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्र नः । 'उपसर्गाद्वहुलम्' इति बहुलवचनात् नसो णत्वाभावः । यच्छतात् । 'दाणु' दाने । शपि 'पात्रा°' इत्यादिना यच्छादेशः । अवृकम् । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' । इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पृथु । 'प्रथ' प्रख्याने । 'प्रथिन्नविभ्रज्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ. सू. १. २८) इति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिः इति गृहनाम । 'उड्विर्

दीसिदेवनयोः । ' अर्चिश्चिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः ' (उ. सू. २. २६५) इति इसिप्रत्ययः ।
लघूपभगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळाभिः । आ ।

सम् । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सम् । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे ऽउषः ऽनः अस्मान् ऽराया धनेन ऽसं ऽमिमिक्ष्व संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन ।
ऽबृहता प्रभूतेन ऽविश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन । तथा ऽइळाभिः ऽआ गोभिश्च
अस्मान् ऽसं मिमिक्ष्व । इळा इति गोनाम । ' इळा जगती ' (नि. २. ११. ७) इति तन्नामसु
पाठात् । आकारः समुच्चये पदान्ते वर्तमानत्वात् । उक्तं च—' एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्या-
कारः ' (निरु. १. ४) इति । किंच हे ऽमहि महनीये उपोदेवते ऽद्युम्नेन यशसा ऽसं मिमिक्ष्व ।
' द्युम्नं द्योततेर्यशो वाजं वा ' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । कीदृशेन द्युम्नेन । ऽविश्वतुरा सर्वेषां
शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे ऽवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते ऽवाजैः अन्नैः अस्मान् ऽसं मिमिक्ष्व ।
' अन्नं वै वाजः ' (श. ब्रा. ९. ३. ४. १) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ राया । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहता । ' बृहन्महतोऽस्यसंख्यानम् ' इति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि
पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । यद्वा । मरुद्वृधादिर्दृष्टव्यः । मिमिक्ष्व । ' मिह सेचने ' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लोटि
' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वपात्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सतिशिष्ट-
त्वात् स एव शिष्यते । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातो न भवति,
' समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तुर्वी
हिसार्थः । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' राल्लोपः ' इति वलोपः । विश्वेषां तूः विश्वतूः । ' समासस्य '
इत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा
तथोक्ता ॥ ॥ ५ ॥

' उषो भग्नेभिः ' इति चतुर्कचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' उपश्चतुष्कमानुष्टुभं तु ' इति ।
कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तुष्टादिपरिभाषया इदमुत्तरं चानुष्टुभम् । पूर्वत्र ' उषस्यं तु ' इत्युक्त-
त्वात् इदमपि सूक्तम् उषस्यम् । प्रातरनुवाकम्योषस्ये कृतावानुष्टुभे छन्दस्येतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—
' उषो भग्नेभिरित्यानुष्टुभम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । आश्विनशक्नेऽप्येतत्सूक्तं, ' प्रातरनुवाक-
न्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदेशात् ॥

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहम् ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुणऽप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

हे उषः उषोदेवते भद्रेभिः भन्दनीयैः^१ शोभनैर्मार्गैः^२ दिवः अन्तरिक्षलोकात् । रोचनात् रोच-
मानात् दीप्यमानात् । अधिः उपर्यर्थः । उपरि वर्तमानात् । चित् इति पूजितार्थः^३ । पूजितात् एवंविधा-
दन्तरिक्षलोकात् आ गहि आगच्छ । हे उषः अरुणप्सवः अरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य
यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वाम् उप वहन्तु प्रापयन्तु ॥ गहि । गमेर्लोटि 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वे 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।
'अतो हेः' इति लुक् न भवति, 'असिद्धवदत्रा भात्' इति अनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोच-
नात् । 'रुच दीप्तौ' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । योरनादेशे 'चितः' इत्यन्तोदात्त-
त्वम् । अरुणप्सवः । 'प्सा भक्षणे' । प्सान्ति भक्षयन्ति स्तनं पिबन्तीति प्सवो वत्साः । औणादिकः
कुप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । अरुणाः प्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र
वत्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातृणामपि तथात्वं गम्यते । 'पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनु-
हरन्ते' (पा. म. १. ३. २१. ५) इति गोर्नदीयः । तासां च उषोवाहनत्वं निघण्टावुक्तम्—'अरुण्यो
गाव उपसाम्' (नि. १. १५. ७) इति । अरुणशब्दः 'अर्तेश्च' (उ. सू. ५. ६८५) इति उन्-
न्प्रत्ययान्तः । 'तृणाख्यायां चित्' (उ. सू. ३. ३३९) इत्यतः 'चित्' इत्यनुबुत्तेरन्तोदात्तः । स
एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वम् ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुपेशसम् । सुखम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वम् ।

तेन । सुश्रवसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उषः त्वं यं रथम् अध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथम् । सुपेशसं शोभनावयवं शोभन-
रूपयुक्तं वा । 'पेश इति रूपनाम' (निरु. ८. ११) इति यास्कः । यद्वा । शोभनहिरण्ययुक्तम् ।
'पेशः कृशानम्' (नि. १. २. ६) इति तन्नामसु पाठात् । सुखं शोभनेन खेन आकाशेन युक्तं
विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा । सुखहेतुभूतम् । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणम् । सुखं यथा भवति तथे-
त्यर्थः । हे दिवः दुहितः शुलोकसकाशात् उत्पन्ने उषोदेवते तेन रथेन अद्य अस्मिन् काले
सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव प्रकर्षेण गच्छ^१ ॥ सुपेशसम् । 'पिश अवयवे' ।
अस्मात् अनुन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः पेशशब्दः । शोभनं पेशो यस्यास्ती सुपेशाः । 'आद्युदात्तं

अच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अध्यस्थाः । तिष्ठतेः ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लुङि ' गातिस्था ' इति सिचो लुङ् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ' तिङि चोदात्त-
यति ' इति गतेरनुदात्तत्वम् । तेन । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसम् । ' श्रव-
इत्यञ्जनाम श्रूयत इति सतः ' (निरु. १०. ३) इति यास्कः । सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । अव । ' अव रक्षणगतिप्रीतिरुत्ति ' इत्युक्तत्वात् अत्र अवतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । ' परमपि
छन्दसि ' इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि ।

उषः प्रारभ्रतूरनु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विपत् । चतुःपत् । अर्जुनि ।

उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे ऽर्जुनि शुश्रवणे ऽउषः उषोदेवते ऽते तव ऽऋतूरनु गमनान्यनुलक्ष्य ऽद्विपत् द्विपात्
मनुष्यादिकं ऽचतुष्पत् गवादिकं तथा ऽपतत्रिणः पतत्रवन्तः पक्षोपेताः ऽवयश्चित् पक्षिणश्च ऽदिवः
ऽअन्तेभ्यः आकाशप्रान्तेभ्यः ऽपरि उपरि ऽप्रारन् प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रावन्धकारेणाभिभूताः सर्वे
प्राणिनः त्वद्गमनान्तरं चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । ' पतू गतौ ' । पतत्यनेनेति पतत्रम् ।
' अभिनक्षि ' (उ. सू. ३. ३८५) इत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् ।
द्वौ पादावस्येति ' संख्यासुपूर्वस्य ' (पा. सू. ५. ४. १४०) इति पादशब्दस्य अन्यलोपः समा-
सान्तः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् ' पादः पत् ' (पा. सू. ६. ४. १३०) इति पद्मावः ।
' द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पत् ।
ऋतून् पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' इणः षः ' इत्यनु-
वृत्तौ ' इतुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ' (पा. सू. ८. ३. ४१) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । न च
परवेनास्य असिद्धत्वात् ' कुण्वोः ऋ ऋच ' (पा. सू. ८. ३. ३७) इति उपध्मानीयादेशः
शङ्कनीयः, येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । ' अपवादस्तु परमपि पूर्व बाधते एव ' इति वृत्तानुक्तम् ।
आरन् । ' ऋ गतौ ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लुङि ' सर्तिशास्यतिभ्यश्च ' इति स्नेः
अडादेशः । ' ऋतून् ऽङि गुणः ' इति गुणः । आडागमः । ऋतून् । ' ऋ गतौ ' । अस्मात् औणा-
दिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । ' अनुर्लक्षणे ' (पा. सू. १. ४. ८४) इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
' कर्मप्रवचनीययुक्ते ' (पा. सू. २. ३. ८) इति द्वितीया । संहितायां ' दीर्घादिति समानपादे ' इति
नकारस्य षत्वम् । ' अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' इति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वम् । दिवः ।
' उडिदम् ' इति विभक्तिरुदात्ता । अन्तेभ्यः । ' पञ्चभ्याः पराबध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ।

तां त्वामृषर्वसूयवो गीभिः कण्वा अहूषत ॥ ४ ॥

विद्वच्छन्ती । हि । रश्मिभिः । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् ।

ताम् । त्वाम् । उषः । वसूयवः । गीऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥ ४ ॥

हे ऽउषः ऽव्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती त्वं ऽरश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिः ऽविश्वं सर्वं भूतजातं ऽरोचनं
रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथा ऽआ भासि आ समन्तात् प्रकाशसे । ऽहि यस्मादेवं तस्मात्
ऽतां तादृशीं ऽत्वां ऽवसूयवः वसुकामाः ऽकण्वाः मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयः
ऽगीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः ऽअहूषत' स्तुतवन्तः' इत्यर्थः । कण्व इति मेधाविनाम्, 'कण्वः ऋभुः'
(नि. ३. १५. ७) इति तन्नामसु पाठात् ॥ आभासि । 'भा दीप्तौ' । अदादित्वात् शपो लुङ् ।
सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति गतै-
रनुदात्तत्वम् । रोचनम् । 'रुच दीप्तौ' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । 'चितः' इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । वसूयवः । वसु धनमात्मन इच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' ।
इति दीर्घः । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । गीर्भिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
कण्वाः । कण शब्दार्थः । 'अग्निप्रुषिलटिकणि' इत्यादिना कन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
अहूषत । द्वेजो लुङि 'हः संप्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे
'हलः' इति दीर्घत्वम् । च्लेः सिच् । 'एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
गुणाभावः ॥ ॥ ६ ॥

'उदु त्यम्' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्चं सूर्यदेवत्यम् । आदौ नव गायत्र्यः शिष्टा-
श्रतस्त्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उदु त्यं सप्तोना सौम्यं नवाद्या गायत्र्यः' इति । आश्विन-
शस्त्रे सौम्यं क्रतौ 'उदु त्यम्' इत्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । 'संस्थितेष्वामिनाय' इति खण्डे
सूत्रितं—'सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यम् । जातवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १ ॥

ऽकेतवः प्रजापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयः ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् ऽउदु ऽवहन्ति ऊर्ध्वं
वहन्ति । उ इति पादपूरणः । उक्तं च—'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (निरु. १. ९) ।
किमर्थम् । ऽविश्वाय विश्वस्मै भुवनाय ऽदृशे द्रष्टुम् । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्ती-
त्यर्थः । कीदृशं सूर्यम् । ऽत्यं प्रसिद्धं ऽजातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा ऽदेवं
द्योतमानम् । अत्र निरुक्तम्—'उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां
मंदर्शनाय सूर्यम्' (निरु. १२. १५) इति ॥ जातवेदसम् । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । 'गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे । 'दृशे विख्याते च'
(पा. सू. ३. ४. ११) इति तुमर्थे निपातितः । सूर्यम् । 'राजसूयसूर्यं' इत्यादिना 'बू प्रेरणे'
इत्यस्मान् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वम् ॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुमिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुमिः । सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

वत्ये वतायवो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि । 'देवगृहा वै नक्षत्राणि' (तै. ब्रा. १. ५. २. ६) इति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय' ये स्वर्गं प्राप्नु-
वन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते—'यो वा इह यजतेऽमुं स लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां
नक्षत्रत्वम्' (तै. ब्रा. १. ५. २. ५) इति । यद्वा । तेषां सुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ते, 'सुकृतां
वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि' (तै. सं. ५. ४. १. ३) इत्याह्नानात् । यास्कस्वाह—
'नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्' (निरु. ३. २०) इति । तथाविधानि
नक्षत्राणि अकुभिः रात्रिभिः सह अप यन्ति अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य
प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्यागमनं दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति
भीत्या पलायन्ते इत्यर्थः । तायुरिति स्तेननाम, 'तायुः तस्करः' (नि. ३. २४. ७) इति तन्नामसु
पाठात् । अकुरिति रात्रिनाम, 'शर्वरी अकुः' (नि. १. ७. ४) इति तत्र पाठात् ॥ यथा ।
'यथेति पादान्ते' इति सर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा । 'नक्ष गतौ' । 'अमिनक्षयजिबन्धिपतिभ्योऽ-
त्रन्' (उ. सू. ३. ३८५) इति अत्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । 'नभ्राणपात्' इत्यत्र
वृत्तौ त्वेवमुक्तं—'न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेवां नक्षत्रमिति निपात्यते'
(का. ६. ३. ७५) इति । 'शेष्छन्दसि बहुलम्' इति शेषोपः । यन्ति । 'इण् गतौ' । 'इणो
यण्' इति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । 'चक्षेर्बहुलं शिब'
(उ. सू. ४. ६७२) इति असुन्प्रत्ययः । शिक्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याजादेशाभावः । उभयत्र
'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' (पा. म. २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयः दीप्तयः जनान् अनु वि अदृश्रं जातान् सर्वान्
अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भ्राजन्तः दीप्यमानाः अग्रयो यथा
अग्रय इव ॥ अदृश्रम् । 'दृश्रं प्रेक्षणे' । वर्तमाने लुङ् । 'इरितो वा' (पा. सू. ३. १. ५७)
इति च्छेः अङादेशः । 'रु' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. ८) इति रुङागमः ।
अत एव बहुलवचनात् 'ऋदशोऽङ्गि गुणः' इति गुणाभावः इत्युक्तम् । 'तिङां तिङो भवन्ति' इति
प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषान्त एव शास्त्रान्तरे श्रूयते—'अदृश्रस्य केतवः'
(अ. सं. १३. २. १८) इति । जनान् इत्यस्य नकारस्य संहितायां रुवयत्वादि पूर्ववत् । भ्राजन्तः ।
शपः पिप्वाद्यनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

धातुर्मास्येषु शुनासीर्ये पर्वण्यस्ति सौर्यं एककपालः । तस्य 'तरणिः' इत्येषा अनुवाक्या ।
तथा च सूत्रितं—'तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः' (आश्व. श्रौ. २.
२०) इति । तथा अतिमूर्तिनाम्बेकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामन्वेषा अनुवाक्या ।
'अतिमूर्तिना' इति खण्डे सूत्रितं—'नवो नवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः' (आश्व. श्रौ.
९. ८) इति ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिः तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्ता असि । तथा च स्मर्यते—‘योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते’ इति । यद्वा । उपासकानां रोगात् तारयितासि । ‘आरोग्यं भास्करादिच्छेत्’ इति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा च आपस्तम्बः—‘दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्’ इति । यद्वा । विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ हि अमयेषु चन्द्रादिबिम्बेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोऽन्धकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि^१ निपतिताः^२ सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमन्तरिक्षम् आ समन्तात् भासि प्रकाशयसि । यद्वा । हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्तारकः असि । यस्मात् त्वं विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्भुमुक्षुभिः दर्शतः द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा चास्मायते—‘चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत’ (तै. आ. ३. १२. ६) इति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आ भासि प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगत् दृश्यते । तथा चास्मायते—‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (क. उ. ५. १५) इति ॥ तरणिः । ‘तृ ण्वनतरणयोः’ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘अतिसृष्टृधृष्यश्चवितृभ्योऽनिः’ इति अनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । ‘क्विप् च’ इति क्विप् । ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य’ इति विसर्जनीयस्य णत्वम् । भासि । ‘भा दीप्तौ’ । अन्तर्भावितण्यर्थात् लटि अदादिवात् शपो लुक् ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्कुक्षेऽपि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्देशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । णि । मानुषान् ।

प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । देशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशः मरुत्नामकान् देवान् । ‘मरुतो वै देवानां विशः’ (तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुत्यन्तरात् । तान् मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ् उदेपि तान् प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ्कुक्षेऽपि । तेषां यथा अस्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकां देशे द्रष्टुं प्रत्यङ् उदेपि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथोद्देशीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चास्मायते—‘तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रथुदगात्’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति ॥ प्रत्यङ् । प्रति अञ्जतीति प्रत्यङ् । ‘अञ्जु गति-

पूजनयोः । ' ऋषिबृ० ' इत्यादिना किन् । ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । ' उगिद्वाम् ' इति तुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः । ' किन्प्रत्ययस्य कुः ' (पा. सू. ८. २. ६२) इति कुत्वम् । ' अनिगन्तोऽञ्चतौ ' (पा. सू. ६. २. ५२) इति अनिगन्तः इति पशुंदासात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एषि । ' इण् गतौ ' । सिपि अदादिवात् शपो लुक् । ' आदेशप्रत्यययोः ' इति षत्वम् । स्वः । सुपूर्वात् अतः विच् । गुणे यणादेशः । ' न्यङ्स्वरौ स्वरितौ च ' इति स्वरितत्वम् । दशे । ' दशिर् प्रेक्षणे ' इत्यस्मात् ' दशे विरुये च ' इति तुमर्थे निपातितः ॥ ७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु । त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान् प्राणिनः भुरण्यन्तं धारयन्तं पोषयन्तं वा इमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेन अनु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबन्धः । तेन चक्षसा व्येषीति । तथा च यास्कैनोक्तं— ' तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषि ' (निरु. १२. २२) इति ॥ भुरण्यन्तम् । ' भुरण धारणपोषणयोः ' । कण्ठादिवात् यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशात् लसार्धधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । ' वृष् वरणे ' । अस्मादन्तर्भावितप्यर्थात् ' कृष्टदारिम्य उनन् ' (उ. सू. ३. ३३३) इति उनन्प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्राज्ञातं— ' तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेताम् ' (तै. ब्रा. १. १. ९. २) इति । ' मित्रश्च बहगश्च धाता चार्यमा च ' (तै. आ. १. १३. ३) इति च ॥

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्तुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्ण रजः लोकम् । ' लोका रजांस्युच्यन्ते ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । कं लोकम् । द्याम् अन्तरिक्षलोकं वि एषि विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहा अहानि अक्तुभिः रात्रिभिः सह मिमानः उत्पादयन् । आदित्यगर्भधीनत्वात् अहोरात्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्पृथु इत्यत्र ' छन्दसि वाप्राप्तेऽदितयोः ' (पा. सू. ८. ३. ४९) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अहा । ' शोछन्दसि बहुलम् ' इति शैल्लोपः । मिमानः । ' माङ् माने ' । जौहोत्यादिकः । शानचि श्रौ द्विर्भावे ' भृजामित् ' इति अभ्यासस्य इत्त्वम् । ' भाभ्यस्तयोरातः ' इति आकारलोपः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

सुप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिऽकेशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सुप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हे ^१सूर्य ^२देव द्योतमान ^३विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः ^४सप्त सप्तसंख्याकाः ^५हरितः अश्वः
रसहरणशीला रश्मयो वा ^६त्वा त्वां ^७वहन्ति प्रापयन्ति । कीदृशम् । ^८रथे अवस्थितमिति शेषः । तथा
^९शोचिष्केशम् । शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तथोक्तः तम् । हरितः इति आदिश्या-
श्वानां संज्ञा, 'हरित आदित्यस्य' (नि. १. १५. ३) इति निघण्टावुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशम् ।
' शुच दीप्तौ ' । ' अर्चिशुचिहुसृपि ' इत्यादिना इसिप्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । ' नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरौ रथस्य नप्यः । तामिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्यः । तामिः । याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

^१सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः ^२शुन्ध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशीः ^३सप्त सप्तसंख्याकाः ^४अयुक्त
स्वरथे योजितवान् । कीदृश्यः ^५ । ^६रथस्य ^७नप्यः न पातयिष्यः । तामिर्युक्ताभिः रथो याति न
पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिः ^८ताभिः अश्वस्त्रीभिः ^९स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे
संबद्धाभिः ^{१०}याति यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति । अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । ' युजिर्
योगे ' । स्वरितेत्त्वात् कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । लुङि च्चेः सिच् । ' एकाचः ' इति इट्प्रतिषेधः ।
' लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ' (पा. सू. १. २. ११) इति सिचः कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ' झलो
झलि ' इति सिचः सकारलोपः । ' चोः कुः ' इति कुत्वम् । शुन्ध्युवः । ' शुन्ध्य विशुद्धौ ' । ' यजिमनि-
शुन्धिदसिजनिभ्यो युः ' (उ. सू. ३. ३००) इति युप्रत्ययः । शसि ' तन्वादीनां छन्दसि बहुल-
मुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. ४. ७७. १) इति उबडादेशः । सूरः । ' घू प्रेरणे ' । ' सुसुधा-
गृधिभ्यः क्रन् ' (उ. सू. २. १८२) इति क्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । नप्यः । न पातयती-
त्यर्थे ' नप्तृनेष्टृ ' (उ. सू. २. २५२) इत्यादिना उणादिषु नप्तृशब्दस्तृजन्तो निपातितः । ' ऋन्नेभ्यो
ङीप् ' इति ङीप् । यणादेशे ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । ' सुपां सुपो भवन्ति '
इति शसो जसादेशः । ततो यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितत्वम् । रेफलोपश्छान्दसः ।
उक्तं च- ' द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ' (का. ६. ३. १०९) इति । ' शाखान्तरे तु नप्यः '
इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनानि यासाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अवभृथेष्टी होत्रकाः जलान्निष्क्रम्य ' उद्वयं तमसस्परि ' इति मन्त्रं ब्रूयुः । तथा च ' पत्नीसंयाजै-
श्चरित्वा ' इति खण्डे सूत्रितम्- ' उद्वयं तमसस्परिरयुदेत्य ' (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति ॥

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्तरम् ।

देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरम् ॥ १० ॥

वयम् अनुष्ठातारः तमसस्परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात् परि उपरि वर्तमानं वा पापरहितमित्यर्थः । तथा चाज्ञायते—‘ उद्वयं तमसस्परिस्थाह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हन्ति ’ (तै. सं. ५. १. ८. ६) इति । ज्योतिः तेजस्विनम् उत्तरम् उद्वततरमुत्कृष्टतरं वा देवत्रा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यन्तः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चोपासीनाः सन्तः उत्तमम् उत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपम् अगन्म प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते—‘ अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति ’ (तै. सं. ५. १. ८. ६) इति । युक्तं चैतत्, ‘ तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति ’ इति श्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परि । ‘ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ज्योतिष्पश्यन्तः । ‘ इसुतोः सामर्थ्ये ’ (पा. सू. ८. ३. ४४) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्राङ्गीक्रियते । देवत्रा । ‘ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ’ (पा. सू. ५. ४. ५६) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति प्रार्थनायां लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ म्वोश्च ’ (पा. सू. ८. २. ६५) इति धातोः मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वात् निघाताभावः । उत्तमम् । तमपः पित्त्वा-दनुदात्तत्वे प्राप्ते ‘ उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र ’ इति उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् ॥

‘ उद्यन् ’ इत्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा च अनुक्रमण्यामुक्तम्—‘ अन्त्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषत् ’ इति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्कण्वः सूर्यमस्तौत् तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगाभिरगमयत् तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन—‘ उद्यन्नघेति मन्त्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ’ इति ॥

उद्यन्नघ मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्स्यन् । अद्य । मित्रमहः । आरोहन् । उत्तराम् । दिवम् ।

हृद्रोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्य अस्मिन् काले उद्यन् उदयं गच्छन् उत्तराम् उद्वततरां दिवम् अन्तरिक्षम् आरोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा । दिवम् अन्तरिक्षम् उत्तराम् आरोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमान्तरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यं रोगम् । यद्वा । शरीरगतं हरिद्रव्यं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यामौ । आमन्त्रितनिघातः । उत्तराम् । उत् इत्यनेन उपसर्गेण स्वसंस्पृष्टात्वर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकः तरप्प्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्य-प्रकर्षप्रतीतिः आम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यते इति ‘ किमेत्तिङ्मन्ययादावम्ब-द्रव्यप्रकर्षे ’ (पा. सू. ५. ४. ११) इति आमुः^१ । प्रथमपक्षे टात्तरपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे उपसर्ग-स्वर एव शिष्यते । द्वितीये तु आम्प्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगम् । ‘ वा शोकप्यमृगेषु ’ (पा. सू. ६. ३. ५१)

इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । ' युष्मदस्मदोर्जसि ' इत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणम् । ' हञ् हरणे ' । ' जनिहृभ्यामिमनिन् ' (उ. सू. ४. ५८८) इति औणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेना-
न्तोदात्तत्वम् । यद्वा । हरिच्छब्दस्य वर्णवाचित्वात् ' वर्णदृढादिभ्यः घ्यञ् च ' (पा. सू. ५. १. १२३) इति चकारात् इमनिन्प्रत्ययः । ' इष्टेमेयःसु ' इत्यनुवृत्तौ ' टेः ' इति टिलोपः ॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

१मे मदीयं १हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं १शुकेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा १रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु १दध्मसि स्थापयामः । १अथो अपि च १हारिद्रवेषु हरितालद्रुमेषु तादृग्वर्णवत्सु १मे मदीयं १हरिमाणं १नि १दध्मसि निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनात्ताम् अस्मान् मा बाधिष्टेत्यर्थः ॥ दध्मसि । ' इदन्तो मसि ' इति मस इकारागमः ॥

उदंगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विषते रधम् ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विषन्तम् । मह्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विषते । रधम् ॥ १३ ॥

१अयं पुरोवर्ती १आदित्यः अदितेः पुत्रः सूर्यः १विश्वेन १सहसा सर्वेण बलेन १सह १उदगा उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । १मह्यं १द्विषन्तं १रन्धयन् ममोपद्रवकारिणं^१ हिंसन्^१ अपि च १अहं १द्विषते अनिष्टकारिणे रोगाय १मो १रधं नैव हिंसां करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशय-
स्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्लुङि ' इणो गा लुङि ' इति गादेशः । ' गातिस्था० ' इति सिचो लुङ् । आदित्यः । ' दित्यदित्यादित्य० ' इति अपत्यार्थे प्राग्दीन्यतीयो ण्यप्रत्ययः । रन्धयन् । ' रध हिंसा-
संरादयोः ' । ण्यन्तात् लटः शतृ । ' रधिजभोरचि ' (पा. सू. ७. १. ६१) इति णौ धातोः नुमा-
गमः । मो । मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे । ' ओत् ' (पा. सू. १. १. १५) इति प्रगृह्यत्वे
' प्लुतप्रगृह्या अचि० ' इति प्रकृतिभावः । द्विषते । ' शतुरनुमः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रधम् ।
रधेर्लुङि पुषादिवात् च्चैः अङादेशः । ' रधिजभोरचि ' इति धातोः नुम् । ' अनिदिताम्० ' इति अनु-
पल्लोपः । ' न माङ्योगे ' इति अङभावः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

१. च-छ-ण-त-ध-न-फ-श-ममोपद्रवकारिणं रोगं हिंसन्; ल-ममोपद्रवकारणं हिंसन्; स-ममोपद्रवकारकं रोगे हिंसन् ।

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अभि त्यम्' इति पञ्चदशार्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेतिहासमाचक्षते-
अङ्गिरा इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासांचक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणेन्द्र एव
स्वर्चं जज्ञे जगति मनुष्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आङ्गिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ
त्रिष्टुभौ । 'त्रिष्टुबन्तस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्यः' इति परिभाषयावशिष्टाऋयोदशर्चो जगत्यः । इन्द्रो
देवता । तदेतत्सर्वम् अनुक्रमण्यामुक्तम्- 'अभि त्यं पञ्चोना सव्यो द्वित्रिष्टुबन्तमङ्गिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्न-
भ्यध्यायस्सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायत' इति । अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः ऋक्षे इदं सूक्तं
शंसनीयम् । 'अतिरात्रे पर्यायाणाम्' इति खण्डे सूत्रितम्- 'अभि त्यं मेषमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोम-
मिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । गवामयनस्य मध्यभूते विषुवत्संज्ञकेऽह्न्यपि निष्केवल्ये
इदं सूक्तं शंसनीयम् । तथा च सूत्रितं- 'यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्यं मेषमिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रो
निविदं शस्त्वा' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मांहिष्ठमाभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेषम् । पुरुहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवम् ।

यस्य । द्यावः । न । विऽचरन्ति । मानुषा । भुजे । मांहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

त्यं तं^१ प्रसिद्धं^२ मेषं शत्रुभिः स्पर्धमानम् । यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेषरूपेणागत्य
तदीयं सोमं पपौ । स ऋषिस्तं मेष इत्यवोचत् । अत इदानीमपि मेष^३ इति इन्द्रः^४ अभिधीयते । 'मेधा-
तियेर्मेष्' इति सुप्रसङ्ग्यमन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाज्ञायते- 'मेधातिथिं हि कण्वायनि^५ मेषो
भूत्वाजहार' इति । आगत्य सोममपहतवानित्यर्थः । 'पुरुहूतं पुरुभिर्यजमानैराहूतं ऋग्मियम् ऋग्मि-
र्विक्रियमाणं स्तूयमानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा । ऋग्भिर्मयीते शब्दते^६ इति ऋग्मीः ।
तम् । 'वस्वो वर्णवं धनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टम्' इन्द्रं हे त्तोतारः^७ गीर्भिः स्तुतिभिः 'अभि
'मदत अभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । 'यस्य इन्द्रस्य कर्माणि' मानुषा मनुष्याणां हितानि 'विचरन्ति
विशेषेण वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । 'द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः । 'भुजे भोगाय
'मांहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं 'विप्रं मेधाविनं तथाविधम्' इन्द्रम् 'अभि' अर्चत अभिपूजयत ॥ मेषम् ।
'मिष' स्पर्धायाम् । 'इगुपधलक्षणे के प्राप्ते' देवसेनमेषादयः पचाद्विषु द्रष्टव्याः' इति कण्वात् अच्-
प्रत्ययः । 'ऋग्मियम् । 'तस्य विकारः' इत्यर्थे 'एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति' (का. ४. ३. १४४)
इति मयट्प्रत्ययः । अकारस्य इकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । 'माहू माने शब्दे च' । ऋग्मि-
मीयते इति ऋग्मीः । किपि वलि लोपात् पूर्वमेव परत्वात् 'धुमास्था' इति ईत्वम् । 'अचि भुधातु' इ-
त्वादिना इयञ्जदेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदत । 'मदी हर्षे' । हेतुमति णिच् । 'मदी
हर्षकण्वनयोः' इति घटाद्विषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य 'घटादयो मितः' इति मिच्चे सति
'मितां हस्वः' (पा. सू. ६. ४. ९२) इति हस्वत्वम् । लोप्पथ्यमपुरुषबहुवचने शपि
'कण्वस्तुभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः । तशब्दस्य 'सार्वधातुकमपित्'
इति ङित्त्वे 'ऋचि तुलुषमक्षुतङ्कुत्रोरुप्याणाम्' इति दीर्घः । वस्वः । इत्स्य आगमानुशासनवस्था-
नित्यत्वात् बुमभावः । 'जसाद्विषु रश्मदसि वावचनम्' (पा. सू. ७. ३. १०९. १) इति वचनात्

१. त-य-स-स- 'तं' नास्ति । २. ड-इन्द्रो मेष इति । ३. छ-न-ल-श-स-काण्वायनिम् । ४. ड-न-स्यत्ये ।

‘ वेर्ङिति ’ (पा. सू. ७. ३. १११) इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवम् । अर्ण उक्कमस्मिन्नस्तीति अर्णवः समुद्रः । ‘ अर्णसो लोपश्च ’ (का. प. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिना आश्रयमात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतिरनुदात्ता । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा । ‘ शोश्छन्दसि बहुलम् ’ इति शैर्लोपः । भुजे । ‘ भुज पालनाभ्यवहारयोः ’ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘ सावेकाचः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मंहिष्ठम् । ‘ महि वहि वृद्धौ ’ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । ‘ तुश्छन्दसि ’ इति इष्टप्रत्ययः । ‘ तुरिष्टेमेयःसु ’ इति तृलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्चत । ‘ अर्च पूजायाम् ’ । भौवादिकः ॥

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमुतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतम् ।

इन्द्रं दक्षास क्रभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥ २ ॥

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयः । अन्तरिक्षऽग्राम् । तविषीभिः । आऽवृतम् ।

इन्द्रम् । दक्षासः । क्रभवः । मदऽच्युतम् । शतऽक्रतुम् । जवनी । सूनृता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयः अवितारो रक्षितारः । दक्षासः दक्षयितारः प्रवर्धयितारः । क्रभवः । उरु भान्ति इति नैरुक्कव्युत्पत्त्या क्रभवोऽत्र मरुत उच्यन्ते । एवंभूता मरुतः । इन्द्रम् । अभीमवन्वन् आभिमुख्येन खलु अभजन्त । वृत्रेण सह युध्यमानमिन्द्रं सर्वे देवाः पर्येत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्येत्याक्षुः । तथा चान्नास्यते—‘ विश्वे देवा अजहुयं सखायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु ’ (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इति । ब्राह्मणेऽप्याज्ञातं—‘ मरुतो हैनं नाजहुः ’ (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । कीदृशमिन्द्रम् । स्वभिष्टि शोभनाभ्येषणवन्तं शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अन्तरिक्षग्राम् । अन्तरिक्षं घुलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीति अन्तरिक्षप्राः । द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखान्तरेऽपि श्रूयते—‘ तस्या इन्द्रश्च विवस्वाँश्चाजायेताम् ’ (तै. ब्रा. १. १. ९. ३) इति, ‘ इन्द्रश्च विवस्वाँश्चेयेते (तै. आ. १. १३. ३) इति च । तविषीभिरावृतम् । तविषीति बलनाम । ‘ तविषी शुष्मम् ’ (नि. २. ९. १०) इति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतम् । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं शत्रूणां मदस्य गर्वस्य व्यावयितारम् । किंच शतक्रतुं शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिन्द्रं जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता ‘ प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व ’ (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागपि आरुहत् आरुढवती । वृत्रवधं प्रति सापि वाक् इन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । ‘ वन षण संभक्तौ ’ । रुङि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन उप्रत्ययः । स्वभिष्टिम् । ‘ इष गतौ ’ । भावे क्तिप्रत्ययः । ‘ तितुत्र ’ इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । एमन्नादित्वात् पररूपत्वम् (पा. सू. ६. १. ९४. ६) । शोभना अभिष्टयो यस्येति बहुव्रीहौ ‘ नम्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऊतयः । अवतेः ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति कर्तरि क्तिप्रत्ययः । यद्वा । ‘ किच्कौ च संज्ञायाम् ’ इति किच् । ‘ ज्वरस्वर ’ इत्यादिना ऊट् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अन्तरिक्षग्राम् । ‘ प्रा पूरणे ’ । अन्तरिक्षं प्राति पूरयतीति अन्तरिक्षप्राः । ‘ आतो मनिन् ’ इत्यत्र चशब्दात् विच् । आवृतम् । ‘ वृच् वरणे ’ । आग्नियते इति आवृतः । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरन्तरः ’

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षासः । ' दक्ष वृद्धी ' । दक्षन्ते एभिरिति दक्षाः । करणे घञ् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ' आजसेरसुक् ' । मदच्युतम् । ' च्युङ् गतौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् ' क्पि च ' इति क्पि । ' ह्रस्वस्य पिति कृति ' इति तुक् । शतक्रतुम् । शतं क्रतवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जवनी । जु इति सौत्रो धातुः । करणे ल्युट् । ' टिड्ढाणञ् ' इत्यादिना ङीप् । लिस्वरेण जकारात् परस्योदात्तत्वम् । अरुहत् । रूहेर्लुङि ' कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि ' इति च्छेः अङादेशः ॥

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेन चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत । अत्रये । शतदुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेन । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अद्रिम् । ववसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं गोत्रम् अव्यक्तशब्दवन्तं वृष्ट्युदकस्यावरकं^१ मेघम् अवङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषी-
गामर्थाय अप अवृणोः अपवरणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं^२ मेघं वज्रेणोद्धाद्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः ।
यद्वा । गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपहतं गुहासु निहितम् अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यः अप अवृणोः गुहाद्वारोद्घाटनेन
प्राकाशयः । उत अपि च अत्रये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यन्त्रेष्वसुरैः पीडार्थं
प्रक्षिप्ताय गातुवित् मार्गस्य लम्बयिताभूः । तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि ससेन
अङ्गेन युक्तं वसु धनम् अवहः प्रापितवान् । तथा आजौ संग्रामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो
वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुः अद्रिं वज्रं नर्तयन्^३ रक्षणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन
वर्णयितुं शक्यते इति भावः ॥ गोत्रम् । ' गुङ् अव्यक्ते शब्दे ' । औणादिकः त्रप्रत्ययः । यद्वा । ' खल-
गोरथात् ' इत्यनुवृत्तौ ' इनित्रकट्यचश्च ' (पा. सू. ४. २. ५१) इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः । शतदुरेषु ।
शतं दुरा द्वाराण्येषाम् । दृ इत्येके । द्र्यन्ते संघ्रियन्ते इति दुराः । ' घञर्थे कविधानम् ' इति कप्रत्ययः ।
छान्दसं संग्रसारणं परपूर्वत्वम् । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशम्
इति ' उरण् रपरः ' (पा. सू. १. १. ५१) इति रपरं भवति । यद्वा । द्वारशब्दस्यैव छान्दसं
संग्रसारणं द्रष्टव्यम् । गातुवित् । ' गाङ् गतौ ' । अस्मात् ' कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्च ' (उ. सू.
१. ७२) इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लम्बयतीति गातुवित् । ' विद् लाम्भे ' । अन्तर्भावितण्यर्थात्
क्पि । कृत्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससेन । ससम् इति अङ्गनाम । ' ससं नमः आयुः ' (नि. २. ७. २१)
इति तन्नामसु पाठात् । आजिः इति संग्रामनाम । ' आहवे आजौ ' (नि. २. १७. ८) इति तत्र
पाठात् । अद्रिम् । अस्ति भक्षयति वैरिणम् इति अद्रिर्वज्रः । ' अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ' इति
क्रिप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । वास्कस्त्वेषम् अद्रिशब्दं व्याचल्यौ—' अद्रिराहणात्त्यजेनापि वासेः
स्यात् ' (नि. ४. ४) इति । ववसानस्य । ' वस निवासे ' । कर्तरि ताच्छीलिकः चाणक्ष् । ' बहुलं
छन्दसि ' इति णपः श्नुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । चिस्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्रसु ।

वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीरहिमादित्सूर्य दिव्यारोहयो दृशे ॥ ४ ॥

त्वम् । अपाम् । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । आधारयः । पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।

वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः । अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् ।

दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३अपाम् उदकानाम् ^४अपिधाना अपिधानानि आच्छादकान् मेघान् ^५अप
^६अवृणोः अपावरीष्ठाः । तथा ^७पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने ^८दानुमत् दानु-
मतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा । दनुः असुरमाता सैव दानुः । तद्वतः । तादृशस्य वृत्रादेः ^९वसु धनम् ^{१०}अधा-
रयः । शत्रून् जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचिक्षिपः इत्यर्थः । यद्वा । दानुमत् इति वसुविशेषणम् ।
शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं ^{११}यत् यदा ^{१२}शवसा बलेन ^{१३}वृत्रं त्रयाणां लोकानामावरीतारम् ।
तथा च शास्त्रान्तरे समास्नातं—‘ यदिमान् लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ’ (तै. सं. २. ४. १२.२)
इति । ^{१४}अहिं आ समन्तात् हन्तारम् । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति—‘ सोऽग्नीषोमावभिसंबभूव
सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिः ’ इति । एवंभूतमसुरम्
^{१५}अवधीः वधं प्रापयः । ^{१६}आदित् अनन्तरमेव ^{१७}दिवि शुलोके ^{१८}दृशे द्रष्टुं ^{१९}सूर्यम् ^{२०}आरोहयः ।
वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृत्रात् अमृमुचः इत्यर्थः ॥ अपाम् । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
अपिधाना । अपिधीयते आच्छाद्यते एभिरिति अपिधानानि । करणे ल्युट् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्
पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वम् । तत् एकादेशस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आधारयः । पादादित्वात् निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । ‘ पर्व
पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा ’ (निरु. १. २०) इति यास्कः । दानुमत् । ‘ दो अवखण्डने ’ इत्यस्मात्
वा ‘ दाण् दाने ’ इत्यस्मात् वा ‘ दाभाभ्यां जुः ’ इति औणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे
‘ सुपां सुलुक् ’ इति षष्ठ्या लुक् ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुप्तोऽजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्येष्वविथ ॥ ५ ॥

त्वम् । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शूतौ । अजुह्वत ।

त्वम् । पिप्रोः । नृऽमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानम् । दस्युऽहृत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२मायाभिः जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम, ‘ शची माया ’ (नि. १. ९.
९) इति तन्नामसु पाठत् । यद्वा । मायाभिः लोकप्रसिद्धैः कपटैः । ^३मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान्

वृत्रादीनसुरान् अप अघमः अपाजीगमः । ' धमतिर्गतिकर्मा ' (निरु. ६. २) इति यास्कः । ष्वे असुराः ष्वधाभिः हविर्लक्ष्यैरक्षैः ष्वसौ अधि शोभमाने स्वकीये मुखे एव ष्वअजुह्वत अहौषुः नाश्री तानसुरानिति पूर्वेण संबन्धः । तथा च कौषीतकिभिराम्नायते—' असुरा वा आत्मन्नाजुह्वुरुद्धातेऽग्नौ ते पराभवन् ' इति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं—' देवाश्च ह वा असुराश्चास्पृन्त ततो हासुरा अभिसानेन कस्मै च न जुहुम इति स्वेष्टेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते पराबभूवुः ' इति । तथा हे नृमणः नृषु यजमानेषु रक्षितव्येषु अनुग्रहबुद्धियुक्तं त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्र अरुजः प्राभाङ्क्षीः । एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतम् ऋजिश्चानम् ऋजुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहृत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन युक्तेषु संग्रामेषु । यद्वा । दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्र आविथ प्रकर्षेण ररक्षिथ ॥ मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् ' व्रीह्यादिभ्यश्च ' इति मत्वर्थीय इनिः । सुसौ । ' शुभ दीसौ ' । कर्मणि क्तिन् । ' तितुत्र ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ' क्ष्वस्तथोः ' इति धत्वाभावश्छान्दसः । ' खरि च ' (पा. सू. ८. ४. ५५) इति चत्वम् । अजुह्वत । जुहोतेर्लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ' अदभ्यस्तात् ' (पा. सू. ७. १. ४) इति झस्य अदादेशः । ' दुक्षुवोः सार्वधातुके ' इति यणादेशः । पिप्रोः । ' पृ पालनपूरणयोः ' । ' पृभिदिब्यधि ' (उ. सू. १. २३) इत्यादिना कुप्रत्ययः । ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इत्यत्र ' बहुलं छन्दसि ' इत्युक्तत्वात् उवाभावः । छान्दसं द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य उरदत्वहलादिशेषाः । ' अतिपिपत्योश्च, बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । यणादेशः । नृमणः । नृषु मनो यस्य । ' छन्दस्यृद्वग्रहात् ' (पा. सू. ८. ४. २६) इति णत्वम् । अरुजः । ' रुजो भङ्गे ' । शस्य डित्त्वात् गुगाभावः । ऋजिश्चानम् । ऋजु अभुते प्राप्नोतीति ऋजिश्वा । पृषोदरादिः । दस्युहृत्येषु । ' हन हिंसागत्योः ' । ' हनस्त च ' (पा. सू. ३. १. १०८) इति भावे क्यप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः । दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तत्पुरुषपक्षे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आविथ । ' अव रक्षणे ' ॥ १॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्यैषाविथारन्धयोऽतिथिगवाय शम्बरम् ।

महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहृत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णहृत्येषु । आविथ । अरन्धयः । अतिथिऽगवाय । शम्बरम् ।

महान्तम् । चित् । अर्बुदम् । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहृत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेषु आविथ ररक्षिथ । तथा अतिथिगवाय अतिथिभिर्गन्तव्याय दिवोदासाय शम्बरम् एतन्नामानसुरम् अरन्धयः हिंसां प्रापयः । तथा महान्तं चित् अतिप्रवृद्धमपि अर्बुदम् एतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन नि क्रमीः नितरामाक्रमिताभूः । यस्मादेवं तस्मात् सनादेव चिरकालादेवारम्भं दस्युहृत्याय उपक्षपयितृणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः । ' रथ हिंसासंराद्योः ' । ' रथिजभोरचि ' (पा. सू. ७. १. ६१) इति धातोः जुम् । अतिथिगवाय । गमेः औजादिको दुप्रत्ययः । क्रमीः । ' क्रमु पादविक्षेपे ' । ' ह्यन्तक्षणे ' (पा. सू. ७. २. ५) इति वृद्धिप्रतिषेधः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अङभावः । पदा । ' सावेकाचः ' इति वा

‘ ऊडिदंपदादि° ’ इति वा विभक्तेरुदात्तत्वम् । जज्ञिषेः । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लिटि ‘ गमहन्° ’ इत्यादिना उपधालोपः ॥

त्वे विश्वा तविषी स॒ध्यग्नि॒ता तव॒ राधः॑ सोमपी॒थाय॑ ह॒र्षते॑ ।

तव॒ वज्र॑श्चिकिते बा॒होर्हितो॑ वृ॒श्वा शत्रो॑रव॒ विश्वानि॑ वृ॒ष्ण्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । स॒ध्यक् । हिता । तव । राधः । सोम॒ऽपी॒थाय॑ । ह॒र्षते॑ ।

तव । वज्रः । चि॒किते॑ । बा॒होः । हि॒तः । वृ॒श्वा । शत्रोः । अव । विश्वानि । वृ॒ष्ण्या ॥ ७ ॥

हे इन्द्र १त्वे त्वयि १विश्वा १तविषी सर्वं बलं १सध्यक् सध्रीचीनं अपराङ्मुखं यथा भवति तथा १हिता निहितम् । तथा १तव १राधः मनः १सोमपीथाय सोमपानाय १हर्षते हृष्यति । किंच १तव १बाहोः हस्तयोः १हितः अवस्थितः १वज्रः १चिकिते अस्माभिर्ज्ञायते । अतः १शत्रोः शातयितुर्वैरिणः १विश्वानि सर्वाणि १वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याणि १अव १वृश्वा छेदनं कुरु ॥ सहाञ्जतीति सध्यक् । अञ्जतेः ‘ ऋत्विक्° ’ इत्यादिना किन् । ‘ अनदिताम्° ’ इति नलोपः । समासे ‘ सहस्य सधिः ’ इति महशब्दस्य सध्यादेशः । ‘ चोः कुः ’ इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ अद्रिसध्योरन्तो-दात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ’ (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति वचनात् सध्यादेशः अन्तो-दात्तः । तस्य यणादेशे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः° ’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । राधः । राधोति समृद्धो भवत्यनेन । राधोऽत्र मन उच्यते । असुनो निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय । ‘ पा पाने ’ । ‘ पातृतृदिनचि° ’ इत्यादिना थक्प्रत्ययः । ‘ घुमास्था° ’ इति ईत्वम् । हर्षते । ‘ हृष तुष्टौ ’ । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् आत्मनेपदं च । चिकिते । ‘ कित ज्ञाने ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः ’ इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाहोः । ‘ उदात्तयणः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वृश्वा । ‘ ओव्रश्चू छेदने ’ । तौदादिकः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । विकरणस्वरः । संहितायां ‘ अचोऽतस्तिष्ठः ’ इति दीर्घत्वम् । वृष्ण्या । ‘ वृष सेचने ’ । औणादिको नक्प्रत्ययः । तत्र भवानि वृष्ण्यानि । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘ शेष्ठछन्दसि° ’ इति शैलोपः ॥

वि जानी॒ह्यार्या॑न्ये च॒ दस्य॑वो ब॒र्हिष्मते॑ रन्ध॒या शास॑दव्र॒तान् ।

शाकी॑ भव॒ यज॑मानस्य चोदि॒ता विश्वे॑त्ता ते॒ सध॒मादै॑षु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानी॒हि । आर्या॑न् । ये । च॒ । दस्य॑वः । ब॒र्हिष्मते॑ । रन्ध॒य । शास॑त् । अव्र॒तान् ।

शाकी॑ । भ॒व । यज॑मानस्य । चोदि॒ता । विश्वा॑ । इत् । ता । ते । सध॒ऽमादै॑षु । चा॒कन॒ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं १आर्यान् विदुषः अनुष्ठातृन् १वि १जानीहि विशेषेण बुध्यस्व । १ये १च १दस्यवः तेषामनुष्ठातृणामुपक्षपयितारः शत्रवः तानपि वि जानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च १बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताव यजमानाय १अव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मविरोधिनस्तान् दस्यून् १रन्धय हिंसां प्रापय । यद्वा यजमानस्य वशं गमय । ‘ रण्यतिर्वशगमने ’ (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । किं कुर्वन् । १शासत् दृढाणामनुशासनं निष्पन्नं कुर्वन् । अतः १शाकी शक्तियुक्तत्वं १यजमानस्य १चोदिता प्रेरको

‘अब । यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान् यजमानैः सम्यगनुष्ठापय इति’ भावः । अहमपि स्तोता
 ‘ते तव’ ‘ता तानि’ पूर्वोक्तानि कर्माणि विधेत् सर्वाण्येव ‘सधमादेषु सहमदनयुक्तेषु’ यज्ञेषु
 स्तोतुं ‘चाकन कामये ॥ जानीहि । ‘ज्ञा अवबोधने’ । क्रैयादिकः । ‘ज्ञाजनोर्जा’ इति जादेशः ।
 अत्र ‘झी गतौ वृत्’ इति वृत्करणं त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति
 येषां दर्शनं तेषां ‘त्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । मैवम् । ‘ज्ञाजनोर्जा’ इति
 दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमन्तरेणापि ‘अतो दीर्घो यजि’
 (पा. सू. ७. ३. १०१) इत्यनेनैत्र दीर्घः सिध्यति । तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न
 भवतीति सिद्धम् । बर्हिष्मते । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भत्वात् रुवजश्चयोरभावः । रन्धय । ‘रध
 हिंसासंरादयोः’ । शासत् । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । शतरि अदादित्वात् शपो लुक् ।
 ‘जक्षित्यादयः षद्’ (पा. सू. ६. १. ६) इत्यभ्यस्तसंज्ञायां ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’
 इति नुस्मृतिषेधः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । शाकी । ‘शक्नु शक्तौ’ ।
 भावे घञ् । ततो मत्वर्थीय इनिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । वृषादिर्दृष्टव्यः । विश्वा ता ।
 उभयत्र ‘शेच्छन्दसि’ इति शेलोपः । सधमादेषु । सह माद्यन्येविति सधमादा यज्ञाः । अधि-
 करणे घञ्प्रत्ययः । ननु ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति अप्रत्ययेन भवितव्यम् । मैवम् । ‘व्यधजपोरनुपसर्गे’
 (पा. सू. ३. ३. ६१) इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यत् ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति पृथगुपादानं तत्
 घञपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तम् । ‘सध मादस्थयोश्छन्दसि’
 इति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन । ‘कन दीप्तिकान्तिगतिषु’ । अत्र कान्यर्थः । ‘छन्दसि लुङ्-
 लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । ‘णलुत्तमो वा’ (पा. सू. ७. १. ९१) इति णित्वस्य विकल्प-
 नात् वृद्धयभावः । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानाभूभिरिन्द्रः श्रथयन्ननाभुवः ।

बृद्धस्य चिद्वर्धतो घामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रन्धयन् । अपव्रतान् । आभूभिः । इन्द्रः । श्रथयन् । अनाभुवः ।

बृद्धस्य । चित् । वर्धतः । घाम् । इनक्षतः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान् । समुदिहः ॥ ९ ॥

यः वृद्धः अनुव्रताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय अपव्रतान् अपगतकर्मणः अयजमानान्^१ रन्धयन्
 हिंसयन् वशीकुर्वन् वा तथा आभूभिः । आभिमुख्येन भवन्तीति आभुवः स्तोतारः । तैः अनाभुवः
 तद्विपरीतान् अभयन् हिंसयन् वर्तते । वृद्धस्य चित् वर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य
 घामिनक्षतः स्वर्गं व्याभुवतः^२ तस्येन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणः वम्रः स्तुत्युद्गिरणशील एत-
 त्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वस्मीकवराः वि जघान । इन्द्रेण परिहृतान्तरायः सन्
 पृथिव्याः सारभूतं वस्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहावीर्यित्यर्थः । तथा च शास्त्रान्तरे समाज्जातं—
 ‘बहुवस्मीकवपालंभारो भवति ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवलम्बे’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ४) इति ॥
 अनुव्रताय । अनुकूलं व्रतं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रथयन् । ‘श्रथ हिंसावाम्’ ।
 जिघ्रिषि वददित्वात् मित्रे ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । इनक्षतः ।

‘ नक्ष गतौ ’ । इकारोपजनञ्छान्दसः । यद्वा । इनक्षतिर्गत्यर्थः प्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् । स्तवानः ।
 ‘ सम्यानच् स्तुवः ’ (उ. सू. २. २४६) इति स्तौतेर्बहुलवचनात् निरूपपदादपि आनच्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जघान । ‘ अभ्यासाच्च ’ इति अभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वम् । संबिहः ।
 ‘ दिह उपचये ’ । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति बहुलवचनात् कर्मणि क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तक्षद्यत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन् अभि श्रवः ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनःऽयुजः । आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अभि । श्रवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र यत् यदा उशना काव्यः सहसा आत्मीयेन बलेन ते सहः त्वदीयं बलं तक्षत् तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः । तदा शवः त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि बाधते । ते विभीतः इत्यर्थः । तथा चान्यत्राज्ञातं—‘ यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ’ (ऋ. सं. २. १२. १) इति । यद्वा । रोदसी यस्माद्वृत्रादेः विभीतः तं बाधते इत्यर्थः । हे नृमणः नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र आ पूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेन आ समन्तात् पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजः मनोव्यापारमात्रेण युक्ताः वातस्य वायोः संबन्धिनः । तद्वद्वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः । एवंभूता अश्वाः श्रवः अभि हविर्लक्षणमश्वमभिलक्ष्य आ अवहन् अभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ’ । लङ् ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उशना । ‘ वश कान्तौ ’ ‘ वशः कनसिः ’ (उ. सू. ४. ६७८) इति कनस् । ‘ ग्रहिज्या ’ इत्यादिना संप्रसारणम् ‘ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ’ (पा. सू. ७. १. ९४) इति अनङादेशः । ‘ सर्वनामस्थाने च ’ (पा. सू. ६. ४. ८) इति उपधादीर्घत्वम् । हल्ङ्यादिनलोपौ । मज्मना । ‘ टुमस्जो शुद्धौ ’ । औणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । ‘ छन्दस्यृदवग्रहात् ’ इति णत्वम् । अवहन् । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः ’ इति प्रार्थनायां लङ् ॥ १० ॥

मन्दिष्ट यदुशने काव्ये सचा इन्द्रो वङ्क वङ्कुतरार्धि तिष्ठति ।

उग्रो ययि निरपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दंढिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मन्दिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचा । इन्द्रः । वङ्क इति । वङ्कुतरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिम् । निः । अपः । स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दंढिताः । ऐरयत् । पुरः ॥ ११ ॥

यत् यदा इन्द्रः उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मन्दिष्ट स्तुतोऽभूत् तदानीं वङ्क वङ्कुतरा अतिशयेन कुटिलं गच्छन्तावधौ अधि तिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः । यद्वा । वङ्कुतरा अतिशयेन बलं गच्छति रथे वङ्क वक्रगमनशीलावधौ संयोज्येति योजनीयम् । उग्रः उग्रवृत्ताग्रः

इन्द्रः 'ययिं गमनयुक्तात् मेघात्' 'लोतसा प्रवाहरूपेण' 'अपः' 'निः' 'असृजत्' जलानि निरगमयत् । तथा 'शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य' 'दंहिताः प्रवृद्धाः' 'पुरः' नगराणि निवासस्थानानि 'वि' 'पेरयत्' विविधं प्रेरितवान् ॥ मन्दिष्ट । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । लुङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्-योगेऽपि' इति अङभावः । उक्षाने । वशेः औणादिकः क्युप्रत्ययः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । यो-रनादेशः । सचा । 'षच समवाये' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'आङ्याजयारां चोपसंख्यानम्' (पा. म. ७. १. ३९. १) इति विभक्तेः आङादेशः । संहितायां 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२६) इति तस्य सानुनासिकत्वम् । वङ्कृ । 'वञ्चु गतौ' । औणादिक उग्रप्रत्ययः । बहुलवचनात् कुत्वम् । वङ्कुतरा । अतिशयेन वङ्कृ वङ्कुतरा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिम् । 'या प्रापणे' । 'आद्यगमहनजनः' इति क्तिप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विवचनह्रस्वावे । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति पञ्चम्या अमादेशः । दंहिताः । 'दहि वृद्धौ' । इदिच्वात् नुम् । पेरयत् । 'ईर प्रेरणे' । चौरादिकः । लङि आङागमः । 'आटश्च' (पा. सू. ६. १. ९०) इति वृद्धिः ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।

इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथम् । वृषऽपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य । प्रऽभृताः । येषु । मन्दसे ।

इन्द्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौषीतकिन इतिहासमाचक्षते—शार्यातनाम्नो राजर्षेयज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनो महर्षिराश्विनं ग्रहमगृह्णात् । इन्द्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिन्द्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे 'इन्द्र त्वं' 'वृषपाणेषु । वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु 'रथम्' 'आ' 'तिष्ठसि' 'स्म स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित् प्रवर्तयितेति भावः । एवं च सति 'येषु सोमेषु त्वं' 'मन्दसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः' 'शार्यातस्य एतन्नाज्ञो राजर्षः संबन्धिनः' 'प्रभृताः प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः 'सुत-सोमेषु अभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु' 'यथा' 'चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य सोमान् कामयस्व । तथा सति' 'दिवि शुलोके' 'अनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं' 'श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो वक्षो वा' 'आ' 'रोहसे प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि शुलोके उक्तलक्षणं यज्ञः प्रापयसि ॥ स्म । 'निपातस्य च' इति दीर्घत्वम् । वृषपाणेषु । 'पा पाने' । भावे ल्युट् । 'वा भावकरणयोः' (पा. सू. ८. ४. १०) इति पूर्वपदस्थाभिनिप्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वम् । प्रभृताः । 'भृञ् अरणे' । कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मन्दसे । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । अनुपदेशात् लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । 'कन दीप्तिकान्ति-गतिषु' । अत्र काम्यर्थः । कान्तिश्चाभिलाषः । छेडि सिपि अङागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति सप्तः श्रुः । गुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकस्यन्ते' इति अभ्यस्तस्य आनुदात्तत्वाभावे 'जातोः' इति धात्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणम् । अर्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दक्षिणद्वयाभावे वणिप् । गजा बहुव्रीहौ अमि 'अर्षणस्योदात्तगमः' इति कर्तृदासात् गुजादित्वाभावे

‘सर्वनामस्थाने च’ इति उपधादीर्घत्वम् । ‘नञ्मुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकम् ।
‘श्लोकं संघाते’ । श्लोक्यते इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । रोहसे । रुहेः व्यस्ययेन
आत्मनेपदम् ॥

अर्ददा अर्भीं महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अर्ददाः । अर्भीम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयाम् । इन्द्र । सुन्वते । मेना ।

अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाल्यायिका । अङ्गराजः कस्मिंश्चिद्विसे स्वकीयाभिर्योषिभिः सह गङ्गायां जलक्रीडां चक्रे ।
तस्मिन् समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात् किमपि कर्तुं न शक्नोतीति
द्वेषेण गङ्गामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचित् प्लवेन अङ्गराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स
च राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्लवादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति एषा महिषी अस्यां
कंचित् पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वा अयं वृद्धतरो जुगु-
प्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयाम् उशिक्षंशां दासीं प्राह्वीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा
मन्त्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । स एव राज्ञः
पुत्रोऽभूत् । स च बहुविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तरणीं योषितं
प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते ॥ हे इन्द्र त्वं महते प्रबुद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच
आत्मन इच्छते सुन्वते त्वदेवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवन् कुर्वते कक्षीवते एतस्मान्ने राज्ञे वृचयां वृचया-
ख्याम् अर्भीम् अख्याम् । युवतिमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियम् अर्ददाः । तथा सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभन-
प्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं वृषणश्चस्य एतदाख्यस्य राज्ञः मेनाभवः मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च
शाटयायनिभिः सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपं^४ ब्राह्मणमेवमाह्वयते—‘वृषणश्चस्य मेन इति वृषण-
श्चस्य’ मेना भूत्वा मघवा कुल उवास’ इति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चक्रमे । तथा च
ताण्डिभिराज्ञातं—‘वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितास । तामिन्द्रश्चक्रमे’ इति । अत उक्तरूपाणि यानि
कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विश्वेत् सर्वाण्येव सर्वनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण
वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते । ‘बृहन्महतोरुपसंख्यानम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
वचस्यवे । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उप्रत्ययः । कक्षीवते । अश्वबन्धनहेतवो रजवः
कक्ष्याः । ‘कक्षीवान् कक्ष्यावान्’ (निरु. ६. १०) इति यास्कः । ‘आसन्दीवदृष्टीवक्षीवत्कक्षी-
वत्’ (पा. सू. ८. २. १२) इति संप्रसारणं मतुपो वत्वं च संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम ।
‘मेना प्राः’ (नि. रु. ३. २१) इति पाठात् । ‘मन ज्ञाने’ । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति
मेना । पचाद्यच् । ‘नक्षिमन्योरलिट्येवं वक्तव्यम्’ (पा. सू. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् ।
वृषादिर्द्रष्टव्यः । ‘मेना मानयन्त्येनाः’ (निरु. ३. २१) इति यास्कः । सर्वनेषु । सर्वजमिति यज्ञ-
नाम । सूयतेऽभिषूयते एष्विति अधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । ‘वच परिभाषणे’ । ण्यति ‘यजयाचरुक्-

१. ङ—कमपि ।

२. ङ—‘तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वा’ इति नास्ति ।

३. ङ—मत्वा ।

४. ङ—सुब्रह्मण्योमिति मन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपम् । ५. ङ—स—वृषणश्चस्य हि ।

प्रवचर्चश्च' (पा. सू. ७. ३. ६६) इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । वाचयतेः ' अचो यत् ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसूरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥ १४ ॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुध्यः । निरेके । पज्रेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः । .

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसूऽयुः । इन्द्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयन्ता ॥ १४ ॥

इन्द्रः देवः । सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान् वा निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान् रक्षितुम् अश्रायि असेविष्ट । पज्रेषु । पज्रा इत्यङ्गिरसामाख्या । तथा च शाठ्यायनिभिराम्नातं—' पज्रा वा अङ्गिरसः पशुकामास्तपोऽतप्यन्त ' इति । येषु यजमानेष्वङ्गिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति दुर्यो न यूपः द्वारि निखाता स्थूणेव । तान् सुध्यः इति पूर्वणान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयन्ता धनस्य प्रदाता इन्द्र इत् इन्द्र एव यजमानानां दातुम् अश्वयुः अश्वानिच्छन् । तथा गव्युः गा इच्छन् रथयुः रथानिच्छन् वसूयुः एवमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपीच्छन् क्षयति वर्तते ॥ अश्रायि । ' श्रिञ् सेवायाम् ' । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्छेः चिणादेशः । सुध्यः । धीरिति कर्मनाम । शोभना धीर्येषाम् । ' नव्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शसि ' छन्दस्युभयथा ' इति यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितत्वम् । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । ' रिचिर् विरेचने ' । भावे षञ् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः । दुरे भवो दुर्यः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः । ' यु मिश्रणे ' । यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । ' कुयुभ्यां च ' (उ. सू. ३. ३०७) इति पप्रत्ययः । दीर्घः इत्यनुवृत्तेः दीर्घत्वम् । अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । ' छन्दसि परेच्छायाम् ' (का. ३. १. ८. २) इति क्यच् । ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईद्वदीर्घयोर्निषेधः । ' अश्वघस्यात् ' इति आत्वं तु छान्दसत्वात् न भवति । ' क्वाच्छन्दसि ' इति उपप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावांस्तु विशेषः । गव्युरित्यत्र ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति अवादेशः । यास्कस्त्वेवं व्याचष्टे—' इव्युरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसूरित्यपि निगमो भवति ' (निरु. ६. ३१) इति । क्षयति । ' क्षि क्षये ' । भौवादिकः । प्रयन्ता । ' यम उपरमे ' । तृचि ' एकाचः ' इति इदप्रतिषेधः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्नु वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥ १५ ॥

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वराजे । सत्यऽशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

१इदं पुरोवर्ति १नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे १इन्द्र तुभ्यम् १अवाचि अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाय । १वृषभाय वर्षणशीलाय १स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय १सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवितथबलयुक्ताय । १तवसे अत्यन्तं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मात् १अस्मिन् १वृजने वर्जनवति संग्रामे १सर्ववीराः । विशेषेण ईर्यन्त्यमित्रानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वैर्भैरूपेता वयम् । स्मत् इति निपातः सुशब्दार्थः । १तव १स्मत् १शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे १सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह १स्याम भवेम निवसेमेत्यर्थः । यद्वा । त्वत्संबन्धिनि शोभने यज्ञ-गृहे सूरिभिः विद्वद्भिर्ऋषिभिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम, 'शर्मं वर्म' (नि. ३. ४. २१) इति पठितत्वात् ॥ स्वराजे । 'राजू दीप्तौ' । 'सत्सूद्विष' इति क्तिप् । सत्यशुष्माय । सत्यं शुष्मं बलं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे । तवतिः सौत्रो धातुः । अस्मात् औणादिकः असिप्रत्ययः । वृजने । 'वृजी वर्जने' । 'कृपृवृजिमन्दिनिधाभ्यः क्युः' (उ. सू. २. २३९) इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'न ङिसंबुद्धयोः' (पा. सू. ८. २. ८) इति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । 'नश्च' (पा. सू. ८. ३. ३०) इति संहितायां मकारस्य धुडागमः । 'खरि च' इति चर्त्वम् । 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः' (पा. सू. ८. ४. ४८. ३) इति तकारस्य थकारः ॥ ॥ ११ ॥

'त्यं सु मेषम्' इति पञ्चदशार्चं द्वितीयं सूक्तं सम्यस्यार्धमैन्द्रम् । त्रयोदशी^२ पञ्चदशी^१ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'त्यं सु त्रयोदश्यन्त्ये त्रिष्टुभौ' इति । गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषु-वसंज्ञके मरुत्वतीयशब्दे इदं सूक्तम् । 'विषुवान्दिवाकीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितं—'त्यं सु मेषं कया शुभेति च मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

त्यं सु मेषं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेषम् । महय । स्वःऽविदम् । शतम् । यस्य । सुऽभ्वः । साकम् । ईरते ।

अत्यम् । न । वाजम् । हवनस्यदम् । रथम् । आ । इन्द्रम् । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

१त्यं तं प्रसिद्धं १मेषं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं १स्वर्विदम् । स्वरादित्यो धौर्वा । तस्य वेदितारं लब्धारं वा । यद्वा । स्वः सुष्ठुरणीयं धनं तस्य लम्भयितारम् । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे अध्वर्यो १सु १महय सम्यक् पूजय । १यस्य इन्द्रस्य १शतं शतसंख्याकाः १सुभ्वः स्तोतारः १साकं सहैव युगपदेव १ईरते स्तुतौ प्रवर्तन्ते । यद्वा । यस्येन्द्रस्य रथं शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्वाः साकं सह ईरते गम-यन्ति । तम् १इन्द्रम् १अवसे अस्मद्रक्षणाय १सुवृक्तिभिः सुष्टुवावर्जकैः स्तोत्रैः १रथम् १आ १ववृत्यां रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथम् । १हवनस्यदं हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छन्तम् । वेगगमने दृष्टान्तः । १अत्यं १न १वाजं गमनसाधनमश्वमिव ॥ महयः । 'मह पूजायाम्' । चुरादिरदन्तः । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । सुभ्वः । सुष्टु भवन्तीति सुभ्वः स्तोतारः । 'क्तिप् च' इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि 'ओः सुपि' इति यणादेशस्य 'न भूसुधियोः'

इति प्रतिषेधे प्राप्ते ' छन्दस्युभयथा ' इति उभयथाभावात् यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वम् । ईरते । ' ईर गतौ कम्पने च ' । अदादित्वात् शपो लुक् । अस्य अदादेशः । टेः एत्वम् । अनुदात्तेस्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः क्षिप्यते । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । तत्र हि पञ्चमीनिर्देशोऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते (का. ८. १. ६६) इत्युक्तम् । अत्यम् ।
अत्य इत्यश्वनाम, ' अत्यः हयः ' (नि. १. १४. १) इति पाठात् । वाजम् । वाज्यते गम्यतेऽ-
नेनेति वाजः । ' वज व्रज गतौ ' । करणे घञ् । ' अजिब्रज्योश्च ' (पा. सू. ७. ३. ६०) इत्यत्र
चशब्दस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजः वाज्यम् इत्यत्रापि कुवाभावः इत्युक्तम् । हवनस्यदम् ।
' स्यन्द् प्रस्त्रवणे ' । ' स्यदो जवे ' (पा. सू. ६. ४. २८) इति वेगे गम्यमाने घञन्तो निपातितः ।
अत एव नलोपो वृद्धयभावश्च । न च ' न धातुलोप आर्धधातुके ' (पा. सू. १. १. ४) इति वृद्धेः
प्रतिषेधः । इग्लक्षणा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चेषमिग्लक्षणा । घञो भित्त्वात् उत्तरपदस्याधु-
दात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव क्षिप्यते । वृत्त्याम् । ' वृत्तु वर्तने ' । लिङि व्याख्येन
परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विर्वचनादि । यासुटो ङित्वात् लघूपधगुणाभावः ।
' तिङ्ङित्तिङः ' इति निघातः ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधीनदीवृतमुब्जजर्णीसि जर्हृषाणो अन्धसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रम्ऽऊतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीऽवृतम् । उब्जन् । अर्णीसि । जर्हृषाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

अन्धसा सोमलक्षणेनाग्नेन जर्हृषाणः अस्यर्थं हव्यन् इन्द्रो यत् यदा वृत्रं त्रयाणां लोका-
नामावरीतारमसुरम् अवधीत् हतवान् । कीदृशं वृत्रम् । नदीवृतम् । नदनात् नद्य आपः । तासा-
मावरीतारम् । किं कुर्वन्निन्द्रः । अर्णीसि जलानि उब्जन् अधःपातयन् । तदानीं सः इन्द्रः पर्वतो
' न पर्ववान् ' शिलोच्चय इव ' धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु मध्ये अच्युतः चलनराहित्येन स्थितः
' सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवान् ' तविषीषु बलेषु वावृधे प्रवृद्धो बभूव ॥ धरुणेषु । ' धारयतेर्गिलुक् च '
इति उगप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूतिः । सहस्रम् ऊतयो यस्यासौ । लुगभावश्छान्दसः । ववृधे ।
संहितायामभ्यासस्य ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् । नदीवृतम् । नदीं वृणोतीति नदीवृतम् ।
किप् । तुगागमः । उब्जन् । ' उब्ज आर्जवे ' । विकरणस्वरः । अर्णीसि । ' उदके नुद् च ' (उ. सू.
४. ६३६) इति अर्तः असुन्प्रत्ययः, तत्संनियोगेन नुडागमश्च । निस्वादाधुदात्तत्वम् । जर्हृषाणः ।
' इष तुष्टौ ' । यङ्लुगन्तात् म्यत्वत्वेन शानच् । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याधुदात्तत्वम् । यद्वा ।
यङ्लुगन्तादेव शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' छन्दस्युभयथा ' इति शानचः आर्धधातु-
कत्वात् अतोऽलोपयलोपी । सार्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याधुदात्तत्वम् । अन्धसा । अद्यते इत्यन्धः ।
' अदेर्नुम् धञ ' (उ. सू. ४. ६४५) इति असुन्, धातोः नुमागमो धकारास्तादेशश्च । निस्वा-
दाधुदात्तत्वम् ॥

स हि दुरो दुरिषु वत्र ऊधनि चन्द्रबुधो मदवृद्धो मनीषिभिः ।

इन्द्रं तमहे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिरन्धसः ॥ ३ ॥

सः । हि । दुरः । दुरिषु । वत्रः । ऊधनि । चन्द्रबुधः । मदवृद्धः । मनीषिभिः ।

इन्द्रम् । तम् । अहे । सुअपस्यया । धिया । मंहिष्ठरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

‘सः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः’ इन्द्रः ‘दुरिषु आवरीतृषु शत्रुषु’ दुरः ‘हि अतिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः । यस्मात् ‘ऊधनि उद्धृतजलवति अन्तरिक्षे’ वत्रः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत एव ‘चन्द्रबुधः सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः अन्तरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात् ।’ ‘मदवृद्धः । माद्यन्ति पुभिरिति मदाः सोमाः तैर्वधितः । एवंभूतो य इन्द्रः’ ‘मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा’ ‘तम्’ ‘इन्द्रं’ ‘मनीषिभिः मनस ईषितृभिः प्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह’ ‘स्वपस्यया’ ‘धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्या’ ‘अहे आह्वयामि ।’ ‘हि यस्मात्’ ‘सः इन्द्रः’ ‘अन्धसः अज्ञस्य अस्मदपेक्षितस्य’ ‘पप्रिः पूरयिता ॥ दुरः । दू इत्येके । दुरति आवृणोतीति दुरः । पचाद्यच् । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दुरिषु । ‘अच इः’ इति कर्तरि इप्रत्ययः । वत्रः । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ध्रियते संभज्यते इति वत्रः । ‘घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहिनियुध्यर्थम्’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति परिगणनस्य उपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावश्छान्दसः । ऊधनि । उत् ऊध्वं ध्रियतेऽस्मिन् जलमिति ऊधः । सप्तम्येकवचने ‘अस्थिदधिसक्थ्यक्षामनकुदात्तः, छन्दस्यपि दृश्यते’ (पा. सू. ७. १. ७५-७६) इति दृशि-प्रहणात् ऊधस्त्वन्दस्यापि अनङादेशः । यद्वा । ‘ऊधसोऽनङ्’ (पा. सू. ५. ४. १३१) इति समासे विधीयमानः अनङादेशः छान्दसत्वात् केवलादपि भवति । चन्द्रबुधः । ‘चदि आह्लादने दीप्तौ च’ । इदित्वात् नुम् । ‘स्फायितञि’ इत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृद्धः । ‘मदी हर्वे’ । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति करणे अप् । तस्य पित्वा-दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहे । ‘ह्वेष् स्पर्धायां शब्दे च’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लुङि ‘आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्’ (पा. सू. ३. १. ५४) इति च्चैः अङादेशः । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । गुगः । स्वपस्यया । अप इति कर्मनाम् । शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । ‘छन्दसि च’ इति यप्रत्ययः । मंहिष्ठ-रातिम् । ‘महि वृद्धौ’ । अतिशयेन मंहित्री मंहिष्ठा । ‘तुञ्छन्दसि’ इति इष्टप्रत्ययः । ‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति तृलोपः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । मंहिष्ठा रातिर्यस्य । ‘झियाः पुंवत्’ (पा. सू. ६. ३. ३४) इति पुंवद्भावात् ह्रस्वत्वम् । ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पप्रिः । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । ‘आद्यगमहनजनः’ इति किन्प्रत्ययः । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इति उत्त्वस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति वचनादभावे यणादेशः । लिङ्गभावात् ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरद्वयत्वहलादिशेषाः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आ यं पुणान्ति दिवि सन्नवर्हिषः समुद्रं न सुम्बः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुस्तयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पुणान्ति । दिवि । सन्नवर्हिषः । समुद्रम् । न । सुम्बः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तम् । वृत्रहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अहुतप्सवः ॥४॥

सद्य सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमाः १दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं १यम् इन्द्रम् १आ १पुणान्ति आ समन्तात् पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सुष्ठु भवन्तीति १सुम्बः नद्यः १समुद्रं १न १ । यथा नद्यः समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः । कीदृश्यो नद्यः । १स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चाज्ञायते— 'समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः' (तै. सं. ४. ६. २. ६) इति । १अभिष्टयः आभिमुख्येन गमनवत्यः १ऊतयः अवितारो मरुतः १वृत्रहत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति १तम् १इन्द्रम् १अनु १तस्थुः अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कीदृशा मरुतः । १शुष्माः शत्रूणां शोषयितारः १अवाताः । वान्ति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः तद्रहिताः । १अहुतप्सवः अकुटिलरूपाः शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पुणान्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' । कैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'आभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सन्नवर्हिषः । 'षट् विशरणगस्यवसादनेषु' । सीदन्त्यस्मिन्निति सन्न । औणादिकोऽधिकरणे मनिन्प्रत्ययः । निच्वादाशुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुम्बः । भवतेः 'क्विप् च' इति क्विप् । कृत्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि 'ओः सुपि' इति यणादेशस्य 'न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते 'छन्दस्युभयथा' इति यणादेशः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति अनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वम् । अभिष्टयः । इष्टय पृषणानि । 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इति वचनात् अभिः अन्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमन्नादित्वात् पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये । 'हनस्त च' इति हन्तेः भावे क्यप् तकारान्तादेशश्च । प्रत्ययस्य पिच्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहुतप्सवः । 'हु कौटिल्ये' । अस्मात् निष्ठायां 'हु ह्वरेच्छन्दसि' (पा. सू. ७. २. ३१) इति हुआदेशः । 'प्सा भक्षणे' इत्यस्मात् औणादिको डुप्रत्ययः । न हुतप्सवः अहुतप्सवः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे संस्रुस्तयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनदलस्य परिधीरिव त्रितः ॥ ५ ॥

अभि । स्ववृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीःऽइव । प्रवणे । संस्रुः । ऊतयः ।

इन्द्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अन्धसा । भिनत् । बलस्य । परिधीन्ऽइव । त्रितः ॥५॥

१ऊतयः मरुतः १मदे सोमपानेन हर्षे सति १अस्य इन्द्रस्य १युध्यतः वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः १स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमन्तं वृत्रम् १अभि आभिमुख्येन १संस्रुः जग्मुः । १रघ्वीरिव १प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । १यत् यदा १अन्धसा सोमलक्षणेनाग्नेन

पीतेन ^१धृषमाणः प्रगल्भः सन् ^२वज्री वज्रवान् ^३इन्द्रः ^४वलस्य संवृण्वतः एतस्संज्ञकमसुरं ^५भिनत्
व्यदारयत् अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^६त्रितः ^७परिधीनिव । देवानां हविलेपनिघर्षणाय अग्नेः
सकाशात् अप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समान्नातं—‘सोऽङ्गारे-
णापः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स
तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत ’ (तै. ब्रा. ३. २. ८. १०-११) इति । तत्रोदकपानार्थं
प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य ^८प्रतिरोधाय असुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा
स अभिनत् तद्वत् ॥ स्ववृष्टिम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः । ‘ युध संप्रहारे ’ । दैवा-
दिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे इयनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । रघ्वीः ।
रधि गत्यर्थः । ‘ रङ्गिबङ्गोर्नलोपश्च ’ (उ. सू. १. २९) इति उप्रत्ययः । ‘ वोतो
गुणवचनात् ’ इति ङीष् । जसि ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ङीप्स्वरः शिष्यते । ^९धृष-
माणः । ‘ मिधृषा प्रागल्भ्ये ’ । भ्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च । अदुपदेशात् लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः ।
विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । वलस्य । ‘ वल संवरणे ’ । वलति संवृणोति सर्वमिति वलः ।
पचाद्यच् । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयन्ते
इति परिधयः । ‘ उपसर्गे घोः किः ’ (पा. सू. ३. ३. ९२) इति दधातेः कर्मणि किप्रत्ययः ।
‘ आतो लोप इटि च ’ इति आकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १२ ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्चनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥ ६ ॥

परिं । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः । वृत्वी । रजसः । बुधम् । आ । अशयत् ।

वृत्रस्य । यत् । प्रवणे । दुःऽगृभिश्चनः । निऽजघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

यो वृत्रः ^१अपो ^२वृत्वी उदकान्यावृत्त्य ^३रजसः ^४बुधम् अन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशम् ^५आशयत्
आश्रित्याशेत तस्य ^६वृत्रस्य ^७प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽन्तरिक्षे वर्तमानस्य ^८दुर्गृभिश्चनः दुर्ग्रहव्यापनस्य ।
तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते । ‘ स इमान् लोकानावृणोत् ’ इति श्रुतेः । एवंभूतस्य
वृत्रस्य ^९हन्वोः मुखपार्श्वयोः हे ^{१०}इन्द्र ^{११}यत् यदा ^{१२}तन्यतुं प्रहारं विस्तारयन्तं यद्वा शब्दकारिणं
वज्रम् । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण ^{१३}निजघन्थ नितरां प्रजहर्थं तदानीम् ^{१४}ईम् एनं त्वाम्
इन्द्रं ^{१५}घृणा शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः ^{१६}परि ^{१७}चरति परितो व्याप्नोति । त्वदीयं ^{१८}शवः बलं च ^{१९}तित्विषे
प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । ‘ त्विष दीप्तौ ’ । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्प्रत्ययात् निघाताभावः । वृत्वी ।
‘ वृष्ट् वरणे ’ । ‘ स्नात्वाद्याद्यश्च ’ (पा. सू. ७. १. ४९) इति आदिग्रहणात् क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारः ।
रजसः । ‘ रज्ज रागे ’ । रजन्त्यस्मिन् ^{२०}गन्धर्वादयः इति रजोऽन्तरिक्षम् । असुनि ‘ रजकरजनरजः-
सुपसंख्यानम् ’ (का. ६. ४. २४. ४) इति नलोपः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अशयत् । शक्नो व्यत्य-
येन परस्मैपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुगभावः । दुर्गृभिश्चनः । ‘ ग्रह उपादाने ’, ‘ अक्ष
व्याप्तौ ’ इत्यनयोः दुःशब्दे उपपदे पृषोदरादित्वात् अभिमतस्वरसिद्धिः । निजघन्थ । ‘ हन्

हिंसागत्योः । लिटि थलि क्वादिनियमात्प्राप्तस्य इटः ' उपदेशोऽस्त्वतः ' (पा. सू. ७. २. ६२) इति विशेषः । ' अभ्यासाच्च ' इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेः निघातः । यद्बृत्तयोगात् निघाताभावः । तन्यतुम् । ' तनु विस्तारे ' । अस्मात् ' ऋतन्यञि० ' (उ. सू. ४. ४४२) इत्यादिना यतुच् । यद्वा । ' स्तन शब्दे ' इत्यस्मात् बहुलवचनात् यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

हृदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शर्वस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥

हृदम् । न । हि । त्वा । निऽरुषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । ववृधे । शर्वः । ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिऽओजसम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मन्त्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा त्वा न्यृषन्ति हि नितरां प्राप्नुवन्त्येव । तत्र दृष्टान्तः । ' ऊर्मयः जलप्रवाहाः हृदं न । यथा जलाशयं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । ' त्वष्टा ' ' चित् स त्वष्टा च देवः ' ' ते तव युज्यं योग्यं शवः बलं ववृधे प्रावर्धयत् । अपि च अभिभूत्योजसं शत्रूगामभिभवितृणा ओजसा बलेन युक्तं वज्रं ततक्ष तीक्ष्णीचकार ॥ न्यृषन्ति । ' ऋषी गतौ ' । तौदादिकः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । ' ऋ गतौ ' । ऋच्छन्ति गच्छन्तीति ऊर्मयः । ' अर्तेरु च ' (उ. सू. ४. ६३४) इति मिप्रत्ययः । गुणे सति अकारस्य उकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । ' वृधु वृद्धौ ' । वर्धते एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । ' शोच्छन्दसि ' इति शैलोपः । ततक्ष । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । लिटि णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । पादादिच्वात् निघाताभावः । अभिभूत्योजसम् । अभिभूयतेऽनेनति अभिभूति । करणे क्तिन् । ' तादौ च निति० ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अभिभूति ओजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविन्द्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्य दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊँ इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतोऽइन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुऽयन् । अऽपः ।

अयच्छथाः । बाह्वोः । वज्रम् । आयसम् । आधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वा इन्द्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृत्रं लोकानामावरकमसुरं हरिभिः अशैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ हतवान् खलु । तदनन्तरम् अपः बृहद्युक्तानि प्रावर्तय इत्यभ्याहारः । ' बाह्वोः त्वदीयबोर्हस्तयोः ' आयसम् अयोमयं वज्रम् अयच्छथाः अग्रहीः । आकारः समुच्चयार्थः । ' सूर्य च विविधे शुलोके ' दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनाय

वअधारयः स्थापयांचकृषे ॥ जघन्वान् । हन्तेर्लिटः कसुः । ' विभाषा गमहनविदविशाम् ' (पा. सू. ७. २. ६८) इति इडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् गातुमिच्छसि । ' छन्दसि परेच्छाया-मपि ' (का. ३. १. ८. २) इति क्यच् । ' न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजन्तात् शतरि अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते । बाह्वोः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमकृष्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वनृषाचो मरुतोऽमदन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृष्वत । भियसा । रोहणम् । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वनृषाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

वृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमानाः वभियसा वृत्रभयेन यत् यदा उक्थ्यम् उक्थाहं स्तोत्रयोग्यम् वअकृष्वत अकुर्वन् । कीदृशं बृहत्साम । स्वश्चन्द्रं स्वकीयेन चन्द्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं अमवत् । अमति शत्रून् रुजत्यनेनेति अमो बलम् । तद्युक्तम् । दिवः स्वर्गस्य रोहणम् आरोहणहेतुभूतम् । एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राज्जीता इन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः । यत् यदा मानुषप्रधनाः । ' प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ' (निरु. ९. २३) इति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संप्रामाणम् । मनुष्यहितसंप्रामाः ऊतयः स्वः द्युलोकस्य रक्षितारः मरुतः नृषाचः प्राणरूपेण नृन् सेवमाना भूत्वा इन्द्रम् अपि तेनैव रूपेण अनु अमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इन्द्रो वृत्रवधं प्रति उद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥ स्वश्चन्द्रम् । स्वकीयं चन्द्रं यस्य । ' हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' (पा. सू. ६. १. १५१) इति सुद्र । श्रुत्वेन शकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा । भीशब्दस्य तृतीयैकवचने छान्दसः असुगा-गमः तस्य उदात्तत्वं च । नृषाचः । ' षच समवाये ' । अयं सेवनार्थं इति यास्कः । ' वहश्च ' (पा. सू. ३. २. ६४) इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि णिवप्रत्ययः । अमदन् । ' मदी हर्षे ' । णिचि ' मदी हर्षग्लपनयोः ' इति घटादिषु पाठात् मिच्चे सति ' मितां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । लङि ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयौयवीद्भियसा वज्र इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्च्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयौयवीत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते ।

वृत्रस्य । यत् । बद्धधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

वअमवान् बलवान् द्यौश्चित् द्युलोकोऽपि अस्य अहेः वृत्रस्य स्वनात् शब्दात् भियसा भयेन अयौयवीत् अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अकम्पतेत्यर्थः । हे इन्द्र वते तव सुतस्य

अभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन ^१मदे हर्षे जाते सति त्वदीयः ^२वज्रः ^३रोदसी घावापृथिव्यौ ^४बद्धधानस्य बाधनशीलस्य ^५वृत्रस्य ^६शिरः ^७यत् यदा ^८शवसा बलेन ^९अभिनत् अच्छिनत् । तदानीं युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवीत् । ‘ यु मिश्रणामिश्रणयोः ’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि ‘ यङो वा ’ (पा. सू. ७. ३. ९४) इति अपृक्तप्रत्ययस्य ईडागमः । अडागम उदात्तः । बद्धधानस्य । ‘ बाध् विलोडने ’ । ताच्छीलिके चानशि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च छान्दसत्वात् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १३ ॥

यदिक्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो घामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनन्त । कृष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघवन् । विश्रुतम् । सहः । घाम् । अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

^१यदिङ् यदा खलु ^२पृथिवी ^३दशभुजिः दशगुणिता भवेत् यदि वा ^४कृष्टयः^१ सर्वे मनुष्याः^२ ^५विश्वा सर्वाणि ^६अहानि ^७ततनन्त विस्तारयेयुः । हे ^८मघवन् धनवन् ^९इन्द्र ^{१०}अत्राह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ^{११}ते त्वदीयं ^{१२}सहः वृत्रवधादिकारणं बलं ^{१३}विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धम् । ^{१४}शवसा त्वदीयेन बलेन कृता ^{१५}बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया ^{१६}घामनु ^{१७}भुवत् अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्हसनमपि महदिति भावः ॥ ततनन्त । ‘ तनु विस्तारे ’ । स्वरितत्वात् आत्मनेपदम् । लिङ्गर्थे लङि उप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । छान्दसो द्विर्भावः । यद्वा । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उप्रत्ययस्य श्लौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् । शपः पित्त्वादानुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि ’ इति अडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्रुतम् । ‘ श्रु श्रवणे ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हणा । ‘ बर्ह बल परिभाषणहिंसाच्छादनेषु ’ । अस्मात् औणादिकः क्युप्रत्ययः । बवयोरभेद इति वकारस्य बत्वम् । प्रत्ययस्वरः । ‘ निबर्हयति ’ (नि. २. १९. ३०) इति वधकर्मसु पठितं च । भुवत् । ‘ भू सत्तायाम् ’ । लोटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ भूसुबोस्तिङि ’ इति गुणप्रतिषेधे उवङादेशः ॥

त्वमस्य परि रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।

चक्रुषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेण्या दिवम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अस्य । परे । रजसः । विऽओमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चक्रुषे । भूमिम् । प्रतिमानम् । ओजसः । अपः ।

स्वः । रिति स्वः । परिऽभूः । एषि । आ । दिवम् ॥ १२ ॥

हे ^१वृषन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र ^२अस्य अस्माभिः परिदृश्यमानस्य ^३व्योमनः व्याप्तस्य अन्तरिक्षस्य ^४रजसः लोकस्य ^५पारे उपरिप्रदेशे वर्तमानः ^६स्वभूत्योजाः स्वभूतबलः ^७त्वम् ^८भवसे अस्मद्रक्षणार्थं ^९भूमिं भूलोकं ^{१०}चकृषे कृतवानसि । किंच ^{११}ओजसः बलवतां बलस्य ^{१२}प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा ^{१३}स्वः सुष्ठु अरणीयं गन्तव्यम् । आपः इति अन्तरिक्षनाम । ^{१४}अपः अन्तरिक्षलोकं ^{१५}आ ^{१६}दिवं बुलोकं च ^{१७}परिभूः परिग्रहीता । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहणार्थः । ^{१८}एषि प्राप्नोषि ॥ अस्य । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः, 'अव रक्षणगतिकान्ति' इत्यभिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा । वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । 'ज्वरत्वर' इत्यादिना उपधाया वकारस्य च ऊद् । गुणः । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । भावे मनिन् । विविधम् ओम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । स्वः । सुपूर्वात् अर्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । 'अव्ययादाप्सुपः' (पा. सू. २. ४. ८२) इति सुपो लुक् । 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ' (फि. सू. ७४) इति स्वरितत्वम् ॥

भूनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात् सूक्तात् पुरा 'त्वं भुवः प्रतिमानम्' इत्येषा शंसनीया । तथैवासूत्रयत्—'शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहतः । पतिः । भूः ।

विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महित्वा । सत्यम् । अद्वा । नकिः । अन्यः । त्वावान् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णाया भूमेः । ^३प्रतिमानं ^४भुवः प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूलोको महानचिन्त्यशक्तिः एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ^५ऋष्ववीरस्य । वीरयन्ति विक्रान्ता भवन्तीति वीरा देवाः । ऋष्वा दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य ^६बृहतः बृंहितस्य प्रबृद्धस्य स्वर्गलोकस्य ^७पतिर्भूः पालयितासि । तथा ^८अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं थावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं ^९विश्वं सर्वमपि ^{१०}महित्वा महत्त्वेन ^{११}सत्यम् ^{१२}आप्राः निश्चयेन आ समन्तादपूरयः । अतः ^{१३}त्वावान् त्वत्सदृशः ^{१४}अन्यः कश्चित् ^{१५}नकिः अस्ति नास्तीति यदेतत् तत् ^{१६}अद्वा सत्यमेव ॥ भुवः । भवतेर्लेटि सिपि अडागमः । उवकादेशः । पृथिव्याः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तिरुदात्ता । बृहतः । 'बृहन्महतोत्पसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः । छान्दसे वर्तमाने लुकि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अडभावः । अप्राः । 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । लङि अडागमः । महित्वा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया ङादेशः । त्वावान् । 'वतुष्मकरणे युष्मदस्मभ्यां छन्दसि साधस्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ५. २. ३९. १) इति साधस्यार्थे वतुप् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य ङादेशः । 'आ सर्वनाम्नः' इति आत्वम् । प्रत्ययस्य पित्वाद्भु-दात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव क्षिप्यते ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यचकृषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न। यस्य। द्यावापृथिवी इति। अनु। व्यचः। न। सिन्धवः। रजसः। अन्तम्। आनशुः।

न। उत। स्ववृष्टिम्। मदे। अस्य। युध्यतः। एकः। अन्यत्। चकृषे। विश्वम्। आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्य इन्द्रस्य व्यचः व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ न अनु आनशाते प्राप्तुमसमर्थं बभूवतुः । तथा 'रजसः अन्तरिक्षलोकस्योपरि सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो यस्य इन्द्रस्य तेजसः अन्तम् अवसानं न आनशुः न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतः युध्यमानस्य अस्य इन्द्रस्य बलस्य अन्तं वृत्रादयः न प्रापुः । अतो हे इन्द्र एकः^१ त्वम् अन्यत् स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातम् आनुषक् आनुषक्तं^२ चकृषे । सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । 'दिवो द्यावा' (पा. सू. ६. ३. २९) इति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः 'षिद्वीरादिभ्यश्च' इति ङीष्न्तोऽन्तोदात्तः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' इति पर्युदासात् 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति निषेधाभावः । व्यचः । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (का. १. २. १. १) इति वचनात् क्त्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनशुः । अञ्जोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'अत आदेः' इति अभ्यासस्य आत्वम् । 'अञ्जोतेश्च' इति नुडागमः ॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नं त्वा ।

वृत्रस्य यद्वृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्य ॥ १५ ॥

आर्चन्। अत्र। मरुतः। सस्मिन्। आजौ। विश्वे। देवासः। अमदन्। अनु। त्वा।

वृत्रस्य। यत्। भृष्टिमता। वधेन। नि। त्वम्। इन्द्र। प्रति। आनम्। जघन्य ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वां मरुतः अत्र अस्मिन् संग्रामे आर्चन् । 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (दे. ब्रा. १. २०) इत्यनेन वचनेन अपूजयन् । सस्मिन् तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन् आजौ संग्रामे विश्वे देवासः ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतः त्वा त्वाम् अनु अमदन् अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा । त्वदीयमदानन्तरं तेऽपि मदे प्राप्ताः । हे इन्द्र त्वं यत् यदा भृष्टिमता । अंशयति शत्रूनि निति भृष्टिः अग्निः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अग्निमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे समाज्ञातं—'वज्रो वा एष यक्ष्णः सोऽष्टाभिः कर्तव्योऽष्टाभिर्वै वज्रः' (दे. ब्रा. २. १) इति । तेन वज्रेण वृत्रस्य आनं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा आसहेतु घ्राणं प्रति नि जघन्य नितरां प्राहार्थः ॥ आर्चन् । 'अर्चं पूजायाम्' । भौवादिकः । आडागम उदात्तः । सस्मिन् । 'तदोः सः सौ' (पा. सू. ७. २. १०१) इति विधीयमानं सत्त्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यम् । यद्वा । सर्वस्मिन्निव्यग्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः । देवासः । 'आज्जसेरसुक्' । आनम् आननम् । वर्णलोपश्चात्तदसः । यद्वा । 'अन प्राणने' । अन्यते

अनेनेति आनं घ्राणम् । करणे घञ् । ‘ कर्पात्वतः० ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ । ‘ इन हिंसागत्योः ’ । थलि ‘ उपदेशोऽन्तः ’ इति इदप्रतिषेधः । ‘ अभ्यासाच्च ’ इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

‘ न्यू षु ’ इति एकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ न्यू प्वेकादश्यन्थे त्रिष्टुभौ ’ इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे एतत्सूक्तम् । तथा चासूत्रयदाचार्यः—‘ न्यू षु वाचमप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सद्ने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊँ इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरः । इन्द्राय । सद्ने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम् इव । अविदत् । न । दुःस्तुतिः । द्रविणः देषु । शस्यते ॥ १ ॥

महे महते । इन्द्राय । सु । वाचं शोभनां स्तुतिं । नि । प्र । भरामहे नितरां प्रयुज्महे । उ । इति पादपूरणः । यतः विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात् स इन्द्रः नू चित् क्षिप्रमेव रत्नं रमणीयमसुराणां धनम् अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः । ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिः असमीचीना स्तुतिः न शस्यते नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥ न्यू षु इत्यस्य ‘ उदात्तस्वरितयोरेणः० ’ इति स्वरितत्वम् । तत्र उदात्तपरत्वात् संहितायां कम्प्यते । ‘ इकः सुजि ’ (पा. सू. ६. ३. १३४) इति दीर्घत्वम् । ‘ सुजः ’ इति षत्वम् । महे । ‘ मह पूजायाम् ’ इत्यस्मात् ‘ किप् च ’ इति किप् । ‘ सावेकाचः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । महच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः । नू चित् । ‘ ऋचि तुनुघं ’ इत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । ‘ षस स्वप्ने ’ । अस्मात् शत्रन्तादन्तोदात्तात्परस्या विभक्तेः ‘ शतुरनुमः० ’ इत्युदात्तत्वम् । ‘ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ (पा. सू. २. १. ४. २) इति समासः । अविदत् । ‘ विदू लाभे ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लुकि ‘ पुषादिषुतादि ’ इति च्लेः अकदेशः । अडागम उदात्तः । ‘ हि च ’ इति निषातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु । द्रविणानि धनानि ददातीति द्रविणोदाः । ‘ द्रु गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ द्रुदक्षिभ्यामिणन् ’ (उ. सू. २. २०८) इति इनन्प्रत्ययान्तो द्रविणशब्दः । तस्मिन् कर्मण्युपपदे ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्यते । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । षकि ‘ अगिदिताम् ’ इति नलोपः ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोसंसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।

शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र त्वम् ^२अश्वस्य ^३दुरः दाता ^४असि । तथा ^५गोः पश्चादेः ^६दुरः दातासि । तथा ^७यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य ^८दुरः दाता असि । ^९वसुनः निवासहेतोः धनस्य ^{१०}इनः स्वामी ^{११}पतिः सर्वेषां पालयिता ^{१२}शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा (नि. ३. १०. ८) । शिक्षाया दानस्य नेतासि । ^{१३}प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन् स तथोक्तः । ^{१४}अकामकर्शनः । कामान् कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः । न कामकर्शनेऽकामकर्शनः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविर्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । ^{१५}सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विभ्यः ^{१६}सखा सखिवदत्यन्तं प्रियः एवंभूतो य इन्द्रः ^{१७}तं प्रति ^{१८}इदं स्तोत्रलक्षणं वचः ^{१९}गृणीमसि ब्रूमहे ॥ दुरः । 'डुदाञ् दाने' । 'मन्दिवाशिमतिचसिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्' (उ. सू. १. ३८) इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव आकारलोपः । शिक्षानरः । 'शिक्ष विद्योपादाने' । 'गुरोश्च हलः' (पा. सू. ३. ३. १०३) इति अकारप्रत्ययः । ततः टाप् । षष्ठीसमासः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'इदन्तो मसि' इति मसेः इकारः ॥

शचीव इन्द्र पुरुकृद्युमत्तम् तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । युमत्ऽतम् । तव । इत् । इदम् । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । सम्ऽगृभ्यम् । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शची इति प्रज्ञानाम् । हे ^१इन्द्र ^२शचीवः प्रज्ञावान् ^३पुरुकृत् प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः ^४युमत्तम् अतिशयेन दीप्तिमान् ^५अभितः सर्वत्र वर्तमानं ^६वसु धनं यदस्ति तत् ^७इदं ^८तवेत् तवैव स्वभूतमिति ^९चेकिते भृशमस्माभिर्ज्ञायते । ^{१०}अतः कारणात् धनं ^{११}संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वा ^{१२}अभिभूते शङ्खानामभिभूतः ^{१३}आ ^{१४}भर अस्मभ्यमाहर देहीत्यर्थः । ^{१५}त्वायतः स्वामात्मन इच्छतः ^{१६}जरितुः स्तोतुः ^{१७}कामम् अभिलाषं ^{१८}मा ^{१९}ऊनयीः परिहीनं मा कार्षीः^{२०} । पूरयेत्यर्थः^{२१} ॥ शचीवः । 'मतुवसो रुः' इति कृत्वम् । षाडिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । इतरेषु आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । न च 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति अविद्यमानवरत्वम्, 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति निषेधात् । चेकिते । 'कित ज्ञाने' । अस्मात् यङ्गन्ताद्वर्तमाने लिटि 'अमन्त्रे' (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधात् आत्मस्वभावाभावे सति लिटि आर्धधातुकत्वात् अतोऽलोपयलोपी । संगृभ्य आभर इति उभयत्र 'इप्रहोर्म-

श्छन्दसि° ' इति भवत्वम् । त्वायतः । त्वामात्मन इच्छति । ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । छान्दसम् आत्वम् । क्यजन्तात् लटः शतृ । तस्य अदुपदेशात् लसाव-
धातुक्स्वरेण अनुदात्तस्य एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । ' एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो भवतीति वक्त-
व्यम् ' (पा. सू. ८. २. ६. १) इति वचनात् तस्य सिद्धत्वे सति ' शतुरनुमः° ' इति अजादि-
विभक्तेरुदात्तत्वम् । कामम् । ' कमु कान्तौ ' इत्यस्मात् भावे घञ् । ' कर्षास्वतः° ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते
वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । ऊनयीः । ' ऊन परिहाणे ' । चुरादिः । लुङि ' णिश्रिद्रुचुभ्यः° ' (पा. सू. ३. १. ४८) इति च्लेः चङादेशस्य ' नोनयतिध्वनयति° ' (पा. सू. ३. १. ५१) इत्या-
दिना प्रतिषेधः । ' ह्यन्तक्षण° ' (पा. सू. ७. २. ५) इति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमतिं गोभिरश्विना ।

इन्द्रेण दस्युं दरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इन्दुऽभिः । निऽरुन्धानः । अमतिम् । गोभिः । अश्विना
इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः । इन्दुऽभिः । युतद्वेषसः । सम् । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिः अस्माभिर्दत्तैः द्युभिः दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिः
तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वम् अस्माकम् एअमतिं दारिद्र्यं गोभिः त्वया दत्तैः पशुभिः अश्विना
अश्वयुक्तेन धनेन च निरुन्धानः निवर्तयन् सुमनाः शोभनमना भव । वयम् इन्दुभिः अस्माभि-
र्दत्तैः सोमैः प्रीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं दरयन्तः हिंसन्तः अत एव युतद्वेषसः
पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा इषा इन्द्रदत्तेन अग्नेन सं रभेमहि संरब्धा भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥
सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । ' सोमनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः । ' रुधिर
आवरणे ' । स्वरितेत्त्वात् आत्मनेपदम् । ' श्रसोरलोपः ' इति अकारलोपः । ' चितः ' इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमतिम् । मन्तव्या मतिः ऐश्वर्यम् । न मतिः अमतिः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' न लोकाव्यय° ' इति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वोऽस्यातीति अश्वि
धनम् । मत्स्वर्थाय इति ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजैभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजैऽभिः । पुरुऽचन्द्रैः । अभिद्युभिः ।

सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन वयं सं रभेमहि संगच्छेमहि । तथा इषा अग्नेन सं रभेमहि । तथा
वाजैभिः बलैः सं रभेमहि । कीदृशैः वाजैः । पुरुश्चन्द्रैः पुरुषां बहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो
दीप्यमानैः । किञ्च देव्या द्योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या सं रभेमहि । कीदृश्या ।
वीरशुष्मया । वीरं विशेषेण सत्रूणां क्षेपणस्मर्यं शुष्मं बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया ।

स्तोत्रम्बो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता । 'अश्वावत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया । 'अडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः । 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुद । 'चुत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तियेषाम् । अत्र दिव्शब्दो दीप्तिं लक्षयति । अध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या । 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रमत्या । 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत्तरयोर्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सर्वत्र विभाषा गोः' (पा. सू. ६. १. १२२) इति गोअग्रया इत्यत्र प्रकृतिभावः । अश्वावत्या । 'मन्त्रे सोमाभ्येन्द्रिय' इति मनुपि दीर्घत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः । वृत्रहत्येषु । सत्पते ।

यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे 'सत्पते सतां पालयितरिन्द्र' 'वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सस्यु' 'ते पूर्वोक्ताः' 'मदाः मादका मरुतः' 'त्वा त्वाम्' 'अमदन् अमदयन् हर्षं प्रापयन्' । 'तानि पूर्वोक्तानि' 'वृष्ण्या वृष्णः सेचन-समर्थस्य तव संबन्धीनि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि त्वाम् अमदन्' । 'ते' 'सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाम् अमदन्' । 'यत् यदा' 'कारवे स्तुतिकर्त्रे' 'बर्हिष्मते यज्ञवते यजमानाय' 'दश' 'सहस्राणि अपरिमितानि' 'वृत्राणि आवरकाप्युपद्रवजातानि' 'अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं' 'नि' 'बर्हयः न्यवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ वृष्ण्या । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शैल्लोपः । बर्हयः । बर्हयति-हिंसाकर्मा (नि. २. १९. ३०) । लङि 'बहुलं छन्दस्यमाकृत्योगेऽपि' इति अडभावः । शपः पितृबादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

युधा युधमुप घेदैषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्यां परावर्ति निबर्हयो नमुचि नाम मायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुया । पुरा । पुरम् । सम् । इदम् । हंसि । ओजसा ।

नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । परावर्ति । निबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र 'धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वं' 'युधा युद्धेन संबद्धं' 'युधं युद्धम्' 'उप' 'घेदैषि उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । घ इति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां' 'पुरा पुरेण नगरेण सह' 'इदं पुरोवर्ति' 'पुरं शत्रुनगरम्' 'भोजसा बलेन' 'सं' 'हंसि सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराण्य-मैत्सीरिष्यः । हे' 'इन्द्र त्वं' 'नम्या शत्रुषु नमनशीलेन' 'सख्या सहायभूतेन वज्रेण' 'परावर्ति दूर-हेत्से' 'नमुचि' 'नाम अनया संज्ञया प्रसिद्धं' 'मायिनं मायाविनमसुरं' 'यत् यस्मात्' 'निबर्हयः मित-रामहिंसीः । अतस्त्वमेवं स्तूयसे इत्यर्थः ॥ युधा । 'युध संप्रहारे' । संपदाविलक्षणो भावे क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एषि । 'इण् गतौ' । अदाक्त्वात् शपो लुङ् । धृष्णुया ।

‘ जिष्टया प्रागल्भ्ये ’ । ‘ त्रसिगृधिष्टयिक्षिपेः क्तुः ’ इति क्तुप्रत्ययः । किञ्चाङ्गुणाभावः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सोः याजादेशः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ । पूरयति राज्ञामभिमतानीति । ‘ किप् च ’ इति किप् । ‘ उदोष्ठयपूर्वस्य ’ इति उत्त्वम् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तिरुदात्ता । हंसि । हन्तेर्लुटि सिपि अदादिवात् शपो लुकि ‘ नश्चापदान्तस्य झलि ’ (पा. सू. ८. ३. २४) इति अनुस्वारः । नम्या । ‘ णमु प्रह्वत्वे ’ । औणादिक इन्प्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयाया व्यादेशः । टिलोपः । सल्या । ‘ शेषो घ्यसखि ’ (पा. सू. १. ४. ७) इति घिसंज्ञाप्रतिषेधात् नाभावाभावे यणादेशः । नमुचिम् । इन्द्रेण सह युद्धं न मुञ्चतीति नमुचिः । औणादिकः किप्रत्ययः । ‘ नश्चाप्नपात् ’ इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मायिनम् । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्वर्थीय इतिः ॥

त्वं करञ्जमुत् पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वङ्गदस्याभिन्तपुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वम् । करञ्जम् । उत । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिग्वस्य । वर्तनी ।

त्वम् । शता । वङ्गदस्य । अभिन्त । पुरः । अननुदः । परिषूताः । ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२करञ्जं एतत्संज्ञकमसुरम् ^३उत अपि च ^४पर्णयम् एतन्नामानमसुरं च ^५अतिथिग्वस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय ^६तेजिष्ठया अतिशयेन तेजस्विन्या ^७वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या ^८वधीः हतवानसि । तथा ^९अननुदः । अनु पश्चात् घति खण्डयतीति अनुदः अनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव ^{१०}त्वम् ^{११}ऋजिश्चना एतत्संज्ञकेन राज्ञा ^{१२}परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः ^{१३}शता शतानि शतसंख्याकाः ^{१४}वङ्गदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य ^{१५}पुरः पुराणि नगराणि ^{१६}अभिन्त विभिदिषे ॥ वधीः । हन्तेर्लुटि सिपि ‘ लुकि च ’ इति वधादेशः । तस्य अदन्तत्वात् वृद्धयभावः (पा. सू. ७. ३. ३५) । अत एव अनेकाच्चात् इदमप्रतिषेधाभावः (पा. सू. ७. २. १०) । ‘ इट ईटि ’ इति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्शब्दात् ‘ अस्मायामेधा ’ इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मात् आतिशायनिके इष्टनि ‘ विन्मतोर्लुक् ’ इति विनो लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी । वृत्त्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्वात् ङीप् (पा. सू. ४. १. १५) । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिन्त । ‘ भिदिर् विदारणे ’ । लुकि सिपि रुधादिवात् भम् । ‘ इतश्च ’ इति इकारलोपः । ‘ हलङ्ग्याभ्यः ’ इति सकारलोपः । अननुदः । ‘ दो अवखण्डने ’ । ‘ आदेचः ’ इति आत्वम् । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति कप्रत्ययः । नास्ति अनुदः अस्येति बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां दीर्घश्चान्वसः । परिषूताः । ‘ पू प्रेरणे ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुश्रवसा । उपजग्मुषः ।

षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुःस्पदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वश्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकान् अबन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसा एतत्संशकेन राज्ञा युद्धार्थम् उपजग्मुषः उपगतवतः एतान् एवंविधान् जनराज्ञः जनपदानामधिपतीन् षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिम् । तान् राज्ञ ईदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दुष्पदा दुष्पदनेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः । ईदृशेन चक्रेण नि अवृणक् न्यवर्जयः । त्वां स्तुवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रूनजैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् (परिभा. ८४) टच्प्रत्ययाभावः (पा. सू. ५. ४. ९१) । राजन्शब्दो ' राजृ दीप्ती ' इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबन्धुना । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । ' आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः । गमेर्लिटः कसुः । शसि भसंज्ञायां ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । ' गमहनं ' इत्यादिना उपधालोपः । ' शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यम् । ' रथाद्यत् ' (पा. सू. ४. ३. १२१) इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । दुष्पदा । ' पद गतौ ' । ' ईषहुःसुषु ' इति खल् । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । पूर्ववत् विभक्तेः आकारः । अवृणक् । ' वृजी वर्जने ' । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने ' हल्ङ्याभ्यः ' इति सिपो लोपः । ' चोः कुः ' इति कुत्वम् ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुश्रवसम् । तव । उतिभिः । तव । त्रामभिः । इन्द्र । तूर्वयाणम् ।

त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिग्वम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं तवोतिभिः त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानम् आविथ ररक्षिथ । तथा तूर्वयाणम् एतन्नामानं राजानं तव त्रामभिः त्वदीयैस्त्रायकैः पालकैर्बलैः आवियेति शेषः । किंच त्वं महे महते यूने तृणाय अस्मै सुश्रवसे राज्ञे कुत्सादीन् ग्रीन् राज्ञः अरन्धनायः वशमनयः । ' रथ्यतिर्वशगमने ' (निर. ६. ३२) इति यास्कः ॥ त्रामभिः । ' त्रैक् पालने ' । ' आदेचः ' इति आत्वम् । ' आतो मनिन् ' इति मनिन् । निरवादाद्युदात्तत्वम् । अरन्धनायः । रन्धनं वशीकरणं करोति रन्धनवति । ' तत्करोति ' (पा. सू. ३. १. २६. ५) इति णिच् । ' इडवज्जौ प्रातिपदिकस्य ' (पा. सू. ६. ४. १५५. १) इति इडवजावात् टिलोपः । लङि सिपि

य उद्वचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवर्तमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उद्वचि । इन्द्र । देवगोपाः । सखायः । ते । शिवर्तमाः । असाम ।

त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयम् उद्वचि उदके यज्ञसमाप्तौ वर्तमानाः देवगोपाः देवैः पालिताः ते तव सखायः सखिवदत्यन्तं प्रिया अत एव शिवर्तमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभूम्, ते वयं यज्ञ-समाप्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम स्त्वाम् । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तः द्राघीयः अतिशयेन दीर्घम् आयुः जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधानाः धारयन्तो भूयास्म ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम । ' अस भुवि ' । लुङ्थे लोटि ' आहुत्तमस्य पिब ' इति पिब्रञ्जावात् ' पिब ङिञ् ' इति ङित्त्वाभावे ' असोरलोपः ' इति अकारलोपाभावः । पित्त्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । स्तोषाम् । स्तौतेर्लोटि ' सिब्व-हुलं लेटि ' इति बहुलग्रहणात् लोट्यपि सिप् । तस्य पित्त्वात् गुणः । सुवीराः । ' वीरवीर्यौ च ' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राघीयः । दीर्घशब्दात् ईयसुनि ' प्रियस्थिर ' (पा. सू. ६. ४. १५७) इत्यादिना द्राघादेशः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रतरम् । प्रशब्दात् तरपि ' अमु च च्छन्दसि ' (पा. सू. ५. ४. १२) इति अद्रव्यप्रकर्षे अमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दधानाः । दधातेः शानचि ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

' मा नः ' इति एकादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—' मा नोऽन्त्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमी नवमी च ' इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये अच्छावाकशब्दे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—' मा नो अस्मिन्मघवन्निन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहंसि नहि ते अन्तः शर्वसः परीणशे ।

अक्रन्दयो नद्यो रोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥ १ ॥

मा । नः । अस्मिन् । मघवन् । पृत्सु । अंहंसि । नहि । ते । अन्तः । शर्वसः । परिणशे ।

अक्रन्दयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षोणीः । भियसा । सम् । आरत ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन् परिदृश्यमाने अंहंसि पापे पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च नः अस्मान् मा प्रक्षीप्सीरिति शेषः । यस्मात् ते तव शर्वसः बलस्य अन्तः अवसानं परीणशे परितो व्याप्तुं नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं बलमतिक्रमिषुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात् स्वमन्तरिक्षे वर्तमानः रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यः नदीः वना तत्संबन्धीन्युदकानि च अक्रन्दयः शब्दयसि । क्षोणीः क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम् । तदुपलक्षितास्त्रयो लोकाः भियसा त्वज्जवेन कथा कथं न समारत न संगच्छते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका भियसीति

भावः ॥ पृत्सु । ' पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति पृत्तना-
शब्दस्य पृत्तावः । परीणशे । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । ' कृत्यार्थे तवैकेन् ' इति केन्प्रत्ययः । निस्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । ' निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । रोरुवत् । ' रु शब्दे ' ।
यङ्लुगन्तात् लटः शतृ । ' अदादिवच्च ' इति वचनात् शपो लुक् । शतुर्ङित्वात् गुणाभावे उवङ्गा-
देशः । ' नाभ्यस्ताच्छतुः ' इति नुम्प्रतिषेधः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । कथा ।
' था हेतौ च छन्दसि ' इति किंशब्दात् प्रकारवचने थाप्रत्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां ' किमः कः ' (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । आरत । ' ऋ गतौ ' । ' समो गम्यृच्छि ' इत्यात्मने-
पदम् । छान्दसे वर्तमाने लङि अदादित्वात् शपो लुक् । अस्य अदादेशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

अर्ची शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वन्तमिन्द्रं मह्यन्मभिष्टुहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यृञ्जते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्राय । शाकिने । शचीवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । मह्यन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा । वृषभः । निऽऋञ्जते ॥ २ ॥

हे अध्वर्यो ऽशाकिने शक्तियुक्ताय ऽशचीवते प्रज्ञावते ऽशक्राय इन्द्राय ऽअर्चं एवंविधमिन्द्रं
पूजय । किंच स्तुतिः ऽशृण्वन्तं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानन्तं तम् इन्द्रं मह्यन् पूजयन् अभि
ष्टुहि आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । यः इन्द्रः धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेन उभे रोदसी
द्यावापृथिव्यौ न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति । ' ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ' (निरु. ६. २१) इति
यास्कः । स इन्द्रः वृषा सेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभः वर्षिता कामानां
यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्चं । शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' अचोऽतस्तिङः ' इति दीर्घत्वम् ।
शाकिने । शक्तिः शाकः । ' शक्लु शक्तौ ' । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् '
इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । अभिष्टुहि । स्तौतेः अदादित्वात् शपो लुक् । ' उपसर्गात्सुनोति '
इति षत्वम् । ' घुना घुः ' इति घुत्वम् । वृषत्वा । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । न्यृञ्जते ।
' ऋजि भृजी भर्जने ' । इदित्वात् नुम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

अर्ची दिवे बृहते शूष्यं वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।

बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥ ३ ॥

अर्चं । दिवे । बृहते । शूष्यम् । वचः । स्वक्षत्रम् । यस्य । धृषतः । धृषत् । मनः ।

बृहत्श्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिभ्याम् । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः ऽदिषे वीक्षाय बृहते महते इन्द्राय शूष्यम् । शूष्यम् इति सुखनाम । तत्र साधु शूष्यम् ।
तावत् स्तुतिरुक्षणं वचः ऽअर्चं उच्चारय । यस्य इन्द्रस्य धृषतः शत्रून् धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूत-

बलवत् ^१मनः ^२धृषत् ^३धृष्टं भवति । ^४हि ^५षः स हि स खल्विन्द्रः ^६बृहच्छूवाः प्रभूतयज्ञाः ^७असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो बलं वा । तद्वान् । रो मावर्थायः । अथवा । असवः प्राणाः तेन च आपो लक्ष्यन्ते, 'प्राणा वा आपः' (तै. ब्रा. ३. २. ५. २) इति श्रुतेः । तान् राति वदातीति असुरः । ^८बर्हणा शत्रूणां निर्बर्हयिता ^९हरिभ्याम् अश्वभ्यां ^{१०}पुरः ^{११}कृतः पूजितः ^{१२}वृषभः कामानां वर्धिता ^{१३}रथः रंहणशीलः ॥ श्लेष्यम् । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'यत्तोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वाभावे 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । धृषतः । 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' । व्यत्ययेन शः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहच्छूवाः । बृहत् श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः । 'असु क्षेपणे' । 'असेरुन्' (उ. सू. १. ४२) इति उरन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । बर्हणा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । पुरः । 'पूर्वाधर' इत्यादिना असिप्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः ॥

त्वं दिवो बृहतः सानुं कोपयोऽव त्मना धृषता शम्बरं भिनत् ।

यन्मायिनो ब्रन्दिनो मन्दिना धृषाच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । दिवः । बृहतः । सानुं । कोपयः । अव । त्मना । धृषता । शम्बरम् । भिनत् ।

यत् । मायिनः । ब्रन्दिनः । मन्दिना । धृषत् । शिताम् । गभस्तिम् । अशनिम् । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१बृहतः महतः ^२दिवः द्युलोकस्य ^३सानु समुच्छ्रितमुपरिप्रवेशं ^४कोपयः अकम्पयः । ^५धृषता शत्रूणां धर्षयित्रा ^६त्मना आत्मना स्वयमेव ^७शम्बरम् एतत्संज्ञमसुरम् ^८अवाभिनत् अवधीः । ^९यत् यदा ^{१०}ब्रन्दिनः शत्रून् जेतुं मृदुभावं प्राप्सन् । यद्वा । वृन्दं समूहः असुरसमूहवतः । ^{११}मायिनः मायाविनोऽसुरान् ^{१२}मन्दिना हृष्टेन ^{१३}धृषत् ^{१४}धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं ^{१५}शितां तीक्ष्णीकृतां ^{१६}गभस्तिं हस्तेन गृहीताम् । यद्वा । गभस्तिः इति रश्मिनाम् । तद्वतीम् ^{१७}अशनिं वज्रं ^{१८}पृतन्यसि तानसुरान् जेतुं पृतनारूपेणच्छसि । तान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपयः इति पूर्वैणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । ण्यन्तात् लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अङ्भाषः । त्मना । 'मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनः' इति आकारलोपः । धृषत् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । शिताम् । 'शो तनूकरणे' । निष्ठायां 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (पा. सू. ७. ४. ४१) इति इकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'कस्यध्वरपृतनस्य' इति अन्तलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्ब्रन्दिनो रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्त्वा परि ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् । ब्रन्दिनः । रोरुवन् । वना ।

प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अथ । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् ^२श्वसनस्य अन्तरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य ^३ब्रम्भिनः स्वकिरणैरावकादीन् मृदुभावं प्रापयतः ^४वृणक्ष्य ^५चित् रसानां शोचयितुरादित्यस्यापि

‘मूर्धनि उपरिप्रवेशे’ वना वनान्युदकानि यत् यस्मात् नि वृणक्षि आवर्जयति । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तदेवावस्थापनमिन्द्रः^१ करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्त्रा । अपराङ्मुखेनेत्यर्थः । बर्हणावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठात् बर्हणा शत्रूणां हिंसा तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यत् यस्मात् अद्या चित् अद्यापि कृणवः धर्म-काले सूर्यस्योपरि भौमान् रसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति^२ । यस्मादेतत्^३ कुरुषे तस्मात् कारणात् त्वा त्वां परि उपरि कः वर्तते न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । ‘वृजी वर्जने’ । रौधादिकः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राची-नेन । प्रपूर्वात् अन्ते ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना क्तिन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । ‘विभाषाञ्चे-रदिक्छियाम्’ इति स्वार्थे खः । खस्य ईनादेशः । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घ-त्वम् । खप्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् तदादेशस्य उपदेशिवद्भावेन ईकार उदात्तः । अद्या चित् । ‘निपा-तस्य च’ इति दीर्घत्वम् । कृणवः । ‘कृवि हिंसाकरणयोश्च’ । इदित्त्वात् नुम् । लेटि सिपि अडागमः । ‘धिन्विक्कृष्योर च’ इति उप्रत्ययः, वकारस्य अकारादेशश्च । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवद्भा-वात् लघूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र^४ निरुक्तं—‘व्रन्दी व्रन्दते-मृदूभावकर्मणः । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयित् रोरु-यमाणो वनानीति वा धनानीति वा’ (निरु. ५. १५-१६) इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयम् ॥ ॥ १७ ॥

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवति दम्भयो नव ॥ ६ ॥

त्वम् । आविथ । नर्यम् । तुर्वशम् । यदुम् । त्वम् । तुर्वीतिम् । वय्यम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । रथम् । एतशम् । कृत्व्ये । धने । त्वम् । पुरः । नवतिम् । दम्भयः । नव ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं नर्यादीन् त्रीन् राज्ञः आविथ ररक्षिथ । तथा हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहु-विधप्रज्ञं वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं^१ राजानम् आविथ इत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावम्^२ एतस्संज्ञमृषिम् एतशम् एतस्संज्ञकं^३ धने धननिमित्ते संग्रामे कृत्व्ये कर्तव्ये सति आविधेति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथम् । एतशः इति अश्वनाम । एतशम् अश्वं च ररक्षियेति बोध्यम् । तथा त्वं शम्बरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दम्भयः व्यनी-जसः ॥ एतशम् । एति गच्छतीति एतशः । ‘इण् गतौ’ । ‘इणस्तशन्तशसुनौ’ (उ. सू. ३. ४२९) इति तस्यप्रत्ययः । गुणः । कृत्व्ये । कर्तव्ये इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

१. च-तदवस्थापनमिन्द्रः; न-तादृगवस्थापनमिन्द्रः; स-तदेव स्थापनमिन्द्रः । २. ङ-न-स-वर्षयसीति । ३. ङ-यदेतत् । ४. श-व्रन्दिनः । अत्र । ५. त-य-द-ध-स-तुर्वीति तुर्वीतिनामानम् । ६. च-छ-फ-इणस्वभावम् एतशम् एतस्संज्ञमृषिम् ।

स घा राजा सत्पतिः शूशुवजनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घ । राजा । सत्पतिः । शूशुवत् । जनः । रातहव्यः । प्रति । यः । शासम् । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

१स १घ स खलु १जनः जातः १राजा राजमानः १सत्पतिः सतां पालयिता यजमानः १शूशुवत् आत्मानं वर्धयति । १यः इन्द्रं १प्रति १रातहव्यः दत्तहविष्कः सन् १शासम् इन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिम् १इन्वति व्याप्नोति । १उक्था १वा उक्थानि शस्त्राणि वा १यः स्तोता १राधसा हविलक्षणेनाग्नेन सह १अभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाय शंसति १अस्मै स्तोत्रे १दानुः अभिमतफल-प्रदातेन्द्रः १उपरा उपरान् मेघान् । उपरः इति मेघनाम । स च यास्केनैवं निरुक्तः—‘उपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा’ (निरु. २. २१) इति । तान् मेघान् १दिवः सकाशात् १पिन्वते सेचयति दोग्धीति यावत् ॥ घ । ‘ऋचि तुनुघ°’ इत्यादिना दीर्घः । सत्पतिः । सतां पतिः सत्पतिः । ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शूशुवत् । ‘दुओश्चिर्गातवृद्धयोः’ । प्यन्तात् वर्तमाने लुङि च्छेः चडादेशे ‘संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः’ (पा. म. ६. १. १७. २) इति अन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं बाधित्वा ‘णौ च संश्रद्धोः’ (पा. सू. ६. १. ३१) इति संप्रसारणम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावे द्विवचनादि । उवडादेशः । रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शासम् । ‘शासु अनुशिष्टौ’ इत्यस्मात् भावे घञि ‘कर्षात्वतः°’ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तम् । यद्वा । ‘शंसु स्तुतौ’ इत्यस्मात् घञि व्यत्ययेन नलोपः । इन्वति । ‘इवि व्याप्तौ’ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति । ‘गृ शब्दे’ । क्रैयादिकः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववत् निघाताभावः । उपरा । ‘सुपां सुलुक्’ इति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पिन्वते । ‘पिवि मिवि णिवि सेचने’ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमे ।

ये ते इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ॥ ८ ॥

असमम् । क्षत्रम् । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । सन्तु । नेमे ।

ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् । स्थविरम् । वृष्ण्यम् । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य १क्षत्रं बलम् १असमं न केनचित् समम् । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा १मनीषा बुद्धिश्च १असमा न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेमे इति सर्वनामशब्दः एतच्छब्दसमानार्थः । १नेमे एते १सोमपाः सोमस्य पातारो यजमानाः १अपसा कर्मणा १प्र १सन्तु प्रवृद्धा भवन्तु । हे १इन्द्र १ते तव १ददुषः हविर्दत्तवन्तः १ये त्वदीयं १महि महत् १क्षत्रं बलं १स्थविरं स्थूलं प्रकृतं १वृष्ण्यं वृक्षं पुंस्त्वं १च १वर्धयन्ति प्रकृतं कुर्वन्ति । यद्वा । ददुषो यजमानेभ्यो बागफलं दत्तवतः ।

तवेति योजनीयम् ॥ नेमे । सर्वनामत्वात् जसः शीभावे (पा. सू. ७. १. १७) गुणः । 'त्वसमसिम-
नेमेत्यनुच्चानि' (फि. सू. ७८) इति सर्वानुदात्तावे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ददुषः । ददाते-
र्लिट् : कसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' इति इडागमात्
पूर्वमेव संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरः । महि । महेरीणादिकः
इन्द्रप्रत्ययः । स्थविरम् । 'अजिरशिशिर°' (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययान्तो
निपातितः ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूपदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

व्यभृहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यम् । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः ।

वि । अभृहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अथ । मनः । वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्ते इति चमसाः सोमाः । एते सोमाः
त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः प्रभूताः । अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः । चमूपदः
चमूषु चमसेष्ववस्थिताः । इन्द्रपानाः इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान् व्यभृहि व्याभृहि ।
व्याप्य च एषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां कामम् अभिलाषं तैः तर्पय पूरयेति यावत् । अथ
अनन्तरं वसुदेयाय अस्मभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व कुरुष्व ॥ तुभ्यम् । छान्दसो
मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूपदः ।
'चमु अदने' । चमन्त्यनेनेति चमूः । 'कृषिचमितनि°' (उ. सू. १. ८१) इत्यादिना औणादिकः
उप्रत्ययः । चमूषु सीदन्तीति चमूपदः । 'सत्सूद्विष°' इत्यादिना क्तिप् । 'पूर्वपदात्' (पा. सू.
८. ३. १०६) इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः । 'कर्मणि च येन संस्पर्शात्' (पा.
सू. ३. ३. ११६) इति पिबतेः कर्मणि ल्युट् । अभृहि । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । वसुदेयाय ।
'बुदाश् दाने' । अस्मात् 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'ईद्यति' (पा. सू. ६. ४. ६५) इति
ईकारादेशः । गुणः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व । 'कृष्ण
करणे' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥

अपामतिष्ठद्वरुणहरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वविणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणऽहरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः ।

अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वविणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

वअपां वृष्टगुदकानां वधरणरुम् । धरणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं वतमः अन्धकारम्
 वतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृत्रस्य लोकत्रयावरितुरसुरस्य वजठरेषु उदरप्रदेशेषु वअन्तः
 मध्ये वपर्वतः पर्ववान् मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतावात् वृष्टगुदकमप्यावृतमित्युच्यते ।
 वईम् इमाः पूर्वोक्ताः वनद्यः नदीः अगः । नदनात् नद्यः इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देन आप उच्यन्ते ।
 ववत्रिणा आवरकेण वृत्रेण वहिताः पिहिताः^१ वविश्वाः व्यापिनीः वअनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः एवं-
 विधा अपः वइन्द्रः वप्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेषु वअभि वजिघ्नते अभिगमयति ॥ ववत्रिणा । 'वृत्रं वरणे'
 इत्यस्मात् 'आदगमहनजनः' इति किप्रत्ययः । लिङ्गत्वात् द्विर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
 अनुष्ठाः । 'आतश्चोपसर्गे' इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् । जिघ्नते ।
 हन्तेर्गत्यर्थात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्रुः । 'अतिपिपत्योश्च, बहुलं छन्दसि'
 (पा. सू. ७. ४. ७७-७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

स शेवृधमधि धा द्युन्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाळिन्द्र तव्यम् ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरिन्नाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेवृधम् । अधि । धाः । द्युन्नम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् । जनाषाट् । इन्द्र । तव्यम् ।

रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे वइन्द्र वसः त्वम् वअस्मे अस्मासु वद्युन्नं यशः वअधि वधाः अधिनिघेहि । कीदृशमित्याह ।
 वशेवृधम् । शं शमनम् । रोगाणां शमने सति यत् वर्धते तादृशम् । तथा वमहि महत् वजनाषाट्
 शत्रुजनानामभिभवितु वतव्यं प्रवृद्धं वक्षत्रं बलं च अधि धा इति शेषः । किंच हे इन्द्र वनः
 अस्मान् वमघोनः धनवतः कृत्वा वरक्ष पालय । वसूरिन् विदुषोऽन्यानपि वपाहि पालय । तथा वराये
 धनाय वच वस्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ताय^२ वइषे अस्त्राय वच वनः अस्मान् वधाः घेहि स्थापय ॥ धाः ।
 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'बहुलं छन्दस्य-
 माङ्योगेऽपि' इति अङभावः । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति अस्मच्छब्दात् सप्तम्याः शेषादेशः ।
 जनाषाट् । जनान् सहते इति जनाषाट् । 'छन्दसि सहः' (पा. सू. ३. २. ६३) इति ण्विः ।
 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । 'सहेः साङः सः' (पा. सू. ८. ३. ५६) इति षत्वम् । 'अन्ये-
 षामपि दृश्यते' इति पूर्वपददीर्घः । तव्यम् । तवतिवृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । 'अचो यत्' इति यत् ।
 गुणे 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' (पा. सू. ६. १. ८०) इति अवादेशः । 'यतोऽनावः' इत्याद्यु-
 दात्तत्वम् । रक्ष । 'रक्ष पालने' । शपः पिप्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'अचोऽतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् ।
 मघोनः । 'अयुवमघोनामतद्धिते' इति शसि संप्रसारणम् । पाहि । अदादिच्वात् शपो लुक् । हेः
 अपिच्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोनः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् निघाताभावः । स्वपत्यै ।
 शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । 'नम्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'जसादिषु छन्दसि
 वाचनम्' इति 'याडापः' (पा. सू. ७. ३. ११३) इति याडागमाभावे 'वृद्धिरेषि' (पा.
 सू. ६. १. ८८) इति वृद्धिः ॥ ॥ १८ ॥

‘दिवश्चिदस्य’ इति अष्ट्वं पञ्चमं सूक्तं सव्यस्यार्धमैन्द्रं जागतम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘दिव-
श्चिदष्टौ जागतं हि’ इति । हि इत्यभिधानान् तुह्यादिपरिभाषया उत्तरे द्वे ‘च’ सूक्ते जागते । अतिरात्रे
प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशब्दे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘दिवश्चिदस्येति पर्यासः स नो नम्येभिरिति च’
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । विषुवति निष्केवल्येऽप्येतसूक्तम् । सूत्रितं च—‘शंसेदेवोत्तराणि षड्-
दिवश्चिदस्य’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमेऽपि निष्केवल्ये
एतसूत्रितम्—‘त्वं महौ इन्द्र यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महौ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यम्’ (आश्व.
श्रौ. ८. ७) इति ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इन्द्रं न मृहा पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुर्विष्माम् चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न । मृहा । पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुर्विष्मान् । चर्षणिभ्यः । आतपः । शिशीते । वज्रम् । तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

अस्य इन्द्रस्य वरिमा उरत्वं^१ प्राभवं^२ दिवश्चिन् ह्यलोकादपि वि पप्रथे विस्तीर्णं बभूव ।
पृथिवी चन पृथिव्यपि च मृहा महिम्ना महत्त्वेन इन्द्रं न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रति-
निधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां भयंकरः तुर्विष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्
वा चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यस्तेषामर्थाय शत्रूणाम् आतपः आ समन्तात् तापकारी । एवंविधः
स इन्द्रः वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैक्षण्याय शिशीते तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः ।
वंसगः न । वननीयगतिमान् वृषभो यथा स्वशृङ्गे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः । ‘उडिदम्’
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षणः इमनिच् । ‘प्रियस्थिर’ । इत्यादिना
उरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । ‘प्रथ प्रख्याने’ । मृहा महिम्ना । वर्णलोपश्छान्दसः । यद्वा । महोरौणा-
दिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तृतीयैकवचने ‘अलोपोऽनः’ इति अकारलोपः ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति । ‘प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः’ इति प्रतिनिधौ कर्म-
प्रवक्षनीयत्वम् । ‘कर्मप्रवक्षनीययुक्ते’ (पा. सू. २. ३. ८) इति इन्द्रशब्दात् द्वितीया । ‘प्रतिनिधि-
प्रतिदाने च यस्मात्’ (पा. सू. २. ३. ११) इति पञ्चमी तु छान्दसत्वात् न भवति । भीमः । ‘जिभी
भये’ इत्यस्मात् ‘भियः पुग्व’ (उ. सू. १. १४५) इति मकप्रत्ययः । ‘भीमो विम्यत्यस्मात्’
(निरु. १. २०) इति यास्कः । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वम् । शिशीते । ‘शो तनूकरणे’ । व्यत्ययेनारम्भनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य
शुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ईहल्यघोः’ इति ईत्वम् । अनजांदावपि लसार्व-
धातुके व्यत्ययेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. १८९) । वंसगः । ‘वन वण संभक्ती’ इत्य-
स्मात् कर्मणि औणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः । ‘डोऽन्यत्रापि इड्यते’ (पा.
म. ३. २. ४८) इति गमेः डप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रिषः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रिषः । प्रति । गृभ्णाति । विश्रिताः । वरीमभिः ।

इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १समुद्रिषः । समुद्रवन्त्यस्मादापः इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवः समुद्रिषः । एवंभूतः सन १वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैः यद्वा उरुत्वैः १विश्रिताः व्याप्ताः १नद्यः नदीः शब्द-कारिणीः वृत्रेणावृता आपः १अर्णवां १न समुद्र इव १प्रति १गृभ्णाति । स्वीकृत्य ववर्षेति भावः । स च १इन्द्रः १सोमस्य १पीतये पानाय १वृषायते वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तते इत्यर्थः । तथा १सः इन्द्रः १युध्मः योद्धा १सनात् चिरादेव यद्वा सनातनः १ओजसा बलकृतेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा १पनस्यते पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । ‘अर्णसो लोपश्च’ (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । ‘नद अव्यक्ते शब्दे’ इत्यस्मात् कर्तरि पचाद्यच् । ‘चित्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘नदद्’ (पा. सू. ३. १. १३४ ग.) इति टित्त्वेन पाठात् ‘टिड्ढाणञ्’ इति डीप् । ‘यस्य’ इति लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्य उदात्तत्वम् । जसि यणादेशे ‘उदात्त-स्वरितयोर्यणः’ इति स्वरितत्वम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप उच्यन्ते । तथा च श्रूयते—‘अहावनदन्ता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवः’ (तै. सं. ५. ६. १. २) इति । समुद्रिषः । ‘समुद्राभ्राद्’ (पा. सू. ४. ४. ११८) इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्य इयादेशः । तस्योपदेशिवद्भचनात् उदात्तत्वम् । गृभ्णाति । ‘ह्रमहोर्भः’ इति भत्वम् । विश्रिताः । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ । कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम् । वरीमभिः । ‘वृज् वरणे’ इत्यस्मात् औणादिक ईमनिन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा उरुशब्दात् ह्रमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च छान्दसत्वात् । वृषायते । ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ (पा. सू. ३. १. ११) इति आचारार्थे क्यङ् । छित्त्वात् आत्मनेपदम् । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः । युध्मः । ‘युध संप्रहारे’ इत्यस्मात् ‘इषियुधीन्धिदसिड्याधूसूभ्यो मक्’ इति मक् । पन-स्यते । ‘पन स्तुतौ’ । पननं पनः तदिच्छति पनस्यति । व्यस्ययेनात्मनेपदम् ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवतार्ति चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणाम् । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःहितः ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १भोजसे भोजनाय १पर्वतं पर्ववन्तं मेघं १न अकार्षीः । न हि हतो मुक्के । इन्द्रो हि वर्णार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा १महः महतः १नृम्णस्य धनस्य १धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीनाम्

‘हरज्यसि ईक्षिषे । हरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रः देवता वीर्येण अति अतिशयित इति प्र वैकिंते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स च उग्रः उद्गूर्ण इन्द्रः विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवैः पुरोहितः पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणाम् । ‘ धृञ् धारणे ’ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कर्तेरि मनिन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । हरज्यसि । ‘ हरज् ईर्ष्यायाम् ’ । ऐश्वर्ये इत्येके । कण्ठादिस्वात् यक् । वीर्येण । ‘ शूर वीर विक्रान्तौ ’ । चुरादिः । ‘ अचो यत् ’ इति यत् । णिलोपः । बहुव्रीहौ ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्यात् ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वाभावे ‘ तित्स्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । तस्मिन् हि सति ‘ आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तम् । देवता । देव एव देवता । ‘ देवात्तल् ’ (पा. सू. ५. ४. २७) इति स्वार्थे तल्प्रत्ययः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । चेकिंते । ‘ कित ज्ञाने ’ । अस्मात् यङन्तात् चेकित्यतेः कर्मणि लिटि अतोलोपयलोपौ । पुरोहितः । पुरस्शब्दस्य असिप्रत्ययान्तस्य ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ’ इति अभ्ययत्वेन ‘ पुरोऽन्ययम् ’ इति गतिसंज्ञायां ‘ गतिरनन्तरः ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।

वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रब्रुवाणः । इन्द्रियम् ।

वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनाम् । मघवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

‘ स इत् स एवेन्द्रः वने अरण्ये नमस्युभिः नमसा स्तोत्रेण पूजयितुमिर्ऋषिभिः वचस्यते वच इच्छन् क्रियते स्तूयते इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चेन्द्र आत्मीयेषु जनेषु इन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रकटयन् चारु वर्तते । किंच सः वृषा कामानां वर्षकः हर्यतः प्रेप्सावतो वियक्षतः छन्दुः उच्छन्दयिता भवति । वियक्षतां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा हविषां वर्षयिता । हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेण इन्द्रकृतेन रक्षणेन युक्तः सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचम् इन्वति प्रेरयति । तदानीं छन्दुर्भवतीति पूर्वेणाम्बयः । यद्वा । मघवा वृषा इन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः कृतां स्तुतिं यद्यस्मात् इन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यम् ॥ नमस्युभिः । ‘ नमोवरिवः ’ इति पूजार्थे क्यच् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इति उप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यन्तं कुर्वन्ति मुनयो वचस्ययन्ति । वचस्ययतेः कर्मणि यकि अतोलोपयलोपौ । यद्वा । वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः । ‘ ब्रूञ् ब्रूयात्वां वाचि ’ । लटः शानच् । अदादिस्वात् शपो लुक् । शानचो हिस्वात् गुणाभावे उवङ् । विश्वरेणाम्तोदात्तः । इन्द्रियम् । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । ‘ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रवृष्टिमिन्द्रवृष्टिमिन्द्रवृष्टमिन्द्रवृष्टमिति वा ’ (पा. सू. ५. २. ९३) इति लिङ्गादिष्वर्थेषु इन्द्रशब्दात् वच्प्रत्ययो निपात्यते । अतः अन्तोदात्तत्वम् । इन्वति । ‘ इवि व्याप्नोति ’ । शपः पिस्वाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरः । षड्भुसवोणादनिघातः ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनैभ्यः ।

अधा चन श्रद्धधति त्विषीमत इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधम् ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । समिथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनैभ्यः ।

अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते । इन्द्राय । वज्रम् । निघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥

१स १इत् स एवेन्द्रः १युध्मः योद्धा १महानि १समिथानि महतः संग्रामान् १मज्मना सर्वस्य शोधकेन १ओजसा बलेन १कृणोति करोति । किमर्थम् । १जनेभ्यः स्तोतृजनार्थम् । यदा इन्द्रः १वधं हननसाधनं १वज्रम् आयुधं मेघेषु १निघनिघ्नते निहन्ति १अधा १चन अनन्तरमेव १त्विषीमते दीप्तिमते १इन्द्राय सर्वे जनाः १श्रद्धधति । श्रत् इति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । मह्यन्ते पूज्यन्ते इति महानि प्रवृद्धानि । ‘घञर्थे कविधानम्’ इति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । ‘इण् गतौ’ । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संग्रामाः । ‘समीणः’ (उ. सू. ४. ५३२) इति थक्प्रत्ययः । किन्वाद्गुणामावः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मज्मना । ‘टुमस्जो शुद्धौ’ । मनिप्रत्ययः । ‘झलां जश् झशि’ (पा. सू. ८. ४. ५३) इति सकारस्य जश्च दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अध । छान्दसं धत्वम् । ‘निपातस्य च’ इति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । ‘त्विष दीप्तौ’ । ‘इन्सर्वधातुभ्यः’ इति इन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मतुपः पिच्वादनुदात्तात्वे तदेव शिष्यते । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘गमहनं’ इत्यादिना उपधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं निगागमश्च । ‘आगनीगन्तीति च’ (पा. सू. ७. ४. ६५) इति इतिचशब्दः प्रकारार्थं इत्युक्तत्वात् दाधर्त्यादौ एतद्द्रष्टव्यम् ॥ ॥ १९ ॥

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्षमया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतीषि कृण्वन्वृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्तवा अपः सृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्षमया । वृधानः । ओजसा । विनाशयन् ।

ज्योतीषि । कृण्वन् । अवृकाणि । यज्यवे । अव । सुक्रतुः । सर्तवै । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

१श्रवस्युः अन्नं यशो वात्मन इच्छन् १कृत्रिमा कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि १सदनानि असुर-पुराणि १ओजसा बलेन १विनाशयन् १क्षमया भूम्या समानं १वृधानः वर्धनशीलः । यद्वा । क्षमया इति ओजोविशेषणम् । शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः । १ज्योतीषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृत्तानि १अवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि १कृण्वन् कुर्वन् १सुक्रतुः शोभनकर्मसहितः १एवंविधः १सः खलु इन्द्रः १यज्यवे यष्टे यजमानाय तदर्थं १सर्तवै सरणाय १अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि १अव १सृजत् । वृष्टि

१. ङ-औणादिको मनिप्रत्ययः, न-स-मनिप्रत्ययः । २. ङ-स-विनाशयन् विनाशं प्रापयन् ।

३. ङ-स-शोभनकर्मा स हि ।

कृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा । ‘डुकृञ् करणे’ । ‘द्वितः क्तिः’ (पा. सू. ३. ३. ८८) इति भावे क्तिप्रत्ययः । ‘त्रेमन्त्रित्यम्’ (पा. सू. ४. ४. २०) इति निवृत्तार्थं मप् । तस्य पितृवादनुदात्तत्वे क्तिप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ‘शेञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । क्षमया । ‘क्षमूष् सहने’ । क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा । ‘षिद्धिदादिभ्योऽङ्’ (पा. सू. ३. ३. १०४) इति अङ्प्रत्ययः । ततः टाप् । व्यत्ययेन धातोः उपधालोपः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । यद्वा । अयं घातुरभिभवार्थः, ‘वह अभिभवे’ इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मात् औणादिको मनिन् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गता । ‘मनः’ (पा. सू. ४. १. ११) इति ङीपो निषेधे ‘टाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ (पा. सू. ४. १. १३) इति डाप् । टिलोपः । वृधानः । ताच्छीलिकः चानश् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अवृकाणि । ‘वृञ् वरणे’ । ‘संवृभूशुपिमुषिभ्यः कित्’ (उ. सू. ३. ३२१) इति कन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यज्यवे । ‘यजिमनिशुन्धिदमिजनिभ्यो युः’ इति युप्रत्ययः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । बहुव्रीहौ ‘ऋवाडयश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सर्तवै । ‘सु गतौ’ । ‘कृत्याधे तवैकेन्’ इति भावे तवैप्रत्ययः । गुणः । ‘अन्तश्च तवै युगपत्’ (पा. सू. ६. १. २००) इति आद्यन्नयोः युगपत् उदात्तत्वम् । अपः । ‘ऊडिदम्’ इति शप् उदात्तत्वम् । सृजत् । लङि ‘बहुल छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इति अडभावः ॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाञ्चा हरी वन्दनश्रुदा कृधि ।

यमिष्टासः सारथयो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दभ्रुवन्ति भूर्णयः ॥ ७ ॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाञ्चा । हरी इति । वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि ।

यमिष्टासः । सारथयः । ये । इन्द्र । ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्रुवन्ति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिन्द्र ते त्वदीयं मनः दानाय अस्मदभिमतफलप्रदानाय अस्तु भवतु । हे वन्दनश्रुत् वन्दनानां स्तुतीनां श्रोतः हरी त्वदीयावशौ अर्वाञ्चा अस्मद्यज्ञाभिमुखौ आ कृधि आभिमुख्येन कुरु । हे इन्द्र ते तव स्वभूताः ये सारथयः सन्ति ते यमिष्टासः अतिशयेन यन्तारः अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः । यद्वा । भीताभीक्ष्णाः शत्रवः त्वा त्वां न आ दभ्रुवन्ति न हिंसन्ति ॥ सोमपावन् । ‘आतो मनिन्’ इति वनिप् । ‘असंबुद्धौ’ इति पर्थुदासात् दीर्घाभावः । अर्वाञ्चा । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः । वन्दनश्रुत् । ‘वदि अभिवादनस्तुत्योः’ । इदिस्वान् नुम् । भावे ल्युट् । तेषां श्रोता । ‘श्रु श्रवणे’ । क्विपि तुगागमः । यमिष्टासः । यन्तृशब्दात् ‘तुञ्छन्दसि’ इति इष्टन्प्रत्ययः । ‘तुरिष्टेमेयः सु’ इति तृलोपः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘आज्जसेरसुक्’ इति असुक् । केताः । ‘कित ज्ञाने’ । चिकेतति प्रतिकूलं जानन्तीति केताः । पचायच् । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । प्रतिकूलतया ज्ञायन्ते इति

१. ङ-प्रतिकूलस्य ज्ञातारः । २. ङ-स-‘तुगागमः’ इत्यस्यानन्तरं ‘कृधि । करोतेल्लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘श्रुश्रुणुकृश्रुभ्यञ्छन्दसि’ इति हेर्धिरादेशः इत्यधिकम् ।

केताः । कर्मणि घञ् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । दम्भुवन्ति । ' दम्भु दम्भे ' । स्वादित्वात् भुः । तस्य
ङित्वात् ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । संयोगपूर्ववेन ' हुभुवोः ' इति यणादेशाभावे ' अघि
भुधातु ' इत्यादिना उवङादेशः । भूर्ययः । ' भृञ् भरणे ' । ' घृणिः पृभिः ' इत्यादौ अस्मात्
निप्रत्ययान्तो निपात्यते । ऋत उत्वं दीर्घश्च । यद्वा । ' भृ भये ' इत्यस्मात् ' कृत्यल्युटो बहुलम् '
इति कर्तरि क्तिनि ' उदोष्यपूर्वस्य ' इति उत्त्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । ' ऋकारत्वादिभ्यः
क्तिञ्छिवञ्जति ' (पा. सू. ८. २. ४४. १) इति निष्ठावज्जावात् नत्वम् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळहं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।

आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रक्षितम् । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळहम् । सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे ।

आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृभिः । तनूषु । ते । क्रतवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वम् अप्रक्षितम् प्रक्षयरहितं वसु धनं हस्तयोः बिभर्षि स्तोतृभ्यो दातुं धारयामि ।
तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्वि आत्मीये शरीरे अपाळहं शत्रुभिरनभिभूतं सहः बलं दधे धार-
यति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वन्निर्बलकृतैः कर्मभिः आवृतासः आवृताः ।
बलकृतानि सर्वाणि कर्माणि एतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते । तत्र दृष्टान्तः । अवतामो न । अवतः
इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराग्नियन्ते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र
ते तव शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयः बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितम् । ' क्षि क्षये ' इत्यस्मात् भावे
निष्ठा । ' अण्यदर्धे ' (पा. सू. ६. ४. ६०) इति पर्युदासात् दीर्घाभावः । अत एव ' क्षियो दीर्घात् ' इति
निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत् प्रक्षितम् । न प्रक्षितम् अप्रक्षितम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
बिभर्षि । ' हुभृञ् धारणपोषणयोः ' । लटि सिपि शपः श्लुः । ' भृजामिन् ' इति अभ्यासस्य इत्वम् ।
अषाळहम् । ' वह अभिभवे ' इत्यस्मात् निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये ' तीषसह ' (पा. सू. ७. २. ४८) इति
इटः विकल्पितत्वात् ' यस्य विभाषा ' इति इदमतिषेधः । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु ' सहिवहोरोदवर्णस्य '
इति ओत्वे प्राप्ते ' साढर्थं साढ्वा साढेति निगमे ' (पा. सू. ६. ३. ११२) इति निपातनात् आत्वम् ।
यदुकं साढेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तन्वि । ' जसादिषु छन्दसि वाचचनम् '
इति ' अञ् वेः ' (पा. सू. ७. ३. ११९) इति अत्वौत्वयोरभावे यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति
विभक्तेः स्वरितत्वम् । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति उदात्तत्वं तु छान्दसत्वात् न प्रवर्तते ॥ २० ॥

' एष प्र पूर्वीः ' इति षडृचं षष्ठं सूक्तं सम्यरषार्षमैन्द्रं जागतमित्युक्तम् । अनुक्रान्तं च- ' एष प्र
पद् ' इति । विषुवति निष्केवल्ये एतत् सूक्तं शंसनीयम् । ' विषुवान्दिवाकीर्यः ' इति खण्डे सूत्रितम्-
' एष प्र पूर्वीर्ष्वामदः प्र मंहिष्ठाय ' (आश्व. श्री. ८. ६) इति ॥

एष प्र पूर्वारिव तस्य चन्निषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चन्निषः । अत्यः । न । योषाम् । उत । अयंस्त । भुर्वणिः ।
दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् । रथम् । आवृत्य । हरियोगम् । ऋभ्वसम् ॥ १ ॥

१भुर्वणिः अत्ता १एषः इन्द्रः १तस्य यजमानस्य १पूर्वीः प्रभूताः १चन्निषः चमूषु चमसेष्वव-
स्थिताः सोमलक्षणा इषः १प्र १अव १उदयंस्त प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । तत्र दृष्टान्तः । १अत्यो १न
१योषाम् । यथाश्वो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति^१ । स चेन्द्रः १हिरण्ययं सुवर्णमयं १हरियोगं हरिभ्यां
युक्तम् १ऋभ्वसम् उरु भासमानं १रथम् १आवृत्या अवस्थाप्य १महे महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे १दक्षं
प्रवृद्धमात्मानं सोमं १पाययते पानं^२ कारयति ॥ पूर्वीः । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'पृभिदिव्यधि' ।
(उ. सू. १. २३) इत्यादिना कुप्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वम् । पुरुशब्दात् 'वोतो
गुणवचनात्' इति ङीप् । यणादेशः । 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । प्रत्ययस्वरः । चन्निषः । 'चमु
अदने' इत्यस्मात् 'कृषिचमितनिधनि' (उ. सू. १. ८१) इत्यादिना उप्रत्ययान्तश्चमूशब्दः ।
तस्यां वर्तमाना इषः चन्निषः । वकारस्य रेफश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयंस्त । छान्दसे
वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । 'भुर्वतिरत्तिकर्मा'
(निरु. ९. २३) इति यास्कः । धातुपाठे तु 'भर्व हिंसायाम्' इति पठ्यते । अस्मात् औणादिकः
अनिप्रत्ययः । अकारस्य उकारश्छान्दसः । पाययते । 'पा पाने' । 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्'
(पा. सू. ७. ३. ३७) इति हेतुमति णिचि युगागमः । 'णिचश्च' (पा. सू. १. ३. ७४)
इत्यात्मनेपदम् । हिरण्ययम् । 'ऋत्यवास्व्य' इत्यादिना हिरण्यशब्दात् उत्तरस्य मयटो मशब्दलोपो
निपात्यते । हरियोगम् । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्द्रप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । स एव बहु-
व्रीहिस्वरणे शिष्यते । ऋभ्वसम् । उरुभासम् इत्यस्य पृषोदरादिवात् ऋभ्वसादेशः ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्इषः । परीणसः । समुद्रम् । न । समुचरणे । सनिष्यवः ।

पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

१गूर्तयः स्तोतारः १नेमन्निषः नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः । यद्वा नीतहविष्काः १परीणसः परितो
व्यामुच्यन्तः एवंगुणविशिष्टा यजमानाः १तम् इन्द्रं स्तुतिभिः अधिरोहन्ति स्तुवते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
१सनिष्यवः सन्नि धनमात्मन इच्छन्तो वणिजो धनार्थं १संचरणे संचारे निमित्तभूते सति १समुद्रं १न ।
यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेन्द्रं स्तुवन्तीति भावः । हे स्तोतस्व

च 'क्षस्य प्रवृद्धस्य' विद्यस्य यज्ञस्य 'पतिं पालयितारं' सहः सहस्वन्तं बलवन्तमिन्द्रं 'तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण' नु क्षिप्रम् 'अधि' रोह स्तुहीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः । 'वेनाः कान्ताः स्त्रियः' 'गिरिं' न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः । 'गृ' शब्दे । 'गृणन्ति स्तुवन्तीति गूर्तयः । 'क्विचूतौ च' इति कर्तरि क्विप् । 'बहुलं छन्दसि' इति उत्त्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमञ्चिषः । 'णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्मात् शतरि व्यत्ययेन एत्वम्, तकारस्य नकारादेशश्च । नमन्तः इत्यन्तीन्द्रं प्राप्नुवन्तीति' नेमञ्चिषः । 'इषु गतौ' इत्यस्मात् 'क्विप् च' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्मात् 'अर्तिस्तुसु' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । बहुलवचनात् नकारस्य ह्रस्वज्ञाभावः । नीताः प्रप्ता इषो येषाम् । 'परादि-छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परीणसः । 'णस कौटिल्ये' इत्ययं धातुर्गन्त्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति परीणसः । 'क्विप् च' इति क्विप् । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'उपसर्गादसमासोऽपि' इति णत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । नशतिर्गतिकर्मा । अस्मात् पूर्ववत् क्विपि शकारस्य सकारः । सनिष्यवः । 'पणु दाने' इत्यस्मात् 'इन्सर्व-धातुभ्यः' इति कर्मणि इन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छन्तीति क्यच् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो छालसायाम-सुवक्तव्यः सुगागमोऽपि वक्तव्यः' (का. ७. १. ५१. ३) इति सुक् । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । नु । 'ऋचि तुनुव' इति सांहितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरपदस्य मनुपः छान्दसो लुक् ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

'सः इन्द्रः' 'तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । 'तुर्वणिस्तूर्णवनिः' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । 'महान् प्रवृद्धश्च भवति । तस्येन्द्रस्य' शवः बलं 'पौंस्ये वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामे' अरेणु अनवद्यं 'तुजा शत्रूणां हिंसकं सत्' भ्राजते दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । 'गिरेः पर्वतस्य' 'भृष्टिर्न शृङ्गमिव । तद्यथोज्ज्वलं सहीप्यते तद्वत् । 'आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः' 'दुध्रः दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता एवंभूत इन्द्रः' 'मदे सोमपानेन हर्षे सति' 'येन बलेन' 'शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं' 'मायिनं मायाविनम्' 'आभूषु कारागृहेषु' 'दामनि बन्धके निगडे' 'नि' 'रमयत् न्यवास-यत् । तद्वलमिति पूर्वणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मात् औणादिकः अनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वात् रेणुशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा । 'तुज हिंसायाम्' । इगुपधलक्षणः कः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । दुध्रः । दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । 'धृञ् अवस्थाने' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् मूलविभुजादिस्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २) । यणादेशः । रेफलोपञ्छान्दसः । रमयत् । अमन्तत्वात् मिस्वे 'मितां हस्वः' इति हस्वत्वम् । छान्दसः संहितायां दीर्घः ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इन्द्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शर्वसा बाधते तम इयति रेणुं बृहदह्रिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिषक्ति । उषसम् । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शर्वसा । बाधते । तमः । इयति । रेणुम् । बृहत् । अह्रिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

यः इन्द्रः धृष्णुना धर्षकेन शर्वसा बलेन तमः तमोरूपं वृत्रादिमसुरं बाधते हिनस्ति
ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तम् इन्द्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा
सिषक्ति समवैति । सेवते इति यास्कः (निरु. ३. २१) । सूर्यः उषसं न यथोपोदेवतां सेवते नित्यं
तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीम् अह्रिष्वणिः । गच्छन्तो हरन्तीति अहरयः शत्रवः । तेषां व्यथोत्पादनेन
स्वनयिता शब्दयिता इन्द्रः रेणुं रेणुं हिंसनं बृहत् प्रभूतम् इयति शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया
वर्धते इति त्वावृत् । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । छान्दसं
दकारस्य आत्वम् । ' सुपङ्मुखम् ' इति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । ' षच समवाये ' । ' बहुलं
छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । इयति । ' ऋ सृ गतौ ' ।
जौहोत्यादिकः । अस्मात् अन्तर्भावित्यर्थात् लट् । शपः श्लुद्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । ' अतिपिपत्योश्च '
इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' अभ्यासस्यासवर्णे ' (पा. सू. ६. ४. ७८) इति इयडादेशः । ' अनुदात्ते
च ' इति अभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् । पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वेन पदादपरत्वात् निघाताभावः ।
रेणुम् । ' री गतिरेपणयोः ' । अस्मात् औणादिको नुप्रत्ययः । अह्रिष्वणिः । अतैः ' अन्येभ्योऽपि
ह्रस्वन्ते ' इति विच् । अरो गच्छन्तश्चेमे हरयश्चत्यह्रयः । तेषां स्वनयिता । ' स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ' ।
अस्मात् ण्यन्तात् औणादिक इन्प्रत्ययः । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । घटादित्वात् मिच्चे ' मितान्
हस्वः ' इति हस्वत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वमीळहे यन्मदे इन्द्र हर्ष्याहन्वृत्रं निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरः । धरुणम् । अच्युतम् । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वःऽमीळहे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या । अहन् । वृत्रम् । निः । अपाम् । औञ्जः । अर्णवम् ॥ ५ ॥

यत् यदा तिरः वृत्रेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकम् अच्युतं विनाशरहितं
रजः उदकं दिवः सुलोकात् आतासु । आता इति विज्ञाम । आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इन्द्र
बर्हणा हन्ता स्वं वि अतिष्ठिपः विविधं स्थापयांचकृषे । तथा यत् यदा स्वमीळहे । मीळहम् इति
धननाम । स्वः सुहु गन्तव्यं मीळहं धनं यस्मिन् तस्मिन् संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या
हृष्ट्या क्षत्त्या वृत्रम् आवरकमसुरम् अहन् स्वमवधीः । तदानीम् अपां पूर्णम् अर्णवं मेघं निः

१. छ-ग-न-रु-स-स-शपः श्लुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । २. ङ- ' स्यमु ' नास्ति । ३. ङ-
आततासु । ४. ङ-सदृणा.हन्ता ।

वौञ्जः वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टेरावरकं वृत्रं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसैक्षीरिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेः ण्यन्तात् लुङि च्लेः चडादेशः । णिलोपः । ' तिष्ठतेरित् ' (पा. सू. ७. ४. ५) इति उपधाया इत्वम् । ' चङि ' (पा. सू. ६. १. ११) इति द्विर्वचने ' शर्पूर्वाः खयः ' इति थकारः शिष्यते । चर्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा । ' सुपां सुलुक् ' इति सोः आकारः । स्वमीळहे । ' मिह सेचने ' । निष्ठा^१ । ' हो ढः ' (पा. सू. ८. २. ३१) इति ढत्वम् । ' ऋषस्तयोर्धोऽधः ' इति तकारस्य धत्वम् । तस्य ह्रुवे ' ढो ढे लोपः ' (पा. सू. ८. ३. १३) इति ढलोपः । ' ढलोपे पूर्वस्य ' (पा. सू. ६. ३. १११) इति दीर्घत्वम् । स्वरित्येतत् ' न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ' इति स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने ' हल्ङ्याब्ध्यः ' इति सेलोपः^२ । यद्वृत्तयोगादनिघातः । औञ्जः । ' उञ्ज आर्जवे ' । लङि आडागमो वृद्धिश्च ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदर्नेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाप्यारुजः ॥ ६ ॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र । सदर्नेषु । माहिनः ।

त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृत्रस्य । समया । पाप्या । अरुजः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२माहिनः प्रवृद्धः ^३त्वं ^४दिवः द्युलोकात् ^५पृथिव्याः ^६सदर्नेषु प्रदेशेषु ^७ओजसा बलेन ^८धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं ^९धिषे दधिषे स्थापयसि । यस्मात् ^{१०}त्वं ^{११}सुतस्य सोमस्य पानेन ^{१२}मदे हर्षे सति ^{१३}अपः जलानि ^{१४}अरिणाः मेघात् निरगमयः । ^{१५}वृत्रस्य आवरकं वृत्रं च ^{१६}समया घृष्टया ^{१७}पाप्या शिलया यद्वा शक्त्या ^{१८}वि ^{१९}अरुजः विशेषेणाभाङ्क्षीः ॥ धिषे । दधातेऽभ्यान्दसो वर्तमाने लिट् । ' द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । ऋादिनियमात् इडागमे ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । माहिनः । ' महेरिणश्च ' (उ. सू. २. २१४) इति ' मह पूजायाम् ' इत्यस्मात् औणादिक इन्प्रत्ययः । ' अत उपधायाः ' इति वृद्धिः । अरिणाः । ' री गतिरेषणयोः ' । क्रैयादिकः । लङि सिपि ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । समया । ' षम ष्टम अवैकृत्ये ' । समतीति समा । पचाद्यच् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पाप्या । ' पिषू संचूर्णने ' इत्यस्मात् औणादिक इन्प्रत्ययः । बहुलवचनात् उपधाया आकारः । ' कृदिकारादक्तिनः ' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सति ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितत्वम् । अरुजः । ' रुजो भङ्गे ' । तौदादिकः । शस्य ङिष्वात् गुणाभावः ॥ ॥ २१ ॥

' प्र मंहिष्ठाय ' इति षड्चं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्षमेन्द्रं जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—' प्र मंहिष्ठाय ' इति । विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—' प्र मंहिष्ठाय त्यम् द्वितीह ताक्ष्यमन्ततः ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । उक्त्यसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिष्वेऽपि एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायोवपुतः ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

‘अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहद्रये । सत्यशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे ।

अपाम्इव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वशायु । शवसे । अपावृतम् ॥ १ ॥

‘मंहिष्ठाय । मंहतिर्दानकमेति यास्कः (निरु. १. ७) । दातृतामाय ‘बृहते गुणैर्महते
‘बृहद्रये महाधनाय ‘सत्यशुष्माय अवितथबलाय ‘तवसे आकारतः प्रबुद्धाय एवंगुणविशिष्टायेन्द्राय
‘मतिं मननीयां स्तुतिं ‘प्र ‘भरे प्रकर्षणसंपादयामि’ । ‘यस्य इन्द्रस्य बलं ‘दुर्धरम् अन्यैर्धर्तुमशक्यम् ।
तत्र दृष्टान्तः । ‘प्रवणे निम्नप्रदेशे ‘अपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते
तद्वत् । तथा ‘राधः धनं ‘विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं ‘शवसे स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेण ‘अपावृतं अपगतावरणं
क्रियते, तस्येन्द्रस्येति पूर्वणं संबन्धः ॥ मंहिष्ठाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । ‘तुच्छन्दसि’ इति
इष्टन्प्रत्ययः । ‘तुरिष्ठेमेयः सु’ इति तृलोपः । बृहते । ‘बृहन्महतोरुपसंख्यानम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः^१ । मतिम् । ‘मन्त्रे वृष’ इत्यादिना क्तिन्^२ उदात्तत्वम्^३ । ‘अनुदात्तोपदेश’
इत्यादिना अनुनासिकलोपः । दुर्धरम् । ‘धम् धारणे’ । ‘ईषद्दुःसुषु’ इति कर्मणि खलू ।
विश्वायु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् आयु गमनं यस्य तत् विश्वायु । एतेः ‘छन्दसीणः’ (उ. सू. १. २)
इति उष्णप्रत्ययः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् । कर्मणि निष्ठा ।
‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अथ ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सर्वना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्रथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाइव । सर्वना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । समऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्रथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

‘अथ ‘ह अन्तरमेव हे इन्द्र ‘विश्वं सर्वमिदं जगत् ‘ते तव संबन्धिने ‘इष्टये यागाय ‘अनु
‘असत् अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तये इति योज्यम् । ‘हविष्मतः यजमानस्य ‘सर्वना
सर्वानि यज्ञजातानि ‘निम्ने निम्नानि भूस्थलानि ‘आपः इव एवां संभजन्ते इति शेषः । ‘हर्यतः
सन्नुवर्धं प्रेप्सतः ‘इन्द्रस्य । ‘हर्यतिः प्रेप्साकर्मा’ (निरु. ७. १७) इति यास्कः । यद्वा । हर्यतः
होमनः । ‘हिरण्ययः हिरण्ययः ‘अथिता शत्रूणां हिंसनशीलः ‘वज्रः ‘पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे
वा ‘यत् यदा ‘न ‘समशीत संसुप्तो नाभवत् । किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यदेन्द्रेण प्रेरितो
वज्रः अप्रतिहतः सन् वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यदुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिष्येति भावः ॥ अथ ।
अभ्युत्सं वसवम् । असन् । अस्तैर्बुधैः ‘बहुलं छन्दसि’ इति आपो लुगभावाः । इष्टये । यजेतेर्भावे क्तिनि
‘वर्तिष्यति’ इत्यादिना संप्रसारणम् । वज्रादिना वसवम् । वसव्येनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । ‘इष गती’

इत्यस्मात् भावे क्तिनि ' मन्त्रे वृषेण ' इति तस्योदात्तत्वम् । निम्नेव सधना । ' शोभन्दसि ' इति शैलोपः । समशीत । ' शीङ् स्वमे ' । लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ' शीङः सार्वधातुके ' (पा. सू. ७. ४. २१) इति गुणाभावः । हर्यतः । ' हर्यं गतिकान्त्योः ' । ' भृमृदशि ' इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । भयिता । ' भय क्रथ क्रथ हिंसार्थाः ' । ताच्छीलिकः तृन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्रे आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भर । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उषः उषोदेवते शुभ्रे शोभने एवं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मै इन्द्राय अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । न इति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः—' अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि ' (निरु. ७. ३१) इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणमन्नं सम् आ भर सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वा इन्द्रियम् इन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिङ्गं यस्य इन्द्रस्य एवंविधं ज्योतिः श्रवसे अन्नाय हविर्लक्षणा-अलाभार्थम् अयसे इतस्ततो गमनाय अकारि क्रियते । हरितो न । यथाश्वात्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयन्ति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविलोभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः । पादादित्वात् निघाताभावः । शुभ्रे । ' शुभ दीप्तौ ' । ' स्फायितञ्चि ' इत्यादिना रक् । भर । ' हप्र-होर्भः ' इति भत्वम् । ' व्यचोऽतस्तिङः ' इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः स्तुत्यर्थात् बहुलवचनात् कर्मणि असुन् । तस्मात् आतिशायनिके ईयसुनि ' टेः ' इति टिलोपः । अकारि । ' छन्दसि लुल्लङ्घितः ' इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागम उदात्तः । अयसे । ' अय गतौ ' इत्यस्मात् भावे असुन् ॥

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघर्त्क्षोणीरिव प्रति नो हर्यं तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आरभ्य । चरामसि । प्रभुवसो इति प्रभुवसो ।

नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघर्त् । क्षोणीऽइव । प्रति । नः । हर्यं । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रभूवसो प्रभूतधन अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत वये च वयं त्वा त्वाम् आरभ्य आश्रयतयावलम्ब्य चरामसि चरामो यागे वर्तमाने ते इमे वयं ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र त्वदन्यः त्वतोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीः नहि सघर्त् न हि

प्राप्नोति । अतस्त्वं वनः अस्माकं वतस्त्तुतिरक्षणं वचः प्रति वर्यं कामयस्व । वक्षोणीरिव ।
यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि । इदन्तो मसिः । शपः पिप्त्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् । ‘षघ हिंसायाम्’ । अत्र प्राप्त्यर्थो धातूना-
मनेकार्थत्वात् । लोटि अडागमः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । पादादिवात् निघाता-
भावः । क्षोणीरिव । ‘हल्ङ्याभ्यः’ इति सुलोपाभावश्छान्दसः ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव सस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । मघवन् । कामम् । आ । पृण ।
अनु । ते । द्यौः । बृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु । न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते । तादृशस्य तव वर्यं
स्मसि स्वभूता भवामः । हे मघवन् अस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो यजमानस्य कामम् अभिलाषम्
आ पृण आपूरय । बृहती द्यौः महान् द्युलोकोऽपि ते तव वीर्यम् अनु ममे अन्वमंस्त ।
इन्द्रेण सहावस्थानात् इयं च इयमपि पृथिवी ते तव ओजसे बलाय नेमे प्रह्वीयभूव ।
त्वद्वलाग्नीता सती अध एव वर्तते इति भावः ॥ स्मसि । ‘अस भुवि’ । लटि ‘भसोरलोपः’ इति अकार-
लोपः । इदन्तो मसिः । पृण । ‘पृण प्रीणने’ । अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुदादिवात्
शप्प्रत्ययः । तस्य ङित्वाद्गुणाभावः । ममे । ‘माङ् माने शब्दे च’ । ङित्वात् आत्मनेपदम् । लिटि
‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । नेमे । ‘णमु प्रह्वत्वे’ । लिटि ‘अत एकहल्मध्ये’ इति
एवाभ्यासलोपो । ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वशः । चकर्तिथ ।

अव । असृजः । निवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिषे । केवलम् । सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वं तं प्रसिद्धं महाम् आयामतो महान्तम् उरुं विस्तीर्णं पर्वतं
पर्वतवन्तं मेघं वृष्टासुरं वा वज्रेण आयुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ शकलीचकृषे । तेन
मेघेन निवृताः आवृताः अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अवासृजः अवाङ्मुखमलाक्षीः । अत-
स्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहः बलं दधिषे धारयसि नान्यः कश्चिदिति यदेतत् तत् सत्रा सत्य-
मेव । सत्रा इति सत्यनाम, ‘सत्रा इत्या’ (नि. ३. १०. ३) इति तन्नामसु पाठात् ॥ महं
महान्तम् । नकारस्तकारयोर्लोपश्छान्दसः । चकर्तिथ । ‘कृती छेदने’ । लिटि थलि अभ्यासस्य उर-
ण्यङ्गादिष्वेवपुत्त्वानि । सर्तवै । ‘कृत्यार्थे तवैकेन्’ इति भावे तवैप्रत्ययः । ‘कृन्वेजन्तः’ (पा.
२. १. १. ३९) इति अभ्ययत्वे ‘अभ्ययादाप्नुपः’ इति सुपो लुक् । ‘अन्तश्च तवै युगपत्’
इति आत्मनेपदोऽप्युपपत् उदात्तत्वम् । दधिषे । लिटि ङादिभिद्यमात् इद् ॥ H २२ M. H १० H

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ' नू चित् ' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्ष-
माग्नेयम् । आद्याः पञ्च जगत्स्यः । शिष्टाश्चतस्रश्चिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—' नू चिन्नव नोधा गौतम
आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुबन्तम् ' इति । हि इति वचनात् उत्तरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके । अभिष्टवषडहस्य
पञ्चमेऽहनि आग्निमारुते^१ इदं^२ जातवेदस्यं निविद्वानम् । ' तृतीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितं—
' पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । प्रात-
रनुवाकस्याग्नेये क्रतावाश्चिनशस्त्रे च जागते छन्दस्यादितः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—' त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दत इति पञ्च ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते होता यदूतो अभवद्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नु । चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुन्दते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ । देवऽताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

वसहोजाः सहसा बलेन जातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानोऽरण्योः सकाशात् जायते । वमृतः
मरणरहितः । एवंभूतोऽग्निः वनू वचित् क्षिप्रमेव वनि वतुन्दते नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्याग्नेः^३
स्प्रष्टुमशक्यत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तुन्दतिर्गत्यर्थः सौत्रो धातुः । यत् यदा होता देवानामाह्वाता
होमनिष्पादकां व्यायमग्निः विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतः अभवत्
हविर्वहने नियुक्तो भवति तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिः मार्गैर्गच्छन् रजः अन्तरिक्ष-
लोकं वि ममे निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यन्तरिक्षम् असत्कल्पमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं
सत् उत्पन्नमिव दृश्यते । किंच । देवताता इति यज्ञनाम । देवताता देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरो-
डाशादिलक्षणेन देवान् आ विवासति परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ
' नजो जरमरमित्रमृताः ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुन्दते । ' तुद व्यथने ' । स्वरितेत्त्वात् आत्मनेपदम् ।
नकारोपजनमञ्छान्दमः । साधिष्ठेभिः । बाढशब्दात् आतिशायनिके इष्टिनि ' अन्तिकबाढयोर्नैदसाधौ '
(पा. सू. ५. ३. ६३) इति साधादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति भिसः ऐसभावः । निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । देवताता । ' सर्वदेवतातातिल् ' (पा. सू. ४. ४. १४२) इति स्वार्थिकः तातिष्प्रत्ययः । तेन
च तत्संबन्धी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषा आ विवासति इति योज्यम् । ' सुपां सुलुक् ' इति
विभक्तेः ङादेशः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

आ स्वमन्नं युवमानो अजरस्तुष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वम् । अन्नं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरः जरारहितोऽयमग्निः स्वस्वकीयम् अग्र अदनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीय-
ज्वालाया संमिश्रयन् तदनन्तरं च अविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन् इत्येतत् अतिकर्मसु पठितम् (नि. २.
८. १) । एवंभूतोऽग्निः तृषु क्षिप्रमेव अतसेषु प्रभूतेषु काष्ठेषु आ तिष्ठति आरोहति । अत्र अतसशब्दः
काष्ठवाची, ' अतसं न शुष्कम् ' (ऋ. सं. ४. ४. ४) इति दर्शनात् । पृषितस्य दग्धुमितस्ततः
प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठम् उपर्यवस्थितं ज्वालाजालम् अत्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलः अश्वः
इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छन्ती शोभते इति भावः । तदानीं दिवः शुलोकस्य
संबन्धि सानु समुच्छ्रितमग्रं स्तनयन् न शब्दयश्चिव अचिक्रदत् गम्भीरं शब्दम् आत्मानम्
चीकरत् ॥ युवमानः । ' यु मिश्रणे ' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य ' बहुलं
छन्दसि ' इति लुगभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । अजरः । बहुव्रीहौ
' नजो जरमरमित्रमृताः ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अचिक्रदत् । ' कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च ' ।
अस्मात् प्यन्तात् लुकि चकि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । द्विर्भावहलादिशेषसन्वन्नावेत्वानि ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।

रथो न विक्षृञ्जसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरःऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विक्षु । ऋञ्जसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणः रुद्रेभिः रुद्रैः वसुभिः च पुरोहितः पुरस्कृतः होता देवानामा-
ह्वाता निषत्तः हविःस्वीकरणाय देवयजने विषण्णः रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभविता अमर्त्यः
मरणरहितः । एवंभूतः देवः द्योतमानोऽग्निः विक्षु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इव आयुषु
यजमानलक्षणे मनुष्येषु ऋञ्जसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनानि आनुषक्
आनुषक्तं यथा भवति तथा वि ऋण्वति विशेषेण प्रापयति । यद्वा । वार्याणि धरणीयानि हवींषि
स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतेः ज्ञानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ज्ञानचो
क्षित्वात् गुणाभावे यणादेशः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति सोः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् । निषत्तः । ' षन्नु विशरणगत्यवसादनेषु ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ' नसत्तनिषत्त ' (पा. सू.
८. २. ११) इत्यादिना निष्ठानत्वाभावो निपातितः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
रयिषाट् । ' षह अभिभवे ' । ' छन्दसि सहः ' (पा. सू. ३. २. ६३) इति ण्विः । ' सहैः साढः
सः ' (पा. सू. ८. ३. ५६) इति षत्वम् । ऋञ्जसानः । ऋञ्जतिः स्तुतिकर्मा । ' असानच् ' इत्यनुबुद्धौ
' ऋञ्जिबुधिमन्दिहभ्यः कित् ' (उ. सू. २. २४४) इति कर्मणि असानच्प्रत्ययः ।
' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । आयुषु । आयवः इति मनुष्यनाम (नि. २. ३. १७) । ' इण् गतौ '
इत्यस्मात् ' छन्दसीणः ' इति उण्यप्रत्ययः । वृद्धयायादेशौ । वार्या । ' वृक् संभक्तौ ' । ' ऋहकोर्ष्वत् ' ।
तिस्वरिते प्राप्ते ' ईहवन्दवृक्षंसदुहां प्यतः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ' शेच्छन्दसि ' इति शेक्षोपः ।
ऋण्वति । ' रिचि गतौ ' । व्यत्ययेन संप्रसारणम् । इतिष्वात् नुम् । कर्तरि णप् ॥

वि वार्तजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वार्तऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णम् । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वार्तजूतः वायुना प्रेरितः । तुविष्वणिः महास्वनः एवंभूतोऽग्निः । जुहूभिः स्वकीयाभिः जिह्वाभिः । सृण्या सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथा इति अनायासवचनः । वृथा अनायासेनैव । अतसेषु उन्नतेषु वृक्षेषु । वि । तिष्ठते विशेषेण तिष्ठति । हे । अग्ने । यत् यदा । वनिनः वनसंबन्धान् वृक्षान् दग्धुं । वृषायसे वृषवदाचरसि दहसीत्यर्थः । हे । रुशदूर्मे दीप्तत्वात् । अजर जरा-रहिताग्ने । ते तव । एम गमनमार्गः । कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वार्तजूतः । जू इति सौत्रो धातुः । वातेन जूतो वार्तजूतः । 'मृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वि तिष्ठते । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । जुहूभिः । 'हु दानादनयोः' । हूयते^१ आस्विति जुहः । 'हुवः श्लुवश्च' (उ. सू. २. २१८) इति क्तिप्, चकारात् दीर्घः । श्लुवद्भावात् द्विर्भावादि । 'धातोः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या । 'सृ गतौ' । सरतीति सृणिः । 'सृष्टृभिभ्यां क्ति' (उ. सू. ४. ४८९) इति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेति एम मार्गः । 'इण् गतौ' इत्यस्मात् करणे औणादिको मनिन् । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

तपुर्जम्भो वन आ वार्तचोदितो यूथे न साह्याँ अव वाति वंसगः ।

अभिज्रजक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुऽजम्भः । वने । आ । वार्तऽचोदितः । यूथे । न । साह्याँ । अव । वाति । वंसगः ।

अभिऽज्रजन् । अक्षितम् । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जम्भः । तपुषि ज्वाला एव जम्भा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वार्तचोदितः वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निः । यूथे ज्वालासमूहे सति । अक्षितम् अक्षीणं । रजः आर्द्रवृक्षान्तर्गत-मुदकं । पाजसा तेजोबलेन । अभिज्रजन् अभिमुख्येन गच्छन् । वने अरण्ये । साह्याँ सर्वमभिभवन् । आ अभिमुख्येन^२ । अव । वाति व्याप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । वंसगः । वन । यथा वननीचगतिः वृषः^३ गोयूथे सर्वमभिभवन् वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् । पतत्रिणः पतनवतोऽग्नेः सकाशात् । स्थातुः स्थावरं । चरथं च जङ्गमं च । भयते बिभेति ॥ साह्याँ । 'दाशान्साह्याँ' इति क्लृप्तप्रत्ययान्तो निपातितः । 'दीर्घादिति समानपादे' इति संहितायां नकारस्य सत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति मानुनासिक आकारः । यत्त्वलोपौ । ह्रस्वत्वं छान्दसम् । स्थातुः । 'कमिमनिजनि' (उ. सू. १. ७२) इत्यादिना विहितः तुप्रत्ययो बहुलवचनात् तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनन्तरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातु स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मात् औणादिकः अय-

१. ङ-स-दग्धुं तृषु क्तिप्रम् । २. ङ-स-हूयन्ते । ३. ङ-आभिमुख्येन गच्छन् । ४. ङ-वृषभः ।

प्रत्ययः । भवते । ' भिमी भये ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति भ्रोरभावः ।
गुणावादेशौ ॥ ॥ २३ ॥

दधुष्टा भृगवो मानुषेष्वारयि न चारुं सुहवं जनैभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् । सुहवम् । जनैभ्यः ।

होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् । मित्रम् । न । शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वा त्वां ऽमानुषेषु मनुष्येषु मध्ये ऽभृगवः एतत्संज्ञा महर्षयः ऽदिव्याय ऽजन्मने
देवत्वप्राप्तये ऽचारुं ऽरयिं ऽन शोभनं धनमिव ऽआ ऽदधुः आधानसंभारेषु मन्त्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् ।
कीदृशं त्वाम् । ऽजनैभ्यः ऽसुहवं यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽअतिथिम्
अतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा । देवयजनदेशेषु सततं गन्तारम् । ऽवरेण्यं वरणीयं ऽमित्रं ऽन ऽशेवम् । यथा
सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिटि उसि ' आतो लोप इटि च ' इति
आकारलोपः । ' युष्मत्तत्तत्तुः प्वन्तः पादम् ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । सुहवम् । ह्ययतेः ' ईषहुः-
सुषु ' इति खल् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणावादेशौ । ' लिति ' इति
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

होतारं सप्त जुहोति यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोति । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ७ ॥

ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽजुहोति होतारः ऽवाघतः ऋत्विजः ऽअध्वरेषु यागेषु ऽयजिष्ठं यष्टुतमं ऽहोतारं
देवानामाह्वातारं ऽयम् अग्निं ऽवृणते संभजन्ते ऽविश्वेषां सर्वेषां ऽवसूनाम्' ऽअरतिं प्रापयितारं तम्
ऽअग्निं ऽप्रयसा हविर्लक्षणेनाग्नेन ऽसपर्यामि परिचरामि । ऽरत्नं रमणीयं कर्मफलं च ऽयामि याचामि ॥
वृणते । ' वृष्ट् संभक्तौ ' । कैयादिकः । प्रत्ययस्वरः । अरतिम् । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । अस्मात्
औणादिकः ' वद्विषस्यतिभ्यश्चित् ' (उ. सू. ४. ५००) इति अतिप्रत्ययः । चित्त्वादन्तो-
दात्तत्वम् । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । ' सपर पूजायाम् ' इति धातुः कण्ठादिः । अतो
क्क एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात् निष्ठाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्चात्त्वसः ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणन्तमंहस उरुष्योर्जो नपात्पुर्भिरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पुःभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे ^१सहसः ^२सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते । ^३मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्नाग्ने
^४नः अस्मभ्यं ^५स्तोतृभ्यः ^६अद्य अस्मिन् कर्मणि ^७अच्छिद्रा अच्छेद्यानि ^८शर्म शर्माणि सुखानि ^९यच्छ
देहि । किंच हे ^{१०}ऊर्जो ^{११}नपात् अन्नस्य पुत्र । भुक्तेनाग्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वम् । एवंविध
^{१२}अग्ने ^{१३}गृणन्तं त्वां स्तुवन्तम् ^{१४}आयसीभिः व्यासैः । यद्वा अयोवत् दृढतरैः । ^{१५}पुर्भिः पालनैः ^{१६}अंहसः
पापात् ^{१७}उरुष्य रक्ष । ‘ उरुष्यती रक्षाकर्मा ’ (निरु. ५. २३) इति यास्कः ॥ अच्छिद्रा । ‘ शे-
श्छन्दसि° ’ इति शैलोपः । सूनो सहसः । ‘ परमपिच्छन्दसि ’ इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वोमन्त्रिताङ्गव-
द्भावे सति पदद्वयसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । शर्म । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति विभक्तेः
लुक् । ऊर्जो नपात् । न पातयतीति नपात् । ‘ नभ्राणनपात्° ’ इति नञः प्रकृतिभावः । ‘ सुबा-
मन्त्रिते° ’ इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावे सति पादादिवात् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् । पुर्भिः । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । उरवदीर्घौ ।
‘ सावेकाचः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे ^१विभावः विशिष्टप्रकाशाग्ने ^२गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय । वरूथम् इति गृहनाम ।
^३वरूथम् अनिष्टनिवारकं^४ गृहं ^५भव । हे ^६मघवन् धनवन्नाग्ने ^७मघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमा-
नेभ्यः ^८शर्म सुखं यथा भवति तथा ^९भव । हे ^{१०}अग्ने ^{११}गृणन्तं स्तुवन्तम् ^{१२}अंहसः पापकारिणः शत्रोः
^{१३}उरुष्य रक्ष । ^{१४}धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः ^{१५}प्रातः इदानीमिव परेशुरपि ^{१६}मक्षु शीघ्रं
^{१७}जगम्यात् आगच्छतु ॥ वरूथम् । ‘ वृष् वरणे ’ । ‘ जृवृष्भ्यामूथन् ’ (उ. सू. २. १६३)
इति ^{१८}ऊथन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणते । ‘ शतुरनुमः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावः ।
विशिष्टा भा विभाः । ‘ आतो मनिन्° ’ इति विश्व । ‘ तदस्यास्ति° ’ इति मतुप् । ‘ मातुपधायाः° ’
इति मतुगो बत्वम् । ‘ मतुवसो रुः° ’ इति नकारस्य रुत्वम् । मघवद्भ्यः । ‘ मघवा बहुलम् ’
(पा. सू. ६. ४. १२८) इति मघवन्शब्दस्य तृधादेशः । स च ‘ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ’

१. ठ-स-‘ लुक् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः ’ इत्यधिकम् ।
२. ठ-अरिष्टनिवारकम् ।

(परिभा. ६) इति वचनात् 'अलोऽन्यस्य' (पा. सू. १. १. ५२) इति अन्यस्य भवति । मधु । 'ऋषि तुनुचमधु' इति दीर्घः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदस्य 'सावे-काचः' इति विभक्तिरुदात्ता । लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् । 'गम् सुप् गतौ' । लिङि 'बहुं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ॥ २४ ॥

'वया इत्' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभम् । वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम् 'वया इत्सस वैश्वानरीयम्' इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जना उपमिद्ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् । स्थूणा इव । जनान् । उपमिद्य । ययन्थ ॥ १ ॥

'वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति' (निरु. १. ४) इति यास्कः । हे अग्ने ये अन्ये अग्रयः सन्ति सर्वेऽपि ते तव वया इत् शाखा एव । ततस्त्वत्तोऽन्ये न सन्तीति भावः । किंच त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वे अमृताः अमरणधर्माणो देवाः मादयन्ते हव्यन्ति । न हि त्वद्यतिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जाठररूपेण संबन्धिज्ञमे क्षितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धा असि अवस्थापको भवसि । अतस्त्वम् उपमिद्य उपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिद्य इत्येतत् दृष्टान्तविशेषणम् । जनान् ययन्थ आधारयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिद्य उपनिष्ठाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं निष्ठातः स्तम्भः यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे चेमे नरा विश्वानराः । 'नरे संज्ञायाम्' (पा. सू. ६. ३. १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः । 'तस्येदम्' इति अण् । नाभिः । 'नहो भश्च' (उ. सू. ४. ५६५) इति इच्छप्रत्ययो भकारश्चान्तादेशः । जिह्वादाद्युदात्तत्वम् । असि । 'तासस्योलोपः' इति सलोपः । क्षितीनाम् । 'क्षि मिवासगत्योः' । अस्मात् 'क्विक्कौ च संज्ञायाम्' इति क्विच् । अन्तोदात्तात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामः 'नामन्यतरस्याम्' इत्युदात्तत्वम् । उपमिद्य । 'हुमिञ् प्रक्षेपणे' । अस्मात् उपपूर्वात् बहुलवचनात् कर्मणि क्विप् । तुगागमः । ययन्थ । 'यम उपरमे' । लिटि थलि क्वादिनियमात् इटि प्राप्ते 'उपदेशोऽन्वतः' (पा. सू. ७. २. ६२) इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽहनि आग्निमास्ते 'मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्याः' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तुचः । 'विषुवाभ्दिवाकीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितं—'मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा' (आश्व. औ. ८. ६) इति ॥

मूर्धा दिवो नाभिर्अग्निः पृथिव्या अथामवदरती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयम् अग्निः दिवः द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्याः भूमेश्च नाभिः संनाहकः रक्षक इत्यर्थः । अथ अनन्तरं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः अयम् अरतिः अधिपतिः अभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवाः आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरिन् ज्योतीरूपमेव अजनयन्त उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयते इति मूर्धा (निरु. ७. २७) । ' श्वन्नुक्षन् ' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः ' षिट्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । अजनयन्त । ' जनीजृक्प्रत्ययान्तोऽमन्ताश्च ' इति मित्रात् ' मित्तां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वमि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । अमि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रा वैश्वानरे अग्नौ वसूनि धनानि आ दधिरे आहितानि स्थापितानि बभूवुः । तत्र दृष्टान्तः । ध्रुवासः निश्चलाः रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्ये आधीयन्ते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजा असि अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तं डादेशः । या । ' शोश्छन्दसि बहुलम् ' इति शैलौः । ओषधीषु । ' उष दाहे ' । ओषः पाकः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । ओष आसु धीयते इति ओषधयः । ' कर्मण्यधिकरणे च ' इति किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सप्तमीबहुवचने ' ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः । अप्सु । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

बृहतीइव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीवैश्वानराय नृत्तमाय यद्हीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृत्तमाय । यद्हीः ॥ ४ ॥

१रोदसी द्यावापृथिव्यौ १सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय १बृहतीइव प्रभूते इवाभूताम् । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मन्त्रान्तरे स्पष्टमवगम्यते—‘ उभा पितरा महयज्ञजायतामिर्द्यावापृथिवी भूरि-
रेतसा ’ (अ. सं. ३. ३. ११) इति । महतो वैश्वानरस्य अवस्थानाय १ द्यावापृथिव्यौ विस्तृते जप्ति
इत्यर्थः । किंचायं १होता १दक्षः समर्थः १पूर्वीः बहुविधाः १यज्ञीः महतीः १गिरः स्तुतीः १वैश्वानराय
अग्नये प्रायुक्तेति शेषः । कीदृशाय । १स्वर्वते शोभनगमनयुक्ताय १सत्यशुभ्राय अवितथबलाय
१नृतमाय अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे । तत्र दृष्टान्तः । १मनुष्यो १न । यथा मनुष्यो लौकिको वन्दी दातारं
प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । ‘ मनोजातावन्यतौ पुक्च ’ इति जातौ गम्यमानायां
मनुशब्दात् यत् पुगागमश्च । ‘ तित्स्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वं न
भवति । तत्र हि ङच् इति अनुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वात् अर्तेः भावे विच् । ततो मतुप् । ‘ माहु-
पधायाः ’ इति क्त्वम् ॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महित्वम् ।

राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हे १जातवेदः जातानां वेदितः १वैश्वानर अग्ने १ते तव १महिषं माहात्म्यं १बृहतः महतः १दिवश्चित्
शुलोकादपि १प्र १रिरिचे प्रबुधे । किंच त्वं १मानुषीणां मनोजातानां १कृष्टीनां प्रजानां १राजा १असि
अधिपतिर्भवसि । तथा १वरिवः असुरैरपहतं धनं १युधा युद्धेन १देवेभ्यः १चकर्थ देवाधीनमकाशीः ॥
वैश्वानर । पादादिष्वात् आष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे । ‘ रिरिच् विरेचने ’ । अत्रोपसर्गवशात्
तद्विपरीते आधिक्ये वर्तते । कृष्टीनाम् । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति नाम उदात्तत्वम् । मानुषीणाम् । मानुष-
शब्दः ‘ मनोजातौ ’ इति अग्रप्रत्ययान्तः । जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवादतया ‘ शाङ्गरवाद्यञः ’
इति ङीन् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ ऊयाञ्छन्दसि बहुलम् ’ (पा. सू. ६. १. १७८) इति बहुल-
वचनात् नाम उदात्तस्याभावः २ । युधा । ‘ युध संप्रहारे ’ इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्प् ।
वरिवः इति धननाम । ‘ नञ्विषयस्य ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नू । महित्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूर्वः । वृत्रहणम् । सचन्ते ।

वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैपुतोऽग्निरभिधीयते । पूर्वः इति मनुष्यनाम ।
१पूर्वः मनुष्याः १वृत्रहणम् आवरकस्य मेघस्य हस्तारं १वं वैश्वानरं १सचन्ते वर्षादिब

सेवन्ते तस्य वृषभस्य अपां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्र वचोचं प्रब्रवीमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरः अग्निः इत्थं रसानां कर्मणां वा उपक्षयितारं राक्षसादिकं । जघन्वान् इतवान् । तथा काष्ठाः अपो वृष्टयुदकानि अधूनोत् अधोमुखान्यपातयत् । शम्बरं तन्निरोधकारिणं मेघम् अव मेत् अवाभिनत् ॥ वचम् । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लुङि ' अस्यतिवक्ति ' इत्यादिना स्त्रेः अङादेशः । ' वच उम् ' इति उमागमः । गुणः । ' बहुलं छन्दस्य-माङ्गयोगेऽपि ' इति अङभावः । जघन्वान् । हन्तेलिटः कसुः । ' अभ्यासाच्च ' इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । ' विभाषा गमहन ' इति विकल्पनात् इङभावः । भेत् । ' भिदिर् विदारणे ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । ' हल्ङ्याभ्यः ' इति तकारस्य लोपः । पूर्ववत् अङभावः । अत्र निरुक्तं—' प्र ब्रवीमि तन्महित्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो ह्यज्ञवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघम् ' (निरु. ७. २३) इति ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम् । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः । मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते; न त्वमेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । शुस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्युतिपरिहाराय आग्निमास्तेऽन्तिमे शस्त्रे होता स्वर्गात् भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरशस्त्रवत् स्तोत्रियतृचेन प्रारम्भमुक्त्वा शुस्थानसंबन्धिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबन्धिना रुद्रं मरुतश्च प्रति तदेवत्यसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निम् । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् । अयमेवाग्निर्वैश्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकान्तरं प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चान्नातं—' वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वहेमं सुकृतां यत्र लोकाः ' इति । यद्वा । विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं यज्ञादौ प्रीणयन्तीति तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यद्वा । विश्वान् सर्वान् प्राणिनः प्रत्यृतो गच्छतः इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ । ' ऋ गतौ ' इत्यस्मात् पचाद्यच् । लुगभावश्छान्दसः । ताभ्यामुपपन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशात् जायते । अशनिपतनानन्तरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि धर्मकाले सूर्यकान्तादिमणिष्वग्नेरुत्पत्तिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नम् । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । ' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु. ३. ७६) इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भाक्तस्वर्गत्वात्^१ । एतत्सर्वं यास्केन ' वैश्वानरः कस्मात् ' (निरु. ७. २१) इत्यादिना बहुधा प्रपञ्चितम् । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवानुसंधेयम् ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिर्ऽग्निः पुरुणीथे जरते सुनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वकृष्टिः । भरद्वाजेषु । यजतः । विभावा ।

शातवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुणीथे । जरते । सुनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः अग्निः । १ महिम्ना महत्त्वेन १ विश्वकृष्टिः । कृष्टिः इति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । २ भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविलक्षणान्नवत्सु यागेषु यद्वा एतत्संज्ञेषु ऋषिषु १ यजतः पृष्ट्यः १ विभावा विशेषेण प्रकाशयिता १ सृतावान् । सृता प्रिया १ सस्या वाक् १ तद्युक्तः । एवंभूतः १ अग्निः १ शातवनेये । शतसंख्याकान् क्रतून् वनति संभजते इति शतवनिः तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् १ पुरुणीथे बहूनां नेतरि एतत्संज्ञके राजनि च १ शतिनीभिः बहुभिः १ स्तुतिभिः १ जरते स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरन्ति पोषयन्ति भोक्तृनिति भरन्तः । तादृशा वाजा येषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्-वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः । ‘ भृमृदृशियजिपर्वपचमिति मिनमिहयेभ्योऽतच् ’ (उ. सू. ३. ३९०) इति यजतेः अतच्प्रत्ययः । विभावा । ‘ भा दीप्तौ ’ । ‘ आतो मनिन् ’ इति वनिप् । तस्य पित्त्वाद्नुदात्तत्वे धातुरवरः शिष्यते । शातवनेये । ‘ इन्सर्वधातुभ्यः ’ इति इन्प्रत्ययः शतवनि-शब्दः । ‘ इतश्चानिजः ’ (पा. सू. ४. १. १२२) इति ढक् । ‘ कितः ’ (पा. सू. ६. १. १६५) इत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः । शतशब्दात् मत्वर्थीय इनिः । ‘ ऋन्नेभ्यः ’ इति ङीप् । पुरुणीथे । ‘ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ’ (पा. सू. ८. ४. ३) इति णत्वम् । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ॥ २५ ॥

• ‘ वह्निम् ’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्यं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च-‘ वह्निं पञ्च ’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमाश्विने शब्दे च । तथा च सूत्रितं-‘ वह्निं यशसमुप प्र-जिन्वन्निति त्रीणि ’ (आध. श्री. ४. १३) इति ॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योऽर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्राव्यम् । दूतम् । सद्यःऽर्थम् ।

द्विजन्मानम् । रयिम्ऽइव । प्रशस्तम् । रातिम् । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

१ वह्निं हविषां वोढारं १ यशसं यशस्विनं १ विदथस्य १ केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं १ सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं १ दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं १ सद्योऽर्थं यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारम् । यद्वा । सद्यःऽर्थम् अरणं गमनं यस्य तम् । १ द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्यो-ररण्योर्द्या जायमानं १ रयिमिव धनमिव १ प्रशस्तं प्रख्यातम् एवंभूतमग्निं १ मातरिश्वा वायुः १ भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये १ रातिं १ भरत् मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । ‘ रातिना संभाष्य ’ (आप. गृ. १२. १४) इत्यत्र रातिर्मित्रमिति १ कपर्दिनोक्तम् । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मन्त्रान्तरं च भवति-‘ रातिं भृगूणामुजिज्ञं कविक्रतुम् ’ (क्र. सं. ३. २. ४) इति । वह्निम् । ‘ वह्निश्रियु-भृगुहाहास्वरिभ्यो नित् ’ इति वहतेर्निप्रत्ययः । निद्वज्जावादाद्युदात्तत्वम् । यशसम् । यशस्शब्दात् उत्तरस्य विनो लुक् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । अर्शआदिवात् अच् । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राव्यम् । सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोऽसृष्टात् अवतेः ‘ अवितृत्सृतन्निभ्य ईः ’ (उ. सू. ३. ४३८) इति ईकारप्रत्ययः । ‘ वा छन्दसि ’ इति ‘ अग्नि पूर्वः ’ इत्यस्य विकल्पे सति वजादेः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्वणः ’ इति स्वरितत्वम् । सद्योऽर्थम् । ‘ उषिकुषिगार्तिभ्यस्त्वन् ’ इति

अतः कर्तरि थन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गन्ता सद्योऽर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यदि तु 'अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. २. २. ३) इति अव्ययग्रहणेन त्रितयं गृह्येत तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । श्वसितिरत्र गतिकर्मा । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा । 'श्वक्षन्' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः । यद्वा । मातरि अन्तरिक्षे शु आशु असति गच्छतीति मातरिश्वा । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्मात् औणादिको ङन्प्रत्ययः । एतच्च यास्केनोक्तम् (निरु. ७. २६) ॥

अस्य शासुरुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छयो विश्वपतिर्विक्षु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आपृच्छयः । विश्वपतिः । विक्षु । वेधाः ॥ २ ॥

वशासुः शासितुः । अत्य अग्नेः । उभयासः उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निं शासितारं । सचन्ते सेवन्ते । उशिजः कामयमाना देवाः । हविष्मन्तः हविषा युक्ताः । ये च मर्ताः नरणधर्मो यजमानाः । यद्वा । उशिजः इति मेधाविनाम । उशिजः मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तः हविर्युक्ताः मर्ताः यजमानाः । किंच अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निः । दिवश्चित् आदित्यादिव पूर्वः उपःसु^१ वर्तमानो भूत्वा अग्निहोत्रहोमार्थं विक्षु यजमानेषु न्यसादि अध्वर्युणा अन्यायतने न्यधायि स्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छयः आपृच्छयः पूज्य इत्यर्थः । विश्वपतिः विश्वां प्रजानां पालयिता । वेधाः विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'तृन्तृचौ शमिशमिशसिक्शदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ. सू. २. २५०) इति तृन् इडागमाभावश्च । षष्ठ्येक-
दन्ते तकारलोपश्छन्दसः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः । 'वशः कित्' (उ. सू. २. २२९) इति वष्टेः इतिप्रत्ययः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । मर्ताः । 'मृक् प्राणस्यागे' । 'असिहसिमृग्निष्वामि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । आपृच्छयः । 'प्रच्छ ह्रीप्सायाम्' । आङ्पूर्वात् अस्मात् 'छन्दसि निष्टयं' (पा. सू. ३. १. १२३) इत्यादौ^२ क्यप्प्रत्ययो निपातितः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । क्यपः पिच्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः । 'पस्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीजनन्त ॥ ३ ॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वम् । अश्याः ।

यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वन्तः । आयवः । जीजनन्त ॥ ३ ॥

‘नव्यसी नवतरा’ सुकीर्तिः सुहु कीर्तयित्री ‘अस्मत् अस्माकं स्तुतिः’ हृदः हृद्यवस्थितात् प्राणात् ‘जायमानम् उत्पद्यमानम् । अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते’ वायुश्च प्राण एव । ‘यः प्राणः स वायुः’ इत्याम्नानात् । ‘मधुजिह्वं मादयितृज्वालम् । एवंभूतं’ तम् अग्निम् ‘आ’ ‘अश्याः आभिमुखी-
भ्यामोतु ।’ वृजने संग्रामे प्राप्ते सति ‘आयवः मनुष्याः’ यम् अग्निं ‘जीजनन्त यज्ञार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः ।’ ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः ‘मानुषासः मनोः पुत्राः’ प्रयस्वन्तः हविलक्षणा-
न्नोपेताः ॥ नव्यसी । नवीयसीत्यत्र ईकारलोपश्छान्दसः । हृदः । अत्र हृदयशब्देन तस्यः प्राणो लक्ष्यते । ‘पहन्’ इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानम् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । इयनि ‘शानजोर्जा’ इति जादेशः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे इयनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्मत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्लुक् । अश्याः । ‘अशू व्याप्तौ’ । लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ण्यन्तात् लुङि च्छेः चडादेशः । द्विर्भावहलादिशेषमन्वजावेत्वदीर्घाः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥

उ॒शिक्षा॑व॒को वसु॑र्मानुषेषु वरे॑ण्यो होता॑धायि वि॒क्षु ।

द॒मूना गृ॒हप॑तिर्द॒म आँ अ॒ग्निर्भु॑वद्रयिपती॑ रयी॒णाम् ॥ ४ ॥

उ॒शिक्ष् । पा॒वकः । वसुः । मानुषेषु । वरे॑ण्यः । होता॑ । अधा॒यि । वि॒क्षु ।

द॒मूनाः । गृ॒हऽप॑तिः । द॒मे । आ । अ॒ग्निः । भु॒वत् । र॒यिऽप॑तिः । र॒यी॒णाम् ॥ ४ ॥

‘उशिक्ष् कामयमानः’ पावकः शोधकः ‘वसुः निवासयिता’ वरेण्यः वरणीयः^१ एवंभूतः ‘होता अग्निः’ विक्षु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु ‘मानुषेषु यजमानेषु’ अध्यायि स्थाप्यते । स च ‘अग्निः’ दमूनाः रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तः ‘गृहपतिः गृहाणां पालयिता च सन्’ दमे यज्ञगृहे ‘रयिपतिः’ अन्नाधिपतिः ‘आ’ ‘भुवत् आ समन्ताद्भवति । न केवलमेकस्य रयेरपि तु सर्वेषामित्याह’ रयीणाम् इति । यद्वा । रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्धनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । ‘छन्दसि लुक्लृङ्लिटः’ इति वर्तमाने कर्मणि लुङि च्छेः चिणादेशे ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ इति युगागमः । दमयति राक्षसा-
धिकमिति दमूनाः । ‘दम उपशमे’ । ‘दमेरूनसिः (उ. सू. ४. ६७४) इति औणादिक ऊनसि-
प्रस्थयः । यास्कस्त्वाह—‘दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम
तन्मनाः स्यात्’ (निरु. ४. ४) इति । दम आँ अग्निः । ‘आहोऽनुनासिकश्छन्दसि’ इति
आकारस्य सानुनासिकत्वं प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लोटि अडागमः । ‘इत्तश्च लोपः’ इति
ईकारलोपः । रयिपतिः । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणाम् । ‘नामन्य-
तरस्त्वाद्’ इति नाम उदात्तत्वम् ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजंभरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्ने । रयीणाम् । प्र । शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।

आशुम् । न । वाजम्ऽभरम् । मर्जयन्तः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

‘गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्नाः’ वयम् । नोधसः स्तोतुरेकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनम् । हे
‘अग्ने’ रयीणां धनानां ‘पतिं’ रक्षितारं तादृशं ‘त्वा त्वां’ ‘मतिभिः’ मननीयैः स्तोत्रैः ‘प्र’ ‘शंसामः’
प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वन्तः । ‘वाजंभरं’ वाजस्य हविलक्षणाञ्जस्य भर्तारं त्वां ‘मर्जयन्तः’ मार्जयन्तः ।
तत्र दृष्टान्तः । ‘आशुं’ ‘न’ अश्वमिव । यथाश्वमारोहन्तः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजन्ति तद्वत्
वयमपि अग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजन्तः इत्यर्थः । तथा च अग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराज्ञातम्—
‘अथ मध्ये’ तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि यथा युक्त्वा प्रेहि वहेति ब्रजेदेवमेतदग्निं युक्त्वोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो
हव्यं वह’ इति । ‘धियावसुः’ कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः ‘प्रातः’ श्वोभूतस्य^१ अह्नः प्रातःकाले
‘मक्षु’ शीघ्रं ‘जगम्यात्’ आगच्छतु ॥ मतिभिः । ‘मन ज्ञाने’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तिन् । ‘मन्त्रे
वृषे’ इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । वाजंभरम् । अग्नेरेषा वैदिकी संज्ञा । ‘संज्ञायां भृतृवृजि’
(पा. सू. ३. २. ४६) इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । ‘अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्’
(पा. सू. ६. ३. ६७) इति मुमागमः । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात् ‘मृजेवृद्धिः’ (पा. सू. ७. २. ११४) इति वृद्धयभावः । अदुपदेशात् लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः ॥ २६ ॥

‘अस्मा इदु प्र तवसे’ इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं नोधस आर्षमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—
‘अस्मा इदु षोडश’ इति । अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टा इत्येतद्ब्राह्मणे समाज्ञायते—‘अस्मा इदु प्र
तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवने’ (ऐ. ब्रा. ६. १८) इति । षळहस्तोत्रियावापवत्सु चतु-
विंशमहाव्रतादिव्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे ‘ब्राह्मणा ते ब्रह्मयुजा’ इत्यस्या
आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम् । तथा च सूत्रितम्—‘अस्मा इदु प्र तवसे शासद्वह्नि-
रितीतरावहीनसूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ब्राह्मणं च भवति—‘त एते प्रातःसवने षळह-
स्तोत्रियाञ्छस्त्वा माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसन्ति’ इति ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मिं । स्तोमम् । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

‘इत्’ ‘उ’ इति निपातद्वयं पादपूर्णे^१ । ‘अथापि पादपूर्णाः^२ कमीमिद्विति’ इति यास्कः । यद्वा अवधारणार्थम् । ‘तवसे प्रवृद्धाय’ ‘तुराय’ स्वरमाणाया । यद्वा । तुर्वित्रे शत्रूणां हिंसित्रे । ‘माहिनाय’ गुणैर्महते ‘ऋचीषमाय’ ऋचा समाया । यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । ‘अग्निगवे अष्टगमनाय । अष्टगमत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘अष्टगमनकर्मवज्जिन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते’ (निरु. ५. ११) इति । एवंभूताय ‘अस्मै’ ‘इन्द्राय’ ‘स्तोमं स्तोत्रं’ ‘प्र’ ‘हर्मिं प्रहरामि’ करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ‘प्रयो’ ‘न । प्रयः’ इति अन्ननाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमम् । ‘ओहं’ वहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किं तर्हि ‘ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि’ कीदृशानि । ‘राततमा’ पूर्वैजमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । ‘तुर’ स्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति तुरः । पचाद्यचि छान्दसो वलोपः । हर्मि । ‘हन् हरणे’ । ‘बहुलं छन्दमि’ इति शपो लुक् । माहिनाय । ‘मह पूजायाम्’ इत्यस्मात् ‘महेरिण च’ (उ. सू. २. २१४) इति इनप्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय । ‘ऋचीषम ऋचा समः’ (निरु. ६. २३) इति यास्कः । ‘तृतीया तत्कृत’ (पा. सू. २. १. ३०) इति समासः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पृषोदरादिवात् ईकारोपजनः । सुषामादित्वात् षत्वम् । केचिदाहुः । ‘ऋच स्तुतौ’ इत्यस्मात् ‘इगुपधात्कित्’ इति इप्रत्ययः । ‘कृदिकारादिकिनः’ इति ङीष् । ऋची स्तुतिः । तया समः । पूर्ववत् षत्वम् । अस्मिन् पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीष् उदात्तत्वेन भवितव्यम् । तथा च न दृश्यते । तस्मात् स्वरश्चिन्तनीयः । यद्वा । दिवोदासादिद्विष्टव्यः । अग्निगवे । अष्टतोऽन्येन अनिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य’ (पा. सू. १. २. ४८) इति ह्रस्वत्वम् । पृषोदरादिवात् अष्टशब्दस्य अग्निभावः । ओहम् । वहतेः कर्मणि घञि छान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा । ‘तुहिर दुहिर उहिर अर्दने’ इत्यस्मात् ओहतेः पूर्ववत् घञ् । राततमा । ‘रा दाने’ इत्यस्मात् निष्ठान्तादातिशायनिकस्तमप् । ‘शेष्ठन्दसि’ इति शैलौपः ॥

अस्मा इदु प्रयइव प्र यंसि भराभ्याङ्गुपं बाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गुषम् । बाधे । सुऽवृक्ति ।

इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

‘अस्मा’ ‘इदु’ अस्मै एव इन्द्राय । प्रयः इति अन्ननाम । ‘प्रयइव’ अन्नमिव ‘प्र’ ‘यंसि’ प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते । ‘बाधे’ शत्रूणां बाधनाय समर्थं ‘सुवृक्ति’ सुष्टावर्जकम् ‘आङ्गुषं’ स्तोत्ररूपमाघोषं ‘भरामि’ संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः ‘प्रत्नाय’ पुराणाय ‘पत्ये’ स्वामिने ‘इन्द्राय’ ‘इदं’ इदमेव ‘मनसा’ तदन्तर्वातेनान्तःकरणेन ‘मनीषा’ मनीषया तज्जन्वेन ज्ञानेन च ‘धियः’ स्तुतिः कर्माणि वा ‘मर्जयन्त’ मार्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥ प्र यंसि । ‘यम उपरमे’ इत्यस्मात् लटि पुरुषव्यत्ययः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । आङ्गुषम् । ‘आङ्गुषः स्तोम आघोषः’ (निरु. ५. ११) इति यास्कः । आङ्गुषात् घुषेः घञि पृषोदरादिवात् घो इत्यस्य गूआदेशः आङ्गो ङकारस्य लोपाभावश्च । बाधादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे । ‘बाध बिलोढने’ इत्यस्मात् ‘कृत्यार्थे तवैकेन्’ इति भावे

केन्द्रप्रत्ययः । एजन्तत्वात् अभ्ययत्वेन सुपो लुक् । मनीषा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया ङादेशः ।
पठ्ये । 'पतिः समास एव' (पा. सू. १. ४. ८) इति विसंज्ञायाः समासविषयत्वात् 'वेडिति'
इति गुणाभावे यणादेशः ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं ववृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यम् । उपमम् । स्वःऽस.म् । भराभि । आङ्गुषम् । आस्येन ।

मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । ववृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु अस्मै एव इन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतं स्वर्षां सुष्ठुरणीयस्य
धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिन्द्रं ववृधध्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्ठुवर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः ।
'मतीनां स्तुतीनां संबन्धिभिः' अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्बचोभिः 'मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणम्
'आङ्गुषम् आघोषम् आस्येन मुखेन भराभि करोमीत्यर्थः ॥ उपमम् । उपमीयतेऽनेनेति उपमः ।
'वज्रर्थे कविधानम्' इति करणे कप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । स्वर्षाम् ।
सुपूर्वात् अर्तेः विजन्तः स्वरशब्दः । 'पणु दाने' । 'जनसन्ग्वनक्रमगमो विद्' । 'विद्वनोरनुनासि-
कस्यात्' इति आत्वम् । 'सनोतेरनः' (पा. सू. ८. ३. १०८) इति एत्वम् । भराभि । पादा-
दित्वात् निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
मतीनाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । ववृधध्यै । 'वृधु वृद्धौ' इत्यस्मात् अन्तर्भा-
वितण्यर्थात् 'तुमर्थे सेसेन्' इति कध्यैप्रत्ययः । कित्वात् गुणाभावः । द्विर्भावश्चान्दसः । यद्वा
यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्यये आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् गीगाद्यभावः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति
नाहितिकम् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै एव इन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं त्वं हिनोमि प्रेरयामि । तत्र दृष्टान्तः । तत्सिनाय ।
मिनम् इति अङ्गनाम । 'सिनमङ्गं भवति सिनानि भूतानि' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । तेन
रथेन सिनमङ्गं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने नष्टेव तथा तक्षको रथनिर्माता रथं न यथा रथं
प्रेरयति तद्वत् । इव इत्येतत् पादपूरणम् । तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरङ्गमानाय इन्द्राय गिरश्च
शस्त्रसंबन्धिनीः केवला ऋषश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय

मेधाविने इन्द्राय 'विश्वमिन्वं विश्वम्यापकं विश्वम्यासं' सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि ।
 'हि गतौ वृद्धौ च' । स्वादित्वात् भुः । तष्टेव । 'तश्च त्वश्च तनूकरणे' । ताच्छीलिकस्तृन् । उवि-
 स्वात् पक्षे इडभावः । 'स्कोः संयोगाधोरन्ते च' इति ककारलोपः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मिन्नाङ् ।
 सिनशब्दः 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मात् 'इण्षिञ्जिदीङुल्यविभ्यो नक्' (उ. सू. ३. २८२)
 इति नक्प्रत्ययान्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे । 'वहिहाधान्भ्यश्छन्दसि' इति
 वहतेः केवलाद्विहितः असुप्रत्ययः 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वचनात् कारक-
 पूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । 'हलि च' इति
 दीर्घाभावश्छान्दसः । विश्वमिन्वम् । 'इवि व्यासौ' । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वम् ।
 पचाद्यच् । लुगभावश्छान्दसः । यद्वा । खच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय ।
 मेधा अस्यास्तीति मेधिरः । 'मेधारथाभ्यामिरश्चिरचौ वक्तव्यौ' (पा. सू. ५. २. १०९. ३) इति
 मत्वर्थीय इरन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा३ समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । सप्तिम्ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम् । अञ्जे ।

वीरम् । दानऽऔकसम् । वन्दध्यै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै एव 'इन्द्राय' अर्कं स्तुतिरूपं मन्त्रं 'श्रवस्या श्रवस्यया अक्नेच्छया । अञ्जलाभायेत्यर्थः ।
 'जुह्वा आह्वानसाधनेन वाग्निद्वयेण' 'समञ्जे' समक्तं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
 'सप्तिमिव' । यथा अञ्जलाभाय गन्तुकामः पुमानश्वं रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च 'वीरं शत्रुक्षेपण-
 कुशलं' 'दानौकसं दानानामेकनिलयं' 'गूर्तश्रवसं प्रशस्याञ्जं' 'पुराम् असुरपुराणां' 'दर्माणं विदारयितारं
 एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं' 'वन्दध्यै वन्दितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति' शेषः ॥ सप्तिमिव । 'षप समवाये' ।
 समवैति रथेनैकीभवतीति सप्तिरश्वः । 'वसस्तिप्' (उ. सू. ४. ६१९) इति विधीयमानः
 तिप्प्रत्ययः बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास
 उक्तः । श्रवस्या । श्रवशब्दात् 'सुप् आत्मनः क्यच्' । क्यजन्तात् धातोः भावे 'अ प्रत्ययात्'
 (पा. सू. ३. ३. १०२) इति अकारप्रत्ययः । ततः टाप् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया डादेशः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । अर्कम् । 'ऋच स्तुतौ' । ऋच्यते स्तूयतेऽनेनेति अर्को मन्त्रः ।
 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति करणे घप्रत्ययः । 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् । लघूपधगुणः ।
 प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । 'बहुलं छन्दसि' इति कृतसंप्रसारणस्य द्वेजः 'हुवः श्लुवश्च' (उ. सू.
 २. २१८) इति क्तिप् धातोर्दीर्घश्च । धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने 'उदात्तस्वरितयोर्यणः'
 इति स्वरितत्वम् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'नोङ्धात्वोः'
 (पा. सू. ६. १. १७५) इति प्रतिषेधः । अञ्जे । 'अञ् न्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु' । व्यत्ययेन आत्मने-
 पदम् । वन्दध्यै । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । 'तुमर्ये सेसेन्' इति कध्यैप्रत्ययः । गूर्तश्रवसम् ।
 'गृ शब्दे' । निडायां 'भ्युकः किति' इति इट्प्रतिषेधः । 'बहुलं छन्दसि' इति उरत्वम् । 'हलि च'

इति दीर्घः । ' नसत्तनिषत् ' (पा. सू. ८. २. ६१) इत्यादौ निपातनात् निष्ठानस्वाभावः । गूर्तं श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्माणम् । ' वृ विदारणे ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । ' नेङुशि कृति ' इति इट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ २७ ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय ।

वृत्रस्य चिद्विदधेन मर्मं तुजनीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःऽतमम् । स्वर्यम् । रणाय ।

वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मा । अस्मा इदु अस्मै एवेन्द्राय । वज्रं वर्जकमायुधं । रणाय युद्धार्थं । तक्षत् तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं वज्रम् । स्वपस्तमम् अतिशयेन शोभनकर्माणं । स्वर्यं सुष्ठु शत्रुषु प्रेर्य यद्वा स्तुत्यम् । तुजन् शत्रून् हिंसन् । ईशानः ऐश्वर्यवान् । कियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रः । वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य । मर्मं मर्मस्थानं । तुजता हिंसता । येन वज्रेण । विदत् प्राहार्थी-
दित्यर्थः ॥ स्वपस्तमम् । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पित्त्वादनु-
दात्तत्वम् । ' सोमनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यम् । ' स्वर्यं ततक्ष ' (ऋ. सं. १. ३२. २) इत्यत्रोक्तम् । विदत् । ' विदु लाभे ' । लुदित्त्वात् च्चेः अडादेशः । ' बहुलं छन्दस्य-
माङ्गयोगोऽपि ' इति अडभावः । यद्वृत्त्योगादनिघातः । तुजन् । ' तुज हिंसायाम् ' । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ' ईश ऐश्वर्ये ' । शानचि
अदादिवात् शपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कियेधाः । अत्र निरुक्तं—' कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा ' (निरु. ६. २०) इति । अत्यायमभिप्रायः । कियत् किंपरिमाणमित्यस्य^१ बलस्य तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्धाः । यः कोऽप्यस्य बलस्येयत्तां न जानातीत्यर्थः । यद्वा । क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादिवात् पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच् ॥

अस्येदु मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।

मुषायाद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

इत् । उ इत्येतत् निपातद्वयं पादपूरणम्^१ । यद्वा अवधारणार्थम् । मातुः वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः । महः महतः । अस्य यज्ञस्य । सर्वनेषु अवयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु

पितुं सोमलक्षणमर्चं पस्यः पपिवान् । यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वाक्षा चारुणि शोभनानि धानाकरम्भादिर्विलक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तत् मुषायत् अपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणां मभिभवता अद्रिमस्ता अद्वैतस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रः 'तिरः' सत इति प्राप्तस्य' (निरु. ३. २०) इति यास्कः । पतिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् अताडयत् । यद्वा । विष्णुः सुत्यादिवसात्मकः यज्ञः । 'यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं कृत्वा' (तै. सं. ६. २. ४. २) इत्याम्नानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तत् मुषायत् अचूचुरन् । तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्यरूपाणां सप्तानामहं परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं—'वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां विभक्तिं' इति, 'स दर्भपुञ्जीलमुद्वृह्य सप्त गिरीन्भिन्त्वा तमहन्' (तै. सं. ६. २. ४. २-३) इति च ॥ महः महतः । अच्छन्दलोपश्छान्दसः । यद्वा । मह इत्येतत् पितुर्विशेषणम् । महः प्रशस्तं पितुर्मित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेर्लिटः कसुः । 'वस्त्रेकाजाद्वसाम्' इति इडागमः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् । 'मुष स्तेये' । 'घञर्थे कविधानम्' इति भावे कप्रत्ययः । मुषमात्मन इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्ववत् दीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात् क्यजन्तात् लटः शतृ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । द्वितीयपक्षे तु क्यजन्तात् लङि 'बहुलं छन्दस्यमाह्व्यंगोऽपि' इति अडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतम् । 'भृमृदृशि' इत्यादिना पचतेः अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तात्वम् । विध्यत् । 'व्यध ताडने' । लङि दिवादिवात् इयन् । तस्य क्त्वात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । इयनो निच्वादाद्युदात्तात्वम् । पादादिवात् निघाताभावः । वराहम् । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा । वरमाहरतीति वराहारः सन् पृथोदरादिवात् वराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं—'वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहाधीरिति च ब्राह्मणम्' (निरु. ५. ४) इति । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । 'राजाहःसखिभ्यः' (पा. सू. ५. ४. ९१) इति समासान्तः टच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तात्वम् । अस्ता । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् साधुकारिणि 'तृन्' (पा. सू. ३. २. १३५) । इडभावश्छान्दसः । 'न लोकाव्यय' इति पट्टीप्रतिषेधः ॥

अस्मा इदु ग्राश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ्रे उर्वी नास्य ते महिमानं परिंष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । ग्राः । चित् । देवपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अहिहत्ये । ऊवुरित्यूवुः ।

परि। द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परिं । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मै एव इन्द्राय अहिहत्ये अहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्राश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिताः देवपत्नीः देवानां पालयिष्यो गायत्र्याद्या देवताः अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रम् ऊवुः समस्तवृत्त ऋकुरित्यर्थः । स च इन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी परि जभ्रे

स्वतेजसा परिजहार अतिचक्रामेत्यर्थः । ते धावापृथिव्यौ अस्य इन्द्रस्य महिमानं न परि हः न परिभवतः ॥ उजुः । ' वेम् तन्नुसंताने ' । लिटि ' वेजो वधिः ' (पा. सू. २. ४. ४१) । षिङ्गः क्तिवात् यजादिभ्येन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य ' लिटि वयो यः ' (पा. सू. ६. १. ३८) इति प्रतिषेधात् वकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि । ' वश्वास्यान्यतरस्यां किति ' (पा. सू. ६. १. ३९) इति यकारस्य वकारादेशः । जञ्जे । ' हम् हरणे ' । लिटि भिस्वात् कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । ' ह्रप्रहोर्मः ' इति भस्वम् । उर्वी । उरुशब्दात् ' वोतो गुणवचनात् ' इति ङीष् । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स्तः । अस्तेर्लिटि रूपम् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वं साहितिकम् ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराळिन्द्रो दम् आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महित्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् ।

स्वराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वगूर्तः । सुअरिः । अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इत् इति पादपूरणः । अस्यैवेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्र रिरिचे अतिरिच्यते । अधिकं भवतीत्यर्थः । अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । कुतः सकाशात् प्ररिरिचे इत्यत आह । दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् धावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादन्तरिक्षलोकाच्च । परि उपर्यर्थः । त्रीन् लोकानतीत्योपरि प्ररिरिचे इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् कार्ये उदूणः समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तम् उद्यतं यस्य स तथोक्तः । स्वरिः शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्ता वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथा ' अकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ' (ऋ. सं. ३. ४७. ५) इति । अकुरिसतारिमिति हि तस्यार्थः । अमत्रः युद्धादिषु गमनकुशलः । मात्रया इयत्तया रहितो वा । ' अमत्रोऽमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा ' (निरु. ६. २३) इति यास्कः । एवंभूतः इन्द्रः रणाय रणं युद्धम् आ ववक्षे आवहति मेघान् प्रापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृद्धिं चकारिति भावः । यद्वा । युद्धाय स्वकीयान् भटान् गमयति ॥ अस्य । ' उडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे । ' रिचिर् विरेचने ' । ' छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ' इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वराट् । ' राजृ दीप्तौ ' इत्यस्मात् ' सत्सूद्विष ' इति क्तिम् । ब्रह्मादिना षत्वे जश्चम् । दमे । ' दम उपशमे ' इत्यस्मात् कर्मणि चञि ' नोदात्तोपदेशस्य मान्स्यानाच्चेः ' (पा. सू. ७. ३. ३४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञो भिस्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वगूर्तः । ' गृ निगरणे ' । अस्मात् निष्ठायां ' श्र्युकः किति ' इति इट्प्रतिषेधः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उजम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । यद्वा । ' गूरी उद्यमे ' । अस्मात् निष्ठा । ' नसत्तमिषत् ' इत्यादी निपातनात् निष्ठान्त्वाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहिरिति तु ' बहुव्रीही विश्वं संज्ञायाम् ' इति असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमत्रः । ' अम गत्वादिषु ' । ' अमिषक्षिबजिबन्धि ' इत्यादिना औणादिकः अत्रन्त्ययः । भिस्वादाद्युदात्तत्वम् । ववक्षे । वदेर्लिटि ' सिष्वहुलं लेटि ' इति सिप् । ' बहुलं छन्दसि ' इति षापः श्लुः । उज्ज्वलत्वत्वाच्च । ' औणादिक

आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । रणाय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा । ' गत्यर्थकर्मणि ' (पा. सू. २. ३. १२) इति चतुर्थी ॥

अस्येदेव शर्वसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न त्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।

गाः । न । त्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि । श्रवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥

अस्यैवेन्द्रस्य वृश्वसा बलेन वृषन्तं शुषन्तं वृत्रम् इन्द्रः वज्रेण वि वृश्चत् व्यच्छिनत् । तथा गा न चौरैरपहृताः गाव इव त्राणाः वृत्रेणावृताः अवनीः रक्षणहेतुभूता अपः अमुञ्चत् अवर्षत् । तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेताः तेन यजमानेन समानचित्तः सन् अवः कर्मफलभूतमन्नम् अभि आभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ शुषन्तम् । ' शुष शोषणे ' । इयनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । त्राणाः । ' वृश्चरणे ' । कर्मणि लटः शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति यको लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अवनीः । अवतेः करणे ' अतिसृष्टमि ' (उ. सू. २. २५९) इत्यादिना अनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दावने । ' आतो मनिन् ' इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचने अलोपाभावश्छान्दसः ॥ २८ ॥

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् । वज्रेण । सीम् । अयच्छत् ।

ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिन्धवः समुद्राः । यद्वा । गङ्गाद्याः सप्त नद्यः रन्त स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । यत् यस्मात् अयमिन्द्रः वज्रेण सीम् एनान् सिन्धून् वज्रेण परि व्यच्छत् परितो निबन्धितवान् । अपि च ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनास्मानमैश्वर्यवन्तं कुर्वन् इन्द्रः दाशुषे हविर्वत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिः तूर्णसंभजनः । ' तुर्वणिस्तूर्णवनिः ' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । यद्वा । तुर्विता शत्रूणां हिसिता । एवंभूत इन्द्रः तुर्वीतये एतत्संज्ञाबन्तं उदके निमग्नं ऋषये गाधम् अवस्थानयोग्यं धिष्ण्यप्रदेशं कः अकार्षीत् ॥ रन्त । ' रमु क्रीडायाम् ' । छान्दसे लङि बहुवचने ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । धातोरन्यलोपश्छान्दसः । अयच्छत् । ' यम उपरमे ' । ' इषुगमियमां छः ' इति छवम् । कः । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घसङ्करणशः ' (पा. सू. २. ४. ८०) इत्यादिना प्लेलुङ् । गुणः । हल्ङ्यादिना तलोपः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ' इति अङ्भाषः ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेप्यन्नर्णीस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्र । भ्र । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णीसि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

तूतुजानः इति क्षिप्रनाम । तूतुजानः स्वरमाणः । यद्वा । शत्रून् हिंसन् । ईशानः ईश्वरः सर्वेषां
 कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा । क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति
 कियेधाः । हे इन्द्र एवंभूतस्त्वम् अस्मै वृत्राय वज्रं प्र भर । इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहस्य च
 अर्णीसि वृष्टिजलानि इष्यन् तस्मात् वृत्राद्गमयस्त्वम् अपां चरध्वै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं
 प्रति गमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्वं पर्वाण्यवयवसंधीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण वि
 रद विलिख । छिन्द्वीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः
 पशोरवयवानितस्ततो विभजन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तम्—‘ अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः
 कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येप्यन्नर्णीस्यपां चरणाय ’
 (निरु. ६. २०) इति ॥ भ्र । ‘ ह्रप्रहोर्भः० ’ इति भत्वम् । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः० ’ इति साहितिको
 दीर्घः । तूतुजानः । ‘ तुज हिंसायाम् ’ । कानचि ‘ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ’ इति अभ्यासस्य
 दीर्घत्वम् । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति कानचः सार्वधातुकत्वे सति ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्त-
 त्वम् । कियेधाः । ‘ तुजता कियेधाः ’ (क्र. सं. १. ६१. ६) इत्यत्रोक्तम् । रद । ‘ रद विलेखने ’ ।
 ‘ तिङ्ङित्ठः ’ इति निघातः । तिरश्चा । तिरोऽञ्जतीति तिर्यङ् । ‘ ऋत्विक्० ’ इत्यादिना किन् । ‘ अनि-
 दिताम् ’ इति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायाम् ‘ अचः ’ इति अकारलोपः । श्रुत्वेन सकारस्य
 शकारः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । इष्यन् । ‘ इष गतौ ’ इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्
 शतरि ‘ दिवादिभ्यः श्यन् ’ । तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्वै । ‘ तुमर्थे सेसेन्० ’ इति चरतेः अर्धप्रत्ययः ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शब्दैः नव्यः स्तुत्यो य इन्द्रः अस्येदु अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य
 पूर्व्याणि पुराणानि कर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि प्रशंस । यत् यदा युधे योद्ध-
 नाय आयुधानि वज्रादीनि इष्णानः आभीक्ष्येन प्रेरयन् शत्रून् ऋघायमाणः हिंसन्नेन्द्रः निरि-
 णाति अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वोण संबन्धः । पूर्वम् इति पुराणनाम । ‘ पूर्वम्
 अक्षय ’ (नि. ३. ७. ५) इति पुराणनामसु पाठात् ॥ तुरस्य । ‘ तुर त्वरणे ’ । इगुपधलक्षणः कः ।

१. ङ-‘ शत्रून् ’ नास्ति । २. ङ-स-हिंसक इव आचरन् इन्द्रः शत्रून् । ३. ङ-स-नितराम् उपक्षपयति ।
 ४. ङ-तचामसु ।

नव्यः । ' गु स्तुतौ ' । ' अचो यत् ' इति यत् । गुणः । ' धातोस्तन्निमित्तस्यैव ' इति अवादेशः ।
 इज्जानः । ' इष आभीक्ष्ण्ये ' । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शानचः चिप्वादन्तोदा-
 त्तवम् । ऋषायमाणः । ' नहि त्वा रोदसि उभे ऋषायमाणम् ' (ऋ. सं. १. १०. ८) इप्प-
 ष्युत्पादितम् । निरिणाति । ' री गतिरेषणयोः ' । ' ऋयादिभ्यः भा ' । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् ।
 तिपः पिप्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेः निघातः । यद्वृत्त-
 योगात् ' तिङ्ङितिङः ' इति निघाताभावः ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणि सद्यो भुवद्वीर्यीय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूमा । जनुषः । तुजेते इति ।
 उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्यीय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य^१ भिया^२ पक्षच्छेदभयेन^३ गिरयः पर्वता अपि^४ दृळ्हाः निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठन्ते ।
 जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्रात् भीत्या^५ द्यावा^६ भूमा^७ च द्यावापृथिव्यावपि^८ तुजेते । तुजिर्हिसार्थोऽ-
 प्यत्र कम्पने द्रष्टव्यः । कम्पेते इत्यर्थः । किंच वेनस्य कान्तस्यास्य^९ ओणिं दुःखस्यापनायकं रक्षणम्
 उपो^{१०} जोगुवानः अनेकैः सूक्तैः पुनःपुनरुपशब्दयन् उपश्लोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतः नोधाः ऋषिः
 सद्यः तदानीमेव^{११} वीर्यीय^{१२} भुवत् वीर्यवानभवत् ॥ द्यावा च भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य
 पाठम्छान्दसः । ' दिवो द्यावा ' इति दिवशब्दस्य द्यावादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः डादेशः । ' देवता-
 इन्द्रे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । ' जनी प्रादुर्भावे ' ।
 ' जवेरसिः ' (उ. सू. २. २७२.) इति औणादिक उतिप्रत्ययः । जोगुवानः । ' गुङ् अव्यक्ते शब्दे ' ।
 अस्मात् बहुलुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् । ' अदादिवच्च ' इति वचनात् शपो लुक् । उवडादेशः ।
 ' अन्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ओणिम् । ' ओणु अपनयने ' । अस्मात् औणादिक इप्रत्ययः ।
 भुवत् । भवतेर्लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' भूसुवोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधः ।
 नोधाः । ' नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । तस्मात् धाजः असुन्
 नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वन्ने भूरेरीशानः ।

प्रेतशं सूर्ये पस्पृधानं सौर्वश्ये सुर्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । स्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः । यत् । वन्ने । भूरेः । ईशानः ।

अ । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौर्वश्ये । सुर्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

१. १. ४-ऋषायमाणः । ऋष इष आचरति इत्यर्थे क्यच् । शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच्स्वरः ।
 २. ४-इष शिष्यते । ३. च-अस्येदु भिया अस्यैवेन्द्रस्य ।

एकः एक एव शत्रून् जेतुं समर्थः । भूरेः बहुविधस्य धनस्य ईशानः स्वामी यत् स्तोत्रं वने ययावे एषां स्तोत्राणां संबन्धि । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । एतैः एतत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय अनु दायि अकारीत्यर्थः । उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका । स्वश्वो नाम कश्चित् राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासांचक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सह एतश्चानाज्ञो महर्षेयुद्धं जातमिति तदेतद्विद्वोच्यते । अयम् इन्द्रः सौवभ्ये स्वश्वपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं स्पर्धमानं सुखिं सोमानामभिषोतारम् एतंशम् एतस्संज्ञकमृषिं प्र आवत् प्रारक्षत् ॥ दायि । ' बहुलं छन्दस्यमाहयोगेऽपि ' इति अटभावः । बभे । ' वनु याचने ' । लिटि व्यत्ययेन उपधालोपः । पस्पृधानम् । ' स्पर्ध संघर्षे ' । अस्मात् लिटः कानच् । द्विवचने ' शर्पूर्वाः खयः ' इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सौवभ्ये । स्वश्वः इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । ' वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ' (पा. सू. १. १. ७३. ५) इति वृद्धसंज्ञायां ' वृद्धेल्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ' (पा. सू. ४. १. १७१) इति अपस्यार्थे ज्यङ्प्रत्ययः । ' न खाभ्यां पदान्ताभ्याम् ' (पा. सू. ७. ३. ३) इति वृद्धेः प्रतिषेधः ऐजागमश्च । चित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुखिम् । ' पुञ् अभिषवे ' । ' उत्सर्गच्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति अस्मात् किन्प्रत्ययः । लिङ्मुद्रावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवङादेशाभावश्छान्दसः ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरश्वयोर्योजनं यस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबन्धी हारियोजनः । हे हारि-योजन इन्द्र गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि एते तव एव अक्रन् अकृषत । एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं बहुविध-रूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्यत्वात् धीः धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चाद्विबहुविध-रूपं धनम् अग्निष्टोमादिकं बहुविधरूपं कर्म वा आ धाः । धेहि स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेषुरपि प्रातःकाले धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः मक्षु शीघ्रं जगम्यात् अस्मद्वक्ष्यणार्थमागच्छतु ॥ एव । ' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । ' सुपां सुलुक् ' इति शसो लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुकि ' मन्त्रे घसङ्कर ' इत्यादिना च्छेर्लुक् । अन्तादेशः । तस्य चित्त्वात् गुणाभावे यणादेशः । ' इतश्च ' इति इकारलोपे संयोगान्तलोपे च अडागमः । धाः । ' छन्दसि लुङ्छङ्छिटिः ' इति लोट्ये लुङि ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । ' बहुलं छन्दस्यमाहयोगेऽपि ' इति अटभावः ॥ १२९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-

बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन^१ विर-

चिते^२ माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. उ- 'तदेतद्विद्वोच्यते' नास्ति । २. उ- एवा ते; स- एषा । ३. न- स- सायणानां विरचिते; स- सायणानां विरचिते ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ प्रश्नमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मण्डले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । ‘ प्र मन्महे ’ इत्येतत् त्रयोदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते^१—‘ प्र ससोनेति । अनिरुक्ता संख्या विंशतिः ’ (अनु. १२. ४) इत्युक्तत्वात् प्र^२ ससोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । गतः सामान्य-विनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

प्र मन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामर्कं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् । अर्कम् । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं शत्रून् हन्ति तथा शत्रूणां हन्ते-
त्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय । ‘ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन
वनयन्ति ’ (निरु. ६. १४) इति यास्कः । एवंभूतायेन्द्राय । शूषमिति सुखनाम । शूषं सुखहेतु-
भूतम् । ‘ आङ्गूषः^३ स्तोम आघोषः ’ (निरु. ५. ११) इति यास्कः^३ । आङ्गूषं स्तोत्रम् अङ्गि-
रस्वत् अङ्गिरस इव प्र मन्महे वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः । अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुष्टावर्जकैः
स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा ।
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा । नरे यजमाने । विश्रुताय
यष्ट्यन्तया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मै अर्कं मन्त्ररूपं स्तोत्रम् । ‘ अर्को मन्त्रो भवति
यदेनेनार्चन्ति ’ (निरु. ५. ४) इति यास्कः । अर्चाम् पूजयाम् । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ मन्महे । ‘ मनु
अवबोधने ’ । तनादित्वात् उपप्रत्ययः । ‘ लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः ’ (पा. सू. ६. ४. १०७) इति
मकारादौ प्रत्यये उकारलोपः । शवसानाय । शव इवाचरति शवस्यते । अस्मात् लटः शानच् । ‘ बहुलं
छन्दसि ’ इति शपो लुक् । शानचः ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । ‘ चितः ’
इत्यन्तोदात्तत्वम् । ननु क्यङो ङित्त्वात् ‘ तास्यनुदात्तेत् ’ इति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यम् । एवं
तर्हि ताण्डीलिकः चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावात् चितः स्वर एव शिष्यते ।
शूषम् । ‘ शूष प्रसवे ’ । पचायच् । आङ्गूषम् । आङ्गूषात् घुषेः पचायचि घो इत्यस्य गूआदेशः पृषोदरा-
दित्वात् । आङो ङकारस्य इत्संज्ञाभावश्छान्दसः । चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । चमि वा थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गिर्वणसे । ‘ गृ शब्दे ’ । संप्रदायिलक्षणो आघे
किप् । ‘ ऋत इवातोः ’ इति इत्त्वम् । गीर्भिर्वचोभिः संभज्यते इति गिर्वणाः । औणादिकः कर्मणि

असुन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् 'हलि च' इति दीर्घाभावः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च' इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अङ्गिरस्वत् । 'तेन तुल्यम्' इति वतिः । 'नमोऽ-
ङ्गिरोमनुषां वत्युपसंल्यानम्' (पा. सू. १. ४. १८. ३) इति असंज्ञायां ह्रस्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः ।
सुवृक्तिभिः । 'वृजी वर्जने' । भावे किन् । 'तितुत्र' इति इदप्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषाम् ।
'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु किनन्तस्योत्तरपदस्याधुदात्तत्वात् 'आधुदात्तं ग्रच्छ-
न्दसि' इति वचनादुत्तरपदाधुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्ये-
भिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे किन् । 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
'मन्किन्' इत्यादिना कारकादुत्तरस्य किनो विहितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति ।
स्तुवते । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋग्मियाय । 'एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति'
(का. ४. ३. १४४) इति ऋक्शब्दात् विकारार्थं मयट् । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' (पा. सू. १. ४. १७)
इति पदसंज्ञायां कुत्वजश्च । व्यत्ययेन इत्वम् । यद्वा । 'ऋच स्तुतौ' इत्यस्मात् भावे
मक् । बहुलवचनात् कुत्वं जश्चं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थे घच् । 'क्षितः'
इत्यन्तोदात्तत्वम् । अर्चाम् । 'अर्चं पूजयाम्' । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । तिष्ठश्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कम् । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण'
इति घप्रत्ययः । 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् । नरे । नृशब्दात् चतुर्थ्येकवचने गुणश्चान्दसः ।
विश्रुताय । 'श्रु श्रवणे' । कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वो॑ म॒हे म॒हि नमो॑ भर॒ध्वमाङ्गू॒र्ण्यं शव॑सा॒नाना॒य॒ साम॑ ।

येना॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ पद॒ज्ञा अर्च॑न्तो अङ्गि॒रसो॑ गा अ॒विन्दन् ॥ २ ॥

प्र । वः । म॒हे । म॒हि । नमः॑ । भर॒ध्वम् । आ॒ङ्गू॒र्ण्यम् । श॒व॒सा॒नाना॒य॒ । साम॑ ।

येन॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । पद॒ऽज्ञाः॑ । अर्च॑न्तः । अङ्गि॒रसः॑ । गाः । अ॒विन्दन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः वः यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलायेत्यर्थः । उत्तरवाक्ये
यच्छब्दश्रुतेः तच्छब्दाध्याहारः^१ । एवंभूताय तस्मै इन्द्राय महि महत् ब्रौवं नमः स्तोत्रं प्र भरध्वं
प्रकर्षेण संपादयत । किं तत् स्तोत्रमित्याह^२ । आङ्गूर्ण्यं साम आघोषयोग्यं रथन्तरादिसाम । तन्नि-
ष्पाद्यतामित्यर्थः^३ । 'अभि त्वा शूर' (ऋ. सं. ७. ३२. २२) इत्यादिषु ऋक्षु यद्गानं तस्य सामे-
त्याख्या । तथा चोक्तं- 'गीतिषु सामाख्या' (जै. सू. २. १. ३६) इति । येन इन्द्रेण नः अस्माकं
'पितरः पितृविशेषाः पूर्वैः पूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिनाम्नासुरेणापहृतानां गवां पवज्ञाः मार्गज्ञाः
सन्तोऽत एव अर्चन्तः तं पूजयन्तः गा अविन्दन् अलभन्त ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः ।
पदानि जानन्तीति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः ।
अविन्दन् । 'विट् लाभे' । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

इन्द्रस्य अङ्गिरसां वेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिम् ।

बृहस्पतिभिन्नदद्रिं विदद्गाः समुस्त्रियाभिर्वावशन्तु नरः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिम् ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः । सम् । उस्त्रियाभिः । वावशन्तु । नरः ॥ ३ ॥

अग्नेदमालयानम् । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपहृतासु तद्वेषणाय तां सरमामिन्द्रः प्रह्वीत् । यथा लोके व्याधो वनान्तर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत् । सा च सरमा पृथमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदीयाय शिशवे तद्रोसंबन्धि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च शाठ्यायनकम्-अज्ञादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविन्दः ' इति ततो गत्वा गवां स्थानमग्रासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ ^१इन्द्रस्य ^२अङ्गिरसाम् ^३अवीणां ^४च ^५इष्टौ प्रेषणे सति ^६सरमा देवशुनी ^७तनयाय स्वपुत्राय ^८धासिम् अन्नं ^९विदत् अविन्दत् । धासिः इत्यञ्जनाम, ' धासिः इरा ' (नि. २. ७. ११) इति तन्नामसु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु ^{१०}बृहस्पतिः बृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रः ^{११}अद्रिम् असारमसुरं ^{१२}भिनत् अवधीत् । तेनापहृताः ^{१३}गाः ^{१४}विदत् अलभत । ततः ^{१५}नरः नेतारो देवाः ^{१६}उस्त्रियाभिः गोभिः सह । उस्त्रिया इति गोनाम । ^{१७}सं ^{१८}वावशन्त भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयन्त' समगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ । ' इष गतौ ' इत्यस्मात् भावे क्तिनि ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । विदत् । ' विदू लाभे ' । लुङि लृङिश्वात् अङ् । ' बहुलं छन्दस्यमाकुर्योऽपि ' इति अङभावः । अङ एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात् निघाताभावः । सरमा । ' सरमा सरणात् ' (निरु. ११. २४) इति यास्कः । सतैः औणादिकः अमप्रत्ययः । धासिम् । ' धेद् पाने ' । धीयते पीयते इति धासिः । औणादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । ' तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च ' (पा. सू. ६. १. १५७. ग.) इति सुडागमस्तलोपश्च । बृहच्छब्दः अन्तोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णवन्तीत्युक्तम् । पतिशब्दो डतिप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । अतः ' उमे वनस्पत्यादिषु ' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । उस्त्रियाभिः । निबसत्यस्यां क्षीरादिकमिति^१ उक्ता गौः । ' वस निवासे ' इत्यस्मात् ' स्फायितञ्चि ' इत्यादिना अधिकरणे रक् । ' वञ्चित्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । ' उलासद्वात् स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्ययः ' इति निघण्टुभाष्यम् । घस्य इषादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशन्त । ' वाश्च शब्दे ' । अस्मात् घञन्तात् लङि अस्य ञन्तादेशो सति तस्य ' छन्दस्वुभयथा ' इति आर्धधातुकरत्वात् अतोलोपयलोपी । ञत्वयेन धातोर्हत्वत्वम् । यद्वा । ' घञ कान्ती ' इत्यस्मात् यङि ' न वञः ' (पा. सू. ६. १. २०) इति संप्रसारणे प्रसिद्धि^२ पूर्वचत् प्रक्रिया ॥

१. क-क्षीरादिकमकामयन्त, स-क्षीरादिकमलभन्त । २. ङ-क्षीरमिति । ३. ङ-प्रतिषिद्धे यङि, घ-प्रतिषिद्धे सति ।

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्ग्यैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशगवैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् । स्वर्ग्यैः । नवऽगवैः ।

सरण्युभिः । फलिऽगम् । इन्द्र । शक्र । वलम् । रवेण । दरयः । दशऽगवैः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मांसैः समाप्य गतास्ते नवगवाः । 'नवगवा नवनीतगतयः' (निरु. ११. १९) इति यास्को व्याचख्यौ । ये तु दशभिर्मांसैः समाप्य जग्मुस्ते दशगवाः । तादृशीरुभयविधैः विप्रैः मेधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त इत्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेण उदा-
तादिश्रव्यस्वरोपेतेन । यद्वा । मन्द्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वर्ग्यैः सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन् इन्द्र एवंभूतः सः त्वम् अद्रिम् आदरणीयं वज्रेण क्रेतव्यमित्यर्थः । फलिगम् । प्रतिफलं प्रतिबिम्बम् । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकम् । तद्वच्छति आधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा । ब्रीह्यादि फलम् । तदस्मिन् सति भवतीति फलि वृष्टिजलम् । तद्वच्छ-
तीति फलिगः । एवंभूतं वलं मेघं रवेण आत्मीयेन शब्देन दरयः अभाययः । स्वदीयशब्दश्रवण-
मात्रेण मेघो बिभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अद्यतेऽस्मिन् पटलादिकमिति^१ । फलिगो मेघः ।
'फलिगः उपलः' (नि. १. १०. १७) इति तन्नामसु पाठात् । वलोऽसुरः । 'देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्' (वे. ब्रा. ६. २४) इत्यादौ असुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणा-
विभयुरित्यर्थः ॥ सः इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । 'नप्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'उपसर्गात्सुनोति' इति
फवम् । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तौतीति 'क्तिप् च' इति
कर्तरि क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त । 'सुपां सुलुक्' इति भित्तो लुक् ।
स्वर्ग्यैः । 'सृष्ट्वा शब्दोपतापयोः' । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । वृद्धयभावश्छान्दसः । 'तित्स्वरितम्'
इति स्वरितत्वम् । नवगवैः । नवशब्दे उपपदे गमेर्भावे क्तिपि 'गमः कौ' (पा. सू. ६. ४. ४०.)
इत्यनुनासिकलोपे 'ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. ४. ४०. २) इति उकारान्ता-
देशः । नवभिः गूः गमनं येषां ते नवगवाः । अकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । गमेर्भावे द्रुप्राययः । पूर्ववत्
बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छन्तः सरण्यवः । क्वचि
अन्त्यलोपश्छान्दसः । 'क्याच्छन्दसि' इति उः । फलिगम् । फलि उदकं गच्छतीति फलिगः । 'डोऽन्य-
त्रापि दृश्यते' (पा. म. ३. २. ४८) इति गमेर्देः । वलम् । वृणोतीति वलः । पचायच् । कपिल-
काकिवाच् लब्धम् (पा. म. ८. २. १८) । दरयः । 'वृ विदारणे' । वृद्धौ कृतावां वृ भवे इति
क्यप्तिषु पाठात् मित्त्वे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

गृणानो अङ्गिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरन्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अङ्गिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अन्धः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः । उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे 'दस्म दर्शनीय शत्रूणामुपक्षयितर्वा' इन्द्र त्वम् 'अङ्गिरोभिः ऋषिभिः' 'गृणानः स्तूयमानः सन्' 'उषसा' 'सूर्येण च सह' 'गोभिः किरणैः' 'अन्धः अन्धकारं' 'वि' 'वः' 'व्यवृणोः व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे 'इन्द्र त्वं' 'भूम्याः पृथिव्याः' 'सानु समुच्छ्रितप्रदेशं' 'वि' 'अप्रथयः विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा 'दिवः अन्तरिक्षस्य' 'रजः रजसो लोकस्य' 'उपरम्' 'उत्तं मूल-प्रदेशम्' 'अस्तभायः अस्तभ्राः । यथान्तरिक्षलोकस्य मूलं दृढं भवति तथाकाशीरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लट् : शानचि यकि प्राप्ते व्यस्ययेन आ । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दस्म । 'दसु उपक्षये' । 'इषियुधीन्धिदसि' (उ. सू. १. १४२) इत्यादिना मङ् । वः । 'वृष् वरणे' । लुङि सिपि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे 'हल्ङ्याभ्यः' इति सलोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अङभावः । अन्धः । 'तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन् ध्यानं भवति' (निरु. ५. १) इति यास्कः । रजः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इत्युक्तत्वात् रजःशब्दो लोकवचनः । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् । अस्तभायः । लङि 'स्तम्भुस्तम्भु' (पा. सू. ३. १. ८२) इत्यादिना भ्राप्रत्ययः । 'छन्दसि शायजपि' (पा. सू. ३. १. ८४) इति अहावपि व्यस्ययेन भ्राप्रत्ययस्य शायजादेशः । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । अडागमः ॥ १ ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'तदु प्रयक्षतमम्' इत्येषा । 'अथोत्तरम्' इत्यत्र सूत्रितं—'तदु प्रयक्षतमस्य कर्मात्मन्वज्जभो दुहते घृतं पयः' (आश्व. श्री. ४. ७) इति ॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊँ इति । प्रयक्षऽतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुऽतमम् । अस्ति । दंसः ।

उपहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

'दस्मस्य दर्शनीयस्य' 'अस्य इन्द्रस्य' 'तदु तदेव' 'कर्म' 'प्रयक्षतमम् अतिशयेन पूज्यम् । दंसः इति कर्मणाम् । 'दंसः तदेव कर्म' 'चारुतमम् अतिशयेन शोभनम्' । किं तदित्यत आह । अबमिन्द्रः 'उपहरे उपहर्तव्ये गन्तव्ये पृथिव्याः संबन्धिनि समीपदेशे' 'उपराः उसाः स्थापिताः' 'मध्वर्णसः मधुरोदकाः' 'वतस्रः' 'नद्यः प्रधानभूता गङ्गादिनदीः' 'अपिन्वत् असिञ्चदिति' 'यत् एतत् कर्म

तदन्वेन कर्तुमशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयक्षतमम् । 'यक्ष पूजायाम्' । यक्ष्यते इति यक्षः । अति-
शयेन यक्षो यक्षतमः । पुनः प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दंसः । 'दसि दंसनदर्शनबोः' ।
चुरादिरात्मनेपदा । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यते इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मणि असुन् । उपहरे ।
'हू कौटिल्ये' । कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपह्वरन्ति गच्छन्त्यस्मिन् नष्ट
इत्युपह्वरो भूप्रदेशः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (पा. सू. ३. ३. ११८) इत्यधिकरणे घप्रत्ययः ।
गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् । 'पिवि सेचने' । भौवादिकः । चतस्रः । शस् ।
'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' (पा. सू. ७. २. ९९) इति चतुर्शब्दस्य चतस्त्रादेश आद्युदात्तो
निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते 'अचि र ऋतः' (पा. सू. ७. २. १००) इति रेफादेशः ।
चतुर्शब्दस्य आद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेन चतस्त्रादेशस्य आद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातन-
सामर्थ्यात् यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् 'चतुरः शसि' इत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः । न
च 'न पदान्त' इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्
स्थानिवदेव (पा. सू. १. १. ५८.१) इति नियमात् ॥

द्विता वि वत्रे सनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरकैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वत्रे । सनजा । सनीळे इति सऽनीळे । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अकैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् । अधारयत् । रोदसी इति । सुदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साध-
यितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यते इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वद्भिः पुरवैः अकैः स्तुति-
रूपमन्त्रैः स्तूयमानः सन्निन्द्रः सुसाध्यः^२ भवति । यद्वा । अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुल्यप्राणः । स हि
आस्यात् मुखात् अयते गच्छति निष्कामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारात् अयास्य उच्यते । तथा
च छन्दोगैरास्नातं—'तं हायास्य उद्गीथमुपासांचक्रे एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते तेन'
(छा. उ. १. २. १२) इति । अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तते इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं—
'ते होचुः क नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति' (बृ. उ. १. ३. ८) इति ।
पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः । तेन ऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिः अकैः
मन्त्रैः करणभूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सना इति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाते सर्वदा विद्यमान-
त्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथा 'औत्पत्ति-
कस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति । 'औत्पत्तिकमिति^३ नित्यं ब्रूमः' (शा. भा. १. १. ५) इति हि तद्भाष्यम् ।
सनीळे समानं नीळम् ओको निवासस्थानं ययोस्ते । संलम्ने इत्यर्थः । एवंविधे षावापृथिव्यौ द्विता
द्विधा वि वत्रे विवृते अकरोत् भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये परमे उत्कृष्टे व्योमन्
विविधरक्षणे नभसि वर्तमानः भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मन्त्रः रोदसी षावापृथिव्यौ
अधारयत् अपोषयत् । यद्वा । मेना इति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः—'मेना प्रा इति स्त्रीणां मेना
मानयन्त्येनाः' (निह. ३. २१) इति । स्त्रीरूपमापन्नं रोदसी इन्द्रोऽपुण्यदित्यर्थः^४ ॥ द्विता । द्विधा

इत्यस्य धकारस्य तकारश्चान्दसः । सनमा । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । अस्मात् भावे ‘ अन्वेष्वापि
इदंश्चै ’ इति इतिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । सना नित्यं जो
जन्मं वयोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्चान्दसः । एवमादिवादन्तोदात्तत्वम् । तदेव बहुव्रीहि-
स्वनि शिष्यते । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आकारः । अयास्यः । ‘ यसु प्रयत्ने ’ । यासः
इत्यस्यः । तत्र भवो यास्यः । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । न यास्योऽयास्यः । ‘ परादिश्छन्दसि
बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृथोदरादित्वात् अभिमतस्वरसिद्धिः । मेने ।
सप्तम्येकवचनस्य ‘ सुपां सुलुक् ’ इति शोभादेशः । ‘ शो ’ (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगृह्यत्वम् ।
यद्वा । मभ्यते इति मेना । पचाद्यच् । ‘ नशिमन्योरलिङ्येत्वं वक्तव्यम् ’ (पा. सू. ६. ४. १२०. ५)
इति एत्वम् । ततः टाप् । द्विर्वचने ‘ ईदूदेद्द्विवचनम् ’ (पा. सू. १. १. ११) इति प्रगृह्यत्वम् ।
सुदंसाः । दंस इति कर्मवाची । असुप्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘ आद्युदात्तं यच्छन्दसि ’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवम् । परि । भूम । विरूपे इति विरूपे । पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।
कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत्ऽभिः । वपुःऽभिः । आ । चरतः । अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवसं जायमाने युवती तरुण्यौ
रात्र्युषसोः सर्वदैकरूप्यात् । एवंभूते रात्र्युषसौ दिवं स्थूलं भूम भूमिं च सनात् चिरकालादारभ्य
स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः परि चरतः पर्यावर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिः
अन्धकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता उषाः च रुशद्भिः दीप्यमानैः वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता
अन्यान्या परस्परव्यतिहारेण आ चरतः आवर्तते । हे इन्द्र एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते त्वदधीनत्वात्
सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूम । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति द्वितीयाया डादेशः । छान्दसो ह्रस्वः ।
एवैः । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ इण्शीङ्भ्यां वन् ’ (उ. सू. १. १५०) इति भावे वन्प्रत्ययः ।
निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अक्ता । नक्ता इति रात्रिनाम । नलोपश्चान्दसः । वपुर्भिः । ‘ अतिपृथपि ’
(उ. सू. २. २७४) इत्यादिना उस् । निष्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । ‘ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे
भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम् ’ (पा. म. ८. १. १२. ११) इति द्विर्भावे ‘ तस्य परमा-
श्लेषितम् ’ (पा. सू. ८. १. २) इति आश्लेषितसंज्ञायाम् ‘ अनुदात्तं च ’ (पा. सू. ८. १. ३)
इति आश्लेषितस्यानुदात्तत्वम् ॥

सनेमि सूर्यं स्वपस्यमानः सुनुर्दीधार शर्वसा सुदंसाः ।

आमासु चिदधिषे पक्वमन्तः पर्यः कृष्णासु रुशद्भोर्हिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सूर्यम् । सुऽअपस्यमानः । सुनुः । दाधार । शर्वसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चिद । धिषे । पक्वम् । अन्तरिति । पर्यः । कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

वस्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तद्विवाचरन् वस्वसा कवसो वस्वस्य वस्वः पुनः ।
अतिबलवानित्यर्थः । वसुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इन्द्रः वसुधं यजमानागो वसुधं
वसनेमि पुराणं वदधार धारयति पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणं नाम । 'वसुधाः सनेमि' (मि. ३. २७.
४) इति पाठात् । किंच वामासु वचित् आद्रासु अपरिपकासु गोष्ठे च वसुधः कण्ये वसुधं वसिष्ठं
वपयः वदधिषे धारयसि । तथा वृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं
वृक्षात् दीप्यमानं श्वेतवर्णं पयः दधिषे ॥ सल्यम् । सल्युर्भावः सल्यम् । 'सल्युर्थः' इति यः ।
प्रत्ययस्वरः । दाधार । 'धृज् धारणे' । तुजादिवात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । पक्कम् । 'पक्वो वः'
(पा. सू. ८. २. ५२) इति निष्ठातकारस्य वत्वम् । रोहिणीषु । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' ।
'रुहे रश्च लो वा' (उ. सू. ३. ३७४) इति इतन्प्रत्ययान्तो रोहितशब्द आद्युदात्तो वर्णवाची ।
'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप्; तत्संनिधौगेन तकारस्य
नकागदेशश्च । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः ।

पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो अहयाणम् ॥ १० ॥

सनात् । सऽनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः । सहऽभिः ।

पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति । स्वसारः । अहयाणम् ॥ १० ॥

वसनात् चिरकालादारभ्य वसनीळाः समाननिवासस्थानाः ववाताः । वातं गमनं तद्रहिताः
एकपाण्यवस्थानात् । 'अवनयः' इति अङ्गुलिनाम् । एवंभूताः ववनीः अङ्गुल्यः पुरु पुरुणि
बहूनि सहस्रा असंख्यातानि ववता व्रतानि इन्द्रसंबन्धीनि कर्माणि वमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्या-
लस्यरहिताः सत्यः सहोभिः आत्मीयैर्बलैः वरक्षन्ते पालयन्ति । अपि च वस्वसारः स्वयमेव सर-
न्त्योऽङ्गुलयः वपत्नीः पालयिष्यः वअहयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा । अहीतवानं
प्रशस्तगमनमिन्द्रं वजनयो वन । जनयः इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते—'देवानां वै पत्नीर्जनयः'
इति श्रुतेः । ता इव वदुवस्यन्ति परिचरन्ति । अल्लिबन्धनेन इन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ अवनीः ।
'अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि' (निरु. ३. ९) इति वास्कः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः
पूर्वस्वर्णदीर्घत्वम् । अवाताः । 'वा गतिगन्धनयोः' । 'असिहसि' इत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः ।
बहुव्रीही 'नम्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रता । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति कोर्लोपः ।
दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कण्डादिः । अतो यक् एव स्वरः शिष्यते । पादादिवात्
निषाताभावः । अहयाणम् । 'ही लज्जायाम्' । 'बहुलं छन्दसि' इति स्फोरभावः । व्यत्ययेन
ज्ञानम् । मुगभाकण्ड्वन्दसः । नम्समासे अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । 'बहुलं छन्दसि'
इति ऋपो लुकि 'कण्ड्वसुभ्यश्च' इति ज्ञानञ्च आर्धजातुकत्वेन कित्वाभावे गुणायादेशो । पूर्ववत्
समासस्वरौ । वास्कस्तु एवं व्याख्यात—'अहवाणोऽहीतवानः' (निरु. ५. १५) इति ॥ २ ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अकैर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः ।

पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीषाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अकैः । वसूऽयवः । मतयः । दस्म । दद्रुः ।

पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा । शवसाऽवन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हे वस्म दर्शनीयेन्द्र वअकैः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैः वनमसा नमस्कारेण यस्त्वं वनव्यः स्तुत्यो भवसि । वसनायुवः सनातनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्म आत्मन इच्छन्तः वसूयवः वसु धनमात्मन इच्छन्तो धनकामा वा वमतयः मेधाविनस्त्वां वदद्रुः बहुना प्रयासेन जग्मुः । हे वशवसावन् बलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ताः वमनीषाः स्तुतयः एत्वा त्वां स्पृशन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वउशतीः उशत्यः कामयमानाः वपत्नीः पत्न्यः वउशन्तं कामयमानं वपतिं वन । यथा पतिं संभजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः । सना इत्येतद्व्ययं नित्यत्वमाचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्म आत्मन इच्छन्तीति सनायुवः । 'वयाच्छन्दसि' इति उपस्थयः । जसि वर्णव्यत्ययेन उत्त्वम् । मतयः । 'मन ज्ञाने' । मन्यन्ते इति मतयः स्तोतारः । 'क्तिपूक्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति निषेधे प्राप्ते बाहुलकात् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । दद्रुः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' । लिटि उमि 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । उशतीः । 'वश कान्तौ' । लटः शतृ । अदादिस्वात् शपो लृक् । शतृङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् । मतुपि आकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । मत्वर्थीय आवनिप् ॥

सनादेव तव रायो गर्भस्तौ न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्म ।

बुध्माँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गर्भस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप । दस्यन्ति । दस्म ।

बुध्मान् । असि । क्रतुमान् । इन्द्र । धीरः । शिक्षा । शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हे वस्म दर्शनीयेन्द्र । गर्भस्तिरिति बाहुनाम् । वतव वगर्भस्तौ हस्ते वसनादेव चिरकालादारभ्य स्थितामि वरायः धनानि वन वक्षीयन्ते न विनश्यन्ति । वनोप वदस्यन्ति च स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वद्वत्सगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इन्द्र धीरः बुद्धिमान् षट्ठो वा त्वं वधुमान् दीप्तिमान् वसि । तथा वक्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निन्द्र वतव वशचीभिः त्वदीयैः कर्मभिः वनः अस्मभ्यं धनं वशिक्ष देहि । शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते । 'क्षीञ् हिंसायाम्' । अस्मात् कर्मकर्तारि कर्मवज्रावात् यगात्मनेपदे । 'वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात्' (का. ३. १ ८७) इति कर्तृवज्रावात् 'अचः कर्तृयकि' (पा. सू. ६. १. १९५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'चादिलोपे चिधाया' इति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शची अस्यास्तीति शचीवान् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । संबुद्धौ 'मनुवसो रुः' इति नकारस्य लृत्वम् ॥

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमर्तक्षद्ब्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनायते । गोतमः । इन्द्र । नव्यम् । अर्तक्षत् । ब्रह्म । हरिः । योजनाय ।

सुनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मक्षू । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इन्द्रः ^१सनायते नित्य इवाचरति सर्वेषामाद्यो भवति । हे ^२शवसान बलवन् ^३इन्द्र ^४हरि-
योजनाय । हरी अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः । ^५सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं
^६गोतमः गोतमस्य ऋषेः पुत्रः ^७नोधाः ऋषिः ^८नव्यं नृतनं ^९ब्रह्म एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं ^{१०}नः अस्मदर्थम्
^{११}अर्तक्षत् अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुरिन्द्रः
प्रातःकाले ^{१२}मक्षू शीघ्रं ^{१३}जगम्यात् आगच्छतु ॥ सनायते । सना इति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः ।
तस्मादाचारार्थे क्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्मात् औणादिकः थक्प्रत्ययः ।
थाथादिस्वरः ॥ ३ ॥

‘त्वं महान्’ इति नवर्चं पष्ठं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘त्वं नव’
इति । समूह्ये दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीयशब्दे एतत्सूक्तम् । ‘विश्वजितोऽग्नि नरः’ इति
खण्डे सूत्रितं—‘तां सु ते कीर्तित्वं महौ इन्द्र यो ह’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

त्वं महौ इन्द्र यो ह शुष्मैर्धावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदम्बा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । धावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अम्बा । भिया । दृळ्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । ^४यो ^५ह यः खलु त्वम् ^६अमे असुरकृते भये
मति ^७जज्ञानः तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् ^८शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्बलैः ^९धावा ^{१०}पृथिवी
धावापृथिव्यौ ^{११}धाः आधारयः । तादृशाद्भ्यात् अमृमुचः इत्यर्थः । किञ्च । ^{१२}यद्ध ^{१३}ते यस्य
खलु तव संबन्धिन्या ^{१४}भिया भीत्या ^{१५}विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि ^{१६}गिरयश्चित् ये
च शिलोच्चयाः । ^{१७}अम्बा । महान्नामैतत् । अन्यान्यपि महान्ति यानि सन्ति । तेऽपि सर्वे ^{१८}दृळ्हासः
रुढा अपि ^{१९}ऐजन् अकम्पिषत् । तत्र दृष्टान्तः । ^{२०}किरणा ^{२१}न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि
कम्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । लिटः कानच् । ‘गमहन’ इत्यादिना उपधालोपः ।
स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये
जज्ञान इत्यस्य पाठश्छान्दसः । यत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् । अम्बा । आ समन्ताद्भ-
वन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीति अम्बा महान्तः । आङ्पूर्वात् भवतेः औणादिको हुन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य
इत्स्वत्वं च । यद्वा । नञ्पूर्वात् भवतेः प्रात्यर्थात् ‘नञि भुवो ङित्’ इति कन्प्रत्ययः ।
महान्तो हि प्राप्तुं न क्षम्यन्ते । ‘क्षोभ्यन्वसि बहुलम्’ इति क्षोभेः । किरणाः । कीर्त्यन्ते विशिष्यन्ते

अभिधानाः । ' कृ विधेये ' । ' कृत्विमिभिर्निधान्यः क्युः ' (उ. सू. २. २३२) इति
 योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ' ऋत इयातोः ' इति इत्वम् । ऐजन् । ' एजृ
 कर्त्तुः ' । लङि आह्वानम् । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

आ यद्धरी इन्द्र विव्रता वेश ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विव्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् । जरिता । बाह्वोः । धात् ।
 येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरः । इष्णासि । पुरुहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वत् यदा विव्रता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयावधौ आ वेः रथे^१ आगमयसि^२
 रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव बाह्वोः हस्तयोः जरिता स्तोता वज्रम् आ धात् स्तोत्रेण
 स्थापयति । स्तोत्रा स्तुते प्रयत्नमन्त्रेण वज्रं त्वद्धस्ते दृश्यते इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतो प्रेप्सितकर्मभिन्द्र
 अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेण इष्णासि अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूत त्वं
 पूर्वीः बह्वीः पुरः असुरपुराणि भेषुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं
 ययोस्ती । ' सुपां सुलुक् ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः । ' वी
 गतिप्रजनकान्त्वशान्त्वाद्नेषु^३ ' । अन्तर्भावितप्यर्थात् छान्दसे लङि सिपि अदादिवात् शपो लुक् ।
 ' बहुलं छन्दस्यमालायोगोऽपि ' इति अडभावः । धात् । वधातेः छान्दसे लुङि ' गातिस्था^४ ' इति
 सिचो लुक् । पूर्ववत् अडभावः । अविहर्यतक्रतो । ' हर्यतिः प्रेप्साकर्मा ' (निरु. ७. १७) इति
 यास्कः । ' हर्य गतिकान्त्योः ' । कान्तिरभिलापः । विहर्यतोऽनभिलषितः । अविहर्यतोऽभिलषित
 इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमित्रान् । न सन्ति मित्राण्येष्विति बहुव्रीहौ ' नजो
 जरमरमित्रमृताः ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि । ' इष आभीक्ष्णे ' । अत्र गत्यर्थः । ' क्र्यादिभ्यः
 भा ' । सिपः पिस्वादनुदात्तत्वे तत्स्यैव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तबीगादनिघातः ॥

त्वं सत्य इन्द्र धृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वम् । षाट् ।

त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सत्यः सत्सु भवः सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून्भिगतः सन् धृष्णुः तेषां
 धर्मविज्ञा तिरस्कृता । किंच त्वम् ऋभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यद्वा ।
 महात्मासौ । महात् प्रबुद्धोऽसि । नर्यः नृभ्यो हितः । तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता हस्तेत्यर्थः ।
 किंच । वृजने हत्वादीनि त्रीणि संप्राप्तवानामि । अत्र पूर्वे विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्ते । संप्राप्ते हि
 वीर्यः पुष्टयः वर्ज्यन्ते हिंस्वन्ते । पृक्षे संपर्चनीये वीर्यः^१ बोद्धुं प्राप्तये । एवंविधे आणौ संप्राप्ते

व्युमते दीप्तिमते व्यूने तरुणाय वकुत्साय वसवा एवं सहायो भूत्वा वशुष्णं शोषयितारमेतत्संज्ञमसुरम्
 वहन् अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन भाति
 भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे बोपपदे भातेर्भवतेर्वा 'मृगयवाद्यश्च' (उ. सू. १. ३८) इति
 कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । तेषामीष्टे इति ऋभुक्षाः । यद्वा । 'क्षि
 निवासगत्योः' । तेषु निवसतीति 'पतेस्य' (उ. सू. ४. ४५२) इति विधीयमान इनि-
 प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ 'पथिमथ्यभुक्षामात्' (पा. सू. ७. १. ८५)
 इति आत्वम् । प्रत्ययस्वरः । षाद् । 'सह' अभिभवे । 'छन्दसि सहः' (पा. सू. ३. २. ६३)
 इति केवलादपि णिवः । षत्वं छान्दसम् । व्युमते । द्यौर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति व्युमान् । 'स्वादिव्वसर्वनामस्थाने'
 इति पदसंज्ञायां 'दिव उत' इति उत्त्वम् । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन्वृषकर्मभुक्ताः ।

यद्ध शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उक्ताः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यूर्न् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे 'इन्द्र' एवं 'ह' त्वं खलु 'सखा' कुत्सस्य सहायः सन् 'त्यत्' तत् प्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो
 वा 'चोदीः' प्रेरितवान् अकार्षीरित्यर्थः । हे 'वृषकर्मन्' वृष्टयुदकसेचनरूपकर्मणेति 'वज्रिन्' वज्रवज्रिन्द्र
 'वृत्रं' सर्वस्य धनस्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं 'यत्' यदा 'उक्ताः' अनुक्ताः अहिंसीः । अपि च हे
 'शूर' शत्रूणां प्रेरक 'वृषमणः' कामाभिवर्षकमनस्केन्द्र 'वृथाषाट्' अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं
 'यद्ध' यदा खलु 'योनौ' वीरैर्मिश्रणीये संग्रामे 'दस्यूर्न्' कुत्सस्योपक्षयितृन् अन्यान् शत्रून् 'पराचैः'
 परागमनैः 'वि' अकृतः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिन्नः । तदानीं कुत्सः सर्वं यशः प्राप्नो-
 दित्यर्थः ॥ चोदीः । 'चुद प्रेरणे' । लुङि 'नेटि' (पा. सू. ७. २. ४) इति सिचि वृद्धि-
 प्रतिषेधः । उक्ताः । 'णभ तुभ हिंसायाम्' । क्रैयादिकः । लङि सिचि तलोपश्छान्दसः । 'बहुलं
 छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अडभावः । पराचैः इत्येतद्व्ययं नीचैरुच्चैरिति वत् इति भट्टभास्करमिश्रः^१ ।
 'पराचैः पराञ्जनैः' (निह. ११. २५) इति निरुक्तम् । दस्यूर्न् । 'दीर्घादटि समानपादे' इति
 नकारस्य रत्वम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति उकारस्य सानुनासिकता । अकृतः ।
 'कृती छेदने' । लङि सिचि तुदादित्वात् शप्रत्ययः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् 'शे मुचादीनाम्'
 इति नुमागमस्याभावः । शस्य क्तिच्त्वात् गुणाभावः ॥

त्वं ह त्यदिन्द्रारिषण्यन्दृढस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्यस्मदा काष्ठा अर्वते वर्धनेव वज्रिञ्छथिह्यमित्रान् ॥ ५ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृढस्य । चित् । मर्तानाम् । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽईव । वज्रिन् । अथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽह त्वं खलु ऽत्यत् तस्य ऽदृक्त्वस्य ऽचित् दृढस्य कस्यचिदपि ऽअरिषण्यन्
 रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि ऽमर्तानां स्तोतृणामस्माकं
 शत्रुभिः ऽअनुष्टौ अप्रीतौ सत्याम् ऽअस्मत् ऽअर्वते अस्मदीयाश्चाय गन्तुं ऽकाष्ठाः दिशः ऽआ सं-
 म्नात् ऽवि ऽवः विवृताः कुरु । यथा सर्वासु दिक्षु अस्मदीया अश्वाः प्रतिरोधमन्तरेण गच्छन्ति तथा कुरु
 इत्यर्थः । किंच तत्रत्यान् ऽअमित्रान्' हे ऽवजिन् वज्रवज्जिन्द्र ऽघनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण
 ऽअधिहि अथय जहीत्यर्थः । यद्वा । मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित्तव अप्रीतौ सत्यां
 तस्य शत्रोर्दृढस्यापि अरिषण्यन् रेषणं हिंसनमनिच्छन् वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं
 चकृषे । अतस्तव प्रियाणामस्माकमर्वते इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् । ' सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् ।
 अरिषण्यन् । रिष्टशब्दात् क्यचि 'दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति षिष्यति' (पा. सू. ७. ४. ३६) इति
 रिषण्भावो निपात्यते । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठ्या लुक् । अर्वते ।
 ' अर्वणस्त्रसावनजः ' इति नकारस्य तकारादेशः । वनिप्सुपौ पिप्वादानुदात्तौ । परिशेषात् धातु-
 स्वरः । घनेव । ' मूर्तौ घनः ' (पा. सू. ३. ३. ७७) इति काठिन्ये गम्यमाने हन्तेः अप्रत्य-
 यान्तो निपात्यते । अधिहि । अथ हिंसार्थः । ण्यन्तात् लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥ ४ ॥

त्वां ह त्यदिन्द्रार्णसातौ स्वर्मीळहे नर आजा हवन्ते ।

तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्या भूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णसातौ । स्वःऽमीळहे । नरः । आजा । हवन्ते ।

तव । स्वधाऽवः । इयम् । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअर्णसातौ अर्णानां गन्तॄणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् ऽस्वर्मीळहे ।
 मीळहमिति धननाम । सुष्ठु अरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूते ऽआजा आजौ संग्रामे ऽत्यत् तं प्रसिद्धं
 त्वामेव ऽनरः योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थं ऽहवन्ते आह्वयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो
 यस्मिन् वृत्रादियुद्धे तस्मिन्नित्यर्थः । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं ऽतव यद्युद्धं तत्र स्तोतारत्वां
 प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे ऽस्वधावः हे^२ अश्ववन् बलवन् वा इन्द्र ऽसमर्ये संग्रामे
 ऽतव संबन्धिनी ऽइयम् ऊतिः त्वदीयमिद्धं रक्षणम् ऽआ अस्मदामिमुख्येन ऽभूत् भवतु । ऽवाजेषु
 संग्रामेषु या एषा ऽऊतिः ऽअतसाय्या योद्धृभिः प्राप्तव्या भवति ॥ त्यत् । ' सुपां सुलुक्' इति
 द्वितीयाया लुक् । अर्णसातौ । ' ऋ गतौ ' । बहुलवचनात् औणादिको नप्रत्ययः । ' षणु दाने '
 इत्यस्मात् भावे क्तिनि ' जनसनखनाम् ' इत्यनुनासिकस्य आत्वम् । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 यद्वा । ' उदके नुद च ' (उ. सू. ४. ६३६) इति अर्तेः असुनप्रत्ययो नुडागमश्च । ' पीवोप-
 बसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः ' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इति सलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 पूर्ववत् बहुमीहिस्वरः । स्वर्मीळहे । स्वरशब्दः ' न्यक्स्वरौ स्वरितौ ' (फि. सू. ७४) इति
 स्वरितः । बहुमीहिस्वरेण स एव शिष्यते । आजा । ' सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या ङादेशः । स्वधावः ।
 ' मनुषसो रुः ' इति मनुषो स्वम् । अतसाय्या । ' अत सातत्यगमने ' । औणादिकः साय्यप्रत्ययः
 तस्य आडागमश्च । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । भूत् । ' छन्दसि लुक्लुक्लिटः ' इति
 आर्वाद्या लुकि ' बहुलं छन्दस्यमाक्षयोगेऽपि ' इति अडभावः ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

बर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् । पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

बर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा । वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे । करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र पुरुकुत्साय एतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणः त्वम् एव त्यत् ताः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः व्यदारयः अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदासे एतत्संज्ञाय राज्ञे अंहोः एतत्संज्ञस्यासुरस्य संबन्धः यत् धनमस्ति तत् वृथा अनायासेन बर्हिर्न बर्हिरिव वर्क् अवृणक् अच्छिनः इत्यर्थः । तदनन्तरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन् स्वामिन् इन्द्र वरिवः धनं कः अकार्षीः ॥ त्यत् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्येल् । दर्दः । 'दृ विदारणे' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि सिपि 'अदादिवच्च' इति वचनात् शपो लुक् । 'हल्ङ्याभ्यः' इति सलोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योगेऽपि' इति अडभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । 'सुदाः कल्याणदानः' (निरु. २. २४) इति यास्कः । वर्क् । 'वृजी वर्जने' । लङि सिपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे पूर्ववत् सलोपः । अडभावश्च । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । कः । 'ङुक् ण् करणे' । लुङि सिपि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । पूर्ववत् सलोपाडभावौ ॥

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरं ध्यै ॥ ८ ॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न । पीपयः । परिज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि । त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरं ध्यै ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमान इन्द्र त्वं नः अस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां ताम् इषम् अन्नं परिज्मन् परितो व्यासायां भूमौ पीपयः प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन परिपूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । यथा अपो वृष्टयुदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान् यथा अपः पाययसि तद्वत् चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे शूर इन्द्र यया इषा त्मनम् आत्मानं जीवम् अस्मभ्यं प्रति यंसि प्रयच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरं ध्यै क्षरितुम् ऊर्जं न उदकमिव । यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । ससि प्राप्ते व्यस्ययेन जस् । 'असृन्' इत्यादिना दीर्घः । पीपयः । 'स्फायी ओप्यायी वृद्धी' । व्यस्तात् आन्त्से लुङि 'प्यायः पी' (पा. सू. ६. १. २८) इति व्यस्ययेन पीभावः । 'निभिन्नुच्चुभ्यः'

इति ष्वेः चङादेशः । गिलोपादीनि । यद्वा । ‘ पीड् पाने ’ इत्यस्मात् लुङि चङि पूर्ववत् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अङभावः । परिजम् । जमतिर्गतिकर्मा । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां ‘ श्वक्षन् ’ इत्यादौ कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या लुक् । यंसि । ‘ यम उपरमे ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । त्मनम् । ‘ आङोऽन्यत्रापि च्छन्दसि दृश्यते ’ (का. ६. ४. १४१. १) इत्यात्मनः आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् उपधादीर्घाभावः । विश्वध । विश्वशब्दात्तसिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादिच्वात् । क्षरभ्यै । ‘ क्षर संचकने ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति अध्येन्द्रप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्याम् ।

सुपेशसं वाजमा भरा नः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिभ्याम् ।

सुपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिः गन्तुमैरेतत्संज्ञैर्ऋषिभिः अकारि स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि मन्त्रजातानि नमसा हविलक्षणेनाङ्गेन सह हरिभ्याम् अन्धाभ्यां युक्ताय तुभ्यम् ओक्ता अभिमुख्येन उक्तानि । यद्वा । मर्यादायाम् आकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । सत्त्वं सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तं वाजम् अन्नं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर देहीति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः प्रातःकाले अस्मद्वक्ष्यणार्थं जगम्यात् आगच्छतु ॥ ओक्ता । ‘ शोम्छन्दसि बहुलम् ’ इति शोलोपः । सुपेशसम् । ‘ पिश अवयवे ’ । असुन् । बहुव्रीहौ ‘ आद्युदात्तं यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । ‘ हग्रहोर्भः ’ इति भत्वम् । ‘ यच्चोतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घः ॥ ५ ॥

‘ वृष्णे शर्धाय ’ इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । नोधस आर्षं मास्तम् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा-श्चतुर्दश जगस्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘ वृष्णे पञ्चोना मास्तं त्रिष्टुबन्तम् ’ इति । चातुर्विंशिकेऽहनि आग्निमास्ते इदं मास्तं निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—‘ पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । आभिष्टविके पञ्चमेऽहन्यपि एतत् आग्निमास्ते मास्तनिविदानम् । सूत्रितं च—‘ पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नृ चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुमखाय । वेधसे । नोधः । सुवृक्तिम् । प्र । भर । मरुद्भ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुहस्त्यः । गिरः । सम । अञ्जे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्धेन स्तुतौ नोधाः प्रेर्यते । हे नोधः वृष्णे कामानां वर्षित्रे सुमखाय शोभनयज्ञाय
 वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुत्स्थः ।
 विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविणां शर्धाय समूहाय सुवृत्तिं सुष्ठु आवर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं
 प्र भर प्रेरय स्तुहीति यावत् । स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह । धीरः धीमान् सुहस्यः शोभनाङ्गुलि-
 युक्तः । कृताञ्जलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिरक्षणं वाचः समञ्जे सम्यग्यक्ताः
 करोमि^१ । या गिरः विदयेषु यज्ञेषु आभुवः । आङ् मर्यादायाम् । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीति
 आभुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्रणं स्तौमीति भावः । तत्र
 दृष्टान्तः । अपो न । यथा पर्जन्यो युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे ।
 ' वृषु सेचने ' । ' कनिन्युवृषितक्षि ' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । किञ्चाद्गुणाभावो निञ्चादाद्युदात्त-
 त्वम् । चतुर्थ्येकवचने ' अलोपोऽनः ' इति अकारलोपः । शर्धाय । ' श्रुधु प्रसहने ' । शर्ध्यते प्रसह्यते
 अनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । निञ्चादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय । शोभनो मुखो
 यस्य । ' नञ्सुभ्याम् ' इति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः । पादादित्वात् षाष्टिकमा-
 मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सुहस्यः । हस्ते भवा हस्याः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः '
 इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देन बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्याइव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याऽइव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः । घोरवर्षसः ॥ २ ॥

वृत्ते मरुतः दिवः अन्तरिक्षात् जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्वासः दर्शनीयाः उक्ष्णः
 सेक्ताः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाची इह मरुतां मर्यत्वासंभवात्पुत्रा
 इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मन्त्रान्तरे स्पष्टम्—' आ ते पितर्मरुतां सुहमेतु '
 (ऋ. सं. २. ३३. १) इति । असुराः शत्रूणां निरसितारः अरेपसः । रेप इति पापनाम ।
 पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोधकाः सूर्याइव शुचयः दीप्ताः सत्वानो न यथा परमेश्वरस्य
 भूतगणा अतिशयितबलपराक्रमाः तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यन्ते—' अथो ये
 अस्य सत्वानः ' (तै. सं. ४. ५. १. ३) इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्युक्ताः ।
 ' मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति ' (तै. सं. २. ४. १०. २) इति श्रुतेः । घोरवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम ।
 घोररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा । सत्वानो न घोरवर्षसः । यथा भूतगणा भयंकर-
 रूपास्तद्वदेतेऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । ' ऋषी गतौ ' । गत्यर्था बुद्धयर्था इति अत्र ज्ञानार्थः । ' सर्व-
 निवृण्व ' (उ. सू. १. १५१) इत्यादौ वप्रत्ययान्तो निपातितः । ' आज्ञेयसुक् ' ।
 उक्ष्णः । ' वा वर्षस्य निगमे ' इति उपधादीर्घाभावः । अरेपसः । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्यु-
 त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः । ' यद्वा विशारणगत्यवसादनेषु ' । ' प्र ईरसघोस्तुद् ' (उ. सू.
 ४. ५२६) इति विधीयमानः कनिन्प्रत्ययो बहुलवचनात् केबलादपि भवति । प्रत्ययस्य पिञ्चादङु-
 शात्तत्वे धातुस्वरः क्षिप्यते ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्धनो ववक्षुरध्रिगावः पर्वताइव ।

दृळ्हा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥३॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोऽहनः । ववक्षुः । अध्रिऽगावः । पर्वताऽइव ।

दृळ्हा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥३॥

युवानः तृणाः । रुद्राः रुद्रपुत्राः । अजराः जरारहिताः । अभोग्धनः ये देवान् हविर्भिन्नं भोजयन्ति तेषां हन्तारः । अध्रिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः । पर्वताइव दृढाङ्गाः एवंभूता मरुतः । ववक्षुः स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सन्नातं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि^१ । दृळ्हा चित् दृढान्यपि मज्मना । मज्मनेति बलनाम । मज्मना शोधकेन बलेन प्र च्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ अभोग्धनः । भोजयन्तीति भोजः । न भोजः अभोजः । तेषां हन्तारः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति हन्तेः कृप् । ‘ श्रयो होऽम्यतरस्याम् ’ (पा. सू. ८. ४. ६२) इति हकारस्य घत्वम् । ‘ इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ ’ (पा. सू. ६. ४. १२) इति नियमात् दीर्घाभावः । ववक्षुः । ‘ वह प्रापणे ’ । अस्मात् इच्छासनि ‘ एकाचः^० ’ इति इदप्रतिषेधः । द्विर्भावः । ढत्वकत्वत्त्वानि । ‘ सन्यतः ’ इति इत्वाभावश्छान्दसः । लिटि उसि ‘ अमन्त्रे ’ (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावे ‘ अतो लोपः ’ इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः ॥

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे ।

अंसेष्वेषां नि मिमृक्षुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अञ्जिऽभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

अंसेषु । एषाम् । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः । साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥४॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतः । चित्रैः नानाविधैः । अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जनसमर्थैराभरणैः स्वशरीराणि व्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः । वक्षःसु^१ भुजान्तरेषु । रुक्मान् रोचमानान् शरान् । अधि । येतिरे उपरि चक्रिरे । किमर्थम् । शुभे शोभार्थम् । अपि च एषां मरुताम् अंसेषु ऋष्टयः आयुधानि नि मिमृक्षुः मिमृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिताः । नरः नेतारो मरुतः । दिवः अन्तरिक्षात् स्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । ‘ यती प्रयत्ने ’ । लिटि ‘ अत एकहस्मध्ये^० ’ इति एत्वाभ्यासलोपौ । शुभे । ‘ शुभं वीक्षी ’ । संपदादिलक्षणो भावे कृप् । ‘ सावेकाचः^० ’ इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । मिमृक्षुः । ‘ वृषप् शुद्धौ ’ । सनि ऊदित्वात् इडभावः । ‘ हलन्ताश्च ’ इति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्वचनवि । ‘ सन्यतः ’ इति इत्त्वम् । लिटि उसि ‘ अतो लोपः ’ इति अकारलोपः । जज्ञिरे । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लिटि ‘ गमहन^० ’ इत्यादिना उपधालोपः ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरकृत ।

दुहन्त्यूर्धदिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वन्ति पर्यसा परिज्रयः ॥ ५ ॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विद्युतः । तविषीभिः । अकृत ।

दुहन्ति । ऊर्धः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिम् । पिन्वन्ति । पर्यसा । परिज्रयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमोशानं धनाधिपतिं कुर्वाणाः धुनयः मेघादीनां कम्पयितारः रिशादसः रिशानां हिंसकानामत्तारः । यद्वा । रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतः तविषीभिः आत्मीर्यबलैः वातान् पुरोवातादीन् विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्च अकृत कुर्वन्ति । कृत्वा च परिज्रयः परितो गन्तारः धूतयः कम्पयितारो मरुतः दिव्यानि द्विविभवानि ऊर्धः ऊर्धःस्थानीयान्यभ्राणि दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं भूमिं पर्यसा मेघाभिर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वन्ति सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः । 'रिश हिंसायाम्' । इगुपधलक्षणः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तानदन्तीति रिशादसः । असुन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । रिशच्छब्दात् शत्रन्तात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् क्प् । व्यस्ययेन पूर्वपदस्य उपधादीर्घः अन्तोदात्तत्वं च । अकृत । करोतेऽञ्छान्दसो वर्तमाने लुक् । 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । ऊर्धः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् ॥ ॥ ६ ॥

मरुत्वतीयशब्दे 'पिन्वन्त्यपः' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च- 'अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुमिः पिन्वन्त्यप इति धाव्याः' (आश्व. श्री. ५. १४) इति ॥

पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वाभुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६ ॥

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतवत् । विदथेषु । आभुवः ।

अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानाः मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीः अपः पिन्वन्ति सिञ्चन्ति । आभुवः । आभवन्तीत्याभुव ऋषिजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् । यथा घृतं सिञ्चत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्यं न यथा अश्वं सादिनो विनयन्ति युद्धार्थं शिक्षन्त्येवं मरुतः वाजिनं वेगवन्तं मेघं मिहे वर्णाय वि नयन्ति स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः । विनीय च स्तनयन्तं गर्जन्तम् अक्षितम् अक्षीणम् उत्सम् । उत्सवन्त्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तं दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवः । नुप्रत्ययान्तो दानुशब्द आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं ऋच्छन्वसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे । 'मिह सेवने' । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । 'सावेकाचः' इति

विभक्तिरुदात्ता । स्तनयन्तम् । ' स्तन शब्दे ' । चुरादिरदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धयाचभावः ॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।

मृगाइव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिरयः । न । स्वतवसः । रघुष्यदः ।

मृगाःइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिष इति महिषाम् । 'महिषासः महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । 'मायिनः प्राज्ञाः' चित्रभानवः शोभनदीप्तयः 'गिरयो' न 'स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ताः' रघुष्यदः शीघ्रगमना हे मरुत एवंभूतगुणविशिष्टाः १ यूयं 'हस्तिनः हस्तवन्तः' मृगाइव गजा इव 'वना वनानि वृक्षजातानि' खादथ भक्षयथ । प्रभङ्ग्येति यावत् । 'यत् यस्मात्' आरुणीषु अरुणवर्णासु वडवासु 'तविषीः बलानि' अयुग्ध्वं संयोजितवन्तः । तस्माद्भवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता भवन्तः सर्वं भङ्गन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः । 'स्यन्दु प्रस्त्रवणे' । रघु शीघ्रं स्यन्दन्ते गच्छन्तीति रघुष्यदः । 'क्विप् च' इति क्विप् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'वालमूललघ्वलम्' (पा. म. ८. २. १८) इति लघ्वविकल्पः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । खादथ । 'खाद भक्षणे' । अयुग्ध्वम् । 'युजिर् योगे' । लुङि ष्लेः सिच् । 'एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । 'धि च' (पा. सू. ८. २. २५) इति सकारलोपः । 'चोः कुः' इति कृत्वम् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सिंहाइव नानदति प्रचेतसः पिशाइव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वन्तः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाःइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाःइव । सुपिशः । विश्ववेदसः ।

क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सम् । इत् । सबाधः । शवसा । अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

'प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः' सिंहाइव 'नानदति भृशं शब्दं कुर्वन्ति । यथा सिंहा गिरिगङ्गरेषु गम्भीरं शब्दं कुर्वन्ति एवं मरुसु अप्यागतेषु गम्भीरः शब्द उत्पद्यते इति भावः । तथा 'सुपिशः शोभनाद्ययवाः शोभनालंकारा वा । तत्र दृष्टान्तः । 'पिशाइव । पिशा इति रुन्नाम । यथा स्त्रवः स्वसारीरगतैः श्वेतबिन्दुभिरलंकृतास्तद्वत् । 'विश्ववेदसः सर्वज्ञाः' क्षपः शत्रूणां क्षपयितारः 'जिन्वन्तः स्तोमुखं ग्रीणयन्तः' शवसा बलेन 'अहिमन्यवः आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः कोपो जायते तस्य इत्येव समर्था इत्यर्थः । यद्वा । मननं ज्ञानं मन्युः । अहिमज्ञानाः । उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः । 'पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्याख्या । पृषत्यः श्वेतबिन्दुङ्किता सृम्भ इत्यैतिहासिकाः । नानावर्णा मेघमाला इति नैरुक्ताः । ताभिः 'ऋष्टिभिः आबुधैश्च सहिताः सन्तः' सबाधः शत्रुभिर्वाधिताश्च

यजमानान् ^१समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ नानदति । ' नद
अव्यक्ते शब्दे ' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लट् । पिशाहव । ' पिशा अवयवे ' । इगुपधलक्षणः कः ।
सुपिशः । सुपूर्वात् ' पिशा अवयवे ' इत्यस्मात् ' किप् च ' इति किप् । पृषतीभिः । ' पृषु सेचने ' ।
' वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच ' (उ. सू. २. २४१) इति शतृवज्ञावात् ' उगितश्च ' इति
ङीप् । अत एव ' शतुरनुमः० ' इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते ' बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति नियमात्
तस्याभावः ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृपाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वन्धुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृदसाचः । शूराः । शवसा । अहिमन्यवः ।

आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे ^१गणश्रियः गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः ^२नृपाचः नृन् यजमानान् हविःस्वी-
करणाय सेवमानाः ^३शूराः शौर्योपेता एवंभूता हे मरुतः ^४शवसा बलेन ^५अहिमन्यवः आहननस्वभाव-
कोपयुक्ताः सन्तः ^६रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^७आ ^८वदत आ समन्ताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति
भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ पूर्णे कुरुतेति भावः । किंच हे ^९मरुतः ^{१०}वः युष्माकं तेजः ^{११}वन्धुरेषु ।
बन्धककाष्ठनिर्मितं^{१२} सारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते । तद्युक्तेषु ^{१३}रथेषु ^{१४}आ ^{१५}तस्थौ आतिष्ठति । अव-
स्थितं सप्तवैदश्यते । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । ^{१६}अमतिर्न । अमतिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं
सर्वैदश्यते । ^{१७}दर्शता ^{१८}विद्युन्न । यथा वा दर्शनीया विद्युन्मेघस्था सर्वैदश्यते एवं रथे^{१९} स्थितानां^{२०} युष्माकं
ज्योतिरपि सर्वैदश्यते इत्यर्थः ॥ वदत । ' ऋचि तुनुच० ' इत्यादिना दीर्घः । नृपाचः । पादादित्वादाम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अमतिः । अम गत्यादिषु । ' अमेरतिः ' (उ. सू. ४. ४९९) इति औणा-
दिकः अतिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दर्शता । ' भृमृदृशि० ' इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वा-
दन्तोदात्तत्वम् ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समौकसः संमिश्रास्तविषीभिर्विरप्तिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गर्भस्त्योरनन्तशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः । रयिभिः । सम्ऽऔकसः । सम्ऽमिश्रासः । तविषीभिः । विऽरप्तिनः ।

अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गर्भस्त्योः । अनन्तऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

^१विश्ववेदसः सर्वज्ञाः ^२रयिभिः धनैः ^३समौकसः समाननिवासाः समवेता वा । धनाधिपतय
इत्यर्थः । ^४तविषीभिः बलैः ^५संमिश्रासः संमिश्राः । संयुक्ता इत्यर्थः । ^६विरप्तिनः । महात्मा इत्यर्थः ।
महान्तः । ^७अस्तारः शत्रूणां निरसितारः ^८अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः ^९वृषखादयः । वृषा इन्द्रः

स्वादिः आयुधस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । वृषा सोमः स्वादिः स्वाधः पेयो येषां ते । १००० नेतारः । एवंभूता मरुतः । गमस्तिरिति बाहुनाम् । १००० गमस्तयोः बाह्वोः १००० १००० दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ समोकसः । ‘ उच्च समवाये ’ । असुनि बहुलवचनात् कुस्वमिति ‘ ओक उच्चः के ’ इत्यत्रोक्तम् (का. ७. ३. ६४) । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्रासः । कपिलकादित्वात् लत्वम् । विरष्णिनः । ‘ रप लप व्यक्तायां वाचि ’ । विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं रपन्तीति विरष्णाः स्तोतारः । ते एषां सन्तीति विरष्णिनः । यद्वा । विविधं रपणं विरष्णम् । तदेषामस्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वते । इनिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताच्छीलिकः तृन् । इडभाक्छान्दसः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः । नास्त्यन्तोऽस्येति अनन्तः । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अनन्तः शुष्मो बलं येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषादयः । ‘ स्वाह भक्षणे ’ । औणादिक इन्प्रत्ययः । वृषश्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविभिः । पयःसृधः । उत् । जिघ्नन्ते । आपथ्यः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयासः । स्वसृतः । ध्रुवच्युतः । दुध्रकृतः । मरुतः । भ्राजत्सृष्टयः ॥ ११ ॥

१००० मरुतः १००० हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा । हितरमणीयैः १००० पविभिः स्थानां चक्रैः १००० पर्वतान् पर्वतो मेवान् यद्वा शिलोच्चयान् १००० उज्जिघ्नन्ते ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात् प्रख्यावयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पथ्यः १००० न । यथा पथि गच्छन् रथो मार्गे आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा । यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं भग्नं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । १००० पयोवृधः पयसो वृष्टयुक्तस्य वर्धयितारः । यद्वा पृथेः पयसा वर्धमानाः । ‘ पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २. ११. ४) । इति श्रूयते । १००० मखाः । मख इति यज्ञनाम् । तद्वन्तः । १००० अयासः देवयजन-देशं प्रति गन्तारः १००० स्वसृतः शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः १००० ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि व्यावयितारः १००० दुध्रकृतः दुध्रं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा । दुर्धरमन्यैर्धर्मशक्त्यमात्मानं कुर्वाणाः । १००० भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः ॥ उज्जिघ्नन्ते । हन्तेर्ध्वस्येनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः भ्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ गमहनं ’ इत्यादिना उपधालोपः । ‘ हो हन्तेः ’ इति घत्वम् । व्यत्ययेन अन्तादेशः । पथ्यः । पथि भवः । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ नस्तद्विते ’ (पा. सू. ६. ४. १४४) इति टिलोपः । व्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । यद्वा । ‘ छन्दसीबनियौ ’ इति मत्वर्थीय ईकारः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अयासः । ‘ अय पय गतौ ’ । अयन्ते इत्ययाः । पचायच् । ‘ आजसेरसुक् ’ । दुध्रकृतः । अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यन्ते । ‘ धृन् धारणे ’ । दुष्टान् धारयतीति दुध्रः । मूलविभुजादित्वात् (का. सू. ३. २. ५. २) कप्रत्ययः । यद्वा । ‘ ईषुःसुषु ’ इति दुःशब्दे उपपदे कर्मणि कच् । युष्माभावश्छान्दसः । तं कुर्वन्तीति दुध्रकृतः । करोतेः ‘ किय् च ’ इति किय् । रेकलोपश्छान्दसः ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्वत श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुम् । पावकम् । वनिनम् । विऽचर्षणिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसा । गृणीमसि ।

रजःस्तुरम् । तवसम् । मारुतम् । गणम् । ऋजीषिणम् । वृषणम् । सश्वत । श्रिये ॥ १२ ॥

‘घृषुं शत्रूणां बलस्य चर्षकं विनाशयितारं’ ‘पावकं सर्वेषां शोधकं’ ‘वनिनम् । वनमित्युदकनाम । उदकवन्तम् । वृष्टिप्रदमित्यर्थः । ‘विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं’ ‘रुद्रस्य महादेवस्य’ ‘सूनुं पुत्र-भूतम् । एवंविधं मरुतां समूहं’ ‘हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण’ ‘गृणीमसि शब्दयामः’^१ । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विज्यजमानाः यूयमपि ‘श्रिये ऐश्वर्याय धनार्थं’ ‘मारुतं’ ‘गणं मरुतां संघं’ ‘सश्वतं प्राप्नुत । कीदृ-शम् । ‘रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः । ‘तवसं प्रवृद्धं’ ‘ऋजीषिणम् । तृतीय-सवने हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च ऋजीषमभिपुण्वन्तीति ऋजीषसंबन्धः श्रुतः । अतस्तद्वन्तं ‘वृषणं कामानां वर्षितारम् ॥ हवसा । ह्वेजः असिप्रत्यये ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । गृणीमसि । ‘गृ-शब्दे’ । इदन्तो मसिः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । रजस्तुरम् । रजांसि तुतोतीति रजस्तुः । ‘तुर त्वरणे’ । ‘किप् च’ इति किप् । वृषणम् । ‘वा षपूर्वस्य निगमे’ इति दीर्घाभावः । सश्वत । ‘ग्लुञ्च षरज गतौ’ इत्यत्र सश्चिमप्येके इति धातुवृत्तावुक्तम् । गतिकर्मसु च सश्वतीति पठि-तम् । श्रिये । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वञ्जिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छयं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । ऊती । मरुतः । यम् । आवत ।

अर्वत्ऽभिः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः । आपृच्छयम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

‘स’ ‘मर्तः मनुष्यः’ ‘शर्वसा बलेन’ ‘जनान् जातान् अन्यान् पुरुषान्’ ‘अति अतीत्य’ ‘नु क्षिप्रं’ ‘तस्थौ प्रतिष्ठितो भवति । हे’ ‘मरुतः’ ‘वः बुष्माकम्’ ‘ऊती ऊत्या रक्षणेन’ ‘यं पुरुषम्’ ‘आवत अरक्षत । अपि च स पुरुषः’ ‘अर्वञ्जिः अश्वैः साधनभूतैः’ ‘वाजम् अश्वं’ ‘नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैः’ ‘धना धनानि च’ ‘भरते संपादयति । तथा’ ‘आपृच्छयम् आप्रष्टव्यं शोभनं’ ‘क्रतुम् अग्निष्टोमादिकर्म’^१ ‘आ’ ‘क्षेति आप्नोति । ‘पुष्यति प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ ऊती । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः । ‘नृ चान्यतरस्याम्’ इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छयम् । ‘छन्दसि निष्टर्क’^२ इत्यादौ आङ्पूर्वात् पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ग्रहिण्यादिना संप्रसारणम् । प्रत्ययस्य पितृवा-दनुदात्तत्वे धातुस्वरः क्षिप्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षेति । ‘क्षि निवासगन्धोः’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । पुष्यति । ‘पुष पुष्टौ’ । दिवादिवात् इयच् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तिष्ठः परत्वात् निष्वाताभावः ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमन्तं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यम् । मरुतः । पृत्सु । दुष्टरम् । द्युमन्तम् । शुष्मम् । मघवत्सु । धत्तन ।

धनस्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वचर्षणिम् । तोकम् । पुष्येम । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

हे ऽमरुतः ऽमघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं ऽधत्तन स्थापयत । दत्तेति यावत् । कीदृशं पुत्रम् । ऽचर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कृतव्यम् । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । ऽपृत्सु संग्रामेषु ऽदुष्टरं दुःखेन तरितव्यम् । अजेयमित्यर्थः । ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ऽशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं ऽधनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं धनैः प्रीतं वा ऽउक्थ्यम् । उक्थं स्तोत्रम् । तदर्हम् । प्रशस्यमित्यर्थः । ऽविश्वचर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञम् । एवंविधं ऽतो कं पुत्रं ऽतनयं पौत्रं च ऽशतं ऽहिमाः हेमन्तर्तूपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः ऽपुष्येम पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमाज्ञायते—‘ शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह ’ (तै. सं. १. ५. ८. ५) इति ॥ चर्कृत्यम् । ‘ प्रकृतिग्रहणे यद्भुगन्तस्यापि ग्रहणम् ’ (परिभा. ९३. ९) इति न्यायेन करोतेर्यद्भुगन्तात् ‘ विभाषा कृवृषोः ’ (पा. सू. ३. १. १२०) इति क्यप् । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । ‘ पदादिषु मांस्पृत्स्नानामुपसंख्यानम् ’ (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरम् । ‘ तृ ण्वनतरणयोः ’ । ‘ ईषद्भुःसुषु ’ इति खल् । सुषामादेराकृतिगणवात् षत्वम् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । धत्तन । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तस्य तनादेशः ॥

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पक्षोर्वपायागस्य ‘ नू षिरम् ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू षिरं मरुतो वीरवन्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

नू षिरं मरुतो वीरवन्तमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋतिऽसहम् । रयिम् । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणम् । शतिनम् । शूशुवांसम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे ऽमरुतः ऽस्थिरं स्थासुं ऽवीरवन्तं वीरैः पुत्रैस्तद्वन्तम् । यद्वा । वीर्येपितम् । ऽऋतीषाहं गन्तव्यां शत्रूणामभिभूतारं एवंविधं ऽरयिं पुत्रलक्षणं धनम् ऽअस्मासु^१ ऽधत्त^२ स्थापयत । ऽसहस्रिणं ऽऋतिनम् एतत्संख्याकधनवन्तं अत एव ऽशूशुवांसं प्रबुद्धम् । अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्तव्या वा प्राप्तपन्नो मरुत्पूजः प्रातःकाले ऽजगम्यात् भागच्छतु ॥ नू षिरम् । ‘ ऋषि तुनुष ’ इति वीरैः । ‘ पूर्वपदात् ’ इति षत्वम् । ऋतीषाहम् । ‘ ऋ गती ’ । कर्तरि क्तिप् । ‘ ऋ अभिभवे ’ ।

‘छन्दसि सहः’ इति ण्विप्रत्ययः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सुषामादिवात् षत्वम् । शशुवांसम् । ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ । लिट्ः कसुः । ‘विभाषा श्वेः’ (पा. सू. ६. १. ३०) इति संप्रसारणम् । द्विर्वचने तुजादिवात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ‘वस्वेकाजादसाम्’ इति नियमात् इडभावः । प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥ ११ ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र ‘पश्वा’ इत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुष्पदामेकैकामृचं कृत्वा समान्नायते । अयुक्संख्यासु तु या अन्या अतिरिच्यते सा तथैवान्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूच्यते हि—‘पश्वा न तायुमिति द्वैपदम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । तत्र ‘पश्वा’ इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘पश्वा दश पराशरः शाक्यो द्वैपदं तत्’ इति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते—‘वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः’ इति । द्विपदा विराट् छन्दः । ‘विक्षतिका द्विपदा विराजः’ (अनु. १२. ८) इति हि तल्लक्षणम् । अग्निर्देवता । ‘परमाग्नेयमैन्द्रात्’ इति परिभाषितम् । ‘पश्वा न तायुम्’ इत्यारभ्य ‘इत्था हि’ इत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः । ‘द्वैपदं तत्’ इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तानि तुद्यादिपरिभाषया द्वैपदानि । दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेतत् द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रमुदाहृतम् ॥

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तम् ।

सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

पश्वा । न । तायुम् । गुहा । चतन्तम् । नमः । युजानम् । नमः । वहन्तम् ।

सजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

धीराः मेधाविनो देवाः । सजोषाः समानप्रीतयः सन्तो हे अग्ने त्वां पदैः मार्गे पादकृतैर्लान्छनैः । अनु ग्मन् अन्वगमन् । कीदृशम् । पश्वा अपहृतेन पशुना सह वर्तमानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् । गुहा चतन्तं अम्रपायां गुहायां गच्छन्तं वर्तमानम् । चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरग्रेऽप्यु प्रवेशः समान्नायते—‘स निलायत सोऽपः प्राविशत्’ (तै. सं. २. ६. ६. १) इति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां वर्तमानम् । श्रूयते च—‘अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ९) इति । तथा नमो युजानं हविलक्षणमकमात्मना संयुजानं नमो वहन्तं देवेभ्यः प्रसं हविर्वहन्तम् । यजत्राः यजनीयाः विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वाम् उप सीदन् समीपं प्राप्नुवन् । ददशुरित्यर्थः ॥ पश्वा । तृतीयैकवचनस्य ‘जसादिषु छन्दसि वाक्वचनम्’ इति नाभावाभावः । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा । निदादिषु पाठात् अङ्प्रत्ययान्तः । वृषादिषु पाठादा-पुदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । युजानम् । शानचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । समानं जुषन्त इति सजोषसः । ‘समानस्य छन्दसि’ इति सभावः । इदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति जसः सुः । ग्मन् ।

गमेलुङि ' मन्त्रे वस' इति छेलुङ् । ' गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्-
योगेऽपि ' इति अङ्भावः । यजत्राः । ' अमिनक्षि' इत्यादिना अन्नप्रत्ययः । निष्वादासुदात्तत्वम् ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिद्यौर्न भूम ।

वर्धन्तीमार्पः पन्वा सुशिश्विमृतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम ।

वर्धन्ति । ईम् । मार्पः । पन्वा । सुऽशिश्विम् । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुऽजातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । 'देवाः' ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेः व्रतानि कर्माणि
गमनावस्थानशयनादिरूपाणि अनु गुः अन्वेष्टुमगमन् । तदनन्तरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेषणं
भुवत् अभवत् । भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैः द्यौर्न स्वर्ग इवाभूत् । इन्द्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्वे-
षणाय भूलोकं प्राप्ताः^१ इत्यर्थः । आपः अन्वेदताः ईम् एनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धन्ति प्रवर्धयन्ति^२ ।
यथा देवा न पश्यन्ति तथारक्षस्त्रित्यर्थः । कीदृशम् । पन्वा स्तोत्रेण सुशिश्वि सुष्ठु प्रवर्धितम् ।
ऋतस्य योना । योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये
सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतम् । एवमप्सु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत् । तदनन्तरं देवास्तमशासिषु-
रिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं—'स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः
प्राववीत्' (तै. सं. २. ६. ६. १) इति ॥ व्रता । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शेलोपः । गुः । ' इण
गतौ ' । ' इणो गा लुङि ' इति गादेशः । ' गातिस्था' इति सिचो लुक् । ' आतः ' इति झेजुंस् ।
' उस्यपदान्तात् ' इति पररूपत्वम् । परिष्टिः । ' इषु इच्छायाम् ' । क्तिनि ' तितुत्र ' इति इद्प्रति-
षेधः । शक्न्वादिस्वात्पररूपत्वम् (पा. सू. ६. १. ९४. ४) । ' तादौ च निति' इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् । भूम । ' सुपां सुलुक् ' इति सोः डादेशः । ह्रस्वच्छान्दसः । वर्धन्ति । ' छन्दस्युभयथा '
इति शप आर्धधातुक्त्वात् ' गेरनिटि ' इति णिलोपः । शपः पिस्वादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुक्-
स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । ' पन स्तुतौ ' । औणादिको भावे उप्रत्ययः । सुशिश्विम् ।
' दुओश्चि गतिवृद्धयोः ' । ' आह्रगमहनजनः ' इत्यत्र ' उत्सर्गच्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७१.
२) इति वचनात् किप्रत्ययः । ' वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । लिङ्मुक्तावात् द्विर्भावे ' बहुलं
छन्दसि ' इति उकारस्य इत्वम् । छान्दसो यणादेशः । ' सुः पूजायाम् ' (पा. सू. १. ४. ९४)
इति सोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ' स्वती पूजायाम् ' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पुष्टिर्न रुष्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिन्धुर्न क्षोदः क ई' वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुष्टिः । न । रुष्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शम्भु ।

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गप्रतक्तः । सिन्धुः । न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

रण्या रमणीया सर्वेषां हृषा पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिदृष्टिरिव अग्निः सर्वेषां रमणीयः ।
 ऐष्टिक्कामुष्मिकसकलम्यवहारस्य अभ्यधीनत्वात् । यद्वा । पुष्टिरिव रण्या गन्तव्यः शब्दनीयः सुख्यो वा ।
 यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यते इति भावः । पुष्टी विस्तीर्णा पुष्टिर्न भूमिरिव अग्निरपि
 विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्ज सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरी
 विद्यमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुज्जते तद्वदग्नौपि पचन्तः सर्वे भुज्जते । यद्वा । अग्नौवाहुतिं हुत्वा
 यजमानाः स्वर्गफलं भुज्जते । अथवा गिरिर्यथा दुर्भिक्षे सर्वान् प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयफलमूलादि-
 दानेन^१ पालयति तद्वदग्नौपि पापादनुष्ठातृन् प्रमुञ्चति । तथा चाज्ञायते—‘अग्निर्मा तस्मादेनसः प्र
 मुञ्चतु’ (तै. सं. १. ८. ५. ३) इति । शम्भु सुखकरं पुष्टोदो न उदकमिव । यथोदकं सुखं
 करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अजम् । संग्रामनामतत् । अजम्नि संग्रामे अत्यो न
 सततगमनशीलो जात्यश्च इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्चो
 हन्तव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः सन् शत्रून् हन्तुं शीघ्रं गच्छतीति भावः ।
 अपि च सिन्धुर्न पुष्टोदः । स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जल-
 प्रवाहो दुर्निवारः तद्वदग्नौपि अभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मात् ईम् एनमग्निं कः
 वराते को वारयेत्^२ । कोऽपि वारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्या । रविर्गत्यर्थः^३ । रण्यते^३ प्राप्यते इति
 रण्वः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति बहुलवचनात् कर्मणि पचाद्यच् । भुज्ज । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ ।
 ‘इष्टिपुष्पिन्धि’ इति विधीयमानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । ‘सुपां सुलुक्’ इति सोलुक् ।
 अजम् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । मनिनि ‘वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते’ (का. २. ४.
 ५६. २) इति वचनात् वीभावाभावः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । ‘सृज
 विसर्गे’ इत्यस्मात् घञन्तः सर्गशब्द आद्युदात्तः । ‘तञ्जु गतौ’ । अस्मादन्तर्भावितप्यर्थात् निष्ठायां
 ‘यस्य विभावा’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । ‘तृतीया
 कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त्वम् । वराते । ‘वृज् वरणे’ । अन्तर्भावितप्यर्थात् लेटि ‘लेटोऽडाटौ’
 इति आडागमः । म्यत्ययेन शप् । ‘वैतोऽन्यत्र’ (पा. सू. ३. ४. ९६) इति ऐत्वस्य विकल्पित-
 त्वादभावः ॥

जामिः सिन्धूनां भ्रात॑र्व स्वस्त्रामिभ्याञ्च राजा वना॑न्यत्ति ।

यद्वा॑त॑ज्जुतो वना॑ व्यस्था॑दग्निर्ह दाति॑ रोमा॑ पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राता॑ऽइव । स्वस्त्राम् । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वा॑त॑ज्जुतः । वना॑ । वि । अस्था॑त् । अग्निः । ह । दाति॑ । रोम । पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपामयमग्निः जामिः बन्धुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चाज्ञातम्—
 ‘अग्नेरापः’ (तै. आ. ८. १) इति । यद्वा । देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन् तासामपां बन्धुर्बन्धु-
 वेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः^४ । स्वस्त्रां स्वसृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् ।
 तास्त्रोऽग्निः वनानि महान्स्वरण्यानि अस्ति भक्षयति । वहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनम् । राजा इत्याञ्च

१. ट-ण-ल-क्ष-स्वकीयमूलफलादिदानेन । २. च-छ-ण-द-ध-न-फ-ल-वारयते । ३. ढ-रणिर्गत्यर्थः ।
 रण्यते । ४. च-छ-त-द-ध-न-फ-क्ष-स-निदर्शनम् ।

भिन्वं वन्तीति नैलकम्पुत्पस्या इभ्याः शत्रवः । तान् यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धमिनः । ताद् यथा धनमपहरन् राजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च षत् यदा वातजृतः वातेन प्रेरितः सन् षणा वनान्मरण्यानि व्यस्थात् उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति दग्धुं प्रवर्तते तदानीम् अग्निर्हं अग्निरेव पृथिव्याः भूमेः संबन्धीनि रोम औषधिरूपाणि रोमाणि दाति छिनत्ति । भूर्यामोषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वस्वाम् । आमो नुडभावश्छान्दसः । अस्थात् । लुकि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । दाति । 'दाप् लवने' । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषभुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशाम । उषः ऽभुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विभुः । दूरेभाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अयमग्निर्देवेभ्यः पलायितः सन् अप्सु उदकेषु श्वसिति प्राणिति । निगृह्यो वर्तते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । हंसो न सीदन् । उदकमध्ये उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽग्निः । क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनास्मीयेन प्रकाशेन विद्वां प्रजानां चेतिष्ठः अतिज्ञयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्रौ हि सर्वे जना अन्धकारावृतं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्जानन्ति । उषभुत् उषस्युषःकालेऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः । सोमो न वेधाः सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति । 'सोमो वा ओषधीनां राजा' (तै. सं. ६. १. ९. १; तै. ब्रा. ३. ९. १७. १) इति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति । अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकम्—'अग्निरन्नादोऽन्नपतिः' (तै. ब्रा. २. ५. ७. ३) इति । वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाज्ञातम्—'एतावद्वा इदमन्नं चैवाज्ञादश्च सोम एवान्नमग्निरज्ञादः' इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋताबुदकान् प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत् । ततः प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण संबन्धः ॥ श्वसिति । 'श्वस प्राणने' । अदादित्वात् शपो लुक् । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (पा. सू. ७. २. ७६) इति इडागमः । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । 'जसादिषु च्छन्दसि वाचनम्' इति नाभावाभावः । उषसि बुध्यते इत्युषभुत् । 'बुध अवगमने' । 'किप् च' इति किप् । 'एकाचो वक्षः' इति भण्भावः । 'अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्' (पा. म. ८. २. ७०) इति सकारस्य रेफादेशः । शिश्वा । 'शो तद्वृत्तरे' । 'आदेचः' इति आत्वम् । 'शः कित्सन्वच' (उ. सू. १. २०) इति उपत्ययः । सम्बन्धात् द्विर्भावे । अत एव मिस्वादाद्युदात्तत्वम् । किद्वन्नात् 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रथमपक्षे 'सुपां सुलुक्' इति सोः आकारः । द्वितीये तु पूर्ववत् नाभावाभावः । दूरेभाः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुव्रीह्यापि बहुलवचनात् अलुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

‘रयिः’ इति दशर्च द्वैपदमध्ययनतः पञ्चर्च द्वितीयं सूक्तं पराशरत्यार्यमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘रयिः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

रयिर्न चित्रा सूरौ न संदगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्का म भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १ ॥ २ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । समुदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा ॥ १ ॥ २ ॥

अयमग्निः ^१रयिर्न धनमिव ^२चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा ^३सूरौ न सूर्य इव ^४संदृक् संदृष्टा सर्वेषां वस्तूनां^१ दर्शयिता ^५आयुर्न ^६प्राणः आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्वसन्वायुरिव^२ प्रियतमः । यद्वा । यथा प्राणवायुः आयुः जीवनमवस्थापयति । तथा चान्नायते—‘यावद्धयस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः’ (कौ. उ. ३. २) इति । एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । ^७नित्यः^३ न ^८सूनुः नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी । यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि^४ हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चान्नायते—‘पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः’ (तै. ब्रा. ३. ७. ७. १०) इति । ^९तक्का न गतिमानश्व इव ^{१०}भूर्णिः भर्ता । यथाश्व उपर्यारूढं पुरुषं बिभर्ति धारयति पोषयति वा तद्वदयमपीत्यर्थः । ^{११}पयो न ^{१२}धेनुः पय इव प्रीणयिता ^{१३}शुचिः दीप्तः ^{१४}विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽग्निः ^{१५}वना वनान्यरण्यानि ^{१६}सिषक्ति दग्धं समवैति सेवते वा ॥ चित्रा । ‘सुपां सुलुक्’ इति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः । ‘नेध्रुवे’ (पा. म. ४. २. १०४) इति त्यप् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे उपमर्गस्वर एव शिष्यते । तक्का । ‘तक् हसने’ । गतिकर्मसु पठितत्वाद्ग्नयर्थः । तक्कति गच्छतीति तक्का । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति वनिप् । भूर्णिः । ‘घृणिः घृभिः’ इत्यादौ भरतेर्निप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

दाधार क्षेममोको न रण्वो यवो न पक्को जेता जनानाम् ।

ऋषिर्न स्तुम्बा विक्षु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दाधार । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्कः । जेता । जनानाम् ।

ऋषिः । न । स्तुम्बा । विक्षु । प्रशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयमग्निः ^१क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं ^२दाधार धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ^३ओको न निवासस्थानं गृहमिव ^४रण्वः रमणीयः । यद्वा । गन्तव्यः । गृहवत् सर्वैः प्राप्यते इत्यर्थः । ^५यवो न यव इव ^६पक्कः । यथा पक्को यव उपभोगयोग्यः^७ भवति तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतया उपभोग्यः^८ इत्यर्थः । ^९जनानां ^{१०}जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता ^{११}ऋषिर्न

१. स-वसूनाम् । २. त-धसनवायुरिव; न-फ-धसनवायुरिव; श-प्रश्वसनवायुरिव ३. ढ-तथा नित्यः । ४. ढ-तद्वदयमग्निरपि । ५. ढ-उपयोगयोग्यः । ६. ढ-उपयोगयोग्यः ।

मन्त्रादृष्टा ऋषिरिव ^१स्तुभ्वा देवानां स्तोता ^२विश्वं यजमानलक्षणेभ्यः मनुष्येषु ^३प्रशस्तः प्रख्यातः ^४वाजी
^५न अश्व इव ^६प्रीतः हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपि देवानां हर्षवर्धने हर्ष-
 युक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निः ^७वयः अन्नं ^८दधाति दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्येक-
 नाम । ‘ वयः क्षयः ’ इति तन्नामसु पाठात् ॥ दाधार । ‘ तुजादीनाम् ’ इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ।
 क्षेमम् । क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः । ‘ अर्तिस्तुसु ’ इत्यादिना मन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 रण्वः । ‘ रवि धवि गत्यर्थाः ’ । अस्मात् कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वात् नुम् । जेता । नृनन्त आधु-
 दात्तः । जनानाम् । ‘ यतश्च निर्धारणम् ’ (पा. सू. २. ३. ४१) इति निर्धारणे षष्ठी, नेयं कर्मणि
 षष्ठी इति ‘ न लोकाव्ययनिष्ठा ’ इति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति । तुभ्वा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ।
 ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कनिप् ॥

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदभ्राट्छेतो न विश्व रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरोकशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विश्व । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

^१दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः ^२क्रतुर्न ^३नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भुवः । यथा ^४सः ^५कर्मसु
 भुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ^६भुवो जागर्तीत्यर्थः । ^७योनौ गृहे वर्त-
 माना ^८जायेव योषिदिव अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निः ^९विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनाय ^{१०}अरम् अलं
 भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सत् ^{११}दृश्यते ^{१२}इत्यर्थः ।
^{१३}चित्रः चायनीयो विश्विन्नदीसिवा ^{१४}यत् यदायमग्निः ^{१५}अभ्राट् भ्राजते तदानीं ^{१६}श्वेतो ^{१७}न शुभ्रवर्ण
 आदित्य इव भवति । रात्रौ हि अहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति । ^{१८}विश्वं प्रज्ञासु ^{१९}रथो ^{२०}न रथ इव
^{२१}रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीसियुक्तः ^{२२}समत्सु संग्रामेषु ^{२३}त्वेषः वीरः । एवंभूतोऽग्निर्वैदग्ध्यवृत्तिः पूर्वेणा-
 न्वयः ॥ दुरोकशोचिः । ‘ उच्च समवाये ’ । ‘ ईपहुःसुषु ’ इति कृच्छ्रार्थे खल् । बहुलक्षणात्
 कुरवम् । लिट्स्वरेण प्रत्ययाद् पूर्वस्थोदात्तत्वम् । दुरोकं शोचिरतेजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । अरम् । ‘ बाह्मूल ’ (पा. म. ८. २. १८) इत्यादिना लकास्मै रेफादेशः । अभ्राट् ।
 ‘ भ्राजृ वीरौ ’ । लङ् विस्ययेन परस्मैपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ब्रह्मादिपदे
 जम्बवम् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ^{२४}समत्सु । समानं माद्यन्त्येविति समदः संग्रामाः ।
 औणादिकः अधिकरणे क्तिप् । ‘ समानस्य छन्दसि ’ इति सभावः । यद्वा । सम्यगस्ति भक्षयति
 वीरानिति समत् । संपूर्णादत्तेः ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् ॥

१. ड-स- स यथा । २. च-छ-न-फ-हने । ३. च छ न-फ-ल-न्यजमानाय । ४. ड-दृश्यते ।

५. ड-सर्ववदभिः । ६. ड-यद्वृत्तादित्यमिति निघातप्रतिषेधः

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनिष्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वम् । जारः । कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

‘सृष्टा प्रेरिता ‘सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिव’ अयमग्निः ‘अमं शत्रूणां भयं दधाति विदधाति । करोतीत्यर्थः । यद्वा । सृष्टा सेनेव अमं बलं ‘दधाति । सा यथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनान्तरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेषुर्लक्ष्यते^१ । ‘त्वेषप्रतीका दीप्तमुखा ‘अस्तुर्न ‘दिद्युत् क्षेप्तुः संबन्धिनी ह्यग्निरिव । सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयते इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘ सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीका ’ (निरु. १०. २१) इत्यादि । यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति यमोऽग्निरुच्यते । यद्वा । इन्द्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वाद्भेदमर्थत्वम् । अस्मिन्नर्थे यास्केन मन्त्रब्राह्मणे दर्शिते—‘ यमो ह जात इन्द्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति ’ (निरु. १०. २१) इति । यः ‘जातः उत्पन्नो भूतसंबो यच्च ‘जनिष्वं जनयितव्यमुत्पत्स्यमानं भूतजातं तदुभयमपि ‘यमो ‘ह अग्निरिव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वारा अग्न्यधीनत्वात् । ‘कनीनां कन्यकानां ‘जारः जरयिता । यतो विवाहसमये अग्नौ लाजादिद्रव्यहोमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते । अतो जरयितेयुच्यते । तथा ‘जनीनां जायानां कृतविवाहानां ‘पतिः भर्ता । तथा चाल्यायते—‘ अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोमः ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गन्धर्वाय प्रादात् । स च गन्धर्वो विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छत् ’ इति । इममर्थं काचिद्वक् स्पष्टं ब्रूते—‘ सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्ग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ’ (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) इति । यास्कस्त्वाह—‘ तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति ’ (निरु. १०. २१) इति । यद्वा । जनीनां पालयिता यतोऽयम् अनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तते इति सेना । ‘ वीपसर्जनस्य ’ इति सभावः । बहुव्रीहिस्वरः । जनिष्वम् । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । ‘ कृत्यार्थं तवैकेन ’ इति कर्मणि त्वनृप्रत्ययः । इडागमः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः । जरयतीति जारः । ‘ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ’ (पा. सू. ३. ३. २०. ४) इति निपात्यते । कनीनाम् । कन्याशब्दात् षष्ठ्येकवचने ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति बहुलग्रहणात् संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । जनीनाम् । जन्यन्ते आसु इति जनयः स्त्रियः । ‘ इमसर्वधातुभ्यः ’ इति इन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

तं वञ्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ।

सिन्धुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवन्त गावः स्वर्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इद्धम् ।

सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

वः इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । हे अग्ने वतं त्वां चराथा । चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवैर्ह्यद्यादिभिः साध्या आहुतिरपि चरथा इत्युच्यते । उपचारात् कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवह्यद्यादि-साधनया आहुत्या । वसत्या । वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत् तत्साध्याहुतिर्लक्षणी । वसत्या पुरोडाशाद्याहुत्या च वयम् इदं प्रदीसमग्निं नक्षन्ते व्यामुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तन्न दृष्टान्तः । वस्तं वन गावः । अस्तमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्यामुवन्ति तद्वत् । अत्र यास्कः— ' तं वक्षराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आमुवन्ति तथामुयाम ' (निरु. १०. २१) इति । अयमग्निः वसिन्धुर्न क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीः नितरामञ्चर्तु इतस्ततो नितरामुद्रच्छन्तीर्ज्वालाः प्र ऐनोत् प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालाः दग्धव्यं प्रति गच्छन्तीति भावः । स्वः नभसि वर्तमाने दृशीके दर्शनीये तस्मिन्नाग्नौ गावः गमनस्वभावा रश्मयः नवन्त संगच्छन्ते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरेरौणादिकः अथक्-प्रत्ययः । दीर्घञ्छान्दसः । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । वसत्या । ' वहिवस्यतिभ्यश्चित् ' (उ. सू. ४. ५००) इति अतिप्रत्ययः । ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तम् । अस्यते अस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम् । ' असिहसि ' इत्यादिना तन् । ' तितुत्र ' इति इदृप्रतिषेधः । निच्वादाद्यु-दात्तत्वम् । नक्षन्ते । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । ' नक्ष गतौ ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' चादिलोपे विभाषा ' इति निघाताभावः । नीचीः । निपूर्वात् ' अञ्जतेश्चोपसंस्थानम् ' (पा. सू. ४. १. ६. २) इति ङीप् । ' अचः ' इति अकारलोपे ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । ' न्यधी च ' (पा. सू. ६. २. ५३) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनोत् । ' इण् गतौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन भुः । आडागमो वृद्धिश्च । दृशीके । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । ' अनिदृशिभ्यां च ' इति किकन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

' वनेषु ' इति द्वैपदं दर्शचम् अध्ययनतः पञ्चमं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्षमाप्नेयम् । ' वनेषु ' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजैवाजुर्यम् ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव । अजुर्यम् ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु जायुः अरण्येषु जायमानः मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमग्निः श्रुष्टिम् । शु आशु अभुते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः । तथा च यास्कः— ' श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अहीति ' (निरु. ६. १२) । एवंभूतं यजमानं वृणीते संभजते । अनेन प्रप्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तन्न दृष्टान्तः । राजेव अजुर्यम् । अजुर्यं जरारहितं ददाः सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुण्यं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुर्न । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रः भजनीयः कस्याणो वा होता देवानामाह्वाता हव्यवाद् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः ।

तथा चान्नायते— 'त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणाम् (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति । एवंभूतोऽग्निः 'स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानः' वा 'भुवत् भवतु ॥ जायुः । 'जि जये' । 'कृवापाजि' इति उण् । अजुयम् । 'जृष् वयोहानौ' । भावे ण्यत् । वृद्धौ कृतायाम् आकारस्य व्यत्ययेन उकारः । जुयं जरा नास्यस्येति बहुव्रीहौ 'नम्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवत् । भवतेल्लेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'भूसुबोस्तिष्ठि' इति गुणप्रतिषेधः ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्रुहा निषीदन् ।

विदन्तीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तृष्टान्मन्त्राँ अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियम्ऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविलंक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानः धारयन्नयमग्निः गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन् अमे भये देवान् धात् अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः । नरः नेतारः धियंधाः कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारो देवाः अत्र अस्मिन् काले ईम् एनमग्निं विदन्ति जानन्ति । यत् यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तृष्टान् निर्मितान् अग्निस्तुतिपरान् मन्त्रान् अशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । विदन्ति । 'विद ज्ञाने' । अदादित्वात् शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अपि अलुक् । तृष्टान् । 'तक्षू त्वक्षू तन्करणे' । निष्ठा^१ । 'यस्य विभाषा' इति इदप्रतिषेधः । 'स्कोः संयोगाद्योः' इति कलोपः ॥

अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तम्भ द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पञ्चो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भ । द्याम् । मन्त्रेभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पञ्चः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा । न जायते इत्यजः । जन्मरहित इत्यर्थः । स इव । क्षा इति पृथिवीनाम । क्षां भूमिं दाधार अयमग्निः प्रकाशकात्वेन धारयति । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । पृथिवीम्^२ अन्तरिक्षं च धारयतीत्येव^३ । द्यां शुलोकं सत्यैः अवितथार्थैः मन्त्रेभिः मन्त्रैः

१. च-उ-ण-न-फ-स-शोभनध्यानः । २. ड-स-निष्ठायाम् । ३. ड-'पृथिवीम्' नास्ति । ४. व-त-फ-धारयतीत्येवम् ।

‘तस्तस्मै स्तज्जाति । यथाधो न पतति उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मन्त्रैर्दिवो धारणं तैत्तिरीये समाज्जातं—‘ देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य पराचोऽतिपादादविभयुः । तं छन्दोभिरहं हृण्वत्यै ’ (तै. ब्रा. १. २. ४. २) इति । यद्वा । सत्यैर्मन्त्रैः स्तूयमानोऽग्निर्घां तस्तग्मेति । हे ‘अग्ने विश्वायुः बिम्बं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं’ पञ्चः पशोः ‘प्रिया प्रियाणि’ पदानि शोभनतृणोदकोपेतानि स्थानानि ‘नि’ ‘पाहि नितरां पालय मा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह । ‘गुहा गुहाया अपि’ ‘गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं’ गाः गच्छ तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पञ्चः । ‘जसा-
द्विषु छन्दसि वावचनम्’ इति ‘वेडिति’ इति गुणाभावे यणादेशः । ‘उदात्तयणः’ इति बिभक्ते-
रुदात्तत्वम् । गुहा । ‘सुपां सुलुक्’ इति पञ्चम्या आज्ञादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । गुहम् । व्यत्य-
येन ह्रस्वत्वम् । गाः । छान्दसो लुङ् । ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः ॥

य ई चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद धारामृतस्य ।

वि ये चृतन्त्यृता सपन्त आदिद्रसूनि प्र ववाचास्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् । ऋतस्य ।

वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

‘यः पुमान्’ ‘ईम् एनं’ ‘गुहा’ ‘भवन्तं गुहायां सन्तमग्निं’ ‘चिकेत जानाति । ‘यः च’ ‘ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा’ ‘धारां धारयितारमेनमग्निम्’ ‘आ’ ‘ससाद आसीदति उपास्ते इत्यर्थः । ‘ये च’ ‘ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान् वा’ ‘सपन्तः समवयन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषा एतमग्निं’ ‘वि’ ‘चृतन्ति अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्गन्तुं कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘आदित् स्तुत्यनन्तरमेव’ ‘अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय’ ‘वसूनि धनानि’ ‘प्र’ ‘ववाच प्रकथयति ॥ चिकेत । ‘कित ज्ञाने’ । लिटि णलि लिट्स्वरः । चृतन्ति । ‘चृती हिंसाग्रन्थनयोः’ । तौदादिकः । लसार्वधानुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि ‘मुबो वचिः’ । ‘लिठ्यभ्यासस्योभयेषाम्’ (पा. सू. ६. १. १७) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । ‘संप्रसारणाच्च’ इति परपूर्वत्वस्य ‘वा छन्दसि’ (पा. सू. ६. १. १०६) इति विकल्पनात् यणादेशः ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत् प्रजा उत प्रसूष्वन्तः ।

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सघेव धीराः संमाय चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत । प्रजाः । उत । प्रसूषु । अन्तरिति ।

चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वायुः । सघेव । धीराः । सम्माय । चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

‘यः अग्निः’ ‘वीरुत्सु ओषधीषु’ ‘महित्वा यानि महत्त्वानि सम्पत्तिं तानि’ ‘वि’ ‘रोधत् विरुद्धं विरोधे-
नानुजोति वावचोचयति । ‘उत अपि च’ ‘प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुण्यकलादिकृत्तवाः’ ‘प्रसूषु उत्पादवित्रीषु
मादृश्यानीवास्वोषधीषु’ ‘अपाम्’ ‘अप्ये विरुद्धीत्येव । द्वितीयः उत्तमपदः पादपूर्वः । तथा ‘चित्तिः’ केतवित्त

ज्ञापयिता ^१अपां ^२दमे जलानां मध्यभूते गृहे ^३विश्रायुः सर्वाङ्गो योऽग्निर्वर्तते इति शेषः । तमग्निं ^४धीराः मेधाविनः ^५संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्येत्यर्थः । ^६चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^७सद्योच । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुसु । वि- पूर्वात् रोहतेः क्तिप् । न्यङ्क्वादिषु 'वीरुध्' (पा. सू. ७. ३. ५३. ग.) इति पठितत्वावुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चान्तादेशः । उक्तं च । 'वीरुध ओषधयो भवन्ति' (निरु. ६. १) । रोधत् । 'रुधिर आवरणे' । लेटि अडागमः । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । संमाय । ^८माने शब्दे च । 'समासेऽनङ्पूर्वे क्वो ल्यप्' (पा. सू. ७. १. ३७) । 'न ल्यपि' (पा. सू. ६. ४. ६९) इति इत्त्वप्रतिषेधः ॥ ॥ ११ ॥

'श्रीणन्' इति द्वैपदं दशचं चतुर्थं सूक्तम् । तत्राध्ययनतः ^१पञ्चर्वम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । त्रिनियोगो लैङ्गिकः ॥

श्रीणन्मुप स्थादिवं भुरण्युः स्थातुश्चरथमक्तून्यूर्णोत् ।

परि यदेषामिहो विश्वेषां भुवदेवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिवम् । भुरण्युः । स्थातुः । चरथम् । अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ।

परि यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् । भुवत् । देवः । देवानाम् । महिऽत्वा ॥ १ ॥ २ ॥

^१भुरण्युः हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण ^२सोममिव तैर्हविर्भिः ^३श्रीणन् मिश्रयन् ^४दिवम् ^५उप ^६स्थात् उपतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । ^७स्थातुः स्थावरं ^८चरथं जङ्गमं तदुभयात्मकं जगत् ^९अक्तून् सर्वा रात्रीश्च ^{१०}व्यूर्णोत् स्वतेजसा विश्लेषेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन् सर्वमपि जगत् स्वभासा प्रकाशयति स्म इति भावः । ^{११}विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुण्युक्तानां इन्द्रादीनां मध्ये ^{१२}देवः द्योतमानः ^{१३}एकः एव अयमग्निः ^{१४}एषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां ^{१५}महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि ^{१६}यत् यस्मात् ^{१७}परि ^{१८}भुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यत् यदा परि भुवत् परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊर्णोत् । 'ऊर्णुम् आच्छादने' । 'ऊर्णोतिर्विभाषा' (पा. सू. ७. २. ६) इति वृद्धेर्विकल्पः ।

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्काद्यदेव जीवो जनिष्ठाः ।

भजन्त विश्वे देवत्वं नाम क्रतुं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजन्त । विश्वे । देवऽत्वम् । नाम । क्रतुम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे ^१देव श्रोतमानाग्ने ^२जीवः जीवन् प्रज्वलन् ^३शुष्कात् नीरसात् अरणि रूपात् काष्ठात् ^४यत् यदा
^५अग्निष्ठाः प्रादुर्भवसि मथनेनोत्पद्यसे ^६आदित् अनन्तरमेव ^७विश्वे सर्वे यजमानाः ^८ते तुभ्यं ^९ऋतुं कर्म
^{१०}जुषन्त सेवन्ते अनुतिष्ठन्ति । तथा अनुष्ठाय च ^{११}विश्वे ते सर्वे ^{१२}नाम नामकम् ^{१३}ऋतम् अवितथं ^{१४}देवस्य
^{१५}देवतास्यं ^{१६}भजन्त भजन्ते प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । ^{१७}अमृतम् अमरणं त्वाम् ^{१८}एवैः त्वां गन्तुभिः
^{१९}स्तोत्रैः ^{२०}सपन्तः समवयन्तः प्राप्नुवन्तः इत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि ‘ छन्दसि लुङ्लङ्-
^{२१}छिटः ’ इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोतव्याभिमुख्येन गच्छन्ति इति एवानि स्तोत्राणि ।
^{२२}‘ इण्शीङ्भ्यां वन् ’ (उ. सू. १. १५०) ॥

ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वात्रयि दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।

यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

^१ऋतस्य गतस्य^२ देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः ^३प्रेषाः प्रकर्षेणोप्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते । ^४धीतिः^५ ।
^६धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ^७ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते । अतः
^८सोऽग्निः ^९विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरक्षं यस्य स तथाविधो भवति । अपि चास्मै ^{१०}विश्वे सर्वे यजमानाः
^{११}अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि ^{१२}चक्रुः कुर्वन्ति । हे अग्ने ^{१३}तुभ्यं ^{१४}यः ^{१५}दाशात् चरुपुरोडाशादीनि
^{१६}हवींषि ददाति । ^{१७}यो ^{१८}वा अन्योऽपि यो यजमानः ^{१९}ते ^{२०}शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासम् इति
^{२१}इच्छति । उभयविधाय ^{२२}तस्मै यजमानाय ^{२३}चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानंस्त्वं ^{२४}रयिं ^{२५}दयस्व धनं
^{२६}देहि ॥ दाशात् । ‘ दाश् दाने ’ । लेटि आडागमः । शिक्षात् । ‘ शक्ल शक्तौ ’ । इच्छार्थे सन् ।
^{२७}‘ सनि मीमांसुरभलभशकः ’ (पा. सू. ७. ४. ५४) इति अकारस्य इसादेशः । ‘ अत्र लोपोऽभ्या-
^{२८}सस्य ’ इति अभ्यासलोपः । ‘ स्कोः संयोगाद्योः ’ इति सकारलोपः । पूर्ववत् लेटि आडागमः ।
^{२९}चिकित्वान् । ‘ कित ज्ञाने ’ । लिटः कसुः । दयस्व । ‘ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ’ ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिकित्वासां पती रयीणाम् ।

इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः । रयीणाम् ।

इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं ^१मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां^२ प्रजायां ^३होता देवानामाह्वता सन् ^४निषत्तः
^५निषत्तः । ‘ मानव्यो हि प्रजाः ’ (तै. सं. ५. १. ५. ६) इति हि ब्राह्मणम् । ^६स ^७चिकित्वा स
^८एव त्वम् ^९आसां प्रजानां ^{१०}रयीणां गवादीनां जनानामपि ^{११}पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजाः ^{१२}तनूषु

आत्मीयेषु शरीरेषु विमिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं वरेतः वीर्यम् इच्छन्त ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजाः अमूराः अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैः वक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह वसं जानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । वक्षशब्दः प्राणवाची । 'प्राणो वै वक्षोऽपानः क्रतुः' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति श्रुतेः । स्वैर्वक्षैः स्वकीयैः प्राणैः अमूराः संगतास्वयैव सर्वं जानन्ति ॥ इच्छन्त । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत । छान्दसो लङ् । अस्य अदादेशो 'आभ्यस्तयोरान्तः' इति आकारलोपः । अमूराः । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचक्ष्यौ— 'मूढा बर्गं स्मोऽमूढस्त्वमसि' (निरु. ६. ८) इति । अतोऽत्रापि अमूरशब्देन अमूढत्वमुच्यते । वर्णव्यापस्या ढकारस्य रेफः । यद्वा । 'मुछां मोहसमुच्छाययोः' । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'राछोपः' इति छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा अमूराः । अथवा । 'अम गत्यादिषु' । अस्मादौणादिक उरन्प्रत्ययः ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्त श्रोषन्त्ये अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं और्णोदुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तुभिर्दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य । शासम् । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश । नाकम् । स्तुभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अस्य अग्नेः वशासं शासनं तुरासः स्वरमाणाः सन्तः ये यजमानाः श्रोषन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुषन्त सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं त्रायकाः पुत्रास्तो नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पितुराशां कुर्वन्ति तद्वत् । 'पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुत्ररक्तं ततस्त्रायत इति वा' (निरु. २. ११) इति यास्कः । पुरुक्षुः । क्षु इत्यञ्जनाम् । बहुलः सोऽग्निरेषां यजमानानां दुरः द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि रायः धनानि वि और्णोत् विवृणोति प्रकाशयति । ददातीति यावत् । अपि च दमूनाः दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः । नास्मिन्नकं दुःस्वमस्तीति नाको चुलोकः । तम् । स्तुभिरिति नक्षत्रनाम् । स्तुभिः नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । 'श्रु श्रवणे' । छेति अडागमः । 'सिन्धुलं छेति' इति सिप् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'इत्तश्च लोपः' इति इकारलोपः । संयोगान्तस्य लीपः । पिपेश । 'पिश अवयवे' ॥ १२ ॥

'शुकः' इति द्वैपदं^१ दशर्चम्^२ अध्ययनतः पञ्चमं पञ्चमं सूक्तं पराशरस्यार्चमाज्ञेयम् । 'शुकः' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

शुकः शुशुकाँ उषो न जारः प्रप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुकः । शुशुकान् । उषः । न । जारः । प्रप्रा । समीची इति समुद्राची । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

वपुत्रो वन पुत्र इव वजातः प्रादुर्भूतोऽग्निः वदुरोणे गृहे वरुणः रमयिता भवति । वबाजी वन
अश्व इव वप्रीतः हर्षयुक्तः सन् विश्वः संप्राप्ते वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजाः वि वतारीत् विशेषेण तरति
अतिक्रामति । अपि च वनृभिः ऋत्विग्लक्षणेनैनुज्यैः सहितोऽहं वसनीळाः समाननिवासस्थानाः विश्वः
दैवीः प्रजाः यत् यदा वह्ने आह्वयामि तदानीमयम् वअग्निः विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वानि
वअश्याः अभ्रुते प्राप्नोति । स्वयमेव तत्तदेवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरमाज्ञास्यते—
'त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः' (ऋ. सं. ५. ३. १) इत्यादि ॥ अश्याः ।
'अशू व्यासी' । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥

नर्किष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ ।

तत्तु ते दंसो यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

नर्किः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । चकर्थ ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृभिः । यत् । युक्तः । विवे । रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने वते तव संबन्धीनि एता व्रता एतानि परित्यज्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि
नर्किः मिनन्ति राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यत् यस्मात् त्वम् एभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यः
नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिम् । शुभाशु अभ्रुते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखम् । तत्
चकर्थं कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधके एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका
न सन्तीति । हे अग्ने वते त्वदीयं तत्तु दंसः तदेव कर्म यत् यदि राक्षसादिः अहन् इन्ति नाश-
यति तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैः नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तः एवं रपांसि बाधकानि
राक्षसादीनि यत् यस्मात् त्वम् विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात् तव व्रतानि न
हिंसन्तीति योज्यम् ॥ मिनन्ति । 'मीञ् हिंसायाम्' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति
ह्रस्वत्वम् । विवेः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सिपि अदादिवात्
शपो लुकि प्राप्ते 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥

उषो न जारो विभावोस्रः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।

त्मना वहन्तो दुरो व्यृण्वन्नवन्त विश्वे स्वर्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उषः । न । जारः । विभावा । उस्रः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् । अस्मै ।

त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

वउषो वन जारः उक्सो जरयिता आवित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः उस्रः निवासयिता
वसंज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतान्तरवद्प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निः अस्मै
वज्रमात्राव चिकेतत् जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा । विभक्तिग्वत्प्रत्ययः । अस्मै इदं
सूक्तस्य स्तोत्रं चिकेतत् जानातु । तथा अस्य रक्षयः त्मना आत्मनैव स्वयमेव वहन्ताः इतिर्वहन्
कृन्तः दुरः वज्रगृहद्वाराणि व्यृण्वन् विशेषेण गच्छन्ति । व्याघ्रवन्तीत्यर्थः । तत्कान्तरं एषीके

दर्शनीये ऽस्वः नभसि ऽविश्वे सर्वे ते रश्मयः ऽनवन्त गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान् प्रामुवन्ती-
स्वर्थः ॥ उन्नः । ' वस निवासे ' । ' स्फायितश्चि ' इत्यादिना रक् । यजादिस्वात् संप्रसारणम् ।
चिकित् । ' कित ज्ञाने ' । जौहोत्यादिकः । लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ' (का. ७.
३. ८७. १) इति वचनात् ' नाभ्यस्तस्याचि पिति ' इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । ' अभ्यस्ता-
नामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋण्वन् । ' इवि रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ' । इदिस्वात् नुम् । छाव्यसो
लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणम् । यद्वा । ' ऋणु गतौ ' । तनोत्यादिः ॥ ॥ १३ ॥

' वनेम ' इति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षट्च षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रान्तं
च—' वनेमैकादश ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

वनेम पूर्वीर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

०पूर्वीः प्रभूता इषोऽन्नानि ०वनेम संभजेमहि । अग्निस्तादृशान्यन्नानि ददात्वित्यर्थः । ०मनीषा मनी-
षया बुद्ध्या ०अर्यः गन्तव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । मनीषया अर्यः स्वामी । ०सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतः
०अग्निः ०विश्वानि सर्वाणि कर्माणि ०अश्याः अभुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । ०दैव्यानि देवेषु भवानि
०व्रता व्रतानि कर्माणि ०चिकित्वान् ०आ समन्तात् जानन् । तथा ०मानुषस्य ०जनस्य मनुष्यजातस्य
०जन्म उत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः संबन्धीनि यानि कर्माणि
तानि सर्वाण्यवगच्छन् । अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । ' वन षण संभक्तौ ' । शपि प्राप्ते
व्यत्ययेन शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः । पुरुषत्वात् ' वोतो
गुणवचनात् ' इति ङीष् । ' हलि च ' इति दीर्घः । मनीषा । ईषाअश्नादिस्वात्प्रकृतिभावः
(पा. सू. ६. १. १२७. २) । सुशोकः । ' शुच दीप्तौ ' । भावे घञ् । ' चजोः कु क्षिण्यतोः '
इति कुरवम् । शोभनः शोको यस्य । ' आद्युदात्तं गच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः ।
' देवत्वा विश्वान्यश्याः ' (ऋ. सं. १. ६९. ६) इतिवन् । चिकित्वान् । ' कित ज्ञाने ' ।
लिटः कसुः ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम् ।

अद्वौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चरथाम् ।

अद्वौ । चिद । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वयः अग्निः वअपां वगर्भः गर्भवदन्तर्वर्ती अपांनपास्संज्ञः । यच्च ववनानाम् अरण्यानां वगर्भः दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यः वच वस्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां वगर्भः अन्तरवस्थाता । वचस्थां चरणवतां^१ जङ्गमानां वगर्भः जाठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवंभूताय वअस्मै अग्नये वदुरोणे दुस्तर्यगृहे वअद्रौ वचित् पर्वतेऽपि वअन्तः मध्ये हविः प्रयच्छन्तीति शेषः । सोऽयम् वअमृतः अमरणधर्माग्निः वस्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनाध्यानः^३ वा अस्माकं भवत्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । विश्वः निवे-
शयिता सुखेनावस्थापयिता राजा विशां वन । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥
स्थाताम् । तिष्ठतेः क्विपि छान्दसः तुक् । यद्वा । औणादिकः तुप्रत्ययः । आमि अन्यलोपछान्दसः ।
चरथाम् । ‘शीङ्शपिरुगमि’ (उ. सू. ३. ३९३) इति विधीयमानः अथप्रत्ययो बहुल-
वचनात् चरेपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् आमो नुडभावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । ‘विश
प्रवेशने’ । अस्मात् अन्तर्भावितण्यथात् ‘अशिमुषि’ इत्यादिना कन्प्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः ।

एता चिकित्वो भूम नि पाहि देवानां जन्म मर्ताश्च विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै । अरम् । सुऽउक्तैः ।

एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मर्तां । च । विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स वहि वअग्निः वक्षपावान् । क्षपा इति रात्रिनाम । रात्रिमान् । ‘आग्नेयी वै रात्रिः’ (तै. ब्रा. २. १. २. ७) इति श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽपि ‘अग्निर्योतिर्योतिरग्निः स्वाहा’ (तै. आ. ४. १०. ५) इति ह्रूयमानत्वात् । यद्वा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशनेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि वदाशत् दाशति प्रयच्छति । वयः यजमानः वअस्मै अग्नये वसूक्तैः सुहूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैः वअरम् अलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मै इत्यर्थः । हे चिकित्वः । ‘चिकित्वांश्चेतनावान्’ (निरु. २. ११) इति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वशाम्ने त्वं देवानाम् इन्द्रादीनां वज्जन्म जन्मानि वमर्तान् मनुष्यान् वच विद्वान् जानन् एता एतानि वभूम भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि वनि वपाहि नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासि अत एवमुच्यसे इत्यर्थः ॥ रयीणाम् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् । ‘दाश दाने’ । लेटि अडागमः । अरम् । ‘बाल-
मूल’ इत्यादिना लृबविकल्पः । सूक्तैः । ‘सूपमानात् क्तः’ (पा. सू. ६. २. १४५) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । चिकित्वः । ‘मनुवसो रुः’ इति नकारस्य लृबम् । भूम । ‘सुपां सुलुक्’ इति
भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले हस्वच्छान्दसः ॥

वर्धन्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतम् ।

अराधि होता स्वर्निर्षत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धान् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विरूपाः । स्थातुः । च । रथम् । ऋतऽप्रवीतम् ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धीः बद्धय उषसः वक्षपः निशाः च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यः यम् अग्निं वर्धन् वर्धयन्ति । तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जङ्गमं मनुष्यादिकं च ऋत-
प्रवीतम् ऋतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धयन्ति । सोऽग्निः स्वः सुष्टु अरणीये
देववज्रने निषत्तः निषण्ण उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वाता अराधि संसिद्धोऽभूत् । यद्वा ।
ऋत्विग्भिरराधि आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि
यद्वा सत्यफलानि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धन् । वृधेर्ण्यन्तात् लेटि आडागमः । ' छन्द-
स्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपे संयोगान्तलोपः ।
ऋतप्रवीतम् । ' ज्येन् संवरणे ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ' वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् ।
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात् ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि । ' राध
साध संसिद्धौ ' । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्लेः चिण् ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

गोषु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे । बलिम् । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जित्रेः । वि । वेदः । भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोषु अस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे
वधिषे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवन्तिवत्यर्थः । विश्वे सर्वे जनाः नः अस्मभ्यं स्वः
सुष्टु अरणीयं बलिम् उपायनरूपं धनं भरन्त आहरन्तु । हे अग्ने त्वा त्वां नरः मनुष्याः पुरुत्रा
बहुषु देववज्रनदेशेषु वि सपर्यन् विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च वेदः धनं वि भरन्त त्वत्तो विशेष-
येण हरन्ति शृङ्गन्तीत्यर्थः । तस्म दृष्टान्तः । जित्रेः जीर्णात् वृद्धात् पितुर्न पितुरिव । यथा पुत्रा वृद्धात्
पितुः सकाशाद्धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे । छान्दसो वर्तमाने लिट् । ' द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति
वक्तव्यम् ' (का. ६. १. ८. १) इति द्विर्वचनाभावः । भरन्त । ' हन् हरणे ' । केवलोऽपि सोप-
सर्गाद्यो द्रष्टव्यः । छान्दसो लट् । ' ह्रप्रहोर्भः ' इति भत्वम् । पुरुत्रा । ' देवमनुष्यपुरुषपुरुषत्वम् ' इत्या-
दिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । जित्रेः । ' जृप् वयोहानौ ' । ' जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् ' (उ. सू. ४. ४९४) ।
' ऋत इद्धातोः ' इति इत्वम् । ' उगादयोऽभ्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जित्रिः किर्योगिर्योरित्येवमादिषु
दीर्घो न भवति ' (का. ८. २. ७८) इत्युक्तत्वात् ' हलि च ' इति दीर्घस्याभावः । रेफवकारयो-
र्विपर्ययः । उक्तं च - ' वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ' (का. ६. ३. १०९) इति । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
वेद इति धननाम । विद्यते लभ्यते इति वेदः । ' विद् लभे ' । कर्मणि असुन् ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासु वा अन्यथा अतिरिच्यते सा तथैव पठितव्येऽस्त्युक्तम् । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

साधुर्न गृधुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ११ ॥

साधुः । न । गृधुः । अस्ताऽऽव । शूरः । याताऽऽव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ११ ॥

अयमाग्नेः 'साधुर्न साधक इव गृध्रः' गृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमग्निः 'अस्तेव' शूरः । यथा इषूणां क्षेसा धानुष्कः शत्रून् प्रेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति^२ । तथा 'यातेव' भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयं करो भवति । तद्वदग्निरपि दहमाग्ने^३ सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽग्निः 'समस्सु संग्रामेषु' त्वेषः दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः । 'गृध्र अभिकाङ्क्षायाम्' । 'अग्निपृथिव्यक्षिपेः क्रुः' । शूरः । 'शु गतौ' । अग्नेर्भोजितव्यर्थात् अस्मात् 'शुविचिमीनां दीर्घश्च' (उ. सू. २. १८३) इति क्रन् ॥ ॥१४॥

'उप प्र' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'उप प्र दश' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया इक्षिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । 'परमाग्नेयमैन्द्रात्' इति परिभाषितत्वाद्भिर्नैन्द्रैः । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । 'अथै-तम्याः' इति खण्डे तथैव सूत्रितम्—'उप प्र जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशब्देऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते—'एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेन' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

उप प्र जिन्वन्नशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरुषीमजुषश्चित्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् । जनयः । सनीळाः ।

स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुषन् । चित्रम् । उच्छन्तीम् । उषसम् । न । गावः ॥१॥

'उशतीः' उशत्यः कामयमानाः 'सनीळाः' । नीळो निवासस्थानम् । समाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्थानात् । स्वसारः' इत्यङ्गुलिनाम् । एवंभूता अङ्गुलयः 'उशन्तं कामयमानमग्निं' 'जनयः' जायाः 'नित्यम्' असाधारणं 'पतिं' न भर्तारमिव 'उप' 'प्र' जिन्वन् । उपेत्य हविष्प्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च 'चित्रं' चायनीयं पूजनीयं तमग्निमज्जलिबन्धनेन 'अजुषन्' असेवन्त । तत्र दृष्टान्तः 'श्यावी' श्याववर्णां रात्रिसंबन्धात् कृष्णां ततः 'उच्छन्तीं' सूर्यकिरणसंबन्धात् तमो वर्जयन्ती अत एव 'अरुषीं' आरोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्ताम् 'उषसं' न उषोदेवतां 'गावः' रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वन् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबन्धा एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनाङ्गुलयो नित्यसंबन्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इक्षित्वात् नुम् । लेटि अडागमः । उशतीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'भतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । स्वसारः । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'सुन्यसेर्कन्' (उ. सू. २. २५३) इति क्रन् । 'न षट्स्वच्चादिभ्यः' (पा. सू. ४. १. १०) इति ङीप्प्रतिषेधः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अरुषीम् । अरुपमिति रूपनाम् । 'ऋ गतौ' 'ऋहनिभ्यामुषष्' (उ. सू. ४. ५१३) । 'छन्दसीवनिर्पौ' इति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजुषन् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'रु' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥

१. स—'सर्वम्' नास्ति । २. ल—प्राणिजातं गृह्णाति । अस्ताइव क्षेपक इव देवान्प्रति हविः प्रेरयति । ३. च—उ-द-ध-न-क-दृष्टिमात्रेण । ४. ङ—सूत्रितम् । ५. छ-त-श-स्वसारः । स्वसारः ।

वीळु चिदृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजभङ्गिरसो रवेण ।

चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुत्ताः ॥ २ ॥

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् । अङ्गिरसः । रवेण ।

चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति । अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उक्ताः ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १पितरः १अङ्गिरसः एतत्संज्ञा ऋषयः १उक्थैः शङ्खैरभि स्तुत्वा १वीळु १चिदृळ्हा । वीळु इति बलनाम । बलवन्तं दृढाङ्गमपि १अद्रिम् अत्तारं पणिनामानमसुरं १रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव १रुजन् अभञ्जन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः १ । किञ्च १बृहतः महतः १दिवः द्युलोकस्य १गातुं मार्गम् १अस्मे अस्माकं १चक्रुः कृतवन्तः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च १स्वः सुष्ठु अरणीयमसुरराहिर्येन सुखेन प्राप्यम् १अहः दिवसं १विविदुः अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा १केतुम् अङ्गां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यम् १उक्ताः पणिनापहता गाश्च विविदुरित्यनुषङ्गः ॥ वीळु । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेर्लुक् । दृळ्हा । ‘ दृढः स्थूलबलयोः ’ (पा. सू. ७. २. २०) इति निपातितः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति डादेशः । रुजन् । ‘ रुजो भङ्गे ’ । तौदादिकः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अङ्गभावः । विविदुः । ‘ विद ज्ञाने ’, ‘ विद् लाभे ’ इति वा । लिटि उसि रूपम् ॥

दधन्तं धनयन्नस्य धीतिमादिदुर्यो दिधिष्वो विभृत्राः ।

अतृप्यन्तीरपसो यन्त्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

दधन् । ऋतम् । धनयन् । अस्य । धीतिम् । आत् । इत् । अर्यः । दिधिष्वः । विऽभृत्राः ।

अतृप्यन्तीः । अपसः । यन्ति । अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

१ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमङ्गिरसो महर्षयः १दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा च १अस्य अग्नेः १धीतिं कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणं १धनयन् धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदग्नि-देवस्य १कर्म अग्वतिष्ठन्नित्यर्थः । १आदित् अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव १अर्यः अर्या धनस्य स्वामिन्यः १दिधिष्वः तेन धनेन दिधिष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वन्त्यः । कृतान्याधाना इत्यर्थः । १विभृत्राः आहिताग्नीन् अग्निहोत्रादिकर्मणि विहरन्त्यः १अतृप्यन्तीः विषयान्तरतृष्णारहिताः अत एव १अपसः अपसा कर्मणा युक्ताः पूर्वभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः १प्रयसा इविलक्षणेनाग्नेन १देवान् इन्द्रादीन् १जन्म जातान् मनुष्यांश्च १वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः सत्यः एनमग्निम् १अच्छ आभिमुख्येन १यन्ति प्राप्तुवन्ति परिचरन्तीति यावत् ॥ दधन् । ‘ दध धारणे ’ । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अङ्गभावः । धनयन् । धनशब्दात् ‘ तत्करोति ’ इति णिच् । ‘ इष्टवष्णी प्रातिपदिकस्य ’ इति इष्टवज्रावात् ङित्थेयः । लङि पूर्वषट् । अर्यः । ‘ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ’ (पा. सू. ३. १. १०३) इति निपातितः । दिधिष्वः । दिग्धवचनव्यत्ययौ । ‘ अर्यः स्वाम्याख्या वेत् ’ (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिधिष्वः । ‘ हुवाच् धारणयोषणयोः ’, ‘ पो अन्तकर्मणि ’ इत्याभ्याम् ‘ अन्तूरम्भूजम्भूककेतुकर्मभूदिभिः

(उ. सू. १. ९३) इति कृमस्त्वयान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । ‘ उदात्तस्वरितचोर्ध्वः० ’ इति जसः स्वरितत्वम् । विभृताः । ‘ हृम् हरणे ’ । विपूर्वादस्मादौणादिकः क्त्रप्रत्ययः । ‘ ह्रप्रहोर्मः० ’ इति भत्वम् । अतृष्यन्तीः । ‘ अितृषा पिपासायाम् ’ । जसि ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः । अस्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपसः । अपसशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो ‘ बहुलं छन्दसि ’ (पा. सू. ५. २. १२२) इति बहुलवचनात् लुक् । विनन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेन नड्विषयत्वाभावात् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । जन्म । जायन्ते इति जन्मानो मनुष्याः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् । ‘ सुपां सुलुक्० ’ इति शसो लुक् ॥

मथीद्यदीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।

आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सखा दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत् । यत् । ईम् । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।

आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यम् । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वा न्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राणः ईम् एनमग्निं यत् यदा मथीत् अमज्ञात् । अग्नेर्मन्थनस्य न्यानवायुसाध्यत्वम् ‘ अथ यः प्राणापानयोः संधिः स न्यानः ’ इत्युपक्रम्य छन्दोगैराज्ञातम्— ‘ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणस्नानपानंस्तानि करोति ’ (छा. उ. १. ३. ३; ५) इति । मन्त्रान्तरं च भवति— ‘ आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामश्चादन्यं परि श्येनो अद्रेः ’ (ऋ. सं. १. ९३. ६) इति । कीदृशो मातरिश्वा । विभृतः प्राणिषु प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेण विभृतो विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंवादे तैरेवान्नातं— ‘ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ’ (प्र. उ. २. ३) । मन्थनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहेगृहे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे यदा जेभ्यः प्रादुर्भूतः भूत् । यद्वा । रक्षसां जेन्यो जेताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं— ‘ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरुधं कृत्वासुरानभ्यभवन् ’ (तै. सं. ६. २. २. ६-७) इति । ऐतरेयिणोऽप्यामनन्ति— ‘ ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निं नैव पुरस्तात्प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपान्नत ’ (ऐ. ब्रा. ६. ४) इति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरम् ईम् एनमग्निं भृगवाणः । भृगुर्ऋषिः । स इवाचरन् यजमानः दूत्यं दूतस्य कर्म आ विवाय शास्त्रमर्यादया प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः । सचा सन् । सखा भवज्ञान्यो राजा सहीयसे अभिभवित्रे प्रबलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मथीत् । ‘ मथे विलोडने ’ । लुकि ‘ ह्यस्तक्षण० ’ इति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । अस्मादौणादिक एन्यप्रत्ययः टिलोपश्च इति बहुभास्करमिश्रः । यद्वा । ‘ जि जये ’ इत्यस्मात् ‘ कृत्यस्युटो बहुलम् ’ इति बहुलवचनात् कर्तरि ‘ अचो यत् ’ इति यत्, तस्य नुदागमश्च । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याधुदात्तत्वम् । दूत्यम् । दूतस्य कर्म दूत्यम् । ‘ दूतस्व भागकर्तृणी ’ इति यत् । ‘ तित्स्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याधुदात्तत्वं तु अनित्यमिति ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्यत्र स्थापितम् । भृगवाणः भृगुरिवाचरन् । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिबकल्बः ’ (पा. म. ३. १. ११. ३) इति वचनात् क्लिप् । तदन्तात् कटो मत्वर्थेन ज्ञानम् । अनुपदेशात् क्लिबार्थात्तु कानुदात्तत्वे प्रत्ययान्तत्वात्तोरन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिनन्तत्वादाधुदात्तत्वम् । विवाय । ‘ वी गत्वाध्विन् । अस्मात् अन्तर्भावितावर्थात् लिट् ॥

महे यत्पित्र ई रसं दिवे करव त्सरत्पृशन्याश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अव । त्सरत् । पृशन्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युम् । अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥ ५ ॥

महे महते पित्रे पालयित्रे दिवे द्योतमानाय देवगणाय ईम् इमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविः यत् यदा यजमानः कः करोति तदानीं पृशन्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिः चिकित्वान् हवींषि बहन्तं हे अग्ने त्वां जानन् अव त्सरत् त्वङ्गयात्पलायते । अस्ता इषुक्षेपणशीलोऽग्निः धृषता धर्षकेण धनुषा अस्मै पलायमानाय राक्षसादये दिद्युं दीप्यमानं बाणं सृजत् विसृजति । देवः दीप्यमान उषःकालं प्राप्नोऽग्निः स्वायां स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत् समनन्तरभाविन्यामुषसि त्विषिं स्वकीयां दीप्तिं धात् स्थापयति । उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘ उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे ’ (तै. ब्रा. २. १. २. १०) इति । अत उषसि दीप्तिं निदधातीत्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घसं ’ इत्यादिना ष्लेर्लुङ् । त्सरत् । ‘ त्सर छगगतौ ’ । लेटि अडागमः । ‘ इतश्च ’ इति इकारलोपः । पृशन्यः । ‘ स्पृश संस्पृशने ’ । ‘ कृपृवृजि ’ (उ. सू. २. २३९) इति विधीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशनं स्पर्शः । ‘ तत्र साधुः ’ इति यत् । सलोपश्छान्दसः । ‘ तिस्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । दिद्युम् । दिद्युदिति वज्रनाम । अन्यलोपश्छान्दसः । धात् । छान्दसो वर्तमाने लुङ् ॥ १५ ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु घून् ।

वधो अग्ने वयो अस्य द्विबर्हा यासद्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विभाति । नमः । वा । दाशात् । उशतः । अनु । घून् ।

वधो इति । अग्ने । वयः । अस्य । द्विबर्हा । यासत् । राया । सरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां दमे स्वकीये यज्ञगृहे यः यजमानः । एक आकारो मर्यादायाम् । यथाशाकम् आ विभाति आ समस्तात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु घून् अनुविबसम् उशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्द्विहितो बधितस्त्वं वयः अन्नं वधो वधैव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युद्धे प्रेरयसि स पुरुषः राया धनेन यासत् संगच्छते ॥ तुभ्यम् । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । दाशात् । ‘ दाश् दधि ’ । लेटि आडागमः । उशतः । ‘ सतुरनुमः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ’ इति षष्ठी । अनुघून् । पुरित्यहर्नाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयात्वम् । ‘ कर्मप्रवचनीयबुक्ते ’ इति द्वितीया । वधो । वध उ । वृधेर्न्यन्तात् लेटि ‘ छन्दस्तुभयथा ’ इति सप्त आर्धधातुकत्वात् ‘ केरमिति ’ इति मितोः । सप्तः विस्वाद्युदात्तत्वे धातुस्वरः सिच्यते । उना सहैकदेशे ‘ उजः ’

(पा. सू. १. १. १७) इति प्रगृह्यत्वम् । यासत् । ' या प्रापणे ' । ' सिब्वहुलं लेटि ' इति सिप् । ' लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन आ ॥

अग्निं विश्वा अग्निं पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्हीः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निम् । विश्वाः । अग्निः । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । स्रवतः । सप्त । यद्हीः ।

न । जामिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः । देवेषु । प्रमतिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विविधाः पृक्षः चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि अग्निम् अङ्गनादिगुणयुक्तमेनम् अग्निं सचन्ते अभिमुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । स्रवतः समुद्रं न । यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृशो नद्यः । सप्त सप्तसंख्याकाः । ' इमं मे गङ्गे ' इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते । यद्हीः । महन्नामैतत् । महत्यः । जामिभिः । जमन्येकस्मिन् पात्रे सह भुञ्जते इति जामयो ज्ञातयः । तैः नः अस्मदीयं वयः अन्नं न वि चिकिते न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वान् अवगच्छन् विदाः अस्मभ्यं लभ्य । यद्वा । प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः वेदय ज्ञापय ॥ पृक्षः । अन्ननामैतत् । ' पृची संपर्के ' इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः शुगागमश्च । यद्वा । असुनि ' सुपां सुलुक् ' इति जसो लुक् । स्रवतः । ' सु गतौ ' । स्रवणं स्रवः । तत्कुर्वन्ति । ' सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवक्तव्यः ' इति क्तिप् । एतदन्तात् धातोः ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' ह्रस्वस्य पिति ' इति तुक् । क्तिवन्तात् धातोः सतिशिष्टत्वात् धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यद्हीः । ' पिप्पल्यादिभ्यश्च ' (पा. सू. ४. १. ४१ ग.) इति गौरादिषु पठितत्वात् तस्य च आकृतिगणत्वादत्रापि ङीष् । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । चिकिते । छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः । ' विद् लामे ' । अन्तर्भावितव्यर्थात् लेटि आडागमः । तुदादिवात् शः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । विकरणस्वरः शिष्यते । यद्वा । विदेर्ज्ञानार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः ॥

आ यद्विषे नृपतिं तेज आनट्छुचि रेतो निषिक्तं द्यौर्भीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्वं जनयत्सुदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इषे । नृपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः । निषिक्तम् । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । सुऽआध्वम् । जनयत् । सुदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेः यत् तेजः नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानम् आनट् जाडरूपेण आ समन्तात् व्याप्नोत्^१ । किमर्थम् । इषे अन्नाय । कीदृशम्^२ । शुचि शुद्धं द्यौः दीप्तम् । तेन तेजसा परिपक्वमर्थं^३ रसरूपं^४ रेतः वीर्यम् अभीके अन्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तम् अग्निः

यजमानं सुवविशिष्टपुत्ररूपेण वजनयत् जनयतु । वशार्धं बलवन्तम् वनवधम् अवधरहितं युवानं
 तन्मं जरारहितमिरयर्थः । स्वाध्यं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं बोधपन्नं पुत्रं सूदयच्च यागादिकर्मसु प्रेरयतु
 च । यद्वा । रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकम् इषेऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्तयेऽप्रेर्यतेज आनद्
 व्यामोत् वृष्टयुदकेन भौमाग्नेः संयोगे सति हि सस्यान्युत्पद्यन्ते । कीदृशं तेजः । नृपतिं नृणां रक्षकं शुचि
 दीप्तम् । तादृशेन तेजसा युक्तो यौर्वीक्षोऽग्निभीके आसन्नकाले एव शर्धोदिगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु तं च
 प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ इषे । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपतिम् । ' परादिच्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदानुदात्तत्वम् । आनद् । ' अशू व्याप्तौ ' । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदभूमौ । आडागमः ।
 व्यादिवस्वे वृत्त्वम् । निषिक्तम् । ' विचिर् क्षरणे ' । कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् । ' उपसर्गात्सुनोति ' इति षत्वम् । अभीके । अभिपूर्वादञ्चतेः पचाद्यचि पृषोदरा-
 दिष्वात् रूपसिद्धिः । यद्वा । ' इण् गतौ ' इत्यस्मात् औणादिकः कवप्रत्ययः । उभयथापि दासीभारा-
 दिष्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्यम् । ' एरनेकाचः ' इति यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितत्वम् । जनयत् । जनेर्ण्यन्तात् लेटि अडागमः । सूदयत् । ' वृद्ध क्षरणे ' । पूर्ववत्
 केटि अडागमः ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुपाणी । गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

वचः वसुरः सूर्यः एकः एकाकी असहायः सन् अध्वनः दिव्यान् भागान् सद्यः एति आशु
 गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते—' सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य एकाकी
 चरति ' (तै. ब्रा. ३. ९. ५. ४) इति । शीघ्रगमनं च स्मर्यते—' योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च
 योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ' इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः । मनो न । यथा मनः
 शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरः वस्वः धनस्य सत्रा सहैव युगपदेव ईशे ईष्टे । यो हि शीघ्रं
 गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनबाहु
 मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरम् अमृतम् अमृतवत्स्वादुभूतं पयः
 रक्षमाणा रक्षन्तौ वर्तते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तसे इति भावः ॥ वस्वः । लिङ्ग्यत्ययः ।
 ' जसादिभ्यु च्छन्दसि वाचचनम् ' इति ' वेङिति ' इति गुणाभावे यणादेशः । ईशे । ' ईश ऐश्वर्ये ' ।
 ' क्षेमस्त व्यामोपवेत् ' इति तलोपः । मित्रावरुणा । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनञ्जदेशः ।
 ' देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुक्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने अपित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्र मर्षिष्ठाः मा विनाशय । अत्र मृत्युतेरूपसर्गवशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रान्तदर्शी सन् अभि अभिमुख्येन विदुः सर्वं विद्वान् । नभो न रूपम् । यथान्तरिक्षं रूपवन्तः सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तद्वदाच्छादयति । जरिमा जरा मिनाति मां सूक्तद्रष्टारं हिनस्ति । अभिशस्तेः हिंसाहेतोः तस्याः जरायाः पुरा अधीहि मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यम् । 'सख्युर्यः' इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि । 'पितुर्यच्च' (पा. सू. ४. ३. ७९) इति यस्प्रत्ययः । 'रीकृतः' (पा. सू. ७. ४. २७) इति रीकदेशः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः । 'मृष तितिक्षायाम्' । प्रार्थनायां छन्दसो लुक् । 'न माङ्गयोगे' इति अङ्गभावः । विदुः । 'विदुः ज्ञाने' । 'बहुलमन्यत्रापि' इति उस्प्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः । 'छन्दसि वाप्राप्नेदितयोः' (पा. सू. ८. ३. ४९) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । नभः । 'नहेर्द्विभञ्ज' (उ. सू. ४. ६५०) इति असुन् । जरिमा । 'जृष् वयोहानौ' । औणादिको भावे इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति । 'मीन् हिंसायाम्' । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्यतेऽनयेत्यभिशास्तिः । करणे क्तिन् । 'तादी च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अधीहि । 'इक् स्मरणे' । लोटि अदादिच्चात् शपो लुक् । हेरपिस्त्वेन क्तिच्चाद्गुणाभावः ॥ १६ ॥

'नि काव्या' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्षम् । अनुक्रान्तं च—'नि काव्या' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कृहस्ते दधानो नर्या पुरूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । सत्रा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शश्वतस्य निरवस्य वेधसः विधातुर्महानः संकम्पीनि काव्या काव्यानि मन्त्रकाव्यानि स्तोत्राण्ययमग्निः नि कः नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरुषि कर्तुनि धनानि हस्ते दधानः हस्ते धारयन् । ईदममृतमग्निमवलोम्य सर्वे जनाः स्तुष्यतीति भावः । स्तोत्रभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयते इत्याह अग्निरिति । अयम् अग्निः रयीणां रयिपतिः भुवत् धनानां मध्ये यामि धनान्युल्लङ्घयामि केषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् ।

विधा विधानि सर्वाणि वृत्तानि । हिरण्यनामैतत् । ' अमृतं हिरण्यम् ' (अ. सं. ५. २८. ११) इति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोत्रभ्यः वसत्रा सहैव चक्राणः कुर्वन् युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः ॥ कः । करोतेभ्यश्च लुक् । ' मन्त्रे घसं ' इति च्लेर्लुक् । ' हल्ङ्याभ्यः ' इति तकारलोपः । नर्या । नर-शब्दात् हितार्थे गवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः (पा. सू. ५. १. २) । यद्वा । ' तत्र साधुः ' इति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः शानच् । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्रुतः । नन्वेवं सति ' अभ्य-स्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवम् । तर्हि लिटः कानजस्तु । तस्यार्धधातुकत्वेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

अस्मे वत्सं परि षन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः ।

श्रमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्थुः पदे परमे चारुमे ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्तः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

श्रमयुवः । पदव्यः । धियम् धाः । तस्थुः । पदे । परमे । चारु । अमेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यन्तं प्रियम् । यद्वा । वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदप्रि-रप्यस्माकं पुत्रः । तथा चाज्ञायते—' ममैव सन्वह हन्यान्त्यमे पुत्रः पित्रे लोककृजातवेदः ' (तै. ब्रा. ३. ७. ७. १०) इति । परि वृत्तं परितः सर्वत्र वर्तमानम् । देवेभ्यो निर्गत्याश्चस्थवेष्वादिषु निरीजं सन्तमित्यर्थः । एवंविधमग्निम् इच्छन्तो विश्वे अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः अमूराः अमूढा मरुतश्च न विन्दन् तमग्निं नालभन्त । अलभमानाश्च ते श्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जनेन श्रमेण क्लेशेनैकीभूताः तस्य अग्नेः अन्वेषणाय पदव्यः पार्दैर्गच्छन्तः धियं धाः धियामग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः सन्तः चारु चारुणि क्षोभनेऽग्नेः परमे उत्तमेऽन्त्ये पदे । यत्र अग्निर्निरीजो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे तस्थुः स्थितवन्तः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददशुरित्यर्थः ॥ परि षन्तम् । ' उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्त्यश्चपरः ' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् । श्रमयुवः । ' यु मिश्रणे ' । श्रमेण यूयन्ते इति श्रमयुवः । ' क्तिञ्चिप्रच्छि ' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना विधीयमानौ क्तिदीर्घावस्मादपि धातोर्भवतः । तन्वादिवात् उवक् । पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन विचिन्ति गच्छन्तीति पदव्यः । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । धियं धाः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अपि अलुक् । तस्थुः । पादादिवात् निघाताभावः । चारु । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् ॥

तिस्रो यदमे शरदस्त्वामिच्छुर्चि घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिहधिरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अमे । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । सुजाताः ॥ ३ ॥

‘शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे’ अग्ने ‘शुधिं शुद्धं दीप्यमानं वा’ त्वामित् देवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य ‘तिस्रः’ शरदः त्रीन् संवत्सरान् ‘घृतेन आज्येन’ यत् यदा ‘सपर्यान् पूजां कुर्बुः तदानीं त्वमाधिरभूः । तदनन्तरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः सन्तः’ यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि ‘नामानि’ चित् नामान्यपि ‘वधिरे’ आधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समान्नायन्ते—
 ‘ईदृक् चान्यादृक् चैतादृक् च प्रतिदृक् च मितश्च संमितश्च सभराः’ (तै. सं. ४. ६. ५. ५) इत्यादीनि । एतैश्चाभिचयने मारुताः सप्तकपाला हूयन्ते । नामानि धारयित्वा च ‘सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः सन्तः’ तन्वः स्वकीयानि शरीराणि ‘असूदयन्त स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः । शसि ‘त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते ‘अचि र ऋतः’ इति रेफादेशः । त्रिशब्दः ‘फिषः’ (फि. सू. १) इत्यन्तोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे ‘उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्’ इति शस उदात्तत्वम् । शरदः । ‘शृ हिंसायाम्’ । शीर्यन्तेऽस्याम् ओषधयः इति शरत् संवत्सरः । ‘शृदभसोऽधिः’ (उ. सू. १. १२७) इति अदिप्रत्ययः । उभयत्र ‘कालाध्वनोरस्यन्तसंयोगे’ (पा. सू. २. ३. ५) इति द्वितीया । सपर्यान् । ‘सपर पूजायाम्’ । कण्ठादिः । लेटि आडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः । यज्ञियानि । ‘यज्ञिर्विभ्यां घञसौ’ इत्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रिया जभिरे यज्ञियासः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया । जभिरे । यज्ञियासः ।

विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् । अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

‘बृहती महत्यौ’ ‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ’ ‘आ’ ‘वेविदानाः’ अत्यर्थं ज्ञापयन्तः । कुत्राभिर्वर्तन्ते इति परस्परं वदन्तः । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा । महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये आ देविदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूताः ‘यज्ञियासः यज्ञार्हाः देवाः’ ‘रुद्रिया रुद्रोऽग्निः देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्वैः’ स्थापितं धनमपहृत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्य अग्निसकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् । तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्मात् रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं—‘तदग्निर्यकामयत तेनापाकामत् तद्देवा विजित्यावरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसादित्सन्त सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्गुप्तस्य रुद्रत्वम्’ (तै. सं. १. ५. १. १) इति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि स्तोत्राणि ‘प्र’ ‘जभिरे प्रजहिरे चक्रुः’ इत्यर्थः । ‘नेमधिता । नेमशब्दोऽर्धवचनः । तथा च यास्कः—‘त्वो नेम इत्यर्धस्य’ (निरु. ३. २०) इति । सर्वेषां देवानामर्धभागोऽधीयते धार्यते इति नेमधित इन्द्रः । सर्वे देवा एकोऽर्धः इन्द्र एक एवापरोऽर्धः इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं—‘यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठमात्मनः’ (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति । तेनेन्द्रेण सहितः ‘मर्तः मरुद्गणः’ ‘परमे उत्तमेऽन्त्ये’ ‘पदे स्थानेऽश्वाद्यादौ’ ‘तस्थिवांसं स्थितवन्तम्’ ‘अग्निं’ ‘चिकित्वान् जानन्’ ‘विदत् अलभत ॥ वेविदानाः । विदेशानार्थात् कामार्थाद्वा यज्जन्तात् लटः ज्ञानच् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति सप्तो लुक् । ‘छन्दस्तुम्बवा’ इति ज्ञानच् आर्चयानुक्त्वात् अतोलोपलोपी । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याहुदात्तत्वम् ।

विद्म । ' विद्म कामे ' । लुकि लुदिस्वात् स्तेः अङादेशः । नेमधिता । दधातेः कर्मणि निष्ठा । ' सुधित वसुधित नेमधित ' (पा. सू. ७. ४. ४५) इति धिभावो निपात्यते । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसम् । तिष्ठतेर्लिटः कसुः । ' वस्तेकाजादसाम् ' इति इडागमः ॥

धर्माभिष्टवे ' संजानानाः ' इत्येषा । ' अधोत्तरम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' संजानाना उप सीदन्नभिष्ट्वा दक्षाभिर्विवस्वतः ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

संजानाना उप सीदन्नभिष्ट्वा पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिकांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

सम्जानानाः । उप । सीदन् । अभिष्ट्वा । पत्नीवन्तः । नमस्यम् । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिकांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यग्जानन्तो देवाः उप सीदन् उपसीदन्ति प्राप्नुवन्ति । उपसर्ति कृत्वा च पत्नीवन्तः सपत्नीकाः सन्तः नमस्यं नमस्कारार्हम् अभिष्ट्वा आभिमुख्येनावस्थितजानु-
युक्तं त्वां नमस्यन् अपूजयन् । पूजयित्वा च सख्युः मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणाः त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखा सखायो देवाः स्वाः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरि-
कांसः अनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वत यागानकुर्वन् । ' देवा वै यज्ञमतन्वत ' (ऐ. ब्रा. २. ११) इति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । ' नमोवरिवश्चित्रकः ' इति पूजार्थं वयच् । लुकि ' बहुलं छन्दस्यमाख्योगेऽपि ' इति अङभावः । रिरिकांसः । ' रिचिर् विरेचने ' । लिटः कसुः । निमिषि । ' मिष स्वर्धायाम् ' । अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ १७ ॥

त्रिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदुभिर्हिता यज्ञियांसः ।

तेभि रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूश्च स्थातृश्चरयं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियांसः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् । चरयम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदिकसमधिगम्यानि यत् यानि पदा पदानि । यद्यते गम्यते स्वर्गः एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उप्यन्ते । ते वैदिकविंशतिसंख्याकाः । भीषासहोमन्त्रिभ्यो देवा दयः सप्त पाकवशाः । अग्न्याधेयवृक्षपूर्णमासावयवः सप्त इविर्वशाः । अग्निहोमात्पञ्चि-
होमादयः सप्त सोमवशाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञकल्पानि पदानि हे अग्ने त्वे इत् त्वज्येव विदित्वा स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न कश्चिन्मन्त्रेण यज्ञा अनुष्ठानं कल्पन्ते ।

‘यज्ञिवासः यज्ञार्हाः अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिः’ अधिकारहेतुभिर्मुक्ताः । तथा चोक्तम्—‘अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्यधिकारी’ इति । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदानि ‘अविदन्’ अलभन्त । लब्ध्वा ‘च’ ‘तेभिः’ यज्ञलक्षणैः पदैः ‘अमृतम् अमरणधर्माणं त्वां’ ‘रक्षन्ते’ पालयन्ति वजन्तीत्यर्थः । ‘सजोषाः’ । तैर्देवजमानैः समानप्रीतिस्त्वं ‘पशून् गवाश्वादिपशून्’ ‘च’ ‘स्थातृन् व्रीह्यादिस्थावराणि’ ‘वरथं’ पशुव्यतिरिक्तमन्यथाप्राणिजातमस्ति तत् ‘च’ ‘वाहि रक्ष’ । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया वागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यसे इत्यर्थः ॥ यत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति विमक्तेर्लुक् । गुह्यानि । गुहायां भवानि । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्याः शोभादेशः । अविदन् । ‘बिबु लामे’ । लुकि लृदिस्वात् अङ् । पशून् स्थातृन् । उभयत्र ‘उभययर्थुः’ (पा. सू. ८. ३. ८) इत्युभयथाभावात् नकारस्य ह्रस्वाभावः ॥

विद्वान् अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक्शुरुधो जीवसे धाः ।

अन्तर्विद्वान् अध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाद् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।

अन्तःविद्वान् । अध्वनः । देवयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःस्वात् ॥ ७ ॥

हे ‘अग्ने’ ‘वयुनानि’ । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि ‘विद्वान्’ जानंस्त्वं ‘क्षितीनां’ यजमानलक्षणानां प्रजानां ‘जीवसे’ जीवितुं ‘शुरुधः’ क्षुद्रूपस्य शोकस्य रोधयित्री-रिपोऽज्ञानि ‘आनुषक्’ अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा ‘वि’ ‘धाः’ विधेहि कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान् अन्नसमृद्धान् कृत्वानन्तरं ‘हविर्वाद्’ तैर्देवेभ्यः प्रप्तं हविर्वहन् ‘दूतः’ ‘अभवः’ देवानां दूतो भवति । कीदृशस्त्वम् ‘अन्तर्विद्वान्’ चावापृथिष्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । ‘अध्वनः’ मार्गान् । कीदृशान् । ‘देवयानान्’ । देवा यैर्मानैर्योन्ति गच्छन्ति ताजानन्नित्यर्थः । ‘अतन्द्रः’ पुनःपुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ वयुनानि । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । ‘अजियमिशीर्भ्यश्च’ (उ. सू. ३. ३४१) इति कर्मणि उजन्-प्रत्ययः^१ । ‘अजेर्व्यञ्जपोः’ (पा. सू. २. ४. ५६) इति वीभावः । क्षितीनाम् । क्षियन्ति निवसन्तीति क्षितयो मनुष्याः । ‘क्लिक्लौ च संज्ञायाम्’ इति कर्तरि क्तिच् । अन्तोदात्तात् ह्रस्वास्तात् क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामः ‘नामन्यतरस्याम्’ इत्युदात्तत्वम् । शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुधः । ‘क्लिप् च’ इति क्लिप् । पूर्वपदस्यान्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

स्वाध्यां दिव आ सप्त यद्दी रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ।

विदद्गव्यं सुरमा दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विद् ॥ ८ ॥

सुऽआर्घ्यः । दिवः । आ । सप्त । यद्दी । रायः । दुरः । वि । व्यृतज्ञाः । अजानन् ।

विदत् । गव्यम् । सुरमा । दृळ्हम् । ऊर्वम् । येन । नु । कम् । मानुषी । भोजते । विद् ॥ ८ ॥

१. ४-अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिः । २. ४-कर्मण्यधिकारी । ३. न-उजन्प्रत्ययः ।

१स्वाध्यः शोभनकर्मवृत्ताः १यज्ञीः यज्ञयो महस्यः १सप्त गङ्गाद्याः सप्त नद्यः १दिवः ध्रुवोका-
दागस्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः । हे अग्ने ईदग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अग्नौ होमे सति हि तेन
तृप्तः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्मर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते ।
तथा १कृतज्ञाः कृतं यज्ञं जानन्तोऽङ्गिरसः १रायः वलनान्नासुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य १दुरः
द्वाराणि गमनमार्गान् १अजानन् त्वया ज्ञातवन्तः । स्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय
सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानङ्गि-
रसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अङ्गिरोभ्यः सकाशात् १गव्यं गवि भवं १दृष्ट्वं
स्थूलम् । बहुलमित्यर्थः । १ एवंविधं पयोलक्षणम् १ऊर्वं अन्नं १सरमा देवशुनी १विदत् अलभत । १कम्
इत्येतत्पादपूरणम् । १येन १नु येन हि गव्येन १मानुषी १विद् मनोः संबन्धिनी प्रजा १भोजते इदानीं
भुङ्क्ते तद्गव्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः । सुआङ्पूर्वात् धीशब्दात् जसि ' एरनेकाचः० '
इति यणादेशः । यज्ञीः । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यम् । सर्वत्र ' गोरजादिप्रत्यय-
प्रसंगे यद्वक्तव्यम् २ ' इति भावार्थे यत् । ऊर्वम् । उर्वी हिंसार्थः । ऊर्वति क्षुधं हिनस्तीत्यूर्वमन्नम् ।
पचाद्यच् । भोजते । ' भुज पालनाभ्यवहारयोः ' । अग्निं प्राप्ते व्यस्ययेन शप् ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृष्णानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्थे माता पुत्रैरदिति धार्यसे वेः ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्थुः । कृष्णानासः । अमृतत्वाय । गातुम् ।

महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्थे । माता । पुत्रैः । अदितिः । धार्यसे । वेरिति वेः ॥ ९ ॥

१वे आदित्याः १अमृतत्वाय अमरणत्वसिद्धये १गातुं मार्गमुपायं १कृष्णानासः कुर्वाणाः
सन्तः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि १चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्वात्रा-
क्षिबानामयनादीनि कर्माणि १आ १तस्थुः आस्थितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्-
' आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ' इति, ' त एतं षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन् तमाहरन् तेना-
यजन्त ' (तै. सं. ७. ४. ६. १) इति च । १महद्भिः अनुष्ठानेन महानुभावैस्तैः १पुत्रैः सहिता
१माता जनयित्री १अदितिः अदीना १पृथिवी १धार्यसे सर्वस्य जगतो धारणाय १महा स्वकीयेन
महत्त्वेन १वि १तस्थे विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने यतस्त्वं १वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशा-
दीनि हवीष्यभक्षयः । अत एतत्सर्वं ज्ञातमित्यर्थः ॥ कृष्णानासः । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । व्यस्य-
येनात्मनेपदम् । ' धिम्बिकृष्णयोश्च ' इति उपस्ययः; तत्सन्निभोगेन अकारान्तादेशश्च । तस्यातो लोपे
सति स्थानिवज्जावाङ्मुणाभावः । शानचक्षिस्त्वादन्तोदात्तत्वम् । ' आजसेरसुक् ' । महा । महिज्ञेत्यस्य
वर्णलोपश्चात्त्वत्सः । धार्यसे । ' बहिहाधाम्यभ्यच्छन्दसि ' इति दधातेर्भावे असुन् । ' गित् ' इत्यनुवृत्तेः
' आतो युक् चिन्कृतोः ' इति युक् । वेः । ' वी गतिप्रजनकान्त्यशनस्वादनेषु ' । छि सिपि
अदाक्षिवात् क्षपो लुक् । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ' इति अडभावः । धार्यसे इत्यस्य
वाक्यान्तरगतत्वादत्वं निघाताभावः ॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन् ॥ १० ॥

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् । अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् ।

अध । क्षरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुषीः । अजानन् ॥ १० ॥

वअस्मिन् अग्नौ वचारुं क्षोभनां वश्रियं परिस्तरणपरिवेचनादिरूपां यज्ञसंपदम् वअधि वनि वदधुः यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च वयत् यदा वअक्षी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषी वअकृण्वन् कुर्वन्ति । ‘ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ’ (तै. सं. २. ६. २. १) इति श्रुतेः । तदानीं वदिवः द्युलोकात् वअमृताः अमरणधर्माणो देवाः यागसमयो जात इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । वअध आज्यभागानन्तरं वसृष्टाः अग्नेरुत्पन्नाः वसिन्धवो वन शिघ्रं गच्छन्त्यो नद्य इव वनीचीः नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीः वअरुषीः आरोचमानाः^१ । यद्वा । निर्मलरूपाः । हे वअग्ने एवंभूतासवदीया ज्वालाः वक्षरन्ति संचलन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च वप्र वअजानन् अस्माकं होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वात् नुमं बाधित्वा ‘ ईं च द्विवचने ’ (पा. सू. ७. १. ७७) इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स चोदासः । ईत्वे कृते सकृद्रूपपरिभाषया (परिभा. ४०) पुनर्नुम् न भवति । सवर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादञ्जतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना किन् । ‘ अनदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् ’ इति ङीप् । ‘ अचः ’ इति अकारलोपे ‘ चौ ’ इति दीर्घत्वम् । ‘ न्यधी च ’ (पा. सू. ६. २. ५३) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषीः । अरुषमिति रूपनाम । ‘ ऋहनिभ्यामुषच् ’ इति अर्तेः उपच् । ‘ छन्दसीवनिपौ ’ इति मत्वर्थीय ईकारः ॥ ॥ १८ ॥

‘ रयिर्न ’ इति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्प त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘ रयिर्न ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतैव सद्य विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृवित्तः । वयःधाः । सुप्रणीतिः । चिकितुषः । न । शासुः ।

स्योनशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताइव । सद्य । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

वपितृवित्तः पितुः सकाशाल्लब्धः वरयिः^२ धनमिव वयः अग्निः ववयोधाः अन्नस्य दाता । यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण व्यवहियमाणं सत् अन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन्न अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । वचिकितुषो वन विदुषो धर्मशास्त्रामिश्रस्य वशासुः शासनमिव वसुप्रणीतिः

सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च ऽस्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयानः ऽअतिथिर्न सुखासने उपवेशितः अर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव ऽप्रीणानः हविर्मिस्तर्पणीयः सोऽग्निः ऽविधत्तः परिचरतो यजमानस्व ऽस्य गृहं ऽवि ऽतारीत् प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । ऽहोतेव । होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । ‘ वित्तु लाभे ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ यस्य विभाषा ’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘ विभाषा गमहनविदविशाम् ’ इति कसौ अस्य धातोः इट्ः विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तदादिक एव विदिगृह्यते इत्युक्तम् (का. ७.२. ६८) । ‘ वित्तो भोगप्रत्यययोः ’ (पा. सू. ८. २. ५८) इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । ‘ वृधाञ् भारणपोषणयोः ’ । ‘ आतो मनिन् ’ इति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । ‘ तादौ च ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चिकितुषः । लिट्ः कसुः । षष्ठ्येकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिषसीनां च ’ इति षत्वम् । शासुः । ‘ शासु अनुशिष्टौ ’ । ‘ भृस्वृरिनिहि ’ इत्यादिना विधीयमान उपत्ययो बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र ‘ निच् ’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । स्योनशीः । स्योनमिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेते इति स्योनशीः । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । प्रीणानः । ‘ प्रीञ् तर्पणे ’ । कर्मणि शानचि ध्यत्ययेन भा । विधत्तः । ‘ विध विधाने ’ । ‘ विधत्तिः परिचरणकर्मा ’ इति नैरुक्ताः । तुदादिस्वात् शप्रत्ययः । ‘ शतुरनुमः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥ २ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वा । निपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

ऽदेवो ऽन ऽसविता षोतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव ऽयः अग्निः ऽसत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोमिः ऽक्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा ऽविश्वा ऽवृजनानि । विभक्तिव्यत्ययः । सर्वेभ्यः संग्राहेभ्यः ऽनिपाति नितरां पालयति । वर्ज्यन्ते हिंस्यन्तेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च ऽपुरुप्रशस्तः पुनर्भयजमानैः स्तुतोऽग्निः ऽअमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव ऽसत्यः बाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपम् । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्येव स्वयमैकरूप्येण नित्यं भवति तद्वदग्निरप्युद्याचयेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः ऽशेवः सुखकरः । तत्र दृष्टान्तः । ऽआत्मेव । परमप्रेमास्पदतया मिरतिशयानन्दस्वरूपः आत्मा यथा सर्वान् सुखयति । ‘ दत्तस्त्वैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति ’ (बृ. उ. ४. ३. ३२) ‘ एष ह्येवानन्दवाति ’ (तै. भा. ८. ७) इति च अवणात् । तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवंभूतोऽग्निः ऽदिधिषाय्यो ऽभूत् सर्वैर्भजमानैर्धारणीवो भवति । परिस्वागे हि वीरहत्यालक्षणे दोषो भवति । तथा च सैत्तिरीयक—‘ वीरहा वा एष देवानां वोऽग्निसुहासयते ’ (तै. सं. १.५. २. १) इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । ‘ जय ज्ञाने ’ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मयिन् । सत्यमवितत्यं मन्म बल । बहुव्रीहिस्वरः । वृजयामि । ‘ वृजी वर्जने ’ । ‘ कृपृवृजि ’ इत्यादिना कृपृप्रत्ययः । पुनस्तत्तत्कर्मणि ‘ वृतीवा कर्मणि ’ इति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'प्रवृद्धादीनां च' (पा. सू. १. २. १४७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स ह्याकृतिगण इत्युक्तम् । अमतिः । 'अम गत्यादिषु' । 'अमेरतिः' । दिधिषाच्यः । दधातेः 'दिधिषाच्यः' (उ. सू. ३. ३७७) इति साव्यप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाश्च । नारी ॥ ३ ॥

१देवो १न द्योतमानः सूर्य इव १यः अग्निः १विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृद्धादिप्रदानेन सर्वं जगत् धत्ते एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽग्निः १पृथिवीं पृथिव्याम् १उपक्षेति सर्वेषां प्रियः सन् यज्ञगृहादौ निवसति । तत्र दृष्टान्तः । १हितमित्रो १न राजा । हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो सजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः १पुरःसदः पुरस्तात् सीदन्त उपविशन्तः पुरुषाः १शर्मसदो १न १वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्राः इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिव अग्निः स्वस्य परिचारकान् रक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तत्र दृष्टान्तः । १अनवद्या अनिन्दिता १पतिजुष्टेव १नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि ॥ विश्वधायाः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वचनात् कारकपूर्वादपि दधातेः 'वहिहांधान्भ्यश्छन्दसि' इति असुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उपक्षेति । 'क्षि निवासगत्योः' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नारी । 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' (पा. सू. ४. १. ७३ ग.) इति शाङ्गरधादिषु पाठात् ङीनन्त आद्युदात्तः ॥

तं त्वा नरो दम आ नित्यमिद्धमग्ने सचन्त क्षितिषु ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणाम् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्ने । सचन्त । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भवा । विश्वाऽऽयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हे १अग्ने १तं १त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरः १यज्ञस्य नेतारो यजमानाः १ध्रुवासु १क्षितिषु निष्कलासु चलनरहितासु भूमिषु । नित्यमग्नेषु प्राप्तेर्वित्यर्थः । १दमे स्वकीये यज्ञगृहे १नित्यम् १इद्धम् अन्वयतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वा १आ १सचन्त आभिमुख्येन सेवन्ते । किं च १अस्मिन् अग्नौ १द्युम्नं इन्द्रोऽप्यग्ने १भूरि चरुपुरोडाशादित्येन बहुविधम् १अधि १नि १दधुः स्वाप्तिवन्तः । द्युम्नगुणविशिष्टो

योऽग्निः स त्वं विधायुः उक्तप्रकारेण सर्वाङ्गो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणः धारयिता भव ।
अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचन्त । ' वच समवाये ' । छान्दसो वर्तमाने लृक् । ' बहुलं
छन्दस्यमाक्योगोऽपि ' इति अङ्भावः । भव । ' अचोऽतस्तिरुः ' इति संहितायां दीर्घः । धरुणः ।
' धारेर्णिलुक् च ' इति उनप्रत्ययः ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघवानः । अश्रुः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वम् । आयुः ।

सनेम । वाजम् । समऽइथेषु । अर्यः । भागम् । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानः हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षः अन्नानि वि अश्रुः व्यामु-
वन्तु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्ताम् । ये च सूरयः विद्वांसः त्वां स्तुवन्ति । ददतः ये च तुभ्यं
हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वं जीवितं वि अश्रुः व्यामुवन्तु । वयं च
समिथेषु संग्रामेषु अर्यः अरेः शत्रोः संबन्धिनं वाजं अन्नं सनेम त्वदनुग्रहात् संभजेमहि । तदन-
न्तरं देवेषु त्वत्प्रमुखेऽग्निरादिषु श्रवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूया-
स्मेति शेषः ॥ अश्रुः । ' अश्रू व्याप्ती ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य
लुक् । ददतः । ' नाभ्यस्ताच्छ्रुः ' इति जुमागमप्रतिषिधः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
सनेम । ' वन ण संभक्ती ' । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने ' जसादिषु छन्दसि
वावचनम् ' इति ' वेर्किंति ' इति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्दः ' अच इः ' इति इप्रत्ययान्तः अन्तो-
दात्तः । ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भागम् । ' कर्षात्त्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥१९॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः सदर्घीः पीपयन्त द्युर्मक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समया ससुराद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽदर्घीः । पीपयन्त । द्युर्मक्ताः ।

पराऽवतः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवः अग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्यो गावः पीप-
यन्त क्षीरादिलक्षणं गव्यमपाययन् । कीदृश्यो गावः । वावशानाः अग्निं पुनःपुनः कामयमानाः
समदर्घीः । स्मत्ऽदर्घो नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधस्ता युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदाभ्य इत्यर्थः ।
सस्रुकाः दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संश्लिष्टाः तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिन्धवः
स्वप्नक्षीका नद्यः सुमतिम् अस्याग्नेः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणाः वाचमानाः

सत्यः वञ्चि वसमया अत्रेः पर्वतस्य समीपे वपरावतः दूरदेशात् वि वसक्तुः विशेषेण गच्छन्ति प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः । ' वश कान्तौ ' । यच्छन्तात् शानच् । ' न वशः ' (पा. सू. ६. १. २०) इति संप्रसारणप्रतिषेधः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' छन्दस्युभयथा ' इति शानच् आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । अत एव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चिस्वर एव शिष्यते । स्मदूमीः । स्मत् नित्यान्यूषांसि यासाम् । ' उधसोऽनङ् ' (पा. सू. ५. ४. १३१) इति अनङादेशः समासान्तः । ' संख्याव्ययादेर्ङीप् ' (पा. सू. ४. १. २६) इति ङीप् । असंज्ञायाम् ' अलोपोऽनः ' इति अलोपः । ङीपः पिप्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयन्त । ' पा पाने ' । अस्मात् हेतुमति णिच् । ' शाच्छासाङ्गा ' इति युक् । प्यन्तात् लुङि च्लेः ञङादेशादि । ' चङ्यन्यतरस्याम् ' इति चङः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । परावतः परागतात् । दूरं हि परागतं भवति । अस्मिन् धात्वर्थे गम्यमाने ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपे इति विरूपे । कृष्णम् । च । वर्णम् ।

अरुणम् । च । सम् । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वसुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं वभिक्षमाणाः याचमानाः वयज्ञियासः यज्ञाहंः सर्वे देवाः वदिवि द्योतमाने वत्वे त्वयि वश्रवः हविलक्ष्णमङ्गं वदधिरे अस्थापयन् । ' अग्निर्देवानामन्नादः ' (तै. ब्रा. ३. १. ४. १.) इति श्रुतेः । तदनन्तरं तादृशो हविर्युक्तयानुष्ठानाय वविरूपे विविधरूपे उषसा उषःकालोपलक्षितमहः । वनक्ता वच नक्तं रात्रिं च वचक्रुः अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । वकृष्णं च वर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमन्धकारम् अङ्घ्रि वअरुणम् आरोचनं श्वेतवर्णं तेजः वच वसं वधुः सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ त्वे । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः शेषादेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया ङादेशः । उषसा । तेनैव विभक्तेः आकारः । धुः । ' बुधाञ् धारणपोषणयोः ' । लुङि ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । ' आतः ' इति श्लेः जुसादेशः । ' बहुलं छन्दस्यमाह्योगेऽपि ' इति अङभावाः ॥

यात्राये मर्तान्त्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापप्रिवात्रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघवानः । वयम् । च ।

छायाऽईव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आप्रिवात्रान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

‘वान्’ ‘मर्तान्’ मनुष्यान्स्मान् ‘रावे’ धनाय ‘सुषूदः’ अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि ‘ते’ तादृशाः ‘कर्वं’ ‘च’ ‘मंचवानः’ धनिनः ‘स्याम’ भवेम । ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘अन्तरिक्षं’ च ‘आपप्रिवान्’ त्वत्तेजसा वृष्टयुक्तेन वा आपूरितवांस्त्वं च ‘विश्वं’ ‘मुचनं’ सर्वं जगत् ‘सिसक्षि’ सेवसे अनुगृह्य सर्वं । ‘क्षसीत्यर्थः’ । तत्र दृष्टान्तः । ‘छायेव’ । यथा छात्रादेः छाया आतपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ रावे । ‘उडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुषूदः । ‘षूद प्रेरणे’ । छेदि अडागमः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘यद्वृत्ताक्षित्यम्’ इति निजातप्रतिषेधः । सिसक्षि । ‘षच समवाये’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘इत्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । आपप्रिवान् । ‘प्रा पूरणे’ । छिटः कसुः । ‘वस्वैकाजादसाम्’ इति इडागमः । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । ‘द्विर्वचनेऽधि’ इति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

अर्वीरिभ्यो अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्युः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः

ईशानासः । पितृवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतहिमाः । नः । अश्युः ॥ ९ ॥

हे ‘अग्ने’ ‘त्वोताः’ त्वया रक्षिताः सन्तो वयम् ‘अर्वीरिभ्यः’ अस्मदीयैरश्वैः ‘अर्वतः’ शत्रुसंबन्धिनः अभवान् ‘नृभिः’ अस्मदीयैर्मर्तैः ‘नृन्’ शत्रोर्भटान् । वीर्याजायन्ते इति वीराः पुत्राः । तैः ‘वीरान्’ शत्रु-पुत्राश्च ‘वनुयाम’ हन्याम । ‘वनुयतिर्हन्तिकर्मानघगतसंस्कारो भवति’ (निरु. ५. २०) इति यास्कः । ‘पितृवित्तस्य’ पित्रादिपरंपरया लब्धस्य ‘रायः’ धनस्य ‘ईशानासः’ स्वामिनः ‘सूरयः’ विद्वांसः ‘नः’ अस्माकं पुत्राः ‘शतहिमाः’ शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः ‘वि’ ‘अश्युः’ विशेषेण भुञ्जताम् । ‘अस्मदीयानां’ पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः त्वयोताः । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मचर्यन्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन आत्वम् । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान् हेमन्तो लक्ष्यन्ते । ब्राह्मणं च भवति—‘शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्ता-भिभिर्वीर्येति वावैतदाह’ (तै. सं. १. ५. ८. ५) इति । शतं हिमाः शतं हेमन्तर्तवो येषां ते शत-संवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्युः । ‘अश भोजने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

एता ते अग्र उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।

शुकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवमक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे । हृदे । च ।

शुकेम । रायः । सुधुरः । यमम् । ते । अधि । श्रवः । देवमक्तम् । दधानाः ॥ १० ॥

हे ‘वेधः’ । मेधाविनामैतत् । मेधाविन् ‘अग्ने’ ‘एता’ ‘उचथानि’ एतानि इष्टानीत्यस्मानिः प्रयुक्ताणि स्तोत्राणि ‘ते’ तव ‘मनसे’ मनोवृत्तये ‘हृदे’ तद्वृत्तिमते अन्तःकरणाय ‘च’ ‘जुष्टानि’ ‘सन्तु’

प्रियाणि भवन्तु । १३ तत्र संबन्धिनः १ सुधुरः सुधु निर्वाहकस्य । यद्वा । शोभनं धूवति वाशिष्ठं
हिमस्तीति सुधुः । तादृशस्य १ रायः धनस्य १ यमं नियमनं कर्तुं १ शकेम शक्ता भूयास्य । किं कुर्वन्तः ।
१ देवभक्तं देवैः संभजनीयं १ श्रवः हविर्लक्षणमन्नम् १ अभि १ दधानाः अग्रेऽपरि धारयन्तः । अग्नौ
हविर्भिर्हीमं कुर्वन्तः इत्यर्थः ॥ उच्यथानि । ' वच परिभाषणे ' । ' हविर्दिभ्यां कित् ' (उ. सू. ३. ३९५)
इति विधीयमानः अथप्रत्ययः कित्त्वं च बहुलवचनादस्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणम् ।
जुष्टानि । ' जुष्टाप्तिं च च्छन्दसि, नित्यं मन्त्रे ' (पा. सू. ६. १. २०९ - २१०)
इत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे । ' पदन् ' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शकेम । ' शक्नु शक्तौ ' ।
' लिङ्याशिष्यङ् ' । सुधुरः । धुर्वी हिंसार्थः । ' क्रिप् च ' इति क्रिप् । ' राङोपः ' इति वकारलोपः ।
' न पूजनात् ' इति समासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तम् । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ' उपप्रयन्तः ' इति नवचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-
क्रम्यते—' उपप्रयन्तो नव गोतमो राहूगणो गायत्रं तु ' इति । अस्यायमर्थः । राहूगणनामा कश्चिद्विधिः ।
तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । ' गायत्रं तु ' इत्युक्तत्वादित्युत्तरं च गायत्रीच्छन्दस्कम् ।
' परमाग्नेयमैन्द्रात् ' इति परिभाषितत्वादग्निर्देवता । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्येतदादिके
द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—' आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयन्त इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ।
आश्विनशब्देऽप्येते सूक्ते ' प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यति-
देशात् । पृष्ठयषडहस्य प्रथमेऽहनि एतदेव सूक्तमाज्यशक्नम् । सूत्रितं च—' उपप्रयन्त इति तु
प्रथमेऽहन्याज्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमग्नेये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नेये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

१ अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निष्टोमादियज्ञम् १ उपप्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः प्राप्त्य-
विच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठन्तः इत्यर्थः । तादृशा वयम् १ अग्नेये अङ्गनाविगुणयुक्ताय देवाय १ मन्त्रं मन्त्र-
साधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं १ वोचेम । वक्तारो भूयास्तेत्याशास्यते । कीदृशायाग्नेये । १ आरे १ अस्मे १ च
१ शृण्वते । चशब्दः अप्यर्थे आदेशब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते ।
अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ' भुवो
वचिः ' । ' लिङ्याशिष्यङ् ' । ' वच उम् ' इति उमागमः । शृण्वते । ' शतुरनुमः ' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यः स्नीहितीषु पूर्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्वाशुषे गयम् ॥ २ ॥

यः । स्नीहितीषु । पूर्यः । सम्जग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाशुषे । गयम् ॥ २ ॥

१ पूर्यः चिरंतनः १ यः अग्निः १ स्नीहितीषु वधकारिणीषु १ कृष्टिषु शत्रुभूतासु, प्रजासु १ संजग्मा-
नासु संगतासु सतीषु १ दाशुषे हवींषि दक्षते यजमानाय १ गयं धनम् १ अरक्षत् रक्षति तस्मै मन्त्रं
येनैवेति पूर्वैः संकथः ॥ स्नीहितीषु १ ' अग्निह स्नेहये ' । दाशुषिः । ' स्नेहयति ' (नि. २. १२, १३, १४)
च. ६१

इति च यजुर्गन्तु पठितः । स्नेह्यन्ते हिंस्यन्ते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । ' तितुजेध्व-
ग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ' (पा. म. ७. २. ९. १) इति वचनात् निगृहीतिर्निपठितिरिति वत्
इडागमः । व्यस्ययेन एकारस्य ईकारादेशः क्तिनो दीर्घश्च । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । संजम्मानासु । ' सवी
गन्धुच्छि' इति आत्मनेपदम् । लिटः कानच् । ' गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । अरक्षत् ।
' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमन्थने ' जातायानुब्रूहि ' इत्युक्ते ' उत ब्रुवन्तु ' इत्येषानुवचनीया । ' प्रातर्वैश्वदेव्याम् ' इति
कण्ठे सूत्रितं—' शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवन्तु जन्तवः ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । तथा साकमेधेषु
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशम् इत्यस्यामिष्टौ एषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—' मरुद्भ्यः
क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवन्तु जन्तवः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयो रणेरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत । अग्निः । वृत्रहा । अजनि । धनम्जयः । रणेरणे ॥ ३ ॥

अग्निः उत अजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उत अनन्तरं जन्तवः जाताः सर्वे ऋत्विजः
ब्रुवन्तु तमग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः । वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता रणेरणे सर्वेषु
संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ धनंजयः । ' संज्ञायां भृतृवृजि' (पा. सू. ३. २. ४६)
इति खच् । ' अरुद्विषदजन्तस्य' (पा. सू. ६. ३. ६७) इति मुम् । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।
रणेरणे । ' रण शब्दार्थः ' । रणमिति दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । ' वशिष्ठोऽरूपसंख्यान्तम् ' (पा.
सू. ३. ३. ५८. ३) इति अप् । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । आग्नेडितानुदात्तत्वम् ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरम् ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतः त्वम् असि भवसि ।
यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि । यस्य च
अध्वरं यज्ञं दत्तत् सर्वैर्देवानीयं कृणोषि करोषि । ' तमित्सुहृष्यम् ' इत्युत्तरया संबन्धः ॥ वेषि । वी
गृहादिषु । अस्तर्भावितप्यर्थात् लङ् । अदादित्वात् शपो लुङ् । पादादित्वात् निघाताभावः । दस्मत् ।
' दसि दंष्ट्रनर्शनयोः ' । ' इषियुधीम्भि' इत्यादिना मङ् । दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापस्या
तकारः । कृणोषि । ' कृषि हिंसाकरणयोश्च ' । ' धिम्बिकृण्वोर च ' इति उपस्थयः ; तत्संनियोगेन वका-
रस्य अकारः । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवज्जाबात् लघूपधगुणाभावः । यस्य इत्यनुपज्ञात् निघाताभावः ॥

तमित्सुहृष्यमग्निरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥

तम् । इत् । सुहृष्यम् । अग्निरः । सुदेवम् । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः । सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥

हे ^१सहस्रो ^२यहो बलस्य पुत्र ^३अङ्गिरः अङ्गनायिगुणयुक्ताग्रे यो यजमानः पूर्वमुक्तः ^४तमिव तमेव यजमानं ^५सुहृन् शोभनहविष्कं ^६सुदेवं शोभनदैवतं ^७सुबर्हिषम् । बर्हिरिति यज्ञनाम । शोभन-
यज्ञं च ^८अनाः सर्वे मनुष्याः ^९आहुः कथयन्ति ॥ सुहृन्मित्रादिषु ‘ नम्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तो-
दासत्वम् । सहस्रो यहो । ‘ सुवामन्त्रिते ’ इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिक-
मामन्त्रितानुदासत्वम् ॥ २१ ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्चन्द्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये । हव्या । सुश्चन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हे ^१सुश्चन्द्र शोभनाह्लादनाग्रे ^२तान् ^३देवान् ^४इह अस्मिन् कर्मणि ^५उप अस्मत्समीपं ^६प्रशस्तये स्तुतये ^७आ ^८वहासि ^९च आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यः ^{१०}हव्या हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ^{११}वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । ‘ वह प्रापणे ’ । लेटि आडागमः । प्रशस्तये । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । भावे क्तिन् । ‘ तितुत्र ’ इति इदप्रतिषेधः । ‘ अनदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ तादौ च ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र । ‘ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ’ इति सुट् ॥

न योरुपन्दिरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्ने यासि दूत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपन्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२यत् यदा ^३दूत्यं देवानां दूतत्वं ^४यासि प्राप्नोषि ^५कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि ^६योः गच्छतस्तव ^७रथस्य ^८अश्व्यः अश्वैरुत्पादितः ^९उपन्दिः श्रवणार्हः शब्दः ^{१०}न ^{११}शृण्वे न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ योः । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्मात् ‘ यो द्वे च ’ (उ. सू. १. २१) इति औणादिकः कुप्रत्ययः । बहुलवचनात् द्विर्भावाभावः । उपन्दिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं ‘ सशब्दमुपन्द्विमत् ’ (तै. प्रा. २३. ९) इति । शृण्वे । ‘ श्रु श्रवणे ’ । कर्मणि लटि ‘ श्रुवः श्रु च ’ इति घ्यस्ययेन भुः श्रुभावश्च । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । ‘ हुभुवोः सार्वधातुके ’ इति यणादेशः ॥

त्वोतो वाज्यहयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अहयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः ^१पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारात् ^२अपरः निकृष्टो भवति हे ^३अग्ने स इदानीं ^४दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता सन् ^५त्वोतः त्वया ऊतः रक्षितः ^६वाजी अश्वान् ^७अहयः लज्जारहितः एवंमृतः सन् ^८अभि ^९प्र ^{१०}अस्थात् ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति सर्वोऽनृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अहयः । ‘ ही कजायाम् ’ । जिहेतीति हयः । न हयोऽहयः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाश्वान् । ‘ दाश् दावे ’ । ‘ दाश्वान् साश्वान् ’ इति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

उ॒त धु॒मत्सु॒वीर्यं बृ॒हद॒ग्ने वि॒वास॒सि । दे॒वेभ्यो॑ दे॒व दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥

उ॒त । धु॒ऽमत् । सु॒ऽवीर्य॑म् । बृ॒हत् । अ॒ग्ने । वि॒वा॒स॒सि । दे॒वेभ्यः॑ । दे॒व । दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥ ।

१ उ॒त अपि च हे १ दे॒व द्यो॒तमान १ अ॒ग्ने १ दे॒वेभ्यः १ दा॒शुषे च॒रु॒पुरो॒डाशादी॑नि हवीं॒षि दत्त॑वते तस्मै यज॑मानाय १ बृ॒हत् प्रौढं ध॑नं १ वि॒वास॒सि गम॑यितुमिच्छ॒सि प्रा॒पय॑सीति यावत् । कीदृ॒शम् । १ धु॒मत् अति॑शयेन दी॒प्तं १ सु॒वीर्यं शो॒भनवी॒र्योपेत॑म् ॥ सु॒वीर्य॑म् । ‘ वी॒रवी॒र्यौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्त॒त्वम् । वि॒वास॒सि । ‘ वा गति॑गन्ध॒नयोः ’ । स॒नि द्विभा॑वे ‘ स॒न्यतः ’ इति इ॒त्वम् । दा॒शुषे । चतु॒र्ध्वेकव॑चने ‘ व॒सोः संप्र॑सारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शा॒सि॒वसि॒घसी॑नां च ’ इति ष॒त्वम् ॥ ॥२२॥

‘ जुष॒स्व ’ इति पञ्च॒चं द्वितीयं सू॒क्तम् । अनु॒क्रान्तं च—‘ जुष॒स्व पञ्च ’ इति । ऋ॒ष्याद्याः पूर्वं॑वत् । प्रा॒तरनु॒वाका॑श्चि॒नशस्त्र॑योः पूर्व॒सूक्तेन॑ सहोक्तः सू॒क्तवि॒नियोगः । प॒शौ स्तो॒कानु॒वचने॑ आद्या वि॒नियु॒क्ता । सू॒त्रितं च—‘ प्रेषि॑तः स्तो॒केभ्योऽन्वा॑ह जुष॒स्व सप्र॑थस्तमम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ४) इति ॥

जुष॒स्व स॒प्रथ॑स्तमं वचो॑ दे॒वप्स॑रस्तमम् । ह॒व्या जु॒ह्वान॑ आ॒सनि॑ ॥ १ ॥

जुष॒स्व । स॒प्रथः॑ऽतमम् । वचः॑ । दे॒वप्स॑रऽतमम् । ह॒व्या । जु॒ह्वानः॑ । आ॒सनि॑ ॥ १ ॥

हे अ॒ग्ने १ स॒प्रथस्त॑मम् अति॑शयेन वि॒स्तीर्णं १ वचः॑ स्तोत्रलक्ष॒णमस्मदी॑यं वच॒नं १ जुष॒स्व से॒वस्व । कीदृ॒शम् । १ दे॒वप्स॑रस्तमं दे॒वानां प्री॑णयितृ॒तमम् । किं कु॑र्वन् । १ आ॒सनि॑ तवा॒स्ये १ ह॒व्या ह॒व्यानि॑ स्तो॒कलक्ष॑णानि हवीं॒षि १ जु॒ह्वानः प्र॑क्षिपन् । इ॒मानि स्तो॒कलक्ष॑णानि हवीं॒षि वृ॒था मा भू॑वन् तत्सर्वं त्वदी॒येन॑ मुखेन स्वीकुर्वि॒त्यर्थः ॥ दे॒वप्स॑रस्तमम् । ‘ सृ॒ष्ट प्री॑तिब॒लयोः ’ । दे॒वान् सृ॒ष्टोति॑ प्रीणयतीति दे॒वप्स॑राः । ‘ गति॑कारकयो॒रपि पूर्वं॑पदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । स॒कार॒प॒कार॒योः स्था॒नवि॑पर्ययः । अति॑शयेन दे॒वप्स॑रा दे॒वप्स॑रस्तमः । जु॒ह्वानः । जु॒होते॒र्व्यत्ये॑न शानच् । ‘ अ॒भ्यस्ता॑नामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । आ॒सनि॑ । ‘ प॒हन् ’ इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः ॥

अथा॑ ते अ॒ङ्गिर॑स्त॒माग्ने॑ वेधस्त॒म प्रि॒यम् । वो॒चेम॑ ब्र॒ह्म सा॒नसि॑ ॥ २ ॥

अथ॑ । ते । अ॒ङ्गि॒रऽत॑म । अ॒ग्ने । वे॒धऽत॑म । प्रि॒यम् । वो॒चेम॑ । ब्र॒ह्म । सा॒न॒सि ॥ २ ॥

हे १ अ॒ङ्गिर॑स्त॒म अति॑शयेनाङ्ग॒नादि॒गुणयु॑क्त । यद्वा । अ॒ङ्गि॒रसां व॑रिष्ठ । १ वे॒धस्त॑म । वे॒धा इति॑ मे॒धाधि॑नाम । अति॑शयेन मे॒धावि॒न् १ अ॒ग्ने । १ अथ॑ अनन्तरं १ ते तुभ्यं १ सा॒नसि॑ संभजनीयं १ प्रि॒यं प्री॑तिकरं १ ब्र॒ह्म स्तोत्रं १ वो॒चेम॑ वक्तारो भूयास्म ॥ वो॒चेम॑ । ‘ लिङ्ग॒याशि॒ष्यङ् ’ । ‘ वच॑ उ॒म् ’ इति उ॒माग॑मः । सा॒नसि॑ । ‘ वन॑ षण॒ संभ॑क्तौ ’ । ‘ सा॒नसि॑धर्ण॒सि॑ ’ इत्यादी॒ अ॒सिच्प्र॑त्ययान्तो निपात्यते ॥

क॒स्ते जा॒मि॒र्जना॑नाम॒ग्ने को॒ दा॒श्वरः॑ । को॒ ह॒ कस्मि॑न्न॒सि श्रि॒तः ॥ ३ ॥

कः । ते । जा॒मिः । ज॒नाना॑म । अ॒ग्ने । कः । दा॒शुऽअ॑श्वरः ।

कः । ह॒ । कस्मि॑न् । अ॒सि । श्रि॒तः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजनानां मनुष्याणां मध्ये ऽते तव ऽकः ऽजामिः को बन्धुः । एवं सर्वैर्गुणैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः । ऽको ऽदाश्वध्वरः । दाशुर्दत्तोऽध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः । एषां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । ऽको ऽह एवं कथंभूतस्त्वम् । ईदृग्रूपः इति सर्वैर्न ज्ञायसे इत्यर्थः । ऽकस्मिन् स्थाने ऽश्रितः आश्रितः ऽअसि वर्तसे । तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिः मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यः इत्यग्निः प्रशंस्यते ॥ दाश्वध्वरः । 'दाश्व दाने' । 'उणादयो बहुलम्' (पा. सू. ३. ३. १) इति बहुलवचनात् कर्मणि उणप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति स्वरितत्वम् ॥

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ ४ ॥

त्वम् । जामिः । जनानाम् । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः । सखा । सखिभ्यः । ईड्यः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्त्वम् उक्तप्रकारेण अचिन्त्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां ऽजनानां ऽजामिः बन्धुः ऽअसि' । तथा ऽप्रियः प्रीणयिता एवं यजमानानां ऽमित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि । ऽईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं ऽसखिभ्यः समानस्थानेभ्य ऋत्विग्भ्यः ऽसखा सखिवदत्यन्तं प्रियः असि ॥ जामिः । 'जमु अदने' । जमन्ति सहैकस्मिन्पात्रे अदन्तीति जामयो बन्धवः । 'जनिवसिभ्यामिण्' (उ. सू. ४-५६९) इति विधीयमानः इण् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ईड्यः । 'ईड स्तुतौ' । 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।

यज्ञा नो मित्रावरुणा यज्ञा देवाँ ऋतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ५ ॥

यज्ञ । नः । मित्रावरुणा । यज्ञ । देवान् । ऋतम् । बृहत् । अग्ने । यक्षि । स्वं । दमम् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मदर्थं ऽमित्रावरुणा एतत्संज्ञौ देवौ ऽयज हविषा पूजय । तथा ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽयज पूजय । ऽऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येव । तदर्थं ऽबृहत् प्रौढं ऽस्वं स्वकीयं ऽदमं यज्ञगृहं ऽयक्षि यज संगच्छस्व । त्वय्यन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यज्ञः^१ । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । देवान् । 'दीर्घादटि समानपादे' इति संहितायां नकारस्य स्त्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति अनुनासिकः^२ आकारः । यत्त्वलोपौ । यक्षि । यजेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ ॥ २३ ॥

'का ते' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तम् । 'का ते' इत्यनुक्रान्तम् । राहुगणो गोतम ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च- 'उप प्र जिह्वजिति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आग्निनक्षत्रेऽप्येते प्रातरनुवाकसिदेशात् ॥

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपेतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शम्ऽतमा । का । मनीषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षम् । ते । आप । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२ते तव ^३मनसो ^४वराय निवारणाय अस्मास्ववस्थापनाय ^५का ^६उपेतिः ^७भुवत् कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुमः इति भावः । ^८मनीषा स्तुतिः ^९शंतमा तवातिशयेन सुखकरी ^{१०}का कीदृशी भवेत् तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । ^{११}को ^{१२}वा यजमानः ^{१३}यज्ञैः तव संबन्धिभिर्यागैः ^{१४}दक्षं वृद्धिं बलं वा ^{१५}परि ^{१६}आप पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान् यागाननुष्ठाय तैः ^{१७}फलं प्राप्यते इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह केनेति । हे अग्ने ^{१८}ते तुभ्यं ^{१९}केन ^{२०}मनसा कीदृश्या बुद्ध्या ^{२१}दाशेम हवींषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यते इत्यर्थः ॥ उपेतिः । ' तादौ च० ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वराय । ' वृज् वरणे ' । अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् ' ग्रहवृद्धिश्चिगमश्च ' (पा. सू. ३. ३. ५८) इति अप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' भूसुबोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधः । दक्षम् । ' दक्ष वृद्धौ ' । भावे करणे वा घञ् । जिप्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

एषग्र इह होता नि षीदार्दब्धः सु पुरेता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यज महे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अर्दब्धः । सु । पुरऽप्रेता । भव । नः ।

अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । यज । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२एहि आगच्छ । ^३इह अस्मिन् यज्ञे ^४होता देवानामाह्वाता सन् ^५नि ^६वीद उपविश्य^१ । ^७नः अस्माकं ^८पुरेता पुरतो गन्ता ^९सु ^{१०}भव सुष्ठु भव । यस्मात्त्वम् ^{११}अर्दब्धः राक्षसादिभिः अहिंस्योऽसि । तादृशं त्वां ^{१२}विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यौ ^{१३}रोदसी धावापृथिव्यौ ^{१४}त्वा त्वाम् ^{१५}अवतां रक्षतां । आगत्योपविश्य च धावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् ^{१६}महे महते ^{१७}सौमनसाय सौमनस्याय ^{१८}देवान् दानादिगुणयुक्तान् इन्द्रादीन् ^{१९}यज हविर्भिः पूजय ॥ नि वीद । ' सदिरप्रतेः ' इति षत्वम् । सौमनसाय । सुमनसो भावः सौमनसम् । ' तस्येदम् ' इति संबन्धसामान्ये इति^२ अण्प्रत्ययः^३ । स^४ चात्र भावलक्षणे^५ संबन्धविशेषे पर्यवस्यति । यद्वा । ' हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ' (पा. सू. ५. १. १३०) इति भावे अण् । युवादिभ्यस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

१. ट-ड- ' तैः ' नास्ति । २. त-द-ध-स-उपविश उपविश्य, स-उपविश उपविश्य च । ३. ट-ड-अण् । ४. ट-ड-स च समवायलक्षणे ।

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यन्ते भवा यज्ञानामभिषस्तिपावा ।

अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृमा सुदान्ते ॥ ३ ॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम् । अभिषस्तिपावा ।

अथ । आ । वह । सोमपतिम् । हरिभ्याम् । आतिथ्यम् । अस्मै । चकृम । सुदान्ते ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽविश्वान् सर्वान् ऽरक्षसः राक्षसान् ऽप्र ऽसु ऽधक्षि प्रकर्षेण दह । दग्ध्वा च ऽयज्ञा-
नाम् अस्माभिरनुष्ठेयानां यागानाम् ऽअभिषस्तिपावा अभिषस्तोहिंसायाः पाता रक्षिता ऽभव । ऽअथ
अनन्तरं ऽसोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिन्द्रं ऽहरिभ्यां तदीयाश्चाभ्याम् ऽआ ऽवह अस्मच्छं
प्रापय । आगताय ऽअस्मै ऽसुदान्ते शोभनस्य फलस्य दात्रे इन्द्राय ऽआतिथ्यम् अतिथ्यहं सत्कारं
ऽचकृम कुर्मः ॥ धक्षि । ‘ दह भस्मीकरणे ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । त्वभभावकस्व-
षत्वानि । अभिषस्तिपावा । ‘ शसु हिंसायाम् ’ । अस्मादभिपूर्वात् भावे क्तिन् । अभिषस्तेः पातीति
अभिषस्तिपावा । ‘ पा रक्षणे ’ । ‘ आतो मनिन् ’ इति वनिप् । सोमपतिम् । ‘ पत्याधैश्वर्ये ’
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । सुदान्ते । पूर्ववद्दातेर्वनिप् । ‘ अल्लोपोऽनः ’ इति अकारलोपः ॥

प्रजावता वचसा वह्निरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।

वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि । प्रयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

ऽप्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापस्यादिफलोपेतेन ऽवचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निः ऽआसा
आस्यस्थानीयया ज्वालयया ऽवह्निः देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निम् ऽआ ऽच ऽहुवे आह्वयामि । आहूतः
सन् त्वम् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽदेवैः अन्यैः सह ऽनि ऽसत्सि ऽच निषीद् च । निषद्य च हे
ऽयजत्र यजनीयाम् ऽहोत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्म ऽउत अपि च ऽपोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च ऽवेषि काम-
वत्स्य । ऽवसूनां धनानां ऽप्रयन्तः प्रकर्षेण नियन्तः वसून्वस्मदायत्तानि कुर्वन् ऽजमितः आहुतिद्वारा
सर्वस्य जनयितरग्ने ऽबोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा । ‘ पदन् ’ इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसञ्जा-
देशः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयाया उद्देशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चात्तत्त्वम् ।
हुवे । द्वेणो कटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ वचा-
बोधो प्रथमा ’ इति निघातप्रतिषेधः । बोधि । ‘ बुध अवगमने ’ । अस्मात् ऽज्जित्वात् ‘ छन्दस्युपवसा ’
इति हेः आर्चधातुक्त्वात् ‘ जेरनिटि ’ इति णिलोपः । ‘ हुषकभ्यो हेर्धिः ’ । धातोः अन्त्यलोपश्चान्वयः ।
देवपितृणां तत्त्वैव स्वरः सिष्यते ॥

एकादशिनत्याग्नेयस्य पशोः ' यथा विप्रस्य ' इत्येषा पञ्चपुरोडासस्य याज्या । सूत्रितं च ' प्रवानानाम् ' इति खण्डे- ' यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वस्यमाणाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होत॒रिति । स॒त्यऽत॒र । त्वम् । अ॒द्य । अ॒ग्ने । म॒न्द्रया । जु॒ह्वा । य॒जस्व ॥ ५ ॥

१कविः क्रान्तदर्शी १सन् १कविभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह १विप्रस्य मेधाविनः १मनुषः मनोर्बन्धे १हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हे अग्ने १यथा १देवान् १अयजः एवमेव १होतः होमनिष्पादक १सत्यतर अतिशयेन सत्सु साधो १अग्ने १त्वम् १अद्य अस्मिन् यज्ञे १मन्द्रया हर्षयिष्या १जुह्वा होमसाधन-भूतया जुष्टा १यजस्व देवान् हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः । ' मन ज्ञाने ' । ' बहुलमन्यत्रापि ' इति मनेः उत्तिप्रत्ययः ॥ ॥ २४ ॥

' कथा ' इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्यार्षमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च- ' कथा ' इति । प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अ॒ग्नये । का । अ॒स्मै । दे॒वऽजु॒ष्टा । उ॒च्यते । भ॒ामिने । गीः ।

यः । म॒र्त्येषु । अ॒मृतः । ऋ॒तावा । हो॒ता । यजि॑ष्ठः । इत् । कृ॒णोति॑ । दे॒वान् ॥ १ ॥

१अस्मै १अग्नये १कथा १दाशेम कथं हवींषि वदाम । अग्नेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अ॒ग्नया ' अस्मै १भामिने तेजस्विनेऽग्नये १देवजुष्टा सर्वैः देवैः सेवितव्या १गीः वाक् स्तुतिरपि १का कीदृशी १उच्यते । तादृशीं स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । १अमृतः मरणरहितः १ऋतावा ऋतवान् सत्यवान् यशवान् वा १होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा १यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा एवंभूतः १यः अग्निः १मर्त्येषु मरणधर्मसु अस्मासु वर्तमानः सन् १देवान् १इत् १कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव । तादृशावाग्नये कथा दाशेमेति पूर्वोक्तव्यः ॥ कथा । ' या हेतो च चक्षन्दि ' इति थाग्रत्ययः । भामिने । ' भा कीदृशी ' । ' अर्तिस्तु ' इत्यादिना मग्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा । ' उच्यतेचक्षिणी ' इति मत्वर्थीयो वनिच् । ' अन्येषामपि इत्यते ' इति दीर्घत्वम् ॥

यो अ॒ध्वरेषु श॑ंतम ऋ॒तावा होता॑ तं नमो॑भिरा कृ॒णुध्वम् ।

अ॒ग्निर्यद्वे॒र्मर्ता॑य दे॒वान्त्स चा॒ बोधा॑ति मन॑सा यजा॒ति ॥ २ ॥

यः । अ॒ध्वरेषु । शम॑ऽतमः । ऋ॒तऽवा । होता । तम् । ऊँ इति । नमः॑ऽभिः । आ । कृ॒णुध्वम् ।
अ॒ग्निः । यत् । वेः । मर्ता॑य । दे॒वान् । सः । च । बोधा॑ति । मन॑सा । यजा॒ति ॥ २ ॥

यः अग्निः । अध्वरेषु यागेषु । शंतमः अतिशयेन सुखकारी । ऋतावा सत्यवान् यथार्थदर्शी-
त्यर्थः । । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमाना यूयं । तमु तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैः । आ
कृणुध्वम् अभिमुखीकुरुत । यत् यदा अयम् अग्निः । मर्ताय मनुष्याय यजमानार्थं । देवान् वेः वेति
गच्छति तदानीं । सः अग्निर्यद्व्यान् सर्वान् देवान् । बोधाति । च जानाति च । ज्ञात्वा च । मनसा
नमसा तान् । यजाति हविर्भिः पूजयति । अतस्तमेवाग्निम् आ कृणुध्वमिति योज्यम् ॥ वेः । वी
गत्यादिषु । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः ’ इति वर्तमाने लङ् । ‘ तिङां तिङो भवन्ति ’ इति प्रथमपुरुषैक-
वचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । ‘ बुध अवगमने ’ । लेटि आडागमः । शपः पितृवाद्बु-
दासत्वे धातुस्वरः शिष्यते । ‘ चवायोगे प्रथमा ’ इति निघातप्रतिषेधः । मनसा । मकारनकारयोः
स्थानविपर्ययः ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देव॒ऽयन्तीः । विशः । उप । ब्रुव॑ते । दस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

स हि अग्निः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । सः एव । मर्यः मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता । साधुः
साधयितोपादयितापि । सः एव । अद्भुतस्य अभूतस्यालब्धस्य धनस्य । रथीः रहयिता प्रापयिता
भूत् भवति । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवंभूतो योऽग्निः
तम् एव । मेधेषु यज्ञेषु । देवयन्तीः देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यः । विशः प्रजाः । प्रथमम् । उप
ब्रुवते । स्तुतिभिरूपेत्य प्रधानभूतः इति कथयन्ति । कीदृश्यो विशः । दस्मं दर्शनीयं तमग्निम् । आरीः
गच्छन्त्यः भजन्त्यः इत्यर्थः ॥ मर्यः । ‘ मृद् प्राणत्यागे ’ । अस्मात् अन्तर्भावितव्यार्थात् ‘ छन्दसि
निटर्कः ’ इत्यादौ निपातनात् यत् ‘ कृत्यत्युटो बहुलम् ’ इति बहुलवचनात् कर्तरि द्रष्टव्यः ।
‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसर्जनदीर्घत्वम् । आरीः । ‘ क
गती ’ । ‘ जनिचसिन्ध्यामिन् ’ (उ. सू. ४. ५१९) इति बहुलप्रहणादस्मादपि इष्टव्यः ।
‘ छदिकरादकिनः ’ इति ङीप् । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसर्जनदीर्घत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणाम् । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिम् ।

तना । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः । वाजप्रसूताः । इषयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमः अतिशयेन नेता रिशादाः रिशानां शत्रूणामप्ता भक्षयिता । यद्वा । रिशतां हिंसतामसिता निरसिता । एवंविधः सः अग्निः नः अस्माकं गिरः स्तुतीः अवसा हविलक्षणेनाग्नेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु कामयताम् । अपि च ये यजमानाः तना । धननामैतत् । विस्तृतेन धनेन मघवानः धनवन्तः शविष्ठाः अतिशयेन बलिनश्च सन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वाजो हविलक्षणमश्वं यैस्तादृशा भूत्वा मन्म अग्नेर्मननरूपं स्तोत्रम् इषयन्त इषयन्ति ऋषिग्भिः कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणाम् । ' नृ च ' इति उभयथाभावात् दीर्घाभावः । ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् । तना । ' तनु विस्तारे ' । पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः । शव इति बलनाम । ' अस्मायामेषा ' इति मत्वर्थीयो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टन् । ' विन्मतोर्लुक् ' इति विनो लुक् । ' टेः ' इति टिलोपः । इष्टनो निष्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त । ' इषु इच्छायाम् ' । अस्मात् प्यन्तात् छान्दसो लृक् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् णौ लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रेभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतवा । विप्रेभिः । अस्तोष्ट । जातवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नम् । पीपयत् । सः । वाजम् । सः । पुष्टिम् । याति । जोषम् । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

ऋतावा ऋतवान् यज्ञवान् जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा अयम् अग्निः विप्रेभिः देवाग्निभिः गोतमेभिः गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेन प्रकारेण अस्तोष्ट स्तुतोऽभूत् । स्तुतव्य सः अग्निः एषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् अपिबत् । यद्वा । तानृषीन् अपाययत् । तथा सः अग्निः वाजं हविलक्षणमश्वं पीपयदित्येव । एवं सोमलक्षणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविष्यं स्वीकृत्य सः अग्निः जोषम् अस्माभिः कृतं सेवनम् आ चिकित्वान् आ समन्तात् जानन् पुष्टिं याति पोषं प्राप्नोति । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः । ' ऋषयन्धकृष्णिङ्कुल्यञ्च ' (पा. सू. ४. १. ११४) इति विहितस्य अणः ' अग्निधृगुक्त्सवसिष्ठगोतमाग्निरोम्बञ्च ' (पा. सू. २. ४. ९५) इति चतुर्लुक् । अस्तोष्ट । स्तौतिः कर्मणि लुकि धिजभावाच्चान्दसः । पीपयत् । ' पा पाये ' ।

प्यन्तात् लुङि ष्लेष्महादि । जोषम् । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । भावे ञम् । भिरवादाद्युदात्तत्वम् ॥
॥ २५ ॥

‘ अभि त्वा ’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तं गोतमस्यार्षमाप्तेयं गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अभि त्वा गायत्रं तु ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युन्नैरभि प्र नोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

हे १जातवेदः जातानां वेदितः १विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः एवंभूतामे १त्वा त्वां १गोतमाः अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । १गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचा १अभि आभिमुख्येन अस्तौदिति शेषः । तद्वद्वयमपि त्वां १द्युन्नैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः १अभि १प्र १नोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ नोनुमः । ‘ णु स्तुतौ ’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लट् । ‘ उपसर्गादसमासेऽपि ’ इति णत्वम् ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युन्नैरभि प्र नोनुमः ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायऽकामः । दुवस्यति । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥

१रायस्कामः धनकामः १गोतमः यमग्निं १गिरा स्तुत्या १दुवस्यति परिचरति १तमु तमेव त्वां १द्युन्नैः द्योतमानैः स्तोत्रैराभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो धनानि कामयते इति रायस्कामः । ‘ कर्मण्यण् ’ । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति बहुलवचनात् अलुक् । ‘ ऊङिदम् ’ इत्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ अतः कृकमिकंसकुम्भ ’ (पा. सू. ८. ३. ४६) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुवस्यति । ‘ दुवस उपतापे परिचरणे च ’ । कण्वादिः ॥

तमु त्वा वाजसातममङ्गिरस्वद्ववामहे । द्युन्नैरभि प्र नोनुमः ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजऽसातमम् । अङ्गिरस्वत् । द्ववामहे । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने १वाजसातमं वाजानामञ्जानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव १त्वा त्वाम् १अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव १द्ववामहे आह्वयामः । शिष्टं गतम् ॥ वाजसातमम् । ‘ षणु दाणे ’ । ‘ जनसनस्नक्रमगमो विद् ’ । ‘ विदुनोरनुनासिकस्यात् ’ इति आत्वम् । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः विष्वाद्यनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव क्षिप्यते । अङ्गिरस्वत् । ‘ तेन तुल्यम् ’ इति षतिः । ‘ नमोऽङ्गिरोमनुषां ऋषुपसंख्यायाम् ’ (पा. सू. १. ४. १८. ३) इति अत्येन पदान्ताभावात् क्वाचभावः ॥

तद् त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूवधूनुषे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वृत्रहन्तमम् । यः । दस्यून् । अवधूनुषे ।

द्युन्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने 'दस्यून् उपक्षपयितृन् राक्षसादीन्' यः त्वम् 'अवधूनुषे अवचालयसि स्थानात् प्रक्षालयसि' 'वृत्रहन्तमं वृत्राणां पाप्मनाम्' अतिशयेन हन्तारं 'तमु' 'त्वा' तमेव त्वां द्युन्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमम् । अतिशयेन वृत्रहा वृत्रहन्तमः । पदसंज्ञायां नलोपे 'नादस्य' (पा. सू. ८. २. १७) इति तमपो जुद् । दस्यून् । 'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य स्रवम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति उकारः सानुनासिकः ॥

अवोचाम् रहूगणा अग्नये मधुमद्वचः । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये' मधुमत् । वचः । द्युन्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । 'रहूगणाः रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमाः' 'अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय' 'मधुमद्वचः माधुर्योपेतं वचनम्' 'अवोचाम प्रावादिष्म । तद्वचनरूपैः' 'द्युन्नैः घोतमानैः स्तोत्रैः पुनःपुनरग्निं वयम्' 'अभि' 'प्र' 'णोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः' ॥ ॥ २६ ॥

'हिरण्यकेशः' इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तम् । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्थम् । अत्रानुक्रम्यते— 'हिरण्यकेशो द्वादशाधौ तृचौ त्रैष्टुभौणिहौ पूर्वोऽग्नये वा मध्यमाय' इति । पूर्वत्र 'गायत्रं तु' इत्युक्त्वादिदमपि गायत्रं^१ सूक्तम्^२ । एतावांस्तु विशेषः । आद्यस्तृचकौष्टुभः । द्वितीयस्सर्वाणिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैष्टुतोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केबलाग्निदेवताकाः । प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्तौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः । सूत्रितं च—'हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । कारीर्यामग्नेर्धामच्छदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधि अतमिति वा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वार्तश्च धर्जीमान् ।

द्युचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विसारे । अहिः । धुनिः । वार्तःऽश्च । धर्जीमान् ।

द्युचिभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

वहिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्रोचमानज्वालो वा
 वः अहिः आगत्य हन्ता मेघानां वः भुनिः तेषां कम्पयिता वातहृव वायुरिव वः भ्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः
 एवंभूतो वैद्युतोऽग्निः वः रजसः उदकस्य वः विसारे विसरणे मेघाभिर्गमने निमित्तभूते सति वः शुचिभ्राजाः
 शोभनदीप्तिः सन् मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । वः उषसः उषोदेवताः वः नवेदाः । न विदन्ति इति
 नवेदाः । मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उषसस्तु न जानन्तीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टान्तः ।
 वः यशस्वन्तीः अक्षयुक्ता अक्षवत्यः वः अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्यः वः सत्याः अविधत्तारम्भाः वः न
 एवंभूताः प्रजा इव । अत्र उषसामज्ञानेनाग्निः प्रशस्यते न तु ता निन्द्यन्ते, 'न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं
 अपि तु स्तुत्यं स्तोतुम्' इति न्यायात् ॥ भ्रजीमान् । 'भ्रज गतौ' । 'इन्सर्वधातुभ्यः' इति भावे
 इन्प्रत्ययः । ततो मनुप् । तस्य पिप्वादनुदात्तत्वे इनो निच्चात् प्रातिपदिकस्याधुदात्तत्वम् । नवेदाः ।
 नवपूर्वात् वेत्तेः पचाद्यच् । 'नभ्राण्णपात्' इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्युवत्त्वात्
 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्'
 (पा. सू. ६. ४. ७७. १) इति उवङ् ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनन्त । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदम् ।

शिवाभिः । न । स्मर्यमानाभिः । आ । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने वः ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयः वः एवैः गन्तुभिर्मरुद्भिः सह वः अमिनन्त वः आ
 समन्तात् मेघं हिंसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रहृतश्च वः कृष्णः कृष्णवर्णः वः वृषभः वर्षिता मेघः
 वः नोनाव भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदा वः इदं ईदृशं कर्म तदानीं वः शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः
 वः स्मर्यमानाभिः हसनवतीभिः कान्ताभिरिव शुभ्रवर्णाभिः फेनयुक्ताभिरङ्गिर्विद्युद्भिर्वा सह वः आ वगात्
 वैद्युताग्निरेतः पर्जन्य आगच्छति । तदनन्तरं वः मिहः आपः पतन्ति दिवः सकाशात् प्रवृष्टा भवन्ति ।
 वः अभ्रा अभ्राण्यङ्गिः पूर्णा मेघाः वः स्तनयन्ति इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनन्त । 'मीम् हिंसायाम्' ।
 क्रैयादिकः । व्यत्ययेन अन्तादेशः । ईषाअक्षादिवात् प्रकृतिभावः । 'अणोऽप्रगृह्यस्य' (पा. सू.
 ८. ४. ५७) इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनात्र संहितायामपि द्रष्टव्यम् ।
 नोनाव । नौतेर्यङ्लुगन्तात् लिटि 'अमन्त्रे' (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधात् आम्प्रत्यया-
 भावः । स्मर्यमानाभिः । 'स्मिङ् ईषद्धसने' । शपः पिप्वादनुदात्तत्वम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण
 धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयन्ति । 'स्तन शब्दे' । चुरादिरदन्तः । पतन्ति स्तनयन्तीत्यनयोः
 पादाक्षिवाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

यदीमृतस्य पर्यसा पियानो नयन्मृतस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृश्नन्त्युपरस्य योनौ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । मृतस्य । पर्यसा । पियानः । नयन् । मृतस्य । पथिभिः । रजिष्ठैः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा । त्वचम् । पृश्नन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

‘वर्दीं यदाचमग्निः’ ऋतस्य उदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन विधानः जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायितं च जगत् ऋतस्य उदकस्य संबन्धिभिः रजिष्ठैः ऋजुतमैः पथिभिः मार्गैः स्नान-पानादिभिः नयन् प्रापयन् वर्तते तदानीम् अर्चयन् मित्रो बरुणः च परिज्मा परितो गन्ता मरुणश्च उपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृच्छन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति उद्राटयन्तीति यावत् ॥ पियानः । ‘स्फायी ओप्यायी वृद्धौ’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । धातोर्व्यस्येन पीभावः । अनुदासेत्वात् लसार्वधातुकानुदासत्वे धातुस्वरः शिष्यते । रजिष्ठैः । ऋजुशब्दात् इष्टानि ‘विभाषजोऽछन्दसि’ (पा. सू. ६. ४. १६२) इति ऋक्स-रस्य रत्वम् । ‘टेः’ इति टिलोपः । पृच्छन्ति । ‘पृची संपर्के’ । रौधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ औष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च ‘अग्ने वाजस्य’ इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमतः । ईशानः । सहस्रः । यहो इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सहस्रो यहो बलस्य पुत्र अग्ने गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अश्वस्य ईशानः ईश्वरस्त्वमसि । अतः अस्मे अस्मासु हे जातवेदः जातघ्न जातानां वेदितर्वाग्ने महि प्रभूतं श्रवः अश्वं धेहि स्थापय ॥ सहस्रो यहो । पराङ्मन्त्रितावात् ‘आमन्त्रितस्य च’ इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहम्यते । अस्मे । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्याः शोभादेशः ॥

स इधानो वसुक्कविरग्निरीलेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईलेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सः अग्निः इधानः दीपनशीलः वसुः निवासयिता सर्वेषां कविः क्रान्तदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचा ईलेन्यः स्तोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुख्यम् । पुरुभिर्बह्वीभिर्गण-कस्थानीयभिर्ज्वालभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवत् अग्नयुक्तमश्वं यथा भवति तथा दीदिहि दीप्यस्व ॥ इधानः । ‘मिहन्धी दीप्तौ’ । ताण्डिलिकः चानश् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ईलेन्यः । ‘ईव लुप्तौ’ । औणादिक एवमप्रत्ययः । रेवत् । ‘रवेर्मतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणम् । ‘छन्दसीरः’ इति मनुषो कत्वम् । ‘रेवत्वाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यम्’ (का. १. १. १०६. १) इति मनुष उदा-कत्वम् । दीदिहि । दीप्तेतिऽछान्वसो दीप्तिकर्मा ॥

क्षपो राजभुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥६॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ।

सः । तिग्मजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे १राजन् राजनशील १अग्ने १क्षपः क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । १उत अपि च १त्मना न केवलमग्न्यैरेव आत्मना च तान् बाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । १वस्तोः सर्वाण्यहानि १उत अपि च १उषसः उषःकालोपलक्षिता रात्रीः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु केयर्थः । हे १तिग्मजम्भ तीक्ष्णमुखाम्ने १रक्षसः राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा १सः एव त्वं १प्रति १दह प्रत्येकं दह । न किञ्चिद्गन्धमिति युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः । 'क्षप क्षान्त्याम्' । लोट्थे छान्दसो लङ् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वम् । त्मना । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इति आकारलोपः । रक्षसः । 'रक्ष पालने' । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् (पा. सू. ३. ४. ७४) अपादाने असिप्रत्ययः । क्षरतेर्वा ण्यन्तात् असिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव क्षित्यते ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि 'अवा नो अग्ने' इत्याद्याः षडृचः । सूत्रितं च—'अवा नो अग्ने' इति षष्ठमिमीलेऽग्निं दूतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ आश्विनशक्ते चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

अवा नो अग्न उतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वासु धीषु वन्द्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । उतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मणि । विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

१विश्वासु १धीषु सर्वेषु कर्मसु १वन्द्य स्तुत्यहे १अग्ने १गायत्रस्य गायत्रसान्नो गायत्रीच्छन्दस्कस्य सूक्तस्य वा १प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति १नः अस्मान् १उतिभिः त्वदीयैः पालनैः १अव रक्ष ॥ अव । 'अचोऽतस्तिकः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

आ नो अग्ने रयि भर सत्रासाहं वरेण्यम् । विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्रासाहम् । वरेण्यम् । विश्वासु । पृत्सु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

हे १अग्ने १रयि धनं १नः अस्मभ्यम् १आ १भर प्रयच्छ । कीदृशम् । १सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं १वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं १विश्वासु १पृत्सु सर्वेषु संप्राप्तेषु १दुष्टरं शत्रुभिस्तरीतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहम् । 'छन्दसि सहः' इति णिवः । वरेण्यम् । 'वृज एण्यः' । पृत्सु । 'पदादिषु मांसपृत्स्नामुपसंख्यानम्' इति पृत्तनाशब्दस्य पुद्गावः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेश्चात्तत्वम् ॥

आयुष्कामेष्टयां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या 'आ नो अग्ने' इति । सूत्रितं च—'आयुष्कामेष्टयां जीवातुमन्तावा नो अग्ने सुवेतुना' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति । महापितृयज्ञेऽप्येवैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'जीवातुमन्तां सम्योत्तर्युपस्थाः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सु॒चेतुना । र॒यिम् । वि॒श्वायु॑ऽपोषसम् । मा॒डीकम् । धे॒हि । जी॒वसे ॥ ९ ॥

हे १अग्ने १नः अस्माकं १जीवसे जीवनाय १सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं १रयिं धनम् १आ १धेहि आस्थापय । कीदृशम् । १माडीकम् । मृडीकं सुखम् । तद्धेतुभूतम् । १विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकम् । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना । ' चिती संज्ञाने ' । औणादिकः उपस्थयः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वायुपोषसम् । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तत्पुष्पातीति विश्वायुपोषाः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च ' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपश्छान्दसः ' दीर्घायुत्वाय वर्त्तसे ' इति यथा ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्रये । भरस्व सुम्नयुगिरं ॥ १० ॥

प्र । पूताः । ति॒ग्मऽशो॑चिषे । वाचः । गो॒तम॒ । अ॒ग्रये । भर॑स्व । सु॒म्नऽयुः । गिरः ॥ १० ॥

हे १गोतम सूक्तद्रष्टः १सुम्नयुः सुम्नं धनमात्मन इच्छंस्त्वं १तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालाय १अग्रये १पूताः शुद्धाः १वाचः अग्नेर्गुणान् सम्यगभिदधती १गिरः स्तुतीः १प्र १भरस्व प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । ' तिज निशाने ' । ' युजिरुचितिजां कुत्वं च ' (उ. सू. १. १४३) इति मक् । तिग्मानि शोचीषि यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुम्नयुः । सुम्नशब्दात् क्यचि ' न च्छन्दस्य-पुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । ' क्याच्छन्दसि ' इति उपस्थयः ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिदृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अ॒भि॒ऽदा॒सति॑ । अ॒न्ति । दू॒रे । प॒दीष्ट॑ । सः ।

अ॒स्माकम् । इत् । वृ॒धे । भ॒व ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १नः अस्मान् १अन्ति अन्तिके समीपे १दूरे विप्रकृष्टदेशे अवस्थितः सन् १यः शत्रुः १अभिदासति उपक्षपयति १सः शत्रुः १पदीष्ट पततु नश्यतु । त्वं च १अस्माकमिदं अस्माकमेव १वृधे वर्धनाय १भव ॥ अभिदासति । ' दसु उपक्षये ' । अस्मात् प्यन्तात् लटि ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' जेरनिटि ' इति णिलोपः । अन्ति । ' कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यम् ' इति अन्तिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । ' वृधु वृद्धौ ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेश्वात्त्वम् ॥

सुहृन्नाथो विषर्षणिर्ग्री रक्षांसि सेधति । होता गुणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सु॒हृन्ना॒थः । वि॒ऽर्ष॒णिः । अ॒ग्निः । र॒क्षांसि॑ । से॒धति॑ । हो॒ता । गु॒णीति॑ । उ॒क्थ्यः ॥ १२ ॥

‘सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः’ विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा अयम् । ‘अग्निः’ । ‘रक्षांसि’ । ‘क्षेधति’ । ‘प्रतिक्षेधति’ । ‘यज्ञाभिर्गमयति’ । ‘स चाग्निः’ । ‘उक्थयः’ । ‘उक्थैः’ । ‘शस्त्रैरस्माभिः’ । ‘स्तूयमानः’ । ‘सन्’ । ‘होता’ । ‘देवानामाह्वाता’ । ‘भूत्वा’ । ‘गृणीते’ । ‘तान्’ । ‘स्तौति’ ॥ ‘सहस्राक्षः’ । ‘बहुव्रीहौ’ । ‘सकथ्यद्वयोः’ । ‘इति’ । ‘षच्’ । ‘समा-
सान्तः’ । ‘सति’ । ‘शिष्टत्वात्तस्यैव’ । ‘स्वरः’ । ‘क्षिप्यते’ । ‘सेधति’ । ‘विधु’ । ‘गत्याम्’ । ‘अत्र’ । ‘केचलोऽपि’ । ‘सोपसर्गार्थो’ । ‘द्रष्टव्यः’ । ‘गृणीते’ । ‘गृ’ । ‘शब्दे’ । ‘पादीनां’ । ‘ह्रस्वः’ । ‘इति’ । ‘ह्रस्वत्वम्’ ॥ ॥ २८ ॥

‘इत्था’ । ‘इति’ । ‘प्रोडशर्च’ । ‘सप्तमं’ । ‘सूक्तं’ । ‘गोतमस्यार्धमैन्द्रं’ । ‘पङ्क्तिच्छन्दस्कम्’ । ‘अनुक्रान्तं’ । ‘च-’ । ‘इत्था’ । ‘पोल्लद्वैन्द्रं’ । ‘पाङ्क्तं’ । ‘हि’ । ‘हि’ । ‘शब्दप्रयोगात्’ । ‘तुह्यादिपरिभाषया’ । ‘इदमुत्तरे’ । ‘च’ । ‘द्वे’ । ‘पङ्क्तिच्छन्दस्के’ । ‘पृष्ठयषडहस्य’ । ‘पञ्चमेऽहनि’ । ‘मरुत्वतीये’ । ‘इदं’ । ‘सूक्तम्’ । ‘सूत्रितं’ । ‘च-’ । ‘अवितासीत्था’ । ‘हीन्द्र’ । ‘पिब’ । ‘नुभ्यमिति’ । ‘मरुत्वतीयम्’ । ‘(आश्व. श्रौ. ७. १२)’ । ‘इति’ । ‘चतुर्विंशेऽहनि’ । ‘अच्छावाकस्याद्यस्तृचो’ । ‘वैकल्पिकोऽनुरूपः’ । ‘‘होत्रकाणाम्’ । ‘इति’ । ‘खण्डे’ । ‘सूत्रितम्-’ । ‘इत्था’ । ‘हि’ । ‘सोम’ । ‘इन्मद’ । ‘उभे’ । ‘यदिन्द्र’ । ‘रोदसी’ । ‘(आश्व. श्रौ. ७. ४)’ । ‘इति’ । ‘महाव्रते’ । ‘निष्केवल्यस्य’ । ‘दक्षिणपक्षे’ । ‘इत्था’ । ‘हि’ । ‘इत्येका’ । ‘तथैव’ । ‘पञ्चमारण्यके’ । ‘सूत्रितम्-’ । ‘इत्था’ । ‘हि’ । ‘सोम’ । ‘इन्मद’ । ‘इति’ । ‘पङ्क्तिः’ । ‘(ऐ. आ. ५. २. २)’ । ‘इति’ ॥

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।

शविष्ठ वज्रिभोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।

शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १ ॥

हे । ‘शविष्ठ’ । ‘अतिशयेन’ । ‘बलवान्’ । ‘वज्रिन्’ । ‘वज्रवज्रिन्द्र’ । ‘इत्था’ । ‘हि’ । ‘इत्थमेव’ । ‘अनेन’ । ‘शास्त्रोक्तप्रकारेणैव’ । ‘मदे’ । ‘मदकरे’ । ‘हर्षकरे’ । ‘सोमे’ । ‘त्वया’ । ‘पीते’ । ‘सति’ । ‘ब्रह्मा’ । ‘ब्राह्मणः’ । ‘स्तोता’ । ‘वर्धनं’ । ‘तव’ । ‘वृद्धिकरं’ । ‘स्तोत्रं’ । ‘चकार’ । ‘अनेन’ । ‘सूक्तेन’ । ‘कृतवान्’ । ‘इत्’ । ‘इत्येतत्’ । ‘पादपूरणम्’ । ‘अतस्त्वम्’ । ‘ओजसा’ । ‘बलेन’ । ‘पृथिव्याः’ । ‘मकाशात्’ । ‘अहिम्’ । ‘आगत्य’ । ‘हन्तारं’ । ‘वृत्रं’ । ‘निः’ । ‘शशाः’ । ‘निःशेषेण’ । ‘अशाः’ । ‘मा’ । ‘बाधस्वेति’ । ‘शासनं’ । ‘कृत्वा’ । ‘पृथिव्याः’ । ‘मकाशात्’ । ‘निरगमयः’ । ‘इत्यर्थः’ । ‘किं’ । ‘कुर्वन्’ । ‘स्वराज्यं’ । ‘स्वस्य’ । ‘राज्यं’ । ‘राजत्वम्’ । ‘अनु’ । ‘अनु-
लक्ष्य’ । ‘अर्चन्’ । ‘पूजयन्’ । ‘स्वस्य’ । ‘स्वामित्वं’ । ‘प्रकटयन्नित्यर्थः’ ॥ ‘शशाः’ । ‘‘शासु’ । ‘अनुशिष्टौ’ । ‘लुकि’ । ‘लुकि’ । ‘प्राप्ते’ । ‘बहुलं’ । ‘छन्दसि’ । ‘इति’ । ‘शपः’ । ‘श्लुः’ । ‘स्वराज्यम्’ । ‘राज्ञो’ । ‘भावः’ । ‘कर्म’ । ‘का’ । ‘राज्यम्’ । ‘‘पत्यन्तपुरो-
हितादिभ्यो’ । ‘यक्’ । ‘इति’ । ‘यक्’ । ‘तत्र’ । ‘हि’ । ‘राजासे’ । ‘(पा. सू. ५. १. १२८ ग.)’ । ‘इति’ । ‘पठ्यते’ । ‘स्वस्य’ । ‘राज्यं’ । ‘स्वराज्यम्’ । ‘‘अकर्मधारये’ । ‘राज्यम्’ । ‘(पा. सू. ६. २. १३०)’ । ‘इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्’ ॥

स त्वामददृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरुद्धयो जघन्य वज्रिभोजसार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । दृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।

येन । वृत्रम् । निः । अत् । अभ्यः । जघन्य । वज्रिन् । ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र वत्सा त्वां वसः वसोमः वमदत् अमदयत् हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः । वृषा
 सेचनस्वभावः वमदः मदकरो हर्षकारी वश्येनाभृतः श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या विवः
 सकाशादाहतः सुतः अभिषुतः । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र^१ वयेन पीतेन सोमेन ओजसा बलक्रेण
 अज्जयः अन्तरिक्षसकाशात् वृत्रं निः जघन्थ हतवानसि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अमदत् । 'मदी हर्षे' ।
 अस्मात् णिचि 'मदी हर्षग्लपनयोः' इति घटादिषु पाठात् मिच्चे सति 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ।
 लङि 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । अज्जयः । आप
 इत्यन्तरिक्षनाम । 'अपो मि' (पा. सू. ७. ४. ४८) इति पकारस्य तत्त्वम् । जघन्थ । क्रात्रि-
 नियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशोऽस्त्वतः' इति प्रतिषेधः । 'अभ्यासाच्च' इति हकारस्य घत्वम् ।
 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः^२ ॥

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इन्द्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इन्द्रं । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हन्तव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णुहि ।
 तान् शत्रून् अभिभव । वृत्रे तव वज्रः न नि यंसते शत्रुभिर्न नियम्यते अप्रतिहतगतिरिष्यर्थः । तथा
 वृत्रे शवः स्वदीयं बलं नृम्णं नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकं हि यस्मादेवं तस्मात् वृत्रम् असुरं
 मेघं वा हनः जहि । ततोऽनन्तरं^३ तेन निरुद्धाः अपः उदकानि जयाः जय । वृत्रं हत्वा तेनावृतमुदकं
 लभस्वेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लेटि 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ।
 'लेटोऽडाटी' इति अडागमः । हनः । लोट्यर्थे छान्वसो लङ् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ।
 शपः पितृवादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् निघाताभावः । जयाः ।
 जयतेलेटि आडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

निरिन्द्र भूम्या अधि वृत्रं जघन्थ निर्दिवः ।

सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः ।

सृजा । मरुत्वतीः । अरव । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र भूम्याः अधि भूलोकस्योपरि वृत्रं निः जघन्थ निःशेषेण हतवानसि । तथा
 विवः सुलोकात् निः जघन्थ । हत्वा च इमाः अपः बृहद्युदकानि जय सृजा अरव वातव ।

कीदृशीरपः^१ । ^१मरुत्वतीः मरुद्भिः संयुक्ताः ^२जीवधन्याः जीवाः प्राणिनो धन्यास्तृता यामिस्ताः ।
अन्यत् समानम् ॥

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीळितः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः ।

अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ५ ॥

^१हीळितः कुङ्कः । ^२इन्द्रः । ^३अभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा ^४दोधतः मृशं कम्पमानस्य ^५वृत्रस्य
^६सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं ^७वज्रेण ^८अव ^९जिघ्रते प्रहरति । किं कुर्वन् । ^{१०}अपः वृष्ट्युदकानि ^{११}सर्माय
मरणाय निर्गमनाय ^{१२}चोदयन् प्रेरयन् ॥ दोधतः । ‘ धूक् कम्पने ’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् शतरि
अन्यलोपश्छान्दसः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । हीळितः । ‘ हेङ् होङ् अनादरे ’ ।
‘ हेळते ’ (नि. २. १२. २) इत्येतत् कृध्यतिकर्मसु पठितम् । अस्माभिष्ठायां वर्णव्यापस्या ईकारः ।
जिघ्रते । हन्तेर्लटि व्यस्ययेन आत्मनेपदं बहुवचनं च । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । ‘ इत् ’
इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ गमहन् ’ इत्यादिना उपधालोपः । समाच ।
‘ सृ गतौ ’ । ‘ अर्तिस्तुसु ’ इत्यादिना भावे मन्त्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मन्दान इन्द्रो अन्धसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।

मन्दानः । इन्द्रः । अन्धसः । सखिभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः ^१शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन ^२वज्रेण ^३सानौ ^४अधि ^५नि ^६जिघ्रते । अधिः
सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते वृत्रस्य कपोलादी स्थाने नितरां हिनस्ति । स च ^७इन्द्रः ^८मन्दानः
मन्दमानः स्तूयमानः सन् ^९सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोत्रभ्यः ^{१०}अन्धसः अज्ञस्य ^{११}गातुं मार्गमुपा-
यम् ^{१२}इच्छति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ मन्दानः । ‘ मदि स्तुती ’ । कर्मणि शानचि यक् । ‘ छन्दस्युभयथा ’
इति शानच आर्धधातुकत्वात् अतोलोपबलोपौ । अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
सति यक् एवोदात्तत्वम् । अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं^१
प्राप्नोति^१ । एवं तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे ऋस्वर एवावशिष्यते ॥

इन्द्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यम् ।

यद्ध त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।

यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊँ इति । त्वम् । मायया ।

अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ७ ॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे ^१अद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्त ^२वज्रिन् वज्रधन् ^३इन्द्र ^४तुभ्यमित् वृद्धये^१ वनुर्यी^२ । तवैव ^३वीर्यं सामर्थ्यम् ^४अनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतम् । ^५यद्ध यस्मात् खलु ^६मायिनं मायाधिनं ^७त्यं तं प्रसिद्धं वञ्चयितारम्^८ । लोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः । ^९मृगं मृगरूपमापन्नं ^{१०}तं वृत्रं ^{११}इवम् अपि ^{१२}मायया एव ^{१३}अवधीः हतवानसि ॥ अनुत्तम् । ' नसत्तनिपत्तं ' इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । अवधीः । हन्तेः ' लुङि च ' इति वधादेशः । स चादन्तः । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् सिचि वृद्धयभावः ।

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्याः अनु ।

महत् इन्द्र वीर्यं बाह्वोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२वज्रासः वज्राः स्वस्सकाशान्निर्गतान्यायुधादि ^३नाव्याः नावा तार्याः ^४नवतिं नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीः ^५अनु उपलक्ष्य ^६वि अस्थिरन् विविधम् अस्थिरत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृत्रं हन्तुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किं च ^७इन्द्र ^८ते तव ^९वीर्यं ^{१०}महत् प्रभूतम् । अन्वीर्यमस्यमित्यर्थः । तथा ^{११}ते ^{१२}बाह्वोः स्वदीययोर्हस्तयोः ^{१३}बलं ^{१४}हितं निहितम् । स्वदीयौ बाहु अप्यति-
शयेन बलिनादित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठतेर्लुङि ' समबप्रविभ्यः स्थः ' इत्यात्मने-
पदम् । ' मन्त्रे घस ' इति ष्येर्लुङ् । ' स्थाप्नोरिष ' (पा. सू. १. २. १७) इति इष्यम् ।
ज्वलत्येव इत्येव रत्नादेशः । नाव्याः । ' नौवयोधर्म ' (पा. सू. ४. ४. ९१) इत्यादिना यत् ।
' कसोऽनावः ' इति पर्षदासात् ' तिस्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । बाह्वोः । ' उदात्तवयः ' इति
विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

सहस्रं साकमर्चत परि द्योभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः ।

शता । एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उद्यतम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ९ ॥

‘सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः । साकमर्चत एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् । तथा’ विंशतिः । षोडशत्विजो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परि द्योभत परितः सर्वतोऽस्तौत् । तथा च^२ शताशतसंख्याका ऋषयः एनम् इन्द्रम् अन्वनोनवुः पुनः पुनरस्तुवन् । अस्मा एव इन्द्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् उद्यतं दातुमूर्ध्वं धृतम् । अत एवंविध इन्द्रो वृत्रमहमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ परि द्योभत । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वम् । अनोनवुः । ‘णु स्तुतौ’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लुङि ‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ इति श्लेः उसादेशः । उद्यतम् । ‘यम उपरमे’ । उपपूर्वादस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् ॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्त्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १० ॥

‘इन्द्रो वृत्रस्य असुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् हतवान् । सहसा सहनेन अभिभवसाधनेनायुधेन सहः अभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्य इन्द्रस्य तत् पौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढम् । यस्माद्यं वृत्रं जघन्वान् हतवान् हत्वा च तन्निरुद्धा अपः असृजत् तस्मात् वृत्राभिरगमयत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ पौंस्यम् । ‘पुंस अभिवर्धने’ । चुरादिः । ‘अचो यत्’ इति यत् । ‘यतोऽनाद्यः’ इत्याद्युदात्तस्वम् । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः कसुः । ‘विभाषा गमहनविद्’ इति इटः विकल्पाद्भावः । ‘अभ्यासाच्च’ इति अभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य षत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते मियसा मही ।

यदिन्द्र वज्रिभोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । मियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । भोजसा । वृत्रम् । मरुत्वाँ । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ११ ॥

१मही महस्यौ १इमे द्यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र १तव १मन्यवे त्वदीयकोपात् १भियसा भीत्या १वेपेते कम्पेते । हे १वज्रिन् वज्रवन् १इन्द्र १मरुत्वान् मरुन्निर्युक्तसवम् १ओजसा बलेन १यत् यदा १वृत्रं १अवधीः तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते । ' दुवेष्ट कम्पने ' । भियसा । ' जिभी भये ' । औणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

न वेपसा न तन्यतेन्द्रं वृत्रो वि बीभयत् ।

अभ्येनं वज्रं आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । बीभयत् ।

अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

१वृत्रः १इन्द्रं १वेपसा स्वकीयेन वेपेन कम्पनेन १न १वि १बीभयत् भीतं नाकरोत् । तथा १तन्यता स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन १न वि बीभयत् । अपि च इन्द्रेण विसृष्टः १आयसः अयोमयः १सहस्रभृष्टिः अनेकाभिघांराभिर्युक्तः १वज्रः १एनं वृत्रम् १अभि १आयत हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ तन्यता । ' स्तन शब्दे ' । ' ऋतन्यजि ' इत्यादिना तनोतेर्विधीयमानो यतुश्च बहुलवचनानादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया ङादेशः । उदात्त-निष्पत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । बीभयत् । ' जिभी भये ' । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतोर्वृत्रादिति हेतुभयाभावात् ' बिभेतेहेतुभये ' (पा. सू. ६. १. ५६) इति आत्वाभावः । ण्यप्तात् लुकि च्लेश्चङादि । आयत । ' अय पय गतौ ' । भौवादिरास्मनेपदी ॥

यद्वृत्रं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्धधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तव । च । अशनिम् । वज्रेण । सम्ऽअयोधयः ।

अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

हे १इन्द्र १यत् यदा १वृत्रं १तव हननार्थं तेन सृष्टाम् १अशनिं १च त्वं १वज्रेण १समयोधयः सम्यक् प्राहायीः तदानीम् १अहिम् आगत्य हन्तारं वृत्रं १जिघांसतः हन्तुमिच्छतः १ते तव १शवः बलं १शिवि १बद्धधे बद्धमनुस्यूतं व्यासमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः । हन्तेरिच्छार्थे सनि ' अज्जनगमां सनि ' (पा. सू. ६. ४. १६) इति उपधादीर्घत्वम् । बद्धधे । ' बध बन्धने ' । कर्मणि लिटि व्यस्येन हलादिशेषाभावः ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते । -

त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

हे ^१अद्विवः वज्रवन् ^२इन्द्र ^३ते तव ^४अभिष्टने सिंहनादे सति ^५स्थाः स्थावरं ^६अगतं जङ्गमं
^७च ^८यत् अस्ति तनुभयं ^९रेजते कम्पते । ^{१०}त्वष्टा ^{११}चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च ^{१२}तव ^{१३}मन्यवे त्वदीयाय
 कोपाय ^{१४}भिया भीत्या ^{१५}वेविज्यते भृशं कम्पते । अन्यत् समानम् ॥ स्थाः । तिष्ठतेः ' क्तिप् च '
 इति क्तिप् । वेविज्यते । ' ओविजी भयचलनयोः ' । अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् । ' सन्यङोः '
 इति द्विर्भावः । अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः शिष्यते । इन्द्रेत्यस्य पादादौ
 वर्तमानस्य ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति अविद्यमानवत्त्वे सति अस्य पादादित्वात्
 ' अपादादौ ' इति पर्युदासात् निघाताभावः ॥

न॒हि नु याद॑धीमसीन्द्रं॒ को वी॒र्यां॑ प॒रः ।

तस्मिन्नु॒ग्नमु॒त क्र॑तुं दे॒वा ओजा॑ंसि॒ सं द॑धु॒र्चन्नु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ १५ ॥

न॒हि । नु । यात् । अ॒धि॒ऽइ॒मसि॑ । इन्द्र॑म् । कः । वी॒र्यां॑ । प॒रः ।

तस्मिन् । नृ॒ग्नम् । उ॒त । क्र॑तुम् । दे॒वाः । ओजा॑ंसि । स॒म् । द॒धुः । अ॒र्चन् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ १५ ॥

^१यात् यान्तं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिन्द्रं ^२नहि ^३नु ^४अधीमसि वयं न ह्यवगच्छामः । यतो
 वयमल्पाः । परः इत्येतत्सकारान्तमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । ' परो दिवा पर एना ' (ऋ. सं. १०. ८२.
 ५) इति यथा । ^५परः परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने ^६वीर्यां वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानम्
^७इन्द्रं ^८कः मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् अत्राह ' तस्मिन् इति । यस्मात्
^९तस्मिन् इन्द्रे ^{१०}देवाः ^{११}नृग्नं धनं ^{१२}उत अपि च ^{१३}क्रतुं वीर्यकर्म ^{१४}ओजांसि बलानि च ^{१५}सं ^{१६}दधुः स्थापयां-
 चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् । ' या प्रापणे ' । अस्मात् लटः शतृ । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयाया
 लुक् । अधीमसि । ' इण् गतौ ' । इदन्तो मसिः । वीर्यां । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया आकारः ॥

याम॑र्था मनु॒ष्यि॒ता द॒ध्यङ् धि॒य॒म॒न्नत॑ ।

तस्मिन्ब्र॒ह्माणि॑ पु॒र्वथेन्द्र॑ उ॒क्था स॑म॒ग॒म॒तार्च॑न्नु स्व॒राज्य॑म् ॥ १६ ॥

याम् । अ॒र्था । मनु॑ः । पि॒ता । द॒ध्यङ् । धि॒य॒म् । अ॒न्नत॑ ।

तस्मिन् । ब्र॒ह्माणि॑ । पु॒र्व॒ऽथा । इन्द्रे॑ । उ॒क्था । स॒म् । अ॒ग॒म॒त । अ॒र्चन् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ १६ ॥

^१अथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः ^२पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतः ^३मनुः च ^४दध्यङ् अथर्वणः पुत्र
 एतत्संज्ञक ऋषिश्च ^५यां ^६धियम् ^७अन्नत यत्कर्मात्मन्वत अकुर्वन् ^८तस्मिन् कर्मणि यानि ^९ब्रह्माणि इवि-
 लक्षणान्येष्टानि ^{१०}उक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति तानि सर्वाणि तस्मिन् ^{११}इन्द्रे ^{१२}सम-
 गमत समगच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^{१३}पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि
 केन्द्रेण संगच्छन्ते तद्वत् । य इन्द्रः ^{१४}स्वराज्यं स्वस्य राजत्वम् ^{१५}अनु ^{१६}अर्चन् अनुपूजयन् । वृत्रवधादि-

शब्देन कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अतः । 'तनु विस्तारे' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योच्छन्दसि' इति उपधालोपः । पूर्वथा । 'प्रत्यपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. १११) इति इकार्थे पूर्वशब्दात् धात्वप्रत्ययः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उक्था । 'शोच्छन्दसि बहुलम्' इति शैर्लोपः । समम्मत । 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इति आत्मनेपदम् । लुकि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । 'गमहन' इत्यादिना उपधाया लोपः ॥ ॥३१॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
ब्रह्मभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

*****

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

ॐ दशतय्याः^१ पञ्चमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ॐ ।

धीमता सायणार्थेण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मण्डले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । ‘ इन्द्रो मदाय ’ इति नवर्धमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ इन्द्रो नव ’ इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मादेषः ’ (अनु. १२. २) इति परिभाषया रहूगणपुत्रस्य गोतमस्य अनुवृत्तेः अस्य^२ सूक्तस्य स ऋषिः^३ । पूर्वसूक्ते ‘ पाङ्क्तं हि ’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयेदमुतरं च सूक्तं पाङ्क्तम् । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता ॥ पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ प्रदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । आरम्भणीये चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे ‘ इन्द्रो मदाय ’ इति आद्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । ‘ होत्रकाणाम् ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ इन्द्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्ये उत्तरपक्षे ‘ इन्द्रो मदाय ’ इत्येका शंसनीया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘ इन्द्रो मदाय वावृध इति पङ्क्तिः सूददोहाः ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वावृधे । शवसे । वृत्रहा । नृभिः । तम् । इत् । महत्सु । आजिषु ।

उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु । प्र । नः । अविषत् ॥ १ ॥

‘ वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यामुरस्य वा हन्ता । यद्वा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता^४ इन्द्रो^५ मदाय^६ हर्षार्थं^७ शवसे । बलनामैतत् । बलार्थं च^८ नृभिः यज्ञस्य नेतृभिर्ऋषिभिः^९ वावृधे^{१०} स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्धते । ’^{११} तमिन् तमेवेन्द्रं^{१२} महत्सु प्रभूतेषु^{१३} आजिषु^{१४} संग्रामेषु^{१५} हवामहे अस्माकं रक्षणायाङ्कयामहे ।^{१६} उत अपि च^{१७} ईम् एनम्^{१८} अर्भे अल्पे संग्रामे हवामहे । अस्माभिराहूतः^{१९} सः च इन्द्रः^{२०} वाजेषु संग्रामेषु^{२१} नः अस्मान्^{२२} प्र^{२३} अविषत् प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ वावृधे । वृधेः कर्मणि लिट्^{२४} । संहितायामभ्यासस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घत्वम् । तुजादिष्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकाले दीर्घः श्रूयते^{२५} । नृभिः । ‘ सावेकाचः^{२६} ’ इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘ नृ चान्यतरस्याम् ’ इति प्रतिषेधः । हवामहे । ह्यतेर्लटि ‘ ह्वः ’ इति अनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संग्रसारणम् । ऋषि गुणावादेशौ । अविषत् । ‘ अव रक्षणे ’ । छेदि

१. त-द-ध-क-क्ष-स-दाशतय्याः । ॐ क्ष-ट-ड-अष्टके प्रथमे दशतय्यां पञ्चम ईरितः । २. क्ष-ट-ड-स एष ऋषिः । ३. क्ष-लिटि । ४. च-न-श-स-श्रूयते ।

अडागमः । ' इतश्च लोपः° ' इति इकारलोपः । ' सिव्वहुलं लेटि ' इति सिप् । तस्य आर्धधातुकात्वात् वलादिलक्षण इद् ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वं सेन्यः असि सेनाहो भवसि । त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्मात् भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदाता असि भवसि । दभ्रस्य चित् । अल्पनामैतत् । अल्पस्यापि तत्र स्तोतुः वृधः वर्धयिता असि । तथा यजमानाय यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिक्षसि अपेक्षितं धनं ददासि । शिक्षतिर्दानकर्मा । यस्मात् ते तव वसु धनं भूरि बहुलमक्षयं धनं विद्यते तस्मात् ददासीति भावः ॥ पराददिः । ' डुदाश् दाने ' । ' आहगमहनजनः° ' इति किप्रत्ययः । लिङ्गभावात् द्विवचने ह्रस्वत्वम् । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । वृधः । वृधेरन्तर्भावितप्यर्थात् इगुपधलक्षणः कः । सुन्वते । ' शतुरनुमः° ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युक्त्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उदुदीरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युक्त्वा । मदऽच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाल्लयानम् । राहुगणपुत्रो गोतमः कुरुसृञ्जानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिनेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेषिभिराज्ञातम्— ' गोतमो ह वै राहुगण उभयेषां कुरुसृञ्जानां पुरोहित आसीत् ' इति । यत् यदा आजयः संप्रामाः उदीरते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं धना धनं धृष्णवे यो धृष्णुर्वर्धयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य व्यावधितारौ हरी स्वकीयावधौ युक्त्वा रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचित् राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्त्याः । कंचन त्वां परिचरन्तं वसौ वसुनि धने दधः स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्र अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः वसौ धने दधः स्थापय ॥ उदीरते । ' ईर गती ' । आदादिकः । अतु

दातेस्वात् कसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यद्बृहत्तयोगादनिघातः^१ । धना । ‘ सुपां सुलुक्^० ’ इति डादेशः । युक्ष्व । ‘ युजिर् योगे ’ । अन्तर्भावितप्यर्थात् लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । ‘ अथोऽतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । हनः । हन्तेर्लेटि सिपि अडागमः । हनश्च दधञ्चेति चार्थप्रतीतिः ‘ चादिलोपे विभाषा ’ इति प्रथमायास्तिङ्बिभक्तेः निघातप्रतिषेधः । वसौ । लिङ्गम्यस्ययः । दधः । ‘ दध धारणे ’ । लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

क्रत्वा^१ महौ अनुष्वधं भीम आ ववृधे शवः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोनिं शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥ ४ ॥

क्रत्वा । महान् । अनुऽस्वधम् । भीमः । आ । ववृधे । शवः ।

श्रिये । ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रम् । आयसम् ॥ ४ ॥

१क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा १महान् सर्वाधिकः १भीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः १अनुष्वधम् । स्वधा इति अन्ननाम । स्वधायाम् । विभक्त्यर्थे अन्ययीभावः । सामलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । १शवः आत्मीयं बलम् १आ १ववृधे^२ आभिमुख्येन प्रावर्धयत् । तदनन्तरम् १ऋष्वः दर्शनीयः १शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः १हरिवान् हरिनामकाश्रोपेत इन्द्रः १उपाकयोः अन्तिकनामैतत् । समीप-वर्तिनोः १हस्तयोः बाह्वोः १आयसम् अयोमयं १वज्रं १श्रिये संपदर्थं १नि १दधे निदधाति स्थापयति^३ । मोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । ‘ जसादिषु छन्दसि वावचनम् ’ इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसम् । ‘ तस्य विकारः ’ इति अण्प्रत्ययः ॥

आ पप्रौ पार्थिवं रजौ बद्धधे रोचना दिवि ।

न त्वावौ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ॥ ५ ॥

आ । पप्रौ । पार्थिवम् । रजः । बद्धधे । रोचना । दिवि ।

न । त्वाऽवान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिष्यते । अति । विश्वम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा १पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि वस्तुजातं^१ १रजः अन्तरिक्षलोकं च १आ १पप्रौ आपूरयति । तथा १दिवि शुलोके १रोचना रोचमानानि दीप्तानि मक्षत्राणि १बद्धधे बबन्ध स्थापितवान् । अतो हे १इन्द्र १त्वावान् स्वस्वदशः १कश्चन १न १जातः नोऽप्यज्ञोऽस्ति । १न च १जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं १विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगत् १अति १ववक्षिथ अतिशयेन बोधु-मिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पप्रौ । ‘ प्रा पूरणे ’ । लिटि ‘ आत औ गलः ’ (पा. सू. ७. १. ३४) इति औकारादेशः । पार्थिवम् । ‘ पृथिव्या जाजौ ’ (पा. सू. ४. १. ८५. २)

१-क्ष-ट-ड-यद्बृहत्ताजित्यमिति निघातप्रतिषेधः; स-यद्बृहत्तयोगाच्च निघातः । २-क्ष-न-वावृधे ।

३-क्ष-‘ स्थापयति ’ नास्ति । ४-क्ष-ट-ड-वस्तु ।

इति अम्प्रत्ययः । निरुवादाद्युदात्तत्वम् । रजः । रजन्यस्मिन्' गन्धर्वादय इति रजः अन्तरिक्षम् ।
 ' रज रागे ' । असुनि ' रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ' (का. ६. ४. २४. ४) इति नलोपः ।
 बद्धधे । ' बध बन्धने ' । लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः । एकहस्मध्यगतत्वाभावात् एत्वाभ्यस-
 लोपावपि न स्तः । पादादित्वात् निघाताभावः । त्वावान् । ' वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मन्नयां छन्दसि सादृश्य
 उपसंख्यानम् ' इति वतुप् । ' आ सर्वनाम्नः ' इति आत्वम् । ववक्षिथ । ' वह प्रापणे ' । अस्मात्
 इच्छासनि ' सन्यतः ' इति इत्वस्य ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति अभावः । सनन्तात्
 लिटि ' अमन्त्रे ' इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावः ॥ १ ॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुषे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भजा भूरि ते वसु भक्षीय तव राधसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तभोजनम् । पराददाति । दाशुषे ।

इन्द्रः । अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय । तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामी पालयिता यः इन्द्रः मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि
 दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति सः इन्द्रः अस्मभ्यं शिक्षतु तादृशमन्नं ददातु ।
 अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतम् । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं वि भज विभक्तं कुरु । यतः ते तव
 वसु धनं भूरि बहुलमसंख्यातं अतः तव राधसः धनस्यैकदेशं भक्षीय भजेय प्राप्नुयाम् ॥ परा-
 ददाति । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेः अनुदात्तत्वम् ।
 दाशुषे । ' दाश्व दाने ' । ' दाश्वान् साह्वान् ' इति कसुप्रत्ययान्तो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने ' वसोः
 संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' शासिवसिधसीनां च ' इति षत्वम् । भक्षीय । ' भज सेवायाम् ' ।
 प्रार्थनायां लिङि तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् शबभावः सलोपाभावश्च । ' एकाचः '
 इति इट्प्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वात्
 निघाताभावः ' समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' इति वचनात् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो ' मदेमदे हि नो ददिः ' इति वैकल्पिकोऽ-
 नुरूपस्तृचः । ' होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' मदेमदे हि नो ददिः सुरूपकृत्वमृतये ' (आश्व.
 श्रौ. ७. ४) इति ॥

मदेमदे हि नो ददिर्यथा गवामृजुक्रतुः ।

सं गृभाय पुरु शतोभयाहस्त्या वसु शिशीहि राय आ भर ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः ।

सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

‘मदेमदे सोमपानेन हर्षेहर्षे सति ऋजुक्रतुः ऋजुकर्मा स इन्द्रः वनः अस्मभ्यं वृथा वृथानि वददिः वि गीयूथानां दाता खलु । हे इन्द्र स त्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनानि उभयाहस्त्या उभाभ्यां हस्ताभ्यां सं गृभाय अस्मभ्यं दातुं सम्यग्गृहाण । विशीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायः धनानि हस्तयोः स्थितानि आ भर आहर प्रयच्छ ॥ ददिः । ‘डुदाञ् दाने’ । ‘आहगमहनजनः’ इति किप्रत्ययः । यूथा । ‘शेच्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । गवाम् । ‘सावेकाचः’ इति प्राप्तस्य ‘न गोश्वन्साववर्णः’ इति प्रतिषेधः । गृभाय । ‘ग्रह उपादाने’ । लोटि हौ ‘छन्दसि शायजपि’ (पा. सू. ३. १. ८४) इति श्राप्रत्ययस्य शायजादेशः । ‘हप्रहोर्मः’ इति भत्वम् । उभयाहस्त्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति ड्यादेशः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्लुक् । विशीहि । ‘शो तनूकरणे’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्लुः । ‘आदेचः’ इति आत्वम् । ‘इत्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ई हल्यघोः’ इति धातोः ईत्वम् । पादादिष्वात् निघाताभावः । रायः । ‘उडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्या हि त्वा पुरुवसुमुप कामान्तससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।

विद्या । हि । त्वा । पुरुवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवन्निन्द्र सुते सोमेऽभिषुते सति आगत्य सचा अस्माकं सखा सन् मादयस्व तेन सोमेन तृप्तो भव । किमर्थम् । शर्वसे बलार्थं राधसे अस्माकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरुवसुं बहुधनं विद्या विहि वयं जानीमः खलु । अतः अस्मदीयान् कामान् मात्रा गवा वत्सानिव त्वया उप ससृज्महे हि त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथ अनन्तरं नः अस्माकम् अविता अभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । ‘मद तृप्तियोगे’ । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिष् एव स्वरः शिष्यते । ससृज्महे । ‘सृज विसर्गे’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्लुः । प्रत्ययाशुदात्तत्वम् । अत्रापि हिशब्दानुषङ्गात् ‘छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्’ (पा. सू. ८. १. ३५) इति निघातप्रतिषेधः ॥

एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव स्वभूताः ^३एते ^४जन्तवः यजमानलक्षणा जनाः ^५विश्वं सर्वं ^६वार्यं सर्वैः
सभजनीयं हविः ^७पुण्यमिति वर्धयन्ति । ^८अदाशुषां हविषामदातृणां ^९जनानाम् ^{१०}अन्तः मध्ये विद्य-
मानं ^{११}वेदः धनम् ^{१२}अर्थः सर्वेषां स्वामी त्वं ^{१३}ल्यः ^{१४}हि पश्यसि हि जानासीत्यर्थः । ^{१५}तेषाम् अन्न-
मानानां ^{१६}वेदः धनं ^{१७}नः अस्मभ्यम् ^{१८}आ ^{१९}भर आहर प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं
धनं यागानुपयुक्तत्वात् व्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यज-
मानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः^१ ॥ ल्यः । ‘ ल्या प्रकथने ’ । अयं दर्शनार्थोऽपि । वर्तमाने छान्दसो
लुङ् । ‘ अस्यतिवक्ति° ’ इत्यादिना च्लेः अङ्गादेशः । ‘ आतोलोप इटि च ’ इति आकारलोपः ।
‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ’ इति अङ्गभावः । ‘ हि च ’ इति निवातप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

‘ उपो षु ’ इति षट्चं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैन्द्रम् । अन्त्या जगती । आद्याः^२ पङ्क्तयः ।
अनुक्रान्तं च — ‘ उपो षु षड् जगत्यन्तम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ षोडशिशब्दे आद्या
‘ सुसंदशम् ’ इत्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्यन्ते । ‘ अथ षोडशी ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ उपो षु
शृणुही गिरः सुसंदशं त्वा वयं मघवन्नियेका द्वे च पङ्क्ती ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथाइव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा निवन्द्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघवन् । मा । अतथाऽइव ।

यदा । नः । सूनृतावतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हे ^१मघवन् धनवन्निन्द्र ^२गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ^३उपो उपैव ^४सु ^५शृणुहि उपगत्य सम्यक्
शृणु । ^६अतथाइव पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतः ^७मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथाविध
एव भवेत्यर्थः । अपि च ^८नः अस्मान् ^९सूनृतावतः । प्रियस्तथात्मिका वाक् सूनृता । तथा स्तुतिरूपया
वाचा युक्तान् ^{१०}यदा ^{११}करः करोषि ^{१२}आत् अनन्तरं त्वमपि ^{१३}अर्थयासे ^{१४}इत् अर्थयसे एव याचयसे^१
एव न त्वास्ते । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे ^{१५}इन्द्र ^{१६}ते ^{१७}हरी त्वदीया-
वन्धी ^{१८}नु क्षिप्रं ^{१९}योज रथे योजय ॥ शृणुहि । ‘ उतत्र प्रत्ययाच्छन्दसि वाचचनम् ’ इति वचनात् ‘ उतत्र
प्रत्ययात् ’ इति हेः लुगभावः । अतथाइव । तथेवाचरति तथाति । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके ’
(का. १. १. ११. २) इति क्प् । तथातेः अप्रत्ययः । न तथा इव अतथाइव । अन्वयपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । करः । ‘ डुकृन् करणे ’ । लुङि ‘ कृमृडलृहृभ्यश्छन्दसि ’ इति च्लेः अङ्गादेशः । ननु अङ्गः
सतिशिष्टत्वात् चिस्वरेण^२ अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् । ननु ‘ डुकृन् करणे ’
इति भूवादी पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियते इति चेत् नैवम् । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठः
अनार्षः । तथा हि—‘ कः करत्करति° ’ इत्यत्र यदाहुः न्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन शप् इति तस्मादस्य
धातोर्भूवादी पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्यपि पठ्येत करत् इत्येवमादिरूपसिद्धयर्थं ‘ कृमृडलृहृभ्य-
श्छन्दसि ’ इति करोतेः अङ्गविधानमनर्थकं स्यात् । अस्मात् लङि शपि अस्य रूपस्व सिद्धिः^३ । कङ्-
लृङ्गैरङ्गैरेवात् लुङि एतद्रूपसिद्धये कर्तव्यम् अङ्गविधानमिति चेन्न । ‘ छन्दसि लुङ्कङ्कटिः ’ इति

लुङादीनामेकत्र विधानेन अर्थभेदाभावात् इत्यनेन प्रकारेणास्माभिर्वातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेन इति सिद्धम् । अर्थयासे । ‘अर्थ याज्यायाम्’ । चुरादिरात्मनेपदी । लोटि आडागमः । योज । ‘युजिर् योगे’ । ण्यस्तात् लोटि ‘छन्दस्युभयया’ इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । ‘अचोऽतस्तिङः’ इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

अक्षन्मीमदन्तु हव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तोषत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥२॥

हे इन्द्र त्वया दत्तानि अन्नानि अक्षन् यजमाना भुक्तवन्तः । भुक्त्वा च अमीमदन्त हि तृमाश्वासन् । प्रियाः स्वकीयान्तनूः अव अधूषत अकम्पयन् । अतिशयितरसास्वादनेन वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकम्पयन् । तदनन्तरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः विप्राः मेधाविनस्ते नविष्ठया नवितृतमया मती मत्या स्तुत्या अस्तोषत अस्तुवन् । अन्यत्पूर्ववद्योजम् ॥ अक्षन् । अर्देर्लुङि ‘लुङ्-मनोर्धसु’ (पा. सू. २. ४. ३७) इति घस्लादेशः । ‘मन्त्रे घस’ इत्यादिना च्लेर्लुङ् । ‘गम-हन’ इत्यादिना उपधालोपः । ‘खरि च’ इति चत्वम् । ‘शासिवसिघसीनां च’ इति षत्वम् । अडा-गम उदात्तः । अमीमदन्त । ‘मद तृसियोगे’ । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि च्लेः षङि णिलोपोपधाद्वस्त्व-द्विर्भावसन्वद्भावेऽवदीर्घाः । अधूषत । ‘धूष् कम्पने’ । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । यद्वा ‘छन्द-स्युभयया’ इति सिचः सार्धधातुकत्वेन ङित्वात् ‘किङिति च’ इति प्रतिषेधः । अथवा ‘धू विधू-नने’ । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात् कर्मणि लुङि ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इति सिचो ङित्वात् गुणा-भावः । नविष्ठया । ‘णु स्तुतौ’ । करणभूताया अपि स्तुतेः स्वभ्यापारे कर्तृत्वात् तृष् । तदन्तात् ‘तुञ्छन्दसि’ इति इष्टप्रत्ययः । ‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति तृलोपः । मती । ‘सुपां सुलुङ्’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘मन्त्रे वृषेपचमन’ इति क्तिनः उदात्तत्वम् ॥

महापितृयज्ञे ‘सुसंहशम्’ इत्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘आहवनीयं सुसंहशं त्वेति पङ्क्त्या’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

सुसंहशं त्वा वयं मध्वन्वन्दिषीमहि ।

अ नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ३ ॥

सुसंहशम् । त्वा । वयम् । मध्वन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनम् । पूर्णवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥३॥

हे ऽमघवन् ऽइन्द्र ऽसुसंरुतां सुहु अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्व ब्रह्मरं ऽत्वा त्वां ऽवयं ऽवन्दिषीमहि स्तवीमहि । स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । अस्माभिर्वन्दिभिः ऽस्तुतः त्वं ऽपूर्णवन्द्युरः स्तोतृभ्यो देवैर्धैः पूरितेन रथेन युक्तः सन् ऽवशान् कामयमानानन्यान् यजमानान्प्रति ऽनूनं ऽप्र ऽयाहि अवश्यं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वन्दिषीमहि । ' वदि अभिवादनस्तुत्योः ' । आशीर्लिङ् । ' लिङाशिषि ' (पा. सू. ३. ४. ११६) इति तस्य आर्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मघवन् इत्यस्य ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति अविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वात् निघाताभावः ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदम् ।

यः । पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

१स १घ स खल्विन्द्रः १वृषणं कामाभिवर्षकं १गोविदं गवां लम्भयितारं १तं १रथम् १अधि १तिष्ठाति ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु आरूढो भवतु । हे १इन्द्र १यः रथः १हारियोजनम् एतत्संज्ञकं धाना-
मिश्रितं १पूर्णं सोमेन पूर्णं १पात्रं १चिकेतति ज्ञापयति । तं रथमधितिष्ठेति पूर्वणान्वयः । अधिष्ठाय च
त्वदीयावधौ क्षिप्रं योजय ॥ घ । ' ऋचि तुनुव ' इति दीर्घः । रथम् । ' अधिशीङ्स्थासां कर्म ' (पा. सू. १. ४. ४६) इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठतेर्लेटि आडागमः । चिकेतति । ' कित ज्ञाने ' । लेटि अडागमः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ' (का. ७. ३. ८७. १) इति वचनात् ' नाभ्यस्तस्याचि पिति ' इति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मन्दानो याह्यन्धसो योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि । अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे १शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र १ते त्वदीये रथे १दक्षिणः दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वः १युक्तः १अस्तु । १उत
अपि च १सव्यः वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तः अस्तु । १तेन रथेन १अन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन
१मन्दानः मत्तत्त्वं १प्रियां प्रीणयित्रीं १जायाम् १उप १याहि । सा यत्र कर्तते तत्र गच्छेत्त्वर्थः । तदर्थं
हे १इन्द्र त्वदीयावधौ रथे क्षिप्रं योजय । अनयोत्तरया च पीतसोमस्वेन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं
प्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः । ' मदि स्तुतिमोदमवस्थमकाम्पितु ' । लिटः कानच् । द्विवचनप्रकृतौ

‘ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ’ इति द्विर्वचनाभावः । अन्धसः । ‘ अद भक्षणे ’ । ‘ अदेर्नुम् भश्च ’ (उ. सू. ४.६४५) इति असुन्, धातोः नुमागमो धकारान्तादेशश्च ॥

अन्येव्वहःसु हारियोजनस्य ‘ युनज्मि ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अन्येव्वहःसु ’ (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गर्भस्त्योः ।

उत्वा मुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्जिन्त्समु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गर्भस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्वान् ।

वज्जिन् । सम् । ऊँ इति । पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ‘ केशिना केशयुक्तौ शिखावन्तौ ’ ते ‘ हरी त्वदीयावश्चौ ’ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मन्त्रेण ‘ युनज्मि रथे संयोजयामि । तेन रथेन ’ उप ‘ प्र ’ याहि त्वद्गृहमुपगच्छ^३ । ‘ गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाह्वोरश्वबन्धकान् रस्मीन् ’ दधिषे धारयस्व । ‘ त्वा त्वां ’ सुतासः यज्ञेऽभिषुताः सोमाः ‘ रभसाः वेगवन्तः । तीवाः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । ‘ उत् ’ अमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे ‘ वज्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा ’ पूषण्वान् । अत्र पूषण्वान्दः पुष्टौ वर्तते । ‘ पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिमेवावरुन्धे ’ (तै. ब्रा. २. ७. २. १) इति श्रुतेः । सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् ‘ पत्न्या स्वभार्यया सह ’ समु ‘ अमदः सम्यगेव तृप्तो भव ॥ केशिना । केशशब्दात् सत्वर्थीय इति । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आकारः । ‘ रभसाः । अर्शआदिवात् अच् । अमन्दिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । पूषण्वान् । ‘ पुष पुष्टौ ’ । ‘ श्वक्षुक्षन् ’ इत्यादौ पूषण्विति निपास्यते । तच्चान्न भावसाधनं द्रष्टव्यम् । पूषास्यास्तीति पूषण्वान् । ‘ मादुपधायाः ’ इति मतुपो वत्वम् । नलोपे ‘ अनो नुद् ’ (पा. सू. ८. २. १६) इति नुद् । ‘ ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्तत्वम् । अमदः । ‘ मदी हर्वे ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति प्रार्थनायां लङ् । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ॥ ३ ॥

‘ अश्वावति ’ इति षडृचं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैन्द्रं जागतम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अश्वावति जागतम् ’ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनास्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ अश्वावति प्रोग्रां पीतिं वृष्ण ह्यमिं सत्यामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्राऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विऽचेतसः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र यः ^२मर्त्यः मनुष्यः ^३तवोतिभिः त्वदीयैः रक्षणैः ^४सुग्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्यः ^५अथावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानः ^६गोषु प्राप्तव्येषु ^७प्रथमः ^८गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं ^९तमित् तमेव पुरुषं ^{१०}भवीयसा बहुतरेण भवितृत्तमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन ^{११}वसुना धनेन ^{१२}पृणक्षि संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टान्तः । ^{१३}विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताः ^{१४}आपः ^{१५}यथा ^{१६}अभितः सर्वासु दिक्षु ^{१७}सिन्धुं समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अथावति । ‘ मन्त्रे सोमाश्च ’ इति मतौ दीर्घत्वम् । सुग्रावीः । ‘ अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः ’ (उ. सू. ३. ४३८) इति अवतेः ईकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ‘ ऊतियूति ’ इत्यादिना क्तिनः उदात्तत्वम् । पृणक्षि । ‘ पृची संपर्के ’ । रौधादिकः । भवीयसा । बहुशब्दात् ईयसुनि ‘ बहोर्लोपो भू च बहोः ’ इति बहुशब्दस्य भूभावः ईयसुनः ईकारलोपश्च । अत्र तु छान्दसत्वात् ईकारलोपो न क्रियते भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितृशब्दात् ‘ तुञ्छन्दसि ’ इति ईयसुन् । ‘ तुरिष्ठेमेयःसु ’ इति तृलोपः ॥

अपोनप्रीये होतृचमसेऽग्निः पूर्यमाणे ‘ आपो न देवीः ’ इत्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च—‘ आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति समाप्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । ब्राह्मणं च भवति—‘ आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति होतृचमसे समवनीयमानास्वन्वाह ’ (ऐ. ब्रा. २. २०) इति ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वराइव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति । विततम् । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवयुम् । ब्रह्मप्रियम् । जोषयन्ते । वराऽइव ॥ २ ॥

^१होत्रियं होतुः स्वभूतं चमसं ^२देवीः देव्यो द्योतमानाः ^३आपो ^४न यथा आपः ^५उप ^६यन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसम् ^७अवः अवस्तात् ^८पश्यन्ति । होतृचमसे अस्माकं सोमाभिषवाय आपः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलग्नाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । ^९विततं विस्तीर्णं ^{१०}रजः ज्योतिः सूर्यसंबन्धि ^{११}यथा निरन्तरमवस्तात् पतति तद्वत् । ^{१२}देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं ^{१३}प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्राञ्जनैः प्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले ^{१४}प्र ^{१५}णयन्ति । होमार्थे ^{१६}प्रणीतं ^{१७}ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनाग्नेन प्रीतं संतृप्तं पूरितमित्यर्थः । ^{१८}जोषयन्ते सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते । ^{१९}वराइव कन्यकाम् । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तन्ते इत्यर्थः । एवम् अपोनप्रीयविनियोगानुसारेण योजितं मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् । यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगः तदा ^{२०}त्वेवं ^{२१}व्याख्येयम् । हे इन्द्र देव्य आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छन्ति एवं देवास्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणाः होत्रियं होतृसंबन्धि धिष्यस्थानमुपगच्छन्ति । ‘ उपगत्य च अवस्तात् पश्यन्ति विततं ’ ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं ^{२२}शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्र णयन्ति अग्रतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होत्रियम् । होतृशब्दात् तस्येदमर्थं घप्रत्ययः । अवः । ‘ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ’ इति

१. क्ष-ट-ड-स-प्राप्तव्येषु पशुषु । २. च-छ-त्त-द-न-फ-श-‘ भवति ’ नास्ति । ३. क्ष-होमार्थम् । ४. क्ष-तदैवम् । ५. क्ष-विततं विततम् । ६. क्ष-न-स-इच्छन्तमेनम् ।

असिप्रस्थयान्तोऽन्तोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययम् । यद्वा प्रपूर्वात् अञ्जतेः ‘ वज्रये कविधानं
स्थास्नापाभ्यधिहनिष्युध्यर्थम् ’ इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् भावे कप्रस्थयः । ‘ अनिदिताम् ’ इति
नलोपः । जोषयन्ते । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वात् हेतुमति णिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे ‘ अधि द्वयोः ’ इत्येषा । ‘ स्पृष्टोदकम् ’ इति खण्डे सूत्रितम्—
द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥ हविर्धान-
प्रवर्तनेऽप्येषा । सूत्रितं च—‘ यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धं च आरमेत् ’
(आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतस्तुचा मिथुना या सपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतस्तुचा । मिथुना । या । सपर्यतः ।

असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ^१द्वयोः हविर्धानयोः ^२उक्थ्यम् । उक्थं शस्त्रम् । तद्योग्यं ^३वचः ‘ युजे वाम् ’ इत्यादिमन्त्ररूपं
वचनम् ^४अधि ^५अदधाः निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयते इत्या-
शङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातम्—‘ अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति द्वयोर्होतृतीयं छदिरधिनिधीयते उक्थ्यं
वच इति यदाह यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्थयति ’ (ऐ. ब्रा. १. २९) इति । तत्र
यथा हविर्धानद्वये एकमेव तृतीयं छदिरधिनिधीयते एवं स्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तम् । उक्थं नाम यज्ञ-
संबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य ^१यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनाय अधिनिधानात्
यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धानयोः । ^२यतस्तुचा । यताः संबद्धाः तुचो ग्रहचमसादिलक्षणानि
पात्राणि ययोस्ते । ^३मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने ^४या ये हविर्धाने त्वां ^५सपर्यतः पूजयतस्तथोरि-
त्यर्थः । किंच ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमानः ^६असंयत्तः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ^७व्रते ^८व्रते
त्वदीये कर्मणि ^९क्षेति निवसति ^{१०}पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । ^{११}सुन्वते त्वदेवत्ये
यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ^{१२}भद्रा कल्याणी ^{१३}शक्तिः उत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयो-
रुक्थ्यस्य वचसोऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्तुचा । ‘ यम उपरमे ’ । निष्ठायाम् ‘ अनुदात्तो-
पदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इदमादिषु त्रिषु पदेषु ‘ सुपां
सुलुक् ’ इति विभक्तेः आकारः । सपर्यतः । ‘ सपर पूजयाम् ’ । ‘ कण्ठादिभ्यो यक् ’ । अनुपदेशात्
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति
विकरणस्य लुक् । सुन्वते । ‘ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ’ इति चतुर्थी । ‘ शतुरनुमः ’ इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इद्धाग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पणेः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्रयः । शम्या । ये । सुऽकृत्यया ।

सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वावन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीम् । अङ्गिराः अङ्गिरसः । प्रथमं पूर्वमग्रतः । वयः हविलक्षणमञ्जं । दधिरे इन्द्रार्थं संपादितवन्तः । आत् अनन्तरं तादृशाः । ये अङ्गिरसः । इद्धाग्रयः प्रज्वलिताग्निमुक्ताः सन्तः । सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया । शम्या कर्मणा शोभनेन यागेनेन्द्रमयजन्निति शेषः । ते नरः यज्ञस्य नेतारोऽङ्गिरसः । पणेः एतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धि । सर्वं भोजनं धनं । समविन्दन्त समलभन्त । कीदृशम् । अश्वावन्तं अश्वैर्युक्तं । गोमन्तं गोभिर्युक्तम् । आकारः समुच्चये । गवाश्चम्यतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च समविन्दन्त ॥ अङ्गिराः । ' सुपां सुलुक् ' इति जसः सुः । शम्या । शमी इति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे घञ् । ' नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ' (पा. सू. ७. ३. ३४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादिस्वात् ङीष् । व्यत्ययेना-
पुदात्तत्वम् । सुकृत्यया । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो ब्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । ब्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहृतासु गोषु । अथर्वा एतस्संज्ञः ऋषिः । यज्ञैः इन्द्रदेवस्यैरनुष्ठितैर्यागैः । पथः गोसंबन्धिनो मार्गान् । प्रथमः । तते तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततः तदनन्तरं । ब्रतपाः ब्रतानां कर्मणां पालयिता । वेनः कान्तः । सूर्यः सूर्यरूप इन्द्रः । आ । अजनि गवां प्रदर्शनाय आबिरभूत् । ततोऽथर्वा ताः । गाः । आ । आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्येन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्रः । उशना ऋगुः । सचा असुरनिरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्य असुराणां नियमनार्थं । जातं प्रादुर्भूतम् । अमृतं मरणरहितं तमिन्द्रं । यजामहे हविभिः पूजयामः ॥ पथः । शसि ' भस्य टेलोपः ' इति टिलोपः । उदात्तमिदृशित्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तते । ' तनु विस्तारे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुङ् । ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । अजनि । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' दीपजनपुत्र ' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि छेः चिण् । आजत् । ' अज गतिक्षेपणयोः ' ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

ग्रावा यत्र वदति कारुरुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकम् । आऽघोषते । दिवि ।

ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अमिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

वृज्यते अर्को वा यत् स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदा आघोषते उच्चारयति । यत्र यस्मिन् काले ग्रावा अभिषवार्थं प्रवृत्तः उपलः वदति शब्दं करोति । तत्र दृष्टान्तः । कारुरुक्थ्यः । लुप्तोपममेतत् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्य अभिपित्वेषु अभिप्रासिषु इन्द्रः रण्यति रमते । यद्वा । पूर्वोक्तानां बर्हिर्वादीनामभिप्रासिषु सतीष्विन्द्रो रण्यति अस्मदीयो यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । ‘ वृजी वर्जने ’ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त ’ इति निघातप्रतिषेधः । आघोषते । ‘ घुषिर् विशब्दने ’ । भौवादिकः । अत्रापि ‘ यत् ’ इत्यस्य निपातस्यानुषङ्गात् निघाताभावः । रण्यति । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ । व्यत्ययेन इयन् परस्मैपदं च । अन्यविकारश्छान्दसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन इयन् ॥ ४ ॥

‘ असावि ’ इति विशत्यृचमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ असावि विशतिः षडनुष्टुभ औष्णिहपाङ्क्तगायत्रत्रैष्टुभास्तृचाः प्रगाथः ’ इति । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पङ्क्तयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । षोडशाद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एकोनविंशी बृहती विंशी सतोबृहती । अनुवर्तनात् गोतम ऋषिः । अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अविहृतषोडशिशब्दे आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘ अथ षोडश्यासावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । आभिन्नविकेषूक्त्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । ‘ एष्टु षु ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ असावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र सुतं पिब ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्त्वा । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोऽभूत् । हे शविष्ठ अतिशयेन बलवान् अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र आ गहि देवयजनदेशमागच्छ । आगतं च त्वाम् इन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यम् आ पृणक्त्वा अपूरयतु । रजः अन्तरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न ।

यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विञ्शब्दात् इष्टनि ' विन्मतोर्लुक् ' । ' टेः ' इति टिलोपः । पाद्वादिवात् निघाताभावात् १ गहि । गमेलोर्दि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' अनुवातोपदेशः ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य ' असिद्धवदत्रा भात् ' इति असिद्धवत्त्वात् २ हेः लुगभावः ॥

इन्द्रमिद्धरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

१ अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधृष्टितबलम् । अहिंसितबलमित्यर्थः । २ इन्द्रमित् इन्द्रमेव ३ ऋषीणां वसिष्ठादीनां ४ मानुषाणाम् अन्येषां ५ मनुष्याणां ६ च ७ स्तुतीः ८ यज्ञं ९ च १० हरी अश्वौ ११ उप १२ वहतः समीपं प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रेन्द्रमश्वौ प्रापयतः इत्यर्थः ॥ मानुषाणाम् । ' मनोजातौ ' इति मनुशब्दात् अञ् पुगागमश्च ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोत वमुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वमुना ॥ ३ ॥

हे १ वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र २ रथम् ३ आ ४ तिष्ठ आरोह । यस्मात् ५ ते ६ हरी स्वदीयावश्वौ ७ ब्रह्मणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण ८ युक्ता रथेऽस्माभिर्योजितौ तस्मात् त्वं ९ रथमातिष्ठ । १० ते ११ मनः स्वदीयं मनश्च १२ ग्रावा अभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणः १३ वमुना वचनीयेनाभिषवशब्देन १४ अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं १५ सु १६ कृणोतु सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । वमुना । ' वचेर्गश्च ' (उ. सू. ३. ३१३) इति नुप्रत्ययो गकारश्चान्तादेशः ॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा क्रतस्य सादने ॥ ४ ॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । क्रतस्य । सादने ॥ ४ ॥

१. क्ष-असिद्धत्वात् । २. स- ' अन्येषां मनुष्याणाम् ' नास्ति । ३. क्ष- ' च ' नास्ति ।

४. क्ष-तम् ।

हे ^१इन्द्र ^२सुतम् अभिषुतम् ^३इमं सोमं ^४विब । कीदृशम् । ^५ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यं ^६मदं मदकरं ^७अमर्त्यम् अमारकम् । सोमपानजन्यो मदो मदान्तरवन्मारको न भवतीत्यर्थः । तथा ^८कृतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि ^९सदने गृहे वर्तमानाः ^{१०}शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य ^{११}धाराः त्वाम् ^{१२}अभ्यक्षरन् आभिमुख्येन संचलन्ति त्वां प्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठम् । प्रशस्यशब्दात् इष्टनि 'ज्य च' (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादादेशः । अक्षरन् । 'क्षर संचलने' । छान्दसो लङ् ॥

इन्द्राय नूनमर्चतोऽकथानि च ब्रवीतन ।

सुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन ।

सुताः । अमत्सुः । इन्दवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः ^१इन्द्राय ^२नूनं क्षिप्रम् ^३अर्चत पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । ^४उक्थानि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि ^५च ^६ब्रवीतन ब्रूत । ^७सुताः अभिषुताः ^८इन्दवः सोमाः च ^९अमत्सुः आगतमेनमिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु । अनन्तरं ^{१०}ज्येष्ठं प्रशस्यतमं ^{११}सहः सहस्विनं बलवन्तं तमिन्द्रं ^{१२}नमस्यत नमस्कुस्त ॥ ब्रवीतन । ब्रवीतेर्लोपि 'तसनसनथनाश्च' इति तनबादेशः । अमत्सुः । 'मदी हर्षे' । छान्दसः प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । नमस्यत । 'नमोवरिविश्विप्रलुः' इति क्यच् । सहः । 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः' (पा. सू. ४. ४. १२८. २) इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ५ ॥

नकिष्ट्वृथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे ।

नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्व आनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मात् त्वं ^३हरी एतत्संज्ञावश्वौ ^४यच्छसे रथे योजयसि तस्मात् त्वत्तोऽन्यः ^५कश्चित् ^६रथीतरः अतिशयेन रथवान् ^७नकिः नास्ति । अन्येषामीदृगश्वयुक्तस्थाभावात् । ^८त्वा त्वामनुलक्ष्य ^९मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सदृशोऽपि ^{१०}नकिः न ह्यस्ति । ^{११}स्वश्वः शोभनाश्वोऽन्यश्च त्वां ^{१२}नकिः ^{१३}आनशे न प्राप । इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् । 'युष्मत्तत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम्' इति षत्वम् । रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपि 'ईद्रथिनः' (पा. सू. ८. २. १७. १) इति ईकारान्तादेशः । अवग्रहसमये छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यच्छसे । यमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । स्वश्वः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे । 'अभोतेश्च' इति अभ्यासादुत्तरस्य नुद ॥

आभिप्रविकेषूप्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'य एक इद्विदयते' इति वैकल्पिकः स्तोत्रिय-
स्तृषः । 'एङ् पु' इति खण्डे सूत्रितम्—'सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते' (आश्व. श्रौ. ७.
८) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहृतृचाशीतावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पञ्चमारण्यके
सूच्यते—'य एक इद्विदयत आ याह्यद्विभिः सुतम्' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्तीय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्तीय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

वयः इन्द्रः वएकः वइत् एक एव वदाशुषे हविर्दत्तवते वमर्तीय मनुष्याय यजमानाय
ववसु धनं विदयते विशेषेण ददाति । वअङ्ग इति क्षिप्रनाम । वअप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः
प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः सः इन्द्रः क्षिप्रम् ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥
विदयते । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । शपः पिच्चात् अनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण
धातुस्वरः एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः^१ । अप्रतिष्कृतः । 'कु शब्दे' । प्रतिकूलं कूयते शब्द्यते
इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात् सुद् । सुषामादित्वात् पत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवद्विर इन्द्रो अङ्ग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम् इव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

वअराधसं हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितम् । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं वमर्तं मनुष्यम्
इन्द्रः वपदा पादेन वक्षुम्पमिव अहिच्छन्नकमिव^२ वकदा वस्फुरत् स्फुरिष्यति वधिष्यति । यथा
अहिच्छन्नं मण्डलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदा अस्मच्छन्नं हनिष्यतीत्यर्थः ।
स्फुरतिर्वधकर्मा । 'स्फुरति स्फुलति' (नि. २. १९. १५) इति वधकर्मसु पठितत्वात् । वनः अस्माकं
यदृणां वगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्रः वकदा कस्मिन्काले वअङ्ग क्षिप्रं वशुश्रवत् श्रोष्यतीति
वितर्क्यते । अत्र निरुक्तम्—'क्षुम्पमहिच्छन्नकं भवति यत् क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवा-
वस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रोऽङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम' (निरु. ५. १७) इति ॥ पदा ।
पादशब्दस्य 'पद्' इत्यादिना पदादेशः । 'ऊडिद्म्' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । क्षुम्पमिव । 'क्षुभ
संचलने' । अस्मात् कर्मणि घञि बहुलवचनात् धातोर्नुमागमः । घञोप्यापत्त्या भकारस्य पकारः ।
स्फुरत् । 'स्फुर संचलने' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लङर्थे लङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि'
इति अङ्गभावः । शुश्रवत् । 'भु श्रवणे' । लेटि अङागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति । उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ।

उग्रम् । तत् । पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्यः मनुष्येभ्यः सकाशात् यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इन्द्र स्वा त्वाम् आविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा । तत् तस्मै यजमानाय यत् उग्रम् उदूर्णं शवः बलम् इन्द्रः अङ्ग क्षिप्रं पत्यते पातयति प्रापयति ॥ तत् । ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्याः लुक् । पत्यते । ' पल्लु गतौ ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् व्यस्ययेन इयन् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने अच्छावाकस्य स्वादोरिस्था विषूवतः इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । ' होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरिस्था विषूवतः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४.) इति । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । ' स्तोमे वर्धमाने ' इति खण्डे सूत्रितम्—' स्वादोरिस्था विषूवत उप नो हरिभिः सुतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

स्वादोरिस्था विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इन्द्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्था । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इन्द्रेण । सऽयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य इत्था विषूवतः इत्थमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य मध्वः मधुररसस्य सोमस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यैः गौरवर्णा गावः पिबन्ति । याः गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्धकेण इन्द्रेण सयावरीः सह यान्त्यो गच्छन्त्यः सस्यः मदन्ति हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । ' विषु व्याप्तौ ' । अस्मात् औणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ' ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' इति मतुपः उदात्तत्वम् । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घः । व्यस्ययेन मतोर्वत्वम् । मध्वः । ' जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति ' वेर्हि ' इति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यैः । ' ऋगैरादिभ्यश्च ' इति ङीष् । जसि यणादेशे ' उदात्तस्वरित-योर्त्यणः ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । सयावरीः । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिन् ' इति वनिप् । ' वनो र च ' इति ङीमेकौ । मदन्ति । ' मदी हर्षे ' । इयनि प्राप्ते व्यस्ययेन शप् । वस्वीः । ' वस निवासे ' । ' शृस्वृस्निहि ' इत्यादिना वसेः उग्रप्रत्ययः । ' धाम्ये नि ' इत्यनुवृत्तेः

आद्युदात्तात्त्वम् । ' वीतो गुणवचनात् ' इत्यत्र ' गुणवचनात् डीवाद्युदात्तार्थम् ' (का. ४. १. ४४. १) इति वचनात् वसुशब्दात् डीपि यणादेशः । जसि ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स्वस्य राज्यं स्वराज्यम् । ' अकर्मधारये राज्यम् ' (पा. सू. ६. २. १३०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशनायुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

१ताः पूर्वोक्ताः १अस्य इन्द्रस्य १पृशनायुवः स्पर्शनकामाः १पृश्नयः नानावर्णा गावः इन्द्रेण पातव्यं १सोमं पयसा १श्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति । १इन्द्रस्य १प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताः १धेनवः १सायकं शत्रूणामन्तकारकं १वज्रम् आयुधं १हिन्वन्ति शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वात् नुम् । सायकम् । ' षो अन्तकर्मणि ' । ण्वुलि आत्वे युगागमः ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्विरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्विरे । पुरुणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

१प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः १ताः गावः १अस्य इन्द्रस्य १सहः बलं १नमसा स्वकीयेन पयोरूपेणाग्नेन १सपर्यन्ति परिचरन्ति । १पुरुणि बहूनि १अस्य इन्द्रस्य १व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि १सश्विरे सिधेबिरे शायन्ते' इत्यर्थः । किमर्थम् । १पूर्वचित्तये युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्रावयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्ते' इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सश्विरे । ' सश्व गतौ' । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये । ' चित्ति संज्ञाने' । भावे क्तिन् । मरुद्बुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे ' इन्द्रो दधीचः ' इति षडहस्तोत्रिय-संज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च- ' आदह स्वधामन्वित्येका द्वे केन्द्रो दधीचो अस्थभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थमिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थमिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कुतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाठ्यायनिन इतिहासमाचक्षते-‘आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रः तैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति शुभ्राव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किञ्चित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति । तस्मा अवाञ्चन् अस्थेतदाश्वं शीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राप्नवीत् । तत्तु न विद्य यत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् । तदन्विच्छतेति । तद्वान्वैषिषुः । तच्छर्याणावत्यनुविद्याजहुः । शर्याणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते । तस्य शिरसोऽस्थिमिरिन्द्रोऽसुराजघान ’ इति । ^१अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः ^२इन्द्रः आथर्वणस्य ^३दधीचः एतत्संज्ञकस्य ऋषेः ^४अस्थभिः अश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थिभिः ^५नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाऽनेतुमादावासुरी माया त्रिविधा संपद्यते । त्रिविधा अतीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाऽनेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यन्ते^२ । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते^३ । पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते^४ । एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि ^५वृत्राणि आवरकाण्यसुरजातानि ^६जघान हतवान् ॥ दधीचः । दधि अञ्चतीति दध्यङ् । अञ्चतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । षष्ठ्येकवचने ‘ अचः ’ इति अकारलोपे ‘ चौ ’ इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया ‘ चौ ’ इति पूर्वपदस्य अन्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ‘ अञ्चेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ’ (पा. सू. ६. १. १७०) इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः । ‘ छन्दस्यपि दृश्यते ’ (पा. सू. ७. १. ७६) इति अनजादावपि अस्थिशब्दस्य अनडादेशः स चोदात्तः ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्याणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् । तत् । विदत् । शर्याणावति ॥ १४ ॥

^१पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिषु ^२अपश्रितम् अपगत्य स्थितम् ^३अश्वस्य अश्वसंबन्धि दधीचः ^४यच्छिरः ^५इच्छन् इन्द्रो वर्तते ^६शर्याणावति एतत्संज्ञे सरसि ^७तत् शिरः ^८विदत् अज्ञासीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिमिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ इच्छन् । ‘ इषु इच्छायाम् ’ । तुदादिवात् शप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्लुङि व्यस्ययेन च्लेः अडादेशः । शर्याणावति । शर्याणा नाम देशाः । तेषामदूरभवं सरः शर्याणावत् । मध्वादिषु शर्याणशब्दस्य पाठात् ‘ मध्वादिभ्यश्च ’ (पा. सू. ४. २. ८६) इति चातुरधिको मतुप् । ‘ संज्ञायाम् ’ इति मतुपो वत्वम् । ‘ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ’ (पा. सू. ६. ३. ११९) इति दीर्घः ॥

१. क्ष-ट-ड-त्रिविधा सा । २. क्ष-संपद्यन्ते । ३. क्ष-न-संपद्यन्ते । ४. क्ष-संपद्यन्ते ।

५. क्ष-स-एतत्संज्ञके ।

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्याचान्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्ट्यम् । तत्र पूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः । 'अत्राह गोः' इति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । 'अतिमूर्तिना' इति खण्डे सूत्रितम्— 'अत्राह गोरमन्वत नवोनवो भवति जायमानः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् । इत्था । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राह अस्मिन्नेव गोः गन्तुः चन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वष्टुः दीप्तस्यादित्यस्य संबन्धि अपीच्यं रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यत् नाम तेजः तदादित्यस्य रश्मयः^१ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् । उदकमये स्वच्छे चन्द्रबिम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्ते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । वदन्ना-
वन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्च इन्द्र एव द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेतीन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते । अत्र निरुक्तम्— 'अथाप्यस्यैको रश्मि-
श्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गौरमन्वतेति' (निरु. २. ६.), 'अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा' (निरु. ४. २५) इति ॥ अमन्वत । 'मनु अवबोधने' । अपीच्यम् । अपपूर्वात्^२ चिनोतेः 'अध्यादयश्च' (उ. सू. ४. ५५१) इति निपातनात् यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वात् अञ्जतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्तिन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । अपिगते^३ निगते^४ भवमपीच्यम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । तिस्वरितः । 'अपीच्योऽप्रकाशः' इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्था । इदंशब्दात् 'था हेतौ च छन्दसि' इति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दो नानुवर्तते^५ तदानीम् 'इदमस्थमुः' (पा. सू. ५. ३. २४) इति थमुप्रत्ययः । 'अव्ययादाप्सुपः' (पा. सू. २. ४. ८२) इति सुब्लुक् बाधित्वा 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः । चन्द्रमसः । चन्द्रमाह्लादनं मिर्मिती निर्मिमीते इति चन्द्रमाः । 'चन्द्रे माहो डित्' (उ. सू. ४. ६६७) इति असिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वररश्मम् । पूर्वपदं च 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तमन्तोदात्तम् ॥ ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः 'को अद्य' इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— 'कायं दशमं को अद्य युक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. १२) इति ॥

१. क्ष-उ-ड-न-तदादित्यरश्मयः । २. त-क्ष-अपिपूर्वात् । ३. च-फ-अपगते । ४. क्ष-च-उ-उ-ड-क्ष-फ-निर्गते । ५. क्ष-नानुवर्तते ।

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निषून् ह्रस्वसो मयोभून् येषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भामिनः । दुःहणायून् ।

आसन्ऽहून् । ह्रस्वऽसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्य अस्मिन् कर्मणि ऋतस्य गच्छतः इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य धुरि अश्ववहनप्रदेशे गाः गतिमतोऽश्वान् कः युङ्क्ते को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् । शिमीवतः वीर्यकर्मपितान् भामिनः तेजसा युक्तान् दुर्हणायून् परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हणीयतिः क्रुध्यति-कर्मा । आसन्निषून् येषामासनि आस्ये मुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा बद्धास्तान् ह्रस्वसः । ह्रस्वु शत्रूणां हृदयेष्वस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति ह्रस्वसः । मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यः यजमानः एषाम् ईदृशानामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहन-क्रियाम् ऋणधत् समर्धयति स्तौतीति यावत् । सः यजमानः जीवात् जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते । ' को वै नाम प्रजापतिः ' इति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा वेदरूपान् वाग्विशेषान् अयेदानीं युङ्क्ते संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भामिनः उज्ज्वलान् दुर्हणायून् । हणीयतिर्हानिकर्मा । हातुमशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आस-न्निषून् आसनि आस्ये इषुरेषणं गमनमुच्चारणं येषां तान् ह्रस्वसो ह्रस्वु हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रकाश-मानानित्यर्थः । मयोभून् मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् । यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियाम् ऋणधत् ऋद्धिमतीं करोति स जीवात् स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् । ' हणीङ् लजांयाम् ' । कण्डादित्वात् यक् । बहुलवचनात् अस्मात् उन्प्रत्ययः । अतो लोपे सति वर्णव्यापत्त्या आकारः । मृगयवादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निषून् । ' पद्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । ' इष गतौ ' इत्यस्मात् ' इषेः किञ्च ' (उ. सू. १. १३) इति उन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्रस्वसः । ' असु क्षेपणे ' । ' अस गतिदीप्यादानेषु ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । यद्वा । ' मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ३. २. १८०. १) इति डुप्रत्ययः । भृत्याम् । ' भृञ् भरणे ' । ' संज्ञायां समजनपद ' (पा. सू. ३. ३. ९९) इति क्यप् । ' उदात्तः ' इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत् । ' ऋधु वृद्धौ ' । लेटि व्यत्ययेन भम् । ' लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । जीवात् । ' जीव प्राणधारणे ' । पूर्ववत् लेटि अडागमः ॥

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे को जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । बिभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् । कः । अन्ति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरि इन्द्रे आगते सति ^१क ^२ईषते शत्रोर्भीतः सन् को निर्गच्छति न कोऽपीत्यर्थः ।
^१कः ^२तुज्यते को हिंस्यते शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । ^१कः यजमानः ^२विभाय विभेति ।
 इन्द्रे रक्षके सति भयमपि नोपपद्यते दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा । ^१अन्ति अन्तिके समीपे ^२सन्तम् अस्माकं
 रक्षकत्वेन वर्तमानम् ^३इन्द्रं ^१कः पुरुषः ^२मंसते जानाति । वयमेव जानीमो नान्यः इत्यर्थः । एकः
 कः पूरकः । युद्धे सहायार्थमिन्द्रे आगते सति ^१कः यजमानः ^२तोकाय पुत्राय ^३अधि ^४ब्रवत् । हे इन्द्र
 अस्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । ' ब्राह्मणायाधिब्रूयात् ' इति यथा । एवरूपमधिवचनं
 को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । ^१इभाय गजाय ^१कः अधि ब्रवत् । ^२उत अपि च
^३राये शत्रुभिरपहियमाणाया धनाय कः अधि ब्रवत् । अपहियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि
 को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च ^१तन्वे स्वकीयाय शरीराय ^२जनाय परिजनाय च ^१कः
 अधि ब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेन्द्रस्याधिवचनं नापेक्षितम् । स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेव
 रक्षतीत्यर्थः । यदा तु कशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः संबन्धिनि कर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगा-
 दिन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते । यथा ' ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इति विनियोगानुसारेण ' कदा
 चन ' इत्यस्यामृचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ' ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु ' ।
 भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । ' तुज हिंसायाम् ' । कर्मणि यक् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानु-
 दात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । ' अतिङः ' इति पर्युदासात् निघाताभावः । मंसते । लेटि अडागमः ।
 ' सिब्वहुलं लेटि ' इति सिप् । अन्ति । अन्तिकस्य ' कादिलोपो बहुलम् ' इति कलोपः । ब्रवत् । ब्रवीतेर्लेटि
 अडागमः । तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने ' जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति ' घेङिति ' इति
 गुणाभावे यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निम् । ईद्रे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजातै । ऋतुभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

^१कः यजमानः ^२अग्निम् ^३ईद्रे इन्द्रार्थं हविर्निरूप्याग्निं स्तौति । इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्य-
 क्तुं न शक्यते । इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वा इन्द्रयागार्थमग्निं ^४सुचा जुह्वा ^५ध्रुवेभिः ध्रुवैर्नित्यैः
^६ऋतुभिः वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन ^७घृतेन ^८हविषा ^९यजातै यजेत् । यद्वा । ऋतवः प्रयाजदेवताः ।
 ' ऋतवो वै प्रयाजाः ' (तै.सं.१.६.११.५) इति श्रुतेः । ताभिः ध्रुवैः प्रकृतौ विकृतौ च अनुष्ठेयतया
 निश्चलैर्ऋतुभिः सह अग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । ^१कस्मै यजमानाय ^२होम
 ह्यातम्यं ^३प्रशस्यं धनम् ^४आशु शीघ्रं ^५देवाः ^६आ ^७वहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः ।
 इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इति इन्द्रः ^३स्तूयते । ^४वीतिहोत्रः प्रासयज्ञः ^५सुदेवः शोभनदेवताकः
^१कः यजमानः ^२मंसते इन्द्रं सम्यग्जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन
 चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे । ' ईड स्तुतौ ' । अदादिच्वात् शपो लुङ् ।
 सुचा । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै । यजतेर्लेटि आडागमः । ' वैतोऽन्यत्र ' इति

ऐकारः । वहान् । वहतेर्लेटि आडागमः । ‘ इतश्च लोपः० ’ इति इकारलोपः । ‘ संयोगान्तस्य० ’ इति तकारलोपः । होम । ह्यतेः कृतास्त्वस्य ‘ आतो मनिन्० ’ इति मनिन् । ‘ हः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । यद्वा । ‘ नामन्सीमन्० ’ (उ. सू. ४. ५९०) इत्यादौ होमश्चाब्दो मनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंमते । ‘ मन ज्ञाने ’ । लेटि अडागमः । ‘ सिब्वहुलं लेटि ’ इति सिप् । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिषु । अस्मात् कर्मणि ‘ मन्त्रे वृष० ’ इत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः । ‘ हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ’ (उ. सू. ४. ६०७) इति त्रन्प्रत्ययः । वीतिः प्रातो होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः । ‘ नव्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ट मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ट । मर्त्यम् ।

न । त्वत् । अन्यः । मघवन् । अस्ति । मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अङ्ग इति अभिमुखीकरणे । ^१अङ्ग ^२शविष्ट हे बलवत्तमेन्द्र ^३देवः द्योतमानः ^४त्वं ^५मर्त्यं मरण-धर्माणं त्वां स्तुतवन्तं पुरुषं ^६प्र ^७शंसिषः । सत्यगनेन स्तुतम् इति प्रशंस । हे ^८मघवन् धनवन् ^९इन्द्र ^{१०}त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः कश्चित् ^{११}मर्दिता सुखयिता ^{१२}न ^{१३}अस्ति । अतः कारणात् ^{१४}ते तुभ्यमिदं स्तुति-लक्षणं ^{१५}वचः ^{१६}ब्रवीमि उच्चारयामि ॥ शंसिषः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । लेटि सिपि अडागमः । ‘ सिब्वहुलं लेटि ’ इति विकरणश्च सिप् । तस्य आर्धधातुकत्वात् इडागमः । शविष्ट । अतिशयेन शवस्वी शविष्टः । इष्टनि ‘ विन्मतोर्लुक् ’ । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । मर्दिता । ‘ मृड सुखने ’ । तृचः इडागमः ॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वमोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन् ।

विश्वा । च । नः । उपमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे ^१वसो निवासयितरिन्द्र ^२ते तव संबन्धीनि राक्षोत्येभिरिति ^३राधांसि भूतानि ^४अस्मान् ^५कदा ^६चन कदाचिदपि ^७मा ^८दभन् ^९मा विनाशयन्तु । तथा ^{१०}ऊतयः गन्तारः । यद्वा । धृतयः^१ इत्यत्र वर्णलोपः । धृतयः कम्पयितारः ^२ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे ^३मानुष मनुष्यहितेन्द्र ^४चर्ष-णिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः ^५नः अस्मभ्यं ^६विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^७वसूनि धनानि ^८च ^९आ ^{१०}उपमिमीहि सर्वत आहृत्यास्मत्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंशब्दात् ‘ सर्वैकान्व-किंयत्तदः काले दा ’ (पा. सू. ५. ३. १५) इति दाप्रत्ययः । ‘ किमः कः ’ इति कादेशः । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम् ।

दमन् । ' दम्भु दम्भे ' । लोटर्थे छान्दसे लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' न माङ्गयोगे ' इति अङ्गभावः । मिमीहि । ' माङ् माने शब्दे च ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जुहोत्यादि-त्वात् भ्लुः । ' भृगामित् ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । हेर्किंस्वात् ' घुमास्था० ' इति ईत्वम् ॥ ८ ॥ ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र ' प्र ये ' इति द्वादशैर् प्रथमं सूक्तं गोतमस्यार्पम् । पञ्चमी-द्वादश्या त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—' प्र ये द्वादश मारुतं ह पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ' इति । हशब्दप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुदेवस्थानि ॥ अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते एतत्सूक्तं मारुतनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—' प्र ये शुम्भन्ते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तयो यामन्नुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुम्भन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र ये वमरुतः वयामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति वप्र वशुम्भन्ते प्रकर्षेण स्वकीयान्यङ्गानि अलंकुर्वन्ति' वजनयो वन जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । वसप्तयः सर्पणशीलाः वरुद्रस्य वसूनवः । रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । वसुदंससः शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । वहि यस्मात् मरुतः वरोदसी द्यावापृथिव्या वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय वचक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीराः विशेषेण शत्रुक्षेपण-शीलाः^१ वघृष्वयः वर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादर्भञ्जका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतः विदथेषु । विदन्त्येषु यष्टम्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः । तेषु मदन्ति सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुम्भन्ते । ' शुभ शुम्भ दीप्ती ' । औवादिकः । जनयः । जायन्ते आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ' इन्सर्वधातुभ्यः ' इति इन्प्रत्ययः । यामन् । ' या प्रापणे ' । ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति बहुलवचनात् ' आतो मनिन् ' इति भावे मनिन् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः लुक् । सुदंससः । दंसः इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषाम् । ' सोमनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे । ' हि च ' इति निघात-प्रतिषेधः । वृधे । ' वृधु वृद्धौ ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति । ' मदी हर्षे ' । श्पनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । पादादित्वात् निघाताभावः । विदथेषु । ' विद ज्ञाने ' । ' रुविदिभ्यां कित् ' इति अथप्रत्ययः । घृष्वयः । ' वृषु संघर्षे ' । ' कृविघृष्वि ' इत्यादिना विन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

त उक्थितासो मद्भिमानमाश्रित दिवि रुद्रासो अर्धं चक्रिरे सदः ।

अर्चन्तो अ॒र्कं ज॒नय॑न्त इन्द्रि॒यमधि॑ श्रियो॑ दधिरे॒ पृथ्नि॑मातरः ॥ २ ॥

ते । उ॒क्षि॒तासः । म॒हि॒मानम् । आ॒श॒त । दि॒वि । रु॒द्रासः । अ॒धि । च॒क्रि॒रे । स॒दः ।

अर्चन्तः । अ॒र्कम् । ज॒नय॑न्तः । इ॒न्द्रि॒यम् । अ॒धि । अ॒त्रि॒यः । द॒धि॒रे । पृ॒श्नि॒ऽमा॒तरः ॥२॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टाः १ते मरुतः २उक्षितासः देवैरभिषिक्ताः सन्तः ३महिमानं महत्त्वम् ४आशात आमुवन् १ । २रुद्रासः रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराज्जन्ते जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतः ३दिवि द्योतमाने नभसि ४सदः सदनं स्थानम् ५अधि ६चक्रिरे अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । ७अर्कम् अर्चनीय-
मिन्द्रम् ८अर्चन्तः पूजयन्तः ९इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं वीर्यं १०जनयन्तः । ‘प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व’
(ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्येवंरूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः । ११पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपाया भूमेः पुत्रा
मरुतः १२श्रियः ऐश्वर्याणि १३अधि १४दधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः । ‘उक्ष सेचने’ । कर्मणि
निष्ठा । ‘आजसेरसुक्’ । महिमानम् । महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । ‘टेः’ इति टिलोपः ।
आशात । ‘अशू व्यासौ’ । लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियम् । ‘इन्द्रिय-
मिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टम्’ (पा. सू. ५. २. ९३) इति घञप्रत्ययान्तो निपात्यते । पृश्निमातरः ।
प्राश्रुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निर्भूमिः । श्रूयते च—‘इयं वै पृश्निः’ (तै. ब्रा. १. ४. १. ५) इति ।
‘घृणिः पृश्निः’ इत्यादौ निपातनात् अभिमतरूपसिद्धिः २ । पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः । ‘ऋत-
श्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ४. १५८) इति समासान्तस्य कपः प्रतिषेधः ॥

गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।

बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप वत्सर्मान्येषामनु रीयते घृतम् ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयन्ते । अञ्जिऽभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मतः ।

बाधन्ते । विश्वम् । अभिऽमातिनम् । अप । वर्त्मानि । एषाम् । अनु । रीयते । घृतम् ॥३॥

१ गोमातरः गोरूपा भूमिमांता येषां ते मरुतः १ अजिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः १ यत् यदा १ शुभयन्ते स्वकीयान्यङ्गानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं १ शुभाः दीप्ता मरुतः १ तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु १ विरूढमतः विशेषेण रोचमानानलंकारान् १ दधिरे धारयन्ति । अपि च १ विश्वं सर्वम् १ अभि-
मातिर्न शत्रुम् १ अप १ बाधन्ते हिंसन्ति । १ एषां मरुतां १ वत्मानि मार्गाननुसृत्य १ घृतं क्षरणशीलमुदकं १ रीयते स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ते । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् लघूपधगुणाभावः । अजिभिः । ‘ अञ्जु व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु ’ । ‘ खनिक-
षिकस्वञ्जयसिवसिध्वनिस्तनिवनिनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ’ (उ. सू. ४. ५७९) इति इप्रत्ययः । शुभाः ।
‘ शुभदीप्तौ ’ । ‘ स्फायितश्चि ’ इत्यादिना रक् । विरूढमतः । विशिष्टा रूक् विरूक् । तद्वन्तो विरूढमन्तः ।
मनुपि अयस्मयादिवेन पदत्वात् कृत्वम् । भत्वात् जश्वाभावः । रीयते । ‘ रीक् स्रवणे ’ । दैवादिकः ॥

१. क्ष-ट-ढ-प्राप्नुवन् । २. क्ष-ट-ढ-अभिमत रूपस्वरसिद्धिः ।

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोर्जसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेषु वृषवातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सुमखासः । ऋष्टिभिः । प्रच्यावयन्तः । अच्युता । चित् । ओर्जसा ।

मनःजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषवातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाः । ये मरुतः । ऋष्टिभिः आयुधैः । वि भ्राजन्ते । विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतः । अच्युता । चित् च्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यपि । ओजसा स्वकीयेन बलेन । प्रच्यावयन्तः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः । मनोजुवः मनोवद्वेगगतयः । वृषवातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसससंधारमका यूयं । रथेषु आत्मीयेषु । पृषतीः । पृषत्यः इति मरुद्वाहनानां संज्ञा । 'पृषत्यो मरुताम्' (नि. १. १५. ६) इत्युक्तत्वात् । पृषद्भिः श्वेत-बिन्दुभिर्युक्ताः मृगीः । यत् यदा । आ । अयुग्ध्वं आभिमुख्येन नियुक्ता अकृद्वम् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवते इत्यर्थः ॥ सुमखासः । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्य प्रच्यव्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्युता । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । मनोजुवः । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । 'क्विच्चि' इत्यादिना क्विदीधौ । अयुग्ध्वम् । 'युजिर् योगे' । लुङि 'धि च' (पा. सू. ८. २. २५) इति सकारलोपः ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुषस्य वि प्यन्ति धाराश्चर्मैवोदभिर्व्युन्दन्ति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । वाजे । अद्रिम् । मरुतः । रंहयन्तः ।

उत । अरुषस्य । वि । प्यन्ति । धाराः । चर्मैव । उदभिः । वि । उन्दन्ति । भूमं ॥ ५ ॥

हे मरुतः । पृषतीः । यत् यदा । रथेषु । प्र । अयुग्ध्वं प्रायूयुजत । किं कुर्वन्तः । वाजे अन्ने निमित्तभूते सति । अद्रिं मेघं रंहयन्तः वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत तदानीम् । अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा सकाशात् वृष्ट्युदकधाराः^२ भवन्तः । वि । प्यन्ति विमुञ्चन्ति । विमुक्तास्ताश्च । धाराः । उदभिः उदकैः । चर्मैव परिमितमल्पं^३ चर्म यथा अप्रयानेन क्लेशते एवं । भूमं सर्वा भूमिं । व्युन्दन्ति विशेषेणाग्रां^४ कुर्वन्ति^५ ॥ रंहयन्तः । 'रहि गतौ' । वि प्यन्ति । 'यो अन्तर्कर्मणि' । दैवादिकः । 'ओतः श्यनि' (पा. सू. ७. ३. ७१) इति ओकारलोपः । 'उपसर्गास्तुनोति' इति ऋत्वम् । उदभिः । 'पठन्' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदवादेशः । व्युन्दन्ति । 'उन्दी क्लेशने' । भूम । 'सुपां सुलुङ्' इति भूमिशब्दात् उत्तरस्य अमः डादेशः । छान्दसं हस्त्वत्वम् ॥

तृतीयसवने 'आ वो वहन्तु' इति पोटुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—'आ वो वहन्तु ससयो रण्यदोऽमेव नः सुहृवा ओ हि गन्तन' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बहिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।

सीदत । आ । बहिः । उरु । वः । सदः । कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥

हे मरुतः वः युष्मान् सप्तयः सर्पणशीला अश्वाः आ वहन्तु अस्मद्यज्ञं प्रापयन्तु । कीदृशाः सप्तयः । रघुष्यदः लघु शीघ्रं स्यन्दमानाः । वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः । रघुपत्वानः लघु शीघ्रं पतन्तो गच्छन्तो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैः अस्मभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्र जिगात प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतः वः युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानम् उरु विस्तीर्णं कृतम् । तत्र यदास्तीर्णं बहिः तत् आ सीदत तस्मिन्बहिष्युपविशत । उपविश्य च मध्वः मधुरस्य अन्धसः सोमलक्षणाज्ञस्य पानेन मादयध्वं तृप्ता भवत ॥ रघुष्यदः । रघु स्यन्दन्ते इति रघुष्यदः । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । 'क्विप् च' इति क्विप् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः । 'पतू गतौ' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । जिगात । 'गा स्तुतौ' । जौहोत्यादिकः । 'जिगाति' (नि. २.१४.११३) इति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोप्मध्यमबहुवचनस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । तस्य पित्त्वेन छित्त्वाभावात् 'ई हल्यघोः' इति ईत्वाभावः । सदः । 'अतः कृकमि' (पा. सू. ८. ३. ४६) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । मादयध्वम् । 'मद तृप्तियोगे' । चुरादि-रास्मिनेपदी ॥ १ ॥

तैऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्थुरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यद्वावृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बहिर्षि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धन्त । स्वतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकम् । तस्थुः । उरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् । मदऽच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । बहिर्षि । प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतः अवर्धन्त वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वल-मपेक्षन्ते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिज्ञा महत्त्वेन नाकं स्वर्गम् आ तस्थुः आस्थितवन्तः । सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासाय उरु विस्तीर्णं चक्रिरे । यत् येभ्यो मरुद्भ्यो यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं मदच्युतं मदस्य हर्षस्य आसेक्तारं यज्ञं विष्णुः ह आवत् विष्णुरेवागत्य रक्षति ते मरुतः वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्रमागत्य बहिर्षि अधि अस्मदीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् सीदन्तु उपविशन्तु ॥ तैऽवर्धन्त । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (पा. सू. ८. २. ६) इति एकादेशस्य स्वरितत्वम् । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्य आहः व्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च । यद्वा । 'सुपां सुलुङ्' इति आजादेशो नकारोपजनश्च । तस्थुः । नाकमातस्थुश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिरे इति चार्थप्रतीतिः 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः ।

यत् । ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । छान्दसो वर्तमाने लङ् । वृषणम् । ' वा षपूर्वस्य निगमे ' इति उपधादीर्घाभावः । मदच्युतम् । मदं च्योततीति मदच्युत् । ' च्युतिर् आसेचने ' । ' किप् च ' इति किप् । सीदन् । लिङ्गर्थे लेटि अडागमः ॥

शूराऽइवद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजानइव त्वेषसंदृशो नरः ॥ ८ ॥

शूराऽइव । इत् । युधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुद्भ्यः । राजानऽइव । त्वेषसंदृशः । नरः ॥ ८ ॥

इत् इत्येतत्समुच्चये । शूराइवेत् शौर्योपिता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यः मरुद्भ्यः विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयन्ते बिभ्यति । ये नरः वृष्ट्यादेर्नेतारो मरुतः राजानइव राजमाना नृपतय इव त्वेषसंदृशः दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः । ' युध संग्रहारे ' । ' आदगमहनजनः ' इत्यत्र ' उत्सर्गच्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति वचनात् किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विर्भावादि । कित्त्वात् गुणाभावः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । स्थानिवज्ज्ञावात् द्विर्भावादि । श्रवस्यवः । श्रव इच्छति श्रवस्यति । ' क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । येतिरे । ' यती प्रयत्ने ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । भयन्ते । ' जिभी भये ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लोरभावः । त्वेषसंदृशः । ' त्विष दीप्तौ ' । पचाद्यच् । ' इक्षिर् प्रेक्षणे ' । संपूर्वादिस्मात् संपदादिलक्षणो भावे किप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धृत् इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृत्रं निरपामौब्जदर्णवम् ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रभृष्टिम् । सुऽअपाः । अवर्तयत् ।

धृत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृत्रम् । निः । अपाम् । औब्जत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रम् अवर्तयत् इन्द्रं प्रत्यगमयत् दत्तवानित्यर्थः । कीदृशम् । सुकृतं सम्यङ्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रभृष्टिम् अनेकाभिर्घोराभिर्युक्तम् । सहस्रम् इन्द्रः धृत्ते धारयति । किमर्थम् । नरि । अत्र नृसंबन्धात् नृशब्देन संग्रामोऽभिधीयते । संग्रामे अपांसि शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तवे कर्तुम् । एवं वज्रं त्वष्टा तेन वज्रेण वृत्रं वृष्ट्युदकस्यावरकम् अर्णवम् अर्णसोदकेन युक्तं मेघम् अहन् अवधीत् । अपां तेन निरुद्धा अपश्र सः निः औब्जत् निःशेषेणाधोमुखमपातयत् प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतम् । सुपूर्वात् करोतेः

कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हिरण्ययम् । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः ' ऋष्यवास्व्यवास्व ' इत्यादौ निपात्यते । स्वपाः । ' सोमनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तवे । ' नुमर्थे सेसेन् ' इति करोतेः तवेन्प्रत्ययः । अपाम् । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । औञ्जत् । ' उञ्ज आर्जवे ' । अर्णवम् । ' अर्णसो लोपश्च ' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वः सलोपश्च ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्विभिदुर्वि पर्वतम् ।

धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । दादृहाणम् । चित् । विभिदुः । वि । पर्वतम् ।

धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानवः । मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनन्तरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्धृत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं^१ नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पानं आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिच्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ^२ते मरुतः ^३अवतम् । अवस्तात्ततो भवतीति अवतः कूपः । कूपनामसु च ' अवतः अवटः ' (नि. ३. २३. ७) इति पठितम् । तम् ^४ऊर्ध्वम् उपरि यथा भवति तथा ^५ओजसा स्वकीयेन बलेन ^६नुनुद्रे प्रेरितवन्तः उत्खातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तः मरुतः मार्गमध्ये ^७दादृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं ^८पर्वतं ^९चित् पर्ववन्तं शिलोच्चयमपि ^{१०}वि ^{११}विभिदुः विशेषेण बभञ्जुः । ^{१२}सुदानवः शोभनदानास्ते ^{१३}मरुतः ^{१४}वाणं शतसंख्याभिः^{१५} तन्त्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं ^{१६}धमन्तः वादयन्तः ^{१७}सोमस्य ^{१८}मदे सोमपानेन हर्षं सति ^{१९}रण्यानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि ^{२०}चक्रिरे स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । ' णुद प्रेरणे ' । लिटि ' इरयो रे ' इति रेआदेशः । दादृहाणम् । ' दादृ दृहि वृद्धौ ' । लिटः कानच् । धमन्तः । ' ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ' । ' पाघ्रा ' इत्यादिना धमादेशः । वाणम् । ' अण रण वण शब्दार्थाः ' । कर्मणि घञ् । ' कर्षात्त्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रण्यानि । रणतेर्भावे ' वक्षिरण्योरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इति अप् । ततः ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तया दिशासिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छन्तीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् । गोतमाय । तृष्णजे ।

आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा । चित्रभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः ^१अवतम् उद्धृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति ^२तया ^३दिशा ^४जिह्वां वक्रं तिर्बजं ^५नुनुद्रे
प्रेरितवन्तः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य ^६तृणजे तृषिताय ^७गोतमाय ऋषये तदर्धम् ^८उत्सं
जलप्रवाहं कृपादुद्धृत्य ^९असिञ्चन् आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वा ^{१०}ईम् एनं स्तोतारमृषिं ^{११}चित्रभानवः
विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः ^{१२}अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह ^{१३}आ ^{१४}गच्छन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च
^{१५}विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य ^{१६}कामम् अभिलाषं ^{१७}धामभिः आयुषो धारकैरुदकैः ^{१८}तर्पयन्त अतर्पयन् ॥
तया । ‘ न गोश्नसाववर्णः ’ इति ‘ सावेकाचः० ’ इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा ।
‘ सावेकाचः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृणजे । ‘ अितृषा पिपासायाम् ’ । ‘ स्वपितृषोर्नेजिक् ’
(पा. सू. ३. २. १७२) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । पदकारस्य शाकल्यस्य स्वयमभिप्रायः । ‘ अन्ये-
ष्वपि दृश्यते ’ इति दृशिग्रहणात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । तृणा जाता यस्य स तथोक्तः । ‘ इत्यापोः
संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ’ इति ह्रस्वत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः । दधातेः ‘ आतो
मनिन्० ’ इति मनिन् ॥

मास्ते पशौ ‘ या वः शर्म ’ इति हविषो याज्या । ‘ प्रदानानाम् ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ अरा
इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १२ ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥

हे मरुतः ^१वः युष्माकं संबन्धीनि ^२या यानि ^३शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । कीदृशानि ।
^४त्रिधातूनि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि ^५शशमानाय युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय दातुं
संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि ^६सन्ति यानि च ^७दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ^८अधि
^९यच्छत अधिकं प्रयच्छथ हे ^{१०}मरुतः ^{११}तानि सर्वाणि शर्माणि ^{१२}अस्मभ्यं ^{१३}वि ^{१४}यन्त विशेषेण
प्रयच्छत । किंच हे ^{१५}वृषणः कामानां वरितारो मरुतः ^{१६}नः अस्मभ्यं ^{१७}सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं
^{१८}रयिं धनं ^{१९}धत्त दत्त ॥ या । ‘ शोभन्द्दसि बहुलम् ’ इति शैलोपः । शर्म । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति
जसो लुक् । शशमानाय । ‘ शश प्लुतगतौ ’ । ताच्छीलिकः चानश् । यच्छत । छान्दसे लङि ‘ बहुलं
छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । यन्त । यमेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ तसनसन-
थनाश्च ’ इति तस्य तषादेशः । अतस्तस्य पिच्चेन छिप्त्वाभावात् ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना
अनुनासिकलोपो न भवति । वृषणः । ‘ वा षपूर्वस्य निगमे ’ इति उपधादीर्घाभावः । सुवीरम् ।
बहुव्रीहौ ‘ वीरवीरौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

‘ मरुतो यस्य ’ इति दशरथं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्थं गायत्रं मरुदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—
‘ मरुतो वक्ष गायत्रम् ’ इति । न्यूक्ते तृतीये छन्दोमे आभिमास्ते शक्ने एतत्सूक्तम् । ‘ तृतीयस्यागम्य
महः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ मरुतो यस्य हि प्राप्तवे वाचमित्वाभिमास्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११)

इति । ऐन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य^१ हविषो ' मरुतो यस्य ' इत्येषा अनुवाक्या । सूत्रितं च—' ऐन्द्रामारुतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये ' (आश्व. श्रौ. २. ११) इति । एवैव वरुणप्रवासेषु मारुत्याः आमिक्षाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—' मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । तथा प्रातःसवने पोलुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—' मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नी-रिहा वह ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः । सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसः विशिष्टप्रकाशाः मरुतः दिवः अन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ सः जनः जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरस्यन्तं युक्तो भवति ॥ पाथ । ' पा पाने ' । लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । यद्वृत्त-योगादनिघातः^२ । विमहसः । विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिज्ञयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः । शृणुता । हवम् ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसः यज्ञस्य वोढारः मरुतः यूयं यज्ञैर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबन्धिनः विप्रस्य वा अयजमानस्य मेधाविनश्च हवम् आह्वानं शृणुत । यज्ञ-वतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुश्चाह्वानमवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं यतः^३ भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति वचनात् ' वहिहाधाभ्यच्छन्दसि ' इति कारकपूर्वात् वहतेरसुन् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । मतीनाम् । ' मन ज्ञाने ' । अस्मात् करणे क्तिन् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् । शृणुत । ' श्रुचः श्रु च ' इति श्रुः । ' सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ' इति वचनात् तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्य आमन्त्रितस्य ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् निघाताभावः । हवम् । ' भावेनपसर्गस्य ' इति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमर्तक्षत । स गन्ता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः । गन्ता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनः हविलक्षणाद्योपेता ऋत्विजः विप्रं मेधाविनं मरुणम् अनु अतक्षत हविष्यदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति सः यजमानः गोमति बहुभिर्गोभिर्बुधैः

१ब्रजे गोढे १गन्ता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । क्रान्दसो लक्ष् ।
व्यत्ययेन मध्यमः । गन्ता । गमेस्ताच्छीलिकः तृन् ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

१दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु १बर्हिषि यज्ञे १वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्य १अस्य मरुद्गणस्य यागाय १
१सोमः १सुतः । ऋत्विग्भिर्भियुतो भवति । १उक्थं मरुद्देवताकं शस्त्रं १मदश्च मदिधातुना युक्ता
'मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्' इत्यादिका मारुती निवित् च अस्य मरुद्गणस्य हर्षाय १शस्यते होत्रा
पठ्यते ॥ अस्य । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि । दिवो
द्योतमानस्य सूर्यस्येष्टयो येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यत्ययेन उत्वा-
भावः ॥

अस्य श्रोषन्त्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्ससुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरम् । चित् । ससुषीः । इषः ॥ ५ ॥

१अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुतः १आ आभिमुख्येन १श्रोषन्तु शृण्वन्तु । १यः मरुद्गणः १विश्वाः
१चर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्यान् १अभि १भुवः अभिभवति । तादृगणाकारा मरुतः शृण्वन्तिवत्यर्थः ।
१सूरं १चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपि १इषः मरुद्भिः प्रतान्यज्ञानि १ससुषीः प्रासानि भवन्तु ॥
श्रोषन्तु । 'शु श्रवणे' । लोटि 'सिब्वहुलं लेटि' इति बहुलवचनात् सिप् । भुवः । भवतेर्लेटि तिप्ः
'तिळां तिळो भवन्ति' इति सिप् । 'लेटोऽडाटौ' इति अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । सूरम् । 'सू प्रेरणे' । 'सुसूधागुधिभ्यः क्रन्' इति
क्रन्प्रत्ययः । ससुषीः । 'सु गतौ' । अस्मात् लिटिः क्रसुः । 'उगितश्च' इति ङीप् । भसंज्ञायां
'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । जसि 'वा
छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ॥ ११ ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम् । अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरद्भिः । मरुतः । वयम् । अवःभिः । चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

हे १मरुतः १पूर्वीभिः बह्वीभिः १शरद्भिः संवत्सरैः १चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां
संबन्धिभिः १अवोभिः रक्षणैर्युक्ताः सन्तः १वयं १ददाशिम युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः । १हि यस्मा-
दर्थे । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छत इत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुषाब्दात् 'वोतो
गुणवचनात्' इति ङीप् । यणादेशे 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । ददाशिम । 'दाश्च दाने' । लिटि
इडागमः । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनाम् । 'नामन्वतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः । यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुभगः । सः । प्रयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः मरुतः सः मर्त्यः मनुष्यो यजमानः सुभगः अस्तु शोभन-
धनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविलक्षणान्यज्ञानि पर्षथ आत्मनि सिद्ध्यन् स्वीकृत्य
इत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य । 'ऋनादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
पर्षथ । 'पृषु वृषु मृषु सेचने' । भौवादिकः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यशवसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यशवसः अवितथबलाः नरः नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान् स्तुतिभिः संभज-
मानस्य स्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य वेनतः । वेनतिः कान्ति-
कर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद लम्भयत
प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य । 'शश पुतगतौ' । ताच्छीलिकः चानश् । स्वेदस्य । 'जिह्विदा
गात्रप्रक्षरणे' । अन्तर्भावित्यर्थात् कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वम् । विद । 'विद् लुभे' ।
लोपि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य व्यत्ययेन ज्ञादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । अस्य
अदादेशः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः ।
'अचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं
कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यूयं तत्सत्यशवस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयम् । तत् । सत्यशवसः । आविः । कर्त । महित्वना । विध्यत । विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यशवसः सत्यबला अन्यैरप्रष्टव्यबला मरुतः यूयं तत् वृत्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं
माहात्म्यम् आविष्कर्त आविष्कृत प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन
माहात्म्येन रक्षः अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं विध्यत ताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त ।
करोतेर्लोपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तडादेशः । गुणः । 'इदु-
दुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (पा. सू. ८. ३. ४१) इति आविःशब्दे विसर्जनीयस्य षवम् । महित्वना ।
भावप्रत्ययादुत्तरस्य आठः व्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च । यद्वा । 'सुपां सुलृक्' इति तृतीयाया
आजादेशो नकारोपजनश्च । विध्यत । 'व्यध ताडने' । इयनि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ।
तशब्दस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वे सति 'ऋचि तुनुचमक्षुतङ्' इति संहितायां दीर्घः ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमग्निर्गम् । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहत । गुह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अग्निर्गम् । ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतः १ गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं २ तमः अन्धकारं ३ गूह्यं संवृतं कुरुत । यथा अस्माभिर्न दृश्यते तथा अदर्शनं प्रापयत विनाशयतेत्यर्थः । ४ विश्वं सर्वम् ५ अत्रिणम् अक्षरं राक्षसादिकं ६ वि ७ यात विविधं यापयत अस्मत्सकाशात् निर्गमयत । ८ यत् ९ ज्योतिः सूर्यादिकं वयम् १० उश्मसि कामयामहे तत् ११ कर्तुं कुरुत । यद्वा । गुह्यं गुहायां शरीरान्तर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूह्यं १ विनाशयत । अत्रिणं पुरुषार्थस्याक्षरं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्तुं कुरुत ॥ गूह्यं । ' गूह्यं संवरणे ' । शपि लघूपधगुणे ' ऊदुपधाया गोहः ' (पा. सू. ६. ४. ८९) इति उपधाया ऊकारः । यात । ' या प्रापणे ' । अस्मात् अन्तर्भावितव्यर्थान् लोढ् । अत्रिणम् । ' अदेक्षिनि च ' (उ. सू. ४. ५०८) इति त्रिनिप्रत्ययः । उश्मसि । ' वश कान्तौ ' । इदन्तो मसिः । अदादिस्वात् शपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ॥ ॥ १२ ॥

' प्रत्वक्षसः ' इति षडृचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्षं जागतं मारुतम् । तथा चानुक्रान्तं— ' प्रत्वक्षसः षड् जागतम् ' इति । अग्निष्टोमे आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । ' अथ यथेतम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो अग्नये ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टमासो नृतमासो अञ्जिभिर्व्यानज्रे के चिदुस्नाइव स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टमासः । नृतमासः । अञ्जिभिः । वि । आनज्रे । के । चित् । उस्नाऽइव । स्तृभिः ॥ १ ॥

१ प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः २ प्रतवसः प्रकृष्टबलोपेताः अत एव ३ विरप्शिनः विविधेन जयघोषेणोपेताः । यद्वा । महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते । अत एव ४ अनानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । ५ अविथुराः अविद्युक्ताः । सप्तगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः । ६ ऋजीषिणः । तृतीयसवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्ते इति तेषामृजीषित्वम् । यद्वा । ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानाम् । ७ जुष्टमासः अतिशयेन षडृभिः सेविताः ८ नृतमासः अतिशयेन मेघादेर्नैतारः एवंभूता मरुतः ९ स्तृभिः स्वशरीरस्याच्छादकैः १० अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः ११ व्यानज्रे नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १२ के चित् १३ उस्नाइव । ये १४ केचन स्पर्धरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकर्तृन्तीति प्रत्वक्षसः । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति असुम् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः । तवः इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । विरप्शिनः । ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । विरपणं विरप्शः । औणादिकः क्षपस्त्वयः । तद्वन्तो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अबनताः प्रक्षीभूताः । न आनता अनानताः । अन्वचपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अविथुराः । ' व्यथ भयचलनयोः ' । ' व्यथेः संप्रसारणं धः क्तिञ्च ' ।

(उ. सू. १. ३९) इति उरच्प्रत्ययः । अत्र तु बहुलवचनात् धत्वं न क्रियते । पूर्ववत् समासस्वरौ । जुष्टतमासः । ' नित्यं मन्त्रे ' इति जुष्टशब्दः आद्युदात्तः । तत आतिशायनिकस्य तमपः पिप्वावनुदात्तत्वे स एव स्वरः शिष्यते । आनञ्जे । ' अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु ' । कर्मणि ' छन्दसि लुक्-लृल्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । ' अत आदेः ' इति अभ्यासस्य आत्वम् । ' तस्माद्बुद्धिहलः ' (पा. सू. ७. ४. ७१) इति नुद् । व्यत्ययेन उपधालोपः । ' इरयो रे ' । स्तृभिः । ' स्तृन् आच्छादने ' । क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् तुगभावः ॥

उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वयइव मरुतः केन चित्पथा ।

श्रोतन्ति कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥ २ ॥

उपह्वरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । वयःऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

श्रोतन्ति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतम् । उक्षत । मधुवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

हे ^१मरुतः ^२उपह्वरेषु उपह्वर्तव्येषु गन्तव्येष्वस्माकं संनिकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु ^३यत् यदा ^४ययिं गतिमन्तं मेघम् ^५अचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुथ । किं कुर्वन्तः । ^६वयइव पक्षिण इव ^७केन ^८चित् ^९पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छन्तः । नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मैघा उपचीयन्ते इत्यर्थः । तदानीं ^{१०}कोशाः । मेघनामैतत् । ^{११}वः युष्माकं ^{१२}रथेषु आसक्ता मेघाः ^{१३}श्रोतन्ति जलं मुञ्चन्ति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतो यूयम् ^{१४}अर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय ^{१५}मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं ^{१६}घृतं वृष्टयुदकम् ^{१७}आ समन्तात् ^{१८}उक्षत सिञ्चत । अस्मदभिलषितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु । ' ह्र कौटिल्ये ' । उपह्वरन्ति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छन्त्येष्विति उपह्वरा नभःप्रदेशाः । ' पुंसि संज्ञायां घः प्राथेण ' इति अधिकरणे घः । अचिध्वम् । चिनोतेः वर्तमाने लङ् । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ययिम् । ' या प्रापणे ' । ' आह-गमहनजनः ' इति किप्रत्ययः । पथा । आङि ' भस्य टेलोपः ' इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रोतन्ति । ' श्च्युतिर् क्षरणे ' । छान्दसो यलोपः । उक्षत । ' उक्ष सेचने ' । लोटि तशब्दस्य डित्वे सति ' ऋचि तुनुघ ' इत्यादिना साहित्तिको दीर्घः ॥

प्रेषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । शुभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत्ऽदृष्टयः । स्वयम् । महित्वम् । पनयन्त । धूतयः ॥ ३ ॥

^१यद्ध यदा खलु एते मरुतः ^२शुभे शोभनाय वृष्टयुदकाय ^३युञ्जते मेघान् सज्जि कुर्वन्ति तदानीम् ^४अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषु ^५एषां मरुतां संबन्धिषु ^६यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु ^७भूमिः पृथिवी ^८प्र

‘रेजते प्रकर्षेण कम्पते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीयान् रथान् युजते अश्वैर्योजयन्ति तदानीमेषां रथानां संबन्धिषु पर्वतादेरुक्षेपकेषु यामेषु गमनेषु’ भूमिर्भीत्या कम्पते । तत्र दृष्टान्तः । ‘विथुरेष । यथा भर्त्रा वियुक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालम्बा सती कम्पते तद्वत् । ‘ते तादृशाः ‘क्रीळ्यः विहारशीलाः ‘धुनयः चलनस्वभावाः ‘आजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः एवंभूता मरुतः ‘धूतयः पर्वतादीन् धुन्वन्तः सन्तः ‘महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव ‘पनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । ‘अर्तिस्तुसु’ इत्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ‘वलादावार्धधातुके विकल्प इत्यते’ (का. २. ४. ५६. २) इति वचनात् ‘अजेर्ध्व-घञपोः’ इति वीभावाभावः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते । ‘रेजृ कम्पने’ । ‘भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः’ (निरु. ३. २१) इति यास्कः । यामेषु । ‘यम उपरमे’ । भावे घञ् । ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । ‘या प्रापणे’ इत्यस्मात् ‘अर्तिस्तुसु’ इत्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । ‘शुभ दीप्ती’ । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पनयन्त । ‘पन व्यवहारे’ । ‘गुप्धूपविच्छिन्’ (पा. सू. ३. १. २८) इति आयः । अस्मात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ॥

स हि स्वसृत्पृषदश्चो युवा गणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋणयावानेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वसृत् । पृषदश्च । युवा । गणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः । असि । सत्यः । ऋणयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

‘स’ ‘हि’ स खलु मरुद्गणः ‘अया’ अस्य सर्वस्य जगतः ‘ईशानः’ ईशानशीलः भवति । कीदृशः । ‘स्वसृत्’ स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । ‘पृषदश्च’ । पृषत्यः श्वेत-विमृद्भूकृतिः सृग्यः अश्वस्थानीयाः यस्य स तथोक्तः । ‘युवा’ नित्यतरुणः ‘तविषीभिः’ अन्येषामसाधारणैर्बलैः ‘आवृतः’ परिवेष्टितः ‘सत्यः’ सत्कर्माहं । ‘ऋणयावा’ स्तोतृणामृणस्यापगमयिता बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । ‘अनेद्यः’ प्रज्ञास्यनामैतत् । ‘सर्वैरनिन्दितः’ ‘वृषा’ जलानां वर्षिता । एवंभूतो मरुद्गणः ‘अस्याः’ ‘धियः’ अस्मदीयस्यास्य कर्मणः ‘अथ’ अनन्तरं ‘प्राविता’ ‘असि’ प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । ‘सुपां सुलङ्’ इति षष्ठ्याः याजादेशः । ‘हलि लोपः’ (पा. सू. ७. २. ११३) इति इदम इद्रूपस्य लोपः । ईशानः । ‘ईश ऐश्वर्ये’ इत्यस्मात् ताच्छीलिकः चानश् । तस्य लसार्ध-धातुकत्वाभावेन^१ चिस्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अया ईशान इत्यत्र ईषाभक्षादिवात् प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा । ‘या प्रापणे’ इत्यस्मात् अन्तर्भावितप्यर्थात् ‘आतो मनिन्’ इति वनिप् । अनेद्यः । ‘णिदि कुस्यायाम्’ । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति ण्यत् । आगमानुज्ञासनस्यानित्य-त्वात् शुभभावे कषूपधगुणः । जम्भसाम्से अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिन्द्रं शम्यक्काण आशतादिनामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋकाणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुः अस्माकं जनकस्य रहूगणस्य सकाशात् यत् जन्म तेन वयं वदामसि ब्रूमः । वक्ष्यमाणं वृत्तान्तम्^१ अस्माकं पितोपदिष्टवान् अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तान्तः इति चेत् उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्र जिगाति मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्गणः क्रियते । यस्मात् ईम् एनम्^२ इन्द्रं शमि वृत्रवधादिरूपे कर्मणि ऋकाणः 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपया स्तुत्या युक्ताः सन्तः आशत प्राप्नुवन् न पर्यत्याक्षुः । आदित् एवमिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणि 'ईदृक् चान्यादृक् च' इत्येवमादीनि नामानि इन्द्रसकाशात् लब्ध्वा दधिरे धृतवन्तः तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमी इति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने छान्दसः ईकारलोपः । ऋकाणः । 'ऋच स्तुतौ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'छन्दसी-वनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा । अयस्मयादिषु कचिदुभयं भवति (का. १. ४. २०) इत्युक्तत्वात् 'स सुष्टुभा स ऋकता' इत्यादाविव पदत्वात् कुत्वं भत्वात् जश्वाभावः । आशत । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । 'यज्ञस्विग्भ्यां घञञौ' इति अर्हार्थे घः ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कम् । भानुऽभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिऽभिः । ते । ऋक्ऽभिः । सुऽखादयः ।

ते । वाशीऽमन्तः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतः भानुभिः भानुशीलैर्दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृष्टयुदकं श्रियसे श्रियतुं प्राणिभिः सेवितुं सं मिमिक्षिरे सम्यग्मेदुमिच्छन्ति । पृथिवीं वृष्टयुदकेन सम्यक् सेकुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुतः ऋक्भिः स्तुतिमङ्गिर्ऋत्विग्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमन्तः । वाशी इति वाङ्नाम । शोभनया स्तुतिलक्षणया वाचोपेताः इष्मिणः गतिमन्तः अभीरवः भयरहिताः ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्सं-न्धिनः धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबद्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे लब्धवन्तः ॥ श्रियसे । 'कुस्ये सेसेन्' इति कसेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । 'मिह सेचने' । अस्मात् इच्छासनन्तात् लिटि 'अमन्त्रे' इति निषेधात् आसभावः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । सुखादयः । 'खार भक्षणे' । औणादिकः^३ इप्रत्ययः ।

शोभना स्वादिर्मक्ष्णं येषाम् । ' नम्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इष्णिणः । ' इष गतौ ' । ' इषि-
युधीन्धि ' इत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय इनिः । विद्रे । ' विदु लाभे ' । लिटि द्विवचनप्रकरणे
' छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' इति द्विवचनाभावः । ' इरयो रे ' इति इरयो रेभावः ॥ ॥ १३ ॥

' आ विद्युन्मद्भिः ' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' आ विद्युन्मद्भिराद्यान्त्ये
प्रस्तारपङ्क्ती पञ्चमी विराडूपा ' इति । पूर्ववदधिदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तारपङ्क्ती । आद्यौ पादौ
जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्रौ यस्याः सा प्रस्तारपङ्क्तिः । सूत्रितं च—' प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः '
(पि. सू. ३. ४०) इति । अस्यायमर्थः । ' जागतौ गायत्रौ च ' इत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्तात्
द्वौ जागतौ पादौ स्याताम् अन्यौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिरिति । ' एतत्त्यत् ' इत्येषा पञ्चमी
विराडूपा । आदितस्त्रयः पादा एकादशका अन्योऽष्टकः सा विराडूपेत्युच्यते । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पसता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्कैः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपणैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पसत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः मितं निर्मितमन्तरिक्षं प्राप्य रुवन्ति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः । यद्वा । अमितं भृशं
शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः । अथवा महत्यन्तरिक्षे
व्रवन्तीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समाज्ञातास्ते सर्वे मरुतः^१ आख्यायन्ते । तथा चाहुः—
' सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ' इति ।
पौराणिकास्त्वाचक्षते—' मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे ' इति ।
एवंभूता हे^२ मरुतः^३ रथेभिः आत्मीयैः रथैः^४ आ^५ यात अस्मदीयं यज्ञमागच्छत । कीदृशैः रथैः ।
^६ विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तियुक्तैः^७ स्वर्कैः स्वर्जनैः शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा ।
शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा शोभनदीप्तियुक्तैः ।^८ ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्ति-
रूपाण्यायुधानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः ।^९ अश्वपणैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः ।
यद्वा । रंहणशीला मेघा रथाः । तैः सह अन्तरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशैः । विद्युन्मद्भिः ।
विद्युता तडिता तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनम् । तत्स्वभावनीरयुक्तैः ।
अश्वपणैः । अश्वं व्याप्तं पर्णं पतनं गमनं येषाम् । अन्तरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे^{१०} सुमायाः ।
माया इति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयम् । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः^{११} वर्षिष्ठया प्रबृद्ध-
तरया^{१२} इषा अस्मभ्यं दातव्येनाज्ञेन सह^{१३} वनः अस्मान्प्रति^{१४} वयो^{१५} वन पक्षिण इव शीघ्रम्^{१६} आ^{१७} पसत
आपतत आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—' अथातो मध्यमस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो
भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्ब्रवन्तीति वा ' इति, ' विद्युन्मद्भिर्मरुतः
स्वर्कैः स्वर्जनैरिति वा स्वर्कैरिति वा स्वर्षिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन
च नोऽज्ञेन वय इवापतत सुमायाः कस्याणकर्मणो वा कस्याणप्रज्ञा वा ' (निरु. ११. १३-१४)

इति ॥ विद्युन्मग्निः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यन्तर्भावात् 'अयवादिभ्यः' इत्यत्र अनुवृत्तेः 'शयः' (पा. सू. ८. २. १०) इति मनुषो बत्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमग्निः । 'हस्वनुद्भ्यां मनुप्' इति मनुष उदात्तत्वम् । अश्वपणैः । 'अश्व' व्यासौ । 'अशिप्रुषि' इत्यादिना कम्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दात् आतिशायनिके इष्टनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वर्षादेशः । पसत । 'पत्तु गतौ' । लङि लृदिस्वात् छेः अडादेशः । 'पतः पुम्' (पा. सू. ७. ४. १९) इति पुमागमः ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतूभिर्भ्रैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वधितिवान्पव्या रथस्य जङ्घनन्त भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतूऽभिः । भ्रैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जङ्घनन्त । भूम ॥ २ ॥

१ते पूर्वोक्ता मरुतः १वरुणेभिः अरुणवर्णैः १पिशङ्गैः पिङ्गलवर्णैरुभयवर्णोपेतैः १रथतूभिः रथस्य प्रेरयितृभिः १भ्रैः १वरं देवानां वरीतारं १कं शब्दयितारं स्तुवन्तं यजमानम् १आ १यान्ति आगच्छन्ति । किमर्थम् । १शुभे तस्य शोभां कर्तुम् । अथवा शुभे उदकाय । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणः १रुक्मो १न रोचमानं सुवर्णमिव १चित्रः अतिशयेन दर्शनीयः १स्वधितिवान् । स्वधितिः इति वज्रनाम । शत्रूणां खण्डकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतः १रथस्य १पव्या चक्रधारया १भूम भूमिं १जङ्घनन्त अत्यर्थं घ्नन्ति । स्तीतुरक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ वरम् । प्रियन्ते देवाः अनेनेति वरः । 'ग्रहवृद्धनिश्चि' इति करणे अप् । कम् । 'कै गै शब्दे' । कायतीति कः । बहुलवचनात् कम्प्रत्ययः । रथतूभिः । 'तुर त्वरणे' । रथं तुरति त्वरायुक्तं कुर्वन्तीति रथतुरः । 'किप् च' इति किप् । भिसि 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । पव्या । 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । 'पूङ् पवने' । अस्मात् 'अच इः' इति इप्रत्ययः । 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जङ्घनन्त । हन्तेर्यङन्तात् वर्तमाने छान्दसो लङ् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्य अमः 'सुपां सुलङ्' इति डादेशः । छान्दसं हस्वरत्वम् ॥

श्रिये कं वो आधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृणवन्त ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासो धनयन्ते अद्रिम् ॥ ३ ॥

श्रिये । कम् । वः । आधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कृणवन्ते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजाताः । तुविऽद्युन्नासः । धनयन्ते । अद्रिम् ॥ ३ ॥

हे मरुतः ^१वः युष्माकं ^२तनूषु शरीरेष्वंसप्रदेशेषु ^३वाशीः शत्रूणामाक्रोशकम् आराख्यमायुधं
^४अभिये ^५कम् ऐश्वर्यार्थं वर्तते इति शेषः । कम् इत्येतत् पादपूरणम्^१ । तदुक्तम्—‘ अथापि पादपूरणाः^२
 कमीभिद्विति ’ इति । तादृशा मरुतः ^३वना ^४न उच्छ्रितान् वृक्षसमूहानिव ^५मेधा मेधान् यशान्
^६ऊर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसत्ररूपेणोच्छ्रितान् ^७कृणवन्ते यजमानैः कारयन्ति । हे ^८सुजाताः शोभन-
 जनयुक्ताः ^९मरुतः ^{१०}युष्मभ्यं युष्मदर्थं ^{११}कं सुखकरम् ^{१२}अद्रिं सोमाभिषवे प्रवृत्तं प्रावाणं ^{१३}तुविद्युन्नासः
 प्रभूतधना यजमानाः ^{१४}धनयन्ते धनं कुर्वन्ति युष्माकं यागाय प्रावभिरभिषुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वाशीः ।
 शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततः ‘ छन्दसीवनिपौ ’ इति मत्वर्थीय ईकारः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । मेधा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति शसो डादेशः । वना । ‘ शोच्छन्दसि बहुलम् ’
 इति शेलोपः । कृणवन्ते । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च ’ । लटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘ धिन्विक्कृण्वोर च ’
 इति उप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेन अन्तादेशः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति आर्धधातुत्वेन झस्य
 अङिस्वात् गुणे अवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववत् डादेशः । धनयन्ते । धनशब्दात् ‘ तत्करोति ’ इति णिच् ॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्कार्यां च देवीम् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अकैरूर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिं पिबध्यै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमाम् । धियम् । वार्कार्याम् । ज्ञ । देवीम् ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः । अकैः । ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । उत्सधिम् । पिबध्यै ॥ ४ ॥

तृषितैर्गौतमैः स्तुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायानीय प्रददुः^१ । एतत् दृष्ट्वा
 कश्चिद्विभूते । हे गोतमाः ^२गृध्राः जलाभिकाङ्क्षायुक्तान् ^३वः युष्मान् ^४अहानि शोभनोदकोपेतानि
 दिवानि ^५परि ^६आ ^७अगुः पर्यागतानि परितः आभिमुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च ^८वार्कार्यां वार्भिः
 उदकैर्निष्पाद्यां ^९धियं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म ^{१०}च ^{११}देवीं द्योतमानमकुर्वन्^४ । येष्वहःसु ^{१२}ब्रह्म हवि-
 र्लक्षणमज्ञम् ^{१३}अकैः मन्त्रसाध्वैः स्तोत्रैः सह ^{१४}कृण्वन्तः मरुद्भ्यः कुर्वन्तः ^{१५}गोतमासः गोतमा ऋषयः
^{१६}उत्सधिम् । उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयते इत्युत्सधिः कूपः तं ^{१७}पिबध्यै स्वकीयपानाय ^{१८}ऊर्ध्वं ^{१९}नुनुद्रे
 नुनुदिरे देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता मरुतः कूपमुत्खातवन्त इति यत्
 तदेतदीयस्तोत्रकारितमिति एतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः । ‘ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ’ । ‘ सुसुधागृधिभ्यः
 कन् ’ इति कन्प्रत्ययः । ‘ सुपां सुपो भवन्ति ’ इति शसो जस् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अगुः । एते-
 लुङि ‘ इणो गा लुङि ’ इति गादेशः । ‘ आतः ’ इति झेः जुस् । वार्कार्याम् । ‘ डुकृञ् करणे ’ ।
 ‘ ऋहलूर्ध्वत् ’ । वार्भिः कार्या वार्कार्या । त्रिचक्रादित्वात् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नुनुद्रे । ‘ णुद
 प्रेरणे ’ । ‘ इरयो रे ’ इति रेआदेशः । उत्सधिम् । ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति दधातेरधिकरणे
 किप्रत्ययः । पिबध्यै । ‘ पा पाने ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति शब्दैन्प्रत्ययः । ‘ पाघ्रा ’ इत्यादिना
 पिबादेशः ॥

एतत्त्यन्नं योजनमचेति सुखं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयौदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनम् । अचेति । सुस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विधावतः । वराहून् ॥ ५ ॥

हे मरुतः एतत् योजनं युज्यतेऽनेन देवतेति योजनम् एतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रम् । एतन्नं त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिव अचेति सर्वैर्ज्ञायते । वः युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं गोतमः ऋषिः सस्वर्ह उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यचक्ररथारूढान् हितरमणीय-कर्मयुक्तान् वा अयोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा दंशन-साधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया ऋष्टयो येषाम् । तान् विधावतः विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान् वराहून् । वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हन्तृन् । यद्वा उत्कृष्टस्य वृष्ट्युदकस्याहर्तृन् । अथवा उत्कृष्टानां देवतानामाह्वातृन्^१ वरस्य हविषो भक्षयितृन् वा । एवंभूतान् मरुतः पश्यन् सम्यग्जानन् गोतमः यस्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सत् अस्माभिः सर्वैरुपलभ्यते इत्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—‘ अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन्हिरण्यचक्रान् ’ (निरु. ५. ४) इति ॥ अचेति । ‘ चिती संज्ञाने ’ । छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । ‘ स्वं शब्दोपतापयोः ’ । लङ् इति पि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । गुणे ‘ हल्ङ्याभ्यः ’ इति तलोपः । धातुस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । वराहून् । वरशब्दोपपदात् आङ्पूर्वात् हन्तेर्वा हरतेर्वा ह्वयतेर्वा जुहोतेरदनार्थात् वा हु इत्येतस्य निष्पत्तिः इति स्कन्दस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वात् अभिमतसिद्धिः ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रति षोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयद्वृथासामनु स्वधां गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुभर्त्री । प्रति । स्तोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसाम् । अनु । स्वधाम् । गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः एषा सा एषा अस्मदीया स्तुतिः वः युष्माकम् अनुभर्त्री युष्मानुहरन्ती युष्मद्वृण-सदृशी प्रति षोभति प्रत्येकं स्तौति । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्केन—‘ अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ’ (निरु. ७. ३१) इति । इदानीम् ऋत्विक्संबन्धिनी वागपि वृथा अनायासेन आसाम् आभिः ऋग्भिः अस्तोभयत् अस्तौत् । इदानी-मित्युक्ते कदेत्याह । गर्भस्त्योः अस्मदीययोर्बाह्वोः स्वधाम् । अज्ञानामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री । ‘ हञ् हरणे ’ । तृच् । ‘ ऋन्नेभ्यः ’ इति ङीप् । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इति नद्या उदात्तरत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

‘ आ नो भद्राः ’ इति दसमं पञ्चमं सूक्तम् । गौतमस्यार्थं वैश्वदेवम् । आदितः पञ्चमः सप्तमी च जगत्थः षष्ठी ‘ स्वस्ति न इन्द्रः ’ इत्येषा विराट्स्थाना । ‘ नवकौ वैराजकौटुम्भ ’ (अनु. ९. ५) इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिस्रस्त्रिभुवः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ आ नो दश वैश्वदेवं तु पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्थः षष्ठी विराट्स्थाना ’ इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशब्दे उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयम् । सा तु प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशब्दस्य परिधानीया । तथा च सूत्रितम्—‘ आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति नव वैश्वदेवम् ’ इति, ‘ अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत्र वैश्वदेवे ’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति च । ब्राह्मणं च भवति—‘ सदैव पञ्चजनीयया परिदध्यात् ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इति । महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—‘ आनोभद्रीयं च तस्य स्थाने ’ (ऐ. आ. ५. ३. २) इति ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः । अपरिऽहतासः । उत्ऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् । वृधे । असन् । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नः अस्मान् क्रतवः अग्निष्टोमादयो महायज्ञाः विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागात् आ यन्तु आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणाः भजनीया वा अदब्धासः असुरैरहिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः शत्रूणामुद्भेत्तारः । ईदृशाः क्रतवः अस्मांस्तथा आगच्छन्तु । अप्रायुवः अप्रगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः अत एव दिवेदिवे प्रतिदिवसं रक्षितारः रक्षां कुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टाः सर्वे देवाः नः अस्माकं सदमित् सदैव वृधे वर्धनाय यथा असन् भवेयुस्तथा आगच्छन्तु इति संबन्धः ॥ अदब्धासः । ‘ दम्भु दम्भे ’ । दम्भो हिंसा । निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ’ इति इदप्रतिषेधः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरीतासः । ‘ इण् गतौ ’ । पूर्ववत् कर्मणि निष्ठा । उभयत्र ‘ आजसेरसुक् ’ । वृधे । ‘ वृध वृद्धौ ’ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । असन् । ‘ अस भुवि ’ । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुगभावः । तस्य अङित्वात् ‘ असोरलोपः ’ इति अकारलोपाभावः । अप्रायुवः । ‘ इण् गतौ ’ । अस्मात् प्रपूर्वात् ‘ छन्दसीणः ’ इति उणप्रत्ययः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि ‘ जसादिषु छन्दसि वाचनम् ’ इति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तन्वादिवात् उचङ् ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥

देवानाम् । भद्रा । सुऽमतिः । ऋजुऽयताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नः । नि । वर्तताम् ।

देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम् । वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥ २ ॥

१भद्रा सुखमित्री भजनीया वा १देवानां १सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माक-
मस्त्विति शेषः । कीदृशानाम् । १ऋजूयताम् ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छताम् ।
तथा १देवानां १रातिः दानं १नः अस्मानाभिमुख्येन नितरां १वर्तताम् । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं
भवत्वित्यर्थः । १वयं च तेषां १देवानां १सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वा १उप १सेदिम प्राप्नुवाम । तादृशाः
१देवाः १नः अस्माकम् १आयुः १जीवसे जीवितुं १प्र १तिरन्तु वर्धयन्तु ॥ भद्रा । ‘ भदि कल्याणे
सुखे च ’ । ‘ ऋन्नेन्द्राप्र ’ (उ. सू. २. १८६) इत्यादौ रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋजू-
यताम् । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । तदन्तात् लटः शतृ । ‘ शतुरनुमः ’
इति अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रातिः । ‘ रा दाने ’ । ‘ मन्त्रे वृष ’ इति क्तिन् उदात्तत्वम् ।
सख्यम् । ‘ सख्युर्यः ’ इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिम । ‘ षट् विशारणगत्यवसादनेषु ’ ।
‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्यानैमित्तिकत्वेन लिटि परत
आदेशादित्वाभावात् ‘ अत एकहल्मध्ये ’ इति एत्वाभ्यासलोपौ । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति
संहितायां दीर्घत्वम् । प्र तिरन्तु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तथा च यास्को व्याचख्यौ—‘ देवानां
सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ’ (निरु. १२. ३९) इति ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमर्दिति दक्षमस्त्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्रम् । अर्दितिम् । दक्षम् । अस्त्रिधम् ।
अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । करत् ॥३॥

१तान् विश्वान् देवान् १पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया १निविदा वेदात्मिकया वाचा । निवि-
दिति वाङ्माम । यद्वा निविदा ‘ विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् ’ इत्यादिकया वैश्वदेव्या निविदा १वयं
१हूमहे आह्वयामः । देवानिति यत्मान्येनोक्तं तदेव विव्रियते । १भगं भजनीयं द्वादशानामादित्या-
नामन्यतमं १मित्रं प्रमीतेस्त्रायकमहरभिमनिनं देवम् । ‘ मैत्रं वा अहः ’ (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति
श्रुतेः । १अर्दितिम् अखण्डनीयामदीनां वा देवमातरं १दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिम् ।
यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भम् । ‘ प्राणो वै दक्षः ’ (तै. सं. २. ५.
२. ४) इति श्रुतेः । १अस्त्रिधं शोषणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणम् । १अर्यमणम् । अरीन्
मन्देहादीनसुरान् यच्छति नियच्छतीति अर्यमा सूर्यः । ‘ असौ वा आदित्योऽर्यमा ’ (तै. सं. २. ३. ४.
१) इति श्रुतेः । तम् । १वरुणम् । वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः ।
श्रूयते च—‘ वारुणी रात्रिः ’ (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति । १सोमं द्वेषा आत्मानं विभज्य पृथिव्यां
लतारूपेण दिवि च चन्द्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानम् । १अश्विना अश्ववन्तौ । यद्वा सर्वं व्याप्नुवन्तौ ।
तथा च यास्कः—‘ अश्विनौ यद्यभुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्का-
वश्विनौ यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः ’
(निरु. १२. १) इति । एवंभूतान् सर्वान् देवान् अस्मद्रक्षणार्थमाह्वयामः इति पूर्वत्र संबन्धः ।
अस्माभिराहूता १सुभगा शोभनधनोपेता १सरस्वती १नः अस्मभ्यं १मयः सुखं १करत् करोतु ॥
हूमहे । हेजो लटि ‘ हः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे ‘ हलः ’

इति दीर्घत्वम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । अन्निधम् । ' त्रिधु शोषणे ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ ' नम्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मयस्करत् । करोतेर्लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' अतः कृकमि० ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । ग्रावाणः । सोमऽसुतः । मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥ ४ ॥

वातः वायुः । तत् भेषजम् औषधं । नः अस्मान् वातु प्रापयतु । यन्नेषजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तत् भेषजम् अस्मान् प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौः द्युलोकोऽपि तत् भेषजम् अस्मान् प्रापयतु । सोमसुतः सोमाभिषवं कृतवन्तः मयोभुवः मयसः यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारः ग्रावाणः अभिषवसाधनाः पाषाणाश्च तत् भेषजम् अस्मान् प्रापयन्तु । हे धिष्ण्या । धिषणा बुद्धिः । तदहं वश्विनौ युवं युवां तत् भेषजं शृणुतं आकर्णयतम् । यन्नेषजमस्माभिर्वाय्वादिषु प्रार्थ्यते तन्नेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ' ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' (पा. सू. १. २. ४७) इति ह्रस्वत्वम् । वातु । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् प्रार्थनायां लोट् । सोमसुतः । ' सोमे सुजः ' (पा. सू. ३. २. ९०) इति भूते क्तिप् । धिष्ण्या । धिषणाशब्दात् अहार्थे ' छन्दसि च ' इति यः । वर्णलोपश्छान्दसः । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः ॥

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसद्बुधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । धियम्ऽजिन्वम् । अवसे । हूमहे । वयम् ।

पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । असत् । बुधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वार्धेनेन्द्रः स्तूयते अपरार्धेन पूषा । ईशानम् ऐश्वर्यवन्तं अत एव जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य तस्थुषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं एवंभूतं तम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय वयं हूमहे आह्वयामः । पूषा नः अस्माकं वेदसां धनानां बुधे वर्धनाय रक्षिता यथा असत् येन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेण अदब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तये अस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्थुषः । तिष्ठतेर्लेटिः कसुः । षष्ठ्येकवचने

१. क्ष-मयसो विसर्जनीयस्य साहितिकं सत्वम् । २. क्ष-ट-ड-स-भवति भवेत् तेनैव प्रकारेण रक्षिता पाळयिता पायुः पाता प्रपिष्टभागस्य पाता अदब्धः केनापि अहिंसितः स एव पूषा स्वस्तये अस्माकमविनाशाय च भवतु ।

‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिचसीनां च ’ इति षत्वम् । ‘ षष्ठ्याः पति-
पुत्रः ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । धियंजिन्वम् । जिविः प्रीणनार्थः । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति
बहुलवचनात् खष् । ‘ इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च ’ (पा. सू. ६. ३. ६८) इति अमागमः ।
असत् । ‘ अस भुवि ’ । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुगभावः । पायुः । ‘ पा’
रक्षणे’ । ‘ कृवापाजि’ इति उण् । स्वस्तये । सुपूर्वात् अस्तेः भावे क्तिन् । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति
तस्य सार्वधातुकरत्वात् ‘ अस्तेर्भूः’^१ (पा. सू. २. ४. ५२) इति भूभावाभावः^२ इति वृत्तावुक्तम् ॥ १५ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्ववेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविलक्षणमन्नं वा यस्य तादृशः । इन्द्रः । नः अस्मा-
कम् । ‘ स्वस्तीत्यविनाशनाम ’ (निरु. ३. २१) । स्वस्ति अविनाशं । दधातु विदधातु करोतु ।
विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा
यस्य । तादृशः । पूषा पोषको देवः । नः अस्माकं । स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिः इति
आयुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो रथस्य नेमिर्न
हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतः । तार्क्ष्यः तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् । नः अस्माकं । स्वस्ति अविनाशं
विदधातु । तथा । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता । नः अस्माकं । स्वस्ति अविनाशं विदधातु ॥
वृद्धश्रवाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्ववेदाः । ‘ विद ज्ञाने ’, ‘ विदु लोभे ’ ।
आभ्यामसुन्प्रत्ययान्तो वेदस्शब्दः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तार्क्ष्यः ।
तृक्षस्यापत्यम् । ‘ गर्गादिभ्यो यञ् ’ (पा. सू. ४. १. १०५) । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरिष्टनेमिः ।
न रिष्टा अरिष्टा । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः ।
‘ तद्बृहतोः करपत्योः’ (पा. सू. ६. १. १५७. ग.) इति सुदृतलोपौ । ‘ उभे वनस्पत्यादिषु’
इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्अश्वाः । मरुतः । पृश्निमातरः । शुभंयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निजिह्वाः । मनवः । सूरचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः । पृश्निर्नानावर्णा
गोमाता येषाम् । शुभंयावानः । शुभं शोभनं यान्ति गच्छन्तीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः ।

विदधेषु यज्ञेषु वज्रमयः गन्तारः अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वी-
करणायाग्नेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तांस्थ्यात् ताच्छब्दम् । मनवः सर्वस्य मन्तारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश
इव चक्षः प्रकाशी येषां ते एवंभूताः मरुतः मरुत्संज्ञकाः विश्वे देवाः^१ सर्वे देवाः नः अस्मान्
इह अस्मिन्काले अवसा रक्षणेन सह आ गमन् आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । ' या प्रापणे ' ।
' आतो मनिन् ' इति वनिप् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अपि अलुक् ।
गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेटि अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति
शपो लुक् ॥

अस्ति सौम्यचरुस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवतामिष्ट्वा इष्टशेषे तस्मिन् बहु घृतमवनीय तस्मिन्वषट्-
कर्त्रा स्वकीया छाया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं ' भद्रम् ' इत्येका^२ पठितव्या । ' त्वं सोम ' इति खण्डे तथैव सूयते^३— ' राजा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च ' (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति । महानाज्ञोव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने^४ जप्या । सूत्रितं च ' एतद्विदम् ' इति खण्डे— ' भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ' (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रम् । पश्येम । अक्षभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुवांसः । तनूभिः । वि । अशेम । देवहितम् । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे^५ देवाः^६ कर्णेभिः अस्मदीयैः श्रोत्रैः भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं बाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् । हे यजत्राः यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवाः अक्षभिः अक्षभिरास्मीयैश्चक्षुभिः भद्रं शोभनं पश्येम द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत्^६ । स्थिरैः दृढैः अङ्गैः हस्तपादादिभिरवयवैः तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसः युष्मान् स्तुवन्तः यत् आयुः षोडशाधिकशत-प्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तत् व्यशेम प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः ' बहुलं छन्दसि ' इति भिसः ऐसभावः । अक्षभिः । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इति अनङ् स च उदात्तः । यजत्राः । ' अमिनक्षि ' इत्यादिना यजेः अन्नप्रत्ययः । तुष्टुवांसः । ' हुश् स्तुतौ ' । लिटः क्सुः । ' शर्पूर्वाः खयः ' इति तकारः शिष्यते । अशेम । ' अशू व्यासौ ' । ' लिङ्याशिष्यङ् ' । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप् । देवहितम् । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ड- ' देवाः ' नास्ति । २. क्ष-ट-ड-इत्येषा । ३. न-स-सूत्रितम् । ४. क्ष-भूम्युपस्पर्शने ।

५. क्ष-ट-ड- ' सर्वे देवाः ' नास्ति । ६. क्ष-ट-ड-स- ' भूत् ' इत्यस्यानन्तरं ' श्रोत्रचक्षुषोः भद्राभद्रविषय-अवगदर्शने प्रतिनियते । अतो नित्यं भद्रविषयश्रवणदर्शने स्यातामिति प्रार्थ्यते (स-प्रार्थ्यम्) ' इत्यधिकम् ।

शतमिषु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसम् । तनूनाम् ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रीरिषत । आयुः । गन्तोः ॥ ९ ॥

हे देवाः अन्ति अन्तिके मनुष्याणां समीपे आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतम् इत् नु शतं खलु । यस्मात् सृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मात् नः अस्मान् आयुर्गन्तोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नः अस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरा यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरः अस्माकं रक्षितारः भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकशब्दस्य 'कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यम्' इति कलोपः । यत्र । 'ऋचि तुनुघमधु-तङ्कुत्र' इति संहितायां दीर्घः । चक्र । लिटि मध्यमबहुवचनस्य कित्वात् गुणाभावे यणादेशः । 'यचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । जरसम् । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' (पा. सू. ७. २. १०१) इति जरसादेशः । मध्या । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत । 'रिष रुष हिंसायाम्' अस्मात् ण्यन्तात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्लेः चङि णिलोपोपधाहस्वद्विवचनहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः^१ । छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । गन्तोः । 'भावलक्षणे स्थेण्' (पा. सू. ३. ४. १६) इति गमेः तोसुन्प्रत्ययः ॥

'अदितिर्द्यौरदितिः' इत्येषा अदितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च—'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनिऽत्वम् ॥ १० ॥

अदितिः अदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौः द्योतनशीलो नाकः । सैव अन्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पिता उत्पादकः । ततश्च सः पुत्रः मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवाः अदितिः एव । पञ्च जनाः निषादपक्षमाश्रित्वारो वर्णाः । यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि ।

१. क्ष-ट-ड-यत्र च यस्यामवस्थायां पुत्रासः पुत्राः स्वपुत्राणां पितरः । २. स—'भवन्ति' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा । यत्र यस्यामवस्थायां पुत्रासः अस्माकं पुत्राः स्वपुत्राणां पितरो भवन्ति । अस्माकं यदा पीत्रा भवन्ति' इत्याधिकम् । ३. स— णिलोपोपधाहस्वचर्त्तद्विवचनहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । ४. क्ष-न-स-तातश्च ।

तदुक्तं यास्केन—‘ गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ’ (निरु. ३. ८) इति । ब्राह्मणे त्वेवमाज्ञातं—‘ सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इति । तत्र गन्धर्वाप्सरसामैक्यात्पञ्चजनत्वम् । एवंविधाः पञ्च जना अपि ^१अदितिः एव । ^२जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः सा अपि ^३अदितिः एव । ^४जनित्वं जन्माधिकरणं^१ तदपि ^५अदितिः एव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन—‘ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे ’ (निरु. ४. २३) इति ॥ अदितिः । ‘ दो अवखण्डने ’ । अस्मात् कर्मणि क्तिनि ‘ द्यतिस्यतिमास्थाम् ’ (पा. सू. ७. ४. ४०) इति इत्वम् । यास्कपक्षे तु ‘ दीङ् क्षये ’ इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । नन्वस्मासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपाददते इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुंलिङ्गत्वम् । जनित्वम् । जनेरौणादिकः खन्प्रत्ययः^२ ॥ १६ ॥

‘ ऋजुनीती ’ इति नवचं पष्ठं सूक्तं गोतमस्यार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ ऋजुनीती नव गायत्रमन्यानुष्टुप् ’ इति । पूर्वत्र ‘ वैश्वदेवं तु ’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तं बहुदेवताकम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य ‘ ऋजुनीती^३ नः^४ ’ इत्येषा^५ आरम्भणीया । ‘ चतुर्विंशे ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वप्येषारम्भणीया शंसनीया । सूत्रितं च—‘ आरम्भणीयाः पर्यासान्कद्वतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव ’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सऽजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवः ^१मित्रः, ^२वरुणः राश्वभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च ^३विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् ^४नः अस्मान् ^५ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन ^६नयतु अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा ^७देवैः अन्यैरिन्द्रादिभिः ^८सजोषाः समानप्रीतिः ^९अर्यमा अहोरात्रविभागस्य^{१०} कर्ता^{११} सूर्यश्चास्मानुजगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । ‘ सुपां सुलुक्^{१२} ’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रऽमूराः । महऽभिः । व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

^१ते ^२हि पूर्वोक्ता मित्रादयः ^३वस्वः वसुनो धनस्य ^४वसवानाः वासका आच्छादयितारः सर्वं जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतः ^५ते मित्रादयः ^६अप्रमूराः अप्रसूक्ष्णता अमूढाः प्राज्ञाः सन्तः ^७महोभिः आत्मीयैस्तेजोभिः ^८विश्वाहा सर्वाण्यहानि । अत्यन्तसंबोगे द्वितीया । सर्वेष्वप्यहःसु ^९व्रता व्रतानि जगद्धिर्वाहरूपाणि स्वकीयानि कर्माणि ^{१०}रक्षन्ते पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमानुशासनस्य

१. क्ष-जन्माधिकरणं । यद्वा जातमुत्पन्नं जनित्वमुत्पत्त्यमानं वा यदस्ति । २. क्ष-ट-ड-स-इत्वन्प्रत्ययः । ३. क्ष-ट-ड-‘ ऋजुनीती नः ’ इति नास्ति । ४. क्ष-ट-ड-आषा । ५. न-स-अहोरात्रस्य विभागकर्ता ।

अनित्यत्वात् नुमभावे ' जसादिषु छन्दसि वाचनम् ' इति ' वेर्धिति ' इति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । वसवानाः । ' वस आच्छादने ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लट् शानच् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्त्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । ' मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ' । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्प् । ' राहोपः ' इति छकारलोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मस्वर्थीयो रः । ' रो रि ' (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः । न प्रमूरा अप्रमूराः । अग्नय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षन्ते । ' रक्ष पालने ' । व्यस्येन तङ् ॥

ते अस्मभ्यं शर्मं यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । बाधमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यम् । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । बाधमानाः । अप । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृताः अमरणधर्माणः । ते विश्वे देवाः । मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यः । अस्मभ्यम् अनुष्ठातृभ्यः । शर्म अमृतलक्षणं सुखं । यंसन् यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । किं कुर्वन्तः । द्विषः अस्मदीयान् पापलक्षणान् शत्रून् । अप । बाधमानाः विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् । ' यम उपरमे ' । लेटि अडागमः । ' सिबबहुलं लेटि ' इति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्तीति अमृताः । ' नजो जरमरमित्रमृताः ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

वि नः पथः सुविताय चियन्त्विन्द्रो मरुतः । पुषा भगो वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियन्तु । इन्द्रः । मरुतः । पुषा । भगः । वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वन्द्यासः सर्वैर्धन्वनीयाः स्तोतव्या नमस्कर्तव्या वा इन्द्रादयो देवाः । नः अस्माकं । पथः मार्गान् । वि । चियन्तु विचिन्वन्तु अज्ञोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात् पृथकुर्वन्तु । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि ' अस्य ढेलोपः ' इति ढिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् । सुविताय । ' इण् गतौ ' इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । ' तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम् ' इति उवङ् । ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' सूपमानात् कः ' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चियन्तु । ' चिञ् चयने ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुङ् । इयङ् । पादादित्वात् निघाताभावः । वन्द्यासः । ' वदि अभिवादनस्तुत्योः ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' । ' ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ' इति आद्युदात्तत्वम् । ' आजसेरसुक् ' ॥

अतोर्यामे सन्ति ऋवार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्र चतुर्थे अच्छावाकातिरिक्तोक्त्ये ' उत नो धियः ' इत्येषा अनुरूपतृचस्य वैकल्पिकी तृतीया । सूत्रितं च- ' उत नो धियो गोअग्रा इति वानुरूपस्योत्तमा ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उत नो धियो गोअग्राः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमर्तः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोअग्राः । पूषन् । विष्णो इति । एवयावः । कर्त । नः । स्वस्तिमर्तः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैरान्तुभिरैवास्ति गच्छतीति एववावा मरुद्गणः । हे मरुद्गण ते सर्वे यूयं नः अस्माकं धियः अतोर्यामे मरुद्गणानि

कर्माणि ^१गोअग्राः पश्वग्राणि पशुप्रमुखान्यस्मत्सकाशात् भ्रष्टैः पशुभिर्युक्तानि ^२वर्कतं कुस्त । असो-
र्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाप्नायते—‘ यस्मात्पशवः प्रप्रेव अंशेरन् स एतेन यजेत ’ (तै. ब्रा. २.
७. १४. २) इति । ^३उत अपि च ^४नः अस्मान् ^५स्वस्तिमतः अविनाशिनः कुस्त ॥ एवयावः ।
‘ इण् गतौ ’ । ‘ इण्शीङ्भ्यां वन् ’ इति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्नुपपदे ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्मात् ‘ आतो
मनिन् ’ इति वनिप् । संबुद्धौ ‘ वन उपसंख्यानम् ’ (पा. सू. ८. ३. १. १) इति नकारस्य
स्त्वम् ॥ ॥ १७ ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहृतं मधुपर्कं ‘ मधु वाताः ’ इति तृचेन ऋत्विगादिः प्रतिग्रहीतावेक्षेत । तथा
च सूच्यते—‘ मधु वाता ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्य ’ (आश्व. गृ. १. २४. १४) इति ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥६॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥६॥

^१ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय ^२वाताः वायवः ^३मधु माधुर्योपेतं कर्मफलं
^४क्षरन्ति वर्षन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । तथा ^५सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः समुद्रा वा ^६मधु माधुर्यो-
पेतं स्वकीयं रसं क्षरन्ति^७ । एवं^८ ^९नः अस्मभ्यम् ^{१०}ओषधीः फलपाकान्ता ओषधयस्ताश्च ^{११}माध्वीः
माधुर्योपेताः ^{१२}सन्तु भवन्तु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्सर्वार्थस्य ‘ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ’
(पा. सू. ४. ४. १२८. २) इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ ।
‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति ईत्वंदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि^{१३} संहितायां दीर्घत्वम्^{१४} । क्यजन्तात् लटः
शतृ । ‘ शतुरनुमः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । माध्वीः । ‘ मधोरञ् च ’ (पा. सू. ४. ४. १२९)
इति मत्सर्वार्थः अन्प्रत्ययः । ‘ ऋभ्यवास्त्वम् ’ इत्यादौ अणि यणादेशो निपात्यते । ‘ वा छन्दसि ’
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ओषधीः । ओषः पाकः आसु धीयते इति ओषधयः । ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’
इति किप्रत्ययः । ‘ कृदिकारादक्तिनः ’ इति ङीष् । जसि पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभारादिषु
पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च घञन्तमाधुदात्तम् ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥७॥

^१नक्तं रात्रिः ^२नः अस्माकं ^३मधु मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । ^४उत अपि च ^५उषसः उषः-
कालोपलक्षितान्यहानि च मधुमन्ति भवन्तु । ^६पार्थिवं ^७रजः पृथिव्याः संबन्धी लोकोऽस्माकं ^८मधु-
मत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । ^९पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता ^{१०}द्यौः सुलोकोऽपि ^{११}मधु
मधुयुक्तः^{१२} भवतु ॥ पार्थिवम् । ‘ पृथिव्या आजौ ’ (पा. सू. ४. १. ८५. २) इति प्राग्दीन्यतीयः
अन्प्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । ‘ लोका रजास्त्युच्यन्ते ’ (निरु. ४. १९) इति यास्कः ।
रजन्त्वस्मिन् जना इति रजः । असुनि ‘ रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ’ (का. ६. ४. २४. ४)
इति रजोर्नलोपः ॥

१ ऋ-ट-ड-कर्तृ कुस्त । २. ऋ-प्रयच्छन्त्येव । ३. ऋ-‘ एषम् ’ नास्ति । ४. ऋ-अन्येषामपि
हव्यते इति साहित्यिकं दीर्घत्वम्, स-अन्येषामपीति संहितायां दीर्घत्वम् । ५. ऋ-ट-ड-माधुर्ययुक्तः ।

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुमान् । नः । वनस्पतिः । मधुमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

१नः अस्माकं १वनस्पतिः वनानां पालयिता यूपाभिमानी देवः १मधुमान् माधुर्येपितफलवान् १अस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । १सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च १मधुमान् अस्तु । १गावः अग्निहोत्राद्यर्था धेनवश्च १नः अस्माकं १माध्वीः माधुर्येपितेन पयसा युक्ताः १भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुद् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ । ‘ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ ९ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु । अर्यमा ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उरुक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी १मित्रः देवः १नः अस्माकं १शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानी १वरुणः च १शं सुखकरः १भवतु । १अर्यमा अहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च १नः अस्माकं १शं सुखकरो भवतु । १बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता १इन्द्रः च १नः अस्माकं १शं सुखकरो भवतु । १उरुक्रमः । उरु विस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपतीति उरुक्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्यादीन् लोकान् १ पदत्रयरूपेणाक्रान्तवान् । अतः उरुक्रमः १विष्णुः च १नः अस्माकं १शं सुखकरः २ उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ३ ॥ उरुक्रमः । ‘ क्रमु पादविक्षेपे ’ । पचाद्यञ् । यद्वा । उरुन् क्रामतीति उरुक्रमः । कर्मणि अण् । ‘ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य ’ इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

‘ त्वं सोम ’ इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्धं सोमदेवताकम् । पञ्चम्याद्याः षोडश्यन्ता द्वादशर्चो गायत्र्यः । सप्तदश्युष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘ त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पञ्चम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् च ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । एकादशिनस्य सौम्यस्य पक्षोर्वपापुरोडाशयोः ‘ त्वं सोम ’ इति द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूत्रितं च—‘ त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । महापितृयज्ञे एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतः ‘ त्वं सोम ’ इत्येषा प्रथमानुवाक्या । ‘ दक्षिणाग्निरग्निम् ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनुम् ’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्यानुवाक्या । ‘ तद्बृहः प्रायणीयेष्टिः ’ इत्यत्र सूत्रितं—‘ त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति ॥

१. क्ष-ट-ड-स-त्रीन् लोकान् । २. क्ष-ट-ड-सुखकरो भवतु । ३. क्ष-ट-ड-स-‘ भवतु ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योरिति सुट्त्वलोपौ । वनस्पत्यादित्वाद्भयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ’ इत्यधिकम् ।

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरौ न इन्द्रो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ।

तव । प्रणीती । पितरः । नः । इन्द्रो इति । देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिष्मेत्यर्थः । अतः त्वं रजिष्ठम् ऋजुतममकुटिलं पन्थां पन्थानं कर्मफलावासिहेतुभूतं मार्गम् अनु नेषि अस्माननुक्रमेण प्रापयसि । किंच हे इन्द्रो उन्दनशील सर्वं जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्टनयनेन धीराः धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो वा नः अस्माकं पितरः देवेषु इन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनम् अभजन्त असेवन्त प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । ' कित ज्ञाने ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । छान्दसं द्विर्वचनम् । यद्वा । यङ्लुगन्तात् निष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । ' छन्दस्युभयथा ' इति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादिस्वात् तस्य श्लुः । ' श्लौ ' इति द्विर्वचनम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषा । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया ङादेशः । रजिष्ठम् । ऋजुशब्दात् इष्टनि ' विभाषर्जोऽछन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. १६२) इति रत्वम् । ' टेः ' इति टिलोपः । नेषि । नयतेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पन्थाम् । ' पथिमथ्यभुक्षामात् ' (पा. सू. ७. १. ८५) इति असावपि व्यत्ययेन आत्वम् । ' पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रणीती । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये ' त्वं सोम ऋतुभिः ' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—' अग्निनेता त्वं सोम ऋतुभिः पिन्वन्यप इति धाव्याः ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

त्वं सोम ऋतुभिः सुऋतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युमन्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वम् । सोम । ऋतुभिः । सुऋतुः । भूः । त्वम् । दक्षैः । सुदक्षः । विश्ववेदाः ।

त्वम् । वृषा । वृषत्वेभिः । महित्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं ऋतुभिः त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः आत्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुऋतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा भूः भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनः त्वं दक्षैः आत्मीयैर्वलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिः वृषत्वैः कामाभिवर्षणैः महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामाणां वर्धिता महांश्च भवसि । तथा त्वं नृचक्षाः नृणां यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता

सन् ^१युज्ञेभिः युज्ञैः तैर्दत्तैर्हविलक्षणैरक्षैः ^२युज्ञी ^३अभवः प्रभूतान्नो भवसि ॥ सुक्रतुः । बहुव्रीहौ
‘ऋवाद्यश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुदक्षः । ‘दक्ष वृद्धौ’ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलम् । करणे घञ् ।
मित्रवादाद्युदात्तत्वम् । सुशब्देन बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्ववेदाः ।
विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वृषत्वेभिः । वृष्णो
भावो वृषत्वम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भिसः ऐसभावः । महित्वा । महैरौणादिक इन्द्रप्रत्ययः ।
भावप्रत्ययान्तात् ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे ^१सोम ^२राज्ञः ब्राह्मणानां स्वामिनः । ‘सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा’ (तै. सं. १. ८. १०. २) इति श्रुतेः । ^३वरुणस्य । यागार्थमाहूतः क्रीतो वक्षेणावृतः सोमो वरुणः ।
‘वरुणोऽसि धृतव्रतः’ (तै. सं. १. २. १०. २) इति मन्त्रलिङ्गात् । क्रीतस्य ^४ते ^५नु तव संबन्धीनि
हि ^६व्रतानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतः ^७भवसीत्यर्थः । अतः
^८तव ^९धाम त्वदीयं तेजः ^{१०}बृहत् महत् विस्तीर्णं ^{११}गभीरं गाम्भीर्योपेतं च । यद्वा । नु इत्येतदुपमार्थे ।
तदुक्तं यास्केन — ‘अथाप्युपमार्थं भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः’ (निरु. १. ४) इति । राज्ञः
राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं
समानम् । हे ^{१२}सोम ^{१३}त्वं ^{१४}शुचिः सर्वेषां शोधकः ^{१५}असि । तत्र दृष्टान्तः । ^{१६}प्रियो ^{१७}न ^{१८}मित्रः । यथा
सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानी मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वम् ^{१९}अर्यमेव अस्माभिर्दृश्य-
मानः सूर्य इव ^{२०}दक्षाय्यः ^{२१}असि सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं
निशि अमृतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिष्ट्वम् । ‘युष्मत्त-
त्तत्तुःष्वन्तःपादम्’ इति विसर्जनीयस्य परत्वम् । दक्षाय्यः । ‘दक्ष वृद्धौ’ । ‘श्रुदक्षिष्टृहिप्रहिभ्य
आय्यः’ (उ. सू. ३. ३७६) इति आय्यप्रत्ययः ॥

आग्रयणेष्टौ सौम्यस्य हविषः ‘या ते धामानि’ इति याज्या । ‘आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानाम्’
इति खण्डे सूत्रितम् — ‘सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्’ (आश्व. २. ९) इति । एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूत्रितं च — ‘या ते धामानि दिवि
या पृथिव्यामषाळं युत्सु पृतनासु पप्रिम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । प्रायणीयेष्टावप्येषैव सौम्यस्य
याज्या । सूत्रितं च — ‘त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळ्वारजन्तसोमं प्रति हव्या गृभाय ॥ ४ ॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळ्व । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हे सोम ऽते तव ऽदिवि शुलोके ऽया यानि ऽधामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा ऽपृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा ऽपर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा व्रीह्याओषधीषु ऽअप्सु च यानि वर्तन्ते । ऽतेभिः ऽविश्वैः तैः सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः ऽसुमनाः शोभनमनाः ऽअहेळ्व अक्रुध्यन् हे ऽराजन् ऽसोम राजमान सोम एवंभूतस्त्वं ऽहव्या अस्माभिः प्रत्तानि हवींषि ऽप्रति ऽगृभाय प्रतिगृहाण ॥ या । ' शोभन्तसि बहुलम् ' इति शैलोपः । पृथिव्याम् । ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु । ' ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः । अप्सु । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमनाः । ' सोमं नसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गृभाय । ' ग्रह उपादाने ' । ' छन्दसि शायजपि ' इति हौ श्चाप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य ' त्वं सोम ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य ' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । एवं यत्र यत्र वार्त्रघ्नावाज्यभागौ तत्र सर्वत्रास्या विनियोगः । प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैषैवानुवाक्या । आपराह्णिक्यामुपसदि सैव याज्या । सूत्रितं च—' त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा ' इति, ' विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति च ॥

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वम् । सोम । असि । सत्पतिः । त्वम् । राजा । उत । वृत्रहा । त्वम् । भद्रः । असि । क्रतुः ॥ ५ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽसत्पतिः ऽअसि सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । ' तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः ' (तै. ब्रा. १. ७. ४. २) इति श्रुतेः । यद्वा । सन्तः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चान्नायते—' स्वान् भ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन् ' (तै. सं. ६. १. १०. ५) इति । ऽउत अपि च ऽराजा राजमानः ऽत्वं ऽवृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य ' शत्रोर्वा हन्तासि । ऽभद्रः शोभनः ऽक्रतुः योऽयमग्निष्टोमादियागः^२ ऽत्वम् एव तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानाम् ॥ सत्पतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्पुरुषपक्षे तु ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १९ ॥

साग्निष्ठिये क्रतावग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवसुवां हवींषि निरुप्यन्ते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्हविषः ' त्वं च सोम ' इत्येषानुवाक्या । ' अथाग्नीषोमीयेण ' इति खण्डे सूत्रितं—' त्वं च सोम नो वक्तो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वम् । च । सोम । नः । वशः । जीवातुम् । न । मरामहे । प्रियस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे वसोम वनः अस्माकं स्तोत्राणां वजीवातुं जीवनौषधं त्वं च त्वं चेत् वशः कामयेथाः तदानीं वयं वन मरामहे न त्रियामहे । कीदृशस्त्वम् । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बहुभिः स्तोत्रेभ्य इत्यर्थः । वनस्पतिः वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । 'सोमो वा ओषधीनां राजा' (तै. सं. ६. १. ९. १) इति श्रुतेः ॥ वशः । 'वश कान्तौ' । लेटि सिपि अडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । त्वं चेति चशब्दश्चणिति निपातान्तरं चेदर्थम् । तद्योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः । जीवातुम् । 'जीव प्राणधारणे' । 'जीवेरातुः' (उ. सू. १. ७९) । मरामहे । 'मृङ् प्राणत्यागे' । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुष्कामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य 'त्वं सोम महे भगम्' इत्येषानुवाक्या । 'अथ काम्याः' इति खण्डे सूत्रितम्—'आ नो अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे भगम्' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यून् क्रतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । महे । भगम् । त्वम् । यूने । क्रतुऽयते । दक्षम् । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे वसोम त्वं महे महते वृद्धाय क्रतायते क्रतं यजमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षम् उपभोगसमर्थं भगं धनं दधासि विदधासि करोषि । तथा त्वं यूने तत्स्थाय च क्रतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ महे । महते । अच्छन्दलोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यूने । 'श्रयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणम् । क्रतायते । क्रतमात्मन इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वदीर्घयोनिषेधः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिको दीर्घः । क्यजन्तात् लटः शतृ । 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जीवसे । 'जीव प्राणधारणे' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति असेप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य 'त्वं नः सोम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहस्त्वं नः सोम विश्वतः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघऽयतः । न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥ ८ ॥

हे वसोम राजन् राजनशील त्वम् अघायतः । अघं पापम् । तद्धेतुं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतः विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषात् वनः अस्मान् रक्ष पालय । त्वावतः त्वस्त्वदृशस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषः वन रिष्येत् नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यतीति ॥ अघायतः ।

अचं पापं परेषामिच्छतीत्येषावन । ' छन्दसि परेष्ठायामपि ' इति क्यच् । ' अथावस्थात् ' इति आत्वम् । रिष्येत् । ' रुष रिष हिंसायाम् ' । त्वावतः । ' वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' इति वतुप् । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' आ सर्वनाम्नः ' इति आत्वम् ॥

सोमप्रवहणे ' सोम यास्ते ' इति वृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च—' सोम यास्ते मयोभुव इति तिल्लः ' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति । आग्रयणे सौम्यस्य ' सोम यास्ते ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । अश्वमेधेऽपि पौष्ण्यामिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्यैवानुवाक्या । सूत्रितं च—' स्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्दन्तौ ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । तामिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम । याः । ते । मयःऽभुवः । ऊतयः । सन्ति । दाशुषे । तामिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिन्यः दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयोभुवः मयसः सुखस्य भावयिष्यः याः ऊतयः रक्षाः सन्ति विद्यन्ते ताभिः रक्षाभिः नः अस्माकम् अविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्य उतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वे ' भुवश्च ' (पा. सू. ४. १. ४७) इति ङीष् प्राप्नोति । तत् ' वोतो गुणवचनात् ' इत्यस्मात् उतः इति तपरकरणस्यानुवर्तनात् न भवति ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वम् । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वम् इमम् अस्माभिः क्रियमाणं यज्ञम् इदं वचः इदानीं क्रियमाणं स्तुति-लक्षणं वचनं जुजुषाणः सेवमानः सन् उपागहि उपागच्छ प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नः अस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ जुजुषाणः । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः । छन्दसि लिट् । लिटः कानच् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । उपागहि । गमेलोऽटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यादिना मकारलोपः । ' असिद्धवदत्रा भात् ' इति अस्य असिद्धत्वात् हेः लुगभावः । ' गतिर्गती ' (पा. सू. ८. १. ७०) इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥ ॥ २० ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य ' सोम गीर्भिः ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' अग्निः प्रत्नेन मग्ममा सोम गीर्भिष्ठा वयम् ' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वन्तावाज्यभागौ तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

सोम गीर्भिष्ठा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥ ११ ॥

सोम । गीऽभिः । त्वा । वयम् । वर्धयामः । वचःऽविदः । सुमृळीकः । नः । आ । विश ॥ ११ ॥

हे ऽसोम ऽत्वा त्वां ऽवचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारः ऽवयम् अनुष्ठातारः ऽगीभिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः ऽवर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च ऽनः अस्माकं ऽसुमलीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् ऽआ ऽविश आगच्छ ॥ सुमृलीकः । ' मृड सुवने ' । ' मृडेः कीकन्कनौ ' (उ. सू. ४. ४६४) इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

सन्ति पवमानेष्टयस्तिन्नः^१ । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य ' गयस्फानः ' इत्येषा-
नुवाक्या । सूत्रितं च—' पुष्टिमन्तावग्निना रयिमभ्रवद्वयस्फानो अमीवहा ' (आश्व. श्रौ. २. १)
इति । एषैव प्रातःकालीनोपसदि सौम्ययागस्य याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या । सूत्रितं च
' अथोपसत् ' इति खण्डे—' त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गयः इति धननाम । धनस्य वर्धयिता ऽअमीवहा अमीवानां रोगाणां हन्ता
वसुवित् स्तोतृणां धनस्य लम्भयिता प्रापयिता ऽपुष्टिवर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता ऽसुमित्रः ।
शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तथोक्तः । हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्माकम् एवंगुणविशिष्टः ऽभव ॥
गयस्फानः । ' स्फायी वृद्धौ ' । अन्तर्भावित्पण्यथात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुमित्रः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

सोम ररन्धि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्य इव स्व ओक्ये ॥ १३ ॥

सोम । ररन्धि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यऽइव । स्वे । ओक्ये ॥ १३ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्माकं ऽहृदि हृदये ऽररन्धि रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । ऽगावो ऽनः ।
यथा गावः ऽयवसेषु शोभनतृणेषु ऽआ आभिमुख्येन रमन्ते । ऽमर्यइव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा
मनुष्यः ऽस्वे ऽओक्ये स्वकीये ओकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः
सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छेति निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ ररन्धि । ' रमु क्रीडायाम् ' ।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' छन्दस्युभयथा ' इति हेः आर्धधातुकत्वेन
ङित्वाभावात् ' अङ्गितश्च ' इति हेर्धिः । अत एव अङ्गित्वात् अनुनासिकलोपाभावः । ' सेर्धपिष्ठा ' इति हेः अपित्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते । छान्दसमभ्यासदीर्घत्वम् । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात् पदादपरत्वेन^२ निघाताभावः^३ । मर्यइव । ' छन्दसि निष्टक्यं^४ ' इत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ओक्ये । ' उच्च समवाये ' । उच्यते समवेयते प्राप्यते इति ओक्यं गृहम् । ' ऋहलोर्ण्यत् ' । ' वज्रोः कु घिण्यतोः ' इति कृत्वम् । तिस्वरितः ॥

१. ऋ-ट-ड-पावमानेष्टयस्तिन्नः । २. स-पादादित्वेन । ३. स-न निघातः ।

यः सोम सख्ये तव ररणदेव मर्त्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । ररणत् । देव । मर्त्यः । तम् । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे ऽदेव द्योतमान ऽसोम ऽतव ऽसख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति ऽयः ऽमर्त्यः मरणधर्मा यजमानः ऽरणत् रणति एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति ऽतं यजमानं ऽकविः क्रान्तदर्शी ऽदक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं ऽसचते सेवसे । अनुगृह्णासीत्यर्थः^१ ॥ ररणत्^२ । रण शब्दार्थः । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः भ्रुः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति आर्धधानुक्तत्वात् अचि अनिटि लसार्वधातुके विधीयमानस्य अभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । सचते । ‘ षच् समवाये ’ । पुरुषव्यत्ययः ॥

उरुण्या णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेव एधि नः ॥ १५ ॥

उरुण्य । नः । अभिशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुशेवः । एधि । नः ॥ १५ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्मान् ऽअभिशस्तेः अभिशंसनात् अभिशापरूपाग्निन्दनात् ऽउरुण्य रक्ष । ‘ उरुण्यती रक्षाकर्मा ’ (निरु. ५. २३) इति यास्कः । तथा ऽअंहसः अस्मत्कृतात् पापाश्च ऽनि पाहि नितरां पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य ऽसुशेवः अस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन युक्तः सन् ऽसखा ऽएधि हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । अस्मात् भावे क्तिन् । ‘ तादौ च ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एधि । ‘ अस भुवि ’ । लोटि सेहिः । तस्य क्तिन्वात् ‘ भसोरलोपः ’ इति अकारलोपः । ‘ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ’ इति सकारस्य एत्वम् । तस्य ‘ असिद्धवदत्रा भात् ’ इति असिद्धत्वात् ‘ हुम्लभ्यो हेर्धिः ’ इति हेर्धिरादेशः ॥ २१ ॥

ग्रावस्तोत्रे ‘ आ प्यायस्व समेतु ते ’ इति वृत्तो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ आ प्यायस्व समेतु त इति तिलो मृजन्ति त्वा दश क्षिपः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य ‘ आ प्यायस्व ’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः ’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘ आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति चमसानाद्योपाधान् ’ (आश्व. श्रौ. ५. ६) इति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृण्यम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृण्यम् । भव । वाजस्य । समुङ्गथे ॥ १६ ॥

हे ऽसोम त्वम्^१ आ ऽप्यायस्व वर्धस्व । ऽते तव ऽवृण्यं वृषत्वं दीर्यं सामर्थ्यं ऽविश्वतः सर्वतः ऽसमेतु संगच्छतां त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं ऽवाजस्य अन्नस्य ऽसंगथे संगमने ऽभव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृण्यम् । ‘ वृष सेचने ’ । ‘ कनिन्युवृषि ’ इत्यादिना कनिन् । वृष्णि

१. क्ष-ट-ड-स—‘ अनुगृह्णासीत्यर्थः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ सख्ये । सख्युर्यः इति भावे यप्रत्ययः ’ इत्य-
धिकम् । २. न-स-रणत् । ३. ट-ड—‘ त्वम् ’ नास्ति ।

भवं वृण्यम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' अल्लोपोऽनः ' इति अकारलोपः । ' ये चाभावकर्मणोः ' इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । भव । ' ब्रह्मोऽतस्तिरुः ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । संगथे । ' पातृतुदिवचि ' इत्यादिना विधीयमानः थकप्रत्ययो बहुलवचनात् गमेरपि भवति । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वेभिरंशुभिः ।

भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तम् । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः ।

भव । नः । सुश्रवःस्तमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदिन्तम् अतिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैः अंशुभिः लतावयवैः आ प्यायस्व आ समन्तात् वृद्धो भव । स त्वं सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनाश्रयुक्तः सन् नः अस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव मित्रीभव ॥ मदिन्तम् । मदो हर्षः । तद्वान् मदी । अतिशयेन मदी मदिन्तम् । ' नाद्रस्य ' (पा. सू. ८. २. १७) इति तमपो नुद् । सुश्रवस्तमः । ' श्रवः इत्यङ्गनाम श्रूयत इति सतः ' (निरु. १०. ३) इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वे ' सोर्मनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य ' सं ते पयांसि ' इति याज्या । सूत्रितं च- ' सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इह त्वष्टारमग्नियम् ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । चमसाप्यायनेऽप्येषा । सूत्रितं च- ' सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् ' (आश्व. श्रौ. ५. ६) इति ॥

सं ते पयांसि सष्टु यन्तु वाजाः सं वृण्यान्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊँ इति । यन्तु । वाजाः । सम् । वृण्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणां हन्तुः ते तव एवंभूतं त्वां पयांसि श्रयणार्थानि क्षीराणि सं यन्तु संगच्छन्ताम् । तथा वाजाः उ हविलक्षणा न्यङ्गानि च त्वां संगच्छन्ताम् । वृण्यानि वीर्याणि च संगच्छन्ताम् । हे सोम त्वम् अमृताय अस्माकममृतत्वाय अमरणत्वाय आप्यायमानः आ समन्तात् वर्धमानः सन् दिवि नभसि स्वर्गे उत्तमानि उद्गततमान्युत्कृष्टानि श्रवांसि अङ्गानि अस्माभिर्मोक्षय्यानि हविलक्षणाणि वा धिष्व धारय ॥ ते । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति

कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । अभिमातिषाहः । ' षह अभिभवे ' । ' छन्दसि सहः ' इति ष्विप्रत्ययः । सुषामादिषात् षत्वम् । अमृताय । ' नजो जरमरमित्रमृताः ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उत्तमानि । उच्छब्दात् ससाधनक्रियावचनात् आतिशायनिकस्तम् । ' उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र ' (पा. सू. ६. १. १६०. ग.) इति उच्छादिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम् । धिष्व । ' सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च ' (पा. सू. ७. ४. ४५) इति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे ' या ते धामानि ' इत्येषा । सूत्रितं च—' या ते धामानि हविषा यजन्तीमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात् ' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति । एकादशिनस्य सौम्यस्य पक्षोर्हविष एवैव याज्या । ' प्रदानानाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—अषाढं युस्तु नृतनासु परि या ते धामानि हविषा यजन्ति ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरः । अस्तु । यज्ञम् ।

गयस्फानः । प्रतरणः । सुवीरः । अवीरहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि शुभ्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजन्ति यजमानाः पूजयन्ति ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञम् अस्मदीयमध्वरं परिभूरस्तु परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि सन्तु । यद्वा । त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धान्नामस्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परिग्रहीता यागेन स्वीकर्ता अस्तु भवतु । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । तादृशैर्धामभिर्येतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान् । ' गृहा वै दुर्याः ' (तै. सं. ६. २. ९. १) इति श्रुतेः । प्र चर प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वम् । गयस्फानः गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितात् तारयिता सुवीरः शोभनैः वीरैरूपेतः अवीरहा । वीर्यान् जायन्ते इति वीराः पुत्राः । तेषामहन्ता ॥ परिभूरः । ' भू प्राप्ता ' । अस्मात् ' किप् च ' इति किप् । ' व्यत्ययो बहुलम् ' (पा. सू. ३. १. ८५) इति लिङ्गवचन-व्यत्ययौ । अस्तु । व्यत्ययेन एकवचनम् । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयम् । तेषां स्फायिता वर्धयिता । ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति कर्तरि ल्युटि छान्दसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हन्ता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे ' सोमो धेनुम् ' इत्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र षोडशस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव ' दक्षिणाग्नेः ' इति खण्डे सूत्रितम्—' सोमो धेनुं सोमो अर्बन्तमाहुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदध्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ।

सदन्यम् । विदध्यम् । सभेयम् । पितृश्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यः यजमानः यददाशत् सोमाय हविलक्षणान्यन्नानि दद्यात् तस्मै^१ यजमानाय सोमः धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीं गां ददाति । तथा आशुं शीघ्रगामिनम् अर्वन्तम् अश्वं ददाति प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रम् अस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रम् । कर्मण्यं लौकिककर्मसु कुशलं सदन्यम् । सदनं गृहम् । तदर्हम् । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदध्यम् । विदन्त्येषु देवानिति विदधाः यज्ञाः । तदर्हम् । दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं सभायां साधुम् । सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशम् ॥ कर्मण्यम् । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । 'तत्र साधुः' (पा. सू. ४. ४. ९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । 'तिस्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । सभेयम् । 'ढञ्छन्दसि' (पा. सू. ४. ४. १०६) इति तत्र साधुः इत्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । 'दाश्च दाने' । लेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ॥ २२ ॥

एकादशिनस्य^२ सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्य 'अषाढं युत्सु' इत्येषा याज्या । 'प्रदानानाम्' इति खण्डे सूत्रितम्—'अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रि या ते धामानि हविषा यजन्ति' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रि स्वर्षामप्सां वृजनस्व गोपाम् ।

भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अषाढम् । युत्सु । पृतनासु । पप्रिम् । स्वःऽसाम् । अप्साम् । वृजनस्य । गोपाम् ।

भरेषुऽजाम् । सुऽक्षितिम् । सुऽश्रवसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेषु अषाढं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा पृतनासु सेनासु पप्रि जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारं अप्साम् अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारम् । यद्वा अप्साम् अप्सावृकं भक्षकरहितम् । सर्वेषामनुग्राहकमित्यर्थः । वृजनस्य गोपाम् । वृज्यतेऽनेनेति^३ वृजनं बलम् । तस्य गोपां गोपयितारं^४ रक्षितारं भरेषुजाम् । जियन्ते एषु हवींषीति भराः यागाः । तेषु प्रादुर्भवन्तं सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं सुश्रवसं शोभनयशस्कं जयन्तं शत्रूनभिभवन्तम् । हे सोम ईदृग्भूतं त्वाम् अनुलक्ष्य मदेम हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाढम् । 'षह अभिभवे' । 'साद्यै साद्या साद्येति

निगमे' (पा. सू. ६. ३. ११३) इति निपातनात् ' सहिवहोरोदवर्णस्य ' (पा. सू. ६. ३. ११२) इति ओत्वाभावः । ' सहेः साडः सः ' इति षत्वम् । पप्रिम् । ' पृ पालनपूरणयोः ' । ' आहगमहनजनः ' इति किन्प्रत्ययः । स्वर्षाम् । स्वः स्वर्गं सनोतीति स्वर्षाः । ' वणु दाने ' । ' जनसनस्वन ' इति विद् । ' विदुनोरनुनासिकस्यात् ' इति आत्वम् । अप्साम् । अपशब्दोप-
पदात् सनोतेः पूर्ववत् विद् । यद्वा । ' प्सा भक्षणे ' । प्साति भक्षयतीति प्साः । ' क्पि च ' इति क्पि । न-विद्यते प्सा अस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्मुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भरेषुजाम् । ' जनी प्रादुर्भावे ' । पूर्ववत् विद् आत्वं च । मदेम । ' मदी हर्षे ' । व्यत्ययेन शप् ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा ततन्थोर्वान्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः । त्वम् । गाः ।

त्वम् । आ । ततन्थ । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वम् इमाः भूम्यां वर्तमानाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अजनयः उत्पादित-
वानसि । तथा त्वम् अपः तासामोषधीनां कारणभूतानि वृष्ट्युदकानि अजनयः । तथा त्वं गाः
सर्वान् पशूनुदपादयः । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं त्वम् आ ततन्थ विस्तारितवानसि । तस्मि-
न्नन्तरिक्षे यत् तमः अस्मदृष्टिनिरोधकमन्धकारं तदपि त्वं ज्योतिषा आत्मीयेन प्रकाशेन वि-
ववर्थं विवृतं विश्लिष्टं विनष्टं कृतवानसि ॥ ततन्थ । ' तनु विस्तारे ' । ववर्थ । ' वृञ् वरणे ' । उभयत्र
लिट्स्थलि ' बभूथा ततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे ' (पा. सू. ७. २. ६४) इति निपात्यते ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽगिष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव द्योतमान सहसायन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या
रायो भागं धनस्यांशं नः अस्मानभिलक्ष्य युध्य प्रेरय । यद्वा । नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं
भक्तारमपहतारं शत्रुम् अभि युध्य आभिमुख्येन सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुः मा
आ तनत् क्लेशेन आततं मा कार्षीत् । मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्यः उभयेषां युध्यमानानां संब-
न्धिनः वीर्यस्य बलस्य त्वम् ईशिषे ईश्वरो भवसि । स त्वं गविष्टौ संप्राप्ते प्र चिकित्स अस्म-
दीयमुपग्रवं परिहर ॥ रायः । ' उडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भागम् । भजतेः कर्मणि घञ् ;
' कृत्यव्युटो बहुलम् ' इति बहुलवचनात् कर्तरि वा । ' कर्षात्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । सहसावन् ।
सहःशब्दात् मनुषि छान्दस आकारोपजनः । युध्य । ' युध संप्रहारे ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तनत् ।
' तनु विस्तारे ' । व्यत्ययेन शप् । ' न माक्योगे ' इति अडभावः । ईशिषे । ' ईशः से '

(पा. सू. ७. २. ७७) इति इडागमः । चिकित्स । ' कित ज्ञाने ' । ' गुप्तिज्जिक्रयः सन् ' (पा. सू. ३. १. ५) । गविष्टौ । गवां बाणानामिष्टयः एषणानि गमनानि येष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥२३॥

' एता उ त्याः ' इति अष्टादशर्चमष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्षम् । आदितश्चतस्रो जगस्यः । त्रयोदश्याद्याः षट्च उष्णिहः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । ' अश्विना वरितः ' इति अन्यस्तृचोऽश्वि-देवताकः । तथा चानुक्रान्तम्—' एता उ त्या ऋनोषस्यं चतुर्जगत्यादि षळुष्णिगन्तं तृचोऽन्त्य अश्विनः ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशब्दे च ' एता उ त्याः ' इति चतस्रो विनियुक्ताः । सूत्रितं च—' एता उ त्या इति चतस्रो जागतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । उषसः । केतुम् । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुम् । अञ्जते । निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यन्ति । मातरः ॥१॥

१ उ इत्येतत् पादपूरणम् । १ त्याः ताः १ एताः १ उषसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः । १ केतुम् अन्धकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशम् १ अक्रत अकृषत कृतवत्यः । यस्मादेवं तस्मात् उषसः १ रजसः अन्तरिक्षलोकस्य १ पूर्वे १ अर्धे प्राचीनदिग्भागे १ भानुं प्रकाशम् १ अञ्जते व्यक्तीकुर्वन्ति । १ धृष्णवः धर्षणशीला योद्धारः १ आयुधानीव यथा असिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति एवं १ निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणाः १ गावः गमनस्वभावाः १ अरुषीः आरोचमानाः १ मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वा उषसः १ प्रति १ यन्ति प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उषसोऽस्मान् रक्षन्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—' एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् पूर्वोऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः ' (निरु. १२. ७) इति ॥ अक्रत । करोतेलुङि ' मन्त्रे घसं ' इति छेः लुक् । निष्कृण्वानाः । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । अस्मात् ताच्छीलिकः चानश् । ' धिन्विकृण्वोर च ' इति उपस्ययः । ' इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उदपसन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रमुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुषीरशिभ्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अपसन् । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वथा । रुशन्तम् । भानुम् । अरुषीः । अशिभ्रयुः ॥२॥

अरुणाः आरोचमानाः । भानवः औषस्यो दीक्षयः । वृथा अनायासेन स्वयमेव उदपसन् उदगमन् । तदनन्तरम् उपसः च स्वायुजः सुखेन रथे आयोक्तुं शक्याः । अरुषीः शुभ्रवर्णाः । गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मीन् ईदृशीः स्ववाहनभृताश्चतुष्पदीर्गा एव वा अयुक्षत स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च— ‘ अरुण्यो गाव उपसाम् ’ (नि. १. १५. ७) इति । एवं गोभिर्युक्तं रथमारुह्य उपसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्विव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि अक्रन् अकार्षुः । उपःकाले जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति । तदनन्तरम् अरुषीः आरोचमानास्ताः उपसः रूशन्तम् । ‘ रूशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ’ (निरु. २. २०) इति यास्कः । शुभ्रवर्णं भानुं सूर्यम् अग्निश्रयुः असेवन्त । तेन सह एकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपसन् । ‘ पत्नू गतौ ’ । लुङि लृट्त्वात् च्लेः अडादेशः । ‘ पतः पुम् ’ (पा. सू. ७. ४. १९) इति धातोः पुमागमः । अक्रन् । ‘ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना च्लेः लुक् । पूर्वथा । ‘ प्राणपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ’ (पा. सू. ५. ३. १११) इति इवार्थे थाल्प्रत्ययः । अग्निश्रयुः । ‘ श्रिञ् सेवायाम् ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । ‘ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ’ इति श्लेः जुस् । ‘ जुसि च ’ (पा. सू. ७. ३. ८३) इति गुणः ॥

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चन्ति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । परावतः ।

इषम् । वहन्तीः । सुकृते । सुदानवे । विश्वा । इत् । अह । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

नारीः नेत्र्यः उपसः विष्टिभिः निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन एकेनैव योजनेनोद्योगेन^१ आ परावतः आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्भागात् अर्चन्ति नभःप्रदेशं पूजयन्ति । कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अपसो न । युद्धकर्मणोपेता^२ पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्घाटीमुखेन सर्व देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वन्त्यः । सुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्रे सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणाः ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेव इषम् अन्नं वहन्तीः आवहन्त्यः प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः ॥ नारीः । ‘ नृ नये ’ । ‘ ऋदोरप् ’ । ‘ नृनरयो-वृद्धिश्च ’ (पा. सू. ४. १. ७३. ग.) इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् । जसि ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अपसः । अपस्शब्दात् ‘ अशआदिभ्योऽच् ’ इति अच् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः । ‘ विश प्रवेशने ’ । विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः । ‘ क्तिच्क्त्वा च संज्ञायाम् ’ इति क्तिच् । विश्वा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति अमः डादेशः ॥

अग्निं पेशांसि वपते नृत्तूरिवापोर्णुते वक्ष उस्तेव बर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अग्निं । पेशांसि । वपते । नृत्तूऽईव । अप । ऊर्णुते । वक्षः । उस्माऽईव । बर्जहम् ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजम् । वि । उषाः । आवर्तित्वाः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वाश्लिष्टानि कृष्णवर्णानि तमांसि अधि आधिक्येन वपते छिनत्ति । तत्र दृष्टान्तः । नृत्तूरिव । नृन् तूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृत्तूर्नापितः । स यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति एवमुषा अप्यन्धकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः । यद्वा नृत्तूरिव नृत्यन्ती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् । सर्वैर्दर्शनीयानि रूपाण्युषा अधि वपते स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽन्धकारं स्वकिरणैर्निरस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशम्^१ अपोर्णुते तमसानाच्छादितं करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः । बर्जहं^२ पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमये उक्ता^३ गौर्यथा^४ आविष्करोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्याप्नुवन्ति^५ एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै^६ भुवनाय सर्वस्मै लोकाय ज्योतिः कृण्वती प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकारेणोषाः तमः अन्धकारं वि आवः विवृतमपश्लिष्टमकरोत् ॥ नृत्तूरिव । नृवीं हिंसार्थः । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' राहोपः ' इति बलोपः । ' वोरूपधायाः ' इति दीर्घत्वम् । यद्वा । ' नृती गात्रविनामे ' । ' नृतिश्रृङ्घोः कृः ' (उं. सू. १. ११) इति कूप्रत्ययः । बर्जहम् । ' वृङ् संभक्तौ ' । वृणीते संभजते गामिति वः पयः । विच् । तजहातीति बर्जहः । ' ओहाक् त्यागे ' । ' खश्प्रकरणे वातशुनीतिलगर्धेष्वजघेद्भुदजहातिभ्य उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ३. २. २८. १) इति अगर्धशब्दोपपदादपि ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति बहुलवचनात् खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शपि जुहोत्यादिवात् श्लुः । द्विर्वचनादि । बवयोरभेद इति बत्वम् । दिवोदासादिवात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । आवः । ' वृञ् वरणे ' । लुङि ' मन्त्रे घसं ' इति स्लेः लुक् । गुणे ' हल्ङ्याभ्यः ' इति लोपः^७ । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' (पा. सू. ६. ४. ७३) इति आडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्ये क्रतौ ' प्रत्यर्चिः ' इति अष्टावनुवक्तव्याः आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितम्—' प्रत्यर्चिरित्यष्टौ व्युषा आ वो दिविजा इति षळिति त्रैष्टुभम् (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वम् ।

स्वरुं न पेशो विदथेष्वञ्जश्चित्रं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते । कृष्णम् । अभ्वम् ।

स्वरुम् । न । पेशः । विदथेषु । अञ्जन् । चित्रम् । दिवः । दुहिता । भानुम् । अश्रेत् ॥ ५ ॥

अस्याः उपसः रुशत् दीप्यमानम् अर्चिः तेजः प्रति अदर्शि सर्वैः पूर्वस्यां दिशि प्रथमतो दृश्यते^८ । वि तिष्ठते सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा दिशो व्याप्य च अभ्वम् । महद्भामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमन्धकारं बाधते अपसारयति । विदथेषु यज्ञेषु स्वरुं न स्वरुनाम्ना शकलेन युक्तं यूपं यथा आज्येन आध्वर्यवः अञ्जन् अञ्जन्ति तद्वज्रभसि स्वकीयं पेशः रूपम् उषा अनक्ति संश्लिष्टं करोति । तदनन्तरं चित्रं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता शुलोकादुत्पन्नोषाः अश्रेत् असेवत ॥ वि तिष्ठते । ' समवप्रविभ्यः ' इत्यात्मनेपदम् । अश्रेत् । ' अश्निः सेवयाम् ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥ ॥ २४ ॥

१. क्ष-स्वावयवमुरःप्रदेशम् । २. क्ष-स-उत्प्रेव । यथा गौः बर्जहम् । ३. क्ष-' उक्ता गौर्यथा ' नास्ति, स-यथा । ४. क्ष-प्राप्नुवन्ति । ५. क्ष-न-तिलोपः । ६. क्ष-दृश्यते । ततः । ७. क्ष-समवप्रविभ्यः स्त्रः ।

अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।

श्रिये छन्दो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । उषाः । उच्छन्ती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाय । अजीगरिति ॥६॥

अस्य नैशस्य तमसः अन्धकारस्य पारं समाप्तिप्रदेशम् अतारिष्म उत्तीर्णा अभूम् । अनन्तरम् उच्छन्ती नैशं तमो वर्जयन्ती उषाः वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति निर्मिमेति । श्रिये संपदर्थं छन्दो न स्मयते । यथोपच्छन्दयिता वशीकरणे समर्थः पुरुषः आत्मसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते हसति एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मल-दीप्त्या हसन्तीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनाङ्गी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्याय अजीगः अन्धकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । 'तृ प्लवनतरणयोः' । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वम् । स्मयते । 'स्मिङ् ईषद्धसने' । भौवादिकः । अजीगः । 'गृ निगरणे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । तुजादित्वात् दीर्घः ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्रौ उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजावतः । नृवतः । अश्वबुध्यान् । उपः । गोअग्रान् । उप । मासि । वाजान् ॥७॥

भास्वती तेजस्विनी । सूनृता इति वाङ्नाम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उषसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वध्यापाराय इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवः दुहिता शुलोकसकाशादुत्पन्ना उषाः गोतमेभिः ऋषिभिरस्माभिः स्तवे स्तूयते । हे उषः अस्माभिः स्तुता एवं वाजान् अस्मानि उप मासि प्रयच्छ । कीदृशान् वाजान् । प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् नृवतः दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान् अश्वबुध्यान् । अश्वाः बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा अश्वबुध्यान्^१ । वर्णव्यापस्या यकारः^२ । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो अनाम्यजानि च लभन्ते । अतोऽज्ञानां तन्मूलत्वम् । गोअग्रान् । गावोऽग्रे प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । 'भा दीप्तौ' । असुन् । ततो मतुप् । 'मादुपधायाः' इति मतुपो^३ बत्वम् । 'उगितश्च' इति ङीप् । नेत्री । 'ऋगेभ्यो ङीप्' । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति ङीप् उदात्तत्वम् । स्तवे । 'हुन् स्तुतौ' । कर्मणि लटि 'बहुलं छन्दसि' इति बहुलग्रहणात् यकोऽपि लुक् । 'लोपस्त आत्मने-

१. च-छ-ण-त-ध-न-फ-ल-श-स-शोभमाना । २. क्ष-ट-ड-शब्दानां नेत्री । ३. क्ष-त-स-अश्व-बुध्यान् । ४. ल-नकारस्थाने यकारः । ५. क्ष-ट-ड-मतोर्बत्वम् ।

पदेषु ' इति तलोपः । ' छन्दस्युभयथा ' इति एकारस्य आर्धधातुकारत्वेन कृत्वाभावात् गुणावादेशौ ।
नृत्वतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वम् । ' ह्रस्वनुङ्ग्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । मासि । ' मा'
माने ' । आदादिकः^१ ॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥ ८ ॥

उषः । तम् । अश्याम् । यशसम् । सुवीरम् । दासप्रवर्गम् । रयिम् । अश्वबुध्यम् ।

सुदंससा । श्रवसा । या । विभासि । वाजप्रसूता । सुभगे । बृहन्तम् ॥ ८ ॥

हे उषः उषोदेवते त्वं रयिं धनम् अश्यां प्राप्नुयाम् । कीदृशम् । यशसं यशसा कीर्त्या
युक्तम् । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्भुङ्क्तं दासप्रवर्गम् । प्रकृष्टो वर्गः संवः
प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तम् । अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुध्यम् । अश्वा
बुध्या बोद्धव्या येन धनेन तादृशम् । हे सुभगे शोभनधने उषः सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन
श्रवसा श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसूता अस्मभ्यं दत्ताज्ञा सती बृहन्तं प्रौढं या यं रयिं
विभासि विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वण संबन्धः ॥ अश्याम् । ' अशू व्याप्तौ ' । व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । यशसम् । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयोऽच् । व्यत्य-
येन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । दासप्रवर्गम् । दासयत्युपक्षपयति शत्रूनि दासो भृत्यः । ' दसु
उपक्षये ' । अस्मात् प्यन्तात् पचाद्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ।
सुदंससा । ' सोर्मनसी अलोमोषसी ' इति बहुव्रीहानुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । या । ' सुपां सुलुक् ' इति
अमः डादेशः ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्यां प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिचक्ष्य । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वम् । जीवम् । चरसे । बोधयन्ती । विश्वस्य । वाचम् । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोषाः विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातानि अभिचक्ष्य अभिप्रकाश्य
प्रकाशवन्ति कृत्वा अनन्तरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसा उर्विया उर्वी
विस्तीर्णा सती वि भाति प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वरव-

व्यापारेषु प्रवर्तनाय ^१बोधयन्ती निद्रातः सकाशात् उद्बोधयन्त्युषाः ^२विश्वस्य सर्वस्य ^३मनायोः मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां ^४वाचमविदत् अलभत । अत एवोषसः सूनृतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्य । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’ । अयं प्रकाशनार्थोऽपि । ‘समासेऽनन्पूर्वे’ (पा. सू. ७. १. ३७) इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वात् अञ्जतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । ‘अञ्जतेऽओपसंख्यानम्’ इति ङीप् । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । उर्विया । उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोः ‘इयाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानम्’ (पा. सू. ७. १. ३९. १) इति डियाजादेशः^१ । आदेशशामर्थ्यात् तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उः । वर्णव्यापस्या सकारे आकारः । यद्वा । ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इति क्यङ् सकारलोपश्च । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।

श्वप्तीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १० ॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अभि । शुम्भमाना ।

श्वप्तीऽईव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयन्ती । आयुः ॥ १० ॥

^१पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती ^२पुराणी चिरन्तनी नित्येत्यर्थः । यस्मात् ^३समानं ^४वर्णम् एकमेव रूपम् ^५अभि प्राप्य ^६शुम्भमाना शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐकरूप्येण^२ अवस्थानाच्चित्यस्त्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा ^७देवी देवनशीलोषाः ^८मर्तस्य मरणधर्मेणः सर्वस्य प्राणिजातस्य ^९आयुः जीवनं ^{१०}जरयन्ती जनयन्ती वर्तते । बह्वीषूषःसु अतीतासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उषाश्च पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}कृत्नुः कर्तनशीला ^{१२}श्वप्तीव व्याधक्तीव । सा यथा ^{१३}विजः चलतः पक्षिणः ^{१४}आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरा इत्यस्मात् अव्ययात् ‘सायंचिरंप्राङ्’ (पा. सू. ४. ३. २३) इत्यादिना भवार्थे ट्युप्रत्ययः । ‘पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु’ (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात् तुङभावः । योरनादेशः । टित्त्वात् ङीप् । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् । शुम्भमाना । ‘शुम्भ^३ दीप्तौ’ । शपः पिप्वादनुदात्तत्वम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वप्ती । शुना मृगान् हतवान् श्वहा । ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ३. २. ८८) इति वचनात् ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्तिप् । ‘ऋभ्यो ङीप्’ इति ङीप् । ‘अङ्गोपोऽनः’ इति अकारलोपः । ‘हो हन्तेः’ इति षत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । कृत्नुः । ‘कृती छेदने’ । औणादिकः कृप्रत्ययः । विजः । ‘ओविजी भयचलनयोः’ । विजन्ति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आमिनाना । ‘मीज् हिंसायाम्’ । क्रैयादिकः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । शानचश्चिप्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ २५ ॥

१. क्ष-ट-ड-इयानादेशः । २. च-छ-ण न-फ-क्ष-स-एकरूपेण । ३. क्ष-स-शुभ शुम्भ । ४. क्ष-न-स-मीङ् ।

व्यूर्ण्वती दिवो अन्ताँ अबोध्यप स्वसारं सनुतर्युयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्ण्वती । दिवः । अन्तान् । अबोधि । अप । स्वसारम् । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषां । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

वदिवः नभसः वअन्तान् प्रान्तान् वव्यूर्ण्वती विवृतांस्तमसा वियुक्तान् कुर्वत्युषाः वअबोधि सबैः प्राणिभिरज्ञायि ज्ञाताभूत् । तदनन्तरं वस्वसारम् उपसः प्रादुर्भावे सति स्वयमेव सरन्तीं निशां वसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितप्रदेशे वअप वयुयोति अपगमस्य पृथक्करोति । वमनुष्या मनुष्याणां संबन्धीनि वयुगानि कृतत्रेतादीनि वप्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती वजारस्य रात्रेर्जरयितुः सूर्यस्य वयोषा जायोषाः वचक्षसा आत्मीयेन प्रकाशेन वि वभाति विशेषेण प्रकाशते ॥ व्यूर्ण्वती । ‘ऊर्ण्व आच्छादने’ । विपूर्वात् अस्मात् लटः शतृ । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शनुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् । सनुतः । एतदन्तोदात्तं स्वरादिषु निपातितम् । अतोऽव्ययसंज्ञायाम् ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति सप्तम्या लुक् । युयोति । ‘यु मिश्रणामिश्रणयोः’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । मनुष्या । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या ङादेशः । युगानि । युजेः करणे कर्मणि वा घञ् । ‘चजोः कु घिण्यतोः’ इति कृत्वम् । उच्छादिषु कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपध-गुणाभावः (पा. सू. ६. १. १६०. ग.) । ‘उच्छादीनां च’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । जारस्य । ‘दारजारौ कर्तरि णिलुक्च’ (पा. सू. ३. ३. २०. ४) इति घञन्तो निपात्यते ॥

पशून् चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुर्न क्षोद उर्विया व्यश्नैत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥ १२ ॥

पशून् । न । चित्रा । सुऽभगा । प्रथाना । सिन्धुः । न । क्षोदः । उर्विया । वि । व्यश्नैत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिऽभिः । दृशाना ॥ १२ ॥

वसुभगा शोभनधना वचित्रा चायनीया पूजनीयोषाः वपशून् यथा पशून् गोपालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा वप्रथाना तेजांसि विस्तारयन्ती वउर्विया उर्वी महती एवंभूता सा व्यश्नैत् सव जगत् व्याप्नोत् । तत्र दृष्टान्तः । वसिन्धुर्न वक्षोदः । यथा स्यन्दनशीलमुदकं निम्नदेशोऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः । वसूर्यस्य वरश्मिभिः किरणैः सह वदृशाना दृश्यमाना सती वचेति प्रज्ञाता आसीत् । किं कुर्वती । वदैव्यानि देवसंबन्धीनि वव्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि वअमिनती अहिंसती । अनुष्ठाने यजमानान् प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । उपसः प्रादुर्भावानन्तरं हि अग्निहोत्रादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते न रात्रौ । ‘न सायमस्ति देवया अजुष्टम्’ (क्र. सं. ५. ७७. २) इति श्रुतेः ॥ प्रथाना । ‘प्रथ प्रख्याने’ ।

अस्मात् अस्तर्भावितण्यर्थात् ताच्छीलिकः चानश् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सिन्धुः । ' खन्दू प्रस्रवणे ' । ' स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ' (उ. सू. १. ११) इति उप्रत्ययः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अश्नेत् । ' दुओश्चि गतिवृद्धयोः ' । लुङि अङ्चोर्विकल्पितत्वात् (पा. सू. ३. १. ५८; ४९) च्लेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । ' सिचि वृद्धिः० ' (पा. सू. ७. २. १) । अनिडादित्वात् ' ह्यन्तक्षण० ' इति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईडागमाभावः । ' स्कोः संयोगाद्योः० ' इति सलोपः । चेति । ' चिती संज्ञाने ' । कर्मणि लुङि ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडभावः । दशाना । दशोः कर्मणि लटः शानच् । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्ये कृतावौष्णिहे छन्दसि ' उषस्तच्चित्रम् ' इति तृचो विनियुक्तः आश्विनशक्ने च । ' अथोषस्यः ' इति खण्डे सूत्रितम्—' उषस्तच्चित्रमा भरेति तिल्ल औष्णिहम् ' (आश्व. श्री. ४. १४) इति ॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीऽवति ।

येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे १वाजिनीवति । वाजो हविलक्षणमज्ञम् । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तथा क्रियया युक्ते १उषः उपोदेवते १अस्मभ्यं १चित्रं चायनीयं १तत् धनम् १आ १भर आहर प्रयच्छ । १येन धनेन १तोकं पुत्रं १तनयं तत्पुत्रं १च १धामहे दध्महे धारयामः । अत्र निरुक्तम्—' उषस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाह-रास्मभ्यमज्ञवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि ' (निरु. १२. ६) इति । धामहे । दधातेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम् । यद्वा । लोटि ' आहुत्तमस्य पिब ' इति आडागमः प्रत्ययस्य पिब्रञ्जावश्च । अतः प्रत्ययस्य पिस्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः क्षिप्यते । अस्मिन् पक्षे ' एत ऐ ' (पा. सू. ३. ४. ९३) इति ऐत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यद्वृत्तयोगादनिघातः १ ॥

उषो अघेह गोमृत्यश्वावति विभावरि । रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अघ । इह । गोऽमृति । अश्वऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे १गोमति अस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युक्ते तथा १अश्वावति अश्वैर्युक्ते १विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेते १सूनृतावति । प्रियसत्त्वात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते एवंभूते हे १उषः उपोदेवते १अघ

इदानीं प्रभातसमये °इह अस्मिन् देशे °अस्मे अस्माकं °रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा °व्युच्छ नैशं तमो निवारय ॥ अश्वावति । ‘ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियं ’ इति मती दीर्घत्वम् । पादादिश्वात् आमन्त्रितस्य आष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । ‘ रयेर्मती बहुलम् ’ (पा. सू. ६. १. ३७. ६) इति संप्रसारणम् । ‘ छन्दसीरः ’ इति मतुपो वत्वम् । ‘ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ’ (का. ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । उच्छ । ‘ उच्छी विवासे ’ । विवामो वर्जनम् ॥

युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अघारुणाँ उषः ।

अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्ष्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अघ । अरुणान् । उषः ।

अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे °वाजिनीवति हविलक्षणाश्ववति °उषः उषोदेवते °अरुणान् अरुणवर्णान् °अश्वान् अश्वस्था-नीयान् गोविशेषान् °अघ अस्मिन् काले °युक्ष्वा °हि योजयैव । हिः अवधारणे । °अथ अनन्तरं रथमारुह्य °विश्वा °सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि °नः अस्मभ्यम् °आ °वह आनय ॥ अश्वान् । ‘ दीर्घादटि समानपादे ’ इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । ‘ आतोऽटि नित्यम् ’ इति सानुनासिक आकारः । सौभगानि । ‘ सुभगान्मन्त्रे ’ इति उद्गात्रादिषु पाठात् भावकर्मणोरर्थयोः ‘ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ’ इति अञ्प्रत्ययः । ‘ ह्रज्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ’ इति उभयपदवृद्धौ प्रासायां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवति (का. ७. ३. १९) इत्युक्तम् ॥ ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने कृतावौणिहे छन्दसि ‘ अश्विना वर्तिः ’ इत्ययं तृचः आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितम्— ‘ अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोर्मदस्त्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोर्मत् । दस्त्रा । हिरण्यऽवत् ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्यात्^१ बुद्धिस्थौ अश्विनौ इदमादिकेन तृचेन स्तूयेते । हे °अश्विना अश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवौ °दत्ता शत्रूणामुपक्षयितारौ °अस्मत् अस्माकं °वर्तिः वर्तनहेतुभूतं गृहम् °आ समन्तात्

१ गोमत् बहुभिर्गोभिर्भुक्तं २ हिरण्यवत् हितरमणीयधनयुक्तं च यथा भवति तथा ३ समनसा समानमनस्कौ सन्तौ युवां युष्मदीयं ४ रथम् ५ अर्वाक् अर्वाचीनम् अस्मदीयगृहमभिमुखं ६ नि ७ यच्छतम् आवर्तयतम् ॥ अश्विना । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहम् । औणादिक इतिप्रत्ययः । अस्मत् । ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्या लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्तौ । ' समानस्य च्छन्दसि ' इति सभावः ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ १७ ॥

यौ । इत्था । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ १ यौ युवां २ दिवः द्युलोकात् ३ श्लोकम् उपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ४ ज्योतिः तेजः ५ इत्था इत्थमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण ६ चक्रथुः कृतवन्तौ । केषांचिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसावश्विनौ उच्येते । तदुक्तं यास्केन—' तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके ' (निरु. १२. १) इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुपपन्नम् । तौ १ युवं युवां २ नः अस्मभ्यम् ३ ऊर्जं बलप्रदमन्नम् ४ आ ५ वहतं आनयतं प्रयच्छतम् ॥ श्लोकम् । ' श्लोकं संघाते ' । अयं स्तुत्यर्थोऽपि । कर्मणि घञ् । जिप्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

एह देवा मयोभुवा दस्त्रा हिरण्यवर्तनी । उषर्बुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उषःऽबुधः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

१ उषर्बुधः उषसि प्रबुद्धा अश्वः २ इह अस्मिन् यागे ३ सोमपीतये सोमपानाय ४ दस्त्रा शत्रूणामुपक्ष-पयितारावश्विनौ ५ आ ६ वहन्तु आनयन्तु । कीदृशौ । ७ देवा देवनशीलौ दानादिगुणयुक्तौ वा ८ मयोभुवा मयस्य आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ २ । ' अश्विनौ वै देवानां भिषजौ ' (ऐ. ब्रा. १. १८) इति श्रुतेः । ९ हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्तौ ॥ देवेष्वदिषु त्रिषु १ ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । सोमपीतये । ' पा पाने ' । भावे क्तिनि ' घुमास्था ' इति ईत्वम् । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २७ ॥

' अग्नीषोमी ' इति द्वादशर्षं नवमं सूक्तं गोतमस्वर्षम् । आदितस्तिन्नोऽनुष्टुभः । नवम्याद्यास्तिन्नो गायत्र्यः । अष्टमी जगती त्रिष्टुप्वा । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । अग्नीषोमी देवता । तथा चानुक्रान्तिम्—

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिम् ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यभवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आहुतिम् । यः । वाम् । दाशात् । हविःऽकृतिम् ।

सः । प्रजया । सुवीर्यम् । विश्वम् । आयुः । वि । अभवत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीषोमौ ^१यः यजमानः ^२आहुतिम् आज्याहुतिं ^३वां युवाभ्यां ^४दाशात् दद्यात् । अथवा ^५हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृताम् ^६आहुतिं ^७यः यजमानो दद्यात् । ^८सः यजमानः ^९प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं ^{१०}सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं ^{११}विश्वं सर्वम् ^{१२}आयुः जीवनं ^{१३}व्यभवत् व्याप्नोतु ॥ आहुतिम् । जुहोतेः क्तिनि ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दाशात् । ' दाश्च दाने ' । लेटि आडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । हविष्कृतिम् । हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । अभवत् । अभोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि अडागमः ॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसयस्य शेषोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् । अवसम् । पणिम् । गाः ।

अव । अतिरतम् । वृसयस्य । शेषः । अविन्दतम् । ज्योतिः । एकम् । बहुभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमौ ^१वां युवयोः ^२तत् वक्ष्यमाणं ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४चेति अस्माभिर्ज्ञातमभूत् । ^५यत् येन वीर्येण ^६गाः ^७अवसं गोरूपमश्वं ^८पणिं पणैः । विभक्तिव्यत्ययः । एतन्नाम्नोऽसुरात् ^९अमुष्णीतं अपाहार्ष्टम् । तथा ^{१०}वृसयस्य । वृसिः ^{११}वेष्टनार्थः । वृसयति ^{१२}सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्वष्टा । तस्यासुरस्य ^{१३}शेषः अपत्यम् । ' शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतः ' (निरु. ३. २) इति यास्कः । त्वष्टृ-सकाशादुत्पन्नं वृत्रम् ^{१४}अवातिरतम् अवधिष्टम् । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृत्रेऽनवस्थानात् स मरणं प्राप्तः । तथा चाज्ञायते—' तस्माज्जन्म्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम् ' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति । ततो वृत्रवधानन्तरं ^{१५}ज्योतिः द्योतमानं सूर्यम् ^{१६}एकं नभसि गच्छन्तं ^{१७}बहुभ्यः जनेभ्यो बहूनामर्थाय ^{१८}अविन्दतम् अलप्साधाम् । एतत् सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति । ' चिती संज्ञाने ' । लुङि ' चिण् भावकर्मणोः ' (पा. सू. ३. १. ६६) इति ष्लेः चिणादेशः । ' चिणो लुक् ' इति तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतम् । ' मुष स्तेये ' । क्रैयादिकः । अवसम् । अवतेरौणादिकः असच् । शेषः । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयाद्याः सुः । एकम् । ' इण् गतौ ' । ' इण्भीकापाशस्यतिमर्चिभ्यः कन् ' (उ. सू. ३. ३२३) इति कप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अग्नीषोमीयस्य पञ्चोर्बपापुरोडाशहविषां 'युवमेतानि' इति आद्यास्तिस्र ऋचः क्रमेण याज्याः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् (आश्व. श्रौ. ३. ८) । पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य 'युवमेतानि' इत्येषा याज्या । 'उक्ता देवताः' इति खण्डे सूत्रितं—'युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसा गतम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम स्रक्तू अधत्तम् ।

युवं सिन्धूँरभिः शस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । स्रक्तू इति सऽस्रक्तू । अधत्तम् ।

युवम् । सिन्धून् । अभिऽशस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमौ । अमुञ्चतम् । गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे ऽसोम त्वम् ऽअग्निश्च ऽस्रक्तू समानकर्माणौ सन्तौ ऽयुवं युवां ऽरोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि ऽएतानि अस्माभिर्निशि दृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतींषि ऽदिवि द्युलोके ऽअधत्तम् आधारयतम् । उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका । इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु क्लीब्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमाक्षीत् तासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्यांशेन पापेन ऽगृभीतान् गृहीतानाक्रान्तान् ऽसिन्धून् नदीविशेषान् हे ऽअग्नीषोमौ युवाम् ऽअभिः शस्तेः अभिः शस्यमानादभितः प्रकटितात् ऽअवद्यात् तस्मात् पापात् ऽअमुञ्चतं मुक्तवन्तौ । यद्वा । वृत्रः इन्द्रेण हतः सन् नदीषु पपात् । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'इन्द्रो वृत्रमहन् सोऽपोऽभ्यन्त्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोदक्रामत्' (तै. ब्रा. ३. २. ५. १) इति । तेन दोषेण गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ मुक्तवन्तौ ॥ रोचनानि । 'रुच दीप्तौ' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । सिन्धून् । 'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वम् । 'अत्रानुनासिकः' इति अनुनासिकः । गृभीतान् । 'ह्रप्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्य 'आन्यं दिवः' इत्येषा याज्या । 'अग्नीषोमा यो अद्य वाम्' इत्यत्र सूत्रमुदाहृतम् ॥

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामभ्रादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकम् ॥ ६ ॥

आ । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमभ्रात् । अन्यम् । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमौ युवयोर्मध्ये ऽअन्यम् एकमग्निं ऽमातरिश्वा वायुः ऽदिवः द्युलोकात् ऽआ ऽजभार भृगवे यजमानाय आजहार । तथा च मन्त्रान्तरम्—'द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा' (ऋ. सं. १. ६०. १) इति । ऽश्येनः शंसनीयगतिमान्पक्षी पक्ष्याकारा गायत्री ऽअन्यं सोमम् ऽअद्रेः ऽपरि मेरोरुपर्यवस्थितात् स्वर्गात् ऽअमथ्नात् बलादाहतवती । एवं महानुभवाः युवां ऽब्रह्मणा

सद्वा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण हविलक्षणेनाग्नेन वा ^१ववृधाना वर्धमानौ युवां ^२यज्ञाय अन्येषां देवानां यागाय ^३वडहं विस्तीर्णं ^४लोकं स्थानं चक्रथुः कृतवन्तौ । ^५उ इत्येतत् पादपूरणम् । आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोः उत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हूयते^२ । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवींषि हूयन्ते । तन्मध्यमं स्थानमग्नीषोम-कृतम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘ राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विष्टयै ’ (तै. सं. २. ६. २. १-२) इति ॥ ववृधाना । वृधेल्लिटः कानच् । छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति आकारः ॥ ॥ २८ ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुषेथाम् ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतम् । हर्यतम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

सुशर्माणा । सुशर्वसा । हि । भूतम् । अथ । धत्तम् । यजमानाय । शम् । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमौ ^१प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं^३ ^२हविषः इदं हविः ^४वीतं भक्षयतम् । तदनन्तरं च ^५हर्यतं अस्मान् कामयेथाम् । हे ^६वृषणा कामानां वर्पितारौ ^७जुषेथाम् अस्मदीयं परिचरणं सेवेथाम् । तदनन्तरं ^८सुशर्माणा शोभनसुखौ ^९स्ववसा ^{१०}हि शोभनरक्षणौ च ^{११}भूतम् अस्माकं भवतम् । ^{१२}अथ अनन्तरं हविर्दत्तवते ^{१३}यजमानाय ^{१४}शं शमनीयानां रोगाणां शमनं ^{१५}योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं च ^{१६}धत्तं विधत्तं कुरुतम् । उक्तं च यास्केन—‘ शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् ’ (निरु. ४. २१) इति ॥ हविषः । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति । कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतम् । ‘ वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु ’ । थसस्तम् । अदादित्वात् शपो लुक् । वीतं च हर्यतं चेति चार्थप्रतीतिः ‘ चादिलोपे विभाषा ’ इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हर्यतम् । पादादित्वात् निघाताभावः । जुषेथाम् । वृषणा इत्यामन्त्रितस्य ‘ आमन्त्रितं पूर्वम् ’ इति अविद्यमानवस्वे सति तिङः परत्वात् निघाताभावः । सुशर्माणा स्ववसा । उभयत्र बहुव्रीहौ ‘ सोमनसी अलोमोषसी ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भूतम् । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादेवद्रीचा मनसा यो धृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । धृतेन ।

तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

^१यः यजमानः ^२अग्नीषोमा अग्नीषोमौ ^३देवद्रीचा देवानञ्जता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन ^४मनसा अन्तःकरणेन^५ युक्तः सन् ^६हविषा चरुपुरोडाशादिना ^७सपर्यात् सपर्यति परिचरति । ^८यः च यजमानः

१. क्ष-न-स-पदपूरणम् ।

२. क्ष-अभेरुत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हूयते ।

३. क्ष-स-प्राप्तस्य ।

४. क्ष-उ-उ-‘ अन्तःकरणेन ’ नास्ति ।

घृतेन आज्येनाग्नीषोमौ परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतम् । अंहसः पापात् तं च यजमानं पातं रक्षतम् । विशे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय यजमानाय महि महत् प्रभूतं शर्म सुखं यच्छतं दत्तम् ॥ अग्नीषोमा । 'देवताद्वन्द्वे च' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्यात् । 'सपर पूजायाम्' । कण्ठादिः । लेटि आडागमः । देवदीचा । देवानञ्जतीति देवद्यङ् । अञ्जतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्यञ्जतावप्रत्यये' (पा. सू. ६. ३. ९२) इति देवशब्दस्य टेः अद्यादेशः । तृतीयैकवचने 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'अद्रिसधोरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्' (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति वचनात् अद्यादेशः अन्तोदात्तः । विशे । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्

पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य यागस्य 'अग्नीषोमा' इत्येषानुवाक्या । तथा च सूत्रितम् 'उक्तं देवताः' इति खण्डे—'अग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतम् । गिरः । सम् । देवऽत्रा । बभूवथुः ॥ ९ ॥

हे अग्नीषोमौ युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्तौ सहूती समानह्वानौ^१ च सन्तौ गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः वनतं संभजेथाम् । देवत्रा देवेषु सर्वेषु यौ युवां सं बभूवथुः संभूतौ संभावितौ प्रशस्तौ स्थः । 'राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमौ' (तै. सं. २. ६. २. १-२) इति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः । 'समानस्य च्छन्दसि' इति सभावः । वनतम् । 'वन षण संभक्तौ' । देवत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थं' इत्यादिना ससम्भ्यर्थे प्राप्रत्ययः ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतम् । बृहत् ॥ १० ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः संबन्धी यः यजमानः अनेन घृतेन उत्पवनादिभिः संस्कृतेनाज्येन युक्तं हविः वां युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति तस्मै यजमानाय बृहत् प्रभूतं धनं दीदयतं प्रकाशयतं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति । 'दाश् दाने' । शसिपोः पिप्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दीदयतम् । दीदयतिः^२ दीसिकर्मा ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतम् । आ यातमुप नः सचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवम् । हव्या । जुजोषतम् । आ । यातम् । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

हे अग्नीषोमौ वयं युवां नः अस्मदीयानि इमानि हव्या हवींषि जुजोषतं सेवेथाम् । तदर्थं नः अस्मान् सचा सह युवाम् उप आ यतं उपागच्छतम् ॥ जुजोषतम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । छान्दसं द्विर्वचनम् । यद्वा । विकरणस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्रुतिः । ततो व्यत्ययेन शप् । 'बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' इति वचनात् 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति लघूपधगुण-प्रतिषेधाभावः ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः । आ । प्यायन्ताम् । उस्त्रियाः । हव्यसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु । धत्तम् । कृणुतम् । नः । अध्वरम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥

हे अग्नीषोमौ नः अस्माकम् अर्वतः अभ्वान् पिपृतं पालयतम् । हव्यसूदः क्षीरादिहविषा-मुत्पादयिष्यः उस्त्रियाः अस्मदीया गावश्च आ प्यायन्ताम् आप्यायिताः प्रवृद्धाः सन्तु । मघ-वत्सु हविलक्षणधनयुक्तेषु अस्मे अस्मासु बलानि धत्तं स्थापयतम् । तथा नः अस्माकम् अध्वरं यागं श्रुष्टिमन्तं धनयुक्तं कृणुतं कुरुतम् ॥ पिपृतम् । 'पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके' । जुहोत्या-दिवात् शपः श्रुतिः । 'अर्तिपितर्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । हव्यसूदः । हव्यं सूदन्ते क्षरन्तीति हव्यसूदः । 'पूद क्षरणे' । 'किप् च' इति किप् । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शेषादेशः । श्रुष्टिमन्तम् । श्रुष्टीति धननाम । शु आशु अश्यते व्याप्यते इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । 'हस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥ २९ ॥ ॥ १४ ॥

पञ्चदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'इमं स्तोमम्' इति षोडश्वं प्रथमं सूक्तम् । आङ्गिरसस्य कुरस्यार्षम् । पञ्चदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । अग्निर्देवता । 'पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथः' इति त्रयः पादा देवदेवत्याः । 'तन्नो मित्रो वरुणः' इति अर्धर्चो लिङ्गोक्तमित्रावरुणादि-षड्देवत्यः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता मित्रावरुणादयस्तु निपातभाक्वेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रा-न्तम्— 'इमं षोडश कुरस आग्नेयं तद्विष्टुवन्तं पूर्वो देवास्त्रयः पादा दैवास्तन्नो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्त-देवतो यदेवत्यं वा सूक्तम्' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्येतत् सूक्तम् आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितम्— 'इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिष्टविके षष्ठे-हव्याग्निमास्तेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यनिबिद्धानम् । सूत्रितं च— 'प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमास्तम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । तृतीयसवने 'इमं स्तोमम्' इत्येषा अग्नीधः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च— 'इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति तार्तीयसवनिक्यः' (आश्व. श्रौ. ५. ५.) इति ॥

इ॒मं स्तोम॒मर्ह॑ते जा॒तवे॑दसे रथ॒मिव॒ सं म॑हेमा मनी॒षया॑ ।

भ॒द्रा हि नः॑ प्र॒मतिर॑स्य संस॒द्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ १ ॥

इ॒मम् । स्तोम॑म् । अ॒र्ह॑ते । जा॒तवे॑दसे । रथ॒म् इ॒व । स॒म् । म॒हे॒म । म॒नी॒षया॑ ।

भ॒द्रा । हि । नः॑ । प्र॒म॒तिः । अ॒स्य । स॒म् । स॒दि । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । तव॑ ॥ १ ॥

अ॒र्ह॑ते पू॒ज्याय॑ व॒जातवे॑दसे जा॒तानामु॒त्पन्ना॑नां वेदि॒त्रे जा॒तप्र॑ज्ञाय जा॒तध॑नाय वा॒ग्नये॑ व॒मनी॒षया॑ नि॒शित॑या बु॒द्ध्या इ॒मम् ए॒तत्सू॒क्त॒रूपं॑ व॒स्तोमं॑ स्तो॒त्रं रथ॑मिव यथा त॒क्षा रथं॑ संस्क्रोति तथा व॒सं व॒महे॑म स॒म्यक् पू॒जितं॑ कुर्मः । व॒अस्य॑ अ॒ग्नेः व॒संस॒दि संभ॑जने व॒नः अ॒स्माकं॑ व॒प्रम॑तिः प्र॒कृष्टा॑ बु॒द्धिः व॒भद्रा॑ व॒हि क॒ल्याणी॑ सम॒र्था ख॒लु । अ॒तस्त॑या बु॒द्ध्या स्तु॒म इ॒त्यर्थः॑ । हे॒ व॒अग्ने॑ व॒तव॑ व॒स्ये अ॒स्माकं॑ त्वया स॒ह स॒खित्वे॑ सति व॒यं व॒मा व॒रिषाम॑ हिंसिता न भवाम । अ॒स्मान् र॒क्षेत्यर्थः॑ ॥ अ॒र्ह॑ते । ‘अ॒र्ह पू॒जायाम्’ । ‘अ॒र्हः प्र॒शंसा॑याम्’ (पा. सू. ३. २. १३३) इति लटः श॒स्त्रादेशः । शपः पि॒त्त्वाद्नुदा॑त्तत्वम् । शतुश्च अ॒नुप॑देशात् ल॒साव॑धातुकस्वरेण॑ धातुस्वरः^२ शिष्यते^३ । म॒हेम । ‘म॒ह पू॒जायाम्’ । रि॒षाम् । ‘रिष॑ हिंसायाम्’ । व्य॒स्यये॒न शः । तव॑ । ‘यु॒ष्मद॒स्मदो॒र्हसि॑’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

यस्मै॒ त्वमा॒यज॑से स सा॒धत्य॒नर्वा॑ क्षेति॒ दध॑ते सु॒वीर्य॑म् ।

स तू॒ताव॒ नैन॑म॒श्रोत्य॑ह॒तिर॒ग्ने स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ २ ॥

यस्मै॑ । त्वम् । आ॒ऽयज॑से । सः । सा॒ध॒ति । अ॒न॒र्वा । क्षे॒ति । दध॑ते । सु॒वीर्य॑म् ।

सः । तू॒ता॒व । न । ए॒नम् । अ॒श्रो॒ति । अ॒ह॒तिः । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । तव॑ ॥ २ ॥

यस्मै॑ यजमानाय हे॒ व॒अग्ने॑ व॒स्वम् व॒आयज॑से दे॒वाना॑भिमुख्येन यजसि व॒सः यज॑मानः व॒साध॑ति स्वा॒भिल॑षितं सा॒धय॑ति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानः व॒अन॒र्वा श॒त्रुभि॑रप्रयुतः^३ सन् व॒क्षेति॑ निवसति । तथा व॒सुवीर्यं॑ शोभनवीर्योपेतं धनं व॒दध॑ते धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः^४ । धृ॒त्वा च॑ व॒सः यज॑मानः व॒तूता॒व व॒ध॑ते । ए॒नं यज॑मानम् व॒अह॑तिः आ॒र्तिदा॑रिह्यं व॒न व॒अश्रो॑ति न प्राप्नोति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सा॒धति॑ । ‘षि॒धु सं॒राद्धौ’ । णिचि ‘सि॒ध्यते॑रपा॒रलौ॒किके॑’ (पा. सू. ६. १. ४९) इति आ॒त्वम् । ‘छन्द॑स्युभयथा’ इति शप आ॒र्धधा॑तुकत्वात् ‘गे॒रनि॑टि’ इति णिलोपः । क्षेति॑ । ‘क्षि॒ मि॒वास॑ग॒त्योः’ । ‘बहु॑लं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । दध॑ते । ‘दध॑ धारणे’ । भौ॒वादिकः । तू॒ता॒व । तु॒ इति॑ वृद्धयर्थः सौ॒त्रो धा॒तुः । अ॒स्मात् छान्द॑सो लिट् । तु॒जादि॑त्वात् अ॒भ्यास॑स्य दी॒र्घत्व॑म् । अ॒श्रो॒ति । व्य॒स्यये॒न पर॑स्मैपदम् । अ॒ह॒तिः । ‘ह॒न्तेर॑ह च’ (उ. सू. ४. ५०२) इति अतिप्रत्ययः । ‘षि॒त्’ इत्यनुवृत्तेः अ॒न्तोदा॑त्तत्वम् ॥

१. फ-लसावधातुकस्वरावशेषेण । २. क्ष-ट-ठ-न-फ-स-आद्युदात्तत्वम् । ३. च-शत्रुभिरप्रातः । ४. क्ष-स-‘प्राप्नोतीत्यर्थः’ नास्ति ।

शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्हु॑ऽश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । सम्ऽइधम् । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।

त्वम् । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वा त्वां ऽसमिधं सम्यगिद्धं कर्तुं ऽशकेम शक्ता भूयास्म । त्वं च ऽधियः अस्म-
दीयानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि ऽसाधय निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पाद्यन्ते । यस्मात्
ऽत्वे त्वय्यग्नौ ऽआहुतम् ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं^१ ऽहविः^२ ऽदेवाः ऽअदन्ति भक्षयन्ति ।
तस्मात् त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च ऽत्वम् ऽआदित्यान् अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान् ऽआ ऽवह
अस्मद्यज्ञार्थमानय । ऽतान् ऽहि इदानीमेव वयम् ऽउश्मसि कामयामहे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शकेम ।
' शक्नु शक्तौ ' । ' लिङ्याशिष्यङ् ' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ एव स्वरः शिष्यते । समिधम् ।
' मिहन्धी दीप्तौ ' । अस्मात् संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्येक-
वचनस्य शोभादेशः । उश्मसि । ' वश कान्तौ ' । इदन्तो मसिः । अदादिस्वात् शपो लुक् ।
' ग्रहिज्या ' इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

भरामेधमं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इधम् । कृणवाम । हवींषि । ते । चितयन्तः । पर्वणाऽपर्वणा । वयम् ।

जीवातवे । प्रऽतरम् । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने त्वद्यागार्थम् ऽइधम् इन्धनसाधनमेकविंशतिदावात्मकं समित्समूहं^१ भराम^२ संपादयाम ।
तद्वन्तरं^३ ऽते तुभ्यं ऽहवींषि चरुपुरोडाशादिलक्षणान्यन्नानि^३ ऽवयं ऽकृणवाम करवाम । किं कुर्वन्तः ।
ऽपर्वणापर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां ऽचितयन्तः त्वां प्रज्ञापयन्तः । स त्वं ऽजीवातवे
अस्माकं जीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय ऽधियः कर्माण्यग्निहोत्रादीनि ऽप्रतरं प्रकृष्टतरं ऽसाधय
निष्पादय । अन्यत् समानम् ॥ चितयन्तः ॥ ' चिती संज्ञाने ' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
लघुपञ्चगुणाभावः । पर्वणापर्वणा । ' नित्यवीप्सयोः ' इति वीप्सायां द्विर्भावः । ' तस्य परमाग्नेडितम् '
इति परस्याग्नेडितसंज्ञायाम् ' अनुदात्तं च ' इत्यनुदात्तत्वम् । प्रतरम् । तरबन्तात् प्रशब्दात्
क्रियाप्रकर्षे वर्तमानात् ' अमु च छन्दसि ' (पा. सू. ५. ४. १२) इति अमुप्रत्ययः ॥

१. क्ष-ट-ड-हविश्चरुपुरोडाशादिकम् । २. क्ष-ट-ड-भराम संभराम । ३. त-श-चरुपुरोडाशल-
क्षणान्यन्नानि ।

विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदकुभिः ।

चित्रः प्रकेत उषसो महौ अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशाम् । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जन्तवः । द्विपत् । च । यत् । उत । चतुःस्पत् । अक्तुभिः ।

चित्रः । प्रऽकेतः । उषसः । महान् । असि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ५ ॥

अस्य अग्नेः जन्तवः जाता रश्मयः विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपाः । गोपायितारो रक्षकाः सन्तः चरन्ति उद्गच्छन्ति । तदनन्तरं यत् च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति उत अपि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयम् अक्तुभिः अञ्जकैः अस्य रश्मिभिरक्तम् आश्लिष्टमभूत् । हे अग्ने चित्रः विचित्रदीप्तियुक्तः प्रकेतः रात्रावन्धकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयिता^१ उषसः उषोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकः असि भवसि । उषास्तु रात्रेश्वरमभागे प्रकाशयति अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यम् ॥ गोपाः । 'गुपू रक्षणे' । 'गुपूभूपविच्छि' (पा. सू. ३. १. २८) इति आयप्रत्ययः । अस्मात् क्तिप् । अतो लोपः । 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान्' इति पूर्वं वलि लोपः । न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं, 'न पदान्त' इत्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू. ५. ४. १४०) इति पाद-शब्दस्य अन्यलोपः^२ समासान्तः । अयस्मयादिवेन भत्वे 'पादः पत्' (पा. सू. ६. ४. १३०) इति पद्भावः । एकदेशविकृतस्यानन्यवत्त्वात्^३ (परिभा. ३७) 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पत् । पूर्ववत् समासान्तः पद्भावश्च । 'इदुदु-पधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । 'त्रः संख्यायाः' (फि. सू. २८) इति चतुर्शब्द आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ॥ ॥ ३० ॥

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्यः । प्रऽशास्ता । पोता । जनुषा । पुरऽहितः ।

विश्वा । विद्वान् । आर्त्विज्या । धीर । पुष्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वम् अध्वर्युः अध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा यागे आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि^४ । अध्वर्यो मनुष्ये जाठरूपेण^५ वाग्निन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्थाय^६ यागनिष्पादकः असि । उत अपि च पूर्यः मुख्यः होता देवानामाह्वाता पूर्ववद्धोतर्यवस्थाय^७ होत्रस्य कर्मणः कर्ता वा असि भवसि । मानुषो होता अमुख्यः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वम् । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्षकोऽसि । यद्वा । 'होतर्यज पोतर्यज' इत्यादिना प्रैषेण शास्तीति^८ मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्ववत्

१. क्ष-ट-ड-स-प्रदर्शयिता त्वम् ।

२. क्ष-अन्तलोपः ।

३. एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ।

४. क्ष-ट-ड-असि भवसि । ५. क्ष-ट-ड-जाठरूपो भवानिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनावस्थाय; न-स-जाठरूपेण वा त्वग्निन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्थाय । ६. क्ष-प्रशास्तीति ।

तस्मिन्वदवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । ^१पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि । यद्वा पोटृनामकस्य ऋत्विजः पूर्ववद्विष्टाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा ^२जनुषा जन्मना स्वाभाष्येन ^३पुरोहितः पुरस्तादागामिनि^४ स्वर्गादी हितोऽनुकूलाचरणोऽसि । यद्वा । सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘ बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम् ’ (तै. ब्रा. ३. ७. ६. ३) इति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः सन् ^५विश्वा सर्वाणि ^६आर्त्विज्य ऋत्विजः कर्माण्यध्वर्यवादीनि ^७विद्वान् जानंस्त्वं हे ^८धीर प्राज्ञ ^९अग्ने ^{१०}पुष्यसि न्यूनाधिकभावराहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत् समानम् ॥ जनुषा । जनेरुसिः । पुरोहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । ‘ पूर्वाधर० ’ इत्यादिना असिप्रत्ययान्तः पूरसृशब्दोऽन्तोदात्तः । ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ’ इति अव्ययसंज्ञायां ‘ पुरोऽव्ययम् ’ इति गतित्वात् ‘ गतिरनन्तरः ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आर्त्विज्या । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् । अित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे ।

रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥

यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सदृङ् । असि । दूरे । चित् । सन् । तळित् । ईव । अति । रोचसे ।
रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति । देव । पश्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२यः त्वं ^३सुप्रतीकः शोभनाङ्गः सन् ^४विश्वतः सर्वस्मादपि ^५सदृङ्ङसि अन्यूनः सदृशो भवसि स त्वं ^६दूरे ^७चित् ^८सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् ^९तळिदिवा अन्तिकनामैतत् । अन्तिके वर्तमान इव ^{१०}अति ^{११}रोचसे अतिज्ञयेन दीप्यसे । तदुक्तं यास्केन—‘ दूरेऽपि सन्नान्तिक इव संदृश्यसे ’ (निरु. ३. ११) इति । ^{१२}रात्र्याश्चित् रात्रेरपि रात्रेः संबन्धिनम् ^{१३}अन्धः बहुलमन्धकारमपि हे ^{१४}देव द्योतमान अग्ने ^{१५}अति ^{१६}पश्यसि अतीत्य प्रकाशसे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽङ्गं यस्य । ‘ ऋवाद्यश्च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सदृङ् । ‘ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ’ (पा. सू. ३. २. ६०. १) इति समानोपपदात् दृशेः क्तिन् । ‘ दृष्टवतुषु ’ (पा. सू. ६. ३. ८९) इति समानस्य सभावः । ‘ दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि ’ (पा. सू. ७. १. ८३) इति जुम् । संयोगान्तलोपः । किन्प्रत्ययस्य ‘ कुः ’ इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्र्याः । ‘ रात्रे-आजसी ’ (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूर्ध्वः ।

तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अभि । अस्तु । दुः । ध्यः ।
तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ८ ॥

हे ऽदेवाः अन्यवयवभूताः सर्वे देवाः ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ऽरथः ऽपूर्वः
अभ्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यः ऽभवत् । अपि च ऽअस्माकं ऽशंसः शंसनीयमभिशापरूपं पापं
ऽदूष्यः दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्ठाचरणपरान्छन्नं ऽअभ्यस्तु अभिभवत् तान् बाधताम् । ऽतत् इदं
महाकर्म हे देवाः ऽआ ऽजानीत आभिमुख्येनावगाच्छत । ऽउत अपि च तत् ऽवचः अस्मदीयं वचनं
तदर्थोचरणेन ऽपुत्यत प्रवर्धयत् । हे सर्वदेवात्मक ऽअग्ने । सख्ये इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । ' शतुर-
नुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शंसः । शंस्यते^१ कीर्यते इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि घञ् ।
जिह्वादाद्युदात्तत्वम् । दूष्यः । दुष्टं ध्यायन्तीति दुर्धियः । ' ध्यै चिन्तायाम् ' इत्यस्मात् ' क्तिप् च '
इति क्तिप् । दृशिग्रहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् संप्रसारणम् । षष्ठीदरादिषु ' ध्यै च '
इति पाठात् दुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेः घृष्टं च ॥

वधैर्दुःशंसाँ अपं दूष्यो जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ९ ॥

वधैः । दुःशंसान् । अपं । दुःसध्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अन्ति । वा । के । चित् । अत्रिणः ।
अथ । यज्ञाय । गृणते । सुगम् । कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽवधैः हननसाधनैरायुधैः ऽदुःशंसान् दुःस्वेन कीर्तनीयान् ऽदूष्यः दुर्धियः पाप-
बुद्धीन् ऽअप ऽजहि वधं प्रापय । ऽये ऽके ऽचित् ये केचन ऽदूरे विप्रकृष्टदेशे ऽवा अन्तिके^२ समीपदेशे
ऽवा वर्तमानाः ऽअत्रिणः अत्तारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान् दुर्धियोऽप जहीत्यर्थः । ऽअथ अनन्तरं
ऽयज्ञाय यज्ञपतये ऽगृणते त्वां स्तुवते यजमानाय ऽसुगं शोभनं मार्गं ऽकृधि कुरु । अन्यत् पूर्ववत् ॥
वधैः । ' हनश्च वधः ' इति हन्तेः करणेऽप वधादेशश्च । स च अदन्तोऽन्तोदात्तः । तस्यातो लोपे सति
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । दुःशंसान् । ' ईषहुःसुषु ' इति कर्मणि खल् । ' लिति '
इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । जहि । लोटि^३ हिः । ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः । तस्य ' असिद्धवदत्रा
भात् ' इति असिद्धत्वात् हेलुगभावः । अन्ति । अन्तिकस्य ' कादिलोपो बहुलम् ' इति कलोपः ।
अत्रिणः । ' अदेस्निनि च ' इति त्रिनिप्रत्ययः । इकारो नकारपरित्राणार्थः । गृणते । ' शतुरनुमः '
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुगम् । ' सुदुरोरधिकरणे ' (पा. सू. ३. २. ४८. ३) इति गमेर्बः ।
कृधि । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेधिः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजृता वृषभस्यैव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १० ॥

यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातजृता । वृषभस्यैव । ते । रवः ।

आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽअरुषा आरोचमानौ ऽरोहिता लोहितवर्णौ । रोहित इत्यग्नेरश्वस्याख्या 'रोहितोऽग्नेः' (नि. १. १५. २) इति दर्शनात् । 'रोहितेन त्वामिदं वतां गमयतु' (तै. सं. १. ७. ४. ३) इति मन्त्रवर्णाच्च । 'एते वै देवाश्वाः' (तै. सं. १. ७. ४. ३) इति हि तत्र व्याख्यातम् । वातजृता । वातस्य वायोर्जुतं जवो वेग इव वेगो ययोस्ती । ईदृशावर्था ऽरथे ऽयत् यदा ऽअयुक्थाः अयोजयः तदानीं वनानि दहतः ऽते तव ऽरवः शब्दः ऽवृषभस्येव हसस्य महोक्षस्य शब्द इव गम्भीरो भवति । ऽआत् अनन्तरं ऽवनिनः वनसंबद्धान् वृक्षान् ऽधूमकेतुना धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन रश्मिना ऽइन्वसि व्याप्नोषि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । 'युजिर् योगे' । लुङि 'झलो झलि' इति सकारलोपः । अरुषेत्यादिद्विवचनेषु^१ 'सुपां सुलुक्' इति आकारः । रवः । 'रु शब्दे' । 'ऋदोरप्' इति भावे अप् । इन्वसि । 'इवि व्यासौ' । भौवादिकः । इदिच्चात् नुम् ॥ ३१ ॥

अधं स्वनादुत बिभ्युः पतत्रिणो द्रप्सा यत्तै यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तत्तै तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ११ ॥

अधं । स्वनात् । उत । बिभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते । यवसऽअदः । वि । अस्थिरन् । सुऽगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽअध दधुं वनप्रवेशानन्तरं ऽस्वनात् त्वदीयात् पूर्वोक्तगम्भीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । ऽपतत्रिणः पक्षिणोऽपि ऽबिभ्युः बिभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति । उत्पतनेन देशान्तरं गन्तुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति किमु वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां^२ वृकादीनां भीतिर्जायते इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ऽते तव ऽद्रप्साः ज्वालैकदेशाः ऽयवसादः यवसानामरण्ये वर्तमानानां तृणानामत्तारः सन्तः ऽयत् यदा ऽव्यस्थिरन् विविधमवतिष्ठन्ते ऽतत् तदा ऽते तव सर्वमरण्यं ऽसुगं सुखेन गन्तुं शक्यम् । अतः ऽतावकेभ्यः त्वदीयेभ्यः ऽरथेभ्यः च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्व प्रवृत्तैर्ज्वालैः तृणादिषु^३ दग्धेषु सस्सु त्वदीया रथाः प्रतिबन्धमन्तरेण पश्चाद्गच्छन्तीति भावः । अन्यत् समानम् ॥ बिभ्युः । 'जिभी भये' । छान्दसो लिट् । 'एरनेकाचः' इति यण् । व्यस्थिरन् । 'समवप्रविभ्यः' इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् । लुङि व्यत्ययेन झस्य रन् । 'स्थाच्वोरिच्च' इति ह्रस्वम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा. सू. ८. २. २७) इति सलोपः । तावकेभ्यः^४ । 'तवकममकावेकवचने' (पा. सू. ४. ३. ३) इति युष्मदस्तवकादेशः ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवऽवयाताम् । मरुताम् । हेळः । अद्भुतः । मृळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मनः । पुनः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १२ ॥

१. क्ष-न-स-अरुषेत्यादिषु द्विवचनेषु । २. क्ष-तत्रस्थानाम् । ३. क्ष-ट-ड-स-सर्वेषु तृणादिषु । ४. क्ष-ट-ड-स-तावकेभ्यः । तवेमे तावकाः ।

वअयम् अग्नेः स्तोता मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य ववरुणस्य रात्र्यभिमानिनश्च संबन्धिने
 धायसे धारणायावस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयाताम्
 अवस्ताद्गच्छतां स्वर्गलोकस्याधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानां मरुताम् एतत्संज्ञानां देवानां हेतुः
 क्रोधः अद्भुतः महान् भवति । अद्भुत इत्येतन्महत्ताम् । तस्मात् क्रोधात् इममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ
 रक्षतामिति शेषः । अपि च नः अस्मान् हे अग्ने^१ वसु मृळ सुष्ठु मृडय सुख्य । एषां मरुतां
 मनः च पुनः भूत पुनरपि^२ प्रसन्नं भवतु । अन्यत् समानम् ॥ धायसे । ' वहिहाधाव्यच्छन्दसि '
 इति भावे असुन् । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिण्कृतोः ' इति युक् । अवयाताम् । ' या
 प्रापणे ' । अस्मात् अवपूर्वात् लटः शतृ । ' शतुरनुमः^० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मृळ । ' मृड
 सुखने ' । ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकर्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । ' व्यचोऽतस्तिष्ठः '
 इति संहितायां दीर्घत्वम् । भूत । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुर्ध्वरे ।

शर्मन्त्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानाम् । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथःऽतमे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवः द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषाम् अद्भुतः महान् मित्रः असि प्रौढः सखा
 भवसि । तथा चारुः शोभनस्त्वम् अध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुः असि निवासयिता
 भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः । किंच सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णे^० तव
 त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्याम वर्तमाना भवेम । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शर्मन् । ' सुपां सुलुक्^० '
 इति सप्तम्या लुक् ॥

तत्ते भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाद्भुतो जरसे मृळ्यत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रम् । यत् । समिद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआद्भुतः । जरसे । मृळ्यत्ऽतमः ।

दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुषे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि^१ तत् खलु भद्रं भजनीयम् । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्व
 दमे स्वकीये उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । ' तस्यैष स्वो लोको यदुत्तरवेदीनाभिः ' (ऐ. ब्रा. १.
 २८) इति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यगिद्धः प्रज्वलितः सोमाद्भुतः हुतेन सोमरसेन
 संतर्पितः सन् जरसे ऋत्विग्भिः स्तूयसे इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृळ्यत्तमः

अतिशयेनास्माकं सुखविता भूत्वा ऽरत्नं रमणीयं कर्मफलं ऽद्रविणं धनं ऽच ऽदाशुषे हविर्दत्तवते
यजमानाय ऽदधासि प्रयच्छसि । अन्यत् समानम् ॥ समिद्धः । ‘ जिहन्धी दीप्तौ ’ । कर्मणि निष्ठा ।
‘ श्रीदितो निष्ठायाम् ’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सोमाहुतः ।
सोमेनाहुतः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जरसे । जरतिः स्तुतिकर्मा । व्यत्ययेन
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दधासि । ‘ अनुदासे च ’ इति अभ्यस्तस्य आद्युदात्तत्वम् ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वम् । सुद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वम् । अदिते । सर्वऽताता ।

यम् । भद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजाऽवता । राधसा । ते । स्याम् ॥ १५ ॥

हे ऽसुद्रविणः शोभनधन ऽअदिते अखण्डनीयाग्ने ऽसर्वताता सर्वासु कर्मतत्तिषु यद्वा सर्वेषु
यज्ञेषु वर्तमानाय ऽयस्मै यजमानाय ऽअनागास्त्वम् अपापत्वं पापराहित्येन कर्माहंतां ऽत्वं ऽददाशः
प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं ऽभद्रेण भजनीयेन कल्याणेन ऽशर्वसा बलेन
‘ चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः ऽप्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन
‘ ते ऽराधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः ऽस्याम भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि
धनानि यस्य । ‘ द्रु गतौ ’ । ‘ द्रुक्षिभ्यामिनन् ’ (उ. सू. २. २०८) । द्रविणशब्दस्यान्ते
सकारोपजनश्छान्दसः । ददाशः । ‘ दाश्च दाने ’ । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः ।
‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सर्वताता । ‘ सर्वदेवात्तातिर् ’ इति स्वार्थे तातिर्प्रत्ययः ।
यास्कपक्षे तु सर्वाः स्तुतयो येषु यागेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्णव्यापस्या
आत्वम् । उभयत्रापि ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या ङादेशः । चोदयासि । ‘ चुद प्रेरणे ’ । लेटि
आडागमः ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वान्स्माकमायुः प्र तिरेह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकम् । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने ऽसः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः ऽत्वं ऽसौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं
‘ विद्वान् जानन् ’ इह अस्मिन् कर्मणि ऽअस्माकमायुः ऽप्र ऽतिर प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया
प्रवर्धितं ऽनः अस्माकं ऽतत् आयुः मित्रादयः षड्देवताः ऽममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः । ऽमित्रः
प्रमीतेस्त्राता ऽवरुणः अनिष्टानां निवारयिता ऽअदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता ऽसिन्धुः
स्वम्बन्धीकोदकात्मा देवता ऽपृथिवी प्रथिता भूदेवता । ऽउत इति समुच्चये । ऽद्यौः प्रकाशमाना शुक्रोकात्मा

देवता । एताश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्ममहन्तामिति पूर्वत्रान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् । ' सुभगान्मन्त्रे ' इति उद्गात्रादिषु पाठात् भावे अम् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी । ममहन्ताम् । ' मह पूजायाम् ' । भौवादिकः । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्^१ । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^२ विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रथमे मण्डले पञ्चदशोऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् । 'द्वे विरूपे' इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'द्वे एकादशौषसाय वाग्नेये' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया कुत्सस्यानु-
वृत्तेराङ्गिरसः कुत्सः ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । उषसि प्रातःकाले हविर्भाक् योऽग्नि-
रस्ति स देवता । यद्वा । 'आग्नेयं तत्' इति पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि
केवलाग्निदेवस्यानि । अतोऽस्य सूक्तस्य औषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता इति वाशब्दार्थः ।
प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम् 'अथैतस्याः' इति
खण्डे—'द्वे विरूपे इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशास्त्रे चैते 'प्रातरनुवाकन्यायेन
तस्यैव समान्नायस्य' (आश्व. श्रौ. ६. ५.) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे ।

अन्याऽअन्या । वत्सम् । उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्याम् । भवति । स्वधावान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वरणे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनम् । शोभनप्रयोजनोपेते विरूपे विषम-
रूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च
जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स हि गर्भवत् रात्रावन्तर्हितः सन् तस्याः चरमभागादुत्पद्यते^१ । अहः
पुत्रोऽग्निः । स हि तत्र^२ विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येन असत्कल्पः सन् तस्मात् अहः सकाशात् निर्मुक्तः
प्रकाशमानं स्वाप्मानं लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैराज्ञायते—'तयोरेतौ वासौ । अग्निश्चादित्यश्च ।
रात्रेर्वत्सः । श्वेत आदित्यः । अहोऽग्निः । ताम्रो अरुणः' (तै. आ. १. १०) इति । ते चाहोरात्रे
वत्सं स्वं^३ पुत्रम्^४ अन्यान्या परस्परव्यतिहारेण उप धापयेते स्वकीयं रसं पाययतः । यद्वाभ्या
कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य^५ पायनं^६ तदहः करोति । यदहः कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्नेः रसस्य^७ पायनं
तद्वाग्निः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनादुत्थभिप्रायम् । श्रूयते च—'तस्मादग्नेये सायं दूयते सूर्याय
प्रातः' (तै. ब्रा. २. १. २. ६) इति । यस्मादेवं तस्मात् अन्यस्यां स्वजनन्याः अन्यस्याम्
अहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां हरिः रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविर्लक्षणाच्चवान् भवति ।

१. क्ष-ट-ठ-हविर्भाक्त्या । २. ट-ठ-अहोरात्रे । ३. क्ष-ट-ठ-चरमभागे उत्पद्यते । ४. क्ष-ट-ठ-
तदा । ५. क्ष-स्वस्वपुत्रम् । ६. क्ष-स-रसपावनम् । ७. क्ष-न-स-रसस्य नास्ति ।

व्युक्तः निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्याः अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्तिर्युक्तः सन् ददृशे दृश्यते ॥ स्वर्थे । 'ऋ गतौ' । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इति भावे कर्मणि वा भ्रम्रात्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । 'आद्युदात्तं द्याच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्यान्या । 'कर्मण्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम्' (पा. म. ८. १. १२. ११) इति द्विर्भावः । बहुलग्रहणात् समासवद्भावाभावे 'तस्य परमात्रेडितम्' इति परस्यात्रेडित-संज्ञायाम् 'अनुदात्तं च' इति आत्रेडितानुदात्तत्वम् । धापयेते । 'धेद् पाने' । 'आदेचः' इति आत्वम् । ततो हेतुमति णिच् । 'अर्तिही' (पा. सू. ७. ३. ३६) इत्यादिना धातोः पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं 'शास्त्रासाङ्गाध्या' इति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्प्राप्तिरुपापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुक् न प्राप्नोति^१ सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् अध्यापयति इत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (पा. सू. १. ३. ८७) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य 'पादिषु घेट उपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ३. ८९. १) इति प्रतिषेधात् आत्मनेपदम् । हरिः । 'हृन् हरणे' । औणादिकः इन्द्रात्ययः । 'भिन्यादि-निष्त्वम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । भवति । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' (पा. सू. ८. १. ६५) इति प्रथमायाः तिङ्बिभक्तेः^२ निघातप्रतिषेधः । ददृशे । दृशेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । 'सोमं नसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृत्रम् ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परिं षीं नयन्ति ॥ २ ॥

दश । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भम् । अतन्द्रासः । युवतयः । विभृत्रम् ।

तिग्मऽअनीकम् । स्वऽयंशसम् । जनेषु । विरोचमानम् । परिं । सीम् । नयन्ति ॥ २ ॥

अतन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसाः आलस्यरहिताः जागरूका इत्यर्थः । युवतयः नित्यतरुण्यः जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूताः दश प्राच्याद्या दशसंख्याकाः दिशः गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानं त्वष्टुः दीप्तात् मध्यमात् वायोः सकाशात् जनयन्त वैद्युतमग्निम् उत्पादयन्ति । यद्वा दशसंख्याका अङ्गुल्यस्त्वष्टुर्दीप्तस्य वायोः गर्भं स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानम् । अग्नेर्हि वायुः कारणं 'वायोरग्निः' (तै. आ. ८. १) इति श्रुतेः । एवंभूतम् इमम् अग्निम् अरण्योः सकाशात् जनयन्त उत्पादयन्ति । कीदृश्योऽङ्गुल्यः । अतन्द्रासः पुनःपुनः कर्मकरणे आलस्यरहिताः । युवतयः अपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणौ संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । विभृत्रं सर्वेषु भूतेषु विहृतम् । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसम् । अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः प्रतिहिन्यते । स्वयंशसं स्वायत्तयशस्कम् । अतिशयेन यशस्विन-मित्यर्थः । जनेषु जनपदेषु सर्वदेशेषु^३ विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानम् । बहुनामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं सीम् एनमग्निं परि परितः सर्वतः नयन्ति स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । 'त्विष दीप्तौ' । 'नसृनेष्टृत्वष्टु' (उ. सू. २. २५२) इत्यादिना उणाविषु वृन्तः^४ निपातितः । अतो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । विभृत्रम् । 'हृन् हरणे' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा ।

१. ट. ठ-शास्त्रासाङ्गा । २. क्ष-स-प्राप्येत । ३. क्ष-ठ-ठ-स-अस्यास्तिङ्बिभक्तेः । ४. क्ष-ट-ठ-न-स-वैद्युतमग्निम् नास्ति । ५. क्ष-न-स-सर्वेषु देशेषु । ६. क्ष-स-वृन्तः ।

छान्दसो रेफोपजनः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' ह्रप्रहोर्भः ' इति भत्वम् । यद्वा औणादिकः कूप्रस्थयः । तिग्मानीकम् । ' तिज निशाने ' । ' युजिस्वित्तिजां कुस्वं च ' (उ. सू. १. १४३) इति मक् । ' अन प्राणने ' । ' अनिदृशिभ्यां च ' इति कीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परि षीम् । ' पूर्वपदात् ' इति षत्वम् ॥

त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशासद्वि दधावनुष्टु ॥ ३ ॥

त्रीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकम् । दिवि । एकम् । अप्सु ।

पूर्वाम् । अनु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । ऋतून् । प्रशासत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्य अग्नेः त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा परीत्येष समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रीणि जन्मानि संभवन्ति । समुद्रे अब्धौ बडवानलरूपेण एकं जन्म । दिवि द्युलोके आदित्यात्मना एकम् । अप्सु । आपः इति अन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकम् । एवमग्निस्त्रेधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तते इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽग्निः । ऋतून् वसन्ताद्यान् षडृतून् प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन् पार्थिवानां पृथिव्याः संबन्धनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्र दिशं प्रकृष्टां ककुभम् । अनुष्टु इत्येतदव्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठुति यथा । सम्यगनुक्रमेण वि दधौ कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखण्डयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसन्तादिभेदश्च सूर्यगत्या निष्पाद्यते^१ । अतः सूर्य एव तयोः कर्तेत्यर्थः ॥ जाना । ' जनी प्रादुर्भावे ' । घञ्^२ । ' कर्षावतः ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । ' शेषेच्छन्दसि बहुलम् ' इति शैलौपः । भूषन्ति । ' भूष अलंकारे ' । औणादिकः । यद्वा । भवतेर्लेटि^३ ' सिद्धबहुलं लेटि ' इति सिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः, संज्ञापूर्वकस्य विभेरनित्यत्वात् गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयत्र ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । पार्थिवानाम् । ' पृथिव्या आजौ ' इति प्राग्दीव्यतीयः अन्प्रस्थयः । प्रशासत् । ' शासु अनुशिष्टौ ' । अस्मात् लटः शतृ । ' जक्षित्यादयः षट् ' इति अभ्यस्तसंज्ञायां ' नाभ्यस्ताच्छतुः ' इति नुम्प्रतिषेधः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुष्टु । ' अपदुःसुषु स्थः ' (उ. सू. १. २५) इति विधीयमानः कुप्रस्थयो बहुलवचनात् तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति ॥

क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातृर्जनयत स्वधार्मिः ।

बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ ४ ॥

कः । इमम् । वः । निण्यम् । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधार्मिः ।

बह्वीनाम् । गर्भः । अपसाम् । उपस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधावान् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ^१निष्यं निर्णीतम् । अन्तर्हितनामैतत् । अबादिषु गर्भरूपेणान्तर्हितम् । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘ गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम् ’ (ऋ. सं. १. ७०. २) इति । एवंभूतम् ^२इमम् अग्निं ^३वः युष्माकं मध्ये ^४कः ^५आ ^६चिकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निः ^७वत्सः मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण पुत्रस्थानीयः सन् ^८मातृः तस्य ^९मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि ^{१०}स्वधाभिः हविलक्ष्णैरक्षैः ^{११}जनयत उत्पादयति । तथा च स्मर्यते—‘ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ’ (मनु. ३. ७६) इति । अपि च ^{१२}बह्वीनां मेघस्थानामपां ^{१३}गर्भः वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निः ^{१४}अपसामुपस्थात् ^{१५}समुद्रात् ^{१६}निश्चरति औपसाग्निरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । ^{१७}महान् तेजसा प्रौढः ^{१८}कविः क्रान्तदर्शी ^{१९}स्वधावान् हविलक्षणाश्चवान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मना औपसरूपेण आदित्यात्मना च विभज्य वर्तते इत्यर्थः ॥ चिकेत । ‘ कित ज्ञाने ’ । छान्दसो लिट् । जनयत । ‘ जनीजृष्कसुरजोऽमन्ताश्च ’ इति मिच्चात् ‘ मितां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वम् । पूर्ववत् छान्दसो लङ् । बह्वीनाम् । ‘ नित्यं छन्दसि ’ (पा. सू. ४. १. ४६) इति बहुशब्दात् ङीष् । ‘ ङयाञ्छन्दसि बहुलम् ’ (पा. सू. ६. १. १७८) इति नाम उदात्तत्वम् । अपसाम् । ‘ आप् न्यासौ ’ । ‘ आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा ’ (उ. सू. ४. ६४७) इति बहुलवचनादकर्माख्यायामपि आप्नोतेः असिप्रत्ययः ^{२०}ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठन्त्यापोऽत्र इत्युपस्थः । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति बहुलवचनात् अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादिस्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

आविष्टयो वर्धते चारुरासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे । ४

उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः । स्वयंशाः । उपस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । बिभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहम् । प्रति । जोषयेते इति ॥ ५ ॥

^१आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निः ^२चारुः शोभनदीप्तिः सन् ^३आविष्टयो ^४वर्धते आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । ^५जिह्वानां कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपाम् ^६उपस्थे उत्सङ्गे ^७स्वयंशाः स्वायत्तयशस्कोऽग्निः ^८ऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि स्वयमूर्ध्वं ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः—‘ अग्रेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनम् ’ अणुमनसोराद्यं कर्मेतान्यदृष्टकारितानि इति । अपि च ^९उभे द्यावापृथिव्यौ ^{१०}त्वष्टुः दीप्तात् ^{११}जायमानात् उत्पद्यमानात्तस्मादग्नेः ^{१२}बिभ्यतुः भयं प्रापतुः । तदनन्तरमुत्पन्नं ^{१३}सिंहं सहजशीलमभिवनशीलं तमग्निं ^{१४}प्रतीची प्रत्यङ्मन्यौ प्रतिगच्छन्त्यौ आभिमुख्येन प्राप्नुवन्त्यौ ^{१५}जोषयेते सेवेते । यास्कस्वाह—‘ आविरावेदनात्तस्यो वर्धते चारुरासु चारु चरतेजिह्वं जिह्वीतेरूर्ध्वं उष्णिक्सो भवति स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थान उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते द्यावापृथिव्याविति बाहोरात्रे इति वारणी इति वापि चैते प्रत्यक्ते सिंहं सहजं प्रस्थासेवेते ’

१. क्ष-ट-ठ-स-स्वस्य । २. क्ष-स-अपसामुपस्थात् अपामुपस्थानात् । ३. क्ष-ट-ठ-असिन् प्रत्ययः । ४. स-वायोस्तिर्यग्गमनम् ।

(निरु. ८. १५) इति ॥ आविष्टयः । आविःशब्दात् ' छन्दसि ' (पा. सू. ४. २. १०४. १) इति द्वैषिकस्यप् । ' इस्वात्तादौ तद्धिते ' (पा. सू. ८. ३. १०१) इति षत्वम् । आसु । ' इदमोऽन्वा-
वेक्षे ' इति अशादेशोऽनुदात्तः, विभक्तिश्च सुस्वादनुदात्ता इति सर्वानुदात्तत्वम् । न च ' ऊङि-
दम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वं दाङ्कनीयम् । अन्तोदात्तादिदंशब्दाद्धि तद्विधीयते । प्रतीची । प्रतिपूर्वात्
अञ्जतेः ' ऋत्विक् ' इत्यादिना किन् । ' अनदिताम् ' इति नलोपः । ' अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् ' इति
ङीप् । ' अचः ' इति अकारलोपे ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् ।
' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेते । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । स्वार्थे णिष् ॥ १ ॥

उमे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाश्रा उप तस्थुरेवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव अजन्ति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥ ६ ॥

उमे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाश्राः । उप । तस्थुः । एवैः ।

सः । दक्षाणाम् । दक्षऽपतिः । बभूव । अजन्ति । यम् । दक्षिणतः । हविःऽभिः ॥ ६ ॥

उमे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा उमे द्यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये शोभनाङ्गयौ
मेने स्त्रियौ जोषयेते न सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते राजानमुभयतः सेवेते एवं
द्यावापृथिव्यौ पुनमग्निमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि च वाश्राः हम्भारवं कुर्वत्यः गावो न गावो
यथा एवैः स्वकीयैश्चरित्रैरादरातिशयेन स्वकीयान् वत्सान् उप तस्थुः संगच्छन्ते तथेममग्निं द्यावा-
पृथिव्यौ उपस्थिते भवतः । पूर्व सेवनमात्रमुक्तम्^१ इदानीं पुनः^२ गोनिदर्शनेन तत्रैवादरातिशयो द्योत्यते^३ ।
अतः वसः अग्निः दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिः बलाधिपतिः बभूव आसीत् । बलानां मध्ये
यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । यम् अग्निं दक्षिणतः आहवनीयस्य दक्षिणभागे
अवस्थिताः^४ ऋत्विजः हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः अजन्ति आर्द्राकुर्वन्ति तर्पयन्ति सोऽग्निरिति
पूर्वेणान्वयः ॥ वाश्राः । ' वाश्च शब्दे ' । ' स्फायितञ्चि ' इत्यादिना रक् । एवैः । ' इण् गतौ '
' इष्णीङ्भ्यां वन् ' इति भावे वन्प्रत्ययः ॥

उद्यंयमीति सवितेव बाहू उमे सिचौ यतते भीम ऋजन् ।

उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्भवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । यंयमीति । सविताऽईव । बाहू इति । उमे इति । सिचौ । यतते । भीमः । ऋजन् ।

उत् । शुक्रम् । अत्कम् । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

१. क्ष-ट-ठ-स-सेवामात्रमुक्तम् । २. क्ष-ट-ठ-न-स- ' पुनः ' नास्ति । ३. क्ष-ट-ठ-स- ' द्योत्यते '
इत्यस्यानन्तरम् ' यद्वा । शब्दयुक्ता गाव इव तमग्निम् ऋत्विजो मन्त्रैरुपस्थितवन्त इत्यर्थः ' इत्यधिकम् ।
४. क्ष-ट-ठ-स्थिताः ।

वसधितेव सर्वस्य प्रेरकः आदित्यो यथा वाहू बाहुस्थानीयान् रश्मीनुद्गमयति तथायमीप्सोऽग्निः स्वकीयानि तेजांसि उच्यन्तीति भृशमुद्यतान्मूर्ध्वाभिमुखानि करोति । तदनन्तरं भीमः सर्वेषां भयंकरोऽग्निः उभे सिचौ उभे द्यावापृथिव्यौ ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसालंकुर्वन् यतते स्वध्यापारे प्रयतते । तदनन्तरं सिमस्मात् सर्वस्माद्भूतजातात् शुक्रं दीप्तम् अत्कं सारभूतं रसम् उत् अजते रश्मिभिरूर्ध्वमादत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्ट्युदकेभ्यः सकाशात् वज्रानवानि प्रत्यग्राणि वसना सर्वस्य जगतः आच्छादकानि तेजांसि जहाति उद्गमयति ॥ यन्कीति । 'यम उपरमे' । अस्मात् यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' (पा. सू. ७. ४. ८५) इति अभ्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वारोपलक्षणार्थम् । सिचौ । 'षिचिर् क्षरणे' । सिञ्चतः फलेन संयोजयतः इति सिचौ द्यावापृथिव्यौ । 'किप् च' इति किप् । यतते । 'यती प्रयत्ने' । अत्कम् । 'अत सातत्यगमने' । 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (उ. सू. ३. ३२३) इति कन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सिमस्मात् । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र 'शोष्ठन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । जहाति । 'ओहाक् त्यागे' । जौहोत्यादिकः ॥

त्वेषं रूपं कृणुत उत्तरं यत्संपृञ्चानः सद्ने गोभिर्द्विः ।

कविर्बुध्नं परि मर्मज्यते धीः सा देवताता समितिर्बभूव ॥ ८ ॥

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । उत्तरम् । यत् । संपृञ्चानः । सद्ने । गोभिः । अत्सभिः ।

कविः । बुध्नम् । परि । मर्मज्यते । धीः । सा । देवताता । समऽइतिः । बभूव ॥ ८ ॥

सद्ने अन्तरिक्षे गोभिः गन्त्रीभिः अग्निः मेघस्थाभिः सह संपृञ्चानः वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दीप्तं सर्वैर्द्रुमशक्यम् उत्तरम् उत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यत् यदा कृणुते करोति तदानीं कविः क्रान्तदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निः बुध्नं सर्वस्योदकस्य मूलभूतमन्तरिक्षं परि मर्मज्यते परितो मार्ष्टि स्वतेजसाच्छादयति । तस्याग्नेः सा देवताता देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिरस्माभिः स्तुता सती समितिर्बभूव तेजसां संहतिर्भवति ॥ संपृञ्चानः । 'पृची संपर्के' । रौधादिकः । अस्मात् लटः शानच् । 'भसोरलोपः' इति अकारलोपः । सीदन्त्यस्मिन् गन्धर्वादय इति सदनमन्तरिक्षम् । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । 'मृजृष् शुद्धौ' । अस्मात् षष्ठि 'मर्मज्यते मर्मज्यमानास उपसंख्यानम्' (पा. सू. ७. ४. ९१. १) इति निपातनात् अभ्यासस्य स्नागमः । देवताता । देवेन तता देवताता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । व्यत्ययेन आत्वम् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-प्रवर्तते । २. क्ष-स-कन्प्रत्ययः । ३. क्ष-न-स- 'सिमस्मात्' नास्ति । ४. क्ष-ट-ठ-मेघस्थाभिरग्निः । ५. क्ष-संपृञ्चः ।

उरु ते ज्रयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिद्धोऽदब्धेभिः पायुभिः पाहिस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । ज्रयः । परि । एति । बुध्नम् । विऽरोचमानम् । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशऽभिः । इद्धः । अदब्धेभिः । पायुऽभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

१महिषस्य महतः १ते तव १ज्रयः राक्षसादीनामभिभावकं १विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानम्
१उरु विस्तीर्णं १धाम तेजः १बुध्नम् अपां मूलभूतमन्तरिक्षं १पर्येति परितो व्याप्नोति । हे १अग्ने
१इद्धः अस्माभिः प्रज्वलितः सन् १विश्वेभिः सर्वैः १स्वयंशोभिः स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिः १अस्मान्
१पाहि रक्ष । कीदृशैः । १अदब्धेभिः राक्षसादिभिरहिंसितैः १पायुभिः पालनशक्तैः ॥ ज्रयः । ‘ जि जि
अभिभवे ’ । असुन् । अदब्धेभिः । ‘ दम्भु दम्भे ’ । निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ’ इति इट्प्रतिषेधः ।
‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ क्षपस्तथोर्धोऽधः ’ इति धत्वम् । नञ्समासे अत्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति भिम ऐसभावः ॥

धन्वन्त्स्रोतः कृणुते गातुमूर्मिं शुक्रैरूर्मिभिरभि नक्षति क्षाम् ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽन्तर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुम् । ऊर्मिम् । शुक्रैः । ऊर्मिऽभिः । अभि । नक्षति । क्षाम् ।

विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अन्तः । नवासु । चरति । प्रऽसूषु ॥ १० ॥

१धन्वन्^१ नभसि १गातुं गमनशीलम् १ऊर्मिम् उदकसंघम् अयमग्निः १स्रोतः १कृणुते स्रोतसा
प्रवाहरूपेण युक्तं करोति । १शुक्रैः निर्मलैः १ऊर्मिभिः तैर्जलसंघैः १क्षां भूमिम् १अभि १नक्षति
अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरन्तरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन सर्वा भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चात् १विश्वा
सर्वाणि १सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वाण्यन्नानि १जठरेषु १धत्ते अवस्थापयति । तदर्थं १नवासु वृष्ट्य-
नन्तरमुत्पन्नानि १प्रसूषु सर्वेषामन्नानां प्रसवित्रीष्णोषधीषु पाकार्थम् १अन्तः १चरति मध्ये वर्तते ।
अन्तरवस्थितेन भौमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । ‘ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ’ ।
इदिष्वात् नुम् । ‘ कनिन्युवृषिः ’ इत्यादिना कनिन् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या^३ लुक्^३ ।
‘ धन्वात्तरिक्षं धन्वन्यस्मादापः ’ (निरु. ५. ५) इति यास्कः । निच्वात् आद्युदात्तत्वम् । गातुम् ।
‘ गाङ् गतौ ’ । ‘ कमिमनिजनिः ’ इत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मिम् । ‘ अर्तेरू च ’ इति मिप्रत्ययः ।
नक्षति । ‘ नक्ष गतौ ’ ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने स॒मिधा॑ वृ॒धानो रे॒वत्पा॑व॒क श्र॒वसे॒ वि भा॑हि ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒मह॒न्ताम॑दि॒तिः सि॒न्धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥

ए॒व । नः । अ॒ग्ने । स॒म्ऽइ॒धा । वृ॒धा॒नः । रे॒वत् । पा॒व॒क । श्र॒व॒से । वि । भा॒हि ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥

हे १पावक शोधक १अग्ने १समिधा अस्माभिर्देतेन समिदादिद्रव्येण १एव एवमुक्तप्रकारेण १वृधानः वर्धमानः सन् १रेवत् रयिमते धनयुक्ताय १नः अस्माकं १श्रवसे अन्नाय १वि १भाहि विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । १नः अस्माकं १तत् अन्नं मित्रादयः १ममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः । उतशब्दः समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥ ए॒व । ' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । वृधानः । वृधेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ताच्छीलिकः चानश् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । चानशः सार्वधातुकत्वेन क्तिवात् लघूपधगुणाभावः । लसार्वधातुक्त्वाभावेनानुदात्तत्वाभावे^१ चित्स्वर एव शिष्यते । रेवत् । रयिशब्दात् मतुप् । ' रयेर्मतां बहुलम् ' इति संप्रसारणम् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । ' रेशब्दाच्च ' (का. ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्या लुक् ॥ २ ॥

' स प्रत्नथा ' इति नवचं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्याषं त्रैष्टुभम् । द्रविणोदस्वगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—' स प्रत्नथा नव द्रविणोदसः ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । व्यूढस्य दशरात्रस्य षष्ठेऽह्न्याग्निमारुते इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । ' व्यूढश्चेत् ' इति खण्डे सूत्रितं—' स प्रत्नथेस्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । ' स प्रत्नथा सहसा जायमान इति जातवेदस्यं समानोदकम् ' (ऐ. ब्रा. ५. १५) इत्यादि ब्राह्मणम् । महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य ' स प्रत्नथा ' इत्येषा याज्या । ' दक्षिणाग्नेः ' इति खण्डे सूत्रितं—' स प्रत्नथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

स प्र॒त्नथा॑ सह॒सा जा॒यमानः॑ स॒द्यः का॒व्यानि॑ ब॒ळध॑त्त॒ विश्वा॑ ।

आ॒र्पश्च मि॒त्रं धि॒षणा॑ च साध॒न्दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रय॒न्द्रवि॒णो॒दाम् ॥ १ ॥

सः । प्र॒त्न॒ऽथा । सह॒सा । जा॒य॒मा॒नः । स॒द्यः । का॒व्या॒नि । ब॒ट् । अ॒ध॒त्त॒ । विश्वा॑ ।

आ॒र्पः । च॒ । मि॒त्रम् । धि॒षणा॑ । च॒ । सा॒ध॒न् । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॑रय॒न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदाम् ॥ १ ॥

१सहसा बलेन १जायमानः निर्मथनेनोत्पद्यमानः^२ १सः अग्निः १सद्यः तदानीमुत्पत्त्यनन्तरमेव १प्रत्नथा प्रत्न इव चिंतन इव १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १काव्यानि कवेः क्रान्तदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि १बट् सत्यम् १अधत्त अधारयत् । पूर्वं विद्यमान इवाग्निरुत्पत्तिसमकालमेव स्वर्कायं हविर्वह्नादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिताः १आपश्च १धिषणा

१. क्ष—लसार्वधातुक्त्वाभावेन तास्यनुदात्तत्वं इति लसार्वधातुकादनुदात्तत्वाभावे । २. स—निर्मथनेनोत्पद्यमानः ॥

‘च या माध्यमिका वाक् सा च ‘मित्रं सखिभूतं ‘साधन् साधयन्ति कुर्वन्ति । तमिमं ‘द्रविणोदां
द्रविणस्य धनस्य दातारम् ‘अग्निं देवाः ऋत्विजः ‘धारयन् गार्हपत्यादिरूपेण धारयन्ति । यद्वा ।
देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविलक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा दूत्ये धारयन् धारयन्ति ॥
प्रत्यथा । ‘ प्रत्यपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ’ इति द्वार्थे थाल्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः^१ कर्म काव्यम्^२ ।
‘ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः^० ’ इति व्यञ् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । साधन् । ‘ विधु संराद्धौ ’ । गौ^३
‘ सिध्यतेरपारलौकिके ’ (पा. सू. ६. १. ४९) इति आत्वम् । छेदि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः^० ’
इति इकारलोपः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति शपः आर्धधातुकत्वात् ‘ गेरनिटि ’ इति णिलोपः । द्रवि-
णोदाम् । द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः । ‘ द्रु गतौ ’ । ‘ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ’ । छान्दसः पूर्वपदस्य
सुक् । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति ददातेः विष् । सकारान्तं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम् ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कव्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनाम् ।

विवस्वता । चक्षसा । द्याम् । अपः । च । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ २ ॥

‘सः अग्निः ‘पूर्वया प्रथमया ‘अग्निर्वेदेदः’ इत्यादिकया ‘निविदा ‘कव्यता गुणिनिष्ठगुणा-
भिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वता ‘आयोः मनोः संबन्धिनोक्थेन च स्तूयमानः सोऽग्निः ‘मनूनां संबन्धिनीः
‘इमाः ‘प्रजाः ‘अजनयत् उदपादयत् । मनुना स्तुतः सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा^१
‘विवस्वता विवासनवता विशेषेणाच्छादयता ‘चक्षसा आत्मीयेन तेजसा ‘द्यां द्युलोकम् ‘अपश्च
अन्तरिक्षं च व्याप्नोतीति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ कव्यता । ‘ कु शब्दे ’ । ‘ अचो यत् ’ इति
भावे यत् । कव्यं कवनं स्तुतिं करोति । ‘ तत्करोति^० ’ (पा. सू. ३. १. २६. ५) इति णिच् ।
तदन्तात् क्तिप् । ‘ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः ’ इति णिलुक् । ततस्तुक् । धातुस्वरेणान्तोदा-
त्तत्वम् । आयोः । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ छन्दमीणः ’ इति उण्प्रत्ययः ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृञ्जसानम् ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सुप्रदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ३ ॥

तम् । ईळत । प्रथमम् । यज्ञसाधम् । विशः । आरीः । आऽहुतम् । ऋञ्जसानम् ।

ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सुप्रदानुम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ ३ ॥

हे ‘विशः सर्वे मनुष्याः ‘आरीः अग्निं स्वामिनं गच्छन्त्यो यूयं ‘तम् अग्निम् ‘ईळत स्तुभ्यम् ।
कीदृशम् । ‘प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं ‘यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं ‘आहुतं
हविर्भिस्तर्पितं ‘ऋजसानं स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ‘ऊर्जः अक्षस्य ‘पुत्रम् । भुक्तेनाग्नेन जाठराग्नेर्वर्धनात्

अग्नेरन्नपुत्रत्वम् । ^१भरतं हविषो भर्तारम् । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारम् । श्रूयते च—‘स्वदेहे’ वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेष भरतः’ इति । ^२सृप्रदानं सर्पणशीलदानयुक्तम् । अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः । देवाः इत्यादि गतम् ॥ ईळत् । ‘ईड स्तुतौ’ । लोटि व्यस्ययेन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुगभावः । यज्ञसाधम् । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्तिप् । ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । आरीः । ‘ऋ गतौ’ । ‘सूचिसूत्रि’ (पा. म. ३. १. २२. ३) इत्यादिना यङ् । ‘यङोऽचि च’ इति चशब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणात् अनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भावे उरदस्वहलादिशेषौ । ‘रुप्रिकौ च लुकि’ इति रुक् । यङ्लुगन्तात् औणादिकः किप्रत्ययः । यणादेशे ‘रो रि’ इति रेफलोपः । ‘दूलोपे पूर्वस्य’ इति दीर्घत्वम् । ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङीष् । जसि ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यस्ययेन आद्युदात्तत्वम् । ऋजसानम् । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । ‘ऋजिबृधिमन्दिदसद्भिभ्यः कित्’ (उ. सू. २. २४४) इति कर्मणि असानच् । भरतम् । ‘भृञ् भरणे’ । ‘भृमृदृशि’ इत्यादिना अतच् । सृप्रदानम् । सृष्टु गतौ । ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । सृप्रो दानुर्दानं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदद्भ्रातुं तनयाय स्ववित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुम् । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ४ ॥

^१सः अग्निः ^२तनयाय अस्मदीयाय पुत्राय ^३गातुम् अनुष्ठानमार्गं ^४विदत् लम्भयतु । कीदृशः । ^५मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातरि अन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः ^६पुरुवारपुष्टिः । पुरुभिर्बहुभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । ^७स्ववित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लम्भयिता ^८विशां सर्वासां प्रजानां ^९गोपाः गोपायिता रक्षिता ^{१०}रोदस्योः द्यावापृथिव्योः ^{११}जनिता जनयितोत्पादयिता । देवाः इत्यादि गतम् ॥ मातरिश्वा । ‘श्वसुक्षन्’ इत्यादौ मातृशब्दोपपदात् ‘श्वस प्राणने’ इत्यस्मात् कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । विदत् । ‘विद्बु लाभे’ । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसो लुङ् । लृदिच्वात् च्लेः अङादेशः । पादादिच्वात् निघाताभावः । जनिता । ‘जनिता मन्त्रे’ (पा. सू. ६. ४. ५३) इति तृचि णिलोपो निपात्यते ॥

नक्तोषासा वर्णमामेम्याने धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ५ ॥

नक्तोषसा । वर्णम् । अमेम्याने इत्याऽमेम्याने । धापयेते इति ।

शिशुम् । एकम् । समीची इति समऽईची ।

द्यावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ५ ॥

१. क्ष-स-क्ष-विह । २. क्ष-ट-ठ-जनिता । १. जनी प्राङ्मौषे ।

नक्तोषासा रात्रिरहश्च नक्तोषासा स्वकीयं स्वरूपम्^१ आमैम्याने परस्परं पुनःपुनर्हिंसन्त्यौ समीची संगते संश्लिष्टे एवंभूते अहस्त्रियामे^२ एकं^३ शिशुम् अहः पुत्रमग्निं धापयेते हवींषि पाथयेते। रुक्मः रोचमानः सोऽग्निः द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये वि भाति विशेषेण प्रकाशते। अन्यत् पूर्ववत् ॥ नक्तोषसा^४। नक्ता इति रात्रिनाम। नक्ता उषाश्च नक्तोषसा। 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः। 'अन्येषामपि' इति सांहितिकमुपधादीर्घत्वम्^५। 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्। आमैम्याने। 'मीङ् हिंसायाम्'। अस्मात् यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच्। 'अदादिवच्च' इति वचनात् शपो लुक्। 'एरनेकाचः' इति यण्। 'अभ्यस्तानामादिः' इति आद्युदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। धापयेते। 'धेट् पाने'। अस्मात् ण्यन्तात् 'निगरणचलन' (पा. सू. १. ३. ८७) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य 'पादिषु धेट् उपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ३. ८९. १) इति वचनात् 'न पादभ्याङ्ग्यम्' (पा. सू. १. ३. ८९) इति प्रतिषेधः। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते। पादादित्वात् निघाताभावः। समीची संपूर्वात् अञ्जतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन्। 'अनिदिताम्' इति नलोपः। 'समः समि' (पा. सू. ६. ३. ९३) इति सम्यादेशः। 'अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप्। 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण^६ ङीप् उदात्तत्वम्^७। पदकारस्य स्वयमभिप्रायः। 'उद ईत्' (पा. सू. ६. ४. १३९) इति विधीयमानम् ईत्वं सम उत्तरस्याप्यञ्जतेर्व्यत्ययेन भवतीति। 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। द्यावाक्षामा। 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः। 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याः डादेशः। 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ६ ॥

रायः। बुध्नः। समऽगमनः। वसूनाम्। यज्ञस्य। केतुः। मन्मसाधनः। वेरिति वेः।

अमृतत्वम्। रक्षमाणासः। एनम्। देवाः। अग्निम्। धारयन्। द्रविणः। ऽदाम् ॥ ६ ॥

योऽग्निः रायः धनस्य बुध्नः मूलभूतः। आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात्। वसूनां निवासहेतूनां^१ धनानां संगमनः संगमयिता स्तोतृणां प्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता वेः आत्मानमभिगच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनः मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता अमृतत्वं स्वकीयामरणस्वं^२ रक्षमाणासः पालयन्तः देवाः एनं धनस्य दातारम् अग्निं धारयन्ति ॥ रायः। 'ऊङिष्व' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। संगमनः। नन्धादिलक्षणो ल्युः। वेः। वी गत्यादिषु। अस्मात् औणादिकः इप्रत्ययः टिलोपश्च ॥

१. क्ष-स-रूपम्। २. क्ष-ट-ठ-स-नक्तोषासा। ३. क्ष-ट-ठ-सांहितिक उपधादीर्घः। ४. क्ष-ट-ठ-उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् नास्ति। ५. क्ष-ट-ठ-स-निवासहेतूनाम् नास्ति। ६. क्ष-ट-ठ-स्वकीयमरणधर्मत्वम्, न-स-स्वकीयामरणत्वम् नास्ति।

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरैर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ७ ॥

नु । च । पुरा । च । सदनम् । रयीणाम् । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षाम् ।

सतः । च । गोपाम् । भवतः । च । भूरैः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ ७ ॥

नू च इति निपातसमुदायः अद्य इत्यस्यार्थः । 'नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरनू च' (निरु. ४.१७) इति यास्कः । 'नू' च अद्य अस्मिन्काले 'पुरा' च 'रयीणां सर्वेषां धनानां' 'सदनम्' आवासस्थानं 'जातस्य उत्पन्नस्य कार्यजातस्य' 'जायमानस्य उत्पद्यमानस्य' 'च' 'क्षां निवासयितारं' 'सतश्च सर्वत्र' विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेः 'भवतश्च सद्भावं प्राप्तवतः' 'भूरैः असंख्यातस्य अन्यस्य च भूतजातस्य' 'गोपां गोपायितारं रक्षितारं' 'द्रविणोदां धनप्रदं एवंगुणविशिष्टम्' 'अग्निं' 'देवाः' 'धारयन् हविर्वोदृत्वेन धारयन्ति ॥ नू च । 'ऋचि तुनुष' इति दीर्घः । रयीणाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । क्षाम् । 'क्षि निवासगत्योः' । अस्मात् णिच् । वृद्धया-यादेशौ । ण्यन्तात् क्तिप् । 'गेरनिटि' इति णिलोपः । 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान्' इति पूर्वं 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं, 'न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोप' इति प्रतिषेधात् । यद्वा । 'क्षै जै वै क्षये' । अस्मात् क्तिप् । 'आदेचः' इति आत्वम् । सतः । अस्तेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । 'असोरल्लोपः' इति अकारलोपः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणःऽदाः । वीरवतीम् । इषम् । नः । द्रविणःऽदाः । रासते । दीर्घम् । आयुः ॥ ८ ॥

'द्रविणोदाः द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दाता अग्निः' 'तुरस्य त्वरमाणस्य चलतो जङ्गमस्य' 'द्रविणसः धनस्य बलस्य वा एकदेशं' 'प्र यंसत् अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा 'द्रविणोदाः' 'सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु । अपि च 'द्रविणोदाः' 'वीरवतीं वीरैः पुत्रादिभिः युक्तम्' 'इषम्' अन्नं 'नः' अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा 'द्रविणोदाः' 'दीर्घमायुः' अस्मभ्यं 'रासते प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । 'तुर त्वरणे' । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । 'वन वण संभक्तौ' । 'कृदरादयश्च' (उ. सू. ५. ७१९) इति अरन्प्रत्ययः । यंसत् । 'यम उपरमे' । लेटि अडागमः । 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । रासते । 'रा दाने' । पूर्ववत् लेटि सिप् । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने स॒मिधा॑ वृ॒धानो॑ रे॒वत्पा॑व॒क श्र॑वसे वि भा॒हि ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो माम॒हन्ता॒मर्दितिः॑ सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ९ ॥

ए॒व । नः । अ॒ग्ने । स॒म्ऽइधा॑ । वृ॒धा॒नः । रे॒वत् । पा॒व॒क । श्र॑वसे । वि । भा॒हि ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हन्ता॒म् । अ॒र्दितिः॑ । सिन्धुः॑ । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ९ ॥

आ॒धः व्याख्यातेयं पूर्वसूक्ते । अक्षरार्थस्तु । हे शोधक ऽअग्ने एवमस्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण ऽवृधानः ऽवर्धमानः सन् ऽनः अस्माकं धनयुक्तायाश्चाय विशेषेण प्रकाशस्व । अस्माकं ऽतत् अन्नं मित्रादयः ऽममहन्ता पूजयन्तां रक्षन्तिवत्यर्थः । तथा ऽसिन्धुः अब्देवता द्यावापृथिव्यौ च ममहन्ताम् ॥ ४ ॥

‘अप नः’ इति अष्टमं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्थं गायत्रम् । शुचिगुणकोऽग्निः^१ शुद्धोऽग्निर्वा देवता^२ । तथा चानुक्रान्तम्—‘अप नोऽष्टौ शुचये गायत्रम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अग्नेदमाख्यानम् । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान् यज्ञान् बबाधे । तां हन्तुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीदेषा त्वया हन्तव्येति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तस्मिन् शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च ताण्डकम्—‘दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षो यज्ञहा यज्ञानवलिहस्यचरत् तामिन्द्रः कया चक्ष मायया हन्तुं नाक्षंसत् अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस तमब्रवीत्’ (ता. १३. ६. ९) इत्यादि । तस्मादेतत्सूक्तं गुणपनयनाय विनियोज्यम् । अत एव हि सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते—‘नव^३ च त्रुवाहुतीरप^३ नः शोशुचदधम्’ इति ॥

अप॑ नः शोशु॑चदधम॒ग्ने शुशु॑ग्ध्या र॒यिम् । अप॑ नः शोशु॑चदधम् ॥ १ ॥

अप॑ । नः । शोशु॑चत् । अ॒धम् । अ॒ग्ने । शुशु॑ग्धि । आ । र॒यिम् ।

अप॑ । नः । शोशु॑चत् । अ॒धम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकम् ऽअन्नं पापम् ऽअप ऽशोशुचत् अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् शोकग्रस्तं^४ सद्भिन्नश्यतु । अपि चास्माकं ऽरयि धनम् ऽआ समन्तात् ऽशुशुग्धि प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयोक्तनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमन्नं विनश्यत्स्विति ॥ शोशुचत् । ‘शुच शोके’ । अस्मात् यद्भुगन्तात् लेटि अडागमः । ‘अदादिवच्च’ इति वचनात् शपो लुक् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्नं शोशुचच्च रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतिः ‘चादिलोपे विभाषा’ इति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । ‘शुच दीप्तौ’ । लेटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः भ्रुः । ‘हुस्रभ्यो हेधिः’ । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-‘वृधानः’ नास्ति । २. ट-ठ-शुचिगुणयुक्तोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता; न-शुचि-गुणकोऽग्निर्देवता; क्ष-शुचित्वगुणयुक्तोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । ३. क्ष-ट-ठ-अथ चतस्र आहुतीरप । ४. क्ष-ट-ठ-शोकग्रस्तम् ।

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अप नः शोशुचदधम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया । सुगातुया । वसूया । च । यजामहे । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ २ ॥

वसुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया वसुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्त-
भूतया च यजामहे अग्निं हविर्भिः पूजयामः । यद्वा सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धिना
हविषा^१ अग्निं^२ यजामहे । नः अस्माकम् अधम्^३ अप^४ शोशुचत् विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं
सुक्षेत्रम् । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ न छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति ईश्वदीर्घ-
योर्निषेधः । व्यत्ययेन इत्वम् । क्यजन्तात् ‘ अ प्रत्ययात् ’ इति भावे अकारप्रत्ययः । ततः टाप् ।
‘ सुपां सुलृक् ’ इति तृतीयाया लृक् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा । शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रम् ।
‘ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ’ (पा. सू. ७. १. ३९. १) इति तृतीयाया डियाजादेशः^५ ॥

प्र यद्भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः । अप नः शोशुचदधम् ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकासः । च । सूरयः । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ३ ॥

यत् यथा एषां स्तोतृणां मध्येऽयं कुत्सः प्र भन्दिष्ठः प्रकर्षेण स्तोतृतमः एवम् अस्मा-
कासः आस्माकीनाः सूरयः स्तोतारः च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति^६ । अन्यत् समानम् ॥
भन्दिष्ठः । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । ‘ भदि कल्याणे सुखे च ’ इति तु^७ धातुः । अस्मात् तृजन्तात्
‘ तुभ्छन्दसि ’ इति इष्टन् । ‘ तुरिष्ठेमेयः सु ’ इति तृलोपः । अस्माकासः । अस्माकं संबन्धिनः
आस्माकाः । ‘ तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ ’ (पा. सू. ४. ३. २) इति अस्माकादेशः ।
छान्दसोऽणप्रत्ययस्य^८ लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धयभावः^९ । ‘ आज्ञेयसुक् ’ । स्थानि-
वदादेशोऽपि मकारात् परस्य आकारस्य उदात्तत्वम् । यद्वा । षष्ठीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य
दृष्टत्वात् स एव आचार्येण^{१०} अतिदिश्यते ॥

प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् । अप नः शोशुचदधम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने यत् यस्मात् ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति
ततः वयं च ते तव स्तोतारः सन्तः प्र जायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि ।
प्रार्थनायां लिङ् । इयनि ‘ ज्ञानोर्जा ’ इति जादेशः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे इयनो
निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-न-स-‘ च ’ नास्ति । २. क्ष-ट-ठ-‘ हविषा ’ नास्ति । ३. स-आ । ४. क्ष-ट-ठ-स-
अधं पापम् । ५. क्ष-ट-ठ-स-‘ अप ’ नास्ति । ६. क्ष-ट-ठ-इयाजादेशः । ७. क्ष-ट-ठ-भवन्ति इति ।
८. क्ष-स-‘ तु ’ नास्ति । ९. क्ष-ट-ठ-स-छान्दसोऽणप्रत्ययस्य लृक् । अत एव वृद्धयभावः; न-छान्दसोऽण-
प्रत्ययस्य लोपः । आगमाशुशासनस्यानित्यत्वात् वृद्धयभावः । १०. क्ष-ट-ठ-प्रायेण ।

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः शोशुचदघम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ५ ॥

१ सहस्वतः सहनवतः शत्रूनभिभवतः २ अग्नेः ३ भानवः दीप्तयः ४ विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात् ५ प्र ६ यन्ति प्रकर्षणोद्गच्छन्ति । ७ यत् यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसा अस्मदीयम् ८ अघं नश्यतु ॥ यन्ति । ' इणो यण् ' (पा. सू. ६. ४. ८१) इति यणादेशः ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अप नः शोशुचदघम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । विश्वतः १ मुख २ विश्वतः । परिभूः ३ असि । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ६ ॥

हे २ अग्ने ३ त्वं ४ हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोऽज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे ५ विश्वतोमुख अग्ने ६ विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात् ७ परिभूरसि अस्माकं परिग्रहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत् समानम् २ ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखार्ति नावेव पारय । अप नः शोशुचदघम् ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतः १ मुख २ अति । नावा ३ इव । पारय । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ७ ॥

हे ५ विश्वतोमुख सर्वतोमुखान्ने ६ नावेव नावा नदीमिव ७ द्विषः शत्रून् ८ नः अस्मान् ९ अति १० पारय अतिक्रमय ११ शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावेव । ' सावेकाचः ० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पारय । ' पार तीर कर्मसमाप्तौ ' ॥

स नः सिन्धुमिव नावयार्ति पर्षा स्वस्तये । अप नः शोशुचदघम् ॥ ८ ॥

सः । नः । सिन्धुम् १ इव । नावया । अति । पर्षा । स्वस्तये । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने २ सः त्वं ३ नः अस्मान् ४ नावया नावा ५ सिन्धुमिव नदीमिव ६ स्वस्तये क्षेमार्थम् ७ अति ८ पर्षा शत्रून् अतिक्रमय ९ पालय । शत्रुरहितं प्रदेशम् १० अस्मान् प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादात् ११ नः अस्माकम् १२ अघं पापं च १३ अप १४ शोशुचत् अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु १५ ॥ नावया । ' आक्याजयारां चोपसंख्यानम् ' (पा. म. ७. १. ३९. १) इति तृतीयाया अयारादेशः । ' उपोत्तमं रिति ' (पा. सू. ६. १. २१७) इति अकारस्य उदात्तत्वम् ।

१. क्ष-ट-ठ-अस्माकम् । २. क्ष-ट-ठ- ' हे अग्ने त्वं हि.....अन्यत्समानम् ' इत्यस्य स्थाने हे विश्वतोमुख सर्वतो व्याप्तज्वालान्ने त्वं हि त्वमेव विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात् परिभूरसि अस्माकं परिग्रहीतासि भव रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत् समानम् । ३. क्ष-अतिक्रम्य । ४. क्ष-ट-ठ-अतिक्रम्य । ५. क्ष-स-देशम् । ६. क्ष-ट-ठ-पापमप शोशुचत् अस्मत्तोऽतिक्रम्य शोकयुक्ते (क्ष-अन्यत्र शोकयुक्ते) भवतु ।

पर्व । 'पृ पालनपूरणयोः' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लोरभावः । 'सिब्वहुलं लोटि' इति बहुलवचनात् सिप् । गुणः । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

'वैश्वानरस्य' इति तृचं पञ्चमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभम् । वैश्वानरगुणकोऽग्निः^१ शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयम्' इति । व्यूढस्य चतुर्थेऽहन्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । 'व्यूहश्चेत्' इति खण्डे सूत्रितम्—'वैश्वानरस्य सुमतौ क ई व्यक्ताः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुमतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् । अभिः ।

इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकान्तरनेतृत्वेन^२ स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्नेः^३ सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ^४ स्याम अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम । 'हि' कम् इत्येतत् हिशब्दार्थे । स हि वैश्वानरः अभिः अभिश्रयणीयः अभिमुख्येन सेवितव्यः^३ सन् भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यः^४ वैश्वानरः अग्निः इतः^५ अस्मादरणिद्रयात् जातमात्रः एव इदं सर्वं जगत् वि चष्टे विशेषेण पश्यति प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते संयतते संगच्छते । 'उद्यन्तं वावाक्षित्यमग्निनुसमारोहति' (तै. ब्रा. २. १. २. १०) इति तैत्तिरीयकम् । यद्वा । पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युद्गच्छन्ति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा 'वैश्वानरो यतते सूर्येण' इति ऋषिर्ब्रूते । तथा च यास्कः—'अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिपस्तयोर्भासोः संसंगं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्' (निरु. ७. २३) इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेति संबन्धः ॥ वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां संबन्धी । 'नरे संशायाम्' (पा. सू. ६. ३. १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'तस्येदम्' इति अण् । सुमतौ । शोभना मतिः सुमतिः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'मन्क्तिन्' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु तत्र 'कारकात्' इत्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं तर्हि मतिर्मननम् । भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । अयं पश्यतिकर्मा च । अदाक्षिवात् शपो लुक् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इति कलोपः । यतते । 'यती प्रयत्ने' ॥

चातुर्मास्यान्वारम्भणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः 'पृष्टो दिवि' इति याज्या । 'चातुर्मास्यानि' इति खण्डे सूत्रितं—'पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत' (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

१. क्ष-ट-ठ—वैश्वानरगुणविशिष्टोऽग्निः । २. क्ष-ट-ठ—लोकानां वा नेतृत्वेन । ३. क्ष-ट-ठ—सेवनीयः ।

४. क्ष-ट-ठ—वैश्वानर इतः ।

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरः ^१अग्निः ^२दिवि शुलोके आदित्यात्मना ^३पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निषिक्तो निहितो वर्तते । तथा ^४पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण ^५पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा । तथा ^६विश्वाः सर्वाः ^७ओषधीः ^८पृष्टः संस्पृष्टः सः अग्निः ^९आ ^{१०}विवेश पाकार्थमन्तः प्रविष्टवान् । अन्तःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना ^{११}हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । ^{१२}सहसा परेषामसाधारणेन बलेन ^{१३}पृष्टः संस्पृष्टः वैश्वानरः ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}दिव्यं अङ्गि ^{१६}रिषः हिंसतः शत्रोः ^{१७}पातु रक्षतु । तथा ^{१८}सः वैश्वानरः ^{१९}नक्तं रात्राक्प्यस्मान् हिंसकात् पातु ॥ पृष्टः । ‘स्पृष्टा संस्पर्शने’ । छान्दसः सकारलोपः । यद्वा । ‘पृष्ठु सेचने’ । निष्ठायां ‘यस्य विभाषा’ इति इट्प्रतिषेधः । दिवि । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्याम् । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तिरुदात्ता । रिषः । ‘रिष हिंसायाम्’ । ‘किप् च’ इति किप् । ‘सावेकाचः’ इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मान्नायो मघवानः सचन्ताम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यम् । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघवानः । सचन्ताम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे ^१वैश्वानर ^२तव ^३तत् त्वदीयं तत् अस्माभिः क्रियमाणं कर्म ^४सत्यमस्तु अविद्यमफलं भवतु । ततः ^५अस्मान् ^६मघवानः मघवन्तः ^७धनवन्तः ^८रायः धनवदतिप्रियाः ^९पुत्राः ^{१०}सचन्तां सेचन्ताम् । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं ^{११}नः अस्मदीयं ^{१२}तत् ^{१३}मित्रः अहरभिमानी देवः ^{१४}वरुणः रात्र्यभिमानी ^{१५}अदितिः अदीना देवमाता ^{१६}सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयः ^{१७}ममहन्तां पूजयन्ताम् पालयन्तामिष्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘जातवेदसे’ इति एकत्वं षष्ठं सूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यायं त्रैष्टुभम् । जातवेदोगुणकोऽग्निः ^१शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘जातवेदस एका जातवेदस्यमेतद्वादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्षम्’ इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वामिमास्ते जातवेदस्यनिविद्धानात् पूर्वमेवा शंसनीया । सूत्रितं च—‘जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमास्ते जातवेदस्थानाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

१. क्ष-उ-ठ-हि पार्थिवेनाग्निना । २. क्ष-उ-ठ-स- स वैश्वानरः । ३. क्ष-उ-ठ-न-स-‘मघवन्तः’ मास्ति । ४. क्ष-उ-ठ-धनदानप्रियाः । ५. क्ष-उ-ठ-जातवेदगुणविशिष्टोऽग्निः ।

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम । सोमम् । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽव । सिन्धुम् । दुःऽइता । अति । अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदित्रे यद्वा जातैः सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जात-
धनाय जातप्रज्ञाय वा अग्नये लतारूपं सोमं सुनवाम अभिषुण्णायाम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं
करवामेत्यर्थः । सः अग्निः अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोः वेदः धनं नि
दहाति नितरां दहतु भस्मीकरोतु । अपि च सः अग्निः नः अस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि
दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि अति पर्षत् अतिपारयतु अतिक्रमय^१ दुःखरहितं^२
सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टान्तः । नावेव सिन्धुम् । यथा कश्चित् कर्णधारो ग्राहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां
नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापानि अस्मान् अग्निः अति
पारयतु । दुःखनिमित्तात् पापादपि अस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘जातवेदाः कस्मात् जातानि
वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा
यत्तज्जातः पशून् विन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणम्’ (निरु. ७. १९) इत्यादि ॥
जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । ‘गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति वचनात् कारक-
पूर्वात् वेत्तेरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः ।
तमिव अस्मानाचरति । ‘उपमानादाचारे’ (पा. सू. ३. १. १०) इति उपमानभूतात् कर्मणः क्यच् ।
क्यजन्तात् लटः शतृ । ‘शतुरनुमः’ इति डसः उदात्तत्वम् । दहाति । ‘दह भस्मीकरणे’ । लेटि
आडागमः । विद्यते लभ्यते इति वेदः धनम् । ‘विदु लाभे’ । औणादिकः कर्मणि असुन् । पर्षत् ।
‘पृ पालनपूरणयोः’ । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि अडागमः । ‘सिन्धुलं लेटि’ इति सिप् ।
दुर्गाणि । दुःखेन गम्यते एष्विति ‘सुदुरोरेधिकरणे’ इति गमेः डः ॥ ॥ ७ ॥

‘स यो वृषा’ इति एकोनविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘स यो वृषेकोना वार्षा-
गिरा ऋज्राश्वाम्बरीषसहदेवभयमानसुराधसः’ इति । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रभूताः ऋज्राश्वादयः
पञ्च राजर्षयः सह इदं सूक्तं ददशुः । अतस्तेऽस्य^३ सूक्तस्य ऋषयः^३ । उक्तं ह्यार्षानुक्रमण्याम्—‘सूक्तं स यो
वृषेयेतत् पञ्च वार्षागिरा विदुः । नियुक्ता नामधेयैः स्वैरपि चैतत्त्यदित्यृचि’ इति । अनादेशपरि-
भाषया त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं—‘यं
त्वं रथमिन्द्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्त्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्ण्येभिः । समऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । समऽराट् ।

सतीनऽसत्त्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १ ॥

१. क्ष-ट-ठ-अतिक्रम्य । २. ट-ठ-दुरितम् । ३. ट-ठ-‘अतस्तेऽस्य सूक्तस्य ऋषयः’ नास्ति ।

४. क्ष-ट-ठ-निरुक्तम् ।

यः इन्द्रः वृषा कामानां वर्षिता वृष्ण्येभिः वृष्णि भवैर्वीर्यैः समोकाः सम्यक् समवेतः संगतः महः महतः दिवः शुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः च सम्राट् ईश्वरः सतीन-सत्वा । सतीनम् इति उदकनाम । उदकस्य सत्वा सादयिता गमयिता भरेषु संग्रामेषु हव्यः सर्वैः स्तोमभिराह्वातव्यः एवंभूतः मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तः सः इन्द्रः नः अस्माकम् ऊती उतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्ण्येभिः । वृषण्वाब्दात् ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' अहोपोऽनः ' इति अकार-लोपः । ' ये चाभावकर्मणोः ' इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । ' मह पूजायाम् ' । कृष् । यद्वा । महच्छब्दे अच्छब्दलोपः । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सम्राट् । ' मो राजि समः कौ ' (पा. सू. ८. ३. २५) इति राजतौ क्बन्ते उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् । सतीनसत्वा । ' षट् विशरणगत्यवसादनेषु ' । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृष्टयुदकम् । औणादिकः ईनप्रत्ययस्तकारान्तादेशश्च । यद्वा । सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनम् । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा^१ । सदेः अन्तर्भावित्वार्थात् ' प्र ईरसद्योस्तुद् च ' (उ. सू. ४. ५५६) इति औणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुद्-वृधाद्वत्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मरुत्वान् । ' भयः ' इति मनुषो वत्वम् । ऊती । ' उतियूति ' इत्यादिना क्तिनः उदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यस्यानामः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषन्तमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनामः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेभरे । वृत्रहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्तमः । सखिभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्य इन्द्रस्य यामः गतिः अनामः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्येन प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनशीलैः सखिभिः मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषन्तमः अति-शयेन कामानां वर्षिता भरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु वृत्रहा शत्रूणां हन्ता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः एवंभूतो यः इन्द्रः अस्ति विद्यते सः मरुत्वान् इन्द्रः नः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः । ' या प्रापणे ' । ' अतिस्तुसु ' इत्यादिना भावे मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शुष्मः । ' शुष शोषणे ' । ' अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ' (उ. सू. १. १४१) इति मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्ति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । वृषन्तमः । वृषण्वाब्दादुत्तरस्य तमपो ' नाद्रस्य ' (पा. सू. ८. २. १७) इति नुद् । एवैः । ' इण् गतौ ' । ' इण्शीङ्भ्यां वन् ' ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुधानाः पन्यासो यन्ति शवसापरीताः ।

तरव्द्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुधानाः । पन्यासः । यन्ति । शवसा । अपरिऽइताः ।

तरव्द्वेषाः । सासहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ३ ॥

वयस्य इन्द्रस्य पन्थासः रश्मयः परेतसः वृष्टयुदकानि वृषानाः दुहन्तः प्रवर्षन्तः वसि
निर्वाञ्छन्ति शुलोकादितस्ततः प्रसरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वदिवो वन । यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य
किरणा वृद्धि कुर्वन्तः नभःस्थलाभिर्गच्छन्ति तद्वत् । कीदृशा रश्मयः । वशावसा बलेन सहिताः अप-
रीताः परैरनभिगताः^१ दुष्प्रापा इत्यर्थः । सोऽयम् इन्द्रः वतरद्वेषाः द्वेषांसि शत्रून्तरन् जितशत्रुक
इत्यर्थः । पौंस्येभिः बलैः^२ वससहिः शत्रूणामभिभविता एवंभूतः मरुत्वान् इन्द्रः वनः अस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः । रेत इति उदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । 'री गतिरेषणयोः' ।
'सुरीभ्यां तुद् च' (उ. सू. ४. ६४१) इति असुन् तुडागमश्च । असौ व्यत्ययेन कसादेशः ।
दुधानाः । 'दुह प्रपूरणे' । कर्तरि लटः शानच् । अदादिवात् शपो लुक् । व्यत्ययेन वत्वम् । वृषादेरा-
कृतिगणत्वात् आद्युदात्तत्वम् । पन्थासः । पतन्तीति पन्थानो रश्मयः । 'पतस्थ^३ च' (उ. सू.
४. ४५२) इति इनिप्रत्ययस्थकारान्तादेशश्च । जसि 'पथिमथ्यभुक्षामात्' इति व्यत्ययेन आत्वम् ।
'आजसेरसुक्' । यद्वा । पन्थान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । 'पथिमथोः सर्व-
नामस्थाने' इति आद्युदात्तत्वम् । ससहिः । 'षह अभिभवे' । 'उत्सर्गच्छन्दसि' इति वचनात्
'आद्यगमहनं' इति किप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विवचनम् ॥

सो अङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमो भूदृषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ४ ॥

सः । अङ्गिरऽभिः । अङ्गिरऽतमः । भूत् । वृषा । वृषऽभिः । सखिऽभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ४ ॥

वसः इन्द्रः वङ्गिरोभिः । अङ्गन्ति गच्छन्तीति अङ्गिरसो गन्तारः । तेभ्योऽपि वङ्गिरस्तमः
भूत् अतिशयेन गन्ता भवति । वृषभिः वृषा वर्षितृभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता वसखिभिः समान-
ख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि वसखा अतिशयेन हितकारी एवंभूतः सन् वङ्गिमभिः अर्चनीयेभ्योऽपि
वङ्गिमी अर्चनीयो भवति । गातुभिः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योऽपि वज्येष्ठः अतिशयेन स्तोतव्यः एवं-
गुणविशिष्टः मरुत्वान् इन्द्रः रक्षणाय भवतु ॥ अङ्गिरोभिः । 'अगि रगि लगि गत्यर्थाः' । अङ्गिरा
अप्सराः (उ. सू. ४. ६७५-६७६) इति औणादिकः असुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र
पञ्चम्यर्थे तृतीया । ऋग्मिभिः । 'ऋच स्तुतौ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । मत्वर्थीयो मनिः ।
पदत्वात् कुरुवं जभ्त्वं च । गातुभिः । 'गा स्तुतौ' । 'कमिमनिजनि' इत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

स सुनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋग्मिर्नृषाह्ये सासह्या अमित्रान् ।

सनीळेभिः श्रवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ५ ॥

सः । सुनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋग्मिर्नृषाह्ये । सासह्या । अमित्रान् ।

सऽनीळेभिः । श्रवस्यानि । तूर्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ५ ॥

‘शत्रुभिर्न पुत्रैरिव’ रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मन्त्रिर्युक्तः ‘ऋभवा महान् एवंभूतः’ सः इन्द्रः ‘नृषाणो नृभिः पुरुषैः सोढव्ये संग्रामे’ अमित्रान् शत्रून् ‘ससङ्गान् अभिभूतवान्’ । अपि च ‘सनीकेभिः समाननिकुर्वैर्मन्त्रिः सह’ श्रवस्यानि । श्रव इत्यङ्गनाम । तदेतुभूतान्युदकानि ‘तूर्वंन् मेघात् प्रच्यावयन्’ मरुत्वान् ‘इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय’ भवतु ॥ नृषाणो । ‘वह मर्षणे’ । ‘शक्तिसहोश्च’ (पा. सू. ३. १. ९९) इति कर्मणि यत् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वम् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससङ्गान् । ‘वह अभिभवे’ । लिट् कसुः । अभ्यासदीर्घत्वं छान्दसम् । अमित्रान् । मित्राणि एषु न सन्तीति अमित्राः । ‘ननो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सनीकेभिः । समानं नीळं येषां ते सनीळाः । ‘समानस्य च्छन्दसी’ इति सभावः ॥ ॥ ८ ॥

स म॒न्युमीः स॒म॒दर्नस्य क॒र्तास्माकै॑भिर्नृ॒भिः सूर्ये॑ स॒नत् ।

अ॒स्मिन्न॒ह॒न्त॒सत्प॑तिः पुरु॒हूतो म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विन्द्र॑ ऊ॒ती ॥ ६ ॥

सः । म॒न्यु॒ऽमीः । स॒म॒दर्न॒स्य । क॒र्ता । अ॒स्माकै॑भिः । नृ॒ऽभिः । सूर्ये॑म् । स॒न॒त् ।

अ॒स्मिन् । अ॒ह॒न् । सत्प॑तिः । पुरु॒ऽहू॒तः । म॒रु॒त्वा॒न् । नः । भव॑तु । इन्द्रः । ऊ॒ती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गताः^१ ऋत्राश्वादयोऽनेन सूक्तेनेन्द्रमस्तुवन् । ‘सः इन्द्रः’ म॒न्युमीः म॒न्योः कोप॑स्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिसकः । अपि च ‘समदर्नस्य संग्रामस्य’ क॒र्ता ‘सत्पतिः सतां पालयिता’ पुरु॒हूतः बहु॑भिर्यजमानैराहूतः एवंगुणविशिष्टः सः ‘अस्मिन्’ अ॒ह॒न् अस्मिन् दिवसे ‘अस्माकैभिः आस्माकैः^२ अस्मदीयैः’ नृ॒भिः पुरु॑षैः ‘सूर्ये सूर्यप्रकाशं’ स॒नत् संभक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्धकारं संयोजयतु । स च ‘मरुत्वान्’ इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय ‘भवतु ॥ म॒न्युमीः । म॒न्युं मिना॑तीति म॒न्युमीः । ‘मीञ् हिंसायाम्’ । कृप् । समदर्नस्य । सह माघन्यस्मिन्निति समदर्नः संग्रामः । ‘मदी हर्षे’ । अधिकरणे ल्युट् । ‘सहस्य सः संज्ञायाम्’ (पा. सू. ६. ३. ७८) इति सभावः । अस्माकैभिः । ‘तस्मिन्नि च युष्माकास्माकौ’ इति अणि अस्मच्छब्दस्य अस्माकादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धयभावः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भित् ऐसभावः । स्वरस्तु ‘प्रास्माकासश्च सूरयः’ (ऋ. सं. १. ९७. ३) इत्यत्रोक्तः । स॒नत् । ‘वन षण संभक्तौ’ । लेटि अडागमः । अ॒ह॒न् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । ‘पत्याबैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त॒मू॒तयो॑ रण॒यञ्छ॑र॒सातौ॑ तं क्षे॒र्मस्य॑ क्षि॒तयः॑ कृ॒ण्व॒त् त्राम् ।

स वि॒श्वस्य॑ क॒रुण॑स्येश॒ एको॑ म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विन्द्र॑ ऊ॒ती ॥ ७ ॥

तम् । उ॒त॒यः । र॒ण॒य॒न् । शूर॑ऽसातौ । तम् । क्षे॒र्म॒स्य । क्षि॒त॒यः । कृ॒ण्व॒त् । त्राम् ।

सः । वि॒श्व॒स्य । क॒रु॒ण॒स्य । ई॒शे । ए॒कः । म॒रु॒त्वा॒न् । नः । भव॑तु । इन्द्रः । ऊ॒ती ॥ ७ ॥

१तम् इन्द्रं १शूरसातौ शूरैर्वीरपुरुषैः संभजनीये संग्रामे १उतयः गन्तारो मरुतः १रणयन् रम-
यन्ति । यद्वा । 'प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व' इत्येवंरूपं शब्दमिन्द्रमुद्दिश्य कुर्वन्ति । अपि च १क्षितयः
मनुष्याः १तम् इन्द्रं १क्षेमस्य रक्षणीयस्य^१ सर्वस्य धनस्य १त्रां त्रातारं रक्षितारं १कृण्वत कुर्वन्ति ।
देवतान्तरादस्य कोऽतिशयः इति चेत् उच्यते । १सः इन्द्रः १विश्वस्य सर्वस्य १करुणस्य अभिमतफल-
निष्पादनरूपस्य कर्मणः १एकः असहाय एव १ईशे ईष्टे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ उतयः । अवतेर्गस्यर्थात्
'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि क्तिन् । 'तितुत्र' इति इट्प्रतिषेधः । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना
वकारस्योपधायाश्च उट् । 'उतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । यद्वा । कर्तरि क्तिच् । रण-
यन् । रमतेर्हेतुमण्णिजन्तात् वर्तमाने छान्दसो लङ् । अन्यविकारश्छान्दसः । यद्वा । रण शब्दार्थः ।
अस्मात् णिजन्तात् पूर्ववत् लङ् । त्राम् । 'त्रैङ् पालने' । त्रायते इति त्राः । 'क्लिप् च' इति
चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणाक्षिरूपपदादपि क्लिप् । करुणस्य । 'डुकृष् करणे' । 'कृवृतृदारिभ्य उनन्'
(उ. सू. ३. ३३३) इति भावे उनन् । व्यत्ययेन प्राययाद्युदात्तत्वम् । ईशे । 'ईश ऐश्वर्ये' ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

तमप्सन्त शर्वस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अन्धे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ८ ॥

तम् । अप्सन्त । शर्वसः । उत्सवेषु । नरः । नरम् । अवसे । तम् । धनाय ।

सः । अन्धे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ८ ॥

१नरः नेतारः स्तोतारः १शर्वसः बलस्य संबन्धिषु १उत्सवेषु संग्रामेषु १नरं जयस्य नेतारं १तम्
इन्द्रम् १अप्सन्त आमुवन्ति । किमर्थम् । १अवसे अन्नार्थं^२ रक्षणार्थं वा । तथा १धनाय धनार्थं च १तम्
इन्द्रं प्राप्नुवन्ति । यस्मात् १सः इन्द्रः १तमसि दृष्टिप्रतिबन्धके १अन्धे १चित् आध्यानरहिते चित्त-
व्यामोहकरेऽपि संग्रामे १ज्योतिः विजयलक्षणं प्रकाशं १विदत् लभ्यति । तस्मात् तमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
अन्यत् समानम् ॥ अप्सन्त । 'आप्पु व्याप्तौ' । लङ् व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । व्यत्ययेन क्सप्रत्ययः ।
व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम् । विदत् । 'विदु लाभे' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने छान्दसो
लुङ् । लृदिच्वात् च्लेः अङादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अङभावः ॥

स सव्येन यमति ब्राधतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ९ ॥

सः । सव्येन । यमति । ब्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । सम्गृभीता । कृतानि ।

सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ९ ॥

‘सः इन्द्रः’ ‘सम्येन वामहस्तेन एकहस्तेन’ ‘व्राधतश्चित् हिंसतः’ ‘महतः’ ‘शत्रून्पि वयमति नियमयति । तथा ‘सः इन्द्रः’ ‘दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन’ ‘हस्तेनैकेन’ यजमानैः ‘कृतानि हवींषि’ ‘संगृभीता’ संगृह्णाति । अपि च ‘सः इन्द्रः’ ‘कीरिणा’ ‘चित् कीर्तयित्रा स्तोत्रा च स्तुतः सन्’ ‘धनानि’ ‘सनिता’ प्रदानशीलो भवति । हविष्यदातृणामिव स्तोतृणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ यमति । ‘यम उपरमे’ । णिचि अमन्तत्वात् मित्वे ‘मितां हस्वः’ इति हस्वत्वम् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । व्राधतः । ‘वृधु वृद्धौ’ । अस्मात् अतिप्रत्ययः औणादिकः आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । संगृभीता । ‘ग्रह उपादाने’ । लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘लिङः सलोपः’ इति सलोपः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । ‘हप्रहोर्भः’ इति भत्वम् । ‘अचोऽस्तस्तिङः’ इति दीर्घः । सनिता । ‘षणु दाने’ । ताच्छीलिकः तृन् । धनानि । ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

स ग्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नृद्य ।

स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १० ॥

सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिभिः । नु । अद्य ।

सः । पौंस्येभिः । अभिभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥

‘सः इन्द्रः’ ‘ग्रामेभिः मरुसंघैः सह’ ‘सनिता फलानां प्रदाता भवति । ‘सः च’ ‘अद्य अस्मिन्नहनि’ ‘नु क्षिप्रं’ ‘विश्वाभिः’ ‘कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यैः’ ‘रथेभिः इन्द्रसंबन्धिभिः’ ‘रथैः करणभूतैः’ ‘विदे विज्ञायते । अपि च ‘सः इन्द्रः’ ‘पौंस्येभिः स्वकीयैर्बलैः’ ‘अशस्तीः’ ‘अशंसनीयान् शत्रून्’ ‘अभिभूः’ ‘अभिभवन् वर्तते । ‘मरुत्वान् सः’ ‘इन्द्रः’ ‘नः अस्माकं रक्षणाय’ ‘भवतु ॥ ग्रामेभिः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भित्त ऐसभावः । ‘ग्रामादीनां च’ (फि. सू. ३८) इत्याद्युदात्तत्वम् । विदे । ‘विद ज्ञाने’ । कर्मणि लट् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः ॥ १० ॥

स जामिभिर्यत्समजाति मीळ्हेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिभिः । यत् । समजाति । मीळ्हे । अजामिभिः । वा । पुरुहूतः । एवैः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

‘पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः’ ‘सः इन्द्रः’ ‘मीळ्हे संग्रामे । मीळ्हम् इति धननाम । तदेतत्त्वात् संग्रामोऽपि मीळ्हशब्देनोच्यते । ‘जामिभिः बन्धुभिः’ ‘अजामिभिर्वा बान्धवरहितैर्वा’ ‘एवैः

१. क्ष-ट-ठ-एकेन । २. न-‘ हिंसतः’ नास्ति । ३. क्ष-ट-ठ-न ‘महतः’ नास्ति । ४. क्ष-ट-ठ-स- दक्षिणपार्श्वस्थे हस्ते । ५. च-न-‘स-संगृभीता संगृहीता ।

युद्धार्थं मरुभिः^१ सह^२ यत् यदा^३ समजाति संगच्छते । तेषाम्^४ उभयविधानाम्^५ अपाम्^६ इन्द्रं^७ प्राप्नुवतां^८ पुरुषाणां^९ तोकस्य पुत्रस्य^{१०} तनयस्य तत्पुत्रस्य च^{११} जेषे जयप्राप्तये सः^{१२} इन्द्रः भवति । किमु^{१३} वक्तव्यम्^{१४} अस्माकं स्तोतृत्तमानां जयो भवतीति । अन्यत् समानम् । समजाति । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ । छेदि आडागमः । जेषे । ‘ जि जये ’ । औणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । यद्वा । ‘ जेषृ जेषृ प्रेषृ गतौ ’ । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । ‘ सावेकाचः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथः ऋभ्वा ।

चम्रीषो न शर्वसा पाञ्चजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रभृत् । दस्युहा । भीमः । उग्रः । सहस्रचेताः । शतनीथः । ऋभ्वा ।

चम्रीषः । न । शर्वसा । पाञ्चजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

वसः इन्द्रः^१ वज्रभृत्^२ अन्यैर्धर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता^३ दस्युहा^४ दस्यूनामुपक्षपयितृणामसुराणां^५ हन्ता^६ भीमः सर्वेषां भयहेतुः^७ उग्रः उद्गूणतेजाः^८ सहस्रचेताः बहुविधज्ञानः सर्वज्ञ इत्यर्थः । शतनीथः बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा^९ ऋभ्वा उरु भासमानो महान् वा^{१०} चम्रीषो^{११} न चम्वाम् चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव^{१२} शर्वसा बलेन^{१३} पाञ्चजन्यः । गन्धर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पञ्च जनाः । निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णा वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः सः^{१४} मरुत्वान्^{१५} इन्द्रः^{१६} नः^{१७} अस्माकं रक्षणाय^{१८} भवतु ॥ दस्युहा । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति हन्तेः क्तिप् । भीमः । ‘ निमी भये^{१९} । ‘ भीमादयोऽपादाने ’ (पा. सू. ३. ४. ७४) इति अपादाने ‘ भियः पुग्व ’ (उ. सू. १. १४५) इति मक् । शतनीथः । ‘ णीञ् प्रापणे ’ । ‘ हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ’ (उ. सू. २. १५९) इति क्थन्प्रत्ययः । चम्रीषः । ‘ इष गतौ ’ । चम्वामिष्यति गच्छतीति चम्रीषः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । वर्णव्यापत्त्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा चमेरौणादिक ईषन्प्रत्ययः । पूर्ववत् रेफः । पाञ्चजन्यः । भवार्थे ‘ बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ’ (का. ४. ३. ५८. १) इति ज्यप्रत्ययः । निस्त्वात् आद्युदात्तत्वम् ॥

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो रवथः शिमीवान् ।

तं संचन्ते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रन्दति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । रवथः । शिमीवान् ।

तम् । संचन्ते । सनयः । तम् । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १३ ॥

तस्य इन्द्रस्य^१ वज्रः कुलिशः^२ स्मत् भृशं^३ क्रन्दति शत्रूनाक्रन्दयति रोदयतीत्यर्थः । य इन्द्रः^४ स्वर्षाः शोभनस्योदकस्य दाता^५ दिवो^६ न दिवः संबन्धी सूर्य इव^७ त्वेषः दीप्तः^८ रवथः सन्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता^९ शिमीवान् । शिमी इति कर्मनाम । लोकानुग्राहकेण कर्मणा युक्तः

१. क्ष-ट-ठ-गच्छाभिः । २. क्ष-ट-ठ-तदा एषाम्; स-तदा तेषाम् । ३. क्ष-किमुच्यते ।

४. क्ष-ट-ठ-इन्द्रो मरुत्वान् ।

‘तम् इन्द्रं’ ‘सनयः धनस्य दानानि’ ‘सवन्ते सेवन्ते । तथा’ ‘तं’ ‘धनानि च सेवन्ते । सः’ ‘मरुत्वान्’
 ‘इन्द्रः’ ‘नः’ ‘अस्माकं रक्षणाय’ ‘भवतु ॥ क्रन्दति । ‘कदि क्रदि कृदि आह्वाने रोदने च’ । ‘छन्दस्यु-
 भयथा’ इति शय आर्धधातुकत्वात् ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वात् अर्तेः विच् ।
 सुषु अर्ति’ गच्छतीति स्वरुदकम् । तत्सनोतीति स्वर्षाः । ‘षणु दाने’ । ‘जनसनखनक्रमगमो विद्’ ।
 ‘विद्वनोरनुनासिकस्यात्’ इति आत्वम् । ‘सनोतेरनः’ (पा. सू. ८. ३. १०८) इति षत्वम् ।
 त्वेषः । ‘स्त्रिष दीप्तौ’ । पचाद्यच् । रवथः । ‘रु शब्दे’ । ‘शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः’
 (उ. सू. ३. ३९३) इति अथप्रत्ययः । गुणावादेशौ । सनयः । सनोतेर्भावे औणादिक इप्रत्ययः ॥

यस्याजस्रं शर्वसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीम् ।

स पारिषत्क्रतुभिर्मन्दसानो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रम् । शर्वसा । मानम् । उक्थम् । परिभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सीम् ।
 सः । पारिषत् । क्रतुभिः । मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १४ ॥

‘यस्य इन्द्रस्य’ ‘उक्थं प्रशस्यं’ ‘शवसा’ ‘मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं’
 वा ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘विश्वतः’ ‘सीं’ सर्वतः ‘अजस्रम्’ अनवरतं ‘परिभुजत्’ परितः सर्वतो भुनक्ति
 पालयति ‘सः’ इन्द्रः ‘क्रतुभिः’ ‘अस्माभिः कृतैर्यागैः’ ‘मन्दसानः’ मोदमानः सन् ‘पारिषत्’ अस्मान्
 दुरितात् पारयतु ॥ उक्थम् । ‘वच परिभाषणे’ । ‘पातृतुदिवचि’ इत्यादिना कर्मणि थक् ।
 ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । परिभुजत् । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ । लेटि अडागमः ।
 व्यत्ययेन शः । पारिषत् । ‘पार तीर कर्मसमाप्तौ’ । लेटि अडागमः । ‘सिन्बहुलं लेटि’ इति सिप् ।
 तस्य आर्धधातुकत्वात् इद् । व्यत्ययेन णिलोपः । मन्दसानः । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ ।
 ‘ऋग्विधिमन्दिसहिभ्यः क्तिन्’ (उ. सू. २. २४४) इति असानच्प्रत्ययः ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शर्वसो अन्तमापुः ।

स प्ररिका त्वक्षसा क्षमो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शर्वसः । अन्तम् । आपुः ।
 सः । प्ररिका । त्वक्षसा । क्षमः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १५ ॥

‘देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य’ ‘यस्य इन्द्रस्य’ ‘शवसः’ बलस्य ‘अन्तम्’ अवसानं ‘देवाः’
 वस्वाद्या देवगणाः ‘न’ ‘आपुः’ न आनशिरे तथा ‘मर्ताः’ मनुष्याः ‘आपश्चन आपोऽपि’ न प्रापुः ।
 ‘सः’ तादृश इन्द्रः ‘त्वक्षसा’ शत्रूणां तनूकर्त्रा आत्मीयेन बलेन ‘क्षमः’ पृथिव्याः ‘दिवश्च’ स्वर्गस्य च
 ‘प्ररिका’ प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयावप्यस्य बलमतिरिच्यते इत्यर्थः । मरुत्रियुक्तः सः ‘इन्द्रः’

१नः अस्माकम् १उती उतये रक्षणाय १भवतु ॥ देवता । देव एव देवता । 'देवात्तल्' इति स्वार्थे तल् । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् । मर्ताः । 'मृङ् प्राणस्यागे' । 'अमिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । प्ररिका । 'रिचिर् विरेचने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिप् । अन्यविकारश्चान्दसः । त्वक्षसा । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । असुन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षमः । क्षमा इति पृथिवीनाम । 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् इष्टसिद्धिः इत्यभिधानात् १ ङसि भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा । 'क्षमायी विधून्ने' । अस्मात् 'क्लिप् च' इति क्लिप् । वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि लोपः । अन्यत् समानम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेः उदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

रोहिच्छयावा सुमदंशुर्ललामीद्युक्षा राय ऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वन्तं विभ्रती धूर्षु रथं मन्द्रा चिकेत नाहुषीषु विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमत् १अंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋज्र १अश्वस्य ।

वृषण् १वन्तम् । विभ्रती । धूः १सु । रथम् । मन्द्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विक्षु ॥ १६ ॥

१रोहित् रोहितवर्णा २ १श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोरुभयविधनर्णयुक्तेत्यर्थः । १सुमदंशुः सुमत् स्वतः ३ प्रांशुः ४ । उक्तं च यास्केन—'सुमत् स्वयमित्यर्थः' (निरु. ६. २२) इति । अति-दीर्घावयवा १ललामीः पुण्ड्रवती अश्वभूषणयुक्ता वा १द्युक्षा दिवि द्युलोके कृतनिवासा १ऋज्राश्वस्य एतत्संज्ञस्य ५ राजर्षेः १राये धनार्थं १वृषण्वन्तं वृष्णा सेक्ता इन्द्रेण युक्तं १रथं १धूर्षु युगसंबन्धिषु वहनप्रदेशेषु १विभ्रती वहन्ती १मन्द्रा सर्वेषाम् आह्लादकरी ६ अश्वपङ्क्तिः १नाहुषीषु । नहुषा मनुष्याः । तत्संबन्धिनीषु १विक्षु सेनालक्षणासु प्रजासु १चिकेत ज्ञायते । ईदृश्याश्वपङ्क्त्या युक्त इन्द्रः संप्रामेष्वनुग्राहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दात् 'छन्दसीवनिपौ' (पा. सू. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीय ईकारः । अङ्ग्यन्तत्वात् सुलोपाभावः । द्युक्षा । 'क्षि निवासगत्योः' । औणादिको ङप्रत्ययः । ततः टाप् । ऋज्राश्वस्य । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' । 'ऋज्रेन्द्र' इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषण्वन्तम् । 'अनो नुद्' (पा. सू. ८. २. १६) इति मनुषो नुद् । चिकेत । 'कित ज्ञाने' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः' इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

एतत्त्यत्त इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः सहदेवो भयमानः सुरार्धाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थम् । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋज्र १अश्वः । प्रष्टि १भिः । अम्बरीषः । सह १देवः । भयमानः । सु १रार्धाः ॥ १७ ॥

१. क्ष-ठ-इति षचनात् । २. क्ष-ठ-ठ-लोहितवर्णा । ३. क्ष-स-स्वत एव । ४. स-अंशुः । ५. क्ष-स-एतत्संज्ञस्य । ६. स-मदकारी ।

हे ^१इन्द्र ^२वृष्णे कामानां वर्धितुः ^३ते तव ^४स्थित् तत् ^५एत ^६उक्थं स्तोत्रं ^७राधः संराधकं स्वस्त्री-
तिहेतु ^८वार्षांगिराः वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋज्राश्वादयः ^९अभि ^{१०}गृणन्ति आभिमुख्येन वदन्ति। वार्षा-
गिरा इत्येतत् विवृणोति। ^{११}ऋज्राश्वः एतत्संज्ञो राजर्षिः ^{१२}प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैः अन्यैर्ऋषिभिः ^{१३}सहेन्द्रमस्तौत्।
के ते पार्श्वस्थाः। अम्बरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः॥ वार्षांगिराः। 'तस्यापत्यम्' (पा. सू. ४. १. ९२)
इति अण्प्रत्ययः। गृणन्ति। 'गृ शब्दे'। 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्। राधः। 'राध साध
संसिद्धौ'। राधोति समृद्धो भवत्यनेनेति राधः। करणेऽसुन्। ऋज्राश्वः। ऋज्राः गतिमन्तोऽश्वा यस्य
स तथोक्तः। अम्बरीषः। 'अबि शब्दे'। औणादिक ईषन्प्रत्ययः (उ. सू. ४. ४६९)। सहदेवः।
देवैः सह वर्तते इति सहदेवः। 'वोपसर्जनस्य' इति विकल्पनात् सभावाभावः। भयमानः।
'जिभी भये'। अस्मात् अन्तर्भावितप्यर्थात् व्यत्ययेन शानच्। 'बहुलं छन्दसि' इति शपः
श्लोभभावः। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते। सुराधाः। राधः इति धननाम।
शोभनं राधो यस्य। 'सोमनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥

दस्युच्छिद्यंश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत्।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्न्येभिः सनत्सूर्यं सनदपः सुवज्रः॥ १८॥

दस्यून्। शिष्यून्। च। पुरुऽहूतः। एवैः। हत्वा। पृथिव्याम्। शर्वा। नि। बर्हीत्।

सनत्। क्षेत्रम्। सखिऽभिः। श्वित्न्येभिः। सनत्। सूर्यम्। सनत्। अपः। सुऽवज्रः॥ १८॥

^१पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूत इन्द्रः ^२एवैः गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् ^३पृथिव्यां भूमौ वर्त-
मानान् ^४दस्यून् उपक्षपयितृन् शत्रून् ^५शिष्यून्श्च शमयितृन् वधकारिणो राक्षसादींश्च ^६हत्वा प्रहृत्य
तदनन्तरं ^७शर्वा हिंसकेन वज्रेण ^८नि ^९बर्हीत् अवधीत्। निबर्हयतिर्वधकर्मा। एवं शत्रून्निरस्य ^{१०}श्वित्न्येभिः
श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्ताङ्गैः ^{११}सखिभिः मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह ^{१२}क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं ^{१३}सनत् सम-
भाक्षीत्। तथा वृत्रेण तिरोहितं ^{१४}सूर्यं तस्य वृत्रस्य हननेन ^{१५}सनत् अभजत प्राप्तवानित्यर्थः। तथा
^{१६}सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निरुद्धाः ^{१७}अपः वृष्टयुदकानि ^{१८}सनत् समभजत॥ दस्यून्। 'दसु
उपक्षये'। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः'। वृषादिष्वात् आद्युदात्तत्वम्। शिष्यून्। 'शमु उप-
क्षमे'। शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः शिष्युः। औणादिको युन्प्रत्ययः। वर्णव्यापत्त्या
अकारस्य इत्वम्। शर्वा। 'शृ हिंसायाम्'। 'अन्येभ्योऽपि इत्यन्ते' इति बनिप्। 'सुपां सुलुक्'
इति तृतीयाया ङादेशः। सनत्। 'वन षण संभक्तौ'। लङि 'बहुलं छन्दस्यमाख्योगेऽपि' इति
अङभावः। श्वित्न्येभिः। 'श्विता वर्णे'। औणादिको नक्प्रत्ययः। श्वित्नें शुक्लवर्णमर्हन्तीति श्वित्न्याः।
'छन्दसि च' इति यः। सुवज्रः। 'आद्युदात्तं ऋच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

नमो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालं नः अस्माकम् इन्द्रः अधिवक्ता अस्तु । अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । यथोक्तं—‘ ब्राह्मणायाधिमूयात् ’ (तै. सं. २. ५. ११. ९) इति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचन-युक्तो भवतु । वयं च अपरिहृताः अकुटिलगतयः सन्तः वाजं हविलक्षणमन्नं सनुयाम^२ संभजामहे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तत् मित्रादयः ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ‘ शेष्ठन्दसि बहुलम् ’ इति शैलौषः । उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुद्-वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपरिहृताः । ‘ ह्र कौटिल्ये ’ । निष्ठायां ‘ अपरिहृताश्च ’ (पा. सू. ७. २. ३२) इति निपातनात्^३ हुभावाभावः^४ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सनुयाम । ‘ षणु दाने ’ । लिङि तनादिवात् उप्रात्ययः । ‘ वन षण संभक्तौ ’ इत्यस्मात् वा व्यत्ययेन उप्रात्ययः ॥ ॥११ ॥

‘ प्र मन्दिने ’ इति एकादशर्चमष्टमं सूक्तमाङ्गिरसस्य कुत्सस्याषम् । अष्टम्याद्याश्चतस्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्स्यः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं — ‘ प्रमन्दिन एकादश कुत्स आद्या गर्भस्त्रावि-प्युपनिषत्तुस्त्रिष्टुबन्तम् ’ इति । दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये एतस्सूक्तम् । ‘ विश्वजितः ’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘ प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७.) इति ॥

प्र मन्दिने पितुमर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन् ऋजिश्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र । मन्दिने । पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहन् । ऋजिश्चना ।

अवस्यवः । वृषणम् । वज्रऽदक्षिणम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋग्विजः मन्दिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय पितुमत् हविलक्षणेनाज्ञेनोपेतं वचः स्तुतिलक्षणं वचनं प्र अर्चत प्रकर्षणेनारयत । यः इन्द्रः ऋजिश्चना एतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन निषिक्तगर्भास्तदीयाः भार्याः निरहन् अवधीत् । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणाम् अपि अनुस्पृश्य गर्भिणीस्तस्य भार्याः अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवः रक्षणेच्छवो वयं वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय कर्मणे हवामहे आह्वयामहे ॥ मन्दिने । ‘ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकाम्तिगतिषु ’ । औणादिकः इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन—‘ मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ’ (निरु. ४. २४) इति । पितुमत् ।

१. क्ष-तथोक्तम् । २. क्ष-स-‘ सनुयाम ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ प्रयच्छाम । यद्वा इन्द्रेण दत्तमन्नम् ’ इत्यधिकम् । ३. क्ष-ट-ठ-निपातः । ४. क्ष-ट-ठ-न-स-‘ अपि ’ नास्ति ।

‘ इत्यनुद्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्तत्वम् । कृष्णगर्भाः कृष्णेन निषिक्ताः गर्भाः यासु तास्तथोक्ताः । ‘ परादिच्छन्दसि बहुलम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अवस्यवः । अवेरीणादिको भावेऽसुन् । अवः इच्छति अवस्यति । ‘ सुप आत्मनः वयच् ’ । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इति उपस्थयः । वृषणम् । ‘ वा षपूर्वस्य निगमे ’ इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म सख्यम् । ‘ सख्युर्धः ’ इति यप्रस्थयः । हवामहे । ह्वेजो लटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् ॥

यो व्यंसं जाह्वाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन्पिप्रुमव्रतम् ।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणश्चरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽअंसम् । जह्वाणेन । मन्युना । यः । शम्बरम् । यः । अहन् । पिप्रुम् । अव्रतम् ।

इन्द्रः । यः । शुष्णम् । अशुषम् । नि । अवृणक् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

यः इन्द्रः जह्वाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृत्रम् अहन् अवधीत्^१ । अपि च यः इन्द्रः शम्बरम् एतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथा अव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्रुम् एतत्संज्ञमसुरं च यः इन्द्रोऽवधीत् । किंच यः इन्द्रः अशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं नि अवृणक् न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय आह्वयामहे ॥ व्यंसम् । विगतः अंसो यस्मात् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणः^२ ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः^० ’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । जह्वाणेन । ‘ हृष तुष्टौ ’ । अत्र वृद्धयर्थः । ‘ छन्दसि लिट्, ‘ लिटः कानज्वा ’ इति तस्य कानजादेशः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अशुषम् । ‘ शुष शोषणे ’ । इगुपधलक्षणः कः । शुषाः शोषका न सन्त्यस्येति अशुषः । ‘ परादिच्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अवृणक् । ‘ वृजी वर्जने ’ । रौधादिकः ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सञ्चति व्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सञ्चति । व्रतम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य इन्द्रस्य महत् विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य वेन्द्रस्य व्रते नियमरूपे^४ कर्मणि वरुणः वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च सूर्यः अपि यस्य इन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्य इन्द्रस्य व्रतं कर्म सिन्धवः नद्यः सञ्चति ।

१. छ-अस्यत्वेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । २. क्ष-स-हतवान् । ३. क्ष-ट-ठ-यणादेशः, स-यणादेशः । ४. क्ष-स-नियमनरूपे ।

वचनव्यत्ययः । गच्छन्ति । सञ्चरतिर्गतिकर्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तं ^१मरुत्वन्तम् इन्द्रं ^२सख्याय आह्वयामहे^३ ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेशः । स चाधुदासो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

^१यः इन्द्रः ^२अश्वानां पतिरधिपतिः । तथा ^३यः इन्द्रः ^४गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किंतु सर्वासामित्याह ^५गवाम् इति । सर्वासां गवाम् अधिपतिर्भवति । ^६वशी अपराधीनः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । अपि च ^७यः इन्द्रः ^८कर्मणिकर्मणि सर्वेषु कर्मसु ^९स्थिरः नैश्चल्येनावतिष्ठमानः ^{१०}आरितः स्तुतिभिः प्रत्यृतः प्राप्तो भवति । ‘आरितः प्रत्यृतः स्तोमान्’ (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । ^{११}यः च ^{१२}इन्द्रः ^{१३}असुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातॄणां विरोधिनः ^{१४}वीळोश्चित् दृढस्यापि शत्रोः ^{१५}वधः हन्ता तं ^{१६}मरुत्वन्तम् इन्द्रं ^{१७}सख्याय आह्वयामहे^{१८} ॥ गवाम् । ‘न गोश्चन्साधवर्णः’ इति विभवत्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः । ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः । ‘ऋ गतौ’ । अस्मात् प्यन्तात् निष्ठा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् पुगभावः । यद्वा । ‘सूचिसूत्रिमूयव्यर्थ-शृणोतीनाम्’ (पा. म. ३. १. २२. ३) इति विहितस्य यङः ‘यङोऽचि च’ इत्यत्र चशब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन ‘सन्त्यङोः’ इति ऋ इत्येतस्य द्विवचने उरदाव-हलादिशेषयोः सतोः ‘रुप्रिकौ च लुकि’ इति रुक् । ततो निष्ठायां छान्दस इडागमः । ऋकारस्य यणादेशः । ‘रो रि’ इति अभ्यासरेफलोपः । ‘दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इति दीर्घावम् । वधः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति बहुलवचनात् ‘हनश्च वधः’ इति कर्तरि अप् वधादेशश्च । स चादन्तः । अतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्य उदात्तत्वम्^३ ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधराँ अवातिरन्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविन्दत् ।

इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

१. क्ष-ट-ठ-हवामहे । २. क्ष-ट-ठ-हवामहे । ३. क्ष-ट-ठ-स-‘उदात्तत्वम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘वधेर्वा प्रकृत्यन्तरात् पचाद्यचि रूपम्’ इत्यधिकम् ।

यः इन्द्रः विश्वस्य^१ जगतः गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यः च
 ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽङ्गिरोभ्यः प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहृताः गाः
 अभिन्दत् अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्ध्वा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च यः इन्द्रः
 दस्यून् उपक्षपयितृनुसुरान् अधरान् निकृष्टान् कृत्वा अवातिरत् अवधीत् । अवतिरतिर्वधकर्मा ।
 तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय आह्वयामहे^२ ॥ जगतः । ‘ गमू सपू गतौ ’ । ‘ वर्तमाने पृषद्वृहन्मह-
 जगच्छतृवच्च ’ (उ. सू. २. २४१) इति अतिप्रत्ययान्तो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः ।
 प्राणतः । ‘ श्वस प्राणने, अन च ’ । अस्मात् लटः शतृ । अदादिवात् शपो लुक् । ‘ शतुरनुमः ’ इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि सँदधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावत्भिः । हूयते । यः । च । जिग्युभिः ।
 इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना । अभि । सँदधुः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

यः इन्द्रः शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैः हव्यः योद्धुमाह्वातव्यः । यश्च भीरुभिः भयशीलैः
 कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वातव्यः । अपि च यः इन्द्रः धावद्भिः पराजयेन पलायमानैः हूयते
 रक्षार्थमाहूयते । यश्च जिग्युभिः प्राप्तजयैराहूयते । यं च इन्द्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूत-
 जातानि स्वेषु स्वेषु कार्येषु अभि सँदधुः आभिमुख्येन स्थापयन्ति । तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय
 आह्वयामहे^३ ॥ शूरेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति भिस ऐसभावः । हव्यः । हूयतेः ‘ अचो यत् ’
 इति यत् । ‘ हः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । गुणे^४ ‘ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ’
 इति अवादेशः । भीरुभिः । ‘ भियः कुङ्कुनौ ’ (पा. सू. ३. २. १७४) इति कुप्रत्ययः ।
 धावद्भिः । ‘ सृ गतौ ’ । सतैः वेगितायां^५ शपि ‘ पात्रा ’ इत्यादिना धावादेशः । शपः पित्वात्
 अनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । ‘ जि जये ’ । लिटः क्सुः ।
 द्विवचने ‘ सन्लिटोर्जेः ’ इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य क्त्वम् । भिसि अयस्मयादिस्वेन भत्वात्
 ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । छान्दसोऽन्यलोपः ॥ ॥ १२ ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषा तनुते पृथु ज्रयः ।

इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणाम् । एति । प्रदिशा । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषा । तनुते । पृथु । ज्रयः ।
 इन्द्रम् । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

१ क्ष-ट-ठ-स-विश्वस्य सर्वस्य । २. क्ष-ट-ठ-हवामहे । ३. क्ष-ट-ठ-स-हवामहे । ४. क्ष-गुणः ।
 ५. क्ष-ट-ठ-स-वेगितायां गतौ गम्यमानायाम् ।

विविक्तः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रः वृद्धाणां रुद्रपुत्राणाम् अध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुताम् । यद्वा । रोदयितृणां प्राणानाम् । प्राणा हि शरीरात् निर्गताः^१ सन्तो बन्धुजनान् रोदयन्ति । प्रदिशा प्रवेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सह एति अन्तरिक्षे गच्छति । तथा चाज्ञायते—‘योऽसौ तपसुवेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति’ (तै. आ. १. १४. १) इति । अपि च रुद्रेभिः अधिभूतं वर्तमानैः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः योषा माध्यमिका वाक् पृथु विस्तीर्णं ज्ञयः वेगं तनुते विस्तारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्तुतिः । तैर्मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं प्रख्यातं सूर्यात्मानम् इन्द्रं मनीषा स्तुति-लक्षणा वाक् अभ्यर्चति अभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय^२ आह्वयामहे^३ ॥ प्रदिशा । ‘दिश अतिसर्जने’ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ज्ञयः । ‘जि जि अभिभवे’ । ज्ञीयतेऽभि-भूयतेऽनेनेति ज्ञयो वेगः । करणे असुन् । मनीषा^४ । ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ याह्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधस्थे । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरम् । नः । अच्छ । त्वाऽया । हविः । चकृम । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वः मरुद्भिर्युक्तेन्द्र परमे उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने गृहे यद्वा यदि वा मादयासे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वा अवमे अर्वाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन् धनमिति वृजनं गृहम् । तस्मिन् मादयासे । अतः अस्मादुभयविधात् स्थानात् नः अस्माकं अध्वरं यज्ञम् अच्छ आभिमुख्येन आ याहि आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधनं त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकृम कृतवन्तः ॥ मरुत्वः । ‘मतुवसो रुः’ इति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वम् । सधस्थे । ‘सुपि स्थः’ इति कप्रत्ययः । ‘सध मादस्थयोच्छन्दसि’ इति सहस्य सधादेशः । मादयासे । ‘मद तृप्तिगो’ । चुरादिरात्मनेपदी । लेटि आडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । ‘सुप आत्मनः क्यष्’ । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्य आत्वम् । ‘अ प्रत्ययात्’ इति अकारप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः ।

अर्धा नियुत्वः सर्गणो मरुद्भिरसिन्यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमम् । सुषुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः ।

अर्ध । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनबल इन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम अभिषुतवन्तो वयम् । हे ब्रह्मवाहः ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोद्यमानं प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया

१. क्ष-निर्गच्छन्तः । २. च-छ-त-न-फ-श-स-वर्थ सख्याय । ३. ठ-हवामहे । ४. क्ष-मनीषा अभि । ५. क्ष-ठ-ठ-स-सत्यधन इन्द्र ।

आहवनीये^१ पुरोडाशलक्षणं^१ ऽहविश्चकृम कृतवन्तः । हे ऽनियुस्वः । नियुतोऽश्वाः । तद्वभिन्द्र ऽअथा
अनन्तरं ऽमरुद्भिः ससगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः ऽसगणः गणसहितः सन् ऽअस्मिन् वर्तमाने ऽयज्ञे ऽबर्हिषि
आस्तीर्णे दर्भे उपविश्य ऽमादयस्व तृप्तो भव ॥ सुषुम् । ‘ षुञ् अभिषवे ’ । लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्य
इटः ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इति वचनादभावः ॥

मादयस्व हरिभिरेते इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा मुशिप्र हरयो वहन्तुशन्हुव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहन्तु । उशन् । हुव्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र हरिभिः अश्वैः सह मादयस्व तृप्तो भव । ये ते तव स्वभूतास्तदर्थं शिप्रे हन्
संहते वि ष्यस्व सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते जिह्वोपजिह्विके वि सृजस्व
सोमपानार्थं विश्लिष्टे कुरु । हे मुशिप्र । ‘ शिप्रे हन् नासिके वा ’ । शोभनशिप्रेन्द्र त्वा त्वां हरयः
अश्वाः आ वहन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु । त्वं च उशन् अस्मान् कामयमानः नः अस्माकं
हुव्यानि हवींषि प्रति जुषस्व प्रत्येकं सेवस्व मा उदासिष्टाः ॥ वि ष्यस्व । ‘ पो अन्तर्कर्मणि ’ ।
व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । दिवादित्वात् इयन् । ‘ ओतः इयनि ’ (पा. सू. ७. ३. ७१) इति ओकार-
लोपः । ‘ उपसर्गात्सुनोति ’ इति परवम् ॥

मरुस्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रेण । सनुयाम । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

मरुस्तोत्रस्य । मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुस्तोत्रः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेपुर्निन्द्रस्य
संबन्धिनः गोपाः गोपायनीयाः रक्षणीयाः वयं तेन इन्द्रेण वाजम् अक्षं सनुयाम लभेमहि ।
यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नः अस्मदीयं तत् मित्रादयो द्यावापृथिव्यौ च ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥
वृजनस्य । ‘ वृजी वर्जने ’ । ‘ कृपृवृजिमन्दिनिधाभ्यः क्युः ’ इति क्युप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

‘ इमां ते ’ इति एकादशचं नवमं सूक्तं कुरुसत्यार्षमैन्द्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा दश जगत्स्यः ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘ इमां तेऽन्त्या त्रिष्टुप् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. च-छ-ण-न-फल-सवनीये पुरोडाशलक्षणम्, क्ष-ट-ठ-स-सवनीयपुरोडाशलक्षणम्; ध-पशुपुरो-
डाशलक्षणम् ।

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत् आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च ससहिमिन्द्रं देवासः शवसामदन्नु ॥ १ ॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तम् । उत्सवे । च । प्रसवे । च । ससहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शवसा । अमदन् । अनु ॥ १ ॥

हे इन्द्र महः महतः ते तव इमाम् इदानीं क्रियमाणां महीं महतीम् अत्यन्तोत्कृष्टां धियं स्तुतिं प्र भरे प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिः अस्य मम स्तोतुः स्तोत्रे स्तुतौ यत् यस्मात् आनजे अक्ता संश्लिष्टासीत् । तस्मात् तव प्रियां स्तुतिं करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्ध्वः परोक्षकृतः । ससहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं तम् इन्द्रं देवासः कर्मसु दीव्यन्तः ऋत्विजः शवसा स्तुतिभिः कीर्तितेन बलेन अनु अमदन् अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थम् । उत्सवे च उत्सवार्थमभिवृद्धयर्थं प्रसवे च धनानां वृष्टयुक्तानां वा उत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे । 'अञ्जु व्यक्ति-त्रक्षणगतिषु' । अस्मात् कर्मणि लिट् । द्विवचनहलादिशेषौ । 'अत आदेः' इति अभ्यासस्य आत्वम् । 'तस्मान्नुद्ग्रिहलः' (पा. सू. ७. ४. ७१) इति जुट् । व्यस्ययेन उपधानकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । 'षू प्रेरणे' । 'ऋदोरप्' इति भावे अप् । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ससहिम् । 'षह अभिभवं' । 'आहगमहन' इत्यत्र 'उत्सर्गच्छन्दसि' इति वचनात् किप्रत्ययः । लिङ्गद्वावात् द्विवचनम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अमदन् । 'मदी हर्षे' । हेतुमति णिच् । 'मदी हर्ष-ग्लपनयोः' इति घटादिषु पाठात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्थ-धातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कर्मिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । बिभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी । दर्शतम् । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसा । अभिऽचक्षे । श्रद्धे । कम् । इन्द्र । चरतः । विऽतर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य श्रवः यशः कीर्तिं सप्त 'इमं मे गङ्गे' इत्यस्यामृचि प्राधान्येन प्रतिपादिता गङ्गाणाः सप्तसंख्याकाः नद्यः बिभ्रति धारयन्ति । वृत्रहनेन इन्द्रस्य यत् वृष्टेः प्रदातृत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी इति अन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमानस्येन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्वर्षनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं धारयन्ति । किंच हे इन्द्र अस्मे अस्माकम् अभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामभिमुख्येन प्रकाशनार्थं श्रद्धे कं श्रद्धार्थम् । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनि इदं सत्यमिति श्रद्धोत्पद्यते । कमित्येतत् पादपूरणम् । तदुभयार्थं सूर्याचन्द्रमसौ वितर्तुरं परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनः पुनर्गमनं यथा भवति

तथा वरतः । वर्तते । त्वमेव तद्रूपः सन् वर्तसे इत्यर्थः ॥ अस्य । ' ऊडिदम् ' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । यावाक्षामा । यौश्च क्षामा च । ' दिवो यावा ' इति यावादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति
विभक्तेः डादेशः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतम् । ' भृमृदशि ' इत्यादिना
अतच् । सूर्याचन्द्रमसा । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । ' सुपां
सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । चन्द्रमःशब्दो दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः ।
अतो ' देवताद्वन्द्वे च ' इति प्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरस्य ' नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवी ' इति
प्रतिषेधः । अभिचक्षे । चक्षेः प्रकाशनार्थात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तादर्थ्ये चतुर्थी । श्रद्धे ।
इतिग्रहणात् दधातेभावे विच् । चतुर्थ्येकवचने ' आतो धातोः ' इति आकारलोपः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । वितर्तुर्म । तर्तेर्यङ्लुगन्तात् औणादिकः कुरच्^१ । ' बहुलं छन्दसि ' इति
उत्त्वम् ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्राव सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुष्टुत त्वायद्भ्यो मघवञ्छर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तम् । स्म । रथम् । मघवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रम् । यम् । ते । अनुमदाम । सम् । संगमे
आजा । नः । इन्द्र । मनसा । पुरुस्तुत । त्वायद्भ्यः । मघवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र सातये अस्माकं धनलाभाय तं त्वमेव रथं प्राव प्रेरय
वर्तय^१ । नः अस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुष्टुत बहुशः स्तुतेन्द्र ते तव स्वभूतं जैत्रं जयशीलं यं रथं
संगमे शत्रुभिः सह संगमने आजा युद्धे सति अनुमदाम वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन्
त्वायद्भ्यः त्वां कामयमानेभ्यः नः अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ देहि ॥ अघ । ' अघ रक्षणगति-
कान्ति ' इत्युक्तत्वाद्वतिरत्र गत्यर्थः । संगमे । ' ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च ' इति कर्मणि अप् । थाथादिना
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आजा । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या डादेशः । त्वायद्भ्यः । ' सुप आत्मनः
क्यच् ' । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्य आत्वम् । क्यजन्तात्
लटः शतृ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति क्यच्चा सहैकादेशं ' एकादेश उदात्तेन ' इति
तस्य उदात्तत्वम् ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतेमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृण्या रुज ॥ ४ ॥

वयम् । जयेम । त्वया । युजा । वृतेम् । अस्माकम् । अंशम् । उत् । अव । भरेभरे ।

अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुगम् । कृधि । प्र । शत्रूणाम् । मघवन् । वृण्या । रुज ॥ ४ ॥

१. क्ष-ट-ठ-उभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य । २. क्ष-कुरच्प्रत्ययः । ३. क्ष-ट-ठ-स-प्रवर्तय । ४. क्ष-ट-
ठ-स-आजा भाजौ ।

हे इन्द्र वयुजा अस्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन वत्वया वृत्तं आवृण्वन्तं शत्रुं वयं स्तोतारः अव्येम अभिमवेम । अपि च भरेभरे संग्रामेसंग्रामे अस्माकम् अंशम् अस्मदीयं भागम् उद्व शत्रुकृतपीडा-परिहारेणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे इन्द्र वरिवः धनम् अस्मभ्यं सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि कुरु । तथा हे मघवन् शत्रूणाम् अस्मदुपद्रवकारिणां वृण्या वृण्यानि वीर्याणि प्र रुज प्रभङ्गि बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतम् । ' वृष् वरणे ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । तुगागमः । सुगम् । ' सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेः उपत्ययः । कृधि । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यः ' इति हेधिः । रुज । ' रुजो भङ्गे ' । तौदादिकः ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तृर्वसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानाम् । धर्तृः । अर्वसा । विपन्यवः ।

अस्माकम् । स्म । रथम् । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निभृतम् । मनः । तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तृः गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितः इन्द्र विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः इमे जनाः अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानाः स्वामाह्वयन्तः नाना हि विभिन्नाः खलु । तेषां मध्ये अस्माकं स्म अस्माकमेव सातये धनदानाय^१ रथम् आ तिष्ठ आरोह । हे इन्द्र निभृतम् अव्याकुलं तव मनः चित्तं जैत्रं हि जयशीलं खलु । शत्रून् जित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । ' षणु दाने ' । क्तिनि ' जनसनखनां सञ्चालोः ' इति आत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

गोजिता बाहू अमितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मच्छतमूतिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिषासवः ॥ ६ ॥

गोजिता । बाहू इति । अमितक्रतुः । सिमः । कर्मन्कर्मन् । शतम् ऊतिः । खजम् ऊकरः ।

अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिमानम् । ओजसा । अथ । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिषासवः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां लम्भयितारौ । एवं च अमितक्रतुः अपरिच्छिन्न-ज्ञानः सिमः श्रेष्ठः । तथा च शाठ्यायनकं- ' सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते ' इति । यद्वा । सिमः शत्रूणां बन्धकः । कर्मन्कर्मन् स्तोतृणां कर्मणिकर्मण्युपस्थिते शतमूतिः बहुविधरक्षणोपेतः खजंकरः । खजति मघाति पुरुषानिति खजः संग्रामः । तस्य कर्ता । अकल्पः कल्पेनान्येन रहितः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्टः इन्द्रः अथ अतः कारणात् सिषासवः धनं लब्धुकामाः^२ जनाः वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता । गा जयतः इति गोजितौ^३ । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । सिमः । ' बिष् बन्धने ' । अस्मादौणादिको मक् । खजंकरः । ' खज मन्ये ' । पचाद्यप् । ' क्षेमप्रिय-मद्रेण् च ' (पा. सू. ३. २. ४४) इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि

करोतेः खच् । ' अर्द्धिषदजन्तस्व ' इति मुम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अकल्पः । ' मन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सिषासवः । ' वन षण संभक्तौ ' । सनि ' सनीवन्तर्धे ' इति विकल्पनात् इडभावः । ' जनसनसनां सम्मालोः ' इति आत्वम् । द्विर्वचनादि । ' सनाशंसभिक्ष उः ' (पा. सू. ३. २. १६८) इति उपस्ययः । सति शिष्टत्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूर्यस उत्सहस्राद्रिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मद्यधा वृत्राणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत् । ते । शतात् । मघवन् । उत् । च । भूर्यसः । उत् । सहस्रात् । रि । रिचे । कृष्टिषु । श्रवः ।

अमात्रम् । त्वा । धिषणा । तित्विषे । मदी । अध । वृत्राणि । जिघ्रसे । पुरम् । पुरंदर ॥ ७ ॥

हे 'मघवन् धनवन्निन्द्र ' कृष्टिषु स्तोत्रेषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं 'श्रवः यदक्षमस्ति तत् 'शतात् शतसंख्याकाद्वनात् 'उत् 'रिरिचे उद्रिक्तमधिकं भवति । अपि च 'भूर्यसः शतसंख्याकादपि बहुतराद्वनात् 'उत् 'रिरिचे अधिकं भवति । किं बहुना । 'सहस्रात् सहस्रसंख्याकादपि 'उत् 'रिरिचे । त्वया दत्तं तदक्षमक्षयमित्यर्थः । अपि च 'अमात्रं मात्रयेयत्तया रहितं परिगणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वा' 'मही महती 'धिषणा अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् 'तित्विषे दीपयति । त्वत्संबन्धिनो गुणान् प्रकाशयति । हे 'पुरंदर शत्रूणां पुरां दारयितरिन्द्र 'अध स्तुत्यनन्तरं 'वृत्राणि आवरकान् शत्रून् 'जिघ्रसे हंसि विनाशयसि ॥ रि । रिचे । 'रिचिर् विरेचने ' । कर्मणि लिट् । तित्विषे । ' त्विष दीप्तौ ' । जिघ्रसे । हन्तेर्लेटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । 'लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि । ' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । पुरंदर । ' पूःसर्वयोर्दारिसहोः ' (पा. सू. ३. २. ४१) इति खच् । ' खचि ह्रस्वः ' (पा. सू. ६. ४. ९४) इति ह्रस्वत्वम् । ' वाचंयमपुरंदरी च ' (पा. सू. ६. ३. ६९) इति निपातनात् अम् ॥

त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजसस्तिस्त्रो भूमीर्नृपते त्रीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशत्रुरिन्द्र जनुषा सनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिऽधातु । प्रतिऽमानम् । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । त्रीणि । रोचना ।

अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिथ । अशत्रुः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे 'नृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वम् 'ओजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य 'प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रतिमानम् । 'त्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा ' त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्वं करोति ' इति । यथा त्रिविष्टिकिगुणिता रज्जुः द्रवीयसी एवमिन्द्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः । किंच त्वं 'तिस्रो 'भूमीः त्रीन् लोकान् 'त्रीणि 'रोचना त्रीणि तेजांसि दिवि आदित्याख्यम् अन्तरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं

पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निम् एवं त्रीन् लोकान् त्रीणि तेजांसि च वति वव-
क्षिथ अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अपि च इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिवोढुमिच्छसि । सर्वस्य
जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहकः भवसीत्यर्थः^१ । यस्मात् हे इन्द्र त्वं सनात् चिरकालादारभ्य
जनुषा जन्मना जन्मप्रभृति अशत्रुः सपत्नरहितः असि ॥ त्रिविष्टिधातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विष्टया
प्रवेशनेन विधीयते^२ क्रियते इति त्रिविष्टिधातुः^३ त्रिगुणिता रज्जुः । विशोर्भावे किन् । धाजः 'सितनि-
गमिमसि' (उ. सू. १. ६९) इत्यादिना कर्मणि तुन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र
दृढरज्जुवाचकः शब्दस्तद्वत् दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽग्निशब्दः । तिस्रः ।
शसि 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इति तिस्रादेशः अन्तादात्तः । 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशो 'उदात्तयणो
ह्रस्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ववक्षिथ । 'वह प्रापणे' इत्यस्मात् इच्छासनि ढक्त्वेषत्वानि ।
'सन्धतः' इति इत्वाभावश्छान्दसः । छान्दसे^४ लिटि 'अमन्त्रे' इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावः ।
जनुषा । 'जनेरुसिः' ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वाम् । देवेषु । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । बभूथ । पृतनासु । सासहिः ।

सः । इमम् । नः । कारुम् । उपमन्युम् । उत्तमिदम् । इन्द्रः । कृणोतु । प्रसवे । रथम् । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे यागार्थमाह्वयामहे । तथा^५ त्वं पृतनासु संग्रामेषु
सासहिः बभूथ शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्धः^६ परोक्षकृतः । सः इन्द्रः नः अस्माकं कारं
स्तुतीनां कर्तारम् उपमन्युम् उपमन्तारं सर्वज्ञम् उद्भिदं शत्रूणामुद्भेत्तारम् इमम् एवंगुणविशिष्टं
पुत्रं कृणोतु करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्मदीयं रथं पुरः अन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं
करोतु । यद्वा । कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारं युद्धस्य कर्तारम् उपमन्युम् उपगतेन प्राप्तेन
मन्युना क्रोधेन युक्तम् उद्भिदं मार्गैस्वस्थितानां वृक्षादीनामुद्भेत्तारमतिशयेन भङ्गकारम् ॥ बभूथ ।
'बभूथा ततन्थ जगुग्म ववर्धेति निगमे' इति निपातनात् दृढभावः । स इमम् । 'सोऽचि लोपे चेषाद-
पूरणम्' इति सुलोपः^७ । प्रसवे । 'बृह् प्राणिप्रसवे' । ऋदोरप् । याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधिथार्मेष्वाजा मधवन्महत्सु च ।

त्वामुग्रमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वम् । जिगेथ । न । धनां । रुरोधिथ । अर्मेषु । आजा । मधवन् । महत्सु । च ।

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । सम् । शिशीमसि । अयं । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

१. क्ष-असीत्यर्थः । २. क्ष-ट-ठ-स-धीयते विधीयते । ३. क्ष-ट-ठ-त्रिविष्टिधातु । ४. क्ष-ट-ठ-
'छान्दसे' नास्ति । ५. क्ष-ट-ठ-यथा । ६. क्ष-उत्तरोऽर्धः । ७. क्ष-ट-ठ-सलोपः ।

हे इन्द्र त्वं विजिगेथ शत्रून् जयसि । तथा धना शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न खरोधिष्य नावर्ण्यसि । स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र अर्भेषु अल्पेषु आज्ञा आजिषु संग्रामेषु महत्सु च प्रौढेषु संग्रामेषु च अवसे अस्माकं रक्षणार्थम् उग्रम् उदूणम् अधिकबलं त्वां विसृजिषीमसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथ अनन्तरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु सस्सु आगत्य नः अस्मान् चोदय संग्रामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । ' जि जये ' । लिटि थलि क्रादि-नियमात् प्राप्तस्य इटः ' अचस्तास्वस्थल्यनिटो नित्यम् ' (पा. सू. ७. २. ६१) इति प्रतिषेधः । ' सन्लिटोर्जे ' इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कृत्वम् । खरोधिष्य । क्रादिनियमात् इट् । आज्ञा । ' सुपां सुलक् ' इति सप्तमीबहुवचनस्य डादेशः । शिशीमसि । ' शो तनूकरणे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । ' आदेचः ' इति आत्वम् । द्विवचने ' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' ई हल्यघोः ' इति ईकारान्तादेशः । इदन्तो मसिः ॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयं ' रोहिच्छयावा ' इति वर्गे (ऋ. सं. १. १००. १९) । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकुटिलगतयः सन्त इन्द्रेण दत्तमन्नं लभामहे^२ । यदस्माभिः प्रार्थितम् अस्मदीयं^३ तन्मित्रादयः पूजितं कुर्वन्तु ॥ ॥ १५ ॥

' तत्ते ' इति अष्ट्वं दशमं सूक्तं कुरुस्यार्धमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तं—' तत्तेऽष्टौ ' इति । तृतीये छन्दोमे निष्केवल्ये इदं सूक्तं निविद्वानम् । ' विश्वजितः ' इति खण्डे सूत्रितं—' तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयन्त कवयः पुरेदम् ।

क्षमेदमन्यदिव्यदन्यदस्य समी पृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियम् । परमम् । पराचैः । आधारयन्त । कवयः । पुरा । इदम् ।

क्षमा । इदम् । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सम । ईमिति । पृच्यते । समनाऽईव । केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परमम् उत्कृष्टं तत् प्रसिद्धम् इदं वर्तमानम् इन्द्रियं बलं पुरा पूर्वस्मिन् काले कवयः क्रान्तदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराधीनं पराङ्मुखम् । यद्वा । पराचैः पराङ्मनैः परागमनैर्भुक्तम् । युद्धाभिमुखमेव आधारयन्त धृतवन्तः । अपि च अस्य इन्द्रस्य अन्यत् एकम्

वृद्धम् अग्न्याख्यं ज्योतिः वक्षसा क्षमायां भूमौ वर्तते । अन्यत्^१ अप्येकं सूर्याख्यं विविधुलोके ।
 ई तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः सं^२ पृच्यते परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्योऽग्निना संयुक्तो
 भवति । 'अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददशे' इति श्रुते । अहनि त्वग्निः सूर्येण
 संगच्छते । 'उद्यन्तं वावादित्यमग्निनुसमारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददशे' (तै. ब्रा. २.
 १.२. ९-१०) इति श्रुते । अन्योः परस्परसंगमने दृष्टान्तः । समनेव केतुः । समनशब्दः संग्राम-
 वाची । यथा समने संग्रामे युध्यमानयोः उभयोः^३ केतुर्ध्वजो ध्वजान्तरेण संयुज्यते तद्वत् ॥ इन्द्रियम् ।
 इन्द्रस्य लिङ्गं बलम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' इति घञ्प्रत्ययान्तो निपात्यते । पराचैः । अभ्ययमेतत्
 उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह—'पराचैः पराञ्चनैः' (निरु. ११. २५) इति । क्षमा । 'सुपां
 सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । ईमो मलोपः साहितिकश्छान्दसः । समनेव । 'यम इम अवैक्ये' ।
 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा. सू. ३. ३. १३०) इति युच् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या
 आकारः । 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति समासः ॥

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च वज्रेण हत्वा निरपः ससर्ज ।

अहन्नाहिमभिन्नद्रौहिणं व्यहन्व्यंसं मघवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । ससर्ज ।

अहन् । अहिम् । अभिनत् । रौहिणम् । वि । अहन् । विऽअंसम् । मघवा । शचीभिः ॥ २ ॥

सः इन्द्रः पृथिवीम् असुरैः पीडितां भूमिं धारयत् धृतवान् । पीडाराहित्येन स्थिताम्^४
 अकरोदित्यर्थः । तदनन्तरं पप्रथच्च तां भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रेण आयुधेन हन्तव्यान्
 वृत्रादीन् हत्वा अपः वृष्ट्युदकानि निःससर्ज मेघाज्जिर्गमयामास । एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिम्
 अन्तरिक्षे वर्तमानं मेघम् अहन् वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् । रौहिणम् । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः ।
 तं च वि अभिनत् व्यदारयत् । अपि च मघवा धनवानिन्द्रः शचीभिः आत्मीयैर्युद्धकर्मभिः
 व्यंसं बिगतभुजं वृत्रासुरम् अहन् अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । 'तत्करोति' इति
 णिच् । 'णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य कार्यम्' (पा. सू. ६. ४. १५५. १) इति वचनात् 'र क्रतो
 हलादेल्लोः' (पा. सू. ६. ४. १६१) इति ऋकारस्य रत्वम् । 'टेः' इति टिलोपः । तस्य
 स्थानिवद्भावात् वृद्धयभावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः । द्विर्वचने 'चङ्यन्यतरस्याम्' (पा. सू.
 ६. १. २१८) इति चङः पूर्वस्वोदात्तत्वम् । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं, 'न पदान्तः' इत्यादिना
 स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् निघाताभावः ॥

स जातूश्मर्मा श्रद्धधानं ओजः पुरो विभिन्दन्नचरद्वि दासीः ।

विद्वान्वज्रिन्दस्यवे हेतिमस्यार्यं सहो वर्धया बुभ्रमिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातूश्मर्मा । श्रद्धधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्रिन् । दस्यवे । हेतिम् । अस्य । आर्यम् । सहः । वर्धय । बुभ्रम् । इन्द्र ॥ ३ ॥

१. क्ष-ट-ठ-न-स-अन्यदेकम् । २. क्ष-उभयोः सेनयोः । ३. क्ष-स-स्थिराम् । ४. क्ष-ट-ठ-न-स-अन्यदेकम् । ५. क्ष-न-स-द्विर्वचनम् । ६. क्ष-न च ।

१जातुभर्मा । जातु इत्यशनिमाचक्षते । भर्म आयुधम् । अशनिरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । यद्वा जातानां प्रजानां भर्ता । २ओजः ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं ३श्रद्धानः आदरातिशयेन कामयमानः ४एवंभूतः ५सः इन्द्रः ६दासीः दस्युसंबन्धीनि ७पुरः पुराणि ८विभिन्दन् विनाशयन् ९वि १०अचरत् विविधमगच्छत् । हे ११वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र १२विद्वान् स्तुतीः विजानंस्त्वम् १३अस्य स्तोतुः १४दस्येव उपक्षयकारिणे शत्रवे १५हेतिम् आयुधं विसृजेति १६शेषः १७ । अपि च हे १८इन्द्र १९आयं २०सहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं बलं २१वर्धय अतिवृद्धं कुरु । तथा २२शुभ्रं तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातुभर्मा । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । ‘ अन्येष्वपि दृश्यते ’ इति दक्षिप्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि द्रष्टव्यः । जान् तूर्वतीति जातुः । ‘ तुर्वी हिंसार्थः ’ । क्विपि ‘ राह्लोपः ’ इति वलोपः । भ्रियते इति भर्म । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् । जातुः भर्म यस्य । छान्दसो रेफलोपः । बहु-व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पक्षान्तरे तु जनेर्निष्ठा । ‘ जनसनखनाम् ’ इति आत्वम् । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्णव्यापत्त्या अकारस्य ऊकारः ॥

तदूचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तेन्यं मघवा नाम बिभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्ध सूनुः श्रवसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तत् । ऊचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तेन्यम् । मघवा । नाम । बिभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

१नाम शत्रूणां नामकं २तत् इन्द्रस्य बलम् ३ऊचुषे उक्तवते स्तुवते ४यजमानाय ५कीर्तेन्यं कीर्तनीयं स्तुत्यम् । नामकं तद्वलं ६बिभ्रत् धारयन् ७मघवा धनवानिन्द्रः ८मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनि ९इमा इमानि दृश्यमानानि १०युगानि अहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतत्रेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । ११दस्युहत्याय दस्यूनां वृत्रादीनां हननाय १२उपप्रयन् गृहसमीपाग्निरागच्छन् १३वज्री वज्रवान् १४सूनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रः १५यद्ध यत् खलु १६नाम शत्रूणां नामकं १७श्रवसे जयलक्षणाय यशसे १८दधे धृतवान् ॥ ऊचुषे । ‘ ब्रू व्यक्तायां वाचि ’ । ‘ ब्रुवो वचिः ’ । लिटः कसुः । ‘ वचिस्त्वपि ’ इत्यादिना संप्रसारणम् । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासि-वसिषसीनां च ’ इति षत्वम् । कसुप्रत्ययाद्युदात्तरत्वम् । कीर्तेन्यम् । ‘ कृत संशब्दने ’ । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन् ’ इति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दात् ‘ छन्दसीवनियौ ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । बिभ्रत् । ‘ ब्रुभृन् धारणपोषणयोः ’ । शतरि उहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ‘ भृजामित् ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति नुमागमप्रतिषेधः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तरत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-कार्यं यतमानः । २. क्ष-दस्युसंबन्धीनीः । ३. क्ष-अतिसृजेति । ४. क्ष-स-‘ शेषः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ यद्वा अस्याति क्रियापदं क्षिप ’ इत्यधिकम् । ५. क्ष-स-अभिवृद्धम् । ६. क्ष-ट-ठ-स्तुतवते । ७. क्ष-ट-ठ-स-संशब्दने । वौरादिकः ।

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं श्रदिन्द्रस्य धत्तन वीर्यीय ।

स गा अविन्दत्सो अविन्ददश्चान्तस ओषधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । इदम् । पश्यत । भूरि । पुष्टम् । श्रत् । इन्द्रस्य । धत्तन । वीर्यीय ।

सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः । वनानि ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानलक्षणा जनाः अस्य इन्द्रस्य तत् इदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धम् । अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत आलोकयत । तस्मै च वीर्याय श्रत् धत्तन बहुमानं कुरुत । किं पुनस्तद्भीर्यमिति चेत् उच्यते । सः इन्द्रः पणिभिरपहताः गाः येन वीर्येण अविन्दत् अलभत । तथा तैरपहतान् अश्वान् सः इन्द्रो येन अविन्दत् । अपि च सः इन्द्रः ओषधीः ओषध्युपलक्षितां सर्वां भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धाः अपः वृष्ट्युदकानि सः इन्द्रो येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि सः इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तनादेशः । अविन्दत् । 'विद् लामे' । 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् ॥ १६ ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमम् ।

य आदृत्य परिपन्थीव शूरोऽयज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । सुनवाम । सोमम् ।

यः । आऽदृत्य । परिपन्थीऽइव । शूरः । अयज्वनः । विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत् सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेचनसमर्थाय सत्यशुष्माय अवितथबलायेन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शौर्यपितः यः इन्द्रः आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वा अयज्वनः अयजमानस्य वेदः धनं विभजन् तस्मात् अयजमानाद्विभक्तं कुर्वन्नपहरन् एति । यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । परिपन्थीव । यथा मार्गनिरोधकश्चोरो गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहृत्य गच्छति^१ तद्वत् ॥ आदृत्य । 'दृक् आदरे' । 'समासेऽनन्पूर्वे क्वो ल्यप्' (पा. सू. ७. १. ३७) । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक् । परिपन्थीव । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (पा. सू. ५. २. ८९) इति हनिप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

तदिन्द्र प्रेवं वीर्यं चकर्थ यत्ससन्तं वज्रेणाबोधयोऽहिम् ।

अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्नं त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रऽइव । वीर्यम् । चकर्थ । यत् । ससन्तम् । वज्रेण । अबोधयः । अहिम् ।

अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितम् । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वत् ^३वीर्यं वीरकर्म ^४प्रेव ^५चकर्थं प्रख्यातमिवाकार्षीः । किं पुनस्तद्वीर्यम् । ^६ससन्तं स्वपन्तं मदोन्मत्तम् ^७अहिं वृत्रं ^८वज्रेण कुलिशेन ^९यत् येन वीर्येण त्वम् ^{१०}अबोधयः । प्रबुद्धः^१ सन् मया सह युद्धं करोत्विति^२ ^३वह्मिन् तादृशस्य वृत्रस्य हननेन^३ प्राप्तहर्षं त्वाम् ^४अनु पश्चात् ^५पत्नीः देवपत्न्यः ^६अमदन् हर्षं प्राप्ताः । अपि च ^७वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि तथा ^८विश्वे ^९देवासः अन्ये च सर्वे देवाः त्वाम्^४ ^५अनु पश्चात् अमदन् अमाद्यन् ॥ ससन्तम् । ‘ षस स्वप्ने ’ । अदादित्वात् शपो लुक् । पत्नीः । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अमदन् । ‘ मदी हर्षे ’ । व्यत्ययेन शप् ॥

शुष्णं पिप्पुं कुर्यवं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शम्बरस्य ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

शुष्णम् । पिप्पुम् । कुर्यवम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शम्बरस्य ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं शुष्णादींश्चतुरोऽसुरान् ^२यदा ^३अवधीः हतवानसि तदानीं ^४शम्बरस्य असुरस्य ^५पुरः नगराणि ^६वि दारितवानसि । असुराणां मुख्येषु हतेष्वन्यान्यप्यसुरपुराणि विदीर्णानि आसन्नित्यर्थः । यदनेन सूतेन प्रार्थितमस्मदीयं ^७तत् मित्रादयः ^८ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ शुष्णम् । ‘ शुष शोषणे ’ । अन्तर्भावितव्यार्थात् ‘ तृषिशुषिरसिभ्यः क्तिञ्च ’ (उ. सू. ३. २९२) इति नप्रत्ययः । ‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पिप्पुम् । ‘ पृ ’ पालनपूरणयोः, पृ इत्येके । औणादिकः^५ कुप्रत्ययः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति तस्य सार्वभानुकरवे सति शप् । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । ‘ अतिपिपत्योश्च ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । कुर्यवम् । यवो यवनं मिश्रणम् । कुत्सितं यवनमस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । शम्बरस्य । शमयतीति शम्ब आयुधम् । ‘ शमेर्बन् ’ (उ. सू. ४. ५३४) । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

‘ योनिः ’ इति नवर्चम् एकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभम् ऐन्द्रम् । ‘ योनिर्नव ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वी ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद । स्वानः । न । अर्वी ।

विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्वा । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२योनिः वेद्याल्य स्थानं ^३ते तव ^४निषदे निषदनाय उपवेशनाय ^५अकारि कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । ^६तं योनिम् ^७आ ^८नि ^९वीद वीजमागत्य तन्नोपविश । शीघ्रागमने दृष्टान्तः ।

१. द-ध-प्रबोधितः । २. च-त-फ-श-करोत्विति जागरितवानसि । ३. क्ष-बधेन । ४. च-फ-त्वा त्वाम् । ५. ट-ठ-‘ पृ ’ इत्यस्मादौणादिकः; स-‘ पृ इत्येके ’ । औणादिकः ।

वस्वानो वनार्वा । अर्वा इति अश्वनाम । यथाश्वः स्वानो हेष्वाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयः अश्वबन्धनार्थान् रश्मीन् विमुच्य रथाद्विभ्रिल्य तथा वश्वान् रथे योजितांश्च तुरगान् अवसाय विमुच्य । अत्र निरुक्तम्-‘ अवसायाश्चानिति स्थितस्यसृष्टो विमोचने ’ (निरु. १. १७) इति । कीदृशानश्चान् । प्रपित्वे यागकाले प्राप्ते । ‘ प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते ’ (निरु. ३. २०) इति यास्कः । दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च वहीयसः आदरातिशयेन वोढुन् ॥ निषेदे । सदेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । स्वानः । ‘ स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ’ । बहुलवचनात् कर्तरि घञ् । ‘ कर्षात्त्वतः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । वयः । विचन्ति रथेन सह संगच्छन्ते इति विशब्देन श्रमयः उच्यन्ते । वी गत्यादिषु । औणादिकः इप्रत्ययः टिलोपश्च । द्वितीयाथे प्रथमा । अवसाय । ‘ वो अन्तर्कर्मणि ’ । ‘ आदेचः ’ इति आत्वम् । ‘ समासेऽनञ्पूर्वे ’ इति क्त्वो ल्यबादेशः । वहीयसः । ‘ वह प्रापणे ’ । तृजन्तात् वोढृशब्दात् ‘ तुञ्छन्दसि ’ इति ईयसुन् । ‘ तुरिष्ठेमेयःसु ’ इति तृलोपे कर्तव्ये ढत्वधत्वष्ट्वढलोपानामसिद्धत्वात् तदाश्रितस्य ओस्त्वस्याप्यभावे तृलोप एव क्रियते ॥

ओ त्ये नर इन्द्रमूतये गुर्नू चित्तान्तसद्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य श्रमन्ते न आ वक्षन्तसुविताय वर्णम् ॥ २ ॥

ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रम् । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युम् । दासस्य । श्रमन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णम् ॥ २ ॥

वत्ये ते नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः ऊतये रक्षणाय इन्द्रम् ओ । आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदायः आकारार्थः । आ गुः आगच्छन्ति । स चेन्द्र आगतान् तान् नू चित् क्षिप्रं सद्यः तदानीमेव अध्वनः अनुष्ठानमार्गान् जगम्यात् गमयतु प्रापयतु । देवासः सर्वे देवाः दासस्य उपक्षपयितुः असुरस्य मन्युं क्रोधं श्रमन् भक्षयन्तु हिंसन्त्वित्यर्थः । अपि च ते देवाः नः अस्माकं सुविताय सुष्ठु प्रासव्याय यज्ञाय वर्णम् अनिष्टनिवारकमिन्द्रम् आ वक्षन् आवहन्तु आनयन्तु ॥ जगम्यात् । गमेः अन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । श्रमन् । ‘ चमु अदने ’ । लेटि व्यत्ययेन आ । शकारोपजनञ्छान्दसः । यद्वा । श्रम्रातिः प्रकृत्यन्तरं हिंसार्थं द्रष्टव्यम् । वक्षन् । ‘ वह प्रापणे ’ । लेटि ‘ सिञ्चहुलं लेटि ’ इति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । सुविताय । सुपूर्वादेशेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादि त्वात् उवङ् । ‘ सूपमानान् क्तः ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्णम् । ‘ वृञ् वरणे ’ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ कृजृवृसिद्गुपन्यनिस्वपिभ्यो निञ् ’ (उ. सू. ३. २९०) इति नप्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुर्यवस्य योषे हुते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनम् । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुर्यवस्य । योषे इति । हुते इति । ते इति । स्याताम् । प्रवणे । शिफायाः ॥ ३ ॥

‘केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरः’^१ एतन्ना आत्मना स्वयमेव
 ‘अव’^२ भरते ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुरः ‘उदन्’ उदकेऽन्तर्वर्तमानः सन् ‘केन’ केनयुक्त-
 मुदकमात्मना स्वयमेव ‘अव’ भरते अपहरति । ‘क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहतेनोदकेन’^३ कुयवस्य
 असुरस्य ‘योषे भार्ये’^४ स्नातः स्नानं कुर्वते । तादृशौ^५ स्त्रियौ ‘क्षिपायाः’ । क्षिपा नाम नदी । तस्याः
 ‘प्रवणे निम्ने प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रदेशे’^६ वहते नष्टे ‘स्यातां’ भवेताम् । हे इन्द्र त्वं परेषां धनमपहस्य अन्यै-
 र्दुर्वगाहे उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बमवधीरिष्यथः ॥ एतन्ना । ‘मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः’
 इत्याकारलोपः । भरते । ‘हृन् हरणे’ । ‘ह्रमहोभः’^७ इति भस्वम् । केतवेदाः । ‘कित ज्ञाने’ ।
 कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । उदन् । ‘पहन्’^८ इत्यादिनोदकशब्दस्य उदकादेशः ।
 ‘सुपां सुलुक्’^९ इति सप्तम्या लुक् ॥

युयोप॒ नाभि॒रुपर॑स्या॒योः प्र॒ पूर्वा॑भिस्तिरते॒ राष्ट्रि॑ शूरः ।

अ॒ञ्जसी॑ कुलि॒शी वीर॑प॒त्नी प॒यो हि॒न्वा॒ना उ॒दभि॑र्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोप॑ । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्ट्रि । शूरः ।

अ॒ञ्जसी॑ । कुलि॒शी । वीर॑प॒त्नी । प॒यः । हि॒न्वा॒नाः । उ॒दभिः॑ । भ॒रन्ते॑ ॥ ४ ॥

‘उपरस्य उदकमध्ये’^१ उसस्य^२ अवस्थितस्य ‘आयोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः कुयवस्यासु-
 रस्य ‘नाभिः संनद्धम् आवसनस्थानं’^३ ‘युयोप गूढमासीत् । यथान्यैर्न दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोद्विषयः ।
 अपि च ‘पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मनापहताभिरग्निः’^४ प्र ‘तिरते सोऽसुरः प्रवर्धते । स च ‘शूरः शौर्योपेतः
 ‘राष्ट्रि राजते च । आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरम् ‘अञ्जसी अञ्जस्योपेता
 ‘कुलिशी कुलं’^५ शातयन्ती ‘वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिकास्तिस्त्रो नद्यः’^६ पयः पयसा तत्संबन्धिना
 सारभूतेनोदकेन ‘हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः’^७ ‘उदभिः आत्मीयैरुदकैः’^८ भरन्ते धारयन्ति ॥ युयोप । ‘युप
 विमोहने’ । नाभिः । ‘नहो भश्च’ (उ. सू. ४. ५६५) इति इष्प्रत्ययः । राष्ट्रि । ‘राजृ दीप्तौ’ ।
 ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वे ण्वम् । पयः । ‘सुपां सुलुक्’^९ इति तृतीयाया
 लुक् । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदिस्वात् नुम् । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । आगमानु-
 शासनस्यानित्यत्वात् मुगभावः । चानशो लसार्वधातुकराभावात् तत्स्वराभावे चिस्स्वर एव शिष्यते ॥

प्रति॒ यत्स्या॑ नीथादर्शि॒ दस्यो॑रोको॒ नाच्छा॑ स॒दनं॑ जान॒ती गा॒त् ।

अ॒ध स्मा॑ नो म॒घव॑श्च॒र्कृता॑दिन्मा नो म॒घेव॑ निष्प॒पी परा॑ दाः ॥ ५ ॥

प्रति॑ । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । न । अच्छ । सदनम् । जानती । गात् ।

अ॒ध । स्म॒ । नः । म॒घऽव॒न् । च॒र्कृता॑त् । इत् । मा । नः । म॒घाऽइ॒व । नि॒ष्प॒पी । परा॑ । दाः ॥ ५ ॥

१. अ ट-स-ते तादृशौ । २. त-द-ध-स-उदकस्य मध्ये । ३. च-त-फ-श-युतस्य; द-घ-उत्पन्नस्य ।
 ४. अ-ट-स-आञ्जस्यस्थानम् । ५. अ-कुलम् ।

यत् यदा ननीथा नयनहेतुभूता स्या सां पदवी प्रति अदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् सा च पदवी
 वस्योः उपक्षपयितुः कुयवस्यासुरस्य सदनं गृहम् अच्छ आभिसुख्येन गात् गता प्राप्ता । तत्र
 दृष्टान्तः । जाननी स्वकीयं वसम् अभिजानती^१ गौः ओको न निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु
 प्राप्नोति । तद्वन्मार्गोऽप्यसुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अध स्म अथानन्तरमेव हे मघवन् धनवन्निन्द्र
 चर्कृतात् पुनः पुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवात् नः अस्मान् रक्षेति शेषः । इत् इत्यवधारणे । अस्मान्
 रक्षैव नः अस्मान् मा परा दाः मा परित्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वा अस्मदुपद्रवकारिण-
 मसुरं जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । मघेव निष्पपी । यथा विनिर्गतसपो^२
 विनिर्गतशेषः^३ यथेष्टचारी दासीपतिः मघेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति तथास्मान् मा परित्याक्षी-
 रित्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः’^३ सपः सपतेः^३ स्पृशतिकर्मणः । मा नो
 मघेव निष्पपी परा दाः । स यथा धनानि विभजति^४ मा नस्त्वं तथा परा दाः’ (निर. ५. १६) इति ॥
 नीथा । ‘णीञ् प्रापणे’ । ‘हनिकुषिनीरमिकाशिन्यः कथन्’ इति करणे कथन्प्रत्ययः । गात् । एते-
 लुङि ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः । ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’
 इति अडभावः । चर्कृतात् । करोतेर्यङ्लुगन्तात् ‘निष्ठा’ इति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव । ‘शेच्छन्दसि’
 इति शैलोपः । ‘निष्पपी । ‘षप समवाये’ । सपति समवैति योन्या संगच्छते इति सपः शेषः ।
 पचाद्यच् । निर्गतो नित्योद्धृतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापन्या ईकारः । दाः ।
 ‘डुदाञ् दाने’ । लुङि ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । ‘न माङ्गयोगे’ इत्यडभावः ॥ १८ ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्वनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।

मान्तरां भुजमा रीरिषो नः श्रद्धितं ते महत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाः स्त्वे । आ । भज । जीवशंसे ।

मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रीरिषः । नः । श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सः त्वं नः अस्मान् सूर्ये सर्वस्य प्रेरके आदित्ये आ भज आभाजय आभिसुख्येन
 भक्तान्^५ संभक्तान् कुरु । तथा सः त्वम् अप्सु अब्देवतासु अस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीवैः
 प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्ये अनागास्त्वे अपापत्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नः अस्माकम्
 अन्तरां गर्भरूपेण^६ अन्तर्वर्तमानां भुजं पालयित्रीं^७ प्रजाम् आ समन्तात् मा रीरिषः मा हिंसीः । ते
 तव महते प्रभूताय इन्द्रियाय बलाय श्रद्धितम् अस्माभिः श्रद्धानं कृतम् । त्वदीयं बलं बहुमान-
 पूर्वकं स्तुम इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तस्त्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबन्धः ॥ अनागास्त्वे । न
 विद्यते आगः पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावस्तत्त्वम् । छान्दस उपधादीर्घः । जीवशंसे । ‘शंसु
 स्तुतौ’ । कर्मणि ञ् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुजम् । भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । क्प् ।
 रीरिषः । ‘रिष हिंसायाम्’ । स्वार्थे ण्यन्तात् अस्मात् लुङि चङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वादीनि । छान्दसं
 पदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वम् । श्रद्धितम् । श्रच्छन्दस्य ऊर्जादित्वेन (पा. सू. १. ४. ६१) गतिस्वात्
 ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. क्ष-अभिजाना । २. क्ष-निर्गतसपो निर्गतमेदुः । ३. क्ष-ट-न-निर्गतसपः । पसः सपतेः ।

४. च-फ-विनाशयति । ५. क्ष-ट-आभीक्ष्येन । ६. क्ष-गर्भभूताम् । ७. क्ष-पालनीयाम् ।

अधा म॒न्ये श्र॑त् अ॒स्मा अ॒धायि॑ वृषा॑ चोद॒स्व म॒हते॑ धना॒य ।

मा नो॒ अ॒कृते॑ पुरु॒हूत॒ योना॒विन्द्र॒ क्षु॒ध्य॒न्म्यो॒ वय॑ आ॒सुति॑ दाः ॥ ७ ॥

अध॑ । म॒न्ये । श्रत् । ते । अ॒स्मै । अ॒धायि॑ । वृषा॑ । चोद॒स्व । म॒हते॑ । धना॒य ।

मा । नः । अ॒कृते॑ । पुरु॒हूत॒ । योनौ॑ । इन्द्र॑ । क्षु॒ध्यत्॒ऽम्यः । वयः॑ । आ॒सुति॑म् । दाः ॥७॥

हे इन्द्र॑ व॒अध॑ अथ॒ अनन्तरं॑ व॒मन्ये॑ त्वां मनसा॒ जानामि॑ । व॒ते तव॑ व॒अस्मै॑ बलाय॒ व॒श्रत् व॒अधायि॑ अ॒स्माभिः॑ श्रद्धा॒ कृता॑ । त्वदीय॒बलविषय॑मा॒दरातिशयेन॑ स्तोत्रं॒ कृतमित्यर्थः॑ । वृषा॑ कामानां॒ वर्षिता॑ स त्वं॒ व॒महते॑ प्रौढाय॒ व॒धनाय॑ व॒चोद॒स्व चोदय॑ अ॒स्मान् प्रेरय॑ । हे॒ व॒पुरु॒हूत॒ पुरु॑भिर्बहु॒भिर्यजमानैरा॒हूत॒ इन्द्र॑ व॒अकृते॑ अनिष्पादिते॒ धनशून्ये॑ व॒योनौ॑ । गृहना॒मैतत् । गृहे॑ व॒नः अ॒स्मान् व॒मा धाः॑ निधेहि॑ । धन॒धान्यपूर्णं॑ गृहे॒ऽस्मान् वासयेत्यर्थः॑ । अपि च हे॒ इन्द्र॑ व॒क्षु॒ध्यन्म्यो॒ बुभुक्षितेभ्यो॒ऽन्येभ्यो॒ऽपि स्तोत्र॑भ्यः व॒वयः॑ अन्नम्॒ व॒आसुति॑ं पेयं क्षीरादिकं च॒ व॒दाः देहि॑ ॥ अधायि॑ । दधातेः॒ कर्मणि॑ लुङि॒ च्लेश्चिण् । ‘आतो॒ युक् चिण्कृतोः॑ ’ इति युक् । क्षु॒ध्यन्म्यः॑ । ‘क्षुध॒ बुभुक्षायाम्॑ ’ । दिवा॒दित्वात्॑ इयन् । नि॒स्वादाद्यु॒दासत्त्वम्॑ ॥

मा नो॒ वधीरिन्द्र॒ मा परा॑ दा॒ मा नः॑ प्रि॒या भो॒र्जनानि॑ प्र मोषीः ।

आ॒ण्डा मा नो॒ मघव॑ञ्छक्र॒ निर्मे॑न्मा नः॒ पात्रा॑ भेत्स॒हजानु॑षाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । व॒धीः । इन्द्र॑ । मा । परा॑ । दाः । मा । नः । प्रि॒या । भो॒र्जनानि॑ । प्र । मो॒षीः ।

आ॒ण्डा । मा । नः । म॒घव॑न् । श॒क्र । निः । भेत् । मा । नः । पा॒त्रा । भेत् । स॒हजानु॑षाणि ॥८॥

हे॒ इन्द्र॑ व॒नः अ॒स्मान् व॒मा व॒धीः॑ मा हिंसीः । सर्वदा॒ रक्षेत्यर्थः॑ । अपि च॒ व॒मा व॒परा॑ व॒दाः॑ मा परि॒त्याक्षीः । परा॒दानं परि॒त्यागः । अ॒स्मत्कृतां॑ पूजां सर्वदा॒ गृहाणेत्यर्थः॑ । अपि च॒ व॒नः अ॒स्माकं॑ व॒प्रिया॑ प्रि॒याणीप्सितानि॑ व॒भोर्जनानि॑ उप॒भोग्यानि॑ धनानि॒ व॒मा व॒प्र मोषीः॑ माप॒हारीः॑ । अ॒स्मास्वेव॑ धनानि॒ यथा॑ स्युस्तथा॒ कुर्वित्यर्थः॑ । तथा हे॒ व॒मघव॑न् धनवन्॒ व॒शक्र॑ सर्वकार्य॒क्षत्तेन्द्र॑ व॒नः अ॒स्माकम्॑ व॒आण्डा॑ अण्ड॒संबन्धीनि॑ गर्भरूपेण नि॒षिक्तान्यप॒त्यानि॑ व॒मा व॒भेत् मा भि॑नः । गर्भरूपेणावस्थितान् अ॒स्मत्पुत्रान्॑ रक्षेत्यर्थः । व॒मा च॑ व॒नः व॒पात्रा॑ । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि॒ यानि॑ तान्यप॒त्यानि॑ पात्राणि । तानि च॒ मा व॒भेत् मा भि॑दः । स॒हजानु॑षाणि । जानु॒भ्यां यानि॑ भूमिं सनन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः स॒हितानि॑ मा विनीनशः॑ ॥ वधीः । हन्तेर्माङि ‘लुङि च’ इति ब॒धादेशः॑ । स चा॒दन्तः । सिच् । ‘अतो लोपः’ इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् ‘अतो हलादेः’ इति वृद्धयभावः । ‘इट ईटि’ इति सिचो लोपः । मोषीः । ‘मुष स्तेये’ । लुङि सिचः

१. त-द-फ-श-स-मा निधेहि । २. क्ष-ट-स-देहि प्रयच्छ । ३. क्ष-ट-मापहासीः । ४. क्ष-ट-स-‘मा.....विनीनशः’ इत्यस्य स्थाने ‘अपि च पात्रा पात्राणि रक्षणे समर्थानि सहजानुषाणि । अनुर्जन्म । तेन संबद्धाः सहजानुषाः समानजन्मानो ज्ञातय इत्यर्थः । तैः सह वर्तमानानि उत्पन्नान्यपत्यानि तानि च मा भेत् मा भिनः । उत्पन्नान्यप्यस्मदीयान् पुत्रान् रक्षेत्यर्थः ।

इद । ' नेटि ' इति वृद्धिप्रतिषेधः । मेत् । ' भिदिर् विदारणे ' । लङि सिपि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । ' हल्ङ्याभ्यः० ' इति सिपो लोपः ॥

माध्यन्दिने सवने ' अर्वाङ्गेहि ' इत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च-अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेष्टवार्वाङ् ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिब मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।

उरुऽव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वम् ' अर्वाङ् ' अस्मदभिमुखः सन् ' एहि आगच्छ । किं कारणमिति चेत् यस्मात्त्वां ' सोमकामं सोमविषयाभिलाषम् ' ' आहुः पुराविदः कथयन्ति । ' अयम् अस्मदीयः सोमः ' ' सुतः ऋत्विग्भि-
रभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च ' मदाय हर्षार्थं ' तस्य तम् अस्मदीयमभिषुतं सोमं ' पिब ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते^२ । ' उरुव्यचाः उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा ' जठरे
आत्मीये उदरे ' आ ' वृषस्व सोममासिञ्च । आ समन्तात् पूरयेत्यर्थः । एवभूतस्त्वं ' हूयमानः स्तुति-
भिराहूयमानः सन् ' पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति^३ तथा ' नः अस्माकं वाक्यानि ' ' शृणुहि शृणु ॥
सोमकामम् । सोमविषयः^४ कामः अभिलाषो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः । ' ब्रुवः
पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ' (पा. सू. ३. ४. ८४) इति श्लेः उसादेशः धातोराहादेशश्च । तस्य । ' क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । ' मदी हर्षे ' । ' मदीऽनुपसर्गे ' इति भावे अप् । उरुव्यचाः । ' व्यच व्याजीकरणे ' । औणादिकः असिप्रत्ययः । ' व्यचेः कुटाक्षिन्मनसि ' (का. १. २. १. १) इति वचनात् ङित्वाभावेन^५ संप्रसारणाभावः । ' परादिभ्यश्चन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । उरु विचति व्याप्नोतीति उरुव्यचाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषस्व । ' वृष सेचने ' । व्यत्ययेनात्मनेपदप्रत्ययौ^६ । शृणुहि । ' उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम् ' इति हेर्लुगभावः ॥ ॥ १९ ॥

' चन्द्रमाः ' इति एकोनविंशत्यृचं द्वादशं सूक्तम् । अपां पुत्रस्य त्रितस्य कूपे पतितस्य कुत्सस्य वा आर्षम् । तथा चोभयोः कूपपातः आम्नायते—' त्रितः कूपेऽवहितः ' (ऋ. सं. १. १०५. १७) ' काटे निबाह्व ऋषिरङ्कृतये (ऋ. सं. १. १०६. ६) इति च । त्रितस्य च अपां पुत्रत्वं तैत्तिरीयाः स्पष्टमामनन्ति—' तत एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत यदवभ्योऽजायन्त तदाप्यानामाप्यत्वम् ' (तै. ब्रा. ३. २. ८. १०-११) इति । तमेतमाप्यं ' त्रितस्तद्वेदाह्वयः ' (ऋ. सं. १. १०५. ९) इति तकारोपजनेन वयमधीमह इति ।

१. क्ष-ट. ठ- सोमविषयाभिलाषवन्तम् । २. क्ष-ट-ठ-स्पष्टीकरोति । ३. क्ष-ट-ठ-स-यथा शृणोति । ४. ट-ठ-स-स्तुतिवाक्यानि । ५. क्ष-सोमे । ६. क्ष-स-ङित्वाभावे । ७. क्ष-स-व्यत्ययेनात्मनेपदं शप्रत्ययः । ८. क्ष-स-इति नास्ति ।

अस्या त्रिष्टुप् । ' सं मा तपन्ति ' इत्येषा यवमध्या महावृहती । आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ द्वावष्टाक्षरस्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरौ सा यवमध्या महावृहती । ' चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती ' (अनु. ९. ९) इत्युक्त्वा^१ ' मध्ये चेष्वमध्या ' (अनु. ९. १०) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्^२ । शिष्टाः पङ्क्तयः । विधे देवाः देवता । तथा चानुक्रान्तं—' चन्द्रमा एकोनात्यक्षितो वा वैश्वदेवं हि पाङ्क्तमस्या त्रिष्टुप्^३ अष्टमी महावृहती यवमध्या ' इति । ' हि ' इत्यभिधानादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । विनियोगः^४ । अत्र शाट्यायनिन इतिहासमाचक्षते—एकतो द्वितक्षित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरुभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगान्त्राः सन्त एकं कूपमविन्दन् । तत्र^५ त्रिताम्यः^६ एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वा इतरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा त्रितं^७ कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषाताम् । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन् सर्वे देवा मामुद्धरन्त्विति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ कूपस्यान्तश्चन्द्रमसो रश्मीन् पश्यन् परिदेवयते ॥

चन्द्रमा अप्स्व१न्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चन्द्रमाः । अप्सु । अन्तः । आ । सुपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विद्युतः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्सु आन्तरिक्षासु^१ उदकमये मण्डले^२ अन्तः मध्ये^३ वर्तमानः^४ सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा । सुपर्ण इति रश्मिनाम् । सुषुम्णाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तः^५ चन्द्रमाः^६ दिवि^७ ब्रुलोके^८ आ^९ धावते । आङ्^{१०} मर्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण धावते^{११} शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे^{१२} हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यन्ताः । यद्वा । हितरमणीयप्रान्ताः । विद्युतः विद्योतमाना रश्मयः^{१३} वः युष्माकं^{१४} पदं पादस्थानीयमग्रं^{१५} न विन्दन्ति मदीयानीन्द्रियाणि^{१६} कूपेनावृतत्वात् न लभन्ते । अतः^{१७} इदमनुचितम् । तस्मात् कूपात् मामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च हे^{१८} रोदसी द्यावापृथिव्यौ^{१९} मे मदीयम्^{२०} अस्य इदं स्तोत्रं^{२१} वित्तं जानीतम् । यद्वा । मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वा अस्मात् कूपात् मामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चन्द्रमाः । चन्द्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीते इति चन्द्रमाः । ' चन्द्रे माङ्गे डित्^{२२} ' (उ. सू. ४. ६६७) इति असुन् । दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धावते । ' सृ गतौ ' । ' पात्रा ' इत्यादिना वेगितायां^{२३} धावादेशः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । वित्तम् । ' विद ज्ञाने ' । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् ' तिङ्कृतिकः ' इति निघाताभावः । अस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अनुर्ध्वर्थे षष्ठी । ' उडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ—' इत्युक्त्वा ' नास्ति । २. क्ष-ट-ठ—इत्युक्त्वात् । ३. क्ष-त्रिष्टुबन्तम् । ४. क्ष-ट-स-विनियोगो लैङ्गिकः । ५. त-श-ततः । ६. क्ष-त्रितः । ७. क्ष-ट-स-तं त्रितम्; ठ-तत्र तम् । ८. क्ष-स-आन्तरिक्षासु ९. क्ष-ट-ठ-स—' मध्ये ' इत्यस्यानन्तरं ' यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम् । तत्र मध्ये ' इत्यधिकम् । १०. क्ष-स—' आङ् मर्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण धावते ' नास्ति । ११. क्ष-अस्मदीयानीन्द्रियाणि । १२. क्ष-यतः । १३. क्ष-ट-ठ-डिक् । १४. क्ष-स-वेगितायां गतौ ।

अर्थमिद्वा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिम् ।

तुजाते वृष्ण्यं पर्यः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थम् । इत् । वै । ऊँ इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिम् ।

तुजाते इति । वृष्ण्यम् । पर्यः । परिऽदाय । रसम् । दुहे । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनः धनमपेक्षमाणाः पुरुषाः अर्थमिद्वै अपेक्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत् पादपूरणम् । अपि च जाया अन्यदीया भार्या पतिं स्वपतिम् आ अभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मद्विरहात् हता आसीत् । अपि च संयुक्तौ तौ जायापती वृष्ण्यं वार्यरूपं पर्यः उदकं तुजाते प्रजननाय अन्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदनन्तरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा दुहे दुग्धे पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्यौ जानीतम् ॥ उ । 'उजः' (पा. सू. १. १. १७) इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावः । युवते । 'यु मिश्रणे' । व्यत्ययेनात्मने-पदम् । शब्लुकि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तुजाते । 'तुजि पिजि हिंसाबलदाननिकेतनेषु' । इदिस्वात् नुम् । व्यत्ययेन भ्रम् । भ्राजल्लोपः । दुहे । 'दुह प्रपूरणे' । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

मो षु देवा अदः स्वः रव पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अव । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शम्ऽभुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानम् अदः तदस्मदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्परि दिवश्चोपरि वर्तमानं मो षु मैव अव पादि अवपन्नं विपन्नं प्रभ्रष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकान् जयति 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' (ऐ. ब्रा. ७. १३) इति श्रुतेः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने अपगमने कदा चन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादात् मम पुत्रा जायन्ताम् । अतो मामस्माहुः खादुत्तारयतेत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्यौ युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतम् ॥ मो । मा^६ उ इति निपातद्वयसमुदायः^६ मैवेत्यस्यार्थः । सु इत्येतद्व-धारणे । 'सुजः' इति षत्वम् । पादि । 'पद गतौ' । 'चिण् ते पदः' (पा. सू. ३. १. ६०) इति कर्तरि लुङि ष्लेः चिणादेशः । दिवः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । सोम्यस्य । 'सोममर्हति यः' (पा. सू. ४. ४. १३७)

१. न-तुजाते इत्यस्यानन्तरम् 'आभिमुख्येन प्राप्नोति'; स- 'आभिमुख्येन' इत्यधिकम् । २. क्ष-ट-प्रजनान्योन्यसंयोगेन; स-प्रजननायान्योन्यसंयोगेन । ३. क्ष-न-हिंसाबलदाननिकेतनेषु । ४. ट-एतदस्मदीयम् । ५. क्ष-ट-दिवस्परि । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । दिवः स्वर्गात्; स-दिवस्परि दिवश्चोपरि वर्तमानम् । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । ६. क्ष-स-मा उ सु इति निपातसमुदायः ।

इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरन्तर्भावितव्यार्थात् किप् । शूने । ' दुभोश्च गतिवृद्धयोः ' । भावे निष्ठा । ' श्रीदितो निष्ठायाम् ' इति इदप्रतिषेधः । ' वचिस्वपि० ' इत्यादिना संप्रसारणम् । ' ओदितश्च ' (पा. सू. ८. २. ४५) इति निष्ठानत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तदूतो वि वोचति ।

कं ऋतं पूर्वं गतं कस्तद्विभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ४ ॥

यज्ञम् । पृच्छामि । अवमम् । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।

कं । ऋतम् । पूर्णम् । गतम् । कः । तत् । विभर्ति । नूतनः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

' यज्ञं यजनीयम् अवमं सर्वेषां देवानामादिभूतम् । ' अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम् ' (ऐ. ब्रा. १. ४) इति श्रुतेः । ' अग्निर्वै देवानामवमः ' (ऐ. ब्रा. १. १) इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तत् देवानां दूतः सः अग्निः वि वोचति विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत् पृच्छयते इति चेत्, उच्यते । हे अग्ने त्वदीयं पूर्वं पूर्वकालीनम् ऋतं भद्रं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः कं गतं कुत्रेदानीं वर्तते । नूतनः नवतरस्वत्तोऽन्यः कः पुरुषः तत् भद्रं विभर्ति धारयति । यदि त्वय्यवर्तित्यत ममेदृशी दृशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् कं गतमिति कथय ॥ वोचति । ' वच परि-भाषणे ' । लेटि अडागमः । ' वच उम् ' इति व्यत्ययेन धातोः उमागमः । कं । ' किमोऽत् ' (पा. सू. ५. ३. १२) इति सप्तम्यर्थे अत् । ' काति ' (पा. सू. ७. २. १०५) इति किमः कादेशः । ' तिस्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । परेण सह ' ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावः ॥

अमी ये देवाः स्थनं त्रिष्वारोचने दिवः ।

कद्वं ऋतं कदनृतं कं प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ५ ॥

अमी इति । ये । देवाः । स्थनं । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।

कत् । वः । ऋतम् । कत् । अनृतम् । कं । प्रत्ना ।

वः । आहुतिः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ५ ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु ये अमी यूयं स्थनं वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवः द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेषु इत्यर्थः । तेषां वः युष्माकं संबन्धि स्तोतृविषयम् ऋतं सत्यं कत् कस्मिन् देशे वर्तते । अनृतं द्रष्टृविषयमसत्यं च कत् कुत्र गतम् । अपि च प्रत्ना चिरकालीना वः युष्माकं संबन्धिनी आहुतिः मया पूर्वमनुष्ठितो यागः कं कुप्राप्ति । ईदृग्भूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्माकं प्राप्तोदित्यनुमिमे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ स्थन । ' तसनसनथनाश्च ' इति तशब्दस्य थनादेशः । कत् । कशब्दस्य वर्ण-व्यापत्त्या कज्ञावः ॥ ॥ २० ॥

कद्वं ऋतस्य धर्णसि कद्वरुणस्य चक्षणम् ।

कदर्यम्णो महस्पथार्ति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणम् ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अर्ति । क्रामेम । दूऽर्ध्यः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवाः वः युष्माकं संबन्धिनः^१ ऋतस्य सत्यस्य अभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं कत् कुत्र गतम् । वरुणस्य अनिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षणम् अनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कत् क गतम् । महः महतो महानुभावस्य अर्यम्णः अरीणां नियन्तुः एतत्संज्ञकस्य देवस्य संबन्धिना पथा शोभनमार्गेण इष्ट-देशप्रापणं कत् क गतम् । एतत्सर्वं युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतम् । अतो वयं दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्टाचरणपरान् शत्रून् अति क्रामेम अतितरेम । तैः कृतादरमात् कृपपातलक्षणात् दुःखात् वयमुत्तीर्णा भवेम । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं जानीतम् ॥ धर्णसि । ' धृञ् धारणे ' । ' सानसि-धर्णसिपर्णसि' (उ. सू. ४. ५४७) इत्यादिना असिच्प्रत्ययान्तः^२ निपात्यते । अर्यम्णः । षष्ठ्येक-वचने ' अलोपोऽनः' इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । महः । महतः अच्यब्द-लोपश्छान्दसः । यद्वा । ' मह पूजायाम्' । क्तिप् । उभयथापि ' सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दूढ्यः । पृषोदरादिः । ' ध्वै च' इति तत्र पाठात् दुरो रेफस्य उत्त्वम् उत्तरपदादेः हुत्वं च । ' उदात्त-स्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यन्त्याध्यो वृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तम् । मा । व्यन्ति । आऽर्ध्यः । वृकः । न । तृष्णजम् । मृगम् ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन् काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिषुते कानि चित् कतिपयानि स्तोत्राणि यः अहं वदामि उक्तवानस्मि सः एवाहम् अस्मि न तु अन्यः कश्चित् । तस्मात् किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं माम् आध्यः अभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता मानस्यो म्यथाः व्यन्ति भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । तृष्णजं जाततृष्णं पिपासन्तम् उदकं प्रति गच्छन्तं मृगं वृको न यथा अरण्यश्चा मध्येमार्गं भक्षयति तद्वत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ व्यन्ति । वी गत्यादिषु । अदादिस्वात् शपो लुक् । ' तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' इति बहुलवचनात् यण् । आध्यः । आधीयते मनसि स्थाप्यते इति आधिः । ' उपसर्गे घोः किः' (पा. सू. ३. ३. ९२) । ' आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । ' जसादिषु छन्दसि बावचनम्' इति ' जसि च' इति गुणस्य विकल्पनात् अभावे यणादेशः । तृष्णजम् । ' तृष पिपासायाम्' । ' स्वपितृषोर्नजिक्' (पा. सू. ३. २. १७२)

इति नजिङ् । पदकारस्वेवं मन्यते—‘ अन्येष्वपि दृश्यते ’ इति दक्षिप्रहणस्य सर्वोपाधिष्यभि-
चारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य । ‘ ङयापोः संशाच्छन्दसोर्बहुलम् ’ इति
ह्रस्वत्वम् ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीः इव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिश्रा । वि । अदन्ति । मा । आध्यः । स्तोतारम् ।

ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्रोषा । हे इन्द्र ^१पर्शवः पार्श्वस्थीनि अत्र सामर्थ्यात् पशुस्थानीयाः ^२कूपभित्तयः ^३मा माम्
^४अभितः सर्वतः ^५सं ^६तपन्ति सम्यक् पीडयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^७सपत्नीरिव । समानः एकः पतिर्यासां
ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः पीडयन्ति । परस्परं ^८वा पीडयन्ते ^९। हे ^{१०}शतक्रतो बहुविधकर्मन्
बहुविधप्रज्ञं वा इन्द्र ^{११}ते तव ^{१२}स्तोतारं माम् ^{१३}आध्यः असंपद्यमानैर्यागदानादिभिरुपादिताः मानस्यः
पीडाः ^{१४}व्यदन्ति विविधं भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१५}मूषो ^{१६}न यथा मूषिकाः ^{१७}शिश्रा शिश्रानि
कुविन्देन वायितानि अन्नरसेन आलितानि ^{१८}सूत्राणि भक्षयन्ति । यद्वा । शिश्रशब्देन प्रजननमेवोच्यते ।
तद्योपचारात् पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभाण्डे प्रक्षिप्य ऊर्ध्वमुत्कृष्य व्यदन्ति
लिहन्तीत्यर्थः । एवं माम् आध्यो भक्षयन्ति । न चैतत् हे इन्द्र तव स्तोतुर्न्याय्यम् । तस्मात् कृपात्
मामुत्तारय । अन्यत् समानम् । अत्र निरुक्तं—‘ संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो
मूषिका इवास्तातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् । शिश्रानि व्यदन्तीति ’ (निरु.
४. ६) इति ॥ सपत्नीः । ‘ नित्यं सपत्न्यादिषु ’ (पा. सू. ४. १. ३५) इति पतिशब्दस्य
नकारान्तदेशः । ङीप् । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मूषः । ‘ मुष स्तेये ’ । किपि
छान्दसो दीर्घः । तथा च यास्कः—‘ मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ’
(निरु. ४. ५) इति । शिश्रा । ‘ णा शौचे ’ । ‘ घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ’
इति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य शकारः । ‘ कृजार्दीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ’ (का. ६.
१. १२. १) इति द्विवचनम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्य इत्वम् ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

त्रितस्तद्वेदास्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

त्रितः । तत् । वेद । आस्यः । सः । जामित्वाय । रेभति । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

१. स-पार्श्वस्थानीयाः । २. क्ष-परस्परं वा पीडयन्ति तद्वत् ; ठ-तद्वत् । ३. च-द-ध-मा माम् ।

४. क्ष-स-स्तितानि ।

ये अमी शुलोकैर्वर्तमानाः सप्तसंख्याकाः रश्मयः सूर्यस्य किरणाः सन्ति तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नामभिः आतता संबद्धा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । त्रितः तीर्णतमस्तिरस्कृताज्ञानः आस्यः अपां पुत्रः ऋषिः तत् पूर्वोक्तं वृत्तान्तं वेद जानाति नान्यः । सः जानन्नृषिः जामित्वाय कृपाभिर्गन्तुवाय रेभति तान् रश्मीन् स्तौति । अन्यत् समानम् ॥ आतता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा । जमति गच्छतीति जामिः । औणादिक इत्यप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् । रेभति । ‘ रेभृ शब्दे ’ । भौवादिकः ॥

अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि ववृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवत्रा । नु । प्रवाच्यम् । सध्रीचीनाः । नि । ववृतुः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उक्षणः सेक्ताः कामाभिवर्षकाः पञ्च । ‘ तत्र इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ’ (ऋ. सं. १. १०७. ३) इत्यर्धर्चनं प्रतिपादिताः पञ्चसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदित्येवं पञ्चसंख्याकाः । तथा च शाठ्यायनकम्—‘ एतान्येध पञ्च ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्ते । अग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे च आदित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रे विद्युदप्सु ’ इति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेऽप्येवमाह्नातम्—‘ अग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे सूर्यो दिवि चन्द्रमा दिक्षु नक्षत्राणि स्वर्लोके ’ (तै. आ. १. २०. १) इति । ये अमी पञ्चसंख्याका देवाः महो दिवः महतो विस्तीर्णस्य शुलोकस्य मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति आसते देवत्रा देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहाञ्जन्तो युगपदागच्छन्तस्ते देवाः मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति^१ । तदनन्तरं नि ववृतुः तृप्ताः सन्तो निवर्तन्ते च । अन्यत् समानम् ॥ उक्षणः । ‘ वा षपूर्वस्य निगमे ’ इत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा । ‘ देवमनुष्यः ’ इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रवाच्यम् । वाचयतेः ‘ अचो यत् ’ इति यत् । ‘ गेरनिटि ’ इति णिलोपः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सध्रीचीनाः । सहाञ्जन्तीति सध्र्यञ्चः । ते एव सध्रीचीनाः । सहपूर्वात् अञ्जतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ सहस्य सध्रिः ’ (पा. सू. ६. ३. ९५) इति सध्र्यादेशः । ‘ विभाषाञ्चेरदिक्छियाम् ’ इति स्वार्थे खप्रत्ययः । ववृतुः । ‘ वृतु वर्तने ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ॥ २१ ॥

सुपर्णा एत आसते मध्यं आरोधने दिवः ।

ते सैधन्ति पथो वृकं तरन्तं यद्दतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

सुपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते । सैधन्ति । पथः । वृकम् । तरन्तम् । यद्दतीः । अपः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ११ ॥

‘सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतनाः । एते सूर्यरश्मयः । आरोधने सर्वस्यावरके व्यासे
 विधः अन्तरिक्षस्य मध्ये आसते वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथः मार्गात् वृकम् अरण्यम्
 सेधन्ति निषेधन्ति निवारयन्ति । कीदृशम् । यङ्गतीः महतीः अपः तरन्तम् अतिक्रामन्तम् । कूप-
 पतनात्पूर्वं त्रितं दृष्ट्वा एनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्च महतीं नदीं तृतीर्षुः आजगाम । स च सूर्यरश्मीन् दृष्ट्वा
 अयमवसरो न भवतीति निववृते । अतो रश्मयो वृकं निषेधन्तीत्युच्यते । यास्कपक्षे तु आप इत्यन्तरिक्षनाम ।
 यङ्गतीरयो महदन्तरिक्षं पथः पथा द्वादशराश्यात्मना मार्गेण तरन्तं वृकं चन्द्रमसं सूर्यरश्मयो निषे-
 धन्ति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिः निरुद्धश्चन्द्रमा निष्प्रभो दृश्यते । अतो निष्प्रभं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरो-
 धने । आरुध्यते आव्रियतेऽनेनेति आरोधनम् । करणे ल्युट् । सेधन्ति । ‘विधु गत्याम्’ । अयं केवलोऽपि
 निष्प्रार्थं द्रष्टव्यः । पथः । पञ्चम्येकवचने ‘भस्य टेलीपः’ इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । यास्कपक्षे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पञ्चमी । यङ्गतीः । यङ्ग इति महद्नाम । अस्मादा-
 चारार्थं ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः’ (पा. म. ३. १. ११. ३) इति क्तिप् । ततो लटः शतृ । ‘उगितश्च’
 इति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । ‘शतुरनुमः’ इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न
 प्रवर्तते ॥

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनम् ।

ऋतमर्षन्ति सिन्धवः सत्यं ततान सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नव्यम् । तत् । उक्थ्यम् । हितम् । देवासः । सुप्रवाचनम् ।

ऋतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सत्यम् । ततान । सूर्यः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे देवासः देवाः नव्यं नवतरम् उक्थ्यं प्रशस्यं स्तुत्यहं सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचयितुं
 शक्यम् एवंभूतं तत् भवदीयं बलं हितं युष्मासु निहितम् । अतो युष्मदीयेन बलेन सिन्धवः
 स्यन्दनशीला नद्यः ऋतम् उदकम् अर्षन्ति आलस्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति । अशोष्याः सत्यः
 प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजः ततान आतनोति विस्तारयति ।
 अन्यत् समानम् ॥ सुप्रवाचनम् । ‘वच परिभाषणे’ । अस्मात् प्यन्तात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति
 खल्ये युच् । अर्षन्ति । अर्तेर्लेटि ‘सिन्धुलं लेटि’ इति सिप् । गुणः । ततान । ‘अन्येषामपि दृश्यते’
 इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

अग्ने तव त्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यम् ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यम् । देवेषु । अस्ति । आप्यम् ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि ।

विदुःऽतरः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे ^१अग्ने ^२तव ^३उक्थ्यं प्रशस्यं ^४स्थितं ^५श्रुतिप्रसिद्धम् ^६आप्यम् । आपिर्बन्धुः । तस्य भावः । बान्धवं ^७देवेषु दानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिषु ^८अस्ति विद्यते । तस्मात् ^९सः तादृशः ^{१०}विदुष्टरः विद्वत्तरस्त्वं ^{११}मः अस्माकं यज्ञे ^{१२}सत्तः निषण्णः सन् ^{१३}देवान् तानिन्द्रादीन् ^{१४}आ शास्त्रमर्यादया ^{१५}यक्षि बज हविर्भिः पूजय । तत्र दृष्टान्तः । ^{१६}मनुष्वत् । यथा मनूनां यज्ञे तद्वत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ आप्यम् । ‘ आप्पु व्याप्ती ’ । अस्मात् प्यन्तात् ‘ अच इः ’ इति इप्रत्ययः । ब्राह्मणादिवात् व्यञ् । सत्तः । ‘ नसत्त-निषत्त ’ (पा. सू. ८. २. ६१) इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । छान्दसो निशब्दलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनोरौणादिक उसिप्रत्ययः । ‘ तत्र तस्येव ’ (पा. सू. ५. १. ११६) इति षष्ठ्यर्थे वतिः । ‘ नभोऽङ्गिरोमनुषां वस्युपसंख्यानम् ’ (पा. सू. १. ४. १८. ३) इति भस्वेन पदत्वाभावात् हत्वाद्य-भावः । यक्षि । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । यश्चादिषत्वे ^१कुत्वषत्वे । विदुष्टरः । विद्वत्संज्ञात् तरपि अयस्मयादिस्वेन भत्वात् ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिचसीनां च ’ इति षत्वम् ॥

सुतो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सुतः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःस्तरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

^१मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे ^२सत्तः निषण्णः ^३होता देवानामाह्वाता ^४विदुष्टरः विद्वत्तरः ^५देवः दानादिगुणयुक्तः ^६देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये ^७मेधिरः मेधावी एवंभूतः ^८अग्निः तान् ^९देवान् ^{१०}अच्छ आभिमुख्येन ^{११}हव्या हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथा-शास्त्रं ^{१२}सुषूदति प्रेरयतु । अन्यत् समानम् ॥ सुषूदति । ‘ सूद क्षरणे ’ । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । मेधिरः । ‘ मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ ’ (पा. सू. ५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीय इरन् ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदम् । तम् । ईमहे ।

वि । व्यूर्णोति । हृदा । मतिम् । नव्यः । जायताम् ।

ऋतम् । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

यः ^१वरुणः अनिष्टस्य ^२निवारयिता देवः ^३ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म ^४कृणोति करोति ^५तं तादृशं ^६गातुविदं गातोर्मांसस्य दुःखनिवारकस्य ^७लम्भयितारं वरुणम् ^८ईमहे अभिमतफलं याचामहे ।

१. क्ष-स-स्यत् तत् श्रुतिषु प्रसिद्धम् । २. त-क्ष-स-ब्रथेति षत्वम् । ३. क्ष-ट-ठ-अनिष्टानाम् ।

४. क्ष-ट-ठ-स-दुःखाभिस्तारकस्य; न-दुःखाभिस्तारकस्य ।

ईमहे इति याश्चाकर्मा । तस्मै वरुणाय अयमस्मदीयः स्तोता ऽहदा हृदयेन ऽमर्ति मननीयां स्तुतिं
 ऽव्यूर्णोति विवृणोति प्रकाशयति उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं ऽनव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकम् ऽकृतं ऽजायतां
 सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्म । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति साहित्यिको दीर्घः । गातुविदम् । ' विदु लोभे ' ।
 अन्तर्भावितव्यार्थात् क्तिप् । ईमहे । ' ईङ् गतौ ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । हदा ।
 ' पदन् ' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥ ॥ २२ ॥

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिक्रमे । तम् । मर्तासः ।

न । पश्यथ । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पन्थाः सततगामी । यद्वा । ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । ' सूर्यद्वारेण ते विरजाः
 प्रयान्ति ' (सु. उ. १. २. ११) इति श्रुतेः । एवंभूतः यः ऽसौ ऽआदित्यः ऽदिवि शुलोके
 ऽप्रवाच्यं प्रकर्षणं वचनं यथा भवति तथा ऽकृतः निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमानः^१
 इत्यर्थः । हे ऽदेवाः ऽसः अयमादित्यो^२ युष्माभिरपि ऽन ऽतिक्रमे^३ अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीव-
 नस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसन्तादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते ।
 यागेषु च सत्सु भवतां जीवनम् । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे ऽमर्तासः
 पापकृतो मनुष्याः ऽतं महानुभावं सूर्यं ऽन ऽपश्यथ सूर्यं^३ न जानीथ । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गतौ
 एकतद्वितौ प्रति निन्दनम् । अहमेव मन्त्रद्रष्टा तं सूर्यं जानामि पापकृतौ युवां न जानीथः इति ॥
 पन्थाः । ' पत्तु गतौ ' । ' पतेस्थ च ' इति इतिप्रत्ययः । ' पथिमध्यमुक्षामात् ' इति आत्वम् ।
 ' इतोऽस्सर्वनामस्थाने ' (पा. सू. ७. १. ८६) इति आत्वम् इकारस्य । ' थो न्यः ' (पा. सू. ७. १.
 ८७) । ' पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रवाच्यम् । वक्तव्यन्तात् ' अचो यत् ' इति भावे
 यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । अतिक्रमे । ' क्रमु पादविक्षेपे ' । ' कृत्यार्थे तवैकेन् ' इति
 केन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन् अहुरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

त्रितः । कूपे । अवहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहुरणात् । उरु । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

वृक्षेऽवहितः पातितः वृत्रितः एतत्संज्ञः^१ ऋषिः^२ उतये रक्षणाय देवान्^३ हवते स्तुतिभिराकारयति । यदेतत् वृत्रितस्याङ्गानं^४ बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां रक्षकः एतत्संज्ञो देवः^५ एतत् आङ्गानं^६ वृक्षभावाद्भुतवान् । किं कुर्वन् । अंहूराणात् अंहसः पापरूपादस्मात् कूपपातादुन्नीय^७ उरु विस्तीर्णं शोभनं^८ कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । हवतेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । शत्रुणावादेशाः । उतये । ' उतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । बृहस्पतिः । ' तद्बृहतोः करप्रत्योः^९ ' (पा. सू. ६. १. १५७. ग.) इति पारस्करादिषु पाठात् सुदत्तलोपौ । ' उभे वनस्पत्यादिषु^{१०} ' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अंहूराणात् । ' अहि गतौ ' । इदित्वात् नुम् । ' खर्जिपिण्यादिभ्य उरोल्चौ ' (उ. सू. ४. ५३०) इति भावे ऊरप्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा^{११} गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः (पा. सू. ५. २. १००) । आङ्पूर्वात् हन्तेर्वा रूपमुच्चेयम् ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्य तष्टेव पृष्ठयामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यन्तम् । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निचाय्य । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णः^१ लोहितवर्णः^२ वृकः अरण्यश्वा^३ सकृत् एकवारं^४ पथा^५ यन्तं मार्गेण गच्छन्तं मां^६ ददर्श^७ हि दृष्टवान् । हिः पादपूरणः । निचाय्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन्^८ उज्जिहीते उद्गच्छति स्म^९ । तत्र दृष्टान्तः । तष्टेव पृष्ठयामयी । यथा तक्षणजनितपृष्ठकेशः तष्टा वर्धकिः तदपनोदनाय ऊर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे^{१०} द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं दुःखं^{११} वित्तं जानीतम्^{१२} । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कः चन्द्रमाः उच्यते । अरुणः आरोचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः मासकृत् मासार्धमाससर्वयनसंवत्सरादीन् कालविशेषान् कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य चन्द्रगत्यधीनत्वात् । स चन्द्रमाः आकाशमार्गे^{१३} यन्तं गच्छन्तं नक्षत्रगणं ददर्श । हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श न कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां पश्येत् उद्धरेत् कूपात् । निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा चोजिहीते । येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्गच्छति । न मामभिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृत् इति यास्कः एकं पदं मन्यते शाकल्यस्तु पदद्वयम् । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापतेर्दुहितृभूताः स्वभार्याः^{१४} अश्विन्याद्यास्तारकाः पुनःपुनर्ददर्श^{१५} । मां सकृदेव पश्यतीति^{१६} सकृदृष्ट्वा चोजिहीते । ताराभिः सहोर्ध्वमेव गच्छति । न मां कूपादुत्तारयति । अत इदमनुचितम् । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिमं वृत्तान्तं जानीतम् ॥ अत्र निरुक्तं—' वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा । अरुण आरोचनः^{१७} मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णवज्जिव पृष्ठरोगी ' (निरु. ५. २०-२१) इति ॥ सकृत् । ' एकस्य सकृच्च ' (पा. सू. ५. ४. १९) इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । ' वृष्

१. क्ष-स-एतत्संज्ञकः । २. क्ष-दुःखप्राप्तिहेतुभूता । ३. क्ष-स-अरुणः अरुणवर्णः । ४. क्ष-'स्म' नास्ति । ५. क्ष-उ-उ-' हे...जानीतम् ' नास्ति । ६. क्ष-स-पथा आकाशमार्गेण । ७. क्ष-उ-उ-तद्गार्कः । ८. क्ष-उ-उ- पुनःपुनर्दृश्यमानाः सकृदेव पश्यति । ९. क्ष-स-आरोचमानः ।

वरणे । 'सृष्टभूषुषिभ्यः कित्' (उ. सू. ३. ३२१) इति कप्रत्ययः । जिहीते । 'ओहाक् गती' । जीहोस्यादिकः । 'भृणामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । निचाट्य । 'चापृ पूजानिशा-मनयोः' । अत्र 'दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थत्वात्' । 'समासेऽनन्पूर्वे स्त्रो ल्यप्' । पृष्टयामयी । 'स्पृश संस्पर्शने' । 'स्पृश्यतेऽनेनेति स्पृष्टिः । छान्दसो वर्णलोपः^१ । पृष्टयामयः पृष्टयामयः । तद्वान् पृष्टयामयी ॥

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि ष्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आङ्गूषेण । वयम् । इन्द्रऽवन्तः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वऽवीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

१ एना अनेन १ आङ्गूषेण आघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेन १ इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण युक्ताः १ सर्ववीराः सर्वैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः सन्तः १ वयं १ वृजने संग्रामे १ अभि १ ष्याम शत्रून्भि-भवेम । १ तत् इदमस्मदीयं वचनं मित्रादयः १ ममहन्तां पूजयन्तु पालयन्तिवत्यर्थः । उतशब्दो^२ देवता-समुच्चये^३ । अत्र यास्कः—'आङ्गूषः स्तोम आघोषः । अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः' (निरु. ५. ११) इति ॥ एना । 'द्वितीयादौःस्वेनः' (पा. सू. २. ४. ३४) इति तृतीयायाम् इदम एनादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आज्ञादेशः । चिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आङ्गूषेण । आङ्पूर्वात् घुषेः कर्मणि घञ् । आङो ङ्कारलोपाभावश्छान्दसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादित्वात् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदा-त्तत्वम् । स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि 'असोरलोपः' इति अकारलोपः । 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति-र्यप्परः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १५ ॥

षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रम्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'इन्द्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुबन्तम्' इति । अनुवर्तमानत्वात्^४ कुत्स ऋषिः । त्रितस्तु वाविशिष्टत्वात् तत्रैव विक-ल्पितो नानुवर्तते । अन्या त्रिष्टुप् । शिष्टाक्षिष्टुबन्तपरिभाषया जगम्यः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तम् ।
१ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धं अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्माञ्चो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । ऊतये । मारुतम् । शर्धः । अदितिम् । हवामहे ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

१ ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन् १ मास्तं १ शर्धः मरुत्समूहरूपं बलं च १ हवामहे आह्वयामहे^५ । १ वसवः^६ निवासधितारः १ सुदानवः^७ शोभनदानाः १ इन्द्रादयः १ विश्वस्मात् सर्वस्मात् १ अंहसः पापात्

१. क्ष-ट-ठ-निष्ठाभवं दर्शनम् । २. क्ष-सलोपः । ३. क्ष-ट-ठ- 'उतशब्दो देवतासमुच्चये' नास्ति ।

४. क्ष-ट-ठ-स-अनुवर्तनात् । ५. क्ष-आह्वयामः । ६. क्ष-हं वसवः । ७. क्ष-ट-ठ-हः सुदानवः ।

१नः अस्मान् १निष्पिपर्तन निर्गमय्य पालयत । तत्र दृष्टान्तः । १रथं १न १दुर्गात् । गन्तुमशक्वाभिज्ञोऽज्ञतात् स्थानात् सारथयो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् ॥ पिपर्तन । 'पृ इत्येके' । लोटि 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः । पिप्त्वेन क्त्वाभावात् गुणः । 'अतिपिपत्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । भूत । देवाः । वृत्रतूर्येषु । शम्भुवः ।

रथम् । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे १आदित्याः अदितेः पुत्राः १देवाः^१ १ते यूयं १सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । १आ १गत आगच्छत । अपि च १वृत्रतूर्येषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु १शंभुवः सुखस्य भावयितारः १भूत भवत^२ ॥ गत । गमेलोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्^३ ॥

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवन्तु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । ऋतावृधा ।

रथम् । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

१नः अस्मान् १पितरः अग्निष्वात्तादयः १अवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः । १सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः । १उत अपि च १देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते १ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यौ १देवी देवनादिगुणयुक्ते^४ द्यावापृथिव्यौ अस्मान् रक्षताम्^५ । अन्यत् समानम् ॥ देवी । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ऋतावृधा । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् ऋप् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुमैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत्सवीरम् । पूषणम् । सुमैः । ईमहे ।

रथम् । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

१. क्ष-ट-ठ- 'देवाः' नास्ति । २. क्ष-भवत । गतमन्यत् । ३. क्ष-ट-ठ-स- 'लुक्' इत्यस्वानन्तरं 'अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः । भूत । बहुलं छन्दसि इति शपो लुक्' इत्यधिकम् । ४. क्ष-दानादिगुणयुक्ते । ५. क्ष-ट-ठ-रक्षतम् ।

नराशांसं नरैः शांसनीयं वाजिनम् अश्ववन्तमग्निं वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन् बृह अस्मिन् काले स्तोमीति शेषः । तथा क्षयद्वीरम् अतिबलिनं यस्मिन् सर्वे वीराः क्षीयन्ते एवंप्रकारं पूषणं पोषकं देवं सुस्रैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हेतुभूतैः ईमहे याचामहे अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशांसम् । ' उभे वनस्पत्यादिषु ' इति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरशब्दः ' ऋदोरप् ' इति अबन्त आद्युदात्तः । निपातनात् दीर्घः । शांसशब्दो घञन्त आद्युदात्तः । वाजयन् । ' वज व्रज गतौ ' । अस्मात् णिच् । क्षयद्वीरम् । ' क्षि^१ क्षये^२ ' । लटः शतृ । शपि प्राप्ते व्यस्ययेन शः । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वेन छित्वाभावात् गुणयादेशौ । अहुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ' अतो गुणे ' इति पररूपत्वे ' एकादेश उदात्तेन ' इति एकादेश उदात्तः । क्षयन्तो वीरा यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

बृहस्पते सदमिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्विसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदम् । इत् । नः । सुऽगम् । कृधि । शम् । योः । यत् । ते । मनुःऽहितम् । तत् । ईमहे । रथम् । न । दुःऽगात् । विसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित् सदैव नः अस्माकं सुगम् सुखनामैतत् । सुखं कृधि कुरु । अपि च ते तव स्वभूतं शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं स्वययवस्थापितम् । यद्वा । मनुष्याणामनुकूलम् । एवंविधं शमनं यावनं च यत् अस्ति तदीमहे याचामहे ॥ सुगम् । सुष्ठु गम्यतेऽस्मिन्निति सुगम् । ' सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेर्ङः । शं योः इत्येतत् पदद्वयं यास्केनैवं व्याख्यातं—' शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् ' (निरु. ४. २१) इति । मनुर्हितम् । मनोरौणादिक उस्मिन्प्रत्ययः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाळ्ह ऋषिरह्णदूतये ।

रथं न दुर्गाद्विसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । कुत्सः । वृत्रहणम् । शचीपतिम् । काटे । निऽबाळ्हः । ऋषिः । अह्णत् । ऊतये । रथम् । न । दुःऽगात् । विसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काटः इति कूपनाम । तस्मिन् निबाळ्हः निपातितः^१ कुत्सः ऋषिः ऊतये रक्षणाय इन्द्रम् अह्णत् आह्वयति^२ स्म^३ । कीदृशम् । वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं शचीपतिम् । शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारम् । यद्वा । शच्या^४ देव्याः^५ भर्तारम् ॥ शचीपतिम् । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शचीशब्दः शाङ्गरवादिङीनन्त आद्युदात्तः । निबाळ्हः । ' बाह् प्रयत्ने ' ।

१. स—क्षियन्ति । २. क्ष-ट-ठ—क्षयते । ३. क्ष-स—निपातितः । ४. क्ष-ट-ठ—आह्वयत् ।

५. क्ष-स—शचीदेव्याः ।

नीत्युपसर्गवशात् पतने वर्तते । निष्ठायाम् 'अनित्यमागमशासनम्' इति इडभावः । तत्त्वभत्वादीनि । यद्वा । 'ध्रुवस्वान्तः' (पा. सू. ७. २. १८) इत्यादौ भृशार्थे इडभावो निपात्यते । अत्र च बाडशब्दो भृशत्वोपेते' पतने सामर्थ्याद्वर्तते । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अङ्गत् । 'लिपिलिपिङ्गश्च' (पा. सू. ३. १. ५३) इति लुङि च्लेरङादेशः । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रयुच्छन् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

१देवी दानादिगुणयुक्ता १अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता १देवैः दानादिगुणयुक्तैः स्वकीयैः पुत्रैः सह १नः अस्मान् १नि १पातु नितरां रक्षतु । १देवः दीप्यमानः १त्राता सर्वेषां रक्षकः सविता १अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मद्रक्षणे जागरूकः सन् १त्रायताम् अस्मान् पालयतु । यदनेन सूक्ते-नास्माभिः प्रार्थितं १नः अस्मदीयं १तत् मित्रादयः षड्देवताः १ममहन्तां पूजयन्तु ॥ त्रायताम् । 'त्रैङ् पालने' । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे' । अस्मात् लटः शत । नन्वसमासेऽन्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २४ ॥

'यज्ञो देवानाम्' इति तृचं द्वितीयं सूक्तं कुरुस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'यज्ञस्तुचम्' इत्यनु-क्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृळयन्तः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्त्यादंहोश्चिद्वा वरिवोवित्तरासत् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृळयन्तः ।

आ । वः । अर्वाचीं । सुमतिः । ववृत्त्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्तरा । असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयः १यज्ञो १देवानाम् इन्द्रादीनां १सुम्नं सुखं १प्रत्येति' प्राप्नोतु । अपि च हे १आदित्यासः आदित्याः १मृळयन्तः अस्मान् सुखयन्तः १भवत । तथा १वः युष्माकं १सुमतिः शोभना मतिः भद्रानु-ग्रहपरा^१ बुद्धिः १वर्वाची अस्मदभिमुखी १आ १ववृत्त्यात् आवर्तताम् । १या मतिः १अंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य १वरिवोवित्तरा । वरिवः इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लम्भयित्री १असत् भवेत् । सैषा मतिरस्मान् रक्षितुं वर्ततामिदर्थः ॥ भवत । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति आदित्यास इति पादादौ वर्तमानस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् 'अपादादौ'

१. क्ष-ट-ठ-न-स-भृशार्थोपेते । २. क्ष-स-'प्रत्येति' इत्यस्यानन्तरं 'प्रतिगच्छति । सुखं जनयितुं सुलोकं (क्ष-स्वर्गलोकं) प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । देवानां संबन्धी यो (क्ष-योऽयं) यज्ञः सोऽस्माकं सुम्नं सुखं प्रत्येति (क्ष-प्रति) प्राप्नोतु (क्ष-प्राप्नोति) इत्यधिकम् । ३. क्ष-स-भक्तानुग्रहपरा ।

इति पर्बुदासात् निजाताभावः । मृळयन्तः । ' मृड सुखने ' । ण्यन्तात् लटः शतृ । शप् । ' छन्दस्यु-
भयथा ' इति शतुः आर्धधातुकत्वेन अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यते ।
बहुल्यात् । ' वृत्तु वर्तने ' । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । अंहोः ।
' अहि गतौ ' । इदिस्वात् जुम् । औणादिक उपस्ययः । वरिवोवित्तरा । ' विदु लाभे ' । अस्मादन्तर्भा-
वितण्यर्थात् क्रिप् । तत आतिशायनिक. तरप् । असत् । ' अस भुवि ' । लेटि अडागमः ॥

उप नो देवा अवसा गमन्त्वङ्गिरसां सामभिः स्तूयमानाः ।

इन्द्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अङ्गिरसाम् । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इन्द्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुतऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

१ देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः २ अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनाभेन वा युक्ताः ३ नः
अस्मान् स्तोतृन् १ ५ उप ५ आ ५ गमन्तु उपागच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कथंभूताः । ५ अङ्गिरसाम् एतत्संज्ञकाना-
मृषीणां संबन्धिभिः ५ सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः ५ स्तूयमानाः । अपि च ५ इन्द्रः ५ इन्द्रियैः । धननामैतत् ।
स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छतु । तथा ५ मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः
' ईदृक् चान्यादृक् च ' इत्येवमादिनामानो देवाः ५ मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैः
वायुभिः सहास्मानागच्छन्तु । तथा ५ अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता ५ आदित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः
सह ५ नः अस्मभ्यं ५ शर्म सुखं ५ यंसत् यच्छतु २ ॥ गमन्तु । लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।
' छन्दस्युभयथा ' इति श्लेः आर्धधातुकत्वेन क्तिच्वाभावात् ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपाभावः ।
यंसत् । ' यम उपरमे ' । लेटि अडागमः । ' सिन्धुलं लेटि ' इति सिप् ॥

तन्न इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । ५ तत् तादृशं ५ नः अन्नं ५ नः अस्मभ्यम्
५ इन्द्रः ५ धात् दधातु ददातु । एवं ५ तद्वरुणः इत्यादावपि योज्यम् । ५ तत् इदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीय-
मन्नं मित्रादयः ५ ममहन्तां पूजयन्तु पालयन्वित्यर्थः ॥ चनः । ' चायृ पूजानिज्ञामनयोः ' ।
' चायेरन्ने इस्वन्न ' (उ. सू. ४. ६३९) इति असुन् नुडागमश्च धातोर्ह्रस्वत्वं च । वलि लोपः ।
निस्वादाद्युदात्तत्वम् । धात् । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति प्रार्थनायां लुङ् । ' गातिस्था ' इति
सिन्धो लुङ् ॥ ॥ २५ ॥

‘ य इन्द्राग्नी ’ इति त्रयोदशार्चं तृतीयं सूक्तं कुरुस्यार्चं त्रैष्टुभमैन्द्राग्रम् । तथा चानुकान्तं-
‘ य इन्द्राग्नी ससौनैन्द्राग्रं तु ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रतमः । रथः । वाम् । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातम् । सरथम् । तस्थिवांसा । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः ^३वां युवयोः संबन्धी ^४यः ^५रथः ^६विश्वानि
^७भुवनानि भूतजातानि ^८अभि ^९चष्टे आभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नस्वचित्वाच्च
स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । ^{१०}तेन रथेन ^{११}आ ^{१२}यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । तत्किं पर्यायेण ।
नेत्याह । ^{१३}सरथं समानमेकं रथं ^{१४}तस्थिवांसा युगपदेव आस्थितवन्तौ ^{१५}युवामागच्छतं न ^{१६}पर्यायेणेत्यर्थः ।
^{१७}अथ आगमनानन्तरं ^{१८}सुतस्य ऋत्विग्भिर्भूषितं ^{१९}सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा ^{२०}पिबतम् ॥
वाम् । ‘ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी० ’ (पा. सू. ८. १. २०) इत्यादिना षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः ।
सर्वानुदात्तत्वम् । चष्टे । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादिवात् शपो लुक् ।
‘ स्कोः संयोगाद्योः० ’ इति कलोपः । ‘ तास्यनुदात्तेत्० ’ इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः
क्षिप्यते । ‘ यद्वृत्ताक्षित्यम् ’ इति निघातप्रतिषेधः । सरथम् । समानश्चासौ रथश्च० सरथः ।
‘ समानस्य च्छन्दसि० ’ इति सभावः । ‘ परादिभ्यश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसा ।
‘ छा गतिनिवृत्तौ ’ । लिटः कसुः । द्विवचनम् । ‘ शर्पूर्वाः खयः ’ । ‘ वस्वेकाजादसाम् ’ इति
इडागमः । ‘ आतो लोप इटि च ’ इति आकारलोपः । ‘ सुपां सुलुक्० ’ इति आकारः । सोमस्य ।
‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरम् ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उरुऽव्यचा । वरिमता । गभीरम् ।

तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्याम् ॥ २ ॥

^१विश्वं सर्वम् ^२इदं ^३भुवनं जगत् ^४यावत् ^५अस्ति यावत्प्रमाणं ^६भवति । कीदृशम् । ^७उरुव्यचा
विस्तीर्णव्यापनम् । सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा ^८वरिमता वरिष्णा उरुत्वेनाग्नीयेन गौरवेण ^९गभीरं
गाभीर्योपेतम् । हे ^{१०}इन्द्राग्नी ^{११}पातवे युवाभ्यां पातुं ^{१२}सोमः० ^{१३}तावान् ^{१४}अस्तु तावत्प्रमाणो भवतु । तथा
^{१५}मनसे युवयोरन्तःकरणाय ^{१६}अरं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥ उरुव्यचा । ‘ व्यच व्याजीकरणे ’ । असुन् ।

१. क्ष-ट-ठ-स-सर्वाणि भूतजातानि २. क्ष-स-अवस्थितवन्तौ । ३. क्ष-ट-ठ-न तु । ४. क्ष-ऋत्विग्भि-
रभिषुतस्य । ५. क्ष-ट-ठ-रथवेति । ६. क्ष-यावत्परिमाणम् । ७. क्ष-ट-ठ-स-अयं सोमः ।

‘ न्यथेः कुटाक्षिबमनसि ’ इति वचनात् छित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । ‘ स्वमोर्नेपुंसकात् ’ (पा. सू. ७. १. २३) इति सोर्लुकि प्राप्ते ‘ सुपां सुलुक् ’ इति व्यत्ययेन ङादेशः । वरिमता । ‘ पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ’ इति उरुशब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे इमनिच् । ‘ प्रियस्थिर ’ इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयाया लुक् । यद्वा । तृतीयायाश्छान्दसः तुडागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य । ‘ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ’ (पा. सू. ५. २. ३९) । ‘ आ सर्वनाम्नः ’ इति आत्वम् । पातवे । ‘ पा पाने ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति तवेन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अरम् । ‘ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम् ’ (पा. म. ८. २. १८) इति लत्वविकल्पः । युवभ्याम् । व्यत्ययेन आत्वाभावे ‘ शेषे लोपः ’ इति दकारलोपः ॥

चक्राथे हि स॒ध्य॑ऽङ्गाम॑ भ॒द्रं स॑ध्री॒चीना॑ वृ॒त्रह॑णा उ॒त स्थः॑ ।

तावि॒न्द्राग्री॑ स॒ध्य॑श्चा नि॒षद्या॑ वृ॒ष्णः॑ सोम॑स्य वृ॒षणा॑ वृषे॒थाम् ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । स॒ध्य॑क् । नाम । भ॒द्रम् । स॑ध्री॒चीना॑ । वृ॒त्रह॑नौ । उ॒त । स्थः॑ ।

तौ । इन्द्रा॒ग्री इति । स॒ध्य॑श्चा । नि॒ऽसद्य॑ । वृ॒ष्णः॑ । सोम॑स्य । वृ॒षणा॑ । आ । वृषे॒थाम् ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्राग्री १ भद्रं कल्याणं १ नाम स्वर्कायं नामधेयं १ सध्यक् सहगतमिन्द्राग्री इत्येवं संयुक्तं १ चक्राथे युवां कृतवन्तौ । १ उत अपि च हे १ वृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्य हन्ताराविन्द्राग्री १ सध्रीचीना सहाञ्जन्तौ वृत्रवधार्थं संगतौ १ स्थः भवथः । १ हि यस्मादेवं तस्मात् हे १ वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्राग्री १ तौ युवां सध्यञ्चौ सहितावेव सन्तौ १ निषद्य वेद्यामुपविश्य १ वृष्णः सेक्तुः १ सोमस्य आत्मीयं भागम् १ आ १ वृषेथां स्वकीये उदरे आसिञ्चेथाम् ॥ सध्यक् । सहशब्दोपपदादञ्जतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ सहस्य सध्रिः ’ । ‘ अद्रिसध्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ’ (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति वचनात् सध्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे ‘ उदात्तस्वरिनोर्योः ’ इति स्वरितत्वम् । सध्रीचीना । ‘ विभाषाञ्चेरदिकृत्त्रियाम् ’ इति स्वार्थे खः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आजादेशः । वृत्रहणौ । संहितायाम् आवादेशे ‘ लोपः शाकल्यस्य ’ इति वलोपः । वृषेथाम् । ‘ वृष सेचने ’ । व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च ॥

समि॒द्धेष्व॒ग्निष्वा॑न॒जाना॑ य॒तसु॑चा ब॒र्हिर्॑ ति॒स्तिरा॑णा ।

ती॒त्रैः सोमैः॑ परि॒षक्तेभि॑र॒र्वागेन्द्रा॑ग्री सौम॒नसा॑य॒ यात॑म् ॥ ४ ॥

सम्॒ऽइद्रे॑षु । अ॒ग्निषु॑ । आ॒न॒जाना॑ । य॒तसु॑चा । ब॒र्हिः । ऊँ इति॑ । ति॒स्तिरा॑णा ।

ती॒त्रैः । सोमैः॑ । परि॒ऽसिक्तेभिः॑ । अ॒र्वाक् । आ । इन्द्रा॒ग्री इति॑ । सौम॒नसा॑य॒ । या॒त॒म् ॥ ४ ॥

१ अग्निषु गार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिना १ समिद्धेषु सम्यगिद्धेषु दीपेषु सत्सु १ आनजाना हवींष्या-
उषेनाजन्तौ १ यतसुचा तदन्तरं यागार्थं गृहीतसुचौ १ बर्हिर् वेद्यां बर्हिरपि १ तिस्तिराणा आत्मीयं
कृतवन्तौ अथर्वमुपतिप्रस्थातारौ एवंभूतावभूताम् । तथा सति हे इन्द्राग्री १ तीत्रैः क्षिप्रं मक्करैः

परिचितेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचमसादिष्वासिकैः सोमैः हेतुभूतैः अर्वाक् अस्मन्भिमुखम् आयातम् आगच्छतम् । किमर्थम् । सोमनसाय सोमनस्याय अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आभजाना । 'अञ्ज् व्यक्तिक्रक्षणगतिषु' । लिटः कानच् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । द्विर्भावे 'अत आदेः' इति अभ्यासस्य दीर्घः । 'तस्मान्बुद्धिहलः' इति अद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुद् । तिस्तिराणा । 'स्तृप् आच्छादने' । पूर्ववत् कानच् । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वम् । द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' । 'सुपां सुलुक्' इति सर्वत्र विभक्तेः आकारः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

यानीन्द्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्ण्यानि ।

या । वाम् । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्याणि वृत्रवधादिरूपाणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवन्तौ । इन्द्राग्निभ्यां हि सर्वं जगत् सृज्यते । इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजत्यग्निश्चाहुतिद्वारा वृष्टयुत्पादकः । वृष्टेः सकाशात् सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उत अपि च यानि वृष्ण्यानि वृष्णि भवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्तौ । तथा वां युवयोः संबन्धीनि प्रत्नानि चिन्तनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि सन्ति । तेभिः तैः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्य अभिषुतं सोमं पिबतम् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यम् । 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । तेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः । 'सावेकाचः' इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'न गोश्नसाववर्ण' इति प्रतिषेधः ॥ ॥ २६ ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवम् । प्रथमम् । वाम् । वृणानः । अयम् । सोमः । असुरैः । नः । विहव्यः ।

ताम् । सत्याम् । श्रद्धाम् । अभि । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रमे एव वां युवां वृणानः संभजमानः यदब्रवं सोमेन प्रीणयिष्यामीति यदबोचं सत्यां यथार्थां तां श्रद्धां श्रद्धयादरातिशयेन कृतामुक्तिम् अभि अमिलक्ष्य आहि यातम् आगच्छतमेव नोदासाथम् । अथ आगमनानन्तरमभिषुतं सोमं पिबतम् । तथा सति असुरैः हविषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिः अयं नः अस्माकं सोमः विहव्यः विशेषेण होतव्यो भवति इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिन्द्राग्नी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । 'वृक् संभक्तौ' । लिटः शानच् ।

‘आभ्यस्तयोरातः’ इति आकारलोपः । असुरैः । ‘असु क्षेपणे’ । ‘असेरुनृ’ (उ. सू. १. ४२) इति उरन्प्रत्ययः । विह्व्यः । ‘हु दानादनयोः’ । ‘अचो यत्’ । गुणः । ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव’ इति अवादेशः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदिन्द्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनि वा यजत्रा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । मदथः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राजनि । वा । यजत्रा । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्ट्यौ हे इन्द्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यत् यदि मदथः हव्यथः । यत् यदि वा ब्रह्मणि ब्राह्मणे अन्यस्मिन्यजमाने हविः स्वीकरणायागत्य हव्यथः । यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हव्यथः । अतः परि परितोऽस्मात् सर्वस्मात् स्थानात् हे वृषणौ कामानां वर्षिताराविन्द्राग्नी आ यातं वि आगच्छतमेव । औदासीन्यं मा कर्हम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ मदथः । ‘मदी हर्षे’ । व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । ‘अमिनक्षि’ इत्यादिना यजतेः कर्मणि अत्रन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः ॥

यदिन्द्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद्ब्रह्मणुषु पूरुषु स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । ब्रह्मणुषु । अनुषु । पूरुषु । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुषु इत्यादीनि पञ्च मनुष्यनामानि । हे इन्द्राग्नी यत् यदि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्थः भवथः वर्तेथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथे । यत् यदि वा द्रुह्येषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वा अनुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृष्वनुष्टातृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फला ज्ञानहीनत्वादनुष्टानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पूरुषु कामैः पूरयितव्येष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे कामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आगच्छतम् । अनन्तरम्^१ अभिषुतं सोमं पिबतम्^२ ॥ यदुषु । ‘यम उपरमे’ । नियम्यन्ते इन्द्रियाण्येभिरिति यद्वः । ‘यमेदुक् च’ इति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसार्थः । औणादिकः अशप्रत्ययः । द्रुह्येषु । ‘द्रुह जिघांसायाम्’ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । द्रुहं परेषामिच्छन्ति । ‘छन्दसि परेच्छायामपि’ इति क्यच् । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उपप्रत्ययः । अनुषु ।

१. क्ष-न-दानादानयोः । २. क्ष-ट-ठ-अथ अनन्तरम् । ३. क्ष-स-‘पिबतम्’ इत्यस्यानन्तरम् ‘एतत् (स-इदम्) नैरुक्ताभिमतं व्याख्यानम् । ऐतिहासिकपक्षे तु यदुतुर्वशादयः पञ्च राजानो ययातेः पुत्राः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु इति योज्यम्’ इत्यधिकम् ।

‘अन प्राणने’ । ‘अणश्च’ (उ. सू. १. ८) इति विधीयमान उपस्थयो बहुलवचनादस्मादपि भवति । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पूरुषु । ‘पूरी आप्यायने’ । पूर्णन्ते इति पूरवः । औणादिक उपस्थयः ॥

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । परमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां संनिष्ठायां मस्यां भूम्यां यत् यदि स्थः वर्तमानौ भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामन्तरिक्षलोके । अत्र पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा ‘यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्ना’ (तै. सं. १. २. १२. १) इति । उत अपि च परमस्याम् उक्तायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां शुलोके यदि वा वर्तते । अतः^१ सर्वस्मात् स्थानात् हे वृषणौ आगच्छतम् । आगमनानन्तरं सुतं सोमं पिबतम्^१ ॥ अवमस्याम् । अवमशब्दादुत्तरस्य डेर्व्यत्ययेन स्याडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवयस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । अवमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्येयम् । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी तावागच्छतामिष्युक्तम् । इदानीं तु सुप्रभृतिषु अवरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

यदिन्द्राग्नी दिवि श्रो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्याम् । यत् । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२दिवि भूलोके ^३यत् यदि ^४स्थः भवथः । यदि वा ^५पृथिव्यां भूलोके यदि वा ^६पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु वा । तथा ^७ओषधीषु तिलमाषवीद्यादिषु ^८अप्सु उदकेषु चानुग्राहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ युवाम् ^९अतः सर्वस्मात् स्थानादागच्छतम् । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिबतम् ॥ पृथिव्याम् । ‘ उदात्तयणः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इति ओषधयः । ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । दासीभारादिस्वात् पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । तच्च घञन्तमाद्युदात्तम् । ‘ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ’ इति दीर्घः ॥

यदिन्द्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उत्इता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य ^३सूर्यस्य आदित्यस्य संबन्धिनः ^४दिवः द्योतमानस्य अन्तरिक्षस्य ^५मध्ये मध्यभागे ^६स्वधया आर्त्तायेन तेजसा हविलक्षणेनाज्ञेन वा ^७यत् यस्मात् कारणात् ^८मादयेथे तृप्तौ भवथः तस्मात् कारणात् ^९अतः सर्वस्मादन्तरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षका-विन्द्राग्नी आगच्छतम् । आगमनानन्तरमभिषुतं सोमं ^{१०}पिबतम् ॥ उदिता । ‘ सुपां सुलुक्० ’ इति षष्ठ्या डादेशः । दिवः । ‘ ऊडिदम्० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मादयेथे । ‘ मद तृप्तियोगे ’ । चुरादि-रात्मनेपदी ॥

एवेन्द्राग्नी पपिवांसा सुतस्य विश्वास्मभ्यं सं जयतं धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १३ ॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् । सम् । जयतम् । धनानि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२सुतस्य अभिषुतं सोमम् ^३एव एवं ^४पपिवांसा पीतवन्तौ युवाम् ^५अस्मभ्यं ^६विश्वा सर्वाणि ^७धनानि ^८सं जयतं प्रयच्छतम् । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं ^९तत् मित्रादयः ^{१०}ममहन्तां पूजयन्तु१ ॥ पपिवांसा । ‘ पा पाने ’ । लिटः कसुः । ‘ वस्वेकाजादसाम् ’ इति इडागमः ॥ ॥ २७ ॥

‘ वि हि ’ इत्यष्टवं चतुर्थं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च-‘ वि ह्यष्टौ ’ इति । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । सूक्तविनियोगो१ लैङ्गिकः१ ॥

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन् इन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ।

नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मह्यं स वां धियं वाजयन्तीमतक्षम् ॥ १ ॥

वि । हि । अख्यम् । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति । ज्ञासः । उत । वा । सजातान् ।

न । अन्या । युवत् । प्रमतिः । अस्ति । मह्यम् । सः ।

वाम् । धियम् । वाजयन्तीम् । अतक्षम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनम् इच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासः ज्ञातीन् उत वा अपि वा सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बान्धवाः । तांश्च मनसा बुद्ध्या वि ह्यख्यं युवा-मेव ज्ञातिरूपेण बन्धुरूपेण च व्यज्ञासिषम् । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च युवत् युवाभ्याम् अन्या अन्येन केनचिन् मह्यं दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः न अस्ति । मदीया यैषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । वसः तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहं वां युवयोः संबन्धिनीं वाजयन्तीम् अक्षमस्मभ्यमिच्छन्तीं धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिम् अतक्षम् अकार्षम् ॥ अख्यम् । लुङि 'अस्यतिवक्तव्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङादेशः । वस्यः । वसुशब्दात् ईयसुन् । 'टेः' इति टिलोपः । छान्दस ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः । 'ज्ञा अवबोधने' । औणादिकोऽसुन् । व्यस्येन विभक्तेरुदात्तत्वम् । युवत् । 'सुपां सुलुङ्' इति विभक्तेर्लुङ् । अर्थाभिधायकत्वात् 'युवावौ द्विवचने' (पा. सू. ७. २. ९२) इति युष्मदो मपर्यन्तस्य युवादेशः ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा धा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥ २ ॥

अश्रवम् । हि । भूरिदावत्तरा । वाम् । विजामातुः । उत । वा । ध । स्यालात् ।

अथ । सोमस्य । प्रयती । युवभ्याम् । इन्द्राग्नी इति । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरा अतिशयेन बहुधनस्य दाताराविति अश्रवं हि अश्रौषं खलु । कस्मात् पुरुषात् । विजामातुः । श्रुताभिरुप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहु धनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वा अपि च स्यालात् । स्यं शूर्पम् । तस्मात् लाजानावपति विवाहकाले इति स्यालः कन्याभ्राता । स यथा अग्निप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी । 'घ इति पादपूरणः' । तथा च सति अथ अनन्तरं हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नव्यं नवतरं प्रत्यग्रं स्तोमं जनयामि निष्पादयामि । अत्र निरुक्तम्—'अश्रौषं हि बहुदातृतौ वां विजामातुरुसमाप्ता-जामातुः । विजामातेति शब्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव बरोऽभिस्तो जामाता जा

अपत्यं तन्निर्माता । उत वी घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याह्या-
जानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनं शृणातेः शस्नातेर्वा । अथ सोमस्य
प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नम्यं नवतरम्' (निरु. ६. ९) इति ॥ अश्रवम् । ' श्रु
अवणे ' । लङि उत्तमपुरुषैकवचने ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । ' हुदाञ्'
दाने' । ' आतो मनिन्' इति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । ' भूरिदामस्तुद्रुक्तव्यः '
(पा. सू. ८. २. १७. २) इति तरपः तुद्र । पदसंज्ञायां नलोपः । ' सुपां सुलुक्' इति विभक्ते-
राकारः । घ । ' ऋचि तुनुघ' इत्यादिना संहितायां दीर्घत्वम् । अथ । ' निपातस्य च ' इति^१ ।
प्रयती । ' यम उपरमे ' । क्तिनि ' अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । ' तादौ च' इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । युवभ्याम् । ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति ' युष्मदस्मदीरनादेशे '
इत्यात्वाभावः^२ । ' शेषे लोपः ' इति दकारलोपः ॥

मा छेद्म रश्मीरिति नाधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्म । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणाम् । शक्तीः । अनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्याम् । कम् । वृषणः । मदन्ति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥ ३ ॥

१ रश्मीन् । रश्मिशब्दो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति एवमविच्छिन्नान् पुत्र-
पौत्रादीन् १मा १च्छेद्म मा विच्छिन्नान् कुर्मति बुद्ध्या १नाधमानाः इन्द्राग्न्योः सकाशात् तथाविधान्
पुत्रादीन् ४ याचमानाः । तदनन्तरं १पितृणां १शक्तीः शक्त्युत्पादकान् वीर्योत्पादकान् तान् ५ पुत्रादीन्
१अनुयच्छमानाः अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तः १वृषणः सेत्तारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः सपत्नीका इत्यर्थः ।
एवंभूता यजमानाः १इन्द्राग्निभ्यां १कं सुखं यथा भवति तथा १मदन्ति स्तुवन्ति । १हि यस्मात्
१अद्री शत्रूनादणन्तौ हिंसन्तौ ६ विदारयन्तौ ताविन्द्राग्नी १धिषणायाः स्तुत्याः १उपस्थे उपस्थाने समीपे
भवतः । तस्मात् तस्मांन्ध्याय स्तुवन्तीति भावः । यद्वा । निपातानामनेकार्थत्वात् हिशब्दो यदेत्यर्थः^७ ।
यदा ताविन्द्राग्नी उद्दिश्य अद्री अभिषवसाधनभूता ग्रावाणो धिषणाया उपस्थे । धिषणा अधिषवण-
चर्म । तस्योपरिष्ठादिन्द्राग्न्यर्थं सोममभिषुण्वन्ति । तदातदा ८ यजमानाः स्तुवन्तीति योजनीयम्^९ ॥
छेद्म । ' छिदिर् द्विधीकरणे ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्ध-
धातुत्वेन छिप्वाभावाल्लघूपधगुणः । ' न माङ्योगे ' इत्यङभावः । रश्मीन् । ' दीर्घादटि समानपादे '
इति संहितायां नकारस्य स्वरम् । ' अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' इति ईकारः सानुनासिकः ।
नाधमानाः । ' नाध याच्नायाम् ' । पितृणाम् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् । मदन्ति ।
' मदि स्तुतौ ' । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

१. क्ष-च-स-भूरि ददाति इति भूरिदावा । २. क्ष-इति दीर्घत्वम् ; स-इति संहितायां दीर्घः ।
३. स-इत्यात्वाभावे । ४. क्ष-ट-ठ-पुत्रपौत्रादीन् । ५. ट-ठ-वा । ६. स-हिसितारौ । ७. क्ष-यदेत्यर्थे
वर्तते, स-यदेत्यर्थे । ८. क्ष-स-तदा । ९. क्ष-योज्यम् ।

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोममृशती सुनोति ।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्क्तमप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । देवी । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् । उशती । सुनोति ।

तौ । अन्धिना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी ।

आ । धावतम् । मधुना । पृङ्क्तम् । अप्सु ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२युवाभ्यां ^३मदाय युवयोर्हषांय ^४देवी द्योतमाना ^५उशती युवां कामयमाना ^६धिषणा मन्त्ररूपा वाक् ^७सोमम् अभिषुणोति । यद्वा । धिषणा अधिषवणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत् सोममभिषुणोति । प्रावभिः तस्मिन्निधिवान्नस्याभिषवकर्तृत्वम् । ^८अन्धिना अश्ववन्तौ ^९भद्रहस्ता शोभनदोर्दण्डौ ^{१०}सुपाणी । मणिबन्धादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी ^{११}तौ युवाम् ^{१२}आ ^{१३}धावतं शीघ्रमागच्छतम् । आगत्य च ^{१४}अप्सु उदकेषु वर्तमानेन ^{१५}मधुना माधुर्येणितेन सारांशेन ^{१६}पृङ्क्तम् अस्मदीयं सोमं संयोजयतम् । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं संयोजयतम् । विभक्ति व्यत्ययः ॥ युवाभ्याम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ^{१७} । उशती । ‘वश कान्तौ’ । अदादित्वात् शपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शतुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् । पृङ्क्तम् । ‘पृची संपर्के’ । रौघादिकः । लोटि थसस्तम् । ‘भसोरलोपः’ । अनुस्वारपरसवर्णौ ^{१८} । न च ‘अचः परस्मिन्’ इत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वं, ‘न पदान्तः’ इत्यादिना निषेधात् ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहत्ये ।

तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवाम् । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विभागे । तवःस्तमा । शुश्रव । वृत्रहत्ये ।

तौ । आसद्य । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथाम् । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२वसुनः धनस्य ^३विभागे स्तोत्रभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ ^४युवां ^५वृत्रहत्ये वृत्रस्यासुरस्य हनने ^६तवस्तमा अतिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ वा ^७शुश्रव अश्रौषम् । हे ^८चर्षणी सर्वस्य द्रष्टारविन्द्राग्नी ^९तौ युवामस्मदीये ^{१०}अस्मिन् ^{११}यज्ञे ^{१२}बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दमे ^{१३}आसद्य उपविश्य ^{१४}सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन ^{१५}प्र ^{१६}मादयेथां प्रकर्षेण तृप्ती भवतम् ॥ विभागे । ‘भज सेवयाम्’ । भावे घञ् । ‘चजोः कु धिष्ण्यतोः’ इति कुत्वम् । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तवस्तमा । तव इति बलनाम । लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकस्तम् । यद्वा । तवतिवृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । तस्मादौणादिकः कर्तरि असिप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वृत्रहत्ये । ‘हनस्त च’ इति हन्तेर्भावे क्यप्; तत्संनियोगेन तकारान्तादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २८ ॥

१. क्ष-ट-ठ-शोभनदोर्दण्डौ । २. क्ष-ट-ठ-स-चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । ३. क्ष-ट-ठ-अनुनासिक-परसवर्णौ ।

ऐन्द्राग्रस्य पशोर्हविषः ' प्र चर्षणिभ्यः ' इत्येषा याज्या । ' प्रदानानाम् ' इति खण्डे सूत्रितं—
' प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्व्वा देवो यातु सविता सुरसः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा ऐन्द्राग्री विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिन्धुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महित्वा । प्र ।

इन्द्राग्री इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इन्द्राग्री आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यः महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचाथे अतिरिच्येथे सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गशब्दात् स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्र रिरिचाथे । एवं सुप्रभृतिभ्योऽपि । सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्री विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अन्या उक्तव्यतिरिक्तानि यानि सन्ति तान्यतीत्यं प्र रिरिचाथे अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः^१ । ह्वेजः ' भावेऽनुपसर्गस्य ' इति अप् संप्रसारणं च । व्यत्ययेन थाथादिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । रिरिचाथे । ' रिरिच् विरेचने ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । यद्वा । लट्येव ' बहुलं छन्दसि ' इति विकारस्य ऋजुः । महित्वा । ' मइ पूजायाम् ' । औगादिक इन्प्रत्ययः । तस्य भावो महित्वम् । ' सुगं सुलुक् ' इति तृतीयाया डादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ' आ भरतम् ' इत्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—' आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहु उभा वामिन्द्राग्री आहुवध्यै ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहु अस्माँ इन्द्राग्री अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आ । भरतम् । शिक्षतम् । वज्रबाहु इति वज्रऽबाहु ।

अस्मान् । इन्द्राग्री इति । अवतम् । शचीभिः ।

इमे । नु । ते । रश्मयः । सूर्यस्य । येभिः । सपित्वम् । पितरः । नः । आसन् ॥ ७ ॥

हे वज्रबाहु वज्रहस्तौ इन्द्राग्री आ भरतम् अस्मदर्थं धनमाहरतम् । आहत्य च शिक्षतं अस्मभ्यं वत्तम् । शिक्षतिर्दानकर्मा । अपि च अस्मान् अनुष्ठातृन् शचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः

कर्मभिः ^१अवतं रक्षतम् । किं च सूर्यात्मन इन्द्रस्य ^२येभिः रश्मिभिः यैः अर्चिभिः ^३नः अस्माकं ^४पितरः पूर्वपुरुषाः ^५सपित्वं सहप्राप्तव्यं स्थानम् ^६आमन् ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोक-मुपासका गच्छन्ति । तथा च श्रूयते—‘ तेऽर्चिपमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः ’ (छा. उ. ५. १०. १) इति । यद्वा । येभी रश्मिभिः सपित्वं समवेतत्त्वमध्यगच्छन्^१ । ^२ते ^३रश्मयः ^४इमे ^५नु इदानीमस्माभि-र्दृश्यमाना एत एव खलु । सूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त एवाग्नेरपि । तथा च श्रूयते—‘ अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दृराशक्तं दृष्टो ’ (तै. ब्रा. २. १. २. ९) इति । तस्मात् सूर्यस्य रश्मीनां स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतम् । ‘ ह्यग्रहोर्भः^० ’ इति अस्त्वम् । शिक्षतम् । ‘ शिक्ष विद्योपादाने ’ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते । तिङ्ः परत्वाज्जिघाताभावः । सपित्वम् । ‘ आपू व्यासौ ’ । अस्मान् सशब्दोप-पदात् ‘ कृत्याथे तवैकेन्^० ’ इति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् धातोः पिभावः । यद्वा । ‘ षप समवाये ’ । ‘ इन्सर्वधातुभ्यः ’ इति इन् । मपेर्भावः सपित्वम् । आसन् । ‘ अम गतिदीप्त्यादानेषु ’ । लङि आडागम उदात्तः । ‘ यद्वृत्तास्त्रित्यम् ’ इति निघाताभावः^२ ॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इन्द्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरं^३दरा । शिक्षतम् । वज्रहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । भरेषु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे ^१वज्रहस्ता हस्तेन^२ गृहीतवज्रौ ^३पुरंदरा असुरपुराणां दारयितारौ ^४इन्द्राग्नी ^५शिक्षतम् अस्म-दपेक्षितं धनं प्रयच्छतम् । अपि च ^६भरेषु संग्रामेषु ^७अस्मान् ^८अवतं रक्षतम् । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं ^९तत्^० अस्मदीयं मित्रादयः ^{१०}ममहन्तां पूजयन्ताम्^० ॥ पुरंदरा । ‘ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ’ (पा. सू. ३. २. ४१) इति खच् । ‘ वाचंयमपुरंदरौ च ’ (पा. सू. ६. ३. ६९) इति निपातनात् अम् । ‘ सुपां सुलुक्^० ’ इति विभक्तेः आकारः ॥ ॥ २९ ॥

‘ ततं मे ’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तं कुरुस्यार्षं ऋभुदेवताकम् । पञ्चमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘ ततं नवाभवं तु पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ’ इति ॥ अभिष्टवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदमाभवं निविद्वानम् । सूत्रितं च ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे—‘ ततं मे अप इति वैश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

ततं मे अपस्तदुं तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचथाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृष्णुत ऋभवः ॥ १ ॥

ततम् । मे । अपः । तत् । ऊँ इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उचथाय । शस्यते ।

अयम् । समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । समु । ऊँ इति । तृष्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥

१. क्ष-समवेतत्वमगच्छन्; स-समवे (वै) तृत्वमगच्छन् २. क्ष-निघातप्रतिषेधः । ३. क्ष-ट-इस्ते । ४. क्ष-ट-तन्मित्रादयो रक्षन्तु ।

हे ऋभवः ऋमे मया ऋअपः अग्निष्टोमादिरूपं कर्म ऋतं विस्तारितं बहुधाः पूर्वमनुष्ठितम् ।
 ऋतदु तदेव ऋपुनः ऋतायते विस्तार्यते अनुष्ठीयते इत्यर्थः । तत्र ऋस्वादिष्ठा स्वादुतमा अतिशयेन प्रीतिकरी
 ऋधीतिः स्तुतिश्च ऋउचथाय स्तुत्याय^१ ऋशस्यते पठ्यते । अपि च ऋइह अस्मिन्यागे ऋसमुद्रः समुन्दन-
 शीलः ऋअयं सोमरसः ऋविश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य ऋस्वाहा-
 कृतस्य स्वाहाकारेणाम्नौ प्रक्षितस्य सोमस्य पानेन ऋसमु ऋतृष्णुत सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततम् ।
 'तनु विस्तारे' । निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति इदप्रतिषेधः । 'अनुदातोपदेशः' इत्यादिना
 अनुनासिकलोपः । अपः । 'आपू व्याप्तौ' । 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद्च वा' इति
 अशुन् धातोर्ह्रस्वश्च । तायते । 'तनोतेर्यकि' (पा. सू. ६. ४. ४४) इति आत्वम् ।
 स्वादिष्ठा । स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्टम् । 'टेः' इति टिलोपः । उचथाय । 'वच परिभाषणे' ।
 औगादिकः अथक्प्रत्ययः । 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । समुद्रः । 'उन्दी क्लेदने' ।
 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्^२ । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवाहो भागो देव्यः ।
 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्मोमे । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति
 व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य स्वाहाशब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वान्
 (पा. सू. १. ४. ६१) 'गतिरन्तः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृष्णुत । 'तृप प्रीणने' ।
 'स्वादिभ्यः श्रुः' । ऋभव इत्यनेन संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥

आभोग्यं प्र यदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम् ॥ २ ॥

आभोग्यम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन । अपाकाः । प्राञ्चः । मम । के । चित् । आपयः ।

सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः ऋअपाकाः परिपक्वज्ञानाः ऋप्राञ्चः पूर्वकालीनाः ऋमम ऋआपयः प्रापयितारो मदीया
 ज्ञातयः ऋके ऋचित् एवंभूता ये केचन यूयम् ऋआभोग्यम् उपभोग्यं सोमम् ऋइच्छन्तः ऋयत् यदा
 ऋप्र ऋऐतन तपश्चरितुमरण्यं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्केन—'ऋभु-
 र्विन्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः' (निरु. ११. १६) इति । कुत्सोऽप्या-
 ङ्गिरसः अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तम् । हे ऋसौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं ऋचरितस्य
 समुपार्जितस्य तपसः ऋभूमना भूम्ना बहुत्वेन ऋदाशुषः हवींषि दत्तवतः ऋसवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो
 यजमानस्य संबन्धि यज्ञगृहम् ऋअगच्छत तपसा लब्धसोमाः सन्तः कृतपानाः^३ यूयं गतवन्तः । यद्वा ।
 दाशुषः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्यः ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुः गृहं निवास-
 स्थानं तृतीयसवनाख्यमगच्छत प्राप्ताः । एतत्सर्वम् 'आर्भवं शंसति' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यादौ
 विसृष्टमाज्ञातम् ॥ आभोग्यम् । आ समन्ताज्जोग आभोगः । तदर्हः आभोग्यः । 'छन्दसि च' इति
 यः^४ । 'यस्य' इति लोपाभावश्चाब्धसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वा । आङ्पूर्वा-
 नुजेरौगादिकः कर्मणि इप्रत्ययः^५ कुर्वं च । अग्नि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । 'इण् गतौ' । लङि मध्यम-

क्ष-स-१. स्तुत्याय गुप्सद्विषाय । २. क्ष-रक्प्रत्ययः । ३. स-तत्पानाय । ४. क्ष-यप्रत्ययः;
 ट-यः प्रत्ययः । ५. क्ष-ट-अयप्रत्ययः, स-चप्रत्ययः ।

बहुवचनस्य तस्य तादेशः । ' तसनसनथनाश्च ' इति तस्य तनबादेशः । आडागमो वृद्धिश्च । आपयः । आभोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बहुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । ' बहोर्लोपो भू च बहोः ' इति इकारलोपो बहोर्भूभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अलोपाभावः^१ ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयन्त ऐतन ।

त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतत्वम् । आ । असुवत् । अगोह्यम् । यत् । श्रवयन्तः । ऐतन ।

त्यम् । चित् । चमसम् । असुरस्य । भक्षणम् । एकम् । सन्तम् । अकृणुत । चतुःऽवयम् ॥ ३ ॥

हे ऋभवः^२ तदानीं^३ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः^४ वः युष्माकम्^५ अमृतत्वं देवत्वम्^६ आसुवत् आभिमुख्येन प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः ।^७ यत् यदा यूयम्^८ अगोह्यं गृहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं^९ श्रवयन्तः अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः^{१०} ऐतन आगच्छत । तदानीमिति पूर्वणान्वयः । यस्मात् यूयं देवैराज्ञापिताः सन्तः^{११} असुरस्य त्वष्टुः संबन्धिनम् । तेन निर्मितमित्यर्थः ।^{१२} भक्षणं सोमपानसाधनं^{१३} तं^{१४} चमसम्^{१५} एकं^{१६} चित् असहायमेव^{१७} सन्तं^{१८} चतुर्वयं^{१९} चतुर्व्यूहम्^{२०} अकृणुत कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ त्वष्टा कृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण^{२१} ऋभवः कृतवन्तः^{२२} इत्यर्थः ॥ असुवत् । ' षू प्रेरणे ' । तौदादिकः । श्रवयन्तः । ' श्रु श्रवणे ' । छान्दसो वृद्धयभावः । ऐतन । लङि मध्यमबहुवचनस्य^{२३} तादेशे^{२४} ' तसनसनथनाश्च ' इति तनबादेशः । भक्षणम् । करणे ल्युट् । अकृणुत । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । लङि मध्यमबहुवचने ' धिन्विकृण्वोर च ' इति उप्रत्ययः । चतुर्वयम् । यया अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तीसः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तीसः । सन्तः । अमृतत्वम् । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सम् । अपृच्यन्त । धीतिभिः ॥ ४ ॥

वाघतः । ऋत्विक्कामैतत् अत्र च सामर्थ्यात् तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । ऋत्विग्निरूपेता ऋभवः^१ शमी । कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माणि अन्यान्यपि ' एकं चमसं चतुरः कृणोतन ' (ऋ. सं. १. १६१. २) इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि^२ तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन शैघ्र्येण^३ विष्टी । यद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा^४ मर्तासः मनुष्या अपि^५ सन्तः^६ अमृतत्वं देवत्वम्^७ आनशुः आनशिरे । कृतैः कर्मभिल्लेभिरे । देवत्वं प्राप्य च^८ सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः^९ सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशजाना वा ते^{१०} ऋभवः^{११} संवत्सरे संवत्सरा-

१. क्ष-न-स-अलोपाभावः । २. क्ष-होतृचमसादिरूपेण चतुष्टयं कृतवन्तः । ३. क्ष-मध्यमपुरुष-बहुवचनस्य । ४. क्ष-तादेशः तस्य; स-तादेशस्य ।

वयवभूते वसन्तादिकाकेऽनुष्ठेयैः १धीतिभिः अग्निष्टोमादिकर्मभिः १समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्मा-
गार्हा बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं — ‘ कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्तासः सन्तोऽ-
मृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्ऋभु-
र्विन्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः ’ (निरु. ११. १६) इति ॥ विष्टी । ‘ विष्टु
व्याप्तौ ’ । ‘ स्नात्स्यादयश्च ’ (पा. सू. ७. १. ४९) इति क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । शमी ।
‘ सुपां सुलुक् ’ इति शसो लुक् । आनशुः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ अभोतेश्च ’
इति अभ्यासादुत्तरस्य जुडागमः । अपृच्यन्त । ‘ पृची संपर्के ’ । कर्मणि लङ् ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन॑ एकं पात्रमृभवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रम्ऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम् । ऋभवः । जेहमानम् ।

उपस्तुताः । उपऽमम् । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

१उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुताः १ऋभवः १जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रयतमानम् १एकम्
असहायं १पात्रं पानसाधनं त्वष्टा निर्मितं चमसं मानदण्डेन १क्षेत्रमिव भूमिमिव १तेजनेन तीक्ष्णेन
शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं १वि १ममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः । १उपमं सर्वेषा-
मुपमानभूतं प्रज्ञस्तं सोमलक्षणमन्नं १नाधमानाः याचमानाः । एतदेव विवृणोति । १अमर्त्येषु मरण-
रहितेषु देवेषु मध्ये १श्रवः हविर्लक्षणमन्नम् १इच्छमानाः इच्छन्तः । देवैः सह सोमपानं कामयमानाः
तस्माभाय चतुरश्रमसानकार्पुंरित्यर्थः ॥ ममुः । ‘ माङ् माने शब्दे च ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
तेजनेन । ‘ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ’ (पा. सू. ८. ४. ५७) इति अनवसाने व्यत्ययेन अकारस्य
आनुनासिक्यम् । ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । जेहमानम् । ‘ वेह जेह बाह प्रयत्ने ’ । भौवादिकः ।
अनुदात्तेस्त्वात् आत्मनेपदम् । उपस्तुताः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उपमम् ।
‘ माङ् माने ’ । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ ॥ ३० ॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुह्वाम विघ्नना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्विर ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽइव । घृतम् । जुह्वाम् । विघ्नना ।

तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्विरे । ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

१अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धिभ्यः १नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः ।
ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि ते देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे
स्थाने १क्षेत्रे पश्यन्ते । तादृशेभ्यः १कुषेव यथा कुषा जुह्वा १घृतं क्षरणशीलाज्योपेतं हविः १आ

‘जुहवाम । मयादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव ‘मनीषां स्तुतिं विघ्नना वेदनेन ज्ञानेन कुर्मः’ इति शेषः । अपि च ‘ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्य अस्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्रिरे सूर्यरश्मिभूताः’ सन्तः प्रापुः । तदुक्तम्—‘ आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ’ इति । ते ऋभवः ‘दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं ‘वाजं सोमलक्षणमक्षम् अरुहन् यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैः’ चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ लुचेव^३ । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुहवाम । ‘हु दानादानयोः’ । लोटि ‘आहुत्तमस्य पिब’ इति आडागमः । विघ्नना । ‘विद ज्ञाने’ । औणादिको मनिः^४ । ‘न संयोगाद्रमन्तात्’ इति अल्लोपाभावः । तरणित्वा । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ । ‘अर्तिसृष्टृधम्यश्च वितृभ्योऽनिः’ इति कर्तरि अनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वम् । ‘शेञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैर्लोपः । सश्रिरे । ‘ग्लुञ्च षस्ज गतौ’ इत्यत्र सश्रिमप्येके पठन्ति । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्’ इति वचनात् द्विवचनाभावः । इरेचश्रित्वादन्तोदात्तत्वम् । ‘यद्वृत्ताश्रित्यम्’ इति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । लुङि ‘कृमृ-दृहृभ्यश्छन्दसि’ इति च्लेः अडादेशः । दिवः । ‘जडिदम्’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजः । ‘रञ्ज रागे’ । रजन्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं—‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ (निरु. ४. १९) इति । औणादिकोऽधिकरणे असुन् । ‘रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्’ इति नलोपः । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् ॥

ऋभुर्न इन्द्रः शवसा नवीयानृभुर्वाजैर्भिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शवसा । नवीयाम् । ऋभुः । वाजैभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र ‘शवसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततरः ऋभुः वनः अस्माकम्’ इन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं^५ रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगात् उरुभातीति नैरुक्तम्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च ‘वाजैभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरग्नैः वसुभिः निवासहंतुभिर्धनैश्च ऋभुः’^६ वसुः अस्माकं निवासयिता अत एव ‘ददिः तेषामज्ञानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयः युष्माकं संबन्धिना अवसा रक्षणेन युक्ते प्रिये अस्माकमनुकूले अहनि दिवसे वर्तमाना वयम् असुन्वतां सुव्यजमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभि तिष्ठेम’ ॥ नवीयान् । नवशब्दात् आतिशायनिक इयसुन्^७ । वाजैभिः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भिस ऐसभावः । वसुः । ‘वस निवासे’ । अस्मात् अन्तर्भावितव्यर्थात् ‘शृष्टृस्तिहि’^८ इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददिः । ‘हुदाङ् दाने’ । ‘आडागमहन्’ इति किप्रत्ययः । लिङ्गद्वावात् द्विर्भावादि । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः ॥

१. क्ष-स-सूर्यस्य रश्मिभूताः । २. स-वेदोक्तैः । ३. क्ष-न-स-लुचा इव । ४. क्ष-दानादानयोः । ५. क्ष-स-मनिन् । ६. क्ष-ट-‘अस्माकम्’ नास्ति । ७. च-त-द-ध-फ-श-स ऋभुः । ८. क्ष-ट-स-तिष्ठेम अभिमवेम । ९. क्ष-ट-स-ईयसुन् । टेरिति टिलोपः ।

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपिशत सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिब्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गार्म । अपिशत । सम् । वत्सेन । असृजत । मातरम् । पुनरिति ।
सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिब्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वेषेर्धेनुर्मृता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं
कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीथ तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे ऋभवः
यूयं चर्मणः चर्मणा त्वचा । तृतीयार्थे षष्ठी । वगां धेनुं निः । अपिशत निःशेषेणाश्लिष्टां संयुक्ताम-
कुरुत । तदनन्तरं मातरं तां गां पुनः वत्सेन सम् असृजत संसृष्टामकुरुत समगमयतेति
यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वनः आङ्गिरसस्य पुत्राः नरः यज्ञस्य नेतारः ऋभवः स्वप-
स्यया शोभनकर्मच्छया यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिब्री जीणौ वृद्धौ पितरा मातापितरौ
युवाना पुनर्यौवनोपेतौ अकृणोतन यूयमकृद्वम् ॥ अपिशत । ' पिश अवयवे ' । तौदादिकः । ' शे
मुचादीनाम् ' इति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । ' अन् ' (पा. सू. ६. ४.
१६७) इति प्रकृतिभावः । ' आजसेरसुक् ' । ' आमन्त्रितस्य च ' इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वपस्यया ।
शोभनमपः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्या । ' सुप आत्मनः वयच् ' । ' अ प्रथयात् ' इति भावे अकारप्रत्ययः ।
जिब्री । ' जृष् वयोहानौ ' । ' जृशस्तृजागृभ्यः क्तिन् ' (उ. सू. ४. ४९४) । ' ऋत
इद्धातोः ' इति इत्वम् । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बहुलवचनात् ' हलि च ' इति दीर्घाभावः ।
निस्वादाद्युदात्तत्वम् । युवाना । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । पितरा । पिता च माता च
पितरौ । ' पिता मात्रा ' (पा. सू. १. २. ७०) इति पिता शिष्यते । पूर्ववत् विभक्तेः आकारः ।
अकृणोतन । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । इदित्वात् नुम् । ' धिन्विकृण्वोर च ' इति उप्रत्ययः ; तत्सं-
नियोगेन वकारस्य च अकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । लक्ष्मध्यम-
बहुवचनस्य तशब्दस्य ' तसनसनथनाश्च ' इति तनबादेशः । तस्य पिस्वेन द्वित्वाभावाद्गुणः ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविड्भुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्षि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविडि । ऋभुऽमान् । इन्द्र । चित्रम् । आ । दर्षि । राधः ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऋभुमान् । ऋभुर्ब्रिवा वाज इति त्रयोऽपि ऋभुशब्देनोपचारादत्रोच्यन्ते । तैर्युक्तस्त्वं
वाजसातौ वाजस्यास्य संभजने निमित्तभूते सति वाजेभिः अक्षैः अविडि अस्मान् व्याप्नुहि ।
बद्धा । वाजसातिरिति संग्रामनाम । वाजसातौ संग्रामे वाजेभिर्वेजययुक्तैरक्षैरविडि अस्मान् रक्ष ।
अपि च चित्रं वायनीचं राधः धनम् आ दर्षि अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः

सहेन्द्रस्यावस्थानात् प्रसंगाद्रेन्द्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं ^१तत् मित्रादयः ^२ममहन्तां पूजयन्ताम् ॥ वाजसातौ । ' वन षण संभक्तौ ' । भावे क्तिन् । ' जनसनखनां सन्मलोः ' इति आत्वम् । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविद्धि । ' विष्णु व्याप्तौ ' । लोटो हिः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' हुमन्त्यो हेर्धिः ' । हुस्वजभ्रवे । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' (पा. सू. ६. ४. ७३) इति दशिग्रहणात् लोटि^३ अडागमः । यद्वा । अवतेल्लोटि ' सिव्वहुलं लेटि ' इति बहुलवचनात् विकरणः सिप् । तस्यार्धधातुत्वात् इद् । ' आदेशप्रत्यययोः ' इति षत्वम् । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । ' ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । दर्षि । ' इङ् आदरे ' । लोटि न्यस्येन परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

' तक्षन् ' इति पञ्चचं षष्ठं सूक्तं कुरुस्यार्षमार्भवम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगस्यः । तथा चानुकान्तं—' तक्षन्पञ्चान्त्या त्रिष्टुप् ' इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तमार्भवं निविद्वानम् । सूत्रितं च—' तक्षन्नथमयं वेनश्चोदयत्पृथ्निगर्भाः ' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

तक्षन्नर्थं सुवृत्तं विघ्ननापसस्तक्षन्हरीं इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्रयस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुवम् ॥ १ ॥

तक्षन् । रथम् । सुवृत्तम् । विघ्ननाऽपसः । तक्षन् ।

हरी इति । इन्द्रवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

तक्षन् । पितृभ्याम् । ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरम् । सचाभुवम् ॥ १ ॥

^१विघ्ननापसः उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणः^२ वा ऋभवः ^३रथम् अश्विनोः आरोहणार्थं ^४सुवृत्तं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा ^५तक्षन् अकुर्वन् । तथा ^६इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ ^७हरी हरणशीलावेतसंज्ञकावश्चौ ^८तक्षन् कृतवन्तः । कीदृशौ । ^९वृषण्वसू सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ । अपि च ^{१०}पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां ^{११}युवत् यौवनोपेतं ^{१२}वयः आयुः ^{१३}ऋभवः ^{१४}तक्षन् कृतवन्तः । तथा ^{१५}वत्साय ^{१६}मातरं गां ^{१७}सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां ^{१८}तक्षन् अकुर्वन् ॥ तक्षन् । ' तक्षू स्वक्षू तनूकरणे ' । लङि ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडभावः । सुवृत्तम् । शोभनं वर्तते इति सुवृत् । ' वृत्तु वर्तने ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । विघ्ननापसः । ' विद् ज्ञाने ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति दशिग्रहणात् भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः । बहुलवचनात् अलुक्^३ । यद्वा । ' विद्धू लाभे ' । औणादिको भावे मक् । ततः पामादिलक्षणो नप्रत्ययः । विघ्नं लाभवत् अपः कर्म येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः^४ । इन्द्रवाहा । इन्द्रं वहतः इतीन्द्रवाहौ । ' वहश्च ' इति ण्विप्रत्ययः । ' अत उपधायाः ' इति वृद्धिः । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । वृषण्वसू । ' वृष सेचने ' । ' कनिन्युवृषितक्षि ' इत्यादिना कनिन् । नित्वादायुदात्तत्वम् । ' वृषण्वस्वश्वोरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वसुशब्दे उत्तरपदे वृषण्भावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

युवत् । अत्र युवन्वाब्दः^१ सामर्थ्यात् प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । ‘तदस्मिन्नस्ति’ इति युवत् ।
छान्दसो वर्णलोपः ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीभिषम् ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा खिन्द्रियम् ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावतीम् । इषम् ।
यथा । क्षयाम । सर्वऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्धाय । धासथ । सु । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः वनः अस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं वऋभुमत् उरुभासनयुक्तं वयः हविलक्ष्णमन्नम्^२ आ
तक्षत आ समन्तादुत्पादयत । एतदेव विप्रियते । वऋत्वे क्रत्वेऽस्मदीयाय कर्मणे वदक्षाय बलाय च ।
तादर्थ्ये चतुर्थी । एतदुभयार्थं वसुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्ताम्^३ इषम्
अन्नम् आ तक्षत इति शेषः । अपि च वसर्ववीरया सर्वैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथा
येन प्रकारेण वक्षयाम सुखेन निवसाम^४ तत् तादृशम् इन्द्रियम् । धननामैतम् । धनं वनः अस्मभ्यं
वशर्धाय बलार्थं वसु धासथ सुष्ठु धत्तप्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । ‘उरु भाति’ इति नैरुक्तव्युत्पत्त्या^५
(निरु. ११. १५) ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । ‘ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्’ इति मनुप् उदात्तत्वम् । क्रत्वे ।
‘जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्’ इति ‘घेङिति’ इति गुणाभावे यणादेशः । क्षयाम । ‘क्षि निवासगस्थोः’ ।
व्यस्ययेन शप् । धासथ । धाजो लेटि अडागमः । ‘सिञ्चहुलं लेटि’ इति सिप् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’
इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामि पृतनासु सक्षणिम् ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभवः । सातिम् । रथाय । सातिम् । अर्वते । नरः ।
सातिम् । नः । जैत्रीम् । सम् । महेत । विश्वहा । जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सक्षणिम् ॥ ३ ॥

हे नरः यज्ञस्य नेतारः वऋभवः वः अस्मभ्यम् अनुष्ठानभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा आ
तक्षत । आ समन्तात्कुस्त । तथा अस्मदीयाय रथाय वरंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं
संभजनीयं धनम् आतक्षत । तथा अर्वते अन्नाय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा अन्नयोग्यम् आतक्षतेत्येव ।
किं च विश्वहा सर्वैर्वहः सु वनः अस्माकं जैत्रीं जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं
धनं वसं महेत । सर्वो जनः सम्यक् पूजयतु । वयं च पृतनासु संग्रामेषु जामिं सहजातम्
अजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिम् अस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिम् ।
‘अतिवृत्तिवृत्तिसाति’ इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । महेत । ‘मह पूजायाम्’ । सक्षणिम् । ‘वह
अभिभवे’ । औणादिकः सनिप्रत्ययः । ढस्वकत्वक्त्वानि ॥

ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुव ऊतये ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना । ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥ ४ ॥

१ऋभुक्षणम् । महश्चामैतत् । महान्तम् १इन्द्रम् १आ १हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । १ऊतये रक्षणा-
र्थम् । तथा १ऋभून्वाजान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां
मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यन्ते । तदुक्तं यास्केन— 'प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचिगमा
भवन्ति न मध्यमेन' (निरु. ११. १६) इति । एवंविधानृभून् १मरुतः च १सोमपीतये सोमपानायाह्व-
यामि । तथा १उभा युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणावश्विनौ च १नूनम् अवश्यं सोमपाना-
याह्वयामीति शेषः । अपि च आहूताश्चेन्द्रादयः १नः अस्मान् १हिन्वन्तु प्रेरयन्तु गमयन्निवत्स्यर्थः ।
किमर्थम् । १सातये संभजनीयाय धनाय १धिये धनसाध्याय कर्मणे १जिषे जेतुं शत्रूणां जयार्थं च ॥
ऋभुक्षणम् । उरुभासमाने स्थाने क्षियति निवसतीति ऋभुः । उद्पूर्वाद्भातेः 'मृगश्चादयश्च'
(उ. सू. १. ३७) इति कुप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च ।
ऋभुशब्दोपपदात् 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्मात् 'पतेस्थ च' इति विधीयमान इनिप्रत्ययो बहुल-
वचनात् भवति । टिलोपः । 'इतोऽस्सर्वनामस्थाने' (पा. सू. ७. १. ८६) इति आवम् इकारस्त्व ।
'वा षपूर्वस्य निगमे' इति विकल्पनात् उपधादीर्घाभावः । यद्वा । अतः भुक्षिनक् । किस्वाद्गुणा-
भावः । अत एव न अवगृह्यते । सोमपीतये । 'पा पाने' । 'स्थागापापचो भावे' इति भावे
क्तिन् । 'घुमास्था' इति ईत्वम् । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हिन्वन्तु । 'हि गतौ
वृद्धौ च' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि स्वादिवात् भुः । जिषे । 'जि जये' । 'तुमर्थे सेसेन्' ।
इति वसेप्रत्ययः ॥

ऋभुर्भराय सं शिशातु साति समर्यजिद्राजो अस्माँ अविष्ट ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः । भराय । सम् । शिशातु । सातिम् । समर्यजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्ट ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

१ऋभुः प्रथमोऽस्माकं १सातिं संभजनीयं धनं १भराय संग्रामार्थं १सं १शिशातु सम्यक् तीक्ष्णी-
करोतु । संग्रामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा १समर्यजित् । मर्यां मनुष्याः । तैः सह वर्तते
इति समर्यः संग्रामः । तत्र शत्रूणां जेता १वाजः एतत्संज्ञस्तृतीयश्च १अस्मान् स्तोतृन् १अविष्टु अवष्टु
संग्रामाद्भक्षत्वित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं १तत् मित्रादयः १ममहन्तां पूजयन्तु ॥ शिशातु ।

‘सो तनूकरणे’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्रुतः । ‘आदेचः’ इति आत्वम् । द्विर्भावः । इत्स्वत्वे ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्स्वम् । अविष्टु । अवतेल्लोटि ‘सिन्धुहुलं छेति’ इति बहुलप्रहणात् सिप् । इडागमः । षत्वष्ट्वे ॥ ३२ ॥

‘ईळे’ इति पञ्चविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । आङ्गिरसस्य कुत्सस्यार्षम् । चतुर्विंशीपञ्चविंशौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रयोविंशतिर्जगत्स्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईळे पञ्चाधिकाश्विनमाद्यौ पादौ लिङ्गोक्तदेवतावन्ये त्रिष्टुभौ’ इति । प्रवर्ग्ये अभिष्टवेऽप्येतत्सूक्तम् ॥ सूत्रितं च—‘प्रावाणेवेळे द्यावापृथिवी इति’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके चाश्विने क्रतौ जागते छन्दस्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अगन्म महातारिष्मेळे द्यावापृथिवी इति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत् ‘प्रातरनुवाकन्यायेन’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति अतिदेशात् । तथा असौर्यामे’ सन्ति चत्वार्यतिरिक्तोकथानि । तत्राच्छावाकातिरिक्तोकथे एतत्सूक्तम् । ‘यस्य पशवः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनम्’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।

यामिर्भरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिर्ऋषु ऋतिभिरश्विना गतम् ॥ १ ॥

ईळे । द्यावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निम् । घर्मम् । सुरुचम् । यामन् । निष्टये ।

यामिः । भरे । कारम् । अंशाय । जिन्वथः ।

ताभिः । ऋँ इति । सु । ऋतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ईळे स्तौमि । किमर्थम् । पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते अश्विनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा । द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचित्तये अन्यदीयास्तोत्रात्पूर्वमेवा-
स्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं—‘तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके’ (निरु. १२. १) इति । अपि च यामन् यामनि अश्विनोरागमने सति निष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितम् अग्निं स्तौमीति शेषः । कीदृशमग्निम् । घर्मं प्रवृजनेन दीप्तं सुरुचम् अत एव शोभनकान्तियुक्तम् । हे अश्विनौ भरे । संग्रामनामैतत् । संग्रामे अंशाय युष्मदीयभागाय जयप्राप्त्यर्थं यामिः ऋतिभिः पालनैः सहागत्य कारम् । कारशब्दः शङ्कुवाचीत्यभियुक्ताः संगिरन्ते । कारं शब्दकारिणं शङ्कुं जिन्वथः मुखेनापूरयथः ताभिः तादृशैः ऋतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुहु आ गतम् आगच्छतम् ॥ ईळे । ‘ईड स्तुतौ’ । उत्तमैकवचनम् इड् । अदादिश्वात् शपो लुक् । अनुदात्तोऽश्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । यौश्च पृथिवी च । ‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तः अन्तोदात्तः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘अपृथिवी’ इति पर्युदासात् ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इति निषेधा-
भावाः । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वचित्तये । ‘चित्ती संज्ञाने’ । अस्मात् अन्तर्भावित-

अर्थात् भावे क्तिन् । मल्दृष्टादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुलवम् । ' रुच दीप्तावनिप्रीत्यां च ' संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभना रम्यस्य । ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामन् । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिन् ' इति ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति बहुलवचनात् भावे मनिन् । कारम् । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । ' कर्षास्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । जिन्वथः । ' जिधि प्रीणनार्थः ' । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदिस्वात् नुम् । भौवादिकः । शपः पिस्वादनोदात्तत्वम् । तिष्ठः अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः क्षिप्यते । ' यद्बृत्ताभित्यम् ' इति निघातप्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते (का. ८. १. ६६) इत्युक्तम् । ऊ षु । ' इकः सुभि ' इति दीर्घत्वम् । ' सुजः ' इति षत्वम् । ईषाअक्षादिस्वात् सुज उकारस्य प्रकृतिभावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् । ' ज्वरस्वर ' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊद् । ' ऊतियूति ' इत्यादिना निपातनात् क्तिन् उदात्तत्वम् । गत्स् । गमेलोऽटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुदात्तकलोपः ॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्थुर्वचसं न मन्तवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मणिष्ठये तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असश्चतः । रथम् । आ । तस्थुः । वचसम् । न । मन्तवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्ठये ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणाः । असश्चतः अन्यत्रानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनौ । युवोः युवयोः । रथम् । आ । तस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थम् । धनलाभायेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वचसं न यथा न्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपश्चितं मन्तवे बुभुक्षितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च कर्मन् कर्मणि । इष्ठये यागार्थं प्रवृत्तान् । धियः ध्यातृन् विशिष्टज्ञानोपेतान् । याभिः । ऊतिभिः पालनैः । अवथः युवां रक्षथः । तामिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसम् । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयः अच् । मन्तवे । ' मन ज्ञाने ' । ' कर्ममनिजमि ' इत्यादिना तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः । ' ज्यै चिन्तायाम् ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । चक्षब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात् संप्रसारणम् । कर्मन् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । ' न क्सिबुद्धयोः ' इति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वः पिन्वथो नरा तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ३ ॥

युवम् । तासाम् । दिव्यस्य । प्रशासने । विशाम् । क्षयथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नरा ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे 'मरा जेतारावन्निनौ' विद्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्य' 'अमृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन
 'मज्जना बलेन युक्ती' 'युवं युवां' 'तासां याज्ञिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासां' 'विशां
 प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे' 'क्षयथः' । ऐश्वर्यकर्मायम् । ईशाये समर्थी भवथः । यद्वा ।
 मज्जना अन्येषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृष्टयुदकस्य 'प्रशासने प्रदाने
 क्षयथः ईश्वरी भवथः । अपि च 'याभिः' 'ऊतिभिः' रक्षाभिः 'अस्त्वं प्रसवासमर्था' 'वेनुं गां
 शयुनाम्ने ऋषये' 'पिन्वथः' सिञ्चथः पयसा पूरितवन्तावित्यर्थः । तामिरुतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥
 'अस्वम्' । 'वृह् प्राणिगर्भविमोचने' । सवनं सूः । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । नास्ति सूः यस्याम्
 इति असुः । 'नप्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अमि 'ओः सुपि' इति यणादेशः । 'उदात्त-
 स्वरितयोरेणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिन्वथः । 'पिवि सेचने' । इदित्वात् नुम् ।
 भौवादिकः ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जनां द्विमाता तूर्षु तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमन्तुरभवद्विचक्षणस्ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ४ ॥

याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्जना । द्विमाता । तूर्षु । तरणिः । विभूषति ।

याभिः । त्रिमन्तुः । अभवत् । विचक्षणः ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ४ ॥

'परिज्मा परितो गन्ता वायुः' 'तनयस्य आत्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः' । अग्निर्हि व्यानवृत्त्यात्मना
 वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते—'अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः ।
 अतो बान्धन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणकन-
 पानंस्तानि करोति' (छा. उ. १. ३. ३; ५) इति । यद्वा । सृष्ट्यादीं वायुसकाशादुत्पन्नत्वाद्गन्तेः
 पुत्रत्वम् । आज्ञायते च—'वायोरग्निः' (तै. आ. ८. १) इति । एवं स्वपुत्रस्याग्नेः 'मज्जना
 बलेन युक्तः सन्' 'द्विमाता द्वयोर्लोकयोः निर्माता' । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुरन्तरिक्षस्थानः ।
 उभयोर्मिलितयोः^१ उभयनिर्मातृत्वमुपपन्नम् । यद्वा । द्विमातेति तनयस्य विशेषणम् । 'सुपां सुलुक्' ।
 इति षष्ठ्याः सुः^२ । द्विमातृकस्य द्वाभ्यामरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हे अश्विनौ 'याभिः' ऊतिभिः
 हेतुभूतैः पालनैः 'तूर्षु' तरीतृषु धावत्सु मध्ये 'तरणिः' अतिशयेन तरीता क्षीघ्रगामी 'विभूषति' विभवति
 व्यासो भवति । यद्वा । विशेषेण सर्वमलंकरोति । अपि च 'त्रिमन्तुः' त्रयाणां मन्ता त्रिविधेषु
 पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वासादितज्ञानः कक्षीवान् 'याभिः' युष्मदीयाभिरुतिभिः 'विचक्षणः'
 विशिष्टज्ञानयुक्तः 'अभवत्' । 'ताभिः सर्वाभिः' 'ऊतिभिः' अस्मानागच्छतम् ॥ परिज्मा । परिपूर्वात् 'अज
 गतिक्षेपणयोः' इत्यस्मात् 'अजुक्षन्' इत्यादी निपात्यते । तूर्षु । 'तृ' लुवनतरणयोः । 'बहुलं
 छन्दसि' इति उत्त्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । यद्वा । स्वरतेः क्प् । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना
 वकारोपभयोः ऊद् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभूषति । भवतेर्लेटि अडागमः ।
 'सिञ्चहुलं लेटि' इति सिप् । यद्वा । 'भूष अलंकारे' । भौवादिकः । विचक्षणः । 'अनुदात्तेतश्च
 हकादेः' इति युच् ॥

यामी रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृशे ।

यामिः कण्वं प्र सिषासन्तमावतं तामिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ५ ॥

यामिः । रेभम् । निऽवृतम् । सितम् । अत्ऽभ्यः । उत् । वन्दनम् । ऐरयतम् । स्वः । दृशे ।

यामिः । कण्वम् । प्र । सिषासन्तम् । आवतम् ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ यामिः ऊतिभिः रेभम् एतत्संज्ञम्^१ ऋषिं निवृतम् असुरैः कृषिं अप्सु निवारितं^२ सितं तदीयैः पार्श्वैर्द्वमेवंभूतमृषिम्^३ अद्भ्यः सकाशात् उत् ऐरयतम् उदगमयतम् । तथा वन्दनम् एतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदैरयतम् । किमर्थम् । स्वः आदित्यं दृशे द्रष्टुम् । अपि च कण्वम् असुरैः अन्धकारे प्रक्षिप्तं सिषासन्तम् आलोकं संभक्तुमिच्छन्तं यामिः ऊतिभिः प्र आवतं प्रकर्षेण अरक्षतम् । तामिरित्यादि समानम् ॥ रेभम् । ' रेभृ शब्दे ' । रेभते स्तौतीति रेभः । पचाद्यच् । निवृतम् । ' वृष् वरणे ' । अस्मात् अन्तर्भावितव्यर्थात् कर्मणि कृष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सितम् । ' षिष् बन्धने ' । अद्भ्यः । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्ते-
कदात्तत्वम् । वन्दनम् । ' वदि अभिवादनस्तुत्योः ' । वन्दते स्तौतीति वन्दनः । नन्द्यादिलक्षणो ह्युः । लिस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरित्येतद्विब्रुवादित्यस्य च साधारणनामधेयम् । तदुक्तं यास्केन-
' स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः ' (निह. २. १४) इति । ' स्वरादिनिपातम् ' (पा. सू. १. १. ३७) इति अभ्ययत्वात् सुपो लुक् । दृशे । ' दृशे विख्ये च ' इति दृशेः तुमर्थे केप्रत्ययान्तो निपात्यते । सिषासन्तम् । ' वन षण संभक्तौ ' । सनि ' सनीवन्तर्ध ' इत्यादिना विकल्पनात् इडभावः । ' जनमनखनां सञ्जलोः ' इति आत्वम् । द्विर्भावे अभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । ' सन्त्यतः ' इति ह्रस्वम् ॥ ॥ ३३ ॥

यामिरन्तकं जसमानमारणे भुज्युं यामिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

यामिः कर्कन्धुं व्ययं च जिन्वथस्तामिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ६ ॥

यामिः । अन्तकम् । जसमानम् । आऽअरणे । भुज्युम् । यामिः । अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।

यामिः । कर्कन्धुम् । व्ययम् । च । जिन्वथः ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ६ ॥

आरणम् अगाधं^१ कूपादि । तत्रासुरैः प्रक्षिप्तं जसमानं तैर्हिंस्यमानम्^२ अन्तकं शत्रूणामन्तकरम् एतत्संज्ञं राजर्षि हे अश्विनौ यामिः ऊतिभिः अवयः रक्षयः । तथा भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुग्रमज्ये निमग्नं तुग्न्यं तुग्रस्य पुत्रं राजर्षि यामिः ऊतिभिः रक्षणहेतुभूतामिः^३ अव्यथिभिः व्यथा-

रहिताभिर्नौभिः ^१जिजिम्बधुः शुवामतर्पयतम् । एतच्च ^२मन्त्रान्तरे ^३‘तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेवे’ (ऋ. सं. १. ११६. ३) इत्यादिके ^४विस्पष्टयिष्यते ^५। अपि च ^६कर्कशं ^७वच्यं ^८च एतत्संज्ञकौ चासुरैः पीड्यमानौ ^९याभिः उतिभिः ^{१०}जिजिम्बधः प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानम् । ‘जसु हिंसायाम्’ । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आरणे । आरूपूर्वात् अतः ल्युट् ^{११}। जिजिम्बधुः । जिबिः प्रीणनार्थः । लिटि अयुसि रूपम् ॥

याभिः शुचन्ति धनसां सुषंसदं तप्तं धर्मोम्यावन्तमत्रये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरु षु उतिभिरश्विना गतम् ॥ ७ ॥

याभिः । शुचन्तिम् । धनऽसाम् । सुऽसंसदम् । तप्तम् । धर्मम् । ओम्याऽवन्तम् । अत्रये ।

याभिः । पृश्निऽगुम् । पुरुऽकुत्सम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । उतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१धनसां धनस्य संभक्तारं ^२शुचन्तिम् एतन्नामानं ^३सुषंसदम् । संसीदन्त्यस्मिन्निति संसत् गृहम् । शोभनसंसदं ^४याभिः उतिभिरकुस्तम् । तथा ^५अत्रये याभिश्चोतिभिः ^६तप्तं प्रवृज्जनेन संतप्तं ^७धर्मं महावीरम् ^८ओम्यावन्तं सुखयुक्तं सुखेन स्पृष्टुं शक्यमकुस्तम् । यद्वा । शतद्वारे यन्त्रगृहे असुरैः पीड्यमानाय धर्मं दीप्तं पीडासाधनमग्निं तप्तं तापकारिणम् ओम्यावन्तं सुखवन्तम् ^९अकुस्तम् । यथा अस्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन तमग्निमवारयेथाम् । यास्कपक्षे तु अत्रये हविषामन्त्रेऽत्रये हविरूपस्यर्थं सूर्यकिरणसंतप्तं धर्मं नैदाघम् अहः ओम्यावन्तं तृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं कृतवन्तौ इति योज्यम् । अपि च ^{१०}याभिः उतिभिः ^{११}पृश्निगुं ^{१२}पुरुकुत्सं च ^{१३}आवतम् अरक्षतम् । ^{१४}ताभिः सर्वाभिः ^{१५}उतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ शुचन्तिम् । ‘शुच दीप्तौ’ । औणादिको सिच् । धनसाम् । ‘जनसनखनक्रमगमो विद्’ । ‘विद्वनोरनुनासिकस्यात्’ इति आत्वम् । सुषंसदम् । शोभना संसद्यस्य । ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ओम्यावन्तम् । अवतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘ज्वरवर’ इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊट् । गुणः । ‘छन्दसि च’ इत्यर्हाथे यप्रत्ययः । ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुम् । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः । ‘गोक्षियोरूपसर्जनस्य’ (पा. सू. १. २. ४८) इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ॥

याभिः शचींभिर्वृषणा परावृजं प्रान्धं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां प्रसिताममुञ्चतं ताभिरु षु उतिभिरश्विना गतम् ॥ ८ ॥

याभिः । शचींभिः । वृषणा । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । चक्षसे । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकाम् । प्रसिताम् । अमुञ्चतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । उतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां व्रधितारावश्विनौ वयाभिः वशवीभिः कर्मभिः प्रजाभिर्वा परावृजम्
एतन्नामकमृषिं पशुं सन्तमपशुमकुरुतम् । तथा अन्धं दृष्टिरहितं सन्तमृग्राश्वमृषिं वक्षसे प्रकाशाय
सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरुतिभिः प्र वृथः प्रकर्षेण कुरुथः । याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव
सन्तमृषिम् एतवे गन्तुं प्र कृथः प्रकर्षेण कृतवन्तौ । अपि च वयाभिः उतिभिः वर्तिकां चटक-
सदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं प्रसितां वृकेण प्रस्ताम् अमुद्धतं वृकास्याभिर्मुक्तामकुरुतम् । यास्कपक्षे तु
वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्ग्रस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतम् इति
योज्यम् । वताभिः सर्वाभिः उतिभिः अस्मानप्यागच्छतम् ॥ वृषणा । 'वृष सेचने' । 'कनिन्युवृषि' ।
इत्यादिना कनिन् । परावृजम् । 'वृजी वर्जने' । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् ।
'किप् च' इति किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतवे । 'तुमर्थे सेसेन्' इत्येतेः तवेन्प्रत्ययः ।
कृथः । 'डुकृन् करणे' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् ॥

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसश्चतुं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतम् ।

याभिः कुत्सं श्रुतर्यं नर्यमावतं ताभिरू षु उतिभिरश्विना गतम् ॥ ९ ॥

याभिः । सिन्धुम् । मधुमन्तम् । असश्चतम् । वसिष्ठम् । याभिः । अजरौ । अजिन्वतम् ।

याभिः । कुत्सम् । श्रुतर्यम् । नर्यम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । उतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ वसिष्ठं स्यन्दनशीलां नदीं मधुमन्तं मधुसदृशेनोदकेन पूर्णं वयाभिः उतिभिः
असश्चतम् अगमयतं प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरौ जरारहितावश्विनौ वसिष्ठम् ऋषिं वयाभिः
उतिभिः अजिन्वतम् अप्रीणयतम् । वयाभिः च कुत्सादीन् त्रीन् ऋषीन् आवतम् अरक्षतम् । वताभिः
सर्वाभिः उतिभिः अस्मानपि सुध्वागच्छतम् ॥ मधुमन्तम् । मधुशब्दात् भूम्नि मतुप् । लिङ्प्रत्ययः ।
असश्चतम् । सश्चतिर्गतिकर्मा । अस्मात् अन्तर्भावितप्यर्थात् लृक् ॥

याभिर्विश्वलां धनसामथर्व्यं सहस्रमीळह आजावजिन्वतम् ।

याभिर्वशम् श्रुतर्यं प्रेणिमावतं ताभिरू षु उतिभिरश्विना गतम् ॥ १० ॥

याभिः । विश्वलाम् । धनसाम् । अथर्व्यम् । सहस्रमीळहे । आजौ । अजिन्वतम् ।

याभिः । वशम् । अश्वम् । प्रेणिम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । उतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ धनसां धनं संभजमानाम् अथर्व्यम् अगच्छन्तीं छिन्नजम्बूवात्सेन गन्तुमसमर्थात् ।
अवर्तिर्गतिकर्मा । विश्वलाम् एतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य लोकस्य संवश्विनी सहस्रमीळहे ।

मीळमिति धननाम । बहुधनोपेते ^१आजौ संग्रामे ^२याभिः ऊतिभिः ^३अजिम्बतं गन्तुं समर्थमकुर्वतम् ।
एतच्च ' चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णम् ' (ऋ. सं. १. ११६. १५) इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते । ^४याभिः
च ^५अभ्यस्यन् अन्धाख्यस्य पुत्रं ^६प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं ^७वशम् एतत्संज्ञम् ^८ऋषिम् ^९आवतम् अरक्षतम् ।
^{१०}ताभिः ^{११}सर्वाभिः ^{१२}ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ^{१३}॥ प्रेणिम् । ' प्रेणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु ' ।
औणादिक इत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

यामिः सुदान् औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।

कक्षीवन्तं स्तोतारं याभिरावतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ११ ॥

यामिः । सुदान् इति सुदान् । औशिजाय । वणिजे । दीर्घश्रवसे । मधु । कोशः । अक्षरत् ।
कक्षीवन्तम् । स्तोतारम् । यामिः । आवतम् ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ११ ॥

उशिक्षंज्ञा ^१दीर्घतमसः पत्नी तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्विरिनावृष्ट्यां जीवनार्थमकरोत्
वाणिज्यम् । स च वर्षणार्थमश्विनौ तुष्टाव । तौ च अश्विनौ ^२मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रति-
पाद्यते । हे ^३सुदान् शोभनदानावश्विनौ ^४औशिजाय उशिक्षपुत्राय ^५वणिजे वाणिज्यं कुर्वते ^६दीर्घश्रवसे
एतत्संज्ञाय ऋषये ^७यामिः युष्मदीयाभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः ^८कोशः मेघः ^९मधु माधुयोपितं वृष्टि-
जलम् ^{१०}अक्षरत् असिञ्चत् युष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जातेत्यर्थः । अपि च उशिक्षः पुत्रं ^{११}स्तोतारं ^{१२}कक्षी-
वन्तम् एतत्संज्ञमृषिं ^{१३}यामिः ऊतिभिः ^{१४}आवतम् अरक्षतम् । ^{१५}ताभिः सर्वाभिः ^{१६}ऊतिभिः सहास्मानप्या-
गच्छतम् ॥ कक्षीवन्तम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षीवान् । ' आसन्दीवदष्टीवच्छक्रीवत्कक्षी-
वत् ' इति निपातनात् मतुपो बत्वम् । संप्रसारणम् ^{१७}॥

यामी रसां क्षोदसोद्रः पिपिन्वथुरनश्च यामी रथमावतं जिषे ।

यामिस्त्रिशोकं उस्त्रिया उदाजत तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १२ ॥

यामिः । रसाम् । क्षोदसा । उद्रः । पिपिन्वथुः । अनश्चम् । यामिः । रथम् । आवतम् । जिषे ।

यामिः । त्रिशोकः । उस्त्रियाः । उद्रऽआजत ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १२ ॥

' रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मणः ' (निरु. ११. २५) इति यास्कः । हे अश्विनौ
^१यामिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः ^२रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां ^३क्षोदसा कूलानि संपिषता ^४उद्रः
उद्रकेन ^५पिपिन्वथुः पुत्रां पूरितवन्तौ । तथा ^६अनश्चम् अश्विर्बिभृक्षुमात्मीयं ^७रथं ^८जिषे जेतुं ^९यामिः

१. क्ष-एतत्संज्ञकम् । २. क्ष-ताभिः प्राग्वत् । ३. क्ष-उ- उशिक्षसंज्ञा या । ४. क्ष-उ-
' अश्विनौ ' वास्ति । ५. क्ष-उ-स-दीर्घश्रवसे प्रथितवशासे । ६. क्ष-उ-स-संप्रसारणं च ।

ऊतिभिः 'आवतम् अगमयतम्' । अपि च 'याभिः ऊतिभिः कण्वपुत्रः 'त्रिशोकः ऋषिः 'उत्तिवाः अपहृताः' गाः 'उदाजत उदगमयत् असुरसकाशात् लेभे । 'ताभिः सर्वाभिः 'ऊतिभिः सह अस्मानप्यागच्छतम् ॥ क्षोदसा । 'क्षुदिर् संपेषणे' । औणादिकः असुन् । उद्रः । तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुपो भवन्ति' इति शलादेशः । 'पहन्' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्भावः । भसंज्ञायाम् 'अङ्गोरोऽनः' इति अकास्लोपः । पिपिन्वधुः । 'पिवि सेचने' । इदिस्वात् नुम् । जिषे । 'जि जये' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति क्तेप्रत्ययः । उदाजत । 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मन्धातारं क्षेत्रपत्येष्वार्वतम् ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्यम् । परिऽयाथः । पराऽवति । मन्धातारम् । क्षेत्रऽपत्येषु । आर्वतम् ।

याभिः । विप्रम् । प्र । भरत्ऽवाजम् । आर्वतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ 'परावति दूरदेशे स्थितं 'सूर्यं तमोरूपेण स्वभांनुनावृत्तमादिष्यं तस्मात्तमसो मोचयितुं 'याभिः ऊतिभिः 'परियाथः युवां परितो गच्छथः । तथा 'मन्धातारम् ऋषिं 'क्षेत्रपत्येषु । क्षेत्राणां पतिरधिपतिः क्षेत्रपतिः । तत्संबन्धिषु कर्मसु 'आवतम् अरक्षतम् । अपि च 'याभिः ऊतिभिः 'विप्रं मेधाविनं 'भरद्वाजम् ऋषिमन्नप्रदानेन 'प्र 'आवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । 'ताभिः सर्वाभिः 'ऊतिभिः सह रक्षणार्थमस्मानप्यागच्छतम् ॥ क्षेत्रपत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् कर्मण्यर्थे व्यञ् ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शम्बरहत्य आर्वतम् ।

याभिः पूभिर्द्ये त्रसदस्युमावतं ताभिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १४ ॥

याभिः । महाम् । अतिथिऽग्वम् । कशःऽजुवम् । दिवःऽदासम् । शम्बरऽहत्ये । आर्वतम् ।

याभिः । पूऽभिर्द्ये । त्रसदस्युम् । आर्वतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ 'महां महान्तम् 'अतिथिग्वम् अतिथिभिर्गन्तव्यं 'कशोजुवम् असुरभीत्या उदकं प्रवेष्टुं गन्तारम् एवंभूतं 'दिवोदासम् एतत्संज्ञकं राजर्षिं 'शम्बरहत्ये । शम्ब आबुधम् । तद्युक्तः 'शम्बरोऽसुरः' । तस्य हनने विषयभूते सति 'याभिः ऊतिभिः 'आवतम् अरक्षतम्' । अपि च 'याभिः ऊतिभिः 'पूभिर्द्ये पुराणि^१ नगराणि भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूभिर्द्यः संग्रामः । तस्मिन् 'त्रसदस्युम् एतत्संज्ञकम् ऋषिं^२ पुरुकुत्स-पुत्रम् 'आवतम् अरक्षतम् । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ महाम् । महान्तमित्यस्य छान्दसो वर्णकोपः ।

१. क-ट-स-अगमयतम् । अन्तरित्र गत्यर्थः । २. क-स-असुरैः अपहृताः । ३. ट-तद्वागसुरः शम्बरः । ४. क-ट-बधे । ५. क-ट-स-युवां अरक्षतम् । ६. क-ट-पुरः । ७. क-ट-राजर्षिः । ८. क-स-अबुधम् ।
पृ. ८६

कशोद्युवम् । कशः इत्युदकनाम । 'कश गतिशासनयोः' । असुन् । कशात्युदकामि जवतीति कशोद्युः ।
 उ इति सौत्रो धातुरात्यर्थः । 'क्विप्वि' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना क्विप्वीर्वा । दिवोदासम् ।
 'दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुक्त्वत्त्यः' (का. ६. ३. २१. ५) इति अलुक् । 'दिवोदासादीनां छन्द-
 स्युपसंख्यानम्' (पा. सू. ६. २. ९१. १) इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । शम्बरहस्ये । 'हनस्त च'
 इति हन्तेर्भावे क्यप् ; तत्संनियोगेन तकारान्तादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यामिर्विभ्रं विपिपानमुपस्तुतं कलिं यामिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

यामिर्व्यश्मत् पृथिमावतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १५ ॥

यामिः । वम्रम् । विऽपिपानम् । उपऽस्तुतम् । कलिम् । यामिः । वित्तऽजानिम् । दुवस्यथः ।

यामिः । विऽअश्मम् । उत । पृथिम् । आवतम् ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ^१वभ्रं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं ^२विपिपानं विशेषेण पार्थिवं रसं पिबन्तं ^३यामिः
 ऊतिभिः अरक्षतम् । कीदृशम् । ^४उपस्तुतं समीपस्थैः सम्यक् स्तुतमिति स्तूयमानम् । तथा ^५वित्त-
 जानिं लब्धभार्यं ^६कलिम् एतत्संज्ञमृषिं ^७यामिः ऊतिभिः ^८दुवस्यथः रक्षयः । ^९उत अपि च ^{१०}व्यश्मं
 विगताश्वं ^{११}पृथिम् एतत्संज्ञं वैनं^{१२} राजर्षिं ^{१३}यामिः ऊतिभिः ^{१४}आवतम् अरक्षतम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥
 विपिपानम् । 'पा पाने' । ताच्छीलिकः खानश् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्रुः । 'बहुलं छन्दसि'
 इति अभ्यासस्य इत्वम् । उपस्तुतम् । स्तौतेः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धाद्विवादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा. सू.
 ६. २. १४७) । वित्तजानिम् । वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । 'जायाया निष्' (पा.
 सू. ५. ४. १३४) इति समासान्तो निष्ठादेशः । 'लोपो व्योर्व्यलि' इति वलि^१ लोपः^२ । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यश्मम् । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बहुव्रीहिस्वरणे पूर्वपदस्योदात्तत्वे^३
 'उदात्तस्वरितयोर्वणः' इति परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ३५ ॥

यामिर्नरा श्रयवे यामिरत्रये यामिः पुरा मनवे गातुमीषथुः ।

यामिः शारीराजतं स्यूमरश्मये तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १६ ॥

यामिः । नरा । श्रयवे । यामिः । अत्रये । यामिः । पुरा । मनवे । गातुम् । ईषथुः ।

यामिः । शारीः । आजतम् । स्यूमरश्मये ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽमिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे ^१नरा नेतारावश्विनौ ^२पुरा पूर्वलिङ्गकाले ^३श्रयवे एतत्संज्ञकाय ऋयवे ^४गातुं दुःसाभिर्गमन-
 लक्षणं मार्गं ^५यामिः ऊतिभिः ^६ईषथुः शुभां वाम्बिस्तवन्तौ कृतवन्तावित्यर्थः । किं^७ तत् । सामर्थ्यात्^८

१. ऋ-उ-व-वैष्वम् । २. त-द-व-वलोपः । ३. ऋ-पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वे । ४. ऋ-किं
 नास्ति । ऋ-उ-व-वैष्वम् ।

‘शयवे चिन्तासत्या शचीभिः’ (क्र. सं. १. ११६. २२) इत्यस्यामृचि प्रतिपादितम् । तथा
 ‘अत्रये ऋषये शतद्वारे यन्त्रगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय संतापकारिणः अग्नेः’ शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं^१
 गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं^२ व्याभिः ऊतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च ‘हिमेनाग्निं ग्रंसमचार्ये-
 थाम्’ (क्र. सं. १. ११६. ८) इत्यादी प्रसिद्धम् । तथा ‘मनवे एतन्नाम्ने राजर्षये व्याभिः ऊतिभिः
 यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं^३ मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मन्त्रान्तरं—‘यवं
 वृकेणाश्विना वपन्ता’ (क्र. सं. १. ११७. २१) इति । अपि च ‘स्यूमरश्मये स्यूतः संबद्धः’^४
 रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय ऋषये व्याभिः ऊतिभिः ‘शारीः । शरो नाम वेणुविशेषः । तद्विकार-
 भूता इषूः ‘आजतं शत्रून्प्रति प्रैरयतम् । ताभिरुतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । ‘न रूपे’ । ‘ऋदोरप्’ ।
 ‘सुपां सुलुङ्’ इति विभक्तेः आकारः । शयवे । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ‘ऋदृशीतृचरि’ (उ. सू. १.
 ७.) इत्यादिना उपस्ययः । ईषथुः । ‘इषु इच्छायाम्’ । लिटि अथुसि ‘असवर्णे’ (पा.
 सू. ६. ४. ७८) इति पर्युदासात् अभ्यासस्य इयञ्देशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः । विकारार्थे
 शरशब्दात् ‘अनुदात्तादेशश्च’ इति अञ् । ‘टिङ्गाणञ्’ इति ङीप् । स्यूमरश्मये । ‘षिवु तन्तु-
 संताने’ । सिवेः औणादिको मन्त्रत्यथः^५ । ‘च्छोः शूट्’ इति ऊट् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जनाभिर्नादीदेक्षित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिरू षु ऊतिभिराश्विना गतम् ॥ १७ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जना । अग्निः । न । अदीदेत् । चितः । इद्धः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातम् । अवथः । महाधने ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ जठरस्य । ‘जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रियते’ (निरु. ४. ७) इति यास्कः ।
 जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्जना बलेन युक्तः सन् पठर्वा एतत्संज्ञो राजर्षिः अज्मन् । संग्राम-
 नाभैतत् । अज्मनि संग्रामे युष्मदीयाभिः व्याभिः ऊतिभिः आ समन्तात् अदीदेत् अदीप्यत् ।
 तत्र दृष्टान्तः । ‘चितः काष्ठैरभिचितः’^६ इद्धः यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितः अग्निर्न । यथा अग्निः
 प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च ‘शर्यातं मानवमिन्ध्रेण सह स्पर्धमानं महाधने । संग्रामनाभैतत् ।
 महता धनेनोपेते संग्रामे व्याभिः ऊतिभिः अवथः रक्षयः । ताभिरित्यादि गतम् ॥ अदीदेत् । दीदेति-
 भ्रष्टान्दसो दीक्षिकर्मा । अज्मन् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । अजन्ति क्षिपन्त्यस्मिन्वाणानिति अधिकरणे
 औणादिको मनिन् । ‘बलादावार्धधानुके विकल्प इष्यते’ (का. २. ४. ५६. २) इति वचनात्
 वीभावाभावः । ‘सुपां सुलुङ्’ इति सप्तम्या लुङ् । महाधने । ‘आम्भहतः’ इति आत्वम् ॥

१. क्ष-ट-अग्नेः सकाशात् । २. क्ष-य-शीतीकरणलक्षणम् । ३. क्ष-ट-दारिद्र्यनिर्गमनहेतुभूतम् ।

४. क्ष-संततः । ५. क्ष-ट-मनिन्प्रत्ययः । ६. ट-काष्ठैरभिचितः ।

यामिरङ्गिरो मनसा निरण्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोऽर्णसः ।

यामिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १८ ॥

यामिः । अङ्गिरः । मनसा । निरण्यथः । अग्रम् । गच्छथः । विवरे । गोऽर्णसः ।

यामिः । मनुम् । शूरम् । इषा । समऽआवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः इत्येतदामन्त्रितं वाक्यात् बहिर्भूतम् । तेन चात्मानं संबोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अङ्गिरः अङ्गिरसां^१ गोत्रजं^२ त्वमश्विनौ स्तुहि । हे अश्विनौ मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीतौ सन्तौ युवां यामिः ऊतिभिः निरण्यथः स्तोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा । मनसैव करणभूतेन^३ रमयथः । तथा गोऽर्णसः गोरूपस्थारणीयस्य धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति यामिः ऊतिभिः सह युवाम् अग्रं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् गच्छथः । अपि च शूरं वीर्यवन्तं मनुम् इषा पृथिव्यामुसेन यवादिधान्यरूपेणाग्नेन यामिः ऊतिभिः समावतं सम्यगरक्षतम् । ताभिः सर्वाभिः ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ निरण्यथः । निरमयथ इत्यस्य वर्णव्यापस्या एतद्रूपम् । विवरे । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इति भावे अप् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तावम् ॥

यामिः पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा घं वा यामिररुणीरशिक्षतम् ।

यामिः सुदासे ऊहथुः सुदेव्यं ताभिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १९ ॥

यामिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहथुः । आ । घ । वा । यामिः । अरुणीः । अशिक्षतम् ।

यामिः । सुऽदासे । ऊहथुः । सुदेव्यम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ विमदाय एतन्नाम्ने ऋषये यामिः युष्मदीयामिः ऊतिभिः पत्नीः भार्याः^४ पुरु-
मित्रस्य दुहितरं न्यूहथुः नितरां युवां प्रापितवन्तौ । घ इति पादपूरणः^५ । तथा यामिः ऊतिभिः
अरुणीः अरुणवर्णाः आरोचमाना गाः आ आभिमुख्येन अशिक्षतम् अदत्तम् । तथा पित्र्यपुत्राव
सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रकास्तं धनं यामिः ऊतिभिः ऊहथुः प्रापितवन्तौ । ताभि-
रित्यादि गतम् ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहथुः । 'वह प्रापणे' । अथुसि यजादिरवात्
संग्रसारणम् । द्विवचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । सुदेव्यम्^६ । दिगा-
वित्याजत् (पा. सू. ४. ३. ५४) । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितरवम् ॥

१. क्ष-अङ्गिरोगोत्रजात । २. ट-कारणभूतेन । ३. क्ष-भार्याम् । ४. क्ष-स-पदपूरणः । ५. क्ष-ट-
अपि च । ६. क्ष-ट-सुदेव्यं शोभनो देवः सुदेवः । तत्र भवम् ; स-शोभनदेवः सुदेवः । तत्र भवं
सुदेव्यम् ।

यामिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्युं यामिरवथो यामिरधिगुम् ।

ओम्यावतीं सुभरामृतस्तुमं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २० ॥

यामिः । शंताती इति शम्स्ताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युम् । यामिः । अवथः । यामिः ।

अधिगुम् ॥ ओम्यावतीम् । सुभराम् । ऋतस्तुमम् ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २० ।

हे अश्विनौ वददाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वयमिः ऊतिभिः शंताती सुखस्य कतारौ भवथः । वयमिः च ऊतिभिः भुज्युं तुमस्य पुत्रम् भवथः । वयमिः च अधिगुम् । अधिगुर्वेवानां शमिता । 'अधिगुश्चापापश्च उभौ देवानां शमितारौ' (तै. ब्रा. ३. ६. ६. ४) इति श्रुतेः । अपि च ऋतस्तुमम् । ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीति ऋतस्तुप् । ६१त्संशृषिम् ओम्यावतीम् । ओम्या इति सुखनाम । तद्युक्तां सुभराम् सुखेन भरणायाम् इषं यामिः ऊतिभिः प्रापयथः । वयमिः सर्वाभिः ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ शंताती । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति तातिह्यप्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददाशुषे । 'दाश्व दाने' । लिटः कसुः । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसिघर्षिणां च' इति षत्वम् ॥ ॥ ३६ ॥

यामिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे यामिर्यूनौ अर्वन्तमावतम् ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरद्भ्यस्तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २१ ॥

यामिः । कृशानुम् । असने । दुवस्यथः । जवे । यामिः । यूनः । अर्वन्तम् । आवतम् ।

मधु । प्रियम् । भरथः । यत् । सरद्भ्यः ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं—'हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमकयणाः' (तै. सं. १. २. ७) इति । तं कृशानुम् असने । इषवोऽस्यन्तेऽस्मिन्त्यसनः संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे हे अश्विनौ वयमिः ऊतिभिः दुषरमथः रक्षथः । तथा वयमिः च जवे वेगे प्रवृत्तं यूनः तरुणस्य पुरुकुत्सस्य अर्वन्तम् अश्वम् आवतम् भरक्षतम् । अपि च यत् मधु क्षौद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत् सरद्भ्यः मधुमक्षिकाभ्यः यामिः च ऊतिभिः भरथः संपादयथः । वयमिः सर्वाभिः ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ असने । 'असु क्षेपणे' । 'कर्णाधिकरणबोध' इति अधिकरणे ल्युट् । सरद्भ्यः । 'सु गतौ' । सर्वैरिति ॥

यामिर्नरं गोषुयुधं नृषाद्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

यामी रथाँ अवथो यामिर्वतस्तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २२ ॥

यामिः । नरम् । गोषुयुधम् । नृसद्ये । क्षेत्रस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।

यामिः । रथान् । अवथः । यामिः । अर्वतः ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ ^१गोषुयुधं गोविष्यं युद्धं कुर्वन्तं ^२नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं ^३यामिः ऊतिभिः ^४नृषाद्ये नृभिः सोढव्ये संग्रामे ^५जिन्वथः प्रीणयथः रक्षथः इत्यर्थः । तथा ^६क्षेत्रस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । ^७तनयस्य धनस्य च ^८साता सातये संभजनार्थं ^९यामिः ऊतिभिः यजमानं रक्षथः । ^{१०}यामिः च यजमानानां ^{११}रथान् रक्षथः^१ । तदीयान् ^{१२}अर्वतः अश्वान् यामिः ^{१३}अवथः^१ । ^{१४}तामिः सर्वाभिः ^{१५}ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ गोषुयुधम् । ‘ युध संग्रहारे ’ । गोषु युध्यते इति गोषुयुत् । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति अलुक् । नृषाद्ये । ‘ वह मर्षणे ’ । ‘ शकिसहोश्च ’ इति यत् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति साहित्यिको दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । साता । ‘ वन षण संभक्तौ ’ । भावे क्तिन् । ‘ जनसनस्वनां सम्मलोः ’ इति आत्वम् । ‘ ऊतियूतिः ’ इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपातितम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति चतुर्थ्या ङादेशः । जिन्वथः । जिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्वात् नुम् । रथान् । ‘ दीर्घाङिति समानपादे ’ इति नकारस्य खत्वम् । ‘ आतोऽटि नित्यम् ’ इति सानुनासिक आकारः ॥

यामिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतु प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतम् ।

यामिर्ध्वसन्ति पुरुषन्तिमावतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २३ ॥

यामिः । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतु इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिम् । प्र । च । दभीतिम् ।

आवतम् ॥ यामिः । ध्वसन्तिम् । पुरुऽसन्तिम् । आवतम् ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २३ ॥

हे ^१शतक्रतू बहुविधकर्माणावश्विनौ ^२आर्जुनेयम् । अर्जुन इतीन्द्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकम्—‘ एतद्वा इन्द्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुनः ’ इति । तस्य पुत्रं ^३कुत्सं ^४यामिः ऊतिभिः ^५प्र ^६आवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । तथा ^७तुर्वीतिं^२ ^८दभीतिं ^९च यामिः ऊतिभिः ^{१०}प्र आवतम्^२ । अपि च ^{११}यामिः ^{१२}ध्वसन्तिम् एतत्संज्ञं ^{१३}पुरुषन्तिम् एतन्नामानं च ऋषिम् ^{१४}आवतम् अरक्षतम् । ^{१५}तामिः सर्वाभिः ^{१६}ऊतिभिः सहास्मानपि सुहृागच्छतम् ॥ आर्जुनेयम् । ‘ शुभ्रादिभ्यश्च ’ (पा. सू. ४. १. १२३) इति षष्ठ्योऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्युक्तत्वात् ङक् । तुर्वीतिम् । ‘ तुर्वी हिंसार्थः ’ । शत्रूंस्तुर्वीति

तुर्वीतिः । औणादिक इतिप्रत्ययः । वमीतिम् । ' वम्भु वग्भे ' । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वसन्तिम् । ' ध्वंसु गतौ च ' । औणादिको शिक्प्रत्ययः । ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । ' षोऽन्तः ' । पुरुषन्तिम् । पुरु सनोति ददातीति पुरुषन्तिः । ' क्तिष्कौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिष् । ' न क्तिषि दीर्घश्च ' इति अनुनासिकलोपोपधादीर्घबोर्निषेधः ॥

अम्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दत्ता वृषणा मनीषाम् ।

अद्युत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अम्रस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मे इति । कृतम् । नः । दत्ता । वृषणा । मनीषाम् ।

अद्युत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ व अस्मे अस्माकं वाचम् अम्रस्वतीम् । अम्र इति कर्मनाम । विहितैः कर्मभिः संयुक्तां कृतं कुरुतम् । तथा नः अस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां वर्षकौ दत्ता शत्रूना-मुपक्षपयितारावश्विनौ वेदार्थज्ञानसमर्थां कुरुतम् । अपि च यस्मात् युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्मात् वां युवाम् अवसे रक्षणाय नि ह्वये नितरां ह्वये । कदा । अद्युत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे । तस्मिन् काले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं मूलं पठ्यते । आहूतौ च युवां वाजसातौ वाजस्याश्वस्य संभजने । यद्वा । संग्रामनामेतत् । संग्रामे नः अस्माकं वृधे वर्षमाय भवतम् ॥ अम्रस्वतीम् । ' आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् च ङ् ' इति असुन् नुडागमश्च । ' तदस्यास्ति ' इति मनुप् । ' मादुपधायाः ' इति मनुपो वाचम् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वेन पदत्वाभावात् स्वाद्य-भावः । अस्मे । ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्याः शेषादेशः । कृतम् । करोतेर्लोपि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अद्युत्ये । ' द्युत दीप्तौ ' । ' ऋहलोऽर्थत् ' इति भावे ण्यत् । वर्णव्यापस्या उकारः । द्युत्वं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बहुव्रीहौ व्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । नि ह्वये । ' नितमुप-विभ्यो ह्वः ' इति आत्मनेपदम् । वृधे । ' वृधु वृद्धौ ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौमगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युभिः । अक्तुभिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौमगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनौ द्युभिः दिवसैः व अक्तुभिः रात्रिभिश्च अस्मान् स्तोतृन् परि पातं परितो रक्षतं सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथा अरिष्टेभिः अहिंसितैः सौमगेभिः सुभगैः सुभगवापादकैर्दिव्यै र्भस्मान् रक्षतम् । वदस्माभिः प्रार्थितं नः अस्मदीयं तत् मित्राद्यः पश्येयताः ॥

पूजयन्तु । उतसाम्दः समुच्चये ॥ युभिः । ' दिव उत् ' इति उत्त्वम् । ' दिवो झल् ' (पा. सू. १. १. १८३) इति ' सावेकाचः ' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । ' रिच हिंसायाम् ' । ' निष्ठा ' इति क्तः । नम्समासे अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति मिसः ऐसभावः । अश्विना । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । ' आमन्त्रितस्य च ' इति सर्वानुदात्तत्वम् । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीर्यस्यासौ सुभगः । तस्य भावः सौभगम् । ' सुभगान्मन्त्रे ' इत्युद्गात्रादिषु पाठात् अन्वयस्ययः । ' हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ' इति उभयपदवृद्धिर्न भवति, तस्य ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववत् ऐसभावः । ' म्नित्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन्^१ । पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्-
भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^२ विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽक्षिलं जगत्

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं^१ सप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते^२ । प्रथमे मण्डले षोडशोऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । ' इदम् ' इति विश्वयृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' इदं विश्वतिरुषस्थं द्वितीयोऽर्धर्षो रात्रेश्च ' इति । ' ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया अनुवृत्तेः आत्रिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । उषा देवता । द्वितीयस्यार्धर्षस्थ रात्रेरपि । प्रातरनुवाके उपस्थे ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' इदं श्रेष्ठं पृथू अ इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । आश्विनशास्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात्^३ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागच्छिन्नः प्रकेतो अजनिष्ट विम्बा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायं एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥ १ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगम् । चित्रः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽम्बा । यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवायं । एव । रात्री । उषसे । योनिम् । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये इदम् उपआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं प्रशस्यतमम्^४ । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वास्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चन्द्रस्तु यद्यप्यन्यत् प्रकाशयति तथापि न^५ विस्पष्टप्रकाशः^६ । औषसं तु ज्योतिः युगपदेव सर्वस्य जगतः अन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकम् । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः^७ । तादृशं ज्योतिः आगात् पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चित्रः चायनीयः प्रकेतः अन्धकारावृत्तस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः^८ तदीयो रश्मिः विम्बा विभुर्व्यासः सन्^९ अजनिष्ट प्रादुरभूत् । किञ्च यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात् प्रसूता उत्पन्ना । सूर्यो हि अस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुपस्थभावात् । एवमेव रात्रिरपि उषसे सवाय उषस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणम् अरैक् आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरपि उषसे उषसो यजन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तम्—' इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिक्स्थानम् ' (निव. २. १९) इति ॥ श्रेष्ठम् । प्रशस्यतमत्वात् आतिशायनिकः इष्टम् । ' प्रशस्यस्य अः ' (पा. सू. ५. ३. ९०)

१. क्ष-ट-ठ-इत्थं सप्तमोऽध्यायो व्याख्यातः । अष्टमो व्याख्यायते; स-इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमाध्यायव्याख्यानमारभ्यते । २. क्ष-ट-ठ-प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् । ३. क्ष-ट-ठ-प्रसूताम् । ४. क्ष-ट-ठ-न विस्पष्टप्रकाशः; स-अस्पष्टप्रकाशः । ५. क्ष-ट-ठ-प्रज्ञाततममित्यर्थः । प्रकाशकः । ६. क्ष-ट-ठ-सन् नास्ति ।

इति आदेशः । ' प्रकृत्यैकाच् ' (पा. सू. ६. ४. १६३) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । अगात् । एतेः लुङि ' इणो गा लुङि ' इति गादेशः । ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । प्रकेतः । ' कित ज्ञाने ' । अन्तर्भावितव्यार्थात् कर्मणि घञ् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट । ' जमी प्रादुर्भावे ' । लुङि सिच इडागमः । विभ्वा । ' विप्रसंभ्यो ब्रुसंज्ञायाम् ' इति भवतेः ब्रुप्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना सोः आकारादेशः । ' ओः सुपि ' इति यणादेशस्य ' न भूसुधियोः ' इति प्रतिषेधे प्राप्ते ' छन्दस्युभयथा ' इति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । विपूर्वात् भवतेः औणादिको दुम्रप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रसूता । ' पूङ् प्राणिप्रसवे ' । कर्मणि मिष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय । ' छन्दसि जवसवौ वक्तव्यौ ' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति निपातनात् अच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । ' अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ' इति संहितायाम् अकारः सानुनासिकः । एव । ' निपातंस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । रात्री । ' रात्रेश्चाजसौ ' इति ङीप् । ' यस्येति च ' इति इकारलोपः । अरैक् । ' रिचिर् विरेचने ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे ' हल्ङ्याभ्यः ' इति तिलोपः । वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः^१ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशत्स्वत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊँ इति । कृष्णा । सदनानि ।

अस्याः ॥ समानबन्धू इति समानस्वबन्धू । अमृते इति । अनुची इति ।

द्यावा । वर्णम् । चरतः । आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्या इत्युपसो नामधेयम् । रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषाः । रुशद्वत्सा रुशन् दीप्तः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुषसः समीपे सूर्यस्य नियमः अवस्थानात्तद्वत्त्वम् । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन् हरति एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन् वत्स इत्युच्यते । तादृशी सती आगात् आगतवती । आगतायाः अस्याः उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयान्यार्धयामलक्षणानि अरैक् आरेचितवती कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत् पादपूरणम् । अपि चैते रात्र्युषसौ समानबन्धू समानेनैकेन सूर्याख्येन बन्धुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषाः उदेत्यता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिरपि अस्तं यता सूर्येण संबद्धा । अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् अनुची अन्वञ्जन्त्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ । यद्वा । सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ । एवंभूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपम् आमिनाने जरयन्त्यौ । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ । उषसा नैशं तमो निवर्तते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्यौ द्यावा द्योतमाने चरतः प्रतिदिवसमावर्तते ।

१. क्ष-ट-डुनप्रत्ययः । २. क्ष-ट-ठ-वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन वा ऐकारः; स-वर्णव्यत्ययेन एकारस्य

३. च-छ-ण-फ-अपि । ४. क्ष-ट-ठ-स्तन्यरसम् । ५. क्ष-ट-ठ-हरति; च-छ-ण-

-पिबन् एति ६. क्ष-ट-ठ-रेचितवती । ७. क्ष-ट-ठ-पादपूरणम् । ८. क्ष-ट-आयता ।

यद्वा । द्यावा नभसा अन्तरिक्षमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं—‘रक्षाद्वत्सा सूर्यवत्सा रक्षादिति वर्णनाम रोचतेज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रक्षासी श्वेत्या-गात् श्वेत्या श्वेततेररिचक्षुणा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावी द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्वा-ध्यात्मं कुर्वाणे ’ (निरु. २. २०) इति ॥ श्वेत्या । ‘ श्विता वर्णे ’ । अस्मात् ण्यन्तात् ‘ अचो यत् ’ इत्ये भावे यत् । णिलोपः । अर्शादित्वात् मत्वर्थीयः अच् । अमृते । मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहिः ‘ ननो जरमरमित्रमृताः ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अनूची । अनुपूर्वादञ्जतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ अञ्जतेऽपसंख्यानम् ’ इति ङीप् । ‘ अचः ’ इत्यकारलोपे ‘ चो ’ इति दीर्घः । ‘ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ’ इति ङीप् उदात्तत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेर्लुक् । आमिनाने । ‘ मीक् हिंसायाम् ’ । क्रैयादिकः । शानचि ‘ मीनातेर्निगमे ’ इति ह्रस्वत्वम् ॥

समानो अध्वा स्वस्त्रोरनन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

समानः । अध्वा । स्वस्त्रोः । अनन्तः । तम् । अन्याऽन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न । मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके ।

नक्तोषासा । समनसा । विरूपे इति विऽरूपे ॥ ३ ॥

वस्वस्त्रोः भगिन्योः रात्र्युषसोः वध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः वसमानः एक एव । येनैव आकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि । स च मार्गः वनन्तः अवसानरहितः । वतं मार्गं वदेवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येण अनुशिष्टे शिक्षिते सत्यौ वन्यान्वा एकैका वचरतः क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि वसमनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ वन वमेथेते परस्परं न हिंस्तः । तथा वन वतस्थतुः क्वचिदपि न तिष्ठतः । सर्वदा लोकानु-ग्रहार्थं गच्छतः इत्यर्थः ॥ अन्यान्या । ‘ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच बहुलम् ’ (पा. म. ८. १. १२. ११) इति अन्यशब्दस्य द्विर्भावः । ‘ तस्य परमाञ्जितम् ’ इति आञ्जितसंज्ञायाम् ‘ अनुदात्तं च ’ इति आञ्जितानुदात्तत्वम् । देवशिष्टे । ‘ शासु अनुशिष्टौ ’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘ यस्य विभाषा ’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘ शास इदृक् हलोः ’ (पा. सू. ६. ४. २४) इति उपधाया इत्वम् । ‘ शासिवसिषसीनां च ’ इति षत्वम् । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । मेथेते । ‘ मिथृ मेथृ मेधाहिंसनयोः ’ । भौवादिकः । अनुदात्तेत् । सुमेके । ‘ मिह सेचने ’ । भावे षम् । शोभनो मेहो ययोस्ते । व्यस्ययेन ककारः । उत्तरपदस्य अस्वरेणाप्युदात्तत्वम् । ‘ आद्युदात्तं गच्छन्वसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोषासा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेराकारः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः ।

प्राप्या जगत् नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम । अचेति । चित्रा । वि । दुरः । नः । आवरित्यावः ।

प्रऽअप्य । जगत् । वि । ऊँ इति । नः । रायः । अख्यत् ।

उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

१भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सूनृतेति वाङ्नाम । १सूनृतानां वाचां १नेत्री उत्पादयित्री । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता उषाः १अचेति अस्माभिः अज्ञायि । १चित्रा चायनीया ज्ञाता सा १नः अस्माकं १दुरः द्वारापितृमसा तिरोहितानि १वि१आवः व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य प्रकाशयतीत्यर्थः २ । अपि च १जगत् सर्वं भुवनं १प्राप्य प्रकाशं गमयित्वा १नः अस्माकं १रायः धनानि वि १अख्यत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । १उ इत्येतत् पादपूरणम् ३ । सैषा १उषाः १विश्वा १भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहितत्वेन अविद्यमानकल्पानि १अजीगः उद्विरति स्वमुखाभिर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुपस्थानीय करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । 'णीम् प्रापणे' । तुम् । 'ऋषेभ्यो ङीप्' । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति ङीप् उदात्तत्वम् । अचेति । 'चित्ती संज्ञाने' । दुरः । द्वाश्शब्दस्य 'रयेर्मतो बहुलम्' (पा. सू. ६. १. ३७. ६) इति बहुलवचनात् संप्रसारणम् । आवः । 'वृम् वरणे' । लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुक् । गुणः । 'हल्ङ्याभ्यः' इति तिलोपः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति आडागमः । प्राप्य । 'ऋ गतौ' । णा 'अतिङी' इत्यादिना पुक् । 'समासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' । अख्यत् । 'ल्या प्रकथने' । लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेरङादेशः । अजीगः । 'गृ निगरणे' । लुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य भ्लुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । 'अतिपिपत्योश्च, बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । छान्दसः ईकारः । यद्वा । अस्मात् प्यन्तात् लुङि चङि द्विर्भावसन्वज्ञावेत्वदीर्घाः । छान्दसः चङो लोपः ॥

जिह्वाश्ये चरितवे मघोन्याभोगये इष्टये राय उ त्वम् ।

दभ्रं पश्यश्च उर्विया विचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्वाश्ये । चरितवे । मघोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊँ इति । त्वम् ।

दभ्रम् । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनी इत्युषसो नामधेयम् । १मघोनी धनवती उषाः १जिह्वाश्ये जिह्वं वक्त्रं शयानाय पुरुषाय १चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गन्तुं म्युच्छन्ती भवति । त्वम् । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामसङ्घः । यद्वाह—'एव इति विनिग्रहायीकं सर्वनामानुदात्तम्' (निरु. १.७) इति । १त्वम् एकं प्रति

‘आभोगये आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथा अपरं प्रति’ इष्टये वागर्थं तथा अर्थं प्रति ‘शब्दे धनार्थं च व्युच्छन्तीति शेषः । उशब्दश्चार्थः । अपि च ‘दधम् अल्पं पश्यन्नयः अन्धकारावृत्तत्वेन ईषद्वद्भूयो मनु-
ज्येभ्यः’ विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छन्ती ‘उर्विया उर्वी विस्तीर्णा’ उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा
तिरोहितानि प्रकाशदानेन उद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्वाशये । ‘शीङ् स्वप्ने’ । जिह्वं शेते इति जिह्वशीः ।
‘किप् च’ इति किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘एरनेकाचः’ इति यण् । ‘उदात्तस्वरितयोर्वेणः’
इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । आभोगये । आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः^१ । यद्वा । आङ्-
पूर्वात् भुजे बहुलवचनादौणादिकः किप्रत्ययः कुस्वं च । उर्विया । ‘इयाडियाजीकाराणामुपसंस्करणम्’
(पा. सू. ७. १. ३९. १) इति उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोः डियाजादेशः^२ । विचक्षे । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां
वाचि’ । विपूर्वीदस्मात् संप्रदादिलक्षणो भावे किप् ॥ ॥ १ ॥

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीवितार्थमिप्रचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्टये । त्वम् । अर्थम् इव । त्वम् । इत्यै ।

विसदृशा । जीविता । अभिप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

‘क्षत्राय । धननामैतत् । धनार्थं’ त्वम् एकं प्रति उषा व्युच्छन्ती^३ इति शेषः । तथा ‘श्रवसे
अज्ञार्थं’ त्वम् एकं प्रति ‘महीयै महत्यै’ इष्टये ‘अभिष्टोमादिमहायज्ञार्थं’ त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती^४ । तथा
‘अर्थमिव अपेक्षितमर्थं प्रति’ इत्यै गमनार्थं त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती^५ । अपि च ‘विसदृशा
विलक्षणानि नानारूपाणि’ जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि^६ कृषिवाणिज्यादीनि ‘अभिप्रचक्षे
आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती’ उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णानि ‘अजीगः’
प्रकाशनेन^७ उद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वम्^८ । ‘त्वसमसिमनेमेत्यनुष्ठानि’ (फि. सू. ७८) इति सर्वा-
दात्तत्वम्^९ । महीयै । मही । महेः ‘इन् सर्वधातुस्यः’ इति इन्प्रत्ययः । ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङीप् ।
‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । छान्दसः ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य
चतुर्थ्येकवचनस्य ‘याडापः’ (पा. सू. ७. ३. ११३) इति व्यत्ययेन याडागमः । छान्दसमन्तो-
दात्तत्वम् । विसदृशा । ‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्’ इत्यत्र ‘समानाम्ययोश्च’ (पा. सू. ३. १.
६०. १) इति वचनात् दृशेः कञ् । ‘समानस्य च्छन्दसि’ इति सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि ।
‘शेच्छन्दसि बहुलम्’ इति शेलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभिप्रचक्षे । चक्षेः ‘तुमर्थे
सेसेन्’ इति सेन्प्रत्ययः । ‘स्कोः संबोगायोः’ इति कलोपः । कत्वत्वे ॥

१. क्ष-ट-प्रकाशेन; ठ-प्रकाशनेन । २. च-छ-फ-यकारोपजनः छान्दसः । ३. क्ष-ट-ठ-
इयाजादेशः । ४. क्ष-ट-ठ-व्युच्छन्ती । ५. क्ष-ट-ठ-इष्टये यागाय । ६. क्ष-ट-अभिष्टोमादि-
महायज्ञार्थम् । ७. क्ष-ट-ठ-‘व्युच्छन्ती’ नास्ति । ८. क्ष-ट-ठ-‘व्युच्छन्ती’ नास्ति । ९. क्ष-
जीवितोपायभूतानि । १०. क्ष-ट-ठ-‘अजीगः’ नास्ति । ११. क्ष-ट-ठ-प्रकाशेन । १२. क्ष-ट-ठ-
‘त्वम्.....सर्वधातुस्य’ नास्ति ।

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अघेह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छन्ती । युवतिः । शुक्रवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अघ । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

वदिवो वदुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्धे उषा उत्पद्यते । सा वृषा व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती प्रत्यदर्शि सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिः यावयित्री फैलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्ययौवनोपेता वा । शुक्रवासाः श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबन्धिनः वस्वः धनस्य ईशाना ईश्वरी । हे सुभगे शोभनधने उषः तादृशी त्वम् अघ अस्मिन् काले इह अस्मिन् देवस्यैतन्देशे व्युच्छ तमांसि विवासय वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्युच्छन्ती । ' उच्छी विवासे ' । विवासो वर्जनम् । तौदादिकः । युवतिः । ' यूनस्तिः ' (पा. सू. ४. १. ७७) । शुक्रवासाः । ' वस आच्छादने ' । वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईशाना । ' ईश ऐश्वर्ये ' । अवाक्त्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेच्चात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । ' पृथिव्या जाभौ ' इति प्राग्दीव्यतीयः अजप्रत्ययः । वस्वः । विश्वस्यत्ययः । ' घेडिति ' इति गुणस्य ' जसादिषु छन्दसि वावचनम् ' इति विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम् ।

व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युषा मृतं कं चन बोधयन्ती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनाम् । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनाम् । प्रथमा । शश्वतीनाम् ।

विऽउच्छन्ती । जीवम् । उत्ऽईरयन्ती । उषाः । मृतम् । कम् । चन । बोधयन्ती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छन्तीनाम् अतीतानामुषसां संबन्धि पार्थः अन्तरिक्षैकदेशलक्षणं स्थानम् । ' पार्थोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् ' (निरु. ६. ७) इति यास्कः । अद्यतन्युषाः अन्वेति अनुगच्छति । अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः । तथा आयतीनाम् आगच्छन्तीनां शश्वतीनां बह्वीनामुषसां प्रथमा आद्या भवति । एषा यथा वर्तते एवमेव आगामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती जीवं प्राणिनां जीवात्मानम् उदीरयन्ती शयनादूर्ध्वं प्रेरयन्ती उषाः मृतं स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वात् मृतमिव सन्तं कं चन कमपि पुरुषं बोधयन्ती पुनः इन्द्रिय-प्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रवर्तते इति शेषः ॥ परायतीनाम् । ' इण् गतौ ' । लटः शट् । ' इणो यण् उगितम् ' इति ङीप् । ' कथाऽछन्दसि बहुलम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

उषो यदग्निं समिधे चकथं वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यक्ष्यमाणान् अजीगस्तदेवेषु चकृषे भद्रमम्रः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्निम् । समऽइधे । चकथं । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यक्ष्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रम् । अम्रः ॥ ९ ॥

हे उषः । त्वम् । अग्निं गार्हपत्यादिरूपं । समिधे समिन्धनाय प्रज्वलन्नाथं । यत् । चकथं कृतवती । उषःकाले ह्यग्नयो होमार्थमुपसमिध्यन्ते । अपि च तमसा तिरोहितं जगत् । सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन । यत् । वि । आवः । व्यवृणोः तमसा विश्लिष्टमकरोः । तथा । मानुषान् मनोः पुत्रान् मनुष्यान् । यक्ष्यमाणान् यागं करिष्यतस्त्वं । यत् । अजीगः पूर्वं तमसा ग्रस्तान् प्रकाशेन उद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषः । देवेषु मध्ये त्वमेव । भद्रं भजनीयं । यत् । एतत्त्रिविधम् । अम्रः कर्म । चकृषे कृतवती ॥ आवः । ' वृक्षं वरणे ' । लुकि ' मन्त्रे वस ' इति श्लेलेङ् । गुणे ' हल्ङ्याभ्यः ' इति सिलोपः । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इति आडागमः । मानुषान् । ' मनोजातावभ्यतौ पुक् च ' इति अञ् पुगागमश्च ॥

कियात्या यत्समया भवाति या व्यूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥

कियति । आ । यत् । समया । भवाति । याः । विऽऊष्टुः । याः । च । नूनम् । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रदीध्याना । जोषम् । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समया इत्यव्ययं समीपवचनम् । उषाः । समया । भवाति समीपस्था भवतीति । यत् । एतत् । तत् । कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वा इति आकारः प्रभार्थः । एतदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेन उषसोऽनन्तत्वमुक्तम् । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा । याः उषसः । व्यूषुः व्युष्टाः संजाताः । नूनम् अवश्यमितः परं । याश्च उषसः । व्युच्छान् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति । तत्र । पूर्वाः व्युष्टा अतीता उषसः । वावशाना कामयमाना इदानीं वर्तमाना उषाः । अनु । कृपते अनुकल्पते समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वद्देवापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा । प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमाना उषाः । अन्याभिः आगामिनीभिः । उषोभिः । जोषं सह । एति संगच्छते । आगामिन्योऽपि एतदीयं प्रकाशम् अनुकुर्वन्ति इत्यर्थः ॥ कियति । किं परिमाणमस्य । ' किमिदं व्यां वो वः ' (पा. सू. ५. २. ४०) इति वरवविधानसामर्थ्यात् किंवादादपि परिमाणार्थे वतुप् वकारस्य घत्वम् । ' इदं किमोरीक्षी ' (पा. सू. ६. ३. ९०) इति किम् । कीमादेशः । घस्य इयादेशो ' यस्य ' इति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । छान्दसः साहित्यिको दीर्घः । भवाति । छेति आडागमः । व्यूषुः । विपूर्वो वसतिर्न्युच्छन्ने वर्तते । छिति उसि किरवे वजादित्वात् संप्रसारणं द्विवचनादि । व्युच्छान् । ' उच्छी विवासे ' । विवासो वर्जनम् । छेति आडागमः । संगोक्तत्वं

१. स-प्रज्वालनार्थम् । २. क्ष-उ-ठ-एषा । ३. क्ष-उ-ठ- ' आगामिनीभिः ' नास्ति । ४. क्ष-उ-ठ-एतम् । ५. क्ष-उ-ठ-अनुकुर्वते । ६. क्ष-उ-ठ- ' विवासो वर्जनम् ' नास्ति ।

कोपः । रूपते । ' कृप् सामर्थ्ये ' । व्यस्ययेन शः । वावशाना । ' वश कान्ती ' । अस्मात् यङ्मुगन्तात्
ताच्छीलिकः चानश् । प्रदीध्याना । ' दीधीक् दीसिदेवनयोः ' । लटः शानश् । अदादिवात् शपो लुक् ।
' अक्षिन्वाद्यः षट् ' इति अभ्यस्तसंज्ञायाम् ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । गतिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यांसः ।

अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

ईयुः । ते । ये । पूर्वतराम् । अपश्यन् । विऽउच्छन्तीम् । उषसम् । मर्त्यांसः ॥ अस्माभिः ।
ऊँ इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यांसः मरणधर्माणो मनुष्याः व्युच्छन्तीं विवासयन्तीं पूर्वतराम् अतिशयेन पूर्वा विप्रकृष्टाम्
उषसम् अपश्यन् दृष्टवन्तः ते मनुष्याः ईयुः गताः । तथा अस्माभिः अपि नु इदानीं
प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण दृष्टव्या अभूत् जाता । तथा अपरीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्याः एतामुषसं
पश्यान् पश्यन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ इत्येतद्वधारणे । एव यन्ति
आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ईयुः । ' इण् गर्ता ' । लिटि उसि ' इणो यण् '
इति यणादेशः । ' द्विर्वचनेऽचि ' इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्भावे ' दीर्घ इणः किति ' (पा. सू.
सू. ७. ४. ६९) इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ते । ' युष्मत्तत्तत्क्षुःष्वन्तःपादम् ' इति सकारस्य
ष्वं ह्रस्वं च । मर्त्यांसः । ' आजसेरसुक् ' ॥

यावयद्देवा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरीं सूनृता ईरयन्ती ।

सुमङ्गलीर्बिभ्रती देववीतिमिहाघोषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्ऽदेवाः । ऋतपाः । ऋतेजाः । सुम्नावरीं । सूनृताः । ईरयन्ती ।

सुऽमङ्गलीः । बिभ्रती । देवऽवीतिम् । इह । अघ । उषः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्देवाः । यावयन्ति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेष्टुणि राक्षसादीनि यथा सा तथोक्ता ।
न कुप्यसि जातायां राक्षसाद्योऽवसिष्ठन्ते यतस्ते निशाचराः । ऋतपाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य
वा पाकयित्री ऋतेजाः यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुषसि अहनि यागा अनुष्ठीयन्ते अतो यज्ञार्थं जाते-
त्युच्यते । सुम्नावरी । सुम्नमिति सुम्ननाम तद्वती । सूनृताः । वाङ्ममैतत् । पशुपक्षिसृगादीनां
वचांसि ईरयन्ती प्रेरयन्त्युत्पादयन्ती । सुमङ्गलीः सौमङ्गल्योपेता । पस्या कदाचिदपि न विद्युत्केत्यर्थः ।
देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं बिभ्रती धारयन्ती हे उषः श्रेष्ठतमा उक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वम्
इह अस्मिन् देवयजनदेशे अघ अस्मिन् यागसमये व्युच्छ विवासय ॥ यावयद्देवाः । ' नु मिभजा-
मिभजयोः ' । अस्मात् प्यन्तात् लटः षट् । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् अनुपदेशात्

लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः । छन्दसः षड्-
कालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः । ऋतं पाति रक्षतीति ऋतपाः । 'पा रक्षणे' । विच् । ऋतेजाः । ऋते भिमिक्त-
भूते जायते इति ऋतेजाः । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'जनसनखनक्रमगमो विद्' । 'चिह्नो रनुनासिक-
स्यात्' इति आत्वम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति अलुक् । सुज्ञावरी । 'छन्दसीचमिनी' ।
इति मत्वर्थीयो वनिप् । 'वनो र च' इति छीप् नकारस्य रेफादेशश्च । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति
दीर्घः । व्यस्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुमङ्गलीः । 'सुमङ्गलात् संज्ञायाम्' (पा. सू. ४.१.४१.ग.) इति
गौरादिषु पाठात् छीप् । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'हल्ङ्याभ्यः' इति लुक्लोपस्य
विकल्पितत्वात् अभावे स्त्वविसर्गौ । देववीतिम् । 'वी गतिप्रजनकाम्यशनखादनेषु' । देववीति
काम्यते इति देववीतिर्यज्ञः । कर्मणि क्तिन् । दासीभारादिस्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मधोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु द्यून्जरामृता चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अब । इदम् । वि । आवः । मधोनी ।
अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥ १३ ॥

१ देवी देवनशीला २ उषाः ३ पुरा पूर्वस्मिन्काले ४ शश्वत् नित्यं संततं ५ व्युवास व्युच्छत् । ६ अथो
अनन्तरम् ७ अब अस्मिन् काले ८ मधोनी धनवती उषाः तमसा तिरोहितम् ९ इदं सर्वं जगत् १० व्यावः विवासितं
प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् । ११ अथो अनन्तरम् १२ उत्तरान् उर्ध्वतरान् भाविनः १३ द्यून् दिवसांश्च
अनुलक्ष्य आगामिष्वपि दिवसेषु १४ व्युच्छात् व्युच्छति विवासयति । अतः कालत्रयमपिनी सोषाः
१५ अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपा १६ अमृता मरणरहिता च सती १७ स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिः सह १८ चरति
वर्तते ॥ उवास । 'वस निवासे' । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । आवः ।
तस्मादेव १९ धातोर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'हल्ङ्याभ्यः' इति तिङ्लोपः । 'छन्दस्यपि
दृश्यते' इति आडागमः । उच्छात् । लेटि आडागमः । उत्तरान् । 'दीर्घादटि समानपादे' इति
नकारस्य स्त्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिकः आकारः । अनु । 'अनुलक्षणे' (पा. सू.
१. ४. ८४) इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । अजरा अमृता । तत्र बहुव्रीहौ 'नमो जरमरमित्रमृताः'
इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

व्युच्छिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्चैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

वि । अस्त्रिभिः । दिवः । आतासु । अद्यौत् । अप । कृष्णाम् । निःऽनिजम् । देवी । आवरित्यावः ।
प्रबोधयन्ती । अरुणेभिः । अश्वैः । आ । उषाः । याति । सुयुजा । रथेन ॥ १४ ॥

१. छ-उ-उ-निमित्ते । २. त-द-स-सप्तम्या अलुक् । ३. ठ-अस्मादेव । ४. छ-उ-उ-अथ...

विविधः वनसः संबन्धिनीषु वभातासु । दिङ्नामैतत् । आततासु विस्तीर्णासु दिक्षु उषाः
 वअभिभिः व्यअकैः प्रकाशकैः तेजोभिः ववि वअद्यौत् विद्योतते प्रकाशते । सैषा वदेवी देवनशीला
 वकृष्णा वनिर्णिजम् । निर्णिगिति रूपनाम । रात्रिकृतं कृष्णं रूपम् वअप वआवः अपावृणोत् । प्रकाशेन
 तिरस्कृतवती । अपि च वअरुणेभिः अरुणैः लोहितवर्णैः वअश्वैः व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा
 वसुयुजा सम्यग्युक्तेन वरथेन उषाः वआ वयाति आगच्छति । किं कुर्वती । वप्रबोधयन्ती सुप्तान्
 प्राणिनः प्रबुद्धान् कुर्वती ॥ अद्यौत् । ‘द्युत दीप्तौ’ । लुङ् । ‘द्युमयो लुङि’ (पा. सू. १. ३. ९१)
 इति परस्मैपदम् । व्यत्ययेन च्छेलुङ् । गुणे प्राप्ते वृद्धिश्छान्दसी । यद्वा । ‘द्यु अभिगमने’ । आदादिकः ।
 ‘उतो वृद्धिर्लुङि हलि’ (पा. सू. ७. ३. ८९) इति वृद्धिः ॥

देवीनां हविषुः आवहन्ती इत्येषा उषसो याज्या । सूत्रितं च—‘आद्यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती
 पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते’ (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति ॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्नैत् ॥ १५ ॥

अवहन्ती । पोष्या । वार्याणि । चित्रम् । केतुम् । कृणुते । चेकिताना ।

इयुषीणाम् । उपमा । शश्वतीनाम् । विभातीनाम् । प्रथमा । उषाः । वि । अश्नैत् ॥ १५ ॥

वपोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि ववार्याणि वरणीयानि धनानि वआवहन्ती अस्मभ्यमानयन्ती
 वचेकिताना सर्वं जनं प्रज्ञापयन्ती उषाः वचित्रं विचित्रमाश्चर्यभूतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मि
 कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं वकृणुते स्वात्मनः प्रकाशात् कुरुते । सैषा वइयुषीणां गमनवतीनां^१ पूर्वनिष्पन्नानां
 वशश्वतीनां बह्वीनामुषसाम् उपमा^२ उप समीपे निर्मितोपमानभूता वा^३ विभातीनां विशेषेण प्रकाश-
 मानानामागामिनीनाम् उषसां वप्रथमा आद्या एवंभूतोषाः व्यश्नैत् तेजसा प्रबुद्धासीत् ॥ पोष्या ।
 ‘पुष पुष्टौ’ । पोषणं पोषः । भावे ञम् । तत्र भवानि । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः
 इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘छेच्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । वार्याणि । ‘वृक् संभक्तौ’ ।
 ‘अहलोप्यत्’ । ‘इडवन्दवृक्षांसदुहां प्यतः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । चेकिताना । ‘कित ज्ञाने’ ।
 अस्मात् यच्छन्तात् लटः शानच् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति तस्य आर्धधातुकरत्वात् अतोलोपयलोपी ।
 ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । इयुषीणाम् । ‘इण् गतौ’ । लिटः कसुः । द्विर्भावादि ।
 ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘वसोः संप्रसारणम्’ । ‘इणो यण्’ इति यणादेशः । ‘दीर्घं इणः
 किति’ इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ‘शासिबसिबसीनां च’ इति ञत्वम् । ङीप्सुपी पिस्वादनुदात्तौ ।
 विभातीनाम् । ‘भा दीप्तौ’ । अस्मात् शन्नन्तात् पूर्ववत् ङीप् । ‘ऊयाश्छन्दसि बहुलम्’ इति नाम
 उदात्तत्वम् । अश्नैत् । ‘दुओधि गतिवृद्धयोः’ । लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुङ् । गुणे
 कृते व्यत्ययेन ङेत्वम् ॥ ॥ ३ ॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।

आरैक्पन्थां यातवे सूर्यायागन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अप । प्र । अगात् । तमः । आ ।

ज्योतिः । एति ॥ आरैक् । पन्थाम् । यातवे । सूर्याय । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्याः ^१उदीर्ध्वं शयनं परित्यज्य उद्गच्छत । ^२नः अस्माकम् ^३असुः शरीरस्य प्रेरयिता ^४जीवः जीवात्मा ^५आगात् आगतवान् । ^६तमः ^७अप ^८प्रागात् अपक्रान्तम् । उषसः ^९प्रकाशे सति सर्व-जीवनव्यापारयोगः । तस्मात् परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव ^{१०}ज्योतिः ^{११}आ एति आगच्छति । ^{१२}सूर्याय सूर्यस्य ^{१३}पन्थां मार्गम् ^{१४}आरैक् विविक्तीकरोति । ^{१५}यातवे गमनाय । तस्मिन् देशे ^{१६}अगन्म गच्छामः ^{१७}यत्र यस्मिन् देशे ^{१८}आयुः । अन्ननामैतत् । अन्नं ^{१९}प्रतिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयन्ति ^{२०}॥ ईर्ध्वम् । ' ईर् गतौ ' । आदादिकोऽनुदात्तेत् । आरैक् । ' रिचिर् विरेचने ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । गुणे व्यत्ययेन ऐत्वम् । पन्थाम् । द्वितीयायामपि ' पथिमथ्यृभुक्षामात् ' इति व्यत्ययेन आत्वम् । अगन्म । गमेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' म्वोश्च ' (पा. सू. ८. २. ६५) इति मकारस्य नकारः ॥

स्यूमना वाच उदियति बह्विः स्तवानो रेभ उषसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत् । इयति । बह्विः । स्तवानः । रेभः । उषसः । विभातीः ।

अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि । प्रजावत् ॥ १७ ॥

^१बह्विः स्तोत्राणां ^२वोढा । ^३रेभः । स्तोतृनामैतत् । स्तोता ^४उषसो ^५विभातीः तमसोऽपमोदनेन प्रकाशमाना उषोदेवताः ^६स्तवानः स्तुवन् ^७वाचः वेदरूपायाः संबन्धीनि ^८स्यूमना ^९स्यूमनि अनुस्यूतानि संततानि उक्थानि ^{१०}उदियति ^{११}उद्गमयति उच्चारयति । अतो हे ^{१२}मघोनि मघवति ^{१३}उषः ^{१४}अद्य अस्मिन् समये ^{१५}गृणते स्तुवते तस्मै पुरुषाय ^{१६}तदुच्छ । दृष्टिजिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय वर्जय । ^{१७}अस्मे अस्मभ्यं च ^{१८}प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् ^{१९}आयुः अन्नं ^{२०}नि

१. स-तमः अज्ञानम् अप प्रागात्; क्ष-ट-ठ-तमः रात्रिकृतघ्वान्तमपि अप प्रागात् प्रकर्षेण अपगतम् ।

२. क्ष-ट-ठ-यस्माज्ज्योतिः औषधं तेजः एति आगच्छति अपि च उषाः सूर्याय यातवे यातुं गन्तुं पन्थां पन्थावं मार्गम् आरैक् अरिचत् रोचितवती कल्पितवती । अतो हे सखायो वयम् अगन्म । तस्मिन्देशे गच्छामो यत्र यस्मिन्देशे आयुः । अन्ननामैतत् । प्र तिरन्ते प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा अनेन प्रवर्धयन्ति; स-उषसः प्रकाशे सति सर्व-जीवनव्यापारयोगः । तस्मात् परमात्मरूपतया स च जीवः तदेव ज्योतिः उपेति ज्योतिः आ एति आगच्छति यस्मिन्देशे गच्छामः यत्र यस्मिन्देशे सूर्याय यातवे रक्षकाय पन्थाम् आरैक् अरेचितवती । आयुः । अन्ननामैतत् । अन्नं प्र तिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयन्ति । ३. क्ष-ट-ठ-स्तुतीनाम् ४. क्ष-ट-ठ-स्यूमना आयुर्निऽस्यूतानि उक्थानि उदियति । ५. क्ष-ट-ठ-मघवति ।

‘दिदीहि मितरां प्रकाशय । दीदितिञ्छान्दसो दीतिकर्मा । प्रयच्छेत्स्यर्थः ॥ स्मृमना । ‘स्मि
तन्मुसंताने’ । ‘अन्धेभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति दक्षिप्रहणस्य सर्वोपाधिभ्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि मनिम् ।
‘श्रुः श्रूद्’ इति ऊद् । ‘आह्वयाजयारां चोपसंख्यानम्’ (पा. म. ७. १. ३९. १) इति
विभक्तेः आह्वयदेशः । यद्वा । औणादिको भावे मक् । पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः । बन्धनयुक्तानि
इत्यर्थः । ‘शेञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः । ‘सावेकाचः’
इति ङस् उदात्तत्वम् । इयति । ‘ऋ गतौ’ । जौहोत्यादिकः । ‘अतिपिपत्योश्च’ इति अभ्यासस्य
इत्वम् । स्तवानः । ‘पुञ् स्तुतौ’ । शानचि अदादित्वात् शपो लुक् । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इति
आर्धधातुकत्वेन क्त्वाभावात् गुणावादेशौ । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विभातीः^१ । ‘शतुरनुमो नद्यजादी’
इति ङीप् उदात्तत्वम्^२ । गृणते । ‘गृ शब्दे’ । क्रैयादिकः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ । पूर्वोक्तेन सूत्रेण
विभक्तेरुदात्तत्वम्^३ । अस्मे । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्याः शेषादेशः ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छन्ति । दाशुषे । मर्त्याय ।

वायोऽइव । सूनृतानाम् । उतऽअके । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

‘दाशुषे हवींषि दत्तवते’ मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीः गोमत्यो बहुभिर्गोभिर्मुक्ताः
‘सर्ववीराः सर्वैः सरणसमर्थैः’ वीरैः शूरैर्युक्ताः ‘याः’ उषसः ‘व्युच्छन्ति तमो वर्जयन्ति’ । ‘वायोरिव
वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां’ ‘सूनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचाम्’ उदके समानौ ‘अश्वदाः अश्वानां दात्रीः
‘ताः उषसः’ ‘सोमसुत्वा सोमानामभिषोता यजमानः’ ‘अश्ववत् व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । ‘दाश्र दाने’ ।
‘दाशान्साह्वान्’ इति कसुप्रत्ययान्तो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने ‘वसोः संप्रसारणम्’ इति
संप्रसारणम् । ‘शासिबसिबसीनां च’ इति ऋक् । अभवत् । ‘अशू व्याप्तौ’ । व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । लोटि अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः । सोमसुत्वा । ‘पुञ् अभिषवे’ ।
‘अन्धेभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति कनिप् । ‘ह्रस्वस्य पितिः’ इति तुक् ॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिः कृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानाम् । अदितेः । अनीकम् । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हे उषस्सर्वं देवानां ‘माता जननी । उषसि’ सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोधयन्ते अतः सा तज्जननवती
हस्तुष्यते । अत एव ‘अदितेः देवानां मातुः’ ‘अनीकं प्रत्यनीकम् । प्रतिस्पर्धिनी त्वमित्यर्थः ।

१. स-जौहोत्यादिकः श्रुः । २. ऋ-उ-उ-‘विभातीः.....उदात्तत्वम्’ नास्ति । ३. ऋ-उ-उ-
‘अश्ववत्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ४. उ-इ-व-व-व-व-सरणसमर्थैः । ५. ऋ-उ-उ-उषसि हि ।

बद्धा । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री । अदितेरलम्बनीवावा भूमेरनीकं मुखम् । यद्येन्द्रिवा-
श्रवत्वात् मुखं प्रकाशकम् एवमुवाः भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । 'यज्ञस्य वैतुः केतयित्री ज्ञापयित्री
'बृहती महती सती' वि 'आहि प्रकाशस्व । अपि च 'प्रशस्तिहृत् सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती
'नः अस्मदीयाय 'ब्रह्मणे मन्त्ररूपाय स्तोत्राय 'भ्युच्छ, विवासय । तदनन्तरं हे 'विश्ववारे सर्वैर्बरेणीये
उषः 'नः अस्मान् 'जने जनपदे 'आ 'जनय आभिमुख्येन प्रादुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः ॥
बृहती । 'बृहन्महतोत्पलं लयानम्' इति छीप उदात्तत्वम् । प्रशस्तिहृत् । 'शंसु स्तुतौ' । आहि
किन् । 'सितुत्र' इति इट्प्रतिषेधः । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतेः 'क्रिप्' च
इति क्रिप् । जनय । 'जनी प्रादुर्भावे' । णिचि उपधावृद्धिः । 'जनीजृक्सुरजोऽमन्ताश्च' इति मित्वे
'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

यच्चित्रमम्रं उषसो वहन्तीजानाय शशमानाय भद्रम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चित्रम् । अम्रः । उषसः । वहन्ति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । द्यौः ॥ २० ॥

'चित्रं चायनीयं 'अम्रः आसन्नं 'यत् धनम् 'उषसो 'वहन्ति आनयन्ति 'ईजानाय हविर्भिः
इष्टवते 'शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय 'भद्रं भजनीयं तत् भवतीति शेषः । यद्नेन
सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तत् मित्रादयः षड्देवताः 'ममहन्तां, पूजितं कुर्वन्तु ॥ अम्रः । 'आपु व्यासौ' ।
'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् च वा' इति बहुलग्रहणात् अकर्माख्यायामपि असुन्; धातोर्ह्रस्वो
नुडागमश्च । ईजानाय । यजतेभ्यन्दसि लिट् । 'लिटः कानज्वा' । 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्र-
सारणम् । द्विर्वचनादि । शशमानाय । 'शश प्लुतगतौ' । ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य लसार्वधातुकत्वा-
भावात् अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

'इमा रुद्राय' इति एकादशार्धं नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्धम् । दशम्येकादशयौ त्रिदुर्भौ । शिष्टा नव
जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा एकादश रौद्रं द्वित्रिदुबन्तम्' इति ॥ शूलगवादिव
रुद्रदेवत्वेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन विगुपस्थेया । तथा च सूत्रितं—'कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा
रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्' (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयत्स्वीराय । प्र । भरामहे । मतीः ।

यथा । शम् । असत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदधति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः । बद्धा । रुत्, संसारात्वं दुःखम् । तत् प्राचयति
प्रपन्नमवति विपन्नमवतीति रुद्रः । बद्धा । रुतः सम्पत्कृपाः उन्नमिषद् । तस्मिन्नुपपदे गन्मते प्रतिपादयति ॥

इति रुद्रः । यद्वा । रुद्र शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्या आत्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति
 वदातीति रुद्रः । यद्वा । रुणद्धि आवृणोति इति रुद्र अन्धकारादि । तत् दृणाति विदारयतीति रुद्रः ।
 यद्वा । कदाचित् देवासुरसंग्रामे अग्न्यात्मको रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्य निरगात् । असुरान् जिह्वा
 देवा एनमम्बिष्य दृष्ट्वा धनमपाहरन् । तदानीमरुद्रत् । तस्मात् रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं—
 ‘ सोऽरोदीचदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ’ (तै. सं. १. ५. १. १) इति । तस्मै रुद्राय मतीः
 मननीयाः रुद्रमाः स्तुतीः प्र भ्रामहे प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशा य । तवसे प्रवृद्धाय कपर्दिने
 जटिलाय क्षयद्वीराय क्षयन्तो विनश्यन्तो वीरा यस्मिन् तादृशा य । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा ।
 क्षयन्तः प्राप्तैश्वर्या वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा येन प्रकारेण शं शमनीयानां रोगाणा-
 मुपशमनं द्विपदे अस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये च असत् भवेत् । तेन प्रकारेण
 स्तुतीः कुर्मः इत्यर्थः । अंतः अस्मिन् अस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातम् अनानुरम् ।
 आतुरा रुणाः तैः रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । ‘ रोदेणिलुक् च ’ (उ. सू. २. १७९) इति
 रुक् । तवसे । तवतिवृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । क्षयद्वीराय । ‘ क्षि क्षये ’ ।
 लटः शतृ । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति शतुः आर्धधातुकत्वेन अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्
 तस्यैव स्वरः शिष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असत् । ‘ अस भुवि ’ । लेटि अडागमः ।
 ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । ‘ संख्यासुपूर्वस्य ’ इति पादशब्दस्य
 अन्त्यलोपः समासान्तः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां ‘ पादः पत् ’ इति पद्भावः । एकदेशविकृतस्य
 अनन्यत्वात् (परिभा. ३७) ‘ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ’ इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चतुष्पदे ।
 स्वरवर्जं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदं च ‘ प्रः संख्यायाः ’ (फि. सू. २८)
 इत्याद्युदात्तम् ॥

रुद्रदेवस्ये पशौ वपापुरोडाशयोः ‘ मृळा नो रुद्र ’ इत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितं—
 ‘ मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि इति द्वे आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु ’ (आश्व. श्री. ३. ८) इति ॥

मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत्ऽवीराय । नमसा । विधेम । ते ॥ यत् ।

शम् । च । योः । च । मनुः । अश्यायेजे । पिता । तत् । अश्याम । तव । रुद्र । प्रणीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नः अस्मभ्यमस्मदर्थं मृळ एवं सुखयिता भव । उत अपि च तदनन्तरं नः अस्माकं
 मयः सुखं कृधि कुरु । वयं च क्षयद्वीराय क्षयितसर्ववीरं प्राप्तैश्वर्यैर्मरुद्भिर्युक्तं वा । ते त्वां
 नमसा हविलक्षणेनाग्नेन नमस्कारेण वा विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च
 पिता उत्पादकः मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यत्
 पतत् इयं आयेजे देवेभ्यः सकाशात् प्राप्य दत्तवान् हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तत्
 वयम् अश्याम ग्यामुयाम ॥ मृळ । ‘ मृळ सुखने ’ । तौदादिकः । ‘ इयचोऽतस्तिष्ठः ’ इति
 संहितायां दीर्घः । कृधि । करोतेलीटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । ‘ भुग्णुपृक्कृभ्य-
 ष्छन्दसि ’ इति दीर्घः । ‘ अतः कृकमि ’ इति नवसो विसर्जनीयस्व सत्वम् । क्षयद्वीराय ।

‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । विधेम् । ‘विध विधाने’ । तौदाविकः । आयेजे । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । लिटि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान् संप्रसारणाभावे एत्वाभ्यासलोपी । अश्याम । ‘अशू भ्यासौ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायभिद्विशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुमतिम् । देवयज्यया । क्षयत्स्वीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुम्नायन् । इत् । विशः । अस्माकम् । आ । चर । अरिष्टवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सेक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र क्षयद्वीरस्य क्षपितप्रतिपक्षस्य मरुद्विर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनो वचं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्येन यज्ञेन अश्याम प्राप्तवाम । एवं च अस्माकं विशः प्रजाः अभिलक्ष्य आ चर आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन् । सुम्नामिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव सुखप्रद एव भवेत्यर्थः । ततो वयम् अरिष्टवीराः । वीर्यांजायन्ते इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः सन्तः ते तुभ्यं हविः चरुपुरोडाशादिकं जुह्वाम चोदिते आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिम् । मतिर्मननम् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयज्यया । ‘छन्दसि निष्टक्ये’ इत्यादौ यजेः यप्रायथो निपादत्ते क्लीलिङ्गता च । मीढुः । ‘मिह सेचने’ । ‘दाभ्वान्साङ्गान्मीढ्वान्’ इति ऋसुप्रत्ययाङ्गो निपातितः । संबुद्धौ ‘मतुवसो रुः’ इति रुत्वम् । सुम्नायन् । सुम्नां परेषामिच्छति । ‘छन्दसि परेच्छायामपि’ इति क्यच् । ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इति ईत्वदीर्घयोनिषधः । ‘देवसुम्नयोर्यजुषि काठके’ (पा. सू. ७. ४. ३८) इति विधीयमानम् आत्वं व्यत्ययेन अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वङ्कुं कविमवसे नि ह्यामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञसाधम् । वङ्कुम् । कविम् । अवसे । नि । ह्यामहे ।

आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्यतु । सुमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं नि ह्यामहे नितरामाङ्गयामः । कीदृशम् । त्वेषं दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारम् । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्तिरीयके—‘देवा वै यज्ञा-मुद्रमन्तरायन्’ इत्युपक्रम्याङ्गात्—‘स्विष्टं वै न ह्यं भविष्यति यविमं राधयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्स्वम्’ (तै. सं. २. ६. ८. ३) इति । वङ्कुं कुटिलगन्तारं कविं क्रान्तदर्शिनम् ।

स च यो वैष्णं देवस्य^१ द्योतमानस्य^२ संबन्धिनं^३ हेळः क्रोधं^४ अस्मत्^५ आरे अस्मत्तो वृरदेवो^६ अस्वत्तु
 प्रेरयतु । अस्व महादेवस्य^७ सुमतिमिह शोभनामनुग्रहरूपां बुद्धिमेव^८ वयम्^९ आ वृणीमहे आभि-
 मुष्येन संबजामहे ॥ यज्ञसाधम् । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । ' बिभू संराद्धौ ' । ' सिध्यतेरपार-
 कौकिके ' इति आत्वम् । यद्वा । ' राध साध संसिद्धौ ' । अस्मात् प्यन्तात् क्रिप् । वङ्कुम् । ' वकि
 कौटिक्ये ' । औणादिक उपस्ययः । नि ह्यामहे । ' निसमुपविभ्यो ह्यः ' इत्यात्मनेपदम् । वैष्यम् ।
 ' देवाद्यनौ ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति प्राग्दीप्यतीयो यञ् । अस्यतु । ' असु क्षेपणे ' ।
 देवादिकः । वृणीमहे । ' वृङ् संभक्तौ ' । क्रैयादिकः ॥

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्यामहे ।

हस्ते बिभ्रद्भेषजा वार्याणि शर्म वर्मं छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहम् । अरुषम् । कपर्दिनम् । त्वेषम् । रूपम् । नमसा । नि । ह्यामहे ।

हस्ते । बिभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म । छर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारम् उत्कृष्टभोजनम् । यद्वा । वराहवत् दृढाङ्गम् । अरुषम् आरोचमानं कपर्दिनं
 जटाभिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदान्तैरधिगम्यम् एवंभूतं रुद्रं नमसा हविलक्षणे-
 नात्नेन नमस्कारेण वा दिवः शुलोकसकाशात् नि ह्यामहे नितरामाह्वयामः । सः^१ आहूतो रुद्रः
 हस्ते स्वकीये बाहौ वार्याणि सर्वैः वरणीयानि^२ भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि बिभ्रत्
 धारयन् अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः शर्म आरोग्यलक्षणं सुखं वर्म आयुधानां निवारकं कवचं छर्दिः ।
 गृहनामैतत् । गृहं च यंसत् प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । ' दुभृम् धारणपोषणयोः ' । जौहोत्यादिकः । लटः शतृ ।
 ' भृजामिह ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । भेषजा । ' भिषज् चिकित्सायाम् ' । कण्ठ्वादिः । पचाद्यच् ।
 अतोलोपयलोपौ । ' सुमङ्गलभेषजाश्च ' (पा. सू. ४. १. ३०) इति निपातनात् रूपसिद्धिः ।
 ' शोभन्मसि बहुलम् ' इति शैलोपः । वार्याणि । ' वृङ् संभक्तौ ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' । ' ईडवन्द ' ।
 इत्याद्युदात्तत्वम् । छर्दिः । ' उच्छिद्द् दीसिदेवनयोः ' । छृद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाश्यते
 इति छर्दिर्गृहम् । ' अर्धिशुचिहृत्पिच्छादिच्छर्दिभ्य इति ' (उ. सू. २. २६५) । यंसत् । ' यम
 उपरमे ' । लेटि अडागमः । ' सिव्यहुलं लेटि ' इति सिप् । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः ॥ ५ ॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनम् ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनम् । त्मने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

१. क्ष-उ-ठ- ' वैष्य ' नास्ति । २. क्ष-उ-ठ-द्योतमानस्य स्वस्य । ३. क्ष-उ-ठ-स-स च ।

४. क्ष-उ-ठ-स-वरणीयानि संबन्धनीयानि ।

‘इदं स्तुतिकक्षणं’ वचनः ‘मस्ताम् एकोनपञ्चाशत्सत्याकानां वैश्वविशेषाणां’^१ ‘पित्रे अर्भकं च’^२ ‘वधा च’^३ इत्येवम् ‘उच्यते उच्यते । कीदृशम् । ‘स्वाद्योः’^४ ‘स्वादीवः’ रसबलो मनुष्यादेरपि स्वादुतरम् । अति-
शयेन हर्षजनकमित्यर्थः । ‘वर्धनं’ स्तुत्यस्य प्रवर्धकम् । स्तोत्रेण हि देवतां हृष्टा सती प्रवर्धते^५ । अथ
च मस्तां पितृत्वम् एवम्^६ आख्यायते^७ । पुरा कदाचिदिन्द्रः असुराभिर्गाय । तदानीं दितिः असुरमात्म
इन्द्रहननसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः^८ सकाशाद्गर्भं लेभे । इमं वृत्तान्तमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः
सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं सप्तखण्डमकरोत्^९ । ते
सर्वे गर्भिकदेशा योनेर्निर्गत्य अरुवन्^{१०} । एतस्मिन्नवसरे^{११} लीलार्थं गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ इमान् कृतुः ।
महेशं प्रति पार्वती एवमवोचत् । इमे मांसखण्डा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि
केप्रीतिरस्तीति^{१२} । स च महेश्वरः^{१३} तान् समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान् पुत्रान् कृत्वा गीर्षं
प्रददौ तवेमे पुत्राः सन्तु इति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते । रीद्रेषु च
मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च हे ‘अमृत मरणरहित रुद्र’^{१४} ‘मर्तभोजनं’^{१५} ‘मर्तानां मनुष्याणां भोगप्रदा-
तमन्नं’^{१६} ‘नः’ अस्मभ्यं ‘रास्व प्रयच्छ । तथा ‘स्मने आत्मने’^{१७} । द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां ‘तोकाय’^{१८} ‘लोके
पुत्रं’^{१९} ‘तनयाय तनयं तत्पुत्रं च’^{२०} ‘मृळ सुख्य ॥’^{२१} ‘पित्रे । ‘उदात्तयणः’^{२२} इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रास्व ।
‘रा दाने’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्मने । ‘मन्त्रेष्वाढ्यादेरात्मनः’^{२३} इत्यत्र ‘आलोऽन्यत्रापि कन्वसि-
द्व्यते’ (का. ६. ४. १४१. १) इति वचनादात्मनः आकारलोपः ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः । उक्षन्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् ।

मा । नः । वधीः । पितरम् । मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रिरिषः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नः अस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः मा हिंसीः । उत अपि च नः
अस्माकम् अर्भकं बालं मा हिंसीः । तथा नः अस्माकं मध्ये उक्षन्तं सेत्कारं मध्यवचस्कं युवानं
मा वधीः^१ । उत अपि च नः अस्माकम् उक्षितं गर्भरूपेण क्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा
नः अस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उत अपि च मातरं जननीं मा वधीः । तथा नः अस्माकं
‘प्रियाः’ स्नेहविषयाः ‘तन्वः’ शरीराणि तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रिरिषः मा हिंसीः ॥
वधीः । हन्तेर्माकि ‘लुकि च’ इति वधादेशः । स चादन्तः । सिच इद् । अतो लोपस्य स्यादि-
वजावात्^२ वृद्धभावाः । रिरिषः । ‘रिष हिंसामा’ । प्यप्तात् लुकि चकि णिलोपोपधादस्त्व-
दीनि । छान्दसः पदकालीनोऽभ्यासह्रस्वः ॥

१. क्ष-ट-ठ-देवताविशेषाणाम् । २. क्ष-ट-स-प्रवर्तते । ३. स-आम्नायते; न-एवमात्रायते । ४. क्ष-ट-ठ-पत्युः । ५. क्ष-ट-ठ-स-सूक्ष्मरूपम् । ६. क्ष-ट-ठ-एतस्मिन्नवसरे । ७. न-स-महेश्वरम् । ८. च-छ-ण-फ-चेत् त्वत्प्रीतिरस्ति; द-ध-अपि चेत् त्वत्प्रीतिरस्ति । ९. क्ष-ट-ठ-महेश्वरः; न-परमेश्वरः । १०. क्ष-ट-ठ-मर्तभोजनं मर्तानां भोजनं (ठ-‘मर्तानां भोजनं’ नास्ति) मनुष्याणां भोगं पर्याप्तमन्नम् । ११. क्ष-ट-ठ-मन्त्रेष्वाढ्यादेरात्मनः । १२. क्ष-ट-ठ-हिंसीः । १३. क्ष-ट-ठ-स-प्रियाः । १४. क्ष-ट-ठ-तन्वः । १५. क्ष-ट-ठ-रिरिषः । १६. क्ष-ट-ठ-लुकि चकि । १७. क्ष-ट-ठ-लोपोपधादस्त्वदीनि । १८. क्ष-ट-ठ-छान्दसः पदकालीनोऽभ्यासह्रस्वः ।

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रिरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ॥ ८ ॥

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रिरिषः ।

वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र वनः अस्माकं तोकादिविषये वमा वरिरिषः मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तत्पुत्रः । आयुः इति अन्तोदात्तः^१ मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयः^२ मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पक्षादिषु अश्वेषु च मा रिरिषः हिंसां मा कृथाः^३ । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रान्तान् शीर्षो-
पेतान् अस्मदीयान्^४ भामितः क्रुद्धः सन् वमा वधीः मा हिंसीः । वयं च हविष्मन्तः हवि-
र्मियुक्ताः सन्तः सदमित् सर्वदैव त्वां हवामहे आह्वयामहे ॥ आयौ । ' इण् गतौ ' । ' छन्द-
सीणः ' इति उण्वप्रत्ययः । भामितः । ' भाम क्रोधे ' । ' क्रोऽधिकरणे च ' इति कर्तरि क्तः ।
हवामहे । द्वेजो लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ॥

देवसुवां हविषु रुद्रस्य पशुपतेर्यागे ' उप ते स्तोमान् ' इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं
च- ' उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरमिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुममस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृळ्यत्तमाथा वयमव इत्ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाऽइव । आ । अकरम् । रास्व । पितः । मरुताम् । सुमम् । अस्मे
इति ॥ भद्रा । हि । ते । सुमतिः । मृळ्यत्तमा । अथ । वयम् । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र वस्तोमान् स्तुतिरूपान्मन्त्रान् वते तुभ्यम् उप वमा अकरम् । उपाकरोमि समर्पयामि ।
तत्र इहान्तः । पशुपा इव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान् पशून्
सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति एवं त्वत्सकाशाल्लब्धान् स्तुतिरूपान्मन्त्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं
प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे वमस्तां वपितः मरुत्संज्ञानां^५ देवानाम् उत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं सुमं सुखं
रास्व देहि । अपि च वते त्वदीया सुमतिः कस्याणी^६ बुद्धिः मृळ्यत्तमा अतिशयेन सुखयितृत्वा ।
अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मात् अथ अनन्तरं वयं वते त्वदीयम् अवः रक्षणं
वृणीमहे संभजामहे ॥ अकरम् । ' छन्दसि लुक्लृक्लिटः ' इति वर्तमाने लुक् । ' कृमृहृलृभ्यः ' ।
इति ष्वेरजदेशः । ' ऋश्चोऽङि गुणः ' । पितर्मरुताम् । ' परमपि छन्दसि ' इति परस्याः षष्ठ्याः
वृणीमन्त्रितानुप्रवेशे सति ' आमन्त्रितस्य च ' इति षष्ठ्यमप्यनुदात्तम् । अस्मे । ' सुपां सुलुक् ' ।

१. क्ष-उ-ठ-अन्तोदात्तम् । २. स-योऽस्मदीयो मनुष्यस्तास्मिन् हिंसां मा कृथाः । अपि च नः
अस्माकं गोषु अश्वेषु च हिंसां मा कृथाः । ३. क्ष-उ-ठ-स-अस्मदीयान् जनान् । ४. क्ष-उ-ठ-मरुत्संज्ञक-
नाम् । ५. क्ष-उ-ठ-जनक । ६. क्ष-उ-ठ-कस्याणी ।

इति चतुर्थीबहुवचनस्य बोधादेशः । मृळयत्तमा । 'मृळ सुखमे' । अस्मात् ण्यन्तात् कटः प्रत्ययः । तस्य 'अन्त्यस्युभयथा' इति आर्षधातुकत्वात् लसार्षधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः क्षिप्यते ॥

आरे ते गोम्रमुत पूरुषं क्षयद्वीर सुम्रमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अर्धि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विर्हः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोऽम्रम् । उत । पूरुषऽम्रम् । क्षयत्स्वीर । सुम्रम् । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अर्धि । च । ब्रूहि । देव । अर्ध । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हः ॥ १० ॥

हे १क्षयद्वीर क्षपितसर्वशत्रुजन रुद्र १ते त्वदीयं १गोम्रं यद्रोहननं यद्वा गोहननसाधनमधिष्यन् १उत अपि च १पुरुषं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयम् १आरे दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । १अस्मे अस्मासु १ते त्वदीयं १सुम्रं सुखम् १अस्तु भवतु । अपि च १नः अस्माकं १मृळ सुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव । हे १देव द्योतमान रुद्र १नः अस्मान् १अधि १ब्रूहि १च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं 'ब्राह्मणायाधि ब्रूयात्' (तै. सं. २. ५. ११. ९) इति यथा । १अध १च अथ अनन्तरं च १द्विर्हः द्वयोः स्थानयोः पृथिन्यामन्तरिक्षे ऋषिबृहदः । यद्वा । द्वयोर्दक्षिणोऽङ्गयोः ज्ञानकर्माणोर्वा परिवृढः स्वामी । स त्वं १नः अस्मभ्यं १शर्म सुखं १यच्छ देहि ॥ गोम्रम् । 'हर्षहिंसागत्योः' । अस्मात् 'घञर्थे कविधानम्' इति भावे करणे वा कप्रत्ययः । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । द्विर्हः । 'बृह बृहि बृहौ' । द्वयोः स्थानयोः बर्हते प्रवर्धते इति द्विर्हः । असुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हव रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवम् । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

१अवस्यवः १अवः अन्नं रक्षणं वा १इच्छन्तो वयम् १अवोचाम एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमवादिष्य । १अस्मै रुद्राय १नमः नमस्कारोऽस्तु । १मरुत्वान् मरुभिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तः १रुद्रः च १नः अस्माकं १हवम् आह्वानं १शृणोतु स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं १नः अस्मदीयं तत् सर्वं मित्रादयः ऋदेवताः १ममहन्तां पूजयन्तु १उतक्षव्योऽप्यर्थे ॥ अवोचाम । 'ब्रून् व्यक्तायां वाचि' । लुङि 'ब्रुवो वचिः' । 'अवस्यवसि' इत्यादिना ष्छेरकादेशः । 'वच उम्' इति उमागमः । अवस्यवः । 'अव रक्षणे' । भावे असुन् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इति उग्रप्रत्ययः । हवम् । 'भावेऽनुपसर्गस्य'

इति अप् संप्रसारणं च । मत्स्वान् । ' मयः ' इति मनुषो बन्धम् । ' तसौ मत्स्ये ' इति मत्सेन
पक्ष्वाभावाज्मत्स्वाभावः ॥ ॥ ६ ॥

' चित्रम् ' इति षट्चं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षे^१ त्रैष्टुभं सूर्यदेवताकम्^२ । तथा चानुक्रान्तं—' चित्रं
च सौर्यम् ' इति । आश्विनशक्ने सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं सूक्तं शंसनीयम् ।
सूत्रितं च—' चित्रं देवानां नमो मित्रस्य ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥ आदितस्तिष्ठ ऋषः सौर्यस्य
पशोः वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयोः याज्ये । तथा च सूत्रितं—' चित्रं
देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । अति-
सूतिनाभि एकाहे शुनासीर्ये^३ पर्वणि च सूर्यस्य हविषः ' चित्रं देवानाम् ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं
च—' तरणिविंशदशतः चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुषश्च ॥ १ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगत्तत्स्थुषः । च ॥ १ ॥

१ देवानाम् । दीव्यन्तीति देवा इत्ययः तेषाम् । देवजनानामेव वा । २ अनीकं समूहरूपं ३ चित्रम्
आश्वयंकं सूर्यस्य मण्डलम् ४ उदगात् उदयाच्चलं प्राप्तमासीत् । कीदृशम् । ५ मित्रस्य वरुणस्य ६ अग्नेः
च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं
प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च अप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समन्तात्
अपूरयत् । इदमभूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा ७ जगत्तत्स्थुषः
स्थायरस्य च आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य
कारणम् । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्ष सूत्रं—' तदनन्यस्वमारम्भणशब्दादियः '
(ब्र. सू. २. १. १४) इति । यद्वा । स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते
हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनर्मेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते—' योऽसौ तपकुदेति स सर्वेषां
भूतानां प्राणानादायोदेति ' (तै. आ. १. १४. १) इति ॥ आप्राः । ' प्रा पूरणे ' । लङि पुरुष-
व्यत्ययः । अदादित्वात् शपो लुक् । जगत्तत्स्थुषः । ' गमेर्द्धे च ' (पा. सू. ३. २. १७८. ३) इति
लङि द्विवचनम् । ' गमः कौ ' इति अनुनासिकलोपः । तत्स्थुषः । तिष्ठतेर्लिटि क्तुः । द्विवचने
' कार्ययोः कयः ' । षष्ठ्येकवचने ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' आतो लोप इटि च '
इति आकारलोपः । ' सासिबसि ' इति षष्ठम् ॥

१. अ-उ-ठ- ' कुत्सस्यार्षम् ' नास्ति । २. अ-उ-ठ-सूर्यदेवत्वम् । ३. अ-उ-ठ-शुनासीरीये ।

४. अ-उ-ठ-मातृभूत् । ५. अ-उ-ठ-वरुणस्यामेचक्षुः । ६. अ-उ-ठ-न-स-एतदुपलक्षितानाम् । ७.

अ-उ-ठ-अश्वयंकरः । ८. अ-उ-ठ-न व्यतिरिच्यते । ९. अ-उ-ठ-अप्राः । १०. अ-उ-ठ-द्विवचनम् ।

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवयन्तः । युगानि । वितन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः देवीं दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानाम् उषसं पश्चात् अभ्येति उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । मर्यो न योषाम् । यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयन्तः देवं द्योतमानं सूर्यं दृष्टुमिच्छन्तः नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासी इति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा । देवयन्तो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय^१ स्तुमः इति शेषः । यद्वा । देवयन्तः^२ देवयज्ञं यजमाना युगानि युगमानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणम्^३ अग्निहोत्रादिकं कर्म^४ भद्राय तत्फलाय^५ प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ॥ मर्यः । 'सृष्ट्वा प्राणस्याग्रे' । 'छन्दसि निष्टव्यं'^६ इत्यादौ यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि । युजेः कर्मणि षञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे च (का. ६. १. १६०) इति उज्झादिवु पाठात् गुणाभावः अन्तोदात्तत्वं च । वितन्वते । 'तनु विस्तारे' । 'तनादिक्लृभ्य उः' । सहेति योगविभागात् तिङोपसर्गस्य समासे सति 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वाः एतग्वाः इत्येतदुभयम्^१ अश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् । भद्राः सुरगा व्यापनशीला वा हरितः हर्तारः चित्राः विचित्रावयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादवीया एवंभूताः सूर्यस्य एतग्वाः अश्वाः । यद्वा । एतं^२ गन्तव्यं मार्गं^३ गन्तारोऽश्वाः । एते^४ क्षवकवर्गं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः । नमस्यन्तः अस्मानिः नमस्यमानाः सन्तः दिवः अन्तरिक्षस्य पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागकक्षमम् आ अस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति^५ । यद्वा । हरितो रसहरणशीलः^६ रसमकः

१. स-उ-उ-फलवत् । २. स-उ-उ- 'देवयन्तः' नास्ति । ३. स-उ-उ- 'कल्याणम्' नास्ति ।

४. स-उ-उ- 'क्षवकवर्ग' । ५. स-उ-उ- 'प्राप्नुवन्ति' नास्ति । ६. स-उ-उ- 'रसमक' नास्ति । ७. स-उ-उ- 'रसमक' नास्ति । ८. स-उ-उ- 'रसमक' नास्ति । ९. स-उ-उ- 'रसमक' नास्ति । १०. स-उ-उ- 'रसमक' नास्ति ।

भद्रादिलक्षणविशिष्टाः^१ दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति । आस्थाय च^२ ष्यावापृथिवी ष्यावापृथिव्यौ^३ ष्यस्यः तदानीमेव एकेनाह्ना^४ षपरि^५ ष्यन्ति परितो गच्छन्ति ष्यामुवन्तीत्यर्थः ॥ अन्धाः । ‘अश्रु ष्यासौ’ । ‘अशिप्रुषि’ इत्यादिना कन् । एतद्वाः । ‘इण् गतौ’ । ‘असिहसि’ इत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरीणादिको भावे ड्प्रत्ययः । एतमेतच्च्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुमाणासः । ‘मदि स्तुतौ’ । अस्मात् ष्यन्तात् ‘अचो यत्’ । ‘यतोऽ-
नीवः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्बन्तः । ‘नमोवरिवः’ इति पूजार्थं क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृ-
प्रत्ययः । अस्थुः । तिष्ठतेऽछान्दसो वर्तमाने लुङ् । ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । ‘आतः’ इति
शेः शुल् ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवत्वम् । तत् । महित्वम् । मध्या । कर्तौः । विततम् । सम् । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

वसूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य^१ आदित्यस्य^२ तत्^३ देवत्वम् ईश्वरत्वम् । स्वातन्त्र्यमिति यावत् । महिष्वंमहत्त्वं
माहात्म्यं च^४ तत् एव । तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः । यत्^५ कर्तौः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरि-
समाप्तस्य^६ कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणः^७ मध्या मध्ये अपरिसमाप्ते एव तस्मिन् कर्मणि^८ विततं विस्तीर्णं
स्वकीयं रश्मिजालम् अस्तं गच्छन् सूर्यः^९ सं^{१०} जभार अस्मालोकात् स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्त-
मपरिसमाप्तमेव^{११} विसृजति अस्तं यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य
कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च इत् इत्यवधारणे ।
यदेत् यस्मिन्नेव काले^{१२} हरितः रसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरिद्वर्णान्श्चान् वा^{१३} सधस्थात् सह-
स्थानात् अस्मात् पार्थिवाल्लोकादादाय^{१४} अयुक्त^{१५} अन्यत्र संयुक्तान् करोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि
विपूर्वः^{१६} द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वरश्मीनश्चान् वा सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मात्
अयुक्त अमुञ्चत्^{१७} । आत् अनन्तरमेव^{१८} रात्री निशा^{१९} वासः आच्छादयितुं तमः^{२०} सिमस्मै । सिमशब्दः
सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके^{२१} तनुते विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरम् अहः । तत्
सर्वस्मात् अस्माल्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निरुक्तं—‘तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां
क्रियमाणानां विततं संहियते यदासौ अयुक्त हरणानादित्यरश्मीन् हरितोऽश्चानिति वाथ रात्री वास-
स्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात्’ (निरु. ४. ११) इति ॥ महित्वम् । ‘मह पूजायाम्’ ।
औणादिक इन्प्रत्ययः । ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ (पा. सू. ५. १. ११९) । मध्या । मध्यशब्दात्
सप्तम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुङ्’ इति ङादेशः । कर्तौः । करोतेरीणादिकः तुन्प्रत्ययः । विततम् ।
विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन कर्त्ताप्रत्यये इटो विकल्पनात् ‘यस्य विभाषा’ इति इड्-
प्रतिषेधः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जभार । ‘हृप्रहोर्मः’ इति अत्वम् ।

१. क्ष-उ-ठ-भद्रादिविशेषणविशिष्टाः; स-भद्रादिविशेषणेन विशिष्टाः । २. क्ष-उ-ठ-न-स-सर्वस्य
प्रेरकत्वम् । ३. ठ-प्रवृत्तस्यापरिसमाप्तस्य; स-प्रारब्धस्य (स्या) परिसमाप्तस्य । ४. क्ष-उ-ठ-क्ष-प्रवृत्तं कर्म
अपरिसमाप्तमेव । ५. क्ष-उ-ठ-विपूर्वम् । ६. क्ष-उ-ठ-अमुञ्चत् ।

अयुक्त । युजेल्लुङि 'सलो सलि' इति सिचो लोपः । सधस्थात् । 'घञर्थे कविधानम्' इति अधिकरणे कप्रत्ययः । 'सध मादस्थयोऽञ्दसि' इति सधादेशः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री । 'रात्रेभ्राजसौ' इति ङीप् ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरन्ति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।

अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

तत् तदानीम् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षे अभिमुख्येन प्रकाशनाय द्योः नभसः उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते करोति । अपि च अस्य सूर्यस्य हरितः रसहरणशीला रश्मयः हरिद्वर्णाः^१ अथा वा अनन्तम् अवसानरहितं कूरन्स्य जगतो व्यापकं रुशत् लीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बलयुक्तम् अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निष्करणे समर्थम्^२ अर्क्यत्तमसो विलक्षणं तेजः सं भरन्ति अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृष्णं कृष्णवर्णम् अन्यत् तमः स्वकीयापगमनेन रात्री । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः । 'लसिल्लोश्च' (पा. सू. ६. १. ११०) इति पूर्वरूपता । उपस्थे । 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः । मरुद्बुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलम् । 'पातेर्बले जुद् च' (उ. सू. ४. ६४२) इति असुन् जुडागमश्च । छान्दसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६ ॥

अद्य । देवाः । उत्ऽदिता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृता । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवाः द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सूर्यस्य आदित्यस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् अंहसः पापात् निः पिपृता निष्कृष्य पालयत । वदित्-मस्माभिरुक्तं^१ नः अस्मदीयं तत् मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां पूजयन्तु अनुमन्यन्ताम् । रक्षन्त्विति यावत्^२ । मित्रः प्रमीतेकायकः अहरभिमाणी देवः । वरुणः अनिष्टानां निवारयिता राश्वभिमाणी । अदितिः अलण्डनीया अदीना वा देवमाता । सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिर्ममजनी देवता । पृथिवी

१. ऋ-उ-ठ-हरितवर्णाः । २. ऋ-उ-ठ-यदिदमस्माभिः प्रार्थितं तान्मित्रादयः षड्देवताः पूजयन्तु (उ-पूजयन्तु) ।

श्रूलोकस्याधिष्ठात्री ^१यौः श्रूलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अथ । ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । उदिता । उस्पूर्वात् एतेर्भावे क्तिन् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति डादेशः । ‘ तादौ च ’ इति गतैः प्रकृतिस्वरत्वम् । पिपृत । ‘ पृ पालनपूरणयोः पृ इत्येके ’ । लोटि जुहोत्यादिस्वात् शपः श्लुः । द्विवचनोरद्वयहलादिशेषाः । ‘ अर्तिपिपर्योश्च ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ सार्वधातुकमपित् ’ इति तशब्दस्य छित्वे सति ‘ ऋचि तुनुव ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥

सप्तदशेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र ‘ नासत्याभ्याम् ’ इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । उशिशंशापामङ्गराजस्य महेऽया दास्यां दीर्घमशोरादिनाः कक्षीवान् अस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्तं—‘ नासत्याभ्यां पञ्चाधिका कक्षीवान्दीर्घतमस उशिकप्रसूत आश्विनं वै ’ इति । तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि अश्विदेवत्यानि । प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतो त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । ‘ अथाश्विनः ’ इति खण्डे सूत्रितं^१—‘ प्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विनशब्दे^२ चैतानि शस्यानि^३ ‘ प्रातरनुवाकन्यायेन ’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति अतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्यां बर्हिर्वि प्र वृञ्जे स्तोमौ इयर्म्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । बर्हिःऽइव । प्र । वृञ्जे । स्तोमान् । इयर्मि । अभ्रियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विमदाय । जायाम् । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

^१बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः ^२प्र ^३वृञ्जे प्रकर्षेण अन्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दमं वृङ्क्ते छिनत्ति संरादयतीति यावत् । एवमहं ^४नासत्याभ्याम् अश्विभ्यां ^५स्तोमान् स्तुतीः ^६इयर्मि संरादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । ^७अभ्रियेव । यथा अभ्रियाणि अभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि ^८वातः वायुः वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति एवमहम् अश्विभ्यां स्तोत्राणि इयर्मि बहुशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । ^९अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय ^{१०}विमदाय एतत्-संज्ञाय^१ राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैः ताम् अलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै ^{१२}सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिः दुष्प्रापेण ^{१३}रथेन ^{१४}यौ अश्विनौ ^{१५}जायां भार्या परैरनु-क्रान्ता^{१६} ^{१७}न्यूहतुः शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ‘ नभ्राण्णपात् ’ इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृञ्जे । ‘ वृजी वर्जने ’ । आदादिकः । इदिस्वात् नुम् । ‘ लोपस्त आत्म-नेपथे ’ इति तलोपः । इयर्मि । ‘ ऋ गतौ ’ । जौहोत्यादिकः । ‘ अर्तिपिपर्योश्च ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ’ इति इयङ् । अभ्रियेव^{१८} । ‘ समुद्राभ्रादः ’ इति भवार्थे घः । घस्य इयादेशः । ‘ क्षोच्छन्दसि बहुलम् ’ इति श्लोपः । अर्भगाय । ‘ अर्तिगृभ्यां भन् ’ (उ. सू. ३. ४३२) इति अर्तेर्भन् । अर्भः एवार्भकः । ‘ संज्ञायां कन् ’ (पा. सू. ५. ३. ८७) । छान्दसो

१. क्ष-उ-ठ-सूत्रितं च ।

२. क्ष-उ-ठ-आश्विनशब्देचैतानि ।

३. क्ष-उ-ठ-एतत्संज्ञकाव ।

४. क्ष-उ-ठ-न-स-परैरनुक्रान्ताम् ।

५. क्ष-उ-ठ-न-स-अभ्रिया इव; ठ-अभ्रिया ।

गकारः । अपर आह । अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः । ' कै गै शब्दे ' । ' गापोष्टक् ' (पा. सू. ३. २. ८) । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । तदेतत् पदकृतः शाकस्यस्य अभिमतम् । सेनाशुवा । शु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादन्तर्भाषितप्यथात् ' किञ्चिप्रच्छि' इत्यादिना किञ्दीर्घौ । तन्वादित्वादुवङ् (पा. सू. ६. ४. ७७. १) । न्यूहतुः । ' वह प्रापणे ' लिटि अतुसि यजादित्वात् संप्रसारणम् । ' यद्वृत्ताभित्यम् ' इति निघातप्रतिषेधः ॥

वीळुपत्मभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा । देवानाम् । वा । जूतिभिः । शाशदाना ।

तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रम् । आजा । यमस्य । प्रधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मभिः । वीळ्विति बलनाम । बलवदुत्पन्नैः । आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्या अश्विनौ एवंभूतैश्चैव देवानाम् इन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्यमानयोः अत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यः रासभः प्रजापतिना ऋगः सः यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेते आजा आर्जा संग्रामे तत् शत्रूणां सहस्रं जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना संग्रामेण तुष्टो भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितं ऋक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्यः देवेभ्यः पूर्वमेवाजि प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे ' प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् ' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥ वीळुपत्मभिः । वीळु बलवत्पतन्तीति^१ वीळुपत्मानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति गच्छन्तीति आशुहेमानः । तैः^२ । ' हि^३ गतौ^४ वृद्धौ च ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः । ' उतियूतिजूति ' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । शाशदाना । ' शङ्कु शातने ' । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् यङन्तात् लटः शानच् । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुत्वात् शबभावः । अतोलोपयलोपौ । ' अन्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आजा । तेनैव सूत्रेण ङादेशः । जिगाय । ' जि जये ' । ' सन्लिटोर्जे ' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुरवं गकारः ॥

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।

तमूहथुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्धिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुग्रः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदमेघे । रयिम् । न । कः । चित् । ममृवान् । अव । अवाहाः ।

तम् । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्वतीभिः । अन्तरिक्षप्रुत्तभिः । अपोऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

१. छ-स-अनभितम् । २. छ-उ-ठ-ऋवाँ सहस्रम् । ३. छ-उ-ठ-अन्येभ्योऽपि । ४. छ-उ-ठ-बलवत्पतन्ति उत्पतन्तीति । ५. छ-उ-ठ-स-तैः नास्ति । ६. छ-उ-ठ-पत गीता । हि गतौ ।

अत्रेयमाख्यायिका । तुम्रो नाम अभिनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्तिभिः शत्रु-
भिरत्यन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राह्वीत् । सा च नौः मध्येसमुद्र-
मतिदूरं गता वायुवशेन भिन्ना आसीत् । तदानीं सः भुज्युः क्षिप्रम् अभिनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया
सहितम् आष्मीयासु नौषु आरोप्य पितुस्तुप्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थः
इदमादिकेन कृत्वेन प्रतिपाद्यते । ह्यशब्दः प्रसिद्धौ । ^१तुप्रः खलु^१ पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थम्
^२उदमेवे । उदकैर्मिष्ट्यते सिच्यते इति उदमेवः समुद्रः तस्मिन् ^३भुज्युम् एतत्संज्ञं प्रियं पुत्रम् ^४अवाहाः ।
नावा गन्तुं पर्यत्याक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । ^५ममृवान् क्षियमाणः सन् धनलोभी^२ ^६कश्चित् मनुष्यः
^७रथं ^८न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अभिनौ ^९तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमग्नं ^{१०}नौभिः पितृ-
समीपम् ^{११}ऊह्युः युवां प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः । ^{१२}आत्मन्वतीभिः आष्मीयाभिः युवयोः स्वभूता-
भिरित्यर्थः । यद्वा । दृष्टिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः । ^{१३}अन्तरिक्षप्रुङ्गिः अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे
जलस्य उपरिष्ठादेव^३ गन्त्रीभिः ^{१४}अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वात् अपगतोदकाभिः^४ अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥
उदमेवे । ' मिह सेचने ' । कर्मणि घञ् । ' न्यह्कादीनां च ' (पा. सू. ७. ३. ५३) इति कुस्वम् ।
' उदकस्योदः संज्ञायाम् ' (पा. सू. ६. ३. ५७) । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ममृ-
वान् । ' मृक् प्राणत्यागे ' । लिटः कसुः । ऋादिनियमात् प्राप्तस्य इटः ' वस्वेकाजादिसाम् ' इति
नियमात् अभावः । अहाः । ' ओहाक् त्यागे ' । लुङि तिपि च्लेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्
सगितौ न क्रियेते । ' बहुलं छन्दसि ' इति इडभावः । ' हलङ्याभ्यः ' इति तिलोपः । ह्रस्वविसर्गौ ।
यद्वा । ' मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् । च्लेर्लुक्त्वात् इण् न क्रियते । नौभिः । ' सावेकाचः ' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् । ' मादुपधायाः ' इति वस्वम् । ' अनो नुद् '
(पा. सू. ८. २. १६) इति नुद् । नलोपः । ' ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप् ' इति मतुप् उदात्तत्वम् । अन्त-
रिक्षप्रुङ्गिः । ' प्रुङ् गतौ ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजं निर्नासत्या भुज्युर्मूह्युः पतङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन् आर्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपङ्क्तिः षट्श्वैः ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अहा । अतिव्रजत्ऽभिः । नासत्या । भुज्युम् । ऊह्युः । पतङ्गैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । त्रिभिः । रथैः । शतपङ्क्तिः । षट्ऽश्वैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यौ सेनया सह उदके निमग्नं ^१भुज्युं ^२तिस्रः ^३क्षपः त्रिसंख्याका रात्रीः ^४त्रिरहा
त्रिचारमावृत्तान्यहानि च ^५अतिव्रजतिः अतिक्रम्य गच्छतिरेतावन्तं कालमतिव्याप्य^५ वर्तमानैः ^६पतङ्गैः
पतङ्गिः ^७त्रिभिः त्रिसंख्याकैः ^८रथैः ^९ऊह्युः युवामूहवन्तौ । केति चेत् उच्यते । समुद्रस्य अम्बु-
राक्षेर्मध्ये ^{१०}धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे ^{११}आर्द्रस्य^६ उदकेनार्द्राभूतस्य ^{१२}समुद्रस्य ^{१३}पारे तीरदेशे च ।
कथंभूतौ रथैः । ^{१४}शतपङ्क्तिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैर्येतैः ^{१५}षट्श्वैः षड्विरथैर्युक्तैः ॥ तिस्रः ।
' त्रिचतुरोः क्षियाम् ' इति त्रिशब्दस्य तिष्ठादेशः । स चान्तोदात्तः । ' अथि र ऋतः ' इति रेका-
देशे ' उदात्तवजो ह्रस्वत्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षपः । विभक्त्यन्तस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ।

१. स-ह खलु । २. क्ष-उ-उ-धनलोभात् । ३. क्ष-उ-उ-उपरिष्ठात् । ४. क्ष-उ-अपगत-
जकाभिः । ५. क्ष-उ-उ-कालमभिव्याप्य । ६. क्ष-उ-उ-स-तथा आर्द्रस्य ।

यद्वा'। शसि 'आतः' इति योगविभागादधातोरेपि आकारलोपः। अहा। 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति शेलोपः^१। पतङ्गैः। 'पतु गतौ'। 'पतेरङ्गच्' (उ. सू. १. ११६)। धन्वन्। 'ध्वि-गन्धर्थः'। इदिस्वात् नुम्। 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन्। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक्। शतपङ्क्तिः। शतं पादा येषाम्। 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः। अयस्मयादित्वेन भवान् 'पादः पत्' इति पङ्गावः। यद्वा। पादसमानार्थः^२ पच्छब्दः प्रकृत्यन्तर्दृष्टव्यम् ॥

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊह्युर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनौ । ऊह्युः । भुज्युम् । अस्तम् । शतऽअरित्राम् । नावम् । आतस्थिऽवांसम् ॥ ५ ॥

हे ^१अश्विनौ ^२अनारम्भणे आलम्बनरहिते ^३समुद्रे ^४तत् कर्म ^५अवीरयेथाम् । विक्रान्तं कृतवन्तौ युवाम् । अनारम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोति । ^६अनास्थाने । आस्थीयते अस्मिन् इति आस्थानो भूगर्भदेशः । तद्वहिते स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः । ^७अग्रभणे अग्रहणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र^८ नास्ति तस्मिन् इत्यर्थः^९ । किं पुनस्तत्कर्म । ^{१०}भुज्युं समुद्रे मग्नं ^{११}शतारित्रां बह्वरित्राम् । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जला-लोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तानि अरित्राणि । ईदृशीं ^{१२}नावम् ^{१३}आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तमाकृ-वन्तं कृत्वा ^{१४}अस्तम् । गृहनामैतत् । पितुस्तुप्रस्य गृहं प्रति ^{१५}यत् ^{१६}ऊह्युः^{१७} । तत्प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारम्भणे । आरभ्यते इत्यारम्भणम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः पूर्ववत् ल्युट्स्वरौ । अयं^{१८} तु विशेषः^{१९} । 'ह्रग्रहोर्भेः' इति भवम् । अस्तम् । अस्थीयते अस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम् । 'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्राम् । 'ऋ गतौ' । 'अतिल्लभूस्' (पा. सू. ३. २. १८४) इति करणे इत्रप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ८ ॥

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदिस्त्वस्ति ।

तद्वा दात्रं महि कीर्तेन्यं भूत्पैद्रो वाजी सदमिद्वय्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यम् । अश्विना । ददथुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्त्वस्ति ।

तत् । वाम् । दात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । भुत् । पैद्रः । वाजी । सदम् । इत् । ह्वयः । अर्यः ॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स अश्विनी तुष्टाव । तस्मै प्रीती कञ्चिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्त-वन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवाम् ^१अघाश्वाय अश्व-
१. अ-उ-ठ-‘यद्वा.....शेलोपः’ नास्ति । २. अ-उ-ठ-पादशब्दस्य समानार्थः; स-पादशब्दसमानार्थः
३. अ-उ-ठ-यस्मिन् । ४. अ-उ-ठ-‘इत्यर्थः’ नास्ति । ५. अ-उ-ठ-स-ऊह्युः प्रापणमन्यैर्दुःशकं
६. अ-उ-ठ-‘अयं तु विशेषः’ नास्ति ।

व्याशाय^१ । पेदुनाज्ञे राजर्षये^२ वयं श्वेतवर्णम्^३ वअश्वं^४ ददधुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै^५ वस्वस्ति जयलक्षणं मङ्गलं^६ वशश्च^७ इत् निष्पमेव चकार ।^८ वां युवयोः^९ वत्त^{१०} दात्रं दानं^{११} महि महदतिगम्भीरम् अत एव^{१२} कीर्तेन्यं सर्वैः^{१३} कीर्तनीयं प्रशस्यं^{१४} भूत् अभूत् । तस्मात्^{१५} पैद्वः पेदोः^{१६} संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वा^{१७} अर्थः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा^{१८} वाजी वेजनवान् सोऽश्वः^{१९} सदमित् सदैव^{२०} हव्यः अस्माभिरप्याह्लातव्यः ॥ दात्रम् । ददातेर्भावे औणादिकः त्रप्रत्ययः । महि । ‘मह पूजायाम्’ । ‘इमसर्वधातुभ्यः^{२१}’ इति इन्^{२२} । कीर्तेन्यम् । ‘कृत संशब्दने’ । ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वानः’ इति केन्यप्रत्ययः । ‘ऋत इच्छातोः’ इति इत्वम् । भूत् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि’ इति अङ्भावः । पैद्वः । पेदोः संबन्धी^{२३} । ‘तस्येदम्’ इति अण् । छान्दसो वर्णलोपः । हव्यः । हव्यतेः ‘अचो यत्’ इति यत् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । गुणः । ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव’ इति अवादेशः । अर्थः । ‘ऋ गतौ’ । ‘अध्यादयश्च’ (उ. सू. ४. ५५१) इति औणादिको यत् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिम् ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुम्भाँ असिञ्चतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । पञ्जियाय । कक्षीवते । अरदतम् । पुरंमऽधिम् ।

कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः^१ सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव । तस्मै अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति । तदाह । हे^२ नरा नेतारावश्विनौ^३ युवं युवां^४ पञ्जियाय । पञ्जा इत्यङ्गिरसाम् आख्या ‘पञ्जा वा अङ्गिरसः’ इत्याज्ञातत्वात् । तेषां कुले^५ जाताय^६ कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वते तत्संज्ञाय^७ स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं^८ पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिम्^९ अरदतं व्यलिखतम् । यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च^{१०} कारोतरात् । कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन् सुरायाः स्नावणं क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतरात् यथा सुरायाः संपादकाः^{११} तां स्नावयन्ति^{१२} एवमेव युवां^{१३} वृष्णः^{१४} सेचनममर्थस्य युष्मदीयस्य^{१५} अश्वस्य^{१६} शफात् सुरात्^{१७} सुरायाः^{१८} शतं^{१९} कुम्भान् असंख्यातान् सुराघटान्^{२०} असिञ्चतम् अक्षारयतम् । यद्वा । सिञ्चतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयात् युष्मदीयाश्च सुरात् या सुरा प्रवहति तथा असंख्यातान् घटान् असिञ्चतम् अपूरयतम् । ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तूतिर्लटः शतृ । अदादिस्वात् शपो लुक् । ‘शतुरनुमः’^{२१} इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पञ्जियाय । पञ्जशब्दात् षौषिको घञ् । कक्षीवते । ‘आसन्दीवदहीवच्छकीवत्कक्षीवत्’ इति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं बलं च । अरदतम् । ‘रद विलेखने’ । पुरंधिम् । ‘पुरंधिर्बहुधीः’ (निह. ६. १३) इति बाष्कः । पृषोदरादिस्वात् पुरंधिभावः । यद्वा । पुरं प्ररयितव्यं सर्वविषयज्ञातमस्वां धीयते अवस्थाप्यते इति पुरंधिर्बुद्धिः । ‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति दधातेः क्प्रत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति बहुलवचनात् अलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् । ‘विचिर् क्षरणे’ । तौदादिकः । ‘सो मुष्वादीनाम्’ इति लुक् ॥

१. ट-ठ-अज्ञानाशय । २. ङ-ठ-ठ-‘वा’ नास्ति । ३. ङ-ठ-ठ-इन् । ४. ङ-ठ-ठ-अवम् । ५. ङ-ठ-ठ-निरोधितज्ञानः । ६. ङ-ठ-ठ-कुलेषु । ७. ङ-ठ-ठ-संपादकस्तां संपादयति ।

हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निम् । ग्रंसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् । ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ।

ऋबीसे । अत्रिम् । अश्विना । अवऽनीतम् । उत् । निन्न्यथुः । सर्वऽगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । अत्रिम् ऋषिम् असुराः शतद्वारे पीडयन्त्रगृहे प्रवेश्य तुषामिना अवाधिषत । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनौ अग्निसुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहात् अविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयतामिति । तदेतत् प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ ^१हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन ^२ग्रंसं दीप्यमानम् अत्रेर्वाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषामिम् ^३वारयेथां युवां निवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च ^४अस्मै असुरपीडया काश्यं प्राप्ताय अत्रये ^५पितुमतीम् । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तम् ^६ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकम् ^७अधत्तं पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतम् । ^८ऋबीसे अपगतप्रकांशे पीडयन्त्रगृहे ^९अवनीतम् अवाङ्मुखतया असुरैः प्रापितम् ^{१०}अत्रिं ^{११}सर्वगणम् । गणः समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं ^{१२}स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा ^{१३}उन्निन्यथुः तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा हिमेन शीतेन वृष्ट्युदकेन अग्निम् अग्निवत्तीक्ष्णं ग्रंसम् । अहर्नामैतत् ^{१४}क्षामथ्यात् निदाघकालीनम् अहः ^{१५}अवारयेथाम् । तस्याहस्तैक्ष्ण्यं निवारितवन्तौ । अपि च अस्मै अत्रये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणाद्योपेतमूर्जं बलकरं ^{१६}रसात्मकम् ^{१७}उपस्तरणाभिघारणात्मकं घृतमधत्तम् । वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेयागार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋबीसे अपगततेजस्के पृथिवीद्रव्ये अवनीतमोषधीनामुत्पादनाय अवस्तासीतम् । पार्थिवाग्निना परिपक्वाः उदकेन क्लृप्ताः क्षोषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिगणोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशः ^{१८}यथा भवति तथा उन्निन्यथुः । व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठासीतवन्तौ । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रवर्षणेन ^{१९}व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अयं पक्षो यास्केन ' हिमेनोदकेन ' (निरु. ६. ३६) इत्यादिना उक्तः ॥ पितुमतीम् । ' ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ' इति मनुप उदात्तत्वम् । ऋबीसे । अत्र यास्कः । ' ऋबीसमपगतभासमपचितभासमपहतभासं गतभासं वा ' (निरु. ६. ३५) इति । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिम् । ' अद भक्षणे ' । ' अदेस्त्रिणि च ' इति चशब्दात् त्रिः । अवनीतम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति । ' अस भुवि ' । भावे क्तिन् । ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूभावाभावः ॥

परावृतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्वावारम् ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवृतम् । नासत्या । अनुदेथाम् । उच्चाऽबुध्नम् । चक्रथुः । जिह्वावारम् ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

१. क्ष-ट-ल-बलत्मकम् । २. क्ष-ट-ठ- ' रसात्मकम् ' नास्ति । ३. क्ष-ट-ट-अविनाशम् ।

४. न-स-प्रकर्षणम् ।

अग्नेदमास्थानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुः^१ गोतमस्य ऋषेः समीपं देवान्स्तरे वर्तमानं .
 कूपमुत्सायाभिनी प्रापयेताम्^२ । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्याय उपरिमूलमधोबिलमवास्थापय-
 तामिति । तदेतदाह । हे ऽनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतस्संज्ञावभिनी
 युवाम् ऽभवतम् । कूपनामैतत् । अवस्तात्ततं कूपं ऽपरा ऽनुदेष्टां गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रैरिषायाम् ।
 तदनन्तरं तं कूपम् ऽउच्चाबुधम् उच्चैरुपरिष्ठात् बुधो मूलं यस्य स तथोक्तः । ऽजिह्वबारं जिह्वमधस्ताद्वर्त-
 मानतया वक्रं^३ बारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविक्षिप्तं ऽचक्रथुः युवामकृषाधाम् ।
 तस्मात् कृषात् ऽतृष्यते पिपासतः ऽगोतमस्य ऽपायनाय पानार्थम् ऽआपो ऽन आपश्च । अयं
 नशब्दश्चार्थः । ऽक्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । ऽराये हवींषि दत्तवतः ऽसहस्राय
 सहनशीलाय । यद्वा सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतस्संख्यधनलाभार्थं च अक्षरन् ॥
 अनुदेथाम् । ' णुद प्रेणे ' । तौदादिकः । जिह्वबारम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरादिष्वात् बारादेशः^४ । क्षरन् ।
 ' क्षर संबलने ' । ' बहुलं छन्दस्यमाह्व्योगेऽपि ' इति अटभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङ्गो
 लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय^५ । हेतुमति णिच् । ' शाच्छासाङ्गा ' इति युक् । भावे ल्युट् ।
 राये । ' रा दाने ' । राति ददातीति राः । ' रातेडं ' (उ. सू. २. २२४) । ' उडिदम् ' इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते । ' जितृपा पिपासायाम् ' । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ' (पा. म. २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्सीत वत्रि प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दत्तादिर्पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वत्रिम् । प्र । अमुञ्चतम् । द्रापिम्ऽइव । च्यवानात् ।

प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । दत्ता । आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कनीनाम् ॥ १० ॥

अग्नेदमास्थानम् । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च वनाख्यः ऋषिरभिनी
 तुष्टाव । स्तुतावभिनी तस्मै ऋषये जरामपगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे ऽनासत्या
 अभिनी ऽजुजुरुषः जीर्णात् ऽच्यवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशात् ऽवत्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्त्यावस्थितां
 जरां ऽप्रामुञ्चतं प्रकर्षणामोचयतम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽद्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा
 कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत् । ऽउत अपि च हे ऽदत्ता
 एतस्संज्ञौ दर्शनीयौ वा अभिनी ऽजहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः ऽआयुः जीवनं ऽप्रातिरतं
 प्रावर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । ऽआत् ऽइत् अनन्तरमेव युवानं सन्तं ऽकनीनां कन्यानां ऽपतिं
 भर्तारम् ऽअकृणुतम् अकुरुतम् ॥ जुजुरुषः । ' जृष वयोहानौ ' । लिटः कसुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति
 उटत्वम् । द्विभावः । पञ्चम्येकवचने ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' शासिवसिघसीनां च ' इति
 षत्वम् । वत्रिम् । ' वृष् वरणे ' । ' आहगमहन ' इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ' ओहाक् त्वागे ' ।
 कर्मणि निष्ठा । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात् यक् । तस्य ' बहुलं छन्दसि ' ।

१. क्ष-उ-ठ-ज्ञातुः । २. क्ष-उ-ठ-प्रापयताम् । ३. क्ष-उ-ठ-कुटिलम् । ४. क्ष-उ-ठ-बारभावः ।

५. क्ष-उ-ठ-स-पायनाय । पा पाने ।

इति श्लुः । ' जहातेऽ' (पा. सू. ६. ४. ११६) इति इत्वम् । कमीनाम् । ' रवेर्मतो बहुलम्
इति बहुलवचनात् कन्याशब्दस्य अत्र संप्रसारणम् ॥ ॥ ९ ॥

तद्वा नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळहमुद्दर्शतादुपथुर्वन्दनाय ॥ ११ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च । अभिष्टिमत् । नासत्या । वरूथम् ।

यत् । विद्वांसा । निधिम् । इव । अपगूळहम् । उत् । दर्शतात् । उपथुः । वन्दनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वन्दनो नाम कश्चिद्विधिः । स चासुरैः कूपे निखातः^१ उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विना-
वस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुच्चिन्यतुरिति । तदाह । ' नरा आरोग्यस्य नेतारौ हे नासत्यौ अश्विनौ ' वां
युवयोः संबन्धि ' अभिष्टिमत् अभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा ' वरूथं वरणीयं कामयितव्यं
' तत् कर्म ' शंस्यम् अस्माभिः प्रशंसनीयं ' राध्यम् आराधनीयं ' च । किं पुनस्तत्कर्म । ' विद्वांसा
जानन्तौ युवां ' निधिमिव निक्षिप्तं धनमिव ' अपगूळहम् अरण्ये निर्जने देशे कूपमध्ये असुरैः निगूढं^२
' वन्दनाय वन्दनमृषिं ' दर्शतात् अध्वगैः पिपासुभिर्दृष्टव्यात् कूपात् ' उत् ' रूपथुः उद्ग्राहम् ।
एवं ' यत् एतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यम् । ' शंसु स्तुतौ ' । अस्मात् प्यन्तात् ' अचो यत् '
इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वात् ' इष गती ' इत्यस्माज्ज्ञावे
क्तिन् । ' मन्त्रे वृष ' इति क्तिन उदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकन्ध्वा-
दिस्वात् पररूपत्वम् । ' तादौ च ' इति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः ।
ततो मनुष्ये । अन्तोदात्तादुत्तरस्य तस्य ' ह्रस्वनुङ्भ्याम् ' इत्युदात्तत्वम् । वरूथम् । ' जृवृभ्या-
मूथन् ' । विद्वांसा । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेराकारः । अपगूळहम् । ' गुह्य संवरणे ' । कर्मणि
निष्ठा । ' यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्ट्वदूलोपदीर्घाः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतात् । ' भृमृदृशि ' इत्यादिना अतच् । उपथुः । ' डुवप् बीजतन्तुसंताने^३ ' ।
लिटि अथुसि यजादित्वात् संप्रसारणम् । द्विवचनादि । वन्दनाय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तद्वा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।

दध्यङ् ह यन्मध्वार्थर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वाम् । नरा । सनये । दंसः । उग्रम् । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिम् ।

दध्यङ् । ह । यत् । मध्वे । आथर्वणः । वाम् । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदि इमाम् अन्यस्मै वक्ष्यसि
शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनौ अश्वस्य शिरश्छिन्वा दधीचः शिरः प्रच्छिन्नान्यत्र निधाप्य^४

तत्राभ्यं शिरः प्रत्यक्षताम् । तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रति-
पादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य
स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यक्षतामिति शाटपायनवाजसनेययोः^१ प्रपञ्चेनोक्तम् । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे
१नरा नरी^२ अश्विनौ १वां युवयोः संबन्धि १उग्रम् उद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं १दंसः । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा
कृतं १तत् कर्म १सनये धनलाभार्थम् १आविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । १तन्यतुः १न यथा
मेवस्थः शब्दः १वृष्टिं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन^३ सर्वत्र प्रकटयति^४ तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः
पुत्रः १दध्यङ् एतत्संज्ञः ऋषिः १अश्वस्य १शीर्ष्णां युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा १वां युवाभ्याम्
१ईम् इमां मधुविद्यां^५ यत्-१ह यदा खलु १प्र १उवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधान-
लक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च १यत् भवदीयं कर्म तत् आविष्कृणोमीत्यर्थः^६ ॥
सनये । ' णु दा ने ' । ' खनिकषिकस्यज्ञसिवमिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ' (उ.
सू. ४. ५७९) इति इप्रत्ययः । तन्यतुः । ' तनु विस्तारे ' । ' ऋतन्यञि० ' (उ. सू. ४. ४४२)
इत्यादिना यतुच् । यद्वा । ' स्तन शब्दे ' । बाहुलकात् यतुच् । छान्दसः सलोपः । वृष्टिम् । वृष्यते सिच्यते
अनेनेति वृष्टिः । ' मन्त्रे वृष० ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । आथर्वणः । अपत्यार्थे अणि ' अन् '
(पा. सू. ६. ४. १६७) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । शीर्ष्णां । ' शीर्षञ्छन्दसि ' (पा. सू. ६.
१. ६०) इति शिरःशब्दपर्यायः^७ शीर्षञ्शब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते^८ । अलोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुभुजा । पुरम्ध्रिः ।

श्रुतम् । तत् । शासुःऽइव । वध्रिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तम् । अश्विनौ । अदत्तम् ॥ १३ ॥

वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजपेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावजुहाव । तदाह्वानं
श्रुत्वाश्विनावगत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । १पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ
वा हे नासत्यावश्विनौ १महे महनीये पूजनीये १यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रम् ।
तस्मिन्सति १करा अभिमतफलस्य कर्तारौ १वां युवां १पुरंधिः बहुधीः वध्रिमती । वध्रिः पुत्रोत्पाद-
नाशक्तः पण्डकः^९ । तद्वती एतत्संज्ञा राजपुत्री १अजोहवीत् । पुनःपुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थम् आहूतवती ।
युवां च १वध्रिमत्याः तत् १आह्वानं १श्रुतम् अश्रुणुतम् । तत्र दृष्टान्तः । १शासुरिव । यथा शासुः^{१०} आचार्यस्य
वचनं शिष्योऽवहितः सन् ऐकाग्रयेण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे १अश्विनौ तस्यै १हिरण्यहस्तं सुवर्णमय-
पाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रम् १अदत्तं प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । इत्यतेर्बहुलुगन्तात् लङ् । ' यको
वा ' इति तिप् ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । ' सुपां सुलङ् ' इति विभक्तेः आकारः । यामन् ।

१. क्ष-ट-शाटपायनकवाजसनेयकयोः; ठ-शाटपायनवाजसनेयकयोः । २. च-फ-नेतारौ । ३.
न-स-प्रकर्षेण । ४. क्ष-ट-स-प्रकाशयेत् । ५. क्ष-ट-मधु मधुविद्याम् । ६. क्ष-ट-ठ-आविष्करो-
मीत्यर्थः । ७. क्ष-ट-ठ-शिरःशब्दस्य शीर्षादेशः अन्तोदात्तः । ८. ण-य-पण्डकरज्जुः ।
९. क्ष-ट-ठ-स-शाधिः ।

‘आतो मनिन्मनिन्मनिपथ’ इति मनिन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । श्रुतम् । लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाकुर्योगेऽपि’ इति अडभावः । शासुः । शास्तुः । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । ‘शंसिशसिशासि’ (उ. सू. २. २५०) इत्यादिना संज्ञायां तुक् । इडभावः । छान्दसस्तलोपः ॥

आस्नो वृकस्य वर्तिकां मभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।

उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आस्नः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीके । युवम् । नरा । नासत्या । अमुमुक्तम् ।

उतो इति । कविम् । पुरुभुजा । युवम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य^१ पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना प्रस्तां पुरा किल अभिनौ अमोचय-
ताम् । तदेतदाह । हे^२ नरा नेतारौ नासत्यावभिनौ^३ युवं युवाम्^४ अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः
संग्रामे^५ वृकस्य विकर्तकस्य^६ शुनः^७ आस्रः आस्यात्^८ वर्तिकां चटकसदृशीम्^९ अमुमुक्तम् अमोचयतम् ।
यास्कस्त्वाह । पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तते इति वर्तिका उषाः । तां वृकेण अक्षरेण सर्वजगत्प्रका-
शेनाच्छादयित्वा^{१०} सूर्येण प्रस्तां तदीयमुखादभिनोवमुञ्चतामिति । उतो अपि च^{११} पुरुभुजा महाबाहु
प्रभूतहस्तौ वा युवं^{१२} ह युवां खलु^{१३} कृपमाणं स्तुवन्तं^{१४} कविम् एतत्संज्ञमन्धमृषिं^{१५} विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं
समर्थम्^{१६} अकृणुतम् अकुरुतम् ॥ आस्रः । ‘पइन्’ इत्यादिना आस्यस्य^{१७} आसन्नादेशः । ‘अलोपोऽनः’
इति अकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् । मुचेरन्तर्भावि-
तण्यर्थात् लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्रुः । कृपमाणम् । कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः ।
विकरणस्वरे प्राप्ते ‘वृषादीनां च’ इत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति सेन्प्रत्ययः ।
‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति सलोपः ॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामार्यसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम् ॥ १५ ॥

चरित्रम् । हि । वेऽइव । अच्छेदि । पर्णम् । आजा । खेलस्य । परितक्म्यायाम् ।

सद्यः । जङ्घाम् । आर्यसीम् । विश्पलायै । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तम् ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा^१ । तस्य संबन्धिनी विश्पला नाम स्त्री संग्रामे^२ शत्रुभिश्छिन्न-
पादा आसीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावभिनौ रात्रावागत्य अयोमयं पादं समधत्ताम् । तदेतदाह । आज्ञा
आजौ संग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य^३ खेलस्य संबन्धिन्याः^४ विश्पलाख्यायाः^५ चरित्रं चरणं^६ वेरि-
वेः

१. क्ष-उ-ठ-चटकसंज्ञकस्य । २. स-विकर्षकस्य । ३. क्ष-उ-ठ-चटकस्त्रीम् । ४. क्ष-उ-ठ-
सर्वं जगत् प्रकाशेन आच्छादयित्वा । ५. क्ष-उ-ठ-स-आस्यशब्दस्य । ६. व-ण-फ-राजर्षिः ।
७. क्ष-उ-ठ-स-सा संग्रामे । ८. क्ष-उ-ठ-समधत्तामिति ।

पक्षिणः 'पर्णं पतत्रमिव' 'अच्छेदि' 'हि पुरा छिन्नमभूत् खलु । हे अश्विनौ युवामगस्त्वेन स्तुतौ सन्तौ' 'परितक्म्यायाम् । परितक्म्या रात्रिः । 'परित एनां तक्षति (निरु. ११. २५) इति यास्कः । एना-मुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य 'सद्यः तदानीमेव' 'हिते शत्रुषु निहिते' 'धने जेतव्ये' विषयभूते सति 'सर्तवे सर्तुं गन्तुं' 'विश्रम्यायै' 'आयसीम्' 'जयोमयीं' 'जङ्गां' 'जङ्गोपलक्षितं' 'पादं' 'प्रत्यधत्तम् । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरित्रम् । 'अर्तिलूभू' 'सूखनसहचर इत्रः' इति करणे इत्रः^१ । आज्ञा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्भादेशः । आयसीम् । अयःशब्दाद्विकारार्थे 'प्राणिरज-तादिभ्योऽञ्' (पा. सू. ४. ३. १५४) । 'टिङ्गाणञ्' इति ङीप् ॥ ॥ १० ॥

शतं मेषान्वृक्यै चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दत्ता भिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतम् । मेषान् । वृक्यै । चक्षदानम् । ऋज्राश्वम् । तम् । पिता । अन्धम् । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विचक्षे । आ । अधत्तम् । दत्ता । भिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्रः ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपे अश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान् पौरजनानां स्वभूतान्मेपान्शकलीकृत्य प्रददौ । 'ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्' (ऋ. सं. १. ११७. १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तम् अस्य आन्ध्र्यं जातमिति जानन्तौ तस्मै^२ अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यः ऋज्राश्वः 'शतं शतसंख्याकान्' 'मेषान्' 'वृक्ये' आत्मना पोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् 'तं' 'चक्षदानम् । क्षदतिः अस्तिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तम् 'ऋज्राश्वं' 'पिता' शापेन 'अन्धं' दृष्टिहीनं 'चकार' कृतवान् । हे 'नासत्या' सत्यस्वभावौ सत्यस्य^३ नेतारौ वा^४ 'भिषजौ' देवानां वैद्यभूतौ । 'अश्विनौ वै देवानां भिषजौ' (ऐ. ब्रा. १. १८; तै. सं. २. ३. ११) इति श्रुतेः । 'दत्ता दर्शनीयौ एतस्संज्ञौ वा हे अश्विनौ' 'अनर्वन्' अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापात् गमन-रहिते 'अक्षी चक्षुषी' 'विचक्षे' विविधं द्रष्टुं समर्थे 'तस्मै' ऋज्राश्वाय 'आधत्तम्' व्यधत्तम् अकुर्वन् ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्याश्वा । तस्य स्त्री वृकी । 'जातेरस्त्रीविषयात्' (पा. सू. ४. १. ६३) इति ङीप् । 'जसादिषु च्छन्दसि वाचनम्' इति चतुर्थ्येकवचनस्य आडभावे यणादेशे^५ 'उदात्त-स्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षदानम् । क्षदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । 'ई च द्विवचने' (पा. सू. ७. १. ७७) इति परत्वात् 'अक्षशब्दस्य' ईकारान्तादेशः । स षोदासः । तस्मिन्कृते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे' (परिभा. ४०) इति परिभाषया पुनः नुम् न भवति । विचक्षे । चक्षेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । अनर्वन् । 'ऋ गतौ' । अस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति इक्षिप्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भावे वनिप् । अर्वं गमनं विषयं प्रति एनयोः^६ नास्तीति बहुव्रीहौ 'नम्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य लुक् । छान्दसो नलोपाभावः ॥

१. क्ष-ट-ठ-इत्रप्रत्ययः । २. क्ष-ट-अस्य । ३. क्ष-ट-ठ-अश्विनौ । ४. स-यणादेशः

५. क्ष-ट-ठ-परत्वात् 'अक्षशब्दस्य' नास्ति । ६. क्ष-ट-ठ-अनयोः ।

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मेऽश्व । अतिष्ठत् । अर्वता । जयन्ती ॥ विश्वे ।

देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्भिः । सम् । ऊँ इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । ते अन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वा आजिं धावाम । योऽस्माकं मध्ये उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् । सा च सूर्या जितवतोस्तयोः रथमारोह^१ । अत्र^२ ' प्रजापतिवै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् ' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिकं ब्राह्मणम् अनुसंधेयम्^३ । इदं चाख्यां सूर्याविवाहस्य स्तावकेन ' सत्येनोत्तमिता भूमिः ' (ऋ. सं. १०. ८५. १) इति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ^४ वां युवयोः^५ रथं^६ कार्ष्मेव । कार्ष्मशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठम् आजिधावनस्य अवधितया निर्दिष्टं लक्ष्यम् आशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावद्भ्यः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वम्^७ अर्वता शीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां^८ जयन्ती जीयमाना^९ सूर्यस्य सवितुः^{१०} दुहिता^{११} आ^{१२} अतिष्ठत् आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे^{१३} देवाः एतत् आरोहणस्थानं^{१४} हृद्भिः^{१५} सद्यैः^{१६} अन्वमन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ^{१७} श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कान्त्या वा युवां^{१८} सं सचेथे संगच्छेथे ॥ जयन्ती । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः^{१९} । हृद्भिः । ' पदन् ' इत्यादिना हृदय-शब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । ' पच समवाये ' । स्वरितेच्चादात्मनेपदम् ॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातम् । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयन्ता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च । शिशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ^१ हयन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां^२ भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविलक्षणाज्ञाय यजमानाय^३ दिवोदासाय एतत्संज्ञाय राजर्षये अभीष्टं फलं दातुं^४ वर्तिः तदीयं गृहं^५ यत् यदा^६ अयातम् अगच्छत् तदानीं^७ रेवत् धनयुक्तम् अश्वं^८ वां युवयोः^९ सचनः^{१०} सेवनः^{११} रथः^{१२} उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन् रथे^{१३} वृषभः^{१४} अनङ्गान्^{१५} शिशुमारः^{१६} प्राहः^{१७} च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय^{१८} युक्ता^{१९} वाहनतया संयुक्तावास्ताम्^{२०} ॥ दिवोदासाय । ' दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ' (का. ६. ३. २१. ५) इत्यलुक् । ' दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति

१. स-रथमारोहेति । २. क्ष-उ-ठ-अत्र ऐतरेयके । ३. क्ष-उ-ठ-' अनुसंधेयम् ' इत्यस्यानन्तरं ' कौषीतके च अथ यत्र ह तत्सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे इत्यादि ' इत्यधिकम् । ४. क्ष-उ-ठ-विजीयमाना । ५. क्ष-उ-ठ-स-आरोहणं स्थानम् । ६. क्ष-उ-ठ-स-कर्तृप्रत्ययः । ७. क्ष-उ-ठ-न-सेवकः; स-सेवनः । ८. क्ष-उ-ठ-तथा युक्तावास्ताम् ।

पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । ' भृश् भरणे ' । अस्माद्यात्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतुः ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हयन्ता । द्वेजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । अपि गुणे छान्दसः अयादेशः । रेवत् । रयिशब्दात् मनुप् । ' रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणम् । ' छन्दसीरः ' इति मनुपो वत्वम् । ' रयिशब्दाच्च ' (का. ६. १. १७६. १) इति मनुप उदात्तत्वम् । सचनः । ' पच सेवने ' । ' अनुदात्तेश्च हलदिः ' इति युष् । युक्ता । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः ।

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्यां वहन्ता ।

आ जह्वावीं समनसोप वाजैस्त्रिहो भागं दधतीमयातम् ॥ १९ ॥

रयिम् । सुऽक्षत्रम् । सुऽअपत्यम् । आयुः । सुऽवीर्यम् । नासत्या । वहन्ता ।

आ । जह्वावीम् । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः । भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥ १९ ॥

हे नासत्यावैश्विनी वसुक्षत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् आयुः । अन्ननामैतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहन्ता धारयन्तौ युवां समनसा समानमनस्कौ सन्तौ जह्वावीं जह्वावैर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजाम् आ अयातम् आभिमुख्येनागच्छतम् । कीदृशीं वाजैः हविलक्षणैरक्षैरुपेतम् । अहः । अत्र अहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिः त्रिधा विभक्तं भागम् अंशं दधतीं विभ्रतीम् । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम् । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । ' वीरवीर्यौ च ' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्वावीम् । जह्वाशब्दात् ' तस्येदम् ' इत्यर्थे अण् । ' टिड्ढाणञ् ' इति ङीप् । जाह्वावी । ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च- ' वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ' (का. ६. ३. १०९) इति । अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहथु रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातम् ॥ २० ॥

परिऽविष्टम् । जाहुषम् । विश्वतः । सीम् । सुऽगेभिः । नक्तम् । ऊहथुः । रजऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्या-वैश्विनी अजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुषु गन्तुं शक्यैः रजोभिः रजकैर्मार्गैः ऊहथुः तस्मात् शत्रुसमूहाभिरगमयतम् ।

१. क्ष-उ-ठ-कर्तृप्रत्ययः । २. स-सेवने । ३. ठ-जह्वावीम्, न-जाह्वावीम् । ४. च-छ-ण-फ-परिवोष्टितम् । ५. क्ष-उ-ठ-जरावर्जितौ ।

‘सीम् इत्येतत् पादपूरणम्’ । निर्गतेन तेन सह ‘पर्वतान् शत्रुभिरारोह्युमशक्यान् शिलोच्चान्’ वि
‘अयातं विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम् । ‘विश प्रवेशने’ । कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । ‘सुदुरोधिकरणे’ इति गमेर्हः । विभिन्दुना । ‘भिदिर् विदारणे’ ।
औणादिक उप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा तामात्मन इच्छतः । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ ।
‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इति इत्वदीर्घयोर्निषेधः । ‘क्याच्छान्दसि’ इति उप्रत्ययः ॥ ११ ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता । पृथुश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशम् एतसंज्ञमृषिम् एकस्याः वस्तोः एकस्याहः रणाय रमणीयाय सहस्रा
सहस्रसंख्याकाय^१ सनये धनलाभाय आवतम् अरक्षतम् । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं
लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः । अपि च हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनौ इन्द्रवन्ता इन्द्रेण
संयुक्तौ युवां दुच्छुनाः दुष्टसुखान् दुःखस्य कर्तृन् पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः वरातीः शत्रून्
निरहतं निःशेषेणावधिष्टम् । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य^२ राज्ञः शत्रूनि ति योज्यम् ॥ सहस्रा ।
‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्यां ङादेशः । अहतम् । लङि थसस्तम् । ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यादिना अनुगा-
सिकलोपः । दुच्छुनाः । शुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । ‘परादिच्छन्दसि बहुलम्’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्कस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥ २२ ॥

‘आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य’ शरस्य एतसंज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचात्
नीचीनात् अवतात् कृपात् उच्चा उच्चैरुपरिष्ठात् वाः उदकं हे अश्विनौ युवाम् आ चक्रथुः
आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैः जसुरये
आन्ताय^३ शयवे चित् शयुनाम्^४ ऋषये स्तर्यं निवृत्तप्रसवां गाम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसो बोध्नीं
पिप्यथुः पयसा युवामापरितवन्तौ ॥ पातवे । ‘पा पाने’ । ‘नुमर्थे सेसेन्’ इति तवेन्द्रप्रत्ययः ।
जसुरये । ‘जसु हिंसायाम्’ । ‘जसिसहोरिन्’ (उ. सू. २. २३१) । स्तर्यम् । स्तीर्यते आच्छाद्यते

१. ङ-उ-पदपूरणम्; स-पदं पादपूरणम् । २. ङ-उ-ठ-न-स-सहस्रसंख्याय । ३. ङ-उ-ठ-न-स-
पृथुश्रवःसंज्ञस्य । ४. ङ-उ-ठ-न-स-संज्ञस्य पुत्रस्य । ५. ङ-उ-ठ-न-स-संज्ञस्य । ६. ङ-उ-ठ-न-स-संज्ञस्य ।

प्रसवसामर्थाभावेन इति स्तरीः । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः (उ. सू. ३. ४३८) इति ईकारप्रत्ययः । 'वाष्कम्बसि' इति अमि पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वात् अभावे^२ यणादेशः । 'उदात्तस्वरितयोर्बणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्पधुः । 'प्यायी वृद्धी' । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिङ्ग-कोश' (पा. सू. ६. १. २९) इति पीभावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुम् । न । नष्टम् इव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

वस्यते अवनं रक्षणमात्मन इच्छते । वस्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय ऋजूयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्संज्ञाय^३ ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः विष्णाप्वं^४ नाम विनष्टं पुत्रं^५ दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव । एक^६ उपमार्थीयः पूरकः^६ । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवःशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे छान्दसो घच् ॥

दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनर्वनद्धं श्रथितमप्स्वन्तः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुभिन्यथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवऽनद्धम् । श्रथितम् । अप्सु । अन्तरिति ।

विप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रवृक्तम् । उत । निन्यथुः । सोमम् इव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पार्श्वेद्वद्वा असुराः कूपे कस्यचिद्विवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स च अश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीः नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातः अश्विनौ तं कूपात् उदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कूपान्तर्वर्तमानासु अन्तः मध्ये असुरैः पातितम् अशिवेन दुःखहेतुना दाज्ञा अवनद्धं बद्धं श्रथितं शत्रुभिर्हिसितं दश रात्रीः दशसंख्याका निशाः नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् अत एव उदनि उदके विप्रुतं विप्रुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं प्रवृक्तम् । लुप्तोपममेतत् । प्रवृत्तत्वेन संतप्तं वर्ममिव व्यवधा संतप्यमानम् एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवाम् उभिन्यथुः तस्मात्कूपात् उद्धीतम्^७ उत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । सोममिव यथा अभिहोत्रहोमार्थम् अभिषुतं सोमसं कूपसदृशे अभिहोत्र-

१. अ-उ-उ-स-पूर्वस्य । २. अ-उ-उ-तदभावे । ३. अ-उ-उ-एतत्संज्ञाय । ४. स-विष्णाप्वम् । विष्णाप्वम् । ५. अ-उ-उ-विनष्टपुत्रम् । ६. अ-उ-उ-एकः उपमार्थीयः अपरः पूरणः । ७. अ-उ-उ-उद्धीतम् नास्ति; स-उद्धीय । ८. अ-उ-उ-अभिषुतं सोमम्; उ-अभिषुतं होमार्थम्; स-अभिषुतसोमरसम् ।

स्थालीमध्ये वर्तमानं^१ वृक्षेण अध्वर्युः उन्नयति ऊर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनद्धम् । 'गह बन्धने' । कर्मणि निष्ठा । 'नहो धः' (पा. सू. ८. २. ३४) । 'क्षपस्तथोर्धोऽधः' इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अधितम् । 'अथ हिंसार्थः' । निष्ठा । विप्रुतम् । 'प्रुङ् गती' । अवनद्धवत्^२ प्रत्ययस्वरौ^३ । कपिलकादिस्वात् लत्वविकल्पः । उद्दिनि । 'पद्' । इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्भावः^४ ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्रुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥ २५ ॥

प्र । वाम् । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचम् । अस्य । पतिः । स्याम् । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्रुवन् । दीर्घम् । आयुः । अस्तम् इव । इत् । जरिमाणम् । जगम्याम् ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेन अश्विनोर्महिमानं प्रशस्य अधुना मन्त्रद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे^५ अश्विनौ^६ वां युवयोः^७ दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि^८ प्र^९ अवोचम् इत्थम्^{१०} उक्तवानस्मि । सोऽहं^{११} सुगवः शोभन-
गोयुक्तः^{१२} सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा^{१३} अस्य राष्ट्रस्य^{१४} पतिः अधिपतिः^{१५} स्यां^{१६} च वेयम् ।^{१७} उत अपि च^{१८} पश्यन् अश्विन्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः^{१९} दीर्घं^{२०} वर्षशतरूपेण आयतम्^{२१} आयुः जीवितं च^{२२} अश्रुवन् प्राप्नुवन्नहम्^{२३} अस्तमिव यथा गृहं स्वामी^{२४} निष्कण्टकं प्रविशति एवं^{२५} जरिमाणं जरां^{२६} जगम्यां कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । वृद्धः सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुद् । 'असोरल्लोपः' इत्यकारलोपः । अश्रुवन् । 'अश्रू व्यासौ' । व्यस्येन शत् । जरिमाणम् । 'जृष् वयोहानौ' । अस्मादौणादिकः इमनिष् । जगम्याम् । गमेः प्रार्थनायां लिङ् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः ॥ ॥ १२ ॥

'मध्वः' इति पञ्चविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । औशिजस्य कक्षीवत् आर्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । 'मध्वः' इत्यनुक्रान्तम् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वाम् ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासृत्योप वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वाम् ।

बर्हिष्मती । रातिः । विऽश्रिता । गीः । इषा । यातम् । नासृत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ^१ मध्वः मधुना माधुर्योपितेन^२ सोमस्य सोमेन^३ मदाय युवयोर्मदार्थं^४ प्रत्नः शिरतः^५ होता होमनिष्पादको यजमानः^६ वां युवाम्^७ आ^८ विवासते । विवासतिः परिचरणकर्मा । आङ्

१. क्ष-ट-ठ-अवस्थितम् । २. क्ष-ट-ठ-अवनद्धमितिवनिष्ठास्वरौ; स-अवनद्ध इतिवत् प्रत्ययस्वरौ । ३. क्ष-ट-ठ-उदकादेशः । ४. क्ष-ट-ठ-प्र स्पष्टम् । ५. ठ-स्वस्वविषयग्रहणसमर्थः । ६. च-छ-व-फ-स्थापितम् । ७. च-छ-ण-गृहस्थः । ८. क्ष-ट-ठ-लिङ् ।

मर्वादावाम् । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च ^१रातिः दातव्यं हविः ^२वर्हिष्मती आस्तीर्णेन वर्हिषा युक्तम् । युष्मदर्थं वर्हिषि आसादितमित्यर्थः । तथा ^३गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च ^४विश्रिता ऋत्विक्षु सम्भवेता । तैः स्तुतिरपि क्रियते इत्यर्थः । अतो हे नासत्यावश्विनौ ^५इषा अस्मभ्यं दातव्येनाक्नेन ^६वाजैः बलैश्च सह युवाम् ^७उप ^८यातम् अस्मत्समीपं प्राप्तुम् ॥ मध्वः । ‘ सुपां सुपो भवन्ति ’ इति तृतीयार्थे षष्ठी । ‘ जसादिषु छन्दसि वावचनम् ’ इति ‘ घेर्ङिति ’ इति गुणाभावे यणादेशः । मदाय । ‘ मदी हवें ’ । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ इति अप् । रातिः । ‘ रा दा ने ’ । कर्मणि क्तिन् । ‘ मन्त्रे वृषेष् ’ इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । विश्रिता । ‘ भिञ् सेवायाम् ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान्नथः स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातम् ॥ २ ॥

यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१वां युवयोः स्वभूतः ^२मनसो ^३जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेगवान् ^४स्वश्वः शोभनाश्वः एवंभूतः ^५यः ^६रथः ^७विशः प्रजाः ^८आजिगाति अभिमुख्येन गच्छति । ^९येन ^{१०}रथेन ^{११}सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य ^{१२}दुरोणं देवयजनलक्षणं गृहं ^{१३}गच्छथः । हे ^{१४}नरा नेतारा-
वश्विनौ ^{१५}तेन रथेन ^{१६}अस्मभ्यम् अस्माकं ^{१७}वर्तिः वर्तनाधिकरणं गृहं ^{१८}यातम् आगच्छतम् ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । ‘ तदस्यास्ति ’ इति मनुप् । ततः आतिशायनिकः ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । जिगाति । ‘ गा स्तुतौ ’ । जौहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृवीसादत्रिं मुञ्चथो गणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥ ३ ॥

ऋषिम् । नरौ । अंहसः । पाञ्चऽजन्यम् । ऋवीसात् । अत्रिम् । मुञ्चथः । गणेन ।

मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वम् । वृषणा । चोदयन्ता ॥ ३ ॥

‘ हिमेनाभिम् ’ (ऋ. सं. १. ११६. ८) इत्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारान्तरेण अनया प्रतिपाद्यते । अतस्तत्रोक्तं सर्वमत्रापि द्रष्टव्यम् । अक्षरार्थस्तु । हे ^१नरौ नेतारौ ^२वृषणा कामानां वर्धि-
तारौ अश्विनौ ^३पाञ्चजन्यम् । निषादपञ्चमाश्ववारो वर्णाः पञ्चजनाः । तेषु भवम् । स्वर्भानुना गृहीत-
मनुं सर्वं मोचयन् ^४अत्रिः सर्वेषां हिताचरणात् तत्रभवः इत्युच्यते । तादृशम् ^५ऋषिम् ^६अंहसः पापरूपात्
^७ऋवीसात् सतद्वारे बन्धगृहे अत्रेः पीडार्थम् असुरैः प्रक्षिप्तात् तुषामेः सकाशात् ^८गणेन इन्द्रियवर्गेन

पुत्रपौत्रादिगणेन^१ वा सह^२ मुञ्चथः अमोचयतम् । किं कुर्वन्तौ ।^३ मिनन्ता शत्रून् हिंसन्तौ^४ वृक्षोः
उपक्षपयितुः^५ अशिवस्य दुःखकारिणः असुरस्य संबन्धिनीः तस्मिन् अत्रौ प्रयुक्ताः^६ मायाः च अनु-
पूर्वम् आनुपूर्व्येण^७ चोदयन्ता प्रेरयन्तौ निवारयन्तौ ॥ पाञ्चजन्यम् । 'बहिर्वेवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्'
(का. ४. ३. ५८. १) इति भवार्थे ऽयः । मिनन्ता । 'मीन् हिंसायाम्' । क्रैयादिकः । लटः शत्रू ।
'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् ॥

अश्वं न गूळहमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पूर्या कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वम् । न । गूळहम् । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिम् । नरा । वृषणा । रेभम् । अप्प्सु ।
सम् । तम् । रिणीथः । विप्रुतम् । दंसऽभिः । न । वाम् । जूर्यन्ति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरा नेतारौ^१ वृषणा कामानां वर्षकौ हे अश्विनौ^२ दुरेवैः दुष्प्रापैरसुरैः^३ अप्सु कूपस्थेषूदकेषु^४ गूळहं
निगूढं निखातं^५ रेभम्^६ ऋषिं कृपादुष्ठीय^७ विप्रुतं विश्लिष्टावयवं^८ तम्^९ अश्वं^{१०} न व्याधितमश्वमिव^{११}
दंसोभिः आत्मीयैः^{१२} मैषज्यरूपैः^{१३} कर्मभिः^{१४} सं रिणीथः^{१५} समधत्तम् । सर्वैरवयदैरेतेतमकुरुतमित्यर्थः ।
वां युवयोः संबन्धिनी^{१६} पूर्या चिरंतनानि^{१७} कृतानि कर्माणि^{१८} न जूर्यन्ति न हि^{१९} जीर्णानि भवन्ति ॥
दुरेवैः । दुर्लभसृष्टात् एतेः 'ईषद्दुःसुष्ठु' इति खलु । रिणीथः । 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः ।
'पवादीनां ह्रस्वः' । जूर्यन्ति । 'जृष् वयोहानौ' । दैवादिकत्वात्^{२०} श्यन् । 'बहुलं छन्दसि' इति
उत्त्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः ॥

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्यं न दस्त्रा तमसि क्षियन्तम् ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वन्दनाय ॥ ५ ॥

सुसुप्वांसम् । न । निःऽऋतेः । उपस्थे । सूर्यम् । न । दस्त्रा । तमसि । क्षियन्तम् ।
शुभे । रुक्मम् । न । दर्शतम् । निखातम् । उदूपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥ ५ ॥

निर्ऋतिरिति भूनाम । निर्ऋतेः पृथिव्याः^१ उपस्थे उत्सङ्गे^२ सुषुप्वांसं सुप्तवन्तं पुरुषमिव
कूपमध्ये शयानं^३ सूर्यं^४ न सूर्यमिव^५ तमसि कृपान्तर्गतान्धकारे^६ क्षियन्तं निवसन्तं सर्वमिव^७ तेज-
स्विनमित्यर्थः^८ । शुभे शोभाय^९ निर्मितं रुक्मं^{१०} न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव^{११} दर्शतं दर्शनीयम्
एवंगुणविशिष्टं कूपे असुरैः^{१२} निखातं^{१३} वन्दनाय वन्दनमृद्धिं हे^{१४} दस्त्रा दर्शनीयावश्विनौ युवाम्^{१५} उदूपथुः
उदुत्तवन्तौ ॥ सुषुप्वांसम् । 'जिष्ण्व् शये' । लिटः कसुः । 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् ।
द्विवचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात् तिष्ठतेः^{१६} 'वजर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्बुधा-

१. ऋ-ट-ठ-पुत्रपौत्रादिगणेन । २. च-छ-ण-द-ध-ल-आनुपूर्व्येण अनुक्रमेण । ३. ऋ-ट-ठ-'हि'
नास्ति । ४. ऋ-ट-ठ-स-दिवादित्वात् । ५. ऋ-ट-ठ-कृपान्तर्गते अन्धकारे । ६. ऋ-ट-ठ-सूर्यम्
तेजस्विनं स्थितमित्यर्थः । ७. ऋ-स-शोभनार्थम् ।

किवात् पूर्वपदास्तोदात्तत्वम् । वन्दनाय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
॥ १३ ॥

तद्वा नरा शंस्यं पञ्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भाँ असिञ्चतं मधूनाम् ॥ ६ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पञ्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । मधूनाम् ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ पञ्जियेण परिज्मन् परिगमने अभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पञ्जियेण पञ्जाणाम् अङ्गिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वा युवयोः संबन्धि त्वत् कर्म शंस्यम् प्रकर्षेण शंसनीयम् । तच्छब्दभ्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः । यत् जनाय अपेक्षमाणाय पुत्राय वाजिनः वेगवतः तदीयस्य अश्वस्य शफात् निर्गतैः मधूनां मधुभिः शतसंख्याकान् कुम्भान् असिञ्चतम् अपूरयतम् । सिञ्चतिरत्र पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तत् शंस्यम् इत्यर्थः ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्ण्याय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम् ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । कृष्ण्याय । विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृषदे । दुरोणे । पतिम् । जूर्यन्त्यै । अश्विनौ । अदत्तम् ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारौ अश्विनौ युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्वं ददथुः । विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषानाम् ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कस्मैचिद्वराय अदत्ता पितृगृहे निषण्णा जीर्णा आसीत् । सा अश्विनोरनुग्रहात् नष्टकुष्ठा सती वतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ पित्रा संबन्धे दुरोणे स्वकीयजनक-गृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमीपे निषण्णायै जूर्यन्त्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् पितृषदे पितृसमीपे निषण्णायै अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारम् अदत्तं युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृषदे । ' यद् विश्वरणादिषु ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । जूर्यन्त्यै । ' जूष् वयोहानौ ' । लटः शतृ । दिवाकिवात् इयम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । अनुपदेशात् कसार्वाधातुकानुदात्तत्वे इत्यनौ निस्वादात्तुदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-उ-उ-स-शफात् सुरात् । २. क्ष-उ-उ-प्रसस्यम् । ३. क्ष-उ-उ-न-स- ' विष्णाप्वं ददथुः ' नास्ति । ४. स-ददथुः दत्तवन्तौ । ५. क्ष-उ-उ-स-विश्वरणाख्यस्यसादनेषु ।

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।

प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्नर्षिदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । श्यावाय । रुशतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कण्वाय ।

प्रवाच्यम् । तत् । वृषणा । कृतम् । वाम् । यत् । नार्षिदाय । श्रवः । अधिऽअध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ^१युवं युवां ^२श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णां ऋषये ^३रुशतीं दीप्तत्वं क्षियम् ^४अदत्तम् प्रायच्छतम् । अपि च ^५क्षोणस्य क्षोणाय यः ^६दृष्टिराहित्येन गन्तुमशक्तः ^७सन् ^८एकस्मिन्नेव स्थाने निवसति ^९तस्मै ^{१०}कण्वाय ऋषये ^{११}महः तेजः तैजसं चक्षुरिन्द्रियम् अदत्तमिति शेषः । तथा हे ^{१२}वृषणा कामानां वर्षितारौ ^{१३}वां युवयोः ^{१४}तत् ^{१५}कृतं कर्म ^{१६}प्रवाच्यं प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयम् ^{१७} । ^{१८}नार्षिदाय नृपदः पुत्राय बधिराय ऋषये ^{१९}श्रवः श्रवणेन्द्रियं ^{२०}यत् ^{२१}अध्यधत्तं दत्तवन्तौ स्थः इति यत् तद्विषयः । अपर आह । ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्युष्टामुषं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनौ आगत्योचतुः । व्युष्टायां हर्म्यस्य उपरि वीणां वादयन्तौ आवां आगमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुषं ब्रूहि ^{२२} । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वां युवयोः तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यन्नर्षिदाय ^{२३}नृपदः पुत्राय कण्वाय क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महः ^{२४}महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दम् अध्यधत्तम् उपसो विज्ञानार्थम् अधिकम् अकुरुतम् ॥ महः । ^{२५}‘मह पूजायाम्’ । अस्मादौणादिकः असिप्रत्ययः । पक्षान्तरे तु महच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने छान्दसः अल्लोपः ^{२६} । ^{२७}‘बृहन्महतोरुपसंख्यानाम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । क्रिबन्तात् षष्ठ्येकवचनम् । क्षोणस्य । ^{२८}‘क्षि निवासगत्योः’ । ^{२९}‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्तरि ल्युट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः । तदुक्तं यास्केन—‘क्षोणस्य क्षयणस्य’ (निरु. ६. ६) इति । पक्षान्तरे तु ^{३०}‘दृक्षु शब्दे’ इत्यस्मादौणादिकः नप्रत्ययः । नार्षिदाय । ^{३१}‘ऋध्यन्धक’ इति अण् ॥

पुरु वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदवे ऊहथुराशुमश्वम् ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्यं तरुत्रम् ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ।

सहस्रऽसाम् । वाजिनम् । अप्रतीतम् । अहिऽहनम् । श्रवस्यम् । तरुत्रम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ ^१पुरु पुरुणि बहूनि ^२वर्षीसि । रूपनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपानि ^३दधाना धारयन्तौ युवाम् ^४आशुं शीघ्रगामिनम् ^५अश्वं ^६पेदवे पेदुनाम्ने स्तुवते ^७नि ^८ऊहथुः नितरां प्रापितवन्तौ दत्तवन्ताद्विषयः । कीदृशमश्वम् । ^९सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं ^{१०}वाजिनं बलवन्तम् अत एव ^{११}अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम् ^{१२}अहिहनम् अहिनाम् आगत्य हन्तृणां

१. च-द-ध-क-श्रियम् । २. क्ष-ट-ठ-न-स-‘सः’ नास्ति । ३. न-गन्तुमशक्यम् । ४. निवसते । ५. स-तस्मै निवसते । ६. क्ष-ट-ठ-न-‘शंसनीयं’ नास्ति । ७. क्ष-ट-ठ-स-ब्रूहि इति । ८. क्ष-ट-ठ-तस्य महः । ९. क्ष-ट-ठ-अच्छब्दलोपः ।

शत्रूणां शत्रून्वा हन्तारम् । १ अवस्यम् । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रम् । तत्र भवम् । स्तुतिविषयमित्यर्थः ।
 १ तत्तत्रं तरितारम् ॥ वपांसि । ' वृष् वरणे ' । ' वृन्दीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोः पुक्च ' (उ. सू. ४.
 ६४०) इत्यसुन् पुगागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानष् । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्त-
 त्वम् । सहस्रसाम् । ' षणु दाने ' । ' जनसनखन ' इति विद् । ' विद्वनोरनुनासिकस्यात् ' इति
 आत्वम् । अवस्यम् । श्रवःशब्दात् ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तिस्वरितः । तरुत्रम् । ' तृ लृवन-
 तरणयोः ' । ' अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ' (उ. सू. ४. ६१२) इति उत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्त-
 त्वम् । यद्वा । ' प्रमितस्कभित ' इत्यादौ निपातनात् तृन्तात् तरुशब्दात् अमि संज्ञापूर्वकस्य
 विधेः अनित्यत्वात् गुणाभावे यण् । निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

एतानि वां श्रवस्या सुदानु ब्रह्माङ्गुषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वां पञ्चासौ अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजम् ॥ १० ॥

एतानि । वाम् । श्रवस्या । सुदानु इति सुदानू । ब्रह्म । आङ्गुषम् । सदनम् । रोदस्योः ।

यत् । वाम् । पञ्चासः । अश्विना । हवन्ते । यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥ १० ॥

हे १ सुदानू शोभनदानौ अश्विनौ १ वां युवयोः संबन्धीनि १ एतानि समनन्तरोक्तानि वीर्याणि
 १ श्रवस्या श्रवणीयानि सर्वैर्ज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं १ रोदस्योः द्यावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोः
 युवयोः । उक्तं च यास्केन—' तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके ' (निरु. १२. १) इति । तथा च
 तैत्तिरीयकम्—' इमे अश्विना संवत्सरोऽभिर्वैश्वानरः ' (तै. सं. ५. ६. ४. १) इति । तयोः
 युवयोः १ सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वा १ आङ्गुषम् आघोषणीयं १ ब्रह्म मन्त्ररूपं
 स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः । १ यत् यदा १ पञ्चासः अङ्गिरसां गोत्रोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनौ १ वां युवां
 १ हवन्ते स्तुतिभिः आत्मरक्षणार्थम् आह्वयन्ति तदानीम् १ इषा दातव्येनाग्नेन सह आ १ यातम्
 आगच्छतं १ च १ विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते मह्यं १ च १ वाजम् अश्वं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥
 यातम् । ' चवाद्योगे प्रथमा ' इति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । ' विद् ज्ञाने ' । ' विदेः शतुर्वसुः ' ।
 ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' शासिबसिघसीनां च ' इति षत्वम् ॥ १४ ॥

सूनोर्मनैनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विष्पलां नासत्यारिणीतम् ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय । भुरणा । रदन्ता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सम् । विष्पलाम् । नासत्या । अरिणीतम् ॥ ११ ॥

१ भुरणा भर्तातृ पोषकौ १ नासत्या सत्यस्वभावाौ हे अश्विनौ १ सूनोः कुम्भात् प्रसूतस्य अगस्त्यस्य
 क्लृप्तपुरोहितस्य संबन्धिना १ मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण १ गृणाना स्तूयमानौ १ विप्राय

मेवादिने भद्राज्ञाय ऋषये ^१वाजम् अन्नं ^२रदन्ता विलिखन्तौ निष्पादयन्तौ युवां ^३विश्वलां संग्रामे
छिन्नजङ्घां खेलस्य संबन्धिनीं क्षियं ^४सम् ^५अरिणीति पुनः आयस्या जङ्घया समयोजयतम् । तृतीयेन
पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विनियते । ^६अगस्त्ये ऋषौ ^७ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण ^८ववृधाना प्रवर्धितौ
इति ॥ गृणाना । ‘ गृ शब्दे ’ । म्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां ह्रस्वः । भुरणा । ‘ भुरण
धारणपोषणयोः ’ । कण्ठादिः । पचाद्यच् । अतोलोपयलोपौ । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेराकारः ।
आमन्त्रितनिघातः । विप्राय^९ इत्यस्य भुरणेत्यनेन असामर्थ्यात् न पराङ्गत्वम्^{१०} । ववृधान् ।
वृधेर्लिटः कानच् । संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् पङ्कालेऽपि
स्यात् । अरिणीतम् । ‘ री गतिरेषणयोः ’ । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

कुह यान्ता सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुत्रा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूपथुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यान्ता । सुऽस्तुतिम् । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुऽत्रा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशम् । निऽखातम् । उत् । ऊपथुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुरा खलु उपनसः स्तुतिं गच्छन्तावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं कूपादुदतारयताम् ।
तदानीम्^१ अश्विन्यां गन्तव्यं काव्यस्य निवासस्थानम् अजानन् ऋषिः अश्विनौ पृच्छति^२ । हे ^३दिवो ^४नपाता
द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रौ ^५वृषणा कामाभिवर्षकौ अश्विनौ ^६कुह कुत्र ^७शयुत्रा शयने निवासस्थाने
वर्तमानस्य ^८काव्यस्य भार्गवस्य ^९सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं श्रोतुं ^{१०}यान्ता गच्छन्तौ । यद्वा । शयुत्रा
इत्येतत् अश्विनोर्विशेषणम् । शयुनाम्नस्त्रायकौ युवाम् । ^{११}हिरण्यस्येव ^{१२}कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं
भूम्यां निक्षिप्तं सर्वैः दुर्ज्ञातं^{१३} कश्चिदभिज्ञः उद्धरति एवमसुरैः कूपे ^{१४}निखातं दश रात्रीः नवाहानि च
तत्रैव निवसन्तं रेभमवगत्य ^{१५}दशमे ^{१६}अहन् अहनि ^{१७}उदूपथुः कूपात् उद्धीतवन्तौ^{१८} । किं तन्निवासस्थान-
मिति प्रश्नः । रेभस्य^{१९} अनुक्तावपि ‘ दश रात्रीरश्विने ’ (ऋ. सं. १. ११६. २४) इति मन्त्रान्तर-
सामर्थ्यात् प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छन्तौ युवां कुह कस्मिन् स्थाने रेभं युवाम् उज्जिग्यथुः
इति प्रश्नः ॥ कुह । ‘ वा ह च च्छन्दसि ’ इति सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । दिवो नपाता । ‘ सुबामन्त्रिते
पराङ्गत्वस्येव ’ इति पराङ्गवद्भावेन षष्ठ्यन्तस्य आमन्त्रितानुप्रवेशात् ‘ आमन्त्रितस्य च ’ इति पदद्वय-
समुदायस्य षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् आष्टमिकनिघाताभावः । नपात् इति अपत्यनाम ।
न पातयतीति नपात् । ‘ नभ्राण्णपात् ’ इति नजः प्रकृतिभावः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेराकारः ।
शयुत्रा । ‘ अश्विनादिभ्य इत्रोत्रौ ’ इति शीङ उत्रः । यदि अन्तोदात्तता न स्यात् तर्हि एवम् ।
शयुं प्रायेते इति शयुत्रौ । ‘ त्रैङ् पालने ’ । ‘ आदेचः ’ इति आत्वम् । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ । अत
एव व्युत्पत्त्यनवधारणात् अनवग्रहः । निखातम् । ‘ खनु अवधारणे ’ । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । ‘ वस्य

१. क्ष-ट-विप्राय इत्यस्य रदन्तेत्यनेन संबन्धेन अनेनेत्यसामर्थ्यात् न पराङ्गत्वम्; ठ-विप्राय इत्यस्य
रदन्तेत्यनेन संबन्धो न मानेनेत्यसामर्थ्यात् न पराङ्गत्वम्; न-विप्राय इत्यस्य रदन्तेत्यनेन सामर्थ्यात् न
पराङ्गत्वम्; स-विप्राय इत्यस्य रदन्तेत्यनेन संबन्धः भुरणेत्यनेन सामर्थ्यात् न पराङ्गत्वम् । २. क्ष-ट-उ-
तदानीमश्विनौ आगन्तारौ काव्यस्य निवासस्थानम् अजानानः ऋषिः पृच्छति । ३. क्ष-ट-दुर्ज्ञातम् ।
४. क्ष-ट-उ-उद्धीतवन्ताविति । ५. क्ष-ट-उ-स-अत्र रेभस्य ।

विधाया ' इति इदप्रतिषेधः । ' जनसनसनां सम्प्रल्लोः ' इति आत्वम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अहम् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । ' न हिसंजुदयोः ' इति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् । पुनः । युवानम् । चक्रथुः । शचीभिः ।

युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ 'युवं युवां 'शचीभिः आत्मीयैः भेषज्यलक्षणैः कर्मभिः 'जरन्तं जीर्यन्तं 'च्यवानं स्तुतीनां च्यावयितारम् एतत्संज्ञं' ऋषिं 'युवानं पुनर्यौवनोपेतं 'चक्रथुः कृतवन्तौ । अपि च हे नासत्यौ अश्विनौ 'युवोः युवयोः 'रथं 'सूर्यस्य 'दुहिता सूर्याख्या 'श्रिया 'सह ऋक्सहस्ररूपया' संपदा कान्त्या वा सह 'अवृणीत समभजत आगत्यारूढवतीत्यर्थः । 'आ वां रथं दुहिता' (ऋ. सं. १. ११६. १७) इत्यत्र लिखितमाख्यानम् अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ जरन्तम् । 'जृष् वयोहानौ' । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन 'योऽचि' इति यत्वाभावे सति 'शेषे लोपः' इति दकारलोपः । 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । अवृणीत । 'वृङ् संभक्तौ' । क्रियादिकः ॥

युवं तुग्राय पुर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिरूहथुर्ऋजेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवम् । तुग्राय । पुर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवतम् । युवाना ।

युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊहथुः । ऋजेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे 'युवाना दुःखानां यावयितारौ अश्विनौ 'युवं युवां 'पुर्व्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालिनैः चिरंतनैः 'एवैः स्तुत्यं प्रति गन्तृभिः स्तोत्रैः 'तुग्राय भुज्योर्जनकस्य संबन्धिभिः 'पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्ररामनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपि इदानीं स्तोतव्यौ 'अभवतम् । यदा युवां समुद्र-मध्ये सेनया सह निमग्नं 'भुज्युं तुग्रस्य पुत्रम् 'अर्णसः अर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात् 'समुद्रात् अम्बुराशेः सत्काशात् 'विभिः गन्तृभिः नौभिः 'ऋजेभिः शीघ्रगतियुक्तैः 'अश्वैः च 'निरूहथुः निर्गमय्य पितृसमीपं प्रापितवन्तौ तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः । 'तुग्रो ह भुज्युम्' (ऋ. सं. १. ११६. ३) इत्यत्रोक्तमाख्यानम् अत्राप्यनुसंधेयम् ॥ एवैः । 'इण् गतौ' । 'इष्कीकृभ्यां वन्' । पुनर्मन्यौ । 'मन ज्ञाने' । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तौति इति मना स्तुतिः । पञ्चाद्यप् । 'छन्दसि च' इति अहर्नि वः । युवाना । 'यु मिभ्रणामिभ्रणयोः' । 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिम् ।

‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णः शब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति बहुलप्रहणाहोपः । विभिः । ‘सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनात् अभावः । ऋज्रेभिः । ‘ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु’ । ‘ऋज्रेन्द्र’ इत्यादौ रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भिस ऐसभावः ॥

अजोहवीदश्विना तौग्र्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहथुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्र्यः । वाम् । प्रऽऊळ्हः । समुद्रम् । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तम् । ऊहथुः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ^१वां युवां ^२तौग्र्यः तुग्रपुत्रः ^३प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः ^४समुद्रम् अङ्घ्रिं ^५जगन्वान् भुज्युः^२ उदके निमग्नोऽपि ^६अव्यथिः व्यथां पीडाम् अप्राप्त एव सन् ^७अजोहवीत् स्तुतिभिराह्वयत् । ^८तम् आह्वातारं हे ^९मनोजवसा मनोवद्वेगयुक्तौ ^{१०}वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ ^{११}सुयुजा सुष्टुर्धुक्तेन^१ ^{१२}रथेन ^{१३}स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा ^{१४}निरूहथुः । जलाङ्गिर्गमय्य युवां तितृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् । गमेर्लिटः क्तुः । ‘विभक्ता गमहनविदविशाम्’ इति विकल्पनात् इडभावः । ‘म्योश्च’ इति मकारस्य नकारः । निष्टम् । ‘युष्मत्तत्तत्क्षुःष्वन्तःपादम्’ इति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव जवो ययोः तौ तथोक्तौ । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेराकारः । पादाद्विवात् आमन्त्रितनिघा-
ताभावे षाष्टिकमाशुदात्तत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।

वि ज्युषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् । आस्नः । यत् । सीम् । अमुञ्चतम् । वृकस्य ।

वि । ज्युषा । ययथुः । सानु । अद्रेः । जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विषेण ॥ १६ ॥

‘आस्नो वृकस्य’ (ऋ. सं. १. ११६. १४) इत्यर्धर्चे यदुक्तं तदत्र पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते । ^१वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री वृकेण अरण्यशुना प्रस्ता सती हे अश्विनौ ^२वां युवां तदा ^३अजोहवीत् आहूतवती ^४यत्सीं यदा खलु ^५वृकस्य ^६आस्नः आस्यात् ^७अमुञ्चतं वर्तिकाम् अमोचयतम् । अपि च युवां ^८ज्युषा जयशीलेन रथेन ^९अद्रेः पर्वतस्य ^{१०}सानु समुष्कृतप्रदेशं ^{११}वि ^{१२}ययथुः शत्रुभिरावेष्टितं जाहुषाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहाङ्गिर्गमय्य तेन सह अन्यैर्गन्तुमशक्यं पर्वताग्रं गन्तवन्ता-
वित्यर्थः । तदुक्तं ‘परिविष्टं जाहुषम्’ (ऋ. सं. १. ११६. २०) इत्यत्र । तथा ^{१३}विष्वाचः विविधगतिर्युक्तस्य एतस्संज्ञस्य असुरस्य ^{१४}जातम् उत्पन्नमपत्यं ^{१५}विषेण द्वेदेन^{१६} ^{१७}अहतं युवां हतवन्तौ ।

१. क-ट-ठ-स-जगन्वान् गतवान् । २. क-ट-ठ-‘भुज्युः’ नास्ति । ३. क-ट-ठ-क-बहु-
शोभनीः अर्धैर्धुक्तेन । ४. स-जकेन ।

यद्वा । वर्तते प्रतिविषसमावर्तते इति वर्तिका उपाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन प्रस्ता सती सा हे अश्विनौ युवाम् अजोहवीत् आह्वयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्य आसन्ः आस्यत्त्वानीयान्मण्डलात् अमुञ्चतम् अमोचयतम् । सूर्येण एकीभूतामुषसं पृथक्कृत्य उदयात्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्कः— ‘ आदित्योऽपि वृक उच्यते यदावृकते । आह्वययुषा अश्विनावादित्येनाभिप्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् ’ (निरु. ५. २१) इति । अपि च जयुषा जयशीलेन रथेन अत्रेमेघस्य सानु समुच्छितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययथुः युवां गतवन्तौ । गावा च विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुपशं सर्वं भूतजातम् अहतम् अगमयतं वृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् लङि तिपि ‘ यङो वा ’ इति ईडागमः । ‘ अभ्यस्तस्य च ’ इति द्विर्वचनात्पूर्वमेव ह्वयतेः संप्रसारणम् । आसन्ः । ‘ पङ्’ इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसञ्जादेशः । ‘ अल्लोपोऽनः ’ इति अकारलोपः । जयुषा । ‘ जि जये ’ । औणादिकः उसिप्रत्ययः । विष्वाचः । विषु नाना आभिमुख्येन अञ्जति इति विग्रहः । ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ अचः ’ इत्यकारलोपः । ‘ चौ ’ इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘ चौ ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अहतम् । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । लङि अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

शतं मेषान्वृक्ये ममहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्राश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरन्धाय चक्रथुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतम् । मेषान् । वृक्ये । ममहानम् । तमः । प्रणीतम् । अश्विनेन । पित्रा ।

आ । अक्षी इति । ऋज्राऽश्वे । अश्विनौ । अधत्तम् । ज्योतिः । अन्धाय । चक्रथुः । विऽचक्षे ॥ १७ ॥

‘ शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानम् ’ (ऋ. सं. १. ११६. १६) इत्यत्र यदाख्यानमवादिष्म तदत्राप्यनुसंधेयम् । शतं शतसंख्याकान् मेषान् वृक्ये वृकीरूपेणावस्थिताय अश्विनोर्वाहनाय रासभाय ममहानं पूजितवन्तम् आहारार्थं समर्पितवन्तम् अश्विनेन असुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन जनकेन तमः दृष्टिराहित्येन कृतम् आन्ध्र्यं प्रणीतं प्रापितम् ऋज्राश्वं चक्षुष्मन्तम् अश्विनावकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनौ अक्षी पितृशापाज्जटे चक्षुषी ऋज्राश्वे एतत्संज्ञके राजर्वौ आ अधत्तं पुनर्दानसमर्थे अकुरुतम् । एतदेवाह । अन्धाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः विचक्षे विविधं जगत् ब्रह्म चक्रथुः युवां कृतवन्तौ ॥ ममहानम् । ‘ मह पूजायाम् ’ । लिटः कानच् । संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । प्रणीतम् । प्रपूर्वाच्चयतेः कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पित्रा । ‘ उदात्तयणः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अक्षी । अक्षिशब्दात् द्विवचने नुमागमस्य प्राप्नोति ‘ ई च द्विवचने ’ इति ईकारान्तादेशात् । परत्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् संकृतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । ‘ उदात्तः ’ इत्यनुकृतेः ईकारस्योदात्तत्वम् ॥

शुनमन्धाय भरमहयत्सा वृकीरश्मिना वृषणा नरेति ।

जारः कनीनइव चक्षदान ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान् ॥ १८ ॥

शुनम् । अन्धाय । भरम् । अहयत् । सा । वृकीः । अश्मिना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनःऽइव । चक्षदानः । ऋज्राऽश्वः । शतम् । एकम् । च । मेषान् ॥ १८ ॥

‘शुनम्’ इति सुखनाम । ‘भरं’ पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं सुखम् ‘अन्धाय’ दृष्टिहीनाव
तस्मै ऋज्राश्वाय इच्छन्ती ‘सा’ ‘वृकीः’ हे अश्मिनौ अश्वयुक्तौ ‘कृत्स्नं जगत् व्याप्नुवन्तौ वा’ ‘वृषणा’ हे
वृषणौ कामानां वर्धितारौ ‘इति’ एवं संबोध्य ‘नरा’ नेतारौ अश्मिनौ ‘अहयत्’ आहूतवती । आह्वयस्था-
स्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदुच्यते । ‘कनीनइव’ यथा प्राप्तयौवनः कामुकः ‘जारः’ पारदारिकः
सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति एवम् ‘ऋज्राश्वः’ मह्यं ‘शतमेकं’ ‘च’ एकोत्तरशतसंख्याकान्
‘मेषान्’ पीरजनानां स्वभूतानपहस्य ‘चक्षदानः’ शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेन ईदृशीं दुर्वशां प्राप्तः
इति ॥ कनीनः । युवशब्दात् इष्टनि ‘युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्’ (पा. म्. ५. ३. ६४) इति
युवशब्दस्य कक्षादेशः । व्यत्ययेन इष्टनः स्वादेशः । यद्वा । ‘कन दीप्तिकान्तिगातेषु’ । अस्मादीना-
दिक ईनप्रत्ययः ॥

मही वामुतिरश्मिना मयोभूत स्रामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदहयत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणावबोभिः ॥ १९ ॥

मही । वाम् । उतिः । अश्मिना । मयःऽभूः । उत । स्रामम् । धिष्ण्या । सम् । रिणीथः ।

अथ । युवाम् । इत् । अहयत् । पुरम्ऽधिः । आ । अगच्छतम् । सीम् । वृषणौ । अबःऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्मिनौ ‘वाम्’ युवयोः ‘मही’ महती ‘उतिः’ पालनं ‘मयोभूः’ मयसः सुखस्य भाववित्री ।
‘उत’ अपि च हे ‘धिष्ण्या’ । धिषणा स्तुतिलक्षणा वाक् । तथा स्तोतव्यौ ‘स्रामं’ व्याधितं पुरुषं
विश्लिष्टाङ्गम् अभ्यादिकं ‘सं’ ‘रिणीथः’ संगतावयवं कुरुथः । ‘अथ’ अपि च ‘युवामित्’ युवामेव ‘पुरंधिः’
बहुधीः घोषा विश्पला वा ‘अहयत्’ रोगोपशमनार्थम् आहूतवती । हे ‘वृषणौ’ कामानां वर्धितारौ
अश्मिनौ ‘अबोभिः’ रक्षणैः सह ‘आगच्छतम्’ आभिमुख्येन ‘सीम्’ एनां प्राप्तवन्ती ॥ मही महती ।
छान्दसो वर्णलोपः । यद्वा । महेरीणादिक इन् । ‘कृदिकारावक्तिनः’ इति ङीष् । मयोभूः । अबो-
रन्तर्भावितव्यथात् किप् । रिणीथः । ‘री गतिरेषणयोः’ । कैयादिकः । ‘प्यादीनां ह्रस्वः’ इति
ह्रस्वत्वम् ॥

अधेनुं दत्ता स्तर्यं विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गाम् ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥ २० ॥

अधेनुम् । दत्ता । स्तर्यम् । विऽसक्ताम् । अपिन्वतम् । शयवे । अश्विना । गाम् ।

युवम् । शचीभिः । विऽमदाय । जायाम् । नि । ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य । योषाम् ॥ २० ॥

हे 'दत्ता दर्शनीयौ अश्विनौ' विषक्तां विशेषेण सक्तावयवां कृशावयवामित्यर्थः । अत एव 'स्तर्यं' निवृत्तप्रसवाम् अत एव 'अधेनुम्' अदोग्नीम् एवंभूतां 'गां' 'शयवे' एतत्संज्ञाय ऋषये 'अपिन्वतं' पयसा अपूरयतम् । अपि च 'पुरुमित्रस्य' । पुरुमित्रो नाम कश्चिद्वाजा । तस्य 'योषां' कुमारीं 'शचीभिः' आत्मीयैः कर्मभिः 'विमदाय' एतत्संज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां 'न्यूहथुः' विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ ॥ स्तर्यम् । 'स्तृञ् आच्छादने' । 'अवितृस्तृतन्निभ्य ईः' इति ईकारप्रत्ययः । 'वा छन्दसि' इति अमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । विषक्ताम् । 'षञ् सङ्गे' । कर्मणि निष्ठा । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वतम् । 'पिबि सेचने' । इदित्वात् नुम् । भौवाविकः । पुरुमित्रस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य । 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' (पा. सू. ६. २. १६५) इति बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥ २१ ॥

यवम् । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय । दत्ता ।

अभि । दस्युम् । बकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः । आर्याय ॥ २१ ॥

'आर्याय' विदुषे । मनुषशब्दो मनुशब्दपर्यायः । 'मनुषाय' मनवे मनोरथं हे 'दत्ता दर्शनीया-
अश्विनौ' 'वृकेण' लाङ्गलेन कर्षकैः कृष्टदेशे 'यवं' यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं 'वपन्ता' वापयन्तौ तथा
'इषम्' । अन्ननामैतत् । तत्कारणभूतं वृष्ट्युदकं च 'दुहन्ता' मेघात् क्षारयन्तौ तथा 'दस्युम्' उपक्षय-
कारिणमसुरपिशाचादिकं 'बकुरेण' । बकुरो भासमानो बज्रः । तेन 'अभि' 'धमन्ता' । धमतिर्वधकर्म ।
अभिज्ञन्तौ एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्तौ युवाम् 'उरु' विस्तीर्णं 'ज्योतिः' स्वकीयं तेजो 'माहात्म्यं' 'चक्रथुः'
कृतवन्तौ दक्षितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनायां विदुषे मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं
ज्योतिश्चक्रथुः कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तदेतुभूतानि त्रीणि कर्माणि युवाभ्यां कृतानि इति
भावः । अत्र निरुक्तं—'बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा' । 'यवमिष वृकेणाश्विनौ'
'मिषवन्तौ वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात्' (निरु. ६. २५-२६) इत्यादिकमनुसंधेयम् ॥ मनुषाय ।
मनेरीणादिक उच्यन्त्ययः ॥

आथर्वणायाश्चिना दधीचेऽभ्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्र वोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यदस्तावपिकक्ष्यं वाम् ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्चिना । दधीचे । अभ्यम् । शिरः । प्रति । ऐरयतम् ॥ सः । वाम् ।

मधु । प्र । वोचत् । ऋतऽयन् । त्वाष्ट्रम् । यत् । दक्षौ । अपिऽकक्ष्यम् । वाम् ॥ २२ ॥

‘ तद्वां नरा सनये ’ (ऋ. सं. १. ११६. १२) इत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयम् । हे अश्चिनौ । आथर्वणाय अथर्वणः पुत्राय । दधीचे दध्यङ्नाम्ने महर्षये । अभ्यम् अश्वसंबन्धि । शिरः । प्रत्यैरयतं प्रत्ययतम् । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्य अन्यत्र विधाय । अभ्येन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । । सः च । वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञाम् । ऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन् । मधु मधुविद्यां । त्वाष्ट्रं त्वष्टुरिन्द्राह्वं । प्र । वोचत् प्रोक्तवान् । हे दक्षौ दर्शनीयावश्चिनौ । वां युवयोः संबन्धि । यत् । अपिकक्ष्यं छिन्नस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं । तदपि । वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अञ्जतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना किन् । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । चतुर्थ्येकवचने ‘ अचः ’ इति प्रकारलोपे ‘ औ ’ इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तस्यापवादत्वेन ‘ औ ’ इति विभक्तेः पूर्व-स्योदात्तत्वं प्राप्तं तस्याप्ययमपवादः । ‘ अञ्जेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ’ इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्चिना प्रावतं मे ।

अस्मे रयि नासत्या बृहन्तमपत्यसाचं श्रुत्यै रराथाम् ॥ २३ ॥

सदा । कवी इति । सुमतिम् । आ । चके । वाम् । विश्वाः । धियः । अश्चिना । प्र । अवतम् । मे ।

अस्मे इति । रयिम् । नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथाम् ॥ २३ ॥

हे । कवी कान्तदर्शिनौ मेधाविनावश्चिनौ । वां युवयोः । सुमतिं कल्याणीम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं । सदा सर्वदा । आ । चके आभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि । विश्वाः । धियः सर्वाणि कर्माणि युवा । प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् । अपि च । अस्मे अस्मभ्यं हे नासत्यावश्चिनौ । बृहन्तं महातम् । अपत्यसाचम् अपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं । श्रुत्यं प्रशंसनीयम् उत्कृष्टं । रयिं धनं । रराथां प्रयच्छतम् ॥ चके । ‘ कै नै शब्दे ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि उत्तमैकवचने रूपम् । अस्मे । ‘ सुपां सुलुङ् ’ इति चतुर्थीबहुवचनस्य शोभादेशः । अपत्यसाचम् । अपत्यैः सह सचते संगच्छते इति अपावसाच । छान्दसो गिवः । श्रुत्यम् । श्रुतिः स्तुतिः । तत्र भवं श्रुत्यम् । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याहुवात्तत्त्वम् । रराथाम् । ‘ रा दाने ’ । कोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः सङ्गः ॥

१. ङ-ठ-न-स-निधाय । २. ङ-ठ-ठ-यत्, स-यत् रहस्यम् । ३. ङ-ठ-ठ-‘ विभक्त्युदात्तत्वम् ’ नास्ति ।

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वध्निभत्या अदत्तम् ।

त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुजीवसे ऐरयतं सुदान् ॥ २४ ॥

हिरण्यहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् । नरा । वध्निभत्याः । अदत्तम् ॥ त्रिधा ।

ह । श्यावम् । अश्विना । विकस्तम् । उत् । जीवसे । ऐरयतम् । सुदान् इति सुदान् ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौ दातारौ वा नरा नेतारौ हे अश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वध्निभत्याः एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यै अदत्तं प्रायच्छतं ह । अपि च हे सुदान् शोभनदानौ अश्विनौ त्रिधा त्रेधा विकस्तं विच्छिन्नं श्यावाख्यमृषिं जीवसे जीवितुम् उत् ऐरयतम् असुरैः त्रेधा खण्डितं शरीरं पुनरेकीकृत्य उदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा । रमतेः शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः भ्रुः । व्यत्ययेन मकारस्य आत्वम् । रातेवां व्यत्ययेन शानच् । पूर्ववत् भ्रुः । वध्निभत्याः । चतुर्थ्यर्थे ' बहुलं छन्दसि ' इति षष्ठी । जीवसे । ' जीव प्राणधारणे ' । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति असेप्रत्ययः ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्यायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । वृषणा । युवभ्याम् । सुवीरांसः । विदथम् । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धीनि पूर्याणि प्रदानि एतानि इदानीं मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्माणि आयवः मनुष्याः मदीयाः पित्रादयः प्र अवोचन् उक्तवन्तः । वयं च हे वृषणा कामांभिवर्षकौ अश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरांसः सुवीराः शोभनैः वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः सन्तः विदथं यज्ञम् आ वदेम अभिमुख्येन स्तुतीः उच्चारयाम । यद्वा । विदथं वेदयन्तम् अतिथिं तदपेक्षितप्रदानेन आवदेम अभिमुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । इदित्वात् नुम् । लटः शतृ । ' धिन्वि कृण्व्योर च ' इति उप्रत्ययः । अकारान्तदेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । सुवीरांसः । शोभना वीरा येषां ते तथोक्ताः । ' आजसेरसुक् ' । ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विदथम् । ' विद ज्ञाने ' । ' रुविदिभ्यां कित् ' इति अथप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

' आ वाम् ' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । तथा चानुक्रान्तम्—' आ वामेकादश ' इति । पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातःपुन्याकाशिनस्तथोक्तोः उक्तो विनियोगः ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । वातरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनी ऽवां युवयोः स्वभूतः ऽरथः ऽअर्वाङ् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातु आगच्छतु । कीदृशो रथः । ऽश्येनपत्वा । श्येनाः' इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् । यद्वा । श्येनः पक्षी । स इव शीघ्रं पतन् । ऽसुमृळीकः शोभनसुखयुक्तः ऽस्ववान् धनवान् । हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनी ऽयः युष्मदीयो रथः ऽमर्त्यस्य मनुष्यस्य ऽमनसो ऽजवीयान् अतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगत् प्याप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत् पर्यटतीत्यर्थः । ऽत्रिवन्धुरः । वन्धुरं वेष्टितं सारथेः स्थानम् । त्रिप्रकारेण वन्धुरेण युक्तः ऽवातरंहाः वातस्य बाधोः रंहो वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेन अप्रतिहतगतिस्त्वमुच्यते । स रथ इति पूर्वत्रान्वयः ॥ श्येनपत्वा । 'पतु गतौ' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । दासीभारादिः । यद्वा । दक्षिणग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भावे वनिप् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । अतिशयेन जववान्^२ । आतिशायनिक ईयसुन् । विन्मसोलुङ्क् । 'टेः' इति टिलोपः ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाङ् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातम् । अर्वाङ् ।

पिन्वतम् । गाः । जिन्वतम् । अर्वतः । नः । वर्धयतम् । अश्विना । वीरम् । अस्मे इति ॥ २ ॥

ऽत्रिवन्धुरेण । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतेन ऽत्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन ऽत्रिचक्रेण चक्रत्रयोपेतेन ऽसुवृता शोभनं गच्छता ऽरथेन ऽअर्वाङ् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगत्य च अस्मदीयाः ऽगाः ऽपिन्वतं पयसा पूरयतम् । ऽनः अस्माकम् ऽअर्वतः अश्वान् ऽजिन्वतं प्रीणयतम् । अपि च हे अश्विनी ऽअस्मे अस्माकं ऽवीरं पुत्रादिकं^३ वर्धयतं प्रकुर्वं कुर्वतम् ॥ त्रिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः । 'त्रिचक्रादीनां छन्दस्सुपसंस्थानम्' (पा. सू. ६. २. १९९. १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

१. छ-ट-छ-श्येनः । २. च-छ-ण-फ-जववान् जवीयान्; त-जववान् इति जवीयान् । ३. छ-ट-ऊ-पुत्रपौत्रादिकम् ।

प्रवचामना सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥ ३ ॥

हे वृक्षौ दर्शनीयावश्विनौ प्रवचामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेन आगत्य अद्रेः आदरं कुर्वतः स्तोतुः इमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाम् इमां वाचं शृणुतम् । अङ्ग अश्विना हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताः चिरंतनाः विप्रासः मेधाविनः वां युवाम् अवर्ति स्तोतृणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गन्तुतमौ आहुः कथयन्ति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रभे वर्तते । किं न कथयन्ति । कथयन्त्येव सर्वे । तथा सति आगन्तव्यमिति ॥ प्रवचामना । स्वोपसृष्टे चात्यर्थे वर्तमानात् प्रसङ्गात् ' उपसर्गाच्छन्दसि चात्यर्थे ' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वृत्तिः । ' वा प्रापणे ' । ' आतो मनिन् ' इति बहुलवचनात् भावे मनिन् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । अद्रेः । ' दृक् आदरे ' । आहुर्वात् अस्मादीणादिकः किप्रत्ययः आङो ह्रस्वश्च । गमिष्ठा । गन्तृशब्दात् ' तुच्छन्दसि ' इति इष्टन् । ' तुरिष्ठेमेयः सु ' इति तृलोपः । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निष्ठाताभावः ॥

आ वां श्येनासौ अश्विना वहन्तु रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः ।

ये अप्सुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । श्येनासः । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः । आशवः । पतङ्गाः ।

ये । अप्सुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिताः आशवः व्याघ्रवन्तः पतङ्गाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमनाः अम्बाः वां युवाम् आ वहन्तु अस्मत्समीपमानयन्तु । अश्विनौ अम्बाः अप्सुरः आप इव त्वरोपेताः दिव्यासो न गृध्राः अन्तरिक्षे वर्तमानाः गृध्राख्याः पक्षिण इव क्षीघ्रं गच्छन्तो हे नासत्यौ युवा प्रयः हविरक्षणमन्त्रम् अभिलक्ष्य वहन्ति प्रापयन्ति । तादृशाः इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ अप्सुरः । ' तुर त्वरणे ' । अप्सव्योपपदात् अस्मात् ' किप् च ' इति किप् ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतङ्गा वयो वहन्त्वरुषा अभीके ॥ ५ ॥

आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वाम् । अश्वाः । वपुषः । पतङ्गाः । वयः । वहन्तु । अरुषाः । अभीके ॥ ५ ॥

हे वनरा नेतारावधिनौ वयुवतिः तरुणी वसूर्यस्य वदुहिता वजुष्टी प्रीता सती ववां युवयोः वअत्र इमं वरथम् वआ वतिष्ठत् आरूढवती । तया सहितौ ववां युवाम् वअश्वाः वअभीके गृहसमीपे तं रथं वपरि ववहन्तु परिप्रापयन्तु । कीदृशा अश्वाः । ववपुषः । ववपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयम् । तद्वन्तः । छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः । वपतङ्गाः उत्पतनसमर्थाः ववयः गच्छन्तः वअरुषाः आरोह-
माना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । ' इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ' (पा. सू. ५. ३. १४) इति दक्षि-
ग्रहणात् भवदाद्ययोगेऽपि इदंशब्दात् विभक्त्यर्थे ' त्रल्यस्ययः । जुष्टी । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' ।
औणादिकः कुप्रत्ययः । ' वीतो गुणवचनात् ' इति ङीष् ॥ ॥ १८ ॥

उद्वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दक्षा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौद्रयं पारयथः समुद्रात्पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम् ॥ ६ ॥

उत् । वन्दनम् । ऐरतम् । दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दक्षा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौद्रयम् । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् । चक्रथुः । युवानम् ॥ ६ ॥

हे अधिनौ ववन्दनम् एतस्संज्ञमृषिं वदंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः कृपात् वउत् वैरतम् उदै-
रयतम् उदगमयतम् । हे वदक्षा दक्षानीयौ ववृषणा कामानां वर्षितारावधिनौ वशचीभिः कर्मभिः
रेभम् एतस्संज्ञम् ऋषिं दक्ष रात्रीः नवाहानि च कूपे निवसन्तं तस्मात् उदैरयतम् उदतारयतम् । तथा
वतौद्रयं तुमस्य पुत्रं अजुं समुद्रे निमग्नम् आत्मीयाभिः नौभिः अश्वैश्च वसमुद्रात् वनिः वपारयथः
तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा वच्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं वपुनः वयुवानं यौवनोपेतं वचक्रथुः कृतवन्तौ ॥
ऐरतम् । ' ईर गतौ कम्पने च ' । ण्यन्तात् लङि ' उदस्युभयथा ' इति ण्य आर्षेधात्कुत्वात्
' णेरिति ' इति णिलोपः ॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमध्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुर्जुषाणा ॥ ७ ॥

युवम् । अत्रये । अवनीताय । तप्तम् । ऊर्जम् । ओमानम् । अध्विनौ । अधत्तम् ।

युवम् । कण्वाय । अपिरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तम् । सुऽस्तुतिम् । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१युवं युवाम् ^२अवनीताय शतद्वारे पीढायन्त्रगृहे अवस्ताप्तीताय ^३अत्रये ^४तत्तं पीढायं प्रक्षिप्तं तुषामि क्षीतेनोदकेन अवारयेथाम् । अपि च अस्मै अत्रये ^५ओमानं सुखकरम् ^६ऊर्जं रसवदन्नम् ^७अघसं प्रायच्छतम् । तथा ^८सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^९जुजुषाणा सेवमानी युवाम् ^{१०}अपिरिप्ताय असुरैः नाक्षय्यपरीक्षार्थम् इहासीनः ^{११}सन् व्युष्टामुपसं जानीहि इति ^{१२}अन्धकारवति गृहे प्रवेशिताय ^{१३}कण्वाय ऋषये ^{१४}चक्षुः व्युष्टायाः उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं ^{१५}प्रत्यधत्तं कृतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्ताय अपिरिप्ताय पटलेन पिहितदृष्टये एवंविधाय ^{१६}कण्वाय ^{१७}चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम् । अबतैरौणादिको मनिः । ' उवरस्वर ' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊद् । गुणः । अपिरिप्ताय । ' छिप उपदेहे ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । कपिलकादिवात् लृत्वविकल्पः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जुजुषाणा । ' जुषी प्रीतिसेवनी ' । छान्दसो लिट् । ' लिटः कानज्वा ' । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्यार्य ।

अमुञ्चतं वर्तिकामंहसो निः प्रति जङ्घां विश्पलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतम् । अश्विना । पूर्यार्य ।

अमुञ्चतम् । वर्तिकाम् । अंहसः । निः । प्रति । जङ्घाम् । विश्पलायाः । अधत्तम् ॥ ८ ॥

^१अश्विना हे अश्विनौ ^२युवं युवां ^३पूर्यार्य पुरातनाय ^४नाधिताय याचमानाय ^५शयवे एतत्संज्ञाय ऋषये ^६धेनुं निवृत्तप्रसवाम् अदोग्ग्रीम् ^७अपिन्वतं पयसा असिञ्चतम् । सर्वदा पयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः । अपि च वर्तिको ^८वृकेण प्रस्तां चटकसदृशीं शकुनिम् ^९अंहसः वृकास्यलक्षणात् पापात् ^{१०}निः ^{११}अमुञ्चतं निरमोचयतम् । यद्वा । पुनःपुनर्वर्तते इति वर्तिका उषाः । तामादित्येनाभिप्रस्तां युवाममोचयतम् । तथा विश्पलायै ^{१२}संग्रामे छिन्नजङ्घायै अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्यै एतत्संज्ञायै छियै आयसीं ^{१३}जङ्घां ^{१४}प्रति ^{१५}अधत्तं प्रत्यस्थापयतं समयोजयतमित्यर्थः ॥

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रज्यूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वम् ।

जोहूत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीडुङ्गम् ॥ ९ ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदव । इन्द्रज्यूतम् । अहिहनम् । अश्विना । अदत्तम् । अश्वम् ।

जोहूत्रम् । अर्यः । अभिभूतिम् । उग्रम् । सहस्रसाम् । वृषणम् । वीडुङ्गम् ॥ ९ ॥

^१अश्विना हे अश्विनौ ^२पेदवे पेदुनाज्ञे राज्ञे ^३युवं युवां श्वेतवर्णं कंचित् ^४अश्वम् ^५अदत्तं प्रायच्छतम् । कीदृशम् । ^६इन्द्रज्यूतम् इन्ध्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः । ^७अहिहनम् शत्रूणां

१. क-उ-ठ-प्रापयतम् । २. क-उ-ठ-' इहासीनः.....इति ' नास्ति । ३. क-उ-ठ-अन्धकार । ४. स-कण्वाय ऋषये । ५. क-उ-ठ-स-अदोग्ग्रीं वाम् । ६. क-उ-ठ-स-वर्तिकाम् एतत्संज्ञां वृकेण प्रस्ताम् अंहसो वृकस्य अक्षयात् । ७. क-उ-ठ-विश्वत्तवाः ।

हन्तारं^१ जोहूत्रम्^२ अतिशयेन संप्रामेष्वाह्वातारम्^३ अर्थः अरे शत्रोः^४ अभिभूतिम्^५ अभिभावकम्^६ उग्रम्^७ उद्गूर्णम्^८ वीर्यवन्तमित्यर्थः ।^९ सहस्रसां सहस्रमंल्याकस्य धनस्य संभक्तारं दातारं वा^{१०} कृष्णं^{११} सेक्तारं युवानमित्यर्थः ।^{१२} बीडुङ्गं^{१३} इडाङ्गम्^{१४} ॥ इन्द्रजितम्^{१५} जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादन्तर्भाषित्यर्थात् कर्मणि निष्ठा । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जोहूत्रम् । इत्येत्यङ्लुगन्तात् औणादिकः त्रप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पिप्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्थः । अरिशब्दात् षष्ठ्येव वचने 'जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति 'वेङ्किति' इति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अभिभूतिम् । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । 'तादी च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सहस्रसाम् । सनोतेः सनतेर्वा 'जनसनस्वन' इति विद् । 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम् ॥

ता वा नरा स्ववसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातम् ॥ १० ॥

ता । वाम् । नरा । सु । अवसे । सुजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातम् ॥ १० ॥

नरा नेतारौ हे अश्विनौ^१ सुजाता शोभनजन्मानौ^२ ता^३ वा^४ तौ युवां^५ नाधमानाः^६ धनं याचमानाः^७ वयं स्तोतारः^८ अवसे रक्षणार्थं^९ सु^{१०} हवामहे शोभनमाह्वयामहे । गिरः स्तुतीः^{११} जुषाणा सेवमानौ युवां^{१२} वसुमता धनयुक्तेन^{१३} रथेन^{१४} नः अस्मान्^{१५} उप^{१६} आ^{१७} यातम् उपागच्छतम् । किमर्थम् । सुविताय सुधु प्रासव्याय धनाय सुखाय वा ॥ सुजाता । शोभनं जातं जन्म ययोस्ती सुजातौ । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नाधमानाः । 'नाष्ट याच्यायाम्' । जुषाणा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । ताच्छीलिकः चानश् । तुवा-
दित्वात् शः । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय । सुपूर्वात् एतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वात् उवक् । 'सूपमानात् कः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातम् । नासत्या । सजोषाः ।

हवे । हि । वाम् । अश्विना । रातहव्यः । शश्वत्तमायाः । उषसः । विडुष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्याश्विनौ^१ सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ^२ श्येनस्य शंसनीयं गच्छतः^३ अवस्य^४ नूतनेन नवतरेण प्रत्यग्रेण^५ जवसा वेगेन सहितौ युवाम्^६ अस्मे अस्मान्^७ आ^८ यातम् आगच्छ-
तम् । अश्विना हे अश्विनी^९ रातहव्यः^{१०} वां युवाभ्यां रातभ्येन हविषा युक्तः सन्^{११} सत्यवसायाः^{१२} काकात्मकतया निष्ठायाः^{१३} उषसो^{१४} व्युष्टौ विवासनसमये वां युवां^{१५} हवे आह्वयामि । हिः ऐतौ ।
हि वस्मादिषु तस्मात् आवातमित्यर्थः ॥ अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति क्तः शेषादेशः । सजोषाः ।

तेनैव द्विवचनस्य सुभादेशः । हवे । हेनो लुङ्गसमैकवचने 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सङ्गुभावादेशाः । सप्तममावाः । 'उत्तमशश्वतमौ सर्वत्र' (पा. सू. ६. १. १६०. ग.) इति उन्मादिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १९ ॥

'आ वां रथम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घ्यतमसस्य कक्षीवत आर्चं जागतमाश्विनम् । तथा चानुकान्तम्—'आ वां रथं दश जागतम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विने' ऋतौ जागते छन्दसि इदं सूक्तम् आश्विनशक्ने च । तथा च. सूत्रितम्—'आ वां रथमभूदिदं यो वां परिज्जेति त्रीणि' (आश्व. औ. ४. १५) इति ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथम् । पुरुमायम् । मनःऽजुवम् । जीरऽअश्वम् । यज्ञियम् । जीवसे । हवे । सहस्रऽकेतुम् । वनिनम् । शतद्वसुम् । श्रुष्टीऽवानम् । वरिवःऽधाम् । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ 'वां युवयोः' 'रथं' 'जीवसे जीवनार्थं' 'प्रयः' हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य 'आ' 'हुवे' आह्वयामि । कीदृशम् । 'पुरुमायं बहुविघ्नाश्रयं बहुविधकर्माणं वा' 'मनोजुवं मन इव शीघ्रं गच्छन्तं' 'जीराश्वं जववदश्वोपेतं' 'यज्ञियं यज्ञेष्वाह्वातुमर्हं' 'सहस्रकेतुम् अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा' 'वनिनम्' वनमित्युदकनाम । तद्वन्तम् । 'शतद्वसुं शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं' 'श्रुष्टीवानम् । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं संभजमानं यद्वा सुखवन्तम् । 'वरिवोधाम् । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारम् ॥ पुरुमायम् । बहुव्रीहौ त्रिचक्रादिवाहन्तोदात्तत्वम् । यद्वा । तत्पूर्वात् अर्वाभादिवात् अच् । जीराश्वम् । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । 'जोरी च' (उ. सू. २. १८१) इति रक् ईकारान्तादेशश्च । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञियम् । 'यज्ञस्विग्भ्यां घञौ' इति अर्वाये चप्रत्ययः । हुवे । हेनो लटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । 'लुक्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । उवक् । शतद्वसुम् । शतवसुम् । छान्दसस्तकारोपजनः ॥

ऊर्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधापि शस्मन्त्समयन्त आ दिशः ।

स्वदामि घर्मं प्रति यन्त्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् । सम् । अयन्ते । आ । दिशः । स्वदामि । घर्मम् । प्रति । यन्ति । उतयः । आ । वाम् । ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

'अस्य' रथस्य 'प्रयामनि प्रवागे प्रगमने सति' 'शस्मन्' अश्विनोः संसने स्तवने 'धीतिः' अस्मदीया बुद्धिः 'ऊर्वा' उन्मुखा 'प्रति' 'अधायि प्रत्यस्थापि । तदनन्तरं 'दिशः' देष्टव्याः 'स्तुतवोऽपि

वसमयन्ते अश्विभ्यां संगच्छन्ते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता वचमं महावीरस्यं यद्वा क्षरणा-
शीलाज्यादिकं^१ इषिः । स्वदामि स्वादूकरोमि । उतयः अवितारः रक्षका ऋषिजश्च प्रति वनिति ।
वचमं प्रति गच्छन्ति संस्कारार्थम् । अपि च हे अश्विनौ वं युवयोः वरम् उज्जानी सूर्यस्य दुहिता आ
अरुहत् आरुहवती ॥ प्रयामनि । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति 'कृत्यस्फुटो बहुलम्' इति
बहुलवचनात् भावे मनिन् । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्मन् । 'शंसु स्तुतौ',
'अग्नेऽग्नौ दृश्यन्ते' इति मनिन् । दक्षिणहणस्य विःयन्तरोपसंग्रहार्थवात् उपधानकारलोपः । 'सुपां
सुलुक्' इति मसम्या लुक् । अयन्ते । 'अय पय गतौ' । भौवादिभ्यः अनुदात्तेत् । उतयः ।
'क्विप्कौ च संज्ञायाम्' इति अबतेः कर्तरि क्विप् । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊट् ।
अरुहत् । 'कृमृदरुहिभ्यः' इति च्लेः अडादेशः ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सुरिमा वरम् ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।
युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सुरिम् । आ । वरम् ॥ ३ ॥

वमखाः मखवन्तो यज्ञोपेताः वमिताः अपरिमिताः वजायवः जयशीलाः मनुष्याः वरणे
संग्रामे वशुभे शोभनाय^२ धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासः अन्योन्यं स्पर्धमानाः यत् यदा वसम्
वअगमत संगच्छन्ते तदानीं हे अश्विना अश्विनौ युवोरहं युवयोरेव वरम् प्रवणे प्रकर्षणे संभजनीये^३
भूतले चेकिते ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथः इत्यर्थः । यत् येन रथेन
सुरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं धनम् आ वहथः प्रापयथः स रथः इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । 'स्पर्ध
संघर्षे' । छान्दसो लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । अयमत ।
गमेच्छान्दसो लृक् । 'समो गम्यच्छि' इत्यादिना आत्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
लुक् । अस्य अडादेशः । 'गमहन' इति उपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अर्वाभादिवात् अच् ।
जायवः । 'जि जये' । 'कृवापाजि' इत्यादिना उण् । चेकिते । 'कित ज्ञाने' । अस्मात् यङन्तात्
छान्दसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपौ । यत् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥

युवं भुज्युं भुरमाणं विमिर्गतं स्वयुक्तिमिनिवहन्ता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वृत्तिर्वृषणा विजेन्यर् दिवोदासाय महिं चेति वामवः ॥ ४ ॥

युवम् । भुज्युम् । भुरमाणम् । विमिः । गतम् । स्वयुक्तिभिः । निवहन्ता । पितृभ्यः । आ ।

यासिष्टम् । वृत्तिः । वृषणा । विजेन्यम् । दिवः । दासाय । महिं । चेति । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

वृषणा कामाणां वर्धितारौ हे अश्विनौ वयुवं युवां वभुरमाणं वविमिः अभ्यैः श्रियमाणं वगतं ससुदे निमसं वभुज्यं तुप्रपुत्रं वस्वयुक्तिमिः स्वयमेव युज्यमानैः अभ्यैः नौविशेषैश्च वनिवहन्ता नितरां बहन्ती वपितृन्व आ । ' आङ् मर्यादायाम् ' । यत्र पितरस्तुप्रादय आसते तावत्पर्यन्तम्^१ इत्यर्थः । वविजेन्यम् इति दूरस्थं ब्रुवते । दूरे वर्तमानं ववर्तिः तुप्रस्य गृहं प्रति वयासिष्टम् अगच्छतम् । अपि च वविबोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धि अवः रक्षणं शम्बरहननरूपं वमहि महत्^२ गर्भीरं^३ वचेति अस्माभिर्ज्ञायते ॥ भुरमाणम् । ' दुभृज् धारणपोषणयोः ' । कर्मणि लट् : शानच् । व्यत्ययेन शः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् । पितृन्व आ । मर्यादायाम् आङ् : कर्मप्रवचनीयसंज्ञा^४ (पा. सू. १. ४. ८९) । ' पञ्चम्यपाङ्गुरिभिः ' (पा. सू. २. ३. १०) इति पञ्चमी । यासिष्टम् । ' या प्रापणे ' । ' यमरमनमातां सक्च ' (पा. सू. ७. २. ७३) इति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यम् । विजनो दूरदेशः । तत्र भवं विजेन्यम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' तिस्वरितः ' इति स्वरितत्वम् ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्घ्यम् ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजम् । रथम् । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्घ्यम् ।

आ । वाम् । पतित्वम् । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पती इति ॥ ५ ॥

वअश्विना हे अश्विनौ वयुवोः युवयोः ववाणी वननीयौ^५ प्रशस्यौ अभ्यौ वयुवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं वरथम् आजिधावनसमये वअस्य रथस्य यत् वशर्घ्यं प्राप्यम् आदित्याख्यम् अवधिभूतं लक्ष्यं^६ ववपुषे शोभार्थं तत् वयेमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः । तदनन्तरं च वआ वजग्मुषी आगतवती वजेन्या आजिधावनेन जीयमाना वयोषा सूर्या वसख्याय सखित्वाय युवां^७ युवयोः वपतित्वम् अवृणीत । कथमिति । मम वयुवाम् एव वपती भर्तारौ इति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने ' योऽचि ' इति यत्वस्य सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादभावे ' शेषे लोपः ' इति दकारलोपः । ' अतो गुणे ' इति पररूपत्वम् । युवायुजम् । ' युवावौ द्विवचने ' इति अर्थाभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्य अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्घ्यम् । ' श्रु प्रसहने ' । अस्मात् प्यन्तात् ' अचो यत् ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । जग्मुषी । गमेर्लिट् : कसुः । ' उगितश्च ' इति ङीप् । ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' गमहन ' इति उपधालोपः । जेन्या । ' जि जये ' । औणादिक एन्यप्रत्ययः टिलोपश्च ॥ ॥ २० ॥

युवं रेभं परिषूतेरुण्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमत्रये ।

युवं श्रयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवम् । रेभम् । परिऽसूतेः । उरुण्यथः । हिमेन । घर्मम् । परितप्तम् । अत्रये ।

युवम् । श्रयोः । अवसम् । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वन्दनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

१. अ-उ-ठ-तावजयन्तौ । २. अ-उ-ठ-महत्वं ऋष्यम् । ३. अ-उ-ठ-कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम् । ४. अ-उ-ठ-अ-वर्धनीयौ । ५. अ-उ-ठ-स-लक्ष्यम् वासि । ६. अ-उ-ठ-अ-वाम् ।

हे अभिनौ वुवं युवां वरेभम् ऋषिं परिषूतेः परितः प्रेरकाद्युपद्रवात् कृपपतवाद्वा उरुत्वयः
रक्षयः । 'उरुत्वयती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । तथा वअत्रये ऋषये परिषूतं परितस्तत्
वधर्मम् असुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं तुषाणि हिमेन क्षीतिबोदकेन अवारयेथाम् । वद्वा ।
हविषामत्रये भक्षयित्रे अग्नये परितस्तं सूर्यकिरणैः संतप्तं धर्मम् । अहर्नामैतत् । अहर्हिमेन वृष्ट्युदकेन
हविःसंपादकमीक्षाद्युत्पत्त्यर्थम् अवारयेथाम् । अपि च वशयोः एतत्संज्ञस्य ऋषेः वगवि निवृत्तप्रसवाणं
धेनौ अवसं रक्षकं पयः वुवं युवां विप्यथुः प्रवर्धितवन्ती । तथा जीर्णाङ्गः वन्दनः ऋषिः वहीर्णेन
वआयुषा वप्र वतारि युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसम् । अवतेरीणादिकः असम् ।
विप्यथुः । 'प्यायी वृद्धौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिङ्यङोश्च' (पा. सू. ६. १. २९) इति पीभावः ॥

युवं वन्दनं निर्ऋतं जरण्यया रथं न दत्ता करणा समिन्वथः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवम् । वन्दनम् । निःऽऋतम् । जरण्यया । रथम् । न । दत्ता । करणा । सम् । इन्वथः ।

क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनथः । विपन्यया । प्र । वाम् । अत्र । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दत्तौ अभिनौ वुवं युवां जरण्यया जरया निर्ऋतं निःक्षेपेण प्राप्तं वन्दनम् ऋषिं करणा
कर्मणां कर्तारौ शिल्पकुशलौ युवां समिन्वथः समधत्तं पुनर्युवानमकुस्तम् । तत्र दृष्टान्तः । वरथं
वन । यथा कश्चिच्छील्पी जीर्णं रथं पुनरप्यभिनवं करोति तद्वत् । अपि च विपन्यया स्तुत्या गर्भस्थेन
वामदेवेन स्तुतौ सन्तौ क्षेत्रात् वआ । आकारः समुच्चये । मातुरुदरलक्षणात् जन्मस्थानात् विप्रं
मेधाविनं तमृषिं जनथः जनयथः च । तथा ववां युवयोः वंसना रक्षणात्मकं कर्म वअत्र अस्मै
विधते परिचरते यजमानाय वप्र वभुवत् प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निर्ऋतम् । 'ऋ गतौ' ।
कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जरण्यया । जरणक्रियार्हा जरण्या ।
'अन्त्यावस्थाच्छन्दसि च' इति यः । करणा । करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा. सू. ३. ३.
१३०) इति युच् । इन्वथः । 'इवि न्यासौ' । इदिस्वात् लुम् । भौवादिकः । जनथः । 'जनी प्रादुर्भावे' ।
णिचि उपधावृद्धिः । 'जनीजृष्कसुरजः' इति मिच्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'छन्दस्यु-
भयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'जेरनिटि' इति णिलोपः । विपन्यया । 'पन स्तुतौ' ।
'अङ्ग्यादयश्च' इति भावे यत् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । विधते । 'विध विधाने' । तौदादिकः ।
लटः शतृ । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुवत् । भवतेर्लेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दसि'
इति शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावर्ति पितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितम् ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चित्रा अभीके अमवन्मिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतम् । कृपमाणम् । पराऽवर्ति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽवाधितम् ।

स्वऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चित्राः । अभीके । अमवन् । अमिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अभिज्ञानौ वरावन्ति वरदेवो समुग्रमध्ये स्वस्व वित्तुः तुग्रस्य स्वजसा त्यागेन विवाहितं पीडितं भुज्जुं कृपमाणं युवां वस्तुवन्तम् अगच्छतम् । युवां रक्षणार्थं गतवन्तौ । यस्मादेवं तस्मात् हे अभिज्ञानौ स्वर्चसीः स्वर्चस्यः शोभनगमनयुक्ताः इतः इतोमुक्तात् चित्राः चायनीयाः युवोरह युवयोरेव वृत्तीः ऊतवः रक्षाः अभीके समीपे अभिष्टयः सर्वैः प्राणिभिः अभ्येचनीयाः अभवन् भवन्ति ॥ कृपमाणम् । कृपतिः स्तुतिकर्मा । अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्चसीः । सुपूर्वात् अतः भावे चिच् । ततो मतुप् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो बत्वम् । अभिष्टयः । ' इषु इच्छाणाम् ' । भावे क्तिन् । सकृन्वाङ्गिवात् पररूपत्वम् ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्वं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वाम् । मधुमत् । मक्षिका । अपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति । युवम् । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अथ । शिरः । प्रति । वाम् । अश्वम् । वदत् ॥ ९ ॥

उत अपि च हे अभिज्ञानौ मधुमत् मधुमन्तौ वां युवां स्या सा मक्षिका सरवा मधुकामा सती अपत् अस्तौत् । तथा औशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवान् सोमस्य पानेन युवयोः मदे हर्षे निमित्तभूते सति हुवन्यति युवामाह्वयति । युवं युवां च तस्यै मक्षिकायै मधु दातुं मधुविद्याभिज्ञौ सन्तौ दधीचः आथर्वणस्य ऋषेः मनः चित्तं शुश्रूषया आ विवासथः पर्यचरतम् । अथ अनन्तरं तस्मिन्नीति सति अभ्यं युवाभ्यां प्रतिहितम् अभ्यस्य संबन्धि यत् शिरः तत् वां युवां प्रति मधुविद्यामवदत् । स ऋषिः आभ्येन शिरसा उपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेर्लुक् । अपत् । ' रप लप न्यक्तायां वाचि ' । मदे । ' मदी हर्षे ' । ' मद्योऽनुपसर्गे ' इति भावे अप् । हुवन्यति । ' ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च ' । ' स्युद् च ' इति भावे स्युद् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । हवनमात्मन इच्छति । ' सुप आत्मनः क्यच् ' । अन्त्यलोपच्छान्दसः । वर्णस्यापत्या उत्पत्तिः अभ्यम् । अभ्ये भवम् अभ्यम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् ॥

युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शर्यैरभिधुं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥ १० ॥

युवम् । पेदवे । पुरुवारम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारम् । दुवस्यथः ।

शर्यैः । अभिधुम् । पृतनासु । दुष्टरम् । चर्कृत्यम् । इन्द्रम् । चर्षणिः सहम् ॥ १० ॥

अश्विना हे अभिज्ञानौ पेदवे पेदुनाज्ञे राज्ञे पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं स्पृधां संग्रामे स्पर्धमानानां शत्रूणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभवर्णम् इन्द्रालम्बम् अभ्यं युवं युवां दुवस्यथः दत्तवन्तौ । पुनरपि कीदृशम् । शर्यैः । शर्यन्ते इति शर्याः योद्धारः । तैः पृतनासु संग्रामेषु दुष्टतरं तरितुमशक्यम् अभिधुम् अभिगतवीर्यं चर्कृत्यं सर्वेषु कार्येषु पुनः पुनः प्रयोज्यम् इन्द्रमिव चर्षणीसहम् । इन्द्रो यथा शत्रून्निमित्तवति एवं शत्रून्नामानां अभिभवितारमित्यर्थः ॥ स्पृधाम् । ' स्पर्ध संघर्षे ' । ' क्तिन् च ' इति

किप् । चशब्देन दक्षिणहणानुकर्षणात् तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहादेत्वात् अकारस्य लोपो रेकस्य च
संग्रसारणम् । ' सावेकाचः ' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । तस्तारम् । ' तृ प्रवनतरणयोः ' । अस्मात् तृषि
' प्रसितस्कभितस्तभित ' इत्यादी निपातनात् रूपसिद्धिः । चर्कृत्यम् । करोतेः यङ्लुगन्तात् ' विभाषा
कृद्भ्योः ' इति क्यप् । तत्तत्सुक् ॥ २१ ॥

' का राधत् ' इति द्वादशर्ष पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' का राधद्वादशान्या दुःस्वप्न-
नाशन्वाद्या गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीयाचतुर्थी काविराप्नष्टरूपी पञ्चमी तनुशिरः ' षष्ठ्यक्षरैः
उष्णिग्विष्टारवृहती कृतिर्विराद् तिल्लो गायत्र्यः ' इति । अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेः औशिजो दैवतमसः
कक्षीवान् ऋषिः आद्या गायत्री । ' विद्वांसौ ' इत्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
' मध्यमश्लोककुप् ' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । तृतीया ' ता विद्वांसा ' इत्येषा काविराद् ।
' नवकयोर्मध्ये जागतः काविराद् ' (अनु. ६. ५) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी ' वि पृच्छामि ' इत्येषा
नष्टरूपी । ' नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपी ' (अनु. ६. ६) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । ' प्र या जोषे ' इत्येषा पञ्चमी तनुशिरा^१ ।
' एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा ' (अनु. ५. ५) इत्युक्तलक्षणोपे-
तत्वात् । ' श्रुतं गायत्रम् ' इत्येषा षष्ठी यद्यपि पादसंख्यया उष्णिक् न भवति तथापि अक्षरसंख्यया
उष्णिक् । ' युवं हि ' इति सप्तमी विष्टारवृहती । ' अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारवृहती ' (अनु. ७. ५)
इति तल्लक्षणोपेतत्वात् । ' मा कस्मै ' इति अष्टमी कृतिः । ' जागतावष्टकश्च कृन्तिः ' (अनु. ६. ३)
इत्युक्तलक्षणसम्भावात् । ' दुहीयन् ' इति नवमी विराद् । दशम्याद्याः तिल्लो गायत्र्यः । ' आश्विनं
वै ' इति वैशब्दप्रयोगात् तुष्टादिपरिभाषया इदमपि सूक्तम् आश्विनम् । ' अध स्वप्नस्य ' इति अन्त्यया
दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपाद्यते । अतो ' या तेनोच्यते सा देवता ' (अनु. २. ५) इति न्यायेन तदेव
देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । घर्माभिष्टवे आदितो नवर्षो विनियुक्ताः । सूच्यते हि—' का राध-
द्वोत्राश्विना वामिति नवा भास्वमिः ' (आश्व. श्री. ४. ६) इति । ' का राधद्वोत्राश्विना
वामिति नव विच्छन्दसः ' (ऐ. ब्रा. १. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

का राधद्वोत्राश्विना वां को वां जोषे उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोषे । उभयोः ।

कथा । विधाति । अप्रचेताः ॥ १ ॥

वअश्विना हे अश्विनौ ववां युवां वका वहोत्रा । वाङ्नामैतत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाक् वराधत्
आराधयति प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किञ्च ववां युवयोः वउभयोः
वजोषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः वकः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ।
वअप्रचेताः युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च वकथा केन प्रकारेण विधाति युवां परिचरति । युष्मद्विषयं
परिचरणमपि न कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ राधत् । ' राध साध संसिद्धौ ' । क्तेटि अडागमः । जोषे । ' जुषी
प्रीतिसेवनयोः ' । भावे घञ् । मिस्वादाद्युदात्तत्वम् । कथा । ' था हेतौ च च्छन्दसि ' इति
किञ्चब्दात् प्रकारबचने थाप्रत्ययः । ' किमः कः ' इति कादेशः । विधाति । ' विध्न विधाने ' । लौक-
यिकः । क्तेटि आडागमः । अप्रचेताः । प्रकृतं चेतो यस्यासी प्रचेताः । नञ्समासे अन्वयपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

विद्वांसाविदुरः पृच्छेदविद्वानित्थापरो अचेतः । न चित् मत् अक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्था । अपरः । अचेताः ।

नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

वृत्था इत्थम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण वविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसौ इत् सर्वज्ञौ अभिनौ एव दुरः द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोः उपायभूतान् मार्गान् पृच्छेत् प्रष्टुमर्हति । अपरः अभिभ्यामन्यः सर्वः अपि अचेताः । चेतसा ज्ञानेन रहितः । तस्मात् अविनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ च अक्रौ शत्रुभिः अनाक्रान्तौ अभिनौ नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मन्युष्ये स्तोतरि भक्तानुग्राहकतया सनिं धसः इति वाक्यशेषः ॥ इत्था । 'था हेतौ च च्छन्दसि' इति धाप्रत्ययः । 'इदम् इष्' । 'एतेतौ रथोः' (पा. सू. ५. ३. ४) इति इज्ञावः । यदि 'था हेतौ च' इत्यत्र इदंशब्दस्य नानुवृत्तिः तदानीम् 'इदमस्थमुः' । एतदन्तात् परस्या विभक्त्यर्थेन 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । 'क्रमु पादविक्षेपे' । अस्मात् नन्युपपदे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्मण्यपि 'जनसनखनक्रमगमो विद्' इति विद् । 'विद्वनोरनुनासिकस्थात्' इति आत्वम् । नञ्समासे अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वाम् । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतम् । अद्य ।

प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अभिनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ वा तां तौ युवां हवामहे आह्वयामहे । तौ आहूतौ विद्वांसा अभिज्ञौ युवां नः अस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रम् अद्य अस्मिन् काले वोचेतं युवाणौ भूयास्तम् । स चाहं युवाकुः युवां कामयमानः स्तुत्या संयोजयन् वा दयमानः युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् प्रार्चं प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । वोचेतम् । 'ब्रून् वृकावां वाचि' । 'ब्रुवो वचिः' । 'लिङ्गाक्षिप्यक्' । 'वच उम्' इति उमागमः । आर्चत् । 'अर्च पूजायाम्' । भौवादिक् । 'तिळां तिळो भवन्ति' इति मिपः तिषादेशः । दयमानः । 'दय दान-गतिरक्षणहिंसादानेषु' । शपः पिस्वाद्यनुदासत्वम् । शान्तो लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयते इति युवाकुः । 'मितद्ब्रादिभ्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. २. १८०. १) इति उपसंख्यः । अविभक्तावपि म्यत्थवेन 'युवांवी द्विवचने' इति युवादेशः आत्वं च । वद्वा । 'बु शिष्यते' । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

वि पृच्छामि पाक्या न देवान् वर्षदकृतस्याद्भुतस्य दक्षा ।

पातं च सद्यसो युवं च रम्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वर्षदकृतस्य । अद्भुतस्य । दक्षा ।

पातम् । च । सद्यसः । युवम् । च । रम्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां वि पृच्छामि विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न पक्तव्यप्रज्ञान् स्वपरि-
पक्वमतीन् अन्धान् देवान् न पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे दक्षा दशनीयौ
तौ युवां वर्षदकृतस्य वर्षदकारेणाग्नौ द्रुतस्य अद्भुतस्य आश्चर्यभूतस्य महतः सद्यसः अतिज्ञेयेन बल-
वतो बलोत्पादकस्य सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशं पातं च । नः अस्मान् च रम्यसः अतिज्ञेयेन
रभस्विनः प्रौढोद्यमान् कुरुतम् ॥ पाक्या पक्वेः 'ऋहलोर्धत्' । 'चजोः कु विण्यतोः' इति कुस्वम् ।
तिस्वरः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्डादेशः । वर्षदकृतस्य । वर्षदकृतस्य ऊर्ध्वदिक्षेण गतिस्वात्
'गतिस्वन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पातम् । 'पा पाने' । 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुक् । सद्यसः । सहते अभिभवत्यनेनेति सहो बलम् । असुन् । तदस्यास्तीति सहस्वी । मत्वर्थीयो
विनिः । तत आतिशायनिक ईयसुन् । 'विन्मतोर्लुक्' । छान्दस ईकारलोपः । रम्यसः । 'रभ
रभस्ये' । रभस्यं कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रिया उच्येया^१ ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्जियो वाम् । प्रैषयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पञ्जियः । वाम् ।

प्र । इषयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ प्र भवति समर्था भवति सा वाक् यया वाक् युष्मत्स्तुतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे
सुहस्वस्थे ऋचौ भृगवाणे न भृगौ च शोभे शोभते । यया च स्तुतिलक्षणया वाचा पञ्जियः ।
पञ्चा अङ्गिरसः । तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान् वामं युवां यजति पूजयति स्तौति । सापि शोभते
इत्यर्थः । इषयुर्न इषमन्नम् आत्मनः कामयमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवानृषिः प्र भवतु
युष्मदनुग्रहात् संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम काचिद्ब्रह्मवादिनी कक्षीवतः पुत्री ।
अत्रोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो भृगुरिवाचरति । 'सर्वप्रातिपदि-
केभ्यः' इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । शवादि । आगमानुशासनस्वामित्वत्वाद्
मुगभावः । वृषादिः । शोभे । 'शुभ दीप्तौ' । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । इषयुः ।
'इष गतौ' । इष्यति गच्छतीति इषमन्नम् । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । 'इषु इच्छायाम्' । इष्यते
सर्वैः प्राणिभिरिति इषमन्नम् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रहय्येन संहितायां 'प्रावृहोढोऽप्यैष्वेषु
वृद्धिर्वक्तव्या' (पा. सू. १. १. ८९. ४) इति वृद्धिः ॥ ॥ २२ ॥

१. क्ष-ट-ठ-न-अपरिपक्वमतीन् । २. क्ष-ट-ठ-पातं पिबतं च; स-पातं च पिबतम् । ३. च-त-द-क-
क्ष-हेमा । ४. क्ष-ट-ठ-स्तुतिरूपया । ५. क्ष-ट-ठ-तत्पुत्रे ।

श्रुतं गायत्रं तर्कवानस्याहं चिद्धि रिरिरेमाश्विना वाम् । आक्षी शुभस्पती दन् ॥ ६ ॥

श्रुतम् । गायत्रम् । तर्कवानस्य । अहम् । चित् । हि । रिरिरेम । अश्विना । वाम् ।

आ । अक्षी इति । शुभः । पती इति । दन् ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽगायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यं वा स्तोत्रं ऽतर्कवा-
नस्य स्वलङ्घितैः अन्धस्य ऋक्षाश्वस्य संबन्धि ऽश्रुतम् अश्रुणुतम् । ऽअहं ऽचित् अहमिव ऽवां युवां सः
ऽहि ऽरिरिरेम स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे ऽशुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य वा स्वामिनौ
ऽअक्षी युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी ऽआ ऽदन् अपददानः । तस्मै इव मङ्गमप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति
भावः ॥ श्रुतम् । 'श्रु श्रवणे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । तर्कवानस्य । 'तर्क
गतौ' । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मन्दगतिलक्ष्यते । औणादिक उपस्थयः । भृगवाणे इतिवत्
प्रक्रियोन्नेया । रिरिरेम । 'रेमृ शब्दे' । अक्षी । 'ई च द्विवचने' इत्यक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः ।
स चोदात्तः । शुभस्पती । 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् पदद्वयसमु-
दायस्य आष्टमिकामन्त्रितानुदात्तत्वम् । दन् । आङ्पूर्वात् ददातेः 'आङो दोऽनास्यविहरणे' (पा. सू.
१. ३. २०) इत्यात्मनेपदम् । व्यत्ययेन शतृ । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । 'द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति
वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विवचनाभावः । 'छन्दस्युभयथा' इत्युभयथाश्रयणात् शतुः सार्वधातुकत्वेन
कित्त्वम् । आर्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकार लोपः ॥

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यभिरतंतंसतम् ।

ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् । निऽअतंतंसतम् ।

ता । नः । वसू इति । सुगोपा । स्यातम् । पातम् । नः । वृकात् । अघायोः ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ऽमहः महतो धनस्य ऽरन् रातारौ दातारौ ऽयुवं युवां कंचन^२ ऽआस्तम्^२ । .....
ऽनिरतंतंसतं धनानि निरगमयतम् । रक्षकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे ऽवसू वासयितारावश्विनौ
ऽता तादृशौ युवां ऽनः अस्माकं ऽसुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ रक्षितारौ ऽस्यातं भवतम् । अपि च ऽनः
अस्मान् ऽअघायोः अघं पापफलमस्माकमिच्छतः ऽवृकात् स्तेनात् ऽपातं रक्षतम् ॥ महः । महतः ।
छान्दसः अछन्दलोपः । रन् । दक्षितिवत् प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनम् । निरतंतंसतम् । 'तसि
अलंकारे' । अस्मात् प्यन्तात् लुकि 'णिश्चिब्रुभ्यः' इति च्लेः चक् द्विवचनादि च । गुस्संज्ञया कञु-
संज्ञाया बाधितत्वात् सन्वद्भावाभावः । सुगोपा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्यलुक् । अघायोः ।
अघं परेषामिच्छति । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच् । 'अम्बावत्वात्' इति आत्वम् ।
'क्वाच्छन्दसि' इति उपस्थयः ॥

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिन्धीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातम् । अभि । अमित्रिणे । नः । मा । अकुत्र । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।
स्तनऽभुजः । अशिन्धीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ^१अमित्रिणे । अमित्रं मित्रराहित्यम् । तद्वत्ते ^२कस्मै चिदपि शत्रवे ^३नः अस्मान्
^४मा ^५अभि ^६धातम् आभिमुख्येन मा स्थापयतम् । अपि च ^७नः अस्माकं ^८गृहेभ्यः सका-
शात् ^९स्तनाभुजः स्तनैः वस्तान् मनुष्यांश्च पालयन्त्यः ^{१०}धेनवः गावः ^{११}अशिन्धीः शिशुना वस्तेन विर-
हिता अस्मदीये गृहेऽशयाना वा सत्यः ^{१२}अकुत्र चित् अस्माभिरगम्ये प्रदेशे ^{१३}मा ^{१४}गुः मा गच्छन्तु ॥
धातम् । धात्रो माङि लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इति अटभावः । अकुत्र ।
'परादिभ्यश्च बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गुः । 'इण् गतौ' । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः ।
'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'आतः' इति श्लेर्जुस् । स्तनाभुजः । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' । स्तनै-
र्भुजन्ति पालयन्तीति स्तनाभुजः । क्तिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिके दीर्घः । अशिन्धीः ।
'सख्यशिन्धीति भाषायाम्' (पा. सू. ४. १. ६२) इति छन्दस्यपि व्यत्ययेन निपातनं दृष्टव्यम् ।
यद्वा । शिशुरस्यास्तीति शिन्धी । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीय ईकारः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरसम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अथवा । 'शीङ् स्वप्ने' । 'उत्सर्गोऽछन्दसि'
इति किप्रत्ययः । द्विवचनह्रस्वत्वे । 'एरनेकाचः' इति यण् । छान्दसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

दुहीयन्मित्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मित्रऽधितये । युवाकु । राये । च । नः । मिमीतम् । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतम् । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ ^१युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारः ^२मित्र-
धितये मित्राणां बन्धुजनानां धारणार्थं ^३दुहीयन् युष्मत्सकाशाद्धनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अतः ^४नः
अस्मानपि ^५वाजवत्यै वाजयुक्ताय ^६च ^७राये धनाय ^८मिमीतं कुरुतम् । तथा ^९धेनुमत्यै धेनुभिर्मुक्ताय
^{१०}इषे अन्नाय ^{११}च ^{१२}नः अस्मान् ^{१३}मिमीतं कुरुतम् । अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च
प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । 'दुह प्रपूरणे' । दुहिर्दीहिः । 'इगुपभात्किट्' (उ. सू. ४. ५५९) इति भावे
इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । 'सुप आत्मनः क्यच्' । दुहीयतेर्लेटि अडागमः । 'इतश्च
लोपः' इति इकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि 'सत्य रन्' (पा. सू. ३. ४. १०५) इति प्यत्ययेन
रणादेशाभावे रूपमेतत् । छान्दसोऽन्यलोपः । यद्वा । रणादेशे कृते छान्दसो रेफस्य वकारः । अत एव
प्यत्ययस्यनवधारणात् नावगृह्णन्ति । युवाकु । 'सुपां सुलुङ्' इति जसो लुक् । मिमीतम् । 'माङ् माने

सन्धे-च । जौहोत्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'भृजामित्' इति अभ्यासस्त्व इत्वम् । 'चवाचो नो प्रथमा' इति निवातप्रतिषेधः ॥

अ॒ग्नि॒नो॒रस॒नं॒ रथ॑म॒न॒श्च॒ वा॒जिनी॑वतोः । तेना॒हं भूरि॑ चाकन ॥ १० ॥

अ॒ग्नि॒नोः । अ॒स॒नम् । रथ॑म् । अ॒न॒श्चम् । वा॒जिनी॑वतोः । तेन॑ । अ॒हम् । भूरि॑ । चा॒क॒न ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः । वाजः अक्षं बलं वा । तद्वक्त्यावतोः । अग्निनोः । अनश्चम् अश्वरहितम् अश्वराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं । रथम् । असनम् । अहम् स्तोता समभजम् । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं श्रेयः । चाकन कामये ॥ असनम् । 'वन षण संभक्तौ' । लङ् । चाकन । 'कन दीप्तिकाभित्गतिषु' । छान्दसो लिट् । 'जलुत्तमो वा' (पा. सू. ७. १. ९१) इति णिस्त्वस्य विकल्पनात् वृद्धपभावः । तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घत्वम् ॥

अ॒यं स॑म॒ह मा त॑नू॒द्याते॒ जना॑न् अनु । सोम॒पेयं॑ सु॒खो रथः॑ ॥ ११ ॥

अ॒यम् । स॒म॒ह । मा । त॒नु॒ । उ॒द्याते॑ । ज॒ना॒न् । अनु॑ । सोम॒पेय॑म् । सु॒खः । रथः॑ ॥ ११ ॥

हे । समह धनेन सहित हे रथ । अयं पुरोवर्ती त्वं । मा मां । तनु विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयम् अयमानं त्वां प्राप्नुवन्तं माम् इति योजयम् । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा । रथः । जन्तान् । अनु स्तोतृजनेषु । सोमपेयं सोमपानं प्रति । उद्याते उद्याते अग्निभ्यां नीयते अतः अग्निभ्यां यहीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयम् । 'इदोऽय् पुंसि' (पा. सू. ७. २. १११) । यद्वा । 'अय पय गतौ' । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तते इति समघः । छान्दसो वर्णविकारः । यद्वा । 'मह पूजायाम्' । महयति पूजयतीति महो धनम् । पचाद्यच् । उद्याते । 'वह प्रापणे' । कर्मणि लेटि आद्यागमः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । तस्य छान्दसो दीर्घः । अतुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयम् । 'पा पाने' । 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'ईषति' (पा. सू. ६. ४. ६५) इति ईकारादेशः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अ॒ध स्व॑प्र॒स्य निर्वि॑देऽभु॒ञ्जत॑श्च रे॒वतः॑ । उ॒भा ता ब॑स्त्रि नश्यतः ॥ १२ ॥

अ॒ध । स्व॑प्र॒स्य । निः । वि॒दे । अ॒भु॒ञ्जतः॑ । च । रे॒वतः॑ । उ॒भा । ता । ब॑स्त्रि । न॒श्यतः॑ ॥ १२ ॥

अध इदानीं प्रभातसमये । स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति । निर्विदे निर्विण्णोऽस्मि । तथा । अभुञ्जतः परान् अरक्षतः । रेवतः धनवतः । च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विण्णोऽस्मि । यतः तौ उभौ । बस्त्रि क्षिप्रं । नश्यतः नाशं प्राप्नुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्यस्येव । धनमभुक्कमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्विदे मां बाधते इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्य असत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्वाप्यसङ्गावः प्रतिपादितः । अत एवा दुःस्वप्ननाशनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । 'क्रियाप्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । 'विद्बु छात्रे' । आगमायुक्तासनस्य

अभिस्वरवात् नुमभावः । रेवतः । रयिशाब्दात् मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । 'रेशाब्दाच्च मतुप उदात्तत्वम्' इति तस्योदात्तत्वम् । उभा ता । उभयत्र 'सुपां सुलुङ्' इति आकारः ॥ २३ ॥ ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'कदित्था' इति पञ्चदशार्धं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते- 'कदित्था पञ्चोना वैश्वदेवं वा' इति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विन्धे देवा इन्द्रो वा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कदित्था नैः पात्रं देवयतां श्रवद्गिरो अङ्गिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानुद्दिश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्या । नृन् । पात्रम् । देवयताम् । श्रवत् । गिरिः । अङ्गिरसाम् । तुरण्यन् ।

प्र । यत् । आनद् । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नैः पात्रं नृन् पाता नृणां स्तुतेः नेतृणां पुरुषाणां रक्षणशीलः' इन्द्रः 'तुरण्यन् गोरूपधर्मं' प्रेरयन् 'देवयतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा इन्द्रम् आत्मन इच्छताम्' 'अङ्गिरसाम् ऋषीणाम् अस्माकम्' इत्या इत्थं प्रयुज्यमानाः 'गिरिः स्तुतीः' 'कत् कदा कस्मिन् काले' 'श्रवत् शृणुयात्' । 'यत् यदा स इन्द्रः' 'हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनः' 'विशः ऋत्विग्लक्षणान् मनुष्यान्' 'आ आभिमुख्येन' 'प्र आनद् प्राप्नोति तदानीम्' 'अध्वरे अस्मदीये यज्ञे' 'यजत्रः यष्टव्यः सन्' 'उरु बहुलं' 'क्रंसते क्रमते स्वयमेव उत्सहते' इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अन्यलोपश्छान्दसः । नैः पात्रम् । 'नृत्ये' (पा. सू. ८. ३. १०) इति संहितायां नकारस्य खत्वम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति ऋकारः सानुनासिकः । पात्रम् । 'पा रक्षणे' । ताच्छीलिकः तृन् । व्यत्ययेन सोः अमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावे यण् । देवयताम् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । ततो लटः शतृ । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रवत् । 'श्रु श्रवणे' । छेति अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । 'तुरण त्वरायाम्' । कण्वादिः । आनद् । अक्षोर्तेल्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । श्रौ प्राप्ते व्यत्ययेन भ्रमविकरणः । ब्रह्मादिष्वे जहत्वम् । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशाब्दात् अर्शआदिस्वात् अच् । क्रंसते । 'ऋसु पादविक्षेपे' । 'वृत्तिसर्गा-तायनेषु क्रमः' (पा. सू. १. ३. ३८) इत्यात्मनेपदम् । छेति अडागमः । 'सिञ्जबहुलं छेति' इति सिप् । यजत्रः । 'अमिनक्षि' इत्यादिना यजेः अत्रन्प्रत्ययः ॥

स्तम्भीद्वा द्यां स धरुणं प्रुषायद्भुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत ब्रां मेनामर्शस्य परिं मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तम्भीत् । ह । चाम् । सः । धरुणम् । प्रुषायत् । ऋमुः । वाजाय । द्रविणम् । नरः । गोः ।

अनु । स्वजाम् । महिषः । चक्षत । ब्राम् । मेनाम् । अर्शस्य । परिं । मातरम् । गोः ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १द्यां शुक्लोकं १स्तम्भीद्व स्तभाति खलु । तथा १गोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वज्रस्य उदकस्य किरणसमूहस्य वा १नरः नेता स इन्द्रः १ऋभुः सूर्यात्मना उरु विस्तीर्ण भासमानः सन् १द्रविणं सवैः प्राणिभिरभिद्रवणीयं १धरुणम् । उदकनामैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं १वाजाय अन्नार्थं बलार्थं वा १पुषायत् पुष्णाति सिञ्चति प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च १महिषः । महन्नामैतत् । महान् सूर्यरूपी इन्द्रः १स्वजं स्वसकाशादुरपन्नां १ग्राम् । वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति वा रात्रिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति वा उषाः । ताम् १अनु १चक्षत् । चष्टिः पश्यतिकर्मा । अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रेरुपसञ्च पश्चादुदेति' इत्यर्थः । अपि च इदमपरमाश्रयं यदयम् १अश्वस्य १मेनाम् । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां^२ १गोः १मातरं जननीम्^३ । परिवैपरीत्ये^४ । विपरीनमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलया अश्वायां गामुत्पादयामास । तदत्र प्रतिपाद्यते मन्त्रान्तरे च इन्द्रवाक्यरूपे एतद्विस्पष्टमवगम्यते ॥ धरुणम् । ' धारेणिलुक्च ' इति उनप्रत्ययः । पुषायत् । ' पुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु ' । क्रैयादिकः । लेटि अडागमः । ' छन्दसि शायजपि ' इति अहावपि आप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । ' नृ नये ' । बहुलवचनात् ' ऋदोरप् ' इति कर्तरि अप् । चक्षत् । ' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ' । छान्दसो लङ् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः ॥

नक्षद्ववमरुणीः पूर्य राट् तुरो विशामङ्गिरसामनु धून् ।

तक्षद्वजं नियुतं तस्तम्भद्द्यां चतुष्पदे नयीय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । इवम् । अरुणीः । पूर्यम् । राट् । तुरः । विशाम् । अङ्गिरसाम् । अनु । धून् ।

तक्षत् । वज्रम् । निऽयुतम् । तस्तम्भत् । द्याम् । चतुःस्पदे । नयीय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

१अरुणीः अरुणवर्णाः आरोचमानाः वा उषसः १राट् राजयन् प्रकाशयन् सूर्यात्मा^५ इन्द्रः १पूर्य पूर्वैर्ऋषिभिः प्रयुक्तं १हवम् इदानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानं १नक्षत् नक्षतु^६ शृणोतु^६ । कीदृशः । १अनु १धून् अनुदिवसं १विशां मनुष्याणाम् १अङ्गिरसाम् ऋषीणां स्तोतृणां १तुरः धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इन्द्रः १वज्रं स्वकीयमायुधं १नियुतं हन्तव्येन सह नितरां युक्तं १तक्षत् अकरोत् । तथा १द्यां शुक्लोकं १तस्तम्भत् अस्तम्भयत् । यथा अधो न पतति तथा अकरोदित्यर्थः । किमर्थम् । १नयीय नृभ्यो हिताय १चतुष्पदे गवाश्चादये १द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् । ' नक्ष गतौ ' । लेटि अडागमः । पूर्यम् । ' पूर्वैः कृतमिनयौ च ' (पा. सू. ४. ४. १३३) इति यप्रत्ययः । राट् । ' राजृ दीप्ती ' । अस्मादन्तर्भावितप्यर्थात् क्रिप् । तुरः । ' तुर त्वरणे ' । इगुपधलक्षणः कः । तक्षत् । ' तक्षृ त्वक्षृ तनूकरणे ' । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योगोऽपि ' इति अडाभावः । तस्तम्भत् । ' दृभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे ' । अस्मात् प्यन्तात् लुकि चङि रूपम् । ' चङ्यन्यतरस्याम् ' इति उपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः पादाः अस्य । ' संख्यासुपूर्वस्य '

१. क्ष-ट-ठ-अनूदेति । २. क्ष-ट-ठ-तद्रूपाम् । ३. क्ष-ट-ठ- ' जननीम् ' नास्ति । ४. क्ष-ट-ठ-परिपरीत्ये । ५. क्ष-ट-ठ-सूर्यात्मना । ६. स- ' नक्षतु शृणोतु ' नास्ति; न- ' शृणोतु ' नास्ति; क्ष-ट-ठ-नक्षतु व्याप्नोतु ।

इति पादशब्दस्य अन्यलोपः समासान्तः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां 'पाद्ः पत्' इति पञ्जावः । द्विपादे । पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्मयादिस्वेन पदत्वात् भसंज्ञाया अभावे पञ्जावाभावः । 'द्वित्रिभ्यां पादभूषसु बहुवीहौ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अस्य मदे स्वर्थे दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकम् ।

यद्ध प्रसर्गे त्रिकुकुम्भिवर्तदप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वर्थम् । दाः । ऋताय । अपिऽवृतम् । उस्त्रियाणाम् । अनीकम् ।

यत् । द्रुहः । प्रसर्गे । त्रिकुकुम् । निऽवर्तत् । अप । द्रुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति ऋताय यज्ञार्थं स्वर्थं स्तुत्यम् अपीवृतं पणिभिर्गुहासु निगूढम् उस्त्रियाणां गवाम् अनीकं संघं दाः अङ्गिरेभ्यो वत्तवानसि । उत्तरार्धः परोक्षकृतेः । यद्ध यदा खलु प्रसर्गे युद्धे त्रिकुकुम् त्रिषु लोकेषु उच्छ्रितः इन्द्रः निवर्तत् नितरां वर्तेत तदानीं स इन्द्रः द्रुहः द्रोधुः मानुषस्य मनोः संबन्धिनः असुरस्य पणेः संबन्धीनि दुरः द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितानि अप वः अपवृणोति उद्धाटयति ॥ स्वर्थम् । 'सृ शब्दोपतापयोः' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धयभावः । अपीवृतम् । अपिपूर्वात् वृणोतेः कर्मणि निष्ठा । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । प्रसर्गे । प्रकर्षेण सृज्यन्ते विसृच्यन्ते अस्मिन् इषवः इति प्रसर्गः । अधिकरणे वच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । छान्दसः थाथादिस्वराभावः । निवर्तत् । 'वृत् वर्तने' । लेटि अडागमः । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । वः । 'वृष् वरणे' । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' इति ष्लेष्ठुक् । गुणे हल्ङ्यादिलोपः^१ ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणे भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयजन्त सबर्दुघायाः पर्य उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । पर्यः । यत् । पितरौ । अनीताम् । राधः । सुरेतः । तुरणे । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजन्त । सबःऽदुघायाः । पर्यः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कूरस्त्वं जगत्पोषयन्तौ पितरौ उत्पादयन्तौ आवापृथिवीं यत् यदा पयः सांनाय्यलक्ष्यं हविः धनीतां गोषु अनयतां न्यषिषातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधः राधकं समृद्धिकरं सुरेतः शोभनरेतस्कं कूरस्त्वं जगदुत्पादयन्तौ कर्मण्यर्थः । हविषः सकाशात्^२ हि जगदुत्पद्यते । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । जादित्याजायते वृद्धिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. १. ७६) इति । यत् यदा च आवापृथिवीभ्यां गोभ्यानीतं वृद्धिः

सुद्धं^१ सवर्तुचायाः क्षीरस्य दोग्न्याः^२ उस्त्रियायाः गोः^३ पयः^४ रेणुः । धनजामैतत् । धनवदतिप्रियम् । यद्वा । अतिरिक्तं प्रवृद्धम् । एवंविधं हविः तुभ्यम्^५ आयजन्त आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् । तदानीं ब्रुहो मानुषस्य द्वाराभ्यपवृणोतीति पूर्वया संबन्धः ॥ अनीताम् । 'णीञ् प्रापणे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । सुरेतः । 'सोमं नसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुरणे । 'तुरण स्वरायाम्' । कण्ठादिः । 'क्विप् च' इति क्विप् । अतोलोपयलोपौ । भुरण्यू । 'भुरण धारणपोषणयोः' । अयमपि कण्ठादिः । औणादिक उपस्थयः ॥ ॥ २४ ॥

अध प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उषसो न सूरः ।

इन्दुर्येभिराष्ट स्वेदुहव्यैः सुवेण सिञ्चज्जरणाभि धाम ॥ ६ ॥

अध । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः । न । सूरः ।

इन्दुः । येभिः । आष्ट । स्वदुहव्यैः । सुवेण । सिञ्चन् । जरणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अध इदानीमयमिन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सत्त्वं प्र जज्ञे प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । सः तरणिः शत्रूणां तारकोऽस्मान् ममत्तु मादयतु । स च प्र रोचि प्रकृष्टं रोचते । तत्र दृष्टान्तः । अस्याः अस्माभिर्दृश्यमानायाः उषसः समीपे वर्तमानः सूरः न सूर्य इव । जरणा जरणीयः स्तोतव्यः । इन्दुः सोमः धाम आहवनीयलक्षणं^१ स्थानम्^२ अभिलक्ष्य सुवेण सिञ्चन् सिञ्च्यमानः सत्त्वं स्वेदुहव्यैः स्वभूतसमृद्धहविकैः^३ येभिः यैरस्माभिः आष्ट आशितः^४ आसीत् । तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । 'जनी प्रादुर्भावे' । लिटि 'गमहन' इति उपधालोपः । ममत्तु । 'मदी हर्षे' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य भ्लुः । रोचि । 'रुच दीप्तौ' । छान्दसो वर्तमाने लुक् । व्यत्ययेन च्लेः धिणादेशः । आष्ट । 'अश भोजने' । कर्मणि लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । ब्रश्वादिक्वे हुवम् । आडागमः । 'यद्वृत्ताक्षित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः । 'इदि परमैश्वर्ये' । औणादिक उपस्थयः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति जुमभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि^५ स्वभूतानि च हव्यानि^६ येषाम् । यद्वा । 'मिहन्धी दीप्तौ' । स्वायत्तानि इदूनि इदूनि हव्यानि येषाम् । अथवा^७ । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविः येषां ते तथोक्ताः^८ । पृषोदरादिच्वात् अभिमतस्वरसिद्धिः^९ । सिञ्चन् । 'विचिर् क्षरणे' । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रस्थयः । 'शे मुञ्जदीनाम्' इति जुष । जरणा । जरतिः स्तुतिकर्मा । अस्मात् कर्मणि ल्युट् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिप्स्वराभावः ॥

१. क्ष-ठ-ठ-स-ते तुभ्यम् । २. स-आहवनीयस्थानम् । ३. क्ष-ठ-स-अशितः पीतः; ठ-आशितः पीतः । ४. क्ष-ठ-ठ-हव्यानि इदुहव्यानि । ५. क्ष-ठ-ठ-इदुहव्यानि । ६. क्ष-ठ-ठ-अथवा...तथोक्ताः वासि । ७. क्ष-ठ-ठ-अभिमतस्वरसिद्धिः ।

स्विध्मा यद्वनधितिरपस्यात्सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्ध प्रभासि कृत्व्याँ अनु धूननर्विशे पश्विषे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्व्यान् । अनु । धून् । अनर्विशे । पशुऽइषे । तुराय ॥ ७ ॥

यदि ऽस्विध्मा सुदीप्तास्या ऽवनधितिः वने छेत्तव्ये वृक्षसमूहे^१ निधातव्या शक्नी ऽपस्यात् अपः विशासनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेरकः अध्वर्युः ऽध्वरे यज्ञे ऽगोः पशोः ऽरोधना रोधनाय यूप्ते नियोजनाय ऽपरि भवति समर्थो भवति । यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां धीयते इति वनधितिर्मेघमाला । सा यत् यदा अपस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरकः इन्द्रः अध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूते अध्वर्यवे अर्हिसितव्ये अन्तरिक्षे वर्तमानः सन् गोः वृष्टयुदकस्य रोधना रोधनानि आवरणानि^२ परि परितो निवारयतीति शेषः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं ऽकृत्व्यान् । कृषीति कर्मनाम । कर्मसु साधून् ऽधून् दिवसाननुलक्ष्य ऽयद्ध यदा खलु ऽप्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे ऽदीप्तीन्^३ ऽअनर्विशे अनसा शकटेन इन्धनाद्याहरणाय अरण्यं प्रविशते । यद्वा । गन्तव्यं स्थलं प्रति गन्तुमशक्ताय पुरुषाय ऽपश्विषे पशून् प्रेरयते ऽपुराय स्वरमाणाय गोपालाय^४ च सिध्येत् अभिमतमिति वाक्य-शेषः ॥ स्विध्मा । शोभनमिध्मं दीप्तमास्यं दीप्तिर्वा यस्याः सा तथोक्ता^५ । ' नष्टसुभ्याम् ' इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । अपस्यात् । अपःशब्दात् ' सुप आत्मनः क्यच् ' । लोटि आडागमः । रोधना । ' रुधिर् आवरणे ' । ' ल्युट् च ' इति भावे ल्युट् । ' शोभन्वदसि बहुलम् ' इति शैलोपः । अनर्विशे । अनसा विशति प्राप्नोतीति अनर्विद् । विशतेः क्तिप् । ' अहरादीनां पत्यादिवृषसंख्यानम् ' (पा. म. ८. २. ७०. १) इति सकारस्य रेफादेशः । यद्वा । अर्तः कर्मणि विच् । अरं गन्तव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीति अर्विद् । न अर्विद् अनर्विद् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । ऽश्विषे । ' इष गतौ ' । अस्मादन्तर्भावितव्यर्थात् ' क्तिप् च ' इति क्तिप् ॥

अष्टा महो दिव आदो हरी इह धुम्नासाहमभि योधान उत्सम् ।

हरिं यत्ते मन्दिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । धुम्नऽसहम् । अभि । योधानः । उत्सम् ।

हरिम् । यत् । ते । मन्दिनम् । दुक्षन् । वृधे । गोरभसम् । अद्रिऽभिः । वाताप्यम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽमहः महतः ऽदिवः मदकरस्य सोमस्य ऽअष्टा भोक्तारौ पातारौ ऽहरी स्वकीयौ अश्वौ ऽइह अस्मिन्कर्मणि^१ ऽआदः पीतशेषं सोमं पायय । तथा ऽधुम्नासाहं धुम्नस्य अस्त्रदीपस्य धनस्य

१. क्ष-उ-ठ-तत्र मध्ये । २. क्ष-उ-ठ-आवारकाणि । ३. स-गोधनपाण्य । ४. क्ष-उ-ठ-स्विध्मा ।

५. क्ष-उ-ठ-अस्मिन् यज्ञे ।

अभिभवितास्म् ^१उरसम् उरसावधितारं कर्तुं ^२योधानः योधनक्षीकस्त्वम् ^३अभि भव । ^४यत् यदा
^५ते तव ^६वृधे वर्धनाय ^७हरिं मनोहरं ^८मन्विषं मदकरं ^९गोरभसम् । अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो
 बलम् । तद्गृहेगवन्तं^१ वीर्यवन्तमित्यर्थः । ^२वाताप्यं वातेन प्राप्तव्यम् । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा
 वाता पातव्यमित्यर्थः^३ । एवंविधं सोमम् ^४अग्निभिः प्रावभिः ^५धुक्षन् दुहन्ति ऋत्विजः अभिषुण्वन्ति^६ ।
 तदानीम् अष्टा इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ अष्टा^७ । 'अष्टा भोजने' । तृच् । आगमानुशासनस्यान्तिक्त्वात्
 इडभावः^८ । धुक्षन्^९ । पदकालीनो भग्भावश्छान्दसः^{१०} ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृम्वा ।

कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वञ्छुष्णमनन्तैः परियासि वधैः ॥ ९ ॥

त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानम् । उपनीतम् । ऋम्वा ।

कुत्साय । यत्र । पुरुहूत । वन्वन् । शुष्णम् । अनन्तैः । परियासि । वधैः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१स्वं ^२गोः गन्तुः शुष्णस्यासुरस्य वधार्थम् ^३आयसम् अयोमयं वज्रं ^४प्रति ^५वर्तयः
 अभिषुण्वेन व्यसृजः । कीदृशं वज्रम् । ^६दिवः छुलोकात् ^७ऋम्वा दीप्तेन त्वष्टा ^८उपनीतम् आनीतम्
^९अश्मानं शीघ्रं शत्रोभ्यापकम् । ^{१०}यत्र यदा हे ^{११}पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिराहुतेन्द्र ^{१२}कुत्साय
 पुरुवंशाय^१ ऋग्वे ^२शुष्मं शोषकमसुरम् ^३अनन्तैः निरवधिकैः ^४वधैः हननसाधनैरायुधैः ^५वन्वन्
 हिंसन् ^६परियासि परितः^७ गच्छसि । तदानीं तद्वार्थं वज्रं प्रत्यवर्तयः इत्यर्थः ॥ अश्मानम् । 'अष्टा
 भ्यास्तौ' । 'अभ्येभ्योऽपि इड्यन्ते' इति मनिन् । ऋम्वा । 'जसादिषु छन्दसि वाचचनम्' इति
 नाभावस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । वन्वन् । 'वन्व वाचने' । अत्र हिंसार्थः । तथा च यास्कः—
 'वन्वुष्यतिहन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति' (निरु. ५. २) इति । वधैः । 'हनञ्च वधः' इति
 हन्तेः करणे अप् ; तत्संक्रियोगेन वधादेशश्च । स चादन्तोऽन्तोदात्तः । तस्य अतो लोपे सति
 उदात्तमिहृत्तिस्वरेण प्रत्यवस्थोदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-स-पयोवद्वेगवन्तम् । २. क्ष-ट-ठ-प्राप्तव्यमित्यर्थः । ३. क्ष-ट-ठ-अभिषुण्वन्तीत्यर्थः ।
 ४. क्ष-ट-ठ-आदः । अद भक्षणे । अस्मादन्तर्भावितप्यर्थात् लृक् । अदः सर्वेषामित्यङागमः । योधनः ।
 युध संप्रहारे । ताच्छ्रील्लिङ्गानश्च ; स-दिवः । दौष्यते मर्यादा(?) । दिवेद्विरिति(?) द्विविप्रत्ययः । आदः ।
 अद भक्षणे । अस्मादन्तर्भावितप्यर्थात् लुकि स्तिपि अदः सर्वेषामित्यङागमः । शुम्नासाहम् । यह अभिमये ।
 शुभ्रं सहते अभिमवतीति शुम्नासाद् । छन्दसि सह इति ण्विः । योधनः । युध संप्रहारे । ताच्छ्रीलि-
 ङ्गानश्च । बहुलं छन्दशीति विकरणात् लृक् । ५. स-धुक्षन् । दुह प्रसूने । छान्दसो लृक् । अत इशुप-
 चादनिटः कश्च । छत्वकत्वत्वानि । बहुलं छन्दस्यमाह्वयोगेऽपि इत्यडभावः । पदकालीनो भग्भावश्छान्द-
 सः (भग्भावश्छान्दसः) । ६. क्ष-ट-स-एतत्संस्काराव ७. क्ष-ट-ठ-सर्वतः ।

पुरा यत्सुरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुप्रथितं तदादः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तम् । अद्रिऽवः । फलिऽगम् । हेतिम् । अस्य ।

शुष्णस्य । चित् । परिऽहितम् । यत् । ओजः ।

दिवः । परि । सुऽप्रथितम् । तत् । आ । अदरित्यदः ॥ १० ॥

पु० यत् यदा सूरः सूर्यः तमसः तमोरूपस्य शुष्णस्य असुरस्य अपीतेः संग्रामान्मुक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आदृणाति अनेनेत्यद्रिवज्रः । तद्वन्नन्द्र तं फलिगम् । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वन्तं हेति हन्तारं शुष्णमसुरम् अस्य निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुधं फलिगं मेघलक्षणं प्राभाङ्क्षीः इति शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शोकवितुरसुरस्य च यत् ओजः आच्छादकं बलं दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितम् आच्छादितं सुप्रथितं सुष्ठु सूर्ये सकं तत् ओजस्तस्मात्सूर्यात् आदः आदृणाः विश्लिष्टं कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । 'मनुवसो रुः' इति नकारस्य रुत्वम् । हेतिम् । 'कृत्यव्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् हन्तेः कर्तरि क्तिन् । 'अतियूतिः' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः अन्तोदात्तत्वं च । अस्य । 'असु क्षेपणे' । लट् सिप् । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । दिवस्परि । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अहः । 'दृ विदारणे' । लङि सिपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । गुणे 'हृत्वाभ्यः' इति सिलोपः ॥ ॥ २५ ॥

अनु त्वा मही पार्जसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिन्द्र कर्मन् ।

त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुम् ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मही इति । पार्जसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मदताम् । इन्द्र । कर्मन् ।

त्वम् । वृत्रम् । आशयानम् । सिरासु । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहुम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र मही मही महती महती पार्जसी बलवती अचक्रे अचक्रक्रमणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ कर्मन् वृत्रवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं त्वाम् अनु मदतां इष्टमकुस्ताम् अन्वगम्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं—'स आभ्यामेव प्रसृत इन्द्रो वृत्रमहन्' (ते. सं. २. ५. २. १) इति । तद्वन्महो वत्वम् आशयानम् आ समन्ताभ्याम् वर्तमानं वराहुं वराहारं वृत्रम् अहन् । सिरासु सरणशीलास्वप्सु महः महता वज्रेण सिष्वपः अस्वापयः । वज्रेण हत्वा पातितव्यमित्यर्थः ॥ मही । 'सुपां सुलुङ्' इति विभक्तेः पूर्वसर्गदीर्घः । पार्जसी । पार्जः कर्मो बलवत्त्वो

लक्षणया अत्र तद्वति वर्तते । ' इयादियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेः ईकारादेशः । धावा-
क्षामा । धौश्च क्षामा च । ' दिवो धावा ' इति धावादेशः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेर्लुक् । मदताम् । ' मदी हर्षे ' । व्यत्ययेन शप् । ' बहुलं
छन्दस्वमाकृष्योऽपि ' इति अडभावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अच्छब्दलोप-
श्छान्दसः । सिस्वपः । ' जित्वप् शये ' । अस्मात् प्यन्तात् लुकि चकि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
' स्वापेऽकि ' (पा. सू. ६. १. १८) इति संप्रसारणं न क्रियते ॥

त्वमिन्द्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं वै काव्य उशना मन्दिनं दाद्वृत्रहणं पार्यं ततक्ष वज्रम् ॥ १२ ॥

त्वम् । इन्द्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यम् । ते । काव्यः । उशना । मन्दिनम् । दात् । वृत्रहणम् । पार्यम् । ततक्ष । वज्रम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र नर्यः नृभ्यो हितः त्वं यान् नृन् नेतृन् अश्वान् अवः अक्षसि रक्षसि तान् वातस्य
तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान् वहिष्ठान् अतिशयेन बौद्धश्वान्
तिष्ठ आतिष्ठ आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्रः उशना मन्दिनं मदकरं यं वज्रं ते तुभ्यं दात्
दत्तवान् तं वज्रं वृत्रहणं वृत्रस्यासुरस्य घातकं पार्यं शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ततक्ष कृत-
वानसि ॥ अवः । अवतेर्लेटि अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । वहिष्ठान् । बौद्धशब्दात्
' तुच्छन्दसि ' इति इष्ठन् । ' तुरिष्ठेमेयः सु ' इति लृलोपः । पार्यम् । ' पार तीर कर्मसमाप्ती ' । अस्मात्
प्यन्तात् ' अचो यत् ' इति यत् । ततक्ष । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृन्भरच्चक्रमेतशो नायमिन्द्र ।

प्रास्य पारं नवति नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयं ज्यून ॥ १३ ॥

त्वम् । सूर्यः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रम् । एतशः । न । अयम् । इन्द्र ।

प्रऽअस्य । पारम् । नवतिम् । नाव्यानाम् । अपि । कर्तम् । अवर्तयः । अयं ज्यून ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सूर्यः सूर्यात्मना वर्तमानः त्वं हरितः हरिद्वर्णान् नृन् नेतृन् अश्वान् यद्वा रसहरण-
शीकान् रस्मिन् रमयः १ उपारमयः । एतशो न । एतश इति सूर्यावस्थाख्या । तथा च श्रूयते-
' एतक्षेण त्वा सूर्यो देवतां गमयतु ' (तै. सं. १. ६. ४. ६) इति । नक्षत्रार्थे । एतक्षश्च रथस्य
वर्कं भरत् प्राबहत् । अपि च त्वं नाव्यानां नावा ताव्यानां नदीनां नवतिं नवतिसंख्याम् अतीत्य
वर्तमानं पारं तीरदेशम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया । तीरदेशे अयं ज्यून अयजमानान् वज्रविहितान्

असुरादीन् 'प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र 'कर्तम्' 'अवर्तयः कर्तव्यमपि कृत्वा' तानयजमानानवर्तयः प्रापयः ॥
रमयः । कृच्छि ' बहुलं छन्दस्यमाक्योगेऽपि ' इति अटभावः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति सांहितिको
वीर्यः । प्रास्य । 'असु क्षेपणे ' । अस्मात् ल्यपि रूपम् । नाभ्यानाम् । ' नौबयोधर्मः ' इत्यादिना
यत् । ' तिस्वरितः ' इति स्वरितत्वम् ॥

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजाग्रध्योः अश्वबुध्यानिषे यन्धि श्रवसे सूनृतायै ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःऽहनायाः । पाहि । वज्रिष्वः । दुःऽइतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रध्यः । अश्वबुध्यान् । इषे । यन्धि । श्रवसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

हे 'वज्रिवः वज्रवन् 'इन्द्र 'त्वं 'दुर्हणायाः दुःखेन हन्तव्यायाः 'अस्याः अवृत्तेर्दारिद्र्यात् 'नः
अस्मान् 'पाहि रक्ष । तथा 'दुरितात् पापात् 'अभीके अग्निप्राप्ते समीपवर्तिनि संग्रामे अस्मान् रक्ष ।
अपि च 'नः अस्मभ्यं 'रध्यः रथयुक्तान् 'अश्वबुध्यान् अश्वानां बोधकान् । अश्वा याव-
न्निलम्ब्यन्ते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्वबुध्यान् । छान्दसो वर्णविकारः । अश्वमूः । अश्वप्रमुखा-
नित्यर्थः । सर्वं हि धनम् अश्वमूलं दासापवर्गम् । यथोक्तं—' दासप्रवर्गं रथिमश्वबुध्यम् ' (ऋ. सं.
१. ९२. ८) इति । एवंविधान् 'वाजान् धनानि 'प्र 'यन्धि प्रयच्छ । किमर्थम् । 'इषे अन्वार्थं
'श्रवसे कीर्त्यर्थं 'सूनृतायै । सूनृता प्रियस्त्यात्मिका वाक् तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ' ईषतुःसुषु '
इति हन्तेः कर्मणि खल् । पाहि । पादादित्वात् निघाताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः ।
तद्वान् वज्रिवान् । ' छन्दसीरः ' इति मनुषो वस्वम् । संबुद्धौ ' मनुवसो रुः ' इति नकारस्य खत्वम् ।
रध्यः । ' छन्दसीवनिषौ ' इति रथशब्दात् मस्वर्थायः ईकारः । यन्धि । ' यम उपरमे ' । ' बहुलं
छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' वा छन्दसि ' इति हेः पिस्वेन कृत्वाभावात् ' अङ्गितश्च '
(पा. सू. ६. ४. १०३) इति हेर्धिः ॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्वाजप्रमहः समिषो वरन्त ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वाजऽप्रमहः । सम् । इषः । वरन्त ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे 'वाजप्रमहः वाजैर्धनैः प्रमहनीयेन्द्र 'ते त्वदीया 'सा 'सुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिः
'अस्मत् अस्मासु 'मा 'वि 'दसत् मा विशुष्यतु । तथा 'इषः अन्नानि अस्मान् 'सम् 'वरन्त
संबृतान् कुर्वन्तु । हे 'मघवन् धनवज्रिन्द्र 'अर्यः धनपतिः त्वं 'नः अस्मान् 'गोषु 'आ 'भज प्रक्षिप्य

‘तै तव मंहिष्ठाः अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं सधमादः स्याम पुत्रपौत्रादिभिः सह माघन्तो भवेम ॥ अस्मात् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । दसत् । ‘दसु उपक्षये’ । माङि लुकि पुषादिस्वात् अङ् । वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादिस्वात् आष्ट-
मिकनिघाताभावः । षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वरन्त । ‘वृष् वरणे’ । व्यस्ययेन णप् । गोषु । ‘सावेकाचः’ इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘न गोश्चसाववर्णः’ इति प्रतिषेधः । अयः । ‘अयः स्वामिवैश्ययोः’ इति निपात्यते । ‘अयः स्वाम्बाह्या चेत्’ (फि. सू. १७) इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । मंहिष्ठाः । ‘महि वृद्धौ’ । इदिस्वात् जुम् । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् तृच् । ‘तुञ्छन्दसि’ इति इष्टन् । ‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति तृलोपः । सधमादः । ‘मद तृप्तियोगे’ । चौरादिकः । सह मादयन्ते तृसा भवन्तीति सधमादः । ‘किप् च’ इति किप् । जस् । ‘सध मादस्थयोञ्छन्दसि’ इति सहस्य सधादेशः । ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहंश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण^२ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
 यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ।
 यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 प्रक्रिया प्रथमे काण्डे साकल्येनोपवर्णिता ।
 अत^१ ऊर्ध्वतनी ज्ञेया स्मर्यते^२ च कचित्कचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मण्डले चतुर्विंशत्यनुवाकाः । तेषु
 'कद्विथा' इति अष्टादशानुवाके पट् सूक्तानि । तत्र 'प्र वः पान्तम्' इति द्वितीयं सूक्तम् ।
 'पञ्चोना' इति अनुवर्तमानात्^३ पञ्चदशर्चम् । 'ऋषिश्चान्यस्मादप्येः' इति परिभाषया कक्षीवानृषिः ।
 अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । 'प्र वो वैश्वदेवम्' इत्यनुक्रमणिका । अस्य^४ विशेष-
 विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र वः पान्तं रघुमन्यवोऽन्धो यज्ञं रुद्राय मीळहुषे भरध्वम् ।

दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय । मीळहुषे । भरध्वम् ।

दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽईव । मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हे रघुमन्यवः लघुक्रोधाः अक्रोधिनः^५ ऋत्विजः वः युष्माकं पान्तं पालनशीलं पातय्य वा
 यज्ञं यागसाधनम् अन्धः अज्ञम् आज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय । रुद्र दुःखं तद्धेतुभूतं दुरितं वा ।
 तस्य द्रावयित्रे एतन्नामकाय देवाय मीळहुषे फलस्य वर्षित्रे तदर्थं प्र भरध्वं प्रकर्षेण संपादयत ।
 अहं च इषुध्येव इषुध्या^६ शत्रून् यथा निरस्यति तथा वीरैः अमित्राणां विविधमीरकैः वीर्योपेतैः^७ वा
 तदनुचरैः मरुतादिभिः सह दिवः द्युलोकसकाशात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयादपि असुरस्य निरसि-
 तव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं तमेव देवं रोदस्योः निरोधनवाच्योः छाया-
 पृथिव्योर्मध्ये वर्तमानान् मरुतः च अस्तोषि स्तौमि ॥ पान्तम् । पान्तमित्यत्र पातेः शत्रु पिबतेर्वा
 औणादिको झः । मीळहुषे । 'दाश्वात्साङ्गान्' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः
 संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसि' इत्यादिना षत्वम् । दिवः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना

१. क्ष-ञ-ट-उत्तरास्मिन्स्थित्योक्त्या स्मार्यते । २. क्ष-ञ-ट-अनुवर्तनात् । ३. क्ष-ञ-ट-'अस्य'
 नास्ति । ४. क्ष-ञ-ट-'अक्रोधिनः' इत्यस्यानन्तरं यद्वा मन्यतिरर्चाकर्मा । शीघ्रस्तुतयः 'इत्यधिकम्' ।
 ५. क्ष-ञ-ट-इषुध्या निषङ्गेण । ६. ख-च-ज-ण-फ-व-मायोपेतैः ।

विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तोषि । स्तोतेश्छान्दसो लुङ् । इषुष्येव । इषवो धीयन्ते अत्र इति इषुषिः ।
'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेः किः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

पत्नीव पूर्वहूतिं ववृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तरीनात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिम् । ववृधध्या । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहूतिं पत्युः पूर्वाह्नानं ववृधध्या वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वत् उषा-
सानक्ता अहोरात्रे देवते अपि पुरुधा बहुप्रकारं बहुविधैः स्तोत्रैः विदाने ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं
ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाह्नानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुरुधा
बहुप्रकारं विदाने वर्धनोपायान् जानत्यौ भवतमिति शेषः ॥ उषासानक्ता । 'उषासोषसः' (पा.
सू. ६. ३. ३१) इति पूर्वपदस्य उषासादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अथ
केवला उषा उच्यते । स्तरीः शत्रूणां हिंसकः तेजसाच्छन्नः^१ वा आदित्यः स इव हिरण्यैः हिरण्यवर्णैः
रश्मिभिः व्युतं विततं विशेषेण संबद्धम् अत्कम् अत्कं संततं वा रूपं^२ वसाना आच्छादयन्ती
धारयन्ती सूर्यस्य श्रिया शोभया सुदृशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी^३ रश्मिभिः
खल्वेषा जगद्भासयति । तादृशी उषा^४ अस्मत्पूर्वहूतिं पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरण्यैः हितरमणीयैः
प्रकाशैः धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतम् । व्येजो निष्ठायां 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् ।
स्तरीः । 'अवितृस्तृ' इति ईकारप्रत्ययः ॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।

शिशितमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्ऽवान् ।

शिशितम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

नः अस्मान्^५ वसर्हा वसनाहो गार्हपत्यादिरूपेण । यद्वा । वासकानामाच्छादकानां वृक्षादीनां
हन्ता अग्निः । अथवा । वसर्हा वासाहो वासरस्य गमयिता । परिज्मा परितो गन्ता आदित्यः ममत्तु
मादयतु । तथा अपां वृष्ट्युदकानां वृषण्वान् वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादकः वातः वायुरस्मान् ममत्तु ।
किंच हे इन्द्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्ट्यादिपूरणवान् पर्जन्यः । तौ युवं युवां नः
अस्मान् अस्मद्विद्धि वा शिशितं तीक्ष्णीकुरुतं शोधयतमित्यर्थः । तत् तस्मात् यस्मादहं सर्वान् देवान्

१. क्ष-ज-ट-तेजसाच्छन्नाः । २. च-ज-फ-व-ष-सुरूपम् । ३. क्ष-ख-च-ज-ट-त-फ-व-पुरोगामिभिः ।

४. क्ष-ट-उषा अपि । ५. क्ष-ज-ट- 'अस्मान्' इत्यस्यानन्तरं 'परिज्मा परितो गन्ता व्याप्तः' इत्यधिकम् ।

स्तौमि तस्मात्^१ विभे सर्वेऽपि^२ देवाः^३ नः अस्माकं^४ वरिवस्यन्तु प्रभूतमन्नं प्रदातुमिच्छन्तु । समृद्धा-
प्रदानेन प्रीणयन्तिवत्यर्थः ॥ ममसु । 'मदी हर्षे' । अन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि छान्दसो विकरणस्य भ्रुः ।
द्विर्वचनम्^५ । शिशीतम् । ' ई ह्रस्वघोः ' इति ईत्वम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् ।
' इन्द्रापर्वता ' इत्यत्र ' देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै ।

प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औशिजः । हुवध्यै ।

प्र । वः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

औशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं^१ मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थे^२ यशसा । यश इत्यन्नं बलं
कीर्तिर्वा उच्यते । तद्वन्तौ^३ व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं^४ पान्ता पिबन्तौ आज्यसोमादिकं^५ त्या ।
तच्छब्दसमानार्थः त्यच्छब्दः । यौ स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावन्निनौ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः तथापि
सूक्तस्य वैश्वदेवत्वात् उषःसंबन्धात् द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते तादृशावन्निनौ । श्वेतनायै
इति^६ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगत् श्वेतयन्त्याः उषसः तत्संबन्धिनि काले । उषःकालीनाङ्गानाय यतेयम्^७
इति शेषः । हे ऋविजः^८ वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । अपाम् उदकानां^९ नपातं नपातक्षितारं
तासां नसारं वा अग्निम् । अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयः ताभ्यः अग्निः इत्यपां नप्तृत्वमग्नेः । तं देवं^{१०} प्र
कृणुध्वम् । करोतिरत्र क्रियासामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण स्तुभ्यमित्यर्थः ।
किंच^{११} रास्पिनस्य । रपतेः रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञन्तस्य कृतसकारपकारोपजनरथ रास्प इति भवति ।
तदस्यास्तीति रास्पि स्तोत्रम् । तद्वान् रास्पिनः स्तोता । तस्य^{१२} आयोः तादृशस्य मनुष्यस्य मम^{१३}
मह्यं^{१४} मातरा मातृवद्वित्तकारिण्यौ अहोरात्रदेवते अपि^{१५} प्र कृणुध्वम् । अथवा रास्पिनस्य । एको
मत्स्वर्थप्रत्ययच्छान्दसः । प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य निर्माय्यौ अहोरात्रे^{१६} प्र कृणुध्वम् ॥
व्यन्ता पान्ता । उभयत्र ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः ॥

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूष्णे दावन आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषाऽइव । शंसम् । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥

हे देवाः औशिजः कक्षीवानहं^१ वः युष्माकं संबन्धिनं^२ रुवण्युं रवणीयं^३ शब्दनीयं^४ वांसं
स्तोत्रम्^५ आ हुवध्यै युष्मदाङ्गानाय^६ अच्छ^७ आ वोचेय आभिमुख्येन ब्रवीमि । यद्वा । अत्रापि

१. क्ष-ञ-ट-'द्विर्वचनम्' इत्यस्यानन्तरं ' त्विही(मीही)त्यादिना पिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् '
इत्यधिकम् । २. क्ष-ञ-ट-न-फ-' इति ' नास्ति । ३. क्ष-ञ-ट-वतेय, न-म-यजेयम् । ४. क्ष-ञ-ट-
'मम' नास्ति; ज-व-मे । ५. क्ष-ञ-ट-अहोरात्रदेवते । ६. क्ष-ञ-ट-रवणशीलम् ।

अग्निनावेव उच्येते । तस्मिन् पक्षे बहुवचनं पूजार्थम् । हे अग्निनी ^१वः युष्मान् ^२घोषेव एतन्नामिका
ब्रह्मवादिनीव । सा यथा ^३अर्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतस्वप्नोगस्य^४ ^५नक्षो नाशनाय यथाग्निनोः
कंसमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः । हे देवाः युष्मत्संबन्धिने ^६दावने आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे
^७पूष्णे पोषकाय एतन्नामकाय देवायापि^८ ॥ आकारस्य ' आङोऽनुनासिकच्छन्दसि ' इति प्रकृति-
भावः ॥ अच्छ आभिमुख्यगमनेन वोच्ये स्तौमि ॥ ' वच परिभाषणे ' । ' लिङ्ग्याशिष्यङ् ' । ' वच
उम् ' इति उम् । किंच ^९अग्नेः ^{१०}वसुतातिं तत्संबन्धि धनमपि वोच्ये स्तौमि तमेवाग्निम् ॥ १ ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदर्ने विश्वतः सीम् ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदर्ने । विश्वतः । सीम् ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुरातिः । सुश्रोतुः । सुक्षेत्रा । सिन्धुः । अद्भिः ॥ ६ ॥

हे ^१मित्रावरुणा एतन्नामानौ अहोरात्राभिमानिदेवौ युवाम् ^२इमा इमानि ^३हवा^४ अस्मदा-
ह्वानानि ^५श्रुतं शृणुतम् । न केवलमस्मदाह्वानम् ^६उत अपि च ^७सदर्ने यागगृहे ^८विश्वतः उद्गात्रा-
दिभिः सर्वतः क्रियमाणं ^९सीम् एतस्तोत्रमपि ^{१०}श्रुतं शृणुतम् । किंच ^{११}श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाण-
धनः तादृशदानो वा ^{१२}सुश्रोतुः अस्मदाह्वानस्य सम्यक् श्रोता ^{१३}सिन्धुः जलाभिमानी देवः ^{१४}सुक्षेत्रा
सुक्षेत्राणि ^{१५}अद्भिः वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः । यद्वा । अस्मत्क्षेत्राणि अद्भिः सुक्षेत्राणि सस्यादि-
समृद्धानि कुर्वन् ^{१६}नः हवं शृणोतु^{१७} । सुक्षेत्रस्त्रलाभाय^{१८} शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र
विभक्त्या आकारः । श्रुतमित्यत्र ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पञ्चे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुन्धानासो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वां । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता । पृक्षयामेषु । पञ्चे ।

श्रुतरथे । प्रियरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिम् । निरुन्धानासः । अगमन् ॥ ७ ॥

हे ^१मित्र हे ^२वरुण देव ^३वां युवाम् अहं ^४स्तुषे स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । युवयोः
संबन्धिनी ^५सा प्रसिद्धा ^६रातिः दानं ^७शता शतानां शतसंख्यानाम् अपरिमितानां ^८गवां संबन्धिनी
असंख्यातगोविषया रातिः ^९पञ्चे कक्षीवति मयि ^{१०}पृक्षयामेषु । पृक्ष^{११} इत्यकारान्तोऽप्यस्ति^{१२} । पृक्षाणा-
मज्ञानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः
^{१३}श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते ^{१४}प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पञ्चे च मयि एव ^{१५}दधानाः

१. क्ष-ज-ट-स्वशरीरगतश्वेतस्वरोगस्य । २. क्ष-ज-ट- देववापि । आकारः समुच्चये । ३. च-फ-
मे हवा । ४. च-य-श्रोतु शृणोतु । ५. च-फ-सुक्षेत्रत्वादिलाभाय । ६. क्ष-ज-ट-पृक्षेत्यकारान्तो षभि ।

प्रीतिं धारयन्तः ^१सद्यः आगमनानन्तरमेव ^२पुष्टिं गवादिपोषं ^३निरुन्धानासः अवरुन्धानाः ^४अस्मात्स्वेव
स्थापयन्तः । यद्वा । मयि पुष्टिं दधानाः ^५कुर्वाणाः ^६निरुन्धानासः कृतामेव पुष्टिं मयि स्थिरां ^७
कुर्वन्तः ^८अम्मन् आगच्छन्तु ॥ रातिः । ‘ रा दाने ’ । भावे क्तिन् । ‘ मन्त्रे वृष ’ इत्यादिना क्तिन्
उदात्तत्वम् । शता । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । दधानाः । जुहोत्यादिवात्
शपः श्लुः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । अगमन् । गमेऽञान्दसे लुङि ‘ मन्त्रे वस ’
इत्यादिना च्लेर्लुक् । ‘ गमहन ’ इति उपधालोपः ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पज्रेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुवीराः ।

जनः । यः । पज्रेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वावतः । रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥ ८ ॥

^१महिमघस्य । महि महत् पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः । तादृशस्य
^२अस्य ^३राधः धनं ^४स्तुषे स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं देवसंघं स्तौमीत्यर्थः ।
किं च ^५नहुषः । मनुष्यनामैतत् । परस्परस्नेहबन्धोपेता मनुष्या वयं कक्षीवन्तः ^६सुवीराः शोभनपुत्रा-
द्युपेताः सन्तः ^७सचा सह परस्परैकमस्येन ^८सनेम त्वद्वत्तं धनं संभजेम लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते ।
^९यः ^{१०}जनः देवजनो यश्च देवसंघः ^{११}पज्रेभ्यः अङ्गिरोगोत्रोत्पज्रेभ्यः कक्षीवद्भ्यः । ‘ पज्रा वा अङ्गिरसः ’
इति श्रुतेः । तेभ्यः ^{१२}वाजिनीवान् । वाजोऽन्नम् । तद्वती क्रिया वाजिनी । तथा तद्वान्
भवति । यद्वा । एको मत्वर्थीयप्रत्ययश्छान्दसः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन ^{१३}वा अन्नेन तद्वान् भव-
तीत्यर्थः । यश्च देवसंघः ^{१४}अश्वावतः बहुभिः तद्वत्तैरथैः तद्वतः ^{१५}रथिनः रथवतः ^{१६}मह्यं मे ^{१७}सूरिः
प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां ^{१८}प्रेरयितारं देवसंघं स्तुषे’ इत्यर्थः ॥ सुवीराः । ‘ वीरवीर्यौ च ’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य ‘ मन्त्रे सोमाश्च ’ इत्यादिना मतुपि दीर्घत्वम् ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगुपो न वां सुनोत्यक्षण्याधुक् ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्ते आप यदीं होत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वाम् । सुनोति । अक्षण्याऽधुक् ।

स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतवा ॥ ९ ॥

हे ^१मित्रावरुणौ युष्माकं ^२यः ^३जनः ^४अभिधुक् अभितो द्रोघा भवति अयष्टा भवतीत्यर्थः ।
यश्च ^५अक्षण्याधुक् वक्रणे मार्गेण द्रुहति अन्यथाप्रकारेण द्रुहति । द्रोहप्रकार उच्यते । ^६वां युवाम्
^७अपः सोमरसान् ^८न ^९सुनोति अभिष्वं न करोति । युवाम् अतिक्रम्य अन्यदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः ।

१. क्ष-ज-ट-अवरुन्धाधा (नाः) अवरुध्य । २. क्ष-ज-ट-तु दधानाः विदधानाः कुर्वाणाः ।
३. क्ष-ज-ट-स्थिरीकुर्वन्तः सन्तः । ४. क्ष-च-झ-ज-ट-न-अस्मभ्यं दत्तेन । ५. क्ष-ज-ट-मम ।
६. च-फ-‘ रथानाम् ’ नास्ति । ७. क्ष-ज-ट-स्तुषे । ८. क्ष-ज-ट-युवाभ्याम् ।

अयमेव अक्षययाद्रोहः^१ । ऽसः मूढो द्विविधो जनः ऽस्वयं ऽयक्ष्मं व्याधि ऽहृदये स्वचित्ते ऽनि ऽधत्ते स्थापयति । अनुष्ठातॄणां भोगान् पश्यन् व्यथितो भवतीत्यर्थः । ऽयत् । लिङ्गव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् ऽऋतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः ऽहोत्राभिः । वाङ्नामैतत् । स्तुतिवाग्भिः ऽह्म एनं सोम-रसम् ऽभाप व्याप्नोति । स्तुवन् सोममभिषुणोति इति^२ यावत्^३ । स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबन्धः ॥ अभिधुक् । द्रुहेः 'सस्सृष्टिष्' इति क्तिप् । संहितायां^४ भष्मावभ्छान्दसः^५ । ऋतावा इत्यत्र 'छन्दसीवनिषी' इति मावधीयो वनिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

स ब्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धेस्तरः नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाळ्हसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छरः ॥ १० ॥

सः । ब्राधतः । नहुषः । दम्ऽसुजूतः । शर्धेऽतरः । नराम् । गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिः । याति । बाळ्हसृत्वा । विश्वासु । पृत्ऽसु । सदम् । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमन्त्रावसानोक्तलक्षणः^५ युष्मत्पूजको जनः ऽदंसुजूतः दान्तरैश्चैः सुहु प्रेरितः अत एव ऽनरां नराणां ऽशर्धेस्तरः अतिशयेनाभिभविता । अथवा अतिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये ऽगूर्तश्रवाः उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्याताभ्यो वा ऽविसृष्टरातिः अर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवं महानुभावः ऽशूरः सन् ऽविश्वासु ऽपृत्सु सर्वेषु जन्येषु संग्रामेषु ऽब्राधतः । महन्नामैतत् । हिंसकान् महतोऽपि ऽनहुषः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् शत्रून् प्रति ऽबाळ्हसृत्वा भृशं सतां^६ अशङ्कितगमनः^७ सन् ऽसदमित् सदैव ऽयाति गच्छति ॥ दंसुजूतः । दामेर्विच्^८ । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । गूर्तश्रवाः । 'गुरी उद्यमने' । 'नसत्तनिषत्' इत्यादौ निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । विसृष्टरातिः । विपूर्वात् सृजतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृत्सु । 'पदादिषु मांस्पृस्त्नामुपसंख्यानम्' इति पृत्तना-शब्दस्य पृदादेशः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बाळ्हसृत्वा । सतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्तिप् ॥ ॥ २ ॥

अध् गमन्ता नहुषो हवँ सुरेः श्रोता राजानो अमृतस्य मन्द्राः ।

नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥ ११ ॥

अध् । गमन्त । नहुषः । हवम् । सुरेः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः ।

नभऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रशस्तये । महिना । रथऽवते ॥ ११ ॥

१. क्ष-न-ट-द्रोहः । २. क्ष-न-ट-'इति.यावत्' नास्ति । ३. क्ष-न-ट-'संहितायां भष्मावभ्छान्दसः' नास्ति । ४. क्ष-न-ट-स उक्तलक्षणः । ५. क्ष-न-ट-सत्वा अविशङ्कितगमनः । ६. क्ष-न-ट-दमेर्विच् ।

हे 'राजानः राजमानाः सर्वस्य' ईश्वरा' वा^२ हे^३ 'मन्त्राः मादयितारः यूयम् 'अमृतस्य अमरणस्य 'सूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्य 'नहुषः मनुष्यस्य मम 'हवम् आह्वानं 'श्रोत शृणुत । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अमृतस्य इत्यत्र बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'अथ अथ श्रवणानन्तरं 'गमन्त आगच्छत । गमेच्छान्दसो लङ् । मध्यमबहुवचनस्य व्यत्ययेन झः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'गमहन' इत्युपधालोपः । किमर्थमागमनम् । उच्यते । 'नभोजुवः नभसि व्यासा यूयं 'यत् यस्मात् 'निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकान्तररहितस्य । अथवा । निर्गतो मुख्यादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य 'रथवते रथवतो यजमानस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । 'महिना महिना माहात्म्येन । मकारलोपश्छान्दसः । तेन युक्तं 'राधः समृद्धि-साधनं' हविलक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा 'प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत चेति ॥

एतं शर्धं धाम यस्य सूरैरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे ।

द्युम्नानि येषु वसुताती रारन्विश्वे सन्वन्तु प्रभृथेषु वाजम् ॥ १२ ॥

एतम् । शर्धम् । धाम । यस्य । सूरैः । इति । अवोचन् । दशतयस्य । नंशे ।

द्युम्नानि । येषु । वसुतातिः । ररन् । विश्वे । सन्वन्तु । प्रभृथेषु । वाजम् ॥ १२ ॥

'यस्य 'सूरैः हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबन्धिनः 'दशतयस्य दशेन्द्रियसंबन्धकत्वेन दशावयवस्याज्ञस्य 'नंशे प्राप्तये वयम् आहूताः स्म तस्मै यजमानाय 'एतम् इदानीं दातव्यत्वेन वर्तमानं 'शर्धं परेषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं^१ बलं^२ वा 'धाम विदधाम करवाम 'इत्यवोचन् देवाः ॥ धाम । दधातेर्लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । वचेः अकारस्य उम् । 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः अङ् ॥ 'येषु' देवेषु 'द्युम्नानि द्योतमानान्यज्ञानि 'वसुतातिः वसूनां धनानां तातिः विस्तारश्च 'वसून्येव वा' 'ररन् रमन्ते भृशम् ॥ तातिः । तनोतेः क्तिनि व्यत्ययेन आत्वम् । मरद्वृधा-दिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । स्वाधिकस्तातिल् । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगन्तस्य लङि रूपम् । ते 'विश्वे सर्वे देवाः 'प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु 'वाजम् अन्नं 'सन्वन्तु ददतु प्रयच्छन्तु ॥ 'षणु दाने' ॥ यद्वा । यस्य सूरैः स्वभूतस्य च^३ दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये वयमाहूताः स्म तस्मै एतं शर्धं धाम इत्यवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् प्रभृथेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वन्तु संभजन्ताम् ॥ 'वन षण संभक्तौ' इत्यस्य व्यत्ययेन उपत्ययः ॥ कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिः वसूनां हविलक्षणानां धनानां वा विस्तारयितारः ऋत्विजः । वचन-व्यत्ययः । द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि ररन् ददति ॥ 'रा दाने' । लेटि छान्दसः शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुत्वात् 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । अत एव 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥

१. क्ष-ञ-ट-सर्वे देवाः । २. क्ष-ञ-ट-न-'वा' नास्ति । ३. च-फ-विश्वेदेवाः । ४. च-फ-लुङ् । ५. क्ष-ञ-ट-समृद्धिसाधनं धनम् । ६. क्ष-ञ-ट-तत्प्राप्तिहेतुभूतबलम् । ७. क्ष-ञ-ट-येषु च । ८. क्ष-ञ-ट-विस्तारः स च । ९. क्ष-ञ-ट-'वा' नास्ति । १०. क्ष-ञ-ट-'च' नास्ति ।

मन्दा॒महे॒ दश॑तयस्य धा॒सेर्द्वि॑र्यस्य च वि॒भ्रतो॑ यन्त॒यज्ञा॑ ।

कि॒मि॒ष्टाश्व॑ इ॒ष्टर॑श्मिरेत ई॒शाना॑सस्तरुष ऋ॒जते॑ नृन् ॥ १३ ॥

मन्दा॒महे । दश॑तयस्य । धा॒सेः । द्विः । यत् । पञ्च । वि॒भ्रतः । यन्ति । अ॒ज्ञा ।

किम् । इ॒ष्टऽअश्वः । इ॒ष्टऽर॑श्मिः । ए॒ते । ई॒शाना॑सः । तरुषः । ऋ॒जते॑ । नृन् ॥ १३ ॥

‘मन्दा॒महे॒ स्तुमो॑ वयं देवान् ॥ ‘मदि॒ स्तुता॑’ । इदि॒त्वात् नुम् ॥ किमर्थम् । ‘दश॑तयस्य ‘धा॒सेः दशेन्द्रियतृप्तिसाधनत्वेन दशावयवस्य अज्ञस्य ‘यत् यस्मात् ‘द्विः ‘पञ्च दशविधानि अज्ञानि । दश-चमसगृहीतत्वादज्ञस्य दशविधत्वम् । एवंविधम् अज्ञं ‘विभ्रतः धारयन्तो दश चमसाध्वयवः ‘यन्ति होमाय गच्छन्ति आहवनीयं प्रति । यद्वा । ‘आश्वमेधिकानि दशाज्ञानि जुहोति’ इत्याज्ञातानि आज्यमध्वादीनि दशविधान्यज्ञानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयन्तो यन्ति यदा तदा मन्दा-महे इति । न च इष्टाश्वप्रभृतीन् यष्टून् विहाय कस्मात् अस्मान्प्रति आगमिष्यन्तीति वाच्यम् । ‘तरुषः शत्रूणां तारकान् ॥ तरतेरौणादिक उतिन् ॥ ‘नृन् नेतृन् कर्मणाम्^२ एवं महानुभावान् वरुणादीन् ‘इष्टाश्वः एतज्ज्ञामको राजा ‘किम् ‘ऋजते किं प्रसाधयति । तथा ‘इष्टरश्मिः च किमृजते । ‘एते इदानीं वर्तमानाः ‘ईशानासः^३ पृथिव्या ईश्वरा राजानश्च किं प्रसाधयन्ति । यद्वा । येषां स्तोतृणामस्माकमेते स्तुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशान् तरुषः शत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वाहकान् अस्मान् इष्टाश्वादयः किं साधयन्ति^४ किमुपद्रवन्ति न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

हिर॑ण्यकर्णं मणि॒ग्रीव॑मर्णस्तन्नो विश्वे॑ वरि॒वस्य॑न्तु दे॒वाः ।

अ॒र्यो गिरः॑ स॒द्य आ ज॒ग्मु॑षी॒रोस्त्रा॑श्चाक॒न्तु॒भये॑ष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिर॑ण्यऽकर्णम् । मणि॒ऽग्री॒वम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे॑ । वरि॒वस्य॑न्तु । दे॒वाः ।

अ॒र्यः । गिरः॑ । स॒द्यः । आ । ज॒ग्मु॑षीः । आ । उ॒स्त्राः । चा॒क॒न्तु । उ॒भये॑षु । अ॒स्मे इति ॥ १४ ॥

‘हिर॑ण्यकर्णं हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णं ‘मणि॒ग्रीवं रत्नाद्युपेतकण्ठम् । एतद्द्वयं सर्वावयवस्याप्युपलक्षणम् । एवं सर्वाङ्गाभरणयुक्तम् ‘अर्णः अरणीयं रूपं तद्वन्तं पुत्रादिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्म-दीयं रूपं वा ‘नः अस्माकं ‘विश्वे सर्वे ‘देवाः ‘वरि॒वस्य॑न्तु परिचरन्तु प्रयच्छन्तिवत्यर्थः । ‘अर्यः अरणीयो विश्वेषां देवानां संघः^५ ‘जग्मु॑षीः स्तोतुमुंस्त्राङ्गिर्गच्छन्तीः ‘गिरः स्तुतीः ‘उस्त्राः^६ । विकारे^७ प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि हवींषि च ‘सद्यः अस्मदागमनानन्तरमेव ‘चाक॒न्तु कामयन्ताम् ॥ छान्दसः शपः श्लुः परस्मैपदं च । यद्वा । यङ्लुकि नुगभावः ॥ आ चाकन्तिवति वा योज्यम् । पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः । केद्विति तदुच्यते । ‘अस्मे अस्माकं संबन्धिषु ‘उभयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च । यद्वा । अस्माकमुभयेषु ऐहिकामुष्मिकविषयेषु उभयविधेषु फलेषु ॥

१. अ-ज्ञ-त-व-जुहोति । २. क्ष-म-ट-कर्मणः । ३. क्ष-म-ट-अन्ये ईशानासः । ४. क्ष-म-ट-प्रसाधयन्ति । ५. न-च-ज्ञ-सद्यः । ६. क्ष-म-ट-उस्त्राः आ । ७. ष-अत्र विकारे ।

चत्वारो मा मशशरस्य शिक्षस्यो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वा मित्रावरुणा दीर्घप्साः स्यूमगभस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशशरस्य । शिक्षः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वाम् । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः । स्यूमगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

१मा मां कक्षीवन्तं १मशशरस्य । मशकीकृत्य भृशं शृणोति^१ शारयति वा अमित्रानिति मश-
शरः । एतन्नामकस्य राज्ञः १शिक्षः शिक्षवः शिक्षुवदप्रबुद्धाः १चत्वारः पुत्राः बाधन्ते^२ इति शेषः ॥
शिशुशब्दस्य ' जसादिषु छन्दसि वावचनम् ' इति गुणाभावः ॥ तथा १आयवसस्य सर्वतः प्राप्ता-
न्नस्य एतन्नामः १राज्ञः १जिष्णोः जयशीलस्य पुत्राः १त्रयः तेषां बाधन्ते इति शेषः । हे १मित्रावरुणा
एतन्नामानौ देवौ १वां युवयोः संबन्धी १रथः १दीर्घप्साः । अप्स इति रूपनाम । अतिविस्तृतरूपः
१स्यूमगभस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् १सूरौ १न सूर्य इव १अद्यौत् द्योतताम् ।
उक्तानाम् अस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन्^३ भयजनको भवत्वित्यर्थः ॥ द्युतेः ' छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ' इति लुङ् । ' द्युतयो लुङि ' (पा. सू. १. ३. ११) इति परस्मैपदम् । ' सिचि^४ वृद्धिः परस्मै-
पदेषु ' (पा. सू. ७. २. १) इति वृद्धिः^५ । ' बहुलं छन्दसि ' इति इडभावे ह्रस्व्यादिसंयोगान्त-
लोपौ । यद्वा । ' द्यु अभिगमने ' । आदादिकः । छान्दसे लङि ' उतो वृद्धिर्लुङि हलि ' (पा. सू. ७. ३. ८९) इति वृद्धिः ॥ ॥ ३ ॥

' कदित्था ' इत्यस्मिन् अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ' पृथू रथः ' इति तृतीयं सूक्तं
त्रयोदशत्वेम् । अत्रानुक्रमणिका—' पृथुः सप्तो नोपस्यं तु ' इति । दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवानृषिः ' ऋषि-
श्चान्यस्मादप्येः ' इति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । तुशब्दप्रयोगात् इदमादिके
सूक्ते^६ उषोदेवताके । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतावस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । ' अथोषस्यः ' इति
खण्डे सूत्रितं—' पृथू रथ इति सूक्ते प्रत्यक्षिरित्यष्टौ ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । तथाश्चिनशब्दे
इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः ' प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदिष्टत्वात् ।

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैर्न देवासो अमृतासो अस्थुः ।

कृष्णादुदस्थादर्या^१ विहायाचिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः । अमृतासः । अस्थुः ।

कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या । विहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

१दक्षिणायाः प्रबुद्धायाः स्वव्यापारकुशलायाः उषोदेवतायाः १पृथुः विस्तीर्णः १रथः १अयोजि
अश्वैर्युक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतः तथापि उषस्यत्वात् उषस इति गम्यते ।

१. क्ष-न-ट-शृणाति । २. क्ष-न-अ-ट-न-मां बाधन्ते । ३. क्ष-न-ट-न-स्फुरतु । ४. क्ष-न-ट-
वदमजेति वृद्धिः । ५. क्ष-न-ट-द्वे सूक्ते ।

‘एनं संनदं रथम्’^१ अश्वत्तासः अमरणधर्माणः^२ देवासः देवनशीलाः हविर्भाजो देवाः^३ आ^४ अस्थुः^५ आस्थितवन्तः देवयजनं गन्तुमारूढाः इत्यर्थः । अनन्तरं सा उषाः^६ कृष्णात् निकृष्टवर्णात् नैशात् तमसः सकाशात्^७ उदस्थात्^८ उत्थिता अभूत् । ‘कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः’ (निरु. २. २०) इति यास्कः । कीदृशी^९ सा^{१०} । अर्या अरणीया पूजनीया विहायाः विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महन्नाम ‘विहायाः यद्गः’ (नि. ३. ३. १२) इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय^{११} क्षयाय मनुष्याणां निवासाय^{१२} चिकित्सन्ती अन्धकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती तमो निवारयन्तीत्यर्थः^{१३} ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री ।

उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वऽहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्मात्^१ भुवनात् सर्वस्मात् सुप्ताद्भूतजातात्^२ पूर्वा प्रथमा सती इयम् उषाः^३ अबोधि बुद्धा अभूत् । उषःकालमवगत्य हि पश्चात् सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । वाजं गमनशीलं प्रकाशं^४ निर्वर्त्य^५ अन्धकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽन्नामसु पठितत्वादन्नाम । ‘अन्नं वै वाजः’ (शा. ब्रा. ९. ३. ४. १; तै. ब्रा. १. ३. ६. २) इति श्रुतेश्च । यजमानार्थम् अन्नं संपादयन्ती । बृहती महती सनुत्री सर्वं जगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सा उषाः^६ उच्चा उच्चैरुन्नता सती व्यख्यत्^७ विचष्टे सर्वं जगत् पश्यति^८ इत्यर्थः । कीदृशी सा । युवतिः मिश्रणशीला नित्ययौवना वा पुनर्भूः पुनः पुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात्^९ । सा उषाः^{१०} पूर्वहूतौ सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सती आ अगन् देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति । ‘प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवति’ (निरु. २. २२) इति यास्कः । इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः^{११} ॥

यद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अथ । भागम् । विऽभजासि । नृऽभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यऽत्रा । सुऽजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते क्षोभनजनने देवि देवनशीले हे उषः उषःकालाभिमानिदेवते^१ मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वम् अथ अस्मिन् काले नृभ्यः मनुष्येभ्यः यत्^२ यं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशत्वांशं

१. क्ष-म-ट-किं कुर्वती । २. क्ष-म-ट-‘निवारयन्तीत्यर्थः’ इत्यस्यानन्तरं ‘गुपतिजकिद्रपः इति व्याप्तिप्रतिकारे सन्’ इत्यधिकम् । ३. क्ष-म-ट-प्रकाशनिवर्त्यम् । ४. क्ष-म-ट-पश्यति । मन्त्रेष्वेति च्छेर्द्धेक् । ५. क्ष-म-ट-पुनर्वर्तमानत्वात् । ६. क्ष-म-ट-उषःकालाभिमानिदेवि ।

‘विभजासि’ विभज्य ददासि । यद्वा । मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये नृभ्यः^१ यजमानेभ्यः^२ देवानां भागं विभज्य ददासि^३ । उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वात् उषसो दातृत्वमुपचर्यते । ‘अत्र अस्मिन् भागविषये^४ दमूनाः यजमानेभ्यः अभिमतफलदानमनाः^५ । ‘दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वा’ (निरु. ४. ४) इति निरुक्तवचनम् । तादृशः ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽनः अस्मान् ऽअनागसः ऽवोषति अपापान् यागयोग्यान् ब्रवीतु अनुगृह्णातु इत्यर्थः^६ । किमर्थम् । ऽसूर्याय अस्मद्यागदेवां प्रति सूर्यस्यागमनार्थम् ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनाम् ॥ ४ ॥

गृहम् ऽगृहम् । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिषासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रम् ऽअग्रम् । इत् । भजते । वसूनाम् ॥ ४ ॥

‘अहना । उषो नामैतत् । ‘अहना द्योतना’ (नि. १. ८. ११) इति तन्नामसु पाठान् । सा देवी ऽदिवेदिवे प्रत्यहम् । ‘दिवेदिवे द्यविद्यवि’ (नि. १. ९. ११) इति अहर्नामसु पाठान् । गृहं गृहं तत्तच्छ-गृहम् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽयाति गच्छति । कीदृशी^७ । ‘अधि अधिकं ऽनाम नमनं प्रहृत्वं प्रतिगृहम्’ उद्योगं प्रकाशनरूपं ऽदधाना धारयन्ती । यद्वा । अधि दधाना अधिकं धारयन्ती । किंच ऽसिषासन्ती संभक्तुमिच्छन्ती ऽद्योतना कृत्स्नं जगत् द्योतनशीला ऽशश्वत् प्रतिदिनम् ऽआगात् आगच्छति । पूर्वं यातीत्युक्तत्वात् पुनः आगादिति वचनमावश्यकत्वाद्वद्योतनार्थम् । आगत्य च ऽवसूनां धनानां हविलक्षणा-नाम् ऽअग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं^८ ऽभजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तम् । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

‘सूनृते सुहु मनुष्याणां नेत्रि ऽउषः हे उषोदेवते ऽभगस्य सर्वैर्भजनीयस्य आदित्यस्य ऽस्वसा असि स्वसृस्थानीयासि । तेन सहोत्पद्यमानत्वात् तद्वत्पूज्येत्यर्थः । तथा ऽवरुणस्य तमोवारकस्य सवि-तु-र्वेवस्य ऽजामिः^९ असि भगिनीस्थानीयासि^{१०} । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयन्त्युत्पादयन्ति

१. च-फ-विभजासि विभजसि । २. ऋ-नृभ्यो नेतृभ्यः; ३. क्ष-ञ-ट-नतृभ्यः । ४. क्ष-ञ-ट-‘ददासि’ इत्यस्यानन्तरं ‘देवमनुष्येत्यादिना त्रन्’ इत्यधिकम् । ५. क्ष-ञ-ट-अभिमतफलदानमनाः यद्वा दान्तमनाः । ६. क्ष-ञ-ट-इत्यर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ७. क्ष-ञ-ट-कीदृशी सा ८. क्ष-ञ-ट-अप्रातिहतम् । ९. क्ष-ञ-ट-तत्तच्छ्रेष्ठ भागम् १०. त-जामिः असि भगिनी यस्यादित्यस्य स्वसा असि स्वसृस्थानीयासि ।

अस्यामपत्यम् अन्ये इति जामिः । यद्वा । जमति गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानात् अन्यत्रेति । उक्तनिर्वचनद्वयम् अभिप्रेत्य यास्क आह—‘ न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्यादुत्तिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति ’ (निरु. ३. ६) इति । तादृशी एवं प्रथमा इतरदेवेभ्यः पूर्वा उत्कृष्टा वा सती ऽजरस्य स्तुता भव । जरतिः स्तुत्यर्थः । ‘ जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः ’ (निरु. १०. ८) इति यास्कः । ऽपश्चा पश्चात् स्वप्नीत्यनन्तरं ऽयः ऽअघस्य ऽधाता यः कश्चिदुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितास्ति ऽसः ऽदध्याः गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । ‘ दध्यति दध्नोति ’ (नि. २. १४. ६१) इति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी बलीयान् ऽतं ऽदक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया ऽरथेन अस्मदीयरथादिसाधनेन च ऽजयेम ॥ ॥ ४ ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुंरधीरुदग्रयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्पार्हा वसूनि तमसापगूळहाविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरताम् । सूनृताः । उत् । पुंरम् ऽधीः । उत् । अग्रयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्पार्हा । वसूनि । तमसा । अपगूळहा । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विभातीः ॥ ६ ॥

‘सूनृताः प्रियसस्यात्मिकाः वाचः’ ऽउदीरताम् उद्गच्छन्तु । हे ऋषिजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वम्^१ । तथा ऽपुंरधीः पुंरधयः । पुंरं शरीरं यासु धीयते याभिर्वा ताः पुंरधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ताः अपि उन्मिषन्तु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्तन्तामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि ‘ यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः ’ (कौ. उ. ३. ३) इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरैकत्वात् प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धम् । तथा ऽअग्रयः आहवनीयाद्याः ऽशुशुचानासः अत्यन्तं दीप्यमानाः ऽउत् ऽअस्थुः उत्तिष्ठन्तु^२ प्रज्वलयन्तु^३ इत्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतः ऽविभातीः विविधं भासमानाः ऽउषसः उषोदेवताः ऽतमसा अपगूळहानि^४ अन्धकारेणात्यन्तं गोपितानि ऽस्पार्हा स्पृहणीयानि ऽवसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीनि ऽआविष्कृण्वन्ति यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति^५ तस्मात् स्तोत्रादिकं कुर्वन्मिषत्यर्थः ॥

अपान्यदेत्यभ्यन्त्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥

अप । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सम् ।

चरेते इति ॥ परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अक्रः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीम् अहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाः स्तूयते । ऽविषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे ऽअहनी अहश्च रात्रिबोधे ऽसं ऽचरेते । समित्येकीभावे । सहैव अव्यवधानेन चरतः । अत्राहः साहचर्यात्

१. क्ष-म-ट-स्तुतिरूपा वाचः । २. क्ष-म-ट-प्रवर्षयध्वम् । ईरं गतौ । अदादिकः । ३. क्ष-म-ट-उद्गता भवन्तु । ४. च-फ-प्रज्वलयन्तु । ५. च-फ-अपगूळहा अपगूळहानि । ६. क्ष-म-ट-प्रकाशीकुर्वन्ति ।

तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरपि अहः इत्युच्यते । उत्तरत्र मन्त्रान्तरे अयमेवार्थः स्पष्टः^१ आज्ञातः ‘अहश्च कृष्णमहरजुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः’ (ऋ. सं. ६. ९. १) इति । तयोर्मध्ये ^२अन्यत् रात्रिरूपमहः ^३अप ^४एति अपगच्छति प्रतिलोमं गच्छति वा । ‘अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्’ (निरु. १. ३) इति यास्कः । ^५अन्यत् च दिवसाख्यमहः ^६अभि ^७एति आभिमुख्येन गच्छति । ‘अभीत्याभिमुख्यम्’ (निरु. १. ३) इति यास्कः^८ । रात्र्या^९ प्रतिनिवृत्तायाम् अहः अभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे सं चरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । ^{१०}परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिक्षपयतोर्वा । प्राणिनाम् अहःसु अतीतेषु आयुषः क्षयात् परिक्षपणं प्रसिद्धम् । तयोर्मध्ये ^{११}अन्या रात्रिः ^{१२}तमः तमोरूपा ^{१३}गुहा^{१४} पदार्थानां गूहनम्^{१५} ^{१६}अकः करोति^{१७} । अन्या अहरेकदेशभूता च ^{१८}उषाः ^{१९}शोशुचता भृशं दीप्तेन ^{२०}रथेन ^{२१}अद्यौत् । द्योतते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वम् । रात्रिः तमोरूपत्वात्^{२२} सर्वं जगत् आवृणोति । उषास्तु सर्वान् भावान् प्रकाशयति इत्युपसः स्तुतिः ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं संचन्ते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशत् योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥ ८ ॥

सदृशीः । अद्य । सदृशीः । इत् । ऊँ इति । श्वः । दीर्घम् । संचन्ते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिंशत् । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

^१अद्य अस्मिन्नहनि ^२सदृशीः ^३इत् परस्परं सदृश्यः^४ एव । तथा ^५श्वः इत् परस्मिन्नप्यहनि ^६सदृशीः परस्परं सदृश्य^७ एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः^८ । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः^९ सदृश्यः श्वस्तन्यश्च अद्यतनीभिः^{१०} । एवम् अहरन्तरेण सादृश्यम् । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उषःकालः^{११} । स चैकविंशतिघटिकाभिः पङ्क्तिशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनम् एकोनपष्टयधिकपञ्चसहस्रयोजनानि मेरुं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लङ्कादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्तात् त्रिंशद्योजनम् उषाः अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन् देशे गच्छति तत्र^{१२} त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथा उषाः अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात् त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लङ्कादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगन्तव्यः । एवं च सति एकस्मिन् भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागान्तरेऽपि तावन्तं कालं प्रकाशयति^{१३} । एवम् उक्तरीत्या^{१४} एकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः । प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्य उपसां बहुत्वात् बहुवचनम् । एवमेकरूपाः उपसः ^{१५}अनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्^{१६}

१. क्ष-ज-ट-स्वष्टम् । २. क्ष-ज-ट-इति यास्कः । एकान्याभ्यामिति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नि निह्न्यते । ३. क्ष-ज-ट-रात्रौ । ४. क्ष-गुहा गुहां गूहनम् ; क्ष-ज-ट-गुहा । गुहा गोपनीयानां गूहनम् । ५. क्ष-ज-ट-‘करोति’ इत्यस्यानन्तरं ‘गुहायां तमस्तमोरूपं करोति कृत्स्नं जगत् । अकः इत्यत्र एकान्याभ्यामित्यत्र विभाषेत्यनुवृत्तेर्निघाताभावाभावः’ इत्यधिकम् । ६. ज-फ-व-ष-तमोभूत्वा । ७. क्ष-ज-ट- उ । ८. क्ष-ज-ट-सदृशाः । ९. क्ष-ज-ट-सदृशा उ । १०. क्ष-ज-ट-एवकारार्थः । ११. क्ष-ज-ट-श्वस्तनीभिः । १२. क्ष-ज-ट-अद्यतनीभिः । १३. क्ष-स उषःकालः ; क्ष-ज-ट-स उषसः कालः । १४. क्ष-ज-ट-ततः । १५. क्ष-ज-ट-तथैव प्रकाशयति । १६. क-क्ष-ज-ट-ण-त-व-उक्तरीत्या । १७. क्ष-ज-ट-तासामप्युदयात् ।

सर्वे भावा अनवद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । 'दीर्घम् उत्तरीत्या' अत्यन्तमायतं 'वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य' 'धाम स्थानं मेरुवलयं' 'सचन्ते प्रतिदिनं सेवन्ते । कियद्दूरमिति तदुच्यते । 'त्रिंशत्' 'योजनानि' 'त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्तत्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुच्यन्तीत्यर्थः । किंच आसां मध्ये 'एकैका उषा लङ्कापेकैकभूभागवर्तिनां' 'ऋतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं—' ऋतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा ' (निरु. २. २८) इति । 'सद्यः तदानीमेव स्वोदयकाले एव' 'परि' 'यन्ति' 'परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः' । तत्तद्विभागविशेषेण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । 'उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्नो यवकोट्यां रोमकविषयेऽर्धरात्रः स्यात्' (आर्य. ४. १३) इति ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्रितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्रितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः 'प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वा' 'अहः दिवसस्य' 'नाम नमनमागमनं' 'जानती अवगच्छन्ती प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः । सा उषाः 'शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव' 'श्रितीची शैत्यं गच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवती' कृष्णात् निकृष्टात् तमसः सकाशात् 'अजनिष्ट प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशात्तोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावित्वात् तत उत्पद्यते इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा' 'ऋतस्य' सत्यभूतस्यादित्यस्य 'धाम तेजोयुक्तं स्थानं' 'योषा मिश्रयन्ती' 'न' 'मिनाति न हिनस्ति तदीयं तेजो न पराभवति । अपि तु' 'अहरहः सर्वेष्वहःसु' 'निष्कृतमाचरन्ती अलंकारशोभां कुर्वती । यद्वा । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति न हिनस्ति' । किंतु अहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारम् आचरन्ती कुर्वती तादृश्या अजनिष्टेति पूर्वत्रान्वयः ॥

१. क्ष-च-ज-झ-ञ-ट-फ-ब-उक्तनीत्या । २. क्ष-ञ-ट-उषसः परि । ३. क्ष-ञ-ट-'निर्वहन्तीत्यर्थः' इत्यस्यानन्तरम् 'एकैकेत्यत्र क्रियासमभिहारे सर्वान्नो द्वे भवत इति वक्तव्यमिति द्विर्भावः' इत्यधिकम् । ४. क्ष-ञ-ट-'प्राप्नुवती' इत्यस्यानन्तरं 'वृषादिभ्यः इति ऋ (?) श्रितिमच्यतीति ऋत्विगित्यादिना किं नि नकाराकारयोर्लुप्तयोः पूर्वपदस्य चो इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वम्' इत्यधिकम् । ५. क्ष-ञ-ट-सती । ६. झ-ञ-ट-ऋतस्य भूतयज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती । ७. क्ष-ञ-ट-'हिनस्ति' इत्यस्यानन्तरं 'मीड् हिंसायाम् । मीनातेर्निगमे इति ह्रस्वत्वम्' इत्यधिकम् । ८. क्ष-ञ-ट-'पूर्वत्रान्वयः' इत्यस्यानन्तरं 'निष्कृतम् । कर्मणि निष्ठा । प्रकृष्टादीनां च इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्' इत्यधिकम् ।

कन्येव तन्वा३ शशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणम् ।

संस्मर्यमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽइव । तन्वा । शशदाना । एषि । देवि । देवम् । इयक्षमाणम् ।

सम्स्मर्यमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण तन्वा शशदाना शशद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । 'शशदानः शशद्यमानः' (निरु. ६. १६) इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येव । 'कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति वा' (निरु. ४. १५) इति यास्कः । सा यथा जनान्तिके विवसना संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीया अप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शशदाना स्पष्टतां गच्छन्ती दृश्यसे । पश्चात् प्रगल्भा सती हे देवि देवनशीले इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तम् अभिमते^१ दातुमिच्छन्तं वा^२ देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियम् एषि गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिः यौवनोपेता सती पुरस्तात् पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मर्यमाना सम्^३ ईषत् हसन्ती हास्यं कुर्वती^४ विभाती अत्यन्तं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवान् आविः कृणुषे प्रकटीकरोषि^५ । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात् प्रियतमस्य पुरतः संस्मर्यमाना दन्तप्रदर्शनं^६ ईषद्भसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहुमूलस्तनादीनि आविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि संस्मर्यमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दन्तस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि ॥ ॥ ५ ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कम् ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उषसो नशन्त ॥ ११ ॥

सुसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् ।

भद्रा । त्वम् । उषः । विस्तरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशन्त ॥ ११ ॥

हे उषोदेवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता योषा इव सुसंकाशा अत्यर्थं प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनाय^७ आविः कृणुषे प्रकटयसि^८ । यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृता अत्यन्तं शोभना^९ सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं^{१०} दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कम् इति पादपूरणः अत्र विशेषस्याभावात् 'क्षितिर्जीवनाय कम्' इतिवत् । तथा च यास्काचार्यः—'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (निरु. १. ९) इति । यद्वा । कमिति सुखवचनः । सुखं यथा भवति तथा आविष्कृणुषे इत्यर्थः । हे उषः यत् एवं करोषि अतः

१. क्ष-ञ-ट-संगच्छन्तं वा । यजतेः सनि छान्दसं यकारस्य संप्रसारणम् । २. क्ष-ञ-ट-सम्यगीषद्भसनं कुर्वती । ३. क्ष-ञ-ट-प्रकाशीकरोषि । ४. क्ष-ञ-ट-'दर्शनाय' इत्यस्यानन्तरं 'दृशे विरूपे च इति निपात्यते' इत्यधिकम् । ५. क्ष-ञ-ट-प्रकाशयसि । ६. क्ष-ञ-ट-शोभमाना । ७. क्ष-ञ-ट-शरीरं सर्वेषाम् । ८. क्ष-ञ-ट-अर्थविशेषस्याभावात् ।

‘भद्रा कल्याणशीला स्तुत्या’ एवं ‘वितरं’ व्युच्छ आवरकमन्धकारं’ विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय’ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात् परिहरणीयत्वाच्च व्युदसनीयं तम एव इति गम्यते । किञ्च ‘ते तव’ तत् व्युदसनम् ‘अन्याः’ उषसः अतीताः आगामिन्यश्च ‘न’ नशान्त न व्याप्नुवन्ति तथा व्युच्छेति भावः । ‘नशान्त्यास्तिकर्मा’ । ‘इन्वति’ ननक्ष’ इति’ व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषसः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

‘अश्वावतीः’ अश्ववत्यो बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः तथा ‘गोमतीः’ बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः ‘विश्ववाराः’ विश्वे वाराः वरणीयाः कालाः यासां ताः तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा । विश्वे वरितारो यासु ताः विश्ववाराः । विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः^१ । ‘सूर्यस्य’ रश्मिभिः ‘यतमानाः’ सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात् पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात् तासामपि प्रयत्नमविरुद्धम्^२ । रश्मिदेवताः^३ अपि^४ प्रकाशिकाः^५ इत्यर्थः । किञ्च ‘भद्रा’ भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा ‘नाम’ नमनं सर्वजनानुकूल्यं ‘वहमानाः’ धारयमाणाः ‘उषसः’ उपोदेवताः ‘परा’ ‘च’ ‘यन्ति’ परायन्ति^६ च^७ । तथा ‘पुनरा’ ‘च’ ‘यन्ति’ पुनरायन्ति च । परस्परापेक्षया उभयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गताः^८ ता एव पुनः पुनर्दिनान्तरेषु अपि आयन्ति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

ऋतस्य रश्मिर्मानुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिम् । अनुऽयच्छमाना । भद्रम्भद्रम् । क्रतुम् । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्सु । च । स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः ‘ऋतस्य’ सत्यभूतस्यादित्यस्य ‘रश्मि’ रश्मीन् ‘अनुयच्छमाना’ आनुकूल्येन प्रवर्तमाना एवं ‘भद्रंभद्रं’ ‘क्रतुं’ तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा ‘धेहि’ स्थापय । हे ‘उषः’ ‘नः’ अस्मदर्थं ‘सुहवा’ सुधु आहूता^९ सती ‘व्युच्छ’ तमो विवासय प्रकाशं कुर्वित्यर्थः^{१०} । किमर्थ-

१. क्ष-ञ-ट-विशिष्टतरं प्रकर्षणास्माकमन्धकारं विवासय प्रकाशस्वेत्यर्थः । २. ज-व-ष-इन्वति नक्षतीति । ३. क्ष-ञ-ट-‘ इत्यर्थः ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ बहुव्रीहौ विश्वे संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ’ इत्यधिकम् । ४. च-फ-प्रयत्नमविरुद्धं कुर्वाणाः । ५. क्ष-ञ-ट-रश्मिदेव ताः । ६. च-अभिप्रकाशिकाः । ७. क्ष-ञ-ट-चशब्दयोगादनिघातः । ८. क्ष-ञ-ट-याताः । ९. क्ष-ञ-ट-आहूताभ्या । १०. क्ष-ञ-ट-‘ कुर्वित्यर्थः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ ह्यतेः बहुलं छन्दसीति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः संप्रसारणे कृते आकारान्तलक्षणस्य युवोऽप्रसक्तेः खलु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन लिप्स्वरः । यद्वा । भावेऽनुपसर्गस्येति अप् संप्रसारणं च ’ इत्यधिकम् ।

मिति तदुच्यते । 'मघवस्सु । मघमिति धननाम । हविलक्षणधनयुक्तेषु' 'अस्मासु यजमानेषु' 'रायः' 'च' 'स्युः' बहुविधानि धनानि संभवन्तिवति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थं चशब्दः ॥ ॥ ६ ॥

‘उषा उच्छन्ती’ इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत आर्षं त्रैदुभमुपस्यम् ।
‘उषा उच्छन्ती’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगस्तु पूर्वसूक्ते एवोक्तः ॥

उषा उच्छन्ती^१ समिधाने^२ अग्रा उद्यन्त्सूर्य^३ उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वर्थ^४ प्रासावीद्द्विपत्^५ चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्ती । सम्ऽइधाने । अग्रौ । उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।
देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् । प्र । असावीत् । द्विपत् । प्र । चतुऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषा 'उषाः' 'समिधाने' 'अग्रौ' । अग्निस्वसामान्येन एकवचनम् । अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु^१ ।
कर्माथे कर्तृप्रयोगः । उपःकाले हि आहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । 'उच्छन्ती'^२ तमो विवासयन्ती
'उर्विया' उरु बहुलं 'ज्योतिः' प्रकाशम् 'अश्रेत्' सेवते प्रकाशते प्रकाशयति^३ वा सर्वम्^४ । किमिव ।
'उद्यन्' 'सूर्यः' । उपमाप्रधाननिर्देशः^५ । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः ।
'अत्र' त्वदुदयानन्तरम् अस्मिन् कर्मणि वा 'सविता' 'देवः' सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः 'नः' अस्मदर्थं 'नु' क्षिप्रम्
'अर्थम्' । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । 'अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि' (ऋ. सं.
७. ६३. ४) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । अरणीयं 'द्विपत्' पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं 'प्रासावीत्'
अनुजानातु^६ ददात्वित्यर्थः^७ । तथा 'चतुष्पत्' पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत्^८ । किमर्थम् । 'इत्यै'
द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । नः इत्यै इति संबन्धः । अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

अग्निं नती^१ दैव्यानि ब्रतानि^२ प्रमिनती^३ मनुष्या^४ युगानि^५ ।

इयुषीणामुपमा^६ शश्वतीनामायतीनां^७ प्रथमोषा^८ व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अग्निं नती । दैव्यानि । ब्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।

इयुषीणाम् । उपमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा । उषाः । वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

१. क्ष-ञ-ट-हविलक्षणविशिष्टधनयुक्तेषु । २. क्ष-ञ-ट-सत्सु कर्मार्थम् । ३. क्ष-ञ-ट-यद्वा
उच्छन्ती । ४. क्ष-ञ-ट-प्रकाशयति । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति इयाजादेशः । सर्वम् । ५. क्ष-ञ-ट-
उपमाप्रधानोऽयं निर्देशः । ६. क्ष-ञ-ट-अनुजानातु । संख्यासु पूर्वस्येत्यन्त्यलोपः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् पाठः
पत् इति पद्मावः । द्वित्रिभ्यां पाहन् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ७. क्ष-ञ-ट-'प्रासावीत्' इत्यस्यानन्तरम्
'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वम्' इत्यधिकम् ।

‘ह्रिष्यानि’ व्रतानि देवसंबन्धीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम, ‘व्रतं कर्वरम्’ (नि. २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माणि ‘अमिनती अहिंसन्ती’ भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा ‘मनुष्या मनुष्याणां’^२ युगानि युगोपलक्षितान् निमेषादिकालावयवान् ‘प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसन्ती’^३ आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः । यद्वा । युगानि युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसन्ती^४ वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । किंच ‘ईयुषीणां गच्छन्तीनाम् अतीतानां’^५ शश्वतीनां नित्यानाम् उषसाम् उपमा । ताभिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च ‘सदृशीरघ सदृशीरिदु श्वः’ (ऋ. सं. १. १२३. ८) इत्यत्रोक्तम् । तथा ‘आयतीनां’^६ प्रथमा आगामिनीनामुषसां प्रथमभाविनी सती ‘व्यद्यौत्’ विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । ईयुषीणां गमनशीलानां पश्चादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा । तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथा आयतीनां रात्र्यवसान-समये उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् । तादृशी देवी व्यद्यौत् प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदशि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदशि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

‘एषा उषाः’^७ दिवः द्योतमानात्मकस्य^८ शुलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । ततः उत्पद्यमान-त्वात् दुहितेत्युपचर्यते । ‘पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि’^९ प्रति प्रत्येकम् ‘अदशि दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशते इत्यर्थः । कीदृशी सा । ‘ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती’^{१०} समना सम्यगानयित्री चेष्टयित्री ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । यद्वा । सह युग-पदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ सा तादृशी ‘ऋतस्य आदित्यस्य’^{११} पन्थां पन्थानं मेरोः प्रान्तप्रदेशमनुक्रमेण ‘साधु सम्यक्’^{१२} एति गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तात् उषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । ‘प्रजानतीव प्रियभूतस्य’^{१३} सूर्यस्य मार्गो^{१४} मयापि गन्तव्यः’ इति चेतयन्तीव । यथा लोके प्रियतमे अनुरागयुक्ता^{१५} काचित् भर्तारं^{१६} सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः । किंच ‘दिशः प्रागादिकाः’^{१७} न ‘मिनाति न हिनस्ति । किंतु उषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिदिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

उपो अदशि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधाइवाविरकृत प्रियाणि ।

अश्वसन्न संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥

उपो इति । अदशि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

अश्वऽसत् । न । संसतः । बोधयन्ती । शश्वत्तमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥ ४ ॥

१. क्ष-म-ट-न-अहिंसती । २. क्ष-म-ट-मनुष्याणाम् । षष्ठ्याः आकारः । ३. क्ष-म-ट-न-हिंसती । ४. क्ष-म-ट-न-हिंसती । ५. क्ष-म-ट-द्योतनात्मकस्य । ६. च-फ-प्रियतमस्य । ७. क्ष-म-ट-मार्गो मयापि गन्तव्यम् । ८. क्ष-म-ट-प्रियतमानुरागयुक्ता । ९. क्ष-च-क्ष-म-ट-न-फ-तं भर्तारम् ।

एषा उषाः °उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकः एको निपातः । सर्वैः समीपे एव °अदर्शि दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । °शुन्ध्युवो °न °वक्षः । अत्र नकारः उपमाधीयः उपरिष्ठात् प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तादकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः—‘ पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति ’ (नि. १. ४) इति । तस्योदाहरणं—‘ नेन्द्रं देवममंसत ’ (ऋ. सं. १०. ८६. १) इति उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते ’ (निरु. १. ४) इति । तस्योदाहरणं ‘ दुर्मदासो न मुरायाम् ’ (ऋ. सं. ८. २. १२) इति । शुन्ध्युः आदित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षः वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन् दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच °नोधा इव °प्रियाणि °आविरकृत । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविरकृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविरकरोत् । किंच °अग्नसन्न । अत्राप्युपमाधीयो नकारः । अग्नये इति अग्न अन्नम् । तस्य पाकाय गृहे सीदति इति अग्नसत् पाशिका योषित् °ससतः बोधयन्ती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् भोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अग्नयेति गृहनाम, ‘ वरूथम् अग्न ’ इति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यग्नसत् जननी । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् उषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदन्ती तत्रत्यान् प्राणिनः प्रबोधयन्ती इत्यमुषाः । °प्युषीणाम् आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये °शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतम् आगच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तम्—‘ उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूहमिदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूहं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविरकुरुत एवमुषा रूपाण्याविरकुरुते । अग्नसदृशां भवत्यग्नसादिनीति वाक्त्रसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागापुनरेयुषीणां स्वपतो बोधयन्ती शश्वतिकतमागापुनरागामिनीनाम् ’ (निरु. ४. १६) इति ॥

पूर्वे अर्धे रजसो अत्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्र केतुम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पुणन्ती पित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अत्यस्य । गवाम् । जनित्री । अकृत । प्र । केतुम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । वितरम् । वरीयः । आ । उभा । पुणन्ती । पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥

°अत्यस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य °रजसः रजकस्यान्तरिक्षलोकस्य । रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोक-वाची ‘ लोका रजांस्युच्यन्ते ’ (निरु. ४. १९) इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य °पूर्वे °अर्धे पूर्व-स्मिन् भागे °जनित्री उत्पन्ना सती °गवां दिशां रश्मीनां वा °केतुं प्रज्ञानं °प्र °अकृत प्रकर्षेण करोति । यद्वा । रजसः रजकस्याहः । रजःशब्दोऽहर्वाची ‘ असृगहनी रजसी उच्येते ’ (निरु. ४. १९) इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य पूर्वोऽर्धे पूर्वस्मिन् भागे उषःकाले गवां वाचां जनित्री जनयित्री उत्पादयित्री । उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् । यद्वा । अत्यस्य कर्मसु स्थितस्य जन्तोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम, ‘ केतः केतुः ’ इति तन्नामसु पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । किंच °पित्रोः पालयिष्योर्वावापृथिष्योः °उपस्था

उपस्थे उत्सङ्गे अन्तरालप्रदेशे स्थित्वा ^१उभा उभे द्यावापृथिव्यौ ^२वृणन्ती स्वतेजसा पूरयन्ती । यद्वा । उभा उभयोः पित्रोरिति^३ संबन्धः । ^४वितरं विशिष्टतरं ^५वरीयः उरुतरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा ^६व्यु ^७प्रथते विशेषेणैव^८ प्रख्याता भवति प्रकाशते इत्यर्थः । उद्गन्तुः अवधारणार्थः पादपूरणो वा 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ७ ॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिम् ।

अरेपसा तन्वा ई शाशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुतमा । दृशे । कम् । न । अजामिम् । न । परि । वृणक्ति । जामिम् ।

अरेपसा । तन्वा । शाशदाना । न । अर्भात् । ईषते । न । महः । विभाती ॥ ६ ॥

^१एषा उषाः ^२एवेत् । इच्छन्तुः एवकारार्थः । एवमेव इदानीं भासमानप्रकारेणैव ^३पुरुतमा विपुलतमा अत्यन्तविस्तृता सती ^४अजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं ^५न ^६परि ^७वृणक्ति परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा ^८जामिं सजातीयं देवजातिं ^९न परि वृणक्ति न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । ^{१०}दृशे ^{११}कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान् दर्शयितुं वा । किञ्च ^{१२}अरेपसा अपापया निर्मलया ^{१३}तन्वा शरीरेण ^{१४}शाशदाना शाशाद्यमाना^{१५} । 'शाशदानः शाशाद्यमानः'^{१६} (निरु. ६. १६) इति यास्कः । स्पष्टतां गच्छन्तीत्यर्थः । ^{१७}विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती सा ^{१८}अर्भात् अल्पात् पुत्तिकादेः सकाशात् ^{१९}न ^{२०}ईषते न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा ^{२१}महः महतो मेवादेः सकाशात् ^{२२}न ^{२३}ईषते न गच्छति तमपि प्रकाशयति^{२४} । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशते इत्युक्तम् । इदानीम् अस्मिन्लोके^{२५} परमाण्वादि पर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्तेव नि रिणीते अप्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनये । धनानाम् ।

जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुवासाः । उषाः । हस्ताऽइव । नि । रिणीते । अप्सः ॥ ७ ॥

^१अभ्रातेव भ्रान्तरहितेव ^२पुंसः पित्रादीन् प्रति ^३प्रतीची स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी सती ^४एति गच्छति । यथा लोके भ्रान्तरहिता योषित् स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय^५ पितृन् एति । सति भ्रातरि स एव उचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात् पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति

१. क्ष-ञ-ट-पित्रोरित्यनेन । २. क्ष-ञ-ट-विशेषेण । ३. क्ष-ञ-ट-शाशाद्यमाना । ४. क्ष-ञ-ट-शाशाद्यमानः । ५. क्ष-ञ-ट-प्रकाशयतीत्यर्थः । ६. क्ष-ञ-ट-अस्मिन्नेव लोके । ७. क्ष-ञ-ट-स्वोचित-वासोऽलंकाराय ।

स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदानादिकं संतानकृत्यं^१ करोति । तस्याभावात् स्वयमेव तत्कृतं पित्रादीन् गच्छति । तद्वदियम् उषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय^२ वा पितृभूतं^३ सूर्यम् अभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा^४ धनानां^५ सनये^६ गतारुगिव^७ इत्यपरो दृष्टान्तः^८ । गतं इति गृहनाम 'कृदरो गतः' (नि. ३. ४. ३) इति तन्नामसु पाठात् । अत्रौचित्येन राजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिश्च अधिष्ठितं^९ स्थानमुच्यते तदारोहतीति गतारुक् । यथा लोके काचित् गतभर्तृका योषित् धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गतमागच्छति । तां तु सभ्याः विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेत् अक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां^{१०} सनये लाभाय गतमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितम् । किंच^{११} पश्ये^{१२} उशती कामयमाना^{१३} सुवासाः^{१४} जायेव । अयमपरः^{१५} दृष्टान्तः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांक्षन्ती तेन सह संक्रीडते तथा इयम्^{१६} उषाः^{१७} अतिनैशेन^{१८} अन्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना^{१९} हस्तेव हसनेव^{२०} अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि ।^{२१} नि^{२२} रिणीते नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः^{२३} । यथा लोके काचित् रमणीया योषित् स्मितव्याजेन दन्तान् विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः—'अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गतारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गतः सभास्थाणुर्गृणातेः सस्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्राक्षैराव्रन्ति सा रिक्थं लभते' इति, 'जायेव पश्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुते' (निरु. ३. ५) इति च ॥

स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्यैव ।

व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्याङ्गयङ्गे समनगाइव ब्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्त्रे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्यैव ।

विउच्छन्ती । रश्मिभिः । सूर्यस्य । अङ्गि । अङ्ग्ये । समनगाः । इव । ब्राः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात् परस्परं स्वसुभावः । तथाप्यहः प्राथम्यात् तेजस्विताच्च ज्यायस्त्वम् । स्वयमेव सरतीति वा^१ स्वसा । रात्रिः^२ स्वस्त्रे^३ ज्यायस्यै उक्तरीत्या^४ ज्येष्ठायै^५ योनिम् उत्पत्तिस्थानम् अपररात्ररूपम्^६ अरैक्^७ अरिचत् प्रादात् प्ररेचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वब्राह्मणतः—'राश्वषसे

१. क्ष-ञ-ट—'संतानकृत्यम्' नास्ति । २. क्ष-ञ-ट—स्वप्रकाशपितृभूतम् । ३. क्ष-ञ-ट—गतारुगिव गतारोहिणीवैत्यपरो दृष्टान्तः । ४. च-फ-आस्थितम् । ५. क्ष-ञ-ट—प्रकाशादीनाम् । ६. क्ष-ञ-ट—अयमप्यपरः । ७. क्ष-ञ-ट—इयमप्युषाः । ८. ज्ञ-अपि नैशेन । ९. क्ष-ट—समनेनेव । स्फायितस्त्रीत्यादिना रक् । १०. क्ष-ञ-ट—'प्रकाशयतीत्यर्थः' इत्यस्यानन्तरं 'री गतिरेषणयोः । क्रैयादिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्वादीनां ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वम् । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम्' इत्यधिकम् । ११. क्ष-ञ-ट—उच्छन्तीत्या । १२. क्ष-ञ-ट—आरैक् ।

बोनिमारैक् ' (ऋ. सं. १. ११३. १) इति । दत्त्वा च ^१अस्याः उत्पन्नाया उषसः ^२प्रतिचक्ष्येव ।
ज्ञापयित्वेव स्वयमपसृष्यैव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्संनिधौ
स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवापगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्ना एषा ^३सूर्यस्य ^४रश्मिभिः ^५पृच्छन्ती
तमो विवासयन्ती ^६अञ्जि व्यञ्जकं तेजः । यद्वा । अञ्जि व्यक्तं जगत् । ^७अङ्क्ते अनक्ति प्रकाशयति ।
किमिव । ^८समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छन्तीति समनगाः विद्युतः । ^९व्राः
व्राताः । विद्युत्संघा इव^{१०} । यद्वा । सम्यगननाय गच्छन्तीति समनगाः सूर्यरश्मयः । ते इव वा व्राताः
संघीभूताः । ते यथाञ्जते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः ॥ व्रात इत्यत्र तकारलोपश्छान्दसः ॥

आसां पूर्वासांमहसु स्वसृणामपरा पूर्वाभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रतनवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उषसः ॥ ९ ॥

आसाम् । पूर्वासाम् । अहऽसु । स्वसृणाम् । अपरा । पूर्वाम् । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रतनवत् । नव्यसीः । नूनम् । अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

^१स्वसृणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरन्तीनां वा ^२पूर्वासां पुरातनीनाम् ^३आसाम्^२
उषसां मध्ये ^४अहसु अहःसु^३ प्रतिदिनम् ^५अपरा अन्या अद्यतन्युषाः ^६पूर्वाम् अतीतदिवससंबन्धिनी-
मुषसं ^७पश्चात् अनुसृत्य ^८अभ्येति । अभिमुखं गच्छति अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्वहःसु एवमे-
वाभ्येति । ^९नव्यसीः नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यः^४ ^५ताः ^६उषासः उषसः अपि ^७नूनं निश्चयं ^८प्रतन-
वत् पुरातन्य इव ^९सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्यः ^{१०}अस्मे अस्माकं
^{११}रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति तथा ^{१२}उच्छन्तु प्रकाशयन्तु । पूर्वतन्यो यथौच्छन् तथा आगामि-
न्योऽपि उच्छन्तु इत्यर्थः ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः । ससन्तु ।

रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जारयन्ती ॥ १० ॥

हे ^१मघोनि मघवति अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति ^२उषः हे उषोदेवि ^३पृणतः हविष्प्रदान्
अस्मान् यजमानान् ^४प्रबोधय प्रज्ञापय प्रतिबुद्धान् कुरु । किंच ^५पणयः व्ययासहिष्णवो वणिजः ।

१. क्ष-ञ-ट-‘ इव ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ जनसनखनेति गमेर्विट् । विद्वनोरित्यात्वम् । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ञ-ट-आसामिदानीं वर्तमानानाम् । ३. क्ष-ञ-ट- अहःसु
अम्यलोपश्छान्दसः । ४. क्ष-ञ-ट-‘ आगामिन्यः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ नवशब्दात् ईयसुनि
ईकारलोपश्छान्दसः ’ इत्यधिकम् ।

‘पणिर्वणिग्भवति’ (निरु. २. १७) इति यास्कः । पणय इव लुब्धकाः १अबुध्यमानाः यागादीन् अकुर्वाणा अज्ञानशीला अस्मच्छत्रवः २ससन्तु स्वपन्तु दीर्घनिद्रा भवन्तु त्रियन्तामित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः’ (क्र. सं. १. २९. ४) इति । किंच हे ३मघोनि अस्महत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषः ४मघवद्भयः हविलंक्षणाश्रवद्भयो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं ५रेवत् धनवत् समृद्धिमत् ६उच्छ विभाहि । किंच हे ७सूनुते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि देवि ८जरयन्ती सर्वप्राणिनः क्षपयन्ती त्वं ९स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं १०रेवत् धनवत् समृद्धयर्थम् उच्छेति शेषः ११ ॥ ८ ॥

अवेयमश्चैद्युवतिः पुरस्ताद्युक्ते गवामरुणानामनीकम् ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयम् । अश्चैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युक्ते । गवाम् । अरुणानाम् । अनीकम् ।

वि । नूनम् । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहम् । गृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

१इयम् उषाः २युवतिः यौवनोपेतयोषिस्थानीया । यद्वा । सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती । ३पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि ४अव ५अश्चैत् अस्यर्थमागच्छति वर्धते वा ६ । अत्र अवशब्दो विनिग्रहार्थीयः ७ ‘न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ’ (निरु. १. ३) इति यास्कनोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यते इति तत्राह । इयम् ८ अरुणानाम् अरुणवर्णानां ९गवां प्रसिद्धानाम् एतन्नामकानामश्वानां वा १०अनीकं समूहं ११युक्ते रथे योजयति १२ । ‘अरुण्यो गाव उषसाम् । इयावाः सवितुः’ (नि. १. १५. ७-८) इति । यथा लोके वाहन-संनाहं दृष्ट्वा प्रमाणमनुमीयते तथा अत्रापि अरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनात् उषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते । यद्वा । अरुणानां रश्मीनां समूहं युक्ते । तथा १३नूनं निश्चयमेषा १४वि १५उच्छात् तमो विवर्जयित्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणात् यथा लोकेऽश्वसंनाहं १६ दृष्ट्वा उदयोऽनुमीयते १७ तथात्रापीत्यर्थः । तादृशी सा १८असति असत्प्राये नीरूपेऽन्तरिक्षे तिरोधायकत्वात् अज्ञोभने तमसि वा १९केतुः केतु-स्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासते इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरूपेऽन्धकारे २०प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वब्रान्वयः । तस्मिन् काळे २१अग्निः आहवनीयादिरूपः २२गृहं गृहं सर्वयजमानगृहम् अग्निहोत्रार्थम् २३उप २४तिष्ठाते उपतिष्ठते २५ दीप्यते इत्यर्थः ॥

१. क्ष-ञ-ट-‘समृद्धिमत्’ इत्यस्यानन्तरं ‘रथेर्मती बहुलमिति संप्रसारणम् । रेशब्दाच्चेति मनुष उदात्तत्वम्’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ञ-ट-‘शेषः’ इत्यस्यानन्तरं ‘जनीजृषृक्कसुरजोऽमन्ताश्च इति मित्वात् मितां ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वम्’ इत्यधिकम् । ३. क्ष-ञ-ट-‘वा’ इत्यस्यानन्तरं ‘श्वयतेऽच्छान्दसे छुडि सिवि वृद्धौ इडभावे रूपम्’ इत्यधिकम् । ४. क्ष-ञ-ट-विनिग्रहार्थः । ५. क्ष-ञ-ट-यत इयम् । ६. क्ष-ञ-ट-‘योजयति’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अरुण्यो गाव उषसां प्रतिनियतत्वात् । तथा च निरुक्तम्’ इत्यधिकम् । ७. च-स-फ-ष-निश्चितमेषा । ८. त-लोके संनाहं दृष्ट्वा जयोऽनुमीयते । ९. क्ष-ञ-ट-‘उपतिष्ठते’ इत्यस्यानन्तरं ‘संगच्छते । आडागमः । उपादेवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदम्’ इत्यधिकम् ।

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपसन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपसन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

१ते तव १व्युष्टौ सत्यां १वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणोऽपि । चिद्विशेष अपिशब्दार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् । ‘ उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति ’ (निरु. १. ४) इति यास्केनोक्तात् । १वसतेः निवासस्थानास्तीडादेः १उत् ऊर्ध्वम् १अपसन् पतन्ति । पूर्ववाक्ये ‘ गृहं गृहमुपतिष्ठातेऽग्निः ’ इत्युक्तत्वात्तदपेक्षया अपिशब्दः^१ । किंच १नरश्च मनुष्याश्च १पितुभाजः अन्नवन्तोऽन्नार्थिनः कृषि-वाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थम् उदुन्मुखा अपसन् गच्छन्ति । तथा^२ मन्त्रान्तरं—‘ पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ’ (ऋ. सं. १. ४८. ५) इति । एवं सत्यां हे १देवि देवनशीले उषोदेवते १अमा गृहे देवयजनाख्ये १सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थम् । अमेति गृहनाम ‘ अमा दमे ’ (नि. ३. ४. ११) इति तन्नामसु पठितत्वात् । यद्वा । अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेतामित्रयादौ सहार्थे प्रयोगात् । १मर्त्याय मनुष्याय १दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय १भूरि^३ १वामं बहु शोभनं धनं १वहसि प्रापयसि^४ ॥

अस्तोढुं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजम् ॥ १३ ॥

अस्तोढुम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वम् । उशतीः । उषसः ।

युष्माकम् । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणम् । च । शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या^५ बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे १स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रम् । तदहन्तीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उषसः । यतो यूयं तादृश्यः अतः १मे मत्स्वभूतेन १ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रेण १अस्तोढुम् स्तुता भवत^६ । किंच हे १उषासः उषसः १उशतीः स्तोतृन् अस्मान् अस्मत्समृद्धिं वा कामयमाना यूयम् १अवीवृधध्वम् अस्मान् प्रवर्धयत । किंच हे १देवीः देव्यो देवनशीलाः १युष्माकम् १अवसा युष्मत्संबन्धिना रक्षणेन वयं १सहस्रिणं सहस्रसंख्याकम् अभीष्टं धनं १सनेम लभेमहि । तथा १शतिनं १च १वाजं शतसंख्याकम् अपरिमितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमपि अर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

१. क्ष-ञ-ट—‘ अपिशब्दः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ पततेऽच्छान्दसे लुङि लृटित्त्वादङि परतः पतः पुम् इति पुमागमः ’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ञ-ट—तथा च । ३. क्ष-ञ-ट—भूरि । प्रभूतं वामं वननीयं धनकनकादिकं रूपं वहसि ददासि । ४. क्ष-ञ-ट—सूक्तद्वयेनोक्तनीत्या; ज-ज्ञ-क्ष-त-फ-ष—सूक्तद्वयोक्तनीत्या । ५. क्ष-ञ-ट—‘ भवत ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ कर्मणि लुङि इणः षीष्वा इति ध्वकारस्य षत्वम् ’ इत्यधिकम् ।

‘ प्राता रत्नम् ’ इति सप्तमं पञ्चमं सूक्तं काक्षीवतम् । दानस्य स्तूयमानत्वात् दानदेवत्वं ‘ या तेनोष्यते सा देवता ’ (अनु. २. ५) इति परिभाषितत्वात् । ऋषुभम् । उपेत्यादिके द्वे जगत्स्यौ । ‘ प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुतिरूपजगत्स्यौ ’ इत्यनुक्रमणिका ॥

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान्प्रतिगृह्णा नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तम् । चिकित्वान् । प्रतिऽगृह्ण । नि । धत्ते ।

तेन । प्रजाम् । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सुवीरः ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिः ब्रह्मचर्यं चरित्यन् वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुक्त्वा वेदान् सम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रान्तः । प्रभाते भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजा अनुचरैः संक्रीडमानः अकस्मात् कक्षीवतः अन्तिकमाससाद् । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहसोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीये आसने उपवेश्य अस्य सौन्दर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किं नामा त्वमिति । स च पृष्ठो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं च आचक्षते । स च राजा संभाष्यः इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्य अस्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतनिष्कानश्च शतं पुंगवानां शतं गवां षष्ट्युत्तरसहस्रं पुनरेकादशरथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽन्तिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु कस्या नाम अश्वबन्धनी रज्जुः । तद्वान् कक्षीवान् । अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितम् । अतोऽस्य राजन्यत्वात् प्रतिग्रहो नोपपद्यते । ‘ याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ’ (मनु. १०. ७६) इत्युक्तत्वात् । तस्मात् ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति । नैष दोषः । यद्यप्यसौ कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिङ्गेन^१ स्वयं वृद्धत्वात् अपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिः उशिष्मामिकाम् अपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्या अतिजरटेन महर्षिणा सह रन्तुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषिताम् उशिष्मामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मन्त्रपूतेन जलेनाभिषिष्य ऋषिपुत्रीं^२ कृत्वा^३ तथा सह रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये ‘ नासत्याभ्याम् ’ (ऋ. सं. १. ११६) इत्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितम् । अतः अस्य क्षत्रियसंबन्धात् कक्षीवानिति नाम उपपन्नम् । दीर्घतमसः परमर्षेः उत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात् प्रतिग्रहोऽपि उपपन्न एव । इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसारूपानुपपत्तिपादकम् । ननु अनुक्रमण्यां ‘ स्वनयस्य दानस्तुतिः ’ इति ‘ दानतुष्टो भावयव्यं तुष्टाव ’ इति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यते इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायाम् ऋचि ‘ अधिक्षियतो भाव्यस्य ’ इति दातुर्भावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात् तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तम् । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य^४ व्यवहर्तव्यत्वात् तथा ‘ आ रुद्रासः ’ इत्यादौ बहुधाः प्रयोगवर्णनात् ‘ स्वनयेन दत्ता ’ इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्च उभयत्रापि दातृप्रतिग्रहीत्रोरैकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाल्यानमिति प्रसिद्धम् ॥ स च कक्षीवान् आनीतं सर्वं पितुर्निषेधकं

१. क्ष-ज-स-म-ट-राजत्वात् । २. क्ष-म-ट-कलिङ्गराजेन । ३. क्ष-म-ट-ऋषिः पवित्रीकृतया ।

४. क्ष-म-ट-पुत्रस्यापि । ५. क्ष-ख-ज-स-ज-ट-फ-सिद्धम् ।

परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति । स्वनयो नाम राजा ^१प्रातरित्वा प्रातरेव आत्मनः सकाशमागतः सन् ^२रत्नं रमणीयं निष्कादिकं ^३प्रातः प्रभातकाले ^४दधाति अस्मत्संनिधौ स्थापयति ददाति । ^५तं स्थापितं सर्वं ^६चिकित्त्वान् चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान् ^७प्रतिगृह्य स्वीकृत्य ^८नि ^९घत्से पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं ^{१०}तेन दत्तेन निष्कादिना ^{११}प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां ^{१२}वर्धयमानः पोषयन् ^{१३}आयुः जीवितं च वर्धयन् ^{१४}सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरूपेतः सन् ^{१५}रायस्पोषेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन ^{१६}सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराक्षिपं प्रार्थयते ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अ॒सत् । सुऽहिर॒ण्यः । सुऽअ॒श्वः । बृ॒हत् । अ॒स्मै । वयः । इन्द्रः । द॒धा॒ति ।

यः । त्वा । आ॒यन्त॑म् । वसु॒ना । प्रा॒तः॒ऽइ॒त्वा । मु॒क्षी॒ज॒या॒ऽइ॒व । पदि॑म् । उ॒त्सि॒नाति॑ ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पिता आनीतेन धनेन संतुष्टः राजानं बहुप्रकारेण आशास्ते । असौ स्वनयो राजा ^१सुगुः ^२असत् । शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु । तथा ^३सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान् भवतु । तथा ^४स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् ^५अस्मै राज्ञे प्रदात्रे ^६बृहत् प्रभूतं ^७वयः अन्नम् ^८इन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता ^९दधाति दधातु ददातु । यतः अयं राजा अस्मै गोहिरण्याश्वाङ्गानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थना उचितैव । कस्यैवमाशीरिति स उच्यते । ^{१०}यः यो राजा ^{११}प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्रं ^{१२}आयन्तं गुरुकुलात् आगतं ^{१३}पदिपथिकं यदृच्छया गन्तारं ^{१४}त्वा त्वां ^{१५}वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेन ^{१६}उत्सिनाति गमनतः उत्कृष्टं बध्नाति ^{१७}गतिं निरुणद्धीत्यर्थः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः उच्यते । ^{१८}मुक्षीजयेव ^{१९}पदिम् । मुच्यमाना सती बन्धनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदिं गन्तारं मृगपक्ष्यादिकम् उत्सिनाति बध्नाति तथा मयाननुशातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीददानादिना ^{२०}यो राजा-तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयं ^{२१}मन्त्रः ^{२२}व्याख्यातः ‘सुगुर्भवति’ ततनाच्च’ ^{२३}(निरु. ५. १९) इति ॥

आर्यमद्य सुकृतं प्रातरिच्छभिष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सुनृताभिः ॥ ३ ॥

आर्यम् । अ॒द्य । सु॒कृत॑म् । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रम् । वसु॑मता । रथे॒न ।

अं॒शोः । सु॒तम् । पा॒यय॑ । म॒त्सर॑स्य । क्ष॒यत्स॒र्वीर॑म् । व॒र्धय॑ । सु॒नृता॑भिः ॥ ३ ॥

१. क्ष-ज-ट-‘सन्’इत्यस्यानन्तरं ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति कनिपि तुक्’ इत्यधिकम् । २. क्ष-असत् ; क्ष-ज-ट- असत् । बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वम् । ३. क्ष-ज-ट-‘पुत्र’ इत्यस्यानन्तरं ‘वत (न) उपसंख्यानमिति संबुद्धी नकारस्त्व स्त्वम्’ इत्याधिकम् । ४. क्ष-ज-ट-आगच्छन्तम् । ५. क्ष-ज-ट-बध्नाति । विह् बन्धने । कैवा-दिकः । ६. क्ष-क्ष-ज-ट-यथेष्टदानादिना । ७. क-ज-क्ष-ण-ट-व-तदुदाहरणतया अयं मन्त्रः ; फ-तदुदाहरणतया मन्त्रः । ८. क-क्ष-ज-क्ष-ज-ट-ण-व-ष-इत्यादिषु ‘सुगुर्भवति...ततनाच्च’ इति निरुक्तग्रन्थः पूर्णत्वेन उद्धृतः ।

‘प्रातः पूर्वेषुः प्रभातकाले अयं’ धनं दत्तवान्^१ तस्मिन्नेव काले ‘सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वाम्
 ‘इच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहम्’ अद्य अस्मिन् दिने इदानीम् ‘आयं प्राप्तोऽस्मि’^२।
 अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेषुरिति तथापि अद्य आयम् इत्युक्तत्वादर्थोत्पूर्वेषुः प्रातः^३ इति
 गम्यते । कीदृशम्^४ । ‘इष्टेः इष्टस्वेष्टसाधनस्य यागस्य वा ‘पुत्रं पुरु त्रातारम् । ‘पुत्रः पुरु त्रायते’
 (निरु. २. ११) इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । ‘वसुमता रथेन
 समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा । तेन सहितः इति सहार्थे तृतीया । किंच मदानीतेन समृद्धेन
 धनेन ‘अंशोः अंशुमतो बह्वीरूपस्य ‘मत्सरस्य मादनसाधनस्य’ सोमस्य । ‘मत्सरः सौमो मन्दते-
 स्तृप्तिकर्मणः’ (निरु. २. ५) इति निरुक्तम् । तस्य ‘सुतम् अभिषुतं रसं’ पायय आत्मानं पायय
 इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च ‘क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य
 तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं ‘सूनुताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः ‘वर्धय समृद्धं कुरु ।
 पुत्रभृत्यादिवीरैः यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।

पृणन्तं च पपुर्णि च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥ ४ ॥

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः ।

पृणन्तम् । च । पपुर्णिम् । च । श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृचि आनीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम् । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति ।
 ‘सिन्धवः स्यन्दनशीलाः प्रस्तुतपयोधाराः’^१ । ‘सिन्धुः स्यन्दनात्’ (निरु. ९. २६) इति यास्कः ।
 ‘मयोभुवः सुखभावयिष्यः’^२ । मय इति सुखनाम ‘मयः स्यूमकम्’ (नि. ३. ६. ७) इति
 तन्नामसु पाठात् । ‘धेनवः प्रीणयिष्यो गावः’ ईजानं सोमयागमनुतिष्ठन्तं तथा ‘यक्ष्यमाणं यक्ष्ये इति
 प्रणतिं’ कुर्वन्तं ‘च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्ये इति अभ्यवसितवन्तमपि ‘उप उपेत्य ‘क्षरन्ति
 स्रवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानाम् अग्निष्टोमा-
 त्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य^३ ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवा-
 दिकमिति वाच्यम् । स्वर्गवत् गवादिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनु-
 तिष्ठतामेव महत्फलम् अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपि^४ महत् फलमस्येवेति
 दर्शयति । ‘पृणन्तं पितृन् प्रीणयन्तं’^५ ‘पपुर्णिं’^६ प्रीणन्शीलम् इष्टदातारं^७ प्राणिनः सर्वदा प्रीणयन्तं ‘च
 पुरुषं ‘श्रवस्यवः अक्षमिच्छन्त्यः अक्षसमृद्धिहेतवः ‘घृतस्य ‘धाराः । यद्वा । घृतकुल्याः । ‘विश्वतः
 सर्वतः ‘उप उपेत्य ‘यन्ति प्राप्तुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

१. क्ष-च-ज-म-ट-फ-ब-यदा धनं दत्तवान्; ख-च-फ-यदा धनं लब्धवान् अस्मि । २. क्ष-म-ट-प्राप्तोऽस्मि ।
 एतेर्लङि उत्तमैकवचने रूपम् । ३. क्ष-म-ट-‘प्रातः’ नास्ति । ४. क्ष-म-ट-कीदृशं त्वाम् । ५. क्ष-म-ट-
 मोदसाधनस्य । ६. क्ष-म-ट-प्रस्तुतपयोधाराः; ख-च-फ-प्रस्तुतपयोध(धा)राः; क-ज-प्रसूतपयोध(धा)राः ।
 ७. क्ष-म-ट-सुखस्य भावयिष्यः । ८. क्ष-म-ट-आकृतिम् । ९. क्ष-म-ट-प्रकृतित्वात् तस्य । १०. क्ष-म-ट-
 अनुतिष्ठतामपि । ११. क्ष-म-ट-प्रीणयन्तम् । पृ पालनपूरणयोः । कैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वम् ।
 १२. क्ष-म-ट-पपुर्णिं प्रीणनशीलं प्रीणनेच्छावन्तं च । आदृगमहन इति किन् । उदोष्ठपूर्वस्य इति उत्पन्नम् ।
 १३. क-म-इष्टदानादिना; ख-फ-इष्टदानात् ।

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पूणाति स ह देवेषु गच्छति ।

तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पूणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति ।

तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसङ्गेन सामान्यतो दानम् एतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा । सोमस्यैव स्तुतत्वात्^१ दक्षिणाशब्दस्य यागे एव प्रसिद्धत्वाच्च आ सूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग एव प्रस्तूयते । यः यो मर्त्यः पूणाति हविरादिदानेन देवादीन् प्रीणाति^२ सः नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धम् अकम् । न विद्यते अकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको शुलोकः । तथा च श्रूयते—‘ न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं^३ च नाकम् ’ (निरु. २. १४; का. सं. २१. २) इति^४ । तस्य पृष्ठे उन्नते उपरिदेशे^५ श्रितः सन्^६ अधि अधिकमाकल्पान्तं तिष्ठति । यद्वा । अधि तिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । ह इति प्रसिद्धौ । तस्मै^७ प्रीणयित्रे पुरुषाय सिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः घृतं तेजोवत् सारम् अर्षन्ति गच्छन्ति रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंच इयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः । दातुर्जीवनसाधकान्नोदकानि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्तु आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणावताम् । दिवि । सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणावन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणाम् । इच्छब्दः एवकारार्थः । तेषामेवार्थे इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चन्दनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किंच दक्षिणावताम् एव दिवि शुलोके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकाः तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति । किंच दक्षिणावन्तः एव अमृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते सेवन्ते । यद्वा । दानेनापहतपाप्मानः आत्मानं विदित्वा अमृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति । ‘ यज्ञेन दानेन ’ (वृ. उ. ४. ४. २२) इति श्रुतेः । किंच दक्षिणावन्तः एव आयुः प्र तिरन्ते अतिदीर्घमेवमायुष्यं^१ वर्धयन्ते लभन्ते^२ । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । इत् इति सर्वत्र संबध्यते ॥

१. क्ष-ख-ज-झ-ञ-ट-फ-ब-प्रस्तुतत्वात् । २. क्ष-ञ-ट-नभ्राणपात् इति प्रकृतिभावः । ३. क्ष-ञ-ट-उपरिदेशे देवेषु मध्ये श्रितः तैरेव सेवितः सन् । ४. क-झ-किंच तस्मै । ५. क्ष-ञ-ट-जीवनसाधनान्युदकादीनि । ६. क्ष-ञ-ट-अतीव दीर्घमायुष्यं वर्धयन्ते लभन्ते ।

मा पूणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरेस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पूणन्तः । दुःईतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुव्रतासः ।

अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । 'पृणन्तः देवादीन् हविरादिना प्रीणयन्तः सन्तः' 'दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखम्' 'एनः तत्साधनं पापं च' 'मा' 'आरन् मा प्राप्नुवन्' । न केवलं दातार एव अपि तु 'सूरयः देवानां स्तोतारो विद्वांसः' 'मा' 'जारिषुः जरया न जीर्णा' भवेयुः^१ । तथा 'सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचान्द्रायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्हि एषाम्^२ अन्यो जनः^३ क इति स उच्यते । 'तेषां दातृणां स्तोतृणां वा' 'अन्यः तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः' 'परिधिः पापस्य परितो धारकः' 'अस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवः तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधाय-कोऽस्तु । यथा अग्नेः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्वाध्यमानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषः तेषां परिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं^४ प्राप्नुयुरिति उच्यते । 'अपृणन्तं देवादीन् अप्रीणयन्तमदातारं' 'शोकाः चित्तपीडाः तत्साधनाः पाप्मानः'^५ 'अभि अभिमुखं' 'सं' 'यन्तु सम्यक् प्राप्नुवन्तु वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः'^६ ॥ १० ॥

'अमन्दान्' इति षष्ठं सूक्तं 'सप्त' इत्यनुवर्तनात् सप्तर्चम् । आदितः पञ्चानां कक्षीवानृषिः षष्ठ्याः भावयव्यः सप्तम्याः रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पञ्चानां भावयव्यस्य स्तुतिरुपवात् स एव देवता 'या तेनोच्यते' (अनु. २. ५) इति न्यायात् । अन्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठ्याः भावयव्यः सप्तम्याः रोमशा । यद्यपि 'स्वनयेन दत्ता' (ऋ. सं. १. १२६. ३) इति श्रूयमाणत्वात्तस्यैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् 'आ रुद्रासः' इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि^७ 'भाव्यस्य' इत्युक्तत्वाच्च 'भाव-यव्यं तुष्टाव' इत्येतद्विरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्ते एव । आदितः पञ्च-त्रिष्टुभः । अन्ये अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम्-'अमन्दानिति कक्षीवानन्दाननुष्टुः पञ्चभिर्भावयव्यं तुष्टावान्ये अनुष्टुभौ भावयव्यरोम-शयोर्देवयोः संवादः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अमन्दांस्तोमान् प्र भरे मनीषा सिन्धवधिं क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रममिमीत सवान्तूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥ १ ॥

अमन्दान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिन्धौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रम् । अमिमीत । सवान् । अतूर्तः । राजा । श्रवं । इच्छमानः ॥ १ ॥

१. क्ष-ज-ट-'प्राप्नुवन्' इत्यस्यानन्तरं 'दुरुपसृष्टस्य एतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम्' इत्यधिकम् । २. क्ष-ज-ट-हीयन्ते । ३. क्ष-ज-ट-एनोभाजनः । ४. क्ष-ज-ट-कम् । ५. क्ष-ज-ट-पाप्मानो वा । ६. क-क्ष-ज-ज-ट-ण-'भवेमेत्यर्थः' इत्यस्यानन्तरम् 'अत्र यद्यपि सामान्येन दानमात्रं स्तुयते तथाप्यस्य सूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरुपत्वात् (ख-व-दानस्तुतिरुपत्वात्) तद्दुःखमायान्विति भावः (ख-व-इत्यर्थः)' इत्यधिकम् । ७. क्ष-ज-ट-तत्र प्रथमायामृचि । ८. च-क्ष-स-फ-भावयव्यस्य ।

१सिन्धौ सिन्धुदेशे यद्वा लक्षणया सिन्धुतीरे समुद्रतीरे १अभि १क्षियतः अधिनिवसतः
१भाव्यस्य १भावयव्यस्य १। तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः । तस्य १अमन्दान् अनस्पान् १स्तोमान् स्तोत्राणि
तन्निष्ठबहुविधदानादीनां कीर्तनानि १मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या १प्र १अरे प्रकर्षेण १
संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । १अतूतः केनाप्यहिंसितः १यः १राजा १मे मदर्थं १सहस्रं
तत्संख्याकान् १सवान् । सूयन्ते सोमाः एष्विति सवाः सोमयागाः । तान् १अमिमीत संपूर्ण-
धनप्रदानेन १ निर्मितवान् । किमिच्छन् । १भवः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मने १इच्छमानः कामयमानः ।
यतोऽयमास्विज्याद्युपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहुधनं प्रादात् अतस्तं स्तौमीत्यर्थः ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्वान्प्रयतान्तसद्य आदम् ।

शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् । प्रयतान् । सद्यः । आदम् ।

शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् । दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान् ॥ २ ॥

१नाधमानस्य स्वीकर्तव्यम् इत्युच्चैः याचमानस्य १असुरस्य धनानां निरसितुर्दानशीलस्य १राज्ञः
स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य १निष्कान् आभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि
शतसंख्याकानि । शतं सहस्रम् इत्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् १सद्यः प्रार्थनानन्तरमेव १कक्षीवान्
अहम् १आदम् आत्तवानस्मि स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः १ । तथा १प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतान् १अश्वान्
अध्वगमनसमर्थान् हयान् आदम् आत्तवान् । तथा १गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः । उत्तरमन्त्रे
स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां १शतम् आदम् । एवं प्रदाता राजा १दिवि द्युलोके १श्रवः कीर्तिम्
१अजरं शाश्वतीम् १आ १ततान् विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीता अहं स्वर्गे कीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥

उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमन्तो दश रथासो अस्थुः ।

षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सर्नत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अहाम् ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमन्तः । दश । रथासः । अस्थुः ।

षष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् । सर्नत् । कक्षीवान् । अभिपित्वे । अहाम् ॥ ३ ॥

१स्वनयेन १दत्ताः १श्यावाः तद्वर्णाश्चैः १युक्तत्वात् श्यावाः १वधूमन्तः आरूढाभिर्वधूभिस्तद्वन्तः
१दश एतत्संख्याकाः १रथासः रथाः १उप १अस्थुः उपस्थिताः १ । गव्यशब्दो गोसमूहवाची १ । १षष्टिः

१. च-ज्ञ-त-फ-‘ भाव्यस्य ’ नास्ति । २. क्ष-ज-ट-भावयव्यस्य । वर्णलोपः । ३. ज्ञ-ज्ञ-त-
विशेषेण । ४. क्ष-ज-ट-धनप्रदानेन । ५. क्ष-ज-ट-याचमानस्य । नाष्टु शब्दे । अनुदासेत् । ६. क्ष-ज-ट-
‘ स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ ददातेः आङ्पूर्वात् आङ्गे दोऽनास्यविहरणे इत्यात्मनेपदाभावश्छान्दसः ।
लेट्याङगमः । छान्दसः शपो लुक् । इतश्चलोपः इति इकारलोपः ’ इत्यधिकम् । ७. ख-च-फ-स्यामवर्णाश्चैः ।
८. क्ष-ज-ट-उपस्थिताः । गतिस्थेति सिन्धो लुक् । ९. क्ष-ज-ट-अत्र गोसमूहवाची । खलुरभाश्वपिति
(खलुगौरवादिति) समूहे यः । व्यत्ययात् आङुदात्तत्वम् ।

‘सहस्रमनु’ गव्यं षष्ठ्यधिकसहस्रं गवां समूहोऽनु ‘आगात् आगतः । ततः आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्य अयं ‘कक्षीवान्’ ‘अह्नां दिवसानां मध्ये’ ‘अभिपित्वे संनिहितेऽहनि’ ‘सनत्’ । स्वीकृते^१ रथवध्वादिं स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति^२ । अभिपित्वशब्दः आसन्न-कालवाची प्रपित्वशब्दः^३ इति वत्^४ । स च ‘प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य’ (निरु. ३. २०) इति यास्केनोक्तत्वात् आसन्नवचनः । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पञ्चाः ॥ ४ ॥

चत्वारिंशत् । दशरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिम् । नयन्ति ।

मदच्युतः । कृशानवतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् । अमृक्षन्त । पञ्चाः ॥ ४ ॥

‘दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः’ ‘सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गोयूथ-सहस्रस्य वा’ ‘अग्रे पुरस्तात्’ ‘शोणाः शोणवणोपेताः अश्वाः’ ‘चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये^१ सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा भवन्ति । तेऽपि ‘श्रेणिं पङ्क्तिमाश्रित्य’ ‘नयन्ति रथान् अभिमतदेशं प्रापयन्ति । यद्वा । अश्वनियुक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पङ्क्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः । अथ तान् ‘कक्षीवन्तः । कक्ष्या अश्वसंबन्धिनी^२ रज्जुः । ‘कक्ष्या रज्जुरश्वस्य’ (निरु. २. २) इति यास्केनोक्तत्वात् । ताभिस्तद्वन्तः । यद्वा । अङ्गिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवन्तः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवन्तः । ‘पञ्चाः घासाद्यन्नवन्तः सन्तः’ ‘मदच्युतः मदस्त्राविणः उद्वृत्तान् शत्रूणां मदस्य च्यावयितुं वा’ ‘कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् । कृशानमिति हिरण्यनाम ‘कृशानं लोहम्’^३ (नि. १. २. ७) इति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतान् ‘अत्यान् सततगमनशीलानश्चान्’ ‘उदमृक्षन्त अध्वश्म-जनितस्वेदापनयनाय उत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्त्रीन्युक्तां अष्टावरिधायसो गाः ।

सुबन्धवो ये विश्याइव वा अनस्वन्तः श्रव एषन्त पञ्चाः ॥ ५ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रयतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।

सुबन्धवः । ये । विश्याऽइव । वाः । अनस्वन्तः । श्रवः । एषन्त । पञ्चाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बन्धुभ्यो निवेदयन्नाह । हे ‘सुबन्धवः’^४ ‘पूर्वा’ ‘प्रयतिं पूर्वप्रदानम्’ ‘अनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि’ ‘वः युष्मदर्थम्’ ‘आ’ ‘ददे स्वीकृतवानस्मि । यद्वा । पूर्वा प्रयतिं

१. क्ष-ञ-ट-असनत् संभक्तवान् । २. क्ष-ञ-ट-प्रपित्वशब्दवत् । ३. क्ष-ञ-ट-चतुष्टये चतुष्टये । ४. क्ष-ञ-ट-अश्वबन्धनी । ५. क्ष-ञ-ट-काश्चनम् । ६. च-फ-सहजाः सुबन्धवः ।

प्रदेयं रथादिकम् अनु दानक्रमेणैव आ ददे प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । ^१त्रीन् ^२अष्टौ च ^३युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरेर्ध्वनैर्वा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापृथग्निर्देशो न विवक्षितः । तथा ^४अरिभायसः अरिभिरीश्वरैर्ध्वरणीयाः बहुमूल्याः असंख्याताः ^५गाः च आ ददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तम् । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्बन्धुभ्यो निवेदनासंभवात् ‘बधू-
मन्तो दश रथासो अस्थुः’ (ऋ. सं. १. १२६. ३) इति दशानां रथानामुक्तत्वात् अत्र च त्रीणिद्वौ
इत्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वात् बधूविशिष्टानाम् अन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्च अन्यानीति युक्तम् ।
उक्तानामेव अनुवदनपक्षे^१ दशबधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां
पुनरभिधानं प्रकृष्टवज्ञापनार्थम् । सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह ।
सुबन्धवः शोभना विद्यायोनिर्बन्धिनः येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनु-
रागयुक्ता इत्यर्थः^२ । विशाः प्रजाः । तत्र भवाः ^३विश्याः । व्रियन्त इति ^४व्राः प्राताः ॥ तकारलोप-
श्छान्दसः^५ ॥ विशां प्राता यथा परस्परमनुरागवन्तः तथा एतेऽपीत्यर्थः । ^६पज्जाः अन्नवन्तोऽग्निरसः
संतानप्रभवा ये सन्ति ते सर्वे^७ सुबन्धवः ^८अनस्वन्तः शकटवन्तः हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयाग-
वन्तः सन्तः ^९श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिम् ^{१०}ऐषन्त इच्छन्ति इच्छन्तु वा । तदर्थम् आ ददे
इति शेषः^{११} ॥

आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ॥ ६ ॥

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कशीकाऽईव । जङ्गहे ।

ददाति । मह्यम् । यादुरी । याशूनाम् । भोज्या । शता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भावयस्यः स्वभार्या रोमशामप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह । ^१भोज्या भोग-
योग्यैषा ^२आगधिता आ समन्तात् गृहीता स्वीकृता । तथा ^३परिगधिता परितो गृहीता । आदराति-
शयाय पुनर्वचनम् । ‘गध्यं गृह्णातेः’ (निरु. ५. १५) इति यास्कः । यद्वा । आगधिता आ
समन्तात् मिश्रयन्ती^४ । आन्तरं प्रजननेन बाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । ‘गध्यतिर्मिश्रीभावकमां’ (निरु.
५. १५) इति यास्कः । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यम् उत्तरस्मिन्स्तु योषितः इति भेदः । कीदृशी^५
सा । या ^६जङ्गहे अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुञ्चति^७ । अत्यागे दृष्टान्तः । ^८कशीकेव । कशीका
नाम सूतवत्सा^९ नकुली । सा यथा पर्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति तथैवापि ।
किञ्च भोज्यैषा ^{१०}यादुरी । यादुरिति उदकनाम । रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी । बहुरेतो-

१. क्ष-ञ-ट-अनुवादनपक्षे । २. क्ष-ञ-ट-‘इत्यर्थः’ इत्यस्यानन्तरं ‘बहुव्रीहौ आद्युदात्तं द्यच्छन्दसीति
उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्’ इत्यधिकम् । ३. क्ष-ञ-ट-‘तकारलोपश्छान्दसः’ इत्यस्यानन्तरं ‘यद्वा व्रियन्त इति
प्राताः । घमर्थे कविधानमिति कः’ इत्यधिकम् । ४. क्ष-ञ-ट-‘सर्वे’ इत्यस्यानन्तरं ‘पज्जा इत्युच्यन्ते ।
पज्जा वा अग्निरस इति श्रुतेः’ इत्यधिकम् । ५. क्ष-ञ-ट-‘शेषः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘इषेः छान्दसे लुङि
छत्वाभावः आत्मनेपदम्’ इत्यधिकम् । ६. क्ष-ञ-ट-‘मिश्रयन्ती’ इत्यस्यानन्तरं ‘तथा परिगधिता परितो
मिश्रयन्ती’ इत्यधिकम् । ७. क्ष-ञ-ट-कीदृशी सा । जङ्गहे अत्यर्थं गृहीत्वा न मुञ्चति । प्रहेः ग्रहणकर्मणः
यङ्लुङि छान्दसः अभ्यासस्य नुमागमः आत्मनेपदं च । ८. क्ष-ञ-ट-वशा ।

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सुनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमुनुं वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सुनुम् । सहसः । जातवेदसम् ।

विप्रम् । न । जातवेदसम् ॥ यः । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिम् । अनुं । वष्टि । शोचिषा । अऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

१ अग्निं सर्वासां देवसेनानामग्र्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा १ होतारम् अस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वतारम् । यद्वा । होमनिष्पादकं होतारम् १ । ‘ जुहोतेहोतैर्यौर्णवाभः ’ (निरु. ७. १५) इति यास्कः । ‘ अग्निमद्य होतारमवृणीत ’ (तै. ब्रा. २. ६. १५. १) इति श्रुतेः । ‘ अग्निमग्र आवह ’ (तै. ब्रा. ३. ५. ३. २) इति च अग्रेराह्वानं प्रसिद्धम् । अग्निं होतारं १ मन्ये । एवं प्रतिविशेषणं मन्ये इति संबन्धः । यद्वा । यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् एतदेव विधेयविशेषणम् । इतराणि बक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि । २ दास्वन्तम् अतिशयेन २ दानवन्तं २ वसुं सर्वेषां निवासहेतुं ३ सहसः ३ सुनुं बलस्य पुत्रम् । अग्निर्मन्थनकाले बलेन मथ्यमानः उत्पद्यते इति पुत्रत्वमुपचर्यते । ४ जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जातवेदःशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः (निरु. ७. १९) । अग्रेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः । ५ विप्रं ५ न ५ जातवेदसं जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बहु मन्यन्ते तथा त्वामपि मन्ये स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टः ५ यः ५ देवः ५ स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् ५ ऊर्ध्वया उन्नतया उत्कृष्टया ५ देवाच्या देवान् पूजयन्त्या देवान् प्रत्यक्तया वा ५ कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणया । ‘ देवान्प्रत्यक्तया कृपा ’ (निरु. ६. ८) इति यास्कः । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् ५ आजुह्वानस्य आ समन्तात् हूयमानस्य ५ सर्पिषः सरणशीलस्य ५ घृतस्य विलापनेन दीप्तस्याज्यस्य ५ विभ्राष्टिं विशेषेण आजमानम् ५ अनु स्वयमपि तदाज्यं ५ शोचिषा ज्वालया ५ वष्टि कामयते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।

परिजमानमिव द्यां होतारं चर्षणीनाम् ।

शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्र । मन्मभिः । विप्रेभिः । शुक्र ।

मन्मभिः ॥ परिजमानम्ऽइव । द्याम् । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

शोचिःऽकेशम् । वृषणम् । यम् । इमाः । विशः । प्र । अ॒वन्तु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

१. क्ष-ज-ट-होतारम् आह्वतारम् । २. क्ष-ङ-ज-ट-अतिशयितदानम् । दातेरनुन्तान्मनुषि तसौ मत्वर्थे इति भस्वात् रुत्वाभावः (ङ-ष्टुत्वाभावः) ३. ङ-निवासभूतम् । ४. क्ष-ङ-ज-ट-आवनम् ।

हे ऽविप्र मेधाविन् ऽशुक्र दीप्तज्वालाग्ने ऽयजिष्ठम् अतिशयेन यद्वृत्तम् ऽत्वा त्वां ऽयजमानाः
वयं यद्धारः ऽहुवेम आह्वयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं
त्वाम् । ऽअङ्गिरसाम् अङ्गिरीगोत्रोत्पन्नानां मध्ये ऽज्येष्ठम्^१ । यद्वा । अङ्गाराणां^२ मध्ये ज्येष्ठं ज्वाला-
युक्तत्वात् । ‘अङ्गिरा अङ्गाराः’ (निरु. ३. १७) इति यास्कः । ‘येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्’
(ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते । ऽमन्मभिः मननसाधनैः ऽविप्रेभिः
विशेषेण प्रीणयितृभिः ऽमन्मभिः मन्त्रैः । यद्वा । विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः मन्मभिर्मेन्त्रैश्च^३ सहिता
वयमिति संबन्धः । त्वदाह्वानानन्तरं ऽपरिज्मानं परितो गच्छन्तं ऽध्याम् इव सूर्यमिव ऽहोतारं
देवानामाह्वतारम् । केषामर्थे । ऽवर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थे । यद्वा ।
वर्षणीनां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां पश्चात् यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानाम् आह्वतारम् ।
तथा ऽशोचिक्लेशं केशवत् अत्यन्तायतज्वालोपेतं ऽवृषणं वर्षितारम्^४ एवं रूपं ऽयं त्वां ऽविशः त्वामेव
निविशमानाः ऽह्माः ऽविशः यजमानरूपाः प्रजाः ऽमृतये स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये ऽप्रावन्तु प्रकर्षेण
प्रीणयन्तु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबन्धः ॥

स हि पुरु चिदोर्जसा विरुक्मता दीद्यानो भवति द्रुहन्तरः परशुर्न द्रुहन्तरः ।

वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरम् ।

निष्पहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओर्जसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति । द्रुहम्ऽतरः । परशुः । न ।

द्रुहम्ऽतरः ॥ वीळु । चित् । यस्य । सम्ऽऽकृतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् ।

निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

ऽस ऽहि स एव पूर्वं स्तुतः एवाग्निः ऽविरुक्मता विशेषेण रोचनवता ऽओर्जसा ज्वालारूपेण
बलेन ऽपुरु ऽचित् अत्यधिकमेव ऽदीद्यानः दीप्यमानः ऽद्रुहन्तरः द्रोघधृणां तरिता निवारयिता^५ ऽभवति
अस्मासु द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां हिंसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽद्रुहन्तरः द्रोघधृणां छेदनाय
प्रयुक्तः ऽपरशुर्न परशुरिव । स यथा अमोघं हिनस्ति तथायमपि^६ । किञ्च ऽयस्य अग्नेः ऽसमृतौ
संगतौ संयोगे ऽवीळु ऽचित् दृढमपि पाषाणादिकं ऽश्रुवत् गच्छेत् शीर्येत^७ । तथा ऽयत्स्थिरं यच्च
पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीळ्विति^८ दृढनाम, ‘वीळु च्यौत्नम्’ (नि. २. ९. १४) इति
तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । ऽवनेव^९ उदकमिव । उदकं यथाग्निसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः ।
अत्यन्तदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्द्रोघधारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किञ्च अय-

१. क्ष-ज्ञ-क्ष-ञ-ट-ज्येष्ठं ज्यायांसम् । यद्वा । अङ्गिरसामङ्गाराणाम् । २. क्ष-ञ-ट-मन्त्रैश्च । ३. क्ष-ङ-
ज्ञ-ञ-ट-वर्षितारं क्रामानाम् । ४. ज्ञ-निस्तारयिता । ५. क्ष-ङ-ञ-ट-‘तथायमपि’ इत्यस्यानन्तरं
‘द्रुहेः इगुपधलक्षणः कः । तस्मिन्नुपपदे संज्ञायां मृत् (तृ)वृजि इति खच् । अरुद्विषदित्यादिना मुम्’
इत्यधिकम् । ६. क्ष-ङ-ञ-ट-‘शीर्येत’ इत्यस्यानन्तरं ‘शु श्रू गतौ । भौवादिकः । लेट्यङागमः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेः अनित्यत्वात् गुणाभावः’ इत्यधिकम् । ७. क्ष-ञ-ट-वीळ्विति । ८. क्ष-ङ-ञ-ट-
वनेव । सोराकारः ।

मग्निः १ निष्पहमाणः शत्रून् निःशेषेणाभिभवन् २ यमते उपरमते शत्रुषु मध्ये क्रीडति तामेव नाशयति ।
तथा कुर्वन् ३ नाशते न गच्छति शत्रोः सकाशात् पलायते । तत्र दृष्टान्तः । ४ धन्वसहा ५ न । धनुषा
शत्रून् अभिभवति इति धन्वसहा धानुष्कः ॥ सहतेरसुन् छान्दसोऽन्यलोपः ॥ स यथा शत्रोरभिमुखं
विभ्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः । यद्वा । दृढधनुर्वहनक्षमः १ धन्वसहः ॥ अस्मिन् पक्षे पचाञच् ।
' सुषां सुलुक् ' इत्याकारः ॥ दृढधन्वा सन् न २ अयते न चलति ॥

दृढहा चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्टयवसेऽग्नये दाष्टयवसे ।

प्र यः पुरुणि गाहते तक्षद्वनेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृढहा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे ।

तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्नये । दाष्टि । अवसे ।

प्र । यः । पुरुणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽह्व । शोचिषा ।

स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

१ अस्मै अग्नये २ दृढहा ३ चित् दृढहान्येव सारवन्ति हवींषि अनुक्रमेण प्रतिमन्त्रं ४ दुः ददति ॥
ददातेर्लुङि २ ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । ' आतः ' इति श्वेर्जुस् ॥ यजमाना ददति । दाने दृष्टान्तः ।
५ यथा ६ विदे विदुषे परमार्थदर्शिने उत्कृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः । यद्वा । अयमग्निर्यथा
विदे विन्दते स्वातिरिक्तं हविः देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुः इति ॥ विन्दतेऽछान्दसः
शपो लुक् ॥ ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥ किञ्च सोऽग्निः १ तेजिष्ठाभिः २ अरणिभिः
अत्यन्ततेजोयुक्तैर्माणैर्यज्ञादिरूपैः ३ दाष्टि पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति ॥ ' दाष्ट दाने ' । शपो
लुक् । किमर्थम् । ४ अवसे तद्रक्षणाय । यद्वा । तेजिष्ठाभिः अतिज्ञायेन तेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः
इतरदेवानुद्दिश्य यजमानेन दत्तं हविः अवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमग्निर्ददाति नयति ।
किञ्च ५ अग्नये इतरदेवताप्रदानसमयेऽपि यजमानः अग्नये अग्निप्रीतये ६ दाष्टि प्रथमं ददाति ।
किमर्थम् । ७ अवसे रक्षणार्थम् । यदि अयमनृतः स्यात् इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मा-
दग्नये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किञ्च ८ यः अग्निः ९ पुरुणि बहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि
१० प्र ११ गाहते प्रविशति प्रविश्य च वाश्यादिरूपया ज्वालयया १२ तक्षत् तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः । १३ वनेव । वृक्षादिसमूहानि १४ वनानि यथा प्रविश्य तक्षति दहति तथेत्यर्थः । किञ्च अयमग्निः
१५ स्थिरा स्थिराणि कठिनानि १६ अन्ना अन्नानि व्रीह्यादीनि १७ ओजसा तेजोरूपया ज्वालयया १८ नि नितरां
१९ रिणाति गच्छति पचतीत्यर्थः ॥ ' री गतिरेषणयोः ' । क्रैयादिकः । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः ॥
तथा २० ओजसा स्वकीयेन तेजसा २१ स्थिराणि अपरिहरणीयानि पापानि अमित्राणि वा २२ नि रिणाति
निःशेषेण गच्छति नाशयतीत्यर्थः ॥

१. ऋ-फ-धनुर्वहनकुशलः ; २. स-दृढहननक्षमः ; ३. स-दृढधनुर्वहनक्षमः । २. क्ष-ङ-म-ट-ददातेऽछान्दसे
लुङि । ३. ऋ-स-स-वृक्षादिसमूहानि ।

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।
आदस्यायुर्ग्रभणवद्वील्ल शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यन्तो अजरा अग्नयो व्यन्तो अजराः ॥ ५ ॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शतरोः । दिवातरात् ।

अप्रऽआयुषे । दिवातरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । वील्लु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तम् । अभक्तम् । अवः । व्यन्तः । अजराः । अग्नयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥

अस्य अस्मै पृक्षं हविलक्षणमन्नम् उपरासु उपरमन्ते अस्मिन् हवींषीत्युपराः वेदिसमीपभूमयः ।
तासु धीमहि धारयामः । अस्येत्युक्तं कस्येत्याह । ययः अग्निः नक्तं रात्रौ दिवातरात् अहोऽपि
सुदर्शतरोः अत्यर्थं सर्वैर्दर्शनीयो भवति । यतोऽयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वात् अदृश्यमानेष्वपि
स्वयमत्यर्थं प्रकाशते अतोऽस्मै धीमहि । पुनः कीदृशाय । दिवातरात् अहः सकाशादेव अप्रायुषे ।
प्रगतमायुर्यस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्मै । ' असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानावा-
यास्तमेति ' (तै. आ. १. १४) इति श्रुतेः रात्रौ सर्वे भावा निद्रया आवृतत्वात् प्रायुष इव भवन्ति ।
अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात् प्रकृष्टायुर्भवति । अतोऽपि धीमहि ।
किंच आत् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो यतश्चायमप्रायुः अतः कारणात् अस्य अस्मै
तदर्थम् आयुः हविलक्षणमन्नम् ग्रभणवत् प्रहणयुक्तम् अभूत् । प्रहणे दृष्टान्तः । सूनवे पुत्राय
पित्रोः वील्लु शर्म दृढं सुखसाधनं गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम ' शर्म
वर्म ' (नि. ३. ४. २१) इति तन्नामसु पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेण अग्नेर्बहुत्वमपेक्ष्याह ।
एते अग्नयः भक्तं सेवमानम् अभक्तम् असेवमानं च व्यन्तः एते प्राणिनः अनुप्राणाः इति
बुध्यमानाः अवः रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमाने-
ष्वतिशय इत्याह । व्यन्तः तैः प्रन्तै हविरभन्तः अजराः भवन्ति । स्वयं हविषा अजराः सन्तो
यजमानानप्यजरान् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्रस्वतीपूर्वरास्त्रिष्टनिरार्तेनास्त्रिष्टनिः ।

आदद्व्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अर्ध सास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम् ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तेनासु ।

इष्टनिः ॥ आदत् । द्व्यानि । आददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अर्ध । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥ ६ ॥

‘स १ हि स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निः १ तुविष्वणिः । तुवि इति बहुनाम ‘उरु तुवि’ (नि. ३. १. २) इति तन्नामसु पाठात् । बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यन्तज्वलितेऽग्नी वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुपपद्यते ज्वलतीत्यर्थः । ध्वनने दृष्टान्तः । १ मारुतं १ शर्धो १ न मरुसंबन्धि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । १ अम्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अम्र इति कर्मनाम, ‘अम्रः दंसः’ (नि. २. १. २) इति तन्नामसु पाठात् । १ उर्वरासु उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयम् । १ इष्टनिः यष्टव्यः ॥ औणादिकोऽनिकं तुडागमश्च ॥ किंच १ आर्तनासु । आर्तान् करोत्यार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ॥ ‘प्यासश्रन्थो युष्’ (पा. सू. ३. ३. १०७) । वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ तासां जयाय १ इष्टनिः यष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंच एवं स्वनयन्नग्निः १ हव्यानि आज्यपुरोडाशादीनि १ आदत् अस्ति भक्षयति ॥ छान्दसो लुङ् । यद्वा । आङ्पूर्वाददातेः ‘आङो यमहनः’ (पा. सू. १. ३. २८) इति व्यत्ययेनात्मनेपदाभावः । ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । छान्दसो ह्रस्वः । केवलादेव वा ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इति अनजादेरपि आडागमः । अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ १ आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः तथा १ यज्ञस्य १ केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा १ अर्हणा पूजनीयः ॥ ‘सुपां सुलुङ्’ इति सोः आकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं छान्दसम् । किंच १ हर्षतः हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य । यद्वा । अभिमतफलदानेन यजमानान् हर्षयतः १ हृषीवतः आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः १ पन्थां पन्थानं मार्गं १ विधे सर्वे मनुष्याः १ जुषन्त’ अग्रिणयन् असेवन्त वा १ । किमर्थम् । १ शुभे शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये । पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यम् ऐहिकामुष्मिकफलस्य अग्रेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गश्रयणे दृष्टान्तः । यथा लोके १ नरः मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ॥

द्विता यदी कीस्तासो अभिर्धवो नमस्यन्त

उपवोचन्त भृगवो मधन्तो दाशा भृगवः ।

अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषाम् ।

प्रियाँ अपिधीर्निषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिर्धवः । नमस्यन्तः । उपवोचन्त । भृगवः । मधन्तः ।

दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः । यः । धर्णिः । एषाम् ।

प्रियान् । अपिर्धीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

१ यत् यं १ द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नम् । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादिरूपेण नानाविधम् । यद्वा । द्विता द्विविधाय ऐहिकामुष्मिकफलाय उभयाय १ ॥ विभक्तेः आजादेशः । १ ईम् इममग्निं १ कीस्तासः कीर्तनं कुर्वन्तः स्तोतारः ॥ पचाद्यचि छान्दसं सरवम् । १ अभिर्धवः अभितो द्योतमानाः १ नमस्यन्तः नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वन्तः १ भृगवः भृगुगोत्रो-

स्पर्शा महर्षयः ऽपबोचन्त उच्यन्ते । किं कुर्वन्तः । ऽदाशा दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं
 ऽममन्तः अरण्याम्^१ अग्निमन्थनं कुर्वन्तः तथा ऽभृगवः भृष्टारो हविषां पापानां वा । किं च ऽयः
 ऽअग्निः ऽशुचिः दीप्तः ऽधर्णिः धारणकुशलः अयमग्निः ऽएषां दीयमानानां ऽवसूनां हविलक्षणां
 ऽईशो ईष्टे समर्थो भवति ॥ 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ यद्वा । एषां दृश्यमानानां मणि-
 मुक्तादीनां वसूनाम् ईशो ईष्टे समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः । किंच अयमग्निः ऽमेधिरः । मेधो यज्ञः ।
 तद्वान् स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन् ऽप्रियान् स्वप्नीतिहेतुन् आज्यादीन् ऽअपिधीन् पर्याप्तिपर्यन्तं
 दत्तान् । ऽवनिषीष्ट संभक्तवान् संभजतां वा । तथा ऽमेधिरः मेधावानसौ ऽआ ऽवनिषीष्ट । अन्व-
 देवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयम् आज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दम्पतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वर्यो हव्या देवेषु वर्यः ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वासाम् । समानम् ।

दम्पतिम् । भुजे । सत्यगिर्वाहसम् । भुजे ।

अतिथिम् । मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वर्यः । हव्या । देवेषु । आ । वर्यः ॥ ८ ॥

ऽविश्वासां सर्वासां ऽविशां प्रजानां यजमानानां^२ ऽपतिम् अभिमतफलदानेन पालकं ऽहवामहे
 आह्वयामः । न केवलं यजमानानां किंतु ऽसर्वासां प्रजानां ऽसमानम् एकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्य
 सर्वेषां समत्वात् । तथा ऽदम्पतिं गार्हपत्यादिरूपेण^३ गृहस्य पालकम् । दम् इति गृहनाम, 'दमे कृत्तिः'
 (नि. ३. ४. १२) इति तन्नामसु पाठात् ॥ अकारलोपश्छान्दसः ॥ किमर्थम् । ऽभुजे भोगाय
 हवामहे आह्वयामः । पुनः स एव विशेष्यते । ऽसत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानाम् अविसंवादिकलानां
 स्तुतिरूपाणां गिरां बोढारम् । यद्वा । गिरो मन्त्ररूपा वहन्तीति गिर्वाहसः ऋत्विजः । सत्याः
 अविसंवादिकला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ॥ 'वहिहाधाभ्यः' इति असुन् ।
 'णित्' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः ॥ पुनः कीदृशम् । ऽमानुषाणां मनुष्याणाम् ऽअतिथिम् अतिथि-
 वत्पूज्यं दशादितिथिमपेक्ष्य आगन्तारं वा । किंच ऽयस्य अग्नेः ऽआसया समीपे । आसेत्यन्तिकनाम,
 'आसा अम्बरम्' (नि. २. १६. २) इति तन्नामसु पाठात् । तत्समीपे ऽअमी ऽविश्वे ऽअमृतासः
 हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अपि ऽआ आगच्छन्ति ॥ उपसर्गवशात् योग्यक्रियाध्याहारः ॥
 किमर्थम् । ऽवर्यः हविलक्षणाग्रमुद्दिश्य अग्निमुक्ता एव इतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । ऽपितुर्न
 पितुरन्तिके पुत्रादयो यथा अज्ञाद्यर्थं सेवन्ते तद्वत् । किंच ऽवर्यः नेतारः^४ ऋत्विजोऽपि ऽदेवेषु इतरेषु
 इज्यमानेषु मध्ये ऽहव्या हवींषि ऽआ ददति अग्नये ॥ वेतेरौणादिको ङिः । विचि वा गुणः ॥

१. क्ष-म-ज्ञ-अरणीभ्याम् । २. क्ष-म-यजमानरूपाणाम् । ३. क्ष-ङ-ज्ञ-म-गार्हपत्यरूपेण ।

४. क्ष-म-नेतारः ।

त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

अध स्म ते परि चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुष्मिन्तमः । जायसे । देवतातये । रयिः । न ।

देवतातये ॥ शुष्मिन्तमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्तमः । उत । क्रतुः ।

अध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहन्तमः अतिशयेन शत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिन्तमः अतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥ सहैरौणादिकः कनिन् । 'नादस्य' इति नुद् ॥ किमर्थम् । देवतातये देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थम् । यज्ञनामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्यो-
रुत्पद्यसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । रयिर्न देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं—' यज्ञार्थं
द्रव्यमुत्पन्नम् ' इति । किञ्च ते तव मदः आज्यस्वीकारजनितो हर्षः । शुष्मिन्तमः अतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । आज्येन अग्नेर्मदो भवतीति प्रसिद्धम् । अपि च ते क्रतुः
कर्मविशेषोऽपि द्युष्मिन्तमः यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वाङ्मं वा' (निह.
५. ५) इति यास्कः । अध अतः कारणात् अजर हे जरारहितान्ते ते त्वां परि चरन्ति
यजमानाः । तत्र दृष्टान्तः । श्रुष्टीवानो न दूता इव । ते यथा वार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते
तद्वत् ॥ 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । छान्दसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ अजर भक्तानामजरयितः ॥ अन्त-
र्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् ॥ यद्वा । अजर अस्तोतः । जरा स्तुतिः । असौ न कस्यापि स्तोता भवति
किन्तु सर्वैः स्वयं स्तूयते । तादृशं त्वां परिचरन्तीत्यर्थः ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्रये स्तोमो बभूत्वग्रये ।

प्रति यदी हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे ।

अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणाम् ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषः । ऽबुधे । पशु । ऽसे । न । अग्रये । स्तोमः । बभूतु । अग्रये ।

प्रति । यत् । ईम् । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।

अग्ने । रेभः । न । जरते । ऋषूणाम् । जूर्णिः । होता । ऋषूणाम् ॥ १० ॥

हे उद्गात्रादयः स्तोतारः वः युष्माकं संबन्धि स्तोमः स्तोत्रम् अग्रये अग्र वभूतु प्रीणयितुं
समर्थं भवतु ॥ छान्दसः शपः श्लुः । अत्वं चाभ्यासस्य । 'भूसुवोस्तिष्ठि' इति गुणाभावः ॥
कीरणायाग्रये । महे महते पूज्याय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन तद्वत् उषर्बुधे उषःकाळे

प्रबुध्यमानाय ॥ 'अहरादीनां पर्यादिषूपसंख्यानम्' इति रत्नम् ॥ 'पञ्चुषे पञ्चुफलप्रदाय । नशाब्दोऽत्र अपिशाब्दार्थः । यद्वा । पञ्चुषे पञ्चुप्रदाने प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । 'ईम् एनमग्निं' 'प्रति लक्ष्मीकृत्य' 'हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तः' यजमानः 'विश्वासु' 'क्षासु' सर्वासु निवास-भूतासु वेदिभूमिषु 'जोगुषे' अन्वर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्लुगन्तात् छान्दसो लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'अमन्त्रे' इति पर्युदासात् आमभावः ॥ क्षेति भूनाम, 'क्षा क्षामा' (नि. १. १. ५) इति तन्नामसु पाठात् । 'ऋषूणाम्' आगन्तूणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं 'जूणिः' स्तुतिकुशलः 'होता' अग्ने इतरदेवेभ्यः पूर्वं 'जरते' स्तूति । तत्र दृष्टान्तः । 'ऋषूणां' महतां धनवताम् 'अग्ने' 'रेभो' 'न वन्दीव ॥ 'ऋषी गतौ' । औणादिकः कुप्रत्ययः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् यद्वा । ऋषूणाम् इत्येतत् होतृविशेषणम् । ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होता इत्यर्थः ॥

स नो नेदिष्ठं ददृशान् आ भ्रात्रे देवेभिः

सर्चनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।

महिं शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।

महिं स्तोतृभ्यो मघवन्त्सुवीर्यं मथीरुग्रो न शर्वसा ॥ ११ ॥

सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ । भ्रा । अग्ने । देवेभिः ।

सऽर्चनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः । सुऽचेतुना ।

महि । शविष्ठ । नः । कृधि । सऽसंचक्षे । भुजे । अस्यै ।

महि । स्तोतृभ्यः । मघवन् । सुवीर्यम् । मथीः । उग्रः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

हे 'अग्ने' 'सः' त्वं 'नः' 'नेदिष्ठम्' अत्यन्तसमीपे 'ददृशानः' वेद्यां ददृशानः दीप्तत्वेन दृश्यमानः 'देवेभिः' 'सर्चनाः' इतीर्देवैः समानाङ्गः । अग्निमुखेनैव इतरेषां हविःस्वीकारात् समाना-ङ्गत्वम् । 'सुचेतुना' शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते । 'सुचेतुना' शोभनचेतोवता मया ॥ औणादिक उः । बहुव्रीहौ 'नम्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ युक्तेन । त्वदावत्ते मयि अनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं 'महः' पूजनीयानि 'रायः' धनानि 'आ' 'भर' अस्माकमाहर । हे अग्ने 'शविष्ठ' बलवज्जने 'नः' अस्मभ्यं 'महि' महद्वजं महतीं कीर्तिं वा 'कृधि' कुरु संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात् तदेव प्रार्थ्यते इति गम्यते । किमर्थम् । 'संचक्षे' सम्यग्दर्शनीयत्वाय^१ 'अस्यै' अस्माः पृथिव्याः संबन्धिने 'भुजे' भोगाय । यद्वा । संचक्षे भुजे इति सामानाधिकरण्यम् । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपि तु 'स्तोतृभ्यः' स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हे 'मघवन्' अन्नवज्जने 'सुवीर्यं' शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं शोभनसामर्थ्यं वा 'कृधि' कुरु । किंच शर्वसा बलेन युक्तः सन् 'मथीः' अस्मद्विरोधिनो नाशय ॥ लुकि 'इत्यन्तक्षणं' इति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्षे औणादिक ईकारः । आद्युदात्तछान्दसः ॥ यद्वा । मथीः मथनवांस्त्वम् अस्मदर्थं शर्वसा बलेन

युक्तो भवेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ^१उग्रो ^२न ^३शावसा । यथा कश्चित् क्रूरः शावसा बलेन मथीर्भवति तद्वत् ॥ ॥ १३ ॥

‘अयं जायत’ इति अष्टमं द्वितीयं सूक्तम् । ‘अयं जायताष्टौ’ इत्यनुक्रमजिका । परच्छेष ऋषिः । ‘सर्वमायष्टम्’ इत्युक्तत्वात् अयष्टिश्छन्दः । ‘आग्नेयं तु’ इति तुशब्दस्योक्तत्वात् इदमप्याग्नेयम् । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि एतत्सूक्तम् आज्यशक्त्वेन विनियुक्तम् । सूत्रितं च ‘षष्ठस्य’ इति खण्डे—‘अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतम् ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिळस्पदे परिवीत इळस्पदे ॥ १ ॥

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजाम् ।

अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् ।

विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽईव । श्रवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । षदत् । इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

^१अयम् ^२अग्निः ^३मनुषः मनुष्यस्य अध्वर्योः सकाशात् ^४जायत अरणिमन्थनेनोत्पन्नः । कीदृशोऽयम् । ^५होता देवानामाह्वाता ^६यजिष्ठः अतिज्ञेयेन यष्टृतमः । किमर्थमुत्पन्न इति । ^७उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां ^८व्रतं सोमयागादिरूपं कर्म ^९अनु लक्ष्मीकृत्य । न केवलं परार्थमेव अपि तु अयमर्थः । ^{१०}स्वं ^{११}व्रतम् ^{१२}अनु स्वकीयं हविः स्वीकारादिरूपं कर्म अनुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । ^{१३}विश्वश्रुष्टिः विश्वविषयकर्मवान्^१ । कस्मै । ^{१४}सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते । तथा ^{१५}श्रवस्यते अतिप्रसिद्धाजमात्मनः^२ इच्छते यजमानाय ^{१६}रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा सख्यम् अन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वत् अयमग्निरपि तस्मै द्वयं^३ साधयतीत्यर्थः । किंच अयमग्निः ^{१७}इळस्पदे इडाया भूम्याः पदे ॥ अन्वलोपश्छान्दसः ॥ ^{१८}धरीमणि सारभूते स्थाने वेदिरूपे । ‘वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः’ (तै. सं. ७. ४. १८. २) इति श्रुतेः । ‘एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः’ (तै. सं. २. ६. ४. १) इति च । पुनस्तदेव विशेष्यते । ^{१९}इळस्पदे इडादेवताया मनोः पुण्या गोरूपाया इडोपह्वानमन्त्रप्रतिपादितायाः पदे पादव्यासप्रदेशे । ‘इडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत्’ (तै. ब्रा. १. १. ४. ४) इति ‘इडायाः पदे घृतवति स्वाहा’ (तै. सं. १. २. ५. १) इति च श्रुतेः । ^{२०}नि ^{२१}वदत् निषीदति । कीदृशोऽयमग्निः । ^{२२}अदब्धः केनाप्यहिंसितः ^{२३}होता होमनिष्पादकः ^{२४}परिवीतः ऋत्विग्भिः परिषिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् नि षदत् ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यूतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।

स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतौ देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तम् । यज्ञसाधम् । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता ।

देवताता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जाम् । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।

यम् । मातरिश्वा । मनवे । परावतः । देवम् । भारिति भाः । परावतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकम् ॥ साध्नोतेः क्विपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चम् ॥ यतम् अग्निं वेष्टां
स्थापितम् यपि वातयामसि । अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहे ॥ 'वात गतिसुख-
सेवनयोः' । चौरादिकः । इदन्तो मसिः ॥ केनोपायेनेति तदुच्यते । ऋतस्य यथा यागस्य मार्गेण
यागानुष्ठानेन । 'यज्ञेन देवेभ्यः' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति श्रुतेः । यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिः
भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थार्थः । 'पूर्वेणोत्तरमपरेण प्रणीताः' (आश्व. श्रौ.
१. १) इत्यादिसूत्रोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः केन । हविष्मता आज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा
नमस्कारोपलक्षणेन^१ स्तोत्रेण^२ उपस्थानेन वा । तदुभयेनेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । हविष्मता
हविष्मति आज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्ते देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच सः अग्निः नः
अस्मत्संबन्धिनानाम् ऊर्जा हविलक्षणानाम् अन्नानाम् उपाभृति उपाहरणे तत्स्वीकारविषये^३ ॥ उपा-
हृत्यसृष्टात् हरतेः क्तिन् । 'हप्रहोर्भेः' इति भवम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'तादौ
च' इत्यनन्तरस्य गतेः प्रकृतिस्वरश्चम् ॥ अया कृपा अनया सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया हविः-
स्वीकरणरूपया न जूर्यति यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं न नश्यति । अजरो वर्तते इत्यर्थः । स इत्युक्तम् । क
इत्याह । यम् अग्निं देवं द्योतनशीलं मातरिश्वा अन्तरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरर्थाय
परावतः अतिदूरं गतवतः आदिष्यात् भाः अभासीत् । औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः ।
तद्वत् परावतः दूरात् देवम् अग्निम् अस्मद्देवयजनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कर्निक्रददधद्रेतः कर्निक्रदत् ।

शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुः ऽगीः । रेतः । वृषभः । कर्निक्रदत् । दधत् ।

रेतः । कर्निक्रदत् ॥ शतम् । चक्षाणः । अक्षऽग्निः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निः ^१एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा ^२सद्यः अस्मदाह्वानानन्तरं ^३पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव ^४परि परितः । यद्वा । अनर्थकः आभिमुख्यार्थो वा परि । ^५एति गच्छति । कीदृशोऽग्निः । ^६मुहुर्गीः सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन^१ तत्कार्यं हवीरूपमज्ञमुच्यते । तद्वा ॥ मत्सर्वधीयो लुप्यते ॥ ^७वृषभः कामानां वर्षिता ^८कनिकदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । ^९रेतः ^{१०}दधत् आज्यादिस्वीकारेण अत्यधिकं सामर्थ्यं दधानः ^{११}कनिकदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशेष्यते । अयमग्निः ^{१२}देवः ^{१३}वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु ^{१४}अक्षभिः अक्षस्थानीयाभिः ज्वालाभिः ^{१५}शतं ^{१६}चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा । उवालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा ^{१७}तुर्वणिः शीघ्रगन्ता शत्रूणां हिंसको वा । ‘ तुर्वणिस्तूर्णवनिः ’ (निरु. ६. १४) इति यास्कः । किंच ^{१८}सानुषु समुच्छितेषु । ‘ सानु समुच्छितं भवति ’ (निरु. २. २४) इति यास्कः । तेषु ^{१९}उपरेषु । उपरमन्ते एष्वग्नयः इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु ^{२०}सदः ^{२१}दधानः स्थानं धारयमाणः ^{२२}अग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थम् । ^{२३}परेषु उत्कृष्टेषु ^{२४}सानुषु समुच्छितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य ।

चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

^१सः ^२अग्निः ^३सुक्रतुः शोभनकर्मा ^४पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा । पुरोहितवत् यागनिर्वाहकः सन् । ^५दमेदमे तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वा ^६अध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य ^७यज्ञस्य तदर्थं ^८चेतति जानाति प्रबुध्यते इत्यर्थः^२ । किंच अयं^३ यजमानोऽपि ^९क्रत्वा शोभनेन कर्मणा ^{१०}यज्ञस्य ^{११}चेतति कर्तव्यतामवजानाति । किंच अयमग्निरपि ^{१२}क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा ^{१३}वेधाः विविधानां फलानां कर्ता सन् ^{१४}इषूयते । इष्यते इति इषुः अन्नम् आगमनं^४ वा । तदिच्छते यजमानार्थं ^{१५}विश्वा ^{१६}जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि ^{१७}पस्पशे अत्यर्थं स्पृशति स्वीकरोति । ^{१८}यतः अयं ^{१९}घृतश्रीः घृतं सेवमानः ^{२०}अतिथिः अतिथिवत्पूज्यश्च ^{२१}अजायत उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतम् अत्यर्थं सेवमानः प्रबुद्धोऽभवत् अतः पस्पशे इत्यर्थः । एवमग्नौ प्रबुद्धे सति यजमानोऽपि ^{२२}वह्निः हविषां वोढा ^{२३}वेधाः विविधस्य फलस्य कर्ता उत्पादयिता ^{२४}अजायत समर्थोऽभवत् ॥

१. क-क्ष-क्ष-म-म-ट-रेतः । उदकमाविना रेतःशब्देन । २. क्ष-म-ट-इत्यर्थः । यद्वा यज्ञस्य दमेदमे इति संबन्धः । किंच अयम् । ३. क्ष-म-ट-अवनम् ।

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृञ्चतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्यैषिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नन्नासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृञ्चते । अग्नेः । अवेन । मरुताम् । न । भोज्या । इषिराय ।

न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानम् । इन्वति । वसूनाम् । च । मज्मना ।

सः । नः । त्रासते । दुःऽदृतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यत् यस्मात् कारणात् सर्वे यजमानाः ऋक्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविष्यदानादिरूपेण अस्य अग्नेः तविषीषु प्रबलासु ज्वालासु अवेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृञ्चते मिश्रयन्ति । तविषीति बलनाम 'तविषी शुष्मम्' (नि. २. ९. १०) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मरुतां न भोज्या वायूनां संबन्धीनि व्रीह्याद्यन्नानीव । वायुषु मेघं निर्भिद्य वृष्टिं जनयत्सु ससु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृञ्चते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टान्तः । इषिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने भोज्या भोग्यानि भक्ष्यादीनि यथा दीयन्ते तद्वत्^१ । इषिरशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः—'ईषणेन वैषणेन वा' (निरु. ४. ७) इति । अतः कारणात् सः^२ खलु^३ यजमानः दानम् इन्वति हविष्यदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा । स्वयमभिमतं दानमिन्वति । इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा 'इन्वति ननक्ष' (नि. २. १८. १) इति तत्कर्मसु पाठात् । केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च मज्मना निवासयोग्यानां धनानाम् अग्निना लब्धानां बलेनैव^४ । यद्वा । सोऽभिर्वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्वतीति शेषः । किंच सः अग्निः अभिहुतः अभिमुख्येन पापैः हियमाणा नः अस्मान् दुरितात् पापात् त्रासते त्रायते । तथा शंसात् अतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् यद्वा हिंसकात् अभिहुतः अभितो हियमाणात् अघात् दुःखात् तत्कारणात् पापाद्वा त्रासते त्रायते ॥ ॥ १४ ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे

तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवत्रा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृण्वत्यग्निद्वारा व्यृण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् ।

श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारम् । ऋण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । ऋण्वति ॥ ६ ॥

१. क्ष-म-ट-भोज्यानि । २. क्ष-व-म-ट-तद्वत् इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा इषिराय एषणाय तत्पर्याप्तये भोज्या भोग्यानि यथा दीयन्ते तथेत्यर्थः' इत्यधिकम् । ३. क्ष-म-ट-स हि स खलु । ४. क्ष-म-ट-बलेन ।

अयमग्निः ^१वक्षिणे अभिमतं प्रदातुम् उत्साहयुक्ते ^२हस्ते वामेतेरे^३ यजमानाय दातव्यं धनं
^४वक्षे धारयति । कीदृशोऽयम् । ^५विश्वः सर्वैर्गन्तव्यः यद्वा विश्वात्मकः ^६विहायाः^७ महान्^८ । विहाया
इति महत्काम, 'विहायाः यद्वाः' (नि. ३. ३. १२) इति तन्नामसु पाठात् । ^९अरतिः ईश्वरः अरम-
माणः^{१०} वा अप्रीतिः^{११} ॥ अत्र 'वहिवस्यतिभ्यश्चित्' इति अप्रत्ययः । चिद्वद्भावादन्तोदात्तः ॥ धृत्वा^{१२}
च ^{१३}क्षिभ्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति ददाति ॥ श्लथयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः ।
^{१४}तरणिर्न तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्वोपासकाय अभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति
तद्वत् । यद्वा । तरणिः सर्वस्य तारको न क्षिभ्रथत् । यजमानं न श्रथयति न मुञ्चति । किंच
^{१५}श्रवस्यया ^{१६}न ^{१७}क्षिभ्रथत् हवीरूपाभेच्छयैव न क्षिभ्रथत् न विमुञ्चति । अयमनुग्रहेणैव पालयते,
हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेण^{१८} इति भावः । इदानीं प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने ^{१९}देवत्रा देवेषु मध्ये
अतिशयेन एवं ^{२०}विश्वस्मै सर्वस्मै ^{२१}इषुध्यते हविरात्मन इच्छते इन्द्रादये ॥ इषुध्यतिः कण्डादिः ॥ ^{२२}हव्यं
तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रसं पुरोडाशादिकम् ^{२३}ओहिषे सर्वतो वहसि ॥ वहेल्लेष्टि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥
किंच अयमग्निः ^{२४}विश्वस्मै^{२५} ^{२६}सुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय ^{२७}वारं सर्वैर्वरणीयं क्षुदादिनिवारकं
वा अन्नादिकम् ^{२८}ऋण्वति गच्छति करोतीत्यर्थः । किंच अयम् ^{२९}अग्निः ^{३०}द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वा-
राणि^{३१} ^{३२}व्यवृण्वति विवृणोति । प्रतिबन्धकपापापनयनद्वारा अभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ ^{३३}ऋण्वतिर्गति-
कर्मा । यद्वा । रिविर्गत्यर्थः । इदित्वात् नुम् । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणम् ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो

न विश्वपतिः प्रियो यज्ञेषु विश्वपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शमऽतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विश्वपतिः । प्रियः ।

यज्ञेषु । विश्वपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणाम् । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । त्रासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

^१सः ^२अग्निः ^३मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनि ^४वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते
सति ^५यज्ञेषु निमित्तेषु^६ ^७शंतमः अत्यन्तं सुखतमः अरिष्टस्य निवारकत्वात् अत एव ^८हितः स्वर्गा-
द्यभिमतसाधकत्वात् । किंच अयं ^९यज्ञेषु ^{१०}विश्वपतिः ऋत्विग्रूपाणां प्रजानाम् अतिशयेन पालकः ॥
'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिच्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ अत
एव ^{११}प्रियः च भवति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१२}जेन्यो ^{१३}न ^{१४}विश्वपतिः जयशीलो राजेव । स यथा परसेना-
द्युपद्रवपरिहारेण सम्यक्परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंच अयमग्निः ^{१५}मानुषाणां मनुष्याणां

१. क्ष-ङ-स-म-ट-वामेतेरे करे । २. क्ष-म-ट-विहायाः । सर्वैर्गन्तव्यः महान् इत्यर्थः । ३. क्ष-ङ-
स-म-ट-अरमणः । ४. ङ-अप्रीतिः अयज्वसु । ५. ऋ-स-दधे धृत्वा । ६. क्ष-म-ट-व्यपदेशमात्रमेव ।
७. ङ-स-विश्वस्मै सर्वस्मै । ८. क्ष-म-ट-स्वर्गाद्यभिमतप्राप्तिद्वाराणि । ९. क्ष-ङ-म-ट-निमित्तभूतेषु ।

यजमानानां संबन्धीनि ^१हव्या हवींषि ^२इळा ^३कृतानि इळायां वेद्यां कृतानि संपादितानि उद्दिश्य ^४पत्यते पतति आगच्छति । किंच ^५सः अग्निः ^६नः अस्मान् यजमानान् ^७वरुणस्य वारकस्य ^८धूर्तेः हिंसकस्य भयात् ^९त्रासते त्रायते । यद्वा । धूर्तेरिति पञ्चमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हिंसकात् । किंच ^{१०}महः महतः ^{११}देवस्य ^{१२}धूर्तेः हिंसातः त्रासते पालयते । अयष्टारम् अग्निर्हिंनस्तीति प्रसिद्धम् । यद्वा । एकमेव वाक्यम् । धूर्तेः हिंसकस्य महः महतः वरुणस्य देवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवतायाः धूर्तेः हिंसातः नः अस्मान् सः अग्निः त्रासते त्रायते ॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविम् ।

देवासो रण्वमवसे वसुयवो गीर्भो रण्वं वसुयवः ॥ ८ ॥

अग्निम् । होतारम् । ईळते । वसुधितिम् । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । नि । एरिरे ।

हव्यवाहम् । नि । एरिरे ॥ विश्वायुम् । विश्ववेदसम् । होतारम् । यजतम् । कविम् ।

देवासः । रण्वम् । अवसे । वसुयवः । गीःभिः । रण्वम् । वसुयवः ॥ ८ ॥

अमुम् ^१अग्निं ^२होतारम् आह्वातारं होमनिष्पादकं वा ^३ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । तथा ^४वसुधितिं धनस्य धारयितारं दातारं वा अत एव ^५प्रियं सर्वेषां प्रियतमं ^६चेतिष्ठम् अतिशयेन यजमानानां चेतयितारं यद्वा प्रकृष्टचेतनवन्तम् ॥ चेत्तृशब्दात् ' तुञ्छन्दसि ' इति इष्टम् । ' तुरिष्टमेयःसु ' इति तृलोपः ॥ ^७अरतिम् ईश्वरं तादृशं देवं ^८न्येरिरे नितरां प्राप्ताः । प्राप्तिरेव विशेष्यते । ^९हव्यवाहं ^{१०}न्येरिरे निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां प्राप्ताः । पुनः कीदृशम् । ^{११}विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं ^{१२}विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं ^{१३}होतारं देवानामाह्वातारं ^{१४}यजतं यजनीयं ^{१५}कविं सर्वज्ञम् ॥ ' ईर प्रेरणे, ईर गतौ ' इत्यन्यतमस्य लिटि रूपम् ॥ किंच ^{१६}देवासः देवनशीला ऋत्विजः ^{१७}रण्वम् अतिप्रवृद्धया शब्दयन्तम् ^{१८}अवसे अस्य रक्षणाय ^{१९}वसुयवः वसुकामाः सन्तः । पुनः कीदृशाः । ^{२०}गीर्भिः स्तुतिभिः ^{२१}रण्वं रणयन्तं रमणीयं वा ^{२२}वसुयवः वसु हवीरूपमन्नम् अग्नये प्रदातुमात्मन इच्छन्तो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

' यं त्वं रथम् ' इत्येकादशचं तृतीयं सूक्तम् । ' पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टम् ' इत्युक्तत्वात् अत्यष्टि-
च्छन्दस्कम् । अनुक्तत्वात् ऐन्द्रम् । ' प्रप्रा वो अस्मे ' इत्यादिके द्वे अतिशक्त्यौ षष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् ।
' पाहि नः ' इति अन्या अष्टिः चतुःषष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । ' प्र तद्वोचेयम् ' इति षष्ठी इन्दुदेवत्या ।
तथा चानुक्रमणिका—' यं त्वमेकादश षष्ठ्यैन्द्रवी प्रप्रावोऽतिशक्त्यावष्टिरन्या ' इति ॥ दशरात्रस्य
षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शब्दे एतत्सूक्तं ' षष्ठस्य ' इति खण्डे सूत्रितं—' यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषा '
(आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातयेऽपाका सन्तमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनम् ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वेधसाम् ॥ १ ॥

यम् । त्वम् । रथम् । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । सन्तम् । इषिर । प्रऽनयसि । प्र ।

अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तम् । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनम् ।

सः । अस्माकम् । अनवद्य । तूतुजान । वेधसाम् । इमाम् । वाचम् । न । वेधसाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र इषिर यज्ञगमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं यजमानं प्रति रथं प्रणयसि प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ कीदृशं यजमानम् । अपाका अपाकम् अनल्पप्रज्ञ-याधिकारवन्तम्^१ । 'पाकः पक्तव्यो भवति' (निरु. ३. १२) इति यास्कः । अत एव सन्तं पण्डितं सन्तम् । किंच हे अनवद्य अनिन्दित यं यजमानं धनविद्यादिना प्र नयसि प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाले^२ एव अभिष्टये अभिमुख्येन यागाय अभिमतप्राप्तये वा ॥ अभिपूर्वात् इषेः क्तिन् । शकन्ध्वादित्वात् परस्परत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वरः समर्थं करोषि ॥ लेटि^३ ब्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च^४ वाजिनं हविलक्षणमङ्गं तद्वन्तं वा वशः कामयसे च ॥ वटेल्लेटि अडागमः । तिङ्ः परत्वादनिवातः ॥ यजमानेनाहूतः सन् शीघ्र-मेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः^५ । हे इन्द्र अनवद्य अनिन्दित सर्वैः स्तूयमानं तूतुजान अस्माननुग्रहातुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थात् लिट्ः कानच् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ सः त्वम् ॥ 'सोऽचि लोपे चेत्' इति संहितायां सोर्लोपः ॥ वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनाम् अस्माकं संबन्धि हविः स्वीकुर्वीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । इमां वाचं न अस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव । स्तुतिं यथा स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिदक्षाय्य इन्द्र

भरद्भूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।

यः शूरैः स्वः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।

तमीशानास इरधन्त वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनम् ॥ २ ॥

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दक्षाय्यः । इन्द्र । भरद्भूतये । नृभिः ।

असि । प्रतूर्तये । नृभिः ॥ यः । शूरैः । स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजम् । तरुता ।

तम् । ईशानासः । इरधन्त । वाजिनम् । पृक्षम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥ २ ॥

१. क्ष-म-ट-अनल्पप्रज्ञं यागाधिकारवन्तम् । २. क-त्वदनुग्रहकाले । ३. क्ष-म-ट-लेटि ।

४. क-च-फ-त्वम् । ५. क्ष-क-स-म-ट-स्वीकरोषीत्यर्थः ।

हे इन्द्र वसः बद्धयमाणगुणविशिष्टत्वं वश्रुधि अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेर्धिभावः ॥
 वयः वस्म वः खलु त्वं नृभिः मनुष्यैरेव सन्निः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्तु एव विशोष्यन्ते ।
 नृभिः संग्रामनयनशीलैः । इन्द्रस्य मरुतां सहाय्यम् ' इन्द्रो मरुद्भिः ' (तै. सं. ६. ५. ५. १),
 ' मरुतो हैनं नाजहुः ' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । तैः सहितः सन् वकासु वचित्
 वृत्तनासु सर्वासु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु भरहृतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूर्तये प्रकृष्टहिंसनाय । यद्वा ।
 भरहृतये 'शूरो भव प्रहर' इत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तये च शूराणां प्रकृष्टवधाय च । वक्ष्याम्यः
 असि प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा । नृभिः नेतृभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पात्रानां वा
 प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाय्यः असि समर्थोऽसि । किंच वयः त्वं वश्रैः शौयोपेतैर्मरुद्भिः अन्यैर्भटैर्वा सहितः
 सन् एवः स्वयमेव सनिता संग्राममयस्य^२ अन्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्त्यामि । सत्यपि
 तेषां साहित्ये अन्यनैरपेक्ष्येणैव तस्मात् असि इत्यर्थः ॥ तरतेस्तृनि ' प्रसितस्कभितः' इत्यादौ निपात्यते ॥
 वयः च त्वं विप्रैः मेधाविभिर्ऋषिभिः स्तुतः सन् वार्जं तरता तेभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः
 सहितः इति संबन्धः । वतं तादृशं वाजिनं गमनवन्तं वृक्षं हविलक्षणावन्तमिन्द्रम् ईशानासः
 सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विजः वृद्धन्त संराधन्ति^३ सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वाजिनं वेजनवन्तं
 गमनवन्तं वृक्षं घासाद्यवन्तम् अत्यं वन अश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना
 पोषयन्ति तद्वत् । अत्य इत्यश्वनाम ' अत्यः हयः ' (नि. १. १४. १) इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यम् ।

इन्द्रोत तुभ्यं तदिवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सुप्रथः सुमृलीकाय सुप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणम् । पिन्वसि । त्वचम् । कम् । चित् । यावीः । अरुम् । शूर ।
 मर्त्यम् । परिवृणक्षि । मर्त्यम् ॥ इन्द्र । उत । तुभ्यम् । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वयंशसे ।
 मित्राय । वोचम् । वरुणाय । सुप्रथः । सुमृलीकाय । सुप्रथः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वदस्मो वहि शत्रूणाम् उपक्षपणकर्ता^४ खलु । अत एव कारणात् वृषणं स्वतो वर्षणशक्तिं
 वृषणं संवरणवन्तं पुटबन्धनबहुदकवेष्टनवन्तं वकं वचित् जलधारिणं मेघं पिन्वसि निर्भिद्य सेचयसि ।
 किंच मर्त्यं मर्त्यवत् अरुम् अरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रान्त यावीः
 मिश्रयसि ॥ यौतेष्ठ्यान्दसे लुकि छान्दसः अडभावः ॥ अवर्षणेन गच्छन्तं बलाग्निरुद्रा वर्षयसीत्यर्थः ।
 यथा शूरः कश्चित् बलवन्तं गच्छन्तं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरणशीलं
 शीर्षमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि सर्वतो वर्जयसि^५ औदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इन्द्र
 वत् तादृशं कर्म वर्णरूपं सुप्रथः सर्वतः पृथु यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं ब्रवीमि । इन्द्र एव
 विशोष्यते । स्वयंशसे स्वकीयशोयुक्ताय । तथा दिवे उत त्वदाश्रयभूतायै सुलोकदेवतायै अपि

१. व-शत्रूणाम् । २. क्ष-व-उ-संग्रामजयस्य; व-संग्रामस्य । ३. क्ष-न-उ-संराधयन्ति;
 व-समाराधयन्तीति । ४. व-व-फ-उपक्षयकर्ता । ५. क्ष-व-उ-परि वर्जयसि ।

‘तत् तादृशं कर्म बोधं ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । वर्षणकर्मणो ध्रुवेवताया आनुकूल्यात् तस्या अपि वर्षणं युक्तम् । तथा ‘रुद्राय जगतां दुःखदावयित्रे रोदनशीलाय वा अग्नये तत् बोधम् । ‘खो वै क्रूरो बह्वमग्निः’ (तै. सं. ६. २. ३. २) इति श्रुतेः रुद्रत्वम् । ‘सोऽरोदीचदरोदीत-मुद्रस्य रुद्रत्वम्’ (तै. सं. १. ५. १. १) इति श्रुतेः रोदनस्वभावत्वं प्रसिद्धम् । तस्य च आहुतिद्वारा बृष्टयनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तम् । स्वयंशसे इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबन्धः संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययज्ञोयुक्तायाग्नये इत्यर्थः । तथा ‘मित्राय अहरभिमानिदेवतायै तत् बोधम् । ‘वरुणाय राभ्यभिमानिदेवतायै तद्वोचम् । ‘अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ’ (ता. ब्रा. २५. १०. १०), ‘अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति’ (तै. सं. २. १. ७. ३) इति । तथा ‘मैत्रं वा अहर्वाङ्मनी रात्रिः’ (तै. सं. २. १. ७. ३) इत्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वम् । अत एव श्रुतेर्दृष्टिप्रदातृत्वात् ताभ्यामपि प्रथनं युक्तम् । ‘सुमृलीकाय शोभनसुखयित्रे प्रजानाम् । एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः । ‘सप्रथः सर्वतः पृथु अतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

अस्माकं व इन्द्रमुष्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम् ।

अस्माकं ब्रह्मतयेऽवा पृत्सुषु कासु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यम् ॥ ४ ॥

अस्माकम् । वः । इन्द्रम् । उष्मसि । इष्टये । सखायम् । विश्वऽआयुम् । प्रऽसहम् । युजम् ।

वाजेषु । प्रऽसहम् । युजम् ॥ अस्माकम् । ब्रह्म । ऊतये । अत्र । पृत्सुषु । कासु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यम् । विश्वम् । शत्रुम् । स्तृणोषि । यम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः ‘अस्माकम् अस्मदर्थं’ वः युष्मदर्थं च ‘इष्टये यागाय अभिमतैषणाय वा ‘इन्द्रम् ‘उष्मसि अभिमतं कामयामहे ॥ ‘वश कान्ती’ । आदादिकः । इदन्तो मसिः । ‘ग्रहिज्या’ इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ यद्वा^१ । अस्माकं सखायम्^२ इति संबन्धः । कीदृशमिन्द्रम् । ‘सखायं सखिवदत्यन्तहित-कारिणं समानत्थानं वा ‘विश्वायुं विश्वेषां यागानां गन्तारं ‘प्रासहं प्रकर्षणं^३ शत्रूणां मर्षयितारम् ॥ सहैः क्तिप्^४ । ‘नहिवृति’ इत्यादिना उपसर्गस्य दीर्घः ॥ ‘युजं सर्वदा युक्तं सहायभूतमित्यर्थः । पुनः स एव विशेष्यते । ‘वाजेषु हवीरूपांशेषु तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु ‘प्रासहं यज्ञविघातिनः सहमानं ‘युजम् अभिमतफलैर्युक्तं^५ मरुद्भिर्वा^६ । किंच हे इन्द्र ‘अस्माकम् ‘ऊतये रक्षणाय ‘ब्रह्म परिबृढं कर्म ‘अव रक्ष । कस्तत्र^७ विशेष इति तत्राह । ‘कासु ‘चित् पृत्सु संप्रामेषु । ‘पृत्सु समत्सु’ (नि. २. १७. २१) इति संप्रामनामसु पाठात् तन्नामत्वम् । तेषु ‘त्वा त्वां^८ नहि ‘स्तरते न हिनस्ति न विरोधमाचरति ‘यं ‘स्तृणोषि । ‘यं ‘विश्वं ‘शत्रुं ‘स्तृणोषि वारयसि स कश्चिदपि ‘शत्रुः न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीताः^९ विधेया भवन्ति शत्रुभावं न कोऽप्याचरति अजातशत्रुत्वादित्यर्थः ॥

१. क्ष-क-क्ष-म-उ-कथनम् । २. क-यथा अस्माकं तथा वो युष्माकं सखायम् । ३. क्ष-प्रकृष्टं मर्षणशीलम् । प्रासहैः क्तिप् । ४. क-अभिमतद्वैर्युक्तं मरुद्भिर्वा सहितं यज्ञे; क्ष-म-उ-अभिमतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा सहितं यज्ञे । ५. क्ष-क-व-म-उ-कस्तव । ६. व-फ-त्वां शत्रुः । ७. क्ष-न-भावाः ।

नि षू न॒मा॒र्ति॒म॒र्ति॒ क॒र्य॒स्य॒ चि॒त्ते॒जि॒ष्ठाभि॒र॒रणि॒भिर्नो॒तिभि॒रु॒ग्राभि॒रु॒ग्रोति॒भिः ।

ने॒षि णो॒ यथा॑ पु॒रा॒ने॒नाः॑ शू॒र॒ म॒न्य॒से ।

वि॒श्वानि॑ पु॒रोर॑प॒ पर्षि॑ व॒ह्नि॒रा॒सा व॒ह्निर्नो॑ अ॒च्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । न॒म । अ॒र्तिऽम॒तिम् । क॒र्य॒स्य । चि॒त् । ते॒जि॒ष्ठाभिः । अ॒रणिऽभिः । न । उ॒तिऽभिः ।

उ॒ग्राभिः । उ॒ग्र । उ॒तिऽभिः ॥ ने॒षि । नः । यथा॑ । पु॒रा । अ॒ने॒नाः । शू॒र । म॒न्य॒से ।

वि॒श्वानि॑ । पु॒रोः । अ॒प । प॒र्षिः । व॒ह्निः । आ॒सा । व॒ह्निः । नः । अ॒च्छ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र^१ कवस्य कस्य चित् त्वद्वक्तस्य यजमानस्य अतिमतिम् अतिक्रान्तमननं विस्व-
मनस्कं शत्रुं^२ नि षू^३ नम नितरां सुष्ठु नामय^४ अस्मत्प्रणतं^५ कुरु ॥ अन्तर्भावितपथार्थोऽयम् ॥ हे उग्र
उद्गूर्णबल उतिभिः रक्षणैः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् तेजिष्ठाभिः अरणिभिर्न अतिशयेन तेजस्विभिः
युद्धादिरूपैः^६ मार्गैः^७ इव ॥ तेजस्वच्छब्दात् आतिशायनिकः इहन् । बिन्मतोर्लुक् । 'देः' इति टिलोपः ॥
अतिमतिं वृत्रादिं यथा नामितवान् तथा अस्मद्भिरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वा । उत्तरत्रान्वयः । तेजिष्ठाभिः
अरणिभिर्न तेजोयुक्तैः^८ गमनसाधनैर्यज्ञादिमार्गैः यथा अस्मान् योजितवानसि^९ तथा उग्राभिः
प्रकाशिकाभिः उतिभिः रक्षणैः यागफलभूतैः^{१०} नः अस्मान् नेषि नयसि अभिमतस्वर्गादिफलं
प्रापयसीत्यर्थः ॥ नयतेच्छान्दसः शपो लुक् ॥ तत्र इष्टान्तः । पुरा पूर्वस्मिन् काले अस्मत्पित्रादीन्
यथा उतिभिः नीतवानसि तथा नेषि इत्यर्थः । हे शूर विक्रान्त त्वम् अनेनाः मन्यसे सर्वैरपा-
पत्वेन अवबुध्यसे स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः । यद्वा । अनेनाः त्वमस्मानपि अनेनसः मन्यसे ।
किंच हे इन्द्र वह्निः वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पुरोः मनुष्यस्य यजमानस्य । पूरयति
मनुष्यनाम, 'पूरयः जगतः' (नि. २. ३. २०) इति तन्नामसु पाठात् । तस्य विश्वानि सर्वाणि एनासि
अप पर्षि अपकृत्य पालयसि ॥ पृणातेच्छान्दसः शपो लुक् ॥ अतः नः अस्माकमपि आसा अन्तिके
देवयजनदेशे अच्छ आभिमुख्येन आगत्य वह्निः अभिमतानां बोधा सन् अप अनभिमतम् अपकृत्य^{११}
पर्षि अभिमतफलं पूरयसि ॥ ॥ १६ ॥

प्र तद्वो॒चेयं॑ भ॒व्याये॒न्द॒वे ह॒व्यो न॑ य इ॒षवा॒न्म॒न्म रेज॑ति र॒क्षो॒हा म॒न्म रेज॑ति ।

स्व॒यं सो अ॒स्मदा॑ नि॒दो व॒धैर॑जेत दु॒र्म॒तिम् ।

अ॒व स्र॒वेद॒घशं॑सोऽव॒तर॑म॒व क्षु॒द्रमि॑व स्र॒वेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वो॒चेय॑म् । भ॒व्याय॑ । इ॒न्द॒वे । ह॒व्यः । न । यः ।

इ॒षवा॒न् । म॒न्म । रेज॑ति । र॒क्षः॒ऽऽहा॑ । म॒न्म । रेज॑ति ।

स्व॒यम् । सः । अ॒स्मत् । आ । नि॒दः । व॒धैः । अ॒जेत॑ । दुः॒ऽम॒तिम् ।

अ॒व । स्र॒वेत् । अ॒घशं॑सः । अ॒व॒तर॑म् । अ॒व । क्षु॒द्रम्॒ऽऽव॑ । स्र॒वेत् ॥ ६ ॥

१. श-इन्द्र त्वम् । २. श-क-न-नमय । ३. श-न-दासप्रणतम् । ४. क-युद्धादिमार्गैः । ५. श-क-न-
अतिशयिततेजोयुक्तैः । ६. व-फ-प्रेरितवानसि । ७. श-न-अस्मानपि । ८. श-क-व-श-न-उ-त-
फ-अपनुत् ।

‘मध्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलाय’ इन्द्रवे अमृतेन सर्वस्य ह्येद-
 वित्रे तदर्थं ‘तत् वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा’ प्र ‘बोधेयं प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासम् । स्तुतेरतिमहत्वा-
 दिति भावः ॥ वचैः ‘लिङ्ग्याशिष्यङ्’ । ‘वच उम्’ ॥ कस्य तदिति । ‘यः इन्दुः’ इषवान् एषण-
 वान् ‘मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वा उद्दिश्य’ रेजति गच्छति । रेजतिर्गत्यर्थः, ‘रेजति दध्यति’ (नि. २. १४.
 ६०.) इति तन्नामसु पाठात् । आगमने दृष्टान्तः । ‘हव्यो’ न होतव्यः आह्वातव्यो वा हव्यः इन्द्र इव ।
 प्रायेण ‘इन्द्र आगच्छ’ इत्यादिना इन्द्र एवाहूयते । स इव । स एव विशेष्यते । ‘रक्षोहा यज्ञविघात-
 कानां रक्षसां हन्ता’ मन्म तेषामेव कर्म हननादिरूपं ‘रेजति गच्छति चालयति नाशयतीत्यर्थः । ‘सः
 एव इन्दुः’ स्वयं निदः ॥ ‘णिदि कुत्सायाम्’ । क्तिप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तता ॥
 अस्मिन्निदितुर्वैरिणः ‘वचैः हननोपायैः ॥ ‘हनश्च वधः’ इति भावे अप् ; तत्संनियोगेन वधादेशः । स च
 अदन्तोऽन्तोदात्तः ॥ ‘दुर्मतिं दुर्बुद्धिम्’ अस्मत् अस्मत्तः ‘आ’ अजेत आक्षिपेत् अवनयेत् । किंच
 ‘अघशंसः अघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनः’ अवतरम् अत्यन्तनिकृष्टम् ‘अव स्वस्थाना-
 दवाङ्मुखो भूत्वा’ स्ववेत् गच्छतु अधः पतत्वित्यर्थः । अघशंसः स्तेनः, ‘अघशंसः वृकः’ (नि. ३. २४.
 १३) इति तन्नामसु पाठात् । अवलवणमेव प्रार्थ्यते । ‘क्षुद्रमिव क्षेप्तुं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं
 यथा तिष्ठति’ लवणश्च यति तथा असावपीत्यर्थः ॥

वनेम तद्वोत्रया चितन्त्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रण्वं सन्तं सुवीर्यम् ।

दुर्मन्मानं सुमन्तुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिन्द्रं युम्रहृतिभिर्यजत्रं युम्रहृतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । वोत्रया । चितन्त्या । वनेम । रयिम् । रयिऽवः । सुवीर्यम् । रण्वम् । सन्तम् ।

सुवीर्यम् ॥ दुःमन्मानम् । सुमन्तुभिः । आ । ईम् । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इन्द्रम् । युम्रहृतिभिः । यजत्रम् । युम्रहृतिभिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः ‘तत् तादृशं स्तुत्यं तव रूपं यद्वा तत् ते वयं’ चितन्त्या तव गुणान्^१
 ज्ञापयन्त्या ॥ ‘चिती संज्ञाने’ । अस्मात् प्यन्तात् शतरि व्यत्ययेन शः ॥ ‘वोत्रया होमसाधनभूतया
 स्तुतिरूपया वाचा’ वनेम संभजेम यद्वा शब्दयेम स्तुतिं करवामेत्यर्थः । वोत्रेति वाङ्नाम, ‘होत्रा गी.’
 (नि. १. ११. ३५) इति तन्नामसु पाठात् । किंचैवं स्तोतारो वयमपि हे ‘रयिवः विशिष्टधनवन्निन्द्र’ रयिं
 धनं ‘वनेम संभजेम । कीदृशं रयिम् । ‘सुवीर्यं शोभनसामर्थ्येपितं’ रण्वं रमणीयं गन्तव्यं वा अर्थिभिः
 ‘सन्तं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा बहुशः दीयमानमपि प्रवर्धमानम् । पुनस्तदेव विशेष्यते । ‘सुवीर्यं
 शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥
 किंच हे इन्द्र ‘दुर्मन्मानं दुःखेन मन्तुं शक्यं त्वां तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात्’ सुमन्तुभिः शोभनैर्मनैः^२
 तत्साधनैः^३ स्तोत्रैर्वा ‘इषा हवीरूपेणाग्नेन च’ आ ‘पृचीमहि सर्वतः संपृक्ता भूयास्म । यद्वा । इषा अग्नेन
 निमित्तेन । पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वात् इदानीमन्नं प्रार्थ्यते ॥ ‘पृची संपर्कः’ । लिङि छान्दसो विकरणस्य
 लुङ् ॥ किंच ‘वज्रं वागनिष्पादकम्’ इन्द्रं ‘सत्याभिः अविस्वादिनीभिः यथाभिलाषमुपजाव-

१. क्ष-म-उ-‘ अत्यन्तनिकृष्टम्’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अभ्र (मु) च च्छन्दसि इत्यमुप्रत्ययः’ इत्यधिकम् ।

२. क्ष-म-उ-न तिष्ठति । ३. क्ष-म-उ-गुणादीन् । ४. ङ-शोभनमननसाधनैः ।

मानकलाभिः 'युष्मद्वृत्तिभिः' 'हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेधे' इत्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते । 'युष्मद्वृत्तिभिः' हविलक्षणाजनितैराह्वानैः आ पृथ्वीमहि इति शेषः । 'कुत्रं ध्योततेर्यशो वाक्त्रं वा' (निरु. ५. ५) इति यास्कः ॥

प्रप्रा वो अस्मे स्वयंशोभिरुती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनाम् ।

स्वयं सा रिष्यध्वै या न उपेवे अत्रैः ।

हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशःऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुःऽमतीनाम् । दरीमन् ।

दुःऽमतीनाम् ॥ स्वयम् । सा । रिष्यध्वै । या । नः । उपेऽईवे । अत्रैः ।

हता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः वः युष्मदर्थम् अस्मे अस्मदर्थं च अयम् इन्द्रः स्वयंशोभिः स्वकीयशोयुक्तैः ऊती ऊतिभिः रक्षणैः दुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्र प्रकृष्टो भवति समर्थो भवतीत्यर्थः । द्विर्भावः पादपूरणः । यद्वा । हे ऋत्विजः वः युष्मदर्थम् अस्मे अस्माकं संबन्धिभिः स्वयंशोभिः स्वयमेव अन्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैः तुष्टः सन् ऊती ऊती रक्षणे प्रप्र प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः^१ ॥ कुत्रेति तदुच्यते । दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संग्रामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते । दुर्मतीनां दुष्टबहुमानवतां हनन-बुद्धीनां^२ दरीमन् दरीमणि अतिशयेन दारयितरि । एवमिन्द्रे सम्यक् पालयति^३ सति अत्रैः भक्षकैः अस्मद्विरोधिभिः या जूर्णिः जववती सेना । 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । नः अस्मान् प्रति रिष्यध्वै हिंसितुम् ॥ रिष्यन्तात् तुमर्थे शब्दैर्प्रत्ययः ॥ उपेवे उपगन्तुमस्मान् प्राप्तुम् ॥ 'ईङ् गतौ' । तुमर्थे क्तेप्रत्ययः ॥ वक्षिप्ता प्रेरिता सा सेना स्वयं हतेमसत् हिंसितैवासीत् । न^४ वक्षति अस्मान्न वहेत् न प्राप्नोति । तथा अस्मद्विंसकान् शत्रून्पि पुनः न वक्षति न वहति ॥ वहेल्लेष्टि अडागमः । 'सिन्वहुलम्' इति सिप् ॥ इन्द्रसामर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

त्वं न इन्द्र राया परीणसा याहि पथा अनेहसा पुरो याद्वरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा । पुरः । याद्वि । अरक्षसा ।

सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तम्ऽईके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

१. क्ष-ञ-ट-यशोवदाहुतिभिः । २. क्ष-ञ-ट-उपसर्गानुसारेण योग्यक्रियाध्याहारः; क-उपसर्गानुसारेण द्वयोर्बोध्यक्रियाध्याहारः । ३. क-इतबुद्धीनाम् । ४. क-पालयितरि । ५. क-अतो न ।

हे इन्द्र त्वं नः पथा अस्मत्संबन्धिना मार्गेण पुरो याहि आगच्छ ॥ भस्व टेर्लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥ कीदृशेन मार्गेण । अरक्षसा रक्षोवर्जितेन अनेहसा अपापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्तुतिचोदितत्वात्^१ अनेहस्त्वम् । यद्वा । नः अस्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्टः इति । परीणसा परितो नद्वेन राया अस्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् । हे इन्द्र नः अस्मान् पराके अत्यन्तदूरदेशात् स्वर्गलक्षणात्^२ आ सचस्व समवेतो भव । पराके इति दूरनाम, 'पराके पराचैः'^३ (नि. ३. २६. २) इति तन्नामसु पाठात् । तथा अस्तमीके अत्यन्तान्तिके देवयजनदेशे सचस्व अस्मत्प्रतं हविः सेवस्व संगच्छस्व वा । किंच नः अस्मान् दूरात् दूरदेशात् स्वर्गादेः सकाशात् पाहि रक्ष । आरात् संनिहितात् इह लोकात् पाहि पालय । यद्वा । दूरात् अयागकाले स्वर्गे एव उषिषा अस्मान् पाहि^४ पालय^५ । आरात् यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिः अभिमुखैर्यागैः तन्निर्वाहैः । यद्वा । अभ्यागमनैः^६ । किं बहुना । सदा सर्वकालं^७ यागकाले^८ अयागकाले दूरेऽन्तिके^९ च अभिष्टिभिः अभित एषणैः पाहि सम्यक् परिपालय ॥

त्वं न इन्द्र राया तरुषसोऽग्रं चित्त्वा महिमा संक्षदवसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ त्रातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमस्मद्रिरिषेः कं चिदद्रिवो रिरिक्षन्तं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उग्रम् । चित् । त्वा । महिमा । संक्षत् । अवसे । महे ।

मित्रम् । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । त्रातः । अवितरिति । रथम् । कम् । चित् । अमर्त्यम् ।

अन्यम् । अस्मत् । रिरिषेः । कम् । चित् । अद्रिऽवः । रिरिक्षन्तम् । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् तरुषसा तरणकुशलेन अस्मानापन्नयः उत्तरीतुं शक्तेन राया धनेन उद्धर्ता भवेति शेषः । हे इन्द्र त्वा त्वाम् उग्रं चित् उद्गूर्णबलं सन्तं त्वामेव महिमा महस्त्वम् अस्मत्सोत्रजनितः कश्चिदतिशयः संक्षत् सेवते संभजते उत्कर्षयतीत्यर्थः । किमर्थम् । अवसे त्वत्प्रीतये^{१०} । तत्र दृष्टान्तः । महे महते अवसे रक्षणाय प्रकाशारोग्यादिरूपाय मित्रं न सर्वजन-मित्रं सर्वमिव । तं यथा महस्त्वेन संयोजयन्ति तथेत्यर्थः । यद्वा । मित्रं न प्रियहितरूपं सत्त्वावमिव । तं यथा महस्वै प्रीतये संभजन्ते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठ ओजस्वितम अतिशयेन बलवान् त्रातः रक्षितः अस्मान् पालयितर्वा अमर्त्य अमरणधर्मन् इन्द्र अवितः अस्मान् धनेन तर्पयितः त्वं कं चित् रथं वेगवन्तमारुह्य अस्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे अद्रिवः शत्रूणामतिशयेन भक्षकेन्द्र अस्मत् अन्वं रिरिक्षन्तं चित् अल्पं महान्तं वा । शत्रुमिति शेषः । रिरिषेः बाधस्व । तथा हे अद्रिवः अद्वेरादर्थभक्षक वा शत्रूणाम् । 'अद्रिवश्चद्विराट्पात्यनेनापि बाधेः स्यात्' (निरु. ४. ४) इति निरुक्तम् । रिरिक्षन्तं चित् अत्यन्तं क्रुत्सितं हिंसन्तमपि शत्रुं रिरिषेः बाधस्व । 'रिष हिंसावाक्' । छान्दसः शपः भुः । पुनर्ध्वत्स्येन शः । रिरिक्षन्तम् । अस्मादेव समि 'हृन्ताश्च' इति

१. क्ष-ञ-ट-श्रुतिचोदितत्वात् । २. क्ष-ञ-ट-परावतः । ३. क्ष-ञ-म-ञ-ट-परिपालय ।

४. क-ज-ङ-म-न-त-अभ्यासगमनैः; क्ष-ञ-म-ट-अभ्यासगमनैः ।

५. क्ष-ञ-म-ट-सर्वकालम् ।

६. क्ष-ञ-म-ट-यागकाले दूरे संनिहिते । ७. क्ष-ञ-ट-त्वत्प्रीतये तृप्तये वा ।

सनः किरवात् गुणाभावः । चिदित्यवकुत्सितः^१ । 'कुस्मापांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते' (निरु. १. ४)
इति यास्केनोक्तत्वात् । यद्वा । समुच्चयार्थः । कंचित् इत्यनेन सह समुचीयते ॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्त्रिधौऽवयाता सदभिर्दुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनाम् ।

हन्ता पापस्य रक्षसञ्जाता विप्रस्य मावतः ।

अधा हि त्वा जनिता जीर्जनद्वसो रक्षोहणं त्वा जीर्जनद्वसो ॥ ११ ॥

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । स्त्रिधः । अवऽयाता । सदम् । इत् । दुःऽमतीनाम् । देवः ।

सन् । दुःऽमतीनाम् ॥ हन्ता । पापस्य । रक्षसः । ज्ञाता । विप्रस्य । मावतः ।

अध । हि । त्वा । जनिता । जीर्जनत् । वसो इति । रक्षःऽहनम् । त्वा । जीर्जनत् । वसो इति ॥ ११ ॥

हे इन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं स्त्रिधः दुःखात्^१ तदुत्पादकात् पापाद्वा नः अस्मान्
पाहि रक्ष । यतः त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनाम् ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम
उदात्तत्वम् ॥ सदमित् सर्वदैव अवयाता अधोयापयिता^२ प्रापयितासि । अतः पाहि । अत एव
हे इन्द्र देवः अस्मत्स्तुत्या इष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातकानाम् अवयाता असि ।
तथा रक्षसः रक्षणनिमित्तभूतस्य । 'रक्षो रक्षितव्यमस्मात्' (निरु. ४. १८) इति यास्कः ।
तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबन्धरूपस्य हन्ता घातकोऽसि । यद्वा । पापस्य पापिनः रक्षसः राक्षसादेः
हन्तासि । तथा मावतः मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनः यजमानस्य ज्ञाता रक्षितासि । अध अतो
हेतोः हे इन्द्र वसो सर्वेषां निवासभूत एवा त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता पस्मेश्वरः
जीर्जनत् अजनयत् उत्पादितवान् । तथा हे वसो वासयितः एवा त्वां रक्षोहणं जीर्जनत् रक्षो-
हननाय उत्पादितवान् ॥ जनयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥ यज्ञादिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय
हीन्द्रस्यावतारः । 'तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादिप्रसिद्धद्योतनार्थो
हि शब्दः ॥ ॥ १७ ॥

'एन्द्र याङ्युप नः' इति द्वाचं चतुर्थं सूक्तं पारुष्येयमैन्द्रम् । अन्त्या 'स नो नम्येभिः'
इत्येषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुबन्तपरिभाषा नाश्रीयते 'सर्वमात्यष्टम्' इति विशेषेण प्रतिज्ञा-
तत्वात् । 'एन्द्र याहि दक्षान्या त्रिष्टुप्' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयपदस्य षष्ठेऽहनि निष्केवस्यमेतस्त्-
कम् । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'एन्द्र याङ्युप नः प्र घान्वस्य' (भाष. श्री. ८. १)
इति ॥ महाव्रते माध्वद्विनसवने ब्राह्मणाण्डसिनोऽनुरूपतृचे प्रथमा 'एन्द्र याहि' इत्येषा । 'महाव्रतस्य
पञ्चविंशतिम्' इति खण्डे शौनकेन सूत्रितम्—'एन्द्र याङ्युप नः परावत इन्द्राय हि यौरसुतो अनजत' (ये. आ. ५. १. १) इति ॥

एन्द्रं याद्युषं नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तं राजैव सत्पतिः ।
हवामहे त्वा वयं प्रयस्वन्तः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयम् । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्ऽपतिः ।

अस्तम् । राजाऽइव । सत्ऽपतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरम् । वाजसातये । मंहिष्ठम् । वाजसातये ॥ १ ॥

हे इन्द्र परावतः दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् नः अस्मान् उप याहि अस्मत्समीपं प्रत्या-
गच्छ । तत्र दृष्टान्तः । अयं न । पुरोवर्ती अग्निः अभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वाग्निर्दिश्यते । स इष ।
यद्यपि पुरस्तादुपाचारात् निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र तथाप्यत्र औचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा ।
परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितः तथापि स्वर्गाल्यादूरदेशादिव अस्मिन् यज्ञे ॥
अयमिति विभक्तित्यस्य ॥ अमुं देवयजनदेशम् अच्छ अभिप्राप्तुम् आ याहि इति शेषः । तत्र
दृष्टान्तः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव ॥ 'पर्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरस्वम् ॥ स यथा विदथानि वेदनानि अनुष्ठेयज्ञानानि । यद्वा । सतां विद्यमानानां फलानां
पालकोऽग्निः । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत् स्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा । सतां
नक्षत्राणां पतिः राजा चन्द्रमाः अस्तमिव । स यथा स्वधामस्थानम् आगच्छति तद्वत् । किंच
प्रयस्वन्तः हविलक्षणाश्वन्तः वयं यजमानाः त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । सुते
अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति । कीदृशा वयम् । सचा ऋत्विग्भिः सहिताः । 'सचा सहेत्यर्थः'
(निरु. ५. ५) इति यास्कः । आह्वाने दृष्टान्तः । पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव । तं यथा
वाजसातये अश्वस्य संभजनायाह्वयन्ति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाह्वयामः । किंच मंहिष्ठं मंहनीयं
त्वां वाजसातये संप्रामप्राप्तये तज्जयाव हविःस्वीकाराय वा आह्वयामः ॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात् अन्या ऋचः प्रक्षेपणीयाः । तत्र होतुः
पुरस्तात् 'पिबा सोममिन्द्र' इत्येषा । 'षष्ठस्य प्रातःसवने' इति खण्डे सूत्रितं- 'पिबा सोम-
मिन्द्र सुवानमद्रिभिरिन्द्राय हि यौरसुरो अनमृत' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसंगस्तातृषाणो न वंसंगः ।

मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥ २ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । सुवानम् । अद्रिभिः । कोशेन । सिक्तम् । अवतम् । न । वंसंगः ।

ततृषाणः । न । वंसंगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविःस्तमाय । धायसे ।

आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाऽइव । सूर्यम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वंसगः वननीयगमनस्त्वं ^३सोमं ^४पिब ॥ 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति दीर्घः ॥ कश्चिदां तम् ।
^५अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः ^६सुवानं सुयमानम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ^७कोशेन ^८सिक्तं कोश-
 स्थानीयेन दृशापवित्रेण शोधितम् । यद्वा । अवतम् इत्यनेन सह संबन्धः । कोशेनेति^१ लक्षणेन^२(?) सिक्तं
 स्वोचितजलेन^३ पूरितम् ^४अवतं ^५न आहावलक्षणम् अवटमिव^६ । तं यथा वंसगः वननीयगमनः तृषा
 क्षीप्रगामी वृषभः पिबति तद्वत् । ^७ततृषाणो ^८न ^९वंसगः । यथा अस्यन्तं तृषितो वंसगो वननीयगमनः
 क्षीप्रगामी पुरुषः आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तत्राह । ^{१०}ते तव ^{११}मदाय
 तृषये ^{१२}हर्षताय विक्रान्तिहेतवे कान्त्यर्थं वा ॥ 'हर्षं गतिकान्त्योः' । 'भृष्टृदक्षि' इत्यादिना अतप् ॥
^{१३}तुविष्टमाय महत्त्वाय प्रबृद्धत्वाय ^{१४}धायसे यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय ॥ धाजः 'वहिहाधाभ्यः'°
 इत्यसुनि 'णित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक्' इति युक् ॥ यद्वा । ते तव तुविष्टमाय धायसे अतिप्रभृताय
 पानाय । ^{१५}त्वा त्वाम् ^{१६}आ ^{१७}यच्छन्तु आभिमुख्येन गमयन्तु । अश्वा इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः ।
^{१८}हरितो ^{१९}न ^{२०}सूर्यं हरिद्वर्णविशिष्टा एतन्नामका अश्वाः सूर्यमिव । तं यथा अस्तिवरया अभिमत-
 देशम्^{२१} अभिप्रेरिताः^{२२} वहन्ति तद्वत् । किंच ^{२३}अहा ^{२४}विश्वा सर्वाण्यहानि ^{२५}सूर्यम् इव । तं यथा त एव
 प्रतिदिनं वहन्ति तथा अस्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहन्तु ॥

अविन्ददिवो निहितं गुहा निधिं वेन गर्भं परिर्वीतमश्मन्यन्ते अन्तरश्मनि ।

व्रजं वज्री गवामिव सिषासुन्नङ्गिरस्तमः ।

अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥ ३ ॥

अविन्दत् । दिवः । निऽहितम् । गुहा । निऽधिम् । वेः । न । गर्भम् । परिऽवीतम् । अश्मनि ।

अनन्ते । अन्तः । अश्मनि ॥ व्रजम् । वज्री । गवाम्ऽइव । सिषासन् । अङ्गिरःऽतमः ।

अप । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः ^१दिवः शुलोकादानीतं सोमम् ^२अविन्दत् अलभत लब्धवान् । शुलोकात् गायत्र्या
 पक्षिरूपयापहृतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । शुलोकादानयनं तैत्तिरीये 'तृतीयस्यामितो द्विधि
 सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्' (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । स एव विशेष्यते ।
^३गुहा ^४निहितम् अतिगोप्ये प्रवेशे पर्वतादौ स्थापितम् अत एव ^५निधिं निधिस्थानीयम् अनाश-
 मित्यर्थः^६ । आनयने दृष्टान्तः । ^७वेः पक्षिणः ^८गर्भं ^९न शिशुमिव । यथा कपोतादिकी पक्षिणी स्वशिशुं
 व्याधादिभयात् कस्मिंश्चिद्गुर्गे स्थापयित्वा तत्स्थानम् अजानती^{१०} परिभ्रम्य विन्दते तद्वदित्यर्थः । पुनः
 कीदृशम् । ^{११}अश्मनि पाषाणे^{१२} अतिमहति^{१३} विस्तृते ^{१४}अनन्ते ^{१५}अश्मनि अपरिमितपाषाणे पर्वतादौ ^{१६}परिर्वीतं
 लताकण्टकादिना परितो वेष्टितम् । सस्त्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशय इति तत्राह । अयम् ^{१७}इन्द्रः
^{१८}वज्री^{१९} वज्रवान् ^{२०}गवां ^{२१}व्रजम् इव पणिना असुरेणापहृतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां

१. क्ष-ङ-म-ट-कोशेनेति जलेन; क्ष-कोशेन दृष्टिलक्षणेन । २. क्ष-ङ-म-ट-साचितजलेन; क्ष-साचितं जलेन
 ३. क्ष-म-ट-अवतमिव । ४. ङ-अभिमतदेशम् अरुणप्रेरिताः; क्ष-म-ट-अभिमतदेशे अरुणप्रेरिताः । ५. क्ष-
 ङ-म-ट-अनीकमित्यर्थः; क्ष-अविनाशमित्यर्थः । ६. च-फ-अपश्यन्ती । ७. ङ-व्याप्तिमिति । ८. क्ष-
 वज्रवान् अङ्गिरस्तमः अतिशयेन शत्रून् प्रति गमनशीलः अङ्गारवत्तेजस्वी वा । गवां व्रजमिव ।

व्रजं यथा तमसुरं जिह्वा द्वारम् उद्गाढ्य^१ लब्धवान्^२ तद्वत् सोमं^३ ऽसिषासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ 'सनी-
वन्तर्धे' इति विकल्पनात् इदभावे 'जनसन' इति आत्वम् ॥ अविन्दत् । अयमर्थः 'पणिनेव गावः'
(ऋ. सं. १. ३२. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः । तथा अयम्^४ इन्द्रः^५ परीवृताः परितो मेघेनावृताः
इषः अङ्गहेतुभूतस्योदकस्य^६ द्वारः द्वाराणि^७ अपावृणोत् अपवृतान्यकरोत्^८ उद्गाटितवानित्यर्थः ।
तथा कृत्वा इषः इष्यमाणानि व्रीक्षाद्यन्तानि^९ परीवृताः भूमौ परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण मेघं
भिस्था जलवर्षणेन सस्यादिसृष्टिं कृत्वा व्रीक्षादिकं भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः । यतः अयमेवं कृतवान्
अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षत्रेव तिग्ममर्सनाय

सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।

संविव्यान ओजसा शवोभिरिन्द्र मज्मना ।

तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्वेव नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

ददृहाणः । वज्रम् । इन्द्रः । गभस्त्योः । क्षत्रेऽइव । तिग्मम् । अर्सनाय । सम् । श्यत् ।

अहिऽहत्याय । सम् । श्यत् ॥ सम्ऽविव्यानः । ओजसा । शवःऽभिः । इन्द्र । मज्मना ।

तष्टाऽइव । वृक्षम् । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्वेऽइव । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

अयम्^१ इन्द्रो^२ गभस्त्योः बाह्वोः^३ वज्रं^४ ददृहाणः इदं गृह्णन् ॥ 'इह इहि वृद्धौ' । लिटः
कानच् ॥ गभस्ती इति बाहुनाम, 'गभस्ती बाहु' (नि. २. ४. ६) इति तन्नामसु पाठात् ।
किमर्थम् । असनाय शत्रोस्परि क्षेपणाय^५ तिग्मम् अत्यन्ततीक्ष्णं वज्रं^६ सं^७ श्यत् सम्यक् तीक्ष्णी-
करोति ॥ 'ओ तनूकरणे' । 'ओतः श्यनि' इति ओकारलोपः । छान्वसः अदभावः । यद्वा ।
लेटि 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः ॥ तत्र दृष्टान्तः । 'क्षत्रेव उदकमिव । उदकं यथा शत्रूणां
निरसनाय अभिमन्त्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् । क्षत्रेऽप्युदकनाम, 'क्षत्रं नमः' (नि. १.
१२. ३) इति तन्नामसु पाठात् । पुनरपि तदेव विलेप्यते । अहिहत्याय अहेर्बृत्रस्य मेघस्य वा
हमनाय ॥ हन्तेः 'हन्तश्च' इति क्यप् तकारान्तादेशश्च ॥ सं^८ श्यत् पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि
वधाय तीक्ष्णयति । हे^९ इन्द्र ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन^{१०} शवोभिः सेनालक्षणेर्बलैः
मज्मना शारीरेण च बलेन संविव्यानः सम्बन्धुक्तः सन् ॥ विव्यान इति लिटः कानच् । 'ग्रहि-
ज्वाद्ययि' इति संप्रसारणम् ॥ तष्टा^{११} वृक्षमिव । यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्ता
वनिनः वनसंबन्धिनो वृक्षान् निवृश्चसि स्वोपयोगाय नितरां छिनसि तक्षणेन तनूकरोति तथा एवमपि
अस्मासु वक्रमाचरन्तं शत्रुं^{१२} नि वृश्चसि । किंच परश्वेव^{१३} नि वृश्चसि । यथा परशुना कश्चिच्छिनसि
वृक्षं तथा एवमपि उकैश्चिविधैर्बलैः नितरामस्मद्द्वेषिणं वृश्चसि ॥

१. ऋ-ज-उ-उद्गाढ्य (?) पुनर्लब्धवान् ; उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् । २. व-फ-अपावृतान्यकरोत् ।
३. ऋ-ज-उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् । ४. उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् । ५. व-फ-अपावृतान्यकरोत् ।
६. ऋ-ज-उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् । ७. उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् । ८. व-फ-अपावृतान्यकरोत् ।
९. ऋ-ज-उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् । १०. उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् । ११. व-फ-अपावृतान्यकरोत् ।
१२. ऋ-ज-उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् । १३. उ-उद्गाढ्य पुनर्लब्धवान् ।

त्वं वृथा नद्य इन्द्र सतर्वेऽच्छा समुद्रमसृजो रथोऽिव वाजयतो रथोऽिव ।

इत ऊतीरयुञ्जत समानमर्थमक्षितम् ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वम् । वृथा । नद्यः । इन्द्र । सतर्वे । अच्छ । समुद्रम् । असृजः । रथान्ऽइव । वाजयतः ।

रथान्ऽइव ॥ इतः । ऊतीः । अयुञ्जत । समानम् । अर्थम् । अक्षितम् ।

धेनूऽइव । मनवे । विश्वदोहसः । जनाय । विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं वृथा अप्रयत्नेनैव नद्यः नदीः समुद्रम् अच्छ आभिमुख्येन सतर्वे प्राप्तुम् असृजः मेघं निर्भिद्य उत्पादितवानसि । तत्र दृष्टान्तः । रथानिव । यथा त्वं रथान् अस्मन्नागं प्रति अच्छ सतर्वे आभिमुख्येन प्राप्तुम् असृजः सृष्टवानसि तद्वत् । किञ्च वाजयतो रथानिव संग्राममन्त्रं वा इच्छन्तो राजादयः रथानिव । ते यथा संग्रामं प्रति ओषध्यादिकं वा अतिसर्तुं रथान् सृजन्ति तद्वत् ॥ कथजन्तात् 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ किञ्च इतः अस्मत्संनिधिदेशम् ॥ द्वितीयार्थे तसिल् ॥ अस्मान् प्रति ऊतीः ऊत्यः गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवत् अक्षितम् उदकम् अयुञ्जत योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्दः उदकविशेषणः सन् नपुंसकलिङ्गः ॥ अक्षितमिष्ट्युदकनाम, 'अक्षितं बहिः' (नि. १. १२. ७७) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मनवे मनोरथाय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं दोग्धः अभवन् । यथा वा जनाय यस्मै कस्मै क्षिप्तमर्थाय तदर्थं विश्वदोहसः भवन्ति सर्वक्षीरप्रदा भवन्ति । बद्धा । जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनमिलक्ष्य नद्यः विश्वदोहसः संपूर्णदोग्धः भवन्ति सर्वत्र प्रवहन्ति । अत्र नद्यः प्रीणनात् दोहस इत्युपचर्यते । ईदृजगदुपकारिवृष्टिप्रदः इतीन्द्रस्यैव स्तुतिः ॥ ॥ १८ ॥

इमां ते वाचं वसूयन्त आयवो रथं न धीरः

स्वपा अतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षिषुः ।

शुम्भन्तो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनम् ।

अत्यमिव शर्वसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमाम् । ते । वाचम् । वसूयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरः । सुअपाः । अतक्षिषुः ।

सुम्नाय । त्वाम् । अतक्षिषुः ॥ शुम्भन्तः । जेन्यम् । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् ।

अत्यम्ऽइव । शर्वसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

१. क-ञ-अच्छ तम् आभिमुख्येन सतर्वे सर्तुम् । २. क-सर्तुम् । ३. क-ञ-स-प्रति नास्ति । ४. क-प्रतिसर्तुम् । ५. क्ष-क-ञ-ञ-ट-सृजन्ति विसृजन्ति । ६. क्ष-ञ-ट-सर्वार्थदोग्धः । ७. क्ष-ञ-ट-वस्य कस्यचन मर्त्याय; क-वस्य कस्यचन समर्थाय; स-वजनसमर्थाय । ८. क-दोहनात् दोहस इत्युपचर्यते । ९. क्ष-ञ-ट-ईदृजनोपकारिवृष्टिप्रदः; क-ईदृजनोपकारिवृष्टिप्रदः ।

हे इन्द्र ^१ते त्वदर्थं ^२वसूयन्तः धनमात्मन इच्छन्तः ^३आयवः दातव्यहवीरूपाभवन्त ऋत्विजः। आयव इति मनुष्यनाम, 'आयवःअनवः' (नि. २. ३. १७) इति तन्नामसु पाठात् । ते ^४इमां क्रियमाणां स्तुतिरूपां ^५वाचम् ^६अतक्षिपुः संपादितवन्तः^१। ^२स्वपाः^३ शोभनकर्मवान् कुशली । बहुव्रीहौ 'लोर्मन्सी०' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ^४धीरः धीमान् ^५रथं ^६न रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा ^७त्वां ^८सुन्नाय सुखाय ^९अतक्षिपुः अनुकूलमुत्पादयन्ति । सुन्नमिति सुखनाम, 'सुन्नं सुग्मम्' (नि. ३. ६. १६) इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे ^{१०}विप्र मेधाविभिन्द्^१ ^२वाजेषु संप्रामेषु ^३वाजिनं वेगवन्तं ^४त्वां ^५शुम्भन्तः गुणैर्दोषयन्तः ^६अतक्षिपुः^२ स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^७जेन्यं ^८यथा । जयशीलं शूरं यथा भटाः स्तुवन्ति तद्वत् । यद्वा । जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवन्तम् अश्वं^३ वाजेषु संप्रामेषु यथा उत्साहयन्ति तद्वत् । किंच ^४शवसे बलाय ^५धना धनानां ^६सातये लाभाय च स्तुम इति शेषः ॥ 'उतियूतिजूतिसाति०' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु ^७विश्वा ^८धनानि ^९सातये कृत्स्नानि प्रीणनसाधनानि^४ गवादिधनानि ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय^५ । तत्र दृष्टान्तः । धना धने संप्रामे शवसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्तये च ^६अत्यमिव सततगामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ॥

मिनत्पुरो नवतिमिन्द्र पुरवे दिवोदासाय महिं दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।

अतिथिग्वाय शम्बरं गिरिऋगो अवाभरत् ।

महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७ ॥

मिनत् । पुरः । नवतिम् । इन्द्र । पुरवे । दिवःऽदासाय । महिं । दाशुषे । नृतो इति । वज्रेण ।

दाशुषे । नृतो इति ॥ अतिथिऽग्वाय । शम्बरम् । गिरेः । उग्रः । अव । अभरत् ।

महः । धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नृतो रणे नर्तनशील त्वं ^३दाशुषे हविर्दत्तवते ^४पुरवे अभिमतपूरकाय^५ । मनुष्यनामैतत् । ^६महि महते ^७दिवोदासाय एतन्नामकाय राज्ञे ॥ 'दिवो दासे षष्ठ्या अलुक्' (का. ६. ३. २१. ५) इति अलुक् । 'दिवोदासादीनां छन्दसि' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ^८नवतिम् एतत्संख्याकानि ^९पुरः शत्रूणां पुराणि ^{१०}भिनत् भिन्नवानसि । तथा हे ^{११}नृतो गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक ^{१२}वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन ^{१३}दाशुषे हविर्दत्तवते दिवोदासाय अन्यस्मै वा मिनत् । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह । ^{१४}अतिथिग्वाय पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थम् ॥ गमेरीणादिको दुप्रत्ययः ॥ ^{१५}उग्रः उग्रूर्णबलः इन्द्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्धमपि अत्रियमाणं गिरिमारुहं ^{१६}शम्बरम् एतन्नामानमसुरं ^{१७}गिरेः दुर्गमात् पर्वतादेः सकाशात् ^{१८}ओजसा स्वकीयेन बलेन ^{१९}अवाभरत् अवाङ्मुखमवकृष्य प्राणं हतवान् । किं कुर्वन् । ^{२०}महः महान्ति ^{२१}धनानि तदीयगवाश्वादीनि ^{२२}दयमानः

१. क्ष-ञ-ट-संपादितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । स्वपाः । २. क्ष-ञ-ट-मेधाविभिन्द् जेन्यं जयशीलं त्वां वाजेषु संप्रामेषु वाजिनं वेगवन्तं त्वां शुम्भन्तो गुणैर्दोषयन्तः अतक्षिपुः; ३-मेधाविन् इन्द्र जेन्यं जयशीलत्वात् वाजिनं वेगवन्तं त्वां शुम्भन्तः गुणैः मासयन्तः अतक्षिपुः । ३. क्ष-अत्यम् अश्वम् । ४. क्ष-ञ-ट-प्रीणनसाधनानि कृष्युं तेषां लाभाय । ५. क-एतदभिमतपूरकाय; क्ष-अभिमतपूरकाय मनुष्याव ।

द्विबोदासाय राज्ञे साधयन् ॥ ' दय दानगतिहिंसादानेषु ' । शपः पित्वादनुदात्तत्वे शानचो लसाव-
धातुक्स्वरेण धातुस्वरः ॥ न केवलमल्पं धनं किंतु 'विश्व' 'धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणि-
मुक्तादीनि 'ओजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन् अवाभरत् ॥

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वर्मीळहेष्वाजिषु ।

मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत् ।

दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इन्द्रः । समत्सु । यजमानम् । आर्यम् । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतम् । मूतिः । आजिषु ।
स्वः । मीळहेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचम् । कृष्णाम् । अरन्धयत् ।
धक्षत् । न । विश्वम् । ततृषाणम् । ओषति । नि । अर्शसानम् । ओषति ॥ ८ ॥

अयम् 'इन्द्रः 'समत्सु रणेषु' प्रहारनिमित्तेषु 'यजमानं यष्टारम् 'आर्यम् अरणीयं सर्वैर्गन्तव्यं
'प्रावत् रक्षति । समत्सु इति संग्रामनाम 'समत्सु समरणे' (नि. २. १७. २२) इति तन्नामसु पाठात् ।
किंच 'शतमूतिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षणः इन्द्रः 'विश्वेषु ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ 'आजिषु सर्वेषु स्पर्धा-
निमित्तेषु संग्रामेषु यजमानं प्रावत् । तथा 'स्वर्मीळहेषु स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वा 'आजिषु महासंग्रामेषु
प्रावत् स्वर्गप्रदानेन रक्षति । रणे आभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते—' द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिब्राड्योगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हतः ' (परा. ३. २५) इति । अत्रेति-
हासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामा असुरः वर्णतश्च कृष्णः दशसहस्रैरनुचरैरुपेतः
तद्देशवर्तिनः^१ पीडयन्नास्ते । तत्रेन्द्रः^२ बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य
सानुचरमवधीत् । अयमर्थः ' अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठत् ' (ऋ. सं. ८. १६. १३) इत्यादिना उपरि-
ष्टात् वक्ष्यते । तद्वन्नोच्यते । अयमिन्द्रः 'मनवे मनुष्याय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थाय । 'अव्र-
तान् । व्रतमिति कर्मनाम । तद्व्रितान् यागविद्वेषिणः 'शासत् शिक्षितवान् हिंसितवान् ॥ शासल्लेष्टि
अडागमः ॥ तथा 'कृष्णां 'त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्य 'अरन्धयत् हिंसितवान् ॥
' रध हिंसायाम् ' । ' रधिजभोरचि ' इति नुम् ॥ केन प्रकारेणेति तदुच्यते । 'धक्षत्' भस्मीकरोति ॥
लेट्यडागमः । ' सिब्बहुलम् ' इति सिप् ॥ तथा 'विश्वं 'ततृषाणमोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनु-
चरसंबं दहति । यत्किंचिदवशिष्टमिति न इत्याह । 'अर्शसानं हिंसारुधिं हतावशिष्टं सर्वमपि 'नि
'ओषति निःशेषेण दहति ॥

१. न-समरणेषु । २. क्ष-ज्ञ-ङ-ञ-ट-तद्देशवर्तिनः प्राणिनः । ३. क्ष-ञ-ट-तदेन्द्रः । ४. क्ष-ञ-ट-
धक्षन् । भस्मीकरोतीति ।

सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान आ मुषायति ।
उशना यत्परावतोऽजगन्नृतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रम् । प्र । बृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचम् । अरुणः । मुषायति ।
ईशानः । आ । मुषायति ॥ उशना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । ऊतये । कवे ।
सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अत्रापि इतिहासमाचक्षते । केचन असुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूत् इति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वा
इन्द्रमगणयित्वा उद्वृत्ताः^१ आसन् । तान् हन्तुम् इन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादाय अवधीदिति । तदिद-
मुच्यते । अयमिन्द्रः^२ सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥^३ चक्रं रथस्य चक्रमादाय^४ ओजसा शारीरेण
बलेन जातः समृद्धः सन् प्र बृहत् प्रक्षिप्तवान् ॥ ' बृह उद्यमने ' । तौदादिकः ॥ किञ्च अरुणः
अरुणवर्णः अत्यन्ततेजोयुक्तः सन् यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं
वागुपलक्षितं प्राणं मुषायति मुमोष^५ मुष्णाति वा^६ । प्रपित्वे इत्यासन्ननाम । यद्वा । वाचं तेषां
प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रान्तः^७ भवति अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र
एव युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः सूर्यः जातः उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा
युक्तः चक्रं प्र बृहत् तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षेण उद्यतं^८ करोति । ततः
पूर्वम् अरुणः तद्रथयन्ता प्रपित्वे मन्देहाणसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां ' जहि भिन्धि ' इत्यादिध्वनिं
मुषायति मुष्णाति ॥ मुषेरुत्तरस्य ओऽहावपि ' छन्दसि शायजपि ' इति शायजादेशः ॥ तदमन्तरं
सूर्यः ईशानः सर्वाणि तमांसि असुरान् वा निराकर्तुं समर्थः सन् आ मुषायति समन्तात्^९ मुष्णाति ।
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे कवे क्रान्तदर्शिन् यत् कस्त्वम् उशना उशनस एतच्चाहो महर्षेः ऊतये
रक्षणाय परावतः दूरात् स्वर्गस्थानात् अजगन् गतवानसि प्राप्तवानसि ॥ गमेः सिपि छान्दसः
शपः श्रुः । हल्ङ्यादिलोपे ' मो नो धातोः ' (पा. सू. ८. २. ६४) इति ऋत्वम् ॥ यद्वा ।
उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन् आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि सुखसाधनानि
धनानि आदाय अस्माकं तुर्वणिः तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भव इति शेषः । ' तुर्वणिस्तूर्णवनिः ' (निरु.
६. १४) इति निरुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः । मनुषेव मनुष्येणेव । यथा त्वोतेन^{१०} परिवृढाय देशान्तरा-
दभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरेषामृषिजां विश्वा सुम्नानि सर्वाणि
धनान्यादाय तुर्वणिः भवसि^{११} । तद्वदस्माकमपि । न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किंतु अहा
विश्वेव विश्वान्यपि अहानि सर्वेष्वपि अहःसु तुर्वणिः भव । यद्वा । तुर्वणिस्त्वम् अहा विश्वेव
विश्वान्यहानि अतिदीर्घमायुष्यं यथा इदासि तथा सुम्नान्यपि उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

१. क्ष-म-ट-इताः; ङ-इताः । २. क्ष-ङ-म-ट-मुष्णाति । ३. क्ष-ङ-म-ट-विशीर्णः । ४. क्ष-म-ट-
उद्युक्तम् । ५. क्ष-ङ-म-ट-आसमन्तात् । ६. ख-चोरेण । ७. क्ष-ङ-म-ट-भवति ।

स नो नव्येभिर्वृषकर्मभुक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

दिवोदासेभिरिन्द्र स्त्वानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥

सः । नः । नव्येभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुराम् । दर्तरिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

दिवऽदासेभिः । इन्द्र । स्त्वानः । वावृधीथाः । अहोभिऽइव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ^१वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् ^२पुरां ^३दर्तः असुरपुराणां दारयितः ॥ 'सुवा-
मन्त्रिते' इति षष्ठ्याः पराङ्गवद्वावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य पादादित्वात् आष्टमिकमाद्युदात्तत्वम् ॥
^४सः तादृशो महानुभावस्त्वं ^५नः अस्मत्संबन्धिभिः ^६नव्येभिः नूतनैः ^७उक्थैः ^८इदानीं प्रतिपादित-
प्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् ^९पायुभिः पालनप्रकारैः ^{१०}शग्मैः सुखैश्च ऐहिकामुष्मिकरूपैः । ^{११}पाहि पालय ।
किंच हे ^{१२}इन्द्र ^{१३}दिवोदासेभिः दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः ॥ अर्शआदित्वात् अच् ॥ अस्माभिः परुच्छेपैः ^{१४}।
यद्वा । पूजार्थं बहुवचनम् । ^{१५}स्त्वानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ^{१६}वावृधीथाः प्रवृद्धो भव ॥
वृधेर्लिङि छान्दसः शपः श्लुः ॥ किमिव । ^{१७}अहोभिरिव ^{१८}द्यौः । द्योतनशीलः आदित्यः अहोभिः
प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा अस्मास्तुत्या अत्यन्तं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'इन्द्राय हि' इति सप्तचं पञ्चमं सूक्तम् । 'इन्द्राय सप्त' इत्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः ।
अप्यष्टिञ्छन्दः । इन्द्रो देवता । षष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वस्वशक्ते एतत्सूक्तं
तृचत्रयं कृत्वा आरम्भणीयाभ्य उर्ध्वमावपेयुः । अत्रायं विभागः । आद्यास्तिलो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्या-
स्तिलो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पञ्चम्याद्यास्तिलोऽच्छावाकस्य । एतत् 'चतुर्थेऽहनि' इति खण्डे
सूत्रितं—'षष्ठेऽहनीन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्नतेष्वेवमेव' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । तत्रैवाहनि
तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः ^१पुरस्तादादितः षडृचः एकैकशः प्रक्षेपणीयाः ।
'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्नतेति षट्' (आश्व. श्रौ. ८. १)
इति । महाव्रते निष्केवल्ये 'इन्द्राय हि' इति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । 'महाव्रतस्य' इति
खण्डे सूत्रितम्—'एन्द्र याद्युप नः परावत इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्नत' (ऐ. आ. ५. १. १)
इति ॥

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्नतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः ।

इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि सन्तु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनन्नत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमभिः ।

द्युम्नसाता । वरीमभिः ॥ इन्द्रम् । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । सन्तु । मानुषा ॥ १ ॥

वृषीः द्योतनक्षीलो बुलोकः तन्निवासी^१ देवसंघः^२ वा स च^३ असुरः निरसनशीलः शत्रूणां पुण्यकृता-
 मेव तन्निवासात्^४ इन्द्राय^५ हि इन्द्रायैव^६ अनन्त स्वयमेव प्रहो भवति ॥ नमेच्छान्दसे लङि कर्म-
 कर्तरि आत्मनेपदम् । 'न दुहस्नुनमाम्'^७ (पा. सू. ३. १. ८९) इति यगभावः । छान्दसः शपः भुः ।
 हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः प्रसिद्धार्थो वा । तथा इन्द्राय इन्द्रार्थे^८ मही
 महती पृथिवी भूमिः तत्रत्यः सर्वो जनो वा अनन्त । उभयत्र आश्रयवाचिशब्देन आश्रयी लक्ष्यते
 ग्रामः आगतः इतिवत् । केन साधनेन इति तदुच्यते । वरीमभिः वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा । किंच
 युञ्जसाता युञ्जसातौ^९ अन्नस्य^{१०} यशसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिः वरणीयैर्हविर्भिर्युक्ता
 यजमानाः प्रह्ना^{११} भवन्ति^{१२} । किंच इन्द्रम् एव विश्वे सर्वे देवासः देवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता
 ऐकमस्यभाजः पूर्वमसुरजयाथ^{१३} पुरः^{१४} दधिरे पुरतः स्थापितवन्तः इन्द्रमुखेनैवासुरान् जितवन्तः इत्यर्थः ।
 तथा मानुषा^{१५} सवनानि मनुष्याणां संबन्धीनि अभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानि इन्द्राय^{१६} सन्तु
 इन्द्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा मनुष्याणामृत्विजां संबन्धीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनि
 इन्द्राय हि इन्द्रायैव सन्तु इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्तिष्यत्यर्थः ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुञ्जते समानमेकं वृषमण्यवः

पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयवः स्तोमेभिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुञ्जते । समानम् । एकम् । वृषमण्यवः । पृथक् । स्वः । रिति स्वः ।

सनिष्यवः । पृथक् ॥ तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमेभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥ २ ॥

हे इन्द्र^१ त्वा त्वाम्^२ एकम् एकमेव सन्तं^३ विश्वेषु सर्वेषु^४ सवनेषु तद्वास्तु एकाहाहीनसन्नरूपेषु
 सर्वेषु सोमयागेषु यजमानाः^५ तुञ्जते त्वरयन्ति हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वाम् । समानं सर्वेषा-
 मेकरूपम् । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवः अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः^६ पृथक् विविच्य
 स्वस्वयागे^७ । किमिच्छन्तः^८ । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः^९ पृथक् तुञ्जते
 पृथगेव त्वरयन्ति । तुञ्जतिद्वानार्थः, 'क्षिप्ति तुञ्जते' (नि. ३. २०. ८) इति तन्नामसु पाठात् । तं
 तादृशं त्वा त्वां^{१०} शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि स्थापयामः । यद्वा ।
 शूषस्य अस्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि । शूषमिति बलनाम, 'शूषं सहः' (नि. २. ९. १६) इति
 तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं^{११} न पारस्य संभक्तीं पूरयित्रीं वा फलस्य नावमिव ।
 तां यथा भारवहने स्थापयन्ति ॥ 'पार तीर कर्मसमाप्ती' । 'छन्दसि वनसन' (पा. सू. ३. २. २७)

१. ङ-तन्निवासो देवसंघातः । २. ङ-युञ्जस्य धनस्य । ३. क्ष-ङ-म-ट-अनन्त । ४. झ-स्वः स्वयागकर्म
 इच्छन्तः ।

इति सनेः इन्प्रत्ययः । पृषोदरादिः । पिपर्तेः औणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयम् ।
 वभावः मनुष्या यजमानाः वयसैः साधनैः इन्द्रं न वक्षितयन्तः परमेश्वरमिव त्वां वक्ष्यन्ते ।
 परमेश्वरबुद्ध्या भावयन्त इत्यर्थः । यद्वा नशाब्दः एवकारार्थः । इन्द्रमेव त्वां जानन्तः । तथा
 स्तोमेभिः स्तोत्रैः इन्द्रम् इन्द्रमेव वभावः गच्छन्तो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि छान्दसः शपो
 छ ॥

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता

गव्यस्य निःसृजः सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद्व्यन्ता द्वा जना स्वयन्ता समूहसि ।

आविष्करिर्द्रव्यं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः । सक्षन्तः ।

इन्द्र । निःसृजः ॥ यत् । व्यन्ता । द्वा । जना । स्वः । यन्ता । समूहसि ।

आविः । करिक्त् । वृषणम् । सचाभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाभुवम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिता यजमानाः वि ततस्त्रे यज्ञं वितन्वते ।
 यद्वा । यज्ञे पयोधतादिना आत्मानमुपक्षयन्ति ॥ 'तसु उपक्षये' । छान्दसे लिटि 'इरयो रे'
 इति रेभावः ॥ किमर्थम् । गव्यस्य व्रजस्य साता गवां संबन्धिनो यूथस्य लाभे निमित्तभूते
 सति । न च सर्वत्र अग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचित्रादिकाम्यवाक्येषु यस्योदयं यस्य गृहान्
 इत्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैव अर्थित्वादेः सद्भावात् तस्यैवाधिकारः क्षियास्तु सत्यप्यर्थि-
 त्वे अध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावात् अत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकारः इति वाच्यम् ।
 यद्यपि क्षियाः नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीयचतुर्थार्थामधि-
 करणाभ्यां अस्त्येव क्षिया अधिकारः स च पत्या सहैति प्रपञ्चितत्वात् 'जायापती अग्निमादधीयाताम्'
 इत्याधानविधानात् स्मृतिषु च 'नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतम्' (मनु. ५. १५५) इति पृथगधि-
 कारस्यैव निवारितत्वात् अस्त्येव क्षियाः पत्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि 'वेदं पत्न्यै प्रदाय
 वाचयेत्' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति सूत्रकारवचनात् 'पत्न्यन्वास्ते' इत्यादिविधिषु 'सुप्रजसस्त्वा
 वयम्' (तै. सं. १. १. १०. १) इत्यादिमन्त्रविधानात् यत्र वचनमस्ति तत्र अस्त्येव मन्त्रेऽधि-
 कारः किं हि वचनेन कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः इति न्यायात् । तस्मात् मिथुना यज्ञं ततस्त्रे
 इत्येतत् युक्तम् । कीदृशास्ते । अवस्यवः इन्द्राय आत्मने वा तृप्तिमिच्छन्तः निःसृजः निःशेषेण हविस्स्य-
 जन्तः सक्षन्तः ॥ सक्षन्तिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । निःसृजः फलप्रति-
 बन्धकं पापं निर्गमयन्तः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते । यत् यस्मात् कारणात् व्यन्ता गामात्मनः

१. झ-इन्द्रं न । २. क्ष-ज-ट-सहैवेति । ३. क्ष-व-झ-ज-ट-त-किं हि वचनं न कुर्यात्, च-
 किं तर्हि वचनेन कुर्यात् ।

वृष्टन्ती ॥ गोशब्दात् ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' वान्तो यि प्रायये ' इति अवादेशः । स्वयन्ता स्वर्गं यन्तो गन्तुमुद्युक्तौ । वद्वा । वज्रा । सम्मगनुष्ठितवन्ती इत्यूहसि निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । किंच हे । इन्द्र त्वं । वृषणं वर्षकं कामानां । सचाभुवं सहैवोसन्नं स्वया अविना भूतं तथा । सचाभुवं शत्रु-वधादिभ्यापारसामर्थ्येन सहैवोसन्नं । वज्रम् । आविष्करिक्तम् । आविष्कुर्वन् प्रकटयन् वर्तसे इति शेषः ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र

शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः । ससहानः ।

अवऽअतिरः ॥ शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अयज्युम् । शवसः । पते ।

महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे । इन्द्र । ते । वीर्यस्य तव संबन्धिनः । अस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं । विदुः । ये । पूरवः मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानाः त्वामेव यजन्ति । ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यम् इति शेषः ॥ विदुष्टे इत्यत्र ' युष्मत्तत्तत्क्षुप् ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इन्द्र । यत् यस्मात् कारणात् । शारदीः संबत्सरसंबन्धिनीः संबत्सरपर्यन्तं प्राकार-परिखादिभिर्दृढीकृताः । पुरः शत्रूणां पुरीः । अवातिरः अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिनाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । ससहानः तत्रत्यानभिवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगन्तात् ताच्छीलिकः चानश् ॥ अवातिरः । किंच हे । इन्द्र । तं । मर्त्यं मरणधर्माणम् । अयज्युम् अयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादि^१ । शासः निगृहीतवानसि^२ । हे । शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र त्वं । महीं महतीं । पृथिवीम् । इमाः । अपः च समुद्रनद्याः । मकान्युदकानि च । अमुष्णाः बलात् अपहतवानसि^३ । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविद्वेषिभिः आक्रान्तां भूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषां पुराणि भित्त्वा अपहतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मन्दसानः हृष्यन्नेव^४ । इमाः । अपः । इमानि अपकार्याणि घ्रीह्याद्यन्नानि अमुष्णाः लब्धवानसि ॥

१. क्ष-ङ-ज-ट-शत्रुवधादिस्वव्यापारसामर्थ्येन । २. क्ष-ङ-ज-ट-प्रकाशयन् । ३. ङ-राक्षसादि हिंसितवानसि, क्ष-राक्षसादि तनूकृतवानसि, क्ष-ज-ङ-ट-राक्षसादि शासः निगृहीतवानसि तनूकृतवानसि वा । ४. क्ष-ङ-ज-ट-आहतवानसि । ५. च-तृप्यन्नेव ।

आदित्तै अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।
चकर्थे कारमेभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।
सखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चकर्थे । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रवन्तवे ।

ते । अन्याम् अन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्रवस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१आत् अत एव हेतोः ^२ते ^३वीर्यस्य तव संबन्धिने वीर्याय तदभिवृद्धये ^४चर्किरन्
पुनःपुनः सोमं विकिरन्ति ॥ किरतेर्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन श्वाः ॥ सर्वेषु सवनेषु वितरन्ति यजमानाः ।
अत इत्युक्तं कुत इत्याह । ^५मदेषु ^६वृषन् सोमजनितमदेषु ^७सत्सु हे कामानां वर्णितः ^८उशिजः त्वां
कामयमानान् यजमानान् ^९यत् यतः कारणात् ^{१०}आविथ रक्षसि । किंच ^{११}सखीयतः तव सखित्वमा-
त्मन इच्छतोऽस्मान् ^{१२}यत् यस्मात् ^{१३}आविथ तर्पयसि अभिमतेन प्रीणयसि अतश्चर्किरन् । किंच हे इन्द्र
^{१४}एभ्यः यजमानेभ्यः ^{१५}कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं ^{१६}चकर्थं करोपि ॥ करोतेः कर्मणि घञ् । ‘कर्षात्वतः’
इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ कुत्रेति तदुच्यते । ^{१७}पृतनासु संग्रामेषु । किमर्थम् । ^{१८}प्रवन्तवे प्रकर्षेण वनितुं
संभक्तुम् । युद्धाय हि धीराः संभजन्ते ॥ वनतेस्तुमर्थे तवेन्द्रत्ययः । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ किंच ^{१९}ते तव संग्रामवासिनः स्वयि ^{२०}अन्यामन्याम् अभ्यांश्चान्यांश्च अन्यमन्यं प्रति ॥
कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विवचनम् ॥ ^{२१}नद्यं नदि सन्तोषं समृद्धिम् ^{२२}‘‘ तुनदि समृद्धौ ’’ । पूर्वरूपत्वं
बाधित्वा छान्दसो यणादेशः ॥ ^{२३}सनिष्णत संभजन्ते ॥ सनेल्लेटि ‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । इट् । व्यत्य-
येन पुनः श्राप्रत्ययः । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इत्यादादेशे ‘आभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । छान्दसः
टेः एवाभावः ॥ तथा ^{२४}श्रवस्यन्तः अन्नमिच्छन्तो जयालुब्धमन्नं काङ्क्षन्तः ^{२५}सनिष्णत संभजन्ते ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य

बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।

यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिश्चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमभिः ।
स्वःऽसाता । हवीमभिः ॥ यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।
आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः ^१नः अस्माकं संबन्धिनीम् ^२अस्याः ^३उषसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं सुत्याहः-
संबन्धिनमुषःकालम् ^४उतो ^५जुषेत अपि नाम सेवेत । उषस्येव अस्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छे-

क्षित्यर्थः । हिः पूरणार्थः । गत्वा च ऽर्कस्य ऽहविषः ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविः
 ऽहवीमभिः हवनप्रकारविशेषैः दत्तं हविः उतो ऽबोधि अपि' नाम जानीहि' । किंच ऽस्वर्षाता
 स्वर्गस्यान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञे ऽहवीमभिः आह्वानैः आहूतो भवेति शेषः ।
 अस्माभिराहूतः सन् उचस्येवागाय हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यत् यस्मात् कारणात्
 हे ऽवग्निन् वज्रयुक्तं इन्द्रं ऽमृधः हिंसकान्छन्नन् ऽहन्तवे इन्तुं ऽवृषा वर्षिता सन् कामानां ऽचिके-
 तसि भवबुध्यसे ॥ ' कित ज्ञाने ' । जौहोत्यादिकः । लेख्यडागमः । ' नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यत्र
 ' छन्दसि बहुलम् ' इति वचनात् लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
 तस्मात् भूमः । हे इन्द्रं ऽमे मम ऽमन्म मननीयं स्तोत्रम् ऽआ ऽश्रुधि सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे ।
 ऽवेधसः मेधाविनः ऽनवीयसः नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वात् नवीयस्त्वम् । पुन-
 र्विशोध्यते । ऽनवीयसः अतिशयेन नवनवतः असाधारणस्तुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणैः तत्कर्तृकं
 स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयन्तं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यम् ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नप भूतु दुर्मतिर्विश्वाप भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मयुः । अमित्रयन्तम् । तुविजात । मर्त्यम् । वज्रेण ।

शूर । मर्त्यम् ॥ जहि । यः । नः । अघायति । शृणुष्व । सुश्रवःस्तमः ।

रिष्टम् । न । यामन् । अप । भूतु । दुःस्तमिति । विश्वा । अप । भूतु । दुःस्तमितिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्रं तुविजात अस्मास्तुत्या बहुभावमापन्नं शूर विक्रान्तं त्वं ववृधानः अत्यर्थं
 वर्धमानः अस्मयुः अस्मान् त्वद्भक्तान् कामयमानस्त्वम् अमित्रयन्तम् अस्मासु शत्रुत्वमाचरन्तं
 ऽमर्त्यं मरणस्वभावं तं मर्त्यं वज्रेण जहि ॥ ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः । तस्य ' असिद्धवदत्रा भात् '
 इत्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ तमित्युक्तं कमित्याह । यः मर्त्यं नः अस्माकम् अघायति अघं पापं
 दुःखं वा इच्छति तं जहि ॥ ' अश्वावस्यात् ' इति आत्वम् ॥ किंच सुश्रवस्तमः अतिशयेन
 शोभनश्रवणः त्वं शृणुष्व भावय अस्मद्भाष्यम् । कीदृशं तदिति तदुच्यते^१ । हे इन्द्र त्वत्प्रसादात्
 ऽदुर्मतिः अस्मजिघांसाविषया^२ दुष्टा बुद्धिः अप भूतु अपगता भवतु ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥
 ' भूसुबोत्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधः ॥ न केवलं हिंसारूपा अपि तु विश्वा सर्वापि क्रोधपरिवादादि-
 रूपा अप भूतु । तत्र दृष्टान्तः । यामन् यामनि अध्वनि रिष्टं न । अध्वनः^३ श्रमेण^४ हिंसितं
 परिश्रान्तं यथा दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते तद्वत् अस्मान् बाधमाना दुर्मतिः अपगच्छतु । यद्वा ।
 यामनि मार्गे यज्ञादिरूपे रिष्टम् असुरकृतहिंसादिरूपं विघ्नं परिहरसि^५ तद्वत् ॥ ॥ २० ॥

' त्वया वयम् ' इति पदुचं षष्ठं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टमैन्द्रम् । ' युवं तम् ' इत्ययमैन्द्रापार्वतोऽ-
 ध्वर्चः । ' त्वया वयं षष्ठ्युचं तमैन्द्रापार्वतोऽध्वर्चः ' इत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. क्ष-ञ-ट-अपि नाम तावकम् असत् (?) । २. ङ-उच्यते । ३. क्ष-ञ-ट-अस्मजि-
 जिघांसाविष्टा । ४. क्ष-ञ-ट-अध्वश्रमेण । ५. क्ष-ङ-ञ-ट-विघ्नं यथायथा परिहरसि ।

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयन्तो भरे कृतम् ॥ १ ॥

त्वया । वयम् । मघवन् । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽऊताः । ससह्याम् । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुष्यतः ॥ नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम् । भरे । कृतम् । वाजऽयन्तः । भरे । कृतम् ॥ १ ॥

हे ^१मघवन् । मघः ^२सौख्यम् । तद्वन्निन्द्र ^३त्वया साधनेन युक्ताः ^४वयम् । अत ^५एव ^६इन्द्रत्वोताः अतिप्रबलेनन्द्रेण त्वया रक्षिताः सन्तः ^७॥ ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ’ इति त्वाददेशः । छान्दसम् आत्वम् ॥ ^८पृतन्यतः पृतनाम् आत्मन इच्छतः प्रबलसेनायुक्तान् शत्रून् ^९ससह्याम् अभिभवेत् ^{१०}॥ तथा ^{११}वनुष्यतः अस्मत्प्रहाराय आगच्छतः शत्रून् ^{१२}वनुयाम तेषामागमनात्पूर्वमेव वयं संभजेम । किञ्च ^{१३}पूर्व्ये ^{१४}धने ^{१५}अस्मिन्यज्ञे ^{१६}नेदिष्ठे अस्यन्तसंनिहिते ^{१७}अस्मिन्नहनि अभिषवयुक्ते अद्यतने अहनि ^{१८}सुन्वते यजमानाय तदर्थम् ^{१९}अधि ^{२०}वोच । तं हविष्यदं यजमानं यज्ञं वा ^{२१}नु क्षिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेन अह् । ‘ वच उम् ’ ॥ किञ्च हे इन्द्र वयं यजमानाः ^{२२}भरे संग्रामे ^{२३}कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं ^{२४}वाजयन्तः हविर्लक्षणाज्ञम् उपाचरन्तः ^{२५}वि चयेम । स्तोत्रादिकं हविरादिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेर्ब्यत्ययेन शप् ॥ पुनः कीदृशं त्वाम् । ^{२६}भरे देवानां संग्रामे असुरजये देवानां सम्यग्भरणे वा ^{२७}कृतं कर्तारम् । भर इति संग्रामनाम, ‘ भरतेवां हरतेवां ’ (निरु. ४. २४) इति यास्कः ॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्मन्युषबुधः स्वस्मिन्नञ्जसि क्राणस्य स्वस्मिन्नञ्जसि ।

अहन्निन्द्रो यथा विदे शीर्णाशीर्णोपवाच्यः ।

अस्मत्रा ते सध्र्यक्सन्तु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वऽर्जेषे । भरे । आप्रस्य । वक्मनि । उषऽबुधः । स्वस्मिन् । अञ्जसि । क्राणस्य ।

स्वस्मिन् । अञ्जसि ॥ अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्णाशीर्णा । उपऽवाच्यः ।

अस्मत्त्रा । ते । सध्र्यक् । सन्तु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

१. क-च-फ-धनवन्निन्द्र । २. झ-पूर्व्ये धने प्राचीनसंग्रामे त्वोताः अतिप्रबलेन-त्वयेन्द्रेण रक्षिताः सन्तः । ३. क्ष-झ-म-ट-अभिभवेम । सहैर्लिङि छान्दसः शपः श्लुः । यङ्लुगन्तः । तथा । ४. क्ष-झ-म-ट-‘ पूर्व्ये धने अस्मिन् यज्ञे ’ नास्ति । ५. क्ष-झ-ट-सुन्वते अभिषवं कुर्वते । ६. च-फ-त्वज्जयार्थम् । ७. क्ष-म-ट-उपाचरन्तः वितरन्तः; झ-झ-उपाचरन्तः विचरन्तः । ८. च-फ-जयस्य कर्तारम् ।

अयमिन्द्रः 'स्वर्जेषु स्वर्गगमनसाधने' भरे संग्रामे । युद्धे आभिमुख्येन हतस्य स्वर्गो 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ' (परा. ३. २५) इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । 'आप्रस्य आपनशीलस्य शत्रुवधाय इतस्ततः व्यासस्य ॥ औणादिको रः ॥ शूरस्य 'वक्त्रमनि मार्गभूते' 'स्वस्मिन् स्वभूते' 'अञ्जसि अभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव विशेष्यते । 'स्वस्मिन्' 'अञ्जसि' स्वकीयेऽञ्जसि मुख्ये महति संग्रामे । यद्वा । स्वस्मिन् अञ्जसि शत्रौ स्वयमेव अप्रच्छन्नावेनागते सति अहन् शत्रून् हिनस्ति । कस्य संग्रामे इति तदुच्यते । आप्रस्य आपनशीलस्य आ समन्तात् इन्द्रस्य प्रीणयितुर्वा 'उपबुधः' उपःकाले अनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य 'क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतेः शतरि छान्दसः शपो लुक् ॥ अस्य' यजमानस्य शत्रून् 'अहन् हिनस्ति । अतः कारणात् अयम् 'इन्द्रः' 'शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः ॥ 'शीर्ष्णः' छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ६०) इति उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । 'यथा' 'विदे' सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च तथैव नित्यर्थः । यद्वा यथा विदे येन प्रकारेण हन्तव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि' ॥ वेत्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पुरुषव्यत्ययः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ अथवा । यथा विदे यं यं विन्दसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणात् स्तुत्यः इत्यर्थः ॥ अस्मिन् पक्षे छान्दसो विकरणस्य लुक् । पूर्ववत् तलोपः ॥ किंच हे इन्द्र 'ते' 'रातयः' तव संबन्धीनि धनानि दानानि 'अस्मन्ना अस्मास्वेव' 'सध्यक्' सह एकोद्योगेन 'सन्तु भवन्तु ॥ सहपूर्वादञ्जतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । 'सहस्य सध्निः' इति सध्यादेशः । अद्रिसधयोः अन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वर-निवृत्त्यर्थमिति स चान्तोदात्तः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितः ॥ किंच 'भद्रस्य स्तुत्यस्य' 'रातयः' अस्मासु दत्तानि दानानि 'भद्राः' अतिस्थिराणि सन्तु ॥

तत्तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्नं यस्मिन् यज्ञे वारमकृण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयम् ।

वि तद्वैचेरध द्वितान्तः पश्यन्ति रश्मिभिः ।

स घा विदे अन्विन्द्रो गवेषणो बन्धुक्षिद्रयो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नथा । ते । शुशुक्नम् । यस्मिन् । यज्ञे । वारम् । अकृण्वत । क्षयम् ।

ऋतस्य । वाः । असि । क्षयम् ॥ वि । तत् । वोचेः । अध । द्विता । अन्तरिति । पश्यन्ति । रश्मिभिः ।

सः । घ । विदे । अनु । इन्द्रः । गोऽएषणः । बन्धुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र 'तत्तु' खलु प्रसिद्धं 'प्रयः' हविलक्षणमङ्गं 'शुशुक्नम्' आज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तम् ॥ शुभेर्दीप्तिकर्मणः एतद्रूपम् ॥ 'ते' तव स्वभूतं 'प्रत्नथा' पूर्वम् इतः पूर्वं यथा यागकाले हविः ते तव स्वं भवति तथा अद्यतनमपि । सर्वदा 'त्वामेव यजन्ते' इति भावः । 'प्रत्नपूर्वविध' इत्यादिना इवार्थे थाल् । लिस्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । 'यज्ञे' यागे 'यस्मिन्' हविषि दातव्ये सति 'वारं' वरणीयं 'क्षयं' स्थानं वेदिलक्षणम् 'अकृण्वत' कुर्वन्ति ऋत्विजः । कस्तव विशेष इति चेत् उच्यते । 'ऋतस्य' सत्य-फलस्य यज्ञस्य 'वाः' 'असि' 'क्षयं' निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । ऋतमित्युदकनाम । तस्य क्षयं

स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । ऋतस्यादित्यस्य क्षयं स्थानं शुलोकाख्यं वाः असि यजमानं गमयितासि । ^१तत् तादृशं वक्ष्यमाणं^१ कर्म ^२वि ^३वोचेः विब्रूहि । ^४अध अतः कारणात् ^५द्वितान्तः द्वित्वोपेतयोः यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे^२ ^६रश्मिभिः आदित्यकिरणैः^५ पश्यन्ति । मेघं निर्भिधं रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मदन्तं हविः आदित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत् सर्वैर्दृश्यते इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया स्तौति । ^७सः ^८घ स खलु ^९इन्द्रः ^{१०}गवेषणः उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा ^{११}बन्धुक्षिद्भ्यः हविष्यदानादिना बन्धुभावं प्राप्तवद्भ्यः^३ यजमानेभ्यः ^{१२}गवेषणः गवां प्रसिद्धानाम् एषणकर्ता ॥ इषेर्बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । यद्वा । ‘गवेष मार्गणे’ । पूर्ववत् ल्युट् ॥ यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । ^{१३}अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् ^{१४}विदे विन्दते उदकप्राप्तिप्रकाशं जानाति ॥

नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ब्रजमिन्द्र शिक्षन्नप ब्रजम् ।
ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वद्भ्यो रन्धया कं चिदव्रतं हृणायन्तं चिदव्रतम् ॥ ४ ॥

नु । इत्था । ते । पूर्वथा । च । प्रवाच्यम् । यत् । अङ्गिरःभ्यः । अवृणोः । अप । ब्रजम् ।
इन्द्र । शिक्षन् । अप । ब्रजम् ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यम् । जेषि । योत्सि । च ।
सुन्वत्भ्यः । रन्धय । कम् । चित् । अव्रतम् । हृणायन्तम् । चित् । अव्रतम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव संबन्धि कर्म ^३इत्था इत्थमुक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा ^४पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा ^५नु क्षिप्रं ^६प्रवाच्यं सर्वैः स्तोतव्यं तद्वत् इदानींतनमपि स्तुत्यम् ॥ नू इत्था इत्यत्र ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते^४ । ^५यत् त्वम् ^६अङ्गिरोभ्यः एतद्गोत्रोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यः तेषामर्थाय ^७ब्रजम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं मेघम् ^८अप ^९अवृणोः अपवृतवानसि मेघम् उत्पाट्य^५ वृष्टिमुत्पादितवानसि । ब्रज इति मेघनाम, ‘ब्रजः वराहः’ (नि. १. १०. ११) इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे इन्द्र ^{१०}ब्रजं गवां समूहम् ^{११}अप अयदृभ्योऽपहृत्य तेभ्य एवाङ्गिरोभ्यः ^{१२}शिक्षन् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा । पणिभिरपहतं बिले स्थितं गवां ब्रजम् अपहर्तुमपावृणोः अपवृतद्वारमकारोः^६ । किंच हे इन्द्र ^{१३}ऐभ्यः उक्तेभ्यः ऋषिभ्यः ^{१४}समान्या ^{१५}दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वत् ^{१६}अस्मभ्यम् अपि ^{१७}जेषि धनं संप्राप्तं वा जय । तदर्थं ^{१८}योत्सि युध्यस्व ^{१९}च ॥ छान्दसो विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ किंच त्वं ^{२०}सुन्वद्भ्यः त्वदर्थमभिषवं कुर्वद्भ्यः अस्मभ्यं^७ ^{२१}कं ^{२२}चिदव्रतं सर्वमप्ययज्वानं यागविरोधिनं ^{२३}रन्धय बाधय मदधीनं कुर्वित्यर्थः । न केवलमयज्वानं किंतु ^{२४}हृणायन्तं ^{२५}चिदव्रतम् ॥ चिदित्यवकुलिते ॥ अस्मासु रोषं कुर्वन्तं तमेव अयद्वारं स्वयं रोषवन्तं वा । यद्वा । हृणायन्तं चित् रोषं^८ कुर्वन्तम् ‘अपि अव्रतम् अकर्माणं पुनर्हननासमर्थं कुर्वन्’^८ रन्धय ॥ ‘हणीक् रोषे’ । कण्ठादिः । व्यत्ययेन आकारः ॥

१. क्ष-ञ-ट-उक्तं वक्ष्यमाणम् । २. क्ष-ञ-ट-अन्तः अन्तरिक्षे । ३. क्ष-ञ-ट-प्राप्तेभ्यः ।
४. क्ष-ञ-ञ-ट- उच्यते । ५. क्ष-उत्पाद्य । ६. क-ञ-ख-च-ज्ञ-ञ-ट-ण-त-फ-ब-अपवृतद्वाराप्यकरोः ।
७. क्ष-ञ-ट-मह्यम् । ८. ख-च-ज-झ-ण-फ-ब-रोषवन्तम् । ९. क्ष-ञ-ट-कुर्वन्तम् ।

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूर ईक्षयद्धने हिते तरुषन्त श्रवस्यवः प्र यक्षन्त श्रवस्यवः ।

तस्मा आयुः प्रजावदिद्वाधे अर्चन्त्योजसा ।

इन्द्र ओक्यं दिधिषन्त धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सम् । यत् । जनान् । क्रतुभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुषन्त । श्रवस्यवः । प्र ।

यक्षन्त । श्रवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजावत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।

इन्द्रे । ओक्यम् । दिधिषन्त । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यत् यः इन्द्रः वशूरः विक्रान्तः सन् यजनान् सर्वान् प्राणिनः यक्रतुभिः प्रज्ञाभिः यसम् ईक्षयत् सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा । क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति यश्रवस्यवः अन्नमिच्छन्तो यजमानाः यधने गवादिरूपे यहिते अभिमते सति । यद्वा । हिते धने अभिप्रेते सति । यतरुषन्त हिंसन्ति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्मा । छान्दसे लुङि व्यत्ययेन च्लेः अङ् । तरतेर्वा लङि उकार-सिप्शपः त्रयो विक्रणाः ॥ तरन्तीत्यर्थः । अतः कारणात् यश्रवस्यवः अन्नं हविलंक्षणम् इन्द्राय आरमने वा इच्छन्तः सन्तः यप्र ययक्षन्त प्रकर्षेण यजन्ते ॥ छान्दसे लुङि व्यत्ययेन कसः ॥ किंच यतस्मै इत् तस्मै प्रसिद्धायेन्द्रायैव यआयुः हविलंक्षणमन्नं यप्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयते इत्यर्थः । किंच यजमानाः यओजसा स्वकीयेन बलेन युक्ताः यबाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा ॥ ' कृश्याथे तत्रैकेकेन्यस्वनः ' इति केन्प्रत्ययः ॥ यअर्चन्ति पूजयन्ति । यद्वा । तस्मै इत् यजमानायैव बाधे बले निमित्तभूते सति । बाध इति बलनाम, ' बाधः तविषी ' (नि. २. ९. ८) इति तन्नामसु पाठात् । प्रजावत् पुत्राद्युपेतम् आयुः अन्नं लब्धुम् ओजसा बलेन युक्ताः अर्चन्ति इन्द्रं पूजयन्ति ऋत्विजः इति शेषः । किंच यधीतयः कर्मवन्तो यजमानाः यइन्द्रे इन्द्र-समीपे । ' गङ्गायां घोषः ' इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते । इन्द्रलोके इत्यर्थः । तत्र यओक्यम् ओको निवासस्थानम् ॥ स्वार्थे यत् ॥ यदिधिषन्त धारयन्ति^१ ॥ ' धिष शब्दे ' । अत्र धारणार्थः । जौहोत्या-दिकः । व्यत्ययेन अन्तादेशः ॥ ते एव पुनर्विशोष्यन्ते । यधीतयः स्वर्गसाधनकर्मवन्तः^३ सन्तः यदेवाँ यअच्छा यन देवान् आभिमुख्येन प्राप्तुमिव ओक्यं दिधिषन्तेत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानन्तरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु अध्वर्युप्रमुखाः सर्वे ' युवं तम् ' इत्येतां जपेयुः । ' गार्हपत्ये जुह्वति ' इति खण्डे सूत्रितं- ' युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेति जपन्तः ' (आश्व. श्रौ. ८.१३) इति ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धतं वज्रेण तंतमिद्धतम् ।
दूरे चत्ताय च्छंसत् गहनं यदि नक्षत् ।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप ।

तम्ऽतम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तम्ऽतम् । इत् । हतम् ।

दूरे । चत्ताय । छंसत् । गहनम् । यत् । नक्षत् ।

अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्रापर्वता' । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान्मेघः । तदभिमानि देवः । तौ^१ 'युवं युवा'^२
पुरोयुधा संग्रामे पुरतो योद्धारौ^३ नः अस्माकं^४ यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान् हन्तुं पृतनामात्मन इच्छति
तंतमित् सर्वमपि शत्रुम्^५ अप^६ हतं नाशयतम् ॥ हन्तेर्लोटि 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः ॥
केन साधनेनेति तदुच्यते । तंतमित् सर्वमपि शत्रुं हन्तुं^७ वज्रेण साधनेन प्राप्तम् । ईदृक् सामर्थ्य-
मस्तीति दर्शयति । यत् यो वज्रः ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ वज्रे^८ चत्ताय अत्यन्तदूरदेशे गताय ॥ चातय-
तेवां^९ नाशकर्मणः^{१०} ॥ नष्टाय अदर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ 'प्रसितस्कभितः'^{११} इत्यादौ निपातनात् इडभावः ॥
तादृशं शत्रुं छंसत् छन्दयति कामयते हन्तुम् ॥ छन्दतेः कान्तिकर्मणः इदं रूपम् ॥ किञ्च गहनं
दुरवगाहं स्थानम् अतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वा इनक्षत् व्याप्नोति ॥ 'नक्ष गतौ' । छान्दसः
इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा प्रकृत्यन्तरम् ॥ इदानीम् इन्द्र एव स्तूयते । हे शूर शौर्योपेतेन्द्र^{१२} अस्माकं
विरोधिनः शत्रून् विश्वतः विश्वान् ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥ परि परितः विश्वतः विश्वैः उपायैः
दर्षीष्ट दारयसि । किञ्च दर्मा शत्रूणां दारकः ॥ दारयतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् ।
णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्त्वरेण मनिन उदात्तत्वम् । ह्रस्वञ्छान्दसः । यद्वा । 'दृ भये' । घटादित्वात्
'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ तव पूर्वोक्तो वज्रः विश्वतः सर्वान् शत्रून् सर्वैरुपायैर्वा दर्षीष्ट दार-
यति । यद्वा । दर्मा शत्रूणां दारकः इन्द्रः दर्षीष्ट कारस्त्र्येन दारयति शत्रून् ॥ ॥ २१ ॥

'उभे पुनामि' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं पारुच्छेपमैन्द्रम् । आद्या त्रिष्टुप् । 'अभिबुध्या' इत्याद्या-
स्तिस्रोऽनुष्टुभः । 'पिशङ्गामृष्टिम्' इत्येषा गायत्री । 'अवमंहः' इत्येषा धृतिः । 'वनोति' हि 'इत्यन-
भिधानादत्यष्टिः' । अत्रानुक्रमणिका—'उभे सप्तादौ त्रिष्टुप् तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिः' इति ॥ अस्य
सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः । 'उभे' पुनामीति पुरा रिपुञ्च्यस्तु प्रकीर्तिताः^{१३} । ता जपन्
प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्समभुते । ता जपन् हन्ति रक्षांसि सपत्नांश्च निषच्छति^{१४} (ऋग्वि० १.२५) ॥

१. च-फ-इन्द्रापर्वता इन्द्रापर्वतौ । २. झ-तं युवं तौ युवाम् । ३. क्ष-अ-ट-चातयतेर्विनाशकर्मणः ।
४. क्ष-अ-ट-अन्त्या विशेषानभिधानादत्यष्टिः । ५. क्ष-अ-ट- उभे पुनामीति सूक्ते सप्तर्वस्तु प्रकीर्तिताः ।
६. झ-झ-निष्कन्तति ।

उमे पुनामि रोदसी ऋतेन द्रुहो दहामि सं महीरनिन्द्राः ।

अभिवृग्य यत्र हता अमित्रा वैलस्थानं परि तृळ्हा अशेरन् ॥ १ ॥

उमे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । द्रुहः । दहामि । सम् । महीः । अनिन्द्राः ।

अभिवृग्य । यत्र । हताः । अमित्राः । वैलस्थानम् । परि । तृळ्हाः । अशेरन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऋतेन त्वदुद्देश्येन यज्ञेन बलेन^१ उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुनामि लोकद्वयं हिंसकानां तव अयष्टृणां वा अपगमनेन पावयामि । किञ्च भूलोके अनिन्द्राः इन्द्रविरहितानाम् आश्रय-भूताः महीः उर्वीः^२ अत एव द्रुहः द्रोहिणामाधारभूतावात् स्वयमपि द्रोघ्नीः सं दहामि संभूय एकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते । यत्र यासु भूमिषु अमित्राः शत्रवः अभिवृग्य अभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ताः^३ अस्माभिर्घातिता वा ॥ वृगतिर्गतिकर्मा छान्दसो धातुः ॥ ते सर्वे परि^४ तृळ्हाः हिंसिताः ॥ तृहू हिंसार्थः । ऊदिस्त्वात् 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः ॥ हिंसिताः^५ सन्तः अशेरन् शयनं प्राप्ताः ॥ शेरतेर्ब्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'शीङो रुट्' (पा. सू. ७. १. ६) । शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ वैलस्थानम् । बिलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः स्मशान-वचनः । अतः अयमपि स्मशानवाची । अथवा बिलसंबन्धिस्थानं नागलोकः । तत्र वा अशेरन् ॥ यद्वा । 'विल क्षेपे' इति धातुः । घञर्थे कः । स्वार्थिकः अण् । तत्र शवाः क्षिप्यन्ते इति वैलस्थानं स्मशानम् ॥ तत्र त्वया हताः भूमिं स्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान् दहामीत्यर्थः^६ ॥

अभिवृग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् ।

छिन्धि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥ २ ॥

अभिवृग्य । चित् । अद्रिवः । शीर्षा । यातुमतीनाम् ।

छिन्धि । वटूरिणा । पदा । महावटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिवः^७ वैरिणां भक्षक । यद्वा अद्रेः मेघस्य आदृतः इन्द्र त्वं यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानाम् । यद्वा । यातनसाधनानि^८ आयुधानि यातूनि^९ तद्वतीनाम् । अथवा । यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानाम् ॥ कर्मणि षष्ठो ॥ शत्रूणां^{१०} सेनाः । शीर्षा शीर्षाणि अभिवृग्या चित् अभितः प्राप्त्यैव छिन्धि चूर्णय^{११} ।

१. ङ-बलेन वा । २. क-ख-ज-झ-झ-ण-व-सर्वा । ३. क्ष-ङ-ञ-ट-'प्राप्ताः' नास्ति । ४. क्ष-झ-झ-ञ-ट-'परि' नास्ति । ५. क्ष-ञ-ट-हिंसन्तः वैलस्थानं स्मशानं परि परितः अशेरन् । यद्वा । 'विल क्षेपे' इति धातुः । घञर्थे कः । स्वार्थिकः अण् । तत्र शवाः क्षिप्यन्ते इति वैलस्थानं स्मशानम् । शेरतेर्ब्यत्ययेन परस्मैपदम् । शीङो रुट् । शीङः सार्वधातुके गुणः । बिलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः स्मशानवचनः । अतः अयमपि स्मशानवाची । अथवा बिलसंबन्धि स्थानं नरकः । तत्र वा अशेरन् इति । तत्र त्वया हता भूमि... तान् दहामीत्यर्थः ६. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-हे अद्रिवः । ७. क्ष-ञ-ञ-ट-त-यातनासाधनानि । ८. क्ष-ङ-ञ-ट-बहूनि । ९. झ-क्षत्रूणां सेनाः अभिवृग्या चित् अभितः प्राप्तव्या छिन्धि चूर्णय ।

यद्वा । तासां संबन्धीनि रथादीनि च्छिन्धि । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^१वदूरिणा ^२पदा वेष्टनशीलेन सर्वव्यासेन त्वदीयपादेन अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा । वदूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः^३ संबन्धिना पादेन ऐरावतपादेनेत्यर्थः^४ । न केवलेन येन केन पादेनेत्याह । ^५महावदूरिणा ^६पदा महावेष्टनवता स्वीयेन ऐरावतसंबन्धिना वा पादेन च्छिन्धि चूर्णय ॥ ' वट वेष्टने ' । ' खर्जिपिञ्ज्यादिभ्य ऊरोलचौ ' (उ. सू. ४. ५३०) इति ऊरप्रत्ययः । ' अत इनिठनौ ' इति इनिः ॥

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनाम् ।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसाम् । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनाम् ।

वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ^१मघवन् धनवन् ^२आसां ^३यातुमतीनाम् । यातनसाधनानि^२ आयुधानि यातूनि तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानां ^४शर्धः बलम् ^५अव ^६जहि चूर्णय । तथा कृत्वा च ^७अर्मके कुत्सिते शवैः अरणीये ^८वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने क्षपय इति शेषः । यद्वा । वैलस्थानके बिलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थाने अन्धकारावृते अधोलोके स्थापयेति शेषः । ननु यत्र क्वचित् क्षुद्रे न इत्याह । ^९महावैलस्थे सर्वैर्गन्तव्ये महाश्मशाने नागलोके वा । पुनः कीदृशे । ^{१०}अर्मके कुत्सिते गतासुभिः अरणीये ॥

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिवृक्तरैपावपः ।

तत्सु ते मनायति तक्तसु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासाम् । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिऽवृक्त्रैः । अपऽअवपः ।

तत् । सु । ते । मनायति । तक्त । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१यासां पूर्वमन्त्रोक्तलक्षणानां सेनानां ^२तिस्रः ^३पञ्चाशतः त्रिगुणितपञ्चाशत्संख्यां सार्ध-शतम्^३ ^४अभिवृक्त्रैः अभिगमनैः ॥ वृक्त्रिगुणितकर्मैत्युक्तम् ॥ अभिगम्य ^५अपावपः नाशितवानसि । हे इन्द्र ^६तत् तादृशं सेनावधादिरूपं^४ कर्म ^७सु^५ ^८मनायति सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः^५ । किंच हे इन्द्र ^९ते तव अध्यक्षशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि ^{१०}तक्त इति ^{११}सु ^{१२}मनायति अस्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिभिन्द्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशङ्गऽभृष्टिम् । अम्भृणम् । पिशाचिम् । इन्द्र । सम् । मृण ।

सर्वम् । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

१. क्ष-ञ-ट-हस्तिनः संबन्धि (ना) पादेनेत्यर्थः । २. क्ष-ञ-ट-यातनासाधनानि । ३. क्ष-ञ-म-ट-अध्यर्धशतम् । ४. क्ष-ञ-म-ट-शत्रुसेनावधादिरूपम् । ५. क्ष-ञ-ट-मनायति । परुच्छेपः सर्वो लोको वा मनायति सुष्ठु संभावयति स्वीतीत्यर्थः ।

हे ^१इन्द्र ^२पिशाङ्गमृष्टिम् ईषद्वक्तवर्णम् ^३अम्भृणम् अतिभयंकरं शब्दायमानम् ॥ 'अण शब्दे' । बङ्गुगन्तात् पञ्चाद्यचि छान्दसो भलोपश्च ॥ यद्वा । महान्तम् अतिप्रबृद्धमित्यर्थः । अम्भृण इति महाभाम्, 'अम्भृणः माहिनः' (नि. ३. ३. १६) इति तत्र पाठात् । उक्तविधि^४ ^५पिशाङ्गि पिशाचविशेषं जरामित्येके । ^६सं ^७मृण सम्यग्हिंसय । न केवलं तमेकं किंतु ^८सर्वं ^९रक्षः रक्षण-निमित्तभूतं राक्षसादिकं ^{१०}नि ^{११}बर्हय निषूदय ॥ 'बृह^{१२} हिंसायाम्' । चौरादिकः ॥ नामय^{१३} । वधकर्मैतत् । 'नितोशयति^{१४} निबर्हयति' (नि. २. १९. ३०) इति तत्रोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशक्ते ऐन्द्रतृचस्य 'अवर्मह इन्द्र' इत्यादिके प्रथमाद्वितीये । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'अवर्मह इन्द्र वृषसिन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो

घृणान्न भीषाँ अद्रिवः ॥ शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीयसे ।

अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्त्वमिस्त्रिसप्तैः शूर सत्त्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इन्द्र । ददृहि । श्रुधि । नः । शुशोच । हि ।

द्यौः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः । घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ।

शुष्मिन्तमः । हि । शुष्मिभिः । वधैः । उग्रेभिः । ईयसे ।

अपूरुषघ्नः । अप्रतिऽइत । शूर । सत्त्वभिः । त्रिऽसप्तैः । शूर । सत्त्वभिः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२महः महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं वृत्रं वा ^३अवः अवस्तात् अवाङ्मुखम् ॥ 'पूर्वाधरा^४' इत्यादिना असिप्रत्ययोऽवादेशश्च । 'अन्नरूपरवरित्युभयथा छन्दसि' (पा. सू. ८. २. ७०) इति रेफः ॥ ^५ददृहि विदारय । किञ्च ^६नः अस्मद्वाक्यं ^७श्रुधि शृणु । हे ^८अद्रिवः । अद्रिर्मेघः । तद्वन्निन्द्र ^९हि यस्मात् कारणात् ^{१०}द्यौः शुलोको देवानामाश्रयभूतः ^{११}शुशोच शोचति । वृष्ट्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तत्र^{१२} दृष्टान्तः^{१३} । ^{१४}क्ष्वाः ^{१५}न ॥ क्षेति भूनाम । क्षायन्ति निवसन्त्यस्यामिति क्षाः । 'क्षै जै वै क्षये' । अधिकरणे क्तिप् ॥ क्षाः न सर्व-निवासाश्रयभूमिरिव । सा यथा ^{१६}भीषा वृष्ट्यभावात् सस्यादिशोषभीषा शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृष्ट्यभावेन शोचतीत्यर्थः । असुरपक्षे^{१७} लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुम् असहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचतः इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुधीति पूर्वत्रान्वयः^{१८} । भीतौ दृष्टान्तः । हे ^{१९}अद्रिवः शत्रूणां भक्षक । यद्वा । अद्रिर्वज्रः तेन तद्वन् । हे इन्द्र ^{२०}घृणात् ^{२१}भीषा ^{२२}न दीप्तात् अग्नेर्मूर्त्यन्तरात् त्वदुर्भीत्येव । त्वदुर्भीत्या पूर्वं यथा द्यावा-पृथिव्यौ शोचतः तद्वत् । अत्रेतिहासमाहुः । पूर्वं जगति महान्धकारेण^{२३} आवृते सति देवा विचिन्त्य अग्निं प्रार्थितवन्तः । स च त्वदृरूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात् तमो म्युदस्यन् उदपद्यत । तं दृष्ट्वा द्यावा-

१. क्ष-ज-ट-वलोपश्च (?); २. ङ-वर्णलोपश्च । ३. ङ-उक्तविधम् । ४. ङ-बर्ह हिंसायाम् । चौरादिकः । नाशय; क्ष-म-ट-बर्ह...नामय । ५. ङ-निनाशयति । ६. क्ष-ङ-ज-म-ट-किञ्च । ७. क-क्ष-ख-ङ-व-ज-ङ-म-ट-त-व-असुरपक्षे । ८. क्ष-ङ-ज-ट-पूर्वेणान्वयः । ९. क्ष-म-ट-महतान्धकारेण ।

पृथिव्यौ विभ्यतुरिति ॥ स च ' उभे त्वष्टुर्विभ्यतुः ' (ऋ. सं. १. ९५. ५) इत्यादिश्रुतितोऽवगन्तव्यः । यद्वा । घृणः केवलोऽग्निः । तस्माद्यथा विभीतस्तद्वत् । सा च भीतिः ' अरेजेतां रोदसी ' (ऋ. सं. १. ३१. ३) इत्यादिश्रुतितोऽवगन्तव्या । तादृशाभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं ऽशुष्मिभिः बलैः ऽशुष्मिन्तमो ऽहि अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणात् ऽउग्रेभिः उग्रैरतिह्रैः ऽवधैः तदुपायैः सहितः त्वम् ऽईयसे शत्रून् मेवान् वा गच्छसि ॥ ' ईङ् गतौ ' । देवादिकत्वात् इयन् ॥ यद्वा । शुष्मिभिर्वधैरिति संबन्धः । हे शूर विक्रान्त ऽसत्त्वभिः ऽअप्रतीत अवसचैः रक्षःप्रभृतिभिः अप्रतिगत युद्धे शत्रुभिः अनाक्रान्तैः । यद्वा । सत्त्वभिः प्राणिभिः असंस्कृतमनस्कैः अनधिगतैः । ऽअपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां वजनसमर्थानाम् अहननः त्वम् । ऽत्रिसप्तैः ऽसत्त्वभिः ऽत्रिभिः सप्तभिर्वा सत्त्वभिः अनुचरैरुपेतः सन् ईयसे इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् ' वनोति हि ' इत्येषा प्रक्षेपणीया । तत्रैव खण्डे सूत्रितं—' वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मो षु वो अस्मदभि तानि पौत्या ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो

देवानामव द्विषः ॥ सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवम् ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।

देवानाम् । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिषासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।

सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आऽभुवम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ऽसुन्वन् त्वामुद्दिश्य अभिषवं कुर्वन् यजमानः ऽक्षयं सर्वैर्वैस्तव्यं गन्तव्यं वा गृहं ऽवनोति ऽहि त्वत्प्रसादात् संभजते । हिः प्रसिद्धयर्थः । किञ्च ऽसुन्वानो हि सोमयागं कुर्वाणः एव ऽपरीणसः परितो नद्यान् संबद्धान् ऽद्विषः द्वेष्टन् ऽअव ऽयजति नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः ऽदेवानां ऽद्विषः अपि ऽअव यजति । किञ्च ऽसुन्वान ऽइत् अभिषवोपलक्षितं यागं कुर्वाणो हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् ऽवाजी वाजवान् अश्वान् ऽअवृतः परैरनाक्रान्तः सन् ऽसहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि ऽसिषासति साधयितुं संभक्तुं वा इच्छति ॥ सनेः सनि ' सनीवन्तर्ध' इति विकल्पनात् इहभावे ' जनसनस्त्र' इति आत्वम् ॥ केनेदं लभ्यते इति तन्नाह । ऽसुन्वानाय इन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यजमानाय वा अयम् इन्द्रः ऽआभुवं समन्ताद्भवन्शीलं तथा ऽआभुवं पुनर्भवन्शीलम् अतिसमृद्धं ऽरयिं गवादिरूपं धनं ऽददाति प्रयच्छति । तस्मात् सुन्वानः सिषासतीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १९ ॥

१ ङ-तदुपायैश्च । २ ङ-अनायात । ३. क्ष-ङ-अ-ट-अनभिमत । ४. क्ष-अहन्ता । ५. क्ष-ङ-अ-ट- ' सत्त्वभिः ' नास्ति । ६. क्ष-अ-ट-एव । ७. ङ-पुनःपुनर्भवन्शीलम् ।

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ' आ त्वा जुवः ' इति षट्त्वं प्रथमं सूक्तं पारुष्येपमात्यष्टम् ।
' त्वं नो वायो ' इत्यन्या अष्टिः चतुःषष्ट्यक्षरा । ' वायस्यं तु ' इत्युच्यमानत्वात् इदमुत्तरं च
वायुदेवस्यम् । अत्रानुक्रमणिका—' आ त्वा षड्वायस्यं त्वन्याष्टिः ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहन्तिवह पूर्वपीतये

सोमस्य पूर्वपीतये ॥ ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मुखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये ।

सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मुखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो स्वा त्वां जुवः गमनशीलाः ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवन्तो वा सामर्थ्यात्
नियुत्संज्ञकाः अश्वाः ॥ ' रहि गतौ ' । लिटः कानच् । छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥ इह अस्मिन् यज्ञे
प्रयः चरुपुरोडाशादि हविलक्षणमन्नं वहन्तु प्रापयन्तु । किमर्थम् । पूर्वपीतये^१ पूर्ववत्पानाय । पुनः
किमर्थम् । पूर्वपीतये इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥ मरुद्वृधादिस्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ किंच हे
वायो ते तव संबन्धि मनः अनु सूनृता प्रियसत्यात्मिका स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक्
तिष्ठतु आश्रित्य सर्वदा वर्ततां हर्षयत्वित्यर्थः । सूनृतेति वाङ्नाम, ' सूनृता ब्रह्म '
इति तन्नामसु उक्तत्वात् । ऊर्ध्वा उन्नता तथा जानती तव गुणान् विशेषेणावगच्छन्ती । सोमपानार्थं
स्तुत्यर्थं च हे वायो मुखस्य यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे तस्वीकाराय । पुनः किमर्थम् ।
दावने अस्मभ्यमभिमतदानाय ॥ उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेण औणादिको वनिः । छान्दसः
उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुद्गिर्युक्तेन रथेन आ याहि आगच्छ ॥

मन्दन्तु त्वा मन्दिनो वायविन्दवोऽसत्क्राणासः सुकृता अभिघवो

गोभिः क्राणा अभिघवः ॥ यद्ध क्राणा इरध्यै दक्षं सचन्त ऊतयः ।

सुग्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुतव ई धियः ॥ २ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । वायो इति । इन्दवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽघवः ।

गोभिः । क्राणाः । अभिऽघवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरध्यै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

सुग्रीचीनाः । नियुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ईम् । धियः ॥ २ ॥

हे वायो वा त्वाम् अस्मत् अस्माकं संबन्धिनः इन्द्रवः ह्येदयितारः सोमाः मन्दन्तु मादयन्तु ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ कीदृशाः सोमाः । मन्दिनः मादयितारः काणासः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृताः अभिषवदशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु कृताः अभिषवः अमितो द्योतयन्तः गोभिः वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः काणाः क्रियमाणा हूयमानाः । यद्वा । गोभिः गन्तुभिः आहवनीयं प्रति आनेतृभिः काणा हूयमानाः ॥ करोतेः शानच् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तथा अभिषवः अभिगन्तारः । हे वायो^१ यत् यस्मात् कारणात् । हशब्दः प्रसिद्धौ । दक्षम् अस्मद्यागदेशं प्रति गन्तुमुत्साहवन्तं समर्धयितारम् ई^२ त्वां नियुतः एतत्संज्ञकास्तवाश्वाः दावने दानाय हविः स्वीकारनिमित्तं धियः कर्माणि उद्दिश्य सचन्ते त्वां संगच्छन्ते यागदेशं वा । किमर्थम् । इरध्यै प्रापयितुं परिचरितुं वा ॥ ' ईर गतौ ' । तुमर्थे कथ्यैप्रत्ययः । ह्रस्वच्छान्दसः ॥ इरध्यतिः परिचरणकर्मा, ' इरध्यति विधेम ' (नि. ३. ५. १) इति तन्नामसूक्तत्वात् । कीदृशास्ताः^३ । काणाः स्वध्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः । ' काणाः कुर्वाणाः ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ऊतयः रक्षणवत्यः^४ प्रीतियुक्ता वा तथा सग्रीचीनाः त्वया सह अन्नन्त्यो गच्छन्त्यः ॥ ' सहस्य सग्रीः ' । ' विभाषाञ्जेः^५ ' इति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः ॥ किञ्च धियः कर्मवन्तो बुद्धिमन्तो वा ऋत्विजो यजमाना वा उप ब्रुवते उपेत्य ब्रुवन्ति स्वाभिमतं विज्ञापयन्ति^६ वा^७ ॥

वायुर्युङ्क्ते रोहिता वायुररुणा वायु रथे अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा

धुरि वोळ्हवे ॥ प्र बोधया पुरंधि जार आ ससतीमिव ।

प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः श्रवसे वासयोषसः ॥ ३ ॥

वायुः । युङ्क्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे ।

वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥ प्र । बोधय । पुरंमधिम् । जारः । आ । ससतीमिव ।

प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः । श्रवसे । वासय । उषसः ॥ ३ ॥

अयं वायुः रोहिता रोहितवर्णावश्चै धुरि धारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युङ्क्ते कश्चिद्योजयति । तथा क्वचित् अरुणा अरुणवर्णौ धुरि युङ्क्ते । तथा अजिरा अजिरौ गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचियुङ्क्ते । यद्वा । एतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युङ्क्ते इति तदाह^१ । वोळ्हवे धुरं वोढुं भारवहनाय । किञ्च वहिष्ठा वहिष्ठौ अतिशयेन वोढारावश्चौ ॥ वोढृशब्दात् इष्टिनि ' तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृलोपः । ङत्वादिकम् असिद्धत्वाज्जिवर्तते । द्विवचनस्य आकारः ॥ धुरि वोळ्हवे महत्कारं वोढुं महति भारे वोढव्ये सति । पुनःपुनर्वायुग्रहणम् अश्वयोजनवचनं च अतिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थम् । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरंधि बहुप्रज्ञं सामर्थ्यात् यजमानमिति गम्यते । ' पुरंधिर्बुधीः ' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । तं प्र बोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिकः आ ससतीम् उपपत्यागमनध्यानेन^२ ईषत् स्वपन्तीं पुरंधिमिव

१. क्ष-झ-ञ-ट-वायो त्वा । २. क्ष-झ-ञ-ट-वा । ३. क्ष-ञ-ट-कीदृशाः अश्वाः ; च-त-फ-कीदृश्यस्ताः । ४. ङ-च-रक्षणवन्तः । ५. ङ-च- ' विज्ञापयन्ति वा ' इत्यस्यानन्तरम् । ईम् अनर्थकः । पादपूरण इति पूर्वमुक्तम् । ६. ङ-तत्राह । ७. क्ष-म-ट-पत्यागमनध्यानेन ।

प्रकृष्टतरीरधारिणीं बोधितमिव । तां यथा स्वसङ्केतेन^१ स प्रबोधयति तद्वत् त्वमपि कर्मकाशेन^२
ईषत्स्वपन्तं वज्रमानं प्र बोधय । किंच तदर्थं^३ रोदसी आवायुधिष्वौ^४ प्र^५ वक्ष्य प्रकर्षेण प्रख्यापय
प्रकाशयेत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थम्^६ उषसः^७ वासय उषःकालानपि यथावत्स्थापय प्रभातं कुर्वित्यर्थः ।
पुनस्तदेव प्रार्थ्यते ।^८ अबसे । अब इत्यञ्जनाम् । तव हवीरूपाञ्जस्वीकाराय^९ उषसः^{१०} वासय ॥

तुभ्यमुषासः शुचयः परावर्ति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा

नव्येषु रश्मिषु ॥ तुभ्यं धेनुः सबर्दुषा विश्वा वसूनि दोहते ।

अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । उषसः । शुचयः । पराऽवर्ति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दम्ऽसु । रश्मिषु ।

चित्रा । नव्येषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यम् । धेनुः । सबऽदुषा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।

अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

हे वायो^१ तुभ्यं त्वदर्थम्^२ उषासः उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः^३ शुचयः शुद्धा
दीप्ता वा परावर्ति अस्यन्तदूरदेशे अन्तरिक्षे^४ दंसु दंसेषु कर्मवत्सु^५ । यद्वा । गृहनामैतत् ॥ अन्यलोप-
ञ्छान्दसः ॥ गृहवत्^६ आच्छादकेषु । रश्मिषु स्वकीयेषु तैः^७ भद्रा भन्दनीयानि^८ कल्याणानि^९ वस्त्रा
आच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि^{१०} तन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा । उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु^{११}
रश्मिषु होमाय^{१२} प्रदीप्ताभिज्वालावत्सु आगताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते अग्निज्वाला एव वस्त्राणि
विस्तारयन्तीत्यर्थः । उषःकाले अग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात् ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते^{१३} । ननु केवलं
साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नव्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु ॥ ' णु स्तुतौ ' । अचो यत् । ' वान्तो
यि प्रत्यये ' इति अवादेशः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ रश्मिषु चित्राणि^{१४} नानावर्ण-
युक्तानि आश्चर्यभूतानि^{१५} तन्वते । उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः । अग्निद्वारेति पक्षे ज्वालानां
कालीकरालीत्यादिरूपेण नानावर्णत्वाच्चित्रत्वम् ॥ किंच हे वायो^{१६} तुभ्यं त्वदर्थं त्वद्यागार्थमेव^{१७} धेनुः
धृतादिना प्रीणयित्री गौः । जातावेकवचनम् । सबर्दुषा । सबरिति अमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥
' दुहः कषश्च ' इति कप् ॥ सती^{१८} विश्वा^{१९} वसूनि सर्वाणि धनानि आज्यादिरूपाणि^{२०} दोहते स्वयमेव
दुग्धे^{२१} प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि ' न दुहस्नुनमाम् ' (पा. सू. ३. १. ८९) इति यगभावः ।
छान्दसः शपो लुगभावः ॥ कस्तत्र^{२२} विशेषः इति चेत् उच्यते । हे वायो^{२३} दिवः दीप्तादन्तरिक्षात्^{२४} मरुतः
एतन्नामकान् मेवं^{२५} विशीर्य^{२६} वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान् देवान्^{२७} अजनयः जनयसि उत्पादयसि ।
किमर्थमिति तदुच्यते । वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्यः अङ्गयो वृष्टिलक्षणाभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः ।
नदीनामैतत्, ' वक्षणाः रुजानाः ' (नि. १. १३. ९) इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

१. क्ष-ञ-ट-सङ्केतेन । २. ङ-कर्मभ्रमेण । ३. ङ-कर्मसु । ४. क्ष-ञ-ट-गृहवदेव ।

५. क्ष-ङ-ञ-ट-भजनीयानि । ६. ङ-देवयजनदेशेषु हे वायो; क्ष-ञ-ट-देवयजनदेशेषु रश्मिषु होमाय ।

७. क्ष-ङ-ञ-ट-वस्त्राणीत्युपचर्यन्ते । ८. ङ-चित्रा चित्राणि । ९. ङ-तादृशी सती । १०. क्ष-ङ-ट-

दोषि । ११. क्ष-ङ-ञ-ट-कस्तव । १२. क्ष-ङ-ञ-ट-विदीर्य ।

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मर्देषुग्रा इषणन्त भुर्वण्यपामिषन्त भुर्वणि ।
त्वां त्सारी दसमानो भर्गमीद्रे तक्वीये ।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मर्देषु । उग्राः । इषणन्त । भुर्वणि । अपाम् ।
इषन्त । भुर्वणि ॥ त्वाम् । त्सारी । दसमानः । भर्गम् । ईद्रे । तक्वीये ।

त्वम् । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो १ तुभ्यं त्वदर्थं २ शुक्रासः दीप्ताः ३ शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यन्तं शुद्धा
भवन्ति । किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे । ४ तुरण्यवः त्वरणयुक्ताः त्वां प्राप्तुं ५ उग्राः उद्गूर्णतेजसः सोमाः
६ मर्देषु तव मर्देषु निमित्तभूतेषु ७ भुर्वणि भरणवति यागे ८ इषणन्त आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति
वा ॥ व्यत्ययेन आत्मनेपदम् १ । शश्वमौ द्वौ विकरणौ २ ॥ किञ्च ३ अपां ४ भुर्वणि मेघे ५ इषन्त उदक-
मिच्छन्ति उत्पादयितुम् । अग्नौ हूयमानस्य २ आहुतेरादिष्यद्वारा वृष्टगुत्पादकत्वात् । यद्वा । यजमानाः
त्वामुद्दिश्य आजुह्वाना अपां वर्षणम् इषन्त इच्छन्ति । किञ्च हे वायो ६ भर्गं भजनीयं ७ त्वां ८ त्सारी
स्सरणवान् अत्यन्तभीतः ९ दसमानः उपक्षीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानः १० तक्वीये
तत्कराणां यज्ञविघातिनाम् अन्यत्र गमनाय ११ ईद्रे स्तौति ॥ 'ईड स्तौती' । अदादित्वात् ऋपो
लुक् ॥ यतः १२ त्वं १३ विश्वस्माद्भुवनात् सर्वस्माल्लोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनो भयात् १४ धर्मणा
अस्मदीयहविषां धारणेन १५ पासि पालयसि । किञ्च १६ असुर्यात् असुरसंबन्धिनो भयात् विशेषेण १७ पासि
१८ धर्मणा अस्मद्वारणेन १ पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोषि भतः स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुर्मतीनां विशां ववर्जुषीणाम् ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहत आशिरम् ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । वायो इति । एषाम् । अपूर्व्यः । सोमानाम् । प्रथमः । पीतिम् । अर्हसि ।

सुतानाम् । पीतिम् । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुर्मतीनाम् । विशाम् । ववर्जुषीणाम् ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आशिरम् । घृतम् । दुहते । आशिरम् ॥ ६ ॥

१. ङ-आत्मनेपदम् । इष गतौ । भ्रा विकरणः । २. ङ-हूयमानायाः । ३. ङ-अस्मान् धारयन् ।

हे वायो वत्वम् अपूर्व्यः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वम् । तद्वर्हतीत्यपूर्व्यः । तादृशः अत एव प्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पानम् अर्हसि प्राप्नोषि । सुतानाम् अभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानम् अर्हसि । यत्र यत्र अभिषवोऽस्ति तत्र सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागे अस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानम् । न केवलं सोमपानमात्रम् उत्तो अपि तु विहुस्मतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ततो मतुब्धीपौ ॥ ववर्जुषीणाम् अनभिमतपापं वर्जयन्तीनाम् ॥ वर्जयतेर्लिटः कसुब्धीप्संप्रसारणत्वानि ॥ विशाम् ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबन्धिं हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा । तेषां यष्टृणां विश्वाः इत् धेनवः सर्वा अपि गावः ते त्वदर्थम् आशिरम् आश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुहे दुहन्ति स्वयमेव ॥ कर्मकर्तरि ' न दुहस्नुनमाम् ' इति यगभावः । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुद्र ॥ तथा आशिरं घृतम् उपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यं करणं द्रव्यं दुहते ॥ २३ ॥

' स्तीर्णं बर्हिः ' इति नवर्चं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूर्वत्र तुशब्दात् वायुदेवत्वम् । ' आ वां रथः ' इत्यादि ऋक्पञ्चकमैन्द्रम् । सप्तम्यष्टम्यौ अष्टौ । अत्रानुक्रमणिका—' स्तीर्णं नव चतुर्थ्याद्याः पञ्चैन्द्रश्रोपान्त्ये अष्टौ ' इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्यौ तृचौ प्राकृतयोः वायव्यैन्द्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्तौ । ' षष्ठस्य प्रातःसवने ' इति खण्डे सूत्रितं—' स्तीर्णं बर्हिरिति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते

शतिनीभिर्नियुत्वते । तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णम् । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । नियुता । नियुत्वते ।

शतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यम् । हि । पूर्वपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुमन्तः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नः अस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णम् आस्तृते बर्हिः अभिलक्ष्य उप याहि आगच्छ । किमर्थम् । वीतये हविषां भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जातावेकवच-

१. ङ-तदपूर्वम् ; क्ष-ज-ट-तस्मादपूर्वः । २. क्ष-ङ-ज-ट-पूर्वमाहूतः । ३. ख-च-फ-एषां सोमानाम् । ४. क्ष-ङ-ज-ट-' प्राप्नोषि ' इत्यस्यानन्तरं ' पातुं योग्यो भवसि । ऐन्द्रवायवे गृहे (क्ष-ज-ट-' गृहे ' नास्ति ।) द्विदेवस्ये गृहेऽपि प्रथमम् एकवारं त्वदर्थं गृह्यमाणत्वात् हूयमानात्वाच्चेति भावः । इत्यधिकम् । ५. क्ष-ङ-ज-ट-किंच सुतानां अभिषुतानां पीतिम् अर्हसि प्राप्नोषि । ६. ख-फ-प्रजानां नः अस्माकं संबन्धि । ७. क्ष-ङ-ज-ट-द्याश्रयणयोग्यम् । ८. क्ष-ङ-ज-ट-क्षणद्रव्यम् । ९. ङ-च-स-द्वितीयं सूक्तम् । १०. क्ष-ङ-ज-ट-वायव्यैन्द्रवायवस्थाने ।

नम् ॥ नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं, 'नियुतो वायोः' (नि. १. १५. १०) इति निरुक्तत्वात्^१ ।
 तथा 'शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिः नियुभिः आगच्छेति शेषः । यद्वा । सहज्जेण नियुता शतिनीभिश्च
 नियुभिः 'नियुत्वते तद्वते देवाय हविर्दीयते इति शेषः । यद्वा । तुभ्यमित्यनेन संबन्धः । उक्तसंख्याका-
 भिर्नियुभिः तद्वते 'देवाय द्योतमानाय' तुभ्यम् ॥ 'ह्यि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इति
 आद्युदात्तत्वम् ॥ 'पूर्वपीतये इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय' देवाः 'येमिरे यमितवन्तः । यद्वा । स्तोतारः
 ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवन्तः । 'अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो'
 (ऋ. सं. ४. ४६. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंच एते^२ त्वदर्थं 'सुतासः
 अभिषुताः'^३ मधुमन्तः माधुर्योपिताः^४ सोमाः 'मदाय तव मोदाय' अस्थिरन् तिष्ठन्ति । किंच 'ऋत्वे
 कर्मणे तत्सिद्धयर्थम्' अस्थिरन् । ऋत्विग्भिः धृताः^५ तिष्ठन्ति । अतः एवं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेऽछान्दसे
 लुङि व्यत्ययेन अस्य रन् । 'स्थाध्वोरिष्ट' इति सिचः कित्त्वं धातोः इत्वं च । 'ह्रस्वादङ्गात्'
 इति सिचोलोपः ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पर्हा वसानः परि कोशमर्षति शुक्रा

वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं । अयम् । सोमः । परिपूतः । अद्रिभिः । स्पर्हा । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति ।

शुक्रा । वसानः । अर्षति ॥ तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।

वह । वायो इति । नियुतः । याहि । अस्मयुः । जुषाणः । याहि । अस्मयुः ॥ २ ॥

हे वायो 'तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या लुक् ॥ 'अयं' 'सोमः' हूयमानः
 'कोशं कोशस्थानीयं ग्रहम्' अर्षति गच्छति प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । 'अद्रिभिः' परिपूतः अभि-
 षवसाधनैः अपगतर्जीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः ।
 तथा 'स्पर्हा' सृष्टृणीयानि तेजांसि 'वसानः' पिधानः । किंच 'शुक्रा' निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि
 'वसानः' सोमः 'अर्षति' त्वां प्राप्नोति ॥ 'ऋषी गतौ' । व्यत्ययेन शप् । हे वायो 'आयुषु मनुष्येषु
 यष्टव्यत्वेन स्थितः' भागः भजनीयः 'सोमः' 'तव' त्वदर्थं 'देवेषु मध्ये' हूयते । सस्वपि इतरेषु देवेषु यतः
 सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयते इत्यर्थः । किंच हे 'वायो' एवं तं^६ सोमम् 'अस्मयुः' अस्माभिः
 तद्वा ॥ मत्कर्षीयो युः ॥ एवं 'नियुतः' वह नियुत्संज्ञकान्ध्वान् वाहनाय प्रापय । ततः परं 'याहि
 दिवं' प्रति गच्छ । तथा कुर्वन् 'अस्मयुः' अस्माभिर्युक्तः सन् अस्माननुगृह्णन् अस्मान् कामयमानो
 वा ॥ क्यचि छान्दसेऽन्त्यलोपे 'क्याच्छन्दसि' इति उः ॥ 'जुषाणः' प्रीयमाणः 'याहि' गच्छ ॥

१. क-ज-झ-ण-व-निरुक्ते उक्तत्वात् ।

२. ङ-ते सुताः अभिषुताः ।

३. ङ-मधुनोपेताः ।

४. ङ-वर्षिताः । ५. ङ-ज्ञ-झ-अर्षति गच्छति । ६. क्ष-ञ-ट-हुतम्

आ नो न्नि॒यु॒द्भिः श॒तिनी॑भि॒रध्व॑रं स॒हस्रिणी॑भि॒रुप॑ याहि वी॒तये॑ वा॒यो

ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ । तवा॒यं भा॒ग ऋ॒त्वि॒यः सर॑श्मिः सूर्ये॑ सचा॑ ।

अध्व॑र्युभि॒र्भर॑माणा अयंस॒त वा॒यो शु॒क्रा अयंस॑त ॥ ३ ॥

आ । नः । न्नि॒यु॒त्भिः । श॒तिनी॑भिः । अध्व॑रम् । स॒हस्रिणी॑भिः । उप॑ । याहि॑ । वी॒तये॑ ।

वा॒यो इति॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ॥ तव॑ । अ॒यम् । भा॒गः । ऋ॒त्वि॒यः । सर॑श्मिः । सूर्ये॑ । सचा॑ ।

अध्व॑र्युभिः । भर॑माणाः । अ॒यंस॒त । वा॒यो इति॑ । शु॒क्राः । अ॒यंस॒त ॥ ३ ॥

हे व॒वायो॑ एवं व॒नः व॒अध्व॑रम् अस्मत्संबन्धिनं यज्ञं व॒शतिनी॑भिः व॒नियु॒द्भिः व॒सहस्रिणी॑भिः च ताभिस्त्वदीयैरश्वैः नः अस्मद्यज्ञम् व॒उप॑ व॒आ व॒याहि॑ उपागच्छ । किमर्थम् । व॒वीतये॑ त्वदभिमत-
कामाय तत्पूर्तये । आगत्य च व॒हव्यानि॑ व॒वीतये॑ सोमादिहविर्भक्षणाय । अध्व॑रं ह॒व्यानि॑ च उपलक्ष्य
तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैः अतिशीघ्रमागच्छेयर्थः । किंच व॒अयं॑ व॒तव॑ व॒भागः॑ भजनीयः सोमः
व॒ऋत्वि॒यः प्रा॒प्तकालः॑ प्र॒दानाव॑सरं प्रा॒प्तः । ऋतुशब्देन प्र॒दानकालो॑ लक्ष्यते ॥ ‘ छन्दसि घस् ’ (पा.
सू. ५. १. १०६), ‘ सिति च ’ (पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधात् ओर्गुणाभावे
यण् ॥ किंच सोमः^१ व॒सूर्ये॑ उदिते सति तस्य रश्मिभिः व॒सचा^२ सह व॒सरश्मिः^३ भवति समानदीप्तिर्भवति ।
यद्वा । तैः सहितो भवति । यतः सूर्ये॑ उदिते सति^३ रश्मिः^३ भवति अतः प्रा॒प्तकालः^४ इत्यर्थः । किंच सोमाः
व॒अध्व॑र्युभिः चमसाध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्वहुवचनम् । तैः व॒भर॑माणाः भ्रियमाणाः व॒अयंस॑त
नियता अभवन् । किंच हे व॒वायो॑ ते सोमाः व॒शु॒क्राः व॒अयंस॑त अत्यन्तदीप्ताः उद्यताः । अतः तेषां
भक्षणाय आयाहीत्यर्थः ॥

आ वां रथो न्नि॒यु॒त्वान्व॑क्ष॒दव॑सेऽभि प्रयांसि सु॒धितानि॑ वी॒तये॑ वा॒यो

ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ ॥ पिब॑तुं मध्वो अन्ध॑सः पूर्॒वपे॑यं हि वां ह॒तम् ।

वा॒यवा॑ च॒न्द्रेण॑ रा॒धसा॑ ग॒तमिन्द्र॑श्च रा॒धसा॑ ग॒तम् ॥ ४ ॥

आ । वा॒म् । रथः॑ । न्नि॒यु॒त्वान् । व॒क्षत् । अव॑से । अ॒भि । प्रया॑ंसि । सु॒धितानि॑ । वी॒तये॑ ।

वा॒यो इति॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ॥ पिब॑तम् । मध्वः॑ । अन्ध॑सः । पूर्॒वपे॑यम् । हि । वा॒म् । ह॒तम् ।

वा॒यो इति॑ । आ । च॒न्द्रेण॑ । रा॒धसा॑ । आ । ग॒तम् । इन्द्रः॑ । च॒ । रा॒धसा॑ । आ । ग॒तम् ॥ ४ ॥

केवलं वायुं स्तुत्वा व्यासकृतया इन्द्रवायू स्तौति । हे व॒वायो॑ त्वामिन्द्रं च व॒वां यु॒ष्मान् व॒रथः॑
युवयोः संबन्धी रथः व॒नियु॒त्वान् न्नि॒यु॒द्भिः तद्वा॒न् सन् व॒आ व॒वक्ष॑त् देवयजनं प्रति युष्मानावहतु ॥

१. क्ष-ङ-अ-ट-स च सोमः । २. ङ-सहस्ररश्मिः । ३. ङ-स-सरश्मिः । ४. क्ष-अ-ट-प्राप्तकालम् ।

५. क्ष-ङ-अ-ट-अवसे ।

वहेल्लेति अडागमः । 'सिद्धबहुलम्' इति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनात् इन्द्रार्थमपि वहन्ति' । किमर्थम् । 'अवसे गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थम् । 'प्रयांसि अन्नानि सोमलक्षणानि सुधितानि सुष्ठु गृहीतानि वीतये तेषां भक्षणाय । तथा 'हव्यानि वीतये इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः क्तिन् । 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् ॥ किञ्च 'मध्वः मधुररसस्य 'अन्धमः अन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मधुरं सोमं 'पिबतम् । यतः 'पूर्वपेयम् इतरदेवेभ्यः पूर्वपानं 'वां युवयोः 'हितम् ॥ पातेः 'अचो यत्' इति यत् । 'ईषति' इति ईकारः ॥ अभिमतम् । अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपि इन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं 'त्वं हि पूर्वपा असि' (ऋ. सं. ४. ४६. १), 'देव दधिषे पूर्वपेयम्' (ऋ. सं. ७. ९२. १) इत्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापि इन्द्रस्य इतरदेवेभ्यः पूर्ववायुना सह पानं च इन्द्रतुरीयार्थ-वादनब्राह्मणे 'देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्' (ऐ. ब्रा. २. २५) इत्यत्र प्रतिपादितम् । किञ्च आगमनसमये हे 'वायो त्वम् 'इन्द्रश्च 'चन्द्रेण अस्मदाह्लादकेन हिरण्येन 'राधसा गवादिरूपेण धनेन च सह 'आ 'गतम् आगच्छतम् । 'राधसा रत्नेन धनेन सह 'आ 'गतम् ॥ गमेल्लेति छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेश' इति अनुनासिकलोपः । लुङि च 'मन्त्रे षस' इति च्छेल्लुक् ॥

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिन्दुं मर्मजन्त वाजिनमाशुमत्यं न

वाजिनम् ॥ तेषां पिबतमस्मयू आ नो गन्तमिहोत्या ।

इन्द्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवम् ॥ ५ ॥

आ । वाम् । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । इमम् । इन्दुम् । मर्मजन्त । वाजिनम् ।

आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥ तेषाम् । पिबतम् । अस्मयू इत्यस्मड्यू । आ । नः । गन्तम् ।

इह । ऊत्या ॥ इन्द्रवायू इति । सुतानाम् । अद्रिभिः । युवम् । मदाय । वाजऽदा । युवम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवायू 'वां युवां' १ 'धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणानि 'अध्वरान् 'उप अस्मदीयान् यज्ञान् लक्षीकृत्य 'ववृत्युः अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति । किञ्च युष्मदर्थं 'वाजिनं ग्रहणाय द्रोण-कलशात् ग्रहान् प्रति गमनवन्तम् आमिक्षावन्तं वा 'इममिन्दुं पुरतो वर्तमानं सोमं 'मर्मजन्त अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयन्ति' २ । मार्जने दृष्टान्तः । 'आशुम् अतिशीघ्रगामिनम् 'अश्वं 'न सततं गन्तारं 'वाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव । तं यथा स्वेदाद्यपनयनेन संमार्जयन्ति तद्वत् । किञ्च हे 'इन्द्रवायू 'तेषाम् अध्वर्यूणां संबन्धिनः शोधितान् सोमान् 'पिबतं पानं कुरुतम् । तदर्थं 'नः अस्माकं यज्ञं प्रति 'इह इदानीम् 'ऊत्या अस्मद्रक्षणेन सह 'आ 'गन्तम् आगच्छतम् । किञ्च हे इन्द्रवायू 'अस्मयू अस्म-द्यज्ञमिच्छन्तौ 'युवं युवाम् 'अद्रिभिः प्रावभिः 'सुतानाम् अभिपुतानाम् ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ तान् पिबतमिति शेषः । किमर्थम् । 'मदाय तृप्तये मोदाय वा । यतः 'युवं युवां 'वाजदा वाजस्याश्वस्य दातारौ अतः पिबतमित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

१. व-वहनम् । २. क्ष-म-ट-इन्द्रतुरीयार्थवाद्ब्राह्मणे । ३. क्ष-म-ट-युवयोः । ४. क्ष-म-ट-संमार्जयन्ति । मृजेर्यङ्गुलान्तात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो

शुक्रा अयंसत ॥ एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाशवः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वाम् । सोमाः । अप्सु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत
वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वाम् । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रम् । आशवः ।
युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोः तव च इन्द्रस्य च स्वभूताः इमे सोमाः अप्सु अस्मदीयेषु कर्मसु ॥
'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ इह अस्मिन्^१ अभिषवस्थाने सुताः^२ अध्वर्युभिः भर-
माणाः तैर्भ्रियमाणाः^३ गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः^४ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ सन्तः आ अयंसत आगच्छन्त
युवयोर्नियता भवन्ति । किंच त एव सोमाः शुक्राः शुभ्रा दीप्ताः अयंसत नियता भवन्ति । किंच
एते आशवः व्यापकाः सोमाः वां युवां प्रीणयितुमिति शेषः । तिरः पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमान्त-
र्धायकं वा ऊर्णामयं पवित्रम् अभ्यसृक्षत अभिलक्ष्य असृज्यन्त सृष्टा भवन्ति ॥ सृजेः कर्मणि लुङि
'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्वात् गुणाभावः अमागमाभावश्च ॥ किंच युवायवः
युवां कामयमानाः सोमासः सोमाः अव्यया अव्ययानि अच्छिन्नानि रोमाणि पवित्रसंबन्धीनि
अविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविमयानि ॥ मकारो लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाणि अति अतिक्रम्य
पात्रात्^५ गच्छन्तीति शेषः । पुनस्त एव विशोष्यन्ते । अति अतिशयेन अव्यया व्ययरहिताः
सोमासः सोमाः असृक्षतेति शेषः ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र प्रावा वदति तत्र गच्छतं

गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् ॥ वि सूनृता ददृशे रीर्यते घृतमा पूर्णया

नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरम् ॥ ७ ॥

अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । प्रावा । वदति । तत्र । गच्छतम् ।
गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् ॥ वि । सूनृता । ददृशे । रीर्यते । घृतम् । आ । पूर्णया ।
नियुता । याथः । अध्वरम् । इन्द्रः । च । याथः । अध्वरम् ॥ ७ ॥

हे वायो एवं ससतः^६ आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतः बहून् यजमानान् । शश्वदिति
बहुनाम्, 'शश्वत् विश्वम्' (नि. ३. १. ५) इति तन्नामसु पाठात् । अति अतिक्रम्य उपेक्ष्य अस्मद्यज्ञं

१. ङ-अस्मिन् यज्ञे । २. क्ष-ङ-ञ-ट-सुताः अभिषुताः । ३. क्ष-ञ-ट- 'तैर्भ्रियमाणाः' नास्ति ।
४. क्ष-ञ-ट-भ्रियमाणाः । ५. क्ष-ञ-ट-पात्रात् । ६. क्ष-ङ-ञ-ट-ससतः स्वपतः ।

व्याहि गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह । यत्र^१ प्रावा^२ वदति यस्मिन्देशे अभिषवार्थः^३ पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं तं देशं प्रति आगच्छतम् । गृहं^४ यज्ञगृहं गच्छतम्^५ । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतथ्यात्मिका स्तुतिरूपा वाक् यत्र वि^६ ददशे विशेषेण दृश्यते श्रूयते इत्यर्थः । तत्र गच्छतम् । यत्र च घृतम् अत्यन्तदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं वीर्यते गच्छति आहवनीयं प्रति नीयते ॥ 'रीङ् लवणे' । दिवादिवात् इयन् ॥ तत्र गच्छतम् । गमनप्रकारः एव विशेष्यते । पूर्णया संपूर्णया पुष्टाङ्गया नियुता ॥ जातावेकवचनम् ॥ नियुजास्या अध्वरम् अस्मदीयं यज्ञम्^७ आ^८ याथः आभिमुख्येन प्रयाथः^९ । किंच हे वायो त्वम् इन्द्रश्च युवाम् अध्वरम् अस्मदीयं यागम्^{१०} आ^{११} याथः^{१२} सहैवागच्छतम् । तथा अस्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्चत्थमुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते

सन्तु जायवः ॥ साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय

उप दस्यन्ति धेनवो नाप दस्यन्ति धेनवः ॥ ८ ॥

अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आहुतिम् । यम् । अश्चत्थम् । उपतिष्ठन्त ।

जायवः । अस्मे इति । ते । सन्तु । जायवः ॥ साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न ।

ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रवायू अत्र अह अस्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहेति विनिग्रहार्थीयः ॥ मध्वः मधुरस्य मधु-सदृशस्य वा तत् तस्य आहुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे धारयतम् । यं सोमम् अश्चत्थं पर्वतादिभ्यासि-प्रदेशे^६ स्थितं जायवः जेतारो यजमानाः उपतिष्ठन्त उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयार्थम् । किंच अस्मे अस्माकं संबन्धिनः जायवः जेतारः कर्मनिर्वहितारः ते ऋत्विजः सन्तु समर्था भवन्तु यज्ञं निर्वह-न्तिवत्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतारः ऋत्विजः अस्मे सन्तु नान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तम् । कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इन्द्रवायू अस्मिन् यज्ञे गावः धेनवः साकं सहैव सुवते युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । गावः साकं सहैव सुवते अपत्य-मुत्पादयन्ति त्वद्वहोहनार्थम्^७ ॥ आदादिकः । ङित्वात् 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच यवः । जातावेकवचनम् । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यते^८ इत्यर्थः । किंच हे वायो इन्द्र च यतो गावः एवं सुवते अतः ते त्वदर्थः धेनवः न उप दस्यन्ति नोपक्षीणा भवन्ति रोगादिना कृशा न भवन्ति । न केवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवः युष्मत्प्रीणयिभ्यः^९ गावः नाप दस्यन्ति चौराद्युपहारैः^{१०} उपक्षीणा नष्टा न भवन्ति^{११} ॥

१. क्ष-ङ-ञ-ट-युवां यत्र । २. क्ष-ञ-ट-अभिषवार्थम् । ३. क्ष-ञ-ट-'गृहं यज्ञगृहं गच्छतम्' नास्ति । ४. क्ष-ञ-ट-यज्ञमासाद्य आभिमुख्येन प्राप्नुथ; ङ-यज्ञमासाद्य आभिमुख्येन प्राप्य याथः प्राप्नुथः । ५. ङ-यागं तस्मै यथा आयाथः । ६. क्ष-ङ-ञ-ट-पर्वतादिभ्यासप्रदेशे । ७. क्ष-ङ-ञ-ट-त्वद्वहोशेनं दोहनार्थम् । ८. ङ-सह पच्यते । ९. क्ष-ङ-ञ-ट-युष्मान् प्रीणयिभ्यः । १०. क्ष-ङ-ञ-ट-चौराद्युपहारप्रक्षीणा न भवन्ति ।

इमे वे ते सु वायो बाह्वोऽजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युक्षणो महि ब्राधन्त उक्षणः ।
धन्वश्चिधे अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽओजसः । अन्तः । नदी इति । ते । पतयन्ति ।
उक्षणः । महि । ब्राधन्तः । उक्षणः ॥ धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् ।
अगिराऽओकसः ॥ सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तयोः । दुःऽनियन्तवः ॥९॥

हे १सु १वायो शोभनफलप्रद वायुदेव १ते तव स्वभूताः १इमे पुरतो दृश्यमानाः १ये अश्वाः
सन्ति १ते १नदी नदने द्यावापृथिव्यौ १अन्तः तयोरन्तराले तं १ त्वां १पतयन्ति पातयन्ति गमयन्ति । यद्वा ।
ते तव संबन्धिनोऽश्वाः पतयन्ति पतन्ति यज्ञदेशं गच्छन्ति ॥ ' पत गतौ ' । चौरादिरदन्तः ॥
कीदृशास्ते २ । १बाह्वोऽजसः बाहुषु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् । सर्वाङ्गबला इत्यर्थः । किंच १उक्षणः
सेक्कारः ३ युवान इत्यर्थः । १महि महदतिप्रभूतं १ब्राधन्तः वर्धमानाः तथा १उक्षणः उक्षाणः तत्सदृशाः ४
इत्यर्थः ॥ ' वा पपूर्वस्य निगमे ' इति दीर्घाभावः ॥ किंच १धन्वन् १चित् धन्वनि उदकनिर्गमनापा-
दानभूतेऽन्तरिक्षेऽपि निरालम्बे १अनाशवः नाशरहिता अव्याप्ता वा । आकाशे विलम्बमकुर्वाणा
इत्यर्थः । अतः ५ एव १जीराश्चित् । चिच्छब्दः पूजायाम् । अत्यन्तं क्षिप्रगतयः । यद्वा । अनाशवः
इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आकाशमार्गेऽक्षीणाः शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंच १अगिरौकसः ।
गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना ६ स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ छान्दसः
तृतीयाया अलुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । १सूर्यस्य १रश्मयः इव १दुर्नियन्तवः दुःस्वेन नियन्तव्याः ।
ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः । पूर्वं गिरा अनिर्ग्राह्यत्वमुक्तम् । इदानीं
हस्तेनापि ७ अनिर्ग्राह्यत्वमाह ८ । १हस्तयोः १दुर्नियन्तवः उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःस्वेन नियन्तव्याः
देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

' प्र सु ज्येष्ठम् ' इति सप्तचं तृतीयं सूक्तम् । ' ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया परुच्छेप ९
ऋषिः । अस्यष्टिच्छन्दः ६ । ' ऊती देवानाम् ' इत्यन्या त्रिष्टुप् । अत्र त्रिष्टुबन्तपरिभाषा नाश्रीयते
' सर्वमात्यष्टम् ' इति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणौ देवता । अन्ययोस्तु तन्मन्त्र-
लिङ्गोक्तदेवता । तथा चानुक्रान्तं- ' प्र सु सप्त मैत्रावरुणं त्वन्थे लिङ्गोक्तदेवते अन्यथा त्रिष्टुप् ' इति ।
तुशब्दप्रयोगात् इदमादिके द्वे सूक्ते मैत्रावरुणदेवताके । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. क्ष-ञ-ट-ते; ड- ' तम् ' नास्ति । २. क्ष-ड-ञ-ट-कीदृशा अश्वाः । ३. क्ष-ञ-ट-निरालम्बे
सेक्कारः । ४. क्ष-ड-ञ-ट-वत्सदृशाः । ५. क्ष-ञ-ट-तथा । ६. क्ष-ञ-ट-सेनादिषु ।
७. क-ख-च-ज-ण-फ-ब-हस्तेन अप्रतिग्राह्यत्वमाह । ८. क्ष-ड-ञ-ट-पारुच्छेपमाल्यष्टम् ।

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृळयद्भ्यां स्वादिष्टं
मृळयद्भ्याम् ॥ ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता ।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठम् । निऽचिराभ्याम् । बृहत् । नमः । हव्यम् । मतिम् । भरत् । मृळयत्ऽभ्याम् ।
स्वादिष्टम् । मृळयत्ऽभ्याम् ॥ ता । सम्राजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेयज्ञे ।
उपऽस्तुता ॥ अथ । एनोः । क्षत्रम् । न । कुतः । चन । आऽधृषे ।
देवऽत्वम् । नु । चित् । आऽधृषे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां ^१ज्येष्ठं प्रशस्यं ^२बृहत् महदतिप्रवृद्धं ^३नमः नमस्कारोपलक्षितं
स्तोत्रं तदुपलक्षितं^१ हविलक्षणमन्नं वा ^४प्र ^५भरत संपादयत । नम इत्यन्नाम, 'नमः आयुः'
(नि. २. ७. २२) इति तन्नामसु पाठान् । किंच ^६हव्यं हव्यां ^७मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत ।
यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत । पूर्वत्र पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं
निषेयं^२ हविः^३ इति विवेकः । कीदृशाभ्यां ताभ्याम् । ^८निचिराभ्यां नितरां क्षिरकालाभ्यां
नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणेति भावः । किंच ^९मृळयद्भ्यां स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा
यजमानमपि सुखयद्भ्यां तथा ^{१०}स्वादिष्टं स्वादुतरं ^{११}मृळयद्भ्यां हविः सुखयद्भ्यां भक्षयद्भ्यामित्यर्थः ।
कस्तयोर्विशेषः इति तत्राह । ^{१२}ता तौ मित्रावरुणौ ^{१३}सम्राजा सम्यक् राजमानौ ॥ राजतेः क्तिप् । 'मो राजि
समः क्रौ' इति समो मकारस्य मकारः ॥ ^{१४}घृतासुती । घृतमासूयते आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ । यद्वा ।
घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वत्रानुज्ञायते याभ्यां तौ । एतयोः अहोरात्राभिमानिदेवत्वात् अहोरात्रद्वारा
वृष्ट्युत्पादकत्वात् 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति' (तै. सं. २. १. ७. ३)
इति श्रुतेर्वृष्ट्यनुज्ञाप्रदत्वं प्रसिद्धम् । किंच एतौ ^{१५}यज्ञेयज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषु ^{१६}उपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिः
स्तूयमानौ । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ^{१७}अथ अपि च ^{१८}एनोः एनयोः ॥ संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् 'ओसि च' (पा. सू. ७. ३. १०४) इति गुणाभावे 'अतो गुणे'
इति पररूपत्वम् ॥ ^{१९}क्षत्रं बलं ^{२०}कुतश्चन कस्मादपि च शत्रोः राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा
^{२१}न ^{२२}आधृषे आधर्षितुं^३ शक्यं न भवति ॥ 'कृत्यार्थे तवैकेन्' इति केन्द्रप्रत्ययः ॥ किंच तयोः ^{२३}देवत्वं
^{२४}नू ^{२५}चित् देवभावोऽपि न ^{२६}आधृषे आधर्षणायोग्यः । यद्वा । पूर्वमिव इदानीमपि । 'नू चिदिति
निपातः पुराणनवयोः' (निरु. ४. १७) इति यास्कनोक्तत्वात् । आधृषे न केनाप्याधर्षणीयो
भवति । एतयोर्बलं नाधृष्यं किमु तदेवत्वमिति भावः ॥

१. च-फ-'तदुपलक्षितम्' नास्ति । २. क्ष-व-ट-निरतिशयहविः; ङ-निरतिशयं हविः ।

३. च-ङ-त-फ-आधर्षितुं नाम ।

अर्दशि गातुरवे वरीयसी पन्थाः क्रतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य
रश्मिभिः । द्युक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं १ वय उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २ ॥

अर्दशि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पन्थाः । क्रतस्य । सम् । अयंस्त । रश्मिभिः ।

चक्षुः । भगस्य । रश्मिभिः ॥ द्युक्षम् । मित्रस्य । सदनम् । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यम् । वयः । उपस्तुत्यम् । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

१गातुः गमनशीला १वरीयसी उरुतरा १ उषाः १उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादिव्यापाराय २
१अर्दक्षि सर्वैर्दृष्टा अभूत् । तथा १क्रतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य १पन्थाः मार्गः आकाशलक्षणः १रश्मिभिः
१समयंस्त प्रकाशैः संगतोऽभूत् । १भगस्य सर्वैर्भजनीयस्य एतन्नामकस्य देवस्य १रश्मिभिः १चक्षुः
सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त संगतमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्तित्यर्थः । तदेव स्पष्टी-
क्रियते । १मित्रस्य प्रकाशकारित्वात् सर्वजनमित्रस्य १सदनं गृहमन्तरिक्षं १द्युक्षं दीप्तानां निवासस्थानं
रश्मिभिः समयंस्त संगतमभूत् । तथा १अर्यम्णः एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेः
उदात्तत्वम् ॥ द्युक्षं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच १वरुणस्य तमोनिवारकस्य एतन्नामकस्य देवस्य
सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्य एकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि
प्रकाश्यमप्यन्तरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानन्तरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशः
अभवदित्यर्थः ३ । १अथ अतः कारणात् उदितत्वादेव १उक्थ्यं स्तुत्यं १बृहत् प्रभूतं १वयः हविलक्षणमन्नं
१दधाते धारयतः । किंच १उपस्तुत्यम् उपेत्य स्तोतव्यम् ॥ 'एतिस्तुशासु' (पा. सू. ३. १. १०९)
इत्यादिना वयप् । १बृहत् स्तोमादिना महास्तोत्रं १वयः हविलक्षणमन्नं च दधाते ॥

ज्योतिष्मतीमदिति धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा सचेते दिवेदिवे जागृवांसां

दिवेदिवे ॥ ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशाते आदित्या दानुनस्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीम् । अदितिम् । धारयत् क्षितिम् । स्वःऽवतीम् । आ । सचेते इति । दिवेऽदिवे ।

जागृवांसां । दिवेऽदिवे ॥ ज्योतिष्मत् । क्षत्रम् । आशाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत्ऽर्जनः । अर्यमा । यातयत्ऽर्जनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानः १ज्योतिष्मतीम् आहवनीयामेस्तेजोयुक्ताम् १अदितिम् अदीनां संपूर्णलक्षणां
१क्षितिम् अग्नेर्निवासयोग्यां भूमिम् उत्तरवेदिलक्षणां १धारयत् धारयति स्वयं कृतवानित्यर्थः । १ एतावती

वै पृथिवी यावती वेदिः ' (तै. सं २. ६. ४. १) इति श्रुतेः । तथा ऽस्वर्वती यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवती ईदृशी ताम् ऽआ ऽसचेते मित्रावरुणौ संगतौ भवतः । न केवलम् एतस्मिन् एव अहनि किंतु ऽदिवेदिवे सर्वेष्वप्यहः सु । कीदृशौ^२ तौ । ऽदिवेदिवे प्रतिदिनं ऽजागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ । यज्ञं गन्तुम् अनलसौ इत्यर्थः । किंच वेदिमागत्य ऽज्योतिष्मत् आज्यादिस्वीकारेण अतिशयेन तेजोयुक्तं ऽक्षत्रं बलम् ऽआशाते अभुवाते प्राप्तुतः ॥ अभोतेऽछान्दसे लिटि ' अनित्यमागमशासनम् ' इति वचनात् नुडभावः । लटि वा छान्दसः शपः श्लुः ॥ कीदृशौ^३ इति तावाह । ऽआदित्या अदितेः पुत्रौ ऽदानुनस्पती दानस्य आज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ अभिमतदानस्य पालयितारौ वा ॥ ' षष्ठ्याः पतिपुत्र ' इति संहितायां सत्वम् ॥ ऽमित्रः च ऽवरुणः च तावुभौ देवौ । अर्यमाख्यस्तु देवः ऽतयोः मित्रावरुणयोः ऽयातयजनः । तयोरेव संबन्धादुभयोर्मध्ये स्थितो यातयजनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः । मित्रावरुणौ अहोरात्रदेवौ । अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात् सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किंच ऽयातयजनः । यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेत्याः स तादृशः । यद्वा । यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनः अयष्टारो येन स तादृशः । कर्मसाक्षित्वात् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः । तादृशः अर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तते इति शेषः ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वभगो देवो देवेष्वभगः ।

तं देवासौ जुषेरत विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजाना करथो यदीमहे ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयम् । मित्राय । वरुणाय । शमऽतमः । सोमः । भूतु । अवपानेषु । आऽभगः । देवः ।

देवेषु । आऽभगः ॥ तम् । देवासः । जुषेरत । विश्वे । अद्य । सजोषसः ।

तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतवाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

अयम् अस्माभिर्हूयमानः ऽसोमः ऽमित्राय ऽवरुणाय च ऽशंतमः पीयमानः सन् सुखतमः ऽभूतु भवतु ॥ छान्दसः शपो लुक् । ' भूसुवोस्तिष्ठि ' इति गुणाभावः ॥ ऽवपानेषु अवाङ्मुखमस-
पानेषु विषयेषु ऽआ सर्वतः ऽभगः भजनीयः ताभ्याम् । किंच ऽदेवः दीप्यमानः ऽदेवेषु मित्रावरुणा-
नुचरेषु इतरदेवेषु तैः ऽआभगः आभजनीयः । यद्वा । देवेषु स्तोत्रेषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः ।
तथा आभगस्तैरेव आ सर्वतो भजनीयः । किंच ऽतं सोमं ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः ऽअद्य
अस्मिन्नहनि ऽजुषेरत सेवन्ते ॥ छान्दसो अस्य रक्षादेशाभावः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रङागमः ॥
कीदृशास्ते । ऽसजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । ऽतथा ऽराजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां ऽकरथः कुस्तं
सेवेथे इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन शप् ॥ यत् यस्मात् कारणात् यत् ईमहे यत् प्राप्तुतः तत् देवान् याचामहे ॥
' ईद् गतौ ' । दैवादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ तस्मात् जुषेरत । तथा ऽऋतावाना ऋतवन्तौ
सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणौ ईमहे अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

यो मित्राय वरुणाय विधुज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वांसं

मर्तमंहसः ॥ तमर्यमाभि रक्षत्यृजुयन्तमनु व्रतम् ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतम् ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाणम् । तम् । परि । पातः । अंहसः ।
दाश्वांसम् । मर्तम् । अंहसः ॥ तम् । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुयन्तम् । अनु । व्रतम् ।
उक्थैः । यः । एनोः । परिभूषति । व्रतम् । स्तोमैः । आभूषति । व्रतम् ॥ ५ ॥

यः यजनः^१ यजमानः यमित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ मित्रं वरुणं च
अविधत् परिचरति तं जनं युष्मत्परिचारकम् अनर्वाणम् अद्वेषिणम् । 'भ्रातृव्यो वा अर्वा'
(तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति श्रुतेः । अनल्पं वा^२ अनन्यसेविनं^३ परि पातः परितो रक्षताम्^४ ।
कस्मादिति तदुच्यते । अंहसः न्यूनातिरेकजनितात् पापात् । न केवलं सामान्यं जनम् अपि तु
दाश्वांसं हविर्देतवन्तं मर्तं मरणधर्माणम् अंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवन्तावेव अपि तु
अर्यमा सर्वेषां नियन्ता देवः ऋजुयन्तं देवेष्व्राजं वमाचरन्तं यजमानम् अनु व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्य
अभि रक्षति अभितो रक्षति । कोऽस्य जनस्य विशेषः इति तत्राह । यः यजमानः उक्थैः शस्त्रैः
एनोः एनयोर्मित्रावरुणयोः व्रतं कर्म परिभूषति परिगृह्णाति तथा^५ यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म
स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमन्त्रसाध्यैः आभूषति सर्वतोऽलं करोति ॥ 'भूष अलंकारे' । औवादिकः ॥ तम्
अभिरक्षति इत्यन्वयः ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळहुषे

सुमृळीकाय मीळहुषे ॥ इन्द्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगम् ।

ज्योग्जीवन्तः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्याम् । मित्राय । वोचम् । वरुणाय । मीळहुषे ।
सुमृळीकाय । मीळहुषे ॥ इन्द्रम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । द्युक्षम् । अर्यमणम् । भगम् ।
ज्योक् । जीवन्तः । प्रजया । सचेमहि । सोमस्य । ऊती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमः वोचं नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं ब्रवीमि स्तोमीत्यर्थः ।
कीदृशाय तस्मै । बृहते महते ॥ 'बृहन्महतोरूपसंख्यानाम्' इति विभक्तिरुदात्ता ॥ स्तुत्याय । तथा

१. क्ष-ञ-ट- 'जनः' नास्ति । २. क्ष-ञ-म-ट-वाजनमस्येति । ३. च-ञ-क्ष-रक्षतम्; क-रक्षतः ।

४. क्ष-ञ-ट-तथा यश्च; क-यश्च ।

‘रोदसीभ्यां छावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवाभ्यां’ नमो वोचम् । तथा ‘मित्राय सर्वजनहिताय अहरभिमानिदेवाय नमः वोचम् । तथा ‘वरुणाय आवरकाय राश्वभिमानिदेवाय । तथा ‘मीळुषे अभिमतफलस्य सेवत्रे रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । ‘सुमृलीकाय शोभनसुखयित्रे । पुनः स एव विशोष्यते । मीळुषे सुमृलीकाय इति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमानः कृत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन् वा ‘इन्द्रम् ‘अग्निं ‘द्युक्षं दीप्तिमन्तम् ‘अर्यमणं ‘भगं च ‘उप उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य ‘स्तुहि स्तुतिं कुरु । युष्मदनुग्रहात् ‘ज्येष्क् चिरकालं ‘जीवन्तः जीवनोपेता वयं ‘प्रजया पुत्रभृत्यादिना ‘सचेमहि संगता भूयास्म । किंच ‘सोमस्य इन्द्रोः ‘उती ऊत्या ‘सचेमहि तमपि स्तुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः ॥

ऊती देवानां वयमिन्द्रवन्तो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निमित्रो वरुणः शर्म यंसन्तदश्याम मघवानो वयं च ॥ ७ ॥

ऊती । देवानाम् । वयम् । इन्द्रवन्तः । मंसीमहि । स्वयंशसः । मरुद्भिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघवानः । वयम् । च ॥ ७ ॥

‘इन्द्रवन्तः प्रीतेनेन्द्रेण तद्वन्तः ‘वयं ‘देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ‘उती ऊत्या तपणेन हविरादिना ‘मंसीमहि मन्येमहि^१ । कीदृशा वयम् । ‘स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयः ‘मरुद्भिः स्तुत्या हष्टैर्मरुदेवैरनुगृहीताः । यद्वा । देवानाम् ऊत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्यात् तेषामेव महत्त्वस्य । किंच अग्निमित्रवरुणाः देवाः ‘शर्म ‘यंसन् अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरम् । ‘मघवानः ‘वयं ‘च तैर्दत्तान्नवन्तः सन्तः ‘तत् सुखम् ‘अश्याम व्याप्नुयाम ॥ अशोतेराशिषि लिङि ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

प्रथमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । ' सुषुमा यातम् ' इति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपम् अतिशाकरं षष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । पूर्वत्र तु शाब्दप्रयोगात् मैत्रावरुणम् । अत्र अत्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयते ' अतिशाकरम् ' इति विशेषितत्वात् । अत्रानुक्रमणिका—' सुषुम तृचमतिशाकरम् ' इति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्रे इदं सूक्तं मित्रावरुणदेवस्य तृतीयतृचम् । सूत्रितं च—' स्तीर्णं बर्हि रिति तृचौ सुषुमा यातमद्रिभिः ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । तथा अस्मिन्नेव मैत्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् आद्या प्रक्षेपणीया । ' षष्ठस्य प्रातःसवने ' इति खण्डे सूत्रितं—' सुषुमा यातमद्रिभिः ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गन्तमुप नः ।

इमे वा मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातम् । अद्रिभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे । सोमासः । मत्सराः । इमे ।

आ । राजाना । दिविस्पृशा । अस्मत्रा । गन्तम् । उप । नः ।

इमे । वाम् । मित्रावरुणा । गोऽशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ^१ आ^२ यातम् अस्मद्यज्ञं प्रति आगच्छतम् । आगमनाय^३ किमस्तीति चेत् तत्राह^४ ।
अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः^५ सुषुम सोमं सुतवन्तो वयम् ॥ सुनोतेर्लिटि रूपम् ॥ अतः
गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः । ' तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति^६ ' (तै. सं. ६. ४. ८. १) इति हि ब्राह्मणम् । मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः । ' मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ' (निरु. २. ५) इति यास्कः । इमे पुरतो गृहीता वर्तन्ते । अतः आ यातम् । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । इमे सोमासो मत्सराः मदहेतवो मादने^७ मात्सर्यवन्तो वा इतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः^८ । कीदृशौ युवाम् । राजाना राजनशीलौ दिविस्पृशा घुलोकवासिनौ ॥ ' हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. ३. ९. १) इति^९ अलुक् ॥ ईदृशौ युवाम् अस्मत्रा अस्मासु मध्ये अस्मत्पालकौ वा युवां नः अस्मत्संबन्धिनं यज्ञम् उप गन्तम् आगच्छतम् । किंच हे मित्रावरुणा एतन्नामानौ देवौ वां युवयोरर्थाय इमे सोमाः^६ गवाशिरः । पूर्ववत् विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरैः आशिरो मिश्रिताः संजाताः । किंच गवाशिरः गोभिः^९ उदकैः^९ मिश्रिताः संजाताः । यद्वा । गोभिः

१. ङ-आगमनं किमर्थमिति चेत् उच्यते । २. क्ष-ज-ट-श्रीणन्ति । ३. क्ष-ज-ट-मदने । ४. क्ष-ङ-झ-म-ह-साकम् ; झ-सोमं वा । ५. ङ-झ-इत्यस्य सप्तम्या अलुक् । ६. क्ष-ज-ट-सोमासः सोमाः । ७. क्ष-ङ-झ-म-उ-पयोभिः ।

स्तुतिस्तृणैर्मन्त्रैः मिश्रिताः^१ । अत एव^२ शुक्राः दीप्ताः संजाताः । 'आशिरमव नयति सशुक्रवाय'^३
(तै. सं. ६. १. ६. ५) इति श्रुतेः ॥

इम आ यातमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः ।

उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुऋताय पीतये ॥ २ ॥

इमे । आ । यातम् । इन्दवः । सोमासः । दधिऽआशिरः । सुतासः । दधिऽआशिरः ।

उत । वाम् । उषसः । बुधि । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ।

सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋताय । पीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ^४ आ^५ यातम् आगच्छतम् । यतो युष्मदर्थम्^६ इन्दवः क्लेदनसमर्थाः^७ सोमासः
सोमाः^८ दध्याशिरः दध्याश्रयणवन्तः^९ सन्तः इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तन्ते^{१०} अतः आ यातम्^{११} ।
किञ्च^{१२} दध्याशिरः धीयमानाशिरः सोमाः^{१३} सुतासः मन्त्रेण ग्रावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आ
यातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसन्नावात् तदपेक्षया दध्याशिरः^{१४} इत्युक्तम्^{१५} । उत अपि च^{१६} वां
युवयोः पीतये^{१७} पालनाय^{१८} उषसो^{१९} बुधि उषसः संबन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
'सावेकाचः^{२०}' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधे अपि तु^{२१}
सूर्यस्य^{२२} रश्मिभिः^{२३} साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविप्रदानाय संजाते सति^{२४} सुतः सोमोऽभिषुतः ।
इदानीं वियुज्य उच्यते । मित्राय सर्वहिताय एतन्नामकाय अहरभिमानिदेवाय तथा^{२५} वरुणाय
आवरकाय^{२६} रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमः सुतः इति शेषः । किञ्च^{२७} ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाह-
काय^{२८} तदर्थं^{२९} पीतये पानाय । यज्ञसिद्धयर्थं हि देवानां सोमपानम् । यद्वा ॥ कर्तरि क्तिच्^{३०} ॥ पीतये
पात्रे ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय । चारुः चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

तां वां धेनुं न वासरीमंशुं दुहन्त्याद्रिभिः सोमं दुहन्त्याद्रिभिः ।

अस्मन्ना गन्तुमुप नोऽर्वाश्वा सोमपीतये ।

अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥ ३ ॥

ताम् । वाम् । धेनुम् । न । वासरीम् । अंशुम् । दुहन्ति । अद्रिभिः । सोमम् । दुहन्ति ।

अद्रिभिः ॥ अस्मन्ना । गन्तुम् । उप । नः । अर्वाश्वा । सोमऽपीतये ।

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । नृभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

१. क्ष१-पयोभिर्मिश्रिताः । २. ङ-क्ष१-मादयितुमीश्वराः क्लेदनसमर्था वा । ३. क्ष-क्ष१-म-ट-
दध्याश्रयणवन्तः । ४. क्ष-क्ष१-म-ट-वर्तन्ते तान् स्वीकर्तुम् आयातम् इति शेषः । ५. क्ष-म-ट-दध्याशिर
इत्युक्तम् । अवयापेक्षया (अवयापेक्षया) बहुवचनम् । ६. क्ष-ङ-क्ष१-म-ट-पीतये पानाय । ७. क्ष-ङ-
क्ष१-म-ट-च । ८. क्ष१-वारकाय । ९. ङ-क्ष-क्ष१-'तन्निर्वाहकाय' नास्ति । १०. क्ष-म-ट-क्तिच् ।

१वां युवयोः संबन्धिनम् १अंशुं बलीरूपं सोमं १दुहन्ति संपादयन्त्यध्वर्यवः । किमिव । १तां प्रसिद्धामग्निहोत्राचर्यां १वासरीं सर्वाङ्गाच्छादितपयस्कां बहुक्षीरामित्यर्थः । यद्वा । पयआदिनाच्छादयित्रीम् ॥ ' वस आच्छादने ' । औणादिकः अरिप्रत्ययः । ' कृदिकारादतिनः ' इति ङीष् । यद्वा । केवलः औणादिकः अरिप्रत्ययः स्वार्थिकः अण् ॥ १धेनुं १न प्रीणयित्रीं गामिव । केन साधनेनेति तदाह । १अग्निभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः । किंच १अग्निभिः तैरेव साधनैः १सोमं युष्मदर्थमेव १दुहन्ति बलीरूपं सोमं युष्मदर्थमेव उदकेन आग्राह्यं १रसं दुहन्ति । किंच १अर्वाञ्जा अरमदभिमुखौ सन्तौ १सोमपीतये सोमपानाय १अस्मन्ना अस्मन्नातारौ युवां १नः अस्मदीयं यज्ञम् १उप १गन्तम् उपागच्छतम् १ । किंच १वां युष्मदर्थम् १अथं १सोमः १नृभिः नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः १सुतः अभिषुतः । किंच १आ १पीतये संपूर्णपानाय १सुतः अतः आगच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

' प्रप्र पूष्णः ' इति चतुर्कचं पञ्चमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकम् । ' प्रप्र चतुष्कं पौष्णम् ' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तन्दते स्तोत्रमस्य
न तन्दते ॥ अर्चामि सुम्रयन्नहमन्त्यूतिं मयोभुवम् ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥ १ ॥

प्रप्र । पूष्णः । तुविजातस्य । शस्यते । महित्वम् । अस्य । तवसः । न । तन्दते । स्तोत्रम् ।
अस्य । न । तन्दते ॥ अर्चामि । सुम्रयन् । अहम् । अन्तिऽऊतिम् । मयःऽभुवम् ।

विश्वस्य । यः । मनः । आयुयुवे । मखः । देवः । आयुयुवे । मखः ॥ १ ॥

१तुविजातस्य १बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्य १अस्य १पूष्णः पोषकस्य एतन्नामकस्य देवस्य १तवसः १महितं बलस्य महत्त्वं १प्रप्र १शस्यते प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीप्सा १पादपूरणे ॥ १न १तन्दते न हिनस्ति कश्चित्दपि १ । किंच १अस्य पूष्णः १स्तोत्रं १न १तन्दते न हिनस्ति न विरमति । सर्वोऽपि जनः एनं स्तोतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । अतः कारणात् १अहं अहमपि यजमानः १सुम्रयन् सुखमिच्छन् १अर्चामि स्तौमि । कीदृशं तम् । १अन्त्यूतिम् आसन्नरक्षणम् ॥ ' कादिलोपो बहुलम् ' इति कलोपः ॥ स्तुत्यनन्तरमेव वरप्रदमित्यर्थः । १मयोभुवं सुखस्योत्पादकं भावगितारं वा । १यः पूष्ण १मखः यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ १विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्ऋत्विजः १मनः १आयुयुवे समन्तात् १मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानात् १ इति भावः । किंच १देवः दीप्यमानः १ एषः १मखः मखं यज्ञम् १आयुयुवे संपूर्तिपर्यन्तं मिश्रयति । यद्वा । विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमाने किमायातमिति चेत् उच्यते । मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूष्ण देवो यजमानस्य मनः आयुयुवे समन्तात् मिश्रयति । सामर्थ्यात् यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यीतेच्छान्दसो लिट् ॥

१. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-आग्राह्याग्राह्य । २. ख-फ-सोमपानाय वाम् । ३. झ-उपलक्ष्य आगच्छतम् ।

४. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-तुविजातस्य अस्य यष्टव्यस्य तुविजातस्य । ५. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-प्र इति पादपूरणे ।

६. ङ-झ-कश्चिदपि । ७. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-आ समन्तात् । ८. क्ष-ञ-ट-शीघ्रं वरप्रदानात् । ९. च-झ-

झ-त-दीप्यमानः इति शेषः ।

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्व ऋणवो यथा मृध उष्ट्रो
न पीपरो मृधः ॥ हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यैः ।

अस्माकमाङ्गूषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र। हि। त्वा। पुषन्। अजिरम्। न। यामनि। स्तोमेभिः। कृण्वे। ऋणवः। यथा। मृधः।
उष्ट्रैः। न। पीपरः। मृधः॥ हुवे। यत्। त्वा। मयःऽभुवम्। देवम्। सख्याय। मर्त्यैः।
अस्माकम्। आङ्गूषान्। द्युम्निनः। कृधि। वाजेषु। द्युम्निनः। कृधि॥ २॥

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवन्तं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते सति
स्तोमेभिः स्तोमैः^१ प्र कृण्वे प्रकृष्टं करोमि। तत्र दृष्टान्तः। यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिन-
मश्वमिव। स यथा प्रस्तूयते तद्वत्। किंच यथा मृधः संग्रामानुद्दिश्य ऋणवः गच्छेः तथा
प्र कृण्वे। यद्वा। यथा ऋणवः अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेः॥ 'ऋणु गतौ'। तानादिकः। छेदि अडागमः॥
तथा त्वां कृण्वे। किंच मृधः हिंसकान् योद्धन् संग्रामे पीपरः पारं नयसि^२॥ पारयतेर्लुङि चङि
रूपम्॥ तत्र दृष्टान्तः। उष्ट्रौ^३ वन। उष्ट्रो यथा^४ भारं बोढा पारयति तद्वत् मृधः संग्रामात् पीपरः
पारं नयसि। अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भादयितारं देवं देवनशीलं पूषणं मर्त्यैः
मरणधर्मा मनुष्योऽहं हुवे आह्वयामि। किमर्थम्। सख्याय समानस्थानाय प्रियकरणाय।
एवमाहुतः सन् अस्माकमाङ्गूषान् आघोषान् स्तोमान्। 'आङ्गूषः स्तोम आघोषः' इति
यास्कः। द्युम्निनस्कृधि द्योतनवतः कुरु। यद्वा। स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि अस्मस्तुत्या
प्रीतस्त्वम् एवं कुर्वित्यर्थः। किंच वाजेषु संग्रामेषु द्युम्निनः अन्नवतः कृधि अस्मद्वैरिणो जिह्वा
तेषामन्नं मयि कुर्वित्यर्थः॥

यस्य ते पूषन्तसख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्सन्तोऽवसा बुभुजिर इति

क्रत्वा बुभुजिरे ॥ तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहेळमान उरुशंस सरीं भव वाजेवाजे सरीं भव ॥ ३ ॥

यस्य। ते। पुषन्। सख्ये। विपन्यवः। क्रत्वा। चित्। सन्तः। अवसा। बुभुजिरे।

इति। क्रत्वा। बुभुजिरे॥ ताम्। अनु। त्वा। नवीयसीम्। निऽयुतम्। रायः। ईमहे।

अहेळमानः। उरुऽशंस। सरीं। भव। वाजेऽवाजे। सरीं। भव॥ ३॥

हे १पूषन् देव १यस्य १ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तब १सत्ये सत्त्वित्वे हितकरणे सति १कृत्वा १चित् क्रतुना प्रकृष्टेन^१ कर्मणैव ॥ ' जसादिषु छन्दसि वाचचनम् ' इति नाभावाभावः ॥ १सन्तः भवन्तं प्रीणयितारः सन्तः १विपन्यवः विशेषेण स्तोत्रशीलाः । यद्वा । मेधाविनामैतत् । मेधाविनः यजमानाः १अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन^१ रक्षिताः सन्तः १बुभुक्षिरे भुञ्जते भोगान् । १इति एवमेव सर्वदा १कृत्वा कर्मणा १बुभुक्षिरे भुञ्जते सर्वे पाल्यन्ते इति^१ वा ॥ भुजेछन्दसि लिटि ' बहुलं छन्दसि ' इति रुद्र ॥ १तां तादृशीं १नवीयसीं नवतरां स्तुत्यां वा रक्षाम् १अनु अनुसृत्य रक्षाया अनन्तरं त्वां^१ १नियुतं १रावः एतत्संख्याकान् धनानि १ईमहे याचामहे । किंच हे १उरुहांस बहुधा स्तुत्य त्वम् १अहेळमानः अक्रुष्यन् अंरमासु सुमनाः सन् १सरी १भव अस्माभिर्गन्तव्यो भव ॥ सतैः औणादिकः इतिप्रत्ययः । आद्युदात्तत्वम् ॥ किंच त्वं १वाजेवाजे सर्वेभ्वपि संग्रामेषु १सरी १भव गमनशीलो भव पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व

श्रवस्यतामजाश्च ॥ ओ षु त्वा वष्टीमहि स्तोमैभिर्दस साधुभिः ।

न॒हि त्वां पू॒षन्म॒तिम॒न्य आ॒घृ॒णे न ते स॒ख्यम॑प॒द्भुवे ॥ ४ ॥

अस्याः । ऊँ इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्व ।
श्रवस्यताम् । अजऽअश्व ॥ ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुऽभिः ।
नहि । त्वा । पुषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यम् । अपऽङ्गुवे ॥ ४ ॥

हे °अजाश्च पूषन् । 'अजाश्चेति पूषणमाह' (निरु. ४. २५) इति यास्कः । °नः
अस्माकम् °अस्याः अस्थैः ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ °सातये लाभाय° °अहेळमानः अकुम्भ्यन् अनादरमकुर्वन्
°ररिवान् दाता च सन् °सु सुष्ठु °उप °भुवः समीपस्थो भव ॥ राते°छान्दसस्य लिटः कसुः ।
पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्थिवांसमित्यादौ छान्दसोऽबग्रहो दृश्यते । °ऊ इति पादपूरणः ॥
किंच °अवस्यताम् अन्नमिच्छतामस्माकं हे °अजाश्च अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृश त्वम् ।
पूषनामेदम् । ररिवांसं सन् उप भुवः । 'अजाः पूषणः' (नि. १. १५. ५) इति यास्कः ।
ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । हे °दस्म शत्रूणामुपक्षपयितः °पूषन् °त्वा °त्वाम्
°ओ °षु °धृतीमहि सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥ वृतेः अन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपः श्लुः ॥ यज्ञान्तरगमनात् निवर्तयामः इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । °साधुभिः
°स्तोमेभिः °त्वां प्रीणयितुं समर्थैः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् °आष्टणे सर्वतो वृष्टेः क्षारयितः । यद्वा ।
आष्टणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तः °त्वां °नहि °अतिमन्ये अवमर्ति° नैव करोमि° । न केवलमनतिक्रममात्रं
किन्तु °तै °सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं° नहि °अपह्रुवे नैवापनयामि° न त्यजामि सर्वतः
प्रख्यापयामि° इत्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

१ झ-प्रकृतेन । २. ख-च-फ-रक्षणेन प्रसिद्धेन । ३. क-झ-झ-‘ इति ’ नास्ति । ४. क्ष-च-म-ट-त्वात्वात् । ५. क-झ-संभजमानाद्धानार्थम् । ६. क्ष-म-म-ट-‘अवमतिं नैव करोमि’ इत्यस्यानन्तरं ‘यद्वा सर्वोऽपि जनो नैवातिमन्वते’ इत्यधिकम् । ७. क्ष-म-ट-हितं कर्तुम् । ८. क्ष-म-ट-नैवापक्यामि । ९. ण-प्रस्थाप्यामि ।

‘ अस्तु श्रौषद् ’ इति एकादशार्चं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अस्तु श्रौषत्केकादश वैश्वदेवी मित्रावरुण्याश्विन्यस्तिस्र ऐन्द्राग्नेयो मारुत्यैन्द्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यन्त्या त्रिष्टुप्पञ्चमी बृहती वैश्वदेव-
मेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिङ्गं सा देवता ’ इति । परस्मैप्रे ऋषिः ।
अन्या त्रिष्टुप् पञ्चमी बृहती । अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं सूक्तं वैश्वदेवम् । तत्र आद्याया
विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणौ । अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐन्द्री षष्ठी । सप्तम्याग्नेयी ।
अष्टमी मारुती । नवम्यैन्द्राग्नी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी वैश्वदेवी । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशक्ने आद्या वैश्वदेवतृचे प्रथमा । ‘ षष्ठस्य ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ अस्तु
श्रौषत्को षू णो अग्ने ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

अस्तु श्रौषद् पुरो अग्निं धिया दध आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे
इन्द्रवायू वृणीमहे ॥ यद्वा क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सु न उप यन्तु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रौषद् । पुरः । अग्निम् । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यम् । वृणीमहे ।
इन्द्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । समुदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यन्तु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं १पुरः पुरत उत्तरवेद्याम् १अग्निम् आहवनीयाख्यं १धिया प्रणयनादिकर्मणा १दधे धारितवा-
नस्मि । १तच्छर्धः तादृशं बलवन्तं १ वा अग्निं यद्वा तच्छर्धः तादृशं मरुतां स्वरूपं १ बलं १दिव्यं दिवि भवं
१नु क्षिप्रम् १आ १वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे । किंच १इन्द्रवायू १वृणीमहे १ । १यत् यस्मात्
कारणात् १विवस्वति दीप्तिमति १नाभा नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे १ । यद्वा । नाभौ
सर्वफलस्य संबन्धके यज्ञे । ‘ यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम् ’ (तै. सं. ७. ४. १८. २) इति श्रुतेः । १क्राणा
कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं १ नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् १संदायि संबध्यते ॥ छान्दसः कर्मणि लुङ् ॥
अस्माभिः प्रयुज्यते इत्यर्थः । यस्मात् स्तुतिः क्रियते तस्मात् १अस्तु १श्रौषद् अस्याः स्तुतेः श्रवणं भवतु ।
श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षया एकवचनम् । १अध अनन्तरं १नः
१धीतयः अस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि १प्र १सु १उप १यन्तु प्रकर्षेण सुष्ठु व्यमानुपगच्छन्तु ।
किंच १देवाँ १अच्छा १न अन्यादिदेवान् आभिमुख्येन प्राप्तुमिव १धीतयः अस्मदीयानि कर्माणि उप
यन्तु तेषां समीपं प्राप्तुमन्तु ॥

१. क-स१-बलं बलवन्तं वा । संभभूतम् ; क-म-ट-बलं बलवन्तं वा अग्निम् ..... संभभूतम् ।
२. क-क-म-ट-वृणीमहे प्रार्थयामहे । ३. क-म-ट-यद्वा वेदिरूपे । ४. क-म-ट-क्राणा कर्मणा प्रज्वालनरूपेण
युक्तं त्वां स्वार्थप्रकाशनम् । ५. क-स१-म-ट-प्रापयन्तु ।

यद्वा त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन

मन्युना ॥ युवोरित्थाधि सन्नस्वपश्याम हिरण्ययम् ।

धीमिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याददाथे । अनृतम् । स्वेन ।
मन्युना । दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्था । अधि । सन्नसु । अपश्याम । हिरण्ययम्
धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षभिः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ऋतात् आदित्यात् त्यत् तदुदकं यत् यस्मात् कारणात् अधि अधिकम्
आददाथे सर्वतो ददथः । कीदृशमुदकम् । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावम् । केन साधनेन । स्वेन
मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवौ मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः । 'अहोरात्रे
वा' इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशेष्यते । दक्षस्य समर्थस्य स्वेन मन्युना आत्मभूतेन
मननीयेन सामर्थ्येन । किंच हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अन्यलोपच्छान्दसः ॥ युवयोः संबन्धि
हिरण्ययं हिरण्ययं रूपम् ॥ 'ऋग्व्यवास्त्व्यवास्त्व' (पा. सू. ६. ४. १७५) इत्यादौ मयटो
मशब्दलोपो निपास्यते ॥ इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण सन्नसु यज्ञसदनेषु अधि अपश्याम
पश्येम । केन साधनेनेति तदुच्यते । धीभिः त्वदुद्देश्यैः कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः मनसा चन
त्वदासक्तेन चेतसा च स्वेभिरक्षभिः आत्मीयैः^१ अनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः^२ किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिः अस्मदीयैरिन्द्रियैः ॥ नासाद्यपेक्षया^३ बहुवचनम् ॥

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'युवां स्तोमेभिः' इत्याश्विनस्तृचः । 'षष्ठस्य' इति खण्डे
सूत्रितं- 'युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनावर्मह इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनाश्रवयन्तइव श्लोकमायवो युवां

हव्याभ्यायवः ॥ युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।

पुषायन्ते वा पवयो हिरण्यये रथे दत्ता हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवाम् । स्तोमेभिः । देवयन्तः । अश्विना । आश्रवयन्तः इव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् ।

हव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्ववेदसा ।

पुषायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये । रथे । दत्ता । हिरण्यये ॥ ३ ॥

१. क्ष-स१-ज-ट-दक्षस्य वक्षेण पराभिभवसमर्थेन स्वेन मन्युना आत्मभूतेन तेजसा । यद्वा । दक्षस्य युवां
स्तोतुं शक्तस्य मा (क्ष-ज-ट-वा) स्वेन स्वभूतेन मन्युना मननेन सामर्थ्येन युक्तेन । किं च ।
२. फ-आत्मीयैः इन्द्रियैः । ३. क-ज-स-ण-त-न-व-क्ष-मनसाद्यपेक्षया, क्ष-न-स१-ट-मनसाद्यपेक्षया ।

हे ^१अश्विना अश्विनौ^१ देवौ^१ ^२युवां ^३स्तोमेभिः स्तोत्रैः ^४देवयन्तः युवाम् आत्मनः^२ इच्छन्तः
^५आयवः । मनुष्यनामैतत् । यजमानाः ^६श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचम् ^७आश्रावयन्तइव सर्वतः
 श्रवणविषयां कुर्वन्त इव स्तुवन्ति । श्लोक इति वाङ्मनाम्, 'श्लोकः धारा' (नि. १. ११. १)
 इति तन्नामसूक्तत्वात् । क्रीडशास्ते । ^८युवां^३ ^९हव्या हविषा आज्यादिना ^{१०}अभ्यायवः आभिमुख्येन
 गन्तारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवींषि^९ आभिमुख्येन प्रापयन्तो वा । किंच हे ^{११}विश्ववेदसा सर्वधनौ
^{१२}युवोः युवयोः संबन्धिन्यः ^{१३}विश्वाः ^{१४}श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपाः ^{१५}अधि अधिकं
 भजन्ते इति शेषः । किंच ^{१६}पृक्षश्च अन्नमपि युष्मत्प्रसादात् अधि अधिकं लभन्ते । किंच हे ^{१७}दत्ता
 शत्रूणामुपपन्नपयितारौ ^{१८}वां ^{१९}हिरण्यये ^{२०}रथे हिरण्यये मधुपूर्णे रथे ^{२१}पवयः तन्नेमयः ^{२२}पुषायन्ते क्षरन्ति
 स्रवन्ति ॥ 'पुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु' । 'छन्दसि शायजपि' इत्यहावपि भः शायजादेशः ॥
 मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः । 'पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति
 भूमिम्' (निरु. ५. ५.) इति निरुक्तम् । अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं 'त्रयः पवयो मधुवाहने रथे'
 (ऋ. सं. १. ३४. २) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । किंच तादृशे ^{२३}हिरण्यये^{२४} हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहत-
 मिति शेषः ॥

अचेति दत्ता व्युर्^१ नाकमृण्वथो युञ्जते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो

दिविष्टिषु ॥ अधि वां स्थाम वन्धुरे रथे दत्ता हिरण्यये ।

पथेव यन्तावनुशासता रजोऽञ्जसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दत्ता । वि । ऊँ इति । नाकम् । ऋण्वथः । युञ्जते । वाम् । रथयुजः । दिविष्टिषु ।

अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वाम् । स्थाम । वन्धुरे । रथे । दत्ता । हिरण्यये ।

पथाऽइव । यन्तौ । अनुऽशासता । रजः । अञ्जसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे ^१दत्ता दत्तावश्विनौ ^२अचेति वक्ष्यमाणं युष्मच्छेष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते^३ ।
^४नाकं स्वर्गं ^५वि ^६ऋण्वथः विशेषेण गच्छथः ॥ 'ऋणु गतौ' । तानादिकः । लेटि अडागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्य-
 नन्तरमिति यावत् । उक्तबोऽवधारणे । यद्वा । नाकम् । अकं दुःखम् । तद्रहितं यज्ञमृण्वथः । विशेषेण
 गच्छथ एव । तदर्थं ^७वां ^८रथयुजः युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथयः ^९दिविष्टिषु स्वर्ग-
 स्तैषणेषु शीतनात्मकस्य यज्ञस्तैषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु ^{१०}युञ्जते अन्धान् योजयन्ति रथे । युके
 रथे वा युष्मान् । ते एव विशेष्यन्ते । ^{११}दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालम्बाकाशगमनेषु ^{१२}अध्वस्मानः
 रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे ^{१३}दत्ता अश्विनौ ^{१४}वां युवयोः ^{१५}वन्धुरे वन्धुरत्रययुके ।
 युगबन्धनाधारः काष्ठविशेषो वन्धुरम् । तादृशत्रययुक्तत्वं 'रथो यो वां त्रिवन्धुरः' (ऋ. सं. ८. २२.
 ५) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । ^{१६}हिरण्यये हिरण्यये ^{१७}रथे ^{१८}अधि तादृशस्य रथस्योपरि ^{१९}स्थाम अवस्थापयाम^{२०} ॥

१. ऋ-क-स-म-न-ट-अश्विदेवौ । २. ऋ-क-स-म-न-ट-आत्मनम् आत्मनः । ३. ऋ-म-न-ट-युवां
 युष्मान् । ४. ऋ-स-म-न-ट-हवींषि युष्मान् । ५. ऋ-क-म-न-ट-हिरण्यये हिरण्यमये । ६. ऋ-स-म-न-
 उच्यते । ७. ऋ-म-न-ट-अवस्थापयामः ; स-म-न-ट-अवस्थापयाम ।

छान्दसे लुङि ' बहुलं छन्दसि ' इति अटभावः^१ । आशुदासच्छान्दसः^२ ॥ कीदृशी^३ । 'पथेव सुपथेन मार्गेण^४ निरालम्बे आकाशे^५ ' रजः रजनात्मकं स्वर्गं प्रति 'यन्तौ गच्छन्तौ । ' लोका रजांस्युष्यन्ते ' इत्युक्तत्वात् । 'अनुशासता अननुकूलान्छन्नून् अनुशासतौ विधेयीकुर्वन्तौ ॥ शासेः शतरि ' जक्षित्वा-दयः^६ ' इति अभ्यस्तत्वात् ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ किञ्च 'अअसा मुख्यत्वेन प्रकृष्टं ' रजः उदकं वृष्टिलक्षणं ' शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वन्तौ ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतम् ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तम् । दशस्यतम् ।

मा । वाम् । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे 'शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ^१ युवां^२ 'शचीभिः अस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैः 'दिवा 'नक्तं अहनि रात्रौ च 'दशस्यतम् अभिमतं ददेथाम्^३ ॥ 'दाश्व दाने' इत्यस्येदं छान्दसं रूपम् । यद्वा । दशस्यतिर्दानार्थः कण्ठादिषु द्रष्टव्यः^४ ॥ 'वां युवयोः 'रातिः दानं 'कदा 'चन सर्वदा यागकाले अयागकालेऽपि 'मा 'उप 'दसत् मा उपक्षीणं भूत् ॥ 'दसु उपक्षये' । लुङि 'पुषादिद्युतात्' इति च्लेः अङ् ॥ न केवलं युष्मदीयम् अपि स्वस्माकमपि 'रातिः दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वा अर्थिभ्यः 'कदा 'चन सर्वावस्थायामपि^५ मा उप दसत् उपक्षीणं मा भूत् सर्वदा वर्तताम् । अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः^६ ॥ ॥ ३ ॥

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रस्यैन्द्रे तृचे तृतीया 'वृषसिन्द्र' इत्येषा । 'वृषसिन्द्र वृषपाणास इन्द्रवः सुषुमा यातमद्रिभिः' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्ताद्व्या ऋचः प्रक्षिप्य उभयीभिर्यष्ट्यम् । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूत्रितं च—'षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्ताद्व्याः कृत्वोभाभ्यामनवानन्तो यजन्ति' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

१. क्ष-क्ष१-ज-ट-शपो लुक् । तत्र तिष्ठतः । २. क्ष-क्ष१-ज-ट-कीदृशी युवाम् । पथेव सुपथेनेति (क्ष १-सुपथेनेव) मार्गेण; ङ-क्ष-कीदृशी युवाम् । सुपथेनेव (क्ष-सुपथेन) मार्गेण । ३. क्ष-ज-ट-आकाशेऽपि । ४. च-प-फ-°ज्योतिष्टोमादिकर्मधनो युवा नः; क्ष-°ज्योतिष्टोमादिकर्मधनो नः । ५. क्ष-क्ष१-ज-ट-ददतम् । ६. क्ष-ज-ट-ङ-क्ष१-'द्रष्टव्यः' इत्यस्यानन्तरम् 'अस्मत्प्रसव्यं हविः सर्वदा मक्षयतं (ङ-क्ष१-मक्षयतं वा)' इत्यधिकम् । ७. क्ष-सर्वास्ववस्थायास्वपि । ८. क्ष-ज-ट-ददतमित्यर्थः ।

वृषभिन्द्र वृषपाणास इन्द्रव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतासं
उद्भिदः ॥ ते त्वा मन्दन्तु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्द्रवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उद्ऽभिदः । तुभ्यम् ।
सुतासः । उद्ऽभिदः ॥ ते । त्वा । मन्दन्तु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽवृषन् वर्षितः कामानाम् ऽइमे पुरतो दृश्यमानाः ऽइन्द्रवः सोमाः ऽसुताः त्वदर्थ-
मभिषुताः । कीदृशास्ते । ऽवृषपानासः अभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः ऽअद्रिषुतासः अद्रिभिर्द्वैः
पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः ऽउद्भिदः उद्भेदका वर्षस्य^१ । त एव पुनर्विशेष्यन्ते । ऽउद्भिदः बलस्य^२
उद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ तादृशाः सोमाः ऽतुभ्यं ऽसुतासः त्वदर्थमेवाभिषुताः । किञ्च ऽते तादृशाः
सोमाः ऽत्वा त्वां ऽमन्दन्तु तर्पयन्तु । कुत्रेति तदुच्यते । ऽदावने दानवति यागे । अभिमतदानाय
वा । तथा ऽमहे महते ऽचित्राय चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा ऽराधसे धनाय । किञ्च हे
ऽगिर्वाहः गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः^३ ॥ 'वहिहाधाम्भ्यः^४' इति असुन् ॥ ऽगीभिः
अस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन् ऽआ ऽगहि^५ आगच्छ । ऽनः अस्मान् ऽसुमृळीकः सुष्ठु मृडयिता सन्
ऽआ ऽगहि आगच्छ^५ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् 'ओ षू णो अग्ने' इत्येषा
आवपनीयैकीकृत्योभाभ्यां^६ यागः^७ । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्- 'ओ षु णो अग्ने शृणुहि
त्वमीळितोऽग्निं होतारम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउगशास्ते द्वितीया । सूत्रितं
च- 'अस्तु श्रौषळो षू णो अग्ने' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।

ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवासि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो

यज्ञियेभ्यः ॥ यद्वा त्यामङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुद्वे अर्यमा कर्तरी सचा एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवासि । यज्ञियेभ्यः ।

राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यद्वा । इ । त्याम् । अङ्गिरऽभ्यः । धेनुम् । देवाः । अदत्तन ।

वि । ताम् । दुद्वे । अर्यमा । कर्तरी । सचा । एषः । ताम् । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

१. क्ष-क-स१-ज-ट-द्वैषस्य । २. क्ष-क-स१-ज-ट-फलस्य । ३. क्ष-ज-ट-वोढः सन् स्तवमानः
अस्माभिः स्तवमानः सन् आ गहि । ४. क्ष-स१-ज-ट-आगन्तुमर्हसि । ५. क्ष-ज-ट-प्राकृत्यैकीकृत्य
उभाभ्यां यागः ।

हे ऽअग्ने ऽरवं ऽनः अस्मदीयमावाहनं स्तुतिं वा ऽईक्षितः अस्माभिः स्तुतः सन् ऽओ ऽबु
 ऽभृणुहि । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मकः एको निपातः । आभिमुख्येनैव सुबु भृणु ॥ 'उतश्च
 प्रत्ययात्' इति 'छन्दसि वाचचनम्' इति हेर्लुङ्भावः ॥ श्रुत्वा च ऽदेवेभ्यः देवनक्षत्रेभ्यः
 ऽयज्ञिषेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्यः स्तुतिभाग्यश्चेत्यर्थः ॥ 'यज्ञस्विग्भाम्' इति चः ॥ तेभ्यः
 ऽयज्ञिषेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबन्धि कर्म ऽब्रवसि ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेटि अडागमः ॥ कीदृशेभ्यः ।
 ऽराजभ्यः राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अत्रेतिहासमाहुः—अङ्गिरसो नाम
 महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः । लब्धां
 च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशङ्कुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्रार्थं क्षीरं दुदोहेति ।
 तदिदमत्रोच्यते । यत् तां ऽत्यां तां प्रसिद्धां ऽधेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गां ऽह^२ ऽदेवाः ऽअङ्गिरोभ्यः
 तदर्थम् ऽअदत्तन दत्तवन्तः ॥ 'तत्तनत्तनयनाश्च' इति तनादेशः^३ ॥ ऽतां धेनुम् ऽअर्यमा सर्वस्य
 नियमिता देवः ऽकर्तारं सर्वस्योत्पादके त्वय्यग्नौ ऽसचा इतरदेवेभ्यः साकं ऽवि ऽदुहे विविधं दुग्धवान् ॥
 दुहेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति रुट् । 'छन्दसि वा' इति वचनात् द्विवचनाभावः । लटि एव
 वा 'लोपस्त' इति तलोपः ॥ ऽएषः एष एव अर्यमा ऽतां धेनुं ऽमे ऽसचा मत्समवायेन ऽवेद जानाति
 अर्यमा^४ अहमपि^५ जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यते इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

'मो षु वो अस्मत्' इति प्रस्थितयाज्या^६ । सूत्रितं च—'मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्यौ षु
 गो अग्ने' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्धुमनानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत
 जारिषुः ॥ यद्वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भुवन् । धुमनानि । मा । उत ।
 जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रम् । युगेयुगे । नव्यम् । घोषात् ।
 अमर्त्यम् ॥ अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिधृत । यत् । च । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः ऽवः युष्मत्संबन्धीनि ऽतानि प्रसिद्धानि ऽपौंस्या पौंस्यानि बलानि ऽसना सदातनानि
 निर्यानि ऽधुमनानि प्रकाशयुक्तानि । यद्वा । सना संभजनीयानि धुमनानि धनवन्ति^६ यशोवन्ति वा ॥
 मत्सर्वार्थो लुप्यते । मो इति निपातद्वयसमुदाये उशब्दोऽवधारणे ॥ ऽअस्मत् अस्मान् ऽमो ऽबु
 ऽअभि भूवन् सुबु मैवाभिभवन् । यद्वा । अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् । ऽउत अपि च ।
 यद्वा । धुमनानीत्येतदुत्तरत्र संबध्यते । धुमनानि धनानि यशांसि वा अस्मदीयानि ऽमा
 ऽजारिषुः क्षीणानि मा भूवन् । ऽउत अपि च ऽअस्मत् ऽपुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः
 प्राणिनः मा ऽजारिषुः जीर्णां नष्टा मा भूवन् । किंच ऽवः युष्मत्संबन्धि ऽचित्रं चावनीचं

१. च-क-यागे स्तुत्या । २. च-क-त-फ-हे । ३. क्ष-व-ट-तस्य तनादेशः । ४. क्ष-स-१-
 स-द-अर्यमावदहमपि । ५. क्ष-व-ट-पोतुः प्रस्थितयाज्या । ६. स-१-धनानि यशांसि वा धनवन्ति ।

नानाविधं नव्यं नूतनं स्तोतव्यं वा नवमर्थम् अमरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यत् अस्ति घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पञ्चमी ॥ शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता ग्रामनगरादयो वा ये सन्ति तत् सर्वं युगोयुगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्काले अस्मासु अस्मात्स्वेव अवत्विति शेषः नान्यस्य । किंच हे मरुतः यच्च दुस्तरं दुःस्तेन तरणीयं संपादनीयं धनं दिष्ट धारयत तदस्मासु । किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि अष्टावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् 'दध्यङ् ह मे' इत्येषा । सूत्रितं च—'दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिरा इत्येवमेव माध्यन्दिने' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिराः प्रियमेधः कण्वो अत्रिर्मनुर्विदुस्ते मे

पूर्वो मनुर्विदुः ॥ तेषां देवेष्वारयतिरस्माकं तेषु नामयः ।

तेषां पदेन मह्या नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् ह मे । जनुषम् । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रियमेधः । कण्वः । अत्रिः । मनुः । विदुः ।

ते । मे । पूर्वः । मनुः । विदुः ॥ तेषाम् । देवेषु । आरयतिः । अस्माकम् । तेषु । नामयः ।

तेषाम् । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

वदध्यङ् अथर्वगोत्रोपस्रः एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा अङ्गिराः अङ्गारः तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः । यद्वा । अङ्गारा एवाङ्गिरसोऽभवन् 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (पे. ब्रा. ३. ३४) इति श्रुतेः । 'अङ्गिरा अङ्गारा अङ्गना अङ्गनाः' (निरु. ३. १७.) इति निरुक्तम् । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधः मेधाप्रियः । 'प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः' (निरु. ३. १७) इति यास्कः । स च कण्वः मेधावी स च अत्रिः दुःखत्रयरहितः । 'अत्रिर्न त्रयः' (निरु. ३. १७) इति निरुक्तम् । मनुः मननवान् एतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयः मे जनुषं दिवो-दासपुत्रस्य परुष्येयस्य जन्म विदुः जानन्ति ॥ वेतेः 'विदो लटो वा' इति श्लेः उसादेशः ॥ किंच एते पूर्वोक्ताः पूर्वैर्पूर्वकालीनाः मे अस्मत्पित्रादीन् जानन्त इत्यर्थः । मनुः मनबो ज्ञानवन्तो यतस्ते पूर्वैर्मानवश्च अतो विदुः इति भावः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् ॥ तेषां ज्ञाने उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङ्कादीनां देवेषु इतरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्ये आरयतिः दीर्घकालसंबन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नामयः जीवेन सह बन्धवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा यागा वा तेषु तेष्वेव वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मा अतो यज्ञयोग्यः इति तैत्तिर्यक्यत्वेन तदधीनत्वम् । तेषां दध्यङ्कादीनां पदेन आस्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि महद्व्यधिकं नमे नमति सर्वो जनः । किंच तेषामनुग्रहात् यज्ञयोग्यः सन् इन्द्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन् आ नमे आभिमुख्येन नमामि स्तौमि नमामि हेत्यर्थः ॥ नमेर्येत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ यद्वा । कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यकः प्रतिषेधः ॥ स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

१. क्ष-क-स१-म-ट—'धारयत' इत्यस्यानन्तरं 'धारयथ । धृम् धारणे । बहुलं छन्दसीति शपः श्रुः । उदिम्य (क्ष-म-ट—इतिद्वयः ?) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति अभ्यासस्य इत्वं' इत्यधिकम् । २. च-क-वच-दुस्तरम् । ३. क्ष-म-ट—बन्धनवन्तः । ४. स१-महम् आ अधिकम् । ५. क-स१—आनतोऽस्मि ।
॥ ११० ॥

होता यक्षद्विनिनो वन्त वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः

पुरुवारैभिरुक्षभिः ॥ जगृम्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।

अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः पुरु सघ्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वन्त । वार्यम् । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षभिः ।

पुरुवारैभिः । उक्षभिः ॥ जगृम्म । दुरेऽआदिशम् । श्लोकम् । अद्रेः । अध । त्मना ।

अधारयत् । अररिन्दानि । सुक्रतुः । पुरु । सघ्नानि । सुक्रतुः ॥ १० ॥

अयं 'होता दैव्योऽग्निर्मानुषो वा देवानामाह्वाता यक्षत् याज्यां पठतु' ॥ यजेर्लेटि अडागमः । 'सिञ्चहुलम्' इति सिप् ॥ 'वनिनः वननवन्तः हविः कामयमाना वा देवाः वार्यं वरणीयं सोमं वन्त संभजन्ताम् ॥ वनते'ष्ठान्दसे लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । छान्दसोऽन्यलोपः ॥ तदर्थं 'बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रस्य हविषो वा पालकोऽध्वर्युर्दैव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति यागं करोति । कीदृशः सः । 'वेनः कामयमानः । केन साधनेनेति तदुच्यते । 'उक्षभिः सेचकैः सोमैः 'पुरुवारैभिः बहुभिर्वरणीयैः तथा 'उक्षभिः सेचनसमर्थैरुक्षैः तन्निमित्त-भूतैर्यमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पन्नैः । वयं यजमानाः 'दूरआदिशं दूरदेश आदिक्' आदेशो यस्य तादृशम् ॥ 'हलदन्तात्सप्तम्याः' (पा. सू. ६. ३. ९) इति अलुक् ॥ 'अद्रेः । जातावेकवचनम् । अभिषवसाधनस्य प्राणः 'श्लोकं वाचं ध्वनिं' जगृम्म गृहीम्ः श्रोत्राभ्याम् । पूजार्थं बहुवचनम् । इदानीं परोक्षकृतः । 'सुक्रतुः शोभनकर्मा अयं यजमानः 'अध अथ यागसंपूर्त्यनन्तरम् 'अररिन्दानि । उदकनामैतत्, 'अररिन्दानि ध्वस्मन्वत्' (नि. १. १२. २६) इति तन्नामसु पाठात् । वृष्टि-लक्षणान्युदकानि 'ऽत्मना आत्मना 'अधारयत् धारयति ॥ ररिदाता । नास्वन्यो ररिरस्य पिपासोप-शमनस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददतीत्यररिन्दानि । यद्वा । अररिः इतश्चेतश्च गमनम् । औणादिकः अरिप्रत्ययः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । पृषोदरादिवात् अभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । तद्दतीत्यररिन्दानि उदकानि । चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । 'आपोमयः प्राणः' (छा. उ. ६. ५. ४) इति श्रुतेः । यद्वा । ररिदानम् । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तत् अररि । तद्दतीत्यररिन्दानि । अन्यैरदेयं लोकोपकारिभोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः । किंच 'सुक्रतुः शोभनकर्मा अयं 'पुरु पुरुणि बहूनि 'सघ्नानि सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृहाणि अधारयत् । यद्वा । बृहस्पतिः सुक्रतुश्च अय-मध्वर्युः अररिन्दानि उक्तलक्षणानि अभिषवसाधनान्युदकानि अधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः पुरु सघ्नानि सदनानि हविरासादनस्थानान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशक्ने वैश्वदेवतृषस्य द्वितीया 'ये देवासः' इत्येषा । सूत्रितं च- 'ये देवासो विष्णोकादक्ष स्थेयमद्वाद्रभसम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

१. क्ष-क्ष१-म-ट-पठति । २. क्ष-क्ष-म-ट-आदिशमादेशं यत् । ३. क्ष-क्ष-क्ष१-म-ट- वाचं ध्वनिम् होत्रादीनां स्तोत्रशक्नानि वा जगृम्म गृहीम्ः । ततन्थ जगृम्मेति इडभाषो निपात्यते । इप्रहोर्भः । ४. क्ष-क्ष१- 'अरिप्रत्ययः' इत्यस्थानन्तरं 'स्वकीयेनोपकारेण ददतीत्यररिन्दानि उदकानि' इत्यधिकम् । ५. क्ष-क्ष-म-ट-अभिमतस्वरूपसिद्धिः । ६. क्ष-म-ट-जीवनलोकोपकारिभोगम् ; क्ष१-जीवनलोकोपकारिभोगम् । ७. क्ष-क्ष-क्ष१-म-ट-सुक्रतुर्वा ।

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवाःसः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवाःसः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

हे ऽदेवासः देवा द्योतनशीलाः ऽये यूयं ऽदिवि द्युलोके ऽएकादश ऽस्थ एकं च दश केस्ये-
तत्संख्याका भवथ तथा ऽपृथिव्यामधि उपरि ऽएकादश ऽस्थ एतत्संख्याका भवथ किंच ऽअप्सुक्षितः^१ ।
तदेतुस्वान् ताच्छब्दम् । अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यप्सुक्षितः ॥ क्षियतेः क्तिप् । ' तत्पुरुषे
कृतिः ' इति अलुक् ॥ अन्तरिक्षवासिनो देवाः^२ ऽएकादश ऽस्थ तत्संख्याका भवथ^३ । यद्वा । अन्त-
रिक्षस्येयं संज्ञा । ' आपः पृथिवी ' (नि. १. ३. ८) इति अन्तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि ' तिस्रः
एव देवताः ' (निरु. ७. ५) इत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्यो देवतामित्यत्र एव तथापि ऽमहिना महत्त्वेन
स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतयः इत्युक्तत्वात् । महिना
देवासः इत्येते सर्वत्र संबध्येते । ऽते यूयं हे ऽदेवासः मिलित्वा उक्तसंख्याका देवाः ऽइमम् अस्मदीयं
ऽयज्ञं ऽजुषध्वं संभजध्वम् । तत्संबन्धि हविर्वां सेवित्वा प्रीणयध्वम् ॥ एकं च दश चैकादश ।
' प्रागेकादशम्यः ' (पा. सू. ५. ३. ४९) इति निपातनात् दीर्घः । ' संख्या ' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ४ ॥ ॥ २० ॥

एकविंशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र ' वेदिषदे ' इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशचर्म । उचध्यपुत्रस्य
दीर्घतमस आर्षम् आग्नेयम् । अन्ये^४ त्रिष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । दशमी त्रिष्टुब्ज-
गती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अत्रानुक्रमणिका—' वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा औचध्य आग्नेयं
तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु त्रिष्टुब्दशमी वा ' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छन्दसि इदमादीनि तृतीय-
वर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिनक्षेत्रे षण्णां तृतीयवर्जितानां^५ सूक्तानां विनियोगः ॥
सूत्रितं च—' वेदिषद इति षण्णां तृतीयमुद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा योनिमग्रये ।

वत्सेणेव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनम् ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिमऽइव । प्र । भर । योनिम् । अग्रये ।

वत्सेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिम् । ज्योतिःऽरथम् । शुक्रऽवर्णम् । तमऽहनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो ऽवेदिषदे वेद्यां सीदते निष्यं ऽप्रियधामाय प्रियधास्ते प्रियस्थानाय उत्तरवेदिलक्षण-
प्रियाय^६ ऽसुद्युते शोभनद्योतनाय ऽअन्ये अग्रनयनादिगुणविशिष्टाय ऽयोनिं स्थानं वेद्याख्यं ऽधासिमिव

१. ङ-झ१-हे अप्सुक्षितः । २. झ१-देवासो देवाः । ३. झ-ङ-झ१-ज-ट-भवथ । प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्य
बहुवचनम् । ४. झ-ङ-ज-ट-अन्ये द्वे । ५. झ-ज-ट-तृतीयावर्जितानाम् । ६. त-फ-धास्ते । ७.
झ-ज-ट-झ१-उत्तरवेदिलक्षणस्थानप्रियाय ; च-फ-उत्तरवेदिलक्षणप्रियस्थानाय । ८. ङ-ज-झ-झ-ज-न-व-
अवादिना गुणविशिष्टाय ; झ-झ-ङ-च-ज-ट-फ-झज्ञादिगुणविशिष्टाय ।

हवीरूपमन्नमिव १ अ० अ० प्रहर प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं २ वक्ष्येणेव तेन यथा मार्दवाय आस्त्युणाति तद्वत् ३ मन्मना मननीयेन संभारेण बहिषा वा वेदिस्थानं ४ वासय आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । ५ शुचिम् उत्पवनप्रोक्षणादिना अमेध्यासुरादीनाम् अपगतत्वात् शुद्धं ६ ज्योतीरथं ज्योतिषः आज्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीयम् आधारभूतत्वात् ७ शुक्रवर्णम् अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णम् अत एव ८ तमोहनं तमसोऽन्धकारस्य हन्तारमज्ञानस्य वा । अभिसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति १ भावः । यद्वा । तस्यां योनौ स्थाने वक्ष्येण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति २ तद्वत्तमग्निं वासय निवासय स्थापय । मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिना आच्छादय वा । कीदृशम् ३ । ज्योतीरथं दीप्तिरथोपेतम् ४ । शेषं पूर्ववत् ॥

अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे ववृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्या जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि । द्विजन्मा । त्रिवृत् । अन्नम् । ऋज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धम् । ईमिति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्या । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

१ द्विजन्मा २ द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनेन आधानसंस्कारेण च उत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम् ॥ ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् ॥ अयमग्निः ३ त्रिवृदन्नम् आज्यपुरोडाशसोम-रूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयम् ४ अभि ५ ऋज्यते प्राप्नोति अभितः ६ आभिमुख्येन नयति भक्षयति ६ ॥ ‘ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ’ । व्यत्ययेन इयन् ॥ यद्वा ७ । भृज्यते ॥ ‘ अस्जो पाके ’ ॥ पक्कं करोति वा ७ । किंच ८ ईद् इदम् ॥ ईमित्यत्र साहितिको मलोपश्छान्दसः ॥ ९ जग्धं भक्षितं १० संवत्सरे ११ पूर्णे १२ पुनः १३ ववृधे अग्निर्वर्धयति । क्षीणस्य पुनर्वृद्धयभावात् यजमानं हविर्वृद्धया प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः १४ । यद्वा । एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णे संवत्सरे उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारम् १५ । किंचायमग्निः १६ वृषा वर्षकः सन् १७ अन्यस्य हविषः १८ आसा १९ आस्येन २० जिह्या २१ जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा । वर्धिता सन् एकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्या तदुपलक्षितया स्तुचा २२ जेन्यः प्रवृद्धो भवति । तथा २३ अन्येन दावाग्निरूपेण २४ वारणः सर्वेषां वारकः सन् २५ वनिनः वनसंवन्धिनो वृक्षान् २६ नि २७ मृष्ट निमार्ष्टि दहतीत्यर्थः ॥ मृजेऽच्छान्दसे लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-अज्ञाननिवारकत्वादिति । २. क्ष-झ१-ज-ट-गोपायन्ति । ३. क्ष-झ१-ज-ट-कीदृशं तं । ४. क्ष-झ१-ज-ट-दीप्तिरथोपेतम् । ५. क्ष-झ१-ज-ट-अयमग्निः द्विजन्मा । ६. क्ष-झ१-ज-ट-अभि आभिमुख्येन याति आभिमुख्येन भक्षयति । ७. क्ष-झ१-ज-ट-यद्वा ऋज्यते । ऋजो पाके । पक्कं करोति (क्ष-ज-ट-पक्कं करोति वा) । ८. क्ष-झ१-ज-ट-संवत्सरे संवत्सरे पूर्णे ववृधे (क्ष-ज-ट-पुनर्वृधे) । अयमग्निर्वर्धयति । क्षीणस्य पुनर्वृद्धयभावाद्यजमाने हविर्वृद्धया प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । ९. क्ष-ज-ट-भक्षयितारम् । १०. क्ष-ज-ट-आसा आस्वादयिष्या स्वीकुर्वत्या जिह्या ; झ-झ१-आसा आस्वादयन्त्या स्वीकुर्वत्यः (झ१-स्वीकुर्वत्या) जिह्या । ११. क्ष-झ-झ१-ज-ट-पुनः ।

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुम् ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयन्तं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णऽप्रुतौ । वेविजे इति । अस्य । सऽक्षितौ । उभा । तरेते इति । अभि । मातरा । शिशुम् ।
प्राचाऽजिह्वम् । ध्वसयन्तम् । तृषुऽच्युतम् । आ । साच्यम् । कुपयम् । वर्धनम् । पितुः ॥ ३ ॥

अस्य अग्नेः । मातरा मातृस्थानीये उत्पादयिष्यौ । उभा उभे अरण्याख्ये मातरौ । वेविजे चलतः ॥ ' ओविजी भयचलनयोः ' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् व्यस्ययेन आत्मनेपदमेकवचनं च । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ' चादिलोपे विभाषा ' इति निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे । कृष्णप्रुतौ अग्निसंपर्कात् कृष्णवर्णतां प्राप्तवन्त्यौ प्रापयन्त्यौ वा भूमिं तथा । सक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्त्यौ एवंभूते मातरौ । शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमये अत्यल्पमग्निम् । अभि । तरेते आभिमुख्येन प्रामुतश्च । कीदृशं शिशुम् । प्राचाजिह्वं प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं । ध्वसयन्तं तमो नाशयन्तं । तृषुच्युतम् अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छन्तम् अक्लेशेन योनेः^१ सकाशात् शीघ्रमुत्पद्यमानम् । आ ईषत् । साच्यं समवेतव्यं^२ । मृदुकाष्ठचूर्णादिना । कुपयं गोपनीयं । पितुः पालकस्य यजमानस्य । वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारम् । उक्तप्रकारैः लौकिकशिशुसाधारणैः^४ उपेतं शिशुमग्निं मातरावुत्पादयतः इत्यर्थः ॥

मुमुक्ष्वोऽमनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुष्यदो वार्तजूता उप युज्यन्त आशवः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुद्रुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊ इति । जुवः ।

असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वार्तजूताः । उप । युज्यन्ते । आशवः ॥ ४ ॥

अमनवे मननवते । मानवस्यते मानवान् कृत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्यादिभिः अग्नेज्वालाः । उप । युज्यन्ते यज्ञेषु । सूक्तस्याग्नेयत्वात् औचित्यात् ज्वाला इति गम्यते । कीदृश्यस्ताः । । मुमुक्ष्वः मुमुक्ष्व आहुतिद्वारा यजमानं मोक्तुमिच्छन्त्यः ब्रह्मलोकं प्रापयन्त्यः ॥ ' जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति गुणाभावः । ज्वालानामाहुतिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं ' काली कराली ' इत्युपक्रम्य श्रूयते- ' एतेषु यश्चरते आजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ' (मु. उ. १. २. ४-५) इति । रघुद्रुवः क्षिप्रं गच्छन्त्यः । कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः समुच्चयार्थः । जुवः जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापारेषु । असमनाः असमानमनस्काः । काश्चन प्राङ्मुख्यो गच्छन्ति काश्चन प्रापङ्मुख्यः इति विविधमनस्काः ॥ व्यस्ययेनैकवचनम् ॥ यद्वा । असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते- ' काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूर्जवर्णाः । स्फुलिङ्गिनी विश्वमुवी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ' इति ।

१. क्ष-ज-ट-ध्वसयन्तम् । स्वतेजसा तमो ध्वसयन्तम् ; ङ-स-१-ध्वसयन्तम् । स्वतेजसा तमो ध्वसयन्तम् । २. क्ष-ङ-स-१-ज-ट-तयोः । ३. क्ष-स-१-ज-ट-उपरीतव्यम् (?) । ४. क्ष-ङ-ङ-स-स-१-ज-ट-लौकिकशिशुसाधारणधर्मैः । ५. स-अभ्याः ।

वभिरासः गमनशीलः वरुस्यदः शीघ्रं स्यन्दमानाः वातजृताः वातप्रेरिताः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशवः व्यापनशीलाः ॥

आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथैरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिकृतः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मशदभिश्चसन्तस्तनयमेति नानदत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयन्तः । वृथा । ईरते । कृष्णम् । अभ्वम् । महि । वर्षः । करिकृतः ।

यत् । सीम् । महीम् । अवनिम् । प्र । अभि । मर्मशत् ।

अभिऽश्वसन् । स्तनयन् । एति । नानदत् ॥ ५ ॥

वआत् अनन्तरम् अस्य स्तूयमानस्याग्नेः ते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गाः वृथा^१ सहैव ईरते सर्वतो गच्छन्ति । कीदृशास्ते । ध्वसयन्तः तमांसि ध्वंसयन्तः तथा कृष्णवर्णम्^२ अभ्वं महान्तमभिवद्म-मनमार्गं^३ महि महत् वर्षः रूपं प्रकाशं करिकृतः अत्यर्थं कुर्वन्तः । कस्मिन् काले इति तदुच्यते । यत् यदा महीं महतीम् अवनिं भूमिं सीं सर्वतः मर्मशत् पुनःपुनरासृशत् ॥ मृशेयंङ्लुगन्तात् शतरि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ अभिश्चसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दं कुर्वन् नानदत् अत्यर्थं शब्दयन् ॥ पूर्ववत् प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षेण एति गच्छति । यदा इतस्ततो जिह्वाभिर्लेलिहानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भूषन्न योऽधि बभ्रूषु नम्रते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूषन् । न । यः । अधि । बभ्रूषु । नम्रते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । शुम्भते । भीमः । न । शृङ्गा । दविधाय । दुःऽगृभिः ॥ ६ ॥

यः अग्निः वभ्रूषु बभ्रूवर्णास्वोषधीषु भरणकुशालासु वा जगताम् अधि अधिकं नम्रते नमति काष्ठानि प्रविशति ॥ नमतेर्लेटि अडागमः । व्यत्ययेन भा^४ । यद्वा । लटि छान्दसः शपः भ्रुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न^५ भूतान्येव^६ स्वतेजसा भूषयन्निव । किंचायं प्रविशन्^७ वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीः तमेव पालयित्रीः समर्धयित्रीः ओषधीः रोरुवत् । रीतेयंङ्लुगन्तात् शतरि 'अभ्य-स्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ अत्यर्थं शब्दयन् अभ्येति अभितो गच्छति । प्रथमम् ओषधीः प्रविश्य पश्चात् प्रवृद्धः सन् ता एव दहतीत्यर्थः । किंचैवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति बलनाम । स्वयं बलमिवाचरन् ॥ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्सलोपौ ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव सन् तन्वश्च शुम्भते स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालाः दुर्गृभिः

१. क-ज्ञ१-तव वृथा । २. क्ष-ज-ट-कृष्णं कृष्णवर्णम् । ३. क्ष-क-ज-ट-तमसां मार्गम् । ४. क्ष-क-ज्ञ१-ज-ट-तृणादिषु संलभं अभिश्चसन् । ५. क-क्ष-ख-ज्ञ१-ज-ट-ज-न-व-तदैवम् । ६. क्ष-ज्ञ१-ज-ट-आत्मनेपदम् । ७. क्ष-क-ज्ञ१-ज-ट-किं कुर्वन् । भूषन्न तान्येव । ८. क्ष-क-ज्ञ१-ज-ट-प्रविष्टः सन् ।

केनचिदपि प्रहीतुमशक्यः सन् ^१भीमो ^२न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्ग्रहः सन् ^३शङ्कं चालयति तद्वद्वयमपि शृङ्गाणि^४ शृङ्गवदुज्जता ज्वालाः ^५द्विविधाव अत्यर्थं चालयति ॥ धुनोतेर्यङ्गुलगमत्वात् लिटि रूपम् । अस्य च दाधर्यादौ इति शब्देन संप्रहो द्रष्टव्यः^६ ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्य आ शये ।

पुनर्वर्धन्ते अपि यन्ति देव्यमन्यवर्षः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । सम्ऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सम् । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये । पुनः । वर्धन्ते । अपि । यन्ति । देव्यम् । अन्यत् । वर्षः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

^१सः अग्निः ^२संस्तिरः आच्छन्नः^३ ॥ संपूर्वात् स्तृणातेर्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २.) । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तथा ^४विस्तिरः कदाचित् विस्तीर्णः सन् ^५सं ^६गृभायति संगृह्णात्योषधीः । किंचायं ^७जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यम् अतो ज्वालाभिः संयोज्यः इत्यधिगच्छन्नेव ^८जानतीः यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यम् इत्यवगच्छन्तीर्ज्वालाः ^९नित्यः अविच्छिन्नः सन् ^{१०}आ ^{११}शये आशोते आश्रयतीत्यर्थः ॥ ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः ^{१२}पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवन्ति तथा ^{१३}वर्धन्ते । ^{१४}देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वा अग्निम् ^{१५}अपि ^{१६}यन्ति प्राप्नुवन्ति । यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि ' राहोः शिरः ' इतिवदौपचारिको गन्तृगन्तव्यभावः । किंचैवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा ^{१७}सचा अग्निना सह ^{१८}पित्रोः जगत्पालयित्रोस्ताभ्यां संभूय द्यावापृथिव्योः ^{१९}अन्यत् पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं ^{२०}वर्षः रूपं ^{२१}कृण्वते कुर्वन्ति लोकद्वयं स्पृशन्तीत्यर्थः ॥

तमग्रुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्थुर्ममृषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुञ्चन्नेति नानन्दसुं परं जनयञ्जीवमस्तृतम् ॥ ८ ॥

तम् । अग्रुवः । केशिनीः । सम् । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः । तस्थुः । ममृषीः । प्र । आयवे । पुनरिति । तासाम् । जराम् । प्रऽमुञ्चन् । एति । नानन्दत् । असुम् । परम् । जनयन् । जीवम् । अस्तृतम् ॥ ८ ॥

^१तम् अग्निम् ^२अग्रुवः अग्रतः स्थिताः । यद्वा । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुलय इव अकुटिलाः । ^३केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकाण्योपेताः^४ ज्वालाः ^५सं ^६रेभिरे ^७हि परिरम्भं कुर्वन्ति रज्जु आलिङ्गन्ति । किंचैवं कुर्वत्यः ^८ममृषीः मृता अङ्गारभावमापन्ना अपि ॥ त्रियतेः कसुप्रत्ययान्तात् क्रीपि रूपम् ॥ ^९आयवे आगच्छतेऽप्राये भर्त्रे ^{१०}पुनः स्वोपद्रवमजानत्यः ^{११}ऊर्ध्वाः ^{१२}प्र ^{१३}तस्थुः ऊर्ध्वमुक्ता उज्जताः प्रतस्थिरे मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निः ^{१४}तासां

१. क्ष-क्ष१-न-ट-शृङ्गा शृङ्गाणि । २. क्ष-क्ष१-न-ट-प्राणः द्रष्टव्यः । ३. क्ष-क्ष१-न-ट-कदाचित् संच्छन्नः । ४. क्ष-क्ष१-न-ट-केशस्थानीयोर्ध्वतावैशिष्ट्योपेताः ।

ज्वालानां^१ जरां वयोहारि^२ प्रमुञ्चन् प्रकर्षेण मोचयन्^३ जानवत् जरापरिहाराय मन्त्रयन्निव अस्थं^४ सन्दयन् । न केवलं जराहारिणेव अपि तु^५ परं निरतिशयम्^६ असुं प्राणम्^७ अस्तृतं काष्ठोदकादि-
प्रक्षेपेणाप्यर्हिसितं^८ जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं^९ जनयन् उत्पादयन्^{१०} एति गच्छति । तासां ज्वालानां
संनिधिं प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात् प्रोक्षिते तस्मिन्
विरहेण जीर्णां त्रियमाणाः पश्चात् तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वङ्गाय
चेष्टन्ते । स भर्ता मन्त्रोच्चारणेन जराम् अपनीय उचितप्रदानेन प्राणयन्^{११} रक्षति^{१२} इत्ययं भावोऽत्रानुसंधेयः ॥

अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुविप्रेभिः सत्त्वभिर्याति वि ज्रयः ।

वयो दधत्पद्मते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥

अधीवासम् । परि । मातुः । रिहन् । अहं । तुविप्रेभिः । सत्त्वभिः । याति । वि । ज्रयः ।
वयः । दधत् । पद्मते । रेरिहत् । सदा । अनु । श्येनी । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

दावामिः स्तूयते । अयमग्निः^१ मातुः भूतानां निर्मातुर्भूमेः^२ अधीवासम् उपर्याच्छादनस्थानीयं
तृणगुल्मीषध्यादिकं^३ परि परितः^४ रिहन् लिहन् ।^५ अह इति प्रसिद्धौ । यद्वा । मातुर्भूमेरधीवासम्
उपरि धार्यमाणं वक्षं परि परितो रिहन् संपादयन् ।^६ तुविप्रेभिः प्रभूतं शब्दयन्निः प्रभूतगमनैर्वा
सत्त्वभिः प्राणिभिः सहितः^७ ज्रयः ज्रयसा जवेन^८ वि याति विविधं गच्छति । किंच^९ पद्मते पादवते
द्विपदे चतुष्पदे च^{१०} वयः अन्नं तत्तदुचितं^{११} दधत् ददत् । विवने^{१२} दावानले भीत्या पलायमानान्^{१३}
प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धम् । किं कुर्वन् ।^{१४} सदा सर्वदा तृणादिकं^{१५} रेरिहत्^{१६} दहन्^{१७} । किंच
श्येनी श्यामवर्णः^{१८} वर्तनिः मार्गो विद्यान्तम्^{१९} अनु अनुक्रमेण^{२०} सचते सेवते । यत्र यत्राग्निर्गच्छति
तत्र तत्र मार्गोऽपि कृष्णो भवति ।^{२१} अह इति प्रसिद्धौ ॥

अस्माकमग्रे मघवत्सु दीदिह्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेवमेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

अस्माकम् । अग्रे । मघवत्सु । दीदिहि । अध । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिशुमतीः । अदीदेः । वमेऽइव । युत्सु । परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे^१ अग्रे^२ अस्माकं^३ मघवत्सु^४ अस्मत्संबन्धिषु^५ अन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा^६ दीदिहि दीप्यस्व ।^७ अध
अथामन्तरं^८ श्वसीवान्^९ श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान्^{१०} अस्मत्प्राणनवान् वा^{११} वृषभः^{१२} वर्धिता अभिमतानां^{१३}
दमूनाः^{१४} दानमना दममना दान्तमना वा सर्वत्र भवेति शेषः । स^{१५} उक्तलक्षणस्त्वं^{१६} शिशुमतीः^{१७}
अवास्य । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शैशववतीज्वाला अपक्षेप्य^{१८} विहाय^{१९} अदीदेः^{२०} भृशं

१. ख-च-फ-प्राणान् रक्षति; क्ष-स्र१-म-ट-प्रीणयन् । २. स-विषरेषु दावानलभीत्या पलायमानान्;
क्ष-म-ट-चिरतरदावानलेन भीत्या प्रलीयमानान्; ङ-स्र१-चिरतरदावानले(न) प्रलीयमानान् । ३. क्ष-स्र-स्र१
म-ट-रेरिहत् अस्यर्थं लिहन् दहन् । ४. क्ष-ङ-स्र-स्र१-म-ट-श्यामवर्णा । ५. क्ष-म-ट-यद्वा उक्त-
गुणस्त्वम् । ६. क्ष-म-ट-अपक्षिप्य; ङ-स्र१-अपिक्षिप्य ।

दीप्यस्व । कीदृशस्वम् । ^१युस्तु संग्रामेषु ^२वर्मेव कवचमिव ^३परिजर्भुराणः अस्मद्देहृन् पुनःपुनः
परिहरन् । यद्वा । युस्तु संग्रामेषु वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥ हरतेर्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् ।
'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ उक्तगुणको भव मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ ६ ॥

इदमग्ने सुधितं दुधितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ते शुक्रं तन्वोऽरोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ॥ ११ ॥

इदम् । अग्ने । सुधितम् । दुःधितात् । अधि । प्रियात् ।

ऊँ इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ॥ यत् । ते । शुक्रम् ।

तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यम् । वनसे । रत्नम् । आ । त्वम् ॥ ११ ॥

हे ^१अग्ने ^२इदम् अस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । ^३दुधितात् दुष्टं स्थापितात्
कठिनात् काष्ठादेः ^४अधि उपरि ^५सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तम् । ^६मन्मनः मननीयात् ^७प्रियादु ^८चित्
तव हृद्यादपि । उशब्दोऽवधारणे । चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । ^९ते तव ^{१०}प्रेयः अतिप्रियतमम् ^{११}अस्तु ।
तत्किमित्याह । हे अग्ने ^{१२}ते तव ^{१३}तन्वः शरीरस्य घृतेनोऽज्वलिताया ज्वालायाः ^{१४}शुचि निर्मलं ^{१५}शुक्रं
दीप्तं ^{१६}यत् तेजः ^{१७}रोचते ^{१८}तेन सह ^{१९}रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन् ^{२०}अस्मभ्यं ^{२१}वनसे अस्मान्
संभजस्व ॥ वनतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पद्वतीं रास्यग्ने ।

अस्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नावम् । उत । नः । गृहाय । नित्यंऽअरित्राम् । पत्ऽवतीम् । रासि । अग्ने ।

अस्माकम् । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे ^१अग्ने ^२उत अपि च ^३रथाय रंहणाय ^४गृहाय सर्वस्यायतनभूताय ^५नः अस्माकं
यजमानाय ^६नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावम् । 'यज्ञो वै सुतर्मा नौः' (ऐ. ब्रा. १.
१३) इत्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात्^७ । कीदृशीं ताम्^८ । ^९नित्यारित्रां नियतस्विग्रूपोदका-
कर्षणकाष्ठसाधनोपेतां ^{१०}पद्वतीम् ॥ 'ह्रस्वनुद्भ्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥ द्रव्यदेवतामन्त्रादि-
रूपपादोपेताम् । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं ^{११}रासि देहि संपादय । रातिर्दानकर्मा 'दासति राति'
(नि. ३. २०. ४) इति तन्नामसु पाठात् । सैव विशेष्यते । ^{१२}उत अपि च ^{१३}या नौः ^{१४}अस्माकं
^{१५}वीरान् अस्मत्संबन्धिनः पुत्रादीन् ^{१६}मघोनः हविलक्षणान्नवतः करोति । ^{१७}जनाँश्च यजमानान्स्मानपि
या नौः ^{१८}पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारयतेर्लेटि आडागमः ॥ जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य

१. क्ष-क्ष१-म-ट-स्तुतत्वात् तां गृहाय गृहाण । छन्दसि शायजपीति द्वौश्चः शायजावेक्षः ।

साधयास्माकम् ।

च. १११

पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । ' एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ' (सु. उ. १.२.६) इति यागाद्यनुष्ठानवर्ता भूयमाणत्वात् । एवं प्राप्य च या नौः ' शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत् ' परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ' इत्युक्तत्वात् । चित्तशुद्धयुत्पादनद्वारा ' विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन ' (इ. उ. ४. ४. २२) इति श्रुतेः ॥

अभी नो अग्र उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिन्धवश्च स्वर्गूर्ताः ।

गव्यं यव्यं यन्तो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरन्त ॥ १३ ॥

अभि । नः । अग्रे । उक्थम् । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिन्धवः । च । स्वर्गूर्ताः ।
गव्यम् । यव्यम् । यन्तः । दीर्घा । अहा । इषम् । वरम् । अरुण्यः । वरन्त ॥ १३ ॥

हे अग्रे नः उक्थं शस्त्रम् अभि जुगुर्याः आभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय सम्यक् शस्तमित्यङ्गीकुरु ॥ ' गृ शब्दे ' । लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्रुतः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् ॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयताम् । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः च स्वर्गूर्ताः स्वयमेव गामिन्यः गव्यं गोसंभवं क्षीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा यव्यम् । उपलक्षणमेतत् । यवत्रीत्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यन्तः प्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु । तथा अरुण्यः अरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभूताः उषसः । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् । दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालम् इषम् इत्यमाणमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठम् अन्यदपि यागसाधनं वरन्त प्रापयन्तु ॥ ' वृङ् संभक्तौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयन्तु । एतत्सर्वमग्रे प्रसादात् इत्यग्रेव स्तुतित्वात् अग्रेयत्वमविरुद्धम् ॥ ॥७॥

' बळिस्था ' इति त्रयोदशवं द्वितीयं सूक्तं देवतमसं जागतम् । अन्ये त्रिष्टुभौ । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

बळिस्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप हरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः ॥ १ ॥

बट् । इत्या । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतम् । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।
यत् । ईम् । उप । हरते । साधते । मतिः । ऋतस्य । धेना । अनयन्त । सस्रुतः ॥ १ ॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गः तेजः इत्या इत्थं सर्वैर्देव्यमानप्रकारेण वपुषे शरीरव्यवहाराय दाढ्याय धायि धार्यते सर्वैः । बट् इत्या इत्युभे अपि सत्यनामनी, ' बट् भत् सत्रा इत्या ' (नि. ३. १०. १. ५) इति तन्नामसु पाठात् । जाठराग्निना

भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धम् । तत्रोपपत्तिमाह । 'यतः सहसः जनि । यतः कारणात् मध्व-
काले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यते इत्यर्थः । 'यदीं यदेतत् प्रसिद्धं लोकोपकारि अग्नेस्तेजः मतिः मदीया
बुद्धिः उप वृद्धते उपगच्छति उपगम्य वर्तते' वा ॥ 'हृ कौटिल्ये' ॥ 'साधते च तेनैव तेजसा साध-
यति स्वाभीष्टम् । किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः सस्रुतः समानं
गच्छन्त्यः सहैव प्रवर्तमानाः ॥ स्रवतेः कर्तरि क्तिप् ॥ अनयन्त नयन्ति निर्वहन्ति जगद्यवहारम् ॥
व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ यद्वा । ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबन्धिन्यो मन्त्ररूपा वाचः सस्रुतो होत्रादि-
मुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयन्त नयन्ति । अग्नेः स्तोत्रं निर्वहन्ति । अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहन्ति ।
'तेजोमयी वाक्' (छा. उ. ६. ५. ४) इति श्रुतेः । अतः कारणात् मतिरुपवृद्धते इत्यर्थः । धेनेति
वाङ्नाम, 'धेना प्राः' (नि. १. ११. ३९) इति तन्नामसु पाठात् ॥

पृक्षो वपुः पितुमाभित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयम् । आ । सप्तशिवासु । मातृषु ।
तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशप्रमतिम् । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

अयमग्निः पृक्षः अन्नसाधकः पाकादिना वपुः वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हवि-
र्लक्षणाश्रयुक्तः नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् वआ शये आशेते । दाह-
पाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन् ध्रुवो भूमौ वर्तते इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु
मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयम् आ शेते । मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो
वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे दोग्ध्रे आदित्यस्थो-
दकस्य वर्षयित्रे आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तरि असुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयम् आशेते । युस्थानो
वर्तते । यद्वा । अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबन्धिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थम् ।
आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य
मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम् । अतो रश्मेर्दोग्ध्रत्वम् । ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं
योषणः मिश्रणशीलाः सर्वा दिशः जनयन्त उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः । कीदृशं
तम् । दशप्रमतिम् । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वाय । यद्वा । मध्वकाले दशभिरङ्गुलीभिरुपचं
लोकत्रये दशदिक्षु च व्यासमित्यर्थः ॥

निर्यदीं बुधान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शर्वसा क्रन्तं सूर्यः

यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ईम् । बुधात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शर्वसा । क्रन्तं । सूर्यः ।
यत् । ईम् । अनु । प्रदिवः । मध्वः । आधवे । गुहा । सन्तम् । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

‘ईम् एनमग्निं यत् यस्मात्’ कारणात् ‘महिषस्य’ । महन्नामैतत्, ‘महिषः अभ्यः ऋभुक्षाः’ (नि. ३. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य ‘बुध्नात् मूलात् आधानादारभ्य वर्षसः । रूपनामैतत् । रूपस्य उपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धये ‘ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः’ ‘सूरयः’ मेधाविन ऋत्विजः ‘शवसा बलेन मन्त्रादिरूपेण शारीरेण वा’ निः ‘वक्रन्त निष्कुर्वन्ति साधयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा । एनमग्निं बुध्नात् आदितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्य आहुतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति ॥ करोतेऽछान्दसे लुकि ‘मन्त्रे घस’ इति छेर्लुक् । व्यत्ययेन अन्तादेशः ॥ किञ्च ‘यदीम्’ एनमेवाग्निं ‘प्रदिवः पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवल-मिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्ववत् इदानीं ‘मध्वः मधुनो मधुसदृशस्य’ ‘आधवे आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति’ ‘गुहा’ ‘सन्तं गुहायां वेधां काष्ठेषु निगूढं सन्तं’ ‘मातरिश्वा अन्तरिक्षे चेटमानो वायुः अनुक्रमेण’ ‘मथायति चालयति । उद्बोधयतीत्यर्थः । यद्वा । मातरि फलरय मातरि^१ यागे ऋसिति चेटते इति मातरिश्वा यजमानो गुहा सन्तम् अरण्योर्निगूढं सन्तं प्रादुर्भावाय अनुक्रमेण मथायति मन्नाति उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात् स्तोतव्य इत्यर्थः ॥

प्र यत्पितुः परमाग्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यविष्ठो अभवद्घृणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः । वीरुधः । दम्ऽसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषम् । यत् । इन्वतः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥ ४ ॥

‘यत् यस्मात्’ ‘पितुः अन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य’ ‘परमात् परमत्वाद्धेतोः । उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः । तदर्थं’ ‘प्र’ ‘परि’ ‘नीयते प्रकर्षेण परितो नीयते पर्वभ्रिक्रियते इत्यर्थः । यद्वा । पितुरुत्पादकात् परमात् उत्कृष्टात् गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशात् आहवनीयं प्रति प्र परि नीयते प्रकर्षेण नीयते । परि अनर्थकः । किञ्च ‘पृक्षुधः पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा ॥ प्रशब्दस्य संप्रसारणम् । ‘क्षुध बुभुक्षायाम्’ । कृप् ॥ प्रक्षोध्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमिच्छमाणाः । ‘वीरुधो’ ‘दंसु दन्तेषु मध्ये’ ‘आ’ ‘रोहति आरोहन्ति प्रविशन्तीत्यर्थः । ‘यत् यस्मात्’ ‘उभा उभौ’ ‘अध्वर्युयजमानौ उभे’ ‘अरणी वा’ ‘अस्य अग्नेः’ ‘जनुषं जन्म उत्पत्तिम्’ ‘इन्वतः व्याप्ततः स्वीकुरुत इत्यर्थः ॥ ‘इवि व्याप्ती’ । इदिस्वात् नुम् ॥ ‘आदित् अत एव कारणात्’ ‘शुचिः शुद्धोऽयमग्निः’ ‘घृणा यजमानेस्वनुग्रहेण । यद्वा । घृणा घृणो दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्त्या वा’ ‘यविष्ठः युवतमः’ ‘अभवत् संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

आदिन्मातृराविंश्चास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाजुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

१. ऋ-स-स-१-यस्मात् कारणात् यद्वा यम् एनम् अग्निं महिषस्य । २. स-१-यस्मात् ईम् । ३. ऋ-स-स-१-निर्मातरि ।

अयमग्निः ^१आ ^२क्षुचिः दीप्तः सन् ^३आदित् पूर्वमन्त्रे यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनन्तरमेव
^४मातृः उत्पादयित्रीर्मातृस्थानीया दश दिशः ^५आ ^६अविशत् सर्वतः प्रविशति । पूर्वत्र 'दशप्रमर्ति जनयन्त
 योषणः' (क्र. सं. १. १४१. २) इत्युक्तत्वात् दिशां मातृत्वम् । दिक्षु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो
 विद्योष्यन्ते । ^७यासु मातृषु ^८अहिंस्यमानः परैरपीक्ष्यमानः ^९उर्विया उरु अतिप्रभूतं ^{१०}वि ^{११}ववृधे विविधं
 प्रवृद्धोऽभवत् तास्वाविशत् । यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपानपरिपीडादिभिः^१ सम्यक् पोषितो
 लोके प्रकाश्य^२ पुनरागत्य मातरमालिङ्गति तद्वदिति भावः । कस्मिन् काले इति तत्राह । ^३यत् यदा
^४सनाजुषः दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः अत एव ^५पूर्वाः प्रथमभाविनीषधीरनु-
 क्रमेण ^६अरुहत् आरोहति ॥ रुहे^७छान्दसो लुङ् । 'कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि' इति रुलेः अडादेशः ॥
 उपरि प्रज्वलति । तथा ^८नव्यसीषु नवतरासु अत एव ^९अवरासु अत एव ^{१०}पूर्वापेक्षया निकृष्टासु
 पश्चान्नाविनीष्वोषधीषु ^{११}नि ^{१२}धावते नितरां नीचैर्वा गच्छति । अन्तःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानाम्
 अधस्तादुपरिष्ठाच्च प्रविश्य ज्वलति तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवत्^३ इत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आदिद्धोत्तरं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पृचानासं ऋञ्जते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिविष्टिषु । भगम्ऽइव । पृचानासः । ऋञ्जते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

^१होतारं होमनिष्पादकम् आह्वातारं वा देवानां ईदृशमग्निं^२ ^३दिविष्टिषु दिवसेषणेषु^४ निमित्तभूतेषु
^५वृणते संभजते । ^६आदित् अनन्तरमेव तथा ^७पृचानासः हविषा स्तुत्या च संपृचाना ऋत्विजो
 यजमानाः ॥ पृचे^८छान्दसस्य लिटः कानच् ॥ ^९ऋञ्जते प्रसाधयन्ति । किमिव । ^{१०}भगमिव^{११} । तं यथा जनाः
 प्रसाधयन्ति तद्वत् । यद्वा । महान्तं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्^{१२} पूजयित्यर्थः । 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा'
 इति यास्कः । ^{१३}यत् यस्मात् अयमग्निः ^{१४}पुरुष्टुतः बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः ^{१५}ऋत्वा ऋतुना कर्मणा
 यागादिरूपेण ^{१६}मज्मना शारीरेण बलेन च युक्तान् ^{१७}देवान् व्यवहर्तृनृत्विजो यज्ञभुजो देवान् वा ऋत्वा
 मज्मना च योजयितुं तथा ^{१८}मर्तं यजमानं ^{१९}शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वा तं ^{२०}विश्वधा विश्वधनो यद्वा विश्वात्म-
 कोऽयं^{२१} वेति पूर्वोक्तान् कामयते । किमर्थम् । ^{२२}धायसे हविलक्षणाच्चाय । तस्मात् होतारमग्निं
 वृणते ऋञ्जते च ॥

१. ज-ण-स्तनपानपरिपारापरिपीडादिभिः; त-स्तनपानपरिपापरिपीडादिभिः; ख-फ-स्तनपरिपारापरि-
 पीडादिभिः; क-स्तनपानपरिपीडापक्षिहारादिभिः; ङ-ज्ञ-झ१-स्तनपानपरिपीडापरिहारादिभिः; झ-स्तन-
 पानपरिपीडापरहारादिभिः । २. ङ-स्वत्वं प्रकाश्य । ३. च-फ-प्रकाशः; झ-प्रकाशितो भवति । ४. झ-
 झ१-ञ-ट-ईदृशमिममग्निम् । ५. झ-ङ-झ१-ञ-ट-दिवसेषु पूर्णेषु । ६. झ-भगमिव सूर्यमिव । ७. झ-ङ-झ-
 झ१-ञ-ट-दीप्तसूर्यवत् ।

वि यदस्थाद्यजतो वातचोदितो ह्यारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पतमन्दधुषः कृष्णजहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वातचोदितः । ह्यारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।
तस्य । पतमन् । धुषः । कृष्णजहसः । शुचिजन्मनः । रजः । आ । विअध्वनः ॥७॥

यत् यदा अयमग्निः वातचोदितः वायुना प्रेरितः ॥ 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् ॥
यजतः सर्वैः यष्टव्यः^१ यष्टुं योग्यः सन् वि अस्थात् वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति ॥ तत्र दृष्टान्तः ।
अनाकृतः अनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरः वक्त्रा बहुवक्त्रा ॥ वक्त्रेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिष् ।
दक्षिप्रहणात् कुर्वम् ॥ ह्यारो न कुटिल इव विदूषणकादिरिव^२ । ह्यारतेर्यन्तात् पचाद्यच् ॥ स यथा
जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते^३ विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतः अप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः^४ । तदा
तस्य अग्नेः परमन् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजः रज्जनात्मको लोकः आ अस्थात् आतिष्ठति सर्वतः
आश्रयति अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धधुषः दहतः ॥ दहेर्लिटः कसुः ॥ कृष्ण-
जहसः कृष्णमार्गस्य ॥ पुनः पुनर्गम्यते इति जह्वा मार्गः । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् कर्मणि असुन् । कुर्वाभाव-
च्छान्दसः ॥ शुचिजन्मनः मन्त्रसहितारण्योरूपकत्वात् व्यध्वनः विविधज्वालस्य अनियतमार्गस्य ॥

रथो न यातः शिक्त्रभिः कृतो घामङ्गैभिररुषेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्त्रभिः । कृतः । घाम् । अङ्गैभिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । दक्षि । सूरयः । शूरस्य इव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥८॥

अयमग्निः शिक्त्रभिः रज्जुभिः कृतः बद्धः रथो न रथ इव । स यथा स्वीयैश्चक्रादिभिः अङ्गैः
ईयते तद्वत् यातः स्थापितः सन् अरुषेभिः गमनशीलैः अङ्गैभिः ज्वालादिरूपैः अवयवैः घाम्
अन्तरिक्षम् आज्येन हृष्टः सन् ईयते गच्छति ॥ 'ईङ् गतौ' ॥ आत् प्रवृद्धयनन्तरम् अस्य अग्नेः ते
सूरयः सरण्यो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति । यत एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि दहति काष्ठान् ॥
पुरुषव्यस्ययः । छान्दसः शपो लुक् ॥ किञ्च ज्वलितस्याग्नेः त्वेषथात् दीप्तात् तेजसः सकाशात् वयः
गमनवन्तः पक्षिमृगादयः ईषते गच्छन्ति ॥ ईष गत्यादौ । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥
पलायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । शूरस्य त्वेषथात् वय इव । कस्यचित् विक्रान्तस्य दीप्तासेजसः सकाशात्
भीष्वा पलायमाना^५ इव^६ । एवमन्तरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा^७ दावाग्निरूपेण स्तूयते ॥

१. क्ष-स्र-अ-ट-यष्टव्यः सन् । २. क-ङ-स्र-स्र-विदूषकादिरिव । ३. क्ष-ङ-अ-ट-स्तुतीर्व्यस्यात्
वितिष्ठते । ४. क्ष-अ-ट-व्यवस्थात् । ५. स्र-शूरस्येव त्वेषथात् वय इव । यथा कस्यचित् । ६. क्ष-ङ-स्र-अ-
अ-ट-पलायमाना शीघ्रगामिनः इव । ७. क्ष-ङ-स्र-स्र-अ-ट-'सर्वदा' नास्ति ।

त्वया॒ अग्ने॒ वरु॑णो धृतव्रतो मि॒त्रः शश॑द्रे अ॒र्य॒मा सु॒दान॑वः ।

यत्सी॒मनु॑ क्रतु॒ना वि॒श्वथा॑ वि॒भुर॒राज॑ ने॒मिः परि॑भूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शशद्रे । अर्यमा । सुऽदानवः ।

यत् । सीम् । अनु । क्रतुना । विश्वथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः । अजायथाः ॥ ९ ॥

हे 'अग्ने' 'त्वया' खलु 'वरुणः' रात्र्यभिमानी देवः 'धृतव्रतः' स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा 'मित्रः' अहरभिमानी देवः 'शशद्रे' शातयति^२ तमः^२ ॥ 'शशु' शातने । 'छान्दसो लिट्' । 'बहुलं छन्दसि' इति रुट् । तुजादिवात् अभ्यासदीर्घः । तथा 'अर्यमा' उभयोर्मध्यवर्ती देवः 'सुदानवः' शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ यद्वा । एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्य-कर्तारस्त्वया हि शशद्रे तीक्ष्णीक्रियन्ते । हिशब्दो मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'त्वमग्ने वरुणो जायसे' (क्र. सं. ५. ३. १) इति हि मन्त्रान्तरम् ॥ शब्देः कर्मणि छान्दसो लिट् । 'इरयो रे' इति रेभावः । 'हि च' इति निष्ठाताभावः ॥ वरुणादीनामभ्यायत्तत्वे उपपत्तिमाह । 'यत् यस्मात् कारणात् हे अग्ने' 'सीं' सर्वतः 'क्रतुना' कर्मणा 'विश्वथा' विश्व इव विश्वात्मक इव 'विभुः' मित्रार्यमात्मना सर्वव्यापी 'परिभूः' स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेण 'अजायथाः' जायसे प्रादुर्भवसि । तत्र दृष्टान्तः । 'अरान्' रथस्य शङ्कून् 'नेमिः' न बाह्यबल इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन् व्याप्य तिष्ठति ॥

त्वम॒ग्ने श॒शमा॒नाय॑ सु॒न्वते॒ रत्नं॑ यविष्ठ दे॒वता॑तिमि॒न्वसि॑ ।

तं त्वा॒ नु न॒व्यं स॒हसो॑ यु॒वन्व॒यं भ॒गं न॒ कारे॑ म॒हिर॒त्न धी॒महि॑ ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नम् । यविष्ठ । देवऽतातिम् । इन्वसि ॥ तम् ।

त्वा । नु । नव्यम् । सहसः । युवन् । वयम् । भगम् । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे 'अग्ने' 'यविष्ठ' युवतम 'त्वं' 'शशमानाय' त्वां स्तुषते । 'शशमानः' शंसमानः' (निरु. १. ८) इति यास्कः । 'सुन्वते' त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तथागार्थं 'रत्नं' रमणीयं हविः 'देवताति' देवेषु तायमानं विस्तार्यमाणम्^३ 'इन्वसि' व्याप्नोषि । अस्मत्प्रप्तं हविः देवान् प्रापयसीत्यर्थः । 'इन्वतिः' व्याप्तिकर्मा, 'इन्वति ननक्ष' (नि. २. १८. १) इति तन्नामसु पाठात् । हे 'सहसो' 'युवन्' । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयित्वा । यद्वा । सहसस्पुत्र युवन् नित्यतरुण 'महिरत्न' अस्मत्प्रदेयमहद्रमणीयधनं 'नव्यं' नवतरं स्तुत्यं वा 'तं' तादृशं 'हविर्भुजं' 'त्वा' त्वां 'वयं' यजमानाः 'कारे' शब्दे स्तोत्रलक्षणे 'नु' क्षिप्रं 'धीमहि' स्थापयामः । हविष्यदानसमये क्षिप्रमेव स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'भगं' न आक्षिप्यमिव । यद्वा । महान्तं राजानमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ॥

अस्मे रयि न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पृचासि धर्णसिम् ।

रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उमे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिम् । न । सुऽअर्थम् । दमूनसम् । भगम् । दक्षम् । न । पृचासि । धर्णसिम् ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उमे इति ।

देवानाम् । शंसम् । ऋते । आ । च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वम् अस्मे अस्मासु स्वर्थं सुष्ठु अरणीयं दमूनसं दमनीयम् उपाज्यम्^१ ॥ ‘ दमेरूनसिः ’ (उ. सू. ४. ६७४) इति ऊनसिप्रत्ययः ॥ रयिं न पृचासि धनं यथा संपृणक्षि । तथा भगं सर्वैर्भजनीयं दक्षं न उत्साहवन्तं प्रबुद्धं वा धर्णसिं विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पृचासि संपृणक्षि उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ ‘ पृची संपर्के ’ । लेटि आडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्रुः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । यः अग्निः रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन् यथा यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् सः उमे जन्मनी जननाधारभूतौ उभौ लोकौ इहलोकपरलोकौ यमति नियच्छति । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा अयम् ऋते अस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्तवं^२ च आ यमति आयच्छति सर्वदा ददाति । यद्वा । पूर्वार्धे पृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यम् ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवश्चन्द्ररथः ।

स नो नेषन्नेषतमैरमूरोग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मन्द्रः । शृणवत् । चन्द्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामम् । सुवितम् । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायाम् । सोऽग्निः नः अस्मदीयमाह्वानम् उत शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् । यद्वा । नः अस्मान् श्रावयेत् देवेषु मध्ये प्रस्थापयेत् ॥ शृणोतेर्लेटि अडागमः ॥ कीदृशोऽयम् । सुद्योत्मा सुद्योतमानः ॥ ‘ द्युत दीप्तौ ’ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् ॥ जीराश्वः क्षीघ्रगमनाश्वः होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदनशीलः चन्द्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंच अयम् अमूरः अमूढबलः वस्यः वसनीयः सः प्रसिद्धः अग्निः नेषतमैः अत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा नः अस्मान् उत नेषत् अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्लेटि अडागमः । ‘ सिञ्चद्बहुलम् ’ इति सिप् ॥ किमर्थम् । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राप्त्यं सर्वैः काङ्क्षणीयं स्वर्गम् अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं नेषत् ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरकैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्टतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽग्निः । अकैः । साम्ऽराज्याय । प्रऽतरम् । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघवानः । वयम् । च । मिहम् । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

अथम् ^१अग्निः ^२शिमीवद्भिः हविप्रदानादिकर्मवद्भिः ^३अकैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः ^४अस्तावि स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः । शिमीति कर्मनाम, 'शिमी शक्तिः' (नि. २. १. २४) इति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयम् । ^५साम्राज्याय साम्राज्यस्येति' कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्यक् राजमानत्वं ^६प्रतरं प्रकृष्टतरमस्यर्थं ^७दधानः ॥ 'अमु च च्छन्दसि' इति अमुप्रत्ययः ॥ किंच इममग्निम् ^८अमी ^९च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः पुत्रादयो वा ^{१०}ये ^{११}वयं ^{१२}च पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमपि ^{१३}अति अत्यर्थं ^{१४}निष्टतन्युः शब्दयन्तु ॥ निष्पूर्वं स्तनतिः^{१५} शब्दकर्मा ॥ इतः परमपि अस्मत्पुत्रपौत्रादयो वयं च अग्निं स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^{१६}मिहं ^{१७}न ^{१८}सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो बृष्टयर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि छान्दसो विकरणस्य श्रुतः । 'अभिनिसः' रतनः शब्दसंज्ञायाम्' (पा. सू. ८. ३. ८६) इति षष्ठम् ॥ ॥ ९ ॥

'समिद्धः'^१ इति त्रयोदशार्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभम् । प्रथमायाः समिद्धामकोऽग्निर्वैवता समिद्धोऽग्निः । द्वितीयादीनां तनूनपाक्षराशंस इळो बहिर्देवीर्द्वा उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारग्यस्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अन्यया इन्द्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं सरस्वतीळाभारग्य इति । अत्रानुक्रमणिका—'समिद्ध आग्निश्च आनुष्टुभमन्यैन्द्री' इति ॥ अत्र इध्मतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव देवतेति कात्थक्यस्य मतम् । अग्निरेव समिद्धादिभिरुच्यते । अतः स एव देवतेति शाकपूनेर्मतम् । निरुक्ते किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति छन्दोदेवता^२ इत्यादिपक्षान्तरं बहुधा प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि^३ चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आग्नेया एवेति सिद्धान्तितम्, 'अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः' (निरु. ८. २१) इत्यादिना ॥ पक्षौ अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नानाम् एतदाप्रीसूक्तम् । 'एकादश प्रयाजाः' इति खण्डे सूत्रितं—'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथकृपि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । अत्र यथकृपि-ग्रहणात् ॥ आप्रीसूक्तानि त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठात्रेयवाध्यश्वगात्समदानि चत्वारि नराशंसवन्ति । मैधातिथदैर्वतमसप्रेषिकाणि^४ नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनूनपात्सन्तीति । तत्रैतत्सूक्तं दैर्वतमसत्वादुभयवत् ॥

समिद्धो अग्र आ वह देवाँ अद्य यतसृचे । तन्तुं तनुष्व पुर्व्य सुतसोमाय दाशुषे ॥ १ ॥

सम्ऽईद्धः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यतऽसृचे ।

तन्तुम् । तनुष्व । पुर्व्यम् । सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

१. क्ष-म-ट-साम्राज्यम् । २. क्ष-म-ट-तनोतिः । ३. क्ष-म-ट-समिद्धोऽग्निर्वा । ४. क्ष-म-ट-छन्दोदेवता ऋतुदेवताः; क-म-म-१-छन्दोदेवता ऋतुदेवता वा । ५. क्ष-म-१-म-ट-ब्राह्मणानि । ६. क-म-म-म-ट-प्रेषिकाणि च ।

हे ऽअग्ने ऽसमिद्धः सम्यग्दीपितः एतन्नामकस्त्वम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽदेवान् हविषां भोक्तुम् अद्यादीन् ऽआ ऽवह अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय । ऽयत्तुषे यागायोद्यत्तुषे यजमानाय तदर्थम् । आवाह्य च ऽसुतसोमाय यागार्थमभिषुतसोमाय ऽदाशुषे हविर्दत्तवते । यद्यपि इदानीमिवाह्वयन्ते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा दाशुषे इत्युच्यते । हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं ऽपूर्व्यं पूर्वभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा ऽतन्तुं यज्ञं ऽतनुष्व विस्तारय ॥

धृतवन्तमुप मासि मधुमन्तं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥ २ ॥

धृतवन्तम् । उप । मासि । मधुमन्तम् । तनूनपात् ।

यज्ञम् । विप्रस्य । मावतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥ २ ॥

हे ऽतनूनपात् । 'तनूनपात् आज्यम्' इति कात्थक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात्^१ । ताभ्यः उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात् सर्पिः इति आज्यस्य नसृत्वम् । तद्वान् यज्ञः । अग्निपक्षे आपस्तन्व उच्यन्ते । ताभ्यः ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽग्निरिति नसृत्वम् । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अग्ने ऽविप्रस्य मेधाविनः ऽशशमानस्य शंसमानस्य त्वां स्तुवतः ऽदाशुषः हविर्दत्तवतः ऽमावतः मत्सदृशस्य यजमानस्य ॥ 'युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इति आत्वम् ॥ ऽधृतवन्तं क्षरदाज्योपेतं ऽमधुमन्तं माधुनोपेतं^२ सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वन्तं ऽयज्ञम् ऽउप उपेत्य ऽमासि निर्मिमीषे मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यन्तं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ 'मा माने' । आदादिकः ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षति ।

नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

ऽदेवेषु मध्ये ऽशुचिः शुद्धो दीप्तो वा ऽपावकः अन्नस्य अपृतस्य क्षोधयिता ऽअद्भुतः अभूत इव अद्यक्षणे^३ भविता^४ । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । ऽदेवः द्योतनशीलः ऽयज्ञियः यज्ञसंपादनाहं ईदृशः ऽनराशंसः नरैः कर्मनेतृभिर्कस्विभिः शंसनीयोऽग्निः ऽदिवः शुलोकादागत्य ऽमध्वा मधुरेण रसेन ऽयज्ञम् अस्मदीयं ऽत्रिः ऽआ ऽमिमिक्षति त्रिवारं समन्तात्^५ सिञ्चति स्वदयतीत्यर्थः । यद्वा । मधुरेण फलेन त्रिः आ मिमिक्षति योजयतीत्यर्थः । 'नराशंसो यज्ञः' इति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानी देवो द्योतमानो शुलोकादागत्य अनुष्ठीयमानं यज्ञं त्रिः आ मिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशात् बोधक्रियाध्याहारः ॥ त्रिवारमागच्छति । त्रिः आहरति वा फलम् । अवशिष्टं पूर्ववक्ष्यम् ॥

१. क-स१-तायमानत्वात् । २. क-स१-मधुनोपेतम् । ३. क-क-स१-म-ट-आद्यक्षणे भविता; स-आज्याद्युक्षणेनार्भात् (आज्याद्युक्षणेनाविर्भात्) । ४. क-क-स१-म-ट-आ समन्तात् ।

ईक्षितो अग्रे आ बहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥ ४ ॥

ईक्षितः । अग्रे । आ । बह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।

इयम् । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुजिह्व । वच्यते ॥ ४ ॥

हे अग्रे ईक्षितः सर्वैः स्तुत्यः इप्नामकस्त्वम् इह अस्मिन् यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीण-
वितारम् अस्मान् हविःस्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तम् इन्द्रम् आ बह आह्वय । हे सुजिह्व घृतपानेन
शोभनज्वाल इयं मम मतिः मननसाधना स्तुतिरूपा वाक् त्वा त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन
प्राप्तुं वच्यते मतिरेवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पूरणार्थः । वच्चेयकि 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य
'वा छन्दसि' इति विकल्पितत्वात् अभावे यण् ॥ अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा ध्याख्येयम् ।
एवमुत्तरत्र यज्ञाग्नैर्यज्ञसंन्धिदेवताभिश्च यज्ञः एवोच्यते इति तत्परत्वेन ध्याख्येयम् ॥

स्तृणानासो यतस्तुचो बहिर्यज्ञे स्वध्वरे ।

वृज्जे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥ ५ ॥

स्तृणानासः । यतस्तुचः । बहिः । यज्ञे । सुअध्वरे ।

वृज्जे । देवव्यचःस्तमम् । इन्द्राय । शर्म । सप्रथः ॥ ५ ॥

स्वध्वरे शोभनप्रायणीयाद्यवान्तरयागवति यज्ञे सोमयागे बहिः दर्भान् स्तृणानासः
आस्तरन्तः यतस्तुचः नियमितजुह्वादिपात्रा ऋत्विजः देवव्यचस्तमम् अतिशयेन देवगामिनं सप्रथः
सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं गृहम् इन्द्राय वृज्जे विवर्जयन्ति संपादयन्तीत्यर्थः ॥

वि श्रयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतुऽवृधः । प्रयै । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥

द्वारो देवीः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवताः वि श्रयन्तां विविधं श्रयन्तु विवृता भवन्तु ।
किमर्थम् । देवेभ्यः प्रयै प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ 'प्रयै रोहिष्यै अग्नयिष्यै' (पा. सू. ३. ४. १०)

१. क्ष-अ-ट-अस्मद्विः स्वीकर्तुम् । २. क्ष-अ-ट-वच्यते उच्यते । ३. क्ष-अ-ट-'ऋत्विजः'
इत्यस्यानन्तरं 'वृज्जे वर्जयन्ति विविधं संपादयन्ति । एवं कृत्वा देवव्यचस्तमः' इत्याधिकम् ।

इति निपातितः ॥ कीदृश्यस्ताः । 'ऋतवृधः' यज्ञस्य वर्धयिष्यः पूज्याः 'महीः' महत्यः 'पावकासः' शोधयिष्यः 'पुरुस्पृहः' बहुस्पृहणीयाः 'असश्चतः' असञ्जमानाः । परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥ १० ॥

आ भन्दमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।

यद्ही ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुपेशसा ।

यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बर्हिः । आ । सुमत् ॥ ७ ॥

‘भन्दमाने सर्वैः स्तूयमाने’ उपाके परस्परं संनिहिते ‘सुपेशसा’ शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम । ‘यद्ही’ मह्यौ अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । ‘यद्दुः सूनुः’ (नि. २. २. ११) इति तन्नामसु पाठात् । ‘ऋतस्य’ मातरा यज्ञस्य निर्माय्यौ । ताभ्यामागमनात् यज्ञस्य संपूर्तयेज्ञ-मातृत्वम् उपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनाम् अहोरात्रसाध्यत्वात् । ‘नक्तोषसा’ उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्र-देवते ‘सुमत्’ स्वयमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा । सुमत् ‘बर्हिः’ आस्तृतं दर्भम् ‘आ’ सम-न्तात् ‘आ’ सीदताम् उपविशताम् । यद्वा । ऋतस्य इति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीदताम् । आसाद्य च बर्हिरास्तृतं दर्भं स्वयमेवा सीदताम् ॥

मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

‘मन्द्रजिह्वा’ देवानां मादनज्वालौ ‘जुगुर्वणी’ शृङ्गां गृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ ॥ गृणते-यङ्कुलुगन्तात् किपि छान्दसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेः ‘छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्’ इति इन्प्रत्ययः ॥ ‘कवी’ मेधाविनौ क्रान्तदर्शिनौ ‘दैव्या’ होतारा देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यम-स्थानश्रेष्ठ्युभौ ‘सिध्रं’ फलसाधनभूतम् ॥ सिधेः ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् ॥ ‘दिविस्पृशं’ शूलोक-वासिदेवान् स्पृशन्तम् तैर्हविषः स्वीक्रियमाणत्वादिति भावः । ईदृशं ‘नः’ अस्मदीयम् ‘इमं’ यज्ञम् ‘अद्य’ यक्षताम् अनुतिष्ठतां पूजयतां वा सम्यक् निर्वाहयतामित्यर्थः ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदन्तु यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्सु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदन्तु । यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः शुद्धा मरुत्सु विरुद्धलक्षणया अमरणेषु देवेषु द्योतनशीलेषु स्तोत्रेषु मरुत्सु ऋत्विक्षु वा अर्पिता नियता होत्रा होमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबन्धिनी युस्थाना वाक् । तथा इळा पार्थिवी प्रैषादिरूपा महीमहती सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एतास्तिस्रः त्रिस्थानवागभिमानिदेवताः^१ यज्ञियाः यज्ञार्हाः सत्यः बर्हिः स्तीर्णं सीदन्तु उपविशन्तु^२ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥ १० ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरु । वा । अरम् । पुरु । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यतु । राये । नाभा । नः । अस्मयुः ॥ १० ॥

नः अस्मदर्थं तत् तादृशं तुरीपं तूर्णं^३ व्यापि^४ अद्भुतं सद्य आविर्भवत् अभूतमिव सत् । यद्वा । महन्नामैतत् । सारतो महत् । पुरु वारं बहूनां प्राणिनामर्थाय एव^५ अरम् अलं समर्थम् । यद्वा । पुरु वारं बहु प्रभूतं च । वाशब्दश्चार्थे । अरम् अलम् । त्मना आत्मना पुरु । बहुक्रियाविशेषणमेतत् । ईदृशमुदकं त्वष्टा वृष्ट्यादेः कर्ता । त्वष्टृशब्दो यास्कैर्नैवं व्याख्यातः—‘त्वष्टा तूर्णमभुत इति नैरुक्तास्त्रिवेषां स्याद्बृद्धिकर्मणस्त्वक्षतेषां स्यात्करोतिकर्मणः’ (निरु. ८. १३) इति । तन्नामको वैद्युतोऽग्निः अस्मयुः अस्मान् कामयमानो देवः नः पोषाय अस्मत्पुष्टये राये समृद्धये च नाभा नाभौ वृष्टेर्बन्धके मेघस्य^६ नाभिस्थाने अवस्थितम्^७ उक्तलक्षणमुदकं वि ष्यतु विविधं गमयतु ॥ ‘षोऽन्तकर्मणि’ । ‘ओतः इयनि’ इति ओकारलोपः । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वम् ॥ यद्वा । नः^८ नाभा अस्मत्संबन्धियज्ञनाभौ उत्तरवेद्यां राये ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये ॥ स्यतिर्यसृष्टो विमोचनार्थः ॥ उक्तलक्षणां वृष्टिं मुञ्चतु ॥

१. क्ष-ञ-ट-त्रिस्थानाः वागभिमानिनीर्देवताः । २. क्ष-ङ-ज्ञ-क्ष-क्ष१-ञ-ट-‘उपविशन्तु’ इत्यस्यानन्तरं ‘तिस्रः इत्यत्र तिस्रभ्यो जस इति जस उदात्तत्वम्’ इत्यधिकम् । ३. क्ष-स-तूर्णव्यापि ४. क्ष-ञ-ट-‘एव’ नास्ति । ५. क्ष-ञ-ट-मेघे मेघस्य । ६. क्ष-ञ-ट-वा स्थितम् । ७. क्ष-ङ-क्ष१-ञ-ट-नः अस्मात् ।

अवसृजन्तु त्मना देवान्याक्षि वनस्पते ।

अग्निर्हव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११ ॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

हे वनस्पते वनानां पालक यूपाभिमानिदेव अग्ने अवसृजन् स्वैरं वर्तयन् ऋत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् त्मना आत्मना देवान् हविर्भुजः उप यक्षि उपेत्य यज ॥ ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥ देवः द्योतमानः मेधिरः मेधावान् अग्निः आहवनीयः देवेषु उभयेषां मध्ये हव्या हवींषि सुसूदति प्रेरयति स्वीकरोति^१ ॥ ' सूद क्षरणे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः भ्लुः । ' छेदोऽङ्गादौ ' इति अडागमः ॥ यद्वा । यूपाग्निरेव परोक्षेणोच्यते । सोऽग्निर्हवींषि सुष्टु स्वीकरोति ॥

पुषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिन्द्राय कर्तन ॥ १२ ॥

पुषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे ।

स्वाहा । गायत्रवेपसे । हव्यम् । इन्द्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

पुषण्वते पूष्णा तद्वते ॥ ' अनो जुद् ' इति जुद् । ' हस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' इति मतुप् उदात्तत्वम् ॥ मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च तथा गायत्रवेपसे । वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्दः इतरसामोपलक्षणः^२ । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशाय इन्द्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा कर्तन स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेर्लोटि ' तसप्तसप्तनाश्च ' इति तनवादेशः ॥

स्वाहाकृतान्या गृध्रप हव्यानि वीतये ।

इन्द्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । गहि । उप । हव्यानि । वीतये ।

इन्द्र । आ । गहि । श्रुधि । हवम् । त्वाम् । हवन्ते । अध्वरे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र स्वाहाकृतानि । स्वाहा इत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात् स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः ।

१. क्ष-ञ-ट-सुसूदति । २. क्ष-ञ-ट-स्वीकरोति वा । ३. क्ष-क्ष-स१-ञ-ट-इतरसामोपलक्षकः ।

४. क्ष-ञ-स१-ञ-ड-स्वाहान्तम् ; क्ष-क्ष-स्वाहुतम् ।

तद्विः उपेत्य^१ वीतये भक्षणाय^२ वा गहि आगच्छ ॥ गमेच्छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदासोपदेशः'^३
इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ तथा हे इन्द्र^४ वा गहि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य आगच्छ । आगच्छ
वह्वम् अस्मदीयमाह्वानं^५ श्रुधि शृणु । यतः स्वाम्^६ अध्वरे अहिंसात्मके यागे वहवन्ते आह्वयन्ति
ऋत्विजः अतः श्रुधि ॥ ह्यतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्^७ ॥ ॥ ११ ॥

'प्र तव्यसीम्' इति अष्टचं चतुर्थं सूक्तं देव्यतमसम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र तव्यसीमष्टाबाप्तेयं
तु तत् त्रिष्टुबन्तम्' इति । 'तु तत्' इत्युक्त्वात् इदमादिसूक्ताष्टकस्य अभिर्देवता । अन्त्या त्रिष्टुप्
शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्त्यः । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । अग्निष्टोमे आग्निमास्ते
शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । 'अथ यथेतम्' इति खण्डे सूत्रितं—'प्र तव्यसीं नव्यसीमापो
हि छेति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति । दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि^८ जातवेदस्यनिविद्धानम्
आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविद्धानम् । तथा च आचार्यातिदेशः—'ऐकाहिकान्युपसंज्ञस्य तेषु
निविदो दध्यादेवमेवाग्निमास्ते' (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्त्वियः ॥ १ ॥

प्र । तव्यसीम् । नव्यसीम् । धीतिम् । अग्नये । वाचः । मतिम् । सहसः । सूनवे । भरे ।

अपाम् । नपात् । यः । वसुभिः । सह । प्रियः ।

होता । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । दृत्त्वियः ॥ १ ॥

अहम्^९ अग्नये^{१०} तव्यसीं तवीयसीम् अतिशयेन वर्धयित्रीम् ॥ तवतिर्बृद्धयर्थः सौत्रो धातुः ।
अस्मात् तृजन्तात् 'तुच्छन्दसि' इति ईयसुन् । 'तुरिष्ठेमेयः सु' इति तुलोपः । छान्दस ईकारलोपः ॥
नव्यसीं नवतरामपूर्वा^{११} धीतिं यागलक्षणाम्^{१२} उक्तगुणकं कर्म^{१३} प्र भरे प्रकर्षेण करोमि । तथा उक्त-
लक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशायाग्नये । सहसः बलस्य सूनवे पुत्राय । किंच
वः अग्निः अपां नपात् तासां नसा । 'अद्भ्यः ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निः' इति अग्नेर्नस्तृत्वम् ।
अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः । तथा प्रियः यजमानस्य प्रीणयिता
प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः सोऽग्निः ऋत्विजः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन्
पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिः निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितः न्यसीदत् नितरां सीदति ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरभिरभवन्मातरिश्चने ।

अस्य कृत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्चने ।

अस्य । कृत्वा । समुद्धानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥ २ ॥

१. क्ष-झ-व-ट-उप उपेत्य । २. क्ष-झ-ट-क्षपि संप्रसारणम् । ३. च-प्रथमेऽहनि । ४. च-क्ष-क्ष-
यागलक्षणम् ।

वसः पूर्वोक्तः वसिष्ठः जायमानः अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव
 परमे उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वने अन्तरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथमम्
 आविः अभवत् प्रत्यक्षोऽभूत् । 'स्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव' (ऋ. सं. १. ३१. ३)
 इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात् प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे
 भसिति चेष्टते इति मातरिश्वा यजमानः । तदर्थम् । किञ्च 'समिधानस्य' इन्धनैः सम्यग्वर्धमानस्य
 अग्नेः^१ मज्जना । बलनामैतत् । बलवता ऋत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण^२ शोचिः^३ व्यावा
 पृथिवी यां च पृथिवीं च प्र अरोचयत् प्रकर्षेणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्छान्दसः ॥ मज्जना
 ऋत्वा समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रबलेन समिधनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽग्ने रेजन्ते असंसन्तो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुसंदृशः । सुप्रतीकस्य । सुद्युतः ।

भास्त्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिन्धवः । अग्नेः । रेजन्ते । असंसन्तः । अजराः ॥३॥

अस्य स्तूयमानस्याग्नेः त्वेषाः दीप्तयः अजराः जरारहिताः अजीर्णाः^४ अविरता इत्यर्थः ॥
 'नजो जरमर' इत्यादिना उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्य अस्य अग्नेः
 भानवः रश्मयः । दीप्तेरुक्तत्वाद्ग्नं विस्फुलिङ्गा अवगन्तव्याः । ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यक् दृष्टारः ।
 सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः । तथा अस्य अग्नेः भात्वक्षसः । त्वक्ष इति
 बलनाम, 'त्वक्षः शर्धः' (नि. २. ९. ६) इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः । अक्तुः
 इति रात्रिनामैतत्, 'अक्तुः ऊर्ग्या' (नि. १. ७. ४) इति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
 अक्तुं जगदअक्तं नैशं तमः अति अतिक्रम्य सिन्धवः स्यन्दमानाः सर्वत्र व्याप्नुवन्तः असंसन्तः
 स्वव्यापारेषु अस्वपन्तोऽविरताः अत एव अजराः न रेजन्ते न कम्पन्ते । दाहपाकादिषु^५ न चलन्ति
 न चात्यन्ते वा अन्यैः । यद्वा । नशब्दो दृष्टान्तवचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्या-
 दित्यस्य सिन्धवो न रश्मय इव । ते यथा स्यन्दनशीला व्याप्तिमन्तः अक्षुरति^६ अजक्तं तमः अतिक्रम्य
 असंसन्तो रेजन्ते तद्वत् भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजन्ते कम्पन्ते व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥४॥

यम् । आर्इरिरे । भृगवः । विश्ववेदसम् । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्जना ।

अग्निम् । तम् । गीःऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः । न । राजति ॥४॥

१. त-यजमानस्य । २. ख-ज-ज्ञ-फ-अस्य अग्नेः । ३. क्ष-क-ज्ञ-स-म-ट-त-ज्वालाज्वालनादिव्यापारेण ।
 ४. क्ष-क-ज्ञ-म-ट-शोचिः उत्पादितं तेजः । ५. ज्ञ-अक्षीणाः । ६. क्ष-क-ज्ञ-म-ट-दाहपाकादिव्यापि ।
 ७. क्ष-ज्ञ-म-ट-अक्षुरिति । ८. क्ष-म-ट-अतिक्रम्य अजराः ।

विविधवेदसं सर्वधनम् । वेद इति धननाम, 'वेदः वरिवा' (नि. २. १०. ४) इति तन्नामसु पाठात् । तादृशं वयम् अग्निं भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्याः देवाः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यद्वा । 'एतावती वै पृथिवी' (तै. सं. २. ६. ४. ३) इत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वम् । तस्या नाभौ उत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्जना बलेन निमित्तेन आ अभिमुख्येन ईरिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः^१ तम् अग्निं स्वै स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिः आ हिनुहि प्रामुहि ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' । 'उतश्च प्रथयाच्छन्दसि वावचनम्' इति हेर्लुगभावः ॥ यः अग्निः एकः मुख्यः सन् एक एव वा वस्वः वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदातुमिति शेषः । राजति इत्यैश्वर्यकर्मा, 'क्षियति राजति' (नि. २. २१. ४) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्य ईष्टे तद्वत् ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भवति योधो न शत्रून्त्स वना न्यृञ्जते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुताम् इव । स्वनः । सेना इव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।

अग्निः । जम्भैः । तिगितैः । अत्ति । भवति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । ऋञ्जते ॥ ५ ॥

यः अग्निः वराय वरणाय निग्रहाय न^२ शक्तो न भवति^३ । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते । मरुतां वस्वनः इव । स यथा अग्राहः^४ तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिक्षयार्थं^५ प्रबलेन अतिसृष्टा सेनेव । सा यथा अन्यैः अनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवा अशनिः यथा पतयेव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयम् अग्निः तिगितैः निशितैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अन्यविकारच्छान्दसः । जम्भैः दन्तैर्दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः अत्ति अस्मद्विरोधिनो भक्षयति । तथा भवति हिनस्ति ॥ 'भर्व हिंसायाम्' ॥ यास्कस्वाह—'भवतिरत्तिकर्मा' (निरु. ९. २३) इति । यद्यपि अस्तिभर्वत्योः अदनमेवार्थः तथापि तदवान्तरभेदोऽवगन्तव्यः । तत्र दृष्टान्तः । योधो न संग्रहतां शूर इव । स यथा शत्रून् भवति भक्षयति^६ तद्वत् । किंच सः अग्निः वना वनानि वृक्षादिसमूहान् न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः । 'ऋजतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः ॥

कुविभो अग्निरुचयस्य वीरसद्वसुष्कुविद्वसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुवितुतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचयस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुभिः । कामम् । आवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकम् । तम् । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

१. क्ष-म-ट-स्थापितवन्तः । ईर गतौ । २. क्ष१-सर्वस्य वसुनः । ३. ङ-क्ष१-न शक्तो न भवति; च-फ-न शक्तो भवति; क्ष-त-शक्तो न भवति । ४. क्ष-म-ट-अनिग्राहः; क्ष-सर्वैः अग्राहः । ५. क्ष-ङ-क्ष१-म-ट-वैरिक्षयार्थम् । ६. क्ष-ङ-क्ष-क्ष१-म-ट-भक्षयति नाशयति ।

अयम् अग्निः नः अस्माकम् उच्यथस्य उच्यथस्य स्तोत्रस्य कुर्वित् बहुवारं वीः कामयिता
 असत् भवतु ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः ॥ यद्वा । उच्यथस्य^१ एतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य नः इति संबन्धः ।
 तथा वसुः वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिः वासयितृभिर्धनैः कामम् अत्यर्थमभिमत्तं
 वा कुर्वित् अतिप्रभूतम् आवरत् आवृणोतु । अभिमत्तप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लेटि
 अडागमः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अयमग्निः चोदः अस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि
 सातये लाभाय कुर्वित् बहु^२ तुतुज्यात् स्वरयतु प्रेरयतु^३ इत्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः । छान्दसः शपः
 श्लुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तम् अग्निम् अया धिया अनया स्तुतिरूपया
 प्रज्ञया गृणे उच्चारयामि स्तौमीत्यर्थः ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते ।

इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णासिद्धु नो यंसते धियम् ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । धूःऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् । न । सम्ऽइधानः । ऋञ्जते ।
 इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रवर्णाम् । उत् । ऊँ इति । नः । यंसते । धियम् ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिषु आज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमङ्गम् । दीप्तज्वाल-
 मित्यर्थः । किंच वः युष्मत्संबन्धिनः ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकम्
 अग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधानः इध्मैर्दीपयमानः ऋञ्जते प्रसाधयति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ।
 एवम् इन्धानः सम्यग्दीप्यमानः अक्रः ज्वालासमिदादिभिराक्रान्तः अन्यैः अनाक्रान्तः^४ वा ॥ क्रमे-
 ष्छान्दसो ङः ॥ विदथेषु^५ यज्ञेषु वेदयस्सु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानः अस्मदीयां
 धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वा उदु यंसते
 उद्योजयत्येव^६ ॥ यमेर्लेटि अडागमः । सिप् ॥ उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम, 'धीः शमी'
 (नि. २. १. २१) इति तन्नामसु पाठात् ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

अदब्धेभिरदपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

अदब्धेभिः । अदपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मासु अप्रमाद्यन् । 'युच्छ प्रमादे' । अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छद्भिः
 अप्रमाद्यद्भिः अनवधानरहितैः शिवेभिः मन्त्रकल्याणैः शग्मैः सुखकरैः पायुभिः रक्षणप्रकारैः नः

१. ख-व-ज-स-त-फ-व-उच्यथस्य नः । २. स-बहु यथा तथा । ३. स१-कारयतु । ४. ख-व-
 ज-ण-त-न-व-अनुक्रान्तः । ५. व-व-स१-म-ट-विदथेषु दुष्क्रान्तो वा । ६. क-स-ख-फ-उद्योजयत्येव ।

अस्मान्^१ पाहि रक्ष । किंच हे^२ इष्टे सर्वैः एषणीयाग्ने^३ जाः जायमानोऽस्माभिर्हीयमानः सन्^४ अक्षधेभिः अहिंसितैः^५ अदपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ॥ ‘ ह्य ह्यम् उत्क्रेशे ’ । तौदादिकः ॥
अनिमिषग्निः निमेषरहितैः अनलसस्वभावैः इन्द्रैः लक्षणैः^६ नः अस्मान्^७ परि परितः^८ पाहि पालय । यद्वा । उपर्युपरि जायन्ते इति जाः । नो जाः अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि परितो रक्ष । न केवलमस्मान् किंतु अस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥ ॥ १२ ॥

‘ एति प्र होता ’ इति सप्तमं पञ्चमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतम् । पूर्वत्र ‘ आग्नेयं तु तत् ’ इत्युक्तत्वात् इदमप्याग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका-‘ एति प्र सप्त जागतम् ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोर्विनिर्योग उक्तः ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वं^१ दधानः शुचिपेशसं^२ धियम् ।

अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो^३ या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥

एति । प्र । होता । व्रतम् । अस्य । मायया । ऊर्ध्वम् । दधानः । शुचिपेशसम् । धियम् ।

अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽवृतः । याः । अस्य । धामं । प्रथमम् । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं^४ होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युः^५ अस्य अग्नेः^६ व्रतं हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं^७ मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन्^८ प्र^९ एति प्रकर्षेण गच्छति होतुम् । मायेति प्रज्ञानाम्, ‘ माया वयुनम् ’ (नि. ३. ९. ९) इति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयम् । ऊर्ध्वाम्^{१०} उपर्यारूढां^{११} शुचिपेशसं^{१२} शोभनरूपोपेताम् । पेश इति रूपनाम । धियं प्रज्ञां^{१३} दधानः । ‘ आ^{१४} चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यति ’ इत्युक्तत्वात्^{१५} । आगत्य च^{१६} दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः^{१७} सुचः जुह्वादीः^{१८} क्रमते गृह्णाति । कीदृशः सुचः । याः^{१९} प्रथमं पात्रासादनकाले^{२०} अस्य अग्नेः^{२१} धामं स्थानं^{२२} निंसते ॥ ‘ निंस^{२३} चुम्बने इति धातुः ॥ चुम्बन्ति भजन्ते इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात् सुचः क्रमते इत्यर्थः । हशब्दः प्रसिद्धौ । यद्वा । होता देवानामाह्वाता अयमग्निः अस्य यजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन्^{२४} एति । यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयम् । ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्तिं^{२५} शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं^{२६} धियं ज्वालाचलनादिरूपं^{२७} कर्म दधानः धारयमाणः । आगत्य च^{२८} दक्षिणावृतः उक्तलक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुहुपभृदादिका अभि क्रमते आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं^{२९} ज्वालाः प्रसर्पन्ति इत्यर्थः । याः सुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकाले^{३०} अस्याग्नेर्धामं स्थानं वेदिलक्षणं निंसते चुम्बन्ति प्राप्ताः । हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ‘ णिसि चुम्बने ’ । अदादिस्वात् शपो लुक् । इदिस्वात् नुम् ॥

१. क्ष-झ१-अ-ट-रक्षणेः । २. क्ष-झ१-अ-ट-आ चतुर्थात् कर्मणः त्वं नो अभि समीक्ष्य इदं करिष्ये इदं करिष्ये इत्युक्तत्वात् । ३. ख-च-णिसि; ४. क्ष-झ-अ-ट-शोभनरूपोपेताम् । ५. क्ष-झ-अ-ट-ज्वालाचलनादिरूपम् ।

अभी मृतस्य दोहना अनूषत योनौ देवस्य सदर्ने परीवृताः ।

अपामुपस्थे विभृतो यदावसदध स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनूषत । योनौ । देवस्य । सदर्ने । परीवृताः ।

अपाम् । उपस्थे । विभृतः । यत् । आ । अवसत् ।

अध । स्वधाः । अधयत् । याभिः । ईयते ॥ २ ॥

ऋतस्य उदकस्य दोहनाः धाराः योनौ उत्पत्तिस्थाने देवस्य सदर्ने द्योतमानस्य आदित्यस्य स्थाने परीवृताः तद्विश्विभिः परितो व्यासाः सत्यः अभि अनूषत अभिनवा भवन्ति । आभवन्त्येव स्तूयन्ते वा^१ । कदेत्यत आह । यत् यदा अपामुपस्थे उदकानामुत्सङ्गे अन्तः विभृतः विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन् आवसत् आक्रम्य निवसत्ययमग्निः तदानीमित्यर्थः । अध अधुना स्वधाः अमृतोपमाः अपः अधयत् पिबति सर्वो लोकः । ता विश्लेष्यन्ते । याभिः सह ईयते अयमग्निः संगच्छते^२ वा भूमिं ता अधयत् । विद्युदात्मना उदकानि जगत् पाययते^३ इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

युयूषतः सर्वयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरित्रता मिथः ।

आर्दी भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सव्यसा । तत् । इत् । वपुः । समानम् । अर्थम् । वितरित्रता । मिथः ।

आत् । ईम् । भगः । न । हव्यः । सम् । अस्मत् । आ ।

वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सम् । अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सर्वयसा समानवयस्कौ । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यौ तद्वत् तदानीमेव यदा प्रबुद्धो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरित्रता भृशं तरन्तौ^४ होत्रध्वर्यु वपुः अग्नेः शरीरं युयूषतः स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रैषानन्तरं याज्या-दिपाठो होतृर्वापारः वषट्कारानन्तरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधेयम् । सर्वयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरित्रता विशेषेण तरितुमिच्छन्तौ ॥ तस्मैर्ह्यङ्गुलान्तात् शतरि दाधत्यादौ (पा. सू. ७. ४. ६५) निपात्यते । द्विवचनस्य आकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं^५ शरीरं युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः । तद्वदग्निं साकं^६ होत्रध्वर्यु युयूषतः । आदीम् अनन्तरमेव हव्यः आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवत् यज्ञात्मकस्य

१. क्ष-ङ-झ-झ-अ-ट-आविर्भवन्ति आभिमुख्येन स्तूयन्ते वा । २. क्ष-ङ-झ-झ-अ-ट-संगच्छते गच्छति । ३. क्ष-अ-ट-पालयते । ४. क्ष-अ-ट-समानप्रयोजनं यज्ञनिष्पत्तिम्; ङ-झ-अ-समानप्रयोजन-यज्ञनिष्पत्तिम्; झ-समानप्रयोजननिष्पत्तिम् । ५. क्ष-अ-ट-वितरन्तौ । ६. क्ष-अ-ट-समानमर्थं समानप्रयोजनम् । ७. झ-अ-परस्परशरीरम् । ८. क्ष-ख-ङ-ज-झ-झ-अ-ट-फ-तद्वदग्नेः साकम् ।

रथस्य निर्वाहको वा सन् ^१अस्मत् अस्माकं संबन्धिनः ^२रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधाराः ^३आ सर्वतः ^४समयंस्त सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । ^५भगो^१ न सर्वैः सेवनीय आदित्यः^२ स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । ^३सारथिः^४ रथस्य यन्ता वोढुर्वाहकस्याश्वादेः रश्मीन् प्रमहानिव । तान् यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयंस्त ॥

यमीं द्वा सर्वयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समौकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्नजरो मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यम् । ईम् । द्वा । सऽवयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । समऽऔकसा ।

दिवा । न । नक्तम् । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

^१यमीम् एनमग्निं ^२द्वा द्वौ ^३सर्वयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा ^४समाने ^५योना योनी फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ ^६मिथुना दम्पती इव एककार्योद्युक्तौ ^७समौकसा समाननिवासौ देव-यजनस्थानौ ईदृशौ होत्रध्वर्यू ^८सपर्यतः पूजयतः स्तुत्या हविष्प्रदानेन च प्रीणयतः^९ । कट्रेऽपि । ^{१०}दिवा ^{११}न अहनीव ^{१२}नक्तं रात्रावपि । सर्वदेस्यर्थः । एवं पूज्यमानोऽग्निः ^{१३}पलितः पूर्वम् अङ्गारावस्थायां जीर्णोऽपि^{१४} समिन्धनानन्तरं ^{१५}युवा तरुणः तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वा ^{१६}अजनि जायते । एवं जातोऽयं ^{१७}मानुषा ^{१८}युगा मनोः संबन्धीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वा उद्दिश्य ^{१९}पुरु ^{२०}चरन् बह्वाज्यादिकं भक्षयन् ^{२१}अजरः अजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिशो देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत् आ स ऋण्वत्यभिब्रजद्भिर्वयुना नवाधित ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । त्रिशः । देवम् । मर्तासः । ऊतये । हवामहे ।

धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋण्वति । अभिब्रजत्ऽभिः । वयुना । नवा । अधित ॥ ५ ॥

^१देवं द्योतमानं ^२तम्^३ एनमग्निं^४ ^५दश ^६धीतयः दशसंख्याका अङ्गुलयः ^७त्रिंशः विशाः परस्पर-विश्लिष्टाः ^८हिन्वन्ति प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा ^९मर्तासः मनुष्या वयं यजमानाः ^{१०}ऊतये रक्षणाय ^{११}हवामहे आह्वयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमग्निः ^{१२}धनोः धनुषः सकाशात् ^{१३}प्रवत् ^{१४}आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान् यथा शत्रोरुपरि मुञ्चन्ति^{१५} ॥ आ इत्युपमार्थे ॥ तद्वत् ^{१६}सः अग्निः ^{१७}धनुस्थानीयात् निजशरीररक्षाशात् प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रश्मीन् ^{१८}ऋण्वति गमयति ॥ रिचिर्गत्यर्थः । अत्र अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । इष्टिच्चात् नुम् । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणम् । अधिशाब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंच एवं प्रवृद्धोऽग्निः ^{१९}अभिब्रजतिः अनुष्ठानार्थमभितः संचरतिः ज्ञेयम्^{२०} अर्थम्

१. क्ष-झ-न-ट-भगो न सर्वैः सेवनीयः उपस्थ इव । स यथा रेतआदिकं स्वीकरोति तद्वत् । यद्वा भगो न आदित्य इव । २. क्ष-झ-न-ट-किंच सारथिः । ३. क्ष-झ-न-ट-प्रीणयतः मिथुनौ जायापती वा पूजयतः । ४. क्ष-ङ-झ-न-ट-शीर्णोऽपि । ५. झ-न-तमीम् तमेनम् अग्निम् । ६. क्ष-झ-न-ट-मुञ्चति । ७. क्ष-झ-न-ट-आग्नेयम् ।

अभिगच्छन्निर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि अनुष्ठानविषयाणि अभित
धारयति ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा । अभिगज्जिराभिमुख्येन गच्छन्निर्वात्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि
वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीन्यभित धत्ते ॥ धाजञ्छान्दसे लुकि 'स्थाध्वोरिष' इति इत्वम् ।
उत्तरस्य सिचः क्त्स्वम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपः ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाइव त्मना ।

एनी त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्करी बर्हिंराशाते ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वम् । पार्थिवस्य । पशुपाऽइव । त्मना ।

एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिश्रिया ।

हिरण्ययी इति । वक्करी इति । बर्हिः । आशाते इति ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेः विद्युदात्मना वृष्ट्यादेवां राजसि ईशिषे । ऐश्वर्य-
नामैतत् । तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिना मनुष्यादेः राजसि ईश्वरो भवसि । किम् अन्यतन्त्रत्वेन
नेत्याह । ऋमना आत्मनैव स्वसामर्थ्येनैव । तत्र दृष्टान्तः पशुपाइव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव
पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेन आत्यन्तस्वातन्त्र्यमुक्तं भवति ।
किंच यस्मादेवं तस्मात् एते तव बर्हिः यज्ञम् एते प्रसिद्धे एनी एतवर्णे शुभ्रे द्यावापृथिव्यौ आशाते
अभुवाते व्याप्तुतः ॥ 'वर्णादनुदात्तात्' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप् तकारस्य नकारश्च ॥
कीदृश्यौ ते । बृहती मह्यौ अतिविस्तृते अभिश्रिया प्राप्तैश्वर्ये अभितः सेव्ये वा हिरण्ययी हित-
रमणीये वक्करी अतिकुशलं शब्दयन्त्यौ ॥ वचेर्वनिपि 'वनो र च' इति ङीबेफौ । छान्दसं कुत्वम् ।
'वकि कौटिल्ये' इत्यस्मात् वा छान्दसो नुमभावः ॥ ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ बर्हिः अभुवाते ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वचो मन्द्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितुमाँइव क्षयः ॥ ७ ॥

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हर्य । तत् । वचः । मन्द्र । स्वधाऽवः । ऋतऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रण्वः । सम्दृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा स्तुत्या । किंच तत् तादृशं प्रियकरं वचः
वाभूयं स्तोत्रं प्रति हर्य पुनः कामयस्व । हे मन्द्र मादनशील स्तुर्य वा हे स्वधावः हविलक्षणा-
भवन् हे ऋतजात यशार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा । यः ईदृशस्त्वं विश्वतः
सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्य जगतः प्रत्यङ्ङसि अभिमतः अनुकूलोऽसि न पराङ्मुखः इत्यर्थः । तथा
दर्शतः दर्शनीयः सर्वैः । किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शने रण्वः रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य ।

यद्वा । तव संष्टौ सत्यां सर्वो जनः ^१क्षयः निवासवान् भवति । तत्र दृष्टान्तः । ^२पितुर्मात्रिव ।
अतिप्रभूताज्ञस्वामी यथा सर्वैः वस्तव्यः^३ गन्तव्यश्च भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

‘तं पृच्छत’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘तं पृच्छत पञ्चान्या त्रिष्टुप्’
इति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्वत्र ‘आग्नेयं तु तत्’ इत्युक्त्वात् इदमप्याग्नेयम् । अन्यत्र त्रिष्टुप् ।
शिष्टात्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्य विनियोग उक्तः ॥

तं पृच्छता स जगामा स वेद स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्तसन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शवसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥

तम् । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वा । ईयते । सः । नु । ईयते ।

तस्मिन् । सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः । वाजस्य । शवसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः ^१तम् अग्निं ^२पृच्छत । यस्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् । तस्यैव प्रष्टव्यस्य
अतिशयमाह । ^३स ^४जगाम स सर्वत्र गच्छति । अत एव ^५स ^६वेद स च प्रष्टव्यं जनानां । किमितर-
साधारण्येन नेत्याह । ^७स ^८चिकित्वा स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । सः^९ एव ^{१०}ईयते
ज्ञेयसकाशं गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । ^{११}सः सोऽग्निरेव ^{१२}नु क्षिप्रम् ^{१३}ईयते । यत्^{१४}
यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः^{१५} । यद्वा । ज्ञानार्थम्^{१६} ईयते^{१७} सेव्यते ।
तथा^{१८} शीघ्रमनुसेव्यते^{१९} । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तत्र अपेक्षिताः^{२०} कामाः
सन्तीत्याह । ^{२१}तस्मिन् अग्नौ ^{२२}प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि ^{२३}सन्ति । असाध्यं नियम्यापि
साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच ^{२४}तस्मिन् एवाग्नौ ^{२५}इष्टयः एष्टव्या भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा
सन्ति । किंच ^{२६}सः अग्निः ^{२७}वाजस्य अन्नस्य ^{२८}शवसः बलस्य च ^{२९}पतिः पालयिता दीता । किंच
^{३०}शुष्मिणः बलवतो राजादेरपि पतिः स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं
साधयतेति ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनैव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदृपितः ॥ २ ॥

तम् । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनैव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।

न । मृष्यते । प्रथमम् । न । अपरम् । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रदृपितः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तम् । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्यः इत्याह । ^१तमित् तमेवाग्निं ^२पृच्छन्ति
स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । ^३सिमः सर्वजनः ^४न ^५वि ^६पृच्छति विपरीतं न पृच्छति ।

१. अ१-स्तव्यः । २. अ-क-अ१-म-ट-किंच सः । ३. अ-क-अ-अ१-म-ट-यजमानस्य
जिज्ञासितमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । ४. अ-ज्ञानार्थिभिरीयते । ५. अ-नु शीघ्रम् । ६. अ-
क-अ१-म-ट-अस्मदपेक्षिताः ।

पृष्टोऽपि ^१धीरः धीमानचं ^२स्वेनेव ^३मनसा । इवशब्दः एवार्थे । स्वकीययैव बुद्ध्या ^४यत् यत्कार्यम्
^५अग्रभीत् वदामीत्यादत्ते^१ तदेव प्रतिब्रूते न तु प्रभानुकूलम् । स्वतन्त्रेश्वर इत्युक्तं भवति । यद्वा । प्रष्टा
 धीमान्^२ स्वेन^३ मनसा वाचा वाच्यं^४ विचार्यं यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवाग्निं पृच्छति
 न तु बहु भाषते इत्यर्थः । परवाक्यासह्यत्वमाह । अयमग्निः ^५प्रथमं ^६वचः स्ववाक्यापूर्वभावि वचनं
^७न मृष्यते न सहते । तथा ^८अपरं वचः स्वोक्त्यनन्तरभावि प्रतिवचनं ^९न मृष्यते । यस्मादयमेवं-
 विधस्तस्मात् ^{१०}अग्रपितः अग्रतः यद्वा तेन शिक्षितोऽनुहण्डः सर्वो लोकः ^{११}अस्य महानुभावस्याग्नेः
^{१२}क्रवा क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह ^{१३}सचते संगच्छते जीवतीत्यर्थः ॥

तमिद्रच्छन्ति जुह्वस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृणवद्वचांसि मे ।

पुरुषैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥ ३ ॥

तम् । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः । तम् । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृणवत् । वचांसि । मे ।

पुरुषैषः । ततुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽङ्गतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सम् । रभः ॥ ३ ॥

^१जुह्वः अस्मदीया जुहूपभृदादयः ^२तमित् तमेवोद्दिश्य आज्यपूर्णाः सस्यः ^३गच्छन्ति प्रीणयितुम् ।
 यद्वा । हूयन्ते इति जुह्वः आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु स्थितानि आज्यानि अपि आश्रया-
 श्रयिणोः^४ अभेदेन जुह्वः इत्युच्यन्ते ' मञ्चाः क्रोशन्ति ' इतिवत् । ता अपि तमेव गच्छन्ति अस्य सर्व-
 देवतात्मकत्वात् । अत्रैव इतरदेवतार्थमपि हूयमानं^५ च^६ इति भावः । किंच ^७अर्वतीः प्राप्तिमस्यः स्तुतयः
^८तम् इत् तमेवाग्निं गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव । सः^९ एव ^{१०}एकः अयमग्निः ^{११}विश्वानि ^{१२}मे मदीयानि
^{१३}वचांसि स्तोत्ररूपाणि ^{१४}शृणवत् शृणोति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः—' ते देवा
 बिभ्यतोऽग्निं प्रविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ' (तै. सं. ६. २. २. ६) इति । तथा अत्रैव
 पुरस्तादाह्नास्यते—' स्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रः ' (ऋ. सं. ५. ३. १) इत्यादि^{१५} । कोऽस्य
 विशेषः इत्युच्यते । ^{१६}पुरुषैषः बहुषैषभाक् । यद्वा । बहुषेष्णः । सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः । ^{१७}ततुरिः
 तारयिता ॥ तरतेः अन्तर्भावितव्यथात् ' आदगमहनः^{१८} ' इति किन्प्रत्ययः । ' बहुलं छन्दसि ' इति
 उत्त्वम् ॥ ^{१९}यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य । ^{२०}अच्छिद्रोतिः अविच्छिन्नरक्षणः ^{२१}शिशुः
 शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणाम् । एवंभूतोऽग्निः ^{२२}सं ^{२३}रभः यज्ञादिसंरम्भवान् सन् ^{२४}आदत्त
 आदत्ते हविरादिकं स्वीकरोति ॥

उपस्थार्यं चरति यत्समारत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि श्वान्तं मृशते नान्ये मुदे यदीं गच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् ॥ ४ ॥

उपस्थार्यम् । चरति । यत् । समारत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । श्वान्तम् । मृशते । नान्ये । मुदे । यत् । ईम् । गच्छन्ति । उशतीः । अपिऽस्थितम् ॥ ४ ॥

१. क्ष-स१-अ-ट-तदेवादत्ते । २. क्ष-क-ज्ञ-स-अ-ट-धीरो धीमान् । ३. क्ष-स-अ-ट-स्वेनेव मनसा
 वाचाऽवाच्यम् । ४. क्ष-अ-ट-आश्रयाश्रितयोः । ५. क्ष-क-स-स१-अ-ट-हूयमानत्वात् । ६. क्ष-अ-ट-
 अतः । ७. क्ष-स१-अ-ट-इति ।

यत् यदा अध्वर्युः उपस्थां चरति उपस्थापोपस्थाय अनुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति । कदेत्याह । यत् 'समारत समागच्छत मथनेन आविरभवत् ॥ 'समो गम्यच्छि' इति अर्तेः आत्मनेपदम् ॥ सद्यः तदानीमेव जातः उत्पन्नः सन् युज्येभिः योक्तुं संबद्धं समर्थैः फलैः मिश्रयितुमर्हं स्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार अरण्योर्गूढः सन् चचार । यद्वा । युज्येभिरश्वैर्जातमात्रः एव सर्वत्र संचचार ॥ 'त्सर च्छगगतौ' । लिटि णलि रूपम् ॥ एवं प्रवृद्धोऽयं श्रान्तं श्रान्तं शान्तं वा यजमानं नान्ये नन्दनीये कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषाय अभि मृशते अभिमर्शनं करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्रान्तं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् । कदेति चेत् उच्यते । यत् यदा अपिष्ठितं व्याप्य वर्तमानम् ईम् एनमग्निम् उशतीः कामयमाना आज्यधाराः स्तुतयो वा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तदा अभि मृशते ॥

स ईं मृगो अप्यो वनर्गुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यव्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वान् ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ईम् । मृगः । अप्यः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपमस्याम् । नि । धायि ।

वि । अव्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतचिद् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ईं स एवाग्निः उपमस्याम् उपमायामुपमास्पदायां त्वचि ओषध्यादिभिराच्छादितायां वेद्याम् उप नि धायि उपस्थाप्यते^१ उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगः मार्जयिता अन्वेषणशीलो वा । 'मृगो मार्तेर्गतिकर्मणः' (निरु. १.२०) इति यास्कः । अप्यः आप्यो गन्तव्यः । अपः कर्म तत्र साधुर्वा । वनर्गुः वनगामी ॥ ऋच्छतेर्गमेः च^२ इदं रूपम् । यद्वा । गमेरेव । उपपदस्य रुडागमश्चान्दसः ॥ एवंभूतः अग्निः मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यो यजमानादिरूपेभ्यः वयुनानि^३ प्रज्ञानानि अनुष्ठेयज्ञानानि व्यवव्रवीत् विशेषेण ब्रवीति उपदिशति । वयुनमिति प्रज्ञानाम्, 'वयुनम् अभिरूपा' (नि. ३. ९. १०) इति तन्नामसु पाठात् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयम् अग्निर्विद्वान् सर्वज्ञः ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतित^४ ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधुः । सत्सु भवो वा । सत् फलं तदर्हतीति वा । सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतः तस्मात् प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ॥ १४ ॥

'त्रिमूर्धानम्' इति पञ्चर्षं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसम् आग्नेयम्, पूर्वत्र 'आग्नेयं तु तत्' इत्युक्तत्वात् । 'त्रिमूर्धानम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोऽष्टौ छन्दसि इदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः । 'अथैतस्याः' इति खण्डे सूत्रितं—'त्रिमूर्धानमिति त्रीणि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

१. क्ष-ञ-ट-यत् यदा । २. क्ष-ञ-ट-शान्तम् । ३. क्ष-झ-ञ-ट-निधिवत् उपस्थाप्यते । ४. क्ष-ञ-झ-ञ-ट- वा । ५. क्ष-ञ-झ-झ-ञ-ट-वयुना वयुनानि । ६. स-चेतयिता । ७. क्ष-झ-ञ-ट-तत्र ।

त्रिमूर्धानं सप्तर्षिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रोचनापप्रिवांसम् ॥ १ ॥

त्रिमूर्धानम् । सप्तर्षिमम् । गृणीषे । अनूनम् । अग्निम् । पित्रोः । उपस्थे ।

निऽसत्तम् । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपप्रिऽवांसम् ॥ १ ॥

अनया अभिर्यज्ञरूपेण स्तूयते । 'त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्धन्योपेतम् ॥ ' द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ किञ्च 'सप्तर्षिं नियामकसप्तच्छन्दोयुक्तम् ' अनूनम् अविकलं संपूर्णफलम् ' अग्निम् अग्निसाध्यम् अङ्गनादिगुणयुक्तं वा ' पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुपस्थे ' निषत्तं निषण्णम् । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण द्युलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किञ्च 'ध्रुवस्य निष्कलस्य' 'चरतः हविर्भक्षयतः' 'अस्य अग्नेः संबन्धिनं यज्ञं' 'दिवः द्युलोकादागतानि विश्वानि' रोचनानि' देवविमानानि 'आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयितारं' 'गृणीषे गृणीहि स्तुहि । यद्वा अयमग्नि-रोऽप्यते । त्रिमूर्ध्वदत्र' क्षिप्रन्तरिक्षद्युलोकाद्यस्थानत्रयोपेतम् । लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः । गार्हपत्या-दिस्थानत्रयवर्तिनं' वा । सप्तर्षिं सप्तज्वालम् अनूनम् अन्यूनं पित्रोः द्यावापृथिव्योरुपस्थे उत्सङ्गे निषत्तम् ॥ 'नसत्तनिषत्तं' इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः ॥ निषण्णम् आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयन्तं कामानाम् उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं' गृणीषे गृणीहि स्तुहि । किञ्च चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वात्' अविचलितस्य दिवो द्योतमानस्य अस्य अग्नेः विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवन्तीति शेषः । ईदृशमग्निं स्तुहि इति अन्तरात्मनः' प्रैषः ॥

उक्षा महाँ अभि ववक्ष एने अजरस्तथावितर्कतिर्ऋष्वः ।

उर्व्याः पदो नि दधाति सानौ रिहन्त्यूधो अरुषासो अस्य ॥ २ ॥

उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तस्थौ । इतःऽऊतिः । ऋष्वः ।

उर्व्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहन्ति । ऊधः । अरुषासः । अस्य ॥ २ ॥

'उक्षा सेक्ता । फलप्रदानसमर्थः' इत्यर्थः । अत एव 'महान् महिम्ना स्वरूपेण उद्धृतवृषभसदृशः अयमग्निः' 'एने द्यावापृथिव्यौ' 'अभि अभिक्रम्य व्याप्य' 'ववक्षे वहति व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वहतेर्लेटि छान्दसः शपः श्लुः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥ वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य' वासिनः' देवान् मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किञ्च अयम् 'अजरः जरारहितः' 'ऋष्वः महान् पूज्यः । महत्तामेतत् । 'ऋष्वः उक्षाः' (नि. ३. ३. ३) इति

१. क्ष-क्ष-अ-ट-निष्कलस्य नियतस्य । २. क्ष-विश्वा रोचना विश्वानि रोचनानि; क्ष-विश्वा रोचनानि । ३. क्ष-क्ष-अ-ट-त्रिमूर्धानं मूर्धवत् उक्ततक्षित्यन्तरिक्षः; क-ज-ण-न-त्रिमूर्धानं मूर्धवदत्र । ४. क्ष-क्ष-अ-ट-उत्तमगार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनम् । ५. क्ष-क्ष-अ-ट-उक्तगुणविशिष्टमग्निम् । ६. क्ष-अ-ट-नित्यं धृतत्वात् । ७. क्ष-क्ष-अ-ट-अन्तरात्मानं प्रति । ८. ख-च-फ-फलप्रदाता । ९. क-ज-क्ष-ण-न-लोकद्वयनिवासिनः ।

तन्नामसु पाठात् । तथा ^१इतऊतिः प्रासरक्षणः सन् ^२तस्थौ स्थितो वर्तते । यद्वा । उक्तगुणोऽयम् इतऊतिः इत एव गमनवान् अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ वर्तते । तदनन्तरम् ^३उर्ध्वा विस्तृताया भूम्याः ^४सानी समुद्धिते प्रदेशे वेदिलक्षणे ^५पदो ^६नि ^७दधाति पदानि स्थापयति करोति । किञ्च ^८अस्य अग्नेः ^९अरुषासः ^{१०}अरुषा आरोचनाः ^{११}ऊधः ऊधःस्थानीयमन्तरिक्षं ^{१२}रिहन्ति लिहन्ति । यद्वा । अस्य ऊधः ऊधःस्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचनाः ^{१३}ब्रह्मवर्चसेन यजमाना रिहन्ति अभिमतस्वर्गादीनि लिहन्ति ॥

समानं वत्समभि संचरन्ती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।

अनपवृज्याँ अध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधाने ॥ ३ ॥

समानम् । वत्सम् । अभि । संचरन्ती इति समुच्चरन्ती । विष्वक् ।

धेनू इति । वि । चरतः । सुमेके इति सुमेके ॥

अनपवृज्यान् । अध्वनः । मिमाने इति । विश्वान् । केतान् । अधि । महः । दधाने इति ॥ ३ ॥

^१समानम् एकमेव ^२वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवत् हर्षहेतुम् अग्निम् अभिमुखं ^३संचरन्ती संचरन्त्यौ ^४धेनू द्वे ^५अग्निहितकरणेन ^६प्रीणयिष्यौ ^७पत्नीयजमानलक्षणे धेनू ^८विष्वक् ^९वि ^{१०}चरतः संचरतः । स्तनपानादिसदृशेन्धनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यग्वर्धयतः इत्यर्थः । कीदृश्यौ ते ^{११}सुमेके शोभनकर्माणौ शोभनमेहने वा परिचरणकुशले इत्यर्थः । किञ्च ^{१२}अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् ॥ ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ^{१३}अध्वनः मार्गान् अग्नेः प्रान्तप्रदेशान् केशाद्यमेध्यरहितान् ^{१४}मिमाने संपादयिष्यौ । किञ्च ^{१५}विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि ^{१६}महः महान्ति ^{१७}अधि अधिकं ^{१८}दधाने धारयन्त्यौ । ईदृश्यौ अध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वग्विचरतः ॥

धीरासः पदं कवयौ नयन्ति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्यम् ।

सिसासन्तः पर्यपश्यन्त सिन्धुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

धीरासः । पदम् । कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्यम् ।

सिसासन्तः । परि । अपश्यन्त । सिन्धुम् । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

^१धीरासः धीरा धीमन्तः प्रयोगज्ञा अध्वर्यादयः ^२अजुर्यम् अजर्यम् अजीर्णम् ^३एनमग्निं ^४पदं स्थानं वेदिलक्षणं ^५नयन्ति प्रापयन्ति मथनदेशात् ^६गार्हपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वकामानाम् आस्पदम् एनं गमयन्ति । कीदृशास्ते । ^७कवयः क्रान्तदर्शिनी मेधाविनः

१. क्ष-ङ-स्र१-म-ट-अरुषासः आरोचमानाः । २. क्ष-ङ-म-ट-आरोचमानाः । ३. क्ष-स्र१-म-ट-अभि संचरन्ती अभि अभिमुखं संचरन्त्यौ सम्यक् तोषयन्त्यौ । ४. क्ष-स्र१-म-ट-अग्निं हितकरणेन । ५. स्र१-प्रीणयन्त्यौ । ६. क्ष-ङ-स्र१-म-ट-अक्षीणम् । ७. स्र-मन्धनदेशात् ।

अनूचाना वा । ' ये वा अनूचानास्ते कवयः ' (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रुतेः । किंच वनानां वृहदा बहुप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणाः धारयमाणाः । किंच एवरूपास्ते वसिष्ठं स्यन्दमानं यज्ञद्वारा फलानि जगन्तम् अग्निं वसिष्ठास्तः संभक्तुमिच्छन्तः ॥ सनतेः सनि ' सनीवन्तर्धे ' इति विकल्पनात् इडभावः । ' जगसनखनाम् ' इति आत्वम् ॥ पर्यपश्यन्त परितः पश्यन्ति । श्रुश्रूषन्त इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसविता अयमग्निः एभ्यः एवं कुर्वन्नयः नृन् नृभ्यो नेतृभ्यः आभिः अभवत् तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः २ ॥ नृन् प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यम् ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईळेन्यो महो अभीय जीवसे ।

पुरुत्रा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

दिदृक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईळेन्यः । महः । अभीय । जीवसे ।

पुरुऽत्रा । यत् । अभवत् । सूः । अह । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघवा । विश्वऽदर्शतः ॥ ५ ॥

अयमग्निः काष्ठासु परस्परं क्रान्त्वा वर्तमानासु दशसु दिक्षु दिदृक्षेण्यः । अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तः ३ भवति । यद्वा । द्रष्टुमेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृष्टोः सनन्तात् ' कृत्यार्थे तवैकेन्येन्ये ' इति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच प्रदानसमये ईळेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवम् । महः महतो देवादेः अभीय अर्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वा जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन धनप्रदानेन इति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । यत् अह यस्मात् खलु पुरुत्रा बहुषु देशेषु ॥ ' देवमनुष्ये ' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥ मघवा हविलक्षणाज्ञवान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमग्निः एभ्यो गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ एषामृत्विजां गर्भवच्छ्रुवदत्यन्तरक्षणीयानां सूः अभवत् प्रसविता उत्पादयिता अभवत् भवति । तस्मात् नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबन्धः ॥ १५ ॥

' कथा ते ' इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसमाप्तेयं त्रैष्टुभम् । ' कथा ' इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोरस्य सूक्तस्य विनियोगः ' त्रिमूर्धानमिति त्रीणि ' इत्यनेनोक्तः ॥

कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोर्दिदाशुर्वाजेभिराशुषाणाः ।

उमे यचोके तनये दधाना ऋतस्य सामंरणयन्त देवाः ॥ १ ॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयन्तः । आयोः । ददाशुः । वाजेभिः । आशुषाणाः ।

उमे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयन्त । देवाः ॥ १ ॥

हे अग्ने वते तव संबन्धिनो रश्मयः शुचयन्तः दीप्तिं सर्वत्र चक्षाणाः प्रकटयन्तः आशुषाणाः आशु शीघ्रं संभक्ताः आशून् संभक्तारो वा । वाय्वादेरपि शीघ्रं संभक्ता इत्यर्थः । यद्वा । समन्तात्

शोषयितारः । यद्वा । सर्वं व्यामुवन्तः ॥ अभोतेर्लिटः कानच् । व्यस्ययेन उपस्ययः सिच् च इति द्विविकरणता । आङ्पूर्वात् अन्तर्भावितण्यर्थात् शुभेः शानचि छान्दसः शपो लुक् । आङ्शब्दोपपत्तात् सनतेः कर्मणि अण् ॥ ईदृशा रश्मयः ^१वाजेभिः अक्षैः सहितम् ^२आयोः आयुरायुष्यम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ^३कथा केनोपायेन ^४ददाशुः ददति ॥ 'दाश्च दाने' । छान्दसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृहाणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । ^५यत् यस्मात् ^६उभे उक्ते अज्ञायुषी ^७तोके पुत्रे ^८तनये अनवच्छेदेन ^९कुटुम्बस्य ^{१०}विस्तारके । यद्वा । तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च । ^{११}दधानाः धारयन्तः ^{१२}देवाः व्यवहर्तारो यजमानाः ^{१३}ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि ^{१४}सामन् साम्नि रथन्तरादौ ^{१५}रणयन्त रमन्ते रमयन्ति शब्दयन्त्येव वा । यस्मात् अज्ञायुषुत्रादिसहिताः सोमेनेष्टा साम्नि रमन्ते तस्मात् रश्मयो ददतीत्यवगम्यते इत्यर्थः । तादृशांस्त्वदीयान् रश्मीन् मामपि ^{१६}अनुगृहाणेत्यर्थः ॥

बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने ॥ २ ॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वन्दारुः । ते । तन्वंम् । वन्दे । अग्ने ॥ २ ॥

हे ^१यविष्ठ युवतम हे ^२स्वधावः हविलक्षणज्ञेन तद्वज्रमे ^३मे मदीयस्य ^४मंहिष्ठस्य अतिशयेन पूजनीयस्य ^५प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्य ^६अस्य इदानीं क्रियमाणस्य ^७वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचः ^८बोध बुध्यस्व स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अग्ने लोके ^९त्वः । अत्र यास्कः ^{१०}'त्वो नेम इत्यर्धस्य' (निरु. ३. २०) इत्युक्त्वा एतदेवोदाजहार । एको जनः ^{११}पीयति । वधकर्मैतत् । हिनस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । ^{१२}त्वः एकः ^{१३}अनु ^{१४}गृणाति अनुकूलम् उच्चारयति ^{१५}। तयोर्मध्ये हे ^{१६}अग्ने ^{१७}वन्दारुः वन्दनशीलोऽहं ^{१८}ते तव ^{१९}तन्वं तनुं तव मूर्तिं ^{२०}वन्दे स्तौमि ॥

ये प्रायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । प्रायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । उच्यवृहस्पतिनामानौ द्वौ ऋषी आस्ताम् । तत्र उच्यस्य ममता नाम भार्या ^१। सा च गर्भिणी । तां ^२वृहस्पतिगृहीत्वा अरमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं ^३मा कार्षीः इति । एवमुक्तो वृहस्पतिः बलात् प्रतिरुद्ध-

१. क्ष-अविच्छेदेन । २. क्ष-क-च-क्ष-क्ष१-ज-ट-फ-कुलस्य । ३. क्ष-क-क्ष१-ज-ट-ममापि । ४. क्ष-यास्कस्तु । ५. क्ष-क-क्ष१-ज-ट-उच्चारयति स्तौति । ६. क्ष-क-क्ष१-ज-ट-भार्या आसीत् । गर्भिणी ताम् । ७. क्ष१-रेतःसेकम् ।

रेतस्कः सन् शशाप^१ । हे गर्भं त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्रामुहि जात्यन्धो भवेति । एवं शतो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नः तमोऽप्यथया अग्निमस्तौवीत् । स च स्तुत्या प्रीतः आन्ध्यं पर्यहरदिति । तदिदमत्रोच्यते । हे अग्ने^२ ते तव संबन्धिनः^३ ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयः^४ मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसम्^५ अन्धं^६ पश्यन्तः अन्धोऽयम् अतोऽस्माभिः रक्षणीयः इति अवगच्छन्तः सन्तः^७ दुरितात् दुष्टं प्रासाहुः स्वात्^८ अरक्षन्^९ तान्^{१०} सुकृतः सुखकर्तृन्^{११} विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञः^{१२} ररक्ष^{१३} रक्षति^{१४} । अस्मत्पालनायेति भावः । तैः^{१५} अस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितानस्मान्^{१६} दिप्सन्तः दम्भितुमिच्छन्तः^{१७} रिपवः कामादयः^{१८} नाह^{१९} देभुः । अहेति विनिग्रहार्थीयः । न खलु दम्भितुं शक्नुवन्ति ॥ 'दग्धु दग्धे' । 'अन्धिग्रन्धिदम्भिस्वजीनामिति' वक्तव्यम्^{२०} (का. १. २. ६. १) इति लिटः किस्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । तस्य असिद्धत्वात् एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्ता 'दग्धे' इति वक्तव्यम्^{२१} (पा. सू. ६. ४. १२०. ४) इति तौ विधीयते ॥ यद्वा । सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेव आत्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति द्वयेन ।

मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । द्वयेन ।

मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वम् । दुःऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हे अग्ने^१ नः अस्मान् युष्मद्रक्षितान्^२ यः अघायुः मारणादिरूपपापेच्छवान्^३ अररिवान् अदाता अस्मद्दानप्रतिबन्धकः इत्यर्थः ॥ रातेऽच्छान्दसस्य लिटः कसुः ॥ अरातीवा स्वयमदानवान् ॥ 'छन्दसि वनिपमिच्छन्ति' इति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ शत्रुत्वमाचरन् यः शत्रुः^४ द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन मन्त्रेण । न ददामीति मानसो मन्त्रः । निन्दाद्यारोपेण दाननिवारणं वाचिको मन्त्रः । यद्वा । मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मन्त्रेण । यो विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते तन्न करोति अन्यत् करोत्यन्यद्वदतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्वैविध्यम् । पूर्वं मानसवाचिकभेदेन हदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः । ईदृशेन मन्त्रेण यः शत्रुः^५ मर्चयति भर्त्सयति विधेयीकरोति^६ वा अस्मान् । सः मन्त्रैकदेशो मानसरूपः^७ अस्मै^८ पुनः^९ गुरुः^{१०} अस्तु ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । प्रयोक्तुरेव पुनः गरितास्तु^{११} । तथा^{१२} दुरुक्तैः दुर्वाक्यैर्निन्दा रूपैर्वाचिकैः^{१३} तन्वं स्वकीयां तनुम्^{१४} अनु^{१५} मृक्षीष्ट अनुमार्ष्टु अनुक्रमेण लुप्तु । यद्वा । स द्विविधो मन्त्रः अस्मै^{१६} प्रयोक्तुरेव^{१७} गुरुर्गरितास्तु । अन्यान्यपि अस्मक्यकाराय प्रयुक्तानि निहुरभाषणानि सन्ति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुप्तु । स्वात्मानमेवावृत्त्य दहत्वित्यर्थः ॥

१. ऋ-स१-तं शशाप । २. ऋ-स१-स१-म-ट-तान् रश्मीन् । ३. ऋ-स१-म-ट-त्वं ररक्ष रक्ष । ४. स-तेन । ५. ऋ-म-ट-°दम्भिस्वजीनामिति । ६. ऋ-म-ट-°पापेच्छया । ७. क-विषयीकरोति । ८. ऋ-स१-गरितास्तु भक्षकोऽस्तु । ९. ऋ-स१-प्रयोक्त्रे ।

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्ति मर्चयति द्वयेन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवन्तमग्ने मार्किनो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रविद्वान् । मर्तः । मर्तम् । मर्चयति । द्वयेन ।

अतः । पाहि । स्तवमान । स्तुवन्तम् । अग्ने । मार्किः । नः । दुःइताय । धायीः ॥ ५ ॥

पूर्वमन्त्रे द्विविधकुटिलमन्त्रेण^१ कर्तारं^२ तन्मन्त्रणं प्राप्नोतु मा अस्मान् इत्युक्तम् । अत्र तु तन्मन्त्रणात् पाहि इत्यग्निः प्रार्थ्यते । ^३उत ^४वा^५ हे ^६सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवाग्ने यः^७ मर्त्यः मरण-धर्मा मनुष्यः^८ प्रविद्वान् मायामन्त्रणं प्रकर्षेण जानन्^९ द्वयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमन्त्रेण^{१०} मर्तं मनुष्यं^{११} मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वा^{१२} अतः तादृशात् भर्त्सनात् तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे^{१३} स्तवमान स्तुयमान^{१४} अग्ने^{१५} स्तुवन्तं स्तुतिं कुर्वन्तं मां^{१६} पाहि रक्ष । किंच^{१७} नः अस्मान्^{१८} दुरिताय तत्कृताय दुर्मन्त्रणप्रयुक्तदुःस्त्राय समर्थं^{१९} मार्किः^{२०} धायीः मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षीः इत्यर्थः ॥ ‘धि धारणे’ । व्यत्ययेन इद् । सिचि वृद्धिः । ‘न माङ्योगे’ इति अडभावः ॥ ॥ १६ ॥

‘मथीद्यत्’ इति पञ्चमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभभागेयम् । ‘मथीद्यत्’ इत्यनुक्रमणिका । सूक्तत्रयमध्यस्य^{२१} तृतीयत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदैव्यम् ।

नि यं दधुर्मेनुष्यासु विक्षु स्वर्यं चित्रं वपुषे विभावम् ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ईम् । विष्टः । मातरिश्वा । होतारम् । विश्वऽअप्सुम् । विश्वऽदैव्यम् ।

नि । यम् । दधुः । मनुष्यासु । विक्षु । स्वर्यः । न । चित्रम् । वपुषे । विभावम् ॥ १ ॥

^१होतारं देवानामाह्वातारं^२ विश्वाप्सुम् । अस्त्विति रूपनाम । नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरादिभेदेन आहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा । कालीकराल्यादिरूपेण ज्वालानां वैरूप्याद्विश्वरूपत्वम् ।^३ विश्वदैव्यं सर्वदैवयोग्यक्रियासाधुं^४ यदीं यम् एनमग्निं^५ मातरिश्वा वृष्ट्यादिनिर्मात्रन्तरिक्षशसनो वायुः^६ विष्टः काष्ठेष्वन्तःप्रविष्टः सन्^७ मथीत् अमघ्नात् प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ ‘मथे विलोडने’ ।

ह्यन्तर्क्षणं^८ इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ पुनः स एव विशेष्यते ।^९ यम् अग्निं^{१०} मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु^{११} विक्षु ऋत्विग्भूपासु प्रजासु पूर्वं^{१२} वपुषे यज्ञशरीरसिद्धये^{१३} नि^{१४} दधुः धारयन्ति यजमानाः । मनुष्यशब्दो निरुक्ते बहुधा निरुक्तः—‘मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीध्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा^{१५} मनोरपत्यं^{१६} मनुषो वा’ (निरु. ३. ७) इति । यद्वा । पूर्वं देवा मनुष्यासु मनोरपत्यभूतासु विक्षु प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय^{१७} यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण नि दधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः ।^{१८} स्वर्यं स्वरणं^{१९} स्वीरणं^{२०} वा । आदित्यमिव^{२१} चित्रं चायनीयं^{२२} विभावं

१. स१-०मन्त्रणकर्तारम् । २. क्ष-स१-अ-ट-वा अथवा । ३. क्ष-अ-ट-सूक्तत्रयमध्येऽस्य ।

४. स-मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यम् । ५. स-स१-रूपाय । ६. स-स्वरणं सु अरणं वा ।

विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयन्ति तद्वत् । स्वःशब्दं यास्कः एवं निरुवाच—
'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्मृतो रसाम्स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति वा'
(निरु. २. १४) इति । ईदृशं यं नि दधुस्तं मथीदिति पूर्वत्रान्वयः ॥

ददानामिन्न ददभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानम् । इत् । न । ददभन्त । मन्म । अग्निः । वरूथम् । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपस्तुतिम् । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमिन् अग्नये कुर्वाणमेव मां दम्भितारो वैरिणः न
ददभन्त दम्भितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दग्धेः 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । व्यस्ययेन
अन्तादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य तादृशस्य प्रदातुः मम वरूथं वरणीयं स्तोत्रा-
दिकम् अयम् अग्निः चाकन् अस्यर्थं कामयते ॥ कनतिः कान्तिकर्मा । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि
छान्दसः अङभावः । बहुलादेव^१ वा छान्दसः^२ तुजादिस्वात् अभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मात् न
दधुवन्तीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह । उपस्तुतिं^३ भर-
माणस्य कुर्वाणस्य कारोः स्तोतुः अस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि^४ हविषप्रदानादिरूपाणि
जुषन्त^५ सर्वे देवाः । अतो न ददभन्तेत्यर्थः ॥

नित्ये चित्तु यं सदर्ने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियांसः ।

प्र सू नयन्त गृभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥

नित्ये । चित् । नु । यम् । सदर्ने । जगृभ्रे । प्रशस्तिभिः । दधिरे । यज्ञियांसः ।

प्र । सु । नयन्त । गृभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियांसः यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चित् सदर्ने नित्ये
एव गार्हपत्यलक्षणे अग्न्यासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे गृह्णन्ति ॥ प्रहेलिटि 'हरयोरे' इति रेभावः ।
'इप्रहोर्भः' इति भवम् ॥ 'नित्यं गतभियः' भ्रियते नित्यं गार्हपत्यम् इति सूत्रात् गार्हपत्यो नित्यः ।
तदाश्रयत्वात् सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिः दधिरे धारयन्ति
आहवनीयार्थम् । इष्टावश्च इष्टौ एषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयन्तः ऋत्विजः प्र सू नयन्त
सुषु प्रणयन्ति । तत्र दष्टान्तः । ररहाणाः रंहसा गच्छन्तः ॥ 'रहि गतौ' । छान्दसस्य लिटः कानच् ।

१. क्ष-ञ-स्र१-म-ट-केवलादेव । २. क्ष-ञ-ट-छान्दसः शपः श्रुः । ३. क्ष-ञ-ट-उपस्तुतिं तत् (तै तं)
देवमुपेत्य क्रियमाणां स्तुतिम्; स- उपस्तुतिं तं देवमुपेत्य स्तोत्रम् । ४. क्ष-ञ-स्र१-म-ट-सर्वाणि कर्माणि ।
५. क्ष-ञ-ज-ज्ञ-स्र१-म-ट-जुषन्त सेवन्ते । ६. स-गावभियः । ७. क्ष-स्र१-म-ट-तदायतनत्वात् ।
८. स-भूत्वा च सदनमपि इष्टौ (इष्टौ) एषणे साधने । ९. क्ष-ञ-ट-गृह्णन्तः ।

‘अग्निस्यमागमशासनम्’ इति नुमभावः ॥ ^१रथ्यः रथवन्तस्तस्मै नियुक्ताः ॥ ‘छन्दसीवनिषी’ इति रथशब्दात् मत्वर्थीय ईकारः ॥ ^२अथासो ^३न अथा इव । ते यथा ध्रुवा रथस्वामिनम् अभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥

पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु घून् ॥ ४ ॥

पुरूणि । दस्मः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभावा ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्याम् । असनाम् । अनु । घून् ॥ ४ ॥

अत्र दावाग्निरूपेण अयं स्तूयते । ^१दस्मः उपक्षपयिता अयमग्निः ^२पुरूणि बहूनि वृक्षादीनि ^३नि रिणाति नितरां हिनस्ति ॥ ‘री गतिरेषणयोः’ । प्वादित्वात् ह्रस्वः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । ^४जम्भैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः । ^५आत् दाहानन्तरं ^६वने वृक्षादिसमूहात्मके ^७विभावा विविध-प्रकाशयुक्तः सन् ^८रोचते दीप्तो भवति । ^९आत् अनन्तरम् ^{१०}अस्य ^{११}शोचिः ज्वालानुकूलं ^{१२}वातः अग्निसखिभूतो वायुः ^{१३}अनु ^{१४}घून् । अन्विति वीप्सार्थे । प्रतिदिनमनुकूलं ^{१५}वाति । ज्वालाः आदाय गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१६}अस्तुः क्षेप्तुः सकाशात् ^{१७}असनां गच्छन्तीं ^{१८}शर्यां ^{१९}न । शरो नाम हिंसासाधनलोहमयम् इषुमुखं तत्प्रचुराम् । यद्वा । शरो नाम वंशावान्तरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकाराम्^{२०} इषुमिव^{२१} । ‘शर्या इषवः शरमय्यः’ (निरु. ५. ४) इति यास्कः । यद्वा । शर एव शर्या । अथवा । शरो हिंसा । तत्करोति^{२२} इति शर्या इषुः । तां यथा वायुः नोदकजन्यः^{२३} वेगो वा अनुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे सन्तं रेषणा रेषयन्ति ।

अन्धा अपश्या न दम्भभिख्या नित्यास ई प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यम् । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । सन्तम् । रेषणाः । रेषयन्ति ।

अन्धाः । अपश्याः । न । दम्भन् । अभिख्या । नित्यासः । ईम् । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

^१यम् अग्निं ^२गर्भे गर्भवद्रक्षके अरणिमध्ये ^३सन्तं वर्तमानं ^४रिपवः नराः ^५न ^६रेषयन्ति न दुःखयन्ति । तथा ^७रिषण्यवः अन्ये हिंसकाः ॥ ‘दुरस्युर्द्विगणस्युर्द्विगण्यति रिषण्यति’ (पा. सू. ७. ४. ३६) इति क्यचि निपात्यते । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उः ॥ ^८न हिंसन्ति । कीदृशास्ते । ^९रेषणाः हिंसनस्वभावाः । यद्वा । तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसन्ति ॥ किंच अस्य ^{१०}अभित्या अभितः क्वाप्तिं^{११} माहात्म्यम् ^{१२}अन्धाः ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एव ^{१३}अपश्याः अत्रष्टारः । यद्वा । विद्वांसोऽप्यभावयितारः अनुपासका इत्यर्थः । ईदृग्भा उभयेऽपि ^{१४}न ^{१५}दम्भन् न दम्भवन्ति न हिंसन्ति ।

१. क्ष-तद्विकारमिव । २. क्ष-तां करोति । ३. क्ष-क्ष-अ-ट-नोदनजन्यः । ४. क्ष-क्ष-अ-ट-नोदनजन्यः । ५. क्ष-क्ष-अ-ट-नोदनजन्यः ।

कौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य धारमाधिकं रूपं के जानन्तीति चेत् उच्यते ।
 १ नित्यासः नित्या अधिचक्षितैरुक्तयः अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात् स्वयमपि नित्या
 अधिचक्षन्तीति भावि नित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यन्ते^१ । तादृशा यजमानाः १ प्रेतारः यज्ञादिना तमेव
 तर्पयितारः सन्तः १ ईम् एनम् १ अरक्षन् रक्षन्ति यज्ञादिरूपेण भजन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘महः सः’ इति पञ्चच नवमं सूक्तं दैर्घतमसं वैराजमाप्नेयम् । ‘दशकास्त्रयो विराळेकादशका
 वा’ (अनु. ६. ७-८) इत्युक्तलक्षणसम्भावात्^२ । तथा चानुक्रान्तं-‘महः स वैराजम्’ इति ।
 विनियोगो लैङ्गिकः ॥

महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पदे आ ।

उप ध्रजन्तमद्रयो विधन्ति ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।
 उप । ध्रजन्तम् । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

१ महः महतः पूज्यस्य १ रायः गवादिरूपस्य धनस्व १ पतिः पालकः स्वामी १ सः अग्निः १ दन्
 ददत् अभिमतं प्रयच्छन् ॥ ददातेः शतरि छान्दसः शपो लुक् । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इति आर्धधातुक-
 त्वात् ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः ॥ १ आ आभिमुख्येन अस्मद्देवयजनं प्रति १ ईषते गच्छति ।
 किंच १ इनस्य स्वामिनोऽपि १ इनः स्वामी सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं १ वसुनः धनस्य १ पदे आस्पद-
 भूते वेदिस्थाने १ आ आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा । वसुनो निवासयोग्यस्य धन-
 स्थापि इनः इति संबन्धः । यद्वा^३ । वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंच १ उप १ ध्रजन्तम् उपगच्छन्तम् एनम्
 अभिषवार्थम् १ अद्रयः प्राववन्तो यजमानाः १ विधन्ति परिचरन्त्येव^४ ॥ ‘विध विधाने’ । तौदादिकः ।
 लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति अडभावः । निघाताभावच्छान्दसः । यद्वा । पूर्वत्र तच्छब्दभूतेः अत्र
 यच्छब्दाध्याहारेण अस्य संबन्धात् अनिघातः ॥ यद्वा । अद्रयोऽभिषवप्रावाणः स्वशब्दैः उप उपेत्य
 विधन्ति पूजयन्त्येव । आह्लादं^५ जनयन्तीत्यर्थः ॥

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषा । नराम् । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

१ सः^६ तादृशः^६ १ यः अग्निः १ नरां १ न मनुष्याणामिव १ रोदस्योः छावापृथिव्योरपि १ वृषा
 सेका उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः^७ १ श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन् १ अस्ति

१. क्ष-क्ष१-म-ट-इत्युपचर्यन्ते । २. क्ष-क्ष१-इत्युक्तलक्षणसंभवात् । ३. क्ष-क्ष१-म-ट-यज्ञाय ।
 ४. क्ष-क्ष१-म-ट-उपचरन्त्येव । मत्वर्थो लुप्यते । ५. क्ष-म-ट-आह्लातम् । ६. क्ष-म-ट-‘सः तादृशः’
 वास्ति । ७. क्ष-क्ष१-म-ट-सर्वोत्पादकः सोऽभिः ।

वर्तते । सर्वोत्पादकः इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं^१ जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीतः आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतितत्त्वरत्नम् । पुनर्वर्तुनीहौ स एव स्वरः ॥ अत्रायं सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं^२ हविः आदित्यं प्रापयत्य तद्वदिमभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारा उदकेन^३ प्रवर्ष्य सर्वान् प्राणिनः प्रापयति^४ इत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारा उत्पादयिता । इदानीं साक्षा-दुत्पादकत्वमाह । यः अग्निः योनौ गर्भाशये^५ सस्त्राणः प्रविष्टः सन्^६ विशिञ्चीत निषिक्तं रेतः पारयति^७ । नृपश्चादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव^८ नोत्पद्यते^९ । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तते इत्यर्थः । यद्वा । योऽग्निर्नरां न नराणां कर्मसु उत्साहयुक्तानां यजमानानामिव । ‘नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु’ (निरु. ५. १) इति यास्कः । तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्वद्वोदस्योरपि । आश्रयवाचिना शब्देन आश्रयिणो लक्ष्यन्ते । भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन शुलोकवर्तिनां हविष्प्रापणेनेति भावः । स तादृशोऽग्निः श्रवोभिः हविर्लक्ष्यैः सोमाज्यादिभिः अन्नैर्निमित्तभूतैः जीवपीत-सर्गो जीवविशेषैर्यजमानैः अविशेषेण सर्वैर्वा आस्वादितस्वभावः सन् अस्ति प्रकृष्टो वर्तते । अमुमग्निं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान् भोगान् भुञ्जते इत्यर्थः । किंच यः अग्निर्नो नैव स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्त्राणः प्रविष्टः सन् विशिञ्चीत स्वस्मिन् प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति महानुभावो वर्तते ॥

आ यः पुरं नामिणीमदीदेदत्यः कविर्नभन्यो नार्वी ।

सूरो न रुरुकाञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरम् । नामिणीम् । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । नार्वी ।

सूरः । न । रुरुकान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

यः अग्निः नामिणीं नर्मवर्ती यजमानानां संबन्धिनीम् उत्तरवेदिम् । यद्वा । नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं^१ यां भूमिं प्रति अग्न्यागमनमनीषा विद्यते ताम् । पुरं तत्स्थानम् आ^२ अदीदेत् दीपयति । कीदृशोऽयम् । अत्यः अपेक्षितदेशं प्रति अतनशीलः कविः प्रातःवर्ती । तत्र दृष्टान्तः । अर्वा अरणकुशलः नभन्यो न नभस्याकाशे भवो नभस्वान् वायुरिव । किंच शतात्मा । शतं सहस्रम् इत्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वम् । अथवा मित्रवरुणभेदेन^३ अग्नेः मित्रादिरूपं^४ ‘त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्’ (ऋ. सं. ५.३.१), ‘इन्द्रं मित्रं वरुण-मग्निमाहुः’ (ऋ. सं. १.१६४.४६) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अग्नेरेव इन्द्राद्यात्मकरत्नमाहुरिति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः । तादृशोऽयं सूर्यो न सूर्य इव रुरुकान् दीपयमानः ॥ ‘रच दीप्तौ’ । छान्दसस्य लिटः कसुः ॥ अतः स तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्तते इति पूर्वत्राम्बयः ॥

१. क्ष-म-ट-स्वादितम् । २. क्ष-म-ट-उदकानि । ३. क्ष-म-ट-प्रापयति । ४. क्ष-म-ट-प्रापयति; क-म-प्रापयति । ५. क्ष-म-म-ट-पूरयेदेव । ६. म-नोत्पद्यते । ७. क्ष-म-ट-यज्ञार्थम् । ८. क्ष-म-म-ट-मित्रवरुणादिरूपभेदेन । ९. क्ष-म-म-ट-मित्रादिरूपत्वम् ।

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥ ४ ॥

अभि । द्विजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्थात् ।

होता । यजिष्ठः । अपाम् । सधस्थे ॥ ४ ॥

अयमग्निः 'द्विजन्मा' द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनात् प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनन्तरं पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं^१ द्वितीयं जन्मेव^२ । एवं द्विजन्मत्वम् । अथवा द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशः^३ अग्निः 'त्री' 'रोचनानि' त्रीणि रोचनानि क्षित्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वा 'अभि' 'शुशुचानः' अभितः प्रकाशयन् । न केवलं त्रीण्येव किंतु 'विश्वा' 'रजांसि' सर्वाण्यपि रज्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशुचानः अभितः^४ प्रकाशयन्^५ दीपयन् 'होता' देवानामाह्वाता 'यजिष्ठः' यदृतमः सन् 'अपां' प्रोक्षण्याशुदकानां 'सधस्थे' सहस्थाने यागदेशे 'अस्थात्' तिष्ठति ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि श्रवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयम् । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । श्रवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

'यो' 'द्विजन्मा' 'सः' एव 'होता' होमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वारा आहवनीयत्वात् आह्वाता वा देवानां सः 'अयं' 'विश्वा' विश्वानि 'वार्याणि' वरणीयानि^६ ॥ 'इडवन्दवृक्षंसदुहां' ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ 'श्रवस्या' श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं हविलक्ष्णं तदिच्छया ॥ श्रवःशब्दात् कथजन्तात् 'अ' प्रत्ययात् 'इति' भावे अप्रत्ययः ॥ 'दधे' धारयति । 'अस्मै' उक्तस्वरूपाय^७ अग्नये 'यः' 'मर्तः' मर्त्यः 'ददाश' ददाति सः 'सुतुकः' शोभनपुत्रो भवति ॥ ॥ १८ ॥

'पुरु त्वा' इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं दीर्घतमसमाप्तेयमौष्णिहम् । 'पुरु तृचमौष्णिहम्' इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छन्दसि अस्य विनियोगः । 'अथैतस्याः' इति खण्डे सूत्रितं- 'पुरु त्वा त्वामग्ने' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव शरण आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तव । स्विदा । आ ।

तोदस्यैव । शरणे । आ । महस्य ॥ १ ॥

१. क्ष-ङ-क्ष१-म-ट-आधानपवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपम् । २. क्ष-ङ-च-क्ष-म-ट-जन्म । ३. क्ष-म-ट-स तादृशः । ४. क्ष-ङ-च-क्ष-क्ष१-म-ट-'अभितः प्रकाशयन्' नास्ति । ५. क-स-वरणीयानि धनानि, क्ष-क्ष१-म-ट-वरणीयानि कर्माणि । ६. क्ष-क्ष१-म-ट-अजानि यशो वा दधे । ७. च-उत्कृष्टस्वरूपाय ।

हे अग्ने ^१त्वा त्वां ^२पुरु बहु ^३वोचे । यद्वा । बहु दाश्वानिति संबन्धः । पुत्रं देहि वित्तं देहि
इत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतः ^४दाश्वान् अभिमतं हविः दत्तवानस्मि अतः
वोचे । इतरसाधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्यमिति न मन्तव्यम् । यतोऽहं हे ^५अग्ने ^६तव ^७स्थित्तवैष
^८आ आभिमुख्येन ^९अरिः अर्ता हविरादिप्रापणेन सेवकोऽहम् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}महस्य महतः
^{११}तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामिनः ^{१२}शरणे अस्य ^{१३}गृहे यथा गर्भदासादिः ^{१४}आ समन्तात् नियतो वर्तते
तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मात् अभिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘बहु
दाश्वान्स्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेः । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव । यदन्यदेवाया अप्रावाहुतयो ह्वयन्त
इत्येतद्दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् तोदस्येव शरण आ महस्य तुदस्येव शरणेऽधि महतः ’ (निरु. ५. ७) इति ॥

व्यनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अनिनस्य । धनिनः । प्रऽहोषे । चित् । अररुषः ।

कदा । चन । प्रऽजिगतः । अदेवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे स्वाभीष्टं बहु विज्ञापयामीत्युक्तम् । अत्र तु स्वविलक्षणेभ्यो दानादिरहितेभ्यो
दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण^१ ब्रवीमि^२ । उपसर्गश्रुतेः^३ योग्यक्रियाध्याहारः ।
अथवा संनिहितत्वात् वोचे इत्यनुषज्यते । अस्मदर्थं यत् व्यजिज्ञपन्^४ तद्विरुद्धं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य
न दातव्यम् इति^५ ब्रवीमि^६ इत्यर्थः । तेषां स्वरूपमाह । ^७अनिनस्य अस्वामिनः त्वाम्^८ अस्वामिनं
कुर्वाणस्य^९ तथा ^{१०}धनिनः समग्रधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वात् तन्निवार्यते । यद्वा ।
यागाद्यनुपयोगिधनवतः^{११} इत्यर्थः । किंच ^{१२}प्रहोषे^{१३} प्रकर्षेण होतुम् ^{१४}अररुषः अददतो दक्षिणारूपेण^{१५} ।
यद्वा । प्रहोषेऽनिनस्येति संबन्धः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः । अत्र इनशब्देन तत्त्वं सामर्थ्यं
लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच^{१६} कदा ^{१७}चन ^{१८}प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवान् अस्तु-
वतः । अत्र चन इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे । किंच ^{१९}अदेवयोः
देवानात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोचे इत्यर्थः । निन्विदानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्य
अतादृशत्वात् बहु वोचे इत्येतत् युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा । चन इति चिच्छब्दपर्यायः । उक्त-
प्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित् प्रजिगतो यदाकदाचित् त्वां स्तुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति
विशेषेण ब्रवीमि । किमु वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ॥

१. क्ष-ञ-स-स१-ञ-ट-‘अस्य’ नास्ति । २. क्ष-ञ-ट-विबोचे । ३. क्ष-ञ-ट-उपसर्गवशात् ।
४. क्ष-स१-ञ-ट-व्यज्ञापयन् । ५. क्ष-ञ-ट-‘इति ब्रवीमि’ नास्ति । ६. क्ष-स१-ञ-ट-त्वाम् इनम् अकुर्वाणस्य
विबोचे । सर्वत्र एवं संबन्धनीयम् ; ङ-त्वाम् अस्वामिनं कुर्वाणस्य विबोचे । सर्वत्र एवं संबोधनीयम् ; स-त्वाम्
अग्निं स्वामिनं (म्) अकुर्वाणस्य । ७. क्ष-ञ-ट-यागाद्यनुपभोगधनवतः ; स-यागाद्यनुष्ठानोपयोगिधनवतः ।
८. क्ष-स१-ञ-ट-प्रहोषे चित् । ९. क्ष-ञ-ट-दक्षिणारूपेण । १०. स-किञ् । अररुषः । अहिंसकस्य
पक्षोऽहम् अकुर्वतः किंच ।

स चन्द्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधन्तमो दिवि ।

प्रप्रेचै अग्रे वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चन्द्रः । विप्र । मर्त्यः । महः । ब्राधन्तमः । दिवि ।

प्रऽप्र । इत् । ते । अग्रे । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्रे विप्र मेधाविन् यः मर्त्यः त्वां यजते सः मर्त्यो यजमानः दिवि शुलोके चन्द्रः सर्वेषाम् आह्लादकश्चन्द्रसदृशो भवति । यद्वा । चन्द्र एव भवति । यजमानानां चन्द्रत्वप्राप्तिं चन्द्रोऽग्राहयन्ति—‘ पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा ’ (छा. उ. ५. १०. ४) इति । ‘ सोमलोके विभूतिमनुभूय ’ (प्र. उ. ५. ४) इति च । तथा मुण्डकेऽपि शुलोकप्राप्तिराज्ञायते—‘ एष्टो-हीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ’ इति, ‘ एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ’ (सु. उ. १. २. ५-६) इति च । पुनः स एव विशेष्यते । महः महतोऽपि ब्राधन्तमः प्रबुद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतः ‘ अग्रे ’ ते तव प्रप्रेत् प्रकर्षणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा । प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥ ॥ १९ ॥

‘ मित्रं न यम् ’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तं दैवतमसं जागतं मैत्रावरुणम् । आद्या मैत्र्येव । अत्रानुक्रमणिका—‘ मित्रं नव मैत्रावरुणं हि जागतं मैत्र्याद्या ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

मित्रं न यं शिष्या गोषु गव्यवः स्वाध्यायौ विदथे अप्सु जीजनन् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रम् । न । यम् । शिष्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदथे । अप्सु । जीजनन् ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियम् । यजतम् । जनुषाम् । अवः ॥ १ ॥

यम् अग्निं शिष्या । कर्मनामैतत्, ‘ शिमी शक्तिः ’ (नि. २. १. २४) इति तन्नामसूक्तत्वात् । प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितम् । यद्वा । शिष्या इत्येतत् क्रियया सह संबध्यते । गोषु बह्वेषु निमित्तभूतासु गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः । अत्र यद्यपि गव्यवः इत्येवालं न गोष्विति, तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते । तच्चैकया द्वित्राभिरपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्वथ इत्यवगमयितुं गोष्विति पदम् । यथा ‘ गवामसि गोपतिः ’ (ऋ. सं. ७. ९८. ६), ‘ गणानां त्वा गणपतिम् ’ (ऋ. सं. २. २३. १) । तथा स्वाध्यायः सुष्ठु आध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभन-ध्याना वा विदथे वागो अप्सु अन्तरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानम् । आप इत्यन्तरिक्षनाम, ‘ आपः पृथिवी ’ (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसूक्तत्वात् । अग्रेरन्तरिक्षोत्पत्तिः ‘ यदग्रे विविजा अस्यप्सुजा वा ’ (ऋ. सं. ८. ४३. २८), ‘ अप्सवग्रे सचिद्व ’ (ऋ. सं. ८. ४३. ९) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु

प्रसिद्धा । १ प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा १ यजतं यष्टव्यमग्निं १ जनुषां जन्मवतां प्राणिनाम् १ अथः
 १ प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिष्या मथनादिकर्मणा १ जीजनन् जनयन्ति १ यजमानाः । यद्वा । अप्सु
 निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणिनामुपकाराय वृष्टयर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः १ पाजसा बलेन
 १ गिरा भयंकरशब्देन च १ रोदसी यावापृथिव्यौ १ अरेजेताम् अकम्पेताम् । अग्नेः सकाशात् कम्पनम्
 'अरेजेतां रोदसी होतृवूर्ये' (ऋ. सं. १. ३१. ३) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । न च सर्वरक्षणार्थम् उत्पा-
 दितोऽग्निः लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निन्दास्तुतिवात् । यथा लोकौ विभीतस्तथा
 प्रवृद्धोऽभवत् इति स्तुतौ पर्यवसानात् । यद्यप्यत्राग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्तित एव तथापि
 युस्थानस्याग्नेरेव मित्रत्वात् मन्त्रस्य मैत्रत्वमविरुद्धम् । यद्वा । मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं
 देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे च ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति । शिष्टम् एतद्विशेषेण तथैव योजनीयम् ॥

यद्वा त्यद्वा पुरुमीळहस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । वाम् । पुरुऽमीळहस्य । सोमिनः । प्र । मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अध । क्रतुम् । विदतम् । गातुम् । अर्चते । उत । श्रुतम् । वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ १ यत् यस्मात् कारणात् १ वां युवां १ पुरुमीळहस्य बहुलाभीष्टसेचनस्य १ सोमिनः
 १ स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ १ त्यत्^२ उक्तलक्षणं कर्म १ प्र १ मित्रासो १ न
 मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः प्र १ दधिरे प्रकर्षेण धारयन्ति । १ ह इति पूरणः । १ अध अतः कारणात्
 १ गातुं युष्मद्भ्रमनम् १ अर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य १ क्रतुं कर्म १ विदतं
 जानीतम् ॥ विदेलोटि व्यत्ययेन शः ॥ १ उत अपि च हे १ वृषणा कामानां वर्धितारौ युवां १ पस्त्यावतः ।
 पस्त्या इति गृहनाम, 'पस्त्या दुरोणे' (नि. ३. ४. ६) इति तन्नामसूक्तवात् । सदः प्राचीन-
 वंशादिगृहवतो यजमानस्याङ्गानं स्तोत्रं वा १ श्रुतं शृणुतम् ॥ छान्दोग्यो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा ।
 यद्यस्मात् सोमिनः सोमवतः पुरुमीळहस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः
 स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे अध अतः कारणात् तस्य अर्चते अर्चतः क्रतुं विदतमि-
 त्यादि पूर्ववत् ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिष्या वीथो अञ्चरम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यम् । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ईम् । मृताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिष्या । वीथः । अञ्चरम् ॥ ३ ॥

हे 'वृषणा कामानां वर्धितारौ हे मित्रावरुणौ' वां युवयोः संबन्धि 'जन्म जननम् उत्पत्तिम्' 'रोदस्योः घावापृथिव्योः सकाशात् । घावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा । मित्र इति सर्वोपकारी अभिरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः उभयोः पृथिवीयुस्थानत्वात् । ततः पूर्वमन्त्रे मित्रदृष्टान्तत्वेन अग्निः स्तुतः । अत इदमभिगम्यते अग्निरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । 'अग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम्' (ऋ. सं. २. २. ३), 'मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुः' (ऋ. सं. ६. १५. २) इति च । 'प्रवाच्यं स्तुत्यं तादृग्युवयोः जन्म' महे महते 'दक्षसे सर्वविषयबलाय' 'क्षितयः मनुष्या यजमानाः' 'आ' 'भूषन् सर्वतोऽलंकुर्वन्ति श्लाघन्ते' इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । 'यदीं यस्मादेव कारणात् । अथवा । ईम् इत्यनर्थकः । 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' इत्युक्तत्वात् । 'ऋताय यज्ञाय' 'भरथः' सामर्थ्यम् । 'यत् यस्माच्च कारणात्' 'अर्वते' युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलम् । अथवा । उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । यस्माच्च 'होत्रया' स्तुतिरूपया वाचा 'क्षिन्या' हविष्प्रदानादिकर्मणा च 'प्र' 'वीथः' प्रकर्षेण प्राप्तुयः । तस्मात् प्रवाच्यं जन्म भूषयन्तीत्यर्थः । होत्रा इति वाङ्नाम, 'होत्रा गीः' (नि. १. ११. ३५) इति तन्नामसु पाठात् ॥

प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिया ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत्

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युषं युञ्जाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया । ऋतवानौ । ऋतम् । आ । घोषथः । बृहत् ।

युवम् । दिवः । बृहतः । दक्षम् । आभुवम् । गाम् । न । धुरि । उप । युञ्जाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हे 'असुरा' असुरौ बलवन्तौ^१ मित्रावरुणौ युवयोः 'या' क्षितिः देवयजनरूपा 'महि' महदत्यधिकं 'प्रिया' प्रियतरा प्रीणयित्री वा 'सा' 'क्षितिः' 'प्र' प्रकर्षेण संपादिता । उपसर्गश्रुतेः^२ योग्यक्रियाध्याहारः । तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धम् । आसाद्य च हे 'ऋतावानौ' ऋतवन्तौ युवां 'बृहत्' प्रबृद्धम् 'ऋतम्' अस्मदीयं यज्ञम् 'आ' 'घोषथः'^३ अवैकल्येन संपादितः इति स्तुतिमित्यर्थः । यतः 'युवं युवां' 'बृहतः' महतः 'दिवः' शुलोकस्य धुरि 'दक्षं' तर्पणवहने^४ समर्थम्^५ । अथवा बृहतो दिवो महतो शुलोकस्थदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षम् अभिमतसा धनसमर्थम् । 'आभुवं' सर्वतो भवनशीलम् 'अपः' कर्म सोमयागरूपम् 'उप' 'युञ्जाथे' सेवेथे तत्रत्यं हविः स्वीकुरुथ इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टान्तः । 'धुरि' शारीरबलस्य निवांहे तदर्थं 'गां' 'न' धेनुमिव । तां यथोपयुजते तद्वत् । यद्वा । विकारे प्रकृतिसंज्ञः । क्षीरादिकमिव । तस्मात् ऋतम् आघोषथः ॥

१. ऋ-स-उत्पत्तिः ।

२. ऋ-म-ट-असुरा असौर्वातारौ ।

३. ऋ-क-स-१-म-ट-उपसर्गवशात् ।

४. ऋ-क-स-१-म-ट-आघोषथः सर्वतः शब्दस्यः ।

५. ऋ-म-ट-तर्पणवहनसमर्थम्; ऋ-तर्पणवहने समर्थम्, स-१-तर्पणवहनसमर्थम् ।

मही अत्र महिना वारमृण्वथोऽरेणवस्तुज आ सघ्नधेनवः ।

स्वरन्ति ता उपरताति सूर्यमा निम्नुच उषसस्तक्वीरिव ॥ ५ ॥

मही इति । अत्र । महिना । वारम् । ऋण्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सघ्नम् । धेनवः ।
स्वरन्ति । ताः । उपरताति । सूर्यम् । आ । निम्नुचः । उषसः । तक्वीःऽईव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां^१ 'मही महत्याम् ॥ ससम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । ' ईदूतौ च ससम्यर्थे ' (पा. सू. १. १. १९) इति प्रगृह्यता ॥ 'अत्र अस्यां पृथिव्यां 'महिना* महत्त्वेन या धेनुः 'वारं वरणीयं प्रदेशम् 'ऋण्वथः' गमयथः ॥ अन्तर्भावितप्यर्थोऽयम् ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् छावापृथिव्योः अभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एताः 'धेनवः गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेन 'अरेणवः अनवद्याः तस्कराद्यनपहारेण अनष्टा वा 'तुजः क्षीराणां प्रदाय्यः ॥ तुजतिः^२ दानकर्मा ॥ 'सघ्नम्^३ सघ्ननि गोष्ठे 'आ आश्रिता आगच्छन्ति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ 'ताः एवकारिता धेनवः 'उपरताति उपरतातौ ॥ ससम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवति अन्तरिक्षे मेघाच्छन्ने सति 'सूर्यं सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । 'सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम् ' (तै. ब्रा. २. २. १०) इति श्रुत्यन्तरात् । आदिष्यमभिलक्ष्य 'स्वरन्ति शब्दयन्ति सुखसंचाराय ॥ 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । औवादिकः ॥ कस्मिन् काले इति तदुच्यते । 'निम्नुचः 'उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषु उषःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः । 'तक्वीरिव । तक्वा स्तेनः । तस्य वेता गन्ता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां सुखचारः^४ युष्मदायत्तः इति तयोः स्तुतिः ॥ ॥ २० ॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मित्र यत्र वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्र । यत्र । वरुण । गातुम् । अर्चयः ।

अव । त्मना । सृजतम् । पिन्वतम् । धियः । युवम् । विप्रस्य । मन्मनाम् । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ^५ 'केशिनीः केशवस्थोऽग्नेर्ज्वालाः 'वां युवाम् 'ऋताय यज्ञार्थम् 'आ 'अनूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । हे 'मित्र हे 'वरुण युवामुभौ 'यत्र यागे 'गातुं गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिवीनाम्, 'गातुः पूषा' (नि. १. १. २०) इत्युक्त्वात् । 'अर्चयः पूजयथः स्वीकुरुथ इत्यर्थः । आगत्य च 'त्मना आत्मनैव^६ 'अव 'सृजतं वृष्टिम् अवाहसुप्तं विसृजतम् । तथा कृत्वा 'धियः अस्मदीयानि कर्माणि 'पिन्वतं^७ वर्धयतम् इत्यर्थः । एवं कृत्वा 'विप्रस्य मेधाविनः यजमानस्य 'मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां 'युवं युवाम् 'इरज्यथः

१. ङ-स१-मही महान्तौ युवां महिना महिन्ना महत्त्वेन अत्र अस्यां पृथिव्यां या धेनुः वारं वरणीयं प्रदेशम् ऋण्वथः । *क-महिना महिन्ना । २. ख-तुजतिः । ३. ङ-स१-अ-ट-संघनिध्वंशः । बह्व क्षिप्रं सघ्नम् । ४. ङ-स१-अ-ट-सुखसंचारः । ५. ङ-स१-अ-ट- मित्रावरुणौ वां युवयोः । ६. ङ-अ-ट-आत्मना । ७. ङ-पिन्वतं वेचयतम् ; स१-सेचयन्तम् ।

ईश्वरौ स्वामिवौ भवथः । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा, ' इरज्यति पत्यते ' (नि. २. २१. १) इति तन्नामसु उक्तत्वात् ॥

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू ॥ ७ ॥

यः । वाम् । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मसाधनः ।

उप । अह । तम् । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । अच्छ । गिरः ।

सुस्मतिम् । गन्तम् । अस्मयू इत्यस्मयू ॥ ७ ॥

यः यः खलु यजमानः वां युवासुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञैः यागैर्निमित्तभूतैः शशमानः शंसमानः दाशति हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । य एव कविः अनूचानः ' येऽनूचानास्ते ' कवयः ' (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी होता सम्यग्होमनिष्पादको यजमानः मन्मसाधनः मननीयद्रव्यदक्षिणादिसाधनोपेतः सन् यजति सोमयागादिकं करोति^१ । तम् एव^२ यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञम् उप उपलक्ष्य गच्छथः प्राप्नुथः^३ खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं वीथः कामयेथे । किंच^४ अस्मयू अस्मान् कामयमानौ युवां गिरः स्तुतीः अच्छ अभिलक्ष्य गन्तं गच्छतम् । तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकुस्तमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तम् इति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथापि अस्मयू इत्युक्तत्वात् दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतया उक्तवानिति गम्यते^५ । यद्वा । यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे^६ । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुतीः^७ अच्छ अभिलक्ष्य गच्छतम् ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरन्ति वां मन्मना संयता गिरोऽदृप्यता मनसा रेवदाशाथे ॥ ८ ॥

युवाम् । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अञ्जते । ऋतावाना । मनसः । न । प्रयुक्तिषु ।

भरन्ति । वाम् । मन्मना । समुद्यता । गिरः । अदृप्यता । मनसा । रेवत् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे यः ऋतावाना यश्चरन्तौ वृष्टयुदकवन्तौ वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमौ यज्ञैः यजन-साधनैः गोभिः गोधिकारैः पयसादिभिः अञ्जते व्यञ्जयन्ति यजमानाः । देवभागं यागेषु क्षीरादिभिः

१. क्ष-ञ-व-व-ट-ये वा अनूचानास्ते । २. क्ष-ञ-ट-करोति च । ३. क्ष-ञ-ट-तमेव । ४. क्ष-ञ-स-व-ट-प्राप्नुथः कामयथः । अहेति यजमानविवेक्षणम् । अहिसकं युष्मान् स्तुवन्तमित्यर्थः । किंच । ५. क्ष-ञ-स-व-ट-अवगम्यते । ६. क्ष-ञ-ट-कामयथः । ७. क्ष-ञ-ट-स्तुतीषु ।

यजन्ते इत्यर्थः । यद्वा । गोभिः^१ अजते स्तुवन्ति^२ तत्र दृष्टान्तः । प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो
 न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यञ्जयन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात् सर्वव्यव-
 हारस्य । किंच वां युवां मनमना मननवता संयता युवामेव सम्यगाच्छता चित्तेन गिरः स्तुतीः
 भरन्ति संपादयन्ति । यस्मादेवं तस्मात् अदृष्यता अनभिभववता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ
 सन्तौ रेवत्^३ धनवत् कर्म अस्मदीयम् आशाये अश्रुवाये^४ व्याप्नुयः ददाथे इत्यर्थः^५ ॥ अभोतेर्लिटि
 ' अनित्यमागमशासनम् ' इति वचनात् इडभावः ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशाथे नरा मायामिरित ऊति माहिनम् ।

न वां द्यावोऽहमिर्नोत सिन्धवो न देवत्वं पणयो नानशुर्मघम् ॥ ९ ॥

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशाथे इति । नरा । मायामिः । इतः ऊति । माहिनम् ।

न । वाम् । द्यावः । अहमिः । न । उत । सिन्धवः । न । देवत्वं ।

पणयः । न । आनशुः । मघम् ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां रेवत् धनवत् वयः अन्नं दधाथे उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्मात्
 रेवत् धनवत् । सहदृष्टत्वात् वयः इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे नरा नेतारी युवाम् आशाथे अश्रुवाये
 अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशम्^६ । मायामिः युवयोः^७ प्रज्ञाभिः इत ऊति इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत्
 इतो रक्षणवद्वा माहिनम् । महन्नामैतत् । अतिमहत्^८ । ईदृशोर्युवयोः एतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह ।
 वां युवयोः देवत्वम् अहमिः अहोभिः रात्रिभिः । अत्र अहःशब्देन रात्रिरभिधीयते शोशब्देन
 अहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिताः द्यावः दिवसाः न आनशुः न प्राप्नुवन्ति । अहश्च रात्रिश्चोभे न
 तरतः^९ इत्यर्थः । उत अपि च सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः न चैव आनशुः तथा युवयोः देवत्वं
 पणयः असुरा अपि न आनशुः^{१०} । मघं धनं च न आनशिरे । लोकत्रये युवयोः पराभितारो न
 केऽपि सन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

‘ युवं वस्त्राणि ’ इति सप्तत्वं द्वादशं सूक्तं दैर्घ्यतमसम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभम् । मैत्रावरुणं
 पूर्वत्र ‘ मैत्रावरुणं हि ’ इत्युक्तत्वात् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पञ्चावाद्या वपायाज्या ।
 ‘ प्रदानानाम् ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नः ’

१. क्ष-ञ-ट-गोभिः स्तुतिभिः वारिभिः अजते स्तुवन्ति; क्ष-गोभिः स्तुतिषाग्भिः यजन्ते स्तुवन्ति ।
 २. क-क्ष-ङ-ज-क्ष-क्ष-ञ-ट-ण-रेवत् रयिवत् । ३. क्ष-ङ-क्ष-ञ-ट-अश्रुवाथे । यद्वा । विशिष्टमन्नम्
 आशाथे व्याप्नुयः ददथः इत्यर्थः (ङ-दत्थः इत्यर्थः) । ४. क-क्ष-ङ-ज-क्ष-ञ-ट-ण-रेवत् रयिवत् । ५. क्ष-ञ-
 ट-किंच हे नरा नेतारी युवाम् । ६. क्ष-ञ-ट-‘ युवयोः ’ नास्ति । ७. क्ष-ञ-ट-अतिमहत् महं
 धनमाशाथे इति शेषः । ८. क्ष-ङ-क्ष-ञ-ट-ईदृशौ युवां अहोभिः रात्रिभिः सहितौ द्यावः दिवसाः नानशुः
 न व्याप्नुवन् । अत्र अहःशब्देन रात्रिरभिधीयते । शोशब्देन अहः पृथगभिधानात् । अहश्च रात्रिश्च उभे तरत
 इत्यर्थः । उतापि च सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो न नैवानशुः । तथा देवत्वं युवयोर्देवत्वं च नानशुः
 तथा पणयोऽसुरा अपि नानशुः । ९. न-चरतः ।

(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य ’ (आश्व. गृ. ३. ८. ९) इति ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवम् । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मन्तवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतम् । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ ^१पीवसा पीनौ ^२युवं युवाम् । यद्वा । पीवसा पीनानि अच्छिन्नानि ^३वस्त्राणि आच्छादनयोग्यानि वासांसि ^४वसाथे आच्छादयथः । यद्वा । पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दवाथे अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः ^५सर्गाः सृष्टयः ^६अच्छिद्राः अच्छिन्नाः ^७मन्तवो ^८ह मननीयाश्च । ईदृशौ युवां ^९विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^{१०}अनृतानि असस्यानि अग्नियाणि पापानि ^{११}अवातिरन् नाशयतम् ॥ विश्व इत्यत्र संहितायाम् ‘ ऋत्यकः ’ इति प्रकृतिभावो हस्वत्वं च ॥ ^{१२}ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा ^{१३}सचेथे संगच्छेथे । अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मन्त्रः कविशस्त ऋषावान् ।

त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिग्रो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषाम् । सत्यः । मन्त्रः । कविऽशस्तः । ऋषावान् ।

त्रिऽश्रिम् । हन्ति । चतुऽश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

^१एषाम् एतयोर्मध्ये ॥ बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा । तदनुचरापेक्षया बहुवचनम् ॥ एतयोर्मध्ये ^२एवः ^३चन एक एव ^४एतत् वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म ^५वि ^६चिकेतत् विशेषेण चेतति^१ अनुतिष्ठ-
तीत्यर्थः । सः^२ विशेष्यते । स एकः ^३सत्यः अबाध्यः सत्सु भवो वा ^४मन्त्रः मन्त्रवान् ^५कविशस्तः
कविभिर्मैत्राभिः संसनीयः ^६ऋषावान् हिंसावान् । अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभावित^३
प्रतिपादिता^४ अभवदित्युक्तम्^५ । किं तत् इत्याशङ्क्याह । ^६त्रिरश्रिम् । अश्रित्रयोपेतमायुधं त्रिरश्रि ।
तद्वन्तम् ॥ मत्वर्यो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् । सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा । ^७चतुरश्रिः
ततोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं किंतु ^८उग्रः स्वयमुदूर्णबलः ^९हन्ति हिनस्ति अतिबलं
शत्रुम् । किंच युवयोः एकस्यैव सामर्थ्येन ^{१०}देवनिदो ^{११}ह देवनिन्दकास्तु ^{१२}प्रथमाः समर्थाः सन्तोऽपि
^{१३}अजूर्यन् स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्यते इयनि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उत्त्वम् ॥ युवयोर्मध्ये
एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा । एषां युवयोः एतत्
उत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यम् एकः सत्यादिलक्षणो वि चिकेतत् विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

१. क्ष-म-ट-चेतयति । २. क-क्ष-म-ट-सः एव ३. क्ष-क्ष-क्ष१-म-ट-संभावना । ४. क्ष-स-क-
क्ष१-म-ट-क-प्रतिपादिता भवति एतदित्युक्तम्, च-क्ष-प्रतिपादिता भवति तदित्युक्तम् ।

अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद्वी मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यनृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पत्स्वतीनाम् । कः । तत् । वाम् । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।
गर्भः । भारम् । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतम् । पिपति । अनृतम् । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे 'मित्रावरुणा मित्रावरुणौ' 'पद्वतीनां पादवतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां' 'प्रथमा प्रथम-
भाविनी' 'अपात् पादरहिता' उषाः^१ । प्रतिदिनं सूर्यचन्द्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्य-
गमनेनैव स्वगमनात् अपात् इति च एति इति च उपचर्यते । 'तत् तादृशं' 'वां युवयोः प्रसिद्धं कर्म' 'कः'
'आ' 'चिकेत कः आभिमुख्येन जानाति ॥ ' कित^२ ज्ञाने^३ ' ॥ तत्स्तुत्यमित्यर्थः^४ । मित्रावरुणयोः
अहोरात्रदेवत्वात् अहोरात्रयोः अन्तरालस्यैव^५ उषस्वात् एतत्कर्मत्वम् । किंच 'अस्य लोकस्य' 'भारं
निर्वाहं' 'गर्भः युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादिस्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाले उत्पत्तेः ताभ्यामेव मित्रा-
वरुणत्वात् ' अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ ' (तै. सं. २. ४. १०. १) इति श्रुतेः । स आहरति
'चित्' । समन्तान्निर्वहस्येव । हरति वा अस्य भारं जाह्नवम् । चित् इत्यवधारणे । तत्कथमिति
तदुच्यते । 'ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं' 'पिपतिं पूरयति । 'अनृतम् उक्तविलक्षणमन्धकारं
गमनादिनिरोधं च' 'नि' 'तारीत् नितरति^६ निमज्जयति नाशयतीत्यर्थः । शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म
युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

प्रयन्तमित्परिं जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानम् ।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥ ४ ॥

प्रयन्तम् । इत् । परि । जारम् । कनीनाम् । पश्यामसि । न । उपनिपद्यमानम् ।

अनवपृग्णा । वितता । वसानम् । प्रियम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

'कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानामुपसाम् ॥ कनतेः कान्तिकर्मण इज्^७ ।
'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । आभि कन्याशब्दस्य वा छान्दसं संप्रसारणम् ॥ तासां 'जारम्
आदित्यं' 'प्रयन्तमित् प्रगच्छन्तमेव' 'परि' 'पश्यामसि वयं परिपश्यामः' 'उपनिपद्यमानं'* क्षणमात्रमपि
निषीदन्तं 'न पश्यामः' । एतदपि तयोः सामर्थ्यम् । पुनस्तदेव^८ विशेष्यते । 'अनवपृग्णा अनवपृग्णानि
अत एव विततानि'^९ तेजांसि 'वसानम् आच्छादयन्तं' 'प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं' 'मित्रस्य' 'वरुणस्य च

१. क्ष-ङ-झ-झ-ज-ट-प्रथमभाविनी सती । २. क्ष-ज-ट-पादरहिता एव उदेति गच्छति । ३. क्ष-
झ-ज-ट-कित ज्ञाने । जुहोत्यादिकः । लेख्यडागमः । ४. क्ष-झ-ज-ट-अतिस्तुत्यमित्यर्थः; झ-झ-अतः
स्तुत्यमित्यर्थः । ५. क्ष-झ-ज-ट-अन्तरालकालस्यैव । ६. ङ-वितारयति । ७. क-क्ष-ज-ट-इन् सर्व-
धातुभ्यः इति इन्; ख-च-ज-फ-इन् । ८. क्ष-ज-ट-गच्छन्तमेव नोपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि अनिषीदन्तं
विहरन्तं तासामप्रगल्भत्वादिति भावः । तादृशं जारं जारसदृशं रात्रेर्जरयितारमादित्यं न पश्यामसि न
पश्यामः । सर्वेऽपि पश्यन्तीत्यर्थः; झ-ज-नोपनिपद्यमानं क्षणमात्रमप्यनिषीदन्तं विहरन्तं तासामप्रगल्भत्वादिति
भावः । तादृशं जारं जारसदृशं आदित्यं न पश्यामः । सर्वेऽपि पश्यन्ति इत्यर्थः । एतदपि तयोः सामर्थ्यम् ।
* झ-नोपनिपद्यमानम् । ९. क्ष-ज-ट-पुनः स एव । १०. झ-वितता विततानि ।

‘धाम तेजःस्थानभूतम् । यद्वा । प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानम्’ । ईरक्षमादित्यं बुध्म-
नुज्ञया संवरन्तं पश्यामसि’ ॥

अनश्चो जातो अनभीशुर्वा कनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणन्तः ॥ ५ ॥

अनश्चः । जातः । अनभीशुः । अर्वा । कनिक्रदत् । पतयत् । ऊर्ध्वसानुः ।

अचित्तम् । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणन्तः ॥ ५ ॥

स एवादित्यः अनश्चः यद्यपि शीघ्रगाम्यश्वरहितः तथा^१ अनभीशुः आलम्बनाधारप्रग्रह-
स्थानीयरक्षिरहितः तथापि अर्वा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः कनिक्रदत्
अत्यर्थं क्रन्दयन् ॥ क्रन्देर्यङ्गुगन्तात् शतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुः उपर्युपरि समुच्छ्रयणः
सन् पतयत् गच्छति । अचित्तं चित्ताविषयं ब्रह्म परिवृढम् उक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोः
धाम तेजःस्थानं युवानः मिश्रयन्तः तयोर्धोऽग्निं आरोपयन्तः तथा प्र गृणन्तः^४ युवयोः तेजः-
प्रभवमिति^५ प्रकर्षेण^६ स्तुवन्तः जुजुषुः सेवन्ते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालम्बान्तरिक्षसंचारात्मकं
कर्म वरुणमित्रयोरधीनम्^७ इति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आ धेनवो मामतेयमवन्तीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन् ऊधन् ।

पित्वो भिक्षेत व्युनानि विद्वान् आसाविवांसन्नदिति मुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयम् । अवन्तीः । ब्रह्मप्रियम् । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । व्युनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवांसन् । अदितिम् । उरुष्येत् ॥ ६ ॥

‘मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्याग्नेः
प्रीणयितारं वा अवन्तीः अवन्त्यः प्रीणयन्त्यः धेनवः गावः सस्मिन्^८ स्वकीये ऊधन् ऊधसि आ
पीपयन् सर्वत आप्याययन्तु ॥ प्यायतेर्णिचि छान्दसः पीभावः ॥ ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन
नोऽस्मान् रक्षन्ति इत्यर्थः । ‘मित्रावरुणाभ्यां पयस्या’ (तै.सं.७.५.२२.१) इति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविः
व्युनानि अनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान् जानन् हुतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन् दीर्घतमाः पित्वः^९
पितोर्हुतशिष्टस्य^९ अन्नस्य तादृगन्नम् आसा आस्येन भक्षयितुं भिक्षेत याचेत् युष्मान् । किंच
विवांसन् युवां परिचरन् अदितिम् अखण्डितम् अम्यूनमेतत्कर्म^{१०} उरुष्येत्^{१०} । यथा शिष्टं भिक्षेत
यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथा अपीपयन्नित्यर्थः ॥

१. क-स-धाम स्थानम् । २. क-च- न पश्यामसि । ३. ज-स-तथापि । ४. क्ष-क-म-ट-गृणन्तः
प्रकर्षेण सन्दयन्तः । ५. स-तेजःप्रभावमिति । ६. क्ष-स-म-ट-‘प्रकर्षेण’ नास्ति ७. क्ष-स-स-म-ट-
मित्रावरुणयोरधीनम् । ८. स-स्मिन्, स-सस्मिन् स्वस्मिन् । ९. क्ष-पित्वः ततः पितुः हुतशिष्टस्य ।
१०. क्ष-क-स-म-ट-अम्यूनमेतत्कर्म उरुष्येत् रक्षेत्, स-अन्येनैतत्कर्म उरुष्येत् रक्षेत् ।

मैत्रावरुणपत्नौ ययाया एषानुवाक्या । सूत्रितं च-‘ आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमा यातं मित्रावरुणा ’ (आश्व. श्री. ३. ८) इति ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवावर्चसा ववृत्याम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वाम् । मित्रावरुणा । हव्यजुष्टिम् । नमसा । देवौ । अवर्चसा । ववृत्याम् ।

अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । सद्याः । अस्माकम् । वृष्टिः । दिव्या । सुपारा ॥ ७ ॥

हे ऽदेवौ देवनशीलौ ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऽवां युवां ऽहव्यजुष्टिं हविःसेवां ऽनमसा नम-
स्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेण ऽअवसा रक्षणेन निमित्तभूतेन ऽआ ऽववृत्याम् आवर्तयेयम् । यद्वा । नमस्कारेण
अवसा अनेन च आ ववृत्याम् । किंच हे मित्रावरुणौ ऽअस्माकं संबन्धि ऽब्रह्म इदानीं क्रियमाणं
परिवृढं कर्म ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽसद्याः सद्यात् शत्रून् अभिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून् अभिभवेय-
मित्यर्थः । किंच ऽअस्माकं ऽदिव्या दिवि भवा ऽवृष्टिः ऽसुपारा सुष्ठु पारयित्री भवत्विति शेषः । वृष्टौ
सत्यां व्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

‘ यजामहे वाम् ’ इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । ‘ यजामहे
चतुष्कम् ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यजामहे वां महः सजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

घृतैर्घृतस्नु अध यद्वामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरन्ति ॥ १ ॥

यजामहे । वाम् । महः । सजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमोऽभिः ॥

घृतैः । घृतस्नु इति घृतस्नु । अध । यत् । वाम् ।

अस्मे इति । अध्वर्यवः । न । धीतिऽभिः । भरन्ति ॥ १ ॥

हे ऽघृतस्नु घृतस्य^१ स्नावयितारौ^२ मित्रावरुणौ ऽमहः महान्तौ ऽवां ऽयजामहे पूजयामो यज-
मानाः ऋत्विजश्च । कीदृशाः । ऽसजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । ऽहव्येभिः
पुरोडाशादिभिः ऽनमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः^३ । ऽअध अपि च ऽयत् यस्मात् कारणात्

१. क्ष-ङ-झ-झ१-ञ-ट-पारयित्री कर्मणः समापयित्री । २. क्ष-ञ-ट-घृतस्य आज्यस्य स्नावयितारौ;
झ१-आज्यस्य जपयितारौ ३. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैः । घृतैः क्षरणद्रव्यैः क्षीराज्य-
सोमादिभिश्च (क्ष-ञ-ट-क्षीराज्यसोमादिरूपोभिश्च ?) युवां सम्यक् यजामहे पूजयामः; स-नमस्कारोपलक्षितैः
स्तोत्रैः ।

‘वां युवाम्’ ‘अध्वर्यवः अस्मदीया अध्वर्यवोऽपि’ । अत्र नक्षब्धोऽप्यर्थः । तेऽपि ‘धीतिभिः कर्मभिः स्वकीयैः’ भरन्ति पोषयन्ति तस्मात् यजामहे ॥

प्रस्तुतिर्वां धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद्वां विदथेषु होता सुम्नं वां सूरिर्वृषणावियक्षन् ॥ २ ॥

प्रस्तुतिः । वाम् । धाम । न । प्रयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुवृक्तिः ।

अनक्ति । यत् । वाम् । विदथेषु । होता । सुम्नम् । वाम् । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ‘वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य’ प्रस्तुतिः प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव ‘न प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोः ‘धाम तेजःस्थानम्’ अयामि प्राप्नोमि । ‘सुवृक्तिः युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि’ । ‘यत् यदा तु ‘विदथेषु यज्ञेषु’ वां युवां ‘होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युः’ अनक्ति हविषा आगच्छति होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा । होता देवानामाह्वाता एतन्नामकः ऋत्विक् शस्त्रादिना वाम् अनक्ति व्यञ्जयति । तदा ‘सूरिः युष्मन्माहात्म्यवित्’ इयक्षन् यागं कर्तुमिच्छन् अहं हे ‘वृषणौ कामानां वरितारौ’ वां युवयोः ‘सुम्नं युष्मत्संबन्धि सुखं देवस्वलक्षणम् अयामीति शेषः ॥

पीपाय धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्तस रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविः । दे ।

हिनोति । यत् । वाम् । विदथे । सपर्यन्तः । सः । रातहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे ‘मित्रावरुणा मित्रावरुणौ’ ऋताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय ‘हविर्दे’ हविषो दात्रे ॥ ‘आतो मनिन्’ इति विष् । भस्वे ‘आतो धातोः’ इति आकारलोपः ॥ ‘जनाय यजमानाय च’ धेनुः प्रीणयित्री गौः ‘अदितिः अदीना बहुक्षीरा सती’ पीपाय क्षीरेण पुनःपुनः आप्यायताम् ॥ ‘प्यायते’ भ्रष्टान्दसः प्रार्थनायां लिट् । ‘लिङ्ग्यङोश्च’ इति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन् काले इति चेत् तत्राह । ‘यत् यदा’ सः प्रसिद्धः ‘रातहव्यः एतन्नामा राजा’ सपर्यन्तं स्तुत्या पूजयन् ‘मानुषः’ होता ‘न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धी एतन्नामक ऋत्विगिव’ विदथे यज्ञे ‘वां’ ‘हिनोति हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ॥

१. क्ष-ङ-झ-झ-ञ-ट-युवां अस्मे अस्मदीया अध्वर्यवो न अध्वर्यवोऽपि । २. झ-तेऽपि त्रुतैः आध्वर्यादिभिः अस्मे यजमानाय । ३. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-यजामहे । यद्वा । यत् येन प्रकारेण वां युवां अध्वर्यवो न अध्वर्यव इव धीतिभिः युष्मदीयैः कर्मभिः अस्मे अस्मान् अस्मदीयं यागं वा भरन्ति भरन्तः । बहुषणं पूजार्थम् । तथा यजामहे इत्यर्थः (झ-ञ-भरन्ति ..... इत्यर्थः एतावन् प्रप्यो नास्ति.) । ४. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-युष्मान् (ङ-झ-युष्मत्) परिगृहीता सन् ।

उत वा विष्णु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः ।

उतो नो अस्य पुर्व्यः पतिर्दन्वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वाम् । विष्णु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आपः । च । पीपयन्त । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पुर्व्यः । पतिः । दन् । वीतम् । पातम् । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत अपि च हे मित्रावरुणौ वा युवाम् अन्धः अदनीयमन्नं पयोरूपं पुरोडाशादिरूपं वा देवीः द्योतनशीलाः गावः^१ आपश्च^२ व्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विष्णु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्धयर्थं पीपयन्त आप्याययन्तु । उतो अपि च नः अस्मत्संबन्धिनः अस्य यज्ञस्य पुर्व्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निः दन् दाता भवत्विति शेषः । अग्नौ ह्यमानत्वात् सर्वेषामपि हविषाम् । यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ वीतं भक्षयतं पुरोडाशादिकम् । उस्त्रियायाः^३ क्षीराद्युस्त्राविण्या गोः पयसः पयः पातम्^४ । यद्वा । घनीभूतं पयस्याया वीतं क्षवद्रूपं पातम् ॥ ॥ २३ ॥

‘विष्णोर्नु कम्’ इति षट्चं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । अत्रानुक्रमणिका—‘विष्णोः षट्षैष्णवं हि’ इति । अभिप्लवषडहेष्वक्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छवाकस्य स्तोमातिशंसनार्थम् इवमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम् । ‘स्तोमे वर्धमाने’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाकः’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । तथा तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तर-संस्थोपगन्तव्या आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शक्यमुपजनयितव्यम् । तत्रैतदेव सूक्तम् । ‘सोमातिरेके’ इति खण्डे सूत्रितं—‘महौ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥ आग्निमारुतशक्ने आद्या विनियुक्ता । ‘अथ यथेतम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं तन्नु तन्वज्रजसो भानुमन्विहि’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।

यः । अस्कभायत् । उत्तरम् । सधस्थम् । विऽचक्रमाणः । त्रेधा । ऊरुगायः ॥ १ ॥

हे नराः विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु कम् अतिशीघ्रं प्र वोचम् प्रवर्षामि । अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयं तथापि यास्केन ‘नवोत्तराणि पदानि’ (नि. ३. १३) इत्युक्तत्वात् शास्त्रान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । यः विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेवेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवी-

१. क्ष-स१-म-ट-गावः दोग्ध्यो घेनवः आपः आपश्च । २. क्ष-क्ष-स१-म-ट-तथा उस्त्रियायाः ।

३. क्ष-क्ष-स१-म-ट-पातम् पिबतम् । ४. क्ष-स१-अभिवाय्वादित्यात्मकानि । ५. क्ष-क्ष-स१-म-ट-तेजांसि ।

त्रीण्योऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं कायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृष्ठातेः प्रीणातेर्वा^१ (निरु. १. २०) इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराङ्गीतिः 'भीषास्माद्वातः पवते' (तै. आ. ८. ८. १) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवत् उच्छ्रितलोक-स्थायी^२ । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच^३ यस्य विष्णोः^४ उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु^५ विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु^६ विश्वा^७ सर्वाणि^८ भुक्त्वानि भूतजातानि^९ अधिक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

‘प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदम् । दीर्घम् । प्रयतम् । सधऽस्थम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

वृष्णवे सर्वव्यापकाय^१ शूषम् अस्मत्कृत्यादिजन्यं बलं महत्त्वं^२ मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं शूषं बलं वा विष्णुम्^३ एतु प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ कीदृशाय । गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते^४ उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय^५ वृष्णे वर्षित्रे^६ कामानाम् । एवंमहानुभावं शूषं^७ प्राप्नोतु^८ । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यः विष्णुः^९ इदं प्रसिद्धं दृश्यमानं^{१०} दीर्घम् अतिविस्तृतं^{११} प्रयतं नियतं^{१२} सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयम्^{१३} एकः^{१४} इत् एक एवाद्वितीयः सन्^{१५} त्रिभिः^{१६} पदेभिः पादैः^{१७} विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य । त्री । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदन्ति ।

यः । उँ इति । त्रिऽधातु । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य विष्णोः^१ मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन^२ पूर्णा पूर्णानि त्रीणि^३ पदानि पादप्रक्षेपणानि^४ अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि^५ स्वधया अग्नेन^६ मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् । य^७ उ य^८ एव^९ पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं^{१०} द्याम्^{११} उत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च^{१२} विश्वा^{१३} भुवनानि सर्वाणि^{१४} भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतलवितलादिसप्तभुवनान्युपासामि ।

१. क्ष-ञ-स-स-१-म-ट-उच्छ्रितलुलोकस्थायी । २. क्ष-ञ-स-१-म-ट-त्रिषु संख्याकेषु । ३. च-विश्वानि ।

४. क्ष-ञ-ट-वर्षकाय । ५. क्ष-स-१-म-ट-शूषं बलं प्राप्नोति । ६. क्ष-ञ-ट-अक्षीणानि ।

७. क्ष-ञ-ट-यो विष्णुश्च ।

पुनश्च देव तद्वान्तरूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । १ त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारश्चिधातु । पृथिव्यसेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा २ दाधार धृतवान् ॥ तुजादिधातु अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दोगारण्यके—‘ तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्त ’ इति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा ‘ हन्ताह-मिमास्तिजो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि ’ (छा. उ. ६. ३. २-३.) इत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपादिता । यद्वा । त्रिधातु ३ कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां ‘ तदस्य ’ इत्येषा प्रधानस्य याज्या । ‘ अथातिथ्या ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ इयं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः । यत्र । देवयवः । मदन्ति ।

उरुक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

१ अस्य महतो विष्णोः २ प्रियं प्रियभूतं ३ तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं ४ पाथः । अन्तरिक्षनामैतत्, ‘ पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् ’ (निरु. ६. ७) इति यास्केनोक्तत्वात् । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः २ । ३ अश्याम् व्याख्यातम् । तदेव विशेष्यते । ४ यत्र स्थाने ५ देवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णु-मात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः ६ नरः ७ मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । ८ उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव ९ विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य १० परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके ११ पदे स्थाने १२ मध्वः मधुरस्य १३ उत्सः निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेण अमृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । १४ इत्था इत्थमुक्तप्रकारेण १५ स १६ हि १७ बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरः १८ धा तस्य १९ पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः २० । ‘ न च पुनरावर्तते ’ इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् २१ । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

ता वां वास्तून् युष्मसि गर्मध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वाम् । वास्तूनि । युष्मसि । गर्मध्वै । यत्र । गावः । भूरिशृङ्गाः । अयासः ।

अत्र । अह । तत् । उरुगायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

१. च-त्रिधातु मूर्तित्रयम् । २. क्ष-क्ष१-म-ट-ब्रह्मलोकमित्यर्थः । यद्वा दुरुपाालनम् (क्ष-म-ट-दुरुपां पाळनम् ?) । ३. क्ष-क्ष१-म-ट-मधुरस्य परमानन्दरसस्य सुधारूपस्य । ४. क्ष-क्ष१-म-ट-हितकरो बन्धकः । ५. क्ष-म-ट-तत्प्राप्तवतामपुनरावृत्तेः; क्ष-तस्य पदं प्राप्तानामपुनरावृत्तेः । ६. क्ष-क्ष१-म-ट-बन्धकत्वम् ।

हे पत्नीयजमानी^१ वां युष्मदर्थं^२ तां गन्तव्यत्वेन^३ प्रसिद्धानि^४ वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि^५ गमध्वै युवयोः^६ गमनाय^७ उऽस्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु^८ गावः रश्मयः^९ भूरिशृङ्गाः अरयन्तोऽस्त्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा^{१०} अभ्यासः अयना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा । यासो गन्तारः । अतादृशाः । अरयन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह अत्र खलु वास्वाधारभूते शुलोके^{११} उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य^{१२} वृष्णः कामानां वर्धितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र^{१३} पुराणादिषु^{१४} गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं^{१५} परमं निरतिशयं^{१६} पदं स्थानं^{१७} भूरि अतिप्रभूतम्^{१८} अव^{१९} भाति स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः—‘ तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहूनां नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शङ्गातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुर्गायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्थस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः ’ (निरु. २. ७) इति ॥ ॥ २४ ॥

‘ प्र वः पान्तम् ’ इति षडृचं षोडशं सूक्तं दैर्घतमसं जागतम् । पूर्वत्र ‘ वैष्णवं हि ’ इत्युक्तत्वात् वैष्णवम् । आद्यस्तृच इन्द्रदेवताकश्च । ‘ प्र वो जागतं त्वैन्द्रश्चाद्यस्तृचः ’ इत्यनुक्रमणिका । आभि-
प्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमातिशंसने उक्तो धिनियोगः ॥

प्र वः पान्तमन्धसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । अन्धसः । धियायते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानाम् । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वता इव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः^१ वः युष्माकं संबन्धि^२ पान्तं पालनस्वभावं पातय्यं वा^३ अन्धसः अन्धः सोमरूपमन्नं^४ प्र^५ अर्चत प्रकर्षेण संपादयत । कस्मै । धियायते स्तुतीरिच्छते^६ महे महते^७ शूराय विक्रान्तायेन्द्राय^८ विष्णवे व्यापकायैतन्नामकाय देवाय^९ च । कस्योरतिशय इति उच्यते । वा यौ इन्द्राविष्णू^{१०} पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां वा । पर्वतशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः—‘ पर्ववान् पर्वतः पर्वं पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा ’ इति । उक्तलक्षणानां लोकानां^{११} सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोके^{१२} इत्यर्थः । अथवा मेवानां समुच्छ्रितप्रदेशे । पर्वतशब्दः मेघनामसु^{१३} उक्तत्वात् । तत्र^{१४} तस्थतुः तिष्ठतः । कीदृशौ तौ । अदाभ्या अदम्भनीयौ परैरनभिभाव्यौ अत एव^{१५} महः महान्तौ । यद्वा । महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । सानुना अभिमतदेश-
प्रापणसमर्थेन^{१६} अर्वता^{१७} वेगवताश्चेन^{१८} इव । तेन यथा अत्युच्छ्रितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमारुह्यौ । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

स्तोमातिरेके तृतीयसवने एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च सूत्रितं—‘ त्वेवमित्था समरणं क्षिमीवतोरिति वा याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

१. क्ष-दम्पती पत्नीयजमानी । २. च-तरणित्वेन; क्ष-मन्तव्यत्वेन । ३. च-वां युवयोः । ४. क्ष-म-ट-सर्वेतिहासपुराणादिषु । ५. क-ख-ज-ण-त-फ-ब-संबन्धिनाम् । ६. क्ष-क-म-ट-सत्यलोके । ७. क्ष-क-म-ट-मेघनामा । पर्वतो गिरिरिति तन्नामसु (क-नामसु) । ८. क्ष-क-क्ष-म-ट-अर्वता पवनवता ।

त्वेषमि॒त्था स॒मरणं॑ शिमी॑वतो॒रिन्द्रा॑विष्णू सु॒तपा॑ वा॒मुरु॑ष्यति ।

या म॒र्त्याय॑ प्र॒तिधी॑यमा॒नमि॒त्कृशानो॑रस्तु॒रस॒नामु॑रुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेषम् । इ॒त्था । स॒म्ऽअ॒रणम् । शिमी॑ऽवतोः । इन्द्रा॑विष्णु इति । सु॒तऽपाः । वा॒म् । उ॒रु॒ष्यति॑ ।

या । म॒र्त्याय॑ । प्र॒ति॒ऽधी॑यमानम् । इत् । कृशानोः । अस्तुः । अ॒स॒नाम् । उ॒रु॒ष्यथः॑ ॥ २ ॥

हे १इन्द्राविष्णू १शिमीवतोः इष्टप्रदानादिकर्मवतोः १वां युवयोः १इत्था इत्थं १त्वेषं प्रदीप्तं १समरणं सम्यग्यागदेशगमनं १सुतपाः हुतशिष्टसोमपीतयजमानः १उरुष्यति रक्षति यागेन पूजयति । यद्वा । शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोः वां युवयोः त्वेषं दीप्तं शौर्योपेतं समरणं सम्यक्परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति रक्षति स्तौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । १या यौ इन्द्राविष्णू १मर्त्याय मनुष्याय हविर्दाने यजमानाय १प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातयं फलरूपम् १असनाम् असनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकम् १अस्तुः अभिमतक्षेप्तुर्निरसितुर्वा शत्रूणां १कृशानोः १अग्नेः सकाशात् १उरुष्यथः अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वह्नौ हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

ता ई॑ वर्धन्ति॒ मह्य॑स्य॒ पौंस्यं॑ नि मा॒तरा॑ नयति॒ रेत॑से भुजे ।

दधाति॒ पुत्रो॑ऽव॒रं परं॑ पि॒तुर्नाम॑ तृतीय॒मधि॑ रोच॒ने दि॒वः ॥ ३ ॥

ताः । ई॒म् । वर्ध॑न्ति । महि॑ । अ॒स्य । पौ॑ंस्यम् । नि । मा॒तरा॑ । न॒यति॑ । रेत॑से । भुजे ।

दधाति । पु॒त्रः । अ॒वर॑म् । पर॑म् । पि॒तुः । ना॒म । तृ॒तीय॑म् । अ॒धि । रोच॑ने । दि॒वः ॥ ३ ॥

१ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुताः १ईम् एतत् १अस्य इन्द्रस्य १महि महत् १पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं १वर्धन्ति वर्धयन्ति । ईमित्यनर्थको वा । स चेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं १मातरा द्यावापृथिव्यौ १नि १नयति नितरां प्रापयति । किमर्थम् । १रेतसे प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय १भुजे तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । १दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य १अधि अधिकं १रोचने रोचमाने मण्डले । १नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं १पुत्रः पुत्रात्ता सर्वो जनः १पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्वोत्पादकात् स्वयमुत्पन्नं सत् १अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं १परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया १तृतीयं पितेति नाम १दधाति धारयति । ' व्रीणि वाव रेतंसि पिता पुत्रः पौत्रः ' (तै. सं. ५. ६. ८. ४) इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहुतयः आदित्यमण्डलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यन्तरौ इन्द्राविष्णू पोषयन्ति तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्धतः । तथा वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयन्त इत्येवं महानुभावौ इन्द्राविष्णू इति ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य त्रातुरवृकस्य मीळडुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । इनस्य । त्रातुः । अवृकस्य । मीळडुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिभिः । इत् । विगामभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुगायाय । जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत् पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य सर्वस्य स्वामिनः त्रातुः पालकस्य अवृकस्य वृको हिंसकः शत्रादिः । तद्रहितस्य मीळडुषः सेकुर्नित्यतरुणस्य । स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्ये एकमुदाहरति । यः विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथनवन्ति वा सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतम् । तानि त्रिभिरिद्विगामभिः त्रिभिरेव विविधगमनैः उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट क्रान्तवान् विचक्रमे इत्यर्थः । उरुगायाय उरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । उरुगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थम् । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽदृशः । अभिख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयम् । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयन्तः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोः द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यः मनुष्यः अभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय भुरण्यति गच्छति भजते । भुरण्यतिः कण्ठादिगतिकर्मा, 'भुरण्यति शक्ति' (नि. २. १४. १६) इति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वात् भूलोकं वृष्ट्यागमनावन्तरिक्षं केत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोः तृतीयं क्रमणं ध्रुवलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यः नकिः नैव आ दधर्षति बुद्ध्या नाभिभवति ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन वेत्तारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयन्तः सर्वत्र गमनसमर्थाः तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा नकिरा दधर्षति नैव शक्नुवन्ति ॥ छेलेटि अडागमः ॥ सत्यलोकस्य अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

चतुर्भिः साकं नवति च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकम् । नवतिम् । च । नामऽभिः । चक्रम् । न । वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्शरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽहवम् ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णुः ^१चतुर्भिः ^२साकं सहितां ^३नवतिं ^४च । चतुर्नवतिमित्यर्थः ^१ । एतसंस्थाकान् कालावयवान् ^२नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैः ^३वृत्तं यथा भवति तथा ^४व्यतीन् विविधातनस्वभावान् वृत्तं ^५चक्रं ^६न बह्वरोपेतं चक्रमिव तं यथा शत्रोरूपरि प्रक्षेपेण ^७भ्रमयति ^८तद्बहुक्तसंस्थाकान् कालावयवान् ^९अवीविपत् कम्पयति भ्रमयति ^{१०} ॥ 'टुवेष्ट कम्पने' । ण्यन्तात् लुकि चकि रूपम् ॥ के पुनस्ते उच्यते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पञ्चर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । त्रिंशद्द्वयोत्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन् दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादश लग्नानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंस्थाकानवीविपत् । मन्वादित्यः स्वयमपि इतरवपरिभ्रमति कथं ^{११}भ्रमयति ^{१२}इत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोः मूर्त्यन्तरत्वात् ^{१३} । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य अतः स्वयं भ्रमयति ^{१४}इत्युच्यते । एवं कालात्मकः ^{१५}विष्णुः ^{१६}बृहच्छरीरः विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति । ^{१७}विमिमानः विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा । ^{१८}ऋक्भिः स्तुतिमग्निः मन्त्रवग्निः ^{१९}वा विमिमानः ^{२०} । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात् ^{२१}स्तुत्या मीयते । ^{२२}युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा अत एव ^{२३}अकुमारः अनल्पः एवंभूतो महाविष्णुः ^{२४}आहवम् आह्वानं ^{२५}प्रत्येति गच्छति यज्ञदेशम् ॥ ॥ २५ ॥

'भवा मित्रः' इति पञ्चमं सप्तदशं सूक्तं दैर्घतमसम् । 'जागतं तु' इत्युक्तत्वादिवमपि जागतम् । 'वैष्णवं हि' इत्युक्तत्वाद्वैष्णवम् । 'भव पञ्च' इत्यनुकान्तम् ॥ उक्त्ये तृतीयसवने अच्छावाकशब्दे एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । 'उक्त्ये तु होत्रकाणाम्' इति खण्डे सूत्रितं—'भवा मित्रः सं वां कर्मणा' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सौम्यचरोरुभयतो घृतेन यष्ट्यं तत्रोपरितने घृतयागे 'उरु विष्णो वि क्रमस्व' इति प्राकृता ^१याज्या ^२ । दशमेऽहनि तु तस्याः स्थाने 'भवा मित्रः' इत्येषा प्रयोक्तव्या । 'दशमेऽहनि' इति खण्डे सूत्रितम्—'उरु विष्णो वि क्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

१. क्ष-ञ-ट-चतुरसरां नवतिमित्यर्थः २. क्ष-ञ-स१-ञ-ट-क्षेपणाय भ्रामयति; च-फ-प्रक्षेपणाय भ्रामयति । ३. क्ष-ञ-ट-भ्रामयति । ४. क्ष-स१-ञ-ट-कथमेतत् भ्रामयति; ङ-स-कथमेतान् भ्रामयति; ङ-कथमेतत् भ्रमयति । ५. क्ष-ञ-स१-ञ-ट-मूर्त्यन्तरत्वात् । ६. क्ष-ञ-ट-भ्रामयति । ७. ख-च-फ-कालात्म-कोऽपि । ८. स१-मन्त्रवग्निः । ९. क्ष-ख-ङ-स१-ञ-ट-विमिमानः विविधं मीयमानः । १०. क्ष-ङ-स१-ञ-ट-भक्त्याधीनत्वात् । ११. क्ष-ञ-च-ङ-ञ-ञ-ट-फ-प्राकृती घृतयाज्या ।

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्घ्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव । मित्रः । न । शेव्यः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवऽयाः । ऊँ इति । सऽप्रथाः ।

अध । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्घ्यः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो ऽमित्रो ऽन । मितेर्दुःखात् त्राता सखा आक्षिपो वा मित्रः । 'प्रमीतेऽस्त्रायते' (निरु. १०. २१) इति निरुक्तम् । तद्वत् ऽशेव्यः सुखे साधुः सुखकर्ता ऽघृतासुतिः । घृतमुदकम् आसूयते^१ येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । ऽविभूतद्युम्नः प्रभूतयज्ञाः प्रभूताङ्गो वा ऽएवयाः रक्षणस्य मिश्रयिता प्रापयिता । ऽसप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नः ऽभव इति संबन्धः ॥ 'यचोऽतस्तिष्ठः' इति दीर्घः । ऽउ इति पादपूरणः ॥ हे ऽविष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि ऽअध अस्मात् ऽते तव ऽस्तोमः स्तोत्रविशेषः ऽविदुषा त्वन्माहारम्यवेदित्रा यजमानेन ऽअर्घ्यः पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यते इत्यर्थः । तथा ते ऽयज्ञश्च ऽहविष्मता तेन यजमानेन ऽराध्यः समाराधनीयः । यद्वा । विदुषा होत्रा स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातम् । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् ।

ऊँ इति । श्रवःऽभिः । युज्यम् । चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः ऽपूर्याय पूर्वकालीनाय नित्यायेत्यर्थः । ऽवेधसे विविधजगात्कर्त्रे ऽनवीयसे नित्यनूतनाय अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः । स्तुत्याय वा ऽसुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय ॥ जनेरीणादिकः इण् ॥ 'सुमस्त्वयमित्यर्थः' (निरु. ६. २२) इति यास्कः । यद्वा । सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः ॥ बहुव्रीहौ 'जाबाया निष्' (पा. सू. ५. ४. १३४) इति निष्प्रदेशः समासान्तः । बलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय ऽविष्णवे व्यापकाय^२ ऽददाशति हविरादिकं ददाति । किंच ऽअस्य विष्णोः ऽमहतः महानुभावस्य ऽमहि महत् पूज्यं ऽजातं जन्म उत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ऽब्रवत् ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेटि अडागमः ॥ संकीर्तयेत् । ऽसेदु । उक्ताब्दोऽपिशाब्दार्थः । सोऽपि दाता स्तोता च ऽश्रवोभिः अक्षैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् ऽयुज्यं ऽचित् सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदम् ऽअभि आभिमुख्येन ऽअसत् गच्छति प्राप्नोति ॥

तमु स्तोतारः पूर्य यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तोतारः । पूर्यम् । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भम् । जनुषा । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानन्तः । नाम । चिद् । विवक्तन ।

महः । ते । विष्णो इति । सुमतिम् । भजामहे ॥ ३ ॥

हे ^१स्तोतारः ^२तमु तमेव विष्णुं ^३पूर्य पूर्वाह्णम् अनादिसंसिद्धम् ^४ऋतस्य ^५गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । ‘ यज्ञो वै विष्णुः ’ (श. ब्रा. १. १. २. १३) इति श्रुतेः । यद्वा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणम् उदकोत्पादकमित्यर्थः । ‘ अप एव ससर्जादौ ’ (मनु. १. ८) इति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं ^६यथा ^७विद जानीथ तथा ^८जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्भरलाभादिना ^९पिपर्तन स्तोत्रादिना प्रीणयत यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदर्लेटि मध्यमबहुवचनम् । ‘ विद ऋतस्य ’ इत्यत्र संहितायाम् ‘ ऋत्यकः ’ इति प्रकृतिभावः ॥ किंच ^{१०}अस्य महानुभावस्य विष्णोः ^{११}नाम ^{१२}चिद् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वभ्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम ^{१३}जानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्तः ^{१४}आ समन्तात् ^{१५}विवक्तन वदत^१ संकीर्तयत । यद्वा । नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनाय इष्टयाद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणामम् आ जानन्तो यूयं विवक्तन ब्रूत स्तुत ॥ वचेर्लेटि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । पूर्ववत् तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे ^{१६}विष्णो सर्वात्मक देव^२ ^{१७}महः महतः ^{१८}ते तव^२ ^{१९}सुमतिं सुदुर्ति^३ शोभात्मिकां बुद्धिं वा ^{२०}भजामहे^३ सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘ तमस्य राजा ’ इत्येषा प्रयोक्तव्या । ‘ अग्नीषोमौ प्रणेज्यसु ’ इति खण्डे सूत्रितं-‘ तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धेर्च आरमेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥ ४ ॥

तम् । अस्य । राजा । वरुणः । तम् । अश्चिना । क्रतुम् । सचन्त । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्षम् । उत्तमम् । अहः ऽविदम् । व्रजम् । च । विष्णुः । सखिऽवान् । अपऽऽर्णुते ॥ ४ ॥

^१मारुतस्य । मरुतामृत्विजां संघातः मारुतम् । तद्वतः ॥ मरुतार्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबन्धिना वा ^२वेधसः मेधाविनः ^३अस्य यजमानस्य ^४तं प्रसिद्धं ^५क्रतुं यागं यज्ञात्मकं विष्णुम् । ‘ यज्ञो वै विष्णुः ’ इति श्रुतेः । ^६राजा राजमानः ^७वरुणः ^८सचन्त सेवते । ^९तम् एव ^{१०}क्रतुं यागम् ^{११}अश्चिना अश्चिनौ सचेते । अन्येऽपि देवाः सचन्ते सेवन्ते । किंच ^{१२}विष्णुः

१. क्ष-ज-ट-विशेषेण वदत । २. क्ष-झ-ज-ट-ते तव महः तन्नाम । ३. क्ष-ञ-झ-ज-ट-शोभन-मननवन्तं त्वां च यद्वा महो महान्तं सुमतिं त्वां भजामहे ।

सवनत्रयात्मना व्याप्तो^१ विष्णुः^२ सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः सन्^३ उत्तमम् उत्कृष्टतमम्^४ अहर्विदम् अहर्वेत्तारं स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः ।^५ वक्षं बलं फलप्रदानं सामर्थ्यरूपं^६ दाधार धृतवान् । किञ्च^७ व्रजं^८ च मेघं च । व्रज इति मेघनाम, 'व्रजः चरुः' (नि. १. १०. ११) इति तन्नामसु पाठात् । तं वृष्टयुक्काय^९ अपोर्णुते अपगतावरणं करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्टयुत्पादकत्वात् । यद्वा । मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः ऋष्टुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः सचन्ते^{१०} । तदधीनत्वात् पालनस्य । स च सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन् उत्कलक्षणं वक्षं वृष्टयुत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चापोर्णुते ॥

आ यो वि॒याय॑ स॒चथा॑य॒ दैव्य॑ इन्द्रा॒य विष्णुः॑ सु॒कृते॑ सु॒कृत्तरः॑ ।

वे॒धा अ॒जिन्व॑त्त्रिष॒धस्थ॑ आ॒र्य॑मु॒तस्य॑ भा॒गे यज॑मान॒मभज॑त् ॥ ५ ॥

आ । यः । वि॒याय॑ । स॒चथा॑य॒ । दैव्यः॑ । इन्द्रा॒य । विष्णुः॑ । सु॒कृते॑ । सु॒कृत्तरः॑ ।

वे॒धाः । अ॒जिन्व॑त् । त्रि॒ऽस॒धस्थः॑ । आ॒र्य॑म् । ऋ॒तस्य॑ । भा॒गे । यज॑मानम् । आ । अ॒भज॑त् ॥ ५ ॥

यः^१ विष्णुः^२ दैव्यः^३ दिवि भवः^४ सुकृत्तरः^५ शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठः^६ आ^७ विवाय^८ आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपम् ॥ किमर्थम्^९ । सचथाय सचनाय यागसहायकरणाय^{१०} । कस्मै^{११} । इन्द्राय । इरां हविलक्षणाञ्च द्रावयतीतीन्द्रो यजमानः^{१२} । 'इन्द्र इरां दृणातीति इदंकरणादिस्याप्राचणः' (निरु. १०. ८) इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् ॥ तस्मै^{१३} उत्कल्पाय यजमानाय^{१४} सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य च^{१५} वेधाः अभिमतफलविधाता^{१६} त्रिषधस्थः^{१७} त्रिसंख्योपेतसह-स्थानवान् । सवनत्रयस्थानः क्षिप्त्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यम् आगन्तव्यं^{१८} यजमानम्^{१९} अजिन्वत् प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदिस्त्वात्^{२०} नुम् ॥ तदर्थम्^{२१} ऋतस्य यज्ञस्य^{२२} भागे हुतशेषरूपे तं^{२३} यजमानम् अभजत् भजति समीपयतीत्यर्थः^{२४} । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानम् अभजत् स्वामित्वेन स्थापयति ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २१ ॥

द्वाविंशेऽनुवाके अष्टौ सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यभिर्जमः' इति प्रथमं सूक्तं षट्चं दैर्घतमस-माश्विनम् । पूर्वत्र 'जागतं तु' इति तुशब्दादिद्वयमपि जागतम् । अन्वे द्वे त्रिष्टुभौ । 'अबोधि षळाश्विनं त्वन्त्ये त्रिष्टुभौ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरजागते छन्दस्यस्य विनियोगः । 'अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितम्—'अबोध्यभिर्जम एष स्य भानुः' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

अबो॒ध्यभि॒र्जम॑ उदे॒ति सूर्यो॑ व्यु॒त्पाश्च॑न्द्रा म॒ह्यावो अ॒र्चिषा॑ ।

आयु॑क्षाताम॒श्विना॒ यात॑वे रथं प्रासा॑वीदे॒वः स॒विता॑ जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबो॒धि । अ॒ग्निः । अ॒मः । उ॒त् । ए॒ति । सूर्यः॑ । वि । उ॒पाः । च॒न्द्रा । म॒ह्यी । आ॒वः । अ॒र्चिषा॑ ।

अयु॑क्षाताम् । अ॒श्विना॑ । यात॑वे । रथं । प्र । अ॒सा॒वीत् । दे॒वः । स॒विता॑ । जगत् । पृथक् ॥ १ ॥

१. ख-च-फ-व्यापनात् । २. क्ष-म-ट-सेवन्ते । ३. क्ष-क-झ-ग-ट-यागसहायकरणाय । ४. झ-ग-यजमानः । इदं कर्म करोति वा इन्द्रो यजमानः । ५. क्ष-क-झ-झ-ग-ट-आगत्य तर्पयितव्यम् । ६. क्ष-च-ट-समापयतीत्यर्थः ।

अथम् 'अग्निः विहितः' सन् 'जमः जमायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबन्धी सन् 'अबोधि प्रतिबोधितः । 'जमेति पृथिवीनाम्, 'ग्मा जमा' (नि. १.१.३) इति तन्नामसूक्तत्वात् । किञ्च 'सूर्यः 'उदेति । 'मही महती 'उषाः 'अर्विषा प्रकृष्टेन तेजसा 'चन्द्रा प्राणिनाम्^२ आह्लादिनी सती 'वि^३ 'भावः तमांसि विवासयति^४ ॥ वसेर्लुङि^५ छान्दसः च्लेर्लुक्^६ । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति आडागमः ॥ यतः इषमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति अतः कारणात् हे अग्निनौ^७ युष्मत्संबन्धिन^८ 'रथं' 'यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्याम् 'आयुक्षाताम्^९ आभिमुख्येन युजाथाम् । तथा 'सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता 'देवः 'जगत् जङ्गमं प्राणिजातं 'पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन 'प्रासावीत् प्रसीतु अनुजानातु ॥

ययुञ्जाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युञ्जाथे इति । वृषणम् । अश्विना । रथम् । घृतेन । नः । मधुना । क्षत्रम् । उक्षतम् ।

अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । जिन्वतम् । वयम् । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे 'अश्विना अश्विनौ 'यत् यदा 'वृषणं वृष्ट्यादिवर्षकं 'रथं 'युजाथे योजयथः तदा 'नः 'क्षत्रम् अस्मदीयं बलं क्षत्रियजातं वा 'घृतेन उदकेन 'मधुना मधुरेण 'उक्षतं' प्रवर्धयतमित्यर्थः । यद्वा । घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेण^१ अमृतेनोक्षतं युष्मद्रथस्थेन मधुना अस्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं 'मधुवाहनो रथः' इत्यादिषु प्रसिद्धम् । किञ्च 'अस्माकं 'पृतनासु अस्मदीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु 'ब्रह्म ब्राह्मं तेजः 'जिन्वतम् । पृतना इति मनुष्यनाम, 'विचस्वन्तः पृतनाः' (नि. २. ३. २५) इति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृद्धमन्नमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतम् । ब्रह्म इति अन्ननाम, 'ब्रह्म वर्चः' (नि. २. ७. २५) इति तन्नामसूक्तत्वात् । 'वयं च 'शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे 'धना तदीयानि धनानि बहुविधानि^{१०} 'भजेमहि लभेमहि ॥

अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

त्रिवन्धुरो मधवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । त्रिऽचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः । जीरऽश्वः । अश्विनोः । यातु । सुऽस्तुतः ।

त्रिऽबन्धुरः । मधवा । विश्वऽसौभगः । शम् । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे ॥ ३ ॥

१. क्ष-स१-म-ट-विहितः । २. क्ष-म-ट-सर्वप्राणिनाम् । ३. ङ-स१-व्यावृणोत् । तमांसि विवारयति । ४. क्ष-स१-म-ट-वृणोतेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । ५. ङ-अश्विना अश्विनौ । ६. क्ष-ङ-स१-म-ट-वः युष्मत्संबन्धिनम् ; ख-च-फ-स्वसंबन्धिनम् । ७. क्ष-स१-म-ट-अयुक्षाताम् । ८. क्ष-ङ-स-स१-म-ट-उक्षतं सेचयतम् । ९. क्ष-म-ट-मधुररूपेण ; स१-मधुरूपेण । १०. क्ष-म-ट-बहुनि बहुविधानि ।

अश्विनोः रथः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः यातु गच्छतु । कीदृशः । त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः मधुवाहनः मधुवोढा जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्वोपेतः सुद्युतः अत एवास्माभिः स्तूयमानः त्रिवन्धुरः निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतः । सारध्याश्रयस्थानं वन्धुरम् । मघवा धनवान् अत एव विश्वसौभगः सर्व-सौभाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनोः रथः नः अस्माकं द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुखम् आ वक्षत् आवहतु ॥ वहेर्लेटि अडागमः । सिप् ॥

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतम् ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । मधुमत्या । नः । कशया । मिमिक्षतम् ।
प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां नः अस्माकम् ऊर्जं बलं प्राणनसमर्थमश्वं वा आ वहतं प्रापयतम् । किंच नः अस्मान् मधुमत्या माधुर्योपेतया कशया वाचा इष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतं सिञ्चतं प्रीणयतम् । कशा इति वाङ्नाम, 'कशा धिषणा' (नि. १.११.४३) इति तन्नामसूक्तवात् । यद्वा । मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या^१ माधुर्योपेतया कशया अश्वताङ्ग्या^२ नोऽस्मान् मिमिक्षतम् । मधु इति उदकनाम, 'मधु पुरीषम्' (नि. १. १२. ११) इति तन्नामसूक्तवात् । कशया अश्वताङ्गेन शीघ्रगाम्यस्य वृष्टिरूपं फलं दास्यतः इति कशाया मधुमत्त्वम् । किंच आयुः आयुष्यं प्र तारिष्टं प्रवर्धयतम् ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा रपांसि मृक्षतं^३ पापानि निःशेषेण क्षोभयतम् । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु. ४.२१) इति यास्कः । किंच द्वेषः द्वेष्यमभिप्रायिकं सेधतं नाशयतम् । इदं च भाष्यम्^४ । सचाभुवा सहभुवौ अस्मत्कार्येषु सहभवनवन्तौ भवतं भवन्तौ ऐकमत्यं भजत^५ इत्यर्थः^६ ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीराश्विनावैरयेथाम् ॥ ५ ॥

युवम् । ह । गर्भम् । जगतीषु । धत्थः । युवम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।
युवम् । अग्निम् । च । वृषणौ । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथाम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं ह युवां खलु जगतीषु अन्तः गमनशीलासु गोषु मध्ये गर्भं धारयथः । न केवलं गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धत्थः । वृष्टिद्वारा आमिषरूपत्वेन^१ गर्भस्थरेतसः पोषकवात् । किंच हे वृषणौ कामानां वर्धितारौ

१. क्ष-ञ-ट-माधुर्यवृष्टिमत्या । २. क्ष-ञ-ट-अश्वतोदिन्या; क्ष१-तोदिन्या । ३. क्ष-ञ-ट-निमृक्षतम् ।
४. क्ष-ञ-ट-भाभ्याम्(?) क्ष१-किंच । ५. क्ष-क्ष१-ञ-ट-भजतमित्यर्थः । ६. क्ष-ञ-क्ष-क्ष-ञ-ट-
मिषप्रूपत्वेन, क्ष-क्ष१-मिषप्रूपेण ।

युवं युवाञ् वभिर् व व अपश्च वनस्पतीन् च वेरयेथां प्रवर्तयेथाम् । आहुतिभोगावाभि स्वीकृत्य च वृष्टयुदकानि उदकैः ओषधिवनस्पत्यादिकम् एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथाम् ॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या राथ्येभिः ।

अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥ ६ ॥

युवम् । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । क्षत्रम् । अधि । धत्थः । उग्रा । यः । वाम् । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां व ह खलु भेषजेभिः भेषजरौषधैः । ' भेषजरौषधभेषज्यान्वगदो जायुः ' ' भगदं तत्रौषधम् ' इति चाभिधानात् । तैः भिषजा भिषजौ स्थः । हशब्दः ' अश्विनौ हि देवानां भिषजौ ' इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । अथो अपि च रथ्येभिः रथवोदृभिरथैः रथ्या रथवन्तौ स्थः । ' आ वां रथो अश्विना ' (ऋ. सं. १. ११८. १) इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हशब्दः । अनयोः^१ रथेन विशेषसंबन्धः^२ ' युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ' (ऋ. सं. १. १४. १०) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः क्षत्रं बलम् अधि व ह अधिकं खलु । हशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मादेवं तस्मात् हे उग्रा उद्गूर्णसामर्थ्यावश्विनौ वां युवाभ्यां यः हविष्मान् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमानः मनसा युष्मदायत्नेन चेतसा ददाश ददाति हविरादिकं तं धत्थः धारयथः अत्यधिकमनुगृह्णीथ इत्यर्थः । प्रभूतबलौ युवां रथमारुह्य अस्मद्देवयजन-मागत्य हविष्यदं मां धृत्वा अस्मद्यज्ञे^३ अस्मान्विचिकित्सतमिति^४ तात्पर्यार्थः ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण^५ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

द्वितीयोऽध्यायः

समाप्तः ॥

१. ऋ-अ१-म-८-तन्त्रमौषधम् । २. अ१-अनयोर्हि रथविशेषसंबन्धः । ३. अ१-अस्मदाव-
स्तान्मान् वा विचिकित्सतमिति । ४. अ-अ-म-८-सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । ' वसू रुद्रा ' इत्येतत् अनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दीर्घ-
तमसम् । पूर्वत्र ' आश्विनं तु ' इत्युक्तत्वात् इदमप्याश्विनम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभम् ।
' दीर्घतमा मामतेयः ' इत्यन्या अनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं- ' वसू अन्त्यानुष्टुप् ' इति ॥ अस्य
विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता दशस्यते नो वृषणावभिष्टौ ।

दत्ता ह यद्रेकण औचध्यो वां प्र यत्सस्त्राथे अकवाभिरूती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमन्तू इति पुरुऽमन्तू । वृधन्ता । दशस्यतम् । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।
दत्ता । ह । यत् । रेकणः । औचध्यः । वाम् । प्र । यत् । सस्त्राथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हे वृषणौ कामानां वर्धितारौ वदता अस्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ हे अश्विनौ युवां नः अस्मभ्यं
वदशस्यतं दत्तं दित्सितं फलम् । कीदृशौ युवाम् । वसू वासयितारौ प्रजानाम् । वसुना धनेन तद्वन्तौ
वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ वरुद्रा रुद्रौ । रुद्रः खं तद्धेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं
शब्दयन्तौ वा । ' रुद्रो रौतीति सतः ' (निरु. १०. ५) इति यास्कः । पुरुमन्तू बहूनां ज्ञातारौ ॥
मनेरौणादिकः तुन्प्रत्ययः ॥ वृधन्ता वर्धमानौ स्तोत्रादिना अभिष्टौ आभिमुख्येन पूजितौ
अभीष्टसाधकौ वा । हशब्दः उत्कृष्टगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । किमर्थं दीयते इति चेत् । यत् यस्मात्
औचध्यः उचध्यस्य पुत्रो दीर्घतमाः वां युवां रेकणः धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थम् । यद्वा ।
अयं यजमानो यद्यस्मात् रेकणो हविर्लक्षणमन्नं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माच्च अकवाभिः
अकुत्सितैः ऊती उतिभिः रक्षणैः ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्र
सस्त्राथे प्रसारयथः प्रकर्षेण दत्तः तस्माद्दशस्यतम् । यस्मादभिमतप्रदौ यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति
वा हविः तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥

को वा दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्वेथे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरन्ता ॥ २ ॥

कः । वाम् । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । वेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतम् । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंधीः । कामप्रेणैव । मनसा । चरन्ता ॥ २ ॥

हे वसू वासवितारावश्विनौ वा युवयोः संबन्धिन्यै अस्यै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित्
 क्षोभनबुद्धयै । चित् पूजायामप्यर्थे वा । स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपायै ईदृश्यै अपि बुद्धयै
 प्रीणनाय कः दाशत् को दद्यात् दातुं शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥
 दाशतेर्लेख्यडागमः ॥ कथं मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । यत् यस्मात्कारणात् गोः पदे भूम्याः
 सर्वैर्गन्तव्यायाः स्तुत्याया वा वेदिस्थायाः स्थाने । ' एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः ' (तै. सं.
 २. ६. ४. ३) इति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं—' गौरिति पृथिव्या नामधेयं
 यदूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वाकारो नामकरणः ' (निरु. २. ५) इति ।
 तादृशे स्थाने अस्माभिः प्रार्थितौ सन्तौ नमसा हविलक्षणेन यवमात्रप्रकारेणाक्षेणैः धारयथो
 बहुप्रदानविषयां बुद्धिम् ॥ दधातेर्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । आतोईस्त्वम् ।
 ' आतो छित्तः ' (पा. सू. ७. २. ८१) इति इयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मात् अस्मे अस्मभ्यं रेवतीः
 क्षीरादिभनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभिवृद्धिहेतूः गाः जिगृत्तं शब्दयत्तं दत्तमित्यर्थः ॥ ' गृ
 शब्दे ' । छान्दसः शपः श्लुः । अभ्यासस्येत्वं हस्त्वात् च ॥ पुनस्तावेव विशेष्येते । कामप्रेणेव ।
 इवशब्दः एवकारार्थः । कामपूरणेनैव मनसा सह चरन्ता चरन्तौ । यजमानस्य कामाः पूणीया
 इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ ' प्रा पूरणे ' । कामं प्राप्नोति कामप्रः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' ॥

युक्तो ह यद्वौ तौऽयाय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धारिं पज्रः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥ ३ ॥

युक्तः । ह । यत् । वाम् । तौऽयाय । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धारिं । पज्रः ।

उप । वाम् । अवः । शरणम् । गमेयम् । शूरः । न । अज्म । पतयत्भिः । एवैः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । तौऽयनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पाशैर्दृढं बद्ध्वा समुद्रमध्ये प्रचि-
 क्षिपुः । स च उत्तरीतुमशक्तः सन् अभिनौ तुष्टाव । तौ च तुष्टौ क्षीप्रमेव रथमश्वयोर्योजयित्वा समुद्र-
 मागत्य तमुत्तार्य अपालयतामिति । अयमर्थः ' अजोहवीद्विना तौऽयः ' (ऋ. सं. १. ११७. १५)
 इत्यादिमन्त्रान्तरे प्रसिद्धः । सोऽत्रोच्यते । हे अभिनौ वा युवयोः संबन्धी पेरुः पारणकुशलो रथः
 युक्तो ह अश्वयुक्तः खलु । हशब्दो मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । स च उदाहृतः । कस्मै । तौऽयाय
 एतच्छास्त्रे राज्ञे तद्बन्धमोचनार्थम् । कुत्रेति तदुच्यते । अर्णसः अम्भसः मध्ये समुद्रस्य मध्ये । स च
 पज्रः पाजसा बलेन तीर्णः सन् वि धारिं धारितः स्थापितः । यस्मादेवं तस्मात् वा युवयोः
 अवः रक्षणं शरणम् उप गमेयं संप्राप्तुयाम् ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजेयम् । गतौ
 दृष्टान्तः । पतयद्भिरेवैः अश्वैः शूरो न शूर इव । स यथा अज्म जिह्वा निर्भयं स्वगृहं
 प्राप्नोति तद्वत् ॥

१. क्ष-स१-म-ट-यवमात्रप्रमाणेनाक्षेण । २. क्ष-स१-म-ट-बहुफलप्रदानविषयाम् । ३. क्ष-स१-म-ट-
 विकरणस्य शपः । ४. क्ष-स१-म-ट-वदत्तमित्यर्थः । ५. क्ष-म-ट-कामपूरणेनैव । ६. क्ष-म-ट-अश्व-
 युक्तोऽभूत् । ७. क्ष-म-ट-जीर्णः सन् धारिं । ८. क्ष-म-ट-स्थापितः तदर्थम् । ९. क्ष-स१-म-ट-पतयद्भिः
 गमनकुशलैः एवैः । १०. क्ष-स१-म-ट-जित्वा वैरिणः ।

उपस्तुतिरौचध्यमुरुष्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धाम् ।

मा मामेवो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वा बद्धस्मनि खादति क्षाम् ॥ ४ ॥

उपस्तुतिः । औचध्यम् । उरुष्येत् । मा । माम् । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धाम् ।

मा । माम् । एधः । दशतयः । चितः । धाक् ।

प्र । यत् । वाम् । बद्धः । स्मनि । खादति । क्षाम् ॥ ४ ॥

अत्रालयानमाहुः । जरासर्जरितगात्रं^१ जात्यन्धं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितुमशक्नुवानाः स्वर्गभेदासा अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिसोऽश्विनावस्तावीत् । तौ चैनमरक्षताम् । ततोऽप्यभ्रियमाणमुदकेषु अपातयन्^२ । तत्र निमग्नः पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ सन्तौ तौ जलादुदहाष्टाम् । एवमवध्यं तं त्रैतनो^३ नामकः^४ कश्चिद्दासः अस्य शिरो वक्षश्च व्यतक्षत्^५ । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदम् ऋग्व्याभ्यामुच्यते । हे अश्विनौ उपस्तुतिः युवां बुद्धयोपेत्य^६ क्रियमाणा स्तुतिः औचध्यम् उच्यथस्य पुत्रं दीर्घतमसं माम्^७ उरुष्येत् रक्षेत् दाहाद्युपद्रवात् । ‘ उरुष्यती रक्षाकर्मा ’ (निरु. ५. २३) इति यास्कः । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं^८ प्रार्थयते । ‘ इमे प्रसिद्धे पतत्रिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे^९ वामा^{१०} वामा^{११} वि^{१२} दुग्धां विशेषेण दोहगतसारं^{१३} मा काष्टां प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः । किञ्च वामां^{१४} दशतयः दशवारः^{१५} चितः संचितः संपादितः^{१६} एधः प्रज्वालितेन्धनसंघः^{१७} वामा^{१८} धाक् मा धाक्षीत्^{१९} ॥ दहतेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति इडभावः । हल्ङादिसंयोगान्तलोपो ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । ‘ यत् यस्मात् वामां युवयोः संबन्धी अयं जनः बद्धः पाशैः गाढं^{२०} वेष्टितः सन्^{२१} स्मनि आस्मनि आत्मना^{२२} वामां भूमिं खादति भक्षयति गन्तुमशक्तः सन्^{२३} भूमौ परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपस्तुतिरौचध्यमुरुष्येत् इति^{२४} ॥

अस्याः पञ्चम्या विनियोगमाह शौनकः—‘ आततायिनमायान्तं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गरक्षति जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते । त्रिरात्रोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात् । आप्लुष्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरं । पश्यन्ति तत्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि त्रायेत तत्करेभ्यश्चरन् पथि^{२५} ’ (ऋग्वि. १. १४१) इति ॥

न मा गरक्षन्तो मातृत्तमा दासा यदीं सुसंमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत्स्वयं दास उरो अंसावपि गध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नर्धः । मातृत्तमाः । दासाः । यत् । ईम् । सुसंमुब्धम् । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । त्रैतनः । वितक्षत् । स्वयम् । दासः । उरः । अंसौ । अपि । गधेति गध ॥ ५ ॥

१. ख-च-फ-जराजरितगात्रम्; क-झ-जराजर्जरीकृतगात्रम्; क्ष-ङ-ज-ट-जराजर्जरिताङ्गम्; झ-१-जराजर्जरिताङ्गम् । २. क्ष-ङ-झ-१-ज-ट-प्रापातयन् । ३. क्ष-ज-ट-त्रैतननाम (मा) । ४. क्ष-झ-ज-ट-अविध्यत् । ५. क्ष-ङ-झ-१-ज-ट-बुद्धा उपेत्य प्राप्य । ६. क्ष-झ-१-ज-ट-प्रत्युपद्रवं परिहारम् । ७. क्ष-ज-ट-विशेषेण दोहतं गतसारम्; झ-विशेषेणादाहं गतसारम् । ८. क्ष-ङ-झ-१-ज-ट-अपरिमितकाष्ठानवधः । ९. क्ष-ङ-च-झ-झ-१-ज-ट-सम्यक् संपादितः । १०. झ-१-प्रज्वालितेन्धनसंघः । ११. क्ष-ङ-झ-ज-ट-वृद्धिः । १२. ङ-झ-१-दृढम् । १३. क्ष-ज-ट-‘ इति ’ नास्ति । १४. क्ष-झ-१-ज-ट-यथा ।

‘मघः मङ्गलीकः । ‘मातृतमाः मातृवज्जातां हितकारिण्य आपः ‘मा मां दीर्घतमसं ‘गरन्’^१ न गिरेयुः भिमघ्नं मा कुर्युः ॥ ‘ गृ निगरणे ’ । लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । ‘यत् यस्मात् ‘दासाः अस्मदुपक्षपयितारो मदीयगर्भदासाः ‘ईम् एनं दीर्घतमसं मां ‘सुसमुब्धं सुहु संकुचितसर्वाङ्गम् ॥ ‘ स्वती पूज्याम् ’ (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्राक्समासे अन्यपर्यपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ‘अवाधुः अवाङ्मुखमपातयन् । किञ्च ‘अस्य मम ‘शिरः सः ‘त्रैतनः एतन्नामकः ‘दासः अस्यन्तनिवृणः सन् ‘यत् यस्मात् ‘वितक्षत् विविधं तष्टवान् तस्मात् स दासः ‘स्वयं स्वकीयमेव शिरस्तक्षतु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयम् ‘उरः वक्षःस्थलम्^२ ‘अंसौ च ‘ग्ध हतवान् विदारितवानित्यर्थः ॥ हन्तेर्लुङि छान्दसमेतद्रूपम् ॥ ततः स्वकीयमुरः अंसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा कृतवान् । तद्युवयोर्माहात्म्यमिति भावः ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपाम् । अर्थम् । यतीनाम् । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

‘दीर्घतमाः एतन्नामा महर्षिः स च ‘मामतेयः ममतायाः पुत्रः ‘दशमे^३ ‘युगे दशयुगपर्यन्तं^४ महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात् पूर्वोक्ताहुः खाद्विमुक्तोऽत्यन्तसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगे अतीते सति ‘जुजुर्वान् जीर्णः^५ वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन् ‘अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं ‘यतीनां प्रामुवतीनाम् ‘अपाम् अपकार्याणां प्रजानाम् । यद्वा । अपाम् अपसां कर्मणाम् अर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानाम् । ‘ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः^६ परिवृढः ‘भवति । किञ्च ‘सारथिः तद्वर्जिर्बाहको भवति^७ देवो भवतीत्यर्थः^८ । एवमस्य वृत्तान्तं मन्त्रोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येण^९ अश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥ ॥ १ ॥

‘ प्र धावा ’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं धावापृथिव्यम् । अनुक्रान्तं च—‘ प्र धावा पञ्च धावापृथिव्यं तु जागतं तु ’ इति ॥ अग्निष्टोमे पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि च धावापृथिव्यनिविद्धानमेतत् सूक्तम् । तथा च सूत्रं—‘ प्र धावेति दीर्घतमसम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥ आधा धावा-पृथिव्ये पक्षौ हविषो याज्या । तथा च सूत्रितं—‘ प्र धावा यज्ञैः पृथिवी क्रतावृधा मृत्वा नो रुद्रोत नो मयस्कृषीति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. क्ष-ञ-स-ग-ट-न गरन् । २. क्ष-ञ-ट-वक्षःस्थानम् । ३. क्ष-ञ-ट-दशमे युगपर्यन्ते । ४. क्ष-ञ-ट-जूर्णः । ५. क्ष-स-ग-ट-ब्रह्मसदृशो भवति यद्वा परिवृढः सारथिर्भवति सारथिवर्जिर्बाहको भवति । ६. क्ष-ञ-ट-भवतीत्यर्थः यद्वा दशयुगपर्यन्तं जीवन् उक्तरूपेण पुरुषार्थसाधकोऽभवत्, स-ग-यद्वा जीवन् उत्तररूपेण पुरुषार्थसाधकोऽभवत् । ७. क्ष-ञ-ट-परोक्षेण । ८. क्ष-स-स-ग-ट-सूत्रितम् ।

प्र घावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदयेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । घावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतावृधा । मही इति । स्तुषे । विदयेषु । प्रऽचेतसा ।
देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । सुदंससा । इत्या । धिया । वार्याणि । प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

१ घावा १ पृथिवी घावापृथिव्यौ ॥ ' दिवो घावा ' इति घावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो
जीवन्तोऽन्तोदात्तः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समासमध्ये पदान्तरपाठ-
श्छान्दसः ॥ अहं यजमानः १ यज्ञैः यागैस्तत्प्रदानैः निमित्तभूतैः हविष्प्रदानार्थं १ प्र १ स्तुषे प्रकर्षेण
स्तौमि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशौ ते । १ ऋतावृधा यज्ञस्य १ वर्धयिष्यौ १ मही मह्यौ १ विदयेषु यागेषु
१ प्रचेतसा प्रकर्षेण अस्माञ्चेतयिष्यौ अस्माभिञ्चेतयितव्ये वा । ईदृशौ स्तुषे । अनयोः कोऽतिशय
इति उच्यते । १ ये घावापृथिव्यौ १ देवेभिः यजमानैः १ देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्ररथानीयाः
शुश्रूषका ययोस्ते तादृशौ । यद्वा । देवेभिर्विशिष्टे । १ सुदंससा । दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मपिते ।
१ इत्या सत्यम् । इत्येति सत्यनाम, ' सत्रा इत्या ' (नि. ३. १०. ५) इति तन्नामसु पाठात् । सत्यं
१ धिया अस्मदनुग्रहबुद्ध्या १ वार्याणि वरणीयानि धनानि अस्मभ्यं १ प्रभूषतः अलंकुरुतः दत्त
इत्यर्थः । यद्वा । वार्याणि हवींषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूम चक्रतुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहः । मनः । मातुः । महि । स्वतवः । तत् । हवीमभिः ।

सुऽरेतसा । पितरा । भूम । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतम् । वरीमभिः ॥ २ ॥

१ उत अपि च १ पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्याः १ अद्रुहः अद्रोघुः । न हि कदाचित् पिता
स्वपुत्रादये द्रुहति । तादृश्याः पृथिव्याः १ स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय स्वरमाणम् अत
एव १ महि महत् १ तत् तादृशमनुग्रहयुक्तं १ मनः चित्तं १ हवीमभिः हवनैराह्वानैः १ मन्ये जानामि
प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि मन्ये अतिमहत् प्रबुद्धं मन्ये ।
तथा १ मातुः सर्वस्योत्पादयितुरन्तरिक्षस्य द्यूलोकस्य । ' मातान्तरिक्षं निर्मायन्तेऽस्मिन्भूतानि '
(निरु. २. ८) इति निरुक्तम् । यद्वा । पितृद्यूलोकस्य मातुर्भूम्याः । ' धीर्बः पिता पृथिवी माता '
(ऋ. सं. १. १९१. ६) इति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । घावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः
प्रीणयामीत्यर्थः । किंच १ पितरा माता च पिता च पितरौ घावापृथिव्यौ १ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन
१ प्रजायाः यजमानादिरूपायाः १ वरीमभिः वरिष्ठैः रक्षणविशेषैः १ भूम बहुतरम् १ उरु विस्तीर्णम् १ अव्यक्तम्
अमरणभूतम् १ अभिलक्षितं १ चक्रतुः कुरुतः ॥

ते सुनवः स्वपसः सुदंससो मही जङ्गुमातरा पूर्वचित्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मेणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सुनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जङ्गुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये ।

स्थातुः । च । सत्यम् । जगतः । च । धर्मेणि । पुत्रस्य । पाथः । पदम् । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

१ते प्रसिद्धाः १सूनवः युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः १स्वपसः शोभनकर्माणः १सुदंससः शोभनदर्शनाः युवां १मही महत्यौ १मातरा मातृवद्धितकारिण्यौ १जङ्गुः जानन्ति महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थम् । १पूर्वचित्तये प्रथमबुद्धये अनुग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्यौ १स्थातुः स्थावरस्य १जगतः जङ्गमस्य १पुत्रस्य पुत्रस्थानीयस्य उभयविधस्य जगतः १अद्वयाविनः न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तमजानतः इत्यर्थः । ईदृशस्य १धर्मेणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति १पदं^१ स्थानं १सत्यम् अबाध्यं १पाथः रक्षथः दत्त इत्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः सूनवः उत्पाद्यमानाः^२ स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः सुष्ठु उपक्षयन्तः^३ वा आत्मानं स्वव्यापाराय ईदृशा रश्मयो मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जङ्गुः जातवन्तः^४ द्यावापृथिव्योरन्तराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च^५ धर्मेणि धारणे तदर्थम् अद्वयाविनो मार्गद्वयरहितस्य ॥ ‘बहुलं छन्दसि’ इति द्वयशब्दात् मत्वर्थीयो विनिः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य युष्मद्व्यतिरिक्तमजानतस्य पदं मार्गं सत्यं पाथः अवश्यं रक्षथः ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नव्येनव्यं तन्तुमा तन्वते दिवि समुद्रे अन्तः कवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति ।

सयोनी इति सऽयोनी । मिथुना । समऽओकसा ।

नव्यम्ऽनव्यम् । तन्तुम् । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

१ते प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ १मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावन्तः^१ प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तो वा १सुप्रचेतसः सुष्ठु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ताः रश्मयः १ममिरे मिमते प्रमाणेन परिच्छिन्दन्ति । कीदृश्यौ ते । १जामी परस्परं भगिनी^२ । एतत्कुतः^३ इति चेत् उच्यते । १सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने १मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः । १समोकसा समानस्थाने । सुपृथिव्योः एकस्मिन्नेव अवकाशरूपे आकाशोऽवस्थानात् । समीचीनस्थाने वा । किंच १कवयः मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः १सुदीतयः सुष्ठुद्योतना रश्मयः १दिवि द्योतमाने १समुद्रे अन्तरिक्षे १अन्तः मध्ये । समुद्रशब्दः

१. क्ष-म-ट-पदम् आस्पदम् । २. क्ष-म-ट-उत्पद्यमानाः । ३. क्ष-क-म-ट-उपक्षयन्तः । ४. क्ष-म-म-ट-ज्ञातवन्तः । ५. क्ष-म-ट-स्थातुश्च जगतश्च । ६. क्ष-क-म-म-म-ट-स्वविषयप्रज्ञानवन्तः । ७. क्ष-क-म-म-म-ट-भगिनीस्थानीये । ८. क्ष-म-ट-तत्कुतः ।

अन्तरिक्षनामसु पाठात् ब्रह्मचरः । स चैवं यास्केन निरुक्तः—‘समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्धस्मात्कपः
समभिद्रवन्धेनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनसीति वा ’ (निरु. २.
१०) इति । ‘नव्यंनव्यं’ वत्तुं तननीयं विस्तारणीयम् । जात्येकवचनम् । रस्मीन् वञ्चा वत्तन्ते
समन्ताद्विस्तारयन्ति ॥

तद्वाचो अथ सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमन्तं शतग्विनम् ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अथ । सवितुः । वरेण्यम् । वयम् । देवस्य । प्रसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यम् । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना । रयिम् । धत्तम् । वसुमन्तम् । शतग्विनम् ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः । सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः । देवस्य आदित्यस्य अन्तर्यामिरूपिणः । प्रसवे
अनुज्ञायां सत्यां । तत् तादृशं । वरेण्यं वरणीयं । राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं । मनामहे
याचामहे ॥ मन्यतिर्याक्ताकर्मा । छान्दसः शप् ॥ यद्वा । पुनः पुनरभ्यस्यामः । कृप्सीमहीति^१ यावत् ॥
‘ज्ञा अभ्यासे’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । शपि पाप्मादिना मनादेशः ॥ किंच । अस्मभ्यं । द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ । सुचेतुना शोभनचेतनेन अस्मदनुग्रहबुद्ध्या । रयिं धनं । धत्तं दत्तम् । कीदृशम् । वसुमन्तं
निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं । शतग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टम् ॥ २ ॥

‘ते हि’ इति पञ्चत्वं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यम् । ‘ते हि’ इत्यनुक्रान्तम् ॥
चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं—‘ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो
रथ्यमिति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । तथा पृष्ठयाभिप्लवच-
हयोद्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं निविद्धानीयं^२, ‘चातुर्विंशिकं तृतीयसवनम्’ (आश्व. श्रौ.
७. ६) इति आभिप्लविके द्वितीयेऽहनि अतिदिष्टत्वात् । आभिप्लविकात् द्वितीयादहः पृष्ठयस्य द्वितीयेऽहनि
एतत्सूक्तमतिदेशतः प्राप्तं, ‘पृष्ठयस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्याम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १०)
इति सूत्रितत्वात् । प्रथमा आश्विनशस्त्रे विनियुक्ता । ‘संस्थितेष्वग्निनाय’ इत्यत्र सूत्रितं—‘ते
हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमृचयस्य’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते देवो देवी धर्मेणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वशंभुवा । ऋतावरी इत्युतऽवरी ।

रजसः । धारयत्कवी इति धारयत्कवी ॥ सुजन्मनी इति सुजन्मनी ।

धिषणे इति । अन्तः । इयते । देवः । देवी इति । धर्मेणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

१. क्ष-म-ट-नव्यंनव्यं नव्यंनवम् । २. क्ष-म-ट-कृप्सीमहीति । ३. क्ष-म-ट-निविद्धानम् ।
४. क्ष-म-ट-संस्थितेष्वग्निनाय द्युषते ।

१ते १हि ते खलु प्रसिद्धे १द्यावापृथिवी १अन्तः तमोरन्तराले १द्युधिः द्युधौ विश्वस्य शोचयिता वा १देवः दीप्यमानः १सूर्यः १धर्मेणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन् १ईयते सर्वदा गच्छति ॥ ' ईह गतौ ' । वैबादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृशौ ते । १विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावयितुं ययोः ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखयिभ्यामिवत्यर्थः । १ऋतावरी ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दात् ' छन्दसीवनिपौ ' इति वनिप् । ' वनो र च ' इति ङीमेकौ ॥ १रजसः उदकस्य उदकोत्पत्तौ । ' उदकं रज उच्यते ' (निरु. ४. १९) इति निरुक्तम् । १धारयत्कवी अकृष्ण धारकं कवि ययोस्ते तादृशौ । उदकोत्पादनाय अप्रयत्नवत्यौ इत्यर्थः । यद्वा । धारयत्कविर्मनीषी आदिष्यो ययोस्ते तादृशौ । वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेतौ इत्यर्थः । १सुजन्मनी शोभनजन्मवत्यौ १धिषणे धर्षणोपेते स्वध्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः । १देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् ' धिषणे रोदसी ' (नि. ३. ३०. ३) इति तन्नामसु उक्तत्वात् द्यावापृथिवीनाम्, तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वात् यौगिकं द्रष्टव्यम् ॥

उरुव्यचसा महिनी असञ्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुष्ये न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा । महिनी इति । असञ्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुधृष्टमे । वपुष्ये इति । न । रोदसी इति ।

पिता । यत् । सीम् । अभि । रूपैः । अवासयत् ॥ २ ॥

१उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यौ अतिविस्तीर्णे १महिनी अत एव महत्यौ १असञ्चता असजमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । १पिता पालयित्री द्यौः १माता निर्मात्री पृथिवी च इत्युभे १भुवनानि भूत-जातानि १रक्षतः पालयतः । ' द्यौष्यितः पृथिवि मातः ' (ऋ. सं. ६. ५१. ५) इत्यादिश्रुतेर्माता-पितृरूपत्वम् । किंच १सुधृष्टमे अतिशयेन दृष्टे ॥ छान्दसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे १रोदसी द्यावा-पृथिव्यौ १वपुष्ये १न वपुषो हिते इव । प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । १यत् यस्मान् १सीं सर्वतः १पिता पितृस्थानीया द्यौः १रूपैः निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैः निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादिभिर्वा १अभि १अवासयत् अभिवासयति अधितिष्ठति तस्मात् पिता माता च भुवनानि रक्षतः ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहा शुक्रं पर्यो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।

धेनुम् । च । पृश्निम् । वृषभम् । सुरेतसम् । विश्वाहा । शुक्रम् । पर्यः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥

१. क्ष-ञ-स-म-ट-धारकः कविः । २. क्ष-म-ट-अप्रयत्नवती; ङ-प्रयत्नवली; स-प्रयत्नवती ।
३. क्ष-ञ-ट-वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेतै; ङ-स-१-वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेतै; स-स-वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेतै ।
४. क्ष-ञ-स-म-ट- यौगिकं पदम् ।

‘पित्रोः मातापित्रोर्धावापृथिव्योः ॥ ‘पिता मात्रा’ इति पिता शिष्यते । ‘उदात्तवर्णः’ इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ॥ ‘पुत्रः पुरुत्राता पुत्रस्थानीयः आदित्यः’ ‘पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तः’ ‘धीरः’ धीमान् ‘सः’ वक्त्रिः फलस्य वोढा धारकः सन् ‘मायया प्रज्ञया स्वकीयया’ ‘भुवनानि भूतजातानि’ ‘पुनाति पावयति प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स एव पुत्रः ‘पृथ्विं शुक्लवर्णां’ ‘धेनुं प्रीणयित्रीं’ भूमिं ‘सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा’ ‘वृषभं सेक्तारं’ ‘द्युलोकं’ ‘स मायया पुनाति प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । ‘विश्वाहा सर्वाण्यप्यहानि सर्वकालमित्यर्थः । किंच ‘अस्य’ ‘द्युलोकस्य’ । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इमं^१ ‘द्युलोकम्’ । ‘शुक्रं’ ‘पयः’ दीप्तं पयःसदृशमुदकं ‘धुक्षत दोग्धि ॥ दुष्टेभ्योऽन्धसे लुकि’ ‘शूल इगुपधादनिटः कसः’ इति च्लेः कसादेशः ॥ ईदृशो महानुभावः आदित्यस्तयोः पुत्रः इति धावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुक्रतुययाजरेभिः स्कर्मनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥

अयम् । देवानाम् । अपसाम् । अपःस्तमः । यः । जजान् । रोदसी इति । विश्वशंभुवा । वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुयया । अजरेभिः । स्कर्मनेभिः । सम् । आनृचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रज्ञस्य इदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रज्ञांसति । ‘अयं’ ‘देवानां मध्ये देवतमः’ ‘अपसामपस्तमः’ । अप इति कर्मनाम । तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृतकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । ‘यः देवः’ ‘विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयिष्यौ’ ‘रोदसी धावापृथिव्यौ महानुभावे’ ‘जजान उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु ‘यः देवः’ ‘रजसी रजनात्मिके धावापृथिव्यौ । रजसी इति धावापृथिव्योर्नाम, ‘रजसी सदसी’ (नि. ३. ३०. ८) इति तन्नामसु पाठात् । उक्तरूपे’ ‘वि’ ‘ममे विशेषेण’ परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह । ‘सुक्रतुयया शोभनकर्मच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृकमेच्छया । अथवा एतदुत्तरत्र संबध्यते । सुक्रतुयया उक्तेन निमित्तेन इमे धावापृथिव्यौ ‘अजरेभिः अजीर्णैर्दन्तैः’ ‘स्कर्मनेभिः गतिप्रतिबन्धसाधनैः शङ्खभिः’ ‘समानृचे सम्यक् सर्वतः पूजितवान् स्थापितवानित्यर्थः ॥ ‘ऋच स्तुतौ’ । लिटि रेफसामान्यात्^१ द्विहल्त्वमस्तीति ‘तस्माद्बुद्धिहलः’ इत्यभ्यासस्य नुद् । यस्मादेवं तस्माद्यमेव देवः अयमेव अपस्तमः^२ इत्येवंमहानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवंः क्षत्रं धावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतम् ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि ।

श्रवंः । क्षत्रम् । धावापृथिवी इति । धासथः । बृहत् ॥ येन । अभि ।

कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यम् । ओजः । अस्मे इति । सम् । इन्वतम् ॥ ५ ॥

१. क्ष-क्ष१-अ-ट-आदित्यः वायुर्वा । २. क्ष-क्ष१-अ-ट-अथवा वृष्टिलक्षणैः प्रीरः । ३. क्ष-क्ष१-अ-मुम् । ४. ख-ज-ज्ञ-त-व-उरूपे । ५. क्ष-क्ष१-विशेषेण प्रमाणेन । ६. क्ष-अ-ट-रश्रुतिसामान्यात् । ७. क्ष-क्ष१-अ-ट-उपास्यः ।

१ते प्रसिद्धे हे १धावापृथिवी धावापृथिव्यौ १गुणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ १महि महदसिप्रभूतं १अवः १ सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्ति वा १नः अस्मभ्यं १धासथः धत्तम् ॥ १धातेर्लेट्यडागमः । ' सिन्वहुलम् ' इति सिप् ॥ तथा १बृहत् १ अतिप्रभूतं १क्षत्रं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते । १वेन अन्नबलेन १विश्वहा सर्वेष्वपि अहःसु १कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः १अभि १तत्तनाम अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोटी छान्वसो विकरणस्य श्लुः । ' आहुतमस्य ' इति आडागमः । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् अभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम, ' कृष्टयः चर्षणयः ' (नि. २. ३. ७) इति तन्नामसु पाठात् । किंच १पनाय्यं स्तुत्यम् १भोजः शरीरबलम् १अस्मे अस्मासु सम्यक् १इन्वतं व्याप्तं प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्ग्यासिवचनः, ' इन्वति ननक्ष ' (नि. २. १८. १) इति तन्नामसु पाठात् ॥ ॥ ३ ॥

' किमु श्रेष्ठः ' इति चतुर्दशर्षं पञ्चमं सूक्तं दैर्घ्यतमसमाभेदम् । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टाक्षिष्टुबन्त-परिभाषया जगत्स्यः । अनुक्रान्ते च—' किमु श्रेष्ठः षकृन्नाभवं त्रिष्टुबन्तम् ' इति । व्यूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आभवं निविद्धानं द्विप्रतीकम् । तत्र ' किमु श्रेष्ठः ' इत्येतदन्यवर्जं प्रतीकम् । ' व्यूळ्हश्चेत् ' इति खण्डे सूत्रितं—' किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्रश्च ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

किमु श्रेष्ठः किं यर्विष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं १ कद्यदूचिम ।

न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्रे आतर्दुण इद्भूतिमूदिम ॥ १ ॥

किम् । ऊँ इति । श्रेष्ठः । किम् । यर्विष्ठः । नः । आ । अजगन् ।

किम् । ईयते । दूत्यम् । कत् । यत् । ऊचिम ॥ न । निन्दिम ।

चमसम् । यः । महाकुलः । अग्रे । आतः । दुर्णः । इत् । भूतिम् । उदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वनक्षयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः सन्तः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित् कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान् प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान् दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं १ धृत्वा १ तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभवः आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं १ किमु १ श्रेष्ठः किं नु खलु अस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः १ सोऽस्मान् १ आजगन् आगमत् प्राप्तः ॥ गमेर्लेङि छान्वसः शपः श्लुः । हल्ङ्याविलोपे ' मो नो धातोः ' इति नत्वम् । अजगन्नि गतिकर्मा, ' अगन् अजगन् ' (नि. २. १४. ११२) इति तन्नामसु पाठात् ॥ १ किं १ यर्विष्ठः किं वा अस्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनीयान् आजगन् १ प्राप्तः । १ किं वा १ दूत्यं दूतकर्म देवसंबन्धि १ ईयते गच्छति । देवैः प्रेरितः १ दूतोऽस्मानागतो वा ॥ ' दूतस्य भागकर्मणी ' इति यत् ॥ १ यदूचिम यदेतत् ब्रूमः तत् १ कत् । कथं निश्चितम्यमित्यर्थः । यथं तावत् त्रय एव इदानीं १ चत्वारः समानरूपा वर्तामहे तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विशिक्तिस्सा ।

१. क्ष-ज-ट-श्रेष्ठम् । २. क्ष-क-च-स-स-१-ज-ट-बृहत् महत् । ३. क्ष-क-स-१-ज-ट-अवेन बलेन । ४. क-स-१-तदाकारो भूत्वा । ५. क्ष-ज-ट-ज्येष्ठः । ६. क्ष-ज-ट-नः आजगन् । ७. स-१-प्रेषितः । ८. क-इदानीं तु ।

एवं संविद्य कथंचित् स्वतोऽन्यं^१ निश्चिन्त्य तं प्रति आपरोक्ष्येण ब्रुवते । हे^२ वामे^३ वामातः^४ आतृचक्रागाहं । आता यथा बलात् स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलात्^५ चमसपानाय^६ प्रवृत्त इति आतरिष्युक्तम् । हे तादृशाग्ने^७ चमसं^८ वन^९ निन्दिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ 'णिदि कुत्सायाम्' । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति द्विवचनाभावः ॥ अतृष्यत्वे कारणमाह । वयः चमसः^{१०} महाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वष्टा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च 'त्वष्टा आश्वन्त-न्यानिजे' (ऋ. सं. १. १६१. ४) इति । अतः कारणात्^{११} वृणः । विकारे प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छब्दोऽवधारणे । दारुविकारचमसस्य^{१२} भूतिं प्राप्तिम्^{१३} ऊदिम ब्रूमः ॥ विदेच्छान्दसे लिटि 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम् । क्रादिनियमात् इह ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद् आगमम् ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकम् । चमसम् । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमम् । सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकम् । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्टोऽग्निस्तान् प्रत्युवाच । हे^१ सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयम्^२ एकं^३ चमसं त्वष्टा संपादितं पूर्वमेकमेव^४ सन्तं चमसं^५ चतुरः^६ कृणोतन चतुःसंख्याकान् कुरुत ॥ 'चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् तनप् ॥ यथा उपरितने 'ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करोति' इत्युपक्रम्य 'कनिष्ठ आह चतुरस्करेति' (ऋ. सं. ४. ३३. ५) इति चतुष्कं^७ निर्धारितम् । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु^८ वः युष्मान् प्रति^९ तत् उक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्म उत्तरत्र वक्ष्यमाणम् अश्व-रथाधिकरणरूपं च कर्म^{१०} देवाः इन्द्रादयः^{११} अब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन^{१२} तत् तादृशं कर्म^{१३} वः युष्माकं वक्तुम् अहम्^{१४} आगमम् प्राप्नोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्यं^{१५} यद्येवा^{१६} करिष्यथ यद्येवं मनुक-प्रकारेण^{१७} कर्तुं शक्नुथ तथा चेत्^{१८} देवैः^{१९} साकं सह^{२०} यज्ञियासो^{२१} भविष्यथ^{२२} । इति तैरुक्तमिष्यथः ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्तव्यो रथ उतेह कर्त्तव्यः ।

धेनुः कर्त्तव्यो युवशा कर्त्तव्यो द्वा तानि आतरन् वः कृत्व्येमसि ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्तव्यः । रथः । उत । इह । कर्त्तव्यः । धेनुः । कर्त्तव्यः । युवशा । कर्त्तव्यः । द्वा । तानि । आतः । अनु । वः । कृत्वी । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हे आगत देव^१ अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं^२ दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां^३ प्रति^४ वयं यत्कार्यम्^५ अब्रवीतन अब्रुवन् ॥ व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत् तनप् ॥ किमिति^६ अश्वः^७ कर्त्तव्यः^८ ।

१. क्ष-ज-ट-स्वान्यम् । २. क्ष१-बलाच्च सोमपानाय । ३. क्ष-ज-ज-ट-कारणात् हे अग्ने । ४. क्ष-क्ष१-ज-ट-अपूर्वम् एकमेव चमसम् । ५. क्ष-क्ष१-ज-ट-चतुष्टयम् । ६. क्ष-ज-ट-मनुकप्रकारम् । ७. क्ष-ज-क्ष१-ज-ट-भविष्यथ । यज्ञभागयोग्या भविष्यथ । ८. क्ष१-देवाः । ९. क्ष-ज-क्ष१-ज-ट-'कर्त्तव्यः' इत्यस्यानन्तरं 'जातावेकमचमम् । अश्वः कर्त्तव्याः । कृत्यार्थं तथैकेन इति त्वनृपत्ययः । यद्वा । उत्तरत्र इन्द्रो हरी कुक्ष इति इन्द्राय वचोबुधा ततश्चरिति च विनियोगदर्शनात्' इत्यधिकम् ।

एकस्मादन्धादन्धान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः । 'अन्धादन्धमतक्षत' (ऋ. सं. १. १६१. ७) इति वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ 'कृत्यार्थे' तवैकेन्' इति त्वन्प्रत्ययः^१ ॥ 'उत अपि च' रथः 'वर्कर्वः कर्तव्यः ।
'वेनुः' वर्कर्वः । चर्मरहिता मृता गौः नित्यदोग्ध्री पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरत्र 'निश्चर्मणो गामरिणीत
धीतिभिः' (ऋ. सं. १. १६१. ७) इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा 'द्वा द्वौ पितरौ जीर्णौ सन्तौ
पुनः' बुवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ वर्कर्वौ कर्तव्यौ । हे 'आतः' अग्ने युष्माकं देवानां
तैरुक्तानि^२ कर्माणि कृत्वा 'अनु' पश्चात् 'कृत्वा' कृत्वा कर्मणा 'एमसि' एमः आभिमुख्येन प्रामुमः ॥
'इण् गतौ' । इदन्तो मसिः^३ ॥ यद्वा । ऋषेरिदं वाक्यम् । हे ऋभवः यूयमागतमग्निं दूतं प्रति
यदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तव्यत्वेन वदथ अङ्गीकुरुथ तानि सर्वाणि संपाद्य हे आतरग्ने
कृत्वा कर्मणैर्मसीति ब्रूथेत्यृषिराह ॥

चकृवांसं ऋभवस्तदपृच्छतु क्केदभूधः स्य दूतो न आजगन् ।

यदावाख्यच्चमसाश्चतुरः कृतानादिच्चष्टा प्रास्वन्तन्यानजे ॥ ४ ॥

चकृऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छतु । क । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः ।

नः । आ । अजगन् ॥ यदा । अवऽअख्यत् । चमसान् ।

चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । प्रासु । अन्तः । नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे 'ऋभवः' 'तत्' कार्यं यथा 'चकृवांसः' कृतवन्तो यूयम् 'अपृच्छत' प्रश्नं कुरुत ॥ करोतेर्लिटः
कसुः ॥ अत्र यद्यपि ऋभुरिति त्रयाणां मध्ये एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्यात् 'छत्रिणो
गच्छन्ति' इतिवत् सर्वेऽपि ऋभवः^४ उच्यन्ते । किमिति । 'स्यः सः' 'दूतः' 'क्केदभूत्' कुत्र गतः । स
इत्युक्तं क इत्याह । 'यः यो दूतः' 'नः' अस्मान् 'आजगन्' आगमत् प्राप्तः । एवंभूते सति 'यदा' अयं
त्वष्टा 'चतुरः' कृतान् 'चमसान्' 'अवाख्यत्' अभिपश्यति^५ ॥ 'ख्यातेर्लुङि' 'अस्यतिवक्तिख्यातिः'^६
इति च्लेः अकादेशः ॥ 'आदित्' अनन्तरमेव 'त्वष्टा' तस्य 'चमसस्योत्पादकः' एतन्नामको^७ देवः
'प्रासु' स्त्रीषु^८ । 'मेना प्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । 'अन्तः' मध्ये
'न्यानजे' न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियम् आत्मानम् अमन्यत इत्यर्थः ॥ अजेर्लिटि 'तस्माद्बुद्धिहलः' इति
बुद्ध । छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥

इनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्याँ नामभिः स्परत् ॥ ५ ॥

इनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसम् । ये । देवऽपानम् । अनिन्दिषुः ।

अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचाँ । अन्यैः । एनान् । कन्याँ । नामभिः । स्परत् ॥ ५ ॥

१. क्ष-ञ-स-अ-ट- 'कृत्यार्थे'..... प्रत्ययः' नास्ति. २. क्ष-ञ-ट-तानि तैरुक्तानि. ३. क्ष-ञ-ट-मसि.
४. क्ष-ञ-स-अ-ट-ऋभवः इति. ५. क्ष-ञ-स-अ-ट-अवख्यातम् अवमतिमकरोत्. ६. क्ष-ञ-स-अ-ट-तं चमसस्य
सोमं प्रासु छन्दोभिर्माग्निनीषु गायत्र्यादिषु स्त्रीषु ।

१एनान् वक्ष्यमाणान् १हनाम १इति १यत् यदा १अब्रवीत् १त्वष्टा । १पूजार्थं बहुवचनम् ।
 एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणां प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । १ये १देवपानं देवैः
 पातव्यं १चमसं ये १ऋभवः १अनिन्दिषुः निन्दामकुर्वन् । देवयोग्यं त्वाष्ट्रचमसं मनुष्याः ऋभवः
 स्वीकृत्य चतुर्धा ध्यभजन् तान् हनामेति यदा अब्रवीदित्यर्थः । तदाप्रभृति मनुष्याः १सुते अभिषुते सोमे
 पानाय प्रस्तुते सति १सचा सह परस्परम् १अन्या १नामानि अन्यानि होत्रध्वर्यूद्गात्रादीनि १कृष्यते
 कुर्वन्ति । पूर्वनामं प्रच्छाद्य उपहवकाले 'अध्वर्यं उपह्वयस्व होतरपह्वयस्व' इत्येवम् अन्यैरेव
 नामभिः आत्मानं त्वष्टृवधभीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः । पूर्वम् अन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह ।
 १एनान् नरान् १कन्या स्वोत्पादयित्री माता १अन्यैः एव १नामभिः १० १स्परत् प्रीणयति ॥ 'सृ
 प्रीतिबलयोः' । लेटयडागमः ॥ ॥ ४ ॥

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विम्बा वाजो देवां अगच्छत स्वपसो यज्ञिर्यं भागमैतन ॥ ६ ॥

इन्द्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथम् । बृहस्पतिः । विश्वरूपाम् । उप । आजत ।

ऋभुः । विम्बा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञिर्यम् । भागम् । ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं सृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह । १इन्द्रो १हरी १युयुजे । एतन्नामानावशौ रथे योजितवान् ।
 तथा १अश्विना अश्विनौ १रथं ११ योजितवन्तौ । तथा १बृहस्पतिः ११ बृहतो मन्त्रस्य पारयिता एतन्नामको
 देवः १विश्वरूपां नानारूपोपेतां गाम् १उपाजत उपागमत् स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरिति
 विशेषो न श्रुतः तथापि पूर्व १२ धेनुः कर्त्वेत्युक्तत्वात् पुग्स्ताच्च 'ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम्' (ऋ. सं.
 ४. ३३. ८) इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपाम् इत्यस्याश्व-
 पङ्क्तिरिति १३ केचन व्याचक्षते तदसत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनि इन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् ।
 तस्मात् १ऋभुर्विम्बा १वाजः च यूयं १देवान् इन्द्रादीन् १अगच्छत १४ । गत्वा च हे १स्वपसः शोभनाश्व-
 रथादिकर्मवन्तो यूयं १यज्ञिर्यं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं १भागं सोमरूपं १५ देवत्वं प्राप्तैः सेवनीयम् १देतन
 प्राप्तुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह ॥

१. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-वारयति । २. क्ष-अ-ट-'ये' नास्ति । ३. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-ये नरा अद्यप्रभृति
 अनिन्दिषुः निन्दां कुर्वन्ति । ४. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-चमसं मनुष्याः ऋभवः स्वीकृतवन्तः । अतोऽस्याभिः
 शेषो न पातव्य इति निन्दां कुर्युः तान् हनामेति यदा अब्रवीत् इत्यर्थः । ५. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-स्वपूर्वनाम ।
 ६. क्ष-अ-ट-उद्गात्ररूपह्वयस्व । ७. क-क्ष१-आद्यैरेव । ८. क्ष-अ-ट-अन्यानि नामानि । ९. क्ष-क्ष१-अ-ट-
 स्वस्वोत्पादयित्री । १०. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-नामभिः देवदत्तविष्णुमित्रादिरूपैः । ११. क्ष-अ-ट-रथम् उपाजत
 उपागमत् प्राप्तवान् । तथा बृहस्पतिः, क्ष१-रथ उपाजत रथ उपागमत् प्राप्तवान् तथा च बृहस्पतिः ।
 १२. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-पूर्वत्र । १३. क-क्ष१-इत्यस्याश्वपङ्क्तिरिति । १४. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-गन्तुमर्हति ।
 एतेर्लङि (क-क्ष१-लिङि) तप्तनप्तनयनाथ इति तादेषः । १५. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-सोमाज्यादिरूपम् ।

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरन्ता । युवशा । ता । अकृणोतन ।
सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वम् । अतक्षत । युक्त्वा । रथम् । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हे ऽसौधन्वनाः यूयं ऽनिश्चर्मणः मृतायाः गोः सकाशात् उत्कृताचर्मणः ऽगां नूतनां निः
ऽअरिणीत निरगमयत उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तस्मिन्मन्यां धेनुं कृतवन्त
इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेव अश्वादीनां विनियोगः उक्तः तथापि तेषामस्यन्तदुःखसंपादवशापनाय
पुनराह । न केवलं गोकरणमेव अपि^१ च^२ ऽया-ऽजरन्ता यौ जीर्णौ पितरौ ऽता तौ ऽयुवशा युवानौ
ऽअकृणोतन अकुरुत । किंच ऽअश्वादश्वम् एकेन विद्यमानेनाश्वेन अश्वान्तरम् ऽअतक्षत प्रयत्नेन
संपादितवन्तः । यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्मात् ऽरथं युष्मदीयं ऽयुक्त्वा अश्वैर्योजयित्वा ऽदेवान् इन्द्रादीन्
ऽउप ऽअयातन देवसमीपं प्राप्त ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेर्जनम् ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदम् । उदकम् । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदम् । वा । घ । पिबत । मुञ्जनेर्जनम् ।
सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीये । घ । सवने । मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदानीमृषिः देवैरुक्तमर्थं तान् संबोध्य यूयम् ऋभून् एवमुक्तवन्तः स्थ इति अनुवाचयति^१ । हे
ऽसौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयम् ऽइदमुदकं सोमलक्षणं ऽपिबतेत्यब्रवीतन इत्युक्तवन्तः ॥
ब्रवीतेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशे पिस्वात् 'मुव ईद्' (पा. सू. ७. ३. १३) ॥
एतत् प्रातःसवनिकाभिप्रायम् । वा अथवा । घ इत्यनर्थकः प्रसिद्धयर्थो वा । इदं ऽमुञ्जनेर्जनम् ।
मुञ्जनाग्राम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानम् । तत आहूतत्वात् तेन मुञ्जनेन शोधितं अपगततृणमित्यर्थः ।
इदं सोमसरूपमुदकं ऽपिबत इत्यब्रवीतन । एतत् माध्यंदिनसवनाभिप्रायम् । हे ऋभवः यूयं
ऽतत् उभयसवनसंबन्धिं^४ सोमपानकार्यं^५ ऽनेव^६ हर्यथ नैव कामयथ । हर्यतिः कान्तिकर्मा, ' हर्यति
उक्षिप्' (नि. २. ६. १०) इति तत्कर्मसु पाठात् । तृतीये ऽसवने तु ऽमादयाध्वै अस्यर्थं तृताः
भवथ । ' ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन् ' इति तृतीयसवने तेषां सोमपानसद्भावात् । एवं
यूयमृभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्प्रति तस्यैव^७ इदं वाक्यम् । हे सौधन्वनाः यूयं देवत्वं प्राप्य
देवबज्रं प्रति सोमपानाय रथेनागत्य श्रान्तानश्वान् प्रातःसवने इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन ।
तत्र यदि नेच्छथ^८ इदं वा मुञ्जनेर्जनं मुञ्जेन दूषितं^९ वाजिनं पिबतेत्यब्रवीतन पश्चात् तत् द्वयं यदि
नेव हर्यथ हे अश्वा यूयं तृतीये सवने मादयाध्वै । तत्रापि वाजिनप्रचारात्^{१०} ॥

१. क्ष-म-ट-तेन, स१-स्त्रीतेन । २. क्ष-म-ट-अपि तु, क-स१-किंतु । ३. क्ष-क-स१-म-ट-अनुवदति ।
४. क्ष-म-ट-उभयसवनसंबन्धिनं सोमम् । ५. क-स१-मन्त्रस्यैव । ६. क्ष-म-ट-नेच्छा । ७. क-
शोधितम् । ८. क-क-स१-म-ट-' वाजिनप्रचारात् ' इत्यस्यानन्तरं ' वाजिभ्यो वाजिनमित्यादिना अन्यत्र एषां
वाजिनसंबन्धात् ' इत्यधिकम् ।

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदभिर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यन्ती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदता वदन्तश्चमसाँ अपिशत ॥ ९ ॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अभिः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधःऽयन्तीम् । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदन्तः । चमसान् । अपिशत ॥ ९ ॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदन्तो व्यभजन्निति तदाह । ^१एकः त्रयाणामन्यतमः ^२आपो ^३भूयिष्ठाः ^४इति ^५अब्रवीत् नहि उदकान् प्रशस्तं लोकोपकारकं तस्वान्तरमस्ति । आपो ^६भूयिष्ठाः ^७इति ऋतम् ^८अवादीत् । अपामेव श्रेष्ठत्वम् ‘अप एव ससर्जादौ’ (मनु. १. ८) इत्यादि-शास्त्रात् । तथा ^९अन्यः ^{१०}अभिर्भूयिष्ठ ^{११}इति ^{१२}अब्रवीत् । आन्तरं ^{१३}बाह्यं च ^{१४}दाहपाकभुक्तजरणा-दिभ्यापारेण अग्रेरेव जगन्निर्वाहकत्वादग्रेरेव भूयिष्ठत्वम् इत्येव ^{१५}ग्रन्थे । तथा ^{१६}वधर्यन्तीम् । वध-रिति रेफान्तः अपि ^{१७}वज्रनाम, ‘वधः अर्कः’ (नि. २. २०. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यन्ती मेघपङ्क्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते तथापि वृष्ट्यर्थम् इन्द्रवज्रेण ^{१८}हन्यमानत्वात् तदिच्छतीत्युपचर्यते । यद्वा । बहुभ्यः तेषामर्थाय वधर्यन्तीं वधमात्मन इच्छन्तीं भूमिम् ॥ छान्दसो रेफोपजनः ॥ तामेव ^{१९}एकः ^{२०}बहुभ्यः संवादिभ्यः ^{२१}श्रेष्ठतमाम् ^{२२}अब्रवीत् । उदकस्यापि मेघकारणत्वात् । एवम् ^{२३}ऋता ऋताभि उक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि ^{२४}वदन्तः परस्परं ब्रुवन्तः ^{२५}चमसान् ^{२६}अपिशत अवयविनोऽकुरुत ^{२७}चतुर्धा व्यभजत इत्यर्थः ^{२८}॥ ‘पिश अवयवे’ । ‘शो मुचादीनाम्’ इति नुम् ॥ इदमेव ऋतवदनम् अपेक्ष्य ऋभुशब्दं व्याचक्षाणो यास्कः— ‘ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा’ (निरु. ११. १५) इत्युक्तत्वात् ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिशति सुनयाभृतम् ।

आ निम्नुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्विप्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १० ॥

श्रोणाम् । एकः । उदकम् । गाम् । अव । अजति । मांसम् ।

एकः । पिशति । सुनया । आऽभृतम् ॥ आ । निऽमुचः । शकृत् ।

एकः । अप । अभरत् । किम् । स्विप् । पुत्रेभ्यः । पितरौ । उप । आवतुः ॥ १० ॥

अत्र ऋभव एव ऋत्विग्रूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहन्तीत्याह । ^१श्रोणां शोणम् ^२॥ ‘वा छन्दसि’ इति पररूपाभावः ^३॥ शोणवर्णम् ^४उदकं रुधिरम् ^५एकः ऋभुषु मध्ये ऋत्विक् ^६गाम्

१. क्ष-क्ष१-ज-ट-त्रयाणा मध्ये एकः आपोभूयिष्ठा इत्येकोऽब्रवीत् । २. क्ष१-अत एव आपो भूयिष्ठाः । ३. क्ष-क्ष१-ज-ट-एवम् ; च-ज्ञ-त-ऋचम् । ४. क्ष-ज-ट-आन्तरं बाह्यं च अभिरेव । ५. क्ष-ज-ट-इत्येवम् । ६. ङ-क्ष१-‘अपि’ नास्ति । ७. ङ-ज्ञ-वज्रेण । ८. ङ-तामेव एकं (?) बहुभ्यः अवादिभ्यः ; क्ष-ज-ट-तामेव एकः बहुभ्यः अवादिभ्यः । ९. क्ष-ज-ट-अवयविनोऽकरोत् । चतुर्धा व्यभजत् । १०. क्ष-ज-ट-‘शोणम् । वा छन्दसि इति पररूपाभावः’ नास्ति ।

अथाजति बाह्यभूमिं प्रतिगमयति रक्षोभागत्वेन स्थापयति । तथा एकः मांसं सूनवा छेदनसाधनेन स्वचित्तिना आभृतं संपादितं पिशति इदमजिह्वावक्षभाघाकारेण आहतं संपादितं मांसं पिशति अचक्षणीकरोति स्वचित्तिना तत्तद्वयवान् विभजतीत्यर्थः । अथ एकः निम्नुचः निःक्षेपेण छिन्नात् मांसात् शकृत् कुक्षिस्थं जरत्तृणम् उवध्यनामकम् अपाभरत् अपाहरक्षिरसनाथ । एवमृत्विद्रूपेण स्थितेभ्यः पुत्रेभ्यः पुरुषातृभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरा यज्ञस्य पालयितारी जायापती किं पस्वित् उपावतुः किं नु खलु प्राप्तुः ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थाच्छान्दसो लिट् ॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः ओणां पङ्गुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति । अपरः सूनया मांसविक्रयिण्या आभृतं संपादितं मांसं पिशति । अपर आ निम्नुचः अस्तमयादवर्णागेव शकृत् गोपुरीषं हरति । एवम् ऋभुभिरनुष्ठिते सति किं स्वदेतस्मात् परिचरणात् अन्यत् पुत्रेभ्यः सकाशात् उपावतुः उपगच्छेतामिति ॥ ॥ ५ ॥

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदधेदमृभवो नानु गच्छथ ॥ ११ ॥

उद्वत्सु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् । निवत्सु । अपः । सुअपस्यया । नरः ।

अगोह्यस्य । यत् । असस्तन । गृहे । तत् । अध । इदम् । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान् सुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवतः ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्धया सूर्य-
रक्षिरूपान् ऋभून् इदानीं स्तौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानृभून् बहुधा
निरुच्य तदुदाहरणत्वेन ' विष्टी शमी ' इत्येतामुदाहृत्य ' आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ' (निरु.
११. १६) इत्युक्त्वा तस्मिन्नर्थे एतामृचमुदाजहार । हे ऋभवः उरु प्रभूतं भासमानाः क्रतेन
आदित्येन भासमाना वा क्रतेनोदकेन उदकार्यमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुरुभासमानत्वं प्रसिद्धम् । तथा
आदित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्यं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय पुनः वर्षकाले प्रवर्ष-
न्तीति प्रसिद्धम् । ' आदित्याजायते वृष्टिः ' (मनु. ३. ७६) इति शास्त्रात् । तथाविधाः नरः
प्रकाशवृष्टयुदकादेर्नेतारः यूयम् उद्वत्सु उन्नतेषु प्रवेशेषु मेवादिषु तृणं ग्रीहियवादिरूपम् अस्मै
प्राणिजाताय तदुपकारार्थम् अकृणोतन कृतवन्तः स्थ ॥ ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः ॥
तथा निम्नसु प्रवणदेशेषु अस्मै एव अपः उदकानि अकृणोतन अकुरुत । किं स्वभोगार्थं नेत्याह ।
स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । शोभनं कर्म एभिः कृतमिति यथा यजमानाः स्तुवन्ति तदिच्छयेत्यर्थः ।
किंच यूयम् अगोह्यस्य अग्राह्यस्यादित्यस्य गृहे मण्डले यत् यावत्कालम् असस्तन सुसवन्तः
स्थ राज्ञी निष्पापारास्तिष्ठथ ॥ ' वस स्वप्ने ' । अस्माच्छक्ति पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादिवात् शयो
लुङ् ॥ यत् तावन्तं कालम् अथ अहनि इदम् इदानीं नानु गच्छथ अनुसृत्य न गच्छथ ।
यावन्तं कालं राज्ञी सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तावन्तमेव कालम् अहन्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः । यद्वा ।
अगोपनीयस्य तस्य गृहे अन्तरिक्षे यत् यावन्तं कालम् असस्तन वृष्टिम् अदत्त्वा स्वापमकुरुत तत्तावन्तं
कालम् अवेदानीं वर्षसमये इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानु गच्छथ अनुसृत्य न प्राप्तुम् ।
यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षथेत्यर्थः ॥

१. ख-न-अ-फ-पिशति पित्रोः; क-पिशति पित्रोरर्थे । २. ख-न-उ-पुराणप्रसिद्धया । ३. ख-फ-तत्रो-
दाहरणत्वेन; क-ख-१-एतदुदाहरणत्वेन; त-उदाहरणत्वेन । ४. क-ख-अ-१-वर्षकाले । ५. च-त-' यथा ' नास्ति ।

संमील्य यद्भुवना पर्यसर्पत कं स्वित्तात्या पितरा व आसतुः ।

अशपत यः करस्नं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥ १२ ॥

सम्मील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । कं । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः ।

अशपत । यः । करस्नम् । वः । आऽददे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अब्रवीतन ॥ १२ ॥

हे ऋभवः रश्मयः यूयं यत् यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधर-
पटलैराच्छाद्य पर्यसर्पत परितः सर्पणं कुरुथ वर्षथेत्यर्थः । तात्या तातौ तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा ।
तात्या तासु वर्षासु ॥ छान्दसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणम् । तात्या तत्का-
लीनौ पितरा जगतः पालकौ सूर्याचन्द्रमसौ कं स्वित् आसतुः कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेर्लिटि
न्यत्ययेन भूभावाभावः । यद्वा । अस्तेर्गत्यर्थस्य लिटि एतद्रूपम् ॥ अहोरात्रविभागेन प्रवर्षयथेत्यर्थः ।
किंच ईदृशान् वः युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबन्धकारी राक्षसादिः करस्नम् । बाहुनीमैतत् ,
' करस्नौ बाहु ' (नि. २. ४. ७) इत्युक्तत्वात् । अत्र तु अकारान्तम् । यूष्मदीयं हस्तम् आददे
गृह्णाति प्रतिरोधं करोति -तम् अशपत नाशयथ । यः च प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे तस्मै
प्रो प्रैव अब्रवीतन प्रकर्षेण भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा । यो नूनं स्तौति तं प्रकर्षेण रतुदेत्यर्थः ॥

सुषुप्वांसं ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अब्रुवधत् ।

श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमुद्या व्यख्यत ॥ १३ ॥

सुषुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । अगोह्य । कः । इदम् । नः । अब्रुवधत् ।

श्वानम् । वस्तः । बोधयितारम् । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदम् । अद्य । वि । अख्यत ॥ १३ ॥

हे ऋभवः रश्म्यात्मकाः यूयं सुषुप्वांसः आदित्यमण्डले स्वपन्तो वर्षणाय ॥ स्वपेलिटः
कसुः ॥ तमादित्यं तत् वाक्यम् अपृच्छत प्रश्नं कुरुथ । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य
केनचिद्गोपनीयादित्य स्वामिन् नः अस्मदीयम् इदं कर्म वर्षणरूपं कः अब्रुवधत् बोधयति
प्रेरयति साहाय्यं करोति ॥ बुधेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ वस्तः सर्वस्य वासयिता आदित्यः ॥
वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । ववयोरभेदात् वत्वम् ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं श्वानम् अब्रवीत् अन्तरिक्षे
श्वसन्तं वायुं प्रावादीत् । असौ युष्मान् प्रेरयतीति । अथ वायुसहायेन वर्षन्तो यूयं संवत्सरे पूर्णे
अद्य इदानीम् इदं जगत् व्यख्यत विविधं प्रकाशितवन्तः । पूर्वं सूर्याचन्द्रमसौ यथा न दृश्येते
तथा वर्त्तिवा इदानीं वर्षकालेऽतीति विश्वं जगत् व्यक्तं कुर्येत्यर्थः ॥ ख्यातेर्लुङि ' अत्यतिवक्ति-
ख्यातिः ' इति अङ् ।

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याभिरयं वातो अन्तरिक्षेण याति ।

अग्निर्योति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छन्तः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यान्ति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयम् । वातः । अन्तरिक्षेण । याति ।

अवऽमिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छन्तः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे १शवसः वृष्टिकार्यस्य बलस्य १नपातः नपातयितारः ऋभवः १युष्मान् १इच्छन्तः वृष्टयनु-
कूलचिकीर्षया युष्मानेवेच्छन्तः सर्वे देवा आयान्ति । कस्मादिति तदुच्यते । १मरुतः वृष्टयनुकूलाः
देवाः १दिवा शुलोकात् १यान्ति आगच्छन्ति ॥ ' सावेकाचः ० ' इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥
१भूम्या भूमेः सकाशात् १अग्निः याति आगच्छति । १अयं १वातः २ सर्वदा संचारी वायुः १अन्तरिक्षेण
१याति अन्तरिक्षादायाति । तथा १वरुणः आवरको जलाभिमानी देवः १समुद्रैः समुन्दनस्वभावैः
१अग्निः ताभ्य आयाति । यद्वा पूर्वं वृष्टिसाहाय्याय ३ आगता एते देवाः कृतकार्याः सन्तः पुनर्युष्मान्
कामयमानाः स्वस्वदेशं प्रति यान्तीत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

' मा नो मित्रः ' इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं दैर्घ्यतमसम् । तृतीयाषष्ठयौ जगद्यौ । शिष्टास्त्रि-
ष्टुभः । अश्वस्य स्तूयमानत्वात् ' या तेनोच्यते सा देवता ' इति न्यायेन अश्वो देवता । अत्रानु-
क्रमणिका—' मानो अश्वस्तुतिस्तु तृतीयाषष्ठयौ जगद्यौ ' इति । अश्वमेधस्य मध्यमेऽहनि अग्निगु-
प्त्रे ' अग्निगो शमीध्वम् ' इति शिष्टा ' षड्विंशतिस्य वङ्कयः ' इत्यस्मात्पुरस्तात् वा एतस्सूक्तमाव-
पेत् । ' त्रीणि सुत्यानि भवन्ति ' इति खण्डे सूत्रितम्—' अग्निगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिस्य
वङ्कय इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत् ' (आश्व. श्रौ. १०. ८) इति ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तैः । प्रऽवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

१नः अस्मान् अश्वं स्तोतुं प्रवृत्तान् मित्रादयो देवाः १मा १परि १ख्यन् परित्यागं मा कुर्वन्तु ।
परित्यागं नाम निन्दा । महानुभावं देवजातम् अश्वं तुच्छा नराः स्तुवन्तीति ५ मा कुर्वन्तु ॥ ख्याते-
मांङि लुङि ' अस्वतिवक्ति ० ' इत्यादिना ख्येः अङ् ॥ अहरभिमानी देवः १मित्रः राश्वभिमानी
१वरुणः । १अर्यमा तयोः अन्तरालाभिमानी ५ आदित्यः । १आयुः सततगन्ता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥

१. ख-व-ज-त-फ-व-शुलोकात् अन्तरिक्षात् । २. क्ष-क्ष१-म-ट-वातः प्रत्यक्षतया । ३. क्ष-म-ट-
वृष्टिसाहाय्यत्वेन । ४. क्ष-म-ट-स्तुवन्तीति ताम् ; क्ष-क्ष१-स्तुवन्तीति निन्दाम् । ५. क्ष-क्ष१-म-ट-
अन्तरालाभिमानी ।

पुरोडाशं पुरस्तादातम्यम् एनम् अजं एषष्टा सर्वस्योत्पादको देवः । ' एषष्टा रूपाणि विकरोति ' (तै. सं. १. ५. ९. २) इति श्रुतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वा । ' उभे त्वष्टुर्विभ्यतुः ' (ऋ. सं. १. ९५. ५) इत्युक्तत्वात् ' अहोरात्रे इति वारणी इति वा ' (निरु. ८. १५) इति यास्केन अरणी विभ्यतुरित्युक्तत्वात् अरणिसंबन्धः अग्नेरेवेति गम्यते । एवमर्वा अरणवता अग्नेन सह एतौ भवसाय देवानां शोभनाञ्जनिमित्तम् एभिर्जिन्वति प्रीतिहेतुकं करोति ॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । हविष्यम् । ऋतुऽशः । देवऽयानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ।

अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयम् अश्वं यत् यदा मानुषाः ऋत्विजः ऋतुशः ऋतौ ऋतौ काले काले त्रिः परि नयन्ति पर्यग्निकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र अस्मिन् समये ' ऋचि तुनुव ' इति दीर्घः ॥ पूष्णः पोषकस्याग्नेः भागः अजः प्रथमः एति पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रस्थापयन् ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन सिंष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आवयाः । अग्निमिन्धः । ग्रावग्राभः । उत । शंस्ता । सुविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽसिंष्टेन । वक्षणाः । आ । पृणध्वम् ॥ ५ ॥

होता देवानामाह्वाता एतन्नामकः ऋत्विक् अध्वर्युः अध्वरस्य नेता सोऽपि आवयाः आभिमुख्येन हविषां गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आहूपूर्वात् वेतेः असुन् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा । आभिमुख्येन अवयष्टा प्रतिप्रस्थाता उच्यते ॥ ' अवे यजः ' (पा. सू. ३. २. ७२) इति णिच् । ' अवाप्योरुपसर्गयोः ' इति अलोपः ॥ अग्निमिन्धः अग्नीत् ॥ ' आष्टाग्न्यो-रिन्धे ' (पा. सू. ६. ३. ७०. ६) इति मुम् ॥ ग्रावग्राभः । ग्राण्यः स्तुत्या गृह्णातीति ग्रावस्तुत् ॥ कर्मण्यण् ॥ उत अपि च शंस्ता प्रशास्ता^१ । सुविप्रः इति मेधाविनाम । शोभन-मेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ' ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् ' (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इत्यत्र ' ब्रह्मको जाते-जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ' (निरु. १. ८) इत्युक्तत्वात् ब्रह्मा एव

१. क्ष-अ-ट-प्रीणाति हेतुं करोति । २. क्ष-ङ-झ-अ-ट-काले काले तत्तदुत्पादनकाले अश्वम् । त्रिः परिणयन्ति । यद्वा । त्रिः मानुषाः पत्नी यजमानः ऋत्विजश्च यागाश्वं (क्ष-अ-ट-यद्वाश्वम्; झ-अ-यजाश्वम्) नयन्ति । ३. क्ष-अ-ट-प्रशंस्ता ।

सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुकर्त्विगुपलक्षकः । एते सर्वे^१तेन प्रसिद्धेन^२स्वरंकृतेन सुष्ठुरणीयं कृतेन
स्वलंकृतेन वा उच्चारसौष्टवादिना सुष्ठु संपादितेन^३स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन^४यज्ञेन^५वक्षणाः अभितो
घृतकुल्यादीन्^६ प्रबहणस्वभावाः^७ प्रसिद्धा नदीर्वा^८आ^९पृणध्वं सर्वतः पूरयत यज्ञं सम्यग्निर्वैर्यं फलं
साधयतेत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं समरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्काः । उत । ये । यूपवाहाः । चालम् । ये । अश्वयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वते । पचनम् । समरन्ति । उतो इति । तेषाम् । अभिगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्काः यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारभ्येतारः । उत ये च यूपवाहाः छिन्नस्य वोढारः ।
ये च चालम् । यूपस्थोपरिस्थाप्यं यूपग्रभागं चालमाहुः । तत् ये अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपाय
तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥ साधु संपादयन्ति । ये च अर्वते अरणवते अश्वाय पचनं
पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं संभरन्ति । उतो अपि च नः अस्मत्संबन्धिनां तेषाम् ऋत्विजाम्
अभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति^१ बुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु ॥ इन्वतिव्याप्तिवचनः ' इन्वति
ननक्ष ' इति तद्वचनेषु पाठात् ॥ यद्वा । तेषामभिगूर्तिः नः अस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्रापय्य
फलेन^२ योजयत्वित्यर्थः ।

उप प्रागात्सुमन्मेधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुम् ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् । आशाः । उप । वीतपृष्ठः ।

अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चक्रम् । सुबन्धुम् ॥ ७ ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् उप प्रागात् उपगैतु । ' सुमत्स्वयमित्यर्थः ' (निरु. ६.२२)
इति यास्कः । यद्वा । स्वयमेव मादयितृत्वे मयि अधायि धीयते^१ । फलभूतः अश्वः आगतः
स च मया^२ धृतः^३ इत्यर्थः । किमर्थम् । वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः^४ कान्तपृष्ठो वा ।
अत्यन्तं हस्तः इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुम् उप गच्छतु । यागार्थमागतम् एनं
सुबन्धुं शोभनबन्धनमश्वं देवानाम् आशास्यमानानां पुष्टे पोषणाय चक्रम् कुर्मः । तं च
विप्राः मेधाविन ऋत्विजः ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्च अनु मदन्ति
अनुमोदन्ताम् । सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु^५ ॥

१. क्ष-ज-ट-अमृतकुल्यादीन् द्रवणस्वभावाः । २. क्ष-ज-ट-करणीय इति । ३. क्ष-ख-च-ज-झ-झ-
म-ट-त-फ-व-बलेन । ४. क्ष-ज-ट-धार्यते । ५. क्ष-झ-ज-ट-मयि श्रितः । ६. क्ष-प्राप्तपार्श्वभागः ।
७. क्ष-झ-ज-ट-परितोषयन्तु ।

यद्वाजिनो दामं सदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा वास्य प्रभृतमास्येऽ तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दामं । सम्दानम् । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । घ । अस्य । प्रभृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनः गमनवतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च सदानं सम्यगवच्छेदकं बन्धकं पादबन्धनं दाम अस्ति । या च अस्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा खलीनरज्जुः^१ अस्ति ॥ शिरःशब्दात् ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ ये च तद्धिते ’ (पा. सू. ६. १. ६१) इति शीर्षणभावः । तिस्वरितः ॥ यद्वा घ^२ अस्य अश्वस्य आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं तृणम् अस्ति । घशब्दो हार्थे स च प्रसिद्धयर्थः ॥ सर्वा सर्वाणि ता तानि^३ सर्वाणि अपि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वस्तु सन्तु देवेषु मध्ये भवन्तु । देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल^४ अश्वस्य तत्प्राप्तिः न^५ आशासनीया ॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वधितौ । रिप्तम् । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । न्त्रेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य क्रविषः आममांसस्य यत् यदङ्गं मक्षिका आश अभक्षयत् ॥ ‘ अश भोजने ’ । यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ अश्वस्य यन्मांसं भक्षयति । वा अथवा स्वरौ पशुजनकाले^६ यत् रिप्तं लिप्तम् अस्ति । ‘ स्वरूपा पशुमनक्ति ’ इति श्रुतेः । अथवा स्वधितौ छेदनकाले च अवदानकाले यत्^७ रिप्तमस्ति शमितुः हस्तयोः लिप्तमस्ति । विशसनकाले यत् च न्त्रेषु लिप्तम् ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वस्तु देवेषु संतोषार्थाय^८ भवन्तु ॥

यदूर्ध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्ध्वम् । उदरस्य । अपवाति । यः । आमस्य । क्रविषः । गन्धः । अस्ति ।

सुकृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु । उत । मेधम् । शृतपाकम् । पचन्तु ॥ १० ॥

१. क्ष-रस (क्ष) न खलीनरज्जुः । २. क्ष-अ-ट-‘ घ ’ नास्ति । ३. क्ष-ङ-अ-ट-तानि । अपि शब्दार्थे । ४. ङ-क्ष-१-किम् । ५. ङ-क्ष-१-‘ न ’ नास्ति । ६. ङ-क्ष-१-व्रश्चनकाले । ७. च-व । ८. च-संतोषार्था संभवन्तु; क्ष-ङ-क्ष-१-अ-ट-सन्तु तेषामर्थाय भवन्तु ।

उदरस्य संबन्धि यत् ऊवध्यम् ईषजीर्णं तृणं पुरीषम् अपवाति अपगच्छति । वः च आमस्य अपकस्य क्रबिषः मांसस्य गन्धः अस्ति लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किञ्चिद्वध्यमपकस्य च लेशोऽस्ति आमगन्धोऽस्ति । तत् सर्वं शमितारः विशासनकर्तारः सुकृता कृष्वन्तु सुकृतम्^१ उक्तदोषरहितं कुर्वन्तु । उत अपि च मेघं मेघं यज्ञार्हं पशवयवं^२ श्रतपाकं देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचन्तु पितृमनुष्यादियोग्यम् अतिपक्वम् ईषत्पक्वं च मा कुर्वन्मित्रव्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादग्निं शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अग्नि । शूलम् । निहतस्य । अवधावति ।

मा । तत् । भूम्याम् । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु ।

देवेभ्यः । तत् । उशत्^३भ्यः । रातम् । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व वते तव अग्निना पच्यमानात् गात्रात् यत् उत्पन्नं रसो वा यत्किञ्चित् अवधावति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदङ्गं रसरूपं शूलम् अभिलक्ष्य अवधावति निर्गच्छति । तत् तदङ्गं भूम्यां मा आ श्रिषत् आश्लिष्टं मा भूत् ॥ श्रिषेः पुषादित्वात् अङ् ॥ पाकसमये तथा मा तृणेषु विशासनसमये दग्धेषु^४ मा अपगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत् तादृशम् उशद्भ्यः कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यः देवेभ्यः रातं दत्तम् अस्तु ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति ।

ये चार्वतो मांसमिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनम् । परिपश्यन्ति । पक्वम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।

ये । च । अर्वतः । मांसमिक्षाम् । उपआसते ।

उतो इति । तेषाम् । अभिगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पक्वं वाजिनम् अश्वम् अश्ववयवं परिपश्यन्ति परितः पावनबुद्ध्या^१ ईक्षन्ते । य ईं ये चैनं सुरभिः शोभनगन्धः^२ अतः निर्हरं किञ्चिदप्यस्मभ्यं देहि इति आहुः । यद्वा निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किञ्च ये चार्वतो मांसमिक्षामुपासते ये नराः^३ अस्य अर्वतः अश्वस्य द्रुतशिष्टमांसयाचनामुपासते काक्षन्ते । उतो अपि च तेषाम् उक्तविधानाम् अभिगूर्तिः अभितः उद्यमनं^४ नः अस्मान् इन्वतु त्वामोतु । यथा^५ अस्माभिः अश्वे

१. क्ष-म-ट-सुप् कृतम् । २. च-स-दग्धेषु मा श्रिषत् । ३. ङ-पावनबुद्ध्या एव, स-पावनं बुद्ध्या । ४. ङ-शोभनगन्धोऽयम् । ५. क्ष-म-ट-येन राक्षसाः; ङ-स-१-ये च राक्षसाः । ६. क्ष-ङ-स-१-म-ट-संस्कृत्यः । ७. स-१-ते यथा ।

उपालब्धे एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो निर्वाहयतु^१ इत्यर्थः । बद्धा । मन्त्रः^२ देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः वाजिनं पक्कं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरीमेनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देह्तिष्यादुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु^३ तेषाम् उद्यमः^४ सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

यज्ञीक्षणं मांसपचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधानां चरूणामङ्गाः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्षणम् । मांसपचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणाम् । अङ्गाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वम् ॥ १३ ॥

मांसपचन्याः मांसपचन्याः ॥ पचतेः अधिकरणे ल्युट् । ‘ मांसस्य पचि युद्धजोः ’ (का. ६. १. १४४) इत्यन्तलोपः ॥ उखायाः स्थाल्याः यज्ञीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा या यानि पात्राणि यूष्णः रसस्य कथितस्य आसेचनानि आसेचनसाधनानि तथा ऊष्मण्या ऊष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानाम् अपिधाना अपिधानानि तत्साधनानि तथा अङ्गाः हृदयाद्यवयवाङ्गनसाधनाः^५ वेतसशाखाः सूनाः अवदानसाधनाः स्वधित्यादयः एतम्^६ अश्वम् अश्ववयवं परि भूषन्ति परितो भूषयन्ति स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ ‘ भूष अलंकारे ’ । भौवादिकः ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पङ्कीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासि जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणम् । निऽसदनम् । विऽवर्तनम् । यत् । च । पङ्कीशम् । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यत् निक्रमणम् । नितरां क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानम् । नितरां सीदस्यन्नेति निषदनम् । विवर्तनं विविधवर्तनम् इतस्ततो लुण्ठनं^७ यत्र तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे ल्युट् ॥ यच्च अर्वतः अश्वस्य पङ्कीशं पादबन्धनम् । यद्वा । बन्धनं पद् तद्वा^८ प्रदेशः^९ । अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते । यद्वा । क्रियापरावगन्तव्या । आलम्भसमये^{१०} निग्रहेण या निक्रमणाद्यश्रेष्ठाः सन्ति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ यदुदकमपिबत् । यच्च घासिम् अदनीयं तृणादिकं जघास अभक्षयत् । हे अश्व वते तव ता तानि सर्वाणि निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु सन्तु देवेषु व्याप्नोतु^{११} तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

१. ङ-झ-झ-झ१-निर्वाहतु । २. ङ-च-झ-झ१-अयं मन्त्रः । ३. च-झ१-इन्वतु इति । ४. ङ-झ१-संकल्पः । ५. झ१-हृदयाद्यवयवाङ्गनसाधनानि । ६. क्ष-ज-ट-एनम् । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-लुण्ठनं वर्तनं वा । ८. झ-झ१-तद्वन्तं प्रदेशम् । ९. झ१-अश्वालम्भसमये । १०. च-ज-प्राप्नोतु ।

मा त्वाग्निर्ध्वनयीधूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जग्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षद्कृतं तं देवासः प्रति गृम्णन्त्यश्वम् ॥ १५ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमगन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्त । जग्निः ।
इष्टम् । वीतम् । अभिगूर्तम् । वर्षद्कृतम् । तम् । देवासः । प्रति । गृम्णन्ति । अश्वम् ॥ १५ ॥

हे अश्व ^१त्वा त्वां ^२धूमगन्धिः धूमेन व्याप्तः ^३अग्निः ^४मा ^५ध्वनयीत् मा ध्वनयत् ^६।
धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा । हे पच्यमाना-
श्ववयव त्वा त्वां धूमगन्धिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वना सति भाण्डभङ्गः स्यात् । ‘ नोनयति° ’
(पा. सू. ३. १. ५१) इत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । ‘ ह्यन्तश्चण° ’ इति वृद्धयभावः ॥ किञ्च
^७भ्राजन्ती अत्यन्ताग्निसंयोगेन दीप्ता ^८उखा स्थाली ^९मा ^{१०}अभि ^{११}विक्त अभितो मा चीचलत् तापाति-
शयेन मा नीनशदित्यर्थः ॥ ‘ ओविजी भयचलनयोः ’ । छान्दसो विकरणस्य लुक् । लुङि वा
‘ झलो झलि ’ इति सलोपः ॥ स्थाली विशेष्यते । ^{१२}जग्निः जिघ्रन्ती तापेन ॥ ‘ भ्रा गन्धोपादाने ’ ।
‘ आदृगमहन° ’ इति किन्प्रत्ययः ॥ ^{१३}तं तादृशम् ^{१४}अश्वम् ^{१५}इष्टं होषुमिषितं ^{१६}वीतं होमाय
आनीतम् ^{१७}अभिगूर्तम् आभिमुख्येन प्रदानाय उद्यतम् ^{१८}। यद्वा । इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यग्निकृतमभि-
गूर्तं ‘ ये यजामहे ’ इत्यागूर्युक्तम् । ^{१९}वर्षद्कृतं वर्षद्कारेण देवसंस्कृतम् ^{२०}एवंभूतं तं ^{२१}देवासः देवाः
^{२२}प्रति ^{२३}गृम्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ॥ ९ ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

सुदानमर्वन्तं पड्डीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपस्तृणन्ति । अधीवासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ।

सुम्दानम् । अर्वन्तम् । पड्डीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥ १६ ॥

^१अश्वाय संज्ञ्यमानाय ^२अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं ^३यत् ^४वासः ^५उपस्तृणन्ति सर्वतः
आच्छादयन्ति ॥ ‘ स्तृण् आच्छादने ’ । क्रैयादिकः ॥ तथा ^६अस्मै अश्वाय ^७या यानि ^८हिरण्यानि
सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयन्ति । तथा ^९अर्वन्तम् ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ अर्वतोऽश्वस्य ^{१०}सुदानं
क्षिरोबन्धनं ^{११}पड्डीशं पादेषु प्रविष्टं पादबन्धनम् । एतानि ^{१२}प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्ध्वा
स्थापितानि ^{१३}देवेषु ^{१४}आ ^{१५}यामयन्ति प्रापयन्ति ॥

१. क्ष-क-म-ट-व्याप्तः धूमगन्धो वा अग्निः; क्ष-व्याप्तः धूमगन्धो बहिः । २. क्ष-क्ष१-म-ट-ध्वनयत् ।
३. क्ष-क्ष१-म-ट-दीप्यमाना । ४. क्ष-क्ष१-म-ट-संज्ञितम् । ५. क्ष१-देवम् ।

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पाण्यी वा कशया वा तुतोद ।

सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पाण्यी । वा । कशया । वा । तुतोद ।

सुचाऽइव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

‘महसा बलेन शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूकारं कुर्वतः ऽते तव सादे सद्ने भगमने’
निमित्तभूते सति ॥ सदेर्भावे घञ् । ‘कर्षात्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ अर्थतो गमनं कुर्वन् शूकारं
कुर्वतः ते त्वां पाण्यी वा कशया वा तुतोद व्यथयति यत् यस्मात् तस्मात् ऽते तव ता
तानि सर्वा सर्वाणि अध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मन्त्रेण सूदयामि क्षरामि आहुतिवेन कल्पया-
मीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु हविषः हविः आज्यादिकं सुचेव सुचा यथा सूदयन्ति
तद्वत् ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनुघुष्या वि शस्त ॥ १८ ॥

चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबन्धोः । वङ्क्रीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सम् । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

‘वाजिनः अश्वस्य देवबन्धोः देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीः एतत्संख्यानि उभय-
पार्श्वस्थीनि स्वधितिः छेदनसाधनोऽसिः समेति सम्यग्गच्छति छेदनाय । इतरेषामजादीनां षड्विंशति-
रेव, ‘षड्विंशतिरस्य वङ्कयः’ (ऐ. ब्रा. २. ६) इति प्रैषात् । हे विशासनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य
गात्राणि शरीरावयवान् अच्छिद्रा अच्छिद्राणि यथा भवन्ति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि ।
वयुनमिति प्रज्ञानाम्, ‘वयुनम् अभिरूपा’ (नि. ३. ९. १०) इति तन्नामसूक्तात् । कृणोत
कुरुत ॥ ‘तसनसनथनाश्च’ इति तत्वादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा
कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यवयवम् अनुघुष्य इदमवयमिति संशयैव वि
शस्त विशसनं कुरुत ॥ ‘शस् हिंसायाम्’ । छान्दसः शपो लुक् ॥ ‘गात्रंगात्रमस्यानूनं
कृणुतात्’ (ऐ. ब्रा. २. ६) इति प्रैषात् ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । द्वा । यन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।

या । ते । गात्राणाम् । ऋतुऽथा । कृणोमि । ताता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

१. क्ष-स्र-ज-ट-गमने । २. क्ष-ज-ट-अर्वतो गमनं कुर्वन् शूकारं कुर्वतः ते; ङ-अर्वतो गमनं कुर्वतः
ते; स्र-सर्वतो गमनं कुर्वतः ते । ३. क्ष-स्र-ज-ट-सूदयति ।

वृषद्भुः अस्य^१ दीप्तस्य^२ वृषद्भुस्य^३ विशस्ता विशसनस्य कर्ता^४ एकः । एक एव । स कः । वृषद्भुः एतदुपलक्षितः कालात्मा तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा । ऋतुः निःशङ्कविशसनाय गन्ता शमिता । तथा वृद्धा यन्तारा नियमवितारी अहोरात्रे देवौ यावापृथिव्यौ वा ऋत्विक्षु भवतः ॥ तथ ऋतुः इत्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ हे अश्व^५ ते तव गात्राणां^६ मध्ये या यानि हृदयाद्यवयवानि ऋतुथा^७ काले^८ कृणोमि छिन्धि संपादयामि^९ पिण्डानां मध्ये ताता तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेन^{१०} अग्नौ^{११} प्र जुहोमि प्रकर्षेण हुतं करोमि ॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व^१ आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृध्रुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथु कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिडयन्तम् । मा ।

स्वधितिः । तन्वः । आ । तिस्थिपत् । ते ॥ मा । ते । गृध्रुः ।

अविशस्ता । अतिह्राय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु । करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व^५ त्वा त्वाम् अपियन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं^१ प्रियः^२ आत्मा भोगायतनत्वात् तव प्रियतरो देहः^३ मा तपत् तसं मा कार्षीत् वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शत्रुं^४ ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि^५ मा^६ आ^७ तिष्ठिपत् त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि 'तिष्ठतेरित्' (पा. सू. ७. ४. ५) इति इत्वम् ॥ तथा^८ ते तव गात्राणि^९ गृध्रुः केवलमांस-प्रहणेभ्यः^{१०} अविशस्ता विशसने अकुशलः शमिता^{११} अतिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्तदङ्गमतिक्रम्य मध्ये^{१२} मिथु मिथ्या व्यर्थम्^{१३} असिना^{१४} छिद्रा छिद्राणि तिर्यक्छिन्नानि^{१५} मा^{१६} कः मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसं' इति च्लेर्लुक् । गुणः । 'हृदयाद्यः' इति तलोपः^{१७} ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवा इदेषि पृथिभिः सुगेभिः ।

हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ २१ ॥

न । वै । ऊँ इति । एतत् । म्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पृथिभिः । सुगेभिः ।

हरी इति । ते । युञ्जा । पृषती इति । अभूताम् । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥ २१ ॥

न^१ वा^२ उ^३ नैव खलु एतन्म्रियसे । वैशब्दः एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे । नैव इदानीम् इतराश्ववत् मृतो भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न रिष्यसि न हिंस्यसे^४ । व्यर्थं हिंसायाः^५ अभावात् । ननु प्रत्यक्ष्यतो मृतिः अवयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यते इति । उच्यते । सुगेभिः

१. क-झ-अश्वस्य । २. क्ष-ज-ट-गात्राणां अवयवानां हृदयाद्यवयवानि । कर्मणि षष्ठी । ऋतुथा । ३. क्ष-क-झ-ज-ट-काले काले । ४. क्ष-ज-ट-प्रजातानुरोधे वा; क-प्रज्ञानानुसारेण; झ-प्रजातानुरोधे । ५. क्ष-ज-ट-तिलोपः । ६. झ-हिंस्यसे इत्यर्थः । हिंसायाः ।

पथिभिः शोभनगमनसाधनैर्माणैः देवयानलक्षणैः देवान् इहत् एषि देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तैषोक्तिः ।
 कैः साधनैरिति तत्राह । एते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानौ इन्द्रस्याश्वौ ते तव युजा रथे युक्तौ अभूतां
 भविष्यतः । आशंसारूपत्वात् भूतार्थनिर्देशः । 'हरी इन्द्रस्य' (नि. १. १५. १) इति निरुक्तम् ।
 तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूतौ युजा अभूतां युक्तौ भविष्यतः । 'पृषत्यो मरुताम्' (नि.
 १. १५. ६) इति च निरुक्तम् ॥ युजेः 'ऋषिक्' इत्यादिना किन् । 'युजेरसमासे' (पा. सू.
 ७. १. ७१) इति जुम् । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः ॥ तथा रासभस्य अश्विवाहनस्य एतन्नामक-
 स्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चित् दाजी उपास्थात् उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः । यद्वा । रास-
 भस्य भानोः धुरि वर्मनि युक्तो वाजी अश्वः उपस्थास्यति देवत्वं गच्छतस्तव गमनाय इन्द्रादयः स्वस्व-
 वाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा । तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति ॥

उपाकरणकाले अवघ्राणावर्तने यद्यश्वो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति ।
 तथा च सूत्रितं—'सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यमिति यजमानं वाचयेत्' (आश्व. श्रौ. १०. ८) इति ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्रां उत विश्वापुषं रयिम् ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥

सुगव्यम् । नः । वाजी । सुअश्व्यम् । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वपुषम् । रयिम् ।

अनागाःऽत्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रम् । नः । अश्वः । वनताम् । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वाजी अश्वः आलभ्यमानः नः अस्माकं सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं
 विश्वस्य पोषकं धनं कृणोतु करोतु ॥ 'खलगोरथात्' (पा. सू. ४. २. ५०) इति समूहार्थं यत् ।
 छान्दसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । सामूहिकस्याणः प्रसङ्गे 'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे'
 (का. ४. ३. १६०) इति यत् । तदन्तस्य 'आद्युदात्तं ऋच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥
 तथा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहयुक्तम् । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः । अतः
 पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा । पुंसो बन्वादीन् पुत्रान् पुरुरक्षकान् आत्मजान् । क्यपत्यानि पुमपत्यानि
 च इत्यर्थः । उत अपि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनम् । किंच नः अस्मान् अदितिः
 अदीनः अश्वः अनागास्त्वं कृणोतु सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनित-
 पापक्षबाभावे असंभवात् अपापत्वं प्रार्थ्यते । किंच हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतः अश्वः नः
 अस्माकं क्षत्रं बलं क्षात्रं तेजः वनतां संभजतां कुरुताम् ॥ १० ॥

'यदक्रन्दः' इति त्रयोदशार्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभम् । अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तदेवयम् ।
 'यदक्रन्दः सप्तोना' इत्यनुक्रमणिका । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि उपाकरणाय अवस्थितम् अश्वम्
 आद्याभिरैकादशभिः स्तौति । तथा च 'त्रीणि सुत्यानि' इति खण्डे सूत्रितं—'तमवस्थितमुपाकरणाय
 यदक्रन्द इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणुवन्' (आश्व. श्रौ. १०. ८) इति ॥

१. क्ष-म-ट-युजावभूताम् । २. क्ष-म-ट-अवघ्राणोपवर्तने । ३. क्ष-म-ट-बन्धुपुत्रादीन् ;
 क-स-१-बन्धून् पुत्रादीन् ; क-स-१-बन्वादीन् पुत्रान् । ४. क-स-१-आत्मरक्षकान् । ५. क-स-१-
 क्यपत्यम् ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उद्यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपस्तुत्यम् । महिं । जातम् । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हे ^१अर्वन् अरणकुशलाश्च ^२ते तव ^३जातं जन्म जननम् ^४उपस्तुत्यम् उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यम् ॥ स्तौतेः 'एतिस्तुशास्वृ' इति क्यप् । ततः तुक् ॥ कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते । यत् यस्मात् ^५समुद्रात् । अन्तरिक्षनामैतत् । उदकसमुन्दनापादानात् ^१यक्षगन्धर्वादिसंमोदनाधिकरणात् वा अन्तरिक्षात् ^२प्रथमं पूर्वं ^३जायमानः उत्पन्नः । यद्वा । समुद्रः आदिस्थः समुन्दनात् वृष्ट्या । तस्माद्वा जायमानः । 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट' (क्र. सं. १. १६३. २) इति वक्ष्यमाणत्वात् । ^४उत ^५वा अथवा ^६पुरीषात् सर्वकामानां पूरकात् उदकात् प्रथमम् ^७उद्यन् जायमानः । स तादृशस्त्वं यत् यस्मात् ^८अक्रन्दः महाशब्दमकरोः यजमानमनुग्रहीतुम् । किंच ते ^९पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ ^{१०}श्येनस्य ^{११}पक्षाविव ^{१२}। तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः । तव ^{१३}बाहू ^{१४}हरिणस्य बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनिन्द्र एणं प्रथमो अर्ध्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वो अस्य रशनामगृष्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । अयुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अर्धः । अतिष्ठत् ।

गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृष्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

^१यमेन नियामकेनाग्निना ^२दत्तम् ^३एनम् अश्वं ^४त्रितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुः ^५अयुनक् रथे योजितवान् । किंच ^६एनम् अश्वम् ^७इन्द्रः ^८प्रथमः प्रतमः प्रकृततमः । प्रथम इति मुख्यनाम । ^९अर्ध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । ^{१०}अस्य ^{११}गन्धर्वः सोमः । 'सोमेन समया विपृक्तः' (क्र. सं. १. १६३. ३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । स च अस्य अश्वस्य ^{१२}रशानां नियमन-रज्जुम् ^{१३}अगृष्णात् अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कुतः समुत्पन्नः इति चेत् उच्यते । हे ^{१४}वसवः रश्मयः यूयं ^{१५}सूरात् आदित्यात् ^{१६}अश्वम् एवमहानुभावं ^{१७}निरतष्ट निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा । वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारः यूयं सूरादादित्यात् अश्वम् ^{१८}एनं निरतष्ट अतक्षत । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः । अग्रीचित्यात् धारणे वर्तते । सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥ तक्षेर्लङि छान्दसः शपो लुक् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इति कलोपः ॥

१. क-झ१-उदकसमुन्दनात् । २. क-झ१-श्येनपक्षाविष । ३. झ-क-झ१-अ-उ-एनं महानुभावं ।
४. झ-क-झ१-अ-उ-अश्वं व्याप्तम् ।

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन् असि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ ३ ॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असि । सोमेन । समया । विपृक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥ ३ ॥

हे ^१अर्वन् त्वं ^२यमः ^३असि नियमिता अग्निरसि । तेन दत्तत्वात् तच्छब्दव्यपदेशः । तथा ^४आदित्यः ^५असि । ‘सूराग्निरतष्ट’ इत्युक्तत्वात् । तथा ^६गुह्येन ^७व्रतेन गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कर्मणा । सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन ^८त्रितः त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुः ^९असि । ‘त्रित एनमायुनक्’ इत्युक्तत्वात्तद्रूपत्वम् । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण ^{१०}त्रितः एतन्नामकः ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं ^{११}सोमेन ^{१२}समया ^{१३}सह ^{१४}विपृक्तः ^{१५}वि इत्येष समित्ये-
तस्मिन्नर्थे । संपृक्तः ^{१६}असि तेन गृहीतत्वात् ^{१७}हे अश्व एवंप्रकारं ^{१८}ते तव ^{१९}दिवि शुलोके आदित्ये वा वर्तमानस्य ^{२०}त्रीणि ^{२१}बन्धनानि उत्पत्तिकारणानि ^{२२}आहुः पुराविदः । वसवः आदित्यो द्युस्थानं चेति त्रीणि ॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन् यत्र त आहुः परमं जनित्रम् ॥ ४ ॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्सु । त्रीणि । अन्तरिति । समुद्रे ।

उतइव । मे । वरुणः । छन्त्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥ ४ ॥

पूर्वं ^१दिवि ^२त्रीणि बन्धनानि इत्युक्तम् । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि ^३त्रीणि बन्धनानि इत्याह । हे अर्वन् ^४ते तव ^५दिवि ^६बन्धनानि ^७त्रीणि ^८आहुः तानि पूर्वमुक्तानि । ^९अप्सु । अबुपजीवितत्वात् ^{१०}भूलोकोऽपि अपृष्टाब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां ^{११}त्रीणि बन्धनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति त्रीणि । तथा ^{१२}समुद्रे ^{१३}अन्तः समुद्रमध्ये । समुद्रवणादपादानात् ^{१४}समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् ^{१५}त्रीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि ^{१६}मेवो विष्णुत् स्तनितमिति । ^{१७}उतेव । इवशब्दश्चार्थः । अपि च हे ^{१८}अर्वन् अश्व ^{१९}वरुणः पापस्य वारकः फलस्वावर्जयिता वा त्वं ^{२०}मे मङ्गं ^{२१}छन्त्सि कथयसि । किं कथयसीति चेत् उच्यते । ^{२२}ते तव ^{२३}परमं ^{२४}जनित्रं निरतिशयं जन्म ॥ जनेरौणादिकः इन्नप्रत्ययः ॥ ^{२५}यत्र येषु त्रिपृक्तेषु स्थानेषु ^{२६}आहुः कथयन्ति । यद्वा । यत्र यस्मिन् आदित्ये परमं जनित्रमाहुः । ‘सूरादश्वं वसवो निरतष्ट’ इत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्त्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

१. क्ष-ङ-क्ष-ञ-ट-यागादिसाधनरूपेण । २. क्ष-ङ-क्ष१-ञ-ट-समयः कालः । मत्वर्थो लुप्यते । चन्द्रगायत्रीनत्वात् कालस्य । तेन विपृक्तः; क्ष-समया सन् विपृक्तः । ३. क्ष-ङ-क्ष१-ञ-ट-‘गृहीतत्वात्’ इत्यस्यानन्तरं ‘यद्वा आदित्यादभ्योत्पत्तेरुक्तत्वात् तादमेदेन अभ्योऽप्यादित्य उच्यते । तादृशस्त्वं चन्नेण सह समया कालेन व्यवधायकेन विपृक्तोऽपि (क्ष-ञ-ट- विपृक्तो वियोजितोऽसि)’ इत्यधिकम् । ४. क्ष-क्ष१-ञ-ट-त्रीणि स्थानानि । ५. क्ष-ञ-ट-पूर्वमन्त्रे । ६. क्ष-क्ष१-स्थानत्रयेऽपि । ७. क्ष-क्ष१-अबुपजीवितत्वात् । ८. क्ष-क्ष१-ञ-ट-समुद्रेण अपामुपादानात् । ९. क्ष-ञ-ट-उत्पत्तिस्थानानि ।

इमा ते वाजिनवमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमुतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ ५ ॥

इमा । ते । वाजिन् । अवमार्जनानि । इमा । शफानाम् । सनितुः । निऽधाना ।

अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् । ऋतस्य । याः । अभिरक्षन्ति । गोपाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन् अथ ते संबन्धीनि अवमार्जनानि अङ्गसंशोधकानि स्थानानि इमा इमान्युक्तानि
घुलोकादीनि किंच सनितुः यागसंभक्तः तव^१ इमा इमानि शफानां निधानानि स्थानानि^२ संचार-
प्रदेशा इत्यर्थः । किंच अत्र एव ते तव भद्राः भन्दनीयाः कल्याणाः^३ रशनाः ग्रीवाद्विषु
संयुक्ताः रज्जुः अत्र अपश्यम् एषूक्तेषु स्थानेषु अपश्यम् । रशनाः विशेष्यन्ते । याः गोपाः
गोपयिष्यः^४ रशनाः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाश्वस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतम् अभि-
रक्षन्ति अभितः पालयन्ति ताः अपश्यं दृष्टवानस्मि । यद्वा । इमा ते तव अवमार्जनानि अङ्ग-
प्रक्षालनसाधनान्युदकानि । इमानि सनितुः तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा
वा । अत्रास्मिन् देवयजनस्थाने या रशनाः गोपाः तव पालयितारो राजपुरुषाः ऋत्विजो वा ऋतस्य^५
संबन्धिन्योऽभिरक्षन्ति ता अपश्यम् ॥ ॥ ११ ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतङ्गम् ।

शिरो अपश्यं पथिभिः सुगोभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ ६ ॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् ।

शिरः । अपश्यम् । पथिभिः । सुगोभिः । अरेणुभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥ ६ ॥

हे अथ ते तव आत्मानं शरीरं मनसा अस्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसा आरात् अतिदूरे
स्थितम् अजानां जानामि अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथम् । अवः अवस्तात् सामर्थ्यात् भूमेः ।
भूमिमारभ्य दिवा अन्तरिक्षेण मार्गेण पतङ्गम् आदित्यं पतयन्तं गच्छन्तं व्यामुवन्तम् । यद्वा । यतो
दिवा अन्तरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयन्तं गच्छन्तं पतङ्गमादित्यम् अवः आवः व्याप्नोषि अतो व्याप्तं
जानामि । किंच शिरः अपश्यम् । तव शिरः एवं पश्यामि । कथम् । सुगोभिः शोभनगमनसाधनैः
अरेणुभिः अपापैः पथिभिः मार्गैः । आदित्यमण्डलादपि उपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र
प्रतिबन्धाभावात् मार्गाणामुक्तरूपत्वम् । तथाविधैस्तैः जेहमानम् उपर्युपरि व्यामुवत् पतत्रि पतन-
वच्छिरोऽपश्यं भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा । ते आत्मानम् एवं^१ भावयामि
मनसा दिवा द्योतनात्मकेन अन्तरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वा अवः अवस्ताद्वाङ्मुखं पतयन्तं यागदेशं
प्रति व्यामुवत् अत एव पतङ्गं पतनशीलम् अधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः ।
शिरश्चैवमपश्यम् । उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जेहमानं यज्ञदेशं व्यामुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि ।
यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात् पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते^२ ॥

१. क्ष१-ते तव । २. क्ष१-निधानस्थानानि । ३. क्ष-क्ष१-म-ट-कल्याणीः । ४. क्ष-क्ष१-गोपयिष्यः

५. क्ष१-ऋतस्य तव । ६. क्ष-क्ष१-म-ट-एनम् । ७. क्ष-क्ष१-म-ट-पृथगभिधानम् ।

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ ७ ॥

अत्र । ते । रूपम् । उत्तमम् । अपश्यम् । जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे । गोः ।

यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनट् । आत् । इत् । ग्रसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरिति ॥ ७ ॥

एवं गमनानन्तरं हे अश्व ऽते तव ऽउत्तमम् उक्तरूपेणोत्कृष्टतमं ऽरूपम् ऽअत्र अस्मिन् यागदेशे
 ऽअपश्यं पश्यामि । कीदृशम् । ऽगोः भूम्याः ऽपदे स्थाने देवस्थाने^१ देवयजनप्रदेशे आजिघावनस्थाने
 वा ऽइषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इषम् इष्यमाणम् अन्नम् अन्नानि वा ऽआ सर्वतः ऽजिगीषमाणं गन्तुमि-
 च्छन्तम् । हे अश्व ऽते तव ऽयदा ऽमर्तः मनुष्यः ऽभोगं भोक्तव्यमन्नम् ऽअनु ऽआनट् ॥ नशतिर्गति-
 कर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । ऽआदित् अनन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहात् विलम्बमकृत्वा ऽग्रसिष्ठः
 महानुष्णयेव ग्रसितृतमो भक्षयितृतमः सन् ऽओषधीः अन्नानि ऽअजीगः गिरसि भक्षयसि । महानु-
 भावोऽपि त्वं लौकिकाश्ववत् तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यम् अनुग्रहात् स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम् ।

अनु ब्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनाम् ।

अनु । ब्रातासः । तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्यः इति प्रतिपादयति । हे ऽअर्वन् गमनशीलाश्व ऽत्वा त्वाम्
 ऽअनु अनुसृत्य ऽरथः गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा ऽमर्यः मर्यः त्वा त्वाम् ऽअनु ॥
 जात्येकवचनम् ॥ ऽअनु ऽगावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति । तथा ऽकनीनां कन्यकानां स्त्रीणां
 ऽभगः भाग्यं सौन्दर्यं त्वद्भगम् ऽअनु । तथा ऽब्रातासः ब्राताः संघात्मकाः अन्ये अश्वसमूहाः वस्वादि-
 देवगणाः वा त्वाम् ऽअनु अनुसृत्य ऽतव ऽसख्यम् ऽईयुः सखिभावं गच्छन्ति । ऽदेवाः ऋत्विजो
 द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य ऽते ऽवीर्यं वीरकर्म ऽममिरे स्तुत्या मान्ति । अतः सर्वोऽपि त्वाम्
 अनुसरः^२ त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य हविरर्घमायन्यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यशृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अवरः । इन्द्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअर्घम् । आयन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वः ^१हिरण्यशृङ्गः हितरमणीयशृङ्गो वा उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृङ्गस्थानीयशिरोऽङ्गो वा
^२अस्य ^३पादाः ^४अयः अयोमयाः अयःपिण्डसदृशा इत्यर्थः । तथा ^५मनोजवाः मनोवेगाः । अथवा
 एतदिन्द्रविशेषणम् । ईदृशस्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोवेगः ^६इन्द्रः अपि ^७अवरः निकृष्टः ^८आसीत् ।
 किञ्च ^९अस्य अश्वस्य ^{१०}हविरथं हविषः अदनं भक्षणम् ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वा अपेक्ष्य
^{११}देवा ^{१२}इत् सर्वेऽपि देवाः ^{१३}आयन् प्राप्ताः । ^{१४}यः इन्द्रः ^{१५}अर्वन्तः^१ ^{१६}प्रथमः प्रथमभावी सन् ^{१७}अध्यतिष्ठत्
 अधिष्ठितवान् स्वहविष्टेन^२ स्वकीयत्वेन वा आश्रितवानित्यर्थः । 'इन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्'
 इति. युक्तम् ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसाइव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअन्तासः । सिलिकऽमध्यमासः । सम् । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्र अश्वसमूहस्तुतिद्वारेण अयं स्तूयते । ^१ईर्मान्तासः ईरिताः प्रेरिताः अन्ताः येषां ते तथोक्ताः ।
 विरलान्ता इत्यर्थः । ^२सिलिकमध्यमासः संसृताः संगताः मध्यप्रदेशाः येषां ते तथोक्ताः । मध्ये
 निबिडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्म ईरितः पुरतो युजः इत्यर्थः । तादृशः पृथुः
 अन्तो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशः । तथा सिलिकमध्यमासः । संसृतः संगतः संलग्नो मध्यभागे
 येषां ते तादृशः । पुष्टत्वात् प्रौढपृष्ठाः संलग्नमध्याश्वेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमाः^३
 इत्युक्तम् । सम् इत्ययमुपसर्गो यतन्ते इत्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । ^४शूरणासः विक्रमशीलाः
^५दिव्यासः दिवि भवाः ^६अत्याः अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वात् अयं
 यौगिकोऽवगन्तव्यः । ईदृशा अश्वाः ^७श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते ।
 क्षीघ्रधावनाय श्रेणिशः पङ्क्तीभूय ^८सं यतन्ते सम्यक् यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^९हंसाइव ।
 ते यथा श्रेणीभूताः ईर्मान्तासः इत्याद्युक्तरूपाः सन्तः अन्तरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा ।
 उच्यते । ^{१०}यत् यदा ^{११}अश्वाः ^{१२}दिव्यम् ^{१३}अज्मं गमनं गन्तव्यं वा मार्गम् ^{१४}आक्षिषुः
 व्याप्नुवन्ति तदा । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः—'ईर्मान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा
 सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः क्षीर्णमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि
 भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । सं
 शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अस्या अतनाः । हंसा इव
 श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्हन्त्यध्वानम् । श्रेणिशः इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदा-
 क्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः ' (निरु. ४. १३) इति ॥ ॥ १२ ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्वन्तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान् ।

तव शृङ्गाणि विष्ठिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरम् । पतयिष्यु । अर्वन् । तव । चित्तम् । वातः इव । ध्रुजीमान् ।

तव । शृङ्गाणि । विस्थिता । पुरुत्रा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अवन् तव शरीरं पतयिष्यु पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनः वात-
इव ध्रुजीमान् शीघ्रगमनवायुरिव तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृङ्गाणि शिरसो
निर्गताः शृङ्गस्थानीयाः केशाः पुरुत्रा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विष्ठिता विष्ठितानि विविधं स्थिताः ।
किंच त एव अरण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा एवभूताः केशाः चरन्ति । यद्वा ।
अत्र अश्वस्य शृङ्गाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि अग्निगुप्रैषे ' मा नो मित्रः ' इति सूक्तानन्तरम् ' उप प्रागाच्छसनम् '
इति द्वे ऋचौ शंसनीये । सूत्रितं च—' उप प्रागाच्छसनमिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. १०. ८) इति ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनम् । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयम् अर्वा अरणकुशलः वाजी अश्वः शसनं विज्ञासनस्थानम् उप प्रागात् उपगमति । किं
कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान् गच्छता मनसा दीध्यानः ध्यायन् । कदा । देवान् अस्मद्वयवेन
अर्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंच अस्य पुरः पुरस्तात् नाभिः नहनं बन्धुभूत
इत्यर्थः । यद्वा । अस्य बन्धनस्थानीयः अविमुक्तत्वात् । एवभूतः अजः पुरः नीयते पुरतः प्राप्यते
अनु अनुसृत्य पश्चात् अनन्तरम् । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थः एक एव तथापि अजाश्वोभयान-
न्तर्यत्वप्रकटनाय^१ पदद्वयम् । यद्वा । अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयः अनूचानाः रेभाः
स्तोतारः ऋत्विजः यन्ति गच्छन्ति । ' ये वा अनूचानास्ते कवयः ' इति श्रुतेः । यद्वा ।
कवय इति मेधाविनाम, ' कविः मनीषी ' (नि. ३. १५. १०) इति तन्नामसु पठित्वात् । रेभः
इति स्तोतृनाम, ' रेभः जरिता ' (नि. ३. १६. १) इति तत्र^२ पाठात् ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमम् । यत् । सधस्थम् । अर्वा । अच्छ । पितरम् । मातरम् । च ।
अद्य । देवान् । जुष्टतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

‘अर्वा’ अरणकुशलोऽयमश्वः । ‘उप’ प्रागात् उपगच्छति । किम् । ‘यत्’ परमम् उत्कृष्टं
‘सधस्थं’ सहस्थानं सुकृतिभिरैकत्रनिवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थम् । ‘पितरं’ मातरं च
‘अच्छ’ अभिमुख्येन प्राप्तुम् । हे अश्व ‘अद्य’ अस्मिन् काले ‘जुष्टतमः’ प्रीततमः स्वर्गं प्राप्नोमीति
‘हर्षयुक्तः’ इत्यर्थः । एवंभूतः ‘देवान्’ गम्याः गच्छेद्देवान् । हिशब्दो यज्ञे उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः
‘सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः’ (तै. सं. १. २. ४. २) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ‘अथ’
अनन्तरं यजमानः ‘आ’ शास्ते । कस्मै । ‘दाशुषे’ हविर्देवते स्वस्मै । कानि । ‘वार्याणि’ वरणीयानि
धनानि । यद्वा ॥ पुरुषस्य^१ व्यत्ययः^२ ॥ आ शास्ते प्रार्थये यजमानार्थम् ॥ ॥ १३ ॥

‘अस्य वामस्य’ इति द्विपञ्चाशद्वचमष्टमं सूक्तं दैर्घ्यतमसम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अस्य
द्विपञ्चाशदल्पस्तवं त्वेतत्संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च पञ्चपादं
साकंजानां यद्गायत्रेऽयं स शिङ्क्ते सप्तार्धगर्भा गौरीरिति जगत्यः । एतदन्तं तु वैश्वदेवं तस्याः
समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं सा प्रस्तारपङ्क्तिः शकमयमिति शकधूम उक्षाणं
पृश्निमिति सोमः । त्रयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वाच इन्द्रं मित्रं
सौर्यो द्वादशेति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप् सौरी
पर्जन्याग्निदेवता वान्त्या सरस्वते सूर्याय वा’ इति । अत्र स्तुत्याबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पी-
यस्त्वादिदं सूक्तमल्पस्तवनम्^३ । न सूक्तान्तरवत् बहुस्तवनम् । इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन द्योत्यते ।
अस्मिन् सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । ‘अचिकित्वाञ्चिकितुषः’
इत्यनया संशयः उत्थाप्यते । ‘पृच्छामि त्वा’ इत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । ‘इयं वेदिः’ इत्यत्र
प्रतिवचनम् । ‘य ई चकार’ इत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । ‘अपश्यं गोपाम्’ इत्यादिना
ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा । न क्षरति इत्यक्षरं ब्रह्म । ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यादिना तस्य प्रशंसा ।
‘पञ्चपादं पितरं’, ‘साकंजानां सप्तथं’, ‘यद्गायत्रे अधि’, ‘अयं स शिङ्क्ते’, ‘सप्तार्धगर्भाः’,
‘गौरीर्मियाय’ इति षड्जगत्यः । ‘समानमेतत्’ इत्यनुष्टुप् । ‘तस्याः समुद्राः’ इति प्रस्तार-
पङ्क्तिः । तल्लक्षणं छन्दोग्रन्थे सूत्रितं—‘प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः’ (पि. ३. ४. १) इति । पुरतः
पूर्वार्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततो द्वादशाक्षरौ गायत्री सा प्रस्तारपङ्क्तिः इति सूत्रार्थः ।
अनुक्रमण्यामप्युक्तम्—‘आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिः’ (अनु. ८. ६) इति । शिष्टा अनादेशपरिभाषया
त्रिष्टुभः । ‘गौरीर्मियाय’ इत्येतदन्तानां विश्वे देवा देवता । ‘तस्याः समुद्राः’ इत्यस्याः पूर्वार्धस्य
वाग्देवता । उत्तरार्धस्य आपः । ‘शकमयम्’ इत्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः । ‘उक्षाणं पृश्निम्’
इत्युत्तरार्धस्य सोमो देवता । ‘त्रयः केशिनः’ इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः । ‘चत्वारि वाक्’ इत्येषा
वाग्देवताका । ‘इन्द्रं मित्रं वरुणं’, ‘कृष्णं नित्यानम्’ इत्येते सूर्यदेवत्ये । ‘द्वादश प्रधेयः’ इत्यस्याः

१. क्ष-म-ट-स्वर्गप्राप्ति । २. क्ष-म-ट-पुरुषव्यत्ययः । ३. क्ष-क-क्ष१-म-ट-सूक्तमल्पस्तवनम् ।

४. च-बहुस्तवनम् । ५. क्ष१-ब्रह्मसाक्षात्काररूपमोक्षस्य ।

संस्तसरात्मा कालो देवता । 'यस्ते स्तनः' इत्यस्याः सरस्वती । 'यज्ञेन' इत्यस्याः साध्या देवता । 'समानमेतत्' इत्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्नयो वा देवता । 'दिष्यं सुपर्णम्' इत्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता । कृस्नसूक्तस्य विनियोगं शौनक आह—'स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जरुवास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात्' (ऋग्वि. १. १४४) इति ॥ महाव्रते वैश्वदेव-शक्ने वैश्वदेवं निविद्धानं द्विप्रतीकम् । तत्र 'अस्य वामस्य' इत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकम् । पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घ्यतमस एकचत्वारिंशतम् (ऐ. आ. ५. ३. २) इति ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्वपतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यम् । विश्वपतिम् । सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबद्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते तस्य अस्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्य आरोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य^१ पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्य अस्य होतुः क्वातव्यस्य आह्वानार्हस्यादित्यस्य मध्यमः मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नीअपेक्ष्य अस्य मध्यमत्वम् । स च अश्वः सर्वत्र व्यासः । न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति । तादृशः भ्राता अस्ति भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानम्^२ अन्तरिक्षलोकं^३ हरतीति वा । वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराह्वतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वाजितेन वा भर्तव्यः^४ भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैः भक्तव्यः^५ भवति । किंच घृतपृष्ठः घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशः भ्राता तस्य तृतीयः अस्ति भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वम् । भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेण अत्रापि द्रष्टव्यम् । रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वात्^६ वा भ्रातृत्वम् । अत्र एषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे वा विश्वपतिं विशां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतम्^७ । ऐतिहासिकपक्षे 'अदितिः पुत्रकामा' इति प्रस्तुते मित्रावरुणादिषु अदितिपुत्रेषु अस्य आदित्यस्य सप्तमपुत्रत्वम् । ईदृशं महानुभावमादित्यम् अपश्यम् अद्राक्षम् भावनया आत्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । 'तथोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इति श्रुतिः । एवं वा । अस्य वामस्य विश्व-स्योद्गरितुः स्फुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः स्वस्मिन् संहर्तु-रित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तज्जागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति जगद्धारकत्वेन वर्तते । स

१. क्ष-झ-ज-ट-सेवनीयस्य योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य । २. क्ष-ज-ट-मध्यमम् अन्तरिक्षम् ।

३. क्ष-झ-च-ज-ट-फ-व-भक्तव्यः । ४. ङ-ज-झ-भ-भर्तव्यः । ५. ङ-ज-झ-भ-भर्तव्यत्वात् । ६. क्ष-ज-ट-सर्पणस्वभावराश्मिरूपपुत्रोपेतम् ; झ-सर्पणस्वभावं रश्मिपुत्रोपेतम् ।

च भक्षः व्यापनशीलः । 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संरन्धानि' (वृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वम् । किंच अस्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं^१ वा यस्य स तादृशः । 'पृष्ठं स्पृशतेः' (निरु. ४. ३) इति निरुक्तम् । यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानित्यर्थः^२ । न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत् स्पर्शनाविषयो भवति । अत्र एषु मध्ये विस्पष्टं विशां प्रजानां पतिम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । 'सर्वस्य पतिः सर्वस्येशानः' इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशम् । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं पश्येयं साक्षात्करोमीत्यर्थः । अयमर्थः । स्वाधीनमायो जगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमनमादि-साधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि अध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यम् । तथापि स्वरसत्त्वाभावात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र 'द्वा सुपर्णा' इत्यादौ स्फुटम् आध्यात्मिको^३ ह्यर्थः^४ प्रतीयते तत्र तत्र^५ प्रतिपादयामः । अयं मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः 'अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुः' (निरु. ४. २६) इत्यादिना । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयम् ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिं चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकचक्रम् । एकः । अश्वः । वहति । सप्तनामा ।

त्रिनाभिं । चक्रम । अजरम् । अनर्वम् । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ॥ २ ॥

एकचक्रम् एकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वात् एकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्त एतत्संख्याका अश्वाः युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वहन्ति अहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकः अश्वः सप्तनामा एक एव सप्तभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तरूपं धत्वा वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वात् अन्तरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम्^६ अजरम् अमरणधर्मकम् अनर्वम् अक्षिधिलम् । पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिन् चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातानि अधि आश्रित्य तस्थुः तिष्ठन्ति । यद्वा । एकचक्रम् एकचारिणम् असाहाय्येन^७ संचरन्तं रथम् आदित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या^८ वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्याः असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षडृतवः । एकः साधारणः इत्येवम् । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरः अधिकमासात्मकः इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकः असहायः अश्वो व्यापनशीलः आदित्यः सप्तनामा

१. क्ष-ञ-स-स-म-ट-स्पर्शनीयं सर्वस्य स्पर्शकम् । २. क्ष-स-स-म-म-ट-प्रकाशितशरीर इत्यर्थः । स्थूलशरीराभिमानित्यर्थः । ३. क्ष-आध्यात्मिकोऽप्यर्थः । ४. क्ष-स-म-म-ट-तथा । ५. क्ष-म-ट-बलि-त्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम् । ६. क्ष-ख-च-ज-क्ष-स-म-ट-त-फ-व-असहायेन । ७. क्ष-सप्तसंख्याकाः ।

सप्त रसानां संनमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तर्षिभिः स्तूयमानो वा आदित्यो वहति धारयति
अमयतीत्यर्थः^१ । किम् । त्रिनाभि चक्रम् । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय ऋतवो
यस्य तत्तादृशम् । के ते । ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः । यद्वा । भूतभविष्यद्वर्तमानाख्याः कालाः
त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रम् अजरं मरणरहितम्^२ ।
न हि कदाचिदपि कालो म्रियते 'अनादिनिधनः कालः' इति स्मृतेः । अनर्वम् अप्रतिहतम् ।
ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतम् अयमादित्यः पुनरावर्तयति^३ । संवत्सरादृशं-
चीनानां तत्रैवान्तर्भावात् ततः युगादीनां^४ तदावृत्तिसाध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणम् । पुनः
कीदृशं तत् । यत्र यस्मिन् चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतानि^५ अधितस्थुः आश्रित्य
तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात्
'ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च' इत्यनुक्रमण्यामुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्केन 'सप्त युञ्जन्ति
रथमेकचक्रमेकचारिणम्' (निरु. ४. २७) इत्यादिना व्याख्यातः । तदत्राप्यनुसंधेयम् ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तचक्रम् । सप्त । वहन्ति । अश्वाः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सप्तम् । नवन्ते । यत्र । गवाम् । निहिता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

इमम् उक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रश्मयः अधि तस्थुः
अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षे अयनर्तुमासपक्षदिक्षसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवाः अधितिष्ठन्ति । कीदृशं
रथम् । सप्तचक्रम् । चक्रनाष्टराणां क्रमणाद्वा चक्राणि रश्मयः ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं
रथं पूर्वोक्ताः अधिष्ठिताः अश्वाः व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त
स्वसारः स्वयंसरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिताः परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसंख्याकाः^६ रश्मय
ऋतवश्च अभि सप्तं नवन्ते अभिमुख्येन संगच्छन्ते^७ । असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः^८ षडृतवः
सर्वसाधारणाः^९ एकः इति सप्तत्वम्^{१०} । यद्वा उक्तरूपाः मासद्वयात्मकाः षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तमः
इति सप्तत्वम् । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन् रथे उभयविधे गवां वाचां स्तुतिरूपाणां
सप्त सप्तविधानि नाम नमनानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यं रथ-
मित्यर्थः । यद्वा । गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि । यत्र यासु स्वसृषु निहिता^{११}
स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवघोऽभि सं नवन्ते^{१२} ॥

१. क्ष-ङ-ज्ञ-झ-झ-झ-झ-ञ-ट-भ्रामयतीत्यर्थः । २. क्ष-ङ-झ-झ-झ-झ-ञ-ट-अमरणधर्मकम् । ३. झ-ञ-पुनः-
पुनरावर्तयति । ४. क्ष-ङ-झ-झ-झ-झ-ञ-ट-अधिकयुगादीनाम् । ५. क्ष-ङ-झ-झ-झ-झ-ञ-ट-भूतजातानि । ६. झ-सप्त
सप्तसंख्याकाः । ७. क्ष-ङ-झ-झ-झ-झ-ञ-ट-सम्यक् नवीकुर्वन्ती । ८. ङ-झ-झ-परस्परविलक्षणाः । ९. ख-ज-फ-
ब-सर्वधारणाः; झ-सर्वधारणः । १०. क्ष-ङ-झ-झ-झ-झ-ञ-ट-सप्तत्वम् । ते खलु पुनः पुनरावृत्ता अपि तं नवीकुर्वन्ति ।
११. क्ष-ङ-झ-झ-झ-झ-ञ-ट-निहितानि ताः सप्त । १२. क्ष-ङ-झ-झ-झ-झ-ञ-ट-नवन्ते सम्यक् नवीकुर्वन्ति ।

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा कं स्वित्को विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमम् । जायमानम् । अस्थन्ऽवन्तम् । यत् । अनस्था । बिभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असूक् । आत्मा । कं । स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपञ्चस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्य अविषयत्वमाह । ^१कः ^२ददर्श को द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा । ^३प्रथमं सृष्टेः पूर्वम् । अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किम् । ^४जायमानं प्रथमभावविकारमापन्नम् । उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । ^५यत् यस्मात् ^६अस्थन्वन्तम् अस्थिमन्तं सशरीरम्^१ । उपलक्षणमेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । ^७अनस्था अस्थिरहिता अशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिः वेदान्तप्रसिद्धा ईश्वरायत्ता माया ^८बिभर्ति गर्भवदन्तर्धारयति । अव्याकृतावस्थायाम् अनस्थः अशरीरः परमेश्वरो बिभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायाशबलितः सन्नितं जगन्निर्मितवान् उत्पत्तिसमये^२ देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात् को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात् कश्चिदात्मा जानातीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह । ^३भूम्याः संबन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरं ^४असुः प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं ^५असूक् शोणितम् । एतत्सप्तधातूपलक्षणम्^३ । यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्^४ तदपेक्षयोक्तम् । ^५आत्मा तैः संबद्धश्चेतनः ^६कं ^७स्वित् कुत्रास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । ‘नान्यत्किञ्चन मिषत्’ (ऐ. आ. २. ४. १) इति श्रुतेः । ^८विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वादिकम् ^९एतत् कारणं ^{१०}प्रष्टुं ^{११}कः शिष्योऽल्पमतिः ^{१२}उप ^{१३}गात् उपगच्छति । तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूपः आत्मा तस्मिन् समये कुत्रास्ति । प्रष्टा प्रतिवक्ता च उभावपि नास्तीत्यर्थः, ‘न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्’ इति श्रुतेः । यद्वा । प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श कः साक्षात्करोति । जायमानमस्थन्वन्तं मनुष्यम् अनस्थिकः परमेश्वरः सशरीरमशरीरः^५ यत् यस्मात् बिभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वात् इति भावः । शिष्टं समानम् ॥

पार्कः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानमेना निहिता पदानि ।

वृत्से बृष्कयेऽधि सप्त तन्तून्वि तन्निरे क्वय ओतुवा उँ ॥ ५ ॥

पार्कः । पृच्छामि । मनसा । अविजानन् । देवानाम् । एना । निऽहिता । पदानि ।

वृत्से । बृष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् । वि । तन्निरे । क्वयः । ओतुवै । उँ इति ॥ ५ ॥

१. स१-शरीरम् । २. क्ष-स-अ-ट-तस्मिन् समये; स१-अस्मिन् समये । ३. स१-एतत्सप्तधातु-
पलक्षणम् । ४. क्ष-ऊ-स१-अ-ट-भूतत्रयप्रत्यक्षत्वात् । ५. ङ-स-स-शरीरमशरीरः ।

१पाकः पक्तस्यः अपक्रमतिः अहं १मनसा असंस्कृतेन १अविजानन् अतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् १पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । १एना एनानि १पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि १देवानां १निहितानि देवानामपि गूढानीत्यर्थः । यद्वा । देवानां पदानि तत्त्वानि १निधिवद्गोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीति उच्यते । १वत्से सर्वस्य निवासभूते १वष्कये । वडिति सत्यनाम । तत् कषतीति १वष्कयः ५ आदित्यः । यद्वा । वष्कयो नाम एकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथग्निर्देशात् वष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नादित्ये १अधि अधिकं १सप्त १तन्तून् तायमानान् सप्त सोमसंस्थान् १कवयः मेधाविनो यजमानाः १ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तन्तून् वेतुं १वि १वित्तिरे वितन्वन्ति । यद्वा । सप्त तन्तवः सप्त छन्दांसि । तानि वितन्वन्ति । किमर्थम् । ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्तन्तुसंतानाय ५ । यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वात् इति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

अचिकित्वाश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्वाने न विद्वान् ।

वि यस्तस्तम्भ षट् इमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्वित्देकम् ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्वाने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तम्भ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किम् । अपि । स्वित् । एकम् ॥ ६ ॥

१अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं १चिकितुषः विशेषेण तत्त्वं जानतः १कवीन् क्रान्तदर्शिनः अधिगतपरमार्थान् १अत्र अस्मिन् तत्त्वविषये ५ १पृच्छामि । किमर्थम् । १विद्वाने वेदनाय परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नेव पराभावाद्यर्थं नेत्याह । १विद्वान् १न पृच्छामि अपि तु अज्ञानादेव । १यः परमेश्वरः १तस्तम्भ स्तम्भितवान् नियमितवान् । ‘अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय’ (छा. उ. ८. ४. १) इति श्रुतेः । किम् । १इमा इमानि १षट् १रजांसि लोकान् १रजनात्मकान् । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ (निरु. ४. १९) इति निरुक्तम् । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तम् । ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्टः इति । उच्यते । १अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः १रूपे स्वरूपे १एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं १किमपि १स्वित् किं स्वित्देव । तन्न केनाप्यधिगन्तुं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैः अर्चिरादिमार्गेण गन्तव्यत्वात् इति भावः । यद्वा । षड्रजांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तम्भयत्तत्त्वम् । अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वा आदित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मण्डले

१. ख-फ-व-संहृतेन । २. क्ष-ञ-ट-तत्त्वानि निहितानि; ड-झ१-तत्त्वानि विहितानि । ३. क्ष-झ१-ञ-ट-करोतीति । ४. क्ष-झ१-ञ-ट-वष्कयः आदित्यः तस्मिन्नप्यधिकं सप्ततन्तून् तायमानान् सप्तसोमसंस्थाः कवयो मेधाविनो यजमानाः ओतवै जगद्रूपवत्तन्निर्माणाय वितत्तिरे वितन्वन्ति चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । यद्वा । यस्मिन् वष्कयो नाम एकहायनो वत्सः पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथग्निर्देशात् । संवत्सरधारकभूते वष्कशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । वत्से सर्वस्य निवासयोग्ये आदित्ये कवयः सप्ततन्तून् सप्तसंस्थारूपान् यागान् वितन्वन्ति आय (त) तन्तुस्थानीयान् (झ१-आयन् तन्तून् स्थानीयान्) कुर्वन्ति । किमर्थम् । ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तन्तून् हेतुम् । ५. क्ष-ड-झ१-ञ-ट-तत्त्वविषये । ६. क्ष-ञ-ट-षड्लोकान् ।

एकमद्वितीयं किमपि स्विच्' । यत्किंचिदवाङ्मनमगम्यं तत्स्वमस्ति तत्पृच्छामि । ' अथ य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ' (छा. उ. १.६.६) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा
षड्भिमानि रजांसि त्रिविधान् भूलोकांश्च यस्तस्तग्भ । ' तिस्रो भूमीधारयन् त्रीस्त घ्नन् ' (ऋ. सं. २
२७. ८) इति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि^१ जगति किमपि स्विदेकम्
एकारमकमस्तीति प्रभः । अविशेषमस्तिनाममात्रम् एकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रभः । ' अस्तीत्येवो-
पलब्धव्यम् ' (क. उ. २. ६. १३) इति श्रुतेः ॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वव्रि वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । वामस्य । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुहते । गावः । अस्य । वव्रिम् । वसानाः । उदकम् । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इह इदानीम् ईम् एतद्वक्ष्यमाणं तत्स्वम् अङ्ग क्षिप्रमविचारेण ब्रवीतु । कः । यः वेद सः ।
कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेः गन्तुः^२ आदित्यस्य पदं सर्वैः
गन्तव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंच अस्य आदित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुक्तस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा
गावः केचन वर्षकालीनाः^३ रश्मयः क्षीरम् उदकं दुहते क्षरन्ति । वव्रिम् । रूपनामैतत् । रूपं
वसानाः आच्छादयन्तः अतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचन अस्य गावो रश्मयः उदकं स्वसृष्टं पदा
सृष्टेनैव मार्गेण अपुः पिबन्ति भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीतु इत्यन्वयः ॥

माता पितरमुत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निर्विद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरम् । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सम् । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निर्विद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उपवाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं बुलोकं तत्स्थं^४ बुलोकस्थमादित्यमित्यर्थः ।
तम् वा बभाज आभजते । किमर्थम् । ऋते उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति । केन द्वारेण ।
धीती धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकीयेन आज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अग्रे ततः
पूर्वं पिता च मनसा अस्याम् अभिप्रायवता चेतसा सं जग्मे हि संश्लिष्टो वर्तते खलु बुद्धि-
मकरोदित्यर्थः । अनन्तरं सा माता बीभत्सुः गर्भबन्धनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्ति-
निमित्तेन रसेन निर्विद्धा नितरां विद्धा^५ आसीत् । यद्वा । गर्भे रसः औषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं
यस्याः सा तादृशी उदकेनास्यन्तं क्लृप्ता निर्विद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां विदारिता^६ भवति

१. ख-च-ज-फ-व-स्विच् किंस्विच् । २. क-फ-नानाविधाकारभाजि । ३. क्ष-ज-ट-मन्तुः ।

४. क्ष-ज-ट-वर्षकाले; झ-वर्षाकालीनाः । ५. च-तत्स्थे तच्छब्दः; क्ष-झ-ज-ट-तत्रस्थे तच्छब्दः ।

६. च-बुष्ठा । ७. क्ष-ज-ट-विद्धा दारिता ।

बीजावापार्थम् । अन्नायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति स च तस्या-
मनुरागयुक्तः संगतो भवति सा चान्तर्वनी सती पुत्रान् जनयतीति तद्वदन्नापि । अनन्तरं ^१नमस्वन्तः
^२इत् भावित्रीहिप्रियङ्गवाद्यन्तः एव ^३उपवाकम् उपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्या-
नीति वचनम् ^४ईयुः प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हविलक्षणाद्यन्तः उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । वृष्टौ
सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

युक्ता मातासीद्भुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वन्तः ।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अन्तरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गाम् । अपश्यत् । विश्वरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

^१माता । निर्मायन्ते अस्मिन् भूतानीति माता द्यौः । ^२दक्षिणायाः अभिमतपूरणसमर्थायाः
पृथिव्याः ^३धुरि निर्वहणे ^४युक्ता ^५आसीत् वर्षणाय^१ समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । ^२गर्भः
गर्भस्थानीयः उदकसंघः ^३वृजनीषु उदकवत्सु मेघपङ्क्तिषु ^४अन्तः मध्ये ^५अतिष्ठत् तिष्ठति । अनन्तरं
^६वत्सः पुत्रस्थानीयः उदकसंघः ^७त्रिषु ^८योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्सु ^९अमीमेत्
वर्षणसमये शब्दयति । अनन्तरं ^{१०}विश्वरूप्यं विश्वरूपवतीं ^{११}गाम् ^{१२}अनु ^{१३}अपश्यत् अनुक्रमेण पश्यति
वर्षतीत्यर्थः । यद्वा । त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रति अमीमेत् । अनन्तरं
सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूप्यं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिम् अपश्यत् पश्यति ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । त्रीन् । पितृन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईम् । अव । ग्लपयन्ति ।

मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वविदम् । वाचम् । अविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥

^१एकः प्रधानभूतः असहायो वा पुत्रस्थानीयः आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा ^२तिस्रः
^३मातृः सस्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः । क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा ^४त्रीन् ^५पितृन् जगतां पालयितृन्
लोकत्रयाभिमानिनः अभिवायुसूर्याख्यान् ^६बिभ्रत् सन्^७ ^८ऊर्ध्वः ^९तस्थौ उन्नतः अत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति
भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः । ^{१०}ईम् एनं ^{११}न ^{१२}अव ^{१३}ग्लपयन्ति ग्लानिं नैव
कुर्वन्ति । न हि कालः आदित्यो वा अन्येन पराभूयते । ^{१४}दिवः ^{१५}पृष्ठे शुलोकस्य उपरि अन्तरिक्षे
^{१६}मन्त्रयन्ते गुप्तं परस्परं भाषन्ते देवाः । किम् । ^{१७}विश्वविदं विश्ववेदनसमर्था विश्ववेदनीयां वा
^{१८}अविश्वमिन्वाम् असर्वव्यापिनीं ^{१९}वाचं गर्जितलक्षणां ^{२०}अमुष्य आदित्यस्य संबन्धिनीं मन्त्रयन्ते
इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

द्वादशारं नहि तज्जरायुर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जरायु । वर्वर्ति । चक्रम् । परि । द्याम् । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्थुः ॥ ११ ॥

वृत्तस्य उदकस्य सत्यात्मकस्य वा आदित्यस्य वृत्तं पुनः पुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं^१ वा वर्वर्ति पुनः पुनर्वर्तते संचरति । कुत्र । वृत्तां परि द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकैः मासात्मकैर्वा अरैः रथाङ्गावयवैर्युक्तम् । किंच वृत्तं चक्रं नहि जरायु नैव खलु जरायु^२ भवति^३ । हे अग्ने सर्वदा गमनयुक्त^४ आदित्य । यद्वा । अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वात् असावप्यग्निरित्युच्यते । अत्र अस्मिन् त्वदीये^५ चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात् त्रातारो वा अहोरात्ररूपाः तस्थुः तिष्ठन्ति निष्पद्यन्ते । षष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकानि अहानि तावत्यः एव रात्रयः इत्येवं तद्विभागः । 'सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहःसंमानः' (ऐ. आ. ३. २. १) इत्यारण्यकम् ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चऽपादम् । पितरम् । द्वादशऽआकृतिम् । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणम् ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विचक्षणम् । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चपादं पञ्चसंख्याकर्वात्मकपादोपेतम् । एतत् हेमन्तशिशिरयोः एकर्वाभिप्रायम् । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं^६ द्वादशाकृतिं द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं^७ वा । पुरीषमित्युदकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवः द्युलोकस्य परे अर्धे । तास्थ्याताच्छब्दम् । परस्मिन्नर्धे अन्तरिक्षलक्षणे अवस्थितः आदित्यः इत्यर्थः । तस्मिन् अर्पितम् आहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुषज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनम् अतः संवत्सरं सूर्यायत्तमाहु-रित्यर्थः । अथ इमे अपि च अन्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमन्ते अस्मिन् उपरताः प्राणिनः अत्र इति वा उपरः संवत्सरः तस्मिन् । कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्त आदित्यरश्मयस्तद्द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनः पुनः क्रममाणानि^८ यस्य तादृशे । षडरे षट्पदः एव अरा नामौ प्रच्युताः संबद्धाः यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यम् अर्पितम् आहुः ।

१. क्ष-क्ष१-अ-ट-चक्रं रथचक्रम् । २. क्ष-क्ष१-अ-ट-जरते जीर्यते वा । ३. क्ष-क्ष१-अ-ट-गमनशीलम् ।

४. क्ष-क्ष१-अ-ट-युष्मदीये । ५. क्ष-पालयितारम् । ६. क्ष१-प्रीणयितारम् । ७. क्ष-क्ष१-अ-ट-पुनः पुनः क्रमणानि ।

एतदुक्तं भवति । अमुमावित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेः तीव्रमन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात् तदायत्तत्वमाहुः इति^१ ॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पञ्चऽअरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्थुः । भुवनानि । विश्वा ।

तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पञ्चारे पञ्चतुरूपैः अरैर्युक्ते^२ चक्रे संवत्सरात्मके^३ परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः-
पुनः^४ आवर्तमाने^५ सति तस्मिन् कालचक्रे विश्वा^६ भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि^७ वर्तन्ते इत्यर्थः ।
किञ्च तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानः^८ अक्षः^९ भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि^{१०} न
तप्यते न पीडयते । किञ्च सनादेव सनातनः एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदा एकरूप-
नाभिरसौ^{११} न शीर्यते न भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षः भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च
नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि^{१२} नास्तीत्यर्थः ॥

सनेमि चक्रमज्जरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षु रजसैत्यावृतं तस्मिन्नापिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रम् । अज्जरम् । वि । ववृते । उत्तानायाम् । दश । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आवृतम् । तस्मिन् । आपिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेमि एकप्रकारबहिर्वलयमक्षीणनेमि^१ चक्रं संवत्सराख्यम्^२ अज्जरं सदातनमपि^३
जरारहितं^४ वि ववृते पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते । उत्तानायाम् ऊर्ध्वतनायाम् ईषायाम् उपरिविस्तृतभूम्यां^५
वा दश इन्द्रादयः पञ्च लोकपालाः निषादपञ्चमाश्रत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णाः मिलित्वा दशसंख्याकाः
युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ताः वहन्ति निर्वहन्ति^६ । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्
कालस्य । किञ्च सूर्यस्य आदित्यस्य चक्षुः ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मण्डलम् ।
'चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा' (निरु. ४. ३) इति निरुक्तम् । रजसा वृष्टयुदकेन आवृतं व्याप्तम् एति
गच्छति । 'उदकं रज उच्यते' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । तादृशे^७ मण्डले विश्वा^८ भुवनानि
सर्वाणि भूतजातानि आपिता अपितानि तदधीनत्वात्तेषाम् ॥

१. क्ष-ञ-ट-'इति' नास्ति । २. क्ष१-'पुनःपुनः' नास्ति, ३. क्ष-ञ-ञ-ट-परिवर्तमाने । ४. क्ष-ञ-ट-भूतजातानि अपिता अपितानि; ङ-क्ष१-भूतजातानि आवृत्त तदधीनानि । ५. क्ष-ञ-क्ष१-ञ-ट-'तद्वदत्र' । ६. च-सनातनमपि । ७. क्ष-ञ-ट-उपरि विस्तृतायां भूम्याम् । ८. ङ-क्ष१-निर्वाहयन्ति । ९. क्ष-ञ-क्ष१-ञ-ट-तदेतस्मिन् तादृशे ।

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ १५ ॥

साकम्ऽजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकऽजम् । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।

तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १५ ॥

‘साकंजानाम् एकस्मादादिष्यात् सहोष्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये ‘सप्तथं सप्तममृतुम् ॥ ‘थद् च दृच्छन्दसि’ (पा. सू. ५. २. ५०) इति थद् ॥ ‘एकजम्’ एकेनोष्पन्नम् ‘आहुः कालतत्त्व-विदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन^२ वसन्ताद्याः षट्त्वो भवन्ति । अधिकमासेन एकः^३ उष्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् । ‘अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः’ (तै. सं. ६. ५. ३. ४) इति श्रुतेः । तदेवोच्यते । ‘पडिद्यमाः । इच्छद् एव-कारार्थः । षडेव ऋतवः मासद्वयरूपाः ‘ऋषयः गन्तारः । ते च ‘देवजाः देवादादिष्यात्^४ जाताः ‘इति एवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः^५ । ‘निःसूर्योऽधिकमासो मण्डलं तपते रवेः’ इत्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवजः एकः । ‘तेषाम्^६ ऋतूनां स्वरूपाणि ‘इष्टानि सर्वलोकाभिमतानि ‘धामशः तत्स्थाने ‘विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि ‘रूपशः रूपभेदेन ‘विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदसैत्तिरीयैराज्ञातः— ‘स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद्यवं ग्रीष्माय’ (तै. सं. ७. २. १०. १) इत्यादि^७ । ‘स्थात्रे अधिष्ठात्रे तदर्थाय ‘रेजन्ते चलन्ति । जगद्व्यवहाराय पुनःपुनरावर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

स्त्रियः सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणां वि चेतदन्धः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊँ इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् ।

अक्षणां वान् । न । वि । चेतत् । अन्धः ॥ कविः । यः । पुत्रः । सः । ईम् ।

आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः । पिता । असत् ॥ १६ ॥

‘मे मदीया या दीधितयः^१ ‘स्त्रियः संस्थानवत्यः योषितः ‘सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकरूप-गर्भधारणात् स्त्रीत्वम् । एषां रश्मीनाम् आविष्टलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गता । ‘तान्^२ उ तान् रश्मीनेषु ‘पुंसः ‘आहुः प्रभूतवृष्ट्युदकसेकृन् पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुल्लिङ्गता । अमुमर्थम् अत्यन्त-निगूढम् ‘अक्षणां ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान् ‘पश्यत्^३ जानाति । ‘अन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिः

१. क्ष-ञ-ट-इममेकजम् । २. क्ष-ञ-ञ-ट-द्वयद्वयमेलनेन । ३. क्ष-ञ-ट-एकेन । ४. क्ष-ञ-स१-ञ-ट-देवेन आदित्येन । ५. क्ष-स१-ञ-ट-देवजत्वाभावात् । ६. क्ष-ञ-स१-ञ-ट-तेषाम् ऋतूनां संबन्धीनि इष्टानि सर्वलोकाभिमतानि अहोरात्राणि धामशः तत्स्थाने वृष्ट्युदकानि (क्ष-ञ-ट-प्रत्युत तानि) विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि (क्ष-ञ-ट-पृथक्स्थानि तानि तानि) च रूपशः स्वरूपेण शुक्लकृष्णरूपभेदेन । ७. क्ष-ञ-स१-ञ-ट-रसमयः । ८. क्ष-ञ-स१-ञ-ट-पश्यत पश्येत ।

‘न विचेतत् न विचेतयति न’ जानाति’ । किंच वयः कविः क्रान्तदर्शी पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां त्राता वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति वसः ईं स एव पुत्रः । यद्वा । ईम् एनमर्थम् । स्त्रीणां सतीनां पश्चात् पुरुषभावम् आ विचेत सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । वयः कश्चित् ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् वसः पितुः पिता असत् । पिता वृष्ट्या जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पिता आदिष्यः स भवति । आदिष्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोक्तिरियम् । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादिसहितः चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम् । याः इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौकिकाः तान् उतामेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्य अन्यभावः उच्यते । एक-स्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्य आत्मनः तदेहावस्थानमात्रेण तत्त्वपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि— ‘ एवं स्त्री एवं पुमानसि एवं कुमार उत वा कुमारी ’ (श्वे. उ. ४. ३) इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च उभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । श्रुतिरपि तदभावं बोधयति — ‘ नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स बोध्यते ’ (श्वे. उ. ५. १०) इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसाल्पोऽपि यः कविः क्रान्तप्रज्ञो ज्ञानी स्यात् ईम् इममर्थं स विचिकेत जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनः ता तानि स्त्रीत्वपुंस्वादीनि यो विजानात् औपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता असत् पितृवत् पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य ताण्डकब्राह्मणं— ‘ शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत् ’ इत्युपक्रम्य ‘ ते देवानपृच्छन्त ते देवा अब्रुवन्नेष वाव पिता यो मन्त्रकृत् ’ (ता. ब्रा. १३. ३. २४) इति । मन्त्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यम् इत्यभिप्रायः ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।

सा क॒द्रीची॒ कं स्वि॒दर्धं॒ परा॒गा॒त्कं॒ स्वि॒त्सू॒ते न॒हि य॒थे अ॒न्तः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरिण । पदा । वत्सम् । बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।

सा । क॒द्रीची॑ । कम् । स्वि॒त् । अ॒र्धम् । परा॑ । अ॒गात् ।

क । स्वि॒त् । सु॒ते । न॒हि । यु॒ये । अ॒न्तरि॒ति ॥ १७ ॥

अत्र अग्नौ ह्यमानाहुतिर्गौरूपेण स्तूयते । 'गौः गोरूपा गमनशीला एषा आहुतिसंघेन' पोष्यं
 'वत्सं' वत्सस्थानीयमग्निम् । 'अवः अवस्तात् अधोदेशे' । 'परेण' पदा पादद्वयेन स्वावयवेन आकृत्य
 'बिभ्रती धारयन्ती तथा' । 'परः परस्तात् उपरिदेशे' । 'एना अनेन' । 'अवरेण च पदा पादद्वयेन आकृत्य
 तमेव वत्सं बिभ्रती' । 'उदस्थात् सूर्यं प्रति उत्तिष्ठति' । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते'
 (मनु. ३. ७६) इति स्मृतैः । अथैवं कृतवती । 'सा आहुतिः' । 'कद्रीची क गतेत्यनिश्चयगमना ।
 आदित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । 'कं' 'स्त्वित् कं' फलभाजं पुरुषं प्रति । 'अर्धम् अर्धमार्गम् आगत्य' । यद्वा ।

१. क्ष-म-ट-ज्ञातुमर्हति । २. क्ष-म-ट-असत् भवति । ३. क्ष-उ-च-ज्ञ-क्ष-म-ट-विरक्षालजीवी ।
४. क-ख-ज-फ-ब-आहुतिसंस्थेन पोष्यं वत्सम्; क्ष-उ-क्ष-म-ट-आहुतिवत्सं (?) स्तनपोष्यम् । ५. क्ष-म-
ट-एकम् । ६. उ-क्ष-म-ट-आदित्यम् ।

अर्धमृद्धम् । ^१परागात् परागच्छति । आगत्य च ^२क ^३स्वित् ^४सूते कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति ।
^५नहि इतरगोवत् इयं ^६यूये ^७अन्तः सजातीयगोमध्ये सूते । साधारण्येन यत्र कचिन्न सूते अपि तु
कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा । आदित्यरश्मिसमूहः एव गोरूपेण
स्तूयते । गौः उक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौः वसं वस्सवद्रक्षणीयं यजमानम् उक्तक्रमेण विभ्रती उदस्थात् ।
अथ तथा कृत्वा सा कद्रीची अदृश्यगमना सती कं स्वित् अर्धम् ऋद्धम् अर्धस्थानभाजं^१ वा
कं स्वित् पुरुषम् आदित्यं परागात् अप्रतिनिवृत्ता गता । ' तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां
पतिरेकोऽधिवासः ' (सु. उ. १. २. ५) इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क स्वित्सूते कस्मिन् इन्द्रा-
दिलोके जनयति न सर्वत्र । शिष्टं समानम् ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचदेवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । अनुऽवेद । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रजातम् ॥ १८ ॥

^१अवः अवस्तात् स्थितम् ^२अस्य ^३पितरम् एतल्लोकपालकम् अग्निं ^४परेण आदित्येन सह ^५यः
^६अनुवेद अनुक्रमेण जानाति तथा ^७परः परस्तात् स्थितम् आदित्यम् अस्य पितरं पालकम् । सोऽपि^१
इममेव^२ लोकं वृष्ट्यादिना पालयति । तादृशमादित्यम् ^३एना अनेन ^४अवरेण अग्निना सह यः
अनुवेद अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेण उपास्ते । यद्वा । अभिभूतरजस्तमस्कौ उद्बुद्धसत्त्वौ अत एव स्वाधीन-
मायौ एतौ एकत्वेन वा अधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः ^५कवीयमानः कविवदाचरन् क्रान्त-
दर्शित्वम् आत्मनः लयापयन् ^६क ^७इह अस्मिँल्लोके ^८प्र ^९वोचत् प्रब्रवीति । किंच ^{१०}देवं द्योतमानं
देवविषयम्^३ अलौकिकं वा ^४मनः ^५कुतः कस्मात् अदृष्टविशेषात् ^६अधि आधिव्येन ^७प्रजातम् उत्पन्नम् ।
उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

ये अर्वाश्चस्ताँ उ पराच आहुये पराश्चस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाश्चः । तान् । ऊँ इति । पराचः । आहुः । ये ।

पराश्चः । तान् । ऊँ इति । अर्वाचः । आहुः ।

इन्द्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

^१ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेन ^२अर्वाश्चः अर्वाङ्गक्षणाः
अधोमुखाः सन्ति ^३ताँ ^४उ तानेव ^५पराचः ^६आहुः पराङ्मुखाङ्गनान् ऊर्ध्वान् आहुः कालविदः ।

तथा प्रथमं ^१ये ^२पराञ्चः परागञ्जनाः ^३ताँ ^४उ तानेव ^५अर्वाचः ^६आहुः । हे ^७सोम एवम् ^८इन्द्रः
परमेश्वरः इरां भूमिं वृष्ट्या धारकः आदित्यः । यद्वा । द्वादशादित्यानां मध्ये इन्द्रोऽप्येकः । ' विवस्व-
दिन्द्रयुताः ' इत्युक्तत्वात् अयमपीन्द्रः । सः ^९च युवां ^{१०}या यानि मण्डलपरिभ्रमणानि ^{११}चक्रथुः
कृतवन्तौ ^{१२}तानि ^{१३}रजसः रजनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं ^{१४}वहन्ति निर्बहन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः ^{१५}'धुरा' शकटादौ धुरि ^{१६}युक्ताः संबद्धाः अश्वाद्यो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वा ।
एतत् पूर्वाधे दृष्टान्तितम् । धुरा युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः
पुरुषाः तत्परिभ्रमणवशेन अर्वाञ्चोऽपि पराञ्चः पराञ्चोऽपि अर्वाञ्चो भवन्ति तद्वत् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानम् । वृक्षम् । परि । सस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलम् । स्वादु । अत्ति । अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ^१ स्तूयेते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ
शोभनगमनौ ^२सयुजा समानयोगौ ^३सखाया समानल्यानौ ^४समानं ^५वृक्षं ^६परि ^७षस्वजाते एक-
मेव वृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः ^८तयोः ^९अन्यः एकः ^{१०}पिप्पलं पक्कं^३ स्वादुतरम् ^{११}अत्ति अपरः ^{१२}अन-
श्नन्^४ ^{१३}अभि ^{१४}चाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ ।
योगो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स
तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः^५ । एवमेकस्वरूपौ
इत्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणः अतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः स च परमात्मा
जीवादन्यो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबन्धो द्विष्टः स च पक्षिणोरेव^६
भेदमपेक्षते अतः कथमैकार्थ्यमिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव
सखार्या समानल्यानौ नान्यल्यानौ । ननु एकस्य यादृशं ल्यानं तादृशमेव^७ अन्यस्य^८ इति व्युत्पत्त्या
भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यम् । नात्र परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः ।
अपि तु यस्य यादृशं ल्यानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव ल्यानमितरस्यापि जीवात्मनः इति सखायौ
इत्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अतः उपपन्नमैकार्थ्यम् । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः ।
' समानं वृक्षं परि षस्वजाते ' इत्यत्र यथा आश्रयान्तराभावात् उभयोरेकाश्रयत्वम् अभ्युपगन्तव्यं^९ तद्वत्
सयुजा सखाया इत्युभयत्रापि एकयोगल्याने आश्रयणीये । वृच्यते इति वृक्षो देहः । स च
उभयोः समानः एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना^{१०} सृष्टैः^{११} महाभूतैः आरब्धत्वात् तस्योप-
लब्धिर्धानत्वाच्च उभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं परि षस्वजाते परिष्वजतः आश्रयतः ।
न च जीवस्य वस्तुतः ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकौ इति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा च
आथर्वणिनाः अमुं मन्त्रम् आम्नाय अस्य सन्देहनिवर्तकमुत्तरं मन्त्रमेवमामनन्ति । ' समाने वृक्षे

१. ख-च-फ-धुरा न । २. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-जीवपरमेश्वरी । ३. क्ष-ङ-झ-झ१-ञ-ट-पक्कं फलम् ।

४. ङ-झ१-अनश्नन्नपि । ५. ङ-जीवात्मनः स तदात्मा । ६. क्ष-ङ-ञ-ट-पक्षिणोरिव । ७. झ१-तत्समानाल्यानं
यस्य । ८. क्ष-ञ-ट-इत्युपगन्तव्यम् । ९. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-परमेश्वरस्य ।

पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ' (मु. उ. ३. १. २) इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् स्वयम् अपि^१ ईश्वरोऽपि अनीशत्वबुद्ध्या^२ मुह्यमानो मूढः सन् शोचति । संसारे अहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतम् ईशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापन्नयः सन् अस्य महिमानमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वभौम्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति एति प्राप्नोति । न च तद्भावनानां^३ तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्मात् वस्तुतः एक एव । भेदस्तु मोहकृतः इति सिद्धम् । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्य उच्यते । तयोः अन्यः जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतम् अस्ति भुङ्क्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मा अनश्नन् आत्मकामत्वेन अभुञ्जानः स्पृहायाः अभावात् । 'आत्मकामस्य' का स्पृहा^४ ' (मा. उ. का. १. ९) इति स्मृतेः^५ । तस्मात् अवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्यः इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु 'अनीशया शोचति मुह्यमानः' इत्युक्तावात् अभेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मनि अध्यस्तं जगत् साक्षित्वेन ईक्षते । अत्र 'द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ' (निरु. १४. ३०) इत्यादि निरुक्ते^६ गतम्^७ अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयम् ॥ ॥ १७ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागम् । अनिमेषम् । विदथा । अभिऽस्वरन्ति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकम् । अत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्र आदिश्यमण्डले सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयः अमृतस्य उदकस्य भागं भजनीयम् अंशम् आदाय अनिमेषम् अनवरतं विदथा वेदनेन ज्ञानेन अस्माभिरेवं कर्तव्यमिति बुद्ध्या अभिस्वरन्ति अभिप्रापयन्ति^८ । यश्च विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य इनः स्वामी तथा तस्यैव गोपाः गोपायिता रक्षिता । अयम् आदिश्यः सः परमेश्वरः धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्वम् अपक्वजम् अत्र अस्मिन् स्वकीयमण्डले^९ आ विवेश प्रवेशयति । अत्र अस्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्टः इत्यधिदैवतपक्षे । अथाध्यात्मपक्षे । यत्र यस्मिन्नात्मनि^{१०} सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अमृतस्य भागम् । अत्र विषयावच्छिन्नचैतन्यम् अमृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशम् अनिमेषं निमेषरहितम् अनारतं विदथा^{११} वेदनेन वृथवच्छिन्नचैतन्येन अवरुद्धानि अभिस्वरन्ति अभिप्रयन्ति आवरणापगमनेन स्फोरयन्ति^{१२} । किञ्च यस्तु^{१३} इनः स्वामी अस्य देहस्य विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता । यद्वा । विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य स्वामी अस्य देहस्य गोपाः । अनेन तत्त्वपदार्थयोः^{१४} एकत्वं प्रतिपादितं

१. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-‘अपि’ नास्ति । २. क्ष-ञ-ट-अनीश्वरबुद्ध्या । ३. क्ष-ञ-ट-तद्भावानां । ४. ङ-आत्मकामोऽस्पृहः । ५. क्ष-ङ-ञ-ट-श्रुतेः । ६. क्ष-ञ-ट-निरुक्तगतम् ; च-निरुक्ते निगदितम् । ७. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-अभिप्रयन्ति । ८. ङ-झ-ञ-यः । ९. ङ-स्वकीयबले ; झ-स्वकीये बले । १०. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-यस्मिन् अमृते परमात्मनि । ११. क्ष-ञ-ट-विदथा विदधेन । १२. ख-ञ-ण-स्फोरयन्ति । १३. क्ष-ञ-ट-यस्तु । १४. झ-ञ-तत्त्वं पदयोः ।

भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदा अविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिना अपगतरजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसखोद्विक्तमनस्कं माम् आ विवेश । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा । अपरिपक्वमनाः^१ अहं पूर्वम् अज्ञानदशायां मदम्यः^२ ईश्वरोऽस्तीति^३ अविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षणः इति निश्चित्य पश्चात् गुरुशास्त्राभ्यां स एव अहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येण अवगत्य असंभावनाविपरीतभावने द्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्मा अभूवमित्यर्थः । अयमेव 'स मा धीरः पाक्मत्रा विवेश' इत्यनेनोच्यते । ननु अनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात् प्राप्तिरेव नोपपद्यते । संप्रति^४ अत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्ताप्राप्तिः अप्राप्तप्राप्तिश्चेति । प्राप्तस्यापि कण्ठे चामीकरन्यायेन आवरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिः उपपद्यते । अस्य मन्त्रस्य यत्किरुक्तं 'यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः' (निरु. ३. १२) इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वादु । अग्रे । तत् ।

न । उत् । नशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैवम् आदित्यम् अध्यात्मम्^१ आत्मानं च प्रज्ञांसति । 'यस्मिन् आदित्ये' वृक्षे वृक्षवत् सर्वफलाश्रयभूते 'मध्वदः' । मध्वित्युदकनाम । तत् अदन्तीति मध्वदः उदकस्य अन्तारः । 'सुपर्णाः सुपतना रश्मयः' निविशन्ते प्रविशन्ति रात्रौ 'सुवते' च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । 'अधि' विश्वे विश्वस्योपरि । 'तस्य आदित्यवृक्षस्य' 'पिप्पलं पालकं फलं' 'स्वादु रसवत्' 'अग्रे उपरि उपासनानन्तरम्' 'आहुः कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा । सर्वस्य अधि' उपरि वर्तमानमाहुः । ईदृशां^२ 'पितरं जगतः पालयितारं' 'यः नरः' 'न' 'वेद' नोपास्ते सः 'तन्नोन्नशत्' । नशतिर्गतिकर्मा । तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्तु^३ अग्रे पिप्पलमाहुरित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन् परमात्मनि वृक्षे वृक्षवत् गमनादिरहिते^४ अविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यासृणि तज्ज्ञानेन ज्ञानभाञ्जीत्यर्थः । निविशन्ते स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तानि आत्मनिवृत्त्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकाले अधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवते च उद्यन्ति^५ स्वस्वविषयान् लभन्ते^६ इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारतः उद्धारकं स्वादु आस्वादनीयम् अमृतत्वलक्षणं ज्ञानम् । यत्फलास्वादने पुनः क्षुत्सृणा-शोकमोहजरारमणादयो न भवन्ति तद्धि^७ स्वादुतमम् । इतरस्वर्गादिकलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वात्

१. क्ष१-परिपक्वमनाः । २. क-च-फ-अहमीश्वरोऽस्तीति; ख-अहमीश्वरोऽस्मीति । ३. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-सत्यम् । ४. क्ष-क-क्ष१-अ-अधियज्ञम् । ५. च-'अधि' नास्ति । ६. क्ष-अ-ट-कीदृशम् । ७. क-क्ष१-१-वेदितारंस्तु । ८. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-गमनागमनादिरहिते । ९. क्ष-क-क्ष१-अ-ट-उत्पादयन्ति । १०. क्ष-क्ष-अ-ट-उपलभन्ते । ११. क्ष-अ-ट-तादृशं तद्धि ।

आपातत्वादूनि । तत्फलम् अग्रे स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारम् आत्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्रात् स तत्फलं नोन्नत न प्राप्नोति अल्पा आत्मानं यो वेद स एव तत् मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । ‘ चर्मवदाकाशम् ’ (श्वे. उ. ६. २०) इत्यादिश्रुतिः ज्ञानादन्योपायस्य अमृतत्वप्राप्तिं निवारयति । ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ (मु. उ. ३. २. ९) इत्यादिका तु ज्ञानात् प्राप्तिमाह । तस्मात् ईदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

यद्वायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रम् । आऽहितम् । त्रैस्तुभात् । वा । त्रैस्तुभम् । निऽअतक्षत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् ।

ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतत्वम् । आनशुः ॥ २३ ॥

१गायत्रे १अधि १गायत्रमाहितम् प्राथम्यात् सर्वैः स्तुष्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं स्थानं गायत्रम् । अधि उपरि तत्र गायत्रम् आग्नेयं पदम् आहितम् । प्रथमसृष्टत्वात् गायति त्रायते च इति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखात् गायत्र्या सह उत्पन्नत्वात् भक्त्या अग्निरपि गायत्रः । ‘ गायत्रोऽग्निः ’ (तै. सं. २. २. ५. ५) इति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापितः इति १यन् अस्ति । तथा १त्रैष्टुभात् द्वितीयत्वात् वृष्टिपर्जन्यविद्युद्रूपत्रिस्तोभयुक्तात् अन्तरिक्षात् १त्रैष्टुभं स्तोभयुक्तम् १ ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्भक्षण-स्तोभत्रयोपेतं वायुं १निरतक्षत साधु संपादितवन्तो देवाः इति यदस्ति । १वा अथवा १जगति सर्वैर्गन्तव्ये उन्नततमे वा तृतीयभूते द्युलोके १जगत् गमनशीलम् आदित्याख्यं १पदम् १आहितम् इति १यत् अस्ति । १तत् इदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं १य १इत् ये एव नराः १विदुः जानन्ति १ते एव १अमृतत्वमानशुः अमरणरूपं पदमाप्नुवन्ति । इत्यधिलोकम् १। अथाधियज्ञम् १। गायत्रे प्रातःसवने अधि उपरि गायत्रं छन्दः पदमाहितमिति यत् । तथा त्रैष्टुभात् माध्यंदिनात् सवनात् त्रैष्टुभं छन्दो निरतक्षत तत्र आहितमिति यत् । वा १ किंचेत्यर्थः । जगति तृतीयसवने जगत् जागतं पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु छन्दस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः यजमाना विदुः जानन्ति ते अमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण १ मोक्षम् आनशुः आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छन्दस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तच्छन्दःशब्देनोच्यन्ते । ‘ गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनम् ’ (तै. सं. २. २. ९. ५-६) इति श्रुतेः । तादृशे प्रातःसवने अधि उपरि गायत्रम् अष्टाक्षरात्मकम् आहावप्रतिगाररूपं गायत्रं पदमाहितम् । तद्यथा होता ‘ शंसावोम् ’ इति त्र्यक्षरेण तथा ‘ शंसामोदैवोम् ’ इति पञ्चाक्षरेण अध्वर्युः प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा अष्टाक्षरं संपद्यते । तच्च अष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्याः अपि पादस्य अष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातः-सवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनम् । तथा सवनान्ते १ अपि शंसनानन्तरम् १ ‘ उक्थं वाचि ’ इति

१. ङ-स-१-त्रिष्टोभयुक्तम् ; क्ष-अ-ट त्रिस्तोभयुक्तम् । २. क्ष-अ-ट-पदाधीनम् । ३. च-इत्यधिलोकं लोकप्रतिपादकम् । अथाधियज्ञं यज्ञप्रतिपादकम् । ४. स-१-अथवा । ५. क्ष-ङ-स-१-अ-ट-सन्तां अनुष्ठानद्वारेण । ६. क्ष-स-१-अ-ट-सवनान्तरेऽपि होता स्वशक्तानन्तरम् ।

चतुरक्षरमाह । ‘ओमुक्थशाः’ इति चतुरक्षरम् अध्वर्युः^१ । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनम् । तथा त्रैष्टुभात् माध्यंदिनसवनात् त्रैष्टुभम् आहावप्रतिगणरूपं^२ पदं निरतक्षत ऋत्विजः । तच्च माध्यंदिनसवने होता ‘अध्वर्यो शोसावोम्’ इति आह्वयते षडक्षरेण अध्वर्युश्च ‘शंसावोदैवोम्’ इति पञ्चाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा एकादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसवनादौ त्रैष्टुभे त्रैष्टुभाधानम् । तथा सवनान्तेऽपि^३ शंसनानन्तरम् ‘उक्थं वाचि इन्द्राय’ इति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्युश्च ‘ओमुक्थशाः’ इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा एकादशाक्षरं संपद्यते । इदमपरं त्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनम् । तथा तृतीयसवने होता ‘अध्वर्यो शोशोसावोम्’ इति सप्ताक्षरेण आह्वयते ‘शंसावोदैवोम्’ इति पञ्चाक्षरेण अध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं^४ भवति । तदिदं प्रथमं जागते^५ जागतोत्पादनम्^६ । तथा पश्चादपि शंसनानन्तरमाह ‘उक्थं वाचि इन्द्राय देवेभ्यः’ इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्च ‘ओम्’ इत्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनम् । एवं त्रिषु छन्दःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिच्छन्दस्त्रयपदप्रतिष्ठापनम् । एतत्सर्वम् ऐतरेयब्राह्मणे ‘देवविशः कल्पयितव्याः’ (ऐ. ब्रा. ३. १२) इति खण्डे विस्पष्टमाह्नातम् । तत्तादृशं छन्दसि छन्दःस्थापनं य इत्तद्विदुः ये एव जानन्ति ते एव अमृतत्वम् आनयुः प्राप्नुवन्ति अनुष्ठानद्वारा । एवम् अजानन्तः अनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । अर्केण । साम । त्रैस्तुभेन । वाकम् ।

वाकेन । वाकम् । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रच्छन्दसा अर्कम् अर्चनसाधनं मन्त्रं प्रति मिमीते प्रत्येकं परिच्छिनत्ति । ‘अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति’ (निरु. ५. ४) इति निरुक्तम् । प्रतिमन्त्रं गायत्रेण छन्दसा उपनिबद्धं करोति । उपलक्षणेमेतद्व्येषां छन्दसाम् । यद्वा^१ । इतरेषां छन्दसाम् अस्त्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोभिः^२ प्रतिमिमीते इत्यर्थः । यद्वा । प्रतिशब्दः सम् इत्येतस्मिन्नर्थे । छन्दोभिर्मन्त्रान् संमितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मन्त्रेण साम गायत्ररथंतरासंज्ञकं^३ साम प्रति मिमीते । ननु ‘एकं साम तृचे क्रियते’ इति तिसृषु एकं साम विहितम् अतः अर्कैः साम इति वक्तव्यं कथमुच्यते अर्केण इति । न । वस्तुतः एकं साम एकस्याम् ऋचि आरूढम्^४ । पश्चादप्योन्यां सदुत्तरयोर्गायति इत्यतिदेशतः प्राप्तं तिसृषु गानम् । अतः एकवचनमविरूढम् । त्रैष्टुभेन वाकम् । अत्र त्रिष्टुबुपादानम् इतरच्छन्दःप्रदर्शनार्थम्^५ । अथवा अनादेशे सर्वत्र

१. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-अध्वर्युः प्रतिगृणाति । २. झ१-आहावप्रतिहरणरूपेण त्रैष्टुभम् । ३. क्ष-झ१-ञ-ट-सवनान्तरेऽपि । ४. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-तन्मिलिते द्वादशाक्षरम् । ५. क्ष-झ१-ञ-ट-जागते जागते संपादनम् । ६. क्ष-झ१-ञ-ट-अस्त्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोनिष्पत्तेरस्य प्रकृतित्वात् प्राधान्येनेदमुक्तम् । अर्क-शब्दो जात्यभिप्रायः सर्वान् मन्त्रान् गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः । ७. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-गायत्ररथंतरादिसंज्ञकम् । ८. क्ष-झ१-ञ-ट-अभ्यूढम् । ९. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-इतरच्छन्दः प्रदर्शनार्थम् । पूर्वं गायत्रेणेति गायत्र्या एव उपादानम् ।

त्रिष्टुभो ग्रहणात् प्राचुर्याभिप्रायेण इदमुक्तम् । त्रैष्टुभेन द्विवारत्रिवारावृत्तेन द्रुचतृचरूपः बाकं वक्तव्यमेकैकं छन्दः प्रति मिमीते । अथवा बाकं सूक्तम् एतावद्विस्त्रिष्टुभिः उपनिबद्धमिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाकेन वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीते । कीदृशेन वाकेनेति स विज्ञेयते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयबद्धविराडादिछन्दोनिबद्धमन्त्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतेन अनुष्टुपादिमन्त्ररूपेणेति । इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभिरुपेतो वर्गः । इयद्द्विपदरूपैर्वाकैः इयच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपक्षे एतावद्भिः सूक्तैः अयमनुवाकः इति । किंच अक्षरेणैव सस वाणीः वागधिष्ठितानि सस छन्दांसि मिसते निर्माणं कुर्वन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते परिमितैः पादैश्छन्दांसि । ततः पादानां छन्दसाम् अक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां च अक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभाबद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्त्र आहुस्ततो महा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्तभायत् । रथम्ऽतरे । सूर्यम् । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । सम्ऽइधः । तिस्त्रः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिचे । महित्वा ॥ २५ ॥

जगतीच्छन्दस्कायाम् ऋचि उत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले सिन्धुं स्यन्दनशीलमुदकस्य स्यन्दकं वा आदित्यं दिवि द्युलोके अस्तभायत् स्तम्भितवान् । 'जागतो वा एष य एष तपति' इति श्रुतिः । रथंतरे एतन्नामके साक्षि स्तम्भितं सूर्यं पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् प्रजापतिः । तदाधारभूतायामृचि 'स्वर्दंशम्' (ऋ. सं. ७. ३२. २२) इति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । 'असौ वाव स्वर्दंक्' (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति हि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । 'रथंतरे प्रस्तूयमाने संमिलयेत् स्वर्दंशं प्रति वीक्षेत' (ता. ब्रा. ७. ७. १५) इति सामब्राह्मणेन । गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य साक्षः समिधः समिन्धनाः तिस्त्रः विभक्तीः आहुः पादत्रयमाहुर्निर्यथः । अथवा तिस्त्र ऋच आहुः । ततः हेतोः महा बलेन महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचे प्ररिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक्पृथक् निर्मितवान् । यद्वा । गायत्रशब्दछन्दोवाची । तस्य तिस्त्रो मूर्तीः आहुः क्रमेण अष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैः गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्माद्गायत्री छन्दसां कनिष्ठा सती महा बलेन महत्त्वेन प्र रिरिचे सर्वाणि छन्दांस्यतिक्रामति येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैव भवति ॥ ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मधुगाहानकाले 'उप ह्वये' इत्यादिके द्वे ऋचौ । 'उप ह्वये सुदुवां धेनुमेतामिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-मान्ति मातारः । २. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-साभि त्रिष्टुप्प्रमवो (ङ-झ१-त्रिष्टुप्प्रमवो) निमित्तभूता सति (ङ-सती) । ३. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-पर्यपश्यत् परिपश्यन्ति । रथंतरसाम माध्यन्दिने सवने । स च मध्याह्नकालीनः तस्मिन्काले सूर्यः तेजस्वी दृश्यते । तं च कर्मकाले सर्वदा वा जनः (ङ-जनाः) परिपश्यति (ङ-परिपश्यन्ति) । ४. क्ष-झ१-ञ-ट-तादृशेनैव बलेनैवम् ।

उप ह्वये सुदुषां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।

भ्रेष्टं स्रवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु पु प्र वोचम् ॥ २६ ॥

उप । ह्वये । सुदुषाम् । धेनुम् । एताम् । सुहस्तः । गोधुक् । उत । दोहत् । एनाम् ।

भ्रेष्टम् । स्रवम् । सविता । साविषत् । नः । अभिऽईद्धः ।

घर्मः । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचम् ॥ २६ ॥

अहं होता उप ह्वये उपेत्याह्वयामि । किम् । एतां धेनुम् आगच्छन्तीं क्षीरेण प्रीणयित्रीं गां प्रवर्ग्यार्थाम्^१ । पुनः कीदृशीम् । सुदुषां सुष्ठु दोग्ध्रीम् । उत अपि च एनाम् उक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलः गोधुक् गोदोग्धा अध्वर्युः दोहत् दोग्धि यस्मादेवं तस्मादुप ह्वये इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरः नः अस्मदीयं भ्रेष्टं प्रशस्यं स्रवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् अनुजानातु । कथमेवम् । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्मात् घर्मः प्रवर्ग्यः । 'यदुघ्राँ इत्यपतत्तद्रर्मस्य घर्ममेवम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति तैत्तिरीयकम् । तत्तादृशः अभीद्धः अभिदीप्तः^२ । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात् सु प्र वोचं सुष्ठु ब्रवीमि उपह्वये इति । यद्वा । एनां पुरतः दृश्यमानां धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुम् उपह्वये आह्वयामि वर्षदोहाय^३ । किंच एनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक् गोदोग्धा आदित्यो वा वायुर्वा दोहत् दोग्धि । तदधीनत्वात् वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादष्टमपेक्ष्य साविषत् अनुजानातु । प्रतिबन्धं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यते इति उच्यते । घर्मो प्रीप्सः अवर्षणजनितः सस्यशोषः अभीद्धः प्रवृद्धः । तदु पु प्र वोचं तस्मादेव कारणात् ब्रवीमि ॥ ब्रवीतेर्लुङि षष्ठादेशे 'अस्यतिवक्तिं' इत्यादिना च्लेः अङ् । छान्दसः अडभावः ॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्नयेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्कृण्वती । वसुपत्नी । वसूनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहाम् । अश्विभ्याम् । पयः । अघ्न्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथा आहूता गौः हिङ्कृण्वती वत्सं प्रति हिङ्कारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिबहुधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वं तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते^४ । पुनः कीदृशी । मनसा वत्सम् इच्छन्ती । ईदृशी सा अभ्यागात् अभ्यागमत् । इयम् आगता अघ्न्या । गोनामैतत् । अहननीया गौः अश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां दुग्धाम् । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां प्रवृद्धा भवतु । यद्वा । अस्मै सौभगाय^५ क्षीरं

१. क्ष-क्ष१-अ-ट-प्रवर्ग्यार्याम् । २. क्ष-क्ष१-अ-ट-समृद्धः । ३. क्ष-क्ष१-अ-ट-वर्षदानाय । ४. क्ष-क्ष१-क्ष१-ट-प्रतिपाद्यते अन्वयैकेन वसुनापि भवति । ५. क्ष-क्ष-क्ष१-अ-ट-अस्मत्सौभगाय ।

वर्धयताम् । अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योज्यम् । हिङ्गुवती वर्षणाय शब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं मनसा इच्छन्ती प्रीणयितुम् अभ्यागात् अभिगच्छति मेघरूपा । सा च अग्न्या अहन्तव्या । प्रस्तुत्या^१ इत्यर्थः । पयः उदकमश्विभ्यां घ्यासाभ्यां स्थावरजङ्गमाभ्यामर्थाय । यद्वा । अश्विनौ वाय्वादिभ्यौ । ताभ्यां सकाशात् दुहां दुग्धम् । तौ हि वृष्टेर्मोचयितारौ । शिष्टमविशिष्टम् ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने 'गौरमीमेत्' इत्येषा । सूत्रितं च—'गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं नमसेदुप सीदत' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्गुणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सम् । मिषन्तम् । मूर्धानम् । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊँ इति ।

सृक्काणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

१गौः घेनुः २मिषन्तं निमीलिताक्षं ३वत्सम् ४अनु प्राप्य ५अमीमेत् शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्सं अन्वात्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य ६मूर्धानं ७मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुम् । उशब्दोऽवधारणे । ८हिङ्गुणोत् हिङ्कारमकरोत् करोति । किंच ९सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रान्तं^१ फेनस्य स्रष्टारं १०घर्मं क्षीरस्य क्षरणशीलं वत्सम् ११अभि अभिलक्ष्य १२वावशाना भृशं कामयमाना १३मायुं शब्दं १४मिमाति निर्माति करोति । तादृशी सती १५पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः १६पयते प्यायते आप्यायनं^२ करोति वत्सम् । अत्रापि मेघपरतया योजनीयम् । एवमाहुता मेघरूपा गौर्धेनुः मिषन्तं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षं लोकाख्यं पुत्रम् अनु अनुसृत्य अमीमेत् गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं^३ करोति । मूर्धस्थानीयां^४ भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्गुणोत् हिङ्काररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभि वावशाना आभिमुख्येन कामयमाना पयोभिः^५ उदकैः पयते प्यायते आप्यायनं करोति ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं घ्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥ २९ ॥

अयम् । सः । शिङ्क्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुम् । घ्वसनौ । अधि । श्रिता ।

सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यम् । विद्युत् । भवन्ती । प्रति । वव्रिम् । औहत ॥ २९ ॥

१. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-प्रत्युतस्तुत्या । २. क्ष-ङ-क्ष१. म-ट-अर्धवदनप्रान्तम् । ३. क्ष१-आप्या-मितम् । ४. क्ष-क्ष१ म-ट-वर्षणचिह्नभूतम् । ५. क्ष-क्ष१-म-ट-मूर्धानं मूर्धस्थानीयाम् । ६. क्ष-क्ष१-ज-ड-पयोभिः क्षीरसदृशैः ।

‘वसः’ वस्य वसः ‘शिङ्क्ते’ अव्यक्तध्वनिं करोति । ‘येन’ वस्सेन ‘गौः’ माता ‘अभीवृता’ आभारयाभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौः ‘मायुं’ शब्दं ‘मिमाति’ निर्मिमाति । कुत्र स्थिता^१ । ‘ध्वसनावधि’ श्रिता ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्ठिता । ‘सा’ तादृशी ‘चित्सिभिः’ ज्ञानैः तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा ‘मर्यं’ ‘नि’ ‘चकार’ ‘हि’ नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टाः मनुष्याः यथा बालकस्य^२ अदनस्तनपानादिस्नेहं^३ कुर्वन्ति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच ‘विद्युद्भवन्ती बहुभीर-तया’^४ विद्योतमाना ‘वविं’ स्वकीयं रूपम् । वविरिति रूपमाम । रूपं ‘प्रति’ ‘औहत’ प्रकाशयति । यद्वा । वसस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवन्ती विद्युदिव शीघ्रदर्शना^५ औहत । अयमेकोऽर्थः । अर्थान्तरं च । शाकपूणिर्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवता जानामीति अभिमानितवान्^६ । दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किल एनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीत् अथ^७ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधे । बुभुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शय इति पप्रच्छ । सा च ‘अयं स शिङ्क्ते’ इत्येषा^८ मद्देवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश^९ (निरु. २. ८) । कथमत्रोभयलिङ्गत्वं वस्तुतः उभयलिङ्गत्वे कथं दैवतैक्यमिति । उच्यते । अत्रोभयलिङ्गत्वमुभयथा संभवति स्त्रीपुंलिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तम-लिङ्गद्वयेन च । तत्कथम् । ‘अयं स येन’ इति पुंलिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते । ‘अधि श्रिता स्म’ इत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिङ्गत्वम् । तथा विद्युद्भवन्ती-त्यन्तं मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतेः । तथा सति ‘वविमौहत’ इत्यत्र वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्याः रसं प्रत्यादत्ते इत्ययमर्थो विवक्षितः । स च आदित्यव्यापारः इत्युत्तम-लिङ्गत्वम् । तर्हि वस्तुतः उभयलिङ्गत्वप्रतीतेः उभे अपि देवते ‘यलिङ्गं सा देवता’ (ऋ. अनु. १. १३९) इति न्यायात् । अतः कथम् एकदेवतासिद्धिः^{१०} इति । ‘अयं स येन’ इत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन^{११} सर्वदेवतानाम् अधिष्ठात्मिकायाः^{१२} एकत्वाश्रयणेन^{१३} वा सर्वफलदानात्मन एकत्वाश्रयणेन^{१४} वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेन उभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं भवति । अतः ‘एकैव वा महानात्मा देवता’ इत्युक्तत्वात् वस्तुतो देवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स शिङ्क्ते । इयं सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिङ्क्ते अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता । गौरिति वाङ्नाम । माध्यमिका वाक् यथाभिवृता अभितो व्याप्ता अधिष्ठितेत्यर्थः । सेयं शिङ्क्ते । अथवा ‘अयं स शिङ्क्ते’ इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते अपि तु मेघः । तस्यां वाचि शिञ्जानायां स एव शिङ्क्ते इत्युपचर्यते मञ्जाः क्रोशन्ति इतिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाक् अभिव्याप्ता । शब्दने प्रकार एवोच्यते । मिमाति^{१५} मायुं स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवा अयम् । तुतोपमा^{१६} । मिनोति स्वज्ञेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादित्यः । तमिव अतिदीप्तं^{१७} करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता ।

१. क्ष-झ१-अ-ट-कथम् । येन ध्वनिना गौर्माता अभीवृता आगत्य अभितः शिशुमावेष्ट्य मायुं शब्दं मिमाति निर्मिमीते । या शिङ्क्ते इत्यर्थः । कुत्र स्थिता । २. क्ष-झ१-अ-ट-बालकस्याहानस्तनपानादिस्नेहम् ; ङ-झ१-आहानस्तनपानादिस्नेहं बालस्य । ३. ङ-झ१-बहुतया । ४. ख-फ-भ-शीघ्रप्रदर्शना । ५. क्ष-झ१-अ-ट-अभिगीतवान् । ६. क्ष-झ१-अ-ट-इयम् । ७. क्ष-ङ-झ१-अ-ट-इत्यत्र प्रतीयमाना मद्देवता इत्युपदिदेश । ८. क्ष-झ१-अ-ट-एकदेवतात्वासिद्धिः । ९. क्ष-ङ-झ१-अ-ट-इयं सा यया इति व्यत्ययाश्रयणेन । १०. क्ष-झ१-अ-ट-अधिष्ठानात्मिकायाः । ११. क्ष-झ-झ-झ१-अ-ट-एकत्वश्रवणेन । १२. क्ष-झ१-अ-ट-एकत्व-श्रवणेन । १३. क्ष-झ१-अ-ट-मिमाति मायुम् । अनुकरणशब्दोऽयम् । मायुरिति शब्दं करोति । अथवेयं तुतोपमा । १४. क्ष-झ१-अ-ट-अतिदीप्तं शब्दम् ।

ध्वंसने मेघेऽधिभ्रिता । सा ईदृशी चित्तिभिः । कर्मनामैतत् । स्वकर्मभिः वृष्टिरूपैर्मत्स्यं मरणधर्माणं^१ स्थावरजङ्गमरूपं कृत्स्नं जगत् नि हि चकार नीचैः करोति । मनुष्यान् प्रणतान् करोति । ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति । अथवा चित्तिभिः द्योतनलक्षणैः कर्मभिः । विद्युति^२ विद्योतमापद्यमाना* प्रति वधिमौहत^३ । वधिरिति रूपनाम । ऊहितरत्र सामर्थ्यात् उपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं^४ रूपं पुनरादत्ते^५ । रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं^६ पुनर्धर्मकाले आदत्ते । एकस्यैव ज्योतिषः त्रेधाकरणाद्विद्युतः सूर्य-रश्मिभावः उपपद्यते 'तमू अकृण्वन्नेधा भुवे कम्' (ऋ. सं. १०. ८८. १०) इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युस्तनितानामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायाम् । अनेन देहस्य असारता जीवस्य^७ निश्चयत्वं^८ च प्रतिपाद्यते ॥

अनच्छये तुरगात् जीवमेजद्भ्रुवं मध्य आ पस्त्यानाम् ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । शये । तुरगात् । जीवम् । एजत् । ध्रुवम् । मध्ये । आ । पस्त्यानाम् ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् प्राणनं^९ कुर्वत्^{१०} जीवं जीवनवत् तुरगात् स्वध्यापाराय तूर्णगमनं सत् पृजत्^{११} तत् पश्ये शेते वर्तते^{१२} । पश्चात् प्राणापगमनानन्तरम् उक्तविलक्षणं सत् ध्रुवम् अविचलितं सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्ये आ शेते च स्थाणुवत्तिष्ठति । आकारः पूरणो वा । अथ जीवस्य वैलक्षण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवः मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण सयोनिः पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुस्तत्सद्भावात् तत्संबन्धेनोपचर्यते । तदेवाह । अमर्त्यः अमरण-स्वभावः । 'जीवापेतं वाव किलेदं त्रियते न जीवो त्रियते' (छा. उ. ६. ११. ३) इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिः चरति पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैः अक्षैश्चरति वर्तते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रवर्त्येऽभिष्टवे 'अपश्यं गोपाम्' इत्येका विनियुक्ता । सूत्रितं च—'अपश्यं गोपामनिपद्यमानं त्रके द्रप्सस्य' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३१ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा । च । पृथिभिः । चरन्तम् ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३१ ॥

१. क्ष-झ-ञ-ट-मरणधर्मकम् । २. क्ष-झ-झ-ञ-ट-विद्युति विद्योतमानायां मीत्या सर्वे शिरांसि नतानि कुर्वन्ति । कथं भूतानि नीचैः करोतीति उच्यते । विद्युद्भवन्ती विद्युद्रूपतामापद्यमाना प्रति वधिमौहत । * व-विद्योतमानायाम् । ३. क्ष-झ-झ-ञ-ट-उक्तलक्षणम् । ४. क्ष-झ-ञ-ट-पुनरादत्ते । वृष्टिस्त्रिंश्व मेघ-स्तनितस्य च उक्तत्वात् रश्मिभिः वर्धितमुदकम् । ५. क-ख-च-झ-फ-देहस्यानित्यत्वम् । ६. क्ष-ञ-ट-चेष्टत् प्राणधारणयुक्तं तु ; व-झ-ञ-वेष्टाप्राणधारणयुक्तम् । ७. क्ष-झ-ञ-ट-एजत्, वेष्टते । ८. क्ष-झ-ञ-ट-इत्येषा ।

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारम् अनिपद्यमानं कदाचिदपि अविषण्णं^१ तथा पपथिभिः विचित्रैर्मार्गैः अन्तरिक्षरूपैः आ चरन्तं च परा चरन्तं च उदयप्रभृति आ मध्याह्नमागच्छन्तं मध्याह्नप्रभृति^२ आ सायं पराङ्मुखं गच्छन्तं एवमहानुभावमादित्यम् अपश्यं याथाभ्येन^३ पश्येयम् । किंच सः आदित्यः सध्रीचीः सहाञ्जन्तीः विषूचीः विष्वगञ्जन्तीः रात्रावपि चन्द्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीः त्विषः वसानः आच्छादयन् भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लङ्कादिप्रदेशेषु अन्तः मध्ये आ वरीवर्ति उदयास्तमयं कुर्वन् पुनः पुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । ' एष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायति ' इत्याद्यस्मद्भाषणम् । ' अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपायति (तै. आ. ५. ६. ४) इत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यम् ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्श । हिरूक् । इत् । नु । तस्माद् ।
सः । मातुः । योना । परिऽवीतः । अन्तः । बहुऽप्रजाः । निःऽऋतिम् । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासकेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहाराय आत्मा ज्ञातव्यः इत्यर्थात् प्रतिपाद्यते । यः पुमान् पुत्रार्थी ईम् एनं गर्भं चकार करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण न सः पुमान् अस्य तत्त्वं वेद ॥ कर्मणि पठ्ये वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः । यः च मातुरुदरस्थं ददर्श^४ उदरवृद्धयन्यथानुत्पत्त्या^५ अनुमानेन वा दर्शयति^६ तस्मात्^७ द्रष्टुः सकाशात् सः हिरुगिन्नु । हिरुगित्यन्तर्हितनाम । इच्छद्दः एवकारार्थः । नु निश्चये । अस्यन्तमन्तर्हित एव खलु । यद्वा । यः संसारावस्थायाम् ईम् एनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्य एतन्न^८ वेद लोकान्तरे^९ जन्मान्तरे वा । तथा यः ईमेन ददर्श गिरिनीदीसमुद्रबन्धादिकं^{१०} ददर्श जीवनसमये तस्मात् दृष्टात्^{११} हिरुगिन्नु पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मान्तरे लोकान्तरे वा अनुभवतीत्यर्थः । सः तादृशः मातुः जनन्याः योना योनौ अन्तः परिवीतः उद्वजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् बहुप्रजाः बहुजन्मभाक् । अथवा । उत्पन्नः सन् स्वयमपि अपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभवन् निर्ऋत्यभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानम् । अतस्तत्परिहाराय आत्मा ज्ञातव्यः इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः । नैरुक्तानां तु मते य ई चकार मध्यस्थानो वायुर्मधो वा एतद्वृष्ट्युदकं करोति सोऽस्य । तत्त्वमिति शेषः । अथवा एतत्कर्म न जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्तु ईम् एतद्ददर्श पश्यति तस्मादपि हिरूक् अन्तर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वरः आदित्यात्मनि^{१२} गूढः^{१३} इत्यर्थः । य ई हिरुगन्तर्हितम् ईम् एतद्ददर्श पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनौ योनिवदुत्पत्त्याधारभूतेऽन्तरिक्षे । उभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात् सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षैकदेशे योन्यामन्तर्मध्ये बहुप्रजाः

१. क्ष-झ-ञ-ट-अनिषण्णम् । २. क्ष-झ-ञ-ट-तथा अपराह्णप्रभृति । ३. क्ष-झ-ञ-ट-परमात्मानम् । ४. क्ष-झ-ञ-ट-पुनः । ५. क्ष-झ-ञ-ट-' ददर्श ' नास्ति । ६. क्ष-झ-झ-ञ-ट-उदरवृद्धयन्यथानुत्पत्त्या । ७. क्ष-झ-ञ-ट-ददर्श । ८. झ- स तस्मात् । ९. क्ष-ञ-झ-ञ-ट-तत्त्वं न वेद कालान्तरे । १०. क्ष-झ-ञ-ट-गिरिनीदीसमुद्रबन्धादिकम् । ११. क्ष-ञ-ञ-ट-द्रष्टुः सकाशात्, झ-ञ-ट-सकाशात् । १२. क्ष-झ-ञ-ट-आत्मा निगूढः ।

बहुप्रजातान्नो बहुप्राण्युपकारी । अथवा । जनिः अत्र अन्तर्भावितण्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनिष्पा-
दनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । 'निरुक्तिं निरमणसाधनां' भूमिम् 'आ' 'विवेश प्रविशति
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चम्बोऽयोनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्यौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । बन्धुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयम् ।

उत्तानयोः । चम्बोः । योनिः । अन्तः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । 'मे' मम 'द्यौः' द्युलोकः 'पिता' पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु
'जनिता' जनयितोत्पादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । 'नाभिरत्र' नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति
शेषः । ततश्चाक्षं जायते अन्नाद्रेतः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतोः रसस्यात्र
सम्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनितेऽप्युच्यते । अत एव 'बन्धुः' बन्धिका । तथा 'इयं' 'मही' महती
'पृथिवी' 'मे' 'माता' मातृस्थानीया स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः । किंच 'उत्तानयोः' ऊर्ध्वतानयोः
'चम्बोः' सर्वस्य आच्योः भोगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योः 'अन्तः' मध्ये 'योनिः' सर्वभूतनिर्माणाश्रयमन्तरिक्षं
वर्तते इति शेषः । 'अत्र' अस्मिन्नन्तरिक्षे 'पिता' द्युलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोः अभेदेन आदित्यो द्यौरुच्यते ।
स स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । 'दुहितुः' दूरे निहिताया भूम्याः 'गर्भं' सर्वोत्पादनसमर्थं
वृष्ट्युदकलक्षणम् 'आधात्' सर्वतः करोति ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्ये^१ होत्रादयः 'पृच्छामि त्वा' इत्यनया यजमानं पृच्छेयुः ।
तथा च सूत्रितम्—'एकैकशो यजमानं पृच्छन्ति पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः' (आश्व. श्रौ.
१०. ९) इति ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमम् । विऽओम ॥ ३४ ॥

हे यजमान 'त्वा त्वां' 'पृच्छामि' प्रश्नं करोमि । किम् । 'पृथिव्याः' 'परमन्तम्' उत्कृष्टां
काष्ठाम् । यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा 'त्वामन्यत्' 'पृच्छामि' । किं तदिति उपपत्तेः ।

१. क-ज-ज्ञ-ण-त-भ-निरमाणसाधनाम्; ङ-क्ष-व-निर्माणसाधनाम्; फ-निमरणसाधनाम् । २. अ-
ङ-क्ष-ग-त-गर्भोत्पादनसामर्थ्यम् । ३. क्ष-क्ष-ग-त-गर्भोद्ये' नास्ति ।

वृषा वृषणः वर्षकस्य अश्वस्य व्यासस्यादित्यस्य । ' असौ वा आदित्यो वृषाश्वः ' (तै. आ. ५. ३. ५) इति तैत्तिरीयकम् । तस्य परेतः रेतोवत्कारणं तत्किमिति पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वाग्जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणम् । एतत् प्रभञ्चतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमानः ' इयं वेदिः ' इत्यनया प्रतिब्रूयात् । ' इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इति प्रत्याह ' (आश्व. श्रौ. १०. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ।

अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् । विऽओम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः परो अन्तः परमन्तं पर्यवसानम् इयं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । ' एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः ' (तै. सं. २. ६. ४) इति श्रुतेः । तथा अयं यज्ञः भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनहनम् । तत्रैव वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात् । अथ वृष्णः वर्षकस्यादित्यस्य रेतः अयं सोमः रसात्मकः । अग्नौ हुतः सोमरसः आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति । अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचः मन्त्रादिरूपायाः परमं व्योम उत्कृष्टं रक्षकं स्थानम् । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥ ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिऽभिः । मनसा । ते । विपऽचितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः अर्धगर्भाः संवत्सरस्यार्धे गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः । यद्वा । ब्रह्माण्डस्यार्धे मध्येऽन्तरिक्षे गर्भवद्भर्तमानाः । भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं वृष्टिप्रवृत्तेन रेतोभूताः तादृशा रश्मयः विष्णोः व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रवेशेन तिष्ठन्ति वर्तन्ते । किञ्च ते धीतिभिः प्रज्ञाभिः मनसा जगदुपकारः कर्तव्यः इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि भवन्ति परितो भावयन्ति कूरन्ति

जगद्व्याप्तुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान् एते ते एव विपश्चितः बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च यद्वा । सप्ताधर्गर्भाः । सप्त महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि । अर्धगर्भा अविकृतिरूपाः । विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वात्तर्धाशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादधर्गर्भाः । पुरुषांशस्य^२ अविक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृति-त्वं । यस्मादेवं तस्मान्मुवनस्य रेतः कारणम् । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विषमणि प्रविशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । इतरत्समानम् ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।

यदा मार्गन्प्रथमजा क्रुतस्यादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥

न । वि । जा । ना । मि । यत् । ई । व । इ । दम् । अ । स्मि । नि । ण्यः । सम् । न् । द्धः । मनसा । च । रा । मि ।

यदा । मा । आ । अर्गन् । प्रथमजाः । क्रुतस्य । आत् ।

इत् । वाचः । अश्रुवे । भागम् । अस्याः ॥ ३७ ॥

अहं एव यदिवेदं यदपीदं विश्वम् अस्मि कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांशम् अपरमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्र अनुगतोऽस्ति भाति प्रियमिति योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति एन एवि एजानामि । विविच्य नाज्ञासिषम् । परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति^३ ज्ञानं जातम् । अविवेक्यहमित्यर्थः^४ । कार्य-कारणयोरेभेदात् कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेव^५ भवति । 'इदं सर्वं यदयमात्मा', 'ब्रह्मैवेदं सर्वं', 'आत्मैवेदं सर्वं', 'स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रुतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । 'तदनन्यत्वरूपमभ्युपगम्य' इति^६ (ब्र. सू. २. १. १४) इत्याद्युपपत्तिमिश्र प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धम् । यद्वा । इवशब्दः उपमार्थः । यदिव^७ यदापरोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभविकमस्ति तदिव^८ तद्वदेवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातम् । अपि तु एतद्वाटान्तिकभूतम् । आनुभविकं सार्वभौम्यं यदस्ति तन्न वि जानामि न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वभौम्यं जातं न तु आनुभविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं^९ निण्यः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्षप्रवणताभावेन परिच्छिन्नः इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संनद्धः अविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बद्धो वेष्टितः अत एव मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा संनद्धश्चरामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वभौम्यं जानामीति परिदेवते । यास्कोऽपि इमं परिदेवनार्थत्वेनोदाजहार 'अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि' (निरु. ७. ३) इति । बहिर्मुखचेतसः 'स्वरूपापरिज्ञानजनितं' दुःखमन्यत्र श्रूयते 'परास्मि स्त्वामि

१. क-स्य-व्याप्ता रसमयः । २. क-क-स्य-म-ट-पुरुषस्य । ३. क-म-ट-शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति, स-१-शास्त्रजनितमहमस्मीति । ४. ख-च-फ-म-अविवेकजमित्यर्थः । ५. क-स-१-म-ट-स्वस्य रूपमेव । ६. क-स-स-१-त-फ-यदि वा । ७. क-ण-त-भ-व-तदिव । ८. क-स-१-म-ट-बहिर्मुखचेतसा स्वरूपापरिज्ञानजनितम् । ९. क-च-फ-म-बहिर्मुखचेतसा स्वरूपापरिज्ञानजनितम् ।

व्यवृणस्वयंभूस्तस्यात्पशङ् पश्यति नान्तरात्मन् ' (क. उ. २. ४. १) इति । तर्हि कदैतन्नवतीत्याह ।
 'यदा' 'मागन् आगमिष्यति तदा । किं तदिति उच्यते । 'ऋतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः 'प्रथमजाः
 प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पन्नश्चित्तप्रत्यक्षप्रवणजनितः अनुभवः । स यदा मा मां प्राप्नोति 'आदित् अनन्तरमेव
 अव्यवधानेन 'अस्याः 'वाचः ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा 'भागं
 भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदम् 'अभुवे प्राप्नोमि । चित्तस्य बहिर्मुखतां परित्यज्य अन्तर्मुख-
 तैव अदुःसंपादा' । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशक्तं भवति पश्चाद्विलम्बाभावात् । यथा
 गिरिशिखरात् पतन् पाषाणोऽविलम्बेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकावमपि तत्रैव श्रूयते-
 ' कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तक्षुरमृतत्वमिच्छन् ' (क. उ. २. ४. १) इति ॥

अपाङ् प्राङ्हेति स्वधया गृहीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विषूचीना विन्यन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥३८॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृहीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सयोनिः ।

ता । शश्वन्ता । विषूचीना । विन्यन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यम् ॥३८॥

'अमर्त्यः अमरणधर्मा अयमात्मा 'मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन 'सयोनिः समान-
 स्थानः । यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः' । यद्वा । समानोत्पत्तिः ।
 सहवासेन' स्वस्मिन्निपि उत्पत्तिरूपचर्यते । एवंभूतः सन् 'स्वधया अन्नोपलक्षिततद्भोगेन 'गृहीतः' ।
 यद्वा । स्वधाशब्देन अन्नमयं शरीरं' लक्ष्यते । तेन गृहीतः सन् 'अपाङ् एति अशुक्तं कर्म कृत्वा
 अधो गच्छति । 'प्राङ्हेति ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्
 नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंशं लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकान्तरेषु संचरति स्थूलसूक्ष्मो-
 भयशरीरपरिग्रहेण लोके' गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते- 'गुणान्वयो यः फल-
 कर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिधर्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः'
 (खे. उ. ५. ७) इति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । 'ता तौ भूतात्मकर्त्रात्मानौ' 'शश्वन्ता अविभागेन
 सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा । सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजातेः
 तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणाम् सद्भावात् तत्र शरीरसंबन्ध उपपद्यते । 'विषूचीना इह लोके सर्वत्रगमनौ
 'वियन्ता तत्सफलप्राप्तयोगाय सर्वत्र लोकान्तरेषु गच्छन्तौ वर्तन्ते । तत्र नराः 'अन्यं' भूतात्मानं 'नि
 'चिक्युः नितरां' विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति' । 'अन्यम् अपरं देहवच्छायातिरिक्तं 'न 'नि 'चिक्युः
 न जानन्ति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहाति-
 रिक्तः कश्चिदस्ति इत्यनुमिमते । न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञान-
 मित्यर्थः ॥

१. क-स१-दुःसंपादा । २. स-स१-न-उ-तिष्ठतीत्यर्थः । ३. स-स१ न-उ-उत्पत्तिमत्सहवासेन ।
 ४. स-स१-न-उ-गृहीतो गृहीत उच्यते । ५. स-स१-न-उ-स्थूलं शरीरम् । ६. स-स१-न-उ-इह लोके ।
 ७. स-स१-भूतात्मपरमात्मानौ । ८. स-न-उ-समित्वजातेः सहवासः; स१-समतिजातेः सहवासः ।
 ९. क-स१-प्राप्तम् । १०. स-न-उ-निःशेषेण; स१-निःशेषेण नितराम् । ११. स-स१-न-उ-जानन्ति वा ।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा । करिष्यति ।

ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सम् । आसते ॥ ३९ ॥

पूर्वमन्त्रे देहात्मजीवात्मानाबुक्तौ । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति^१ तदत्रोच्यते । ऋचः ऋक्षरे । अत्र ऋक्षशब्देन ऋक्प्रधानभूताः साङ्गापरविद्यात्मकाश्चत्वारो^२ वेदा उच्यन्ते^३ । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुण्डके श्रूयते—‘ द्वे विंधे वेदितव्ये ’ इति प्रतिज्ञाय ‘ तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ’ (सु. उ. १. १. ५) इत्यादिना । तस्याः संबन्धिनि अक्षरे अद्वय्यादिगुणके^४ क्षरणरहितेऽनक्षरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वम् ‘ एतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि ’ (बृ. उ. ३. ८), ‘ यया तदक्षरमधिगम्यते ’ (मु. उ. १. १. ५), ‘ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ’ (मु. उ. १. २. १३) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । सर्वैर्वेदैः^५ खलु ब्रह्म अधिगम्यते ‘ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ’ (बृ. उ. ३. ९. २६) इत्यादिश्रुतेः । ननु उपनिषद्भागानां तथास्तु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति^६ उच्यते । यद्यपि इतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिशुद्धयुत्पादनद्वारा^७ वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषयत्वं^८ भविष्यति ‘ वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ’ (बृ. उ. ४. ४. २२) इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परमे उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे । अलेपस्वनीरूपत्वव्यापित्वादि-सादृश्येन^९ व्योमेत्युक्तम् । यद्वा । विशेषेण सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वम् अध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन् परमात्मनि विश्वे सर्वे देवाः अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन् । यद्वा । उक्तलक्षणे यस्तुनि ऋगुपलक्षिताः सर्वे साङ्गा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः यो मर्त्यः यत् तादृशं देवादीनां^{१०} स्वरूपलाभास्पदं कृत्स्नवेदतात्पर्यप्रतिपाद्यं यद्वस्तु न वेद न जानाति स मर्त्यः ऋचा पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन किं करिष्यति । वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यम् अवित्त्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात् सर्वस्यापि वेदस्य नैष्कल्यात् इति भावः । अथवा योऽक्षरम-विदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इत् ये एव यत् तत्त्वं विदुः जानन्ति यत् इमे समासते ते एव इमे ज्ञातारः समासते सम्यक् तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनम् । यद्वा । ये विदुः इत् ये जानन्त्येव नानुतिष्ठन्ति । इच्छब्दोऽवधारणे । त इमे ते एव समासते । गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्प्रपयन्तानि सहोपयन्ति ।

१. क्ष-क्ष१-म-ट-यद्रूपमस्ति । २. क्ष-क्ष१-म-ट-साङ्गापरविद्यासंज्ञिकी त्रयी उच्यते । ३. क्ष-क्ष१-म-ट-अद्वेय्यादिगुणके । ४. क्ष-क्ष१-म-ट-ऋगार्थैर्वेदैः । ५. क्ष-क्ष१-म-ट-ब्रह्मपरत्वमिति । ६. क्ष-क्ष१-म-ट-बुद्धिशुद्धयुत्पादनद्वारा । ७. क्ष१-ब्रह्मविषयम् । ८. क्ष-क्ष१-म-ट-अल्पस्वनीरूपत्वव्यापित्वादि-सादृश्येन । ९. क्ष-क्ष१-म-ट-देवानाम् ।

सहार्धे संशब्दः । सत्त्वादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलम् एतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं^१ भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहुत्वात् बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये तु अन्यथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋक् अर्चनीयमादित्यमण्डलम् ऋगादिमयं वा । ‘ ऋग्भिः पूर्वाह्ने विवि देवः’, ‘ आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचः ’ इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबन्धिनि अक्षरे परमे व्योमन् इत्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि ‘ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते ’ इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते । य^२ एतन्न वेद सः^३ केवलया ऋचा किं करिष्यति^४ । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगितः सन्तश्चिरकालं जीवन्ति । अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । ऋचोऽक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिनि अक्षरे प्रणवरूपे ओङ्कारे अविनाशिनि सर्ववेदेषु द्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते—‘ तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्वयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति ’ (ऐ. ब्रा. ५. ३२) इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवादधिकं किञ्चिन्मन्त्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । ‘ यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ’ (मा. उ. १), ‘ ओमिति ब्रह्म ’ (तै. आ. ७. ८) इत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धः ‘ य ऋचोऽधीते ’ इत्याद्युपक्रम्य ‘ यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरम् ’ (तै. आ. २. ११. ४) इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन् विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वात् मन्त्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेविनिवासत्वम् । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टम् । अयं मन्त्रो निरुक्ते (निरु. १३. १०) व्याख्यातः । अपरे तु अपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋक् अर्चनीयो जीवः । तस्य संबन्धिन्यक्षरेऽविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः^५ । अत एव जीवापेक्षया परमे उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन् परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तः^६ वा इन्द्रियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽपि अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलः^७ जनः किमृचा करिष्यति । केवलेन जीवेन^८ जीवभावेन^९ किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणाद्विज्ञेयस्य अस्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धम् ॥

अग्निहोत्रार्था धेनुर्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात् तदानीं ‘ सूयवसात् ’ इत्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूत्रितं—‘ वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाङ्गवती हि भूयाः ’ (आश्व. औ. ३. ११) इति । प्रबन्धेऽभिष्टवे एषैव परिधानीया । सूत्रितं च—‘ सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिवर्ध्यात् ’ (आश्व. औ. ४. ७) इति ॥

१. क्ष-क्ष१-म-ट-नान्तराया । २. क्ष-क्ष१-म-ट-ये एतत्त्वं न विदुः ते । ३. क्ष-क्ष१-म-ट-करिष्यन्ति । ४. क्ष-क्ष१-म-ट-जीवपरमेश्वरयोः औपाधिकांशांस्यवच्छिन्नानवच्छिन्नाभासनिवासादिभावः (क्ष-औपाधिकस्यवच्छिन्नावच्छिन्नाभासविम्बादिभावः) संबन्धः सोपाधिकस्य जीवस्य संबन्धिनि परमात्मनीत्यर्थः । ५. क्ष१-व्यवहारवन्तः । ६. क्ष-क्ष१-म-ट-स स्थूलः । ७. क्ष-क्ष१-म-ट-जीवनभावेन ।

सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४० ॥

सुयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयम् । भगऽवन्तः । स्याम ।

अद्धि । तृणम् । अघ्न्ये । विश्वऽदानीम् । पिब । शुद्धम् । उदकम् । आऽचरन्ती ॥ ४० ॥

हे ^१अघ्न्ये । गोनामैतत् । अहननीये हे गौः त्वं ^२सूयवसात् शोभनयवसस्य तृणादिकस्य अस्त्री सती ^३भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती ^४भूयाः भव । हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादिमृद्धिः प्रसिद्धा । ^५अथो अनन्तरमेव ^६वयं यजमाना अपि ^७भगवन्तः ^८प्रभूतेन धनेन तद्वन्तः ^९स्याम^{१०} । अथ एकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । ^{११}विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा ^{१२}तृणम् ^{१३}अद्धि भक्षय । ^{१४}आचरन्ती सर्वतो^{१५} निर्गच्छन्ती^{१६} ^{१७}शुद्धं निर्मलम् ^{१८}उदकं ^{१९}पिब । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः—‘सुयवसादिनी भगवती हि भवायेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती’ (निरु. ११. ४४) इति ॥ ॥ २१ ॥

गौरीमिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥ ४१ ॥

^१गौरीः गरणशीला माध्यमिका वाक् ॥ सुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ^२मिमाय शब्दयति । किं कुर्वती । ^३सलिलानि वृष्टयुदकानि ^४तक्षती सम्यक्संपादयित्री । ^५एकपदी एकपादोपेता एकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुना एकपदी वा ^६द्विपदी मेघान्तरिक्षाल्यद्वाधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः । तथा ^७सा ^८चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना । अथ ^९अष्टापदी विदिगपेक्षया अष्टपादोपेता अष्टाधिष्ठाना ^{१०}नवपदी उपरिदिगपेक्षया सूर्येण^{११} वा^{१२} नवदिगधिष्ठाना ^{१३}बभ्रुवुषी एवंभूता ॥ भवेच्छान्दसः क्रसुः । ततो ङीप् वसोः संप्रसारणम् ॥ किमनया परिगणनया । ^{१४}सहस्राक्षरा । अपरिमितवचनोऽयम् । अपरिमितव्याप्तियुक्ता बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । ^{१५}परमे ^{१६}व्योमन् उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽन्तरिक्षे । केचिदेवमाहुः । गौरीर्गरणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वाक् मिमाय माति ॥ प्रसिद्धार्थे धातुः ॥ प्रतिष्ठितानि^{१७} घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती एकपदी अव्याकृतत्वेन एकप्रतिष्ठाना^{१८} एकरूपा वा आत्मना^{१९} द्विपदी सुसिद्धभेदेन पादद्वयवती चतुष्पदी

१. स१—भगवन्तः स्याम । २. क्ष-स१-अ-ट-स्याम । आदरातिशयाय पुनः प्रार्थयते । ३. क्ष-क-स१-अ-ट-शनेः शनैः गच्छन्ती । ४. क्ष-क-स१-अ-ट—‘सूर्येण वा’ नास्ति । ५. क्ष-स१-अ-ट—सलिलप्रतिष्ठितौ धातुप्रतिष्ठितानि । ६. क्ष-स१-अ-ट—एकप्रतिष्ठा । ७. क्ष-क-स१-अ-ट—प्रणवात्मना ।

नामाख्यातोपसर्गविषयभेदेन अष्टापदी आमन्त्रितसहिताष्टभेदेन^१ अष्टपदी^२ नवपदी बभूवुषी साग्ययैरुलै-
रष्टभिः^३ नवपदी । अथवा सनाभिकेषु उरःकण्ठादिषु नवसु पदेषु भवन्ती पश्चाद्बहुविधाभिध्यक्तिसुपेयुषी
परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षरा अनेकाकारेण व्याप्ता अनेकध्वनिप्रकारा भवती-
त्यर्थः । अयं मन्त्रः आचार्येणैवं व्याख्यातः—‘ गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन
द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तर-
दिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने ’ (निरु. ११. ४०) इति ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्चमुप जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रदिशः । चतस्रः ।

ततः । क्षरति । अक्षरम् । तत् । विश्वम् । उप । जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः उक्ताया गोः सकाशात् समुद्राः वृष्ट्युदकसमुन्दनाधिकरणभूता मेघाः अधि अधिकं
प्रभूतमुदकं वि वि क्षरन्ति विविधं क्षरन्ति । तेन उदकेन प्रदिशश्चतस्रः । प्रशब्दो वीत्यर्थः^४ ।
विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्स्थेषु ताच्छब्दम् । तस्याः पुरुषाः
जीवन्ति । ततः पश्चात् तत् अक्षरम् उदकं क्षरति सस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सस्यादिकं
विविधं जगत् उप जीवति । अयमपि यारकेन व्याख्यातः—‘ तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्पन्ति
मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ’
(निरु. ११. ४१) इति ॥

शक्रमयं धूममारादपश्यं विषुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शक्रमयम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विषुवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

शक्रमयं शक्रमयं शुक्रगोमयसंभूतं धूमम् आरात् नातिदूरे अपश्यम् दृष्टवानस्मि । दिवा
धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् स एव दर्शनविषयतया उक्तः । विषुवता व्याप्तिमता एना अनेन
अवरेण निकृष्टेन धूमेन परः परस्तात् तत्कारणभूतमग्निमपश्यम् । अहं यजमान इत्यर्थः । किंच
उक्षाणं फलस्य सेक्तारं पृश्निं शुक्रवर्णम् । प्राभुते तेन फलमिति स्वयं प्राभुत इति वा पृश्निर्वल्लीरूपः
सोमः । तं वीराः विविधेरणकुशला ऋत्विजः अपचन्त । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः
करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनः अत्र औचित्यात् अभिव्येण संपादितवन्त इत्यर्थः । तानि

१. क्ष-म-स-म-ट-आमन्त्रितसहिताष्टविभाज्यभेदेन । २. क्ष-म-ट-अष्टपदी; स-म-अष्टपदी । ३. क्ष-
म-ट-अष्टपदीरुक्ताभिध; स-म-अष्टपदीरुक्ताभिध । ४. क्ष-स-म-ट-वीत्यर्थः । ५. क्ष-स-म-ट-अनेन ।

तत्साधनानि ^१धर्माणि अनुष्ठानानि ^२प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसायीनि ^३आसन् संपादितान्यभवन् । यद्वा । सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचन् । यशार्थं तन्नवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्षणैः ॥

त्रयः केशिनः ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥ ४४ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषाम् ।

विश्वम् । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपम् ॥ ४४ ॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः^१ त्रयः अग्न्यादित्यवायवः । ते च ऋतुथा कालेकाले वि चक्षते विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक्पृथक्कार्यमाह । एषां मध्ये एकः अग्निः संवत्सरे अतीते सति संवत्सरं^२ वपते दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिके^३ छेदनं^४ नापितकार्यं करोति । एकः अन्यः आदित्यः विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिः अभि चष्टे सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोः ध्राजिः गतिः ददृशे दृश्यते सर्वैः न रूपम् अप्रत्यक्षत्वात् । स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैः^५ गम्यते^६ इति हि न्यायविदो वदन्ति । अयमपि मन्त्रो यास्केन एवं व्याख्यातः—‘त्रयः केशिनः ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य’ (निरु. १२. २७) इति ॥

वाग्देवस्ये पशौ ‘चत्वारि वाक्’ इति हविषोऽनुवाक्या । ‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।

गुहा । त्रीणि । निऽहिता । न । नेङ्गयन्ति । तुरीयम् । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाक् वाचः कृत्स्नायाः पदानि चत्वारि परिमिता परिमितानि । लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्त्यर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणाः वेदविदः मनीषिणः मनस ईपिणो मेधाविनः विदुः जानन्ति । तेषां मध्ये त्रीणि गुहा गुहायां निहिता^१ स्थापितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न प्रकाशन्ते इत्यर्थः । वाचः तुरीयं पदं मनुष्याः अज्ञास्तज्ज्ञाश्च वदन्ति व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति ।

१. क्ष-क्ष१-अ-ट-केशिनः केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः; क्ष-त्रयः केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः ।
२. क्ष-क्ष१-अ-ट-यद्वा प्रतिसंवत्सरम् । ३. ङ-क्ष१-केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिकेशच्छेदनम् । ४. क्ष-ङ-क्ष१-अ-ट-स्पर्शशब्दधृतिकम्पनलिङ्गगम्यः । ५. क्ष-अ-ट-अथ तेषाम् । ६. क्ष-क्ष-क्ष१-अ-ट-निहितानि ।

कानि तानि चत्वारि इत्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति । सर्ववैदिकवाग्जालस्य संप्रह-
रूपाः भूरादयस्तिन्नो व्याहृतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात् तासां व्याहृतीनामेव सारसंप्रह-
भूतत्वात् अकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो
वदन्ति । अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातम् ।
द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यते आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचैवर्थेषु निपतनाभिपातः
अपि तु च इत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखण्डायाः कृत्स्नाया वाचश्चतुर्धा व्याकृतत्वात् ।
'वाग्वै पराख्यव्याकृतावदत्तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते' (तै. सं.
६. ४. ७. ३) इति श्रुतेः । अन्ये तु याज्ञिकाः मन्त्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः
समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मन्त्राः । मन्त्रविधानप्रतिपादको वेदभागः 'इति मन्त्राः
कल्पोऽत ऊर्ध्वम्' (तै. आ. १. ३१. २) इत्यादिनोक्तः कल्पः । मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशको^१ वेदभागो
ब्राह्मणम्^२ । भोगविषया^३ गामानय इत्यादिरूपा व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाक् नियमितेति याज्ञिकाः ।
ऋग्यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां^४ वाग्वयसां क्षुद्रसरीसृपस्य च चतुर्थी
व्यावहारिकीत्यैतिहासिकाः । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मवादिनः । अपरे मातृकाः^५ प्रका-
शान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारिती^६ । एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारा-
दुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते
योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धि गता धिक्क्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते । मध्ये हृदयाख्ये उदीयमान-
त्वात्^७ मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता तात्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्यु-
च्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का
ब्राह्मणाः स्वाख्यस्य^८ शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः जानन्ति । तेषु मध्ये
त्रीणि परादीनि गुहा निहितानि हृदयान्तर्वर्तितात्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति ।
व्याकरणप्रसिद्धनामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि
पदानि जानन्ति । अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यवहरन्ति
अर्थप्रकाशनाय प्रयुज्यते । अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः सोऽत्राप्यनुसंधेयः—'अथापि^९ ब्राह्मणं
भवति । सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यववदंष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्यां साम्नौ सा
रथंतरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु
ततो या वागस्यरिच्यत तां ब्राह्मणेवदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च
मनुष्याणाम्' (निरु. १३. ९) इति^{१०}

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्धिप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकम् । सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निम् । यमम् । मातरिश्वानम् । आहुः ॥ ४६ ॥

१. क्ष-क्ष१-अ-ट-विविच्य समन्तादर्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणम् । २. क्ष-अ-ट-भाष्यविषया, क्ष-क्ष-
क्ष१-भाष्यविषया । ३. क्ष-क्ष१-अ-ट-अन्ये तु सर्पपक्ष्यादिभेदेन चातुर्विध्यमाहुः । अपरे मान्त्रिकाः । ४.
क्ष१-तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि, क्ष-अ-ट-'चत्वारिती' नास्ति । ५. क्ष-क्ष१-अ-ट-मीयमानत्वात् । ६. क्ष-
क्ष१-गवाख्यस्य । ७. क्ष-क्ष१-अ-उ-'अथापि ब्राह्मणं भवति... इति' इति नास्ति ।

अमुमादित्यम् ऐश्वर्यविशिष्टम्^१ इन्द्रम्^२ आहुः । तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात् त्रातारमहरभि-
मानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः । तथा अग्निम्
अङ्गनादिगुणविशिष्टम् एतन्नामकमाहुः । अथो अपि च अयमेव दिव्यः दिवि भवः सुपर्णः सुपतनः
गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वा । एतन्नामको यः पक्ष्यस्ति सः अप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति
उच्यते । अमुमेवादित्यम् एकम् एव वस्तुतः सन्तं विप्राः मेधाविनो देवतातत्त्वविदः बहुधा
वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेन^३ इन्द्राद्यात्मानं^४ वदन्ति । ‘एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षते’
इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियन्तारं मातरिश्वानम् अन्तरिक्षे श्वसन्तं^५
वायुम्^६ आहुः । सूर्यस्य^७ ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वभौम्यमुक्तं भवति^८ । अत्र ये^९ केचित् ‘अग्निः सर्वा
देवताः’ (ऐ. ब्रा. २. ३) इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वा अग्रेरेव सार्वभौम्य-
प्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्दः उद्देश्यः । तमग्निमुद्दिश्य इन्द्राद्यात्मकत्व-
कथनम् । अयं मन्त्रो निरुक्ते एवं व्याख्यातः—‘इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो
वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मानम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा
महात्मेति वा ’ (निरु. ७. १८) इति ॥ ॥ २२ ॥

वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिण्डयो होतव्याः । तत्र ‘कृष्णं नियानम्’ इति तृतीयस्यानुवाक्या ।
‘कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरः’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृत्रन्तसदनादृतस्यादिद्धृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णम् । निऽयानम् । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अववृत्रन् । सदनात् । रूतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरयः उदकस्य हतारः सुपर्णाः शोभनपतना
रश्मयः अपः वसानाः उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अङ्गिर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अन्तर्भावितप्यर्थत्वात्
द्विकर्मकत्वम् ॥ यद्वा । कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनम् । तत्प्रति ।
तस्मिन्वर्षकाले इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तः दिवं शुलोकं तदाश्रितमादित्यं वा उद्दिश्य उत्पतन्ति ऊर्ध्वं
गच्छन्ति । ते रश्मयः रूतस्य सदनात् उदकस्य स्थानात् आदित्यमण्डलात् आववृत्रन् आवर्तन्ते^१
अर्वाञ्च आगच्छन्ति । आदित् अनन्तरमेव यदा अर्वागच्छन्ति तदानीमेव घृतेन उदकेन पृथिवी
व्युद्यते विविधं क्लिद्यते । ‘कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः’
(निरु. ७. २४) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

१. क्ष-ङ्-क्ष१-अ-ट-ऐश्वर्ययोगात् । २. क्ष-ङ्-क्ष१-अ-ट-तत्तत्कार्यकारणेन । ३. क्ष-ङ्-क्ष१-अ-ट-
अग्न्याद्यात्मानम् । ४. क्ष-अ-ट-श्वसनात् । ५. क्ष-अ-ट-वायुं च । ६. क्ष-ङ्-क्ष१-अ-ट-‘सूर्यस्य.....
भवति’ नास्ति । ७. क्ष-ङ्-क्ष१-अ-ट-‘ये’ नास्ति । ८. क्ष-ङ्-क्ष१-अ-ट-इति सूत्रितत्वात् ।
९. क्ष-अ-ट-आवर्तयन्ति ।

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रधयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नभ्यानि । कः । ऊँ इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकम् । त्रिशताः । न । शङ्कवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

१द्वादश एतत्संख्याकाः १ २प्रधयः परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश मासाः ३एकम् अद्वितीयं ४चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः । तथा ५त्रीणि त्रिसंख्याकानि ६नभ्यानि नाभ्याभयाणि ७फलकानि तत्स्थानीयानि ८ग्रीष्मवर्षाहमन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयः ९नाभ्यर्हाणि त्रीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि । १०क ११उ कोऽपि महान् १२तत् चक्रं चिकेत जानाति । १३तस्मिन् चक्रे १४साकं सह १५शङ्कवः १६न शङ्कवः १७इव । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे १८त्रिशताः एतत्संख्याकाः १९षष्टिर्न । नशब्दः चार्थे । षष्टिश्च अरा अरस्थानीयान्यहानि २०अर्पिताः अर्पितानि । कीदृशानि तानि । २१चलाचलासः । एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावार्थात्यर्थः ॥ ‘चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य’ (पा. सू. ६. १. १२. ६) इति द्विर्वचनमागागमश्च । ततोऽसुक् ॥ ‘षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहानि’ (शा. ब्रा. ९. १. १. ४३) इति ब्राह्मणम् । ‘द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानात्’ (निरु. ४. २७) इत्यादि निरुक्तम् ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘यस्ते स्तनः’ इत्येका ६ । सूत्रितं च—‘यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूगौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । एषेव सारस्वते पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकितो मर्नाषेति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥ ४९ ॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्याणि ।

यः । रत्नधाः । वसुविद्यः । यः । सुदत्रः । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । करिति कः ॥ ४९ ॥

हे १सरस्वति २ते तव संबन्धी ३यः ४स्तनः स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूपः स्तनः ५शशयः शयानः तव देहे वर्तमानः । ६यः च स्तनः ७मयोभूः रसाखादिनां मुखस्य भावयिता । ८येन स्तनेन ९विश्वा सर्वाणि १०वार्याणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि ११पुष्यसि भोक्तृभ्यः । १२यः च १३स्तनः १४रत्नधाः बहुविधरमणीयरसानां धारयिता

१. क्ष-स१-ज-ट-द्वादशसंख्याकाः । २. क्ष-स१-ज-ट-नाभिस्थानीयानि । ३. क्ष-स१-ज-ट-संबन्धनाः रश्मयः । ४. क्ष-ङ-स१-ज-ट-महत् । ५. क्ष-ज-ट-रथचक्रस्य शङ्कवः । ६. क्ष-ज-ट-इत्येषा । ७. क्ष-ङ-ज-ट-ते ।

वसुवित्^१ वसूनां वासयितृणां^२ धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच वयः स्तनः वसुदन्नः शोभनदानः । 'सुदन्नः कल्याणदानः' (निरु. ६. १४) इति निरुक्तम् । अत्र असकृत् यच्छब्दश्रवणं स्तनस्य अतिप्रशस्तत्वज्ञापनार्थम् । हे देवि वतं तादृशं सर्वप्राप्त्युपकारकं सूक्तमयं स्तनम् वह् अस्मिन्कर्मणि इदानीं वा वधातवे अस्माभिर्धातुं पातुं पानाय वकः कुरु ॥

अग्निमन्थने 'यज्ञेन यज्ञम्' इत्येपा परिधानीया । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति सूत्रितत्वात् ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ ५० ॥

वदेवाः व्यवहर्तारो यजमानाः वयज्ञेन निर्मध्याग्निना^३ यज्ञं होमसाधनमाहवनीयम् वयजन्त पूजितवन्तः अनुष्ठानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः । 'अग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथं क्रियते' (ते. सं. ६. २. १. ७) इति हि तैत्तिरीयकम् । वतानि वधर्माणि अग्निसाधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमानि प्रकृष्टतमानि आसन् फलप्रसन्नसमर्थान्यभक्तित्यर्थः । वते वह ते च यजमानाः नाकम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गः । तं महिमानः माहात्म्ययुक्तः सचन्त संगताः । कीदृशं नाकम् । यत्र यस्मिन्नाके पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधनाः यज्ञादिसाधनवन्तः । कर्मदेवा इत्यर्थः । ते सन्ति निवसन्ति तं सचन्त । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैः एवं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । देवा इदानीं देवभागमापन्नाः^४ पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्ट्यमग्निमयजन्त पूजितवन्तः । अग्रेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यम् । 'अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्त' इति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाश्छन्दोऽभिमानिनः । आदित्या अङ्गिरसश्च साध्या देवा उच्यन्ते । 'छन्दांसि वै साध्या देवास्तेऽग्नेऽग्निनाग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन्तादित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्नेऽग्निनाग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन्' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ब्राह्मणम् । एते देवाः स्वर्गे सन्ति भवन्ति स्वर्गप्राप्ताः^५ इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजन्त पूजयन्ति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचन्त संगच्छन्ते । यत्र पूर्वं साध्यादयो देवाः सन्ति तत्स्थानम् । 'अग्निनाग्निमयजन्त देवाः' (निरु. १२. ४१) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

१. क्ष-ङ-झ-झ-व-ट-यश्च वसुवित् । २. क्ष-ञ-ट-निवासयितृणाम् । ३. क्ष-झ-ञ-ट-निर्मध्याग्निना । ४. ङ-झ-१-'साधनाः' नास्ति । ५. क्ष-ङ-झ-झ-व-ट-देवभावमापन्नाः । ६. क्ष-झ-१-व-ट-स्वर्गं प्राप्ताः ।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥ ५१ ॥

समानम् । एतत् । उदकम् । उत् । च । एति । अव । च । अहभिः ।

भूमिम् । पर्जन्याः । जिन्वन्ति । दिवम् । जिन्वन्ति । अग्नयः ॥ ५१ ॥

एतत् प्रसिद्धम् उदकं समानम् एकरूपमित्यर्थः । अहभिः कैश्चिदहोभिः ग्रीष्मकालीनैः उच्चैति उर्ध्वं गच्छति । तथा अहभिः 'वर्षकालीनैरेव तदुदकम्' अव च एति अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथमा विभक्तिर्न निहन्यते ॥ रश्मिनाड्यैव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघाः भूमिं जिन्वन्ति उदकसंस्यायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान् प्रीणयन्ति । तथा अग्नयः आहवनीयाद्याः स्वे हुते आहुत्या दिवं द्युलोकस्थान् देवान् जिन्वन्ति प्रीणयन्ति ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'दिव्यं सुपर्णम्' इति वपायाज्या । 'दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तं स वावृधे नर्यो योषणासु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । अन्वारम्भणीयायां सरस्वद्यागे एषैव याज्या । सूत्रितं च—'दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमा सवं सवितुर्यथा' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम् ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यम् । सुपर्णम् । वायसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् ।

अभीपतः । वृष्टिभिः । तर्पयन्तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहन्तं महान्तम् अपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकम् । ओषधीनाम् ओषधीः^२ दर्शतं दर्शनाय । दर्शयन्तमित्यर्थः । यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणम् । किंच अभीपतः आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयन्तं जगत्प्रीणयन्तम् । यद्वा । अभीपतोऽभिगमनवतः सलिलाधारांस्तटाकादींस्तर्पयन्तम् अथवा अभिगन्ताहम् । सरस्वन्तम् उदकवन्तम् । सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वा अवसे रक्षणाय जोहवीमि पुनःपुनः आह्वयामि ॥ २३ ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'कया शुभा' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'कया पञ्चोना संवादस्तृतीयाद्ययुजो मरुतां वाक्यमन्त्यस्तृचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इन्द्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्विन्द्रो देवता' इति । अत्र इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवमीनां मरुद्वाक्यरूपत्वात् ते एव ऋषयः । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' (अनु. २. ४) इति न्यायात् । अन्त्यतृचस्यागस्त्यवाक्यत्वात् स एव ऋषिः । शिष्टा युज आद्या च एकादशी च इन्द्रस्य वाक्यम् । अतः स एव ऋषिः । अत्र 'या तेनोच्यते सा देवता' (अनु. २. ५) इति सामान्या-

पवादेन कृत्स्नस्य मरुत्वद्रुणक इन्द्रो देवता । संसवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात्पूर्व-
मेतत्सूक्तम् । 'यदि पर्यायान्', 'मरुत्वतीये' इति खण्डयोः सूत्रितं—'कया शुभेति च मरुत्वतीये पुर-
स्तात्सूक्तस्य शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ६; ७. ३) इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये एतदेव
सूक्तम् । 'पञ्चमस्य कया शुभा यस्मिन्मशङ्ग इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति सूत्रितत्वात् ।
महाव्रते^१ मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । पञ्चमारण्यके—'कया शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वाँ इन्द्र
वृषभो रणाय' (ऐ. आ. ५. १. १) इत्युक्तत्वात् । विपुवति मरुत्वतीये एतदेव निविद्धानीयम् ।
'त्यं सु मेपं कया शुभेति च मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति सूत्रितत्वात् । अस्य विनि-
योगं शौनक आह—'ज्ञातिपुत्रसुहृन्मित्रैर्यश्च राज्यं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु
मनसा जपेत् । कया शुभेति पैशुन्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शौनकः'
(ऋग्वि. १. १४५-१४६) इति ॥

कया शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । सवयसः । सनीळाः । समान्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ।

कया । मती । कुतः । आऽइतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मम् । वृषणः । वसूया ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यम् । 'सवयसः समानवयस्काः' 'सनीळाः समानस्थानाः' एते 'मरुतः' 'कया' 'शुभा'
कैरपि^२ दुर्ज्ञेयया^३ शोभया 'समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः । यद्वा । शुबित्युदकनाम । उक्त-
रूपया शुभा उदकेन । 'सं' 'मिमिक्षुः' लोकं सम्यक्^४ मिच्छन्ति^५ ॥ मिहिसमानार्थः^६ 'मिमिक्षतिधातुः ॥
यद्वा । मां युद्धादिषु प्रवर्तमानं सं मिमिक्षुः । तदर्थम् एते मरुतः 'कया अनिश्रेयया^७ 'मती' मत्या
'कुतः देशात्' 'एतासः आगताः । आगत्य च 'एते' 'वृषणः वर्षितारः^८ 'वसूया वसूयया ॥ 'सुपां
सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया^९ । यद्वा । वसवो वासयितारो वा ॥ तेनैव जसो याजादेशः ॥
'शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोके' 'अर्चन्ति पूजयन्ति जगति' कुर्वन्ति । यद्वा । मम^{१०} बलं^{११} वधयन्तीत्यर्थः ।
'मरुतो हैनं नाजहुः' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति श्रुतेः । अत्र इन्द्रमरुत्संवादरूपे सर्वत्र प्राणजीवात्म-
परतयापि योजनीयम् । अत्रापि इन्द्रो ब्रूते ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुष्युवानः को अध्वरे मरुत आ वर्त ।

श्येनाँइव ध्रजतो अन्तरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः । आ । वर्त ।

श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अन्तरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

१. क्ष-झ१-ञ-ट-महाव्रतेऽपि । २. क्ष-ठ-झ१-ञ-ट-कयापि दुर्निरूपया । ३. क्ष-झ१-ञ-ट-वृष्ट्युदकेन
सम्यक् सेवयन्ति । ४. क्ष-झ-झ१-ञ-ट-मिहि सेवनार्थः; झ१-मिहिः सेवनार्थः । ५. क्ष-ठ-झ१-ञ-ट-
अतिश्रेष्ठया । ६. क-क्ष-व-झ१-ञ-ट-वर्षितारो युवान इत्यर्थः । ७. क्ष-झ१-ञ-ट-वस्वादिष्वनेच्छया ।
८. क्ष-ठ-झ१-ञ-ट-जगतः पूजाम् (ठ-झ१-पूजनम्) । ९. क्ष-ठ-झ१-ञ-ट-गमनबलम् ।

युवानः नित्यतरुणाः महानुभावाः मरुतः कस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परिवृढानि हवींषि जुजुषुः सेवन्ते । कः च महान् अध्वरे स्वकीये यागे मरुतः एतान् आ ववर्त यागान्तरेभ्यो निवर्तयति । दुर्निर्ग्रहस्वे दृष्टान्तमाह । अन्तरिक्षे ध्रजतः गच्छतः इयेनान् शंसनीयगमनान् एतन्नामकान् पक्षिणः इव । केन तस्मीतिसाधनेन महा महता मनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम रमेमहि^१ ॥

अथ मरुत इन्द्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रुवते ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहि॒नः सन्ने॒को यासि सत्प॒ते किं ते इ॒त्था ।

सं पृ॒च्छसे॒ समरा॒णः शुभा॒नैर्वो॒चेस्तन्नो॑ हरि॒वो यत्तै॑ अ॒स्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहि॒नः । सन् । एकः । यासि । सत्प॒ते । किम् । ते । इत्था ।

सम् । पृ॒च्छसे । सम्प॒रा॒णः । शुभा॒नैः । वो॒चेः । तत् । नः । हरि॒वः । यत् । ते । अ॒स्मे इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सत्पते सतां पालक त्वं माहिनः महनीयः पूजनीयः अनुचरैरनुगन्तव्य इत्यर्थः । तथाभूतः सम् अपि एकः असहायः सन् कुतः यासि कुतः कारणाद्यासि । यद्वा । कुत्र यासि । ते तव इत्था इत्थं किम् । किं त्वमेवमेव^२ किं न कोऽप्यनुचरोऽस्ति । किंच त्वं समराणः^३ अस्माभिः संगच्छमानः सं पृच्छसे समीचीनं पृच्छसि । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ते तव अस्मे अस्मासु यत् वक्तुमिष्टतममस्ति तत् नः अस्मभ्यं शुभानैः शोभमानैर्वचनैः वोचेः ब्रूहि ॥

ब्रह्माणि मे म॒तयः॑ शं सु॒तामः॑ शुष्म॑ इय॒ति प्रभृ॑तो मे अ॒द्रिः ।

आ शा॑स॒ते प्र॒ति ह॒र्यन्त्यु॒क्थेमा॑ हरीं॑ व॒हत॒स्ता नो॒ अ॒च्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । म॒तयः । शम् । सु॒तासः । शुष्मः । इय॒ति । प्रभृ॑तः । मे । अ॒द्रिः ।

आ । शा॑स॒ते । प्र॒ति । ह॒र्यन्ति॒ । उ॒क्था । इ॒मा । हरी॑ इति । व॒हतः । ता । नः । अ॒च्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तैः पृष्टोऽनया चबुध्या इन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि हवींषि वा मे मम स्वभूतानि । तथा म॒तयः च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम शं सुखकार्याः । यद्वा । मे म॒तयो बुद्धयः तेभ्येव वर्तन्ते इति शेषः । तथा सु॒तासः अभिपुताः सोमाः मे मदीया मदार्था एव । अतो यज्ञं प्रति गन्तव्यमित्यर्थः । किंच मध्ये राक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मः । बलनामैतत् । बलवान् मे मदीयः अ॒द्रिः शत्रूणां भक्षको वज्रः प्रभृ॑तः सन् इयति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमानाः आ शा॑सते मामेव प्रार्थयन्ते । किंच उ॒क्था उ॒क्थानि ब्रह्माणि मां प्रति ह॒र्यन्ति कामयन्ते मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच नः अस्मदीयौ इ॒मा हरी॑ इमौ

१. क्ष-ञ-ट-रमयामः । २. क्ष-ञ-ट-स एवमेव; क्ष१-सरूपमेव । ३. क्ष-क्ष१-ञ-ट-समराणः समरणः सम्यक् ।

अथौ ^१ता तानि गन्तव्यानि हविरादीनि ^२अच्छ अभिप्राप्तुं मां ^३वहतः अभिमतदेशं प्रापयतः । अत एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि तदप्राप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मन्तव्यमिति भावः ॥

अतो वयमन्तमेभिर्युजानाः स्वक्षत्रेभिस्तन्वः शुम्भमानाः ।

महोभिरेताँ उप युज्महे न्विन्द्र स्वधामनु हि नो बभूथ ॥ ५ ॥

अतः । वयम् । अन्तमेभिः । युजानाः । स्वऽक्षत्रेभिः । तन्वः । शुम्भमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इन्द्र । स्वधाम् । अनु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतः तमेवं ब्रुवते । हे इन्द्र त्वं यस्मात् एवं करोषि ^१अतः कारणात् ^२वयम् अपि ^३अन्तमेभिः अन्तिकतमैः अश्वैः ^४युजानाः युक्ताः सन्तः । कीदृशैः । ^५स्वक्षत्रेभिः स्वायत्तबलैः ^६किंच ^७महोभिः तेजोभिः ^८तन्वः आत्मशरीराणि ^९शुम्भमानाः दीपयन्तः हर्षं प्राप्नुवन् इत्यर्थः । यद्वा । महोभिः स्वमहत्वेन युक्ता वयम् ^{१०}एतान् गन्तुं ^{११}नु क्षिप्रम् ^{१२}उप ^{१३}युज्महे ^{१४}तव साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः । हे ^{१५}इन्द्र स्वमपि ^{१६}नः अस्मत्संबन्धि ^{१७}स्वधाम् उदकं बलं वा ^{१८}अनु ^{१९}बभूथ ^{२०}हि अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविः अनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्परोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ॥ २४ ॥

क्व स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं ह्युग्रस्तविषस्तुर्विष्मान्विश्वस्य शत्रोरनमं वधस्तैः ॥ ६ ॥

क्व । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । माम् । एकम् । समऽअधत्त । अहिहत्ये ।

अहम् । हि । उग्रः । तविषः । तुर्विष्मान् । विश्वस्य । शत्रोः । अनमम् । वधऽस्तैः ॥ ६ ॥

^१स्या सा ^२स्वधा तदुदकं बलं वा ^३वः युष्माकं संबन्धि ^४क्व ^५आसीत् नैवासीदित्यर्थः ^६। अस्माकमुदकं त्वमनुभवसीति ब्रूथ ^७। ^८यत् या स्वधा ^९एकम् असहायं ^{१०}माम् ^{११}अहिहत्ये वृष्ट्यर्थं मेघहननकर्मणि वृत्रवधे वा ^{१२}समधत्त सहितमभूत् । समासीदिति संबन्धः ^{१३}। असहायस्य कथमिति मतं सेस्यतीति अतः आह । ^{१४}अहं ^{१५}हि अहं खलु ^{१६}उग्रः उद्गूर्णबलः ^{१७}तविषः बलवान् ^{१८}तुर्विष्मान् महत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मान् अतिबलोऽहं तस्मात् ^{१९}विश्वस्य कृत्स्नस्य ^{२०}शत्रोः मेघस्य । शत्रुरेवायम् ^{२१}॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सर्वं शत्रुसंघं ^{२२}वधस्तैः वधरूपैः शोधनैः ^{२३}वधकौशलैरित्यर्थः । यद्वा । वध इति वज्रनाम । वधस्तैर्वज्रस्यासनैः क्षेपणप्रकारैः । ^{२४}अनमम् अनमयम् ^{२५}॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

१. क्ष-क्ष१-ज-ट-अश्वादिभिः । २. क्ष-क्ष१-ज-ट-स्वकीयबलैः । ३. क-गतृ (न्तृ)न्; क्ष-ज-ट-महानुभावान् । ४. क्ष-ज-ट-युज्महे । बहुवचनं पूजार्थम् । ५. क्ष-ज-ट-कुत्रासीत् । ६. क्ष-क्ष१-ज-ट-ब्रूत । कथं नासीत् इत्याशङ्क्याह । यत् यस्मात् एकमसहायं मामहिहत्ये वृष्ट्यर्थं मेघहननं कर्तुं समधत्त सहितं कृतवन्तो यूयं न कृतवन्त इत्यस्तरेणावगम्यते । ७. क्ष-क्ष१-ज-ट-विश्वस्य शत्रोरिति । ८. क्ष-क्ष१-ज-ट-क्षोभनैः । ९. क्ष-क्ष१-ज-ट-अनामयम् ।

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥ ७ ॥

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पौंस्येभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ । इन्द्र । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ताः^१ इन्द्र^२ पुनराहुः । हे इन्द्र वृषभ वर्णितः त्वं वभूरि वचकर्थं प्रभूतं कृतवानसि सत्यमेव । तथापि वअस्मे अस्माकं वसमानेभिः समानैः वयुज्येभिः अस्माभिर्युक्तैः वपौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न तु एक एवेत्यर्थः । हे वशविष्ठ । शव इति बलनाम । हे इन्द्र बलवत्तम वयं वभूरीणि वहि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि वकृणवाम कृतवन्तः स्म । हे इन्द्र वक्रत्वा क्रतुना कर्मणा यत् यद्वृष्ट्यादिकं ववशाम कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः । यतो वयं वमरुतः ॥ छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं^३ भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इन्द्रस्येदं वाक्यम् । हे मरुतः यत्^४ यस्यैव तत् तस्यैव भवतु^५ । तर्हि अहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यत् वृष्टिकर्म कामयामहे तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघात-स्वरस्य^६ व्याख्यानम्^७ ॥

वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चन्द्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधीम् । वृत्रम् । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।

अहम् । एताः । मनवे । विश्वश्चन्द्राः । सुगाः । अपः । चकर । वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीम् इन्द्रः आह^८ । हे वमरुतः वअहम्^९ इन्द्रः वइन्द्रियेण वस्वेन वभामेन कोपेन वतविषः बलवान् वबभूवान् भूतः संपन्नः । कस्मै कमिति तदुच्यते^{१०} । वमनवे मनोरथाय वएताः वविश्वश्चन्द्राः सर्वाङ्गावकाः वसुगाः सुगमनाः सर्वत्र नद्यादिषु गमनशीलाः वअपः वृष्ट्युदकानि वचकर चकार कृतवानस्मि । यतोऽहं ववज्रबाहुः । अनेन सहायनैरपेक्ष्यमुक्तं भवति ॥

१. क्ष-झ१-अ-ट-अथैवमिन्द्रेणोक्ताः मरुतः । २. क्ष-झ१-अ-ट-ख्यापितम् । ३. क्ष-झ१-अ-ट-यथैवम् । ४. क्ष-झ१-अ-ट-निघातस्वारस्येन व्याख्यातम् (झ१-व्याख्यानम्) । ५. क्ष-ङ-झ१-अ-ट-समानकर्तृ-त्वमनङ्गीकुर्वन्नाह । ६. क्ष-ङ-झ१-अ-ट-अहमेव वृत्रं मेघमसुरं वावधीं घातितोऽस्मि । केन साधनेनेति तदुच्यते । इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन । तच्च कथं प्राप्तमिति तदुच्यते । स्वेन भामेन उदकावर्षणजातकोपेन (ङ-झ१-उदकावर्षणजातकोपेन) तविषो बलवान् बभूवान् । कस्मिन्निति तदुभयमुच्यते ।

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तम् । आ । ते । मघवन् । नकिः । नु । न । त्वावान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयम् इदानीं हे मघवन् ते त्वया अनुत्तम् अप्रेरितं नकिर्नु नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावान् त्वत्सदृशः विदानः विद्वान् ॥ व्यत्ययेन शानच् ॥ जयोपायवेदिता देवता देवः न अस्ति । किंच हे प्रवृद्ध अतिबल जायमानः जातः वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं यानि वृत्रवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुरुषे तानि न नशते न व्याप्नोति । नशतिर्घ्यात्तिकर्मा । नान्यः त्वच्चेष्टितानुकार्येवेत्यर्थः ॥

एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृण्वै मनीषा ।

अहं ह्युग्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषाम् ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे । विभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृण्वै । मनीषा ।

अहम् । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवम् । इन्द्रः । इत् । ईशे । एषाम् ॥ १० ॥

इदानीम् इन्द्र आह । मे मम एकस्य चित् एकस्यैव विभु सर्वत्रगमनशीलम् ओजः बलम् अस्तु । यद्वा । बलम् एकस्यैवास्तु किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनसः ईषया दधृष्वान् धर्षितवानहं नु क्षिप्रं कृण्वै कर्तुं शक्नुवानि । हे मरुतः अहं हि अहं खलु उग्रः उर्गुर्बलः विदानः वेदनावान् । यानि यानि वसूनि च्यवं अवगच्छामि एषाम् अहमेव इन्द्र इत् ईश्वर एव सन् ईशे ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं एषामीशे । यतोऽहमिन्द्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अमन्दन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इन्द्राय वृष्णे सुर्मखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वै तनूभिः ॥ ११ ॥

अमन्दत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे । नरः । श्रुत्यम् । ब्रह्म । चक्र ।

इन्द्राय । वृष्णे । सुर्मखाय । मह्यम् । सख्ये । सखायः । तन्वै । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपि इन्द्रवाक्यम् । हे मरुतः ममाम् अत्र अस्मिन् उदकोत्पादनविषये स्तोमः
स्तोत्रम् अमन्दत् मादयति मोदयते वा । हे नरः सखायः यूयं मे मम यत् श्रुत्यं सर्वैः
श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृढमेघधारणादिरूपं चक्र कृतवन्तः । ' स्वप्रभूतं स्तोत्रं वानुत्तमा ते ' इत्यादिकम् ।
इन्द्राय परमैश्वर्यगुणकाय वृष्णे अभिमतवर्षित्रे सुमखाय शोभनयागाय सख्ये युष्माभिः
समानख्यानाय तनूभिः अनेकशरीरैरुपेताय मह्यं मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु । यद्वा ।
तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चन्द्रवर्णा अच्छान्त मे छदयाथा च नूनम् ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

समुच्चक्ष्य । मरुतः । चन्द्रवर्णाः । अच्छान्त । मे । छदयाथ । च । नूनम् ॥ १२ ॥

हे मरुतः एवेत् एवमेव एते यूयं मा मां प्रति रोचमानाः मद्दिपये संप्रीयमाणा मां
ख्यापयन्तो वा अनेद्यः अनन्तिकस्थं श्रवः कीर्तिम् इषः च दधानाः । आ इति चार्थः । यद्वा ।
अनेद्य इति प्रशस्यनाम । प्रशस्यं यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धारयमाणाः । चन्द्रवर्णाः ।
चन्द्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य सम्यक्प्रकाश्य नूनं निश्चयम् अच्छान्त
यशोभिराच्छादितवन्तः छदयाथ आच्छादयथ च । मां प्रति सर्वदा रोचमाना मय्येव कीर्तिमन्त्रं
च दधाना मत्कृतैः कर्मभिर्मामेव स्तुतेत्यर्थः ॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम् ॥ १३ ॥

कः । नु । अत्र । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चित्राः । अपिवातयन्तः । एषाम् । भूत । नवेदाः । मे । ऋतानाम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः युष्मान् अत्र लोके को नु खलु मर्त्यः ममहे पूजयति । हे सखायः सर्वस्य
सखिवप्रियकारिणः सन्तः सखीन् हविष्प्रदानेन सखिभूतान् यजमानान् अच्छ आभिसुख्येन प्राप्तुं
प्र यातन गच्छत । हे चित्राः चायनीयाः यूयं मन्मानि मननीयानि धनानि अपिवातयन्तः
संपूर्णं प्रापयन्तः भूत भवत । किंच मे मदीयानाम् एषाम् ऋतानाम् अवितथानां नवेदाः
भूत ज्ञातारो भवत ॥

आ यदुवस्यादुवसे न कारुस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ षु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त्त । मरुतः । विप्रम् । अच्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

हे मरुतः ^१दुवस्यात् युष्मत्परिचरणार्हात् स्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण ^२दुवसे परिचरणाय पर्यासा ^३कारुः कर्त्री स्तुतिकुशला ^४मान्यस्य माननीयस्य विदुषः ^५मेधा बुद्धिः ^६अस्मान् । ^७न इति संप्रत्यर्थे । इदानीं-तनान् ^८आ ^९चक्रे आभिमुख्येन करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । पष्ठीबहुवचने ^{१०}इदं रूपम् । दुवस्यानां परिचरणार्हाणां दुवसे परिचरणायेत्यर्थः ^{११}अतो हे ^{१२}मरुतः ^{१३}यूयं ^{१४}विप्रं मेधाविनं यजमानं माम् अगस्त्यम् ^{१५}अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं ^{१६}सु सुष्ठु ^{१७}ओ वर्त्त । ओ इति निपातद्वयसमुदायरूपः एको निपातः । आङित्याभिमुख्येन ^{१८}उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थमेवमिति उच्यते । ^{१९}इमा ^{२०}ब्रह्माणि इमानि परिवृद्धानि कर्माण्युद्दिश्य ^{२१}जरिता ^{२२}स्तोता ^{२३}वः युष्मान् ^{२४}अर्चत् अर्चति । यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पञ्चदश्यां^{२५} सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां स्तुतिं मरुद्भ्यो निवेद्य अभिमतमाशास्ते ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मीन्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्थस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १५ ॥

हे ^१मरुतः ^२एषः ^३स्तोमः इदानींक्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं ^४वः युष्मदर्थं युष्मदधीननाय भवत्वित्यर्थः । तथा ^५इयं ^६गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्मात् एवं तस्मात् ^७मान्दार्थस्य स्तुति-विशेषैर्मन्दयितुः स्तुतिभिर्मन्दस्य प्रेरयितुर्वा ^८मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य ^९कारोः स्तोतुः ^{१०}इषा इच्छया ^{११}आ ^{१२}यासीष्ट आगच्छत । किमर्थम् । ^{१३}तन्वे शरीराय तत्पोषायेत्यर्थः ^{१४}। ^{१५}वयां वयमपि ^{१६}इषम् अन्नं ^{१७}वृजनं बलं ^{१८}जीरदानुं जयशीलदानम् ^{१९}एतत्सर्वं ^{२०}विद्याम् । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादि-द्वारा लभेमहि ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्^{२१} । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण^{२२} विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. क्ष-स्र१-ज-ट-षष्ठीबहुवचनस्थाने । २. क्ष-ङ-स्र१-ज-ट-परिचरणाय । युष्मत्स्तुतियोग्या मतिर्नास्ति
तथापि कृपया हे मरुतः । ३. क्ष-ज-ट-आ इत्याभिमुख्येन । ४. ङ-ङ-स्र-स्र१-जरिता गरिता । ५. क्ष-स्र१-
ज-ट-पञ्चदश्याः । ६. क्ष-स्र१-ज-ट-माननीयस्य । ७. क्ष-ङ-स्र१-ज-ट-पोषणाय हविर्भक्षणेन शरीरं वर्धयत ।
८. क्ष-स्र१-ज-ट-जयशीलं दानं जीवनं वा । ९. क्ष-ङ-स्र१-ज-ट-यज्ञसंपूर्तः वृष्ट्यादिद्वारा । १०. क्ष-स्र१-
ज-ट-विदारयन् । ११. क्ष-ज-ट-सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकगस्तृतीयोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते^१ । ‘कया शुभा’ इत्यस्मिन्स्त्रयोविंशेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ‘तन्न’ इत्येतत् द्वितीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘तद्वगस्त्यो मारुतं हि द्वित्रिष्टुबन्तं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्व्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेताम्’ इति । ‘सूक्तसंख्यानुवर्तत आन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः’ (अनु. १२. १) इति परिभाषितत्वात् पञ्चदशर्चम् । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्तस्यापि । ‘मारुतं हि’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादिसूक्तत्रयं मरुदेवताकम् । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तन्न वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महित्वम् । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे वमरुतः वयं युष्मदीयं तत् तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं^२ माहात्म्यं नु क्षिप्रं वोचाम ब्रूमः । किमर्थम् । रभसाय राभस्ययुक्ताय जन्मने वेद्यां प्रादुर्भावाय वेद्यां संनिधानाय इत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्णितुर्यज्ञस्य केतवे प्रज्ञानाय^३ । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धम् । हे तुविष्वणः गमनसंरम्भेण प्रभूतध्वनियुक्ता हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः यूयं यामन् यामनि यागगमने प्रस्तुते सति ऐधेव ऐधानि एधःसंबन्धीनि तेजासीव प्राप्येण महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तनं कुरुत तत्स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । युधेव युद्धेन तत्तद्युद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुषु तद्वत् ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।

नक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम् ॥ २ ॥

नित्यम् । न । सूनुम् । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळन्ति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।

नक्षन्ति । रुद्राः । अवसा । नमस्विनम् । न । मर्धन्ति । स्वतवसः । हविऽकृतम् ॥ २ ॥

१. अ१-व्याख्यातुमारभ्यते । २. अ१-महित्वं महत्त्वम् । ३. अ-अ१-‘प्रज्ञानाय’ इत्यस्यानन्तरं ‘तत्सिद्धयर्थमित्यर्थः । अथवा वृषभस्य वृष्ट्युत्पादकस्य वर्धितुः मेघस्य केतवे प्रज्ञानाय’ इत्यधिकम् ।

१नित्यं १न १सूनुम् औरसं^१ प्रियं पुत्रमिव^१ १मधु मधुरं हविः १विभ्रतः धारयन्तो मरुतः
१विदधेयु यागेषु १घृष्वयः रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः सन्तः १क्रीळाः क्रीडनशीलाः १उप उपेय १क्रीळन्ति
विहरन्ति । किंच १रूढाः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते जन्यजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं
पुराणेषु तपसा तुष्टौ पार्वतीपरमेश्वरौ मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धम् । १नमस्त्विनं नमस्कारोप-
लक्षितस्तोत्रोपेतं १हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानम् १अवसा रक्षणेन तर्पणेन वा
निमित्तभूतेन १नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति । किंच १स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो यजमानं १न १मर्धन्ति
न संग्रामयन्ति न क्लेशयन्तीत्यर्थः ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे ।

उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिताइव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषम् । च । हविषा । ददाशुषे ।

उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताऽइव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयऽभुवः ॥ ३ ॥

१यस्मै यजमानाय १हविषा १ददाशुषे सोमादिहविर्दत्तवते हविषा प्रीताः १ऊमासः अवितारः
१अमृताः अमरणधर्माणो मरुतः १रायस्पोषं धनस्य पुष्टिम्^२ । चशब्दात् पश्चादिपुष्टिम् । १अरासत
प्रायच्छन् । रासतिर्दानार्थः । १अस्मै यजमानाय १हिताइव हिताचरणाः सखाय इव सन्तः १मयोभुवः
सुखस्य भावयितारः १मरुतः १रजांसि लोकान् १पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा १पयसा उदकेन
सस्याद्युत्पत्त्यर्थम् १उक्षन्ति सिञ्चन्ति ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन् ।

भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यत । प्र । वः । एवासः । स्वयतासः । अध्रजन् ।

भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रयतासु । ऋष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनः १ये १एवासः एवाः अश्वविशेषाः^३ १तविषीभिः स्वकीयैर्बलैर्बृष्टि-
प्रदानादिरूपैः १रजांसि लोकान् १आ १अव्यत सर्वत आवृण्वन्ति ते^४ १वः युष्माकम् एवासः अश्वाः
१स्वयतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः १प्र १अध्रजन् प्रकर्षेण गच्छन्ति व्याप्नुवन्ति । किंच
युष्मदागमनात् १विश्वा १भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि विश्वा १हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च १भयन्ते
बिभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्मात् १वो १यामः १चित्रः चायनीयः । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । भीतेः
कारणमाह । १ऋष्टिषु युद्धस्थासु^५ हेतिषु १प्रयतासु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीतौ दृष्टान्तः ।
ऋष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयम् । आयुधेषूद्यतेषु यथा जना बिभ्यति तद्वयुष्मदागमनात् बिभ्य-
तीत्यर्थः ॥

१. क्ष१-अवियुक्तं पुरतो वर्तमानं तनुजं प्रियपुत्रमिव । २. ज-ज्ञ-पुष्टिं च । ३. क्ष१-रक्षाविशेषाः ।

४. क्ष-क्ष-तेषाम् । ५. क-ज-क्ष-युष्मदस्तस्यासु; क्ष-युद्धस्तस्यासु; त-युद्धस्तथासु ।

यस्त्वेषयामा नदयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।

विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वेषऽयामाः । नदयन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठम् । नर्याः । अचुच्यवुः ।

विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथीयन्तीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥

मरुतः ^१त्वेषयामाः ^२प्रदीप्तगमनाः ^३यत् यदा ^४पर्वतान् पर्ववतो गिरेर्गङ्गराणि पूरकान् मेघान् वा ^५नदयन्त नादयन्ति ^६वा अथवा ^७दिवः विद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्य ^८पृष्ठम् उपरिभागं ^९नर्याः नरेभ्यो हिताः ^{१०}अचुच्यवुः गच्छन्ति तदा ^{११}वः युष्मत्संबन्धिनि ^{१२}अज्मन् गमने निमित्तभूते सति ^{१३}विश्वः ^{१४}वनस्पतिः वनस्य पालयिता वृक्षसमूहः ^{१५}भयते बिभेति । तथा ^{१६}ओषधिः प्रियङ्गुवीह्यादिः ^{१७}प्र ^{१८}जिहीते प्रकर्षेण गच्छति स्वस्थानात् इतस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}रथीयन्तीव रथमारमन इच्छन्ती स्त्री । रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥ ॥ १ ॥

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयम् । नः । उग्राः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टग्रामाः । सुमतिम् । पिपर्तन ।

यत्र । वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविःऽदती । रिणाति । पश्वः । सुधिताऽइव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे ^१उग्राः उद्गूर्णबलाः ^२मरुतः ^३यूयं ^४सुचेतुना शोभनचेतसा ^५अरिष्टग्रामाः अहिंसितसंघाः सन्तः ^६नः अस्माकं ^७सुमतिं शोभनबुद्धिं ^८पिपर्तन पूरयत । कस्मिन्काले इति तदुच्यते । ^९यत्र यस्मिन् काले ^{१०}वः युष्मत्संबन्धिनी ^{११}क्रिविर्दती विक्षेपणशीलदन्ती ^{१२}दिद्युत् हेतिः ^{१३}रदति विलिखति मेघसंस्त्रायं ^{१४}पश्वः पशूँश्च ^{१५}रिणाति रेपति हिनस्ति । वायौ वाति सति पशवः शीर्यन्ते इति प्रसिद्धम् । हिंसायां दृष्टान्तः । ^{१६}सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता ^{१७}बर्हणा हतिः तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणाति तद्वत् ॥

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चन्त्यर्कं मदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कम्भऽदेष्णाः । अनवभ्रराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुस्तुताः ।

अर्चन्ति । अर्कम् । मदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौस्या ॥ ७ ॥

^१प्र ^२स्कम्भदेष्णाः प्रकर्षेण स्तम्भितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । ^३अनवभ्रराधसः अभ्रहविरादिधनाः । राध इति धननाम । ^४अलातृणासः । नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अनातृणासः

आतर्दनरहिताः । अथवा । अलं पर्याप्तम् आतर्दनाः शत्रूणाम् । यद्वा । अलम् अत्यर्थं दातारः फलानाम् ।
एवंरूपा मरुतः । विदधेः यागेषु अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रं स्वसखीभूतम् अर्चन्ति पूजयन्ति
स्तुत्यादिना संभावयन्तीत्यर्थः । किमर्थं मंदिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय । तस्येन्द्रस्य
महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह । ते मरुतः वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्य इन्द्रस्य प्रथमानि
प्रथमानि मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुः जानन्ति ॥

शतभुजिभिस्तमभिहुतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत ।

जनं यमुग्रास्तवसो विरप्तिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिभिः । तम् । अभिहुतेः । अघात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यम् । आवत ।
जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विरप्तिनः । पाथन । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवद्भिः पूर्भिः
पालनैः^१ जेतव्यैः शत्रूणां नगरैर्वा तं^२ रक्षत पालयत । तमित्युक्तं कमित्याह । यम् जनम्
अभिहुतेः अभिभवकारणात् कुटिलस्वभावात् अघात् पापात् आवत अरक्षत । किंच हे उग्राः
उदूणंतेजसो हे तवसः बलवन्तो वेगवन्तो वा हे विरप्तिनः । महन्नामैतत् । महान्तः । रपणीयाः
शब्दाः रपाः । ते येषां ते रप्तिनः । विविधा रप्तिनः स्तोतारो येषां ते तथोक्ता हे तादृशा यूयं यं
च जनं पाथन पाथ रक्षथ । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् ।
पुत्रादीनां पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु शंसात् अभिशंसनात् । यमेवं कुरुथ तं रक्षतेति शेषः ।
पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोपरूपेष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्यैव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि ववृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि कल्याणानि
भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वा आहितानि । तथा वः अंसेष्वा तदुपलक्षित-
भुजेष्वपि । आकारोऽप्यर्थः । मिथस्पृध्यैव बलाधिक्यात् परस्परस्पर्धोविषयाणि तविषाणि बलानि
अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि वा आहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पन्थानो येषु विश्राम-
स्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा । प्रगतः पन्था यैस्तेषु
पादग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंच अक्षो वः युष्मत्संबन्धी रथ्यः अक्षः
चक्रा तन्त्रोपनिबद्धानि चक्राणि समया समीपे तेषां परिसरे वि ववृते विशेषेण वर्तते । न

कदाचिदपि चक्रेषु संलभ्यो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्मात् शीघ्र-
मागच्छध्वमिष्यमिषायः ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अञ्जयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अञ्जयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अनु । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥

ते मरुतः नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि
धनानि स्तोत्रभ्यो दातुं धिरे धिरे धारयन्ति । तथा वक्षःसु उरःस्थलेषु रुक्माः सुवर्णरत्नादि-
निर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासः राभस्ययुक्तानि कान्तिमन्ति वा । तथा
अञ्जयः व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेषु एताः शुक्लवर्णा मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु क्षुराः
क्षुरधाराः । अधि सप्तम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः सर्वाङ्गेषु श्रियः लक्ष्मीः अनुक्रमेण वि धिरे
विविधं धारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ ॥ २ ॥

महान्तो महा विभ्वो विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तृभिः ।

मन्द्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिश्रा इन्द्रे मरुतः परिष्टुभः ॥ ११ ॥

महान्तः । महा । विभ्वः । विभूतयः । दूरेदृशः । ये । दिव्याः इव । स्तृभिः ।

मन्द्राः । सुजिह्वाः । स्वरितारः । आसभिः । सम्मिश्राः । इन्द्रे । मरुतः । परिष्टुभः ॥ ११ ॥

ये मरुतः महान्तः माहात्म्योपेताः । केन । महा महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा विभ्वः
विभवो व्याप्ताः तथा विभूतयः विविधैश्वर्यवन्तः दूरेदृशः दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने
दृष्टान्तः । दिव्याः स्तृभिः इव । स्तृ इति नक्षत्रनाम 'ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम्' (निरु.
३. २०) इति निरुक्तत्वात् । दिवि भवा देवाः स्तृभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुञ्जैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्य-
माना भवन्ति तद्वत् । किञ्च मन्द्राः मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वाः आसभिः आस्यैः स्वरि-
तारः शब्दधितारः । प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तम् । किञ्च इन्द्रे संमिश्राः
सम्यग्मिश्रधितारः । इन्द्रसहायिन इत्यर्थः । 'मरुतो हैनं नाजहुः' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति
श्रुतेः । तथा परिष्टुभः परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः सन्ति तेऽस्मद्यज्ञम्
आगच्छन्तीति शेषः ॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतम् ।

इन्द्रश्चन त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वम् ॥ १२ ॥

तद्वः । सुजाताः । मरुतः । महित्वनम् । दीर्घम् । वो । दात्रम् । अदितेः इव । व्रतम् ।

इन्द्रः । चन । त्यजसा । वि । हुणाति । तद्वः । जनाय । यस्मै । सुकृते । अराध्वम् ॥ १२ ॥

हे ^१सुजाताः शोभनजननाः हे ^२मरुतः ^३वः युष्मदीयं ^४महिष्वनं महत्त्वं ^५तत् तादृक् खलु । तद्विद्युक्तं किमित्याह । ^६वः युष्माकं ^७दात्रं दानं वृष्ट्यादिरूपं ^८दीर्घम् अस्यावतमविच्छिन्नम् । प्रकृष्टो-
पकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टान्तः । ^९अदितेः ^{१०}व्रतम् ^{११}इव । अदीनाया देवमातुर्भूया वा । व्रतमिति
कर्मनाम । तथावा दीर्घम् अतिविस्तृतं तद्वत् । ‘ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् ’ (ऋ. सं. १. ८९.
१०) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच हे मरुतः यूयं ^{१२}यस्मै ^{१३}सुकृते शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय
यदभिमतं धनम् ^{१४}अराध्वं ^{१५}तत् ^{१६}इन्द्रः च इन्द्रोऽपि ^{१७}यजसा त्यागेन न ^{१८}वि ^{१९}हुणाति न बिह्वरति
कौटिल्यं न करोति ॥ चन इत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन
चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगन्तव्यः ॥ युष्मद्वनादित्यागम् इन्द्रस्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः ।
यद्वा । यस्मै तद्धनमराध्वं तमिन्द्रोऽपि न कुटिलयति । न निषेधयति किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः ॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतास आवत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामि॒त्वम् । मरु॒तः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंस॑म् । अ॒मृता॒सः । आव॑त ।
अ॒या । धि॒या । मन॑वे । श्रु॒ष्टिम् । आव्य॑ । सा॒कम् । नरः । दंस॑नैः । आ । चि॒कि॒त्रिरे ॥ १३ ॥

हे ^१मरुतः ^२वो ^३जामित्वं बन्धुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यं ^४तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियत्पर्वन्त-
मिति तदुच्यते । ^५परे ^६युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति कालेऽतीतेऽपि वर्तत इति
शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत आह । ^७अमृतासः अमरणधर्माणो हे मरुतः यूयं ^८यत् यस्मात् ^९शंसम्
अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं ^{१०}पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा ^{११}आवत रक्षथ । तस्मान्मुष्मत्कृतं जामित्वम-
विनाशीत्यर्थः । किंच यूयम् ^{१२}अया ^{१३}धिया अनयानुग्रहात्मिकया बुद्ध्या ^{१४}मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यष्टे
वा अस्मदादये ^{१५}श्रुष्टिमाव्य कीर्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा ^{१६}साकं संभूय ^{१७}नरः नेतारः सन्तः ^{१८}दंसनैः
कर्मभिरिस्थभूताः ^{१९}आ ^{२०}चिकित्रिरे सर्वतो जानीथ ॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तद्भीष्टमश्याम् ॥ १४ ॥

येन । दीर्घम् । मरु॒तः । शू॒शवा॑म । यु॒ष्माके॑न । परी॑णसा । तुरा॒सः ।

आ । यत् । त॒तन॑न् । वृ॒जने॑ । जना॑सः । ए॒भिः । य॒ज्ञेभिः॑ । तत् । अ॒भि । इष्टि॑म् । अ॒श्या॑म् ॥ १४ ॥

हे ^१तुरासः वेगवन्तः ^२मरुतः ^३युष्माकेन युष्मत्संबन्धिना ^४येन ^५परीणसा । यद्यप्येतद्बहुनामसु
पठितं तथापि यत् बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते । महता युष्मदभिगमनेनैवणेन वा ^६दीर्घम्
आयतं सत्रादिरूपं कर्म ^७शूशवाम प्रवर्धयामः । किंच ^८यत् येन आभिगमनेनैवणेन वा ^९जनासः
जना अस्मदीयाः ^{१०}वृजने संग्रामे ^{११}आ ^{१२}तत्तनन् सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संग्रामं जयन्तीत्यर्थः ।

१तत् १इष्टिम् एषजं गमनम् १एभिर्द्यज्ञेभिः इदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैः १अभि
आभिमुख्येन १अङ्गां व्याप्नुयाम् ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १५ ॥

अयं मन्त्रस्तृतीयाध्यायान्ते व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुद्भ्यः समर्प्य
स्वाभीष्टमाशास्ते । हे १मरुतः १एषः १स्तोमः इदानीं कृतं स्तोत्रं १वः युष्माकं युष्मदर्थमिष्यर्थः ।
तथा १इयं १गीः स्तुतिरूपा वागपि वः युष्माकम् । कस्य संबन्धीदमिति तदुच्यते । १मान्दार्यस्य ॥
मन्वतेरीयतेश्च मान्दार्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतः १मान्यस्य माननार्हस्य १कारोः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः
संबन्धि । यद्वा । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुः १इषा इच्छया कामनया १तन्वे
युष्मच्छरीरवृद्धयै । स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । १आ १यासीष्ट अभिगच्छतु स्तुतिः । १वयां वयं च
१इषम् अन्नं १वृजनं बकं १जीरदानुं चिरकालजीवनं च १विद्याम् लभेमहि ॥ ॥ ३ ॥

‘सहस्रं ते’ इत्येकादशचं तृतीयं सूक्तमागत्यं त्रैष्टुभम् । आद्यैन्द्री शिष्टा मरुदेवताकाः पूर्वत्र
हिशब्दात् । ‘सहस्रमेकादशाद्यैन्द्री’ इत्यनुक्रमणिका । विशेषाद्विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयध्यै सहस्रिण उप नो यन्तु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रम् । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः । हरिः । गूर्ततमाः ।

सहस्रम् । रायः । मादयध्यै । सहस्रिणः । उप । नः । यन्तु । वाजाः ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १ऊतयः रक्षाप्रकाराः १सहस्रम् । अपरिमिता इत्यर्थः । १नः अस्मभ्यम्
उप यन्तु इति सर्वत्र योज्यम् । तथा हे १हरिः । हरी इन्द्रस्वाभवौ । ताभ्यां तद्वज्रिन्द्र १गूर्ततमाः
अत्यन्तं गूर्णानि १इषः एषणीयाः अन्नानि १सहस्रं बहूनि त्वदीयानि । तथा १सहस्रं १रायः अपरिमि-
तानि धनानि मणिमुक्तादीनि १मादयध्यै अस्मान् मादयितुं यानि सन्ति तानि अस्मान् उप यन्तु ।
तथा १सहस्रिणः १वाजाः गमनवन्तश्चतुष्पाद्वपाः पशवोऽपि १नः अस्मान् १उप १यन्तु समीपं प्राप्नुवन्तु ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यान्त्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहदिवैः सुमायाः ।

अथ यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयन्त पारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवः । ऽभिः । मरुतः । यान्तु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत् । ऽदिवैः । सुऽमायाः ।

अथ । यत् । एषाम् । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयन्त । पारे ॥ २ ॥

ते^१ मरुतः अवोभिः रक्षणैः सहिताः नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन आ वान्तु आगच्छन्तु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञानाम् । शोभनप्रज्ञा एव मरुतः ज्येष्ठेभिः बृहद्वैः वा ज्येष्ठैः प्रशस्यतमैः^२ मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आ यान्तु । वाशब्दः समुच्चये । आगमने कथमेषां सामर्थ्यमिति अत आह । अध अथ एषां मरुतां वत् यस्मात् नियुतः एतन्नामकाः परमाः उत्कृष्टा अश्वाः समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । समुद्रस्यापि वारे परस्मिन्स्तीरे धनयन्त धनधारणं वहनं कुर्वन्ति । तस्मात् रक्षणैर्धनैश्चायान्त्वित्यर्थः ॥

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरन्ती मनुषो न योषा मभावती विदध्यैव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष । येषु । सुधिता । घृताची । हिरण्यनिर्णिक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।

गुहा । चरन्ती । मनुषः । न । योषा । सभावती । विदध्याऽइव । सम् । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं क्षरणशीलमुदकमश्नन्ती हिरण्यनिर्णिक् हितरमणीयरूपा । निर्णिगिति रूपनाम् । एवरूपा ऋष्टिः विद्युदास्यायुधविशेषो वा उपरा न मेघमालेव येषु मरुसु सं मिम्यक्ष । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपङ्क्तिविद्युतौ इमे^३ अपि संगते इत्यर्थः । मेघपङ्क्तिर्विद्युच्चोमे दृष्टान्तेन^४ विशेष्येते । गुहा निगूढा गुहायां वा अन्तरिक्षे^५ चरन्ती । तत्र दृष्टान्तः । मनुषो न योषा मनुष्यस्य परिवृढादेर्महिषीवत् । सा यथा सुवेषा अन्तःपुरे एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह । सभावती^६ । सभा जनसंघः । तद्वती । वर्षकाले आविर्भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः^७ । विदध्या वाक् इव । विदधो यज्ञः । तदर्हतीति विदध्या प्रेषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा । विदध्या वेदनाहं विवदमानयोर्वाक् । सा यथा सभावती तद्वत् । सैवरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमाच्छन्तिवत्यर्थः ॥

परा शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदन्त घोरा जुषन्त वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परा । शुभ्राः । अयासः । यव्या । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदन्त । घोराः । जुषन्त । वृधम् । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभ्राः शोभनालंकाराः^८ अयासः अभिगन्तारः मरुतः यव्या मिश्रणशीलया विद्युता परा मिमिक्षुः । प्रकर्षेण सिञ्चन्त्युदकसंस्त्रयायम् । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या क्रिया संगता युवानो रेतो मुञ्चन्ति तद्वत् । एवं कुर्वन्तः घोराः अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते रोदसी छावावृथिव्यौ न अप नुदन्त । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं न कुर्वन्ति । छावावृथिवीवचनो रोदसीशब्दः

१. क-ख-ग-फ-एते । २. अ१-प्रभूतद्योतमानैः । ३. अ१-उमे । ४. अ१-दृष्टान्तत्वेन । ५. अ१-अन्तरिक्षे वा । ६. अ१-सभावती जनसंघसमीपं गच्छन्ती वर्षाकाले । आविर्भावे दृष्टान्तः । ७. अ१-शोभनालंकारादिना दीप्ताः ।

सर्वत्राद्युदात्तः । अत्र तु व्यस्ययेनान्तोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा । रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो
रुदः । तस्य की रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः । अयमेव
पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तपक्षे रोदसी रोदस्याम् ॥ क्षीयन्तात् सप्तम्या ईकारो लुक् वा ।
'ईदूती च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुञ्चन्ति । किंतु ऽदेवाः मोदयितारो मादयितारो
वा मरुतः ऽसख्याय ऽवृधं वृद्धिं ऽजुषन्त सेवन्ते । द्यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय
तयोर्वृद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जोषद्यदीमसुर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधृतो रथं गांस्त्वेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ईम् । असुर्या । सचध्यै । विषितस्तुका । रोदसी । नृमणाः ।

आ । सूर्याऽईव । विधृतः । रथम् । गात् । त्वेषप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

ऽरोदसी मरुत्पत्नी विधुत् वा एतन्नामिकेयमपि ऽईम् एनं मरुत्संघं ऽजोषत् सेवते ॥ जुषेर्लेटि
अडागमः ॥ किमर्थम् । ऽसचध्यै संगमनार्थम् । कीदृशी सा । ऽअसुर्या । असुराः क्षेप्तारो मरुतः ।
तेषां स्वभूता ऽविषितस्तुका विशिष्टकेशसंघा विप्रकीर्णकेशसंघा वा संभोगवशेन तथा ऽनृमणाः नृषु
नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता ऽत्वेषप्रतीका दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा ।
ईदृशी देवी ऽविधृतः परिचरतो मरुत्संघस्य ऽरथम् ऽआ ऽगात् आगच्छति व्याप्नोति । यागदेशं गन्तुं
रथमाख्या वा यज्ञमागच्छति । केव । विधृतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका ऽसूर्येव सूर्यपत्नीव । यद्वा ।
सूर्यस्य दुहिता अश्विनोः रथमिव सा यथा आरोहति तद्वत् । आगमने दृष्टान्तः । ऽनभसः ऽइत्या ऽन ।
अन्तरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभःशब्दः 'नभ इति षट् साधारणानि' (नि. १. ४. ६)
इत्युक्तत्वात् । अत्र आदित्यवचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा क्षीघ्रा तद्वत् ॥ ४ ॥

आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निमिष्ठां विदथेषु पञ्जाम् ।

अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गार्यद्वाथं सुतसौमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयन्त । युवतिम् । युवानः । शुभे । निमिष्लाम् । विदथेषु । पञ्जाम् ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गार्यत् । गाथम् । सुतसौमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

ऽयुवानः मिश्रयन्तो नित्यतरुणा वा मरुतः ऽयुवतिं मिश्रयन्तीं नित्यतरुणीं वा विधुदूपां रोदस्यां
क्षिपम् ऽआस्थापयन्त आस्थापयन्ति । देवतारत्वेन रथे धारयन्ति । कीदृशीं ताम् । ऽनिमिष्ठां नियमेन
मिश्रयन्तीं ऽपञ्जाम् । पञ्जो बलम् । तद्वतीम् । ऽशुभे । क्षोभते दीप्यते इति शुबुदकम् । वृष्टयुदकार्थम् ।
शुभे रथ इति वा योज्यम् । किंनिमित्तम् । ऽविदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । ऽयत् यदा हे
ऽमरुतः ऽवः शुष्मान् ऽअर्कः ॥ मत्वर्यो लुप्यते ॥ अर्चनसाधनमन्त्रोपेतः स्तोता वा ऽहविष्मान्
प्रदेयाज्यादिहविर्बुक्तः ऽसुतसौमः होमाय अभिषुतसौमोऽयं यजमानः ऽदुवस्यन् परिचरन् ऽगार्थं
गातृत्वं स्तोत्रं ऽगायत् गायति । तदेवार्थः ॥

प्र तं विवकिम् वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तम् । विवकिम् । वक्म्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सत्यः । अस्ति ।

सचा । यत् । ईम् । वृषमणाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

वृषां वरुतां वयः महिमा महत्त्वातिशयः वक्म्यः सर्वैः स्तुत्यः सत्यः अबाध्योऽमीषः
अस्ति तं प्र विवकिम् प्रवक्षि वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । यत् यस्मात्
ईम् एतेषां संबन्धिनी रोदसी वृषमणाः वृष्ट्यादिवर्षणमनस्का अहंयुः अहंकारवती । जगदुपकार-
कर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् । चिदिति पूजायाम् । अत्यन्तमविनश्वरा
ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाग्योपेताः जनीः जननशीलाः प्रजाः वृष्ट्युत्पत्तीर्वा वहते धारयति ।
वृष्टी सत्त्वां सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मात् महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

पान्ति मित्रावरुणाववृद्धाचर्यत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ई मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पान्ति । मित्रावरुणौ । अवृद्धात् । चर्यते । ईम् । अर्यमो इति । अप्रशस्तान् ।

उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईम् । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो देवाः मित्रावरुणौ अहोरात्र्यभिमानिदेवौ अर्यमो । अर्यमा
उ इति निपातसमुदायात्मकम् एकं पदम् । उ शब्दोऽपिशब्दार्थः । अर्यमापि । एते त्रयोऽपि ईम् अमुं
लोकं यज्ञं वा अवृद्धात् गह्वात् अथयानुष्ठानात् जगत्पक्षे व्यवहारप्रतिबन्धरूपात् पान्ति रक्षन्ति ।
तथा एतेषाम् अप्रशस्तान् क्षीणानपि पदार्थान् चर्यते चातयन्ति^१ नाशयन्ति^१ । उत अपि च एतैः
प्रेरितानि अच्युता अच्युतान्यस्त्रावीर्णि अत एव ध्रुवाणि अविचलानि मेघस्योदकानि च्यवन्ते व्याव-
यन्ति वा एते । 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति' इति श्रुतेः । यद्वा ।
अच्युतानि ध्रुवाणि धनानि च्यवन्ते । कदेति उच्यते । हे मरुतः युष्मदीयः ईम् अयं कालः
दातिवारः प्रदेयजलः खण्डितमेघो वा यदा ववृधे वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूल-
व्यापारेण जगत् रक्षन्तीत्यर्थः । यद्वा । दातिवारो दत्तवरणीयहविलक्षणधनो यजमानः हे मरुतः ईम्
एनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे आरात्ताच्चिच्छर्वसो अन्तमापुः ।

ते धृष्णुना शर्वसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि हुः ॥ ९ ॥

नहि । नु । वः । मरुतः । अन्ति । अस्मे इति । आरात्तात् । चित् । शर्वसः । अन्तम् । आपुः ।

ते । धृष्णुना । शर्वसा । शूशुवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धृषता । परि । स्तुः ॥ ९ ॥

हे वमस्तः ववः वशवसः युष्माकं संबन्धिनो बलस्य वअन्तम् अवसानम् वअन्ति अन्तिके
 वआरात्ताञ्चित् दूरादपि । यद्वा । चिदिति कुत्सायाम् । अत्यन्तदूरात् । वअस्मे अस्मासु मध्ये
 एकेऽपि वनु क्षिप्रं वनहि वआपुः नैव खलु प्राप्नुवन्ति । संनिधावसंनिधौ च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अथ
 परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह । वते खलु मरुतः वधृष्णना धर्षकेण वशवसा बलेन वशुशुवांसः वर्धमानाः भूत
 एव वधृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन वद्वेषः द्द्वेषून् वपरि वधुः परिभवन्ति वशीकुर्वन्ति । तत्र
 दृष्टान्तः । वअर्णो वन उदकमिव । यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्
 शवसोऽन्तं नापुः ॥

‘वयमद्य’ इत्येतां दशमीमस्तमिते आदित्ये जपेत् । तथा च सूत्रं—‘वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा
 इत्यस्तं यात्यादित्ये’ (आश्व. गृ. २. ६. १४) इति ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्थे ।

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु प्यात् ॥ १० ॥

वयम् । अद्य । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः । वोचेमहि । समर्थे ।

वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् । नः । ऋभुक्षाः । नराम् । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

वअद्य अस्मिन् दिने वयं यष्टारः वइन्द्रस्य देवस्य वप्रेष्ठाः प्रियतमा भवेम । यद्वा । प्रियतमा
 वयम् इन्द्रस्य महत्त्वं ववोचेमहि स्तोतुं समर्था भूयास्म । किंच ववयं वश्वः परस्मिन्नपि दिने वसमर्थे ।
 सह मर्याः मर्याः ऋत्विजो यस्मिन् स समर्थो यज्ञः तस्मिन् । संग्रामे वा । इन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि ।
 किंच ववयं वपुरा पूर्वस्मिन्नतीतेऽपि काले वमहि महद्बलं वनः अस्मदर्थं वोचेमहि । तथा वधून्
 दिवसान् वअनु प्रतिदिवसमित्यर्थः । अतीति आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । वतत् तस्मात्
 वऋभुक्षाः । महन्नामैतत् । ‘ऋभुक्षाः उक्षा’ (नि. ३. ३. १०) इति तन्नामसु पाठात् ।
 महानिन्द्रः वनरां मनुष्याणां मध्ये वनः अस्मान् वअनु वस्यान् अनु भवतु अनुकूलमभिमतप्रदो
 वा भवतु ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वै वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वै । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥

‘एषः’ इत्येकादशी व्याख्याता ॥ ॥ ५ ॥

‘यज्ञायज्ञा’ इति दशमं चतुर्थं सूक्तमागस्यं मारुतम् । अस्यास्तिक्रिद्भुमः । शिष्टाः सप्त
 त्रिद्भुवन्तपरिभाषया जगत्त्वः । ‘यज्ञायज्ञा दश त्रिद्भुवन्तम्’ इत्यनुक्रान्तम् । विशेषविनिबोधो
 हेतुः ॥

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियं धियं वो देवया उ दधिध्वे ।

आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियम्ऽधियम् । वः । देवऽयाः । ऊँ इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । महे । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

हे मरुतः वः वसमना समीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुर्वणिः तूर्णवनिस्स्वरमाणा संभजमाना भवति । 'तुर्वणिस्तूर्णवनिः' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । तत्तद्यागावसरे आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्यपरिहारेण समं कुरुथेत्यर्थः । किंच वः यूयं वधियं धियं युष्मत्संबन्धिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवयाः देवान् प्रापयितार एव सन्तः दधिध्वे धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थद्विराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुरुथेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुथ तस्मात् वः युष्मान् अर्वाचः अस्मदभिमुखान् आ ववृत्याम् आवर्तयामि । किमर्थम् । रोदस्योः छावा-पृथिव्योः महे महते अवसे रक्षणाय प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति । सुविताय सुष्ठु व्यासाय । कैः साधनैः । सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः त्र्योत्रैः ॥

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायन्त धृतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वन्द्यासो नोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः । न । ये । स्वजाः । स्वतवसः । इषम् । स्वं । अभिजायन्त । धृतयः ।

सहस्रियासः । अपाम् । न । उर्मयः । आसा । गावः । वन्द्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

ये मरुतः वव्रासो न । वव्रिरिति रूपनाम । रूपवन्त इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत् । यद्वा । अरूपा अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्मात् वा जायमानाः । अनन्यहेतुकाः इत्यर्थः । धृतयः कम्पनशीलाः सन्ति ते इषम् अन्नं हविलक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वर्गं च अभिजायन्त अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति । ते दृष्टान्तमुखेन श्रवन्ते । अपां नोर्मयः उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः तथा वन्द्यासः बहुक्षीरादिप्रदत्वेन स्तुत्याः गावः न गाव इव आसा समीपे एव उक्षणः वृष्ट्युदकस्य सेक्ताः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

सोमासो न ये सुतास्तृप्तांशवो हत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

एषामंसेषु रग्मिणीव रारभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥ ३ ॥

सोमासः । न । ये । सुताः । तृप्तऽअंशवः । हत्सु । पीतासः । दुवसः । न । नासते ।

आ । एषाम् । अंसेषु । रग्मिणीऽइव । रारभे । हस्तेषु । खादिः । च । कृतिः । च । सम् । दधे ॥ ३ ॥

१. अ१-‘ इत्यर्थः ’ इत्यस्थानन्तरं ‘ स्वतवसः स्वयंताविलाः (स्वायत्तवलाः) अवहानं (असह्यमाः) इत्यर्थः ’ इत्यधिकम् ।

ये मरुतः सुताः अभिषुताः तृप्तांशवः तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव । यथा बह्वी-
रुपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः सन्तः पश्चात् सुताः अभिषुताः रसभूताः पीतासः
पीताः सन्तः हस्तु पातृणां हृदयेषु दुवसो न आसते परिचरन्त इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञे आहूता-
स्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः सन्तो हस्तु हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासते । यद्वा । प्राणादि-
रूपेण शरीरे स्थिताः दुवसः परिचरन्त इव गमनादिचेष्टाः कुर्वन्त आसते । एषामंसेषु रम्भिणीव
युवतमांसात्मिनी योषिदिव आ रारभे आरेभे आश्लिष्यति । अवलम्बने सामर्थ्यात् शक्त्याख्या-
युधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिः हस्तत्राणकः च कृतिः कर्तनी च खल्लताष्टिश्च^१
सं दक्षे संधीयते सम्यग्भूता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः^२ । ये मरुतः उक्तरूपाः ते
आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुदृहानि चिन्मरुतो आजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविजाताः । अचुच्यवुः । दृहानि । चित् । मरुतः । आजत्दृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः सन्तः दिवः
शुलोकात् वृथा अनायासेन अव आ ययुः अवाङ्मुखमागच्छन्ति । हे अमर्त्याः मरुतः यूयं
त्मना आत्मना स्वयमेव कशया । वाङ्नामैतत् । वाचा स्तुतिरूपया चोदत प्रेरयत । स्तोतुमिति
शेषः । ते च मरुतः अरेणवः अपापाः^३ तुविजाताः बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूताः आजदृष्टयः दीप्ताः
एवंभूताः सन्तः दृहानि चित् दृढान्यपि पर्वतानि^४ अचुच्यवुः द्यावयन्ति चालयन्ति ॥

को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषां अहन्यो नैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।

धन्वच्युतः । इषाम् । न । यामनि । पुरुषैषां । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतः हे ऋष्टिविद्युतः मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः^५ युष्माकम् अन्तः युष्मासु
मध्ये स्थित्वा कः पुमान् रेजति चालयति प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । त्मना
आत्मनैव । चालने दृष्टान्तः । जिह्वया हन्वेव ॥ द्विवचनस्य आकारः ॥ हन् इव । तौ यथा
रसवया चाक्ष्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापि इषाम् अन्नानां तस्माधनानां सस्यानां यामनि प्राप्ता
ससृद्धयर्थं धन्वच्युतः न । धन्वन्तरोऽन्तरिक्षस्य वचनः । तेन तस्मादुपकं लक्ष्यते । उक्क-

१. ख-खल्लता च; । २. क-ज्ञ-ज्ञ-परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ३. ज्ञ-ज्ञ-अपापाः समुन्धनेन
पाण्डुरोषिणो वा । ४. ज्ञ-ज्ञ-सर्वस्व । ५. ज्ञ-ज्ञ-विद्योतमानाः वृष्ट्या वा तादृशाः ।

त्राविणो मेवा इव । ते यथा आकाशस्थान्ते तथा युष्मान् अन्नादिप्राप्तये । पुरुषैषाः बहुविधं फलमिच्छन्
पजमानः स्तोत्रैर्बहुप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अहन्यः अङ्घ्रि भवः एतदाः एन अन्ना
इव । स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ६ ॥

कं स्विदस्य रजसो महस्परं कावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यच्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् ॥ ६ ॥

कं । स्विद । अस्य । रजसः । महः । परम् । कं । अवरम् । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । च्यावयथ । विथुराऽइव । सम्ऽहितम् । वि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषम् । अर्णवम् ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यस्मिन् उदके निमित्तभूते सति आयय आगच्छत अस्य रजसः वृष्ट्युदकस्य
लोकस्य वा महः महतः परं पारमन्तं कं स्विद । कुत्रास्तीति । नास्तीत्यर्थः । तथा अवरम्
अवाङ्भागः आदिश्च कं स्विद । कुत्राम्नि । आद्यन्ते न कोऽपि जानातीत्यर्थः । यत् यदा यूयं
विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव संहितम् एकभूतमुदकं च्यावयथ स्वस्थानात् चालयथ
तदा अद्रिणा वज्रेण त्वेषं दीप्तम् अर्णवम् उदकवन्तं मेघं वि पतथ विशीर्णं पातयथ ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्येव जञ्जती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्योऽइव । जञ्जती ॥ ७ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं संबन्धिनी सातिर्न संभक्तिरिव युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वत् वः
रातिः वृष्ट्यादिविषया अमवती अमात्यवती इन्द्रादिसहायवती । यथा 'राजेवामवान्' (ऋ. सं.
४. ४. १) इत्यत्र अमशब्दोऽमात्यवचनस्तद्वत् । यद्वा । वः सातिः संविभक्तिः न अमवती रोगवती
न भवति किंतु स्वर्वती सुखवती त्वेषा दीप्ता विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती
कृषीवलैः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां कर्षन्तीति प्रसिद्धम् । स्वविरोधिपेषणवती वा । भद्रा भगवती वा
स्तुत्या । किंच पृणतः दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न दक्षिणेव तद्वत् समृद्धकरी पृथुजयी पृथुजवा क्षी-
गामिनी । किंच असुर्येव असुरस्य स्वभूता जञ्जती सर्वानभिभवन्ती शक्तिरिव । सा यथा अन्यैर्भ्योऽ-
पहृत्य अन्यैश्च दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्थमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तेत्यर्थः । ईदृशी रातिः
अस्मभ्यमस्त्विति भावः ॥

‘प्रति ष्टोभन्ति सिन्धवः पविभ्यो यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रति । स्तोभन्ति । सिन्धवः । पविभ्यः । यत् । अभ्रियाम् । वाचम् । उत्ईरयन्ति ।

अव । स्मयन्त । विद्युतः । पृथिव्याम् । यदि । घृतम् । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

‘पविभ्यः मरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः । सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः । प्रति ष्टोभन्ति प्रतिचलन्ति । कदा । यत् यदा अभ्रियाम् अभ्रमवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणम् उदीरयन्ति उच्चारयन्ति वज्राणि । किंच विद्युतः विद्योतमानास्तडितः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम, ‘पृथिवी भूः’ (नि. १. ३. ९) इति तन्नामसूक्तत्वात् । तत्र अव स्मयन्त स्मयन्ते अवाङ्मुखं प्रकाशन्ते । पृथिव्याम् इत्येतदुत्तरत्र वा योज्यम् । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां घृतं क्षरदुदकं मरुतः प्रुष्णुवन्ति प्रुष्णन्ति सिञ्चन्ति ॥ प्रुषेः क्रैयादिकस्य व्यत्ययेन भुः ॥ यदैवं तदैवार्थः ॥

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।

ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् । अनीकम् ।

ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वम् । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

‘पृश्निः मरुत्माता नानावर्णा । ‘पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः’ (तै. सं. २. २. ११. ४), ‘पृष्णे पुत्रा उपमासः’ (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इत्यादिश्रुतेः । तामेवान्तरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी त्वेषं दीप्तम् अयासां गन्तृणां मरुतामनीकं समूहम् एकोनपञ्चाशत्संख्याकम् असूत उत्पादितवती । किमर्थम् । महते रणाय संग्रामाय । मेघजयायेत्यर्थः । ते च मरुतः सप्सरासः समानरूपा हिंसका वा मेघानाम् अभ्वं मेघं जनयन्ति उत्पादितवन्तः । आदित् अनन्तरमेव इषिरां सर्वैरेष्टव्यां स्वधाम् अन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणं पर्यपश्यन् परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

‘एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मीन्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्यामे । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १० ॥

‘महश्चिच्चम्’ इत्यष्टकं पञ्चमं सूक्तमैन्द्रमागस्त्यं त्रैष्टुभम् । द्वितीया चतुष्पदा विशात् ‘अथ चतुष्पदा’, ‘विराड्दशकैः’ इत्युक्तत्वात्, ‘विराजो दिशः’ (पि. सू. ३. ५) इति पिङ्गलनागेन सूत्रितत्वाच्च । ‘महोऽष्टौ द्वितीया विराद्’ इत्यनुक्रमणिका । समूह्ये दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे मरुत्बतीये इदं ‘विश्वजितोऽग्निं नरः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘द्वितीयस्य शंसा महं महश्चिच्चमिन्द्र’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

महश्चिच्चमिन्द्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥ १ ॥

महः । चित् । त्वम् । इन्द्र । यतः । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरूता ।

सः । नः । वेधः । मरुताम् । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यतः कारणात् एतान् मरुतः महश्चित् महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात् त्वं निरपेक्षेणापि स्नेहात् न त्यजसीति शेषः । अतः कारणात् महश्चिदसि । चित् इति पादपूरणः । महतोऽपि त्यजसः स्यागात् । यद्वा । एतत् क्रोधनाम । क्रोधाद्वा । वरूता वरिता रक्षिता असि भवसि । यद्वा । मरुतोऽपि स्यागात् वृष्ट्यादिविषयात् वारयितासि । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधः विधातः त्वः तादृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनावान् अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन् नः अस्मभ्यं सुम्ना सुखानि मरुदायतानि वृष्ट्यादिरूपाणि वनुष्व देहि । तानि सुम्नानि तव हि प्रेष्ठा तव खलु प्रियतमानि । हिशब्दः ‘अयमिन्द्रो मरुत्सखा’ (ऋ. सं. ८. ७६. २) इत्यादि-श्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

अयुञ्जन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्यत्रा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीळहस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुञ्जन् । ते । इन्द्र । विश्वकृष्टीः । विदानासः । निःसिधः । मर्त्यत्रा ।

मरुताम् । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वःसमीळहस्य । प्रधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तम् । अत्रेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते । हे इन्द्र ते मरुतः अयुञ्जन् युज्यन्ते त्वया युक्ता भवन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते । विश्वकृष्टीः विश्वकृष्टयो राज्यत्वेन सर्वजन्-वन्तः किंच मर्त्यत्रा मर्त्येषु मर्त्यार्थं निष्पिधः निःशेषेणोदकस्य सेत्तुन्^२ मेघान् विदानासः जानानाः किंच येषां मरुतां पृत्सुतिः सेना स्वर्मीळहस्य प्रधनस्य सुखसेक्तुः प्रकृष्टधनवतो वृत्रादिसंग्रामस्य सातौ लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा । सुखेन मिह्यते जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य संग्रामस्य सातौ । मेघमेघनायेति यावत् । येषामीदृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयुञ्जन्ति संबन्धः ॥

अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यम्बै मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धिष्मातसे शुशुक्नानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अम्बम् । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्नान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिः वज्राख्यायुधविशेषः अस्मे अस्मद्वृष्ट्यर्थम् अम्यक् प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च सति मरुतः अपि । ' सनेमि अह्वाय' (नि. ३. २७. ४) इति षट् पुराणनामानि ह्युक्तत्वात् सनेमि इति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं संगृहीतम् अम्बम् उदकं जुनन्ति क्षिपन्ति वर्षन्तीत्यर्थः । वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धौ सत्याम् अग्निश्चिद्धिष्म । हि स्म इति पूरणे । अग्निरपि अतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति शुशुक्नान् दीप्यमानो वर्तते । पश्चात् प्रयांसि चरुपुरोडाशादिहवींषि दधति धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपम् । द्विपार्थस्थोदकवान्पर्वतादिद्वीपः । तं यथा आपो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा । आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्नान् दीपयन्नग्निश्चित् । चिच्छब्दः उपमार्थे ' दधि चिदित्युपमार्थे ' (निरु. १. ४) इति यास्कनोपमार्थस्योक्तत्वात् । काष्ठे ज्वलन्नग्निरिव तद्वद्दीप्तो वर्तते । एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तम् । एवं च सति आपो द्वीपमिव वृष्ट्युदकानि प्रयांसि सस्याद्यन्नानि दधति धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्य ऋष्टेः सामर्थ्यमितीन्द्रस्य स्तुतिः ॥

त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम् ।

स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्त वाजैः ॥ ४ ॥

त्वम् । तु । नः । इन्द्र । तम् । रयिम् । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिम् ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः । स्तनम् । न । मध्वः । पीपयन्त । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं तु । तुः अवधारणे । त्वमेव तं रयिं त्वहानयोग्यं गवादिधनं दाः देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रदः अतोऽतिमहद्वनं देहीत्यर्थः । वयं तु ओजिष्ठया ओजस्वितमया परिक्रमणाहंया दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवादिलक्षणया ऋत्विजम् इव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा । दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बन्धुवचनः । हिरण्यादिसारवद्द्रव्यप्रदानेन बन्धुं यथा वशीकुर्वन्ति तद्वत् त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोः धौतयुवक्षेपिष्ठस्य क्षीप्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वां स्तुतः येऽस्मदीयाः स्तोतारः चकनन्त कामयन्ते अस्तवन् । याः स्तुतयः त्वामेव अकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्प्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ' चक्षुष्यन्तरस्याम् ' इति चङः पूर्वमक्षरमुदात्तम् ॥ त्वां होत्रादयः वाजैः हविर्लक्षणैरश्वैः पीपयन्त

आप्याययन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मध्वः मधुरस्य स्तन्यस्य छाभाय बाजैः सारवज्रिरक्षत्रिष्वैः पुस्तनं
न । तं यथा आप्याययन्ति तद्वद्वयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्या हविषा आप्याययामः । त्वं तु
दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

त्वे राय इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिद्वतायोः ।

ते पु णो मरुतो मृळयन्तु ये स्मा पुरा गातुयन्तीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशतमाः । प्रणेतारः । कस्य । चित् । ऋतुऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयन्तु । ये । स्म । पुरा । गातुयन्तिऽहव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वे तव रायः धनविशेषाः तोशतमाः अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतेस्तोषः ।
छान्दसं शत्वम् ॥ यद्वा । ते रायो रातयो बन्धवो बन्धुभूताः सखिभूता मरुतः तोशतमाः । तोशति-
र्वधकर्मा, ' नितोशयति निबर्हयति ' (नि. २. १९. २९) इति तन्नामसु पाठात् । तोशतमा
हिंसितृमा अवर्षकाणां मेघानाम् । कस्य चिद्वतायोः । ऋतमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञेच्छो-
र्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतः नः अस्मान् सुष्टु मृळयन्तु । के ते । ये
स्म ये खलु देवाः द्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातुयन्तीव यज्ञगमनमिच्छन्तीव ते आगत्य
मृळयन्तु ॥ ॥ ८ ॥

प्रति प्र याहीन्द्र मीळहुषो नृन्महः पार्थिवे सदेने यतस्व ।

अध यदेषां पृथुबुध्नास एतास्तीर्थे नार्यः पौस्यानि तस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीळहुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदेने । यतस्व ।

अध । यत् । एषाम् । पृथुबुध्नासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौस्यानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं मीळहुषः उदकसेकृन् नृन् जगन्नेतृन् नराकारान् वा महः महतः मेघान्
प्रति प्र याहि अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तम् । गत्वा च पार्थिवे सदेने ।
पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धिनि स्थाने यतस्व प्रयत्नं कुरु । तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा ।
हविष्प्रदातृन् कर्मनिर्वाहकान् महतो यजमानान् प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सदेने देवयज्ञे
यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अध अपि यत् यदा एषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनाः
पृथुबुध्नासः विस्तीर्णमूलाः एताः पृषद्वर्णा गन्तारो वा अन्धाः अर्यः अरेः शत्रोः पौत्यानि तीर्थे
न युद्धमार्ग इव तस्थुः तिष्ठन्ति मेघानाक्रमन्ते । यद्वा । एषां मरुतां पृथुबुध्नासो बृहन्मूला एताः
कृष्णवर्णा मेघास्तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्यः अरणीयस्य स्वामिनः पौत्यानि बलाभि तीर्थे न
राजसीध्यां यथा तिष्ठन्ति तद्वत् ॥

प्रति घोरानामेतानामयासां मरुतां शृण्व आयतामुपब्धिः ।

ये मर्त्यं पृतनायन्तमृमैर्ऋणावानं न पतयन्तु सगैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोरानाम् । एतानाम् । अयासाम् । मरुताम् । शृण्वे । आऽयताम् । उपब्धिः ।

ये । मर्त्यम् । पृतनाऽयन्तम् । ऊमैः । ऋणाऽवानम् । न । पतयन्तु । सगैः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते संबन्धनां घोरानां भयानकानां शब्दाभिमानानां^१ वा एतानाम् एतवर्णानाम्
अयासाम् अयमानानां गमनशीलानां मरुताम् आयताम् आगन्तृणां मरुताम् उपब्धिः उप
गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायते उपपद्यते इति वा उपब्धिर्वाक् । शृण्वे श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥
ते एव विशिष्यन्ते^२ । ये मरुतः मर्त्यं मरणधर्माणम् ऊमैः स्वरक्षणैरुदकनिगमनसाधनैर्वा पृतना-
यन्तं पृतनामात्मन इच्छन्तं वैरिणं मेघं वा सगैः सृष्टैः स्वकीयप्रहारविशेषैः पतयन्त पातयन्ति
तेषामेव ध्वनिः श्रूयते इत्यर्थः । पातने दृष्टान्तः । सगैः ऋणवानं न ॥ ' छन्दसीवनिर्पा' इति
वनिप् ॥ ऋणवन्तम् अधमवैरिणमिव^३ । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । एवमहानुभावा
मरुतस्तवानुगा इतीन्द्रस्य स्तुतिः ॥

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेघं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वजन्या । रदं । मरुद्भिः । शुरुधः । गोऽअग्राः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ .

हे इन्द्र त्वं मानेभ्यः मानार्थम् । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ विश्वजन्या विश्वजन्यः ॥
सोः आकारः ॥ विश्वे प्राणिनः उत्पादनीया यस्य तादृशसत्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह
शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः शोषिकाः गोअग्राः गर्जितमुदकं वा अग्रे पुरतो यासां ता मेघपङ्क्तीः
रदं विलिख विदारय । हे देव द्योतमान त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैः देवैः अन्यैर्मरुदादिभिर्ऋत्वि-
ग्भिर्वा स्तवसे स्तूयसे ॥ उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्यामेत्ययं व्याख्यातः ॥ ॥ ९ ॥

'न नूनमस्ति' इति पञ्चचं षष्ठं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'न नूनं पञ्चागस्त्येनैन्द्रे
हविषि मरुतामुद्यत इन्द्रागस्त्ययोः संवादः ऐन्द्रस्तत्राद्या तृतीया चेन्द्रवाक्यं चतुर्थी चादौ बृहती तिस्रोऽ-
नुहुमः' इति । सूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूपत्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चेन्द्रवाक्यम् । अतस्तासां
वस्त्ववाक्यव्यायेन स ऋषिः । शिष्टे अगस्त्यवाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च बृहती
ततस्तिजोऽनुहुमः । अस्या अविशेषात् त्रिष्टुप् ॥ विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥ अत्र यास्कः—'अगस्त्य
इन्द्राव हविर्मिरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार स इन्द्र एव परिदेवयांचक्रे' (निरु. १.५) इति ॥

१. स१-शब्दायमानानाम् । २. स१-विशिष्यन्ते । ३. स१-ऋणीकमिव वैरिणमिव वा ।
४. स१-रोधस्य वा शोषकाः ।

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अद्भुतम् ।

अन्यस्य । चित्तम् । अभि । समुच्चरेण्यम् । उत । आधीतम् । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इन्द्र आह । अद्यतनं यदस्ति तत् नूनम् अद्य न अस्ति । नूनमत्र विचिकित्सार्थे । अत्र अद्य इति यद्यपि नास्ति तथापि उत्तरवाक्ये श्वः इति दर्शनादत्र अद्येति गम्यते । तथा श्वः अपि नूनं नो । उशब्दः अवधारणे । श्वस्तनमपि नैव नास्ति । अद्य यथा अस्मदर्थ-
निरुप्तम् अस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यते इति भावः । यदद्भुतम् अन्यस्मै निरुप्य अन्यस्मै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत् कः वेद । यद्वा । यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अद्य श्वो वा लभ्यते इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचारि अन्यस्य चित्तं मानसं जानातीति^१ शेषः । उत अपि च आधीतम् आध्यातं चिन्तितमपि न इदं किमु सकृस्मृतं वि नश्यति इति ॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किम् । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुया । मा । नः । समुअरणे । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यम् । हे इन्द्र नः अस्मान् अनपराधिनः किं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । कथमवध्यस्वमिति अत आह । मरुतः तव भ्रातरः । स्वया भोगप्रदानेन^२ भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुतामिन्द्रभ्रातृत्वम् एकस्मिन्नेवादितिनर्भे उत्पत्तत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । सन्तु भ्रातरस्ततश्च किमिति अत आह । तेभिः तैर्मरुद्भिः सह साधुया साधुत्वं कल्पस्व कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । नः अस्मान् समरणे संग्रामे मा वधीः मा हिंसीः । यद्वा । लुप्तो दृष्टान्तः । संग्रामे यथा विरोधिनां हंसि न तथास्मानिति ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नति मन्यसे ।

विज्ञा हि ते तथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किम् । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विज्ञा । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यम् । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यम् । हे ^१वभ्रातः हे ^२वअगस्त्य । हविष्यदानवरप्रदानाभ्यां परस्परोपकारत्वात्
भ्रातृत्वम् । तादृशस्य ^३वसखा ^४वसन् अस्मद्वितकार्यपि सन् ^५वनः अस्मान् ^६वकिम् ^७वअति ^८वमन्यसे ।
कस्मादपराधावतिक्रम्य मनुषे । अपलपसि । नायमपलापः किन्तु तथ्यमेवेति चेत् उच्यते । गन्तव्यं^९
^{१०}वते तव ^{११}वमनः मानसं ^{१२}यथा यथावस्तु ^{१३}वविश्र जानीमः । कथं जानीथेति^{१४} उच्यते । ^{१५}वअस्मभ्यमिश्र
^{१६}वद्विस्ससि । अस्मदर्थं निस्समस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव । इत् एवार्थे ॥

अरं कृण्वन्तु वेदिं समग्निमिन्धतां पुरः । तत्रामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहै ॥४॥

अरम् । कृण्वन्तु । वेदिम् । सम् । अग्निम् । इन्धताम् । पुरः ।

तत्र । अमृतस्य । चेतनम् । यज्ञम् । ते । तनवावहै ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यम् । अपरे अगस्त्यवाक्यमाहुः । हे ऋत्विजां यूयं अगस्त्योऽङ्गीकृतवान् तस्मात् ^१वेदिम्
^२अरं ^३कृण्वन्तु । संमार्जनपर्युक्षणादिना परिचरन्तु । तथा ^४पुरः पुरस्तात् ^५अग्निम् आहवनीयादिकं
^६वसम् ^७इन्धताम् इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयन्तु । ^८तत्र अग्नौ ^९अमृतस्य अमरणलक्षणस्य वेदत्वस्य^{१०}
^{११}चेतनं प्रज्ञापकं ^{१२}यज्ञं हे अगस्त्य ^{१३}वते त्वदीयं त्वं चाहं च ^{१४}तनवावहै । अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टम-
विशिष्टम् । तत्र वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत । आवां पत्नी-
यजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहै ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुथा हवींषि ॥ ५ ॥

त्वम् । ईशिषे । वसुपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रपते । धेष्टः ।

इन्द्र । त्वम् । मरुत्भिः । सम् । वदस्व । अध । प्र । अशान । ऋतुथा । हवींषि ॥५॥

इदमगस्त्यवाक्यम् । हे ^१वसूनां ^२वसुपते अतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे
इन्द्र ^३त्वमीशिषे ईश्वरो भवसि सर्वस्य । वृत्त्यवृत्तिभ्यां बहुत्वं नित्यं^४ संबन्धश्च^५ प्रतिपद्यते । यद्वा ।
हे वसुपते वसूनामीशिषे इति योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे ^६मित्राणां ^७मित्रपते
अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकेन्द्र ^८वत्वं ^९धेष्टः सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि । हे ^{१०}इन्द्र ^{११}त्वम् उक्त-
महिमस्यं ^{१२}मरुद्भिः ^{१३}वत्वं ^{१४}वदस्व तैः साकं सम्यकृतमिति वदस्व । ^{१५}अध अपि च त्वम् ^{१६}ऋतुथा
ऋतावृतौ । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तद्यागकाले ^{१७}हवींषि आज्यचर्वादीनि ^{१८}प्राशान प्रकर्षेण
भुङ्क्ष्व ॥ ॥ १० ॥

‘ प्रति वः ’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं मारुतम् । आद्ये द्वे केवलमारुते । शिष्टा-
भ्यस्तस्रो मरुत्वदिन्द्रदेवताकाः । ‘ प्रति वः षण्मारुतं तु चतस्रोऽन्त्या मरुत्वतीयाः ’ इत्यनुक्रमणिका ।
विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणाम् ।

रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहम् । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिम् । तुराणाम् ।

रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वम् । अश्वान् ॥ १ ॥

हे मरुतः । वः युष्मान् । अहं । प्रति । एमि अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यञ्जनाम् । तथा । सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां स्वर-
माणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं । सुमतिं शोभनमतिम् अनुग्रहबुद्धिं । भिक्षे याचे । इन्द्रस्यैव पुनर्हविष्प्रदानादिदं याच्यते । किंच हे मरुतः यूयं वेद्याभिः वेदितव्याभिः स्तुतिभिः । रराणता रममाणेन मनसा इत्थंभूताः सन्तः हेळः । क्रोधनामैतत् । क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितं । नि धत्त निकृष्टं धारयत त्यजतेत्यर्थः । तथा । अश्वान् । वि । मुचध्वम् रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात् पुनर्गमनं मा कुस्तेत्यर्थः ॥

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमस इवृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।

उप । ईम् । आ । यात । मनसा । जुषाणाः । यूयम् । हि । ष्ठा । नमसः । इत् । वृधासः ॥ २ ॥

हे मरुतः । एष वः स्तोमः इदानींक्रियमाणप्रकारो वो युष्माकम् । युष्मदर्थ इत्यर्थः । कीदृशोऽयम् । नमस्वान् । नम इत्यञ्जनाम् । हविलक्षणाञ्जवान् । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच । हृदा । तष्टः युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवाः देवनशीलाः । मनसा अस्मदनुग्रहवता चित्तेन धायि धार्यताम् । तदर्थं । मनसा भादरया बुद्ध्या । जुषाणाः । ईम् एनां स्तुतिं तद्विश्च सेवमानाः । उप । आ । यात उपागच्छतैव । मा बिलम्बं कुरुत । यूयं नमः । अन्नस्य हवीरूपस्य । वृधासः । स्थ । हि वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गन्तव्यमेव । इत् पूरणः ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळ्यन्तुत स्तुतो मघवा शंभविष्ठः ।

ऊर्ध्वा नः सन्तु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळ्यन्तु । उत । स्तुतः । मघवा । शम्भविष्ठः ।

ऊर्ध्वा । नः । सन्तु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते ऽमरुतः ऽस्तुतासः स्तुताः सन्तः ऽनः अस्मान् ऽमृळयन्तु सुखयन्तु । ऽउत अपि च ऽमघबा । मघमिति धननाम । अस्महातध्यबहुधनेन तद्वानिन्द्रः ऽस्तुतः ऽशंभविष्टः सुखस्य भावयितृतमः सन् अस्मान् मृळयतु । किंच हे ऽमरुतः ऽनः अस्माकं ऽजिगीषा ॥ जिगातेर्गतिर्कर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यानि उत्तरत्रानुभूयमानानि ऽविश्वा सर्वाणि ऽअहानि दिवसानि ऽऊर्ध्वा उन्नतान्युपर्युपरि श्रिया यक्षसा वा उक्कृष्टानि ऽकोम्या काम्यानि^१ स्पृहणीयानि ऽवनानि सर्वैः संभजनीयानि ऽसन्तु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च सन्तिवति वा योज्यम् । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयन्तिवत्यर्थः ॥

अस्मादहं तविषादीषमाण इन्द्राद्विया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळतां नः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहम् । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यम् । हव्या । निशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे ऽमरुतः शृणुत । ऽअहम् ऽअस्मात् प्रसिद्धात् ऽतविषात् बलवतः ऽइन्द्रात् तत्सकाशात् ऽभिया भीत्या ऽईषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः तथा ऽरेजमानः वेपमानश्चाभवम् । ततश्च किमायातमिति अत आह । यानि ऽयुष्मभ्यं ऽहव्या हवींषि ऽनिशितानि संस्कृतानि ऽआसन् ऽतानि तान्येव ऽआरे ऽचकृम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रभयात् । अतः ऽनः अस्मान् अनपराधिनः ऽमृळत मृळयत सुखयत ॥

येन मानासश्चितयन्त उक्षा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनाम् ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयन्ते । उक्षाः । विउष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनाम् ।

सः । नः । मरुद्भिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः । स्थविरः । सहः । उदाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽयेन ऽशर्वसा बलभूतेन स्वयानुगृहीताः ऽमानासः मानासश्चितयन्तः वा ऽउक्षाः रश्मयः ऽशश्वतीनां^२ निस्थानां बह्वानामुपसां^३ व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु^४ ऽचितयन्ते चेतयन्ते प्राणिनां^५ स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ति । ऐन्द्र्यां दिशि तेनैवानुगृहीता उपसो रश्मय उद्गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । हे ऽवृषभ वर्धितरिन्द्र ऽसः तादृशस्वं ऽमरुद्भिः सहितः ऽश्रवो ऽधाः सर्वत्र श्रूयमाण-मन्नं धेहि स्थापय देहीत्यर्थः । कीदृशस्वम् । ऽउग्रः उद्गूर्णबलः ऽसहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तत्स दाता ऽस्थविरः पुरातनः । कीदृशैर्मरुद्भिः । ऽउग्रेभिः क्रूरबलैः । एवंमहानुभावः अन्नं धेहि ॥

१. अ१-कोम्यानि । २. अ१-शश्वतीनां मध्ये । यद्वा । तादृशानां उपसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयन्ते प्राणिनः ।

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत्ऽभिः । अवयातऽहेळाः ।

सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽपाहि रक्ष । कान् । ऽसहीयसो ऽनृन् सहस्वितमान् एवदनुग्रहेण अतिप्रबृद्ध-
बलान् नेतृन् मनुष्यान्स्मान् मरुतो वा । किञ्च ऽमरुद्भिः साकम् अस्मासु ऽअवयातहेळाः ऽभव ।
अपगतमन्युर्भव । मरुसु वा तथा भव । किञ्च ऽसुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह ऽसासहिः
शत्रूणामभिभविता सन् ऽदधानः अस्मदभिमतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥११॥

‘चित्रो वः’ इति तृचात्मकमष्टमं सूक्तमागस्त्यं मारुतं गायत्रम् । ‘चित्रस्तृचं गायत्रम्’
इत्यनुक्रमणिका । लैङ्गिको विशेषविनियोगः ॥

चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती मुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुऽदानवः । मरुतः । अहिऽभानवः ॥१॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽयामः अस्मद्यज्ञागमः ऽचित्रः चायनीयः पूज्यः आश्रयभूतो वा ऽअस्तु
भवतु । न केवलमागमनमेव चित्रं किंतु हे ऽमुदानवः शोभनदानाः हे ऽअहिभानवः अहीयमान-
प्रकाशाः युष्माकं संबन्धी ऽचित्रः स आगमः ऽऊती ऊत्यै रक्षणाय इष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु ।
तदागमनं^१ शीघ्रमस्तु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋञ्जती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुऽदानवः । मरुतः । ऋञ्जती । शरुः । आरे । अश्मा । यम् । अस्यथ ॥२॥

हे ऽसुदानवः शोभनदानाः ऽमरुतः ऽवः युष्माकं संबन्धिनी ऽऋञ्जती प्रसाधयन्ती स्वतेजसा
स्वात्मानमलंकुर्वती^२ प्रसिद्धा प्राप्नुवाना वा ऽसा प्रसिद्धा ऽशरुः हिंसका ऋष्टिः ऽआरे दूरे भवतु
तथा ऽयम् ऽअस्यथ क्षिप्रः सः ऽअश्मा व्यापकः आयुधविशेषः ऽआरे । दूरनामैतत् । दूरे भवतु मां न
प्राप्नोतु । यद्वा । आरेशब्दः आराच्छब्दपर्यायः । स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः ।
यम् अस्मत्तोऽन्यम् अस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन आयुधविशेषः आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

तूणस्कुन्दस्य नु विशः परि वृक्त सुदानवः । ऊर्ध्वानः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तूणऽस्कुन्दस्य । नु । विशः । परि । वृक्त । सुऽदानवः । ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥३॥

हे मरुतः वसुदानवः शोभनदानाः यूयं वृणस्कन्दस्य तृणवत् चलनस्वभावस्य शुष्यमाणस्य वा मम विशाः पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजाः नु क्षिप्रं परि वृकृत परिवर्जयत बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत । किंच नः अस्मान् ऊर्ध्वान् कर्त कुरुत जीवसे धिरजीवनाय ॥ ॥ १२ ॥

‘ गायत्साम ’ इति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ गायत्सोना ’ इत्यनुक्रान्तम् । समूहो दशरात्रे तृतीये छन्दोमे मरुत्वतीयशब्दे एतत्सूक्तम् । ‘ विश्वजितोऽग्निं नरः ’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘ तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

गायत्साम नभन्यं यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सद्मानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । साम । नभन्यम् । यथा । वेः । अर्चाम । तत् । ववृधानम् । स्वःऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सद्मानम् । दिव्यम् । विवासान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मा, ‘ नभति अर्दति ’ (नि. २. १९. १०) इति वधकर्मसु गणनात् । तादृशं वसाम हे इन्द्र यथा वेः येन प्रकारेण वेत्सि तथा गायत् गायत्युद्राता । तत् तस्मात् यतः स्तौति ततः कारणात् ववृधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वच्छब्दं यथा वेः तथा अर्चाम पूजयाम शंसामेत्यर्थः । स्तुतमनु शंसतीति न्यायात् । यद्वा । तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथा अर्चाम । किंच धेनवः दोग्धयः अदब्धाः अहिंसिताः गावः यत् बर्हिषि वसद्मानं सीदन्तं दिव्यं दिवि भवमिन्द्रं त्वाम् आ विवासान् । विवासतिः परिचरणकर्मा । आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति तथा अर्चाम ॥

अर्चदृषा वर्षभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्रो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मन्दयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वर्षाभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न । अश्रः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मन्दयुः । मनाम् । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यज्जुगुर्यात् ॥ २ ॥

वृषा हविषा वर्षिता अयं यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तेदुहविष्कैः । यद्वा । स्वयंप्राप्तेष्वकं हव्यं वर्षा तादृशैः । वर्षभिः वर्षकैर्हविष्यदानृभिः अध्वर्यादिभिर्विशिष्टः सन् अर्चत् अर्चयतीन्द्रम् । यद्वा । वृषा फलस्य वर्षितायमिन्द्रः उक्तलक्षणैरध्वर्यादिभिरर्च्यते । यत् यस्मात् अश्रः व्यापकः पाना-
वर्ष धावन् मृगो न हरिणादिरिवायमिन्द्रः अश्रोऽशनशीलः सन् अति यज्जुगुर्यात् अत्यर्थमुद्युक्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्युक्ते तथायमिन्द्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति ।

१. ३१-किंच यद्यस्मात् अदब्धा अहिंसिता धेनवो नूतनप्रसवा गावो बर्हिषि यज्ञे तदर्थं दिव्यं सद्मानं देवयजनसाधनम् । यद्वा मत्सर्पो लुप्यते । सप्तमन्तं दिव्यं दिविभयम् आविवासान् ।

यद्वा । अयमिन्द्रो यत् यथा अश्वो मृग इव अति जुगुर्यात् भक्षयेत् तथा अर्चनीत्यर्थः । किंच हे °गूर्त उद्गूर्णेन्द्र °मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां °मन्दयुः स्तुतियुक्तः °मर्यः °होता मानुषः एतन्नामकः ऋत्विक् °यजत्रः यागनिष्पादकः सन् °मिथुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनी वा जायापतिरूपः सन् °प्र °भरते प्रकर्षेण संपादयति तस्मादर्चनीत्यर्थः ॥

नक्षद्दोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रन्ददध्वो नयमानो रुवद्गौरन्तर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥ ३ ॥

नक्षत् । होता । परि । सद्म । मिता । यन् । भरत् । गर्भम् । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रन्दत् । अध्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ ३ ॥

°होता होमनिष्पादकोऽयमग्निः °मिता परिमिता^१ °सद्म सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि °परि °यन् परितो गच्छन् °नक्षत् व्याप्नोति । व्याप्य च °शरदः संवत्सरसंबन्धिनं °पृथिव्याः भूम्याश्च संबन्धिनं °गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविलक्षणम् °आ °भरत् आहरति स्वीकरोति । संभरति वा । संवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा । संवत्सरसंबन्धिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् । ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ इति श्रुतेः । तथा कृत्वा °क्रन्ददध्वः । लुप्तोपममेतत् । अध्व इव क्रन्दति हर्षातिशयात्^२ । किं कुर्वन् । °नयमानः नयन्निन्द्राय हविर्भारम्^३ । किंच °गौः गन्ता उद्गृत्तो वृष इव °रुवत् रौति शब्दायते । किं कुर्वन् । °दूतो °न वार्ता-हरो दूत इव °रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः °अन्तः मध्ये रोदस्योरन्तरा °वाक् स्तूयमानः स्तुवन् वा देवान् °चरत् चरति गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय शुलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा ‘क्विब्वचि’ इत्यादिना क्विदीर्घौ संप्रसारणाभावश्च ॥

ता कर्माषतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भरन्ते ।

जुजोषदिन्द्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्ठाः ॥ ४ ॥

ता । कर्म । अषतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवयन्तः । भरन्ते ।

जुजोषत् । इन्द्रः । दस्मवर्चाः । नासत्याश्च । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥ ४ ॥

°ता तानि °अषतरा अषतराणि व्यासतराणि वा^१ हवींषि °अस्मै इन्द्राय तदर्थं °कर्म कुर्मः संपादयामः ॥ कृजञ्छान्दसे वर्तमानार्थे लुङि ‘मन्त्रे घस’ इति छेत्तुं । ‘छन्दस्युभयथा’ इति आर्षधातुकत्वेन क्त्वाभावाद्गुणः ॥ °च्यौत्नानि व्यावयितृणि दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयाणि सामर्थ्यानि वा °देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः °प्र °भरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति । तद्वा इव-मपि संपादयाम इत्यर्थः । °दस्मवर्चाः दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयणबलो वा °नासत्येव नासत्याभिव

१. क-परिमिता परिमितानि; झ-परिमितानि । २. झ१-हर्षातिशयात्, तदा नयमानः नयन्, देवेषु हविर्भारम् (हविर्भारम्) । ३. ज-त-‘वा’ नास्ति ।

अग्निना विव । तौ हि द्यावापृथिव्याः मानौ । ता विव सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गन्तुं शक्यः रथेष्टाः रथे वर्तमान एवभूतः सन् जुजोषत् अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवताम् ॥

तमु हृहीन्द्रं यो ह सत्वा यः शूरौ मघवा यो रथेष्टाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववृषश्चित्तमसो विहन्ता ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । इन्द्रम् । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषण्ऽवान् । ववृषः । चित् । तमसः । विऽहन्ता ॥ ५ ॥

तमु तमेव इन्द्रं स्तुहि हे होतः स्तुतिं कुरु । किमस्याधिक्यमिति उच्यते^१ । यो ह यः खलु सत्वा अतिप्रभूतबलः । यद्वा । सत्वा सादकः शत्रूणाम् । यः च शूरः शौर्योपेतः मघवा बलवानन्नवान् वा । यः च रथेष्टाः रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचश्चित् प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि योधीयान् योद्धृतमः ॥ प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्तिन्तात् लुप्तमकारात् शसि 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः । 'अञ्जेष्ठन्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति विभक्तिरुदात्ता ॥ वृषण्वान् । वृषाणो वर्षितारो वज्रादयः । तद्वान् । 'वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथः' (ऋ. सं. २. १६. ६) इति हि निगमः । तथा ववृषश्चित्तमसः आवरकस्यापि तमसो मेघादेः विहन्ता विशेषेण घातकः । यस्मादेवं महानुभावः तस्मात् स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कक्ष्ये^२ नास्मै ।

सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्याम् ॥ ६ ॥

प्र । यत् । इत्था । महिना । नृभ्यः । अस्ति । अरम् । रोदसी इति । कक्ष्ये^२ इति । न । अस्मै ।

सम् । विव्ये । इन्द्रः । वृजनम् । न । भूम । भर्ति । स्वधाऽवान् । ओपशम्ऽइव । द्याम् ॥ ६ ॥

यत् यः इन्द्रः महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण नृभ्यः नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्र अस्ति प्रभवति ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने^३ रक्षितुम् अस्मै रक्षकायेन्द्राय रोदसी द्यावापृथिव्यौ कक्ष्ये कक्ष्ययते सती संचाराय न अरं नालं न पर्यासे । जगतोऽधीशस्येन्द्रस्य संचारायास्पत्वात् द्यावापृथिव्यौ न पर्यासे इत्यर्थः । सृष्टादपि सृष्टुर्महिन्नोऽधिकत्वादिति भावः । अयम् इन्द्रो वृजनं न भूम भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव ॥ वृजेः कर्तनार्थस्येदं रूपम् ॥ तदिव तद्यथा आवृणोति तथायमपि स्वतेजसा सं विव्ये सम्यगावृणोति लोकत्रयम् । किंचायं स्वधावान् अन्नवान् वृष्टिलक्षणोदकवान् वा द्यां दिवं भर्ति विभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । ओपशमिव । ईषदुपसीते इत्योपशं शृङ्गं तद्वृषभ इव । यद्वा । परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयम् ओपशम् । तदिव द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्तीत्यर्थः ॥ मृजो लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथिन्तमं परितंसयध्वै ।

सजोषस इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदन्ति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्तमम् । परिऽतंसयध्वै ।

सऽजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् । चित् । ये । अनुऽमदन्ति । वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतेन्द्र समत्सु संग्रामेषु सतां स्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनाम् उत्संणम् उरुण्यनिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणं प्रपथिन्तमं प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनामुत्तममार्गभूतम् इन्द्रं शत्रूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयध्वै अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुम् । भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतन्ते । कीदृशास्ते । ये वाजैः बलैः अनुमदन्ति अनुकूलं मादयन्ति संग्रामे मरुतस्तमेव स्वामिनं कृत्वा मादयन्ति हर्षयन्तीत्यर्थः । यद्वा । ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मादयन्ति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्य-भूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागेपूक्तलक्षणविशिष्टं स्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतन्ते ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत्त आसु मदन्ति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोष्या भूद्गौः सूरिंश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शम् । सर्वना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु । मदन्ति । देवीः ।

विश्वा । ते । अनु । जोष्या । भूत् । गौः । सूरिन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवा हि एवं हि सति ते तव संबन्धीनि सर्वनानि । सूयते सोमोऽत्रेति सर्वनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । यत् यदि देवीः देव्यः द्योतमानाः आपः समुद्रे उदकसमुद्रवणापादानभूतेऽन्तरिक्षे आसु प्रजासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदन्ति मादयन्ति ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ यदा प्राण्युपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः । किंच हे इन्द्र विश्वा गौः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक् ते त्वाम् अनुक्रमेण जोष्या जोषणाहं प्रीणयित्री भूत् भवति । कदा । यदि सूरिंश्चित् स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोतृजनानपि धिषा धिषण्या प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेषि कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदर्था भवति ॥

असाम यथा सुसखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इन्द्रो वन्दनेष्ठास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥ ९ ॥

असाम । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नराम् । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

हे ^१एन इन् ईश्वर इन्द्र ^२यथा ^३सुसखायः शोभनत्वद्रूपसहायवन्तः ^४असाम भूयास्म किंच ^५स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम । किमिव । ^६नरां ^७न ^८शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् । इदानीं परोक्षेणाह । ^९नः अस्मभ्यम् ^{१०}इन्द्रः ^{११}वन्दनेष्टाः अस्मस्तुतौ वर्तमानः सन् ^{१२}तुरो ^{१३}न त्वरमाण इव नः अस्माकं ^{१४}कर्म ^{१५}उक्था उक्थैः शस्त्रैः ^{१६}नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन् अस्मदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता ^{१७}यथा ^{१८}असत् भवेत् । हे ऋत्विजः तथा कुस्तेति शेषः ॥

विस्पर्धसो नरां न शंसैरस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्पति सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिक्षन्ति यज्ञैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नराम् । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इन्द्रः । वज्रऽहस्तः ।

मित्रऽयुवः । न । पूऽर्पतिम् । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

^१नरां नेतृणां मध्ये सस्पर्धान् नरान् यथा ^२विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयमपीन्द्रं ^३शंसैः स्तुतिभिः सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च ^४वज्रहस्तः विरोधिशिक्षणाय सर्वदा वज्रधारी ^५इन्द्रः अस्माकम् ^६असत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच ^७मित्रायुवो ^८न मित्रेच्छवो हितैषिण इव ^९सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं ^{१०}पूर्पति पुरः स्वामिनं यथा अभिमतदानेन पूजयन्ति तथा ^{११}मध्यायुवः अस्माकं श्रियां यशसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्यादयः ^{१२}यज्ञैः यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिः ^{१३}उप ^{१४}शिक्षन्ति उपेत्य यजन्ते । शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ ॥ १४ ॥

यज्ञो हि मेन्द्रं कश्चिदृन्धजुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छा तातृषाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इन्द्रम् । कः । चित् । ऋन्धन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छ । तातृषाणम् । ओकः । दीर्घः । न । सिध्रम् । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

^१कश्चित् ^२यज्ञः यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी ^३ऋन्धन् वर्धयन् भवति । इन्द्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । ^४जुहुराणश्चित् कुटिलगतिस्तु कश्चित् ^५मनसा केवलेन ^६परियन् परितो गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन् वर्तते । यद्वा । परि वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छन्नेदं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । ^७तीर्थे प्रसिद्धे मार्गे ^८अच्छ आभिमुख्येन समीपे वर्तमानम् ^९ओकः पानीयादिकं सदनं ^{१०}तातृषाणं पिपासायुक्तं यथा अविलम्बेन प्रीणाति । स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः । तद्वत् यज्ञेन कश्चित् पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य दृष्टान्तः । ^{११}दीर्घो ^{१२}न वक्रत्वेनातिदूरः ^{१३}अध्वा मार्ग इव । स यथा ^{१४}सिध्रं फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषम् ^{१५}आ ^{१६}कृणोति अर्वाकरोति नीचैः करोति वर्जयतीत्यर्थः । तस्माच्छ्रमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेन्द्रं तर्पयति । तद्विलक्षणस्तु वर्जयत्येव ॥

मो षू णं इन्द्रात्र पृतसु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीळहुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृतऽसु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवऽयाः ।

महः । चित् । यस्य । मीळहुषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र इन्द्रात्र पृतसु एषु उपस्थितेषु संग्रामेषु वृष्ट्यर्थं मेघजयेषु देवैः मरुदादिभिः सह षनः अस्मान् मो षु मैव त्याक्षीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यस्वेत्यर्थः । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र अस्ति हि स्म ते अस्ति हि स्म तव खलु । तव किमस्तीति उच्यते । अवयाः अवयजनम् अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुद्भ्यः पृथगप्यस्ति हविर्भागः । केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्मभ्यम् अतः कथं योस्यामीति न मन्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । अवयाः शत्रूणां वर्जनाय गन्ता वज्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मीळहुषः हविष्प्रदातुः । यद्वा । एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणम् । यस्य मम यव्या फलेनेन्द्रेण वा सह मिश्रयन्ती गीः स्तुतिशब्दादिरूपा वाक् महश्चित् महतोऽपि मीळहुषः सेक्तृन् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतः मरुतो वन्दते स्तौति ॥

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयते ॥

एष स्तोमं इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्त्याः सुविताय देव विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १३ ॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । अस्मे इति । एतेन । गातुम् । हरिऽवः । विदः । नः ।

आ । नः । ववृत्त्याः । सुविताय । देव । विद्याम् । वृजम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एष स्तोमः इदानींकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषः तुभ्यं त्वदर्थम् । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र एतेन स्तोत्रेण गमनेन वा नः अस्मदीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः विदस्व । विदिस्वा च हे देव सुविताय सुहिताय शोभनगमनाय वा नः अस्मान् आ ववृत्त्याः आवर्तस्व अस्मद्यां प्रत्यागच्छ । विद्याम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

‘ त्वं राजा ’ इति दशार्चं दशमं सूक्तमागस्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘ त्वं राजा दश ’ इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठये षळहे स्तोमवृद्धौ स्तोमातिशंसनार्थं होत्रकैरेतच्छस्तव्यम् । ‘ ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् ’ (भाष्य. श्री. ७. १२) इति सूत्रम् ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नस्तर्त्रस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नृन् । पाहि । असुर । त्वम् । अस्मान् ।

त्वम् । सत्पतिः । मघवा । नः । तर्त्रः । त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहोदाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं राजा अधिपतिः सर्वस्य जगतः । किञ्च ये देवाः मरुदादयः सन्ति तेषामपि विशेषेण । अतो हे असुर शत्रूणां निरसितः त्वं नृन् अस्मान् कर्मनेतृन् यजमानान् रक्ष पालय^१ । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च सत्पतिः सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवान् नः अस्माकं तर्त्रः तारयिता पापात् किञ्च त्वं सत्यः अबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं छादयन् वसूनि वा कुर्वन् स्तोत्रभ्यः सहोदाः सहसो बलस्य दाता भवेति शेषः ॥

दनो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत् ।

ऋणोरपो अनवघार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इन्द्र । मृधवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् ।

ऋणोः । अपः । अनवघ । अर्णाः । यूने । वृत्रम् । पुरुकुत्साय । रन्धीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वृत्रसंबन्धसुराणां पुरभेदनसमये मृधवाचः मर्षणवचनाः विशः तदीयाः प्रजाः शर्म सुखं यथा भवति तथा दनः अदमयः ॥ इमेरिदं रूपम् । यद्वा । वर्णव्यत्ययः ॥ नदः । अनदः अशब्दयः असुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दमकरोः । कदेति आह । यत् यदा शारदीः प्रत्यग्राः । यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षकः^२ । संवत्सरपर्यन्तं दृढीकृता अपि । मस पुरः एतत्संख्याकाः पुरीः दत् अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः । एणातेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक् । ' रास्सस्य ' (पा. मू. ८. २. २४) इति नियमात् तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे^३ अनवघ कातरत्वानिन्दावन् हे इन्द्र^३ अर्णाः अरणशीलाः अपः तदीयदुर्गस्थानानि उदकाश्रयाणि तटाकादीन् ऋणोः । अगमयः प्रावर्तयः । भग्नान्यकरोः । एवमुपप्लुत्य पुरुकुत्साय एतन्नाम्ने राज्ञे यूने नित्यतरुणाय तदर्थं वृत्रम् एतन्नामक-मसुरं रन्धीः असाध्यः अहनः । अयमैतिहासिकपक्षः । निरुक्तरूप्या तु हे इन्द्र मृधवाचो विशो मर्षणध्वनिबुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनः अदमयः । अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यद्यदा सप्त पुरः शारदीर्दत्, सर्पणस्वभावान् प्रत्यग्रान् वृष्ट्या जगत्पूरकान् मेघानदारयः तदेत्यर्थः । तथा कृत्वा हे अनवघ अर्णा अरणस्वभावा अपः ऋणोः अगमयः प्रावर्तयः कुल्यादिरूपेण । अनन्तरं यूने पुरुकुत्साय वृत्रं मुख्यं मेघं रन्धीः असाध्यः अहनः । अयमर्थः ' त्वं ह त्वदिन्द्र सप्त युध्यन् ' (ऋ. सं. १. ६३. ७) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । यार्कस्त्वेवं व्याख्यात्—' दनो दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृधवाचः कुरु ' (निरु. ६. ३१) इति ॥

१. ऋ१- पालय । अथवा नृन् रक्ष । २. क-ख-एतत्संवत्सरपर्यन्तम् ; ज-एतत्संवत्सरलक्षणकः ।

३. ह-हे अनवघ कातरत्वानिन्दान्, झ-हे अनवघ कातरतयत्वानिन्दते । ४. फ-व्याख्यात् ।

अजा वृत इन्द्र शूरपत्नीद्यां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अज । वृतः । इन्द्र । शूरऽपत्नीः । द्याम् । च । येभिः । पुरुहूत । नूनम् ।

रक्षो इति । अग्निम् । अशुषम् । तूर्वयाणम् । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र शूरपत्नीः शूरैः रक्षोभिः पालिताः वृतः । वर्तन्ते आस्विति वृतोऽसुरपुरीः । यद्वा । शूरा यजमानाः । तैः पालिताः वृतो वेदिभूमीः । अज गच्छ जेतुम् । तथा कृत्वा वृथा वच नूनम् अवश्यम् अज । किं त्वमेक एव न । हे पुरुहूत बहुभिर्बहुधा वा आहूतेन्द्र येभिः मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा कृत्वा अशुषम् आशोपयितारमशान्तं वा तूर्वयाणं तूर्णगमनम् अग्निं वैद्युतं होमाधारं वा अग्निं रक्षो रक्षस्वैव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृहे अपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोः वस्तुम् । यद्वा । वासयितुं स्थापयितुम् । कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विदसु हतेष्वग्नौ सुस्थिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे दृष्टान्तः । सिंहः इव । स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभङ्गगमने वा दृष्टान्तः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिभृगान् हन्तुं धावति तद्वत् ॥

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य मृहा ।

सृजदणांस्यव यद्युधा गास्तिष्ठद्वरी धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । नु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रशस्तये । पवीरवस्य । मृहा ।

सृजत् । अणांसि । अव । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते शत्रवः सस्मिन् सर्वस्मिन् समाने वा योनौ स्वकीये स्थाने अन्तरिक्षे वा । योनि-रन्तरिक्षम् । नु क्षिप्रं शेषन् शेरताम् ॥ शीङो लेटि अडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'सिद्धबहुलम्' इति सिप् ॥ किमर्थम् । प्रशस्तये प्रशंसनाय त्वस्तुतये । त्वन्महिमापनाय इत्यर्थः । किं सेवनादि-साधनेनेत्याह^१ । पवीरवस्य कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा मृहा महिम्ना । त्वद्वज्रप्रहारेण हता मेघाः शत्रवो वा तत्रैव शेरते निपातेन^२ पलायन्ते^३ इत्यर्थः । किंच यत् यदा युधा प्रहरणसाधनेना-युधेन युद्धेन वा गाः गच्छसि तदा अणांसि उदकानि अव सृजत् अवासृजः । अवाकमुत्सम् अपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अर्धौ तिष्ठत् अध्यतिष्ठः ॥ अत्रापि पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदा हरी अधितिष्ठसि तदावासृजः । अथैवं कृत्वा वाजान् अन्तानि सस्यादिलक्षणानि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष्ट शोधय प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

१. स-त्वन्महिमाख्यापनाय । २. स-किं सेनादिसाधनो नेत्याह; स१-किंच यद् यदा युष्मके वादिसाधनेनेत्याह । ३. स१-अनुपालयन्त ।

वह कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्त्स्युमन्यू ऋज्जा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिषद्वज्रबाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्युमन्यू इति । ऋज्जा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रम् । बृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रबाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्सम् एतन्नामानमृषिं प्राप्तं स्युमन्यू । 'स्युमकम्' (नि. ३. ६. ५) इति सुख-
नाम । तदिच्छन्तौ सततगामिनौ वा ऋज्जा ऋजुगामिनौ वातस्य वायोः समानवेगौ अश्वा तदीया-
वश्चौ वह प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन् कामयसे तर्पयसे वा हविरा-
दिकम् । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यः चक्रं स्वमण्डलं स्वरथचक्रं वा अभीके आसन्ने देशे बृहतात् ऊर्ध्वं
गमयतु प्रकाशयतु । अथ परोक्षेणाह । वज्रबाहुः अयमिन्द्रः स्पृधः संग्रामं कुर्वतः शत्रून् अभि
यासिषत् अभियातु ॥ ॥ १६ ॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरूँश्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।

प्र ये पश्यन् अर्यमणं सचायोस्त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेरून् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणम् । सचा । आयोः । त्वया । शूर्ताः । वहमानाः । अपत्यम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तद्वन् त्वं चोदप्रवृद्धः चोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन् अदाशून् अदातृन्
मित्रेरून् मित्राणां यजमानानाम् ईरयितृन् बाधकान् तद्वैरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा जघन्वान् हत-
वानसि । किंच ये अर्यमणं दातारं त्वां प्र पश्यन् पश्यन्ति ते नराः आयोः मनुष्यस्याध्वर्यादेः हवि-
र्लक्षणाक्षस्य वा सचा सह शूर्ताः क्षिप्रा हविष्यदानेन त्वया अपत्यं कुलस्यापातयितारं पुत्रं वह-
मानाः ये सन्ति ते प्र पश्यन् । यद्वा । ये अर्यमणं त्वां पश्यन्ति ते एवं भवन्ति । यद्वा । ये नरा अर्य-
मणं यं कंचिदातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त आयोर्मनुष्यस्य सचा सहायभूतास्त्वया शूर्ताः क्षिप्ता
वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये सन्ति तान् जघन्वान् भवेत्यर्थः ॥

रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासायोपवर्हणीं कः ।

करचिस्तो मघवा दानुचित्रा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षाम् । दासाय । उपऽवर्हणीम् । करिति कः ।

करत् । तिस्रः । मघवा । दानुचित्राः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचम् । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वां ^३कविः कान्तदर्शीं अनुचानो वा होता ^४अर्कसाती अर्चनीयस्याज्ञस्य कामे
मिमिसभूते सति ^५रपत् स्तौति । यद्वा । एतन्नामर्षीं रपत् अस्तौत् अन्वार्थम् । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादाः
इत्यर्थः । तथा च ^६दासाय प्राण्युपक्षपयित्रेऽसुराय ^७क्षां भूमिम् ^८उपबर्हणीं शय्यां ^९कः अकरोः । इत्या
भूमावपातय इत्यर्थः ॥ करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस ' इति च्लेलेक् ॥ अथ परोक्षकृतः । ^{१०}मघवा धनवान्
अयमिन्द्रः ^{११}तित्वः भूमीः । दार्शिकपाशुकसौमिकरूपा भूमीः क्षित्यन्तरिक्षयोरूपा वा भूमीः ^{१२}दानु-
चित्राः दानेन देवैर्धनैर्वा चायनीयाः ^{१३}करत् करोति । यद्वा । तित्वः अयोरजतहिरण्यमयाः पुरीर्दानुचित्राः
खण्डनेन चित्रा अकरोत् । तथा ^{१४}दुर्योणे दुर्योनीं स्थाने एतन्नामकस्य राज्ञः प्रीत्यर्थं वा ^{१५}कुयवाचं
कुत्सितं शब्दायन्तमेतन्नामानमसुरं ^{१६}मृधि संग्रामे ^{१७}नि ^{१८}श्रेत् हिंसितवान् ॥

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिनत्पुरो न भिदो अदेवी न नमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नमः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिनत् । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । न नमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव संबन्धीनि ^३सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि ^४नव्याः नवतराः
इदानींतना ऋषयः ^५आगुः आगच्छन्ति स्तुतिव्याजेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कानि तानीति उच्यते । ^६पूर्वीः
बह्वीः ^७नभः हिंसाः ॥ नभेर्हिंसार्थात् कृष् । तदन्तस्येदं रूपम् ॥ ^८ता हिंसाः ^९अविरणाय अविरगतरणाय
संग्रामनाशनाय ^{१०}सहः अभ्यभवः । तदर्थं ^{११}भिदः भेत्तृर्घातिकाः ^{१२}अदेवीः आसुरीः ^{१३}पुरो ^{१४}न पुरीरपि
^{१५}भिनत् विदारितवानसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशब्दश्चार्थः ॥ तथा ^{१६}अदेवस्य अस्तुत्यस्य ^{१७}पीयोः
हिंसकस्यासुरस्य ^{१८}वधः वज्रं ^{१९}न नमः अनमयः अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा । हे इन्द्र सना नित्यं तत्त-
त्काले ते तव संबन्धिन्यः ता तानि ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नूनाः स्तुत्याः
सत्यः आगुः आगच्छन्ति । किमर्थम् । अविरणाय अविरमणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो
हिंसकान् बन्धकान् वा मेघान् सहः मर्षणमकरोः । किंच अदेवीः पुरः अवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुट-
बन्धान् भिनत् भिन्नानकरोः । तथा अदेवस्य अदेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य वधवर्षं न नमः
अनमयः ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पर्विं पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अतिं । शूर । पर्विं । पारयं । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि । अतः ^४धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः । अथवा ।
धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकारी असुरः । स एव प्रतिबन्धकतया यासां तादृशीः । ^५अपः ^६ऋणोः अणसवः
भूमावपातयः । तत्र दृष्टान्तः । ^७स्रवन्तीः प्रवहन्तीः ^८सीरा ^९न । नदीनामेतत् । सरणवतीर्दीप्तिश्च ।

तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा हे वृक्षर वयम् यदा वसुद्रम् अति वर्षि अतिक्रम्य पूरयस्युदकं तदानीं
वर्षां वयुम् उभावपि राजर्षी स्वस्ति अविनाशं पारय अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च
मन्त्रान्तरं—‘त्वमपो यदवे तुर्वशाधारमयः’ (ऋ. सं. ५. ३१. ८) इति ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वध स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेष वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । विश्वध । स्याः । अवृकतमः । नराम् । नृपाता ।

सः । नः । विश्वासाम् । स्पृधाम् । सहोदाः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्मिन्नपि काले विश्वप्रकारैर्वा अवृकतमः । यद्वा । दातृतम
इत्यर्थः । स्याः भव । तथा नरां नृपाता अस्मदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणां
सर्वदा रक्षको भव । अपरो नृशब्दोऽनुवादः । किंच सः त्वं विश्वासां स्पृधां सर्वासां स्पर्धा-
निमित्तानाम् अस्मत्सेनानां सहोदाः तासामर्थाय बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतम् ॥ १७ ॥

‘मत्स्यपायि’ इति षडृचमेकादशं सूक्तमागस्यमैन्द्रम् । आद्या स्कन्धोग्रीवी बृहती द्वितीय-
पादस्य द्वादशाक्षरत्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । ‘द्वितीयश्चेत्यङ्कुसारिप्युरोबृहती वा स्कन्धो-
ग्रीवी वा’ (अनु. ७.३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषायाः
‘आनुष्टुभं तु’ इति विशेषवचनेनापोदितत्वादनुष्टुभः । ‘मत्सि षळानुष्टुभं तु त्रिष्टुबन्तं त्वाद्या
स्कन्धोग्रीवी’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये स्वरसान्नि आद्यस्तुचः स्तोत्रियः । ‘अभिजिद्वहस्पृष्टः’ इति खण्डे
सूत्रितं—‘मत्स्यपायि ते मह एमेनं प्रत्येतन’ (आश्व. श्री. ८. ५) इति ॥

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पात्रस्येव । हरिः । मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इन्दुः । वाजी । सहस्रसातमः ॥ १ ॥

हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र महः महान् पूज्योऽयं सोमः पात्रस्येव तत्पात्रेणेव सोमपात्रेण
यथा धार्यते सोमस्तत्सदृशेन ते त्वया । तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा । पात्रस्येव ते तव स्वभूतो महो
महान् सोम इति वा योजना । अपायि पीयते ॥ आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः ॥ यतः
पिबसि अतः मत्सि माद्यसि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथा अत्यधिकं पिब पीत्वा च
मादयस्वेत्यर्थः । किंच वृष्णे ते अभिमतवर्षित्रे तुभ्यम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मत्सरः मदसाधनः मदः
तर्पयिता वृषा वर्षिता इन्दुः क्लेदयिता आह्लादकारीत्यर्थः । वाजी अश्ववान् । अश्ववा(का)र्येत्सि-
सज्ञावाद्यश्वानिबुध्यते । सहस्रसातमः अपरिमितदातृतमः सहस्रपुरुषसंभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो
वा एवंमहानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावो इन्द्र सानसिः पृतनाषाढमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गन्तु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहस्रान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाढ् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते त्वां नः अस्मदीयः मत्सरः मर्षणसाधनः सोमः आ गन्तु आगच्छतु । कीदृशोऽयम् । वृषा वर्षकः मदः तर्पयिता वरेण्यः वरणीयः सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान् वा सानसिः संभजनीयः पृतनाषाढ् शत्रुसेनायाः अभिभविता अमर्त्यः अधिनाशी । ईदृशः सोमस्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र सहावाश्च अस्मदसोम-सहायवान् बलवान् वा सानसिरस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाढमर्त्यश्च भवसि ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

सहावान्दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथम् ।

सहस्रान् । दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु शूरः शौर्योपेतः सनिता दातासि । अतः मनुषः मनुष्यस्य मे रथं रंहणं स्पन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमनसाधनं यज्ञस्थं रथं वा चोदयः प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोम-सहायवान् बलवान् वा भूत्वा दस्युम् उपक्षपयितारम् अव्रतम् अकर्माणमननुष्ठायिनम् ओषः दह । किमिव शोचिषा दीप्त्या ज्वाल्या अग्निः पात्रं न स्वाधारं पात्रविशेषमिव । यागाधिकारी सन् यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान ओजसा । वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम् । ईशानः । ओजसा ।

वह । शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

हे कवे क्रान्तदर्शिनश्चन्द्र ईशानः समर्थः सन् सूर्यं सूर्यस्य ॥ 'सुपां सुपो भवन्ति' इति षष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैकवचनादेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रम् एकम् ओजसा बलेन सामर्थ्या-तिष्ठयेन मुषाय अमुष्णाः ॥ 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिन्द्रो मुषाय इतीतिहासः । तथा च मन्त्रान्तरं—'प्राप्यचक्रमवहः सूर्यस्य

कुत्सायान्यत् ' (ऋ. सं. ५. २९. १०) इति । किंच वृष्ण्याय एतन्नामकायासुराय तद्वधार्थम् । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । शुष्णं हन्तुमित्यर्थः । 'कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वज्रं वृषातस्य वायोः 'अश्वैः वायुवेगैर्वायुर्गैर्युक्तः सन् ववह अवहः शुष्णं हन्तुं वज्रमधारयः । यद्वा । शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः कुत्सं महर्षिमगमः शुष्णासुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र ' एवं कुत्सं शुष्णहस्येष्वाविथ ' (ऋ. सं. १. ५१. ६), ' कुत्साय शुष्णमशुषम् ' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इत्यादीति ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्तमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्तमः । उत । क्रतुः ।

वृत्रघ्ना । वरिवः विदा । मंसीष्ठाः । अश्वसातमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृते तव मदः सोमपानजनितः वृष्मिन्तमः बलवत्तमः । उत अपि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थः वृष्मिन्तमः अतिशयेनाश्वान् यशवान् वा ॥ उभयत्र ' अयस्मयादीनि ष्छन्दसि ' इति भसंज्ञया बाधितत्वात् न लोपः ॥ हे इन्द्र अश्वसातमः अश्वोपलक्षितबहुधनदास्त्वं वृत्रघ्ना वृत्रघातिनौ वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा वेदयितारौ लम्भयितारौ तव मदक्रतु मंसीष्ठाः अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनौ धनदातारौ च स्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मयइवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयः इव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

ताम् । अनु । त्वा । निविदम् । जोहवीमि । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पूर्वैभ्यो जरितृभ्यः पुरातनेभ्यो गरितृभ्यः स्तोतृभ्यः मयइव बभूथ । मयः सुखम् । सुखस्वरूपमिवाभवः । तद्वत् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तत्र दृष्टान्तः । तृष्यते आपो न तृषार्तस्योदकानि यथा सुखकराणीति तद्वत् । तस्मात् तां निविदं स्वप्नीतिकरीं प्रसिद्धां स्तुतिं एवा तुभ्यम् अनु जोहवीमि पुनःपुनः करोमि । यद्वा । तां निविदमनु ॥ ' तृतीयार्थे ' (पा. सू. १. ४. ८५) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ तथा स्तुत्या त्वां जोहवीमि । पुनःपुनराह्वयामि । विद्याम इति व्याख्यातम् ॥ ॥ १८ ॥

' मस्ति नः ' इति षट्पदं द्वादशं सूक्तमागस्त्यमेन्द्रमानुहुभम् । पूर्वत्र तुषाभ्यात् ' त्रिहुक्त्वं तु ' इत्युक्त्वात् अन्त्या त्रिहुप् । ' मस्ति नः ' इत्यनुक्रान्तम् । विशेषविधिबो गो लैङ्गिकः ॥

मत्सि नो वस्यइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विश ।

ऋघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विन्दसि ॥ १ ॥

मत्सि । नः । वस्यःऽइष्टये । इन्द्रम् । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ।

ऋघायमाणः । इन्वसि । शत्रुम् । अन्ति । न । विन्दसि ॥ १ ॥

हे इन्द्रो ह्येदयितः सोम त्वं नो वस्यइष्टये वसीयस्वो धनस्य प्राप्तये उक्तलक्षणाय यागाय वा इन्द्रं मत्सि मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्रं वृषा कामानां वर्पिता आ विश । अथ तथा पीतः सन् ऋघायमाणः शत्रून् हिंसयन् इन्वसि व्याप्नोषि । अतः अन्ति अन्तिके शत्रुं न विन्दसि न लभसे । यतः शत्रवस्त्वरसामर्थ्येन पलायिताः अतो न विन्दसि । यद्वा । उत्तरार्धं इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वा ऋघायमाणः सन् इन्वसि । अन्तिके शत्रुं न विन्दसि ॥

तस्मिन्ना वैशया गिरो य एकश्चर्षणीनाम् ।

अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कृषदृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वैशय । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनाम् ।

अनु । स्वधा । यम् । उप्यते । यवम् । न । चर्कृषत् । वृषा ॥ २ ॥

हे अन्तरात्मन् होतर्वा तस्मिन् प्रसिद्धे इन्द्रे गिरिः स्तुतिरूपाः वाचः आ वैशय स्थापय तं स्तुहीत्यर्थः । य इन्द्रः चर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणाम् एकः एक एव स्थानीयः । यम् अनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविलक्षणमन्नम् उप्यते दीयत इत्यर्थः । स चेन्द्रः वृषा वर्षकः सन् यवं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कृषत् क्रमेण आददते कर्षकाः तद्वदादते । यद्वा । अनु स्वधा अन्नसाधनं व्रीह्यादिकमुप्यते भूमौ । यस्येन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यते इत्यर्थः । स च वृषा वृष्टेर्वर्षिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कृषत् पुनः पुनः करोति अकुरयति । हविःसाधनत्वप्राशस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवंमहानुभावे इन्द्रे गिरि आ वैशयेति ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मधुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पञ्च । क्षितीनाम् । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मधुक् । दिव्याऽईव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्य इन्द्रस्य हस्तयोः पञ्च क्षितीनाम् । क्षियन्ति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितीनां मनुष्याः । पञ्चानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि वृतानि भवन्ति । वेदा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पञ्च जनाः । सत्वारो वर्णाः निषादपञ्चानाः पञ्च जना इत्येवम् ॥

तादृशोऽग्रं त्वं ^१स्याशयस्व बाधस्व । ^२यो ^३अस्मभ्युक् अस्मभ्यं वृद्धति तम् । केन प्रकारेणेति स उच्यते ।
^४विद्या विधि भवा ^५अशनिः ^६इव अशनिर्भूत्वा अस्मद्वेष्टुन् ^७जहि ॥

असुन्वन्तं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्विदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वन्तम् । समम् । जहि । दुःऽनशम् । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यम् । अस्य । वेदनम् । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१असुन्वन्तं सोमाभिपवमकुर्वाणम् । त्वामयजन्तमित्यर्थः । ^२दूणाशं दुःखेन नाशनीयं
^३समम् । अयं सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयष्टुन् सर्वान् । यद्वा । सममेकोद्योगेनाविशेषणं वा
^४जहि । तेन किमपराद्धमिति अत आह । ^५यः ^६ते तव ^७मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुः ^८न
भवति । यो होमेन स्तुत्या वा न प्रीणाति तं जहि । किंच ^९अस्य ^{१०}वेदनं धनम् ^{११}अस्मभ्यं ^{१२}दद्धि देहि ॥
^{१३}‘इदं दाने’ इत्यस्मात् व्यत्ययेन परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् ॥ ^{१४}सूरिश्विदोहते । चित् एवार्थः ।
^{१५}सूरिस्तव स्त्रेता एव ओहते । वहति प्राप्नोति धनम् ॥

आवो यस्य द्विबर्हसोऽर्केषु सानुषगसत् ।

आजाकिन्द्रस्येन्द्रो प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ५ ॥

आवः । यस्य । द्विऽबर्हसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् ।

आजौ । इन्द्रस्य । इन्द्रो इति । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम तव ^२यस्य ^३द्विबर्हसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्य ^४अर्केषु
मन्त्रेषु ^५सानुषक् सानुषक्ः सातत्यम् ^६असत् भवेत् तम् ^७आवः । तं यजमानं रक्षसि तर्पयसि
वा । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिन्द्रं हे इन्द्रो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः
तदावः अरक्षः अतर्पयो वा । तस्यैव ^८इन्द्रस्य ^९आजौ संग्रामे हे सोम ^{१०}वाजिनं तथान्वन्तं तमिन्द्रं
^{११}वाजेषु बलेष्वक्षेषु वा निमित्तभूतेषु ^{१२}प्रावः प्रकर्षेण अरक्षयः^१ । पानसमये तर्पयित्वा संग्रामसमये
बलवर्धनेन जयप्राप्तशत्रुधनतर्पणेन वा अरक्षः इत्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्यं इन्द्र मयइवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

ताम् । अनु । त्वा । निऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥

‘ यथा पूर्वैभ्यः ’ इति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥ १९ ॥

‘ आ चर्षणिप्राः ’ इति पञ्चर्षं त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘ आ चर्षणिप्राः पञ्च इत्यनुक्रमणिका । होत्रकशास्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य विशेषविनियोगः । ‘ ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमवस्य-
वृद्धान्यावपेरन् ’ (आश्व. श्री. ७. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्नवसोपं मद्विगुक्त्वा हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥ १ ॥

आ । चर्षणिप्राः । वृषभः । जनानाम् । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुहूतः । इन्द्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्विक् । युक्त्वा ।

हरी इति । वृषणा । आ । याहि । अर्वाङ् ॥ १ ॥

अयम् इन्द्रः चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां वर्षिता । तथा कृष्टीनाम् । मनुष्यनामैतन् । मनुष्याणां राजा स्वामी । पुरुहूतः बहुभिराहूतः । ईदृश इन्द्रोऽस्मानाजानातु आगच्छतु वा । उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र स्तुतः अस्माभिः श्रवस्यन् हर्विलक्षणाक्षमिच्छन् अवसा अस्मद्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन् मद्विक् मदभिमुखमञ्चन् वृषणा वर्षकौ युवानौ हरी अर्धौ युक्त्वा रथे योजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ ॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥ २ ॥

ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मयुजः । वृषरथासः । अत्याः ।

तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमे ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धिनः वृषणः वर्षका युवानो वर्षणवन्तो वा । वृषभासः श्रेष्ठाः । ब्रह्मयुजः परिवृढेन मन्त्रेण युज्यमानाः । वृषरथासः वर्षणरथवन्तः । तत्र नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशाः । अत्याः अश्वा ये सन्ति तान् आ तिष्ठ आश्रय आरोह । तेभिः तैः अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमे सुते सति त्वा त्वाँ हवामहे आह्वयामः ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषित्ता मधूनि ।

युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोपं मद्विक् ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । रथम् । वृषणम् । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिषित्ता । मधूनि ।

युक्त्वा । वृषभ्याम् । वृषभम् । क्षितीनाम् । हरिभ्याम् । याहि । प्रवतोपं । उप । मद्विक् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वरथम् आ वतिष्ठ आश्रय यज्ञगमनार्थम् । कीदृशं रथम् । वृषणं वर्षकं कामानाम् । किमर्थमिति चेत् । उच्यते । वते त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः अभिषुतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतक्षीरादीनि परिषिक्ता परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा । मधूनि मधुराः सोमरसाश्रमसेषु पूरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेन्द्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा क्षितीनां कर्मसु निवसतां यजमानानां अस्माकमनुग्रहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योज्यम् । प्रवता वेगवता रथेन मद्विक् मदभिमुखमञ्चन् मदाभिमुख्येन उप याहि ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णं बर्हिरा तु शक्र प्र याहि पिब निषद्य वि मुचा हरी इह ॥ ४ ॥

अयम् । यज्ञः । देवऽयाः । अयम् । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयम् । इन्द्र । सोमः ।

स्तीर्णम् । बर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब ।

निषद्य । वि । मुच । हरी इति । इह ॥ ४ ॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनग्रहस्य याज्या । ‘ अग्निष्टोमोऽयमिष्टोमः ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु ’ (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥ हे इन्द्र अयं यज्ञो देवया देवान् गच्छन् भवति । तथा अयं यज्ञः मियेधः । मेधः पशुः । ‘ पशुर्वै मेधः ’ इति हि श्रुतिः । इमा इमानि ब्रह्माणि मन्त्राः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णं बर्हिः आसनायास्तृता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः । हे शक्र इन्द्र तु पुनः किमित्युक्ते आ प्र याहि प्रकर्षेण क्षीप्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बर्हिष्युपविश्य पिब सोमम् । तदर्थम् इह अस्मिन् देवयजने हरी अश्वौ वि मुच बियोजय ॥ छान्दसो नुमभावः ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङ् उप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरर्वसा गृणन्तो विद्यामेष वृजनं जीरदानुम् ॥ ५ ॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अर्वसा । गृणन्तः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सुष्टुतः अस्माभिः सम्यक्स्तुतः सन् अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छैव । मा विलम्बय । किमुद्दिश्य । मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतुर्होतुः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मन्त्रान् उप उपलक्ष्य । गृणन्तः स्तुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयम् अवसा त्वद्रक्षणैः रक्षिताः सन्तः वस्तोः वस्तुं सुखेन संस्थातुमहनि वा सर्वेष्वहःसु अन्नादिकं विद्याम क्लेमहि । विद्याम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ २० ॥

‘ यद्वा स्या ’ इति पञ्चर्चं चतुर्वशं सूक्तमागस्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘ यद्वा स्या ’ इत्यनुक्रमिका । विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

यद्वा स्या त इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयन्तमा धग्विश्वा ते अस्यां पर्याप आयोः ॥ १ ॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितृभ्यः । ऊती ।

मा । नः । कामम् । महयन्तम् । आ । धक् । विश्वा । ते । अस्याम् । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् या स्या असौ प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिः ते तव अस्ति यया जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ऊती ऊत्यै रक्षणाय बभूथ समर्थो भवसि नः अस्माकं महयन्तम् अस्मान् महतः कुर्वाणं कामम् अभीष्टं मा धक् मा धाक्षीः । ते तव संबन्धीनि विश्वा सर्वाणि भोगजातानि आपः आसंभ्यानि । यद्वा । विश्वा सर्वा आपः आताः श्रुतयः आयोः मनुष्यस्योचिताः परि अस्यां परितो व्याप्नुयाम् ॥

न घा राजेन्द्र आ दमन्नो या नु स्वसारा कृण्वन्त योनौ ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेष्णमन्न इन्द्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इन्द्रः । आ । दमत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वन्त । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मै । सुतुकाः । अवेष्णन् । गमत् । नः । इन्द्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो वा इन्द्रः नः अस्मदीयानि कर्माणि न आ दमत् सर्वतो न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि स्वसारा परस्परं स्वसृभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे । नु पूरणः । योनौ स्वकीये स्थाने कृण्वन्त ॥ द्विवचनस्थाने बहुवचनम् ॥ कुरुतः ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । ‘ धिन्विकृण्वोर च ’ इति उपसर्गः । बहुलग्रहणात् षष् ॥ तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्स्वित्यर्थः । स्वसृभूतावध्वर्युयजमानौ वा कुरुतः । यद्वा । स्वसारोऽङ्गुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यम् । किंच अस्मै इन्द्राय सुतुकाः शोभनबलहेतूनि आपः अपकार्याणि हवींषि अवेष्णन् व्याप्नुवन्ति । नः अस्मभ्यम् इन्द्रः सख्या सख्यानि वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत् गमयतु ॥

जेता नृभिरिन्द्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रमर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यन्ता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृभिः । इन्द्रः । पृत्सु । शूरः । श्रोता । हवम् । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रमर्ता । रथम् । दाशुषः । उपाके । उद्यन्ता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२शूरः विक्रान्तः सन् ^३नृभिः संग्रामनेतृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् ^४पृत्सु संग्रामेषु
^५जेता जयशीलः शत्रूणां तथा ^६नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य ^७कारोः स्तोतुः ^८एवम् आह्वानं
^९श्रोता भवति । किञ्च ^{१०}यदि ^{११}च यदा च ^{१२}त्मना आत्मना अनन्यप्रेरित एव ^{१३}गिरः स्तुतिरूपाणि
वचांसि स्तोतृन् वा ^{१४}उद्यन्ता उच्छ्रिता ^{१५}भूत् भवेत् तदा ^{१६}दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य
^{१७}उपाके । समीपनामैतत् । समीपे एव यागदेशे ^{१८}रथं ^{१९}प्रभर्ता सम्यक् प्रभरन् भवति ॥ जेतृयादिषु
तृनन्तेषु ' न लोकाव्यय' इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव
शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

. एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।

समर्य इषः स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृभिः । इन्द्रः । सुश्रवस्या । प्रखादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणः । भूत् ।

समर्ये । इषः । स्तवते । विवाचि । सत्राकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२नृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं ^३पृक्षः हविर्लक्षणमज्ञं ^४सुश्रवस्या शोभनाज्ञे-
च्छया अज्ञेच्छुर्वा ^५प्रखादः प्रकर्षेण खादिता ^६एव एवम् एवमेव पूर्वं यथा तथैव ^७मित्रिणः सहायवतोऽपि
यजमानस्य शत्रून् ^८अभि ^९भूत् अभिभवति । यद्वा । नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिः सहितोऽयमिन्द्रः
सुश्रवस्या प्रखादः सन् एवमेव मित्रिण ऋत्विगूपमित्रवतो यजमानस्यार्थं तदभिमताय अभि भूत् ।
अभीत्यनर्थकः । भवति । आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमताय भवतीत्यर्थः ।
अथ तथाभूः ^१ सन् ^२विवाचि विविधपरस्पराह्वानध्वनियुक्ते ^३समर्ये संग्रामे विविधस्तोत्रशस्त्र-
ध्वनियुक्ते समर्ये मर्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं ^४यजमानस्य ^५शंसः शंसकः सन् ^६सत्राकरः फलानां
मत्यकारी अयमिन्द्रः ^७इषः हविर्लक्षणमज्ञं ^८स्तवते स्तौति ॥

त्वया वयं मघवन्निन्द्र शत्रून्भिष्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं त्राता त्वष्टु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । मघवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।

त्वम् । त्राता । त्वम् । ऊँ इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ५ ॥

हे ^१मघवन् धनवन् ^२इन्द्र ^३त्वया सहायेन ^४वयं यजमानाः ^५महतो ^६मन्यमानान् अति-
बलानवध्यान् मन्यमानान् ^७शत्रून् ^८अभि ^९व्याम अभिभवितारो भवेम । हे ^{१०}इन्द्र ^{११}त्वं ^{१२}त्राता
त्वमेवास्माकं रक्षकः । अतः ^{१३}त्वमु त्वमेव ^{१४}नः अस्माकं ^{१५}वृधे धनादिवर्धनाय ^{१६}भूः भव ।
विद्याम् इत्यादि गतम् ॥ ॥ २१ ॥

‘पूर्वीरहम्’ इति षट्चं पञ्चदशं सूक्तं त्रैलोक्यम् । उपान्या बृहती । अत्र त्रयाणां दृष्टानां लोपामुद्रागस्त्यतच्छिष्यैर्दृष्टवान् एवर्षयः । सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘पूर्वीः षड्जायापर्यलोपामुद्राया अगस्त्यस्य च दृष्टाभ्यां रत्यर्थं संवादं श्रुत्वान्तेवासी ब्रह्मचार्यन्ते बृहत्स्यादी अपश्यत्’ इति । विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

लोपामुद्रा आह—

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यु नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहम् । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयन्तीः ।

मिनाति । श्रियम् । जरिमा । तनूनाम् । अपि । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

हे अगस्त्य वृहत् लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातान् संवत्सरान् दोषाः रात्रीः वस्तोः अहानि तथा देहं जरयन्तीः उषसः उषःकालांश्च ॥ सर्वत्र अत्यन्तकालसंयोगे^१ द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यन्तं बहुसंवत्सरं कारस्व्येन त्वच्छ्रूषया शश्रमाणा श्रान्ताभूवम् । इदानीं तु जरिमा जरा तनूनाम् अङ्गानां श्रियं सौन्दर्यं मिनाति हिनस्ति । एषमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अप्यु नु । अपिः संभावनायाम् । उ इत्यवधारणे । नु इति वितर्के । इदानीमपि किं संभावनीयम् । लोके हि पत्नीः स्त्रियः वृषणः सेक्तारः पुरुषाः जगम्युः गच्छेयुः संभोगं कुर्युः । अतो मां किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

सा तमेव आह—

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्नृतानि ।

ते चिदवासुर्नह्यन्तमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वे । ऋतसापः । आसन् । साकम् । देवेभिः । अवदन् । नृतानि ।

ते । चित् । अव । असुः । नहि । अन्तम् । आपुः । सम । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषभिः । जगम्युः ॥ २ ॥

हे पते अगस्त्य ये चिद्धि येऽपि तु पूर्वे पुरातनाः ऋतसापः सत्यस्य आपयितारो ध्यामुद्राणा महर्षयः आसन् ते देवेभिः देवैः साकं सह नृतानि सत्यवाक्यानि अवदन् वदन्ति । ये महत्तवी यज्ञं वा अनुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि^२ देवस्मृतिरूपाणि^३ वदन्ति ते चित् । चिदप्यर्थः । ते चित् अवसासुः अवक्षिपन्ति रेतः ॥ स्यतिर्यसृष्टो विमोचने वर्तते ॥ ते नह्यन्तमापुः नहि ब्रह्मचर्यविरन्तं प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धतुं कालगमनमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा पत्नीः पत्न्यश्च तपस्यमानाः वृषभिः

भोगवर्षकैः प्रतिभिः सह वसू नु जगम्युः । उ नु इति पूरणी । संगच्छेरन् । अतस्त्वं कथं मां नानु-
भवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यस्तामाह—

न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्रवाव ।

जयावेदत्र शतनीथमाजि यत्सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

न । मृषा । श्रान्तम् । यत् । अवन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अश्रवाव ।
जयाव । इत् । अत्र । शतनीथम् । आजिम् । यत् । सम्यञ्चा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥ ३ ॥

भोः परित् एवया मया न मृषा श्रान्तम् । व्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्याम् । यत् यस्मात् देवाः
अवन्ति रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः^१ । विश्वाः सर्वाः स्पृधः अभ्यश्रवाव^२ अभितो व्यामुयाव ।
अत्र अस्मिन् संसारे शतनीथम् अपरिमितभोगप्राप्तिसाधनम् आजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव जयलक्षणं
सुरतसंप्रामं वा जयाव । यत् यस्मात् सम्यञ्चा सम्यक् परस्परं गच्छन्तौ प्रजयन्तौ^२ वा मिथुना मिथुनौ
स्त्रीपुरुषरूपौ सन्तौ अभ्यजाव एवं चाहमपि परस्परमभिजयावेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थोऽप्यगस्त्य आह—

नदस्य मा रुधतः काम आगमित आजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपोमुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आजातः । अमुतः । कुतः । चित् ।
लोपोमुद्रा । वृषणम् । निः । रिणाति । धीरम् । अधीरा । धयति । श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुः रुधतः रेतोनिरोद्ध्वंशार्थमास्थितस्य ॥
उभे कर्षणि षड्यौ ॥ उक्तलक्षणं मां कामः आगन् आगमत् । 'नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्'
(मिह. ५.२) इति निरुक्तम् । कस्य हेतोरिति उच्यते । इतः स्वत्संगमनिमित्तात् तथा अमुतः वसन्तादि-
काकात् कुतश्चित् कारणात् आजातः सर्वतः उत्पन्नः । यद्वा । इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकान्तर-
जनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात् कामात् । कथमिति उच्यते । इयं लोपोमुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां
नी रिणाति मितरां गच्छतु । किञ्च धीरं धीमन्तं निबन्धादविचालिनं श्वसन्तं महाप्राणं महाबलम्
अधीरा कातरैषा बोधित् धयति उपभुङ्क्ताम् ॥

१. मा-देवाः अभिमतमापु (यु) रादिकं वितरन्ति । अतो वयं विश्वा इत् सर्वा अपि स्पृधः
स्पर्धमान्या याजया अभ्यश्रवाव । २. ज-पूजयन्तौ ।

अथानयोर्दम्परयोः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुस्तराभ्यामाह । अन्ययोर्विमिश्रयोगः शौनकेनोक्तः—‘ इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् । सर्वान् कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ’ (ऋग्वि. १. १४७) इति ॥

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमार्गश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥ ५ ॥

इमम् । नु । सोमम् । अन्तितः । हृत्सु । पीतम् । उप । ब्रुवे ।

यत् । सीम् । आर्गः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुकामः । हि । मर्त्यः ॥ ५ ॥

.....उपेत्य^१ मनसा प्राप्य प्रार्थयते^२ । किं ब्रवीति^३ उच्यते । यत्^४ आगः गुर्वोः कामप्रलाप-
श्रवणविषयं^५ पापं चकृम कृतवन्तो वयं यत् तस्मादागसः स सोमः सु सम्यक् मृळतु सुखयतु
पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः । महत्पापमनुभुज्यमानं प्रार्थनया कथं लुप्यते इति अत आह । हि
यस्मात् मर्त्यः मनुष्यः पुलुकामः बहुकामनावान् । अल्पेनैव कर्मणा बहुकामानाकलयति ।
यस्मादेवं तस्मात् परिहरेत्यर्थः^६ । यद्वा । अयमपवर्जनीयतया^७ प्राप्यत इवेत्याह । पुलुकामो हि खलु मर्त्यः
कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोरुत्सेकोऽयुक्तः । तच्छब्दश्रवणदोषोऽपि प्रामादिकः
अस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । अयं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च
तस्य पापस्यापि मनस्येव संभावितत्वात् । अस्मिन् पक्षे हृत्सु पीतं हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठ्या अन्तेवास्याह ॥

अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुपोष सत्या देवेभ्राशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनित्रैः । प्रजाम् । अपत्यम् । बलम् । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उग्रः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयम् अगस्त्यः मङ्गुरुः खनित्रैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलम-
भिमतमुत्पादयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानम् अपत्यं कुलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं बलं
च इच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां भृत्यादिरूपां च इच्छन् । ऋषिः अतीन्द्रियदृष्टा महानुभावः उग्रः
उद्गूणः संसारे संचरन्नाप्यपापः सन् उभौ वर्णौ वर्णनीयावाकरी कामं च तपश्च पुपोष । सत्याः

१. झ१-अहं अन्तेवासी नु क्षिप्र एतत् संभाषणवा (श्रवणा) नंतरमेवान्तितोऽप्युसचः एवंकारी
वे हृत्सु हृदयेषु आदमी (त्मी) येषु ऐतं (पीतं) स्वीकृतं सोममुष (प) ब्रुवे उपेत्य । २. झ-झ१-प्रार्थये ।
३. झ१-ब्रवीमि । ४. झ१-रतिप्रलापविषयम् । ५. ख-परिहरेदित्यर्थः । ६. क-झ-पापमवर्जनीयतया
त-यामवर्जनीयतया, झ-यामपवर्जनीयतया, झ१-हिपमवर्जनीयतया, झ-पापमवर्जनीयतया ।

१आशिषः १देवेभु देवेभ्यः १जगाम प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान् पातीत्यर्थः ॥
॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'युवो रजांसि' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमागस्यं त्रैष्टुभम् । तुष्टादिपरिभाषया इदमादिसूक्तपञ्चकमाश्विनम् । 'युवोर्दशाश्विनं वै' इत्यनुक्रमणिका । एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पञ्च सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि । 'अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितं—'युवो रजांसीति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद्वां पर्यणीसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुऽयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वाम् । परि । अर्णीसि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वाम् । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ १युवोः युवयोः १अश्वाः रथबोद्धारः १रजांसि रजकान् लोकान् १सुयमांसः शोभननियमनाः । लोकत्रयसंचारिण इत्यर्थः । कदेति आह । १यत् यदा १वां १रथः १अर्णांसि अरणीयान् अभिमतदेशान् १परि १दीयत् परिगच्छेत् परितो गच्छति वा । तदेत्यर्थः । दीयतिर्गतिकर्मा, 'दीयति तकति' (नि. २. १४. ६९) इति तत्कर्मसु पाठात् । किंच रथागमनकाले १वां युवयोः १पवयः वज्रा रथनेमयो वा १हिरण्ययाः हिरण्ययाः १प्रुषायन् पुष्पान्नयभिमतम् । यद्वा । हिरण्ययानि पवयो मधुपान्नाणि वां युवाभ्यामर्थाय । यस्मादेवं तस्मात् युवां १मध्वः मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं १पिबन्तौ आस्वादयन्तौ १उषसः उपःसंबन्धिनि काले १सचेथे यज्ञं संगच्छेथे । अत्र क्रमो न विवक्षितः । उपःकाले एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबतमित्यर्थः ॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यदिपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वां विश्वगूर्ती भराति वाजायेद्वै मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवम् । अत्यस्य । अव । नक्षथः । यत् । विऽपत्मनः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।

स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्ती इति विश्वऽगूर्ती । भराति । वाजाय । ईद्वै । मधुऽपौ । इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनौ १युवं युवां १यत् १अत्यस्य अतनशीलस्य सततसंचारिणः १विपत्मनः विविधगमनस्य विविधगमनस्य वा १नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य १प्रयज्योः प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यन्तानि ॥ उक्तस्य रथम् १अव अवस्तात् तदुदयात् पूर्वं १नक्षथः व्यामुषो देवयजनं गन्तुम् । किंच १यत् यदा हे १विश्वगूर्ती सर्वस्तुत्यौ सर्वदा उद्गूर्णौ वा १वां युवयोः १स्वसा स्वसृस्थानीया स्वयंसारिणी वा उषाः १भराति पोषते त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे १मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारी युवां वज्रमानः १वाजाय बलाय गमनाय वा १इषे प्रभूतावाय १ईद्वै स्तीति । तदा रथं प्रामुष इत्यर्थः ॥

युवं पर्य उस्त्रियायामधत्तं पक्कमायामव पूर्य गोः ।

अन्तर्यद्विनिनो वामृतप्सू हारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥

युवम् । पर्यः । उस्त्रियायाम् । अधत्तम् । पक्कम् । आयाम् । अव । पूर्यम् । गोः ।

अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् । ऋतप्सू इत्यृतप्सू । हारः । न । शुचिः । यजते । हविष्मान् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१युवं युवाम् ^२उस्त्रियायाम् । गोनामैतत् । भोगोस्त्राविण्यां गवि ^३पर्यः ^४अधत्तम्
अधारयतं स्थापितवन्तौ । तथा ^५आमायाम् अपकायां ^६पक्कं परिपक्कं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं ^७पूर्य
पूर्वभवं तत्रैवोत्पन्नम् ^८अव अवस्तादधारयतम् । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः ।
^९यत् यस्मात् हे ^{१०}ऋतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ ^{११}वां ^{१२}वनिनः उदकवतः
उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्य ^{१३}अन्तः मध्ये ^{१४}हविष्मान् प्रदेयहविषा तद्वान् ^{१५}शुचिः शुद्धो यजमानः
^{१६}यजते पूजयति युवां तस्मादेवमकुरुतम् । यद्वा । यदैवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः । तत्र ^{१७}दृष्टान्तः^१ ।
वनिनः वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्य अन्तः मध्ये ^{१८}हारो ^{१९}न चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते तथा
यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

युवं ह घर्मं मधुमन्तमत्रयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे ।

तद्वान् नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥ ४ ॥

युवम् । ह । घर्मम् । मधुमन्तम् । अत्रये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतम् । एषे ।

तत् । वाम् । नरौ । अश्विना । पश्वः इष्टिः । रथ्या इव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमग्निं राक्षसास्तप्ते घर्मेऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनौ
नुष्टाव । तौ च स्तुत्या हृष्टमनसावरक्षतामिति । अपरेऽग्नौ क्षिप्तमपालयतामित्याहुरिति । हे अश्विनौ
^१युवं युवां ^२मधुमन्तं पयोधृतारूपाभ्यां मधुभ्यां तद्वन्तं ^३घर्मं दीप्तं प्रवर्ग्यम् ^४एषे सौख्यमिच्छते ^५अत्रये
एतन्नाम्ने महर्षये ^६क्षोदः क्षोदांसि क्षोद्यमानानि ^७अपो ^८न उदकानीव ^९अवृणीतम् अवारयतम् । औष्ण्यं
क्षैत्यसुखं कृतवन्तौ । तप्तघर्मसकाशात् भ(र)क्षितवान्^{१०}(वन्तौ) इत्यर्थः^१ । यद्वा । अत्रये क्षोदः । उदकना
मैतत् । तत्स्थं क्षैत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । उदकानां क्षैत्यं यथा भवति
तद्वत् । पक्षान्तरे तु घर्मं दीप्तमग्निं मधुमन्तं कृत्वा अवृणीतं सुखयतमित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ तप्तं
घर्ममोम्यावन्तमत्रये ’ (ऋ. सं. १. ११२. ७) इति । ^{११}यत् तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे ^{१२}अश्विनौ
नेतारौ नराकारौ वा ^{१३}अश्विना अश्विनौ ^{१४}वां युवाभ्यां ^{१५}पश्वइष्टिः । पशुरित्यग्नेनाम । ‘ अग्निः
पशुरासीत् ’ (तै. सं. ५. ७. २६) इत्यादिश्रुतेः । यद्वा । पशुप्रियत्वात् पशुरित्युच्यते । तस्माग्नेः
इष्टिर्भवति । अग्नौ यागः सर्वो युष्मदर्थं प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्वा । पशुसाध्यो यागो युवाभ्यां प्रवर्तते
इति शेषः । ‘ आश्विनं भूध्रल्लाममा लभेत यो दुर्वाक्ष्यः सोमं पिपासेत् ’ (तै. सं. २. १. १०. १)

इत्यादिनाप्यश्विभ्यां पशुर्विहितः । तथा ऽमध्वः मधुसदृशाः सोमरसा अपि युवाभ्यां ऽप्रति ऽयन्ति
अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्येव ऽचक्रा रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणीव । तानि यथा प्रवणदेश-
मभिगच्छन्ति तद्वत् ॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्त्रा गोरोहेण तौग्र्यो न जित्रिः ।

अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ॥ ५ ॥

आ । वाम् । दानाय । ववृतीय । दस्त्रा । गोः । ओहेन । तौग्र्यः । न । जित्रिः ।

अपः । क्षोणी इति । सचते । माहिना । वाम् । जूर्णः । वाम् । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥

हे ऽदस्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ ऽवां युवयोः ऽदानाय अस्मदभिमताय युवाभ्यां
वाहयितुम् ऽआ ऽववृतीय आवर्तयामि यागदेशम् ॥ वृतेरन्तर्भावितण्यर्थस्येदम् ॥ केन साधनेनेति
तदुच्यते । ऽगोः स्तुतिरूपाया वाचः ऽओहेन वहनेन साधनेन । यद्वा । आवर्तनकाल उच्यते ।
गोर्गन्ध्याः उपसो वहनेन । ऽजित्रिः जीर्णो जयशीलो वा ऽतौग्र्यो ऽन तुम्राख्यस्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिव ।
स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे पातितो युवां परितोष्य स्वोद्धाराय स्वसमीपमानयत तद्वदित्यर्थः ।
इयमाख्यायिका 'तुग्रो ह' (ऋ. सं. १. ११६. ३), 'भुज्युमंहसः पिपृथः' (ऋ. सं. १०. ६५. १२),
'नासत्या भुज्युम्' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादिषु प्रसिद्धा च । किमाश्रयमहमावर्तयामीति । किंतु
ऽअपः ऽक्षोणी । अप इत्यन्तरिक्षनाम (नि. १. ३. ८) । क्षोणीति पृथिवीनाम (नि. १. १. ७) । द्यावापृथि-
व्यावपि ऽवां युवयोः ऽमाहिना माहात्म्येन युवयोः प्रसादेन सर्वोपकारिण्यादिति ख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं
वा ऽसचते सेवते प्रत्येकम् । यद्वा । वां माहिना यजमानो द्यावापृथिव्यौ सचते । किंच हे ऽयजत्रा
यष्ट्यौ प्रसादादयमृषिः ऽजूर्णः जरया जीर्णाङ्गः सन् ऽअंहसः पापात् जरालक्षणात् प्रमुच्य ऽअक्षुः
शिरकालम्यातो दीर्घजीवी भूयात् । यद्वा । हे यजत्रा वां प्रसादात् जूर्णो जीर्णो यजमानः अंहसो
दुरितस्य हन्त्रीरप उक्तलक्षणानि सोमरसरूपाण्युदकानि क्षोणी क्षोण्याम् ॥ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम् ॥ भूम्यां
शिरकालमक्षुभ्यास्तः सन् माहिना माहात्म्येन सचते । द्वितीयो वामित्ययमादरार्थः ॥ ॥ २३ ॥

नि यद्युवेथे नियुतः सुदानु उप स्वधामिः सृजथः पुरंधिम् ।

प्रेषद्वेषदातो न सुरिरा महे ददे सुव्रतो न वार्जम् ॥ ६ ॥

नि । यत् । युवेथे इति । निऽयुतः । सुदानु इति सुऽदानु । उप । स्वधामिः । सृजथः । पुरंऽधिम् ।

प्रेषत् । वेषत् । वार्तः । न । सुरिः । आ । महे । ददे । सुव्रतः । न । वार्जम् ॥ ६ ॥

हे ऽसुदानु सोमदानावश्विनौ ऽयत् यदा ऽनियुतः अध्वान् ऽनि ऽयुवेथे नियुजाथे नियोजयथः
ताभिरस्मच्छगमनाय संयुक्तौ भवथः तदा ऽस्वधामिः अक्षैः तत्कारणैरुदकैर्वा ऽपुरंधि बहूनां धार्त्री
पृथिवीम् ऽउप ऽसृजथः । एवं च सति ऽसूरिः स्तोता अयं यजमानः ऽवातो ऽन वायुरिव तद्वत् क्षिप्रं

युवां वप्रेषत् तर्पयतु । वप्रेषत् व्यामोतु । कामयतां वा ॥ प्रीणातेर्वैतेश्च लेटि रूपे ॥ अगन्तारं वसुप्रसो
वज अतिप्रशस्तोष्मादिकर्मवानिव वाजम् अक्षं महे महस्वाय अयं यजमानः वा वदे आदत्ते
स्वीकरोति ॥ ' आहो दोऽनास्यविहरणे ' (पा. सू. १. ३. २०) इत्यात्मनेपदम् । ' लोपस्त आत्मने-
पदेषु ' इति तलोपः । यद्वा । छान्दसे लिटि रूपम् ॥ स्वीकृत्य स्वमहस्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः ॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान् ।

अर्धा चिद्धि ष्माश्विनावनिन्द्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवम् ॥ ७ ॥

वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारः । सत्याः । विपन्यामहे । वि । पणिः । हितऽवान् ।

अर्ध । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिन्द्या । पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिऽदेवम् ॥ ७ ॥

वयं वचिद्धि वयमपि जरितारः तव स्तोतारः सत्याः सत्यफलाः सन्तः विपन्यामहे
विविधं स्तुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशः वि वहितवान् स्थापितरसवानासीत् । यद्वा ।
पणिर्वणिग्लुब्धकोऽयष्टा हितवान्नियतधनो धनाढ्योऽप्ययष्टा वि विद्युज्यताम् ॥ उपसर्गभुतेर्योग्य-
क्रियाध्याहारः ॥ अध अपि च चिद्धि ष्म । एते त्रयः पूरणाः । हे अश्विनौ अनिन्द्या ।
प्रशस्यनामैतत् । हे प्रशस्यौ वृषणौ हं कामानां वर्पितारौ युवाम् अन्तिदेवं देवानामन्तिके
पाथः सोमं पिबथः । यद्वा । अन्तिके वर्तमानं देवान् प्राप्नुवानं सोममिति योज्यम् ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ८ ॥

युवाम् । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विरुद्रस्य । प्रऽस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नराम् । नृषु । प्रऽशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां । चिद्धि ष्म इति त्रयः पूरणाः । अनु द्यून् प्रतिदिनं विरुद्रस्य
विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य विविधरौरुयमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृष्ट्युदकसंस्त्रावणस्य
सातौ छात्रे निमित्तभूते सति अगस्त्यः एतन्नामा महर्षिः नरां नेतॄणां कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां
नृषु येषु तादृशाः मनुष्याः सन्ति तेषु प्रशस्तः प्रशस्यतरोऽयं सहस्रैः अपरिमितैः स्तोत्रैः चितयत्
चेतयति स्तुत्या प्रबोधयति । तत्र दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः । तस्य धृतयितोत्पादयित्वा
सङ्गादिः स इव । यद्वा । एतदप्यगस्त्यविशेषणम् । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य धुनिः कर्मविदः
प्रेरकः इव । इवेति संप्रत्यये । ' अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः ' (निरु. ७. ३१
इति निरुक्तम् ॥

प्र यद्बहे॒षे म॒हि॒ना रथ॑स्य॒ प्र स्य॑न्द्रा या॒थो म॒नु॒षो न होता॑ ।

ध॒त्तं सु॒रि॒भ्य उ॒त वा॒ स्व॒भ्यं ना॑स॒त्या रथि॑षाचः॒ स्याम॑ ॥ ९ ॥

प्र । यत् । बहे॒षे इति॑ । म॒हि॒ना । रथ॑स्य । प्र । स्य॑न्द्रा । या॒थः । म॒नु॒षः । न । होता॑ ।

ध॒त्तम् । सु॒रि॒भ्यः । उ॒त । वा॒ । सु॒भ्यम् । ना॑स॒त्या । रथि॑षाचः । स्या॒म ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां वरथस्य गमनसाधनस्य महिना महत्त्वेन यत् यस्मात् प्र वहेथे धारयथो यज्ञम् । यद्वा । रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहत १ । तथा हे वस्यन्द्रा स्यन्दन-शीली युवां याथः गच्छथः । स्वस्थानं यज्ञारम्भे आगच्छथः यज्ञसमाप्तौ पुनर्गच्छथश्च । तत्र दृष्टान्तः । मनुषः होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता यथा यज्ञप्रारम्भे आगच्छति कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः धत्तं धारयतं फलम् । उत वा स्वभ्यं शोभनाश्वसमूहं धत्तम् । नाम्नाया । सत्सु भवौ सत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । हे तादृशौ त्वदनुग्रहात् वरिषाचः धनसमवायिनः स्याम भवेम ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यम् ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

तम् । वा॒म् । रथ॑म् । व॒यम् । अ॒द्य । हु॒वे॒म् । स्तो॒मैः । अ॒श्वि॒ना । सु॒वि॒ताय॑ । न॒व्यम् ।

अरि॑ष्ट॒नेमि॑म् । परि॑ । द्या॒म् । इ॒या॒नम् । वि॒द्याम् । वृ॒ज॒नम् । जी॒र॒दा॒नुम् ॥ १० ॥

हे वश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनं २ शीघ्रगमनेन स्तुत्यं रथं वयम् अगस्त्याः वअ अरिमसुत्येऽहनि हुवेम आह्वयेम । केन साधनेनेति उच्यते । स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थम् । सुविताय सुष्टु प्राप्तये । कीदृशम् । नव्यं स्तुत्यं नूतनं वा तथा अरिष्टनेमिम् अहिंसितचक्रवलयं वद्यां परि इयानं शुलोकस्य परितो गच्छन्तम् । विद्याम इत्यादि गतम् ॥ ॥ २४ ॥

‘ कदु प्रेष्टौ ’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘ कदु नव ’ इत्यनुक्रान्तम् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः पूर्वसूक्ते एव उक्तः ॥

कदु प्रेष्टाविषां रयीणामध्वर्यन्ता यदुभिनीथो अपाम् ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधित्तिं अवितारा जनानाम् ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति॑ । प्रे॒ष्टौ । इ॒षाम् । रयी॑णाम् । अ॒ध्व॒र्यन्ता॑ । यत् । उ॒त्॒ऽनि॒नी॒थः । अ॒पाम् ।

अ॒यम् । वा॒म् । य॒ज्ञः । अ॒कृ॒त् । प्र॒श॒स्ति॒म् । वसु॑धित्तिं इति वसु॑धित्ति । अ॒वि॒ता॒रा । ज॒ना॒ना॒म् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ प्रियतमौ वां युवां 'कदु कदा भविष्यति' 'इषाम् इष्यमाणानामाणां
 'रथीणां धनानाम् ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ अन्नानि धनानि च 'उश्विनीथः ऊर्ध्वं प्रापयथः' 'अध्वर्यवन्ता अध्वरं
 पारयितुमिच्छन्ती युवाम्' 'अपां वृष्टयुदकानां वृष्टयुदकानि च उश्विनीथः उत्कृष्टम् अघ्नः प्रापयथ
 इति' 'यत् तत्कदा । कस्मादेवमुच्यते इति उच्यते । 'अयं यज्ञः अस्माभिरनुष्ठीयमानः' 'वां
 युवयोरेव 'प्रशस्तिं प्रशंसां स्तुतिम्' 'अकृत करोति । यज्ञे शंसनीयानि शस्त्राणि युवामेव
 प्रशंसन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् हे 'वसुधितौ वसुनो धनस्य धातारौ वस्तप्यकर्माणौ तथा हे
 'जनानाम्' 'अवितारौ उत्कलक्षणौ युवां कदा अन्नानां धनानां च दातारौ भवथ इति ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विनो वहन्तु ॥ २ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । शुचयः । पयःपाः । वातरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनःजुवः । वृषणः । वीतपृष्ठाः । आ । इह । स्वराजः । अश्विनो । वहन्तु ॥ २ ॥

अश्विनौ शोभनाश्वयुक्तौ 'वां युवाम्' 'अश्वासः युष्मदीयाः' 'इह अस्मिन् यज्ञे' 'आ' 'वहन्तु
 प्रापयन्तु । अवशिष्टानि अश्वविशेषणानि । कीदृशास्ते । 'शुचयः शुद्धा दीप्ता वा' 'पयस्पाः वृष्ट्यु-
 दकस्य पातारः' 'वातरंहसः वायुवेगाः दिव्याः' 'दिविभवाः' 'अत्याः अतनशीलाः' 'मनोजुवः
 मनोजवाः' 'वृषणः वर्षकाः युवान इत्यर्थः । 'वीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठाः वपुष्मन्त इत्यर्थः । 'स्वराजः
 स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवन्तु' ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्तसृप्रवन्धुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रवन्धुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहम्पूर्वः । यजतः । धिष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रेऽश्वव्याजेन अश्विनोरागमनमुक्तम् । अनेन रथव्याजेनोच्यते । हे 'धिष्ण्या उन्नतस्थानाहो
 'स्थातारा स्वरथाधिष्ठानौ' 'वां युवयोः' 'यः रथः अस्ति सः' 'सुविताय शोभनकलाय' 'आ' 'गम्याः
 अस्मद्यज्ञमागच्छतु ॥ पुरुषस्यत्ययः ॥ कीदृशो रथ इति स विशेष्यते । 'अवनिर्न' 'प्रवत्वात्
 भूमिरिवात्यन्तविस्तारवान्' 'सृप्रवन्धुरः विस्तीर्णपुरोभागः' 'वृष्णः वर्षकस्याश्वस्य' 'मनसः अपि
 'जवीयान् मनोवेगवानित्यर्थः । 'अहंपूर्वः अहंकारपूर्वो मनस्वी वा अत्युदारः' 'यजतः वृष्ट्या' ॥
 ईदृशो रथ आगच्छतु ॥

१. स१- 'अविष्यति' नास्ति । २. स१-युवां यत् यदा । ३. स१-दिव्यासः । ४. स१-

वहन्तु ।

च. १३५

इहेह जा॒ता सम॑वावशीतामरेपसा॒ तन्वा॑ । नाम॑भिः स्वैः ।

जिष्णु॑र्वा॒मन्यः सु॑म॒खस्य॑ सु॒रि॒दि॒वो अ॒न्यः सु॒भगः पु॒त्र ऊ॒हे ॥ ४ ॥

इहेह । जा॒ता । सम॑ । अ॒वाव॑शीताम् । अ॒रेप॑सा । त॒न्वा । नाम॑भिः । स्वैः ।

जिष्णुः । वा॒म् । अ॒न्यः । सु॒मख॑स्य । सु॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒भगः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ समवावशीताम् । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां वा यज्ञम् ॥ पुरुषम्यस्ययः ॥ कीदृशौ युवाम् । इहेह^२ जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः संभूतौ । चन्द्रसूर्येण^३ इति यावत् । 'सूर्याचन्द्रमसावित्येके' (निरु. १२. १) इति निरुक्तम् । अरेपसा अपापौ । आथर्वणस्य गुरोः शिरश्छेदनादिना पापलेपरहिताविति भावः । 'आथर्वणायाश्विना दधीचेऽभ्यं शिरः प्रत्यैरयतम्' (ऋ. सं. १. ११७. २२) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरीरेण शरीरसौन्दर्येण निमित्तेन स्वैः नामभिः स्वीयैर्माहात्म्य-विशिष्टैरश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपि । रमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा । अरेपसा तन्वेति योज्यम् । उक्तप्रकारेण गुरुशिरश्छेदादप्यपापेन क्षीर्षेण^४ तादृक्महत्त्व-ख्यापनेनेति यावत् । किंच युवां युवयोः अन्यः एको मध्यमस्यान्तरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः सोमः जिष्णुः जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सुरिः प्रेरयिता सन् ऊहे वहति विश्वं जगद्धारयति । चन्द्रात्मनस्तस्योदये सति क्षोषधिवनस्पत्यादयो वर्धन्ते । अन्यः अपरः उत्तमस्थानः दिवः शुलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभनरश्मिरूपधनः ऊहे वहति । कृत्स्नमेवं पृथग्जगन्निर्वाहकौ महानुभावौ युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तम्—'इहेह जातौ संस्तूयेथे पापेनालिप्य मानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उद्यत आदित्यः' (निरु. १२. ३) इति ॥

प्र वा॑ नि॒चेरुः क॑कुहो वशा॑ अनु॒ पि॒शङ्ग॑रूपः स॒दनानि॑ गम्याः ।

हरी॑ अ॒न्यस्य॑ पी॒पय॑न्त॒ वाजै॑र्म॒थ्रा रजा॑स्यश्विना॒ वि घोषैः॑ ॥ ५ ॥

प्र । वा॒म् । नि॒चेरुः । क॑कुहः । वशा॑न् । अनु॒ । पि॒शङ्ग॑रूपः । स॒दनानि॑ । गम्याः ।

हरी॑ इति । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑न्त । वाजैः॑ । म॒थ्रा । रजा॑सि । अ॒श्विना॑ । वि । घोषैः॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोर्मध्ये अन्यस्य एकस्य ककुहः श्रेष्ठः पिशङ्गरूपः हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बहुभिरक्षाद्यवयवैर्निरूप्यमाणो वा रथः वशान् अनु कामाननुलक्ष्य यथाकामम् । अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । वशान्स्वाधीनाः ककुहो दिवो दिगन्तरालानुक्रमेण नीचैस्त्वैश्वरन् स्वस्वावादेवजनमुत्सं गच्छन् । सदनानि अस्मद्यागगृहाणि प्र गम्याः प्रकर्षेण गच्छन् ॥ पुरुषम्यस्ययः ॥ अत्र यद्यप्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वाद्वापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अथ रजांसि लोकाः । अत्र लोकज्ञप्यो जनवाचकः । ते वज्रमानरूपा जनाः

इत्यर्थः । ते च ^१मग्ना प्रमथनेनालोढनेन निष्पादितैः ^२वाजैः अक्षैरामिक्षादिरूपैः ^३घोषैः स्तुतिभिश्च
आह्वानादिशब्दविशिष्टैर्वा ^४पीपयन्त आप्याययन्ति ॥ ॥ २५ ॥

प्र वां शरद्वान्वृषभो न निष्पाट् पूर्वोरिषश्चरति मध्वं इष्णन् ।

एवैरन्यस्य पीपयन्त वाजैर्वेषन्तीरुध्वा नद्यो न आगुः ॥ ६ ॥

प्र । वाम् । शरत्स्रान् । वृषभः । न । निष्पाट् । पूर्वीः । इषः । चरति । मध्वः । इष्णन् ।
एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । वेषन्तीः । ऊर्ध्वाः । नद्यः । नः । आ । अगुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः ^१शरद्वान् शरणवान् मेघवृक्षपर्णादीनां विशरणवान् ।
अथवा बहुसंवत्सरः पूर्वतनो नित्य इत्यर्थः । ^२वृषभो ^३न वर्धितैवेन्द्रः^१ । स इव शत्रूणां ^४निष्पाट्
निःसारयिता सन् ^५पूर्वीः बह्वीः पुरातनीर्वा ^६इषः अक्षरानि सस्यादीन्युद्दिश्य ^७प्र ^८चरति प्रकर्षेण
गच्छति । मध्यमस्थानश्चन्द्रः इति पक्षे शरद्वान्छरत्कालवान् । तस्मिन् ऋतौ हि चन्द्रः संवत्स्रः^२ भवति ।
तेन च तृणगुल्मीषध्यादीनि वर्धन्ते । स किमर्थमेवं करोतीति उच्यते । ^३मध्वं ^४इष्णन् मधुसो
मधुसदृशस्य हविषः ॥ कर्मणि पठ्ये ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति । तथा ^५अन्यस्य उत्तमादित्यस्य
^६एवैः कामैर्गमनैर्वा निमित्तभूतैः ^७पीपयन्त आप्याययन्ति हविर्भिर्धजमानाः । तुष्टेन तेन प्रेरिताः
^८वेषन्तीः व्यापयन्तीः ^९ऊर्ध्वाः उन्नताः उत्तीराः^३ ^{१०}नद्यः न नदनशीला यथा ^{११}नः अस्मदर्थम्
^{१२}आगुः आगच्छन्ति ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाब्दे अश्विना त्रेधा क्षरन्ती ।

उपस्तुतावतं नाधमानं यामभयामञ्छृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वाम् । स्थविरा । वेधसा । गीः । बाब्दे । अश्विना । त्रेधा । क्षरन्ती ।

उपस्तुतौ । अवतम् । नाधमानम् । यामन् । अयामन् । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

हे ^१वेधसा विधातारावश्विनौ ^२वां युवयोः ^३बाब्दे दृढे स्थैर्ये निमित्तभूते सति ^४गीः स्तुतिरूपा
वाक् ^५असर्जि सृज्यते^४ । कीदृशी सा । ^६स्थविरा अत्यन्तं स्थिरा नित्या वेदमयी ^७त्रेधा मन्त्रादिभेदेन
त्रिप्रकारा ^८क्षरन्ती युवां गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः कृतेत्यर्थः । तथा ^९उपस्तुतौ सन्तौ ^{१०}नाधमानम्
अभिमतफलं याचमानम् ^{११}अवतं रक्षतं तर्पयतं वा । किंच ^{१२}यामन् गमने ^{१३}अयामन् अगमने च
^{१४}हवम् आह्वानं ^{१५}शृणुतम् ॥

१. क-ख-ज-झ-त-फ-वर्षिता देवेन्द्रः; झ-वृषभो वर्षिता देवेन्द्रः । २. क-झ-झ-वृषभः ।

३. ख-क-उत्तीराः । ४. झ-अश्विनौ । ५. झ-सृज्यते उच्चार्यते ।

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीर्बिर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वाम् । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिर्बिर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषा । वाम् । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनी वृषां युवयोः वृशतः दीप्तस्य वप्ससः रूपस्यैव वपुषो वा व्यापयित्री वृषाः स्तुतिवाक् त्रिर्बिर्हिषि त्रिधात्वास्तीर्णबर्हिष्के^१ सदसि वागसदने नृन् कर्मनेतृनस्मान् पिन्वते आप्याययति आप्याययतु वा उचिषप्रदानादिना । केन प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वषितारौ कामानां वृषां युवयोः स्वभूतः मेघः सेक्ता जलदः प्रदानविशेषो वा वृषा वर्षकः सन् मनुषः मनुष्यान् प्रति वदशस्यन् प्रयच्छन् पीपाय आप्याययति । आप्यायने इष्टान्तः । गोर्न वसेके उदकसेके इव शांतनात् सेके उदकस्येव । तथा आप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । नेति संप्रत्यये । गोः उदकस्य सेके निमित्तभूते सति पीपायेति संबन्धः ॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वा वरिवस्या गृणानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ९ ॥

युवाम् । पूषा इव । अश्विना । पुरंमधिः । अग्निम् । उपाम् । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वाम् । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवां पुरंधिः बहुप्रज्ञः पूषेव पोषक इव हविष्मान् हविर्युक्तः जरते स्तौति । यद्वा । पुरंधिर्बहूनां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे प्रथमा^२ ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव अग्निमुषां न । अग्निमुषसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः आश्विनक्रतु-
वत् आग्नेयोपस्ययोस्तपि सज्जावादिति भावः । कवेति आह । यत् यदा वरिवस्या वरिवस्यया परि-
चर्यया युक्तः गृणानः स्तोता स्तौति तदा यजमानोऽपि जरते इत्यर्थः । विद्यामेत्यादि गतम् ॥ २६ ॥

‘अभूदिदम्’ इत्यदृष्टं तृतीयं सूक्तम् आश्विनं^३ जागतम् । ‘अवविद्धम्’ इति षष्ठी ‘तद्वां नरा मासत्वा’ इत्यदृष्टमी च उमे त्रिष्टुभौ । ‘अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यन्त्ये त्रिष्टुभौ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दस्यस्य विनियोगः । तथा च सूत्रितम्—‘अभूदिदं यो वां परिज्जेति त्रीणि’
(भाष. श्री. ४. १५) इति ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिण्यां विष्पलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिं व्रता ॥ १ ॥

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण्वान् । मदत । मनीषिणः ।

धियम्जिन्वा । धिण्या । विष्पलावसू इति । दिवः । नपाता । सुकृते । शुचिं व्रता ॥ १ ॥

हे ऽमनीषिणः मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः अस्माकम् ऽहं ऽवयुनं प्रज्ञानम् ऽअभूत् उत्पन्नम् । कीदृशं तदिति । उच्यते । ऽवृषण्वान् अभिमतवर्षणवान् ऽरथः अश्विनोः संबन्धी गम्यसाधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावश्विनौ ऽओ ऽवु ऽभूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदावात्मकः एको निपातः । सुहु आभूषत । अभिमुखा भवत स्तोतुम् । तादृशौ महानुभाववश्विनौ ऽमदत ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ मदयत संभावयत । अश्विनौ विशोष्येते । ऽसुकृते सुहु कृतवते मद्यं ऽधिर्यजिन्वा कर्मणे बुद्धेर्वा प्रीणयितारौ ऽधिष्ण्या धिषणाहौ स्तुत्यौ ऽविश्वलावस् विशां प्रजानाम् अस्माकं पालयितृधनौ विश्वलाख्यायाश्छिन्नजङ्घाया हिरण्यवजङ्घाप्रदानेन तथाभूतौ । 'सद्यो जङ्घामायसीं विश्वलायै' (ऋ. सं. १. ११६. १५) इत्यादिनिगमः । ऽदिवः आदित्यस्य ऽनपाता नसारौ नपातयितारौ वा ऽशुचिब्रता दीप्तकर्माणौ । ईदृशावश्विनौ मदत ॥

इन्द्रतमा हि धिष्ण्या मरुतमा दक्षा दंसिष्ठा रथ्या रथितमा ।

पूर्णं रथं वहथे मध्व आचितं तेन दाश्वासमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥

इन्द्रतमा । हि । धिष्ण्या । मरुतमा । दक्षा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथितमा ।

पूर्णम् । रथम् । वहथे इति । मध्वः । आचितम् । तेन । दाश्वासम् । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवाम् ऽइन्द्रतमा ऽहि ईश्वरतमौ खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः संबन्ध्यः । तथा ऽधिष्ण्या स्तुत्यहौ ऽमरुतमा मरुद्द्वेगगामिनौ मितरागिनौ मितराविणौ वा ऽदक्षा उपक्षपयितारौ शत्रूणां ऽदंसिष्ठा अतिशयकर्माणौ ऽरथ्या रथाहौ रथवन्तौ ऽरथितमा । रथिनो नेतारः । तेषां श्रेष्ठौ । 'रथीरध्वराणाम्' (ऋ. सं. ८. ११. २) इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशौ युवां ऽमध्वः मधुसहस्रस्य उदकस्यामृतस्य वा ऽपूर्णं पूरितम् ऽआचितं सर्वतः संनद्धं ऽरथं वहथे नवद्यः । ऽतेन उक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे ऽअश्विना अश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ सन्तौ ऽउप ऽयाथः यज्ञमभिप्राप्तुयः ॥

किमत्र दक्षा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पुणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥

किम् । अत्र । दक्षा । कृणुथः । किम् । आसाथे इति ।

जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।

अति । क्रमिष्टम् । जुरतम् । पुणेः । असुम् । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतम् । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे ऽदक्षा उपक्षपयितारौ युवाम् ऽअत्र अस्मिन् मनुष्ये ऽकिं ऽकृणुथः कुरुथः । हविषोऽभावविधिः भावः । तत्रैव ऽकिमासाथे किं तिष्ठथः । अत्रेत्युक्तं कुत्रेत्याह । यः ऽकश्चित् ऽजनः जनवान् ऽअहविः बह्वर्हवीरहितः ऽमहीयते पूज्यते स्वर्गं न युष्मान् पूजयति । तं जनम् ऽअति ऽक्रमिष्टं पराकृष्य तिष्ठतम् । न केवलमधिकममात्रं किन्तु ऽपुणेः वज्रिभूतस्य लुण्ठकस्यावहः तस्य ऽअसुं भागं

वृत्तम् अहिसिद्धम् अनीनशतम् । विप्राय मेधाविने वचस्यवे वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते
महं वज्रोतिः वृत्तुतं युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतम् ॥

जम्भयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्यश्विना ।

वाचैवाचं जरित् रत्निनी कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥ ४ ॥

जम्भयतम् । अभितः । रायतः । शुनः । हतम् । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।

वाचम्ऽवाचम् । जरितुः । रत्निनीम् । कृतम् । उभा । शंसम् । नासत्या । अवतम् । मम ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वरायतः निन्दितं शब्दयतः अस्मान् हन्तुमागच्छतो वा शुनः श्वसदृशान् अभितः
जम्भयतं नाशयतम् । तथा मृधः तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो वा हतं मारयतम् । वतानि
हननोपायान् विदथुः जानीथः । किञ्च जरितुः युष्मान् स्तोतुः वाचैवाचं तां तां स्तुतिलक्षणं
वाचं रत्निनीं कृतं सर्वामपि स्तुतिं रमणीयफलवतीं कुरुतम् । हे नासत्या सत्यभूतौ युवाम् उभा
उभौ मम मदीयां शंसं स्तुतिम् अवतं रक्षतम् ॥

युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवमात्मन्वन्तं पक्षिणं तौघ्याय कम् ।

येन देवत्रा मनसा निरूहथुः सुपसनी पेतथुः क्षोदसो महः ॥ ५ ॥

युवम् । एतम् । चक्रथुः । सिन्धुषु । प्लवम् । आत्मन्ऽवन्तम् । पक्षिणम् । तौघ्याय । कम् ।

येन । देवत्रा । मनसा । निःऽऊहथुः । सुऽपसनि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां सिन्धुषु समुद्रोदकेषु एतं प्लवं प्रसिद्धं श्रुतिसाधनं प्लवं नावम्
आत्मन्वन्तं दार्ढ्यवन्तं पक्षिणं पक्षवद्भ्रतिसाधनरथवन्तं तौघ्याय तुग्रनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुज्युनाम्नो राज्ञे
कं सुखकरं चक्रथुः । तौघ्यो भुज्यु राजा समुद्रवतीं ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपबलानि
आगत्यापातयन् स च प्रसादफलकराश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं ररक्ष इत्ययमितिहासो बहुधा पूर्वं प्रपञ्चितः ।
यद्वा । कमिति पूरणः । तस्य जलसंचारिरथस्य सहायभूतान् बहून् रथादीनिकुरुतमित्यर्थः । अयमर्थस्तु
' तमूहथुर्नौभिः ' (ऋ. सं. १. ११६. ३), ' चतस्रो नावः ' (ऋ. सं. १. १८२. ६), ' त्रिभी
रथैः ' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । येन युष्मद्वत्तेन प्लवेन देवत्रा देवेषु
मध्ये मनसा अनुग्रहयुक्त्या बुद्ध्या । येन मनसेति वा योज्यम् । निरूहथुः निर्गमनं कुरुथः । तथा
सुपसनि शोभनपतनं यथा भवति सुपतनौ वा युवां महः महतः क्षोदसः । उदकनामैतत् ।
उदकात् पेतथुः तद्वधः पतयः उत्तरीतुम् ॥ २७ ॥

अवविद्धं तौघ्यमप्स्वन्तरनारम्भणे तमसि प्रविद्धम् ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विम्यामिषिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविद्धम् । तौघ्यम् । अप्सु । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्रऽविद्धम् ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उद् । अश्विम्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

वअप्स्वन्तः मध्ये वअवविद्धम् अवस्ताच्छत्रुभिः पातितम् वअनारम्भणे अनालम्भणे आलम्भय
रहिते वतमसि । तमोवसमः । दृष्टिश्चासादिप्रतिबन्धके जलमध्ये वप्रविद्धं प्रकर्षेण पीबितं वतौघ्यं
भुज्युं वजठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये वजुष्टाः सेविताः । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अठरं प्राप्ताः
अन्तर्जलं प्रविष्टाः । वअश्विभ्यामिषिताः वचत्तो वनावः वउत् वपारयन्ति उत्तारयन्ति प्रापयन्ति ॥

कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौघ्यो नाधितः पर्यषस्वजत् ।

पूर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहथुः श्रोमताय कम् ॥ ७ ॥

कः । स्वित् । वृक्षः । निःस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् । तौघ्यः । नाधितः । परिऽअसस्वजत् ।

पूर्णा । मृगस्य । पतरोऽइव । आऽरभे । उत् । अश्विनौ । ऊहथुः । श्रोमताय । कम् ॥ ७ ॥

वकः वस्वित् कश्चिदनुग्राहकः ववृक्षः वृक्षविकारो रथः । विकारे प्रकृतिशब्दः । यद्वा । संस्तवा-
भिप्रायमेतत् । स्तोत्राल्यो वृक्ष इत्यर्थः । कीदृशो रथः । वनिष्ठितः निश्चलं वर्तमानः । कुत्रेति उच्यते ।
वअर्णसः उदकस्य मध्ये । वयं वृक्षं वतौघ्यः तुमपुत्रो भुज्युः वनाधितः याचमानः वपर्यषस्वजत्
परिष्वक्तमकरोत् । आलम्बने दृष्टान्तः । वपतरोः पतनशीलस्य वमृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिसादेः
वआरभे आलम्बनाय पर्णानीव^१ । तानि यथा आलम्बनाय प्रभवन्ति तद्वत् । हे वअश्विनौ वश्रोमताय
कीर्तिमत्त्वाय वउत् वऊहथुः उर्ध्वं प्रापयथः । स्तुतिपक्षे स्तोत्राल्यं वृक्षमाश्रितवन्तं तमूहथुरित्यर्थः ॥

तद्धां नरा नासत्यावनुं प्याद्यद्वां मानास उचथमवोचन् ।

अस्मादद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

तत् । वाम् । नरा । नासत्यौ । अनु । स्यात् । यत् । वाम् । मानासः । उचथम् । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

हे वनरा नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा हे वनासत्यौ असत्यरहितौ सत्यफलो वा ववां वुषां
वतत् तादृशं स्तोत्रम् वअनु वस्यात् अनुकूलं भवतु अनुभवतु वा वाम् । तद्विष्णुं वदित्वाह ।
ववां प्रति वमानासः पूजावन्तोऽस्मदीया होत्रादयः वयत् वउचथं स्तोत्रम् वअवोचन् अकुर्वन् तद्वाम्
अनु प्यात् । हे अश्विनौ वअद्य अस्मिन् प्रधानयागदिने वअस्मात् अस्माभिः क्रियमाणात् वसकसः
संबन्धिनः वसोम्यात् सोमयागसंपादकात् । वआ इति अप्यर्थः । अस्मानिर्वजमानैः अद्य क्रियमाणादपि
स्तोत्रात् प्रीणयतमिति । विद्यामेति गतम् ॥ ॥ २८ ॥

‘ तं वुषाथाम् ’ इति वदुचं चतुर्थं सूक्तं त्रैदुभमागस्यमाश्रितम् ॥

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।

येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥ १ ॥

तम् । युञ्जाथाम् । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।

येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । त्रिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥ १ ॥

हे वृषणा वर्षकौ कामानां युवां वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रथं युञ्जाथां योजयतम् । तमित्युक्तं कमित्याह । यः रथः त्रिवन्धुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः । वन्धुरं रथिनः स्थानमित्याहुः । 'आयाह्यर्वाङ्मुय वन्धुरेष्टाः' (ऋ. सं. ३. ४३. १) इत्यादिमन्त्रान्तरात् । यः च त्रिचक्रः चक्र-त्रितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । येन रथेन उपयाथः उपगच्छथः^१ । किम् । सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणम् । गृह्णामैतत् । यागगृहम् । येनेत्युक्तं केनेत्याह । त्रिधातुना त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुत्रयोपेतेन वा रथेन । गमने दृष्टान्तः । विर्न पर्णैः पक्षी पक्षैर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन पतथः गच्छथः ॥

सुवृद्धयो वर्तते यन्मभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमन्तानु पृक्षे ।

वपुर्वपुष्या संचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोषसा सचेथे ॥ २ ॥

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षाम् । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमन्ता । अनु । पृक्षे ।
वपुः । वपुष्या । संचताम् । इयम् । गीः । दिवः । दुहित्रा । उषसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवयोः रथः सुवृत् शोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणः यन् गच्छन् क्षाम् अभि वर्तते देवयजनभूमिं प्रति गच्छति । यत् रथं क्रतुमन्ता संकल्पवन्तौ कर्मवन्तौ वा पृक्षे । अन्ननामैतत् । हविषि निमित्तभूते सति । अनु अधीत्यर्थे । अधि तिष्ठथः आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनन्तरं वपुष्या युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनी इयं गीः इदानीं क्रियमाणप्रकारा स्तुतिरूपा वाक् वपुः संचताम् । युवां च दिवः शुलोकस्य आदित्यस्य वा दुहित्रा दुहितृस्थानीयया उषसा उषोदेवतया सचेथे यज्ञं संगच्छेथे । उषस्याश्विनयोः समान-कारवाविति भावः ॥

आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामनु ब्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्प्रेषयध्वै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठतम् । सुऽवृत्तम् । यः । रथः । वाम् । अनु । ब्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इषयध्वै । वर्तिः । यायः । तनयाय । त्मने । च ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वृषां युवां सुवृत्तं शोभनवर्त्तनं रथम् वृषा वृत्तिष्ठतम् आश्वचतम् । वृषो वृषः
वृषिष्मान् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हविष्मतो यजमानस्य वृत्तानि कर्माणि अनु वर्तते । यद्वा ।
यजमानाय दत्तहविषा तद्वा । येन च रथेन हे वृषा नेतारौ वा हे वृषासत्या असत्वरहिता युवाम्
वृषयध्वै यज्ञं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन वर्तिः । गृह्णामैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहं
वृत्तनाय पुत्रलाभाय वृत्तने आत्मने आत्महिताय च वृषाथः ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परिं वर्त्तमुत मारिं धक्तम् ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्त्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ४ ॥

मा । वाम् । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परिं । वर्त्तम् । उत । मा । अतिं । धक्तम् ।
अयम् । वाम् । भागः । निहितः । इयम् । गीः । दस्त्रौ । इमे । वाम् । निधयः । मधूनाम् ॥ ४ ॥

हे वृक्षौ शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वृषां युवयोः अनुग्रहादिति शेषः । वृकः हिंसकः
अरण्यश्वादिः वृषा वृषीत् माम् । तथा वृकीः वृक्यो हिंसिका अन्या अपि वृषा दधर्षीत् ॥ वचन-
व्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कार्षुः । युवामेव वा मा दधर्षीदिति योज्यम् । तथा युवां वृषा परिं वर्त्त
परितो मा वर्जयतं माम् । उत अपि च वृषाति वृषक्तम् अस्मानतिक्रम्य अन्यस्मै मा दत्तम् । किमर्थ-
मेवमिति उच्यते । वृषां युवयोरर्थाय अयं भागः भजनीयो हविरंशः निहितः । तथा इयं च
वृषीः स्तुतिरूपा वागपि निहितेति शेषः । हे दत्तावश्विनौ वृषां युवाभ्याम् इमे इमानि मधूनां
सोमरसानां निधयः निधानानि स्थापितानि ॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दस्त्रा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजुयेव यन्ता मे हवं नासत्योप यातम् ॥ ५ ॥

युवाम् । गोतमः । पुरुमीळ्हः । अत्रिः । दत्ता । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजुयाऽईव । यन्ता । आ । मे । हवम् । नासत्या । उप । यातम् ॥ ५ ॥

हे वृक्षा दत्तावश्विनौ युवां गोतमः च पुरुमीळ्हः च अत्रिः च महर्षयश्च एतेषु एकैकः हवि-
ष्मान् सन् अवसे रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा हवते आह्वयति । एवमहमप्याह्वयामि । फलसाधनाह्वाने
दृष्टान्तः । यन्ता उपगन्ता उपगन्तुकामः ऋजुयेव ॥ द्वितीयाया आकारः ॥ ऋजुगामिनं मार्गं विष्टां
विष्टां वन गन्तव्यामभिमतां दिशं प्रति यथा तथा वामपि । यथा अध्वगामी स्वगन्तव्यस्य शीघ्र-
गमनाय मार्गं ऋजुगामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा । ऋजुयेव । इवत्तद्वद् एवार्थः । गन्ता ऋजुयैव मार्गेण
दृष्टां दिक्षुमिव तथा युष्मद्वीणिनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे नासत्यावश्विनौ मे मम हवम्
आह्वानमाह्वय उप वयातम् उपगच्छतम् ॥

अतारिष्म तमसस्परमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । परम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातम् । पथिभिः । देवयानैः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादात् अस्य तमसः तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबन्धरूपस्य दुःखस्य परं पर्यन्तभूमिम् अतारिष्म उत्तीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोत्रम् अधायि अकारीत्यर्थः । युवां देवयानैः देवगन्तव्यैर्मार्गैः इह अस्मद्यज्ञे आ यातम् आगच्छतम् । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

द्वितीयाष्टकमध्यस्थश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण पञ्चमो व्याकरिष्यते ॥

तत्र 'ता वाम्' इतीदं प्रथममण्डलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् । पूर्वसूक्ते 'षट्' इत्युक्त्वात् 'सूक्तसंख्यानुवर्तते' इति परिभाषितत्वात् पठुचम् । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया आगस्यम् । तथा 'आश्विनं वै' इत्युक्त्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमप्याश्विनम् । अनावेश-परिभाषया त्रैष्टुभम् । 'ता वाम्' इत्यनुक्रान्तम् । 'युवो रजामि' इत्यादीनां पञ्च सूक्तानां तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तत्रेदं पञ्चमम् ॥

ता वाम् अथ तावपरं हुवेमोच्छन्त्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।

नासत्या कुह चित्सन्तावर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वाम् । अथ । तौ । अपरम् । हुवेम् । उच्छन्त्याम् । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासत्या । कुह । चित् । सन्तौ । अर्यः । दिवः । नपाता । सुदाऽस्तराय ॥ १ ॥

१ ता तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ १ वां युवाम् १ अथ अस्मिन् यागदिने १ हुवेम आह्वयामः इति आशीः । तथा १ अपरम् अपरस्मिन्नपि दिने १ तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतत् अपरस्मिन्नित्यर्थे समभिध्याहारात्, 'अथा च नो मृळ्यतापरं च' (ऋ. सं. २. २९. २) इत्यादिमन्त्रान्तरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपि इति वा । कस्मिन् काले । १ उषसि उषोदेवतायाम् १ उच्छन्त्यां तमो विवासयन्त्यां सस्याम् । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले हे १ नासत्या असत्यरहितौ १ दिवो १ नपाता शुलोकस्य नपातयितारौ नप्तृस्थानीयौ वा १ कुह १ चित् १ सन्तौ कुत्रचिदेशे वर्तमानौ युवां १ वह्निः स्तुतेर्वोढा १ अर्यः ईरयिता स्तुतेरीश्वरो वा ईरसोऽहं होता १ सुदास्तराय अत्यर्थं शोभनहविर्दाने यजमानाय तदर्थं तौ युवाम् १ उक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबन्धः । अत्र आख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यम् । वह्निर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन नेतव्यौ । अथवा वाक्य-द्वयम् । यस्माद्वह्निर्यो होता उक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानाः तौ युवामाह्वयामः इति ॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथामुत्पणीर्हृतमूर्ध्या मर्दन्ता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचैतारा च कर्णैः ॥ २ ॥

अस्मे इति । ऊँ इति । सु । वृषणा । मादयेथाम् । उत् । पणीन् । हृतम् । ऊर्ध्या । मर्दन्ता ।

श्रुतम् । मे । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । एष्टा । नरा । निचैतारा । च । कर्णैः ॥ २ ॥

हे ऽवृषणा कामानां वर्वकौ अश्विनौ युवाम् ऽअस्मे ऽउ अस्मास्वेव ऽसु ऽमादयेयां सुहु
 तृप्ततम् । अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतम् । तथा ऽपणीन् वणिजो लुब्धकानयष्टृन् ऽउत् उन्मूल्य ऽहतं
 नाक्षयतम् । कीदृशौ युवाम् । ऽऊर्मा । रात्रिनामैतत् । रात्रौ ऽमदन्ता माघन्तौ । यद्वा । ऊर्मिरिति
 सोमनाम । ' ऊर्मिर्वस्ते पवित्र आ ' (ऋ. सं. ९. ६४. ११) इत्यादिषु तथा प्रयोगात् ।
 अस्मदीयेन सोमेन मदन्तौ । तादृशौ युवां ऽमे मम ऽअच्छोक्तिभिः आमिसुख्यकरैर्मर्मलवेदवास्यैः
 रचिताः ऽमतीनाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मननसाधनाः स्तुतिः ऽकर्णैः आकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः ऽश्रुतम्
 श्रुणुतम् । हे ऽनरा नेतारौ युवां खलु ऽपृष्टा अन्वेष्टारौ अस्मास्तुतीनां तथा ऽनिचेतारा लब्धानां
 तासां संचयकर्तारौ । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छ्रुणुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निष्कृतेव देवा नासत्या बहंतु सूर्यायाः ।

वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरैः ॥ ३ ॥

श्रिये । पूषन् । इष्कृताऽइव । देवा । नासत्या । बहंतुम् । सूर्यायाः ।

वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरैः ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमनाः देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणाय आजिं परिकल्प्य
 यः इमं जेष्यति स एवां कन्यकामृक्सहस्रकलसं स्तोत्रं च लभते इत्यकल्पयत् । तमग्निः प्रथममजयत्
 तमनु अश्विनावपि जित्वा अग्निं प्रष्टव्य ऋक्सहस्रं कन्यकां च अलभेताम् । तत इन्द्रः उषाश्च अजयताम् । तौ
 च तैरङ्गवादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कंचिस्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति ।
 अथमितिहासो ब्राह्मणे ' प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे ' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यत्राज्ञातोऽस्माभिः
 प्रथमाष्टमे ' आ वां पतिरव सख्याय ' (ऋ. सं. १. ११९. ५) इत्यत्र प्रपञ्चितः । अत्राह । हे
 ऽपूषन् पोषक सूर्य । एतच्चन्द्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचन्द्रमसोरेवाश्विश्वात् । ' सूर्याचन्द्रमसावित्येके '
 (निरु. १२. १) इति वास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे
 पोषकौ हे ऽनासत्या असत्यरहितौ ऽदेवा देवौ युवां ऽश्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः ।
 ऽइष्कृतेव । इवशब्दः एवार्थे । आजिधावनाय इषुवच्छीघ्रसृजुगामिनौ कृतावेव सन्तौ ऽसूर्यायाः
 एतन्नामिकायाः सवितुः पुण्याः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्यां ऽबहंतु रथे धारयितुम् । आजिमुदजयता-
 मित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ऽअप्सु ऽजाताः कर्मसु संपादिताः ऽककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयः
 ऽभूरैः अविच्छिन्नप्रवाहस्य ऽवरुणस्य फलप्रतिबन्धकपापमिवास्कस्य यागस्य सिद्ध्यर्थं तत्संबन्धिन्यः
 ऽवां प्रैति वच्यन्ते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमन्त्रैः यागकाळे च स्तुवन्तीत्यर्थः । ऽयुगा
 ऽजूर्णेव जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकालाः यथा तद्वत् अद्यतनाः अपि
 इत्यर्थः । पूर्वकाळे यथा युवामेव स्तुवन्ति तद्वत् इदानीमप्येति तात्पर्यम् ॥

अस्मे सा वा माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वा श्रवस्या सुदानु सुवीर्याय चर्षणयो मदन्ति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वाम् । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमम् । हिनोतम् । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वाम् । श्रवस्या । सुदानु इति सुदानु । सुवीर्याय । चर्षणयः । मदन्ति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावधिनौ वा युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिः दानम् अस्मे अस्माकम् अस्तु भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य कारोः स्तोत्रगस्त्यस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं प्रीणयतम् । हे सुदानु शोभनफलदानौ वा युवां श्रवस्या कीर्तिरस्त्य वा इच्छया यत् यस्मात् सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा चर्षणयः मनुष्या ऋत्विग्भूपाः अनु मदन्ति अनुक्रमेण माद्यन्ति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥ ५ ॥

एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघवाना । सुवृक्ति ।

यातम् । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदन्ता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविलक्षणाश्वन्तौ वा युवाभ्याम् एषः स्तोमः स्तोत्रं सुवृक्ति सुहृ पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा । सुसमाप्ति अकारि कृतः । कीदृशोऽयम् । मानेभिः मानैः हविप्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्या असत्परहितौ युवाम् अगस्त्ये एतच्छान्ति महर्षौ मयि मघवन्ता माद्यन्तौ सन्तौ वर्तिः गृहं यज्ञसंबन्धि यातं प्राप्तम् । किमर्थम् । तनयाय पुत्रादिलाभाय त्मने आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातम् । पथिभिः । देवयानैः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्मेति षष्ठी व्याख्याता ॥ १ ॥

‘कतरा पूर्वा’ इत्येकादशं षष्ठं सूक्तमागस्त्यं त्रैलोक्यम् । ‘कतरेकादश आवापुमिबीजम्’ इत्यनुकाम्तम् । आभिप्लविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशक्ते आवापुमिभ्यनिविद्यामिदम् । ‘पृथीवस्तम्’

इति लक्ष्णे सूत्रितं—‘ कतरा पूर्वोपासानकेति वैश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । महाभक्तेऽपि वैश्वदेवशब्दे इदमेव द्वावापृथिव्यनिबिद्धानम् । ‘ उत्तमादाभिप्लविकासृतीयसवनम् ’ (ऐ. आ. ५. ३. २) इत्यतिवेक्षात् ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।
विश्वम् । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति । चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अयोः एनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वा अपरा पश्चाद्भाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोः अविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते किमनयोरुत्पादनमित्यर्थः । हे कवयः क्रान्तदर्शिनोऽस्तीन्द्रियज्ञाः यूयं वदत को वि वेद पौर्वापर्य कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायते इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यद्ध यस्मात्स्वल्हेतोः नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगत् अविशेषेण त्मना आत्मनैव अन्य-नैरपेक्ष्येणैव बिभृतः धारयतः । यद्वा । यद्ध नाम यत्किञ्चित् पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदपि आभ्यामेव भ्रियते इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते द्वावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रयुक्ते इव वि वर्तेते । अत्र ‘ कतरा पूर्वा कतरापरायोः ’ (निरु. ३. २२) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

भूरि द्वे अचरन्ती चरन्तं पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते ।

नित्यं न सुनुं पित्रोरुपस्थे द्वावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ २ ॥

भूरिम् । द्वे इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पद्वन्तम् । गर्भम् । अपदी इति । दधाते इति ।
नित्यम् । न । सुनुम् । पित्रोः । उपस्थे । द्वावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥

अचरन्ती अविचले द्वे एव एते द्वावापृथिव्यौ भूरि बहुतरं चरन्तं पद्वन्तं पादयुक्तं गर्भं गर्भवद्वाभितं कृत्स्नं प्राणिजातम् अपदी स्वयं पादरहिते दधाते धारयतः । अनयोर्मध्ये स्वल्हेतु सर्वं अगत् क्षेमेण वर्तते । धारणे दृष्टान्तः । पित्रोः मातापित्रोः उपस्थे उत्सङ्गे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सुनुं न पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्धयन्ती धारयन्ती मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे द्वावा पृथिवी द्वावापृथिव्यौ । इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । नः अस्मान् अभ्वात् महतो भयहेतोः पापात् रक्षतं पाकयतम् । यद्वा । अभ्वात् अभ्यं महत् । अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्येति महत्त्वम् ॥ इन्द्रो कृतवाचादेवस्य द्वावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षतम् इति पदप्रयोगाभ्यान्दसः । आमन्त्रितस्याविध-माज्येन निवाताभावः ॥

अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।

तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः । दात्रम् । अदितेः । अनर्वम् । हुवे । स्वःऽवत् । अवधम् । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयतम् । जरित्रे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥ ३ ॥

अदितेः । एतदन्तरिक्षस्याप्युपलक्षणम् । अखण्डनीयायाः पृथिव्याः तादृशस्यान्तरिक्षस्य च संबन्धि दात्रं धनं हुवे आह्वयामि स्पृहयामीत्यर्थः । कीदृशं तद्धनम् । अनेहः अपापं दुःस्वरहितं सुखात्मकम् अनर्वम् अनरणम् अक्षीणमित्यर्थः । स्वर्वत् सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् अवधम् अहिंसितं नमस्वत् अन्नवत् । ईदृशं धनं हुवे । तत् अस्माभिः काङ्क्षितमुपलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरित्रे स्तोत्रे यजमानाय जनयतम् उत्पादयतम् । द्यावेत्यादि व्याख्यातम् ॥

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ग्याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ४ ॥

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । स्याम । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

उभे इति । देवानाम् । उभयेभिः । अह्नाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥ ४ ॥

अवसा स्वतोऽधिकेन केनचित् कृतेन अवनेन समृद्धया अतप्यमाने अनीश्वरे ॥ तपेः ऐश्वर्य-
कर्मणः इदं रूपम् ॥ अतप्यमाने^१ अन्यैरपीड्यमाने । अवसा अन्नेन अवन्ती तर्पयन्त्यौ देवपुत्रे देवाः
व्यवहारांरो मनुष्याः पुत्रस्थानीयाः ययोस्तादृशौ । लोकद्वयस्थाः मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यन्त्याम्
पुत्राः इत्युच्यन्ते । ईदृशौ उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवानाम् अह्नाम् । एतद्वात्रेऽप्युपलक्षणम् ।
द्योतमानानाम् अह्नां रात्रीणां च संबन्धिभिः उभयविधैः शीतोष्णादिरूपैः विलक्षणैः धनैः^२ निमित्तभूतैः ।
तेषां लाभायेत्यर्थः । तदर्थं युवाम् अनु स्याम अनुभवेम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।

अभिजिघ्रन्ती भुवन्नस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति सम्गच्छमाने । युवती इति । समन्ते इति सम्ऽअन्ते ।

स्वसारा । जामी इति । पित्रोः । उपऽस्थे ॥ अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती ।

भुवन्नस्य । नाभिम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥ ५ ॥

‘संगण्यमाने परस्परमुपकारित्वेन’ सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकारित्वेन युज्यमानावः ।
 बद्धा । पूर्व-संस्पृष्टे एव सत्स्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषी अकुर्वन्त्यौ पश्चात् मनुष्यैः प्राणितैर्देवैः
 विवाहिते सत्स्यौ संगते अभूतामित्याहुः । अयमर्थः ‘द्यावापृथिवी सहास्ताम्’ (तै. ब्रा. १. १.
 १. २) इत्यादिब्राह्मणे समाज्जातः । ‘युवती नित्यतरुण्यौ मिथयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु’ समन्ते
 समानान्तिके समानपर्यन्ते वा ‘स्वसारा परस्परं स्वसृभूते’ जामी बन्धुभूते । प्रजापतेः सकाशात्
 सहोत्पन्नत्वात् परस्परं जामित्वम् । तथा च निगमी-‘ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ’ (क्र. सं.
 १०. १९०. ३) ‘ यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ’ (क्र. सं. १०. ३१. ७) इति । ‘पित्रोः
 सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोः’ उपस्थे उत्सङ्गे स्थितं ‘भुवनस्य भूतजातस्य’ नाभिं बन्धक-
 मुदकम् ‘अभिजिघ्रन्ती अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ । ‘समानमेतदुदकम्’ (क्र. सं. १. १६४.
 ५१) इत्यादिमन्त्रवर्णात् उभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धम् । ईदृश्यौ नः ‘रक्षतम् ॥ २ ॥

उर्वी सद्यनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सद्यनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानाम् । अवसा । जनित्री इति ।

दधाते इति । ये इति । अमृतम् । सुप्रतीके इति सुप्रतीके ।

द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

‘उर्वी विस्तीर्णे’ सद्यनी सदनाधारभूते ‘बृहती महत्यौ महानुभावे’ देवानाम् । उपलक्षणमेतत् ।
 देवमनुष्यादीनाम् ‘अवसा प्रीत्या निमित्तेन’ जनित्री वृष्टिसस्ययोजनिन्यौ । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा
 तर्पणेन निमित्तेन ‘ऋतेन यज्ञेन च निमित्तभूतेन’ हुवे आह्वयामि । देवानां हविरर्थम् अस्मद्यज्ञा-
 येत्यर्थः । ‘ये’ सुप्रतीके शोभनरूपे ‘अमृतम् उदकं’ दधाते धारयतः ते युवामाह्वयामि ।
 शिष्टं स्पष्टम् ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।

दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्तिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेअन्ते इति दूरेऽन्ते । उप । ब्रुवे । नमसा । यज्ञे । अस्मिन् ।

दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुभगे । सुप्रतूर्तिं इति सुप्रतूर्तिं ।

द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

‘उर्वी उर्वी’ महत्यौ ‘पृथ्वी पृथिव्यौ’ बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बद्धाकारे ‘दूरेअन्ते’
 विप्रकृष्टान्तदेशे अपारे इत्यर्थः । ईदृश्यौ युवाम् ‘अस्मिन्’ यज्ञे ‘नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेण’

उप ऋषेः ब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः । पुनः कीदृशौ । ये सुभगो शोभनवान् । सुप्रतप्ये शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवाम् उप ऋषे स्तौमि ॥

देवान् यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ८ ॥

देवान् । वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायम् । वा । सदम् । इत् । जाःपतिम् । वा । इयम् । धीः । भूयाः । अवयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ८ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ वयं देवान् देवान् प्रति यत् कच्चित् आगः अपराधं तत्तद्यागकाले तेषां तेषाम् अयागलक्षणं सदमित् सर्वदैव चकृम कृतवन्तो वयम् । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चकृम । जास्पतिम् । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चकृम । एषाम् उक्तरूपाणां पाप्मनाम् अङ्गमं कर्तुम् इयं धीः युष्मास्तुतिरूपम् इदं कर्म भूयाः भूयात् भवतु । द्यावेत्यादि गतम् । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोः अभिन्यादिबहुमननासंभवात् उचितमेव । तस्मात् स्वस्थाने एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम् ।

भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः ॥ ९ ॥

उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति । माम् । ऊती इति । अवसा । सचेताम् । भूरि । चित् । अर्यः । सुदाःस्तराय । इषा । मदन्तः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोः विषयौ उभावपि शंसौ नर्या नरेभ्यो हितौ ईदृशौ उभयाश्रये स्तुती माम् अविष्टां रक्षताम् । यद्वा । द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव ईदृशः देन अभिधानात् पुलङ्गता । तथा उभे ऊती रक्षिके द्यावापृथिव्यौ माम् अवसा रक्षणेन सचेताम् । यद्वा । प्राणिभ्यो हितकरौ उभौ ऐहिकामुष्मिकविषयौ शंसौ माम् अविष्टां प्राप्ताम् । तथा उभे अपि ऊती तयोः संबन्धिन्योरभिमानिदेवतयोः अवसा अस्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेताम् । हे देवाः द्यावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः अर्यः स्तोतारो वयं सुदास्तराय अतिशयेन शोभनदातृत्वाच्च इषा अन्नेन सोमलक्षणेन मदन्तः मादयन्तः सन्तः भूरि चित् । चित् पूजायाम् । अभिपूजितं धनम् इषयेम इच्छेम । यद्वा । अर्यः इति षष्ठया रूपम् । ईश्वराज्यादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानम् ॥

‘ ऋतं दिवे ’ इति द्वे द्यावापृथिवीये पक्षौ पुरोडाशहविषोः अनुवाक्ये । ‘ अग्नीषोमी इति खण्डे सूत्रितम्—‘ ऋतं दिवे तद्वचोचं पृथिव्या इति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या अभिभ्रावाय प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्यादुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

ऋतम् । दिवे । तत् । अवोचम् । पृथिव्यै । अभिभ्रावाय । प्रथमम् । सुमेधाः ।

पाताम् । अवद्यात् । दुःस्रतात् । अभीके । पिता । माता । च । रक्षताम् । अवःऽभिः ॥ १० ॥

‘सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं’ ‘दिवे णुदेवतायै’ ‘पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै’ ‘तत् तत्प्रीतिकरम्’ ‘ऋतं स्तोत्रं’ ‘प्रथमम् । मुख्यनामैतत् । प्रथमं प्रकृष्टतमम्’ ‘अवोचं ब्रवीमि । किमर्थम् ।’ ‘अभिभ्रावाय अभितः सर्वतः भवणाय । किंच’ ‘पिता पालको घुलोकः’ ‘माता सस्यादेर्निर्मात्री पृथिवी’ ‘च उभे’ ‘अवद्यात् निम्बितात्’ ‘दुःस्रप्रापकात् अंहसः सकाशात्’ ‘पातां रक्षताम् । तथा’ ‘अभीके । अन्तिकनामैतत् । समीपे एव’ ‘अवोभिः अभिमततर्पणैः’ ‘रक्षतां पालयताम् ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमार्तर्यदिहोपब्रुवे वाम् ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

इदम् । द्यावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितः । मार्तः । यत् । इह । उपब्रुवे । वाम् ।

भूतम् । देवानाम् । अवमे इति । अवःऽभिः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ११ ॥

हे ‘द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ’ ‘इदम् अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं’ ‘सत्यमस्तु अवितथं भवतु फलवज्जवत्स्वयर्थः । इदमित्युक्तं किं तद्वित्याह । हे’ ‘पितः द्यौः हे’ ‘मातः पृथिवी’ ‘वां युवां प्रति’ ‘इह अस्मिन् वशे’ ‘यत् स्तोत्रम्’ ‘उपब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु ।’ ‘देवानां स्तोतृणामस्माकम्’ ‘अवमे । अभितकनामैतत् । निष्पसंनिहिते युवाम्’ ‘अवोभिः तर्पणैर्युक्ते’ ‘भूतं भवतम् । अवशिष्टं गतम् ॥ ३ ॥

‘आ न इळाभिः’ इति सप्तमं सूक्तमेकादशार्चमागस्यं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘आ नो वैश्वदेवम्’ इत्यनुकाम्यम् । विनियोगो ऋग्विकः ॥

आ न इळाभिर्विदये सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्संथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १ ॥

आ । नः । इळाभिः । विदये । सुशस्ति । विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ।

अपि । यथा । युवानः । मत्संथ । नः । विश्वम् । जगत् । अभिपित्वे । मनीषा ॥ १ ॥

‘नः’ ‘विदये अस्मदीये वशे’ ‘सुशस्ति ॥ सुपो लुह ॥ सुशस्तिभिः शोभनसंस्रैः स्तुतिभिः प्रदेयैः रत्नैः सह । बह्व ।’ ‘इळाभिः । तदाभितेषु ताच्छब्दम् । भूमिस्थानाभिर्देवताभिः सह ।’ ‘विश्वानरः

सर्वप्राणिहितकार्यमिः । सविता प्रेरक आदित्यश्च । देवः । एतु' आगच्छतु । हे युवानः मित्य-
तरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नः अस्मान् अभिपित्वे अभिपतनीयेऽस्मिन्पक्षे मनीषा मनी-
षया मनसः ईक्षितृत्वेन स्वेच्छयेत्यर्थः । अपिः संभावनायाम् । अपि अस्मान् मत्स्य माह्वथ । यथा
विश्वं जगत् । एतत्स्थावरस्याप्युपलक्षणम् । यद्वा कृत्स्नं प्रपञ्चं मत्स्य तथा अस्मावपि । यद्वा ।
जगच्छब्दो यजमानरूपमनुष्यवाची । सर्वानपि यजमानान् यथा मत्स्य तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवे पशौ 'आ नो विश्वे' इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या । 'आ नो देवानामुपवेतु शंस आ नो
विश्व आस्का गमन्तु देवाः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ नो विश्व आस्का गमन्तु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ।

भुवन् यथा नो विश्वे वृधासः करन्त्सुषाहा विथुरं न शवः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्काः । गमन्तु । देवाः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ।

भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुसहा । विथुरम् । न । शवः ॥ २ ॥

नः अस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवाः । आस्काः शत्रूणामास्कन्दयितारः आक्रमितारो वा
आ गमन्तु आगच्छन्तु । के ते । मित्रो अर्यमा वरुणः च त्रयोऽपि सजोषाः समानप्रीतयः
सन्तः आगच्छन्तु । किंतु विश्वे देवाः नः अस्माकं वृधासः वर्धयितारः यथा भुवन् भवेयुः
तथा सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं शवः अन्नं विथुरं हीनं यथा न करन् न कुर्युः
तथा आगच्छन्तु ॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।

असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगुर्तः सुरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । गृणीषे । अग्निम् । शस्तिभिः । तुर्वणिः । सजोषाः ।

असत् । यथा । नः । वरुणः । सुकीर्तिः । इषः । च । पर्षत् । अरिगुर्तः । सुरिः ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमम् । सर्वेषामाह्वातृत्वाद्बिर्बहनाच्च अग्निः देवानां प्रियतमः ।
तम् अतिथिं गृणीषे गृणे स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन साधनेन । शस्तिभिः शंसनैः
स्तुतिभिः । कीदृशोऽहम् । तुर्वणिः तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता सजोषाः युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा ।
एते अग्निविशेषेण । यः तुर्वणिः शीघ्रं यज्ञस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः तम् अग्निं
गृणीषे । यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं वरुणाः एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभनकीर्तिमाह
असत् । 'सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरेः' (ऋ. सं. २. २८. १) इत्यादिमन्त्रवर्णेषु वरुणात्सुकीर्तिरेव
एषणीया । अरिगुर्तः अरिषु अवातृषु सदा शब्दितः अरीणां हननाय उद्युक्तो वा । सुरिः प्रेरयिता
अथ वरुणः इषश्च अन्नानि पर्षत् पूरयेत् । तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः ॥

उप॑ व॒ एषे॑ नम॑सा जिगी॒षासा॑न॒क्ता सु॒दुधे॑व धे॒नुः ।

स॒माने॑ अ॒हन्वि॒मिमा॑नो अ॒र्कं वि॒षु॒रूपे॑ प॒यसि॑ स॒स्मिन् ऊ॒धन् ॥ ४ ॥

उप॑ । वः । आ । ईषे॑ । नम॑सा । जिगी॒षा । उ॒षसा॑न॒क्ता । सु॒दुधा॑ऽइव । धे॒नुः ।

स॒माने॑ । अ॒हन् । वि॒मिमा॑नः । अ॒र्कम् । वि॒षु॒रूपे॑ । प॒यसि॑ । स॒स्मिन् । ऊ॒धन् ॥ ४ ॥

हे देवाः । वः युष्माकं । नमसा हविषा नमस्कारेण वा । उप उपेत्य । जिगीषा पापानां जिगीषया । एषे इच्छामि ॥ ' इष गतौ ' इत्यस्य वा ईपतेर्वा गत्याद्यर्थस्य लिटि उत्तमैकवचने इदं रूपम् ॥ अजामि । कस्मिन् काले । उषासानक्ता अहनि रात्रौ च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अपि अभिगच्छामि । गतौ दृष्टान्तः । सुदुधा । धेनुः । इव सुदोग्ध्री धेनुः यथा दोहाय दोग्धुः गृहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । सस्मिन् समाने । ऊधन् ऊधस्युत्पन्ने । विषुरूपे नानारूपे । पयसि क्षीरघृतादिके । अर्कम् अर्कनीयमन्नं चरुपुरोडाशादिकं । विमिमानः विविधं मिमानः । कस्मिन् काले । समाने । अहन् षष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदैव वा इत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समाने ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि स्वदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा । सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यक्षीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे पयसि नानारूपे सोमलक्षणोदके अर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमनोऽहं युष्मानभिगच्छामि ॥

उ॒त नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यो॑ । म॒यस्कः॑ शि॒शुं न पि॒प्युषी॑व वे॒ति सि॒न्धुः ।

ये॒न न॒पात॑म॒पां जु॒नाम॑ म॒नोजु॑वो वृ॒षणो॑ यं वह॑न्ति ॥ ५ ॥

उ॒त । नः । अ॒हिः । बु॒ध्न्यः । म॒यः । क॒रिति॑ कः । शि॒शुम् । न । पि॒प्युषी॑ऽइव । वे॒ति । सि॒न्धुः ।

ये॒न । न॒पात॑म् । अ॒पाम् । जु॒नाम॑ । म॒नः॒ऽजुवः॑ । वृ॒षणः॑ । यम् । वह॑न्ति ॥ ५ ॥

उत अपि च । नः अस्माकम् । अहिः अन्तरिक्षगामी अहन्ता वा अहीनो वा अहन्यमानो वा एतन्नामको देवः स एव । बुध्न्यः । बुध्नं बन्धकमन्तरिक्षम् । तदर्हतीति बुध्न्यः अन्तरिक्षचारी एतन्नामको देवः । मयः सुखं । कः करोतु ॥ करोतेर्लङि रूपम् ॥ किंच । पिप्युषी । इवशब्दः एवार्थः पूरणो वा । अस्मान् रसेन आप्याययन्ती । सिन्धुः नाम नदी वेतु' आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । शिशुं न यथा शिशुं प्याययन्ती गौर्गच्छति तद्वत् । अपां नपातम् उदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वा उदकानां नक्षारं तृतीयं पुत्रम् । अन्नयः ओषधिवनस्पतयः तेभ्योऽग्निरिति नसृत्वम् । तादृशमग्निं । जुनाम स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गोत्यर्थः ॥ यं देवं । मनोजुवः मनोवेगाः । वृषणः वर्षका मेवा अन्नाः । वहन्ति स सुखं करोतु ॥ ॥ ४ ॥

उत न ई त्वष्टा गन्त्वच्छा स्मत्सूरिभिर्भिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत । नः । ईम् । त्वष्टा । आ । गन्तु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अमिऽपित्वे । सऽजोषाः ।

आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽस्तमः । नराम् । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

त्वष्टा देवोऽपि नः अस्मान् अच्छ अभिप्राप्तुम् ईम् इदानीम् इमं यज्ञं वा आ गन्तु । आगत्य च । स्मत् सहाय्ये प्राशस्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायाम् । प्रशस्तं यथा तथा अभिपित्वे अभिगन्तव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोत्रभिर्ऋत्विग्भिः सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृत्रहा वृत्रघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या यजमानाः । कामैः तेषां पूरकः । नुविष्टमः बहुतमो महत्तमः इह अस्मिन् कर्मणि नरां नृणां नः अस्माकम् उक्तगुणोपेतः सन् आ गम्याः आगच्छतु ॥

उत न ई मृतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसन्त ॥ ७ ॥

उत । नः । ईम् । मृतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुम् । न । गावः । तरुणम् । रिहन्ति ।

तम् । ईम् । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिऽस्तमम् । नराम् । नसन्त ॥ ७ ॥

उत अपि च ईम् एनं तरुणं नित्ययुवानमिन्द्रं मृतयः अस्मद्वृद्धयः अश्वयोगाः अश्वसमानप्राप्तयः रिहन्ति आस्वादयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावः दोग्ध्यो धेनवः शिशुं न शिशुमिव वत्समिव तं यथा लिहन्ति तद्वत् । तदेवाह । तमीं तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टमम् अतिशयेन सुरभि जनयः फलस्योत्पादयिष्यः गिरः स्तुतयः नसन्त व्याप्नुवन्ति । नसतिष्योऽतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । जनयः न उत्पादयिष्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव ॥

उत न ई मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदन्तु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ईम् । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । समनसः । सदन्तु ।

पृषत्ऽश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उत अपि च नः अस्मदीयम् ईम् इदानीम् एनं यागं वा मरुतः स्मत् सह अपि सदन्तु गच्छन्तु । कुतो देशात् । रोदसी रोदस्योर्वावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा । रोदस्वावपि गच्छताम् ।

कीदृशास्ते मरुतः । ^१वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः ^२समनसः समानमनस्काः ^३पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः ।
 'पृषथो मरुताम्' (नि. १. १५. ६) इति यास्कः । ^४अवनयो ^५न यथैव नमनस्वभावाः ^६रथाः
 रंघणस्वभावा रथवन्तो वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ यद्वा । अवनयो रक्षकारथा इवस्थिताः । ^७रिशावसः ।
 रिशाः शत्रवः । तेषाम् अत्तारः ^८मित्रयुजः ^९देवाः ^{१०}न मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तारः ऋत्विज इव । यद्वा ।
 मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकित्रे प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायन्त सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते । प्रयुजः । ते । सुवृक्ति ।

अध । यत् । एषाम् । सुदिने । न । शरुः । विश्वम् । आ । इरिणम् । प्रुषायन्त । सेनाः ॥ ९ ॥

^१एषां मरुतां ^२महिना महिमा वृष्टिलक्षणः ^३यत् यस्मात् ^४प्र ^५चिकित्रे प्रज्ञायते । यद्वा ।
 एषां महत्त्वेन युक्ता नराः चिकित्रे जानन्त्यनुष्ठेयम् । ^६नु इति पूरणः । ततः ^७ते ज्ञातारः ^८सुवृक्ति ॥
 सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां ^९प्रयुजः प्रयोगान् ^{१०}प्र ^{११}युञ्जते । ^{१२}अध अथ प्रयोगानन्तरं ^{१३}यत् यस्मात्
^{१४}एषां ^{१५}सेनाः वृष्टयुत्पादकाः ^{१६}विश्वं सर्वं भुवनम् ^{१७}हरिणम् ऊपरप्रदेशं यथा तथा सर्वतः ^{१८}प्रुषायन्त
 उत्पादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}सुदिने मेघावरणादिरहिते दिने ^{२०}शरुः अन्धकारहंसकः प्रकाश इव ।
 स यथा सर्वमावृणोति तथा मरुत्सेना वृष्ट्या ^{२१}सर्वम् ऊपरं करोति । यद्वा । मरुन्महिमा वृष्टिर्भवति ।
 तदा सस्यादिसमृद्धौ सत्यां प्रयोगं कुर्वन्ति । यदा यजन्ति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महिसुन्दन्तीत्येवं
 महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि सन्ति ।

अद्वेषो विष्णुर्वार्त ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । स्वतवसः । हि । सन्ति ।

अद्वेषः । विष्णुः । वार्तः । ऋभुक्षाः । अच्छा । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हे ऋत्विजः ^१अश्विनौ एतन्नामकौ देवावुद्दिश्य ^२अवसे अस्मद्वक्ष्णाय ^३प्रो ^४कृणुध्वं स्तुतिं प्रक-
 र्षेण कृणुध्वम् । ^५पूषणं पोषकम् एतन्नामकं देवमपि अवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वम् । किंच ये ^६स्वत-
 वसः स्वायत्तबलाः ^७सन्ति तानपि प्र कृणुध्वम् । के ते । ^८अद्वेषः द्वेषरहितः ^९विष्णुः व्यासः एतन्नामको
 देवः । प्रथममनादृतोऽपि न कुप्यतीति वक्तुम् अद्वेषः इत्युक्तम् । तथा ^{१०}वार्तः सर्वत्र संचारी वायुः
^{११}ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वम् । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि ^{१२}देवान् ^{१३}सुम्नाय
 सुम्नाय ^{१४}अच्छा आभिसुख्येन ^{१५}ववृतीय स्तोत्रैः अभिवर्तयेयम् ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसुयुर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

इयम् । सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसुयुः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ११ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः वः युष्मत्संबन्धिनी वसा इयं प्रसिद्धा दीधितिः दीप्तिः अस्मे अस्माकम् अपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः भूयात् भवतु । वा दीधितिः वसुयुः वसुमती देवेषु नि यतते नियमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । विद्याम् इति गतः ॥ ॥ ५ ॥

‘ पितुं नु ’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्यमब्रुवदेवताकं गायत्रम् । आथा अनुष्टुप्पञ्चमम् । ‘ आथः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुप्पञ्चमम् ’ (अनु. ५. ७) इत्युक्तत्वात् । तृतीया पञ्चमी षष्ठी सप्तम्येकादशी च इति पञ्चानुष्टुभः । तथा च अनुक्रमणिका—‘ पितुं न्वस्त्रुतिर्गायत्रं स्वाधानुष्टुप्पञ्चमम् तृतीयापञ्चमे पञ्चम्याद्याश्च तिलोऽनुष्टुभः ’ इति । विनियोगं शौनक आह—‘ पितुं न्वित्युपतिष्ठेत् नित्यमनुष्टुपस्थितम् । पूजयेदशनं नित्यं भुञ्जीत ’ इति । नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वैतस्मूक्तं जपेद्विषविनाशनम् ॥ नावाग्यतस्तु भुञ्जीत नाशुचिर्न जुगुप्सितम् । दद्याच्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । क्षुद्रं नास्य किञ्चित्स्यान्नान्नजं व्याधिमामुयात् ’ (ऋग्वि. १. १४८-१५१) इति ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विष्वर्षमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्माणम् । तविषीम् ।

यस्य । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विष्वर्षम् । अर्दयत् ॥ १ ॥

अहमगस्यः नु क्षिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोषं स्तौमि । महः महाशतं धर्माणं सर्वेष्वधारकं तविषीं बलात्मकम् । यद्वा । महतो लोकस्य धारकम् । यस्य अन्नस्य व्योजसा वक्त्रेण सामर्थ्येन त्रितः विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तापमानोऽपि इन्द्रः वृत्रं विष्वर्षं विच्छिन्नसंचिकं यथा तथा अर्दयत् हिंसितवान् ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयम् । त्वा । ववृमहे ।

अस्माकम् । अविता । भव ॥ २ ॥

हे ऽस्वादो आस्वाद्वीय ऽपितो पालक ऽमधो माधुर्योपेत ऽपितो हे पानसाधनाङ्ग ऽवयं ऽत्वा
त्वां ऽवष्टमहे सेवामहे ॥ अत्र सर्वत्र अननुदात्तानां पूर्वस्य असामान्यवचनत्वेनानिघातत्वम् । अनु-
दात्तानां तु विशेषवचनत्वाभिघातत्वम् ॥ असकृत्पितुशब्दश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । हे पितो
ऽअस्माकमविता तर्पयिता ऽभव ॥

उप नः पितॄवा चर शिवः शिवाभिरूतिभिः ।

मयोभुरद्विषेण्यः सखा सुशेवो अद्वयाः ॥ ३ ॥

उप । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः । शिवाभिः । उतिऽभिः ।

मयऽभुः । अद्विषेण्यः । सखा । सुशेवः । अद्वयाः ॥ ३ ॥

हे ऽपितो यतः त्वं ऽशिवः मङ्गलः अतः ऽशिवाभिः मङ्गलयुक्ताभिः ऽउतिभिः रक्षणैः ऽनः
अस्मान् ऽआ ऽचर आगच्छ । आगत्य च ऽमयोभुः सुखस्य भावयिता ऽअद्विषेण्यः अद्वेष्यरसः प्रियरस
इत्यर्थः । ऽसखा सखिवत्प्रियकारी ऽसुशेवः अत एव सुष्ठु सुखकरः ऽअद्वयाः द्वयरहितः उक्तगुण एव
न तु तद्विपरितो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टान्तवादोऽयम् । सुशेवोऽद्वया मनःकर्मविसंवादादरहितः सखा
यथा मयोभुः अद्वेष्यश्च भवति तद्वत् त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

तव त्वे पितो रसा रजांस्यनु विष्ठिताः । दिवि वाताइव श्रिताः ॥ ४ ॥

तव । त्वे । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽस्थिताः । दिवि । वाताऽइव । श्रिताः ॥ ४ ॥

हे ऽपितो ऽतव त्वत्संबन्धिनः ऽत्वे ते स्वाद्वस्त्रादि षट् ऽरसाः ऽरजांसि लोकान् लोकस्थाना-
र्थान्' ऽअनु आनुकूल्येन ऽविष्ठिताः विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ दृष्टान्तः । ऽदिवि द्युलोकेऽन्त-
रिक्षे ऽश्रिताः ऽवाताः वायवः ते यथा व्यासास्तद्वत् ॥

तव त्वे पितो ददतस्तव स्वादिष्ट ते पितो ।

प्र स्वाद्यानो रसानां तुविग्रीवाइवेरते ॥ ५ ॥

तव । त्वे । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ट । ते । पितो इति ।

प्र । स्वाद्यानः । रसानाम् । तुविग्रीवाऽइव । ईरते ॥ ५ ॥

हे ऽपितो पालकाङ्ग ऽत्वे ते त्वदर्थिनो नराः ऽतव भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के ते नराः । हे
ऽस्वादिष्ट स्वादुतम ऽपितो पालक ऽतव त्वदनुग्रहात् ऽते त्वां ऽददतः प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा ।
ते पितो इत्यादरार्थम् । अभ्यासे हि भूषांसमर्थं मन्यन्ते । किञ्च तव ऽरसानां स्वाद्वस्त्रादीनां चण्णां

१ स्वाशानः स्वादयितारो भक्षयितार एव १ तुविग्रीवाइव । तुवीति बहुनाम । प्रवृद्धग्रीवा एव
 १ प्र १ ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति संचरन्ति । इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा । भूलोके असार एव इडाङ्गा
 भवन्तीति प्रसिद्धम् । अनशने हि ग्रीवा अधो लम्बन्ते । यद्वा । तव रसानामसारः असंख्यातग्रीवा इव
 भवन्ति रसानां बाहुव्यादिति भावः । एवं वहुरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥ ॥ ६ ॥

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ।

अकारि चारुं केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानाम् । देवानाम् । मनः । हितम् ।

अकारि । चारुं । केतुना । तव । अहिम् । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हे १ पितो १ महानां पूज्यानां महतां वा १ देवानाम् इन्द्रादीनां १ मनः १ त्वे त्वयि १ हितं निहितम्
 १ अकारि कृतम् । अमृतमपि विहाय त्वय्येव वर्तते । हे पितो १ तव १ चारु समीचीनेन १ केतुना
 त्वत्कृतेन प्रज्ञानलक्षणेन १ अवसा रक्षणेन १ अहिं मेघं वृत्रं वा १ अवधीत् हतवानिन्द्रः । ' अन्नमयं हि
 सोम्य मनः ' (छा. उ. ६. ५. ४) इति श्रुतेः । अथवा त्वत्केतुना जगद्रक्षणेन निमित्तेनेति
 योज्यम् । जगद्रक्षणार्थं हि इन्द्रेणाहिर्भिद्यते ॥

यददो पितो अजगन्बिबस्व पर्वतानाम् ।

अत्रा चित्रो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । बिबस्व । पर्वतानाम् ।

अत्र । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरम् । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे १ पितो अन्न त्वां १ यत् यदा १ बिबस्व ॥ सुपो लुक् । अन्त्यलोपश्चान्दसः ॥ विवासनवतां
 विद्युद्रूपप्रकाशनवताम् । विवो धनमुदकलक्षणम् । धनवतां वा १ पर्वतानां मेघानां संबन्धि १ अदः प्रसिद्धं
 तदुदकम् १ अजगन् अगमत् गच्छेत् । १ अत्र १ चित् अस्मिन्काले १ नः अस्मान् हे १ मधो हे १ पितो
 माधुर्योपेतान्न त्वं नोऽस्मान् १ अरम् अलं संपूर्णं १ भक्षाय भक्षणाय १ गम्याः गच्छ संनिहितो भव ॥

यदपामोषधीनां परिशमरिशमहे । वातापे पीव इन्द्रव ॥ ८ ॥

यत् । अपाम् । ओषधीनाम् । परिशम् । आऽरिशमहे । वातापे । पीवः । इत् । मव ॥ ८ ॥

१ यत् येन १ अपामोषधीनां संबन्धि १ परिशं परिलेखं परितः सुखकरमन्नम् १ आरिशमहे
 आस्वादयामः भक्षयामः तेन अन्नोदकसारेण हे १ वातापे । वातेन प्राणेन आग्नौति स्वभिर्षाहमिति
 वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरम् । हे शरीर त्वं १ पीव १ इत् आप्यायित एव १ मव । अन्नोद-
 काभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा । यद्यपि अपामोषधीनां परिशं लेखनास्वादयामः तथापि हे वातापे
 वातवत्सर्वव्यापक पितो त्वम् अल्पमपि पीवः पीवानेव भव ॥

यत्ते सोम गवांशिरौ यवांशिरौ भजामहे । वातापे पीव इन्द्रव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽर्वाशिरः । यवऽर्वाशिरः । भजामहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वम् अन्नसामान्येन स्तुत्वा इदानीं सोमलक्षणमन्नं स्तौति । हे ऽसोम ऽते तव ऽयत् यम् अन्नं
 ऽगवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्यं ऽयवाशिरः यवविकाराश्रयणद्रव्यं ऽभजामहे' सेवामहे तेन हे
 ऽवातापे शरीर ऽपीवः ऽभव' ॥

करम्भ ओषधे भव पीवो वृक उदाररथिः । वातापे पीव इन्द्रव ॥ १० ॥

करम्भः । ओषधे । भव । पीवः । वृकः । उदाररथिः । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

ऽकरम्भः यः करम्भादिरूपः सक्तुपिण्डोऽस्ति तदात्मक हे ऽओषधे त्वं ऽपीवः स्थील्यवान्
 ऽवृकः व्याधेर्वर्जयिता ऽभव । ऽउदाररथिः ऊर्ध्वगमः^२ इन्द्रियाणामुदीपयिता भव । शिष्टो गतः ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसूदिम् ।

देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादम् । अस्मभ्यम् । त्वा । सधऽमादम् ॥ ११ ॥

हे ऽपितो अन्न सोमरूप ऽतं तादृशं स्तुतं ऽत्वा त्वां महानुभावं ऽवचोभिः स्तुतिवाग्भिः ऽवयं
 ऽसुषूदिम क्षारयामो रसान् । तन्न दृष्टान्तः । ऽगावो ऽन हव्या गाव इव हवींष्युत्पादयन्ति तथा
 त्वत्सकाशात् सोमं सुषूदिम । किमर्थं कीदृशं च इति चेत् उच्यते । ऽदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः तदर्थं
 ऽसधमादं तेषां सह मादयितारम् । न केवलं देवेभ्य एव किंतु ऽसधमादम् अस्माभिः सह मादयि-
 तारं हुतक्षेपरूपं ऽत्वा त्वाम् ऽअस्मभ्यम् अस्मदर्थमपि ॥ ॥ ७ ॥

‘समिद्धो अन्न’ इत्येकादशार्चं नवमं सूक्तमागस्यं सर्वं^१ गायत्रम् । समिद्धाभितनूनपादादयः
 एकादश प्रत्यृचं देवताः । यास्केन ‘किंदेवताः प्रयाजाः’ इत्युपक्रम्य ‘आग्नेयाः प्रयाजा ऋतुदेवताश्चन्द्रो-
 देवताः पशुदेवताः प्राणदेवताः आत्मदेवताः’ इत्यादिना बहून् पक्षानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रवक्ष्यं
 आग्नेया एव इति सिद्धान्तितम् (निरु. ८. २२) । ‘समिद्ध आग्नेयः’ इत्यनुक्रान्तम् । पक्षौ
 अगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपम् इष्टमाग्नीष्टुक्तम् ॥

१. अ-अ १-भजामहे वातापे पीतो (अ-पीवो) यद्वा तेनाक्षेन वातापे उक्तस्वरूपशरीर पीवो
 भव । २. क-अ-ऊर्ध्वगमनवाचनः । ३. अ-अ-अ-त-क-पूर्वम्, अ १-पूर्वत्र अयत्रे स्थित्युक्तत्वात् ।

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या कविर्वह ॥ १ ॥

समूहः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रजित् । दूतः । हव्या । कविः । वह ॥ १ ॥

हे अग्ने देवैः व्यवहर्तुमिर्कृत्स्विभिः समिद्धः सम्यग्दीपितः देवः अत एव दीप्यमानः समिद्धैः वा देवैः सहितः समिद्धः सन् अद्य अस्मिन् यागदिने राजसि ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्य एतत्संख्याकानां शत्रूणां वा जेतः ततः दूतः देवानां दूतः तद्यज्ञादिवाताहरः आह्वाता वा । 'अग्निर्देवानां दूत आसीत्' (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति श्रुतेः । कविः क्रान्तदर्शी ईदृशस्त्वं हव्या अस्मदीयानि हवींषि वह देवेभ्यः प्रापय ॥

तनूनपातं यते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनून्पात । ऋतम् । यते । मध्वा । यज्ञः । सम् । अज्यते । दधत् । सहस्रिणीः । र्षः ॥ २ ॥

तनूनपात् यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यद्वा । आयोऽत्र तन्व उप्यन्ते इत्युक्तत्वात् अपां नपातयिता तासां नसा वा । अद्भ्य ओषधयः ओषधीभ्योऽङ्गिरिति नप्तृत्वम् । यज्ञः पूज्यः । यज्ञ-निर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽग्निः ऋतं यज्ञं यते गच्छते अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थम् । मध्वा मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण समज्यते । किं कुर्वन् अयम् । सहस्रिणीः एतत्संख्याकान् र्षः अन्नानि दधत् यजमानेभ्यो धारयन् ॥

आजुह्वानो न ईड्यो देवा आ वक्षि यज्ञियान् ।

अग्ने सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आजुह्वानः । नः । ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्ने । सहस्रसाः । असि ॥ ३ ॥

हे अग्ने आजुह्वानः अस्माभिराहूयमानः सन् ईड्यः अस्माभिः स्तुत्यः इप्सामकः एवं नः अस्मदर्थं यज्ञियान् यज्ञभाजः देवान् आ वक्षि आवह । हे अग्ने एवं सहस्रसा असि अपरि-मितधनस्य दातासि ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । ओजसा । सहस्रवीरम् । अस्तृणन् । यत्र । आदित्याः । विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागग्रं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेण ईरयितारो देवाः यस्मिन् तत्तादृक् । यद्वा । अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक् । बर्हिः ओजसा मन्त्रलक्षणवत्केन उपेताः ऋत्विजः अस्तृणन् आच्छादयन् । यत्र यस्मिन् बर्हिषि आदित्याः अदितेः पुत्राः पूर्वं विराजथ विविधं राजध्वे तद्बर्हिः अस्तृणन् ॥

विराट् स॒म्राड्वि॒म्बीः प्र॒म्बीर्ब॒ह्वीश्च॒ भूय॑सीश्च॒ याः । दुरो॑ घृ॒तान्य॑क्षरन् ॥ ५ ॥

वि॒ऽराट् । स॒म॒ऽराट् । वि॒ऽम्बीः । प्र॒ऽम्बीः । ब॒ह्वीः । च॒ । भूय॑सीः । च॒ । याः ।

दुरो॑ । घृ॒तानि॑ । अ॒क्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् ॥ विशेषेण राजन्त इति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ स॒म्राट् सम्यगिति पूज्यतरं राजमानाः ॥ अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ वि॒म्बीः वि॒म्ब्यो विविधं भविष्यः ॥ प्र॒म्बीः प्र॒म्ब्यः प्रकर्षेण भविष्यः ॥ ब॒ह्वीः ब॒ह्व्यः ॥ भूय॑सीः लोकप्रसिद्धसंख्याभिः ॥ च॒ भूय॑स्यश्च ॥ याः ॥ दुरः यज्ञगृहद्वारः सन्ति ताः ॥ घृ॒तानि उद॑कानि प्राण्युपकारार्थम् ॥ अ॒क्षरन् क्षरन्ति । यद्वा । ब॒ह्वीर्भूय॑सीरित्येते संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥ ॥ ८ ॥

सु॒रु॒क्मे हि सु॒पेश॑सार्धिं श्रि॒या वि॒राज॑तः । उ॒षासा॒वेह सी॑दताम् ॥ ६ ॥

सु॒रु॒क्मे इति सु॒ऽरु॒क्मे । हि । सु॒ऽपेश॑सा । अ॒धि । श्रि॒या । वि॒ऽराज॑तः ।

उ॒षसौ । आ । इ॒ह । सी॑द॒ताम् ॥ ६ ॥

सु॒रु॒क्मे शोभनदीप्ताभरणे प्रसिद्धे ॥ सु॒पेश॑सा शोभनरूपे ईदृश्यौ अहोरात्रदेवते ॥ अ॒धि अधिकं ॥ श्रि॒या सौन्दर्येण ॥ वि॒राज॑तः विशेषेण दीप्येते ॥ द्वियोगादनिघातः ॥ तादृश्यौ ॥ उ॒षसौ । एतत् रात्रे-
रप्युपलक्षणम् । उ॒षःशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । रात्रिरुषाश्च उ॒भे ॥ इ॒ह अस्मिन् दिने ॥ आ ॥ सी॑दताम् आगत्य तिष्ठताम् आगच्छतां वा ॥

प्र॒थ॒मा हि सु॒वाच॑सा॒ होत॑रा॒ दैव्या॑ क॒वी । य॒ज्ञं नो॑ यक्षतामिमम् ॥ ७ ॥

प्र॒थ॒मा । हि । सु॒ऽवाच॑सा । होत॑रा । दै॒व्या । क॒वी इति॑ । य॒ज्ञम् । नः॑ । य॒क्षता॑म् । इ॒मम् ॥ ७ ॥

प्र॒थ॒मा । मुख्यनामैतत् । प्रतमौ प्रकृतमौ । हिः प्रसिद्धौ । सु॒वाच॑सा प्रियवचनौ ॥ दै॒व्या देवाहौ ॥ होत॑रा देवानामाह्वातारौ होमनिष्पादकौ वा ॥ क॒वी मेधाविनौ एतौ ॥ नः॑ अस्मदीयम्-
॥ इ॒मं ॥ य॒ज्ञं ॥ य॒क्षतां यज॑तां गच्छतां वा ॥

भा॒र॒ती॒ळे सर॑स्वति॒ या वः॑ सर्वा॑ उप॒ब्रु॒वे । ता न॑श्चोदयत श्रि॒ये ॥ ८ ॥

भा॒र॒ति । इ॒ळे । सर॑स्वति । याः । वः॑ । सर्वा॑ । उप॒ऽब्रु॒वे । ताः । नः॑ । चो॒दय॑त । श्रि॒ये ॥ ८ ॥

हे ॥ भार॑ति । भरतः आदित्यः । तस्य संबन्धिनी भारती । तादृशि शुक्रोदेवते हे ॥ इ॒ळे भूदेवि हे ॥ सर॑स्वति । सरः^१ वायुदकं^२ वा । तद्व्यन्तरिक्षदेवते तादृशि देवि । एताः क्षित्यादिदेवताः । एता-

स्तित्वा आक्षिप्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः । ऽयाः तित्वाः ऽसर्वाः ऽवः बुभ्यान् ऽवकमुचे ऽवेषः ।
स्तौमि ऽताः यूयं ऽनः अस्मान् ऽश्रिये संपदे ऽचोदयत प्रेरयत ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्तस्मानुजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥९॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रभुः । पशून् । विश्वान् । सम्ऽआनुजे ।

तेषाम् । नः । स्फातिम् । आ । यज ॥ ९ ॥

५त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवः ५रूपाणि योनौ सृष्टानि रेषांसि रूपाणि कर्तुं ५प्रभुः ५हि ।
हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ‘ यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य ’, ‘ त्वष्टा रूपाणि विकरोति ’
(तै. सं. १. ५. ९. १-२) इति श्रुतेः । स देवः ५विश्वान् सर्वानपि ५पशून् अस्मदीयान् गवाधिकान्
५समानजे सम्यगनक्ति व्यक्तीकरोति ॥ संपूर्वादनक्तेर्लिटि ‘ तस्मात् नुद् ’ इति नुद् ॥ अथ प्रत्यक्षः ।
५तेषाम् अक्तानां पशूनां ५स्फातिं वृद्धिं ५नः अस्मदर्थम् ५आ ५यज सर्वतः पूजय कुर्वित्यर्थः ॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निहव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिष्वदत् ॥ १० ॥

हे ५वनस्पते यूपाभिमानीदेव ५त्मन्या आत्मनैव ५देवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः ५पाथः पशुरूपमजम्
५उप ५सृज उत्पादय । यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वयि एवं कृतवति सति
५अग्निः ५हव्यानि हवींषि ५सिष्वदत् स्वदयतु स्वादूकरोतु ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानाम् । गायत्रेण । सम् । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयम् ५अग्निः ५देवानां ५पुरोगाः असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यद्वा । देवानां मध्ये यज्ञं
प्रति अग्निरेव पुरोगामी । अत एव अग्नीत्वादेव अग्निशब्दो निष्पन्नः । ‘ अग्निः कस्मादग्नीर्भवति ’
(निरु. ७. १४) इति निरुक्तम् । तादृशोऽयं ५गायत्रेण एतदुपलक्षितेन मन्त्रेण ५समज्यते
सम्यगलक्ष्यते । ५स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु सस्सु हविःषु दीयमानेषु ५रोचते अत्यर्थं दीप्यते । एताः
प्रयाजदेवताः यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्द्वारा यज्ञ एव स्तूयते इति केषांचित् मतम् । अग्नेरेव
नामान्तरमित्यन्ये ॥ ॥ ९ ॥

‘ अग्ने नय ’ इति दशमं सूक्तम् अष्टर्चमागस्यं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ अग्ने नयाष्टावाग्नेयम् ’
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाग्निशस्त्रयोस्त्रैष्टुभश्छन्दसि विनियोगः । ‘ अथैतस्याः ’ इत्यत्र ‘ अग्ने
नयाग्ने बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तित्वा उद्धरेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति सूत्रितत्वात् ।
अत्र शौनकः—‘ उत्पथप्रतिपक्षो यो भटो वापि पथः कश्चित् । पन्थानं प्रतिपद्येत कुर्या वा न
गर्हितम् ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयादृतम् । जपेच प्रयतो निरवमुपतिष्ठेत् वानकः
(ऋग्वि. १. १५१-१५३) इति ॥ आद्याश्रतः अयनाकर्माणि विनियुक्ताः । ‘ आचम्यादीर्नित्यं ’

इत्यत्र सूत्रितम्—‘ अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति ’ चतसृभिः प्रस्यूचं हुत्वा ’ (आश्व. गृ. २.१.४) इति । आग्नेये पक्षी वपापुरोडाशयोराद्ये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । आद्या प्रायणीयेष्टौ आग्नेयस्वानुवाक्या । सैव उदयनीये याज्या । ‘ तदहः प्रायणीयेष्टिः ’ इत्यत्र सूत्रितम्—‘ अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पन्थामगन्म ’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति च ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूर्यिष्ठाम् । ते । नमःउक्तिम् । विधेम ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने अङ्गनादिगुणविक्षिप्त ऽदेव द्योतमान ऽविश्वानि ऽवयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अनेन एतदनुष्ठितमिदं प्रायणीयमिति यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतः ऽविद्वान् अतस्त्वम् ऽअस्मान् ऽसुपथा शोभनेन मार्गेण ऽराये गन्तव्याय स्वर्गादिधनाय । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । प्रायणीयं रयिं प्रति ऽनय । तदर्थं ऽजुहुराणं कुटिलकारि ऽएनः पापं फलप्रतिबन्धरूपम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽते तव वयं ऽभूर्यिष्ठाम् अतिप्रवृद्धां ऽनमउक्तिं नमस्कारोक्तिं स्तुतिं ऽविधेम परिचरेम कुर्मः ॥

आयुष्कामेष्ट्याम् ‘ अग्ने त्वं पारय ’ इति द्वे स्विष्टकृतौ याज्ये ‘ पाहि नः ’ इति चतुर्थ्यनुवाक्या । ‘ पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरेमे त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति सूत्रितम् । एते एव स्वस्त्ययन्यामपि संयाज्ये इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पूषं पृथ्वी बहुला न उर्वी भवो तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽनव्यः नवतरः स्तुत्यो वा त्वम् ऽअस्मान् यागानुष्ठातृन् ऽअति ऽपारय कर्म समापद्य अतिपारय अतिक्रामय । केन साधनेन । ऽस्वस्तिभिः । अस्तिरभिपूजितः । सुशब्दः शोभन-
वचनः । अत्यन्तं पूजितैर्ब्रह्मादिसाधनैः । कानि । ऽदुर्गाणि दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि
दुरिताक्यानि अतिपारय । किंच ऽनः अस्माकं ऽपृथ्वी पृथुतरा ऽपूषं पुरी अपि भवत्विति शेषः । चशब्दो
वचनमात्रेण सह सस्युक्त्यर्थः । पृथिवी जात्येकवचनम् । पुराण्यपि भवत्स्विद्यर्थः । तथा नः अस्माकम्
ऽउर्वी पृथ्वी अपि बहुलतः भवत्युत्पत्त्यर्थः । तोकाय अपत्याय तनयाय पुत्राय । तोकशब्दोऽपत्यसामान्य-

वचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । 'क्षं सुखं' योः मिश्रयिता 'भव । यद्वा । रोगाणां क्षम्यं भवत्यर्थं यावन् च भव कुर्वित्यर्थः ॥

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव क्षां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वम् । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽत्राः । अभि । अमन्त । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यम् । सुविताय । देव । क्षाम् । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हे 'अग्ने' 'त्वम्' 'अमीवाः' रोगान् 'अस्मत्' 'अस्मत्तः' 'युयोधि' व्यावर्तय । याः 'अनग्नित्राः' अग्निना अपालिताः 'कृष्टीः' प्रजाः 'अभ्यमन्त' अभिमिमत्तेऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ ताः युयोधि । यद्वा । ता अनग्नित्राः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमन्त । त्वया अभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हन्ति । वयं तु न तांश्चाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न केवलं वियोगमात्रं अपि तु पुनः पुनरिदं कर्तव्यम् । 'अस्मभ्यम्' 'अस्मदर्थं' 'सुविताय' शोभनफलाय हे 'यजत्र' यष्टव्य 'देव' श्रोतमानाग्ने 'विश्वेभिरमृतेभिः' सर्वैरमरणधर्मभिः अन्यैर्यष्ट्यैर्देवैः सह 'क्षां' पृथिवीं देवयजनलक्षणाम् आगच्छेति शेषः ॥

• 'पाहि नः' इत्यस्या विनियोगाद्वयम् 'अग्ने त्वं पारय' इत्यत्रोक्तम् । तथाग्नेयपञ्चावेषैव हविषोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितं—'पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदर्न आ शुशुक्नान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदर्ने । आ । शुशुक्नान् ।

मा । ते । भयम् । जरितारम् । यविष्ठ । नूनम् । विदत् । मा । अपरम् । सहस्वः ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'नः' 'अस्मान्' 'अजस्रैः' अनवरतैरविच्छिन्नैः 'पायुभिः' पालनप्रकारैः 'पाहि' पालय । 'उत' अपि च 'प्रिये' 'सदर्ने' तव प्रियभूते यागगृहे 'आ' सर्वतः 'शुशुक्नान्' दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे 'यविष्ठ' युवतम् 'ते' तव 'जरितारं' गरितारं स्तोतारं मां 'नूनम्' अथ 'भयं' 'मा' 'विदत्' मा लभतां मा आप्नोतु । हे 'सहस्वः' बलवन् अग्ने 'अपरम्' अपरस्मिन्काळे भयं 'मा' विदत् । अपरं भव्यं वा मा विदत् ॥

अध्वुताय भौमाय एकपाकपुरोडाकहोमे 'मा नो अग्ने' इत्यनया भाषयमभिज्ञहोति । त्वया च सूत्रितं—'मा नो अग्नेऽव सृजो अवावेत्तेनमावावेनाभिज्ञहोति' (आश्व. गृ. २. १. ६) इति ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रीषते । सहसावन् । परा । दाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने नः अस्मान् अघाय हिंसकाय अविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अग्नेच्छवे दुच्छुनायै । शुनं सुखम् । दुष्टसुखकारिणे । दुःखकारिणे इत्यर्थः । तस्मै रिपवे मा अव सृजः मा त्याक्षीः तदधीनं मा कुर्वित्यर्थः । तथा नः अस्मान् दत्वते दन्तवते दशते खादते सर्पादये मा अव सृजः । तथा नः अस्मान् अदते अदन्तकाय शृङ्गादिभिर्घातिने मा अव सृजः । तथा रिपते हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे सहसावन् सहस्विन् मा परा दाः पराभूतं मा देहि सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥ १० ॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसदृणानो अग्ने तन्वेऽव वरूथम् ।

विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिहुतामसि हि देव विष्पट् ॥ ६ ॥

वि । घ । त्वावान् । ऋतजात । यंसत् । गृणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथम् ।

विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिहुताम् । असि । हि । देव । विष्पट् ॥ ६ ॥

हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न अग्ने वरूथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गृणानः स्तुवन् त्वावान् त्वया देवतया तद्वा जनेः वि घ यंसत् विमुञ्चति खलु आत्मानम् । कस्मात्सकाशात् । रिरिक्षोः हिंसितुमिच्छोश्चोरादेः सकाशात् । उत वा अथवा निनित्सोः निन्दितुमिच्छतः । हे देव अभिहुताम् अभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां विष्पट् विशेषेण बाधकः असि हि । अतः त्वदनुग्रहात् अयं जनो वि यंसत् ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।

अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मुजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वम् । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रपित्वे । मनुषः । यजत्र ।

अभिपित्वे । मनवे । शास्यः । भुः । मर्मुजेन्यः । उशिक्भिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे यजत्र यद्व्य अग्ने त्वं तान् यद्व्ययद्व्य उभयान् मनुषः मनुष्यान् विविध्य विद्वान् जानन् प्रपित्वे संमिहिते एव काले वेषि कामयसे यद्व्य । तथा कुर्वन् अक्रः आक्रमिता त्वं मनवे । यद्व्यये चतुर्थी । मनुष्यस्य यजमानस्य अभिपित्वे अभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यः भूः शिक्षणीयो भव । इदं कुरु इदं कुरु इति विधेयो भव । मर्मुजेन्यः शोधयिता यजमानः उशिग्भिः कामयमानैर्नाक्रिभिरिव ॥

अवोचाम निवर्चनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेवं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

अवोचाम । निवर्चनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्नौ ।

वयम् । सहस्रम् । ऋषिभिः । सनेम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ८ ॥

वयम् √अस्मिन् अग्नौ √निवर्चनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाणि √अवोचाम
ममः । अग्निर्विशेष्यते । √मानस्य √सूनुः । मीयत इति मानो मन्त्रः । तस्य सूनुरग्निः मन्त्रेण
उत्पद्यमानत्वात्^१ । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सूनुः √सहसाने क्षत्रणामभिभवितरि √अग्नौ अवोचाम ।
√वयम् ऋषिभिः √ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनैः √सहस्रम् अपरिमितं धनं √सनेम
संभजेमहि । विद्याम् इति गतम् ॥ ॥ ११ ॥

‘अनर्वाणम्’ इत्यष्टवैकादशं सूक्तमागत्य बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभम् । ‘अनर्वाणं बार्हस्पत्यम्’
इत्यनुक्रान्तम् । श्रौतविनियोगो लैङ्गिकः । अत्र शौनकः—‘स्नात्वा जपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिम् ।
वीरान् धनं च प्राप्नोति सोऽश्लोक्यं च नियच्छति’ (ऋग्वि. १. १५३-१५४) इति ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥ १ ॥

अनर्वाणम् । वृषभम् । मन्द्रजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्धय । नव्यम् । अर्कैः ।

गाथान्यः । सुरुचः । यस्य । देवाः । आशृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतः √नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा तम् √अनर्वाणम् अगन्तारम् । स्तोतुरधीनमित्यर्थः । √वृषभम्
अपां फलानां वर्षितारं √मन्द्रजिह्वं मादकवाचं √बृहस्पतिं मन्त्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवम्
√अर्कैः अर्धनसाधनैर्मन्त्रैः √वर्धय प्रवृद्धं कुरु । √सुरुचः शोभनदीप्तेः √नवमानस्य स्तुयमानस्य ॥
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ √यस्य बृहस्पतेः ॥ कर्मणि षष्ठ्यः ॥ रोचमानं स्तुयमानं √गाथान्यः । गाथेति
वाङ्मयम् । स्तुतिवचसो नेतारः √देवाः व्यवहर्तारः √मर्ताः मनुष्याः होत्रादयः । यद्वा । नवमानस्य
स्तुत्रानस्य यजमानस्य संबन्धिनस्ते । √आशृण्वन्ति आभावयन्ति पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्र
‘अनर्वाणमप्रत्युत्तमम्बुभिन्’ (निरु. ६. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

बार्हस्पत्ये पक्षौ ‘तसृत्विचाः’ इत्येषा वपायाज्या । सूत्रितं च—‘बृहस्पते अति यदर्थो अर्वाण-
सृत्विचा उप वाचः सचन्ते’ (भाष्य. जी. ३. ७) इति ॥

तमृत्विष्या उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स ब्रह्मो वरांसि विभ्वाभभवत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तम् । ऋत्विष्याः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवयताम् । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अङ्गः । वरांसि । विभ्वा । अभवत् । सम् । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

१ तं बृहस्पतिम् १ ऋत्विष्या वर्षतुसंबन्धिन्यः १ वाचः माध्यमिकाः १ उप १ सचन्ते समीपे सेवन्ते ।
१ वः १ सर्गो १ न उदकस्य स्रष्टापि । नशब्दोऽप्यर्थः । १ देवयतां देवानिच्छतां यजमानानाम् १ असर्जि फलम् ।
यद्वा । देवं तमिच्छतां मनुष्याणाम् असर्जि सृष्टवान् सृष्ट्युदकम् । यद्वा । ऋत्विष्याः प्राप्तकालीना वाचः
होत्रादिप्रेरिता वाचः उप सचन्ते तं यः सर्गो न उदकसृष्टिरिव । १ सः स एव १ बृहस्पतिः १ अङ्गः १ हि
व्यञ्जकः खलु । तस्मिन् वर्षति सर्वे भवन्ति । अत एव १ विभ्वा विभुर्व्यासः १ मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातरि
अन्तरिक्षे चेदमानो वायुसदृशो वा १ वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपादयन् १ ऋते उदके निमित्त-
भूते सति १ सम् १ अभवत् संभूतः । अथवा । अङ्गो यज्ञियानां व्यञ्जकः २ मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे
श्रमिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्ऋते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवींषीच्छन् विभ्वा
विभुः समभवत् ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्रत्वाहन्यो यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुर्विष्मान् ॥ ३ ॥

उपस्तुतिम् । नमसः । उत्पद्यतिम् । च । श्लोकम् । यंसत् । सविता ईव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । क्रत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुर्विष्मान् ॥ ३ ॥

अर्थः बृहस्पतिः १ उपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं १ नमसः हविर्लक्षणस्याश्वस्य
१ उद्यतिम् उद्धारं १ च १ श्लोकम् अन्वो यो मन्त्रविशेषोऽस्ति तं च १ प्र १ यंसत् प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुम् ।
यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छन्त्यस्मै । तत्र दृष्टान्तः । १ सवितेव सूर्य इव । स यथा स्तोत्रादिकं
स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः
प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वत् १ बाहू बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । १ अरक्षसः स्वबिरोधि-
रक्षोरहितस्य १ अस्य बृहस्पतेः १ क्रत्वा कर्मणा सामर्थ्येन १ अहन्यः अङ्घ्रि साधुः १ वः सूर्यः १ अस्ति
सः १ भीमः १ न १ मृगः इव भयजनकः सिंहादिरिव भीमो भयहेतुः १ तुर्विष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति
शेषः । अथ माहात्म्येन मन्त्राभिमाविनो बृहस्पतेः सामर्थ्यात् मन्वेहाद्यसुराजित्वातितेजस्वी भवति
तादृशो महाबुधावो यजमानवत् हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामस्यो न यैसद्यन्मृद्विचैताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि यन् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्याम् । अस्यः । न । यंसत् । यक्षऽभूत् । विऽचैताः ।

मृगाणाम् । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । यन् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः स्तुत्यात्मिका कीर्तिः गर्जितवाक् वा विविद्योतमाने श्लोके पृथिव्यां च ईयते गच्छति व्याप्नोति । यो बृहस्पतिः अस्यो न अतनशील आदित्य इव यक्षभूत् पूजितं हविरादिकं दधानः विचेताः विविधं चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा वंसत् निवच्छति फलम् । किंच मृगाणां हन्तुमन्विव्यतां हेतयः न आयुधानीवास्य बृहस्पतेः इमाः हेतयो हिंसाणि आयुधानि यन्ति गच्छन्ति च ॥ 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ अहिमायान् आनस्य हन्त्योऽन्तरिक्षचारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तानसुरान् यन् दिवसान् ॥ 'काकाध्वजोः' (पा. सू. २. ३. ५) इति द्वितीया ॥ तान्यायुधानि अभि लक्षयन्ति च ॥ उपसर्गमुतेयोन्व-क्रियाध्याहारः ॥

ये त्वा देवोऽस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पञ्चाः ।

न दूढयेऽनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारुम् ॥ ५ ॥

ये । त्वा । देव । उऽस्त्रिकम् । मन्यमानाः । पापाः । भद्रम् । उपऽजीवन्ति । पञ्चाः ।

न । दुऽध्ये । अनु । ददासि । वामम् । बृहस्पते । चयसे । इत् । पियारुम् ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबुद्धयोऽस्याः पञ्चाः हविरक्षणाश्रवन्तः पापेन जीर्णा वा भराः भद्रं कस्याणं एषा त्वाम् उऽस्त्रिकम् । उस्त्रियेति गौणम् । कुत्सितामस्पर्क्षीरोत्स्त्राविणीं गां जीर्ण-मनङ्गाहं वा मन्यमानाः उपजीवन्ति उपेत्य प्राणन्ति अल्पं याचन्ते इत्यर्थः । दूढये दुर्धने ॥ वचन-व्यत्ययः ॥ दुर्धुद्विभ्यस्तेभ्यः वामं वननीयं धनं न अनु ददासि अनुकूलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियारं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिप्सुं तु चयसे इत् गच्छत्येवानुग्र-हीतुम् ॥ 'चय गतौ' इत्यस्येदं रूपम् ॥ यद्वा । हे बृहस्पते पियारं हिंसकम् ॥ पीयते हिंसाकर्मजः इदं रूपम् ॥ तं प्राणिहिंसकं चयसे इत् । इत्येव । 'बृहस्पते यचातयसि देवपीयुम् (निघ. ४. २५) इति निरुक्तम् ॥ ॥ १२ ॥

सुप्रेतुः सुयवसो न पन्था दुर्नियन्तुः परिप्रीतो न मित्रः ।

अनुवर्जो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्णवन्तो अस्थुः ॥ ६ ॥

सुप्रेतुः । सुऽयवसः । न । पन्थाः । दुऽनियन्तुः । परिऽप्रीतः । न । मित्रः ।

अनुवर्जः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपिऽवृताः । अपोऽर्णवन्तः । अस्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते स्वं 'स्तुभः' सुष्ठु गन्धर्मनुष्यस्य 'सुववसः' सोभनाक्षस्य 'पन्थाः' 'न मार्गं' इव सुष्ठु वज्रमार्गगामिनः' सुववसः पन्था इव सुखकारी' भवेत्यर्थः । किंच 'दुर्मियन्तुः' दुःस्तेन नियमितुः राक्षः 'परिप्रीक्षः' सर्वप्रकारेण संतुष्टो द्वेषादिरहितः 'मित्रः' 'न सुहृन्मन्त्रीव' । स यथा दुर्मेयात् मिषतं वति तद्वत् स्वमपि तथा अस्मभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवत् अमार्गाश्वित्यर्थं मार्गं यज्ञादिरूपे योजयित्वा 'तत्राधि' केकप्रदी भवेत्यर्थः । किंच 'अनर्वाणः' अपापाः 'ये नराः' 'नः' अस्मान् 'अभि' आभिमुख्येन 'वक्षते' बोधयन्ति ते 'अपीवृताः' अज्ञानेनावृता अपि 'अपोर्णवन्तः' अपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तः 'अस्थुः' तिष्ठन्तु । यद्वा । अनर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्मद्विरोधिना नोऽस्मानभि चक्षते अभिवदन्ति निवृद्धिं तेऽपीवृता आच्छादिता रक्षिता अपि अपोर्णवन्तः अपगतरक्षणा भवन्ति ॥

'सं यं स्तुभः' इत्येषा बाह्यस्थे पशौ पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्वेवा पित्रे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वाँ उभयं चष्टे अन्तर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सम् । यम् । स्तुभः । अवनयः । न । यन्ति । समुद्रम् । न । स्रवतः । रोधचक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयम् । चष्टे । अन्तः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

'यं' बृहस्पतिं 'स्तुभः' स्तोत्राणि 'अवनयो' 'न' सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा 'सं' 'यन्ति' संगच्छन्ति तद्वत् तथा 'समुद्रं' 'रोधचक्राः' । नदीनामैतत् । रोधनशीलानि चक्राणि वासु तास्तादृश्यः कूलं क्रममाणाः वा 'स्रवतः' स्रवन्त्यो नद्यो यथा यन्ति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतवी वमेव प्राप्नुवन्ति 'गृध्रः' गर्धनशीलो वृष्टिमाकारुक्षमाणः 'सः' 'बृहस्पतिः' 'विद्वान्' वक्ष्यमाणाभिज्ञः 'तरः' तरणं जलाभिपृष्टिम् 'आपः' उदकानि 'च' 'उभयम्' 'अन्तः' मध्ये स्थित्वा 'चष्टे' वक्षति करोतीत्यर्थः ॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवद्वातु गोमद्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरवद् । वातु । गोमद्व । विद्याम । वृषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ८ ॥

'महः' महान् 'तुविजातः' बहुव्ययसुत्पन्नः 'तुविष्मान्' बलवान् 'वृषभः' अपां वरिष्ठा 'देवः' 'बृहस्पतिः' 'यं' एवं 'स्तुतिप्रकारेण' 'धायि' धीयते स्तुजते इत्यर्थः । 'सः' 'स्तुतः' देवः 'नः' अस्माकं 'वीरवद्' पुत्राद्युपेतं 'गोमद्व' गोभिर्लुप्तं फलं 'वातु' करोत्वित्यर्थः । विद्याम इति गतम् ॥ १३ ॥

‘कङ्कतः’ इति षोडशर्च.द्वादशं सूक्तम् । ऋषिरगस्त्यः । असृणसूर्याक्षयो देवताः । त्रिपुराक्षयः ।
 ‘सूर्ये विषम्’ इत्याद्यास्तिस्रो महापङ्क्तयः । ‘अष्टकौ सप्तकः षट्को दशकौ नवकम्’ (अनु. १०.
 ३) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । ‘नवानाम्’ इत्येषा त्रयोदशी महाबृहती । ‘पञ्चारेऽष्टका जागत्स
 महाबृहती’ (अनु. ९. ९) इति श्रुतम् । अत्र यद्यपि अक्षराणि न्यूनाणि तथापि न्यूनेषु पूर्ण-
 यानि । अत्रानुक्रमणिका—‘कङ्कतः षोडशोपनिषदानुष्टुभमतृणसौख्यं विषसाङ्गावानगस्त्यः प्राग्वीद्व-
 म्याद्याश्च तिस्रो महापङ्क्तयो महाबृहती च’ इति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः । विषसाङ्गावुक्तोऽगस्त्यः
 तत्परिहाराय इदमुक्तवान् । श्रौतस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः । अत्र शौनकः—‘कङ्कतो नेति सूर्यं तु
 विषार्तः प्रयतो जपेत् । विषं न क्रमते चास्य सर्पादृष्टिविषादपि ॥ यत् कीटलतासु विषं दंष्ट्रिभृशिकतत्र
 यत् । मूलं च कृत्रिमं चैव जपन्सर्वमपोहति’ (ऋग्वि. १. १५४, -१ ५६) इति ॥

कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः ।

द्वाविति प्लुषी इति न्यरदृष्टा अलिप्सत ॥ १ ॥

कङ्कतः । न । कङ्कतः । अथो इति । सतीनकङ्कतः ।

द्वौ । इति । प्लुषी इति । इति । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ १ ॥

कङ्कतः अल्पविषः कश्चित् न कङ्कतः तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तत्कतेर्गत्वर्थस्य
 वर्णव्यत्ययेन कङ्कत इति सरन् भवति ॥ अथो अपि च सतीनकङ्कतः । सतीनमित्युक्तनाम ‘सतीनं
 गहनम्’ (नि. १. १२. ५९) इति तन्नामसु पाठात् । उदकचारी अल्पविषवान् कश्चिदुन्मुभादिः । एवं
 द्वाविति अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकाराविति । प्लुषी इति प्लोषणाविति ।
 प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनाय इतिकारद्वयम् । तथा अदृष्टाः अदृश्यमानरूपा एतत्संज्ञकान्
 केचिद्विषधराः एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां नि अलिप्सत विशेषेण लिखन्ति । सर्वाण्यङ्गानि
 विषमावृणोति । केन एवं कृतमिति न ज्ञायते इति भावः ॥

अदृष्टान्दन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।

अथो अवग्नती इन्त्यथो पिनष्टि पिषती ॥ २ ॥

अदृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती ।

अथो इति । अवग्नती । हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिषती ॥ २ ॥

अनेन विषम्योषधिः स्तूयते । आयती विषदृष्टस्य सकाशमागच्छती विषविहृत्यनसापयीतिः
 अदृष्टान् अदृश्यमानाविषधराः हन्ति हिनस्ति । अथो अपि च परायती परायच्छती विनाशके-
 समवे अवीरप्रवृत्ता हन्ति नाशयति अलवरविषधराः । अथो अपि च अवग्नती ।

कर्तव्यमः ॥ अथ ह्यन्वयवैषधिः स्वगन्धेन ^१हृन्ति बहुविधान् । बद्धा । काचिदोषभिर्दसकाम्मारचयेच ।
^२अथो अवि च ^३विषयी देवजकर्त्री दृष्टिप्यमाणा वीषधिः ^४पिनष्टि चूर्णीकरोत्वस्यविषाद् ।
 अथवा सर्वेषु वाच्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मौञ्जाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकम् । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अभ्यांश्च विचहेत्नाह । ^१शरासः शरा वेणुदण्डसदृशा अन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः । ^२कुशरासः
 कुरितसशराः अन्तश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषाः । ^३दर्भासः दर्भाः कुशाः । ^४सैर्याः तटाकादि-
 प्रान्तोद्भवास्तृणविशेषा अभवाद्या इति प्रसिद्धाः । ^५मौञ्जाः मुञ्जाः प्रसिद्धाः । ^६वैरिणाः वीरणप्रकाराः ।
 एतेषु वर्तमानाः ^७अदृष्टाः उक्तरूपाः ^८सर्वे विषधराः ^९साकं मिलित्वा ^{१०}न्यलिप्सत निलिम्पन्ति स्म ॥

नि गावो गोष्ठे असदृभि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदृन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानाम् । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

^१गावो ^२गोष्ठे ^३नि ^४असदृन् निषीदन्ति । ^५मृगासः मृगाः ^६नि ^७अविक्षत निविष्टाः । स्वस्व-
 स्वाये उपरताः । ^८जनानां प्राणिनां ^९केतवः प्रज्ञानानि ^{१०}नि ॥ उपसर्गभुतेर्बोध्यक्रियाध्याहारः ॥
 जीषान्मभवद् । एते अस्मिन्समये ^{११}अदृष्टाः अदृश्यमानरूपाः सन्तः ^{१२}नि ^{१३}अलिप्सत निलिम्पन्ति
 विशेषेण ॥

एत उ त्वे प्रत्यदृभ्रन्प्रदोषं तस्कराइव ।

अदृष्टा विषदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥

एते । उँ इति । त्वे । प्रति । अदृभ्रन् । प्रदोषम् । तस्कराऽइव ।

अदृष्टाः । विषदृष्टाः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

^१एते एते ^२एते सर्वाः ^३प्रत्यदृभ्रन् प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ वासादिक्रियेण । बद्धा । ते रात्रौ हन्तारो
 द्विज एते प्रतिदृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^४प्रदोषम् । रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति समसाभिभूतासु रात्रिषु

असौ ^१सूर्यः ^२पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि ^३उत् ^४एति । कीदृशः सः । ^५विश्वदृष्टः । विश्वे दृष्टव्या यस्य स तादृशः । ^६अदृष्टहा । अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हन्ता । यद्वा । अदृष्टमन्वसैन-मज्ञानमन्धकारः । तस्य हन्ता । सूर्ये उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते । किं कुर्वन्नुदेति इति चेत् उच्यते । ^७सर्वान् ^८अदृष्टान् अदृष्टव्यान्विषराक्षसादीन् ^९जम्भयन् हिंसयन् । तथा ^{१०}सर्वाः ^{११}यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रवेदनाः । तासां धात्रीरूपादधित्रीर्महोरगीः राक्षसीर्वा जम्भयन् पुरस्तादुदेति । अतोऽस्मत्तो नि जस्यत इति संबन्धः ॥

उदपत्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वेन् ।

आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ ९ ॥

उत् । अपत्तत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वेन् ।

आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वदृष्टः । अदृष्टहा ॥ ९ ॥

^१असौ पुरस्तात् दृश्यमानः ^२सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः ^३उदपत्त ऊर्ध्वं गच्छति ॥ पततेर्लुङि पुमागमे रूपम् ॥ किं कुर्वन् । ^४विश्वानि बहूनि विषाणि ^५पुरु प्रभूतं ^६जूर्वेन् हिंसन् । कीदृशोऽसौ । ^७पर्वतेभ्यः पर्ववज्रयः प्राणिभ्यः तेषामुपकाराय ^८आदित्यः विषोदकादीनामदनशीलः ^९विश्वदृष्टः विश्वं दृष्टं येन तादृशः ^{१०}अदृष्टहा अदृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता । एवंमहानुभावः सूर्यः ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषसङ्गा न कार्या ॥

सूर्ये विषमा सजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्तु न मराति नो वयं मरामरे

अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषम् । आ । सजामि । दृतिम् । सुरावतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम् । आरे ।

अस्य । योजनम् । हरिऽस्याः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमण्डले चतुर्थेनाहुलिना विषमावाय मधुकृत्स्व योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेत-द्विचविषावायुर्कं तद्विषमत्रोच्यते । अहं विषाहृतोऽगस्त्यः ^१सूर्ये सर्वस्य प्रेरकितरि मधुविषारूपे सूर्यमण्डले ^२विषम् आहुत्स्व वर्तमानं सूर्ये ^३आ ^४सजामि आसकं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । ^५सुरावतो ^६गृहे सुराविमोत्सङ्गे ^७दृतिम् इव चर्ममयं सुरापात्रमिव । यथा लक्ष्मः न दोषाद्य भवति तद्वद्विषम् आदित्यस्य न ^८विषममित्यर्थः । ^९सो ^{१०}चित् । चित् पूजायाम् । नु मसिद्धी । वयः सः

सूर्यः खलु ऽन ऽमराति न क्रियते । ऽनो ऽवयं ऽमराम । तदनुमन्त्रयन् विषस्य कोविदायां
वयमपि न क्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । ऽहरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आश्विनः ऽअरे
दूरे ऽअस्य विषस्य ऽयोजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते । हे विष ऽत्वा त्वां ऽमधु अमृतं ऽचकार ।
विषस्य विषभावं दूरेऽपनोष अमृतीचकारेति । एवैव ऽमधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदे-
तदादित्यस्य विषयोजनं तेन च अमृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ ॥ १५ ॥

इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम् ।

सो चिन्तु न मराति नो वयं मरामारे

अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । शकुन्तिका । सका । जघास । ते । विषम् ।

सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।

अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका इयतां कुर्वाणा इयतावती वा । रत्नेत्यर्थः । ऽशकुन्तिका । शकुन्तः शकुनः ।
तस्य स्त्री । तां कपिजलीमाहुः । ऽसका सा ऽते तव ऽविषं ऽजघास भक्षितवती । सा विषहन्तीति
प्रसिद्धा । ऽसो ऽचित् ॥ सा उ इति निपातसमुदायः एकं पदम् ॥ सापि शकुन्तिका न क्रियते
नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातव्यम् । अनेन विद्यायां यदेहावृतं विषं तस्य शकुनेभ्यः
आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

त्रिः सप्त विष्पुलिङ्गका विषस्य पुण्यमक्षन् ।

ताश्चिन्तु न मरन्ति नो वयं मरामारे

अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १२ ॥

त्रिः । सप्त । विष्पुलिङ्गकाः । विषस्य । पुण्यम् । अक्षन् ।

ताः । चित् । नु । न । मरन्ति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।

अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

त्रिः ऽसप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याकाः ऽविष्पुलिङ्गकाः विविधाः विष्पुलिङ्गकाः । सप्तसु विष्पुलिङ्ग-
कोवितास्तुल्यमेवेन एकविक्रान्तिर्वासा ताः । यद्वा । त्रिः सप्त एकविक्रान्तिमेवा विष्पुलिङ्गकाः । इत्येव-
मत्र विष्पुलिङ्गकाः । ऽविषस्य अस्मदावरकस्य ऽपुण्यं योषम् ऽअक्षन् अक्षन् नाशकम् । ऽअरे
च ऽन ऽमराति न ऽवयम् अपि । शिष्टमधिकृतम् ॥

नवानां नवतीनां विषस्य रोपुषीणाम् ।

सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १३ ॥

नवानाम् । नवतीनाम् । विषस्य । रोपुषीणाम् ।

सर्वासाम् । अग्रभम् । नाम । आरे । अस्य ।

योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनाम् । पुनः कीदृशीनाम् । विषस्य अस्मद्व्यापकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां छेत्रीणाम् । सर्वासाम् उक्तानां गङ्गादिनदीनां नाम अग्रभं गृह्णामि संकीर्तयामि ॥ गृहेऽछान्दसे लुङि छान्दसः क्लेरुङ् । ' ह्यग्रहोर्भः ' ॥ अस्य योजनमित्यादि गतम् ॥

त्रिः सप्त मयूर्यः सप्त स्वसारो अग्रुवः ।

तास्ते विषं वि जभिर उदकं कुम्भिनीरिव ॥ १४ ॥

त्रिः । सप्त । मयूर्यः । सप्त । स्वसारः । अग्रुवः ।

ताः । ते । विषम् । वि । जभिर । उदकम् । कुम्भिनीऽइव ॥ १४ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः मयूर्यः मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्वद्वेषिण्यः इति प्रसिद्धाः नागद्वेषिगरुडपक्षादुत्पन्नात्वात् । तथा सप्त एतत्संख्याकाः सर्वणस्वभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणाः अग्रुवः । नदीनामेतत् । सुरगङ्गाद्याः प्रसिद्धाः सप्त नद्यः सन्ति । तास्ते हे देह तव विषं वि जभिर विशेषेण हरन्तु । तत्र दृष्टान्तः । उदकं कुम्भिनीः कुम्भिण्यः कुम्भवत्यः कुम्भेन जलहारिण्यः इव । ता यथा तद्वरन्ति तद्वत् नद्यो मयूर्यश्च अतिप्रभूतं हरन्तु ॥

इयत्तकः कुषुम्भकस्तकं मिनुदयश्मना ।

ततो विषं प्र वावृते पराचीरनु संवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः । कुषुम्भकः । तकम् । मिनुमि । अश्मना ।

ततः । विषम् । प्र । वावृते । पराचीः । अनु । समऽवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः कुस्तितेवचः अक्षप्रमाण इत्यर्थः । कुषुम्भकः कुं पृथ्वीं सुम्भति विकसितीति सर्पाणां कुस्तिस्तं सुम्भयिता निग्रहीता कुषुम्भको नकुः । स ते विषं हरत्विति शेषः । यदि न तथैव स करोति तर्कं कुस्तिस्तं तं नकुडम् अश्मना भिन्मि विदारयामि । विषमिदंस्वप्रवोमी वाचद्विषापगर्भं तं

पाषाणानुघातमनुतिष्ठन्ति तद्विद्ः । तदिदमत्रोक्तम् । ^१ततः एवं प्रक्षेपे सति ^२विषं ^३प्र ^४वाक्ये
विषावृतादेहात् विषं प्रवर्तते निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । ^५पराचीः परागज्जनवतीः असिदूरगाः
^६संबतः संबिभागवतो दिशः ^७अनु लक्ष्मीकृत्य दिगन्तं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छस्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः 'कुषुम्भकस्तत्' इत्यस्या विनियुक्ता । 'दधिसक्तूम्जुहोति' इत्युपक्रम्य
'कुषुम्भकस्तदब्रवीत्' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

कुषुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥ १६ ॥

कुषुम्भकः । तत् । अब्रवीत् । गिरेः । प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्य । अरसम् । विषम् । अरसम् । वृश्चिक । ते । विषम् ॥ १६ ॥

एवं महानुभावेन अगस्त्यमहर्षिणा उच्यमाने सति ^१गिरेः सकाशात् ^२प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानः
अतिशीघ्रमभिगच्छन् ^३कुषुम्भकः नकुलः ^४तदब्रवीत् तद्वाक्यदमाचख्यौ । किं तदिति उच्यते । ^५वृश्चिकस्य
एतत् ^६विषम् ^७अरसम् असारं बाधकं न भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि सर्पदृष्टमपि किम्यादिवंशनमेव
अतो न बाधः इति हि वदन्ति । एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल
आह । हे ^८वृश्चिक ^९ते ^{१०}विषम् ^{११}अरसम् । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात् परिहरेति । यदा
एवमवादीत् तदाप्रभृति वृश्चिकविषम् असारमभवत् । एषा विषनिर्हरण्युपनिषत् ॥ ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयाष्टके प्रथमे मण्डले

चतुर्विंशोऽनुवाकः

प्रथमं मण्डलं च ॥

षोडशपृष्ठपर्यन्तं केषुचित् स्थलेषु शब्द इत्यस्य स्थाने शब्द इति मुद्रणदोषात्संजातं
तत् शुद्धीकृत्य वाचनीयम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७	२०	इति करणबहुलम्	इतिकरणबहुलम्
१८	९	°प्रसिद्धेष्वृग्वे°	°प्रसिद्धेष्वृग्वे°
२०	३३	अबोधकत्वे°	अबोधकत्वे°
२४	३२	°राहित्याज्ञ	°राहित्याज्ञास्य
३३	७	आवहनीय°	आवहनीय°
३४	७	याञ्चा°	याञ्चा°
,,	१८	°कुमागेन	°कुमागमेन
४०	३	°शब्देधाननाभिम्	°शब्देनाभिधानम्°
७८	७	धिण्यतोः	धिण्यतोः
७९	१०	स्यापः	व्यपः
८८	१६	°ग्रहादीनाम्	°ग्रहादीनाम्' इति वचनात्
९२	१९	अभ्यासस्य	अभ्यासस्य
९७	७	धिण्यतोः	धिण्यतोः
१०१	७	°द्युदात्तत्वम्	°द्युदात्तत्वम्
१०२	१०	दुष्परिहरमि°	दुष्परिहरमि°
१०५	२४	सहस्रत्वां	सहस्रत्वां
१०७	९	ङित्त्वस्य प्राप्तस्य	प्राप्तस्य ङित्त्वस्य
११०	१८	गिर्वर्ण°	गिर्वर्ण°
१२२	१०	अस्मिन्	अस्मिन्
१४६	२२	निघातः	न निघातः
१५०	२५	आहृणोति	आहृणोति
२०८	१७	मिथि	मथि
२१६	१४	धिण्यतोः	धिण्यतोः
२४३	८	गोसवीववधौ	गोसववीवधौ
२४५	२९	आतो लोपः	अतो लोपः
३३६	१२	पासिवांसः	पसिवांसः
३७३	५	°द्वयन्त्ये	°द्वयान्त्ये
४२८	९	द्विर्वचने	द्विवचने
४३४	३२	आडागमः	अडागमः
४७३	२०	उजन्-	उज-
५१९	२२	°बुक्त्वाभा°	°बुक्त्वाभा°
५८५	२८	एकदेश°	ए-ए-स-एकदेश°

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१८	१	वृत्त	वृत्तत्
६६२	१७	वीर्योत्पादकन्	वीर्योत्पादकान्
६६२	२३	°परिहादि°	°परिहादि°
६६९	१९	नवीयाम्	नवीयान्
६८६	१९	तुर्वितिम्	तुर्वीतिम्
७१९	१९	°ढूलोपदीर्घाः	°ढूलोपदीर्घाः
७४९	२०	‘अन्त्यावस्थाच्छन्दसि च’	अन्त्यावस्थाः ‘छन्दसि च’
७५२	२५	मितद्वादिभ्य	मितद्वादिभ्य
७८५	२१	उपमा	उपऽमा
८३४	४	अविना भूतम्	अविनाभूतम्
८७३	११	जनुम्	जनुषम्
९३६	३	चतुर्भिः	चतुःऽभिः
९४०	२३	वक्षद्द्विपदे	वक्षद्द्विपदे
१०६१	१३	हवि°	हवि°

ऋग्वेदसंहितायाः प्रथमद्वितीययोर्भागयोः या अक्षराशुद्धयः अनन्तरमुपलक्षितास्ता

अत्र संगृह्यन्ते—

प्रथमभागे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०३	१९	°त्यनुवृत्ते°	°त्यनुवृत्ते°	४४४	२५	गन्तणां	गन्तृणां *
१३५	२३	शृण्विरे	शृण्विरे	४५४	१२	ईम्	ईम्
१५०	२५	आदृध्नोति	आदृध्नोति	४९०	२०	द्यम्नं	द्युम्नं
१७०	२२	धारयन्	धारयन्	५५४	२३	नः	नः
१७२	१२	सोमासुः	सोमासु	५७८	२	°व्यश्ववत्	°व्यश्ववत्
१७३	९	सहस्राक्षा	सहस्राक्षा	५७८	१५	अव	अव
१८६	२२	ऊम्	ऊँ	६१८	१२	°जिह्म्युंश्च	°जिह्म्युंश्च
१८७	२७	व्रतानि	व्रतानि	६५६	२५	परिषक्ते°	परिषित्ते°
२००	३	होतरस्य	होतरस्य	६५९	१३	°मवयस्यामुत	°मवमस्यामुत
२००	१५	देवदेवं	देवदेवं	६६९	१९	नवीयाम्	नवीयान्
२३४	११	अस्मे	अस्मै	६७२	१८	जैत्रीं	जैत्रीं
२४५	१६	एकश्वरन्नु°	एकश्वरन्नु°	६८२	८	दुवस्यथः	दुवस्यथः
२४६	२८	अनवद्यस्य	अनवद्यस्य	६८६	१९	तुर्वीतिम्	तुर्वीतिम्
२५७	१५	त्रिरश्विना	त्रिरश्विना	७०१	२६	°द्विपदे	°द्विपदे
२७४	१३	रथेऽशुभम्	रथेऽशुभम्	७०८	१२	अग्नेः	अग्नेः
३०३	१६	दुःशेव	दुःशेव	७१९	६	निधिम्ऽइव	निधिम्ऽइव
३५५	२४	मायिनः	मायिनः	७५७	७	नैः	नैः
३६६	२	अनु	अनु	७८५	२१	उपमा	उपमा
३६६	४	अहुतऽप्सवः	अहुतऽप्सवः	८०८	६	श्रुष्टीऽवानः	श्रुष्टीऽवानः
३७०	२४	परि	पारे	८१०	१२	सखिऽयते	सखिऽयते
३७५	२५	वाजेऽभिः	वाजेभिः	८२२	१५	तरुषसा	तरुषसा
३८१	१४	मन्दिना	मन्दिना	८४३	१५	°बुङ्गैरपावपः	°बुङ्गैरपावपः
३८१	२८	रोरुवन्	रोरुवत्	८४६	२२	ब्रुव	ब्रुवत
३८३	२४	स्थविरं	स्थविरं	८७१	२	त्वा	त्वा
४४१	९	वदत	वदत				

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८७३	११	ज॒षर्णुम्	ज॒नुर्णुम्	१०४१	२४	तथा	यथा
८९९	९	मा॒ययो॒ध्वाँ	मा॒ययो॒ध्वाँ	१०४९	१४	सु॒रींश्चि॒षदि	सु॒रींश्चि॒षदि
९००	१	अ॒भी म॒तस्य॑	अ॒भीम॒तस्य॑	१०७२	१	स्य॒न्द्रा	स्य॒न्द्रा
९०६	१७	“स्त॒थावि॒त”	“स्त॒थावि॒त”	१०७२	३	स्य॒न्द्रा	स्य॒न्द्रा
९३६	३	च॒तुर्भिः	च॒तुःऽभिः	१०७४	२१	वा॒जैर्म॒धना	वा॒जैर्म॒ध्रा
९३९	८	वि॒याय॑	वि॒वाय॑	१०७४	२३	म॒धना	म॒ध्रा
९४०	२३	व॒क्षद्भि॒पदे	व॒क्षद्भि॒पदे	१११०	५	वै॒रिणाः	वै॒रिणाः
९५७	२	अ॒ब्रवी॒दता	अ॒ब्रवी॒दता	१११०	७	वै॒रिणाः	वै॒रिणाः
९५७	१८	मांस॒मेकः	मांस॒मेकः	१११३	१७	पु॒ष्पं	पु॒ष्पं
				१११३	२०	पु॒ष्पम्	पु॒ष्पम्